সাহিত্য

১৩০৩

जिताहव पु० जितः आहवो येन। जितकाशिनि हेम०।

जितेन्द्रिय त्रि० जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन। यथेष्टमिन्द्रियप्रचारप्रतिरोधिनि १वशीकृतेन्द्रिये "श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः। न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः" मनूक्ते हर्षविषादशून्ये २शान्ते जने। इन्द्रियजयश्च शौचकार्य्यः आत्मदर्शनयोग्यत्वे च हेतुः। यथोक्तं पात० सू० भा० "सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" पात०सू०। "भवन्तीति वाक्यशेषः शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं ततश्चैकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति। एतच्छौचस्थैर्य्यादधिगम्यत इति" भा०। २कामदुघवृक्षे पु० शब्दार्थचि०।

जितु(त्त)म मिथुनराशौ "क्रियतावुरि जितु(त्त)म कुलीर-लेय-पाथेय-यूकालीपाख्याः। तौक्षिकश्चाकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ज्यो०त० मेषादिसंज्ञोक्तौ। अतिशयेन जित् जित्तम २अतिशयजययुक्ते त्रि०। [काञ्चनयपदार्थभेदे

जित्या स्त्री जि—क्यप्। हलभेदे कृष्टभूमिसमीकरणार्थे

जित्वन् त्रि० जि—क्वनिप्। जयशीले। ततः कर्णा०चतुरर्थ्यां फिञ्। जैत्वनायनि जित्वनोऽदूरदेशादौ।

जित्वर त्रि०जि—क्वरप्। जयशीले "सुराध्वरे चक्रजित्वरेण" "प्रस्थापयन्नुपायंस्त जित्वराणि" भट्टिः "करटीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम्" माघः। क्वरपः "टिड्ढाणञ्" पा० सूत्रे पाठात् स्त्रियां ङीप्। मुग्ध० मते क्वरप् पित्त्वात् ईप् इति भेदः। सा च २काशीपुर्य्यां त्रिका०।

जिन पु०जि—नक्। १बुद्धे अमरः २अर्हन्नामजैनभेदे ३विष्णौ च हेमच०। ४अतिवृद्धे उणा०। ५जित्वरे त्रि०मेदि०। तस्येदमण्। जैन जिनसम्बन्धिनि त्रि० "हस्तिना पीड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्"। तदीयमते च तच्च अर्हच्छब्दे ३८० पृ० दर्शितम्।

जिनसद्मन् न० ६त०। जिनस्य गृहे चैत्ये विहारे हेमच०।

जिनेन्द्र पु०जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा। १बुद्धे त्रिका०, २व्याकरणकारके मुनिभेदे च। स्वार्थे अण्। तत्रार्थे "पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कवि-कल्पद्रुमः।

जिनेश्वर पु० ६त०। बुद्धे हेमच०।

जिम भक्षे भ्वा० पर०सक०सेट्। जेमति अजेमीत्। ऋदित् जेमित्वा जान्त्वा जिमितः। "जेमनं लेह आहारः" अमरः

जिरि हिंसायां स्वा०पर०सक०सेट्। जिरिणोति अजिरायीत्। अयं वैदिकः।

जिल्लिक पु० दक्षिणस्थे देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य अण्। तस्य राजा वा अण्। जैल्लिक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्भूपे च बहुषु तस्य लुक्। तद्देशवासिषु तद्भूपेषु च ब० व०। "जिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकाननाः" भा० स० ९अ०।

जिव प्रीणने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित्। जिन्वति अजिन्वीत् जिजिन्व इदित्त्वात् नोपधालोपः जिन्व्यते। "भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः" ऋ० १।१६४।५१। "इन्द्रेण जिन्वितो मणिरागमत्" अथ० ८।२१।७। "दक्षिरसि चक्रस्य चयं जिन्व वषट्-प्रभृती" ताण्ड्य०ब्रा०१।८। "अपो रेतांसि जिन्वति" ऋ० ८।४४।१६। "यदा त्वं प्राण! जिन्वसि" ११।४।१४। इनौ च अक०। वेदे अस्य क्वचित् आत्म० "स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्" ऋ० ३।२।११। "जिन्वते वर्द्धते" भा०। वेदे नमध्यस्यैव प्रयोगात् यज्ञकल्पद्रुमे अन्त्यस्थवान्तस्थले तस्य निवेशनात् जिन्वतीति प्रयोग-दर्शनाच्च ओष्ठ्यत्वभ्रान्त्या मत्कृतशब्दस्तोममहानिधौ जिम्वतीति ओष्ठ्यान्ततया रूपप्रदर्शनं प्रामादिकमेव। कविकल्पद्रुमे अन्तस्थवान्तमध्ये पाठात् धिविधातोरिव न मध्यत्वस्योचितत्वात्।

जिवाजिव पुस्त्री जीवञ्जीव+पृषो०। चकोरखगे शब्दर० जातित्वात् स्त्रियां ङीष्।

जिव्रि पु०जॄ—रिक् रस्य वः। १समये २खगे च सि० कौ०।

जिष सेके भ्वा० पर० सक० सेट्। जेषति अजेषीत्। उदित् जेषित्वा जिष्ट्वा। जिष्टः।

जिष्णु पु० जि—ग्स्नु। १विष्णौ हेमच० २इन्द्रे ३अर्जुने च ३जेतरि त्रि० मेदि०। तत्रार्जुने जयशीले च। "यस्तमाहृदोपरिगतं समयकलद्युतिजिष्णु जिष्णुरधतोऽन्यवारणम्" "भुभुजश्च परलोकजिष्णवः" माघः "अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः। तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामाऽस्मि विश्रुतः" भा० वि० ४४अ०। इन्द्रे "जयं च जिष्णुश्चाभिलं जयतामिन्द्रमेदिनौ" अथ० ११।६।१८। विष्णौ "विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनात् जिष्णुरुच्यते" भा०उ०६८ अ०। जिष्णु नामनिरुक्तौ।

जिह्म त्रि० हा—मन् द्वित्वादि आलोपश्च। १कुटिले २मन्दे ३तगर-वृक्षे पु० मेदि०। "वक्रिताबकुलौ जिह्मौ" अमरः।

"जिह्वां त्यजेयुर्निर्वाऽनयस्तोऽन्येन कारयेत्" याज्ञ०। "बहुदर्शनाढ्हितमजिह्मधियाम्" माघः ४ कपटे न०। "तदायु कत्" त्वयि जिह्मवर्त्मते" किरा० "जिह्मं कपटम्" मल्लि०। ५पिहिते त्रि० "जिह्मनारचयौणं त" कु०८।४५। "जिह्मद्वारं पिहितद्वारम्" भा० ६ृष्यनमाहृस्ताने च। "ऊष्मायुक्तं चक्रजिह्मारमूर्" कु० ॥२११२॥ "जिह्ममधत्ताहरणमानम्" भा०। ७मन्दे च। "विधि-समयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मम्" किरा० "जिह्मम-न्दम्" मल्लि०।

जिह्मग पुं०स्त्री जिह्मं कुटिलं मन्दं वा गच्छति गम–ड। १सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मन्दगे त्रि० मेदि० स्त्रियां टाप्। "सतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः" "स हृष्टा जिह्मगान् सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः" भा० आ० ६ अ०। [गन्धर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्ममेहन पुं०स्त्री जिह्मं मन्दं मेहति मिह–ल्यु। भेके

जिह्मशल्य पुं० जिह्मं कुटिलं शल्यमस्य। खदिरवृक्षे जटा०

जिह्माशिन् त्रि० जिह्मं मन्दमश्नाति अश–णिनि। मन्द-भोजिनि ततः अपत्ये शुभ्रा० ढक्। जैह्माशिनेय तद-पत्ये पुं० स्त्री।

जिह्वल त्रि० ह्वल–अच् वा० सत्त्वम् जिह्वां जिह्वाव्यापारं लाति ला–क वा। भोजनलोलुपे। "श्राद्धं कृत्वा पर-श्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः। पतन्ति नरके घोरे लुप्त-पिण्डोदकक्रियाः" श्रा० त०।

जिह्वा स्त्री लेढ्यनया लिह–स्वादे व "शेवयह्वजिह्वेत्यादिना" नि०। १रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २तदधिष्ठाने गोलके (जिभ) ख्याते पदार्थे च। तदिन्द्रियस्य जलीयत्वं सि० मु० समर्थितं यथा "रसनं जलीयं गन्धाद्यव्य-ञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसव्यञ्जकोदकवत् रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशे-षणीयम्। तस्याधिष्ठातृदेवता च प्रचेताः "दिग्वातार्कप्रचे-तोऽश्व्यादि" वा० ति० उक्तेः। अग्नेर्जिह्वाश्च सप्त तन्ना-मानि "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लेलाय-माना इति सप्त जिह्वाः" मुण्डकोप०। "तस्याः कफादि-दोषैः कण्टकादिकं भाव०प्र० दर्शितं यथा "शाकपत्रप्रभा स्फुटिता रसनाऽनिलात्। रक्ता श्यामा भवेत् पित्तात्कफाद्गुर्वी बहला कफात्। परिदग्धा खरस्पर्शा श्यामा दोषत्रयाधिके। नैव लोहितकालिका दोषत्रयलक्षणा"

यस्य क्षीयते चरत याह च। जिह्वकः। इन्द्रिय-परत्वे तथात्वकिंचि त सुलम्। २पाकये निघण्टुः

जिह्वाजप पुं० जिह्वया जपः। "जिह्वाजपः स विज्ञेयो केवलं जिह्वया बुधैः" तन्त्रसारोक्ते जपभेदे। "वक्रैजंपा-लिपिभिः स्वाङ्गुल्याग्रदेशमिर्युक्तैः। जिह्वाजपः सतपुणः वाच्यो मानसः शतः" तन्त्रसा० तत्फलवर्णनम्।

जिह्वानिर्लेखन न० जिह्वा निर्लिख्यतेऽनेन निर्+लिख–करणे ल्युट्। (जिभ छाचडान) द्रव्यभेदे तल्लक्षणं यथा "जिह्वानिर्लेखनं रौप्यं सौवर्णं तार्क्ष्यं तथा। पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपत्रकं तथा [illegible] तत्काष्ठं दन्तधावनयोग्यकाष्ठम्। दशाङ्गुलं [illegible] तेन जिह्वां विलेखेत् सुखम्। तज्जिह्वामलवैरस्यदौर्गन्ध्या-पहृताहरम्" भाव० प्र०।

जिह्वाप पुं०स्त्री जिह्वया पिबति पा–क। १कुक्कुरे २व्याघ्रे ३विड़ाले ४भल्लूके च ५ग्रहराजवर्गे द्वीपिनामकव्याघ्र-विशेषे। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्वामल इत० जिह्वास्थितमले कुद्दे लिखा०।

जिह्वामूल न० इत०। जिह्वाया मूले। तत्र भवः छ। जिह्वामूलीय अयोगवाहान्तर्गतवर्णभेदे। "जिह्वामूलीयो-ऽस्य जिह्वामूलम्" शि०कौ०। स च कखयोः परयोः विसर्गस्थाने जातः। कवर्गे च "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षायां कवर्गस्य जिह्वामूलस्थानत्वोक्तेस्तथात्वम्।

जिह्वारद पुं०स्त्री० जिह्वा रद इव यस्य। पक्षिणि हारा० तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्यकारित्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्वारोग पुं० मुखरोगान्तर्गतजिह्वागतरोगभेदे। तल्लक्ष-णादि भावप्र० उक्तं यथा।

"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः। उपजि-ह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः। तत्र वातजस्य लक्षणमाह। जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाक-च्छदनप्रकाशा। स्फुटिता सनाम्लिष्टदोषा। प्रसुप्ता रसा-नभिज्ञतया सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाको महभूमि-जातो द्रुमः तद्वत् कण्टकाचिता। पित्तजमाह। पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च। कफजमाह। कफेन गुर्वी बहुलाचिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः। बहुला स्थूला। मांसोच्छ्रयैः मांसाङ्कुरैः। अलासमाह। जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढ़ः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां स तु

लम्पयति प्रहृतो मूर्धे च जिह्वा [illegible] वाचम् । प्रगाढः प्रकर्षेण गाढो दाढ्यः । [illegible] जकारतालुमूर्तिः जकारतालुभ्यां मूर्धिवंश [illegible] । जिह्वा जलोन यातुरत्न [illegible] । [illegible] पितस्य यत-जिह्वोल्लासोऽयम् । [illegible] । उपजिह्विका-याम् । जिह्वापक्षवः [illegible] जिह्वासद्यस्य जातः जकारत्नयोनिः । [illegible] प्रमथ्यतेऽवा-युपजिह्विकेति । जिह्वापक्षवः जिह्वापालतिः भावप्र० । "[illegible] जिह्वारोगः प्रजायते" शातात० ।

जिह्वा[illegible] [illegible] यज्ञमियाकस्य च । खदिरवृक्षे राजनि० ।

जिह्वावत् पु० यजुर्वेदीयसंघातगतर्षिभेदे । "अथ वंश" इत्युपक्रमे । "जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावाँ बाध्योगः" शत०ब्रा०१४।८।४।२२। २जिह्वायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

जिह्वास्वाद [illegible] जिह्वया स्वादः । लेहने (चाटा) हेमच० ।

जीति स्त्री जि–क्तिन् वेदे दीर्घः । जये "अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये" ऋ० ८।८६।४ । "अजीतये अजयाय" भा०। जीके तु ज्या–क्तिन् वयसाहानौ "यथः" इति पा० सम्प्रसारणस्य दीर्घः । २हानौ स्त्री ।

जीन त्रि० ज्या–क्त सम्प्रसा० दीर्घः । जीर्णे अमरः "जीन-कार्मुकवस्त्रादीन् पृथक् दद्यात् विशुद्धये" मनुः ।

जीमूत पु० जयति नभः, जीयतेऽनिलेन वा । जि–क्त । "जेमूट् चोदात्तः दीर्घश्च" । जीवनस्योदकस्य मूतं बन्धो यस्येति वा जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन । मूङ् बन्धने कर्मणि क्तः पृषोदरादित्वात् साधु । ज्यानं जीर्णं ज्या–सं० क्विप्, जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीवनं मुञ्चति वा पृषो० । १पर्वते २मेघे ३मुस्तायां ४देवताड़वृक्षे च अमरः ५इन्द्रे [illegible] जीवकवृत्तायां च हेम०। मेघे "यथा जीमूत-शब्देन [illegible] मायोऽभिजायते" दुन्दुभिपूजामन्त्रः । "जीमू[illegible]रिन्द्रकोषः" किरा० । "जीमूतस्येव भवति [illegible] ६।७५।१ "प्रतिचरणविहद्वरेफाः [illegible] जीबालोदाद्यासप्तवादयः" वृ० र० [illegible] एवमादयभीरगणैः रचितो जीमूतवाक्य[illegible] । जीमूतक तैस्त्र्ये पु ।

जीमूतकूट पु० [illegible] मेघः कूटेऽस्य । पर्वते त्रिका० ।

जीमूतकेतु पु० विद्याधरपतौ राजभेदे जीमूतवाहन-पितरि । नागानन्दे दृश्यम् ।

जीमूतमूल पु०जीमूतस्य मुस्तकस्य मूलमिव मूलमस्य । यवा-शाकरत्ना० ।

जीमूतवाहन पु० जीमूतो मेघो वाहनमस्य । मेघवाहने १इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २नृपभेदे जिताष्टमीपद्धते दृश्यम् । जीमूतकेतोः विद्याधरस्य ३पुत्रे च तत्कथा नागानन्दे दृश्या ।

जीमूतवाहिन् पु० जीमूतं मेघवहिस्य वहति अहा गच्छति वह–णिनि । धूमे हेमच० । मेघानां धूमादेवा-विर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

जीर पु०ज्या–रक् सं०प्र०दीर्घः । १जीरके, २खड्गे, ३अणौ च । मेदि०जोरी रक् ["] उणा०सौ०जु–रन्प्रत्ययः ईत्वादे-देशः ।४जयशीले ५क्षिप्रे च उज्ज्वल०जीरदानुः । "उत नः सुद्योत्मा जीराश्वः" ऋ०१।१४१।१२। "जीराश्वः क्षिप्राश्वः" भा०। संज्ञायां कन् । (जीर) ख्याते पदार्थे मेदिनि० । मदनपालनिघण्टौ तस्य त्रैविधता तद्भेदा गुणा-श्चोक्ता यथा "जीरकं दीर्घकं शुक्लमजाजीकणा-जीरकम् । जीरकं जरणं कृष्णं वर्णकाली सुगन्धिकम् । कालिका बाष्पिका कुञ्चिकारवी चोपकुञ्चिका । पृथ्वीका सुषवी पृथ्वी स्थूलजाप्युपकालिका । जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु । संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत् । चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दि-बलासजित्" मदनपालः ।

जीरण पु० जीरक+पृषो० । जीरके राजनि० ।

जीरदानु पु०जीरं क्षिप्रं जयशीलं वा ददाति दा–नु ।१अव-शीलदाने, २क्षिप्रदातरि च "विद्यामेषं वृजनं जीरदा-नुम्" ऋ० १।१६६।१५ "जीरदानुं जयशीलदानम्" भा० "जीरदानूरेतो दध्यत्योषधीषु गर्भम्" ५।८३।१ "जीरदानुः क्षिप्रदानः" भा० ।

जीरि पु० जीर्यति जॄ–बा०रिक् । १मनुष्ये "रघन्ति जीरयो वनानि" ऋ०४।५।१।६ "जीर्यन्ति इति जीरयो मनुष्याः" भा० जॄ–अन्तर्भूतण्यर्थे रिक् । २जारके ३अभिभावके च त्रि० "प्रजीरयः सिञ्चते सध्र्यक् पृथक्" ऋ० २।१७।३ "जीरयो जरयितारः" भा०।

जीर्ण त्रि० जॄ–क्त ।१जरायुक्ते २पुरातने च अमरः "वासांसि जीर्णानि यथा विहाय" गीता । "जीर्णमन्न[illegible] प्रशस्य मद्यमानम्" चाणक्यः। २मेघ[illegible]नि० । ४उदराग्निना सम्यक्पाके त्रि० "अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम्" वैद्यकम् ।

जित्वाक्षि न० अव्य० : जिनाया राजद० परनि० वाक्षोर्यथ। अक्षिजिज्ञासायाम् ।

जित् त्रि० जि—क्विप् । जेतरि । "मारजित् लोकजित् जिनः" अमरः "स्वर्जिता यजेत" "विश्वजिता यजेत" श्रुतिः । "यजेत वाजपेयेन स्वर्जिता गोसवेन वा", मनुः

जित त्रि० जि—कर्मणि क्त । १पराजिते २वशीकृते । भावे क्त । ३जये न० ४अर्हदादि भेद । ५अर्हदुपासकभेदे पु० हेमच० ।

जितकाशि पु० जितः अभ्यासपटुतया इढ़ीकृतः काशिः मुष्टिर्येन । इढ़मुष्टौ योधभेदे नीलकण्ठः ।

जितकाशिन् त्रि० जितेन जयेन काशते प्रकाशते काश—णिनि । १जिताहवे, जयिनि हेमच० । "धनिवत्सो रथे यायो जितकाशी महाबलैः" हरिवं० १७७ अ० ।

जितक्रोध त्रि० जितः क्रोधो येन । १क्रोधशून्ये २विष्णौ पु० । "मनोहरो जितक्रोधो वीरबाहुर्विदारणः" विष्णुसं० "वेदमर्यादां स्थापयन् असुरान् हन्ति न तु कोपवशात्" भाष्योक्तेः तस्मासुरहननाय न क्रोधः किन्तु वेदमर्यादारक्षार्थं प्रवर्तेत न तत्र कोपयाक्षितेति बोध्यम् । जितमन्युरप्यत्रभयत्र । "अनलक्षपोऽनलश्रीर्जितमन्युर्भयापहः" विष्णुस० ।

जितनेमि पु० जिता नेमिरत्र । आश्वत्थदण्डे हेमच० ।

जितलोक त्रि० जितः आयत्तीकृतः कर्मादिद्वारा लोकः स्वर्गादिर्येन । इष्टापूर्तादिकर्मभिः आयत्तीकृतस्वर्गादिलोके धार्मिके "स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः अथ ये शतं पितृणां जितलोकानामानन्दः" शत० ब्रा० १४।७।१।३३। "पितृणां दक्षिणमार्गानुयायिनाम् श्राद्धपिण्डपितृयज्ञादिकर्मभिः पितृतोषणद्वारा जितो लोको यैस्ते तथा जिता लोका येनामिति जितलोकाः" भा० । २अभिभूतलोके त्रि० ।

जितवत् त्रि० जि+क्तवतु । १जितवति स्त्रियां ङीप् सा च उशीनरनृपस्य २कन्यायाम् । "अस्ति मे मानुषे लोके नरदेवात्मजा सखी । नाम्ना जितवती नाम रूपयौवनशालिनी । उशीनरस्य राजर्षेः वसवस्य धीमतः । दुहिता कथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा" भा०आ०९९अ० ।

जितव्रत त्रि० जितमायत्तीकृतं व्रतं येन । १आयत्तीकृतव्रते २हविर्धानसुतभेदे पु० "हविर्धानाद्धविर्धानी विदुराप्त षट् सुतान् । बर्हिषदं गयं शुक्लं कृष्णं सत्यं जितव्रतम्" भाग० ४।२४।८।

जितश्रम पु० [illegible] १पराजितरिपुके रिपुजयकर्तरि । [illegible] पु० हेमच० ।

जिताक्षर [illegible] आयत्तीकृतानि अक्षराणि येन [illegible] [illegible] बहुरचनाशक्तियुक्ते ।

जितात्मन् त्रि० जितो वशीकृत आत्मा इन्द्रियं [illegible] येन । १जितेन्द्रिये । २आत्मभावाद्दैवे देवभेदे पु० [illegible] २०३।१पु० द्रष्टव्यम् ।

जितामित्र त्रि० जितः अमित्रो येन । १शत्रुपराजयकर्तरि २विष्णौ पु० च । [illegible] "अजो [illegible] जितामित्रः प्रमोदनः" विष्णुस० "जिता अमित्रा आभ्यन्तरा रागद्वेषादयो बाह्या रावणादयश्च येनासौ जितामित्रः" भा० ।

जितारि पु० जिता अरयो आभ्यन्तरा [illegible] बाह्याश्च रिपवो येन । १बुद्धे त्रिका० २सम्भवजिनपितरि हेमच० ३जितशत्रौ त्रि०। जयकारिणि ४कामादिरिपुजयकर्तरि च त्रि० ५अविक्षितो नृपस्य पुत्रभेदे पु० "अविक्षितः परिक्षित्तु शबलाश्च धीर्यवान् । आदिराजो विराजश्च शाल्मलिश्च महाबलः । उच्चैःश्रवा भद्रकारो जितारिश्चाष्टमः स्मृतः" भा० आ० ९४ अ० ।

जिताष्टमी स्त्री आश्विनकृष्णाष्टम्यां जीमूतवाहनपूजादावुपयुक्तायां जीमूताष्टम्यां तत्र कर्तव्यता जयरत्नाकरधि० भविष्योत्तरे "इषेमासस्यसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् । पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां ख्याता सा जीवपुत्रिका । शालिवाहनराजस्य पुत्रो जीमूतवाहनः । तस्यां पूज्यः स नारीभिः पुत्रसौभाग्यलिप्सया । प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जीमूतवाहनः । पुष्करिणीं विधायाथ प्राङ्गणे चतुरस्रिकाम्" । विष्णुधर्मोत्तरे [illegible] परेद्युर्वा प्रदोषे तत्र चाष्टमी । [illegible] तदा स्त्रीभिः राजा जीमूतवाहनः" [illegible] च यद्दिने प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव [illegible] उभयदिने चेत् परदिने त्रिसन्ध्यव्यापिनी [illegible] दिने प्रदोषाव्याप्तौ उदयगामिन्यां तत्र [illegible] "अष्टमी व्रतं चाश्वयुदिते [illegible] कृष्णाष्टमी चाश्विनकृष्णपक्षे । तत्रोदयं वै [illegible] रिमैव । तदा भवेज्जीवितपुत्रिका वा" इति अस्यामष्टम्यां स्त्रीभिर्न भोक्तव्यम् "आश्विनस्यासिताष्टम्यां याः स्त्रियोऽन्नं हि भुञ्जते । मृतवत्सा भवेत्तासां वैधव्यञ्च भवेद्ध्रुवम्" वचनात् ।

जिताहव पु० जितः आहवो रणो येन । जितशत्रौ हेम० ।

जितेन्द्रिय त्रि० जितानि वशीकृतानीन्द्रियाणि येन । यथेष्टमिन्द्रियप्रचारप्रतिरोधिनि १वशीकृतेन्द्रिये "श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नरः । न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः" मनूक्ते हर्षविषादशून्ये २शान्ते जने । इन्द्रियजयश्च मोक्षकार्य्यः आत्मदर्शनयोग्यत्वे च हेतुः। यथोक्तं पात० सू० भा० "सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" पात०सू०। "भवन्तीति वाक्यशेषः शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति । एतच्छौचस्थैर्य्यादधिगम्यत इति" भा०। २कामहृद्विवर्णे पु० शब्दार्थचि० ।

जितु(त्त)म मिथुनराशौ "क्रियतावुरि जितु(त्त)म कुलीरलेय-पाथेय-यूककौर्पाख्याः । तौक्षिककाकोकेरो हृद्रोगश्चान्त्यभं चेत्थम्" ज्यो०त० मेषादिसंज्ञोक्तौ । अतिशयेन जित् जित्तम २अतिशयजययुक्ते त्रि०। [काष्ठमयपदार्थभेदे

जित्या स्त्री जि-क्यप् । हलमूले लष्टभूमिसमीकरणार्थं

जित्वन् त्रि० जि-क्वनिप् । जयशीले । ततः कर्ण्णा०चतुरर्थ्यां फिञ् । जैत्वनायनि जित्वनोऽदूरदेशादौ ।

जित्वर त्रि०जि-क्वरप्। जयशीले "सुराध्वरे चचारजित्वरेण" "शत्रुणामुपायंसत जित्वराणि" भट्टिः "करदीकृतभूपालो भ्रातृभिर्जित्वरैर्दिशाम्" माघः । क्वरपः टिड्ढाण जित्वादि" पा० सूत्रे पाठात् स्त्रियां ङीप् । मुग्ध० मते क्वरप् त्रित्वात् ईप् इति भेदः । सा च २काशीपूर्य्यां त्रिका० ।

जिन पु०जि-नक् । १बुद्धे अमरः २अर्हन्नामबौद्धभेदे ३विष्णौ च हेमच० । ४अतिवृद्धे उणा० । ५जित्वरे त्रि०मेदि० । ६ तस्येदमण् । जैन जिनसम्बन्धिनि त्रि० "हस्तिना पीड्यमानोऽपि न गच्छेज्जैनमन्दिरम्" । तदीयमते च तच्च अर्हच्छब्दे ३८२ पृ० दर्शितम् ।

जिनसद्मन् न० ६त० । जिनगृहे चैत्ये विहारे हेमच० ।

जिनेन्द्र पु०जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा । १बुद्धे हला० २व्याकरणकारके पिङ्गलभेदे च । स्वार्थे अण् । तत्रार्थे "पाणिन्यमरजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः" कविकल्पद्रुमः ।

जिनेश्वर पु० ६त० । बुद्धे हेमच० ।

जिम भक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । जेमति अजेमीत् । उदित् जेमित्वा जान्त्वा जितः । "जेमनं लेप आहारः" अमरः

जिरि हिंसायां स्वा०पर०सक०सेट् । जिरिणोति अजिरायीत् । अयं वैदिकः ।

जिल्लिक पु० दक्षिणस्थे देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य अण् । तस्य राजा वा अण् । जैल्लिक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्भूपे च बहुषु तस्य लुक् । तद्देशवासिषु तद्भूपेषु च ब० व० । "जिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदामलकाननाः" भा० स० ९अ० ।

जिव प्रीणने भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । जिन्वति अजिन्वीत् जिजिन्व इदित्त्वात् नोपधालोपः जिन्व्यते । "भूमिं पर्ज्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः" ऋ० ११६४।५१। "इन्द्रेण जिन्वितो मणिराऽगमन्" अथ० ८।२१।७। "रश्मिरसि क्षयाय त्वा क्षयं जिन्व सवितृप्रसूतौ" ताण्ड्य०ब्रा०१।९ । "अपां रेतांसि जिन्वति" ऋ० ८।४४।१६ । "यदा त्वं प्राण ! जिन्वसि" ११।४।१४ । इत्यौ च अक० । वेदे अस्य क्वचित् आत्म० "स जिन्वते जठरेषु प्रजज्ञिवान्" ऋ० ३।२।११। "जिन्वते वर्द्धते" भा० । वेदे नमध्यस्यैव प्रयोगात् शब्दकल्पद्रुमे अन्त्यस्थवान्तस्थले तस्य निवेशनात् जिन्वतीति प्रयोगदर्शनाच्च ओष्ठ्यभ्रान्त्या मतुक्तशब्दस्तोममहानिधौ जिन्वतीति ओष्ठ्यान्ततया रूपप्रदर्शनं प्रामादिकमेव । कविकल्पद्रुमे अन्तःस्थवान्तमध्यं पाठात् धिवितवातोरिव न मध्यत्वस्योचितत्वात् ।

जिवाजिव पुंस्त्री जीवञ्जीव+पृषो० । चकोरखगे शब्दर० जातित्वात् स्त्रियां ङीष् ।

जिव्रि पु० जृ-रिक् रस्य वः । १समये २खगे च सि० कौ० ।

जिष सेके भ्वा० पर० सक० सेट् । जेषति अजेषीत् । उदित् जेषित्वा जिष्ट्वा । जिष्टः ।

जिष्णु पु० जिष-ग्स्नु । १विष्णौ हेमच० २इन्द्रे ३अर्ज्जुने च ४जेतरि त्रि० मेदि० । तत्रार्ज्जुने जयशीले च । "यस्मान्मद्दोपरिगत बलवन्नव्युतिजिष्णु जिष्णुरच्युतोऽप्यवारणम्" "भुभुजश्च परलोकजिष्णवः" माघः "अहं दुरापो दुर्द्धर्षो दमनः पाकशासनिः । तेन देवमनुष्येषु जिष्णुर्नामाऽस्मि विश्रुतः" भा० वि० ४४अ० । इन्द्रे "जयेम जिष्णुमास्मि । अवतामिन्द्रमोऽर्हिणो" अथ० ११।९।१८ । विष्णौ "विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते" भा०उ०६९ अ० । जिष्णुनामनिरुक्तौ ।

जिह्म त्रि० हा-मन् सन्वत् आलोपश्च । १कुटिले २मन्दे ३तगरवृक्षे न० मेदि० । "अजिताजिह्मवीक्षितैः" कुमारसं० ।

"जिह्मं त्यजेयुर्निर्लोभमयत्नोऽन्येन कारयेत्" याज्ञ०। "ब्रह्मद्वेषाद्धितमजिह्मधियाम्" माघः। ४कपटे न०। "तदाशु कर्त्तुं त्वयि जिह्ममुद्यते" किरा० "जिह्मं कपटम्" मल्लि०। ५पिहिते त्रि० "जिह्मवारमपोर्णुत" ऋ० ८।४।५। "जिह्मवारं पिहितद्वारम्" भा०। ६अधस्ताद्वर्त्तमाने च। "उच्चाबुध्नं चक्रथुर्जिह्मवारम्" ऋ० १।११६।९॥ "जिह्ममधस्ताद्वर्त्तमानम्" भा०। ७अप्रसन्ने च। "विधिसमयनियोगाद्दीप्तिसंहारजिह्मम्" किरा० "जिह्मम् अप्रसन्नम्" मल्लि०।

जिह्मग पुंस्त्री जिह्मं कुटिलं मन्दं वा गच्छति गम–ड। १सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २मन्दगे त्रि० मेदि० स्त्रियां टाप्। "व्रतं चक्रे विनाशाय जिह्मगानां धृतव्रतः" "स दृष्ट्वा जिह्मगान् सर्वांस्तीव्रकोपसमन्वितः" भा० आ० ६ अ०। [मन्दर० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्ममेहन पुंस्त्री जिह्मं मन्दं मेहति मिह–ल्यु। भेके।

जिह्मशल्य पु० जिह्मं कुटिलं शल्यमस्मात्। खदिरवृक्षे जटा०

जिह्माशिन् त्रि० जिह्मं मन्दमश्नाति अश–णिनि। मन्दभोजिनि ततः अपत्ये शुभ्रा० ढक्। जैह्माशिनेय तदपत्ये पु० स्त्री।

जिह्वल त्रि० ह्वल–अच् वा० सम्प्र० जिह्वं जिह्वाव्यापारं लाति ला–क वा। भोजनलोलुपे। "श्राद्धं दत्त्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वलाः। पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः" श्रा० त०।

जिह्वा स्त्री लेढ्यनया लिह–स्वादे व "शेवयह्वजिह्वेत्यादिना" नि०। १रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २तदधिष्ठाने गोलके (जिभ) ख्याते पदार्थे च। तदिन्द्रियस्य जलीयत्वं सि० मु० समर्थितं यथा "रसनं जलीयं गन्धाद्यव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसव्यञ्जकोदकवत् रसनसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणीयम्। तस्याधिष्ठातृदेवता च प्रचेताः "दिग्वातार्कप्रचेऽश्वीत्यादि" शा० ति० उक्तेः। अग्नेर्जिह्वाश्च सप्त तन्नामानि "काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूम्रवर्णा। स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः" मुण्डकोप०। "तस्याः कफादिदोषात् लक्षणादिकं भाव०प्र० दर्शितं यथा "शाकपत्रप्रभा रूक्षा स्फुटिता रसनाऽनिलात्। रक्ता श्यावा भवेत् पित्तात्लिप्ताऽऽर्द्रा धवला कफात्। परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रयेऽधिके। सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा" लीयते भरत आह च। जिह्वकः। इन्द्रियपरत्वे तथात्वमिति तु युक्तम्। ३वाक्ये निघण्टुः

जिह्वाजप पु० जिह्वया जपः। "जिह्वाजपः स विज्ञेयो केवलं जिह्वया बुधैः" तन्त्रसारोक्ते जपभेदे। "उच्चैर्जपाद्विशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः। जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" तन्त्रसा० तत्फलतारतम्यम्।

जिह्वानिर्लेखन न० जिह्वा निर्लिख्यतेऽनेन निर्+लिख–करणे ल्युट्। (जिव छाचडान) द्रव्यभेदे तल्लक्षणं यथा "जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा। पाटितं मृदु तत्काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा। तत्काष्ठं दन्तधावनयोग्यकाष्ठम्। दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम्। तज्जिह्वामलवैरस्यदौर्गन्ध्यजडताहरम्" भाव० प्र०।

जिह्वाप पुंस्त्री जिह्वया पिबति पा–क। १कुक्कुरे २व्याघ्रे ३विडाले ४भल्लूके च शब्दरत्नावली ५चित्रकव्याघ्रे विश्वः। स्त्रियां जातित्वात् सर्वत्र ङीष्।

जिह्वामल ६त०। जिह्वास्थितमले कुलुके त्रिका०।

जिह्वामूल ६त०। जिह्वाया मूले। तत्र भवः छ। जिह्वामूलीय अयोगवाहान्तर्गतवर्णभेदे। "जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम्" सि०कौ०। स च कखयोः परयोः विसर्गस्थाने जातः। कवर्गं च "जिह्वामूले तु कुः प्रोक्तः" शिक्षायां कवर्गस्य जिह्वामूलस्थानत्वोक्तेस्तथात्वम्।

जिह्वारद पु०स्त्री० जिह्वा रद इव यस्य। पक्षिणि हारा० तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्य्यकारित्वात्तथात्वम्। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

जिह्वारोग पु० मुखरोगान्तर्गतजिह्वागतरोगभेदे। तल्लक्षणादि भावप्र० उक्तं यथा।

"वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः। उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्त्तिताः। तत्र वातजस्य लक्षणमाह। जिह्वाऽनिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा। स्फुटिता मनाग्विदीर्णा। प्रसुप्ता रसानभिज्ञतया सुप्तेव। शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुभूमिजातो द्रुमः तद्वत् कण्टकाचिता। पित्तजमाह। पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकैश्च। कफजमाह। कफेन गुर्वी बहला चिता च मांसोच्छ्रयैः शाल्मलिकण्टकाभैः। बहला स्थूला। मांसोच्छ्रयैः मांसजकण्टकैः। अलासमाह। जिह्वातले यः श्वयथुः प्रगाढः सोऽलाससंज्ञः कफरक्तमूर्त्तिः। जिह्वां सतम

सम्भवति प्रद्रवो मूले च जिह्वा भयमेति पाकम्। प्रगाढ़ः प्रकर्षेण गाढ़ो दारुणः। कफरक्तमूर्त्तिः कफरक्ताभ्यां मूर्त्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः। जिह्वास्तम्भेन वायुरत्र बोद्धव्यः। अयं पाकेनेति पित्तस्य चातस्त्रिदोषजोऽयम्। असाध्यत्वमाह। उपजिह्विकामाह। जिह्वाग्ररूपः श्वयथुश्च जिह्वामुन्नाम्य जातः कफरक्तयोनिः। प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्तः प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति। जिह्वाग्ररूपः जिह्वाग्राकृतिः" भावप्र०। "पञ्चत्वमुपयात्येव जिह्वारोगः प्रजायते" शातात०।

जिह्वाशल्य पु० जिह्वायाः शल्यमिवाऽस्य अच्। खदिरवृक्षे राजनि०।

जिह्वावत् पु० यजुर्वेदीयवंशान्तर्गतर्षिभेदे। "अथ वंश" इत्युपक्रमे। "जिह्वावतो बाध्योगाज्जिह्वावाँ बाध्योगः" शत०ब्रा०१४।८।४।२३। २जिह्वायुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

जिह्वास्वाद पु० जिह्वया स्वादः। लेहने (चाटा) हेमच०।

जीति स्त्री जि–क्तिन् नेट् दीर्घः। जये "अजीतयेऽहतये पवस्व स्वस्तये" ऋ० ८।६६।४। "अजीतये अजयाय" भा०। लोके तु ज्या–क्तिन् सम्प्रसारणे "ग्रहः" इति पा० सम्प्रसारणस्य दीर्घः। २हानौ स्त्री।

जीन त्रि० ज्या–क्त सम्प्रसा० दीर्घः। जीर्णे अमरः "जीनकार्मुकवस्त्रादीन् पृथक् दद्यात् विशुद्धये" मनुः।

जीमूत पु० जयति नभः, जीयतेऽनिलेन वा। जि–क्त। "जेर्मुट् चोदात्तः दीर्घश्च"। जीवनस्योदकस्य मूतं बन्धो यस्येति वा जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन। मूङ् बन्धने कर्म्मणि क्तः पृषोदरादित्वात् साधु। ज्यानं जीर्णं ज्या–सं० क्विप्, जिया वयोहान्या मूतो बद्ध इति वा जीवनं मुञ्चति वा पृषो०। १पर्वते २मेघे ३मुस्तायां ४देवताड़वृक्षे च अमरः ५इन्द्रे ६भृतिकरे ७घोषकलतायां च हेम०। मेघे "यथा जीमूतशब्देन स्त्रीणां त्रासोऽभिजायते" दुन्दुभिपूजामन्त्रः। "जीमूतैरपिहितसानुरिन्द्रकीलः" किरा०। "जीमूतस्येव भवति प्रतीकम्" ऋ० ६।७५।१ "प्रतिचरणविवृद्धरेफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोद्दामशङ्खादयः" इ० र० उक्ते दण्डकभेदे तथा च एकादशभीरगणैः रचितो जीमूताख्यो दण्डकः। स्वार्थे क। जीमूतक तत्रार्थेषु।

जीमूतकूट पु० जीमूतो मेघः कूटेऽस्य। पर्वते शब्दा०।

जीमूतकेतु पु० विद्याधरपतौ राजभेदे जीमूतवाहनपितरि। नागानन्दे दृश्यम्।

जीमूतमूल पु० जीमूतस्य मुस्तकस्य मूलमिव मूलमस्य। यव्यां शब्दरत्ना०।

जीमूतवाहन पु० जीमूतो मेघो वाहनमस्य। मेघवाहने १इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २नृपभेदे जिताष्टमीपद्धे दृश्यम्। जीमूतकेतोः विद्याधरस्य ३पुत्रे च तत्कथा नागानन्दे दृश्या।

जीमूतवाहिन् पु० जीमूतं मेघमुद्दिश्य वहति ऊर्द्ध्वं गच्छति वह–णिनि। धूमे हेमच०। मेघानां धूमादेवाविर्भावात् तस्य तथात्वम्।

जीर पु० ज्या–रक् सं०प्र०दीर्घः। १जीरके, २खड्गे, ३अणौ च। मेदि० "जीरो रक् च" उणा० सौ० जु–रप्रत्ययः ईत्त्वामादेशः। ४जवशीले ५क्षिप्रे च उज्ज्वल० जीरदानुः। "उत नः सुद्योत्मा जीराश्वः" ऋ० १।१४१।१२। "जीराश्वः क्षिप्राश्वः" भा०। संज्ञायां कन्। (जीर) ख्याते पदार्थे मेदिनि०। मदनपालनिघण्टौ तस्य क्लीवता तद्भेदा गुणाश्चोक्ता यथा "जीरकं दीर्घकं शुक्लमजाजीकणजीरकम्। जीरकं अरुणं कृष्णं वर्षकाली सुगन्धिकम्। कालिका बाष्पिका कुञ्चिकारवी चोपकुञ्चिका। पृथ्वीका सुषवी पृथ्वी स्थूलजाज्युपकालिका। जीरकत्रितयं रूक्षं कटूष्णं दीपनं लघु। संग्राहि पित्तलं मेध्यं गर्भाशयविशुद्धिकृत्। चक्षुष्यं पवनाध्मानगुल्मच्छर्दिबलासजित्" मदनपालः।

जीरण पु० जीरक+पृषो०। जीरके राजनि०।

जीरदानु पु० जीरं क्षिप्रं जवशीलं वा ददाति दा–नु। १जवशीलदाने, २क्षिप्रदातरि च "विद्यामेषं वृजनं जीरदानुम्" ऋ० १।१६६।१५ "जीरदानुं जयशीलदानम्" भा० "जीरदानूरेतो दधत्योषधीषु गर्भम्" ५।८३।१ "जीरदानुः क्षिप्रदानः" भा०।

जीरि पु० जीर्य्यति जॄ–बा०रिक्। १मनुष्ये "रथन्ति जीरयो वनानि" ऋ० ४।५।१।६ "जीर्य्यन्ति इति जीरयो मनुष्याः" भा० जॄ–अन्तर्भूतण्यर्थे रिक्। २जारके ३अभिभावके च त्रि० "युजीरयः विशते सध्र्यक् पृथक्" ऋ० २।१।१२ "जीरयो जरयितारः" भा०।

जीर्ण त्रि० जॄ–क्त। १जरायुक्ते २पुरातने च अमरः "वासांसि जीर्णानि यथा विहाय" गीता। "जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् यस्य न कृच्छ्रमागतम्" चाणक्यः। ३शैलजे न० राजनि०। ४उदराग्निना जरणाके त्रि० "अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम्" वैद्यकम्।

द्रव्यभेदे जीर्णताधायकद्रव्यभेदा जीर्णमञ्जर्य्यामुक्ता यथा "नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ क्षीरं रसाले हितं जम्बीरोत्थरसो घृते समुचितः सर्पिस्तु मोचाफले। गोधूमेषु च कर्कटी हिततमा मांसाशये काञ्जिकं नारङ्गे गुडमक्षयाश्च कथितं पिण्डारके कोद्रवः। पिष्टान्ने सलिलं प्रियालफलजे पथ्या सिता माषजे चाङ्गेर्य्यं क्षीरभवे तु तक्रमुचितं कोष्णाम्बु कोलोद्भवे। मत्स्ये चूतफलं त्वजीर्णशमनं मध्वम्बुपानात्यये तैलं पौष्करजे कटुप्रशमनं शेषांस्तु बुद्ध्या जयेत्। पनसे कदलं कदले च हितं घृतपाकविधावपि जम्बुरसः। तदुपद्रवशान्तिकरं लवणं लवणेषु च तण्डुलवारि वरम्। नारिकेलफलनालबीजयोः पाचनं य इह तण्डुलं विदुः। ते वदन्ति मुनयोऽथ तण्डुलान् क्षीरवारि परिपाचयत्यपि। दाडिमाम्रकतालनिम्बुकीबीजपूरलवलीफलान्यपि। बाकुलेन च फलेन पाचयेत् पाकमेति बकुलं समूलतः। मधूकभाखूरुत्पादनानां पक्वखर्ज्जूरकपित्थकानाम्। पाकाय पेयं पिचुमर्दबीजं हतेऽपि तक्रं प्रवदन्ति पथ्यम्। गोक्षमहिषाजहरिणन्यसतीनसुपाको भवेदिति च नागुणपञ्जेण। खर्ज्जूरिका विसकशेरुसितासु मस्तं शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रमुस्तम्। पिष्टितपनसयोः स्यादाम्रबीजेन पाकः कफरमञ्चिपयोविलक्षीरयोः धैर्य्यवेन। चिपिटपरिणतिः स्यात् पिप्पलीदीपकाभ्यामपहरति तुषाम्भो वैदलानामजीर्णम्। कर्पूरपूगीफलनागवल्लीकाक्षीरजातीफलजातिकोषम्। कस्तूरिका शिक्षकनारिकेलजलं पचत्याशु समुद्रफेनः। श्यामाकनीवारकुलत्थयष्टिनिष्पावकङ्गू दधिमस्तकस्तु। चिञ्चाकुलत्थौ तिलतैलयोगात् जटाह्वनाटस्य निहन्त्यजीर्णम्। कषेरुशृङ्गाटकषायमद्दी खर्ज्जूरसञ्ज्ञा अपि नागरेण। पलाशभस्माम्बु तथार्द्रको वा रसो निहन्यादृषनिषुजातम्। चणेन लेनाप्यथ व्योषकेन कोष्णाम्बुना वा हतमेति पाकम्। तिलादितैलान्यपि काञ्जिकेन सर्ज्जं च मज्जा पनसाम्रकयोः। हिमत्व चित्त मज्जमांसमत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिपीय यूषम्। दग्धं तं केवलकाञ्जिपक्वमांसेन मत्स्यं परिपाकमेति। कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलानां पिषितानि जग्ध्वा। कायस्य मूत्रं परिपेयसत्त्वं सुखी भवेन्नाग्नियो न भूतम्। व्योषैः र[illegible] सुरभीयवक्षुमलकेन कौर्म्यं च विपाकमेति। [illegible] चूर्णेन वारिणाऽरी- पक्वदधिक्षीरतपैव पाकम्। पटो वेसवाराख्यकूर्म्मेन फेणी मम पर्पटः शिगुबीजेन याति। कषायमूलो वटुका पूपकार्दैर्विपाको भवेत्कुक्कुलीमकुयोश्च। वाविक्लोधागण्डकाखिलतैलातु यावत् क्षारात् कोल-कूर्मादयोऽपि। जीर्य्यन्त्येव पायसो सहयूषात् शाक-द्राक्ष्यारनालं सुखाय। तप्तं तप्तं हेम वा तारमम्भो तोये क्षिप्तं सप्तकृत्वस्तदम्भः। पीत्वा त्वग्रं दीर्घकालोपपन्नमन्नो जीर्णं शीघ्रमेव जहाति। धात्रीस्तुका केतुककारवेल्ली वार्त्ताकुवंशाङ्कुरमूलकानाम्। उपोदकालाबुपटोलकानां भैषज्यार्थको मेघ[illegible] पथ्या। गुडूचीसतीनस्य च नागरस्याम्बुनोः कोद्रवको निहन्ता। जरामिरागैरकचन्दनाभ्यामम्थेति शीघ्रं वक्ष्यो न भूनम्। पटोलवंशाङ्कुरकारवेल्लीफलान्यम्लानि बहूनि जग्ध्वा। क्षारोदकं मद्यतरोर्निपीय भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव। विपच्यते शूरणको गुडेन वधालुकं तण्डुलतोयपानात्। जम्बीरनीरेण शिवारसोनं सुखेन तूर्णं परिपाकमेति। वस्तूकशिग्र्वर्थकवास्तुकानां गायत्रिसारकथितेन पाकः। शाकानि सर्व्वाण्युपयान्ति पाकं, क्षीरेण सद्यस्तिलनालजेन। आम्रातकोदुम्बरपिप्पलीनां फलानि च प्लक्षवटादिकानाम्। स्युः, शमनं पर्य्युषितोदकेन पियालमज्जा च कटुष्णकेन। क्षेहाजीर्ण रोगिणां सहयूषं क्वाथां सक्तो हन्ति वैरेचकानाम्। मापो भूयाक्षिप्तमूलेन पाकशिग्रा सद्यस्त्यक्ततां चूर्णयोगात्। उष्णेन शीतं शिशिरेण चोष्णमन्नेन च क्षारगणो सुखाय। क्षेहेन बीजं वमनातियोगे सिता हिता स्यादिति काशिराजः। ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन संदह्यते यस्य मुखं नरस्य। तैलेन वा केवलकाञ्जिकेन। सुखाय गण्डूषमथो विदध्यात्। शीतोदकं मद्यजरोगहारि नारीपयश्चाञ्जनदग्धिनाशि। रसोदकं चूर्णगदे प्रशस्तं शाल्मीप्रलेपोऽतिविरेचनेषु। छागस्य मांसं श्रमजे सुपुष्टं प्रवातसुप्तिः सुरतावसाने। क्षीरोऽथवा मैथुनसाधितस्तु छागाद्युक्तं सुरतातिरेके। भवपूर्व्वकं तिलतैलतः भवचपूरणमेव सुखं विदुः। ‘ववलजेषु गदेष्वथ कारयेत् कवलमार्द्रकजद्रवकं बुधः" ।

जीर्णक त्रि॰ जीर्णप्रकारः स्थूला॰ कन्। जीर्णप्रकारे।

जीर्णज्वर पु॰ कर्मधा॰। द्वादशाहाधिककालोत्पन्ने ज्वरे तल्लक्षणादिकं भावप्रका॰ उक्तं यथा।

"यो द्वादशभ्यो दिवसेभ्यः ऊर्द्ध्वं दोषत्रयेभ्यो त्रि-गुणेभ्य ऊर्द्ध्वम्। नृणां तनौ तिष्ठति मन्दवेगो भिषग्भिरुक्तो ज्वर एष जीर्णः"। जीर्णज्वरस्यैव विशेषं वातबलासकमाह। नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनः कृच्छ्रेण सिध्यति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी। वातबलासको नर ईदृग्भवेत्। शूनः शोथी। श्लेष्मभूयिष्ठो बहुश्लेष्मकः। जीर्णज्वरी नरः कुर्य्यान्नोपवासं कदाचन। लङ्घनात् स भवेत् क्षीणो ज्वरस्तु स्याद्बली यतः। पुराणेऽपि ज्वरे दोषा यद्यपथ्यैः पुनस्तथा। लङ्घयेत् तत्र तत्रस्थान् पूर्व्वामेवाचरेत् "क्रियाम्" तथा पूर्ववत्।

जीर्णदारु पु० नित्यक०। वृद्धदारकवृक्षे (बिधारा) राजनि०

जीर्णपत्र पु० जीर्णं पत्रमस्य। पट्टिकालोध्रे शब्दार्थ०। २जीर्णपत्रयुक्ते त्रि०। बहु० कप् कापि अत इत्त्वम्। जीर्णपत्रिका २वंशपत्रीतृणे स्त्री राजनि०।

जीर्णपर्ण पु० जीर्णानि पर्णान्यस्य। १कदम्बे। २पुरातनपत्र-युक्ते त्रि०। कर्म०। ३पुरातनपर्णे न०। ४पुरातन-ताम्बूले च। "पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी" वैद्यकम्।

जीर्णफञ्जी स्त्री नित्यक०। वृद्धदारके वृक्षे (बिधारा) राजनि०।

जीर्णबुध्न पु० जीर्णं बुध्नं मूलमस्य। पट्टिकालोध्रे राजनि० तदिव कायति कै—क। जीर्णबुध्नक। (केओटा सुथा) ख्याते तृणकभेदे। [राजनि०।

जीर्णवज्र न० जीर्णं पुरातनं वज्रं हीरकमिव। वैक्रान्तमणौ

जीर्णवस्त्र न० कर्म०। पुरातनवस्त्रे पटच्चरे अमरः।

जीर्णा स्त्री जॄ—क्त। स्थूलजीरके राजनि०।

जीर्णास्थिमृत्तिका स्त्री। कठिनमृत्तिकाभेदे।

"अथ वक्ष्ये तु जीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये!। शिलाजतुस्थले कुर्य्यात् दीर्घं गर्त्तं मनोहरम्। निः-क्षिपेत् तत्र नानास्थिसञ्चयं हिमतुल्यदाम्। सर्ज्जक्षारं मक्षाक्षारं कटुक्षारं लवणानि च। गन्धकोष्णजलं क्षेप्यं नानाक्षाराणि तत्र च। एवं कृत्वा मासषट्कं दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम्। वर्षाख्यदूर्ध्वं तदूर्द्ध्वन्तु कुर्य्यादिष्टकां शुभाम्। त्रिवर्षाज्जायते सर्वमेकीभूतं दृषत्-समम्। ततो निष्काश्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्राणि निर्म-मेत्। प्रथमं भोजनं तत्र स्थापयेदन्नदूषणम्। मक्षा-विषस्य संयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते। दूषीविषादि-संयोगात् पात्रे स्फोटा भवन्ति हि। तत्र क्षिप्तं चतु-र्विधं पात्रं स्वच्छं प्रजायते। एवं ज्ञात्वा तत्र द...

कदाचिद्विषादिकमिति राघवः" शब्दार्थचिन्तामणिः।

जीर्णि स्त्री जॄ—क्तिन्। जीर्णतायाम्। अमरः।

जीर्णोद्धार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः। १पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेः भग्नतादौ स्थानान्तरे उद्धारे तद्विधानम् अग्निपु० ६७ अ० उक्तं यथा।

"भगवान् उवाच। जीर्णोद्धारविधिं वक्ष्ये भूषितां स्नापयेद् गुरुः। अचलां विन्यसेद् गेहे अतिजीर्णां परि-त्यजेत्। व्यङ्गां भग्नां च शैलाढ्यां न्यसेदन्यां च पूर्व-वत्। संहारविधिना तत्र तत्त्वान् संहृत्य देशिकः। सहस्रं नरसिंहेन हुत्वा तामुद्धरेद् गुरुः। दारवीं दाहये-द्वह्नौ शैलजां प्रक्षिपेज्जले। धातुजां रत्नजां वापि अगाधे वा जलेऽम्बुधौ। यानमारोप्य जीर्णाङ्गं छाद्य वस्त्रा-दिना नयेत्। वादित्रैः प्रक्षिपेत्तोये गुरवे दक्षिणां ददेत्। यत्प्रमाणा च यद्द्रव्या तन्मानां स्थापयेत् पुनः। कूप-वापीतडागादेर्जीर्णोद्धारे महाफलम्" नि०सि०विशेषो यथा

"अथ जीर्णोद्धारः स च लिङ्गादौ दग्धे भग्ने चलिते वा कार्य्यः। अयं चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ भङ्गा-दिदुष्टेऽपि न कार्य्यः। तत्र तु महाभिषेकं कुर्य्यादिति त्रिविक्रमः। कर्त्ताऽमुकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा पुण्याहं वाचयित्वा आचार्य्यमृत्विजश्च वृत्वा लिङ्गे ओं व्यापकेश्वरहृदयाय नमः ओं व्यापकेश्वरशिरसे स्वाहेत्येवं षडङ्गं कृत्वाऽघोरमन्त्रं शतं जप्त्वाऽग्निं प्रतिष्ठाप्याघोरेण घृतसर्षपैः सहस्रं हुत्वा इन्द्रादिभ्यो नाम्ना बलिं दत्त्वा जीर्णदेवं प्रणवेन संपूज्य ब्रह्मादि-मण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देवं प्रार्थयेत्। "जीर्णभग्नमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणाम्। अस्योद्धारे कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता त्वया। जीर्णोद्धार-विधानञ्च ह्यपराह्णहतावहम्। तदधिष्ठातां देव! प्रहं-रामि तवाज्ञयेति"। ततः क्षीराज्यमधुदूर्वाभिः समिद्भिश्चा-ष्टोत्तरसहस्रं शतं वा देवमन्त्रेण हुत्वाऽङ्गानां दशांशेन लिङ्गचालनार्थं सहस्रं शतं वा पायसेन हुत्वा लिङ्गं प्रार्थयेत्। "लिङ्गरूपं समागत्य येनेदं समधिष्ठितम्। मायायास्त्वं संमितं स्थानं गच्छत्वैव शिवाज्ञया। "अत्र स्थाने च या विद्या सर्वविद्येश्वरैर्युता। शिवेन सह संतिष्ठेति" मन्त्रितजलेनाभिषिच्य विसर्जयेत्। ततोऽस्त्र-मन्त्रितेन खनित्रेण खात्वा लिङ्गमानीय नद्यादौ वाम-देवेन लिङ्गं प्रणवेन भूमिं क्षिपेत्। दारुजन्तु मधुना-ऽस्त्राघोरेण दहेत्। हेमरत्नादिजन्तु दग्धं चलितं

वा पुनस्तामेव स्थापयेत । ततः शान्त्यै अघोरेण तिलैः सहस्रं हुत्वा प्रार्थयेत । "भगवन् भूतभव्येश ! लोकनाथ ! जगत्पते ! । जीर्णलिङ्गसमुद्धारः कृतस्त्वाज्ञया मया । अग्निना दारुजं दग्धं क्षिप्तं शैलादिजं जले । प्रायश्चित्ताय देवेश ! अघोरास्त्रेण तर्पितम् । ज्ञान-
१ तोऽज्ञानतो वापि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं पूर्णमेवास्तु त्वत्प्रसादान्महेश्वरेति" । ततो यजमानः प्रार्थयेत । "लोकपालादिभूतानामाचार्यस्य च सज्जनः । शान्तिर्भवतु देवेश ! अचिरात् जायतामिदम्" । मूर्त्तौ तु विशेषः । "त्वत्प्रसादेन निर्विघ्नं देहं निष्पादयत्यसौ । यावं कुरु सुरश्रेष्ठ ! तावत्त्वं चालये स्वके । वसन् लोकं वर्हिस्तेह मूर्त्तिं मे तव पूर्ववत् । यावत् कारयेत् भक्तः कुरु तस्य च वाञ्छितमिति" । ततो नवां मूर्त्तिं लिङ्गं वा तन्त्रोक्तविधिना स्थापयेत् ।

भग्नमन्दिरादेः २संस्कारे फलं च विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे उक्तो यथा "यस्य राष्ट्रस्तु विषये देववेश्म विशीर्य्यते । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं देववेश्म यथा तथा । कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवगृहेष्वपि । द्विगुणं फलमाप्नोति मात्र कार्य्या विचारणा" । विष्णुरहस्ये "पतितस्य च यः कर्त्ता पतमानस्य रक्षिता । विष्णोरायतनस्येह स नरो विष्णुलोकभाक्" अग्निपुराणे "पतितं पतमानन्तु तदार्द्धस्फुटितं नरः । समुद्धृत्य हरेर्धाम द्विगुणं फलमाप्नुयात्" देवीपुराणे "मूलात् शतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाज्जीर्णकारकः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन जीर्णस्योद्धारमाचरेत्" । हयशीर्षपञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथानघ ! । पतितानां समानाञ्च संस्कर्त्ता यो नरो भुवि । पुण्यं शतगुणं तस्य भवेन्मूलात्र संशयः" । प्रतिष्ठाया विधिः कार्य्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते । प्रायः श्रीहयशीर्षोक्तरनुसारेण वैष्णवैः । देवालयप्रतिष्ठा च ख्याता तल्लिखनेन किम् । श्रीमूर्त्तिस्थापनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः । देवगृहं देवतायाः प्रतिष्ठाविधिना सदा । संस्कार्यं महता नान्तु सम्प्रदायोऽस्य कर्म्मणा" हरिभक्ति॰२॰ विलासः ।

जीर्वि पु॰ जॄ—क्विन् । कुठारे उज्ज्वलदत्तः ।

जीव प्राणने अकधारणे भ्वा॰ अक॰ प॰ सेट् । जीवति अजीवीत् जिजीव । कदित् अजिजीवत् त जीवितं जीवनम् जीवः जीविका । "संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति" हितो॰ "वातः परमपि जीवेज्जीवितनाशो भवेन्नह्याः" शा॰ "दीर्घं जीवति" हा॰ उ॰ । "शतं जीवन्तु शरदः" ऋ॰ १०।१८।१ । प्राणधारणञ्च प्राणधारणोद्योगोपलक्षितधारणमपि 'अग्रामैयङ्क जीवति' मनुः । करणे सक॰ । "जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम्" मनुः । जीवेत् क्षत्रात् [रघुः ।

अति+अतिक्रम्य जीवने सक॰ । "अत्यजीवदमरालकेश्वरी"

अनु+पश्चाज्जीवने अनुरूपजीवने च सक॰ । "जीवन्तं त्वानुजीवन्तु प्रजाः सर्वा युधिष्ठिर !" भा॰ उ॰ ४५।१५ श्लो॰ "यां तां श्रियमसूयामः पुरा दृष्ट्वा युधिष्ठिरे । अद्य तामनुजीवामः" भा॰ द्रो॰ ४११ श्लो॰ ।

आ+वृत्तिकरणे उपभोगे च सक॰ । "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तञ्चापि सोदयम्" याज्ञ॰ । "आजीवनुपभुञ्जानः" मिता॰ । "यथाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि सञ्जय !" भा॰ उ॰ १२२ अ॰ ।

उद्+उज्जासने अक॰ । "उदजीवत् सुमित्राभूर्नीताऽसिस्तस्मायतन्" भट्टिः ।

प्रति+उद्+प्रतिरूपोज्जीवने ।

उप+आश्रित्य वर्त्तने सक॰ । "पूर्ववयसि पुत्राः पितरमुपजीवन्ति उत्तरवयसि पुत्रान् पिता" शत॰ ब्रा॰ १२।२।४।१ । "शेषास्तमुपजीवेयुर्यथैव पितरं तथा" मनुः । उपजीवी उपजीव्यः ।

जीव पु॰ जीव—कर्त्तरि क । १प्राणिनि २जीवन्तीवृक्षे ३वृहस्पतौ च मेदि॰ । ४कर्णे ५श्लेषणे त्रिका॰ । भावे घञ् । ६प्राणधारणे अमर॰ करणे घञ् । ७वृत्तौ आजीविकायां मेदि॰ । मनुष्यादिकीटपर्यन्ते ८प्राणिमात्रे ९कार्य्यकारणसङ्घाते । अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषिते १०पदार्थभेदे । त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तबद्धभेदात् । अनाद्यादिसिद्धोऽर्हन् जीवास्तिकायाख्यः । व्यपेतमोहादिबन्धो मुक्तः । मोहाद्यावृतस्तु बद्ध इति । ११उपाधिप्रविष्टे, प्राङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे ब्रह्मणि । घटावच्छिन्नाकाशवत्परिच्छिन्नाकाशवच्छिन्ने १२चैतन्ये । दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थे १३चैतन्यप्रतिबिम्बे । १४साभासाहङ्कारे चित्प्रतिबिम्बे । मायादिकृतापस्य १५धारयितरि "प्राणान् लोकसङ्घेण धारयन् जीव उच्यते" इत्यभियुक्तोक्तेः १६लिङ्गदेहे । "एवं पञ्चविधं लिङ्गं त्रिवृत् षोडश विस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते" इति श्रीभागवतम् । पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । त्रिवृत् त्रिगुणम् । षोडश विकारात्मना विस्तृतमि॰ ... भगवन्मित्तेन इत्युक्त

परलोकगामी व्यवहारिको जीव उच्यते। "बालाग्रशत भागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते" श्रुतिः। "बालाग्रशतशोभागः कल्पितस्तु सहस्रधा। तस्यापि शतशोभागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः" पञ्च॰। "जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्साक्षी कर्मादार्थी योऽयं विज्ञानमयः योऽयं संचरति योऽयं संसारी नतु देहादिर्जीवः तस्य इष्टस्य दृष्टत्वानुपपत्तेः। "अस्ति देवि! परं ब्रह्मस्वरूपी निष्कलः शिवः। सर्वज्ञः सर्वकर्त्ता च सर्वेशो निर्मलोऽव्ययः। स्वयं ज्योतिरनाद्यन्तो निर्विकारः परात्परः। निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीवसंज्ञकाः। अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौ विस्फुलिङ्गकाः। देहाद्युपाधिसम्भिन्नास्ते कर्मभिरनादिभिः। सुखदुःखप्रदैः पुण्यपापरूपैर्नियन्त्रिताः। तत्तज्जातियुतं देहमायुर्भोगञ्च कर्मजम्। प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषामप्यपरं पुनः। सूक्ष्मं लिङ्गशरीरं तदामोक्षादक्षयं प्रिये!" कुलार्ण॰। १७विष्णौ, "जीवो विनयिता साक्षी सुमुन्दोऽमितविक्रमः" विष्णु॰ सह॰। तत्र बृहस्पतौ

"जीवः सप्तमवह्निपञ्चमगतः" "जीवार्कभानुज्ञ्यक्ष्यानां क्षेत्राणि सुरजादयः" ज्योति॰। ८पुष्यनक्षत्रे च। तस्य जीवाधिष्ठातृकत्वात् तथात्वम् अश्लेषाशब्दे ४६८ पृ॰ दृश्यम्। घटसंवृत आकाशे नीयमाने यथा घटे। घटो नीयेत नाकाशं तद्वत् जीवो नभोपमः"। आकृतमतविश्व-जीवभेदाय अर्हच्छब्दे ३८४ पृ॰ दृश्याः। स च जीवो विभुरिति सांख्यनैयायिकवैशेषिकपातञ्जलवेदान्तिनः। अणुपरिमाण इति रामानुजादयः। मध्यमपरिमाणः इति माध्यमिकाः। आत्मनृशब्दे ६७२पृ॰दृश्यम् "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" छा॰ उ॰। "भावनाख्यस्तु संस्कारो जीववृत्ती तिलो गुणो" भाषा॰ जीव—क १८जीवनयुक्ते त्रि॰। "कर्मन्तो वाक्पुक्तैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान् बहून्। जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते। धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम!। सर्व्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते। अध्याक्रम्य पशूंश्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च। वृक्षांस्तथौषधीश्चापि छिन्दन्ति पुरुषा द्विज!। जीवा हि बहवो ब्रह्मन्! वृक्षेषु च फलेषु च। उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते। सर्व्वैः व्याप्तानि जीवन्ति बहुधा द्विज-

सत्तम!। प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते। चंक्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान् बहून्। पद्भ्यां घ्नन्ति नरा विप्र! तत्र किं प्रतिभाति ते। उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः। ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते। जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्व्वमाकाशं पृथिवी तथा। अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते। अहिंसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा। के न हिंसन्ति। जीवान् वै लोकेऽस्मिन् द्विजसत्तम!।" भा॰ व॰२०७अ॰। अत्र जीवस्य हिंसा देहवियोजनम्।

जीवक पु॰ जीवयति जीव+णिच्—ण्वुल्। १अष्टवर्गान्तर्गते १ओषधिभेदे "जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्" तदभावे विदारीमूलं प्रतिनिधितया देयमिति"। "जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहार्शःकार्श्यवातक्षयापहौ" भावप्र॰ २पीतशालवृक्षे ३क्षपणके च पु॰। जीव—ण्वुल्। ४प्राणधारके त्रि॰ मेदि॰। ५सेवके ६वृद्ध्याजीविनि त्रि॰ ७अहितुण्डिके पु॰ मेदि॰।

जीवकाद्यतैल न॰ चक्रदत्तोक्ते तैलभेदे। तच्च तैलं द्विविधं लघुबृहद्भेदात् यदाह तत्रैव "जीवकर्षभकौ द्राक्षा सिता यष्टी बलोत्पलैः। तैलं नस्यं पयः पक्वं वातपित्तशिरोगदे"। लघु। "जीवकर्षभकौ द्राक्षा मधूकं मधुकं बला। नीलोत्पलं चन्दनञ्च विदारी शर्करा तथा। तैलप्रस्थं पचेदेभिः शनैः पयसि षड्गुणैः। जाङ्गलस्य तु मांसस्य तुलार्द्धस्य रसेन तु। सिद्धमेतत्प्रयोक्तव्यं तैलमर्द्धावभेदकम्। बाधिर्य्यं कर्णशूलञ्च तिमिरं गलशुण्डिकाम्। वातिकं पैत्तिकञ्चैव शीर्षरोगं नियच्छति। दन्तचालं शिरःशूलमर्द्दितञ्चापकर्षति" इत्युक्तं। चक्रद॰।

जीवघन पु॰ जीव एव घनो मूर्त्तिरस्य। हिरण्यगर्भे तस्य सर्व्वजीवसमष्टिरूपत्वात् तथात्वं यथाह प्रश्नोप॰भा॰। ओम् शब्दे १५६॰ पृ॰ तद्वाक्यम् दृश्यम्। "स एतस्माज्जीवघनात् परात् परम्"।

जीवजीव पुंस्त्री जीवञ्जीव+पृषो॰। चकोरखगे शब्दर॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कृत्वा रत्नानि यावन्ति जायते जीवजीवकः" मनुः।

जीवञ्जीव पुंस्त्री जीवं जीवति विषभक्षकत्वात् जीव—खच् मुम्। चकोरपक्षिणि अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "जीवञ्जीवकचकोरादयानन्दयन्ति परिकुरातान्" भा॰ उ॰

जीवत्तोका स्त्री जीवत् तोकं यस्याः । जीवत्पुत्रिकायां स्त्रियां । (जेयोँ त् पोयाती) हेमच० ।

जीवत्पति स्त्री जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्व्वत्वात् वा न ङीपौ । सधवायां स्त्रियाम् । हेमच० ।

जीवत्पितृक पुं० जीवन् पिता यस्य सः । विद्यमानपितृके जने । "अमावास्यां गयाश्राद्धं दक्षिणायनभोजनम् । न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते तु पितृहा भवेत्" ति० त० । तत्र जीवत्पितृकस्य श्राद्धविषयेऽधिकारः निर्णयसिन्धौ व्यवस्थापितो यथा ।

"जीवत्पितृकस्य साग्नेरेव दर्शश्राद्धेऽधिकारः न तु निरग्नेः "न जीवत्पितृकः कुर्य्याच्छ्राद्धमग्निमृते द्विजः । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यः कुर्वीत साग्निकः । पितामहेऽप्येवमेव कुर्य्याज्जीवति साग्निकः । साग्निकोऽपि न कुर्वीत जीवति प्रपितामहे" इति चन्द्रिकायां सुमन्तूक्तेरित्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कुर्य्यादितीदं व्याख्यातम् तत्र "अनग्निकोऽपि कुर्वीत जन्मादौ दर्शकर्म्मणि । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्पयेदिति" हारीतोक्तेः सौमन्तवत्तु दर्शश्राद्धभिन्नश्राद्धपरमित्युक्तं मदनरत्ने । श्राद्धपदं पिण्डपितृयज्ञपरमिति पृथ्वीचन्द्रोदयः । निर्णयामृते तु हारीतीयेऽनग्निकोऽनाहिताग्निरभिप्रेतः पूर्व्ववचने तु साग्निः श्रौताग्निः स्मार्त्ताग्निर्वोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तन्न पूर्व्वोक्तदिशा नतिसम्बन्धेनाग्निपदस्य श्रौताग्निपरत्वे मानाभावात् वक्ष्यमाणनित्यानित्यसंयोगविरोधात् "पितरो जनकस्येष्टा यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात् स्यात् यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचो विरोधाच्च । अपरार्केऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव नान्दीश्राद्धं कुर्य्यादित्याहुः अतः पूर्व्वमेव साधु वोपदेवोऽप्येवमाह । यत्तु मतं जीवत्पितृकस्य पुत्रनामकर्म्मादौ न वृद्धिश्राद्धम् हारीतीये जन्मादावित्यादिपद्ये न तत्प्राप्तावपि "उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रेष्ट्यां सौमिके मखे । तीर्थे ब्राह्मण आयाते षडेते जीवतः पितुरिति" मैत्रपरिशिष्टे उद्वाह एव तस्योपसंहारात् एवं यत्र तु संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेवेति तन्न उद्वाहपदस्य सविवाहपरत्वस्यापि सत्त्वात् पुत्रविवाहपरत्वे मानाभावात् "नामकर्म्मणि बालानां चूड़ाकर्म्मादिके तथा" इत्यादिभिर्नित्यश्राद्धस्य जीवत्पितृकत्वाभावतो नित्यानित्यसंयोगविरोधाच्च अतो जन्मादावित्यादि सर्व्वसंस्कारसंग्रहः ।

तथा च कात्यायनः "सपितृकः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । पिण्डान्नोद्वाहपर्य्यन्तं तेभ्यो तस्याभावे तु तत्क्रमात्" । सुतानां जीवादिसंस्कारेषु पिता सपितृकः पित्र्यान् श्राद्धम् । "पिण्डदोऽंशहरश्चैषामिति" इंसनात् जीवत्कन्याविवाहपर्य्यन्तं दद्यात् विवाहेच प्रथमः "नान्दीश्राद्धं पिता कुर्य्यादाद्ये पाणिग्रहे बुधः । अत ऊर्द्ध्वं प्रकुर्वीत स्वयमेव तु नान्दिकमिति" स्मृतेः तत्र पितुरभावे तत्क्रमात् "असंस्कृतास्तु संस्कार्य्या भ्रातृभिः पूर्व्वसंस्कृतैरिति" यः कर्त्तृक्रमः तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रात्रादिरित्यादिति चन्द्रिकादयः । हेमाद्रिस्तु तत्र पितुरभावे यः पितृव्यमातुलादिः संस्कुर्य्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्य्यपितृक्रमाद्दद्यात् स सपितृक इति व्याचख्यौ । समावर्त्तनस्यापि विवाहप्राचीनस्तु तसंस्कारत्वात्पितैव नान्दीश्राद्धं कुर्य्यात् तदभावे ज्येष्ठभ्रात्रादिः तदभावे स्वयमेव कुर्य्यात् । उपनयनेन कर्म्माधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहेऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् । यदा तु पितरि संन्यस्ते प्रोषिते पतिते वा धर्म्मार्थं तत्पुत्रमन्यः संस्कुर्य्यात्तदा संस्कार्य्यपितुः पित्रादिभ्यो दद्यात् "पितरो जनकस्येष्टा यावद्व्रतमनाहितम् । समाहितव्रतः पश्चात् स्यात् यजेत पितामहानिति" पृथ्वीचन्द्रोदये यमोक्तेः जीवत्पितृकस्य विशेषमाह कात्यायनः "वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः" इति । तीर्थ इव प्रायश्चित्ताङ्गश्राद्धेऽपि तस्याधिकारः ।

"पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्य्यात् स येषां पिता कुर्य्यात्तेषां कुर्य्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः कुर्य्यात् तेषां कुर्य्यात् त्रिषु जीवत्सु नैव कुर्य्यात्" विष्णु०स० "जीवत्पितृकोऽपि" कात्या० श्रौ० सू० पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते च । "जीवान्तर्हितेऽपि" कर्क० सू० "जीवपितृकस्य जीवेन पित्रादिना अन्तर्हितेऽपि व्यवहितेऽपि पितामहादेः पिण्डदानं भवति सोमादाविव "येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुतः" इति कर्कधृतेः । "जीवपितृकस्य होमान्तमनारम्भो वा" सू० । "जीवपितृकस्य यजमानस्य होमान्तमेव पिण्डपितृयज्ञं कर्म्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डपितृयज्ञस्य नाद्यः पूर्व्वपक्षनिरासार्थः । अनारम्भपक्ष एव युक्तः यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्यानुष्ठानं न घटते । एवं जीवान्तर्हितेऽपीति पक्षं दूष-

त्वा जीवत्पितृकस्य होमान्तमित्युपदर्शितम्'' कर्कः।
"न ह्यवेते आतृकल्पौ न जीवन्तमति दद्यादिति" श्रु०।
"जीवत्पितृकस्य होमान्तकर्म्म कुर्वतः सतोऽन्वष्टक्यं
श्राद्धं न ह्यवेते जीवता पिता अवच्छिन्ने पितामहादौ
पिण्डदानं न भवतीत्याह कुतो न भवतीत्यत हेतुः "न
जीवन्तमति ददातीति" श्राद्धान्तरे वचनात् अतःप्रधाने
पिण्डदाने जीवत्पितृकस्य निषिद्धे अनारम्भ एव घटते
न होमान्तता। आपस्तम्बः "यदि जीवत्पिता न दद्याद्वा
होमात् कृत्वा विरमेदिति" मानवे च "यदि दद्याद्येभ्य
एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति" काठके "पितापुत्रौ
चेदाहिताग्नी स्यातां येभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्
पिता प्रेतः स्यात् पितामहो जीवेत् पित्रे पिण्डं
निधाय पितामहात्परान्यां द्वाभ्यां दद्यादिति" कर्क०
जीवत्पुत्रोऽप्यत्र। समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप्।
जीवपितृ इत्यपि तत्रार्थे।

जीवथ पु० जीव—अथ। १कूर्मे २प्राणे ३मयूरे ४मेघे च
५चिरायुष्के ६धार्म्मिके च ७जीवनविशिष्टे त्रि०। उणादिको०

जीवद पु० जीवं जीवनं ददाति द्यति वा दा—दो—वा क।
१वैद्ये २रिपौ ३पन्तिपर्णवृक्षे च मेदि० ४जीवनदातरि
त्रि०। ५जीवन्तीवृक्षे स्त्री राजनि०।

जीवदात्री त्रि० जीवं ददाति दा—तृच्। १जीवनदायिनि
स्त्रियां ङीप् सा च २ऋद्धिनामौषधौ ३जीवन्तीवृक्षे च
राजनि०।

जीवदानु त्रि० जीवं ददाति दा—बा० नु। १जीवनदातरि
"विरिष्यत्र दाताय पृथिवीं जीवदानुम्" यजु० ११२८।

जीवदृष्टा स्त्री जीवाय जीवनाय दृष्टा। जीवन्तीवृक्षे राजनि०

जीवधन न० जीव एव धनम्। गवादिजन्तुरूपे धने त्रिका०

जीवधानी स्त्री जीवा धीयन्तेऽस्याम् धा+अधि—करणे ल्युट्
ङीप्। पृथिव्याम्। "ददर्श गां तत्र सुघुष्टस्य गां
जीवधानीं स्वयमभ्रधन्तं" भाग० ३।१३।२। "जीवधानीं
सर्वजीवाधारभूतां महीम्" श्रीधरः।

जीवन न० जीव—भावे ल्युट्। १हत्तौ २प्राणधारणे।
करणे ल्युट्। ३जले मेदि०। जलं विना प्राण-
धारणासम्भवात्तस्य जीवनकरणत्वम् अत एव "अन्नमयं
हि सोम्य! मन आपोमयः प्राणः" छान्दोग्ये प्राणानां
जलमयत्वमुक्त्वा तस्य तथात्वं वर्णितं यथा।

"आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं योऽणिष्ठः स

प्राणः" "अपां सोम्य! पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्ध्वः
समुदीषति स प्राणो भवति" "षोड़शकलः सोम्य! पुरुषः
पञ्चदशाहानि माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो, न
पिबतो विच्छेत्स्यते" इति छा० उ०। ४जीवनसाधने त्रि०
"सर्वेऽप्यर्थे जीवनः माता" हलायो०। ५हैयङ्गवीने शब्दच०
सद्योजातस्यापि विकरत्वेन जीवनहेतुत्वात् तथात्वम्।
६मज्जनि राजनि०। ७वाते ८क्षीरकाकोल्यां च पु० राजनि०।
९क्षुद्रफलवृक्षे पु० शब्दच०। १०पुत्रे पु० हेमच०। जीवयति
जीव—णिच्—कर्त्तरि—ल्यु। ११परमेश्वरे पु० "जीवनो
रक्षण० सन्तो जीवनः पर्य्यवस्थितः" विष्णुस०। "सर्वाः
प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः" भा०। "प्रत्यक्ष
निरस्तिस्य तथा जीवनकारणम्" भाग० "जीवनं जीवनं
हन्ति प्राणान् हन्ति समीरणः। किमाश्चर्य्यं चारद्वे
प्राणदा यमदूतिका" उद्भटः। हत्तौ १२जीविकायाम्।
"कृषिः शिल्पं भृतिर्विद्या कुसीदं शकटं गिरिः। सेवा
रूपं नृपो भैक्षमापत्तौ जीवनानि तु" याज्ञ० "विद्या
शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्षं विपणिः कृषिः। धृति-
र्भैक्ष्यं कुसीदञ्च दश जीवनहेतवः" मनुः। १३जीवदातरि
"शीतलश्च सखो वायुः सुगन्धिं जीवनः शुचिः" भा०
व० १६८ अ०।

जीवनक न० जीवन+संज्ञायां कन्। अन्ने हेमच०।
कस्तो प्राणस्थापकत्वोक्त्या तस्य तथात्वम्।

जीवनयोनि स्त्री ६त०। न्यायोक्ते देहे प्राणसञ्चार-
कारणे अतीन्द्रिये १यत्नभेदे। "यत्नो जीवनयोनिस्तु
सर्वदातीन्द्रियो भवेत्। शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परि-
कीर्त्तितम्" भाषापरि०। "जीवनयोनिर्यत्नो याव-
ज्जीवनमनुवर्त्तते स चातीन्द्रियः। तत्र प्रमाणमाह
शरीरे प्राणसञ्चारकारणं परिकीर्त्तितमिति। प्राण-
सञ्चारो हि अधिकः श्वासादिः प्रयत्नतः साध्यः। एतस्य
प्राणसञ्चारस्य यत्नसाध्यत्वानुमानात् प्रत्यक्षस्य बाधा-
दतीन्द्रियत्वसिद्धिः। स एव जीवनयोनिप्रयत्नः" सिद्धा०

जीवना स्त्री जीवयति जीव—णिच्—ल्यु। १महौषधौ
मेदि०।

जीवनाघात न० जीवनस्याघातो यस्मात्। विषे शब्दच०।

जीवनावास पु० जीवनं जलमावासोऽस्य। वरुणे शब्दच०।
६त०। २प्राणायतने देहे च।

जीवनी स्त्री जीवत्यनेन जीव—करणे ल्युट् ङीप्। १का-
कोल्यां २डोड्यां ३मेदायां ४महामेदायां ५जीवन्त्याम्

राजनि०। ६मूर्वायां शब्दच०। संज्ञायां कन्। जीवन्तिका हरितक्याम् राजनि०।

जीवनीय न० जीव–करणे अनीयर्। १जले हेमच०। २जीवनीयद्रव्ये स्त्री अमरः। कर्मणि अनीयर्। ३उपजीव्ये त्रि०। भावे अनीयर्। ४वर्त्तनीये। ५विद्याधिक्यजनितादिव्यवहारार्थानाम्। "इमिर्द्रवनिरापदि जीवनीयम्" कुमा०।

जीवनीयगण पु० जीवकमेदे "अष्टवर्गेण पर्णिन्यौ जीवन्तो मधुकं तथा। जीवनीयगणः प्रोक्तो जीवनन्तु पुनस्तथा" वैद्यकम्। [राजनि०

जीवनेत्री स्त्री जीवं नयति नी–तृच् ङीप्। सैंहल्याम्।

जीवनौषध न० जीवनस्य जिवनाशप्राप्तस्य रक्षार्थमौषधम्। जीवातौ जिवनाशस्य प्राणरक्षके औषधे अमरः।

जीवन्त पु० जीव–कर्त्तरि झ। १प्राणे, २आयुर्विशिष्टे त्रि०। जीव–णिच्–झ। ३औषधे च उणा०।

जीवन्तिका स्त्री जीव–जीव–णिच्–वा झ–संज्ञायां कन्। १वन्दायां वृक्षोपरिजातलतायां २गुडूच्यां ३जीवाख्यशाके मेदि० ४जीवन्त्यां ५हरीतक्यां च राजनि०।

जीवन्ती स्त्री जीव–झ गौरा० ङीष्। (जीवई) ख्याते (जियाता) ख्याते १वृक्षे। "जीवन्ती शीतला स्वादुः स्निग्धा दोषत्रयापहा। रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघुः। जीवन्त्याः कोमलं पत्रं छित्वा तक्र-समन्वितम्। शिकुना संयुते तैले तक्रं क्षिप्त्वा प्रवेशयेत्" भावप्र०। "कुमारेषाय जीवन्त्या हविष्येव च वर्द्धनः" भा० व० ४अ०। (चोङी) ख्याते गुर्जरदेशप्रसिद्धे २लताभेदे ३शम्यां ४गुडूच्यां ५वन्दायां ६डोड्यां ७हरितक्याम् राजनि०। सा च "हरितकी जीवन्ती सर्ववर्णिनी" रत्नमालया।

जीवन्त्याद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे "जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च। शठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम्। नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम्। पिप्पलीञ्च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत्। एतद्व्याधिसमूहस्य रोगे शमनमुत्तमम्। रूपयेनैवादयविधं वार्षिरयंत्र व्यपोहति"।

जीवन्मुक्त त्रि० जीवन्नेव मुक्तः जीवत्येवात्मज्ञानेन बन्धरहिते "जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञानबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मणि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यसञ्चितकर्मसंशयविपर्ययादीनामपि बाधितत्वादखिलबन्धरहितो ब्रह्मनिष्ठः" इति वेदान्तसा०। स तु जीवन्मुक्तो व्युत्थानसमये मांसशोणितमूत्रपुरीषादिभाजनेन शरीरेण आन्ध्यमान्द्यापटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियग्रामेण अशनायापिपासाशोकमोहादिभाजनेन चान्तःकरणेन पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफलानि च पश्यन्नपि बाधितत्वात् परमार्थतो न पश्यतीति" वे०सा०। इदानीं मोक्षनर्थं खण्डयति। "यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं पश्यन्नपि परमार्थमिदमिति" न पश्यति। उक्तञ्च "सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयञ्च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः। तथा च कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः" इति वेदन्तसा०। "वेदविद्याव्रतं स्नानं देशिकस्य मुखात् स्वयम्। अष्टोत्तराष्टोत्तरशतं ये पठन्ति द्विजोत्तमाः। प्रारब्धक्षयपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते" तन्मतम्। अष्टोत्तरशतसुपनिषदाम्। २कौलिके च "धन्यात्मानो महेश्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानयायिनः। स्वपरिज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि। महानन्दप्रभावेण कुलाचारप्रभावतः। ये चाचारा निर्विकल्पा जीवन्मुक्ता हि कौलिकाः" तन्त्रवाक्यम् "सोऽमन्त्रोऽमवदातश्च जीवन्मुक्त उच्यते" कुलार्णवे।

वेदान्तपरिभाषायां विशेष उक्तो यथा।

"निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति श्रुतेः। किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मक्षयं सुखदुःखे अनुभूय पश्चादपवृज्यते। ननु "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इत्यादिश्रुत्या "ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादि" स्मृत्या च ज्ञानस्य सकलकर्मक्षयहेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्थानमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य "तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इत्यादिश्रुत्या "नाभुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीत्यादि" स्मृत्या च उत्पादितकार्यकर्मव्यतिरिक्तानां सञ्चितकर्मणामेव ज्ञाननाश्यत्वावगमात्। सञ्चितं द्विविधं सुकृतं दुष्कृतञ्च। तथाच श्रुतिः "तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति"। ननु ब्रह्मज्ञानाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यं प्रारब्धकर्मापि निवृत्तेः कथं ज्ञानिनां देहधारणमुपपद्यत इति चेन्न अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्त्तकतया प्रारब्धकर्मरूपप्रतिबन्धकदशायामविद्यानिवृत्ते-

रनङ्गीकारात् । "नन्वेवमपि तत्त्वज्ञानादेकस्मिन् मुक्ते सर्वमुक्तिः स्यात् अविद्याया एकत्वे नैतस्मिन् सति कस्यचिदपि संसारो नेत्यादि चेन्न इष्टापत्तेरित्येके । अपरे त्वेतद्दोषपरिहारायैव "इन्द्रो मायाभिरिति" बहुवचनश्रुत्यनुसारीणमविद्यानानात्वमङ्गीकृत्य समाधानं । अन्ये त्वेकैवाविद्या प्रत्याविद्याया जीवभेदेन ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तयो नाना तथा च यस्य ब्रह्मज्ञानं तस्य ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाशः तदन्यं प्रति ब्रह्मस्वरूपावरणशक्तिविशिष्टाविद्यानाश इत्यभ्युपगमादेकमुक्तौ सर्वमुक्तिः । अत एव "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् इत्यधिकरणे अधिकारिपुरुषाणामुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिन्द्रादीनां देहधारणानुपपत्तिमाशङ्क्य अधिकारापादकप्रारब्धकर्मसमाप्त्यनन्तरं विदेहकैवल्यमिति सिद्धान्तितम् । तदुक्तमाचार्यवाचस्पतिमिश्रैः "उपासनादिसंसिद्धतोषितेश्वरचोदितम् । अधिकारं समाप्यैते प्रविशन्ति परं पदमिति" । एतच्चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति पक्षे नोपपद्यते । तस्मादेकाविद्यापक्षेऽपि प्रतिजीवमावरणभेदोपगमेन व्यवस्थोपपादनीया" ।

शा॰ सू॰ भाष्ययोश्च जाततत्त्वज्ञानानामपि यावत् प्रारब्धकर्मसमाप्तिस्तावद्देहादिसम्बन्धः समर्थितो यथा "यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम्" ३।३।३२ सू॰ । "विदुषो वर्त्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते । ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ कैवल्यं सिद्ध्यति स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेत् न वेति चिन्ता सम्भवति, नापि भुञ्जानस्तृप्येत् न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना त्वियं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केषाञ्चित् इतिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथा ह्यपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूवेति स्मरणं, वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन् निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सम्बभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वरुणे यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्य्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी देहान्तरोत्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ, श्रुतावपि मन्त्रार्थवादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित् पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते केचित्तु स्थित एव तस्मिन् योगैश्वर्यवशादनेकदेहारम्भणेन, सर्वे चैते समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्य्यन्ते । तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् प्राप्तं ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेत्यत उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्त्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानां अधिकारतन्त्रत्वात् स्थितेः । यथासौ भगवान् सविता सहस्रयुगपर्य्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, "अथ तत ऊर्द्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल एव मध्ये स्थाता" इति श्रुतेः । यथा च वर्त्तमाना ब्रह्मविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषु तेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्म्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्म्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्त्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निर्म्माय देहान् युगपत् क्रमेण वाधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते, त एव ते, इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा "सुलभा ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात् स्वमाविवेश" इति स्मर्य्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्म्मणि कर्म्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत् ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्म्मान्तरं तद्वदेव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वा प्रसज्येत, न त्वियमाशङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्म्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति "स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निः सर्वकर्म्माणि भस्मसात् कुरुते तथा' । इति "बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः" इति—चैवमाद्या । न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्म्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चोपपद्यते, न

ह्यनिदग्धस्य चाविदीतस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते। प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेऽपि वेगक्षयात् निवृत्तिः "तस्य तावदेव चिरम्" इति शरीरपातावधिकरणात्। तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः, न च ज्ञानफलस्यानैकान्तिकता। तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्शयति 'तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्' इति। ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वासक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं प्रापुरित्युपपद्यते। 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति स्मरणात्। प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशङ्कानुपपत्तिः। कर्मफले हि स्वर्गादावनुभवानारूढे स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति, अनुभवारूढन्तु ज्ञानफलं "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति श्रुतेः, "तत्त्वमसि" इति च सिद्धवदुपदेशात्। न हि "तत्त्वमसि" इत्यस्य वाक्यस्यार्थः तत्त्वं मृतो भविष्यसि इत्येवं शक्यः परिणेतुम्। "तद्धैतत् पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" इति सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति। तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्यसिद्धिः" भा०। ४।१पादे च।

"तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" १३सू०।

"गतस्तृतीयशेषः, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न वा क्षीयत इति संशयः। किं तावत् प्राप्तं फलार्थत्वात् कर्मणः फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः। फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता। यदि तदन्तरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात्। स्मरन्ति च 'न हि कर्म क्षीयते' [म०भा०] इति। नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति। नैष दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत्। अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात् भवेदपि दोषक्षपणार्थता, नत्वेवं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति। नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात्। नेत्युच्यते देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति। तस्मात् न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः

तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वयोरघयोरश्लेषविनाशौ भवतः, उत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः। कस्मात्, तद्व्यपदेशात्। तथा हि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति "यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" इति। तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति "तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" इति। अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति। "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति। यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति। नैष दोषः, न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे, विद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः। शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि। न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरितस्य क्षयः "सर्वं पाप्मानं तरति" "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते"। य उ चैनमेवं वेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः। यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति इति। तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिर्घातफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः। यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति अत्र ब्रूमः। सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानं, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते। निर्गुणायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहसिद्धिः। अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति। अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्वं प्रतिपेद इव तथापि विद्यासामर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति। पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यत्काले इति ब्रह्मविदवगच्छति। एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

कृष्णादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात्। न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवत् भवितुमर्हति, अनित्यत्वप्रसङ्गात् परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य। तस्मात् ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम्"। भा०

"इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु" ४।१।१४ सू०

"पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ, धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वात् शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते। इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः। कुतः, तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबन्धित्वप्रसङ्गात्। "उभे उ हैवैष एते तरति' इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत् सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् अकर्त्रात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" इति चाविशेषश्रुतेः। यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यं, ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात्। अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः 'नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः' इत्यत्र सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य "सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्त्तन्ते" इत्यविशेषेणैव प्रकृतेषु पाप्मशब्दप्रयोगात्। पाते त्विति। तुशब्दोऽवधारणार्थः। एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति।" भा०

"अनारब्धकार्य्ये एव तु पूर्वे तदवधेः।" ४।१।१५ सू०

"पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्य्ययोरनारब्धकार्य्ययोश्च भवत्युत विशेषेणानारब्धकार्य्ययोरेवेति विचार्य्यते। तत्र "उभे उ हैवैष एते तरति" इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इत्येवं प्राप्ते प्रत्याह अनारब्धकार्य्ये एव त्विति। अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसञ्चिते अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चित सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात् क्षीयेते नत्वारब्धकार्य्ये सामिभुक्तफले याभ्यामेतत् ब्रह्मज्ञानायतनं जन्म निर्म्मितम्। कुत एतत्, "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये" इति शरीरपातावधिकरणात् क्षेमप्राप्तेः, इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावात् ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत। ननु वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मावबोधः कर्म्माणि क्षपयन् कथं कानिचित् क्षपयेत् कानिचिच्चोपेक्षेत, न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषाञ्चिन्न क्षीयते इति शक्यमङ्गीकर्त्तुमिति। उच्यते, न तावदनाश्रित्यारब्धकार्य्यं कर्म्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते, आश्रिते च तस्मिन् कुलालचक्रवत् प्रवृत्तवेगस्यान्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्, अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्म्माण्युच्छिनत्ति, बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत् संस्कारवशात् कञ्चित् कालमनुवर्त्तत एव। अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदः कञ्चित् कालं शरीरं ध्रियते न ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत। श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्द्देशेनैतदेव निरुच्यते। तस्मादनारब्धकार्य्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय इति निर्णयः।" भा०

"भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते" ४।१।१९ सू०

"अनारब्धकार्य्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात् क्षय उक्तः, इतरे त्वारब्धकार्य्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते "तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये" इति "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इति चैवमादिश्रुतिभ्यः। ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपातान्भेददर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुवर्त्तेत। न, निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं, न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति। नन्वपरः कर्म्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते। न, तस्य दग्धबीजत्वात्। मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्म्मान्तरं देहपाते उपभोगान्तरमारभते, तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्य्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भावीति।"४।१ भा०

"यत्तु सञ्चितं कर्म्मान्तरं तन्न निमित्तं फलस्य दग्धमूलत्वात्। अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलम्। तदुक्तं योगशास्त्रे "क्लेशमूलः कर्म्माशयः सति मूले तद्विपाकः" इति तच्च मूलं ज्ञानाग्निना दग्धमिति कुतः पुनः संसारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्" आ०गि०

सांख्यकारिकायां तत्त्वकौमुद्याञ्च विशेषो उक्तो यथा

"सम्यग्ज्ञानाधिगमाद्धर्मादीनामकारणप्राप्तौ। तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्धृतशरीरः ।" साङ्ख्यकारिका ।
"तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्म्माशयप्रचयो दग्धबीजभावतया न जात्याद्युपभोगलक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि बुद्धिभूमौ कर्म्मबीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलिलायामूषरायां कुतः कर्म्मबीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्म्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानोऽपि च संस्कारवशात्तिष्ठति । यथोपरतेऽपि कुलालव्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमत्तिष्ठति । कालपरिपाकवशात्तूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्धपरिपाकौ धर्म्माधर्म्मौ संस्कारौ । तथाच श्रूयते "भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत" इति "तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये" इति । प्रक्षीयमाणाविद्याविशेषस्य संस्कारवशात्तत्त्वज्ञान्यपि धृतशरीरस्तिष्ठति" तत्त्वकौ० ।

सा०सू० भाष्येऽप्युक्तं यथा
"बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः" सू० । "सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्धवशात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चासम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः" भा० ।

जीवन्मुक्तश्च सू० ।
"जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः । जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह" भा० ।
"उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः" सू० ।
"शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति" भा० ।
"श्रुतिश्च" सू० ।
"श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति "दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे । कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्घटः" । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि" रिति । नारदीयस्मृतिरपि "पूर्वाभ्यासबलात् कार्य्यं न लोको न च वैदिकः । अपुण्यपापः सर्व्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते" । इति । ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह" साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ।

"इतरथान्धपरम्परा" । सू० ।
"इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । शास्त्रतात्पर्य्यानभिज्ञतया चेदुपदिशेत् कश्चित् तर्हि स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रामयेत् सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्म्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह" भा०
"चक्रभ्रमणवद्धृतशरीरः" । सू०
"कुलालकर्म्मनिवृत्तावपि पूर्व्वकर्म्मवेगात् स्वयमेव यथा कियत्कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्म्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्म्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः । ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् । "व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम" इति योगसूत्रतत्सिद्धेः । चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।" भा०
"संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ।" सू०
"शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामल्पावशेषात् तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते अविद्याया जन्मादिरूपकर्म्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासेन तथा व्याख्यातत्वात् । "वीतरागजन्मादर्शनादिति" न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलककर्म्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत्तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह तन्न धर्म्माधर्म्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति" भा० ।

जीवन्मुक्ति स्त्री जीवतो मुक्तिः । जीवतो बन्धनिवृत्तौ जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिबन्धनसुखदुःखविशेषक्लेशादिरूपस्य निवृत्तौ । तस्या उपायास्तु श्रवणमननयोगाभ्यासादयः तन्त्रोक्तकुलाचाराश्च । "जीवन्मुक्त्युपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः" इति तन्त्रोक्तेः ।

जीवन्मृत त्रि० जीवन्नेव मृतः मृततुल्यः । जीवता कर्त्तव्यकार्य्यस्याकारणात् मृतसमे आत्मम्भरौ स हि जीवन्नपि वैश्वदेवातिथिभोजनाद्यन्तरेण आत्मनः पोषणेन निष्फला-

जीवरत्वात् सृतसमः। अतएवाह दक्षः "जीवन्तो मृतकास्त्वन्ये ये चात्मम्भरयो नराः"।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः अपूर्वत्वात् वा न न ङीपौ जीवद्भर्तृकायां सधवायां "स्त्रीचैतदास्थाय लभेत सौभगं प्रियं प्रजां जीवपतिर्यशोगृहम्" भाग॰ ६।१८।२॰ वा कप् जीवपतिकाद्योऽप्यत्र।

जीवपत्नी स्त्री जीवः जीवन् पतिर्यस्याः अपूर्वत्वात् नः ङीप् च। जीवत्पतिकायां सधवायाम् "ब्राह्मणस्य दुहितायाः जीवपत्न्याः जीवप्रजाया अगारे एतां रात्रिं वसेत्"। "वाचं विसृजेत् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति" आश्व॰ गृ॰ १।७।२१।२१। "तमेतमवेक्षितकयरं वीरसूर्जीवसूः जीवपत्नीति ब्राह्मण्यो मङ्गल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन्" सं॰त॰ गोभिलः।

जीवपत्रप्रचायिका न॰ जीवस्य जीवपुत्रकस्य पत्राणि प्रचीयन्तेऽस्याम् "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" पा॰ स॰। क्रीडायां प्र+चि–भावे ण्वुल्। उदीच्यां क्रीडाभेदे। "जीवपत्रप्रचायिका उदीचां क्रीडा" सि॰कौ॰। प्राचां क्रीडायां तु पा॰सूत्रे प्राचामिति विशेषणात् न पूर्वपदस्याद्युदात्तता किन्तु तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरः।

जीवपुत्र पु॰जीवः जीवकः पुत्र इव कर्महेतुत्वात् ।(जियाँपोती) १वृक्षभेदे। जीवः जीवन् पुत्रो यस्याः। २जीवत्सुतायां स्त्रियां "सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्वमरवर्णिनी" हरिवं॰ १२८अ॰। जीवत्पुत्राद्योऽप्यत्र। "काकवन्ध्या च या नारी मृतवत्सा च या भवेत्। बहुपत्या जीववत्सा सा भवेन्नात्र संशयः" काशीखण्डः। "मृतप्रजा जीवपुत्रा धनेश्वरी" भाग॰ ६।१८।२१। ३ताडपुरुषे पु॰ "कच्चित् पुत्रा जीवपुत्राः सुवस्यक" भाग॰ ७॰ २९।

जीवपुत्रक पु॰ जीवयतीति जीव–क जीवः पुत्र इव कर्महेतुत्वात् स्वार्थे कन् ।(जियापोती) वृक्षभेदे। शब्दर॰।

जीवपुष्पा स्त्री जीवयतीति जीव–णिच् अच्–जीवं जीवकं पुष्पं यस्याः। वृहज्जीवन्तीवृक्षे राजनि॰। जीवः जन्तुः पुष्पमिव ।२जन्तुरूपपुष्पे न॰। "अकाले शिशिरे तावत्शिथिताः मधुपायसः। मधुपा जीवपुष्पाणि विचिन्वन्तु नगेष्विव" रामा॰ सु॰४२अ॰।

जीवप्रिया स्त्री जीवं प्रीणाति प्री–क ६त॰।१हरीतक्याम्। राजनि॰। ६त॰। २जीववल्लभे त्रि॰।

जीवभद्रा स्त्री जीवानां भद्रं यस्याः ५ब॰। जीवन्तीलतायां राजनि॰। ६त॰। जीवकुशले न॰।

जीवमन्दिर न॰ ६त॰। शरीरे राजनि॰ तस्य जीवभोगायतनत्वात्तथात्वं जीवगेहादयोऽप्यत्र।

जीवमातृका स्त्री ६त॰ "कुमारी धनदा नन्दा विमला मङ्गला बला। पद्मा चेति च विख्याताः सप्तैता जीवमातृकाः" विधानपारिजातोक्ते कुमार्यादौ मातृकाभेदे।

जीवयाज पु॰ जीवैः पशुभिर्याजः याजनम् यज–णिच् भावे घञ्। पशुभिर्याजने। "जीवयाजं यजते सोमपादिवः" ऋ॰१।३१।१५। तस्य भाष्ये "याजयतेर्घञ् चेरनिटीति णिलोपश्चाचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावात् चजोः कुघिण्ण्यतोरिति कुत्वाभाव इति" यदुक्तं तत् प्रामादिकं याजयतेर्हेतुमत्वाभावात् चजोऽप्रवृत्तेः "एरच्" पा॰ इवर्णान्तादचः एव प्रवृत्तेश्च।

जीवयोनि स्त्री जीवा जीवनवती योनिः। सजीवजन्तौ "तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनिषु" भाग॰२।६।२॰

जीवरक्त न॰जीवोत्पादकं रक्तम् शाक॰त॰। स्त्रीणामार्तवे शोणिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्स्थजीवोत्पादकत्वं यथाह सुश्रुतः "आर्त्तवं शोणितं त्वाग्नेयमग्नीषोमीयत्वाद् गर्भस्य,पाञ्चभौतिकत्वापि जीवरक्तमाहुराचार्याः विस्रता द्रवता रागः स्पन्दनं लघुता तथा। भूम्यादीनां गुणा ह्येते दृश्यन्ते चात्र शोणिते"।

जीवला स्त्री जीवं जीवनं लाति सेवनात् ला–क। सैंहलीवलतायां राजनि॰।

जीवलोक पु॰ जीवानां लोकः भोगसाधनम्। १संसारे "माता पिता सुहृज्जनः स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिष्ठा। एको यतो व्रजति कर्मपुरःसरोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोकः। सायं सायं वासवृक्षं समेताः प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति। त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गा यद्वत्तद्वत् ज्ञातयो ज्ञातयश्चेति"। "ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः" गीता। "जीवलोके संसारोपभोगार्थम्" श्रीधरः। कर्म॰। २जीवरूपे जने च "महायुधं हरति हि पौरुषेण तदा वीरोजीवति जीवलोके" भा॰व॰१४अ॰। "आलोकमर्कादिव जीवलोकः" रघुः।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव–णिच्–अच् कर्म॰। क्षीरकाकोल्याम् राजनि॰।

जीवहिंसा स्त्री जीव एव हिंसा। पाशुपाख्ये हेमच॰। तत्र जीवरक्षादिना वैष्णवादेः स्थितिरिति तस्य तथात्वम्। जीवे हिंसा: स्थितिरस्य। २जीवनिष्ठे गुणादौ त्रि॰

"जीवद्वत्सौ स्थिरो गुरुः" भाषापरिच्छेदकारिका ।

जीवशाक पुं० कर्म्म०। मालवदेशप्रसिद्धे शाकभेदे । "जीवशाकः सुमधुरः शिशिरो बलशोधकः । दीपनः पाचनो बल्यो हृद्यः पित्तापहारकः" राजनि० ।

जीवशुक्ला स्त्री जीवतीति जीवा जीवन्त्येव शुक्ला क्षीरकाकोल्याम् राजनि०। अस्याः पक्वतायामेव शुक्लत्वमस्याः पुनर्जीवन्त्या एव तथात्वमिति तन्नामता । [राजनि० ।

जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । ऋद्धिनामौषधौ

जीवसंज्ञ पु०जीव इति संज्ञाऽस्य । कामवृद्धिवृक्षे राजनि०

जीवसाधन न०जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०

जीवसू स्त्री जीवं जीवन्तं सूते सू—क्विप् । जीवत्पुत्रिकायां स्त्रियां हेमच०। "जीवसूर्वीरसूर्भद्रे ! बहुसौख्यसमन्विता" भा० आ० १९८ अ० ।

जीवस्थान न० ६त० । मर्म्मणि हला०।

जीवहीन पु० "षड्क्षरो जीवहीनः" विश्वसारतन्त्रोक्ते षड्क्षरे मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ पृ० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव—अच् जीवयतेरच् वा टाप् ज्या:—क्विप् संप्रसारणे दीर्घः वा अस्यस्य व । १धनुषो गुणे ज्यायां २जीवन्तिकायामौषधौ, ३वचायां, ४शिञ्जिते, ५भूमौ ६जीवनोपाये च मेदि० जीव—भावे अ टाप् । ७जीवने शब्दा० । धनुराकारक्षेत्रस्य वृत्तस्योभयरेखाग्रसंलग्ने क्षेत्रभेदे तन्मानानयनादिकं लीला० दर्शितं तच्च क्षेत्रशब्दे २४०१ पृ० दर्शितम् । ग्रहस्फुटगत्याद्युपयोगिनी राशिरूपचक्रस्य जीवा तु क्रमज्याशब्दे २३०२पृ०उक्ता अधिकं ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योत्पत्तिप्रकारः सि० शि० उक्तो यथा

"इष्टाङ्कुलव्यासदलेन वृत्तं कार्यं दिगङ्कं भगणाङ्कितं च । ज्यासंख्यया प्राग्वदतश्च ये तदाद्यजीवा धनुरेतदेव । द्वित्र्यादिनिघ्नं तदनन्तराणां चापे तु दत्त्वोभयतो दिगङ्कात् । सूत्रं तदग्रद्वयबद्धमर्द्धं ज्यकार्धं निखिलानि चैवम् । अथान्यथा वा गणितेन वच्मि ज्यार्धानि तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकृतिर्दोर्गुणवर्गहीना मूलं तदीयं खलु कोटिजीवा । दोःकोटिजीवारहिते त्रिभज्ये तच्छेषके कोटिभुजोत्क्रमज्ये । ज्याचापमध्ये खलु योऽत्र बाणः सैवोत्क्रमज्या सुधियात्र वेद्या । त्रिज्यार्धं राशिज्या तत्कोटिज्या च षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदांशज्यका भवति । त्रिज्याकृतीषुघातात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य । मूलोनाद्वसुहृतान्मूलं षट्त्रिंशदंशज्या । गजहयगजेषु ५९७८ निघ्नी त्रिभजीवा वाऽयुतेन१००००संभक्ता । षट्त्रिंशदंशजीवा तत्कोटिज्याकृतेश्चतुर्घ्नायाः । त्रिज्याकृतीषुघातान्मूलं त्रिज्योनितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भवत्येवम् । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलं तदर्धांशकशिञ्जिनी स्यात् । त्रिज्यौत्क्रमज्यानिहतेर्दलस्य मूलं तदर्धांशकशिञ्जिनी वा । अतः पुनः पञ्चकभागकानां कोटेश्च कोटेर्यदलस्य चैवम् । अल्पज्यकासाधनमुक्तमेवं पूर्वैः प्रवक्ष्येऽथ विशिष्टमस्मात् । त्रिज्याभुजज्याहतिहीनयुक्ते त्रिज्याकृती तद्दलयोः पदे स्तः । भुजोनयुक्त त्रिभखण्डयोर्ज्ये कोटिं भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमिष्टयोर्यत्कोटिज्ययोस्तत्कृतियोगमूलम् । दलीकृतं स्याद्भुजयोर्वियोगखण्डस्य जीवैवमनेकधा वा । दोःकोटिजीवाविवरस्य वर्गो दलीकृतस्तस्य पदेन तुल्या । स्यात् कोटिबाह्वोर्विवरार्धजीवा वक्ष्येऽथ मूलग्रहणं विनापि । दोर्ज्याकृतिर्व्यासदलार्धभक्ता तृज्याभुजोर्वीविवरेण तुल्या । दोःको[illegible]गान्तरशिञ्जिनी स्यादन्यथा धीनि वा कानिचिदेवमत्र । खाग्न्यङ्कबुधसंख्येन (६५६९) वर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभिः क्षुण्णा त्रिसप्तेषु-(५७३)विभाजिता । तदैक्यमग्रजीवा-स्यादन्तरं पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेवं षष्टिरन्याश्च तत्क्रमात्" । व्यासार्धेऽष्टगुणाभ्रयुग्मतुल्ये स्युर्नवतिज्यकाः । कोटिजीवा शताभ्यस्ता गोदन्ततिथि (१५३२९)भाजिता । दोर्ज्या स्वाऽष्टद्रङ्कवेदांश (४६७)हीना तद्योगसंमिता । तद्धनुर्ज्या तयोश्चापि विवरं पूर्वशिञ्जिनी । तत्पदस्य ३४५नगांशोना एवमाद्यशिञ्जिनी ।. ज्यापरम्परयैवं वा चतुर्विंशतिमौर्विकाः । चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्ये मिथः-कोटिज्यकाहते । त्रिज्याभक्ते तयोरैक्यं स्याच्चापैक्यस्य दोर्ज्यका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरन्तरसंमिता । अन्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनोदिता । समासभावना चैका तथान्यान्तरभावना । आद्यज्याचापभागानां प्रतिभागज्यकाविधिः । या ज्यानुपाततः सेष्टव्यासार्धे परिणाम्यते । आद्यदोःकोटिजीवाभ्यामेव कार्यौ ततो तज्ज्ञः । 'भावना सुस्पष्टदपज्या इष्टे व्यासदले स्फुटाः । सूक्ष्मं ज्यानयनं पाठमिच्छ तत्रोदितं मया । उक्ता संक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्तिः सुगमा च सा । सविशेषाधुना तत्र विशेषाद्विश्वोच्यतः" । तत्र तावदाचार्य्योयां षड्वीमित्यादि श्लोकपञ्चकं

सुगमम् । अत्र गणितेन ज्यासाधनार्थं सूत्रभूतज्याखण्डकानि प्रकारान्तरेणाह । तत्प्रकारो हि बीजगणितक्रियया । त्रिज्यार्धं राशिज्येत्यादि । त्रिज्यार्धेन १७१९ तुल्या त्रिंशदंशानां ज्या भवति । तस्याः कोटिज्या षष्टिभागानाम् । त्रिज्यावर्गार्धपदं पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्या भवति । अथ त्रिज्यावर्गात् पञ्चगुणात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चघातस्य मूलेन हीनाद८ हृतात् पदं षट्त्रिंशदंशानां ज्या । अथ वा गजरूपगजेषु ५८७८ निघ्नी त्रिज्याऽयुतेन १००००भक्ता षट्त्रिंशदंशानां ज्या स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत्कोटिज्याऽर्धचतुष्पञ्चाशदंशानां ज्या । तथा त्रिज्यावर्गस्य पञ्चगुणस्य मूलं त्रिज्याहीनं चतुर्भक्तं अष्टादशभागानां ज्या भवति । तत्कोटिज्यार्धात् द्विसप्ततिभागानाम् । अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमोत्क्रमज्येत्यादि । कोटिज्योना त्रिज्या भुजस्योत्क्रमज्या स्यात् । भुजज्योना त्रिज्या कोटेरुत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्ययोश्च वर्गयोगपददलं भुजांशानामर्धस्य ज्या स्यात् । अथवा त्रिज्योत्क्रमज्याघातदलस्य मूलं तदर्धांशकशिञ्जिनी स्यादिति क्रियालाघवम् । एवमुत्पन्नज्याया अपि कोटिज्या या तत्कोटिभागानाम् । ततः पुनरेवमन्यास्तदर्धांशकज्याः साध्याः । कोटेश्चैवमन्याः । तद्यथा । यत्र चतुर्विंशतिज्यास्तत्र त्रिज्यार्धमष्टमं ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम् । शरवेदांशज्या द्वादशम् । अथाष्टमात् तदर्धांशप्रकारेण चतुर्थम् । ४ । तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एवं चतुर्थात् द्वितीयं २ द्वाविंशं च । २२ । द्वितीयादाद्यं १ त्रयोविंशं च २३ । विंशतितमाद्दशमं १० चतुर्दशं च १४ । दशमात् पञ्चमम् ५ एकोनविंशं च १९ । द्वाविंशादेकादशं ११ त्रयोदशं च १३ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदशं च १७ । अथ द्वादशात् षष्ठ ६ अष्टादशं च १८ । षष्ठात् तृतीय ३ एकविंशं च २१ । अष्टादशान्नवमं ९ पञ्चदशं च १५ । त्रिज्या चतुर्विंशमिति । एवं किल पूर्वैर्ज्यासाधनमुक्तम् । इदानीं विनाप्युत्क्रमज्ययाभिनवप्रकारेणाह । त्रिज्याभुजज्याहतीत्यादि । त्रिज्याभुजज्याघातेन त्रिज्याकृतिरेकत्रोनान्यत्र युता । द्वे चार्धिते । तयोर्मूले । आद्यं भुजोनखाङ्कांशानां दलस्य ज्या । द्वितीयं भुजाधिकखाङ्कांशानां दलस्य । एवमतोऽप्यन्याः । तद्यथा । अष्टमात् षोडशं १६ ज्यार्धम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंशं च २० । चतुर्थाद्दशमं १० । चतुर्दशं च १४ । एवं सर्वाण्यपि । प्रकारान्तरमाह । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादि । इष्टदोर्ज्ययोर्यदन्तरं कोटिज्ययोश्च यत् तयोर्वर्गैक्यमूलस्य दलं भुजयोरन्तरार्धस्य ज्या भवति । एवमन्ययोरन्याख्याः । यथैका किल चतुर्थी ४ । अन्याऽष्टमी ८ दोर्ज्या । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीभ्यां प्रथमेत्यादि । तथा दोःकोटिज्ययोरन्तरवर्गदलस्य मूलं दोःकोटिभागान्तरार्धस्य ज्या स्यात् । तथाष्टमी ८ दोर्ज्या । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४ स्यादित्यादि । अथ मूलग्रहणक्रियया विनापि दोःकोटिभागान्तरज्यानयनमाह । दोर्ज्याकृतिरित्यादि । दोर्ज्यावर्गस्त्रिज्यार्धेन भक्तः । तस्य त्रिज्यायाश्च विवरं दोःकोट्यन्तरस्य ज्या स्यात् । कानिचिदेवमत्र ज्यार्धानि साध्यानि । तद्यथा । यत्र किल त्रिंशज्ज्यार्धानि तत्र त्रिज्यार्धं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् । शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । षट्त्रिंशज्ज्या द्वादशम् । तत्कोटिज्याऽष्टादशं ज्यार्धम् । अष्टादशभागानां ज्या षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशमिति । क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात् पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एवं द्वादशात् षष्ठं चतुर्विंशं च । षष्ठात् तृतीयं सप्तविंशं च । अष्टादशान्नवममेकविंशं च । एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति नान्यानि । अत उक्तं कानिचिदेवमत्रेति । यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽत्र पञ्चममेका दोर्ज्या । नवममन्या । आभ्यां यद्दोर्ज्ययोरन्तरमित्यादिना प्रकारेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्पद्यते । तच्च द्वितीयं ज्यार्धम् । तत्कोटिज्याऽष्टाविंशम् । आभ्यां क्रमोत्क्रमज्याकृतियोगमूलाद्दलमित्यादिप्रकारेणाद्यं चतुर्दशं च । एवमन्याश्चतुर्दश सिध्यन्ति । अथ ज्याभावना । सा च द्वेधा । एका समासभावना । अन्यान्तरभावना । तदर्थमाह । खगोक्षुपुष्पदंशेनेत्यादि । यत्र किल वसुत्रिवेदाश्वि २४३८ तुल्या त्रिज्या भवति च ज्यार्धानि तत्र तावदुच्यते । तत्र मूलभूतज्यानां मध्ये कापि चेष्टा भुजज्या तत्कोटिज्या च पृथक् स्थाप्या । भुजज्या खनवषड्विधुरस ६५६९ विभागेन रहिता कार्या । कोटिज्या तु दशगुणा त्रिसप्तपञ्चभिर्भाज्या । तयोरैक्यं तदन्यज्या । अन्तरं पूर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्यार्धं त्रिंशत्संख्याकं १० ज्यार्धम् । ततः समासभावनयैकत्रिंशत्संख्यम् ।

तस्माद्द्वात्रिंशद्गुणमित्यादि । अन्तरभावनया त्वेकोनत्रिंशदष्टाविंशमित्यादि । पूर्वं दोर्ज्यां कोटिज्यां त्रिज्यां च प्रकल्प्य प्रथमं खण्डमेव षष्टिः ६० स्यात् । अथ यदि सैव त्रिज्या चतुर्विंशतिज्यार्थिनि तदर्थमाह । कोटिजीवाघातात्त्र्यंशोत्यादि । अत्रापि त्रिज्यार्धमष्टमं ज्यार्धं वा भुजज्या । षोडशं कोटिज्या वा कोटिज्या शतगुणा गोदस्रतिथि(१५२९)भाजिता । या तु दोर्ज्या सा तु त्रिज्येन सप्ताङ्कवेदाग्नि४६७हीना कार्या । यदि तयोरैक्यं क्रियते तदा नवमं ज्यार्धं भवति । यदन्तरं तदा सप्तमं स्यात् । एवं समासभावनया नवमाद्दशमं दशमादेकादशमित्यादि । तथान्तरभावनया सप्तमात् षष्ठं षष्ठात् पञ्चममित्यादि । एवं प्रथमं सप्तांशोनं तत्त्वदस्र२२५मितं भवति । अथवा पूर्वं दोर्ज्यां त्रिज्यां च कोटिज्यां प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव । ततः समासभावनया द्वितीयादीन्यखिलानि भवन्ति । अथ वा त्रिज्यां दोर्ज्यां प्रकल्प्य पूर्वं कोटिज्यां च प्रकल्प्य साध्यते तदा त्रयोविंशमुत्पद्यते तस्मादन्तरभावनया द्वाविंशम् २२ । ततोऽप्येकविंशम् २१ । एवमखिलान्यपि निष्पद्यन्ते । अथ भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादि । इष्टयोश्चापयोर्ये दोर्ज्ये ते कर्णभूमौ स्थाप्ये । तयोरधस्तात् कोटिज्ये च । ततः प्रथमकोटिज्या द्वितीयदोर्ज्यया गुण्या । ततो द्वितीयकोटिज्या प्रथमदोर्ज्यया गुण्या । द्वे अपि त्रिज्ययाभाज्ये । फलयोः समासश्चापैक्यभुजज्या ज्या भवति । अन्तरं चापान्तरस्य ज्या भवति । इयं सिद्धज्यातोऽन्यज्यासाधने भावना । तद्यथा । तुल्यभावनया प्रथमज्यार्धस्य प्रथमज्यार्धेन सह समासभावनया द्वितीयं, द्वितीयस्य द्वितीयेनैवं चतुर्थमित्यादि । अथातुल्यभावनया द्वितीयतृतीययोः समासभावनया पञ्चमम् । अन्तरभावनया प्रथमं स्यादित्यादि । अर्धेष्टज्यार्थं ज्यासाधनमाह । आद्यज्याचापभागानामित्यादि । यावद्भिरंशैरेका ज्या बध्यते ते आद्यज्याचापांशाः । प्रतिभागज्यकाविधिरिति । त्रिसप्तपक्षभि ५७२ भक्ता त्वादिमा प्रागुक्तप्रकारेणैकभागस्य ज्यासाधनीय तद्भावनातो भागद्वयस्यैवं तेषां भागानां ज्या साध्या साभीष्टत्रिज्यया हता भक्तनखाब्धिवह्निभि २४१८ भक्ता प्रथमज्या स्यात् । तस्याश्चयेव सह भावनया द्वितीयाद्याः सिध्यन्ति" प्रमिताक्षरा ।

जीवातु पु० जीवयति जीव-णिच्-कर्त्तरि आतु, जीवनेन जीव-करणे वा आतु । १अन्ने २जीवनौषधे ३मृतसंजीवनौषधे च भावे आतु । ४जीवने । मेदि० "रे हस्त ! दक्षिण ! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्" उत्तरच० । "आर्त्तं या पुनर्जीवातवे न मर्त्तवे" ताण्ड्य० ब्रा० १।५।१८। जीवितुमिति भाष्योक्तः तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-तुमर्थे तवे वा- दीर्घः । न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवितुमित्यर्थकता तत्र तवेप्रत्ययान्ततयैव सिध्यतीति बोध्यम् ।

जीवातुमत् पु० जीवातु+मतुप् । आयुष्कामेष्टौ देवताभेदे "आयुष्कामेष्ट्यां जीवातुमन्तौ" आश्व० श्रौ० २।१०।२ । "जीवातुमन्तौ सव्योपयुज्या" २।१८।१६ ।

जीवात्मन् पु० जीवति जीव-अच् कर्म० । प्राणधारणयुक्ते आत्मनि प्राणिनि । "संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मपरात्मनोः" योगया० । "जीवात्मन् ! पश्य भद्रं ते मातरं पितरञ्च ते" भाग० ६।१६।२ ।

जीवादान न० ६त० । "अयोगस्तूभयोराध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावाः प्रवाहिका हृदयोपसरणमङ्गग्रहोऽतियोगो जीवादानमिति नव व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति" सुश्रुतोक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापद्भेदे तत्र वमनविरेचनव्यापद्भेदः यथोक्तं तत्रैव

"अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः । वैद्यातुरनिमित्तं वमनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वमनस्याधोगतिरूर्द्ध्वं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यमुभयोः सावशेषौषधत्वं जीर्णौषधत्वं हीनाधिकदोषापहृतत्वं वातशूलमयोगातियोगौ जीवादानमाध्मानं परिकर्त्तिका परिस्रावः प्रवाहिका हृदयोपसरणं विबन्ध" इति ।

जीवाधार पु० ६त० । हृदये हेमच० । "हृद्ययं तस्माद्धृदयम्" छा० उ० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जीवान्तक पु० जीवमन्तयति अन्त-नामधा० ण्वुल् । जीवनाशे प्राणिनाशके शाकुनिके अमरः । २प्राणिनाशकमात्रे त्रि० ।

जीवार्द्धपिण्डक पु० सूर्यसि० परिभाषिते चक्रस्थराशिकलानां १८०० शतानामष्टमे भागे २२५ यथाह सू० सि० "राशिलिप्ताष्टमो भागः प्रथमं ज्यार्द्धमुच्यते । तत्तद्विभक्तलब्धोनमिश्रितं तद् द्वितीयकम् । आद्येनैवं क्रमात् पिण्डान् भक्त्वा लब्धोनसंयुताः । खण्डकाः स्युश्चतुर्विंशज्यार्द्धपिण्डाः क्रमादमी" । "एकराशिकलानामष्टादशशतानामष्टमोऽंशस्तत्त्वाश्विमितः २२५ प्रथममाद्यं ज्यार्द्धं सम्पूर्णं जीवार्द्धपिण्डकः कथ्यते तदभिज्ञैः" रङ्ग० । अत्र

चक्रार्द्धस्य धनुराकृतित्वात् तस्योभयपार्श्वस्थरेखासंलग्न-वक्ररेखायाः ज्याकृत्यात् तस्यार्द्धस्यैव लाघवेन शास्त्र-कारैर्ग्रहणेन तदीयार्द्धस्य पिण्डसंज्ञा कृतेति बोध्यम्। ज्यार्द्धपिण्डोऽप्यत्र। [राजनि०।

जीवात्मा स्त्री जीवमात्मानं आ+मा—क। मैं हल्यां लतायां

जीवास्तिकाय पु० अर्हन्मतसिद्धे जीवपदार्थे अर्हच्छब्दे दृश्यम्। जीवशब्दे चोक्तप्रायः।

जीविका स्त्री जीव—अ कन् अत इत्त्वम्। १जीवनोपाये आजीवने। २जीवन्तीवृक्षे मेदि०।

जीवित न०जीव—भावे क्त। १जीवने प्राणधारणे "जीवित-नाथो भवेत्तस्याः" सा० द० "नाभिनन्देत मरणं नाभि-नन्देत जीवितम्"।"जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यत-स्ततः" मनुः। कर्त्तरि क्त। २जीवनयुक्ते त्रि०। "प्राङ्-मत्वा सत्यमस्यान्तं जीवितास्मीति लज्जिता" रघुः।

जीवितकाल पु० ६त०। आयुषि प्राणधारणसमये अमरः।

जीवितज्ञा स्त्री जीवितस्य जीवनस्य ज्ञा—ज्ञानं यस्याः। नाड्याम्। राजनि०। तस्याश्चलने हि नरस्य जीवनज्ञानात् तथात्वम्।

जीवितेश पु० ६त०। १प्राणनाथे यमे २चन्द्रे ३सूर्य्ये च शब्दरत्ना०। ४जीवातौ हेमच०। ५जीवितेश्वरे त्रि०मेदि०। "राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी। गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा" रघुः। चन्द्रसूर्य्ययोश्च देहमध्यस्थेडापिङ्गला-नाड्योः स्थित्या प्राणसञ्चारणहेतुत्वात् तथात्वम्। "इडायां सञ्चरेच्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः" शा० ति०२५ पटले उक्तम्। "इडाशब्दे ८००पृ० दृश्यम् इडाशब्देऽनुक्तत्वात् प्रसङ्गात् इडापिङ्गलयोः स्वरू-पादिकमत्रोच्यते "इडा वामे तयोर्मध्ये सुषुम्णा पिङ्गलापरे" शा० ति० "या वामशुक्रसंबद्धा सा स्थिता सुषुम्णया। दक्षिणं वृक्कमाश्रित्य धनुर्वक्रा हृदि स्थिता। वामांसजत्वन्तरगा दक्षनासिकान्ति-यात्"। तथा दक्षिणवृक्कस्था नासयोर्वामरन्ध्रगा" पदा-र्थादर्शधृतवाक्यम्। तन्त्रान्तरेऽपि "सुषुम्णाकथितापीडा-वृक्कं दक्षिणमाश्रिता। हृदता दक्षभागस्य जत्रुमध्यमधा-श्रिता। दक्षनासिकाद्वारं प्राप्नोति गिरिजात्मजे!। वामवृक्कसमुद्भूता तथापरा सव्यनासिकामिति" अनयोः स्वरूपचक्रं योगार्णवे "इडा च शङ्खकुन्दाभा तस्याः सव्ये व्यवस्थिता। पिङ्गलाऽतितरक्ताभा दक्षिणे पार्श्वमाश्रितेति" "अनेन पिङ्गलेडयोः क्रमेण सूर्य्या-चन्द्रमसोः स्थितिस्थलता भवति" पदार्थादर्शः।

जीविन् त्रि० जीव—णिनि। १प्राणधारके प्राणिमात्रे २जीवनोपाययुक्ते च। "जीविनां दारुणो रोगः कर्म्मभोगः शुभाशुभः। भक्तो वेद्यस्तं निहन्ति हरि-भक्तिरसायनात्" ब्र०वै०गणे०ख०। "तत्र कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः"। "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःख-जीविनः" मनुः। "पश्चात् शूद्राः शिल्पजीविनश्च" "भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः" मनुः स्त्रियां ङीप् "पुत्रपायुष्यजीविन्यो निरातङ्का निरीतयः। यन्म-दीयाः प्रजास्तस्य" रघुः।

जीवेष्टि स्त्री जीवोद्देशिका इष्टिः। बृहस्पतिसवे शब्दार्थचि०

जीवोत्पत्तिवाद पु० जीवस्य सङ्कर्षणाभिधस्योत्पत्तिवादः। पाञ्चरात्रवैष्णवसिद्धान्ते जीवस्योत्पत्तिसाधने वादे तत्र हि "ब्रह्मणो वासुदेवाख्याज्जीवः सङ्कर्षणाभिधः। जायते च मनस्तस्मात् प्रद्युम्नाख्यं ततः पुनः। अहङ्कारोऽनिरुद्धा-ख्यश्चत्वारो विश्वरूपकाः। वासुदेवाराधनाद्धि जायते बन्ध-मोक्षणमिति"। तदेतन्मतं शा०सू०भा० निराकृतं यथा

"उत्पत्त्यसम्भवात्" सू०।

"येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणम् ईश्वरोऽभि-मतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः, येषां पुनः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषां पक्षः प्रत्याख्या-यते। ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राक् नि-र्द्धारितः प्रकृतिश्चाधिष्ठाता चेति, श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः, तत् कस्य हेतोरेष पक्षः प्रत्याचिख्यासित इति। उच्यते। यद्यप्येवंजातीयकों-ऽशः समानत्वान्न विसंवादगोचरो भवत्यस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति, अतस्तत्प्रत्याख्यानायारम्भः। तत्र भागवता मन्यन्ते भगवानेवैको वासुदेवः निरञ्जन-ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं, स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेवव्यूहरूपेण सङ्कर्षणव्यूहरूपेण प्रद्यु-म्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च वासुदेवो नाम परमात्मोच्यते, सङ्कर्षणो नाम जीवः, प्रद्युम्नो नाम मनः, अनिरुद्धो नामाहङ्कारः, तेषां वासुदेवः परा प्रकृतिः, इतरे सङ्कर्षणादयः कार्य्यं, तमित्थम्भूतं भग-वन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीण-क्लेशो भगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति। तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायणः परोऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा

सर्वात्मा स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यूह्यावस्थित इति, तन्न निराक्रियते, "स एकधा भवति त्रिधा भवति" इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याधिगतत्वात्। यदपि भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनम् अजस्रमनन्यचित्ततयाऽभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात्। यत् पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति। अत्र ब्रूमः, न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्कर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति, अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन्, ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् कारणप्राप्तौ कार्य्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात्। प्रतिषेत्स्यति चाचार्य्यो जीवस्योत्पत्तिं "नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च" तस्मादसङ्गतैषा कल्पना" भा०।

'न च कर्त्तुः करणम्" सू०।

"इतश्चासङ्गतैषा कल्पना, कस्मात् न हि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते। वर्णयन्ति च भागवताः 'कर्त्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते कर्त्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यते" इति। न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः। न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे" भा०।

"विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू०।

"अथापि स्यान्न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किं तर्हि ईश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोऽभिरैश्वर्य्यधर्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति, तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति। अत्रोच्यते, एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेधः प्राप्नोत्येव, अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः, कथं यदि तावदयमभिप्रायः परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्माणो नैषामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम्, एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्य्यसिद्धेः। सिद्धान्तहानिश्च भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात्। अथायमभिप्रायः एकस्यैव भगवत एते चत्वारो व्यूहास्तुल्यधर्माण इति, तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः। न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात्। भवितव्यं हि कार्य्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयोः। न ह्यसत्यतिशये कार्य्यं कारणमित्यवकल्पते न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्य्यादितारतम्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते, वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इष्यन्ते। न चैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसङ्ख्या, ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्व्यूहत्वावगमात्" भा०।

"विप्रतिषेधाच्च" सू०।

"विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणः। ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजांसि गुणाः आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात्। वेदविप्रतिषेधश्च भवति, चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रम् अधिगतवान् इत्यादिवेदनिन्दादर्शनात्, तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्" भा०

जीवस्य वास्तविकोत्पत्तिनिराकरणेन तस्य भाक्तोत्पत्तिमत्त्वं तत्रैव २अ०। ३ पादे समर्थितं यथा

"चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्" सू०

"स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयौ जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इत्येवं जातीयकाल्लौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् कस्यचिद्भ्रान्तिः, तामपनुदामः, न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः शास्त्रफलसम्बन्धोपपत्तेः। शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीरान्तरगतेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारार्थौ विधिप्रतिषेधावनर्थकौ स्याताम्। श्रूयते च "जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते" इति। ननु लौकिकजन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः सत्यं दर्शितः भाक्तस्त्वेष जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः, किमाश्रयः पुनरयं मुख्यो यदपेक्षया भाक्त इति, उच्यते। चराचरव्यपाश्रयः। स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ, स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ते चातस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्य्येते तद्भावभावित्वात्। शरीरप्रादुर्भावतिरोभावयोर्हि सतोर्जन्ममरणशब्दौ भवतः नासतोः। नहि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो मृतो वा केनचिदुपलक्ष्यते। "स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः" इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव

जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम्, अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मनः उत्पत्तिर्वियदादीनामिवास्ति नास्ति वेत्येतदुत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयौ तावज्जीवस्य स्थूलावुत्पत्तिप्रलयौ न स्तः इत्येतदनेन सूत्रेणावोच्यत" भा० ।

"नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" सू० ।

"अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी, स किं व्योमादिवदेवोत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद्ब्रह्मवदेव नोत्पद्यते इति श्रुतिविप्रतिपत्तेर्विशयः कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादिनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्मात् ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते कासुचित्त्वविकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विज्ञायते न चोत्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावदुत्पद्यते जीव इति, कुतः प्रतिज्ञानुपरोधात् । (एकस्मिन् विदिते सर्वमिदं विदितम्) इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत, तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न चाविकृतः परमात्मैव जीव इति शक्यते विज्ञातुं, लक्षणभेदात् । अपहतपाप्मत्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चास्य विकारत्वसिद्धिः । यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः सर्वो विकारः, तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति" भा० ।

अपि च "यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः" इति प्राणादेर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्ट्वा सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्तीति भोक्तॄणामात्मनां पृथक् सृष्टिं शास्ति । "यथा सुदीप्तात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ति सरूपास्तथाक्षराद्विविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति" इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते सरूपवचनात् । जीवात्मानो हि परमात्मना सरूपा भवन्ति चैतन्ययोगात् । न च क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं वारयितुमर्हति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविरुद्धस्याधिकस्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्त्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति विकारभावापत्त्यैव व्याख्यातव्या "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यादिवत् तस्मादुत्पद्यते जीव इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः, नात्मा जीव उत्पद्यत इति कस्मादश्रुतेः, न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति भूयस्सु प्रदेशेषु । ननु क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं न वारयतीत्युक्तं, सत्यमुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति वदामः । कस्मात् नित्यत्वाच्च ताभ्यः । चशब्दादजत्वादिभ्यश्च । नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽधिगम्यते, तथाजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्तिरुपपद्यते, ताः काः श्रुतयः "न जीवो म्रियते" "स वा एष महानजः" "आत्माऽजरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" "न जायते म्रियते वा विपश्चित्" "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः" "तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्य" "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इत्येवमाद्या नित्यत्ववादिन्यः श्रुतयो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन्ति । ननु प्रविभक्तत्वाद्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तं अत्रोच्यते, नास्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इति श्रुतेः. बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतिभानमाकाशस्येव घटादिसम्बन्धनिमित्तम् । तथा च शास्त्रम् "स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः" इत्येवमादि, ब्रह्मण एवाविकृतस्य सतोऽस्यैकानेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वञ्चास्य तद्विविक्तस्वरूपानभिव्यक्त्या तदुपरक्तस्वरूपत्वं स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्द्रष्टव्यम् । यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धाद्वेदितव्यम्, उपाध्युत्पत्तौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रलये च प्रलय इति । तथा च दर्शयति "प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति । तथोपाधिप्रलय एवायं नात्मप्रलय इत्येतदपि, अत्रैव "मा भगवान्मोहमापीपदन्न वा अहमिमं विजानामि न प्रेत्य संज्ञास्ति" इति प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति, "न वा अरे अहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव । अत ऊर्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । तस्मान्नैवोत्पद्यते प्रवि-

जीयते वेति" शारीरकसूत्रभाष्ये शङ्कराचार्य्यः ।

जीवोपाधि पु० ६त० । १स्वप्नसुषुप्तिजाग्रदवस्थासु । त्रयो हि जीवस्योपाधयः । तत्र सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारवासितमज्ञानमात्रमुपाधिः । स्वप्ने जाग्रद्वासनामयं लिङ्गशरीरमुपाधिः । जाग्रदवस्थायां सूक्ष्मशरीरसंसृष्टं स्थूलशरीरमुपाधिरिति तत्तदुपाध्युपलक्षितसुषुप्त्यादेरप्युपाधित्वम् । "कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वर" इत्युक्तेः अज्ञानस्य २व्यष्टिशक्तिभेदे च तस्यास्तु समष्ट्यज्ञानकार्य्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायोपाधिरयं जीवोह्यविद्योपाधिरीश्वरः" इत्यादौ मायाविद्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः ।

जीवोर्णा स्त्री ६त० । जीवतो मेषादेरोमणि "पवित्रमक्षिन् करोति शुक्लं जीवोर्णानाम्" कात्या० श्रौ० ८। २।१६ । "जीवन्मेषरोमनिर्म्मितसूत्रनिर्म्मितम्" कर्कः ।

जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । १हरीतक्याम् २जीवन्त्यां ३गोक्षुरदुग्धायाञ्च राजनि० ४जीवनोपाये त्रि० "जीव्योपायं तु भगवान् मम किञ्चित् करोतु सः" हरिवं० २६३अ० ।

जु रंहसि भ्वा० पर० अक० अनिट् । जवति । अजौषीत् । जुजाव । जवः जवनः । णिचि जावयति ते अजीजवत् त ततः सनि० जिजावयिषति । अस्य परस्मैपदित्वं गतिकर्म्मत्वञ्च निघण्टूक्तम् "जयति जवति" इत्युपक्रमे इत्येते गतिकर्म्माण इत्युक्तेः । वेदे गणव्यत्ययः "इषं वे विश्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५।५८।२ । "येन न पातमपां जुनाथ" १।१८६।५ । अयं धातुः ऋ० भाष्ये सौत्र इति माधवः । दीर्घान्तोऽपि । "वातो न जूतः स्तनयद्भि रभ्रैः" ऋ०४।१७।१२ ।

जु गतौ सौ० आत्म० सक० अनिट् । जवते । अजोष्ट । जुजुवे । "यद्धि मनसा जवते तद्वाचा वदति" तैत्ति० सं०६।१।७।२ ।

जुग त्यागे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित् । जुङ्गति । अजुङ्गीत् जुजुङ्ग । कर्म्मणि इदित्त्वात् जुङ्ग्यते ।

जुगुप्सन न० गुप—निन्दायां स्वार्थे सन्—भावे ल्युट् । १निन्दने अमरः। कर्त्तरि युच्। २निन्दाशीले त्रि० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप—निन्दायां स्वार्थे सन्—भावे अ टाप् । निन्दायाम् अमरः । सा च बीभत्सरसस्य स्थायिभावः शान्तरसव्यभिचारिभावश्च । यथोक्तं सा० द० "अविरुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः । आस्वादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायीति सम्मतः । रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" रसभेदे स्थायिभावभेदानुक्त्वा "दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा" तां लक्षयित्वा "शृङ्गारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः । शान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः" देहजुगुप्सा च शौचकार्य्यं यथोक्तं पात० सू० भा० "शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः" सू० "स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमारभमाणः कायावद्यदर्शी कायानभिष्वङ्गी भवति किञ्च परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्वमपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिराक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतैः संसृज्येत" भा० । देहे जुगुप्साया वैराग्यं भवति । तस्य निन्दनीयत्वे हेतुः विवेकचूडामणावुक्तो यथा "मज्जास्थिमेदःपलरक्तचर्मत्वगाह्वयैर्धातुभिरेभिरन्वितम् । पादोरुवक्षोभुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन तु देहसंस्थितिमुपवर्ण्य "इत्येतदस्थिरं वर्ष्म यस्य मोक्षाय कृत्यसौ" इत्युक्तं व्याख्यातं च मिता० "इतीत्थमस्थिस्नाय्वाद्यारब्धमेतदशुचिनिधानं वर्ष्मास्थिरमिति यस्य बुद्धिरसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्य्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अत एव व्यासः "सर्वाशुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वते । यदि नामास्य कायस्य यदन्तस्तद्बहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं शुनः काकांश्च वारयेदिति" । तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यात्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम्" ।

जुगुर्वणि त्रि० गृ—स्तुतौ यङ्लुकि क्विपि वेदे नि० वन—संभक्तौ इन्—षत्वम् ६त०। स्तोतृणां संभक्तरि । "मन्द्रजिह्वा जुगुर्वणी" ऋ० १।१४२।८ । [तत्रार्थे पु०राजनि०।

जुङ्ग पु०जुगि—अच् । वृद्धदारकवृक्षे अमरः । ण्वुल् । जुङ्गक

जुङ्गा स्त्री जुगि—अच् । वृद्धदारकवृक्षे रमानाथः ।

जुटक न० जट—संहतौ अच् संज्ञायां कन् पृषो० । जटायां शब्दर० । [ख्याते शिम्बाभेदे शब्दर० ।

जुटिका स्त्री जट—संहतौ वा० कन् पृषो० । (झुँटी)

जुड प्रेरणे चु० उभ०सक०सेट् । जोडयति ते अजूजुडत् त ।

जुड बन्धे (जोडादेओया) । तुदा०कुटा०पर० सेट् । जुडति

अजुडीत् जुजोड । घञि जुडः । [घञि जोडः।

जुड गतौ तु० पर० सक० सेट् । जुडति अजोडीत् । जुजोड ।

जुत दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । जोतते अजोतिष्ट । जुजुते । ऋदित् अजुजोतत् ।

जुन गतौ तु० पर० सक० सेट् । जुनति अजोनीत् । जुजोन ।

जुम्बक पु० वरुणे "पृथिवीं तथा जुम्बकाय स्वाहा" यजु० २५।९। "जुम्बकाय वरुणाय" वेददी० "प्रत्येव तिष्ठति जुम्बकाय स्वाहेत्यवभृथ उत्तमामाहुतिं जुहोति वरुणो वै जुम्बकः" शत० ब्रा० १२।९।६।५।

जुर्व पु० बधे भ्वा० पर० सक० सेट् । जूर्वति अजूर्वीत् । जूर्त्तः जूर्त्तिः । क्विपि जूः ।

जुल पेषणे चु० उभ० सक० सेट् । जोलयति ते अजूजुलत् त

जुवस त्रि० सो० जु—वा० असुन् किच्च । वेगवति । "आ नः सोमः सहो जुवो रूपम्" ऋ० ८।६५।१८ ।

जुष तर्के अक० तर्के सक० वा चु० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सेट् । जोषयति ते जोषति अजूजुषत् त अजोषीत् ।

जुष हर्षे अक० सेवायां सक० तुदा० आ० सेट् । जुषते अजोषिष्ट जुजुषे जुषमाणः । ईदित् । जुष्टः । ञीत् वर्त्तमाने क्त । जुष्टः । "पौलस्त्योऽजुषत शुचं विपन्नबन्धुः" भट्टिः "यत्र देवासो अजुषन्त विश्वे" यजु० ४।१। "इन्द्र ! जुषस्व प्रवह" अथ० २।५।१। "अजामेकाम्—अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते" श्वेताश्वतरोप०। "एषैव बुद्धिर्जुषतां सदात्मनाम्" भा० व० १२५८६ श्लो० । "सत्यं जुषाणाय भवाय देहिनाम्" भाग० ८।५।२२ । "परजुष्टनयाभिवर्त्तमानः" दीधितिः । आर्षे गणव्यत्ययात् अदादित्वम् । "देवा नाग्नदधानाद्धि हविर्जुषन्ति" भा० व० १२७३। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः। "पारिजातगुणान् मर्त्त्या जुषन्ति यदि नारद ! । देवानां मानुषाणां च न विशेषो भविष्यति" हरिवं० ७२७२ । लेटि जोजिषत् "सुपेशसस्करति जोजिषद्धि" ऋ० २।२५।१ "जुषी प्रीतिसेवनयोः लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च" भा० । प्राद्य पवर्गपूर्वकस्य प्रादिद्योत्यतत्तदर्थयुक्ते सेवनादौ ।

जुष्कक पु० जुष—कक् ततः संज्ञायां कन् । यूषे शब्दच० ।

जुष्ट न० जुष—कर्म्मणि क्त । १उच्छिष्टे । २सेविते त्रि० मेदि० "परजुष्टनयाभिवर्त्तमानः" दीधितिः। "पुण्यो महाब्रह्मसमूहजुष्टः" भट्टिः । [सेवने न०।

जुष्य त्रि० जुष—कर्म्मणि क्यप् । १सेव्ये भावे क्यप् । २सवस्य-

जुहुराण पु० । हुर्छ—यङ्—शानच् यङो लुक् छलोपश्च । १चन्द्रे पु० उज्ज्वल० । २कौटिल्यकारिणि त्रि० । "युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः" ऋ० उ० । "जुहुराणं कुटिलकारिणम्" भाष्यम् ।

जुहुवान पु० हु—कर्म्मणि कानच् । १अग्नौ २वृक्षे च । संक्षिप्तसारे कठिनहृदये इत्युक्तिः रमध्यस्यैव तदर्थता हृक्तस्तद्रूपसिद्धेस्तदर्थतौचित्यात् अतस्तत्र लिपिकरप्रमादात् जुहुवान इत्यपपाठः जुहुराण इत्येव पाठः समुचितः ।

जुहू स्त्री जुहोत्यनया हु—क्विप् नि० द्वित्वं दीर्घश्च । यज्ञिये स्रुगाख्ये पात्रभेदे सा च पलाशघटिता "पालाशी जुहूः" कात्या० श्रौ० १।३।३४ । "जुहोत्यनया जुहूः स्रुक् सा च पालाशी पलाशवृक्षकाष्ठनिर्म्मिता" कर्कः । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति" श्रुतिः । "पर्णमयी पलाशकाष्ठमयीत्यर्थः"। एषा चानारभ्याधीताऽपि प्रकृत्यर्था यथोक्तं ताण्ड्य० ब्रा० ।

"अनारभ्याधीतानां प्रकृतिगामित्वमिति न्यायेन क्रत्वङ्गत्वावगमात् । स च न्यायस्तृतीयाध्याये षष्ठपादस्य प्रथमाधिकरणे पर्णवाक्यमुदाहृत्याभिहितः । "प्रकृतौ विकृतौ वा सान्नस्य पर्णत्वसौ विधिः । प्रकृतेरेव वा तुल्याद्वचनादुभयोरसौ । जुहूमाश्रित्य पर्णत्वविधिः प्रकृतिमात्रगः । चोदकेनोभयप्राप्तेर्विकृतौ विधिनात्र किम्"। अनारभ्य श्रूयते "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोतीति" । तत्राव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धवर्त्तीं जुहूमाश्रित्य क्रतुः पर्णत्वं वाक्येन विधीयते । या जुहूः सा पर्णमयीति वाक्यञ्च प्रकृतिविकृत्योस्तुल्यमेव प्रवर्त्तते उभयत्राश्रयभूताया जुह्वाः सत्त्वात् । तस्मात् प्रकृतिविकृत्योरुभयोरप्ययं विधिरिति प्राप्ते, ब्रूमः किमयं विधिर्विकृतौ चोदकात् पूर्वम्भिविश्यते पश्चाद्वा । नाद्यः, आश्रयभूताया जुह्वाः चोदकमन्तरेणासम्भवात् । द्वितीये तु पर्णत्वमपि जुह्वा सहैव चोदकेनातिदिश्यते, तत्र पुनर्विधिर्वैयर्थ्यादयं विधिः प्रकृतिमात्रगः" । जुहोत्यस्यां दिशि—आधारे क्विप् । २प्राग्देशे प्राङ्मुखतयैव होमकरणात् तस्यास्तथात्वम् ।

जुहूरा(वा)ण पु० जुहूं र(व)णति र(वण—अण् । १अध्वर्यौ । २अग्नौ । ३चन्द्रे विश्वः [वः । अग्नौ शब्दर० ।

जुहूवत् पु० जुहूपात्रं होमोद्देश्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् वा० मस्य

जुहोति स्त्री हु—धात्वर्थनिर्देशे श्तिप् । होमभेदे "यजति

जुहोतीनां कोऽविशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।५। इति प्रश्ने यजतिलक्षणसङ्क्षा “उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः” १।२।७इति लक्षितम्। “उपविष्टेन कर्त्रा होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते स्वाहाकारप्रदानाः य उपविष्टहोमाः स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतयः इत्युच्यन्ते” कर्कः अतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी। “चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः” मनुः।

जुह्वास्य पु० जुहूरास्यमिवास्य। होमीयवह्नौ। “हव्यवाहो जुह्वास्यः” ऋ० १।१२।६। [जूतः।

जू गतौ सौत्र० सक० प० सेट्। जवति अजावीत् जुजाव।

जू स्त्री सौ०जू–गतौ यथायथं कर्त्तृ भावादौ क्विप्। १आकाशे २सरस्वत्यां ३पिशाच्यां च ४जवने शब्दरत्ना० ५जवयुक्ते त्रि० त्रिका०। ६त्वरागमने ७गमने च स्त्री मेदि०।

जूट पु०जट–संहतौ अच्–पृषो०।१जटासंहतौ बन्धे २जटायाम् शब्दार्थचि०। “जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतशेखराम्” दुर्गाध्यानम्। “भूतेशस्य भुजङ्गवल्लिवलयस्रङ्नद्धजूटाजटाः” मालतीमा०। स्वार्थे क तत्रार्थे।

जूत त्रि० सौ०जू–क्त। १गते २आक्रष्टे च। “रथो ह वा मृतजात्यभिजूतः” ऋ० ३।५८।८। “अभिजूतः स्तोतृभिराकृष्टः” भा०। ३दत्ते च “युवं श्वेतं पेदव इन्द्रजूतम्” ऋ०१।११८।९। “इन्द्रजूतं इन्द्रेण जूतं दत्तम्” भा०।

जूति स्त्री जु–रंहसि भावे क्तिन् ऊतियूतीत्यादिना नि०। १वेगे अमरः। “उत स्मास्य पनयन्ति जना जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमाशोः” ऋ० ४।३८।९ “मनो जूतिर्जुषताम् आज्यस्य” यजु०२।१६। “जूतिः जवतेर्गतिकर्मणः” वेददी०। अत्र मनो ज्योतिः इति पाठः प्रामादिकः। मेधा दृष्टिर्द्युतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः” ऐ० उ० “जूतिर्जवतो रुजादिदुःखित्वाभावः”२भाष्योक्तार्थे च।

जूतिका स्त्री जूत्या कायति कै–क। कर्पूरभेदे राजनि०।

जूर वयोहानौ अक० बधे सक० दिवा० आत्म० सेट्। जूर्य्यते अजूरिष्ट। ईदित्। जूर्णः। कोपे च “इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वात् भर्त्रे मखेभ्यश्च चिरं जुजूरे” भट्टिः।

जूर्ण पु० जूर–क्त। (उलुखड़) तृणभेदे रत्नमालायां जूर्णाख्येति तत्पर्य्याये निर्द्देशात् तस्य तथात्वम्। जूर्णेति आख्या यस्य जूर्णाख्योऽप्यत्र।

जूर्णाह्वय पु० जूर्णमाह्वयते आख्यत्वेन स्पर्द्धते आ+ह्वे–बा० श। देवधान्ये (देधान) हेमच०

जूर्णि स्त्री ज्वर–रोगे नि०ऊठ् जूर–वेगे वा नि०।१स्त्रीरोगे २वेगे।३आदित्ये ४देहे ५ब्रह्मणि च संक्षि०उणा०। जूर कोपे नि०। ६क्रोधे निघण्टुः निरुक्ते ६।४।२। “अग्नास्त्विक्षिरन्या दर्शिता“जूर्णिर्जवतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा”तत्र पृषो०। तेन ७वेगयुते ८द्रवयुते ९तापके च। “क्षिप्रा जूर्णिर्न वक्षति” ऋ०।।१२९।८। “जूर्णिर्वेगवती सेना” भा०। १०स्तुतिकुशले च। “ऋषूणां जूर्णिर्होता ऋषूणाम्” ऋ०१।१२७।१०। “जूर्णिः स्तुतिकुशलः” भा०।

जूर्त्ति स्त्री ज्वर–भावे क्तिन् ऊठ्। ज्वरे।

जूर्य्य त्रि० जूर–कर्त्तरि बा०ण्यत्। १जीर्णे “रयः पुरोव जूर्य्यः” ऋ० ६।२।७। “जूर्य्यः जीर्णः” भा० २छद्रे च।

जूष बधे भ्वा० उभ०सक०सेट्। जूषति ते अजूषीत् अजूषिष्ट जुजूष षे। जूषः।

जूष पुंन० यूष+पृषो०। मुद्गादिक्वाथे भरतः।

जूषण न० जूष–ल्यु। वृक्षभेदे (धाइफुल) शब्दच०।

जॄ वयोहानौ भ्वा० पर० अक० अनिट्। जरति अजारीत् जजार।

जृभ जृम्भे (हाइतोला) गात्रविनामे च भ्वा० आत्म०अक० सेट् इदित्। जृम्भते अजृम्भिष्ट। जजृम्भे। “आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे” कुमा० जृम्भा जृम्भः। जृम्भितः। “जृम्भते सुकुराधीना बाला गर्भभरालसा” सा० द०।

जृभ जृम्भणे भ्वा० आ० अक० सेट्। जृभते अजृभिष्ट जजृभे। ईदित्। जृब्धः।

जृम्भ पुंन०जृभि–भावे घञ् अर्द्धर्चा०(हाइतोला)१गात्रविनामोत्पादके २मुखविकाशकारके च व्यापारभेदे। भावे अ। तत्रार्थे स्त्री। जृम्भा च श्रमगर्भादिजनितजाड्यकार्य्या यथाह सा०द०“आलस्यश्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृम्भासितादिकृत्” तत्कारकवायुश्च देवदत्तः। “विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः” पदार्थादर्शे योगार्णवः। “क्षुतोत्पतनजृम्भासु जीवोऽस्तीत्याह्वं शिष्यानः गुरोरपि च कर्त्तव्यमन्यथा ब्रह्महा भवेत्”तिथित०। ३विकाशे ४विस्फारे च पु० शब्दच०। “पीत्वैकं श्वासमानिलः पुनस्त्यजति वेगवान्। आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भ इति कथ्यते” “जृम्भात्यर्थं समीरणात्। जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभने शयने नरम्। स्वापयेत् तेन नियमात् जृम्भावेगः प्रशाम्यति। जृम्भावेगक्षयं याति कटुतैलेन मर्द्दनात्। भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणात्”वैद्यकम्।

जृम्भक त्रि० जृम्भ–ण्वुल्। १जृम्भाकारके २रुद्रगणभेदे पु०

"पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम्। जृम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलङ्कृतैः। यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमाश्रितः" भा० व० २३०अ०। जृम्भयति जृम्भि—ण्वुल्। ३कृशाश्वमुनितनये ४तदधिष्ठिते अस्त्रभेदे च "कृशाश्वतनयप्रायास्त्राणि विश्वामित्रेण रामाय दत्तानि तत्कथा रामा० बा० २८अ०।

"संहारान् व्याजहाराथ धृतिमान् सुव्रतः शुचिः। सत्यवन्तं सत्यकीर्त्तिं धृष्टं रभसमेव च। प्रतिहारतरं नाम पराङ्मुखमवाङ्मुखम्। लक्ष्यालक्ष्याविमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ। दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ। पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ। ज्योतिषं शकुनञ्चैव नैराश्यविमलावुभौ। यौगन्धरविनिद्रौ च दैत्यप्रमथनौ तथा। शुचिबाहुर्महाबाहुर्निष्कलिर्विरुचस्तथा। सार्चिमाली धृतिमाली वृत्तिमान् रुचिरस्तथा। पित्र्यः सौमनसश्चैव विधूतमकरावुभौ। करवीरं रतिञ्चैव धनधान्यौ च राघव!। कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा। जृम्भकं सर्पनाथं च पन्थानवरुणौ तथा। कृशाश्वतनयान् राम! भास्वरान् कामरूपिणः। प्रतीच्छ मम भद्रन्ते पात्रभूतोऽसि राघव!। बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना। दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्त्तिमन्तः सुखप्रदाः। केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्धूमोपमास्तथा। चन्द्रार्कसदृशाः केचित् प्रह्वाञ्जलिपुटास्तथा। रामं प्राञ्जलयो भूत्वाऽब्रुवन् मधुरभाषिणः। इमे स्म नरशार्दूल! शाधि किङ्करवाम ते। गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः। मनसा कार्य्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ। अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम्। एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्यथागतम्" २८अ०। स्वार्थे क अत इत्वम्। ४जृम्भायां स्त्री(हाइतोला)सा च इन्द्रवृत्रयोर्युद्धे इन्द्रहितार्थं देवैः सृष्टा ततः प्रभृति लोकप्राणवायुसंस्था यथाह भा० उ० ८अ० "ततो जगाह देवेन्द्रं वृत्रो वीरः शतक्रतुम्। अपावृत्यात्मपन्नं शक्रं कोपसमन्वितः। ग्रस्ते वृत्रेण शक्रे तु सम्भ्रान्तास्त्रिदिवेश्वराः। असृजंस्ते महासत्त्वा जृम्भिकां वृत्रनाशिनीम्। विजृम्भमाणस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात्। स्वान्यङ्गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रान्तो बलनाशनः। ततः प्रभृति लोकस्य जृम्भिका प्राणसंस्थिता"।

जृम्भण न० जृभि—भावे ल्युट्। (हाइतोला) १गात्रवैचित्र्यापादके २सुखविकाशकारके च व्यापारभेदे। "सुकुसुमकुसुमजृम्भणतत्पराणि—"व्युत्क्रान्तमक्षुः प्रमदाजनस्य करोति लावण्यरसोत्सुकानि" ऋतुसं० "जगदुत्पादितां दृष्ट्वा तां जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः" भाग०३।२०।४२। जृभि—णिच्—ल्यु। २जृम्भणकारिणि ३जृम्भकास्त्रे च "जृम्भणं नाम सोऽप्यस्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः। हरं स जृम्भयामास क्षिप्रकारी महाबलः" हरिवं० १८४ अ०। "जृम्भणं पातनञ्चैव त्वाष्ट्रञ्चापि सुदारुणम्" २२४ अ०।

जृम्भिणी स्त्री जृभि—णिनि। एलापर्ण्याम् शब्दच०।

जृम्भित त्रि० जृभि—क्त। १चेष्टिते २प्रवृद्धे च भावे क्त। ३जृम्भायाम् ४स्फुटने हेमच० स्त्रीणां ५करणभेदे न० मेदि०।

जॄ जरायां दिवा० पर० अक० सेट्। जीर्य्यति इरित्। अजरत् अजारीत्। जीर्णः। षित्। जरा। घटादि०। जरयति। "या न जीर्य्यति जीर्य्यतः" नीतिमा०। जीर्य्यते रत्नम्। जरन्। जजार। जरीता जीर्णः। "जरितॄणां सतां भुवः स्तुतये" वामदेव्यगानमन्त्रः।

जॄ जरायां वा चुरा० उभ० पक्षे क्र्यादि० प्वादि० अक० सेट्। घटा०। जरयति ते अजीजरत् त। जृणाति। इरित् अजरत्-अजारीत्।

जेतृ त्रि० जि—तृच्। जयशीले। "जेता नृभिः इन्द्रः पृत्सु" ऋ० १।१७८।३। "जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्" रघुः। स्त्रियां ङीप्। २विष्णौ पु०। "अनघो विजयो जेता" विष्णुस०। "जयत्यतिशेते सर्वभूतानि" इति जेता" भा०।

जेतव्य त्रि० जि—कर्मणि तव्य। जेये "जय्यो यः शक्यते जेतुं जेयो जेतव्यमात्रके" अमरः।

जेत्व त्रि० जि—त्वनिप् वेदे नि० दीर्घस्यापि ह्रस्व। जेतव्ये। "अस्माकमिन्द्र जयतु जेत्वानि" ऋ०।४७।२६। "जेत्वानि जेतव्यानि" भा०।

जेन्ताक न० स्वेदसेवनार्थं गृहभेदे (भापराजओयार घर) तन्निर्मितिप्रकारोऽभिहितश्चरके यथा

"अथ जेन्ताकं चिकीर्षुर्भूमिं परीक्षेत। तत्र पूर्वस्यां दिश्युत्तरस्यां वा गुणवति प्रशस्ते भूमिभागे कृष्णमृत्तिके सुवर्णमृत्तिके वा परीवापपुष्करिण्यादीनां जलाशयानामन्यतमस्य कूले दक्षिणे पश्चिमे वा सूपतीर्थे समसुविभक्तभूमिभागे सप्ताष्टौ वा अरत्नीरुपक्रम्योदकात् प्राङ्मुखमुदङ्मुखं वाभिमुखतीर्थं कूटागारं कारयेत्। उत्सेधविस्तारतः परमरत्नीः षोडश समन्तात् सुवृत्तं मृत्-

कर्म्म सम्यङ्मनेकवातायनम्। अस्य कूटागारस्यान्तः सम-न्ततो भित्तिमरत्निविस्तारोत्सेधां पिण्डिकां कारयेत् कपाटवर्जम्। मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्किष्कुमात्रं पुरुषप्रमाणं मृण्मयं कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मच्छिद्रमङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत्। तत्र खादिराश्वकर्णादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत्। स यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतधूमानि अवतप्तञ्च केवलमग्निना तदग्निगृहं स्वेदयोग्येन चोष्मणा युक्तमिति तत्रैनं पुरुषं वातहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छन्नं प्रवेशयेत् प्रवेशयंश्चैनमनुशिष्यात्। सौम्य! प्रविश कल्याणायारोग्याय चेति। प्रविश्य चैनां पिण्डिकामधिरुह्य पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यथासुखं शयीथाः न च त्वया स्वेदमूर्च्छापरीतेनापि सता पिण्डिकैषा विमोक्तव्या आ प्राणोच्छ्वासात्। भ्रश्यमानो ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारमनधिगच्छन् स्वेदमूर्च्छापरीततया सद्यः प्राणान् जह्याः तस्मात् पिण्डिकामेनां न कथञ्चन मुञ्चेथाः त्वं यदा जानीयाः विगताभिष्यन्दमात्मानं सम्यक्प्रस्रुतस्वेदपिच्छं सर्वस्रोतोविमुक्तं लघुभूतमपगतविबन्धस्तम्भसुप्तिवेदनागौरवमिति। ततस्तां पिण्डिकामनुसरन् द्वारं प्रपद्येथाः। निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषोः परिपालनार्थं शीतोदकमुपस्पृशेथाः। अपगतसन्तापक्लमस्तु मुहूर्त्तात् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यायं परिषिक्तोऽश्नीथाः" अस्य स्वेदार्थकता शब्दकल्पद्रुमे उक्ता चिन्त्या "भूगृहेषु च जेन्ताके कूपगर्भगृहेषु च। विधूमाङ्गारतप्ते ष्वभ्यक्तः स्विद्यति ना सुखम्" इति आधारभूपगृहादिसाहचर्य्यात् गृहभेदस्यैवोपक्रमात्। उपसंहारे च इति जेन्ताकस्वेद इति कीर्त्तनं सप्तमीतत्पुरुषपरम्। इति जेन्ताकः स्वेद इति सविसर्गपाठोऽनाकरः।

जेन्य त्रि॰जि—जन+णिच्—वा बा॰डेन्य। १जयशीले "अग्निर्मर्त्तेषु जेन्यो न विश्पतिः" ऋ॰१।१२८।७। "जेन्यः जयशीलः" भा॰। २उत्पाद्ये च "जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नाम्" ऋ॰५।१।५। "जेन्य उत्पाद्यः" भा॰ ३जेतव्ये च "दुग्धं पयो वृषणा जेन्यावसू" ऋ॰७।७४।२। "जेन्यं वसु धनं ययोः। वेदे पूर्वपददीर्घः। "जेन्यावसू जेतव्यधनौ" भा॰। "गतं देवेभिर्जेन्यावसू" ऋ॰ ८।२८।७।

जेमन् त्रि॰जि—मनिन्। १जयशीले "उदस्थाजेव जेमना मदेरु" ऋ॰ १०।१०६।६। "जेमना जयशीलौ" औणादिके लोपश्छान्दसो दीर्घाभावश्च। लोके तु जेमा जेमानौ इत्येव। जेतुर्भावः इमनिच् तृणो लोपः। २जेतृभावे जये च ३जयसामर्थ्ये पु॰। "जेमा च महिमा च मे" यजु॰ १८।४।

जेमन न॰जिम—भावे ल्युट्। भक्षणे अमरः।

जेय त्रि॰ जि—कर्म्मणि यत्। जेतव्यमात्रे अमरः। "दैवैरजेया निर्जिताश्चार्जुनेन। तदा नाशंसे विजयाय सञ्जय!" भा॰ आ॰ १अ॰ "विग्रहस्य गतं नु कौन्तेय! जेयः क्षितिपतिस्तदा" भा॰ आश्र॰ ६अ॰।

जेष गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। जेषते अजेषिष्ट ऋदित् अजिजेषत् त। "अपां तोकस्य तनयस्य जेषे" ऋ॰ १।११०।११।

जेह यत्ने भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। जेहते अजेहिष्ट। ऋदित् अजिजेहत् त। "पातङ्गमयो जेहमानम्" ऋ॰ १।११०।५ "जेहमानं प्रयतमानम्" भा॰। निरुक्ते अस्य गतिकर्मतोक्ता "दृष्टानपर्वाञ्जेहमानस्य" ऋ॰ १०।२।६। क्वचित् व्याप्त्यर्थताऽपि "सुगेभिरध्वभिर्जेहमानं पतन्ति" ऋ॰१।१६३।६। "जेहमानं यथदेशं व्याप्नुवत्" भा॰। गत्यर्थकधातोः प्राप्त्यर्थकत्वात् प्राप्त्यर्थतापि। "ये तातृषुर्देवत्रा जेहमानाः" ऋ॰१०।१५।८। "जेहमानाः प्राप्ताः" भा॰। [ओदित् जामः।

जै क्षये भ्वा॰ पर॰ अक॰ अनिट्। जयति। अजासीत्।

जैगीषव्य पु॰ जिगीषोरपत्यं गर्गा॰ यञ्। योगविदि मुनिभेदे तत्कथा भा॰ श॰ ५१ अध्याये शा॰ पर्वणि च २२५ अ॰ दृश्या। "असितो देवलश्चैव जैगीषव्यश्च तत्त्ववित्" भा॰ शा॰ ११ अ॰। स्त्रियां लोहिता॰ नित्यं ष्फ षित्त्वात् ङीष्। जैगीषव्यायणी।

जैत्र त्रि॰ जेतैव जेतृ+प्रज्ञादि॰ अण्। १जयशीले अमरः। २पारदे पु॰ ३औषधे न॰ राजनि॰। "रथाय जैत्रः प्रदिशन्ति ख्याम्" किरा॰ "शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र" माघः। "दोष्कृतभुजाकृष्टौ जैत्रमध्यास्त राघवः" रघुः। ततस्तदर्थ्यां कर्षा॰ फञ्। जैत्रायणि जैत्रादूरदेशादौ त्रि॰।

जैत्ररथ त्रि॰ जैत्रो रथोऽस्य। जयशीले हला॰।

जैत्री स्त्री जेत्रेव जेतृ+स्वार्थे अण् ङीप्। जयन्तीवृक्षे। शब्दर॰। [द्रुपासके च।

जैन पु॰जिन एव, जिनो देवतास्य वा अण्। १अर्हति २अर्हजैपाल पु॰ जयपाल+पृषो॰। जयपालवृक्षे हिङ्गुपकोषः

जैमिनि पु॰ मुनिभेदे स च सामवेदे वेदव्यासशिष्यः यथाह भाग॰ १२।६।८। "साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दो-

गतं हितम्" स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान्। तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम्। तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चाधिकरणमालायां माधवाचार्य्येण संगृहीता यथा

"धर्मो द्वादशलक्षण्या व्युत्पाद्यस्तत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः। अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्"। "लक्षणान्यध्यायाः। द्वादशानां लक्षणानां समाहारो द्वादशलक्षणी। तादृश्या द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः। प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थाः क्रमाद्द्वादशानामध्यायानां विषयाः। तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं धर्मे प्रमाणं निरूपितम्। द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः। तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम्। चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्यनुष्ठानम् न तु क्रत्वर्थत्वप्रयुक्त्येत्यादयः। पञ्चमे क्रमनियतिविशेषत्वादयः। षष्ठे कर्तुरधिकारो नान्धादेरित्यादयः। सप्तमे सत्रान्यस्तरणेनेत्यादिप्रत्यक्षवचनेनाग्निहोत्रादिनामानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः। अष्टमे सौर्य्यं चरुं निर्वपेदित्यत्र निर्वापसङ्गतेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादिलिङ्गेनाग्नेयपुरोडाशेतिकर्त्तव्यतैव नान्यस्येत्येवमादिविशेषतोऽतिदेशः। नवमे प्रकृतावग्नये जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विकृतौ सौर्य्यचरावग्निपदपरित्यागेन सूर्य्यपदप्रक्षेपेण च सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवमादूहः। दशमे कृष्णलेषु चोदकप्राप्तस्यावघातस्य वितुषीकरणाभावेन लोप इत्येवमादिबाधः। एकादशे वह्निनामाग्न्यादीनां प्रधानानां सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि तन्त्रम्। द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकारायानुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पशुपुरोडाशेऽप्युपकार इत्यादिप्रसङ्गः। पादानामसाधारणं विषयं दर्शयति" "विध्यर्थवादमन्त्रस्मृतयोनाम चेति चतुर्विधम्। प्रथमाध्यायगैः पादैश्चतुर्भिर्मानमीरितम्"। "प्रथमे पादे विधिरूपं मानमीरितम्। द्वितीयेऽर्थवादरूपम्। अर्थवादो मन्त्रस्याप्युपलक्षणम्। तृतीये स्मृतिरूपम्। स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति। चतुर्थे उद्भिदादिनामरूपम्" "उपोद्घातः कर्मभेदमानं तस्यापवादगीः। प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः"।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेवापूर्वबोधकमपूर्वसद्भाव इत्यादिकः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये धातुभेदपुनरुक्त्यादिभिः कर्मभेदः। तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रामाण्यापवादः। चतुर्थे नित्यकाम्ययोः प्रयोगयोर्भेदः"। "श्रुतिर्लिङ्गं च वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः। अनारभ्योक्तिबह्वर्थस्वाम्यर्था अष्टपादगाः"। "तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां श्रुतिलिङ्गादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता। द्वितीये लिङ्गम्। तृतीये वाक्यप्रकरणादि। चतुर्थे निवीतोपवीतादिष्वर्थवादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसद्भावः। पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्माणि। षष्ठेऽनारभ्याधीतानि। सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि। अष्टमे याजमानानि"। "प्रधानस्य प्रयोक्तृत्वमप्रधानप्रयोक्तृता। फलचिन्ता जघन्याङ्गचिन्तेत्येते चतुर्थगाः"। चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिक्षा दध्यानयनस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वं विचारितम्। द्वितीये त्वप्रधानं वत्सापाकरणं शाखाच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोक्तृत्वम्। तृतीये जुहूपर्णमयीत्वादेरपापश्लोकश्रवणादिफलभावाभावचिन्ता। चतुर्थे राजसूयगतजघन्याङ्गाक्षद्यूतादिचिन्ता"। "श्रुत्यादिभिः क्रमस्तस्य विशेषो वृद्ध्यवर्धने। श्रुत्यादेर्बलता चेति पञ्चमाध्यायपादगाः"। "पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः। द्वितीये वाजपेयगतेषु सप्तदशसु पशुष्वेकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रमविशेषः। तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकादशत्वमित्यादिवृद्धिः। अदाभ्यग्रहाग्रयोरनावृत्तिरित्यादि वृद्ध्यभावः। चतुर्थे क्रमनियामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलदुर्बलभावः। "अधिकारी तस्य धर्माः प्रतिनिध्यर्थलोपने। दीक्षा सत्रं देयवह्नी षष्ठे पादेष्वमी स्थिताः"। षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः कर्तुरन्धत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति योऽस्ति स च पत्या सहेत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः। द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं कृत्स्नं फलम्। दर्शपूर्णमासयोः कालैक्यनियमः। काम्यकर्म समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः। तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरस्ति। देवादीनामग्न्यादीनामधिकारिणश्च न नास्तीत्यादिना निरूपणम्। चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम्। अवत्तनाशे सत्याज्येन यजेत। इडार्थनाशे सति शेषात् प्राश्यमित्यादिकम्। पञ्चमे कालापराधेन चन्द्रोदये सत्यभ्युदयेष्टिः प्रायश्चित्तम्।

ज्योतिष्टोमस्यैकादयो दीक्षाः। द्वादशाहस्य द्वादशदीक्षा इत्यादि निरूपितम्। षष्ठे सत्राधिकारिणस्तुल्यकल्पा एव। सत्रं विप्रस्यैवेत्येवमादिकं चिन्तितम्। सप्तमे पुत्रादिकं न देयम् महाभूमिर्न देयेत्येवमादिदेयविचारः। अष्टमे लौकिकाग्नावुपनयनहोमः, स्थपतीष्टिस्त्वग्नावेवेत्येवमाद्यग्निविचारः कृतः"। "प्रत्यक्षोक्तातिदेशोऽस्य शेषः नामनिरूपणम्। नामलिङ्गातिदेशौ द्वौ सप्तमाध्यायपादगाः"। "सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरच्छ्येनेनेत्यादि प्रत्यक्षवचनातिदेशः। द्वितीये रथन्तरशब्देन गानमात्राभिधायिना गानस्यैवातिदेशस्त्वमित्येतादृशः पूर्वोक्तातिदेशस्य शेषो विचारितः। तृतीयेऽग्निहोत्रनामातिदेशः। चतुर्थे निर्वापौषधद्रव्यादिलिङ्गातिदेशः"। "स्पष्टलिङ्गाद्यथास्पष्टात् प्रबलादपवादतः। अतिदेशविशेषाः स्युरष्टमाध्यायपादगाः"। "अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे स्पष्टेन लिङ्गेनातिदेशविशेषः। तद्यथा सौर्यचरावतिदेशकानि निर्वापस्तद्धितेन देवतानिर्देश एकदेवतात्वमौषधद्रव्यकत्वमित्यादीनि स्पष्टान्याग्नेयलिङ्गानि। द्वितीये त्वस्पष्टैर्लिङ्गैरतिदेशः। तद्यथा वाजिने हविःसामान्येन लिङ्गेन पयोविध्यन्तोऽतिदिश्यते। तत्र लिङ्गमस्पष्टम् शीघ्रं तद्द्रवत्वात्तत्पादनात्। तृतीये प्रबलेन लिङ्गेनातिदेशः। तद्यथा आभिचारिकेष्टावाग्नावैष्णवसारस्वतबार्हस्पत्येषु हविःषु त्रित्वेन लिङ्गेन यथाक्रममाग्नेयादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदेवत्यत्वेन लिङ्गेन प्रथम आग्नावैष्णवे तृतीयस्याग्नीषोमीयस्य विध्यन्तोऽतिदिष्टः। प्रबलं च द्विदेवत्यत्वम् शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा प्रतिभासात् क्रमस्तु विलम्बितप्रतीत्या दुर्बलः। चतुर्थे दर्विहोमेष्वतिदेशोऽपोद्यते"।

"ऊहारम्भोऽथ सामोहो मन्त्रोहस्तत्प्रसङ्गतः। नवमाध्यायपादेषु चत्वारस्ते प्रकीर्त्तिताः"। "नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्घातपूर्वकमूहविचारप्रारम्भः। तत्र प्रयाजादयो धर्मा अपूर्वप्रयुक्ताः। अवघातमन्त्रादिष्वविवक्षितं व्रीह्यग्न्यादिस्वरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विवक्षितमित्याद्युपोद्घातः। सवितृश्रिपूषशब्दानां विकृतिषु नास्त्यूहः। अग्निशब्दस्यास्त्यूह इत्यादिकऊहविचारारम्भः। द्वितीये सपरिकरः सामोहः। तृतीये मन्त्रोहः। चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापतितो विचारः"। "द्वारलोपोऽस्य विस्तारः कार्य्यैकत्वं समुच्चयः। ग्रहसामप्रकीर्णानि नञर्थश्चाष्टपादगाः"। "दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्द्वारलोपो निरूपितः। तद्यथा स्वयंकृता वेदिर्भवतीत्यत्र वेदिनिष्पादनरूपस्य द्वारस्य लोपेन निष्पादकानामुद्धननादीनां बाधः। कृष्णलेषु वितुषीकरणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावघातस्य बाधः। द्वितीये संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभिरुदाहरणैर्विस्तारः। तृतीये बाधकारणं कार्य्यैकत्वम्। तद्यथा प्रकृतौ गवाश्वादिदक्षिणाया ऋत्विक्परिक्रयः कार्य्यः। तथा विकृतिरूपे भूनाम्न्येकाहे धेनुरूपायास्तदेव कार्य्यम्। अतो धेन्वा गवाश्वादि दक्षिणा विकृतौ चोदकप्राप्ता बाध्यते। चतुर्थे नक्षत्रेष्टिविहिता उपहोमाश्चोदकप्राप्तैर्नारिष्टहोमैः सह समुच्चीयन्त इत्यादि समुच्चयः। पञ्चमे षोडशिग्रहः प्रकृतिगामी। स चाग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्य इत्यादिर्बोधप्रसङ्गागतो ग्रहादिविचारः। षष्ठे साम तृचे गेयमित्यादिर्बोधप्रसङ्गागतः सामविचारः। सप्तमे पश्वङ्गेषु हविर्भेदः। अश्वमेधीयमपूर्वकर्मेत्यादिर्बोधप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः। अष्टमे नानुयाजेष्विति पर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नातिरात्र इति प्रतिषेध इत्यादिर्बोधोपयुक्तो नञर्थविचारः"।

"उपोद्घातस्तथा तन्त्रावापौ तन्त्रस्य विस्तृतिः। आवापविस्तृतिश्चैकादशाध्यायस्य पादगाः"। "एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्त्रस्योपोद्घातो वर्णितः। द्वितीये तन्त्रावापौ संक्षेपेणोक्तौ। तृतीये तन्त्रमुदाहरणबाहुल्येन प्रपञ्चितम्। चतुर्थे त्वावापः प्रपञ्चितः"। "प्रसङ्गस्तन्त्रनिर्णीतिः समुच्चयविकल्पने। द्वादशाध्यायपादार्था इति पादार्थसंग्रहः"। द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशुपुरोडाशे प्रसङ्गः लौकिकवेदेश्वरकालीनकर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः। द्वितीये सवनीयपशोस्तन्त्रित्वम् न तु सवनीयपुरोडाशानाम्। विकृतिस्तन्त्रिणी न प्रकृतिः आरम्भणीया विकृतिष्वपि स्यात् न तु प्रकृतावेवेत्यादिविचारः। तृतीये त्वचनासयोः समुच्चयः। आघारगताघारत्वमन्तत्वादीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन यवव्रीह्योर्विकल्प इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेनोभयं चिन्तितम्। चतुर्थे त्वैन्द्रावार्हस्पत्ययाज्यानुवाक्यायुगलयोर्विकल्प इत्यादिकं प्राधान्येन याज्यानुवाक्ययोः समु-

च्य इत्यादिकं विकल्पापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम्। तदेवं द्वादशाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रतिपाद्या अर्थाः संगृहीताः। ननु यथोक्तेभ्यः पादार्थेभ्योऽन्ये-ऽप्यर्था बहवस्तत्तत्पादेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह" "उपोद्घातापवादाभ्यां प्रसङ्गानुप्रसङ्गतः। तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरसम्भवेत्" "यथोक्तपादप्रतिपाद्यादन्येष्वर्थेषु यथोचितं कश्चिदुपोद्घातः कश्चिदपवादः कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदनुप्रसङ्गपतित इत्येवं पादान्तर्भाव ऊहनीयः"। जैमिनिश्च भारतान्तरं चकार तस्य जैमिनिभारतेति संज्ञा तन्नामस्मरणे च वज्रपातभयवारणं यथा "जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च। पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः" शब्दकल्पद्रुमधृतपुराणवाक्यात् "मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात्। विद्युदग्निभयं नास्ति पठिते च गृहोदरे" इत्युक्तेरपि तत्कीर्त्तनस्य विद्युदग्निभयनिवारकता। तत इदमर्थे अ। जैमिनीय जैमिनिप्रणीतशास्त्रादौ। "जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन" माधवाचार्यवचनभाष्यधृतपराशरोपपु०। "जैमिनीयन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम्" माधवः।

जैव त्रि० जीवस्येदम् अण्। १आत्मसम्बन्धिनि २बृहस्पतिसम्बन्धिनि ३तत्क्षेत्रे धनूराशौ मीनराशौ तदधिदेवताके ४पुष्यनक्षत्रे। ५तद्दिने पाते च "सताद्रिचन्द्राः जैवस्य निरक्षाद्यास्य भगोलयो" सू० सि०।

जैवन्तायन पुंस्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्यं वा फञ्। जीवन्तर्षेः गोत्रापत्ये। स च यजुर्वेदप्रचारकवंशान्तर्गतः। यथाह "जैवन्तायनाच्च रैभ्याच्च रैभ्यः" शत० ब्रा० १४।७।३।२६भाष्ये दृश्य। जैवन्ति तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्।

जैवन्तायनि त्रि० जीवन्ताद्यदूरदेशादि कर्णा० चतुरर्थ्यां फिञ्। जीवन्तस्यादूरदेशादौ।

जैवलि पु० जीवलस्य राज्ञोऽपत्यम् इञ्। जीवलनृपापत्ये प्रवाहणे "तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचानवद्दे किल ते पाञ्चाल्य। साम" छा० उ०।

जैवातृक पु० जीवयत्यनेन लोकं जीवति वा आतृ—कन्—इत्विञ्च। १चन्द्रे २कर्पूरे अमरः। ३पुत्रे संक्षिप्तसा०। ४औषधे हेम०। ५दीर्घायुष्के त्रि० मेदि०। "जैवातृक! ननु भूयते पतिरस्याः मिथिलायां प्रद्युम्नगनीत्" इत्यनु०। [जीवस्यादूरदेशादौ।

जैवि त्रि० जीवस्याद्यदूरदेशादि सुतङ्गमा० चतुरर्थ्यामिञ्।

जैवेय पुंस्त्री जीवस्य सुरोरपत्यं शुभ्रा० ढक्। जीवस्यापत्ये कचनामके मुनौ। जीवाया जीव्याः इदम् जीवात् ढक्। २जीवासम्बन्धिनि त्रि०।

जैह्माशिनेय पु० जिह्माशिनोऽपत्यं शुभ्रा० ढक् शाखिणना० नि० टिलोपः। जिह्माशिनोऽपत्ये।

जैह्म्य न० जिह्मस्य भावः ष्यञ्। कौटिल्ये। "जैह्म्यं मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम्" मनुः। "निमिषभक्षणं जैह्म्यकल्पमपि वचोऽन्ततम्। रजस्वलासुरास्वादः सुरापानसमानि तु" याज्ञ०।

जोङ्ग न० जुङ्गते वर्ज्यते जुगि—वर्जने कर्मणि अच् पृषो०। कालीयके गन्धद्रव्यभेदे हारा०।

जोङ्गक न० जुगि—ण्वुल् पृषो०। अगुरुचन्दने अमरः।

जोङ्गट पु० जुगि—अटन् पृषो०। गर्भिण्या अभिलाषे दोहदे (साद्) हारा०।

जोटिङ्ग पु० जट— इन् जोटिं गच्छति खा० ड नि०। १महादेवे २महाव्रतिनि च त्रिका०। [वि० को०।

जोड पु० जुड बन्धने घञ्। बन्धने। अधिजोडम्

जोन्ताला स्त्री जु—विच् तस्यान्तमालाति आ+ला—क। देवधान्ये हेमच०।

जोष पु० जुष—भावे घञ्। १प्रीतौ २सेवने च "को वां जोष उभयोः" ऋ० १।१२०।१। ३सुखे न० शब्दर०।

जोषण न० जुषी—प्रीतिसेवनयोः भावे ल्युट्। १प्रीतौ २सेवने च। स्वार्थे णिच्—भावे युच्। तत्रार्थे स्त्री "उत्तरे निगमाः यथेष्टं जोषणा स्मृतेः" कात्या०श्रौ०५।१२।१६।

जोषम् अव्य०जुष—बा०अम्। १तूष्णीमित्यर्थे "इति जोषमवस्थितं द्विषः" माघः। २सुखे च अमरः।

जोषा स्त्री जोषयति जुष—णिच्—अच्। १योषिति शब्दर० "चन्द्रेण जुषातोः कप्रत्ययान्तस्यायं व्युत्पादितः" उज्ज्वलदत्तः। [२योषिति च।

जोषिका स्त्री जु—ष संज्ञायां कन्। १जालिकायां शब्दर०।

जोषित् स्त्री जुष "कृसृदृभ्यिजु(षि)जुषिभ्यः" उणा० इति। योषाते शब्दर०। हलन्तत्वात् वा टाप्। जोषिताऽपि तत्रार्थे शब्दर०।

जोष्टृ त्रि० जुष—तृच् वेदे वा० इडभावः। सेवके। "उपेनमस्य जोष्टारः" ऋ०४।४।१।६।"जोष्टारः सेवकाः" भा०। लोके तु जोषितृ इत्येव।

जौमर न० जुमरेण निर्वृत्तः अण्। १जुमरनन्दिकृते संक्षिप्तसाराख्ये व्याकरणे २तदध्येतरि त्रि०।

जौलायन पु॰ जुबलायाः अपत्यम् इञ् तस्य इञन्तत्वात् यूनि फञ्। जुबलस्य यूनपत्ये। ततः ऐषुकार्य्या॰ विषयार्थे भक्तल्। जौलायनभक्त तदीयविषये त्रि॰।

जौहव त्रि॰ जुह्वामवदाने योग्यम् जुहू—अण्। जुहूपदार्थेऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु "हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसक्थिपूर्वनडकं पार्श्वे यकृद्वृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा श्रोणिरिति जौहवानि" कात्या॰ श्रौ॰ ६।७।६। "जुह्वामवदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि" कर्कः।

ज्ञ पु॰ ज्ञा—क। १बुधग्रहे "ज्ञे सूर्य्यसुतज्ञाभ्यां चतुष्कारदार्णवाः" सू॰सि॰। २पण्डिते "क्रियासु वाह्याभ्यन्तरमध्यमासु सम्यक् प्रयुक्तासु न वध्यते ज्ञः" प्रश्नो॰। ३ब्रह्मणि ४मङ्गलग्रहे च धरणिः। इगु उपपदे तत्तत्पदार्थज्ञातरि त्रि॰। "आदेशं देशकालज्ञः" रघुः "विधिज्ञो विधिमास्थाय" ति॰ त॰। स्वार्थे क। ज्ञक ज्ञातरि त्रि॰ स्त्रियां वा अत इत्वम् ज्ञका ज्ञिका।

ज्ञप मारणे, आलोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट् घटा॰। ज्ञपयति·ते अजिज्ञपत्-त। ज्ञाकम इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ ज्ञपपाठः ण्यादिरभर्थवदीति मते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः। वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदर्शनेनैव मित्त्वादितम्। तेन अभिदिष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम्। अतएव प्रज्ञौ च ज्ञीप्से इत्यत्र अस्यैव सनन्तस्य मित्त्वादितेन ज्ञीप्सयस्त्वेन ज्ञातुमिच्छा प्रतिपाद्यते। एवं ज्ञानपर्य्याये "प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतना इत्यमरः" इति दुर्गादासः। ज्ञप ज्ञाने च इति पाणिनिः। अधिकं ज्ञाधातौ वक्ष्यते।

ज्ञपित त्रि॰ ज्ञप—ज्ञाने क्त णि॰ वा इट्। ज्ञाते अमरः। इडभावे। ज्ञप्तोऽप्यत्र।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप—भावे क्तिन्। १बुद्धौ अमरः २मारणे ३तोषणे ४तीक्ष्णीकरणे ५स्तुतौ च।

ज्ञा बोधे क्र्या॰ पर॰ सक॰ अनिट्। जानाति अज्ञासीत्। जज्ञौ। ज्ञाता ज्ञानं ज्ञातिः ज्ञातः जज्ञिवान्।

अनु+अनुमतौ अनुमतिश्च स्वयं कर्त्तव्यस्य निषेधनाभावेन स्वाभिमतत्वज्ञापनेन प्रवर्त्तनम्। "तं देवा अन्वजानन्त कामम्" तैत्ति॰ ब्रा॰। "अनुप्रवेशे वीर ततवांस्त्वं ममाप्रियम्। सर्वं तदनुजानामि" भा॰व॰२११अ॰

अप+निह्नवे आत्म॰। आत्मानमपजानानः शशमानोऽपवहितम्" भट्टिः॥

अभि+सम्यग्ज्ञाने "भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः" गीता। "अभिज्ञाश्छेदपातानाम्" कुमा॰ अभिज्ञा च आद्यज्ञानम् अनुभवात्मकम्।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षजे पूर्वसंस्कारोत्पन्ने अतीतभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः इत्यादि ज्ञानम्। "तं त्वं प्रत्यभिजानीहि कृष्णं यं दृष्टवत्यसि" हरिवं॰ १७६ अ॰।

सम्+अभि+प्रत्यभिज्ञाने "इन्द्रसेना वह ज्ञाता समभिज्ञाय बाहुकः" भा॰ व॰ ७५ अ॰।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च। "अवजानासि मां यस्मात् ततस्ते न भविष्यति" रघुः। "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्" गीता। "वसूनि देयानि विसर्जयिष्यन् रामं नृपः संसिरमाप एव। तथावजज्ञे" भट्टिः।

आ+सम्यग्ज्ञाने नियोगे च "न हि मनसा ध्यायतः कश्चनाजानाति" शत॰ ब्रा॰ ४।६।७।५। "नियोगश्च निकृष्टस्य भृत्यादेः प्रवर्त्तनम्। स्वार्थे णिच् तदर्थे। "आज्ञापय ज्ञातविशेष! पुंसाम्" कुमा॰। आ—ज्ञ रूपे चौरादिकस्येदं रूपमित्यन्ये।

उप+आद्यज्ञाने "उप तज्जानीत यथा वयमिहाध्वनीति" शत॰ ब्रा॰ ६।२।२।७। "उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्" अमरः।

निस्+निर्+निश्चयात्मके ज्ञाने। "विद्याद्दै विद्युतं इत्यनुप्रविशति साऽन्तर्धीयते तां न निजानन्ति" ऐत॰ ब्रा॰।

परि+परितो ज्ञाने "इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनम्" ऋ॰१०।१३८।६। "अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः।

प्र+प्रकृष्टज्ञाने। "यया धर्ममधर्मञ्च कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति" "तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता" गीता।

प्रति+प्रतिज्ञायां साध्यत्वेन पक्षनिर्द्देशे स्वीकर्त्तव्यत्वेन कथनभेदे च आत्म॰। "साध्यनिर्द्देशः प्रतिज्ञा" गौत॰ सू॰। साध्यवत्त्वेन पक्षनिर्द्देशः प्रतिज्ञेति तदर्थः। "प्रतिजज्ञे वधं चापि सर्व्वक्षत्रस्य भारत!" भा॰व॰११७ अ॰॥ "प्रतिज्ञाय वनवासमिमं गुरोः" रामा॰ २।१०८ अ॰। "तस्मै निशाचरैश्वर्य्यं प्रतिजज्ञे रघूत्तमः" रघुः। "कच्चिन्न पाने द्यूते वा क्रीडासु प्रमदासु च। प्रतिजानन्ति पूर्वाह्णे व्ययं व्यसनजं तव" भा॰ स॰ ५अ॰। आर्षत्वात् पर॰।

वि+विशेषज्ञाने "ज्योतिर्दीपीत तमसो विजानन्" ऋ॰ ३।२९।७। "आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः" शत॰ ब्रा॰ १४।७।२।१६। "कथमेतद्विजानीयां त्व-

मादौ मोक्षवानिति" गीता । शिल्पशास्त्रविषयके ज्ञाने च "मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" अमरः। ज्ञानमात्रे क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धाः ।

सम्+सम्यग् ज्ञाने संज्ञायां चैतन्ये च आत्म०। संजानानान् परिहरन् रावणानुचरान् बहून्" भट्टिः । "रविस्तु संज्ञापयते लोकान् रश्मिभिरुल्बणैः" भा० शा०७१२७६७ । प्रतिज्ञायाम् आत्म०। "संजानीष्व स्वभीप्सां" च मुग्धबोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञा ज्ञपधात्वर्थे चुरा० उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति ते

ज्ञा प्रेरणे चुरा०उभ०सक०सेट् । ज्ञापयति ते अजिज्ञपत् त। अस्यैव रूपम् आज्ञापयतीत्यादि । "आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसाम्" कुमा०।

ज्ञात त्रि० ज्ञा-कर्म्मणि क्त । विदिते "ज्ञाततत्त्वोऽपि "खल्वेकः सन्दिग्धे कार्य्यवस्तुनि" माघः । 'ज्ञाताज्ञाताः कुले मम" वायुपु०। भावे क्त । २ज्ञाने न०। याचा० स्वार्थे कन् । ज्ञातक विदितार्थे । [अर्हद्भेदे हेम० ।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन नन्दति नन्द-ल्यु ३त० ।

ज्ञातल त्रि० ज्ञातं ज्ञानं लाति ला-क । ज्ञानयुक्ते तस्यापत्यं शुभ्रा०ज्ञातलेयत्व' ज्ञातेयेति पाठान्तरात् ढक् । ज्ञातलेय तदपत्ये पुंस्त्री० । [न्तज्ञे अमरः ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञातः सिद्धान्तः तत्त्वार्थो येन । सिद्धा-

ज्ञाति पु० जानाति छिद्रं कुलस्थितिं वा संज्ञायां क्तिच् । ज्ञा-कर्त्तरि करणे वा क्तिच् । १पितरि २पितृवंश्ये सपिण्डसकुल्यसमानोदकसगोत्रजरूपे एकगोत्रोत्पन्ने पितृव्यादौ अमरः।"ज्ञातिभेदो न नः कार्य्यः साक्षी त्वं मम नारद !" हरिवं०१२६अ०। ज्ञातिश्च चतुर्विधः "सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः। ततस्त्रिपुरुषपर्य्यन्तं सकुल्यः । ततश्चतुर्थपुरुषपर्य्यन्तं समानोदकः। जन्मनामस्मृतिपर्य्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं सगोत्रजः । ज्ञातिद्रोहे दोषो यथा "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् । "भर्त्तृभ्रातृपितृज्ञातिश्वश्रूश्वशुरदेवरैः" । "ज्ञातिश्रैष्ठ्यं सर्वकामानाप्नोति श्राद्धदः सदा" इति च याज्ञ० । "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः" मनुः । ततः परस्य पुंस्त्वस्य समासे नाद्युदात्तता ।

ज्ञातृ त्रि० ज्ञा-तृच् । १ज्ञानशीले २वेत्तरि च ज्ञातृभावः त्वम् । ज्ञात्र ज्ञातृत्वे न० "संविच्च मे ज्ञात्रं च मे" यजु० ८।७। "ज्ञात्रं विज्ञानसामर्थ्यम्" वेददी० ।

ज्ञातेय न०ज्ञातेर्भावः कर्म वा ढक् ।१ज्ञातित्वे २ज्ञातिकर्म्मणि च । "ज्ञातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात्त्रायस्व राघवम्" भट्टिः

ज्ञान पु० विषयान् जानाति ज्ञा: कर्त्तरि ल्युट् । १जीवे । भावे ल्युट् । २बोधे न० । ३विशेषेण साकल्येन चावबोधे । वेदान्तिमते ४पदार्थग्राहिकायां वृत्तौ, तत्र ज्ञानं नानाविधं यथा ज्ञानं द्विधा वस्तुमात्रद्योतकं निर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु संज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा । संकल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसाम्यनिश्चयाः । ऊहोऽनध्यवसायश्च तथान्येऽनुभवा अपि" । इत्यादिभेदैर्नानेकविधा भवन्तीत्यर्थः । ५सम्यगवबोधे । न्यायमते ६ बुद्धिमात्रे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता । अनुभूतिः स्मृतिश्चैव" भाषा० तत्र प्रकारान्तरेण द्विविधं यथा "अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते, तच्छून्ये तन्मतिर्या स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्य्यासः संशयोऽपि प्रकीर्त्तितः । आद्यो देहे आत्मबुद्धिः शङ्खादौ पीततामतिः । भवेन्निश्चयरूपा सा संशयोऽथ प्रदर्श्यते । किंस्विन्नरो वा स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशयः। तदभावाऽप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः । स संशयो भवेद्या धीरेकत्राभावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य ज्ञानं संशयकारणम् । दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् । पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधो मतः । प्रत्यक्षे तु विशेषेण विशेष्यवता समम् । सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ त्वनुमितौ गुणः । पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् । शक्ये सादृश्यबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः । शाब्दबोधे योग्यतायास्तात्पर्य्यस्याथ वा प्रमा। गुणः स्याद्, भ्रमभिन्नन्तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा । अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम् । ज्ञानं यन्निर्विकल्पाख्यं तदतीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा नाऽप्रमा नापि ज्ञानं यन्निर्विकल्पकम् । प्रकारत्वादिशून्यं हि सम्बन्धानवगाहि तत्" इति भाषा० । ७बुद्धिवृत्तिनिरोधरूपे योगे "एकत्वं बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्वशः। आत्मनो व्यापिनस्तात ! ज्ञानमेतदनुत्तमम्" इति भा०शा०मोक्षधर्मः। एकत्वं बुद्धिमात्रे यावस्थानम् बुद्धिवृत्तिनिरोध इति यावत् । ८देवताध्यानादौ ९विवेकविज्ञाने शास्त्राचार्य्योपदेशजे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले १०आत्मनिश्चये तत्त्वज्ञाने वेदान्तिमते ११जीवेश्वरजगद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रकाशे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमार्थसत्ये चैतन्ये । करणे ल्युट् । १२आत्मानात्मसर्वपदार्थ-

[illegible] ... [illegible] । ... [illegible]
[illegible] ... [illegible] ।
[illegible] ... [illegible] । ... [illegible]
निराहारो निष्प्रत्यूहः । ... [illegible] इत्यादि ।
निरामयो निरन्तरभावो, निर्विकल्पोऽकृपणः । नाङ्ग-
लिङ्गादि । निर्गुणो निर्मलो निष्कलो निष्प्रपञ्चोऽनन्त-
गुणः । ... [illegible] इत्यादि । [illegible]
[illegible] । नाङ्गिल्यादि । [illegible] बोधः ।
[illegible] । "अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् । असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु । नित्यञ्च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु । मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" इति गीतोक्तार्थेषु १५ ज्ञानवाच्येषु । तत्र सात्त्विकादिभेदेन त्रिविधम् । यथा "सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते । अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्" । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छित्तिकारणम्) । "पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् । यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत् तामसमुदाहृतम्" । (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मनः [illegible] परिनिष्ठितं [illegible] १६ परमात्मज्ञानसाधन[illegible] मते आत्मवादानुसारे "[illegible] वाधनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावन्नैव जायते । ज्ञान[illegible] यथावृत्यापन्न कर्मसु" ; "[illegible]" इति [illegible] । १७ [illegible] । [illegible] १८ [illegible] । [illegible] १९ [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । इति ज्ञानवादेन [illegible] ग्राह्यग्राही जायते । नन्वादौ [illegible] इत्यादिना [illegible] इत्यादि टीका उपनिषदर्थं जायते [illegible] । केचित् बौद्धभेदाः बाह्यार्थाभावेन बुद्धेरेव तत्तदर्थाकारतामभ्युपगच्छन्ति [illegible] यथोक्तं सर्वद० स०

"ग्राह्यं नाग्राह्यं नोपपद्यते यत्र विकल्पानुपपत्तेः । अर्थो ज्ञानग्राह्यो भावादुत्पन्नो भवति [illegible] वा, न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थिरभावात् नापरः [illegible] । अथ मन्येथाः अतीत एवार्थो ज्ञानग्राह्यः तज्जनकत्वादिति तदपि बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्द्रियादेरपि ग्राह्यत्वप्रसङ्गाच्च । किञ्च ग्राह्यः किं परमाणुरूपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः कृत्स्नैकदेशविकल्पादिना निराकरणात् । न प्रथमः अतीन्द्रियत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य बाधकत्वाच्च । यथोक्तम् "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता । तेषामप्येकदेशत्वे पिण्डः स्यादणुमात्रकः" इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तग्राह्यविरहात् तदात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्वात्मरूपप्रकाशिका प्रकाशत इति सिद्धम् । तदुक्तम् "नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति तस्या नानुभवोऽपरः । ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते" इति । ग्राह्यग्राहकयोरभेदश्चानुमातव्यः यद्वेद्यते येन वेदनेन, तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेद्यन्ते चैव नीलादयः । भेदे हि इदानीमनेनार्थस्य वेद्यत्वं न स्यात् तादात्म्यस्य नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तेरनियामकत्वात् यश्चायं ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां पृथगवभासः स एकस्मिन्निव चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः । अत्राप्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहा भेदवासनैव निमित्तम् । यथोक्तम् "सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये" इति । "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः । ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते" न च रसवीर्यविपाकादि [illegible] मोदकानां स्यादिति वेदितव्यं [illegible] बाह्यार्थवादिनोऽपि [illegible] परिणामाद्यभेदेन विविधग्राह्यग्राहकाकार[illegible] तिमिराद्युपहताक्षा [illegible] । यथोक्तम् "अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणग्राह्य-

ग्राह्याकारविग्रहः । यथा ज्ञानस्यैकत्वेऽपि नीलाद्यनेकाकाराभेदात् यदा तदा न ग्राह्योऽर्थो ग्राह्यग्राहकभावोऽपीति । अथाहुर्बुद्धिरेवानादिवासनावशादनेकाकारावभासत इति चित्रम् ।"

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तत्रैवोक्तं यथा । "अन्ये तु मन्यन्ते यदुक्तं ग्राह्यं वस्तुजातं नास्तीति तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सहोपलम्भनियमः प्रमाणमिति वक्तव्यं वेद्यवेदकयोरभेदसाधकत्वेनाभिमतस्य तस्यानयोजकत्वेन सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकत्वात् । ननु भेदे सहोपलम्भनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न ज्ञानस्यान्तर्मुखतया भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेशैककालत्वलक्षणसहत्वनियमासम्भवात् नीलाद्यर्थस्य ज्ञानाकारत्वे अहमिति प्रतिभासः स्यात् नत्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्ययाद्व्यतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानस्वरूपोऽपि नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्भेदेन प्रतिभासत इति न च तत्राहमुल्लेख इति । यथोक्तम् "परिच्छेदान्तराद्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपप्लव" इति "यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्बहिर्वदवभासत" इति च । तदयुक्तं बाह्यार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया बहिर्वदित्युपमानोक्तेरयुक्तेः न हि वसुमित्रो वन्ध्यापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत । भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । अविसंवादानीलतादिकमेव संविदाना बाह्यमेवोपाददते जगत्युपेक्षन्तेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनात् । एवञ्चायमभेदसाधको हेतुर्गोमयपायसीयन्यायमवभासतां भजेत् अतो बहिर्वदिति वदता बाह्यं ग्राह्यमेवेति भावनीयमिति भवद्भिरेव एव वाचो भवन्तं प्रहरेत् ।"

"ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्द्रियसन्निकृष्टस्य विषयस्योत्पाद्ये ज्ञाने स्वाकारसमर्पकतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्यानुमेयतोपपत्तेः अतएव पर्यनुयोगपरिहारौ समप्राहिताताम् "भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव च युक्तिज्ञानाकारार्पणक्षममिति" । तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुमीयते यथा च भाषया देशः, यथा वा सम्भ्रमेण स्नेहः, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम् "अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम् । तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपतेति" । न हि चित्तमिवेदं गृहे स्थितं ग्राह्यं ग्रहणं च ज्ञानमिति सम्बन्धोऽप्यस्य ग्राह्याकारेण निरूप्यते तस्याप्याकारभेदोऽवगम्यते एवं सम्बन्धपर्यालोचनया ग्राह्यकल्पनापि सिद्धा ग्राह्याकारवैचित्र्यात् ग्राह्यवैचित्र्यं तथा च विषया अध्याहिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सम्भाव्यविज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति । तस्मात्तदविज्ञानं नानारूपाद्यर्थं विज्ञानं नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम् "तत् स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् । तत् स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लिखेदिति"। तस्मादालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कादाचित्कः प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्बाह्योऽर्थो ग्राह्य एव न वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति वेदितव्यम् ।"

वेदान्तिमते । "बुद्धितत्त्वचिदाभासौ द्वावेतौ व्याप्नुतो घटम् । तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षस्थले इन्द्रियादिप्रणाल्या अन्तःकरणस्य विषयदेशगत्वा तदाकारेण परिणामरूपवृत्तौ सत्यां विषयगताज्ञाननाशे अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन विषयस्फुरणरूपं प्रत्यक्षज्ञानं जायते । इत्थंरूपज्ञानवत्त्वं ग्राह्यत्वं धर्म इति भेदः । यथोक्तं वेदा० प० १परिच्छेदे "यथा तडागोदकं छिद्रान्निर्गत्य कुल्यात्मना केदारान् प्रविश्य तद्वदेव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमित्यादिस्थले तु अन्तःकरणस्य न वह्न्यादिदेशगमनं वह्न्यादेश्चक्षुराद्यसन्निकर्षात् तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्थले घटादेस्तदाकारवृत्तेश्च बहिरेकत्र देशे समवधानात् तदुभयावच्छिन्नं चैतन्यमेकमेव विभाजकयोरप्यन्तःकरणवृत्तिघटादिविषययोरेकदेशस्थितत्वेन भेदाजनकत्वात् ।" प्रत्यक्षेऽन्तःकरणवृत्तेः फलभेदस्तत्त्वप्र०४परि०दर्शितो यथा "या चान्तःकरणवृत्तिरावरणाभिभवार्थेत्युक्तं सतम् । तथाहि अविद्योपहितचैतन्यस्य जीवत्वपक्षे सर्वगतत्वात् जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा ब्रह्माद्युपादानत्वेन [illegible] ब्रह्मचैतन्यावरणाभावाय अन्तःकरणवृत्त्यपेक्षेति [illegible] । [illegible]

[illegible] च चैतन्यस्य [illegible] इत्यत्र प-रिणतचैतन्यं परोक्षत्वेऽपि [illegible] परोक्ष-त्वादेतदसिद्धिमिति [illegible] च आवरण [illegible] इत्यवगम्यते । संबन्ध[illegible] इत्यादिरयं परं अलम् । तत्राविद्योपाधिको जीवोऽपरि-च्छिन्नः स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारा-न्तःकरणवृत्तिविरहदशायां न घटादिकमवभासयति घटा-दिना सह सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारवृत्तिदशायां तु भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य जीवस्यापरिच्छिन्नस्य अतएव समस्तवस्तुसम्बद्धस्य वृत्ति-विरहदशायां सम्बन्धाभावाभिधानमयुक्तम्, अयुक्तत्व इष्टा सम्बन्धाभावाभिधाने च वृत्त्यनन्तरमपि सम्बन्धो न स्यादिति चेत् उच्यते न हि वृत्तिविरहदशायां जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधामः किन्तर्हि घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता रूपः कादाचित्कतत्तदाकारवृत्तिनिबन्धनः । तथा हि तैजसमन्तःकरणं स्वच्छद्रव्यत्वात् अतएव जीवचैतन्याभि-व्यञ्जनसमर्थं, घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् । तदाकारवृत्तिसंयोगदशायान्तु वृत्त्यभिभूतजाड्यधर्मकतया वृत्त्युत्पादितचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यतावत्तया च वृत्त्यु-दयानन्तरं चैतन्यमभिव्यनक्ति । तदुक्तं विवरणे "अन्तः-करणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्या-भिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति" । अस्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वं यथा कुड्यादे-र्जलादिसंयोगदशायां सूर्यादिप्रतिबिम्बग्राहिता । घटा-देरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वं चैतन्यस्याभिव्यक्त-त्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवंविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्य-र्थमेतद्वृत्तेरपरोक्षत्वे बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्ष-स्थले तु चक्षुरादेर्विषयसंयोगाभावेन चैतन्याभिव्यञ्जक-तया नापरोक्षत्वम् ।"

"[illegible] अर्थाकारेण परिणतायां बुद्धिवृत्तौ चेतने प्रतिबिम्बितेऽपि [illegible] । तत्र पौरुषेय-बोधे [illegible] इन्द्रियादिकरणमिति [illegible] ।

[illegible] प्रमा [illegible]

[illegible]

प्रमातृचैतन्यप्रतिबिम्बित वृत्तिः [illegible] । [illegible] वस्तुनः परिच्छिन्नत्वात् [illegible] प्रमा वा च [illegible] [illegible] । [illegible] तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं [illegible] कारणं तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं प्रत्यक्षानुमानागमाः [illegible] [illegible] । [illegible] वक्ष्यति । [illegible] स्ववधारयिष्यति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमुच्यते तदा बुद्धिवृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमुच्यते तदा तत्रेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न प्रमातेति । यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिवृत्तिबोधयमपि प्रमोच्यते तदा तूभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्वत्रेति भावः । योगसूत्र-भाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठो बोधः प्रमेत्युक्तः प्रमा-णस्यैव करणानां प्रमया फलस्य पुरुषनिष्ठताया औचि-त्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् बोधस्य नित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति । अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निकर्षेण लिङ्ग-ज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्रि-यसन्निकर्षेण प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रिय[illegible] नय-नादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकार[illegible]दयादिति विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वा-सम्भवात् । अर्थाकारतया एव चार्थग्रहणत्वात् अन्यथा दुर्वचत्वादिति । तदेतदुक्तं "कुसुमवच्च मणिः" अया-[illegible]कियोरिव नोपरागः [illegible] इति । योगसूत्रं च "वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति" । स्मृतिरपि । "तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः । इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः" इति । योगभाष्यञ्च "बुद्धेः प्रति-संवेदी पुरुष" इति प्रतिध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदन-प्रतिबिम्ब[illegible] इत्यर्थः । एतेन पुरुषार्थो [illegible] [illegible]ऽपि न सर्वदा [illegible] [illegible] अतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिष्वपि [illegible]त्वादिति । इदमे च [illegible] बुद्धिवृत्तीनामेव प्रतिबिम्बार्थ[illegible] इति [illegible] । [illegible] प्रतिबिम्ब[illegible] [illegible] ।

दृश्यत्वं च न शङ्कनीयम्: प्रतिबिम्बशालित्वं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिम्बदर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिकलौहित्यादेरपि जपापुष्पसंनिकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिबिम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षतेरिति । प्रतिबिम्बश्च बुद्धेरेव परिणामविशेषो बिम्बाकारो ज्ञानादिवत् इति मन्तव्यम् । केचित्तु वृत्तौ प्रतिबिम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रतिबिम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बोऽप्यस्तीत्याहुः । तदसत्; उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजकत्वात् विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिम्बसिद्धेश्च । बाह्यस्थलेऽर्थाकारताया एव विषयतारूपत्वसिद्ध्याऽन्तरेऽपि तत्तदर्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तन्मते ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित्तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः । तदप्यसत् अनुभूयमानानामर्थाकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वोपाधिस्थितत्वेनैवानुगमात्तदाकाराख्यप्रतिबिम्बद्वयेनेति चेन्न प्रतिबिम्बं विना स्वस्यापि दुर्वचत्वात् । स्वत्व हि स्वभुक्तवृत्तिवाच्यमावश्यकम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा च विषयतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः । तस्माच्चैतन्यचैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिम्ब· सिद्धः । अधिकन्तु योगवार्त्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । अत्रायं प्रमात्रादिविभागः । 'प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः । प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् । प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते । साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् । अतः स्यात् कारणाभावाद्दृशेः साक्ष्येव चेतनः । विश्वादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं विकाराद्यभावतः ।'' 'ज्ञानमपि समस्तस्य जन्तोर्विषयगोचरे'' देवीमा० । "ज्ञायते कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" वेदा० । २४परब्रह्मणि च "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" श्रुतिः । २५विष्णौ "सर्वज्ञः ज्ञानमुत्तमम्" विष्णु स० ।

ज्ञानकृत त्रि० ज्ञानेन कृतम् । बुद्धिपूर्वकृते तत्र पापस्य बुद्धिपूर्वकत्वे विशेषः प्रा० त० कूर्मपु० यथा "गौवधस्तु बुद्धिपूर्वकस्तु तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा हन्ता कृष्णौ· तीक्ष्णया हन्ति तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रत्यग्रूपत्वात्" "इत्यत्र गवादिकमेव योगोपलक्षणं गोवधस्य न ज्ञानकृतत्वम् गोत्वेनाज्ञानात् यदि गोत्वेन ज्ञानस्यान्योद्देशेन विप्रनाराचादिना गां हन्ति तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयत्वेनेच्छारूपद्वाराभावात्" ।

ज्ञानगम्य पु० ज्ञानेनैव गम्यः न कर्मणा न वा ज्ञानकर्मभ्याम् । ज्ञानमात्रगम्ये परमेश्वरे । "उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः" विष्णुस० ।

ज्ञानचक्षुस् पु० ज्ञानं ज्ञानसाधनं वेदादिशास्त्रं चक्षुरिवास्य । शास्त्रावबोधेन यथार्थप्रकाशयुक्ते कर्म० । विद्वषि२ज्ञानरूपे नेत्रे च "सर्वं तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनुः ।

ज्ञानदग्धदेह पु० ज्ञानेनैव दग्धो देहोऽस्य । चतुर्थाश्रमिणि भिक्षौ तस्य ज्ञानेनैव जीवतोऽपि दग्धदेहत्वात् मृतस्य न दाहान्तरं कार्यं यथोक्तं शौनकेन "सर्वसङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रिया । निदध्यात् प्रणवेनैव बिले भिक्षोः कलेवरम् । प्रोक्षणं खननञ्चापि सर्वं तेनैव कारयेत्" । [मिता० ।

ज्ञानदर्पण पु० ज्ञानं दर्पण इवास्य । पूर्वजिने मञ्जुघोषे

ज्ञानद त्रि० ज्ञानं ददाति दा—क । १गुरौ २उपदेष्टरि च ३सरस्वत्यां स्त्री ।

ज्ञानदातृ त्रि० ज्ञानस्य दाता । उपदेष्टरि गुरौ "पितुर्दशगुणा माता गौरवेणेति निश्चितम् । मातुः शतगुणः पूज्यो ज्ञानदाता गुरुः प्रभो !" तन्त्र० । २ज्ञानस्य दायकमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञाननिष्ठ त्रि० ज्ञाने निष्ठाऽस्य । ज्ञानसाधनयुते तत्त्वविदुषि ।

ज्ञानपति पु० ६त० । ज्ञानस्योपदेष्टृत्वात् स्वामिनि गुरौ २परमेश्वरे च । ततः अश्वपत्या० अपत्यादौ अण् । ज्ञानपत तदपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानपावन न० ज्ञानमिव पावनम् । तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! ज्ञानपावनमुत्तमम् । अग्निष्टोममवाप्नोति मुनिलोकञ्च गच्छति" भा० व० ८४ अ० ।

ज्ञानमय पु० ज्ञान+मयट् । १परमेश्वरे परब्रह्मणि २शिवे च ।

ज्ञानमुद्रा स्त्री "तर्ज्जन्यङ्गुष्ठकौ सक्तावग्रतो हृदि विन्यसेत् । वामहस्ताम्बुजं वामजानुमूर्द्धनि विन्यसेत् । ज्ञानमुद्रा भवेदेषा रामचन्द्रस्य प्रेयसी" तन्त्रसारोक्ते, [illegible] . . . [illegible]

ज्ञानयज्ञ पु० ज्ञानं यज्ञ इवास्य । तत्त्वज्ञे । "ब्रह्मण्यावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति" इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञरूपत्वकथनम् । अस्यार्थः । अपरे कर्मयोगिभ्यो विलक्षणाः संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थः अग्निरिव होमाधारत्वात् तस्मिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्वंपदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वंपदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । "अज्ञापापवतां नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञे तु प्रद्वेषो जायते स्वतः" मल्लार्थचि० धृतवाक्यम् ।

ज्ञानयोग पु० युज्यते ब्रह्मणाऽनेन युज–करणे घञ् ज्ञानमेव योगः । ब्रह्मप्राप्तिसाधने ज्ञानार्थनिष्ठाभेदे । "लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! । ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्" गीता ।

ज्ञानलक्षणा स्त्री ज्ञानं ज्ञानभेदो लक्षणं स्वरूपं यस्याः । न्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सन्निकर्षभेदे उपनयशब्दे १२१५ पृ० विवृतिः । मथुरानाथेन तु अन्यथैव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा "न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे ज्ञानलक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्य्यकारणभावे को भेदः इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्य्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात् । सामान्यलक्षणायाः कार्य्यकारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताशालिज्ञानत्वेन, स्वरूपतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारिताकतत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयताशालिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन; यावत्त्वस्य कार्य्यतावच्छेदकावटकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण सकलघटभानम् । समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकज्ञानानन्तरं कालिकादिसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारकनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारणाय सम्बन्धान्तर्भावः । घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यत्वादिप्रकारकघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय कार्य्यतावच्छेदके घटत्वादिप्रकारिताकेति । प्रकारित्वञ्चालौकिकं ग्राह्यं तेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानं विनापि द्रव्यत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटविशेष्यकप्रत्यक्षेऽलौकिकसन्निकर्षाघटितया घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः। न च तथापि कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणात्मकज्ञानादिविशेष्यकचाक्षुषादिवद्द्रव्यत्वप्रकारकस्मरणोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जायमाने यावद्घटविशेष्यकप्रत्यक्षे उपनयमर्य्यादया समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार इति वाच्यम् । यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात् । घटत्वप्रकारकज्ञानं विनाऽपि जातित्वरूपेण गोत्वादिजात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातिस्वरूपेण घटत्वादिनिखिलजातिप्रकारकनिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षे अभिचारवारणाय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकारताविशेषणं, यथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथञ्चिदपि स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात् । कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकस्मरणादितो जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या समवायसम्बन्धेन घटादिप्रकारकघटवदित्याद्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय मुख्यविशेष्यत्वप्रवेशः। उपनीतभाने च घटो न मुख्यविशेष्यः बहिरिन्द्रियस्थले उपनीतं विशेषणतया भासते इति नियमात् । मुख्यविशेष्यत्वमप्यलौकिकं ग्राह्यं तेन कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिस्मरणालौकिकसन्निकर्षाभ्यां जायमाने लौकिकालौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशाल्ययं घट इति घटमुख्यविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारकस्मरणाज्जायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो मानसोपनीतं विशेषणतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमित्युक्तावपि घटवदिति घटादिस्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने व्यभिचारो दुर्वारः तदनभ्युपगमे तादृशस्मरणोत्तरं निखिलघटाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तेः द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्रत्यासत्तित्वात् इति चेन्न लाघवात् यथोक्तरूपेण कार्यकारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादेर्न मुख्यविशेष्यत्वं किन्तु चक्षुर्व्यूहवत् घटत्वपुटितो भवत्येव भासत इत्येव कल्प्यते यथोक्तकार्य्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुपनीतभानान्यत्वप्रवेशे गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतभाने उपनीतं अवश्यं मुख्यविशेष्यतया भासते इति नियमाभावात् । अपि तु बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकारत्वविशेष्यत्वलक्षणद्विविधविषयत्वाभ्युपगमात् । एवं स्वरूपतो द्रव्यत्वोभयविषयकस्मृत्याद्यनन्तरं जा-

दैभागे दण्डप्रकारकदण्डाश्रयप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दण्डांशे मुख्यविशेष्यतया भासते अपि तु चक्षुःव्यूहवत् दण्डपुटितः पुरुषः पुरुषपुटितश्च दण्डो भासते इति कल्पते। न च तथापि योगजधर्माधीनविषिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वनये सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारः। योगजविशिष्टज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वनयेऽपि योगजधर्मेण सामान्यतदाश्रये उभयविषयकनिर्विकल्पकं जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतावच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणात्। तादृशयोगजज्ञाने सामान्याश्रयमुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावाच्च। अपि च चक्षुःव्यूहवत् स्वप्रकारीभूतसामान्ये प्रकारीभूयैव भासते लाघवात्तथैव कल्पनात्। अत एव कालिकादिसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वस्मरणानन्तरं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या कालिकादिसम्बन्धेनैव घटत्वप्रकारकं घटवदित्याकारकोपनीतभानं जायते न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमित्युक्तावेव व्यभिचारवारणसम्भवात् किं आत्मादिसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारताघटितमुख्यविशेष्यत्वप्रवेशेन। न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेष्यकस्मरणोत्तरं जायमाने विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या घटवदित्युपनीतभाने व्यभिचारवारणाय तदंशस्य निवेशनीयमिति वाच्यं स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशस्मरणोत्तरं तादृशोपनीतभानासम्भवात् घटत्वत्वघटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमेन व्यभिचारस्यापि विरहादित्यनुक्तपूर्वपक्षोऽपि निरस्तः। घटवदिति स्मरणोत्तरं जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतभाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षे च व्यभिचारवारणाय तत्प्रवेशस्यावश्यकत्वात्। एतेनाभावत्वाद्यखण्डोपाधिरूपसामान्यलक्षणाया अपि कार्य्यकारणभावो व्याख्यातः जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तपदार्थज्ञानस्य न प्रत्यासत्तिरिति सामान्यपदार्थनिर्वचनावसर एव प्रतिपादितं मन्येवंरूपेण कार्यकारणभावे जातित्वरूपेणैकजातिमात्रप्रकारकज्ञानानन्तरं जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिखिलजात्या एव प्रत्यक्षं कथं स्यात्तात्मनराश्रयस्य ज्ञानप्रकारीभूतजातिव्यक्तेराश्रयत्वाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न, जातित्वरूपेण जातिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षदशायामनन्तो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि परम्परासम्बन्धेन जातित्वघटकनित्यत्वादिघटकीभूताभावत्वाद्यखण्डोपाधिप्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् तत एव सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेण निखिलजात्याश्रयस्य साक्षात्कारः आत्मनराश्रयस्यापि परम्परासम्बन्धेन तदाश्रयत्वात्। यत्र जातित्वरूपेण यत्किञ्चित् जातिप्रकारकयाज्ञकत्यादिधीस्तत्रापि मध्ये परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिप्रकारकमानसोपनीतभानानन्तरमेव जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् क्षणविलम्बे क्षतिविरहात्। न च परम्परासम्बन्धेन ध्वंसत्वादिज्ञानस्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे ध्वंसत्ववदित्येव तज्ज्ञानं स्यात् न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य मुख्यविशेष्ये सामान्यप्रकारकज्ञानकत्वनियमादिति वाच्यं विशेषणज्ञानार्थं जातित्वघटकसामान्यलक्षणायाः मध्ये सकलजातिविशेष्यकज्ञानस्यावश्यकत्वात् ज्ञानलक्षणयैव जातिमदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेष्टत्वात्। एवं तद्व्यक्तित्वादिरूपेण घटत्वादिज्ञानानन्तरं जायमाने तत्तद्व्यक्तित्वरूपेण घटत्वादिप्रकारकतदाश्रयप्रत्यक्षेऽपि परम्परासम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो घटत्वादिसामान्यलक्षणायाः कार्येऽपि तदसंग्रहो न दोषाय इति भट्टाचार्य्यानुयायिनः"।

"ज्ञानलक्षणायाः कारणतावच्छेदकन्तु सामान्यतः संसर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वं घटत्वादिप्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादिप्रकारकोपनीतभानोदयात्। विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यघटघटत्वादिनिर्विकल्पकानन्तरमपि घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय संसर्गावच्छिन्नेति विषयताविशेषणम्। केचित्तु ज्ञानलक्षणायाः सप्रकारकघटघटत्वादिज्ञानत्वं कारणतावच्छेदकं न चैवं विनश्यदवस्थलौकिकसन्निकर्षजन्यद्रव्यत्वादिविशिष्टबुद्ध्यात्मकघटत्वादिनिर्विकल्पकादपि प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इष्टत्वात् सर्वांशे निर्विकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमादित्याहुस्तदसत् तथापि सर्वांशे निर्विकल्पकादपि इष्टापत्तेः सुकरतया कारणतावच्छेदके सप्रकारकत्वस्य उपादानस्य वैयर्थ्यात्तथा सविशेषणकत्वसंसर्गकविषयताशालित्वमादाय विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावद्वयापत्तेः। ज्ञानलक्षणायाः कार्य्यतावच्छेद-

ननु घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षं घटत्वादिज्ञानं विनापि जायमाने सामान्यलक्षणाजन्यघटादिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय विषयत्वमपहाय प्रकारिताप्रवेशः । प्रकारिता चालौकिकी ग्राह्या तेन निर्विकल्पकजन्यप्राक्-विकतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः। न चैवं ज्ञान-लक्षणासन्निकर्षे लौकिकसन्निकर्षद्वयमेव यत्र वर्त्तते तत्र लौकिकं ज्ञानं स्यादिति वाच्यं तत्र लौकिकालौकिकोभय-तत्प्रकारिताकज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः साङ्कर्य्य-स्यादोषत्वात् । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि जायमाने योगजधर्मजतत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं योगजधर्मजन्यतदवच्छेदकतज्जात्यवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्ष-विशेषणात् तत्प्रकारकज्ञानं विना योगजधर्मेणापि तत्-प्रकारकप्रत्यक्षाजननात् योगजधर्मस्य निर्विकल्पकाजनक-त्वात् । न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्मजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यम् तत्र निर्विकल्पकजनकीभूतचक्षुःसंयोगादि-सत्त्वे तत्प्रकारकलौकिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अलौकि-कप्रत्यक्षजनकयोगजधर्मसत्त्वेऽपि यथोक्तकार्य्यकारण-भावस्यैव बाधकत्वेनालौकिकप्रत्यक्षस्यानुत्पत्तेः । न चैवं निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनाशे तन्निर्विकल्पकसहकारेण योगजधर्म्मात्तत्प्रकारक-साक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इष्टापत्तेः । न चैवं तत्प्रकारकप्रत्यक्षस्य एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्ति-ज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्यापि शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिवि-शिष्टधीकारणसत्त्वेन यत्र कुत्रचिदंशेऽपि शुक्तिप्रकारक-त्वनियमात् । शुक्तिज्ञानविरहस्थले शुक्तिप्रकारकज्ञान-सामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामग्रीसहि-ताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधायकत्वात् । न चेदं रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्य न शुक्तिप्रकारक-त्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र तस्याः दोषाप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुख्यविशेष्य-कतादृशमानसभ्रमस्थले तादृशदोषे मानाभावात् ज्ञान-लक्षणोपनीतरूपेण ज्ञानलक्षणायाः कार्य्यकारणभाव-कल्पने फलबलेन तथैव कल्पनात् । न चैवं मानसोपनी-तभाने उपनीतस्य मुख्यविशेष्यतया भाने मानाभावः । मुख्यविशेष्यकत्वं कार्य्यतावच्छेदकतया ज्ञानसामग्र्यात्मक-मानसत्वावच्छेदात् इति वाच्यं मुख्यविशेष्यत्वस्य कारणाधि-क्यतया बाधकाभाव एव मुख्यविशेष्यतया मानसत्व-वात्, न चैवं मानसोपनीतभानवत् बहिरिन्द्रियजोपनी-तभानेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वमुख्यविशेष्यत्वोभयविध-विषयतापत्तिरिति वाच्यं सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणासन्नि-कर्षजन्यातिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियजन्यस्य मुख्यविशेष्यकप्र-त्यक्षस्यानुभवसिद्धतया स्वीकृततया तद्विशेषसामग्री-बाधादेव तद्बाधात् मानसस्य तद्व्यतिरिक्तस्यापि इदं रजतमित्याद्युपनीतविशेष्यकभ्रमस्य उपनीतशुक्त्यादि-मुख्यविशेष्यकत्वमनुभवसिद्धमतो नास्वीकृत्य न च तथापि घटघटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं जायमानेऽयं घट इत्यादि-विशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेष्यत्वापत्तिः लौकिक-सन्निकर्षरूपविशेषसामग्रीसत्त्वादिति वाच्यम् तथाप्यसति-बाधके घटादौ इव घटत्वादेः प्रकारत्ववन्मुख्यविशेष्यत्व-स्यापीष्टत्वादिति । केचित्तु संसर्गावच्छिन्नतद्विषयताशालि-ज्ञानत्वेन कारणता योगजधर्म्माजन्यसामान्यलक्षणाप्रत्या-सत्त्यजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्य्यता तद्विषयता । चालौ-किकी ग्राह्या तेन तदलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । एवञ्च तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्य्यतावच्छेदकतया इदं रज-तमिति शुक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमोऽपि । न शुक्तिज्ञानं विना बहिरिन्द्रियजोपनीतभाने उपनीतस्य मुख्यवि-शेष्यत्वनिरासश्चोक्तक्रमेणेत्याहुरिति संक्षेपः ।”

मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्याः प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम् । यथोक्तं वेदा०प०। “न च ज्ञानं प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्या-सत्तित्वे अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः” इति । अस्यायमा-शयः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य अनुमितिहेतुतायाः सर्व्वैः स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च वह्निविषयकत्वेन तदुत्तरं जायमानं वह्निमान् पर्व्वत इति ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव स्यान्नानुमितिः न च समानवि-षयस्थले अनुमितिसामग्र्याः अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमिति-र्भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पन-स्याप्रामाणिकत्वात् । अतएव इदं रजतमिति ज्ञान-मनिर्व्वचनीयरजतविषयकं न देशान्तरस्थानुभूतरजतवि-षयकमुपनयमर्य्यादया ज्ञानमिति स्थितम् ।

ज्ञानवापी स्त्री काश्यां वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भावादि कथा काशी० १२ अ० ।

“घटोद्भव !, महाप्राज्ञ ! शृणु पापापनोदिनीम् ।

ज्ञानवाप्याः समुत्पत्तिं कथ्यमानां शृणुष्वाऽधुना । अनादिसिद्धे संसारे पुरा देवयुगे मुने ! । प्राप्तः कुतश्चिदीशानश्चरन् स्वैरमितस्ततः ॥ न वर्षन्ति यदाऽम्भांसि न प्रावर्त्तन्त निम्नगाः । जलाभिलाषो न यदा स्नानपानादिकर्म्मणि । क्षीरस्वादूदयोरेव यदासीज्जलदर्शनम् । पृथिव्यां नरसञ्चारे वर्त्तमाने क्वचित् क्वचित् । निर्वाणकमलक्षेत्रं श्रीमदानन्दकाननम् । महाश्मशानं सर्व्वेषां बीजानां परमूषरम् । महाशयनसुप्तानां जन्तूनां प्रतिबोधकम् । संसारसागरावर्त्तपतज्जन्तुतरण्डकम् । यातायातातिसंखिन्नजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेकजन्मगुणितकर्म्मसूत्रच्छिदक्षुरम् । सच्चिदानन्दनिलयं परं ब्रह्म रसायनम् । सुखसन्तानजनकं मोक्षसाधनसिद्धिदम् । प्रविश्य क्षेत्रमेतत् स ईशानो जटिलस्तदा । लसत्त्रिशूलविमलरश्मिजालसमाकुलः । आलुलोके महालिङ्गं वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाहमहमिकायां प्रादुरास यदादितः । ज्योतिर्म्मयीभिर्मालाभिः परितः परिवेष्टितम् । वृन्दैर्वृन्दारकर्षीणां गणानाञ्च निरन्तरम् । सिद्धानां योगिनां स्तोमैरर्च्यमानं निरन्तरम् । गीयमानञ्च गन्धर्व्वैः स्तूयमानञ्च चारणैः । अङ्गहारैरप्सरोभिः सेव्यमानमनेकधा । नीराज्यमानं सततं नागीभिर्म्मणिदीपकैः । विद्याधरीकिन्नरीभिस्त्रिकालं कृतमण्डनम् । अमरीचमरीराजिवीज्यमानमितस्ततः । तस्येशानस्य तल्लिङ्गं दृष्ट्वेच्छा ह्यभवत्तदा । स्नपयामि महालिङ्गं कलसैः शीतलैर्जलैः । चखान च त्रिशूलेन दक्षिणाशोपकण्ठतः । कुण्डं प्रचण्डवेगेन रुद्रो रुद्रवपुर्धरः । पृथिव्यावरणाम्भांसि निष्क्रान्तानि तदा मुने ! । भूप्रमाणाद्दशगुणैर्यैरियं वसुधा वृता । तैर्जलैः स्नपयाञ्चक्रे त्वस्पृष्टैरन्यदेहिभिः । तुषारैर्जाड्यविधुरैर्जनपूतौघहारिभिः । सन्मनोभिरिवात्यच्छैरनच्छैर्व्योमवर्त्मवत् । ज्योत्स्नावदुज्ज्वलच्छायैः पावनैः शम्भुनामवत् । पीयूषवत् स्वादुतरैः सुखस्पर्शैर्गवाङ्गवत् । निष्पापधीरगम्भीरैस्तरलैः पापिजन्मवत् । विजितोत्पलगन्धैश्च पाटलामोदमोदिभिः । अदृष्टपूर्व्वलोकानां मनोनयनहारिभिः । अज्ञानतापसन्तप्तप्राणिप्राणैकरक्षिभिः । पञ्चामृतानां कलसैः स्नपनातिफलप्रदैः । त्रैलोपस्पर्शिहृदयलिङ्गस्थितयवेगिभिः । अज्ञानतिमिराकीर्णज्ञानदाननिदानकैः । विश्वभर्त्तुरुमाभर्त्तुः स्नपनातिसुखकारिभिः ।

महावलम्बकुलकलापविविधालिभिः । सहस्रधारैः कलसैः स ईशानो घटोद्भव ! । सहस्रकृत्वः स्नपयामास संहृष्टमानसः । ततः प्रसन्नो भगवान् विश्वात्मा विश्वलोचनः । तमुवाच तदेशानं रुद्रं रुद्रवपुर्धरम् । तव प्रसन्नोऽस्मीशान ! कर्म्मणानेन सुव्रत ! । गुरुणानन्यपूर्व्वेण ममातिप्रीतिकारिणा । ततस्त्वं जटिलेशान वरं ब्रूहि तपोधन ! । अदेयं न तवास्त्यत्र महोद्यमपरायण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेश ! वरयोग्योऽस्म्यहं यदि । तदेतदतुलं तीर्थं तव नाम्नास्तु शङ्कर । श्रीविश्वेश्वर उवाच । त्रैलोक्यां यानि तीर्थानि भूर्भुवःस्वःस्थितान्यपि । तेभ्योऽखिलेभ्यस्तीर्थेभ्यः शिवतीर्थमिदं परम् । शिवो ज्ञानमिति ब्रूयुः शिवशब्दार्थचिन्तकाः । तच्च ज्ञानं द्रवीभूतमिह मे महिमोदयात् । अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् । अस्य दर्शनमात्रेण सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसंस्पर्शादश्वमेधफलं लभेत् । स्पर्शनाचमनाभ्याञ्च राजसूयाश्वमेधयोः । फल्गुतीर्थे नरः स्नात्वा सन्तर्प्य च पितामहान् । यत् फलं समवाप्नोति तदत्र श्राद्धकर्म्मणा । गुरुपुष्यसिताष्टम्यां व्यतीपातो यदा भवेत् । तदात्र श्राद्धकरणाद्गयाकोटिफलं भवेत् । यत् फलं समवाप्नोति पितॄन् सन्तर्प्य पुष्करे । तत्फलं कोटिगुणितं ज्ञानतीर्थे तिलोदकैः । सन्निहत्यां कुरुक्षेत्रे तमोग्रस्ते विवस्वति । यत्फलं पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्डनिर्व्वपनं येषां ज्ञानतीर्थे सुतैः कृतम् । मोदन्ते शिवलोके ते यावदाभूतसंप्लवम् । अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामुपवासी नरोत्तमः । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाम्बु अन्तर्लिङ्गमयो भवेत् । एकादश्यामुपोष्यात्र प्राश्नीयाच्चुलुकत्रयम् । हृदये तस्य जायन्ते त्रीणि लिङ्गान्यसंशयम् । ईशानतीर्थे यः स्नायाद्विशेषात् सोमवासरे । सन्तर्प्य देवर्षिपितॄन् दत्त्वा दानं स्वशक्तितः । ततः समर्च्य श्रीलिङ्गं महासम्भारविस्तरैः । तत्रापि दत्त्वा नानार्थान् कृतकृत्यो भवेन्नरः । उपास्य सन्ध्यां ज्ञानोदे यत् पापं काललोपजम् । क्षणेन तदपाकृत्य ज्ञानवान् जायते नरः । शिवतीर्थमिदं प्रोक्तं ज्ञानतीर्थमिदं शुभम् । तारकाख्यमिदं तीर्थं मोक्षतीर्थमिदं ध्रुवम् । स्मरणादपि पापौघो ज्ञानोदे क्षीयते ध्रुवम् । दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाद्धर्म्मादिसम्भवः । डाकिनीशाकिनीभूतप्रेतवेतालराक्षसाः । ग्रहकूष्माण्डझोटिङ्गाः

ज्ञानरूपी बहुधा स्थितः । अद्य प्राणाद्यनेकद्वारा चेतनाः । सर्वं ज्ञानेन साध्यानि निश्चितं वेदवचनात् । ज्ञानोदयेऽज्ञानाभावेऽपि वा यः प्रवृत्तेतु कर्मणि । सर्वं-श्रीगीतवर्णेन सुखं संस्थितं भवेत् । ज्ञानरूपोऽप्-येवाद्य मूर्त्तिर्विज्ञाय च । आद्यविधानं कृत्वा कृत्वा ज्ञानोपदेशनम्” “इति दत्त्वा वरान् तस्यै ज्ञानं-मरचीयत । ततस्तु विधानार्थं योऽधर्मस्य निगूहनम् । दैत्यानौ कठिनौ दृष्ट्वा तपोभ्यां परमोदयम् । ज्ञान-वान् परं ज्ञानं येन निवृत्तिमाप्नुयात्” ।

ज्ञानसाधन न० ६त० । १इन्द्रिये २तत्त्वज्ञानसाधने श्रवण-मननिदिध्यासनादौ च ।

ज्ञानापोह पु० ६त० । ज्ञानजसंस्काराद्यनाशे विस्मरणे ।

ज्ञानाभ्यास पु० ६त० । १ज्ञानसाधनश्रवणाद्यावृत्तौ “तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-भ्यासं विदुर्बुधाः” इत्युक्तलक्षणे २मननादौ च । बोधा-भ्यासादयोऽप्यत्र । “सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्यं नास्त्येव तत्सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यासं विदुः परम्” वेदान्तसा० ।

ज्ञानासन न० “अथाऽन्यदासनं ज्ञात्वा सर्वव्याधिविनाशनम् । योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः । दक्षपादो-रुमूले तु वामपादतलं तथा । दक्षपादतलं दक्षपार्श्वे सं-योज्य धारयेत् । एतज्ज्ञानासनं नाम ज्ञानविद्याप्रका-शकम् । निरन्तरं यः करोति तस्य मन्त्रः स्थिरो भवेत्” इति रुद्रयामलोक्ते आसनभेदे ।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमस्त्यस्य इनि । १ज्ञानयुक्ते अध्यात्मशास्त्र-ज्ञानवति “चतुर्विधा भजन्ते माम्—आर्त्तो जिज्ञासुरर्था-र्थी ज्ञानी च भरतर्षभ !” । “ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्ग-तेनान्तरात्मना” गीता २बोधयुक्तमात्रे त्रि० ज्ञानिनो मनुजाः सत्यं किन्तु ते न हि केवलम् । यतो हि ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमृगादयः” देवीमा० । ज्ञान+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ज्ञानवदप्यत्रार्थे । “बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते” गीता । उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेऽनेन ज्ञा—करणे ल्युट् ज्ञान-साधनमिन्द्रियम् कर्म० । १ज्ञानसाधने इन्द्रिये श्रोत्रादौ “श्रोत्रेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका । ज्ञाने-न्द्रियाणि विज्ञाः” शा० ति० । इन्द्रियशब्दे विवृतिः । “एतान्यनायत्तानि वाक्यपाण्यो अष्टांभ्यः पृथक् पृथक् गन्धादीन् सम्यक् देवीभागवते । “पञ्चभूतस्य-स्यांशैः श्रोत्रादीनां सम्भवः । ज्ञानेन्द्रियाणां प्रोक्तस्तु ज्ञानविति निश्चितम्” । क्रमशो दिग्वातार्क-प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः । शब्दस्पर्शरूपरस-गन्धाः क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः ।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा–णिच् ण्वुल् । बोधके ।

ज्ञापन न० ज्ञा–णिच्–ल्युट् । बोधने ।

ज्ञीप्सा स्त्री ज्ञप–सन्–भावे अ । ज्ञातुमिच्छायाम् ।

ज्ञीप्समान त्रि० ज्ञप–सन्–कर्मणि शानच् । ज्ञातुमि-च्छमाणे । “ज्ञापयन् कल्याणपर्णीं ज्ञीप्समानः” पा० ।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा–कर्मणि यत् । ज्ञातव्ये । यथा व्याकरणादि पाणिन्यादेरप्येकदेशार्थमपि” शा० भा० । २ज्ञातुं योग्ये ब्रह्मणि च । “ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृ-तमश्नुते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते । सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुण-भोक्तृ च । बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अवि-भक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च । ज्योतिषामपि तज्ज्यो-तिस्तमसः परमुच्यते” । “ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम्” गीता ।

ज्या जरायां क्र्या० प० सक० अनिट् । जिनाति अ-ज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यतुः । जिनः ।

ज्या स्त्री ज्या–अङ्ग्रा० यक् नि० । १धनुर्गुणे अमरः तस्य निरन्तराकर्षणेन धनुषो जराकरणात्तथात्वम् । २वसुधायां तस्याः प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वात् तथात्वं ३मातरि स्वप्रसवेन तस्याः वयोहानेस्तथात्वम् मेदि० । गोलक्षेत्रान्तर्गते धनुराकारक्षेत्रस्य सीमस्थायाः उभयपार्श्वसंलग्ने ४सरलरेखाभेदे । क्रमज्यादिशब्दे २२०२ पृ० जीवाशब्दे ३११५ पृ० दृश्यम् । तास्र चतुर्विंशतिसंख्य-कानाम् क्रमज्याशब्दे उक्तावशिष्टा उत्क्रमज्यानामसंख्या-श्च सू० सि० उक्ता यथा “मनयोरन्त्यमकारसमष्टका सुनीश्वराः । द्रष्टैकाक्षपनन्दलाः कामरार्थेक्तुतायनाः । वह्निवेदाग्नयाद्र्यांदिक्नगाः सप्तैकाज्ञराः । नगाम्बरवि-यच्चन्द्राक्षपञ्चरषिपद्वराः । शरार्णवक्तुतानैकाभुजङ्गाक्षि शरेन्दवः । नवरूपमहीध्रैकगजैकाङ्कनिशाकराः । गु-णाश्विरूपनेत्राक्षि पावकाग्निगुणाश्विनः । वसवर्णार्णवस-

[illegible] समाश्रितः । ज्याहननपरेणापि कार्मुकेण-वात्सल्यः । मज्जातिधर्माणां तेषुषा क्षत्रधर्मार्थं निष्ठिताः"

ज्याघातवारण न० ज्याया आघातं वारयत्यनेन वारि-करणे ल्युट् । गोधायां ज्याघातवारणार्थे धन्विनां हस्तनिबद्धे चर्मभेदे अमरः । [त्रि०मेदि० ।

ज्यानि स्त्री ज्या–नि । १वयोहानौ २तटिन्याम् ३जीर्णे

ज्यायस् त्रि० अतिशयेन प्रशस्यो वृद्धो वा प्रशस्य+इष्ठ+वा ईयसुन् ज्यादेशः ईयसुनि आदेरात्वम् । १अतिवृद्धे २जीर्णे ३प्रशस्ते च । "ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरीक्षाज्ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः" छा०उ० । स्त्रियां ङीप् । "ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन !" गीता

ज्यु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । ज्यवते अज्योष्ट जुज्युवे । [अज्युतत् अज्योतीत् । जुज्योत ।

ज्युत दीप्तौ भ्वा० पर० सक० सेट् । ज्योतति इरित् ।

ज्युत दीप्तौ भ्वा० आत्म० अक० सेट् । ज्योतते अज्योतिष्ट । जुज्युते । ऋदित् । अजुज्योतत् त । ज्योतिः ।

ज्येष्ठ त्रि० अतिशयेन वृद्धः प्रशस्यो वा वृद्ध+प्रशस्य+इष्ठन् ज्यादेशः । १अतिवृद्धे २प्रशस्ये ३अग्रजे भ्रातरि ४अग्रज-भगिन्यां स्त्री । ५अश्विन्यादिनक्षत्रेषु अष्टादशे नक्षत्रे स्त्री तेष्वपादि नक्षत्रशब्दे ४९७ पृ० दृश्यम् । ज्येष्ठानक्षत्र-युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् ज्यैष्ठी सास्मिन् मासे पुनरण् संज्ञात्वात् ह्रस्वः । ६ज्येष्ठे ज्यैष्ठमासे मेदि० । गौरा० ङीष् । ७गृहगोधिकायां स्त्री शब्दरत्ना० । तस्याः दिग्भेदे रुतफलं ति० त० उक्तं यथा "चित्रं ब्रूमि कार्यसिद्धिरुदृशा याम्ये कृतान्ते भयं वाय्वामभिभवं सुरदिशि वन्धिभिः सन्तापये । माधव्यां भरवश्चगमस्वलितं दिक्षाक्षमा चोत्तरे ऐशान्यां मरणं ध्रुवं निगदितं द्विगृहगं खञ्जने । ज्येष्ठीरुते बुद्धैरित्यमूचुः केचित् कोविदाः" अधिकं गृहगोधिकाशब्दे २५७पृ० दृश्यम् । ८मध्यमाङ्गुल्यां स्त्री हेमच० । ९गङ्गायां स्त्री राजनि० तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात् तथात्वम् । १०पतिप्रीतेः भर्त्तुरधिकप्रेमभाजने नायिकाभेदे रतिमञ्जरी । ज्येष्ठायाः प्रथमोत्पन्नायां अलक्ष्म्याम् ११अलक्ष्मीदेव्यां स्त्री । तदुत्पत्त्यादिकथा पद्मपु० उत्त० ख० उक्ता यथा "या प्रथमं समुद्भूता समुद्रात् क्षीर-सागरात् । तस्मिन् समुद्रमथने तु अग्रा देवैश्च मानिनि ! । ज्येष्ठा देवी समुत्पन्ना रक्ताम्बरधरा तदा । उवाच ता-न्देवान् किं करोमि वै । तावदूचुः तदा देवी ज्येष्ठा नाम मद्वचनम् । [illegible] सनातनम् [illegible] । क्षयं वा अंसकर्त्तार [illegible] सतां स्थानं यत्र भवेत् । ततोऽभ्युत्थाय वरदां नारदादिभिस्तदावृतम् । भावनं स्थस्व निर्गच्छ कलहस्पृहकारिणः । असत्यवादिने च ये पापाः वर्पन्ति सन्ध्ययोः । तेषां गेहानि तिष्ठ दुःखदारिद्र्यदायिनी । कपालकेशभस्माश्च तुषाङ्गारादि यत्र च । तत्र ते सततं स्थानं भविष्यति न संशयः । अक्षाला पादयोः यौच भक्षाचानति दुर्मतिः । तं भजस्व सदा देवि ! अनुमेष्टा कलम् । तथाङ्गार-कपालाक्षशक्लादव्यकर्णभिः । दन्तधावनकाले भविष्यन्ति नराधमाः । एतत् अभिनिवेशे तेषां गेहमेव निलयः । तिलपिष्टं शकटं शाकाढिमिश्र-मद्यमम् । अलाबुं बिल्वं ग्रहाद्यं निलकोशातकीफलम् । अलावुं श्रीफलं ये वै खादयन्ति नराधमाः । तेषां गेहे तव स्थानं देवि ! दारिद्र्यदे ! सदा । इत्यादिष्टा सुराः सर्वे ते ज्येष्ठां अभिवाद्य । पुनश्च मन्थनं चक्रुः क्षीराब्धिं सुसमाहिताः" । १२मादृशात्मिकायां ब्रह्मप्रकृति-भूतायां देव्यां स्त्री "रौद्री विन्दोस्ततो नादाज्ज्येष्ठा वीजादजायत । वामा, ताभ्यः संजातः शब्दब्रह्मरमा-धिपाः" शा० ति० । १३परमेश्वरे पु० "ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः" विष्णुस० । १४प्राणे "प्राणो वा ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च" छा० उ० । काशीस्थे १५ गौरीभेदे स्त्री ज्येष्ठस्थानशब्दे विवृतिः ।

ज्येष्ठतात पु० तातस्य ज्येष्ठः राज० पूर्वनि० । पितुरग्रजे भ्रातरि (जेठा) । [राजनि० ।

ज्येष्ठबला स्त्री ज्येष्ठं बलं यस्याः । बलदेव्यां श्वेतायां

ज्येष्ठवर्ण पु० वर्णानां ज्येष्ठः राजद० पूर्वनि० कर्म० वा । ब्राह्मणे तस्य सर्वश्रेष्ठत्वात् तथात्वं । २श्रेष्ठे वर्णे च । [स्थानशब्दे विवृतिः ।

ज्येष्ठवापी स्त्री काशीस्थज्येष्ठस्थानस्थे वापीभेदे ज्येष्ठ०

ज्येष्ठश्वश्रू स्त्री ज्येष्ठा श्वश्रूरिव संज्ञात्वात् पुंव-द्भावः । पत्न्याः ज्येष्ठभगिन्यां (बड़ शाली) हेमच० ।

ज्येष्ठसामन् न० नित्यकर्म० । सामभेदे । तच्च साम "मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजात-मग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः" सामार्चि० १प्र०.१अ० २द० ५ऋ० । इत्यस्यां योन्यामार्चिकं "वामदेव्य ज्येष्ठसाम ज्येष्ठसाम-[illegible] । [illegible] ...

[illegible] पातकि [illegible] अर्थे [illegible] ज्येष्ठी तु पठेता [illegible] । इति [illegible]म् ।

[illegible] न० । काशीस्थे तीर्थभेदे तत्तु[illegible] काशी० ६९ अ० ।

"अथवे[illegible] महराज्ञी विनिर्मये । [illegible] ज्येष्ठे[illegible] । तं [illegible] पुर-[illegible] कृत्यं । जैगीषव्या [illegible] कृष्णगैमि ! महाव्रती । विभवे[illegible] तदा पुनः । तदा[illegible] चेतसे । [illegible] मन्त्र[illegible] जैगीषव्यः स्थितो गुले ।। [illegible] जानाति [illegible] । अतएव ततः प्राप्तः प्रथमं प्रमथाधिपः । ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सोमवारानुराधयोः । तत्पर्वणि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र मानवैः । ज्येष्ठ-स्थाने ततः काश्यां तदाभूदतिपुण्यदम् । तत्र लिङ्गं समभवत् स्वयं ज्येष्ठेश्वराभिधम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां पापं जन्मशतार्ज्जितम् । तमोऽर्कोदयमाप्येव तत्-क्षणादेव नश्यति । ज्येष्ठवाप्यां नरः स्नात्वा तर्पयित्वा पितामहान्। ज्येष्ठेश्वरं समालोक्य न भूयो जायते भुवि । आविरासीत् स्वयं तत्र ज्येष्ठेश्वरसमीपतः। सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्येष्ठा नाम समन्ततः । ज्येष्ठे मासि सिताष्टम्यां तत्र काय्यो महोत्सवः । रात्रौ जागरणं कार्य्यं सर्वसम्पत्समृद्धये । ज्येष्ठां गौरीं समभ्यर्च्य ज्येष्ठवापीपरिप्लुता । सौभाग्यभाजनं भूयात् [illegible] सौभाग्यभागपि । निवासं कृतवान् यत्र [illegible] स्थाने ततः स्वयम् । निवासेश इति ख्यातं लिङ्गं तत्र . परं तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवनात् सर्व-सम्पदः । निवसन्ति [illegible] नित्यं [illegible] पदं पुनः । स्नात्वा [illegible] विधानेन ज्येष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्येष्ठां [illegible] सदाश्चेव [illegible] । ज्येष्ठस्थेश्वरे [illegible] कृत्वा [illegible] । [illegible] ज्येष्ठेश्वरोऽत्र : [illegible] [illegible] ज्येष्ठा गौरी ततोऽभवत्। [illegible]" ।

तत्रस्थ [illegible] ज्येष्ठेश्वराभिधं महादेवस्य [illegible] काशी० ६९ अ० ।

[illegible] । [illegible]

[illegible] । मोक्ष-मार्ग[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । ज्येष्ठेशस्त्रि[illegible] मध्यमेश्वरः । कपर्दीश्वर महादेवः चिरोत्पन्नो [illegible] । [illegible] काशी वीरेश्वरः परः । लिङ्गं [illegible] केदारं शुभं शुक्लेश्वरं विदुः । अन्यानि यानि लि-ङ्गानि परःकोटिमितानि च । [illegible] नश्यत्यपि । [illegible] निर्वाणदौ हि तौ । [illegible] मोक्षकामदे" ।

ज्येष्ठामूलीय पु० ज्येष्ठां मूलं वा नक्षत्रमर्हति पौर्णमा-[illegible] छ । ज्येष्ठे मासि तत्सम्बन्धिपौर्णमास्यां हि ज्येष्ठामूलयोरन्यतरस्य योगसम्भवात्तस्य तथात्वम् । यथा च तस्य तथात्वं तथा कार्त्तिकशब्दे १९४८ पृ० दर्शितम् ।

ज्येष्ठाम्बु न०नि०कर्म०। [illegible] जले [illegible] [illegible] ।

ज्येष्ठाश्रम पु० ज्येष्ठ आश्रमो [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] तस्मात् ज्येष्ठाश्रमो गृही" मनूक्ते १गार्हस्थ्याश्रमयुक्ते कर्म०।२गृहस्थाश्रमे च "गृहस्थो ब्रह्मचारी च वान-प्रस्थोऽथ भिक्षुकः । चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे गार्हस्थ्यमूलकाः इत्यु[illegible] [illegible] ज्येष्ठ-त्वात्तथात्वम् । ततः इनि । गृहस्थाश्रमीत्यर्थः ।

ज्यैष्ठ पु० ज्येष्ठी पूर्णिमास्मिन् मासि अण् । ज्येष्ठानक्षत्र-युक्तयोगात्पौर्णमासीघटिते [illegible] मुख्यमतेन दार्शान्तकल्पे १चान्द्रे मासे "ज्यैष्ठे मासि सितिपक्ष-दिने [illegible] मर्त्त्यलोके" ति०त० । तथाभूते [illegible] २पक्षे । ज्येष्ठामूलनक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पूर्णिमा-[illegible] २सौरमासे [illegible] कार्त्तिकशब्दे १९४८ पृ० विवृतिः । "ज्यैष्ठे [illegible] चैव ज्येष्ठांश[illegible] पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता [illegible] प्रकीर्त्तिता" राजमार्त्त० । ज्येष्ठशब्दे [illegible] । "ज्येष्ठा-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" ति०त० । [illegible] सौरे ४मासभेदे च ।

ज्यैष्ठी स्त्री [illegible] वा [illegible] पौर्णमासी [illegible] ङीप् । १ज्येष्ठामूलान्यतम-

अनमकलत्वात्पीवर्णाकारात् ज्येष्ठेन भार्ये प्राक् कोषु । २ज्येष्ठेनोधिकायाम् । मध्योयट्टे समम् ।

ज्यैष्ठिनेय पुंस्त्री ज्येष्ठायाः स्त्रियाः अपत्यम् ढक् इनङ् । ज्येष्ठाया अपत्ये । “ज्यैष्ठो ज्यैष्ठिनेयः स्थीत” दा० भा० २।१।२। “सते कानिष्ठिनेयस्य ज्यैष्ठिनेयो विभावितः” भट्टिः ।

ज्यैष्ठ्य न० ज्येष्ठस्य भावः ष्यञ् । १श्रेष्ठत्वे २वयसा अग्रजत्वे च । “विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः” मनुः

ज्यो नियमे उपनये व्रतोपदेशे च भ्वा० आत्म० सक० अनिट् । ज्यवते अज्याष्ट । जुज्ये ।

ज्योक् अव्य० ज्यो–बा० डुकुन् । १कालभूयस्त्वे २प्रश्ने ३शीघ्रार्थे ४सम्प्रत्यर्थे शब्दार्थचि० ५उज्ज्वलत्वे च “सर्वमायुरेति ज्योग् जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति” छा० उ० “ज्योगुज्ज्वलं जीवति” भा० ।

ज्योतिरात्मन् पु० ज्योतिरात्माऽस्य । सूर्यादौ “यथाह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्” श्रुतिः ।

ज्योतिरादित्य पु० ज्योतिषि सवितृमण्डले आदित्यः । परमेश्वरे “आदित्यो ज्योतिरादित्यः” विष्णुस०

ज्योतिरिङ्ग पु० ज्योतिरिव इङ्गति इगि–गतौ अच् । खद्योते शब्दरत्ना० युच् । ज्योतिरिङ्गणोऽप्यत्र अमरः ।

ज्योतिर्गणेश्वर पु० ज्योतिर्गणानामीश्वरः । १परमेश्वरे “स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यो वरदो वायुवाहनः” “रुद्रः शाङ्गः शतानन्दो नन्दिर्ज्योतिर्गणेश्वरः” विष्णु सं० । “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासनस्य प्रतिपादनात्तथात्वम् । [ग्रन्थः । ज्योतिःशास्त्रे ।

ज्योतिर्ग्रन्थ पु० ज्योतिषां ग्रहनक्षत्रादीनां गत्यादिसाधनं

ज्योतिर्मय त्रि० ज्योतिरात्मकः प्राचुर्ये वा मयट् । १ज्योतिरात्मके ज्योतिःस्वरूपे २ज्योतिःप्रचुरे च । “स्फीतान् ज्योतिर्मयान् यत्र चचार चारणायनः” कुमा० “न मौलाभ्यो न धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि” रघुः ।

ज्योतिर्विद् पु० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिकं वेत्ति विद–क्विप् । ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे । “इह ज्योतिर्विदो वैद्यान् दद्यात्कुर्यां काञ्चनं महीम्” याज्ञ० । ज्योतिर्विदाभरणम् ।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसाधनं विद्या । ज्योतिःशास्त्रे । [१खद्योते त्रिका० ।

ज्योतिर्वीज न० ज्योतिषो वीजं कारणं यस्मात् । खद्योते ।

ज्योतिर्लोक पु० ज्योतिषां लोकः स्थानम् । कालचक्रप्रवर्त्तकाय ध्रुवाय शिशुमाराय परमेश्वराय च तद्रूपस्थिति-वर्णनं भाग० ५।२३ अ० ।

“अथ तस्मात् परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति । यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्मेण च समकालयुग्भिः सबहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते तस्य महानुभाव उपवर्णितः । स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ग्रहनक्षत्रादीनामनिमिषेणाव्यक्तरंहसा भगवता कालेन भ्राम्यमाणानां स्थाणुरिवावष्टम्भ ईश्वरेण विहितः शश्वदवभासते । यथा मेधीस्तम्भ आक्रमणपशवः संयोजितास्त्रिभिः सवनैर्यथास्थानं मण्डलानि चरन्ति । एवं भगणा ग्रहादय एतस्मिन्नन्तर्बहिर्योगेन कालचक्र आयोजिता ध्रुवमेवालम्ब्य वायुनोदीर्यमाणा आकल्पान्तं परितः क्रामन्ति । नभसि यथा मेघाः श्येनादयो वायुवशाः कर्म्मसारथयः परिवर्त्तन्ते । एवं ज्योतिर्गणाः प्रकृतिपुरुषसंयोगानुगृहीताः कर्मनिर्मितगतयो भुवि न पतन्ति । केचिदेतत् ज्योतिरनीकं शिशुमारसंस्थानेन भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुवर्णयन्ति । यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पितः तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरग्निरिन्द्रो धर्म इति । पुच्छमूले धाता विधाता च कट्यां सप्तर्षयः यस्य दक्षिणावर्त्तकुण्डलीभूतशरीरस्य यान्युदगयनानि दक्षिणपार्श्वे नक्षत्राण्युपकल्पयन्ति । दक्षिणायनानि तु सव्ये यथा शिशुमारस्य कुण्डलाभोगसन्निवेशस्य पार्श्वयोरुभयोरप्यवयवाः समसंख्या भवन्ति । पृष्ठे त्वजवीथी आकाशगङ्गा चोदरतः । पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः श्रोण्योरार्द्राश्लेषे च दक्षिणवामयोः पश्चिमयोः पादयोरभिजिदुत्तराषाढे दक्षिणवामयोर्नासिकयोः यथासंख्यं श्रवणपूर्वाषाढे दक्षिणवामयोर्लोचनयोर्धनिष्ठा मूलं च दक्षिणवामयोः कर्णयोः मघादीन्यष्टनक्षत्राणि दक्षिणायनानि वामपार्श्ववङ्क्रिषु युञ्जीत । तथैव मृगशीर्षादीन्युदगयनानि दक्षिणपार्श्ववङ्क्रिषु प्रातिलोम्येन प्रयुञ्जीत । शतभिषाज्येष्ठे स्कन्धयोर्दक्षिणवामयोर्न्यसेत् । उत्तराहनावगस्तिः अधराहनौ यमः मुखेषु चाङ्गारकः शनैश्चर उपस्थे बृहस्पतिः ककुदि वक्षस्यादित्यो हृदये नारायणो मनसि चन्द्रो नाभ्यामुशना स्तनयोरश्विनौ बुधः प्राणापानयोः राहुर्गले, केतवः सर्वाङ्गेषु, रोमसु सर्वे तारागणाः । एतदु हैव भगवतो विष्णोः सर्वदेवतामयं

सर्वं कृत्स्नम् अष्टदशः सम्प्राप्यं यतो वाञ्छति निरीक्ष्य प्राप्य उपविशेत्। ततो ज्योतिष्टोमाय जावापनाय अभिजितां यजते सहाष्टकाभिर्जीवाहीति"।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री "हस्तं शरीरमित्याहुर्हंसाख्यं गगनं तथा। ज्योतिश्च चक्षुषां ज्योतिर्हस्ता ततः स्मृता" देवीपु०४५ अ० उक्तनिरुक्तियुक्तायां दुर्गायाम्।

ज्योतिश्चक्र न० ज्योतिभिर्नक्षत्रैर्घटितं चक्रम्। १राशिचक्रे "भ्रमति भ्रमस्थितिभं ज्योतिश्चक्रं क्षितिमितवायुवशम्। तदन्तर्गतो भवेद्राशिर्नक्षत्रचरणाश्रितः" ति० त०। उक्ते अश्विन्यादिभिर्नक्षत्रैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे। क्षितिमितवायुगमित्वेन तस्य नाधःपतनमाशङ्कितं न गत्यभावः प्रवहवायुना तस्य प्रतिदिनं भ्रमणगतेः सूर्यसिद्धान्तादावुक्तत्वात्। खगोलशब्दे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम्।

ज्योतिः(ष्या)शास्त्र न० ज्योतिषां सूर्यादीनां गत्यादि ज्ञापकं शास्त्रम् वा ग्रन्थम्। सूर्यादिग्रहगत्यादिबोधके कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे। "वेदास्तावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यज्ञाः प्रोक्तास्ते तु कालाश्रयेण। शास्त्रादस्मात् कालबोधो यतः स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात्। शब्दशास्त्रं मुखं ज्योतिषं चक्षुषी श्रोत्रमुक्तं निरुक्तं च कल्पः करौ। या तु शिक्षास्य वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः। वेदचक्षुः किलेदं स्मृतं ज्योतिषं मुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य तेनोच्यते। संयुतोऽपीतरैः कर्णनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन हीनो न किञ्चित्करः। तस्माद्द्विजैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं रहस्यं परमं च तत्त्वम्। यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स सम्यक् धर्मार्थकामान् लभते यशश्च"। "ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयम्" इ०स० १अ०। अस्य भेदादि अङ्गशब्दे ७१ पृ० दृश्यम्।

ज्योतिष न० ज्योतिः सूर्यादिगत्यादिकं प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यस्य अच्। १ज्योतिःशास्त्रे "ज्योतिषं नयनं विदुः" शिक्षा। ज्योतिःशास्त्रशब्दे उदा०। "ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्" इ०स० ७अ०। २तारायां स्त्री गौरा० ङीष्। ज्योतिषं वेदत्वेनास्त्यस्य इनि। ज्योतिषिन्। ज्योतिःशास्त्राभिज्ञे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

ज्योतिषिक त्रि० ज्योतिषमधीते उक्थादि० ठक्। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः। ज्योतिःशास्त्राध्येतरि।

ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति कै—क। १चित्रकवृक्षे "एताश्चैवौषधीः प्रोक्ताः ज्योतिष्कश्च निशात्यये बिभ्रतः शान्तिमिव चक्रायमवतारां वेदविद्। ज्योतिष्कः पुष्कराख्यश्च चित्रपर्णी पुनर्नवा" सुश्रु०। २मेथिकायां स्त्री राजनि०। ३अग्निकारिकाख्ये रत्नमा०। ४गणिकारिकावृक्षे हे०च० "तदीयभागे तस्याद्रेः ख्यातं ज्योतिष्कनिवासः सदा पशुपतेः प्रियम्" इत्युक्ते ५मेरोः शृङ्गभेदे न०।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य यज्ञस्य। १स्वनामख्याते अग्निष्टोमसंस्थारूपे यज्ञभेदे तद्विधानादि ताण्ड्यब्रा० ४।१।६।
"य एष ज्योतिष्टोमो भवति यज्ञमुखमेतद्यज्ञायज्ञिय उक्थो यज्ञक्रतोरनन्तरायाय यज्ञातिः सर्वस्याप्त्यै" सू०
"अथ षोडशिकोऽयमतिरात्र इत्युक्तं, स एष ज्योतिष्टोमोऽतिरात्रः स षोडशिक इति। अथ तद्व्यतिरिक्ताभिस्तिसृभिः संस्थाभिरयमुज्य त्रूयते। यद्यपि सर्वासामपि ज्योतिष्टोमत्वमस्ति तथाप्युक्थ्यातिरात्रसंस्थयोः पृथक्त्वव्यपदेशात् अग्निष्टोमसंस्थैव ज्योतिष्टोमशब्देनोच्यते। ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमा यस्य स ज्योतिष्टोमः। तथा च तैत्तिरीयकं त्रिवृत्पञ्चदश सप्तदश एकविंश एतानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इति। यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोत्रात्मको भवति ज्योतिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमसंस्था मुख्या, "एष वाव प्रथमो यज्ञानामिति" श्रुतेः। तत्तेन यज्ञमुखं यज्ञानां मुखभूतमग्निष्टोमं प्राप्य आरभन्ते ऋत्विजः समस्ता भवन्ति तथा तद्व्यतिरात्रे उक्थः पञ्चदशस्तुतेयस्तत्साध्यः क्रतुरनन्तर्भवतीति यत् तत् यज्ञक्रतोः संपूर्णस्य यज्ञस्य अनन्तरायाय अपरित्यागाय भवति उक्थसंस्थायां हि क्रतुः संपूर्णो भवति यथा पूर्वयोः सवनयोः पञ्चदश पञ्चदश स्तोत्राणि तथा तृतीयेऽपि स्तोत्रपञ्चकसद्भावात्। अग्निष्टोमस्त्वसंपूर्णः क्रतुः उक्तहेतोरभावात्" भा०।

तस्य च अग्निष्टोमसंस्थत्वेन ज्योतिष्टोमनामताहेतुरुक्तो यथा "यदेतानि सर्वाणि सह दुरपापानि कैतेनाप्नुयादिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टोमेन यजेत। तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्याग्निष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं तदस्य शिरः, पञ्चदशसप्तदशा उत्तरौ पवमानौ तौ पक्षौ, पञ्चदशं होतुराज्यं सप्तदशं पृष्ठमेकविंशं यज्ञायज्ञियं तत् पुच्छम्" शत० ब्रा० १०।१।२।७। "अधुना प्रथमसंस्थारूपज्योतिष्टोमाग्निष्टोमं सहात्मतया स्तोत्रं तत्र वाग्निचयनादिस्तवस्तोपादानाद् ब्राह्मणादिप्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति।

तत्र युगपत् दुरपापानि आम्नायद्यानि सर्वेषां महाव्रतवत्तानुष्ठाने प्रयोगवाक्यैक्येन ऋत्विक्सम्बाहनादेः दुष्करत्वेन चानधिकारात् तस्माज्ज्योतिष्टोम इति प्रदेशाज्ज्योतिष्टोमेऽग्निचयनतन्त्रमिति सिद्धम् । यद्याकारस्य महाव्रतसाम्नो हि शिरःपक्षपुच्छात्मकाः पञ्चावयवाः शिरो गायत्रं, रथन्तरं दक्षिणः पक्षः बृहदुत्तरः पक्षः यज्ञस्य पुच्छं राजनसाम आत्मेति" तत्सर्वमग्निष्टोमे सम्पादयति तस्य वा इति ऋक्त्रयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि त्रीणि सूक्तानि त्रिवृतोऽवयवायस्य स्तोमस्य तदिदं त्रिवृद् बहिष्पवमानम् प्रातःसवनिकं तच्च सूक्तत्रयात्मकं बहिष्पवमानं महाव्रतस्य शिरो भवति बहिष्पवमानमपि गायत्रीच्छन्दस्कासु चेगातव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदशस्तोत्रियात्मकः पवमानः, तृतीयसवने सप्तदशस्तोत्रियात्मकः आर्भवः पवमानः पक्षस्थानीयौ होतामुखंसनीयं प्रथममाज्यस्तोत्रं सप्तदशस्तोत्रियात्मकं पृष्ठनामकं होतुः प्रथमं स्तोत्रम् तदुभयं मध्यात्मरूपम् । एकविंशत्याहृसिद्धरूपं "यज्ञायज्ञा वो अग्नयः" इत्यस्मोत्पन्नं साम पुच्छस्थानीयम्" भा॰ २सोमयागे च "ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहाहीनद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात्" कात्या॰ श्रौ॰ १२।१।१ "ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वादिद्वादशिखोजनपर्यन्तो ग्रहयज्ञाध्यायोऽभिधीयते ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स ज्योतिष्टोमः स्तोमैर्यो द्योत्यत इति ते च सोमयागस्य स्तोमाः तस्मात् ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोऽभिधीयते" कर्कः ।

ज्योतिष्मत् त्रि॰ ज्योतिरस्त्यस्य मतुप् । १ज्योतिर्युक्ते २प्रकाशयुक्ते ३लताभेदे स्त्री । सा च (मालकाङ्गनी) इति ख्याता लता ।"ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफसमीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निबुद्धिस्मृतिप्रदा" राजनि॰ ४रात्रौ राजनि॰। ५योगशास्त्रोक्ते सत्त्वप्रधाने चित्तवृत्तिभेदे च ।"विशोका वा ज्योतिष्मती" पात॰सू॰। "प्रवृत्तिरुत्पन्ना चित्तस्य स्थिति-निबन्धिनीति वाक्यशेषः। ज्योतिःशब्देन सात्त्विकः परिणाम उच्यते स प्रशस्तो भूयानतिशयश्च विद्यते यस्याम्" भोजवृत्तिः "प्रवृत्त ते विशोका ज्योतिष्मती नाम चित्तवृत्तिः" वाचस्पति॰ "ज्योतिष्मतः पथो रक्ष धिया कृतान्" ऋ॰ १०।५३।६ "ज्योतिष्मतो दीप्तिमतः" भा॰ ६चन्द्रसूर्याग्निप्रकाशिकायां तत्कथा अग्निहोत्रशब्दे ५६ पृ॰ दृश्यम् । योऽयमस्य यथाऽनेन मापि ज्योतिष्मती पुरी" काशी॰ ।

अदर्शनं पुनर्भौतिकं लोकमेदे च तदर्थविज्ञानविधिः ।

ज्योतिस् न॰ द्युत-इसुन् आदेरच ज-इसुन् आदेश्च जः अदुत-दीप्तौ वा इसुन् । १चक्षुषि २अग्नौ, मेदि॰ ३भेषिकायां राजनि॰ च । ४नक्षत्रादिविज्ञानशास्त्रे ५दर्शनसाधने, पदार्थे, नक्षत्रादौ मेदि॰ ६नक्षत्रे, ७प्रकाशे, शब्द॰ ८सर्वप्रकाशे, सर्वविषयावभासके चैतन्ये च न॰ । ९अग्निष्टोमयागस्य संस्थाभेदे यज्ञोक्तं तां॰ब्रा॰४।१।७ "स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुरितीमे वै लोका एते स्तोमा अयमेव ज्योतिरयं मध्यमो गौरसावुत्तम आयुः" मू॰ ।

"स पूर्वोक्तः प्रजापतिः एतान् स्तोमान् स्तोमशब्देन त्रिवृदादिस्तोमवन्त्यहानि यज्ञानां । तानि ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योतिरग्निष्टोमसंस्थः गौरायुषी उक्थसंस्थे ज्योतिष इदं स्तोमक्लृप्तिः । त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि पञ्चदशो माध्यन्दिनः पवमानः सप्तदशानि पृष्ठानि सप्तदश आर्भव एकविंशोऽग्निष्टोमसामेति । अथ गोष्टोमस्य पञ्चदशो बहिष्पवमानः त्रिवृदाज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य त्रिवृद्बहिष्पवमानं पञ्चदशान्याज्यानि सप्तदशं माध्यन्दिनं सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः स्तोमा इमे लोका वै भूरादिकाः खलु कः कतमो लोक इति बुभुत्सायामाह अयमेव लोको ज्योतिः । अयमध्यमः अन्तरीक्षलोको गौः असावुत्तमस्तृतीयः स्वर्लोक आयुः । स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह संख्यासाम्यात् तत्सदृशा एतैः त्रिभिः स्तोमैः साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति शेषः" भा॰ । १०विष्णौ "विश्वाचिर्गतिज्योतिः सर्वविद् स्रुतभुग् विभुः" विष्णुस॰ स्वयंद्योतनात् तस्य तथात्वम् ।"अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ।॰ विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु । इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः" छा॰ उ॰ । एतदधिकृत्य "ज्योतिश्चरणाभिधानात्" शा॰सू॰ भा॰ अवस्थापितं यथा 'ज्योतिश्चरणाभिधानात्"१।१।२४ब्रह्मसूत्रादौ दृश्यम् ।"चक्षुषेऽर्चिर्निर्गतं सार्वदाविकं तमः॥,तस्मा एवाह्नयादिकमादित्यादिकं ज्योतिरिति" भा॰ भा॰ । १०तैजोद्रव्यमात्रे तच्च प्रकाशप्रकाशकात्मकं तदपि तत्रैव भाष्ये दृश्यम् । "ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते"। "ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्।. गीतायाश्च श्लोके-

भारतादावकाशात्मज्योतिर्विशेषे च। “ब्रह्म योनी मोतिर्वोतं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति” गीता। “पुरुषवित्तज्ञात्मानि ज्योतींषीव दधानि च।” “स हि देवः परं ज्योतिः तमःपारे प्रतिष्ठितम्” पुरा०। ज्योतिःप्रकाशः ज्योतिरयनम् ज्योतिःशास्त्रम्।

ज्योतीरथ पु ज्योतिषां नक्षत्रादीनां रथ इवाधारत्वात्। ध्रुवनक्षत्रे त्रिका०। तदाधारतयैव ज्योतिश्चक्रस्य भ्रमणावस्थानात् तस्य तद्रूपत्वम्।

ज्योत्स्ना स्त्री ज्योतिरस्त्यस्याम् न उपधालोपश्च। १कौमुद्याम् चन्द्रिकायां अमरः २देवताभागमन्त्रभूमौ शब्दमा०। ३दुर्गायां “प्रभा प्रसादधीत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्कवासिनी” देवी० पु० ४५ अ०। “रौद्रायै नमो नित्यायै गौर्यै धात्र्यै नमो नमः। ज्योत्स्नायै चेन्दुरूपिण्यै सुखायै सततं नमः”देवीमा०। ततः मत्वर्थे अण् ज्यौत्स्न तद्युक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ज्यौत्स्नी।

ज्योत्स्नाकाली स्त्री सोमस्य कन्यायां वरुणात्मजपुष्कर-पत्न्याम् “एषोऽस्य पुत्रोऽभिमतः पुष्करः पुष्करेक्षणः। रूपवान् दर्शनीयश्च सोमपुत्र्या वृतः पतिः। ज्योत्स्ना-कालीति यामाहुर्द्वितीयां रूपतः श्रियम्” भा०उ०९७अ०।

ज्योत्स्नादि पु० मत्वर्थे अण्प्रत्ययप्रकृतिभूते पा० ग० सू० पठिते शब्दगणे स च गणः “ज्योत्स्ना तमिस्रा कुण्डल कुतुप विसर्प विपादिका”।

ज्योत्स्नाप्रिय पुंस्त्री ज्योत्स्ना प्रियास्य। चकोरे स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्।

ज्योत्स्नावृक्ष पु० ज्योत्स्नायाः दीपप्रकाशस्याधारः वृक्षः। दीपाधारे (पिलसुज) त्रिका०।

ज्योत्स्नी स्त्री ज्योत्स्नाऽस्त्यस्य अण् संज्ञापूर्वकत्वादनित्यत्वात् न वृद्धिः ङीप्। १ज्योत्स्नायुक्तरात्रौ (जिङ्गा) २पटोलिकायाञ्च अमरः।३देवताभागमन्त्रभूमौ शब्दच०। स्वार्थे क। ज्योत्स्निका तत्रार्थे।

ज्यौतिषिक त्रि० ज्योतिषमधीते वेद वा उक्थादि० ठक्। १ज्योतिषशास्त्राभिज्ञे २तदध्येतरि च अमरः।

ज्यौत्स्न त्रि० ज्योत्स्ना अस्त्यस्य अण्। १ज्योत्स्नायुक्ते स्त्रियां ङीप् सा च २चन्द्रिकायुक्तरात्रौ रायमुकुटः।

ज्रि अभिभवे भ्वा० पर० सक० अनिट्। ज्रयति अज्रैषीत्। जिज्राय जिज्रियतुः “आ भानुना पार्थिवानि ज्रयांसि महस्तोदस्य धृषता ततन्थ” ऋ० ६।६।६। “जिनाडुपज्रवर्त्ति पौरपीथ्यं पदं यदस्य महसा अजीजनम्” ६।७।१५।
स्त्री वयोहानौ वा चुरा० उभ० पक्षे क्र्या० प्वा० प० सक० अनिट्। ज्रापयति ते जिज्रापति अजिज्रपत् त अज्रैषीत्।

ज्वर रोगे भ्वा० पर० अक० सेट्। ज्वरति अज्वारीत्। जित्। ज्वरवित ते।

ज्वर पु० ज्वर+भावे घ [illegible]ख्याते रोगभेदे। ज्वरश्चोत्पत्ति निदानादि भावप्र० उक्तं यथा।

“दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिःश्वाससम्भवः। ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्वसङ्घातागन्तुजः स्मृतः। अस्यायमर्थः। दक्षकर्तृको योऽपमानस्तेन संक्रुद्धो यो रुद्रस्तस्य यो निःश्वासस्तस्मात्सम्भव उत्पत्तिर्यस्य स ज्वरः। रुद्रनिःश्वासजन्यभूतत्वेन ज्वरः स्वभावात्पैत्तिक इति बोध्यते। यत उक्तं चरकेण, क्रोधात्पित्तमित्यादि तेन सर्वज्वरेषु पित्तोपशमकारिणी चिकित्सा कर्तव्या अतएव वाग्भटः “उष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्युष्मणा विना। तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेऽधिकम्” रुद्रसम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पूजार्हत्वं बोधयितम् अतएव वैदेहः “ज्वरः संपूजनैरपि चवैरोपशाम्यतीति”। मूर्त्तिरप्यस्योक्ता स्मृतेन “रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापनः। त्रिपाद्भस्मप्रहरणस्त्रिशिराः नवलोचनः। वैयाघ्रचर्मवसनः भयिको काल-विग्रहः। पिङ्गेक्षणो हुस्वजङ्घो बीभत्सो बलवान्-हान्। पुरुषो लोकनाशार्थमस्मो ज्वर इति स्थितः। तैस्तैर्नामभिरन्येषां सत्त्वानां परिकीर्त्यते। जन्मादौ निधने चैव मायोविशति देहिनम्। अतो देवमनुष्याभ्यां नान्यो विषहते हि तम्”तस्य ज्वरस्य संख्यारूपं संप्राप्तिमाह ज्वरोऽष्टधेति। अष्टत्वं विभजति पृथगिति वातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकश्चेति त्रयः। द्वन्द्वजाश्च त्रयः वातपैत्तिकः वातश्लैष्मिकः पित्तश्लैष्मिकश्चेति। सङ्घातजः सान्निपातिक एकः। “द्व्युल्बणैकोल्बणैः षट् स्युर्हीनमध्या-धिकैश्च षट्। समश्चैको विकाराः सान्निपातास्त्रयोदश” इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा। वातोल्बणः। पित्तोल्बणः। कफोल्बणः। वातपित्तो-ल्बणः। वातश्लेष्मोल्बणः पित्तश्लेष्मोल्बणः। एवं षट्। अधिकवातो मध्यपित्तो हीनकफः। अधिकवातो मध्य-कफो हीनपित्तः। अधिककफो मध्यपित्तो हीनवातश्चेति षट्। तत्र समश्च एकः एवं त्रयोदश। अत्र तु त्रिदोष-जत्वेन साम्यात्सान्निपातिक एक एव गणितः। आगन्तुज इति। तत्रागन्तुरभिघातादयो हेतव उच्यन्ते।

एविंद्याधयः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् आगन्तुजा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथाप्यागन्तुजत्वेन साम्यादागन्तुजोऽप्येक एव भणितः । नन्वागन्तुजेऽपि ज्वरे वातादिलक्षणदर्शनादागन्तुजः कथं दोषजाद्भिन्नः उच्यते, उत्तरकालं दोषोत्पत्तेः । तथा च चरके "आगन्तुर्हि व्यथापूर्वं जायते पश्चाज्जि-मैर्दोषैरनुबध्यते" इति । अथ ज्वरस्य विप्रकृष्टकारणकथनपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह "मिथ्याहारविहाराभ्यां दोषा ह्यामाशयाश्रयाः। बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदाः स्यू रसानुगाः" । मिथ्याहारविहाराभ्यां अनुचिताहारचेष्टाभ्यां हेतुभूताभ्यां दोषाः वातपित्तकफाः आमाशयाश्रयाः आमाशयं गता रसानुगाः रसदूषकाः बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं कोष्ठगताग्नेरूष्माणम् न तु समस्तमग्निं तदा दोषपाकासम्भवः स्यात् । बहिः प्रक्षिप्य ज्वरदाः स्युर्ज्वरकारिणो भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य सामान्यं विशिष्टञ्च पूर्वरूपमाह "श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्दो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् ।" श्रमो व्यापारं विनैव, अरतिरस्वस्थचित्तत्वम् विवर्णत्वं म्लानगात्रता । वैरस्यं मुख्यस्याऽप्रकृतरसता । नयनप्लवः नयनयोरश्रुपूर्णत्वम् । शीतवातातपादिषु मुहुरिच्छाद्वेषौ । आदिशब्दाज्ज्वलने जले च । यत उक्तं चरकेण "ज्वलनातपवातेषु भक्तिद्वेषावनिश्चिताविति"। शयनादिष्वित्यन्ये । अङ्गमर्दोऽङ्गमोटनम् । गुरुता गात्रस्य । रोमहर्षः रोमाञ्चता । अरुचिर्भोजने, तमः तमोमग्नस्येव ज्ञानम् । अप्रहर्षः हर्षाभावः । शीतं जनयति चकारादुत्साहहानिः उपद्रवादयोऽपि भवन्ति । तृतीयश्लोकस्थम् सामान्यत इति पूर्वश्लोकाभ्यां सम्बन्धनीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्पत्स्यति भविष्यति श्रमादयः पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः । उत्पत्स्यतीत्यात्मनेपदिनोऽपि तङभाव आर्षत्वात् । विशेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्स्यति अतिशयेन जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थं नयनयोर्दाहो भवति । कफज्वरे उत्पत्स्यति अत्यर्थम् नान्नाभिनन्दनम् अन्नाकाङ्क्षा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यतः सामान्यधर्माक्रान्तो विशिष्टोधर्मोभवति । द्वन्द्वजपूर्वरूपमाह, "रूपैरन्यतराभ्यां तु संसृष्टैर्द्वन्द्वजं विदुः । अन्यतराभ्यां जृम्भानेत्रदाहाभ्याम् । जृम्भाभक्तरुचिभ्यां नेत्रदाहाभक्तरुचिभ्यां वा संसृष्टैरूपैः श्रमादिभिः द्वन्द्वजं त्रिदोषजं पूर्वरूपं विदुः । त्रिदोषजपूर्वरूपमाह, "सर्वलिङ्गसमावायः सर्वदोषप्रकोपजे । सर्वरूपजे सर्वरूपे सर्वलिङ्गसमवायः । अतिशयितजृम्भानेत्रदाहाभक्तरुचिसहितानां श्रमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यलक्षणमाह, "स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो व्यपदिश्यते । ताप इति वक्तव्ये सन्तापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्तापबोधनार्थम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । "देहेन्द्रियमनस्तापीति"। तत्र देहसन्तापो देहेन्द्रियोष्णता । इन्द्रियसन्ताप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् "इन्द्रियाणां तु वैकल्यं यत्र सन्तापलक्षणम् । वैचित्त्यमरतिर्ग्लानिर्मनः-सन्तापलक्षणम् इति"। सर्वाङ्गग्रहणम् सर्वेषामङ्गानां वेदनया ग्रहणं सर्वाण्यङ्गानि स्तम्भमृष्टानीव वा भवन्ति । युगपदिति । मिलितमेतल्लक्षणम् । प्रत्येकस्य व्यभिचारात् । यथा स्वेदावरोधः कुष्ठपूर्वरूपे । तथा सन्तापो दाहव्याधौ । तथा सर्वाङ्गग्रहणं सर्वाङ्गरोगाख्यवातव्याधौ । प्रस्वेदानिर्गमनपक्षे कारणमाह । "रुणद्धि चाप्यपां धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः । भवत्यत्युष्णगात्रश्च स्विद्यते न च सर्वशः । तस्माज्ज्वरोऽत्र भवति सर्वशः स्विद्यते न च" ।

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा

"ऋते देवमनुष्येभ्यो नान्यो विषहते तु तम् । कर्मणा लभते यस्माद्देवत्वं मानुषादपि । पुनश्चैव च्युतः स्वर्गान्मानुष्यमनुवर्त्तते । तस्मात्ते देवभावेन सहन्ते मानुषा ज्वरम् । शेषाः सर्वे विपद्यन्ते तिर्यग्योना ज्वरार्दिताः । स्वेदावरोधः सन्तापः सर्वाङ्गग्रहणं तथा । विकारा युगपद्यस्मिन् ज्वरः स परिकीर्तितः । दोषैः पृथक् समस्तैश्च द्वन्द्वैरागन्तुरेव च । अनेककारणोत्पन्नः स्मृतस्त्वष्टविधो ज्वरः । दोषाः प्रकुपिताः स्वेषु कालेषु स्वैः प्रकोपनैः । व्याप्य देहमशेषेण ज्वरमापादयन्ति हि । दुष्टाः स्वहेतुभिर्दोषाः प्राप्यामाशयमूष्मणा । सहिता रसमागम्य रसस्वेदप्रवाहिणाम् । स्रोतसां मार्गमावृत्य मन्दीकृत्य हुताशनम् । निरस्य बहिरूष्माणं पक्तिस्थानाच्च केवलम् । शरीरं समभिव्याप्य स्वकालेषु ज्वरागमम् । जनयन्त्यथ वृद्धिं च स्ववर्णञ्च त्वगादिषु । मिथ्यातियुक्तैरपि च

क्रोधाद्यैः कर्मभिर्नृणाम् । विविधादभिघाताच्च रोगोत्थानात् प्रपाकतः । श्रमात् क्षयादजीर्णाच्च विषात् सात्म्यर्त्तुपर्य्ययात् । ओषधीपुष्पगन्धाच्च शोकान्नक्षत्रपीडनात् । अभिचाराभिशापाभ्यां मनोभूताभिशङ्कया । स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाऽहितैः । स्तन्यावतरणे चैव ज्वरो दोषैः प्रवर्त्तते । तैर्वेगवद्भिर्बहुधा समुद्भ्रान्तैर्विमार्गगैः । विक्षिप्यमाणोऽन्तरग्निर्भवत्याशु बहिश्चरः । रुणद्धि चाप्यपाम्धातुं यस्मात्तस्माज्ज्वरातुरः । भवत्यत्युष्णगात्रश्च न च स्विद्यति सर्व्वशः । श्रमोऽरतिर्विवर्णत्वं वैरस्यं नयनप्लवः । इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु । जृम्भाङ्गमर्द्दौ गुरुता रोमहर्षोऽरुचिस्तमः । अप्रहर्षश्च शीतञ्च भवत्युत्पत्स्यति ज्वरे । सामान्यतो विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नान्नाभिनन्दनम् । सर्व्वलिङ्गसमावायः सर्व्वदोषप्रकोपजे । द्वयोर्द्वयोस्तु रूपेण संसृष्टं द्वन्द्वजं विदुः । वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च । शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं बद्धविट्कता । जृम्भाध्मानं तथा शूलं भवत्यनिलजे ज्वरे । वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः । कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते । प्रलापः कटुता वक्त्रे मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च । गौरवं शीतमुत्क्लेशो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । स्रोतोरोधो रुगल्पत्वं प्रसेको मधुरास्यता । नात्युष्णगात्रता छर्द्दिरङ्गसादोऽविपाकता । प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता । निद्रानाशो भ्रमः श्वासस्तन्द्रा सुप्ताङ्गताऽरुचिः । तृष्णा मोहो मदः स्तम्भो दाहः शीतं हृदि व्यथा । पक्तिश्चिरेण दोषाणामुन्मादः श्यावदन्तता । रसना परुषा कृष्णा सन्धिमूर्द्धास्थिजा रुजः । निर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ शब्दरुगन्वितौ । प्रलापः स्रोतसां पाकः कूजनं चेतनाच्युतिः । स्वेदमूत्रपुरीषाणामल्पशः सुचिरात् स्रुतिः । सर्व्वजे सर्व्वलिङ्गानि विशेषस्तत्र मे शृणु । नात्युष्णशीतोऽल्पसंज्ञो भ्रान्तप्रेक्षी हतस्वरः । खरजिह्वः शुष्ककण्ठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः । सास्रनिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेषी हतप्रभः । श्वसन् निपतितः शेते प्रलापोपद्रवैर्युतः । तमभिन्यासमित्याहुर्हतौजसमथापरे । सन्निपातज्वरं कृच्छ्रमसाध्यमपरे विदुः । निद्रोपेतमभिन्यासं क्षीणमेनं हतौजसम् । संन्यस्त-

गात्रं संन्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे । ओजोविस्रंसते यस्य पित्तानिलसमुच्छ्रयात् । स गात्रस्तम्भशीताभ्यां शयने स्यादचेतनः । अपि जाग्रत् स्वपन् जन्तुस्तन्द्रालुश्च प्रलापवान् । संहृष्टरोमा स्रस्ताङ्गो मन्दसन्तापवेदनः । ओजोनिरोधजं तस्य जानीयात् कुशलो भिषक् । सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा । पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा । द्विदोषोच्छ्रायलिङ्गास्तु द्वन्द्वजास्त्रिविधाः स्मृताः । जृम्भाध्मानमदोत्कम्पपर्व्वभेदपरिक्षयाः । तृट्प्रलापाभितापाः स्युर्ज्वरे मारुतपैत्तिके । शूलकासकफोत्क्लेशशीतवेपथुपीनसाः । गौरवारुचिविष्टम्भा वातश्लेष्मसमुद्भवे । शीतदाहारुचिस्तम्भस्वेदमोहमदभ्रमाः । कासाङ्गसादहृल्लासा भवन्ति कफपैत्तिके । आमाशयं ज्वरमुक्तानां मिथ्याहारविहारिणाम् । दोषः स्वल्पोऽपि संवृद्धो देहिनामनिलेरितः । सन्ततान्येद्युष्कत्र्याख्यचातुर्थान् सप्रलेपकान् । कफस्थानविभागेन यथासङ्ख्यं करोति हि । अहोरात्रादहोरात्रात् स्थानात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चामाशयं प्राप्य घोरं कुर्य्याज्ज्वरं नृणाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः शोषिणां प्राणनाशनः । दुश्चिकित्स्यतमो मन्दः सुकष्टो धातुशोषकृत् । कफस्थानेषु वा दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा । विपर्य्ययाख्यान् कुरुते विषमान् कृच्छ्रसाधनान् । परो हेतुः स्वभावो वा विषमे कैश्चिदीरितः । आगन्तुश्चानुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च । औपात्यके मद्यसमुद्भवे च हेतुं ज्वरे पित्तकृतं वदन्ति । प्रलेपकं वातबलासकञ्च कफाधिकत्वेन वदन्ति तज्ज्ञाः । मूर्च्छानुबन्धा विषमज्वरा ये प्रायेण ते द्वन्द्वसमुत्थितास्तु । त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च । करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः । द्वावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ । दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमः स्मृतः । प्रसक्ताद्याभिघाताद्यैरनेकप्रभवस्तु यः । रात्र्यहोः षट्सु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसह्य विषमोऽभ्येति मानवं बहुधा ज्वरः । स चापि विषमो देहं न कदाचिद्विमुञ्चति । ग्लानिगौरवकार्श्येभ्यः स यस्मान्न प्रमुच्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति लक्ष्यते । धात्वन्तरस्थो लीनत्वान्न सौक्ष्म्यादुपलभ्यते ।

अल्पदोषेन्धनः क्षीणः क्षीणेन्धन इवानलः। दोषोऽल्पोऽहितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्। सततं रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्। केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम्। सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते। अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते। अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्रादेककालं प्रवर्त्तते। तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः। वातेनोद्धूयमानस्तु यथा पूर्य्येत सागरः। वातेनोदीरितास्तद्वद्दोषाः कुर्व्वन्ति वै ज्वरान्। यथा वेगागमे वेलां छादयित्वा महोदधेः। वेगहानौ तदेवाम्भस्तत्रैवान्तर्निधीयते। दोषवेगोदये तद्वदुदीर्य्येत ज्वरोऽस्य वै। वेगहानौ प्रशाम्येत यथाम्भः सागरे तथा। विविधेनाभिघातेन ज्वरो यः संप्रवर्त्तते। यथा दोषप्रकोपन्तु तथा मन्येत तं ज्वरम्। श्यावास्यता विषकृते दाहातीसारहृद्ग्रहाः। अभक्तरुक्पिपासा च तोदो मूर्च्छा बलक्षयः। ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभक्तरुक्। हृदये वेदना चास्य गात्रञ्च परिशुष्यति। भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च वेपथुः। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णाभिजायते। भूताभिषङ्गादुद्वेगहास्यकम्पनरोदनम्। श्रमक्षयाभिघातेभ्यो देहिनां कुपितोऽनिलः। पूरयित्वाखिलं देहं ज्वरमापादयेद्भृशम्। रोगाणां तु समुत्थानाद्विदाहागन्तुतस्तथा। ज्वरोऽपरः सम्भवति तैस्तैरन्यैश्च हेतुभिः। दोषाणां स तु लिङ्गानि कदाचिन्नातिवर्त्तते। गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च। हतप्रभेन्द्रियं क्षामं दुरात्मानमुपद्रुतम्। गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्। दोषमध्याधिकैर्दोषैस्त्रिसप्तद्वादशाह्निकः। ज्वरवेगो भवेत्तीव्रो यथापूर्व्वं सुखक्रियः। इति ज्वराः समाख्याताः कर्मेदानीं प्रवक्ष्यते"।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुश्रु० उ० त० उक्तो यथा
"ज्वरस्य पूर्व्वरूपेषु वर्त्तमानेषु बुद्धिमान्। पाययेत घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम्। विधिर्मारुतजेष्वेष पैत्तिकेषु विरेचनम्। मृदु प्रच्छर्द्दनं तद्वत्कफजेषु विधीयते। सर्व्वं द्विदोषजेषूक्तं यथादोषं विकल्पयेत्। अल्पदोषेन्धनः क्षीणः ...

अत्यन्तनीयोऽशोध्यश्च संशोध्यो लङ्घनादिना। रूपप्राप्य पयोर्व्विद्यान्नानात्वं वह्निधूमवत्। प्रव्यक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्पणम्। आमाशयस्थे दोषे तु सोत्क्लेशे वमनं परम्। आनद्धः स्तिमितैर्दोषैर्य्यावन्तं कालमातुरः। कुर्य्यादनशनं तावत्ततः संसर्गमाचरेत्। न लङ्घयेन्मारुतजे क्षयजे मानसे तथा। अलङ्घ्याश्चापि ये पूर्व्वं द्विव्रणीये प्रकीर्त्तिताः। अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्। ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारकम्। सृष्टमारुतविण्मूत्रं क्षुत्पिपासाऽसहं लघुम्। प्रसन्नात्मेन्द्रियं क्षामं नरं विद्यात् सुलङ्घितम्। बलक्षयस्तृष्णाशोषस्तन्द्रानिद्राभ्रमक्लमाः। उपद्रवाश्च श्वासाद्याः सम्भवन्त्यतिलङ्घनात्। दीपनं कफविच्छेदि पित्तवातानुलोमनम्। कफवातज्वरार्त्तेभ्यो हितमुष्णाम्बु तृट्छिदम्। तद्धि मार्द्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा। सेव्यमानेन तोयेन ज्वरः शीतेन वर्द्धते। पित्तमद्यविषोत्थेषु शीतलं तिक्तकैः शृतम्। गाङ्गेयनागरोशीरपर्पटोदीच्यचन्दनैः। दीपनी पाचनी लघ्वी ज्वरार्त्तानां ज्वरापहा। अन्नकाले हिता पेया यथास्वं पाचनैः कृता। बहुदोषस्य मन्दाग्नेः सप्तरात्रात्परं ज्वरे। लङ्घनान्ते यवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते। तदा तं मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः। कषायैः पाचनैर्हृद्यैर्ज्वरघ्नैः समुपाचरेत्। पञ्चमूलीकषायन्तु पाचनं पवनज्वरे। सक्षौद्रं पैत्तिके मुस्तकटुकेन्द्रयवैः कृतम्। पिप्पल्यादिकषायन्तु कफजे परिपाचनम्। द्वन्द्वजेषु तु संसृष्टं दद्यादथ विवर्जयेत्। पीताम्बुर्लङ्घितो भुक्तो जीर्णे क्षीणः पिपासितः। मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्। दोषप्रकृतिवैकृत्यादेकेषां पक्वलक्षणम्। हृदयोत्क्लेशनं तन्द्रालालास्रुतिररोचकम्। दोषाप्रवृत्तिरालस्यं विबन्धो बहुमूत्रता। गुरूदरत्वमस्वेदो न पक्तिः शकृतोऽरतिः। स्वापः स्तम्भो गुरुत्वञ्च गात्राणां वह्निमार्द्दवम्। मुखस्याशुद्धिरग्लानिः प्रसक्तो बलवान् ज्वरः। लिङ्गैरेभिर्व्विजानीयाज्ज्वरमामं विचक्षणः। सप्तरात्रात्परं केचिन्मन्यन्ते देयमौषधम्। दशरात्रात्परं केचिद्दातव्यमिति निश्चिताः। पैत्तिके वा ज्वरे देयमल्पकालसमुत्थिते। अचिरज्वरितस्यापि देयं स्याद्दोषपाकतः। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्। शोधनं शमनीयन्तु करोति विषमज्वरम्। व्यमानं ज्वरोत्क्लिष्टमुपेक्षेत मलं

सदा । अतिप्रवर्त्तमानञ्च स्तम्भयेदतिसारवत् । यदा कोष्ठानुगाः पक्वा विबद्धाः स्रोतसां मलाः । अचिरज्वरितस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् । पक्वोऽप्यनिर्हृतो दोषो देहे तिष्ठन् महात्ययम् । विषमं वा ज्वरं कुर्य्याद्बलव्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरणं कार्य्यं दोषाणां वमनादिभिः । प्राक्कर्म्म वमनं चास्य कार्य्यमास्थापनं तथा । विरेचनं तथा कुर्य्याच्छिरसश्च विरेचनम् । क्रमेण बलिने देयं वमनं श्लैष्मिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु कार्य्यः प्रशिथिलाशये । सरुजेऽनिलजे कार्य्यं सोदावर्त्ते निरूहणम् । कटीपृष्ठग्रहार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवासनम् । शिरोगौरवशूलघ्नमिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभिपन्ने शिरसि कार्य्यं मूर्द्धविरेचनम् । दुर्ब्बलस्य समाध्मातमुदरं सरुजं दहेत् । दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः । चाम्लपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने तूर्द्ध्वमागते । रुद्धमूत्रपुरीषाय गुदे वर्त्तिं निधापयेत् । पिप्पलीपिप्पलीमूलयवानीचव्यसाधिताम् । पाययेत यवागूं वा मारुतानुलोमनीम् । गुरूञ्चोभयतो यस्य ज्वरः शान्तिं न गच्छति । सशेषदोषरूक्षस्य तस्य तं सर्पिषा जयेत् । कृशस्य वाल्पदोषस्य शमनीयैरुपाचरेत् । उपवासैर्बलस्यान्तु ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्लिन्नां यवागूं मन्दाग्निं तृषार्त्तं पाययेन्नरम् । तृट्छर्द्दिदाहघर्म्मार्त्तं मद्यपं लाजतर्पणम् । सक्षौद्रमम्भसा पश्चाज्जीर्णे यूषरसौदनम् । उपवासश्रमकृते क्षीणे वाताधिके ज्वरे । दीप्ताग्निं भोजयेत्प्राज्ञो नरं मांसरसौदनम् । मुद्गयूषौदनश्चापि हितं कफसमुत्थिते । स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः । दाडिमामलमुद्गानां यूषश्चानिलपैत्तिके । ह्रस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके । पटोलनिम्बयूषस्तु पथ्यः पित्तकफात्मके । दाहच्छर्द्दियुतं क्षामं निरन्नं तृष्णयार्द्दितम् । सिताक्षौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत च । कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा । मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् । यूषैरम्लैरनम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम् । सव्योषं वितरेत्तक्रं कफारोचकपीड़िते । कृशोऽल्पदोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्द्दितः । विबद्धः रूक्षदोषश्च रूक्षः पित्तानिलज्वरी । पिपासार्त्तः सदाहो वा पयसा स सुखी भवेत् । तदेव तु पयः पीतं तरुणे हन्ति मानवम् । सर्व्वज्वरेषु सप्ताहं मात्रावद्भोजनं हितम् । वेगापायेऽन्यथा तद्धि ज्वरवेगाभिवर्द्धनम् । ज्वरितो हितमश्नीयाद्यद्यप्यस्यारुचिर्भवेत् । अन्नकाले ह्यभुञ्जानः क्षीयते म्रियतेऽथ वा । गुर्व्वभिष्यन्द्यकाले च ज्वरी नाद्यात्कथञ्चन । न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा । सततं विषमं वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वरं संभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः समुपाचरेत् । मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् । आहारकाले यूषार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् । लावान् कपिञ्जलानेणान् पृषतान् शरभान् शशान् । कालपुच्छान् कुरङ्गांश्च तथैव मृगमातृकान् । मांसार्थे मांससात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् । सारसक्रौञ्चशिखिनः कुक्कुटांस्तित्तिरींस्तथा । गुरूष्णत्वान्न शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः । ज्वरितानां प्रकोपन्तु यदा याति समीरणः । तदैतेऽपि हि शस्यन्ते मात्राकालोपपादिताः । परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च । स्नानाभ्यङ्गदिवास्वप्नशीतव्यायामयोषितः । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावन्न बलवान् भवेत् । त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्ब्बलस्याहितैर्ज्वरः । प्रत्यापन्नो दहेद्देहं शुष्कं वृक्षमिवानलः । तस्मात्कार्य्यः परीहारो ज्वरमुक्तेन जन्तुना । यावन्न प्रकृतिस्थः स्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमोहो भवति स्वल्पैरप्यवचेष्टितैः । निषण्णं भोजयेत्तस्मान्मूत्रोच्चारौ च कारयेत् । अरोचके गात्रसादे वैवर्ण्येऽङ्गमर्द्दादिषु । शान्तज्वरोऽपि शोध्यः स्यादनुबन्धभयान्नरः । न जातु तर्पयेत् प्राज्ञः सहसा ज्वरकर्षितम् । तेन सन्तर्पितो ह्यस्य पुनरेव भवेज्ज्वरः । चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्व्वान्निमित्तानां विपर्य्ययैः । श्रमक्षयाभिघातोत्थे मूलव्याधिमुपाचरेत् । क्षीणामपप्रजातानां स्तन्यावतरणे च यः । तत्र संशमनं कुर्य्याद्यथादोषं विधानवित्" ।

अत्र विशेषो गरुड़पुरा० १५२ अ० उक्तो यथा । "ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युराजोऽशनोऽन्तकः । क्रोधाद्दक्षाध्वरध्वंसी रुद्रोर्द्ध्वनयनोद्भवः । तत्सन्तापो मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः । विविधैर्नामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्तते । पाकलो गजेष्वभितापो वाजिष्वलर्कः कुक्कुरेषु । इन्द्रमदो जलदेऽप्सु नीलिका ज्योतिरौषधिषु भूम्यामूषरो नाम । हृल्लासश्छर्द्दनं कासः स्तम्भः शैत्यं त्वगादिषु । अङ्गेषु शीतपिड़कासाथो दर्द्दः कफोद्भवे । काले यथास्व सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा । निदानोक्तानुपशयो विपरीतोपशायिता । अरुचिश्चाविपाकश्च स्तम्भश्चालस्यमेव च । हृद्दाहश्च विपा-

कफस्य तन्द्राङ्गालस्य मेव च । वस्तिविसर्गविलया दोषाणामप्रवर्त्तनम् । लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुन्नाशो रसदं मुखम् । यस्य स्तब्ध गुरुत्वञ्च गात्राणां बहुमूत्रता । न विजीर्णा न वा ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् । क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्द्दवम् । दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् । यथास्वलिङ्गं संसर्गे ज्वरसंसर्गजोऽपि वा । शिरोऽर्त्तिमूर्च्छावमिदेहदाहकण्ठास्यशोषारुचिपर्व्वभेदाः । उन्निद्रता संभ्रमरोमहर्षा जृम्भातिवाक्त्वं पवनात् स पित्तात् । तापहान्यरुचिपर्व्वशिरोरुक्‌पीनसश्वसनकासविबन्धाः । शीतजाड्यतिमिरभ्रमितन्द्राः श्लेष्मवातजनितज्वरलिङ्गम् । शीतस्तम्भस्वेददाहव्यवस्था तृष्णाकासः श्लेष्मपित्तप्रवृत्तिः । मोहस्तन्द्रालिप्ततिक्तास्यता च स्यात् रूपं श्लेष्मपित्तज्वरस्य । सर्व्वजो लक्षणैः सर्व्वैर्दाहोऽत्र च मुहुर्मुहुः । तद्वच्छीतं महानिद्रा दिवा जागरणं निशि । सदा वा नैव वा निद्रा महास्वेदोऽति नैव वा । गीतनर्त्तनहास्यादिप्रकृतेहाप्रवर्त्तनम् । साश्रुणी कलुषे रक्ते भग्ने लुलितपक्ष्मणी । अक्षिणी पिण्डिके पार्श्वमूर्द्धपर्व्वास्थिरुग्भ्रमः । सस्वनौ सरुजौ कर्णौ महास्वेदोऽति नैव वा । परिदग्धा खरा जिह्वा गुरुस्रस्ताङ्गसन्धिभा । रक्तपित्तकफे जिह्वा लोचने शिरसोऽतिरुट् । कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम् । हृद्व्यथा मलसंसर्गः प्रवृत्तिरल्पशोऽति वा । स्निग्धास्यता बलभ्रंशः स्वरसादः प्रलापिता । दोषपाकश्चिरात्तन्द्रा प्रततं कण्ठकूजनम् । सन्निपातमभिन्यासं तं ब्रूयाच्च हृतौजसम् । वायुना कफरुद्धेन पित्तमन्तः सुपीडितम् । व्यवायित्वाच्च सौक्ष्म्याच्च बहिर्मार्गं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेत्रत्वं सन्निपातोद्भवे ज्वरे । दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्व्वसंपूर्णलक्षणः । असाध्यः सोऽन्यथा कृच्छ्रो भवेद्वैकल्यदोऽपि वा । अन्यस्य सन्निपातोत्थो यत्र पित्तं पृथक् स्थितम् । त्वचि कोष्ठे च वा दाहं विदधाति पुरोऽनु वा । तद्वद्वातकफौ शीतं दाहादिर्दुस्तरस्तयोः । शीतादौ तत्र पित्तेन कफे स्यन्दितशोषिते । शीते शान्तेऽचिरे मूर्च्छा मदस्तृष्णा च जायते । दाहादौ पुनरन्ते स्युस्तन्द्राखेदवमिक्लमाः । आगन्तुरभिघाताभिषङ्गशापाभिचारतः । चतुर्द्धा तु क्षतच्छेदो दाहाद्यैरभिघातजः । श्रमाच्च तस्मिन् पवनः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् । सव्यथाशोकवैवर्ण्यं सरुजं कुरुते ज्वरम् । ग्रहावेशौषधिविषक्रोधभीशोककामजः । अभिषङ्गाद्‌ ग्रहेणास्मिन्नकस्मात्‌ हासरोदने । औषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुः क्षवः । विषात्‌ मूर्च्छातिसारास्यश्यावता दाहहृद्भ्रमः । क्रोधात्‌ कम्पः शिरोरुक्‌ च प्रलापो भयशोकजे । कामाद्भ्रमोऽरुचिर्दाहो ह्रीनिद्राधीधृतिक्षयः । ग्रहादौ सन्निपातस्य रूपादौ मरुतस्तयोः । कोपः कोपेऽपि पित्तस्य यौ तु शापाभिचारजौ । सन्निपातज्वरौ घोरौ तावसह्यतमौ मतौ । तत्राभिचारिकैर्मन्त्रैर्हूयमानस्य तप्यते । पूर्व्वं चेतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृड्भ्रमैः । सदाहमूर्च्छैर्ग्रस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरः । इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः समासाद्‌द्विविधस्तु सः । शारीरो मानसः सौम्यस्तीक्ष्णोऽन्तर्व्वहिराश्रयः । प्राकृतो वैकृतः साध्योऽसाध्यः सामो निरामकः । पूर्व्वं शरीरे शारीरे तापो मनसि मानसे । पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत् । दाहः पित्तयुते मिश्रं मिश्रेऽन्तःसंश्रये पुनः । ज्वरोऽधिकं विकाराः स्युरन्तःक्षोभो मलग्रहः । बहिरेव बहिर्व्वेगे तापोऽपि च सुसाधितः । वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् । वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्रायश्च प्राकृतोऽनिलात् । वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम् । कुर्य्यात्‌ पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः । तत्प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम् । कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु । बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः । सर्व्वथा विकृतिज्ञाने प्रागसाध्य उदाहृतः । ज्वरोपद्रवतीक्ष्णत्वमग्लानिर्बहुमूत्रता । न प्रवृत्तिर्न विजीर्णा न क्षुत्‌ सामज्वराकृतिः । ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः । मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् । जीर्णतामविपर्य्यासात्‌ सप्तरात्रञ्च लङ्घनात् । ज्वरः पञ्चविधः प्रोक्तो मलकालबलाबलात् । प्रायशः सन्निपातेन भूयसाऽप्युपदिश्यते । सन्ततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ । धातुमूत्रशकृद्वाहिस्रोतसां व्यापिनो मलाः । तापयन्तस्तनुं सर्व्वां तुल्यदूष्यादिवर्द्धिताः । बलिनो गुरवस्तद्धि विशेषेण रसान्विताः । सततं निष्प्रतिद्वन्द्वा ज्वरं कुर्य्युः सुदुःसहम् । मलं ज्वरोष्मा धातून् वा स शीघ्रं क्षपयेत्ततः । सर्व्वाकारं रसादीनां शुद्ध्याऽशुद्ध्यापि वा क्रमात् । वातपित्तकफैः सप्तदशद्वादशवासरान् । प्रायोऽनुयाति मर्य्यादां मोक्षाय च वधाय च । इत्यग्निवेशस्य मतं

हारीतस्य पुनः स्मृतिः। द्विगुणा सप्तमी (चतुर्दशी) या च नवम्येकादशी तथा। एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च। शुद्ध्यशुद्धौ ज्वरः कालं दीर्घमप्यत्र वर्तते। कृशानां व्याधिमुक्तानां मिथ्याहारादिसेविनाम्। अल्पोऽपि दोषो दुष्ट्यादेर्लब्ध्वान्यतमतो बलम्। सप्रत्यनीको विषमं यस्माद्वृद्धिक्षयान्वितः। सोऽरिपक्षो ज्वरं कुर्य्याद्विषमक्षयवृद्धिभाक्। दोषः प्रवर्तते तेषां स्वे काले ज्वरयन् बली। निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यनीकबलाबलः। क्षीणदोषे ज्वरः सूक्ष्मो रसादिष्वेव लीयते। लीनत्वात् कार्श्यवैवर्ण्यजाड्यादीनादधाति सः। आसन्नविवृतास्यत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम्। आशु सर्वस्य वपुषो व्याप्तिर्दोषेण जायते। सन्ततः सततस्तेन विपरीतो विपर्ययात्। विषमो विषमारम्भः क्षपाकालेन सङ्गवान्। दोषो रक्ताश्रयः प्रायः करोति सततं ज्वरम्। अहोरात्रस्य सन्धिः स्यात् सकृदन्येद्युराश्रितः। तस्मिन्मांसवहा नाडी मेदोनाडी तृतीयके। ग्राही पित्तानिलात् मूर्द्ध्नस्त्रिकस्य कफपित्ततः। स पृष्ठस्यानिलकफात् स चैकाहान्तरः स्मृतः। चतुर्थको मलैर्मेदोमज्जास्थ्यन्यतरस्थितैः। मज्जास्थोऽन्यतरः प्रभावमुद्भावयेत्। द्विधा कफेन जङ्घाभ्यां स पूर्वं शिरसोऽनिलात्। अस्थिमज्जोभयगते चातुर्थकविपर्य्ययः। त्रिधा त्र्यहं ज्वरयति दिनमेकन्तु मुञ्चति। बलाबलेन दोषाणामन्नचेष्टादिजन्मनाम्। ज्वरः स्यान्मनसस्तद्वत् कर्म्मणश्च तदा तदा। दृश्यते ... सत्त्वात् सम्भवात्। हत्वा ... तृतीयकचतुर्थकः। स्वकाले ... दूराद्दूरेषु च। दोषो रक्तादिमार्गेषु शनैरल्पश्चिरेण यत्। याति ... नाशेषं सन्तापादीन् करोत्यतः। क्रमो ... सन्तापो लक्ष्यते ज्वरः। विषमो विषमारम्भः क्षपाकालानुसारवान्। यथोत्तरं मन्दगतिर्मन्दगतिक्रियोपायम्। कालेनाप्नोति गहनान् स रसादीन् यथा तथा। दोषो ज्वरयति क्रुद्धश्चिराच्चिरतरेण च। भूमौ स्थितं जलैः सिक्तं कालमेव प्रतीक्षते। अङ्कुराय यथा बीजं दोषबीजं भवेत्तथा। वेगं कृत्वा विष इव आशयं दीयते ... जनम्। कुर्य्यात्पुनर्बलं भूयः काले दोषविषं तथा। ... ज्वराः प्रवर्त्तन्ते विषमाः सन्ततादयः। उत्क्लेशो गौरवं दैन्यं भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भणम्। अरोचको वमिः श्वासः सर्व-

स्मिन्रसगे ज्वरे। रक्तनिष्ठीवनं तृष्णा अक्ष्णोस्तु पिडकोद्गमः। दाहरागभ्रममदप्रलापो रक्तसंश्रिते। तृड्ग्लानिः स्पृष्टवर्च्चस्त्वमन्तर्दाहो भ्रमस्तथा। दौर्बल्यं गात्रविक्षेपो मांसस्थे मेदसि स्थिते। स्वेदोऽतितृष्णा वमनं दौर्गन्ध्यं चासहिष्णुता। प्रलापो ग्लानिररुचिरस्थिगे त्वस्थिभेदनम्। दोषप्रवृत्तिरङ्गौघःश्वासाङ्गक्षेपकूजनम्। अन्तर्दाहो बहिःशैत्यं श्वासो हिक्का च मज्जगे। तमसो दर्शनं मर्म्मच्छेदनं स्तब्धगूढता। शुक्रप्रवृत्तिर्मृत्युश्च जायते शुक्रसंश्रये। उत्तरोत्तरदुःसाध्याः पञ्चान्ते विपर्य्यये। प्रतिस्पन्दित गात्राणि श्लेष्मणा गौरवेण च। मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीतः स्यात् प्रलेपकः। नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शीतः कृच्छ्रेण गच्छति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो भवेद्वातबलासकः। हरिद्राभेदवर्णाभस्तद्वल्लेपः प्रमेहति। स वै हारिद्रको नाम ज्वरभेदोऽन्तकः स्मृतः। कफवातौ समौ यत्र हीनपित्तस्य देहिनः। तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो ज्वरः। दिवाकरार्पितबले व्यायामाच्च विशोषिते। शरीरे निवृत्तस्याता ज्वरः स्यात् पौर्व्वरात्रिकः। आमाशये यदा दुष्टे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तदार्द्धं शीतलं देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते। काये पित्तं यदा ... श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। उष्णत्वं तेन देहस्य शीतत्वं करपादयोः। रसरक्ताश्रयः साध्यो मांसमेदोगतश्च यः। अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैस्तैः साङ्गैर्निरामः। ... संज्ञो ज्वरवेगार्त्तः सक्रोध इव वीक्ष्यते। सदोषशब्दः ... सकृद्वर्चं सृजति वेगवान्। देहो लघुर्व्यपगतक्लमः तापः पाको मुखे करणसौष्ठवमव्यथत्वम्। स्वेदः क्षवः प्रकृतिगामिमनोऽन्नलिप्सा कण्डूश्च मूर्ध्नि विगतज्वरलक्षणानि"।

माधवकरनिदाने वातिकादीनां लक्षणभेदः ... वातिकस्य लक्षणं यथा

"वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम्। निद्रानाशः क्षवः स्तम्भो गात्राणां रौक्ष्यमेव च। शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविट्कता। शूलाध्माने जृम्भणञ्च भवन्त्यनिलजे ज्वरे।

पैत्तिकस्य लक्षणं यथा।

"वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथा वमिः। कण्ठौष्ठमुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते। प्रलापो वक्त्रकटुता मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा। पीतविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके भ्रम एव च"।

कफनिमित्तजस्य माधवकरनिदाने लक्षणं यथा
"स्तैमित्यं स्तिमितो वेग आलस्यं मधुरास्यता। शुक्ल-मूत्रपुरीषत्वं स्तम्भस्तृप्तिरथापि च। गौरवं शीतमुत्क्लेदो रोमहर्षोऽतिनिद्रता। प्रतिश्यायोऽरुचिः कासः कफजेऽक्ष्णोश्च शुक्लता"।
वातपैत्तिकस्य लक्षणं यथा "तृष्णा मूर्च्छा भ्रमो दाहः स्वप्ननाशः शिरोरुजा। कण्ठास्यशोषो वमथू रोमहर्षोऽरुचिस्तमः। पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराकृतिः"।
वातश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा
"स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रा गौरवमेव च। शिरोग्रहः प्रतिश्यायः कासः स्वेदाप्रवर्त्तनम्। सन्तापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः"।
पित्तश्लैष्मिकस्य लक्षणं यथा
"लिप्ततिक्तास्यता तन्द्रा मोहः कासोऽरुचिस्तृषा। मुहुर्दाहो मुहुः शीतं पित्तश्लेष्मज्वराकृतिः"।
सान्निपातिकस्य लक्षणं यथा
"क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा। सास्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि लोचने। सस्वनौ सरुजौ कर्णौ कण्ठः शूकैरिवावृतः। तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः। परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा स्रस्ताङ्गता परम्। ष्ठीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च। शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा। स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः। कृशत्वं नातिगात्राणां सततं कण्ठकूजनम्। कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानाञ्च दर्शनम्। मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च। चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः"।
असाध्यस्य सान्निपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा
"दोषे विवृद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसम्पूर्णलक्षणः। सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोऽन्यथा। सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेऽपि वा। पुनर्घोरतरोभूत्वा प्रशमं याति हन्ति वा। सप्तमी द्विगुणा (चतुर्दशी) चैव नवम्येकादशी तथा। एषा त्रिदोषमर्य्यादा मोक्षाय च वधाय च। सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः। शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते"।
जीर्णस्य लक्षणं यथा
"त्रिसप्ताहव्यतीतस्तु ज्वरोयस्तनुतां गतः। प्लीहाग्निसादं कुरुते स जीर्ण इति च्यते"।

आगन्तोर्लक्षणं यथा "अभिघाताभिचाराभ्यामभिषङ्गाभिशापतः। आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत्"।
विषभक्षणजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा
"श्यावास्यता विषकृते तथातीसार एव च। भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सह मूर्च्छया"
ओषधीगन्धजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा।
"ओषधीगन्धजे मूर्च्छा शिरोरुग्वमथुस्तथा। कामजे चित्तविभ्रंशस्तन्द्रालस्यमभोजनम्"।
भयादिजस्य लक्षणं यथा "भयात् प्रलापः शोकाच्च भवेत् कोपाच्च वेपथुः। अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते। भूताभिषङ्गादुद्वेगो हास्यरोदनकम्पनम्। कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात् पित्तं त्रयो मलाः। भूताभिषङ्गात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः"।
विषमज्वरस्य संप्राप्तिर्यथा
"दोषोऽल्पोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः। धातुमन्यतमं प्राप्य करोति विषमज्वरम्"।
सन्ततादिज्वराणां प्रतिनियतं धातवोदूष्यास्तथा हि
"सन्ततो रसरक्तस्थः सोऽन्येद्युः पिशिताश्रितः। मेदोगतस्तृतीयेऽह्नि त्वस्थिमज्जगतः पुनः। कुर्य्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं रोगसङ्करम्। सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा। सन्तत्या योऽविसर्गी स्यात् सन्ततः स निगद्यते। अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्त्तते। अन्येद्युष्कस्त्वहोरात्र एककालं प्रवर्त्तते। तृतीयकस्तृतीयेऽह्नि चतुर्थेऽह्नि चतुर्थकः। केचिद्भूताभिषङ्गोत्थं ब्रुवते विषमज्वरम्। कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः। वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात् तृतीयकः। चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः। जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसम्भवः। विषमज्वर एवान्यश्चातुर्थकविपर्य्ययः। मध्ये अहनी ज्वरयत्यादावन्ते च मुञ्चति"।
वातबलासकलक्षणं
"नित्यं मन्दज्वरो रूक्षः शूनकस्तेन सीदति। स्तब्धाङ्गः श्लेष्मभूयिष्ठो नरो वातबलासकी"।
प्रलेपकलक्षणं यथा
"प्रलिम्पन्निव गात्राणि घर्मेण गौरवेण वा। मन्दज्वरो विलेपी च सशीतः स्यात् प्रलेपकः"।
विषमज्वरविशेषाः।
"विदग्धेऽन्नरसे देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते। तेनार्द्ध

शीतलं देहे चार्द्धस्योष्णं प्रजायते। काये दुष्टं यदा पित्तं श्लेष्मा चान्ते व्यवस्थितः। तेनोष्णत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः” अत्र मतान्तरम्। “काये श्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तञ्चान्ते व्यवस्थितम्। शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोः”।

शीतपूर्व्वोज्वरो यथा।

“त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे। तयोः प्रशान्तयोः पित्तमन्ते दाहं करोति च”।

दाहपूर्व्वो ज्वरो यथा

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतीव च। तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ कुरुतः शीतमन्ततः। द्वावेतौ दाहशीतादी ज्वरौ संसर्गजौ स्मृतौ। दाहपूर्व्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्च सः”।

वातादिज्वराणां धातुविशेषदुष्यतया रसादिगतदोषज ज्वराणां लक्षणानि

“गुरुता हृदयोत्क्लेशः सदनं छर्द्यरोचकौ। रसस्थे तु ज्वरे लिङ्गं दैन्यञ्चास्य प्रजायते” १। रक्तनिष्ठीवनं दाहो मोहश्छर्दनविभ्रमौ। प्रलापः पिड़का तृष्णा रक्तप्राप्ते ज्वरे नृणाम् २। पिण्डिकोद्वेष्टनं तृष्णा दृष्टमूत्रपुरीषता। ऊष्मान्तर्दाहविक्षेपौ ग्लानिः स्यान्मांसगे ज्वरे ३। भृशं स्वेदस्तृषा मूर्च्छा प्रलापश्छर्दिरेव च। दौर्गन्ध्यारोचकौ ग्लानिर्मेदःस्थे चासहिष्णुता ४। भेदोऽस्थ्नां कूजनं श्वासो विरेकश्छर्दिरेव च। विक्षेपणञ्च गात्राणामेतदस्थिगते ज्वरे ५। तमः प्रवेशनं हिक्का कासः शैत्यं वमिस्तथा। अन्तर्दाहो महाश्वासो मर्म्मच्छेदश्च मज्जगे ६। मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७। शेफसः स्तब्धता मोक्षः शुक्रस्य तु विशेषतः”।

ऋतुभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

“वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात्। वैकृतोऽन्यः स दुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः। वर्षासु मारुतो दुष्टः पित्तश्लेष्मान्वितो ज्वरम्। कुर्य्यात् पित्तञ्च शरदि तस्य चानुबलः कफः। तत् प्रकृत्या विसर्गाच्च तत्र नानशनाद्भयम्। कफो वसन्ते तमपि वातपित्तं भवेदनु। काले यथास्वं सर्व्वेषां प्रवृत्तिर्वृद्धिरेव वा।

अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्

“अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः। सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्च्चोविनिग्रहः। अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत्”।

बहिर्वेगज्वरलक्षणम्। सन्तापोऽभ्यधिको वाह्यस्तृष्णादीनाञ्च मार्दवम्। वहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च”।

आमज्वरलक्षणम्

“लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः। तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता। क्षुन्नाशो बहुमूत्रत्वं स्तब्धता बलवान् ज्वरः। आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्।

पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

“ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः। मलप्रवृत्तिरुत्क्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम्”।

पक्वज्वरस्य लक्षणम्

“क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमार्दवम्। दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम्”।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

“बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः”।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा।

“हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः। ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः। ज्वरक्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः। असाध्यो बलवान् यश्च केशसीमन्तकृज्ज्वरः”।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा “गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दाहेन तृष्णया। आनद्धत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्गमेन च। आरम्भाद्विषमो यस्तु यश्च वा दैर्घरात्रिकः। क्षीणस्य चातिरूक्षस्य गम्भीरोयस्य हन्ति तम्। विसंज्ञस्ताम्यते यस्तु शेते निपतितोऽपि वा। शीतार्द्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः। यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि संघातशूलवान्। वक्त्रेण चैवोच्छ्वसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम्। हिक्काश्वासतृषायुक्तं मूढ़विभ्रान्तलोचनम्। सन्ततोच्छ्वासिनं क्षीणं नरं क्षपयति ज्वरः। हतप्रभेन्द्रियक्षाममरोचकनिपीड़ितम्। गम्भीरतीक्ष्णवेगार्त्तं ज्वरितं परिवर्जयेत्”।

ज्वरस्योपद्रवा रक्षिताक्ताः यथा

“श्वासोमूर्च्छाऽरुचिश्छर्दिस्तृष्णातीसारविड्ग्रहाः। हिक्काकासोऽङ्गभेदश्च ज्वरस्योपद्रवा दश”।

ज्वरमुक्तिपूर्व्वरूपम्। “दाहः स्वेदो भ्रमस्तृष्णा कम्पविड्भेदसंज्ञिता। कूजनञ्चास्यवैगन्ध्यमाकृतिर्ज्वरमोक्षणे”। “ज्वरमुक्तलक्षणं “स्वेदो लघुत्वं शिरसः कण्डूपाकोमुखस्य च। क्षवथुश्चान्नलिप्सा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम्”। सुश्रुतगारुड़ाद्युक्ताद् विशेषज्ञापनाय पृथगुपन्यासः।

ज्वरितस्य वर्ज्यावर्ज्यानि भावप्र० उक्तानि यथा "सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निर्वाते निलये वसेत् । निर्वातमायुषो वृद्धिमारोग्यं कुरुते यतः । व्यजनस्यानिलस्तृष्णास्वेदमूर्च्छाश्रमापहः । तालवृन्तभवो वातस्त्रिदोषशमनो मतः । वंशव्यजनजः सोष्णो रक्तपित्तप्रकोपनः । चामरो वस्त्रसंभूतो मायूरो वेत्रजस्तथा । एते दोषजिता वाताः स्निग्धा हृद्याः सुपूजिताः । नवज्वरी भजेद्यत्नाद्गुरूष्णवसनावृतः । यथर्तु पक्वपानीयं पिबेत् किञ्चिन्निवारयन् । विनापि भेषजैर्व्याधिः पथ्यादेव निवर्तते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजानां शतैरपि । ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुतः "परिषेकान् प्रदेहांश्च स्नेहान् संशोधनानि च । दिवास्वप्नं व्यवायञ्च व्यायामं शिशिरं जलम् । क्रोधप्रवातभोज्यांश्च वर्जयेत्तरुणज्वरी" । परिषेकः स्नानादिः, प्रदेहोऽनुलेपनाभ्यङ्गादिः । परिषेकादिसेवने दोषमाह तत्रैव

"शोथं छर्दिं मदं मूर्च्छां भ्रमं तृष्णामरोचकम् । प्राप्नोत्युपद्रवानेतान् परिषेकादिसेवनात्" । आदिशब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते । हारीतेन प्रत्येकं सेवने फलमुक्तम् "व्यायामाज्ज्वरसंवृद्धिर्व्यवायात् स्तम्भमूर्च्छनम् । [illegible] मूर्च्छा [illegible] निद्रोऽरोचकः । गुर्वन्नभोजनात् [illegible] दो [illegible] । अतिसारः [illegible] न [illegible]" । ज्वरितमिति व्यायामादीनाम् [illegible] । चरकेणापि [illegible] "[illegible] । ज्वरमुक्तो [illegible] शुक्तं च । व्यायामं [illegible] पानानि [illegible] नि च । व्यायाममतिमैथुनं [illegible] स्नानं [illegible] वर्जयेत् । तेन ज्वरः प्रशमं [illegible] न पुनरावर्तेत् । ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह चरकः [illegible] "आमाशयस्थो हत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधापयन् । विदधाति ज्वरं दोषस्तस्माल्लङ्घनमाचरेत्" । तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् । त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत् । दोषेऽपि लङ्घनं पथ्यं मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते शोधनं [illegible] मूलान्युन्मूलनात्" । चक्रदत्तश्च "तरुणे तु ज्वरे [illegible] लङ्घनेन क्षयं नयेत् । आमदोषमतिक्रान्ता लङ्घयेत् यथाविधि । अन्यच्च "वातः पचति सप्ताहात् पित्तं तु दशभिर्दिनैः । श्लेष्मा द्वादशभिर्घस्रैः पच्यते [illegible] ।" "लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्याद्दोषानुरूपतः । त्रिरात्रमेकरात्रं वाऽहोरात्रमथ वा ज्वरे । निर्वातसेवनात् स्वेदाल्लङ्घनादुष्णवारिणः । पानादामज्वरे क्षीणे पश्चादौषधमाचरेत्" । आत्रेयेणोक्तम् "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्ज्वरमुक्ते विरेचनम् । दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च । लङ्घितश्चाप्यदोषश्चेत् यवागूपानमाचरेत् । शालिषष्टिकमुद्गानां यूषं वा शस्तमाचरेत् । पञ्चकोलेन संसिद्धां यवागूं मध्यलङ्घने । अत्यर्थं लङ्घितं दृष्ट्वा तस्य सन्तर्पणं हितम् । द्राक्षादाडिमखर्जूरपियालैः सपरूषकैः । तर्पणार्हस्य कर्त्तव्यं तर्पणं ज्वरशान्तये" । अत्र लङ्घनशब्देनानशनमुच्यते । यत आह सुश्रुतः "आनद्धाः स्तिमितैर्दोषैर्यावन्तं कालमातुरः । तावन्त्यनशनं कुर्यात्ततः संसर्गमाचरेत्" । आनद्धाः स्तिमितैर्दोषैः सम्बद्धः । संसर्गं औषधान्नादिप्रसङ्गम् । यत आह चरकः "चतुःप्रकारा संशुद्धिः पिपासातप-मारुतौ । पाचनान्युपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् । चतुःप्रकारा संशुद्धिर्वमनञ्च विरेचनम् । निरूहणं च वस्तिश्च शिरोविरेचनं तथा । शमनानुशमनं कार्यं तत्र [illegible] । अत्र लङ्घनं कर्षणमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः "शरीरलाघवकरं यद्द्रव्यं कर्म वा पुनः । तल्लङ्घनमिति प्रोक्तं बृंहणं तु पृथग्विधम्" । लङ्घनात् कर्षणादन्यत् शरीरपोषकमित्यर्थः । ननु "आनद्धाः स्तिमितैर्दोषैरित्यादि पूर्वोक्तसुश्रुतवचनात् सामान्यतो ज्वरिणा यथाऽनशनरूपं लङ्घनं क्रियते । तथा चतुःप्रकारा संशुद्धिः इत्यादि चरकवचनाद्वमनादिरूपं लङ्घनं कथं ज्वरिभिः कथं न क्रियते । [illegible] वमनादिकमवस्थाविशेषेषु क्रियते नतु सर्वत्र । तथा च सुश्रुतः "सोत्क्लेशे [illegible] देयं वमनं श्लेष्मजज्वरे । पित्तप्राये विरेचनन्तु कार्यः प्रतिपन्नाशये । सरुजे सोदावर्ते कार्यं सोदावर्ते निरूहणम् । कफाभिपन्ने शिरसि कार्यं मूर्द्धविरेचनम्" । अपिच सर्वज्वरिभिः पिपासानिग्रहो न कार्यः । यत आह हारीतः । "तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्" । अतोऽवस्थाविशेष एव पिपासानिग्रहं ज्वरिभिः [illegible] सेवनं न कार्यम् सुश्रुतेन प्रवातसेवनस्य [illegible] निषिद्धत्वात् । अतो मारुतसेवनमप्यवस्थाविशेषे एव युक्तम् । लङ्घनाम्बुयवागूभिर्यदा दोषो न पच्यते । तदा तु मुखवैरस्यतृष्णारोचकनाशनैः । ज्वरघ्नैः पाचनैर्हृद्यैः

कषायैः समुपाचरेत्” इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः। व्यायामोऽपि न कार्य्यस्तस्यातिनिषिद्धत्वात् अवस्थाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्त्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः तस्माच्चतुःप्रकारा संशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्षणपर्य्यायमिति निर्णीतम्। अनशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह “लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्धुक्षितेऽनले। विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुच्चैवास्योपजायते”। लङ्घनेन अनशनेन प्रवृद्धे दोषे क्षयनीते। यत आह “आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः”। पचतीति सन्धुक्षितेऽनले आच्छादकदोषक्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यथोक्तसंप्राप्तिसामग्रीविघटनात् विज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम्। क्षुत् बुभुक्षा च जायते इत्यर्थः। अन्यच्चाह सुश्रुतः “अनवस्थितदोषाग्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम्। ज्वरघ्नं दीपनं काङ्क्षारुचिलाघवकारणम्”। अनवस्थितदोषाग्नेः स्वस्थानादितो गतादोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः काङ्क्षा अन्नाभिलाषः, रुचिः लङ्घनेनामपाकात् खगोषादिनाशे मुखस्य यत्प्रकृतत्वं सैव रुचिः शोभा। “रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभीष्टार्थाभिलाषयोरपि” मेदिनीकारः” सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे। हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते। स्वेदे जातेऽरुचौ चापि क्षुत्पिपासासहोदये। कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि”। हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्गारशुद्धिः सधूमाम्लोद्गाराभावः। कण्ठस्य शुद्धिः कफानवलिप्तत्वम्। आस्यशुद्धिः मुखस्य प्रकृतरसत्वम्। तन्द्राक्लमे तन्द्रा च क्लमश्च तस्मिंस्तन्द्रा निद्रा क्लमोऽत्र ग्लानिः। क्षुत्पिपासासहोदये क्षुत्पिपासयोः सह युगपदुदये, अन्तरात्मनि मनसि। एतानि लक्षणानि मिलितान्येव सम्यक्कृतं लङ्घनं बोधयन्ति नतु प्रत्येकम्। हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “कफोत्क्लेशः सहृल्लासष्ठीवनं च मुहुर्मुहुः। कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्याद्धीनलङ्घने”। उपस्थितवमनत्वमिव कफोत्क्लेशः कफस्य वमनायोपस्थितिः। हृल्लासष्ठीवनं हृदयात्कफनिर्गमः। अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “पर्वभेदोऽङ्गमर्दश्च कासः शोषो मुखस्य च। क्षुत्प्रणाशोऽरुचिस्तृष्णा दौर्बल्यं श्रोत्रनेत्रयोः। मनसः संभ्रमोऽभीक्ष्णमूर्द्ध्ववातस्तमो हृदि। देहाग्निबलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्। अरतिर्बलहानिश्च लङ्घनेऽतिकृते भवेत्”। कर्णनेत्रयोः दौर्बल्यं स्वविषयग्रहणासामर्थ्यम्। मनसः संभ्रमः भ्रान्तिः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यम्। हृदि तमः अन्धकारप्रविष्टस्येवात्मानम्। बलरक्षणेन लङ्घनं कारयेदित्याह “बलाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत्। बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः”। अयमर्थः। एनं रोगिणं बलाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् कृत इति चेत्तत्राह। यदर्थमयं आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः। तत आरोग्यं बलाधिष्ठानं बलाश्रयमित्यर्थः। केषाञ्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः” “तन्न मारुतसृष्णाक्षुन्मुखशोषभ्रमान्वितैः। न कार्य्यं गुर्विणीबालवृद्धदुर्बलभीरुभिः। न क्षयाध्वश्रमक्रोधकामशोकपरिश्रमज्वरी”। ननु अनशनम् उत्वणमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्य्यं मारुतोऽत्र निरामोबोद्धव्यः। सामे मारुते लङ्घनं कार्य्यमेव यत आह तन्त्रान्तरे “अवश्यमेव कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे लङ्घनं ह्यामपाकाय न तद्वृद्ध्यै यथा कफे”। तद्वृद्ध्यै आमपाकाद्वृद्ध्यर्थम्। अत एवोक्तम् “कफपित्ते द्रुतौ धातू सहेते लङ्घनं बहु। आमक्षयादूर्द्ध्वमपि वायुर्न सहते क्षणम्”। आमस्य लक्षणमाह “आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निलाघवात्। आमसंज्ञां स लभते बहुव्याधिसमाश्रयः”। तन्त्रान्तरे तु “आममन्नरसं केचित् केचित्तु मलसञ्चयम्। प्रथमं दोषदुष्टिं वा केचिदामं प्रचक्षते। अविपक्वमसंसक्तं दुर्गन्धं बहुपिच्छिलम्। सादनं सर्वगात्राणामामइत्यामशब्दितः। तेनामेन समायुक्ताः दोषा दुष्याश्च तादृशाः। तद्वृद्ध्या आमयाश्च साम इति बुधैः स्मृताः”। तत्र सामस्य वातस्य लक्षणमाह “वायुः सामो विबन्धाग्निः सादतन्द्रान्त्रकूजनैः। वेदनाशोथनिस्तोदैः क्रमशोऽङ्गानि पीडयेत्। विचरेद्युगपच्चापि स्थानान्यपि कुपितो भृशम्। स्नेहाद्यैर्वृद्धिमायाति मेघः सूर्य्योदये निशि”। विचरेद् युगपत् वायुरामश्चैककालं विचरेत् कुपितः सामो वायुः भृशमतिशयेन स्थानान्यङ्गानीत्यर्थः। वातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह “निरामो विशदो रूक्षो निर्गन्धोऽल्पवेदनः। विपरीतगुणैः शान्तिः स्निग्धैर्जातिविशेषतः”।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह “पित्तं सामं भवेदम्लं दुर्गन्धं हरितं गुरु। अम्लिकाकण्ठहृद्दाहकरं स्यात् तथा स्थिरम्”। अम्लिका अम्लता (चुक्रोति)

शोके। पित्तस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह। "निरामं पित्तमाताम्रमत्युष्णं कटुकं सरम्। दुर्गन्धि रुचिकृद्वह्निबलवर्द्धनमीरितम्"।

अथ सामकफस्य लक्षणमाह "आलस्यतन्द्राहृदयाविशुद्धिर्दोषाप्रवृत्त्या विड्मूत्रताभिः। गुरूदरत्वारुचिप्रसेकाभिरामान्वितं व्याधिमुदाहरन्ति। आमं जयेल्लङ्घनकोष्णपेयालघ्वन्नसूपौदनतिक्तयूषैः। विरूक्षणस्वेदनपाचनैश्च संशोधनैरूर्द्ध्वमधस्तथैव। तत्र माह-नतृष्णायां लङ्घनं कार्य्यमेव च"। तथा सुखशोष-क्षमावपि निरामयोरेव विवक्षितौ सामयोस्तु तयोर्लङ्घनं कार्य्यमेव, गुर्विणीबालवृद्धादिभिरपि निरामैरेव नैव लङ्घनं कार्य्यं सामैः पुनस्तैरपि लङ्घनं कार्य्यमेव। "क्षये धातुक्षये राजयक्ष्मणि च वातजे ज्वरे लङ्घनं न कार्य्यम्। ज्वरी लङ्घनेऽपि जलं पिबेदित्याह सुश्रुतः। "तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान्विमुञ्चति। अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वर्जयेत्"। हारीतेनोक्तम् "तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यःप्राणविनाशिनी। तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम्"। अवश्यं पेयमपि जलं ज्वरी किञ्चिद्वारयन् पिबेत्। यत आह सुश्रुत एव। "जीवनं जीविनं जीवो जगत्सर्वं तु तन्मयम्। अतोऽत्यन्तनिषेधेन न क्वचिद्वारि वारयेत्"। जीवनं जलं क्वचिद्वारयेदेव तथा च, "ज्वरे नेत्रामये कुष्ठे मन्देऽग्नावुदरे तथा। अरोचके प्रतिश्याये प्रसेके श्वयथौ क्षये। व्रणे च मधुमेहे च पानीयं मन्दमाचरेत्"। मन्दमसेके अल्पं पिबेत् मन्दमाचरेत् पिबेत्। यत आह "अतियोगेन सलिलं तृष्यतोऽपि प्रयोजितम्। प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः"। तत्र जलं नवज्वरी शीतलं न पिबेदित्याह सुश्रुतः "नवज्वरे प्रतिश्याये पार्श्वशूले गलग्रहे। सद्यःशुद्धौ तथाऽऽध्माने व्याधौ वातकफोद्भवे। अरुचिग्रहणीगुल्मश्वासकासेषु विद्रधौ। हिक्कायां स्नेहपाने च शीतं वारि विवर्जयेत्"। अन्यच्च वर्ज्यमाह स एव "सेव्यमानेन शीतेन ज्वरस्तोयेन वर्द्धते"। अत्र शीतं जलं अक्वथितं निषिद्धम्। तथा सति क्वथितमायातम्। तत्र क्वथितस्य विधिर्गुणश्च "क्वाथ्यमानं तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं च यत्। तत्तोयं क्वथितं श्रेयं दोषघ्नं पाचनं लघु"। शनैः क्वथितस्य विधानमाह सुश्रुतः "वातश्लेष्मज्वरार्त्ताय हितमुष्णाम्बु तृष्यते। दीपनं स्यात्तु कफजे वातम्नि-वानुलोमनम्। तद्धि मार्दवकृद्दोषस्रोतसां शीतमन्यथा"। वाग्भटश्च "तृष्णायां प्राप्तमुष्णाम्बु पिबेद्वातकफज्वरे। तत्कफं विलयं नीत्वा तृष्णामाशु निवर्त्तयेत्। उदीर्य्य चाग्निं स्रोतांसि मृदूकृत्य विशोधयेत्। वातपित्तकफस्वेदमलमूत्राणि सारयेत्"। उष्णोदकस्य लक्षणं गुणाश्च "क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं तथा। अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते। ज्वरकासकफश्वासपित्तवातामभेदसाम्। नाशनं पाचनञ्चैव पथ्यमुष्णोदकं सदा"।

ऋतुभेदे जलस्य पाकभेदः। "त्रिपादशेषं सलिलं ग्रीष्मे शरदि शस्यते"। "अन्ये तु निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम्। हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः। शिशिरे च वसन्ते च हिमे चार्द्धावशोषितम्। अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते।"

ज्वरविषये कश्चिद्व्यावर्त्तिभेदः चक्रदत्त उक्तो यथा

"ज्वरितं ज्वरमुक्तं वा दिनान्ते भोजयेल्लघु। श्लेष्मक्षये विवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा। गुर्वभिष्यन्दिकाले च ज्वरी नाद्यात् कथञ्चन। न हि तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय वा। लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः। पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे। आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः। मध्यं द्वादशरात्रन्तु पुराणमत उत्तरम्। पाचनीयं शमनीयं कषायं पाययेत्तु तम्। ज्वरितं षडहेऽतीते लघ्वन्नं प्रतिभोजयेत्। सप्ताहात् परतोऽस्तब्धे सामे स्यात् पाचनं ज्वरे। निरामे शमनं स्तब्धे सामे नौषधमाचरेत्। लालाप्रसेको हृल्लासहृदयाशुद्ध्यरोचकाः। तन्द्रालस्याविपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता। क्षुन्नाशो बहुमूत्रं च स्तब्धता बलवान् ज्वरः। आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात् तत्र भेषजम्। भेषजं ह्यामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम्। मृदौ ज्वरे लघौ देहे प्रचलेषु मलेषु च। पक्वं दोषं विजानीयाज्ज्वरे देयं तदौषधम्"।

तेन ज्वरो नानाविधः ऐकाहिकादिः नवज्वरः जीर्णज्वरः विषमज्वरादिश्च उक्तवाक्येभ्योऽवसेयः।

नक्षत्रभेदे ज्वरोत्पत्तौ मृत्युतद्भोगकालभेदाः मुहूर्त्तचि॰ पी॰ धा॰ उक्ता यथा

"स्वातीन्द्रपूर्वाशिवसार्पभे मृतिर्ज्वरेऽन्त्यमैत्रे स्थिरता भवेद्रुजः। याम्यश्रवोवारुणतक्षभे शिवाबला हि पक्षो द्वयधिपार्कधावबे। मूलाग्निदास्रे नव पित्र्यभे नखा बुध्न्या-

वैश्वेज्यादितिधातृभे नगाः" मासोऽश्विन्येऽथ यमाहि मूलभे मिश्रे शपित्र्ये फणिदंशने मृतिः । सु० चि०

"स्वातीन्द्र । इन्द्रो ज्येष्ठा पूर्वास्त्रयः शिव आर्द्रा सार्पभम् अश्लेषा । एषु भेषु ज्वरे पुंसः स्त्रियो वा ज्वरोत्पत्तौ मृतिरेव स्यात् उक्तञ्च वशिष्ठेन" "पूर्वात्रयस्वातिभुजङ्गरौद्रसुरेश्वरर्क्षेषु च यस्य रोगः । स्याद्रक्षितं देवचिकित्सकोऽपि चिताश्रयस्तः खलु रोगिणं तम्" देवचिकित्सको देववैद्यो धन्वन्तरिः । अथान्त्यमैत्रे रेवत्यनुराधयोर्ज्वरोत्पत्तौ दशौ रोगस्य स्थिरता भवेत् बहुकालेन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादिनक्षत्रचतुष्के विंशः एकादश सप्तादिवसाः रोगस्थैर्यं स्यात्तदनन्तरं रोगमुक्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इन्द्राधिपं विशाखा अर्कौ हस्तः वासवं धनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु पक्षः पञ्चदश दिवसा रोगस्थैर्यस्य । मूलाग्निदास्रे मूलकृत्तिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसाः पित्र्यभे मघायां नखा विंशतिर्दिवसाः नामैकदेशे नामग्रहणमिति न्यायेन बुध्न्योऽहिर्बुध्न्य उत्तराभाद्रपदा अर्यमोत्तराफाल्गुनी । ईज्यादितिधातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु भेषु नगाः सप्त दिवसाः । श्रवणेन्द्रे मृगोत्तराषाढयोर्द्वयोः मासस्त्रिंशद्दिनानि रोगस्थैर्यं ततो रोगनिवृत्तिः यदाह "तच्छ्रात् स्फुटं प्राप्नोति मित्रपौष्णे धिष्ण्ये च मासान्त्यशिविश्वधिष्ण्ये । रोगस्य मुक्तिः पितृदेवधिष्ण्ये वासरैर्भवेद्विंशतिभिश्च नूनम्" प्राप्नोति जीवतीत्यर्थः । "पक्षाद्विमुक्तो शक्रेषु भेषु मूलाश्विनाग्निविततये नवाह्नात् । तोयेशचित्रान्तकविष्णुभेषु नैरुज्यमेकादशभिर्दिनैश्च । पुष्ये त्वहिर्बुध्न्य पुनर्वसौ च भग्यार्यमर्क्षेषु च सप्तरात्रात् ।

अत शीघ्रं रोगविमुक्तये संक्षिप्ता शान्तिरप्यभिहिता वशिष्ठेन "कृष्णेशरूपं कनकेन कृत्वा तल्लिङ्गमन्त्रैश्च सुगन्धिपुष्पैः । वस्त्राक्षतैर्गुग्गुलुधूपदीपनैवेद्यताम्बूलफलैश्च सम्यक् । पूजां च कृत्वामयनाशनाय द्विजाय दद्यादतुलं शिवाय" आमयो रोगः । अतुलमपरिमितद्रव्यम् प्रत्येकमपनक्षत्राणि विस्तरा नक्षत्रशान्त्यध्याये वशिष्ठेनोक्ता सा तत एव समवधार्या" ।

भैषज्यर० अन्यथा तद्भोगकाल उक्तो यथा

"कृत्तिकायां यदा व्याधिरुत्पन्नो भवति स्वयम् । नवरात्रं भवेत् पीड़ा त्रिरात्रं रोहिणीषु च । मृगशीर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां मुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रेण मोक्षनम् । नवरात्रं तथाऽश्लेषे श्मशानान्तं मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गुन्यामुत्तरासु त्रिपक्षकम् । हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्धमासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः । मित्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूलेन जायते मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपक्षकम् । उत्तरे दिनविंशत्या द्वौ मासौ श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासो वारुणे च दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि ! जनविंशतिवासरान् । त्रिपक्षमाहिर्बुध्न्ये च रेवत्यां दशरात्रकम् । अहोरात्रं तथाश्विन्यां भरण्यान्तु गतायुषः । एवं क्रमेण जानीयान्नक्षत्रेषु यथोचितम्" ।

रोगिणस्ताराशुद्ध्यशुद्धिभ्यां भोगकालभेदव्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रवारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ सु० चि मृत्युरुक्तो यथा ।

"रौद्राहिशाक्राम्बुपयाम्यपूर्वाद्विदैवतस्वातिषु पापवारे । रिक्ताहरिस्कन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः" सु० चि० ।

"रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौमशनयः रिक्ताः प्रसिद्धाः हरिर्द्वादशी स्कन्ददिनं षष्ठी एतास्तिथयः एवंविधे विशिष्टयोगे यस्य रोगोत्पत्तिर्भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं मृत्युर्भवेत् । उक्तं च दैवज्ञमनोहरे "उरगवरुणरुद्रावासवेन्द्रास्त्रिपूर्वायमदहनविशाखाः पापवारेण युक्ताः । तिथिषु नवमिषष्ठीद्वादशी वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिणां कालहेतुः" इति चतुर्थीग्रहणं चतुर्दश्युपलक्षकं मत्वा मूले रिक्ताग्रहणं कृतम् अतएवाह वशिष्ठः "अश्लेषाद्रीत्रिपूर्वायमवरुणमरुच्छक्रतारानलाः स्युर्द्वादशां स्कन्दरिक्तातिथिषु च रविजाकारवारेषु येषाम् । रोगः संजायते ते यमपुरमचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्यष्टाख्यबन्धुव्ययभवनगते मृत्युलग्ने च राशावित" पी० धा० ।

अस्य प्रतिप्रसवः "यद्यत्र चन्द्रस्तस्यैव गोचरे चाशुभप्रदः । तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासंसिक्तदेहिन" । इति दीपिकाटीकाधृतवाक्यम् ।

२ज्वराधिष्ठातृदेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन युद्धादिकथा हरिवं० १८१ अ०

"भज्यमानेष्वनीकेषु त्रातुकामः समभ्ययात् । ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः । भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः । नदन्मेघसहस्रस्य तुल्यो निर्घातनिस्वनः । निश्वसन् जृम्भमाणश्च निद्रान्वितततुर्भृ-

गम् । नेत्राभ्यामाकुलं वक्त्रं मुहुः कुर्वन् भ्रमन्मुहुः । संहृष्टरोमा ग्लानाक्षः क्षिप्तचित्त इव श्वसन् । हलायुधमभिक्रुद्धः साक्षेपमिदमब्रवीत्” । तेन बलरामस्याभिभवे ततस्तस्य कृष्णेन सह युद्धे पराजयकथा १८२ अ०

“एत इत्यभिविज्ञाय ज्वरं शत्रुनिसूदनः । कृष्णो भुजबलात्तत्तु चिक्षेपाथ महीतले । हन्यमानस्तु बाहुभ्यां कृष्णदेहं विवेश सः । असक्तो विग्रहे तस्य कृष्णस्याप्रतिमौजसः । स ह्याविष्टस्तदा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा । कृष्णः स्खलन्निव मुहुः क्षितौ गाढं व्यवर्त्तत । जृम्भते क्षवते चैव स्खलते च पुनः पुनः । रोमाञ्चोत्थितगात्रस्तु निद्रया चाभिभूयते । ततः स्थैर्यं समालम्ब्य कृष्णः परपुरञ्जयः । विकुर्वाणो महायोगी जृम्भमाणः पुनः पुनः । ज्वराभिभूतमात्मानं विज्ञाय पुरुषोत्तमः । सोऽसृजज्ज्वरमन्यं तु पूर्वज्वरविनाशनम् । घोरं वैष्णवमत्युग्रं सर्वप्राणिभयङ्करम् । स सृष्टमात्रस्तेजस्वी बलवान् भीमविक्रमः । कृष्णज्वरो ज्वरं पूर्वं गृहीत्वा स्वेन तेजसा । कृष्णाय हृष्टः प्रायच्छत् जग्राह ततो हरिः । ततस्तं परमक्रुद्धो वासुदेवो महाबलः । स्वगात्रात् स्वज्वरेणैव निरक्रामयत् वीर्य्यवान् । आविध्य भूतले चैनं शतधा कर्त्तुमुद्यतः । व्याक्रोशयज्ज्वरस्तत्र भोः परित्रातुमर्हसि । आविध्यमाने तस्मिंस्तु कृष्णेनामिततेजसा । अशरीरा ततो वाणी तस्यत्राणान्तरीक्षगा । कृष्ण ! कृष्ण ! महाबाहो ! यदूनां नन्दिवर्द्धन ! । मा वधीर्ज्वरमेतं तु रक्षणीयस्त्वयाऽनघ ! । इत्येवमुक्ते वचने तं मुमोच हरिः स्वयम् । भूतभव्यभविष्यस्य जगतः परमो गुरुः । कृष्णस्य पादयोर्मूर्द्ध्ना शरणं स गतो ज्वरः । प्रणम्य च हृषीकेशं ज्वरो वाक्यमथाब्रवीत् । शृणुष्व मम गोविन्द ! विज्ञाप्यं यदुनन्दन ! । यो मे मनोरथो देव ! तं त्वं कुरु महाभुज ! । अहमेको ज्वरस्तात ! नान्यो लोके ज्वरो भवेत् । त्वत्प्रसादाद्धि देवेश ! वरमेतं वृणोम्यहम् । देव उवाच । एवमस्तु भद्रं ते यथा त्वं ज्वर ! काङ्क्षसे । वरार्थिनां वरो देयो भवांश्च शरणागतः । एक एव ज्वरो लोके भवानस्तु यथा पुरा । योऽयं मया ज्वरः सृष्टो मय्येवैष प्रलीयताम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्ते तु वचने ज्वरं प्रति महायशाः । कृष्णः प्रहरतां श्रेष्ठः पुनर्वाक्यमुवाच ह । कृष्ण उवाच । शृणुष्व ज्वर ! सन्देशं यथा लोके चरिष्यसि । सर्वजातिषु विन्यस्तस्तथा स्थावरजङ्गमे । त्रिधा विभज्य चात्मानं मत्प्रियं यदि काङ्क्षसे । चतुष्पदान् भजैकेन द्वितीयेन च स्थावरान् । तृतीयो यश्च ते भागो मानुषेषूपपत्स्यते । त्रिधाभूतं वपुः कृत्वा पक्षिषु त्वं भव ज्वर ! । चतुर्थो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते ध्रुवम् । एकान्तरश्चतुर्भागः खोरकश्च चतुर्थकः । मानुषेष्वेकपादेन वस त्वं प्रविभज्य वै । जातिष्वथावशेषेषु निवस त्वं शृणुष्व मे । वृक्षेषु कोटरूपेण तथा सङ्कोचपत्रकः । पाण्डुपत्रश्च विख्यातः फलेष्वातुर्य्यमेव च । पद्मिनीषु हिमं भूत्वा पृथिव्यामपि चोषरः । अपान्तु नीलिकां भूयाः शिखोद्भेदश्च बर्हिणाम् । गैरिकः पर्वतेष्वेव मत्प्रसादाद्भविष्यसि । गोष्वपस्मारको भूत्वा खोरकश्च भविष्यसि । एवं विविधरूपेण भविष्यसि महीतले । दर्शनात् स्पर्शनाच्चैव प्राणिनां वधमेष्यसि । ऋते देवमनुष्यांश्च नान्यस्त्वां विषहिष्यते” ।

ज्वराश्च नानादेवसृष्टा यथोक्तं हरिवं० १६८अ० “पितामहसमुद्भूता रौद्रा रुद्राङ्गसम्भवाः । कुमारस्कन्दजाश्चैव ज्वरा वै वैष्णवादयः” “स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोऽम्भसा परिषिञ्चति” माघः।

ज्वरकालकेतुरस पु० ज्वरस्य कालकेतुरिव कर्म्म० ।

“रसं विषं गन्धकताम्रकञ्च मनःशिलाकृष्णरतालकञ्च । विमर्द्य वज्रीपयसा समांशं गजाह्वयं तत्र पुटं विदध्यात् । द्विगुञ्जमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्त्यष्टविधं महोग्रम् । पुरा भवान्यै कथितो भवेन नृणां हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरकुञ्जरपारीन्द्ररस पु० ज्वर एव कुञ्जरस्तस्य पारीन्द्रः सिंह इव हिंसकत्वात् तादृशो रसः । भैषज्यर० उक्ते ज्वरनाशके औषधभेदे । तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा

“मूर्च्छितं रसकर्षैकं तदर्द्धं जारिताभ्रकम् । तारं ताम्रञ्च रसजं रसकं तालकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं लौहं गिरिजं गैरिकं शिला । गन्धकं हेमसारञ्च पलार्द्धञ्च पृथक् पृथक् । क्षीराशी सुरवल्ली च शोथघ्नी गणिकारिका । झाटामला जयोतृष्णिका च सतिक्ता सुदर्शना । अग्निजिह्वा पूतितैला शूर्पपर्णी प्रसारिणी । प्रत्येकस्वरसं दत्त्वा मर्द्दयेत् त्रिदिनावधि । भक्षयेत् पर्णखण्डेन चतुर्गुञ्जाप्रमाणतः । महाग्निकारको रोगसङ्करघ्नः प्रयोगराट् । सततं सन्ततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्वान् निहन्त्याशु भास्करस्तिमिरं तथा । कासं श्वासं प्रमेहञ्च शोथं पाण्डुकामलाम् । ग्रहणीं क्षयरोगञ्च सर्वोपद्रवसंयुतम् । ज्वरकुञ्जरपारीन्द्रः प्रथितः पृथिवीतले”

ज्वरकेशरिन् पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य केशरीव हन्तृत्वात्। "शुद्धसूतं विषं व्योषं गन्धं त्रिफलमेव च। जयपालसमं कृत्वा भृङ्गतोयेन मर्द्दयेत्। गुञ्जामात्रा वटी कार्य्या बालानां सर्षपाकृतिः। सितया च समं पीता पित्तज्वरविनाशिनी। मरिचेन प्रयुक्ता सा सन्निपातज्वरापहा। पिप्पलीजीरकाभ्याञ्च दाहज्वरविनाशिनी। ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशनः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरघ्न पु० ज्वरं हन्ति हन—अमनुष्य कर्त्तरि टक्। १गुडूच्याम्, २वास्तूके ३ज्वरनाशके त्रि०शब्दार्थ०। ४मञ्जिष्ठायां स्त्री ङीप्। राजनि०।

ज्वरधूमकेतुरस पु० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरिव दाहकत्वात् कर्म०। "भवेत् समं सूतसमुद्रफेनं हिङ्गूलगन्धं परिमर्द्य यत्नात्। नवज्वरे वल्लमितं त्रिवासमार्द्राम्बुनाऽयं ज्वरधूमकेतुः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरनागमयूरचूर्ण न० ज्वर एव नागः सर्पस्तस्य मयूर इव हिंसकत्वात् कर्म०।

"लौहाभ्रटङ्कनं ताम्रं तालकं वङ्गमेव च। शुद्धसूतं गन्धकञ्च शिग्रुबीजं फलत्रिकम्। चन्द्रनातिविषा पाठा वचा च रजनीद्वयम्। उशीरं चित्रकं देवकाष्ठञ्च सपटोलकम्। जीवकर्षभकाजाजयस्तालीशं वंशलोचना। कण्टकारीफलं मूलं शटीपत्रं कटुत्रयम्। गुडूची सत्वधन्याकं कटुका क्षेत्रपर्पटी। मुस्तकं बालकं विल्वं यष्टीमधुसमं समम्। भागाच्चतुर्गुणं देयं कृष्णजीरस्य चूर्णकम्। तत्समं तालपुष्पञ्च चूर्णं दण्डोत्पलाभवम्। कैरातं तत्समं देयं तत्समं चपलाभवम्। एतच्चूर्णं समाख्यातं ज्वरनागमयूरकम्। प्रतिकर्षमितं खाद्यं युक्त्या वा रुचिवर्द्धनम्। सन्ततादिज्वरं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः। चयोद्भवञ्च धातुस्थं कामशोकोद्भवं ज्वरम्। भूतावेशज्वरञ्चैवमभिचारसमुद्भवम्। दाहशीतज्वरं घोरं चातुर्थ्यादिविपर्य्ययम्। जीर्णञ्च विषमं सर्वं प्लीहानमुदरं तथा। कामलां पाण्डुरोगञ्च शोथं हन्ति न संशयः। भ्रमं तृष्णाञ्च कासञ्च शूलानाहौ क्षयं तथा। यकृतं गुल्मशूलञ्च ह्यामवातं निहन्ति च। त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वानां शूलनाशनम्। अनुपानं शीतजलं न देयमुष्णवारिणा" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे

ज्वरबलि पु० ज्वरशान्त्यै देयो बलिः शाक०। भैषज्यर० उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तत्प्रकारो यथा

"ज्वरामयघ्नस्तीतस्य सद्भिर्भिनवभिः कृतम्। तण्डुलै रोदनं तेन कुर्य्यात् पुत्तलकं शुभम्। तं हरिद्रावलिप्ताङ्गं चतुःपीतध्वजान्वितम्। हरिद्रारसपूर्णाभिः पुटिकाभिश्चतसृभिः। मण्डितं गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य्य विसर्जयेत्। एवं दिनत्रयं कुर्य्यात् ज्वररोगोपशान्तये" (ओदनेन पुत्तलं निर्म्माय वीरणचाचिकायां संस्थाप्य हरिद्राभिरवलिप्य चतुःपीतपताकाभिरलङ्कृत्य गन्धपुष्पाद्यैरवकीर्य्य हरिद्रारसपूर्णाश्चतस्रः पुटिकाश्चतुःकोणे संस्थाप्याः)। पुटिका अश्वत्थपत्ररचितठोङ्गा। अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्यः।

ज्वरभैरवचूर्ण न० ज्वरस्य भैरव इव विनाशकत्वात् कर्म०। "नागरं त्रायमाणा च पिचुमर्द्दो दुरालभा। पथ्या मुस्तं वचा दारु व्याघ्री शृङ्गी शतावरी। पर्पटं पिप्पलीमूलं विशाला पुष्करं शटी। मूर्वा कृष्णा हरिद्रे द्वे लोध्रचन्दनमुत्पलकम्। कुटजस्य फलं वल्कं यष्टीमधुकचित्रकम्। शोभाञ्जनं बला चातिविषा च कटुरोहिणी। मयूरी पद्मकाष्ठञ्च यमानी शालपर्णिका। मरिचं चामृता विल्वं वालं पद्मस्य पर्पटी। तेजपत्रं त्वचं धात्री पृश्निपर्णी पटोलकम्। गन्धकं पारदं लौहमभ्रकञ्च मनःशिला। एतेषां समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत्। तदर्द्धं प्रक्षिपेत्तत्र चूर्णं भूनिम्बसम्भवम्। मात्रामस्य प्रयुञ्जीत दृष्ट्वा दोषबलाबलम्। चूर्णं भैरवसंज्ञन्तु ज्वरान् हन्ति न संशयः। पृथग्दोषांश्च विविधान् समस्तान् विषमज्वरान्। द्वन्द्वजान् सन्निपातोत्थान् मानसानपि नाशयेत्। प्राकृतं वैकृतञ्चैव सौम्यं तीक्ष्णमथापि वा। अन्तर्गतं बहिःस्थञ्च निरामं साममेव च। ज्वरमष्टविधं हन्ति साध्यासाध्यं न संशयः। नानादेशोद्भवञ्चैव वारिदोषभवं तथा। विरुद्धभेषजभवं ज्वरमाशु व्यपोहति। अग्निमान्द्यं यकृत् प्लीहा पाण्डुरोगमरोचकम्। उदरामयान्तवृद्धिञ्च रक्तपित्तं त्वगामयम्। श्वयथुञ्च शिरःशूलं वातामयरुजां जयेत्। ज्वरभैरवसंज्ञन्तु भैरवेण कृतं शुभम्" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरभैरवरस पु० ज्वरे भैरव इव नाशकत्वात् कर्म०। "त्रिकटु त्रिफला टङ्कविषगन्धकपारदम्। जैपालञ्च समं मर्द्यं द्रोणपुष्पीरसैर्दिनम्। ताम्बूलेन समं खादेद्द्विगुञ्जामितां वटीम्। मद्गयूषं शिखरिणी पथ्यं देयं प्रयत्नतः। नवज्वरं त्रिदोषोत्थं जीर्णञ्च विषमज्वरम्। दिनैकेन निहन्त्याशु रसोऽयं ज्वरभैरवः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरमातङ्गकेशरिरस पु० ज्वर एव मातङ्गो गजस्तत्र केशरीव कर्म्म० ।

"पारदं गन्धकं चैव हरितालं समाक्षिकम् । कटुत्रयं तथा पथ्या क्षारौ द्वौ सैन्धवं तथा । निम्बस्य विषमुष्टेश्च वीजं चित्रकमेव च । एषां माषमितं भागं प्रत्येकं प्रति सुसंस्कृतम् । द्विमाषं कानकफलं विषस्यापि द्विमाषिकम् । निर्गुण्डीस्वरसेनैव शोषयेत्तत् प्रयत्नतः । माषरक्तिप्रमाणेन वटी कार्य्या सुशोभना । सर्वज्वरहरी चैषा भेदिनी दोषनाशिनी । आमाजीर्णप्रशमनी कामला पाण्डुरोगहा । वह्निदीप्तिकरी चैषा जठरामयनाशिनी । उष्णोदकानुपानेन दातव्या हितकारिणी । भाषितो लोकनाथेन ज्वरमातङ्गकेशरी" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरमृगारिरस पु० ज्वरो मृग इवासुरभेदस्तस्यारिः कर्म्म० ।

"शुद्धसूतं शुद्धगन्धं विषञ्च दरदं पृथक् । कर्षप्रमाणं कर्षार्द्धं लवङ्गं मरिचं पलम् । शुद्धं कनकवीजञ्च पलद्वयमितं तथा । त्रिवृता कर्षमेकञ्च भावयेद्दन्तिकाद्रवैः । सप्तधा च ततः कार्य्या गुडीगुञ्जामिता शुभा । ज्वरमृगारिनामायं रसोज्वरकुलान्तकः । अत्यन्ताजीर्णदोषे च ज्वरे विष्टम्भसंयुते । सर्वाङ्गग्रहणीगुल्मे चामवातेऽस्त्रपित्तके । कासश्वासे यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वसम्भवे । दण्डकां सन्धिमज्जस्थे वाते शोथे च दुस्तरे । यकृत प्लीहरोगे च वातरोगे चिरोत्थिते । अष्टादश कुष्ठरोगे सिद्धो गुरुविनिर्म्मितः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरशूलहररस पु० ज्वरस्य शूलं वेदनां हरति हृ—अच कर्म० ।

"रसगन्धकयोः कृत्वा कज्जलीं भाण्डमध्यगाम् । तस्याधोवदनां ताम्रपात्रीं संरुध्य शोषयेत् । पादाङ्गुष्ठप्रमाणेन वह्निना ज्वालेन तां दहेत् । यामद्वयं ततस्तत्स्थं रसपात्रं समाहरेत् । चूर्णयेद्रक्तियुगलं तृतीयं वा विचक्षणः । ताम्बूलीदलयोगेन दद्यात् सर्वज्वरेष्वसुम् । क्षीरभैरवसंज्ञिप्रवक्ताय ज्वरिणो हितम् । स्वेदोद्गमो भवत्येव देहि ! सर्वेषु पाप्मसु । चातुर्थकादीन् विषमान् नवमासागामिनं ज्वरम् । साधारणं सन्निपातं जयत्येव न संशयः । ज्वरशूलहरो नाम रसोऽयं समुदाहृतः" भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरसिंहरस पु० ज्वरस्य तद्रूपगजस्य सिंह इव हन्तृत्वात् कर्म० । भैषज्यरत्नावल्युक्ते औषधभेदे । तल्लक्षणं यथा "पारदं गन्धकं तालं भल्लातकमथैव च । वज्रीक्षीरसमायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् । मृत्तिकाभाजने स्थाप्यं मुद्रितव्यं विचक्षणैः । अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र प्रहरद्वयसंख्यया । शीतलं खलयेत्तत्र भावना च प्रदीयते । भृङ्गराजरसैस्तत्र गण्डदूर्वाभवै रसैः । चित्रकस्य रसेनापि भावना दीयते पुनः । पश्चात्तच्चूर्णयेद् यत्नात् कूपिकायाञ्च धारयेत् । ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे पुनः । माषैकञ्च रसं देयं तत्क्षणान्नाशयेज्ज्वरम् । ज्वरशान्तेः परं पथ्यं देयं तक्रौदनः पयः । ज्वरसिंहरसो नाम सर्वज्वरविनाशनः" ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति हन्—तृच् । ज्वरनाशके स्त्रियां ङीप् । सा च २मञ्जिष्ठायां राजनि० । [हारा० ।

ज्वराग्नि पु० ज्वरः अग्निरिव सन्तापकत्वात् । व्याधिमन्थौ

ज्वराङ्कुशरस पु० ज्वरस्य गजरूपस्य अङ्कुश इव प्रतिरोधकत्वात् कर्म्म० । भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे स च नानाविधो यथा

"शुद्धं सूतं विषं गन्धं धूर्त्तवीजं त्रिभिः समम् । चतुर्णां द्विगुणं व्योषं चूर्णं गुञ्जाद्वयं हितम् । जम्बीरस्य च मज्जाभिरार्द्रकस्य रसैर्युतम् । ज्वराङ्कुशो रसो नाम्ना ज्वरान् सर्वान् निहन्ति वै । (व्योषं मिलित्वा द्विगुणम् ।) (अयं भेदि ज्वराङ्कुशो नाम्ना ख्यातः ।) अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा "रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्धतुल्यञ्च टङ्कनम् । रसतुल्यं विषं योज्यं मरिचं पञ्चधा विषात् । कट्फलं दन्तिवीजञ्च प्रत्येकं मरिचोन्मितम् । ज्वराङ्कुशो रसो ह्येष चूर्णयेदतिचिक्कणम् । माषैकेन निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं त्रिदोषजम्" । अस्यानुरूपमात्रां शर्करादीनां निपीय गिलित्वा किञ्चिज्जलं पिवेत् । अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

"ताम्रकाद् द्विगुणं तालं मर्दयेत् सुषवीद्रवैः । प्रपुटेद् भूधरे शीते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् । प्रपुटेत् भूधरे पश्चात् यवगुञ्जामितं भवेत् । आर्द्रकस्य रसेनैव सर्वज्वरनिकृन्तनः । ऐकाहिकम् द्व्याहिकञ्च त्र्याहिकं चातुराह्निकम् । विषमञ्चापि शीताद्यं ज्वरं हन्ति ज्वराङ्कुशः" अन्यविधोऽपि तत्रैव "शुद्धसूतं तथा गन्धं कर्षमानं नयेद् बुधः । महौषधं टङ्कनञ्च हरितालं तथा विषम् । रसार्द्धं मर्दयेत् खल्ले भृङ्गराजरसेन तु । त्रिदिनं भावनां दत्त्वा चतुर्द्धे वटिकां ततः । कुर्य्याच्चणकमात्राञ्च पिप्पलीमधुसंयुताम् । एष ज्वराङ्कुशो नाम विषम-

ज्वरनाशनः'' अश्वगन्धादीनां चतुर्णां प्रत्येकं रसार्द्धम्। अन्यविधोऽपि "मरिचं टङ्कनं शङ्खचूर्णं पारदगन्धकम्। शोधितं ब्रह्मपुत्रस्य भागमेकं विनिःक्षिपेत्। गुञ्जामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदलैः सह। ज्वराङ्कुशो रसोह्येष ज्वरमष्टविधं जयेत्'' अन्यविधोऽपि "त्रिभागतालेन हतस्य ताम्रं रसस्य गन्धस्य समीनमायुः। विषं समं तद्द्विगुणस्य ताम्रं त्रिसप्तवारस्य दिवाकरातपे। संमर्द्य निम्बुस्वरसेन चूर्णं गुञ्जाप्रमाणं सितया समेतम्। ज्वराङ्कुशोऽयं विविधप्रभावो ज्वरं निहन्त्यष्टविधं समग्रम्'' मीनमायुः मत्स्यपित्तम्। [राजनि०।

ज्वराङ्गी स्त्री ज्वरस्याङ्गबाधनमङ्गमस्याः ङीष्। भद्रदन्तिकायां

ज्वरातिसार पु०। ज्वरयुक्तोऽतिसारः। ज्वरयुक्ते अतिसाररोगे तत्स्वरूपादि भैषज्यर०उक्तो यथा। "पित्तज्वरे पित्तभवोऽतिसारस्तथातिसारे यदि वा ज्वरः स्यात्। दोषस्य दुष्यस्य समानभावाज्ज्वरातिसारः कथितो भिषग्भिः''। "ज्वरातिसारयोरुक्तमन्योन्यं भेषजं पृथक्। न तन्मिलितयोः कुर्यादन्योन्यं वर्द्धयेद् यतः। प्रायोज्वरहरं भेदि, स्तम्भनन्त्वतिसारनुत्। अतोऽन्योन्यविरुद्धत्वाद् वर्द्धनं तत्परस्परम्। ज्वरातिसारिणामादौ कुर्यात् लङ्घनपाचने। प्रायस्तायःसमत्वञ्च विना न भवतो यतः। ज्वरातिसारे पेयादिक्रमः स्याल्लङ्घिते हितः। ज्वरातिसारी पेयां वा पिबेत् साम्लां शृतां नरः''।

ज्वरान्तक पु० ज्वरस्यान्तक इव ज्वरमन्तयति वा अन्तिण्वुल् वा टृ तं०कर्म०। आरग्वधे नेपालनिम्बे (चिराता) राजनि०। ज्वरान्तकरसः।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरस्यान्तकः कर्म०।

"भास्करोगन्धकः सर्जो देवी विड्ङ्गतीक्ष्णकम्। शोणितं गगनञ्चैव पुष्करञ्च महेश्वरम्। भूनिम्बादिगणैर्भाव्यं मधुना गुटिका दृढा। चातुर्थकं तृतीयञ्च ज्वरं सन्ततकं तथा। आमज्वरं भूतकृतं सर्वज्वरमपोहति'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे। अत्र सर्जोरसः, देवी सौराष्ट्रमृत्तिका, विड्ङ्गं स्वर्णमाक्षिकं, पुष्करं रसाञ्जनं, महेश्वरं सुवर्णम् अन्यत् सुगमम्। ताम्रादीनां समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत्। भूनिम्बाद्यष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्टं क्वाथं कृत्वा दिनत्रयं विभाव्य विशोष्य मधुना विमर्द्य अनुरूपं लिहेत्''

ज्वरापहा स्त्री०ज्वरमपहन्ति अप+हन–ड टृ तं०। (बेलशुँठ)

१विल्वशलाटुम्, २विल्वपत्रञ्च। ३ज्वरनाशके त्रि०। शब्दच०।

ज्वरारिअभ्र पु० ज्वरस्यारिः कर्म०।

"अभ्रं ताम्रं रसं गन्धं विषञ्चेति समं समम्। द्विगुणं धूर्त्तवीजञ्च व्योषं पञ्चगुणं मतम्। जलेन वटिकां कुर्यात् यथा दोषानुसारतः। अभ्रं ज्वरारिनामेदं सर्वज्वरविनाशनम्। वातिकान् पैत्तिकांश्चैव श्लैष्मिकान् सान्निपातिकान्। विषमाख्यान् द्वन्द्वजांश्च धातुस्थान् विषमज्वरान्। नाशयेन्नात्र सन्देहो वृक्षमिन्द्राशनिर्यथा। प्लीहानं यकृतं गुल्ममग्निमान्द्यं सशोथकम्। कासं श्वासं तृषां कम्पं दाहं शीतं वमिं भ्रमिम्'' भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे।

ज्वरारिरस न० ज्वरस्यारिः कर्म०।

"दरदविरसानां शुल्वनागाभ्रकाणाम् शुभविटकशिलानां सर्वमेकत्र योज्यम्। विपिनभवपदोलोत्थैर्भावितं शोषयेत्तम् दिवसदयसमाप्तौ रक्तिकैकाञ्च कुर्यात्। एकैकां भक्षयेदस्य चार्द्रकस्य रसैर्युताम्। दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारिः स निगद्यते। सर्वशूलविनाशी च कफपित्तविनाशनः''। भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे। सर्वं (भोँदाली) पत्ररसेन दर्शदिनं भावयित्वा गुञ्जाप्रमाणमार्द्रकरसेन देयम्''।

ज्वराशनिरस पु० ज्वरस्याशनिरिव नाशकत्वात् कर्म०।

"रसं गन्धं सैन्धवञ्च विषं ताम्रं समं भजेत्। सर्वचूर्णसमं लौहं तत्समं चूर्णमभ्रकम्। लौहे च लौहदण्डे च निर्गुण्ड्याः स्वरसेन च। मर्दयेत् यत्नतः पश्चान्मरिचं स्नुतकल्कम्। पर्णेन सह दातव्यो रसो रक्तिकसम्मितः। कासं श्वासं महाघोरं विषमाख्यं ज्वरं वमिम्। धातुस्थं प्रबलं दाहं ज्वरदोषं चिरोद्भवम्। यकृद्गुल्मोदरप्लीहश्वयथूंश्च विनाशयेत्'' भैषज्यर०उक्ते औषधभेदे। [ज्वरयत्ने उदा०।

ज्वरित त्रि०ज्वरः संजातोऽस्य तारका० इतच्। १ज्वरयुक्ते

ज्वरिन् त्रि० ज्वरोऽस्त्यस्य इनि। ज्वरयुक्ते स्त्रियां ङीप्।

ज्वल दीप्तौ चलने च भ्वा० पर० अक० सेट्। ज्वलति अज्वालीत्। घटा० ज्वलयति। ज्वला० ज्वलः ज्वालः। "अज्वाल लोकस्थितये स राजा'' भट्टिः। "जागर्त्ति लोको ज्वलति प्रदीपः सखीगणः पश्यति कौतुकेन। मुहूर्त्तमात्रं कुरु नाथ! धैर्यं बुभुक्षितः किं द्विकरेण भुङ्क्ते'' उद्भटः।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वलः ।

ज्वल त्रि० ज्वल–दीप्तौ वा अच् । दीप्तिविशिष्टे । हेम० ।

ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल–बा० वुन् । अग्निशिखायां

ज्वलति पु० ज्वल–भावे शतिप् । ज्वलनक्रियायाम् । “भ्राजते” इत्याद्युपक्रम्य एकादश ज्वलतिकर्माणः निघ० १।१६। उक्तम् ।

ज्वलन त्रि० ज्वल–ताच्छील्यादौ युच् । १दीप्तिशीले, २वह्नौ ३चित्रकवृक्षे च पु० अमरः ।

ज्वलनाश्मन् पु० नित्यकर्म० । सूर्यकान्तमणौ राजनि० ।

ज्वलित त्रि० ज्वल–क्त । १दग्धे २दीप्ते च ।

ज्वलिनी स्त्री ज्वल–बा० इनि ङीप् । मूर्वालतायां राजनि०

ज्वाल पुंस्त्री ज्वल–ण । १अग्निशिखायाम् अमरः । २दीप्तियुक्ते त्रि० । ३दग्धान्ने स्त्री शब्दच० । भावे घञ् । ४ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद पु० ज्वालगर्दभाख्ये रोगे राजनि० । जालगर्दभशब्दे दृश्यम् ज्वालागर्दभामयोऽप्यत्र राजनि० ।

ज्वालाजिह्व पु० ज्वाला शिखेव जिह्वा यस्य दाह्यवस्तुलेहनसाधनत्वात् । १वह्नौ हेम० तन्नामनामके चित्रके च ।

ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखानां मालाऽस्त्यस्य इनि ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिकं तन्त्रसारे उक्तं यथा “ओं नमो भगवति ! ज्वालामालिनि ! गृध्रगणपरिवृते ! हुं फट् स्वाहा”। तत्राङ्गन्यासः । “ओं नमो हृदयं प्रोक्तं भगवतीति शिरः स्मृतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा गृध्रगणपरिवृते ततः । वर्म स्वाहास्त्रमित्युक्तं जातियुक्तं न्यासेन्नरौ । प्रयोगस्तु ओं नमो हृदयाय नम इत्यादि “अभुक्तो नियतश्चैव जपेन्मन्त्रं जपाज्जयी । जपेदष्टसहस्रन्तु त्रयोविंशतिवासरान् । प्रत्यहं साधने सिद्धिमाददाति न संशयः । स्मृतिमात्रेण वै मन्त्री रिपून् सर्वान् विनाशयेत्” ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । “ज्वालामुख्यां महाजिह्वा देव ! उन्मत्तभैरवः । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तनौ जालन्धरे ममेति” तन्त्रम् । २विद्याभेदे “ज्वालामुखीक्रमं वक्ष्ये या पूज्या मध्यतः शुभे । नित्यारुणा मदनान्तरा मदमोहायकप्रभृतिः । कमला श्रीभारती च आकर्षणी महेन्द्र्यपि । ब्रह्माणी चैव माहेशी कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही चैव माहेन्द्री चामुण्डेति च पूजयेत् । विजया चाजिता चैव मोहिनी चापराजिता । स्तम्भनी जयनी पूज्या कालिका पद्मबाहुतः । ज्वालामुखी च संपूज्या विषादिहरणं भवेत्’ । गारुड० पु । २०४ अ०

ज्वालावक्त्र पु० ज्वालेव वक्त्रमस्य । शिवे ब्रह्मपु० ।

ज्वालिन् पु० ज्वल–णिनि । १शिवे “शिखी मुण्डी जटी ज्वाली मूर्त्तिजोमूर्द्धगो बली” भा० अनु० १७ अ० । २शिखायुक्तमात्रे ३दीप्तियुक्ते च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

ज्वालेश्वर पु० मत्स्यपु० उक्ते तीर्थभेदे ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यनिर्म्मिते वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

झ

झकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यस्तस्योच्चारणस्थानं तालु आभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन तालुनः स्पर्शः। बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषामहाप्राणाश्च। मातृकान्यासेऽस्य वामकराङ्गुलीमूले न्यस्यता। अस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा "झकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणीम्। रक्तविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं तथा" वर्णोद्धारतन्त्रे तदधिष्ठातृदेवताध्येयरूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। धूम्रप्रकेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम्। रक्तचन्दनलिप्ताङ्गीं रक्तमाल्यविभूषिताम्। चतुर्द्दशभुजां देवीं रत्नहारोज्ज्वलां पराम्। ध्यात्वा ब्रह्मस्वरूपां तां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभिधानतन्त्रे उक्ता यथा "झो झङ्कारी गुहो झञ्झो झर्झरो वायुः सखनः। अजेशो द्राविणो नादः पाशी जिह्वा जलं स्थितिः। विराजेन्द्रो धनुर्हस्तः कर्कशः नादजः कुब्ज(कुजः)। दीर्घबाहुरसोरूपं ह्याकम्पितसुचञ्चलम्। दुर्मुखो नष्ट आत्मवान् विकटा कुचमण्ड(ण्ड)लः। कलहंसप्रिया वामा वामाङ्गुलसुपर्वकः। दक्षहासोऽट्टहासश्च पाशयात्मा व्यञ्जनस्वरः" मातृकान्त्ते तस्य प्रथमविन्यासे फलमुक्तं वृ०र०टी० "प्रीतिं जो मित्रलाभं भयमरणकरौ झञौ ठठौ खेददुःखे"।

झ पु० झट–संहतौ ड। १झञ्झावाते २नष्टे ३जलवर्षणे शब्दर० ४झिण्टीशे ५देवगुरौ ६दैत्यराजे ७ध्वनिभेदे ८उच्चवाते च मेदि०। [परमेशानि!"कामधेनुत०।

झकार पु० झ+स्वार्थे कारप्रत्ययः। झस्वरूपे वर्णे "झकारं

झगझगायमान त्रि० झगझग+अभूततद्भावे भृशा० क्यङ् शानच्। देदीप्यमाने। "मयूरवरगामिनीं सुरदशुभ्रवर्णोत्कटां रणत्कणितघण्टिकां निशितशक्तिहस्तोद्यताम्। प्रभानिकररश्मिभिर्झगझगायमानांशुकां नमामि शुभसम्भवां त्रिदशशत्रुनिर्णाशिनीम्" देवी० पु०।

झगति अव्य० झटिति+पृषो०। शीघ्रार्थे शब्दार्थचि०।

झङ्कार पु० झमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। १भ्रमरादिशब्दे। "मन्दं मद्रितपांशुभः परिपतन् झङ्कारझञ्झामरुत्"अमरुश०। ततः तार० इतच्। झङ्कारित तच्छब्दयुक्ते त्रि०। २जलकणवर्षणे च शब्दर०।

झङ्कारिणी स्त्री ६त०। गङ्गायां भिण्टीशशब्दे उदा०।

झङ्कृता स्त्री तारादेवतायां "झर्झरी झङ्कृता झिल्ली झरी झर्झरिका तथा" तारासहस्रनाम।

झङ्कृति स्त्री झम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कृतिः कृ–क्तिन्। कांस्यादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि०।

झञ्झा स्त्री झमिति कृत्वा झटति झट–ड। १ध्वनिभेदे. तथ ध्वनियुक्ते २प्रचण्डानिले च शब्दर०।

झञ्झानिल पु० झञ्झायुक्तोऽनिलः। प्राहृषिजातवाते त्रिका० झञ्झामरुदादयोऽप्यत्र झङ्कारशब्दे उदा०।

झट संहतौ भ्वा० पर० अक० सेट्। झटति अझाटीत्–अझटीत्। जझाट।

झटा स्त्री झट–अच्। १शीघ्रे। २भूम्यामलक्यां शब्दार्थचि०

झटि पु० झट–इन्। क्षुद्रतृणभेदे। (झाँटि) शब्दार्णव०।

झटिति अव्य० झट क्विप् झट् इण–क्तिन् ६त० शकं०। १शीघ्रे अमरः। "त्यक्त्वा गेहं झटिति यमुनामञ्जुकुञ्जं जगाम" पदाङ्कदूतम्। •

"झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते" "मनः सान्द्रानन्दं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमम्" सा० द०।

झडक पुंस्त्री अन्त्यजवर्णभेदे "प्रपास्वरण्ये झडकस्य कूपे द्रोण्यां जलं कोशविनिर्गतञ्च" अत्रिसं०।

झणझणा अव्य० झणत् डाच् द्वित्व पूर्वपदटिलोपः। १अव्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते "सर्वं झणझणाभूतमासीत्तालवनेष्विव" भा०भी०१६अ०।३झणत्कारशब्दभेदे च।

झण(न)त्कार पु० झन(ण)दित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। कङ्कणादिध्वनौ। "उद्वेलद्भुजवल्लिकङ्कणझण(न)त्कारः क्षणं वार्य्यताम्" कालिदासः "उद्वेजयति दरिद्रं परमुद्रागणनझणत्कारः" उद्भटः।

झम भक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्। झमति अझमीत्। जझाम। उदित् झमित्वा-झान्त्वा। झान्तः।

झम्प पु० लम्फ+पृषो०।(झाँपदिया पड़ा) लम्फे स्वेच्छाधीने संपातपतने जटाधरः। भावे अ। तत्रार्थे स्त्री "पुष्पास्फोटदलत्समुद्रविवरैः पातालझम्पाश्च ताः" महावीर०

झम्पाक पुंस्त्री झम्पेन आकायति आ+कै+क। १वानरे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

झम्पाशिन् पु० झम्पेन जले स्वेच्छया पतनेनाश्नाति अश–णिनि। मत्स्यरङ्कपक्षिणि जटाधरः स्त्रियां ङीप्।

झम्पिन् पु० झम्प+अस्त्यर्थे इनि । वानरे शब्दर० ।

झर पु० झृ-अच् । निर्झरे जलनिर्गते जलप्रवाहे । "स तद्गुहाकृष्णयो भवन् प्रभाझरचक्रभ्रमिमातनोति यत्" नैष० । तस्य स्त्रीत्वं भरत आह ततः टाप् गौरा० ङीप् वा । "विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतज्झरामहृषितशिवाः शैलाः सान्द्रद्रुमा वनराजयः" प्रबोधच० ।२सारिवायां स्त्री ङीप् भङ्गतायशब्दे उदा० ।

झर्च उक्तौ भर्त्सने च तुदा० पर० सक० सेट् । झर्चति अझर्चीत् । जझर्च ।

झर्च्छ उक्तौ भर्त्सने च तुदा० पर० सक० सेट् । झर्च्छति अझर्च्छीत् । जझर्च्छ । [अझर्झीत् । जझर्झ ।

झर्झ उक्तौ भर्त्सने च तुदा० पर० सक० सेट् । झर्झति

झर्झर पु० झर्झ-करच् । (झाँज) इति ख्याते १वाद्यभेदे २पटहे, ३कलियुगे, ४नदभेदे च । ५वाद्यभेदे स्त्री ङीप् मेदि० । ६वेत्रनिर्मितदण्डभेदे पु० "काञ्चनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाणयः" भा०भी०६८ अ० । ७वेश्यायां स्त्री त्रिका०टाप् । ८तारादेव्यां स्त्री भङ्गतायशब्दे उदा०। ९वाद्यभेदे स्त्रीशब्दर०गौरा०ङीप् ।१०पाकसाधने लौहमये (झाझरा) इति ख्याते पदार्थे पु० रत्नमा० । झर्झरः तद्वाद्यं शिल्पमस्य वा ठक् । झार्झरिक तद्वादनशीले त्रि० पक्षे अण् । झार्झर तदर्थे त्रि०स्वार्थे क । झर्झरिका तारिण्यां भङ्गतायशब्दे उदा० ।

झर्झरक पु० झर्झर+संज्ञायां कन् । कलियुगे त्रिका० ।

झर्झरावती स्त्री झर्झरः शब्दभेदोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः संज्ञायां पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां शिपाटीयशब्दे उदा० ।

झर्झरिन् पु० झर्झरोऽस्त्यस्य इनि । शिवे "त्वं नदी त्वं नदी वापी वाद्यसङ्गी झर्झरी तथा" भा० शा०२८६अ०।

झर्झरीक पु० झर्झ-ईकन् फर्फरीका० नि० । शरीरे उज्ज्वलद० । [पर्यालाने शब्दार्थचि०

झलज्झला स्त्री ज्वलन्तं ज्वलति अच् पृषो० । हस्तिक-

झला स्त्री झरा-पृषो० ।१कन्यायाम् २आतपोर्मौ च मेदि०

झल्ल पुंस्त्री झर्झ क्विप् तं लाति ला-क रस्य लः । "झल्लो मल्लश्च राजन्याद् व्रात्यान्निच्छिविरेव च" मनूक्ते सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियाज्जाते जातिभेदे । "झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषा शस्त्रवृत्तयः । द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः" । मनुना तस्य शस्त्रवृत्तित्व (नेटाओ) सत्त्वम् "नवं झल्ला यष्टिप्रहरणाः" कुल्लू० । "तत्र मल्लानटा झल्लाः सूता वैतालिकास्तथा" भा०स०४अ०।

झल्लक न० झर्झ-क्विप् तं लाति ला-क संज्ञायां रस्य लः । वाद्यभेदे कांस्यनिर्मितकरताले "शिवागारे झल्लकञ्च सूर्य्यागारे च शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरीं च न वादयेत्" ति० त० । तदर्थे स्त्री शब्दार्थचि० । गौरा० ङीप् ।

झल्लकण्ठ पुंस्त्री झल्लकतुल्यस्वरः इव कण्ठः कलस्वरोऽस्य । पारावते हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

झल्लरी स्त्री झर्झति झर्झ-अरन् पृषो० । १झर्झरवाद्ये वाद्यभेदे २हुडुक्के ३वालकेशे मेदि०४शुद्धे, ५क्लेदे च अजयपालः । गौरा०ङीप् । झल्लरीत्यप्यत्रार्थे ।

झल्लिका स्त्री झर्झ-ण्वुल् पृषो०१उद्वर्त्तनमले २द्योते ३दीप्तौ च शब्दार्थचि० ।

झल्लीषक न० हल्लीषक+पृषो०। नृत्यभेदे "झल्लीषकन्तु स्वयमेव कृष्णः सुवंशघोषं नरदेव! पार्थ!" हरिवं०१४८अ०।

झल्लोल पु० झर्झ-क्विप् तथा सन् लोलः पृषो०। तर्कुवाद्यके (टेकुयार वाँटुल) हारा० । [अझाष झषः ।

झष बधे भ्वा०पर०सक० सेट् । झषति अझाषीत् अझषीत् ।

झष ग्रहणे पिधाने च भ्वा० उभ० सक० सेट् । झषति-ते अझाषीत् अझषीत् अझषिष्ट । जझाष जझषे ।

झष पुंस्त्री झष-कर्मणि घ । मत्स्ये, अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् "वंशीकलेन वडिशेन झषीरिवास्मान्" आनन्दवृन्दावनचम्पूः २मकरे जलजन्तुभेदे "झषानां मकरश्चास्मि"गीता ३मीनराशौ च"कार्मुकमौक्तिककन्या युग्मलवे झषगे वा" मु०चि० । ४मकरराशौ "कार्मुकं तु परित्यज्य झषं संक्रमते रविः"मल०त० । भावे क ।५तापे । कर्त्तरि अच् । ६खिले, ७वने च न० । ८नागबलायां स्त्री शब्दार्थचि० । [शब्दार्थचि० झषकेतनादयोऽप्यत्र ।

झषकेतु पु० झषो मीनो मकरो वा केतुरस्य । मदने

झषाङ्क पु० झषोऽङ्कोऽस्य । १कन्दर्पे उपचारात् २तत्पुत्रे अनिरुद्धे च हेम० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

झषाशन पुंस्त्री० झषमश्नाति अश-ल्यु । शिशुमारे त्रिका०

झषोदरी स्त्री झषस्योदरं जन्मस्थानतयाऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । मत्स्यगन्धायां व्यासमातरि सत्यवत्याम् त्रिकाण्डशेषः । सा च उपरिचरस्य वसोः शुक्रेण अद्रिकायाः शापेन मत्स्ययोनिमाप्तायामद्रिकायाम् उदरोद्भेदेन जाता तत्कथा भा० आ० ६३ अ० । "मत्प्रियार्थमिदं सौम्य! शुक्रं मम गृहं नय । गिरिकायाः प्रयच्छाशु तस्या ह्यार्त्तवमद्य वै" ।"अद्रीका तु

तदा श्येनस्त्वपतत्तस्य वेगवान्। जवं परममास्थाय प्रदुद्राव विहङ्गमः। तमपश्यदथायान्तं श्येनं श्येनस्तथापरः। अभ्यद्रवच्च तं सद्यो दृष्ट्वैवामिषशङ्कया। तुण्डयुद्धमथाकाशे तावुभौ संप्रचक्रतुः। युध्यतोरपतद्रेतस्तच्चापि यमुनाम्भसि। तत्राद्रिकेति विख्याता ब्रह्मशापाद्वराप्सराः। मीनभावमनुप्राप्ता बभूव यमुनाचरी। श्येनपादपरिभ्रष्टं तद्वीर्य्यमथ वासवम्। जग्राह तरसोत्पत्य साद्रिका मत्स्यरूपिणी। कदाचिदथ मत्सीं तां बबन्धुर्मत्स्यजीविनः। मासे च दशमे प्राप्ते तदा भरतसत्तम!। उज्जह्रुरुदरात्तस्याः स्त्रीं पुमांसञ्च मानुषौ। आश्चर्य्यभूतं तज्ज्ञात्वा राज्ञेऽथ प्रत्यवेदयन्। काये मत्स्या इमौ राजन्! संभूतौ मानुषाविति। तयोः पुमांसं जग्राह राजोपरिचरस्तदा। स मत्स्यो नाम राजासीद्धार्म्मिकः सत्यसङ्गरः। साप्सरा मुक्तशापा च क्षणेन समपद्यत। पुरोक्ता या भगवता तिर्य्यग्योनिगता शुभे!। मानुषौ जनयित्वा त्वं शापमोक्षमवाप्स्यसि। ततः सा जनयित्वा तौ विशस्ता मत्स्यघातिना। सन्त्यज्य मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमवाप्य च। सिद्धर्षिचारणपथं जगामाथ वराप्सराः। या कन्या दुहिता तस्या मत्स्या मत्स्यसगन्धिनी। राज्ञा दत्ता च दाशाय कन्येयन्ते भवत्विति। रूपसत्त्वसमायुक्ता सर्वैः समुदिता गुणैः। सा तु सत्यवती नाम मत्स्यघात्यभिसंश्रयात्। आसीत् सा मत्स्यगन्धैव किञ्चित्कालं शुचिस्मिता"।

झाङ्कृत पु॰ झामित्यव्यक्तशब्दः कृतो येन। क्षारभेदे धरणिः। तत्रार्थे झाङ्कृत इति पाठः प्रामादिकः।

झाट पु॰ झट–णिच्–अच्। १निकुञ्जे, २कान्तारे, ३व्रणादीनां मार्ज्जने च मेदि॰ ४भूम्यामलक्याम् स्त्री अमरः ५यूथिकायाञ्च शब्दच॰।

झाटल पु॰ झट–णिच् कलच्। घण्टापाटलौ अमरः।

झाटामला स्त्री झट–अच् न मला अमला कर्म॰। भूम्यामलक्याम् "झ(झा)टामला झटा ताली" इत्यत्र झाटामलेत्येकपदमिति केचित् अतएव "झाटामला ज्योत्स्निका च सतिक्ता तु सुदर्शना" भैषज्यर॰ उक्तम्।

झाटिका स्त्री झाटा स्वार्थे क। भूम्यामलक्याम् शब्दच॰।

झामक न॰ झम–कर्म्मणि ण्वुल्। (झामा) अतिशयपक्वेष्टकायाम् शब्दार्थचि॰। [शब्दर॰।

झामर पु॰ झम–भावे घञ् तं राति रा–क। तर्कुशाणे।

झालि पु॰ "आम्रमामफलं पिष्टं राजिकालवणान्वितम्। भृष्टं हिङ्गुयुतं पूतं घोलितं झालिरुच्यते। झालिर्हरति जिह्वायाः कुण्ठत्वं कण्ठशोधिनी। मन्दं मन्दं निपीता सा रोचनी वह्निरोधिनी" भावप्र॰ उक्ते पदार्थे

झावु पु॰ झा–इति वाति गच्छति वा–कु। (झाउ) वृक्षभेदे अमरः स्वार्थे क। तत्रार्थे शब्दर॰। [शब्दार्थचि॰

झिङ्गाक न॰ झिगि–आकन् पृषो॰। (झिङ्गा) फलभेदे।

झिङ्गिनी स्त्री झिगि–णिनि पृषो॰। १जिङ्गिनीवृक्षे भावप्र॰ २उल्कायाञ्च शब्दर॰। [भावप्र॰

झिङ्गी स्त्री॰झिगि–अच् गौरा॰ङीष्। जिङ्गिनीवृक्षे (झिङ्गा)

झिञ्झी स्त्री॰ झिञ्झा अस्त्यस्याः अच् गौरा॰ ङीष्। झिल्ल्याम् (झिँझिपोँका) शब्दार्थचि॰।

झिण्टी स्त्री झिमिति रटति अच् पृषो॰ गौ॰ ङीष्। (झाँटि) पुष्पप्रधानवृक्षे अमरः।

झिण्टीश पु॰ शिवे "झिण्टीशवन्द्या झङ्कारकारिणी झर्झरावती" काशीपु॰ गङ्गास्तवः।

झिरि स्त्री झिरित्यव्यक्तशब्दोऽस्त्यस्याः बा॰ इन्। चिल्ल्यां वा ङीप्। तत्रार्थे शब्दर॰। [झिल्ल्याम् शब्दर॰।

झिरिका स्त्री॰ झिरीति कायति शब्दायते कै–क।

झिल्लि पु॰ झिरितिशब्दं लिशति बा॰डि। वाद्यभेदे "घण्टा शब्दस्तथा भेरी मृदङ्गो झिल्लिरेव च। पञ्चानां पूज्यते वाद्यं देवताराधनेषु च" शब्दार्थचि॰ धृतवाक्यम्।

झिल्ली स्त्री॰ चिल्लति चिल–अच् पृषो॰ गौरा॰ ङीष्। (झिँझिपोँका) कीटभेदे। संज्ञायां क। ३आतपरुचौ ३वर्त्त्याञ्च मेदि॰। ४तारिण्यां च झङ्कृताशब्दे उदा॰।

झिल्लीकण्ठ पुं॰स्त्री झिल्ली तद्रव इव कण्ठः कण्ठस्वरोऽस्य। गृहकपोते त्रिका॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

झीरुका स्त्री झिरित्यव्यक्तं रौति बा॰रु–कक्। झिल्ल्याम् शब्दरत्ना॰। [च शब्दक॰।

झुण्ट पु॰लुण्ट–अच्–पृषो॰। अकाण्डे १द्रुमे,२स्तम्बे,३गुल्मे

झुमरि स्त्री रागिणीभेदे "प्रायः शृङ्गारबहुला माध्वीकमधुरा मृदुः। एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता। अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषतः। इदं हि शार्ङ्गिणं गीतं प्रसिद्धं नृपरञ्जनम्" सङ्गीत॰दा॰

झूलि पु॰१क्रमुकभेदे २दुष्टदैवस्रुतौ च मेदि॰। [जझार झरः।

झॄ वयोहानौ दिवा॰पर॰अक॰सेट्। झीर्य्यति अझारीत्

झोड पु॰ गुवाकभेदे भूरिप्र॰। [जुझ्युवे।

झ्यु गतौ भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ अनिट्। झ्यवते अझ्योष्ट।

इति वाचस्पत्ये झकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

अ

"अकारोव्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः तस्यो-त्पत्तिस्थानं नासिकानुगततालुस्थानम् तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन तालुमध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च वाह्यप्रयत्नाः। मातृका-न्यासेऽस्य वामहस्ताङ्गुल्यग्रे न्यास्यता। वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा
"अकारो बोधनी विश्वा कुण्डली मखदोविषत्। कौमारी मार्गविज्ञानी सव्याङ्गुलनखो वकः। सर्वेशस्तूर्य्यितो-ब्धिः स्वर्गात्मा घर्घरध्वनिः। धर्मैकपादः सुमुखो विरजा चन्द्रेश्वरी। गायनः पुष्पधन्वा च वागात्मा च विरञ्चिणी"। एतदधिष्ठातृदेवीध्येयरूपं यथा "चतु-र्भुजां धूम्रवर्णां कृष्णाम्बरविभूषिताम्। नानालङ्कार-संयुक्तां जटामुकुटराजिताम्। ईषद्धास्यमुखीं नित्यां वरदां भक्तवत्सलाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य स्वरूपं यथा "सदा ईश्वर संयुक्तं अकारं शृणु सुन्दरि! रक्तविद्युल्लताकारं या स्वयं परकुण्डली। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा" कामधेनु-तन्त्रम्। तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे मरणं फलम् भग्नहे प्रमाणं दृश्यम्।

अ पु० १ गायने २ घर्घरध्वनौ एकाक्षरको०। ३रूपे ४शुक्रे ५वामवतौ च मेदि०।

अकार पु० अ+स्वरूपे कारप्रत्ययः। अस्वरूपे वर्णे "अकारो बोधनी विश्वा" वर्णाभिधानम्।

इति वाचस्पत्ये अकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये चवर्गादिशब्दार्थ-सङ्कलनं समाप्तम्।

ट

टकारोव्यञ्जनवर्णभेदः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः अस्यो-च्चारणस्थानं मूर्द्धा। अस्योच्चारणे मूर्द्धस्थानेन जिह्वा मध्यस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासाघोषा वाह्य-प्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षिणस्फिचि न्यास्यता वर्णा-भिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "टकारश्च कपाली च सोमेशः खेचरी ध्वनिः। मुकुन्दो विनदा पृथ्वी वै-ष्णवी वारुणी नरः। दक्षस्फिगर्द्धचन्द्रश्च जरा भूतिः पुन-र्भवः। वृहस्पतिर्धनुश्चित्तः प्रमोदा विमला कटिः। राज-गिरिर्महाधनुर्माणात्मा सुमुखी मरुत्"। अस्य स्वरूपं यथा "टकारं चञ्चलापाङ्गि! स्वयं परमकुण्डली। कोटिवि-द्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणयुतं वर्णं गुणत्रय समन्वितम्। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं वरं सदा" कामधेनुतन्त्रम्। एतदधिष्ठातृदेवताध्यानं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वरवर्णिनि!। मालती-पुष्पवर्णाभां पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम्। दशबाहुसमायुक्तां सर्वालङ्कारसंयुताम्। परमोक्षप्रदां नित्यां सदा स्मेरमुखीं पराम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेदः-फलम्। भग्नदे प्रमाणं दृश्यम्।

ट पु० टल—ड। १वामने २पादे ३निःस्वने च मेदि०।

टक बन्धे चु० उभ० सक० सेट् इदित्। टङ्कयति—ते अटट-ङ्कत्—त। "टङ्कितेनोऽतिपाटने" काशी० गङ्गास्तवः। "नाक्रष्टं न च टङ्कितम् न नमितम् नोत्थापितम् स्थानतः" महाना०। उद्+उल्लेखे। उट्टङ्कितम्।

टकार पु० ट+स्वरूपे कारप्रत्ययः। टस्वरूपे वर्णे "टकारश्च कपाली च" वर्णाभिधानम्।

टक्क पु० टकि—वा० कक् पृषो० उपधालोपश्च। देशभेदे।

टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भवः छ। १वास्तूकशाके त्रिका०। २तद्देशभवमात्रे त्रि०।

टगण पु० मात्रावृत्ते षाण्मात्रिकगणात्मके त्रयोदशभेदात्मके गणभेदे तेषामाकाराधिदेवाश्च छन्दोग्रन्थोक्ता यथा "(SSS) १ शिवः IISS शशी २ (ISIS दिनपतिः) ३ (SIIS सुरपतिः) ४ (IIIIS शेषः) ५ (ISSI अहिः) ६ (SISI सरोजम्) ७ (IISI धाता) ८ (SSII कलिः) ९

(।।ऽ।। चन्द्रः) १० (।ऽ।।। ध्रुवः) ११ (ऽ।। ।। धर्मः) १२ (।।।।। शालिकरः) १३।

टगर पु० टः टङ्कनो गर इव। टङ्कणक्षारे (सोहागा) २हेलाविलासविभ्रमे ३केकराक्षे च त्रि० मेदि०।

टङ्क पु० टकि–घञ्–अच् वा। १कोपे, २कोषे, ३खड्गे ४पाषाणभेदनेऽस्त्रे च।५जङ्घायां मेदि०। ६चतुर्माषक-रूपे परिमाणे वैद्य० ७नीलकपित्थे. ८खनित्रे, ९दर्पे च पु०न० हेमच० १०परशौ ११राजाक्षे च शब्दार्थचि० "दार्य्यतां चो टङ्कैः खनित्रैश्च पुरी कृतम्" हरिवं० ८०अ०।"टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्य्यमाणा" मृच्छ०। "हिमाद्रिटङ्कादिव भान्ति यस्याम्" भट्टिः। "ररोध रामं शृङ्गीव टङ्कच्छिन्नमनःशिलः" रघुः। [सारसुन्दरी।

टङ्कक पु० टङ्कते बध्नाति स्वार्थे क। (तङ्का) रजतमुद्रायाम्

टङ्कपति पु० ६त०। रूपकाध्यक्षे (टाँकशालेर अध्यक्ष) सारसुन्दरी। [टङ्के सारसुन्दरी।

टङ्कशाला स्त्री ६त०। (टाँकशाल) ख्याते रूप्यकनिर्माण

टङ्कटीक पु० टङ्क इव टीकते टीक–क। शिवे त्रिका०।

टङ्कण(न) न० टकि–ल्यु पृषो० वा णत्वम्। (सोहागा) ख्याते स्वर्णद्रावके १उपरसभेदे। उपरसभेदाश्च भाव०प्र० उक्ता यथा "गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकशिलाः स्रोतोऽञ्जनं टङ्क(न)णम्। राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकया शङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्दसिकतावोलाश्च कङ्कुष्ठकम् सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः"। "तद्यथा लवणेन सुवर्णम्" छा० उ० भाष्ये "लवणेन क्षारेण टङ्कनादिना, खरेषु मृदुत्व करं हि तत्" भा०। "टङ्कणं वह्निकृद्रूक्षं कफ-वातिकपित्तकृत्" भावप्र०। भावे ल्युट्। (टाँकाईयोया पानिदिया भाला)२धातूनां योजनभेदे। दन्त्यान्तः ३अश्व-भेदे पु०स्त्री "टङ्कनखरनखरखिक्कतहरितालपांशुलेन" काद०। मूर्द्धन्यान्तः ४देशभेदे स च देशः इ०स० १४अ०। कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः।"अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्यु-पक्रमे "कच्छटङ्कणवनवासिशिविकफणिकारकोङ्कणा-भीराः" इत्युक्तेः।

टङ्कवत् पु० टङ्क+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १पर्वतभेदे "टङ्क-वन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम्" रामा०३।५५अ०

टङ्का स्त्री टकि–अच्। १जङ्घायां मेदि०। २तारादेव्यां टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम्।

टङ्कानक पु० टङ्कं कोपमानयति उद्दीपयति आन–णिच् ण्वुल्। १अङ्कारदारके (वामनगाळा) शब्दच०।

टङ्कार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कारः कृ–घञ्। १ध्वनिभेदे धनुर्ज्याकर्षणजे शब्दे २विस्मयहेतुके शब्दे च।३शिञ्जिनी-ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि०। कृ–णिनि। टङ्कारिन् १टङ्कारयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् सा च २तारादेव्याम् टङ्कारकारिणीशब्दे दृश्यम्।

टङ्कारकारिणी स्त्री०कृ–णिनि ङीप् ६त०। तारादेव्याम् "ट-ङ्कारकारिणी टीका टङ्का टङ्कारिणी तथा ताराशतनामात्।

टङ्कारी इ० स्त्री टङ्कमृच्छति ऋ–अण् गौरा०। (टेकारी) क्षुपभेदे "टङ्कारी वातश्लेष्मघ्नी शोफोदरकफापहा। तिक्ता च दीपनी लघ्वी भिषग्भिः परिकीर्त्तिता" राजनि०।

टङ्ग पु०न० टङ्क+पृषो०। १खनित्रे (टाँगि) २परशुभेदे च ३जङ्घायां मेदि०। (सोहागा) ४टङ्कने शब्दच०।५चतु-र्माषकमाने वैद्य०।

टङ्गण पु०न० टङ्कण+पृषो० (सोहागा) टङ्कणे।

टङ्गिनी स्त्री टकि–णिनि पृषो०। (आकनादी) पाठायाम्। शब्दच०। ज्येष्ठाम्बु त्रिका०।

टट्टनी स्त्री टट्टेति शब्दं नयति नी–ड गौरा० ङीप्।

टट्टरी स्त्री टट्टेति शब्दं राति रा–क गौरा० ङीप् १पटह-वाद्ये २मिथ्यावादे ३बहुवादे च मेदि०।

टट्टर पु० भेरीशब्दे हेमच०।

टल विप्लवे (टला) भ्वा० पर० अक० सेट्। टलति अटा-लीत् टटाल टेलतुः। ज्वला० टलः टालः।

टवर्ग पु० ट+प्रातिशाख्योक्तः वर्गप्रत्ययः। ट ठ ड ढ ण रूपेषु वर्णेषु। ततः भवार्थे छ। टवर्गीय टादौ वर्णे।

टा स्त्री टल–ड। पृथिव्याम् एकाक्षरकोषः।

टाङ्क न० टङ्केन तद्रसेन निर्वृत्तम्। टङ्करूपनीलकपित्थ-रसेन निर्वृत्ते मद्यभेदे। "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम्। माध्वीकं टाङ्कं माद्वीकमैरेयं नारिके-लजम्। सामान्यानि द्विजातीनां मद्यान्येकादशैव च। द्वादशन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्"। पुलस्त्येन तत्पानं निषिद्धम्। अत्रत्यत इति आसवो मद्यानाम-वस्थाविशेषः मद्यःक्षतसन्धानेन सञ्जातमद्यभावः अस-भिकल्प इदं पुलस्त्योक्तं प्रायश्चित्तम्। "द्राक्षेक्षुटङ्क-खर्जूरपनसादेश्च यो रसः। सद्योजातन्तु पीत्वा तं त्र्यहाच्छुध्येद् द्विजोत्तमः"।[नागवीटे इक्षुभेदे त्रिका०।

टाङ्कर पु०टाङ्कं तत्तुल्यरसं राति रा–क टाङ्क+कृञ्०र वा।

टार पुंस्त्री० टां पृथ्वीमृच्छति ऋ–अण् उप० स०। घोटके

स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २टङ्के ३लङ्के च हेमच०।

टिक गतौ भ्वा० आ० सक० सेट्। टेकते अटेकिष्ट टिटिके। ऋदित् अटिटेकत् न।

टिटिभ पुंस्त्री० टिटीति अव्यक्तशब्दं भणति भण–ड। कोयष्टिके(टिटिरि)स्त्रियां ङीप् स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः।

टिट्टिभ पुंस्त्री० टिट्टीत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण–ड।(टिटिरि) कोयष्टिके खगे अमरः स्त्रियां ङीप्। "कलविङ्कं प्लवं हंसं चक्राह्वं ग्रामकुक्कुटम्। ... टिट्टिभांश्च विवर्जयेत्" मनुना तन्मांसभक्षणं निषिद्धम्। "टिट्टिभं तदुपेत राज्यध्यानमिनातुरः" भा० शा० १११अ०। कोयष्टिकशब्दे २२६६ पृ० तन्मांसगुणा उक्ताः। टिट्टिभक स्वार्थे क। तत्रार्थे पुंस्त्री०।

टिट्टिनिका स्त्री अम्बुशिरीषिकायां (झाँक) भावप्र०।

टिण्डिश पु० रोमशफले (ढाँडश) ख्याते वृक्षभेदे राजनि०। "टिण्डिशो रुचिकृत् भेदी पित्तश्लेष्माश्मरीप्रणुत्। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्च प्रकीर्त्तितः" भावप्र०।

टिप नोदने चुरा०उभ०सक०सेट्। टेपयति-ते अटीटिपत्-त।

टिप्पनी स्त्री टिप-क्विप् टिपा पत्यते स्तूयते पत–वञर्थे क गौरा०ङीप्। टीकायाम्। सा च टीकाव्याख्यारूपतयैव व्यवह्रियते यथा चिन्तामणिटीकाया दीधितिव्याख्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च। यथा शारीरिकसूत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भामती च। महाभाष्यव्याख्या कैयटकृता इत्यादि। प्रथमव्याख्यायामपि क्वचित् प्रयुज्यते यथा "श्रीमद्गजाननं नत्वा-लीलावत्याः सुटिप्पनी। भवेशेन सुबोधार्थं क्रियते यद्गुरोः श्रुतम्" "टिप्पनी दायभागस्य श्रीनाथेन विधीयते"। [ऋदित्। अटिटीकत् त।

टीक गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट्। टीकते अटीकिष्ट।

टीका स्त्री टीक्यते गम्यते ग्रन्थार्थोऽनया। टीक–करणे घञ् घञर्थे क वा। विषमपदव्याख्यारूपे ग्रन्थभेदे। "अपटीको जडो माघे भृशं जाड्येन ताम्यते। स च किञ्चित्तरत्येव कण्ठसंलग्नवल्लभः" उद्भटः। "नत्वा भगवतीं दुर्गां टीकां दुर्गार्थबुद्धये। कुरुते दायभागस्य भट्टाचार्यमहेश्वरः" "करोति टीकामिह दायभागग्रन्थावबोधाय सदेकरम्याम्" श्रीकृष्णतर्का०।

टुण्टुक पु० स्त्री टुण्टु इत्यव्यक्तं कायति कै–क। (टुण्टुनि) १पक्षिभेदे शब्दर०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २श्योनाकवृक्षे अमरः। ३कृष्णखदिरे शब्दच०। तयोः तत्खगप्रियत्वात् तथात्वम्। ४क्रूरे त्रि० मेदि०। ५क्रूरे त्रि० विश्वः। ६टङ्किनीवृक्षे स्त्री शब्दच०।

टुनाका स्त्री तालमूलीवृक्षे शब्दच०।

टेरक त्रि० केकर+पृषो०। (टेरा) केकरनेत्रे। शब्दार्थचि०।

टोट त्रि० स्तोक+पृषो०। १अल्पे २हीने च। स्त्रियां गौरादिपाठात् ङीष्।

टोड़लतन्त्र न० तन्त्रभेदे। [ह्रस्वः टालः।

ट्वल विप्लवे भ्वा० पर० अक० सेट्। ट्वलति अट्वालीत् अट्वा०

इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ठ

ठकारो व्यञ्जनवर्णभेदः। टवर्गीयः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्राकालोच्चार्यः। तदुच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः। विवारश्वासाघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षजानुनि न्यस्यता वर्णाभिधानेऽस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "ठः शून्यो मञ्जरी जीवः पाणिनी लाङ्गुलं क्षमा। वनजो नन्दनो जिह्वा सुनन्दाभूर्णकः सदा। वर्त्तुलः कुण्डलो वह्निरमृतं चन्द्रमण्डलः। दक्षजानुभावश्च देवभक्षो बृहद्ध्वनिः। एकपादो विभूतिश्च ललाटं सर्वमित्रकः। वृषघ्नो नलिनी विष्णुर्महेशो ग्रामणीः शशी"। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने!। पूर्णचन्द्रप्रभां देवीं विकसत्पङ्कजेक्षणाम्। सुन्दरीं षोडशभुजां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "ठकारं चञ्चलापाङ्गि, कुण्डली मोक्षरूपिणी। पीतविद्युल्लताकारं सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा" इति कामधेनुतन्त्रम्। मात्रावृत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे दुःखं फलमु क्तमल्के प्रमाणं दृश्यम्।

ठ पु॰ ट+पृषो॰। शिवे २महाध्वनौ ३चन्द्रमण्डले एकाक्षरकोषः। ४मण्डले ५शून्ये ६लोकगोचरे च मेदि॰। शून्यत्वात् विन्दुरूपवर्णभेदः। "सितसुखि! तदधरद्वयम् योजयित्वा" कर्पूरस्तवः (ठद्वयं स्वाहा)। "द्विठमेव चेत्यस्य व्याख्यायां द्विठं विसर्गस्तस्य विन्दुद्वयात्मकत्वात् विसर्गशब्देन च लक्षितलक्षणया स्वाहाकारो लभ्यते स्वाहाशब्देनैव वह्नौ त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपर्य्यायत्वात्" इत्येवं रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः। [कामधेनुत॰।

ठकार पु॰ ठ+कार। ठस्वरूपे वर्णे "ठकारं चञ्चलापाङ्गि!"

ठक्कुर पु॰ १देवप्रतिमायां, २द्विजोपाधिभेदे च। यथा गोविन्दठक्कुरः काव्यप्रदीपकर्त्ता। ३देवतायाञ्च। "सुदामा नाम गोपालः श्रीमान् सुन्दरठक्कुरः" अनन्तसंहिता।

इति वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ड

डकारो व्यञ्जनवर्णभेदः मूर्द्धन्यः अर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः टवर्गीयः। तस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धस्थानस्य स्पर्शरूपाभ्यन्तरयत्नः। संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादगुल्फे न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दा यथा "डः स्मृतिदारुका नन्दिरूपिणी योगिनीप्रियः। कौमारी शङ्करस्त्रासस्त्रिवक्रो व्यापकोध्वनिः। दुरूहो जटिली भीमा द्विजिह्वः पृथिवी सती। कोल्लगिरिः क्षमा शान्तिर्नाभिः स्वामी च लोचनम्" वर्णाभिधानम्। तदधिष्ठातृदेवतारूपं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणु स्वार्थहिता मम। जवासिन्दूरसङ्काशां वराभयकरापराम्। त्रिनेत्रां वरदां नित्यां परमोक्षप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" इति वर्णोद्धारतन्त्रम्। अस्य ध्येयरूपं यथा "डकारं चञ्चलापाङ्गि! सदा त्रिगुणसंयुतम्। पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा। त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा। चतुर्ज्ञानमयं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम्। पीतविद्युल्लताकारं डकारं प्रणमाम्यहम्" इति कामधेनुतन्त्रम्। तस्य मातृकावृत्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् "डः शोभां ढो विशोभां भ्रमणमथ च णस्तस्तु सं थस्तु युद्धम्" इ॰ र॰ टी॰ धृतवाक्योक्तेः।

ड पु॰ डी—ड। १शिवे २शब्दे ३त्रासे च एका॰ को॰। ४वाडवाग्नौ ५डाकिन्यां स्त्री मेदि॰।

डकार पु॰ ड+कारप्रत्ययः। डस्वरूपे वर्णे।

डगण पु॰ छन्दोग्रन्थोक्ते चतुर्मात्रकप्रस्तारे पञ्चभेदभिन्ने गणभेदे तत्स्वरूपादिकं यथा (ऽऽ गजः१) (॥ऽ रथः२) (।ऽ।तुरङ्गमः ३) (ऽ॥पदातिः ४) (॥॥पत्तिः ५) इति।

डङ्गरी स्त्री डं त्रासं गिरति गॄ—अच् पृषो॰ गौरा॰ ङीष्। दीर्घकर्कट्याम् (काँकड़ी) राजनि॰ स्वार्थे क। डङ्गारीत्यप्यत्रार्थे।

डप संघाते (राशीकरणे) चु॰ आत्म॰ अक॰ सक॰ सेट्। डापयते अडीडपत। चुरादित्वेऽपि ञित्करणादफलवत्कर्त्तर्य्यपि आत्म॰। तेनास्य ञित्करणसामर्थ्यात् पाक्षिकचुरादित्वम् पक्षे भ्वादित्वम्। डपते अडपिष्ट।

डप संहतौ भ्वादौ डपवत् इदित्। डम्पयते अडिडम्पत। पक्षे भ्वा॰ डम्पते अडम्पिष्ट।

डब क्षेपणे चुरा॰ उभ॰ सक॰ सेट्। डम्बयति अडडम्बत् शब्दस्तोमे अस्य वा चुरादित्वोक्तिः प्रामादिकी। [त।

डभ संघे चुरा॰ इदित् उभ॰ सेट्। डम्भयति ते अडडम्भत्

डम पु॰ डं त्रासं माति मा—क। चाण्डाल्यां नेटाज्जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) ब्रह्मपु॰। स्त्रियां—जातित्वात् ङीष्। [पलायने हारा॰।

डमर पु॰ डमेति शब्दं राति रा—घञर्थे क। भीत्या

डमरु पु॰ डमिति शब्दमृच्छति ऋ—बाहुला॰ कु॰नि॰। १वाद्यभेदे मध्ये क्षीणमध्ये प्रान्ते दीर्घे, पुटिकाद्वयलम्बिते कापालिकयोगिवाद्ये अमरः। तत्रार्थे हारा॰म॰। "दत्त्वा डमरुडमरुडाङ्कृतिस्फूतभूतवर्गान्तु भर्गश्छिपर्णी रुधिरैर्भिनोमि" प्रबोधच॰। (डमत् डमेति शब्दं कुर्वत्)।

डमरुका स्त्री "मुष्टिञ्च शिथिलां बद्धा ईषदुच्छ्रितमध्यमम्। दक्षिणां तर्जनीञ्च कर्णदेशे प्रचारयेत्। एषा मुद्रा डमरुका सर्वविघ्नविनाशिनी" तन्त्र॰ उक्ते मुद्राभेदे।

डम्बर पु॰ डपि—संहतौ वा॰ अरन्। १समूहे आडम्बरे २आयोजने "अजायुद्धे ऋषिश्राद्धे प्रभाते मेघडम्बरः" चाणक्यः।

१धात्रदत्ते कुमारानुचरभेदे। "डम्बराडम्बरौ चैव ददौ धाता महात्मने" भा० श० ४७ अ०।

डयन न० डी—भावे ल्युट्। खगानां नभोगतौ (ओड़ा) करणे ल्युट्। २कर्णीरथे हेमच०।

डल्लक न० वंशनिर्मितपात्रभेदे (डाला) "त्रिगतञ्च पदृभिकं डल्लकं वस्त्रसंयुतम्। सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपहारं मनोहरम्" ब्रह्मवै०।

डवित्थ पु० "डित्थः काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृगः"। सुपद्मोक्ते काष्ठमये १मृगे २द्रव्यशब्दसंज्ञाशब्दभेदे च "द्रव्यशब्दाः एकव्यक्तिवाचिनो हरिहरडित्थडवित्थादयः" सा०द०। शब्दकल्पद्रुमेऽयं शर्य्यमध्यतया निवेशितस्तन्मूलं चिन्त्यम्।

डहु(ह) पु० दह उ वा जङ् मृगय्वादि० नि०। लकुचे (मान्दार) "डहुर्गुरुश्च विष्टम्भी त्रिदोषशुक्रदोषकृत्" भावप्र० तद्गुणोक्तिः शब्दरत्नावल्यामयं दीर्घान्ततया तदर्थे पठितः।

डाकिनी स्त्री डस्य त्रासार्थम् अकति अक—वक्रगतौ णिनि ङीप्। १देव्या अनुचरीभेदे। "सार्द्धञ्च डाकिनीनां च विकटानां त्रिकोटिभिः" ब्रह्मपु०। (डान) इति ख्याते दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे। "डाकिनी शाकिनी भूतप्रेतवेतालराक्षसाः काशीख० ३० अ०।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी पृषो०। दीर्घकर्कट्याम् (काँकड़ी) राजनि०

डामर पु० शिवोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च षड्विधं तेषां मानादिकं वाराहीतन्त्रे उक्तं यथा "डामरः षड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः१। श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च। त्रिविंशतिःसहस्राणि श्लोकानां हि संख्यया। एकादशसहस्राणि सङ्ख्याताः शिवडामरे२। श्लोकाः सप्तैव मिश्रित्य ईश्वरेणैव भाषिताः। तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च। गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे३ कथितानि च। नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च। सारस्वते४ तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः। शरसंख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे५। पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यानि शिवेन तु षष्टिः। श्लोकसहस्राणि गान्धर्वे६ डामरोत्तमे। श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता ब्रह्मणाऽव्यक्तयोनिनेति"।

डालिम पु० दाडिम्ब+पृषो०। स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे भरतः।

डाहल पु० त्रिपुरदेशे त्रिका०।

डाहुक पुंस्त्री० डेति शब्द्यते हुः—बा०डुक पृषो०। दात्यूहखगे जटा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

डिङ्गर पु० डङ्गर+पृषो०। १डङ्गरशब्दार्थे २क्षेपे ३धने ४धूर्त्ते ५सेवके च शब्दर०।

डिडिका स्त्री यौवनकालजाते पलिततासूचके रोगभेदे। "यौवने डिडिकास्वेव विशेषात्कर्द्दनम् हितम्" सुश्रु०।

डिडिभ पु० स्त्री सुश्रुतोक्ते प्रतुदे खगभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। प्रतुदशब्दे तद्भेदा दृश्याः।

डिण्डिम पु० डिण्डिमिति शब्दं माति। १वाद्यभेदे (ढेँडरा) अमरः। "आर्य्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिमः" वीरच० "भेरीश्चाभ्यहनन् हृष्टा डिण्डिमांश्च सहस्रशः" भा०द्रो० १६६ अ०। २क्षणपाकफले पानीयामलके शब्दच०।

डिण्डिमेश्वर पु० शिवपु० उक्ते तीर्थभेदे। [हेमच०।

डिण्डिर पु० डिडि—बा० किरच् आदेर्ह्रस्व डः। समुद्रफेने

डिण्डिरमोदक न० डिण्डिर इव मोदकः मोदयति मोदि—ण्वुल्। गृञ्जने (गाँजा) ख्याते मादक द्रव्यभेदे राजनि०।

डिण्डिश पु० डिण्डिक+पृषो०। (टाँड़श) इति ख्याते रोमशफले वृक्षभेदे। "डिण्डिशो रुचिकृद्भेदी पित्तश्लेष्मापहः स्मृतः। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहरः। निःशेषबीजं स्वतिहृतखण्डं सहिङ्गुकम् भोज्जितचनकशाकम्। स्नेहमतप्तं चनाद वेदनाडं रुचिप्रदं डिण्डिशकं सपिण्डम्" वैद्यक०।

डिण्डीर पु० डिडि—ईरच् आदेर्ह्रस्व डः। समुद्रफेने हेमच०।

डित्थ पु० डवित्थशब्दोक्ते काष्ठमये १हस्तिनि एकव्यक्तिमात्रबोधके २संज्ञाशब्दभेदे तत्प्रतिपाद्ये ३अर्थभेदे च।

डिप संहतौ वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। डेपयति—ते डेपते ऋदित् अडीडिपत् त।

डिप प्रेरणे वा चु० उभ० पक्षे तुदा० पर० सक० सेट्। डेपयति—ते अडीडिपत्—त कुटा० डिपति अडिपीत्। दिशादिस्थमपीच्छन्ति डिप्यति इदित् अडिपत् अडेपीत्।

डिम्प संहतौ वा चुरा० उ०पक्षे भ्वा०आत्म०अक०सेट् इदित्। डिम्पयति—ते डिम्पते। अडिडिम्पत्—त अडिम्पिष्ट।

डिम्ब संघे प्रेरणे च वा चु० उभ० पक्षे भ्वा०पर० सक० सेट् इदित्। डिम्बयति—ते अडिडिम्बत् डिम्बति अडिम्बीत्।

डिम क्षेपे संहतौ वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक० सेट्। इदित्। डिम्भयति—ते अडिडिम्भत्—त डिम्भति अडिम्भीत्।

डिम हिंसने स्वा० पर० सक० सेट्। डेमति अडेमीत्।

डिम पु० डिम-क । दृश्यकाव्यरूपनाटकभेदे । "मायेन्द्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रान्तादिचेष्टितैः । उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातोऽतिवृत्तकः" सा० द० तल्लक्षणमुक्तम् ।

डिम्ब पु० डिबि-घञ् अच् वा । १भये, २कलहे, ३फुप्फुसे च हारा० ४डमरे, अमरः ५भयध्वनौ ६अण्डे, ७प्लीह्नि, ८विप्लवे च मेदि० ।

डिम्बाहव न० डिम्बं भयध्वनियुक्तमाहवम् युद्धम् । युद्धभेदे तस्य नृपतिशून्यतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथात्वम् । "डिम्बाहवहतानां च विद्युता पार्थिवेन च" मनुना तद्युद्धहतस्य सद्यःशौचमुक्तम् । जटाधरे पुंस्त्वपाठः प्रामादिकः आहवशब्दान्तत्वात् द्वन्द्वतत्पुरुषयोः परवल्लिङ्गताविधानात् क्लीवत्वौचित्यात् । "डिम्बाहवार्दितानाञ्च असुराणां परायणम्" भा०आ०२१ अ० ।

डिम्बिका स्त्री डिबि-ण्वुल् । १कामुक्यां २जलविम्बे ३शोणाकवृक्षे च शब्दरत्ना० । षाच् गौरा० ङीष् । डिम्बीत्यप्यत्र ।

डिम्भ त्रि० डिभि-अच् । १शिशौ अमरः २मूर्खे मेदि० ।

डिम्भक पु० डिम्भ+स्वार्थे क । १बालके शब्दर० २शाल्वदेशपति ब्रह्मदत्तसुतभेदे । तत्कथा हरिवं० २८५ अध्यायादौ दृश्या "हंसो ज्येष्ठो नृपसुतो डिम्भकोऽनन्तरोऽभवत्" "हंसश्च डिम्भकश्चैव तपस्तेपे महामते !" ।

डिम्भचक्र न० स्वरोदयोक्ते शुभाशुभसूचके चक्रभेदे चक्रशब्दे २८३० पृ० दृश्यम् ।

डी नभोगतौ (ओड़ा) भ्वा०आ०अक०सेट् । डयते अडयिष्ट डिड्ये डीनः । यात्युपसर्गभेदे खगगतिभेदाः खगगतिशब्दे २४१४ पृ०दृश्याः ।

गतौ दिवा० आ० सक० निष्ठाट् । डीयते ।

डीतर त्रि०डी-क्विप् ततस्तरप् । नभोगतियुक्ततरे "तस्मादिमा अजा चरा डीतरा आक्रममाणा इव यन्ति" शत० ब्रा०४।५।५।५ ।

डीन न० डी-भावे क्त । पक्षिगतिभेदे जटा० । खगगतिशब्दे २४१४पृ० दृश्यम् । २आगमशास्त्रविशेषे च यथा "डामरं डमरं डीनं भूतं कालीविलासकम् । सप्तकोटिमिता शब्दा मम वक्त्रात् विनिर्गताः" मुण्ड० त० ।

डीनडीनक न० पक्षिगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ० दृश्यम् । [दृश्यम् ।

डीनावडीनक न० खगगतिभेदे खगगतिशब्दे २४१४ पृ०

डुण्डुभ पुंस्त्री० डुण्डु इत्यव्यक्तशब्दं भणति तेन भाति वा भण-भा-वा ड । (ढोँड़ा) इति ख्याते सर्पभेदे अमरः। स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।"शयानं तत्र चापश्यत् डुण्डुभं वयसान्वितम्" भा० आ०९अ० । पृषो० अन्त्यलोपे डुण्डु रपि तत्रार्थे पुंस्त्री० त्रिका० ।

डुण्डुल पुंस्त्री डुण्डु इति शब्दं लाति ला-क । क्षुद्रपेचके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

डुल पु० डु इति शब्दं लाति ला-क । पेचकभेदे ततः वराह्मा० चतुरर्थ्यां य । डुल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

डुलि स्त्री दुलि+पृषो० । कमठ्याम् दुलौ रायमुकुटः ।

डुलिका स्त्री डुलिरिव कायति कै-क । खञ्जनाकारे खगभेदे जटाधरः ।

डोडिका स्त्री (करेकुया) इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे । "डोडिका पुष्टिदा दृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघुः । हन्ति पित्तकफार्शांसि कृमिगुल्मविषामयान्" । "बल्यं डोडीफलमविकलं स्विन्नमीषच्च तोये फोक्ते क्षिप्त्वा प्रचयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं कथितनिहितं साधितं रामठेन खादन् खादन् निभृतमनसा निन्दितं भोक्तुमिच्छेत् । पिष्ट्वा शुष्कं तरणेः प्रतापात् प्रतप्तमाज्येन च डोडिकाकम् । सशैन्धवं रामठदत्तवासं खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि । डोडिका वातला रुक्षा शीता गुर्वी विषापहा । सुस्विन्ना रोचना हृद्या अस्निग्धा कफकृत्सरी" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् । [दृश्यम् ।

डोडी स्त्री डोडिकायां क्षुपभेदे राजनि० । डोडिकाशब्दे

डोम पु० स्त्री स्वनामख्याते सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां ङीष् । तस्यास्पृश्यत्वमुक्तं मत्स्यसूक्ततन्त्रे २९ पटले "चाण्डालस्यैव डोमस्य खानकस्य तथा यतिः। दण्डीरस्यैव भाण्डीरो भूपगृहस्थाश्रमी । तथा मत्स्यी लिङ्गधारी समा एते यशस्विनि ! । स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेदिति" ।

डोर न० दोर्+रा-ड पृषो० । हस्तबाह्वादौ बन्धनसूत्रे "कोऽनन्त इत्युदीर्यैव पृष्ठा तत्करपल्लवम् । हस्ताद्दालम्ब्य तड्डोरं क्षिप्रयान् पात्रकोपरि" भविष्य० पु० स्वार्थे क तत्रार्थे न० । तत्रैव "चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमाक्तं सुडोरकम् । स्त्रियश्च पुरुषश्चैव बध्नीयात् वामदक्षिणे" । [राजनि० ।

डोरडी स्त्री डोरमिव डयते डी-ड गौरा० ङीष् । बृहत्याम्

डुल विक्षेपे चु० उभ० सक० सेट् । डोलयति ते अडि-

ज्वलत् त । काद्या० श्री० १६।१२० सूत्रभाष्ये "मिश्रयति आज्वालयतीत्यर्थः" कर्कः । "मेक्षयतिराज्वालनार्थः" काद्या० श्री०१०।४।७ । कर्कः "पार्श्वेनाज्यं वसां च मिश्रयत्याज्वालयति" ५।८।१८ । कर्कः ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्य्यविरचिते वाचस्पत्ये डकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ढ

ढकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽर्द्धमात्राकालोच्चार्य्यः मूर्द्धन्यः टवर्गीयः । तस्योच्चारणे जिह्वामध्यभागेन मूर्द्ध्नः स्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवारनादघोषा महाप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलिमूले न्यस्यता । वर्णाभिधाने अस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा "ढो ढक्का निर्गुणः शूरो यक्षेशो धनदेश्वरः। अर्द्धनारीश्वरस्तोयमोश्वरश्चिशिखो नरः। दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विनायकः। प्रहःसन्निपुरा सन्धिर्निर्गुणो निधनो धनी। विघ्नेशः पाशिनी तक्षधारिणी क्रोडपुच्छकः । एकापुरं च दुर्गात्मा विशाखा भ्रामणोरतिः" । एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णोद्धारतन्त्रे उक्तं यथा । "रक्तोत्पलनिभां रम्यां रक्तपङ्कजलोचनाम् । अष्टादशभुजां भीमां महामोक्षप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

"ढकारः परमाराध्यो या स्वयं कुण्डली परा । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुणसंयुक्तं आत्मादितत्त्वसंयुतम् । रक्तविद्युल्लताकारं ढकारं प्रणमाम्यहम्" । मात्राहत्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे विशोभा फलम् इत्यर्थे प्रमाणं द्रष्टव्यम् ।

ढ पु० १ढक्कायां २ध्वनि ३श्वलाङ्गूले च मेदि० । तस्य तदाकृतित्वात् तथात्वम् । ६निर्गुणे ५ध्वनौ च एकाक्षरको०

ढकार पु० ढ+स्वरूपे कारप्रत्ययः । ढस्वरूपे वर्णे "ढकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुत० 'ढकारस्य ढकारे परे लोपः' सि० कौ० ।

ढक्का स्त्री ढगिति कायति कै–क । यशःपट्टहे (ढाक) ख्याते वाद्यभेदे अमरः । "न ते डुडुक्केन न सोऽपि ढक्कया न मर्द्दलैः सापि न तेऽपि ढक्कया" नैषधम् ।

ढक्कानादचलज्जला स्त्री ढक्काया नाद इव चलज्जलतरङ्गो यस्याः । गङ्गायाम् । "ढक्कानादचलज्जला" काशी० गङ्गास्तवः ।

ढक्कारवा स्त्री ढक्काया रव इव रवो यस्याः । तारिणीदेव्याम् "ढक्कारवा च ढक्कारी" तारासहस्रनाम ।

ढक्कारी स्त्री ढगिति शब्दं करोति कृ–अण् उपप०स० गौरा० ङीष् । तारिणीदेव्याम् "ढक्कारवा च ढक्कारी ढक्कारवरवाढ्यका" तारासहस्रनाम ।

ढगण पु० मात्रावृत्ते त्रिमात्रिकप्रस्तावभेदे तद्भेदाश्च त्रयः "तत्स्वरूपादिकं यथा (ऽ।) १ ध्वजः । (।ऽ) २तालः । (।।।) ३ तालवृन्तम् ।

ढण्टी स्त्री वाद्यभेदे "ढण्टीवाद्यस्वरूपा च ढकाराक्षररूपिणी" रुद्रया० अन्नपूर्णासहस्रनाम ।

ढामरा स्त्री हंस्याम् शब्दार्थचि० ।

ढाल न० स्वनामख्याते चर्म्ममयादौ फलके तद्विद्यतेऽस्य इनि ढालिन् तद्युक्ते त्रि० । "ढालिपक्षजयकरी ढकारवर्णरूपिणी" अन्नपूर्णास्तवः । स्त्रियां ङीप् ।

ढुण्ढ अन्वेषणे भ्वा० सक० पर० सेट् । ढुण्ढति अढुण्ढीत् । डुढुण्ढ । ढुण्ढिः ।

ढुण्ढि पु०ढुण्ढ–इन् । काशीस्थे गणेशभेदे तन्नामनिरुक्त्यादिकं काशीख० ५७अ०उक्तं यथा "अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितोऽस्ति धातुः सर्व्वार्थढुण्ढिततया भव ढुण्ढिनामा । काशीप्रवेशमपि को लभतेऽत्र देही तोषं विना तव विनायक ! ढुण्ढिराज !" तन्माहात्म्यं तत्रैव यथा "ढुण्ढे प्रणम्य पुरतस्तव पादपद्मं यो मां नमस्यति पुमानिह काशिवासी । तत्कर्णमूलमधिगम्य पुरा दिशामि तत्किञ्चिदत्र न पुनर्भवतास्ति येन । यः प्रत्यहं नमति ढुण्ढिविनायकं त्वां काश्यां प्रगे प्रतिहताखिलविघ्नसंघः । नो तस्य जातु जगतीतलवर्त्तिनस्तु दुष्प्रापमत्र च परत्र च किञ्चनापि । प्रथमं ढुण्ढिराजोऽसि मम दक्षिणतोऽग्रतः । आढुण्ढ्य सर्व्वभक्तेभ्यः सर्व्वार्थान् संप्रयच्छसि" । तस्य यात्राविधानमुक्तं तत्रैव यथा "माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु नक्तव्रतपरायणाः। ये त्वां ढुण्ढेऽर्च्चयिष्यन्ति तेऽर्च्याः स्युः सुरासुरैः। विधाय वार्षिकीं यात्रां चतुर्थीं प्राप्य तापसीम् । शुक्लां शुक्लतिलैर्लड्डुकान् प्राश्नीयात्लड्डुकान्

ष्ठी। चाष्टौ यात्रा प्रयत्नेन योगसिद्धिमभीप्सुभिः। तस्यां चतुर्थ्यां त्वत्प्रीत्यै ढुण्ढे! सर्वोपसर्गहृत्। तां यात्रां नाम यः कुर्य्यान्निवेद्य तिलतण्डुकान्। उपवास सहस्रन्तु स इन्तालिन् समाप्नुया। होमं तिलाज्यकृ-ष्टैश्च यः करिष्यति भक्तितः। तस्यां चतुर्थ्यां मन्मन्त्रसम्मन्त्रः प्रसेत्स्यति"।

ढोल पु॰ गले दोलायमानतया वाद्यनीये स्वनामख्याते वाद्यभेदे। "ढक्काढोलप्रिया नित्या ढोलवाद्यप्रमोदिनी। ढोलरूपा ढोलधरा ढोलशब्दस्वरूपिणी" इति रुद्र-यामले अन्नपूर्णासहस्रनामस्तोत्रम्।

ढक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोलौ तच्छब्दः प्रियोऽस्याः। अन्नपूर्णायाम् ढोलशब्दे दृश्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र।

ढौक प्रेरणे गत्याञ्च भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। ढौकते अढौकिष्ट डुढौके। "तं विप्रदर्श कृतघातयत्ना यान्तं वने रात्रिचरी डुढौके" भट्टिः। "शकुन्तला वल्कं ढौकते" शकु॰। णिचि ढौकयति ते "राक्षसोऽमर्जयत् सूतं पुनश्चाढौकयद्रथम्" भट्टिः। ऋदित् अडुढौकत् न।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ण

णकारो व्यञ्जनवर्णभेदोऽयं मात्राकालोच्चार्य्यः मूर्द्धन्यः टवर्गीयः। अस्योच्चारणे जिह्वामध्येन मूर्द्धः स्पर्शः नासिकायत्नप्रभेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः। संवारनादघोषाः अल्पप्राणश्च बाह्यप्रयत्नाः। मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गु-ल्यग्रे न्यस्यता। अस्य वाचकशब्दाः वर्णाभिधाने उक्ता यथा "णो निर्गुणं रतिर्ज्ञानं जम्भनः पक्षिवाहनः। जया शम्भो नरकजित् निष्कलो योगिनीप्रियः। द्विमुखं कोटवी श्रोत्रं समृद्धिर्बोधिनी मता। त्रिनेत्रो मानुषी व्योम दक्षपादाङ्गुलीमुखम्। माधवः शङ्खिनी वीरो नाराय-

णश्च निर्णयः"। एतदधिष्ठातृदेवतारूपं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा "ध्यानमस्य णकारस्य प्रवक्ष्यामि च तत् शृणु। द्विभुजां वरदां रम्यां भक्ताभीष्टप्रदायिनीम्। राजीव-लोचनां नित्यां धर्मकामार्थमोक्षदाम्। एवं ध्यात्वा ब्रह्मरूपां तन्मन्त्रं दशधा जपेत्"। एतत्स्वरूपं काम-धेनुतन्त्रोक्तं यथा "णकारः परमेशानि! या स्वयं परमु-ण्डली। पीतविद्युल्लताकारः पञ्चदेवमयः सदा। पञ्च प्राणमयं देवि! सदा त्रिगुणसंयुतम्। आत्मादितत्त्वसं-युक्तं। महामोहप्रदायकम्"। मातृकान्यासेऽस्य प्रथमोप-न्यासे मरणं फलम् मूलं छन्दसे दृश्यम्।

ण पु॰ णल—गतौ ड पृषो॰ णत्वम्। १बिन्दुदेवे, २भूषणे, ३गुणवर्ज्जिते, ४पानीयनिलये मेदि॰। ५निर्णये, ६ज्ञाने च न॰ एकाक्षरको॰।

णक्ष गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। णोपदेशत्वात् सति निमित्ते णत्वम्। नक्षति प्रणक्षति। अनक्षीत्—अनाक्षीत्। ननाक्ष नेक्षतुः। एवं णादिधातूनां गणपाठे णादि-त्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते णत्वमिति बोध्यम्।

णट् नृत्ये चाभिनये नटनार्थे हिंसायामयं न णोपदेशी भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। नटति प्रणटति अनाटीत् अन-टीत्। ननाट नेटतुः। हिंसायात् प्रनटति। नटः नाट्यम्।

णट नटकृत्ये भ्वा॰पर॰अक॰सेट्। नटति प्रणटति अनाटीत्-अनटीत् ननाट नेटतुः घटा॰। नटयति अनीनटत्।

"नट नृत्ये। इत्थमेव पूर्वमपि पठितम्। तत्रायं विवेकः। पूर्वपठितस्य नाट्यमर्थो यत्कारिषु नटव्यप-देशो वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम्। घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थो यत्कारिषु नर्त्तकव्यपदेशः पदार्थाभिनयो नृत्यम् गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम्। केचित्तु घटादौ णट नतावित्ति पठन्ति। गतावित्यन्ये। णोपदेशपर्य्युदासवाक्ये भाष्य-कृता नाटीति दीर्घपाठात् घटादिर्णोपदेश एव" सि॰कौ॰

णद् अव्यक्तशब्दे भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट्। नदति प्रणदति अनादीत् अनदीत्। ननाद नेदतुः नदः। नादः नदन् नदितम्। सति निमित्ते एतत्पूर्ववर्त्तिनः न्युपसर्गस्य णत्वम्। प्रणिनदति परिणिनदति।

"वासवस्यानदद्घोरम् रुधिरस्याभ्यवर्षत" हरिवं॰१८३अ॰। "नदति महो गम्भीरम्" ह॰व॰ ५४अ॰। "शब्दं घोरं नदन्ति" भा॰व॰२६७अ॰"शिवाश्च वाशिवाश्चादाश्चदन्ते" हरिवं॰१८३अ॰। आर्षस्त्वङ्। णिचि नादयति "नदय-

नवेति पृथिवीमुत द्याम्” ऋ०१।८७।१२। “आ सानु- शुष्मैर्नदयन् पृथिव्याः” ऋ०७।७।२। छान्दसो ह्रस्वः। लोके तु न ह्रस्वः। “नादयन्नथघोषेण सर्वाः सविदिशो दिशः” भा०व० २५२१ श्लो०। अन्तर्भूतण्यर्थे तु अस्य सकर्मकता “न्टत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नव पञ्च वारान्” शब्देन्दुशेखरधृतवाक्यम्।

अनु+नादेनानुकरणे सक०। “तथा च तेषां रुदतां महा- त्मनां दिवं च खञ्चानुननाद निस्वनः” रामा०२।१११अ०।

अभि+आभिमुख्येन शब्दकरणे। “पुत्रेति तन्मयतया तर- वोऽभिनेदुः” भाग० १।२।२।

उद्+उच्चैःशब्दकरणे। “कालमेघद्दयोन्नदन्” भा०द्रो०६८१४

प्रति+प्रतिशब्देन अनुकरणे सक०। “यं प्रति नदन्तस्तान्” भा० भी०४५।१८।

णद भाषे चु० उभ० सक० सेट्। नादयति ते प्रणादयति अनीनदत्-त। ननाद नेदतुः।

णभ हिंसे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। नभते प्रणभते लुदित् अनभत् अनभिष्ट। नेभे। “नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधिधन्वसु” ऋ०१०।१३३।२। “नभन्तां हिंसयन्ताम्” भा० आर्षस्तङ् “नाभाकस्य प्रशस्तिभिः” निरुक्तधृता ऋक्। वेदेऽस्य क्वचित् नुम्। “उन्नम्भय पृथिवीं भिन्धीदं दिव्यं नभः” तैत्ति०सं०२।४।८।२।

णभ हिंसे दिवा० क्र्या० च पर० सक० सेट्। नभ्यति प्रणभ्यति नभ्नाति। अनाभीत्-अनभीत्। ननाभ नेभतुः।

णम शब्दे अक० नतौ सक० भ्वा० पर० अनिट्। नमति प्रणमति अनंसीत्। ननाम नेमतुः नेमिथ ननन्थ। नतः नतिः नामः नत्वा नन्ता नम्यः आनाम्यः। अस्य अमन्तत्वेन घटादित्वे प्राप्तेऽपि अनुपसर्गाद्वेति नियमात् वा तथात्वम्। नमयति नामयति उपसर्गात्तु उन्नमय- तीत्येव। नतिश्च स्वापकर्षबोधकव्यापारभेदः स च करशिरः संयोगादिः स्वापकर्षबोधशालिनः कर्मता। नमति गुरुम् दुःखशब्दे उदा०। नम्रभावे (नोया) अकर्म०। ततः कर्मकर्त्तरि न यक्चिणौ नमते अनंस्त। “सुम्नेभिरस्मे वसवो नमध्वम्” ऋ० ७।५६।१७। “एते द्रूने युवतयो ऽनमन्त” १०।३०।६। नम्रभावे “अनंसीद्भूर्भरेणास्य” भट्टिः। “उन्नमति नमति वर्षति गर्ज्जति मेघः करोति तिमि- रौघम्। प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाण्यनेकानि” सु०र०“नतभ्रुवो नव्यजनापनेयः” उद्भटः“पुष्पभारनता नता” रामा० २।८६ अ०। “तवाभिधानाद्व्यथते नताननः” किरा०। यङि नंनम्यते। “नंनम्यमाना फलदित्सयेव” भट्टिः।

अभि+आभिमुख्येन नमने। “देवान् वै यज्ञो नाभ्यनमत्”

अव+न्यग्भावे अधोभवने (नीचे नोआेया) अक०। “त्व- य्यादातुं जलमवनते” मेघ०। णिच् अवनमयति। “अवनामितमेढ्रस्य मेढ्रे” सुश्रु०। “शिरः सुकष्णो अपाह स्वकृत्तेनावनाम्य च” हरिवं० ६८ अ०। केचिच्छराक्षेपभयाच्छिरांस्यवननामिरे” भा०आ०१३४अ०। आर्षो न ह्रस्वः आत्मभावश्चार्षः।

उद्+ऊर्द्ध्वगतौ उच्चभवने उत्थाने च अक०। “उत्पद्योत्पद्य तत्रैव दरिद्राणां मनोरथाः। हृदयेषु विलीयन्ते विध- वास्त्रीस्तनाविव” पञ्चत०। “स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीम्” रघुः

अभि+उद्+आभिमुख्येनोन्नतौ अक०। “अभ्युन्नताङ्गुष्ठ- नखप्रभाभिः” कुमा०। “अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पश्चात्” शकु०।

उप+प्राप्तौ सक० स्वयमुपस्थितौ अक०। “यं सन्निया दीक्षोपनमेत”। “अभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मा

● आ च गच्छेयुरुप च नमेयुः” छा०उ०। “यदा तु पर- बाधयान्ध आत्मने नोपनमति” भाग० ५।१४।१४ श्लो०। “भर्तृसंयोगः कथमुपनमेत् स्वप्नजोऽपि प्रियायाः” मेघ०। “परलोकोपनतं जलाञ्जलिम्” कुमा०।

परि+तुल्यरूपसत्तया वस्तुनोऽन्यथाभवने अक० आत्म०। यथा दुग्धपरिणामः दधि मृत्परिणामः घटादिः। “तथा तैजसमन्तःकरणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयदेशं गत्वा घटादिविषयाकारेण परिणमते” “समसत्ताककार्य्यो त्पादः परिणामः इति” वेदा०प०। कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद- मित्यन्ये “परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य क्षणमवतिष्ठन्ते” सां०त०कौ०। गजानां तिर्य्यग्दन्तप्रहारे सक०। “विष्के नागः पर्य्यणंसीत् स एव” माघः। पर्य्यणं- सीत् तिर्य्यक् प्रजहारेत्यर्थः। “तिर्य्यग्दन्तप्रहारैस्तु गजः परिणतो मतः” वैजयन्ती। शेषतापाप्तौ अक०। “दिवसाः परिणामरमणीयाः” शकु०। “ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या भवन्ति” सुश्रु०। परि- पाके च “आहारस्य सम्यक्परिणतस्य” सुश्रु० सम्यक्नमने सक०। “यस्तं परिणमेच्च तत्” भा० उ० ११०७।

प्र+प्रकर्षेण नतौ। “प्रणमेद्दण्डवद्भूमौ” भाग० ६।१९।८। “प्रणेमुर्भुवि मूर्द्धभिः” भाग० १। १।२८। “उरसा शिरसा दृष्ट्या वचसा मनसा तथा। पद्भ्यां कराभ्यां

आनुभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग ईर्य्यते" नृसिंह पु० उक्ते नतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपनतौ ।

वि+विशेषेण नतौ ।

वि+परि+भावस्य विकारभेदे अक० आत्म० "षड्भावविकारा भवन्तीति वार्ष्यायणिः । जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्द्धते अपक्षीयते नश्यतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे नापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्वस्यावधारणं, विपरिणमत इत्यप्रच्यवमानस्य तत्त्वाद्विकारं, वर्द्धत इति स्वाङ्गाभ्युच्चयं,सांयौगिकानां वाऽर्थानां, वर्द्धते विजयेनेति वा,वर्द्धते शरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्येतेनैव व्याख्यातः प्रतिलोमं, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमाचष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति"निरु०१।२। अन्यविभक्त्यन्ततया श्रुतस्य शब्दस्य अन्यविभक्त्यन्ततया परिकल्पने "कर्त्तरि शविधयतः कर्त्तृग्रहणमनुवर्त्तते। तच्च प्रथमया विपरिणाम्यते" पा० सू० व्याख्या। "अर्थवशात् विभक्तिविपरिणामः" परिभाषा ।

सम्+सम्यग्नतौ । "धीरः संनमेत बलीयसे" भा० उ० ११२० । "संनताः फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमाः" रामा०आ०३।१६अ०। [अनयीत् । ननाय नेयतुः ।

णय गतौ रक्षणे च भ्वा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति

णर्द्द शब्दे भ्वा० पर० अक० सेट् । नर्द्दति अनर्द्दीत । ननर्द्द प्रणर्द्दति । नर्द्दनम् नर्द्दतः ।

"दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पाण्डवः । आनर्द्द नर्द्दतः सम्यक् तदा सूक्तं भविष्यति" भा० उ० १४०अ०। "उदपानाश्च नर्दन्ति यथा गोवृषभास्तथा" १४२ अ० । "नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः" भा० भी० १०१ अ० । "मत्ता नर्दन्तु कुञ्जराः" रामा० २।१०५ अ०।

णल बन्धे भ्वा० पर० सक० सेट् । नलति प्रणलति । अनालीत् । ज्वला० नलः णालः ।

णश अदर्शने ध्वंसे च दिवा०पर०अक०सेट्। नश्यति प्रणश्यति अनेशत् पा० अन्यमते नशत् अशान्तत्वे न णत्वम् प्रनष्टः।"फलभोग्यो न नश्यति" "प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यम्" याज्ञ०।"चेष्टा अनेशन्निखिलास्तदाशाः करेणुपातैरिवता विधूताः" नैषध० "एतेन लुङ्न्तमपुरुष एव नेशादेशोक्तिश्चिन्त्या "भूतानि तस्य नश्यन्ति अमृतं नष्टमेव च" स्मृतौ० "आ पाप ! अयं नष्टः परानपि नाशयितुमिच्छसि" प्रबो० च० ।

णस कौटिल्ये भ्वा० आत्म० अक० सेट् । नसते प्रणसते । अनसिष्ट । नेसे

णह बन्धने दिवा० उभ० सक० अनिट् । नह्यति-ते प्रणह्यति-ते । अनात्सीत् अनद्ध ननाह नेहे । नद्धा नद्धः नद्धी । "यथा युगं वरत्रया नह्यन्ति" ऋ० १०।६०।८ "खर्जूरीस्कन्धनद्धानाम्" रघुः । "अमृतोत्पादने नद्धो भुजगेनेव मन्दरः" रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+धारणे वा आदेर्लोपः । पिनह्यति अपिनह्यति । "पिनह्य शार्ङ्गं कवचं पिनह्य" भट्टिः । "आमुच्य कम्बुपरिच्छदकं शुभे विमुच्य वेणीमपिनह्य कुण्डले" भा० शि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने निबन्धने च । "पिनद्धां धूमजालेन प्रभामिव विभावसोः" भा०व०६८अ० "बहुधा तु पिनद्धाङ्गैर्हिमवच्छिखरैरिव" भा० आ० १८५ अ० ।

अव+समन्ताद्बन्धने । "चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः" मनुः ।

आ+सम्यग्बन्धने "वरत्रायां दार्व्यानह्य आनः" ऋ०१०।१०२।८ "आनद्धावरणैः कामैः" भा० भी० ११९ अ०। "आनह्यते यस्य विधूयते च पापच्यते क्लिद्यति चापि नासा" सुश्रु०

परि+आ+परितो बन्धे सक० । "सोमपर्य्याणहनेन पर्य्याणह्यति" शत० ब्रा० ३।३।४।६

उद्+उत्तोल्य बन्धने । "अस्थ्न्त्वयमोऽस्थिमध्यमनुप्रविश्य मज्जानमुन्नह्यति" "मांसावसन्नह्यति मांसपिण्डम्" सुश्रु० अतिबन्धने च । "ते नेह शक्याः सहसा विजेतुं वीर्योन्नद्धाः क्षत्रराक्षसया ते" भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उद्+सम्यग्बन्धने । "वल्मीकवत् समुन्नह्यन्तः कुर्वन्ति विद्रधिम्" सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च "अवलिप्ते समुन्नद्धौ पण्डितम्मन्यगर्वितौ"अमरः। तत्र पाण्डित्यमाने "अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः"भा०उ०३२अ०। गर्वे "अर्थं महान्तमासाद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा । विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पण्डित उच्यते" भा० उ० ३२अ० । समुद्भवे च "परोक्षेण समुन्नद्धप्रणयोत्कण्ठाकातरः" भाग० १।१५।४

उप+उपरिबन्धने । "विस्रावयेत् स्विन्नमतन्त्रितश्च शुद्धं व्रणं चाप्युपनाहयेत्तु" सुश्रु० । उपानह् क्विपि पूर्वस्वरदीर्घः ।

नि+निबन्धने । "दृषधिः पृष्ठे निनद्धः" ऋ० ६।७५।५

परि+परितो बन्धने । "न तां बभौ परिणद्धेक्षतवस्त्रा महातनुम्" भा० आ० २९ अ० । विस्तारे "परिणाहो

विशाङ्गत" अमरः। "कपाटवक्षाः परिणद्धकन्धरः" रघुः। क्विपि गभि परे वा दीर्घः परी(रि)णाहः।
सम+सम्यगवन्धने कवचादिधारणे च।
"सणद्ध कूलं कबरीं च विच्युतां संनह्यतीं वामकरेण वल्गुना" भाग० ८।१२।१६। "कवचेन महार्हेण सम-नह्यद्रहस्मनाम्" भा० वि० ४७ अ०।

णास ध्वनौ भ्वा० आत्म० अक० सेट्। नासते प्रणासते अनासिष्ट ननासे। ऋदित् अननासत्-त।

णिक्ष चुम्बने भ्वा० पर० सक० सेट्। निक्षति प्रणिक्षति। सत्वमु वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् मुग्ध० "निक्ष दर्भ सपत्नान् मे" अथ०१९।२९।१ आर्षगणपदयो-र्वीत्यागः। "याः पार्श्वे उपर्षन्त्यनुनिक्षन्ति पृष्टीः" अथ० ९।८।११ "प्रणिक्षिष्यति नो भूयः प्रनिन्द्रा-णान् मघन्ययम्" भट्टिः। "किर्मीदिनं प्रत्यसुमर्चिषा जातवेदो विनिक्ष्व" अथ० ८।३।२५
वि+नाशने "शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे" ऋ० ५।२।९ "विनिक्षे गाणाय" भा० आर्षस्तङ्।

णिज शोधने अदा० आत्म० सक० सेट् इदित्। निङ्क्ते प्रणिङ्क्ते अनिङ्क्षिष्ट निनिङ्क्षे। शुद्धौ अक०।
"अहं रामस्याभीतेर्निजो भयासमुत्तमः" अथ०। ३५।२। (निजः शुद्धः) "यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवलं तु बहुश्रुतः" भा० स० ५४ अ०। "बुद्धिः सततमन्वेति छायेव पुरुषं निजा" भा० व० ३० अ०। "भुज मानस्य निजेन तेजसा" रघुः। निजेन शुद्धेन।

णिज शोधने सक० शुद्धौ अक० जु० उभ० अनिट्। नेनेक्ति प्रणेनेक्ति। नेनिजानि नेनिक्ते अनेनेक् अनेनिजम् अनेनिक्त इरित् अनिजत् अनैक्षीत् अनिक्त।
"शाल्मल्यां फलके श्लक्ष्णे नेनिज्याच्चेलकः शनैः" मनुः "सूरो निर्णिक्ते रश्मिभिः ऋ० १०।१२२।६
अव+समन्तात् जलप्रोक्षणेन शोधने। "यद्वास्य क्रूरमभूत् तदस्या एतद्धार्धोन्निकात् पाणी अवनेनिक्ते"। शत० ब्रा० १।२.५.२२।
"अथोदपात्रमादायावनेजयति। असाववनेनिक्ष्वेत्येव यजमानस्य पितरमसाववनेनिक्ष्वेति पितामहमसाव-वनेनिक्ष्वेति प्रपितामहं तद्यथा शिष्यतेऽभिषिञ्चेदेवं तत्" शत०ब्रा०२।४।२।१६। "अवनेनिक्ष्व दास्यमानं पिण्डं भोक्तुमात्मीयौ पाणी शोधयेति" भा०। पिण्डदानार्थ-मास्तृतकुशे जलप्रोक्षणे तत् प्रकारः ब्रा० ब० उक्तो यथा "प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत्। अपः क्षिपेन् मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निक्षिताः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणीयछन्दोग-परिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निक्षिताभिधानेनान्यत्र सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च। "सपुष्पं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक्। अपदक्षिणं नेनिक्ष्वाद्गोत्र-नामानुमन्त्रितम्" इति ब्रह्मपुराणवचनात् "अपसवि पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसवि "अप-सव्यं या तेन पितृभ्यो निदधातीति" भट्टभाष्यधृतगृह्या-न्तरात् अपसव्यशब्देन पितृतीर्थमुच्यते अस्मादेव वचनात् तथा च मनुः प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्य-मतन्द्रिणा" इत्यादि तत्र तु मण्डलोपरि असाविति सम्बोधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् अतएव प्रागुक्तछन्दोगपरिशिष्टे आद्यमामन्त्र्य पूर्व-वदित्युक्तं आद्यं पितरं पूर्ववत् "गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितॄनर्घ्यं प्रदापयेत्" इतिवत्। पितुरवनेजनं मूलदेशे पितामहप्रपितामहयोस्तु अवनेजनमध्यदेशाग्रदेशयोः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः" इति छन्दोग-परिशिष्टात् मातामहादीनामप्येवम्। "मातामह-प्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः" इति छन्दोगपरिशिष्टात्। एतेषां पितॄणां वामत इत्याभ्युदयिकपरम्। अन्यत्र तु दक्षिणतः कर्त्तृवामोपचारत्वात्। अतएव पार्वणे प्रागुक्तब्रह्मपुराणे "अपदक्षिणं नेनिक्ष्वादित्युक्तम्। तेन सतिलपुष्पोदकपात्रं वामहस्ताद्दक्षिणहस्तेन पात्रान्त-रस्थेन गृहीत्वा अमुकगोत्र! पितरमुकदेवशर्मन्नव-नेनिक्ष्व ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधा" इति पितृतीर्थेनावनेजयेत्। "अप उपस्पृश्य जलं स्पृष्ट्वा एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपितामहाय पिण्ड-दानस्थलं जलस्पर्शनस्थलञ्च पूर्ववत् आस्थेयम्"। पिण्ड-पितृयज्ञे तत्प्रकारः कात्या० श्रौ० ४।१।१०। उक्तो यथा "उदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यं सव्येन वोद्धरणसामर्थ्यात् इत्यावनेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृति त्रीन्" सू०। "उदकस्य पात्रमुदपात्रं पूर्णपात्रादि तेनाध्वर्युः यजमानस्य पितृप्रभृति पितुरारभ्य त्रीन् पुरुषान् पितृपितामहप्रपितामहान् अपसव्यं यथा स्यात्तथा सव्यप्रदेशाद्दक्षिणैकदेशेनोदकनिनयनं यथा स्यात् तथाङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालेन अवनेजयति अवनि-क्तान् शुचीन् करोति पिण्डदानाय। असाविति

ञ्च्यु च्चारणगोत्रनामादेशपूर्वकम् अमुकगोत्र ! यजमानस्य पितरमुकशर्मन्नवनेनिक्ष्वेति रेखायामूलमध्यायप्रदेशेषु दक्षिणसंस्थमवनेजनं कार्य्यम्। अपां च देवानां होमः कनिष्ठिकाप्रदेशेन मनुष्याणाम्, उद्धरणं परिवेषणापरपर्य्यायम् अङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालमेव पितृणां परिषिच्यते अत इदमाह अपसव्यमिति" कर्कः। "अयनेज्य पूर्वयज्ञोविं विष्णुं स्य नमो व इत्यञ्जलिं करोति" कात्या॰ श्रौ॰ १५। निजेः शुद्ध्यर्थकस्य णिचि अवनेजयतीति। अवनेक्ष्वेति प्रयोग इति बोध्यम्। शोधनपरत्वे नेनिज्यादिति अवनेजने च न तन्त्रता यथाह छन्दोगप॰ "न्यर्घ्ये ऽर्घ्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने। तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च" अवनेजनशब्दे ४२९ पृ॰ कृत्य प्रदीपोक्तं मातृपक्षीयावनेजनविधानं छन्दोगेतरविषयम् अन्यवेदिनामाम्युदयिकादिविषयञ्चेति बोध्यम्।

निर्+निःशेषेण क्षालनेन शोधने "पात्राणि निर्णेनिजानि" शत॰ ब्रा॰ १।२।१।२ "पात्राणि निर्णेनिक्ते" तैत्ति॰ स॰। "अदृष्टमद्भिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते" मनुः "तोयनिर्णिक्तपाणिः" रघुः "तेषामपेततृष्णानां निर्णिक्तानां शुभात्मनाम्" भा॰ शा॰ २७१ अ॰।

णिद् सन्निधाने अक॰ निन्दने सक॰ भ्वा॰ उभ॰ सेट्। नेदति-ते प्रणेदति-ते। अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनिदे।

णिद् कुत्सने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट् इदित्। निन्दति प्रणिन्दति अनिन्दीत्। णत्वं वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् मुग्ध॰

"निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती" कुमा॰। "निन्दन्तस्तव सामर्थ्यम्" गीता। "अनिन्द्यं निन्दते यो हि" भा॰ व॰२५२ अ॰। आर्षस्तङ्। "न निन्दा निन्द्यं निन्दति किन्तु विधेयं स्तौति" मीमांसा।

णिल दुर्बोधे तुदा॰ पर॰ सक॰ सेट्। निलति प्रणिलति। अनेलीत् निनेल।

णिव सेके भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। इदित्। निन्वति। अनिन्वीत्। निनिन्व। [अनेषीत् निनेश।

णिश समाधौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। नेशति प्रणेशति

णिष सेके भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। नेषति प्रणेषति अनेषीत्। निनेष।

णिस चुम्बने अदा॰ आत्म॰सक॰ सेट् इदित्। निंस्ते प्रणिंस्ते अनिंसिष्ट निनिंसे। णत्वं वा णत्वमिति पाणिनिः। सर्वत्र वा णत्वम् मुग्ध॰। निंस्ते दन्तच्छदं न व." भट्टिः।

"अभि स्रुचः क्रमते दक्षिणावृतो या अस्य धाम प्रथमं ह निंसते" ऋ॰१।१४४।१ "अभि स्वरन्ति बहवो मनीषिणो राजानमस्य भुवनस्य निंसते" ९।८५।३

णी प्रापणे भ्वा॰ उभ॰ द्विक॰ अनिट्। नयति प्रणयति अनैषीत्। प्रधाने कर्म्मणि लादयः। अजा ग्रामं नीयते। अनेष्ट निनाय निनयिथ निनेथ निन्ये नेता न्येष्यति ते नेतव्यः। नेयः नीतः नीतिः नीत्वा विनीय।

"सर्वांस्तेषयिष्यामि वः सदा। वृजिनात्तारयिष्यामि" भा॰ आ॰ ६०५२ श्लो॰ "गमनाय मतिं चक्रे तावैनं निन्यु-रङ्गनाः" रामा॰ बा॰ ९ अ॰। "नयिष्यामि च वाहिनीम्" रामा॰ ५।९१ अ॰। आर्षे इट्। "दैवेन किलयस्यार्थः स नीतोऽपि विपद्यते" भा॰ वि॰ २॰ अ॰। यापने च "निनाय सात्यर्थहिमोत्किरानिलाः। सहस्य रात्रीरुदवाससतत्पराः" कुमा॰।

सम्मानने आत्म॰ "शास्त्रे नयते शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं फलितम्" सि॰कौ॰ ज्ञाने निश्चये आत्म॰।"तत्त्वं नयते निश्चिनोति" सि॰कौ॰

अति+अतिक्रम्य नयने। "न स्वर्गं लोकमतिनयेत्" छा॰उ॰

वि+अति अपवाहने सक॰। "व्यतिनीय कालमुपसदां चतुर्थम्" आश्वा॰श्रौ॰१२।८।३५।"व्यतिनीय क्षपोस्त्र" नारा॰

अनु+स्वाभीष्टप्रवेशनाय सान्त्ववाक्यादिप्रयोगे सक॰। "भवतोऽनुनयाम्येवं पुत्रराज्येऽभिषिच्यताम्" भा॰ आ॰ ८४ अ॰। "प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायशाः। कृत्स्नोऽनुनयामास" भा॰ आ॰ २२१ अ॰। आर्षे आमः। "अनुनीता त्वमस्माभिश्चिरं सान्त्वेन मैथिलि !" रामा॰ सु॰ २५ अ॰।

अप+अपहरणे. अन्यत्रनयने "यत्र संसप्तकाः पार्थमपनिन्यू-रणाजिरात्" भा॰ आ॰ ५२॰ श्लो॰।

अभि+२९२ पृ॰ अभिनयशब्दोक्तार्थे सक॰। "गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टा कान्ताभिनीतानि मनोहराणि" हरि॰ ८४४८ अ॰।"तदुक्तमभिनीयाभियुक्तैः" वेदा॰भा॰ आभिमुख्येन नयने च।"दृष्ट्वा गरं श्याममभिनीयमानम्" भा॰ व॰ ७६९ श्लो॰। प्रधाने कर्म्मणि शानच्।

अव+अधोनयने। "मध्ये सम्पातमवनयेत्" छा॰ उ॰। "अवोषे अग्निमवनीतमुन्निन्यथुः" ऋ॰१।११६।८।

आ+दूरस्थस्यान्तिकप्रापणे। "दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन" ऋ॰ ७।३३।२ "रथमन्वानयत्तत्र सुपर्णोच्छ्रितकेतनम्" भा॰द्रो॰ १४७ अ॰। "पुत्रीयता तेन वराङ्गमाभिरानायि विद्वान्

क्रतुषु क्रियावान्” (पुरीषपञ्चक्षुः) संयोजने च “तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति” स्मृतिः

अभि+आ+आभिमुख्येन नयने “दधिमधुसर्पिरातपवर्षा आपो ऽभ्यानीय” ऐत० ब्रा०

परि+आ+परित आनयने। “पाञ्चालराजं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि। पर्यानयत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा” भा० आ० १३८ अ०।

प्रति+आ+प्रतिकूलतया आनयने गतस्य पुनरानयने “प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम्” कुमा०

उद्+ऊर्द्धं नयने “किं स्विदादित्यमुन्नयति” भा० व० १७२ अ०। “रतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्” भा० आ० ७४ अ०। उन्नायने चिह्नदर्शनेनानुमाने च “नीचासनस्थदुन्नयः पराङ्गजम्” ऋ० २।१३।१२। उत्सर्जने उत्क्षेपे आत्म०। “दण्डमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः” सि० कौ०।

उप+उपस्थापने “उपनिन्युर्महाभागं दुहितृत्वेन जाह्नवीम्” हरिवं० १४२१। “महत्या सेनया राजा दमयन्तीमुपानयत्” भा० व० ३०६२ श्लो०। द्विजानामसाधारणे संस्कारभेदे आत्म०। आचार्यः शिष्यमुपनयते। “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्” “उपनीय ददद् वेदानाचार्य्यः स उदाहृतः” मनुः। “आचार्य्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणम्” अथ० ११।५।३ “तथेति तं होपनिन्ये” श० ब्रा० ११।५।३।१३। “समिधमाहर उप त्वा नेष्ये” छा० उ०। स च संस्कारः वेदार्हताप्रयोजकः। तस्य परगामिफलकत्वात् परस्मैपदे प्राप्ते सम्मानोत्सञ्जनाचार्य्यकरणेत्यादिना पा० तङ् विहितः। “न हि उपनयनमात्रेणाचार्य्यत्वं किन्तु तत्पूर्वकाध्यापनेन “उपनीय ददद् वेदान् आचार्य्यः स उदाहृतः इति स्मृतेः” इत्याशयेन उपनयनपूर्वकेनाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्य्यत्वं क्रियते इति” सि०कौ० उक्तम्। “यस्य प्रपितामहादेर्नानुस्मर्यते उपनयनम्” आपस्तम्बः भृतिदानेन समीपप्रापणे आत्म०। “कर्म्मकरानुपनयते भृतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः” सि० कौ०।

नि+उत्सर्जने। “उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिके पुनः” मनुः। “निनयेत् उत्सृजेत्” कुल्लू०। “ओषधिभ्यो हविः निनयति” तैत्ति० २।४।९।२१। नितरां नयने च “पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति” तैत्ति० १।७।५।२ “दासी कुम्भं बहिर्ग्रामान्निनयेयुः स्वबान्धवाः। पतितस्य बहिः कुर्य्युः सर्वकार्य्येषु चैव तम्” “चरितव्रत आयाते निनयेरन्नवं घटम्” याज्ञ०।

निर्+निश्चये अवधारणे तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारके ज्ञानभेदे। “देवःपतिर्विदुषि! नैषधराजगत्या निर्णीयते न किम्,न व्रियते भवत्या” नैष० “पुराहृत्तकथोद्गारैः कथं निर्णीयते परः” हितो०।

परा+पुनरानयने गतस्य पुनः स्वस्थानप्रापणे “पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्तगृह्य पराणय” अथ० ५।१४।४।

परि+परितो नयने “तेषां हसं परिणयेत् सम्यग्गाङ्गेषु तन्तुभिः” मनुः। प्रदक्षिणीकरणे “तौ दम्पती त्रिः परिणीय वह्निम्” कुमा०। “अग्रहस्तं यस्य ते पाणिमग्निं पर्य्यणय च यत्” रामा० अयो० ४२ अ०। विवाहरूप संस्कारभेदे च “वरयित्वा यथान्यायं मन्त्रवत् परिणीय च” भा० आ० ६१२४ श्लो०। “सवर्णां परिणयेत् विप्रः” स्मृतिः “परिणेष्यति पार्वतीं यदा” कुमा०।

प्र+क्षेपे उपसम्पत्तौ प्रवेशने विधाने च “प्रणीतः संस्कृताग्नौ ना यज्ञपात्रान्तरे स्त्रियाम्। त्रिषु क्षिप्तोपसम्पन्नविहितेषु प्रवेशिते” मेदि०। तत्र क्षेपे “तेन सम्यक् प्रणीतानि शरजालानि भागशः” भा०भी०८७अ०। विधाने “प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः” नैष०। “मुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते” मुग्ध० “स एव “धर्मो मनुना प्रणीतः” रघुः “यदि न प्रणयेद्दण्डं राजा दण्ड्येष्वतन्द्रितः” मनुः।

अग्निसंस्कारभेदे। “अग्निप्रणयनं कृत्वा” स्मृतिः। अग्न्याधेय शब्दे दृश्यम् “महाध्वरे वह्निरभिप्रणीतः” भट्टिः। उपसम्पत्तिः स्नेहभेदः। प्रणयः। प्रणयिजनः। “प्रणयस्व यथाश्रद्धं राजन्! किं करवाणि ते” भा०व०२१६०श्लो०। “सञ्चये च विनाशान्ते मरणान्ते च जीविते। संयोगे च वियोगान्ते को नु विप्रणयेन्मनः” शा० शा० ३८९१ श्लो० “भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्युपेतम्” उज्ज्व०दू०

प्रति+पुनः प्रापणे यतो गतिस्तत्रैव पुनर्नयने। “प्रतिनेतुमयोध्याम्” रामा० २।९० अ०। “तेभ्यः एनान् प्रतिनयामि बद्ध्वा” अ० ८।८।१० “भद्रं न सर्वमेतद्धि स्कन्दं प्रतिनेतुं युज्यते” पञ्चत०।

वि+अपसारणे “अहं हि ते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामितःपरम्” भा० उ० २४७५ श्लो०। “आरमेनं विनेष्यामि पाण्डवानां महात्मनाम्” भा० भी० ५० अ०। शिक्षाविशेषे “विनितैस्तु प्रजोचितसमागमैः” “नाविनितैर्व्रजेद्धुर्य्यैः”

मनुः। "तपस्विसंसर्गविनीतसत्त्वे" (तपोवने) "वध्यान् विनेष्यन्निव दुष्टसत्त्वान्" रघुः। "स्वधर्माच्चलितान् राजा विनीय स्थापयेत् पथि" याज्ञ० आनुकूल्यार्थमनुनये विनयः। ऋणादेर्निर्यातने आत्म०। करं विनयते राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः" सि० कौ०। व्यये विनियोगे आत्म०। शतं विनयते धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः सि० कौ०। अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि कर्तृस्थे क्रियाफले आत्म०। क्रोधं विनयते अपगमयति क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्थत्वात् "स्वरितञितः" इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं तेनेह न गण्डं विनयति, गण्डस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्थत्वेऽपि न तङ्। कर्तृस्थे इत्युक्तेः गुरोः क्रोधं विनयतीत्येव।

सम्+संयोजने। "ब्रह्मण्यात्मानं संनयन्" भाग० ६।१०।१ "ओषधिभ्योऽध्यात्मन् समनयन्" तैत्ति०ब्रा०२।५।२।३स्थापने च "कंसे पृषदाज्यं संनीय" इह०उ०६।४।२४ मिश्रणे "दधिमधुघृतयिधा घृतं संनीय" इह० उ० वैदिकहविः। संस्कारभेदे सांनाय्यं हविः "नासोमया संनयेत्" तैत्ति० स०२।५।५।१।

णील नीलताकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। नीलति प्रणीलति अनीलीत्। निनील

णीव स्थौल्ये भ्वा० पर० सक० सेट्। नीवति प्रणीवति अनीवीत् निनीव।

णु स्तुतौ अदा० पर० सक० वेट्। नौति प्रणौति अनावीत् अनौषीत् नुनाव नुनुविथ नुनुविव। नोता नविता नविष्यति नोष्यति नोतव्यं नवितव्यं नुतः। नुतिः नुत्वा प्रणुत्य। "येन नुवन्तमहिंसं पिणक्" ऋ० ६।१७।१०। "द्विधाप्रयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव" कुमा०। "सादरं नौमि तं भक्त्या श्रीगोपीजनवल्लभम्" स्क० पु०। "सैन्यं नौत्रं नुनाव च" भट्टिः। णिच् नावयति णिच् सन् । नुनावयिषति सन् नुनूषति यङ् नोनूयते।

आ+सम्यक्स्तवने आत्म०। "पतत्त्रिणः शुभामन्द्रमानु बानास्त्वजिह्मदन्" भट्टिः।

प्र+प्रकर्षेण स्तवने "एददेवं विद्वानक्षरं प्रणौति" छा०उ०।

णु गतौ भ्वा० आत्म० सक० अनिट् निघण्टुः। नवते नवते इत्यादि गतिकर्मसु निरुक्तोक्तेः नवते। "अभीनवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम्" ऋ० ९।१०।१। "अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति" भा०। "हरिं नवन्ते अवता उद्न्यवः" ऋ० ९।८६।७२७ "नवन्ते गच्छन्ति" भा०। "गावो न धेनवोऽनवन्त" १०।९५।६

णुद प्रेरणे तुदा० उभ० सक० अनिट्। नुदति-ते प्रणुदति अनौत्सीत् अनुत्त। नुनोद नुनुदे नोत्ता नोत्स्यति ते नोदनम् नोत्तुम्। नुन्नः नुत्तः। "मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम्" मेघ०। खण्डने अपसारणे च नुनुदे तनुकण्डु पण्डितः" नैष०। अटव्या नुन्नमनुन्नम तमः" माघः। "प्रणुद्यात्मा वृजिनं देवदेवः" हरिवं १२१ अ०। "विधिना सम्प्रणुदितः" भा० व० १ अ०। अनुदात्तत्त्वेऽपि इट् आर्षः। नोदं करोतीति णिच्। नोदयति नोदितः नोद्यमानः। "ते नोद्यमाना विधिवत् वाहुकेन हयोत्तमा" भा० व० ७१ अ०। "अङ्कुशाङ्गुष्ठनोदिताः" भा० १९ अ०। धातुपाठे स्वरितस्तु णुद प्रेरण इति पाठेऽपि पुनस्तस्यैवोत्तरत्र पाठः कर्त्रभिप्राये क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः" सि० कौ०।

अप+अपसारणे "जरां रोगमपनुद्य शरीरात्" शाङ्ख्या०गृ० "आच्छाद्य च महाबाहुर्बलात्कृष्णानपानुदत्" भा० आश्व० ६२अ०। "अलक्ष्मीं व्यपनोत्स्यथ" भा० व० ११५ अ०। "अभिद्रवार्जुन! क्षिप्रं कुरून् द्रोणादपानुद" भा० द्रो० १९० अ०।

परा+अपसारणे "तन्न पराणुद विभो! कश्मलं मानसं महत्" भाग० ३।७।७ श्लो०।

प्र+प्रकर्षेण नोदने चालने च। "स शत्रुसेनां तरसा प्रणुद्य" भा० वि० ६४ अ०। अपसारणे "तमोऽन्धकारं प्रणुदन्नुदतिष्ठत चन्द्रमाः" भा० व० ३३ अ०।

वि+विशेषणे नोदने। "चोदयामास तानश्वान् विनुद्यान्निमसायकैः" भा० भी० ४८४६ श्लो०। णिजन्तस्तु दुःखाद्यपसारणे "लक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तलम्बी" रघुः मल्लिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामधातुरयमित्याह। "पुष्पं फलं चार्त्तवमाहरन्त्य। विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गात्" रघुः। "कथं वा देवी सहजत्वात् विनोदितं" मालविकाग्नि०। "लोलं विनोदय मनः सुमनोलतासु"। सा० द०।

णू स्तुतौ तु०कु०सक०प०सेट्। नुवति प्रणुवति अनवीत् नुनाव "समिन्द्रगर्द्भं मृण नुवन्तं पापयामुया" ऋ० १।२९।५ "महामनूषत श्रुतम्" ऋ०१।६।६ "अनूषत स्तुतवन्तः आर्षः इडभावः। अयं कुटादिः इति वररुचिः। नुव-

मानाश्च सन्तः" ऋ० १।१६०१ "नवमानाः सुमानाः" भा० वेदे व्याख्या० गणव्याख्यानश्च ।

णेद्‌ सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति-ते प्रणेदति-ते । अनेदीत् अनेदिष्ट निनेद निनेदे ।

णेपृ गतौ भ्वा० आत्म० सेट् । नेपते प्रणेपते । अनेपिष्ट ऋदित् अनिनेपत् त ।

एते धातवः णादिका अपि सति हेतौ णत्वार्थं गणे णोपदेशितया पठिताः प्रयोगे तु दन्त्यनादय एव पुनः प्रादियोगे णत्वमुपयान्ति । नन्दनाथनाधनक्क्त्वनादिधात वस्तु णोपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न णत्वमुपयान्तीति भेदः

एय पु० ब्रह्मलोकस्थे सरोवरभेदे

"अथ यदयनायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च ह वै एयश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदैरम्मदीयम्" छा०उ०। "तत्र हि ब्रह्मलोके अरश्च ह वै प्रसिद्धो एयश्चार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपमिव सरसी तृतीयस्याम् भूरन्तरिक्षापेक्षया तृतीया द्यौस्तस्यां तृतीयस्यामितो अस्माल्लोकादारभ्य गण्यमानायां दिवि । तत्रैव चैरं इरान्नं तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मदकरं हर्षोत्पादकं सरः" शाङ्करभा० ।

इति वाचस्पत्ये णकारादिशब्दार्थसंकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेदः दन्त्यः अर्द्धमात्राकालेनोच्चार्य्यः अस्योच्चारणे दन्तमूलेन जिह्वाग्रस्य स्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्नः । विवारश्वासाघोषा बाह्यप्रयत्नाः । मातृकान्यासेऽस्य वामस्फिचि न्यस्तता । अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "तः पूतना हरिः शुद्धिः प्रभक्तिः शुक्लकोटी ध्वजी । वामस्फिग्वामकच्छौ च कामिनी मध्यकर्णकः । आषाढी तन्तुकन्तश्च कामिकापुष्पपुच्छकः । रत्नकश्च श्यामसुखो वाराही मकरोऽक्षया । सुगतोर्द्धमुखावर्द्धजानुश्च कोष्टपुच्छकः । गन्धो विश्वा महच्छलस्वानुराधा च सौरकः । जयन्ती पुलको भाष्टिरनङ्गमदनातुरा" । तदधिष्ठातृदेवताध्यानं वर्णोद्धारतन्त्रोक्तं यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । चतुर्भुजां महाकालीं महामोक्षप्रदायिनीम् । सदा षोडशवर्षीयां रक्ताम्बरधरां पराम् । नानालङ्कारभूषाढ्यां सर्वसिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा तकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपमुक्तं यथा "तकारं चञ्चलापाङ्गि ! स्वयं परमकुण्डली । पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं वर्णम् आत्मादितत्त्वसंयुतम् । त्रिबिन्दुसहितं वर्णं पीतविद्युत्समप्रभम्" "तोयोमान्तत्तुर्यनायकरणम्" इति इ० र० टी० तस्य व्योमदेशत्वं मात्रादत्ते प्रथमोपन्यासे धनापहारः फलञ्चोक्तम् ।

त पु० तक–हसने सहने वा ड । १चौरे २अमृते ३पुच्छे ४क्रोडे ५म्लेच्छे च मेदि० । ६गर्भे ७शठे शब्दच० दरत्ने ८सुगते दे० १० गौरविवर्जिते ११कोष्टपुच्छे च एका० को० । १२तरणे १३पुण्ये क्ली० स्त्री० मेदि० । त्रिवर्णात्मके आद्यगुरुद्वयके अन्त्यलघुके (ऽऽ।) १२ गणभेदे "सोऽन्त्यगुरुः कथितोऽन्त्यलघुस्तः" छन्दोम० ।

तंसु पु० तसि–उन् । पौरवे मतिनारसुते नृपभेदे "मतिनारसुता राजंश्चत्वारोऽमितविक्रमाः । तंसुर्महानतिरथो द्रुह्युश्चाप्रतिमद्युतिः । तेषां तंसुर्महावीर्य्यः पौरवं वंशमुद्वहन् । आजहार यशो दीप्तं जिगाय च वसुन्धराम्" । भा० आ० ६४ अ० । स च सरस्वतीपुत्रः यथा तत्रैवाध्याय ९५ अ० । "तंसुं सरस्वती पुत्रं मतिनारादजायत । ईलिनं जनयामास कालिङ्ग्यां तंसुरात्मजम्" ।

तक हासे भ्वा० सहने सक० भ्वा० पर० सेट् । तकति अताकीत्–अतकीत् । तताक तेकतुः । निरुक्ते अयं गतिकर्मसु पठितः । कर्मणि भावे च । यत् न गत्त् । तक्यं सहनीयम् । [इदित् तङ्क तङ्का आतङ्का ।

तक दीप्त्यां कृच्छ्रजीवने पा० इदित् प०भ्वा०सेट् । तङ्कति अत-

तक त्रि० तं गौरववर्जितं यथा तथा कायति कै—क । १निन्दिते । "दयत्तकः कुम्भकवत्तं भिनद्धूग्रमातनो" ऋ० १।११८।११५ । "तकं कुतशितम्" भा० । तक–अच् । २सहनशीले च । "तका वयं प्लायमहे इदं मधु" काठ्या० श्री० १३।३।२१स्तु० । ३स्खलिते च । "पुतं गायत तकवानस्य" ऋ०१।१२०।६। "तकवानस्य स्खलितगतेः" कर्कः ।

तकत् अव्य० तक–बा० अति । अत्यल्पे । "ततृसुते मना-
यति तकत्सुते मनायति" ऋ० १।१३३।४ । "तकदिति
मनायति अल्पत्रभिदर्मिति मुष्मन्यते" भा० । तद्–टेर
कच् । २तच्छब्दार्थे त्रि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्

तकरी स्त्री तं कुत्सितं करोति कृ–ट ङीप् । कुत्सितकारिण्यां
स्त्रियां "ते भिनद्मि तकरीम्" तैत्ति० सं० १।१।१०।१

तकार पु० त+कार । तस्वरूपे वर्णे "एवं ध्यात्वा तकारन्तु"
कामधेनुतं० । १भूतं २औषधे च ३औषधौ स्त्री उज्ज्व० ।

तकिल पु० तकि–कृच्छ्रजीवने उणादि० इलच् नलोपश्च

तकु त्रि० तक–गतौ निरु० उन् । गामुके "पुरुमेधश्चित् तकवे
नरं दात्" ऋ० ६।५७।५ "तकवे तकतिर्गतिकर्मा औणा-
दिक उनप्रत्ययः सोममभिगच्छते" भा० ।

तक्कन् न० तक–कनिन् न कित् । अपत्ये निघण्टुः ।

तक्र न० तन्च–रक् न्यङ्क्वा० कुत्वम् । चतुर्थांशजलयोगेन
दधिमन्थनजाते दधिविकारभेदे (घोल) अमरः । तद्भेदा-
दिकं भावप्रका० उक्तं यथा

"घोलन्तु मथितं तक्रमुदश्विच्छच्छिकापि च । ससरं
निर्जलं घोलं मथितन्त्वसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्त
मुदश्विदर्द्धवारिकम् । छच्छिका सारहीना स्यात् स्वच्छा
प्रचुरवारिका । घोलं तु शर्करायुक्तं गुणैर्ज्ञेयं रसाल-
वत्" । मथितं (मठ्ठा) इति लोके । छच्छिका (छाछ)
इति लोके । "वातपित्तहरं ह्लादि मथितं कफपित्तनुत् ।
तक्रं ग्राहि कषायाम्लं स्वादुपाकरसं लघु । वीर्य्योष्णं
दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम् । ग्रहण्यादिमतां
पथ्यं भवेत्सङ्ग्राहि लाघवात् । किञ्च स्वादुविपा-
कित्वाच्च पित्तप्रकोपणम् । कषायं दीपनं हृद्यं
प्रीणनं वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्रौक्ष्याच्चापि
कफापहम् । न तक्रसेवी व्यथते कदाचित् न तक्रदग्धाः
प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा
नराणां भुवि तक्रमाहुः । उदश्वित्कफकृद्बल्यमामघ्नं
परमं मतम् । छच्छिका शीतला लघ्वी पित्तश्रमतृषा-
हरी । वातनुत् कफकृत्सा तु दीपनी लवणान्विता ।

अथोद्धृतघृतस्तोकोद्धृतानुद्धृतघृतानां तक्राणां गुणाः
"समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः । स्तोकोद्धृत-
घृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम् । अनुद्धृतघृतं सान्द्रं
गुरु पुष्टिकफप्रदम्"

अथ दोषविशेषे व्याधिविशेषे तक्रविशेषाः ।
"वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम् । पित्ते
स्वादुसितायुक्तं शस्योषमधिके कफे । हिङ्गुजीरयुतं
घोलं सैन्धवेन च संयुतम् । भवेदतीव वातघ्नमर्शो-
ऽतीसारहृत्परम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविना-
शनम् । मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम्" ।

अथामपक्वतक्रगुणाः
"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च । पीनस
श्वासकासादौ पक्वमेव प्रशस्यते" ।

अथ तक्रसेवननिमित्तानि ।
"शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च । अरुचौ
स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम् । तत्तु हन्ति
गरच्छर्दिप्रसेकविषमज्वरान् । पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शो मूत्र-
ग्रहभगन्दरान् । मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरा-
रुचीः । श्वित्रकोष्ठगतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन्" ।

तक्रस्याविषयाः "नैव तक्रं क्षते दद्यात् नोष्णकाले न
दुर्बले । न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपित्तजे" ।

अथ गव्यादीनां विशिष्टाः गुणाः "यान्युक्तानि दध-
न्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्" । भावप्र० ।
अधिकं कृताच्छब्दे २१८५ पृ० दृश्यम् । "मन्थनादि-
पृथग्भूतस्नेहमर्धोदकं तु यत् । नातिसान्द्रद्रवं तक्रं
स्वाद्वम्लं तुवरं रसे" सुश्रु० । "स्थूलकार्पासकिण्वानां
गोमयस्य गुडस्य च । दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य
तृणस्य च" मनुः । "तक्रनिस्रावबहुलं दधिमण्डाढ्य-
कर्द्दमम्" हरिवं० ६१ अ० । [पदार्थे ।

तक्रकूर्चिका स्त्री २१६७ पृ० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्रजाते

तक्रपिण्ड पु० "दध्ना तक्रेण वा दुष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा ।
द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते" इत्युक्ते
(छाना) ख्याते पदार्थे । [विशेषयुक्ते मांसभेदे ।

तक्रमांस न० कृतान्नशब्दे २१८२ पृ० उक्ते तक्रेण पाक-

तक्रवामन पु० तक्रं वामयति अत्यम्लत्वात् वम+णिच्–ल्यु
इत० । नागरङ्गे शब्दार्थचिन्ता० ।

तक्राट पु० तक्रार्थं तक्रोत्पादनार्थमटति अट–अच् ।
मन्थानदण्डे हारा० ।

तक्रारिष्ट पु० "यमान्यामलकं पथ्या मरिचं त्रिपलांशकम् ।
लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् । तत्र कंसासुतं
जातं तक्रारिष्टं पिबेन्नरः । दीपनं शोथगुल्मार्शः क्रिमि-
मेहोदरापहम्" चक्र० उक्ते औषधभेदे ।

तक्व त्रि० तक–गतौ वा० व । गमनशीले । "तक्वो नेता
तदिद्वपुः" ऋ० ८।६९।१२ "तक्वो गमनशीलः" भा० ।

तक्वन् त्रि० तक—गतौ वनिप् । १गतिशीले “तक्वा न भूर्णिर्वना सिषक्ति” ऋ० १।६६।१ तक—सहने वनिप् । २चौरे च । “निम्न् च उग्रसमत्सु कर्षोरिव” ऋ० १।१५।५ “तक्ववीः तक्वा स्तेनस्तस्य वीः गतिः” भा० ।

तक्ववी त्रि० तक्वानां चौराणाम् वीः । चौराणां गतौ । “भगमीट्टे तक्ववीये” ऋ० १।१३४।५। “तक्ववीये तस्कराणां यस्मिन्विभातिनामन्यत्र गमनाय” भा० छान्दस इयङ् दीर्घश्च ।

तक्ष काश्यं तनूकरणे (चाँचा छोला) व्यापारे वा भ्वा० पक्षे स्वा० प० सक० वेट् । तक्षति तक्ष्णोति तक्ष्णन्ति तक्ष्णुवन्ति अतक्षीत् अताक्षीत् ततक्ष । तक्षिष्यति तक्ष्यति । तष्टा तक्षणम् तष्टः तक्ष्य तष्ट्वा प्रकाष्ठतट् । “दारवाणाञ्च तक्षणम्” मनुः “चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति” ऋ०।१।१६२।६ “वाहत्राणकलमपतक्ष्णुवन्ति” शत० ब्रा० ३।७।१।८ ।

तक्ष त्वचो ग्रहणे संवरणे, भ्वा० प० सक० सेट् । तक्षति कायं वर्म्मणा योधा । अतक्षीत् ततक्ष ।

तक्ष पु० रामानुजस्य भरतस्य १पुत्रभेदे । “तक्षः पुष्कर इत्यास्तां भरतस्य महीपते !” भाग० ६।११।७ । “स (भरतः) तक्षपुष्कलौ पुत्रौ राजधान्योस्तदाख्ययोः। अभिषेच्याभिषेकार्हौ रामान्तिकमगात् पुनः” रघुः । २तन्नामके राजधानीभेदे च । तक्ष भावे घञ् ।३तनूकरणे कवचादि संवरणे ।“उभौ कक्षौ सुपार्श्वौ तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ” भा० स० २२ अ०

तक्षक पु० तक्ष—ण्वुल् । १विश्वकर्म्मणि शब्दर० । २द्रुमभेदे हेमच० । “सूचकात् विप्रकन्यायां जातस्तक्षक उच्यते । उशनसोक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे (कुमार) ३सूत्रधारे कद्रुगर्भे कश्यपात् जाते अष्टनागान्तर्गते ४नागभेदे “अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः। कुलीरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्त्तिताः” ति०त०। “काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः । सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः । तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः” हरिवं० ३अ० । “योऽसौ वृद्धस्य तातस्य तथा कक्षगतस्य ह । स्कन्धे मृतं समासाक्षीत् पन्नगं राजकिल्विषी । तं पापमतिसंक्रुद्धस्तक्षकः पन्नगेश्वरः । आशीविषस्तिग्मतेजा मद्वाक्यबलचोदितः । सप्तरात्रादितो नेता यमस्य सदनं प्रति । द्विजानामवमन्तारं कुरूणामयशस्करम्” भा० आ० ४१ ।

तेन च परीक्षितोदंशनकथा भा०आ० ४३अ० इत्यत्र यथा “अथ शुश्राव गच्छन् स तक्षको जगतीपतिम् । मन्त्रैर्गदैर्विषहरै रक्ष्यमाणं प्रयत्नतः । सूत उवाच । स चिन्तयामास तदा मायायोगेन पार्थिव ! । मया वञ्चयितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततस्तापसरूपेण प्राहिणोत् स भुजङ्गमान् । फलदर्भोदकं गृह्य राज्ञे नागोऽथ तक्षकः । तक्षक उवाच । गच्छध्वं यूयमव्यग्रा राजानं कार्य्यवत्तया । फलपुष्पोदकं नाम प्रतिग्राहयितुं नृपम् । सौतिरुवाच । ते तक्षकसमादिष्टास्तथा चक्रुर्भुजङ्गमाः । उपनिन्युस्तथा राज्ञे दर्भानपः फलानि च । तच्च सर्वं स राजेन्द्रः प्रतिजग्राह वीर्य्यवान् । कृत्वा तेषाञ्च कार्य्याणि गम्यतामित्युवाच तान् । गतेषु तेषु नागेषु तापसच्छद्मरूपिषु । अमात्यान् सुहृदश्चैव प्रोवाच स नराधिपः । भक्षयन्तु भवन्तो वै स्वादूनीमानि सर्वशः । तापसैरुपनीतानि फलानि सहिता मया । ततो राजा ससचिवः फलान्यादातुमैच्छत । विधिना सम्प्रयुक्तो वै ऋषिवाक्येन तेन तु । यस्मिन्नेव फले नागस्तमेवाभक्षयत् स्वयम् । ततो भक्षयतस्तस्य फलात् कृमिरभूदणुः । ह्रस्वकः कृष्णनयनस्ताम्रवर्णोऽथ शौनक ! । स तं गृह्य नृपश्रेष्ठः सचिवानिदमब्रवीत् । अस्तमभ्येति सविता विषादद्य न मे भयम् । सत्यवागस्तु स मुनिः कृमिर्मां दशतामयम् । तक्षको नाम भूत्वा वै तथा परिहृतं भवेत् । ते चैनमन्ववर्त्तन्त मन्त्रिणः कालचोदिताः । एवमुक्त्वा स राजेन्द्रो ग्रीवायां संनिवेश्य ह । कृमिकं प्राहसत् तूर्णं मुमूर्षुर्नष्टचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तक्षकेणाभ्यवेष्ट्यत । तस्मात् फलाद्विनिष्क्रम्य यत्तद्राज्ञे निवेदितम् । वेष्टयित्वा च वेगेन विनद्य च महास्वनम् । अदशत् पृथिवीपालं तक्षकः पन्नगेश्वरः” अधिकं कश्यपशब्दे उक्तम् “मधुरं निष्वपतस्त्व योऽस्ति मेघगते रवौ । धृतिरोषान्वितस्तस्य तक्षकः किं करिष्यति” ति० त० । तक्षकनागस्येन्द्रस्य सखा खाण्डववनवासी अर्जुनेन खाण्डववनस्य दाहकाले न तस्य दाहः तत्कथा “निहतेष्वथ देवेषु वागुवाचाशरीरिणी । शतक्रतुं समाभाष्य महागम्भीरनिस्वना । न ते सखा स निहतस्तक्षको भुजगोत्तमः । दाहकाले खाण्डवस्य कुरुक्षेत्रं गतो ह्यसौ” भा० आ० २२८ अ०। ५काष्ठादितक्षणकर्त्तमात्रे त्रि० ।

तक्षकीय त्रि०तक्षा अस्त्यत्र गहा० छ-कुक् च । तक्षशि-शिष्टे तस्मिन् भवः अण् विल्वका० छस्य तस्य लुक् च कुको लुक् । ताक्षक तत्र भवे त्रि० ।

तक्षण न० तक्ष भावे-ल्युट् । (चाँचा) (छोला) व्यापारे "तक्षणं दारुशृङ्गास्थ्नां गोबालफलसम्भवाम्" या० "दारवाणाञ्च तक्षणम्" मनुः ।

तक्षणी स्त्री तक्ष्यतेऽनया तक्ष-करणे ल्युट् ङीप् । वास्याम् (वाइस) काष्ठतक्षणसाधने अस्त्रभेदे शब्दर० ।

तक्षन् पु० तक्ष-कनिन् । १तष्टरि, वर्द्धकौ, "आघ्नेन तक्ष्णा भिषजेव तक्ष्णाम्" माघः । "तक्षोभयथा" पा० सू० । २विश्वकर्मणि, च अमरः । ३चित्रानक्षत्रे तस्य त्वष्टृदेवताकत्वात् तथात्वम् ४तक्षणकर्त्तृमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् उपधालोपे तक्ष्णी । ततः शिवा० अपत्ये अण् अन्नन्तत्वादुपधालोपः । ताक्ष्ण तक्ष्णोऽपत्ये पुंस्त्री० ।

तक्षशिला स्त्री भरतपुत्रतक्षनृपस्य राजधान्यां तक्षशिला-नगरी अभिजनोऽस्य तक्षशि० अञ् । ताक्षशिल पित्रा-दिक्रमेण तन्नगरवासिनि त्रि०तक्षशिलाया अदूरभवादिः वरणा० चातुरर्थ्यां० अञो लुक् । तक्षशिला तन्नगर्या अदूरभवादौ व० व० । अन्यान्तु चातुरर्थ्या० मध्वा० मतुप् मस्य वः । तक्षशिलावत् तत्पुरस्यादूरभवादौ नदीभिन्ने देशादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तक्षशिलादि पु० सोऽस्याभिजन इत्यर्थे विहिताञ्प्रत्यय-निमित्ते पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः "तक्षशिला वत्सोद्धरण कैर्मेदुरक ग्रामणी छगल क्रोष्टुकर्ण सिंहकर्ण संकुचित किन्नर काण्डधार पर्वत अवसान वर्वर कंस" ।

तग स्खलने कम्पे च अक० गतौ सक० भ्वा० सक० सेट् इदित् । तङ्गति अतङ्गीत् ततङ्ग तङ्गनम् तङ्गा तङ्गितः ।

तगण पु० छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे अन्तलघुके आदिगुरुद्वयके त्रिवर्णात्मके गणभेदे । "सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः" छन्दोम० ।

तगर पु० तस्य क्रोडस्य गरः गृ-अच् । (टगर) इति १वृक्षे शब्दर० । २मदनवृक्षे राजनि० । कोङ्कणप्रसिद्धे (पिण्ड-तगर) ख्याते, ३वृक्षे न०रत्नमा०,४तगरमूलजाते गन्धद्रव्ये न० । "कालानुसार्य्यं तगरं कठिनं बर्हि तन्मतम् । अपरं पिण्डतगरं दण्डहस्ति च बर्हणम् । तगरद्वयमुष्णं स्यात् स्वादु स्निग्धं लघु स्मृतम् । विषापस्मारभूतार्त्तिशूलो मदोषकृद्यापहम्" भावप्र० "प्रियङ्गुचन्दनाभ्याञ्च बिल्वेन तगरेण च" भा० अनु० १०४ अ० । "तुल्यैः पत्र-तुरुष्कवालतगरैर्गन्धः कारोहीपनः" वृ० सं० ७७ अ० । तगरं पण्यमस्य क्रत्वा० ठन् । तगरिक तद्रव्यविक्रेतरि त्रि० । ४आक्षुल्यकवृक्षे राजनि० ।

तगरपादिक न० तगरस्य पादो मूलमस्त्यत्र गन्धद्रव्ये ठन् । नन्द्यावर्त्ते गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

तगरपादी स्त्री तगरं गन्धद्रव्यभेदः पादेऽमूलेऽस्याः जाति-त्वात् ङीप् । तगरवृक्षे शब्दार्थचि० ।

तङ्क पु० तकि-भावे अच् । १कष्टेन जीवने २प्रियविच्छेद ३तापे ४भये भरतः ! । कर्मणि-घञ् । ५परिधानवस्त्रे रमानाथः ।

तङ्कन न० तकि-भावे ल्युट् । कष्टेन जीवने ।

तच्छील त्रि० तत् शीलं यस्य । स्वभावतः फलनिरपेक्षतया प्रवर्त्तमाने तत्स्वभावे जने । तदर्थे विहितः ठञ् । ताच्छीलिक तच्छीलार्थे पा०विहितप्रत्यये । "आ केस्त च्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु" पा० ।

तज्ज त्रि० ततो जायते जन-ड । तस्मात् जाते ।

तज्जलान् त्रि० ततो जायते जन-ड तस्मिन् लीयते ली-ड तेनानिति अन-क्विप् द्वन्द्वात् पूर्वं श्रुतस्य तच्छब्दस्य प्रत्येकसम्बन्धेन यथायथं विभक्त्यन्ततयान्वयः । तस्माज्जाते तस्मिन् लीने तेन स्थिते पदार्थे च । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" छा० उ० । तज्जलान्, तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्चेति" शाङ्करभा० ।

तञ्वी स्त्री तं निन्दितं जवते जु-क्विप् गौरा० ङीष् । हिङ्गुपत्र्यां राजनि० । [टीन् । ततार तेटतुः । तटम् ।

तट उच्छ्राये भ्वा० पर० सक० सेट् । तटति अताटीत् अत-

तट आहतौ चु० उभ०सक०सेट् । ताटयति-ते अतीतटत् त ।

तट त्रि० तट-अच् । १कूले नद्यादेस्तीरे अमरः । तीरभूमेश्च नद्याःप्रवाहात् उच्छ्रितत्वात् तथात्वम् । "शिम्बोत्तटा-बोध इव प्ररूढः" कुमा० । स्त्रियां ङीप् । "मालश्च श्मशानञ्च नद्यादीनां तटी तथा" सा०द० । २क्षेत्रे न० मेदि० । "निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरः" सा० द० । स्तनः तटमिव उप० स० । ३शिवे पु० तस्य सर्वोच्छ्रितत्वात् तथात्वम् "नमस्तटाय तट्याय तटानां पतये नमः" भा०शा०२८५अ० । ४उच्छ्रिते त्रि० ।

तटग पु० तडाग-पृषो० तडागे हिकपकौ० ।

तटस्थ त्रि० तटे समीपे तिष्ठति स्था-क । १समीपस्थे २यादिरतिशयादिभावानापन्ने उदासीने च "तटस्थः शङ्कते" जागदीश्यादौ भूरिप्रयोगः । ३लक्षणविशेषे यावल्लक्ष्य-

कालमनवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्त्तकं विशेषणं यथा पृथिव्या गन्धवत्त्वं तटस्थलक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रलये च लक्ष्यस्थितावपि तत्काले गन्धस्यानवस्थानात् तथात्वम्। यथा वा ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वादिकम् तस्य प्रलयादौ लक्ष्यकाले अनवस्थानात् तथात्वम्। “स्वरूपं तटस्थं द्विधा लक्षणाभ्याम्। स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात्। यथा काकवन्तो गृहाः खं विलग्नं” वेदान्तका०।

वेदा० प० अस्य विवृतिर्यथा

“तत्र लक्षणं द्विविधम् स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्चेति। तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्। ननु स्वस्य स्ववृत्तित्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात्। तदुक्तं विवरणे “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्चेति सन्ति धर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते इति”। तटस्थलक्षणं नाम यावल्लक्ष्यकालमनवस्थितत्वे सति यद्व्यावर्त्तकं तदेव यथा गन्धवत्त्वं पृथिवीलक्षणम्। महाप्रलये परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्। प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च “यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते” इत्यादिश्रुतिर्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” श्रुतिर्मानम्। तादृशकृतौ च “तन्मनोऽकुरुतेत्यादि” वाक्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणत्वापत्तेः। अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि” श्रुतिर्मानम्। यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणो लक्षणम्। उपादानत्वञ्च जगदध्यासाधिष्ठानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा। एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सर्वं यदयमात्मा सच्च त्यच्चाभवत् बहु स्यां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः” तटस्थिते त्रि०। [थबदर०।

तटाक पु० तट—बा० आकन्। तडागे पद्मादियुक्तसरसि

तटाघात पु० तटे आघातः। वृषादिभिः शृङ्गादिभिर्भूभागोत्खननरूपवप्रक्रीडायाम् शब्दार्थच०। “अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावताः गजाः” कुमा०। “कैलासतटाघातधातुधूलिपटलमिव कुरङ्गमम्” काद०।

तटिनी स्त्री तटमस्त्यस्याः इनि ङीप्। नद्याम् अमरः।

तट्य पु० तटस्थतुल्यायमर्हति यत्। शिवे “नमस्तटाय तट्याय” भा० शा० २८६ अ० शिवसहस्रनाम।

तड दीप्तौ अक० आहतौ सक० चु० उभ० सेट्। ताडयति ते अतीतडत् त। “लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत्” चाणक्यः “शिष्यर्थं ताडयेत्ततः” मनुः ताडना। ताडनम् ताडितः। “स्रोतर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना” कुमा०। “दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ” वेणीसं०।

तड आहतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् इदित्। तण्डते अततण्डिष्ट। ततण्डे।

तडाक पु० तड—आहतौ पिनाकादयश्च” उणा० आक। १तडागे। तड—दीप्तौ आक। २दीप्तौ स्त्री उज्ज्वलद०।

तडाग पु० जलैराहन्यते तड—आघाते “तडागादयश्च” उणा०नि० आग १यन्त्रकूटके शब्दार्थचि० २जलाधारभेदे पद्माकरे अमरः। धर्मचा० “प्रशस्तभूमिभागस्तो बहुसंवत्सरोषितः। जलाशयस्तडागः स्यादित्याहुः शास्त्रकोविदाः” शब्दार्थचि०। ३पञ्चशतधनुःपरिमिते जलाशये च यथा “चतुर्विंशाङ्गुलो हस्तो धनुस्तच्चतुरुत्तरम्। शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा। एतत् पञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निर्णयः” नव्यवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः। तदुत्सर्गविधिः मत्स्यपु० ५८ अ० उक्तो यथा “प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते (प्राप्ते) चोत्तरायणे। पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनम्। प्रागुदक्प्रवणे देशे तडागस्य समीपतः। चतुर्हस्तां शुभां वेदिं चतुरस्रां चतुर्मुखाम्। तथा षोडशहस्तः स्यान्मण्डपश्च चतुर्मुखः। वेद्याश्च परितो गर्त्ता रत्निमात्रास्तु मेखलाः। नव सप्ताथ वा पञ्च नातिरिक्ता नृपात्मज!। वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट्सप्ताङ्गुलिविस्तृता। गर्त्ताश्चतस्रः स्युस्त्रिपर्वोच्छ्रितमेखलाः। सर्वतस्तु सवर्णाः (लोकपालवर्णाः) स्युः पताका ध्वजसंयुताः। अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षवटशाखाकृतानि तु। मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्। शुभास्तत्राष्ट होतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै। अष्टौ तु जापकाः कार्य्याः ब्राह्मणा वेदपारगाः। सर्वलक्षणसम्पूर्णो मन्त्रविद्विजितेन्द्रियः। कुलशील-

समायुक्तः पुरोधाः स्याद्द्विजोत्तमः । प्रतिगर्त्तेषु कलशा यज्ञोपकरणानि च । व्यजनञ्चामरे शुभ्रे ताम्रपात्रे सुविस्तृते । ततस्त्वनेकवर्णाः स्युश्चरवः प्रतिदैवतम् । आचार्य्यः प्रक्षिपेद्भूमावनुमन्त्र्य विचक्षणः । त्र्यरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरवृक्षविनिर्म्मितः । यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता । हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशती ऋत्विजः । कुण्डलानि च हैमानि केयूरकटकानि च । तथाङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च । पूजयेत्तु समं सर्व्वानाचार्य्यं द्विगुणैः पुनः । दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ । ताम्रौ कुलीरमण्डूकावायसः शिशुमारकः । एवमासाद्य तत्सर्व्वमादावेव विशाम्पते ! । शुक्लमाल्याम्बरधरः सर्व्वौषध्युदकैस्ततः । संपूर्णैः कलसैस्तत्र स्नपितो वेदपारगैः । यजमानः सपत्नीकः पुत्त्रपौत्त्रसमन्वितः । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्यागमण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च । रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित् । षोडशारन्ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्म्मुखम् । चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनम् । वेद्याश्चोपरि तत् कृत्वा ग्रहान् लोकपतींस्ततः । संन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः । कूर्म्मादि स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः । ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः । विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा । शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः । पुष्पभक्ष्यफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासनम् । कुम्भान् सजलगर्भांस्तान् वासोभिः परिवेष्टयेत् । पुष्पगन्धैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः । पठध्वमिति तान् ब्रूयादाचार्य्यस्त्वभिपूजयेत् । बह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्व्विदौ । सामगौ पश्चिमे तद्वदुत्तरेण त्वथर्व्वणौ । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत् । यजध्वमिति तान् ब्रूयाद्धौत्रिकान् पुनरेव तु । उत्कृष्टान् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वमिति जापकान् । एवमादिश्य तान् सर्व्वान् पर्युक्ष्याग्निं स मन्त्रवित् । जुहुयाद्वारुणैर्म्मन्त्रैराज्यञ्च समिधस्तथा । ऋत्विग्भिश्चाथ होतव्यं वारुणैरेव सर्व्वतः । ग्रहेभ्यो विधिवद्धुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च । मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्म्मणे । रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानं सुमङ्गलम् । जपेयुः पौरुषं सूक्तं पूर्व्वतो बह्वृचाः पृथक् । शाक्रं रौद्रञ्च सौम्यं च कूष्माण्डं जातवेदसम् । सौरसूक्तं जपेयुस्ते दक्षिणेन यजुर्व्विदः । वैराजं पौरुषं सूक्तं सौपर्णं रुद्रसंहिताम् । शैशवं पञ्च निधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च । वामदेव्यं बृहत्साम रौरवं सरथन्तरम् । गवां व्रतं च काण्वञ्च रक्षोघ्नं वयसस्तथा । गायेयुः सामगा राजन् ! पश्चिमं द्वारमाश्रिताः । आथर्व्वणाश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा । जपेयुर्म्मनसा देवमाश्रित्य वरुणं प्रभुम् । पूर्व्वेद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाधिवासनम् । गजाश्वरथ्यावल्मीकात् सङ्गमाद्ध्रदगोकुलात् । मृदमादाय कुम्भेषु प्रक्षिपेच्चत्वरात्तथा । रोचनाञ्च ससिद्धार्थां गन्धं गुग्गुलुमेव च । स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्ग(पल्लव)समन्वितम् । प्रत्येकन्तु महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः । एवं क्षपामतिवाह्य विधियुक्तेन कर्म्मणा । ततः प्रभाते विमले सञ्जातेऽथ शतं गवाम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषष्टिश्च वा पुनः । पञ्चाशदथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशतिरप्यथ । ततः सांवत्सरप्रोक्ते शुभे लग्ने सुशोभने । वेदशब्दैश्च गान्धर्व्ववाद्यैश्च विविधैः पुनः । कनकालङ्कृतां कृत्वा जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय विशाम्पते ! । पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्विताम् । ततो निःक्षिप्य मकरमत्स्यादींश्चैव सर्व्वशः । धृतां चतुर्भिर्व्विप्रैर्व्वेदवेदाङ्गपारगैः । महानदीजलोपेतां दध्यक्षतसमन्विताम् । उत्तराभिमुखीं धेनुं जलमध्ये तु तारयेत् । आथर्व्वणेन स्नातां पुनर्मामित्यथेति च । आपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षित्वागत्य च मण्डपम् । पूजयित्वा सदस्यान् बलिं दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः ! । चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देया तत्रापि शक्तितः । दक्षिणा राजशार्द्दूल ! वरुणक्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च । ऋत्विग्भ्यस्तु समं दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुनः । हेमपात्रीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा । भोजनीयं यथाशक्ति पञ्चाशदथ विंशतिः । एवमेष पुराणेषु तडागविधिरुच्यते । कूपवापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च । एष एव विधिर्द्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च । मन्त्रतस्तु विशेषः स्यात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अयन्त्वशक्तावर्द्धेन विधिर्द्दृष्टः स्वयम्भुवा । अल्पेष्वेकाग्निवत् कृत्वा वित्तशाठ्याद्दृते नृणाम् । प्रावृट्काले स्थिते तोये अग्निष्टोमफलं स्मृतम् । शरत्काले स्थितं यत् स्यात् तदुक्तफलदाय-

कम् । वाजपेयातिरात्राभ्यां हेमन्ते शिशिरे स्थितम् । अश्वमेधसमं प्राह वसन्तसमये स्थितम् । ग्रीष्मेऽपि तत् स्थितं तोयं राजसूयाद्विशिष्यते । एतान् महाराज ! विशेषधर्मान् करोति योऽप्यागमशुद्धबुद्धिः । स याति रुद्रालयमाशु पूतः कल्पाननेकान् दिवि मोदते च । अनेकलोकान् स महत्तपादीन् भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः । सहैव विष्णोः परमम्पदं यत् प्राप्नोति तद्यागफलेन भूयः" ।

जलाशयखननारम्भनक्षत्रादि मु० चि० पी० उक्तं यथा "मित्रार्कध्रुवशाक्रवारुणमघातोयान्त्यपुष्येन्दुभिः पापैर्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ । आप्ये सर्वजलाशयस्य खननम्" मु० चि० ।

"मित्रोऽनुराधा करो हस्तः ध्रुवं रोहिण्युत्तरात्रयं वासवं धनिष्ठा अम्बुपः शततारका तोयं पूर्वाषाढ़ा अन्त्यं रेवती पुष्यः इन्दुर्मृगः एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभिः सर्वेषां जलाशयानां वापीकूपतड़ागनाम्नां तोयाधाराणां खननं शुभमुक्तम् उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे "आप्याम्बुपान्त्यपितृमित्रमूलोत्तरार्कशक्रेन्दुज्येष्ठभेषु खननं सलिलाश्रयाणामिति" । कः ब्रह्मा तद्देवताकत्वेनाभेदत् रोहिणी । अथ जलाशयखनने लग्नविचारः पापैः पापखगैर्बलरहितैः सद्भिः, तनौ लग्ने सुरगुरौ वृहस्पतौ ज्ञे बुधे स्थिते सतीत्यर्थः लग्नात् खे दशमस्थाने भृगौ शुक्रे, आप्ये जलचरराशौ विधौ इति जलाशयखननं हितं उक्तञ्च रत्नमालायाम् "लग्ने जीवे ज्ञेऽथ वा दुर्बलैश्च क्रूरैः शुक्रे चापि मेषूरणस्थे । आप्ये चन्द्रे सर्वतोयाश्रयाणामारम्भाः स्युःसिद्धये निर्विकल्पम्" । कश्यपेनाप्युक्तम् "गुरौ ज्ञे वा लग्नगते शुक्रे कर्मगते, विधौ । आप्यभे जलकार्य्याणामारम्भः सिद्धिदः स्मृतः" इति । दीपिकायान्तु विशेषः "पुष्ये मित्रकरोत्तरत्रयवरुणब्रह्माम्बुपित्र्यैन्दुभिःशक्रोऽर्क्के शुभवारयोगतिथिषु क्रूरैश्चवीर्य्योद्गु च । पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलाशयस्य शुभदो जीवेन्दुपुत्रोदये । स्वं धनिष्ठा । अन्ये तु वापीकूपतड़ागानामाकृतिभेदात्प्रत्येकं भिन्नानि नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र वापीखननमाह श्रीलीश्वयः "स्वात्यश्विपुष्यहस्तेषु सर्वदा च पुनर्वसौ । रेवत्यां वारुणे चैव वापीकर्म प्रशस्यते" । कूपारम्भमाह श्रीपतिः "हस्तः पुष्यो वासवं वारुणञ्च मैत्रं पित्र्यं ब्राह्मं पौष्णोत्तराणि । प्राजापत्यञ्चापि नक्षत्रभाजः कूपारम्भे श्रेष्ठमाद्या मुनीन्द्राः" । तड़ागारम्भमाह वशिष्ठः "मैत्रेन्दुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेज्यवारेश्वरवासरेषु । प्रारम्भणं सर्वजलाशयानां कार्यं हितेष्वंशकवासरेषु" । अत्र वापीकूपनक्षत्राणां पार्थक्येनाभिधानात् तड़ागारम्भार्थमिदं वचनमवसीयते वस्तुवचनमात्रयाभिप्रायेण सर्वशब्दोपादानं छन्दःपरिपूरणार्थं तत्र कूपतड़ागनक्षत्रेषु सहयनक्षत्रत्यागाद्विशिष्टानां मेलने त्रयोदश नक्षत्राणि भवन्ति तत्र संक्षेपकामेन व्यवहारतत्त्वकृता सर्वजलाशयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयत्वसाधर्म्यादेतानि त्रयोदश भान्युक्तानि तान्येव च ग्रन्थकृतोक्तानि । तत्र वापीकूपतड़ागानां भेदो लोकप्रसिद्ध एव यत्तु पुनर्वसिष्ठेनोक्तं "शशाङ्कतोयेशकरार्य्यमित्रध्रुवाम्बुपित्र्ये वसु रेवतीषु । उद्यानवाप्यादितड़ागकूपकार्याणि सिद्ध्यन्ति जलं ध्रुवं स्यात्" । तज्जीर्णोद्धारविषयं प्रागुक्तवाक्ये प्रारम्भणपदोपादानाच्च नूतनखननविषयमिति पुनरुक्तिपरिहारः।" पी० धा० ।

अधिकं जलाशयोत्सर्गशब्दे १०७६ पृष्ठादावुक्तम् । अत्र राहुसाम्मुख्यनिषेधः मु० चि० पी० उक्तो यथा "देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः । मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात् पृष्ठविदिक् शुभा भवेत्" । मु० चि० ।

"देवालये इति । अत्र यथासंख्यं सम्बन्धः । देवालयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्यवस्थिते सूर्य्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्यादिषु राहोर्मुखं स्यात् यथा मीनमेषवृषराश्यवस्थिते सूर्य्ये राहोर्मुखम् ऐशान्याम् । मिथुनकर्कटसिंहराश्यवस्थिते सूर्य्ये वायव्यां राहुमुखम् । कन्यातुलावृश्चिकस्थे सूर्य्ये नैरृत्यां राहुमुखम् । धनुर्मकरकुम्भराश्यवस्थे सूर्य्ये आग्नेय्यां राहोर्मुखम् इत्यर्थः । एवं गृहारम्भेऽपि सिंहार्कतस्त्रिराश्यवस्थितेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राहुमुखम् । वृश्चिकादित्रये वायव्यां कुम्भादित्रये नैरृत्याम् । वृषादित्रये आग्नेय्यां राहुमुखं स्यात् । जलाशयारम्भेऽपि मकरार्कतस्त्रिराश्यवस्थेऽर्के विलोमतः ऐशान्यां राहुमुखं स्यात् । मेषादितः त्रिभे वायव्याम् । कर्कादितस्त्रिभे नैरृत्याम् । तुलादितस्त्रिभे आग्नेय्यां राहुमुखं स्यादित्यर्थः । फलमाह खात इति । देवालयादिविषयके खाते भूमिशोधने कर्तव्ये सति राहुमुखाक्रान्तदिशः सकाशात् पृष्ठवर्तिनी दिक् शुभा भवेत् यथा

देवालयविषये मीनादिराशिस्थितसूर्य्यत्वेन ऐशान्यां राहुमुखम् । तत्पूर्वविदिक् आग्नेयी तस्यां प्रथमखातप्रारम्भः शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिराशित्रयस्थे सूर्य्ये राहुमुखं वायव्यां तत्पूर्वविदिगैशानी तस्यां खातारम्भः शुभः । एवं सर्वत्र । तथैव गृहविधौ अपि राहुमुखं कस्यां दिश्यस्ति इत्यवधार्य्य तत्पूर्वविदिशि खातः शुभफल इत्यर्थः । यतः । सर्पेण विदिक् व्याप्ता । यथा । ऐशान्यां मुखम् । वायव्यामुदरम् । नैर्ऋत्यां पुच्छम् आग्नेय्यां पृष्ठम् । अतः खाते आग्नेयी सम्यक् । एवमन्यत्राप्यूहनीयम् यदाह विश्वकर्मा "ईशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विदिक्षु । शेषस्य वास्तोर्मुखमध्यपुच्छं त्रयं परित्यज्य खनेच्चतुर्थम्" इति । ज्योतिश्चिन्तामणौ "वृषार्कादित्रिकं वेदां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवालये च मीनादि तड़ागे मकरादिषु" । तदारम्भतदुत्सर्गौ च समयाशुद्धौ न कार्य्यौ कालाशुद्धिशब्दे तत्प्रमाणं दृश्यम् "एतेनाखानि शाखानवनिरुह हरित्पर्णपर्णद्रुमाली व्यालीढ़ोपान्तशान्तश्रमपथिकदशां दत्तरागस्तड़ागः" नैष० ।

तड़ाघात पु० "उच्चैः करिकराक्षेपे तड़ाघातं विदुर्बुधाः" इत्युक्ते तटाघाते वप्रक्रीड़ायाम् शब्दकल्पद्रुमः । तच्चिन्त्यं तत्र वाक्ये तटाघातमित्येव पाठः तड़ेति पाठः लिपिकरप्रमादकृतः । [त्रि० ।

तड़ि पु० तड-आघाते भावादौ इन् । १आघाते २तत्कर्त्तरि

तड़ित् स्त्री ताड़यत्यभ्रम् चुरा० तड़-इति नि० ह्रस्वः । १विद्युति अमरः । "जलदास्तड़िल्ललितकान्तकान्तस्वराः" "घनं घनान्ते तड़ितां गुणैरिव" माघः । "योगस्तड़िततोयदयोरिवास्तु" रघुः ।

तड़ित्सम्भवादिस्तु "सुजलजलधिमध्ये वाड़वोऽग्निः स्थितोऽस्मात् सलिलभरनिमग्नादुत्थिता धूममालाः । वियति पवननीताः सर्वतस्ता इतन्ति दुमणिकिरणदीप्ताविद्युतस्तत्स्फुलिङ्गाः" । "अकस्माद्दैद्युतं तेजः पार्थिवांशकमिश्रितम् । वात्यावदुभ्रमदाघाते प्रतिकूलानुकूलयोः । वायोस्तत् पतति प्रायो ह्रस्वकालप्राज्यवर्षणे । यतः प्रावृषि नैवैते पांशवः प्रसरन्ति हि । तत् त्रेधा पार्थिवं चाप्यं तैजसं तड़िदुत्थितम् । ततो निर्भरदाहैश्च भूमिस्थैरनुभूयते" सि० शि० टीका । २अग्निजे निघण्टुः ३हिंसायां निघण्टुः "तड़ित् आशुहननेत्युपक्रमे "त्रयस्त्रिंशद्वधकर्माणः" इति तदुक्तेः

तड़ित्प्रभा स्त्री तड़ितः प्रभेव प्रभा यस्याः । कुमारानुचरमातृभेदे । "केशयन्त्री त्रुटिनामा क्रोशनाऽथ तड़ित्प्रभा" भा० शल्य० ४७अ० कुमारानुचरमातृगणोक्तौ । २तड़ित्तुल्यदीप्तियुते त्रि० ।

तड़िल्वत् पु० तड़ित् विद्यतेऽस्य मतुप् मस्य वः तान्तत्वेन अपदान्तत्वात् न तस्य दः । १मेघे "चलिताचलवर्षमाणा गम्भीरविराविणस्तड़िल्वन्तः" वृ० स० २१ अ० २मुस्तके च अमरः । ३तड़िद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप् "समुद्गिरद्विचयेन तड़िल्वतीम् । लघयता शरदम्बुदसंहतिम्" किरा० ।

तड़िद्गर्भ पु० तड़ितो गर्भोऽस्य । मेघे "तड़िद्गर्भ ऋतवः समुद्राः" श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।

तड़िन्मय त्रि तड़िदात्मकः तड़ित्+मयट् । तड़ित्स्वरूपे "तड़िन्मयैरुन्मिषितैर्विलोचनैः" कुमा० ।

तण्ड पु० तडि-अच् । १ऋषिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यञ् । ताण्ड्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० । यूनि फक् । ताण्ड्यायन तदीये यून्यपत्ये पुंस्त्री० । तण्डशब्दस्य वतण्डशब्देन समं द्वन्द्वे कौर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । भावे अ । २आहतौ स्त्री ।

तण्डक पुंस्त्री० तडि-ण्वुल् । १खञ्जने० स्त्रियां ङीष् । २फेने, ३समासप्राये वाक्ये, ४गृहदारुणि ५तरुस्कन्धे च न० मेदि० ६मायाबहुले, उपघातके त्रि० परिष्कारे पुंन० शब्दार्थचि० ।

तण्डि पु० कृतयुगोत्पन्ने ऋषिभेदे तत्कथा भा० आनु० १५ अ० "ऋषिरासीत् कृते तात ! तण्डिरित्येव विश्रुतः दश वर्षसहस्राणि तेन देवः समाधिना । आराधितोभक्तेन तस्योदर्कं निशामय" इत्यादिका । महादेववरात् तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डिनशाखाभेदे कल्पसूत्रकर्त्तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा "अजयश्चाव्ययश्चैव भविता दुःखवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यज्ञानसमन्वितः । ऋषीणामभिगम्यश्च सूत्रकर्त्ता सुतस्तव । मत्प्रसादाद्द्विजश्रेष्ठ ! भविष्यति न संशयः" "सूत्रकर्त्ता ताण्डिन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषस्तत्र कल्पसूत्रकर्त्तेति" नीलकण्ठः । [नन्दिनौ नन्दिकेश्वरः" मल्लिनाथधृतकोषः ।

तण्डु पु० शिवद्वारपालभेदे नन्दिकेश्वरे "नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डुः

तण्डुरीण पु० तण्डु+अस्त्यर्थे इरच् तत्र भवः खः । १कीटमात्रे २बर्बरे त्रि० तण्डुले भवः ख रस्य लः । ३तण्डुलोदके न० मेदि०

तण्डुल पुंन॰ तडि—उलच्। निस्तुषधान्ये। "शस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते। निस्तुषस्तण्डुलः प्रोक्तः स्विन्नमन्नमुदाहृतम्" भा॰त॰। "शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्य्यादन्नं सुसंस्कृतम्। सूर्य्याय चरुकं दत्त्वा सप्तम्यान्तु विशेषतः। यावन्तस्तण्डुलास्तस्मिन्नैवेद्ये परिसंख्यया। तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते" ति॰ त॰। "तण्डुलो मेहजन्तुघ्नः स नवस्त्वतिदुर्जरः"। वैद्य॰ "भ्रष्टस्तु तण्डुलो रूक्षो सुगन्धिः कफनाशनः। पित्तकारी स विज्ञेयः" राजव॰। तस्य क्षिपणयत्नेन समा॰ राजद॰ पूर्वनि॰। हीरकस्य २मानभेदे "सितसर्षपाष्टकं तण्डुलो भवेत् तण्डुलैस्तु विंशत्या" बृ॰ स॰ ८० अ॰।

तण्डुलपरीक्षा स्त्री तण्डुलेन परीक्षा। दिव्यभेदे तद्विधानं वीरमि॰ उक्तं यथा पितामहः
"तण्डुलानां प्रवक्ष्यामि विधिम्भक्षणचोदितम्। चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यत्रेति विनिश्चयः" इति। चौर्य्यग्रहणमर्थविवादप्रदर्शनार्थम् "तदर्थञ्च तण्डुलाः" इति धनविवादे कात्यायनेनोक्तत्वात्। पूर्वेद्युर्यत्कर्त्तव्यं तत् स एवाह "तण्डुलान् कारयेच्छुक्लान् शालेर्नान्यस्य कस्यचित्। मृण्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः। स्नानोदकेन सम्मिश्रान् रात्रौ तत्रैव वासयेत्। आवाहनादिपूर्वन्तु कृत्वा रात्रौ विधानतः" इति। शुचिः प्राड्विपाकः सूर्य्यस्याग्रे धर्मावाहनादिहोमान्तं सर्वदिव्यसाधारणविधिं कृत्वा आदित्यस्नानोदकेन शुक्लान् शालितण्डुलानाप्लाव्य रात्रावेवं कृत्वा तथैव प्रातःकालपर्य्यन्तं स्थापयेदित्यर्थः। स्नानोदकं देवताया इत्याह कात्यायनः "देवतास्नानपानीयं दिव्यतण्डुलभक्षणे" इति। प्रातः कर्त्तव्यमपि स एवाह "प्रभाते कारिणे देया आदित्याभिमुखाय त्विति"। कारिणे शोध्याय। देयाः तण्डुला इत्यनुषङ्गः। भक्षणञ्च सोपवासेन सूर्य्यालयमध्य एव कर्त्तव्यमित्याह बृहस्पतिः "सोपवासः सूर्य्यगेहे तण्डुलान् भक्षयेच्छुचिरिति"। शोध्यानुष्ठेयमनुवादव्याजेन दर्शयति पितामहः "प्राङ्मुखोपोषितं स्नातं शिरोरोपितपत्रकम्। तण्डुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः" इति। भक्षयित्वा भक्षणं कारयित्वा हेतुमतोणिजन्तस्य भक्षेरयं प्रयोगः। पत्रे विशेषं स एवाह "भूर्जस्यैव तु नान्यस्य अभावे पिप्पलस्य त्विति"। शुद्ध्यशुद्ध्यवधारणोपायं स एवाह "शोणितं दृश्यते यस्य हनुस्तालु च शीर्य्यते। गात्रञ्च कम्पते यस्य तमशुद्धं विनिर्दिशेत्" इति। बृहस्पतिरपि "शुद्धः स्याच्छुक्लनिष्ठीवी रक्तमिश्रे तु दोषभागिति"। कात्यायनोऽपि "शुक्लनिष्ठीवनाच्छुद्धो नियम्योऽशुचिरन्यथेति"।
"अपोऽग्निरुदकञ्चैव विषङ्कोषस्तथैव च। तण्डुलाश्चैव दिव्यानि सप्तमस्तप्तमाषकः।" इति पितामहस्मृतिः। "तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेव न संशयः" इति मिताक्षराधृतस्मृतिः।

तण्डुला स्त्री ताडि—उलच् नि॰ नुट् ह्रस्वश्च। १महासमङ्गायाम् २विडङ्गे च राजनि॰। ३तण्डुलीयशाके यवतिक्तायां स्त्री ४शशाण्डुल्याम् स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष्।

तण्डुलाम्बु न॰ तण्डुलक्षालितमम्बु—शा॰ त॰। तण्डुलक्षालनोदके (चेलुनि) तण्डुलोदकादयोऽप्यत्र। "जलमष्टगुणं दत्त्वा दत्त्वा पलं कण्डिततण्डुलात्। भावयित्वा ततो देयं तण्डुलोदककर्मणि" वैद्यकपरिभाषा।

तण्डुलिकाश्रम पु॰ न॰ तीर्थभेदे जम्बूमार्गादपावृत्य गच्छेत्तण्डुलिकाश्रमम्। न दुर्गतिमवाप्नोति ब्रह्मलोकं च गच्छति" भा॰ व॰ ८२ अ॰। तण्डूलिकाश्रममिति दीर्घपाठः क्वाचित्कः, स च लिपिकरप्रमादकृत इत्यन्ये।

तण्डुलीक पु॰ तण्डुलीयक+पृषो॰ यलोपः। तण्डुलीयकशाके शब्दरत्ना॰।

तण्डुलीय पु॰ तण्डुलाय तद्भक्षणाय हितं छ। (काँटानटे) (चाँपानटे) १शाकभेदे २विडङ्गे च। स्वार्थे क। तण्डुलीयक उक्तशाके अमरः।
"तण्डुलीयो मेघनादः कोन्दरस्तण्डुलेरकः। भण्डीरस्तण्डुलीबीजो विषघ्नश्चाल्पमारिषः। तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्षः पित्तकफास्रजित्। सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारकः"। तद्भेदः जलतण्डुलीयं शाकं कञ्चटमिति प्रसिद्धम्। पानीयतण्डुलीयो यस्तत्कञ्चटमुदाहृतम्। कञ्चटं तिक्तकं रक्तपित्तानिलहरं लघु" भावप्र॰ स्वार्थे के कापि अत इत्त्वम्। तण्डुलीयिका विडङ्गे स्त्री राजनि॰। तण्डुलीबीजोऽप्युक्तशाके पु॰ भावप्र॰।

तण्डुलु पु॰ तण्डुल+पृषो॰। विडङ्गे शब्दर॰। [हेमच॰।

तण्डुलेर पु॰ तण्डुल+स्वार्थे बा॰ ढ्र। तण्डुलीयकशाके

तण्डुलोत्थ तण्डुलात् तत्क्षालनादुत्तिष्ठति उद्+स्था—क। (चेलुनि) तण्डुलाम्बुनि राजनि॰। तण्डुलाम्बुशब्दे दृश्यम्।

तण्डुलौघ पु० तण्डुलानामोघ इव । (वेडबाँस) १वेणुवंशे शब्दच० ६त० । २तण्डुलसमुदाये च । [परीतत् शब्दच० ।

तत् त्रि० तन+क्विप् अन्त्यलोपे तुक् । विस्तारके अमरः ।

तत न० तन–क्त । १वीणादिवाद्ये अमरः २विस्तारिते ३व्याप्ते च त्रि० । ४वायौ पु० मेदि० । भावे क्त । ५विस्तारे ६सन्ताने च न० । तन्यते वंशोऽस्मात् तन-स्मिन् अपादाने कर्मणि वा क्त तक् वा । ८पितरि ९पुत्रे च पु० । "कारुरहं ततो भिषक्" ऋ० ९।११२।३ तत इति सन्ताननाम तन्यतेऽस्मात् ततः पिता तन्यतेऽसौ ततः पुत्रो वा" भा० इमामृचमधिकृत्य । तत इति सन्तानस्य नाम पितुर्वा पुत्रस्य वा" निरु० । "ततततस्तवभङ्गीमं मिश्रीकृत्य षड्जम्" माघः । "ततं वीणादिवाद्यं तदाहृतम्" सङ्गी० । "स होवाच पितरं तत ! कस्मै मां दास्यसीति" कठो० । "हे तत ! हे तात !" भा० "यस्य निश्वसितं वेदा येन सर्वमिदं ततम्" माधवः । ततं विस्तारितं व्याप्तं वेत्यर्थः ।

ततनुष्टि पु० ततं धर्मसन्ततिं नुदति वष्टि कामयते कामान् वा नुद-ड वश-क्विप् कर्म० शक० । १धर्मसन्ततिनोदकधर्मसन्ततिकामुके । "अपाप शक्रस्ततनुष्टिमूहति" ऋ० ५।३४।३ ततं धर्मसन्ततिं नुदति वष्टि कामयते कामान् ततनुष्टिः" भा० निरुक्ते अन्यथा निरुक्तं यथा "शक्रस्ततनिष्टुं धर्मसन्तानादपेतमलङ्करिष्णुम् ६।१९ । तेन २तदर्थे च । [कदल्याम् शब्दच० ।

ततपत्त्री स्त्री ततं पत्त्रं यस्याः जातित्वात् ङीष् ।

ततम त्रि० तेषां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+डमच् । तेषां मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् "ततमेव पुरुषं ततममपश्यत्" ऐत० उ० । [मध्ये निर्द्धारिते एकस्मिन् ।

ततर त्रि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्द्धारणे तद्+डतरच् । तयो-

ततस् अव्य० तद्+सार्वविभक्तिकस्तसिल् । तस्मादित्याद्यर्थे "ततस्ततस्त्या विनियन्तुमक्षमाः" माघः । प्रथमार्थे ततो भवान् । द्वितीयार्थे ततभवन्तम् । सप्तम्यर्थे ततस्त्या तृतीयार्थे "यतोयतः षट्चरणोऽभिवर्त्तते ततस्ततः प्रेरितवामलोचना" शकु० । हेतुभूतयो द्वयोर्मध्ये एकस्यातिशये आसु तरप् च । ततस्तराम् विप्रकृष्टोक्तार्थे हेतुभूतानां बहूनां मध्ये एकस्यातिशये आसु तमप् च" ततस्तमाम् विप्रकृष्टोक्तार्थे अव्य० । [विनियन्तुमक्षमाः" माघः ।

ततस्त्य त्रि० ततस्तत्र भवः त्यप् । तत्र भवे "ततस्ततस्त्या

ततामह पु० ततस्य पितुः पिता "पितरि डामहः" इत्यत्र पितृशब्दस्यार्थपरत्वं न स्वरूपपरत्वम् । पितामहे "अस्माकं तावकानमवनतानां ततामह । तव चरणयुगलध्यानबद्धहृदयनिगडानाम्" भाग० ६।९।३९ क्वचित् पुस्तके ततामहेत्यत्र ततत इत्येव पाठः । सोऽपि तदर्थे एव ।

तति स्त्री तन-क्तिन् । १श्रेण्यां हेमच० । २समूहे च । "विश्रब्धं क्रियतां वराहततिभिः मुस्ताक्षतिः पल्वले" शकु० । "बिभर्त्ति जनयन्नयमुदमपामपायधवला बलाहकततीः" माघः । "तत्र हेतिततिहतिश्रान्ता अमात्याः" दशकुमा० तत् परिमाणं येषां डति । २तत्परिमाणे त्रि० ब० व० अयञ्च षट्संज्ञकत्वात् त्रिषु समः । "ष्णान्ताः षट्" "डति च" पा० तस्य षट्संज्ञा विहिता "षट्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययाः" अमरः । "बहुगणवतु डति च संख्या" पा० अस्य संख्याकार्य्यातिदेशः । ततः जसः शसश्च लुक् तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । ततः प्रकारे धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अव्य० "तावत्तेजस्ततिधा वाजिनानि" अथ० १२।२।३।२ ।

ततिथी स्त्री तावतीनां पूरणी तावत्+डट् तिथुगागमः ङीप् वेदे अवयवलोपः । तावतीनां पूरणीभूतस्त्रियाम् "स यतिथीं तत्समां परिदिदेश ततिथीं समां नावमुपकल्प्योपासाञ्चक्रे" शत० ब्रा० १।८।१।५ । यावतिथीं तावतिथीमिति प्राप्ते छान्दसोऽवयवलोपः" भा० ।

ततुरि त्रि० तुर्व–हिंसायाम् कि द्वित्वं पृषो० । १हिंसके "सद्यो द्युम्ना तिरते ततुरिः" ऋ० ६।६८।७ । "ततुरि हिंसकः । तृ–कि द्वित्वं पृषो० । २तारके च "ददृश्मिता वरुणा ततुरिम्" ४।३९।२ । "ततुरिं तारकम्" भा०

तत्कार त्रि० तत् करोति तद्+अहेत्वादावपि कृञः टः । तत्पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्तमानकाले १तदात्वे अमरः । २तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । ३तत्कालवृत्तौ त्रि० । "शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्य्यात्" स्मृतिनिबन्धेषु कल्पतरौ स्मृतिः । "प्रतिनिधौ तत्कालात्" कात्या० श्रौ० १।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्कालः भावप्रधानो निर्देशः प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यतः प्रतिनिधेः स एव कालो यो मुख्यद्रव्यस्याभावः" कर्कः । "प्रायश्चित्तं तत्कालम्" कात्या० श्रौ० १।१।२२ ।

तत्कालधी त्रि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अनिष्टादिनिवारणाय झटिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।

तत्क्रिय त्रि० वेतनं विना स्वभावतः सा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्मकरणशीले, वेतनं विना स्वभावतः कर्मकरे अमरः।

तत्क्षण पु० स चासौ क्षणः कालः। सद्योऽर्थे क्षेमच०। "विवर्जिततामथविदलत्तत्क्षणप्रतिसंहृताम्" "आप्नेन तत्क्षणा भिषजेव तत्क्षणम्" माघः "सैकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्क्षणोज्झितवृक्षकम्" रघुः।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन-क्विप् तुक् ततो भावो वा त्व वा तलोपः। १याथार्थ्ये, २स्वरूपे, ३ब्रह्मणि च अमरः ४अनारोपितस्वरूपे, परमात्मनि, "तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः। सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमानेऽपि तत्तदाधाराधिष्ठानत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपितं स्वरूपं तत्त्वमिति विवरणकाराः। ५विलम्बिते नृत्यगीतादौ, ६चेतसि, ७वस्तुनि, ८सांख्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशतौ पदार्थेषु त्रिका०। "वेदान्ता बहुतर्ककर्कशमतिग्रस्ताः परं मायया भाट्टाः कर्मफलाकुला हतधियो द्वैते च वैशेषिकाः। अन्ये भेदरती विवादकलहास्ते तत्त्वतो वञ्चितास्तस्मात् सिद्धमतं स्वभावसुदृढं धीरः परं संश्रयेत्"। ९परमात्मनि "तत्र याथार्थ्ये "दृश्यष्टाविंशतिस्थाने तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः" रघु०। श्रीतत्त्वचिन्तामणिः तत्त्वविवेकः। तत्त्वचूडामणिः तत्त्वदीपिका। प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" गौ०सू० "कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिञ्च देशकालौ च तत्त्वतः" मनुः। "सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः। सत् 'सत्' इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति। असच्चासत् इति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं तत्त्वं भवति"। वात्स्या० प्रस्तावना। प्रकृत्यादिपदार्थे। "एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम्" सां० का०। "तत्प्रतिषेधार्थं तत्त्वाभ्यासात्" पात० सू०। १०स्वभावे निस्तत्त्वाः निःस्वभावा इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पुंन० केचित्। "यत्रापि देवस्य गुणान् समग्रांस्तत्त्वान्यतुर्विंशतिमाहुरेके" हरिवं० २७६ अ०। ब्रह्मणि "वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्। ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते" भाग०१।२।११ अनारोपितं तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति। पदार्थे। "मूर्त्तं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्विनाशस्य" सा० सू०। मतभेदे पदार्थभेदा यथा

"सदसदुभयानुभयात्मकचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं शून्यमेव तत्त्वमिति शून्यवादिनो बौद्धाः। पृथिव्यादीनि चत्वारि भूतानि तत्त्वानीति चार्वाका आहुः। जीवाजीवाख्ये द्वे तत्त्वे इत्यार्हताः। जीवाकाशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायाः पञ्च तत्त्वानीत्यार्हतैकदेशिनः। जीवाजीवास्रवबन्धसंवरनिर्जरमोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्यपरे आर्हतैकदेशिनः। स्वतन्त्रास्वतन्त्रभेदेन द्विविधं तत्त्वमिति द्वैतवादिनः श्रीपूर्णप्रज्ञाचार्याः। चिदचिदीश्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजीयाः पतिपशुपाशभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः नकुलीशाचार्याः शैवाश्च। महदादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति सांख्याः। ईश्वराधिकानि तानि चेति, षड्विंशतिस्तत्त्वानीति पातञ्जलाः। ब्रह्मैकमेव परमार्थतत्त्वं तद्भिन्नाः मायाकल्पिता इति मायावादिनो वेदान्तिनः।

तत्त्वज्ञान न० ६त०। १याथार्थ्यज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च। "प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" इति गौ० सू०। ३अनारोपितवस्तुप्रत्यये। इदं सर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदानन्दात्मनि मायया कल्पितत्वात् स्वरूपेण आत्मैकः परमार्थसत्यः सच्चिदानन्दाद्वयोऽहमस्मीति ४परिज्ञाने। ५यथार्थज्ञाने। यथा सति घटादिवस्तुनि सदिति ज्ञानम् असति च शशशृङ्गादावसदिति ज्ञानम्। "निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति"। यथा आत्मा शरीरादिभ्यो भिन्न इत्याकारं ज्ञानमिति। नैयायिकाः। इतरनिवृत्तिपूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति मायावादिनो वदन्ति। भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहुः।

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न०। तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादसर्वस्वधर्मपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः तस्य दर्शनम् आलोचनम्। तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात् इति तदालोचनं मोक्षार्थतत्त्वज्ञानसाधनम्।

तत्त्वन्यास पु० तन्त्रोक्ते विष्णुपूजाङ्गे न्यासभेदे तत्प्रकारस्तन्त्रसारे यथा

"मादिकान्तामयार्णांश्च जीवाद्यैकैकशो वदेत्। नमः परायेत्युच्चार्य तत्तत्त्वात्मने नमः" इति गौतमीयवचनात् सर्वत्र तत्त्वपदप्रयोगः। यथा मं नमः पराय

जीवतत्त्वात्मने नमः। भं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः। एतदुभयं सर्वगात्रे। तथा च गौतमीये "जीवं प्राणं हयस्थोक्त्वा सर्वाङ्गेषु प्रविन्यसेत्। ततो हृदयमध्ये च तत्त्वत्रयस्य विन्यसेत्"। बं नमः पराय मतितत्त्वात्मने नमः। फं नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः। पं नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः। इति त्रयं हृदि। नं नमः पराय शब्दतत्त्वात्मने नमः मस्तके। धं नमः पराय स्पर्शतत्त्वात्मने, नमः मुखे। दं नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः हृदि। थं नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः गुह्ये, तं नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः पादयोः। णं नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः कर्णयोः। ढं नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः त्वचि। डं नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः नेत्रयोः। ठं नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः जिह्वायाम्। टं नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः घ्राणयोः। ञं नमः पराय वाक्तत्त्वात्मने नमः वाचि। झं नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः पाण्योः। जं नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः पादयोः। छं नमः पराय पायुतत्त्वात्मने नमः गुह्ये। चं नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे। ङं नमः पराय आकाशतत्त्वात्मने नमः मूर्ध्नि। घं नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः मुखे। गं नमः पराय तेजस्तत्त्वात्मने नमः हृदि। खं नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः लिङ्गे। कं नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः पादयोः। तथा न्यासोऽभिहितः क्रमदीपिकायाम्। "इत्यच्युतीकृततनुर्विदधीत तत्त्वन्यासं सपूर्वकपराक्षरनत्युपेतम्। भूयः पराय च तदाह्वयमात्मने च नत्यन्तमुद्धरतु तत्त्वमनून् क्रमेण। सकलवपुषि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये न्यसतु मतिमहङ्कार तत्त्वं मनश्च। कमुखहृदयगुह्याङ्घ्रिप्रदेशे शब्दपूर्वं गुणगणमथ कर्णादिष्वितम् श्रोत्रपूर्वम्। वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि ससेदाकाशपूर्वं गणं मूर्धास्ये हृदये शिवे (लिङ्गे) चरणयोः हृत्पुण्डरीके हृदि। यं नमः पराय हृत्पुण्डरीकतत्त्वात्मने नमः हृदि। हं नमः पराय द्वादशकलाव्याप्तसूर्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। सं नमः पराय षोडशकलाव्याप्तसोममण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। रं नमः पराय दशकलाव्याप्तवह्निमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि। षं नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वासुदेवाय नमो मस्तके। यं नमः पराय पुरुषतत्त्वात्मने सङ्कर्षणाय नमो मुखे। लं नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रद्युम्नाय नमो हृदि। वं नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽनिरुद्धाय नमो लिङ्गे। लं नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने नारायणाय नमः पादयोः। क्षं नमः पराय कोपतत्त्वात्मने नृसिंहाय नमः सर्वगात्रे। हृत्पुण्डरीकतत्त्वादीनां न्यास प्रमाणमाह तथा बिम्बानि द्विषट्कयुग्युग्दशकलाव्याप्तानीति,। गौतमीये "यं वीजं हृत्पुण्डरीके च तत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत्। हं वीजं सूर्यमण्डलतत्त्वं हृदि प्रविन्यसेत्। सं वीजं चन्द्रमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत्। रं वीजं वह्निमण्डलतत्त्वं तत्र प्रविन्यसेत्। षं वीजं परमेष्ठितत्त्वं वासुदेवस्य मूर्द्धनि। यं वीजमथ पुंस्तत्त्वं सङ्कर्षणमथास्यके। लं वीजं विश्वतत्त्वस्य प्रद्युम्नस्य हृदि न्यसेत्। वं वीजं निवृत्तितत्त्वस्य अनिरुद्धमुपन्यसेत्। लं वीजं सर्वतत्त्वस्य पादे नारायणं न्यसेत्। क्षं वीजं कोपतत्त्वस्य नृसिंहं सर्वगात्रके। एवं तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायामं समाचरेत्" अन्येऽपि तत्त्वन्यासाः श्रीविद्यातारकालीनामपि प्रजाङ्के: तन्त्रसारोक्ता ज्ञेयाः

तत्त्वरश्मि पु० तन्त्रोक्ते (स्त्रीँ)-वधूवीजे "नादविन्दुसमाक्रान्तस्तत्त्वरश्मिसमन्वितः" इत्यस्य व्याख्यायां "तत्त्वरश्मिर्वधूवीजमिति" तन्त्रसा० ...

तत्त्वविद् त्रि० तत्त्वं वेत्ति विद्-क्विप्। पदार्थानां याथार्थ्यज्ञातरि "तत्त्ववित्तु महाबाहो! गुणकर्मविभागयोः" गीता। २ परमेश्वरे पु० "तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः" विष्णुस०। "तत्त्वं स्वरूपं यथावद्वेत्तीति तत्त्ववित्" भा०। [द्विरूपवत्रां शब्दार्थचि०।

तत्पत्नी स्त्री तन-क्विप् तत् पत्नमस्याः ङीप्।

तत्पद न० तदिति पदम्। तच्छब्दे "तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिवाक्यस्थं तत्सत्यं स आत्मेत्यादि" श्रुतिस्थञ्च तत्पदं ग्राह्यम्।

तत्पदलक्ष्यार्थः पु० तत्पदस्य लक्ष्योऽर्थः अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये चिदेकरसरूपिणि। [पदाभिधेये।

तत्पदवाच्यः त्रि० ६त०। तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थतत्पदार्थे तत्

तत्पदवाच्यार्थ पु० ६त०। तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्पदस्य वाच्यार्थे अज्ञानादिसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्चैतत् त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थो भवतीति व्युत्पादितेऽर्थे।

तत्पदार्थः पु० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थस्य तत्पदस्यार्थः। जगत्

कारणे परमात्मनि। "यत् जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते"। एवं तत्पदार्थो निरूपितः इदानीं त्वंपदार्थो निरूप्यते" वेदान्तसा०। तत्पदत्वंपदवाच्ययोर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि लक्ष्यार्थयोर्यथाऽभेदस्तथा विवेकचू० उक्तमपि यथा

"तत्त्वम्पदाभ्यामभिधीयमानयोर्ब्रह्मात्मनोः शोधितयोर्यदीत्थम्। श्रुत्या तयोस्तत्त्वमसीति सम्यक् एकत्वमेव प्रतिपाद्यते मुहुः। ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न वाच्ययोर्निगद्यतेऽन्योऽन्यविरुद्धधर्मिणोः। खद्योतभान्वोरिव राजभृत्ययोः कूपाम्बुराश्योः परमाणुमेर्वोः। तयोर्विरोधोऽयमुपाधिकल्पितो न वास्तवः कश्चिदुपाधिरेषः। ईशस्य माया महदादिकारणं जीवस्य कार्यं शृणु पञ्चकोशम्। एतावुपाधी परजीवयोस्तयोः सम्यङ्निरासे न परो न जीवः। राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्तयोरपोहे न भटो न राजा। अथात आदेश इति श्रुतिः स्वयं निषेधति ब्रह्मणि कल्पितद्वयम्। श्रुतिप्रमाणानुगृहीतबोधात्तयोर्निरासः करणीय एवम्। नेदं नेदं कल्पितत्वान्न सत्यं रज्जुदृष्टव्यालवत् स्वप्नवच्च। इत्थं दृश्यं साधु युक्त्या व्यपोह्य ज्ञेयः पश्चादेकभावस्तयोर्यः। ततस्तु तौ लक्षणया सुलक्ष्यौ तयोरखण्डैकरसत्वसिद्धये। नालं जहत्या, न तथाऽजहत्या, किन्तूभयार्थात्मिकयैव भाव्यम्। स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्मांशमपास्य कथ्यते। यथा, तथा तत्त्वमसीतिवाक्ये विरुद्धधर्मानुभयत्र हित्वा। संलक्ष्य चिन्मात्रतया सदात्मनोरखण्डभावः परिचीयते बुधैः"।

तत्पदाभिधः त्रि० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्थतत्पदस्याभिधा यस्य। तत्पदवाच्ये। "मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः। परोक्षशवलः सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः"। वेदान्तकारिका।

तत्पर त्रि० तत् परमुत्तमं यस्य। १तद्गते, २तदासक्ते च अमरः। ५त०। तस्मात् परे ३वस्तुनि च। परता च कालिकी दैशिकी च। तत्र कालिकी "परश्वस्तत्परेऽहनि" अमरः दैशिकी। "गण्डौ कपोलौ तत्परे हनू" अमरः। "परः पूर्वेण सङ्कृष्टस्तत्परस्तेन तेन च" लीला०। "अक्ष्णोर्निमेषस्य खराम(३०)भागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्तः" सि० शि० निमेषस्य त्रिंशद्भागात्मके ४सूक्ष्मकालभेदे पु०।

तत्परायण त्रि० तदेव परमयनं यस्य णत्वम्। तदासक्ते।

तत्पुरुष "तत्पुरुषः" इत्यधिकृत्य पा० विहिते १समासभेदे "उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष इति तस्य लक्षणं प्रायिकम् अर्द्धपिप्पल्यादि तत्पुरुषे उत्तरपदार्थप्राधान्याभावात् अव्याप्तेः पूर्वपदप्राधान्यात्तस्याव्ययीभावत्वापत्तेरतिव्याप्तेश्च यथोक्तं वाक्यपदीये "समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथाऽपरः। योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च" "अयमर्थः समासः अव्ययीभावतत्पुरुषद्वन्द्वबहुव्रीहिभेदात् चतुर्द्धा। तत्र पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः। उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः। अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः इत्यादि लक्षणमपि प्रायिकम्। उन्मत्तगङ्गं सूपप्रति अर्द्धपिप्पली द्वित्राः कृष्णपलाशमित्यादौ परस्परव्यभिचारात्। तथाहि उन्मत्तगङ्गमित्यव्ययीभावे पूर्वपदार्थप्राधान्याभावादव्याप्तिः अन्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीहिलक्षणातिव्याप्तिश्च "अन्यपदार्थे च संज्ञायामिति" (अव्य०) समासात्। सूपप्रतीत्यव्ययीभावे उत्तरपदार्थप्राधान्यात्तत्पुरुषलक्षणातिव्याप्तिरव्ययीभावाव्याप्तिश्च। "सुप् प्रतिना मात्रार्थे" इति (अव्य०) समासात्। अर्द्धपिप्पलीति तत्पुरुषे पूर्वपदार्थप्राधान्यसत्त्वादव्ययीभावातिव्याप्तिस्तत्पुरुषाव्याप्तिश्च "अर्द्धं नपुंसकमिति" (तत्पु०) समासात्। एवं पूर्वकाय इत्यादावपि द्रष्टव्यम्। द्वित्रा इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्रधान्यात् द्वन्द्वातिव्याप्तिर्बहुव्रीह्यव्याप्तिश्च। कृष्णपलाशमित्यादिद्वन्द्वे समाहारान्यपदार्थप्राधान्याद्बहुव्रीह्यतिव्याप्तिर्द्वन्द्वाव्याप्तिश्च स्यादिति भावः। सिद्धान्ते त्वव्ययीभावाधिकारपठितत्वमव्ययीभावत्वमित्यादि लक्षणं द्रष्टव्यम्" वै० भू० सा०। शब्दशक्तिप्रकाशिकायान्तु अन्यथा तल्लक्षणमुक्त्वा तत्र पदार्थयोरन्वयबोधप्रकारो दर्शितो यथा

"यदीयेन सुवर्थेन युतयद्बोधनक्षमः। यः समासस्तस्य तत्र स तत्पुरुष उच्यते"। यदर्थगतेन सुवर्थेन विशिष्टस्य यदर्थस्यान्वयबोधं प्रति यः समासः स्वरूपयोग्यः स तदर्थस्य तदर्थे तत्पुरुषः। न तु यन्नामोत्तरं यन्नाम यदर्थगतसुवर्थावच्छिन्नस्य यत्स्वार्थस्य बोधकं तदुत्तरं तत्रैव तदर्थयोस्तत्पुरुषः पूर्वकायोऽर्द्धपिप्पलीत्यादावव्याप्तेः। स्तोकपक्वेत्यादौ क्रियाविशेषणैः कर्मधारय एव महाकविर्महाविप्र इत्यादौ कवित्वादाविव प्रकृतेऽप्येकमात्रार्थैकदेशे पचनादावपरनामार्थस्याभेदान्वयबोधकतया तथात्वसम्भवात्। स्तोकं पक्वेत्यादौ अमतादात्म्य-

साधित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव । क्रियाविशेषणैः समास एवाव्युत्पन्न इति तु न देश्यं "स्तोकमल्पा समाभ्यामित्यादेः कालिदासादेः प्रयुक्तत्वात् द्विगौ कर्मधारये च शाब्दिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो गौणः । विभजते । "द्वितीयादिसुबर्थस्य भेदात्षट् च षड्विधः । क्रियान्वयी द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः" "ग्रामगतः चैत्रनीतः ब्राह्मणदत्तः वृक्षपतितः चैत्रधनं चैत्रगतिः स्वर्गस्थित इत्यादौ द्वितीयादिसुबर्थस्य कर्मत्वकर्तृत्वादेर्बोधभेदाच्छिन्नस्य द्वितीयातृतीयादितत्पुरुषत्वेन षड्भेदाः स्वघटकैकपदार्थनिष्ठद्वितीयाद्यर्थावच्छिन्नापरपदार्थबोधकसमासत्वादेर्धर्मषट्कस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु विशेषो यदेतेषु धात्वर्थान्वय्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो घटकः पीठं परितः पुण्येन सुखं गमाय विद्या दशाहृतः गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरा तिलेषु तैलमित्यादिविग्रहे तत्पुरुषस्यासाधुत्वात् वर्षसुखी गिरिकायः कुण्डलहिरण्यं घटान्यः कुबेरबलिः कर्मकुशल इत्यादौ तु तत्तद्विशेषविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः । ननु ग्रामगत इत्यत्र गतौ ग्रामकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे राजसम्बन्धस्यावगमो न ग्रामादिपदेभ्यो लुप्तसुपः स्मारकात्, तल्लोपमजानतोऽप्यन्वयबोधात् समस्तं ग्रामगत इत्यादितः समस्तग्रामयोरभेदान्वयधीप्रसक्तेश्च समस्तं दधि पश्येत्यादाविव तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधोपयुक्तस्य नाम्नोः समानविभक्तिप्रतिसन्धानस्याविशिष्टत्वात् । नापि ग्रामादिपदस्य ग्रामकर्मकत्वादिलक्षकत्वात् अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थस्यान्वयबोधं प्रत्यनुकूलस्य नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य वा गत्यादावसत्त्वात् । न च ग्रामादिपदलक्षितस्य ग्रामकर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति साम्प्रदायिकानामभिमतमेव साम्प्रतं तत्पुरुषस्यापि समस्यमानपदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः ग्रामं गतः राज्ञः पुरुष इत्यादिविग्रहस्य समासतुल्यार्थकत्वहान्यापत्तेश्चेति चेन्न प्रत्ययान्तसन्नामार्थस्यैव भेदेनान्वयबोधं प्रति तत्तन्नामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतायास्तन्त्रत्वेन ग्रामगत इत्यादौ ग्रामादिपदलक्षितग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैवं गतो ग्रामेत्यत्रापि ग्रामपदलक्षितस्य ग्रामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोधप्रसङ्गः प्रत्ययान्तान्यतन्नामोपस्थाप्यार्थस्यान्वयबोधसामान्यं प्रत्येवोत्सर्गतस्तादृशतत्तन्नामोत्तरनामोपस्थाप्यत्वस्य

हेतुत्वेन तदसम्भवात् । अतएवार्द्धपिप्पलीच्छेद इत्यादौ पूर्वपदप्रधानत्वेनानुशिष्टस्य तत्पुरुषादेरन्त्यपदार्थानां पिप्पलीप्रभृतीनाम् अर्द्धाद्यर्थे घटपटमठानामित्यादौ च सर्वपदप्रधानत्वेन द्वन्द्वस्यानन्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्थे अन्वयः तथा बहुगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बह्वर्थे प्रकृत्यर्थस्य पदसमाप्तौ नाम्नः प्राग्बहुचि विधानादिति । ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्तर्हि ग्रामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंसर्गेण ग्रामादेरेव गत्यादावन्वयोऽस्तु कृतं ग्रामादिशब्दस्य ग्रामकर्मकत्वादिलक्षणयेति चेत् सत्यं विग्रहवाक्यानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय तत्र लक्षणास्वीकारात् । माऽस्तु वा ग्रामादिपदस्य तत्कर्मकत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंसर्गेणैव ग्रामादेर्गत्यादावन्वयसम्भवात्तथापि न क्षतिः ग्रामं गत इत्यादिविग्रहस्यापि कर्मत्वार्थकद्वितीयाद्युपसन्धानवशादेव कर्मत्वादिसंसर्गेण गत्यादौ ग्रामाद्यन्वयबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भवात् ग्राममित्यादौ कर्मत्वादिधर्मिकान्वयबोधानुरोधेन द्वितीयादेः कर्मत्वाद्यर्थकत्वात् । अतएवाघटः पट इत्यादावन्यस्य असुरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अनिक्षुः शर इत्यादौ सदृशस्य, अब्राह्मणो वार्द्धुषिक इत्यादावपकृष्टस्य, अनुदरकुदरन्तरगया इत्यादौ स्वल्पस्य, वाचकेन नञ्निपातेन स्वार्थे प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनुभावनेऽपि तत्तत्तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव इत्यर्थे प्रसज्यनञा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणन्तु नापटं वर्त्तते इत्याद्येव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपदलिङ्गकत्वनियमात् इति वृद्धाः । प्रसज्यनञाप्यपट इत्यादिस्तत्पुरुष एव साधुर्नाव्ययीभावः नञ्तत्पुरुषविधेस्तदपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः किरातार्जुनीयादौ पुंसि प्रयोग इति तु पक्षधरमिश्राः । सुजन्ते चोत्तरः कल्पो नचैवं "दृष्टे राजमातङ्गास्तस्य वासी तुरङ्गमाः । चैत्रो ग्रामगतस्तत्र मैत्रः किं कुरुतेऽधुना" इत्यादौ राजसम्बन्धादेः राजादिपदवाच्यत्वे तदेकदेशस्य राजादेस्तदा परामर्शो न स्यात् विशेष्यविधया वृत्त्या पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परामर्शकत्वात् तदादिशब्दानाम् "नहि प्रजावतीयं मे त्वं तस्मै देहि कन्यकाम् । नीलो मणिगुणः सोऽत्र भावादिर्बोध्यते तदा" । अन्ये तु "अनयैव कथा निषादस्थपतिं याजयेदिति" श्रुतौ निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः परन्तु निषादः स्थपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति सिद्धान्तो

व्याहत्येन तत्पुरुषे भक्तिभिया हि तत्र कर्मधारयस्वीकारस्तन्मूलके निषादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च कल्प्यते कल्प्यते च निषादीयतत्तदध्ययने निषेधविधिबाधात् "स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतामिति" श्रुतौ तत्तदध्ययनेतराध्ययनपरत्वं धातोः, शूद्रपदस्य त्रैवर्णिकान्योपलक्षकत्वात्। यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा तदा तत्पुरुष एव तत्रोचितस्त्रैवर्णिकस्यैव निषादीयस्थपतित्वेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तेस्तन्मूलकनिषेधविधिसङ्कोचस्य चाकल्प्यत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणापत्तेऽपि किमिति कर्मधारय एव तत्राभ्युपेयते न तु तत्पुरुषः निषादानां स्थपतिरिति व्युत्पत्त्या निषादस्थपतिपदात् निषादसम्बन्धवत्त्वेन स्थपत्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वेन तदनुरोधाल्लक्षणायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भवात् न हि निषादस्थपत्यादिपदं निषादादिसम्बन्धवत्तया स्थपत्यादिबोधने निराकाङ्क्षं तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव तत्पुरुषत्वासम्भवेन लक्षणापत्तेस्तद्बाधकतयोपन्यासानौचित्यात्। अथ बाधकं विना मुख्यार्थ एव श्रुतीनां प्रामाण्यं मतम् प्रमाणान्तरविषयेऽपि लक्षणार्थे मुख्ये शब्दस्वरस इत्यादिमीमांसया तथैव सम्प्रतिपत्तेरिति चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविषयैव वेदानां प्रामाण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविषयया कर्मधारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिमीमांसया तथैव प्रतिपत्तेरित्यपि किन्न रोचयेः। तत्पुरुषाद्बहुव्रीहेर्जघन्यत्वमप्यनयैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि बहुव्रीहौ समस्तपदानां लाक्षणिकत्वादेव ततो दुर्बलत्वम्। एकपदमात्रलक्षणयापि बहुव्रीहेर्व्यवस्थाप्यत्वादित्यास्तां विस्तरः"।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः व्यधिकरणपदघटित समानाधिकरणपदघटित संज्ञानबोधकसंख्यावाचकपदघटितभेदात्। तत्र संज्ञानबोधकसंख्यापूर्वकसमानाधिकरणपदघटितस्तत्पुरुषो द्विगुः "दिक्संख्ये संज्ञायामिति सूत्रेण विहितपञ्चाम्रादिकर्मधारयादिष्वतिप्रसङ्गवारणाय संज्ञानबोधकेति "संख्यापूर्वो द्विगुरिति सूत्राच्च संख्यापूर्वकेति। द्विमूर्द्धाद्यन्यपदार्थे तथात्ववारणाय तत्पुरुषेति। द्विगुविषयपरिहारेण समानाधिकरणपदघटिततत्पुरुषः कर्मधारयः "तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः" इति सूत्रात्। इति तद्भिन्नोव्यधिकरणपदघटितस्तत्पुरुषः यथा राजपुरुष इतित्यादि। "द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततं मद्गेहे व्ययीभावः। तत्पुरुष कर्मधारय येन स्यां मदा बहुव्रीहिः" उद्भटः

स प्रसिद्धः पुरुषः। २रुद्रभेदे धरणिः तस्य पुरुषः। ३तदधिष्ठातृदेवे च। "तत्पुरुषाय विद्महे" इति गायत्री

तत्फल पु० तनोति क्विप् तत् विस्तीर्णं फलति विकाशते अच्। पुष्पमात्रविकाशिनि १कुवलये, २कुष्ठौषधौ ३चोरनामौषधौ च शब्दार्थ०।

तत्र धारणे चु० आत्म० सक० सेट् इदित्। तन्त्रयते अतितन्त्रत इदित्करणं वेदे स्वरविशेषार्थम्।

तत्र कुटुम्बधारणे भ्वा० प० अक० सेट् चान्द्राः। तन्त्रति अतन्त्रीत् ततन्त्र। "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" पा० इत्युक्तेः प्रथमाद्यर्थे त्रल्। तत्र भवान् तत्र भवन्तमित्यादि।

तत्र अव्य० तस्मिन् त्रल्। तस्मिन्नित्यर्थे "तत्रापि तत्रभवतो भगसंगयालोः" नैष०। "कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत्" मनुः।

तत्रत्य त्रि० तत्र भवः अव्ययात् त्यप्। तत्र भवे त्रि०। "मुञ्चाम्यमीत्युद्धकोशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्जनैः" भाग० १।११

तत्रभवत् त्रि० पूज्यार्थे नित्य० स०। पूज्ये तत्रशब्दे उदा० "अद्य तत्रभवांस्तं च पितरं रक्ष किल्बिषात्" रामा० अयो० ११२ अ०।

तत्साधुकारिन् तत्साधु यथा तथा करोति कृ–णिनि सुप्सुपेति समासः। तस्य साधुकारिणि "आकेस्तच्छील तद्धर्मतत्साधुकारिषु" पा०।

तथा अव्य० तेन प्रकारेण तद्+प्रकारे थाल् विभक्तित्वात्। १तेन प्रकारेणेत्यर्थे २साम्ये च अमरः। ३अभ्युपगमे ४पृष्टप्रतिवचने ५समुच्चये, ६निश्चये च मेदि०। तत्र साम्ये "यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" मनुः। समुच्चये। "विघसो भुक्तशेषं तु यज्ञशेषं तथामृतम्" "ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथा परे" मनुः। तेन प्रकारेणेत्यर्थे "कथमुक्त्वा तथा सत्यं सुप्तामुत्सृज्य मां गतः" भा०व०११ नलोपाख्यानम्। "यथा क्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेत्य भवति" छा० उप०। "यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति" शत० ब्रा० १४।७।२।७।७सत्ये च।

तथाकारम् अव्य० तथा+कृ-निन्दितप्रतिवचने णमुल्। कथञ्चित् उक्तप्रकारेण कृत्वेत्यर्थे। "तथाकारमहं भोक्ष्ये" सि० कौ०।

तथागत पु० तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्तिर्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतः मयूरव्यंसकेति समासः। १बुद्धमुनौ सुगते अमरः। "यथा गतास्ते सुगताः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः" सर्वद०बौद्धागमः। २पूर्वोक्तप्रकारेण गते त्रि०। "गतं दृष्ट्वा तथागतम्" भा० व० ७७ अ०। "श्रियं तथागतां दृष्ट्वा ज्वलन्तीमिव पाण्डवे" भा० स० १६ अ०।

तथाच अव्य० तथा च च च द्वन्द्वः। उक्तस्य दृढीकरणार्थे "निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः। तथा च श्रुतयो बह्व्यो निगीता निगमेष्वपि" मनुः। "एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति ह। विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्त्ता सा स्मृताङ्गना" स्मृतौ।

तथात्व न० तथा+भावे त्व। तथाभूतत्वे। "तथात्वं चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषाप०। "स्वरूपानन्दस्य तथात्वम्" सांख्य०सू०।

तथापि अव्य० तथा च अपि च द्वन्द्वः। यद्यपीत्यनेनाक्षिप्तस्य समाधानार्थे "तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः" उद्भटः। "यद्यपि का नो हानिः परस्य द्राक्षां रासभश्चरति। असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः। "सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारलीलाविधौ" काव्यप्र०।

तथाभूत त्रि० तेन प्रकारेण भूतः भू–कर्त्तरि क्त। तादृशेन रूपेण भूते। "तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयाम्" वेणी०। "स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रम्" कुमा०।

तथाराज पु० तथेति राजते राज–अच्। बुद्धदेवे शब्दार्थचि०।

तथाविध त्रि० तथा विधा यस्य। तथाप्रकारे "तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः" कुमा० "अतोऽभिलाषे प्रथमं तथाविधे"। "श्रुत्वा तथाविधं मृत्युं कैकेयीतनयः पितुः"। "प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्" इति च रघुः "तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः" मनुः

तथाहि अव्य० तथा च हि च द्व०। १निदर्शने २प्रसिद्धमेवेत्यर्थे शब्दार्थचि०। ३उक्तार्थ दृढीकरणे।

तथैव अव्य० तथा+सादृश्ये समुच्चये वा तस्यावधारणम्। तद्वदेवेत्यर्थे तत्समुच्चयावधारणे च शब्दार्थचि० "अस्ति पुत्रो वशे यस्य भार्य्या भर्त्तुस्तथैव च" चाणक्यः। "यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम्। तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम्" मनुः।

तथ्य न० तथा+साधु यत्। १यद्वस्तु यथाभूतं तथाकथनात्मके सत्ये २तद्युते त्रि० अमरः। "कार्यं वाण्यथ वा सम्यङ्मन्यं वापि तथाविधम्। तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्योद्दण्डं कार्षापणावरम्" मनुः। "अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन" कुमा०। "भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिर्वक्तुमर्हथ" भा० द्रो० ५५ अ०। "यदर्जुनगुणांस्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधम!" भा० द्रो० १५८ अ०।

तद् त्रि० तन–अदि डिच्च। १पूर्वोक्ते बुद्धिस्थे, २परामर्शयोग्ये ३विप्रकृष्टविषये। ४ब्रह्मणि न०। "ओं तत्सदिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" इति गीता। "अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम्। बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेऽस्य शक्तिः। बुद्धिस्थत्वं च पूर्वानुभूतसंस्कारवत्तया, तेन स्मृतिविषयत्वेन तथात्वं बोध्यम्। तदर्थं एतस्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथात्वम्। अतएव "एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि" पा० न सर्वनामकार्य्यमन्यथा एतत्तयोरिति स्यात्। सर्वनामकार्यञ्च त्यदादीनामः जसादौ शीभावादि वृत्तिमात्रे पुंवद्भावादि च। सः तौ ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन् इत्यादि। तस्य च टेरकच् सकः तकौ इत्यादि च। "स किंसखा साधु न शास्ति योऽधिपम्" किरा०। "तौ गुरुर्गुरुपत्नी च" रघुः। "ते तत्क्षणादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहाः" "ते हिमालयमामन्त्र्य" कुमा०। "तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी" कुमा०। "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" कुमा०। "तस्मात्साध्यतम यापयेत्" स्मृतिः। वृद्धसंज्ञत्वात् छ "तदीयमातङ्गघटाविघट्टितैः" माघः। ततः तत्र तर्हि तदा इत्यादि। ५हेतौ अव्य० स्वरादेराकृतिगणत्वात् स्वरादि। "तत्प्रार्थनां त्वमसि शरणं तत् पयोदः प्रियायाः" मेघ०। "तदङ्गमग्र्यं मघवन्! महाक्रतोः" रघुः। अहेतावपि ६सर्वनामसमानार्थे न०। "इन्द्रियदोषात् संस्काराच्चाविद्या" "तद् दुष्टज्ञानम्" का०सू० "तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमानार्थकमविद्यां परामृशति साऽविद्या दुष्टज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमतस्मिंस्तदभिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यकम्" उप० वृत्तिः। ८तदेत्यर्थे च "ज्यायसी चेत् कर्म्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द्दन। तत् कर्म्मणि घोरे माम्। गीता ९प्रसिद्धे त्रि० सर्वनामकार्य्यञ्च। "तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युः" कुमा०। तत्र ब्रह्मणि "तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः। दान

क्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" गीता। तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य्य अनभिसन्धाय च कर्मणः फलमित्यर्थः "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" छा० उ०। तत्पदवाच्यार्थस्य तत्पदवाच्यार्थयत्ने उक्तः शरदा०अव्ययी० अच समासान्तः। तस्य समीपम् उपतदम्।

तदर्थ त्रि० स अर्थो यस्य, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्य-समासो विशेष्यलिङ्गता चेति" वार्त्ति० समासो वा। १तत्-प्रयोजनके २तदुद्देश्यके "अन्तेवासी वार्थांस्तदर्थेषु धर्मकृ-त्येषु योजयेदिति वा" दाय० त० आपस्तम्बः ३तस्याभिधेये ४तत्प्रयोजने च ततो भावे ष्यञ्। तादर्थ्य तत्प्रयोजनकत्वे। "तादर्थ्ये चतुर्थी" मुग्ध यो०।

तदनन्यत्व न० तयोरनन्यत्वम्। तयोर्भेदाभावे "तदनन्यत्व-मारम्भणशब्दादिभ्यः" शा० सू०।

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्ग पु० तदन्यः बाधितार्थस्य प्रसङ्गः। प्रमाणबाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गा-परपर्य्याये तर्कभेदे। तत्स्वरूपादि "स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबा-धितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विभज्य आत्माश्रयादीन् लक्ष-यित्वा जगदीशेनोक्तं यथा उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गः। सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभि-चारी स्यात्तदा जन्यो न स्यादिति। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादि"। विषयस्य व्यभि-चारशङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वम्।

तदर्पण न० तस्य स्वस्मिन् निक्षिप्तस्यार्पणं प्रत्यर्पणम्। नि-क्षिप्तद्रव्यस्य निक्षेप्तुरर्पणे। ६ त०। तस्यार्पणे च।

तदा अव्य० तस्मिन् काले तद्+दाच् विभक्तित्वात् अ। तस्मिन् काले इत्यर्थे। "तदा विधिः कुण्डलिनां विधोरपि" नैष०।

तदात्मन् पु० स आत्मा यस्य। १तत्स्वरूपे २तदभिन्ने च। तस्य भावः ष्यञ्। तादात्म्य अभेदे "क्रमिकं यथाम-युगमेकार्थेऽन्यार्थबोधकम्। तादात्म्येन भवेदेषः समासः कर्मधारयः" शब्द० प्र०।

"अभेदस्तादात्म्यं तच्च स्वव्यावृत्त्यसाधारणो धर्मः। असाधारणत्वं चैकमात्रवृत्तित्वम्। एकमात्रवृत्तित्वञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रतियोगिवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन भेद-विशिष्टं यत्तदन्यत्वम्। इत्येकमात्रवृत्तिधर्म एव विशेषणा-विभक्तार्थः। इत्थञ्च तत्र प्रकृत्यर्थस्य संसर्गमर्य्यादया आधारादीनां मुख्यकालीनत्वं स्यात् एवमनुयाजमात्र-स्योत्कर्षे तदूर्द्ध्वभाविनां सूक्तवाकशंय्वाकादीनां मुख्यकाली-धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यासत्त्या सुज्ञेयत्वमेव। अभेदस्य संसर्गतामते ध्येताहशानुगमभेदस्यैव तथात्वमुचितम्। तत्त-द्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावकूटस्य विशेष्य तथात्वे घटो न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यभावान्वयो-तुल्ययोगक्षेमावितिन्यायेन तादृशानुगतधर्मावच्छिन्न-प्रतियोगिताकाभावा एव भासेरन् नीलादिवृत्तिप्रति-योगिताकैकैकाभावः। तथा सति तादृशैकैकावभाव तात्प-र्य्येण प्रयुक्तस्य नीलोऽपि न नील इति वाक्यस्य प्रामाण्यं स्यात्" व्यु० त्प० गदा० "सत्यैक्ये मिथोभेदस्ता-दात्म्यम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावः" वेदा० प० "तदात्मनोऽपि निषिध्यमानत्वे तन्निषेधात्मके तदात्मनि जगत्प्रवेशात्। न हि घटः पटात्मेत्यनेन घटस्वरू-पादन्यस्तदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नामा-भेदाख्यो धर्मः कश्चिदिष्यते स घटपटाद्यधिकरणतया निषिध्यते तदा संसर्गाभाव एव स्यात्। तस्मान्निर्विशेषणा तदात्मान्मभूतं जगदिति कोऽन्तराभाव इति"। श्रीह-र्षखण्डने अन्योन्याभावखण्डने उक्तम्।

तदात्व न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्व। तत्काले अमरः। "तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः। "तदात्वे चात्यिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् "आयत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः" इति च मनुः।

तदादितदन्तन्याय पु० न्यायभेदे अन्तभूतस्य कर्त्तव्यत्वे प्रा-प्ततः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षेण विधानबोधके न्यायभेदे। स च न्यायः जैमि० पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा। अग्नीषोमीयपशौ श्रूयते "तिष्ठन्तं पशुं प्रयजन्तीति"। अत्र प्रकृतौ पशुमारणानन्तरं हविष्प्रचारादिते पश्चात् प्रयाजादय इज्यन्ते इति विकृताविष्टापि पशु-मारणानन्तरं हविष्प्रचारादिते प्रयाजाः प्राप्ताः ते च तिष्ठन्तमिति वचनात् जीवत्येव पशौ अपकृष्यन्ते। तथा सवनीयपशौ अनुयाजानामुत्कर्षः श्रूयते यथा अग्नि-लाभादूर्द्ध्वमनुयाजैश्चरन्तीति। अत्र संशयः। प्रयाजमात्र-स्योत्कर्षः प्रयाजाद्यङ्गकलापस्यापकर्षः अनुयाजाद्य-ङ्गकलापस्योत्कर्षो वा इति। शुनयोरेव प्रयाजानुया-जयोरपकर्षोत्कर्षौ नतु तदाद्यन्तकलापयोस्तदङ्गप्रयाजा पूर्वभाविनामाघारसामिधेन्यादीनां तदाद्यपकर्षेऽप्यन्तव्यव-च्छिन्नत्वेन प्रधानकालीनत्वं न स्यात् प्रयाजमात्रापकर्षे तु

भावते । तादृशश्च धर्मस्तद्व्यक्तित्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्तिनिष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्तित्वं स्यात् एवमनुयाजमात्रोत्कर्षे तदूर्द्ध्वभाविनां सूक्तवाकशम्य्वाकादीनामुत्कर्षात् प्रधानसन्निधिर्न्न विलुप्यते तस्मात् प्रयाजमात्रस्योत्कर्षः तथा च सूत्रम् "अङ्गानां मुख्यकालत्वात् यथोक्तमुत्कर्षः स्यात्" । अङ्गानां मुख्यकालकर्त्तव्यत्वानुरोधात् यथोक्तस्यानुयाजमात्रस्योत्कर्ष इति प्राप्ते ब्रूमः । प्रकृतियागे सकलपदार्थानुष्ठानस्य क्लृप्तत्वात् विकृतावपि सक्रमाणां पदार्थानामतिदेशात् क्रमरूपाङ्गबाधस्यान्याय्यत्वात् उत्तरकालकर्त्तव्यकर्मपदार्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविलोपापत्तेः तदुक्तम् पूर्वेणोपस्थितं कार्य्यमुत्तरं कर्मचोदनात् । प्राप्तं तदन्यथा भावे क्रमलोपाद्विलुप्यते" । तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्गकलापस्यापकर्षः, अनुयाजोत्कर्षे तदाद्यङ्गकलापस्योत्कर्ष", इति तत्त्वकौ० । अनया दिशा मासिकानां सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ ।

तदानीम् अव्य० तस्मिन् काले-तद्+दानीम् विभक्तित्वात् च । तदेत्यर्थे । "तदानीमपि पार्श्ववर्त्तिनाम्" भाग० ५।८।२१। तत्र भवः ख्युल् तुट् च । तदानीन्तन तत्र भवे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तदाप्रभृति त्रि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादिर्यस्य तदाशब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तेरपि कथञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता । तत् कालादिके "तदाप्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः" कुमा० ।

तदामुख त्रि० तदा मुखं यस्य । प्रारब्धे ।

तदित् त्रि० तदेति इण-क्विप् तुक् । तद्विषयके सोमे । "वयस्त्वा तदिदर्थाः" ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं सोमं तदित् तदेवार्थः प्रयोजनं येषाम्" भा० ।

तद्गत त्रि० तत् गतः । १तत्परे २तदासक्ते च । तद्गतेनैव मनसा" रामा० बा० २अ०। "मुचित्तस्तद्गतमानसः" गीता

तद्गुण त्रि० तस्य गुण इव गुणोऽस्य । १तत्तुल्यगुणके २अर्थालङ्कारभेदे पु० १९९ पृ० लक्षणादि दृश्यम् । ३तत्० । ३तस्य गुणे पु० । "तद्गुणसारत्वात्" शा० सू० । तत्र प्रधाने गुणः विशेषणम् । ४प्रधानविशेषणे तद्गुणसंविज्ञानः ।

तद्गुणसंविज्ञान पु० तत्र बहुव्रीहौ गुणस्य गुणीभूतस्य विशेषणस्य संविज्ञानं विशेष्यपारतन्त्र्येण बोधनं यत्र । व्याकरणोक्ते बहुव्रीहिसमासभेदे । भवति च लम्बकर्णमानयेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्णस्यान्यानयने पारतन्त्र्येणान्वयबोधः । शब्द० प्र० समते तद्गुणत्वादिकल्पना प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा "तदतद्गुणसंविज्ञानौ द्वौ भेदौ तदादिमः । विग्रहस्य विशेषत्वे यस्तद्विशेष्यकबोधकृत्" । तद्गुणसंविज्ञानोऽतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहेर्द्वौ भेदौ । तत्र विग्रहवाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याय्योयोऽर्थस्तद्विशेष्यकबोधकृद्बहुव्रीहिः तयोरादिमस्तद्गुणसंविज्ञानस्तस्य स्वार्थगुणीभूतस्य सम्बन्धिविशेष्यविधया विज्ञानं यस्मादिति व्युत्पत्त्या सान्वयसंज्ञकत्वात् । तद्भिन्नत्वातद्गुणसंविज्ञानचरमः इत्यर्थोऽवगम्यते । घटस्वरूपः पदार्थः इत्यादितो हि घटः स्वरूपं यस्येति विग्रहस्थले स्वस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वस्वरूपसम्बन्धित्वेन वा विग्रहविशेष्यं कलशमेव विशेष्यविधया बोध्यते घटस्य स्वरूपं यस्मादिति विग्रहे च विग्रहस्य यद्विशेष्यं ततोऽन्यदेव स्वजन्यस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन । कुटादिर्गण इत्यादिरपि कुट आदिर्यस्येति व्युत्पत्त्या कुटाभिन्नस्य स्वधर्मिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन धात्वन्तरमिव कुटमपि बोधयंस्तद्गुणसंविज्ञान एव बहुव्रीहिः । प्राचां मतेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिमन्यथा निर्वक्ति । "यः स्वार्थघटकार्थस्य स्वार्थान्वयिनि बोधने । अनुकूलो बहुव्रीहिः स तयोरथवादिमः" । यो बहुव्रीहिः स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकस्याप्यर्थस्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसंविज्ञानयोरादिमः । लम्बकर्णमानय हारपीनं पश्येत्यादौ हि बहुव्रीहिर्लम्बस्वकर्णसम्बन्धिनः स्वपीनाद्भिन्नहारसम्बन्धिनश्च स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकीभूतस्य तादृशकर्णहारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयबोधने समर्थ इत्येवंविध एव तद्गुणसंविज्ञानस्तद्भिन्न एव चार्थादतद्गुणसंविज्ञानः । यथा दृष्टसागरमानय इत्यादाविति

तद्दिन न० कर्म्म० । "तस्मिन् दिने । तद्दिनं स्यादनध्यायं व्रतं तत्र न कारयेत्" मल० त० । १दिनमध्ये २प्रतिदिने च मान्तम् अव्य० यच्छार्थे चि० ।

तद्धन त्रि० तदेव धनं यस्य । १कृपणे हेमच० स हि सर्वमेव धनमपव्ययीभूततयावधार्य्य आत्मनि तद्धनत्वमेवाभिमन्यते कर्म्म० । २तस्मिन् धने न० ।

तद्धर्म्मन् त्रि० स धर्म्मो यस्य अनिच् समा० । तथाभूतधर्म्मयुक्ते । "आकेवलीनतद्धर्म्म तत्साधुकारिषु" पा०

तद्धित त्रि॰ तस्मै हितम् । १तस्मै हिते । २व्याकरणोक्ते प्रत्ययभेदे पुंन॰ । “तद्धिताः ४।१।७६ पा॰ सूत्रमेवाधिकृत्य “यूनस्तिः” इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्तिं यावद्ये प्रत्यया विहितास्ते तद्धितसंज्ञकाः ।
शब्द॰ प्रका॰ तल्लक्षणादिकमुक्तं यथा
“विभक्त्यादित्रिकादन्यः प्रत्ययस्तद्धितं मतम् । नामप्रकृतिको नैवमतिव्याप्त्यादिदोषतः” । “विभक्तिधात्वंशप्रकृत्योऽन्यः प्रत्ययस्तद्धितः । इत्यत्र इत्यादौ तसाद्यर्थकः कादिरपि तद्धितमेवेति । तदन्यत्वेनापि प्रत्ययं विशेषयन्त्यन्ये । नामप्रकृतिकप्रत्ययत्वन्तु न तद्धितस्य लक्षणं विभक्तौ क्यजादौ चातिव्याप्तेः पचतितरामित्यादौ तरामाद्यव्याप्तेश्च” । विभजते । “तस्यापत्यं तद्विशेषस्तद्धोष युतेन्दुमान् । कालस्तथा तेन रक्तं तस्य व्यूहोऽथ वेत्ति तत् । अधीते वा देवताऽस्य सैवमादीन् यथायथम् । बोधयद्विविधानर्थांस्तद्धितं स्यादनेकधा” तेनास्य क्लीवत्वमपि “तद्धितस्याचामादेः” । “तद्धितश्चासर्वविभक्तिः” पा॰ । “समासतद्धितकृतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्रधानभावे च तस्य[illegible]दो विपर्य्ययः” हरिकारिका । स च तद्धितो द्विविधः प्रकृत्यर्थभिन्नार्थकः स्वार्थिकश्चेति भेदात् ।

तद्बल पु॰ तस्मिन् बलं यस्मात् । १बाणभेदे “क्षुरप्रतद्बलार्द्धेन्दुनाराचमुख्याश्च तद्भिदः” हेम॰ । अस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी “प्रभान्” इत्यधिकारे “देवासुराप्सरःस्वर्गगिरिसमुद्रनख केश दन्त स्तन भुज कण्ठ खड्ग शरपङ्काभिधानानि” पा॰ “पुंस्त्वे सभेदानुचराः सपर्य्यायाः सुरासुराः । स्वर्गयागाद्रिमेघाब्धिद्रुकालासिशरारयः” अम॰ च पुंस्त्वोक्तेः

तद्भाव पु॰ तस्य भावः असाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा । १तस्यासाधारणे धर्मे यथा वटे घटत्वम् । गोर्गोत्वम् । २तद्रूपप्राप्तौ च “अभूततद्भावे च्विः” “पयसस्तद्भावात्” कात्या॰ श्रौ॰ ४।३।२२ सू॰ । ७त॰ तस्मिन् भावः तद्विषयकचिन्तने “सदा तद्भावभावितः” गीता ।

तद्राज पु॰ तस्य राजा टच् । १तस्य नृपतौ २तदर्थविहिते तद्धितप्रत्ययभेदे च । “ते तद्राजाः” पा॰ ते अञादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः “अञादयस्तद्राजाः” पा॰ “पूगात् ञ्य इत्यारभ्य उक्ताः तद्राजसंज्ञका स्युः” सि॰ कौ॰ । तद्राजस्य बहुषु अस्त्रियाम् लुक् ।

तद्र अवसादे मोहे च सौ॰ पर॰ अक॰ सेट् इदित् । तन्द्रति अतन्द्रीत् । तन्द्रा

तद्र्यञ्च(च्) त्रि॰ तदञ्चति गच्छति पूजयति वा–अञ्च–क्विन्–ततो पूजायां वा क्विप् टेरद्र्यादेशः पूजार्थत्वे न नलोपः । १तदनुगामिनि २तत्पूजके च ।

तद्वत् अव्य॰ तेन तुल्यं या तुल्या वा चेत् क्रियेत्यर्थे वति । १तत्सदृशक्रियावति । तस्येव तत्रेव वा इत्यर्थे वति । २तत्तुल्येऽर्थे यथा तद्वत् शिवस्य विभुता, तद्वत् शिवे भक्तिरित्यादि । “तद्वत्ताहयि च स्थितम्” स्वाङ्गलक्षणम् । “चित्रं यथाश्रयमृते स्थाण्वादिभ्यो विना यथा छाया । तद्वद्विना विशेषैर्न तिष्ठते निराश्रयं लिङ्गम्” “पुरुषस्य मोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम्” सा॰ का॰ । “यत्तु वेदेहकौ तद्वत् प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि” मनुः । तदु अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । ३तद्विशिष्टे त्रि॰ “तद्वानपोहो वा शब्दार्थः” काव्य॰ प्र॰ “द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये” । “अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विशेषणकम्” भाषाप॰ स्त्रियां ङीप् । तस्य भावः तल् । तद्वत्ता तद्विशिष्टत्वे स्त्री “पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्त्तिता” भाषा॰ ।

तद्विध त्रि॰ सा विधा प्रकारो यस्य । तत्प्रकारे “धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा” मनुः । “क्व तद्विधात्वं क्व च पुण्यलक्षणा” कुमा॰ ।

तन विस्तृतौ तना॰उभ॰सक॰ सेट् । तनोति तनुते अतानीत् अतनीत् अतत-अतनिष्ट ततान तेनतुः तेने । उदित् तनित्वा तान्त्वा । ततः वितानः । “तनोति भानोः परिवेषकैतवात्” नैष॰ । “आचार्य्यस्तनुते विवृतिमिमां दायभागस्य” । दायभागटीका “ततान सोपानपरम्परामिव” रघुः । “यस्य तस्य विना षष्ठीं तेनेति करणं विना” उद्भटः । “तेमिरेऽभिकचितेषु तरुण्यः” माघः “स ततों तमोभिरभिगम्य तताम्” माघः “तन्वता प्रथमताहयि रागम्” माघः ।

अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । “तन्ततोऽतिततातितंतुन्” माघः ।

वि+अति+व्यतिहारेण विस्तारे आत्म॰ “वियति व्यत्यतन्वातां मूर्त्ती हरिपयोनिधी” भट्टिः । [५।३५।७ अ॰ ।

अधि+आरोप्य विस्तारे । “धनुरधितनोति” शत॰ ब्रा॰

अनु+सन्ततविस्तारे पश्चाद्विस्तारे च “परिपाल्यानुतनुयादेष धर्मः सनातनः” भा॰ शा॰ ११२ अ॰ ।

अप+अधोविस्तारे । अपतानकः ।

अव+सन्ततविस्तारे “विधाक्षमूलायततं पवनामोदधारिणम्” हरिवं॰ ८८ अ॰ ।

आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (टाना देओया) अस्मन्-

विस्तारे च "मौर्वीं धनुषि चातता" रघुः। "अतुल पुनरात्मानुस्मृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्य्यमेवातनुत" भाग० ५।२४।२२ "इदं ते लोभाख्यस्य चेष्टितं चेतसि चमत्कारमातनोति" प्रबोध० च०। [किरणावली।
वि+आ+विशेषेण विस्तारे। "व्यातेने किरणावलीमुदयनः"
उद्+अर्द्धतो विस्तारे उत्तानः।
प्र+प्रकर्षेण विस्तारे। "फलं प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यज्ञः प्रतायते" भा० शा० ८६।१२ श्लो०। "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्यं प्रतायते" माघः। पक्षे प्रतन्यते।
वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (चन्द्रातप देओया) "यथा लूतातानवितानाभ्यामिति" वेदान्तप०।
सम्+सम्यग्विस्तारे सन्तानः सन्ततिः सन्ततम् "सन्तता शुशुभे भूमिः" रामा० सु० १४ अ०।

तन उपकारे श्रद्धायां आघाते च वा०चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० शब्दे अक० सेट्। तानयति ते तनति अतीतनत् त अतानीत् अतनीत्। व्युपसर्गात् दैर्घ्ये अक० दीर्घीकरणे सक०। वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति वा। "वितानयति यः कीर्त्तिं वितनत्यमलं यशः" कविरहस्यम् "अयं वेदे गणव्यत्ययात् दिवा० "घोषा घोषादिन्द्राय तन्यति ब्रुवाणः" ऋ० ६।१८।२। "तन्यति शब्दं करोति" भा०। चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तनयित्नुशब्दार्थे माधवः तनयित्नुशब्दे दृश्यम्।

तनय पुंस्त्री० तनोति कुलम् तन–कयन्। १पुत्रे। २दुहितरि, ३चक्रकुल्यायां, (चाकुलिया) लतायां, ४स्तनकुमार्य्यां च स्त्री टाप्। "अथैनमद्रेस्तनया शुशोच" कुमा०। तनयाशब्दस्य प्रियादिषु पाठात् पूर्वपदस्य न पुंवत्। तनया जाता अस्य तनयाजातः इत्यादिः।
५लग्नावधिकपञ्चमस्थाने पु०। "जनयति तनयभवनमुपगतः" वृ० ज०।

तनयित्नु पु० चु० तन–शब्दे इत्नु पृषो० सलोपः अदन्तचुरा० तन–शब्दे इत्नु माधवः। १अशनौ "अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्तात्" ऋ० ४।३।१ "तनयित्नुरशनिः" भा० २मेघे च "एकपात्तनयित्नुरर्णवः" ऋ०१०।६६।११। "तनयित्नुर्मेघः" भा०।

तनस् पु० तनोति वंशम् तन–असुन्। पौत्रादौ "मा नोवधी मा तनसा" ऋ० ५।७०।४। "तनसा पौत्रादिना" भा०

तना स्त्री तन–अच् टाप्। धने निघण्टुः।

तनादि पु० पा० धातुपाठोक्ते धातुगणे। स च धातुपाठे बोपदेवेन तनुक्षणकं द इत्यनुबन्धयुक्ततया पठितः। "तनादिकृञ्भ्य उः"। "तनादिभ्यस्तथासोः" पा०। तनादौ गणे पठितः ठक्। तानादिक तद्गुणपरिते धातौ।

तनिका स्त्री तन्यते धातूनामनेकार्थत्वात् बध्यते अनया करणे इन् संज्ञायां कन् कापि अतइत्त्वम्। बन्धनरज्जौ शब्दार्थचि०।

तनिमन् पु० तनोर्भावः तनु+इमनिच्। १तनुत्वे, २कार्श्ये च। "विरहातपतनिमानमभजत" काद०। तनयति तनुं करोति तनु+णिच् इमनिच् णिवद्भावे टिलोपः। ३यकृति। "अथ पार्श्वयोरथ तनिम्नोऽथ हृदयोः" शत० ब्रा० १।८।१।१७। "तनिम्नः यकृतः" भा०। तस्य तनूकरणात् तथात्वम्।

तनिष्ठ त्रि० अयमनयोरतिशयेन तनुः तनु+इष्ठन् णिवद्भावः। द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ। वेदे बहुभ्यो निर्द्धारणेऽपि इष्ठन्। २बहूनां मध्ये एकस्मिन्, अतिशयेन तनौ च "एतेषां लोकानां अन्तरिक्षलोकस्तनिष्ठः" शत० ब्रा० ७।१।२।२०। लोके तु तन्वर्थे ईयसुन् तनीयानित्येव।

तनीयस् त्रि० बहूनां मध्येऽयमतिशयेन तनुः ईयसुन् णिवत्। बहूनां मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ "पद्मपुष्पाणि तनीयांसीव" शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रियां ङीप्।

तनु स्त्री तनोति कर्म कार्य्यं वा तन–उन्। शरीरे अमरः २त्वचि राजनि०। "तनुभिरवलुप्ताभिरष्टाभिरीशः" शकु०। "तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः" "बभार बाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनुः" माघः। वा ऊङ्। तनूः इत्यपि तन्वर्थे तनूजः। ३कृशे ४अल्पे ५विरले च त्रि०मेदि०। "तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्" मनुः। स्त्रियां वा ङीप् तन्वी। "तव तन्वि! कुचावेतौ नियतं चक्रवर्त्तिनौ" उद्भटः। सा च ६लघ्वक्षराणाम्भार्य्याभेदे "शैब्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्रसरां समाम्" हरिवं० ११८ अ०। "भूतकर्मैनैरयतिरिक्त भतनामतभौ भतनाश्च यदि भवति तन्वी" वृ०र० उक्ते चतुर्विंशत्यक्षरपादके ७छन्दोभेदे च तनोर्भावः तल् तनुता कार्श्ये स्त्री "तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति" कुमा० "स्रवन्ति तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये" हरिवं० १८२५। त्व तनुत्व तन्वर्थे न०। योगशास्त्रोक्तेषु दग्धबीजभावेषु अप्ररोहापन्नेषु ८अस्मितादिषु "अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम्" पात० सू०। "दग्धबी-

ज्ञानाभ्यासप्रवरोहस्तनुत्वमुच्यते प्रतिपक्षभावनोपहताः क्लेशास्तनवो भवन्ति" भा०। तेन प्रतिपक्षभावनया अस्मितादिक्लेशानां तनुत्वात् तनुसंज्ञेति तदर्थः। ज्योतिषोक्ते स्त्री ६लग्नस्थाने स्त्री०। "तनुनिधनसुखेषाः केन्द्रकोणे त्रिलाभे" जातकाभ०। स्वार्थे क। तनुक तनुशब्दार्थे।

तनुक्षीर पु० तनु अल्पं क्षीरं निर्यासोऽस्य। आम्रातके राजनि०

तनुच्छद पु० तनुं देहं छादयति छादेर्घः ह्रस्वश्च। १कवचे वर्मणि। "तरुपल्लाशसवर्णतनुच्छदः" "मातलिस्तस्य माहेन्द्रमामुमोच तनुच्छदम्" रघुः।

तनुच्छाय पु०तन्वी स्वल्पा छाया यस्य।१वर्वुरकवृक्षे राजनि०।६त० २देहच्छायायां स्त्री। तन्वी अल्पा छाया यस्य। ३अल्पच्छायायुक्ते त्रि०। तन्वी छाया कर्म०। ४अल्पच्छायायां स्त्री।

तनुज पुंस्त्री० तनोर्देहात् जायते जन-ड ५त०। पुत्रे हलायुधः २कन्यायां स्त्री ३लग्नाधिकपञ्चमस्थाने ज्यो०

तनुत्र न० तनुं त्रायते त्रै-क। वर्मणि "काण्डीरः खाड्गिकः शार्ङ्गी रथान् विप्रांस्तनुत्रवान्" भट्टिः। "अभितारास्तु विव्याध द्विषतः स तनुत्रिणः" माघः।

तनुत्राण न० तनुस्त्रायतेऽनेन त्रै-करणे ल्युट्। वर्मणि हारा०

तनुत्वच् स्त्री तन्वी त्वग् वल्कलं यस्याः। क्षुद्राग्निमन्थे राजनि०। २सूक्ष्मत्वग्युक्ते त्रि०।

तनुपत्र पु० तनूनि कृशानि पत्राणि यस्य। १इङ्गुदीवृक्षे राजनि०। २स्वल्पपत्रयुक्तवृक्षमात्रे त्रि०।

तनुभव पु० तनोर्भवति भू-अच् ५त०। १पुत्रे "दृश्यते तनुभवः शिशिरांशो" वृ०सं० १७ अ०। २दुहितरि स्त्री

तनुभस्त्रा स्त्री तनोर्देहस्य भस्त्रेव। १नासिकायाम् शब्दरत्ना०। कर्म०। २सूक्ष्मभस्त्रायाम्।

तनुभृत् त्रि० तनुं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त०। देहधारिणि "छायाफलं तनुभृतां शुभमादधाति" वृ० सं० ६८ अ०।

तनुमध्या स्त्री तनु कृशं मध्यं यस्याः। १कृशमध्यायां स्त्रियां २षडक्षरपादके छन्दोभेदे च। "तौ चेत् तनुमध्या"। "मूर्तिर्मुरशत्रोरत्यद्भुतरूपा। आस्तां मम चित्ते नित्यं तनुमध्या" छन्दोम०। ३अल्पमध्यके त्रि०।

तनुरस पु० तनो रस इव। घर्मे हारा०।

तनु(नू)रुट् न० तनौ तन्वां वा रोहति रुह-क्विप् ७त०। लोमनि शब्दर०। [लोमनि शब्दर०।

तन(नू)रुह न० तनौ तन्वां वा रोहति रुह-क ७त०।

तनुल त्रि० तन-उलच्। विस्तृते संक्षिप्तसा०। [वातस्थाने त्रि०।

तनुवात पु० तनुरल्पो वातोऽत्र। १नरकभेदे हेमच०। २अल्प-

तनुवार न०तनुं देहं वृणोति वृ-अण् उपस०। कवचे वस्त्राहे शब्दार्थचि०। [राजनि० २स्वल्पबीजयुक्ते त्रि०।

तनुवीज पु० तनूनि कृशानि वीजानि यस्य। १बीजवदरे।

तनुव्रण पु० तनुरल्पो व्रणो यतः। वल्मीकरोगे शब्दर०।

तनुस् न० तन-उसि। देहे उणादिको०।

तनुसञ्चारिणी स्त्री तनु अल्पं सञ्चरति सम्+चर-णिनि ङीप्। १बालिकायां शब्दार्थचि०। २अल्पसञ्चारयुक्ते त्रि०।

तनुसर पु० तनोः सरति सृ-अच् ५त०। स्वेदे घर्मे शब्दार्थचि०।

तनुह्रद पु० तनो ह्रद इव। पायौ त्रिका०।

तनू पु० तनोति कुलं तन-ऊ। १पुत्रे। "ता वां विश्वको हवते तनूकृथे" ऋ० ८।८६।२॥ "तनोति तनूः पुत्रः" भा० तनोति कर्म चन् ऊङ्। २शरीरे अमरः। ३प्रजापतौ ४गवि ५अप्सु च तनूनपाच्छब्दे दृश्यम्।

तनूकृ अतनुं तनुं करोति तनु+अभूततद्भावे च्वि कृञोऽनु-प्रयोगः अल्पीकरणे तनूकरोति "लज्जां तनूकृत्य नरेन्द्रकन्या" रघुः। "समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च" पात०सू०। "तनूकृद्बोधि प्रमतिश्च कारवे" ऋ०।१।३१।९

तनूकृत त्रि० तनू-कृ-कर्मणि क्त।१तष्टे २अल्पीकृते च अमरः।

तनूज पु० तन्वाः देहात् जायते जन-ड ५त०। १पुत्रे २कन्यायां स्त्री। "समादिदेश प्रयतां तनूजाम्" कुमा० तनूजनि तनूजात तनूजन्मादयोऽप्यत्रार्थे यथायथं पुंस्त्री०

तनूद्भव पु० तनोरुद्भवति उद्+भू-अच् ५त०। १पुत्रे २दुहितरि स्त्री। "पञ्चभूतपरित्यक्तं शावं तं स्वतनूद्भवम्" हरिवं० २१ अ०। [तनूनपात्।

तनूनप न० तन्वा जनं कृशं पाति-पा-क। घृते शब्दच०

तनूनपात्(द्) पु० तनूं न पातयति पत-णिच्-क्विप् नभ्राडित्यादिना नञो न लोपः। तनूनं पाति रक्षति पा-शतृ, तन्वा जनं कृशं पाति तनूनपं घृतं तदत्ति अद-क्विप् वा। अग्नौ, जठरस्थितस्य भुक्तान्नादिपाचनादस्य देहापातकत्वम्। शतृपक्षे तनूनपान्तौ इत्यादि क्विप्पक्षे तनूनपादौ इत्यादि भेदः। २घृते न०६त०। ३प्रजापतिपौत्रे। "नराशंसः प्रतिशूरो मिमानस्तनूनपात् प्रतियज्ञस्य धाम" यजु० २०।२७ तनूनपात् तनोति विस्तारयति सृष्टिं तनूः प्रजापतिर्मरीचिस्तस्य नपात् पौत्रः कश्यपात्मज इत्यर्थः यद्वा तनूं शरीरं न पातयति रक्षति जाठराग्निरूपेणेति

तनूनपात् अग्निः यद्वा तनोति भोगानिति तनूः गौस्तस्या नपात् पौत्रं घृतम् गोः पयो जायते पयस आज्यमिति घृतं तनूनपाद्वा” वेददी० निरुक्ते अस्य निरुक्तिर्दर्शिता यथा “तनूनपादाज्यं भवति नपादित्यनन्तरायाः प्रजाया नामधेयं भवति गौरत्र तनूरुच्यते तता अस्यां भोगास्तस्याः पयो जायते, पयस आज्यं जायते। अग्निरिति शाकपूणिरापोऽत्र तन्व उच्यन्ते तता अन्तरिक्षे, ताभ्य ओषधिवनस्पतयो जायन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एष जायते। तस्यैषा भवति। “तनूनपात् पथ ऋतस्य यानान् मध्वा समञ्जन्त्स्वदया सुजिह्व” निरु० ८।६। अग्न्युद्देश्यके ४प्रयाजभेदे च। तनूनपाद्यागश्च वशिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्यभिन्नानां प्रयाजेषु द्वितीयः वशिष्ठादीनां तु नराशंसो द्वितीय इति भेदः यथोक्तं आश्व०श्रौ० १।५।६ “प्रयाजैश्चरन्ति” “पञ्चैते भवन्ति” पञ्चग्रहणं नराशंसः तनूनपाद्वा इत्युभयोरप्यपि पञ्चैव भवन्ति न षडित्येवमर्थम्। एत इति वचनम् अत्र पठिता एवैते तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरेण सह पञ्च भवन्ति नाम्नातेन सहेत्येवमर्थम्” नारा०। ये यजामहे इत्युपक्रमे “समिधः अग्न आज्यस्य व्यन्तु२ वौश्रडिति वषट्कारः १५ सू०। “इति प्रथमः” १६ सू०। “अयं प्रथमः प्रयाजः” नारा० “तनूनपादग्न आज्यस्येति वेत्त्विति द्वितीयोऽन्यत्र वशिष्ठशुनकात्रिवध्र्यश्वराजन्येभ्यः”। २१सू०। “नराशंसो अग्न आज्यस्य वेत्त्विति तेषाम्” २२। सू० “वशिष्ठादीनामयं द्वितीयः” नारा० “इडो अग्न आज्यस्य व्यन्त्विति तृतीयः”। २३ सू०। “सर्वेषामिति शेषः” नारा० “बर्हिरग्न आज्यस्य वेत्त्विति चतुर्थ आगूर्य पञ्चमे स्वाहाऽग्निं स्वाहासुमिति” २४सू० इत्यादि। वशिष्ठादिभिन्नानां समिद्यागतनूनपाद्यागः इडोयागः बर्हिर्यागः स्वाहाकारयाग इत्येते पञ्चैव प्रयाजा इत्यवधेयम्। वशिष्ठादीनां तनूनपात्स्थाने नराशंस इति भेदः। अतएव श्रुतौ “समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीत्येव पञ्च पठिताः वशिष्ठादिभिन्नपरतया व्यवस्थाप्याः। “बभार वाष्पैर्द्विगुणीकृतं तनूस्तनूनपाद्धूमवितानमाधिजाः” माघः। “तनूं न पातयति जाठररूपेण धारयतीति” मल्लि०।

तनूनप्तृ न पातयति नप्ता ह्रत०। वायौ तनोति तनूः परमात्मा आकाशस्तस्य पुत्रो वायुस्तस्य नप्ता पौत्रः वायुर्हि आत्मजाताकाशजातत्वात् तत्पौत्रः “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत, आकाशाद्वायुः” इति श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। “तनूनप्त्रेव शाक्वरायेति यो वा अयं पवत एष तनूनपाच्छाक्वरः सोऽयं प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ” शत० बा० ३।४।२।५ “तन्वा देहस्य नपातयिता रक्षको देवस्तनूनप्ता अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः तस्याकाशः पुत्रः तत्पुत्रो वायुरिति तनूनप्ता वायुः स च शाक्वरः शक्तः सर्वं कर्त्तुम्”। भा०

तनूपा पु० तनूं पाति पा—क्विप्। ६त०। जठराग्नौ जठरानले “तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाहि” यजु० ३।१७ जठरानलेन भुक्तान्ने जीर्णे रसवीर्यादिपाके सति देहपालनं भवतीति तस्य तथात्वम्। तन्वमिति छान्दसः प्रयोगः। २देहपालकमात्रे च “अवस्य उग्रोऽविता तनूपाः” ऋ० ४।१६।२० “तनूपाः इन्द्रः” भा०

तनूरुह न० तनौ रोहति रुह क। १लोमनि २पक्षिणां पक्षे च मेदि०। “ततुसतूफुल्लतनूरुहोलतामिति” नैषधम्। ३पुत्रे ४गरुति ५लोमनि च पु० हेमच०। “कुक्कुटस्तनूरुहाकुलिः” सु० स० ६२ सू०। “तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सम्प्रहृष्टतनूरुहः” भा० आ० १००अ०। “वक्राहकाञ्जननिभं वराहकतनूरुहम्” हरिवं० ४२ अ०।

तनूर्ज पु० मनुभेदोत्तमपुत्रे नृपभेदे। “औत्तमेयान् महाराज! दश पुत्रान् मनोरमान्। इष ऊर्जस्तनूर्जश्च मधुर्माधव एव च” हरिवं० ७अ०।

तनूहविस् न० वैदिकेषु तनूरूपेषु हविःषु। “द्वादशाहान्ते तनूहवींषि निर्वपति” कात्या० श्रौ० ४।१०।७। “तनूहवींषि अग्नये पवमानायेत्यादीनि निर्वपति” कर्कः तानि च “अग्नये पवमानाय प्रथमा” ८ सू० “अग्नये पावकायाग्नये शुचये च द्वितीया” ९ सू० “अदित्यै चरुस्तृतीया” १०। इत्युक्तानि

तन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तञ्चति अतञ्चीत्। ततञ्च ततञ्चतुः तञ्चः। तञ्च्यते। उदित्। तञ्चित्वा तक्त्वा।

तन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० सेट्। पाणिनीयगणे अनञ्जसाहचर्यादयं वेट्। वोपदेवगणे उदित्करणं प्रामादिकम् किन्तु ओदिदेव। तनक्ति अतञ्चीत् अताङ्क्षीत्। ततञ्च। “तनच्मि व्योम विस्तृतम्” भट्टिः।

आ+आतञ्चनसङ्कोचार्थेषु (दम्बलदेखोया) “इन्द्रस्य त्वा भागं सोमेनातनच्मि” यजु० १।४। “उद्वास्यातनक्ति शामघनशेषेणेन्द्रस्य त्वेति” कात्या०श्रौ० ४।२।२२ “तां दुग्धस्यातनक्त-

रत उद्वाह्य पाणपूतयोगेण पूर्वदिने कृताग्निहोत्रयोगेण दध्ना दुग्धमातनक्ति अवशिष्टं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति दधित्वसम्पत्त्यर्थम्" कर्कः। १भयहेतुकसङ्कोचे च व्यङ्कु० कुत्वम् आतङ्कः। आतङ्कम्।

तनञ्ज सङ्कोचे रुधा० पर० सक०। पाणिनीयगणे (तनच्) इत्यत्र तनञ्ज इति पाठान्तरम् अयमुदित्त्वात् वेडेव। तनक्ति अतञ्जीत् अताङ्क्षीत्। ततञ्ज। तञ्जीत् अतन्तक्षीत्।

तन्तस् दुःखे कण्ड्वा० अक० पर० सेट्। तन्तस्यति अतन्त-

तन्ति स्त्री तन-कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घनलोपाभावौ। १दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम्। "वत्सानां न तन्तयस्त इन्द्र" ! ऋ० ६।२४।४। "तन्तिर्नाम दीर्घप्रसारिता रज्जुः" भा० लोके तु ततिः तातिरित्येव क्वचिदार्षेऽपि तथा। "साऽसज्जत विपक्तान्त्यां महिषी कालयन्त्रिता" भाग० ७।२।५२। २गवां मातरि च तन्तिपालः। वा ङीप् तन्ती गवां मातरि "तन्तीं प्रसार्य्य मायां वत्सवत्सां चानुमन्त्रयेतेयं तन्ती गवां मातेति गोपथब्रा० १।६।७

तन्तिपाल पु० तन्तिं गोमातरं पालयति पालि-अण् उप० स०। २गोमातृपालके। अस्य "गोतन्तिपव पाले" पा० आद्युदात्तता। २सहदेवे च "तेषां गोसंख्य आसं वै तन्तिपालेति मां विदुः" भा० वि० १० अ०। अत्र तन्त्रिपालेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्त्रिं वशीभूततां पालयतीति निरुक्त्या तन्त्रिपाल वचनकरमिति नीलकण्ठेनोक्तम् "तन्तिपाल इति ख्यात नाम्नाऽहं विदितस्तथा" भा० वि० ३६ अ० इत्यत्र तथैव पाठः।

तन्तु पु० तन-तुन्। १सूत्रे अमरः तन्तुवायः। तन्तुदामनपर्वणोः" नरसिं०पु० "तस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तन्तुषु" भाग० ८।८।७। "तिरश्चि यन्ते लमितन्तुजालैः" रघुः। २ग्राहे हेम०। ३सन्ताने "तेषामुत्पन्नतन्तूनामपत्यं दायमर्हति" मनुः। "संवेष्टमानं बहुभिर्मोहात्तन्तुभिरात्मजैः। कोषकार इवात्मानं वेष्टयन्नावबुध्यसे" भा० शा०२२१अ०। [गौरा० ङीष्।

तन्तुक पु० तन्तुनेव कायति कै-क। १सर्षपे २नाड्यां स्त्री

तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्तं काष्ठम्। (ताँतेर काठि) तन्तुवायोपकरणे तन्तुकाष्ठभेदे शब्दर०। [जटाधरः।

तन्तुकीट पु० तन्तोः तन्त्वर्थं कीटः। (गुटीपोका) कीटभेदे

तन्तुन पु० तन-बा० तुनन्। १ग्राहे (हाङोर) ख्याते जलजन्तुभेदे हेम०।

तन्तुनाग पु० तन्तुर्नाग इव। ह्रदग्राहे त्रिका०।

तन्तुनाभ पु०तन्तुर्नाभावस्य अच् समा०।(माकड़सा) लूतायाम्

तन्तुनिर्य्यास पु० तन्तुरिव निर्य्यासो यस्य। तालवृक्षे। शब्दर०।

तन्तुपर्वन् न० तन्तोः यज्ञोपवीतसूत्रस्य दानरूपं पर्व यत्र चान्द्रश्रावणपौर्णमास्याम् तद्दिने हि वामनाय यज्ञोपवीतदानोत्सवः स्मृतौ विहितः। राघवभट्टधृतनारसिंहवचनम्। "शिष्यस्य जन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने। ससौर्य्येऽर्कविधुग्रासे तन्तुदामनपर्वणोः। मन्त्रदीक्षां प्रकुर्वाणो मासर्क्षादीन् न शोधयेत्"। तन्तुपर्व परमेश्वरोपवीतदानतिथिः श्रावणी पूर्णिमा" रघुनन्दनः।

इयं तिथिः रक्षासूत्रबन्धरूपोत्सवदिनत्वात्कथ्यत्यपि तथा च तस्यां रक्षासूत्रबन्धनप्रकारः निर्णयसि० दर्शितो यथा "अत्रैव रक्षाबन्धनमुक्तं हेमाद्रौ भविष्ये "संप्राप्ते श्रावणस्यान्ते पौर्णमास्यां दिनोदये। स्नानं कुर्वीत मतिमान् श्रुतिस्मृतिविधानतः। उपाकर्मादिकं प्रोक्तमृषीणां चैव तर्पणम्। शूद्राणां मन्त्ररहितं स्नानं दानं च शस्यते। उपाकर्मणि कर्तव्यमृषीणां चैव पूजनम्। ततोऽपराह्णसमये रक्षापोटलिकां शुभाम्। कारयेदक्षतैः शस्तैः सिद्धार्थैर्हेमभूषितैरिति" अत्रोपाकर्मानन्तर्यस्य पूर्णमासीतिथौ वार्षिकस्यानुवादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमायोगात् शूद्रादौ तदयोगाच्च। तेन परेद्युरुपाकरणे पूर्वेद्युरपराह्णे तत्करणं सिद्धम्। इदं भद्रायां न कार्यम् "भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये श्रावणी फाल्गुनी तथा। श्रावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनीति" संग्रहोक्तेः तत्सत्त्वे तु रात्रावपि तदन्ते कुर्य्यादिति निर्णयामृते। इदं प्रतिपद्युतायां न कार्यम् "नन्दायादर्शने रक्षाबलिदानं दशासु च। भद्रायां गोकुलक्रीडा देशनाशाय जायते" इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात् भविष्ये "उपलिप्ते गृहमध्ये दत्तचतुष्के न्यसेत् कुम्भम्। पीठे तत्रोपविशेद्राजामात्यैर्युतस्तु सुमुहूर्ते। ततस्तु पुरोधा नृपते रक्षां बध्नीत मन्त्रेण"। इदं रक्षाबन्धनं नियतकालत्वात् भद्रावर्जं ग्रहणदिनेऽपि कार्यं होलिकावत्। ग्रहसंक्रान्त्यादौ रक्षानिषेधाभावात् "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने" इति तत्कालीनकर्मपरमेव न त्वन्यत्र। अन्यथा होलिकायां का गतिः। अतएव "नित्ये नैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियासु च। उपाकर्मणि चोत्सर्गे ग्रहवेधोन विद्यते" इति नियतकालीने तदभाव इति दिक्। उपाकर्मणीति तद्दिनभिन्नपरं तत् तन्निषेधादित्युक्तं प्राक्। मन्त्रस्तु

"येन बद्धो बलीराजा दानवेन्द्रो महाबलः। तेन त्वामपि बध्नामि रक्षे! मा चल मा चल"। "ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च मानवैः कर्त्तव्योरक्षणाचारो द्विजान् संपूज्य शक्तितः" इति।

तन्तुभ पु॰ तन्तुना सन्तत्या भाति भा—क। १सर्षपे २वत्से च जटाधरः। "मरीचं पिप्पलं कोषं जीरकन्तन्तुभं तथा। संस्कारे च समस्ते च महादेव्यै निवेदयेत्" कालि॰ पु॰। "तन्तुभं सर्षपम्" रघुनन्दन।

तन्तुवर्द्धन त्रि॰ तन्तुं सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति छिनत्ति वा दृध—छेदे णिच् ल्यु वर्द्ध छेदने ल्यु वा। १तन्तुवर्द्धके २तन्तुच्छेदके च। ३परमेश्वरे पु॰। "शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्द्धनः" विष्णु स॰। "तन्तुं सन्ततिं संसारं वर्द्धयति छेदयति वा ज्ञानदानेन" भा॰।

तन्तु(न्द्रि)ल न॰ तन्तुर्विद्यतेऽस्य र-लच् वा। मृणाले। हेमच॰

तन्तुवाप त्रि॰ तन्तून् वपति वप-अण् उप॰स॰। (ताँति) तन्तुवाये जटाधरः।

तन्तुवाय त्रि॰ तन्तून् वयति वे—अण् उप॰ स॰। १तन्तुवयनकर्त्तरि (ताँति) २लूतायां कीटभेदे च अमरः। ३सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। सा च जातिसङ्कीर्णत्वम् मानवोक्ता यथा "नृपायां वैश्यसंसर्गाद्‌ायोगव इति स्मृतः। तन्तुवाया भवन्त्येव वसुकांस्योपजीविनः। शीलकाः केचित्तत्रैव जीवनं वस्त्रनिर्मितौ" "तन्तुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम्" मनुः।

तन्तुवायदण्ड पु॰ तन्तोर्वायस्य दण्डः ६त॰ वायते अनेन करणे—घञ् वा कर्म॰। वेमनि तन्तुवायसाधने दण्डे। (नराज)

तन्तुविग्रहा स्त्री तन्तवो विग्रहे यस्याः। कदल्याम् त्रिका॰। तत्त्वचि हि बहुसूत्राणि प्रादुर्भवन्ति।

तन्तुशाला स्त्री तन्तूनां वयनाय शाला। (ताँतघर) तन्तुवयनस्थाने हेम॰। [(सिँचोयान) अमरः।

तन्तुसन्तत त्रि॰ तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम्। स्यूतवस्त्रे।

तन्तुसार पु॰तन्तव इव सारो मज्जास्य। गुवाकवृक्षे। त्रिका॰

तन्त्र न॰ तन्यते तनोति वा कर्त्रादौ यथायथं ष्ट्रन् तन्त्रि-कुटुम्बभरणे घञ् वा। १कुटुम्बभरणादिकृत्ये २सिद्धान्ते ३औषधे ४प्रधाने ५परिच्छदे ६वेदशाखाभेदे ७हेतौ ८उभयार्थकप्रयोगे। ९इतिकर्त्तव्यतायाञ्च मेदि॰। १०तन्तुवाये शब्दमाला ११राष्ट्रे १२परच्छन्दानुगमने १३स्वराष्ट्रचिन्तायाम् हेमच॰। १४प्रबन्धे शब्दरत्ना॰ १५शपथे, धरणिः १६धने १७गृहे १८वयनसाधने (ताँत) १९कुले च नानार्थमञ्जरी। २०शिवादुक्तशास्त्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं यथा "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च। देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम्। तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च। संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणाञ्चैव निर्णयः। उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणां कल्पसंज्ञितम्। संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च। कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानां परिभाषणम्। शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम्। हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम्। राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च। व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम्। इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते"। तस्य प्रशंसा। "विष्णुर्वरिष्ठो देवानां ह्रदानामुदधिर्यथा। नदीनाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः। अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः। देवीनाञ्च यथा दुर्गा वर्णानां ब्राह्मणो यथा। तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम्। सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेदसम्मितम्। कीर्त्तनं देवदेवस्य हरस्य मतमेव च। पावनं श्रद्दधानानामिह लोके परत्र च"। तस्य श्लोकसंख्या यथा "न शक्यं विस्तराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि। संक्षेपाद्धि प्रवक्ष्यामि लोककल्याणकारणात्। दिवि देवि! नवलक्षं पाताले ब्रह्मशासने। लक्षमात्रं भारते च क्षितौ तन्त्राणि यानि च। आगमं त्रिविधं प्रोक्तं चतुर्थमैश्वरं स्मृतम्। कल्पश्चतुर्विधः प्रोक्त आगमो डामरस्तथा। यामलश्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः पृथक् पृथक्। सप्तकाख्यं सप्रपञ्चम् सारदाख्यञ्च नारदम्। महार्णवञ्च कपिलो योगः कल्पः कपिञ्जलः। अमृतशुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणस्तथा। प्रथमोऽष्टसहस्रन्तु श्लोका दश प्रकीर्त्तिताः। द्वितीयोऽष्टकस्तत्र षट्सहस्राणि संख्यया। श्लोकाः शतार्द्धसंख्यातास्तृतीयश्चिसहस्रकः। शतद्वयं साधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः। त्रिंशो-त्तरसहस्राणि श्लोकानां भानुसंख्यया। प्रपञ्चः प्रथमे तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया। सहस्राणि तथा श्लोकाः सप्तविंशतिसंख्यया। भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽब्धिसहस्रकम्। शतद्वयं पङ्क्ति १० श्लोकाः प्रपञ्चः कथितस्त्रिधा। कला १६संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्त्तिताः। पञ्चविंशाधिकाः श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे। विंशतिश्च सहस्राणि षट्सहस्राणि संख्यया। वसुश्लोकाश्च कथिताः

कपिलः श्लोकसंख्यया । त्रयोदश सहस्राणि कल्पोत्तर शतत्रयम् । श्लोकसंख्या समुद्दिष्टा योगे कल्पे च संख्यया । वाणसंख्या सहस्राणि श्लोका नवतिः कीर्त्तिताः । श्लोकानान्तु सहस्राणि अष्टाविंशतिसंख्यया । श्लोकाश्च भानु १२ संख्याता स्तन्त्रेऽपि च कपिञ्जले । अमृतेशस्य त्रीणि सहस्राणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नेत्र संख्यातानि यथार्थतः । वीरागमे षडधिकानि शतानि परिसंख्यया । सहस्राणि च तावन्ति श्लोकानान्तु यथार्थतः । पञ्चाधिकसहस्राणि श्लोकानामृतसंख्यया । त्रिशूलसंवरश्लोकानि ईश्वरेण यथा पुरा । डामरःषड्विधो ज्ञेयः प्रथमो योगडामरः । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथा पञ्च शतानि च । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानि चेह संख्यया । एकादश सहस्राणि संख्यया शिवडामरे । श्लोकाःसप्तैव निश्चित्य इश्वरेणैव भाषिताः । तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्च श्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानि च । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैव परिकीर्त्तिताः । स्वर७संख्यसहस्राणि श्लोकानां ब्रह्मडामरे । पञ्चोत्तरशतान्यत्र संख्यातानि शिवेन तु । षष्टिः श्लोकसहस्राणि गन्धर्वडामरोत्तरे । श्लोकाश्च षष्टिसंख्याता अ- श्लाघ्याऽव्यक्तयोनिना । यामलाः षट् समाख्यातास्तन्त्रादावादियामले । द्वात्रिंशच्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च । द्वितीये ब्रह्मसंज्ञे तु द्वाविंशतिश्च संख्यया । सहस्राणि शतान्यत्र तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यसहस्राणि शतानि परिसंख्यया । विंशतिश्च तथा संख्या श्लोकाश्च विष्णुयामले । कालसंख्यसहस्राणि वेदसंख्यशतानि च । पञ्चषष्टिस्तथा श्लोका कनिष्ठे रुद्रयामले । नव श्लोकसहस्राणि त्रयोदश शतानि च । द्वात्रिंशतिस्तथा श्लोका गणेशयामलोत्तमे । रविसंख्यसहस्राणि आदित्याख्ये तु यामले । तन्त्रे नीलपताकायां सहस्राणि च पञ्च च । पञ्चविंशतिः श्लोकाश्च कथिता वामकेश्वरे । त्रयोदश सहस्राणि द्वे शते विंशतिस्तथा । श्लोका मृत्युञ्जये तन्त्रे संख्यातास्तन्त्रवेदिभिः । गजसंख्यसहस्राणि त्रिकसंख्याशतानि च । सप्त श्लोकास्तथैवात्र तन्त्रयोगार्णवोत्तमे । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । मायाख्ये च महातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्त्तिताः । पञ्च श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । शतार्द्धसंख्यया श्लोका दक्षिणामूर्त्तितन्त्रके । दश श्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । त्रयोदश तथा श्लोकाः कालिकाख्ये च तन्त्रके । कालेश्वर्यास्तन्त्रवरेऽष्टसहस्रमितं मतम् । श्लोकानां संख्यया चात्र तन्त्रराजे च संख्यया । नव श्लोकसहस्राणि नव श्लोकशतानि च । द्वाविंशतिः सहस्राणि कुरुकुल्लाख्यतन्त्रके । तथा च विंशतिः श्लोकास्तन्त्रेऽस्मिन् परिकीर्त्तिताः । अर्कसङ्ख्यसहस्राणि द्वितीये तन्त्रवेदिभिः । अष्टाविंशतिश्च श्लोकाः संख्यातास्तन्त्रनिर्णये । कुब्जिकाख्ये महातन्त्रे श्लोकाश्च दशसंख्यया । सहस्राणि तथा सप्त संख्यातानि मनीषिभिः । द्वितीये षट्सहस्राणि तदर्द्धञ्च कनिष्ठके । अर्कसंख्यसहस्राणि तथाङ्कशतानि च । तावद्व्याख्या महातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वात्रिंशतिः सहस्राणि द्वाविंशतिः शतानि च । कात्यायन्यास्तु तन्त्रस्य संख्यातानि मनीषिभिः । वसुश्लोकसहस्राणि तावन्त्येव शतानि च । प्रत्यङ्गिरायास्तन्त्रे च लिखितानि यथार्थतः । भूतसंख्या सहस्राणि तथा तावच्छतानि च । महालक्ष्म्या स्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाश्च कीर्त्तिताः । गजसंख्यसहस्राणि श्लोकका सप्तसंख्यया । त्रिपुरार्णवे महातन्त्रे लिखिताः परमर्षिभिः । सरस्वत्याः सहस्रे द्वे द्वे शते संख्यया कृते । पञ्च श्लोकास्तथैवात्र विज्ञातव्या द्विजातिभिः । द्वाविंशतिः सहस्राणि आद्ये तन्त्रोत्तमोत्तरे । अङ्कसंख्या शतान्यत्र श्लोकाः पञ्चदशैव तु । द्वाविंशतिः सहस्राणि तथा नव शतानि च । द्वात्रिंशच्च तथा श्लोका योगिन्यास्तन्त्रराजके । द्वितीये षट् सहस्राणि तथा च त्रिशतानि च । त्रयः श्लोकास्तथैवात्र वाराह्यास्तन्त्र उत्तमे । ऊर्म्मिसंख्यासहस्राणि तत्त्वसंख्यशतानि च । गवाक्षे तन्त्रराजेऽस्मिन् श्लोकाश्च तत्त्वसंख्यया । वर्णसंख्यसहस्राणि द्वे शते परिनिश्चिते । श्लोकास्त्रयश्च संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयके । वेदसंख्यसहस्राणि तान्येव च शतानि च । श्लोका नवतिःसंख्याता मृडानी तन्त्रराजके । तृतीये त्रिसहस्राणि त्रिशतानि कनिष्ठके । त्रिंशत् श्लोकाश्च संख्याता ज्ञातव्यास्तन्त्रवेदिभिः" । वाराहीत० ।

उपतन्त्राणि यथा "शैवोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अद्भुतानि च एतानि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो- भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्योभृगुस्तथा । शुक्रो वृहस्पति- श्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । निसंख्यातानि तान्यत्र धर्मसिद्धि-

महात्मभिः । सारात् सारतराण्येव संख्यातानि निबोधत" । वाराहीत० ।

शिवोक्तं चतुःषष्टिसंख्यकं तन्त्रं यथा "सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम् । ज्ञानार्णवं नीलतन्त्रं फेत्कारीतन्त्रमुत्तमम् । देव्यागमं उत्तराख्यं श्रीक्रमं सिद्धियामलम् । मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा वाराहीतन्त्रं देवेशि ! योगिनीतन्त्रमुत्तमम् । गणेशविमर्शिनीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । चामुण्डाख्यं महेशानि ! मुण्डमालाख्यतन्त्रकम् । हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम् । कुलप्रकाशकं देवि ! कल्पं गाथात्मकं शिवे ! । क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रं तन्त्रमुत्तमम् । सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथा शिवे ! । राधाख्यं मालिनीतन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम् । बृहच्च श्रीक्रमं तन्त्रं गवाक्षं सुकुमुदिनि ! । विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा । समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि ! । सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम् । तन्त्रान्तरञ्च देवेशि ! नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम् । तन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतडामरसंज्ञकम् । मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्म यामलम् । विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम् । कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि सुकल्पानि युगे युगे । काशीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि ! । कालकल्पे तु सिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु । महाचीनादितन्त्राणि अविकल्पे महेश्वरि ! । सिद्धानि वरारोहे ! रथक्रान्तासु भूमिषु" इति महासिद्धसारतन्त्रम् । "चतुःषष्टि तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति ! । सकलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु । कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरि !" विश्वसारतन्त्रम् । अन्यत्र च "दैत्यानां मोहनार्थं तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्" तत्र वराहचिन्तायां औषधे च "तन्त्रावापविदा योगैः" माघः । शास्त्रे "इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम्" सुश्रुतः अनेकोद्देशेन सकृत्प्रयोगे "द्वौ दैवे प्राक् त्रयः पित्र्ये उदगेकैकमेव वा । मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम्" याज्ञ० । "पितृश्राद्धे मातामहश्राद्धे च वैश्वदैविकं तन्त्रेण कार्यमिति" मिता० । २१विध्यन्ते अङ्गसमुदाये "दर्शपौर्णमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य तत्राम्नातत्वात्" आश्व० श्रौ० १।१।२। तन्त्रमङ्गसंहतिः विध्यन्त इत्यर्थः स चावस्थानादिसंख्याजपान्तः प्रधानस्य तन्त्रणात् तन्त्रमित्युच्यते" कर्कः । तन्त्रलक्षणादिकं कात्या० श्रौ० उक्तं यथा "कर्म्मणां युगपद्भावस्तन्त्रम्" कात्या० श्रौ० १।७।१

"यत्र प्रधानकर्म्मणां युगपद्भावः सह प्रयोगः तत्रारादुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकृदनुष्ठानं भवति । न प्रतिप्रधानं पृथक् पृथक् यद्धि सकृत् कृतं बहूनामुपकरोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा बहूनां मध्ये कृतः प्रदीपः । कुतस्तन्त्रमिति हेत्वाकाङ्क्षायां तौ हेतूनाह" कर्कः । "शक्यपुरुषार्थकृतत्वैकार्थसमवायश्रुतिभ्यः" २सू० । "प्रधानकर्म्मणां सह प्रयोगे सति तदङ्गानां सकृदनुष्ठानमुक्तम् । तत् कुतः शक्यत्वात् सकृदप्यनुष्ठितैरारादुपकारकैरङ्गैर्बहूनामपि प्राधानानामुपकारस्य कर्तुं शक्यत्वात् शक्नुवन्ति आरादुपकारकाणि बहूनामुपकर्त्तुम्, अन्यत्रानाशविशेषत्वात् प्रदीपवत् यथा एक एव प्रदीपो बहूनां मध्ये कृतः सन् सर्वेषामुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव विनियोगस्तथापि विधिना तावदनुष्ठानं सकृदेवोपकारकं भवति यथैव हि षट्सु भावनासु लिङ्पदेनैव कथम्भावमपेक्षमाणास्वपि सकृदाम्नाता एवाङ्गविधयः सर्वासामपि प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्याचित् प्रधानोत्पत्तिविधिसन्निधौ प्रकरणवशेन संनिधिर्बाध्यते तथैव संहतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्त्तृदेशकालैक्याच्च युगपत् सर्वेष्वनुष्ठानं प्रारब्धेषु सकृत्कृतमप्यङ्गं सर्वचिकीर्षया कृतत्वात् सन्तमपि केनचित् संनिधिं बाधित्वा प्रकरणवशेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति त्रयाणां युगपदनुष्ठानमवगतं पृथक् पृथक् साङ्गेष्वनुष्ठीयमानेषु बाध्यते तस्मात् सकृदेवाङ्गानामनुष्ठानम् । तथा पुरुषार्थकृतत्वाच्च यत सकृदनुष्ठितैरप्यङ्गैः पुरुषार्थः कृत एव भवति पुरुषार्थः पुरुषस्याभीष्टं फलम् तद्धि आग्नेयादिभिरङ्गोपकृतैः क्रियते आरादुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां सहैवोपकुर्वन्ति सकृत्कृतैरपि पुरुषार्थः कृतएव भवति । तथा एकार्थसमवायश्रुतेश्चाङ्गानां तन्त्रं भवति एकोऽर्थो यस्य एकार्थं एकफलो यः प्रधानानां समवायः समूहः स एकार्थसमवायः तत्र एकार्थे समवाये एकफले

प्रधानसमूहे अङ्गानां तन्त्रश्रुतेः अङ्गानां सकृदनुष्ठानं श्रूयते यतः। तथाहि "ता एकविंशतिराहुतयो द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाज्यभागावाग्नेयः पुरोडाशस्तद्वदग्नीषोमीय उपांशुयाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुयाजाः सूक्तवाकश्च शंय्योर्वाक्श्चाथ यदेवादः पत्नीसंयाजेषु समस्तहुति समिष्टयजुश्चेति तत्राग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयलक्षण एकफले प्रधानसमवाये आहुतीनामेकविंशतिसंख्या श्रूयते सा चाङ्गानां सकृत्करणपक्ष एवोपपद्यते न प्रतिप्रधानं पृथगनुष्ठानपक्षे। तस्मात् प्रधानानां सहप्रयोगे सकृदेवारादुपकारिका क्रिया सन्निपत्योपकारकाणां प्रतिप्रधानमावृत्तिरिति तु प्रागुक्तमेव। अथ प्रधानानां सहप्रयोगे कारणान्याह" कर्कः। "फलकर्मदेशकालद्रव्यदेवतागुणसामान्ये" ३सू०। यत्रैकेन वाक्येन बहूनि प्रधानकर्माणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषामितरेतरापेक्षाणां साधनत्वेन विधानात् सहप्रयोगः तद्यथा मित्राविन्द्राग्नीराद्धिमित्रायुष्कामस्येति वैश्वदेवेन प्रजाकामं याजयेदिति अत्र मित्रविन्दाशब्देन समुदायवचनेन दशानां हविषां सहप्रयोगः वैश्वदेवशब्देन च समुदायवचनेनाष्टानां हविषाम्। सूत्रार्थस्तु सामान्यशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः सामान्ये इति एकवाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि फलादिसामान्ये सत्येव प्रधानानां सहप्रयोगो भवति फलं स्वर्गादि कर्म पञ्चप्रयाजता त्र्यनुयाजतेत्यादि। देशः समप्राचीनप्रवणादिः। कालः पूर्वाह्णापराह्णादिः। द्रव्यं दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु तद्भेदस्यावश्यम्भावात् देवता प्रजापतीन्द्रादिः। तद्गुण उपांशुत्वाश्राव्यत्वादिः तस्मिन् सति प्रधानमपि सहैव भवति न पृथक्" कर्कः। "तद्भेदे भेदः" ४सू०। तेषां फलादीनां भेदस्तद्भेदः तद्भेदे तेषां फलादीनां सहप्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो भवति तत्र प्रयोगवचनभेदान्मित्रविन्दाप्रीतिकामाग्नेययोर्न सहप्रयोगः फलभेदाच्च श्रीकामराष्ट्रकाममित्रकामायुष्काममित्रविन्दानां पृथक् प्रयोगः। कर्मभेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कस्यचित् पञ्चप्रयाजता कस्यचिन्नवप्रयाजता यथा च क्रौडिनीया महाहविषोस्तन्त्रसहत्वे इतरेतरस्य विगुणत्वं भवति।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वरुणप्रघासेषु मारुत्याः क्रौडिनीमहाहविषोश्च क्रौडिन्याः समदेशः महाहविषस्तु प्राचीनप्रवणः। कालभेदेऽपि सहप्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य पौर्णमासस्य च "पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतामावास्यायाममावास्यया यजेतेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात्। यथा वा आग्नीकवतीसान्नपनीययोः पूर्वाह्णमध्याह्नरूपकालभेदात्तन्त्रभेदः। दक्षिणाद्रव्यैक्ये सति सहप्रयोगो यथा राजसूये त्रयाणां त्रिषंयुक्तानां येषां मते च त्रिषंयुक्तानां त्रयाणामप्येकस्मिन्नेवाह्न्यनुष्ठानम् तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां पृथगनुष्ठानम् न सर्वेषां सहप्रयोगः दक्षिणाभेदश्च त्रयाणां वामनः त्रयाणां श्यामः त्रयाणां बभ्रुरिति तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेदः तद्भेदात्तत्कृतस्य स्वरूपस्य भेदः वामनानतैर्हि पूर्वं कर्म कर्त्तव्यम् श्यामानतैरुत्तरम् तन्त्रत्वे तूभाभ्यामानता उभयं कुर्युः। तत्र दक्षिणाव्यवस्था गम्यमाना बाध्येत। तस्मात् प्रतिदक्षिणं तन्त्रभेदः। अत्र एकवाक्येनैकफलार्थमेव विधाने देशकालकर्मैक्ये सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः। देवताया देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्या देवताया आवाहनत्यागादौ तन्त्रेण भवति यथा सप्तदशप्राजापत्येषु राजपेये प्रजापतेर्देवतायाः समानत्वात्तद्गुणस्योपांशुत्वस्य च समानत्वादनुवचनादौ तन्त्रेणोच्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रेणैव भवति। तथा च प्राजापत्यान् प्रकृत्य श्रूयते एकानुवाक्या भवत्येकयाज्यैकदेवत्या हि प्राजापत्या इत्युपांशुत्वाच्च छागानां हविषोऽनुब्रूहीति अत्रानुवाक्याद्येकत्वे एकदेवतत्वं हेतुं ब्रुवन्ती एकदेवताकानां सिद्धं तन्त्रोच्चारणं दर्शयति। दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दध्नः पयसश्च देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चाश्राव्यत्वस्य समानत्वात्तन्त्रेणैव याग उच्चारणं भवति। देवतायां समानायामपि देवतागुणस्योपांशुत्वादेर्भेदे सति सहोच्चारणं न भवति यथा प्रकृतावेवोपांशुजापाग्नीषोमयोः पुरोडाशाग्नीषोमयोश्च। इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये यागस्य तन्त्रेणानुष्ठानमुच्यते अत्र सिद्धमेव देवतागुणसामान्ये तन्त्रेण यागानुष्ठानमुपजीव्य भेदो यागस्य भेदेनानुष्ठानपूर्वं निषिद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य इति न पुनरुक्तिदोषादि।" कर्कः।

तन्त्रलक्षणविषयादिकं जैमिनिना एकादशाध्याये व्यवस्थापितम् तत्र एतावन्तत्वं संक्षेपतश्च जैमिनिशब्दे माधवेनोक्तं ३१४१ पृ० दर्शितम्। तत्र शास्त्रे "आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन बहुधा कृतं तन्त्रम्" "सप्तत्यां किल येऽर्थास्तेऽर्थाः षष्टितन्त्रस्य" सा० का०। २२मीत्यवयवे। "तन्त्रैः पञ्चभिरेतच्चकार मनोरमं शास्त्रम्" पञ्चत०। तदवयवाय मित्रभेदमित्रप्राप्तिकाकोलूकीयलब्धप्रणाशापरीक्षितकारकाख्याः। तन्त्रं वेत्ति ठक्। तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरि त्रि०। तन्त्रे विहितः ठक्। तान्त्रिक तन्त्रविहिते त्रि०। स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगत" तन्त्रसा० तान्त्रिकी दीक्षा २३वशे च स्वतन्त्रः परतन्त्रः।

तन्त्रक त्रि० तन्त्रात् अचिरापहृतम् कन्। अभिनवे वस्त्रे अमरः पटे पु० शाब्दां स्त्री इति भेदः। "वसानस्तन्त्रकनिभे सर्वाङ्गीणे तरुत्वचौ" भट्टिः।

तन्त्रकाष्ठ न० तन्त्रस्य काष्ठम्। तन्त्रस्थे काष्ठभेदे (ताँतेर काटि) प्रभृतौ त्रिका०।

तन्त्रता स्त्री तन्त्रस्य भावः तल्। अनेकोद्देशेन सकृत्प्रवृत्तौ यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्मोद्देशेन सकृत्स्नाने कृते सर्वकर्माङ्गस्नानसिद्धिः। तद्विषयोदाहरणं प्रा० त०उक्तं यथा "आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां त्रयाणामाग्नेयाष्टकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिद्ध्यति तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्मवधजन्यपापनाशः। तन्त्रतायाश्चेह च एकार्थैकजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धिविधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषापहः" इति। एवञ्च "स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि। पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शिते" इति विष्णूक्तम् "अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चनेति" दक्षोक्तञ्च, क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारेण तद्दिनकर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्त्तव्यम्" इति रघुनन्दनः अधिकं तन्त्रशब्दे दृश्यम्।

तन्त्रधारक पु० तन्त्रं कर्मज्ञापकपद्धतिग्रन्थं धारयति धारि—ण्वुल् ६त०। "एकस्तत्र नियुक्तः स्यादपरस्तन्त्रधारकः। तृतीयं प्रश्नं ब्रूयात् ततः कर्म समाचरेत्" छन्दोगपरिशिष्टोक्ते कर्मस्वरूपज्ञापकपुस्तकवाचके। "तन्त्रधारकः पुस्तकधारकः" श्रा० त० रघुनन्दनः।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आयुर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः। सुश्रुतोक्ते द्वात्रिंशद्भेदके युक्तिभेदे। तच्च यथा "अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः। द्वात्रिंशत्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति। तद्यथा। अधिकरणं योगः पदार्थो हेत्वर्थ उद्देशो निर्देश उपदेशः प्रदेशोऽतिदेशोऽपवर्गो वाक्यशेषोऽर्थापत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्ग एकान्तोऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमतं विधानमनागतावेक्षणम् अतिक्रान्तावेक्षणम्। संशयो व्याख्यानं स्वसंज्ञा उदाहरणं निर्वचनं निदर्शनं नियोगो विकल्पः समुच्चय ऊह्यमिति अत्राह्य तन्त्रयुक्तीनां किं प्रयोजनमित्युच्यते। वाक्ययोजनमर्थयोजनञ्च। भवन्ति चात्र श्लोकाः। असद्वादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम्। स्ववाक्यानां सिद्धिरपि क्रियते तन्त्रयुक्तितः। व्यक्ता नोक्तास्तु ये ह्यर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः। लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषाञ्चापि प्रसाधनम्। यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेश्मनो यथा। प्रबोधस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः। यमर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणं १यथा रसं दोषं वा। येन वाक्यं युज्यते स योगः २। यथा तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्बहिंस्राभयावृक्षकपिप्पलीभिः। सिद्धं बलाभ्याञ्च सदेवदारु हिताय नित्यं गलगण्डरोगी"। सिद्धं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये तृतीयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेवं दूरस्थानामपि पदानामेकीकरणं योगः। योऽर्थोऽभिहितः सूत्रे पदे वा स पदार्थः ३। अपरिमिताश्च पदार्थाः। यथा स्नेहस्वेदाञ्जनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्त्रयाणामर्थानामुपपत्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धो भवति स ग्रहीतव्यो यथा। वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दिह्यते बुद्धिः। कतमस्य वेदस्योत्पत्तिं विवक्षुरिति। ऋग्वेदादयस्त्रयो वेदास्तत्र पूर्वापरयोगमुपलभ्य विद—विचारणे विन्दत्येतयोश्च धात्वोरनेकार्थयोः प्रयोग इति पश्चात्प्रतिपत्तिर्भवति। आयुर्वेदोत्पत्तिमयं विवक्षुरित्येवं पदार्थः। यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति स हेत्वर्थः४। यथा मृत्पिण्डोऽद्भिः प्रक्लिद्यते यथा माषदुग्धप्रभृतिभिर्व्रणः प्रक्लिद्यत इति। समासकथनमुद्देशः५। यथा शल्यमिति। विस्तारवचनं निर्देशः६। यथा। शारीरमागन्तुकं चेति। एवमित्युपदेशः७। यथा "तथा न जागृयाद्रात्रौ दिवा स्वप्नं वर्जयेत्" अनेन कारणेनेत्युपदेशः। यथोपदिश्यते मधुरेण श्लेष्माभिवर्द्धत इति। प्रकृतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः८। यथा देवदत्तस्यानेन शल्य-

सुश्रुतं तस्मादुयत्तदत्तस्याप्ययमेवोपरिप्रतोति । प्रकृतस्यानागतेन साधनमतिदेशः९ । यथानेनास्य वायुरूर्द्ध्वमुत्तिष्ठते तेनोदावर्त्तः स्यादिति । अभिव्याप्यापकर्षणमपवर्गः१० । यथा स्वेद्या विषापसृष्टा अन्यत्र कीटविषादिति । येन पदेनानुक्तेन वाक्यं समाप्यते स वाक्यशेषः११ । यथा शिरःपाणिपादपार्श्वपृष्ठोदरोरसामित्युक्ते पुरुषग्रहणमपि गम्यते पुरुष एवोक्त इति । यदकीर्त्तितमर्थादापद्यते सार्थापत्तिः१२ । यथौदनं भक्ष्य इत्युक्तेऽर्थादापन्नं भवति नायं पिपासुर्यवागूमिति । यद्यत्राभिहितं तस्य प्रातिलोम्यं विपर्ययः१३ । यथा कृशाल्पप्राणभीरवो दुश्चिकित्स्या इत्युक्ते विपरीतं गृह्यते दृढादयः सुचिकित्स्या इति । प्रकरणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः१४ । यथा प्रकरणान्तरितोयमर्थोऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसङ्गः महाभूतशरीरसमवायः पुरुषस्तस्मिन् क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनरुक्तं यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुष इति स खल्वेवं कर्मपुरुषश्चिकित्सायामधिकृतः सर्वत्र । यदवधारणेनोच्यते स एकान्तः१५ ।

"यथा त्रिवृद्विरेचयति मदनफलं वामयतीति । क्वचित्तथा क्वचिदन्यथेति यः सोऽनेकान्तः१६ । यथा केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद्रसं केचिद्वीर्य्यं केचिद्विपाकमिति । आक्षेपपूर्वकः प्रश्नः पूर्वपक्षः१७ यथा कफवातनिमित्ताश्चत्वारः प्रमेहा असाध्या भवन्तीति । तस्योत्तरं निर्णयः१८ । यथा शरीरं प्रपीड्य पश्चादधोगत्वा वसामेदोमज्जानुविद्धं मूत्रं प्रसृजति वात एवमसाध्या वातजा इति । तथाचोक्तम् "कृत्स्नं शरीरं निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुतः । अधः प्रकुप्यते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातजाः" । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतम्१९ । यथान्यो ब्रूयात्सप्त रसा इति । प्रकरणानुपूर्व्याभिहितं विधानम्२० । यथा सक्थिमर्म्माण्येकादशप्रकरणानुपूर्व्याभिहितानि । एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम्२१ । यथा श्लोकस्थाने ब्रूयाच्चिकित्सितेषु वक्ष्यामीति । यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम्२२ । यथा चिकित्सितेषु ब्रूयात् श्लोकस्थाने यदीरितमिति । उभयहेतुदर्शनं संशयः२३ । यथा तलहृदयाभिघातः प्राणहरः पाणिपादच्छेदनं प्राणहरमिति । तन्त्रातिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्२४ । यथेह पञ्चविंशतिकः पुरुषोऽत्र व्याख्यायते । अन्येष्वायुर्वेदतन्त्रेषु भूतादिप्रभृत्यारभ्य चिन्ता । अन्यशास्त्रासामान्या स्वसंज्ञा२५ । यथा मिथुनमिति मधुसर्पिषोर्ग्रहणम् । लोके प्रथितमुदाहरणम्२६ । यथोभयाभ्यामीतमसुधावति । निश्चितं वचनं निर्वचनम्२७ । यथायुर्विद्यतेऽस्मिन्ननेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । दृष्टान्तेनार्थः प्रसाध्यते यत्र तन्निदर्शनम्२८ । यथाग्निर्वायुना सहितः कोष्ठे वृद्धिं गच्छति तथा वातपित्तकफजोदुष्टव्रण इति । इदमेव कर्त्तव्यमिति नियोगः२९ । यथा पथ्यमेव भोक्तव्यमिति । इदं वेति विकल्पः३० । यथा रसौदनः सघृता यवागूर्वा । इदञ्चेदञ्चेति समुच्चयः३१ । यथा मांसवर्गे एणहरिणादयो लावतित्तिरिसारङ्गाः प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदूह्यम्३२ । यथाभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधञ्चान्नमुपदिश्यते । भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमेवञ्चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितमत्रोह्यमिति । अन्नपाने विशिष्य द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति किञ्चान्यत् । अन्नेन भक्ष्यमवरुद्धं तत्साधर्म्यात् । पेयेन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् । चतुर्विधस्याहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति । द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे । मया सम्यग्विनिर्दिष्टाः शब्दन्यायार्थसंयुताः । योऽज्ञेता विधिवद्वेत्ति दीपीभूतास्तु बुद्धिमान् । स पूजार्हो भिषक्श्रेष्ठ इति धन्वन्तरेर्मतम् ।"

तन्त्रवाय(प) पु० तन्यते तन—कर्मणि ष्ट्रन् तन्त्रं सूत्रं वयति वपति वा वे-वप-वा अण् उप० स० । (ताँति) ख्याते १सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् योपधत्त्व तु टाप् इति भेदः । तदुत्पत्तिः पराशरपद्धतावुक्ता यथा "ताम्रकुट्टाच्चकुण्डाय्यां मणिकारश्च जायते । मणिकाराद् ताम्रकुट्ट्यां मणिबन्धोऽत्र जायते मणिबन्धान्मणिकार्य्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे" । तन्तुसन्तानाश्रयः । आधारे घञ् हृत० । २तन्त्रे (ताँत) पुंन० शब्दरत्ना० ।

तन्त्रहोम पु० तन्त्रेण होमः । परिसमूहनबर्हिरास्तरणयुक्ते होमे पिष्टहोमशब्दे दृश्यम् । तन्त्रमध्यत्र । "अङ्गहोमसमिदन्त्रं शोभन्त्याख्येषु कर्मसु" छन्दोगप० ।

तन्त्रा स्त्री तन्त्रि—भावे अ । ईषन्निद्रायां तन्द्रायां द्विरूपको० ।

तन्त्रायिन् पु० तन्त्रे कालचक्रे एतिगच्छति णिनि उत० । कालचक्रगामिनि सूर्यादौ । "तन्त्रायिणे नमोद्यावापृथिवीभ्याम्" यजु० १८।१२ तन्यतेऽनेन तन्त्रं पटरचनाय शलाकायुक्तं यन्त्रभेदः तद्वत् नभसि कालचक्रमपि तन्त्रमुच्यते" वेददी० ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्र्यते तन्त्रि ई ततः स्वार्थे क पूर्वस्य ह्रस्वः । गुडूच्याम् । अमरः ।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि—इ । १तन्त्र्याम् २तन्द्रायां च "व्यपेततन्त्रिर्धर्मात्मा सक्लत्रा सत्यसमाश्रितः" भा० आनु० ११४२अ०।

तन्त्रित त्रि० तन्त्रा तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् । आलस्ययुक्ते "धार्मिको नित्यभक्तश्च पितुर्नित्यमतन्त्रितः" भा० शा० १०७।१ । "गच्छ दीर्घेण कालेन युक्तेनातन्त्रितेन च" भा० आनु० १६२ अ० । "अतन्त्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्" कुमा० ।

तन्त्रिपाल पु० सहदेवे तन्त्रिपालशब्दे दृश्यम् ।

तन्त्रिपालक पु० जयद्रथराजे शब्दच० ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि-ई । १वीणागुणे २गुडूच्यां ३देहशिरायां मेदि० । "स ददर्श समांसस्य कृततन्त्रीं विततां मुनिः" भा०शा०१४अ० ।४नदीभेदे ५नाड्यां ६युवतीभेदे शब्दर०। अस्य ङीबन्तत्वाभावेन बहुव्रीहौ स्वाङ्गे नाडीतन्त्र्योः पा० न कप् तदभावेऽपि न ह्रस्वः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा बहुतन्त्रीर्धमनी" सि०कौ०। स्वाङ्ग इत्युक्तेः बहुतन्त्रीका वीणेत्यादौ कप् । "सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा" भा० व० १३४अ० । अस्वाङ्गत्वेऽपि आर्षत्वात् न कप् । ७रज्जौ "न लङ्घयेत् वत्सतन्त्रीं" मनुः "यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्र्येव यन्त्रिताः" भाग० ३।१५।८ । ८वीणायाञ्च "कण्डूयमानः सततं वीणामटति चञ्चलः । बहुयामो नरेन्द्राणां तन्त्रीवैराणि चैव ह" हरिवं०५७अ० ।

तन्त्वग्र न० ६त० । तन्तूनामग्रे ततो गहा० छ । तन्त्वग्रीय तद्भवादौ त्रि० ।

तन्थी(न्धी) अव्य० तन—वा धी । ऊर्यादिगणे तन्थीत्यत्र पाठान्तरम् पृषो०। स्वीकारे अभ्युपगमे । गतिसंज्ञकत्वात् समासे तन्थी(न्धी)कृत्य ।

तन्द्रा स्त्री तद्रि-भावे अ । १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च हेमच० "तमोवातकफात्तन्द्रा" इति वैद्यकम् तल्लक्षणञ्च "इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौरवं जृम्भणं क्लमः । निद्रार्त्तस्येव यस्येहा तस्य तन्द्रां विनिर्दिशेत्" माधवः "शुचिर्नु दक्षोऽदक्षस्तन्द्रानिद्राविवर्जितः" "विषयेन्द्रियसंयोगस्तन्द्रालस्यविवर्जनम्" याज्ञ० । निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावः । तन्द्रायां तु प्रबुद्धस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः । तन्द्रा च दुःसहस्य भार्या निद्रायाः कन्या प्रीतेर्भगिनी यथाह "निद्राकन्या च तन्द्रा सा प्रीतिरन्या स्नुषाप्रिये । याभ्यां व्याप्तं जगत्सर्वम्" शब्दार्थचि० भूतवाचकम् १पङ्क्तिच्छन्दसि न० । "तन्द्रं छन्दः" यजु० १५।५ । तद्रि सादे मोहे च तन्द्रति सीदति स्थानसंकोचेनेति तन्द्रं अचो "पङ्क्तिर्वै तन्द्रं छन्दः" इति श्रुतेः" वेददी०

तन्द्रयु त्रि० तन्द्रामालस्यं याति या—कु पृषो०। आलस्ययुक्ते "मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानाम्" ऋ० ८।९२।३० "तन्द्रयुरालस्ययुक्तः" भा०

तन्द्रवाप पु० तन्त्रवाप+पृषो० । तन्तुवाये शब्दार्थचि० ।

तन्द्रालु त्रि० सौ० तद्रि—आलुच् । १ईषन्निद्रायुक्ते २आलस्ययुक्ते च जटाधरः ।

तन्द्रि स्त्री सौ० तद्रि—क्रिन् । १ईषन्निद्रायाम् २आलस्ये च उणादिको० "विभञ्जनञ्जन्द्रिवमस्ततन्द्रिणा" किरा०।तद्रि—ई तन्द्रीत्यपि तत्रार्थे अयं न ङीबन्तस्तेन न हल्ङ्यादिलोपः। तन्द्री च अत्यन्तश्रमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियाप्रभुत्वम् । सर्वाङ्गेन्द्रियनिमीलनापादकत्वात् तथात्वम् । "क्षुधा च तन्द्रया च विषण्णतां गतः" रामा० अयो० ८० अ० । "गततन्द्रीक्लमौ चापि यथैतौ महारथौ" २९८अ०। जिततन्द्रीः गततन्द्रीः इत्यादौ ङीबन्तत्वाभावात् ह्रस्वः न वा कप् ।

तन्द्रिज पु० यदुवंश्ये कनवकनृपपुत्रभेदे "तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु" हरिवं ३५ अ० ।

तन्द्रित त्रि० तन्द्रा जाताऽस्य तार० इतच् । जातालस्ये "य इदं धारयिष्यन्ति धर्मशास्त्रमतन्द्रिताः" "अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्" कुमा० । अतन्त्रितेति पाठान्तरम् ।

तन्द्रिपाल पु० यदुवंश्ये कनवकनृपपुत्रभेदे तन्द्रिजशब्दे दृश्यम्

तन्नि स्त्री तन्यति नी—बा० डि । (चाकुल्या) चक्रकुल्यायां रत्नमाला । तन्निरित्यपि पाठः । पृषो० ।

तन्वी स्त्री तनुः कृशा स्त्री गुणवचनोदन्तत्वात् वा ङीष् । १कृशाङ्ग्यां स्त्रियां तनुशब्दे उदा० "अप्रभूतमतनीयसि तन्वी" माघः । २शालपर्ण्यां (शालपान) राजनि०

तन्मय त्रि० तदात्मकम् तद्+मयट् । तदात्मके "तन्मयं विद्धि मां विप्र ! भूतोऽहं येन मया च ते" हरिवं १६९ अ० ।

तन्मात्र न० तदेव एवार्थे मात्रच् वा मात्रा यस्य वा । सांख्यादिसिद्धेषु शब्दादिषु तत्रेषां शान्तादिविशेषोऽस्ति । यथोक्तं विष्णुपुराणे "तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रात्तेन तन्मात्रता स्मृता । तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः" इति । "तन्मात्राण्यविशेषास्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः । एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च" सा० का० ।

तन्यतु पु० तनोति शब्दं तनो वा तन-यतुच्। १वायौ २रात्रौ च उज्ज्वल०। स्तन–शब्दे बा० यतुच् सलोपश्च। ३गर्जिते ४अशनौ च माधवः। "न वेपसा न तन्यतेन्द्रम्" ऋ०१।८०।१२ भाष्ये उक्तैव व्युत्पत्तिः। तन्यता गर्जितेन छान्दस उत आच्। "आविष्कृणोमि तन्यतुर्वृष्टिम्" वृ० उ०। "तन्यतुः पर्जन्यः" भा०।

तन्यु त्रि० तन+बा० युच् न अनादेशः। विस्तृते "रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवः" ऋ० १।६३।५।

तन्विन् पु० तामसमनोरपत्यभेदे। "तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः" हरिवं० ७ अ०।

तप उपतापे सक० ऐश्वर्य्ये अक० दि० आ० अनिट्। तप्यते अतप्त। तेपे तप्ता तप्स्यते तप्तः तप्तिः।
अव–अधस्तापे। "अवतप्तेनकुलस्थितम्" सि० कौ०।
आ+सम्यक्तापे। "आतप्तजाम्बूनदभूषिताङ्गः" हरिवं० ८अ०।
अनु+सन्तततापे अनुशोचने च। "अनुतप्ये भृशं तात! तव घोरेण कर्मणा" भा० व० १२७२० श्लो०। "अन्वतप्यत धर्मात्मा पुत्रं संचिन्त्य तापसम्" रामा० अयो० ४ अ०। "वनं प्रस्थाप्य दुष्टात्मा नान्वतप्यत दुर्मतिः" भा०व०२७अ०।

तप दाहे चु० उभ० सक० सेट्। तापयति-ते अतीतपत्-त। "संप्रत्ययोग्यस्थितिरेष देशः करा हिमांशोरपि तापयन्ति" उद्भटः। "न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया" हितो०। "कोऽत्र भूमिवलये जनान् मुधा तापयन् सुचिरमेति सम्पदम्" माघः।
अव+अधोभागे तापने "अथावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये। जगामास्तं सहस्रांशुः" भा० उ० १८० अ०।

तप दाहे भ्वा० उभ० सक० सेट्। ज्वलने अक० तपति-ते अतापीत्-अतपीत् अतप्त। ततापा तेपे तपिष्यति ते "वर्षते तपते कोऽन्यो ज्वलते तेजसा च कः" भा० अनु० १४ अ०। "त्वमेकैकस्तपसे जातवेदाः" भा० आ० २१२ अ० "तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च" गीता "तमस्तपति घर्मांशौ" शकु०। तपःकर्मकत्वेऽस्य कर्त्तर्य्यपि यक् तङ् च तप्यते तपस्तापसः।
अभि+पर्य्यालोचने "पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं तांल्लोकानभ्यतपत्" ऐत० ब्रा० अभ्यतपत् पर्य्यालोचितवान्।
उद्+दीप्तौ अक० आत्म० स्वाङ्गकर्मकत्वे सक० आत्म० "उत्तपते दीप्यते इत्यर्थः" सि० कौ०। पाणिमुत्तपते। स्वाङ्गेत्युक्तेः प० "मैत्रस्य पाणिमुत्तपति" अन्यकर्मणि तु प०। उत्तपति सुवर्णं विलापयतीत्यर्थः" सि० कौ०।
"तीव्रमुत्तपमानोऽयमशक्यः सोढुमातपः" भट्टिः। "करयं कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखः" माघः।
उप+पीडाजन्यतापे "आहिताग्निश्चेदुपतपेत्" आश्व० गृ० ४।१।१। उपतपेत् व्याधिभिरुपपीड्यतेत्यर्थः।
नि+नितरां तापे। "तदाङ्गुभिः शोचति नितपति वर्षिष्यति वा" छा० उ०।
निस्+निःशेषेण तापे पौनः पुन्य न तापे षत्वम्। "दग्धैकदेशा बहवो निष्टप्ताश्च तथापरे" भा० आ० २२६ अ०। निष्टपति सुवर्णम् आसेवने तु न षत्वं निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। "यस्तु सूर्य्येण निष्टप्तं गाङ्गेयं पिबते जलम्" भा० आनु० २२६ अ०। षत्वे उभयतन्त्रा ग्रहणम्।
प्र+प्रकर्षेण तापे विक्रमहेतुके तापे च "भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो!" गीता "सूर्य्यः प्रतपतां श्रेष्ठः" भा० वि० ४२ श्लो० "भास्करात प्रतपिष्यतः" भा० व० १९० अ० "द्वितीयस्येव सूर्य्यस्य युगान्ते प्रतपिष्यतः" भा० व० २२ अ०।
वि+उत्तापवत् सर्वम्। "रविर्वितपतेऽत्यर्थम्" भट्टिः दीप्यते इत्यर्थः पाणिं वितपते मैत्रस्य पाणिं वितपति सुवर्णं वितपतीत्यादि। "वितपन्नरातिम्" अथ० १२।२।४५
सम्+सम्यक्तापे। "दृष्ट्वापि च धनं काले सन्तपत्युपकारिणे" भा० शा० १६४ अ०।

तप पु० तप-अच्। १ग्रीष्मे ज्यैष्ठाषाढात्मके ऋतौ अमरः। "तपेन वर्षाः शरदा हिमागमः" माघः। "तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसाम्भराः" नैष०। "तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः" कुमा०। किञ्चित् कर्म्मोपपदे तापेः खच् ह्रस्वश्च २तत्तापके परन्तपः भावे अप्। ३तपसि च "अधःकृता निरशना दशपञ्चतपा इमे" हरिवं० ४६ अ०।

तपः(स्क)कर त्रि० तपः करोति अच् वा विसर्गस्य सः। १तपःकारके (तपस्वी) २मत्स्यभेदे पुंस्त्री शब्दरत्ना०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तपःक्लेशसह त्रि० तपसः क्लेशं सहते सह–अच्। इन्द्रियसंयमादिकारके तपस्विनि अमरः।

तपःस्थली स्त्री ६त०। १काश्यां त्रिका०। २तपस्यास्थानमात्रे च

तपती स्त्री। सूर्य्यस्य कन्यायां संवरणनृपस्य भार्य्यायां कुरुराजमातरि। "ततः संवरणात् सौरी तपती सुषुवे कुरुम्" भा० आ० ९४ अ०। "संवरणः खलु वैवस्वतीं तपतीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे कुरुः" ९५ अ०। १७१ अ०। तत्कथा "अर्जुन उवाच तापत्य इति यद्वाक्यमुक्तवा-

भवि मामिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापत्यार्थविनिश्चयम् । तपती नाम का चैषा तापत्या यत्कृते वयम् । कौन्तेया हि वयं साधो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् । वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तः स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं धनञ्जयम् । विश्रुतां त्रिषु लोकेषु श्रावयामास वै कथाम् । गन्धर्व उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां मनोरमाम् । यथावदखिलां पार्थ ! सर्वबुद्धिमतांवर ! । उक्तवानस्मि येन त्वां तापत्य इति यद्वचः" ।
"य एष दिवि धिष्ण्येन नाकं व्याप्नोति तेजसा । एतस्य तपती नाम बभूव सदृशी सुता । विवस्वतो वै देवस्य सावित्र्यवरजा विभोः । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता । न देवी नासुरी चैव न यक्षी न च राक्षसी । नाप्सरा न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्तानवद्याङ्गी स्वसितायतलोचना । स्वाचारा चैव साध्वी च सुवेशा चैव भामिनी । न तस्याः सदृशं किञ्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ! । भर्त्तारं सविता मेने रूपशीलगुणश्रुतैः । सम्प्राप्तयौवनां पश्यन् देयां दुहितरन्तु ताम् । नोपलेभे ततः शान्तिं सम्प्रदानं विचिन्तयन् । अथर्क्षपुत्रः कौन्तेय ! कुरूणामृषभो बली । सूर्य्यमाराधयामास नृपः संवरणस्तदा । अर्घ्यमाल्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च नियतः शुचिः । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विविधैरपि । शुश्रूषुरनहंवादी शुचिः पौरवनन्दनः । अंशुमन्तं समुद्यन्तं पूजयामास भक्तिमान् । ततः कृतज्ञं धर्मज्ञं रूपेणासदृशं भुवि । तपत्याः सदृशं मेने सूर्य्यः संवरणं पतिम् । दातुमैच्छत्ततः कन्यां तस्मै संवरणाय ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य ! विश्रुताभिजनाय च" । भा० आ० १७१ अ० ।

तपन पु० तप–ल्यु । १सूर्य्ये २भल्लातकवृक्षे । ३अग्न्यादौ दाहयुक्ते नरकभेदे ४ग्रीष्मे च हेम० । ५अर्कवृक्षे ६क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे ७सूर्य्यकान्तमणौ च राजनि० । "पद्मः पद्मतपसां तपनो जातवेदसाम्" माघः । स्त्रीणां यौवने दशसु जातालङ्कारभेदे न० सा० द० । "यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः । अलङ्काराः" इत्युपक्रमे "विहृतं तपनं मौग्ध्यम्" इत्यादिना विभज्य "तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽथ चेष्टितमिति" वर्णितम् । ९अग्निभेदे पु० "ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुसुमस्तथा । दहनः शोषणश्चैव तपनश्च महाबलः । स्वाहाकारस्य विषये विख्याताः पञ्च वह्नयः" हरिवं १८० अ० । १०शिवे पु० । "यज्ञशाठाय दान्ताय तप्याय तपनाय च" भा० शा० २८६ अ० शिवस्तुतिः भावे ल्युट् । ११तापेन० धरणिः ।

तपच्छद पु० तपनप्रियः छदोऽस्य । दमनकवृक्षे राजनि० ।

तपनतनय पु० ६त० । १यमे २यमुनायां, ३शमीवृक्षे च स्त्री राजनि० । ४कर्णे ५सुग्रीवे च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।

तपनमणि पु० तपनतेजस्को मणिः । सूर्य्यकान्तमणौ राजनि० ।

तपनात्मजा स्त्री ६त० । १गोदावरीनद्यां हेम० । २यमुनायां च । ३यमे ४कर्णे ५सुग्रीवे च पु० । [नद्यां हेमच० ।

तपनी स्त्री तप्यते पापमनया तप–ल्युट् ङीप् । गोदावर्य्यां

तपनीय न० तप–अनीयर् । १स्वर्णे कनकधुस्तूरे च अमरः । "भस्मानि तु तपनीयसंक्रमस्य" माघः । "असंस्पृशन्तौ तपनीयपीठम्" रघुः । स्वार्थे क । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।

तपनेष्ट न० ६त० । ताम्रे धातौ राजनि० । तद्धातोः सूर्य्यप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् न० तप–असुन् । आलोचनात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अन्तर्य्यामिब्राह्मणभाष्ये दृश्यम् । २लग्नात्नवमस्थाने ज्यो० ३स्वाश्रमविहितकर्मणि ४वैधक्लेशजनके कर्मणि । "तपोनानशनात्परम्" । ५क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने । ६चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्मणि । ७मौनादिव्रते ८कायेन्द्रियमनसां समाधाने ९शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे । १०कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते । ११शास्त्रविहितपञ्चाग्निसेवनादौ । १२वानप्रस्थस्याश्रमधर्मे । तपश्च शारीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह "देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते । अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते । मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते" गीता । तदपि सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् यथाह "श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते । सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् । मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसमुदाहृतमिति" गीता । १३मनइन्द्रियाणामैकाग्र्ये "मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः" इत्युक्तेः १४जनोलोकादूर्द्ध्वस्थे लोकभेदे । "तस्योपरि तपो-

लोकस्तेजोमय उदाहृतः। वैराजा यत्र ते देवा वसेयुर्देव पूजिताः। वासुदेवे मनो येषां वासुदेवार्पितक्रियाः। तपसा तोष्य गोविन्दमभिलाषविवर्जिताः। ते तपो-लोकमासाद्य वसन्ति विजितेन्द्रियाः। शिलोञ्छवृत्तयो ये वै दन्तोलूखलिकाश्च ये। येऽश्मकुट्टाश्च मुनयः शीर्ण-पर्णाशिनश्च ये। ग्रीष्मे पञ्चाग्नितपसो वर्षासु स्थण्डिल-शयाः। हेमन्ते शिशिरे वा ये चरन्ति सलिले चराः। कुशाग्रनीरबिन्दूंश्च तृषिता यत्नतोऽपिबन्। वाताशि-नोऽतिक्षुधिताः पादाङ्गुष्ठाग्रभूस्पृशः। ऊर्द्ध्वहस्ता रविन्यस्तचक्षुषोऽस्थानमिश्चलाः। ये वै दिवा नि-रुच्छ्वासा मासोच्छ्वासाश्च ये परे। मासोपवासं कुर्वन्ति चातुर्मास्यव्रताश्च ये। ऋत्वन्ते तोयपाना ये ये षण्मा-सोपवासकाः। ये च वर्णनिमेषा वै वर्षधाराम्बुत-र्पकाः। स्थाणुसाम्योपसंप्राप्ता मृगकण्डूतिमोक्षदाः। जटाटवीकोटरान्तःकृतनीडाण्डजाश्च ये। मह्रत् बल्मीकाक्रान्ताश्च स्नायुमज्जास्थिसत्तनुयाः। लताप्रतानैः परितो वेष्टितावयवाश्च ये। शस्यानि च प्ररूढ़ानि यदङ्गेषु महीपते! ईदृशैर्नियमैर्यैस्तु क्लिष्टात्मानस्तपो-धनाः। ब्रह्मायुषस्तपोलोके ते वसन्त्यकुतोभयाः"। १५माघे मासि "तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू" यजु० २७।२४ "तपसे त्वा" यजुः ७।३०। तपसे माघाय। तपति सूर्यो यत्र असुन् तपाः" वेददी०। तत्र हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रवेः प्रखरकरता अतएवाह "मकरे प्रखरो रविः"। १६धर्मे "शिलाश्चयदृढं भूषणुरिज्याये तपसः सुतः" माघः १७नि-यमे "समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः" निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमाम्" "तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः" कुमा० "तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते" वेदान्तप०। "तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेन यज्ञेन तपसा नाशकेन" श्रुतिः। "ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम्। वैश्यस्य तु तपोवार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम्" मनुः तपश्च योगसाधनं क्रियायोगभेदः यथोक्तं पात०सू० भाष्य-विवरणेषु "तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः" सू०। "नातपस्विनो योगः सिद्ध्यति अनादिकर्मक्लेशवा-सनाचित्रा प्रत्युपस्थितविषयजाला चाशुद्धिः नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते इति तपस उपादानं तच्चित्तप्रसादन-मबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते" भा०। "व्यतिरेक-मुखेन तपस उपायत्वमाह नातपस्विन इति तपसो-ऽवान्तरव्यापारमुपायोपयोगिनं दर्शयति अनादि कर्मेति। अनादिभ्यां कर्मक्लेशवासनाभ्यां चित्रा अतएव प्रत्युपस्थितमुपनतं विषयजालं यस्यां सा तथोक्ता। अशुद्धीरजस्तमःसमुद्रेको नान्तरेण तपःसम्भेदमापद्यते सान्द्रस्य नितान्तविरलता सम्भेदः ननूपादीयमानमपि तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगप्रतिपक्ष इति कथं तदुपाय इति। अत आह। तच्चेति तावन्मात्रमेव तपश्चरणीयं न यावता धातुवैषम्यमापद्यत इत्यर्थः" विवरणम्। १८अग्नौ तपोजाः।

तपस पु० तप—असच्। १सूर्ये २चन्द्रे त्रिका०। ३पक्षिणि मे०।

तपसोमूर्त्ति पु० चतुर्थमन्वन्तरे आङ्गिरसे सप्तर्षिभेदे तपोधृति शब्दे दृश्यम्। [तस्य इतरतपस्साहचर्यात् तथात्वम्।

तपस्तक्ष पु० तपस्तक्षति तक्ष—अण् उप० स०। इन्द्रे हेमच०।

तपस्य तपः करोति तपस्+कर्तौ क्यङ् अक० सेट्। तपस्यति अतपस्यीत् अतपसीत् तपस्या। "स्थाणु तपस्यन्तमधित्यकायाम्" कुमा०।

तपस्य पु० तपसि साधु यत्। १फाल्गुने मासि अमरः। "तपाश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू: यजु०१५।५७ "तपस्याय त्वा" ७।३०। २अर्जुने तस्य फाल्गुननामकत्वात् तथात्वम्। भावे क्यः। तपस्या। ३तपश्चर्य्यायां स्त्री। तपसि भवः यत्। ४तपोभवे त्रि० "स्विद्यास्ते तपस्याभ्योऽहंत्रः स्वाहा" कात्या० श्रौ० २५।११।२८। तपस्य—भावे अच्। ५तपश्चरणे ह०। "अथास्य बुद्धिरभवत्तपस्ये भरतर्षभ"। भा० अनु० ६अ०। तामसस्य मनोः ६पुत्रभेदे पु० "पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य नृपोत्तम! द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोऽशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः" हरिवं० ७अ०

तपस्यामत्स्य पु०स्त्री (तपसी)। मत्स्यभेदे शब्दर०।

तपस्विन् त्रि० तपस्+अस्त्यर्थे विनि। १तापसे, २चान्द्रायणा-दिव्रतधारिणि, ३अनुकम्प्ये, ४दीने ५प्रशस्ततपोयुक्ते च। स्त्रियां ङीप् "किं किं व्यवस्यति न वेद्मि तपस्विनी सा" सा० द०। "नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी" नैष०। "कस्तपस्विविशिखेषु चादरः" किरा०। "पर्य्याप्तमासन्महर्ष्याग्निप्रत्युद्याते स्तपस्विभिः" रघुः त-पस्विभ्योऽधिको योगी" गीता ६नारदे पु० शब्दरत्ना० ७तपस्यामत्स्यभेदे शब्दर०। ८घृतकरञ्जवृक्षे पु० ६चटके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। १०जटा-मांस्यां ११कटुरोहिण्यां स्त्री हेमच० मे० ङीप्। १२म-हाश्रावणिकायाः स्त्री भावप्र० हरिवंशोक्ते चतुर्थमन्व-न्तरे कामरूपे १३ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे प्रमाणं दृश्यम्।

भागवतोक्ते द्वादशमन्वन्तरे ४सप्तर्षिभेदे तपोमूर्त्तिशब्दे प्रमाणं दृश्यम् ।

तपस्विपत्त्र पु० तपस्विप्रियं पत्त्रमस्य । दमनकवृक्षे राजनि० ।

तपात्यय पु० तपस्य ग्रीष्मस्यात्ययोऽवसानं यत्र काले । १वर्षाकाले "तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैः" । कुमा० । "तपात्यये पुष्पफलैरुपेतं मत्तावनं राष्ट्रपतिर्ददर्श" भा० व० ७४ अ० । ६त० । २ग्रीष्मस्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्र । १वर्षाकाले "वर्षणं शरवर्षेण तपान्ते जलदो यथा" भा० भी० ५४ अ० । ६त० । २ग्रीष्मावसाने च ।

तपित त्रि० आ० तप–दाहे क्त । तप्ते हिमचन्द्रकोषः ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+इष्ठन् तृणो लोपः । अतिशयेन तापके । "तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः" ऋ० ४।५।४।

तपिष्णु त्रि० तप–बा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । "महता तपसा देवस्तपिष्णुः सेवितो मया । प्रीतेन चाहं विभुना सूर्य्येणोक्तस्तथाऽनघ !" भा० शा० १२० अ० ।

तपीयस् त्रि० अतिशयेन तप्ता तप्तृ+ईयसुन् तृणो लोपः । १अत्यन्तं तप्तरि २तपस्याकारके "अतप्यतास्मिन् किल लोकतापनं तपस्तपीयांस्तपतां समाहितः" भाग० २।९।९।

तपु त्रि० तप–उन् । १तापके "तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे" ऋ० ९।८३।२ "तपोः शत्रूणां तापकस्य" भा० । २तापयुक्ते ३तप्ते च । "तपर्युरस्तु चरुरग्निवाँ इव" ऋ० ७।१०४।२ तपुस्तप्तः" भा०

तपुषि त्रि० तप–उसिन् वेदे नकारस्य इत् । तापके । "ब्रह्मद्विषे तपुषिं हेतिमस्य" ऋ० २।३०।१७;६।५२।३। "तपुषिस्तपतेर्हेतिर्हन्तेः" निरु० ६।२ स्त्रियां कृदिकारान्तत्वात् वा ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्टुः । क्रोधस्य चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उसि । १सूर्य्ये २अग्नौ च उणा० । ३तापयुक्ते ४तापके च त्रि० । "तपुर्जम्भ ! यो अस्मध्रुक्" ऋ० १। ३६।१६ हे तपुर्जम्भ ! तप्यमानदंष्ट्रायुक्त ! अग्ने !" भा० "तपुरग्राभिर्ऋष्टिभिः । १०।८७।२३। "तपुरग्राभिस्तपनशीलाग्राभिः" भा० "तपूंषि तस्मै वृजिनानि सन्तु" ऋ० ६।५२।२

तपोज त्रि० तपसः तपस्यातः अग्नेर्वा जायते जन–ड । १तपस्याजाते २अग्निजाते अस्मप्सु स्त्री । "अग्नीतपसतो मम तपोजा अपि गच्छतात्" ऋ० १०।१५४।५ "वाचो बन्धुस्तपोजाः" यजु० १०।६ "वाचो बन्धुः वाचया बन्धुभूताः "यावद्वै प्राणेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति" श्रुतेः "आपोमयी वागिति" छान्दश्रुतेश्च । तथा तपोजा तपःशब्देनात्राग्निरुच्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजाः अग्नेर्वै धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्वृष्टिरग्नेर्वा एता जायन्ते तस्मादाह तपोजाः" इति श्रुतेः "वायोरग्निरग्नेराप" इति शत०ब्रा० ५।१।५।१७। श्रुत्यन्तरात्" वेददी०

तपोदान न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । "पुण्यतीर्थेषु कथितं कुरुक्षेत्रं प्रकीर्त्तितम् । सिन्धूत्तमं तपोदानं जम्बूमार्गमथापि च" भा० आनु० १६५ अ० ।

तपोधन त्रि० तपो धनं यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्विनि । "तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः" माघः तत्प्रियत्वात् २दमनकवृक्षे पु० राजनि० । ३मुण्डीरीवृक्षे स्त्री मेदि० । तप एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । "यस्तु तावदतिक्रान्तं धर्मद्वारं तपोधनम्" । भा०आनु०५२अ० । तपोधनं मूल्यं यस्य । ५तपसा लभ्ये स्वर्गादौ त्रि० "सर्वरत्नवरः स्वर्गो पारिजातस्तपोधनः" हरिवं० १२८ अ० ।

तपोधृति पु० तपसि धृतिःसन्तोषो यस्य । १तपोरते तपस्विनि चतुर्थमन्वन्तरे २भार्गवे सप्तर्षिभेदे "चतुर्थे चैव सावर्णे ऋषीन् सप्त निबोध मे" इत्युपक्रमे "द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोऽशनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः" हरिवं० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतेऽस्मिन् नि+धा–आधारे कि उप० स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने तपस्विनि "निधेः सायन्तनस्यान्ते स ददर्श तपोनिधिम्" रघुः । "पतनृपतरूप्रतिमस्तपोनिधिः" माघः ।

तपोभृत् त्रि० तपो बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक् च ६त० । तपोधारके "स्वर्गं तपोभृतां राजन् ! फलं पुण्यस्य कर्मणः" हरिवं० ८अ० ।

तपोमय त्रि० तपःप्रचुरः तपःस्रष्टव्यपदार्थालोचनं तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तपःप्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्थालोचनात्मके परमेश्वरे पु० । "नयोनयोधर्ममयस्तपोमयः" भाग० २।४।१९। स्त्रियां ङीप् । "प्रविश्य बदरीं पुण्यां मुनिजुष्टां तपोमयीम्" हरिवं० २६४ अ० । "१उपर्य्युपरि तत्रापि गतिस्तत्र तपोमयी" ७६ अ० ।

तपोमूर्त्ति पु० तपः आलोचनभेद एव मूर्त्तिरस्य, तपः प्रधाना मूर्त्तिरस्य वा । १परमेश्वरे २तपस्विनि च । ३इन्द्र-सावर्णिरूपतामसमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये ३ऋषिभेदे च "कृष्णयश्च तपोमूर्त्तिस्तपस्व्यग्नीध्रकादयः" भाग०८।१३।१२

तपोमूल त्रि० तपो मूलमस्य । १तपोहेतुके स्वर्गादौ तामसस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरति त्रि० तपसि रतिरस्य । १तपःपरायणे तामसमनोः पुत्रभेदे पु० तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तपोरवि पु० तपसा रविरिव । १सूर्य्यतुल्यतेजोयुक्ततपस्के चतुर्थमन्वन्तरे पौलहे सप्तर्षिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् ।

तपोलोक पु० तपोनाम लोकः । ऊर्द्ध्वस्थेषु सप्तसु लोकेषु भुवनभेदे तपःशब्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तत्रुण्कोटि योजनोपरि वर्त्तते । "चतुःकोटिप्रमाणन्तु तपोलोकोऽस्ति भूतलात् । उपरिष्टात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यमीरितम्" काशीख० २२ अ० उक्तेः । स च विराट्-पुरुषस्य स्तनद्वयरूपेण कल्पितः यथाह भाग० २।५।३८। "भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां भुवर्लोकोऽस्य नाभितः । हृदा स्वर्लोक उरसा महर्लोको महात्मनः । ग्रीवायां जनलोकोऽस्य तपोलोकः स्तनद्वयात् । मूर्द्धभिः सत्यलोकस्तु ब्रह्मलोकः सनातनः" ।

तपोऽवट पु० तपसोऽवट इव । ब्रह्मावर्त्तदेशे त्रिका० ।

तपोवन न० ६त० । १तापससेव्ये वनभेदे, "बध्रूभिक्षिमतो चैनामर्द्ध्वतामातपोवनात्" तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्" रघुः । २तन्नामके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन पु० चतुर्थमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये पौलस्त्ये १ऋषिभेदे तपोधृतिशब्दे दृश्यम् । २तामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्यशब्दे दृश्यम् ।

तप्त त्रि० तप—क्त । १दग्धे २तापयुक्ते च हेमच० । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" श्रुतिः । "स तप्तकार्त्तस्वरभास्वराम्बरः" माघः ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निसंयोगभेदेन विमले काञ्चने । "तप्तकाञ्चनवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम्" दुर्गाध्यानम् ।

तप्तकुम्भ पु० तप्तः कुम्भो यत्र । नरकभेदे तत्स्वरूपं यथा "अतःपरं भीमतरं तप्तकुम्भं निबोध मे । समन्ततस्तप्त-कुम्भो वह्निज्वालासमावृतः । ज्वलदग्निचयोद्वृत्त तैलायश्चूर्णपूरितः" मार्क० पु० ।

तप्तकृच्छ्र न० "षट्पलन्तु पिबेदम्भस्त्रिपलन्तु पयः पिबेत् । पलमेकं पिबेत् सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते" इत्युक्ते व्रत-भेदे, "पयोघृतमुदकं वायुं तप्तं प्रतित्र्यहं पिबेत् स तप्तकृच्छ्र इति गौतमोक्तेः प्रंस्त्वमपि ।

"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रति-त्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहितः" मनुः । तप्तानिलपानन्तु तप्तक्षीरवाष्पपानम् । एतद्द्वादशाह साध्यम् । जलादिपरिमाणमुक्तं ब्रह्मपुराणे "तप्त-कृच्छ्रं व्रतं कुर्वन् त्र्यहं सायं पिबेच्छुचिः । षट्पलानि सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते त्रीणि [illegible] सुतप्तस्य पिबेत् त्र्यहम् । पानं घृतस्य तप्तस्य मध्याह्ने त्रिदिनं पिबेत् । वायुभक्षस्त्र्यहं चान्त्यं [illegible]दहेत् पातकं द्विजः" याज्ञवल्क्यः । "तप्तक्षीरघृता[illegible]ना-मेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकरात्रोपवासस्तु तप्तकृच्छ्रस्तु साधनः" एतच्चतुरहसाध्यं तप्तकृच्छ्रम् प्रा० वि० ।

तप्तपाषाणकुण्ड पु० नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तमाष पु० तप्तं माषमितं सुवर्णादिकं यत्र । दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरमित्रोदये दर्शितो यथा तत्र पितामहः "तप्तमाषस्य वक्ष्यामि विधिमुद्धरणे शुभम् । कारयेदायसम्पात्रं ताम्रं वा षोड़शाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलखातन्तु मृण्मयं वापि मण्डलम्" । कर्ष-षोड़शांशप्रमितं मण्डलं सूर्य्यमण्डलाकारं वर्त्तुल-मिति यावत् । एतादृशं पात्रं घृततैलाभ्यां पूरयेदि-त्याह स एव "पूरयेद्घृततैलाभ्यां पलैर्विंशतिभिस्तु तत् । सुवर्णं माषकन्तस्मिन् सुतप्ते निःक्षिपेत्ततः । अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन तप्तमाषकमुद्धरेत्" इति । सुवर्णमाष-कञ्चषोड़शांशपरिमाणम् । सुवर्णग्रहणं रूप्यमाषनिवृ-त्त्यर्थम् । तन्माषपरिमितं हिरण्यं ताम्रं वा पिण्डी-कृत्य निःक्षिपेत् । अङ्गुष्ठाङ्गुलियोगेन अङ्गुष्ठतर्जनीम-ध्यमाभिरित्यर्थः । इदञ्च तप्तमाषोद्धरणम् प्राड्विवा-केन घृततैलयोस्तापे समारब्धे धर्मावाहनादिशोध्यशिरः-पत्रारोपणान्तं सर्वसाधारणं कर्म विधाय "त्वमग्ने ! वेदाश्चत्वारः" इत्यादिना अग्निदिव्यप्रकरणोक्तेन मन्त्रे-णाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन "त्वमग्ने ! सर्वभूतानामित्यादि" मन्त्रेणाभिमन्त्र्य तप्त-माषमुद्धरेत् । अतएव वृहस्पतिः "समुद्धरेत्तैलघृतात् सुत-प्तात्तप्तमाषकमिति" । कल्पान्तरमाह स एव "सौवर्णे राजते ताम्रे वायसे मृण्मयेऽपि वा । गव्यं घृतमुपा-दाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः । सौवर्णीं राजतीं ताम्री-मायसीं वा सुशोभनाम् । सलिलेन सकृद्धौतां प्रक्षिपे-

स्तत्र मुद्रिकाम् । अवमहोचितरङ्गाद्ये स्थानमध्यमगोचरे ।
परीक्षेदाङ्गुलपर्व्वेण षटत्कारसबोधकमिति” । ततः
प्राड्विपाको धर्म्मशास्त्रनादिप्रतारोपणान्तं साधारणं
कर्म्म कृत्वा घृतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “तत-
स्थानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रममृतं
घृत ! त्वं यज्ञकर्म्मसु । दह पावक ! पापं त्वं हिमशीतो
भवेति च” । ततः प्राड्विवाकः शोध्येन “त्वमग्ने !
सर्व्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रणं कारयित्वा
मुद्रिकां ग्राहयेदित्याह स एव “उपोषितस्ततः स्नात-
आर्द्रवासाः समाहितम् । ग्राहयेन्मुद्रिकान्तान्तु घृतमध्यगतां
तथा । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः”
इति । अत्र तर्ज्जन्यैव मुद्रिकोद्धरणं कार्य्यं तस्याः
परीक्षाभिधानात् पक्षद्वयेऽपि शुद्ध्यवधारणोपायं बृहस्प-
तिराह “कराग्रं येन धुनुयात् विस्फोटो वा न
जायते । शुद्धो भवति धर्म्मेण पितामहवचो यथेति” ।
कालिकापुराणेऽपि “न धुनेयुः कराग्रन्तु यस्य रक्तं
न जायते । विस्फोटाद्यैस्तथा दोषैः स शुद्धो यस्य
नोद्धृतमिति” । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य कराग्रं विस्फो-
टाद्यैर्नोद्धृतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्फो-
टका न स्युः शुद्धोऽसावन्यथाऽशुचिरिति” ।
तण्डुलपरीक्षाशब्दे अधिकं द्रष्टव्यम् ।

तप्तमुद्रा स्त्री वैष्णवैः शरीरधार्य्योऽग्नितप्तधातुमयमुद्राङ्कितभग-
वदायुधचिह्नं तद्विधिः हरिभक्तिविलासे १५ विलासे ।
“आषाढ़शुक्लद्वादश्यां हरौ शयितयोषि सति । वैष्णवः
पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् । ब्राह्मणः क्षत्रियो
वैश्यः शूद्रश्चैकान्तितद्वये । कुर्व्वन्नात्मार्पणं तप्तमुद्राभि-
र्द्देहमङ्कयेत्” । तप्तमुद्राधारणं वाराहे तप्तमुद्राप्रसङ्गे
“चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदनम् । पातिव्रत्य-
निमित्तं हि वलयादिविभूषणमिति” । तप्तमुद्रा-
धारणफलं वायुपुराणे “अग्निनैव च सन्तप्तं चक्र-
मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्व्ववर्णानां हरिसालोक्य
सिद्धये” । ब्रह्माण्डे “कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा
स्विकां तनूम् । चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्वैष्णवो नरः” ।
नारदीयपञ्चरात्रे “द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रय-
संयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत्तु विचक्षणः ।
सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुड़संवादे तप्तमुद्राप्रकरणे
“गरुत्मन्विशेषेण सर्व्ववर्णेष्वयं विधिः । विप्रो वा
क्षत्रियो वापि वैश्यः शूद्रस्तथैव च” । पाद्मे “अग्निहोत्रं
यथा नित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं
तप्तचक्रादिधारणम्” । किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्री
शिवोमासंवादे “शङ्खचक्राङ्कनं कुर्य्याद्ब्राह्मणो बाहु-
मूलयोः । हुताग्निनैव सन्ताप्य सर्व्वपापापनुत्तये” । “चक्रं
वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव
विधिवद्ब्रह्मकर्म्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तत्रैव
“अधृत्वा विधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् ।
न तस्य किञ्चिदश्नीयादपि क्रतुसहस्रिणः ।
सर्व्ववेदविदो वापि सर्व्वशास्त्रविशारदः । अधृत्वा
विधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् । तप्ते-
नैवाङ्कनं कुर्य्यात् ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्त्तादि
सिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैव च । हरेः पूजाधिकारार्थं
चक्रं धार्य्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्य सिद्ध्यर्थं भक्ति
सिद्ध्यै विशेषतः । उपवीतादिवद्धार्य्याः शङ्ख-
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः” ।
श्रुतयश्च “यो ह वै सुश्लोकमौलेर्धर्म्माननुतिष्ठमानोऽग्निना
चक्रं धत्ते । अग्निर्वै सहस्रारः सहस्रारो नेमिर्व्विमना
तप्ततनुः सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीति” । चक्रं
बिभर्त्ति वपुषाभितप्तं बलं देवानाममृतस्य विष्णोः ।
स एति नाकं दुरितं विधूय विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः”
इति । शाकलपरिशिष्टे “अतप्ततनुर्न तदामो अश्नुतेऽश्नुता
सह इह हन्तस्तत् समासतेति” यजुषि कठवेदीयाश्वलायन
शाखायाञ्च । “प्रतद्विष्णोरलचक्रे सुतप्ते जन्माम्भोधिं
वर्त्तते चर्षणीन्द्राः । मूले बाह्वोर्दधतेऽन्ये पुराणालिङ्गा-
न्यन्ये तप्तान्यायुधान्यर्पयन्ते” इति । छन्दोगपरि-
शिष्टे “मन्त्रोशा च याज्ञवल्क्यस्तत् पुमानात्महिताय
प्रेम्णा हरिं भजेत् । सुश्लोकमं मौलेर्धर्म्मागयञ्चाग्नि-
नाधत्ते” इति । शतपथी श्रुतिः अथर्व्वपरिशिष्टे
तप्तचक्रादिप्रकरणे “देवासो एनेतेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयताः स्वर्गमायन्” । “येनाङ्किता
मनवो लोकसृष्टिं वितन्वते ब्राह्मणास्तद्वह-
न्तीति” । पाद्मे तप्तमुद्राप्रसङ्गे “विष्णुचक्राङ्कितं
विप्रं पूजयेत् सर्व्वकर्म्मणि । विष्णुचक्रविहीनं
तन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्” । नारदीये “तप्तमुद्रा
प्रसङ्गे “श्रीकृष्णचक्राङ्कविहीनगात्रः श्मशानतुल्यः
पुरुषोऽथ नारी, । द्रष्टा नरस्तं नृपते ! सवासाः
स्नात्वा समर्चेद्धरिमङ्ग सद्यः” इति । वङ्क्रञ्च वेङ्कटाचार्य्य
पादप्रभृतिभिर्बुधैः । श्रुतयः स्मृतयोह्यत्र विख्याता

लाञ्छिताः पराः । अतएव तदनादरे दोषाः पाद्मे "तप्तचक्राङ्कितं दृष्ट्वा ये निन्दन्ति नराधमाः । अवलोक्य मुखं तेषां आदित्यमवलोकयेत्"। अग्निपुराणे च दशरथं प्रति श्रवणपितृविलापे। "शिलाबुद्धिः कृता किंवा प्रतिमायां हरेर्मया । किं मया पथि दृष्टस्य विष्णुभक्तस्य कर्हिचित् । तप्तमुद्राङ्कितदेहस्य चेतसा नादरः कृतः । येन कर्मविपाकेन पुत्रशोको ममेदृशः"। अथ तप्तमुद्राधारणमाहात्म्यं सौपर्णे "अशुचिर्वाप्यनाचारः सर्वधर्मबहिष्कृतः । तप्तशङ्खचक्राभ्यामङ्कितः पङ्क्तिपावनः"। वाराहे तप्तमुद्राधारणप्रसङ्गे "स्वे स्वे देशे शुभे वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति । योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे!। ब्रह्माण्डे "आयुधैर्वैष्णवैः सर्वैस्तापितैः स्वतनुं यदि । चिह्नयेद्वैष्णवो यस्तु स याति परमां गतिम्"। पाद्मे च "अग्नितप्तं पवित्रञ्च धृत्वा तु बाहुमूलयोः । त्यक्त्वा यमपुरं घोरं याति विष्णोः परं पदम् । कृताग्नितप्तचक्रेण शरीरं यस्य चिह्नितम् । तेन तीर्थानि यज्ञाश्च लभ्यन्ते नात्र संशयः । अग्नितप्तेन चक्रेण ब्राह्मणो बाहुमूलयोः । अङ्कयित्वा जपन्मन्त्रं समागान् भोगभागभवेत् । अग्नितप्तेन चक्रेण बाहुमूलेषु लाञ्छिताः । ते सर्वे पापनिर्मुक्ता यान्ति विष्णोः परं पदम्" ।

किन्तु अप्राकृता महात्मानो विष्णुचक्रेण लाञ्छिताः । विष्णुचिह्नविहीनास्तु प्राकृताः पतिताः स्मृताः । इति अत्र निषेधवचनं निर्मूलं सद्भिरनादृतम् । समूलं यद्वा तत् सम्यगभिज्ञाभावादिना कृततत्परम् । अथ तद्धारणप्रकारः "तप्तमुद्राधारणार्थमुपचारैस्तु पञ्चभिः । कृष्णमभ्यर्च्य संयज्य चक्रशङ्खौ तथा तपेत् । तत्र मन्त्रः "सुदर्शन! नमस्तेऽस्तु पाञ्चजन्य! नमोऽस्तु ते इति । अग्निमभ्यर्च्य मूलेन हुत्वा चाज्याहुतीः कृती । चक्रशङ्खगदादीनि शस्त्राण्यग्नौ प्रतापयेत् । तत्तन्मन्त्रैस्तथा तानि तान्यभ्यर्च्य प्रणम्य च । गुरुं कृष्णञ्च संस्मृत्य भक्त्या विज्ञापयेदिदम् । उच्छिष्टो भोजनादेव किङ्करः शरणागतः । तप्तचक्रगदादीनि तवाङ्गानीह धारये" इति । अथ चक्रादीनां आवाहनादिमन्त्रः । ओं नमो भगवते वासुदेवाय निर्मथितसकलरिपुध्वजाय भगवन्नारायणकराम्भोरुहस्पर्शोल्लसिताय । "एह्येहि त्वं सहस्रार चक्रराज! सुदर्शन!। यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं नमो भगवते पाञ्चजन्याय विष्णुशङ्खाय गम्भीरघोरध्वन्याकुलीकृतकौरववाहिनीनाथाय त्रिरेखादक्षिणावर्त्ताय त्रिप्रशस्ताय । एह्येहि पाञ्चजन्य! त्वं नारायणकरस्थित!। यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं रं यं सं नं पाञ्चजन्याय नमः । ओं भगवते खड्गाय नन्दकाय त्रैलोक्यपवित्राय जयिने सकलसुरासुरसुन्दरीनेत्रोत्पलार्च्चिताय । एह्येहि खड्गरत्न! त्वं नन्दकाख्य! सुरार्च्चित । यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमो नमः । ओं खड्गाय नमः । ओं नमो भगवत्यै कौमोदक्यै भगवद्भर्त्तृकायाहुदैवलालितायै । एह्येहि त्वं गदे! देवि! कौमोदक्यायुधेश्वरि!। यज्ञभागं प्रगृह्णीष्व पूजाञ्चैव नमोनमः । सशराय शार्ङ्गाय नमः । इति । अथ धारणमन्त्रः । सुदर्शन! महाज्वाल! सूर्य्यकोटिसमप्रभ!। अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय । तथा । पाञ्चजन्य! निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय!। पाहि मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातिनम् । इत्युच्चारयन् मन्त्रं दक्षिणादिक्रमेण तु । भुजयोश्चक्रपूर्वाणि कृष्णशस्त्राणि धारयेत् कलत्रादिपरीवारान् निजान् सर्व्वांश्च वैष्णवः । भगवत्यर्पयन् तप्तमुद्राभिस्ताभिरङ्कयेत्" । तथा च वाराहे । "अङ्कयेत् तप्तचक्राद्यैरात्मनो बाहुमूलयोः । कलत्रापत्यभृत्येषु पश्वादिषु च सम्मते" "किञ्च आयसं विधिवत् कृत्वा पञ्चायुधविधानतः । तत्तन्मन्त्रेण मन्त्रज्ञः प्रतिष्ठाप्य पृथक् पृथक् । ललाटे च गदा धार्य्या मूर्ध्नि चापं शरस्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खचक्रे भुजद्वये" । किञ्च । "दक्षिणे तु भुजे विप्रो बिभृयाद्वै सुदर्शनम् । सव्ये च शङ्खं बिभृयादिति ब्रह्मविदो विदुः" । अथ चक्रादिप्रतिकृति द्रव्यम् । नयप्रश्नपञ्चरात्रे "सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यमायसमेव वा । चक्रं कृत्वा तु मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः" इति । एवमेव प्रबोधिन्यां द्वादश्यां भगवत्परैः । तप्तमुद्रा ध्रुवं धार्य्या द्वारकायां विशेषतः"

तन्निषेधकवाक्यानि वैष्णवेतरविषयाणीति वैष्णवा मन्यन्ते आर्त्तास्तु श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् एतत् नानुतिष्ठन्ति विस्तरभयात् तन्निषेधवाक्यानि नोद्धृतानि ।

तप्तवालुक पु० तप्ता वालुका यत्र नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तरहस न० कर्म्म० अच् समा० । तप्ते रहःस्थानभेदे ।

तप्तरूपक न० नित्यकर्द० शुद्धरजते राजनि० ।

तप्तशूर्मिकुण्ड पु० तप्ता शूर्म्मिः लौहप्रतिमा यत्र

तारणः कुण्डो यत्र । नरकभेदे नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तशूर्म्मि पु० नरकभेदे तत्प्राप्तिहेतुरुक्तः भाग०५।२६। यथा "यस्त्विह वा अगम्यां स्त्रियं पुरुषोऽगम्यं वा पुरुषं योषिदभिगच्छति । तावमुत्र कशया ताडयन्तस्तिग्मया सूर्म्या लोहमय्या पुरुषमालिङ्गयन्ति । स्त्रियं च पुरुषरूपया सूर्म्या" २६ तिग्मया तप्तया सूर्म्या प्रतिमया" श्रीधरः

तप्तसुराकुण्ड पु० नरकभेदे ७त० । नरकशब्दे दृश्यम् ।

तप्तायनी स्त्री तप्तेन अय्यतेऽत्र अय–आधारे ल्युट् ङीप् । भूमिभेदे "तप्तायनी मेऽसि" यजु०५।६। तप्तं पुरुषमयति प्राप्नोतीति तप्तायनी । यो हि दरिद्रः क्षेत्ररहितोऽहमिति सन्तप्यते सं तापोपशान्त्यर्थं प्राप्नोषि इत्यर्थः । यद्वा तप्तः सन्तरो यस्यामयति सा तप्तायनी असि" वेददी०

तप्यतु त्रि० तप–यतुन् । तापके सूर्य्यादौ । "सूर्य्यस्तपति तप्यतुर्द्द्या" ऋ० २।२४।६ ।

तम खेदे अक० इच्छायां सक० दिवा० शमा० पर० सेट् । ताम्यति । इरित् अतमत्-अतमीत् । तताम तेमतुः उदित् । तमित्वा तान्त्वा तान्तः । "यस्ताम्यति विसंज्ञश्च शेते" सुश्रु० । "ताम्येयुः प्रच्युताः पृथ्व्या यथा पूर्णां नदीं नराः । अवगाढ़ा ह्यविद्वांसः" भा० शा० ६०३० श्लो० । "यदा वै तान्तः प्राणं लभतेऽथ संजिहीते" शत० ब्रा० ७।७।२।११ । "न मा तमन्न श्रमोन्नत तन्द्रत्" ऋ० ७।२०।७ लुङि रूपम् ।

उद्+उत्कर्षेण खेदे । "तस्योत्ताम्यतो बाष्पमुज्जहार बलादिव" रामा० अयो० ६५ अ० ।

नि+अतिशयार्थे अक० । नितान्तम् । "नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः" "गोरोचनाक्षेपनितान्तगौरे" कुमा० ।

परि+भृशं खेदे । "संतप्तचक्षाः शोऽत्यर्थं दूयनात् परिताम्यति" सुश्रु० ।

तम न०ताम्यत्यनेन तम–करणे घञर्थे संज्ञायां च ।१अन्धकारे शब्दरत्ना० । २पादाग्रे शब्दच० । ३तमोगुणे राजनि० ४राहौ पु० ज्यो० ५तमालवृक्षे पु० शब्दच० ।

तमक पु० ताम्यत्यत्र तम वा–वुन् । श्वासरोगभेदे "तट्स्वेदवमथुप्रायः कण्ठघुर्घुरिकान्वितः । विशेषाद्दुर्दिने ताम्येत् श्वासः स्यात्तमकोऽमतः" सुश्रुतः । "क्षुद्रः साध्यतमस्तेषां तमकः कष्ट उच्यते । त्रयः श्वासा न सिध्यन्ति तमको दुर्बलस्य च" सुश्रुतः ।

तमत त्रि० तम–काङ्क्षायाम् अतच् । तृष्णापरे उज्ज्वल० ।

तमस न०तम–करणादौ–असुन् । त्रिगुणात्मकप्रधानस्य गुणभेदे "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः" भाग० १।४। भा० आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्य्यभेदादिकमुक्तं यथा "ब्रह्मोवाच । तदव्यक्तमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम् । नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम् । एकादशपरिक्षेपं मनोव्याकरणात्मकम् । बुद्धिस्वामिकमित्येतत्पुरमेकादशं भवेत् । त्रीणि स्रोतांसि यान्यस्मिन्नाप्यायन्ते पुनः पुनः । प्रणाड्यस्तिस्र एवैताः प्रवर्त्तन्ते गुणात्मिकाः । तमो रजस्तथा सत्त्वं गुणानेतान् प्रचक्षते । अन्योन्यमिथुनाः सर्वे तथाऽन्योन्यानुजीविनः । अन्योन्यापाश्रयाश्चापि तथाऽन्योन्यानुवर्त्तिनः । अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च त्रिगुणाः पञ्च धातवः । तमसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजसश्चापि सत्त्वं स्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । नियम्यते तमो यत्र रजस्तत्र प्रवर्त्तते । नियम्यते रजो यत्र सत्त्वं तत्र प्रवर्त्तते । नैशात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं मोहसंज्ञितम् । अधर्मलक्षणञ्चैव नियतं पापकर्मसु । प्रवृत्त्यात्मकमेवाहुः रजः पर्य्यायकारकम् । प्रवृत्तं सर्वभूतेषु दृश्यमुत्पत्तिलक्षणम् । प्रकाशः सर्वभूतेषु लाघवं श्रद्दधानता । सात्त्विकं रूपमेवन्तु लाघवं साधुसम्मितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि वक्ष्यन्ते तत्त्वहेतुभिः । समासव्यासयुक्तानि तत्त्वतस्तान्निबोधत । संमोहोऽज्ञानमत्यागः कर्मणामविनिर्णयः । स्वप्नः स्तम्भो भयं लोभः शोकः सुकृतदूषणम् । अस्मृतिश्चाविपाकश्च नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता । निर्विशेषत्वमन्धत्वं जघन्यगुणवृत्तिता । अकृते कृतमानित्वमज्ञाने ज्ञानमानिता। अमैत्री विकृतीभावोह्यश्रद्धा मूढ़भावना । अनार्ज्जवमसञ्ज्ञत्वं कर्म पापमचेतना । गुरुत्वं सन्नभावत्वमवशित्वमधागतिः । सर्व एते गुणादृष्टास्तामसाः संप्रकीर्तिताः । ये चान्ये विहिताभावा लोकेऽस्मिन् भावसंज्ञिताः । तत्र तत्र नियम्यन्ते सर्वे ते तामसा गुणाः । परिवादकथा नित्यं नित्यं ब्राह्मणनिन्दकाः । अत्यागश्चाभिमानश्च मोहो मन्युस्तथाऽक्षमा । मत्सरश्चैव भूतेषु तामसं वृत्तमिष्यते । वृथारम्भा हि ये केचिद्वृथादानानि यानि च । वृथा भक्षणमित्येतत् तामसं वृत्तमिष्यते । अतिवादोऽतितिक्षा च मात्सर्य्यमतिमानिता । अश्रद्दधानताचैव तामसं वृत्तमिष्यते । एवंविधाश्च ये केचिल्लोकेऽस्मिन् पापकर्मिणः । मनुष्या भिन्नमर्य्यादास्ते सर्वे

तामसाः स्मृताः। तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नियताः पापकर्म्मिणाम्। अवाङ्निरयभावाय तिर्य्यङ्निरयगामिनः। स्थावराणि च भूतानि पशवो वाहनानि च। क्रव्यादा दन्दशूकाश्च कृमिकीटविहङ्गमाः। अण्डजा जन्तवश्चैव सर्व्वे चापि चतुष्पदाः। उन्मत्ता बधिरा मूका ये चान्ये पापरोगिणः। मग्नास्तमसि दुर्वृत्ताः स्वकर्मकृतलक्षणाः। अवाक्स्रोतस इत्येते मग्नास्तमसि तामसाः। तेषामुत्कर्षमुद्रेकं वक्ष्याम्यहमतः परम्। यथा ते सुकृतान् लोकान् लभन्ते पुण्यकर्म्मिणः। अन्यथा प्रतिपन्नास्तु विवृद्धा ये च कर्म्मिणः। स्वकर्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभैषिणाम्। संस्कारेणोर्द्धमायान्ति यतमानाः सलोकताम्। स्वर्गं गच्छन्ति देवानामित्येषा वैदिकी श्रुतिः। अन्यथा प्रतिपन्नास्ते विबुद्धाः स्वेषु कर्मसु। पुनरावृत्तिधर्म्माणस्ते भवन्तीह मानुषाः। पापयोनिं समापन्नाश्चाण्डाला मूकचूचुकाः। वर्णान् पर्य्यायशश्चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम्। शूद्रयोनिमतिक्रम्य ये चान्ये तामसा गुणाः। स्रोतोमध्ये समागम्य वर्त्तन्ते तामसे गुणे। अभिषङ्गस्तु कामेषु महामोह इति स्मृतः। ऋषयो मुनयो देवा मुह्यन्त्यत्र सुखेप्सवः। तमो मोहो महामोहस्तामिस्रः क्रोधसंज्ञितः। मरणं त्वन्धतामिस्रस्तामिस्रः क्रोध उच्यते। वर्णतो गुणतश्चैव योनितश्चैव तत्त्वतः। सर्व्वमेतत्तमो विप्राः! कीर्त्तितं वो यथाविधि"।

सांख्ये अधर्म्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्य्याख्यास्तस्य धर्मा उक्ता यथा "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम्। सात्त्विकमेतद्रूपं तामसमस्मात् विपर्य्यस्तम्" सा० का० "रजस्तु चलतया परितस्त्रैगुण्यं चालयद् गुरुणा वृण्वता च तमसा तत्र तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन कचिदेव प्रवर्त्त्यते इति ततस्ततो व्यावर्त्त्य तमोनियामकमुक्तं गुरु वरणकमेव तमः" सां० कौ०। अयमर्थः त्रयोगुणास्त्रैगुण्यं सत्त्वादीनि परितः स्वकार्य्यकरणाय चालयत् प्रवर्त्तयत् रजः गुरुणा गौरवान्वितेन वृण्वता यत्र यत्र कार्य्यजननाय तस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा कचिदेव कार्य्ये प्रवर्त्त्यते कर्म्मक्षमं क्रियते इति। तथा च तस्मात् तस्मात् कार्य्यात् व्यावर्त्त्य रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो नियामकमिति। अन्योऽपि विशेषस्तत्रोक्तो यथा "प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः। अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" "गुणा इति परार्थाः सत्त्वं लघुः प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वादयः क्रमेण निर्द्दिश्यन्ते। तदनागतावेक्षणेन तन्त्रयुक्त्या वा प्रीत्यादीनां यथासंख्यं वेदितव्यम्। एतदुक्तं भवति प्रीतिः सुखं प्रीत्यात्मकः सत्त्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोहः विषादात्मकस्तमोगुण इति। ये तु मन्यन्ते न प्रीतिर्दुःखाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादन्यदिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम्। नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा भावो येषां ते प्रीत्यात्मानः एवमन्यदपि व्याख्येयम्। भावरूपता चैषामनुभवसिद्धा परस्पराभावात्मकत्वे तु परस्पराश्रयापत्तेरेकस्याप्यसिद्धेरुभयासिद्धिरिति भावः। स्वरूपमेषामुक्त्वा प्रयोजनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः अत्रापि यथासंख्यमेव। रजः प्रवर्त्तकत्वात् सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुरुणा न नियम्येत। तमोनियतन्तु कचिदेव प्रवर्त्तयति इति भवति तमोनियामकम्। प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च इति। क्रिया सा च प्रत्येकमभिसम्बध्यते। अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूतेनान्यदभिभूयते। तथाहि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्तामात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय घोराम्, एवं तमः सत्त्वरजसी अभिभूय मूढामिति। अन्योन्याश्रयवृत्तयः। यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य रजस्तमसी प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवृत्तिमितरयोः, तमः प्रकाशप्रवृत्ती आश्रित्य नियमेनेतरयोरिति। अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं जनयति जननञ्च परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात्। नाप्यनित्यत्वं तत्त्वान्तरे लयाभावात्। अन्योन्यमिथुनवृत्तयः अन्योन्यसहचराः अविनाभाववर्त्तिन इति यावत् चः समुच्चये भवति चात्रागमः "अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्र गामिनः। रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः। तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे। उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते। नैषामादिः संप्रयोगो वियोगो वोपलभ्यत" इति। सा०त०कौ०

"गुरुवरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः"। "ऊर्द्ध्वं सत्त्वविशालस्तमोविशालश्च मूलतः सर्गः"। सा० का०। "सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतम्"। मनुः। चक्षुर्वृत्तिनिरोधके शार्वरादिके अन्धकारे "अदृश्ययानुत्तममनुत्तमं तमः" "आशादिनस्य तमसा नियतेर्नियोगात्" माघः। तच्च स्वपरप्रकाशकतेजः सामान्याभावरूपमिति नैयायिकाः अन्धकारशब्दे १०६ दृश्यम्। काणादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तच्च औलुक्यशब्दे १५८८पृ० दर्शितम्। वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रतिपेदिरे यथा विवरणोपन्यासे। "तमः प्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरिति" शा० भाष्यव्याख्याने "ननु तमः प्रकाशदृष्टान्ते भावाभावरूपत्वमुपाधिः। आलोकाभावस्तम इति नैयायिकाः। रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेत् नैवं उपचयापचयाद्यवस्थाभेदात्त्वेनोपलभ्यमानत्वे नाभावत्वायोगात् नीलरूपवत्त्वेन द्रव्यत्वाच्च। ननु भावत्वपक्षे बहुलालोकवति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमःप्रतीतिः बहुलालोकेन निरस्त्याङ्गीकारात् महावस्थानं तु मन्दालोकेनैव पूर्वमुक्तमिति चेत् न गोलकान्तर्वर्त्ति तमसः प्रतीत्युपपत्तेः नच नेत्रस्यान्तर्वर्त्तिवस्तुग्राहकत्वासम्भवः पिहितकर्णस्यान्तरशब्दग्राहकत्वदर्शनात्। न चैवं गोलकान्तरस्याञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः। तमोव्यतिरिक्तरूपिणः आलोकसहितचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात्। अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमसः आलोकविनाशितस्यालोकापगमे झटिति नोत्पत्तिः कार्यद्रव्याणां द्व्यणुकादिक्रमेणैवारम्भादिति तन्न विपर्ययादिनां क्रमानपेक्षणात् कारणं तु मूलाविद्यैव। यथापि तमो न रूपवद्द्रव्यं स्पर्शशून्यत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात्। अथालोकाभावे समारोपितं नीलं रूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्येत एवमपि हेतुरनैकान्तिकः रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात्। तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शोऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शोऽपि सन्नेव सर्वत्रानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात्। नच सतः सर्वत्रानुद्भवोऽसम्भावितः। आकरजे सुवर्णादौ सत एव स्वपरप्रकाशकभास्वररूपस्योष्णस्पर्शस्य च सर्वत्रानुद्भवदर्शनात्तदेवं भावरूपतमोवादे न कोऽपि दोषः। नन्वभाववादेऽपि तथा उपचयाऽपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात् नीलरूपस्य चारोपितत्वादिति चेत् नैवं दुर्निरूपत्वात् तथाहि किमालोकमात्राभावस्तमः उत नैकालिकाऽभावः सर्वालोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्भणं सवितृकिरणसन्तते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग् जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा। तमोव्यवहाराभावात्। तृतीये सर्वालोकसन्निधानमन्तरेण न निवर्त्तते। रूपदर्शनाभावस्तम इत्यप्ययुक्तं बहुलान्धकारसंवृतापवरकमध्यस्थितस्य सर्वरूपदर्शनात्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात्। तथाचाभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः"। २तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां "स ह देवः परं ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्" कुमा०। "आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्" श्रुतिः। "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्" "महाभूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः" मनुः।

सांख्योक्ते अविद्यायाः ३अष्टविधे भेदे च। "भेदस्तमसोऽष्टविधः" सां० का०। "तमसोऽविद्याख्याया अष्टविधो भेदः। अष्टासु विधाः अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वम्" सा० तत्त्वकौ०। ४राहौ पु० न०। तस्य छायारूपत्वात् तथात्वम्। अगुशब्दे दृश्यम्। "तमोमुखे चेत् सुधया तनुस्था" नील० ता०। ५विशेषदर्शनविरोधिदोषे ६काव्यार्थकार्याविवेके च मे० शब्दार्थचि०। समाहार्थकाण्डशब्दे परे कस्का० विसर्गस्य सः। तमस्काण्डः "अपातमस्काण्ड मनोमसं नभः" माघः।

"अवसमन्धेभ्यस्तमसः" पा० अच् समा०। अवतमसं सन्तमसम् अन्धतमसम्। तृतीयान्तेनानेन क्तान्तस्य समासे तृतीयाया अलुक्। तमसाकृतः तमसाच्छन्न इत्यादि। तमसाकृतस्येदं अण्। तामसाकृत तमःसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तमस पु० तम—असच्। १कूपे २अन्धकारे च संक्षिप्तसारः ३अन्धकारे ४नगरे न० त्रिका०। ५नदीभेदे स्त्री "संप्राप्य तीरं तमसापगायामगङ्गाम्बुसम्पर्कविशुद्धिभाजः"। "विगाहितं यावत्तमम्बु पुणाम्" भट्टिः। "यस्याः स्मरणात् ताम्यति पापं सा तमसा" जयमङ्गला। गङ्गाम्बुसम्पर्कत्वक्तेः सा गङ्गासङ्गता यमुना चास्याः सन्निक-

स्थिता। सेयं वाल्मीकिमुनेराश्रमनिकटस्था यथाह रामा॰ आदि॰ २ स॰ “जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः”। “स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा। शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम्। अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज! निशामय। रमणीयं प्रसन्नाम्बु सन्मनुष्यमनो यथा। न्यस्यतां कलसस्तात! दीयतां वल्कलं मम। इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम्”। “दृष्ट्वा तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम्। ततः सुमन्त्रोऽपि रथाद्विमुच्य श्रान्तान् हयान् संपरिवर्त्य शीघ्रम्। पीतोदकांस्तोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्वै तमसाविदूरे” रामा॰ अर॰ ४५ अ॰। “ततस्तु तमसातीरं रम्यमाश्रित्य राघवः” ४६ अ॰।

तमस्काण्ड पु॰ ६त॰। कस्का॰ विसर्गस्य सः। तमःसमूहे “व्यपानमस्काण्डमलीमसं नभः” माघः।

तमस्तति स्त्री ६त॰। अन्धकारसमूहे।

तमस्वत् त्रि॰ तमस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः। तमोयुते स्त्रियां ङीप् सा च १रात्रौ स्त्री निघण्टुः २हरिद्रायाञ्च।

तमस्विन् त्रि॰ तमोऽस्तीति विनि सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः। १तमोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २रात्रौ ३हरिद्रायाञ्च अमरः। “अहश्यमानस्तस्याद्य तमस्विन्यामनिन्दिते”। भा॰ वि॰ २२ अ॰।

तमाल पु॰ तम—कालन्। स्वनामख्याते वृक्षभेदे अमरः। “तमालो मधुरो बल्यो वृष्यश्च शिशिरो गुरुः। कफपित्ततृषादाहश्रमभ्रान्तिहरश्च सः” राजनि॰। तत्पत्राकारत्वात् २तिलके ३खड्गभेदे ४वरुणवृक्षे च मेदि॰। ५कृष्णखदिरे शब्दच॰ ६वंशत्वचि भरतः”। ७पत्रके (तेजपात) राजनि॰। “यत्र तालतमालसालसरलव्याभोलवल्लीलता” गङ्गास्तवः “वनन्तनानेकतमालतालम्” “तेनोपमीयेत तमालनीलम्” माघः। “एकाकिन्यपि यामि सत्वरमतः स्रोतस्तमालाकुलम्” सा॰ द॰। तमालदले तु पर्युषितत्वदोषो नास्ति यथोक्तं आ॰ त॰ योगिनीतन्त्रे “विल्वपत्रं च माघ्यञ्च तमालामलकीदलम्। कह्लारं तुलसी चैव पद्मकं मुनिपुष्पकम्। एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिकात्मकम्”। स्वार्थे क। तमालक तमालार्थे वंशत्वचि च तमालवृक्षे पु॰ न॰ शब्दरत्ना॰।

तमालपत्र न॰ तमालपत्रस्येवाकारोऽस्त्यस्य अच्। १तिलके अमरः २पत्रके (तेजपात) ३तमालवृक्षे च पु॰ मेदि॰। ६त॰ ४तमालवृक्षपत्रे न॰। “तमालपत्रास्तरणासु रन्तुम्” रघुः।

तमालिका स्त्री तम—कालन् संज्ञायां कन् कापि अत इत्त्वम्। १ताम्रवल्ल्यां २भूम्यामलक्यां च राजनि॰। (तमलुक) ३देशभेदे त्रिका॰।

तमालिनी स्त्री तमालवृक्षाः बहवः सन्त्यत्र पुष्करा॰ देशे इनि ङीप्। १तमोलिप्तदेशे (तमलुक्) हेम॰। तमालाकृतियुक्तपत्रत्वात् २भूम्यामलक्यां राजनि॰।

तमाली स्त्री तम—कालन् गौरा॰ ङीष्। १ताम्रवल्ल्यां (पान) २वरुणवृक्षे च राजनि॰।

तमि(मी) त्रि॰ तम—इन् वा ङीप्। १रात्रौ अमरः। “स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम्” माघः। २मोहे च तमिषीचिः।

तमिषीचि स्त्री तमिं मोहं सिञ्चति सिच—इन् संज्ञायां षत्वं पृषो॰ दीर्घः। १अप्सरोभेदे। “याः क्रन्दास्तमिषीचयोऽक्षकामा मनोमुहः। ताभ्यो गन्धर्वपत्नीभ्योऽप्सरोभ्योऽकरं नमः” अथ॰ २।२।५ २बलवति त्रि॰ “निरतमन् तमिषीचीरभैषुः” ऋ॰ ८।४८।११। “तमिषीचीर्लम्भयित्र्यः” भा॰। छान्दसः जसः शस्।

तमिस्र न॰ तमोऽस्त्यत्र ज्योत्स्नेत्यादि॰ नि॰ तमिस्रा रात्रिराश्रयत्वेनास्त्यस्य अच् वा। १अन्धकारे २क्रोधे च मेदि॰। ३तमःप्रधानरात्रौ स्त्री अमरः ४दर्शरात्रौ वाचस्पतिः। ५अन्धकारततौ स्त्री मेदि॰। “सूर्य्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्रा” रघुः। “वनभिन्नास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः” कुमा॰ “उज्जृम्भते युवतिवायु तमिस्रा” किरा॰।

तमिस्रपक्ष पु॰ तमिस्राऽस्त्यस्य अच् तादृशः पक्षः। कृष्णपक्षे “तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितम्” नैष॰। “तमिस्रपक्षस्य तिथौ भृगोः सुतः” हृ॰ स॰ ५ अ॰। “प्राजेयमासाद्य तमिस्रपक्षे व्यपाकरोत्योपगतं समीक्ष्य” २४ अ॰। [वृक्षभेदे।

तमुष्टुहीय न॰ तमु ष्टुहि इत्यादिकर्ममधिकृत्य प्रवृत्तः गहा॰ छ।

तमेरु त्रि॰ ताम्यति तम—एरु। १ग्लानियुक्ते “अतमेरुर्यज्ञोऽतमेरुर्यजमानस्य प्रजा भूयात्” यजु॰ १।२३ “यज्ञो यागहेतुः पुरोडाशः अतमेरुर्भूयात्। तस्य ग्लानो ताम्यतीति तमेरुः औणादिक एरुप्रत्ययः न तमेरुः अतमेरुः। रक्षाच्छादनेन ग्लानिरहितो भवतु। यजमानस्य प्रजा पुत्रपौत्रादिः अतमेरुर्ग्लानिरहिता भूयात् यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःखं मास्त्वित्यर्थः” वेददी॰।

तमोघ्न पु॰ तमोऽन्धकारं मोहमज्ञानं वा हन्ति हन—टक्। १सूर्य्ये, २वह्नौ, ३चन्द्रे, ४बौद्धे, ५विष्णौ, ६शिवे च मेदि॰। मनुष्यकर्त्तृके तु न टक् किन्तु अण्। तमो-घात अमनुष्ये तमोनाशके त्रि॰ तत्र सूर्य्ये "आगामी तमोघ्नश्च हरिदश्व कीर्त्यसे" भा॰ व॰ ३ अ॰। "यथा तमांस्यभ्युदितस्तमोघ्नः पूर्वां प्रतिष्ठां गमयाद्य वीरः" भा॰ द्रो॰ १४६ अ॰। [क्रीटे शब्दरत्ना॰।

तमोज्योतिस् पु॰ तमसि अन्धकारे ज्योतिरस्य। खद्योते

तमोनुद् पु॰ तमोनुदति खण्डयति नुद-क्विप्। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४दीपे च शब्दरत्ना॰५अन्धकारनाशके त्रि॰ "एवमुक्तस्तदाऽश्विभ्यां तमोनुदभवच्छशी" भा॰आ॰ १५६अ॰।

तमोनुद त्रि॰ तमोऽज्ञानमन्धकारं वा नुदति नुद—क। १अन्धकारनाशके २अज्ञाननाशके ३ईश्वरे पु॰। "वायोरपि विकुर्वाणात् विरोचिष्णु तमोनुदम्" मनुः। भूतादि वृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः" मनुः।

तमोऽपह पु॰ तमोऽपहन्ति अप+हन—ड। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४बौद्धे च मेदि॰।५तमोनाशकमात्रे प्रदीपादौ त्रि॰ "प्रवर्त्तितो हि तमोऽपहं सुकृः" माघः। "पुत्रं तमोऽपहं लेभे नक्तं ज्योतिरिवौषधिः"रघुः। ६मोहनाशके"आगमादिव तमोऽपहादितः" किरा॰। बुद्धेरज्ञाननाशकत्वात् तथात्वम् "तत्ताज्ञानं धिया नश्येत्" वेदान्तका॰।

तमोभिद् पु॰ तमो भिनत्ति भिद—क्विप्। १शार्वरतमोभेदके खद्योते शब्दर॰ २तमोभेदकमात्रे त्रि॰ क। तमोभिदोऽप्यत्रार्थे त्रि॰।

तमोमणि पु॰ तमसि मणिरिव। १खद्योते त्रिका॰। २गोमेदके मणौ राजनि॰।

तमोमय त्रि॰ तमआत्मकम् तमःप्रचुरं वा तमस्+मयट्। १अन्धकारात्मके २अज्ञानात्मके ३तमःप्रचुरे च। ४राहौ पु॰ "तमोमयं सैंहिकेयाख्यम्" ह॰ स॰ ५अ॰। राहोश्च यथा तमोरूपत्वं तथा अनुग्रहे ४८पृ॰ उक्तम्। "विसृजतीत्मनः कायं नाभिनन्दस्तमोमयम्" भाग॰ ३। २०।२२। तमोमयमन्धकारप्रचुरं रात्रिरूपं कायमित्यर्थः।

तमोऽरि पु॰ ६त॰। १सूर्य्ये २चन्द्रे ३वह्नौ ४ज्ञाने च "तमोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी बराव कान्ते। पवनाशनाशः" सुन्दरचमत्कापूरकम्। तमःशत्रुप्रभृतयोऽप्यत्र।

तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽलं लिप्यते अत्र करणोपपदे लिप—क्त अप॰ स॰ ङीप्। देशभेदे। (तमलुक) शब्दरत्ना॰।

तमोविकार पु॰ ६त॰। तमसो विकारे निद्रालस्यादौ तमःशब्दे दृश्यम्। तमसैव विकारो यस्य। २रोगे राजनि॰। ३तमिस्रजाताौ शब्दार्थचि॰।

तमोवृध त्रि॰ तमसि आर्ध्वरे, तमसा आवरकेणाज्ञानेन वा बर्द्धते वृध—क्विप् ७त॰ ३त॰ वा। १तमसि रात्रौ वर्द्धमाने प्रचुरचञ्चारिणि राक्षसादौ। "अर्पयतं वृषणा तमोवृधः" ऋ॰ ७।१४०।१। २अज्ञानबद्धे च।

तमोहन् त्रि॰ तमोहन्ति हन—क्विप्। अज्ञाननाशके "ज्योतीरयं शुक्रवर्णं तमोहनम्" ऋ॰ ।।१४०।१। तमोहन्तरि २सूर्य्ये ३चन्द्रे च "तमोघ्ना यदि पापेन गवेषौव हि जीवितः" ज्यो॰ त॰।

तमोहर त्रि॰ तमोहरति हृ—अच् ६त॰। १अन्धकारनाशके २अज्ञाननाशके च ३सूर्य्ये ४चन्द्रे च पु॰शब्दर॰"निर्गुणं ध्यानमार्गेण बाह्यमार्गेऽङ्गुता निशा। मध्येनाथ स्वयं ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मं तमोहरम्" शब्दार्थचि॰ धृतवाक्यम्

तम्पा(म्बा) तम्ब—अच् पृषो॰ वा। सौरभेय्याम् हेमच॰।

तम्ब गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तम्बति अतम्बीत्। ततम्ब

तम्बिका स्त्री तम्ब—ण्वुल् टाप् अतापि अत इत्त्वम्। सौरभेय्यां हेमच॰।

तम्बीर पु॰ तम्ब—बा॰ ईरन्। "वक्री राध्यलग्नोऽन्यवर्गगामी दीप्तांशकैर्मुक्तः। ऽतेऽन्यके कार्य्यकरस्तम्बीरोऽन्यकार्य्ययोः" नी॰ ता॰ उक्ते योगभेदे।

तम्र त्रि॰ ताम्यत्यनेन तम—करणे र। ग्लानिसाधने "प्रजया अथपत्तमसि" ऋ॰ १०।७२।५। [तिथे।

तय गतौ रक्षणे च भ्वा॰ आ॰ सक॰ सेट्। तयते अतयिष्ट-

तर पु॰ तॄ—भावे अप्। १तरणे "पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे" "ब्राह्मणाश्चलिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तेपणं तरे" मनुः कर्त्तरि अच्। २अग्नौ पु॰ मेदि॰। तरत्यनेन करणे अप्। ३आतरे पथ्यादौ। "दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरो भवेत्" मनुः।

तरक्षु पु॰ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति मितद्रु॰ डु। मृगादने तरक्ष्याम्रे अमरः। "श्वा लघ्वाकर्णौ मर्दमकारत्स्ते रक्षसामिन्द्राय" यजु॰ २४।४०। अश्वमेधे राक्षसेन्द्रदेवताकपशुकथनम्। "तरक्ष्वृक्षवानरान्" हरिवं॰ १६५ अ॰।

तरङ्ग पु॰ तॄ—अङ्गच्। (ढेउ) जले वायुना जलस्य चञ्चलनेन तिर्य्यगूर्द्धादिप्लवने अमरः। "समीरणोत्थेव तरङ्गलेखा" रघुः २वस्त्रे ३हयादीनां उत्प्लवनकाले उत्फादि॰। ततः तारका॰ इतच् तरङ्गित जाततरङ्गे त्रि॰। "वाग-

रप्रतिमं घोरं बाहूर्मीभिस्तरङ्गितम्" भा० भी० ८८अ० । पुष्करा० देशे इनि ङीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेशे त्रि० । नद्यां स्त्री ङीप् ।

तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा० नदी रूपदेशे इनि ङीप् । नद्याम् अमरः । "तरङ्गिणीवेणिरिवायता भुवः" माघः । "गजवाजिमनुष्याणां शोणितानां तरङ्गिणी" भा० भी० ६४ अ० ।

तरङ्गित त्रि० तरङ्गः संजातोऽस्य तार० इतच् । १जाततरङ्गे २चञ्चले च । तरङ्गशब्दे उदा० दृश्यम् ।

तरण पु० तॄ—करणे कर्मणि भावे वा ल्युट् । १प्लवे (भेला) २स्वर्गे । ३प्लवने ४देशान्तरगमने ५पारगमने च न० शब्दार्थचि० "भवति भवार्णवतरणे नौका" मोहमुद्गरः । "स्वप्ननदीतरणायवर्षणामेध्यदर्शनप्रयाणेषु तु सकृत्कालद्रव्यैकार्थत्वात्" कात्या० श्रौ० १।७।१२

तरणि पु० तॄ—अनि । १सूर्ये, २भेलके, ३अर्कवृक्षे, च अमरः ४किरणे हेमच० ५ताम्रे च । ७नौकायां, ८घृतकुमार्य्याम् स्त्री मेदि० । वा ङीप् नौकायां ९तारके १०शीघ्रगन्तरि त्रि० । "येषा धूर्षु तरणीन् यो वहन्ति" ऋ० ७।६७।८। "तरणींस्तारकान् शीघ्रगन्तॄन् वा" भा० ११गत्यनुतीर्य्य वर्त्तमाने "पृतनु तरणिर्नीया" ऋ० १।८।१२ गत्यनुतीर्य्य वर्त्तते इति तरणिः" भा० "सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिः" वोपदेवः ।

तरणिपीत पु० तरणेः पीत इव । काम्बाम्बुवाहिन्यां जटा० ।

तरणिरत्न न० तरणिप्रियं रत्नम् । सूर्यप्रिये १माणिक्ये राजनि० तरणिमणिप्रभृतयोऽप्यत्र पद्मरागशब्दे २७६३पृ०दृश्याम्

तरणी स्त्री तरत्यनया तॄ-करणे ल्युट् ङीप । १नौकायां शब्दरत्ना० २पद्मचारिणीलतायां शब्दच० । ३घृतकुमार्य्यां राजनि० ।

तरण्ड पुंन० । तॄ-अण्डच् । १वडिशीसूत्रबन्धनकाष्ठे,(छिप) २प्लवे पु० । ३नौकायां स्त्री मेदि० स्त्रीत्वपक्षे गौ० ङीष् । ४कुम्भतुम्बीरम्भादिकृतप्लवे शब्दरत्ना० ५देशभेदे पु० शब्दर० ।

तरण्डक न० तरण्ड+संज्ञायां कन् । तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरण्डकम् । तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः" भा० व० ८३ अ० । २वडिशसूत्रमध्यबद्धतनुकाष्ठभेदे (फाता) न० । "संसारसागरावर्त्तपतज्जन्तुतरण्डकम्" काशीख० ३३ अ० । ३नौकायां स्त्री गौरा० ङीष शब्दरत्ना० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरणहेतुत्वात् यस्याः । नौकाभेदे शब्दरत्ना० ।

तरण्य तरण गतौ कण्ड्वा० यक् भ्वा० प० सक० सेट् । तरण्यति अतरणीत् अतरण्यीत् ।

तरत्सम त्रि० तरत्समेत्यादि ऋचः सन्त्यत्र अच् । पावमानसूक्तान्तर्गते सूक्तभेदे तरत्समन्दीयशब्दे दृश्यम् । "शुद्धवत्योऽथ कुष्माण्ड्यः पावमान्यस्तरत्समाः" हेमाद्रि श्राद्धकल्पधृतवाक्यम् ।

तरत्समन्दीय न० पावमानसूक्तान्तर्गते सूक्तभेदे । "जपंस्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्र्यहात्" मनुः । "तरत्समन्दीदीवतीत्येताः चतस्र ऋचोजपन्" कुल्लू० । ताश्च ऋचः ऋ० ६।५८।१ प्रभृतयश्चतस्रः ।

तरतम त्रि० तरेति तमेति प्रत्ययार्थौ बोध्यतयाऽस्त्यत्र अच् । न्यूनाधिकभावेन वर्त्तमाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूनाधिकभावबोधकाविति तदर्थकत्वादस्य तथात्वम् । "तरतमयोगयुक्तांश्च भावानतिरूक्षानतिस्निग्धानत्युष्णानतिशीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्" सुश्रु० । तस्य भावः ष्यञ् । तारतम्य न्यूनाधिकभावे न० "ता●तम्येन वर्त्तमानः" शा० भा० ।

तरद् स्त्री तॄ—करणे अदि । १प्लवे भेलके । कर्त्तरि अदि । २कारण्डवखगे च मेदि० ।

तरदी स्त्री तरेण तरणेन दीयते खण्ड्यते दो–खण्डने घञर्थे क गौरा० ङीप् । कण्टकयुक्तवृक्षभेदे । राजनि० । "तरदी मधुरा तिक्ता गुर्वी बल्या कफापहा" राजनि० । टाप तरदाप्यत्र तरटीति पाठान्तरम् ।

तरहटी स्त्री पक्वान्नभेदे "घृतेन मर्दितां दद्यात् फेनिका मेलयेत्ततः । विधाय वटिकास्तस्या घृते मन्दाग्निना पचेत् । प्रलिप्ताः खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । तत एताः समरिचास्तरहट्यस्तु ताः स्मृताः । बल्या वृष्यकरी हृद्या हृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदा ऽत्यर्थं किञ्चित् सन्धानकारिका" शब्दार्थचि० वाक्यम् ।

तरन्त पु० तॄ-झच् । १समुद्रे, २प्लवे, ३भेके, ४राक्षसे च ५नौकायां स्त्री गौरा० ङीष् । उणादिको० ।

तरन्तुक न० कुरुक्षेत्रस्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्यदन्तरं रामहृदानां च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुक्षेत्रसमन्तपञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८३४ अ० ।

तरपण्य न० तरस्य नद्यादिपारयानस्य पण्यं शुल्कम् । नद्यादेः पारयानार्थं देये शुल्के आतरे (भाड़ा) अमरः ।

तरवालिका स्त्री करपालिका+पृषो०। खड्गभेदे हेमच०।

तरब्बुज न० मध्यजलके फलभेदे कालिकापुराणे २९७ पृ० तदुत्पत्त्यादि दृश्यम्।

"ज्यैष्ठे मासि महेशानि! पौर्णमास्यां निशार्द्धके। तृष्णातुरा महाकाली भ्रमन्ती पितृकानने। तज्ज्ञात्वा ब्रह्मणा तस्यै फलं दत्तं तरब्बुजम्। तत्फलभक्षणात्तृप्ता वरदापि हरप्रिया। यो मे दद्यात् फलं रम्यं स चिरायुश्चतुर्युगम्" । उत्तरकामाख्यातन्त्रम्।

तरल पु० तॄ–अलच्। १हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २हारे, ३तले मेदि०। ४चपले, ५कामुके, ६विस्तीर्णे, ७भास्वरे, ८मध्यशून्ये-द्रव्ये, ९द्रवीभूते पदार्थे च त्रि० हेमच०। १२हीरके रत्ने १०यवाग्वाम्, ११सुरायाञ्च स्त्री धरणिः तत्र भास्वरे "ताराविताननतरला इव यामवत्यः" किरा० "आधानुसार्य्यमाणतरलतारासगा" काद०। "उत्क-म्पितार्थि! तरले" सा० द०। "तारापतिस्तरलविद्युदिवाभ्रवृन्दम्" रघुः। "वैरायितारस्तरलाः" माघः। हारमध्यमणौ "प्रवालमुक्तास्तरलाश्च हाराः" भा० क० ९४अ० १४ अ०। "हारांस्तरलविन्यासान् सूर्य्याभासा विभूषिताः" हरिवं० १५२ अ०। भ्रंशा० अभूततद्भावे क्यङ्। तरलायते "तथापि तरलायते चेतः" उद्भटः।

तरललोचना स्त्री तरलं चञ्चलं लोचनं यस्याः। चञ्चलनयनायां स्त्रियां हेमच० २चञ्चलनेत्रयुक्तमात्रे त्रि० कर्म०। ३चञ्चले नेत्रे न०।

तरलित त्रि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+क्विप्-णिच् वा क्त। १आन्दोलिते, २कम्पिते, ३धृते, ४लुलिते च हेम०।

तरवारि पु० तरं शत्रूणां गतिं वारयति वृ–णिच्–इन्। खड्गभेदे। (तरवार) इति भाषा। हेमच० युक्तिकल्पतरौ ५५१पृ० तल्लक्षणादिकमुक्तं युक्तिकल्पतरावत्र विशेष उक्तो यथा "अङ्गं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका। ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गस्याष्टकं शुभम्। अभिन्ने दृश्यते यादृग् विभिन्ने घटिते तथा। यदेव दृश्यते चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते। नीलकृष्णादिकं खड्गे रूपमित्यभिधीयते। तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्जातिरिति गद्यते। अङ्गातिरिक्तं यज्जातिस्तन्मात्रात्योपसूचकम्। तन्नेत्रमिति जानीयात् खड्गे खड्गविशारदाः। अङ्गातिरिक्तं खड्गादि यच्छुभत्वोपसूचकम्। तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरङ्गादिधारणम्। यः खड्गे जायते शब्दो दण्डदलादिना हते। स ध्वनिस्तुलनामानं मानमष्टविधन्त्विदम्। पश्चाद्या निपुणैः खड्गे दृश्यान्यन्येऽपि कृत्रिमाः। अन्यावकृत्रिमौ ज्ञेयौ तावेव खड्गजाविति। शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि जातयस्तथा। त्रिंशन्नेत्राणि जानीयादरिष्टानां तथैव च। भूमिश्च द्विविधा ज्ञेया ध्वनिरष्टविधो मतः। मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येषां संग्रहो मतः"। खड्गस्य शताङ्गनामानि लौहार्णवे "कुम्भस्वर्णगजोदकूकदम्बम्लूनालाङ्गलम्पाहयश्वेतामोजगदातितालनलकपालमित्रि-त्रिरात्रेतित्तिराः। मालाजीयकपट्पदोर्ध्वमरिचव्यालाश्मवह्नीञ्जनवार्द्धगुड्ककमलिकालुपयवत्रोहिक्षुमासर्षपाः। सिंहीतण्डुलगोशिराशिवनखपाहाचिकीपोपलद्रोणीकाककपालपत्रतुवरीविम्बीफलीसर्षपाः। नीलीरक्तवचारवोनसुमनाजिह्वाशमीरोहितप्रोष्ठीमारिषभार्गवीक्षुरतास्त्रिकोधाह्रि-गुञ्जाधराः। दूर्व्वाविल्वमसूरटुण्टुकमठीमाञ्जारिकाकेतकीमूर्व्वावज्रकवायवश्यकवलाण्योधवंशाश्मनाः। ज्यैष्ठीजालपीपलिकामलरजःकुष्माण्डरोमन्नुहीकर्कटशृङ्गिकारनालमहिषस्वक्रजुयक्ता इति। प्रोक्ता लौहविचारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्"। तस्य चत्वारि रूपाणि। "नीलः कृष्णश्च पिङ्गश्च धूम्रश्चेति चतुर्विधः। वर्णप्रकर्षः खड्गानां कथितो मुनिपुङ्गवैः"। चतस्रो जातयः। "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति चतुर्विधः। जातिभेदे विनिर्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः"। त्रिंशन्नेत्राणि। "चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुस्तुरङ्गमः। छत्रं पताका वीणा च मत्स्यलिङ्गध्वजेन्दवः। कुम्भः शूलश्च शार्दूलः सिंहः सिंहासनं गजः। हंसो मयूरो जिह्वा च दमनः खड्ग एव च। पुत्रिका चामरं शैलः पुष्पमाला भुजङ्गमः। त्रिंशदेतानि नेत्राणि खड्गानां कथितानि वै"। त्रिंशदरिष्टानि "छिद्रं काकपदं रेखाभिन्नं भेकश्च मूषिकः। विडालः शर्करा भौली मशको भङ्गसूचिके। त्रिविन्दुः कालिका दारी कपोतः काक एव च। खर्परः शृगाली क्रोडी कुशपत्रक जालिके। करालकङ्कखर्जूरश्वङ्कुपुच्छवनिलकम्। अङ्गलं वडिशाख्यञ्च मुनिना तत्त्ववेदिना। प्रोक्तान्येतान्यरिष्टानि खड्गानां त्रिंशदेव हि"। द्विविधा भूमिः "दिव्यभौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्"। अष्टधा ध्वनिः। "हंसकांस्याब्धठक्कानां कालतन्त्री खराश्मनाम्। ध्वनयोऽष्टविधाः प्रोक्ता नागार्जुन

मुनेर्मताः” । द्विविधं मानम् । “उत्तमाधमभेदेन मानं तद्द्विविधं भवेत् । इति प्रोक्तानि लक्ष्माणि खड्गानां ज्ञानहेतवे । एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवेन्नृपतिपूजितः” खड्गाध्यायः । “तत्र प्रथमतोऽङ्कानां लक्षणानि निबोधत” । लौहदीपे “शष्पपत्रसमा भूमिरङ्कं श्वेतं प्रतीयते । अङ्कं तत्तु महामूल्यं शष्पवज्रमुशन्ति तम् । एष खड्गवरो दद्यात् लक्ष्मीमायुर्यशो बलम् १ । स्वर्णरेखावली तन्वी यद्भूमौ निकषोपमा । स्वर्णवज्रमिति प्राहुरायुर्लक्ष्मीजयप्रदम् २ । गजशुण्डाकृतिर्भूमौ कृष्णायामङ्कसम्भवः । गजवज्रमिति प्राहुस्तत्स्पर्शे तु तद्विशेत् । ज्वरादिव्याधिशमनं तस्य प्रक्षालनाम्भसा । अपि क्षीणोऽपि भूपालस्तद्वीर्य्यात् साधयेन्महीम् ३ । एरण्डबीजप्रतिममङ्कं भूमिः सितेतरा । एवारुकमिदं नाम्ना शत्रुदर्पक्षयङ्करः । एतस्य स्पर्शमात्रेण नरः सम्यग्विमुच्यते । मञ्जिष्ठाख्यमिदं वज्रं केचिदाहुर्मनीषिणः ४ । अङ्कं दमनपत्राभं खड्गे यस्मिन् प्रतीयते । विद्याद्दमनवज्रञ्च तज्ज्ञेयं द्विविधं बुधैः । नीला शुभ्रा भवेद्भूमिस्तत्र नीला गरीयसी । तस्मिन् पर्य्युषितं तोयं गन्धे दमनकोपमम् । तत्प्रभावान्महीपालः कृत्स्नां पृथ्वीं हि साधयेत्” ५ । शार्ङ्गधरीये “एका स्थूला सिता रेखा भूमिर्नीला दृढा यदि । स्थूलाङ्कमङ्कं वज्रं तद्विद्याल्लक्ष्मीयशःप्रदम् । एतत्तृष्ते भवेच्छोथः स्थूलश्चिरतरस्थितिः । एतं महान्तमपरे वदन्ति खड्गकोविदाः ६ । छटायां दृश्यते भूमौ चक्रस्य प्रतिबिम्बितम् । चक्रवज्रं भवेत्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७ । लौहप्रदीपे “निरङ्कं कृष्णपत्राभमीषन्नृमणिनिभञ्च यत् । दुर्लभं तन्महामूल्यं कान्तलौहं प्रचक्षते । कृष्णा भूमिर्भवेत् स्वच्छा पीता वज्राङ्कसंकुला । कृष्णवज्रमिति प्राहुस्तत्तृष्ते मोह उच्यते । कृष्णा भूमिः शुक्लाभमीषच्चक्राङ्कसङ्कुलम् । डाकुलीवज्रकं विद्यात् कालसंक्रमणापहे ८ । अरुणं शुभ्रमूर्द्धस्थेदङ्कं भूमिः सितेतरा । अरुणाख्यमिदं वज्रं शत्रुदर्पनिसूदनम् । सूर्य्यांशुस्पर्शमात्रेण वह्निरूपां वहेत् शिखाम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण पद्मकोषः स्फुटेद्विधि । दुर्लभं तन्मनुष्याणां भाग्यैः क्वापि लभ्यते । तद्योजनसहस्राद्रिं नाशयति भुवम् ९ । श्वेताभिन्नो यदा रेखा आमूलादुपलक्षिताः । श्वेताङ्कमिति तद्विद्याद्यशोलक्ष्मीबलप्रदम् १० । अम्भोजदलसङ्काशमङ्कं भूमिः सितेतरा । अम्भोजवज्रं तज्ज्ञेयं कथितं मुनिपुङ्गवैः ११ । अङ्कं यस्य गदाकारं भूमिश्चैव सितेतरा । गदावज्रमिदं ब्रूयात् तत्तृष्ते शूलसम्भवः १२ । अङ्कं कृष्णतिलाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । तिलवज्रमिदं ज्ञेयं लक्ष्मीबलयशःप्रदम् । तत्तृष्ते तिलतैलाभा वसा प्रचलतेऽधिकम् १३ । धूम्रवर्णा भवेद्भूमिरङ्कं वह्निशिखोपमम् । अग्निवज्रमिदं ज्ञेयं शत्रूणां दाहकारकम् । अत्र शीतोदकं न्यस्तं तप्तं भवति च क्षणात् । शाखे वह्निं वमेद्यस्तु तथा सूर्य्यांशुसङ्गमात् । तत्तृष्ते बलवान् दाहो दग्धवच्च व्रणो भवेत् । एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४ । भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्कश्चेत् पिप्पलीप्रभम् । कषायवज्रमिदं ज्ञेयमन्तर्दाहस्तु तत्तृष्ते १५ । कृष्णा भूमिर्यदीयाङ्के दृश्यते ग्रन्थिसञ्चयः । ग्रन्थिवज्रमिदं ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशनम् । तत्तृष्ते बलवान् दाहस्तृषा च ज्वर एव च १६ । शालपर्णीदलाकारमङ्कं कृष्णाविपुलिका । स्थिरावज्रमिदं प्राहुस्तत्तृष्ते वेपथुर्भवेत् १७ । यदा तित्तिरिपक्षाभमङ्कं भूमिः सितेतरा । एतत्तित्तिरिवज्रं स्यात् तत्तृष्ते बन्धुधेर्य्यकम् १८ । वनमालासमा यस्मिन् माला खड्गे प्रदृश्यते । मालाङ्कवज्रं तद्विद्यात्तत्तोयं गन्धवद्भवेत् । अत्र तप्तोदकं न्यस्तं शीतं भवति तत्क्षणात् । एष दाहपरीतानामतिपित्तहतात्मनाम् । भवेत् परमभैषज्यं भाग्येनैतद्धि लभ्यते १९ । यदा जीवकसङ्काशमङ्कं भूमिः सिताऽसिता । एतज्जीवकवज्रं स्यात् तत्तृष्ते तत्क्षणाज्ज्वरः २० । भूमिः सिताऽसिता चेत्ते स्यादङ्कं भ्रमराभमिष्यते । तत्र चेन्मधु विन्यस्तं शोभामाप्नोति केवलम् । एतद्भ्रमरवज्रं स्यात्तत्तृष्ते स्याद्विसूचिका २१ । शृङ्गं कपिलाभासमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते । शृङ्गवज्रमिदं प्राहुर्विषवेगनिसूदनम्” । लौहप्रदीपे “शृङ्गं कपिलाभासमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते । शाङ्कवाङ्कन्तु तद्विद्यात् स्पर्शे तस्याऽहिनाशनम् २२ । अङ्कं मरीचसङ्काशं भवेद्भूमिः सितेतरा । मरिचाङ्कमिदं वज्रं तत्तृष्ते कटुरसता । तत्प्रक्षालनतोयेन नश्यन्ति पीनसादयः २३ । यदा सर्पफणाकारमङ्कं भूमिस्तु निर्मला । भुजङ्गवज्रं तद्विद्यात्तत्तृष्ते विषवद्रुजा ।

तस्य स्पर्शनमात्रेण भेकः प्राणैर्विमुच्यते । एकस्यास्य प्रसादेन तद्राज्ञां याति मेदिनी नृपः २४ । यदाऽश्वखुर-सङ्काशमङ्कं भूमिस्तु निर्मला । अश्वाङ्कमिति तं विद्यात् खड्गं परमदुर्लभम् । तस्य संयोगमात्रेण वाजी-मन्दोऽपि धावति । तस्य चालनतोयेन हयानां रोग-नाशनम् । एतद्धते भयं मूर्च्छा दाहश्च श्रम एव च २५ । मयूरपिच्छसदृशमङ्कं भूमिः सितेतरा । बर्हाङ्कमिति तं विद्यात्तद्धते वान्तिरिष्यते । सर्पाणा-मिह सर्वेषामस्य स्पर्शाद्विजिष्णुता । एतदेव नृपतिभि-र्भोग्यैः क्वापि लभ्यते २६ । भूमिरञ्जनसङ्काशा-धारा चास्य सिता भवेत् । अञ्जनाख्यमिदं प्रायः सर्व-देशोपलभ्यते" । लौहप्रदीपे "धारा शुभ्रा भवे-द्यस्य भूमिः कज्जलसन्निभा । कृष्णमङ्कैः सितं वापि विद्यात् कज्जलवज्रकम् । मधुवर्णसमा भूमिरङ्कं वा मधुबिन्दुवत् । क्षौद्राख्यमिति जानीयात् जय-लक्ष्मीयशःप्रदम्" । शार्ङ्गधरीये "निम्नलक्ष्मो भवेद्यत्र राजिन्दिवविशेषितः । मधुरो मधुवर्णाभः स खड्गो देववल्लभः । विशेषाश्चात्र रक्ष्यन्ति सततं मक्षिकादयः" । "आसीमकोषिका यस्य क्षुद्राङ्कं कुण्डलीकृतम् । क्षुद्रवज्रकनामानं प्राह नागार्जुनो मुनिः । इदं कुण्डलवज्रञ्च प्राह लौहार्णवे मुनिः । अस्य घातेषु बलवान् दाहो मदविशेषितः २९ । यदङ्कं मक्षिकाकारं भूमिश्चैव सिताऽसिता । क्ष्वेडं शुष्यति चैयात्र मक्षिकाङ्कं तमादिशेत् ३० । अङ्कं यदा तुषाकारं या च भूमिः सिताऽसिता । तुषवज्र-मिदं ख्यातं प्राह नागार्जुनो मुनिः ३१ । अङ्कं यव-फलाकारं भूमिः कृष्णा सिता तथा । यवाङ्कमिति तं विद्यात्तद्धत्सर्वे कण्डुरज्वरः । एष खड्गाधम-स्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ३२ । अङ्कं व्रीहि-प्रसूनाभं भूमिर्धूम्रा यते ऽतिरक् । तद्व्रीहिवज्रं जानीयात्क्ष्मभृतां भयवर्द्धनम् ३३ । अतसीफलसङ्काश-मङ्कं भूमिः सिताऽसिता । अतसीवज्रमाख्यातं तद्धते शिरसोरुजा ३४ । यदा सर्षपबीजाभमङ्कं भूमिः सिताऽसिता । खरधारः खरस्पर्शः सर्षपाङ्कः सदु-र्लभः ३५ । सिंहाकारं भवेद्यस्य भूमिर्यस्य सिताऽसिता । सिंहीवज्रन्तु तद्विद्यात्तद्धते प्रलेपनः । एतत्प्रावन-तोयेन काचरोगापनाशनम् ३६ । अङ्कं तण्डुल-प्रख्याभं भूमिर्धूम्रा सिताऽसिता । तण्डुलाङ्कमिमं विद्यात्त्रयः श्रीबलवर्द्धनम् । एतदृष्युषितं तोयं तण्डुलोदकसन्निभम् । अस्य प्रभावान्मनुजोऽभ्वरं हि लभते श्रियम् ३७ । अङ्कञ्चेद्गोखुराकारं भूमि-राघातनिःसहा । खड्गाधममिदं विद्याद्गोशृङ्ग नाम नामतः ३८ । स्थूला दीर्घाः शिराः कृष्णा भूमि-श्चैव सिताऽसिता । शिराङ्कमिति तं ब्रूयादेनं खड्गाधमं बुधाः ३९ । शिवलिङ्गाकृतिश्चाङ्के धारा-चैव सिताऽथवा । शिवाङ्कमिति तं ब्रूयाच्छत्रुपक्ष-निसूदनम् ४० । यदा व्याघ्रनखाकारमङ्कं भूमिस्तु पिङ्गला । नखवज्रमिदं विद्यात् तद्धते क्षयथुर्भवेत् । एतदाभिषसंस्पर्शात् प्रविशेत् स्वयमेव हि ४१ । शाल-पुष्पोपमश्चाङ्कं भूमिर्धूम्रा खराकृतिः । शालाङ्कमिति जानीयाच्छत्रुवंशोपनाशनम् । अस्य स्पर्शनमात्रेण जीवन्मृतश्च जहत्यसून् ४२ । यदा मनुजनेत्राभ-मङ्कं भूमिः सिताऽसिता । नेत्राङ्कमिति जानीयात् संग्रामे विजयप्रदम् । एतत्प्रावनतोयेन नूनमन्धोऽपि पश्यति ४३ । अङ्कं केशसमं यस्य भूमिर्धूम्रा सिताऽसिता । केशाङ्कमिति जानीयात् क्रोधदुःखभया-पहम् ४४ । निरङ्कं स्थूलप्रकृतिमपताङ्कं विदुर्बुधाः । एतद्धि प्रायशो लोके दृश्यते द्विजसत्तम" । ४५ । पद्म-पुराणे "निरङ्का निशिता धारा शाणे वह्निं वम-त्यपि । क्रोधीवज्रमिदं श्रेयं पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ४६ । अङ्कं काकपदाकारं भूमिराघातनिःसहा । एष खड्गाधमस्त्याज्यो काकाख्यो भूतिमिच्छता ४७ । यदा कपालमङ्केषु दृश्यते सर्वतः खरम् । एतद्धि दुःख-जनकं कपालाङ्कं बुधस्त्यजेत् ४८ । तन्वी पत्रा बलीतुल्या सुवर्णाङ्काऽतिपुष्किका । पत्रवज्रकमाख्यातमा-युर्वेदविदो जनाः" । लौहार्णवे "सुपर्णसन्निभा भूमिरङ्कं काकं प्रतीयते । तत् पत्रवज्रं काकस्य सुपर्णमुपजायते ४९ । तुवरीदलसङ्काशमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते । तुवरीवज्रमाख्यातं तद्धते शिरसो भ्रमः । एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेज्जीवनं निजम् ५० बिम्बीदलसमा भूमिरङ्कं बिम्बीफलोपमम् । बिम्बी-वज्रन्तु तद्विद्यात्तत्फलं तिक्तमुच्यते । पित्तशूलविका-राणां प्रशमाय प्रयुज्यते ५१ । प्रियङ्गुसदृशश्चाङ्कं भूमिश्च कपिलाकृतिः । फलीवज्रमिदं प्रोक्तं शाणे धूम्रं वमत्यपि ५२ । अङ्कं सर्षपपुष्पाभं भूमिश्चैव सिताऽसिता । एतत् सर्षपवज्रं स्यात् शाणे वह्निं वमत्यपि ।

अपि कुत्कुलिकां याति एतद्रत्नकोमलम् । एतत्प्रसादात् क्षितिपः शत्रूणां साधयते महीम् ५३ । नीलोत्पलसमा भूमिरङ्कं नीलोत्तरङ्कवत् । नीलोवज्रमिदं दृष्टं शाणे वह्निशिखां वमेत् । एष खड्गवरोऽन्यासामरिष्टभयनाशनः ५४ । रक्तासितो भवेद्रेखा भूमिस्त्वेव सिताऽसिता । रक्ताङ्कमिति जानीयाद्वैरिपक्षविनाशनम् । शाणेन यस्तु रक्तां वा नीलां वा वमते शिखाम् । रक्तस्पर्शनमात्रेण स्वयमेव निकृन्तति । अतोऽस्य रक्तस्यगन्धदग्धा दाहश्च जायते ५५ । अङ्कं वचादलसमं भूमिस्त्वेव सिताऽसिता । वचावज्रमिदं ज्ञेयं सदृक्षताद्विपनाशनम् । एष खड्गवरो राज्ञा साधनीयः प्रयत्नतः ५६ । रसोनाद्रूत्तमं ह्यङ्कं भूमिस्तस्य दलोपमा । रसोनवज्रं जानीयात् शाणे वह्निं वमत्यपि । अस्य भावनतोयेन आमवातविनाशनम् ५७ । निरङ्का निर्मला भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः । सुमना वज्रमेतत् स्याद्भुवि नात्यन्तदुर्लभम् ५८ । जिह्निनी सदृशी दीर्घा यस्या रेखा सुविस्तरा । जिह्नीवज्रमिदं नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५९ । अङ्कं शमीपत्रसमं भूमिर्मूला सिताऽसिता । शमीवज्रमिदं ज्ञेयं शनैश्चरसुदावहम् । शाणेषु वमते वह्निं सहते वह्निपीड़नम् ६० । रोहितमत्स्यकसदृशमङ्कं भूमिः सिताऽसिता वापि । धूम्रा गम्भीरस्वरयुक्ता धारा तीक्ष्णाऽसिता भवेद्रेखा । रोहिताख्यमिदं वज्रं सर्वारिष्टविनाशनम् । वह्निसंस्पर्शमात्रेण किञ्चिच्चिमिचिमायते । इत्ययं दुर्लभः खड्गो देवानामपि कथ्यते ६१ । शफरीवल्कलाकारमङ्कं भूमिः सिताऽसिता । प्रोष्ठीवज्रमिदं प्रोक्तं न्यस्तं तरति वारिधिं । एष खड्गोत्तमो राज्ञां विपक्षकुलनाशकः । कदाचिल्लभ्यते भाग्यैर्लभ्यते तेन वै मही ६२ । अङ्कं मारिषपत्राभं भूमिः स्याद्विपमच्छविः । इत्ययं मारिषाङ्कः स्यात् पृथिव्यां नातिदुर्लभः ६३ । भक्तराजस्य पुष्पाभमङ्कं भूमिर्दलप्रभा । आघातं सहते नैव एष खड्गाधमो मतः ६४ । धारा तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्कविवर्जिता । आघातं सहते घोरं शाणे वह्निं वमत्यपि । क्षुराङ्कमिति जानीयात् पृथिव्यां नातिदुर्लभम् ६५ । निर्मला सरला भूमिर्भवेन्मैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा भवेद्धारा तद्विद्रजस्य लक्षणम् ६६ । नीलाञ्जनसमा भूमिरङ्कं जलतरङ्गवत् । मेघाङ्कमिति जानीयाच्छाणे शीतं भवत्यपि । एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः । भर्तुः प्रतापं शमयेद्रविबिम्बं यथा घनः ६७ । मन्दा धारा भवेत् गाढ़ा भूमिरङ्कविवर्जिता । पर्वताङ्कमिदं नाम सर्वत्रैवोपलभ्यते ६८ । अङ्कं गुञ्जाफलसमं भूमिर्नीलदलोपमा । गुञ्जावज्रमिदं घृष्टं तप्तं भवति घर्षणे । शाणे सिन्दूरसङ्काशं रजोवमति चासकृत् । एष खड्गवरो राज्ञा भाग्यादेवोपलभ्यते । अस्य प्रभावात्तन्नास्ति यन्न साधयते नृपः ६९ । अङ्कं तनु शराकारं भूमिस्त्वेव सिताऽसिता । धारा तीक्ष्णा च वमति शाणे वह्निसमाः शिखाः । शरवज्रमिदं ज्ञेयं राज्ञां वाञ्छितसिद्धये ७० । दूर्व्वादलनिभा भूमिर्धारा तीक्ष्णा खरः खरः । शाणेन वमते वह्निं दूर्व्वावज्रं सुदुर्लभम् ७१ । अङ्कं बिल्वदलाकारं भूमिस्त्वेव सिताऽसिता । बिल्ववज्रमिदं शाणे नीलपीते वमेच्छिखे । एष खड्गवरः प्रोक्तः शत्रूणां कुलनाशनः ७२ । मसूरदलसङ्काशा भूमिरङ्कं मसूरवत् । मसूराङ्कमिदं शाणे रजो वमति चारुणम् ७३ । शणपुष्पनिभा रेखा दीर्घा भूमिः सितेतरा । शणाङ्कमिति जानीयात् खड्गं परमदुर्लभम् ७४ । शटीदलसमा भूमि रङ्कं तत्कुसुमोपमम् । शटीवज्रमिदं प्रायो लभ्यते पुण्यवत्तरम् ७५ । माजीररोमसदृशमङ्कं भूमिः सितेतरा । माजीराङ्कमिदं नाम्ना रोगशोकभयावहम् । एष खड्गाधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्भूतिमात्मनः ७६ । केतकीपत्रसदृशमङ्कं यस्मिन् प्रतीयते । विद्यात् केतकवज्रं तत् वाराणससमुद्भवम्" ७७ । लौहप्रदीपे "अङ्कं मूर्त्तितन्तुनिभं भूमिर्मूर्वादलच्छविः । शाणेन वमते शुक्लां शिखां मौर्वी भवेत्ततः । मौर्व्यङ्कमिदमुत्कृष्टं यशःकीर्त्तिबलावहम् ७८ । लिङ्गं तीक्ष्णं खरं गाढ़ं शाणे वह्निं वमेत् कणम् । छिनत्त्यन्यविधं लौहं वज्राङ्कमिति तद्वदेत् ७९ । कलायपुष्पसदृशमङ्कं भूमिः सिताऽसिता । कलायवज्रं जानीयात् तत्क्वते पाक इष्यते ८० । अङ्कं चम्पकपुष्पाभं भूमिः कृष्णा तथा सिता । शिखां शाणे वमेच्छीतं तिक्तं तस्य जलं भवेत् । इदं चम्पकवज्रं स्यात् सर्वत्र विजयप्रदम् ८१ । अङ्कं बलादलसमं भूमिः शुक्ला तथेतरा । बलावज्रमिदं ज्ञेयं नानाभावं भवेद्ध्रुतम् । इत्ययं वातरोगाणां नाशने परमौषधम् ८२ । अङ्कं वटारोहसमं भूमिर्वटदलच्छविः । वटवज्रमिदं ज्ञेयं खरं खड्गाधमं बुधैः ।

एतस्य स्पर्शमात्रेण नरोऽलभेत सम्पदा ८३ । वंशनीलो ।
समा भूमिः खरधारा सिताकृतिः । वंशाङ्कमिति
जानीयाद्वंशवृद्धिकरं परम् ८४ । भूमिः शालदलाकारा
व्यङ्गं लघु सितासितम् । शालाङ्क एष खड्गः स्यात्
पूज्यः सर्वार्थदायकः । अयं शाणे वमेद्वह्निं धारा
चाप्यथ वा भवेत् ८५ । भूमिः सिताऽसिता वापि व्यङ्गं
ज्येष्ठीसमं लघु । ज्येष्ठीवज्जमिदं निन्द्यं न स्पृश्यं
वा हितेच्छुभिः ८६ । पुराणजालसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । जालवज्जमिदं पूज्यं शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि शाणे वमेन्नीलां शिखां वह्निं वमेच्च वा । तदैष
दुर्लभः खड्गो ह्यन्यथा भयहेतुकः ८७ । व्यङ्गं
पिपीलिकाकारं भूमिर्धूम्रा तथा सिता । पिपीलिकाङ्क
इत्येष तत्प्राप्ते कलहसम्भवः । स्वयं यदि
भवेद्रूक्षः शाणे पूज्यतमस्तदा ८८ । नलपत्रसमा
भूमिरङ्कन्नलकुसुमोपमम् । नलाङ्कमिति जानीयाद्धनुः
सर्वार्थसाधकः ८९ । निरङ्का निर्मला भूमिर्व्रष्ट
दृष्टं वमेद्व्रजः । दृढा धारा भृशं स्थूला
व्याघातं सहते न च । रजोव्रजमिदं निन्द्यं शत्रूणां
विजयावहम् ९० । कुष्माण्डबीजसदृशमङ्गं भूमिः
सिताऽसिता । कुष्माण्डव्रजं जानीयात्तत्प्राप्ते वेगनि-
ग्रहः ९१ । व्यङ्गं नरोमसदृशं भूमिर्धूम्रा सितासिता ।
रोमाङ्कमिति जानीयात्तत्प्राप्ते पिण्डकोद्गमः ९२ । भूमिः
मधूकदलाकारा व्यङ्गं तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-
ग्रवस्तीक्ष्णो लघु मानं खरा मृधा । मधूकाङ्कः खड्ग
इत्येष तत्प्राप्ते दारुणभ्रमः । सुखाग्निकर्णनासानां
दाहः पाकश्च जायते । अयं यदि च सर्पाणां फणा-
मुपरि विध्यते । फणा विदारमाप्नोति सर्पो लोटयते शिरः ।
अस्य धावनतोयेन कुष्ठरोगविनाशनम् ९३ । कर्कन्धू
दलपुष्पाभा भूमिरङ्कन्तु तत्समम् । कर्कन्धूवज्रं जा-
नीयात् तत्प्राप्ते दारुनाशनम् । एष खड्गाधमस्त्याज्यो
ज्ञेतव्या यदि विद्विषः ९४ । व्यङ्गं बकुलपुष्पाभं भूमि
स्तत्फलसन्निभा । बकुलाङ्कमिदं पुण्यं शाणे सुरभि-
गन्धवत् । नचास्ति जगतीमध्ये यदनेन न साध्यते ९५ ।
व्यङ्गं सम्मिश्रितं यच्च किञ्चिद्व्यक्तमीक्ष्यते । सर्वेषां
दर्शनं चापि तीक्ष्णा धारा खरः खरः । एष काञ्चिक-
वज्रः स्याद्दुर्लभादेवोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वर्द्धन्ते
क्रोधाश्चिन्तादयोऽपि च ९६ । भूमिः कृष्णा निरङ्का चेद्धारा
तीक्ष्णा दृढापि च । आघातं सहते घोरं रक्तं स्पर्शेन या

निशेत् । शाणेन वह्निं वमति ध्रुवं वाप्यतिघर्षणात् वा
महिषशृङ्गः स वै खड्गः पृथिव्यां नातिदुर्लभः ९७ ।
अत्यन्तनिर्मला भूमिः शरीरं प्रतिबिम्बितम् । धारा
तीक्ष्णा खरस्तीक्ष्णः स्वच्छाङ्कं तद्विनिर्दिशेत् ९८ ।
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा ऋज्वी ऋज्वाख्यकं तदा ९९ ।
कस्मिन्नपि भवेद्वक्रा रेखा वक्राभिधन्तु तत् १०० । एत-
च्छतकमुद्दिष्टं खड्गानां प्रवरं बुधैः । प्रायशो लभ्यते
लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं
वज्राणां लक्षणं मया । प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्वेषां
हितकाम्यया । इतः परन्तु लौहानां लक्षणं यत्र
लभ्यते । तस्य दोषो भयाप्येष प्रतिश्रुतिः कृता मया ।
द्विलिङ्गमिश्रमालोक्य मिश्राङ्कमिति निर्दिशेत् । सर्वेषा
मङ्गमालोक्य सर्वाङ्कमिति निर्दिशेत्" । अङ्काध्यायः ।
खड्गस्य रूपाणि यथा । "नीलीकलायकुसुमच्छविहृष्ट-
नाभा या चेन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च । भूमिश्च
या मरकतप्रतिमावभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं
वदन्ति । तत्र चेत्सन्निहितान्यङ्गान्यरिष्टानि बहून्यपि ।
हन्यन्ते बहुदोषांश्च तथापि गुणवत्तरम् १ ।
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्पगाढान्धकारकचभा-
रसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरकम्बुसमा-
वभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं वदन्ति ।
अत्र नेत्राणि सम्पत्त्यै अरिष्टान्यशुभाय च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । या
प्रातप्रेङ्खमन्मथकसमानवर्णा गोमेदरत्नसदृशी च तु यस्य
भूमिः । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं वदन्ति भर्त्तु-
र्यशोबलधनक्षयकारणाय ३ । या मन्दधूमसदृशी च
शिरीषपुष्पतुल्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमिः ।
नागार्जुनो वदति धूम्रमिदं हि रूपं भर्त्तुर्यशोबल-
धनावलिवर्द्धनाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं
प्रवदेद्बुधः । त्रिभीरूपैः समेतन्तु खड्गं त्रिपुरसंज्ञितम् ।
रूपैश्चतुर्भिः संयुक्तं चतुरं खड्गसत्तमम्" । रूपाध्यायः
"जातिश्चतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्प्रत्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणमुच्यते । शुद्धाङ्गः
शुद्धवर्णश्च सुनेत्रः सुस्वरश्च यः । मृदुस्पर्शः सुसम्बन्ध-
स्तीक्ष्णधारो महागुणः । खड्गं ब्राह्मणजातिं तं
प्राह नागार्जुनो मुनिः । अस्य घाते भवेच्छोथो घोरः
सर्वाङ्गगोचरः । मूर्च्छा पिपासा दाहश्च ज्वरो मृत्युश्च
जायते । अदृष्टं त्रिफलाकल्कमर्द्दितैन्द्रीयोधि-

तम् । मलिनत्वं न यस्यास्ति निर्मलं कुरुते परम् । तद्यथादित्यकिरणस्पर्शादेव तथैव स्थितः । दर्शेत् सर्वं न तु कार्ं पुरुषस्य हि धारिणः । गायत्र्युच्चारमात्रेण खरतां व्रजति स्फुटम् । एष खड्गवरः सर्वमरिष्टं नाशयेद्ध्रुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिलोकमपि साधयेत् । तस्मादेव मनुष्याणां सुलभो न हि भवेत् । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुशद्वीपे हिमालये १ । धूम्रवर्णं महाधारं तीक्ष्णधारं खरस्वरम् । सर्वाघातसहं सर्वनेत्रवर्णस्वराकरम् । खड्गं क्षत्रियजातिं तं जानीयात् खड्गकोविदः । अस्य घाते भवेद्दाहस्तृषा दाहो ज्वरो भ्रमः । मृत्युश्च जायते शाणे घर्षेद्वह्निकणान् बहून् । संस्कारे चाप्यसंस्कारे नैर्मल्यं तस्य लभ्यते । शाणेऽप्यशाणे खरता भूरि चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तस्पर्शनमात्रेण विशेदन्तरमन्तरम् । अयं खड्गवरः पूज्यो मनुष्यैरपि लभ्यते २ । नीलवर्णः कृष्णवर्णः संस्कारे निर्मलो भवेत् । शाणेन खरता चास्य घाततुल्यं निवर्त्तति । वैश्यजातिरयं खड्गः घाते लङ्घमात्रदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वत्रैवोपलभ्यते ३ । गजजाम्बोदसच्छायः स्थूलधारो जडुस्वरः । संस्कारे चैव मलिनः शाणे चापि खरेतरः । शूद्रजातिरयं खड्गः घाते नाल्पाऽपि वेदना । दुरादेवोऽधमस्त्याज्यो यदीच्छेद्धितमात्मनः । प्रायशः सर्वलोकेषु ह्ययमेवोपदृश्यते ४। द्वयोर्लक्षणमालोक्य जारजं खड्गमादिशेत् । त्रयाणां लक्षणेनैव त्रिजातिं खड्गमादिशेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिसङ्कर उच्यते" । अथ त्रिंशन्नेत्राणां लक्षणानि "चक्राकारं यदा नेत्रं खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात् भर्त्तुः सर्वार्थसाधनम् । अनेनैकेन खड्गेन कृत्स्नां साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्काशं नेत्रं पद्मदलोपमम् । यदि वा दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं समादिशेत् । अयं खड्गवरो यत्र तत्रैव कमलालया २। ऊर्द्ध्वा स्वल्पा यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते । गदानेत्रमिदं विद्धि सर्वशत्रुनिसूदनम् ३ । शङ्खाकारं यदा नेत्रं खड्गमध्येऽभिदृश्यते । शङ्खनेत्रमिदं सर्वदेवानामपि दुर्लभम् ४। डमरुप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते । सर्वार्थसाधकं खड्गं तं विद्याद्विजयप्रदम् ५ । धनुःस्वरूपं यन्नेत्रं धनुर्नेत्रमुशन्ति तम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण शत्रोऽपि सखायते । अयं निशीथे विजने खड्गो भयङ्करायते ६ । यन्नेत्रमङ्कुशाकारं तं विद्यादङ्कुशायतरम् । खड्गमङ्कुशनेत्राख्यं भर्त्तुः सर्वार्थसाधकम् । अलक्ष्मीपापदोषघ्नं लक्ष्मीचक्रनिवारणम् ७ । कूर्माकारं यदा नेत्रं कूर्मनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् क्षोणोऽपि सार्वभौमो भवेन्नृपः । दीनोऽपि च सुखी भूयात् सुखी भूयान्महेश्वरः । महेश्वरोऽपि सचिवः सचिवो मण्डलेश्वरः । मण्डलेशश्चक्रवर्त्ती भवेदत्र न संशयः ८ । पताकाकृति नेत्रश्चेत् सर्वसम्पत्तिकारकम् । पताकानेत्रमाख्यातं संग्रामविजयप्रदम् ९ । नेत्रं वीणाकृति यदा वीणानेत्रमुशन्ति तम् । निशीथे विजने खड्गो वीणावत् स्वनमावहेत् । अस्य प्रभावात् सर्वशत्रा अपि वशगा भवन्ति हि १० । मत्स्याकृति यदा नेत्रं मत्स्यनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् ११ । शिवलिङ्गसमं नेत्रं लिङ्गनेत्रमिमं विदुः । भर्त्तुः सर्वार्थसंसिद्ध्यै शत्रूणां नाशनाय च । वामपार्श्वे तु यात्रायां धर्म्योऽयं तथा रणे १२। ध्वजाकारं तु यन्नेत्रं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् भूपालः समग्रां लभते श्रियम् १३ । यस्यार्द्धचन्द्रप्रतिमं नेत्रं स स्यादर्द्धचन्द्रकः । तस्य धारणतो भूपो धरां कृत्स्नां लभते वै १४ । यन्नेत्रं कलशाकारं कलशाख्यं समादिशेत् । तस्य प्रभावात् कृत्स्नां भूमिं भूपो लभेत वै १५। शूलाकृति यदा नेत्रं शूलनेत्रं वदन्ति तम् । सर्वार्थसाधकः सर्वारिष्टाऽनिष्टप्रणाशनः १६ । शार्दूलनेत्रं तं विद्यात् शार्दूलाकृतिनेत्रतः । शत्रुध्वंसविनाशाय संग्रामे विजयाय च १७ । सिंहाकृति यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिमं विदुः । अस्य प्रभावात् क्षोणोऽपि कृत्स्नां साधयते महीम् १८ । तत् सिंहासननेत्रं स्यात् नेत्रे सिंहासनोपमे । अस्य प्रभावात् क्षितिपः कृत्स्नां साधयते महीम् १९ । गजाकृति यदा नेत्रं गजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् क्षोणोऽपि लभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं हंसाकृति यदा हंसनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात् भूपालो यशः प्राप्नोत्यनुत्तमम् २१ । मयूराकृतिके नेत्रे तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावात् मनुजः सर्पदर्पान्विमर्दयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संग्रामखर्परैरेष पिबेद्वैरिशिरोरजः २३ । दन्ताकारं यदा नेत्रं दन्तनेत्रं वदन्ति तम् । अयं रिपुगणं भूरि चर्वयत्यति

भैरवम् २४ । खड्गाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावान्मनुजस्त्रिलोकीं वशयेदपि २५ । मनुष्यपुत्तलिकाकारं पुत्तलिकानेत्रमुच्यते । अयं सर्वेषां महीपानां कृत्स्नां साधयते क्षितिम् । न चेयं पुत्तलिका किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् । तस्मान्नायं मनुष्याणामल्पभाग्येन लभ्यते २६ । चामराकृतिनेत्रत्वात्तन्नेत्रमिति निर्दिशेत् । अस्य प्रभावात् जायन्ते चामरोद्धृतसम्पदः २७ । एकोऽनेकशिखो शैलनेत्रो तन्नेत्रसंज्ञकम् । अपि राष्ट्रभये युद्धे विषमे वैरिसङ्कटे । स्थिरीकरोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८ । पुष्पमालासमं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्तुष्यन्ति यक्षाः सर्वाश्च देवताः २९ । भुजङ्गमसमे नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् । अयं शत्रुगणं हन्ति यथा मन्त्रं भुजङ्गमः ३० । सवर्णमसवर्णञ्च तत् सर्वं द्विविधं भवेत् । सवर्णं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथा परम् । द्वयोरेकत्र दृष्टं च तत् पुनः द्विविधं भवेत् । एकं लोके सुखं, नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयोः । मूलमध्याग्रसंस्थानात् तत् पुनस्त्रिविधं मतम् । अग्रे चाग्रफलं प्रोक्तं मध्ये मध्यफलं मतम् । मूले फलं अधन्यं स्यात् प्राह नागार्जुनो मुनिः । एकं द्वे त्रीणि नेत्राणि नात्र संख्याव्यतिक्रमः । एकं धर्मं, स्वर्गकामौ द्वे. त्रीणि च त्रिवर्गकम् । तत् फलानि प्रयच्छन्ति प्राह नागार्जुनो मुनिः । द्विनेत्रमिति जानीयात् स्वसंज्ञां नेत्रयोर्द्वयोः । त्रिनेत्रस्य त्रिभिर्ज्ञेयं बहुनेत्रमतः परम् । यथोत्तरं गुणावहं खड्गमाङ्कुरमुत्तमम् । दिङ्मात्रमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदायिनाम् । तीव्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् । यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिष्टस्य लक्षयेत् । नेत्रेषु स्थाननियमो नारिष्टे स्थाननिर्णयः । प्रशस्ताङ्गोऽपि यः खड्गोऽरिष्टेनैकेन निन्दितः" । अथ त्रिंशदरिष्टानां लक्षणानि "छिद्रवद्दृश्यते खड्गे स्वभावेन च लक्ष्यते । छिद्रारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् १ । यदा काकपदाकारमरिष्टं दृश्यते क्वचित् । अयं काकपदारिष्टः सर्वाभीष्टविनाशनः २ । रेखाकारं यदारिष्टमूर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा । रेखारिष्टमिदं विद्धि भर्त्तुर्वीर्य्यबलापहम् ३ । भिन्नभ्रान्तिकरं पापं भिन्नारिष्टमिदं विदुः । भर्त्तुः कुलं यशो राष्ट्रं नाहत्वा न व्रजेत् स्वकम् ४ । यदा भेकशिरोरूपमरिष्टं दृश्यते क्वचित् । भेकारिष्टमिदं नाम्ना संग्रामे भयदायकम् ५ । अरिष्टे शूचिकाकारे शूचिकारिष्टमुच्यते । अयं खड्गाधमः कुर्य्यात् पत्युः प्राणसङ्कटम् ६ । त्रिभागनयनाकारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः । त्रिभागारिष्टमेतत् स्यात् भर्त्तुः सर्वार्थनाशनम् ७ । अरिष्टं शर्कराकारं यदा स्पर्शेन बुध्यते । शर्करारिष्टमेतत् स्यात् ज्ञानबुद्धिविनाशनम् ८ । यदा नीलीरसाभासमरिष्टं दृश्यते क्वचित् । नील्यरिष्टमिदं प्रोक्तं यशोलक्ष्मीविनाशनम् ९ । अरिष्टे मशकाकारे मशकारिष्टमुच्यते । भर्त्तुः कुलं यशो बुद्धिं धृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १० । भृङ्गप्रतिमो विन्दुरेकोऽनेकोऽथ वा यदा । भृङ्गारिष्टं हन्त्येव धृतिस्मृतिविनाशनः ११ । सूचीरूपमरिष्टञ्चोर्द्ध्वं वा तिर्य्यगेव वा । सूच्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलविनाशनम् १२ । नयने हिन्द्वो राजन् । पङ्क्तयो विषमेण वा । उपर्य्युपरि वाधोऽधस्त्रिचित्राख्यमरिष्टकम् । तस्य स्पर्शनमात्रेण सचेलः स्नानमाचरेत् १३ । काकिकारिष्टमित्येतद्धि धीधृतिक्षतिनाशनम् १४ । यकत्र यदि नश्येत प्रयत्नेनापि संहतः । ● दारीनामसहारिष्टं सर्वाभीष्टविनाशनम् । अनेकगुणसम्पन्नः खड्गोऽनेकैर्न लक्ष्यते १५ । कपोतपक्षप्रतिममरिष्टञ्च सदाशुभम् । भर्त्तुः कुलं यशो विद्यां बलं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६ । काकाकृति यदा रिष्टं काकारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्त्तुः संग्रामे भङ्ग एवोपजायते १७ । अरिष्टे खर्परकारे खर्परारिष्टमुच्यते । भर्त्तुर्यशो बलं वीर्य्यं बुद्धिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १८ । यदान्यलोहशकलं लग्नं स्यादिव लक्ष्यते । शकलीति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिकृन्तनः १९ । क्रोडीमुखसमाकारं यस्यारिष्टं प्रदृश्यते । क्रोड्यरिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्वार्थनाशनम् २० । कुशपत्रसमाकारं यत्रारिष्टं तु लक्ष्यते । कुशपत्रारिष्टमिदं भर्त्तुर्दुःखाय कीर्त्तितम् २१ । यच्छिन्नमिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्वचित् । जलारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः कुलधनापहम् २२ । एकैकरेखा दीर्घाग्रा यदा पल्लविनी भवेत् । स्पर्शे नखे करेणेदं करालारिष्टमुच्यते । अयं हि क्षितिपालानां दृष्टियोग्यो भवेन्न हि । दर्शनादेव नश्यन्ति यशोलक्ष्मीजयादयः २३ । अरिष्टे कङ्कपत्राभे कङ्कारिष्टं तदुच्यते । अस्य स्पर्शनमात्रेण नश्यत्यायुर्यशो बलम् २४ । खर्ज्जूरदलप्रतिमं यदाऽरिष्टन्तु दृश्यते । खर्ज्जूरारिष्ट-

मेतत् स्याद्भर्त्तुः कुलधनापहम् २५ । गोदन्ताभमरिष्टञ्चेत् दन्तारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्त्तुर्नश्यन्ति लक्ष्मीबलकुलादयः २६ । गोपुच्छाकृति चेत् खड्गे अरिष्टं संप्रदृश्यते । पुच्छारिष्टमिदं नाम भर्त्तुः सर्व्वार्थनाशनम् २७ । खनित्राभमरिष्टञ्चेत् खनित्रारिष्टमुच्यते । भूपाणामपि संग्रामे भङ्गमेतत् प्रयच्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते । अयं पापात् पापतरः प्रेक्षणीयो न भूभुजा । अयमायुः श्रियं हन्ति विद्यां बलमशेषतः २९ । अरिष्टं वड़िशाकारं वड़िशारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्व्वं भर्त्तुः कुलनिकृन्तनम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नानातन्त्रात् प्रयत्नतः । विचार्य्यैतानि मतिमान् खड्गं कोषे निधापयेत् । दिङ्मात्रमिदमुद्दिष्टमरिष्टानां हितात्मनाम् । अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनञ्चाशुभावहम् । अरिष्टमेकमेव स्याद्द्विररिष्टं शुभावहम् । अन्योन्यमशुभं हन्याद्विषस्य हि विषं यथा । एकमारभ्य सप्तान्तमरिष्टं प्राह नान्यथा । यथोत्तरं द्विगुणितं फलमाहुर्मनीषिणः । इत्यरिष्टाध्यायः । अथ द्विविधभूमिः । "दिव्यभौमविभागेन सभूमिर्या द्विविधा मता । दिव्या दिवि समुद्भूता भौमा भूमिसमुद्भवा । तल्लक्षणमशेषेण लिख्यते तन्निबोधत । देवदानवयोर्मध्ये खड्गश्चाविरभूत् पुरा । ते खड्गाः पुण्यदेशेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः" । दिव्यलक्षणं यथा "ये खड्गाः स्थूलधारा अशमतिलघवो निर्म्मलाङ्गाः सुनेत्रा येऽरिष्टान्यस्वरूपाः सुविमलतनवश्चाप्यसंस्कारयोगात् । दुर्भेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणगुरवो यत्नतो दाहपाकौ ते दिव्याः कुर्व्वतेऽमी कुलधनविजयश्रीयशो बुद्धिमायुः" १ । अथ भौमलक्षणम् । वृहद्धारीते "पूर्व्वं महेशेन विषाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु बिन्दवः । पुरामृतं क्षीरसमुद्रमध्यादुत्पाद्य संहृष्टा पपुः सुरेन्द्राः । तद्बिन्दवो यत्र निपेतुरेव शुद्धायसा साकरतां जगाम । ये विषोत्था भृशं कान्ताः खराङ्गाः सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहशोकहिक्कावमीकराः । येऽमृतोत्थाः कर्व्वुराङ्गा मन्दाङ्गाः सम्भवन्ति च । बलीपलितमालिन्यजराव्याधिविनाशनाः । यत्रैव पतितं यत्तु तत्तदाकरतां गताः" । तद्यथा "वाराणसीमगधसिंहलभूमिभागे नेपालभूमिषु तथाङ्गकलिङ्गदेशे । सौराष्ट्रकेऽप्यतमधन्यमहीविभागे शुद्धायसां क्षितिवराः प्रवदन्ति जन्म" । तथा । "वाराणसेयाः सुस्निग्धाः तीक्ष्णधाराः सदङ्गिनः । लघवः सुखसम्भेद्याः शैयावाभेद्यशालिनः । मागधाः कर्कशाः स्थूलधारा गुरुतराङ्गिनः । गुरवो दुःखसम्भेद्याः खड्गा ज्ञेया विचक्षणैः । नेपालदेशप्रभवा निरङ्गा निचलाश्च ये । ज्ञेयाः सदङ्गा मलिना लघवः स्थूलधारिणः । कालिङ्गा गुरवः स्वच्छा व्यक्ताङ्गास्तन्तुहेतवः । सौराष्ट्रा निर्म्मलाः स्निग्धाः सुव्यक्ताङ्गा भृशं खराः । सिंहलद्वीपजातानां चतुर्भेद उच्यते । केचित् सदङ्गा गुरवः कर्कशाः स्निग्धधारिणः । केचित् सदङ्गा लघवः सुस्निग्धा स्थूलधारिणः । एषां रूपेण भिन्नेन ज्ञेया हि द्विजजातयः । सामान्यात् द्विगुणञ्चौड्रं कलिङ्गशगुणस्ततः । कलेः शतगुणं भद्रं भद्राद्वज्रं सहस्रधा । वज्रात् षष्टिगुणः पार्ष्णिर्निरविदर्शभिर्गुणैः । ततः कोटिसहस्रेण ह्यायस्कान्तः प्रशस्यते । आयसान्तु लौहजातीनां वज्रं खड्गाय युज्यते । ये खड्गास्तीक्ष्णधारा अगमतिगुरवः षड्गुणाढ्याः सुभेद्याः केचित् साङ्गा निरङ्गाः कतिचन समला निर्म्मलाः केचिदेव । ते भौमाः कुर्व्वतेऽमी धनविजयबलं षड्गुणा निर्गुणा ये ते दुःखं शोकसुप्तं दधति बलकुलश्रीयशोनाशनास्ते" । अथाष्टधा ध्वनिः । "ध्वनिरष्टविधः प्रोक्तो यः पूर्व्वं हरसंपदे । तेषामपि लिख्यन्ते शुभं लक्षणाष्टकम्" । तद्यथा । "पूर्व्वे चत्वारः शुभदाः परे निन्द्यास्तदा तथा । विचार्य्य खड्गमानञ्च कर्त्तव्यं खड्गकोविदैः । घोरस्तार इति ख्यातौ द्विविधः खड्गकोविदैः । घोरः स्यात् सुखसम्पत्त्यै तार उच्चाटने मतः । यत्र हंसरवस्येव खड्गे नखहते ध्वनिः । हंसध्वनिरयं खड्गः सकलार्थप्रसाधनः १ । कांस्यशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । कांस्यध्वनिरयं खड्गः प्राह नागार्जुनो मुनिः २ । मेघशब्द इवाकर्ण्यो यत्र खड्गे हते ध्वनिः । अभ्रध्वनिरयं खड्गो भर्त्तुः सौभाग्यदायकः । ढक्काशब्द इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । ढक्काध्वनिरयं खड्गः सर्व्वशत्रुनिसूदनः ४ । काकस्वर इवाभाति यस्मिन् खड्गे हते ध्वनिः । काकस्वरोऽयं खड्गः स्यात् श्रीयशःकुलनाशनः ५ । तन्त्रीस्वरसमो यस्मिन् भवेत् खड्गे हते ध्वनिः । तन्त्रीध्वनिरयं खड्गः कुलश्रीधननाशनः ६ । खरस्येव ध्वनिर्यत्र

खड्गध्वनिरयं मतः। श्रीयशोज्ञानविज्ञानजयतेजो विभाजनः ७। प्रस्तरस्येव यस्येह कृतस्य ध्वनिरुद्भवेत्। प्रस्तरध्वनिनामायं स निन्द्यः खड्गलक्षणे ८। गभीरतारध्वनिता खड्गस्याशुभलक्षणम्। उत्तानमन्द्रध्वनिता खड्गस्य शुभलक्षणम्। अथ कुलैककीनोऽपि खड्गः कुध्वनिकल्पितः। यान्यः कुरूपो मनुजो यथा भुवि दुरासदनः। सर्वलक्षणसम्पन्नः खड्गो यो ध्वनिवर्जितः। स निन्द्यः सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविवर्जितः। नखेन वाऽथ दन्तेन तथा लोहशलाकया। लोहेन शर्कराभिर्वा ध्वनिविज्ञानमुच्यते"। अथ द्विविधमानम्। "यन्मानं द्विविधं प्रोक्तं तस्य लक्षणमुच्यते। उत्तमाधमभेदेन भेदो द्विविधो मतः। उत्तमं यद्विभाजं स्यादुत्तमानं प्रकीर्तितम् १। अधमं तत्र यत् स्यात् गुरुमानं प्रकीर्तितम् २। तत् पुनस्त्रिविधं प्रोक्तमादिमध्यान्तभेदतः। यो मुष्टिविंशतिसमायततीक्ष्णधारो भर्तुर्भवेत् प्रमरतोऽपि पङ्क्तिवीभिः। मानेन चाधमगतिः स हि खड्गमध्ये नीतिप्रकृष्टमतिलब्धफलं ददाति। यो द्वात्रिंशन्मुष्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसरतोऽपि चतुर्थभागः। तावत् पलैः परिमितस्तु ततोऽधिको वा खड्गाधमो भवति पान्थजनाशनाय"। नागार्जुनोऽपि "यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तद्दशाङ्गुला सदा। प्रसरे तच्चतुर्थांशो विस्तरे तु स मानकः। यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये प्रसरे तत्प्रमाणकः। पलैस्तद्द्विगुणितः स खड्गो मध्य उच्यते। यावन्तो मुष्टयो दैर्घ्ये तुर्यांशः प्रसरे तु तत्। अधमः कीर्तितः खड्गस्तद्गुणोऽधिकः पलैः। मौक्तिकादिपरिच्छिन्नौ द्विधा स्तु अधमौ मताः"। भोजस्तु "दीर्घता लघुता चैव खड्गविस्तीर्णता तथा। दुर्भेद्यता सुघटना खड्गानां गुणसंग्रहः। खर्वता गुरुता चैव मन्दता तनुता तथा। सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां दोषसंग्रहः। इति निखिलगन्दारसुक्तमत मद्धतत्त्वेषु निरूप्य खड्गदृष्टेः। भूपतिरिति विचिन्त्य तो विधत्ते न चिरतरां विजयश्रियं लभेत" युक्तिकल्पतरुः।

तरस् न० तॄ करणादौ यथायथम् असुन्। १बले २वेगे, ३तीरे, ४मांसे च। ५रोगे शब्दार्थचि०। "इन्द्राय विष्णुकुरिभास्तरसा मनेव" "कुचयोर्युगेन तरसा कलितास्" "तरसाक्रम्य करोति कामम्" इति च माघः। "कैलासनाथं तरसा जिगीषुः" रघुः।

तरस न० तॄ—असच्। मांसे अमरः। "तरसमयाः पूर्वोक्तभागाः" कात्या० श्रौ० २४।५।२०। "तरसमयाः मांसमयाः" कर्कः। तरस्+अस्त्यर्थे अच्। २वेगयुक्ते त्रि०।

तरसत् पुंस्त्री० तरस इवाचरति तरस+क्विप् शतृ। मृगभेदे स्त्रियां ङीप्। "अपश्यन्तरसन्ती न भक्ष्यः" यज्ञ० १०।८।५।८। "तरसन्तामसमृगस्तस्य पत्नी" भा०।

तरसान पु० तरत्यनेन तॄ—आनच् सुट् च। नौकायाम् उज्ज्वलद०।

तरस्थान न० ६त०। आतर(पारेर भाड़ा)ग्रहणस्थाने जटा०।

तरस्वत् त्रि० तरोऽस्त्यस्य वा मतुप् मस्य वः मत्वर्थे। मान्तत्वात् विनयुक्ते मत्वम् शरीरिणा च। स्त्रियां ङीप्। २चतुर्दशमनोः पुत्रभेदे। "तरङ्गभीरुर्विप्रश्च तरस्वानुग्र एव च" हरिवं० ७अ०।

तरस्विन् पु० तरस्+अस्त्यर्थे विनि सान्तत्वात् मत्वम्। १वायौ २गरुडे राजनि० ३वेगवति, ४शूरे च त्रि० अमरः। "अमङ्क्ष्वकरणेन तरस्विना" "निर्जितेषु तरसा तरस्विना" रघुः। स्त्रियां ङीप्। "कौमोदकी विष्णुगदा तरस्विनी" भाग० ८।१०।३३। [पङ्क्तिभेदे त्रिका०।

तराम्बु पु० तरे तरणे अम्बु(?)गभीरत्वात्। नौकाभेदे

तरान् पु० तराय तरणाय अलति पर्याप्नोति अल—उन्। नौकाभेदे हारा०।

तरि(री) स्त्री० तॄ—करणे इ। १नौकायाम्, २वस्त्रपेटिकायाम्, ३वस्त्रदशायां च हेमच०। "जीर्णा तरिः सरिदतीव गभीरनीरा" उद्भटः। "संसारसागरनिमज्जननिराकरणाय तरिः" भा० अनु० ४७अ०। वा ङीप्। "तरीव मज्जत्यात्मानम्" भागः।

तरिक पु० तराय तरणाय हितः श्वा० ठन्। १उडुपे त्रिका० २नौकायां स्त्री हारा०। तरि तरणार्थं देयमूल्यमर्हति ठन्। ३तरपण्यग्राहिणि त्रि०। "तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान् दश" याज्ञ०। "दीर्घाध्वनि यथा देशं यथाकालं तरो भवेत्। नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम्" मनुः। "तरिको अपि जनसहिका:" मिता०।

तरिणी स्त्री० तरन्त्यनया तॄ—इनि ङीप्। नौकायाम् शब्दच०।

तरित न० तॄ—भावे क्त्यच्। यत्... सम्म० मे०। तरितम्(?) तरणीं(णीं)च।

तरिता स्त्री० तरो जातोऽस्याः तारका० इतच्। गञ्जायाम् शब्दच०। तर्जन्याम्(?) (गाँजा) तन्त्रम् "... कुलस्य तारकृत्य घुसृणम्। अहिफेनं तथा रत्नपुष्पिका तरिता तथा" कुलार्णवतन्त्रम्।

तरित्र न० तरत्यनेन तॄ–इत्र । तरणसाधने नौकादौ । "अतरित्राणिव जले बाहुभिर्मामका रणे । मग्नास्ते परांजल" भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरेः रथ इव चालकत्वात् । अरित्रे हारा० ।

तरी स्त्री तरि+ङीप् । १तरिशब्दार्थे २धूमे च त्रिका० ३द्रोण्यां जटाधरः । ४वस्त्रदशायां मेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता ईयसुन् तृणो लोपः । अतिशयेन तारके "स नभस्तरीयानिषरः परिज्मा" ऋ० ५।४१।१२ । स्त्रियां ङीप् इत्वन् । तरिष्ठोऽप्यत्रार्थे त्रि०।

तरीष पुंन० । तॄ–ईषन् ।१शुष्कगोमये २नौकायाञ्च उज्ज्वलद० ३शोभनाकारे भेले ४व्यवसाये उणा० ५समुद्रे ६समर्थे च संक्षिप्तसा० । ७स्वर्गे पु० ८इन्द्रकन्यायां स्त्री मेदि० ।

तरीषन् पु० तॄ–ईषन् छन्दसि नकारस्य नेत्त्वम् । तरणे "विश्वा आशास्तरीषणि" ऋ० ५।१०।६ "तरीषणि तरणे" भा० "बहुलवचनात्‌मागोऽस्लोपः" माधवः ।

तरु पु० तरन्त्यनेन नरकमारोपकाः तॄ–उन् । १वृक्षे अमरः । "तरवोऽभिनेदुः" भाग० १।२।२ "सुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये" रघुः ।

"तरुषु पुष्पवत्सु च पक्षिणस्त्वनुकूलाः" भट्टिः । "उप-रिजतरुजानि याचमानाः" माघः । २तारके त्रि० "भूर्भुवःस्वस्तरुस्तारः" विष्णुस० भूर्भुवःस्वस्तरुः लोक-त्रयतारकः" भा० ३तरुविकारे च । "संजर्भुराणस्तरुभिः सुते गृभम्" ऋ०५।४४।५ "तरुभिस्तरुविकारैर्यष्टैः" ।

तरुकूणि पु० तरौ कूणयति कूणि–इन् ७त० । वागगुद खगे त्रिका० ।

तरुक्ष त्रि० तॄ–बा०उक्षन् । १तारके २गवाश्वादीनां पालना-धिकृते च । "विप्रस्तरुक्ष आददे"ऋ०८।४६।३२ । "तरुक्षे गवाश्वादीनां तारके गवाद्यधिकृते वा" भा० ।

तरु(प)खण्ड पु०तरूणां समूहः तरु+ख(प)ण्ड । वृक्षसमूहे एवं वृक्षख(प)ण्डादयोऽप्यत्र । "द्रुम(प)खण्डवनं दृष्ट्वा रामः सुग्रीवमब्रवीत् । एष मेघ इवाकाशो वृक्षख-(प)ण्डः प्रकाशते" रामा० कि० १२ अ० । "तरुख(प)-ण्डमध्ये" पञ्चत० । कदलीख(प)ण्डः । भा० वा०

तरुजीवन न० जीव्यतेऽनेन जीव–करणे ल्युट् ६त० । वृक्षमूले शब्दच० ।

तरुण न० तॄ–उनन् । १कुब्जपुष्पे (सेओति) मेदि० २स्थूल-जीरके ३एरण्डवृक्षे पु० राजनि० । ४युनि ५नवे च त्रि० मेदि० "स चचार गदापाणिर्वृद्धोऽपि तरुणो यथा" भा०वि०३३अ० । "तरुणं सर्षपशाकं नवौदनं पिच्छि-लानि च दधीनि" छन्दोम० । "वासो वसाना तरुणार्क-रागम्" कुमा० । "अतोऽपि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणाम्" रसगङ्गा० । "तरुणशकलमिन्दोर्बि-भ्रती शुभ्रकान्तिः" सरस्वतीध्यानम् । तरुणस्य भावः इमनिच् । तरुणिमन् तरुणभावे पु० । "यतेन्दुवदना-तनौ तरुणिमोद्गमो मोदते" काव्यप्र० । त्व तरुणत्व न० । तल् तरुणता स्त्री ष्यञ् तारुण्य न० तत्रार्थे । "तारु-ण्यस्य विलासः" सा० द० ।

तरुणज्वर पु० कर्म० । "आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनी-षिणः" इति चक्रद० उक्ते सप्तरात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तरुणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । "शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यःप्राणहराणि षट्" चाणक्यम् ।

तरुणाय अतरुणस्तरुणो भवति भृशा० अभूततद्भावे क्यङ् अतरुणस्य तरुणताप्राप्तौ अक० आत्म० सेट् । तरुणायते अतरुणायिष्ट । "उडुम्बररसं पीत्वा वृद्धोऽपि तरुणायते" सुश्रुतः । "वसुदेवो जरां त्यक्त्वा वृद्धोऽपि तरुणायते" हरिसं० २७ अ० ।

तरुणी स्त्री तरुण+मध्यमवयोवाचित्वात् ङीप् । १युवत्यां स्त्रियां "व्याकीर्णमाल्यकबरां कबरीं तरुण्याः" । "स्तनौ तरुण्याः परिवव्रुरेनम्" माघः । २घृतकुमार्यां ३दन्तीवृक्षे ४चिडानामगन्धद्रव्ये ५कुब्जवृक्षे (सेउती) च राजनि० ।

तरुणीकटाक्षमाल पु० तरुणीनां कटाक्षाणां माला यत्र प्रियत्वात् । १तिलकवृक्षे राजनि० । ६त० । २तरुणी-कटाक्षाणां श्रेणौ च स्त्री ।

तरुतल न० ६त० । १वृक्षमूले । "नोच्चैर्यदा तरुतलेषु मरु-त्सदानीम्" माघः । २तरुसमूहे च ।

तरु(रू)ढ त्रि० तॄ–ऋच् "अषितरुक्षमितेत्यादिना" पा० नि० उट् ऊट् वा । तारके । "अश्वावन्तं तरुतारं रथानाम्" "तरुतारं तारयितारम्" निरु० १०। ८ । "ओ षिप्रे-वीजं तरुता" १।१२९।२ ।

तरुतु(तू)लिका स्त्री तरौ तोलयति टोलयति वा तरुम्, तुल–उन्मिते तुल–उत्‌क्षेपे वा ण्वुल् टाप् कापि अत-इत्वम् पृषो० । (बादुड) खगभेदे हारा० । तस्य वृक्षे अवरोहस्य तो(दो)लनात् तथात्वम् ।

तरुत्र त्रि० तॄ–बा० उत्र । तारके । "वाज्यास्तरुत्रो

व्यत्यिजिलष्टोः” ऋ० ४।२१।२ “तरुतस्तारकः” भा० ।

तरुनख पु० तरोर्नख इव चतसाधनत्वात् । कण्टके हारा०

तरुभुज् पु० तरुं भुङ्क्ते भुज–क्विप् ६त० । (परगाछा) वन्दाके राजनि० ।

तरुमृग पुंस्त्री तरौ मृग इव तत्र धावकत्वात् । वानरे शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । [हारा० ।

तरुराग न० तरूणां रागोरक्तता यस्मात् ५ब०। नवपल्लवे

तरुराज पु० तरूणां राजा उच्चत्वात् टच् समा० । १तालवृक्षे राजनि० । २तरुश्रेष्ठमात्रे च। “देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम्” हरिवं० १२६ अ० । आर्षे क्वचित् न टच् । “पारिजातस्य भद्रं ते तरुराज्ञोमहात्मनः” हरिवं० १२६ अ० ।

तरुरुहा स्त्री तरुषु रोहति रुह–क । १वन्दाके (परगाछा) राजनि० । २वृक्षारोहिमात्रे त्रि० ।

तरुरोहिणी स्त्री तरौ रोहति रुह–णिनि ङीप् । १वन्दाके २वृक्षारोहिमात्रे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

तरुवल्ली स्त्री तरोर्वल्लीव । वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।

तरुविलासिनी स्त्री तरोर्विलासिनीव । नवमल्लिकायाम् ।

तरुश त्रि० तरवः सन्त्यत्र लोमा० श । तरुयुक्ते [स्त्रियां ङीप्

तरुशायिन् त्रि० तरौ शेते शी–णिनि । खगमात्रे हारा०

तरुष त्रि० तॄ–बा० उषन् । तारके । “भूर्यैः पतस्यान्तरस्य तरुषः” ऋ० ६।१५।२ । “तरुषस्तरीता” भा० ।

तरुष हिंसायां बधकर्म्मसु “वनुष्यति तरुष्यति” निघण्टूक्तेः दिवा० प० सक० सेट् । तरुष्यति अतरोषीत् । “त्वं तूर्यं तरुष्यतः” ८।६६।५ । “तरुष्यतो बाधकान्” भा० । “वनुष्यतिः हन्तिकर्मा तरुष्यतिरप्येवंकर्मा” निरु० ५।२ “इन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रमित्यपि निगमो भवति” निरुक्तोक्तश्रुतिः वेदे गणव्यत्ययः ।

तरुष् न० तरुष्यति हिनस्त्यत्र तरुष–आधारे क्विप् । युद्धे “तनूरुचा तरुषि यत् कृण्वैते” ऋ० ६।२५।४ “तरुषि युद्धे” भा० । [ऋ० ३।२।३ “तरुतस्तारकः” भा०

तरुस् त्रि० तॄ–उसि । तारके । “क्रत्वा दक्षस्य तरुषः”

तरुसार पु० ६त० । १कर्पूरे हारा० । ६त० २तरुसारमात्रे च । “सुवर्णरजतताम्रायोरीतिदन्तशृङ्गमणितरुसारमयाणि” सुश्रु० । [राजनि० ।

तरुस्था स्त्री तरौ तिष्ठति स्था–क । वन्दाके (परगाछा)

तरूट पु० तरोः उट इव । उत्पलकन्दे “तरूटो गुरुविष्टम्भी शीतलश्च मतो बुधैः” राजवल्लभः ।

तरूषस् त्रि० तॄ–बा० ऊषस् । १तरणकुशले २आपदुद्धारके च । “त्वं न इन्द्र राया तरूषसोग्रम्” ऋ० १।१२६।१० “तरूषसा तरणकुशलेनाक्रामापद्भ्य उत्तारीतुं शक्तेन” भा०

तर्क दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाञ्च वितर्के सक० चुरा० उभ० सेट् । तर्कयति ते अततर्कत् त “एतत्तर्कय चक्रवाकहृदयाश्वासाय” प्रसन्नरा० । “तथा तर्कयामि यथानेनाचिरप्रव्रजितेन भवितव्यम्” मृच्छ० । “दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण च्छिदस्यति । इति मां सङ्गताः सर्वे तर्कयिष्यन्ति शत्रवः” भा० वि० ६१ अ० ।

वि+उत्प्रेक्षायां “तच्छुभं मत्युमाप्स्यतीति वितर्कयामि” पञ्चत० ।

तर्क पु० तर्क–भावे अच् । १आकाङ्क्षायां २व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तके ऊहभेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थे ऊहे ३व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने । ४आगमाविरोधिन्याये ५आगमार्थपरीक्षणे ६मीमांसारूपविचारे । ७मानवस्थानभेदे । ८स्वबुद्ध्योहमात्रे “अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांस्तर्केण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्केण गम्भीरार्थस्य निश्चयः” वेदान्तप्र० । “आर्षं धर्मोपदेशञ्च धर्मशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” मनुः “तर्काप्रतिष्ठानात्” शा० सू० । करणे घञ् । ८न्यायशास्त्रे “प्रायस्तर्कमधीते तनुते कुतर्कान्निरन्तमन्यत्र” दीधितिः “सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ मे” कुसु०। “यत्काव्यं मधु वर्षिधर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः” नैष० । “तर्के वा भ्रमकर्कशे मम समं लीलायते भारती” प्रसन्नरा०। “गदाधरविनिर्म्मिता विषमदुर्गतर्कोटयो” गदा० ९मीमांसाशास्त्रे १०अर्थवादे कर्कः । “अक्ताः शर्करा उपदधातीति विधिः श्रूयते । तत्राञ्जनसाधनं घृतं तैलं वा तन्मध्ये केनाक्ता इति संशये तेजो वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इति निर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवादः । तर्को मीमांसेति कल्पतरुकारः तर्कलक्षणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं यथा “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः” गौ० सू० ।

“अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेममर्थमिति, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहतौ धर्मौ विभागेन विमृशति किं स्विदित्थमाहो स्विन्नेत्थमिति विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्याऽनुजानाति सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽयं ज्ञाता

ज्ञातव्यमर्थं जानीते तत्तु मो जानीयेति जिज्ञासा, स किमुत्पत्तिधर्मकोऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः, विमृश्यमानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति, यद्ययमनुत्पत्तिधर्मकस्ततः स्वकृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गौ, उत्पत्तिधर्मके ज्ञातरि पुनर्न स्याताम्, उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः सम्बध्यत इति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलम् उत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्याविद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति, तदेवमेकस्यानेकशरीरयोगः शरीरादिवियोगश्चात्यन्तं न स्यादिति । यत्र कारणमनुपपद्यमानं पश्यति तन्नानुजानाति, सोऽयमेवंलक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति अनवधारणात् अनुजानात्ययमेकतरं धर्मं कारणोपपत्त्या न त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति एवमेवेदमिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुग्रहो भावितात् प्रसन्नादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात् तत्त्वज्ञानमुत्पद्यत इत्येवं तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं तर्कः प्रमाणानि प्रतिसन्दधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणसहितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजानानीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम्” वात्स्यायनभाष्यम् ।

विश्वनाथवृत्तौ चान्यथा सूत्रमिदं व्याख्यातं यथा

“तर्क इति लक्ष्यनिर्देशः कारणोपपत्तित ऊह इति लक्षणम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजनकथनम् कारणं व्याप्यं तस्योपपत्तिरारोपस्तस्मात् ऊह आरोपः व्यापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते व्याप्यस्याहार्यारोपाद्व्यापकस्याहार्यारोपः स तर्कः । यथा निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः । स हि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निर्णीते इति । निर्वह्निः स्यात् अद्रव्यं स्यादित्यादिवारणाय व्याप्यस्येति तदारोपाधीनस्तदारोप इत्यर्थलाभाय व्यापकेति । न चानुभवादितोऽर्थसिद्धेस्तर्कोऽव्यर्थ इति वाच्यम् अप्रयोजकत्वादिशङ्काकलङ्कितेन हेतुनार्थस्य साधयितुमशक्यत्वात्तदंशमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । यत्र नाप्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र नापेक्ष्य एवेति भावः । परे तु ऊह इत्येव लक्षणं ऊहत्वञ्च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषस्तर्कयामीत्यनुभवसिद्धः । तर्कः किं स्वत एव निर्णायकः परम्परया वेत्यत आह कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनद्वारेणेत्यर्थः तथा च धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यनेन व्यभिचारशङ्कानिरासे निरङ्कुशेन व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरिति परम्परयैवास्योपयोग इत्याहुः । स चायं पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थातदन्यबाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्वस्य स्वापेक्षित्वेऽनिष्टप्रसङ्ग आत्माश्रयः स च उत्पत्तिस्थितिज्ञप्तिद्वारा त्रेधा यथा यद्ययं घट एतद्घटजन्यः स्यात्तदैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्त्ती न स्यात्, यद्ययं घट एतद्घटवृत्तिः स्यात् एतद्घटव्याप्यो न स्यात् यद्ययं घट एतद्घटज्ञानाभिन्नः स्यात् ज्ञानसामग्रीजन्यः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति वा सर्वत्रापाद्यम् तदपेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः सोऽपि पूर्ववत्त्रेधा । तदपेक्षापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकं चतुःकक्षादावपि स्वस्य स्वापेक्षापेक्षापेक्षित्वसत्त्वात्ताधिक्यम् । अस्यापि पूर्ववत्त्रैविध्यम् । अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गोऽनवस्था यथा यदि घटत्वं घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात् कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यात् । तदन्यबाधितार्थप्रसङ्गस्तु धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्यादिः । प्रथमोपस्थितत्वोत्सर्गविनिगमनाविरहलाघवगौरवादिकन्तु प्रसङ्गानात्मकत्वात् न तर्कः किन्तु प्रमाणसहकारित्वरूपसाधर्म्यात्तथा व्यवहार इति संक्षेपः” ।

तर्कग्रन्थे जगदीशोक्तं तर्कविभागलक्षणादिकं यथा ।

“स चायं तर्कः पञ्चविधः आत्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाप्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्याः । तत्र स्वापेक्षापादकः प्रसङ्ग आत्माश्रयः । अपेक्षा च ज्ञप्तावुत्पत्तौ स्थितौ च बोध्या तत्राद्या, यथा एतद्घटज्ञानं यद्येतद्घटज्ञानजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति । द्वितीया घटोऽयं यद्येतद्घटजनकः स्यात् एतद्घटभिन्नः स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतद्घटवृत्तिः स्यादित्येवमुपलक्षणीयेति स्वापेक्षापेक्षित्वनिबन्धनः प्रसङ्गोऽन्योन्याश्रयः यथा चायं घटो यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यात् इति ज्ञप्तौ स्थितौ च स्वयमूह्यम् । स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनः

प्रसङ्गश्चक्रकः पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमन्तर्भाव्योदाहरणम्। अपेक्षा त्वत्र साक्षात्परम्परासाधारणी ग्राह्या। अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः। यथा घटत्वं यदि यावद्घटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्यवृत्ति न स्यादित्यर्थः। उक्तचतुष्कान्यः प्रसङ्गः प्रमाणबाधितार्थकप्रसङ्गः सोऽपि द्विविधो व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तदा वह्निजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिः।”

धूमादेर्व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिद्वारा विषयस्य वह्न्यादेः निश्चायकत्वेन परिशोधकत्वमित्यवधेयम्।

सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिकाः स्वीचक्रुः तदनुसारेण सर्व० सं०उक्तम् “स चैकादशविधः व्याघातात्माश्रयेतरेतराश्रयचक्रकानवस्थाप्रतिबन्दिकल्पनालाघवकल्पनागौरवोत्सर्गापवाददैजात्यभेदात्” इति व्याघातादीनामप्रसञ्जनरूपत्वात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविधत्वमिति नव्याः। एतन्मतानुसारेणैव वृत्तौ इतरेषां मुख्यतर्कत्वनिराशेन भाक्ततर्कत्वमुक्तम् द्रष्टव्यम्।

तर्कस्य च व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकतयानुमानाङ्गत्वं तच्च खण्डनखण्डखाद्ये निराकृतं यथा

“नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात्। तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात्। अथ ब्रूषे न शक्यमिदं वक्तुं तथा ह्यग्निधूमव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणकः सन्नित्यः स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरस्तर्कः तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः। तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा एवं सर्वत्रानुत्तरस्तर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् नैवम् किमित्येवं शङ्कितव्यं तद्धेतुफलभाव एव न भविष्यति। एवं तु शङ्कितव्यम् अग्निं विहायान्यस्मादपि हेतोरयमुदेष्यतीति। न च वाच्यमेवं हि सति धूमस्यैकजातित्वं न स्यादिति क्वचिदिन्द्रियजन्यत्वे क्वचिदनुमानादिजन्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः। तत्रेन्द्रियादीनामवान्तरसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयोजकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न ज्ञानत्वस्याकस्मिकत्वपरिहारार्थं तत्कारणस्यानुगतस्य भवतावश्यं वक्तव्यत्वात्। धूमेऽपि वह्नेर्विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वच्छङ्कितुं शक्यत्वात्। न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष इति च न वाच्यम् एवं हि सति तददर्शनस्यापाततो हेत्वन्तरप्रयोज्यावान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पत्वादुपपत्तेः। यदा तु हेत्वन्तरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो दृश्यते तदासौ विकल्पिष्यत इति सम्भावनाया दुर्निवारत्वात्। अस्त्वात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन्। यदि त्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् दृष्टे व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत् अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः यत्रापि व्यभिचारो न दृश्यत इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्क्यतां एवं शङ्कमानस्य भवतो न कश्चिदनुमानं स्यादिति प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेन्न धूमवद्वह्नेरपि वह्निकारणविशेषानुमानस्यैव सति तदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामग्रीसाम्येन प्रमाऽप्रमावैचित्र्यानुपपत्तेः। साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनाभावेऽपि शङ्कायाः समुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयात्परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं पञ्चमादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्यः। व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तद्दर्शनेन शङ्कासामग्र्येव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाम्यमिति चेन्न तर्हि न तावत् आशङ्कार्थ्यादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात्। कूटभिन्नः प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कावसरे निरस्तत्वात्। तस्माद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम् तर्को वा। यदि प्रथमः शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपेयं शङ्कायां सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्कां विनापि व्याघातः तदा शङ्क्यमानाशङ्क्यमानयोर्व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव। भवतु शङ्कायामपि तत्प्रमाणं किमेतावता प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न व्याघातसत्त्वकाले तदवलम्बिकया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता तस्याः शङ्काया अभ्युपगमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् कः शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तद्दर्शनमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति। विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ। ननु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न कयाचदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारः तस्य कालान्तरे तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वे अवयविपाकपक्षे कुम्भस्य परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः पर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितया कस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात्। यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं मा भूत्। यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा व्यभिचारः स्यादेव व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमित्यापत्तेः। अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्यात्मप्रमात्वोपगमात् अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात्। नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्व्याघातावगमः व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापत्तेश्च साम्यं शक्यत एव तर्काभासाद्व्यतोऽपि व्याघात उपनेतुम्। अथ तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वमभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्यनवस्थैव। "तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा। त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि। व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः।" अव्यभिचारस्यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः सम्भवाद्दृष्टे नष्टेऽदृष्टः शङ्क्येत इत्याहुः"।

तर्कस्य यथा व्याप्तिनिश्चयोपयोगिता तथा अनु० चि० पूर्वपक्षोक्तस्य स्वरूपि यथा

"अत्रोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम्, ज्ञानं च निश्चयः शङ्का च सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात् क्वचिद्विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात् तद्विरहश्च क्वचिद्विपक्षबाधकतर्कात् क्वचित् स्वतः सिद्ध एव। तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थेति चेत् न यावदाशङ्कं तर्कानुसरणात् यत्र च व्याघातेन शङ्कैव नावतरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहः तथाहि धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यादनुत्पन्नः स्यादित्यत्र किं धूमोऽवह्नेरेव भविष्यति क्वचिद्वह्निं विनापि भविष्यति अहेतुक एव वोत्पत्स्यत इति शङ्का स्यात् तदा स्वक्रियाव्याघातः स्यात् यदि हि व्यतीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिं शङ्केत तदा स्वयमेव धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य, परप्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात् तेन विनापि तत्सम्भवात् तस्मात्तदुपादानमेव तादृशशङ्काप्रतिबन्धकं, शङ्कायां न नियतोपादानं, नियतोपादाने च न शङ्का तदिदमुक्तं "तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातो न भवतीति" नहि सम्भवति स्वयं वह्न्यादिकं धूमादिकार्यार्थं नियमत उपादत्ते तत् कारणं तस्येत्याशङ्क्यते चेति एतेन व्याघातो विरोधः स च सहानवस्थाननियत इति तत्राप्यनवस्थेति निरस्तं स्वक्रियाया एव शङ्काप्रतिबन्धकत्वात् अतएव "व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम्। व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः" इति खण्डनकारमतमप्यपास्तम्। नहि व्याघातः शङ्काश्रितः किन्तु स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिकेति न वा विशेषदर्शनात् क्वचित् शङ्कानिवृत्तिरेव स्यात् न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं विनेति भूयोदर्शनादरः ननु स तत एव प्रयोजकः अतएव न तदाहितसंस्कारो न मानान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात् तच्च न प्रत्यक्षं व्याप्तिज्ञाने हेतुः तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां तद्ग्रहात्। ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्व्यभिचारशङ्काविरहानुकूलतर्कयोरपीमं व्यभिचारित्वाधारणामिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चयः इति चेन्न स्वरूपसतोरेव तयोर्व्याप्तिग्राहकत्वात् सत्तर्काद्व्याप्तिप्रमा तदाभासात्तदभ्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव। अपरे तु यत्र तर्के व्याप्त्यनुभवो मूलं तत्र तर्कान्तरापेक्षा यत्र तु व्याप्तिस्मरणं हेतुः तत्र न तर्कान्तरापेक्षेति नानवस्था अस्ति च आत्मनामाप्यामिष्टानिष्टसाधनतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणं तदानीं व्याप्त्यनुभवकाभावात् तन्मूलानुभवमूला चान्योऽपि व्याप्तिस्मरणपरम्परेति। यत्तु नानादिसिद्धकार्यकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का इति तन्न तत्र प्रमाणानुपन्यासेऽनुमान एव पर्यवसानात्। न च व्याप्तिग्राहकान्यथानुपपत्त्यैव तर्कस्यानादिसिद्धव्याप्तिकत्वज्ञानमिति वाच्यम् अनुपपत्तेरप्यनुमानत्वात्। अन्ये तु विपक्षबाधकतर्कादनौपाधिकत्वग्रह एव तदधीनो

व्याप्तिग्रह इति तदपि न तर्कस्याप्रमाणत्वात्। व्यभिचारादिशङ्कानिरासद्वारा प्रत्यक्षादिसहकारी स इति चेन्न अनवस्थाभयेन तर्कं विना व्याघातात् यत्र शङ्का-विरहस्तत्र व्याप्तिग्रहे तर्कस्य व्यभिचारात्। यत्तु योग्यानामुपाधीनां योग्यानुपलब्ध्याभावग्रहः अयोग्यानान्तु साध्याव्याप्यत्वसाधनव्यापकत्वसाधनादभावग्रह इत्यनौपाधिकत्वं सुग्रहमिति तन्तुच्छम् अनुमानेन तत्साधनेऽनवस्थानात् प्रमाणान्तरस्याभावात्। ये चानुकूलतर्कं विनैव सहचारादिदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहं वदन्ति तेषां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुमानमात्रमुच्छिद्येत अनुमानमात्रोच्छेदकत्वादेव पक्षेतरोनोपाधिरिति चेत् भ्रान्तोऽसि नहि वयमुपाधित्वेन तस्य दोषत्वमाचक्ष्महे साध्यव्यापकत्वेन तद्व्यतिरेकात् पक्षे साध्यव्यावर्त्तकतया व्यापकव्यतिरेके व्याप्यव्यतिरेकस्य वज्रलेपात्। अपि च करचक्षुःसंयोगः चक्षुर्विरिक्तातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्यत्राप्रयोजकत्वान्न साधकं तत्र व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वे किमप्रयोजकं नाम? तत्राहिपक्षबाधकतर्काभावान्न तत्र व्याप्तिग्रह इत्यप्रयोजकत्वमिति"। तर्कं वेत्त्यधीते वा ठञ्। तार्किक तर्कवेत्तरि तर्कशास्त्राध्येतरि च। "तार्किकशिरोमणिस्तनुते" दीधितिः।

तर्कक त्रि॰ तर्क—ण्वुल्। १तर्ककारके। २याचके हेम॰। "कामैः सन्तर्पयामास कृपणांस्तर्ककानपि" भा॰ शा॰ ४५ अ॰

तर्कग्रन्थ पु॰ तर्काधिकृतः ग्रन्थः शाक॰ त॰ कर्म॰ वा। तर्कप्रधाने ग्रन्थे "तर्कग्रन्थार्थरहितो नैव स्वच्छ्रात्यपण्डितः" सुश्रुतः।

तर्कण न॰ तर्क—भावे ल्युट्। तर्कशब्दार्थोक्ते ऊहभेदे "परकीयाग्निदोषाद्यैः शङ्कानर्थस्य तर्कणम्" सा॰ द॰

तर्कमुद्रा स्त्री "तर्जन्यङ्गुष्ठयोरग्रे मिथः संयोज्य चाङ्गुलीः। प्रसार्य बध्नन् प्राङ्गुस्तर्कमुद्रेति तान्त्रिकाः" इत्युक्ते मुद्राभेदे "बाहुं प्रकोष्ठेऽक्षमालामासीनं तर्कमुद्रया" भाग॰ ४।६।३२।

तर्कविद्या स्त्री ६त॰। गौतमोक्तानां प्रमाणप्रमेयादीनां षोडशानां पदार्थानां विद्यायां, कणादोक्तषट्पदार्थादिविद्यायाञ्च। "आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम्" भा॰ अनु॰ ३७ अ॰।

तर्कारी स्त्री तर्कमृच्छति ऋ-अण् ङीप्। जयन्तीवृक्षे। अमरः।

तर्किन(ल) तर्क—बा॰ इन(न) वा। चक्रमर्दवृक्षे रत्नमाला

तर्किन् त्रि॰ तर्क—णिनि। तर्ककारके पण्डितभेदे। "त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः। त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत् स्याद्दशावरा" मनुः। [स्वार्थे क। तर्कुक तत्रार्थे।

तर्कु पु॰ कृत-उ नि॰। (टेको) इति ख्याते यन्त्रभेदे। त्रिका॰।

तर्कुट न॰ कृत—छेदने बा॰ भावे उट पृषो॰। १(काटनाकाटा) सूत्रकर्त्तनभेदे त्रिका॰। करणे उट। २तर्कौ स्त्री हारा॰ गौरा॰ ङीष्।

तर्कुपिण्ड पु॰ ७त॰। तर्कुस्थितमृत्पिण्डे (टेकोर बाँटुल) जटाधरः। [हारा॰।

तर्कुपीठी स्त्री तस्याः पीठः ङीप् पीठी ६त॰। तर्कुपिण्डे

तर्कुलासक पु॰ तर्कुं लासयति चालयति लस-णिच्-ण्वुल्। तर्कुचालके यन्त्रे (चरका)। हारा॰।

तर्कुशाण पु॰ ६त॰। (टेकोरशाण) शाणके त्रिका॰।

तर्क्षु पु॰ तरक्षु+पृषो॰। मृगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना॰।

तर्क्ष्य पु॰ तक्ष—यत् बा॰ गुणः। यवक्षारे रत्नमा॰।

तर्ज भर्त्सने भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। तर्जति अतर्जीत् ततर्ज।

तर्ज भर्त्सने चुरा॰ आ॰ सक॰ सेट्। तर्जयते अततर्जत। तर्जा तर्जना "सीतामभ्यर्च्य तर्जितः" "तया तु तर्जिताः सर्वा सुखे-भीमा यथागतम्"। "राक्षसोऽतर्जयत् दूतं पुनश्चाढौकयद्रथम्" भट्टिः। बालं पुनर्गात्रसुखं गृह्णीयान्न चैनं तर्जयेत्" सुश्रुतः। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

तर्जन न॰ तर्ज-भावे ल्युट्। भर्त्सने "तरलताकृततर्जनविभ्रमाः" माघः। ष॰ तर्ज—युच्। २भर्त्सने स्त्री "यन्ता क्रमेण परिसान्त्वनतर्जनाभिः" माघः। "मधुरवचनैः सभ्रूभङ्गैः कृताङ्गुलितर्जनैः" सा॰ द॰।

तर्जनी स्त्री तर्ज्यतेऽनया तर्ज—करणे ल्युट् ङीप्। प्रदेशिन्यां वृद्धाङ्गुष्ठसमीपस्थे अङ्गुलिभेदे। "तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्मध्ये पितृतीर्थं प्रचक्षते" स्मृतिः। तर्कमुद्राशब्दे उदा॰। मुद्राशब्दे भूरि उदा॰।

तर्जनीमुद्रा स्त्री "वाममुष्टिं विधायाथ तर्जनीमध्यमे ततः। प्रसार्य तर्जनीमुद्रा निर्दिष्टा शूलपाणिना" तन्त्रोक्ते मुद्राभेदे।

तर्जिक पु॰ तर्जस्तर्जनमस्त्यत्र ठन्। देशभेदे हेमच॰।

तर्ण पु॰ तृण-अच्। वत्से। ण्वुल्। तर्णक गोवत्से, अमरः "कृष्णसनाथा तर्णकपङ्क्तिः" छन्दोम॰। सद्योजाते २शिशौ च हेम॰। [२शुने (भेडा) शब्दार्थकल्पतरुः।

तर्णि पु॰ तरन्त्याकाशपथमिति तृ—नि करणे नि वा। १सूर्ये

तर्त्तरीक न॰ तृ—करणे ईक फर्फरीका॰ नि॰। २नौकाभेदे कर्त्तरि ईक। २पारगे त्रि॰ मेदि॰।

तर्द्द हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट् । तर्दति अततर्दीत् । ततर्द । "सेहे कपो रथाश्वांश्च रिपोस्तर्दं शाखिना" । "सुग्रीवः प्रवरं नेमे बहूनामस्ततर्द च" भट्टिः ।

तर्दू स्त्री तर्द-ऊट्-वा ऊ । काष्ठनिर्मितायाम् दर्व्याम् अमरः ।

तर्द्मन् पु० तर्द्-मन्-ट् वा मनिन् । १युगलच्छिद्रप्रवेशे "हाकुलं तरकुलं वा तर्द्मातिक्रान्तं यूपस्य" कात्या० श्रौ० ६।१।३०। "तर्द्मातिक्रान्तं युगलच्छिद्रप्रवेशादतिक्रान्तम्" कर्कः । आधारे मनिन् । २तर्दनप्रदेशे च । "तर्द्मसमूते पश्चाद्भवतस्तादिमाचेन" शत० ब्रा० १।२।१।२ तर्द्मसमूते इति ययोभयोर्मांसप्रदेशयोः सम्बन्धो भवति यथा च तर्दनप्रदेशेषु पश्चाद्भागे जते परस्परं स्यूते भवतः तयैवक्षोपर्यपरमास्तृणुयात्" भा०

तर्पण न० तृप-णिच् वा ल्युट् । १तृप्तौ २प्रीणने च अमरः ३यज्ञकाष्ठे हेमच० । स्नातकादिभिः प्रत्यहं कर्तव्ये पञ्चमहायज्ञान्तर्गते ४महायज्ञभेदे स च पितृयज्ञः । पितॄणां तृप्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकारः आ० त० उक्तो यथा "तद्विविधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्राद्यमाह शातातपः "तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्" । विधवामधिकृत्य काशीखण्डम् "तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्त्तुः कुशतिलोदकैः । तत्पितुस्तत्पितुश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम्" । द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् "नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्" । तर्पणाकरणे दोषमाह योगियाज्ञवल्क्यः "नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जलार्थिनः" । तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् "तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतद्बिभर्ति हि" । शङ्खलिखितौ "नेष्टकारचिते स्थाने पितॄंस्तर्पयेत्" । मार्कण्डेयपुराणम् "यच्च सर्वाय भोतृस्पृष्टं यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात ! सदैव पितृकर्मणि" । विष्णुः "स्नात आर्द्रवासा देवपितृतर्पणमम्भःस्थ एव कुर्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थमुत्तीर्य" । अत्रापि तीर्थे विशेषमाह मत्स्यपुराणे "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन स्थले चाञ्जं समिष्यते" । अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । तत्र "अन्तरुदक आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । बहिरुदके आचान्तो बहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति" इति पैठीनसिवचनात् जलस्थैकचरणकृताचमनेनोभयकर्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्थतर्पणे आग्नेयपुराणम् "प्रागग्रेषु सुरांस्तर्पयेन्मनुष्यांश्चैव मध्यतः । पितॄंश्च दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाञ्जलीन्" । अशुचिदेशे तु विष्णुः "यत्राशुचिस्थलं वा स्यादुदके देवतापितॄन् । तर्पयेत्तु यथाकाममप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम्" । बृहस्पतिः "ब्रह्मयज्ञप्रसिद्ध्यर्थं विद्यामाध्यात्मिकीं जपेत् । जप्त्वा प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाचरेत्" । एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगेतरपरम् । तेषान्तु वैश्वदेवाय चोपतिष्ठाय इत्यनन्तरं सूर्योपस्थानानन्तरं गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । "आप्लवने तु संप्राप्ते तर्पणं तदनन्तरम्" । "गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः" । आप्लवने तु संप्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत्" इति गोभिलीयवचनाभ्याञ्च । दक्षः "प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्मनुष्यांस्तर्पयेत पितॄन् दक्षिणतस्तथा । अग्रैस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितॄंस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो यथाक्रमम्" । एवञ्च "गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत्" इति यमवचनस्थगोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके तु हारीतः "पात्राद्वा जलमादाय शुभे पात्रान्तरे क्षिपेत् । जलपूर्णेऽथ वा गर्त्ते न स्थाने तु विवर्जिते" । अत्र यद्धि यदुपक्रम्य श्रुतं यच्च येन सह समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाङ्गं नान्यदिति बोध्यं तदङ्गं इतरत्वसमभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति गोतमसूत्रात् तेन पद्मपुराणीयस्नाने तदुक्तमेव तर्पणम् । "तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः । क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जम्भगाः खगाः । विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया" । एतेनैकाञ्जलिरिति सर्वेषां मतम् । "कृतोपवीती देवेभ्यो निवीती च भवेत्ततः । मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा । सनकश्च सनन्दश्च

तृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा । सर्वे ते तृप्तिमायान्तु मद्दत्तेनाम्बुना सदा । मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् । प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च । देवान् ब्रह्मर्षीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः । अपसव्यं ततः कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निष्वात्तांस्तथा सौम्यान् हविष्मतस्तथोष्मपान् । सुकालिनो बर्हिषद आज्यपांस्तर्पयेत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः । दर्भपाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः"। अत्र केचित् पितृधर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम् । तद्वत् "कव्यवालं नलं सौम्यं यममर्य्यमणन्तथा । अग्निष्वात्ताः सोमपाश्च बर्हिषदः सकृत् सकृत्" इति छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टकाञ्जलिविधानात् । "पित्रादीन्नामगोत्रे च तथा मातामहानपि । सन्तर्प्य भक्त्या विधिवदिमं मन्त्रमुदीरयेत् । येऽबान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः"। अत्र ब्रह्मादिचतुर्तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्बोध्यः । स च "अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्यतामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना"। अन्वारब्धेन पश्चाल्लग्नेन अत एव वचनात् तर्पणाभिलापे प्रणवादित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ओं ब्रह्मा तृप्यतामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गात् देवाञ्जलिः । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि । "एकैकमञ्जलिं दत्त्वा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वेकैकमञ्जलिम्" इति व्यासगोभिलस्मृतवचनात् । ननु द्वौ द्वाविति वीप्साश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे तृप्यन्त्वनुरोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति श्रवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा देवादिपक्षे । पितृपक्षे तु "तौ युतावञ्जलिः पुमान्" इत्येतत्परं पद्मपुराणीयतर्पणपक्षे तु पितृपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये प्रचेताः "मातृमुख्यास्तु याश्चान्यास्तासां दद्यात्तिलाञ्जलीन्" । इति । परावरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तर्पणादिकं ब्राह्मणेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथा च परिशिष्टधृतं सामवेदीयश्रुतिर्बह्वृचब्राह्मणं "मनुष्याणामेषा दिक् या च प्रतीचीति"। तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते "प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणां पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः अपरेषामुदीचीं मनुष्याः"। यत्तु "कृतजप्योऽन्तर्जानुरुदङ्मुखः । दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्" इति शङ्खलिखितस्मृतं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुतिविरोधात् शाखान्तरीयम् अशक्तविषयकम् । उदकेनेतिश्रवणात् यवादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु "निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन ऋषितीर्थेन उदङ्मुखः" लघुविष्णुनाहन्तप्रयोगेण जलदानमुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा "सनकस्तृप्यतां तस्मै तदुदकं हन्त" इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे "दत्तेनाम्बुना" अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । ऋषितीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन "प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत् पृथक्" इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषितर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण "अङ्गुल्यग्रमार्षम्" इति यमवचनात् एवञ्चार्षदेवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्म्येण । मरीच्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचिः "सौवर्णेन तु पात्रेण ताम्ररूप्यमयेण वा । औडुम्बरेण खड्गेन पितॄणां दत्तमक्षयम् । विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रमयेण वा । विना तिलैश्च दर्भैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते"। एतच्च समस्ताभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे शङ्खः । "सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खड्गपात्रेण शङ्कुना वाप्युदकं पितृतीर्थं सृजन् दद्यात्"। शङ्कुः सुवर्णकीलकः । "अक्षतोदकैर्यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितॄंस्तथा" इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिलोदकमात्रविधानात् । पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीनावीतित्वम् । उपवीतित्वम् प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवलम्बनं

भवति एवं प्राचीनावीती भवति" इति । प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि "उपवीतं यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं कण्ठलम्बितम्" इति । "सावित्री ग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं नवाच्युत" इति ब्रह्मपुराणीय वचनदर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्रीग्रन्थिरिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितग्रन्थिरिति लौकिकव्यवहारः । विद्याकरधृतं "यथा यज्ञोपवीतम्" । इत्यादिवाक्यात् उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्य्यं विवृतं शुद्धितत्त्वे । पित्रादीत्यादिना मातामहादि त्रयपरिग्रहः । तथाच विष्णुपुराणे "नृप प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणाञ्च यथान्यायं सम्यक् चापि प्रजापतेः । पितॄणां प्रीणनार्थाय नृप पृथिवीपते ! । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् । मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समाहितः । दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे" । स्मृतिसारे धृतम् "वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् । स्नानसाध्याङ्गुले पात्रे रोमकूपे न कर्हिचित्" । जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान् संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान् गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अत एव मरीचिः "मुक्तहस्तेन दातव्यं न मुद्रां दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्" । मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दंशरूपः । मुक्तहस्तश्च दक्षिणम्" इति दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्य्यात् इति नैयतकालीनकल्पतरुः । तथाच नारदीये "अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरस्थितान् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्" । देवलः । "रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत् पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च" । शीघ्रजलमध्ये तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् "मेघे वर्षति यः कुर्य्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य भवेद्ध्रुवम्" । तथा "शूद्रोदकेन कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतैः" । इति मेघादिदर्शनादिति कौमुदी । योगियाज्ञवल्क्यः "यद्युद्धृतं जलञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला ग्राह्या विचक्षणैः" । अत्र शेषार्द्धं मदनपारिजाते लिखितम् । "अन्यथा वामहस्तेन" ततस्तर्पणमाचरेदिति" । वायुपुराणम् । "तिलदर्भैस्तु संयुक्तं श्रद्धया यत् प्रदीयते । तत् सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते" । स्मृतिः "रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्धवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" । मत्स्यपुराणे "संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे जन्मदिने चैव न कुर्य्यात्तिलतर्पणम्" । श्राद्धे अमावास्यातिरिक्तश्राद्धे "नीलषण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितॄणामनृणो भवेत् । अमावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पात्रमौडुम्बरं प्राप्य मधुमिश्रं तपोधनाः ! । कृतं भवति तत् श्राद्धं रहस्यञ्च सदा भवेत् । विशेषतश्च जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न कालनियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु" । बौधायनः "न जीवत्पितृकः कृष्णैस्तिलैस्तर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां रविवारे च जन्मर्क्षदिवसेषु च" । स्मृतिः "निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्य्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्" । प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः "अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य्यशुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च कार्य्यं प्रेते च सर्वदा" । स्कान्दपुराणम् "तीर्थमात्रे तु कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठायां भवेत् कृमिः । विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्" । एतत्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् । "तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्य्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्" इति मदनपारिजातविद्याकरराजपेयिधृतमरीचिवचनात् । तिलाभावे पितृतीर्थेन प्रतिनिधिना तर्पणम् "तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैस्तोयैर्न चान्यथा" इति याज्ञवल्क्यात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरजतस्पृष्टम् । अत एव "सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् । गङ्गातोयेन सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्" इति भविष्यपुराणे गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वमुक्तम् न च तदभावात्तर्पणाभावः यातातपः "पितॄणां पितृतीर्थेन अर्घं विसृजयो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थं समीपतः” । गोभिलः “गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्म्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति । सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्म्मणि । पितुरक्षय्य-काले तु अक्षय्यां तृप्तिमिच्छता । शर्म्मन्नर्घ्यादिके कार्य्यं शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि । शर्म्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्” । कार्ष्णाजिनिः “नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपोऽञ्जलिम्” । योगियाज्ञवल्क्यः “नाम-गोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्व्वशः” । तेन अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्म्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहादौ । एष चासम्बु-द्धिप्रयोगो वाजसनेयीतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्ध्यन्तता-माह ब्राह्मणसर्व्वस्वे जातूकर्ण्यः “प्रमीतपितृकस्तू-शन्तस्त्वेत्यावाह्य नामगोत्रमुदाहृत्य यावता पितृका-र्य्यमसावेतत्ते उदकमिति पितॄन् पितामहान् प्रपि-तामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नाम्नः ते इति युगपत्प्रयोगात् सम्बुद्ध्यन्तता प्रतीयते तस्य सम्बु-द्ध्यन्तमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽसम्ब-न्धापत्तेः । ततश्चामुकगोत्र ! पितरमुकदेवशर्म्मंस्तृप्य-स्वैतत्ते तिलोदकं स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहानामपि । ततो मात्रादीनां षण्णां तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विहाय तत्प्रपिता-महादीन् गृहीत्वा पूरयेत् । एवं प्रव्रजिते पतिते च । ततो विमातृज्येष्ठभ्रातृपितृव्यमातुलादींस्तर्पयेत् । मनुः “बान्धवानां तथा सुहृदां तर्पयेत्” सुहृदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णाय जलं न देयम् । “सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च” इति याज्ञवल्कीयात् । भीष्मायासवर्णायापि भीष्माष्टम्यां तर्पणं कार्य्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा दद्युर्भीष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तम !” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वैयाघ्रपद्यगोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्य्यम् अन्येन पितृतर्प-णात् पूर्व्वम् । अत्र वीजं वर्णज्यैष्ठ्यमिति हलायुधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सकृत् कर्त्त-व्यम् । ततः जलाञ्जलिः” “भीष्मः शान्तनवो वीर” इत्यादि पठेत् । ततो येऽबान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः “निष्पीडयति यः पूर्व्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः । तथा “अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पी-डनम् । अन्नप्रकरवत् आद्योच्छिष्टसमीपान्नविकरणवत् तत्राधोवस्त्रस्य “स्नानशाट्यान्तु दातव्या सदशास्तो विशु-द्धये” इति वशिष्ठवचने अधोवस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये ग्रहणं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः “वस्त्रनिष्पी-डितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिलः “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः । ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ मनुः । “आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं जगत्तृप्यत्विति-क्रमात् । अञ्जलित्रितयं दद्यात् एतत्संक्षेपतर्पणम्” । “आब्रह्मस्तम्बपर्य्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु सर्व्वे पितरो मातृमातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तद्वीपनिवासिनाम् । आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलोदकम्” ।

जन्माष्टम्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितॄणां यः प्रयच्छति । गयाश्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” ब्रह्म०वै० श्रीकृष्णजन्म-खण्डः । तर्पणञ्च देवर्षिपितृमनुष्याणां जलाञ्जलिदानेन तृप्तिसम्पादनम् । यथा “एवं ज्ञात्वा पितॄन् देवान् मनुष्यांस्तर्पयेन्नरः । नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तये-दूर्द्ध्वमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वपो-ऽञ्जलिम् । त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसनं शुक्लं स्थले चास्तीर्ण-वर्हिषि । विधिज्ञस्तर्पणं कुर्य्यान्न पात्रे तु कदाचन । यदपां क्रूरमध्यं तु यदमेध्यन्तु किञ्चन । अशान्तं मलिनं यच्च तत्सर्व्वमपगच्छतु । गृहीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । प्रक्षिपेद्दिशि नैरृत्यां रक्षोप-हतये हुतम् । अनाश्रितन्तु यद्भुक्तं पापाद्यच्च प्रतिग्रहम् । दुष्कृतं यच्च मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायक-र्म्मभिः । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स वृहस्पतिः । सविता च भगश्चैव मुनयः सनकादयः । आब्रह्म स्तम्बप-र्य्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु कुर्व्वन् सङ्क्षेपतर्पणम्” गारुडे २१५ अ० । तर्पण-विशेषस्तु गारुडे २१९ अ० वह्निपुराणे नित्यास्नान-स्नानविधाननामाध्याये च द्रष्टव्यः” । जीवत्पितृकस्य

तर्पणनिषेधो यथा "दर्शश्राद्धं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च। न जीवत्पितृको भूप! कुर्य्यात् ज्ञात्वाथवामृयात्" कालिका० पु० ८९ अ०।

कर्त्तरि ल्यु। ५तृप्तिकारके त्रि०। "सुरभिप्रीणनतर्पणः" अमरः। "सन्तर्पणो नाकसदां वरेण्यः" भट्टिः।

तर्पणी स्त्री तृप–णिच्–करणे ल्युट् ङीप्। गुरुस्कन्धवृक्षे शब्दमा०।

तर्पणेच्छु पु० तर्पणमिच्छति इष उ० नि० २त०। १भीष्मे शब्दर०। २तर्पणेच्छुमात्रे त्रि०।

तर्पिन् त्रि० तृप–णिच्–णिनि। १तर्पके प्रीणयितरि स्त्रियां ङीप् सा च २पद्मचारिणीलतायाम् स्त्री शब्दच०।

तर्पिली स्त्री तृप–बा० इल गौरा० ङीष्। पद्मचारिण्याम्। कपिलका० रस्य वा लः। तल्पिलीतिरूपान्तरं तत्रार्थे। स्वार्थे क। तर्पिलिका तत्रार्थे। तत्रापि वा रस्य लः। तल्पिलिकापि तत्रार्थे।

तर्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तर्वति अतर्वीत्। ततर्व।

तर्वट पु० तर्वति सततं गच्छति तर्व–अटन्। १वत्सरे २चक्रमर्द्दवृक्षे च राजनि०।

तर्म्मन् न० तॄ-मनिन्। यूपाग्रभागे अमरः।

तर्य पु० ऋषिभेदे। "महाघृणो यजते विद्विषो वधीन्हादृक्षः श्रुतविन्तर्य्यः" ऋ० ५।४४।१२ "सदापृणादयः पञ्चर्षयः" इति भाष्योक्तेः।

तर्ष पु० तृष–भावे घञ्। १अभिलाषे २तृष्णायाञ्च अमरः। "निवृत्ततर्षैरुपगीयमानात्" भाग०१।८ तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात्। निवर्त्तते तदा तर्षः पापमन्तर्गतं यदा" भा० शा० २०४ अ०। तृ–कर्मणि करणे–वा स। ३समुद्रे ४भेलके च उज्ज्वल०।

तर्षण न० तृष–भावे ल्युट्। पिपासायां जटाधरः। [त्रिका०।

तर्षित त्रि० तर्षो जातोऽस्य तार० इतच्। तृषिते पिपासौ

तर्षुल त्रि० तृष–बा० उलच्। तृष्णायुक्ते "ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान् नोपसर्पन्त्यतर्षुलम्" भा० २११ अ०।

तर्ष्यावत् त्रि० तृषावत् वेदे पृषो०। तृष्णायुक्ते। "निबद्धश्चिन्महिषस्तर्ष्यावान् गोधा" १०।२८।१०। "तर्ष्यावान् तृषावान्" भा०।

तर्हि अव्य० तद्+र्हिल्। तस्मिन् काले इत्यर्थे। "रक्षांसि वा एनं तर्ह्यनिभजन्ते यर्हि न जायते" ऐत० ब्रा०। "यर्हि वाव वो मयार्थो भविता तर्ह्येव वोऽहं पुनरागन्तास्मि" तै० स०।

तल प्रतिष्ठायां वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट्। तालयति ते तलति। अतीतलत् त अतालीत्। तालयाम्बभूव आस चकार। तताल तेलतुः तलम्।

तल पु०न० तल–अच्। स्वरूपे "ग्रैवेयतलेषु शिखातलेषु" कुमा०। "हिमधाम्नि दर्पणतले च सुखः" माघः। "विद्वाञ्चयन्तु महतस्तलं विद्विषदम्भसः" "तलं स्वरूपं प्रमाणं वेति" मल्लिना०। २व्याघातवारणे। ३कानने ४कार्य्यबीजे न० मेदि०। ५गर्त्ते पु०त्रिका०। ६पादतलस्य मध्ये हेमच०। "इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलम्" भा० वि० ९६० अ०। "अवस्थलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम्" रघुः। ७तालवृक्षे पु० ८चपेटे (चड़) ९त्सरौ १०खड्गमुष्टौ ११सव्यहस्तेन तन्त्रीवादने पु० मेदि०। १२गोधायां पु० हेमच०।

तलक न० तल–बा०वुन्। पुष्करिण्याम् (तलाओ) हारा०।

तलकीट पु० कृमिभेदे "तलकीटस्य बीजेषु पचेद्दृत्कारिकां शुभाम्" सुश्रुते श्वासचिकित्सायाम्।

तलताल पु० तलेन करतलेन ताड्यते ताड–कर्मणि घञ् डस्य लः। करतलेन वादनीये वाद्यभेदे "आस्फोटयन् क्ष्वेलयंश्च तलतालं च वादयन्" भा० व० १७८ अ०।

तलत्राण न० तलं करतलं त्रायते त्रै–ल्यु करणे ल्युट् वा। करतलत्राणकारके करतलरक्षके चर्ममये गोधाभेदे "यत्रैते सतलत्राणाः सुयोधनपुरोगमाः" भा० द्रो०११९ अ०। "विबद्धाङ्गुलितलत्राणः पौलधर्ममनुव्रतः" भा० व० ६७ अ०।

तलप्रहार पु०तलेन चपेटेन प्रहारः प्र+हृ-घञ् ३त०।(थापड़मारा) चपेटाघाते। "तलप्रहाराभिहतैः सद्यो भीमनिपातनम्" रामा० सु० ७६ अ०। [तलमीने अमरे पाठान्तरम्।

तलमीन पु० तले जलनिम्ने स्थितो मीनः। (चिङ्गुड़ि)

तलयुद्ध न० तलस्य चपेटस्याघातेन युद्धम्। चपेटाघातेन युद्धे (चड़ाचड़ि) "बालानां तलयुद्धे संग्रामः सतृयुद्धे वा" मृ० स० ४७अ० तलमल्ले इति पाठान्तरम्।

तललोक पु०तलस्थो निम्नस्थः भूमेस्तलस्थो लोकः। पाताले "स्वर्लोकपालान् खगलोकपालान् लोकपालांस्तललोकपालान्" भाग० २।६।४१ अ०।

तलव त्रि० तलं हस्तादितलं वाति गच्छति ताड़यति वा–गतिहिंसनयोः क। तलवाद्यवादके। "ताण्डवायानन्द्याय तलवम्" यजु० ३०।२०। "तलवं तलवाद्यवादनम्" वेददी०।

तलवकार पु० सामवेदशाखाभेदे "छान्दोग्यं तलवकारा- (तलवकारा) इति शाखाभेदेषु विशेषणागीतिभेदेतयोऽक्षर- विकाराद्य आम्नायन्ते" सा० स० भाष्यम्। तस्योप- निषत् "केनेषितं पततीत्यादि"।

तलवारण न० तले बाहुतले वारयति ज्याघातम् वारि- ल्यु। ज्याघातवारणार्थे करतले बद्धे (चामाटी)चर्मभेदे

तलसारक न० तले वक्षःस्थलाधोभागे सारो बलं यस्मात् कप्। अश्वस्य वक्षोऽधोभागे बद्धरज्जुभेदे (तङ्) हेमच०।

तलहृदय न० तलस्य हृदयमिव। पादतलस्य मध्यस्थाने हेम०

तला स्त्री तलं ज्याघातवारणार्थतलेनास्त्यस्याः अच्। १ज्याघातवारणार्थे करबद्धे चर्ममये पदार्थे (चामाटी) अमरे पाठान्तरम् तलाऽस्त्यस्य इनि। २गोधायुक्ते त्रि०। "ततः कवचधारी च तली खड्गी शरासनी" भा० उद्यो० १५७ अ०।

तलाची स्त्री तलमञ्चति अन्च-क्विप् ङीप् अचुतेरल्लोपे पूर्वाणो दीर्घः। नलनिर्मितकटे (दरमा) शब्दा०।

तलातल न० सप्तसु अधोभुवनेषु पातालभेदे "ततोऽधस्ता- त्तलातले मयोनाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा- रिणा त्रिलोक्याः शं चिकीर्षुणा निर्दग्धस्वपुरत्रयस्तत् प्रसादाल्लब्धपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परि- रक्षितो विगतसुदर्शनभयो महीयते" भाग० ५।२४।२८ "अतलं वितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा- तलं पातालमिति" भाग० ५।२४।११। पातालकथने।

तलिका स्त्री तलं वक्षःस्थलतलं बन्धनस्थानत्वेनास्त्यस्य वा० ठन्। अश्वहृदयस्थरज्जुभेदे(तङ्)हेमच०।

तलित् स्त्री तडित्+डस्य लः। विद्युति शब्दार्थचि०।

तलित न०तल+तारका० इतच्। भृष्टमांसभेदे। यथा"शूल्य- मांसविधानेन मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनस्तदाज्ये संभृष्टं तलितं प्रोच्यते बुधैः। अस्य गुणाः। "तलितं बलमेधाग्निमांसौजःशुक्रवृद्धिकृत्। तर्पणं लघु सु- स्निग्धं रोचनं दृढ़ताकरम्" भा०प्र०।

तलिन न० तल–इनन्। १शय्यायां शब्दा०। २विरले ३स्तोके ४स्वच्छे त्रि० मेदि० ५दुर्बले त्रि० हेम०।

तलिम न० तल–बा० इमन्। १कुट्टिमे (छात) २शय्यायां ३खड्गे ५वितानके च मेदि०।

तलुन पु० तल–उनन्। १वायौ २यूनि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तलेक्षण पुंस्त्री तले ईक्षणमस्य। शूकरे शब्दार्थकल्प० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तलोदरी स्त्री तलं निम्नमुदरमस्याः अत्युच्चकत्वेऽपि नासिकोदरेत्यादिविषयेपोक्तेः ङीप्। कृशोदर्यां भार्यायां शब्दार्थकल्पतरुः। [शब्दा०।

तलोदा स्त्री तले उदकं यस्याः उदकस्य उदादेशः। नद्यां

तल्क न० तल–वा० कन् न क्तिच्चम्। वने त्रिका०।

तल्प पुंन० तल-पक्। १शय्यायाम्, २अट्टालिकायां, ३दारेषु च अमरः। "स्वर्गविधं तल्प आसीनमर्चयेत् प्रथमं गवा" मनुः। "औदुम्बरस्तल्पो भवति"तैत्ति० १।२।६।५ "सपदि विगतनिद्रस्तल्पमुज्झाञ्चकार" रघुः। "यत्नातपे दाघ- मिवाधितल्पम्" माघः। "सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः"। "गुरुतल्पोऽभिभाष्यैनस्तप्ते सुप्यादयोमये"मनुः। "गुरोस्तल्पं तल्पं कलत्रं यस्य" प्राय०वि०। "आचार्याणीं सखीं च सुतां गच्छंस्तु गुरु- तल्पगः" याज्ञ०। "पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे तथा। गुरुतल्पव्रतं कुर्यान्नान्या निष्कृतिरुच्यते" संवर्त्तः "स गदेहे गूढ़ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः" "यस्तल्पजं प्रमीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा" मनुः। तल्पे भवः यत् तल्प्य रुद्रभेदे पु० "नमस्तल्प्याय च गेह्याय" यजु०१६।४४। तल्पे साधुः यत्। तल्प्य शय्यासाधौ त्रि० "शतं तल्प्या राजपुत्रा आशापालाः" शत ब्रा० १३।१।६।२।

तल्पकीट पु० तल्पे खट्वायां जातः कीटः शा० त०। (छार- पोका) कीटभेदे शब्दार्थचि०।

तल्पक पु० तल्पे तत्संस्कारेऽधिकृतः वा० कन्। यथा- रचनायामधिकृते दासभेदे। "सूपध्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्यञ्जकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि" कामन्दकीयनीतौ चरभेदकथने।

तल्पन न० तल्प इवाचरति तल्प+क्विप्–कर्त्तरि ल्यु। १करिपृष्ठे २पृष्ठवंशस्य मांसे च शब्दा०।

तल्पल न० तल्पं तथाकारं लाति ला–क। करिपृष्ठवंशे "सान्द्रत्वकत्कास्तल्पलाश्लिष्टकक्षाः" माघः "तल्पलाः पृष्ठवंशाः" मल्लि० शब्दाधल्यां तल्पनेत्यत्र तल्पलेति वा पाठः माघे तल्पनेति वा पाठः। अन्यतरपाठः लिपिकर- प्रमादकृत इत्यवधेयम्।

तल्ल त्रि० तस्मिन् लीयते ली–ड। १तस्मिन् लीने "तज्जला- निति शान्त उपासीत छान्दोग्योप० तल्लानित्यस्य भाष्ये "तज्जत्वात् तल्लत्वात् तदनत्वाच्च" त्युक्तम् २बिले त्रिका० ३जलाधारविशेषे (तडाग छिन्छिभाषा) मेदि०।

तल्लज पु० तत् प्रसिद्धं यथा तथा लजति लज–कान्तौ अच्।

प्रशस्तो चैयन्तु उत्तरपदस्थः "प्रशंसावचनैश्च" पा० कप्प-सर्पमित्यं समस्तः अजतल्लिका कुमारीतल्लज इत्यादि ।

तल्लिका स्त्री तस्मिन् लीयते ली—ड संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम् (तालो) कुञ्चिकायां शब्दार्थचि० ।

तल्ली स्त्री तत् प्रसिद्धं यथा तथा लसति लस—ड गौरा० ङीष् । १तरुण्याम् मेदि० ।

तल्वकार पु० सामवेदस्य शाखाभेदे तलवकारशब्दे दृश्यम् ।

तवक्षीर न० तु—अच् नित्यकर्म्म० । (तिखुर) ख्याते पदार्थे "तवक्षीरन्तु मधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत् । क्षयकासकफश्वासास्रदोषं हन्ति सेवनात्" २गव्यजतायां स्त्री राजनि० । [यवासशर्कराभेदे राजनि० ।

तवराज पु० तु—अच् तवः पर्वः सन् राजते राज—अच् ।

तवराजोद्भव पु० तवराजादुद्भवति उद्+भू—अच् । यवा-सशर्कराजाते खण्डभेदे । "तवराजोद्भवः खण्डो दाह-तृष्णाविनाशनः । मूर्च्छामोहस्य तापस्य श्वासस्य च निवारकः । इन्द्रियतर्पणः शीतः सदा मधुर एव च" राजनि० ।

तवर्ग पु० त+वर्ग । त थ द ध न इत्येषु वर्णेषु । तत्र भवः वर्गान्तत्वात् छ । तवर्गीय तत्र भवे वर्णे ।

तवस् न० तु—असुन् । १वृद्धे २महति ३बले च निघण्टुः । "अत्पादचित्तं तवसा जघन्यः" ऋ० १।१०८ "तवसा बलेन" भा० । "तान्तमसृयवां वज्रबाहो !" ऋ० २।३३।३ । "प्रयाहिनां तवसं जन्मरुपाम्" ऋ० १०।२८।७ । तवसे बलाय हितं—यत् । तवस्य बलहिते बलसाधने च त्रि० "तवं तवस्यमनुदाति" ऋ०२।२०।८। तवोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् मत्वर्थे न विसर्गः । तवस्वत् बलयुक्ते त्रि० "वीर उग्रते तवस्वान्" ऋ० ६। ६७।४६ । पक्षे विनि तवस्विन् तत्रार्थे त्रि०उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

तवागा त्रि० तवसा बलेन गीयते गै—कर्म्मणि क्विप् पृषो० । प्रवृद्धबलयुक्ते "वृषिः स सुत स्थविरं तवागाम्" ऋ० ४।१८।१० "तवागाम् प्रवृद्धबलम्" भा० ।

तविपुला स्त्री चतुर्थवर्णात् परं तगणपूर्वके विपुलाछन्दोभेदे "तोऽब्धेस्तत्पूर्वान्या भवेत्" वृ०र० । अब्धे श्चतुर्थाक्षरात् परं तगणश्चेत् तपूर्वा तविपुलानाम छन्दः इति तदर्थः ।

तविष पु०सौ०तव—"तवेर्णिद्वा" उणा० टिषच् । १स्वर्गे २समुद्रे च "तविषताविषावभ्रिं लिटिवं चाहतुः कश्चित्" । "३देव-कन्यायां ४भूमौ ५नद्याञ्च स्त्री उज्ज्व० टित्त्वात् ङीप् । ६वृद्धे ७महति त्रि० निघण्टुः । ८शक्तौ ६व्यवसाये पु० त्रि०को० १०बलवति च त्रि० । "यमो हताशां तविषो बभूव" ऋ०८।६६।१८ "तविषः प्रवृद्धो बलवान्वा" भा० "अहं म्रुनस्तविषस्तुविष्मान्" १।१६५।६ मेदिन्यां तवीषेति दीर्घमध्यपाठो लिपिकरप्रमादकृतः ह्रस्व-मध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उणादिसूत्रे तथैव व्युत्-पादितत्वाच्च । [४गुणिते च ।

तष्ट त्रि० तक्ष—क्त । १तनूकृते २विभाजिते, च । ३ताडिते

तष्टि स्त्री तक्ष—क्तिच् । तक्षणे ।

तष्टृ पु० तक्ष—तृच् । १त्वष्टरि (छुतार) २जातिभेदे ३विश्वकर्म्मणि ४आदित्यभेदे च रमानाथः ।

तस अलङ्कारे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । तंसयति ते तंसति अततंसत्-त अतंसीत् । ततंस "प्रतिजानामीति ते पिता गर्भे मुष्टिमतंसयत्" यजु० २३।२४ अवतंसः उत्तंसः । भ्वादित्यपक्षे अस्य आत्मने-पदित्वं केचिदिच्छन्ति तंसते अतंसिष्ट ।

तस उत्क्षेपे दिवा० पर० सक० सेट् । तस्यति इरित् अतसत् अतसीत् अतासीत् । ततास तेसतुः । उदित् तसित्वा तस्त्वा । तस्तः "यस्य तस्य विना पर्षी तेनेति करणं विना" उद्भटः ।

तसर पु० तन्—क्सरन् ।(गुटिपोकार सुता) सूत्रभेदे उणा०

तस्कर त्रि० तत् करोति कृ—टच् "तद्बृहतोः करप-त्योः" पा० सुट् दलोपश्च । १चौरे २वृक्काशाके (पिड्डिङ्) शाकभेदे पु० रत्नमा० । ३मदनवृक्षे पु० जटा० ४श्रवणे "व्यावृत्ता यत् परस्वेभ्यः श्रुतौ तस्करता स्थिता" रघुः "तस्करः कर्णचौरयोरिति" रघुटीकाधृतकोषा-न्तरं मल्लिनाथेन तु अस्य न कर्णार्थकतां स्वीचकार किन्तु तस्य श्लोकस्यार्थान्तरमाह स यथा "तस्करता चौर्य्यं परस्वेभ्यः परधनेभ्यः सविषयभूतेभ्यः व्यावृत्ता सती श्रुतौ वाचकशब्दे स्थिता प्रवृत्ता अपहार्य्या-भावात् तस्करशब्द एव अपहृतः इत्यर्थः" । ५कोपनायां नार्य्यां स्त्री शब्दार्थकल्प० टित्त्वात् ङीप् ।

तस्करस्नायु पु० तस्करस्य वृक्काशाकस्येव स्नायुरिव नाडिका अस्याः । काकनासालतायाम् राजनि० ।

तस्थिवस् त्रि० स्था—क्वसु । स्थितवति "स पाटलायां गवि तस्थिवांसम्" "तस्मिन्नात्मचतुर्भागे प्राज्ञनाकमधि-तस्थुषि" रघुः ।

तस्थु त्रि० स्था—बा० कु द्वित्वञ्च । स्थावरे "देहस्य सर्वं-संघातो जगत् तस्थुरिति द्विधा" भाग० ७,७२।श्लो० ।

तस्थु(स्) पु० ब० व० स्था–बा० कुचि हित्वञ्च। मानवे निघण्टुः।

ताक्ष्ण्य पुंस्त्री तक्ष्णोऽपत्यं कारित्वात् ण्य। तक्ष्णोऽपत्ये। पक्षे "तक्ष्णोऽण उपसंख्यानम्" पा० अण् अपूर्वत्वादनोऽल्लोपः। ताक्ष्ण तत्रार्थे पुंस्त्री०।

ताच्छीलिक पु० तच्छीलार्थे विहितः ठञ्। तच्छीलार्थविहिते प्रत्यये। "ताच्छीलिकेषु वा सरूपविधिर्नास्ति" पा० "ताच्छीलिकेष्वेऽण् कृतानि भवन्ति" व्या०प०। [स्वभावे।

ताच्छील्य न० तत् शीलमस्य तस्य भावः ष्यञ्। नियततत्-

ताज(जि)क न० नीलकण्ठादिप्रणीते वर्षलग्नफलादिनिरूपके ज्योतिषग्रन्थभेदे। "न शास्त्रशुभं कथन ताज(जि)कशास्त्रगीतम्" नील० ता०। [शोभे निघण्टुः।

ताजत् त्रि० तनृज–सङ्कोचे बा० अदि हृद्गिनकोपौ।

ताट(ड)ङ्क पु० ताड्यते ताडः पृषो० वा डस्य टः तथाभूतोऽङ्कः चिह्नं यस्य शक०। कर्णभूषणभेदे हिरूपको०।

ताटस्थ्य न० तटस्थस्य भावः ष्यञ्। १औदासीन्ये २नैकट्ये च

ताड पु० चु० तड–भावे अच्। १ताड़ने २गुणने च कर्म्मणि अच्। ३शब्दे ४मुष्टिमेयतृणादौ मेदि० ५पर्वते हेमच०।

ता(ट)ड़का स्त्री। राक्षसीभेदे। तस्या उत्पत्तिकथा रामा० बा० २५ अ०।

"पूर्वमासीत् महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्य्यवान्। अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः। पितामहस्तु सुप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा। कन्यारत्नं ददौ राम! ताड़(ट)कां नाम नामतः। ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः। न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ चासौ महायशाः। तान्तु बालां विवर्द्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम्। जम्भपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्य्यां यशस्विनीम्। कस्यचित्त्वथ कालस्य यक्षी पुत्रं व्यजायत। मारीचं नाम दुर्द्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत्। सुन्दे तु निहते राम! अगस्त्यमृषिसत्तमम्। ता(ट)ड़का सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमैच्छत। भक्षार्थं जातसंरम्भा गर्जन्ती साभ्यधावत। आपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः। राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः। अगस्त्यः परमामर्षस्ता(ट)ड़कामपि शप्तवान्। पुरुषादी महायक्षी विकृता विकृतानना। इदं रूपं विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते। सैषा शापकृतामर्षा ता(ट)ड़का क्रोधमूर्च्छिता। देशमुत्सादयत्येनमगस्त्याचरितं शुभम्। एनां राघव! दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम्। गोब्राह्मणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम्"। "ताड़का चलकपालकुण्डला" रघुः। "तां ताड़काख्यां निजघान रामः" भट्टिः। [रत्नमा०।

ताड़काफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य डः। बृहदेलायां

ताड़कारि पु० ६त०। रामचन्द्रे तस्य ताड़काहननकथा। रामा० अयो० २६ अ०। "तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव। शरेणोरसि विव्याध पपात च ममार च"।

ताड़केय पु० ताड़कायाः अपत्यम् ढक्। मारीचे "मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताड़कायां व्यजायत" हरिवं० ३ अ०।

ताड़कायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे। "महानृषिश्च कपिलस्तथर्षिस्ताड़कायनः" भा० अनु० ४ अ०। विश्वामित्र पुत्रकथने।

ताड़घ पु० तालं हन्ति हन+टक् नि० उप० स०। तालवादके शिल्पिभेदे अशिल्पिनि तु अण्। ताड़घात इत्येव।

ताड़न न० चु० तड–भावे ल्युट्। १आघाते "लालने बहवो दोषास्ताड़ने बहवो गुणाः" चाणक्यम्। "अवतंसोत्पलताड़नानि वा" कुमा०। २दीक्षाङ्गे दीक्षणीयमन्त्रसंस्कारभेदे च। "मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताड़येच्चन्दनाम्भसा। प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताड़नं तदुदाहृतम्" शार०ति०। वायुना यंबीजेन। ३गुणने च।

ताड़नी स्त्री ताड्यतेऽनया ताडि–करणे ल्युट् ङीप्। अश्वादेस्ताड़नसाधने कशायां (चाबुक) अमरः।

ताड़पत्त्र न० तालस्य पत्त्रमिव लस्य डः। कर्णभूषणभेदे ताड़ङ्के हेमच०।

ताड़ाग त्रि० तड़ागे भवम् अण्। तड़ागभवे जलादौ अप्सु स्त्री "ताड़ागं वातलं स्वादु कषायं कटुपाकि च। हेमन्ते सारसं ताड़ागं वा सेवेत" सुश्रुतः।

ताड़ि स्त्री चु० तड़ इन्। (ताड़ियात) १पत्त्रप्रधाने वृक्षे भरतः वा ङीप् तत्रार्थे स्त्री मेदि०। २आभरणभेदे दुर्गसिंहः। "प्रक्रीड़ितचपलकपिलकपिकुलकरतलताड़नतरलितताड़ीपुटैः" काद०।

ताडुल पु० चु०तड़–उल। ताड़के संक्षिप्तसा०।

ताड्यमान त्रि० चु० तड़–कर्मणि शानच्। १ताड़नकर्मणि "श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना" कुमा०। २मठके पु० त्रिका०। [ताण्डवशब्दे दृश्यम्।

ताण्ड न० तण्डुना मुनिना कृतम् अण्। नृत्यशास्त्रे

ताण्डव न० तण्डिकृतं ताण्डं नृत्यशास्त्रं तत् प्रतिपादकतयास्त्यस्य व, तण्डुना (नन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति क्षीरस्वामी। नृत्ये अमरः "पुंनृत्यं ताण्डवं प्रोक्तं"

ख्योभयं ताण्डवमुच्यते” शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ते २पुं-
त्रपे च “गण्डोड्डीनालिमालामुखरितककुभस्ताण्डवे
शूलपाणेः” मालतीमा०।३वृणभेदे ४तृणभेदे च मेदि०।

ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे तालस्तदानं शिल्पमस्य ठञ्। शिवद्वारपालके नन्दीश्वरे त्रिका०। [प्रियमात्रे त्रि०।

ताण्डवप्रिय पु०ताण्डवं प्रियमस्य। १शिवे शब्दमा० २नृत्य-

ताण्डवित त्रि० ताण्डव+करणे णिच् कर्म्मणि क्त। नर्त्तिते। “अतिप्रांशुवंशकाण्डताण्डवितधौतसितदुकूलाम्बरमण्ड-लम्” “विकटललाटतटताण्डवितभ्रूकुटिना क्रुद्धेन महामोहेन” प्रबोधच०।

ताण्डिन् पु० ब० व०। ताण्ड्येन प्रोक्तमधीयते शौनकादित्वात् णिनि—यलोपः। तण्डिमुनिप्रोक्तताण्ड्य-ब्राह्मणाध्यायिषु। तस्य छात्रः अण् संयोगपूर्वत्वेनो न टिलोपः। ताण्डिन तस्य छात्रे। स च यजुर्वेदस्य कल्पसूत्रकर्त्ता तण्डिशब्दे ३२०७ पृ० दृश्यम्।

ताण्ड्य पु० तण्डिमुनेरपत्यम् गर्गा० यञ्। तण्डिमुनेर-पत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः। ताण्डी।

तात पु० तन—क्त दीर्घश्च। पितरि अमरः। “ईषदी-षदनधीतविद्यया तातमात्मसदमायिवर्द्धयन्” कुसुमाञ्जलौ हरिदासः “हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः” रघुः। २अनुकम्प्ये मेदि०।“नाहं गन्तास्मि वस्ताता! इतीर्नीमि-दयान्विताः” भा० आ० १७६ अ०। “स तात इति वि-प्रर्षिं वसिष्ठं प्रत्यभाषत। मातुः समक्षं कौन्तेय! अद्-श्यन्त्याः परन्तप!। तातेति परिपूर्णार्थं तस्य तन्मधुरं वचः। अदृश्यन्त्यश्रुपूर्णाक्षी शृण्वती तमुवाच ह। मा तात! तात! तातेति ब्रूह्येनं पितरं पितुः। रक्षसा भक्षितस्तात! तव तातो वनान्तरे। मन्यसे यन्तु तातेति नैष तातस्तवानघ!। आर्य्य एष पिता तस्य पितुस्तव यशस्विनः” भा० आ०१७८अ० “ज्येष्ठ-भ्राता भवति वै ज्येष्ठो मुक्तवि भर्त्तुकः” भा० आ० २११ अ०। ३पूज्ये त्रि० शब्दरत्ना०।“तस्मात्पूज्ये यथा तात! संविधातुं तथार्हसि” रघुः। पूज्यं वसिष्ठं प्रति दिलीपसम्बोधनम्।

तातगु पु० तातस्येव गौर्वाचकशब्दो यस्य गवान्तत्वात् गोर्ह्रस्वः। पितृभ्रातरि पितृव्ये। २जनकहिते शब्दार्थचि० त्रि०।

ताततुल्य पु० ३त०। पितृसमाने जेमच०। तातसमादयोऽप्यत्र

तातन पुंस्त्री तातं प्रयस्तं तनोति तन—ड। खञ्जनखगे लिङ्गादवृषेभेः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् तातनी।

तातल पु० तापं करोति ला—क पृषो०। १रोगे २पाके ३लौह-कूटे ४मनोज्ञत्वे च ०मेदि०। ५तप्तमात्रे त्रि०अजयपालः।

ताति पु० ताय—क्तिच्।१पुत्रे जटाधरः। ताय—भावे क्तिन्। २वृद्धौ स्त्री“तदत्रभवता निष्पन्नाशिषां काममरिष्टतातिम् आशास्महे” वी० च०। तातिल्प्रत्ययान्तः अरिष्टताति शब्दः इत्यन्ये।

तात्कालिक त्रि० तस्मिन् काले भवः काश्या० आप-दादिपूर्वकात्कालान्तात् ठञ् ञिठ् वा। तत्कालभवे तत्र ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठि टाप् इति भेदः “कर्त्तु-स्तात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” शु०त० यमः। “भवेत् तात्कालिको ग्रहः” ज्यो०। तात्कालिकस्पष्टग्र-हम् चन्द्रशब्दे दृश्यम् “अस्वर्गग्योतुपत्तग्रहस्य तात्का-लिकत्वात्” सू० सि० रङ्गना०।

तात्पर्य्य न० तत्परस्य भावः ष्यञ्। १वक्तुरिच्छायाम्, २अभिप्राये ३तत्परतायाञ्च। तात्पर्य्यशब्दार्थनिरूपणेन तात्पर्य्यज्ञानस्य शाब्दबोधजनकत्वमनुमानचि० समर्थितं यथा “तात्पर्य्याधीनं शब्दप्रामाण्यम्। तत्र तत्परत्वं न तत्साध्यकत्वम्। पदार्थतत्संसर्गयोः शब्दासाध्य-त्वात्। अथ तच्छोचरप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वं तत्परत्वं तत्र भव्यार्थस्य साक्षात्, भूतार्थस्य तु प्रशंसानिन्दावाक्यस्य प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारा लाक्षणिकस्य तच्चणीयविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परत्वमिति चेत् न तत्परत्वेऽप्युक्ते तज्ज्ञानं जनयित्वा तत्र प्रवर्त्तकत्वं तत्प्रवर्त्तकत्वे च तत्परत्वमिति परस्पराश्रयात् लाक्ष-णिकज्ञानननुभावकत्वेऽपि लक्षणीयपरत्वात् काष्ठादेः अनुपाख्यानमात्पर्यवसानाच्च। ननु तद्बुद्धिज-नकत्वं तत्परत्वं प्रशंसानिन्दावाक्यमपि प्रशस्तनिन्दित-स्वार्थधीहेतुत्वेन तत्परार्थकं तच्च ज्ञानं प्रशस्ते सर्वः प्रवर्त्तते निन्दिताच्च निवर्त्तत इति स्वविषये प्रवृत्तिनि-वृत्ती जनयतीति तत्परमुच्यत इति चेत् न गौणलाक्ष-णिकयोरननुभावकत्वात्। तद्बुद्धिजनने तत्परत्वमित्य-न्योन्याश्रयाच्च तज्जननयोग्यत्वमिति चेत् तथैकतोऽन्ना-रवेण नानार्थे नानार्थपरत्वं लक्षणायाच्च मुख्यार्थपरत्वं स्यात् योग्यतासत्त्वात् नापि तत्प्रतिपदाद्यकत्वं तात्प-र्य्यं विना न तथेत्यन्योन्याश्रयात् प्रशंसादिवाक्यस्य प्रश-स्याद्यप्रतिपादकत्वात् लाक्षणिकस्याप्रतिपादकत्वाच्च। अथ गङ्गापदं स्वार्थाविनाभावे तीरं प्रतिपादयत् तत्पर-

मिति चेत् न यस्याः क्रोयन्नीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे तात्पर्य्यात् गङ्गादिपदं मत्स्यादिपरं लक्षणतीरपरस्य स्यात् अविनाभावस्य तदेव स्यात् तस्ये बाधके सतीति चेत् । तर्हि मुख्यार्थपरतैव न स्यात् । नापि गच्छ गच्छसीत्यत्र गमनाभावपरत्वम् । उच्यते । तत्प्रयोजनकत्वं तत्परत्वं तदर्थप्रतीतिः प्रवृत्तिनिवृत्ती च । प्रयोजनत्वस्य न साध्यत्वं अन्योन्याश्रयात् नापि प्रतिपाद्ये स्वविषयत्वं यस्य यदिच्छाविषयत्वं प्रति तत्परत्वापत्तेः तदर्थसाध्यसाधनत्वे नेच्छानियम इति चेत् । न इह धूम इत्यत्र अन्यथाप्यभेदेन साध्यस्य वस्तुभेदतया वाक्यभेदप्रसङ्गात् पुरुषेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् । किन्तु प्रतिपादकेच्छाविषयत्वं तत्परत्वं यः शब्दो वक्त्रा यदिच्छया प्रयुक्तः स तत्परः सा च प्रतिपाद्यधीः प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः तत्परत्वं नानार्थात् श्लिष्टादनेकपदार्थान्वितैकक्रियापरात् स्वलक्षणाघटकपदादनावृत्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न त्वेकदैव सकृदर्थपरत्वनियमेनैकशब्दोच्चारणेऽनेकपरत्वाभावादिति सकृत्तात्पर्य्यैकवाक्यतया वदन्ति तत्र ब्रूमः । अनेकार्थप्रतीतौ अन्यैकशब्दोच्चारणं भवत्येव पुरुषेच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा आवृत्तिरपि न स्यात् तात्पर्य्यनिर्वाहार्थमावृत्तिकल्पनात् । अन्यैकपरेऽपि तदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्योभयपरतायामावृत्तिकल्पनं, तस्मात् सकृदनेकार्थोपस्थितौ तात्पर्य्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधो भवत्येव सामग्रीसत्त्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यस्येति नियन्तुमशक्यत्वात्" ।

"आकाङ्क्षा वक्तुरिच्छा तु तात्पर्य्यं परिकीर्त्तितम्" भाषा० "तात्पर्य्यं निर्वक्ति वक्तुरिच्छेति । यदि तात्पर्य्यज्ञानं कारणं न स्यात् तदा सैन्धवमानयेत्यादौ क्वचिदश्वस्य क्वचिल्लवणस्य बोधो न स्यात् । न च तात्पर्य्यग्राहकप्रकरणादीनामेव शाब्दबोधे कारणत्वमस्त्विति । तात्पर्य्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्य्यज्ञानमेव लाघवात् कारणमस्तु । इत्थञ्च वेदस्थलेऽपि तात्पर्य्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्राध्यापकतात्पर्य्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात् न च प्रलय एव नास्तीति कुतः सर्गादिरिति वाच्यम् प्रलयस्यागमप्रतिपाद्यत्वात् । इत्थञ्च शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्य्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्य्यस्य ज्ञानं कारणम् । अन्ये तु नानार्थादौ क्वचिदेव तात्पर्य्यज्ञानं कारणम् । तथा च शुकवाक्ये विनैव तात्पर्य्यज्ञानं शाब्दबोधः । वेदे तु अनादिमीमांसापरिशोधिततर्कैरर्थावधारणमित्याहुः । मुक्ता०

"ननु नानार्थादौ अन्वयनियमानुरोधेन विशेषाधनं तात्पर्य्यस्य तु स्यात् तद्विषयकान्वयधीहेतुत्वात् अन्यथा घटकर्म्मत्वादिपरत्वाभावस्य घटकर्म्मत्वाद्यन्यमात्रपरत्वस्य वा निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्म्मत्वं घटीयमित्याद्यन्वयबोधापत्तेरिति चेन्न कर्म्मताधर्म्मिकघटाद्यन्वयधीपरत्वाभावनिश्चयदशायां प्रमेयत्वादिप्रकारेण घटकर्म्मत्वादिपरत्वस्य निश्चयेऽपि घटीयं कर्म्मत्वमित्यन्वयमतेरनुत्पत्त्या कर्म्मताधर्म्मिकघटान्वयबोधपरत्वप्रकारकनिश्चयत्वेनैव तात्पर्य्यधियस्तस्यां कारणत्वेन वाक्यार्थस्य तत्रानियमात् । वस्तुतः समानानुपूर्व्वीकस्यैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरमनाभोग्य घटीयकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयसत्त्वेऽपि श्रूयमाणवाक्यव्यक्तावितरान्वयपरत्वधीभेदनेन तत्परत्वस्यानिश्चयेऽभावे वा घटीयं कर्म्मत्वमित्याद्यन्वयमतेरनुत्पादादिहितस्यैव तत्तद्वाक्यव्यक्तिधर्म्मिकस्य घटकर्म्मत्वादिपरत्वनिश्चयस्य तत्तदन्वयबोधहेतुत्वमपेयं तथा च तत्तद्धेतुभूतानां प्रकरणादीनामभिधानानामेव विशेषणव्यक्तीनामन्यथात्वसुचितम् व्ययस्यं क्रमपूर्वकर्त्तिताकत्वात् । अतएव सैन्धवमानय इत्यादावपि लवणपरत्वधीर्न लवणाद्यन्वयबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमतं भोजनादिप्रकरणस्य प्रतिसन्धानमिति न्यायसिद्धान्तः" शब्द० प्र० ।

तादर्थ्य न० तदर्थ+चतुर्व० ष्यञ् । तदुद्देश्यकत्वे ।

तादात्म्य न० तदात्मनोभावः ष्यञ् । अभेदे तदात्मशब्दे दृश्यम् ।

तादीत्न अव्य० तदानीम्+पृषो० । तदानीमित्यर्थे "आत्सूर्य्यं जनयन् द्यामुषासं तादीत्ना शुष्णम्" ऋ० १।१२१।४ "तादीत्ना तदानीमित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविपर्य्ययः ।

तादृक्ष त्रि० तस्येव दर्शनमस्य तद्+दृश—क्स सर्व्वनाम्नष्टेरत्वम् उप० स० । तत्तुल्यदर्शने ।

तादृश त्रि० तस्येव दर्शनमस्य तद्+दृश—ट उप० स० । तत्तुल्यदर्शने "क्व तद्विधं प्रेम पतिश्च तादृशः" कुमा० "निजकुञ्जे तादृशमेव इङ्गितम्" माघः । स्त्रियां ङीप् । "यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी" उद्भटः ।

तादृश् त्रि० तस्येव दर्शनमस्य तद्+दृश—क्विप् उप०स० । तत्तुल्ये "तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणेव निम्नगा"

"ताड्योऽहति तन्तस्मिन् बीजं संव्यङ्क्तितं गुणैः" मनुः।

तान पु० तन–घञ्। १विस्तारे अवतानः सन्तानः। "मूर्च्छां गुडधीतानैराशीव्येत्" सुश्रुतः।२गानविषये शब्दार्थकल्प० ३गानाङ्गभेदे। "विस्तार्य्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेषसंश्रयाः। तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्तस्वरसमुद्भवाः। तेभ्य एव भवन्त्यन्ये कूटतानाः पृथक् पृथक्। ते स्युः पञ्च सहस्राणि त्रयस्त्रिंशत् शतानि च" सङ्गी० दा० "तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम्" कुमा०। "गाता यं यं स्वरं गच्छेत् तं तं वंशेन तानयेत्" सङ्गीतनारायणधृतम्। "गायन्ति दिव्यतानैस्ते भा०स०४अ०।

तानव न० तनोर्भावः पृथ्वा० पक्षे अण्। तनुत्वे "तानवं तनुता गात्रे दौर्बल्यभ्रमणादिकृत्" उज्ज्वलमणिः "अङ्गानामतितानवं कथमिदं कम्पश्च कस्मात् कुतः" अमरः।

तानव्य पुंस्त्री तनोरपत्यं गर्गा० यञ्। तनोरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ षित्वात् ङीष्। तानव्यायनी।

तानूनप्त्र न० तानूनप्त्रा देवताऽस्य अण्। तनूनप्तृदेवताके पृषदाज्ये "तानूनप्त्रं गृह्णामि कांस्ये चमसे वा" मानवसू०। "तानूनप्त्रमेतत्" कात्या० श्रौ० ८।१।२४। "एतदाज्यं तानूनप्त्रसंज्ञं भवति" कर्कः। "तदेतत्तानूनप्त्रं निदानेन" शत० ब्रा० ३।४।२।८ "तानूनप्त्रा च प्रजापतिः वायुर्वा" तनूनप्तृशब्दे दृश्यम्। [त्रिका०।

तानूर पु० तन–बा० ऊरण्। पयसां स्रोतोभ्रमे आवर्त्ते

तान्त त्रि० तम–क्त। १ग्लाने २क्लान्ते च। शब्दार्थकल्प०। "मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्" "रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न यावत्" माघः। "अलसतान्ततारकेण" दश-कुमा०।

तान्तव न० तन्तोर्विकारः अञ्। वस्त्रे "मणिमुक्ताप्रवालानां लोहानां तान्तवस्य च" "सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च" मनुः।

तान्तव्य पुंस्त्री तन्तोः सन्तानस्यापत्यं गर्गा० यञ्। तन्तोरपत्ये स्त्रियां लोहिता० ष्फ षित्वात् ङीष्। तान्तव्यायनी।

तान्तुवायि पुंस्त्री तन्तुवायस्यापत्यं "उदीचामिञ्" पा० इञ्। तन्तुवायस्यापत्ये। अन्यमते "सेनान्तलक्षणकारिभ्यः" पा० ण्य। तान्तुवाय्य तदर्थे।

तान्त्रिक त्रि० तन्त्रं सिद्धान्तं वेत्ति शास्त्रमधीते वा उक्था० ठक्। १ज्ञातसिद्धान्ते २शास्त्राभिज्ञे च "एवं प्रयत्नमैविध्यं तान्त्रिकैः परिकीर्त्तितम्" भाषा० तन्त्रे विहितः ठक्। ३तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रियां ङीप् "वैदिकी तान्त्रिकी सन्ध्या यथानुक्रमयोगतः" तन्त्रम्। इदमर्थे ठञ्। ४शास्त्रसम्बन्धिनि च। "अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी च" हारीतः।

तान्दुर न०तन्दुरेण पाकयन्त्रभेदेन निर्वृत्तम् अण्। तन्दूरपक्के मांसभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० धृतपाकये यथा "अङ्गारपूर्णगर्त्ते यद्लग्नमवलम्बितम्। संस्कृतं पिहितं मांसं पक्कं तान्दुरमुच्यते" सुस्वादु तान्दूरन्तु। "पचेद्गर्त्तेऽन्तरीक्षस्थं लम्बि सम्भारसम्भृतम्। चतुर्दिङ्मण्डलाकारं पार्श्वप्रज्वलितानले। विपक्कं सुरभि स्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम्। अन्यच्च। "कोष्ठिकायां सुसम्भारमलग्नमवलम्बितम्। मांसं पिधाय बाह्याग्निज्वालया स्वेदितम् वरम्। तान्दूरं रुचिदं बल्यं मृदु पथ्यतमं मतम्। सद्योहृतं नवं स्थूलमन्यथा दोषकारणमिति"।

तान्व पु० तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात् प्राणवत्या अयम् "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" पा० अञ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वेदे न गुणः। तनूजे पुत्रे। "न जामये तान्वारिक्थम्" ऋ० ३।३१।२। तनुनामकस्य ऋषेरपत्यम् प्राणित्वात् अञ् पूर्ववद्गुणाभावः। २ऋषिभेदे। "सद्यो विविदुः तान्वः" ऋ० १०।९४।१५। तान्वो नामर्षिः" भा०। तनु दशापवित्रवस्त्रम् तस्येदम् अण् पूर्ववद्गुणाभावः। ३दशापवित्रवस्त्रसम्बन्धिनि "जहत्कर्माणि तान्वा" ऋ० ९।१४।४। "तान्वा तान्वानि छान्दस आच्" भा०। स्वार्थे अण्। ४दशापवित्रवस्त्रे च। "स्मभ्याति रिप्र निरस्य तान्वा" ऋ०९।७८। "तान्वा स्वकीयेन वस्त्रेण" भा० पूर्ववत् तृतीयास्थाने आच्।

ताप पु० तप–घञ्। क्लेशजनके उष्णादिस्पर्शभेदे १सन्तापे २कष्टे च मेदि०। "निदाघकालोल्बणतापयेव" कुमा०। "करम्भवालुकातापान् कुम्भीपाकांश्च दारुणान्" मनुः।

तापक त्रि०तापयति तापि–ण्वुल्। १तापकारके २ज्वरे पु० शब्दर०। ३रजोगुणे च तथा सत्त्वं तापकं रजः शा० भाष्ये प्रसिद्धम्। "सत्त्वं तथा बुद्धिभावेन वृत्तं भावाये, वा राजसास्तापकास्ते। तथा भेदप्रास्तिणी तामसी या इत्तिस्तस्यां तस्य इत्युच्च आत्मेति" सर्वद०।

तापत्य पुंस्त्री तपत्याः सूर्य्यकन्यायाः अपत्यम् क्षत्रियत्वात्

गत । कौरवे तपत्यपत्ये तपतीशब्दे दृश्यम् । तपत्या उपाख्यानं यत्र अञ् । २तपत्युपाख्याने न० । “तापत्यमथ वाशिष्ठमौर्वं चाख्यानमुत्तमम्” भा० आ० १अ० । तदाख्यानं च भा०आ० चैत्ररथपर्वणि १७२ अध्याये दृश्यम् ।

तापत्रय न० ६त० । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपे दुःखत्रये । “आध्यात्मिकादि मैत्रेय! ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम्” विष्णु पु० ।

तापदुःख न० तापरूपं दुःखम् । “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे “परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” सू० । “ते जन्मायुर्भोगाः पुण्यहेतकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुकाः दुःखफला इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकूलात्मकं एवं विषयसुखकालेऽपि दुःखमस्त्येव प्रतिकूलात्मकं योगिनः । कथं तदुपपद्यते”। “अथ का तापदुःखता सर्वस्य द्वेषानुविद्धश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभव इति । तत्रास्ति द्वेषजः कर्म्माशयः सुखसाधनानि च प्रार्थयानः कायेन वाचा मनसा च परिस्पन्दते ततः परमनुगृह्णात्युपहन्ति वेति परानुग्रहपीडाभ्यां धर्म्माधर्मावुपचिनोति स कर्म्माशयो लोभान्मोहाच्च भवतीत्येषा तापदुःखतोच्यते” भा० । “ते जन्मायुर्भोगा इति यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभाविनतया तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोदयानन्तरभाविनत्वादनुभवात्मनस्तथाप्यनुभाव्यतया भोग्यतया भोगकर्म्मतामात्रेण भोगफलत्वमिति मन्तव्यं नन्वपुण्यहेतुका जात्यायुर्भोगाः परितापफला भवन्तु द्वेषाः प्रतिकूलवेदनीयत्वात् । कस्मात् ? पुनः पुण्यहेतवश्चच्यन्ते सुखफलाः अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चैषां प्रत्यात्मवेदनीयानुकूलता शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्त्तुं, न च ह्लादपरितापौ परस्पराविनाभूतौ यतो ह्लाद उपादीयमानेनैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतुकत्वाद्भिन्नरूपत्वात् चेत्यत आह यथा चेदमिति” विवरणम् ।

तापन न० तप–णिच्–भावे ल्युट् । (तापान) १तापकरणे हेमच० । तापि–कर्त्तरि ल्यु । २सूर्य्ये ३कामवाणभेदे पु० जटाध० । ४सूर्य्यकान्तमणौ राजनि० । ५अर्कनामगाम्बके अर्कवृक्षे च । ६तापके त्रि० । “ततोऽम्बराच्चिन्तितमात्रमागतं महाप्रभं चक्रमभित्रतापनम्” भा० आ० १९अ० । “ततस्तु राजानमभित्रतापनं समीक्ष्यते तस्य नृपस्य मन्त्रिणः” ४४ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषच्छब्दे १२२२पृ० दृश्यम् । गोपालतापनीयः नृसिंहतापनीयः । तपनीयस्य स्वर्णस्य विकारः अण् । २स्वर्णमये त्रि० “तापनीये तथा चरटे कक्षोपरिविलम्बिते” हरिवं० ८७ अ० । जातरूपेभ्यः परिमाणे अण् । ३स्वर्णनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न० ।

तापश्चित न० तपसि चीयते चि–क्त स्वार्थे अण् । सत्रभेदे तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा “तापश्चितम् दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः” सू० “तापश्चितमिति सत्रनाम तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति उपसदः सुत्याश्च” इदानीमह्नान्याह अत्र सुत्या आह” कर्कः ‘‘गवामयनेनेयुः” २सू० । गवामयनमेव कर्त्तव्यमित्यर्थः ।“अग्निष्टोमेन वा” ३सू० “ईयुः अपूर्वस्यायमग्निष्टोमः नैकाह्निको न द्वादशाह्निकः संस्थामात्रोपदेशात् । अग्निष्टोमसंस्थेन ज्योतिष्टोमेन पूरणं कर्त्तव्यम्” कर्कः । शत०ब्रा०१०।२।५।२ तन्निरुक्तिर्दर्शिता यथा “एतद्वह यज्ञे तपः । यदुपसदस्तपो वा उपसदस्तद्यत्तपसि चीयते तस्मात् तापश्चितस्तद्यावद्दीक्षोपसद्भिश्चरन्ति तावत् प्रवर्ग्येण संवत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति संवत्सरप्रवर्ग्येण” “यावतीरुपसदः कुर्य्यात्तावद्भिः प्रवर्ग्यैश्चरितव्यम् उपसदः तापश्चिते चयने संवत्सरसंमिताः” भा० ।

तापस त्रि० तपस्तच्चरणं शीलमस्य छत्रा०ण । १तपश्चरणशीले स्त्रियां टाप् । तपोऽस्त्यस्य “अण् च” पा० अण् । तपोविशिष्टे त्रि० । “तापसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाचरेत्” मनुः । “सीदन्ति तापसकुलानि सगोकुलानि” कु० स० १९ अ० । स्त्रियां ङीप् “अश्रौषीत् स्वरामीति कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० व्या० ७४ अ० ।

तापसतरु पु० तापसप्रियस्तरुः शा० त० । इङ्गुदीवृक्षे अमरः । तापसद्रुमादयोऽप्यत्र ।

तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण तुल्या निभा० नि० स० । गर्भदात्रीक्षुपभेदे राजनि० ।

तापसपत्री स्त्री तापसप्रियं पत्रमस्याः जातित्वात् ङीष् । दमनकवृक्षे राजनि० ।

तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः छायाप्रदत्वात् । १पियालवृक्षे राजनि० । २तापसप्रियमात्रे त्रि० ।

तापसेष्टा स्त्री तापसेन इष्टा । १द्राक्षायां राजनि० २तापसाभिलषिते त्रि० ।

तापस्य न० तापसस्य धर्म्मः ष्यञ् । तापसधर्म्मे “स्त्रीधर्म्मयोगं तापस्यं मौक्षं संन्यासमेव च । राज्ञश्च धर्म्ममखिलं

काश्यीणां च विनिर्णयः" मनुः। "पुरा रामभयादेव तापस्यं समुपाश्रितः" भा० व० २७६ अ०।

तापहर त्रि० तापं हरति हृ–ट। तापनाशके। स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः। २व्यञ्जनभेदे (ताहरी) भाव० प्र० "घृते हरिद्रासंयुक्ता माषाणां भर्जयेद्वटीः। तण्डुलांश्चापि निर्धौतान् घृतैव परिभर्जयेत्। सिद्धियोग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलः पचेत्। लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निःक्षिपेत्। एषा सिद्धिं समायाता प्रोक्ता तापहरी बुधैः"। अस्या गुणाः। "भवेत् तापहरी बल्या वृष्या श्लेष्माणमाहरेत्। बृंहणी तर्पणी रुच्या गुर्वी तत्र गुणाः स्मृताः"

तापिक त्रि० तापे तापकाले भवं ठञ्। ग्रीष्मभवे जलादौ म०।

तापिच्छ(ञ्ज) पु० तापिनं छादयति जयति वा छद+जि-वा ड पृषो०। १तमालवृक्षे अमरः। "अक्ष्णोर्निक्षिपदञ्जनं श्रवणयोस्तापिच्छगुच्छावलीम्" गी०गो०। "प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः" माघः। २धातुमाक्षिके राजनि०

तापिन् त्रि० तापयति तापि–णिनि। १तापके तप–णिनि। २तापयुक्ते त्रि० स्त्रियां वा ङीप्। ३बुद्धदेवे पु० त्रिका०

तापी स्त्री तापयति अच् गौरा० ङीष्। विन्ध्याचलस्य पश्चिमवाहिनदीभेदे राजनि०। सा च माक्षिकधातुज्ज्वलनिसन्निकृष्टा। २यमुनायां त्रिका०।

तापीज पु० ताप्या नद्याः समीपे आकरभेदे जायते जन–ड। माक्षिकधातौ "एवञ्च माक्षिकं धातुं तापीजममृतोपमम्। मधुरं काञ्चनाभासमम्लं वा रजतप्रभम्। पिबन् हन्ति जराकुष्ठमेहानाहामयक्षयान्" सुश्रुतः तापीसम्भवताप्यताप्युद्भवादयोऽप्यत्र।

तापीश्वर पु० तीर्थभेदे हेम० शि० पु०।

ताम पु० ताम्यत्यनेन तम–करणे घञ्। १भीषणे २दोषे च अजयपालः। ३ग्लानिकारणे त्रि० भावे घञ्। ४ग्लानौ पु०

तामर न० तामं ग्लानिं रमते हिनस्ति रम–बधे वा० ड १जले २घृते च भरतधृतरुद्रः।

तामरस न० तामरे जले सस्ति सस–ड। १पद्मे, ताम्यतेऽनेन रस्यते इति रसम् कर्म०। २स्वर्णे ३ताम्रे च मेदि०। ४धुस्तूरे, अमरः "इह वद तामरसं नजजायः" वृ० र० उक्ते ५द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च। "तामरसतामरसान्तराभाम्" "स्मितवता नवतामरसाननः" "विकचतामरसा गृहदीर्घिकाः" रघुः। "नवरतनन्दरागतामरसदृशः" माघः। ५पद्मिन्यां स्त्री ङीप्। "यथा गजस्तामरसीं मदोत्कटः" भारते विराटपर्वणि ७ अ०।

तामलकी स्त्री तम णिच्–क्विप् ताम् कर्म०। भूम्यामलक्याम्। अमरः। "कटुकेन्द्रयवोशीरसिंहीतामलकीघनैः" सुश्रुतः

तामलिप्त पु० (तमलुक) देशभेदे त्रिका०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। स च देशः वृ०सं० १४ अ० कूर्मविभागे प्राच्यामुक्तः "अथ पूर्वस्याम्" इत्युपक्रमे "एकपादताम्रलिप्तककोशलकावर्द्धमानाश्च"। गौरा० ङीष् तत्रार्थे स्त्री।

तामस त्रि० तमोऽस्त्यस्य तमः, प्रधानत्वेनास्त्यस्य वा अण्। १तमोगुणयुक्ते २तमःप्रधानगुणके स्त्रियां ङीप्। ३सर्पे पुंस्त्री० जातित्वात् ङीष्। ४खले त्रि० मेदि० ५उलूके पुंस्त्री राजनि० स्त्रियां ङीष्। ६चतुर्थे मनौ पु० "सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः। पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप!। द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोऽशनः। तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः। तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः" हरिवं० ७अ०। "चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः। पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः। सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः। ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेऽन्तरे। देवा वैधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप!। नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा। भाग० ८।१।२४। भागवते अन्यथोक्तं कल्पभेदादविरुद्धम्। तमोऽधिकृत्य प्रवृत्तम् अण् तमसा कृता वा अण्। ७तमोगुणाधिकारेण प्रवृत्ते शास्त्रे ८तमसाकृते च स्त्रियां ङीप्। तामसशास्त्राणि च पद्मपुराणे पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्येनोक्तानि यथा

"शृणु देवि! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम्। येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि। प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपताभिधम्। मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततःपरम्। कणादेन तु संप्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत्। गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यन्तु कपिलेन वै। द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः। निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम्। धिषणेन च संप्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम्। दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा। बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम्। मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च। मयैव कथितं देवि! कलौ ब्राह्मणरूपिणा। अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोकगर्हितम्। कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते। सर्वकर्मपरिभ्रंशान्नैष्कर्म्यं तत्र

बोध्यते। परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया। सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे। वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम्। मयैव कथितं देवि! जगतां नाशकारणात्"

कूर्मपुराणे केषाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वमुक्तं यथा "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च। श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां तु तामसी। करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्षितम्। एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु। मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे"। तामस पुराणानि यथा। "मात्स्यं कौर्म्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च। आग्नेयञ्च षडेतानि तामसानि निबोधत"। सात्त्विक पुराणानि यथा। "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम्। गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने!। सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै"। राजस पुराणानि यथा "ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्त्तं मार्कण्डेयं तथैव च। भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानने!" पद्म० उ० ख० ४२ अ०। "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां व्यपदिश्यते। अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिवाकरे। राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणः स्मृतम्। यस्मिन् कल्पे तु यत् प्रोक्तं पुराणं ब्रह्मणा पुरा। तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्स्वरूपेण वर्ण्यते। सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुत्तमम्। तथैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्" मत्स्य पु०।

तामसमुनयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा। "कणादो गौतमः शक्तिरुपमन्युश्च जैमिनिः। दुर्वासाश्च मृकण्डुश्च भार्गवश्च बृहस्पतिः। जमदग्निश्च दृश्येते मुनयस्तामसाः स्मृताः"। तामसस्मृतयस्तत्रैवोक्ता यथा "बार्हस्पत्या गौतमी च सांवर्त्ती यमनिर्म्मिता। शाङ्खी चौशनसी चेव तामस्यः स्मृतयः स्मृताः"। तामसश्रद्धादिकं गीतायां १७अ० उक्तं यथा।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु। यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः"। तामसाहारादिकमपि भा० १७ अ० उक्तं यथा "यातयामं गतरसं पूति पर्य्युषितञ्च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्"। "विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते"। "मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्"। "अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्"। किन्तु "नियतस्य तु संन्यासः कर्म्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः"। "यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्। अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमुदाहृतम्। अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते"। "अयुक्तः प्राकृतस्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते। अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता। सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ! तामसी"। "यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता"।"यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम्" १८अ०। राजसतामसकर्म्माणि यथा "यत् शैवं दैवतं पैत्रं यौपदेशं तथाध्वरम्। शाक्तं शैवं गाणपत्यं योगहोमादिकं तथा। पौरोहित्यं याजनञ्च दैवत्यं ग्रामयाजनम्। विष्णुसेवापराधश्च तथा नामापराधकः। असत्प्रतिग्रहो देवि! सङ्कल्प आभिचारिकः। पशुजीवादिहननं पातकञ्चोपपातकम्। अतिपापं महापापमनुपातकमेव च। लोभो मोहो ह्यहङ्कारः कामः क्रोधः मदस्तथा। एतद् यदपरं कर्म गर्हितञ्च वरानने!। राजसं तामसं प्रोक्तं मया च मुनिभिः सदा" पद्म० उ० ख०।

हारीतः "तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा। तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते। तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा। निरये जन्म चेदाहुर्वृद्धिं विद्यात् तामसीम्"।"तामसी बुद्धिरज्ञेच्छाधिपत्य रूपा" इति रत्नाकरः। तमसो राहोरपत्यम् अण्। ३ राहुसुते तामसकीलः।

तामसकील पु० तामसः राहुसुतः कील इव। ६त०स०१४अ० उक्ते राहुसुते केतुभेदे। तदुत्पत्त्यादिभेदस्तत्रोक्तो यथा "तामसकीलकसंज्ञा राहुसुताः केतवस्त्रयस्त्रिंशत्। वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वार्के फलं ब्रूयात्। ते चार्कमण्डलगताः पापफला चन्द्रमण्डले सौम्याः। ध्वाङ्क्षकबन्धप्रहरणरूपाः पापाः शशाङ्केऽपि। तेषामुदये रूपाण्यम्भः कलुषं रजोवृतं व्योम। नगतरुशिखर-

रविमर्द्दी समर्करो मारुतश्चण्डः । ऋतुविपरीतास्तरवो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशां दाहः । निर्घातमहीकम्पाद्यो भवन्त्यत्र चोत्पाताः । न पृथक् फलानि तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि यदि । तदुदयकारणमेषां केत्वादीनां फलं ब्रूयात्" । "यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शनमायान्ति सूर्य्यबिम्बस्थाः । तस्मिंस्तस्मिन् व्यसनं महीपतीनां परिज्ञेयम् । क्षुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोऽप्युत्सृष्टधर्म्मसच्चरिताः । निर्मांसबालहस्ताः कष्टेनायान्ति परदेशम् । तस्करविलुप्तवित्ताः प्रदीर्घनिःश्वासाकुलिताक्षिपुटाः । सन्तः सन्नशरीराः शोकोद्भवबाष्पसंरुद्धदृशः । क्षामा जुगुप्समानाः स्वनृपतिपरचक्रपीडिता मनुजाः । स्वनृपतिचरितं कर्म च पराकृतं प्रब्रुवन्त्यन्ये । गर्भेष्वपि निष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारिमुचः । सरितो यान्ति तनुत्वं क्वचित् क्वचिज्जायते सस्यम् । दण्डे नरेन्द्रमृत्युर्व्याधिभयं स्यात् कबन्धसंस्थाने । ध्वाङ्क्षे च तस्करभयं दुर्भिक्षं कीलकेऽर्कस्थे । राजोपकरणरूपैश्छत्रध्वजचामरादिभिर्विद्धः । राजान्यत्वकृदर्कः स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा । एको दुर्भिक्षकरो द्व्याद्याः स्युर्नरपतेर्विनाशाय । सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धोऽर्कोऽनुवर्णघ्नः । दृश्यन्ते च यतस्ते रविबिम्बस्योत्थिता महोत्पाताः । आगच्छति लोकानां तेनैव भयं प्रदेशेन" ।

स्वार्थे क तमार्थे । त्रिंशत्त्र्यधिका राहोस्ते तामसकीलका इति ख्याताः बृ० स० ११ अ० ।

तामसध्यान न० बटुकभैरवस्य ध्येयरूपभेदे । "तस्य ध्यानं त्रिधा प्रोक्तं सात्त्विकादिप्रभेदतः" इत्युपक्रमे सात्त्विकराजसे उक्त्वा तामसध्यानमुक्तं तन्त्रसारे यथा

"ध्यायेन्नीलाद्रिकान्तं शशिशकलधरं मुण्डमालं महेशं दिग्वस्त्रं पिङ्गलाभं डमरुमथ सृणिं खड्गशूलाभयानि । नागं घण्टां कपालं करसरसिरुहैर्बिभ्रतं भीमदंष्ट्रं सर्पाकल्पं त्रिनेत्रं मणिमयविलसत्किङ्किणीनूपुराढ्यम्" "तामसं शत्रुशमनं कृत्याभूतगदापहम्" तन्त्रसा० ।

तामसिक त्रि० तमसा निर्वृत्तं ठञ् । तमोगुणकार्य्ये त्रि० ।

तामसी स्त्री तमांसि भूम्ना सन्त्यस्यां प्रज्ञा० अण् ङीप् । १अन्धकारबहुलायां रात्रौ २महाकाल्यां मेदि० । ३जटामांस्यां राजनि० । ४तमोगुणवत्यां स्त्रियाञ्च ।

तामालेय त्रि० तमालरूपस्यादूरदेशादि सख्या० ढञ् । तमालवृक्षस्या-दूरदेशादौ ।

तामिस्र पु० तमिस्रा तमस्ततिरस्त्यत्र अण् । नरकभेदे । "तामिस्रो ह्यन्धतामिस्र इत्युपक्रमे । तन्निदानरूपादि भाग० ५।२६ उक्तं यथा "यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्यपहरति स हि कालपाशबद्धो यमपुरुषैरतिभयानकैस्तामिस्रे नरके बलान्निपात्यते" "स पर्य्यायेण यातीमान् नरकानेकविंशतिम् । तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ । नरकं कालसूत्रञ्च महानरकमेव च । सञ्जीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् । संघातञ्च सकाकोलं कुड्मलं पूतिमृत्तिकम् । लोहशङ्कुमृजीषञ्च पन्थानं शाल्मलीं नदीम् । असिपत्रवनञ्चैव लोहदारकमेव च" मनुः अत्रोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धापेक्षतया पन्थानं शाल्मलीं नदीमित्युत्तरत्र सह द्वितीयान्तपाठात् तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्ततैव नरकविशेषवाचित्वात्तस्य पुंस्त्वात् । शब्दकल्पद्रुमे क्लीवतोक्तिः मनुवचने द्वितीयान्ततामिस्रशब्दे प्रथमान्तत्वभ्रान्त्यैवेति बोध्यम् । तमिस्रया साध्यमण् । २ द्वेषे । "भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः । तामिस्रोऽष्टदशधा" सा० का० । "तामिस्रो द्वेषोऽष्टादशधा शब्दादयो दशविषया रञ्जनीयाः स्वरूपतः, ऐश्वर्य्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतो रञ्जनं किन्तु रञ्जनीयशब्दाद्युपायाः । ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेणोपहन्यमानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति । शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टादशधेति तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रोऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति" तत्त्वकौ० । द्वेषमूलत्वात् भोगेच्छाप्रतिघातरूपे ३क्रोधे भाग० टी० श्रीधरः ।

तामु त्रि० तम–उण् । स्तोतरि निघण्टुः ।

ताम्बली स्त्री ताम्बूली+पृषो० । (पान) ताम्बूल्यां "सुजाता शताम्बल्यारवाना:" गोप० ब्रा० २।१०।७ ।

ताम्बूल न० तम–ऊलच् बुगागमः दीर्घश्च गौ० ङीप् तस्याः पत्रम् अण् । (पान) ख्याते १नागवल्लीदले । २क्रमुके च मेदि० । "ताम्बूलं कटुतिक्तमुष्णमधुरं क्षारं कषायान्वितं वातघ्नं कृमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम् । वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे ! त्रयोदश गुणाः स्वर्गेऽपि ते दुर्लभाः" अपि चाहुः "ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम् । रस्यं तिक्तं कटु क्षारं रक्तपित्तकरं लघु । बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्" भाव० प्र० । "अनिधाय मुखे पर्णं पूगं

खादयते नरः। भतिभङ्गो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम्" राजनि०। भावप्र० दिनचर्य्यायामुक्तं यथा "धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कषायकटुतिक्तकैः। पूगकर्पूरकस्तूरीलवङ्गसुमनःफलैः। फलैः कटुकषायैर्वा मुखवैशद्यकारिभिः। ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विचक्षणः। धूमेन अगुर्वादिधूमेन। अपोह्य कफं दूरीकृत्य कषायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीलवङ्गादिभिः पूगैः क्रमुकैः सुमनःफलैः जातीफलैः एलाहरीतक्यादिफलैः। रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे। सभायां विदुषां राज्ञां कुर्य्यात्ताम्बूलचर्वणम्। ताम्बूलमुक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनन्तु परं सरम्। तिक्तं क्षारोषणं कामरक्तपित्तकरं लघु। वश्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम्। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम्। हनुदन्तमलध्वंसि जिह्वेन्द्रियविशोधनम्। मुखप्रसेकशमनं गलामयविनाशनम्। नवं तदेव मधुरं कषायानुरसं गुरु। बलासजननं प्रायः पत्रशाकगुणं स्मृतम्। वङ्गदेशोद्भवं पर्णं परं कटुरसं सरम्। पाचनं पित्तजननमुष्णं कफहरं स्मृतम्। पर्णं पुराणमकटु शुक्लकन्तु पाण्डुरम्। विशेषाद् गुणवद्वेद्यमन्यद्धीनगुणं स्मृतम्। खदिरः कफपित्तघ्नः पूगं वातबलासनुत्। संयोगतस्त्रिदोषघ्नं सौमनस्यं करोति च। मुखवैशद्यसौगन्ध्यकान्तिसौष्ठवकारकम्। प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने खदिरं तथा। निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूलं भक्षयेत् सदा। आयुरग्रे यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये व्यवस्थिता। तस्मादग्रं तथा मूलं मध्यं पर्णस्य वर्जयेत्। पर्णमूले भवेद्व्याधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः। जीर्णं पर्णं हरत्यायुः शिरा बुद्धिविनाशिनी। आद्यं विषोपमं पीतं द्वितीयं भेदि दुर्जरम्। तृतीयादन्तु पातव्यं सुधातुल्यं रसायनम्। ताम्बूलं नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षितः। देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षयः। शोषः पित्तानिलास्रं स्यादतिताम्बूलचर्वणात्। विषमूर्च्छामदार्त्तानां क्षयिणां रक्तपित्तिनाम्।

"विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षयेद्यदि। तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां न गच्छति" कर्म्मलोचनम्। "ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र! गोमांससदृशं ध्रुवम्" इति ब्रह्मवै० ब्र० ख०। मार्कण्डेयः "भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्" वशिष्ठः "सुपूगञ्च सुपर्णञ्च सुचूर्णेन समन्वितम्। अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं वर्जयेद्बुधः" "ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वरात्" नैष० "ताम्बूलाक्तं दशनमसकृद्दर्शयन्तीह चेटी" सा० द०। २पर्णलतायां स्त्री गौरा० ङीष्। "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचिताः पानभूमयः" रघुः। [हेमच०।

ताम्बूलकरङ्क पु० ६त०। (पानडिपा) ताम्बूलपात्रभेदे

ताम्बूलद त्रि० ताम्बूलं ददाति दा—क। १राज्ञां ताम्बूलदाने अधिकृते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदातरि च ण्वुल्। ताम्बूलदायकोऽप्युभयत्र "अत्रताम्बूलकुसुमगन्धमाल्यादिदायकाः" कामन्दकीये।

ताम्बूलपत्र पु० ताम्बूलमिव पत्रमस्य। पिण्डालौ राजनि०। कर्म्म०। ताम्बूलीपत्रे न०।

ताम्बूलपेटिका स्त्री ६त०। ताम्बूलकरङ्के

ताम्बूलराग पु० ताम्बूलकृतो रागः शाक० त०। (पानेर बोल) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इव रागो रक्तता यस्य। २मसूरे हारा०।

ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलाख्या वल्ली। (पान) नागवल्ल्याम् अमरः। स्वार्थे क अत्रैवार्थे।

ताम्बूलिक त्रि० ताम्बूलं तद्रचनं शिल्पमस्य। ताम्बूलरचनाधिकृते "आदिशब्दात् मालाकाररजकताम्बूलिकगान्धिकादयः" सा० द०।

ताम्बूलिन् त्रि० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्त्यस्य इनि। १ताम्बूलविक्रेतरि (तामुलि)ख्याते २जातिभेदे पुंस्त्री स्त्रियां ङीप्।

ताम्र न० तम—रक् दीर्घः। १धातुभेदे (ताँमा) अमरः २कुष्ठभेदे कर्म्मविपाकः। ३रक्तवर्णे हेमच०। ४तद्वति त्रि०। धातुभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा "अथ ताम्रस्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च। "शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले। तस्मात्ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः। ताम्रमौदुम्बरं शुल्वमुदुम्बरमपि स्मृतम्। रविप्रियं म्लेच्छमुखं सूर्य्यपर्य्यायनामकम्। जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदुघनक्षमम्। लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते। कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम्। लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम्। एको दोषो विषे ताम्रे त्वसम्यग्मारिते पुनः। दाहः स्वेदो रुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः" (रेकः विरेकः]तस्य मारणविधिस्तत्रोक्तो यथा

"सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वासरत्रयमम्लेन ततः खाते विनिःक्षिपेत् । पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्द्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्द्विगुणेन च । गन्धकेनाम्लपिष्टेन तस्य कुर्य्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवाम् (चाङ्गेरी चतुष्पत्राम्ललोनिकाभेदः ।) तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद्द्व्यङ्गुलोन्मितम् । धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् । वालुकाभिः प्रपूर्य्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः । दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुल्ल्यां विपाचयेत् । क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यग्यावद्यामचतुष्टयम् । स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्द्दयेत्सूरणद्रवैः । यामैकं गोलकं तच्च निःक्षिपेत्सूरणोदरे । मृदा लेपस्तु कर्त्तव्यः सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः । पाच्यं गजपुटे क्षिप्रं मृतं भवति निश्चितम् । वमनं च विरेकं च भ्रमं श्वासमथारुचिम् । विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचन । एवं मारितस्य ताम्रस्य गुणा ताम्रं कषायं मधुरं च तिक्तमम्लञ्च पाके कटु सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च । पाण्डूदराशोंज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम् । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति प्राहुर्बुधा वृंहणमल्पमेतत्" ।

"ताम्रमम्लेन शुद्ध्यति" मनुः । ताम्रपात्रशब्दे भोजननिषेधः एतेतरोक्तः तथारगव्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्तवर्णविशिष्टे "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य" "तपस्विने ताम्ररुचा करेण" कुमा० "प्रचक्रमे पल्लवरागताम्रा" रघुः । ५ द्वीपभेदे पु० । स्वार्थे क । तत्रार्थे अमरः ।

ताम्रकर्ण त्रि० ताम्रौ कर्णौ यस्य । १रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां ङीप् । ङीबन्तः २पश्चिमदिग्हस्तिन्याम् अमरः ।

ताम्रकार पुंस्त्री० ताम्रं ताम्रपात्रादिकं करोति कृ–अण् उप० स० । ताम्रोपजीविनि सङ्कीर्णजातिभेदे । "आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः" कंसकारशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

ताम्रकुट्ट पुंस्त्री० ताम्रं कुट्टयति कुट्ट–अण् उप० स० । ताम्रकारे (काँसारि) संकीर्णजातिभेदे । ण्वुल् । ताम्रकुट्टक तत्रार्थे अमरः ।

ताम्रकुण्ड न० कुण–ड कित् ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये देवजलाधारे पात्रभेदे "देवतान्यजलाधारः कुण्डं कुण्डमुखा स्मृताः" "शाम्बतः उपचारात् ताम्रकुण्डम्" उज्ज्व० ।

ताम्रकूट पुंन० ताम्रस्य कूटमिव । रक्तवर्णनिर्यासके (तामाक) क्षुपभेदे "संविदा कालकूटं च ताम्रकूटं च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जूरसताड़िका तरिता तथा । इत्यष्टौ विजिद्रव्याणि यथा स्युर्यौष्टकं तथा" कुला० त० ।

ताम्रकृमि पु० कर्म्म० । इन्द्रगोपकीटे हारा० ।

ताम्रगर्भ न० ताम्रं गर्भं इवोत्पत्तिस्थानमस्य । तुत्थे (तुंते) राजनि० । तस्य ताम्रोद्भवत्वं तुत्थशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रचूड़ पुंस्त्री० ताम्रा रक्ता चूड़ा यस्य । १कुक्कुटे (कुकड़ा) ख्याते खगे अमरः स्त्रियां ङीप् । तद्दर्शनविशेषफलं वृ०स० ८८अ० यथा "भीता रुवन्ति कुक्कुटाः ताम्रचूड़ास्त्यक्त्वा कृतानि भयदान्यपराणि रात्रौ" । कुक्कुटश्च द्विविधः नारिकेलाकृतिः प्राच्यवाटः, बलाकाकृतिश्च प्रतीच्यवाटः । तत्र प्राच्यवाटः बलाधिकः । तथैव वर्णितं दशकुमारे ताम्रचूड़युद्धाधिकारे । "कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटकुक्कुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमोऽस्य बलाकाजातिस्ताम्रचूड़ो बलप्रमाणाधिकश्चैवं प्रति विसृष्ट इति । "प्रायुध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षमुक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गमद्वयम् । जितश्चासौ प्रतीच्यवाट कुक्कुटः" दशकु० । २कुक्कुरद्रुमे (कुकशिमा) राजनि० । तस्य रक्तशिखत्वात्तथात्वम् । "द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्यां शक्तिं चान्येन पाणिना । अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः । महाकायमुपश्लिष्टं कुक्कुटं बलिनां वरम्" भा०व० २२४अ० तत्रैव "अरुणस्ताम्रचूड़श्च प्रददौ चरणायुधम्" । ३कुमारानुचरमातृगणभेदे स्त्री "सुभगा लम्बिनी लम्बा ताम्रचूड़ाविकाशिनी" भा० श० ४७ अ० । मातृगणोक्तौ ४रक्तशिखायुक्ते त्रि० ताम्रचूड़भैरवः ।

ताम्रजाक्ष पु० सत्यभामायां कृष्णाज्जाते पुत्रभेदे । "जज्ञिरे सत्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुपः । रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गरुड़ध्वजात्" हरिवं० १६२ अ० ।

ताम्रत्रपुज पु० ताम्रञ्च त्रपु च ताभ्यां जायते जन–ड । कांस्ये भावप्र० । तस्योभयधातुजन्यत्वात् तथात्वम् ।

ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्याः । गोरक्षदुग्धायां राजनि० ।

ताम्रद्वीप पुंन० । कर्म्म० । दक्षिणदेशस्थे द्वीपभेदे । "द्वीपं ताम्राह्वयञ्चैव पर्वतं रामकं तथा । तिमिङ्गिलञ्च स नृपं वशे कृत्वा महामतिः" भा० स० ३० अ० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये ।

ताम्रपत्ता स्त्री सत्यभामासुतायां ताम्रजाम्बवतीशब्दे दृश्यम् ।

ताम्रपट्ट न० ताम्रनिर्मितं पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे "दत्त्वा भूमिं निबन्धं वा कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आगामिभद्रनृपतिपरिज्ञानाय पार्थिवः । पटे वा ताम्रपट्टे वा स्वमुद्रोपरिचिह्नितम् । अभिलेख्यात्मनो वंश्यानात्मानञ्च महीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणं दानाच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नं शासनं कारयेत् स्थिरम्" याज्ञ० ।

ताम्रपत्र पु० ताम्रं रक्तं पत्रमस्य । १जीवशाके राजनि० । २रक्तवर्णपत्रके वृक्षमात्रे च । कर्म्म० । ३ताम्रमये लेखनपत्रे । ४रक्ते दले नवपल्लवे च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेशस्थे नदीभेदे ।
"ताम्रपर्णीन्तु कौन्तेय ! कीर्त्तयिष्यामि तां शृणु यत्र देवैस्तपस्तप्तं महदिच्छद्भिराश्रमे । गोकर्ण इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । शीततोयो बहुजलः पुण्यस्तात ! शिवः शुभः । हृदः परमदुष्प्रापो मानुषैरकृतात्मभिः । तत्र वृक्षतृणाद्यैश्च सम्पन्नफलमूलवान् । आश्रमोऽगस्त्यशिष्यस्य पुण्यो देवसमो गिरिः । वैदूर्य्यपर्वतस्तत्र श्रीमान् मणिमयः शिवः । अगस्त्यस्याश्रमश्चैव बहुमूलफलोदकः" भा०व०८८अ० । तस्याः सिन्धुसङ्गमस्थाने मुक्ताजन्म यथोक्तं "ताम्रपर्णीसमेतस्य मुक्तासारं महोदधेः । ते निपत्य ददुस्तस्मै यशः स्वमिव सञ्चितम्" रघुः "धिंहलकपारलौकिकसौराष्ट्रकताम्रपर्णीकपारशवाः" कौबेरपाण्ड्यवाटकहैमा इत्याकरा ह्यष्टौ" वृ० स० ८१ अ० मुक्ताकरोक्तौ । २शिलाभेदे च । "ताम्रपर्णी शिला राजन् ! श्रीमान् मलयपर्वतः" भा० भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकवृक्षे राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते वृक्षमात्रे च । कर्म्म० । ३रक्ते पल्लवे क्लीं ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाकः फलपुष्पादि ताम्रः पाकः अस्त्यस्य इनि । गर्द्दभाण्डवृक्षे । रत्नमा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकारः अण् कर्म० । ताम्रमये पात्रे तत्र तर्पणविधिस्तर्पणशब्दे उक्तः । "दक्षोत्थोदुम्बरं पात्रम्" इत्यादि कृत्वा तस्य संकल्पपात्रतोक्ता तत्र भोजननिषेधो मनुनोक्तो यथा "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । तत्र इतेतरोद्धृतसारगव्यादिभोजननिषेधमाह स्मृतिसागरे स्मृतिः "नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना । ताम्रपात्रधृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गवां मांसं दधि मद्यं पयो रजः । द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति" उत्तरार्द्धानुसारात् "ततश्च संस्कृते वह्नौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् । अक्षोभ्य क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके" शातातप० वाक्यम् अनुद्धृतसारक्षीरविषयम् उद्धृतसारस्यैव तत्र स्थितत्वे निषेधात् पानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुतः "दद्यात् ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पयः" । "जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम्" भावप्र० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्रः रक्तः पादो मूलमस्याः ङीष् । हंसपद्याम् राजनि० । तस्या हंसस्येव रक्तमूलत्वात्तथात्वम् ।

ताम्रपुष्प पु० ताम्रं पुष्पं यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमिचम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तमात्रे त्रि० । "ताम्रपुष्पैश्च शिखरैर्दीप्यमानः सुतेजसः" हरिवं० २१७ अ० । कर्म्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्रं पुष्पं यस्याः कप् कापि अत इत्वम् । रक्तत्रिवृति (लालतेउड़ि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्रं रक्तं पुष्पं यस्याः ङीप् । १धातकीवृक्षे २पाटलावृक्षे च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्रं रक्तं फलमस्य । १अङ्कोटवृक्षे । राजनि० । २रक्तफलयुक्ते वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म्म० । ३रक्ते फले न० ।

ताम्रमूला स्त्री ताम्रं रक्तं मूलं यस्याः अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् । १दुरालभायां २लज्जालौ च राजनि० । ३कच्छुरावृक्षे (खिराइ) रत्नमाला । ४रक्तमूलके वृक्षमात्रे त्रि० । कर्म्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रदत्तोक्ते औषधभेदे तद्विधानादि तत्रोक्तं यथा "स्थाल्यां संमर्द्य दातव्यौ माषिकौ रसगन्धकौ । नखचूर्णं तदुपरि तण्डुलीयं द्विमाषिकम् । ततो नेपालताम्रादि पिधाय सुकरालितम् । पांशुना पूरयेदूर्द्ध्वं दद्यात् स्थाल्यां ततोऽनलः । स्थाल्यधो मालिकां यावद्देयस्तेन मृतस्य च । ताम्रो ताम्रस्य रक्तिका त्रिफलाचूर्णरक्तिका । त्र्यूषणस्य च रक्तिका विडङ्गस्य च तन्मधु । घृतेनालोड्य लेढव्यं प्रथमे दिवसे ततः । रक्तिवृद्धिः प्रतिदिनं कार्य्या ताम्रादिषु त्रिषु । स्थिरा विडङ्गरक्तिस्तु यदा भेदो विवर्जितः । तदा

विड्कुन्त्यधिकं दद्याद्वृत्तिद्वयं पुनः। द्वादशाहं योगवृद्धिस्ततो ह्रासक्रमोऽप्ययम्। पक्तव्यमिन्दुपित्तश्च क्षयं शूलञ्च सर्वदा। ताम्रयोगो जयत्येष बलवर्णाग्निवर्द्धनः”।

ताम्ररसायनी स्त्री ताम्ररसस्य रक्तनिर्यासस्यायनी। गोरक्षदुग्धायां जटाधरः।

ताम्रलिप्त पु॰देशभेदे। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। तद्देशवासिनि तद्भूपे च बहुषु अणो लुक्। स च देशः प्राचीस्थः। “ताम्रलिप्तस्य राजानं कर्वटाधिपतिं तथा” भा॰ स॰ २९ अ॰। भीमप्राचीदिग्विजये। “वङ्गाः कलिङ्गा मगधास्ताम्रलिप्ताः सपुण्ड्रकाः” भा॰ स॰५१अ॰। स्वार्थे क। तत्रार्थे “किराताः कर्वराः सिद्धाः वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः” भा॰भी॰ ७ अ॰। जनपदोक्तौ।

ताम्रवर्ण पु॰ ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य। १पक्षिवाहवृक्षे वृक्षभेदे राजनि॰। २जटायां स्त्री शब्दच॰। ३ताम्रवर्णयुतमात्रे त्रि॰। कर्म॰। ४रक्ते वर्णे पु॰।

ताम्रवल्ली स्त्री कर्म॰। १मञ्जिष्ठायाम् शब्दच॰ २चित्रकूटदेशप्रसिद्धे लताभेदे राजनि॰। ३रक्तलतामात्रे च।

ताम्रवीज पु॰ताम्रं वीजं यस्य। १कुलत्थे राजनि॰। २रक्तवीजके वृक्षमात्रे त्रि॰। कर्म॰।३रक्ते वीजे न॰। ४कुलत्थिकायां स्त्री शब्दार्थचि॰। [३रक्तवर्णाके वृक्षे पु॰।

ताम्रवृन्त पु॰ कर्म॰। १रक्तचन्दनवृक्षे २कुलत्थे च रत्नमा॰

ताम्रवृन्त पु॰ ताम्रं वृन्तमस्य। १कुलत्थे, स्त्रीत्वमपि टाप् त्रिका॰। २रक्तवृन्तके वृक्षमात्रे त्रि॰। कर्म॰। ३रक्ते वृन्ते न॰।

ताम्रशिखिन् पु॰ ताम्रा रक्ता शिखाऽस्त्यस्य इनि। कुक्कुटे जटाधरः। ब॰ व॰। ताम्रशिख इत्यपि तत्र। ताम्रशिखायुक्ते च त्रि॰।

ताम्रसार न॰ ताम्रं रक्तं सारमस्य। १रक्तचन्दनवृक्षे। रत्नमाला। २रक्तसारके वृक्षमात्रे त्रि॰। कर्म॰। ३रक्ते सारे पुंन॰।

ताम्रसारक पु॰ ताम्रो रक्तः सारोऽस्य कप्। १खदिरे राजनि॰।२रक्तचन्दनवृक्षे च। ३तत्काष्ठे न॰ शब्दार्थचि॰।

ताम्रसारिक पु॰ ताम्रः सारोऽस्त्यस्य ठन्। १रक्तखदिरे, २रक्तचन्दने च शब्दार्थचि॰।

ताम्रा स्त्री ताम्र+टाप्। १सैंहिल्यां २ताम्रवक्त्रां शब्दमा॰।

ताम्राख्य पु॰ उपद्वीपभेदे शब्दमाला। ताम्रद्वीपे।

ताम्राक्ष पुंस्त्री ताम्रे अक्षिणी यस्य षच् समा॰। १कोकिले त्रिका॰ स्त्रियां षित्त्वात् जातित्वाच्च ङीष्। २रक्ते क्षणयुक्ते त्रि॰ स्त्रियां षित्त्वात् ङीष्। ३विशाला यत्र ताम्राक्षैः पूर्णचन्द्रनिभाननैः। वधीभूः कीर्य्यते” भा॰ क॰ ४६ अ॰।

ताम्राभ न॰ ताम्रस्य आभेवाभा यस्य।१रक्तचन्दने शब्दच॰। ताम्रा रक्ता आभा यस्य। २रक्तवर्णाभायुक्ते त्रि॰ “रुधिरोक्षितसर्वाङ्गैस्तैस्तदायोधनं बभौ। कबन्धैः संवृतं सर्वं ताम्राभैः खमिवावृतम्” भा॰ द्रो॰ ११९ अ॰।

ताम्रारुण न॰ तीर्थभेदे “ताम्रारुणं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः। अश्वमेधमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति” भा॰ व॰ ८४ अ॰

ताम्रार्द्ध पु॰ ताम्रस्यार्द्धोऽंशभेद इव्यादर्धोऽस्य। कांस्ये त्रिका॰

ताम्रावती स्त्री ताम्रमाधेयत्वेनाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः संज्ञायां दीर्घः। ताम्राकरे नदीभेदे “ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्त्रिस्रोऽथ कौशिकी” भा॰ व॰ २२१ अ॰।

ताम्राश्मन् पु॰ नि॰ कर्म॰। पद्मरागे “ताम्राश्मरश्मिच्छुरितैर्नखाग्रैः” माघः।“ताम्राश्मनां पद्मरागाणाम्” मल्लिना॰।

ताम्रिक त्रि॰ ताम्रं तत्पात्रादिनिर्माणं शिल्पमस्य ताम्रस्येदं वा ठञ्। १कांस्यकारे २सङ्कीर्णजातिभेदे पुंस्त्री॰ स्त्रियां ङीष्। ३ताम्रसम्बन्धिनि त्रि॰। “कार्षिके ताम्रिके पणः” अमरः। “कार्षापणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः” मनुः। “निष्काः सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः” मात्स्य॰। ४गुञ्जायां स्त्री टाप् राजनि॰। ५वाद्यभेदे शब्दार॰

ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः अण् ङीप्। वाद्यभेदे त्रिका॰।

ताय पालने विस्तारे च भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट्। तायते अतायि-अतायिष्ट। तताये। ऋदित्। णिच् अततायत्-त। तायितः तातिः “उभौ मायां व्यातायेताम्” भट्टिः।“सरसि संताय्यमाने” यजु॰ ३९।५। घञ्। तायः वृषा॰ आद्युदात्तः। ल्युट्—तायनम् “वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” पा॰।

तायिक त्रि॰ताये वृद्धौ साधु ठञ्। तज्जिकाभिधदेशे हेमच॰

तायु पु॰ ताय—उण्। चौरे स्तेने निघण्टुः “अपत्ये तायवो यथा नक्षत्रा” ऋ॰ १।५०।२।

तार पु॰ तारयति स्वजापकान् संसारार्णवात् तॄ—णिच्—अच् तार्य्यतेऽनेन वा तॄ—णिच् करणे अच्, तॄ—णिच्—भावे अच् वा। १प्रणवे ओङ्कारे “तारयेद्‌ यज्जपाम्भोधेः स्वजापकमानवम्। ततस्तार इति ख्यातो यत्तं ब्रह्मा व्यलोकयत्” काशीख॰ ७२ अ॰। २वानरभेदे ३शुद्धमौक्तिके ४शुक्ता विशुद्धौ मेदि॰ ५देवीप्रणवे कूर्चवीजे (हूँ) तन्त्रसा॰ ६तारणे विष्णुः ७महादेवे “काश्यां विश्वेश्वरोऽहं गिरि-

पतितनयनसंयुतो वामभागे युक्तो दण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरयुक्ताम्बुभागे। मायाबीजस्य कर्णे सुरमुनिसहितो ध्यानयुक्तं वदामि प्रीत्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणकैरुच्यते तारनामेति" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम् ८रूप्ये न० राजनि०। ९नक्षत्रे न० स्त्री० मेदि० "विपत्तारे गुडं दद्यात्" "ताराबलादिन्दुरथेन्दुवीर्यात्" ज्योति० त० सां० त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १०गौणसिद्धिभेदे। "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः। दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" सा० का०। "त्रिविध्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विघातास्त्रय इति इमा मुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धयस्ता अपि हेतुमत्तया तिस्रः हेतुतया पञ्च व्यवस्थिताः। तासामाद्या अध्ययनादिलक्षणा सिद्धयो हेतवः मुख्यास्तु हेतुमत्यः। विधिवद्गुरुमुखादध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथमसिद्धिस्तारमुच्यते" त० कौ० ११विष्णौ पु० "अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः" भा० अनु० १४९अ० सहस्रनामकथने। १२उच्चशब्दे पु०। १३तद्वति त्रि० मेदि०। १४स्फुरितकिरणे १५निर्मले त्रि० धर०। दिक्शब्दात् परम् तीरस्य "तारादेशः। १६तीरे। दक्षिणतारं दक्षिणतीरमित्यर्थः १७उच्चैःस्वरे त्रि० १८नेत्रकनीनिकायां न० स्त्री० "मत्तयेव घूर्णितमन्दतारया" कादं०। "तारैर्बभूवे परभागलाभतः" माघः शुद्धमुक्ताफले। "तारहेममहारत्नविमानशतशोभितम्" भाग० ४।६।२७। प्रणवे "तारो मायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते"। (ओं श्रीं ह्रीं) टी० त० "तारं व्योमाग्निमनुयुग्दण्डी ज्योतिर्मनुर्मतः" टी० त०। "हारममलं तरलतारमुरसि दधतम्" जयदेवः। "उरसि निहिततारो हारः" अमरः। "तारलोलवलयेन करेण" सा०द०।

तारक त्रि० तारयति तॄ–णिच्–ण्वुल्। १तारयितरि। "तत्र हि जन्तोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे" जाबालोप०। स्त्रियां टापि अत इत्त्वम्। २दैत्यभेदे तत्कथा शिवपुराणे दृश्या। ३कर्णे ४भेलके च मेदि०। तारैव स्वार्थे क। "तारका ज्योतिषि" पा० अजादि० टाप् न अत इत्त्वम्। तारका। ५नेत्रकनीनिकायां स्त्री। ६चक्षुषि न० स्त्री० मेदि०। "तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः" कुमा०। "अभिभाव्यतारकमहर्हिमद्युतिविम्बमस्तमितभासु नभः" माघः "कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणम्" काद०। न इत्त्वाभावो नेत्रोत्पाटनमिति श्लेषार्थः। "पतनं तारकादीनाम्" सुश्रु० "तत्प्रकाशेन विचेयतारका" रघुः। "तारकावर्णमिव धर्म्मविनाशविशुनम्" "कापि विस्तृत्य दिवावसाने लोहिततारका" काद०। "त्र्यधिकदशवर्तिनौ यौ भवेतां रसौ तारका, इत्तरत्नाकरोक्ते अष्टादशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे च। [तत्कथा शिवपु० दृश्या।

तारकजित् पु० तारकं दैत्यं जयति जि–क्विप्। कार्त्तिकेये

तारकाक्ष पु० तारकासुरस्य ताराक्षापरपर्य्याये पुत्रभेदे "निर्ज्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः। ताराक्षः कमलाक्षश्च विद्युन्माली च पार्थिव!" इत्युपक्रमे "काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः। राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम्" भा० क० ३३अ०। २कुमारानुचरभेदे "महाजठरपादाङ्गस्तारकाक्षश्च भारत!" भा० श० ४६ अ०।

तारकब्रह्म न० कर्म०। रामस्य (ओं रामाय नमः) षडक्षरे मन्त्रे। "षडक्षरं महामन्त्रं तारकब्रह्म उच्यते। रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि षडक्षरम्" इति अन्योऽपि मन्त्रः पद्मपु० उक्तो यथा। "मुमूर्षोर्मणिकर्णान्तु अर्द्धोदकनिवासिनः। अहं दिशामि ते मन्त्रं तारकं ब्रह्मवाचकम्। ओं श्रीरामरामेत्येतन्मन्त्रं तारकमुच्यते। अतस्त्वं जानकीनाथ! परं ब्रह्म विनिश्चितम्"।

तारकादि संजातार्थे इतच्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण सू० उक्ते शब्दगणे स च गणो यथा

"तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, ऋजीष, क्षण, सूत्र मूत्र, निष्क्रमण, पुरीष, उच्चार, प्रचार, विचार, कुड्मल, कण्टक, मुसल, मुकुल, कुसुम, कुतूहल, स्तवक, किसलय, पल्लव, खण्ड, वेग, निद्रा, मुद्रा, बुभुक्षा, धेनुष्या, पिपासा, श्रद्धा, अभ्र, पुलक, अङ्गारक, वर्णक, द्रोह, दोह, सुख, दुःख, उत्कण्ठा, भर, व्याधि, वर्मन्, व्रण, गौरव, शास्त्र, तरङ्ग, तिलक, चन्द्रक, अन्धकार, गर्व, मुकुर, हर्ष, उत्कर्ष, रण, कुवलय, गर्ध, क्षुध्, सीमन्त, ज्वर, गर, रोग, रोमाञ्च, पण्डा, कज्जल, तृष्, कोरक, कल्लोल, स्थपुट, फल, कञ्चुक, शृङ्गार, अङ्कुर, शैवाल, बकुल, श्वभ्र, आराल, कलङ्क, कर्दम, कन्दल, मूर्च्छा, अङ्गार, हस्तक, प्रतिबिम्ब, विघ्न, तन्त्र, प्रत्यय, दीक्षा, गर्ज, (गर्भादप्राणिनि") "तदस्य

संजातं तारकादिभ्य इतच्” पा० इतच् तारकित अस्य आकृतिगणत्वात् अन्येऽपि शब्दा यथाप्रयोगमत्रावधेयाः।

तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे “औदुम्बरा ह्यभिष्णाता-स्तारकायणचञ्चुलाः” हरिवं० २७ अ०। विश्वामित्र-पुत्रकथने। [तयोऽध्यत्र”।

तारकारि पु० ६त०। कार्त्तिकेये हेमच०। तारकशत्रुप्रभृ-

तारकित न० तारका संजाता अस्य तार० इतच्। नक्षत्रयुक्ते आकाशे “सितनिशादृषदि स्फुटनिष्पतत्कणगणाधिकतारकिताम्बरः” नैष०।

तारकिणी स्त्री तारकाः सन्त्यत्र इनि ङीप्। १नक्षत्रयुक्तायां रात्रौ राजनि० २तारकायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तारकोपनिषद् स्त्री तारयति ज्ञानदानेन तारि—ण्वुल्। तारिका उपनिषत्। उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

तारक्षिति पु० तारा उच्चा क्षितिर्यत्र। देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० प्रतीच्यामुक्तः “अपरस्यां मणिमान्” इत्युपक्रमे “पञ्चनदरमठपारावततारक्षितिशृङ्गवैश्यकनककशकाः” कूर्म्म०। २उच्चभूमौ स्त्री।

तारण पु० तारयत्यनेन ल्युट्। १भेलके रत्ना०। कर्त्तरि ल्यु। २तारयितरि त्रि० ३विष्णौ पु०। “अशोकस्तारणस्तारः” विष्णुस०। ४भावे ल्युट्। ५तारणकरणे ६उद्धारणे च न० “तत्र चोत्पत्स्यते जन्तुर्भवतां तारणाय वै” भा० अ० १२अ०। भावे युच्। तारणा ७तरणप्रापणे स्त्री “तारणा पारणं चैव तद्व्रतं सर्वकामिकम्” हरिवं०१४० अ०। षष्टिवर्षमध्ये अष्टादशे वर्षभेदे। “अति-वृष्टिश्च जायेत धान्यस्याथ प्रपीडनम्। शस्यं भवति सामान्यं तारणे सुरवन्दिते !” ज्यो० त०। “तारणं तदनु भूरियारिदं शस्यवृद्धिमुदितञ्च पार्थिवम्” वृ० स० ८अ०

तारणि(णी) स्त्री तार्य्यतेऽनया तॄ—णिच्—अणि। १नौकायां हारा० वा ङीप्। ङीबन्तः २काश्यपपत्नीभेदे याजोप याजयोर्ऋष्योर्मातरि तस्या अपत्यम् ढक्। तारणेय तदपत्ये। “तथैव च महाभागः सोऽपश्यत् संशितव्रतौ। याजोपयाजौ ब्रह्मर्षी शाम्यन्तौ परमेष्ठिनौ। संहिताध्ययने युक्तौ गोत्रतश्चापि काश्यपौ। तारणेयौ युक्त रूपौ ब्राह्मणावतिसत्तमौ” भा० आ० १६७ अ०।

तारतण्डुल पु०तारः शुभ्रमौक्तिकमिव शुभ्रस्तण्डुलोऽस्य। धवलयवनाले राजनि०।

तारतम्य न० तरतमयोर्भावः ष्यञ्। १न्यूनाधिकत्वे “निर्धनं निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिसक्तचेतसाम्। बोधनाय धिधिना विनिर्मिता रेफ एव जयवैजयन्तिका” इत्युद्भटः। “अहो तारतम्यं नराणाम्” महाना०तरतमशब्दे उदा०।

तारतार न० तारयतीति तारं तत्प्रकारः प्रकारे द्वित्वम्। सां० त० उक्ते गौणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्ददर्शिते “ऊहः शब्दोऽध्ययनम्” इत्यादिवाक्ये “ऊहस्तर्कः आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् संशयपूर्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः। सा तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते” त० कौ०।

तारटी स्त्री तरट्येव स्वार्थे अण् ङीप्। तरटीवृक्षे राजनि० तारटीति पाठान्तरं तत्रार्थे। [राजनि०।

तारपुष्प पु० तारं रजतमिव पुष्पमस्य। कुन्दवृक्षे।

तारमाक्षिक न० तारं रूप्यमिव माक्षिकम् उपधातुभेदः। रजततुल्ये उपधातुभेदे। “तारमाक्षिममन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम्। किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम्। अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्मृताः। न केवलं रूप्यगुणावर्त्तन्ते तारमाक्षिके। द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यतः। स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम्। चाक्षुष्यं वस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम्। अर्शः शोथं क्षयं कण्डूं त्रिदोषमपि नाशयेत्। मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान्। तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम्”। शोधनन्तु। “कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम्। भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यति ध्रुवम्। विमला तारमाक्षिकम्। मारणन्तु “कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत्। तैलेन वाऽजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम्” भावप्र०।

तारल प० तरल एव अण्। १तरले २विटे च शब्दार्थचि०।

तारवायु पु० कर्म्म०। अत्युच्चशब्दयुक्ते पवने।

तारविमला स्त्री तारोरजतमिव विमला। तारमाक्षिके उपधातुभेदे शब्दार्थचि०।

तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धिं धात्वन्तरयोगात् जातमलशुद्धिङ्करोति कृ—ट। सीसके तत्सम्पर्कोद्धि रजतस्य मलशुद्धिर्लोकसिद्धा राजनि०।

तारसार पु० उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्।

तारहार पु० तारनिर्मितो हारः। १स्थूलमुक्ताहारे “संवर्द्धितोरःस्थलतारहारः” रघुः।

तारा स्त्री तारयति संसारार्णवात् भक्तान् तॄ—णिच्—अच्। १दशमहाविद्यान्तर्गते द्वितीयमहाविद्याभेदे।२नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा "हस्ता स्वाती श्रवणा अश्लेषे मृगशिरो नपुंसि स्यात्। पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलं त्वस्तौ स्त्रियः शेषाः" अधिकरणचन्द्रे १४००पृ० धृतम्। "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी" इत्यादि तन्त्रसा० "तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी। उग्रापत्तारिणी यस्मादुग्रतारा ततः स्मृता" तन्त्रसा० तन्नामनिरुक्तिः। ४बुद्धदेवताभेदे ४बृहस्पतिभार्य्यायाम् मेदि०। ५सुषेणवानरकन्यायां वालिभार्य्यायाञ्च ६चिड़ानामगन्धद्रव्ये ७मुक्तायाञ्च राजनि०। "बृहस्पतेः स वै भार्य्यां तारां नाम यशस्विनीम्। जहार तरसा सर्व्वानवमत्याङ्गिरःसुतान्। स (चन्द्रः) याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह। नैव व्यसर्जयत् तारां तस्मायाङ्गिरसे तदा" "ददावङ्गिरसे तारां स्वयमेव पितामहः। तामन्तःप्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पतिः। मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य्यः कथञ्चन। अयोनावुत्सृजस्तं वै कुमारं दस्युहन्तमम्। ईषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम्। जातमात्रः स भगवान् देवानामक्षिपद्वपुः। ततः संशयमापन्नास्तारामूचुः सुरोत्तमाः। सत्यं ब्रूहि सुतः कस्य सोमस्याथ बृहस्पतेः। पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा। तदा तां शप्तुमारब्धः कुमारो दस्युहन्तमः। तं निवार्य्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ संशयम्। यदत्र तथ्यं तद् ब्रूहि तारे! कस्य सुतो ह्ययम्। सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माणं वरदं शनैः। सोमस्येति महात्मानं कुमारं दस्युहन्तमम्" हरिवं० २५ अ०। "सुषेणदुहिता चेयमर्थसूक्ष्मविनिश्चये। औत्पातिके च विविधे सर्व्वतः परिनिष्ठिता। यदेषा साध्विति ब्रूयात् कार्य्यं तन्मुक्तसंशयम्। न हि तारामतं किञ्चिदन्यथा परिवर्त्तते" रामा० कि० २२ अ०। सा च पश्चात् वालिनो मरणानन्तरं सुग्रीवभार्य्या "तारया सहितः कामी सक्तः कपिवृषस्तदा" ३१ अ०। "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा। पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" तत्र मुक्तायां "ताराशङ्कीशिकरणोर्व्व्यवहन् नियामाः" माघः कनीनिकायां "लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुबिम्बाः" माघः।

ताराश्च अश्विन्यादयः। ज्यो० त० तासां तद्विशेषादिकमुक्तं यथा

"अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा। मृगशीर्षं तथा चार्द्रा पुनर्वसुश्च पुष्यकौ। अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुन्युत्तरफल्गुनी। हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा चानुराधिका। ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके। श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाह्वभाद्रिका। उत्तरादिभाद्रपदा रेवती भानि च क्रमात्"। "अश्वियमदहनकमलजशशिशूलभृददितिजीवफणिपितरः। योन्यर्य्यमदिनकृत्त्वष्टृपवनशक्राग्निमित्राः। शक्रो निर्ऋतिस्तोयं विश्वविरञ्ची हरिर्वसुर्वरुणः। अजपादोऽहिर्बुध्नः पूषा चेतीश्वरा भानाम्" विशाखायाः शक्राग्न्योर्मिलितदैवतत्वम् अभिजितोऽभिन्नत्वेन अष्टाविंशतिरिति तत्र वक्ष्यते इति नक्षत्राधिपाः "उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्वौगत्युत्तराणि स्वभूर्व्वीतादित्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघुः। चित्रा मित्रगणान्त्यभं मृदुगणस्तीक्ष्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक्। मिश्रोऽग्निः सविशाखभः शुभकराः एवं स्वकृत्ये गणाः"। "शशाङ्कतारयोः शुद्धिर्विचार्य्या सर्व्वकर्म्मसु। पक्षाणामपि सर्व्वेषां तच्छुद्धौ फलदा हताः"। श्रीपतिसमुच्चये "ताराचन्द्रबले प्राप्ते दोषाश्चान्ये भवन्ति ये। ते सर्व्वे विलयं यान्ति सिंहं दृष्ट्वा गजा इव। जन्मसम्पत् विपत्क्षेमं प्रत्यरिः साधको वधः। मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाच्च पुनःपुनः। सर्व्वमङ्गलकार्य्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत्। विवादञ्चाद्यभैषज्ययात्राक्षौरादि वर्जयेत्। यात्रायां पथि बन्धनं कर्मविधौ सर्व्वस्य नाशो भवेत्। भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहारम्भणे। क्षौरे रोगसमागमोऽत्र बहुविधः श्राद्धेऽर्थनाशस्तथा वादे बुद्धिविनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्मभे। पापाख्या तु त्रिविधा पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रियुता। सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाशसंज्ञा क्रमात् कथिता"। "जन्माद्यं कर्म्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशकम्। समुदयमष्टादशभं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम्। आद्यात्तु पञ्चविंशम् मानसमेवं नरः षड्भः स्यात्। नवनक्षत्रोऽम्नपतिः स्वजातिदेशाभिषेकर्क्षैः"। जात्यर्क्षन्तु। "पूर्वात्रयं सानलमग्रजानां राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि। सपौष्णमित्रं पितृदैवतञ्च प्रजापतेर्भञ्च कृषीवलानाम्। आदित्यहस्ताभिजिदश्विभानि तान्यन्त्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्"। (देशभं देशनामर्क्षम्)। नाड़ीनक्षत्राणि। "देहादेहार्थहानिः स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते। कर्म्मर्क्षे कर्म्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे। मूर्द्धन्विषयाणां हानिः सांघातिके तथा। संतप्ते सामुदायिके

मित्रकार्य्यसंश्रयः। वैनाशिके विनाशः स्यात् देहद्रविणसम्पदाम्" । नाड़ीनक्षत्रफलम् । "जातिभे कुलनाशः स्याद्बन्धनस्थाभिषेकभे । देशभे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । यस्मिन्राजाभिषिक्तोभवति तदभिषेकनक्षत्रम् अ इ उ ए कृत्तिका ओ व वि वु रोहिणीत्यादिवर्गभम् (चक्रशब्दे १२४८पृ०शतपदचक्रे दृश्यम्) ।
उग्रादिगणादिकार्य्यभेदः मु० चि० उक्तो यथा
"उत्तरात्रयरोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् । तत्र स्थिरं बीजगेहशान्त्यारामादिसिद्धये । स्वात्यादित्ये श्रुतेस्त्रीणि चन्द्रश्चापि चरं चलम् । तस्मिन् गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम् । पूर्व्वात्रय याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा । तस्मिन् घाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादिसिध्यति । विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम् । तत्राग्निकार्य्यं मिश्रं च वृषोत्सर्गादिसिद्धये । हस्ताश्विपुष्याभिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा । तस्मिन् पण्यरतिज्ञानं भूषाशिल्पकलादिकम् । मृगान्त्यचित्रामित्रर्क्षं मृदु मैत्रं भृगुस्तथा । तत्र गीताम्बरं क्रीड़ा मित्रकार्य्यं विभूषणम् । मूलेन्द्रार्द्राहिभं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् । तत्राभिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम् । मूलाहिमिश्रोग्रमधोमुखं भवेदूर्द्ध्वास्यमार्द्रेज्यहरित्रयं ध्रुवम् । तिर्य्यङ्मुखं मैत्रकराऽनिलादितिज्येष्ठाश्विनाभीदृशकृत्यमेषु" ।

ताराकूट न० दम्पत्योः शुभाशुभज्ञापके कूटभेदे उपयमशब्दे १२४८ पृ० दृश्यम् । "वर्णो वश्यस्तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम् । गणमैत्रं भकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः" ज्यो० चि० । [भेदे तारकाशब्दे दृश्यम् ।

ताराक्ष पु० तारकाक्षापरपर्य्याये तारकासुरस्य पुत्रे दैत्य-

ताराचक्र न० तन्त्रोक्ते दीक्षणीयमन्त्रशुभाशुभज्ञानार्थे चक्रभेदे ताराचक्रादि चक्रशब्दे २८०६पृ०नक्षत्रचक्रे दृश्यम् ।

ताराचमन न० तारायाः पूजाङ्गमाचमनम्" शा० त० । तारादेवीपूजाङ्गे आचमनभेदे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं यथा "ताराभेदैस्त्रिभिः पीत्वा मायया क्षालयेत् करम् । ॐ श्रौषौ तु हृदन्तस्थं फट्कारैः क्षालयेत् करम् । आस्यं नासे दृशौ श्रोत्रे नाभिवक्षःशिरोभुजान् । वैरोचनादिभिः स्पृष्ट्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । आचम्य भैरवो भूत्वा चतुर्वराप्तां प्रपश्यति" । ताराभेदैरिति । उग्रतारैकजटानीलसरस्वतीभेदैः । वैरोचनादयस्तु । वैरोचन, शङ्ख, पाण्डर, पद्मनाभ नामक, वामक, पाण्डुर, तारकाऽसिताङ्ग, यमान्तक, विघ्नान्तक, नरा-

न्तकाः, सप्तचतुर्थीप्रणयादिभमोऽन्तकाः" कृष्णानन्दतन्त्रसा० ।

ताराधिप पु० ६त० । १ चन्द्रे २ शिवे ३ वृहस्पतौ ४ वालिवानरे ५ सुग्रीवे च । "ललाटताराधिपखण्डधारी" कुमा० । "ताराधिपे वर्त्तिनि लग्नगतेऽप्य पापिन्" ज्यो० त० । ताराधिपतितारानाथादयोऽप्यत्र । "कठोरताराधिपलाञ्छनच्छविः" माघः । ६नक्षत्राधिपेषु अश्विनीकुमारादिषु ताराशब्दे दृश्यम् ।

तारापथ पु० ताराणां पन्थाः अच् समा० । आकाशे हला० ।

तारापीड़ पु० ताराणामापीड़ः भूषणमिव । चन्द्रे त्रिका० ।

ताराप्रमाण न० अश्विन्यादिनक्षत्राणां स्वरूपावेदकसंख्याविशेषे स च मु० चि० ६८ श्लो० सप्रयोजनमुक्तो यथा

"शिखिगुणरसेन्द्रियानलशशिविषयगुणर्त्तुपञ्चवसुपक्षाः । विषयैकचन्द्रभूतार्णवाग्निरुद्राश्विवसुदहनाः । भूतशतपक्षवसवो द्वात्रिंशच्चेति तारकामानम् । क्रमशोऽश्विन्यादीनां कालस्ताराप्रमाणेन । नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत् । दिवसैर्ज्वरस्य नाशो व्याधेरन्यस्य वा वाच्यः" ।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्याः । रात्रौ राजनि० ।

ताराभ्र पु० तारो निर्म्मलः जलशून्यः अभ्रो मेघ इव शुभ्रत्वात् । कर्पूरे राजनि० ।

तारामण्डल न० ताराणां मौक्तिकानां मण्डलं यत्र । ईश्वरमण्डपभेदे शब्दरत्ना० । ६त० । २नक्षत्रमण्डले च ।

तारामृग पु० तारारूपः मृगः मृगशिरः । मृगशिरोनक्षत्रे "अन्वधावन् मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा" भा० व० २७७ अ० "तारारूपं मृगम् तारामृगं, प्रजापतिः स्वां दुहितरं मृगो भूत्वा जगाम तस्य रुद्रः शिरोऽच्छिनत् तदेव मृगशिरो नक्षत्रम्" नीलक० । "एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः । उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ" रामा० अर० ४२।२।सं० ।

तारारि पु० ६त० । विट्माक्षिके उपधातुभेदे हेमच० ।

तारावती स्त्री ककुत्स्थराजभार्य्यायां मनोन्मथिन्यां जातायां दुर्गावतारभूतायां कन्यायां शिवावतारचन्द्रशेखरपत्न्याम् । तत्कथा कालिकापु० ४७ अ० यथा ।

"काकुत्स्थो भार्य्यया सार्द्धमत्यन्तमुदितोऽभवत् । सहजेनाथ हारेण भूषिता सा ककुत्स्थजा । ववृधे मन्दिरे तस्य वर्षास्विव सुरापगा । तेनैव हारचिह्नेन तस्यास्ताराऽवतीति वै, नामाकरोत् पिता काले यथोक्तं द्विजसत्तम !" । "पतिं पर्व्वतरं पुत्री राज्ञस्तारावती सती । स्वयं सा पार्व्वती देवी वव्रे च चन्द्रशेखरम् । वैवाहि-

तेन विधिना स राजा चन्द्रशेखरः। तारावतीं तदा भार्य्यां ककुत्स्थनृपतेः सुताम्। संस्कृत्य ग्राहयामास देवेभ्यो वैदिकैर्मखैः"

ताराषोढ़ा स्त्री ६त०। तारापूजाङ्गे षोढ़ान्यासभेदे तन्त्रसारे ताराप्रक० दृश्यम्। "इति षोढ़ा च कथिता तारायाः सर्वसिद्धिदा" तन्त्रसा०। [ताड़िकाशब्दे दृश्यम्।

तारिका स्त्री ताड़िका डस्य रः। तालरसजाते मद्यभेदे।

तारिन् त्रि० तारयति तृ-णिच्-णिनि। १तारके। स्त्रियां ङीप्। सा च दशसु महाविद्यासु २द्वितीयविद्यायाम् तद्भेदाः तन्त्रसारे उक्ता यथा "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती। कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिणी गणाः। अथ भेदान् प्रवक्ष्यामि तारिण्याः सर्वसिद्धिदान्। येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधकः" इत्युपक्रमे तासामभिधानम्। ३बुद्धदेवताभेदे त्रिका०।

तारुक्ष्य पु० तरुक्षस्यर्षेरपत्यं गर्गा० यञ्। तरुक्षर्षेरपत्ये। स्त्रियां लोहिता० ष्फ। तारुक्ष्यायणी। यूनि तु तारुक्ष्यायण फक्। यूनि तदपत्ये स च गोत्रप्रत्ययान्तर्गतः। [स्त्रियां ङीप्।

तारुण पुंस्त्री तरुणस्यापत्यम् उत्सा० अञ्। तरुणस्यापत्ये

तारुण्य न० तरुणस्य भावः ष्यञ्। यौवने अमरः। "स-राज्ञा गाढ़तारुण्याः समस्तरतकोविदाः" सा० द०। "ततः स राजा तारुण्यादौरसेन बलेन च" भा०शा०१२५ अ०।

तारेय पु० ताराया अपत्यम् ढक्। अङ्गदे १वालिपुत्रे। "करिष्यत्येष तारेयस्तेजस्वी तरुणोऽङ्गदः" रामा० कि०२२सर्गः। २वृहस्पतिभार्य्यायास्तारायाश्चन्द्रजे पुत्रे बुधे च।

तार्कव त्रि० तर्कोर्विकारः कोपधत्वात् अण्। तर्कुविकारे सि० कौ०। [२तर्कशास्त्राभिज्ञे च।

तार्किक त्रि० तर्कं वेत्ति तच्छास्त्रमधीते वा ठञ्। १तर्कवेत्तरि

तार्क्ष पु० तृक्ष एव स्वार्थे अण्। कश्यपे ऋषौ। "प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान्। पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्षपुत्रः सुधामिव" भाग०। २ पातालगरुड़लतायां स्त्री राजनि० गौरा० ङीष्।

तार्क्ष्य पु० तृक्षस्य गोत्रापत्यं गर्गा० इक्षेत्यत्र तृक्षेति पाठान्तरात् यञ्। १तृक्षमुनेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ। तार्क्ष्यायणी। २गरुड़ाग्रजे अरुणे ३गरुड़े ४अश्वे ५सर्पे पुंस्त्री० ६रसाञ्जने च मेदि०। ७शालवृक्षे ८स्वर्णे च शब्दर० ९अश्वकर्णवृक्षे १०स्यन्दने हेमच०। ११पर्वतभेदे १२विहगमात्रे। "अयसस्परात् संयदद्दस्तस्य तार्क्ष्या-रिष्टनेमिश्च सेनानीग्रामण्यौ" यजु० १५।१८। "तीक्ष्णेऽन्तरीक्षे त्रिपति पक्षी तार्क्ष्यः" मेदि० पृषो०। तत्र गरुड़े "आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीव भूतले" माघः "भवन्ति निर्विषाः सर्पाः यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्" पञ्चत०। "त्रस्तेन तार्क्ष्यात् किल कालियेन" रघुः। "इयरात्र-मुपयुज्य सर्वं तरति किल्विषं तार्क्ष्यदर्शनमुपपद्यते" सुश्रुतः। तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरात् दर्शनमित्यर्थः। सर्पे "त्रिपदाः षिक्षिणस्तार्क्ष्याश्चतुर्दंष्ट्राः विषाग्निनः" भा०भी० ९ अ०। [शब्दार्थचि०।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन-ड। रसाञ्जने

तार्क्ष्यध्वज पु०तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य। गरुड़ध्वजे विष्णौ हेमच० तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र।

तार्क्ष्यनायक पु०६त०। गरुड़े राजनि०तार्क्ष्यनाथादयोऽप्यत्र

तार्क्ष्यप्रसव पु०तार्क्ष्यः शैलः प्रसवोऽस्य। अश्वकर्णवृक्षे राजनि०

तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवम् अण्। रसाञ्जने राजनि० "विच्छूर्ण्णितं चक्रमर्दस्य वीजमिक्षुद्भूतं केशरं तार्क्ष्यशैलम्"। "लौहं चूर्णं मागधी तार्क्ष्यशैलं तुल्याः कार्य्याः कृष्णवर्णाश्च तस्माच" सुश्रुतः।

तार्क्ष्यसामन् न० सामभेदे काव्या०६।१८।

तार्क्ष्यायण पुंस्त्री० तृक्षस्य ऋषेरपत्यं युवा गर्गा० इक्षेत्यत्र तृक्षेति पाठान्तरात् यञ् यूनि फक् अनात्युक्तेरापत्यस्य यस्य लोपो न। तृक्षर्षेर्यून्यपत्ये। [शब्दरत्ना०।

तार्क्ष्यी स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया अण्। वनलताभेदे

तार्ण त्रि० तृणस्येदं शिवा० अण्। १तृणसम्बन्धिनि २तृणजन्ये वह्नौ पु०। "तार्णतार्णभयं नास्तीत्यत्र तार्णत्वमतार्णत्वञ्च वह्नित्वव्याप्यो जातिभेदः इति नव्य नैयायिकाः। तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः आयस्थानत्वात् शुण्डिका० अण्। ३तृणविक्रयरूपायस्थानजे करे त्रि०।

तार्णक त्रि०तृणानि सन्त्यस्मिन् वुण् कुक् च तार्णकीयास्तस्मिन् भवः विल्वका० छस्यात्स्य लुक्। तृणयुक्तदेशभवे।

तार्णकर्ण पुंस्त्री० तृणकर्णस्यापत्यं शिवा० अण्। तृणकर्णस्यर्षेरपत्ये। [नामकर्षेर्गोत्रापत्ये।

तार्णायन पुंस्त्री तृणस्यर्षेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक्। तृण-

तार्त्तीय त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अण्। तृतीये "प्रथमस्य तृचस्याद्यस्तार्त्तीयं तृतीयं सवनम्" आश्व० श्रौ० १।१।४

तार्त्तीयीक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकक्। तृतीये "तार्त्तीयीकं पुरारेस्तदवतु मदनप्लोषणं लोचनं वः" मालतीमाधवम्।

ताय्य त्रि॰ तृ-कर्मणि ण्यत्। तरणीये। "नौताय्यां तां नदीं तरेत्" भा॰ शा॰ १२४६ श्लो॰ "नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्य्यम्" अमरः। तरे देयम् ण्यञ्। २तरणार्थं देये शुल्के च। "भाण्डपूर्णानि यानानि ताय्यं दाप्यानि पारतः" मनुः।

ताल पु॰ तल एव अण्। १करतले शब्दार्थचि॰। ताड्यते तड—आघाते कर्मणि अच् डस्य लः। १हरिताले २तालीशपत्रे न॰ राजनि॰ ३दुर्गासिंहासने न॰ हेमच॰ तालस्येदम् अण् तस्य लुक्। ४तालफले न॰। अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां मिते ५परिमाणे ६करास्फालने ७कांस्यनिर्मितवाद्यभेदे (करताल) इत्यरौ खड्गमुष्टौ च पु॰ मेदि॰ ९स्वनामख्याते वृक्षभेदे भावप्र॰।

"पक्वं तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम्। तालमज्जा तु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहो मधुरः सरः। तालमज्जा तालफलबीजमज्जा। तालजं तरुणं तोयमतीव मदकृन्मतम्। अम्लीभूतं यदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत्" भावप्र॰। "तालो द्वादशभिर्जानुपरिणाहपरिभ्रमैरि"ति" उक्ते १०मानविशेषे। हस्तेन जानुमण्डलपरिभ्रमणं यावत्याकालमात्रया क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशो ज्ञेयः इत्यर्थः। ११गीतकालक्रियामाने। अयं स्वर इयत्कालं गेयः इयत्कालं विलम्बित इयत्कालं द्रुतम् इयत्कालं मध्यमिति बोधयितुं हस्तेन करतलाङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणक्रियाभिर्वर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेति कालक्रिययोः प्रमाणं तालः। इदमियत्कालं गेयमिति कालेनाङ्गुल्याद्याकुञ्चनादिक्रियामानं ताल इति यावत्। "कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्पन्दात्मिकायाः परिच्छेदहेतुस्तालम्" इति मधुसू॰। "कालेन नर्त्तनगानवादनक्रियायां मानं तालः तारादेकैकालमेषां विरामस्ताल इत्यन्ये" इत्यमरटीकायां भरतः। तदुत्पत्तिस्तु गौरीहरयोर्नृत्येन तालो बभूव। तथा हि। हरनृत्यस्य ताण्डवं गौरीनृत्यस्य लास्यम् इति संज्ञा पुरुषनृत्यस्य ताण्डवं नारीनृत्यस्य लास्यमिति नियमात्। ताण्डवस्याद्याक्षरेण लास्यस्याद्याक्षरेण च मिलित्वा ताल इति संज्ञा जाता इति" संगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा "चञ्चत्पुट १ चाचपुटः २ ३षट्पितापुत्रकस्तथा। ४उद्घट्टकः ५सन्निपातः ६कङ्कणः ७कोकिलारवः। ८राजकोलाहलो ९रङ्गविद्याधर१०शचीप्रियौ। ११पार्वतीलोचनो १२राजचूडामणि १३जयश्रियौ १४वादकाकल १५कन्दर्प १६नन्दकुर १७दर्पणाः। १८रतिलीनो १९मोक्षपतिः २०श्रीरङ्गः २१सिंहविक्रमः। २२दीपको २३मल्लिकामोदो २४गजलील च २५चर्च्चरी। २६कुहक्को २७विजयानन्दो २७वीरविक्रम २८टेङ्किके। २९रङ्गाभरण ३०श्रीकीर्त्ति ३१वनमालि३२चतुर्मुखाः। ३३सिंहनन्दन ३४नन्दीश ३५चन्द्रबिम्ब ३६द्वितीयकाः। ३७जयमङ्गल ३८गन्धर्व ३९मकरन्द ४०त्रिभङ्गयः। ४१रतिताल ४२वसन्तश्च ४३जगझम्पो ४४ऽथ माहतिः। ४५ कविशेखर ४६घोषौ च ४७हरवल्लभ४८भैरवौ४९। गतप्रत्यागतो ५०मल्लतालो ५१भैरवमस्तकः ५२। सरस्वतीकण्ठाभरणः ५३क्रीडा ५४निःसारुरेव च ।५५मुक्तावली ५६रङ्गराज५७भरतानन्द५८ऽऽदितालकाः५९। सम्पकेष्टक६० इत्यादि ताला भरत संमताः। संक्षेपतो निगदिता अथैषां लक्षणं तथा। अर्द्धमात्रं द्रुतं ज्ञेयमेकमात्रं लघु स्मृतम्। द्विमात्रन्तु गुरु ज्ञेयं त्रिमात्रन्तु प्लुतं मतम्। ताले चञ्चत्पुटे ज्ञेयं गुरु द्वन्द्वं लघुः प्लुतः १। गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव भवेच्चाचपुटाभिधे २। गलागलगलाश्चैव षट्पिता पुत्रके मताः३। उद्घट्टके तु गमनाः४ सन्निपाते गुरुर्मतः५। चतुर्विधः परिज्ञेयस्तालः कङ्कणनामकः ६। पूर्णः खण्डः समश्चैव विषमश्चैव कथ्यते। लचतुष्कं गणौ पूर्णे खण्डे बिन्दुद्वयं गुरुः। यगणस्तु समे ज्ञेय स्तगणो विषमे भवेत्। लचतुष्कं मयत्यन्तं गुरुर्बिन्दुचतुष्टयम्। मयत्यन्तं लघुश्चैव तालोऽयं कोकिलारवः ७ लचतुष्कं मयत्यन्तं खमयं खमयं लघुः। लघुर्बिन्दुद्वयञ्चेति राजकोलाहलाभिधे ८। खद्वयं द्वौ प्लुतौ यत्र रङ्गविद्याधरः स तु ९। लघूनि त्रीणि यत्र स्युर्गुरूणि त्रीणि यत्र वै। प्लुतद्वयञ्च यत्रास्ति स तालः स्याच्छचीप्रियः १०। खद्वयं गुरुलौ बिन्दुर्गौ प्लुतौ गौ प्लुतौ पुनः। यत्र तालः स विज्ञेयः पार्वतीलोचनाभिधः११। राजचूडामणौ बिन्दुर्लश्च बिन्दुर्लगौ मतौ१२। रगणोगो गुरुश्चैव जयश्रीरिति कथ्यते १३। प्लुतौ लघुचतुष्कञ्च गौ गौ द्रुतयुगं लघुः। लचतुष्कं विनाशब्दं तालः स्याद्वादकाकलः १४। द्रुतद्वयं यकारश्च कन्दर्पेऽपि प्रकीर्त्तितः१५। चत्वारो गुरवो यत्र चत्वारः प्लुतका अपि। लघ्वक्षराणि चत्वारि तालोऽयं नन्दकु-

वरः १६ । बिन्दुद्वयं गुरुश्चैव भवेद्यत्र स दर्पणः १७ । रतिलीले विधातव्यं लघुद्वन्द्वं गुरुद्वयम् १८ । आदौ लोऽथ गुरू द्वौ द्वाविंशल्लघवस्ततः । चतुःषष्टिद्रुता यत्र सोऽयं लोकपतिर्मतः १९। श्रीरङ्गसंज्ञके ताले सगणाल्लः प्लुतो मतौ २० । सिंहविक्रमताले तु भगणो मलगाः लगौ २१ । प्लुतो नच प्लुतश्चैव ताले दीपकनामनि २२ ताले स्यान्मल्लिकामोदे लद्वयं लचतुष्टयम् २३। लचतुष्कं विरामान्तं गजलीले प्रकीर्त्तितम् २४ । अष्टलत्वस्तु चर्च्चर्य्यां विरामान्तो द्रुतौ लघुः २५ । द्रुतद्वन्द्वं भवेत्ताले कङ्काले लघुद्वयम् २६। भवेच्च विजयानन्दे लत्रयञ्च लघुत्रयम् २७। वीरविक्रमताले तु द्रुतौ लगौ ततः प्लुतः २८। टेङ्किका रगणेन स्यादेकेनैव कृतास्पदे २९ । भगणो ग प्लुतौ स्यातां रङ्गाभरणनामके ३०। श्रीकीर्त्तिसंज्ञके ताले गुरुद्वन्द्वं लघुद्वयम् ३१ । चतुर्द्रुता लघू द्वौ तु द्रुतो गो वनमालिनि ३२। चतुर्मुखाभिधे ताले यगणानन्तरं प्लुतः। ३३ । भच प्लुतो लगौ बिन्दुद्वयं गौ मः प्लुतस्तथा । लघुः प्लुतो द्रुतश्चैको लघुद्वयमथापि च । निःशङ्कं लचतुष्कञ्च ताले स्यात् सिंहनन्दने ३४ । गो लघुर्गौ लघुः प्लुतस्ताले नन्दीश्वरे मतः ३५ । गो द्रुतौ नौ प्लुतद्वन्द्वं चन्द्रबिम्बे प्रकीर्त्तितम् ३६ । द्रुतद्वन्द्वं लघुश्चैकस्ताले स्यात्तु द्वितीयके ३७ । सकारश्च यकारश्च जयमङ्गलनामनि ३८। चत्वारो गुरवो बिन्दुश्चत्वारश्च प्लुता अपि । बिन्दवो दश षट् लाश्च ताले गान्धर्वसंज्ञके ३९। मकरन्दे द्रुतद्वन्द्वं लघुद्वन्द्वमथो गुरुः ४० । गुरुर्लघुः प्लुतश्चैव त्रिभङ्गिः परिकीर्त्तिता ४१ । गुरुद्वयं लघुद्वन्द्वं रतिताले प्रकीर्त्तितम् ४२ । वसन्तताले कर्त्तव्यो भगणो नगणस्तथा ४३ । जगणश्च गुरुश्चैको विरामान्तश्च लद्वयम् ४४ । गप्लुतौ लो द्रुतौ लश्च प्लुतो मारुतिनामनि ४५। कविशेखरे प्लुतः शून्यं मगौ लश्च ततो लघुः ४६। लचतुष्कं विना शब्दं यत्र वोधः स उच्यते ४७। हरवल्लभताले च प्लुतो लो गौ च लद्वयम् ४८ । भगणः प्लुतौ नगणौ गयौ प्लुतौ लघुश्च भैरवे ४९ । गतप्रत्यागते ताले लो मौ गौ नौ प्रकीर्त्तितौ ५०। चतुर्लघु मल्लताले विरामान्तं द्रुतद्वयम् ५१। लगौ गौ लो नगौ गश्च लद्वयं लद्वयं पुनः । नचतुष्कं विना शब्दं ताले भैरवमस्तके ५२। सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ लघुश्च द्रुतद्वयम् ५३ । एक एव प्लुतो यत्र क्रीड़ातालः स उच्यते ५४ । द्रुतद्वयं विरामान्तं ताले निःसारके मतम् ५५ । लत्रयं सविरामान्तं नौ पुनः लत्रयन्तथा । प्लुतौ गः लयुगं गश्च यत्र मुक्तावली तु सा ५६ । लगौ बिन्दुयुगं गौ लौ रङ्गराजे प्रकीर्त्तितः ५७ । लद्वयं सविरामान्तं गुरुः प्लुतद्वयं लघुः । यत्र ताले स विज्ञेयो भरतानन्दसंज्ञकः ५८। आदिताले लघुश्चैक इत्याह भरतो मुनिः ५९ । भगणश्च प्लुतान्तःसंपक्केष्टकतालके ६०। एकाधिकशते ताले षष्टिर्व्यक्ततमा इमे"। अथ प्लुतादिमात्राभेदेन तालघातनम् । "ताले निष्पातहस्तः प्लुतमनुघटयेद्घातमेकं सशब्दं तत्पश्चात् द्वौ च घातौ निनदविरहितौ दर्शयेदूर्द्ध्वतोऽधः। शून्यत्वात् पक्वतालाविति जगति पुनः सर्वसिद्धौ समन्ता विल्वं घातत्रयं तत् त्रिफलततुवद्विर्बर्ज्जयेद्दुर्लकारम् । एको घातः सशब्दो द्विकल इह गुरौ शब्दहीनस्तथान्यः सोऽप्यूर्द्ध्वं याति वीणावलयवलयितोत्तानहस्ताङ्गुलीभिः । किञ्चोच्चैकैकमात्रा समुदयिनि लघौ घात एको निपादी घात्यो मात्रार्द्धभाजि द्रुतवपुषि लघोरर्द्धमानेन घातः" । संगी० दा० ३स्तवकः ।

"आदावष्टस्तथा रुद्रो ब्रह्म इन्द्रश्चतुर्दश । दशावतारवन्त्यादिनृत्यनाट्यं ततः परम् ।"

अथाष्टतालभेदाः । "आड़ः१ दोजः२ ज्योतिः३ चन्द्रशेखर४ गञ्जनं५ पञ्चतालः६ रूपकं७ समतालः८ ।"

तत्र रुद्रतालस्य भेदाः । वीरविक्रमः१ । विषमसमुद्रः२ धरणं३ वीरदशकं४ मयूरूकः५ कान्दर्पः६ डाँशपाङ्गिडः७ भुवचरणं८ दशकोषी९ गजेन्द्रगुरुः१० कुटकाः११।"

अथ ब्रह्मतालभेदाः "ब्रह्म१ विरामब्रह्म२ षट्कला३ सप्तमाला४"

अथेन्द्रतालभेदाः । "देवसारः१ देवशाली२ मदनदोला३ गुरुगन्धर्वः४ पञ्चालो५ इन्द्रभासः६ ।"

अथ चतुर्दशतालभेदाः । "चिकूतालः१ चन्द्रमाला२ देवमाला३ अर्द्धज्योतिः४ स्वर्गसारः५ कुमाष्टः६ धराधारा७ वसन्तवाक्८ काककला९ कीरयज्ञा१० तालपूर्णा११ हर्षधारिका१२ भाषा१३ अर्द्धमाला१४ ।"

क्रमेणैषां लक्षणादि तत्रापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणानि यथा "एकतालस्ततः शून्यं युगलं तालिका परे । सङ्गीते प्रथमः सार आड़तालः प्रकीर्त्तितः १ । एकतालस्य शून्यस्य क्रमेणापि त्रिधा भवेत् । येषु शून्यं कलाभेदे दोजाख्यश्च भवेत् पृथक् २ । प्रथमं युगलं तालं एक एकस्तथा परे । कलाभेदे नामभेदं ज्योतिस्स परिकीर्त्तितम् ३ । चन्द्रचन्द्रस्तथा युग्मं तथा चन्द्रस्तथा परे । षट् तालानि भवन्त्येवं चन्द्रशेखर-

भाषितः ४। एकतालो भवेत् शेषः क्रमेणापि चतुष्टयम्। शेषशून्यं शङ्खनस्य सर्वतो मुनिभाषितम् ५। प्रथमं युगलञ्चैव तत्परं तालमेककम्। शेषे युग्मं तथा शून्यं पञ्चतालं प्रकीर्त्तितम् ६। युगलं प्रथमं तालं तत्परन्त्वेकशून्यकम्। शेषे च युगलं तालं रूपकं परिकीर्त्तितम् ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेण द्विविधं भवेत्। शेषे युगलतालञ्च समतालं भवेत् परम् ८।”

रुद्रतालभेदलक्षणादि “एकतालं तथा शून्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत्। तत्परं युगलं ताल इत्येव वीरविक्रमः १। युग्मतालं तथा शून्यं तत्परं हयतालकम्। शेषे च युगलं तालं समुद्रविषमं स्मृतम् २। युग्मतालञ्च शून्यञ्च एकतालञ्च तत्परे। शेषैकत्र त्रिशून्यञ्च विषमं चरणं भवेत् ३। एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि त्रिधा भवेत्। युगलं युगलं पश्चात् स वीरदशकः स्मृतः ४। प्रथममेकतालञ्च तत्परं शून्यमेककम्। शेषैकत्र त्रितालञ्च मयूरस्य गतिर्यथा ५। समतालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम्। समताले भवेत् शून्यं कन्दर्पे नास्ति, तत्पुनः ६। पञ्चतालात् परं शून्यं डोम्बपाडिडुमुत्तमम्। अन्त्यार्द्धञ्च भवेत् त्यक्तं संग्रामस्य यथा गतिः ७। एकतालं तथा शून्यं क्रमेणापि द्विधा भवेत्। शेषैकत्र त्रितालञ्च प्रपञ्चरणभाषितम् ८। एकतालं एकशून्यमित्येवञ्च भवेत् क्रमात्। विरामे एकतालञ्च यागभेदे दशकोषिका ९। युगलं युगलं पश्चात् तदन्त्येकतालकम्। शेषे च युग्मं शून्यञ्च गजेन्द्रगुरुभाषितम् १० युग्मशून्यं विरामे च एकतालं भवेत् क्रमे। कुटव्याख्यानकं घोरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११।”

ब्रह्मतालभेदलक्षणानि “युगञ्च त्यक्तं प्रथमैकतालं किञ्चिद्विरामे पुनरेकतालम्। ब्रह्माख्यतालस्य सुगीतमध्ये यथा कपोती हि करोति गर्जम् १। युग्मतालं भवेद्व्यक्तं एकतालञ्च तत्परे। शेषे द्वितीयशून्ये च विरामब्रह्मतालकम् २। प्रथमञ्चैकतालञ्च युग्मशून्यं तथा परे। शेषैकत्र त्रितालेति षट्कला खलु कथ्यते ३। आदौ युग्मं तथा युग्मं त्रितालञ्च तथा परे। सप्तमाला भवत्येषा ब्रह्मतालान्तरे शुभे ४।”

इन्द्रतालभेदलक्षणानि “सविरामं त्रितालञ्च एकशून्यन्तथापरे। शेषे त्यक्तं त्रितालञ्च देवसार इतीर्य्यते १। द्वितीयशून्यं विरामे भवति ततस्त्रितालानि। शेषेण द्विशून्यमित्येवं देवचारी २। प्रथममेव युग्मतालं तत्पश्चादेकशून्यविरामे। शेषे त्रितयतालं भवतीति मदनदोषेति। युग्मतालं समारभ्य पञ्चतालं भवेत्तथा। अन्त्यार्द्धञ्च तथा त्यक्तं गुरु गन्धर्व ईरितः ४। श्रावणस्य यथा धारा तथा तालो भवेद्घनः। पञ्चतालान्तराणीति पञ्चालीति प्रकीर्त्तिता ५ सविरामं चतुस्तालं त्रितालं शून्यमन्ततः। मेघारम्भे यथा केका ध्वयन्ते इन्द्रभाषितः ६।”

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि “एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेण त्रितयं ततः। शेषे चतुष्टयं त्यक्तं चित्रताल इतीर्य्यते १। एकचन्द्रस्तथा युग्मं तालं प्रत्येकतस्त्रयम्। शेषे त्रीणि च शून्यानि चन्द्रमाला भवेत्परा २। प्रथमं षट्कतालञ्च चान्त्यार्द्धन्तु भवेत् क्रमात्। शेषे युग्मं तथा शून्यं शेषमाला च घोष्यते ३। चन्द्रशून्यं त्रितालञ्च विरामेण क्रमेण तु। अन्त्यार्द्धन्तु भवत्येवमर्द्धज्योतिरिति स्मृतिः ४। एकैकतालान्तरयुग्मतालात् शून्यत्रयं तत्परमेकतालम्। कलाभिदा शून्यभिदा समाख्या स स्वर्गसाराख्यमयोनतालः ५। युग्मशून्यं विरामेण द्वैततालमिति क्रमात्। समाणाख्योऽन्तरे शून्यमिति सर्वत्र भाषितम् ६। नवाम्बुदे रात्रिनि शीघ्रयानं तथा सुवर्णकुतानभानम्। युग्मं समस्तं क्रमतश्च तालं शेषे त्रितालञ्च धराधराख्या ७। एकतालञ्च शून्यञ्च क्रमेणापि चतुष्टयम्। क्रमात्तालत्रयञ्चैव वसन्तस्यागुदाहृता ८। सविरामं द्वयं तालं युग्मतालं तथा परे। शेषैकत्र त्रितालञ्च भवेत् काककलेति सा ९। त्रितालञ्च भवेद् त्यक्तं तत्परं त्वेकतालकम्। शेषेऽपि च त्रितालञ्चेत् कोरयन्त्रा प्रचक्ष्यते १०। युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालन्त्वेकं भवेत् क्रमात्। शेषे शून्यं कलाभेदे तालश्चौति भवेत् पृथक् ११। सविरामं द्वयं तालं युग्मशून्यञ्च तत्परम्। शेषोर्द्धन्तु त्रितालञ्च हर्षधारा प्रकीर्त्तिता १२। चन्द्रशून्यं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात्। अन्त्यार्द्धन्तु भवेद् त्यक्तं आधाराख्यं तालमुत्तमम् १३। अन्त्यार्द्धन्तु त्रितालञ्च द्वयं तालं विरामकम्। इत्यर्द्धमाला विज्ञेया सङ्गीता भुवि सर्वतः” १४ सङ्गीतदामोदरे ४स्तवकम्”।

तालच्छेदम् उत्सा० अञ्। “पानसं द्राक्षमाधुकं खार्ज्जूरं तालमैक्षवम्” प्रा० त्रि० पुलस्त्योक्तेः ११ मद्यभेदे न०

तालक न० चु० तड--घञ् संज्ञायां क डस्य लः। हरिताले राजनि० २द्वारकपाटरोधनयन्त्रे (ताला) हेमच०। ३तुवरिकायां (अरहर) शब्दर०। स्वार्थे क। ४ताले इत्यादौ

ताल(लि)कट पु० देशभेदे स च देशः वृ० सं० १४ अ० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तः। अथ दक्षिणेनेत्युपक्रमे "का-ञ्चीजलधौरिकोर्णताल(लि)कटाः"।

तालकन्द न० तालस्येव कन्दमस्य। तालमूल्याम् "कसेरु कोविदारञ्च तालकन्दं तथाविधम्" प्रा० त० वायुपु०। "तालकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्" रघु०।

तालकाभ पु० तालकस्येवाभा यस्य। १हरितवर्णे हेम० २तद्वति त्रि०।

तालकी स्त्री तालकस्येयम् अण् ङीप्। तालजमद्यभेदे(ताड़ी)

तालकेतु पु० तालस्तालचिह्नितः केतुरस्य। भीष्मे। "ताभ्यां प्रयुक्तो भीष्मस्तालकेतुर्व्यरोचत" भा० उ० १४८ अ०।

तालक्षीर पु०तालजातं क्षीरमिव शुभ्रत्वात्। (तालेर चिनि) शर्कराभेदे राजनि०। स्वार्थे क। तालक्षीरक। तत्रार्थे।

तालगर्भ पु० ६त०। (तालेर मेति) तालमज्जनि। "अथ पिशङ्गगात्रस्तदुरुग्रैः करिकरस्थितहृदये सतालगर्भैः" बृ० सं० ५० अ०।

तालङ्क पु० ताड़ङ्क+डस्य लः। ताड़ङ्के भूषणे शब्दार्थचि०।

तालचर पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु ब० व०। "अश्मकास्तालचराश्चैव चुचुपा वेणुपास्तथा" भा० उ० ११६ अ०।

तालजङ्घ पु० ताल इव जङ्घा यस्य। १देशभेदे २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब०व०। "स हैहयान् समस्तांश्च तालजङ्घांश्च भारत!" भा० व० १०६ अ०। "हैहयानामुदावर्तो नीपानां जनमेजय!। वसुलस्तालजङ्घानां कथाना-मुद्गतो वसुः" भा० उ० ७२ अ०। "तालजङ्घं सहा-मात्यमौर्वेणैकेन नाशितम्" भा० अनु० १५३ अ०। ४राक्ष-सभेदे "निर्मांसास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्याः भयङ्कराः" इत्युपक्रमे "एते पान्तु सततं रक्षन्तु मम सर्वतः" हरिवं० १६८ अ०। "कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घश्च" पा० व्याख्या-युदाहृता। [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि०।

तालजटा स्त्री तालस्य जटेव। तालवृक्षस्य जटाकारे पदार्थे

तालध्वज पु० तालः ध्वजोऽस्य। बलदेवे "सरस्वत्या-स्तटे जातं नगं तालध्वजो बली" भा० श० ३८ अ०। "नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली" ५५ अ०। "अस्ति तालध्वजा नाम नगरी त्रिदशोपमेति" पद्मपु० क्रियायोगसारोक्ते २पुरीभेदे स्त्री।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त०। भाद्र-शुक्लनवम्यां "मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुलेतरा। तस्यां संपूज्य वै दुर्गामश्वमेधफलं लभेत्"। संवत्सरकौ० धृतगरुडपुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता

तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव। १कर्णभूषणभेदे ताड़ङ्के। अमरः। ६त०। २तालस्य पत्रे च। "क्वचित् विषवदेव चञ्चत्कृततालपत्रया" काद०।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप् संज्ञायां कन् ह्रस्वः। तालमूलीवृक्षे राजनि०।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्याः ङीप्। मूषिकपर्ण्याम् राजनि०। "अपामार्गोऽश्वगन्धा च तालपत्री सुवर्चला" सुश्रु०

तालपर्णी न०स्त्री० ताल इव खड्गमुष्टिरिव पर्णमस्य। १मुरानामद्रव्ये शब्दच०। स्त्रीत्वपक्षे पाककर्णेति ङीप्। सा च २मधुरिकायां जटाधरः।

तालपुष्पक न० तालःखड्गमुष्टिरिव पुष्पमस्य कप्। १प्रपौ-ण्डरीके शब्दर०। ६त०। २तालवृक्षकुसुमे च।

तालप्रलम्ब न० ताले वृक्षे प्रलम्बते प्र+लम्ब—अच्। ताल-वृक्षस्य जटायाम् राजनि०। तथा "तालप्रलम्बस्तु भङ्ग-स्ततृष्णापहम्" राजनि०। [बलदेवे त्रिका०।

तालभृत् पु० तालं ध्वजरूपेण बिभर्त्ति भृ—क्विप् ६त०।

तालमर्द्दल पु०तालस्य तालार्थं मर्द्दल इव। १वाद्यभेदे हारा०

तालमूली स्त्री०तालस्य मूलमिव मूलमस्याः ङीप्। मुषल्याम्। स्वार्थे क। तालमूलिका २दीर्घकन्दायायाम्। मुषल्याम्। "तालमूली तु विहद्भिर्मुषलीति निगद्यते। मुषली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा वृंहणी गुरुः। तिक्ता रसायनी हन्ति गुदजान्यनिलं तथा" "क्षौद्रोद्दराख्या-स्योनि बृहत्यौ तालमूलिका। अजमोदा कदम्बस्य मस्तं नागरमेव च" सुश्रु०।

तालयन्त्र न० सुश्रुतोक्ते शल्योद्धारणार्थे यन्त्रभेदे। "तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवदेकतालद्वितालके कर्णनासानाड़ीशल्यानामाहरणार्थम्" सुश्रु०।

तालरेचनक पु०तालेन रेचयति चु० रिच—ल्यु स्वार्थे क। नटे शब्दर०। तालवेचनकेति तत्र पाठान्तरम् तत्रार्थे।

काललक्षण पु० तालो लक्षणं ध्वजोऽस्य। बलरामे हेमच०

तालवन न० ६त०। वृन्दावनस्थे तालप्रचुरे वनभेदे "गो-वर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम्। ददृशाते ततो वीरौ रम्यं तालवनं महत्" हरिवं०७०अ०। २तालानां वने च। "सुपक्वतालवनमानीव स चकार रथव्रजान्" भा० भी० ११७ अ०।

तालवृन्त न० ताले करतले वृन्तं बन्धनमस्य, तालस्येव वृन्त-

मस्य वा । व्यजने हेमच०(पाखा) "तालवृन्तेन किं कार्य्यं लब्धे मलयमारुते" उद्भटः । अस्य वायोर्गुणा यथा । "त्रिदोषशमनोवायुर्लघुः स्यात्तालिंतः" भावप्र० "तालवृन्तभवो वायुस्त्रिदोषशमनो लघुः" राजनि० "न याति वायुस्तत्पार्श्वं तालवृन्तानिलाधिकम्" सुभा० स्वार्थे क ब० व०कप् वा । तालवृन्तक तत्रार्थे अमरः ।

तालव्य त्रि० तालुनि भवः देहावयवत्वात् यत् । तालुस्थार्थेषु "इचुयशानां तालु" इत्युक्तेषु वर्णभेदेषु ।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देशभेदे । तालाकटस्य राजा अण् सोऽभिजनोऽस्य वाऽण् । २तद्देशवासिजने ३तद्नृपे च बहुषु अणो लुक् । "ततः शूर्पारकं चैव तालाकटमथापि वा । वशेचक्रे महातेजा दण्डकांश्च महाबलम्" भा० स० ३० । सहदेवदक्षिणदिग्विजये । अयमेव देशः तालकटत्वेन बृ०स० १४ अ० उक्तः तालकटशब्दे दृश्यः ।

तालाख्या स्त्री तालं तत्प्रभिधामाख्यायते आ+ख्या घञर्थे कर्म्मणि क । सुरानामगन्धद्रव्ये शब्दच० । [अमरः ।

तालाङ्क पु० तालवृक्षचिह्नितः अङ्कः ध्वजोऽस्य । बलदेवे ।

तालादि पु० "तालादिभ्योऽण् वा" पा० विकारार्थे अण्प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे । स च गणः पा०गणसू०उक्तो यथा (तालाद्धनुषि) वार्हिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्रायुध चय, श्यामाक पीयूक्षा" । तालं धनुः पक्षे अणभावे ताल' तालमयं वा मद्यम् ।

तालावचर पु०तालेनावचरति अव+चर-अच् । नटे त्रिका०

तालि स्त्री तल-प्रतिष्ठायां णिच्-इन् । भूम्यामलक्यां वा ङीप् । तत्रार्थे (ताड़ियात्) २स्थाते इक्षे भरतः । "वर्मभिः पवनोद्धूतराजतालीवनध्वनिः" रघुः ।

तालिक पु० तालेन करतलेन निर्वृत्तः ठञ् । चपेटे (चापड़) (हाततालि) । ताली+स्वार्थे क । २तालमूल्याम् स्त्री हेमच० । ३लिखितस्य निबन्धने च शब्दर० । ४चपेटे स्त्री शब्दर० । ५ तालवल्ल्यां स्त्री राजनि० । "स्वैरं कृतत्यदा विधाय तालिकाम्" काशी० ५ अ० । "उद्घाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः" नैषधम् । [भावप्र० ३शुचे च कलशपाकः ।

तालित न० चुरा० तड़-क्त इत्व च: । १लिखितपटे २वाद्य-

तालिन् पु० ब० व० । तलेनर्षिणा प्रोक्तमधीयते शौनकादिभ्य णिनि । तत्प्रोक्ताध्येतृषु । ताली वाद्यत्वेनास्त्यस्य इनि । २दत्तताले त्रि० ३शिवे पु० "वैणवी पणवी ताली खली कालकटः कटः" भा० अनु० १७ । शिवनामोक्तौ ।

तालिश न० चु० तल-श न णित्वम् । पर्वते उणादिको० ।

ताली स्त्री तालेन तत्क्रियाशेन निर्वृत्ता अण् । (ताड़ी) १तालजातसुरायाम् । तल-श्यमात् अच् गौरा०ङीष् । (ताड़ियात्) २वृक्षभेदे, अमरः । ३तालमूल्याम्, (भूइआमला) ४वृक्षभेदे राजनि० । ५आढ़कक्याम्, (अड़र) शब्दरत्ना० ६तालीशपत्राख्ये वृक्षे, रत्नमाला । ७तालकोद्घाटनयन्त्रे (काटि) कुञ्चिकायाम् । हेमच० । ८तामवल्ल्यां ६त्रगणरपादके छन्दोभेदे यथा "ताली सा निर्दिष्टा । षट्ष्टो मो यत्र" यथा "स्वामी ते जानीते । साकूतं वैदूष्यम्" छन्दोमञ्जर्याम् । अस्य नारीत्यपि संज्ञोक्ता ।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे राजनि० ।

तालीश न० तालीव रोगान् श्यति शो-ड । स्वनामख्याते वृक्षे राजनि० "तालीशं लघु [illegible] श्वासकासकफानिलान् । निहन्त्यरुचिगुल्माग्निमान्द्यक्षयामयान्" भावप्र० २भूम्यामलक्यां मेदि० ।

तालीशपत्र न०तालीशं रोगनाशकं पत्रं यस्य । १स्वनामख्याते वृक्षे, २भूम्यामलक्याम् राजनि० ।

तालीशाद्यमोदक पु०चक्रदत्तोक्ते मोदकभेदे यथा "तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा । यथोक्तसंभागवृद्धा स्तगेते चार्द्धभागिके । पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा । श्वासकासारुचिहरं तर्पणं दीपनं परम् । हृत्पार्श्वशूलपाण्डुरोगघ्नं ज्वरापहम् । छर्द्यतीसारकामघ्नं मूढवातानुलोमनम् । कल्पयेद् गुटिकां चैतच्चूर्णं पक्वासितोपलाम् । गुटिका ह्यग्निसंयोगात् चूर्णाल्लघुतरा मता । पैत्तिके चात्ययन्त्ये त शुभाय यंगलोचनम्" ।

तालु न० तरन्त्यनेन वर्णाः तॄ-ञुण् रस्य लः । जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने (तेलो) स्थानभेदे । "मुखतस्तालु निर्भिन्नं जिह्वा तत्रोपजायते । ततो नानारसो जज्ञे जिह्वया योऽधिगम्यते" भाग० । "निर्भिन्ने तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्धरेः । जिह्वयांशेन च रसान् ययासौ प्रतिपद्यते" भाग० ३।६।१४श्लो० तालुनि चैकमस्थि तच्च कपालाकारं यथोक्तं सुश्रुते अस्थीन्यधिकृत्य "एतानि पञ्चविधानि भवन्ति । तद्यथा कपालरुचकतरुणवलयनलकसंज्ञानि । तेषां जानुनितम्बांसगण्डतालुशङ्खशिरःसु कपालानि" अस्थिसंख्याभेदोक्तौ च तत्रैव । तालुनि चैकमित्युक्तम् । "दृष्टा महता परिशुष्कतालवः" कुमारसं० । स्वार्थे याबा०कन् । तालुकमप्यत्र अमरः ।

तालव्य पुंस्त्री० तलुऋषेर्गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तलुव-वैरपत्ये स्त्रियां लोहि० ष्फ वित्त्वात् ङीप्। तालुव्यायनी।

तालुजिह्व पुंस्त्री तालु एव जिह्वा यस्य। १कुम्भीरे हेम०। तस्य जिह्वाशून्यत्वेऽपि तालुनैव रसाखादनात्तथात्वम्। स्त्रियां टाप्।

तालुपाक पु० सुश्रुतोक्ते तालुगते रोगभेदे।
तालुगतास्तु गलशुण्डिका तुण्डिकेर्य्यध्रुषो मांसकच्छपोऽर्बुदं मांससङ्घातस्तालुपुप्पुटस्तालुशोषस्तालुपाक इति। "श्लेष्मासृगभ्यां तालुमूलात्प्रवृत्तो दीर्घः शोफो ध्मातवस्तिप्रकाशः। तृष्णाकासश्वासकृत् सम्प्रदिष्टो व्याधिर्वैद्यैः कण्ठशुण्डीति नाम्ना। शोफः स्थूलस्तोददाहप्रपाकी प्रागुक्ताभ्यां तुण्डिकेरी मता तु। शोफः स्तब्धो लोहितस्तालुदेशे रक्ताज्ज्ञेयः सोऽध्रुषो रुग्ज्वराढ्यः। कूर्मोत्सन्नोऽवेदनोऽशीघ्रजन्मा रक्तो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणा स्यात्। पद्माकारं तालुमध्ये तु शोफं विद्याद्रक्तादर्बुदं प्रोक्तलिङ्गम्। दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजञ्च ताल्वन्तस्थं मांससङ्घातमाहुः। नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात् स्यान्मेदोयुक्तात् पुप्पुटस्तालुदेशे। शोषोऽत्यर्थं दीर्य्यते चापि तालु श्वासो वातात्तालुशोषः स पित्तात्। पित्तं कुर्यात् पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति" तेषां लक्षणान्युक्तानि। [इत्युक्तम्।

तालुपुप्पुट पु० सुश्रुतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम्।

तालुशोष पु० सुश्रुतोक्ते तालुरोगभेदे तालुपाकशब्दे दृश्यम्।

तालूर पु० तल—बा० ऊर। आवर्त्ते हेमच०।

तालूषक न० तल—बा० ऊषक। तालुनि। "अन्तस्तालूषके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत्" याज्ञ० "तालूषकं ककुदम्" मिता०।

तावक त्रि०तवेदम् युष्मद्+अण् एकवचने तवकादेशः। त्वत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। "त्यागं तत्ते तावकेभ्यो रथेभ्यः" ऋ० १।६४।१४। "तपः क्व वत्से! क्व च तावकं वपुः" कुमा०। [त्वत्सम्बन्धिनि।

तावकीन त्रि० तवेदम् युष्मद्+खञ् एकवचने तवकादेशः।

तावच्छस् अव्य० तावत्+संख्यासंख्यत्वात् वीप्सार्थे+शस्। तावत्तावत्प्रकारे "यावच्छो वै रसः विभक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत्प्रजायते" तै० स०।

तावत् अव्य० तद्+बा० डावत्। १साकल्ये २अवधौ ३माने ४अवधारणे अमरः ५प्रशंसायाम् ६पक्षान्तरे शब्दरत्ना ७संग्रामे ८अधिकारे च मेदि०। इतदेत्यर्थे शब्दार्थचि०। "भर्त्तापि तावत् क्रथकैशिकानाम्" रघुः तावत् तदेत्यर्थः। साकल्ये "तावत्प्रकीर्णाभिनवोपचारम्" अवधौ "वत्सं न सम्भावित एव तावत्" रघुः "तावत् स्वालोकमार्गप्राप्तिपर्य्यन्तम्" मल्लि०। मानार्थे "त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयम्" कुमा० तावत् इति मानार्थे "यावन्मात्रं विचारणीयं तावन्मात्रमित्यर्थः" मल्लि०। अवधारणे "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघः। "मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थः" मल्लि०। तत्परिमाणमस्य तद्+वतुप् "आ सर्वनाम्नः" पा०। आ। १०तत्परिमाणविशिष्टे त्रि०। "यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके। तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः" गीता "जम्बुद्वीपोऽयं तावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षीरोदधिना वेष्टितः" भाग० ५।२०।२। क्रियाविशेषणत्वे न०। "पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत। गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैः" माघः। स्त्रियां ङीप् "यावती संभवेद्वृत्तिस्तावती दातुमर्हति" मनुः। अस्य वत्वन्तत्वात् संख्यावत् कार्य्यं तावच्छः तावत्कः तावतिकः।

तावतिक त्रि० तावता क्रीतः संख्यात्वात् कन् "वतोरिड् वा" पा० वा इट्। तत्परिमाणवता क्रीते। पक्षे इडभावे तावत्क तत्रार्थे।

तावतिथ त्रि० तावतां पूरणः डट्। "वतोरिथुक्" पा० इथुक्। तावतां पूरणे। "यावत् सामिधेनि वेदेदमन्तं तावतिथेन वर्जयन्ति" कात्या० श्रौ० १।१।८।

ताविष पु० "तवेर्णिद्वा" उणा० टिषच्। स्वर्गादौ तविषशब्दार्थे तविषशब्दे दृश्यम्।

तावुरि पु० इयरारी कौर्पशब्दे २२७८ पृ० दृश्यम्।

तासुन पु० तस—बा० उनन्। शणवृक्षे। तस्येदम् अण्। तासुन तत्सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। "मुञ्जकाशतासुन्यो रसनाः" छन्दो० त० गोभिलः। "मुञ्जः शरः तासुनः शणस्तन्मया रसना मेखला तासुनी"।

ति अव्य० इति+वेदे पृषो०। इतिशब्दार्थे। "सहोवाचाजीङ प्रायश्चित्तिरित्यस्तीति का ति पिता ते वेदेति" शत० ब्रा० ११।६।१।१। का प्रायश्चित्तिरिति इति प्रश्नः।

तिक गतौ भ्वा० आत्म० सक०सेट्। तेकते अतेकिष्ट अदितन्णिच् अतितेकत् त। तितेके। [अतेकीत्। तितेक।

तिक आस्कन्दे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट्। तिक्नोति

तिक पु० तिक–क। ऋषिभेदे। तस्य गोत्रापत्यम् तिका० फिञ्। तैकायनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री०। तस्य तिककितवादित्वात् द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् बहुत्वार्थे। तिककितवाः तिककितवयोर्गोत्रापत्येषु। उत्कर्षा० चतुरर्थ्यां छ। तिकीय तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

तिककितवादि पु० "तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे" पा० उक्ते द्वन्द्वे बहुत्वे गोत्रप्रत्ययलुग्निमित्ते शब्दगणे। स च गणः पा०गणसू०उक्तो यथा "तिककितवाः वङ्खरभगडीरथाः। उपकलमकाः। पफकनरकाः वकनखगुदपरिणद्धाः उब्जककुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कटाः कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः भ्राष्टककपिष्ठलाः अग्निवेशदशेरुकाः"।

तिकादि पु० गोत्रे फिञ् प्रत्ययनिमित्ते शब्दसमूहे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "तिक, कितव, संज्ञा, बाला, शिखा, उरस्, शाठ्य, सैन्धव, यमुना, रूप्य, ग्राम्य, नील, अमित्र, गौकक्ष्य, कुरु, देवरथ, तैतल, औरस, कौरव्य, भौरिकि, भौलिकि, चौपयत, चैटयत, शीकयत, क्षैतयत, पाङ्कवत, चन्द्रमस्, शुभ, गङ्गा, वरेण्य, सुयामन्, आरद्ध, वह्यका, खल्यका, वृष, लोमक, उदञ्च, यज्ञ"। "तिकादिभ्यः फिञ्" पा० उक्ते "तिक इत्येवमादिभ्योऽपत्येऽर्थे फिञ् स्यात् तैकायनिः कैतवायनिः।

तिक्त पु० तेजयति तिज–णि० कर्त्तरि क्त। रसभेदे (तित) अमरः। २पर्पटकौषधौ न० हेमच०। ३सुगन्धे मेदि०। ४कुटजवृक्षे पु० शब्दच०। ५वरुणवृक्षे शब्दमाला। एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तथात्वम्। ६तिक्तरसयुक्ते अमरः। "षड्विधस्तु रसस्तत्र" भाषोक्तेर्यद्यपि तिक्तस्य पार्थिवगुणत्वं तथापि वायोरुपष्टम्भनादेव पार्थिवे तिक्तरसस्य सम्भवः तदेतत् सुश्रुते व्यक्तम् यथा "आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासङ्ख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात्परस्परानुग्रहात् परस्परानुप्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षौ तु ग्रहणम्। स खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद्विदग्धः षोढा विभज्यते। तद्यथा। मधुरोऽम्लो लवणः कटुकस्तिक्तः कषाय इति। ते च भूयः परस्परसंसर्गात्त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते। तत्र भूम्यम्बुगुणबाहुल्यान्मधुरः। भूम्यग्निगुणबाहुल्यादम्लः। तोयाग्निगुणबाहुल्याल्लवणः। वाय्वग्निगुणबाहुल्यात्कटुकः। वाय्वाकाशगुणबाहुल्यात्तिक्तः। पृथिव्यनिलगुणबाहुल्यात्कषाय इति। तत्र मधुराम्ललवणा वातघ्नाः। मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः। कटुतिक्तकषायाः श्लेष्मघ्नाः। तत्र वायुरात्मनैवात्मा पित्तमाग्नेयं श्लेष्मा सौम्य इति त एव रसाः स्वयोनिवर्द्धना अन्ययोनिप्रशमनाश्च। केचिदाहुरग्नीषोमीयत्वाज्जगतो रसा द्विविधाः सौम्या आग्नेयाश्च तत्र मधुरतिक्तकषायाः सौम्याः। कट्वम्ललवणा आग्नेयाः। मधुराम्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च। कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च। सौम्याः शीता आग्नेयाश्चोष्णाः"।

"सूक्ष्मरूक्षखरशिशिरलघुविशदं स्वर्गमङ्गलमीषत्तिक्तं विशेषतः कषायमिति वायवीयं तद्वैशद्यलाघवग्लपनविरूक्षणविचारणकरमिति"।

तिक्तरसलक्षणं तत्रोक्तं यथा "यो गले चोषमुत्पादयति मुखवैशद्यं जनयति भक्तरुचिं चापादयति हर्षञ्च स तिक्तः। "तिक्तः शीतस्तृषामूर्च्छाज्वरपित्तकफान् जयेत्। रुच्यः स्वयमरोचिष्णुः कण्ठस्तन्याम्बुशोधनः। वातलोऽग्निकरो नासाशोषणो रूक्षणो लघुः"। रुच्यः अन्येषु वस्तुषु रुचिमुत्पादयति। स्वयमरोचिष्णुः यथा निम्बः स्वयन्न रोचते। अन्येषु रुचिं करोति (अतियुक्तस्य तिक्तस्य गुणाः) सोऽतियुक्तः शिरः शूलमन्यास्तम्भश्रमार्त्तिकृत्। कम्पमूर्च्छातृषाकारी बलशुक्रक्षयप्रदः" भावप्र० "तिक्तः पित्तकफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः। दीपनः पाचनो रुच्यः कण्डूकृमिहरो लघुः" आह्निकत०। "पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस!" नैष० सुगन्धे। "नादातुमन्यकरिमुक्तमदाम्बुतिक्तम्" रघुः तिक्तं सुरभि "कटुतिक्तकषायास्तु सौरभेऽपि प्रकीर्त्तिताः" केशवः मल्लि० "चूताङ्कुरस्वादकषायकण्ठः" मधुरकण्ठ इत्यर्थः। "तस्यास्तिक्तैर्वनगजमदैर्वासितं वान्तवृष्टिः" मेघ०। "तिक्तैः सुगन्धिभिस्तिक्तरसैरपि च" मल्लि०। "तोयक्रीडानिरतयुवती स्नानतिक्तैर्मरुद्भिः" मेघ०।

तिक्तक पु० तिक्त+संज्ञायां कन्। १पटोले अमरः २चिरतिक्ते (चिराता) शब्दर०। ३कृष्णखदिरे शब्दमा०। ४इङ्गुदीवृक्षे भावप्र०। एतेषां तिक्तरसत्वात्तथात्वम् स्वार्थे क। तिक्तरसे पु० तद्वति त्रि० स्त्रियां कापि अत इत्वम् तिक्तिका।

तिक्तकन्दिका स्त्री तिक्तः कन्दोऽस्याः कप् कापि अत इत्वम्। गन्धपत्रायां राजनि०। [शब्दार्थचि०।

तिक्तका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति कै–क। कटुतुम्ब्याम्

तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो लेशोऽपि यस्याः। वराह-

क्तान्तायाम् अमरः । तस्याः सर्वत्र तिक्तत्वात् तथात्वम्

तिक्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जेव तिक्ता राजदन्ता० । करञ्जे हारा०

तिक्तघृत न० सुश्रुतोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्तत्रोक्तो यथा "त्रिफलापटोलपिचुमर्दाटरूषककटुरोहिणीदुरालभात्राय माणापर्पटकास्तेषां द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायमादाय कल्कपेष्याणीमानि भेषजान्यर्द्धपलिकानि त्रायामाणामुस्तेन्द्रयवचन्दनकि-राततिक्तानि पिप्पल्यश्चैतानि घृतप्रस्थे समावाप्य विपचेदेततिक्तकं नाम सर्पिः कुष्ठविषमज्वरगुल्मार्शो-ग्रहणीदोषशोफपाण्डुरोगविसर्पपाण्डुशमनं चेति ।

"त्र्यहात् त्र्यहाच्चाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्त-घृतं प्रशस्तम्" सुश्रु० । तिक्तसर्पिरादयोऽप्यत्र न० ।

तिक्ततण्डुला स्त्री तिक्तस्तण्डुलोऽन्तःसत्त्वं यस्याः । पिप्प-ल्याम् राजनि० ।

तिक्ततुण्डी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बीलतायां राजनि० ।

तिक्ततुम्बी स्त्री कर्म० । कटुतुम्ब्याम् (तितलाउ) रत्नमा० ।

तिक्तदुग्धा स्त्री तिक्तं दुग्धं निर्यासो यस्याः । १क्षीरिण्याम्, राजनि० । २स्वर्णक्षीर्य्याम् जटा० ।

तिक्तधातु पु० कर्म० । पित्ते धातौ राजनि० ।

तिक्तपत्र पु० तिक्तं पत्रमस्य । (काकरोल) १कर्कोटके । २तिक्त-पत्रके द्रव्यमात्रे त्रि० कर्म० । ३तिक्ते पत्रे न० ।

तिक्तपर्वन् स्त्री तिक्तं पर्व ग्रन्थिर्यस्याः । १ग्रन्थिदूर्वायाम् जटा० । २हिलमोच्यां ३गुडूच्यां ४यष्टिमधुलतायाञ्च मेदि० ।

तिक्तपुष्पा स्त्री तिक्तानि पुष्पाणि यस्याः । (आकनादी) १पाठा-याम् राजनि० । २तिक्तपुष्पके द्रव्यमात्रे त्रि० । कर्म० । ३तिक्ते पुष्पे न० ।

तिक्तफल पु० तिक्तानि फलानि अस्य । १कतकवृक्षे (निर्मली) राजनि० । २यवतिक्तायां शब्दार्थचि० ३तिक्तफलके द्रव्य-मात्रे त्रि० । ४ वार्त्ताक्यां ५षड्भुजायाञ्च स्त्री टाप् राजनि० । कर्म० । ६तिक्ते फले न० ।

तिक्तभद्रक पु० भद्रं करोति णिच्–ण्वुल् तिक्तोऽपि भद्रकः कर्म० । पटोले शब्दच० ।

तिक्तमरिच पु० तिक्तः मरिच इव । कतकवृक्षे राजनि० ।

तिक्तयवा स्त्री तिक्तः यव इन्द्रयवरसोऽस्त्यत्र अच् । शङ्खिन्यां पारस्करगृह्यम् ।

तिक्तरोहिणी स्त्री तिक्ता सती रोहति रुह–णिनि कर्म० । कटुकायाम् (कटकी) स्वार्थे क ह्रस्वः । तिक्तरोहिणिका । तत्रार्थे राजनि० ।

तिक्तवल्ली स्त्री कर्म० । १मूर्वालतायाम् रत्नमा० । २ लतामात्रे च ।

तिक्तवीजा स्त्री तिक्तानि वीजानि यस्याः । १कटुतुम्ब्याम् राजनि० । २तिक्तवीजके द्रव्यमात्रे त्रि० । कर्म० । ३तिक्ते वीजे न० ।

तिक्तशाक पु० तिक्तः शाकोऽस्य । १वरुणद्रुमे, २खदिरवृक्षे ३पत्रसुन्दरवृक्षे च मेदि० । कर्म० । ४तिक्ते शाके न० ।

तिक्तसार पु० तिक्तः सारो निर्यासोऽस्य । १खदिरे रत्नमा० । २दीर्घरोहिषतृणे न० रत्नमा० । ३तिक्तसारके द्रव्यमात्रे त्रि० । कर्म० । ४तिक्ते सारे पुंस्त्री ।

तिक्ता स्त्री तिक्तो रसोऽस्त्यस्य अच् । १कटुरोहिण्यां मेदि० २पाठायां रत्नमा० ३यवतिक्तालतायां ४षड्भुजायां राजनि० ५छिक्कन्यां भावप्र० ।

तिक्ताख्या स्त्री तिक्तेति आख्या यस्याः । कटुतुम्ब्रां [याम् राजनि० । राजनि० तिक्ताह्वयेत्यत्र ।

तिक्ताङ्गा स्त्री तिक्तमङ्गमस्त्यस्य अच् । पातालगरुडीलता-

तिक्तिका स्त्री तिक्ता स्वार्थे संज्ञायां वा क ह्रस्वे अत इत्त्वम् । कटुतुम्ब्याम् शब्दार्थचि० ।

तिग हिंसायाम् आस्कन्दे च स्वा०पर०सक० सेट् । तिग्नोति अतेगीत् । तितेग । "अग्निं जम्भैस्तिगितैरत्ति" ऋ० १।१४३।५ । "तिगितैर्निशितैः" भा० ।

तिग्म न० तिज–मक् जस्य गः । १तीक्ष्णे स्पर्शे २तद्वति त्रि० । अमरः । ३ वज्रे निघण्टुः । "तिग्मवीर्य्या विषाश्चैते दन्दशूका महाबलाः" भा० आ० २० अ० ।

तिग्मकर पु० तिग्मः करः किरणो राजग्राह्यो वाऽस्य । २सूर्य्ये त्रिका० । ३उग्रराजग्राह्यके नृपे च । कर्म० । ४तिग्मे करे पु० ।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य । तिग्मांशौ सूर्य्ये ।

तिग्ममन्यु त्रि० तिग्मो मन्युरस्य । १उग्रक्रोधके । २शिवे पु० "अहस्वरो नक्तचरस्तिग्ममन्युः सुवर्चसः" भा० अनु० १७ अ० ।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मा रश्मयोऽस्य । १सूर्य्ये । २खररश्मिके त्रि० । कर्म० । ३खरे रश्मौ पु० ।

तिग्मांशु पु० तिग्मा अंशवो यस्य । १सूर्य्ये जटाधरः "तिग्मांशुरस्तंगतः" जयदेव० । "तिग्मांशुरश्मिच्छुरि-तान्यदूरात्" भट्टिः । २खरकिरणके त्रि० । कर्म० । ३खरे किरणे पु० । [तितेघ ।

तिघ घातने स्वा० पर० सक० सेट् । तिघ्नोति अतेघीत् ।

तिज तीक्ष्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तेजयति ते अतीतिजत् त । "कुसुमचापमतेजयदंशुभिर्हिमकरः" रघुः "तेजयित्वा तु तत्सैन्यम्" रामा० अर० २१ स० । "तेजिता बलदर्पाभ्याम्" हरिवं० ५२०८ । "सा मयोक्तेन तेजिता" ६६४४ श्लो० । तेजः ।

तिज शान्तौ क्षमायां स्वार्थे सन् निशाने न सन् भ्वा० आत्म० सक० सेट् । तितिक्षते तेजते । अतितिक्षिष्ट अतेजिष्ट । "आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत!" गीता "हिमं घृणिं तितिक्षिष्यते" शत० ब्रा० २।१।२।१४ । "अतिवादांस्तितिक्षेत" मनुः "आपस्ते पादं तितिक्षन्ता-मक्षमापस्तितिक्षितुम्" भा० शा० ८१७० श्लो० "तितिक्षन्ते अभिशस्तिं जना नाम" ऋ० ३।१०।१ ।

तिजिन पु० तिज–इनच् किञ्च । चन्द्रे उणा० ।

तिणिश पु० तिल्वकवृक्षे लोध्रद्रुमे । "न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वक-हरिद्रुमयोः" कात्या० श्रौ० सूत्रे "तिल्वकस्तिणिशः" कर्कः ।

तिण्टी स्त्री तिन्तिडि (तेओड़ी) शब्दच० ।

तितउ पु० तन–डउ सन्वञ्च डउ इति निर्देशात् न सन्धिः । १चालन्याम् अमरः । २छत्रे न० उज्ज्वलदत्तः । "सुदृढच्छिद्र-समोपेतं चालनं तितउ स्मृतमित्युक्तेरस्य क्लीवत्वमपि । "सक्तुमिव तितउना पुनन्तः" ऋ० १०।७१।२ । "इमामृच-मधिकृत्य" निरु० ४।९ । "तितउ परिपवनं भवति तत-वद्वा तुन्नवद्वा तिलमात्रतुन्नमिति वा" अन्यथा निरुक्तिरुक्ता क्लीवत्वञ्चोक्तम् ।

तितिक्ष त्रि० तिज–स्वार्थे सन्–अच् । १शीतोष्णादिद्वन्द्वसो-ढरि २ऋषिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ् । तैति-क्ष्यः तद्गोत्रापत्ये यून्यपत्ये यञन्तत्वात् फक् । तैति-क्ष्यायण तद्गोत्रजे यून्यपत्ये पुंस्त्री० ।

तितिक्षा स्त्री तिज–स्वार्थे सन् भावे अ । १क्षमायां शीतो-ष्णादिद्वन्द्वसहने "सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् । चिन्ताविलापरहितं सा तितिक्षा निगद्यते" विवेकचू० । सा संजाताऽस्य तार० इतच् । तितिक्षित क्षान्ते सोढरि जटाधरः ।

तितिक्षु त्रि० तिज–स्वार्थे सन्–उ । तितिक्षाशीले । "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वा आत्म-न्यात्मानमवलोकयेत्" वेदा० सा० धृता श्रुतिः । "अक्रोधनः क्रोधनेभ्यो विशिष्टस्तथा तितिक्षुरतितिक्षोर्विशिष्टः" भा० आ० ८७ अ० ।

तितिभ पु० तितीति भणति भण–ड । इन्द्रगोपकीटे खद्योते हेमच० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

तितिर पुंस्त्री० तित्तिरि+पृषो० । तित्तिरिखगे राजनि०

तितिल न० तिल–क बा० द्वित्वञ्च । १नन्दके (नान्दा) मृण्मये पात्रभेदे २तैलकरणे ३तिलपिष्टे च अजयपालः

तित्तिर पुंस्त्री तित्ति इति शब्दं रौति रु–बा० ड । (तितिर) खगभेदे शब्दर० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "कपिञ्जलांस्तित्तिरांश्च कलविङ्कांश्च सर्वशः" "तस्माद्धस्ता-द्विनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्य पाण्डव !" भा० उ० ८अ० ।

तित्तिरि पु० तित्ति इति शब्दं रौति रु–बा० डि । (तितिर) खगभेदे अमरः । स्त्रियाममनुष्यजातित्वात् "इतोऽमनु-ष्यजातेः" पा० ङीप् । तित्तिरिः कृष्णवर्णः स्यात् स तु गौरः कपिञ्जलः । तित्तिरिर्वर्णदो ग्राही हिक्का-दोषत्रयापहः । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणैः" भाव०प्र० । तित्तिरिरूपपक्षरूपेण याज्ञवल्क्य-वान्तयजुर्भोक्तरि मुनिभेदे तत्कथा "वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् । यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांऽहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् । याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् ! कियत् । चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् । इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया । विप्राव-मन्त्रा शिष्येण मदधीतं त्यजाश्विति । देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम् । ततो गतोऽथ मुनयो ददृशुस्तान् यजुर्गणान् । यजूंषि तित्तिरा भूत्वा तल्लो-लुपतयाऽऽददुः । तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः" भाग० १२।६।५८ ।

तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते छण् । तैत्तिरीय तित्तिरिप्रोक्त-च्छन्दोब्राह्मणाध्येतृषु ब० व० । तित्तिरिणा अधीता अण्, ङीप् । तैत्तिरी कृष्णयजुःशाखायां स्त्री ।

तित्तिरीक न० तित्तिरेः पक्षदाहेन जातम् बा० ईक । तित्ति-रिपक्षदाहेन जाते अञ्जनभेदे । "अञ्जनं तित्तिरीकञ्च मलदं पलसत्पलम्" सुश्रु० । अत्र तिन्तिडीकमिति पाठा-न्तरम् । दग्धतिन्तिडीकजातेऽञ्जने इति तदर्थः ।

तिथ पु० तिज–थक् नि० जलोपः । १वह्नौ २कामे च सि०कौ० ३काले त्रिका० । ४प्रावृट्काले संक्षिप्तसा० ।

तिथि(थी)पुंस्त्री० अत–इथिन् पृषो० वा ङीप् । १पञ्चदशसु चन्द्रकलाक्रियारूपासु प्रतिपदादिषु, अमरः २पञ्चदश-संख्यायाञ्च । अस्य निरुक्त्यादिकं कालमाधवीये उक्तं यथा "अथ तिथयो निर्णीयन्ते । तत्र तिथिशब्दस्तनोतेरौ-

र्द्विभ्यसः । तनोति विस्तारयति वर्द्धमानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः। यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः। तदुक्तं सिद्धान्त-शिरोमणौ "तन्यते कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः" इति। एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पठ्यते "अमा-षोडशभागेन देवि! प्रोक्ता महाकला। संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी। अमादिपौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कलाः। तिथयस्ताः समाख्याताः षोडशैव वरानने!" इति। अयमर्थः। या महामाया आधाररूपा देहिनां देहधारिणी संस्थिता या सा चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारि-णयमानाक्षौ महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या तिथिसंज्ञिकैव। इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यव-हारोपयोगिन्यः क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति तिथयः षोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति। श्रुतिस्त्वस्मि-न्नेवार्थे पञ्चनिर्णय एवोदाहृता। "तस्य रात्रयः पञ्च-दश कला ध्रुवैवास्य षोडशी कलेति"। एवं सत्यत्र सा-मान्यविशेषरूपेण तिथिद्वैविध्यमुक्तं भवति। तत्र येयममेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता ध्रुवा षोडशी कला तद्युक्तः कालस्तिथिमासान्यम्। याश्चावशिष्टा वृद्धिक्षयो-पेताः पञ्चदश कलास्ताभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथि विशेषाः। तासां पञ्चदशानामेकैकां कलां वह्न्यादयः प्रजापत्यन्ताः पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति। तत्र वह्निना कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते। तया युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपच्छब्देनाभि-धीयते। एवं द्वितीयादीनां पञ्चदश्यन्तानां तिथीनां नामान्यवगन्तव्यानि। ता एताः कृष्णपक्षतिथयो भवन्ति। पुनश्च ताः पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत् पालवह्न्यादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति। ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्या-स्तिथयो भवन्ति। वह्न्यादिदेवतानां कलापानं सोमो-त्पत्तौ पठ्यते। तथाहि "प्रथमां पिबते वह्निर्द्वितीयां पिबते रविः। विश्वे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सलिला धिपः। पञ्चमीं तु वषट्कारः षष्ठीं पिबति वासवः। सप्तमीमृषयो दिव्या अष्टमीमजएकपात्। नवमीं कृष्णपक्षस्य यमः प्राश्नाति वै कलाम्। दशमीं पिबते वायुः पिबत्येकादशीमुमा। द्वादशीं पितरः सर्वे समं प्राश्नन्ति भागशः। त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेरः पिबते कलाम्। चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजा-पतिः। निपीतः कलया शेषश्चन्द्रमा न प्रकाशते। कला-षोडशिका या सा त्वपः प्रविशते सदा। अमायान्तु सदा सोम ओषधीः प्रतिपद्यते। तमोषधिगतं गावः पिब-न्त्यम्बुगतञ्च यत्। तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजातिभिः। हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी। दिने दिने कलावृद्धिः पौर्णमास्यान्तु पूर्यते"। ज्योतिः-शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेवं प्रदर्शिता। "अर्काद्विनिसृतः प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। तच्चान्द्रमानमंशैस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति"। अय-मर्थः। सूर्यमण्डलस्य अधःप्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्र ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती मन्दगामी सूर्यस्तथा सति तयो-र्गतिविशेषवशात् दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य-रश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते। उपरितने शीघ्रगत्या सूर्याद्विनिःसृतः शशी प्राचीं याति। त्रिंशदंशोपेतराशौ द्वादशभिरंशैः सूर्य-मुल्लङ्घ्य गच्छति। तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-भागो दर्शनयोग्यो भवति। सोऽयं भागः प्रथमकलेत्य-भिधीयते। तत्कलानिष्पत्तिपरिमितः कालः प्रति-पत्तिर्भवति। एवं द्वितीयादितिथिष्वप्यवगन्तव्यमिति। तदेतद्विष्णुधर्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् "चन्द्रार्क-गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम्। भगणेन समग्रेण ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशस्तु तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा। चन्द्रमाः स्यात्तदा राम! तिथिरित्यभिधीयते" इति। सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्यमुल्लङ्घितवती प्रथमा चन्द्रकला शुक्ल-हयोपेतस्तल्लरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति। उत्तरो-त्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शौक्ल्य-मुपचीयते। अनयैव रीत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेच-कत्वमुपचीयते। तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ "उप-चयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इनं व्रजतश्च मेच-कत्वम्। जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्ण-विषाणरूपताऽस्येति"। सूर्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरवसानं दर्शपूर्णिमयोः सम्पद्यते। तदाह गोभिलः "यः परो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी। यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्येति"। अत्र चन्द्रकलानां

सूर्यप्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतासु। नायं दोषः अस्मदादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्। सोमोत्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानां तत्तत्कलाप्रयुक्ता ह्रासवृद्धिर्विवक्षिता। यदि सूर्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वह्न्यादिदेवतासु, सर्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः। ननु सावनदिनेषु सौरदिवसेषु च निर्णयमुपेक्ष्य चान्द्रतिथिष्वेव कुतो निर्णयोद्यम इति चेत्। सन्देहसद्भावादिति ब्रूमः। न खलु सौरसावनादिदिवसयोः सन्देहसद्भावोऽस्ति नियतपरिमाणत्वात्। तच्च ब्रह्मसिद्धान्तेऽभिहितम् "सावनं स्यादहोरात्रमुदयादोदयाद्रवेः। रवेस्त्रिंशस्तु राश्यंशस्तिथिसम्भोग ऐन्दवमिति"। एकस्मिन् राशौ यावन्तं कालं रविर्वर्त्तते तावतः कालस्य त्रिंशो योऽयमंशः स सौरो दिवसः तिथिरेका कला तत्सम्भोग इन्दोर्यावता कालेन निष्पद्यते तदैन्दवं दिनम्। न चात्र सौरसावनयोरिव चान्द्रेऽपि दिने सन्देहाभावः शङ्कनीयः ह्रासवृद्धिवशेन सन्देहसद्भावात्। ह्रासवृद्धी च गर्गेण दर्शिते "खर्वो दर्पस्तथा हिंस्रस्त्रिविधं तिथिलक्षणम्। धर्माधर्मवशादेवं तिथिस्त्रेधा विवर्द्धतेति"। खर्वः समा तिथिः। दर्पो वृद्धियुक्ता हिंस्रा क्षययुक्ता। तदेतस्य त्रैविध्यस्य विपरिवर्त्तनविशेषेण तिथिः संपूर्णा खण्डा चेति द्वैविध्यमापद्यते। तत्र संपूर्णा स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादोदयाद्रवेः। संपूर्णा इति विख्याता हरिवासरवर्जिताः" इति। हरिवासर एकादशी। या तु नोक्तलक्षणा सा खण्डतिथिः। तत्र संपूर्णायां विधिनिषेधयोर्नास्ति सन्देहः। खण्डतिथौ तु विधिनिषेधव्यवस्थामाह गार्ग्यः। "निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः। विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके। तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठानयोग्यता। निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते" इति। एवञ्च सति खण्डतिथौ पूज्यत्वं निर्णेतव्यं भवति। तत्र प्रतिपदमारभ्य पञ्चदश्यन्तास्तिथयः क्रमेण निर्णीयन्ते।"

कालमाधवीयग्रन्थे विस्तरो द्रष्टव्यः। कारिकाभिश्च माधवेन तत्तत्तिथिभेदेषु खण्डविशेषग्राह्यता प्रसङ्गागतमासादिनिरूपणपूर्वकं दर्शिता यथा

"व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मान् पाराशरानथ। तदनुष्ठानकालस्य निर्णयं वक्तुमुद्यतः। अर्थोऽनुक्रम्यते श्लोकैरखिलो निर्णिनीषितः। तावतैवानुतिष्ठासुर्निःसन्देहं प्रवर्त्तताम्। ततो मीमांसुचित्तस्य समाधानाय तत् पुनः। विवरिष्ये यथान्यायं श्रुतिस्मृतिवचोबलात्। पञ्च प्रकरणान्यत्र तेषूपोद्घातवत्सरौ। प्रतिपन्मुख्यतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः। १उपोद्घाते कालसत्त्वं तस्य निर्णययोग्यता। ईश्वरो नित्यकालात्मा चिन्तनीयः स कर्म्म तु। जन्यकालेऽवदनुष्ठेय सूक्तमेतच्चतुष्टयम्। अब्दायनर्त्तुमासाश्च पक्षः प्रकरणान्तरे २। अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रो व्रतादौ तिलकादिके। सुजन्मादिव्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः। तथाप्याचार्यसेवादौ विकल्प्यन्ते निजेच्छया। आयुर्दाये तु नाक्षत्रो बार्हस्पत्योऽधिवत्सरः। चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगम्। संपरीदान्विदित्पूर्वास्तु वत्सराः। तिलो यवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयतेऽत्र तु। उभे कर्म्मणि शान्ते च स्तोऽयने दक्षिणोत्तरे। वसन्तादृतवो द्वेधा चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः। चैत्राद्या अथ मीनाद्या मेषाद्या वा विवस्वतः। तेष्वाधानादयस्तद्वत् पशुमूर्त्तिव्रतपूजनम्। मासास्तु सावनः सौरश्चान्द्रो नाक्षत्र इत्यमी। दर्शान्तः पूर्णिमान्तो वा चान्द्रोऽसौ विप्रवैश्ययोः। सौरो राज्ञः सावनस्तु यज्ञे ज्यौतिषिके परः। माघादिमासभेदेषु तिलदानादयः स्मृताः। चान्द्रोऽधिमासोऽसंक्रान्तः सोऽन्तर्भवति चोत्तरे। असंक्रान्तावेकवर्षे द्वौ चेत् संसर्प आदिमः। क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चांहस्पतिसंज्ञकः। एतौ त्याज्यौ विवाहादौ संसर्पांहस्पती उभौ। शुद्धौ श्रौते तथा स्मार्त्ते मलमासो निषिध्यते। काम्यारम्भं तत्समाप्तिं मलमासे विवर्जयेत्। आरब्धं मलमासात् प्राक् कृच्छ्रसत्रादिकं च यत्। तत्समाप्यं सावनस्य मासस्यानतिलङ्घनात्। आरम्भस्य समाप्तेश्च मध्ये चेत् स्यात् मलिम्लुचः। प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदानुष्ठेयमेव तु। कारीर्यादि तु यत् काम्यं तस्यारम्भसमापने। कार्य्यकालविलम्बस्य प्रतीक्षाया असम्भवात्। अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादि न त्यजेत्। गत्यन्तरयुतं नित्यं सोमयागादि वर्जयेत्। अगति ग्रहणस्नानं जातेष्टिर्गतिसंयुतम्। इयं नैमित्तिके तस्य व्यवस्था नित्यवन्मता। शुद्धमासमृतानां स्यान्मलिने प्रथमाब्दिकम्। मलमासमृतानां तु मध्ये स्यादाब्दिकान्तरम्। दैवे शुक्लः शुक्लपक्षः कृष्णः पित्र्ये विधीयते। तृतीये तु ३प्रकरणे

वर्णिता प्रतिपत्तिथिः । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य
प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विशेच्चन्द्रं कृष्णपक्षे विनिः-
सरेत् । शुद्धा विद्धा तिथिः शुद्धा हीनातिथ्यान्ययाह्नि ।
उदये पूर्व्वया तिथ्या विध्यते त्रिमुहूर्त्तकैः । सायन्तूत्तर-
या तद्वत् न्यूनया तु न विध्यते । वेध्यापि त्रिमुहूर्त्तैव
न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धायां नास्ति सन्देहो दैवे पित्र्ये
च कर्म्मणि । उपवासस्त्वेकभक्तं नक्तं चायाचितं
व्रतम् । दानञ्च षड्विधं दैवं क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्टं
पार्व्वणञ्च पित्र्यं द्विविधमीर्य्यते । शुक्लपक्षे दर्शविद्धा
कृष्णे विद्धा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपच्छुक्ले मुख्या
स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परि-
गृह्यताम् । प्रातःसंगवमध्याह्नापराह्णाः सायमि-
त्यमी । अह्नः पञ्चमा भागा मुख्यो द्वित्र्यादिभागतः ।
अभावेऽपि प्रतिपदः संकल्पः प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रिया-
मतोऽर्व्वाक् चेत् तिथ्यन्ते पारणं भवेत् । वह्न्युत्सवं च
पूर्व्वेद्युरुपवासवदाचरेत् । मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथियो-
गोऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽधिका तु कृष्णापि पूर्व्वा संपूर्त्ति-
संभवात् । ग्रहीतव्या त्वेकभक्ते मध्याह्नव्यापिनी तिथिः ।
परेद्युरेव पूर्व्वेद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयत्रोभयत्रांशे
साम्यं वैषम्यमित्यमी । षट् पक्षास्तेषु चैकैकव्याप्तौ
सैवात्र गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्तावव्याप्तौ चैक-
देशतः । समव्याप्तौ च पूर्व्वैव वैषम्ये त्वधिकैव गृह्यताम् ।
मध्याह्नस्यैकभक्तस्य कालत्वद्व्यनुसारतः । उपवास
प्रतिनिधेस्तिथिः स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्ते
तिथिर्व्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वोभयांशेन व्याप्तिः स्यात्
सर्व्वथोत्तरा । सौरनक्ते तु सायाह्नव्यापिनी न प्रदो-
षगा । अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्य्याः उपवासवत् ।
सोदयत्रिमुहूर्त्तायां कुर्य्याद्दानं व्रतानि च । उभयत्र
तथात्वे तु पूर्व्वेद्युस्तदनुष्ठितिः । परत्रैव तथात्वं चेत्
पूर्व्वा ग्राह्या तिथिक्षये । तिथेः साम्ये च वृद्धौ च
गृह्यतां तिथिरुत्तरा । असत्त्वे चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्व्वैव
गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्नयुक्ता स्यादेकभक्त-
वत् । एकदेशे समव्याप्तौ क्षये पूर्व्वाऽन्यथोत्तरा । कुतपाद्य
पराह्णस्य व्याप्तिरावृद्धिक उत्तमा । तदभावेऽपराह्णस्य
व्यापिका गृह्यतां तिथिः । क्षये पूर्व्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिवे-
दपराह्णयोः । न चाद्यतिथिगौ वृद्धिक्षयावूर्द्ध्वतिथेस्तु
तौ । साम्ये त्वर्द्धतिथेर्ग्राह्या परविद्धैव वृद्धिवत् । न
स्वल्पापराह्णौ चेत् पूर्व्वा स्यात् कुतपो यथा । वैष-

म्ये चैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः । साम्येन चेत् क्षये
पूर्व्वा परा स्याद्वृद्धिसाम्ययोः । वृद्धिसाम्यक्षया ग्राह्या
तिथिगा नोर्द्ध्वगा इह । ४द्वितीयाद्यास्तु पर्व्वान्तास्तुर्य्य-
प्रकरणोदिताः । सञ्चारणीयः सामान्यतिथिषु प्रति-
पत्त्रयः । क्वचित् क्वचिद्विशेषोऽस्ति सोऽयमत्राभिधीयते ।
पूर्व्वेद्युरस्तगा प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा । सा द्वितीया
परोपोष्या पूर्व्वविद्धा ततोऽन्यथा । रम्भातृतीया पूर्व्वा
स्यादुत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽह्नि नास्ति चेत् पूर्व्व-
विद्धाप्यस्तु व्रतान्तरे । मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरी-
व्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् ।
चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाथव्रतस्य तु । मध्याह्नव्या-
पिनी पूज्या तद्वन्नागचतुर्थ्यपि । परेद्युरेव मध्याह्न-
व्याप्तौ विप्रस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्व्वविद्धैव मातृयोग-
प्रशस्तितः । पूर्व्वेद्युरेव मद्व्याप्तौ पूर्व्वा सर्पप्रिया तिथिः ।
नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्तं प्रशस्यते । गौर्य्याः
शुद्धाजयायुक्ता, नागविद्धा निषिध्यते । सर्व्वत्र पञ्चमी पूर्व्वा
ग्राह्या स्कन्दव्रते परा । नागविद्धा स्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा
व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविद्धापि गृह्यताम् ।
विनाशाद्वा परेऽभावात् नागविद्धा न दोषकृत् । सप्तमी
पूर्व्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि । अलाभे पूर्व्वविद्धायाः पर-
विद्धापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्व्वा शुक्ला-
ष्टमी परा । दूर्व्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्व्वविद्धा विधीयते ।
पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठर्क्षयोगे पूर्व्वैव
ग्राह्या ज्येष्ठाव्रते तिथिः । मध्याह्नादूर्द्ध्वमृक्षं चेत् परे-
द्युः सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्क्षभानुवाराभ्यां युक्ताष्टम्यति-
दुर्ल्लभा । जयन्त्याख्यं व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमीव्रतात् ।
शुद्धा च सप्तमीविद्धेत्येवं जन्माष्टमी द्विधा । सप्तमी
चेन्निशीथात्प्राग्विद्धा शुद्धान्यथा भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विद्धा च त्रिविधेष्यते । निशीथयोगः पूर्व्वेद्युः
परेद्युर्वा द्वयोरुत । पूर्व्वैव प्रथमे पक्षे परैवोत्तरपक्षयोः ।
अष्टमी रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्व्विधा । शुद्धा
शुद्धाधिकेत्येवं विद्धाविद्धाधिकेति च । शुद्धायामपि
विद्धायां न सम्भाव्योत्तरा तिथिः । शुद्धाधिकायां
योगः स्यादेकस्मिन्वा दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो
द्वियोगे प्रथमं दिनम् । सदा निशीथे पश्चाद्वेत्युत्तमो
मध्यमोऽधमः । योगस्त्रिधापि पूर्व्वेद्युः सम्पूर्णत्वादुपो-
षणम् । विद्धाधिकायामप्येकदिनयोगे स गृह्यताम् ।
द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो निशीथे वृत्तिभेदतः । तद्वि-

दिन एकस्मिन्नुभयोर्नियोरिति । एकस्मिंश्चेत् तद्दिनं स्यात् पक्षयोरन्ययोः परा । बुधे सोमे जयन्ती चेद्वारे स्यादतिफलप्रदा । तिथ्यृक्षयोर्द्वयोरन्ते उत्तमं पारणं भवेत् । एकस्यान्ते मध्यमं स्यादुभयान्तेऽधमं स्मृतम् । यस्मिन् वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माष्टमी तदा । अन्तर्भूता जयन्त्यां स्यादृक्षयोगप्रशस्तितः ।

नवमी पूर्वविद्धैव पक्षयोरुभयोरपि । मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसुसमन्विता । ग्राह्या नैवाष्टमीयुक्ता सनक्षत्रापि वैष्णवैः । कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येव व्यवस्थिता । जयन्तीव्रतवच्चिन्त्यं काम्यं चैकादशीव्रतम् । अरुणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा । उभौ द्वौ दशमीवेधौ वैष्णवस्मार्त्तयोः क्रमात् । कलाकाष्ठादिवेधोऽपि ग्राह्योऽत्र त्रिमुहूर्त्तवत् । वैखानसाद्यागमोक्तदीक्षां प्राप्तो हि वैष्णवः । विद्धा त्याज्या वैष्णवेन शुद्धाप्याधिक्यसम्भवे । एकादशी द्वादशी वाधिका चेत्त्यज्यतां दिनम् । पूर्वं त्याज्यमुत्तरं स्यादिति वैष्णवनिर्णयः । एकादशी द्वादशी चेदुभयं वर्द्धते यदा । तदा पूर्वदिनं त्याज्यं स्मार्त्तैर्ग्राह्यं परं दिनम् । एकादशीमात्रवृद्धौ गृहियत्योर्व्यवस्थितिः । उपोष्या गृहिभिः पूर्वा यतिभिस्तूत्तरा तिथिः । द्वादशीमात्रवृद्धौ तु शुद्धाविद्धे व्यवस्थिते । शुद्धा पूर्वोत्तरा विद्धा स्मार्त्तनिर्णय ईदृशः । श्रवणेन युता चेत् स्याद्द्वादशी सा हि वैष्णवैः । स्मार्त्तैश्चोपोषणीया स्यात् त्यजेदेकादशीं तदा । उपवासव्रतादन्यव्रते सार्द्धमुहूर्त्तकैः । सप्तभिर्दशमीविद्धामेतामेकादशीं त्यजेत् । द्वादशी पूर्वविद्धैव निखिलेषु व्रतेष्वपि । शुक्लत्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णत्रयोदशी । अलाभे सापि पूर्वैव पराऽनङ्गत्रयोदशी । या शुक्ला दृश्यते पूर्वा दृश्यतां सापराह्णिकी । चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णचतुर्दशी । उदये त्रिमुहूर्त्तापि ग्राह्यानन्तव्रते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता स्याच्चैत्रश्रावणमासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्यादापराह्णिकी । प्रदोषे वा निशीथे वा द्वयोर्वा यास्ति सा भवेत् । शिवरात्रिव्रते तत्र द्वयोः सत्ता प्रशस्यते । तदभावे निशीथैकव्याप्तापि परिगृह्यताम् । तस्यास्वासम्भवे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनी तिथिः । तिथ्यन्ते पारणं यामत्रयादर्वाक् समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् । पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः । नाड्योऽष्टादश भूतस्य स्युश्च तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि सर्वाणि परेऽहन्येव सर्वदा । श्राद्धेऽपराह्णकालीनो दर्श आब्दिकवन्मतः । दिनद्वयेऽप्येकदेशस्पृष्टौ ग्राह्यो महत्त्वतः । तुल्यत्वं चेदेकदेशक्षये पूर्वोऽन्यथोत्तराः । कृत्स्नव्याप्तौ द्वयोरंशोऽत्तरस्तिथिवृद्धितः । साग्न्यनग्निव्यवस्था स्याच्च चेत् स्यादपराह्णयोः । पूर्वेद्युः साग्निकः कुर्यादुत्तरेद्युर्निरग्निकः । पर्वप्रतिपदोः सन्धिर्मध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानं पूर्वदिने यागः सन्धिदिने भवेत् ॥ ऊर्द्ध्वं मध्याह्नतः सन्ध्यावन्वाधानं तु तद्दिने । इष्टिं परदिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः । यस्तु वाजसनेयी स्यात्तस्य सन्धिदिनात् पुरा । न काप्यन्वाहितिः किन्तु सदा सन्धिदिने हि सा । सन्धिश्चेत् सङ्गवादूर्द्ध्वं प्राक्‌चेदावर्त्तनाद्रवेः । सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यस्कालविधौ तिथिः । वृद्धिः प्रतिपदो यास्ति तदूर्द्ध्वं पर्वणि क्रियेत् । क्षयश्चार्द्धं तथा हित्वा सन्धिर्निश्चीयतां तदा । बौधायनमते दर्शश्राद्धं चेष्टिर्विशिष्यते । द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपच्चापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां दर्शस्यान्तेऽपि वर्त्तयेत् । दर्शश्राद्धं तथा कार्य्यमिति बौधायनोदितम् । इष्ट्यादिविकृतिः सर्वा पर्वण्येवेति निर्णयः’’ ५प्रकरणे नक्षत्रनिर्णयो विस्तरभयान्न दर्शितः ।

दर्शादिश्राद्धेऽन्यत्र चोक्तं यथा

“दर्शो यत्रापराह्णं स्पृशति स दिवसः श्राद्धकालोऽह्नयोश्चेद्व्याप्त्यानल्पो यदासौ यदि भवति समः क्षीयमाणे तु पर्वः । वृद्धौ साम्ये त्वनग्नेर्युवतिहृपलयोश्च स्व एवाहिताग्नेः पूर्वो न क्वापराह्णं स्पृशति कुतपसंस्पर्शतोऽयं विधिः स्यात् । सायन्त्यपरत्र चेन्मृततिथिः सैवाब्दिके मासिके ग्राह्या सा द्व्यपराह्णयोर्यदि तदा यत्राधिका सा मता । तुल्या चेदुभयापराह्णसमये पूर्वा न चेत् सङ्क्षये पूर्वैव त्रिमुहूर्त्तगास्तसमये नो चेत् परैवोचिता’’ ।

तिथिविशेषकृत्ये स्वाङ्गतिथिविशेषग्रहणं तत्तच्छब्दे उक्तं वक्ष्यते च । तिथितत्त्वादौ द्रष्टव्यम् ।

प्रतिपदादितिथिविशेषाणामुभयदिनव्याप्त्यादौ निर्णयः निर्णयसिन्धौ दर्शितो यथा

“शुक्लप्रतिपदपराह्णव्यापित्वे पूर्वा ग्राह्या युग्मवाक्यात् प्रतिपत्सम्मुखी कार्या या भवेदापराह्णिकीति” स्कान्दोक्तेः “शुक्ला स्यात् प्रतिपत्तिथिः प्रथमतश्चेत् सापराह्णे भवेदिति” दीपिकोक्तेश्च । अपराह्णश्च पञ्चधा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्नव्या-

पिनी ग्राह्या "तदभावे तु सायाह्नव्यापिनी परिकल्पितेति" माधवोक्तेः कृष्णा तु परा "कृष्णा तूत्तरतोऽखिलेति" दीपिकोक्तेः कृष्णापि पूर्व्वैवेत्यनन्तभट्टाः ।

द्वितीया तु कृष्णा पूर्व्वा शुक्लोत्तरा इति हेमाद्रिः कृष्णा द्वितीयादिका "पूर्व्वा कृष्णे यदि सा सिता तु परतः सर्व्वा" इति दीपिकोक्तेः माधवानन्तभट्टमते तु सर्व्वापि द्वितीया परा तथा च माधवः "पूर्व्वेद्युरपरा प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तगा । सा द्वितीया परोपोष्या पूर्व्वविद्धा ततोऽन्यथा" इति

तृतीया तु सर्व्वमते रम्भाव्रतातिरिक्ता परैव तेन युग्मवाक्यं रम्भाव्रतविषयम् "रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम ! अन्येषु सर्व्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते इति ब्रह्मवैवर्त्तात् गौरीव्रते तु विशेषमाह माधवः "मुहूर्त्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनादिति" ।

चतुर्थ्यपि सर्व्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युग्मशास्त्रात् "एकादशी तथा षष्ठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः पराः पूर्व्वेण संयुताः" इति माधवीये वृद्धवसिष्ठोक्तेश्च

नागचतुर्थी तु मध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च ग्राह्या इति निर्णयामृते माधवीये चोक्तम् "युगं मध्यन्दिने यत्र तत्रोपोष्य फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय्य पञ्चम्यां पूजयेत् प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति पन्नगाः" इति माधवीये देवलोक्तेः युगं चतुर्थी । पर्व्वत्र मध्याह्नव्याप्तौ पूर्व्वा अन्यपक्षेषु परैव पञ्चम्यां पूजोक्तेः गणेशव्रते तृतीयायुतैव चतुर्थी "चतुर्थी तु तृतीयायां महापुण्यफलप्रदा । कर्त्तव्या व्रतिभिर्वत्स ! गणनाथसुतोषिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्त्तात् । माधवीये तु गणेशव्रते "मध्याह्नव्यापिनी मुख्या" चतुर्थी गणनाथस्य मातृविद्धा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतश्चेत् परेऽहनि" इति वृहस्पतिवचनात् "प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेन्नृप !" इति "तत्कालेऽभिधानाच्च तेन परदिने तथात्वे परा अन्यथा पर्व्वेत्युक्तम् वस्तुतस्तु यत्र भाद्रशुक्लचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्नपूजोक्ता तद्विषयाण्येव प्रागुक्तवचनानि न तु सार्व्वत्रिकाणि । संकष्टचतुर्थ्यादौ बहूनां कर्म्मकालानां बाधापत्तेः तेन सर्व्वत्र गणेशव्रते पूर्व्वैवेति सिद्धम् । संकष्टचतुर्थी तु चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तथात्वे च तृतीयायोगस्य प्रशस्तत्वात् पूर्व्वेति केचित् । अन्ये तु वक्रतुण्डाख्यादिकल्पस्य तृतीयायोगस्याभावात् परदिने माधवोक्तमध्याह्नव्यापित्वात् संपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावे तु परैव । गौरीव्रते तु पूर्व्वैव । "गणेशगौरीबहुलाव्यतिरिक्ताः प्रकीर्त्तिताः । चतुर्थ्यः पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः" इति मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्त्तात्

पञ्चमी तु माधवमते सर्व्वापि पूर्व्वा "चतुर्थीसंयुता कार्य्या पञ्चमी परया न तु । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च शुक्लपक्षे तथा सितेति" हारीतोक्तेः हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्व्वा सिता परा "कृष्णा पूर्व्वयुता सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्तेः वस्तुतस्तु हारीतोक्तिरुपवासविषया "प्रतिपत्पञ्चमी चैव सावित्री भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नापोष्याः परसंयुताः" इति ब्रह्मवैवर्त्तात् यत्तु "पञ्चमी तु प्रकर्त्तव्या षष्ठ्या युक्ता तु नारद !" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कन्दव्रतपरम् "स्कन्दोपवासे स्वीकार्य्या पञ्चमी परसंयुता" इति वाक्यशेषादिति माधवः तन्नागपूजाविषयमित्यनन्तभट्टनिर्णयामृतादयः । चमत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी नागपूजायां कार्य्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु तुषिता नागा इतरा सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव । यत्तु मदनरत्नदिवोदासीययोः श्रावणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्व्वेत्युक्तं "श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संप्रोक्ता नागपञ्चमी । तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थीसहिता हिताः" इति संग्रहोक्तेः, "गणेशस्कन्दयोगाभ्यां क्रमाद्भागः शुभाशुभः । मिश्राभित्रे तयोः पत्ते नागानामाशुवर्द्धिणी" इति षट्त्रिंशन्मताच्च श्रावणपञ्चम्यतिरिक्तायाः नागपञ्चम्याश्चतुर्थीयुतत्वमुक्तं तदुपवासादिविषयम् । पत्ते वाहने ।

षष्ठी सर्व्वमते स्कन्दव्रतातिरिक्ता परैव युग्मवाक्यात् "नागविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठी चैव कदाचन" इति स्कान्दाच्च निर्णयामृते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारश्चेदंशुमालिनः । योगोऽयं पद्मको नाम सूर्य्यकोटिग्रहैः समः" ।

सप्तमी पूर्व्वैव युग्मवाक्यात् "षष्ठ्या युता सप्तमी च कर्त्तव्या तात ! सर्व्वदा" इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्व्वमते कृष्णा पूर्व्वा सिता परा "व्रतमात्रेऽष्टमी कृष्णा पूर्व्वा शुक्लाष्टमी परा" इति माधवोक्तेः "परयुक् शुक्लाष्टमी पूर्व्वयुक् कृष्णा" इति दीपिकोक्तेश्च शिवशक्त्युत्सवे तु कृष्णाप्युत्तरा "पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिवशक्तिमहोत्सवः" इति माधवोक्तेः दिवोदासीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्यां

बुधवारो भवेत् क्वचित्। तदा तदा हि सा ग्राह्या एकभक्ताशने नृप!। सन्ध्याकाले तथा चैत्रे प्रद्युम्ने च जनार्द्दने। बुधाष्टमी न कर्त्तव्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्" अन्त्यं पद्यं हेमाद्रौ न धृतम्।

नवमी तु सर्वमते पूर्वा युग्मवाक्यात् "न कुर्य्यान्नवमीं तात! दशम्या तु कदाचन" इति स्कान्दाच्च।

दशमी पूर्वा परा वेति हेमाद्रिः "कृष्णा पूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता" इति माधवः वस्तुतस्तु शुक्ला नवमीयुतैव ग्राह्या "दशमी तु प्रकर्त्तव्या सदुर्गा द्विजसत्तम!" इत्यापस्तम्बोक्तेः यत्तु 'संपूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया परयाऽथ वा" इत्यङ्गिरसोक्तं तन्नवमीयुक्ताऽलाभे श्रौतधर्मो ग्राह्योऽन्यथेयं नेयम्"।

एकादशीनिर्णयस्तु कालमाधवीयानुसारेण एकादशीशब्दे १३८८ पृ० उक्तः। महाद्वादश्यादिनिर्णयः नि० सि० यथा "अष्टौ महाद्वादश्यः तत्र शुद्धाधिकैकादशीयुक्ता द्वादशी उन्मीलनी१ संज्ञा द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्द्धते चेत्तदा वञ्जुली२ वासरत्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३ अमा पर्वणः संपूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४। पुष्यर्क्षयुता जया५ श्रवणायुता विजया६ पुनर्वसुयुता जयन्ती७ रोहिणीयुता पापनाशिनी८ एताः पापक्षयमुक्तिकाम उपवसेत्। अत्र मूलं हेमाद्रौ ज्ञेयम्। एकादशीद्वादश्योरैकाह्ये तन्त्रेणोपवासः, पार्थक्ये तु शक्तस्योपवासद्वयम् 'एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेदिति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु द्वादश्यामेव 'एवमेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत्। पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयमिति" तत्रैवोक्तेः। यदा त्वल्पा द्वादशी तदोक्तं मात्स्ये "यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने। उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा। नारदीयेऽपि "अल्पायामथ विप्रेन्द्र! द्वादश्यामरुणोदये। स्नानार्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः" इति सङ्कटे तु माधवीये देवलः "सङ्कटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत् कथम्। अद्भिस्तु पारणात् कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृदिति"। सङ्कटे त्रयोदशीश्राद्धप्रदोषादौ। अत्र केचिदाहुः अपशब्दवाक्यान्मनादिहोमाग्निविधर्याणि अग्निहोत्रादीनां आतत्वेनापकर्षो योग्य इति। द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्य्यम् "द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः। तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः" इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्मोक्तेः। अत्र केचित् सङ्कल्पो यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्य्यम् "सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति" वचनादिति। अपरे तु बहूनां कर्मकालानां विना कारणं बाधापत्तेः प्रागुक्तवचनैश्च अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्य्यम्। प्रातःशब्दस्तु "सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति" वदपराह्णस्याचक्षेऽप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भोजनसायंपारणनिवृत्त्यर्थत्वसम्भवात्" इत्याहुः। प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपरार्के वाराहे "एकादशी विलुप्ता चेद्द्वादशीपरतः स्थिता। उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदमिति" केचित्तु वैष्णवं पदमिति पठितम् अत्राविरोधिनो नियमाः सर्वव्रतेषु बोद्धव्याः। अन्ये च नवरात्रे वक्ष्यन्ते इति दिक्।

द्वादशी तु पूर्वैव युग्मवाक्यात् "द्वादशी तु प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता प्रभो!" इति स्कान्दाच्च।

त्रयोदशी तु सर्वमते शुक्ला पूर्वा, कृष्णोत्तरा "त्रयोदशीतिथिः पूर्वः सितोऽथाऽसितः पश्चादिति" दीपिकोक्तेः "शुक्ला त्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशीति" माधवीयाच्च।

चतुर्दशी सर्वमते कृष्णा पूर्वा, शुक्लोत्तरा, उपवासे तु द्वयपि परेति मदनरत्ने।

पौर्णमास्यमावास्ये तु सावित्रीव्रतं विना परे ग्राह्ये "भूतविद्धे न कर्त्तव्ये दर्शपूर्णे कदाचन। वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ! सावित्रीव्रतमुत्तममिति" ब्रह्मवैवर्त्तात् "अमायां योगविशेषमाहाऽपरार्के शातातपः "अमावस्यां भवेद्वारो यदा भूमिसुतस्य वै। जाह्नवीस्नानमात्रेण गोसहस्रफलं लभेत्"।

"अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्" तत्रैव व्यासः "सिनीवाली कुहूर्वापि यदि सोमदिने भवेत्। गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं वै मौनिना कृतम्"। हेमाद्रौ वृद्धमनुः "अयनाश्विपक्षनक्षत्राद्योगाद्वैतमस्तके। यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते"। नागदैवतम् अश्लेषा मस्तको मृगशिरः। प्रथमपाद इत्यन्ये स च सर्वेषाम्"।

सर्वतिथिषु वर्ज्यान्याह मुहूर्त्तदीपिकायाम् "कुष्माण्डं बृहतीफलानि लवणं वर्ज्यं तिलाम्लं तथा तैलं चामलकं दिवं प्रवसता शीर्षं कपालान्त्रकम्। निष्पावांश्च मसूरिकान् फलमथो वृन्ताकसंज्ञं मधु द्यूतं स्त्रीगमनं क्रमात् प्रतिपदं दिष्टेवमाषोडशात्" "शीर्षं नारिकेलम्, कपालम् अलाबु, अन्त्रं पटोलकम्" भूपालः "कुष्माण्ड'

वृहतीक्षारं मूलकं पनसं फलम्। धात्री शिरः कपालान्त्रं नखचर्मतिलानि च। क्षुरकर्माङ्गनासेवां प्रतिपत्प्रभृति त्यजेत्। मद्यं शिम्बी चर्म मसूरिका प्रतिपदादितिथिषु कुष्माण्डादिभक्षणफलं चोक्तं तिथितत्त्वे स्मृत्या यथा

"कुष्माण्डे चार्थहानिः स्याद्बृहत्यां न स्मरेद्धरिम्। बहुशत्रुः पटोले स्याद्धनहानिस्तु मूलके। कलङ्की जायते विल्वे तिर्य्यग्योनिश्च निम्बके। ताले शरीरनाशः स्यात् नारिकेले च मूर्खता। तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका। शिम्बी पापकरी प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका। वार्त्ताकौ सुतहानिः स्यात् चिररोगी च माषके। महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत्"।

प्रसङ्गात्तिथिसाधनप्रकारः सि० शि० उक्तो दर्शितो यथा "रवि १२ रसै ६ र्विरवीन्दुलवाहृताः फलमितास्तिथयः करणानि च। करहितानि च तानि ववादितः शकुनितोऽसितभूतदलादनु। ग्रहकलाः सरवीन्दुकला हृताः खखगजैः ८०० स्युः भयोगमितिः क्रमात्। अथ हृता स्वगतैष्यविलिप्तिकाः स्वगतिभिश्च गतागतनाडिकाः" मू०। "व्यर्केन्दोर्भागा द्विष्ठाः। एकत्र रवि१२भिर्भाज्यास्तत्र फलं गतास्तिथयः। अन्यत्र रसै६र्भाज्याः। फलं गतकरणानि। तानि त्वेकोनानि ववादितो भवन्ति। कृष्णचतुर्दश्यर्द्धादुपरि यान्यवशिष्यन्ते त्रीणि चतुर्थं प्रतिपत्प्रथमार्द्धे च। एतानि चत्वारि शकुनितः। शकुनिचतुष्पान्नागकितु(किंस्तु)घ्नानीति शेषः। यस्य ग्रहस्य नक्षत्रं ज्ञातुमिष्यते तस्य कलाः कार्य्याः। तथा चन्द्रार्कयोगस्य कलाः कार्य्याः। उभयत्र शताष्टकेन ८०० हृते प्रथमस्थाने गतभानि द्वितीयस्थाने गतयोगाः। अथ यान्यवशिष्टानि तानि गतानि। तानि स्वस्वहरच्युतानि गम्यानि स्युः। तेषां गतानां गम्यानाञ्च विकलाः स्वस्वगतिभिर्भाज्याः। यल्लभ्यते ता गतघटिका भवन्ति। यद्गम्यानां विकला भक्तास्तदैष्या घटिका भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। यदि व्यर्केन्दोश्चक्रांशै ३६० स्त्रिंशत् तिथयो लभ्यन्ते तदेभिः किमिति। अत्र त्रिंशतापवर्त्तिते हरे जातो द्वादश हरः। अथ यदि चक्रांशैः ३६० षष्टिः ६० करणानि लभ्यन्ते तदेभिः किमिति। अत्रापि षष्ट्यावर्त्तिते जातो हरः षण्मितः। अथ यदि चक्रकलाभिः २१६०० सप्तविंशतिर्भानि लभ्यन्ते योगा वा तदेभिः किमिति। अत्रापि सप्तविंशत्यापवर्त्तिते कृते जातोऽष्टशती हर उभयत्र। अथ घटीकरणार्थमनुपातः। यदि गतिकलाभिः षष्टि घटिका लभ्यन्ते तदा गतैष्याभिः कलाभिः किमिति फलं गतैष्या घटिकाः। अथ कलाः षष्ट्या गुणिता विकलाः स्युरित्यत उक्तम् अथ हृताः स्वगतैष्यविलिप्तिका इति सर्व्वमुपपन्नम्" प्रमि०।

सू० सि० तिथ्याद्यानयनप्रकार उक्तो यथा "भभोगोऽष्टशतीलिप्ताः खाश्विशैलास्तथा तिथेः। ग्रहलिप्ता भभोगाप्ता भानि भुक्त्या दिनादिकम्" सू० सि०। "अष्टशतमिताः कला नक्षत्रभोगः। प्रसङ्गात् तिथिभोगमाह। खाश्विशैला इति। तिथेः शत्यधिकसप्तशतमिताः ७२० कलास्तथा भोग इत्यर्थः। यस्य ग्रहस्य नक्षत्रस्थानमिष्टं तस्य ग्रहस्य राशयस्त्रिंशद्गुणा अंशा योज्यास्ते षष्टिगुणिताः कला योज्या इति परिभाषया कला नक्षत्रभोगभक्ताः फलं ग्रहस्य गतनक्षत्राणि शेषं वर्त्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य गतदिनाद्यानयनमाह भुक्त्येति। ग्रहस्य कलात्मिकया गत्या शेषदिनादिकं गतं भागहरणेन साध्यमेवं शेषोनाद्भभोगाद्गतिकला भागेनैष्यदिनादिकं साध्यम्। अत्रोपपत्तिः। भचक्रभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राणामश्विन्यादीनि ग्रहो भुनक्त्यतः सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकलाः षट्शतयुतैकविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदैकनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोगः। एवं तिथेश्चान्द्रमासत्रिंशांशाच्चान्द्रमासस्य सूर्य्यचन्द्रान्तरैकभगणमितत्वाच्च। त्रिंशत्तिथीनां चक्रकलाभोगस्तदैकतिथेः क इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोगः ७२०। अथाष्टशतकलाभिरेकं नक्षत्रं तदा ग्रहकलाभिः किमित्यनुपातेन फलमश्विन्यादीनि ग्रहभुक्तानि शेषकला ग्रहाधिष्ठितनक्षत्रस्य गतं भोगाद्धीनं तस्यैष्यम्। यदि ग्रहगत्यैकं दिनं तदाभीष्टकलाभिः किमित्यनुपातेन तस्य गतैष्यदिनाद्यं भवति। एवं चन्द्रादिनक्षत्रं ज्ञेयम्" रङ्गना०। "रवीन्द्वोर्योगलिप्ताभ्यो योगा भभोगभाजिताः। गता गम्याश्च षष्टिघ्ना भुक्तियोगाप्तनाडिकाः" सू० सि० "सूर्य्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभाषया याः कलास्ताभ्यो योगा विष्कम्भादयो भभोगभाजिता भभोगेन पूर्व्वोक्तेन विभक्ता भवन्ति। एकैकयोगस्य भभोगमितो भोगः स प्रत्येकं ताभ्योऽपनीय यन्मिताः शुद्धास्तन्मिता योगा गताः। यस्य भोगो

न शुद्धा इति च वर्त्तमान इत्यर्थः । कला भभोगभक्ता गता योगास्तद्विमा वर्त्तमान इति तात्पर्य्यम् । तस्य शेषं गतं भोगात् पतितमेष्यं ताभ्यां घटिकाद्यानयनमाह । गता इति । गता एष्याः । चः समुच्चये । कलाः षष्टिगुणिताः कार्य्यास्ताभ्यां भुक्तियोगाप्तनाडिका रविचन्द्रकलात्मकगत्योर्योगेन भजनाल्लब्धा घटिका गतैष्या भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । सूर्य्यचन्द्रयोगभगणस्य षष्ट्यस्य नक्षत्राणि विष्कम्भादिसंज्ञानि योगास्तस्माद्योगा इतस्तदानयनं पूर्वोक्तवत् । अतएव सूर्य्यचन्द्रगतियोगतुल्यगत्या षष्टिसावनघटिकास्तदा गतैष्याः कलाभिः का इत्यनुपातेन गतैष्यघटिकानयनं युक्तमुक्तम्" रङ्गना० । "अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिथयो भोगभाजिताः । गता गम्याश्च षष्टिघ्ना नाड्यो भुक्त्यन्तरोद्धृताः" सू० सि० । "पद्यार्धव्याख्यानं पूर्वश्लोकपूर्वार्द्धरीत्या ज्ञेयमुत्तरार्द्धं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः । तिथिभोगकलाभिरेका तिथिस्तदा सूर्य्योनचन्द्रकलाभिः का इत्यनुपातेन फलं गततिथयो वर्त्तमानतिथेर्गतैष्ये शेषशेषोनभोगकले ताभ्यां गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गतैष्यघटिकाः पूर्ववत्" रङ्गना० ।

कल्पे तिथिमानमुक्तं सि० शि० यथा

"विधिदिने दिनकृद्दिवसाः करेन्द्रियशरेषुभयोऽसुट संगुणाः । नवनगाङ्ककराभ्ररसेन्दवः प्रयुतसंगुणिता विधुवासराः" १६०२९९९०००००० । अत्रोपपत्तिः, रविवर्षाणि दिनीकृतानीति सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्यावन्तः कल्पे योगास्तावन्तः किल शशिमासाः । ते तु योगा भगणान्तरतुल्याः स्युः । उभयोरपि प्राग्गमनात् । अतो भगणान्तरतुल्याः शशिमासा भवन्ति । ते त्रिंशद्गुणाः शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम् ।

युगे तिथिसंख्या सू० सि० उक्ता यथा ।

युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह

"चान्द्राः खाष्टखखव्योमखाग्निखर्तुनिशाकराः" सू० सि० । "अष्टाश्विगजवसुभूगोनगवसुपञ्चभूमिता युगे सूर्य्यसावनदिवसाः । चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः । अशीतिशून्यचतुष्कत्रिखरूपा एते त्रिंशद्भक्ताश्चान्द्रमासा उक्तप्रायाः । अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्तिः सूर्य्यचन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासास्त्रिंशद्गुणिता इति स्पष्टीकृताः" रङ्गना० ।

तिथिभेदे देवभेदपूजा पीयू० धा० धृतवाक्येनोक्ता यथा तत्र नारदः "यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः" अग्निपुराणेऽपि "प्रतिपद्यग्निपूजा स्यात् द्वितीयायाञ्च वेधसः । दर्श्यामन्त्रकस्यापि षष्ठ्यां पूजा गुहस्य च । चतुर्थ्यां गणनाथस्य गौर्य्यास्तत्पूर्ववासरे । सरस्वत्या नवम्याञ्च । सप्तम्यां भास्करस्य च अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यामेकादश्यां शिवस्य च । द्वादश्याञ्च त्रयोदश्यां हरेश्च मदनस्य च । शेषादीनां फणीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत् । पर्व्वणीन्दोस्तिथिष्वासु पञ्चद्वयगतास्वपीति" ।

पञ्चदशसंख्याः सू० सि० रङ्गा० ।

स्त्रीत्वे "[illegible]कीं तिथिं प्रष्टास्तत्त्वयं हरवल्लभा" कुमा० । पुंस्त्वे "निस्त्रिंशान् निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्येऽतिथिरेकिका तिथिः" नैष० ।

तिथिकृत्य न० ७त० । तिथिविहिते कार्य्ये "तिथिकृत्ये च कृष्णादिर्वर्त्तते शुक्लादिरेव च । विवाहादौ स्मृतः सौरः शेषेषु सावनो मतः" मल० त० । तिथिविशेषे कृत्यानि च तिथितत्त्वे कालमाधवीयनिर्णयसिन्धुप्रभृतिग्रन्थेषु द्रष्टव्यानि ।

तिथिभेदेषु कृत्याकृत्यानि पी० धा० वशिष्ठोक्तानि यथा "नोद्वाहयात्रोपनयप्रतिष्ठासीमन्तचौलाखिलवास्तुकर्म । गृहप्रवेशाखिलमङ्गलाद्यं कार्य्यं हि मासाद्यतिथौ कदाचित्" । मासाद्यतिथौ शुक्लपक्षप्रतिपदि अतएव कृष्णपक्षप्रतिपद्येतानि कर्म्माणि सुखेन भवन्तीत्यर्थः यद्येषोऽभिप्रायोऽसम्मतः स्यात्तदा पक्षाद्यतिथाविति ब्रूयात् । "सप्ताङ्गचिह्नानि नृपस्य वास्तुव्रतप्रतिष्ठाखिलमङ्गलानि । यात्राविवाहाखिलभूषणाद्यं कार्य्यं द्वितीयादिवसे सदैव । सङ्गीतविद्याखिलशिल्पकर्म सीमन्तचौलान्नगृहप्रवेशम् । कार्य्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा तृतीयादिवसेऽपि कार्य्यम् । रिक्तासु विद्युद्वधबन्धशस्त्रविषाग्निघातादि च यान्ति सिद्धिम् । यन्मङ्गलं स्यात्तु कृतं विमूढैर्विनाशमायाति तदाशु नूनम्" । रिक्तासु चतुर्थीनवमीचतुर्दशीषु ४।९।१४। "शुभानि कार्य्याणि चरस्थिराणि चोक्तान्यनुक्तान्यपि यानि तानि । सिद्धिं प्रयान्त्याशु तृणप्रदानं विनाष्टमं नागतिथौ विधेयम् । अभ्यङ्गयात्रापितृकर्मदन्तकाष्ठं विना पौष्टिकमङ्गलानि । षष्ठ्यां विधेयानि रणोपयोग्यशिल्पानि वस्त्राम्बरभूषणानि । द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि । तानि सिध्यन्ति कार्य्याणि सप्तम्यां निखिलान्यपि । संग्रामयोग्याखिलवास्तुशिल्पनृपप्रमोदाखिललेखनानि स्त्रीरत्न-

कार्य्याणिवनभूषणानि कार्य्याणि कार्य्याणि मद्देशतिथ्याम्। द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां सप्तमीतिथौ। उक्तानि यानि सिध्यन्ति दशम्यां तानि सर्वदा। अतो यथाऽखिलधर्मकृत्यं सुगोत्रयाद्याऽखिलवास्तुकर्म। संध्यानयोग्याखिलवास्तुकर्म मिश्रे तिथौ सिध्यति निसकर्म। पूर्णिमायां यानि कर्माणि धर्मपुष्टिः शुभानि च कृत्यस्थिराणि द्वादश्यां यात्रां नवस्तु विना। विवाहगौरीभुजगभाग्यलक्ष्टिनेषु च। उक्तानि तानि सिध्यन्ति त्रयोदश्यां, विशेषतः। ...क्रियापौष्टिकमङ्गलानि सङ्ग्रामयोग्याखिलवास्तुकर्म। उद्वाहशिल्पाऽखिलभूषणाद्यं कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्णमास्याम्। सदैव दर्शे पितृकर्म्म मुक्त्वा नान्यद्विधेयं शुभपौष्टिकाद्यम्। मूढैः कृत तत्र शुभोत्सवाद्यं विनाशमायात्यचिराद्भृशं तत्" पी॰धा॰ वशिष्ठवचनम्।

तिथिक्षय पु॰ तिथीनां तिथ्युपलक्षितचन्द्रकलानां क्षयः क्षयादयो यस्मिन्। दर्शे अमावास्यायाम शब्दार्थकल्प॰। शुत॰। तिथीनां नाशे अवमे अवमशब्दे ४२१ पृ॰ दृश्यम् दिनक्षयादयोऽप्यत्र। "कौर्मे पाद्मेऽपि "द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यत्र स स्याद्दिनक्षयः" वशिष्ठः "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्"। साहस्रिकं फलमिति नाकृत्येतरवैदिककर्मपरम्। "अधिमासे दिनपाते चतुर्थि रवौ भानुलङ्घिते नास्ति। चक्रेऽपि तुष्टे कुर्य्यात्तो माङ्गल्यं विवाहञ्च" इति भीमपराक्रमात् दिनपाते दिनक्षये रघु॰ तिथिक्षयानयनञ्च सू॰ सि॰ उक्तं यथा
"सावनाहानि चान्द्रेभ्यो द्युभ्यः प्रोज्झ्य तिथिक्षयाः"
सू॰ सि॰। "चान्द्रेभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिवसेभ्यः सकाशादित्यर्थः। तिथिषु चान्द्रदिनेषु सावनदिनानामवशेषतुल्यः क्षयो न्यूनत्वम्। यद्वा तिथिना त्वेन सावनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिवसात् क्षय इति स्वरूपमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्" रङ्गना॰। युगे तत्संख्या सू॰ सि॰ उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे "तिथिक्षया यमार्थाश्विद्व्यष्टव्योमशराश्विनः" १५०८२१५२ एतन्मिता इत्यर्थः।

तिथिपति पु॰ तिथिविशेषाणां पतयः। तिथीनामधिपतौ स च मु॰ चि॰ उक्तो यथा
"तिथीशावह्निको गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः। शिवो दुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी" मु॰ चि॰ एतन्मूलं पीयूषधारायां धृतवशिष्ठवचनं यथा
"वह्निर्विधाताद्रिसुता गणेशः सर्पो विशाखोऽदितिजो महेशः। दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः शर्वो निशेशश्च पुराणदृष्टाः इति स्वामिन इति शेषः"।
तिथिपतयश्च वृ॰ सं॰ ९९ अ॰ अन्यथोक्ता यथा "कमलजविधातृहरियमशशाङ्कषड्वक्त्रशक्रवसुभुजगाः। धर्मेशसवितृमन्मथकलयो विश्वे च तिथिपतयः। पितरोऽमावास्यायां सञ्ज्ञासदृशाश्च तैः क्रियाः कार्याः। नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिरधाः। यत्र कार्यं नृपाणां तद्दैवत्यासु तिथिषु तत्कार्यम्"। वशिष्ठवराहवचनाभ्यामुक्तदेवाना तत्तिथिषु पूजेति न विरोधः।

तिथिप्रणी पु॰ तिथिं प्रणयति प्र+नी—क्विप्। चन्द्रे त्रिका॰

तिथियुग्म न॰ तिथ्योस्तिथिविशेषयोर्युग्मम्। द्वितीयादितिथिसप्तकयोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युग्मानि निगमे उक्तानि यथा "युग्माग्नियुगभूतानां षण्मुन्योर्वसुरन्ध्रयोः। रुद्रेण द्वादशीयुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा। प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्। एतद्व्यस्तं महादोषं हन्ति पुण्यं पुराकृतमिति"। युग्मं द्वितीया। अग्निस्तृतीया। युगं चतुर्थी। भूतं पञ्चमी। षट् षष्ठी। मुनिः सप्तमी। वसुरष्टमी। रन्ध्रं नवमी। रुद्र एकादशी। अत्र युग्माग्न्यादिषु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथिरुत्तरविद्धा ग्राह्या उत्तरा तु पूर्वविद्धेत्युक्तं भवति। वेधश्चात्र त्रिमूर्त्तयोरेव तदुक्तं कालमा॰ "अत्र तिथीनां वेधः पैठीनसिना दर्शितः। "पक्षद्वयेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वां तथोत्तराम्। त्रिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः" इति पूर्वेद्युरुदयानन्तरममावास्या त्रिमुहूर्त्ता चेत् सा प्रतिपदं विध्यति। परेद्युरस्तमयात् प्राक् द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् सापि पूर्वां प्रतिपदं विध्यति त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता। "यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः। सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता च या भवेदिति"। शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि "या प्राप्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात् त्रिमुहूर्त्तिका। धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णां तां विदुर्बुधाः" इति। बृहद्वशिष्ठोऽपि "यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकैः। यागदानजपादिभ्यस्तामेवोपकल्पयेत्तिथिमिति"। एवं पैठीनस्यादिवाक्ये त्रिमुहूर्त्तत्वेनैव वेधस्थितेः वक्ष्यमाणे योगवाक्येष्वेव वेधोक्तिः साङ्गमात्रम्। वेधकतिथेस्त्रिमुहूर्त्तत्वेऽपि विद्धतिथेर्मुहूर्त्ता-

द्विव्यापित्वेऽपि प्रायस्ता कालमाधवीये निर्णीता यथा। देवलः "यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः। सा तिथिः सकला ज्ञेया स्नानदानजपादिष्विति"। व्यासोऽपि "उदयन्नेव सविता यां तिथिं प्रतिपद्यते। सा तिथिः सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति"। भविष्योत्तरपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। सा तिथिः सकला ज्ञेया पित्र्यर्थे चापराह्णिकीति" पद्मपुराणेऽपि "व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता तु पैतृके" इति स्कन्दपुराणेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इति विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत्। उदये सा तिथिर्ग्राह्या श्राद्धादावस्तगामिनीति" बौधायनोऽपि "आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत्। पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति" नन्वस्त्वेवं तत्तद्दिवसाभ्यनुज्ञा तथाप्युत्तरविद्धायास्तिथेर्ग्रहणे कियत्परिमाणमुदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम्। तत्र बौधायनेनाल्पापीत्यभिधानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति "उदयन्नेवे"त्यभिधानात्। भविष्योत्तरपुराणादिवचनेषु घटिकामात्रं प्रतीयते। वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधायनप्रोक्ते घटिकाचतुष्टयं भासते। तथा च पठ्यते "उदिते दैवतं भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ। द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च सा तिथिर्हव्यकव्ययोरिति"। अस्यार्थः। भानावुदिते तदुत्तरकालेऽह्नो मुहूर्त्तद्वयं दैवतम्। तस्मिंश्चास्तमिते ततः पूर्वकालीनमह्नो मुहूर्त्तत्रयं पितृदैवत्यम्। अतस्तावत्कालव्यापिनी या तिथिर्भवति सैव क्रमेण हव्यकव्ययोर्ग्राह्या। अत्रोच्यते। पौर्वाह्णिकी इति वचनेन दैवे पूर्वाह्णव्याप्त्यभिधानात्। पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यत्वादुदिते भानौ त्रिमुहूर्त्ता तिथिर्ग्रहीतव्या। यत्तु दक्षेणोक्तम्। त्रिमुहूर्त्ता न कर्त्तव्या या तिथिः क्षयगामिनी "द्विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या या तिथिर्वृद्धिगामिनीति"। तत्र त्रिमुहूर्त्तव्याप्तेर्बाधकं प्रत्युतोपोद्बलकमेव। तथा हि प्रतिषेधः सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकः प्रसक्तिश्चात्र यथोक्तरीत्या पौर्वाह्णिकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तविधायिपैठीनसिवाक्याद्वा भवति। तत्र प्रसक्तं त्रिमुहूर्त्तत्वं समतिथौ बाधका-भावात्तथैव व्यवतिष्ठते। तिथिक्षये त्वधिकव्याप्तिविधित्सया प्रतिषिध्यते। अतस्तत्र चतुर्मुहूर्त्तस्पर्शिनी तिथि र्ग्राह्या। तिथिसाम्यवृद्ध्योरपि मुहूर्त्तत्रयमेव मुख्यम्। मुहूर्त्तद्वयं त्वनुकल्पः। अतएव सूचयितुं द्विमुहूर्त्तापीत्यपिशब्दः पठ्यते। "अत्राप्येकमुहूर्त्तव्याप्तिर्निरस्तेत्यर्थसिद्धम्

"द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु" व्यासः। अस्य प्रतिप्रसवः। "भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता"। "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया। रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति॰ त॰।

तिथिसन्धि पु॰ तिथ्योः सन्धिः। तिथ्योः पूर्वापरयोः सन्धौ तज्ज्ञानानयनं सि॰ शि॰ यथा "शशिमनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्त्येन्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एताभिरेव। पृथगथ गतियुक्त्या नाडिका सन्धिराप्ता तिथिकरणयोगानां फलं तत्र भिन्नम्"।

एवं गतिविवरकलाप्तो या घटिका उत्पद्यन्ते ता भ-तिथिकरणयोगानां सन्धिघटिकाः स्युः। सन्धौ भिन्नफलमित्यर्थः। अत्र सन्धिरुभयतोऽपि विम्बस्य स्थितत्वात्। उपपत्तिरप्यत्र सुगमा"। प्रमिता॰

तिथ्यर्द्ध न॰ ६त॰। करणे। करणशब्दे १६६० पृ॰ दृश्यम्।

तिनाशक पु॰ तिनिश+पृषो॰। तिनिशवृक्षे शब्दरत्ना॰।

तिनिश पु॰ अतिशयेन नेशति अति+निश—क पृषो॰ अतेरकारलोपः। (सादन) ख्याते वृक्षे अमरः। "तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदःकुष्ठप्रमेहजित्। तुवरः श्वित्रदाहघ्नो भग्नपाण्डुत्वनाशकृत्" भावप्र॰। [२दैत्यभेदे पु॰ हेमच॰।

तिन्तिड पु॰ तिन्तिडी+पृषो॰। १वृक्षाम्ले (तेँतुल) शिम्बः

तिन्तिडी स्त्री तिन्तिडीक+पृषो॰। (तेँतुल) वृक्षभेदे राजनि॰ स्वार्थे क। तिन्तिडिका तत्रार्थे शब्दरत्ना॰। "अम्लिका चुक्रिकाम्ली च चुक्रा दन्तशठापि च। अम्ला च चिञ्चिका चिञ्चा तिन्तिडीका च तिन्तिडी। अम्लिकाऽम्ला गुरुर्वातहरी पित्तकफास्रकृत्। पक्वा तु दीपनी रूक्षा सरोष्णा कफवातनुत्" भावप्र॰। "अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्द्दितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं कर्पूरेन्दुसुवासितम्। अम्लिकाफलसंभूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् रुच्यं वह्निप्रबोधकम्" भावप्र॰। [अमरः।

तिन्तिडीक पु॰ तिम—ईक बनीका॰ नि॰। (तेँतुल) वृक्षभेदे

तिन्तिड़ीद्यूत न० तिन्तिड्या तद्बीजेन द्यूतम्। तिन्तिड़ीबीजेन क्रीड़ने (काँइबीजेरखेला) त्रिका०।

तिन्तिड़ि(लि)का स्त्री तिन्तिड़ी+स्वार्थे क ह्रस्वः वा डस्य लः। (तेँतुल) तिन्तिड्याम् शब्दमा०। काभावे तिन्तिडीत्यप्यत्र।

तिन्दिश पु० ढिण्डिशशब्दे (ढाँड़श) राजनि०।

तिन्दु पु० तिज–कु–मृगय्वादि० नि०। (तेँद)१ख्याते वृक्षे संज्ञायां कन्। तिन्दुक (गाव)इति ख्याते २वृक्षे पुंस्त्री शब्दरत्ना०। स्त्रीत्वे गौ०ङीष्। ३कर्षमाने वैद्यकपरिभाषा पुंन०। “आमं तिन्दुकं ग्राहि वातलं शीतलं लघु। पक्वं पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्नं मधुरं गुरु। तत्सारं तु भवेद्धृद्यं कर्षणं चिररोगजित्। विश्वतिन्दुकमप्येवं विशेषात् ग्राहि शीतलम्” राजनि०।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी+पृषो० ह्रस्वः। तिन्दुके वृक्षे शब्दर०

तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकफलाकारः फलेऽस्त्यस्या इनि ङीप्। आवर्त्तक्याम् राजनि० ८२८ इत्यम्।

तिन्दुल पु० तिन्दुक+पृषो० कस्य लः। तिन्दुकवृक्षे शब्दर०

तिप रक्षणे भ्वा० आत्म० सक० सेट्। तेपते अतेपिष्ट अतिप्त। तितेपे। ऌदित् अतितेपत्-त। [तितेम।

तिम आर्द्रीभावे भ्वा० पर० अक० सेट्। तेमति अतेमीत्।

तिम आर्द्रीकरणे दिवा०पर० सक० सेट्। तिम्यति अतेमीत्। तितेम। “वानरान् तिम्यतोऽवलोक्य” हितो० “तिमिताश्चाभवन् सर्वे तत्र ते हरियूथपाः” रामा० सुन्द० १ स०। “नद्यश्च तिमितोदकाः” रामा० अर० ५४स०। तेमनम्।

तिमि पु० तिम–इन्–तम–इन्–इत्त्व वा। १समुद्रे त्रिका०। तद्भवे २मत्स्यभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप्। “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तृतः” भरतधृतवाक्यम्। “अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा चास्ति तिमिङ्गिलः। तिमिङ्गिलगिलोऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति राघव:” शब्दार्थचि०धृतरामा० वाक्यम्। “अमी शिरोभिस्तिमयः सरन्ध्रैरूर्द्ध्वं वितन्वन्ति जलप्रवाहान्” रघुः। “अत्र नानाविधाकारास्तिमयोनैकरूपिणः” भा० उ० ६८ अ०। शब्दकल्पद्रुमेऽस्य स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी अमी तिमय इति नैकरूपिण इति पुंस्त्वेन प्रयोगात् कृदिकारान्तत्वात् वा स्त्रियां ङीप्। २तज्जातिस्त्रियां स्त्री भेदः।

तिमिकोष पु० तिमेः कोष इव। समुद्रे त्रिका०।

तिमिङ्गिल पु० गिरति–गृ–मूलवि० क रस्य लः “गिलेऽगिलस्य” पा०मुम्। महामत्स्यभेदे। तिमिशब्दे उदा०दृश्यम्। “तिमिङ्गिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिङ्गिलाः” भा०व० १६६ अ०।

तिमिङ्गिलगिल पु० तिमिङ्गिलं गिलति गृ–मूल० क रस्य लः अगिलस्येति पर्युदासात् न मुम्। अतिवृहन्मत्स्यभेदे तिमिशब्दे उदा०।

तिमिङ्गिलाशन पु०तिमिङ्गिलो मत्स्यः अश्यते यत्र अश–आधारे ल्युट्। दक्षिणस्थे देशभेदे “बलदेवपट्टनं दण्डकावनतिमिङ्गिलाशनाभद्राः” वृ०स० १४अ० कूर्मविभागे दक्षिणस्यदेशोक्तौ। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। तस्य बहुषु लुक्। २तद्देशवासिषु ३तन्नृपेषु च ब० व०। एकवचने तु तैमिङ्गिलाशन इति भेदः।

तिमिज न० तिमितो जायते जन–ड ५त०। मुक्ताभेदे “तिमिजं मत्स्याक्षिनिभं वृहत्पवित्रं बहुगुणञ्च” वृ०स० ८१ अ०। मुक्ताभेदकथने।

तिमित त्रि० तिम–कर्त्तरि क्त। १निश्चले, अरणौ। २क्लिन्ने (भिजे) अमरः। “ह्रद इव तिमिनागसंवृतः स्तिमितजलोऽम्बुधिमत्स्यकर्कटः” रामा० अयो० ८१ स०।

तिमिर पुंन०तिम–किरच् अर्द्धर्चा०। १अन्धकारे २नेत्ररोगभेदे च। “तिमिराख्यः स वै दोषश्चतुर्थपटलं गतः। रुणद्धि सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमतःपरम्” माधवः अक्षिपटलशब्दे ४२पृ० दृश्यम्। “सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः”। “पतिते घनतिमिरस्तुति:” माघः।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं नुदति खण्डयति नुद–क्विप् ६त०। सूर्ये “तिमिरनुदो मण्डलं यदि स भेदः” वृ०स०५अ०। तिमिरभिदादयोऽप्यत्र। २अन्धकारनाशके त्रि०।

तिमिररिपु पु० ६त०। १सूर्ये हला०। तिमिरारिप्रभृतयोऽप्यत्र “तिमिरारिस्तमोहन्ति प्रातःस्तवभीरवः। वयं काका वयं काका इति जल्पन्ति वायसाः” उद्भटः। २अन्धकारनाशके त्रि०।

तिमिरि पु० तिमीति शब्दं याचकत्वेन राति रा–बा० कि। तिमिमत्स्ये राजनि०।

तिमिष पु०तिम–इषक्। १घाण्यकर्कट्याम्, त्रिका० २नाटाम्रे च शब्दार्थचि०। [स्त्रियाम्।

तिरश्ची स्त्री तिर्य्यक् जातिः स्त्री ङीप्। पशुपक्षिणां

तिरश्चीन त्रि० तिर्य्यगेव स्वार्थे ख। तिर्य्यग्भूते। “गतं तिरश्चीनमनूरुसारथेः” माघः “तिरश्चीनो वितत

रश्मिरेषामधः" ऋ० १०।१२६।५। २वक्रे च "ईक्षमाणः पापेन तिरश्चीनेन चक्षुषा" भाग० ७।८।४।

तिरस् अव्य० तॄ—असुन् स्वरादि। १अन्तर्द्धाने २तिर्य्यगर्थे च अमरः। ३तिरस्कारे क्षीरस्वामी। अस्य कृञि वा उप० सं०। तिरस्कृत्य तिरः कृत्वेति "तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठेत्यादि मनुः "तिरस्क्रियन्ते कृमितन्तुजालैः" माघः। तिरस्करोति णिच्—सलोपः। तिरयति आच्छादयतीत्यर्थः। "मुरारिरुरस्वाम्बुजश्रियं तिरयं तिरयन्नपि वेदनाम्" जयदेवः।

तिरस्कर त्रि० तिरःकरोति कृ—ट। आच्छादके स्त्रियां ङीप्। "अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी कुरुस्थली पुण्ययशस्करी भुवः" भाग० १।१०।२८।

तिरस्करिणी स्त्री तिरः करोति कृ—णिनि संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् वृद्ध्यभावः ङीप्।(परदा) (कानात)। पटमये आच्छादकपदार्थे अमरः। "तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति" कुमा०। २आच्छादकमात्रे त्रि० "सोऽत्याससाद तद्वेश्म तिरस्करिण्यमन्तरा" रामा० अयो० १५ स०।

तिरस्कार पु० तिरस्+कृ—भावे घञ्। १अनादरे हला०। कर्त्तरि अण्। २अवज्ञाकारके त्रि०। "लोकस्तिरस्कार स्यात्तमन्युः" किराता०।

तिरस्कारिन् त्रि०तिरः करोति कृ—णिनि हृत०। १आच्छादके (कानात) २पटभेदे स्त्री ङीप्। ३अवज्ञाकारके त्रि०

तिरस्कृत त्रि०तिरस्+कृ—कर्म्मणि क्त। १[illegible]ते अनादृते २आच्छादिते च अमरः "अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ। अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम्" काव्यप्र०। ४तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे पु० "यस्य मध्ये दकारोऽस्ति कवचं मूर्द्धनि द्विधा। अस्त्रं तिष्ठति मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्य्यते"।

तिरस्क्रिया स्त्री तिरस्+कृ—भावे श। १अनादरे २तिरस्कारे अमरः २आच्छादने च "अप्रकटीकृतशक्तिः शक्तोऽपि जनात्तिरस्क्रियां लभते" पञ्चत०। "द्विषद्विधः प्रत्युत वा तिरस्क्रिया" माघ०। [तिरस्यति अतिरस(स्त्री)त्।

तिरस्य पु० तिरस्+कण्डा० यक् अन्तर्द्धाने सक० सेट्।

तिरिट पु० तॄ—बा० इटक्। हस्तिघ्न्यां शब्दमा०।

तिरिम पु० तॄ—बा० इमक्। शालिभेदे राजनि०।

तिरिष पु० तॄ—बा० इषक्। शालिभेदे राजनि०।

तिरीट न० तॄ—ईटक्। लोध्रवृक्षे उज्ज्वलद०।

तिरीटक पु० तिरीट+संज्ञायां कन्। लोध्रे अमरः।

तिरोधान न० तिरस्+[illegible]—भावे ल्युट्। १अन्तर्द्धाने भावे अङ्। तिरोधाप्यत्र स्त्री।

तिरोभाव पु० तिरस्+भू—भावे घञ्। १गुप्तभावे २अन्तर्द्धाने।

तिरोहित त्रि० तिरस्+धा—क्त। १अन्तर्हिते गुप्ते २आच्छादिते च "अतिरोहितमन्यत्" तत्त्वकौ० "एष ह वै पुरोहितो य एवं वेदाथ स तिरोहितो य एवं न वेद" ऐत०ब्रा० "न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः

तिर्य्यक्पातिन् त्रि० तिर्य्यक् पतति पत—णिनि। वक्रप्रसारिते कुटिलवृत्तौ शब्दार्थचि०।

तिर्य्यक्प्रमाण न० कर्म्म०। विस्तारप्रमाणे।

तिर्य्यक्स्रोतस् पु० तिर्य्यक् स्रोतो आहारसञ्चारो यस्य। पशुपक्ष्यादौ तेषामशितान्नस्य तिर्य्यक्तया उदरे सञ्चारात् तथात्वम्। तद्भेदा भाग०। ३।१०।२१

"तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः। अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनः। गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः। द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम!। खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा। एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्। श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्ज्जारः शशशल्लकौ। सिंहः कपिर्गजः कूर्म्मो गोधा च मकरादयः। कङ्कगृध्रवकश्येनभासभल्लूकबर्हिणः। हंससारसचक्राह्वकाकोलूकादयः खगाः।"

"तिर्य्यक्स्रोतसां सर्गमाह तिरश्चामिति। स चाष्टाविंशतिभेदः। तिरश्चां लक्षणम् अविदः श्वस्तनादिज्ञानशून्याः। भूरितमसः आहारादिमात्रनिष्ठाः। घ्राणज्ञाः घ्राणेनैवेष्टमर्थं जानन्ति हृदि अवेदिनः दीर्घानुसन्धानशून्याः। तथा च श्रुतिः "अथेतरेषां पशूनाम् अशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं पश्यन्ति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकाविति"। अष्टाविंशतिभेदानाह गवादय उष्ट्रान्ताः द्विशफाः द्विखुरा नव खरादयः चमर्य्यन्ता एकशफाः षट्। श्वादयो गोधान्ताः पञ्चनखाश्चादश। एवमेते भूचराः सप्तविंशतिः, मकरादयो जलचराः कङ्कादयश्च खगाः। अभूचरत्वेनैकीकृत्य गृहीताः। तदेवमष्टाविंशतिभेदान् वदन्ति। तेषु कृष्णरुरुगौराः मृगविशेषाः अन्येषामपि तिर्य्यक्प्राणिनामेतेष्वेव यथायथमन्तर्भावः।"

तिर्य्यग्योनि स्त्री तिरश्चां योनिः पशुपक्ष्यादिजातौ "स विज्ञानां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते" मनुः।

"अवध्याश्च स्त्रियं प्राहुस्तिर्य्यग्योनिगतामपि" ति॰ त॰ ।

तिल गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । तेलति अतेलीत् । तितेल ।

तिल स्नेहे तु॰ पर॰ अक॰ अनिट् । तिलति अतेलीत् । तितेल । [तिलत् त ।

तिल स्नेहे चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट् । तेलयति ते अती-

तिल पु॰ तिल—क । स्वनामख्याते शस्यभेदे । भावप्र॰तद्गुणाद्युक्तं यथा "तिलः कृष्णः सितो रक्तः सवन्योऽल्पतिलः स्मृतः। तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः । विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत् । बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणे हितः । दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः । कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः स्मृतः । अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञैः रक्तादयस्तिलाः" ।

तिलप्रतिग्रहनिषेधमाह ब्रह्मपुराणम् "ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् वृत्त्यर्थं साधुतस्तथा । अव्यङ्गमपि मातङ्गतिललौहांश्च वर्जयेत्" तिलदाने फलमाह विष्णुः । "तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम्" । महाभारते "कल्यमुत्थाय यो विप्रः स्नातः शुक्लेन वाससा । तिलपात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते" । शु॰ त॰ स्मृतिः "प्रेतमुद्दिश्य यो दद्यात् हेमगर्भांस्तिलान् नृप ! । यावन्तस्ते तिलाः स्वर्गे तावत्कालं स मोदते" । सप्तम्यादिवर्ज्जं तिलैः सदा स्नानं कर्त्तव्यमाह मार्कण्डेयः "सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीं चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्" जन्मतिथौ तिलनिष्पाद्याः षड्व्यापाराः कार्य्याः यथाह ति॰ त॰ "तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट्तिली नावसीदति" कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधः गङ्गादौ च सर्वदा निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्य्यता च तर्पणशब्दे ३१५८ पृ॰ उक्ता । रात्रौ तिलसंबद्धवस्तुमात्रस्याभक्ष्यता "सर्वञ्च तिलसंबद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ" काशी॰ "तिलाश्वभ्रकसंश्लेषात् प्राप्नुवन्त्यधिवासताम्" कामन्दकी॰ "विक्रीणाति तिलैस्तिलान्" पञ्चत॰ । २तिलतुल्ये स्वल्पप्रमाणे च "तिलं तिलं समादाय रत्नानां यद्विनिर्मिता । तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः" भा॰ आ॰ ७८८६ श्लो॰ । ३तिलाकारे देहस्थे (तिल) ख्याते तिलकालके च "देवगुरुप्रसादेन जिह्वाग्रे मे सरस्वती । तेनाहं नृप ! जानामि भानुमत्यास्तिलं यथा" कालिदासः।

तिलस्य विकारः अण् । तैल तिलनिर्यासे तिलस्नेहे तिलसदृशवस्तुजाते स्नेहे च "अदुष्टं सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः" तिथित॰ । पर्वणि तन्निषेधमाह "स्त्रीतैलमांससंभोगी विण्मूत्रनरकं व्रजेत्" ति॰त॰ एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेधः स्मृतौ दृश्यः ।

तिलक न॰ तिल—क्वुन् तिल+इवार्थे स्वल्पे वा कन् वा । १क्लोमनि २लवणसौवर्चले अमरः ३सौवर्चले मेदि॰ । ४तिलवृक्षे, पु॰ राजनि॰ । ५अश्वभेदे, पुंस्त्री॰ मेदि॰ । ६रोगभेदे, अमरः। ७मरुवके च हेमच॰ । स्वनामख्याते नासादौ धार्य्ये ८चन्दनादिविशेषके पुंन॰ । तस्य धारणप्रकारो यथा "द्वादशाङ्गे ललाटादौ तिलकं हरिमन्दिरम् । स्नानान्ते वैष्णवः कुर्यात् प्रत्येकं कृष्णनामभिः । वामे वक्षसि नेत्रान्ते गरुडांसे शङ्खचिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्य्याद्धरेश्चक्राङ्कितं मुने ! । ललाटे केशवं विद्यात् कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् । वामबाहौ वासुदेवं सव्ये दामोदरन्तथा । नाभौ नारायणञ्चैव माधवं हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पार्श्वे वामे चैव त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसूदनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः। हरेर्द्वादशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्य्याद्वैष्णवो नित्यं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठलग्नतुलसीभवकाष्ठमाला ये द्वादशाङ्गहरिनामकृतोर्द्ध्वपुण्ड्राः। ये कृष्णभक्तिसुदृढा धृतशङ्खचक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति । तिलकन्तूर्द्ध्वपुण्ड्राख्यं मध्यच्छिद्रं हि नारद ! । यदि कुर्य्याल्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । नासामूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं मुने ! । हरिपादाकृतं नासामूलमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्राधावल्लभीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् । यौगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यसुरञ्जितम् । यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तिलकं शोभनं तन्मनोहरम्। तन्मध्ये पीतरेखञ्च श्रीमद्रामानुजं विदुः । श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तदूर्द्ध्वपुण्ड्रकम् । भ्रुवोर्मध्ये सबिन्दु स्याद् यदि विप्र ! मनोहरम् । हरेः सर्वावताराणां मत्स्यादीनां विशेषतः । उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानान्तु तथा विप्र ! शूद्रादेर्मण्डलाकृति । अच्छिद्रमूर्द्ध्वपुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं

पुनः पाठो न संशयः । तथा शाक्ये द्विजातीनामच्छिद्र-मूर्द्धपुण्ड्रकम् । कार्य्यः कणिप्रभृति कृत्वा यस्त्वेणाच्छा-दयेन्मुखम् । ललाटदक्षिणे ब्रह्मा वामेहामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान् मध्यं न लेपयेत् । वर्त्तुलं तिर्य्यगच्छिद्रं ह्रस्वं दीर्घं ततं नतम् । एतल्लक्षणसंयुक्तं तिलकं यन्निरर्थकम् । खनित्रयष्टिकाकूर्मविपुलमुकुराकृति । त्रिपुण्ड्रमर्द्धचन्द्रञ्च तिलकं यन्निरर्थकम् । प्रमाणमूर्द्धपुण्ड्रस्य दीर्घं स्यात् कलिवर्द्धनम् । नासामूलमारभ्य ब्रह्मरन्ध्रगतं यदि । शूद्रस्यैकाङ्गुलं प्रोक्त-मायतं द्व्यङ्गुलं विशि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुलं तद्वद्ब्राह्मणे चतुरङ्गुलम् । नासिकायास्त्रिभागैको भागोमानेन यो भवेत् । भ्रुवोर्मध्यादधः स्थानं मूलमाहुर्मनीषिणः । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा । कुर्य्यात् यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रा भूपाश्च वैश्यशूद्रान्त्यजाश्रमाः । यदूर्द्ध्वपुण्ड्रं विभ्र-युस्तदेव हरिमन्दिरम् । नरोवाप्यथवा नारी यदि कृष्णपथं लभेत् । यत्नतस्तुलसीमाला सन्धार्य्या हरिम-न्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्य्यात् यत्तिलकं यदि वैष्णवः । श्वपदं तच्चितातुल्यं भवेन्नारद ! नान्यथा । दण्डाकारं द्वि-रेखं यत्तिलकं मूलकोणकम् । मध्यच्छिद्रन्तु तत्प्राहु-रूर्द्धपुण्ड्रं मनोहरम् । अधोमुखाब्जकलिकाकारं तिलकमुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं सुस्मरेखमूर्द्धपुण्ड्रं प्रकी-र्त्तितम् । तीर्थमृद् यज्ञकाष्ठञ्च बिल्वोमलयसम्भवम् । अश्वत्थतुलसीमूलमृत्तिका गोष्पदस्य च । जाह्नवी मृत्-महानिम्बतुलसीकाष्ठमेव च । कस्तूरीकुङ्कुमं फलगु-सिन्दूरं रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठं जलं चागुरु गोमयम् । धात्रीमूलस्य मृद्गन्धो हरिद्रा गोष्ठकस्य च । स्नानान्ते सर्ववर्णानामाश्रमाणान्तथैव च । एतानि तिलकान्याहुः सन्ध्यादिसर्वकर्म्मसु" । "गङ्गामृत्तुलसीमूलमृत्तिकामलयोद्भवम् । माधोश्वरण संलग्नं रजोमृद्गोष्पदस्य च । याऽश्वत्थमूलमृद्गोपी-चन्दनं तीर्थमृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठं वैष्णवा-हृतमृत्तिका । गोरोचना च कस्तूरी हरिद्रागुरुचन्द-नम । वल्मीकमृत्तिकागन्धः पङ्कं हरिचन्दनम् । गन्धकाष्ठं महानिम्बो यमुनातीरमृत्तिका । गुरुपादरजो वारिसमाच्छिद्ररजो जले । कृत्वा प्रतिदिनं स्नानमे-तैर्गन्धमृदादिभिः । चारु यत्तिलकं धार्य्यं तन्नाम्ना वैष्णवैर्भुवम् । काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित् कर्म्म नारद ! । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना । कर्म्म वर्णाश्रमाणां स्यात् दैवं पैत्रं न तत्फ-लम् । स्नानं सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैत्रं होमादिकर्म्म यः । विना तिलकदर्भाभ्यां कुर्य्यात्तन्निष्फलं भवेत्" । इति पद्मोत्तरखण्डम् "वीक्ष्यादर्शे जले वापि यो विदध्यात् प्रयत्नतः । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं महाभागः स याति परमाङ्गतिम्" पाद्मे पातालखण्डे "शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णवागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्व-पुण्ड्रं विधारयेत्" । इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता । पद्मपुराणे उत्तरखण्डे "ललाटे केशवं ध्यायेन्नारायण-मथोदरे । वक्षःस्थले माधवन्तु गोविन्दं कण्ठकूपके । विष्णुञ्च दक्षिणे कुक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रमं कन्धरे तु वामनं वामपार्श्वके । श्रीधरं वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभञ्च कट्यां दामोदरं न्यसेत् । तत्प्रक्षालनतोयन्तु वासुदेवेति मूर्द्धनि" । किञ्च "ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं स्मृतम् । ललाटादिक्रमेणैव धारणन्तु विधीयते" इति "एवं न्यासं समाचार्य्य सम्प्र-दायानुसारतः । न्यसेत् किरीटमन्त्रञ्च मूर्द्ध्नि सर्वार्थ-सिद्धये" अथ किरीटमन्त्रः "ओम् श्रीकिरीटकेयूरहार-मकरकुण्डलचक्रशङ्खगदापद्महस्तपीताम्बरधरश्रीवत्सा-ङ्कितवक्षःस्थलश्रीभूमिसहितस्वात्मज्योतिर्दीप्तिकराय सह-स्रादित्यतेजसे नमो नमः" हरिभक्तिविलासे ४विलासः । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रशब्दे अधिकं दृश्यम् । ८ध्रुवकभेदे यथा "पञ्चविंशतिवर्णाढ्यस्तिलको ध्रुवको भवेत् । दृष्टश्चक्र-पुटे तालो रसे वीरे च्युतेऽपि वा" सङ्गीतदा० । "मुखे मधुश्रीस्तिलकं प्रकाश्य" कुमा० । तिलक इव उत्तरप-दस्थः १०श्रेष्ठे "अयं त्रिलोकीतिलकः स एव" । "लोध्रचूर्णतिलकाकृतिः" माघः । स्वार्थे क । ११तिलवृक्षे राजनि० । "न तिलकस्तिलकः प्रमदामिव" रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटच् । तिलरजसि ।

तिलकल्क पु० तिलस्य कल्कः । १पिण्याके (खलि) अमरः "कषायेण प्रतीतेनोदकमादाय तिलकल्कमधुसर्पिःप्रगाढा-मौषधयुतां वर्त्तिं प्रणिदध्यात्" "तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः" सुश्रु० ।

तिलका स्त्री तिलं तिलपुष्पमिव कायति कै—क । १हारभेदे जटा० "सगणद्वितयं भवतीह यदा रचयस्व पदा तिल-केति तदा" उक्तलक्षणके द्वादशाक्षरपादके २छन्दोभेदे च ।

तिलकालक पु० तिल इव कालकः कृष्णः । १देहस्थे २तिला-

कारे चिह्ने, २रोगभेदे च सुश्रु० "कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च। वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्" सुश्रु०।

तिलकाश्रय पु० ६त०। ललाटे शब्दार्णक०।

तिलकिट्ट न० ६त०। तिलपिण्याके "तिलकिट्टं तु रूक्षं स्यात् ग्लपनं दृष्टिदोषकृत्। विष्टम्भकारणं नहि भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्" भावप्र०।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अस्त्यर्थे इनि। तिलकधारिणि "शिखी तिलकी कर्म्म कुर्य्यात्" इति तिनिवन्धे कल्पसूत्रम्।

तिलचित्रपत्रक पु० तिलस्येव चित्रं पत्रमस्य कप्। तैलकन्दे वृक्षभेदे राजनि०।

तिलचूर्ण न० ६त०। चूर्णीकृततिले (तिलकुटा) १खाद्यभेदे। २तिलकल्के च राजनि०।

तिलतण्डुलक पु० तिलश्च तण्डुल इव कायति कै—क। १आलिङ्गने शब्दमा०आलिङ्गनस्य तिलतण्डुलवत् संश्लेषयुक्तत्वात् तथात्वम्। ६त०। २तिलस्य तण्डुले निस्तुषतिले पु० (भाजातिल)।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज—अच्। लताभेदे "कफजे तिलतेजाह्वा दन्तीखर्जिकचित्रकाः" सुश्रु०

तिलन्तुद त्रि०तिलं तुदति तुद—खश् मुम्। तैलिके तिलपीडके। [द्रशीभेदे वृतशब्दे दृश्यम्।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता द्वादशी। द्वा-

तिलधेनु स्त्री० तिलनिर्म्मिता धेनुः शा०त०। विधानेन दानार्थं तिलकृतायां धेनौ। तद्विधानं यथा।

"विधानं तिलधेनोस्त्वं ब्रूहि शीघ्रं द्विजोत्तम!। मुनिः प्राह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप!। षोड़शाढ़ककैर्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत्। इक्षुदण्डमयाः पादादन्ताः पुष्पमया शुभाः। नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुड़मयी तथा। स्थितां कृष्णाजिने धेनुं वस्त्रोभिर्वेष्टितां शुभाम्। स्रग्भिश्च वासितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम्। सर्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत्। अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सप्त रसास्तथा। कामं सम्पादयाशाकं तिलधेनुरुपाक्षिताम्। गृह्णामि त्वां देवि! भक्त्या कुटुम्बार्थे विशेषतः। कुटुम्बकामं कुरुतां तिलधेनो! नमोऽस्तु ते। एवंविधां नरोदत्वा तिलधेनुं नृपोत्तम!। सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नात्र संशयः" प०पु० स्व०ख०।

तिलपर्ण पु०तिलस्येव पर्णमस्य। १श्रीवेष्टे वृक्षे राजनि०। २चन्दने न० राजनि०। ६त०। तिलवृक्षस्य १पत्रे शै०।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्याः ङीप्। १रक्तचन्दने। अमरः २नदीभेदे स्त्री शब्दार्थचि०। तिलपर्णीनदी आकरत्वेनास्त्यस्या अच् गौरा० ङीप्। ३शिह्लके गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच०। स्वार्थे क। तिलपर्णिका रक्तचन्दने हेमच०।

तिलपिञ्ज पु० पु० निष्फलस्तिलः तिल+पिञ्ज। निष्फलतिले "यश्चोरजुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपिञ्ज्या" अथ० २।८।३।

तिलपुष्पक पु०तिलस्येव पुष्पमस्य कप्। विभीतकवृक्षे पारस्करने०। न०। ६त०। २तिलस्य पुष्पे च तत्साद्दश्यात् ३नासिकायाम् तन्त्रसा०।

"पद्मं दृष्ट्वा तथा बिम्बं खञ्जनं शिखरन्तथा। चामरं रविबिम्बञ्च तिलपुष्पं सरोरुहम्। त्रिमूलं वीक्ष्य जप्त्वा च शतशः शुद्धमानसः। "पद्मं मुखं बिम्बमधरं खञ्जनश्चक्षुः शिखरं मस्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिमूलं त्रिवलीम्"। तन्त्रसारः।

तिलपेज पु०निष्फलस्तिलः तिल+पेज। निष्फले तिले अम०।

तिलभार पु० देशभेदे "तिलभाराः समीराश्च मधुमत्ताः सुकन्दकाः। भा० भी० ९३ अ०।

तिलमय त्रि०तिलस्य विकारः तिल+असंज्ञायां मयट्। तिलविकारे संज्ञायां तु अण्। तैलमित्येव।

तिलमयूर पुंस्त्री० तिलपुष्पचिह्नितः मयूरः शा० त०। (तिलेमयूर) मयूरभेदे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

तिलरस पु० ६त०। तिलतैले।

तिलशस् अव्य० तिलं तिलं तत्परिमितं करोतीति मानार्थत्वात् वीप्सायां कारकार्थे शस्। तिलं तिलं कृत्वेत्यर्थमात्रार्थे। "तिलशस्तद्रथं चक्रे साश्वध्वजपताकिनम्" हरिवं० १८६ अ०।

तिलशैल पु० दानार्थं कल्पिते दशसु अचलेषु अचलभेदे। तिलाचलादयोऽप्यत्र। तिलाचलश्च द्विविधः तिलमयप्रधानमेरुः, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविष्कम्भगिरिश्च। तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

"प्रथमो धान्यशैलः स्याद् द्वितीयो लवणाचलः। गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः। पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः। सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाष्टमः। राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः। वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः। अयने विषुवे पुण्ये

व्यतीपाते दिनक्षये। शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये। विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथ वा पुनः। शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे वा विधानतः। धान्यशैलादयोयेऽपि देयाः शास्त्रं विजानता” इत्युपक्रमे। “अतःपरं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः। यत्प्रदानान्नरोयाति विष्णुलोकं सनातनम्। उत्तमो दशभिर्द्रोणै र्मध्यमः पञ्चभिः स्मृतः। त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र! तिलशैलः प्रकीर्त्तितः। पूर्ववच्चापरान् सर्वान् विष्कम्भानभितोगिरीन्। दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथावन्मुनिपुङ्गव!। यस्मात् मधुवधे विष्णोर्देहस्वेदसमुद्भवाः। तिलाः कुशाश्च माषाश्च तस्माच्छन्नो भवत्विह। हव्ये कव्ये च यस्माच्च तिला एवाभिरक्षणम्। भवादुद्धर शैलेन्द्र! तिलाचल! नमोऽस्तु ते”। इत्यामन्त्र्य च यो दद्यात् तिलाचलमनुत्तमम्। स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम्। दीर्घायुष्यं समाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मोदते। पितृभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत्” मत्स्यपु० ८६ अ०। विष्कम्भरूपतिलाचलस्तु यथा।“पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्णपिप्पलहिरण्मयहंसयुक्तम्। आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वद्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे” मत्०पु० ८२ अ०।

तिलस्नेह पु० ६त०। तैले शब्दार्थक०। [राजनि०।

तिलाङ्कितदल पु० तिलेनाङ्कितं दलमस्य। तैलकन्दे

तिलान्न न०तिलमिश्रितमन्नं शा०त०। तिलमिश्रितेऽन्ने कृशरे हेम०। [जीरके शब्दार्थचि०।

तिलापत्या स्त्री तिलस्येव कृष्णः अपत्यं बीजमस्याः। कृष्ण-

तिलित्स पु० तैलनं तिल्रिर्गतिस्तं त्सरति छद्मना गच्छति त्सर–ड। अजगरे सर्पभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष्

तिलोत्तमा स्त्री अप्सरोभेदे“तिलोत्तमा नाम पुरा ब्रह्मणो योषिदुत्तमा। तिलं तिलं समुद्धृत्य रत्नानां निर्मिता शुभा”भा०अनु० १४१अ०। तस्यास्तथानामकरणं यथा “तिलं तिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता। तिलोत्तमेति तत्तस्या नाम चक्रे पितामहः” भा० आ० २११ अ०।

तिलोदक न० तिलमिश्रितमुदकम् शा० त०। तिलमिश्रिते उदके ‘तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्” मनुः “बलिं भिक्षां तथाऽर्घ्यञ्च पितृणाञ्च तिलोदकम्” भा० अनु० १२६ अ०। “आयाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” वायुपु०।

नतिलौद पुंन० तिलमिश्रितः ओदनः। कृशरे० हारा०।

“दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलौदनं पाचयित्वा” शत०ब्रा० १४।८।४।१६। “तिलमिश्रमोदनं कृशरमित्यर्थः” भा०।

तिल्पिञ्ज पु० तिल+पिञ्ज–वेदे डिच्च। वन्ध्यतिले “दर्शोकां जरतीमिह्वा तिल्पिञ्जं दण्डनं नडम्” अथ० १२।२।५४।

तिल्य न०तिलानां भवनं क्षेत्रम् यत्।१तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे तिलाय हितं यत्। २तिलहिते त्रि०।

तिल्ल गतौ भ्वा०पर०सक०सेट्। तिल्लति अतिल्लीत्। तितिल्ल।

तिल्व पु० तिल–क्ल हे “उल्वादयश्चेति” उणा० नि०। १लोध्रे अमरः २श्वेतलोध्रे सुभूतिः ३रक्तलोध्रे क्षीरस्वामी स्वार्थे क। तत्रार्थे राजनि०। “न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वकहरिद्रुस्फूर्जविभीतकपापनामभ्यश्च” कात्या०श्रौ०२१।३।२० “तिल्वकः तिरीटः” कर्कः।

तिल्विल त्रि०तिल–क्ल हे वा०कुतिलुः स्निग्धा इलाभूमिर्यस्मिन्। देवयजने स्थाने “भद्रे क्षेत्रे निमिता तिल्विले वा” ऋ०५।६२।७ “हेव तिष्ठ निमिता तिल्विलास्त्वामिरावती मध्ये पोषस्य तिष्ठन्तीम्” अथ० रूट० २।८८। “तिल्विलायध्वमुषसो विभातीर्यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः” ऋ० ७।७८।५।“तिल्विलायध्वं तिलुरिला भूमिर्यस्य तत् कुरुत” भा०।

तिष्ठद्गु अव्य०तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् काले तिष्ठद्गुप्रभृतित्वात् नि० अव्ययीभावः। दोहनकाले “आ तिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम्” भट्टिः।

तिष्ठद्गुप्रभृति न० अव्ययीभावे निपातनार्थशब्दसमूहे स च गणः पा० गणसू० उक्तो यथा “तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीगवम् खलेयवम् खलेबुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्। संहृतबुसम् संह्रियमाणबुसम् समभूमि समपदाति सुषमम् विषमम्। दुःषमम् निषमम् अपसमम् आयतीसमम् प्रौढ़म् पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्णम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् सम्प्रति असम्प्रति इच्प्रत्ययः समासान्तः”।

तिष्ठद्धोम स्त्री तिष्ठता होमो यत्र। यजतिरूपे यागभेदे “यजतिजुहोतीनां को विशेषः” कात्या०श्रौ० १।२।५. “यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्परं को विशेषः को भेद इति प्रश्नः। तत्र यजतीनां विशेषमाह” कर्कः “तिष्ठद्धोमा वषट्कारप्रदाना याज्यापुरोऽनुवाक्यावन्तो यजतयः”६। उच्यन्त इति शेषः।“तिष्ठता

होमो येषु ते तिस्रहोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदानाः तथा याज्यावन्तः पुरोऽनुवाक्यावन्तश्च ये ते यजतय उच्यन्ते" कर्कः।

तिष्य पु० तुष्यन्त्यस्मिन् तुष–क्यप् नि०। १पुष्यनक्षत्रे। त्विष–दीप्तौ यक् अघ्न्यादि० नि०। २कलियुगे न०। तिष्ये नक्षत्रे जातः अण् तस्य लुक्। ३पुष्यनक्षत्रजाते त्रि०। तिष्येण नक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी अण्। ४पौषमासे शब्दरत्ना०। स्वार्थे क। पौषमासे शब्दा०। तत्र पुष्यनक्षत्रे। "यदा सूर्य्यश्च चन्द्रश्च तथा तिष्यबृहस्पती। एकराशौ समेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम्"। भा० व० १९० ८९ श्लो० कलियुगे "ततस्तिष्येऽथ संप्राप्ते युगे कलिपुरस्कृते। एकपादस्थितो धर्मो यत्र तिष्ये भविष्यति" भा० शा० २४२ अ०। "सत्सम्प्रदायप्रथनाय तिष्ये शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः। तमद्य हृत्पद्ममनन्तराजे श्रीशङ्कराचार्य्यगुरुं समीडे"। "तपस्ताहक् क्व वा तिष्ये तिष्ये योगः क्व तादृशः। क्व वा व्रतं क्व वा दानं तिष्ये मोक्षस्ततः कुतः" काशीख० २५ अ०। ५माङ्गल्ये त्रि०। [शब्दर०।

तिष्यपुष्पा स्त्री० तिष्यं माङ्गल्यं पुष्पं यस्याः। आमलक्याम्

तिष्यफला स्त्री तिष्यं माङ्गल्यं फलमस्याः। आमलक्याम् अमरः। "नित्यमामलके लक्ष्मीः" स्मृतेस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम्। [क्याम् शब्दरत्ना०।

तिष्या स्त्री तिष्यं मङ्गलं हेतुत्वेनास्त्यस्या अच्। आमल-

तिसृधन्व न० तिसृभिरिषुभिर्युतं धन्व धनुः वेदे अच् समासान्तः अविभक्तावपि वेदे तिस्रादेशः। तिसृभिरिषुभिर्युक्ते धनुषि "तिसृधन्वं दक्षिणां ददाति" शत० ब्रा० ११।१।५।१०। "स तिसृधन्वमादायापचक्राम" १४।१।१।७। [४सङ्ख्याने च संक्षिप्तसारः।

तिहन् पु० तुह–अर्दने कनिन् नि०। १व्याधौ २व्रीहौ ३धनुषि

तीक गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तीकते अतीकिष्ट तितीके अदित् अतितीकत् त। शब्दस्तोमे याचनार्थ तीक्षिः पाणिनिकी धा०गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्तेः।

तीक्ष्ण न० तिज–क्स्न दीर्घश्च। १खरे अर्थे २विषे ३लौहभेदे (इस्पात) ४युद्धे अमरः ५मरणे ६याम्ये ७शीघ्रे इति भारतम्०। ८सामुद्रलवणे ९मुष्कके मेदि० १०चव्यके राजनि०। ११मरके हेमच०। १२तीक्ष्णतायुक्ते त्रि० "तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्यं वीक्ष्य महीपतिः" मनुः। "तीक्ष्णा नारुन्तुदा बुद्धिः कर्म शान्तं प्रतापवत्" माघः "भक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णाम्" मनुः। "प्रतिभायां

तीक्ष्णे कटाक्षे दुर्व्वाक्ये नखे शस्त्रे रविकरे" इति कविकल्पलतायां तीक्ष्णत्वमुक्तम्। १३यवक्षारे पु० मेदि०। १४श्वेतकुशे १५ कुन्दुरुके राजनि०। नक्षत्रविशेषगणे न० यथा "मघार्द्राश्लेषमूलाश्च मन्दाहस्तीक्ष्णदारुणे"ज्योतिषम्। १६आत्मत्यागिनि त्रि० मेदि०। १७निरालस्ये तद्वति त्रि० धरणी० १८योगिनि पु० अजयपालः। [राजनि०।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+संज्ञायां कन्। १गौरसर्षपे, २मुष्कके च

तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्णः कण्टकोऽस्य। १धुस्तूरे २बर्व्वुरे, ३इङ्गुदीवृक्षे, ४वंशे च जटाध०। ५कन्थारीवृक्षे स्त्री टाप्। राजनि०। ६तीक्ष्णकण्टकयुक्ते त्रि०। कर्म्म०। ७तीक्ष्णे कण्टके पुंन०।

तीक्ष्णकन्द पु० तीक्ष्णः कन्दो मूलमस्य। पलाण्डौ राजनि०

तीक्ष्णकर्म्मन् त्रि० तीक्ष्णं कर्म्मास्य। १तीव्रकार्य्यकरे आयःशूलिके त्रिका०। कर्म्म०। २तीव्रे कर्म्मणि न०।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्णः कल्कोऽस्य। तुम्बुरुवृक्षे राजनि०।

तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि०कर्म्म०। तारादेव्याम् उग्रतारायाम्। "पीठे दिक्करवासिन्या द्विरूपा वसति शिवा। तीक्ष्णकान्ताह्वया त्वेका योग्रतारा प्रकीर्त्तिता"। "पुरा ललितकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका। तस्यास्तु सततं रूपं तीक्ष्णकान्ताह्वयं नृप!। लम्बा लम्बोदरी या तु या स्यादेकजटा शिवा। तेन रूपेण तां देवीं सततं परिपूजयेत्" कालि०पु० ८२ अ०।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्णः गन्धोऽस्य। १शोभाञ्जनवृक्षे जटा०। वा कप्। अत्रैवार्थे राजनि०। २रक्ततुलस्याम् शब्दा० कुन्दुरुनामगन्धद्रव्ये अमरः।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री तीक्ष्णः गन्धोऽस्याः। १वचायां, २राजिकायाम्, ३कन्थार्य्यां, राजनि०। ५जीवन्त्याञ्च शब्दच०। ६श्वेतवचायां मेदि० ७सूक्ष्मैलायाम्, रत्नमा०। [रत्नमा०।

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः। पिप्पल्याम्

तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य स्नेहः तैलम्। १स्नुहीक्षीरे, २सर्जरसे, ३मद्ये च शब्दरत्ना०

तीक्ष्णदंष्ट्र पुंस्त्री तीक्ष्णा दंष्ट्रास्य। १व्याघ्रे राजनि० स्त्रियां ङीष् कर्म्म०। तीक्ष्णायां दंष्ट्रायाम् स्त्री। "सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः" बृ० स० ६७ अ०।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य। १खड्गे "असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासदः। श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालो नमोऽस्तु ते। इत्यादौ तव नामानि" खड्गपूजा-

मन्त्रः। २तीक्ष्णधारायुक्तमात्रे त्रि०। "नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः। तदुभयमेतद्विपरीतं क्षत्रियस्य वाङ्नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारमिति" भा० आदि० ३ अ०।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य। १तुम्बुरुवृक्षे राजनि०। २तीव्रपत्रयुक्ते त्रि० कर्म्म०। ३तीक्ष्णे पत्रे न०।

तीक्ष्णपुष्प न० तीक्ष्णं पुष्पमस्य। १लवङ्गे। २केतक्यां स्त्री टाप्। राजनि०। ३तिग्मपुष्पयुक्ते त्रि०। कर्म्म०। ४तिग्मपत्रे न०।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्णं फलमस्य। १तुम्बुरुवृक्षे राजनि०। २तिग्मफलयुक्ते त्रि० कर्म्म०। ३तिग्मे फले न०।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्णं मूलमस्य। १शोभाञ्जने २कुलञ्जने च राजनि०। ३तिग्ममूलके त्रि०। कर्म्म०। ४तिग्मे मूले न०।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्णा रश्मयोऽस्य। तिग्मांशौ १सूर्य्ये "शरत्प्रज्वलितं तेजस्तीक्ष्णरश्मिरिवांशुभिः" हरिवं० ७२० अ०। २तिग्मरश्मियुक्ते त्रि०। कर्म०। ३तिग्मे रश्मौ पु०

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्णो रसोऽस्य। १यवक्षारे रत्नमा०। २तिग्मरसयुक्ते त्रि०। कर्म्म०। ३तिग्मे रसे पु०।

तीक्ष्णलौह न० नि० कर्म्म०। (इस्पात) लौहभेदे।

तीक्ष्णशूक पु० तीक्ष्णः शूकोऽग्रं यस्य। १यवे। २खरशूकयुक्ते त्रि०। कर्म्म०। ३खरे शूके पु० न०।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्णः कठिनः सारोऽस्याः। १शिंशपायाम् (शिशु) राजनि०। २तिग्मसारयुक्ते त्रि० कर्म्म०। ३खरे सारे पुंन०।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण+टाप्। १वचायां २सर्पकङ्कालिकायाम् रत्नमा० ३कपिकच्छ्वां ४महाज्योतिष्मत्याम् ५अत्यम्लपर्ण्याम् जटा०। ६तारादेव्याम् च। उग्रतारोपक्रमे "हे भगवत्येकजटे विद्महे पद्मलतः। विकटदंष्ट्रे धीमहि तन्नस्तारा प्रचोदयात्। एषा तु तीक्ष्णा गायत्री पीठदेव्याः प्रकीर्त्तिता"। "पानेषु मदिरा शस्ता नरो बलिषु पार्थिव!। मोदको नारिकेलञ्च मांसं व्यञ्जनमेव च। नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः परिकीर्त्तिताः॥ कालि०पु० ८२ अ०।

तीक्ष्णायस न० नि० कर्म्म० अच् समा०। लौहभेदे (इस्पात) राजनि०। [तितीम।

तीम क्लेदने दिवा० पर० अक० सेट्। तीम्यति अतीमीत्।

तीर पारगतौ कर्म्मसमाप्तौ च अद० चुरा० उभ० अक० सेट्। तीरयति ते अतितीरत् त।

तीर न० तीर-अच्। नद्यादेः १कूले। २सीसके पु० अमरः। ४वाणे पु० त्रिका०। ५त्रपुणि पु० मेदि०। "भाद्रे कृष्णगतं यावत् गर्भतस्तीरमुच्यते। भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदाक्रमते जलम्। तावद्गर्भं विजानीयात् तदन्यत्तीरमुच्यते" प्रा० त० उक्ते ६गङ्गाकूलभेदे न० "गङ्गातीरतरङ्गशीकरजलैः स्नात्वा हरो नार्चितः" सा० द०। "अनूप्यतीरां मुनिसन्निवेशैः" रघुः। "अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि" मनुः।

तीरग्रह पु० देशभेदे "तीरग्रहाः शूरसेनाः ईजकाः कन्यकाः गुहाः" भा० भी० ९ अ० जनपदोक्तौ।

तीरभुक्ति पु० (त्रिहोत) देशभेदे त्रिका०।

तीरु पु० तॄ-बा० रु। शिवे "नमस्तेऽभीरुकण्ठाय तीरुभीरुहराय च" हरिवं० २७८ अ०। शिवस्तुतौ।

तीर्ण त्रि० तॄ-क्त। १ उत्तीर्णे, २अभिभूते, ३व्याप्ते च। "तीर्णो हि तदा भवति" श्रुतिः "तीर्णाः पूर्णाः कति न सरितो लङ्घिताः के न शैलाः नाक्रान्ता वा कति वनभुवः क्रूरसञ्चारघोराः। पापैरेतैः किमिव दुरितं कारितो नास्मि कष्टं यद्दृष्टास्ते धनमदमसीम्लानवक्त्रा दुरीशाः"।

तीर्णपदी स्त्री तरतेः कर्तरि क्तः। तीर्णः पादो मूलमस्याः अन्त्यलोपः कुम्भपद्या० ङीषि पद्भावः। तालमूल्याम् शब्दच०

तीर्णा स्त्री प्रतिपदाख्यवृत्तिविशेषे यथा "यस्मिन् वृत्ते कर्णाः कर्णाः वेदैर्वर्णैः सा स्यात् तीर्णा" अस्याः कन्येत्यपि संज्ञा। "स्त्री चेत् कन्येति" लक्षणात्।

तीर्थ न० तॄ-थक्। १शास्त्रे २यज्ञे ३क्षेत्रे ४उपाये ५नारीरजसि ६अवतारे ७ऋषिजुष्टजले ८पात्रे ९उपाध्याये १०मन्त्रिणि च मेदि०। ११योनौ १२दर्शने १३घट्टे हेमच०। १४विप्रे १५ आगमे १६निदाने १७वह्नौ च शब्दप्रभा०। तीर्थं त्रिविधम् जङ्गमं१ मानसं२ स्थावरं३ च। तथा हि "ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्मलं सार्वकामिकम्। येषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिनाजनाः। अगस्तिरुवाच। शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे!। येषु सम्यक् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम्। सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः। सर्वभूतदयातीर्थं सर्वत्रार्जवमेव च। दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते। ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता। ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम्। तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा। एतत्ते कथितं देवि! मानसं तीर्थलक्षणम्।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु । यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः । तथा पृथिव्यामुद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः । प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहात् मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता । तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥" तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा — मुनय ऊचुः । "पृथिव्यां यानि तीर्थानि वनान्यायतनानि च । वक्तुमर्हसि धर्म्मज्ञ ! श्रोतुं नो वर्त्तते मनः । रोमहर्षण उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । मनो विशुद्धं पुरुषस्य तीर्थं वाचांयमश्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानं न शुध्यति । शतशोऽथ जलैर्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न चाश्रमाः । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनन्ति व्युथितेन्द्रियम् । इन्द्रियाणि वशे कृत्वा यत्र तत्र वसेन्नरः । तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च । संक्षेपेण मुनिश्रेष्ठाः ! पृथिव्यां यानि कानि च । विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं वर्षशतैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमाः ! । धेनुकं चम्पकारण्यं सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलन्तथा । भृगुतुङ्गं हिरण्याक्षं भीमारण्यं कुशस्थली । लोहार्गलं सकेदारं मन्दरारण्यमेव च । महाप्रभं कुरुक्षेत्रं सर्व्वपापहरन्तथा । रूपतीर्थं शूकरञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् । योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं कोकामुखं पुण्यं बदरीशैलमेव च । सोमतीर्थं तुङ्गकूटं तीर्थं स्कन्दाश्रमन्तथा । सूर्य्यप्रभं रामतीर्थं सप्तसामुद्रकं तथा । धर्म्मोद्भवं कोटितीर्थं तीर्थञ्चाघप्रणाशनम् । गङ्गाद्वारं पञ्चकूटं मध्यकेशवमेव च । चक्रप्रभं मतङ्गञ्च कुशदण्डञ्च विश्रुतम् । दंष्ट्राकुण्डं विष्णुतीर्थं सार्व्वकामिकमेव च । तीर्थं सुमखिनञ्चैव बदरीछप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वह्निकुण्डं तीर्थं सत्यपदन्तथा । चतुःस्रोतश्चतुःशृङ्गं शैलं द्वादशधारकम् । मानसं स्थूलशृङ्गञ्च स्थूलदण्डं तथोर्व्वशी । लोकपाली मनुवरं सोमाद्रिशैलमेव च । सदाप्रभं मेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोचरकं पञ्चधारं त्रिधारकम् । सप्तधारैकतीर्थञ्च तीर्थञ्चामरकण्टकम् । शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । बिल्वप्रभं देवह्रदं तीर्थं विष्णुप्रभन्तथा । शङ्खप्रभं दारुकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा । अग्निप्रभं सुपुन्नागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थञ्च लोकपालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । दक्षापदं दारुवनं छायारोहणमेव च । वटावटं भद्रवटं कौशाम्बी च दिवाकरा । द्वीपं सरस्वती चैव विजयं कामजन्तथा । सारवं गोप्रतारञ्च गाचरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं प्रयागञ्च गुह्यं विष्णुपदन्तथा । कन्याश्रमं विष्णुपदं जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थञ्च तथा ययातिपतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकालवनं तथा । नर्म्मदातीर्थपरमं तीर्थं वर्षं तथार्बुदम् । पिङ्गुतीर्थं सावशिष्टं तीर्थञ्च प्रियमङ्गमम् । तीर्थं दौवारिकं नाम तथा पिञ्जरकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनदं रेणुकातीर्थमेव च । पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । मणिमन्तञ्च कामाख्यं कृष्णतीर्थं कुमारिणम् । यजनं याजनञ्चैव तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाश्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं तथोत्तरम् । दीर्घसत्रं हंसपदं तीर्थञ्चानशनन्तथा । गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्म्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटि शङ्कुमानं तीर्थं शक्रावनामितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं ब्रह्मतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चप्लवपृथूदकौ । दशाश्वमेधिकं तीर्थं सर्पिदं विषयान्तिकम् । कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं यक्षिणीह्रदम् । पुण्डरीकं सोमतीर्थं मुञ्जवाटं तथोत्तमम् । बदरीवनमासीनं रत्नमूलकमेव च । लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव च । सूर्य्यतीर्थं शङ्खिनी च धराभवनमेव च । तीर्थञ्च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्त्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं मातृतीर्थं तीर्थं शीतवनं तथा । स्नानलोमायनञ्चैव मासमशनकं तथा । दशाश्वमेधं केदारं ब्रह्मोडुम्बरमेव च । सप्तर्षिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्याः सुजम्बुकम् । ईहास्पदं कोटिकूटं किदानं किंजपं तथा । कारण्डवञ्च विन्ध्यञ्च त्रिविष्टपमथापरम् । पाणिखातं मिश्रकञ्च मधुवटमनोजवौ । कौशिकी देवतीर्थञ्च तीर्थञ्च ऋणमोचनम् । दिव्यञ्च वृषमूलाख्यं तीर्थं विष्णुपदन्तथा ।

श्रीकुण्डं शालितीर्थञ्च नैमिषेयञ्च विश्रुतम् । ब्रह्मस्थानं सोमतीर्थं कन्यातीर्थं तथोत्तरम् । ब्रह्मतीर्थं मनस्तीर्थं तीर्थञ्चैवावनन्तथा । सौगन्धिकवनञ्चैव ऋषितीर्थं सरस्वती । ईशानतीर्थं प्रवरं पावनं पाञ्चयज्ञिकम् । त्रिशूलधारा माहेन्द्रं देवस्थानं कृतालयम् । शाकम्भरी देवतीर्थं स्वर्णाख्यं कालियं ह्रदम् । क्षीरेश्वरं विरूपाक्षं भृगुतीर्थं कुशोद्भवम् । ब्रह्मतीर्थं ब्रह्मयोनिं नीलपर्वतमेव च । कुब्जाम्बकं भद्रवटं वशिष्ठपदमेव च । धूमावर्त्तं तथा भेकं वारुणं कपिलञ्च यत् । स्वर्गद्वारं प्रजाद्वारं कालिकाश्रममेव च । रुद्रावर्त्तं सुगन्धाश्वं कपिलावनमेव च । भद्रकर्णह्रदञ्चैव शङ्कुकं ह्रदकं तथा । सप्तसारस्वतञ्चैव तीर्थमौशनसं तथा । कपालमोचनञ्चैव नरकञ्चैव काम्यकम् । तत्र सामुद्रिकञ्चैव शतिकञ्च सहस्रिकम् । रेणुकं पञ्चवटकं विमोचनमथौजसम् । विश्वेश्वरं वामनकं कर्णं नारायणाश्रमम् । गङ्गाह्रदं वटञ्चैव वदरीपचनन्तथा । ऐन्द्रमार्गमेकरात्रं क्षीरिकाराममेव च । सोमतीर्थं दारवद्भं श्रुततीर्थञ्च भो द्विजाः ! । कन्याश्रमं सन्निहितं कोटितीर्थञ्च पुष्पदी । कोटितीर्थस्थलीञ्चैव भद्रकालीह्रदन्तथा । अरुन्धतीवनञ्चैव ब्रह्मावर्त्तन्तथोत्तमम् । अश्ववेदी कुब्जवनं यमुनाप्रभवं तथा । वीरप्रमोक्षं सिन्धूत्थं शमीकुल्या सलन्तिका । उर्वशीक्रमणञ्चैव मायाविद्योद्भवन्तथा । महाश्रमो वेतसिकारूपं सुन्दरिकाश्रमम् । ब्रह्मतीर्थन्तु वैशासं गङ्गोद्भेदं सरस्वती । अच्छोदं तथा चान्द्रं शक्रतीर्थं सवालुकम् । तीर्थञ्चैवाविमुक्ताख्यं नीलकण्ठह्रदन्तथा । स्वर्गद्वारं किम्पुलिका तीर्थकोटिस्तथैव च । पिशाचमोचनञ्चैव सुभद्राह्रदमेव च । कुण्डं विमलदं तस्यां तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । ज्येष्ठस्थानह्रदञ्चैव हरिकेशवनं तथा । अजामुखवनञ्चैव घण्टाकर्णह्रदन्तथा । पुण्डरीकह्रदञ्चैव वापीकर्कोटिकन्तथा । कुण्डं घर्घरिकायाश्च श्यामाकं पञ्चपुण्यदम् । श्मशानस्तम्भकुण्डञ्च विनायकह्रदन्तथा । कूपं सिन्धूभवञ्चैव पुण्यं ब्रह्मसरन्तथा । रुद्रावासं तथा तीर्थं नागतीर्थं सुलोमकम् । रुद्रतीर्थं महातीर्थं श्रेष्ठा चैव महानदी । दिव्यं ब्रह्मसरः पुण्यं गयाशीर्षाक्षयं वटम् । दक्षिणञ्चोत्तरञ्चैव गोमयं रूपशान्तिकम् । कपिह्रदं गृध्रकूटं सावित्रीह्रदमेव च । प्रभासनं शीतवनं योनिद्वारञ्च धेनुकम् । रम्यकं कोकिलाख्यञ्च मतङ्गह्रदमेव च । पितृकूपं रुद्रतीर्थं शक्रतीर्थं सुमालिनम् । ब्रह्मस्थानं सप्तकुण्डं मणिरत्नह्रदन्तथा । कुहरस्थानमञ्चैव सुहस्त्याह्रदमेव च । तीर्थं जनककूपाख्यं वैश्यं विनशनन्तथा । आद्यं विनायतीर्थञ्च धारा माहेश्वरी तथा । देवपुष्करिणी रम्या पर्य्यङ्ककूपमेव च । जातिस्मरं वामनकं वटेश्वरह्रदन्तथा । कौशाख्यं भरतञ्चैव तीर्थं श्रेष्ठालिका तथा । विश्वेश्वरं कलशतं कन्यासायुज्यमेव च । वाराहकं कोटितीर्थं कुमारं सर्वतीर्थकम् । वीराश्रमं ब्रह्मसरो वीरवीरा च तापिनी । कुमारधारा श्रीधारा गौरीशिखरमेव च । कुम्भकर्णपदञ्चैव कौशिकीह्रदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं तीर्थमुद्दालकं तथा । दण्डा शिमालिनी तीर्थं तीर्थञ्चैव मरेभिका । सन्ध्यातीर्थं कारतोयं कपिला लौहितार्णवम् । सोमोद्भवं वंशगुल्ममृषभं कालतीर्थकम् । पुण्यतीर्थह्रदं तीर्थं तीर्थं वदरिकाश्रमम् । रामतीर्थं सिन्धुवनं विरजातीर्थमेव च । मार्कण्डेयवनञ्चैव कृष्णतीर्थं तथा वटम् । भुवं स्वरूपं प्रवरमिन्द्रद्युम्नसरश्च यत् । सानुगर्त्तं समाहेन्द्रं श्रीतीर्थं श्रीवनन्तथा । इषुतीर्थञ्चार्षभञ्च कावेरीतीर्थमेव च । कन्यातीर्थञ्च गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च । संवर्त्तस्यार्पिनी स्थानं सप्तगोदावरीह्रदम् । वदरीह्रदमन्यञ्च ब्रह्मदण्डाविकर्त्तनम् । जातिह्रदं वेदह्रदं कुशप्रवणमेव च । सर्वदेवव्रतञ्चैव कन्याश्रमह्रदन्तथा । तथान्यत् वालिखिल्यानां सप्तर्षीणां तथा परम् । तथान्यच्च महर्षीणामखण्डितह्रदन्तथा । तीर्थेष्वेतेषु विधिवत् सम्यक् श्रद्धासमन्वितः । स्नानं करोति यो मर्त्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते । अस्यश्च देवतास्तत्र स्थित्वा च रजनीत्रयम् । पृथक् पृथक् फलं तेषु प्रतितिष्ठ स भो द्विजाः ! । प्राप्नोति हयमेधस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् । यस्त्विदं शृणुयान्नित्यं तीर्थमाहात्म्यमुत्तमम् । पठेच्च श्रावयेद्वापि सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

पद्मपुराणे श्राद्धे प्रशस्ततीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । “कस्मिन् वासरभागे तु श्राद्धं श्राद्धी समाचरेत् । तीर्थेषु केषु वै श्राद्धं कृतं बहुफलं भवेत् । पुलस्त्य उवाच । तीर्थन्तु पुष्करं नाम पुण्यं श्रेष्ठतमं स्मृतम् । सर्वेषां द्विजमुख्यानां मनोरथस्थलं तथा । यत्र दत्तं हुतं सर्वमनन्तं मुनिरब्रवीत् ।

पितॄणां वल्लभं नित्यमृषीणां परमं प्रियम् । नन्दातु-र्ललिता तद्वत्तीर्थं मायापुरी तथा । शुभं मित्रपदं तद्वत्ततः केदारमुत्तमम् । गङ्गासागरमित्याहुः सर्वतीर्थमयं शुभम् । तीर्थं ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिलाह्रदः । तीर्थन्तु नैमिषञ्चैव सर्वतीर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्भेदस्तु गोमत्यां यत्रोद्भूतः सनातनः । तथा यज्ञवराहस्तु देवदेवश्च शूलधृक् । यत्र तत् काञ्चनद्वारमष्टादशभुजो हरः । नेमिस्तु धर्म्मचक्रस्य शीर्णा यत्राभवत् पुरा । तदेतन्नैमिषारण्यं सर्वतीर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य तत्रापि वराहस्य च दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा नारायणपुरं व्रजेत् । कोकामुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः । पुष्करारण्यसंस्थोऽसौ यत्र देवः पितामहः । विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं त्वपवर्गफलप्रदम् । कृतं तेन महापुण्यं सर्वपापनिषूदनम् । यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्द्दनः । तीर्थमिक्षुमती नाम पितॄणां वल्लभा सदा । तुष्यन्ति पितरो नित्यं गङ्गायमुनसङ्गमे । कुरुक्षेत्रं महापुण्यं यत्र मार्गोऽपि लभ्यते । अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्व्वकामफलप्रदम् । नीलकण्ठमिति ख्यातं पितृतीर्थं नराधिप ! । तथा भद्रसरः पुण्यं सरोमानसमेव च । मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाथ सरस्वती । पूर्व्वमित्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महाफलम् । गोदावरी तथा पुण्या तथा कालञ्जरं शुभम् । वंशोद्भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महालयम् । भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्म्मदाद्वारमेव च । गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च । स्मरणादपि लोकानां किमु श्राद्धप्रदायिनाम् । ओङ्कारं पितृतीर्थन्तु कावेरी कपिलोदकम् । कुरुक्षेत्राच्छतगुणम् तस्मिन् स्नानादिकम्भवेत् । शक्रतीर्थन्तु विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं स्मृतम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं फलं कोटिशताधिकम् । श्राद्धे दाने तथा होमे स्वाध्याये जपसन्निधौ । छायारोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनः । अवतारं रोचयानो ब्राह्मणावसथे शुभे । ज्ञातं तत् सुमहापुण्यं तथा चर्म्मण्वती नदी । नदी च वरणा तद्वत्तीर्थं होतायनं परम् । भैरवं भृगुतुङ्गञ्च गौरीतीर्थमनुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं नाम वस्त्रेश्वरमनुत्तमम् । तथा पापहरं नाम पुण्या वेत्रवती नदी । शूलतापी पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा । महाबोधी पाटलापि नागतीर्थमवन्तिका । तथा वेणा नदी पुण्या महाशालस्तथैव च । महारुद्रो महालिङ्गो दशार्णा च महानदी । शतरुद्राशता चापि तथा पितृपदं परम् । अङ्गारवाहिकं तद्वन्नदौ द्वौ शोणघर्घरौ । कालिका च नदी पुण्या पितरा च नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः । श्राद्धमेतेषु यद्दत्तं तदनन्तफलं स्मृतम् । शनीचाटनदीधारा शवक्षीरनदी तथा । द्वारका कृष्णतीर्थञ्च तथार्व्वुदसरस्वती । नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका । धूतपापं तथा तीर्थं समुद्रे दक्षिणे तथा । गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः । श्रीशैलं शाकतीर्थञ्च नारसिंहमतः परम् । महेन्द्रश्च तथा पुण्यः पुण्या चापि महानदी । एतेष्वपि सदा श्राद्धमनन्तफलमश्नुते । दर्शनादपि पुण्यानि सद्यः पापहराणि च । तुङ्गभद्रा नदी पुण्या तथा भीम नदी सरित् । भीमेश्वरं कृष्णवेणा कावेरी वञ्जुरा नदी । नदी गोदावरी पुण्या त्रिसन्ध्या तीर्थमुत्तमम् । तीर्थं त्रैयम्बकं नाम सर्वतीर्थनमस्कृतम् । यत्रास्ते भगवान् भीमः स्वयमेव त्रिलोचनः । श्राद्धमेतेषु तीर्थेषु दत्तं शतगुणं भवेत् । स्मरणादपि पापानि व्रजन्ति शतधा नृप ! । श्रीपर्णी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनुत्तमम् । तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च । भवतीर्थञ्च विख्यातं पुण्यतीर्थञ्च शाश्वतम् । पुण्यं रामेश्वरं तद्वदेलापुरमनुत्तमम् । अङ्गारभत्यं विख्यातमात्मदर्शनमायुधम् । तीर्थं वृतेश्वरं तद्वत्तथा कोकामुखं परम् । गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं पृथुचन्द्रं पृथूदकम् । सहस्राक्षं हिरण्याक्षं तथा च कदली नदी । नामाधिपापि च तथा तथा सौमित्रसङ्गमम् । इन्द्रनीलं महानादं तथा च प्रियमेलकम् । एतान्यपि सदा श्राद्धे प्रशस्तान्यधिकानि च । एतेषु सर्व्वदेवानां सान्निध्यं पठ्यते यतः । दानमेतेषु सर्व्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम् । बाहुदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् । तीर्थं पाशुपतञ्चैव नदी पर्पटिका तथा । श्राद्धमेतेषु सर्व्वेषु दत्तं कोटिशताधिकम् । तथैव पञ्चतीर्थञ्च त्रिपुरं स्वावसं नदी । भुग्ना लिङ्गसहस्रेण सव्येतरजलावहा । जामदग्न्यस्य सत्तीर्थं वेदायतनमुत्तमम् । प्रतीकस्याभया भिन्ना यदा गोदावरी नदी । तीर्थं तद्व्यक्ख्यानानपसरोमपर्णसंयुतम् । श्राद्धादिदानकार्य्यञ्च तद्वत् कोटिशताधिकम् । तथा सहस्रलिङ्गञ्च राघवेश्वरमुत्तमम् । इन्द्रफला नदी पुण्या यत्र दुःखाहतः पुरम् । निमेष

प्रकृतिमितं तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरैः श्राद्धमनन्तफलदं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं शालग्रामं तथैव च । सोमपातश्च विख्यातो यत्र वैश्वानरालयः । तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितीर्थं तथैव च । मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा । विदर्भा चाथ वेणा च पयोष्णी प्राङ्मुखी परा । कावेरी चोत्तरामा च तथा जालन्धरो गिरिः । एतेषु श्राद्धतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । लोहदण्डं तथा दण्डं चित्रकूटन्तथैव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् । कुब्जाम्रञ्च तथा तीर्थमुर्वशीपुलिनं तथा । संसारमोचनं तीर्थं तथैव ऋणमोचनम् । एतेषु पितृतीर्थेषु श्राद्धमानन्त्यमश्नुते । अट्टहासं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च । तथा वशिष्ठतीर्थञ्च भारतञ्च ततः परम् । ब्रह्मावर्त्तं कुशावर्त्तं हंसतीर्थं तथैव च । पिण्डारकञ्च विख्यातं शङ्खोद्धारं तथैव च । खाण्डेश्वरं त्रिश्वकञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च बदरीतीर्थं रामतीर्थन्तथैव च । जयन्तं विजयञ्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च । एतेषु श्राद्धदातारः प्रयान्ति परमं पदम् । तीर्थं मातृगृहं नाम करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् । तत्र श्राद्धं प्रदातव्यमनन्तफलमिच्छुभिः । कीकटेषु गया पुण्या पुण्यं राजगृहं वनम् । च्यवनस्याश्रमं पुण्यं नदी पुण्या पुनःपुना । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्त्तिता । एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् । एषा गाथा विचरति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्वे मनुष्या राजेन्द्र ! कीर्त्तयन्तः समागताः । किमस्माकं कुले कश्चिद्गयां यास्यति मत्सुतः । प्रीणयिष्यति ताञ्छ्रुत्वा सप्त पूर्वांस्तथाऽवरान् । मातामहानामप्येवं श्रुतिरेषा चिरन्तनी । गङ्गायामस्थिनिचयं गत्वा क्षेप्स्यति मत्सुतः । तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि दास्यते च जलाञ्जलिम् । अरण्ये निलये चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करारण्यं नैमिषन्तदनन्तरम् । धर्मारण्यं ततः प्राप्य श्राद्धं भक्त्या प्रदास्यति । गयायां धर्मपृष्ठे वा सरसि ब्रह्मणस्तथा । गयाशीर्षवटे चैव पितॄणां दत्तमक्षयम् । प्रेतं कश्चिन्नरो यस्तु कुशाग्रं परिसर्पति । नरकस्थान् पितॄंस्तस्मात् स्वर्गं नयति सत्वरः । कुले तस्य न राजेन्द्र ! प्रेतो भवति कश्चन । प्रेतत्वमोक्षभावस्तु पिण्डदानाच्च गच्छति । गयायां पिण्डदानस्य माहात्म्यं विधिवद्व्रते । एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्ते मोक्षभागिनः । धान्यप्रदानं प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा मुनीन्द्राः । तोयञ्च तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तदर्पणेन प्रवरं प्रदिष्टम् । सर्वौघहा सुरचिरा महापगा महानदी । ये तु पश्यन्ति तां गत्वा मानसे दक्षिणोत्तरे । प्रणम्य द्विजमुख्येभ्यः प्राप्तं तैर्जन्मनः फलम् । यद्यदिच्छति वै मर्त्यस्तत्तत् प्राप्नोत्यसंशयम् । एष तूद्देशतः प्रोक्तस्तीर्थानां संग्रहो मया । वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरात् किमु मानुषाः" पुराणसर्वस्वे ।

श्राद्धे तीर्थभेदस्य प्राशस्त्यं विष्णुसंहितायामुक्तं यथा

"अथ पुष्करेषु श्राद्धम् जप्यहोमतपांसि च । पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एवमेव गयाशीर्षे अक्षयवटे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते यत्र क्वचन नर्मदातीरे गङ्गायां विशेषतः, कुशावर्त्ते बिल्वके नीलपर्वते कनखले कुब्जाम्रे भृगुतुङ्गे केदारे महालये नडुन्तिकायां सुगन्धायां शाकम्भर्यां फल्गुतीर्थे महागङ्गायां त्रिधालिकाश्रमे कुमारधारायां प्रभासे यत्र क्वचन सरस्वत्यां विशेषतः । गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः । अगस्त्याश्रमे कौशिक्यां सरयूतीरे शोणस्य ज्योतिषायाश्च सङ्गमे । श्रीपर्वते कालोदके उत्तरमानसे वडवायां मतङ्गवाप्यां सप्तर्षौ विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावर्यां गोमत्यां वेत्रवत्यां विपाशायां वितस्तायां शतद्रुतीरे चन्द्रभागायाम् इरावत्यां सिन्धोस्तीरे दक्षिणे पञ्चनदे औशनसे । एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु सरिद्वरासु सर्वेष्वपि स्वभावेषु पुलिनेषु प्रस्रवणेषु पर्वतेषु निकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु गोमयोपलिप्तेषु मनोज्ञेषु"

तीर्थागमने दोषो यथा "अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते" प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

"अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत् फलमाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् । तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः । कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् । तिर्य्यग्योनिं न वै गच्छेत् कुदेशे न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति" ब्रह्मवै०पु० ।

तीर्थसम्यक्फलभागिनो यथा "यस्य हस्तौ च पादौ

च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते । अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः । विमुक्तः सर्व्वसङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते । अकोपनोऽमलमतिः सत्यवादी दृढव्रतः । आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते । अश्रद्दधानः पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते न तीर्थफलभागिनः । इति काशीखण्डम् । प्रा०त० । तीर्थप्रतिग्रहे दोषो यथा ।

"तीर्थे न प्रतिगृह्णीयात् संक्रान्त्यादिषु च तथा । स्वश्राद्धे पितृश्राद्धेऽपि देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते" । "तत्र नारायणक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे हरेः पदे । वाराणस्यां वदर्य्याञ्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे वदरपाचने । सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावर्य्याञ्च कौशिक्यां त्रिवेण्याञ्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः । स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च" इति ब्रह्मवै०प्र०ख०। शङ्खः "तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राफलं न तु" । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च मनश्चैव सुसंयुतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य संशयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्" । हस्तसंयमोऽत्र निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्यदेशादिगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः, विद्या तत्तत्तीर्थफलवोधकशास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा । तपः आमिषादिनिवृत्तिः । कीर्त्तिः धर्मार्थतीर्थगमने धार्म्मिकत्वादिना प्रसिद्धिः । फलं त्वर्थगतिरिति शेषः । एतच्च हस्तसंयमादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थयात्रोपक्रमस्याभिधानात् तीर्थस्नानादिकर्माङ्गञ्च, प्रसङ्गेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः। अतएव पैठीनसिः "मोक्षगाथं स लभते यः परार्थेन गच्छति । अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति" । परार्थेन वेतनादिना, प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन । "तथा प्रतिकृतिं कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः" ।

तीर्थयात्राविधानं यथा "यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत् । सुसंयतः स च पूर्वं गृहे कृते । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः संपूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं कुर्व्वतस्तस्य तीर्थे यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव" इति ब्रह्मपुराणम् । एतदधिकारे प्रा०त० ।

"सुसंयतः पूर्व्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवताश्च संपूज्य वृद्धिश्राद्धं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्य्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने गमनमपि । "प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कार्य्यं न वृथा विकचो भवेत्" इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । "गच्छन् देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्य्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः" इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशे इत्येव वक्तव्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरकालस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्राग्युक्तत्वात् व्यक्तमाह हलायुधधृतं कूर्म्मपुराणवचनम् "तीर्थयात्रास्वारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्व्वीत वहुसर्पिःसमन्वितम्" । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण श्राद्धमात्रं समुच्चितम् । नतु तस्य यात्रार्थत्वमपीति । एवं देवान् पितॄनित्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्य्यं नतूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् "तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थैस्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे श्राद्धं समिष्यते" । अत्र जलस्थैरित्यनेन स्वगृहस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । तथा हि "अन्तरुदके चावान्तो अन्तरेव शुचिर्भवति । तस्मादन्तरैकं वहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्व्वत्र शुचिर्भवति" इति पैठीनस्युक्तेन जलैकचरणत्वात्यनेन उभयत्र कर्म्मार्हत्वात् तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । [illegible] इति स्मृत्युपवचनम् । देवीपुराणे । "अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः । प्राप्तैरेव सदा [illegible] कर्त्तव्यं

पितृतर्पणम् । पिण्डदानं ततः शस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् । श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्वध्वाङ्क्ष-गृध्रकाकानां नैव दृष्टिहतञ्च यत्”। ध्वाङ्क्षोद्रवकाकः। अत्राकाल इति न रात्र्यादाविति पर्य्युदासप्रतिप्रसवः। तथात्वे तद्बाधापत्तेः। किन्तु पर्य्युदस्तेतराप्रशस्तकालपरम्। “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः” इत्यनुसारात्। काल इति प्रशस्तापराह्णादिकालपरम्। अत्र शुचेः प्राप्त्युत्तरविहितप्रथमदिन एव श्राद्धं तेन पूर्व्वदिने राक्षसीवेलादावागमनेऽपि परदिने श्राद्धमविरुद्धम्। तथा च हलायुधधृतम् “गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्प्राप्तिहेतुकम्। पूर्व्वाह्णेऽप्यथ वा प्रातर्द्दैवे स्यात् पूर्व्वदक्षिणे”। पूर्व्वाह्णे सङ्गवे पूर्व्वदक्षिणे अग्निकोणे। पिण्डदानमिति श्राद्धासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न पौनरुक्त्यम्। तीर्थे पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणम् “पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा। तीर्थश्राद्धे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः”।

वायुपु० “उद्यतश्चेद्गयां गन्तुं श्राद्धं कृत्वा विधानतः। विधाय कर्पटीवेशं कृत्वा ग्रामं प्रदक्षिणम्। ततो ग्रामान्तरं गत्वा श्राद्धशेषस्य भोजनम्” इत्युक्तं गयामित्युपलक्षणादन्यत्रापि तथा। अन्यत् मत्कृतगयाश्राद्धादिपद्धतौ द्रष्टव्यम्।

कूर्म्मपुराणम् “ऐश्वर्य्यलोभमाहात्म्यात् गच्छेद्यानेन यो नरः। निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्यानं विवर्जयेत्” इति मत्स्यपुराणम् “संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तीर्थं व्रजेद्यदि। मुण्डनञ्चोपवासश्च तदा यत्नेन कारयेत्” इति गङ्गावाक्याव०। तीर्थप्राप्त्यनन्तरविधानं यथा।

“न परीक्ष्यो द्विजस्तीर्थे श्राद्धार्थी भोज्य एव हि। सक्तुभिः पिण्डदानञ्च चरुणा पायसेन च। कर्त्तव्यमृषिभिर्द्दृष्टं पिण्याकेन गुडेन च। श्राद्धं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम्। अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्राद्धन्तु तर्पणम्। अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत्। यदह्नि तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽह्नः पूर्व्ववासरे। उपवासश्च कर्त्तव्यः प्राप्तेऽह्नि श्राद्धदो भवेत्। तीर्थोपवासः कर्त्तव्यः शिरसो मुण्डनं तथा। शिरोगतानि पापानि यान्ति मुण्डनतो यतः। तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरेत्। स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु” इति काशीखण्डम्। “मुण्डनञ्चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः। वर्जयित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजान्तथा” इति स्कान्दम् “स्नापयेत् स्निग्धमित्रादीन् स्नातीं स्तीर्थे नरोत्तमः। अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्” इति स्कान्दम् “मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं गुरुम्। यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” इति प्रा०श्र०मार्क०पु०।

कलौ तीर्थानां पृथिव्यां स्थितिकालो यथा “सरस्वती पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम्। गङ्गाशापेन कलया स्वयं तस्थौ हरेः पदे। पश्चाद्भगीरथानीता मर्त्त्यं भागीरथी शुभा। समाजगाम कलया वाणीशापेन नारद!। पद्माजगाम कलया सा च पद्मावती नदी। भारतं भारतीशापात् स्वयं तस्थौ हरेः पदे। कलेः पञ्चसहस्रञ्च वर्षान् स्थित्वा च भारते। जग्मुस्ताश्च सरिद्रूपं विहाय श्रीहरेः पदम्। यानि सर्व्वाणि तीर्थानि काशीं वृन्दावनं विना। यास्यन्ति ताभिः सार्द्धञ्च वैकुण्ठमाज्ञया हरेः”।

“यानादिना गमनदोषो यथा “पुण्यार्द्धं हरते याने तदर्द्धं तत्र पादुके। तदर्द्धं तैलमांसाभ्यां सर्व्वं हरति मैथुने” इति कर्म्मलोचनम्।

तत्र उपाये घट्टे च “कृततीर्थः पयसामिवाशयः” किरा०। शास्त्रे तीर्थकरः। पात्रे। “ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः प्रियः। विद्यया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्मम” विद्यावाक्यम्। १८चात्वालोत्करयोरन्तराले देशे “दक्षिणेनाहृत्य तीर्थेन पूर्व्वेण वेदिमपरेण वा” कात्या०श्रौ० ५।५।११। “तीर्थेन चात्वालोत्करावन्तरेण प्रवेश्य वेदिचात्वालयोरन्तरालेन पूर्व्वेणोत्तरवेदिं दक्षिणेनाग्नेः पुरस्तादाहृत्य अथवा तीर्थेन प्रवेशनानन्तरमुत्तरां वेदिमपरेण चानीय वेद्योरन्तरालेन दक्षिणस्याग्नेः पुरस्तादानीय जुहोति” “तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते चात्वालं चैतद्वै देवानां तीर्थम्” षड्विं०ब्रा०। कराङ्गुलितलेषु ब्राह्मादितीर्थता यथाह मनुः “ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्। कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन। अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः” शास्त्रानुशासिवचे। “अहिंसन् सर्व्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः” छा०उ०तीर्थं शास्त्रानुशासिविषयः” भाष्यम्। १९मन्त्राद्युपादाने। “काश्चिद्दशाद्यान्येषु स्मपक्षे दश पञ्च च। त्रिभिस्त्रिभिर-

विख्यातैरेभिः तीर्थानि चारकैः" भा॰स॰५ अ॰। "तीर्थानि मन्त्र्याद्यष्टादश यान्यवगाह्य राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे "मन्त्री१ पुरोहितश्चैव२ युवराजश्च३ भूपतिः४ पञ्चमो द्वारपालश्च५ षष्ठोऽन्तर्वेशिकस्तथा६। कारागाराधिकारी७ च द्रव्यसञ्चयकृत्तथा८। कृत्याकृत्येषु चार्थानां नवमो विनियोजकः९। प्रदेष्टा१० नगराध्यक्षः११ कार्य्यनिर्माणकृत्तथा१२। धर्माध्यक्षः१३ सभाध्यक्षो१४ दण्डपालस्त्रिपञ्चमः१५। षोडशो दुर्गपालश्च१६ तथा राष्ट्रान्तपालकः१७। अटवीपालकान्तानि१८ तीर्थान्यष्टादशैव तु। चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वात्मनश्च परस्य च। पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमितरेष्वपि। मन्त्रिणं युवराजञ्च हित्वा स्वेषु पुरोहितम्" इति" एषां तीर्थशब्दवाच्यत्वे हलायुधः "योनौ जलावतारे च मन्त्र्याद्यष्टादशस्वपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्याद्दर्शनेष्वपि"। इति परेषामष्टादशसु स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजवर्जं पञ्चदशसु च तीर्थेषु चारानन्यैः परस्परं चाविज्ञातांस्तान् प्रयुज्य तत्तत्त्वां वार्त्तां सर्वचारसंवादे तथ्यां जानीयात्" नी॰ क॰।

२ जलाशयावतरणमार्गदेशे आदित्यपुराणे "अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्य्याच्छौचमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्"। तस्मिन् देशे शौचं न कर्त्तव्यं यस्मादरत्निमात्रव्यवहितजलात् तत् स्थलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्" आ॰ त॰।

"तीर्थाश्रमवनारण्यगिरिपर्वतसागराः। सरस्वती भारती च पुरीति दश कीर्त्तिताः" महानि॰ तन्त्रोक्ते ३सन्न्यासिनामुपाधिभेदे। तल्लक्षणं तत्रैव "त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे। स्नायात्तीर्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते"। अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थयात्रापर्वादौ पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च। काश्यां प्राप्यैव मोक्षन्ते नान्यथा कल्पकोटिभिः" नीलकण्ठधृतवाक्यम्।

तीर्थकर पु॰ तीर्थं शास्त्रं करोति कृ–ट। १जिने हेमच॰। २शास्त्रकरे त्रि॰। ३विष्णौ पु॰। "मनोजवस्तीर्थकरः" विष्णु स॰। "चतुर्दशविद्यानां वाह्यसमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः हयग्रीवरूपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चये सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च विद्या उपादिशत् वाह्यविद्याः सुरवैरिणां वञ्चनाय चोपादिशदिति पौराणिकाः कथयन्ति" भाष्यम्।

तीर्थकाक पु॰ तीर्थे काक इव लोलुपत्वात्। तीर्थे काकवदनवस्थायिनि लोलुपे। तीर्थध्वाङ्क्षादयोऽप्यत्र।

तीर्थकृत् पु॰ तीर्थं करोति कृ–क्विप् ६त॰। १जिनदेवे हेमच॰। २शास्त्रकरे त्रि॰। [हेमच॰।

तीर्थङ्कर पु॰ तीर्थं शास्त्रं करोति कृ–ख मुम् च। जिनदेवे

तीर्थदेव पु॰ तीर्थमिव श्रेष्ठः देवः तीर्थे दीव्यति वा दिव-अच् वा। शिवे शिवसहस्रनाम।

तीर्थमहाह्रद पु॰ तीर्थरूपो महाह्रदः। स्वनामख्याते तीर्थभेदे "नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाह्रदः" भा॰ अनु॰ १६५ अ॰। नानातीर्थोक्तौ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थमुद्दिश्य यात्रा। १तीर्थोद्देशेन यात्रायाम्। तद्विधिः मत्कृतगयाश्राद्धादिपद्धतौ द्रष्टव्यः। भारतान्तर्गते २वनपर्वाऽवान्तरपर्वभेदे। "तीर्थयात्रा ततः पर्व कुरुराजस्य धीमतः" भा॰आ॰ १अ॰। तच्च वनपर्वणि ८०अध्यायावधि१५६अध्यायान्तम्। [तीर्थराजिशब्दे उदा॰

तीर्थराज पु॰ तीर्थानां राजा षष्ठीत॰। प्रयागे तीर्थे।

तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां राजिरत्र। अविमुक्ते काश्यां त्रिका॰ वा ङीप्। त्रिलोकस्थितीर्थानामानयनात्तथात्वम्। यथोक्तं काशी॰ ६८ अ॰।

"सर्वरत्नमयी रम्या साष्टषष्टिरभूदिह। भूर्भुवःस्वस्तले यानि शुभान्यायतनानि हि। मुक्तिदान्यपि तानीह मयाऽऽनीतानि सर्वतः। यतोयच्च समानीतं यत्र यत्र कृतास्पदम्। कथयिष्याम्यहं नाथ! त्वं तदवधीयताम्। स्थाणुर्नाम महालिङ्गं देवदेवस्य मोक्षदम्। कुरुक्षेत्रादिहानीतं कलांशेनास्ति तत्र वै। तदग्रे सन्निहत्याख्या महापुष्करिणी शुभा। लोलार्कपश्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्थली तु सा। तत्र स्नातं कृतं जप्तं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः। कुरुक्षेत्राद्भवेत् सत्यं कोटिकोटिगुणाधिकम्। नैमिषाच्चैव देवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तेन संयुतः। तल्लोकमात्रं संस्थाप्य काश्यामाविरभूद्विभो!। तु भद्रराजोत्तरे भागे सिद्धिदः साधकस्य वै। लिङ्गं वै देवदेवाख्यं तदग्रे कूप उत्तमः। ब्रह्मावर्त्त इति ख्यातः पुनरावृत्तिकृन्तनम्। तत्कूपाद्भिः कृतस्नानो देवदेवं समर्च्य च। तत्पुण्यात्सोमसार-शयात् कोटिकोटिगुणं स्मृतम्। गोकर्णायतनाच्च स्वयमाविरभून्महत्। लिङ्गं महाबलं नाम शाम्बादित्यसमीपतः। दर्शनात् स्पर्शनाद्यस्य ध्यानादेनो महाबलम्। वाताहततूलराशिरिव विद्राति दूरतः। कपालमोचनपुरो द्रष्टा लिङ्गं महाबलम्। महाबल-

समाप्नोति निर्वाणनगरं व्रजेत् । चण्डभीषणतः प्राच्यां प्रभासात् क्षेत्रसम्भवात् । शशिभूषणसंज्ञं तु लिङ्गमत्र प्रतिष्ठितम् । तल्लिङ्गसेवनान्मर्त्यः शशिभूषणतां व्रजेत् । प्रभासक्षेत्रयात्रायाः पुण्यं प्राप्नोति कोटिकृत् । उज्जयिन्या महाकालः स्वयमत्रागतो विभुः । यन्नामस्मरणादेव न भयं कलिकालतः । प्रणवाख्यान्महालिङ्गात् प्राच्यां कलुषनाशनम् । महाकालाभिधं लिङ्गं दर्शनान्मोक्षदं परम् । योगक्षेमेश्वरं लिङ्गं पुष्करात्तीर्थसम्भवात् । आविरासीदिह महत् पुष्करेण सहैव तु । तत्कोट्युत्तरे भागे दृष्ट्वाऽयोगक्षेममुत्तमम् । स्नात्वाऽयोगक्षेमकुण्डे तु भवात्तारयते पितॄन् । महानादेश्वरं लिङ्गमट्टहासादिहागतम् । त्रिलोचनादुदीच्यान्तु तद्दृश्यं कथ्ये सताम् । महोत्कटेश्वरं लिङ्गं महत्कोटादिहागतम् । कामेश्वरोत्तरे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । त्रिसन्ध्यानादिहायातं लिङ्गं वै विमलेश्वरम् । स्वर्लीनात् पश्चिमे भागे दृष्टं विमलसिद्धिदम् । महाव्रतं महालिङ्गं महेन्द्रादिह संस्थितम् । स्कन्देश्वरसमीपे तु महाव्रतफलप्रदम् । वृन्दारकर्षिवृन्दानां स्तुवतां प्रथमे युगे । उत्पन्नं यन्महालिङ्गं भूमिं भित्त्वा सुदुर्भिदाम् । महादेवेति तेनोक्तं यन्मनोरथपूरणात् । वाराणस्यां महादेवस्तदारभ्याभवच्च यत् । कृत्तिवासं कृतं येन महालिङ्गेन काशिका । अविमुक्तो महादेवं यो द्रक्ष्यत्यत्र मानवः । शम्भुलोके गमस्तस्य यत्र तत्र कृतस्य हि । अविमुक्तं प्रयत्नेन तत् संसेव्यं मुमुक्षुभिः । कल्पान्तरेऽपि न त्यक्तं कदाप्यानन्दकाननम् । येन लिङ्गस्वरूपेण महादेवेन सर्वथा । तत्प्रासादोऽयमतुलः सर्वरत्नमयः शुभः । हिरण्यगर्भतीर्थाच्च प्रतीच्यां क्षेत्ररक्षिका । वाराणस्यामधिष्ठात्री देवता साभिलाषदा । महादेवेति संज्ञा वै सर्वलिङ्गस्वरूपिणी । वाराणस्यां महादेवो दृष्टो यैर्लिङ्गरूपधृक् । तेन त्रैलोक्यलिङ्गानि दृष्टानीह न संशयः । वाराणस्यां महादेवं समभ्यर्च्य सकृन्नरः । आभूतसंप्लवं यावच्छिवलोके वसेन्मुदा । पवित्रपर्वणि सदा श्रावणे मासि यत्नतः । लिङ्गे पवित्रमारोप्य महादेवे न गर्भभाक् । पितामहेश्वरं लिङ्गं गयातीर्थादिहागतम् । फल्गुप्रभृतिभिस्तीर्थैः सार्द्धं कोट्यष्टसम्मितैः । धर्मोऽपि यत्र वै तप्तं युगानामयुतं शतम् । साक्षात्तत्र महालिङ्गं श्रीमद्धर्मेश्वराभिधम् । पितामहेश्वरं लिङ्गं तत्राभ्यर्च्य नरः सदा । त्रिसन्ध्य-

कुलसंयुक्तो मुच्यते नात्र संशयः । प्रयागतीर्थराजस्तु शूलटङ्को महेश्वरः । तीर्थराजेन सहितः स्थित आगत्य वै स्वयम् । निर्वाणमण्डपाद्रम्याद्वायव्यामतिनिर्मलः । प्रासादो मेरुणा यस्य स्पर्द्धते काञ्चनोज्ज्वलः । देवेनेश्वरो दत्तो तत्र पूर्वयुगान्तरे । पूज्यो महेश्वरः काश्यां प्रथमं कलुषापहः । यः प्रयाग इह स्नातो नमस्यति महेश्वरम् । समभ्यर्च्य विधानेन महासम्भारविस्तरैः । प्रयागस्नानजात् पुण्यं शूलटङ्कविलोकनात् । स प्राप्नुयान्न सन्देहः पुण्यं कोटिगुणोत्तरम् । सङ्कुकर्णान्महाघोरात् महातेज इतीरितम् । लिङ्गमाविरभूदत्र महातेजोभिवृद्धिदम् । महातेजोनिधेस्तस्य प्रासादोऽतीव निर्मलः । ज्वालाजटिलिताकाशो माणिक्यैरेव निर्मितः । तल्लिङ्गदर्शनात् स्पर्शात् स्तवनाच्च समर्चनात् । प्राप्यते तत् परं धाम यत्र गत्वा न शोचते । विनायकेश्वरात् पूर्वे महातेजःसमर्चनात् । तेजोमयेन यानेन याति माहेश्वरं पदम् । रुद्रकोटि समाख्यानात्तीर्थात् परमपावनात् । महायोगेश्वरं लिङ्गमाविश्चक्रे स्वयं परम् । पार्वतीश्वरलिङ्गस्य समीपे सर्वसिद्धिदम् । तल्लिङ्गदर्शनात् पुंसां कोटिलिङ्गफलं लभेत् । तत्प्रासादस्य परितो रुद्राणां कोटिसम्मिता । प्रासादरम्यसंस्थाना निर्मिता रुद्रमूर्त्तिभिः । काश्यां रुद्रस्थली सा तु पठ्यते वेदवादिभिः । रुद्रस्थल्यां मृता ये वै कृमिकीटपतङ्गकाः । पशुपक्षिमृगा मर्त्या म्लेच्छा वाऽप्यथ दीक्षिताः । तेषां तु रुद्रीभूतानां पुनरावृत्तिरत्र न । जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं समुपार्जितम् । रुद्रस्थलीं प्रविष्टस्य तत् सर्वं व्रजति क्षयम् । अकामो वा सकामो वा तिर्य्यग्योनिगतोऽपि वा । रुद्रस्थल्यां त्यजन् प्राणान् परं निर्वाणमाप्नुयात् । स्वयमेकाम्बरात् क्षेत्रात् कृत्तिवासा इहागतः । कृत्तिवाससि लिङ्गेऽत्र स्वयमेव व्यवस्थितः । अस्मिन् लिङ्गे स्वभक्तानां भाव्यः सर्वगणो विभुः । स्वयञ्चोपदिशेद्ब्रह्म श्रुतौ श्रुतिभिरीरितम् । क्षेत्रेऽत्र सिद्धिदे प्राप्तसत्तीर्थो मरुजाङ्गलात् । प्रचण्डपापसंघातं खण्डयेच्छतधा क्षणात् । पाशपाणिगणाध्यक्षसमीपे यः प्रपश्यति । चण्डीश्वरं महालिङ्गं स याति परमां गतिम् । कालञ्जरान्नीलकण्ठस्तिष्ठेदत्र स्वयं विभुः । गणेशात् कूटदन्ताख्यात् समीपे भवनाशनः । नीलकण्ठेश्वरं लिङ्गं काश्यां यैः परिपूजितम् । नीलकण्ठास्त एव [illegible]

र्व्वविभूषणाः । काश्मीरादिह संप्राप्तं लिङ्गं विजयसंज्ञितम् । सदा विजयदं पुंसां विजयेशः समर्च्चनात् । ऊर्द्ध्वरेतास्त्रिदण्डायाः संप्राप्तोऽत्र स्वर्गविभुः । कुण्डाण्डकं गणाध्यक्षं पुरस्कृत्य व्यवस्थितः । ऊर्द्ध्वां गतिमवाप्नोति वीक्षणादूर्द्ध्वरेतसः । ऊर्द्ध्वरेतसि ये भक्ता न हि तेषामधोगतिः । मण्डलेश्वरतः श्वेता-लिङ्गं श्रीकण्ठसंज्ञितम् । विनायकान्मुण्डसंज्ञादुत्तरस्यां दिशि स्थितम् । श्रीकण्ठस्य तु ये भक्ताः श्रीकण्ठा एव ते नराः । नेह श्रिया वियुज्यन्ते न परत्र कदाचन । छागलाण्डान्महातीर्थात् कपर्द्दीश्वरसंज्ञितः । पिशाचमोचने तीर्थे स्वयमाविरभूद्विभुः । कपर्द्दीशं समभ्यर्च्च्य न नरो निरयं व्रजेत् । न पिशाचत्वमाप्नोति कल्पाऽन्ताप्यवसुत्तमम् । आषाढ़ेश्वरात् पश्चात् लिङ्गं सूक्ष्मेशसंज्ञितम् । स्वयमभ्यागतं चात्र क्षेत्रे वै श्रेयसां पदे । विकटद्विजसंज्ञस्य गणेशस्य समीपतः । दृष्ट्वा विघ्नेश्वरं लिङ्गं गतिं शुभामवाप्नुयात् । संप्राप्तमिह देवेशं जयन्तं मधुकेशवात् । लम्बोदराद्गणपतेः पुरस्तात्तद्व्यवस्थितम् । जयन्तेश्वरमालोक्य स्नात्वा गङ्गाजले शुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्व्वत्र विजयी भवेत् । प्रादुश्चकार देवेशः श्रीशैलात्त्रिपुरान्तकः श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा यत् फलं समुदीरितम् । त्रिपुरान्तकमालोक्य तत्फलं हेलयाप्यते । विघ्नेशात् पश्चिमे भागे त्रिपुरान्तकमीश्वरम् । संपूज्य परया भक्त्या न नरो गर्भमाविशेत् । सोम्यस्थानादिहायातो भगवान् कुक्कुटेश्वरः । वक्रतुण्डगणाध्यक्षसमीपे सोऽवतिष्ठते । तद्दर्शनादर्च्चनाच्च करस्थाः सर्व्वसिद्धयः । जलेश्वरात्त्रिसन्ध्यो च स्वयमीशः समागतः । एकदन्तोत्तरे भागे सोऽर्च्चितः सर्व्वकामदः । त्रिसन्ध्याचलतो देवस्त्र्यम्बकोऽस्ति समागतः । त्रिसन्ध्यात् पूर्व्वदिग्भागे पूजितस्त्र्यम्बकत्वकृत् । हरेश्वरो हरिश्चन्द्रात्क्षेत्रादत्र समागतः । हरिश्चन्द्रेश्वरपुरः पूजितो जयदः सदा । इह सर्व्वः समायातः स्थानात् मध्यमकेश्वरात् । चतुर्व्वेदेश्वरं लिङ्गं पुरो वायव्यसंस्थितम् । सर्व्वं लिङ्गं समभ्यर्च्च्य काश्यां परमसिद्धिकृत् । न जातु जन्तुपदवीं प्राप्नुयात् कापि मानवः । स्थलेश्वरान्महालिङ्गं प्रादुर्भूतं परन्त्विह । यत्र यज्ञेश्वरं लिङ्गं सर्व्वयज्ञफलप्रदम् । महालिङ्गं समभ्यर्च्च्य महाश्रद्धासमन्वितः । महतीं श्रियमाप्नोति लोकेऽत्र च परत्र च । इह लिङ्गं सहस्राक्षं कुरुक्षेत्रात् समागतम् । यस्य संदर्शनात् पुंसां ज्ञानचक्षुः प्रजायते । शैलेश्वरादथायान्तु सहस्राक्षेश्वरं विभुम् । दृष्ट्वा जन्मसहस्राणां सतानां पातकं त्यजेत् । हर्षिताद्धर्षितं चात्र प्रादुरासीत्तमोहरम् । लिङ्गं हर्षप्रदं पुंसां दर्शनात् स्पर्शनादपि । महेन्द्रेश्वरसमीपे तु प्रासादो हर्षितेशितुः । तद्विलोकनतः पुंसां नित्यं हर्षपरम्परा । इह स्वयं समायातो रुद्रो रुद्रमहालयात् । यस्य दर्शनतो यान्ति रुद्रलोके नराः स्फुटम् । यैस्तु रुद्रेश्वरं लिङ्गं काश्यामत्र समर्च्चितम् । ते रुद्ररूपिणो मर्त्त्या विज्ञेया नात्र संशयः । त्रिपुरेश समीपे तु दृष्ट्वा रुद्रेश्वरं विभुम् । रुद्रास्त एव विज्ञेया जीवन्तोऽपि मृता अपि । प्रयागादिह महादेवो वृषेशो वृषभध्वजात् । वाणेश्वरस्य लिङ्गस्य समीपे वृषदः सदा । इहागतं तु केदारादीशानेश्वरसंज्ञितम् । तत् द्रष्टव्यं प्रतीच्यां च लिङ्गं भल्लाटकेश्वरात् । ईशानेशं समभ्यर्च्च्य स्नात्वा तु वरणाम्भसि । वसेदीशाननगरं ईशानसदृशप्रभः । भैरवाङ्कैरथीमूर्त्तिरत्रायाता मनोहरा । संहारभैरवो नाम द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । पूजनात् सर्व्वसिद्धौ स प्राच्यां खर्व्वविनायकात् । संहारभैरवः काश्यां संहरेदघसन्ततिम् । उग्रः कनखलात्तीर्थादाविरासीत् सुविश्विदः । तद्विलोकनतो नृणामल्पं पापं विनश्यति । उग्रं लिङ्गं सदा सेव्यं प्राच्यां खर्व्वविनायकात् । अत्युग्रा अपि नश्यन्ति युरुपसर्गास्तदर्शनात् । वस्त्रापथान्महाक्षेत्राद्भवो नाम स्वयं विभुः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः सदेहलिविनायकात् । तस्यार्च्चनेन मर्त्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भीमचण्डीसमीपे तु प्रादुरासीदिह प्रभुः । भवेश्वरं समभ्यर्च्च्य भवे नाविर्भवेन्नरः । प्रभुर्भवति सर्व्वेषां राज्ञामाज्ञाकृतामिह । देवदारुवनाद्दण्डी दण्डयन् पातकावलीः । वाराणस्यां समागत्य स्थितो लिङ्गाकृतिर्भवः । प्राच्यां दण्डीश्वरः पूज्यः स देहलिविनायकात् । तस्यार्च्चनेन मर्त्त्यानां न पुनर्भव ईक्ष्यते । भद्रकर्णह्रदाद्रुद्रो भद्रकर्णह्रदान्वितः । शिवः साक्षादिहायातः सर्व्वेषां शिवदोऽर्च्चितः । उड्डण्डाख्याद्गणपतेः प्राच्यां तत्तीर्थमुत्तमम् ! भद्रकर्णह्रदे स्नात्वाऽभ्यर्च्च्य लिङ्गं शिवाह्वयम् । सर्व्वत्र शिवमाप्नोति भद्रं भयविनाशकम् । शृणुयात् सर्व्वभूतानां भद्रं पश्यति चाक्षिभिः । शङ्करश्च हरिश्चन्द्रात् तत्पुरः प्रतिभासते । तत्पूजनाज्जनानां न जननीजठरे जनिः । यमलिङ्गान्महातीर्थात् कालिङ्ग-

मिह स्थितम् । कमधेय इति ख्यातं चन्द्रेशात् पश्चिमेन तु । यत्तीर्थे नरः स्नात्वा निलावस्थपदर्शिखे । काल-लिङ्गं समालोक्य कलिकालभयं कुतः । तत्र भीम चतुर्दश्यां यस्तु यात्रां करिष्यति । अपि पातकयुक्तश्च यमयातनां न यास्यति । नेपालाच्च महाशैलादायात् पशुपतिस्त्विह । यत्र पाशुपतो योग उपदिष्टः पिनाकिना । महता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विमुक्तये । तस्य संदर्शनादेव पशुपाशैर्वियुज्यते । करवीरकतीर्थाच्च कपालीश इहागतः । कपालमोचने तीर्थे द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । तद्विलोकनमात्रेण ब्रह्महत्या विलीयते । उमापतिर्देविकाया इहागत्य व्यवस्थितः । दृष्टः पशुपतेः प्राच्यां हरेत् पापं चिरार्जितम् । लिङ्गं महेश्वरक्षेत्रादिह दीप्तिगर्भस्थितम् । उपोमापति तिष्ठेत्तु दीप्तेश चेह परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदं लिङ्गं दीप्तेशं काशिमध्यगम् । कायारोहणतः क्षेत्रादायातो नकुलीश्वरः । शिष्यैः परिवृतस्तैस्तैर्महापाशुपतव्रतैः । दर्शितो हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । अज्ञानं नाशयेत् क्षिप्रं गर्भसंसृतिचेष्टकम् । गङ्गासागरतःसागरादमरेश्वरतीरितम् । लिङ्गं यद्दर्शनादेव नामरत्वं हि दुर्लभम् । सप्तगोदावरीतीर्थाद्भीमेश्वरः प्रभुः । प्रकाशते लिङ्गरूपी भुक्त्यै मुक्त्यै स्वयामिह । नकुलीशात् पुरोभागे दृष्ट्वा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् क्ष-गातः प्राक्तपोदिह स्वयम् । भीमेशाद्दक्षिणे भागे तदभ्यर्च्य प्रयत्नतः । सम्यक् पाशुपताद्योगादभ्यस्ताच्च समाः शतम् । यत्प्राप्नोति फलं तस्माल्लिङ्गागत्य विलोकनात् । नकुलीश्वरतो देवः स्वयम्भुरिति विश्रुतः । आत्मना प्रकटीभूतः काश्यां लिङ्गाकृतिर्हरः । स्वयम्भुलिङ्गं संपूज्य स्नात्वा विष्णुह्रदे नरः । महालक्ष्मीश्वरपुरो न भूयो जन्मभाग्भवेत् । प्रयागतीर्थं निकषा प्रासादो विद्रुमः प्रभुः । वाराहस्य महानेष वरणो नाम एष हि । विन्ध्यपर्वे ततः प्राप्तो देवं स्तुत्वा समागतम् । सगणं सर्पिदेवस्य मन्दराद्दक्षमन्दरात् । काश्यां धरणिवाराहो द्रष्टव्यः स प्रयत्नतः । आपत्समुद्रसंभवसुरेश्वरमागतम् । कर्णिकाराद्गणाध्यक्षः कर्णिकारप्रक्षनक् । समस्तोऽयं गदाहस्त उपसर्गसहस्रहृत् । तस्माद्धरणिवाराहात् प्रतीच्यां दिशि संस्थितम् । पूजयित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं लभेत् । हेमकूटाद्विह-पार्श्वं लिङ्गमत्राविरास ह । महेश्वरादशाचत्यां तु दृष्टं संसारतारकम् । गङ्गाद्वाराद्धिमस्थेशं लिङ्गं हिमवत्प्रभम् । मध्यमानात् प्रतीच्यां च द्रष्टव्यमिह सिद्धिदम् । गणाधिपश्च कैलासात् गणा अन्ये महाबलाः । कैलासाद्रेः समायाताः सप्तकोटिमिताः प्रभो ! । दुर्गाश्च तैः कृतानीह सप्त स्वर्गसमानि च । महाराणि सप्त मत्राणि सकपाटनिभानि च । कोटिकोटिभटाख्यानि सर्वर्द्धिसहितानि च । सुवर्णरूप्यताम्रैश्च कांस्यरीतिकसीसकैः । अयस्कान्तेन कान्तानि रत्नान्यत्र निहान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशी परितः कृतम् । परिखापि कृता निम्ना मत्स्योदर्या जलान्विता । मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तश्चरी पुनः । तत्र तीर्थं महाख्यातं निर्मितं गाङ्गवारिभिः । यदा संहारमार्गेण गङ्गाम्भः प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी तीर्थं लभते पुण्यगौरवात् । सूर्याचन्द्रमसोः पर्वतदा कोटिगुणं शतम् । सर्वपर्वाणि तत्रैव सर्वतीर्थानि तत्र वै । तत्रैव सर्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः । मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुत्रापि मानवाः । कृतपिण्डप्रदानास्ते न मातुरुदरेशयाः । अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् । परितः स्वर्धुनीवारिसंसारो परि वीक्ष्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये नरास्ते नरोत्तमाः । कृत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् । किं स्नात्वा बहुतीर्थेषु किं तप्त्वा दुष्करं तपः । यदि मत्स्योदरीस्नाताः कुतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि लिङ्गानि स्वदेवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य सुस्नातो मोक्षभाजनम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवःस्वर्गतान्यपि । न समानि परत्वानि कोट्यंशेनापि निश्चितम् । इत्थं तीर्थं कृतं तेन विभो ! । कैलासवासिना । गणाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्मणा । भूर्भुवःसंज्ञकं लिङ्गं पर्वतात्स्वमादनात् । स्वयमाविरभूदत्र तस्मात् प्राच्यां गणाधिपात् । विलोक्य भूर्भुवं लिङ्गं भूर्भुवःस्वर्महः परे । निवसन्ति जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः । हाटकेशं महालिङ्गं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपातालतलत इहायातं स्वयं विभो ! । शेषवासुकितक्षैश्च तत्प्रासादो महानिह । मणिमाणिक्यरत्नौघैर्निर्मायि प्रयत्नतः । तल्लिङ्गं हाटकमयं रत्नमालाभिरर्चितम् । ईशानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तितोऽभ्यर्च्य तल्लिङ्गं नरः सर्वैः समृद्धिमान् । स्या भोगभुगसंख्या-

स्नान्ति निर्वाणमृच्छति । आकाशात्तारकं लिङ्गं ज्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवाप्याः पुरोभागे तल्लिङ्गं तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमभ्येति तल्लिङ्गस्य समर्चनात् । ज्ञानवाप्यां नरः स्नात्वा तारकेशं विलोक्य च । कृतसन्ध्यादिनियमः परितर्प्य पितामहान् । कृतमौनव्रतो धीमान् यावल्लिङ्गविलोकनम् । मुच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं प्राप्नोति शाश्वतम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञानाद्विमुच्यते । किरातात्र किरातेश इह चाविर्बभूव ह । किरातरूपो भगवान् यत्र देवोऽभवत् पुरा । तत्किरातेश्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादनु । नमस्कृत्वा नरो जातु न मातुरुदरेशयः । लङ्कापूर्व्याः समागच्छन्नरकेश्वरसंज्ञकम् । पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पूजितं सर्वदुःखहृत् । पुण्यं जलप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्थलादपि । आयातं तत्र गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽद्भुततरो मध्येगङ्गं निरीक्ष्यते । सर्वधातुमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुण्यसम्भारगौरवात् । श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थात्कोटीश्वरादपि । कोटिलिङ्गार्च्चनपुण्यं तल्लिङ्गस्य निरीक्षणात् । श्रेष्ठं श्रेष्ठेश्वरात्पश्चात् श्रेष्ठसिद्धिप्रदायकम् । वड़वास्याद् समुद्भुतं लिङ्गमायातनलेश्वरम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्वसिद्धिदम् । आगत्य विरजस्तीर्थाद्धेयदेवस्त्रिलोचनः । लिङ्गे त्वनादिसंसिद्धे ह्यवतस्थे त्रिविष्टपे । पुण्ये पिशङ्गिले तीर्थे सर्वेषां तारकप्रदे । आविरास्ते स्वयं देव ओङ्कारेऽमरकण्टकात् । महाद्यं तारकाख्यं यदा गङ्गा न चागता । तदैवाविरभूत् काशी त्रैलोक्योद्धरणाय वै । तदोङ्कृति महालिङ्गं स्वयमाविरभूत्ततः । महिमानं न तस्यान्यः परिवेत्ति विभोर्महेते । एताश्च यतमानीश ! आनिनाय महान्ति च । शोभयित्वांशमात्मस्य तस्मिन् क्षेत्रे निजे निजे । इहायातानि पुण्यानि सर्वभावेन नान्यथा । प्रासादाः सर्वतः श्रेष्ठा रम्या अभ्रंलिहा विभो ! । बहुधातुमयाश्चित्राः सर्वरत्नमहोज्ज्वलाः । येषां कलशमात्रस्य दर्शनान्मुक्तिराप्यते । श्रुत्वा च नामधेयानि लिङ्गानां सुरसत्तम ! अपि जन्मसहस्रोत्थाः क्षीयन्ते पापराशयः । इदानीं को निदेशोऽत्र मयानुष्ठेय ईशितः ! । प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो मन्तव्य एव हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुत्वेति नन्दिनो वाक्यं देवदेवेश्वरो हरः । सदा प्रसाद्य शैलादिमिदं प्रोवाच कुम्भज ! । श्रीदेवदेव उवाच । साधु कृतं त्वया नन्दिन् ! । सदानन्दविधायक ! । विधेहि मे निदेशं च यच्छी-घ्रीं पारयाधुना । नव कोट्यस्तु चामुण्डायाश्चात्र निवसन्ति हि । सदैव ताभिः सहिताः भूतवेतालभैरवैः । ताः पुरीरक्षणार्थाय सशस्त्रनखायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्गरूपाः परितः परिवारय । श्रीस्कन्द उवाच । नन्दिनं स निदेश्यापि महाभ्या सहितो महः । ययौ त्रैविष्टपं क्षेत्रं कृत्तिवासपुरोहनम् । शिवादतनयोऽप्यैशीं मूर्द्ध्न्याज्ञां विधाय च । आहूय सर्वास्ता दुर्गाः प्रतिदुर्गं न्यवेशयत् । निशम्याध्यायमेतस्य पुण्यायतनगर्भितम् । नरः स्वर्गापवर्गौ च प्राप्नुयात् श्रद्धया क्रमात् । श्रुत्वाष्टषष्टिमेतां वै महायतनसंभवाम् । न जातु प्रविशेन्मर्त्यो जनन्या जठरीदरीम्"। [प्रशंसनीयत्वात् । कोषे हेमच० ।

तीर्थवाक पु० तीर्थस्येव वाको वचनमस्य उत्ताङ्कस्थित्या

तीर्थशौच न० तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घट्टादिपरिष्कारे । "सेतुबन्धरता ये च तीर्थशौचरताश्च ये । तड़ागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्" । आदित्यपु० तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः" रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे ।"माधवी शुभवक्त्रा च तीर्थसेनिश्च भारत !" भा० शल्य० ४७ अ० ।

तीर्थसेविन् पुंस्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं सेव–णिनि ।१वके राजनि०स्त्रियां ङीप् ।२तीर्थसेवके त्रि०।

तीर्थ्य पु० तीर्थे भवः यत् । रुद्रभेदे । "नमस्तीर्थ्याय च कुल्याय च" यजु० १६।४२ । समानतीर्थे वसति यत् । सतीर्थ्यं एकगुरुके अमरः । [तितीव ।

तीव स्थौल्ये भ्वा० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।

तीवर पु० तृ–ष्वरजन्तः भि०।१समुद्रे, २व्याधे, ३वर्णसङ्करजातिभेदे(तेओर)पुंस्त्री० जातिशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां ङीष् ।

तीव्र न० तीव–रक् तिज–वन् दीर्घः जस्य वो वा । १अतिशये २तद्वति त्रि० अमरः । ३तीक्ष्णे ४लौहभेदे (इस्पात) ५तीरे ६तत्पुष्पे च उणा० ७लौहमात्रे राजनि० । ८कस्तुम्बे ९कटौ १०नितान्ते च त्रि० उणा० । ११शिवे पु०शब्दर०।"विलङ्घिताधोरणतीव्रयत्नाः" रघुः । "तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसः" "तीव्रं महाव्रतमिवात्र चरन्ति वप्राः" माघः । वैराग्यस्य उपायस्य च तीव्रत्वं पात० सू० भाष्ये विवरणे च दर्शितं यथा "ते खलु नव योगिनोमृदुमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति । तद्यथा, मृदूपायोमध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधः मृदुसंवेगोमध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग

इति। तथा मध्योपायस्तथाधिमात्रोपाय इति, मन्दाधिमात्रोपायानाम्” भा० “तीव्रसंवेगानामासन्नतमः” पात० सू०। “समाधिलाभः समाधिफलञ्च भवतीति” भाष्यम् ननु श्रद्धादयश्चेद्योगोपायास्तर्हि सर्वेषामविशेषेण समाधितत्फले स्यातां दृश्यते तु कस्यचित्सिद्धिः कस्यचिदसिद्धिः कस्यचिच्चिरेण सिद्धिः कस्यचिच्चिरतरेण सिद्धिः कस्यचित्क्षिप्रमित्यत आह, “ते खलु नवयोगिन” इति। उपायाः श्रद्धादयो मृदुमध्याधिमात्राः प्राग्भवीयसंस्कारादृष्टवशाद्येषां ते तथोक्ताः संवेगो वैराग्यं तस्यापि मृदुमध्यतीव्रता प्राग्भवीयवासनादृष्टवशादेवेति तेषु यादृशां क्षेपीयसी सिद्धिस्तान् दर्शयति सूत्रेण, “तीव्रसंवेगानामासन्नतमः इति सूत्रम्” विव०।

तीव्रकण्ठ पु० तीव्रः कण्ठो यस्मात् ५ब०। सेवनेन कण्ठपीडके १सूरणे (ओल)रत्नमा० तस्य सेवने हि कण्ठोद्वेजिता लोकप्रसिद्धा।

तीव्रकन्द पु० तीव्रः कन्दोऽस्य। सूरणे राजनि०।

तीव्रगन्धा स्त्री तीव्रो गन्धो यस्याः। यवान्यां राजनि०। २तीव्रगन्धयुक्ते त्रि०। कर्म०। ३तीव्रे गन्धे पु०।

तीव्रज्वाला स्त्री तीव्रं यथा तथा ज्वालयति उद्वेजयति सेविनम् ज्वल–णिच्–अच्। १धातक्याम् राजनि०। तत्स्पर्शने हि गात्रे व्रणजन्म लोकप्रसिद्धमिति तथात्वम् २तीव्रज्वालायुक्ते त्रि०। कर्म०। ३तीव्रायां ज्वालायां स्त्री।

तीव्रदारु न० कर्म०। १तीव्रे दारुणि। तस्य विकारः रजता० अञ्। तैव्रदारव तद्विकारे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

तीव्रबन्ध पु० तीव्रो बन्धो यस्मात्। तामसगुणे “दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता” गीतायां तामसकार्यासुरसम्पदो बन्धहेतुत्वोक्तेस्तथात्वम्।

तीव्रवेदना स्त्री कर्म०। घोरायां यातनायाम् अमरः।

तीव्रसंवेग पु० कर्म०। तीव्रवैराग्ये तीव्रशब्दे दृश्यम्।

तीव्रा स्त्री तीव्र+टाप्। १गण्डदूर्वायां २कटुरोहिण्यां ३राजिकायां (राइसरिषा) मेदि०। ४नदीभेदे शब्दर०। ५महाज्योतिष्मत्यां ६तरदीहक्षे ७तुलस्यां राजनि०। ८तीव्रवेगयुक्तस्त्रीमात्रे च।

तीव्रानन्द तीव्र आनन्दोऽस्य। शिवे शिवसहस्रनाम।

तु इनो (इवो पा०)अक०, हिंसायां पूर्तौ च सक०अदा०पर० अनिट्। तौति तवीति। अतौषीत्। अत्र “नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके” ७।३।८७। “उतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसम्बन्धेऽपि “तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके” ७।३।९५ पा० सूत्रे “पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थमिति” सि० कौ०। तेन “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” ७।३।८९ पा० सूत्रात् हलीत्यस्य “ब्रुव ईट्” ७।३।९३ पा० सूत्रात् “ईटः सको वा” सू० वेत्यस्य चानुवृत्तिः न पितीत्यस्य तेन तुवीतः तुतः तुवीथः तुथः। अपि तु न। तुवन्ति। सुग्धबोधकृत्तु इनोत्यस्यानुवृत्तिवत् पितीत्यस्यानुवृत्तिरिति व्याख्याय” तेन तवाते तुत इत्येव इति भेदः। तुताव। वेदे तुजादि० अभ्यासदीर्घः। “स तूताव नैनमश्नोत्यंहतिरग्ने!” ऋ० १।९४।२ “अद्या तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन्” ऋ०२।२०।५। तु इत्यस्य वैदिकत्वम् बहुलं छन्दसि विकरणस्य लुक्। अत्रागमाभावश्च”भा०।

तु अव्य० तुद–मितद्रु०डु। १पादपूरणार्थे निरर्थके। “निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्” चन्द्रालोकः। २भेदे ३अवधारणे अमरः। ४समुच्चये ५पक्षान्तरे ६नियोगे ७प्रशंसायां८विनिग्रहे शब्दर० तत्र पक्षान्तरे “आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णफलभाक् भवेत्” मनुः। समुच्चये “उद्यानं समावस्य चरयानं तु कामतः। स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति” मनुः। पूजायामेतद्योगे “तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम्” पा० तिङन्तं न निहन्यते” आहुः सुधामं तु पुनर्गर्भस्तु मेनिरे” सि० कौ० धृता श्रुतिः।

तुकाक्षीरी स्त्री तवाक्षीरी+पृषो०। वंशरोचनायाम् हेम०।

तुक्ष त्रि० तुष–बा० क्स। तोषयुक्ते ततः पक्षा० चतुरर्थ्यां फक्। तौक्षायण तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि०।

तुखा(षा)र पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे। “ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुखा(षा)रास्तुम्बरास्तथा। अधर्मं रचयन्तात! विद्धि तान् वेणसम्भवान्” हरिवं० ५अ०।

तुगा स्त्री तुज–बा० घ किच्च। वंशरोचनायां राजनि०।

तुगाक्षीरी स्त्री तुगेव क्षीरी। वंशरोचनायाम् राजनि०।

तुग्र न० तुज–रक् न्यङ्क्वा० जस्य गः। अश्विनीकुमारयोः शिष्ये राजर्षिभेदे। “तुग्रो ह भुज्युमश्विनोदमेघे रयिं न कश्चिन् ममृवाँ अवाहाः” ऋ० १।११६।२। अत्रेयमाख्यायिका। “तुग्रो नामाश्विनोः प्रियः कश्चिद्राजर्षिः। स च द्वीपान्तरवर्त्तिभिः शत्रुभिरत्यन्तमुपद्रुतः सन् तेषां जयाय स्वपुत्रं भुज्युं सेनया सह नावा प्राहैषीत्। सा च नौर्मध्ये समुद्रमतिदूरं गता वायुवशेन भिन्नासीत्। तदानीं स भुज्युः योऽश्विनौ तुष्टाव” भा०। “ता भुज्युं विभिरद्भ्यः समुद्रात् तुग्रस्य सूनुमूहथूरजोभिः” ऋ०६।६२।६। “ता तौ अश्विनो युवां

तुग्रस्य वस्तु तुच्छं भुच्छुनामकं वस्तुद्रवद्ध्यं भक्ष्याणाम्"भा॰

तुग्र्या स्त्री तुज--रक् न्यङ्क्वा॰ कुः स्वार्थे यत् । १जले निघण्टुः । "आपः सर्वं इदमं तुग्र्याय" ऋ॰ १।१२१।५ । "तुग्र्याय जलेषु"भा॰। निघण्टौ तुग्रं तुग्र्यमिति पाठान्तरात् । जले न॰ । तदनुसारेण "पिब स्वधैनवानामुत यस्तुग्र्ये सचा"८।२२।२०। "तुग्रं तुग्र्यमित्युदकनामसु पाठात्"भा॰। वस्तुतस्तु निघण्टौ तुग्रं तुग्र्यं तुग्र्यावर्दमित्येव पाठः मुद्रितपुस्तके तुग्र्यमिति पतितम् । तुग्रस्य राजर्षेरपत्यं वा॰ यत् । तुग्रपुत्रे भुज्यौ पु॰ । "यस्तं यधो न तुग्र्यम्"ऋ॰ ८।१।२२ "तुग्र्यं तुग्रपुत्रम्"भा॰।

तुग्वन् त्रि॰ तुज-बा॰ कनिप् न्यङ्क्वा॰ जस्य गः । १हिंसके । "तुग्वाख्या अधि तुग्वनि" ऋ॰ ८।१९।२७ ।

तुङ्ग पु॰ तुजि--हिंसायां घञ् न्यङ्क्वा॰ कुः। १पुन्नागवृक्षे २पर्वते ३बुधग्रहे हेमच॰। ४नारिकेले ५गण्डके राजनि॰। ६उच्चे त्रि॰ । ७ग्रहविशेषस्य राशिभेदे पु॰ । उच्चशब्दे १५८७पृ॰ दृश्यम् "अजवृषमृगाङ्गनाकुलीरा झषवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः। दशशिखिमनुयुक्तिथीन्द्रियांशैस्त्रिनवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः"। "तुङ्गोद्युतान् क्रियवृषमृगकन्याकुलीरान्त्ययूके दिगनलेन्द्रियदशतिथिशरान् सप्तविंशांश्च विंशान्। अंशानेतान् वदति यवनश्चान्त्यतुङ्गांस्तुङ्गांस्तानेवांशान् मदनभवनेष्वाह नीचान् सुनीचानिति"।

तुङ्गस्थग्रहभेदफलम् "तुङ्गेऽर्कः शुभसंयुतः शुभकरैर्मित्रैश्च दृष्टो यदा दैवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकराणेकं त्रिकं वा त्रिकम् । वित्तेशः प्रथितो विमर्दितरिपुः सौचीवशाल्योऽथवा ख्यापाबाधितपादपद्मयुगलो राजा त्रिकोणे यदा" । र॰ । "तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि प्रह्लादनस्तु ततो प्रख्यातोऽरिविमर्दकोऽगदतनू राजेश्वरो रूपवान् । ख्यापाबाधितपादपद्मयुगलो वा धर्मयोगी महान् सौख्यैरेव युतोऽथ वा प्रियतमेष्टे त्रिकोणेऽपि च"। च॰। "यदि भवति कुजस्थो भूमिपुत्रस्तदा वै न दिनकरमयूखाहुब्धरश्मिर्नरेन्द्रः । अगदतनुरभीतः शत्रुदर्पापहारी प्रथितरिपुनरेन्द्रः स्वात्रिकोणेऽपि जातः"। म॰। "कन्यास्थः शशिजाङ्गनस्य तनयस्तिष्य भकैः संयुतो दृष्टो वा यदि संयुतः शुभकरैर्ख्यातस्तदा भूपतिः । वामायां हरगोकुलस्तकरिणां वामैर्वेगी कथ्यते च ख्याभ्रहरथीवकाविनयिता वाक्ति त्रिकोणेऽपि च"। बु॰। "तुङ्गे गुरौ मित्रगणेन दृष्टो राजा भवेदिन्द्रसमानमूर्त्तिः । गजाश्वनौकार्णवपूर्णलक्ष्मीः पृथ्वीपतिः स्यात् त्रिकोणगोऽपि" । वृ॰ । "तुङ्गे भृगौ शुभशकृत्प्रयुते च दृष्टे दैवात् पुनः स यदि पश्यति मित्रसंघात् । भूपाधिपो भवति कीर्त्तिकरः प्रधानो दौर्वारसंपत्सुभुगभगजे त्रिकोणे" । शु॰ । "तुङ्गे शनौ मित्रगणेन दृष्टे प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः । न हन्ति दिग्गमने च गुर्वीं त्रिकोणगे चापि नरेन्द्रमूर्त्तिः"। श॰ । "भवति धरणीपालो नीचवृत्तिः प्रतापी हयगजधनपूर्णो जातिवर्गे विरक्तः । कुटिलमतिरनीतो भूरिभाक्कारसुख्यस्तमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्रः"। रा॰ । "जगपतिहयकन्याकर्कटस्थे च राहौ भवति विपुललक्ष्मी राजराजाधिपो वा । हयगजनरनौकामण्डितः सार्वभौमोऽन्यपतिरमरपूज्यो राहुतुङ्गो चिरायुः" । रा॰ । "अरिनिधनव्ययतुङ्गे कीर्त्तितमेतत्फलं व्यर्थं केन्द्रे त्रिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोदितम्" इति कोष्ठीप्र॰ ।८किञ्जल्के न॰ शब्दार्थचि॰। १०उच्चे ११प्रधाने १२उन्नते त्रि॰ मेदि॰ । "तुङ्गत्वमितरा नाद्रौ नेदं सिन्धावगाधता" माघः। १३शिवे पुंतुङ्गीशशब्दे दृश्यम् ।

तुङ्गक पु॰ तुङ्ग+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । १पुन्नागवृक्षे शब्दरत्ना॰ २तुङ्गशब्दार्थे ३अरण्यभेदे तीर्थभेदे न॰। "तुङ्गकारण्यमासाद्य ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः। वेदानध्यापयत्तत्र ऋषिः सारस्वतः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु मुनेरङ्गिरसः सुतः । ऋषीणामुत्तरीयेषु सूपविष्टो यथासुखम् । ओङ्कारेण यथान्यायं सम्यगुच्चारितेन ह । येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं समुपस्थितम् । ऋषयस्तत्र देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिर्नारायणस्तत्र महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह महाद्युतिः । भृगुं नियोजयामास याजनार्थं महाद्युतिम् । ततः स चक्रे भगवान् ऋषीणां विधिवत्तदा । सर्वेषां पुनराधानं विधिदृष्टेन कर्मणा । आज्यभागेन तत्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देवाः स्वभवनं याता ऋषयश्च यथागतम् । तदरण्यं प्रविष्टस्य तुङ्गकं राजसत्तम ! । पापं प्रणश्यत्यखिलं स्त्रिया वा पुरुषस्य वा" भा॰ व॰ ८५ अ॰ । तत्कथा दृश्या

तुङ्गकूट पु॰ तुङ्गं कूटमस्य । उच्चशृङ्गे पर्वतभेदे ।

तुङ्गनाभ पु॰ तुङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तुङ्गीनासशब्दे दृश्यम् । [दृश्यम् । तुङ्गराज्यादयोऽप्यत्र ।

तुङ्गभ न॰ कर्म॰ । ग्रहाणामुच्चराशौ मेषादौ तुङ्गशब्दे

तुङ्गभद्र पु० तुङ्गोऽपि भद्रः । १मदोत्कटकरिणि दक्षिणस्थे २नदीभेदे स्त्री मेदि० । "शर्करावर्त्ता तुङ्गभद्रा कृष्णवेण्ये-त्यादि" भाग० ५।१९।१८ श्लो० भारतस्थनदीकथने । "तुङ्गभद्राजलं स्वादु स्निग्धं प्रोक्तं तथा गुरु ! । कण्डूपित्तापहं प्रायः सात्म्यं मेधाकरं मतम्" राजनि० तज्जलगुणा उक्ताः ।

तुङ्गवीज न० तुङ्गस्य शिवस्य वीजम् । १पारदे । "तुङ्गवीज-समायुक्तं गोलयन्त्रं प्रसाधयेत्" स्क०सि० "तुङ्गो महादेव-स्तस्य वीजं वीर्य्यं पारद इत्यर्थः" रङ्गना० ।

तुङ्गवेणा स्त्री नदीभेदे "तुङ्गवेणा कृष्णवेणा कपिला शोणा एव च" भा०व० २२१ अ० । "विनर्दीं पिङ्गलां वेणां तुङ्गवेणां महानदीम्" भा० भी० ९अ० ।

तुङ्गरस पु० तुङ्गः श्रेष्ठो रसोऽस्य । गन्धद्रव्यभेदे "काला-गुरुविमिश्रेण तथा तुङ्गरसेन च" भा० आ० १२७ अ० ।

तुङ्गशेखर पु०तुङ्गमुच्चशेखरमस्य ।१पर्वते शब्दमा० ।२उच्चशेख-रयुक्ते त्रि० ।कर्म्म० ।३उच्चे शेखरे न० ।

तुङ्गा स्त्री तुङ्ग+टाप् ।१वंशलोचनायां २शम्याञ्च राजनि० ।

तुङ्गिन् त्रि० तुङ्गं मेषादिकं स्थानमाश्रयत्वेनास्त्यस्य इनि । उच्चस्थिते ग्रहे २महापतावर्य्यां स्त्री ङीप् राजनि० । ४प्रधानस्थानस्थे त्रि० । [३रात्रौ शब्दार्थचि० ।

तुङ्गी स्त्री तुङ्ग+गौरा०ङीष् ।१हरिद्रायां २वर्वरायां मेदि० ।

तुङ्गीनास पु०तुङ्गी हरिद्रेव पीता नासाऽस्य । १कीटभेदे । "तुङ्गीनासो विचिलकस्तालको वाहकस्तथा । कोष्ठा-गारी क्रिमिकरो यश्च मण्डलपुच्छकः । तुङ्गनाभः सर्ष-पिकोऽवल्गुली शम्बुकस्तथा । अग्निकीटश्च घोराः स्यु-द्वादश प्राणनाशनाः" सुश्रु० ।

तुङ्गीपति पु०तुङ्ग्याः रात्रेः पतिः। निशापतौ चन्द्रे त्रिका० ।

तुङ्गीश पु० कर्म्म० । १शिवे २कृष्णे ३सूर्य्ये च शब्दर० तेषां प्रधानस्थानस्थित्या तथात्वम् ।६त० ।रात्रीशे ४चन्द्रे ।

तुच् पु० त्वच—क्विप् वा० संप्रसा०तुज—क्विप् वा पृषो० जस्य चः । १अपत्ये निघण्टुः । "तुचे तनाय तत्सु" ऋ० ८। १८।१८ । "तुचे पुत्राय" भा० । "तुचे तु नो भवन्तु" ८।२७।१४। "तोजयति पितुर्दुःखादिकमिति तुच् पुत्रः तस्मै" भा० । पृषो० जस्य चः इति भेदः। हेमचन्द्रे तु जान्ततयाऽयं पठितः वेदे तु सर्वत्र चान्तत्वेनैव प्रयोगः ।

तुच्छ न० तुद—बा० क्विप् तुदा व्यथया छ्यति छो—क । १पुलाके (तुष) २दीने,छष्णा०; ३शून्ये अमरः ४अल्पे हेमच०। ५शून्ये च त्रि०।"किमेतै राजनस्तुच्छैः सह देहेन नश्वरैः । अनर्थैरर्थसङ्काशैर्नित्यानन्दमहोदधेः" भाग०७।७। ३८।८५नीलीवृक्षे६तुत्थाशाञ्च भावप्र०।७मन्दे अलीके च त्रि०

तुच्छद्रु पु० कर्म्म० । एरण्डवृक्षे शब्दच० ।

तुच्छधान्यक न० कर्म्म० । (भुषी) पुलाके अमरः ।

तुच्छ्य न०तुच्छ—वेदे स्वार्थे इवार्थे वा यत् ।१तुच्छशब्दार्थे २तुच्छ-कल्पे च "तम आसीत्तमसा गूढमग्रेऽप्रकेतं सलिलं सर्वमा इदम् । तुच्छ्येनाभ्वपिहितं यदासीत्तपसस्तन्महिना जायतैकम्" ऋ०१०।१२९।३ अयमर्थः । नमूक्तप्रकारेण यदि पूर्वमिदं जगन्नासीत् कथं तर्हि तस्य जन्म ? जायमानस्य जनिक्रियायां कर्त्तृत्वेन कारकत्वात् का-रकं च कारणान्तरविशेष इति कारकस्य सतो नियतपूर्वक्षणवर्त्तित्वस्यावश्यम्भावात् । अथैतद्दोषपरि जिहीर्षया जनिक्रियायाः प्रागपि तद्विद्यत इत्युच्यते कथं तस्य जन्म ? अत आह । तमसा गूढमग्रे सृष्टेः, प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत्तमसा-गूढम् । यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत् आत्मतत्त्वस्यावरकत्वात् मायापरवशं भावरूपा-ज्ञानमत्र तम इत्युच्यते । तेन तमसा निगूढं संवृतं कारणभूतेन तेनाच्छादितं भवति । छादकात्तस्मात्तमसो नामरूपाभ्यां यदाऽविर्भवनं तदेव तस्य जन्मेत्युच्यते । एतेन कारणावस्थायामसदेव कार्य्यमुत्पद्यत इत्यसद्वादि-नोऽसत्कार्य्यवादिनो ये मन्यन्ते ते प्रत्याख्याताः । ननु-कारणे तमसि तज्जगदात्मकं कार्य्यं विद्यते चेत् कथं नासीद्रज इत्यादि निषेधः । तत्राह तम आसीदिति । तमोभावरूपाज्ञानं मूलकारणं तद्रूपता तदात्मनाम् । यतः सर्वं जगत् प्राक् तम आसीदतो निषिध्यत इत्यर्थः । नन्वावरकत्वादावरकं तमः कर्त्तृ आवार्य्यत्वा-ज्जगत् कर्म्म । कथं तयोः कर्म्मकर्त्रोस्तादात्म्यम् । तत्राह अप्रकेतमिति । अप्रकेतमप्रज्ञायमानम् । अय-मर्थः । यद्यपि जगतस्तमसश्च कर्म्मकर्तृभावोयौक्तिको न विद्यते तथापि व्यवहारदशायामिव तस्यां दशायां नामरूपाभ्यां विस्पष्टं न ज्ञायत इति तादात्म्यवर्णनम् । अतएव मनुना स्मर्यते "आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातम-लक्षणम् । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः" इति । कुतो वा न प्रज्ञायते तत्राह सलिलम् । सल—गतौ । औणादिक इलच् । इदं दृश्यमानं सर्वं जगत् सलिलं कारणेन संगतमविभागापन्नम् आसीत् । अस्तेर्लुङि तिर्पि बहुलं छन्दसीतीडभावे हल्ङ्याब्भ्य इति

तिलोपे तिष्यनलोः पा० इति पर्युदासाट्ट्कारामावः। यद्वा सलिलमिति लुप्तोपमम्। सलिलमिव। यथा क्षीरेष्याविभागापन्नं नीरं दुर्विज्ञानं तथा तमसाऽविभागापन्नं जगत् शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः। ननु विविधविचित्रकृपभूयसः प्रपञ्चस्य कथमतितुच्छेन तमसा क्षीरेण नीरस्येवाभिभवः। तथा तमोऽपि क्षीरवद्बलवदित्यत आह। तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवसम्भव इत्यत आह तुच्छ्येनेति। आसमन्तात् भवतीत्याभु तुच्छ्येन। छन्दसो यकारोपजनः। तुच्छ्येन तुच्छकल्पेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपाज्ञानेनापिहितं छादितमासीत्'' भाष्यम्।

तुज दीप्तौ चुरा० उभ० अक० सेट् इदित्। तुञ्जयति-ते अतुतुञ्जत्। तुञ्जयते।

तुज प्रापणे हिंसायाञ्च भ्वा० पर० सक० बले अक० सेट् इदित्। तुञ्जति अतुञ्जीत्। ततुञ्ज ततुञ्जतुः। ''तुञ्जे तुञ्जे य उत्तरे स्तोमाः'' ऋ०१।७।७। इमाद्वचमधिकृत्य ''तुञ्जतेर्दानकर्म्मणः तुञ्जे तुञ्जे दाने दाने'' इति ६।१७ निरुक्तोक्तेः। दाने च।

तुज हिंसायां भ्वा० पर० सक० सेट्। तोजति अतोजीत्। तुतोज। वेदे तुजादि० अभ्यासस्य दीर्घः। तूतुजानः। प्रेरणे च ''आ मां तोके तनये तूतुजानाः'' ऋ०७।६७। ६। ''मायत्तोके तनये तूतुजाना'' ७।८४।५। ''तूतुजानाःप्रेर्यमाणाः'' भा०। ''अस्मा इत्थ प्रभया तूतुजानः'' निरु०६।२० धृता क्षक्।

तुञ्ज पु० तुजि—बधे घञ्। वज्रे निघण्टुः।

तुट कलहे तुदा० कुटा० पर० अक० सेट्। तुटति अतुटीत् तुतोट। [''च'' हरिवं० २७७ अ०।

तुटितुट पु० शिवे। ''नमस्तुण्डाय तुण्डाय नमस्तुटितुटाय

तुटम पुंस्त्री० तुट—बा० उम। उन्दुरौ त्रिका०।

तुड भेदे तु० कुटा०पर०सक० सेट्। तुडति अतुडीत् तुतोड।

तुड निष्पीडने भ्वा० आ० सक० सेट् इदित्। तुण्डते अतुण्डिष्ट। तुतुण्डे। तुण्डयते।

तुड हिंसाकरणे भ्वा० पर० सक० सेट्। तोडति अतोडीत् ऋदित्। अतुतोडत्-त।

तुडि स्त्री तुड—इन् कित्। तोडने।

तुड्ड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। तुड्डति अतुड्डीत्। अयं दोपध इत्यन्ये तन्मते क्विपि तुड्—डोपधत्वे तुड् इति भेदः।

तुण कुटिलीकरणे तु० पर० सक० सेट्। तुणति अतोणीत्। तुतोण।

तु(तू)णि पु० तुण+सङ्कोचे इन् बा० पृषो०। १कुणिरोगे अमरटीकायां क्षीरस्वामी २नन्दिवृक्षे राजनि०। ''तूणीवृक्षः कटुः पाके कषायो मधुरो लघुः। तिक्तो ग्राही हिमो रुष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तकृत्'' भावप्र०।

तुणिक पु० तुणि—स्वार्थे क। नन्दिवृक्षे राजनि०।

तुण्ड न० तुडि—तोडने अच्। १मुखे अमरः। ''अयस्तुण्डैश्चलुखलैः'' हरिवं० २४५ अ०। ''स तेन पतगेन्द्रेण पक्षतुण्डनखक्षतः'' भा० आ० ३२ अ०। ''दीर्घनखश्च दीर्घदन्तो दीर्घतुण्डश्च भारत!'' भा० ग० ४७। २शिवे पु०तुटितुटशब्दे दृश्यम्। ३रासभभेदे। ''तुण्डेन च नलस्तत्र पटुनः पनसेन च'' भा० व० २८४ अ०।

तुण्ड(ण्डि)केरी स्त्री प्रशस्तं तुण्डं(ण्डिः) कन् तद्-ईरयति ईर्त्ते वा ईर—अण् १कार्पास्याम् तस्याः फलस्य विदारे हि निःसृतफलहेतुकार्पासोत्पत्तिः। २बिम्बिकायाम् (तेलाकुचा) तस्याः फलेन हि सद्यस्कोत्पन्नाद्यदानात् तथात्वम्। स्वार्थे क तुण्डि(ण्ड)केरिकाप्यत्र अमरः। संज्ञायां कन्। बिम्बिकायां राजनि०।

तुण्डदेव पु० तुण्डरूपो देवः तुण्डेन दीव्यति दिव—अच् वा। रूपभेदे तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। तुण्डदेवभक्त तदीये विषये देशे पु०।

तुण्डि पु० तुण्ड—इन्। १मुखे, २चञ्चौ च। ३बिम्बिकायां, ४वन्दायां, उणा०। ५नाभौ स्त्री शब्दरत्ना० वा ङीप्। स्वार्थे कन् उणाद्येषु १६तन्द्रो माधवः तुण्डिभशब्दे दृश्यम्।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृश्यमस्त्यस्याः ठन्। १बिम्बिकायां तत्फलस्यास्यावयवाधरसादृश्यात्तथात्वम्। स्वार्थे क। नाभौ शब्दरत्ना०।

तुण्डि(ण्ड)केशी स्त्री तुण्डे (तुण्डौ) मुखे कायति कै—क तुण्डि(ण्ड)कः ओष्ठः तत्र ईशे तत्तुल्यशोभाधारणात् ईश—अच् गौरा०ङीप्। बिम्बिकायाम्(तेलाकुचा)। शब्दच०।

तुण्डिभ(ल) त्रि० तुण्डि+भ सिध्मा० लच् वा। १तुन्दिले (भुँड़)युक्ते। अमरः। ''तुन्दि(ण्डि) बलिवटेभः'' पा०सू०। भूर्ध्न्योपधोऽयमिति माधवः। लाल्यो २सखरे उणादि०।

तुण्डेल पु० गर्भोपद्रावके असुरभेदे। ''उपेषन्तमुदुम्बलं तुण्डेलमुत शालुडम्'' अथ० ८।६।१७।

तुतात पु० मीमांसकभेदे। तेन प्रोक्तं ठक्। तौतातिक तत्-प्रोक्तमीमांसादर्शने। तन्मतञ्च दिङ्मात्रम् अर्हच्छब्दे ३८० पृ० दर्शितम्। "नैवाश्रावि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" सा० द०।

तुतर्वणि पु० तूर्णोवनिर्भजनमस्य वेदे पृषो०। १तूर्णभजने। "यज्ञायज्ञायः समानां तुतुर्वणिः" ऋ०१।१६।१। "तुतुर्वणिः त्वरमाणः संभजमानः" भा०। [त्यत्-त।

तुत्थ स्तुतौ अद० चु० उभ० सक० सेट्। तुत्थयति ते अतुतु-

तुत्थ पु० तुद-थक्। १अग्नौ उणा०। २अग्नौ संक्षिप्तसा०। (तुँते) ३अञ्जनभेदे न०। ४नील्याम्, ५सूक्ष्मैलायाञ्च स्त्री हेमच०। स्वार्थे क। तत्रार्थे। रसनाञ्जनस्य गुणादिकं भावप्र० उक्तं यथा

"तुत्थं ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेण तद्भवेत्। किञ्चित्ताम्रगुणं तस्मात् वक्ष्यमाणगुणञ्च तत्। तुत्थकं कटुकं क्षारं कषायं वामकं लघु। लेखनं भेदनं शीतं चक्षुष्यं कफपित्तहृत्। विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्नं खर्परञ्चापि तद्गुणम्" भावप्र० अस्य शोधनम् "विष्ठायां मर्दयेत्तुत्थं मार्जारककपोतयोः। दशांशं टङ्कनं दत्त्वा पचेत् लघुपुटे ततः। पुटं दद्यात् पुटं क्षौद्रैर्देयं तुत्थविशुद्धये" भावप्र० "कासीसं रोचनां तुत्थं हरितालं मनःशिलाम्" सुश्रुतः। [७मयूरकण्ठे च राजनि०।

तुत्थाञ्जन न० कर्म०। १अञ्जनभेदे (तुँते)। तद्वर्णत्वात्

तुथ पु० तु-थक् तुद-वधे थक् पृषो० वा। १जननकर्त्तरि "तुथोऽसि जनधायो नमोऽसि" तायड्य ब्रा०१।४।२। "तद्यतिर्न्धककर्मणः तुथः स्वःप्रभृतीनां जनिता" भा०। २ब्रह्मणि। "तुथोऽसि विश्ववेदाः" यजु० ५।३१। "हे ब्राह्मणरूपिन् त्वं तुथो विश्ववेदाश्चासि। ब्रह्म वै तुथः" इति श्रुतेः। ब्रह्मरूपोऽसि। विश्वं वेत्ति विश्ववेदाः सर्वज्ञः। यद्वा तुथशब्देन देवान् प्रति दक्षिणानां विभागकर्त्ता पुरुष उच्यते तदाह तित्तिरिः "तुथो ह स्म वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति"। "ब्रह्मा वै तुथः" शत० ब्रा० ४।३।४।१६। श्रुतेः। ३दक्षिणाविभाजके ब्रह्मरूपे ऋत्विग्भेदे।

"तुथो वै विश्ववेदा विभजत्विति ब्रह्मा वै तुथस्तदेना ब्रह्मणा विभजति। ब्रह्मा वै दक्षिणीयं चादक्षिणीयं च वेद तस्मै ह्यस्यैता दक्षिणीयायैव दत्त्वा भजति नाद-क्षिणीयाय"। "रूपेण वो रूपमभ्यागां तुथो वो विश्ववेदा विभजतु"। यजु० ७।४५ "किं च तुथो ब्रह्म-रूपः प्रजापति र्वो युष्मान् विभजतु यथायोग्यमृत्विग्भ्यो विभज्य ददातु "ब्रह्म वै तुथ इति श्रुतेः" वेददी०।

तुद व्यथने तुदा० उभ० सक० अनिट्। तुदति ते अतौत्सीत्। अतुत्त तुतोद तुतुदे "तुतुदे गदयाञ्चचारीन्"। "अतौत्सीत् गदयाङ्गदम्" भट्टिः। "इषुभिरिव मानसं कामिनां तुदति कुसुमचापः" ऋतु०। "यथा तुदति मर्माणि" भा० स० २५।३०।

तुदादि पु० शप्रत्ययनिमित्ते धातुसमुदाये स च गणः कविकल्पे धातुशब्दे न पठितः। "तुदादिभ्यः शः" पा०।

आ+सम्यग्व्यथने। "प्रतोदेनातुदन् खगम्" मनुः। "धनुःकोट्यातुद्य कर्णेन वीरम्" भा० आ० १ अ०।

निस्+निष्पीड़ने। "सूचीभिरिव निस्तुद्यते दश्यत इव पिपीलिकाभिः"। [ढय तदपत्ये पुंस्त्री०।

तुद त्रि० तुद-क। व्यथके। तस्यापत्यं शुभ्रा० ढक्। तौ-

तुन्द न० तुन्द-अर्दने अ-दा० नि०। उदरे अमरः।

तुन्दकूपी स्त्री ह्रस्वः कूपः कूपी तुन्दस्य कूपीव। १नाभौ त्रिका०। स्वार्थे क। २तुन्दकूपिकाप्यत्र हेमच०।

तुन्दपरिमृज पु० तुन्दं परिमार्ष्टि परि+मृज-क हृत०। १अलसे २मन्दे। अण्। तुन्दपरिमार्जोऽप्यत्र रमानाथः

तुन्दमृज त्रि० तुन्दमुदरं मार्ष्टि मृज-क। १अलसे २मन्दे च हेमच०।

तुन्दादि पु० "तुन्दादिभ्य इलच्च" पा० अस्त्यर्थे इलच्प्रत्यय-निमित्ते शब्दगणे स च गणः। पा०ग०सू० उक्तो यथा "तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि (स्वाङ्गाद्विवृद्धौ) विवृद्धौ कर्णौ यस्य सः कर्णिलः"। चादिनिठनौ मतुप् च। "तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान्" सि० कौ०।

तुन्दिक(ल)(भ) त्रि० तुन्दं विद्यतेऽस्य ठन्। तुन्दि+भ तुन्द+इलच् वा। तुन्दियुक्ते (भुँडि) युक्ते।

तुन्दिकार पु० तुन्दं करोति कृ-अच्। (भुँड़) युक्ते तुन्दिले त्रिका०। [स्त्रियां ङीप्।

तुन्दिन् त्रि० तुन्दोऽस्त्यस्य इनि। तुन्दयुक्ते (भुँड़ि)युक्ते

तुन्दिलफला स्त्री तुन्दिलं वृहत्फलमस्याः। त्रपुषाम् (शशा) राजनि०।

तुन्न पु० तुद-क्त। १नन्दीवृक्षे (तुँद) अमरः। २व्यथिते, ३छिन्ने च त्रि०। स्वार्थे क। अत्रैवार्थे।

तुन्नवाय पु० तुन्नं छिन्नं वयति वे-अण्। १सौचिके, २कच्छाजीविनि (दरजी) अमरः। "शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च" मनुना तदन्नभक्षणं निषिद्धम्।

तुन्नसेवनी स्त्री तुन्नं छिन्नं सीव्यतेऽनया सिव–करणे ल्युट् ङीप्। सूचीभेदे “प्रवेश्य तुन्नसेवन्या मुक्तौ सीव्येत् ततः परम्” सुश्रुतः। [तुतुम्पतुः तुतुम्पिथ।

तुन्प वधे भ्वा० सक०पर० सेट्। तुम्पति अतुम्पीत्। तुतुम्प

तुन्प वधे सक० क्लेशे अक० तु० पर० सेट्। तुपति-तुम्पति अतु(पी)म्पीत्। तुतु(प)म्प तुतु(प)म्पतुः तुतुपिथ तुतुम्पिथ

तुन्फ वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। तुम्फति अतुम्फीत्। तुतुम्फ तुतुफ(म्फ)तुः। तुतुम्फिथ।

तुन्फ वधे सक० क्लेशे अक० तुदा० पर० सेट्। तुफति तुम्फति अतु(तु)म्फीत्। तुतु(तु)म्फ तुतुफ(म्फ)तुः तुतुफिथ तुतुम्पिथ।

तुप वधे भ्वा० पर० सक०सेट्। तोपति अतोपीत्। तुतोप।

तुप वधे सक० क्लेशे अक०तुदा० मुचादि०पर० सेट्। तुम्पति अतोपीत्। तुतोप। पारस्क० सट्। प्रस्तुम्पति।

तुफ अर्द्दने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। तुम्फयति ते अतुतुम्फत्-त तुम्फ्यते। [अतोफीत्। तुतोफ।

तुफ वधे सक० क्लेशे अक० तु० मुचा० पर० सेट्। तुम्फति

तुफ वधे भ्वा० पर०सक०सेट्। तोफति अतोफीत्। तुतोफ।

तुब अर्द्दने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे भ्वा० पर० सेट् इदित्। तुम्बयति-ते तुम्बति अतुतुम्बत्-त अतुम्बीत्। [लृदित्। अतुभत् अतोभिष्ट। तुतुभे।

तुभ हिंसे भ्वा० आत्म० लुङि उभ० सक० सेट्। तोभते।

तुभ हिंसायां दिवा० क्र्या० च पर० सक० सेट्। तुभ्यति तुभ्नाति अतोभीत्। तुतोभ “संक्षुब्धो सङ्घनातुभ्नाद्-क्रूटोऽनु महोदरम्” “अश्वान् विभीषणोऽतुभ्नात्” भट्टिः।

तुम प्रेरणे आहनने च तुम्रशब्दे माधवः। सक० भ्वा० पर० सेट्। तोमति अतोमीत् तुतोम तुम्रः। तोमरः।

तुमुर न० तुमुल+लस्य रः। मुसले अमरटीका।

तुमुल पुं०न० धौ० तु–मुलन्। १परस्परसंघातेन सङ्कुले युद्धे २कलिद्रुमे मेदि० ३व्याकुलयुद्धे न० त्रिका०। “बभूव युद्धं तुमुलं जयैषिणोः” रघुः ४सङ्कुलमात्रे त्रि०। “उभयोरपि पार्श्ववर्त्तिनां तुमुलेनार्त्तरवेण वेजिताः” रघुः

तुम्ब पुंस्त्री०तुम्बति अर्दयं तुबि–अर्द्दने अच्। १अलाब्वाम् भरतः। २इक्ष्वाकुफलायाम्, राजनि०। ३आमलक्यां, ४गवि च स्त्री। स्वार्थे क तत्रार्थे शब्दरत्ना०। क्षीणगव्याम् अलाब्वां स्त्री त्रिका०। टाप्।

तुम्बर न०तुम्बं तदाकारं राति–रा आदाने क। (तामपुरा) १वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम्। २तुम्बुरुगन्धर्वे च।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचर्य्योक्ते चक्रभेदे चक्रशब्दे २८०४ पृ० दृश्यम्।

तुम्बरु पु० गन्धर्वभेदे। “सुप्रिया चातिबाहुश्च विख्यातौ च हाहाहूहूः। तुम्बरुश्चेति चत्वारः स्मृता गन्धर्वसत्तमाः” भा० आ० ६५ अ०।

तुम्ब(ष)वन न० देशभेदे स च देशः बृ० सं० दक्षिणस्यामुक्तः “अथ दक्षिणेन लङ्केत्युपक्रमे” तुम्ब(ष)वनकार्मणेयक याम्योदधितापसाश्रमा ऋषिकाः” १४ अ०।

तुम्बि(म्बी) स्त्री तबि–इन्। १अलाब्वां (लाउ) शब्दरत्ना० वा ङीप् तत्रार्थे अमरः। “तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्” ति० त० नवम्यां तद्भक्षणनिषेधः। स्वार्थे क। तुम्बिका तत्रार्थे कटुतुम्ब्यां च राजनि०।

तुम्बिनी तुबि–णिनि ङीप्। कटुतुम्ब्यां राजनि०।

तुम्बिपुष्प न० तुम्ब्या इव पुष्पमस्याः। लताम्बुजे हारा० ६त०। अलाबुपुष्पे च।

तुम्बुक न० तुबि उक। अलाबूफले उज्ज्वलदत्तः।

तुम्बुर पु० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे। “ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तु(षा)ष्पारास्तुम्बुरास्तथा” हरिवं०५ अ०। [मेदि०।

तुम्बुरी स्त्री तुबि+बा०उर गौरा०ङीष्।१शस्यां २धन्याके च

तुम्बुरु पु० १गन्धर्वभेदे जटा०। २अर्हदुपासकभेदे हेम०। “गन्धर्वैः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुरुः” भा० आ० १२३अ०।३वृक्षभेदे। “तुम्बुरुः सौरभः सौरोवनजः सानुजोऽन्धक.। तुम्बरु प्रथितं तिक्तं कटु पाकेऽपि तत् कटु। रुक्षोष्णं दीपनं तीक्ष्णं रुच्यं लघु विदाहि च। वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुक्गुरुताक्रमीन्। कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत्” भावप्र०।

तुम्र त्रि०तुम–प्रेरणे आहनने च रक्।१प्रेरके २हिंसके च “सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रम्” ऋ० ४।१७।८। “तुम्रं प्रेरकम्” भा० “आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान्” ऋ० ३।५०।१। तुम्रः आहन्ता तुमिराहननार्थः” भा०।

तुर त्वरणे जुहो० पर० अक० सेट्। तुतोर्त्ति अतोरीत्। तुतोर। वैदिकोऽयम् धातुः। “अपाभिवेदूर्मयस्ततुराणाः” ऋ०६।८५।३। ताच्छील्ये चानश्। अभ्यासस्यातोऽत्वं च “सहिष्ठ तुरतस्तुरस्य” ऋ०६।१८।४। “अर्को वा यत्तुरते” तै० स०२।२।१२।४। वेदे गणव्यत्ययः पदव्यत्ययश्च। अस्यादन्तचुरादित्वमपि। तुरयति। “तुरयन् धियः” ऋ०४।३८।७।

तुर त्रि० तुर–क। वेगवति। “प्र तव्यसो नम उक्तिं तुरस्याहम्” ऋ० ५।४३।६ “नहि त्वा शूरो न तुरो न धृ-

"त्यु नं" ऋ० ६।२५।५ । घञर्थे भावे क वा । २वेगे तुरगः ।

तुरग पुंस्त्री तुरेण वेगेन गच्छति गम—ड । घोटके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "तुरगशताकुलस्य परमेकतुरङ्गजन्मनः" । "उपजह्रुर्गन्तुं तुरगास्तदोषुः" माघः २चित्ते मेदिनिः। मुग्धबोधे तुरं वेगं गच्छतीति वाक्यम् ।

तुरगगन्धा स्त्री तुरगस्येव गन्धोऽस्याः। अश्वगन्धायां राजनि० ६त० । अश्वस्यगन्धे पुं० । तुरङ्गगन्धादयोऽप्यत्र रत्नमा० ।

तुरगदानव पु० तुरगाकारो दानवः शा०त० । केशिदानवे । "यस्मात्त्वं स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदानवः" "हतं तुरगदैत्येन सर्वान् गोपान् जिघांसता" हरिवं० ८१अ० ।

तुरगब्रह्मचर्य्य न० तुरगस्येव ब्रह्मचर्य्यम् । स्त्रिया अलाभे तत्त्यागरूपे व्रतभेदे त्रिका० ।[संगीतदा० उक्ते तालभेदे ।

तुरगलीलक पु० "द्रुतं द्वन्द्वं विरामान्तं लघुस्तुरगलीलके"

तुरगातु त्रि० तुरेण गातुः गम—वेदे बा० डातु । १त्वरया गमनकारके ।२तूर्णगमने च "अनच्छये तुरगातु जीवमेजद्ध्रुवम्" ऋ० १।१६४।३० । "तुरगातु स्वव्यापाराय गमनम्" भा ।

तुरगानन पु०तुरगस्याननमिवाननमस्य । १किन्नरभेदे तुरङ्गवदने । देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० उत्तरस्यामुक्तः । "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे "त्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः" ।

तुरगिन् त्रि० तुरगो वाहनत्वेनास्त्यस्य इनि । अश्वारोहिणि शब्द०। तुरङ्गिन् प्रभृतयोऽप्यत्र "तुरङ्गिभिर्यत्ननिरुद्धवेगाः" माघः ।

तुरगी स्त्री तुरगस्य गन्धोऽस्त्यस्या अच् गौरा०ङीष् । १अश्वगन्धायाम् मेदि० । तुरग+जातौ ङीष् ।२तुरगजातिस्त्रियाञ्च ।

तुरङ्ग पुंस्त्री० तुरेण गच्छति गम—खच् मुम् वा डिच्च ।१घोटके स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २चित्ते न० शब्दरत्ना० । "नियोज्य तं होमतुरङ्गरक्षणे" रघुः। तुरगशब्दे उदा० ।

तुरङ्गक पु० तुरङ्ग इव कायति कै—क । १हस्तिघोषातक्यां रत्नमाला० । स्वार्थे क ।२घोटके । [महिषघ्न्यां राजनि० ।

तुरङ्गद्विषणी स्त्री तुरङ्गो द्विष्यतेऽनया बा० क्यु—ङीप् ।

तुरङ्गप्रिय पु० ६त० । यवे राजनि० ।

तुरङ्गम पुंस्त्री०तुरं गच्छति गम—खच् मुम् । १घोटके अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्" रघुः ।"रसातलं संक्रमिते तुरङ्गमे" रघुः ।

तुरङ्गवक्त्र पु० तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य । अश्वाकारमुखे किन्नरे जटाधरः तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरहेमचन्द्रौ ।

तुरङ्गारि पु० ६त० सैन्धवेऽश्वनाशके १करवीरे वृक्षे० आत्मा तद्वद्वेषिणि २महिषे च रत्नमा० । [लतायाम् राजनि० ।

तुरङ्गिका स्त्री तुरङ्गः तदाकारोऽस्त्यस्याः ठन् । देवदाली-

तुरङ्गी स्त्री तुरङ्गस्तद्गन्धोऽस्त्यस्याः अच् गौरा०ङीष् ।१अश्वगन्धायां रत्नमा० तुरङ्ग+जातौ ङीष् ।२घोटकजातिस्त्रियाञ्च । [घी(गती)तृ ।

तुरण त्वरायां कण्ड्वा० पर० अक० सेट् । तुरण्यति अतुर-

तुरण न० जु० तुर—बा० भावे क्यु । क्षिप्रगमने "हरेतस्तुरणे तुरण्युः" ऋ०१।१२१।५ । "तुरणे क्षिप्रगमने" भा० ।

तुरण्य पु०तुरण्य—कण्ड्वा०भावे घञ् । त्वरायाम् ।"उपस्तुरण्यसत्" ऋ० ४।४०।२। "तुरण्यसद्त्वरया सीदतीति" भा० ।

तुरण्यु त्रि०कण्ड्वा०तुरण्य—उन् । त्वरायुक्ते ।"तुभ्यं शुक्रास स्तरयस्तुरण्यवः" ऋ०१।१२४।५।"तुरण्यवः त्वरायुक्ताः" भा०

तुरम् अव्य० अद० चु० तुर—भा० अमु । त्वरायाम् । "तुरं यतीषु तुरयन् ऋजिप्यः" ऋ० ४।३८।७ ।

तुरस् न० अद० चुरा० तुर—असुन् । त्वरायाम् । "आयवस्तुरसे ये" १०।८६।८ ।

तुरायण न० तुर—क तस्यायनं "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा० णत्वम् । १यज्ञभेदे सि०कौ० ।२असङ्गे अमरः त्वरितस्य हि गमनमसङ्गत्वतीति तस्य तथात्वम् । ३व्रतभेदे "तुरायणं वैशाखशुक्लपञ्चम्याम्" "चैत्रस्य वा" कात्या० २४।८।१।२ । "तुरायणं सत्रनाम" कर्कः तद्विधानं तत्रैव उत्तरतो दृश्यम् । अत ऊर्ध्वमिष्ट्ययनानि" आ० श्रौ० २।१४।१। उपक्रमे । "सांवत्सरिकाणि" २सू०। "इष्ट्ययनानि संवत्सरेण संवत्सरैर्वा साध्यानि" नारा०। तुरायणम् ४सू० तद्विहितं इष्टिभिरयनं "तुरायणं हि सतमध्यच्छमङ्गधनोऽकरवं त्रिंशतोऽवदान्"भा० आनु०१०२ अ० । तुरायणं यज्ञभेदमावर्त्तयति ठञ् । तौरायणिक तद्यज्ञकारके ।

तुरासाह् पु० तुरं त्वरितं साहयति अभिभवति चु० साहेः क्विप् पूर्वपददीर्घः । १इन्द्रे अमरः अस्य हलादौ सुपि ढत्वे सत्वम् । तुराषाट्—अजादौ तु न षत्वं तुरासाहमित्यादि "तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमा०। "कालेनारिवधात् भीतः तुराषाडिव शार्ङ्गिणम्" रघुः"तुराषाट् विश्वमूर्त्ते सुरापज !" हरिवं० २५९ अ० । इन्द्रसुतौ ।

तुरि(री) स्त्री तुर—इन् "इगुपधात् कित्" उणा॰ कित्त्व वा ङीप्। तन्तुवायस्य काष्ठादिनिर्म्मिते वयनसाधने (नाकु) द्रव्ये "तसरटचासुरीतुरीति"मेघ॰ तुरीतन्तुसंयोगः जग-दीशः २त्वरायुक्तमात्रे। "कृषा कृपतीव तुर्य्ये" ऋ॰ १०।१०६। "तुर्य्ये त्वरमाणायै संभ्रमवत्यै जनतायै" भा॰।

तुरीप त्रि॰ तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप—क पृषो॰। तूर्णं व्यापके। "त्वष्टा तुष्टा तुरीपोऽद्भुत इन्द्राग्नी पुष्टिवर्द्धनौ" यजु॰ २१।२०। तुरीपः तूर्णमाप्नोति तुरीपः" वेददी॰। "तन्नस्तुरीपमद्भुतम्" १।१४२।१ "तुरीपं तूर्णं व्यापि" भा॰ कुत्रचित्पुस्तके तुरीयमिति पाठः मुद्रादोषात् भाष्य व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्यैवौचितत्वात्। [अतुरीयीत्।

तुरीय गतौ भ्वा॰सक॰सेट् गतिकर्म्मसु निघण्टुः। तुरीयति

तुरीय त्रि॰ तुरीय—अच् चतुर्णां पूरणः चतुर+छ आद्य-लोपश्च। १गतियुक्ते २चतुर्णां पूरणे च। ३तारके। "तमस्तुरीयमध घोषयिन्तुः" ऋ॰३।४।८। "तुरीयं तार-कम्" भा॰। "गुहा त्रीणि निहितानेङ्गयन्ति" "तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति" ऋ॰१।१६४।४५। अस्यार्थः भाष्ये बहुधा मतभेदेन दर्शितः किन्तु वैखरीरूपा वाक् चतु-र्थीति निष्कृष्टार्थः तथा हि

"परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारि। एकैव नादा-त्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते। नादस्य च सूक्ष्मत्वेन दुर्निरूपत्वात् सैव हृदयगामिनी पश्यन्ती-त्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात्। सैव बुद्धिं गता विवक्षां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान् मध्यमायाः। अथ यदा सैव वक्त्रे स्थिता ताल्वोष्ठादिव्या-पारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एवं चत्वारि वाचः पदानि परिमितानि। मनीषिणो मनसः स्वा-मिनः स्वाधीनमनस्का ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणो-ऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः। जानन्ति। तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि गुहानिहितानि हृदयान्तर्वर्त्तित्वात्। तुरीयं तु पदं वैखरीसंज्ञकं मनुष्याः सर्वे वदन्ति। ४सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये परब्रह्मणि "घटतज्जलतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशयजलतद्गत-प्रतिबिम्बाकाशयोश्च आधारानुपहिताकाशवदनयोरज्ञान-तदुपहितचैतन्ययोराधारभूतं यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते"वेदान्तसा॰। आधारत्वाभावो अनुपहितत्वाद्यो आकाशस्य स तथा तद्वदिति यावत्। यद्यप्याकाशस्य घनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वं वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्तरेण तयोः स्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्ववचन-मिति द्रष्टव्यम्। अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्वं विश्वतैजस-प्राज्ञापेक्षया द्रष्टव्यम्। "शिवमद्वैतं तुरीयं मन्यन्ते" वेदान्त सारधृता श्रुतिः

"तुरीयो यज्ञो यत्र हव्यमिति"। यजु॰१७। ५७ तुरीयः चतुर्थः "आदौ यजुर्जपः ततो होता ऋचां पठनम् ब्रह्मणोऽप्रतिरथजपः एवं च तुरीयो होमः तथा च श्रुतिः "अध्वर्युः पुरस्ताद्यजूंषि जपति होता पश्चा-दृचोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽप्रतिरथं जपत्येष एव तुरीयो यज्ञ" इति वेददी॰। "तुरीयः ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्थितः" मनुः स्वार्थे क। तत्रार्थे। "भगिन्यश्च निजादंशात् दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्" याज्ञ॰।

तुरीयवर्ण पु॰ कर्म्म॰। शूद्रे हला॰।

तुरुष्क पु॰ तुर—उसिक् स्वार्थे॰ क इणुधोरिति षत्वम्। १गन्धद्रव्यभेदे (शिलारस) अमरः।२म्लेच्छजातिभेदे मेदि॰ ३पारस्यभाषाभेदे च हेमच॰ ४श्रीवासवृक्षे शब्द॰।

तुर्फरी त्रि॰ तृफ—हिंसायाम् बा॰ अरि। हन्तरि। "सृण्येव जर्भरी तुर्फरीतू नैतोशेव तुर्फरी पर्फरीका" ऋ॰ १०।१०६।६ "तृफ तृम्फ हिंसायाम्। अस्मात् जलस्य तुर्फरीतारावित्यस्य पृषोदरादित्वाद्वर्णविकारः। यद्वाऽस्मा-दुणाद्युत्कादौणादिकोऽरीतुप्रत्ययः। उक्तं चात्र नि॰ १३।५। "द्विविधा सृणिर्भवति भर्त्ता च हन्ता च तथा श्विनौ चापि भर्त्तारौ जर्भरी भर्त्तारावित्यर्थस्तुर्फरीतू हन्ताराविव्यादि। जर्भरिशब्दे ३०६२ पृ॰ दृश्यम्।

तुर्फरीतु त्रि॰ तृफ—बा॰ अरीतु पृषो॰। हन्तरि तुर्फरीशब्दे दृश्यम्।

तुर्य्य त्रि॰ चतुर+पूरणे यत् च भागस्य लोपः। चतुर्थे। "एक एवेश्वरस्तुर्य्यः भगवान् स्वाश्रयः परः" भाग॰६।५।१२। "तुर्य्यशब्दस्य वा एकदेशिसमासः तुर्य्यं भिक्षायाः तुर्य्य-भिक्षा पक्षे षष्ठीसमासः भिक्षातुर्य्यम्।

तुर्य्यगोल पु॰ सि॰। "दलीकृतं चक्रमुशन्ति चापं कोदण्ड-खण्डं खलु तुर्य्यगोलम्" सि॰उक्ते कालज्ञानार्थे यन्त्रभेदे

तुर्य्यवाह् पु॰ तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहति वह—ण्वि। चतु-र्वर्षे पशौ। "तुर्य्यवाट् वयोऽनुष्टुप्छन्दः" यजु॰१४।१८ "तुर्य्यवाट् तुर्य्यं चतुर्थं वर्षं वहतीति पशुः अनुष्टुप् छन्दो भूत्वात्क्रान्तं तुर्य्यवाहं पशुं प्रजापतिर्वयसाऽ-पश्यत्। तुर्य्यवाहं वयसामोदनुष्टुप्भूत्वा तुर्य्यवाह उत्क्रमुरिति" शत॰ ब्रा॰ ८।२।४।१५ श्रुतेः" वेददी॰।

तुर्व हिंसायां भ्वा० पर०सक०सेट् । तूर्वति अतूर्वीत् । तुतूर्वतुः "हन्तं यादिन्द्र तूर्वसि" ऋ० ८।९९।६ । "तूर्वणे सहस्रस्कृतेश्वमग्निनोरयः" ऋ० ८।९।१२ । तूर्वणे । हिंसने" भा० ।

तुर्वणि त्रि० तूर्णं वनुते वन् संभक्तौ इन् पृषो० । तूर्णसंभक्तरि "तुर्वणिरहा विश्वेव तुर्वणिः" ऋ०१।१२०।९ । "तुर्वणिस्तूर्णवनिः क्षिप्रं संभक्ता तुर्वणिस्तूर्णवनिरिति निरुक्तम् (६।१४।) भा० ।

तुर्वश पु० नृपभेदे । "त्वमाविथ नर्य्यं तुर्वशं यदुम्" ऋ० १।५४।६ । "नर्य्यादीन् हि राज्ञः" भा० । "उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः" ऋ० ४।३०।१७।

तुर्वशे अव्य० अन्तिके निकटे निघण्टुः ।

तुर्वसु पु० ययातिनृपपुत्रभेदे । "अन्वष्टह्नात् प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः । तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे समुदिता गुणैः । देवयान्यां महाराज ! शर्म्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे । देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च । द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्म्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे" भा०आ०७५ अ० तस्मै ययातिशापकथा यथा । "तुर्वसो ! प्रतिपद्यस्व पाप्मानं जरया सह । यौवनेन चरेयं वै विषयांस्तव पुत्रक ! । पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम् । स्वञ्चैव प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं जरया सह । तुर्वसुरुवाच । न कामये जरां तात ! कामभोगप्रणाशिनीम् । बलरूपान्तकरणीं बुद्धिप्राणप्रणाशिनीम् । ययातिरुवाच । यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रजासमुच्छेदं तुर्वसो ! तव यास्यति । सङ्कीर्णाचारधर्मेषु प्रतिलोमचरेषु च । पिशिताशिषु चान्त्येषु मूढ ! राजा भविष्यसि । गुरुदारप्रसक्तेषु तिर्य्यग्योनिगतेषु च । पशुधर्म्मिषु पापेषु म्लेच्छेषु त्वं भविष्यसि" ८४ अ० । [ऋ०१।३६।१८

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । "इन्द्रद्रुथं तुर्वीतिं दस्यवे सहः" ।

तुल उन्माने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोलयति ते तोलति अतूतुलत् त । "पतिष्यति क्षितौभानुः पृथिवीं तोलयिष्यति" भट्टिः । तुलयतीति तु तुलाशब्दात् णिच् । "अन्तःसारं घन तुलयितुं नानिलः शक्ष्यति त्वाम्" "अन्तस्तोयं मणिमयभुवस्तुङ्गमभ्रंलिहाग्राः प्रासादास्त्वां तुलयितुमलं यत्र तैस्तैर्विशेषैः" मेघ० । "तुलयति स्म विलोचनतारकाः" माघः । "नक्तन्दिनैस्तुलितमत्लिनभक्तिशोभाः" रघुः ।

उद्+उत्क्षेपे तोलने उत्तोलयति ।

तुलभ पु० तुरेण वेगेन भाति भा–ड रस्य लः । चातुष्ठजीवीसंघभेदे । ततः दामन्या० स्वार्थे छ । तुलभीय तदर्थे ।

तुलसारिणी स्त्री तुरेण वेगेन सरति सृ–णिनि ङीप् । तूणे शब्दमा० ।

तुलसी स्त्री तुलां सादृश्यं स्यति सो–क गौरा० ङीष् शकन्ध्वा० । स्वनामख्याते वृक्षभेदे । "यस्या देव्यास्तुला नास्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी तेन विख्याता" शब्दार्थचि० देवीभाग० उक्तनिरुक्तेस्तस्यास्तथात्वम् । "तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रास्रपार्श्वरुक्कफवातजित् । शुक्ला कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्तिता" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः तुलस्यामाहात्म्यं यथा । "ब्रह्मोवाच । तुलस्याः शृणु माहात्म्यं पापघ्नं सर्वकामदम् । यत्पुरा विष्णुना प्रोक्तं तत्ते वक्ष्याम्यशेषतः । सम्प्राप्तं कार्त्तिकं दृष्ट्वा नियमेन जनार्दनः । पूजनीयो महद्भिश्च कोमलैस्तुलसीदलैः१ । दृष्टा२ स्पृष्टा३ तथा ध्याता४ कार्त्तिके नमिता५ऽर्च्चिता६ । रोपिता७ सेचनान्नित्यं पापं हन्ति युगार्जितम् । अष्टधा तुलसी यैस्तु सेविता द्विजसत्तम ! । युगकोटिसहस्राणि ते वसन्ति हरेर्गृहे । रोपिता तुलसी यावत् कुरुते मूलविस्तृतिम् । तावद्युगसहस्राणि तनोति सुकृतं हरिः । तुलसीदलपुष्पाणि योदद्याद्धरये मुने ! । कार्त्तिके सकलं पापं सोऽत्र जन्मार्जितं दहेत् । रोपिता तुलसी यावत् वर्द्धते वसुधातले । तावत्कल्पसहस्राणि विष्णुलोके महीयते । यत्फलं सर्वपुष्पेषु सर्वपत्रेषु यत्फलम् । तुलस्यास्तद्दलार्द्धेन पुण्यं स्याद्विष्णुपूजने । तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः । दिशोदश पुनात्याशु भूतग्रामांश्चतुर्विधान् । तुलसीकाननोद्भूता छाया यत्र भवेन्मुने ! । तत्र श्राद्धं प्रदातव्यं पितृणां तृप्तिहेतवे । तुलसीबीजनिकरो यस्मिन् पतति वै मुने ! । तत् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां प्रीतिवर्द्धनम् । यस्मिन् गृहे द्विजश्रेष्ठ ! तुलसीतलमृत्तिका । तत्रैव नोपसर्पन्ति भूतले यमकिङ्कराः । तुलसीमृत्तिकालिप्तो यदि प्राणान् परित्यजेत् । यमेन नेक्षितुं शक्तो मुक्तः पापशतैरपि । तुलसीमृत्तिकालिप्तं ललाटं यस्य दृश्यते । कुलं स्पृशति नो तस्य कलिर्मुनिवरोत्तम ! । यः कश्चित्तुलसीमूले कार्त्तिके केशवप्रियः । दीपं ददाति विप्रेन्द्र ! स लभेद्वैष्णवं पदम् । तुलसीकाननञ्चैव गृहे यस्यावतिष्ठते । तद्गृहं तीर्थभूतं हि नायान्ति यमकिङ्कराः ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तथैव च। तुलसीवनसंसर्गं सममेतत्त्रयं स्मृतम्। रोपणात् पालनात् सेकाद्दर्शनात् स्पर्शनान्नृणाम्। तुलसी दहते पापं वाङ्मनःकायसञ्चितम्। तुलसीमञ्जरीभिर्यः कुर्य्याद्धरिहरार्च्चनम्। न स गर्भगृहं याति मुक्तिभागी भवेन्नरः। पुष्कराद्यानि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा। वासुदेवादयो देवा वसन्ति तुलसीदले। तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु प्राणान् विमुञ्चति। यमोऽपि वीक्षितुं शक्तो युक्तं पापशतैरपि" पाद्मोत्तरख०। "यत्रैकस्तुलसीवृक्षस्तिष्ठति द्विजसत्तम!। तत्रैव त्रिदशाः सर्वे ब्रह्मविष्णुशिवादयः। केशवः पत्रमध्येषु पत्राग्रेषु प्रजापतिः। पत्रवृन्ते शिवस्तिष्ठेत् तुलस्याः सर्वदैव हि। लक्ष्मीः सरस्वती चैव गायत्री चण्डिका तथा। शची चान्या देवपत्न्यस्तत्पुष्पेषु वसन्ति वै। इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैरृतो वरुणस्तथा। पवनश्च कुबेरश्च तच्छाखायां वसन्त्यमी। आदित्यादिग्रहाः सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा। वसवो मुनयश्चैव तथा देवर्षयोऽखिलाः। विद्याधराश्च गन्धर्वाः किन्नराश्चाप्सरसस्तथा। तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा निवसन्ति वै। छिन्दन्ति तृणजातानि तुलसीमूलजानि वै। तद्देहस्था ब्रह्महत्याश्चिनोति तत्तृणाद्धरिः। ग्रीष्मकाले द्विजश्रेष्ठ! सुगन्धैः शीतलैर्जलैः। तुलसीसेचनं कृत्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात्। चन्द्रातपं वा छत्रं वा तुलस्यै यस्तु यच्छति। विशेषतः निदाघेषु स मुक्तः सर्वपातकैः। वैशाखेऽच्छतधाराभिरद्भिर्यस्तुलसीं जनः। सेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति निश्चयः। कदाचित्तुलसीं दुग्धैः सेचयेद्यो नरोत्तमः। तस्य वेश्मनि विप्रर्षे! लक्ष्मीर्भवति निश्चला। गोमयैस्तुलसीमूले यः कुर्य्यादनुलेपनम्। सम्मार्ज्जनञ्च कुरुते तस्य पुण्यफलं शृणु। रजांसि तस्य यावन्ति दूरीभूतानि जैमिने!। तावत्कल्पसहस्राणि मोदते ब्रह्मणा सह। यत्सर्व्वकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां नारायणप्रियतमां तुलसीं विना च। तत्सर्व्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र! पञ्चामृतैरपि न हि तुष्यति देवदेवः। यस्य स्यात्तुलसीपत्रं मुखे शिरसि कर्णयोः। मृत्युकाले द्विजश्रेष्ठ! तस्य स्वामी न भास्करिः" पाद्मे क्रियायोगसारः। "स स्नातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेकं समाचरेत्। गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः। तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कार्त्तिके सति!। तुलसीतोयकणिकां मृत्युकाले च यो लभेत्। रत्नयानं समारुह्य वैकुण्ठं स प्रयाति च। त्रिकालं तुलसीपत्रं शुष्कं पर्य्युषितं सति!। श्राद्धे व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठायां सुरार्च्चने। भूगतं तोयपतितं यद्दत्तं विष्णवे सति!। शुद्धन्तु तुलसीपत्रं क्षालनादन्यकर्म्मणि" पार्वतीं प्रति शिववाक्यम्। तुलसीचयननिषेधकालो यथा। "पूर्णिमायाममायाञ्च द्वादश्यां रविसंक्रमे। तैलाभ्यङ्गे च स्नाते न मध्याह्ने निशि सन्ध्ययोः। आशौचेऽशुचिकाले च रात्रिवासान्वितेऽपि वा। तुलसीं ये च चिन्वन्ति ते छिन्दन्ति हरेः शिरः"। हरिभ०। तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञायां मिथ्याशपथे च दोषोतथा।"तुलसीं स्वकरे कृत्वा स्वीकारं यो न रक्षति। स याति कालसूत्रञ्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ। करोति मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानवः। स याति कुम्भीपाकञ्च यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डम्। तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा। "मातस्तुलसि! गोविन्दहृदयानन्दकारिणि!। नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वां नमोऽस्तु ते। कुसुमैः पारिजाताद्यैः सुगन्धैरपि केशवः। त्वया विना नैव तृप्तिं चिनोमि त्वामतः शुभे!। त्वया विना महाभागे! समस्तं कर्म निष्फलम्। अतस्तुलसि! देवि! त्वां चिनोमि वरदा भव। चयनोद्भवदुःखं यद्देवि! ते हृदि वर्त्तते। तत् क्षमस्व जगन्मातस्तुलसि! त्वां नमाम्यहम्। कृताञ्जलिरिमान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो जनः। करतालत्रयं दत्त्वा चिनुयात्तुलसीदलम्। शनैः शनैस्तथाकारैश्चीयते तुलसीदलम्। यथा न कम्पते शाखा तुलस्या द्विजसत्तम!। पत्राणां चयने विप्र! भग्नशाखा यथा भवेत्। तथा हृदि व्यथा विष्णोर्दीयते तुलसीपतेः"। पाद्मे क्रियायोगसारः।

तुलसीकाष्ठमालामाहात्म्यं यथा। "तुलसीकाष्ठनिर्माणमालां गृह्णाति यो नरः। पदे पदेऽश्वमेधानां लभते निश्चितं फलम्" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृ०। "सात्वतैस्तुलसीकाष्ठमाला कुम्भसमुद्भवा। धार्य्या नित्यं प्रयत्नेन त्वेतद्भक्तस्य लक्षणम्"। हरिभक्तस्य तुलसीकुम्भकाष्ठसमुद्भवा। चिह्नार्थमात्मनो माला पुरा कृष्णेन दर्शिता" पाद्मोत्तरखण्डम् "काष्ठमालाधरं विप्रं यतिनं वानरोऽपि यम्। अङ्गाल्यां विधवां दृष्ट्वा सचेलं जलमाविशेत्" इति वचनस्य साकल्ये तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविषयत्वमिति वैष्णवाः। शाक्तास्तु विप्रेतरपरत्वं पाद्मोत्तरखण्डवाक्यस्य वर्णयन्ति। तत्र च "तुलसीपत्रजातेन

माल्येन भव भूषितः। विप्र ! त्वं न च तत्काष्ठमालां गलगतां कुरु” इति वाक्यमालोच्य तथा व्यवस्थापयन्ति। अन्ये तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमालाधारण-निषेधः। विधिस्तु वैष्णवस्येति वर्णयन्ति। गणेशपूजने तुलसीनिषेधो यथा तुलसीं प्रति गणेशवाक्यम्“पुष्पाणां सारभूता त्वं भविष्यसि मनोरमे !। कलांशेन महा-भागे ! स्वयं नारायणप्रिया। प्रिया त्वं सर्वदेवानां कृष्णस्य च विशेषतः। पूजा विमुक्तिदा नृणां मम त्याज्या च सर्वदा” ब्रह्मवैवर्त्ते गणेशखण्डम्। “अक्षतैर्ना-र्चयेद्विष्णुं न तुलस्या विनायकम्। न दूर्व्वया यजेद्दुर्गां धुस्तुरेण न भास्करम्” राघवभट्टधृतम्।

तुलसीग्रहणविधिः वायुपुराणे। “अस्नात्वा तुलसीं छित्त्वा यः पूजां कुरुते नरः। सोऽप-राधी भवेत् सत्यं तत् सर्व्वं निष्फलं भवेत्”। तच्चयने मन्त्रान्तरं स्कान्दे “तुलस्यमृतजन्मासि सदा त्वं केशव-प्रिया। केशवार्थे चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने”। “त्वदङ्गसम्भवैः पत्रैः पूजयामि यथा हरिम्। तथा कुरु पवित्राङ्गि ! कलौ मलविनाशिनि”। गारुडे च। मोक्षैकहेतो ! धरणीप्रशस्ते ! विष्णोः समस्तस्य गुरोः प्रियेति। आराधनार्थं वरमञ्जरीकं लुनामि पत्रं तुलसि ! क्षमस्व। इत्युक्त्वा तुलसीं नत्वा चित्वा दक्षिण-पाणिना। पत्राण्येकैकशोऽन्यस्येत् सत्पात्रे मञ्जरी-रपि। तन्माहात्म्यञ्च स्कान्दे। “मन्त्रेणानेन यः कुर्य्यात् गृहीत्वा तुलसीदलम्। पूजनं वासुदेवस्य लक्ष-कोटिफलं लभेत्”। किञ्च “शालग्रामशिलार्थं प्रत्यहं तुलसीक्षितौ। तुलसीं ये विचिन्वन्ति धन्यास्ते करपल्लवाः”। इति। संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः स्मृतौ। परं श्रीविष्णुभक्तैस्तु द्वादश्यामेव नेष्यते” हरिभ०। तुलस्यवचयनिषेधकालः। विष्णुधर्म्मोत्तरे “नोच्छिन्द्यात् तुलसीं विप्रा द्वादश्यां वैष्णवः क्वचित्”। गारुडे “भानुवारं विना दूर्व्वां तुलसीं द्वादशीं विना। जीवितस्याविनाशाय न विचिन्वीत धर्म्मवित्”। पाद्मे च श्रीकृष्णसत्यासंवादीयकार्त्तिकमाहात्म्ये “द्वादश्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके। लुनाति स नरो गच्छेन्निरयानतिगर्हितान्”। अतएवोक्तम्। “देवार्थे तुलसीच्छेदो होमार्थे समिधान्तथा। इन्दुक्षये न दुष्येत गवार्थे तु तृणस्य च” “एवं कृत्वा महा-पूजामङ्गोपाङ्गादिकं प्रभोः। क्रमाद्दु यथा सम्प्रदायं तत्तत् स्थानेषु पूजयेत्”। हरिभक्तिविलासे ७वि-लासे। तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः “श्रीवशिष्ठ उवाच। विवाहं सम्प्रवक्ष्यामि तुलस्यास्तु यथाविधि। यथोक्तं पञ्चरात्रे वै ब्रह्मणा भाषितं पुरा”। “आदावेव वने वाथ तुलसीं स्वगृहेऽपि वा। वर्षत्रयेण पूर्णेन ततो यजनमारभेत्। सौम्यायने प्रकर्त्तव्यं गुरुशुक्रो-दये तथा। अथ वा कार्त्तिके मासि भीष्मपञ्चदिनेषु च। वैवाहिकेषु ऋक्षेषु पूर्णिमायां विशेषतः। मण्डपं कार-येत्तत्र कुण्डवेदी तथा पुनः। शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं मातृणां स्थापनं तथा। मातृश्राद्धादिकं सर्व्वं विवाहवत् समाचरेत्। ब्राह्मणांश्च शुचिः स्नातान् वेदवेदाङ्ग-पारगान्। ब्रह्मा चाचार्य्य एकस्यैव चत्वारश्च तथर्त्विजः। वैष्णवेन विधानेन वर्द्धनीकलसं यजेत्। मण्डपं कारयेत्तत्र लक्ष्मीनारायणं शुभम्। गृहयज्ञं पुरः कृत्वा मातृणां यजनं तथा। कृत्वा नान्दीमुखं श्राद्धं सौवर्णं स्थापयेद्धरिम्। कृत्वारोप्य च तुलसीं लग्ने त्वस्तमिते रवौ। वासःशतेन मन्त्रेण वस्त्रयुग्मेन वेष्टयेत्। यदा बध्नेति मन्त्रेण कङ्कणं पाणिपल्लवे। कोऽदादिति च मन्त्रेण पाणिग्राहो विधीयते। ततः कुण्डे समागत्य आचार्य्यः सह वा द्विजैः। आचार्य्यो वेदिकाकुण्डे जुहुयाच्च नवाहुतीः। विवाहकर्मवत् सर्व्वं वैष्णवं देशिकोत्तमैः। कर्त्तव्यञ्च ततो होमोवि-शेषाद्विधिपूर्व्वकम्”। “यजमानः सपत्नीको ह्यन्ये ये गोत्रबान्धवाः। प्रदक्षिणाश्च कर्त्तव्याश्चत्वारो विष्णुना सह। तुलस्याः पाणिग्रहणे वेदिकायां विभावसौ। शातकुम्भं जपेत् सूक्तं पावमानीं विशेषतः। तथैव शान्तिकाध्यायम्। नवसूक्तीं तथैव च। जीव-सूक्तं पुनर्जप्त्वा तथा वैष्णवसंहिताम्। शङ्खभेरि-निर्घोषैर्गीतवाद्यस्य निःस्वनैः। गायन्ति मङ्गलान्यार्य्यो माङ्गल्यं विधिमाचरेत्। दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चा-दभिषेकविधिं ततः। ब्रह्मणे वृषभं दद्यादाचार्य्यं परिधाप्य च। गां पटञ्च तथा शय्यामाचार्य्याय प्रदा-पयेत्। ऋत्विग्भ्यो दापयेद्वस्त्राण्येषां दद्याच्च दक्षि-णाम्। एवं प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्च्चिता आजन्मोपार्जितं पापं दर्शनेन प्रणश्यति। रोपयेत्तुलसीं यस्तु सेचयेच्च प्रयत्नतः। प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना सह मानवः। स मोक्षं लभते जन्तुर्विष्णुलोकं तथा धनम्। प्राप्नोति विपुलान् भोगान् विष्णुना सह

मोदते" हरिभक्तिविलासे। "तुलसी घ्राणमात्रेण दृष्टा भवति सुन्दरी" तन्त्रसा०। [स्त्रिया]। अवर्य्यां(वायुइ)रत्नमा०

तुलसीद्वेषा स्त्री तुलसीं द्वेष्टि तुल्यगन्धत्वात् स्पर्द्धते द्विष—

तुला स्त्री तुल–भिदा०अङ्। १सादृश्ये २माने च गृहाणां ३दारुबन्धनार्थपीठिकायां ४पलशतमाने ५भाण्डे च मेदि०। राशिचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्य ६सप्तमे राशौ स च ३६० अंशात्मकराशिचक्रस्य १८१ अंशावधि २१० पर्य्यन्तः चित्राशेषार्द्धस्वातिविशाखान्तिमपादत्रयात्मकः। अस्याधिष्ठाता तुलाधरः पुरुषः। अस्य योगतारादिकम् अश्लेषाशब्दे उत्तरफल्गुशब्दे च विशेष उक्तः। "तौलीना कथितस्तुलाधटभरः" जातकपद्धतिः। "पण्यांशर-चितसम्पद्योगतः प्रत्यक् भवेत् स्निग्धरवोऽथ वन्यः। स्वल्पप्रजासङ्गमसूक्ष्म उग्रस्तुला द्युतिर्यो द्विपदः समानः" जातकपद्धत्युक्तस्वभावः। वादिप्रतिवादिनोर्लौकिकप्रमा-णाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्त्तव्ये धटापर-नामके ७परीक्षाभेदे। सा च परीक्षा दिव्यशब्दोक्तसा-मान्यविधिपूर्वकं सर्वं कृत्वा कर्त्तव्या। तद्विधिश्च वीर-मित्रोदये दर्शितो यथा

पितामहः "विशालामुच्छ्रितां शुभ्रां धटशालान्तु कारयेत्। यस्यां नोपहन्येत श्वभिश्चाण्डालवायसैः। कपाटयोजसंयुक्तां परिचारकरक्षिताम्। पानीयादि-समायुक्तामशून्यां कारयेन्नृपः" इति। बीजानि यव-व्रीह्यादीनि। धटार्थानि काष्ठानि नारद आह "खादिरं कारयेत्तत्र निर्व्रणं शुष्कवर्जितम्। शांशपन्तद-भावे वा सालं वा कोटरैर्विना। "अर्जुनस्तिन्दुकी सारस्तिणिशो रक्तचन्दनम्। एवंविधानि काष्ठानि धटार्थं परिकल्पयेत्। अर्जुनस्तिलकः शाकस्तिणिशो रक्तचन्दनम्" इति। माधवीये पाठः। शांशपमिति शिंशपावृक्षसम्बन्धि। "दैविकाशिंशपेति" पाणिनिस्म-रणादिकारस्याकारः। एवंविधानीत्यन्यस्याप्योदुम्बरा-देर्यज्ञियस्य काष्ठस्य सारस्य ग्रहणम्"। अतएव पितामहः "छित्त्वा तु यज्ञियं काष्ठं यूपवन्मन्त्र-पूर्वकम्। प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्य्या मनी-षिभिः। मन्त्रः सौम्यो वानस्पत्यः छेदने जप्य एव चेति"। यूपवन्मन्त्रपूर्वकमित्यनेन ओँ ओषधे त्रायस्वैन-मित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम्। वानस्पत्यः "वन-स्पते शतवल्शो विरोहेति" मन्त्रः। छेदने क्षते इति शेषः। वानस्पत्यच्छेदनानन्तरं प्रयोगे यूपवदित्यतिदेशा-त्सिद्धेऽपि पुनर्विधानम् औपदेशिकस्य सौमदैवत्येनाति-देशिकस्य तस्य बाधनिवृत्त्यर्थम्। अत्र जप्य एव चेति चशब्दस्य वानस्पत्येत्यनेनान्वयात् तस्य च समुच्चयद्योत-कत्वात् समुच्चय इति केचित् सौम्यवानस्पत्ययोरेकार्थ-त्वात्। "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्नित्यनेन "न्यायेनैव व्रीहियवादिभ्यः" इत्यपरे। पितामहः "प्राङ्मुखो निश्चलः कार्य्यः शुचौ देशे धटः सदा। इन्द्रस्थाने सभायां वा धर्मस्थाने चतुष्पथे" इति। धटनिर्माणप्रकारन्तत्प्रमाण-ञ्चाह पितामहः, "चतुर्हस्ता तुला कार्य्या पादौ कार्य्यौ तथाविधौ। अन्तरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्द्धमेव चेति"। पादौ तुलाधारकाष्ठनामककाष्ठधारणाख्यौ स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ। अन्तरं मध्यम्। अध्यर्द्धं सार्द्धहस्तद्वयम्। अत्र काष्ठस्य प्रमाणम्पादस्तम्भमध्य-प्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम्। अन्तरालप्रमाणपर्य्यालोचनया ततः किञ्चिदधिकमत्र काष्ठं कर्त्तव्यम्। पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशाद्यथा वहिर्न निःसरति तथा अत्र काष्ठं कार्य्यमिति स्मृतिचन्द्रिका-याम्। अत्र निखातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतु-र्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम्। अतएव पितामहः "हस्तद्वयं निखेयन्तु प्रोक्तं सुगडकयोर्द्वयोः। पञ्चहस्तन्तु तयोः प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणतः" इति सुगडकौ पादस्तम्भौ। हस्तप्रमाणन्दर्शितं कालिकापुराणे "यवानामष्टभिर्ले-रेकमङ्गुलमाहुर्भवेत्। अदीर्घयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंश-तिरङ्गुलैः"। इति स्मृत्यन्तरेऽपि "तिर्य्यग्यवोदराण्यष्टा-वूर्द्ध्वा वा व्रीहयस्त्रयः। प्रमाणमङ्गुलस्योक्तं वित-स्तिर्द्वादशाङ्गुलः"। शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गुलाढ्यं हस्तं मानविदो विदुः। यवानामष्टभिः क्लृप्तं माना-ङ्गुलमितीरितमिति"। हस्तो वितस्तिद्वितयं चतुर्विं-शत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः। यवानां यवतण्डुलानामित्यर्थः। "यवानान्तण्डुलैरिति" स्मरणात्। तुलाया विशेषान्तरमाह पितामहः "चतुरस्रा तुला कार्य्या दृढा ऋज्वी तथैव च। कटकानि च देयानि त्रिषु स्थानेषु यत्नतः" इति। कटकानि लोहमयानि वलयानि। त्रिषु स्थानेषु अन्त्य-योर्मध्ये। कटकग्रहणं लोहकीलादीनामुपयुक्ताना-मुपलक्षणम्। नारदोऽपि "ऋज्वी धटतुला कार्य्या खादिरी तैन्दुकी तथा। चतुरस्रा त्रिभिः स्थानैर्धटक-र्कटकादिभिरिति"। धटो धटमध्यम्। कर्कटकौ अन्त्यौ। पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावति

स्थौल्ये दार्ढ्यमर्वति तावत्येव कार्य्या । शिष्टाचाराद्विशेषो ज्ञेयः । पादस्तम्भावुदग्दक्षिणसंस्थानौ कृत्वा तुला प्रागग्रा कार्य्या । "पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तॄन् अन्यस्मिन् मृत्तिकां शुभामिति" पितामहस्मरणात् । पूर्वपश्चिमसंस्थानौ कृत्वोदगग्रा वा कार्य्या । "धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषं दक्षिणे शिलामिति" नारदस्मरणात् । घटाङ्गत्वेन तोरणादिकं कार्य्यमित्याह पितामहः "तोरणे तु तथा कार्य्ये पार्श्वयोरुभयोरपि । घटादुच्चतरे स्यातामित्यम्भागभिरङ्गुलैः । अवलम्बौ तु कर्त्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृण्मयौ सूत्रसम्बद्धौ घटमस्तकचुम्बिनाविति" । घटारोहणमाह नारदः "शिक्यद्वयं समासज्य घटकर्कटयोर्दृढम् । एकशिक्ये तु पुरुषमन्यत्र तोलयेच्छिलाम्" । "धारयेदुत्तरे पार्श्वे पुरुषन्दक्षिणे शिलाम् । पिटकम्पूरयेत्तस्मिन्निष्टकापांशुलोष्टकैरिति" । इष्टकाभिर्ग्रावभिः पांशुभिर्लोष्टैरित्यर्थः । माषराशिभिरपि पिटकम्पूरयेत् । "माषराशिमथापि वेति" स्मृत्यन्तरवचनात् । पितामहोऽपि "शिक्यद्वयं समासज्य पार्श्वयोरुभयोरपि । प्राग्यान् कल्पयेद्धर्मांस्तत्र विप्रः समाहितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्त्तॄनन्यस्मिन्मृत्तिकां शुभाम् । इष्टकाभस्मपाषाणकपालास्थिविवर्जितामिति" । अत्र इष्टकापाषाणयोर्वर्ज्यत्वोक्तिः समुच्चयनिराकरणार्था न तु विकल्पनिराकरणार्था पूर्वोदाहृतनारदवचने तयोरपि विधानात् । "एतेन मृत्तिकापाषाणादीनां सम्भूय तोलनकर्त्तृत्वमिति मतमपास्तम् । मृत्तिकाशिलेष्टकादीनामेकार्थत्वात् "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्निति" न्यायेन विकल्प इति मिताक्षरायाम् । विष्णुरपि "अन्यैकशिक्ये पुरुषमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमानं शिलादीति" । सततं निरीक्षणार्थं राज्ञा तद्विदो नियोक्तव्याः । तथा च पितामहः "परीक्षका नियोक्तव्यास्तुलामानविशारदाः । वणिजो हेमकाराश्च कांस्यकारास्तथैव चेति" । नियुक्ताश्च निरीक्षेरन्नित्याह नारदः । "सुवर्णकारा वणिजः कुशलाः कांस्यकारकाः । तान्तुलामवेक्षेरन् तुलाधारणकोविदाः इति" । निरीक्षणं प्रत्याह पितामहः "कार्य्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्बन्तु समो घटः । उदकञ्च प्रदातव्यं घटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्न प्लवते तोयं स विज्ञेयः समो घटः" इति । अवलम्बसमः तोरणयोर्लम्बमानौ यौ मृण्मयावलम्बौ तयोः समः । नारदोऽपि "प्रथमारोहणे प्राड्-

प्रमाणज्ञैः पुरुषैः सह । तुलाशिरोभ्यान्तुल्यं तु तोरणाभ्यन्तलक्षणमिति" । तोलनानन्तरं कर्त्तव्यम्पितामह आह "तोलयित्वा नरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्य्य तु । घटं तु कारयेन्नित्यं पताकाध्वजशोभितम्" । तत आवाहयेद्देवान्विधिनानेन मन्त्रवित् । वादित्रतूर्य्यनिर्घोषैर्गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राड्विवेकस्ततो वदेत्" इति । विवादानुरूपं प्रश्नम्पृच्छतीति प्राट् तद्विवेचयतीति विवेकः प्राट् चासौ विवेकश्च प्राड्विवेकः । ततोऽभियुक्तं तोलयित्वाऽवतार्य्य धर्म्मावाहनादारभ्याभियुक्तशिरसि पत्रबन्धनान्तं साधारणविधिं कुर्य्यात् । घटपूजायाङ्गन्धादिविशेषन्नारद आह "रक्तैर्गन्धैश्च माल्यैश्च दध्यपूपाक्षतादिभिः । अर्च्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति" । शिष्टान् शिष्टानिन्द्रादीन् । पत्रबन्धनानन्तरं मन्त्रयेत् प्राड्विवेक इत्याह पितामहः "घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन शास्त्रवित्" । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राड्विवेकः । मन्त्रश्च तेनैव दर्शितः" "त्वं घट ! ब्रह्मणा सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्मनाम् । धकाराद्धर्म्ममूर्त्तिस्त्वं टकारात् कुटिलं नरम् । धृतो धारयसे यस्माद्घटस्तेनाभिधीयसे । त्वं वेत्सि सर्व्वभूतानां पापानि सुकृतानि च । त्वमेव देव ! जानीषे न विदुर्य्यानि मानवाः । व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छतीति" । शोध्यस्याभिमन्त्रणञ्चाह याज्ञवल्क्यः "तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वाऽवतारितः । त्वन्तुले ! सत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्म्मिता । तत्सत्यं वद कल्याणि ! संशयान्मां विमोचय । यद्यस्मि पापकृन्मातः ! ततो मां त्वमधो नय । शुद्धश्चेद्गमयोर्द्ध्वं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेदिति" । तुलाश्रितः तुलामारूढः । प्रतिमानसमीभूतः प्रतिमानेन मृदादिना समीकृतः । रेखां कृत्वावतारणे साम्यचिह्नं कृत्वा अभिमन्त्रणमेवावतारणानन्तरं कार्य्यम् अवतारित इति क्तदर्शनात्ततः प्राड्विवेकः तुलाधारकं शपथैर्नियम्य शिरोगतपत्रकं पुनर्घटमारोपयेत् । अतएव नारदः "समयैः परिबध्याथ पुनरारोपयेन्नरम् । निवृत्ते दृष्टिरक्षिते शिरस्यारोप्य पत्रकमिति" । समयैः शपथैः परिबध्य नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिताः । "ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोकाः ये लोकाः कूटसाक्षिणः । तुलाधारस्य ते लोकास्तुलान्धारयतो मृषेति" पुनरारोहणकालेऽभि-

मन्त्रणमाह नारदः “त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देवि ! जानीषे न विदुर्यानि मानवाः। व्यवहाराभिशस्तोऽयं मानवस्तोल्यते त्वयि। तदेनं संशयाद्रूढं धर्मतस्त्रातुमर्हसि। देवासुरमनुष्याणां सत्ये त्वमभिषिच्यसे। सत्यसन्धोऽसि भगवन् ! शुभाशुभविभावने। आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति”। मन्त्रोच्चारणानन्तरकर्त्तव्यं पितामह आह “ज्योतिर्विद्ब्राह्मणश्रेष्ठः कुर्य्यात्कालपरीक्षणम्। विनाड्यः पञ्च विज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदैः। साक्षिणो ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः यथादृष्टार्थवादिनः। ज्ञानिनः शुचयोऽलुब्धा नियोक्तव्या नृपेण तु। शंसन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुद्ध्यशुद्धी नृपे तदा” इति।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यपेक्षायामाह नारदः “तुलितो यदि वर्द्धेत विशुद्धः स्यान्न संशयः। समो वा हीयमानो वा न विशुद्धो भवेन्नरः” इति वर्द्धेत उपरि गच्छेत्। हीयमानः अधो गच्छेत्। यत्पुनरुक्तं पितामहेन “तुलितो यदि वर्द्धेत शुद्धो भवति धर्मतः। हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः। अल्पपापः समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते” इति। अल्पत्वं व्यभिचारे समालिङ्गनादिना” चौर्य्ये तद्देशगमनादिना तत्र एकेषामिति पूजार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वद्योतनार्थम् अल्पपापिनोऽप्यशुचित्वात्। तेन हीयमानसमयोर्न कश्चिद्विशेषः। दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तयोर्दोषानुसारित्वात्। यत्तु कैश्चिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति वचनम्। “अल्पपापः समो ज्ञेयः” इति वचनं साम्ये संशयपरमेवेत्युक्तन्तत् क्लिष्टकल्पनया वाक्यानार्जवन्नैवापेक्षणीयम्। यदुक्तम्, बृहस्पतिना “घटेऽभियुक्तस्तुलितो हीनस्तु हानिमाप्नुयात्। तत्समस्तु पुनस्तोल्यो वर्द्धितो विजयी भवेदिति” अयमर्थः पुनर्देवतावाहनाद्युपहितं सर्वं कर्म विधायोत्तोलनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो न प्रथमतोलनपर्य्याये कार्य्यः। किन्तु पुनस्तोल्यमानस्य समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। यत्तु कैश्चित्तस्मिन्नेव प्रयोगे तोलनमुक्तं तन्मन्दं प्रधानावृत्तावङ्गावृत्तिरिति न्यायेन तोलनस्य फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदावृत्तौ देवतावाहनाद्यङ्गानामप्यावृत्तेरौचित्यात्। शिक्यादिच्छेदेऽपि पुनः समीकृत्य तोलनीय इत्याह कात्यायनः “शिक्यच्छेदे तुलाभङ्गे तथा चापि गुणस्य वा। शुद्धेस्तु संशये चैवं परीक्षेत पुनर्नरमिति” शुद्धिसंशयकारीण्याह नारदः “तुलाशिरोभ्यामुद्भ्रान्तं शिक्यं व्यस्तकक्षकम्। यदा वायुप्रणुन्नं वा तदा नैकतरं वदेत्” इति। अयमर्थः। यदा तुलान्तौ तिर्य्यक्चलितौ यदा च समतासाधनार्थन्यस्तं शिक्यमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला अत्यर्थं कम्पते तदा जयं पराजयं च न वदेदिति। व्यासोऽपि “कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्नृपः” इति। कक्षं शिक्यतलं कर्कटौ तुलोपान्तस्थौ शिक्याधारावीषद्वक्रौ कर्कटशृङ्गसन्निभौ लोहकीलकौ। अक्षः पादस्तम्भयोरुपरिनिहितस्तुलाधारपट्ट इति मिताक्षरा। दार्ढ्यप्रयोजकः कीलक इति हलायुधः। यत्तु बृहस्पतिवचनम् “कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे घटकर्कटयोस्तथा। रज्जुच्छेदेऽक्षभङ्गे च तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति” तदाऽऽकस्मिककक्षच्छेदादिविषयम्। कात्यायनवचनन्तु दृश्यमानकारणकशिक्यच्छेदादिविषयमिति विज्ञानेश्वराचार्य्यादयः” वीरमि०। तुलापुरुषाख्यतुला तु हेमाद्रौ दा० खण्डे दृश्या। सवृत्तततुलादानादिपद्धतौ च विस्तरेण दृश्या।

८ तोलने मिता०। “तुलाः स्त्रियां पलशतं भारः स्याद्विंशतिस्तुला इत्यमरोक्तेः पलशतमानं तुला। तत्र सादृश्ये “तुलां यदा रोहति दन्तवाससा,” कुमा० “कामयानसमस्थया तुलाम्” रघुः। तुलोपमाशब्दयोगे षष्ठ्येव साधु न तु तृतीया “अतुलोपमाभ्याम्” पा० तृतीयाविधाने तयोः पर्य्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सदृशार्थशब्दाध्याहारेण तद्योगे इति मल्लि०। तुलाराशौ। “कन्यार्के च तुलार्के च पितॄणां श्राद्धमिष्यते” स्मृतिः “तुलायां लोलया सह” ति०त०। “सह भागस्तुलया” ज्यो०त०। तोलनद्रव्यात्मके माने “अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया धारयन् गुरुतर एव कपोत आसीत्” भा०व०१९६ अ०। “तुलामानं प्रतीमानं सर्वञ्च स्यात् सुलक्षितम्। षट्सु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्” मनुः “तुलामानं सुवर्णादीनां परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रस्थद्रोणादि तत्सर्वं स्वनिरूपितं यथा स्यात् षट्सु षट्सु मासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत्” कुल्लू० “आषाढ्यां तुलया बीजतोलने भाविसस्यहानिवृद्धिज्ञापनम् वृ० स० २६ अ० उक्तं तत्र अधिवासनाकृततुलानिर्माणप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा

"आपाद्यग्रां समनुलितामिशासितानाम् अन्यो द्युर्वहधिकतामुपैति बीजम् । तद्वृद्धिर्भवति न जायते यदूनं मन्त्रोऽस्मिन् भवति तुलाभिमन्त्रणाय । स्तोतव्या मन्त्रयोगेन सत्या देवी सरस्वती । दर्शयिष्यसि यत्सत्यं सत्ये सत्यव्रता ह्यसि । येन सत्येन चन्द्रार्कौ ग्रहा ज्योतिर्गणास्तथा । उत्तिष्ठन्तीह पूर्वेण पश्चादस्तं व्रजन्ति च । यत्सत्यं सर्ववेदेषु यत्सत्यं ब्रह्मवादिषु । यत्सत्यं त्रिषु लोकेषु तत्सत्यमिह दृश्यताम् । ब्रह्मणो दुहिता चासि त्वमादित्येति कीर्त्तिता । काश्यपी गोत्रतश्चैव नामतो विश्रुता तुला । क्षौमं चतुःसूत्रकवर्त्तिबद्धं षडङ्गुलं शिक्यकवर्त्तमस्याः । सूत्रप्रमाणं च दशाङ्गुलानि षड्भेव कक्षोभयशिक्यमध्ये । याम्ये शिक्ये काञ्चनं संनिवेश्य शेषद्रव्याण्युत्तरेऽस्मिन् चैवम् । तोयैः कौप्यैः स्यन्दिभिः सारसैश्च वृद्धिहीना मध्यमा चोत्तमा च । दन्तैर्नागा गोहयाद्याश्च लोम्ना हेम्ना भूपाः सिक्थकेन द्विजाद्याः । तद्वद्देशा वर्द्धमाना दिशश्च शेषद्रव्याण्याज्यरूपस्थितानि । हैमी प्रधाना रजतेन मध्या तयोरलाभे खदिरेण कार्या । विद्धः पुमान् येन शरेण सा वा तुला प्रमाणेन भवेद्वितस्तिः । हीनस्य नाशोऽभ्यधिकस्य वृद्धिस्तुल्येन तुल्यं तुलितं तुलायाम् । एतत्तुलाकोशरहस्यमुक्तं प्राजेशयोगेऽपि नरो विदध्यात्" ।

तुलाकूट न० ६त० तुलामानस्य कूटे प्रकृतमानापेक्षया न्यूनतापादने । तुलायां कूटं यस्य । २तत्कारिणि पुरुषे च "मानकूटं तुलाकूटं कण्टमोक्षं निपीड्य" काशी०ख० स्वकिङ्करं प्रति यमवाक्यम् ।

तुलाकोटि(टी) स्त्री तुलया तुलां वा कोटयति कुट—परितापे-इन् वा ङीप् । नूपुरे, "तुलाकोटिक्वाणैः कुसुमशरमुज्जागरयति" उद्भटः । "स्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः" माघः ।

तुलाकोश पु० तुला कोश इव । तुलादौ भाविशस्यहानिवृद्धिज्ञापनार्थतुलाकृते मानदण्डभेदे इ०स०वाक्यं तुलाशब्दे दृश्यम् । २तुलया परीक्षणे च मिता० ।

तुलादान न० तुलया स्वदेहमानेन दानम् । तुलापुरुषसंज्ञके महादाने मत्स्यतुलादानादिपद्धतौ तत्प्रयोगो दृश्यः ।

तुलाधट पु० तुलायै तोलनाय धटः । तुलाधारदण्डे त्रिका० ।

तुलाधर त्रि० तुलाया मानदण्डस्य धरः धृ-अच् । १वाणिजके, २तुलाराशौ, ३तुलादण्डधारके त्रि० मेदि० ।

तुलापुरुष पु० षोडशसु महादानेषु आद्ये महादाने तत्प्रकारः मत्स्यपु०२७४अ० उक्तो यथा "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि महादानानुकीर्त्तनम्" इत्युपक्रमे । "आद्यन्तु सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञकम्" महादानानि विभज्य उक्तं यथा "मत्स्य उवाच । यानि मोक्षानि गुह्यानि महादानानि षोडश । तानि ते कथयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः । तुलापुरुषयागोऽयं येषामादौ विधीयते । अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये । युगादिषूपरागेषु तथा मन्वन्तरादिषु । सङ्क्रान्तौ वैधृतिदिने चतुर्द्दश्यष्टमीषु च । सितपञ्चदशीपर्वद्वादशीष्वष्टकासु च । यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने । द्रव्यब्राह्मणलाभे वा श्रद्धा वा यत्र जायते । तीर्थे वायतने वापि तडागे रुचिरे तथा । महादानानि देयानि संसारभयभीरुणा । अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतः सन् मृत्युना धर्म्ममाचरेत् । पुण्यां तिथिमथासाद्य कृत्वा ब्राह्मणवाचनम् । षोडशारत्निमात्रन्तु दश द्वादश वा करान् । मण्डपं कारयेद्विद्वान् चतुर्भद्राननं बुधः । सप्तहस्ता भवेद्वेदी मध्ये पञ्चकरा तथा । तन्मध्ये तोरणं कुर्य्यात् सारदारुमयं बुधः । कुर्य्यात् कुण्डानि चत्वारि चतुर्दिक्षु विचक्षणः । समेखलायोनियुतानि कुर्य्यात् सम्पूर्णकुम्भानि सहासनानि । हुताशपात्रद्वयसंयुतानि सयज्ञपात्राणि सुविष्टराणि । हस्तप्रमाणानि तिलाज्यधूपपुष्पोपहाराणि सुशोभनानि । पूर्वोत्तरे हस्तमिताथ वेदी ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय । पूजार्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां तत्रैव कार्य्यं फलमाल्यवस्त्रैः । लोकेशवर्णाः परितः पताकामध्ये ध्वजः किङ्किणिकायुतः स्यात् । द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि चत्वार्य्यपि क्षीरवनस्पतीनाम् । द्वारेषु कुम्भद्वयमत्र कार्य्यं स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तम् । शालेङ्गुदीचन्दनदेवदारुश्रीपर्णिबिल्वप्रियकाञ्चनोत्थम् । स्तम्भद्वयं हस्तयुगावखातं कृत्वा दृढं पञ्चकरोच्छ्रितञ्च । तदन्तरं हस्तचतुष्टयं स्यादथोत्तराङ्गञ्च तदङ्गमेव । समानजातिश्च तुलावलम्बा हैमेन मध्ये पुरुषेण युक्ता । दैर्घ्येण सा हस्तचतुष्टयं स्यात् पृथुत्वमस्यास्तु दशाङ्गुलानि । सुवर्णपट्टाभरणा तु कार्य्या सा लोहपाशद्वयशृङ्खलाभिः । युता सुवर्णेन तु रत्नमालाविभूषिता माल्यविलेपनाभ्याम् । चक्रं लिखेद्वारिजगर्भयुक्तं नानारजोभिर्भुवि पुष्पकीर्णम् । वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्णं संस्थापयेत् पुष्पफलोपशोभम् । अथर्त्विजो वेदविदश्च कार्य्याः सुरूपवे-

शान्तिशीलयुक्ताः । विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चार्य्यदेशप्रभवा द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदान्तविदार्य्यवंशसम्भूतः शीलकुलाभिरूपः । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्षः प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीकः । सिताम्बरः कुण्डलहेमसूत्रकेयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्व्वेण ऋग्वेदविदावथास्तां यजुर्व्विदौ दक्षिणतश्च शस्तौ । स्थाप्यौ द्विजौ सामविदौ तु पश्चादाथर्व्वणावुत्तरतस्तु कार्य्यौ । विनायकादिग्रहलोकपालवस्वष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्माच्युतेशार्कवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् । होमावसाने कृततूर्य्यनादो गुरुर्गृहीत्वा बलिपुष्पधूपम् । आवाहयेल्लोकपतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्तः । एह्येहि सर्व्वामरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतो वज्रधरोऽमरेश ! । संवीज्यमानोऽप्सरसाङ्गणेन रक्षाध्वरन्नो भगवन्नमस्ते (इन्द्रस्य)। एह्येहि सर्व्वामरहव्यवाह ! मुनिप्रवीरैरभितोऽभिजुष्ट ! । तेजस्विना लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वरं रक्ष कवे ! नमस्ते" (अग्नेः) । एह्येहि वैवस्वत ! धर्म्मराज ! सर्व्वामरैरर्चितदिव्यमूर्त्ते ! । शुभाशुभानन्दशुचामधीश । शिवाय नः पाहि मखं नमस्ते" (यमस्य) । एह्येहि रक्षोगणनायकस्त्वं सर्व्वैस्तु वेतालपिशाचसङ्घैः । ममाध्वरं पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्त्वं भगवन्नमस्ते (नैर्ऋतस्य) । एह्येहि यादोगणवारिधीनाङ्गणेन पर्जन्यमहाप्सरोभिः । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान ! पाहि त्वमस्मान् भगवन्नमस्ते (वरुणस्य)। एह्येहि यज्ञे मम रक्षणाय मृगाधिरूढ़ः सह सिद्धसङ्घैः । प्राणाधिपः कालकवेः सहायः गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (वायोः) । एह्येहि यज्ञेश्वर! यज्ञरक्षां विधत्स्व नक्षत्रगणेन सार्द्धम् । सर्व्वौषधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (सोमस्य) । एह्येहि विश्वेश्वर ! त्रिशूलकपालखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर ! यज्ञसिद्ध्यै गृहाण पूजां भगवन्नमस्ते (ईशस्य) । एह्येहि पातालधराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिन्नरगीयमान ! । यक्षोरगेन्द्रामरलोकसङ्घैरनन्त ! रक्षाध्वरमस्मदीयम्" । (अनन्तस्य) एह्येहि विश्वाधिपते ! मुनीन्द्र लोकेन सार्द्धं पितृदेवताभिः । सर्व्वस्य धातास्यमितप्रभाव ! विशाध्वरन्नो भगवन्नमस्ते (ब्रह्मणः)। त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्व्वन्तु तानि मे । देवदानवगन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः । ऋषयो मनवो गावो देवमातर एव च । सर्व्वे ममाध्वरे रक्षां प्रकुर्व्वन्तु मुदान्विताः । इत्यावाह्य सुरान् दद्यादृत्विग्भ्यो हेमभूषणम् । कुण्डलानि च हैमानि सूत्राणि कटकानि च । अङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुणं गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिकाध्यायं जापकाः सर्व्वतोदिशम् । तस्योषितास्तु ते सर्व्वे कृत्वैवमधिवासनम् । आदावन्ते च मध्ये च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपुङ्गवैः । त्रिःप्रदक्षिणमावर्त्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः । शुक्लमाल्याम्बरो भूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते सर्व्वदेवानां शक्तिस्त्वं सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जगद्धात्री निर्म्मिता विश्वयोनिना । एकतः सर्व्वसत्यानि तथानृतशतानि च । धर्म्माधर्म्मकृतां मध्ये स्थापितासि जगद्धिते ! । त्वं तुले ! सर्व्वभूतानां प्रमाणमिह कीर्त्तिता । मां तोलयन्ती संसारादुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ तत्त्वाधिपो देवः पुरुषः पञ्चविंशकः । स एकोऽधिष्ठितो देवि ! त्वयि तस्मान्नमो नमः । नमो नमस्ते गोविन्द ! तुलापुरुषसंज्ञक ! । त्वं हरे ! तारयस्वास्मानस्मात् संसारकर्द्दमात् । पुण्यकालं समासाद्य कृत्वैवमधिवासनम् । पुनः प्रदक्षिणं कृत्वा तुलामारोहयेद्बुधः । सखड्गचर्म्मकवचः सर्व्वाभरणभूषितः । धर्म्मराजमथादाय हैमं सूर्य्येण संयुतम् । कराभ्यां बद्धमुष्टिभ्यामास्ते पश्यन् हरेर्मुखम् । ततोऽपरे तुलाभागे न्यसेयुर्द्विजपुङ्गवाः । समादभ्यधिकं यावत् काञ्चनं चातिनिर्म्मलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्व्वीत भूमिसंस्थं नरेश्वरः । क्षणमात्रं ततः स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व्वभूतानां साक्षिभूते ! सनातनि ! । पितामहेन देवि ! त्वं निर्म्मिता परमेष्ठिना । त्वया धृतं जगत्सर्व्वं सहस्थावरजङ्गमम् । सर्व्वभूतात्मभूतस्थे ! नमस्ते विश्वधारिणि ! । ततोऽवतीर्य्य गुरवे पूर्व्वमर्द्धं निवेदयेत् । ऋत्विग्भ्योऽपरमर्द्धन्तु दद्यादुदकपूर्व्वकम् । गुरवे ग्रामरत्नानि ऋत्विग्भ्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तेषामनुज्ञां तु तथान्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् पूजयेद्ब्राह्मणैः सह । न चिरं धारयेद्गेहे सुवर्णं प्रोक्षितं बुधः । तिष्ठद्भयावहं यस्माच्छोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति मानवः । अनेन विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिलोकाधिपस्थाने प्रतिमन्वन्तरं वसेत् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजाल-

मालिना । पज्यमानोऽप्सरोभिश्च ततो विष्णुपुरं व्रजेत् । कल्पकोटिशतं यावत्तस्मिन् लोके महीयते । कर्म्मक्षयादिह पुनर्भुवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जितपादपीठः । श्रद्धान्वितो भवति यज्ञमहस्रयाजी दीप्तप्रतापजितसर्वमहीपलोकः । यो दीयमानमपि पश्यति भक्तियुक्तः कालान्तरे स्मरति वाचयतीह लोके । यो वा शृणोति पठतीन्द्रसमानरूपः प्राप्नोति धाम सपुरन्दरदैवजुष्टम्" । स्वर्णविधानं हेमा० दा० दृश्यम् एतत्प्रयोगस्तु मत्कृतुलादानादिपद्धतौ दृश्यः ।

२व्रतभेदे । तच्च व्रतं पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिनसाध्यञ्च यथा ।

"पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तूनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारास्तुलापुरुषः" । विष्णु० स० । "पिण्याकाचामतक्राम्बुसक्तूनां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते" इत्युपक्रमे "एषां त्रिरात्रमभ्यासादेकैकस्य यथाविधि । तुलापुरुष इत्येष ज्ञेयः पञ्चदशाह्निकः" ६ एषां पिण्याकादीनां पञ्चानां क्रमेणैकैकस्य त्रिरात्राभ्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तुलापुरुषाख्यः कृच्छ्रो वेदितव्यः । अत्र पञ्चदशाह्निकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापुरुष उक्तः "आचाममथ पिण्याकं तक्रञ्चोदकसक्तुकान् । त्र्यहं त्र्यहम्प्रयुञ्जानो वायुभक्षस्त्र्यहद्वयम् । एकविंशतिरात्रन्तु तुलापुरुष उच्यते इति" ।

तुलाप्रग्रह, ग्राह पु० प्र+ग्रह वा घञ् पक्षे अप् ६त० । १तुलासूत्रे सि० कौ० । [ल्युट् । ।तुलादण्डे शब्दार्थचि० ।

तुलामान न० तुलार्थं तोलनार्थं मानं मीयतेऽनेन मा—करणे

तुलायष्टि स्त्री ६त० । ।तुलादण्डे । "लोकेनोन्नतिमायाति लोकेनायात्यधोगतिम् । अहो सुसदृशी चेष्टा तुलायष्टेः खलस्य च" पञ्चत० ।

तुलाबीज न० तुलायाः तोलनस्य बीजं मूलम् १गुञ्जायाम् तदारभ्यैव हि मानं शास्त्रे दर्शितं यथा "दशार्द्धगुञ्जं प्रवदन्ति माषम्" लीला० [दण्डस्थितसूत्रे मध्यके अमरः।

तुलासूत्र न० तुलार्थं तोलनार्थं सूत्रम् । तोलनार्थं तुला-

तुलि स्त्री स्त्री तुरि(री)+रस्य लः । तुर्य्यां शब्दरत्ना० ।

तुलिका स्त्री तुल—वा० क्युन् । खञ्जनिकायां त्रिका० ।

तुलित त्रि० तुला+तत्करोति णिच्—कर्मणि क्त । १परिमिते "येऽपीन्द्रपाणितुलितायुधलूनपक्षाः" माघः । २सदृशीकृते ।

तु(तू)लिनी स्त्री तूलं विद्यते फलेऽस्याः इनि ङीप् वा पृषो० ह्रस्वः । शाल्मलिवृक्षे रत्नमाला ।

तु(तू)लिफला स्त्री तुलि तूलयुक्तं फलमस्याः वा पृषो० । शाल्मलीवृक्षे रत्नमाला ।

तुल्य त्रि० तुलया सम्मितं यत् । १सदृशे अमरः । "सकामां दूषयंस्तुल्यो न बधं प्राप्नुयान्नरः" । "सकामां दूषयं स्तुल्योनाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् मनुः" । "कुम्भकर्णः कपीन्द्रेण तुल्यावस्थः स्वसुःकृतः" रघुः । [सङ्गभिरेकत्र पाने अमरः।

तुल्यपान न० तुल्येन सजातीयेन सह पानम् । सजातीयै-

तुल्ययोगिता स्त्री अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३९९पृ० दृश्यम् । ["विश्वलोटाश्च तुल्यगाः" सुश्रु० ।

तुल्यशस् अव्य० तुल्य+वीप्सार्थे शस् । तुल्यं तुल्यमित्यर्थे ।

तुल्वल पु० ऋषिभेदे । तौल्वलिशब्दे दृश्यम् ।

तुवर पु० तवति हिनस्ति रोगान् सौ० तु—ष्वरच् नि० गुणाभावः । १धान्यभेदे २कषायरसे च ३तद्वति त्रि० ४आढ्क्याम् ५सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च स्त्री षित्त्वात् ङीष् स्वार्थे क तुवरिकाप्यत्रैव । रसभेदे पुंस्त्री तद्वति त्रि० अमरः । ६श्मश्रुहीने नरे उणा० ।

तुवरयावनाल पु० कर्म० धान्यभेदे राजनि० । "तुवरो यावनालस्तु कषायोष्णो विरेचकः । संग्राही वातशमनो विदाही शोषकारकः" राजनि० ।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽस्त्यस्याः ठन् । १सौराष्ट्रमृत्तिकायां (फटकिरि) अमरः । २आढक्यां (अरहर) भरतः ।

तुवरी स्त्री तु+ष्वरच् षित्त्वात् ङीष् । १आढक्यां २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च (फिटकरि) राजनि० । (तोरी) इति ३धान्यभेदे भावप्र० तद्गुणास्तत्रोक्ता यथा । "तुवरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफविषास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोठकमिप्रणुत्" । [चक्रमर्दने शब्दच०।

तुवरीशिम्ब पु० तुवर्य्या आढक्या इव शिम्बा यस्य । रक्त-

तुवि स्त्री० तुम्बी+पृषो० । १तुम्बर्यां । तु—पूर्त्तौ इन् किच्च । २बहुशब्दार्थे निघण्टुः । "तुविकूर्म्मिरृघावान्" ऋ० २।२१।२ । क—मि वेदे गुणे अकारस्योत्वम् "तुविग्राभं तुविकूर्मिं रभोदाम्" ऋ० ६।२२।५ । "ग्रहेरण् । तुविग्राभं बहुग्राहकम्" भा० "तुविशुष्म ! तुविक्रतो !" ऋ०८।६८।२ वा ङीप् । "सहस्रेषु तुवीमघ !" ऋ० १।२९।१ । तुवीमघ कथञ्चन" "स इहासं तुवीरवम्" ऋ०१०।९९।६ ।

तुविम न० तु—इन् पूर्त्तौ वा इमि किच्च । १इन्द्रे २प्रज्ञायां ३बले च । "यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान्" ऋ० २।१२।

१७।''तुविष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा''भा०। ''भीमस्तुविष्मान् चर्षणिभ्यः'' १।५५।१। ''तुविष्मान् प्रज्ञावान् बलवान् वा''भा०। बलेन प्रज्ञया च वृद्धेः पूर्वस्य सम्भवात् बलप्रज्ञयोस्तथात्वम्।

तुवीरवत् त्रि० तुवी मत्वर्थीयोरः ततो मतुप् मस्य वः। बहुस्तोत्रयुक्ते। ''रया कविस्तुवीरवान्'' ऋ० १०।१६४।४।''तुवीरवान् बहुस्तोत्रयुक्तो भवति।मत्वर्थीयप्रत्ययाद्वृत्तिः। यद्वा तुविशब्दस्य रो मत्वर्थीयः। बाहुल्ययुक्तैर्देवैः सहितो भवति'' भा०।

तुश वधे भ्वा० आ० सक० सेट्। तोशते अतोशिष्ट तुतुशे। ''इन्दविन्द्राय तोशते नितोशते'' ऋ०८।१०८।२२ ''इन्दुः सोम इन्द्रायेन्द्रार्थं तोशते'' तोशते हन्यते अभिषूयते। नितोशते नितरामभिषूयते। तोशतिर्वधकर्मा'' भा० कर्मकर्त्तरि तङ्। यगभावश्छान्दसः। ''सत्रात्वं पुरुष्टुत एको वृत्राणि तोशसे''। ऋ०८।१५।११। तोशसे हिनस्सि'' भा०।

तुष तोषे आनन्दभेदे दि० प० लृदित् अक० सेट्। तुष्यति अतुषत्। तुतोष। औदित् वर्त्तमाने क्तः तुष्टः। तुष्टिः। तोषः ''तुष्य द्रौपदि! मा क्रुध'' भा० व० ११०६ श्लो०। ''तुष्यन्ति च रमन्ति च'' भा० आनु० १२७६ श्लो०। ''तुतोष पश्यन् वितृणान्तरालाः'' भट्टिः।

तुष पु० तुष–क। १विभीतकवृक्षे (वयड़ा) २धान्यत्वचि स्वनामख्याते द्रव्ये च अमरः। ''व्रीहीन् जिह्मासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान् को नाम भोक्तुमकणोपचितान् हितार्थी'' प्रबो० च०। ''तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः'' हितो०। ''सतुषं धान्यमुच्यते''आ०त०।

तुषग्रह पु०तुषैर्गृह्यते ग्रह–कर्मणि अप्। वह्नौ त्रिका०

तुषज त्रि० तुषे जायते जन–ड। तुषजाते वह्न्यादौ। अस्य ''दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे'' पा० आद्युदात्तता।

तुषधान्य न० तुषावृतं धान्यं शा०त०। तुषावृते सतुषे धान्ये।''तुषधान्यतोऽल्पमन्त्राभिचारवेतालकर्मज्ञाः''।''परधनहरणाभिरतास्तुषधान्यं सर्वभिषजश्च''।वृ०स०१५अ०।

तुषसार पु०तुषं सरति अनुसरति सृ–अण्।वह्नौ शब्दमा०

तुषानल पु० तुषस्यानलः। तुषजाते अग्नौ। तुषाग्न्यादयोऽप्यत्र।

तुषाम्बु न० तुषोदकशब्दार्थे ''तुषाम्बु दीपनं पाण्डु कृमिरोगगदापहम्। तीक्ष्णोष्णं पाचनं पित्तरक्तवहस्तिशूलकृत्'' भावप्र०।

तुषार पु० तोषयति तुष–बाहु० आरन् किच्च। १देशभेदे। (तुखार) शब्दे दृश्यम् तत्र तुखारा इत्यत्र तुषारा इति पाठान्तरम्। २हिमकणभेदे नीहारे हेमच०। ३शीतलस्पर्शे अमरः ४तद्वति त्रि०। ''अपां हि तृप्ताय न वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुषारा'' नैष० ''प्रपतत् तुषारो हेमन्तकालः'' ऋतुसं० ५कर्पूरभेदे राजनि०। ''जनस्तुषाराञ्जनपर्वतानिव'' ''स्नपनवारितुषारभृतस्तनाः'' माघः। ''आचचाम सतुषारशीकरः'' रघुः। ''पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तम्'' कुमा०। ''लघुतुषारतुषारजलश्च्युतम्'' किरा०।

तुषारकर पु० तुषारो हिमः करोऽस्य। १हिमकरे चन्द्रे तुषारकिरणादयोऽप्यत्र। ''कलया तुषारकिरणस्य पुरः'' माघः। २कर्पूरे च।

तुषारगिरि पु० ६त०। १हिमालये ''तुषारगिरिकूटाभं सिताभ्रशिखरोपमम्'' भा० अनु० १४ अ०। तुषाराचलादयोऽप्यत्र।

तुषित पु० तुष–बा० कितच् तुष–सम्प० क्विप् ततः तारका० इतच् वा। १गणदेवताभेदे ते च द्वादश। किन्तु मन्वन्तरभेदे भिन्ननामानः यथा ''चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन् ये तुषिताः सुराः। वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः'' हरिवं० ३अ०। तथा च आदित्यरूपा द्वादश१२ ''प्राणापानावुदानश्च समानो व्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसघ्राणस्पर्शा बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते तु तुषिताः देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे'' सारसुन्दरीधृतवाक्योक्ता द्वादश१२ ''तोषः प्रतोषः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिडस्पतिः। इध्मः कविर्विभुः स्वाह्नः सुदेवो रोचनो द्विषट्१२। तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे'' शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्ता द्वादश इति षट्त्रिंशत्। ये च द्वादशेति मन्यन्ते ते एकैकमन्वन्तरापेक्षया द्वादशेति वर्णयन्ति। समष्ट्यभिप्रायेण षट्त्रिंशदिति विवेकः। तदभिप्रायेणैव ''षट्त्रिंशत्तुषिता मताः'' इत्युक्तम्। २विष्णौ पु०। ''तुषित! महातुषितेत्यादि'' भा०शा०३४अ०। विष्णुस्तुतौ।

तुषोत्थ न० तुषादुत्तिष्ठति उद्+स्था–क ५त०। १तुषोदके राजनि०।

तुषोदक न० तुषमिश्रितमुदकं शा० त०। १काञ्जिकभेदे हारा०। तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा ''तुषोदकं यवैरामैः सतुषैः सकलीकृतैः''। यवैरुदकसहितैः सन्धानवर्गोक्तत्वात्''। तुषाम्बुशब्दे तद्गुणादि दृश्यम्।

तुष्ट त्रि॰ तुष–कर्त्तरि क्त । १सन्तोषयुक्ते । “तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत्” पुरा॰ । २विष्णौ पु॰ “परर्द्धिः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः” विष्णुस॰ “परानन्दैकरूपत्वात्तुष्टः” भा॰ । तस्यानन्दरूपत्वेऽपि आनन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वञ्च सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगिवावभासन्ते” इत्युक्तम् । न्यायनये तु दुःखाभावस्यैवानन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमस्त्येवेति भेदः ।

तुष्टि स्त्री तुष–भावे क्तिन् । १तोषे २भोगेच्छेतावतालमिति बुद्धौ ३अधिगतार्थादन्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ “तुष्टिर्नु रक्ततार्थस्य कृतार्थोऽस्मीति या मतिः” इत्युक्ते ४बुद्धिभेदे सा च नवविधा इति सांख्याचार्य्याः यथोक्तं सा॰ का॰ त॰ कौ॰ च ।

“तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति । “आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः । बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिमताः” का॰ ।

“प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य श्रवणमननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टो यो न प्रयतते तस्य चतस्र आध्यात्मिक्यस्तुष्टयो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात्तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः, कास्ता इत्यत आह प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः प्रकृत्यादिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः (विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिणामभेदः तञ्च प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवास्स्वेति)। सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अम्भ इत्युच्यते । “या च प्रकृत्यविवेकख्यातिर्न सा प्रकृतिमात्राद्भवति मा भूत्सर्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान् प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाददीथाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमुच्यते । ‘या तु प्रव्रज्यापि न सद्यो निर्वाणदेति सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तवेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते । “या तु न कालात् नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भाग्यादेव अतएव मदालसापत्यानि अतिबालानि मातुरुपदेशमात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव हेतुर्नान्यदित्युपदेशे या तुष्टिः सा भाग्याख्या तुष्टिरुच्यते । बाह्या दर्शयति बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च. याः खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीनात्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति । ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः शब्दादयः पञ्च, उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्ज्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा हि सेवादयो धनोपार्जनोपायास्ते च सेवकादीन् दुःखा कुर्वन्ति । दृप्यद्दुरीश्वरद्वाःस्थहस्तदत्तचपेटार्द्धचन्द्रजां वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्जते । एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पारमुच्यते । तथार्जितं धनं राजैकागारिकाग्निजलौघादिभ्यो विनङ्क्ष्यतीति तद्रक्षणे महद्दुःखमिति भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः द्वितीया सुपारमुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते इति तत्क्षयं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया पारपारमुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्ते च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमाम्भ उच्यते । एवं नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोषदर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमाम्भ उच्यते । एवमाध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिमताः” । भाष्यकृता अन्यथा तुष्टिभेदा दर्शिता यथा “तुष्टिर्नवधा” सा॰ सू॰ “आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः” भा॰ । “इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् । आध्यात्मिक्य इत्यादि अस्यायमर्थः। आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य वर्त्तन्त इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयश्चतस्रः। तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा । साक्षात्कारपर्य्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरम्भ इत्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां बहुकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेघ इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा जलाख्या तुष्टिरित्युच्यत इति चतस्र आध्यात्मिक्यः ।

वाह्याः पञ्च तुष्टयो बाह्यविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते। ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं पारापारमनुत्तमाम्भ उत्तमाम्भ इति परिभाषिता इति। कश्चित् त्विमां कारिकामन्यथा व्याख्यातवान्। तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं ध्यानाभ्यासेनेत्येवं दृष्ट्वा या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा प्रकृत्याख्या। प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या। प्रव्रज्याग्रहणस्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्यत्यलमुद्वेगेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या। भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं कृतकेँ या तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तन्न। तद्व्याख्यातृतुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिति"।

तुष—कर्त्तरि क्तिन्। ५गौर्य्यादिषु षोड़शसु मातृषु मध्ये मातृभेदे। कुलदेवताशब्दे २१३० पृ० दृश्यम्। ६अनन्तदेवपत्न्याञ्च। "अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिताऽभवत्। यया विना न सन्तुष्टाः सर्वे लोकाश्च सर्वतः" देवीभा०। "या देवी सर्वभूतेषु तुष्टिरूपेण संस्थिता" देवीमाहा०। "आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" मनुः।

तुष्टिमत् त्रि० तुष्टिरस्त्यस्य मतुप्। तोषयुक्ते। स्त्रियां ङीप्। २उग्रसेनात्मजे कंसभ्रातरि पु० "कंसः सुनामा न्यग्रोधः कङ्कः शङ्कुः सुहूस्तथा। राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानुग्रसेनजाः" भाग० ९।२४।१४।

तुष्ट् पु० तुष—बा० तुक्। कर्णस्थमणौ शब्दच०।

तुष्य पु० तुष—कर्त्तरि क्यप्। १महादेवे तुटिलटशब्दे दृश्यम्

तुस ध्वनौ भ्वा० पर० सक० सेट्। तोसति अतोसीत्। तुतोस।

तुस पु० तुष+पृषो०। तुषे धान्यत्वचि रमानाथः।

तुस्त न० तुष—क्त बा० इड़भावः। १रेणौ धमरे तुस्तेत्यत्र तुस्तोति पाठं मत्वा भारतसुन्दर्य्यां व्याख्यातम्।

तुह अर्द्दने वधे भ्वा० पर० सक० सेट्। तोहति। इरित् अतुहत् अतोहीत्।। तुतोह।

तुह(हा)र पु०तुह—बा० करन् कारन् वा। कुमारपारिषद भेदे। "तुहरश्च तुहारश्च चित्रदेवश्च वीर्य्यवान्" भा० श० ४६ अ०। कुमारपारिषदोक्तौ।

तुहिन न० तुह्यतेऽनेन तुह—इनन् तस्य च। १हिमे अमरः। २चन्द्रतेजसि शब्दच० "दयान्तरम्भैस्तुहिनैः पतद्भिः" कुमा०। "सान्द्रतुहिनान्तरितः" प्रबोधच०।

तुहिनकर पु० तुहिनं करोति। १चन्द्रे तुहिनांशुप्रभृतयोऽप्यत्र। २कर्पूरे च।

तुहिनांशुतैल न० हेम०। कर्पूरतैले राजनि०।

तुहिनाचल पु० हेम०। हिमालये तुहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यत्र।

तुहुण्ड पु० दनुवंशज्ये दानवभेदे। "अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा। शरभः शलभश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः" भा० आ० ६५ अ०। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "नन्दको बाहुशाली च तुहुण्डोविकटस्तथा" १८६ अ०।

तूड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट्। तूडयति अतूडीत्। तुतूड। इदित्। णिच् अतुतूडत् त।

तूण सङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० सेट्। तूणयति ते। अतुतूणत् त।

तूण सङ्कोचे चु० उभ०सक०सेट्। तूणयति ते अतुतूणत् त।

तूण पूरणे चु० आ० सक० सेट्। तूणयते, अतुतूणत त।

तूण पु० तूणयते पूर्य्यते वाणैः तूण पूरणे कर्म्मणि घञ्। इषुधौ वाणाधारे अमरः।

तूणक न० "तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः" छ० र० टीकोक्ते पञ्चाक्षरपादके छन्दोभेदे।

तूणधार पु० तूणं धारयति धारि-अण् उप० स०। तूणधारिणि धानुष्के। अस्य नियुक्तत्वात् "अणि नियुक्ते" पा० न आद्युदात्तत्वम्। किन्तु तत्पुरुषस्वरः।

तूणव पु०तूणस्तदाकारोऽस्त्यस्य केशा०व तूणं तदाकारं याति वा—क वा। तूणाकारे वाद्यभेदे। "सैषा वाग् वनस्पतिषु वदति या दुन्दुभौ या तूणवे या वीणायाम्" तै० स० ६।१।४।१। "वीणावाद क्रोशाय तूणवध्मवरस्पर्शाय" यजु० ३०।१९। "तूणवं वाद्यभेदं धमति तथाभूतम्" वेददी०। "वीणावादं पाणिघ्नं तूणवध्मं तानृत्तायानन्दाय" यजु० ३०।२०।

तूणवत् त्रि० तूण+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। १तूणयुक्ते धानुष्के "सायुधा बद्धनिस्त्रिंशास्तूणवन्तः समार्गणाः" भा० व० ९अ०। ठन्। तूणिक इनि तूणिन् तत्रार्थे त्रि० इन्यन्तस्य स्त्रियां ङीप्। तूणिन्। नन्दिवृक्षे पु० राजनि०।

तूणी स्त्री तूण्यते पूर्य्यते शरैः तूण–पूरणे घञ् गौरा० ङीष् । १इषुधौ २तूणे ३नील्यां शब्दार्थचि० । ४तूणे स्त्री टाप् शब्दार्थचि० ।

तूणीक पु० तूणीव कायति कै–क । नन्दिवृक्षे राजनि० ।

तूणीर पु० तूण्यते पूर्य्यते शरैः तूण–पूरणे बा० ईरन् । १तूणे इषुधौ अमरः ।

तूतक न० तुत्थ+पृषो० । तुत्थे (तुँतिया) शब्दच० ।

तूतुजान पु० तुजि–बले कानच् तुजा० अभ्यासदीर्घः बा० नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः । २प्रेर्य्यमाणे च तुजधातौ दृश्यम् ।

तूतुजि स्त्री तुजि–बले दाने वा कि द्वित्वे तुजा० अभ्यासदीर्घः नलोपः । १क्षिप्रे निघण्टुः २दातरि च । "असेऽनूतुजिं चित्तूतुजिरशिश्नत्" ऋ० ७।२८।२ । "तूतुजिदाता" भा० ।

तूतुज्यमानास पु०तुजि–बले कर्मणि शानच् द्वित्वम् अभ्यासदीर्घः बा० नलोपः तथाभूतः असति दीप्यते अस–दीप्तौ अच् कर्म्म० । क्षिप्रे निघण्टुः ।

तूतुम त्रि० तुज–अच् द्वित्वे अभ्यासदीर्घः पृषो० । १तूर्णे माधवः "सवना तूतुमा कृधि" ऋ० १०।५०।५ । "एता विश्वा सवना तूतुमा कृधे" ऋ०१०।५०।६। "तूतुमा तूर्णानि" भा० ।

तूद पु० तुद–व्यथने कर्म्मणि क पृषो० । तूलवृक्षे राजनि० । अश्वत्थाकारे (पार्श्वपिप्पल) ख्याते वृक्षे भावप्र० "तूदं पक्वं गुरु शीतं हिमं पित्तानिलापहम् । तदेवामं गुरुभरं संग्राहि रक्तपित्तकृत्" ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य ढक् । तौदेय पित्रादिक्रमेण तूदीदेशवासिनि त्रि० ।

तूपर पु० शृङ्गहीने पशौ । स्त्रियां टाप् । तस्य शृङ्गहीनत्वकारणं यथा

"तासामन्वेव वाऽअनुयन्तासामहा एवेमौ द्वादशौ मासौ सं संवत्सरमापयामेति तासां द्वादशसु मासु शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्त ताः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवंस्ता एतास्तूपरास्तस्मात्ताः सर्वान् द्वादशमासः प्रेरते सर्वं हिता अन्नाद्यमाप्नुवन्" शतब्रा०४।१।२। "तमन्ते वैलक्षण्यद्योतनार्थः, तासां गवां मध्ये काश्चिदनुयन् किमित्युच्यते, यौ द्वादशौ द्वादशसंख्यापूरकावेव शिष्टावेकादशद्वादशौ मासौ इमौ आसामहा एवं अनुज्ञायैवं अनुज्ञाय प्रारब्धं संवत्सराख्यं समापयामेति व्यवहिताचेति समित्यस्य व्यवहितेन सम्बन्धः, तासां गवां आतानि शृङ्गाणि द्वादशसु मासु मासेषु पूर्वेषु प्रावर्त्तन्त प्रापतन् दशभिर्मासैः शृङ्गप्राप्तिलक्षणफले सिद्धेऽपि पुनरन्यश्रद्धया यतो मासद्वयमन्वतिष्ठन् अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुनः पतनमित्यभिप्रायः, तथा चैतरेयकम् "अथ समापयिष्यामः संवत्सरमित्यासत तासामश्रद्धया शृङ्गाणि प्रावर्त्तन्तेति" । एतास्तूपरा इति ताः पतितशृङ्गाः गावः सर्वमेवमन्नाद्यमदनीयमन्नं प्राप्नुवन् ता गावस्तूपराः शृङ्गहीनाः दृश्यन्ते तस्मात्ताः सर्वान् द्वादश मासौ मासान् प्रेरते प्रगच्छन्ति इर गतौ शीतवातातपेषु सर्वदा पुष्टाङ्गा एव यथायथं गच्छन्ति शृङ्गिणो महिषादयस्तु कृशा भवन्ति, तस्मादित्युक्तं कस्मादित्याह हि यस्मात्ता गावः सर्वमन्नाद्यमाप्नुवन् तस्मात् सर्वर्त्तुषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरेयकम् "ऊर्जं त्वमसमन्वत तस्माद् ताः सर्वभूतान्तरमुत्तिष्ठन्तीति" भा० । "प्राजापत्यांश्च सप्तदश शस्त्रामरपरान् वत्सान्" कात्या० श्रौ० १४।२।१२ "अयस्तूपरो गोमृगस्ते प्राजापत्याः" यजु० ।२४।१ ।

तूबर पुंस्त्री० सौ० तु+क्विप् तूः वृ–इत्यां अच् कर्म्म० । तूपर+पृषो० पस्य बो वो । १तूपरे कालेऽजातशृङ्गे पशौ २कालेऽजातश्मश्रुके पुरुषे ३अव्यक्तपुरुषलक्षणे च "जहि तूबरकं क्षिप्रं कर्णस्य बलमादधत्" भा० द्रो० १२२अ० "तस्य तूबरकं बालं बह्वाशिनमविद्यकम्" भा० व० १५८ अ० । २कषाये रसे पु० ३तद्वति त्रि० । ४आढक्यां ५सौराष्ट्रमृत्तिकायां स्त्री गौरा० ङीष् ।

तूय न० तोय+पृषो० । १जले निघण्टुः । तू–भावे सम्प० क्विप् तां याति या–क वा । २क्षिप्रे न० "देव हरिभिर्याहि तूयम्" ऋ० ३।४३।२ "तूयं क्षिप्रम्" भा० । ३क्षिप्रतायुक्ते त्रि० । "अंहूरणा ते मन्दिन इन्द्र ! तूयान्" ऋ० १०।२८।२ । "तूयानविलम्बितान्" भा० ।

तूर हिंसे, सक० वेगे अक० दिवा० आत्म० सेट् । तूर्य्यते अतूरिष्ट । तुतूरे ।

तूर् त्रि० तुर–कर्त्तरि क्विप् । १वेगयुक्ते । भावे सम्प० क्विप् । २वेगे स्त्री "पूर्भिर्भयेन विहिताभिरदभ्रतूर्भिः" भा० २।७।२८। "अदभ्रतूर्भिः अलक्ष्यवेगाभिः" श्रीधरः ।

तूर न०तूर्य्यते ताड्यते मुखमारुतेन तुर–वधार्थे कर्मणि क । १वाद्यभेदे (सानाइ) हेमच० । २ताड्यमाने पटहादौ शब्दार्थचि० । [भूस्तृणे भावप्र० ।

तूरी स्त्री तूरं तदाकारोऽस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।

तूर्ण न० त्वर-संभ्रमे भावे क्त पक्षे इडभावः ऊठ् तस्य नः। १शीघ्रे कर्त्तरि क्त। २त्वरायुक्ते त्रि०अमरः। "अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्" माघः। "तूर्णमानीयतां तूर्णं पूर्णचन्द्रनिभानने!"। पर्णानि स्वर्णवर्णानि बीटत्याकर्णलोचने!" उद्भटः।

न० तूर्णमश्नुते अश–अच्। १उदके। "प्रतिश्रुताया वो हवन्तूर्णाशं न गिरेरधि" ऋ० ८।३२।४। "तूर्णाशमुदकं भवति तूर्णमश्नुते" निरु० भा०।

तूर्णि पु०त्वर–नि नि० ऊठ्। १मनसि उज्ज्वलदत्तः शब्दकल्पद्रुमे नलार्थतोक्तिः नकारस्थाने लकारभ्रमात्। भावे- नि। २त्वरायां हेमच०। ३लोके संक्षिप्तसारे उणा० ४क्षिप्रे निघण्टुः ५तद्वति त्रि०। "प्र यततूस्तोता जरिता तूर्ण्यर्थः" ऋ० २।५।२।५। "तूर्ण्यर्थः त्वरितगमनाः" भा० "विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतम्"ऋ० १।१।५। "तूर्णिं क्षिप्रगामिनम्" भा०।

तूर्त न० त्वर–क्त ऊठ् वेदे न तस्य नः। १क्षिप्रे "यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तमथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीयस्तत्प्रतूर्त्तम्" शत० ब्रा० ६।१।२।२।

तूर्य्य न० तुर्य्यते ताड्यते तूर–यत्। वाद्यभेदे "होमावसाने कततूर्य्यनादः" मत्पु० तुलापुरुषदानविधौ "तत्र भुक्त्वा पुनः किञ्चित्तूर्य्यघोषैः प्रहर्षितः" मनुः। एतत्परस्य मानस्य गिरिनद्या० न णत्वम् तूर्य्यमानम् "सतूर्य्यमेनां स्नपयाम्बभूवुः" कुमा०।

तूर्य्यखण्ड पु० ६त०। वाद्यभेदे डगड्गाद्ये त्रिका०।

तूर्व न०तुर्व अच्–रेफे पूर्वस्यो दीर्घः। १क्षिप्रे तूर्वे "तूर्वयाणो गूर्त्तवचस्तमः" ऋ० १०।६१।२। "तूर्व्ययाणस्तूर्ण-गमनः" भा०। "रथो अग्निमश्रुषं तूर्वयाणम्" ऋ० १।१७४।२। [ऋ० ८।४२।१।

तूर्वि न० तुर्व–इन् दीर्घः। १क्षिप्रे "वाहधानाय तूर्वये"

तूल पूरणे चुरा० आ० सक० सेट्। तूलयते अतुतूलत।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्कासने भ्वा० पर० सक० सेट्। तूलति अतूलीत्। तुतूल।

तूल न० तूलयति पूरयति तूल्यते वा तूल-अच्। १सर्वव्यापके आकाशे मेदि० २अग्रत्याकारे तूदे वृक्षे भावप्र० तूदशब्दे दृश्यम्। कार्पासादिवीजजाते(तूला)। ख्याते पदार्थे। "वर्णं दहति गङ्गाम्भस्तूलराशिमिवानलः" प्रा० त०। अव्ययीभावेऽस्य "कूलतीरतूलेत्यादिना" पा०आद्युदात्तता उपतूलम्। तूलशब्दे परे ईषिकाशब्दस्य षष्ठी तत्पुरुषे ह्रस्वः। ईषिकतूलं मुञ्जेषीकातूलम्। "कस्तूरं तूलगर्भश्च तूलिकाम् उपधीतिकां मञ्जिष्ठाद्युपधानानि तथा तूलवतीं पटीम्। अश्वीमयानि यानानि यतिभ्योऽपि प्रदापयेत्" काशी० ४ अ०।

तूलक न० तूल–स्वार्थे क। तूले हेमच०।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्फोटनार्थं कार्मुकम्। तूलस्फोटनार्थे धनुषि (धुनकरा) तूलचापादयोऽप्यत्र शब्दच०।

तूलनालि(ली) स्त्री० तूलनिर्म्मिता नाली। पिञ्जिकायाम् (पाइज) स्वार्थे क। अत्रैवार्थे स्त्री त्रिका०।

तूलपिचु पु० पिच–मर्दने कुन् तूलप्रधानः पिचुः। तूल वृक्षे (तुलारगाछ) भरतः। [राजनि०।

तूलवृक्ष पु० तूलसाधनं वृक्षः शाक०त०। शाल्मलिवृक्षे।

तूलशर्करा स्त्री तूलस्य शर्करेव। कार्पासवीजे रत्ना०।

तूलसेचन न० ६त०। तूलसूत्रकर्त्तने (काटनाकाटा) शब्दमा० तूलसेचनेति चमध्यपाठः प्रमादिकः।

तूलि(ली) स्त्री तूल-इन् वा ङीप्। चित्रसाधने स्वनामख्याते पदार्थे. त्रि० कौ०।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क। १नील्यां २यन्त्रौ च शब्दर०। तूलीशब्दार्थे ३लेख्यकूर्चिकायां ४धीरणादिशलाकायाम्। ५आवर्त्तितसुवर्णादेर्व्वाधारपात्रभेदे(मुचि), तूलं अस्त्यस्य ठन् कापि अत इत्वम्। ६(तोषक्) शय्याभेदे तूलशब्दे उद्रा०। "उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्" कुमा०। "तूलिका कथिता लेख्यकूर्चिका तूलशय्ययोः" विश्वः। तूलपूरितशय्या च तूलशय्येत्यर्थः।

तूलिनी स्त्री तूलोऽस्त्यस्या इनि ङीप्। शाल्मलीवृक्षे भावप्र०। २लक्ष्मणाकन्दे राजनि०। ३तूलयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् तूलिफला। [रत्नमा०।

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फलं यस्याः। १शाल्मलीवृक्षे

तूवर पु० सौ०तु–वा० वरच् दीर्घश्च। १तूपरशब्दार्थे २कषाये रसे अमरः। ३तद्वति त्रि० अमरः।

तूवरिका स्त्री सौ० तु–वा० वरच् दीर्घः संज्ञायां कन् कापि अत इत्वम्। १आढक्याम् (अड़हर) २सौराष्ट्रमृत्तिकायाञ्च भरतः। [कायाञ्च (फिट्किरि) भरतः।

तूवरी स्त्री तूवर+गौरा०ङीष्। १आढक्याम् २सौराष्ट्रमृत्ति-

तूष तुष्टौ भ्वा० पर०सक०सेट्। तूषति अतूषीत्। तुतूष।

तूष्णींशील: त्रि० तूष्णीं शीलं यस्य। १मौनावलम्बिनि।

तूष्णीक त्रि० तूष्णीं शीलं यस्य शीलेऽर्थे कन् मलोपश्च। मौनावलम्बिनि अमरः।

तूष्णीकाम् अव्य० तूष्णीम्+अकच्प्रकरणे “तूष्णीमः काम् वक्तव्यः” वार्त्ति० काम् नित्वादन्त्यादचः परः। तूष्णीं शब्दार्थे। “तूष्णीकामास्ते” सि०कौ०।

तूष्णीङ्गङ्ग अव्य० तूष्णीं गङ्गा यत्र “अन्यपदार्थे च संज्ञायाम्” पा० बहुब्रीह्यर्थे अव्ययी०। १देशभेदे। “अपांह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्। तूष्णींगङ्गे च कौन्तेय! सामात्यः समुपस्पृश” भा०व० १२५अ०। तूष्णीङ्गङ्गे इत्यत्र सप्तम्या वा न लुक्।

तूष्णीम् अव्य०तूष बा०नीम् स्वरादि।१मौने(चुपकरा)अमरः। “यत्किञ्चित् दश वर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी। भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति” मनुः “परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः” भा०शा०१०२अ०। तूष्णींशब्दे उपपदे “तूष्णीमि भुवः”क्त्वाणमुलौ तूष्णींभूय तूष्णीं भावम्।“तूष्णींभूय भयादासाञ्चक्रिरे जगपक्षिणः” भट्टिः। क्त्वा च इति”पा०वा समासाभावेतूष्णीं भूत्वा।

तूष्णीभाव पु० तूष्णीम्+भू–घञ्। तूष्णींभवने मौनावलम्बने “अनिमिषनयननिरीक्षणे तूष्णींभावादयस्तत्र” सा० द० “तूष्णींभावेऽपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणम्” भा० शा०१०२अ०।

तूस्त न० तुस–बा० तन् दीर्घश्च। १रेणौ। २जटायाञ्च मेदि० ३पापे ४खण्डे च शब्दच०।

वि+तूस्त–णिच्। तूस्तस्य हनने। वितूस्तयति तूस्तं केश इत्येके जटीभूताः केशा इत्यन्ये पापमित्यपरे सि०कौ०।

तृंहण न०तृहि–भावे ल्युट्। हिंसने। [णा तत्र पाठः तत्रार्थे।

तृक्षन् पु०स्त्रेने निघण्टुः रिक्वेत्यत्र पाठान्तरम् तृक्वा रिक्वेति

तृक्ष गतौ भ्वा० पर०सक० सेट्। तृक्षति अतृक्षीत् ततृक्ष।

तृक्ष पु० तृक्ष–अच्। काश्यपे ऋषौ तस्यापत्यं गर्गा० यञ्। तार्क्ष्यं गरुडे अरुणे विहगमात्रे च तार्क्ष्यशब्दे दृश्यम्

तृक्षाक पु०तृक्ष–आकन्। ऋषिभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण्। तार्क्षाक तदपत्ये।

तृक्षि पु० तृक्ष–इन्। त्रसदस्योः पुत्रे ऋषिभेदे। “येभिस्तृक्षिं वृषणा त्रासदस्यवम्” ऋ० ८।२२।७। “त्रासदस्यवं त्रसदस्योः पुत्रं तृक्षिमेतन्नामकम्” भा०।

तृख न० तृष–क पृषो०। जातीफले।

तृ(त्र्य)च न० तिसृणामृचां समाहारः तिस्र ऋचो यत्र वा अच्समा० वा सम्प्रसारणम्।१समानदेवताकानां समानच्छन्दस्कानामृचां त्रये २तद्युक्ते अनुवाकसूक्तादौ सि०। “मधुवाता तृचं जपेत्” हेमाद्रिश्राद्धकल्पः। “वायोप्भोरिति तृचैर्वपत्युदपात्रवत्” कात्या० श्रौ० १७।१।८। सूक्तपरत्वे न० “गायत्रं तृचं दश त्रयीषु विद्यते” निरु० १२।४०। वा संप्रसारणाभावे त्र्यृचमप्यत्र।

तृण भक्षे तना० उभ० सक० सेट्। तृणोति तर्णोति तृणुते-तर्णुते। अतर्णीत् अतर्णिष्ट। उदित् तर्णित्वा-तृण्ट्वा।

तृण न० तृह–नक् हलोपश्च। १नडादौ, घटे (खड़)। अमरः। “तृणेन वात्येव तयाऽनुगम्यते” नैष०। “लघुर्वेत्तृणं नरः” माघः। तृणस्यायं शिवा० अण्। तार्णं तृणजन्ये वह्नौ पु० “तार्णतार्णीभयं नास्तीति” जगदीशः। तृणसम्बन्धिमात्रे त्रि०। घोषादि० उत्तरपदस्थे तृणशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम्। ग्रामतृणमित्यादि। समूहार्थे पाशा० य। तृण्या तृणसमूहे स्त्री तत्र भवः। उत्करा० मत्वर्थे छ नडा० कुक् च। तृणकीय तृणभवे त्रि०।

स्वल्पं तृणं कन्। तृणक स्वल्पतृणे “क्षीणोऽयं तास्तृणकेनापि राजन्!” भा०आ०८१अ०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

तृणकर्ण पु० तृणमिव कर्णोऽस्य। ऋषिभेदे ततः शिवा० अपत्यादौ अण्। तार्णकर्णं तद्गोत्रापत्ये। यस्का०बहुषु अणो लुक्। तृणकर्णास्तद्गोत्रापत्येषु ब० व०।

तृणकाण्ड न० तृणानां समूहः दूर्वा० काण्डच्। तृणसमूहे

तृणकुङ्कुम न० तृणजातं कुङ्कुमम्। सुगन्धद्रव्यभेदे राजनि०। “तृणकुङ्कुमं कटूष्णं कफपित्तविनाशनम्। वातशोफपामकण्डुकुष्ठामदोषनाशनम्। परमं भास्वरं तत्तु भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्” राजनि० तद्गुणा उक्ताः।

तृणकुटी स्त्री तृणाच्छादिता कुटी शा०त०। तृणाच्छादिते गृहे त्रिका०। तृणकुटीरादयोऽप्यत्र (कुड़ेघर)।

तृणकूर्म्म पु० तृणमयः कूर्म्मः। तुम्बुरी शब्दमा०।

तृणकेतु पु०तृणेषु केतुरिव श्रेष्ठत्वात् असारत्वाद्वा। १वंशवृक्षे, २तालवृक्षे, तृणद्रुमतृणध्वजावप्यत्र। राजनि०। स्वार्थे क। तत्रार्थे।

तृणगण्ड पु० तृणमिव गण्डोऽस्य। उच्चिङ्गटे (उच्चिङ्गड़ा) कीटभेदे मेदि०। [२तृणजलौकायाञ्च।

तृणगोधा स्त्री तृणमिव गोधा। १गोधाकृकलासे मेदि०

तृणगौर न० तृणमिव गौरं पीतम्। तृणकुङ्कुमे राजनि०।

तृणग्रन्थि स्त्री तृणमिव ग्रन्थिरस्य। स्वर्णजीवन्त्याम् राज०

तृणग्राहिन् पु० तृणं गृह्णाति ग्रह–णिनि ६त०। नीलमणौ राजनि०।

तृणचर पु॰ तृणेषु चरति चर--अच्। १गोमेदमणौ २तृणचारिमात्रे त्रि॰।

तृणजम्भन् त्रि॰ तृणं जम्भो भक्ष्यमस्य तृणमिव जम्भोदन्तोऽस्य “जम्भा सुहरित तृणसोमेभ्यः” पा॰ कृतसमासान्तः नि॰। तृणभक्षके तृणतुल्यदन्तयुक्ते च। शब्दकल्पद्रुमे अदन्तोक्तिः प्रामादिकी पा॰ सू॰ नान्ततयैव निपातनात्।

तृणजलायुका स्त्री॰ तृणाकारा तृणजाता वा जलायुका जलौकाभेदे। “तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरत्येवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसंहरति” शत॰ ब्रा॰ १४।७।२।४। तृणजलूकादयोऽप्यत्र स्त्री “यथा तृणजलूकेयं नापयात्यपयाति च” भाग॰ ४।२९।७६।

तृणजलौकान्याय तृणजलौकायाः यथा अपरदेशसंयोगानन्तरं पूर्वदेशवियोगस्तत्तुल्ये जीवस्यापरदेहसंयोगेन पूर्वदेहपरित्यागरूपे न्याये। स च नैयायिकानां तृणजलयूकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पितः। तदेतन्मतं शा॰भा॰ आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्यार्थत्वं प्रदर्श्य दूषयित्वा छा॰ उ॰ पञ्चाग्निविद्युक्तोश्रुतेः अन्यविध एव संसरणप्रकार उक्तः। यथा “नन्वन्या श्रुतिः तृणजलौकावत् पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति। इति। तद्यथा तृणजलायुकेति, (तृणजलायूकाशब्दे दर्शिता) तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घीभावमात्रं तृणजलूकयोपमीयत इत्यविरोधः। एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः कल्पनाः” इत्युपक्रमे ‘ताः सर्वा एवानादर्तव्याः श्रुतिविरोधात्”। “नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽग्निः सहगतस्य पश्चाद्देहान्तरप्राप्तिरित्ययुक्तम्। यथा तृणजलायूका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते नन्वेति। इहैव कर्मायत्तभाविदेहं देहोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः। अतो न विरोधः, इति समाधत्ते, तत्रापीति भावनाया दीर्घभावो भाविदेहविषयत्वम्। घटाकाशवदुपहितो जीवः सूक्ष्मोपाधिगत्या लोकान्तरं गच्छतीति पञ्चाग्निश्रुत्युक्तः प्रकारस्तद्विरोधादन्याः कल्पनाः अनादर्तव्या इत्यन्वयः” रत्नप्र॰।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जातिः। उलपादौ (खड़)।

तृणज्योतिस् न॰ तृणेषु मध्ये ज्योतिः ज्योतिष्मतः। रात्रौ प्रकाशवत्यां ज्योतिष्मत्यां लतायाम् शब्दार्थचि॰।

तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय--क्विप्। १धनुषि तृणस्य भावः तल्। २तृणत्वे च मेदि॰।

तृणद्रुम पु॰ तृणमिव द्रुमः असारत्वात्। १नारिकेले, २ताले, ३गुवाके, ४ताल्यां, ५केतक्यां, ६खर्जूरे, ७हिन्ताले, ८खर्जूर्य्याञ्च। “फलमुद्देशमेते च हिन्तालसहितास्त्रयः (तालनारिकेलगुवाकाः) खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः” अमरः।

तृणधान्य न॰ तृणमिव धान्यं अकृष्टोत्पन्नत्वात् शाक॰ त॰। १नीवारे, अमरः २श्यामाकादौ च।

तृणध्वज पु॰ तृणेषु ध्वज इव।१तालद्रुमे २वंशद्रुमे च अमरः

तृणनिम्ब पु॰ तृणाकारः निम्बः। नेपालनिम्बे किराततिक्ते (चिराता) राजनि॰।

तृणप पु॰ तृणं पाति -पा क। गन्धर्वभेदे। “युगपस्तृणपः कार्ष्णिर्नन्दिश्चित्ररथस्तथा” भा॰आ॰१२३अ०। गन्धर्वोक्तौ।

तृणपञ्चमूल न॰ तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम्। कशेक्षुशरदर्भशालिकाकर्कटकात्मके पञ्चमूले वैद्यकम्। [राजनि॰।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्येव पत्रमस्याः ठन्। इक्षुदर्भायां

तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्याः गौरा॰ ङीष्। गुन्द्रा- शिम्ब्यां राजनि॰।

तृणपदी स्त्री तृणस्येव पादोऽस्याः अन्त्यलोपः कुम्भप॰ ङीषि पद्भावः। तृणतुल्यमूलयुक्तायां लतायाम्।

तृणपीड न॰ तृणस्येव पीड़ा यत्र। युद्धभेदे “तृणपीड़ं यथाकामं पूर्णयोगं सतुष्टिकम्। एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्” भा॰ स॰ २३अ०।

तृणपुष्प न॰ तृणजातं पुष्पम्। तृणकुङ्कुमे १गन्धद्रव्यभेदे राजनि॰। तृणमिव पुष्पमस्याः ङीप्। २सिन्दूरपुष्पीवृक्षे स्त्री राजनि॰। [स्वार्थे क। तृणपुष्पिकाऽप्यत्र स्त्री मेदि॰।

तृणपुली स्त्री तृणनिर्मिता पुली। चञ्चायां (चाँच) हारा॰

तृणमणि पु॰ तृणग्राहको मणिः शा॰ त॰। तृणग्राहिणि मणिभेदे हारा॰।

तृणमत्कुण पु॰ प्रतिभुवि (जामिन्) त्रिका॰।

तृणमय त्रि॰ तृणस्य विकारः शरा॰ मयट्। तृणविकारे “कार्य्यात् तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम्” भा॰ आ॰ १४५ अ॰। स्त्रियां ङीप्। [तालद्रुमे अमरः।

तृणराज पु॰ तृणेषु राजते राज--अच् ६त॰ टच् समा॰श।

तृणवल्वजा स्त्री तृणरूपा वल्वजा। वल्वजायां राजनि॰।

तृणविन्दु ऋषिभेदे “अयङ्ग्येन पापेन यत् कृष्णा कर्षिता

वने । यातेषु वनवासाय्यैव तृणबिन्दोराश्रमम्" भा० आ० ६१अ० । "तृणबिन्दुप्रसादाच्च सौम्यस्य च महात्मनः" भा० वि० १२ अ० । "द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणबिन्दोरनुज्ञया" भा० व० २६१ अ० । "चरतः किल दुश्चरं तपः तृणबिन्दोः परिशङ्कितः पुरा" रघुः ।

तृणबिन्दुसरः हृत० तृणबिन्दोः ऋषेः सरोरूपे तीर्थे तत्स्थानं भारते उक्तं यथा "मरुभूमेः गिरेः स्थानं तृणबिन्दुसरः प्रति" भा० द० २५७ अ० ।

तृणबीज न० हृत० । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।

तृणशीत न० तृणेषु शीतम् । १कत्तृणे गन्धतृणे रत्नमा० । २जलपिप्पल्यां स्त्री राजनि० ।

तृणशून्य न०१तृणमिव शून्यं फलरहितम् । केतकीपुष्पे २मल्लिकायाञ्च मेदि० तयोः फलरहितत्वात्तथात्वम् । तृणेन शून्यम् । ३तृणरहिते त्रि० ।

तृणशूली स्त्री तृणं शूलमिव तीक्ष्णाग्रं यस्याः गौरा०ङीष् । लताभेदे । "शूरस्याः तृणशूल्याश्च सिन्धुवारस्य यानि च" (पुष्पाणि) सुश्रु० ।

तृणशोषक पुंस्त्री तृणमपि शोषयति शुष–णिच्–ण्वुल् उप० स० । राजिमत्सर्पभेदे । सुश्रुते ५८१ पृष्ठे दृश्यम्

तृणशौण्डिका स्त्री तृणेषु शौण्डिका । लघुकैतकीवृक्षे । पारस्करनिघण्टुः । [हारा० ।

तृणषट्पद पु० तृणमिव षट्पदः । (बोलता) वरोले

तृणसारा स्त्री तृणस्येव सारोऽस्याः । १कदल्याम् हारा० । तस्याः सर्वथाऽसारत्वात्तथात्वम् ।

तृणसिंह पु० तृणे–सिंह इव । कुठारे शब्दार्थक० ।

तृणसोमाङ्गिरस् पु०दक्षिणादिक्स्थिते धर्मराजस्य ऋत्विग्भेदे "उन्मुचुः प्रमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् । दृढव्यश्चोर्द्ध्वबाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा । मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथाऽगस्त्यः प्रतापवान् । धर्मराजर्त्विजः सप्त दक्षिणां दिशमाश्रिताः" भा० अनु० १५० अ० ।

तृणस्कन्द तृणमिव स्कन्दति स्कन्द–अच् । तृणवन्नाशनस्वभावे "तृणस्कन्दस्य तु विशः" ऋ० १।१७२।३ ।

तृणहर्म्य पुंन०तृणव्याप्तं हर्म्यं । तृणव्याप्ते हर्म्ये हारा०

तृणाक्षिप पु०तृणवद्दोषं क्षिपः । मन्थानतृणे राजनि० ।

तृणाग्नि पु० तृणजातोऽग्निः शा० त० । तार्णे वह्नौ त्रिका० । "ब्राह्मणस्त्वनधीयानस्तृणाग्निरिव शाम्यति" मनुः ।

तृणाञ्जन पु० तृणमिवाञ्जनः । कृकलासे त्रिका० ।

तृणाटवी स्त्री तृणप्रचुराटवी । तृणमये वने हेम० ।

तृणाढ्य न० तृणेषु आढ्यम् । पर्वतजाते तृणे राजनि० ।

तृणादि पु० चतुरर्थ्यां सप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा "तृण, नड, मूल, वन, पर्ण वर्ण, वराण, विल, पुल, फल, अर्जुन, अर्ण, सुवर्ण, बल, चरण, बुस." ।

तृणाम्ल न० तृणेषु अम्लम् । तृणजलवणे राजनि० ।

तृणारणिन्याय पु० तृणस्यारणेश्च वह्निजनने यथा परस्परनिरपेक्षतया कारणत्वमेवं स्थानान्तरेऽपि कारणतावच्छेदके न्यायभेदे ।

तृणावर्त्त पु०तृणमावर्त्तयति भ्रमयति आ+वृत–णिच्–अण् । १वात्यारूपे वातसमूहे(चक्री)२तद्रूपासुरभेदे कंसानुचरभेदे पु०

तृणासृज् न०तृणेषु असृगिव रक्तत्वात् । तृणकुङ्कुमे राजनि०

तृणेक्षु पु० तृणमिक्षुरिव मधुररसत्वात् । वल्वजायां राजनि०

तृणेन्द्र पु० तृणमिन्द्र इव । तृणराजे ताले वृक्षे । "हली-बल इति ख्यातो भविष्यति धराधरः । त्रिशिरास्तस्य देवस्य शातकुम्भमयोद्भवः । ध्वजस्तृणेन्द्रो देवस्य भविष्यति रथाश्रितः" भा० अनु० १४७ अ० ।

तृणोत्तम पु० तृणेषु उत्तमः । उशीरे तृणे राजनि० ।

तृणोद्भव पु० तृणेषूद्भवति उद्+भू–अच् । १नीवारे धान्यभेदे राजनि० । २तृणजाते वह्नौ च ३तज्जातमात्रे त्रि० ।

तृणोल्का स्त्री तृणजाता उल्का । तृणजायामुल्कायाम् "न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया" हितो० "तृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः" भा० उ० ३४ अ० । (चर) । हेमच० ।

तृणौकस् न० तृणनिर्मितमोकः । तृणनिर्मिते गृहे (खडेर

तृणौषध न० तृणात्मकमौषधम् । एलवालुकाख्ये गन्धद्रव्ये शब्दच० ।

तृण्या स्त्री तृणानां समूहः पाशा० य । तृणसमूहे ।

तृतीय त्रि०त्रयाणां पूरणः त्रि+तीयत् संप्रसारणञ्च । त्रयाणां पूरणे । "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम्" "मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः । द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयं तत्पितुः पितुः" मनुः ।

तृतीयक पु० तृतीयेऽह्नि भवः रोगः कन् । तृतीयदिनभवे ज्वरभेदे स च "दिनमेकमतिक्रम्य यो भवेत् स तृतीयकः" इत्युक्तलक्षणः ।"वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च" सुश्रुतः ।

तृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृतिः प्रकारः । स्त्रीपुरुषा-

मैत्रया तृतीये प्रकारे नपुंसके अमरः। तत्र तृतीयाप्रकृतिरिति व्यस्तं पदं समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव स्यात् व्यस्तपाठं दृष्ट्वा शब्दकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्दकल्पनं प्रामादिकम्।

तृतीययुगपर्य्याय पु० तृतीयस्य युगस्य द्वापरद्धपस्य पर्य्यायः परिवर्त्तो यत्र काले। द्वापरयुगस्य परिवर्त्ताधारे कलिसन्ध्यद्धपे काले "द्वापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्य्यये" भाग० १।४।१५ श्लो०। इतः परं किं भविष्यतीति द्वापरे सन्दे हे जाते इत्यर्थः तेन न विरोधः।

तृतीयसवन न० सूयते सोमोऽत्रत्रिन् कर्म्म०। कालत्रये सवनत्रयोपेताग्निष्टोमादेः तृतीये सवने। तद्विधानादि ताण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा "तृतीयसवनारम्भमादित्यग्रहणाचरेत्। आर्भवेण स्तुवीताथ पश्वङ्गैः प्रचरन्त्यथ। सावित्रवैश्वदेवाख्यौ ग्रहौ सौम्यचरुस्तथा। पात्नीवतग्रहादूर्द्ध्वं यज्ञायज्ञायसंस्तवः। अग्निमारुतशस्त्रं स्यात् ग्रहणीयात् हारियोजनम्। समाप्ते सवने पश्चात् कुर्य्यादवभृथं ततः। कुर्य्यादुदयनीयेष्टिमनूबन्ध्यां यजेत गाम्। देविकाभिश्च यष्टेव्यास्तासामपि यजूंष्यथ। उपोष्य वेदिमाध्येयमित्राग्निष्टोमसंस्थितिः" "प्रातः सवने नीचैः कर्माणि" कात्या० श्रौ० ८।६।१८ "प्रातः सवने यान्युच्चैः कर्माणि मैत्रोच्चारणादीनि तान्यपि प्रथमस्वरेणैव कार्य्याणि "मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीति" शाखान्तरात्। अतश्चाग्नीदग्नीन्विहरेत्यादयः प्रैषा आश्रावणादयश्च प्रथमस्वरेणैव प्रयोक्तव्याः" कर्कः। "मध्यमेन माध्यन्दिने" १८सू० "माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नीचैर्यानि चोच्चैस्तान्युभयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्य्याणि शाखान्तरे तथा श्रवणात्" कर्कः। "उत्तमेन तृतीयसवने" २०सू० "तृतीयसवने यानि नीचैर्य्यानि च मध्यमेन स्वरेण प्राप्तवन्ति तानि सर्वाण्युत्तमेन तृतीयेनैव स्वरेण कार्य्याणि तथैव शाखान्तरे श्रुतत्वात्" कर्कः।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप्। १चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियायां २तदुपलक्षिते कालभेदे च तत्र व्रतादिकालव्यवस्थादि तिथिशब्दे ३२८० पृ० दर्शितम्। अन्तमलतामैत्रया ३तृतीयद्वादशैकादशात्मककल्पलक्षणविपत्तारायाञ्च।

तृतीयाकृत त्रि० तृतीय+डाच्+कृ-क्त। १त्रिगुणं कृष्टे क्षेत्रादौ सिद्धान्तकौ०।

तृतीयाश्रम पुंस० कर्म०। वानप्रस्थाश्रमे। "उषित्वैवं गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम्। वलीपलितसंयुक्तस्तृतीयन्तु समाश्रयेत्" संवर्त्तस०।

तृतीयिन् त्रि० तृतीय+अस्त्यर्थे इनि। तृतीयभागार्हे। "सर्वेषामर्द्धिनो मुख्यास्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे। तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्च पादिनः" मनुः। दक्षिणाशोयत-विभागे।

तृत्नु त्रि० तृद-बा० नु। हिंसके। "गव्या तृत्नुभ्यो अजगन्धुषा नृन्" ऋ०७।१८।७। "तृत्नुभ्यो हिंसकेभ्य" भा० २राजर्षिभेदे "व्यानवस्य तृत्सवे गयम्" ऋ० ७।१८।१३ "तृत्सुं राजर्षिभेदम्" भा०। [प्रतर्द्दनः।

तृद् हिंसायां भ्वा० प०सक० सेट्। तर्द्दति अतर्दीत् ततर्द्द।

तृद् अनादरे रु०उभ०सक०सेट्। तृणत्ति तृन्ते। इरित् अतर्दीत् अतृदत् अतर्द्दिष्ट। उदित् तर्द्दित्वा-तृत्वा। "भूतिं तृणद्मि यज्वनाम्" भट्टिः "अतृणद्रि सृकोको बधिरा ततर्द्द" ऋ० ४।२३।८ "ततर्द्द तरसा विष्णुर्बाणैः शतरुधाद्ध्यनः" हरिवं० ११४ अ०। "सेहे कपीरचाचाश्वरिपोस्ततर्द्द चाशिना" "अतर्दीच्चैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान्" भट्टिः।

तृदिल त्रि० तृद-बा०किलच् ।१भेदके २भिन्ने च। "तृदिला अतृदिलासः" ऋ० १०।९४।११। "तृदिला भेदकाः अतृदिला अभिन्नाः" भा०।

तृन्प(म्प) प्रीणने तु० पर० सक० सेट्। तृन्पति तृम्पति अतृम्पीत् अतृपीत्। ततृम्प ततृप।

तृन्फ(म्फ) प्रीणने तु० प० सक० सेट्। तृन्फति तृम्फति अतृम्फीत् अतृफीत् ततृम्फ ततृफ।

तृन्ह हिंसे तु० प० सक०सेट् क्त्वा वेट्। तृंहति तृंहित् अतृंहत्। ततृंह ततृंहतुः ततृंहुः।

तृप प्रीणने स्वा०पर०सक०सेट्। तृप्नोति अतर्पीत्। ततर्प।

तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक०सेट्। तर्पयति ते तर्पति अततर्पत् त अतीतृपत् त। अतर्पीत्। ततर्प ततर्पिथ।

तृप प्रीणने दि०पर० सक०वेट् इरित्। तृप्यति अतर्पीत् अताप्सीत्-अत्राप्सीत्-अतृपत्। ततर्प।

तृप प्रीणने तु० पर० सक० सेट्। तृपति अतर्पीत्। "तृपत्सोमं पाहि" ऋ० २।११।१५।

तृपत पु० तृप। चन्द्रे उणादि०। [संक्षिप्तसा०।

तृपाना स्त्री तृप-कानच्। १लतायाम् २छत्रा०।

तृपल न०तृप-कलच्। १उपले प्रस्तरे। "अपां तमस्युत् पक्षम-

भर्मा" ऋ० १०।८६।५। तृपलप्रभर्मा पावादिभिः क्षिप्रप्रहारी" भा०। २त्रिफलायाञ्च।

तृप्त त्रि० तृप-क्त। १तृप्तियुक्ते। "नित्यं तृप्ता भवेयुश्च देवायतस्य धर्मतः" भा०य०५८अ०। "स्वागतेनाग्नयस्तृप्ता आसनेन शतक्रतुः। पितरः पादशौचेन स्विन्नानेन तृप्यति" पु०।

तृप्ति स्त्री० तृप-क्तिन्। भोजनादिना आकाङ्क्षितानिवृत्तौ "वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी" मनुः "तस्यालमेषा क्षुधितस्य तृप्त्यै" रघुः।

तृप्तिमत् त्रि०सुखा०अस्त्यर्थे इनि तृप्तमनेन इष्टादि० इनि वा। १तृप्तियुक्ते स्त्रियां ङीप्। २उदके निघण्टुः।

तृप्नु त्रि० तृप-क्नु। तृप्तिशीले।

तृप्र पु० तृप-रक्। १पुरोडाशे उज्ज्वलद०। २तर्पके त्रि० "न यं शुक्रो न दुराशीर्न तृप्राः" ऋ० ८।२।५ "तृप्रास्तर्पकाः" भा० ३दुःखे न० ततः असहने आलु। तृप्रालु तदसहने। "तृप्रं दुःखमिति माधवः" सि०कौ०। ४घृते न० उणादि०।

तृफ प्रीणने तुदा० पर० सक० सेट्। तृफति अतर्फीत्। ततर्फ। तृफतेरपि कलच् इत्युज्ज्वलदत्तः। दुर्गादासस्तु अयं मुचादित्वभ्रान्त्या तृम्फतीत्युदाजहार। तच्चिन्त्यं पा० मुचादिमध्ये तृफधातोरनुत्कीर्त्तनात् उज्ज्वलदत्तेन तृफते रिति निर्द्देशाच्च। मुचादयश्च सि०कौ०१५६२ आदौ द्रष्टव्याः। तृम्फादिशब्दे दृश्यः।

तृफला स्त्री तृफ-कलच्। त्रिफलायाम् उज्ज्वलद०।

तृफू स्त्री तृफ-कू। सर्पजातौ उणादि०।

तृम्फादि "तृम्फ तुम्फ तृम्फ दृम्फ ऋम्फ गुम्फ उम्फ शुम्फ" पा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे।

तृष तृष्णायां दिवा०पर०सक०सेट्। तृष्यति इरित् अतृषत् अतर्षीत्। ततर्ष। "तृषित्वेवामिषं स्वादु पिबन्तं सरितां पयः"। "तृष्णक्षुदैन्यसंरक्तं ततृषुश्चोभये भटाः" "रक्तमज्जोतिषुः क्षुब्धाः यातास्य कपयोऽतृषन्" भट्टिः।

तृष्(षा) स्त्री तृष-सम्प०क्विप् वा टाप्। १आकाङ्क्षायां २पिपासायां ३कामकन्यायाञ्च शब्दर०। ४लाङ्गलीवृक्षे शब्दच० "लोभो जनयते तृषां तृषार्तो दुःखमाप्नोति" हितोप०। "तृषा हि मे सुमहती त्वां दृष्ट्वा तृट्समाश्रितम्" भा० आश्व०५५ अ०। "न हन्ति मण्डूककुलं तृषाकुलः" ऋतु०।

तृषाभू स्त्री ६त०। तृष्णाधारे क्लोमनि शब्दच०तृष्णाशब्दे चरकवाक्ये क्लोम्नस्तृष्णास्थानत्वं दृश्यम्। [(गौरी) स्त्री शब्दच०

तृषाह न० तृषां हन्ति हन-ड। १जले २मधुरिकायां

तृषित त्रि०तृषा जातास्य तार०इतच्। १तृष्णान्विते हेमच० "तृषिताश्चाह्वये भोक्तुं लपमांसानि वै भृशम्" हरिवं० ६७अ०। [शब्दच०।

तृषितोत्तरा स्त्री तृषित उत्तरः यस्याः। अग्निपर्ण्याम्

तृष्णु न० तृ-रुक्-वा सुक् पृषो०। १क्षिप्रे निघण्टुः। २तद्वति त्रि० स्त्रियामुदन्तगुणवचनत्वात् ङीप्। "तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि" ऋ० ४।४।१। "तृष्विनि क्षिप्रनाम भरतेर्वा त्वरतेर्वा निरु०" भा० "तृष्णु यदन्ना तृष्णा" ऋ० ४।७।११।

तृष्ट त्रि० तृष-क्त वेदे बा० इडभावः। १दाहजनके "तृष्टमेतत् कटुकमेतत्" ऋ० १०।८५।३४। "तृष्टं दाहजनकम्" भा०।

तृष्टामा स्त्री तृष्टं दाहमभयति गमयति अम णिच्-अच् १नद्याम् "तृष्टामया प्रथमं यातवे" ऋ०१०।७५।६। "तृष्टामया नद्या" भा०।

तृष्णज् त्रि० तृष नजिङ्। १लुब्धे अमरः। "अभिष्टवत्तृम गोतमाय तृष्णजे" ऋ० १।८५।११।

तृष्णा स्त्री०तृष न किञ्च। १पिपासायां, २लोभे, ३अप्राप्ताभिलाषे च अमरः ४रोगभेदे। तन्निदानादि भावप्र० उक्तं यथा

"भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयाद्वा ऊर्द्ध्वं चितं पित्तविवर्द्धनैश्च। पित्तं सवातं कुपितं नराणां तालुप्रपन्नं जनयेत् पिपासाम्। स्रोतःस्वपांवाहिषु दूषितेषु दोषैश्च तृट् सम्भवतीह जन्तोः। तिस्रः स्मृतास्ताः क्षतजा चतुर्थी क्षयात्तथान्यामसमुद्भवा च। भुक्तोद्भवा सप्तमिकेति तासां निबोध लिङ्गान्यनुपूर्वशस्तु"। नराणां चितं स्वस्थान एव सञ्चितं पित्तं सवातं पित्तविवर्द्धनैः कट्वम्लोष्णादिभिः कुपितम्। भयश्रमाभ्यां बलसङ्क्षयादुपवासादेश्च वातः कुपितः। तदुभयं ऊर्द्ध्वं प्रसरत् तालुप्रपन्नं सत् पिपासां जनयेत्। न केवलं तालुन्येव दूषिते तृष्णा भवति किन्तु जलवाहिस्रोतःस्वपि। अत आह। स्रोतःस्वित्यादि। नन्वत्र वक्तव्यमयुक्तम्। यतो जलवहे द्वे स्रोतसी सुश्रुतेनोक्ते। उच्यते। तयोरेवानेकप्रतानयोगाद्वा दोषः। अपांवाहिषु स्रोतःस्विति जिह्वादेरप्युपलक्षणम्। यत आह चरकः। "रसवाहिनीश्च धमनीर्जिह्वाहृदयगलतालुक्लोम च। संशोष्य तृष्णां देहे कुरुतस्तृष्णामतिबलौ पित्तानिलाविति"। सङ्ख्यामाह तिस्र इत्यादि। तृष्णायाः सामान्यं लक्षणमाह।

“सततं यः पिबेत्तोयं न तृप्तिमधिगच्छति। सशुः काङ्क्षति तोयन्तु तं तृष्णार्दितमादिशेत्। वातजामाह्वायामाह। क्षामास्यता मारुतसम्भवायां तोददाता शङ्खशिरःसु चापि। स्रोतोनिरोधो विरसञ्च वक्त्रं शीताभिः रद्भिश्च विवृद्धिमेति”। शङ्खशिरःसु शङ्खयोः शिरसि च। स्रोतो निरोधः। पित्तजामाह “मूर्च्छान्नविद्वेषविलापदाहरक्तेक्षणत्वं प्रततश्च शोषः। शीताभिनन्दो मुखतिक्तता च पित्तात्मिकायां परिधूपनञ्च”। विलापः प्रलापः प्रततश्च शोषः अविरतश्च शोषः। शीताभिनन्दः शीतेच्छा। परिधूपनं कण्ठाद्धूमनिर्गम इव। कफजामाह। “वास्पावरोधात् कफसंवृतेऽग्नौ तृष्णा बलासेन भवेन्नरस्य। निद्रागुरुत्वं मधुरास्यता च तयार्दितः शुष्यति चातिमात्रम्”। अग्नौ जठराग्नौ। कफसंवृते स्वकारणकुपितेन कफेनोपरिष्टादाच्छादिते। वास्पावरोधात् अग्नेरूष्मावरोधात्। अवरुद्धानलोष्मणाम्बुवहस्रोतःशोषणात् बलासेन कफेन नरस्य तृष्णा भवेत्। तया तृष्णया अर्दितः पीड़ितः शुष्यति कृशो भवति। क्षतजामाह। “क्षतस्य रुक्शोणितनिर्गमाभ्यां तृष्णा चतुर्थी क्षतजा मता तु”। क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य। रुक् पीड़ा। क्षयजामाह। “रसक्षयाद्या क्षयसम्भवा सा तयाभिभूतस्तु निशादिनेषु। पेपीयतेऽम्भः स सुखं न याति तां सन्निपातादिति केचिदाहुः। रसक्षयोक्तानि च लक्षणानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवस्येत्”। रसक्षयलक्षणानि सुश्रुतेनोक्तानि “रसक्षये हृत्पीड़ा कम्पः शोषः शून्यता तृष्णा चेति”। व्यवस्येत् जानीयात्। आमजामाह। “त्रिदोषलिङ्गामसमुद्भवा च हृच्छूलनिष्ठीवनसादकर्त्री”। भुक्तोद्भवामाह। “स्निग्धं तथाम्लं लवणञ्च भुक्तं गुर्वन्नमेवाशु तृषां करोति”। लवणञ्चेति चकारात् कटु च। उपसर्गजामाह “क्षीणस्वरः प्रताम्य दीनाननहृदयशुष्कगलतालुः। भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा शोषिणी कष्टा”। शोषिणी धातुशोषिणी। उपसर्गानाह। “ज्वरमोह क्षयः श्वासो बाधिर्यं कास एव च। बहिर्निर्गतजिह्वत्वं मन्यन्ते तदुपद्रवाः”। तद्युक्तायां अरिष्टत्वमाह “ज्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम्। सर्वास्त्वतिप्रसक्तारोग कृशानां वमिप्रसक्तानाम्। घोरोपद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाय विज्ञेयाः”। आदिशब्दाद्दतीसारादीनां ग्रहणम्। अतिप्रसक्ताः निरन्तराः। घोरोपद्रवयुक्ताः अतीव सशोषादियुताः।

तृष्णाशब्दस्य वल्लीशब्देन द्वन्द्वे उभयपदे प्रकृतिस्वरः।

तृष्णाक्षय पु० तृष्णायाः क्षयो यत्र। १शान्तिगुणे हेमच० ६त०। २पिपासानाशे च।

तृष्णारि पु० ६त०। १पर्पटे राजनि०। २तृष्णानाशके च।

तृष्णालु त्रि० तृष्णा+अस्त्यर्थे आलु। तृष्णायुक्ते। “तृष्णालुर्भवति पूतनाम्टहीतः” सुश्रु०।

तृष्य त्रि० तृष–स्नदुपधत्वात् क्यप्। १लोभ्ये २एषणीये। भावे क्यप्। ३लोभे न०। तृषत्रमस्त्रस्य मतुपि वेदे दीर्घः। तृष्यावत्। तृष्णायुक्ते। “अभ्यवर्षीत् तृष्यावतः प्राहृ-ष्यागतायाम्” ऋ०७।१०३।२। तृष्यावतस्तृष्णावतः” भा०।

तृह हिंसे तु० पर० सक० वेट्। तृहति अतर्हीत् अतृक्षत्।

तृह हिंसे वा चु० उ० पक्षे रुधा० पर० सक० वेट्। तर्हयति ते तृणेढि अततर्हत् त अतीतृहत् त अतर्हीत् अतृक्षत्। “तृणेढु रामः सह लक्ष्मणेन” भट्टिः।

तॄ तरणे प्लवने अभिभवे च भ्वा० प० सक० सेट्। तरति अतारीत्। ततार। “तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते” “तरति शोकमात्मवित्” श्रुतिः शत० ब्रा० १४।७।१।२२ “ततार ताराधिपखण्डधारी” कुमा० “क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्णदृक्पथे” नैष०। तेरतुः। तरीरिता तरि(री)ष्यति। तीर्यात्। तरीतुं तरितुं तीर्त्वा तीर्यते। तारयति तितीर्षति। “तितीर्षुर्दुस्तरं मोहात्” रघुः। “ताश्च तन्तुं प्रयच्छामीत्यमार्षः छन्दभावः।

अति+अतिक्रम्य गमने। “स्वर्गानतितरन्ति ते” हितो०। “न यस्य कश्चातितितर्त्ति मायाम्” भाग०८।५।३०। यङ्लुङन्तरूपम्।

वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे। “यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति” गीता। [नीम्” भा० द्रो० ३८०।

अभि+उल्लङ्घने। “कथं नाभ्यतरामस्तां पाण्डवानामनीकि-

अव+अवनमने। “अथोरुदेशादवतार्य पादम्” कुमा०। अवतारः। “अवतरतः सिद्धिपथं शब्दस्य मनोरथस्य वः” मालविकाग्नि०।

उद्+उत्थाने अक०। “सपत्नलोकाणवराहयूथम्” रघुः। उल्लङ्घने सक०। “उदतारीदुदन्वन्तम्” “उदतारिषुरम्भोधिम्” भट्टिः। [१५५६६ शा०।

निस्+निःशेषेण तरणे। “कथञ्च निस्तरेयाश्वात्” भा०व०

वि+दाने। “तडित्स्खलज्ज्योर्वितरति पताकावलिरियम्” “ज्योत्स्ना शशाङ्कमिव वितरति” १ किरा०।

सम्+सम्यक् तरणे (साँतार देखोया)।

ते अव्य० तम–वा० डे। १त्वयेत्यर्थे त्रिका०। २गौर्य्यां तेनशब्दे दृश्यम्

तेगा स्त्री तिज–पुंसि च जस्य गः। आर्षसिद्धदेवताभेदे। "शादं दद्भिरवकां दन्तमूलैर्मृदं वर्स्वैस्तेगां दंष्ट्राभ्याम्" यजु० २५।१। "इमां देवतां शादादयोऽप्रसिद्धा देवाः आदित्यादयः प्रसिद्धाः देवाः" वेददीपः। [अतेजीत्। तितेज।

तेज निशाने पालने च भ्वा० पर० सक० सेट्। तेजति

तेजःफल न० तेजसे फलमस्य तेजः फलति–फल अच् वा। (तेजबल) वृक्षभेदे "तेजःफलः कटुस्तीक्ष्णः सुगन्धिर्दीपनो मतः। वातश्लेष्मास्यचिन्नश्च बालरत्न करः स्मृत इति" भावप्र०।

तेजन पु० तेजयति शस्त्रमग्निं वा तिज–णिच्–ल्यु। १वंशे २मुञ्जे च अमरः संज्ञायां कन्। ३शराभिधे तृणे, करणे ल्युट्। ङीप्। ४मूर्वायां, ५ज्योतिष्मत्याञ्च स्त्री ङीप्। राजनि०। ६शस्ये अमरः।

तेजपत्र न० तेजयति तिज-णिच्-अच् तेजं पत्रमस्य। (तेजपात) ख्याते वृक्षभेदे। "तेजपत्रं वराङ्गं स्यात् त्वचं चोच तथोत्कटम्। त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम्। पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमामारुचिनाशनम्। हृद्बस्तिरोगशातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृत्" भावप्र०।

तेजल पु० तिज–करणे कलच्। कपिञ्जलपक्षिणि राजनि०।

तेजस् न० तिज–भावे करणादौ असुन्। १दीप्तौ २प्रभावे ३पराक्रमे ४रेतसि च मेदि०। ५देहजकान्तौ ६नवनीते ७अग्नौ च हेमच०। ८सुवर्णे ९मज्जनि १०पित्ते च राजनि०। सा०द०उक्ते सात्त्विके अधिक्षेपापमानादेरसहनरूपे ११नायकगुणभेदे यथा

"शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी। ललितौदार्य्यमित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषा गुणाः" इत्युद्दिश्य 'अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्। प्राणात्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतम्" सा०द० लक्षितम्। १२सारे "रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोजस्तदेव बलमित्युच्यते" सुश्रु०। १३शागलभ्ये १४पराभिभवसामर्थ्ये। १५परैरनभिभाव्यत्वे। १६अप्रतिहतत्वे। १७चैतन्यात्मके ज्योतिषि। १८स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वे। १९सत्त्वगुणजाते लिङ्गदेहे। २०हयवेगे। "तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकारः प्रकाशकोऽन्तःकारविशेषः। यथाह भोजराजः "तेजोनिसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः। क्रोधस्तम इति ज्ञेयास्त्रयोऽपि सहजा गुणाः"। तच्च द्विविधम्। सततोत्थितं भयोत्थितञ्चेति। यथाह स एव "धाराञ्च योजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणं विना। अवच्छिन्नमिवाभाति तत् तेजः सततोत्थितम्। कशापादादिघातैर्यत् साध्वसात् स्फुरितन्तु तदिति"। शब्दस्पर्शतन्मात्र सहितात् रूपतन्मात्रादुत्पन्ने शब्दस्पर्शरूपगुणे २१तृतीये महाभूते। यथा "तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूतं ततो रूपं सूर्य्यस्तत्राधिदैवतम्" भा०आश्व० उष्णस्पर्शवत्तेजः। "तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यञ्च। नित्यं परमाणुरूपम्। अनित्यं कार्य्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके। इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुः कृष्णताराग्रवर्त्ति विषयश्चतुर्विधः; भौमदिव्योदर्य्याकरजभेदात्। भौमं वह्न्यादिकम्। अविन्धनं दिव्यं विद्युदादि। भुक्तस्य परिणामहेतुरौदर्य्यम्। आकरजं सुवर्णादि" तर्कसंग्रहः "स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद्रूपं शुक्लभास्वरम्। नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि च पूर्ववत्। इन्द्रियं नयनं वह्निः स्वर्णादिर्विषयो मतः" इति भाषाप०। उपचारात् २२तेजस्विनि च। "नैव तेजस्विनोच्छिष्ट आलभेत कदाचन" "अग्निं गां ब्राह्मणं चैव" भा० आनु०५०१७ श्लो०। स्वपरप्रकाशकं तेजः अन्धकारविरोधि तल्लक्षणञ्च शुक्लभास्वररूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्। तेजसो गुणादिकमग्निशब्दे ८८ पृ० दृश्यम्। "सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः कुतः" माघः। भुक्ततेजसः कार्य्यञ्च छा० उ० दर्शितं "तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक्। "अन्नमयं हि सौम्य! मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति च" तेजोभूतञ्च वायुकार्य्यमपां कारणञ्च। यथोक्तं "अद्भिः सौम्य! शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ" छा० श्रुतिः २३रजोगुणे तैजसशब्दे दृश्यम् तेजसा निर्वृत्तः अण् तैजोजन्ये त्रि०। तेजस्+अस्त्यर्थे विनि। तेजस्विन् मतुप् मस्य वः तेजस्वत्। तेजोविशिष्टे त्रि० स्त्रियां सर्वत्र ङीप्। तैजसी तेजस्विनी तेजस्वती। २४वीर्य्ये च। [द्रव्ये स्त्रियां ङीप्।

तेजस्कर त्रि० तेजः करोति कृ–हेत्वादौ ट। तेजोहेतौ

तेजस्य त्रि० तेजसि साधु यत्। तेजःसाधने "यावामिन्द्रावरुणा सहस्या रक्षस्या तेजस्या तनूः" तै०स०२।३।१३।१।

तेजस्वत् त्रि० तेजस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। तेजोयुक्ते

"तेजस्वदस्तु सख्यम्" तैत्ति० १।७।७।२। स्त्रियां ङीप् सा च २गजपिप्पल्यां शब्दरत्ना० ३चविकायां रत्नमाला ४महाज्योतिष्मत्यां राजनि०। अत्र संज्ञात्वेन सान्तत्वात् मस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्रार्थे।

तेजस्विन् त्रि० तेजस्+अस्त्यर्थे विनि। तेजोयुक्ते "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः। स्त्रियां ङीप्। सा च २ज्योतिष्मतीलतायां शब्दर०। ३महाज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि०। "तेजस्विनी कफश्वासकासाऽऽस्यामयवातहृत्। पाचन्युष्णा कटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीपनी" भावप्र०।

तेजित त्रि० तिज—णिच्—क्त। शाणिते तीक्ष्णीकृते अमरः

तेजिष्ठ त्रि० तेजस्विन्+अतिशये इष्ठन् विनेर्लुकि टिलोपः। अतिशयेन तेजस्विनि। "तेजिष्ठया तिग्मया तपसा सत्त्वनि" ऋ०१।५३।८।

तेजीयस् त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ईयसुन् विनेर्लुकि टिलोपः। अतितेजस्विनि। "तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा" भाग० १०।३३।२९। स्त्रियां ङीप्।

तेजेयु पु०रौद्राश्वनृपस्य पुत्रभेदे। "रौद्राश्वस्य महेष्वासा दशाप्सरसि सूनवः" इत्युपक्रमे। "तेजेयुर्बलवान् धीमान् सत्येयुश्चेन्द्रविक्रमः" भा० आ० ९४ अ०।

तेजोनाथ तीर्थभेदे शिवपु० इत्यम्। [रत्नमा०।

तेजोमन्थ पु०तेजो मथ्नाति मन्थ-अण्। गणिकारिकायाम्।

तेजोमय त्रि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट्। १तेजःप्रचुरे २तेजोविकारे ३ज्योतिर्मये च। स्त्रियां ङीप्। "तेजोमयी वाक्" इति छा०उ० श्रुतिः। "तस्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः" मनुः।

तेजोमात्रा स्त्री तेजसां सत्त्वगुणानां मात्रांऽशः। इन्द्रियेषु भूतानां सात्त्विकांशेभ्य एव तेषामुत्पत्तिः सांख्यमतात्।

तेजोमूर्त्ति पु० तेजस्तेजस्वती मूर्त्तिर्यस्य। १सूर्य्ये २तेजआत्मके ३तेजःप्रचुरे च त्रि०। "स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्त्तिःपथर्जुना" मनुः।

तेजोरूप न० तेजः सर्वप्रकाशकं चैतन्यं रूपं स्वरूपं यस्य। ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि "अशरीरं विशरवदिन्द्रियवदतीन्द्रियम्। यत्साक्षि सर्वसाक्षि तेजोरूपं नमाम्यहम्" ब्रह्मवै० पु०। १त०। २तेजसो रूपे च अग्निशब्दे तद्रूपं दर्शितम्।

तेजोवत् त्रि०तेजस्+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः वा०न पदत्वम्। तेजोयुक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च (तेजस्वत्)शब्दोक्तार्थेषु।

"तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्" भविष्यपु०। अग्न्याधानहवनमन्त्रः।

तेजोविन्दु पु०उपनिषद्भेदे उपनिषच्छब्दे दृश्यम्। [राजनि०।

तेजोवृक्ष पु० तेजोयुक्तः वृक्षः शा० त०। क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे

तेजोवृत्त न० तेजसः वीर्य्यस्यानुरूपं वृत्तम्। वीर्य्यानुरूपचरिते। "इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च। चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं नृपश्चरेत्" मनुः।

तेजोह्वा स्त्री तेजः ह्वयते स्पर्द्धते ह्वे—क। तेजस्विन्यां लतायाम् भावप्र०। "काम्पिल्लकं समिन्दुरं तेजोह्वा तुत्थकान्वये" सुश्रु०। [२। "तैदनीं देवतां प्रीणामि" वेददी०।

तैदनी स्त्री देवताभेदे "तैदनीमधरकण्ठेनापः" यजु० २५।

तेन अ०तद्+वा०एन। १तद्धेतुनेत्यर्थे भरतः। ते इति न इति शब्दौ यत्र। २गानाङ्गभेदे पु०। "तेनेति शब्दस्तेनः स्यान्मङ्गलानां प्रदर्शकः। तेशब्देनोच्यते गौरी नशब्देनोच्यते हरः। तेन माङ्गलिकश्चायं शब्दस्तेन इति स्मृतः" सङ्गी० दा०।

तेप कम्पे, च्युतौ च भ्वा० आ० अक० सेट्। तेपते अतेपिष्ट। तितेपे। ऋदित्। अतितेपत् त।

तेम पु० तिम—घञ्। आर्द्रीभावे। अमरः।

तेमन न०तिम—ल्युट्। १आर्द्रीकरणे। कर्मणि ल्युट्। २व्यञ्जने। अमरः। आधारे ल्युट् ङीप्। ३चुल्लीभेदे हेमच०।

तेलु पु०नृपभेदे ततः राजन्या०विषये देशे वुञ्। तैलवक तेलुनृपविषये देशे। [तितेवे। ऋदित् अतितेवत् त।

तेव क्रीड़ने भ्वा० आ० अक० सेट्। तेवते अतेविष्ट।

तेवन न०तेव—भावे ल्युट्। १क्रीड़ायाम्। आधारे ल्युट्। २केलिकानने हेमच०।

तैङ पु०तिङां व्याख्यानः ग्रन्थः अञ्। तिङां व्याख्याने ग्रन्थे

तैजस न० तेजसो विकारः अण्। १घृते, २धातुद्रव्यमात्रे च। साङ्ख्योक्ते ३रजोगुणोत्पन्ने त्रि०। "वैकारः सात्त्विको नाम तैजसः राजसः स्मृतः। भूतादिस्तामसस्तेऽपि पृथक् तत्त्वान्यवासृजन्" पदार्थादर्शधृतवाक्यम्।

"सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्। भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सा०का०। "ननु यदि सत्त्वतमोभ्यामेव सर्वं कार्य्यं जन्यते तदा तत्त्वमकिञ्चित्करेण रजसेत्यत आह तैजसादुभयं तैजसात् राजसादुभयं गणद्वयं भवति। यद्यपि रजसो न कार्य्यान्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसी स्वयं क्रियासमर्थे अपि न स्वस्वकार्य्यं कुरुतः रजस्तु चलतया ते यदा चालयति तदा स्वस्वकार्य्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्य्ये सत्त्वतमसोः

क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज"इतित०कौ०। तिज निशाने इत्यस्मादसुन् तेन तेजसा सतः तैजसः रजसस्य सत्वतमसोः स्वस्वतेजःकार्य्यक्षमत्वकरणरूपतैक्ष्ण्यकरणगुणयोगात् तेजःपदाभिधेयता इति तदाशयः"तैजसादिन्द्रियाण्याहुः" सां०त० । सत्त्वगुणस्य प्रकाशकत्वात् "तैजसमन्तःकरणमिति"वेदान्तप०। ४तीर्थभेदे न०।"तैजसं नाम तत्तीर्थं यत्र तीर्थेऽम्पां पतिः। अभिषिक्तः सुरगणैर्वरुणो भरतर्षभ !"भा०श०४७ अ० एतद्द्वय्युपहितं चैतन्यं तैजसो भवति। तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात्"वेदान्तसारोक्ते ५चैतन्यभेदेपु०।

तैजसावर्त्तनी स्त्री तैजसं धातुद्रव्यमावर्त्यतेऽत्र आ+वृत णिच्—आधारे ल्युट् ङीप्। मूषायाम् ।(मुची) अमरः

तैतल पु० ऋषिभेदे ततः तिका० अपत्ये फिञ्। तैतलायनि तदपत्ये पुंस्त्री ।

तैतिक्ष त्रि०तितिक्षा शीलमस्य छत्रादि० ण। तितिक्षाशीले।

तैतिक्ष्य पुंस्त्री० तितिक्षस्य ऋषिभेदस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यञ्। तितिक्षर्षिगोत्रापत्ये तस्य छात्राः कण्वा० अण् यञो लोपः। तैतिक्षाः तैतिक्ष्यस्य छात्रेषु ब०व०।

तैतिर पुंस्त्री० तैत्तिर पृषो०। (तितिर) खगे राजनि०। स्त्रियां ङीष्।

तैतिल पु० १गण्डकपशौ। २ववादितस्तुर्थे करणे न० मेदि०। ३देवे च। "गन्धिमदग्रेण दानेनाशाधितधरणीतलतैतिलगणः" दशकु०। तैतिलशब्दस्य कद्रूशब्देन समासे पर्वपदप्रकृतिस्वरः।

तैतिलिन् पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिगणस्यप्रवरभेदे।

तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूहः अण्। तित्तिरखगसमूहे। तित्तिर+स्वार्थे अण्।(तितिर)खगभेदे पुंस्त्री राजनि०। गण्डकपशौ च मेदि०।

तैत्तिरि पु० कुकुरवंश्यनृपभेदे। "कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्वृष्णोऽस्तु तनयस्तथा। "कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्"। हरिवं० ३८अ०। २ऋषिभेदे। आद्यः कठस्तैत्तिरिश्च वैशम्पायनपूर्वजः" भा० शा० ३१८ अ०। ३कृष्णयजुःप्रवर्त्तके ऋषिभेदे।

तैत्तिरीय पु०ब०व०तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते छण्। १तित्तिरिप्रोक्तशाखाध्येतृषु स्वार्थे क। तैत्तिरीयकाप्यत्रार्थे। यजुःशाखाभेदे। तन्नामनिरुक्तिः यथा।

"देवरातसुतः सोऽपि छर्दित्वा यजुषां गणम्। ततो गतोऽथ मुनयोददृशुस्तान् यजुर्गणान्। यजूंषि तित्तिराभूत्वा तल्लोलुपतया ददुः। तैत्तिरीया इति यजुःशाखा आसन् सुपेशलाः" भाग० १२।

तैन्तिडीक त्रि० तिन्तीडिकेन संस्कृतम् कोपधत्वात् अण्। तिन्तिडीकसंस्कृतव्यञ्जनादौ। तस्य विकारः कोपधत्वात् अण्। २तिन्तिडीकविकारे च।

तैमिर तिमिरमेव अण्। नेत्ररोगभेदे "दृशि कृष्णायसकृताञ्जनकाचान् नीलीरोगं तैमिराञ्जनेन" सुश्रु०। तैमिरो रोगोऽस्त्यस्य ठन् तैमिरिकः। तिमिररोगार्त्ते। "न वामयेत्तैमिरिकोर्द्ध्ववातगुल्मोदरप्लीहकृमिप्रमात्तान्" सुश्रु०। "तैमिरिका इवादूरदर्शिनम्" काद०।

तैर न० तीरे भवः अण्। कूलत्थे राजनि०।

तैरणी स्त्री तीरे नमति नम—वा०ड ततः स्वार्थे अण् गौरा० ङीप्। कुनोल्यां रागदे नृपभेदे।[तिर्य्यग्जातिसम्बन्धिनि

तैरश्च त्रि०तिरश्चामिदम् तिर्य्यच् अण्+भत्वात् तिरश्चादेशः।

तैर्थ त्रि० तीर्थं दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा० अण्। १तीर्थे देये २तीर्थकार्य्ये च तीर्थात् आयस्थानादागतः शुण्डिका० अण्। तीर्थरूपायस्थानादागते द्रव्यादौ च।

तैर्थक त्रि० तीर्थे देशे भवः धूमा० वुञ्। तीर्थदेशभवे।

तैर्थिक त्रि० तीर्थं सिद्धान्तनिश्चयं नित्यमर्हति छेदा० ठञ्। १तीर्थसिद्धान्ताभिज्ञे शास्त्रकरे कपिलकणादादौ तीर्थं वेत्ति ठञ् वा।२सिद्धाभिज्ञे। तीर्थे भवःठञ्।३तीर्थभवे। "तैर्थिकाभुञ्जते यस्तु मणिनागस्य" भा०व०८५ श्लो०।

तैर्थ्य त्रि० तीर्थ+चतुरर्थ्यां० सङ्का० ण्य। तीर्थसमीपादौ।

तैर्य्यगयनिक त्रि० तिरश्चामयनं सत्रभेदः तदेव ठञ्। सत्रभेदे। "अष्टादशभिर्ज्यायानादित्यः संवत्सर एव तैर्य्यगयनिको भवति। आदित्यः खलु यश्चैकदा अण्मासानुदङ्ङेति सप्त चाङ्गानि तथा दक्षिणा" श्रुतिः।

तैर्य्यग्योन त्रि० तिर्य्यग्योनेरिदम्+अण्। तिर्य्यग्योनीनां पश्वादीनां सम्बन्धिनि सर्गभेदे।

"अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सां० का० तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरात्मकः" त० कौ०। तत्र भवः अण्। तद्योनिभवे।"निन्द्रत्वयवसता मन्त्रं तैर्य्यग्योनास्तथैव च" मनुः।

तैल न०तिलस्य तत्सदृशस्य वा विकारः अञ्। तिलसर्षपादिजनिते स्नेहद्रव्यभेदे। तल्लक्षणादिकं भावप्र० उक्तं यथा "तिलादिस्निग्धवस्तूनां स्नेहस्तैलमुदाहृतम्। तत्तु वातहरं सर्वं विशेषात्तिलसम्भवम्। अथ तिलतैलगुणाः

"तिलतैलं गुरु स्थैर्य्यबलवर्णकरं सरम्। वृष्यं विकाशि विशदं मधुरं रसपाकयोः। सूक्ष्मं कषायानुरसं तिक्तं वातकफापहम्। वीर्य्योष्णं हिमं स्पर्शे बृंहणं रक्तपित्तकृत्। लेखनं बद्धविण्मूत्रं गर्भाशयविशोधनम्। दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यवायि व्रणमेहनुत्। श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं लघुताकरम्। त्वच्यं केश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽन्यथा। छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्चिटे। भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते। तथाभिहतनिर्भुग्ने मृगव्याघ्रादिविक्षते। वस्तौ पानेऽथ संस्कारे नस्ये कर्णाक्षिपूरणे। सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते"। ननु बृंहणलेखनयोः कथं सामानाधिकरण्यमित्यत आह। "कफादिदुष्टः पवनः स्रोतः सङ्कोचयेद्यदा। रसोऽसम्यग्वहन् कार्श्यं कुर्य्याद्रक्तादिवर्द्धयन्। तेषु प्रविष्टं सरता सौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्दवैः। तैलं क्षमं रसं नेतुं कृशानां तेन बृंहणम्। व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदसः क्षयम्। शनैः प्रकुरुते तैलं तेन लेखनमीरितम्। कृतं पुरीषं बध्नाति स्खलितं तत्प्रवर्त्तयेत्। ग्राहकं सारकञ्चापि तेन तैलमुदीरितम्। एतमब्दात्परं पक्वं क्षीणवीर्य्यं प्रजायते। तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम्"। सर्षपतैलगुणाः। "दीपनं सार्षपं तैलं कटुपाकरसं लघु। लेखनं स्पर्शवीर्य्योष्णं तीक्ष्णं पित्तास्रदूषकम्। कफमेदोऽनिलार्शोघ्नं शिरःकर्णामयापहम्। कण्डूकुष्ठकृमिश्वित्रकोठदुष्टकृमिप्रणुत्"।

राजिकातैलगुणाः "तद्वद्राजिकयोस्तैलं विशेषान्मूत्रकृच्छ्रकृत्"। राजिकयोः (कृष्णाराई) (आरक्तराई) द्वयोः। तुवरी(तोरी)तैलगुणाः "तीक्ष्णोष्णं तुवरीतैलं लघु ग्राहि कफास्रजित्। वह्निकृद्विषकण्डूकुष्ठकोठकृमीन्नुत्। मेदोदोषापहञ्चापि व्रणशोथहरं परम्"। अतसीतैलगुणाः "अतसीतैलमाग्नेयं स्निग्धोष्णं कफपित्तकृत्। कटुपाकमचक्षुष्यं बल्यं वातहरं गुरु। मलकृद्रसतः स्वादु ग्राहि त्वग्दोषनुद्घनम्। वस्तौ पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये कर्णस्य पूरणे। अनुपानविधौ चापि प्रयोज्यं वातशान्तये। वरटेः तैलगुणाः "कुसुम्भतैलमम्लं स्यादुष्णं गुरु विदाहि च। चक्षुर्भ्यामहितं बल्यं रक्तपित्तकफप्रदम्। खस (खाखस) बीजतैलस्य गुणाः। "तैलं तु खसबीजानां बल्यं वृष्यं गुरु स्मृतम्। वातघ्नं कफहृच्छीतं स्वादुपाकरसं च तत्"। एरण्डतैलगुणाः "एरण्डतैलं तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु। वृष्यं त्वच्यं वयःस्थापि मेधाकान्तिबलप्रदम्। कषायानुरसं सूक्ष्मं योनिशुक्रविशोधनम्। विस्रं स्वादु रसे पाके सतिक्तं कटुकं सरम्। विषमज्वरहृद्रोगपृष्ठगुह्यादिशूलनुत्। हन्ति वातोदरानाहगुल्माष्ठीलाकटीग्रहान्। वातशोणितविड्बन्धब्रध्नशोथामविद्रधीन्। आमवातगजेन्द्रस्य शरीरवनचारिणः। एक एव निहन्तायमेरण्डस्नेहकेशरी"। रालतैलगुणाः "तैलं सर्जरसोद्भूतं विस्फोटव्रणनाशनम्। कुष्ठपामाकृमिहरं वातश्लेष्मामयापहम्"। सर्वतैलगुणाः "तैलं स्वयोनिगुणकृदभ्यङ्गेनाखिलं मतम्। अतःशेषस्य तैलस्य गुणा ज्ञेयाः स्वयोनिवत्"। "प्रातः स्नाने व्रते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा। मद्यलेपसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत्" कर्म्मलोचन०। "हतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम्। अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः" तिथ्या० त०। वारविशेषे तैलग्रहणफलं यथा।

"अर्के नूनं दहति हृदयं कीर्त्तिलाभश्च सोमे भौमे मृत्युर्भवति नियतं चन्द्रजे पुत्रलाभः। अर्थग्लानिर्भवति च गुरौ भार्गवे शोकयुक्तस्तैलाभ्यङ्गात्तनयमरणं सूर्य्यजे दीर्घमायुः" ज्यो०त०। "दशादष्टगुणं तैलं मर्दयेन्न तु खादयेत्" वैद्यक०। स्वल्पे कन्। तैलक स्वल्पतैले न०।

तैलकन्द पु० तिलस्यायम् अण् तैलः तिलसम्बन्धी कन्द इव कन्दोऽस्य। तिलचित्तपत्रके वृक्षभेदे "तैलकन्दः कटूष्णश्च लौहद्रावकरो मतः। वातापस्मारविषशोफनाशकरश्च सः। रसस्य बन्धकारी च देहशुद्धिकरस्तथा" राजनि०।

तैलकल्कज पु० तैलात् तिलसम्बन्धिनः कल्काज्जायते जन—ड। तिलकल्कजाते (तैलेर काट) तैलकिट्टे राजनि०।

तैलकार पु० तैलं करोति कृ—अण् (तेली) (कलु) इति प्रसिद्धे वर्णसङ्करे चाक्रिके तैलिनि। स च कोटकस्त्रीगर्भे कुम्भकाराज्जातः सङ्कीर्णजातिभेदः ब्रह्मवै० ब्रह्मख०

तैलकिट्ट न० ६त०। तैलमले (काट) इति ख्याते।

तैलकीट पु० कीटभेदे राजनि०।

तैलक्य न० तिलकस्य भावादौ पुरो० ष्यञ्। तिलकभावे।

तैलङ्ग पु० "श्रीशैलं तु समारभ्य चोलेशान्मध्यभागतः। तैलङ्गदेशो देवेशि! प्रोक्तो" १देशे। २तत्रस्थे जने ब०व०। शब्दरत्ना०

तैलचोरिका स्त्री तैलं चोरयति चुर—ण्वुल् पृषो०। तैलपायिकायाम् (तेलापोका)। पृषो०। तैलचौरिकाप्यत्र।

तैलद्रोणी तैलपूर्णा द्रोणी शा०त०। "कण्ठपर्य्यन्तमज्जनार्थं"

तैलपूर्णे काष्ठादिनिर्मिते पात्रविशेषे। अवगाहस्थिति-गुणाः। "वातरोगव्याधिकृतरोगपङ्गुवाधिर्यग्रहिग्लानगद्गद-कुब्जकुष्ठपृष्ठग्रहविनतगात्रभग्नकपाटीपीडाभङ्गाप-तन्त्रकयक्ष्मिरसमूत्रकृच्छ्रवर्त्मरोगेषु हितमिति" राजवल्लभः।

तैलधान्य न० तैलोपयोगि धान्यं मयूरव्यंसकादि। "तिलोऽ-तसी च तोरी (डी) च त्रिविधश्चापि सर्षपः। द्विधा राजी खसश्चैव बीजं कौसुम्भसम्भवम्। एतानि तैल-धान्यानीत्युक्तेषु तिलादिषु।

तैलपक पु० तैलं पिबति पा—क स्वार्थे क। तैलपायिकाख्ये पक्षयुक्ते कीटे। तैलचरणे तज्जातिर्धर्मप्रभेनुनोक्ता यथा "मांसं गृध्रोवपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः" [भावप्र०

तैलपर्णक पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य कप्। ग्रन्थिपर्णवृक्षे

तैलपर्णिक न० तैलपर्णो गिरिभेदः उत्पत्तिस्थानत्वेना-स्त्यस्य ठन् तैलाक्तं पर्णमस्त्यस्य ठन् वा। १हरिचन्दने अमरः। तिलपर्णाः इव उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य ठन्। २चन्दनभेदे।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णो गिरिभवत्वात् अण् ङीप्। १चन्दने २श्रीवासे ३सिह्लके च मेदि०। स्वार्थे क। तैलपर्णिका तत्रार्थे। "कालियकादुकुनाश हिङ्गुस्तैलपर्णिकाः" हरिवं० २२१अ०। [राजनि०।

तैलपा स्त्री तैलं पिबति पा—क। (तेलापोका) कीटभेदे।

तैलपायिका स्त्री पा—ण्वुल् ह्रस्व०। (तेलापोका) (आर-सुला) कीटभेदे अमरः।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा—णिनि। तैलपायिकाख्ये पक्षयुक्ते कीटभेदे। "तैलहृत् तैलपायी स्यात्" याज्ञ०।

तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तेव पिपीलिका। पिपीलिकाभेदे

तैलपीत त्रि० पीतं तैलं येन आहि०पर०नि०। पीततैलके।

तैलफल पु० तैलं फले यस्य। इङ्गुदीवृक्षे राजनि०।

तैलभाविनी स्त्री तैलं भावयति वासयति भू—णिच् णिनि ङीप्। तैलवासके जातीपुष्पवृक्षे राजनि०।

तैलमाली स्त्री तैलेन मालः सम्बन्धो यस्याः गौरा० ङीष्। वर्त्तिकायां दीपदशायां शब्दमाला।

तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽत्र ज नि०मुम् च। १स्वधा-याम्, २तदुपलक्षिते श्राद्धे च अमरः।

तैलयन्त्र पु० तैलमर्ह्दनार्थं यन्त्रम्। तिलादिनिष्पीड़-नार्थे यन्त्रभेदे (कलुरघानि) "अमीमांस्यानि शौचानि तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः" स्मृतिः "रविरथचक्रं च तैलयन्त्र-चक्रवत् भ्रमत्" भागवते ५।२१।१८ श्लोकः।

तैलवक पु० तैलुवकस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ्। तैलु-वकविषये देशे। [रविन०।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तेव वल्ली। शतमूलाख्यायां पारस्क०

तैलसाधन न० तैलं साधयति सुरभीकरोति सिध—णिच् साधि—ल्यु। कक्कोले गन्धद्रव्ये शब्दच०। [मेदे हेमच०।

तैलस्फटिक पु० तैलाक्तः स्फटिक इव। तद्वर्णमणौ गो-

तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यन्दति स्यन्द—अच्। १श्वेत-गोकर्ण्यां २काकोल्यां पारस्करनिघण्टुः।

तैलागुरु पु० तैलाक्तमिवागुरु। दाहागुरौ राजनि०।

तैलाटी स्त्री अटति अटं तैलेनाटं विद्यतेऽस्याः गौरा० ङीष्। वरटायां तैलस्पर्शे तद्विषनाशात् तस्याः तथात्वम्।

तैलाम्बुका स्त्री तैलमम्बु इव पेयमस्याः। तैलपायि-काख्ये कीटे जटा०।

तैलिक त्रि० तैलं पण्यं यस्य तैलं शिल्पमस्य वा ठक्। १तैलार्थं तिलनिष्पीड़ने (कलु) "स्वकर्मविननीच-तैलिकपिङ्गीनसक्वोपकृतपुंस्त्वा" हंस०१६अ०। २तैल-विक्रेतरि च "समुद्रगामी वन्दी च तैलिकः कूट-कारकः" मनुः तिलविक्रेतुरपाङ्क्तेयत्वमुक्तम्।

तैलिन् त्रि० तैलं निष्पाद्यत्वेनास्त्यस्य इनि। १तैलकारे हेमच०।२तैलयुक्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप् ङीबन्तः। ३तैल-कीटे राजनि० ४दशायां वर्त्तौ शब्दमा०। [हेम०।

तैलिशाला स्त्री ६त०। तैलनिष्पीड़नार्थे गृहे (घानिघर)

तैलीन तिलानां भवनं क्षेत्रं खञ्। तिलभवनयोग्ये क्षेत्रे अमरः। [हेमच०त्रिणि स्त्रियां ङीप्।

तैव्रदारव त्रि० तीव्रदारुणःइदम् रजता० अञ्। तीव्रदा-

तैष पु० तिष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन्नमासे अण्। तौषी सा(ऽ)स्मिन् मासे अण्।१पौषे मासि धनुःस्थरव्यारब्धे शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते चान्द्रे मासि अमरः तदीय पूर्णिमायामेव तद्योगसम्भवः। तिष्यशब्देन तत्समीप-नक्षत्रस्यापि ग्रहणात् कदाचित् तत्सम्बन्धाभावेऽपि न क्षतिः २तदीयपौर्णमास्यां स्त्री "सास्मिन् पौर्णमासी" पा० नक्षत्रयुक्तकालस्य पूर्णिमायामेव तद्योगे साधुत्वेन पौर्णमासीपरत्वमेवेति बोध्यम्। "तैष्या नवीतपूर्वा-याम्" आश्व० श्रौ० ८।१४।२२।

तोक न० तौ० तु—क तस्य नेत्वम्। १अपत्ये पुत्रे, दु-हितरि च अमरः। "नित्ये तोके दीदिवांसम्" ३।२।११ "यच्छे तोकाय तनयाय जीवसे" ऋ० १०।३५।१२ "तोकेन

जीयकरणं यडुलूलिकायाश्चैनासिकस्य च पदा यक-टोऽपद्दत:" भाग० ३।७।२८ ।

तोक्म पु० तक व पृषो० अत ओत्वम् । हरिद्वर्णे यवके यवे अमरः । २हरिद्वर्णे हेमच० । ३कर्णमले न० हेम० । ४मेघे पु० अजयपालः । ५नवप्ररूढ़े यवे यवाङ्कुरे न० । "प्रायणोयस्य तोक्मानि" यजु० १६।१३। "तोक्मानि नवप्ररूढ़यवाः" वेददी० । "पतत्पुष्पफलच्छायामूलवल्कलदारुभिः । गन्धनिर्यासभस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते भाग०१०।२२।२५"तोक्माः पल्लवाद्यङ्कुराः" श्रीधरः तेन हृतद्येऽपि च ।

तोक्मन् न० तक-मनिन् पृषो० अत ओत्वम् । नवविरूढ़यवे २अपत्ये न० निघण्टुः । "भेषजं तोक्मभिः" यजु० २१।३० । "तोक्मभिर्लाजैर्मह:स्वन्तः" यजु० २१।४२।

तोटक न० द्वादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । "इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितम्" छ०र० । [कृदित् । णिच् अतुतोडत् त ।

तोड अनादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडीत् ।

तोड़ल न० तन्त्रभेदे ।

तोतस् अव्य० तु-बा० तसि । १कलते २त्वयीत्यर्थे च । "मा वयं रायस्पोषेणवियौष्म तोतो रायः" यजु०४।२२। तोतः शब्दः कलत्रवाची अव्ययम् । तोतः कलत्रे रायो धनानि पशवो वा यदच्छमेव तिष्ठन्तु । यद्वाऽव्ययानामनेकार्थत्वात्तोतः शब्दो युष्मत्पर्य्यायः । तोतः त्वयि रायः सन्तु" वेददी० ।

तोडन न० तुड-भावे ल्युट् । १भेदने २दारणे ३हिंसने च ।

तोड़ी(री) स्त्री तुड-अच् गौरा० ङीष् वा डस्य रः । खनामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमरः ।

तोत्त्र न०तुद्यतेऽनेन तुद-करणे ष्ट्रन् । गवादिताड़ने दण्डे

तोद पु० तुद-भावे घञ् । व्यथायां रत्नमाला । "क्रौनदग्धे तोदकण्डूदाहानि व्याधिरङ्गिण" सुश्रु० । "दंशे तोदकण्डूपादुर्भावैर्जानीयात्" सुश्रु०। कर्त्तरि अच् । २व्यथके त्रि० ।"तोदो वातस्य स्पर्शोरीगानः" ऋ० ४।१६।११। "तोदस्तोदकः" भा० ।

तोदन न०तुद्यतेऽनेन करणे ल्युट् ।१तण्डे सुसे अमरः। भावे ल्युट् । २व्यथायाम् मेदि० । कर्त्तरि ल्यु ।३व्यथके त्रि० ।"कषायं मधुरं रूक्षं तोदनं कफवातजित्" सुश्रु०।४वोरिवृक्षभेदे पु० । "वीरतरुकवञ्जाम्बवराजादनतोदनतिन्दुकबकुलधन्वनाग्नलकाश्वकर्णफलगृपरूषकगाङ्गेरुकीपुष्करवर्त्तिविल्वविम्बीप्रभृतीनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि च । संग्राहकाणि रूक्षाणि कषायमधुराणि च" सुश्रु० ।

तोदपर्णी स्त्री तोदं तोदकं पर्णमस्याः गौरा० ङीष् । कुत्सिते धान्यभेदे ।

"कोरदूषकश्यामाकनीवारशाल्मलुवरकोद्दालकप्रियङ्गुमधूलिकानान्दीमुखकुरुविन्दगवेधुकवरुकतोदपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः" सुश्रु० ।

तोमर पुंन० तु-विच् तोर्गतो म्रियतेऽनेन मृ-करणे अप् । १कृतलोष्ठे शल्याघे दण्डाकारेऽस्त्रभेदे (रायबाँश) अमरः । तोमरलक्षणं हेमा०प०लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा । औशनसधनुर्वेदे । "शुक्रो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति वत्स ! निबोध यथाक्रममुच्यमानम् तत्र दण्डान्वितं सर्वलौहं वेति तोमरं द्विविधं भवति । तत्र तोमरं सदण्डं लक्ष्यायतं भवेत् तोमरं सर्वायसं तल्लक्ष्ये प्रयोजयेत् । तत्र निकृष्टमध्यमोत्तमं भूयस्त्रिविधं प्रमाणतो भवति तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकृष्टं सार्द्धचतुर्हस्तं मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनायां चाद्यं द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा द्वयङ्गुलमध्ये द्वयङ्गुलकलितमेकं शाख्यमध्यात्पूर्वं त्र्यङ्गुलकलितं द्वितीयं स्यात् । मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकलितस्थानकलनया तृतीयं स्यात् । सार्द्धमेकं निकृष्टं, त्रयोमध्यमं षडुत्तमं कलनायास्तथा तोमरास्त्रस्य परिणाहः परः षडङ्गुलो भवति सार्द्धपञ्चाङ्गुलो मध्यमः पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । त्रयाणां देशानां त्रयः छन्दाः । काद्रनात्तथा आवन्त्योमागधो दाक्षिणात्यश्चेति । तत्रावन्त्यतोमरं तत्रपणसंस्थानं भवति मागधं तोमरं योनिसंस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं वृत्तं भवति । तेषां सूत्राणि तद्देशाच्छन्दतः इति इत्यादि । २नवाक्षरपादके छन्दोभेदे "प्रथमं सकं विनिधाय जगणद्वयञ्च निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराजमल्लविहारि" तल्लक्षणम् । [मराठ्याम्ह्रिषि ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति ग्रह-अच् न अण् । तो-

तोमरधर पु० तोमरमस्त्रं धरति धृ-अच् । वह्नौ शब्दार्थक०

तोमरिका स्त्री तोमर+संज्ञायां कन् । आढक्याम् शब्दर०

तोय न० तौ०तु-विच् तवे पूर्त्यै याति या क । १जले २पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे च । "अङ्क्त्वा मेघैस्ततः एव तोयम्" माघः। "अद्भिर्गात्राणि शुध्यन्ति" ... "स्रोतोभिः शुध्यते शोध्यं नदीवेगेन शुध्यति" मनुः । पूर्वाषाढ़ानक्षत्रस्य जलदैवतत्वात् तथात्वम् । ३लग्नावधिचतुर्थस्थाने च ज्यो० त० । तत्र जलस्य चिन्तनीयत्वात् तथात्वम् ।

तोयकर्मन् न० तोयेन कर्म । तर्पणे "तोयकर्मणि चारब्धे रामाम्रुदकदानिके" भा०आ०।अ० ।

तोयकाम पु० तोयं कामयते कम-अण् । १जलवेतसे जटाधरः । २जलाभिलाषुके त्रि० ।

तोयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । शैवाले पारस्करनिघण्टुः ।

तोयकृच्छ्र न० जलमात्रपानरूपे याज्ञवल्क्योक्ते व्रतभेदे ।

"यदा तु बिल्वानि फलानि प्रत्येकं क्वथितानि मासमश्नीयन्ते तदा फलकृच्छ्रादिव्यपदेशं लभते । यथाह मार्कण्डेयः "फलैर्मासेन कथितः फलकृच्छ्रो मनीषिभिः । श्रीकृच्छ्रः श्रीफलैः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा । मासेनामलकैरेवं श्रीकृच्छ्रमपरं स्मृतम् । पत्रैर्मतः पत्रकृच्छ्रः पुष्पैस्तत्कृच्छ्र उच्यते । मूलकृच्छ्रः स्मृतो मूलैस्तोयकृच्छ्रो जलेन तु" इति ।"इति पर्णकृच्छ्रमेकादशविधम्" मिता० ।

तोयडिम्ब पु० तोयस्य डिम्ब इव । १मेघोपले करकायां हारा० ।

तोयद पु० तोयं ददाति दा+क । १मेघे, २मुस्तके च । ३घृते न० मेदि० । ४विधिना जलदातरि त्रि० । "तोयदस्तृप्तिमाप्नोति" पुरा० । तद्दानमाहात्म्यं भा० शा० दानधर्मे यथा

"अन्ने दत्ते नरेणेह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणदानाद्धि परमं न दानमिह विद्यते । अन्नं वापि प्रभवति पानीयात् कुरुसत्तम ! । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् संप्रवर्त्तते । अन्नौषध्यो महाराज ! वीरुधश्च जलोद्भवाः । यतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ! । तस्मात् पानीयदानाद्धि न परं विद्यते क्वचित् । तच्च दद्यान्नरोनित्यं यदीच्छेद् भूतिमात्मनः । धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानमिहोच्यते । शत्रूंश्चाप्यधि कौन्तेय ! सदा तिष्ठति तोयदः । सर्वकामानवाप्नोति कीर्त्तिञ्चैवेह शाश्वतीम् । प्रेत्य चानन्त्यमश्नाति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते । तोयदो मनुजव्याघ्र ! स्वर्गं गत्वा महाद्युते ! । अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीत् मनुरिति" ।

तोयधर पु० तोयं धरति धृ-अच् । १मेघे मेदि० २मुस्तके च "नीला इवातपात्यये तोयं तोयधरा घनाः" रामा० बा० ६३ अ० ।

तोयधार पु० तोयानां धारा यत्र । १मेघे २मुस्तके च । धारि-भावे अच् । तोयस्य धारः वर्षणम् । ३जलवर्षणे पु० "घनवत्तोयधारेण ववर्ष कनकाम्बुभिः" हरिवं० ११२अ० ।६त० । ४जलधारायां स्त्री ।"महान्ति व्यसनानि शीघ्रं तोयधारा घना इव" भा०वि० ३२अ० । "गिरिः प्रस्रवण इव तोयधारा" रामा० आ० ३५ स० ।

तोयधि पु० तोयानि धीयन्ते ऽत्र धा-कि उप०स० । १समुद्रे अब्धिप्रभृतयोऽप्यत्र । २चतुःसंख्यायाञ्च ।"समन्तात् समध्यात् तु तस्योभागेषु तोयधेः" सू० सि० ।

तोयधिप्रिय न० तोयधिं प्रीणाति प्री-क ।१लवङ्गे शब्दच० ।

तोयनिधि पु० तोयं निधीयतेऽस्मिन् नि+धा-कि उप०स० । १समुद्रे २चतुःसंख्यायाञ्च ।"पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य" कुमा० ।

तोयनीवी स्त्री तोयं समुद्रोदकं नीवीव यस्याः आर्षे न कप् । १पृथिव्यां "तोयनीव्याः पतिं भूमेरभ्यषिञ्चज्जनाङ्कुरे" भाग० ३।१५।१८। लोके तु कप् तोयनीविका तत्रार्थे । [लाङ्गल्याम् अमरः।

तोयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीव । (काँचड़ा) शाकभेदे

तोयपुष्पी स्त्री तोयेन बहुजलदानेन पुष्पाण्यस्याः । १पाटलावृक्षे शब्दमाला ।

तोयप्रसादन पु० तोयं प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-णिच्-ल्यु । १कतके (निर्मली) । फलपरत्वे न० रत्नमाला "तोयप्रसादनाम्बुप्रसादकादयोऽप्यत्र "फलं कतकवृक्षस्य यद्यम्बुप्रसादकम्" मनुः ।

तोयफला स्त्री तोयप्रधानं फलं यस्याः ।१इर्वारौ कर्कटीभेदे राजनि० । [२मुस्तके च ।

तोयमुच् पु० तोयं मुञ्चति मुच-क्विप् ६त० । ।जलमुचि मेघे

तोययन्त्र न० सू० सि० उक्ते कालज्ञानार्थं घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ पृ० दृश्यम् । (फोयारा) इति ख्याते २जलयन्त्रभेदे च ।

तोयराज् पु० तोयेषु राजते राज-क्विप् । १समुद्रे "यदीच्छेत् सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुं मिह तोयराट्" हरिवं०२२६अ०।२वरुणे च

तोयराशि पु० तोयानां राशिरिव । १समुद्रे । ६त० । २जलसमूहे च "तोयराशिस्तथापि तृष्णां संवर्द्धयति" काद० । [रत्नमा० स्वार्थे क । तोयराशिकाप्यत्र ।

तोयवल्ली स्त्री तोयसन्निहितस्थाने वल्ली ।१कारवेल्ले (उच्छे)

तोयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका श०त० । जलशुक्तिकायां राजनि० ।

तोयशूक पु० तोयस्य शूक इव । शैवाले पार० नि० ।

तोयसूचक पुंस्त्री० तोयं तोयवर्षं सूचयति रवेण सूच-ण्वुल् । १भेके शब्दार्थच० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २जलवर्षणसूचके योगभेदे त्रि० । जलयन्त्रे१०६६पृ०दृश्यम् ।

तोयविम्ब न॰ तोयोत्थितं विम्बम् अर्द्धविम्बाकारं वस्तु । जलविम्बे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे । अयं शब्दः तोयशब्दात् परं पाठ्यः ।

तोयात्मन् पु॰ तोयमात्मा स्वरूपं यस्य तत्प्रकृतित्वात् । १परमेश्वरे । "यस्य केशेषु जीमूताः । नद्यः सर्वाङ्गसन्धिषु कुक्षौ समुद्राश्चत्वारस्तस्मै तोयात्मने नमः" शिव स्तुतिः ।

तोयाधार पु॰ ६त॰ । १जलाशये । जलाशयोत्सर्गशब्दे ३०७५ पृ॰ तडागादि दृश्यम् । "तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः" शकु॰ ।

तोयाधिवासिनी स्त्री तोयं तोयाढ्यं देशमधिवसति अधि+वस–णिनि ङीप् । पाटलाहक्षे रत्नमाला ।

तोयेश पु॰ ६त॰ । १वरुणे तदधिदेवताके २शतभिषानक्षत्रे च । तोयं जलमधिदेवोऽस्य । ३पूर्वाषाढ़ानक्षत्रे न॰ ।

तोरण पुंन॰ । तुर–युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन तुल–उन्माने करणे–ल्युट् लस्य रो वा । बहिः स्थिते १द्वारे । "अर्थाश्वकैस्तोरणमङ्गभङ्गेति" "गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः" माघः । "भासोज्ज्वलत्काञ्चनतोरणानाम्" कुमा॰ । तत्र द्वाराग्रे निखातस्तम्भोपरिनिबद्धो धनुराकारः (फटक्) इति ख्यातः पदार्थः । यागादौ मण्डपादूर्ध्वहिर्द्वारकृतस्य तोरणस्य काष्ठविशेषप्रमाणादिकं मण्डपशब्दे दृश्यं मत्स्यतदुक्तादाशादिपक्षतौ विस्तरो दृश्यः । २कन्धरायां न॰ हारा॰ ।

तोरश्रवस् पु॰ अङ्गिरोमुनौ ।

तोल पुंन॰ । पु॰ तुल–कर्म्मणि अच । अशीतिरत्तिकामाने १कर्षे । "एकतोलं द्वितोलं वा त्रितोलं वट्तोलकम् । इतोऽधिकं नरः कृत्वा प्रायश्चित्तीयते ध्रुवम्" आगमः । स्वार्थे क । तत्रार्थे "पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरक्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयम्" तिथित॰ ।

तोल्य त्रि॰ तुल+उन्माने कर्म्मणि–यत् । १तोलनीये । भावे यत् । २तोलने न॰ । "जीवानां वयसां मौल्ये तोल्ये वर्णस्य हेम्नि" लीला॰ ।

तोश पु॰ तुश–वधे भावे घञ् । १हिंसायाम् । कर्त्तरि अच् । २हिंसके "त्वे राय इन्द्र ! तोशतमाः" ऋ॰ १।१६९।५। "तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवर्हयतीति तन्नामसु पाठात् तोशतमाः नाशयितृतमाः" भा॰ । "तोशा वृत्रहणा हुवे" ऋ॰ ३।१२।४ । "तोशा बाधकौ" भा॰ । औणादिके अच् [भा॰ उ॰ २६ अ॰ ।

तोष पु॰ तुष–भावे घञ् । सन्तोषे । "तोषपरो हि लाभः"

तोषण न॰ तुष–भावे ल्युट् । १सन्तोषे । तुष–णिच् भावे ल्युट् । २सन्तोषोत्पादने । "एतावदेव पुरुषैः कार्य्यं हृदयतोषणम्" भा॰ स॰ १६ अ॰ । कर्त्तरि ल्यु । ३सन्तोषजनके त्रि॰ "पश्यन् हृदयतोषणान्" भा॰ उ॰ ८३ अ॰ । करणे ल्युट् । ४तोषसाधने स्त्रियां ङीप् तोषणी ।

तोषल न॰ तोषं लुनाति लू बा॰ ड । अस्त्रभेदे १मुषलेऽस्त्रे "कृष्णस्तोषलमुद्यम्य गिरिकूटोपमं बली" हरिवं॰ ८७ अ॰ ।

तौक्षिक पु॰ धनूराशौ दीपिका कौर्प्य शब्दे २२७८ पृ॰ दृश्यम् ।

तौतातिक न॰ तुतातभट्टेन निर्वृत्तम् ठञ् । तुतातभट्टकृतशास्त्रे "नैयायिकापि गुरोर्मतं न विदितं तौतातिकं दर्शनम्" प्रबोधच॰ ।

तौतिक न॰ १मुक्तायां २शुक्तौ च राजनि॰ ।

तौदी स्त्री विपनाशके ओषधिभेदे एतक्रमाच्याम् । "तौदी नामासि कन्या घृताची वा अमि" अथ॰ १६।४।४२।

तौम्बरविन् पु॰ व॰ व॰ । तुम्बुरुणा कलाप्यन्तेवासिना प्रोक्तमधीयते इनि । कलाप्यन्तेवासिना तुम्बुरुणा प्रोक्तशाखाध्येतृषु ।

तौर न॰ यागभेदे । "संवत्सरमहरहस्तौरेण यजेत" लाट्या॰ श्रौ॰ १०।२०।१ । "दार्षद्वततौरयोर्व्रतानि" १०।१८।१० तत्रैव ।

तौरयान न॰ तूर्णं यानमस्य पृषो॰ । तूर्णगमनयुक्ते । "स तौरयान उपयाहि यज्ञम्" निरुक्ते ५।२५। श्रुतिः तौरयानः तूर्णयानः "तौरयान इत्यपि निगमो भवति"

तौरश्रवस न॰ तोरश्रवसाऽङ्गिरसा दृष्टं साम अण् । सामभेदे "तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः" कात्या॰ श्रौ॰ २५।१४।१४ । "तौरश्रवसे सामनी" कर्कः ।

तौर्य्य न॰ तूर्य्ये मुरजादौ वाद्ये भवम् अण् । मुरजादिध्वनौ ।

तौर्य्यत्रिक न॰ त्रयः परिमाणमस्य कन् तौर्य्योपलक्षितं त्रिकम् । समुदितेषु नृत्यगीतवाद्येषु अमरः । "वनेऽपि तौर्य्यत्रिकमारराध तम्" नैषधम् । "तौर्य्यत्रिकं वृथाट्या कामजो दशको गणः" मनुः ।

तौल न॰ तुलैव तुला+स्वार्थे अण् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते इत्युक्तेः दैवतादिवत् क्लीवता । मानभेदे १तुलायाम् २उन्मानदण्डे ३तुलाराशौ च ज्यो॰ ।

तौलिक पु॰ तूल्या जीवति तूली+ठक् । चित्रकरे शब्दमाला ।

तौलिकिक पु॰ तूलिकया जीवति ठक् । चित्रकरे हेमच॰ ।

तौलिन् पु० तुला तौलं तत् विद्यतेऽस्य इनि । तुलाराशौ "तौलिनि चित्रान्त्यार्द्धे स्वातिः पादत्रयं विशाखायाः" ब्र०सं०१०२अ०। अस्य क्लीवत्वमपि "शक्रे तौलि कुलाशनेऽलिभवनौ यास्ये यमो नैर्ऋते" ज्यो०तारिकलग्ननिर्णयः ।

तौल्य त्रि० तुलया परिच्छिन्नम् ष्यञ् । तुलया परिच्छिन्ने सिद्धा० । तुल्यमेव स्वार्थे ष्यञ् । २तुल्ये न० ।

तौल्वलि पु०तुल्वलस्यापत्यम् इञ् । तुल्वलार्षेरपत्ये "सर्वेभ्य एव निष्पणीयादिति तौल्वलिः क्रियागुणत्वात्" आश्व० श्रौ० २।६।१७ "अभ्यासमितरेषां तौल्वलिः कृतार्थत्वात्" ५।६।२४ । ततः इञन्तत्वात् यूनि फक् तौल्वल्यादित्वात् युवप्रत्ययस्य न लुक् । तौल्वलायन—यूनि तदपत्ये ।

तौल्वल्यादि पु० "न तौल्वलिभ्यः" पा० सूत्रोक्ते युवप्रत्ययस्य लुकि पर्युदस्ते शब्दगणे स च गणः पा०ग०सू० उक्तो यथा

"तौल्वलि, धारणि, पारणि, रावणि, दैलीपि, दैवति, वार्कलि, नैवकि, दैवमति, दैवयज्ञि, चाफट्टकि, वैल्वकि, बैङ्कि, आनुराहति, पौष्करसादि, आनुरोहति, आनुति, प्रादोहनि, नैमिश्रि, प्राडाहति, वान्धकि, वैशीति, आसिनासि, आहिंसि, आसुरि, नैमिषि, आसिबन्धकि, पौष्करेणुपालि, वैकर्णि, वैरकि, वैहति ।

तौवरक त्रि० तुवर्य्याः इदम् अण् स्वार्थे क । तुवरीसम्बन्धिनि १स्नेहादौ "कृते भल्लातकस्नेहात् स्नेहात्तौवरकात्तथा" सुश्रुतः । स्वार्थे अण् । ततः स्वार्थे क । २तुवरके । "आयुष्करं तौवरकं कषायं कटुपाकिकम् । उष्णं कृमिज्वरानाहमेहकायस्तविनाशनम्" सुश्रुतः ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ऽवेलयावयमैलब ऐलयीत्" अथ० ६।१६।३ ।

तौषायण त्रि० तुषस्यादूरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्यां फक् । तुषस्यादूरदेशादौ ।

तौषार त्रि० तुषारस्येदमण् । तुषारसम्बन्धिनि जले राजनि० "तत्रान्तरिक्षं धारं कारं तौषारं हैममिति" आन्तरिक्षजलविभागे सुश्रुतः । भावप्र० तद्गुणादि उक्तं यथा "अपि नद्याः समुद्रान्ते वह्निरापश्च तद्गुणाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तु ताः स्मृताः । अपथ्याः प्राणिनां प्रायो भूरुहाणान्तु ता हिताः । तुषाराम्बु-हिमं रूक्षं स्याद्वातलमपित्तलम् । कफोरुस्तम्भ-कण्ठाग्निमेदोगलगण्डादिरोगनुत्" । नदीमारभ्य समुद्रपर्य्यन्तं वह्निरापो तद्गुणा वह्निभवाः धूमावयवनिर्मुक्ताः धूमांशरहिता आपः तौषाराख्या इत्यर्थः ।

त्मन् पु० आत्मन्+आलोपः । आत्मनि "त्मनमर्जं न विश्वध क्षरध्यै" ऋ० १।६३।८ । त्मनमात्मानम् । "आङोऽन्यत्रापि छन्दसि दृश्यते" पा० इत्यात्मन आकारलोपः संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधादीर्घो भावः" भा० । "त्मने तोकाय तनयाय मृड" ऋ० १।११४।६ । "उप त्मन्या वनस्पते" ऋ० १।१८८।१०। 'त्मन्या आत्मना" भा० । तृतीयास्थाने या । "अश्वो घृतेन त्मन्या" यजु० २९।१०। "वनस्पतिरवसृष्टो न पाशैः त्मन्या" २०।४५ ।

त्यक्त त्रि० त्यज—कर्मणि क्त । कृतत्यागे उत्सृष्टे समुज्झिते अमरः "अदृष्टार्थत्यक्तद्रव्यस्वीकारः प्रतिग्रहः" मूलपाणिः त्यजधातौ उदा०।२त्यक्तसुद्यते च "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "इत्युक्तः कटुकं वाक्यं वानरैस्त्यक्तजीवितैः, रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज हानौ दाने च भ्वा० सक० पर० अनिट् । त्यजति अत्याक्षीत् तत्याज । त्यक्तव्यं त्याज्यम् त्यागः त्यक्तं त्यक्ता त्यागी । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्" चाणक्यः "योऽत्याक्षीत् संयुगं भयात्" भा० द्रो० ६५ अ० "तं तत्याजाहितं पुत्रम्" रामा० २।३६अ० । "नैव नीतिविद्यमैन कदाचित् त्यज्यते" पञ्चत०। (सूराः) "मदर्थे त्यक्तजीविताः" गीता "प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा" मनुः "न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति" मनुः "त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः । यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे" गीता "ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वेते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः" मनुः "तत्युष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु" ब्र०स०६०अ० । वेदे तु निं०। यनि तित्याज "यस्तित्याज सचि विदं सखायम्" ऋ०१०।७१।६। त्यागश्च स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारः न ममेदमित्याकारः। स च मूर्त्तद्रव्याणामेव भवति अमूर्त्तजीवनादेर्वियोजनरूपः । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तत्यागे इति भेदः ।

त्यजस् पु० त्यज—भावेऽसुन् । १त्यागे "दृष्टरश्च न त्यजसा वि ह्रुणाति" ऋ०१।१६६।१२। "त्यजसा त्यागेन" भा०कर्त्तरि—असुन् ।२त्यागकर्त्तरि त्रि०। "चिद्धारयातेमहि ! त्यजः" ऋ०

१०।१४४।६। त्यजो दुःखस्य वर्जयितृ भा० “न तं तिग्मं चन त्यजो न” ऋ०८।४७।७। करणे ल्युट्। ३क्रोधे च क्रोधात् प्रयुज्यमानमायुधं मुच्यते इति तस्य तथात्वम्।

त्यद् त्रि० त्यज—“त्यजितनियजिभ्यो डित्” उ० अदि डित्। १प्रसिद्धे। अस्य सर्वनामतया त्यदादिकार्य्यम्, स्यः त्यौ त्ये त्यस्मै त्यस्मात् त्येषां त्यस्मिन्। स्त्रियां स्या त्ये त्याः। क्लीबे त्यद् त्ये त्यानीति भेदः। २सर्वदा परोक्षाभिधानार्हे वस्तुनि।

“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चैवामूर्त्तञ्च मर्त्यञ्चामृतञ्च स्थितञ्च यच्च सच्च त्यच्च। तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरीक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत् स्थितमेतत् सत्तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः। अथामूर्त्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यत्तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम्” बृ० उ०। “ते एते द्वे वाव वावशब्दोऽवधारणार्थः। द्वे एवेत्यर्थः। ब्रह्मणो परमात्मनो रूपे रूप्यते याभ्यामरूपं परमब्रह्माविद्याध्यारोपणाभ्यां के ते द्वे। मूर्त्तञ्च एव मूर्त्तमेव च। तथा अमूर्त्तञ्च एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः। अन्तर्नीतस्वात्मविशेषणे मूर्त्तामूर्त्ते द्वे एवेत्यवधार्य्येते। कानि पुनस्तानि विशेषणानि मूर्त्तामूर्त्तयोरित्युच्यन्ते। मर्त्यं मरणधर्म्यमृतञ्च तद्विपरीतम्। स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं यत् स्थास्नु। यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थितविपरीतम्। सच्च सदित्यन्येभ्यो विशेष्यमाणासाधारणधर्मविशेषवत्। त्यच्च तद्विपरीतं त्यदित्येव सर्वदा परोक्षाभिधानार्हम्। अथामूर्त्तमथाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते। वायुश्चान्तरिक्षञ्च यत्परिशेषितं भूतद्वयं एतदमृतममूर्त्तत्वादस्थितमतोऽविरुध्यमानं केनचिदमृतममरणधर्मि तद्यत् स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यस्माद्यदेतदन्येभ्योऽप्रविभज्यमानविशेषमतस्त्यत्त्यदिति परोक्षाभिधानार्हमेव पूर्ववत्। तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्यस्य चतुष्टयविशेषणस्यामूर्त्तस्यैष रसः। कोऽसौ। य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः करणात्मको हिरण्यगर्भः प्राण इत्यभिधीयते। यः स एषः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य रसः पूर्ववत् सारिष्ठः, एतत्पुरुषसारञ्चामूर्त्तं भूतद्वयं हैरण्यगर्भलिङ्गारम्भाय हि भूतद्वयाभिव्यक्तिरव्याकृतात्तस्मात्तादर्थ्येन सारं भूतद्वयम्। तस्य ह्येष रसो यस्मान्मो मण्डलस्थः पुरुषो मण्डलस्य रसः सारञ्च भूतद्वयस्य च साधर्म्यम्। तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवदेतदुपादानं त्यस्य ह्येष रस इति” शा० भाष्यम् “सूतो वा सूतपुत्रो वा यो वा को वा भवाम्यहम्” वेणी०। अव्ययीभावे शरदा० अच् समासान्तः। उपत्यदम्।

त्यदादि पु० पा० गणसूत्रोक्ते शब्दसमूहे। स च गणः “त्यद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम्” “त्यदादीनामः” पा० अत्र अत्वविधौ द्विपर्य्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेष्टिः।

त्याग पु० त्यज—भावे घञ्। उत्सर्गे मूर्त्तद्रव्यस्य स्वत्वध्वंसानुकूलव्यापारे न ममेदमित्याकारे। “न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति” “उन्मत्तं पतितं क्लीबमवीरं पापरोगिणाम्। न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम्” मनुः अमूर्त्तद्रव्यस्य २वियोगमात्रे च। त्यागश्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधः। यथाह गीता “नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं कुरुतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः”। विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च पुनरपि सात्त्विकस्त्यागः त्रिविधः तथा हि फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागः सत्यपि कर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेकः। स च सात्त्विकत्वादादेयः। सत्यपि फलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीयः। स च दुःखबुद्ध्या कृतो राजसः विपर्य्यासेन कृतस्तामसः इति भेदः। द्विविधोऽपि हेयो भवति। फलाभिसन्धेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः। स च कर्मानधिकारिकर्तृको नैर्गुण्यरूपः। सोऽपि साधनफलभेदेन द्विविधः। तत्र सात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तःकरणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यं वेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्तःकरणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य परित्यागः स एकः साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते। जन्मान्तरकृतसाधनाभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वत एव फलाभिसन्धेः कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्सन्न्यास इत्युच्यते। “त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात्। त्यागो

हि महतां पूज्यः सद्यो मोक्षमयो यतः। त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति। न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

त्यागिन् त्रि० त्यज–घिनुण्। १ दातरि, २शूरे, ३वर्ज्जनशीले, ४कर्मफलत्यागिनि च "न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशलेनानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते" गीता "त्यागिनस्त्यागिनां चैव निवर्त्तेतोदकक्रिया" मनुः।

त्यागिमन् त्रि० त्यागेन निष्पन्नं त्याग+इमनिच्। त्यागेन निर्वृत्ते।

त्याज्य त्रि० त्यज+ण्यत् कुत्वाभावः। १वर्ज्जनीये "तारे प्रतिग्रहस्त्याज्यस्त्याज्यो धर्मस्य विक्रयः" प्रा० त०। २दातुं योग्ये च। "त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता" रघुः। "सा स्वभावान्यतो भर्त्रा त्याज्या भवति पापिनी। महापातकदुष्टा च पतिगर्भविनाशिनी" व्यासः।

त्रक गतौ भ्वा० आत्म०सक०सेट्। त्रकते अत्रकिष्ट। तत्रके।

त्रख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः। त्रखति अत्रखीत् अत्राखीत्। तत्राख। [अत्रङ्खीत्। तत्रङ्ख।

त्रङ्ख गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः। त्रङ्खति

त्रग गतौ भ्वा० पर०सक०सेट् इदित्। त्रङ्गति अत्रङ्गीत्। तत्रङ्ग। अयं दिवा० धातुपाठः। त्रङ्ग्यति।

त्रङ्ग पुंस्त्री त्रगि–अच्। पुरभेदे हरिश्चन्द्रपुरे सौभे उद्गङ्गे पतिमार्गके त्रिका०।

त्रन्द चेष्टायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। त्रन्दति अत्रन्दीत्। तत्रन्द।

त्रप लज्जायां भ्वा०आ० अक० वेट्। त्रपते अत्रपिष्ट अत्रप्त तेपे। णिच् वा घ०। त्रपयति त्रापयति। षित् त्रपा। "कालया कालसंयोगे किमकारि नवोढया। अत्रापि च क्रिया प्रश्नोत्तरा गुप्ता न बुध्यते" विदग्धमुख०। "अपेक्षाभिन्नायामपि किमपि चेतस्त्रपयति" शान्तिश०। अप–अन्यतो लज्जायाम् "तस्मादपत्रपते" भट्टिः। "लज्जा सापत्रपाऽन्यतः" अमरः।

त्रपा स्त्री त्रप–भावे अङ्। १लज्जायाम् अमरः। कर्त्तरि अच्। २सलज्जे त्रि०। ३कुलटायां स्त्री मेदि०। ४कुले ५कीर्त्तौ च शब्दच०।

त्रपाक पुंस्त्री० त्रप–आक। म्लेच्छजातिभेदे उणादि०।

त्रपारण्डा स्त्री त्रपायां रण्डा। लज्जाहीनायां वेश्यायां जटा० शब्दक०। वस्तुतः त्रपारण्डेति नामद्वयं मेदिनौ त्रपाशब्दस्य वेश्यार्थकत्वोक्तेः रण्डाशब्दस्य च तदर्थप्रसिद्धेस्तत्समानार्थकत्वौचित्यात्।

त्रपिष्ठ त्रि० अतिशयेन तृप्रः अतिशायने इष्ठन् प्रियादि० त्रपादेशः। तृप्रतरे। [स्त्रियां ङीप्।

त्रपीयस् त्रि० अतिशयेन तृप्रः ईयसुन् त्रपादेशः। तृप्रतमे

त्रपु न० अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जते इव त्रप–उन्। १सीसके २रङ्गे च मेदि० तस्य विकारः अण् "त्रपुजतुनोः षुक् च" पा० षुक् च। त्रापुष तद्विकारे त्रि०। "ताम्रायःकांस्यरैत्यानां त्रपुणः सीसकस्य च" मनुः। "सुवर्णस्य मलं रूप्यं रूप्यस्यापि मलं त्रपु। ज्ञेयं त्रपुमलं सीसं सीसस्यापि मलं मलम्" भा०उ० ३८ अ०। [लताभेदे।

त्रपुकर्कटी स्त्री त्रपु इव शुभा कर्कटी। (ससा) इति ख्याते

त्रपुटी स्त्री त्रप–बा०-उटन् गौरा० ङीष्। सूक्ष्मैलायाम्। रत्नमाला।

त्रपुल न० त्रप- बा० उल। रङ्गे हिकृपकोषः।

त्रपुष(स) न० त्रपुस्याः(षयाः)फलम् अण् फले तस्य लुप्। त्रपुषी(सी)फले। "त्रपुसं(षं) लघु नीलञ्च नवं तृट्क्लमदाहजित्। स्वादु पित्तापहं शीतं रक्तपित्तहरं परम्। तत्पक्वमत्युष्णं स्यात् पित्तलं कफवातनुत्। तद्बीजं तूलं शीतं रूक्षं पित्तास्रकृच्छ्रजित्" भावप्र०।

त्रपु(ष)स न०त्रप-बा०उस(ष)। १रङ्गे हिकृपकोषः। गौरा० ङीष् २माहेन्द्रवारुण्यां कर्कटीभेदे (ससा) लताभेदे। सा च पीतपुष्पा कण्टालुः बहुफला क्षुद्रफला कण्टकफला सुधावासा च।

त्रप्सा स्त्री घनीभूतदध्न्यादौ। "कृमिकीटपतङ्गैर्दूषिता यत्र मेदिनी। त्रप्सया कर्दमैः क्षिप्रा पान्थैर्या दूरतो व्रजेत्। नखदशनतनजात्वकतुपांसुरजोमलैः। भस्मपङ्कास्थिभिर्वापि प्रच्छन्ना मलिना भवेत्" "त्रप्सा घनीभूतदध्यादि" शु०त०।

त्रप्र न० घनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः।

त्रय न०स्त्री त्रयाणामवयवम् अयच्। लिङ्गे १त्रित्वसंख्यायाम् "वेदत्रयं निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च" मनुः। स्त्रीत्वपक्षे ङीप्। "व्याघोतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी" माघः त्रयोऽवयवा अस्य अयच्। २त्रित्वसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "प्रत्यक्षमनुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम्। त्रयं सुविदितं कार्यं धर्म-

शुश्रूषमभीप्सता:" मनुः ङीपन्तः "ऋग्यजुःसामरूपे २वेदत्रये त्रित्वसंख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमरः"एत-द्विदन्तो विद्वांसस्त्रयीनिष्कर्षमन्वहम्" "त्रैविद्येभ्यस्त्रयीं विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम्" मनुः। "ब्रह्माऽथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम्। सर्गादावृङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः। रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः"मनुः।४पुरन्ध्र्यां ५सुमतौ स्त्री विश्वः ६सोमराजीवल्ल्यां स्त्री शब्दच०। ७भवान्याम् दुर्गायाम्। यथा "ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापि या। त्रयीति पठ्यते लोके दृष्टा दृष्टार्थसाधिनीति" देवीपु०।

त्रयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिशब्दस्य त्रय आदेशः। (निपात्य) १त्र्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्या-न्विते च बहुत्वेऽप्येकत्वम्। एवं त्रयोदशत्रयोविंशतित्रय-स्त्रिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् प्रभृतयः त्र्यधिकदशादिसंख्यायां तत्संख्ये ये च। इयांस्तु भेदः अशीतिभिन्ने चत्वारिंश-दादौ वा त्रय आदेशः। तेन पक्षे त्रिचत्वारिंशादित्यादि तत्रार्थे अशीतौ नेति त्र्यशीतिः।

त्रययाय्य पु० त्रयं जन्मत्रयं याति या--बा० आय्य। जन्म-त्रयप्राप्ते "स्तुतुर्न त्रययाय्यः"ऋ० ६।२।७। "त्रययाय्यो जन्मत्रयं प्राप्तः। जन्मत्रयं कथ्यते। मातुरग्रेऽधि-जननात् द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्। तृतीयं यज्ञदीक्षाया इति जन्मत्रयं स्मृतमिति" तादृशः पुत्र इति"भा०।

त्रयस्त्रिंश त्रि० त्रयस्त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्र्यधिकत्रिंशत्-संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्।

त्रयस्त्रिंशत्पति पु० त्रयस्त्रिंशतो देवानां पतिः। १इन्द्रे हेमच०। २प्रजापतौ च तयोः त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां पतित्वात् तथात्वम्। देवानां त्रयस्त्रिंशत्त्वं तु

"अष्टौ वसवः एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव द्यावा पृथिवी त्रयस्त्रिंश्यौ,त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः प्रजा-पतिश्चतुस्त्रिंशस्तदेनं प्रजापतिम्" शत० ब्रा० ४।५।६।२। "कतमे ते त्रयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-दित्यास्त एकत्रिंशत् इन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशाविति" शत० ब्रा० ११।६।३।५। तु अन्यथोक्ता अस्मिन् पक्षे नि-र्धारणषष्ठ्याःसमासात् इन्द्रप्रजापतिपरत्वम् तयो-स्तेषां मध्ये श्रेष्ठत्वेन पतित्वात्तथात्वमिति बोध्यम्। "आदित्यांश्च वसूंश्चैव रुद्रांश्चैवाश्विनावपि" रामा० १। २०। अन्यथा संख्योक्ता।

त्रयस्त्रिंशस्तोम पु०·त्रयस्त्रिंशत् स्तोमा अस्य पृषो०। यज्ञ-भेदे। "त्रयस्त्रिंशस्तोमेन शोणः सात्रासाहः पाञ्चालो राजा। तदेतद्गाथयाऽभिगीतम् "सात्रासाहे यजमाने ऽश्वमेधेन तौर्वशाः। उदीरते त्रयस्त्रिंशाः षट् सहस्राणि वर्मिणाम्" शत० ब्रा० १३।५।४।१६।

त्रयस्त्रिंशिन् न० त्रयस्त्रिंशत् स्तवः सन्त्यस्मिन् इनि डिच्च। त्रयस्त्रिंशद्गणभिगीयमाने सामभेदे। "त्रयस्त्रिंशि नाम साम माध्यन्दिने पवमाने भवति" तैत्ति० १।२।२।४

त्रयीतनु पु० त्रयी वेदा एव तनुरस्य। १सूर्ये हला०। "स्वर्गद्वारं त्रय्या विद्यया भगवन्तं त्रयीमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते" भाग०५।२०।७। तस्य त्रयीमयत्वोक्तास्तथात्वम्।

त्रयीधर्म्म पु० त्रय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्मः शाक०। वैदिके धर्मे ज्योतिष्टोमादौ अमरः।

त्रयीमय पु०त्रय्यात्मकः मयट्। १सूर्ये त्रयीतनुशब्दे उदा० २त्रयीधर्मात्मके त्रि०। "एवं मुहूर्त्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्ष-योजनान्यष्टशताधिकानि सौरो रथस्त्रयीमयोऽसौ चत-सृषु परिवर्त्तते पुरीषु" भाग० ५ २१।१७। "त्रयीमयं रूपमिदञ्च शौकरम्"इत्युक्ते वाराहे ३रूपे न०तद्रूपवि-वृतिस्तत्रैव "स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश! नासयोरिडो दरे चमसाः कर्णरन्ध्रे। प्राशित्रमास्ये ग्रसने ग्रहास्तु ते यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम्। दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं त्वं प्रायणीयोदयनीयदंष्ट्रः जिह्वाप्रवर्ग्यस्तव शीर्षकं क्रतोः सभ्यावसथ्यं चितयोऽसवो हि ते। सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः संस्थाविभेदास्तव देव! धातवः। सत्राणि सर्वाणि शरीरसन्धयस्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः। नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने" भाग० ३।१३।४०। ४परमेश्वरे च पु०। "स एष आत्मात्मव-वतामधीश्वरस्त्रयीमयो धर्ममयस्तपोमयः" भाग०२।४।१९।

त्रयीमुख पु० त्रयी मुखेऽस्य। विप्रे हेमच०।

त्रयोदशन् त्रि०त्रयश्च दश च, त्र्यधिका वा दश शाक० त्रय आदेशः। १त्र्यधिकदशसङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते च। "क्वचित् द्वादश मासाः संवत्सराः क्वचित् त्रयोदश मासाः" श्रुतिः म०त०। ततः पूरणे डट्। त्रयोदश तत्पूरणे त्रि० "ज्यैष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत त्रयोदशादिनात् परम्" ज्यो० स्त्रियां ङीप्। सा च चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियात्मके तिथिभेदे सा च वारतिथिः तत्रैव तस्योत्पत्तेः। "त्रयो-दशी पञ्चदशी च माघे" मन्वादिकथने"वरुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशी" वारुणीकथने च ति०त०।

त्र्यारुण पु० मान्धातृवंश्ये त्रिधन्वनः सुते नृपभेदे "राम-

स्वधर्मपथ्याचीत् विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः" हरिवं०१२अ०।

त्रस गतौ चक्षे निरोधे च चुरा० उभ० सक० सेट्। त्रसयति ते अतित्रसत् त ।

त्रस भासे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् इदित्। त्रंसयति ते त्रंसति अतत्रंसत् त अत्रंसीत्।

त्रस भये वा दिवा० पक्षे भ्वा०पर०अक०सेट् त्रसति अत्रासीत् अत्रसीत् तत्रास त्रेसतुः तत्रसतुः। ईदित् त्रस्तः। त्रस दिवादित्वे सार्वधातुके श्यन्। त्रस्यति। "त्रस्यन्ती चलशफरीविघट्टितोरूः" माघः"त्रस्यन्त्यद्रिसुतामसंभ्रमभयंपश्यान्यजुजुनेन निर्वक्रिताम्" "तस्करत्रस्तैरपि यत्र गौरवात्" माघः। "त्रस्यन् वै आयमानेभ्यः" भट्टिः। "ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरे" भट्टिः "कमेरत्वाधिप्रुनीटान् मृगाः सिंहध्वनेरिव" भट्टिः। "राक्षसस्य न चात्रासीत् प्रमह्य मर्यतिष्ट च" भट्टिः।

उत्+उत्कटत्रासे। "वाखान्तुत्त्रासयन्ति ह" हरिवं०२२७७।

त्रस त्रि० त्रस-भये आधारे पचर्थे क ।१वने त्रिका०। त्रस-गतौ अच्। २जङ्गमे त्रि० अमरः। त्रसरेणुः।

त्रसदस्यु पु० मान्धातृपौत्रभेदे। "त्रसाद्धत्वादयामास मान्धातः। हो सुतौ नृप!। पुरुकुत्सस्य धर्मज्ञं मुचुकुन्दस्य धार्मिकम्। पुरुकुत्सस्तस्यासीत् त्रसदस्युर्महीपतिः" हरिवं० १२ अ०। [१त्रासयुक्ते त्रि०।

त्रसन न० त्रस-भावे ल्युट्। १भये २उद्वेगे कर्त्तरि ल्यु।

त्रसर पु०त्रस-अरन्। तन्तुवायोपकरणभेदे (तासनी) अमरः

त्रसरेणु पु० त्रसः चलो रेणुः कर्म०। "जालान्तरगते भानौ सूक्ष्मं यद्दृश्यते रजः। प्रथमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते" मनूक्ते गवाक्षान्तर्गतसूर्यकिरणेषु १दोधूयमाने रजसि २परमाणुषट्कात्मके द्व्यणुकत्रयात्मके रजसि "परमाणुद्वयेनाणुस्त्रसरेणुस्तु ते त्रयः" ब्रह्मवै०। "जालान्तरगतं सूर्यकरे ध्वंसी विलोक्यते। त्रसरेणुस्तु विज्ञेयः त्रिंशता परमाणुभिः" इति वैद्यकपरिभाषया ३त्रिंशत्परमाणुरूपे रजसि च। ४सूर्यपत्नीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रसुर त्रि० त्रस-उरच्। भीरौ शब्दरत्नाकरः।

त्रस्त त्रि० त्रस-क्त। १भीते २चकिते। १शीघ्रे न०। "त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूत्कृतात्" "त्रस्तः समस्तजनहासकरः करेणुः" माघः "जनोपाख्यानमनस्त्रः" रघुः।

त्रस्नु त्रि० त्रस-क्नु। भीरौ त्रासशीले अमरः। "सीतां सौमित्रिणा त्यक्तां स भीत्वा त्रस्नुमेकिकाम्" भट्टिः

"अथ त्रस्नुभिर्मुखमधुरं तरङ्गैः" रघुवंशकाव्यम्।

त्रा पालने अदा० आ० सक० अनिट् क्रमदीश्वरः। त्राते अत्रात। "त्रातारं त्राप्नुयात् माघ यः परित्राति कौशिकः!" भा०अनु०७३अ०। आर्षत्वात् पदव्यत्ययः।

त्राण न०त्रै-पालने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा।१रक्षणे। कर्म्मणि क्त वा तस्य नः।२रक्षिते त्रि० ३त्रायमाणालतायां न० मेदि० तदर्थे स्त्री राजनि०। "न कुर्यादात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तितः" मनुः। [भावे क्त। १रक्षणे न०।

त्रात त्रि० त्रै-कर्म्मणि क्त वा तस्य नत्वाभावः। २रक्षिते

त्रापुष त्रि०त्रपुणा निर्वृत्तम् अण् षुक् च। रङ्गमये पात्रादौ।

त्रामन् त्रि०त्रै-पालने मनिन्।१रक्षके "तव त्रामभिरिन्द्र! तूर्वयानम्" ऋ० ।५।१।१२।

त्रायन्ती स्त्री त्रै-सम्प० भावे क्विप् त्राः तामयति गच्छति भ्वा० इ गतौ शतृ-ङीप्। त्रायमाणालतायाम् अमरः। "त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा। ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत्" भावप्र०। "कनकी इहती द्राक्षा त्रायन्ती भिषगोक्षुरीः" सुश्रु०।

स्वार्थे क। त्रायन्तिका तत्रार्थे "प्रियङ्गुनन्ताग्रन्थिका पञ्चायत्रायन्तिकाशोहृतिकाम्लकादाडिमत्वक्यासपर्णीविसूत्रकुङ्कमरधातकीमकुलमाषमलीश्रीवेष्टकमोचरसैर्लारिष्टाशय-कल्कैर्ह्लानाचमनं कुर्वीत" सुश्रु०।

त्रायमाण त्रि० त्रायते त्रै-कर्म्मणि शानच्। १रक्षणकर्त्तायां (बाला)ख्यातायां २लतायाम् अमरः। स्वार्थे क। तत्रार्थे स्त्री राजनि०। [दर्भभवे।

त्रायोदश त्रि० त्रयोदशानां भवं सङ्ख्येया० अण्। त्रयो-

त्रास पु०त्रस-भावे घञ्। १भये "त्रासाकुलः परिपतन् परितो निकेतान्" माघ०।२मणिदोषभेदे च मेदि०।

त्रासन न०त्रस-णिच् भावे ल्युट्। १भयोत्पादने कर्त्तरि ल्यु २भयोत्पादके त्रि०।

त्रि त्रि० ब० व० तृ-ड्रि। त्रित्वसंख्याविशिष्टे। "इति वेदास्त्रयस्त्रयी" अमरः "त्र्यैर्त्रिभिर्भुवदीरयन्" कुमा० "त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत्" मनुः। स्त्रियां गौणत्वे सत्त्वे च विभक्तौ परतः तिस्रादेशः। तिस्रः अतितिस्रौ केचित्तु प्रियतिसृ दाहृतम् तदिन्त्यम् "तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन्" कुमा०। तृयाणां भेदे तु क्वचित् त्रीणामिति रूपं "अग्ने! त्रीणामो-ऽस्तु युष्मं मितस्तार्यमणः" ऋ०।०।१८५।१।

त्रिंश त्रि० त्रिंशत्+पूरणे डट्। त्रिंशतपूरणे, त्रिंशतो

"त्रिंशांशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते" सू० सि० ।

त्रिंशक त्रि० त्रिंशता क्रीतः वुन् डिच्च । त्रिंशत्संख्यान्वित-द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

त्रिंशत् स्त्री० त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि० । १त्रिदशकसं-ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत्र संख्येये "निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठाः त्रिंशत्तु ताः कलाः। त्रिंशत् कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः" "त्रिंशद्वर्षो वहेत् कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्" मनुः "संख्यायां "तस्त्रिंशता भवे-न्मासः" सू० सि० ।

त्रिंशत्क त्रि० त्रिंशत्परिमाणमस्य कन् । १त्रिंशत्परिमाणे अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् "अमावास्याः पृथक् तेषां त्रिंशत्कं परिकीर्त्यते" कामन्द० ।

त्रिंशति स्त्री त्रिंशत्+पृषो०। १त्रिंशत्संख्यायां २तत्संख्येये च ।"पञ्चकं मण्डलं जयं त्रिंशत्यास्तु मनीषिभिः"काम०

त्रिंशत्तम त्रि० त्रिंशतः पूरणः तमप् । १त्रिंशत्संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । "ततस्त्रिंशत्तमे व्यूहे पङ्क्तिमभ्यतिष्ठन्" शत०ब्रा० १०।४।२।२२ ।

त्रिंशत्पत्र न० त्रिंशत्संख्यानि पत्राणि दलानि प्रतिपुष्प-मस्य । १कुमुदे शब्दमाला ।

त्रिंशांश पु० त्रिंशस्त्रिंशत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे भागे षष्टिकलात्मके भागे पञ्चवर्गान्तर्गतानां राशिभेदे तेषामंशविशेषाणामधिपतयः ज्यो० उक्ता यथा

"पञ्च पञ्चाष्टसप्ताश्चा विषमे त्रिंशदंशकाः । भास्के-यशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे" । विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टसप्तपञ्चमितास्त्रिंशां-शकाः क्रमात् ज्ञेयाः । समे राशौ व्युत्क्रमात् तेषां विपर्ययेण त्रिंशांशा ज्ञेयाः । यथा मेषो विषमराशिः तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमां-शपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांश-पर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांश-पर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशांशमारभ्य त्रिं-शांशपर्य्यन्तं पञ्चांशाः शुक्रस्य त्रिंशांशाः क्रमात् ज्ञेयाः। मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम् । समराशौ व्युत्-क्रमाद्यथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः । ततो द्वादशांशपर्य्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशांश-पर्य्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः, ततस्त्रिंशांशपर्यन्तं पञ्चांशाः कुजस्य त्रिंशांशाः । एवं कर्कटकन्यावृश्चिकमकरमीनेष्वपि बोध्याः। त्रिंशदंशका इत्यत्र इत्ती त्रिभागवत् पूरणार्थता

त्रिंशिन् त्रि०त्रिंशत् प्रमाणमस्य इनि डिच्च । त्रिंशत्प्रमाणे स्त्रियां ङीप् ।

त्रिक न०त्रयाणां संघः कन् ।१त्रित्वसंख्यायाम् २पृष्ठवंशाधो-भागे,३कटिभागे,४त्रिफलायाम् (हरितक्यामलकीवयस्था-फलत्रये) ५त्रिकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रये) । वा-तादिषु मिलितेषु त्रिषु कायति कै-क । ६गोक्षुरे प० अमरः । ७त्रिपथसंस्थाने हेम० । ८त्रिमदे "गुडूची-क्वाथसंयुक्तात् त्रिकत्रयसमन्वयात् । वातरक्तं नि-हन्त्याशु सर्वरोगहरस्त्वयः"सुखबोधः त्रिकत्रयं त्रिकटु-त्रिमदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः।"युगं समुत्कारवि-वर्तितत्रिकः" माघः । "व्यपोढपार्श्वैरपवर्तितत्रिका" किरा० । "त्रिफला तु फलत्रिकम् "कश्चिद्विवृत्तत्रि-कभिन्नहारः" रघुः । "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा" हरिका० । ९तृतीयेण रूपेण ग्रहणं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । १०तृतीयके त्रि० । त्रयः अधिकाः शुल्कं लाभो वृद्धिर्वा यत्र शतादौ ११त्र्यधिकलाभादियुक्ते शतादौ । "द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य वृद्धिं गृह्णीयात् वर्णाना-मनुपूर्वशः"मनुः। (शतकरा तिनटाका सुद) "स्कन्धयोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम्" इत्युक्ते १२सन्धिभेदे न०।

त्रिककुद् पु० त्रीणि ककुदतुल्यानि शृङ्गाण्यस्य ककुदस्य अन्त्यलोपः समा० । त्रिकूटाख्ये पर्वतभेदे अमरः । पर्वत-पक्षस्य अन्त्यलोपः नान्यत्र । तत्र त्रिककुद तद्युक्ते त्रि० । २विष्णावपि पु० वा अन्त्यलोपः । "तथैवाहं त्रिककुदो वाराहं रूपमास्थितः । त्रिककुत् तेन विख्यातः शरीरस्य प्रमापणात्" भा० शा० ३४४ अ० । ३दशरात्र-साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्त्यलोपः । "त्रिककुद्वा एष यज्ञो यद्दशरात्रः ककुत् पञ्चदशः ककुदेकविंशः ककुत्त्रय-स्त्रिंशो य एवं विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुदेव समानानाम्" तै०सं०७।२।५।२ । "चतुष्टोमात् समूढा त्रिककुदः शस्तम् अथ महात्रिककुदश्च, छन्दोमत्रिककुदश्च" शा० श्रौ० १६।२६।१४ । "यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्" शत० ब्रा०३।१।३। १२।"वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुन्नाम ते पिता"अथ०४।९।८।

त्रिककुभ् पु० त्रेधा कं पीतसदृशं कुभ्नाति कुभ-क्विप् छान्दसः सलोपः । १उदाने वायौ "उदानो वै त्रिककुप्छन्दः"शत०ब्रा०८।५।२।४। २नवरात्रसाध्ये यज्ञ०

भेदे । त्रिककुभोऽप्यत्र । त्रिककुबध्यर्द्धः पुंस्त्रः । अह्नात्रिककुप् व्यूढो नवरात्रः । समूढ़स्त्रिककुप्समूढः" आश्व०श्रौ०१०। ३।२१ नवरात्र इत्यनुवर्त्तते, नारा० "चतुष्टोम त्रिककुबध्यर्द्धोऽभिप्लवः एतैश्चतुर्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत । २२ एतैस्त्रिककुम्भ्राजिककुप्समूढ़स्त्रिककुप्चतुष्टोमत्रिककुब्भिः स्वानां श्रैष्ठ्यकामो यजेत । एतेषां दशमो वैश्वानर एव भवति । कामश्चैतेषामेकैकेन सम्बध्यते" नारा० ।

त्रिककुब्धामन् पु० मूर्द्धाधोमध्याभेदेन त्रयाणां ककुभां दिशां समाहारः त्रिककुब् तत् धाम आश्रयो यस्य । विष्णौ विष्णुस० । [गोक्षुरवृक्षे शब्दर० ।

त्रिकट पु० त्रीन् वातादिदोषान् कटति आवृणोति अच् ।

त्रिकटु न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः । मिलितेषु शुण्ठीपिप्पलीमरिचेषु हेम० । "विश्वोपकुल्यामरिचं त्रयं त्रिकटु कथ्यते । त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकास त्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्य मेदश्लीपदपीनसान्" भावप्र० ।

त्रिकण्ट पु० त्रयः कण्टाः कण्टका अस्य । १गोक्षुरे २क्षुद्रगोक्षुरे, च रत्नमा० (टेंगरा) ३मत्स्यभेदे शब्दर० । ४पलगुप्ते शब्दच० । बृहत्यग्निदमनीदुःस्पर्शात्मके ५द्रव्ये राजनि० ।

त्रिकण्टक पु० स्त्री० लघुगर्गमत्स्ये त्रिका० समा० द्वि० । २कण्टकत्रये स्त्री । ततः परिमाणे रजता० अञ् । त्रैकण्टक तत्परिमाणे । त्रयः कण्टका अस्य । ३गोक्षुरवृक्षे पु० हेमच० । ४कण्टकत्रयान्विते त्रि० ।

त्रिकद्रुक पु० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके "अभिप्लवाहस्त्रिके "अभिप्लवत्र्यहं पूर्वं त्रिकद्रुका इत्याचक्षते" आश्व०श्रौ० ११। ३।१ "त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र!" ऋ०२।११।१७ "त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु आभिप्लविकेष्वहःसु" भा० "त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः" कात्या० श्रौ० २४।१।६ त्रिकद्रुक इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्था" कर्कः "त्रिकद्रुकाः पृष्ठावलम्ब्य इति पशुकामस्य" आश्व० श्रौ० ।१०।१।६ ।

त्रिकर्म्मन् पु० त्रीणि कर्म्माण्यस्य । यजनं याजनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ । अध्यापनञ्चाध्ययनं षट् कर्मा धर्मभाग् द्विजः" भा० अनु० १११ अ० । उक्तेषु षट्सु कर्मसु मध्ये इत्यर्थयाजनप्रतिग्रहाध्यापनभिन्नाध्ययनयजदानेज्याध्ययनरूपकर्मकारिणि द्विजे । "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एव स्मृतः द्विजः" भा० अनु० ।१४१ अ० ।

त्रिकश न० त्रयाणां कशानां कशाघातानां समाहारः । कशाघातत्रये । कशाघातत्रिकञ्च कशाशब्दे १८२४पृ० दर्शितम् ।

त्रिकशूल न० ६त० । वातजन्ये त्रिकस्थे व्याधिभेदे । "स्फिगस्थ्नोः पृष्ठवंशास्थ्नोर्यः सन्धिस्त्रिकं स्मृतम् । तत्र वातेन या पीड़ा त्रिकशूलं तदुच्यते" भावप्र० ।

त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै—क । कूपस्थोपस्थे जलोद्धारके त्रिदारुमये यन्त्रभेदे क्षीरस्वामी ।

त्रिकाण्ड पु० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमिवर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामलिङ्गानुशासने अमरसिंहकृते १कोषभेदे तस्यैव शेषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुरुषोत्तमकृतः यथाह तदुपोद्घाते "अलौकिकत्वादमरः स्वकोषे न यानि नामानि समुल्लिलेख । विलोक्य तेरप्यधुना प्रचारमयं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य" । २निरुक्ते तदपि त्रिकाण्डं तच्चानुक्रमणिकाभाष्ये दर्शितम् यथा "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतं चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः" । त्रयाणां काण्डानां समाहारः ङीप् । त्रिकाण्डी ३काण्डत्रये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाणमस्य मात्रच् द्विगोस्तस्य लुकि क्षेत्रपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डी क्षेत्रभक्तिः । त्रिकाण्डमिति रज्ज्वादौ स्त्री टाप् ।

त्रिकाय पु० त्रयः काया अस्य त्रिकं दुःखत्रिकमेत्यस्मात् इ—अपादाने अच् वा । बुद्धदेवे हेमच० ।

त्रिकार्षिक न० कर्षाय हितम् ठञ् त्रयाणां वातपित्तकफानां कार्षिकम् । नागरातिविषामुस्ताख्ये मिलिते औषधभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकालभूतभविष्यत्कालानां समाहारः । १भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालत्रये २प्रातर्मध्याह्नरूपकालत्रये च । "त्रिकालं पूजयेद्देवीम्" इति तन्त्रम् । त्रिकालज्ञः । त्रयः काला अस्य । ३कालत्रयवर्त्तिनि त्रि० । साम्प्रतकालं बाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्" सां० का० । करणस्य मनसः त्रिकालबुद्ध्यादिसाधनत्वं यथा "नदीपूरभेदादभूद्वृष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुञ्जे, अस्त्युपघातके पिपीलिकाण्डसञ्चरणाद्भविष्यति वृष्टिरिति । तदनुरूपाश्च सङ्कल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति" सा० कौ० ।

त्रिकालज्ञ पु० त्रिकालवर्त्तिपदार्थान् जानाति ज्ञा—क । १सर्वज्ञे त्रिकालविदादयोऽप्यत्र । २भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालाभिज्ञे त्रि० । "बुद्धं यथा यदा वा भविष्यदादिष्यते त्रिकालज्ञैः" ह०सं० १७ अ० । त्रिकालवेत्ताप्यत्र ।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकालं तद्वर्तिवस्तु पश्यति दृश–णिनि । १ऋषौ हारा० । २त्रिकालज्ञे त्रि० "प्रश्नं विन्यपि काले त्रिकालदर्शी कलौ भवति" वृ० सं० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि शृङ्गाण्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे लङ्कापुराधारे पर्वतभेदे अमरः । "तेऽरुचे केशरिक्रान्त-त्रिकूटशिखरोपमा" माघः "स सागरमनाधृष्यमतिक्रम्य महाबलः । त्रिकूटस्य तटे लङ्कां स्थितः स्वस्थो ददर्श ह" रामा० सु० २ अ० । स आकरत्वेनास्त्यस्य अच् । २तद्भवे सामुद्रलवणे न० । ३सुमेरुसुते क्षीरोदसमुद्रतीरस्थे पर्वते च तत्कथा वामनपु० "सर्वरत्नमयः श्रीमान् त्रिकूटो नाम पर्वतः । सुतः पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर द्युतेः । क्षीरोदजलवीच्याभो धौतामलशिलातलः । उत्थितः सागरं भित्त्वा देवर्षिगणसेवितः" इत्युपक्रमे "तस्यैकं काञ्चनं शृङ्गं सेवते यद्दिवाकरः । नानापुष्प-समायुक्तं नानागन्धाधिवासितम् । द्वितीयं राजतं शृङ्गं सेवते यन्निशाकरः । पाण्डुराम्बुदसंकाशं तुषारचयसन्निभम् । वज्रेन्द्रनीलवैदूर्यतेजोभिर्भासयन् दिशः । तृतीयं ब्रह्मसदनं प्रकृष्टं शृङ्गमुत्तमम् । न तत् कृतघ्नाः पश्यन्ति न नृशंसा न नास्तिकाः । नातप्त-तपसो लोका ये च पापकृतो जनाः । तस्य सानुमतः पृष्ठे सरः काञ्चनपङ्कजम् । कारण्डवसमाकीर्णं राजहं-सोपशोभितम् । गजोऽञ्चलसंकाशो मदाञ्चितलो-चनः । तृषितः पातुकामोऽसाववतीर्णश्च तज्जलम् । संलीनः पङ्कजवने यूथमध्यगतश्चरन् । गृहीतस्तेन रौद्रेण ग्राहेणाव्यक्तमूर्त्तिना । गरुडस्थो जगन्नाथो लोका-धारस्तपोधन ! । ग्राहग्रस्तं गजेन्द्रं तं तञ्च ग्राहं जलाशयात् । उज्जहाराप्रमेयात्मा तरसा मधुसूदनः । स्थलस्थं दारयामास ग्राहं चक्रेण माधवः । मोक्षया-मास नागेन्द्रं पाशेभ्यः शरणागतम्" ।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूटं सामुद्रमिव लवणम् । द्रोणी-लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १त्रि-कूटपर्वते । "हिमवान् पारिपात्रश्च सह्यः शुक्लस्त्रिकूट-वान्" भा० आश्वमेधिकप० श्वेतपर्वतकथने" ४२ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री भैरवीभेदे तन्त्रसा० ।

त्रिकूर्चक न० सुश्रुतोक्ते शस्त्रभेदे अर्द्धधारशब्दे ३७५ पृ० दृश्यम् । "विशेषेण बालवृद्धकुमारभीरुनारीणां राज्ञां राजपुत्राणाञ्च त्रिकूर्चकेन विस्रावयेत्" सुश्रु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रयः कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १पदार्थे "विन्दुत्रिकोणवसुकोणदशारयुग्मम्" तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ । ज्योतिषोक्ते लग्नात् २नवमपञ्चमस्थाने न० । "त्रिकोणं नवपञ्चमम्" दीपि० । "त्रिकोणगान् गुरुश्चैव पश्यन् पूर्ण-फलप्रदः" ज्यो० त० । ३योनौ शब्दकल्पतरुः । ४त्रिभुजे क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रशब्दे २३८१ पृ० समत्रिकोणविषमत्रिको-णादिस्वरूपादिकमुक्तम् । ५कामरूपपीठभेदे "करतोयां समा-रभ्य यावद्दिक्करवासिनीम् । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम्" कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपदार्थाश्च कतिचित् कविकल्पलतायां संक्षिप्य दर्शिताः । "हर-हरनेत्रकामाख्याग्निमण्डलैकारवज्रशृङ्गाटशकटयोनि-रूपाः" ।

त्रिकोणफल न० त्रिकोणं फलमस्य । १शृङ्गाटके भावप्र० । ६त० । त्रिभुजक्षेत्रफले "लम्बगुणं भूम्यर्द्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला० । [कारेषु ।

त्रिक्षार न० त्रयाणां क्षाराणां समाहारः । मिलिते सर्जि-काक्षारयवक्षारटङ्कणक्षा-

त्रिक्षुर पु० त्रीणि क्षुराणीवाग्राण्यस्य । कोकिलाक्षवृक्षे रत्ना० ।

त्रिखु न० त्रिधा खमाकाशोऽवकाशः फलेऽस्य । त्रपुषे शब्दच० ।

त्रिखट्व न० तिसृणां खट्वानां समाहारः । खट्वात्रये । ततः वा ङीप् । तत्रार्थे स्त्री अमरः ।

त्रिखर्व पु० सामवेदशाखाभेदाध्यायिनि "तामेतान्त्रिखर्वा उपा-सते तस्मात्ते सर्द्धमाना न वीयन्ते" ताण्ड्यब्रा० २।८।१। "तामेतां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं त्रिखर्वाः शाखिन उपा-सते प्रयुञ्जते" भाष्यम् ।

त्रिगङ्ग अव्य० तिसृणां गङ्गानां नदीनां यत्र बहुव्रीह्यर्थे "नदी-भिश्च" पा० अव्ययी० । १तीर्थभेदे । "सप्तगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च तर्पयन् । सुधां चैव लभेत् भोक्तुं यो नरो जायते पुनः" भा० अनु० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० ६त० । १त्रिवर्गे अमरटीकायां नीलकण्ठः "न बाधतेऽस्य त्रिगणः परस्परम्" किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणां गन्धकद्रव्याणां समाहारः । १त्रि-जातके त्रि० नैघण्टुप्रकाशः । त्रिसुगन्धिकमप्यत्र । त्रिजातकशब्दे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीरः । स्वरेण सत्त्वनाभिभ्यां त्रिगम्भीरः त्रिशुः शुभः" काशी० ११ अ० उक्ते शुभलक्षणयुक्ते "त्रिषु विपुलो गम्भीरस्त्रिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः" इत्युप-क्रमे "नाभिः स्वरः सत्त्वमिति प्रदिष्टं गम्भीरमेतत्त्रितयं नराणाम्" वृ० सं० ६८ अ० ।

त्रिगर्त्त पु॰ त्रीणि गर्त्तानि यत्र । १जालन्धरे देशे देशभ॰ । स च देशः कू॰म॰१४अ॰ कूर्म्मविभागे उत्तरस्यामुक्तः “उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे “आदर्शान्तर्द्वीपत्रिगर्त्ततुरगाननाश्वमुखाः” सोऽस्याभिजनः, तस्य राजा वा अण् । त्रैगर्त्त पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्रूपे च बहुषु अणो लुक् । २तत्रार्थे ब॰व॰। “इयिड्राम्बष्ठत्रिगर्त्तसौराष्ट्रान्” ह॰ स॰ ६ अ॰ । “सुशर्मा च नरव्याघ्र ! त्रिगर्त्तः प्रस्थलाधिपः” भा॰ द्रो॰ १७अ॰ । आर्षत्वात् एकत्वेऽपि अणो लुक् । “मद्रराजश्च बलवान् त्रिगर्त्तानाधीश्वरः” हरिवं॰९१ अ॰ । स्वार्थे क । तत्रार्थे त्रिका॰।

त्रिगर्त्तषष्ठ पु॰ ब॰ व॰ त्रिगर्त्तः षष्ठो वर्गो यस्य । १आयुधजीविसंघभेदे स च संघः सि॰ कौ॰ उक्तो यथा “आहुस्त्रिगर्त्तषष्ठांस्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टुकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोऽथ जानकिः” “दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाच्छः”पा॰ स्वार्थे तेभ्यः छ । कौण्डोपरथीय इत्यादि ।

त्रिगर्त्ता स्त्री त्रयो योनिस्था गर्त्ताः अस्याः। कामुकाङ्गनायां मेदि॰ । एकयोनिकाया अपि तस्या मैथुनाचरणे त्रियोनिकतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

त्रिगुण न॰ त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः। समाहृता वा त्रयो गुणाः,त्रयोगुणा अस्य वा। सांख्यमतसिद्धे साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मके १प्रधाने । “त्रिगुणमविवेकिविषयं सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि” सां॰ कौ॰ “त्रिगुणं त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्येति त्रिगुणं तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम्”त॰कौ॰“शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् । त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम्”विष्णुपु॰“सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सां॰ सू॰ “सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकवद्गुणाः संयोगवत्त्वात्, लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् “सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्” इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च। सत्त्वादीनामनुगमाय साम्यावस्थेति । पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदुक्तं प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम्” भाष्यम् २सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि॰ “महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां ग्रहीतृणि शनैः पञ्चेन्द्रियाणि च” मनुः । त्रिभिर्गुण्यते गुण–घञर्थे क । ३त्रिभिर्गुणिते त्रि॰ “सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि तस्य दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य” रघुः “प्रसाय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम्” कुमा॰ “एतच्छौचं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम्”मनुः । त्रयोगुणा अस्याः । ४मायायां स्त्री ५तन्त्रोक्ते (ह्रीं)वीजभेदे च “वेदाद्यां त्रिगुणां रमामथ वदेत् कामेन संसेवितम्” तन्त्रसा॰ श्रीविद्यामन्त्रभेदोक्तौ ६त्रिशिखे त्रिशूले “त्रिगुणपरिवारप्रहरणः” किरा॰ । “त्रिगुणः त्रिशिखः परिवार आकारो यस्य” मल्लि॰ । कर्णशब्दे परेऽस्य लक्षणपरत्वे दीर्घत्वम् त्रिगुणो कर्णो अस्य । त्रिगुणाकर्ण तथा लक्षणयुक्ते त्रि॰ ।“पदैस्त्रिभिर्वत्रिवेद्धो रागादि त्रिपदाथ वा । उत्पत्तिस्थितिनाशेषु रजादित्रिगुणा मता” देवीप॰ ४५ अ॰ उक्तेः ७ दुर्गायां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि॰ त्रिगुणं कृत्वा कृष्टं डाच् कृ–क्त । त्रिधाफलेन कृष्टे क्षेत्रादौ अमरः ।

त्रिगुणात्मक न॰ त्रयो गुणाः तेजोबन्नरूपा आत्मानोऽस्य । प्रधाने ।“गुणाश्च लोहितशुक्लकृष्णाः अस्तानकार्य्येषु तेजोबन्नेष्वयान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथा च कार्य्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानम् अप्यात्मकं त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजःसत्त्वतमोलक्षणास्त्रयोगुणास्तदात्मकमज्ञानं गुणगुणिनोरभेदविवक्षया त्रिगुणात्मकं भवति ।

त्रिगुणित त्रि॰ त्रिभिर्गुणितः । त्रिराहत्ते ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणाः पत्रेऽस्याः गौरा॰ । विल्ववृक्षे तस्य पत्रस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । “मूलं धार्य्यं त्रिगुणत्राः सवितरि त्रिगुणे, चौरिकामूलमिन्दौ” ज्यो॰ “त्रिगुणी श्रीफलवृक्षः” रामिवा॰ ।

त्रिचक्र पु॰ त्रीणि चक्राण्यस्य । अश्विनीकुमारयोः रथे । “अर्वाङ् त्रिचक्रो मधुवाहनो रथो जीराश्वो अश्विनो र्यातु सुष्टुतः” ऋ॰१।१५७।२ ।

त्रिचक्षुस् पु० त्रीणि चक्षूंष्यस्य । त्रिनेत्रे शिवे "त्रिचक्षुः शम्भुरेकश्च विभुर्दामोदरोऽपि च" भा० शा० ४३ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० डच् समा०। विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते (तिन वा चार) अर्थे । "सद्यः पुरीपरिसरे च शिरीषमृद्वी गत्वा जवात् त्रिचतुराणि पदानि सीता" सा०द० ।

त्रिचित् पु० त्रीन्+अग्नीन् चिनोति स्म चि—भूते क्विप् । अतीताग्नित्रयचयनकर्त्तरि ।

त्रिचित पु० त्रिभागोत्सेधाभिरिष्टकाभिः चितः । गार्हपत्योऽग्निभेदे । "त्रिचितमित्येके" कात्या० श्रौ० १७।१।२२ । "गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचितिः लोकंपृणानां पूरणं स्मृतम्" कर्कः । "उपर्येव चितित्रयात्मकं चिनोति । अथ यो गार्हपत्योऽग्निः सोऽयमायाङ्प्राणाः तं त्रेधा त्रिचितं चिन्वन्ति" शत०ब्रा० ७।१।१।१५ ।

त्रिजगत् न० त्रिगुणितं जगत् संज्ञात्वात् कर्मधारयः । स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये "तस्मां श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्याः" भाग० ८।८।१८ श्लो० । त्रिजगत्यप्यत्र स्त्री "अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दक्षिणस्याम्" भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिस्रो जटा यस्याः ।१रावणालयस्थे सीतापक्षपातिराक्षसीभेदे "सीतां ताभिरनार्याभिर्दृष्ट्वा संतर्जितां तदा । राक्षसी त्रिजटा वृद्धा प्रबुद्धा वाक्यमब्रवीत्" । "एवमुक्तास्त्रिजटया राक्षस्यः क्रोधमूर्च्छिताः" रामा०२७ अ०"हनुमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः । सीतायास्त्रिजटायाश्च राक्षसीनाञ्च गर्ज्जितम्" ३० अ० । "सीतां मायेति शंसन्ती त्रिजटा समजीवयत्" रघुः । २शिवे पु० । "त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिशूलायुधधारिणे । त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय त्रिपुरघ्नाय वै नमः" भा० अनु० २८६ । ३बिल्ववृक्षे पु० । "शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि रहस्यं त्रिजटोत्तमम् । पत्रं ब्रह्ममयं देवि ! अद्भुतं वरवर्णिनि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफलः श्रीनिकेतनः । विष्णुप्रीतिकरश्चैव मम प्रीतिकरः सदा । ब्रह्मविष्णुशिवाः पत्रे हन्ते च शक्तिरूपिणी । हन्तमूले तु वज्रं स्यात् पत्रं ब्रह्म त्रिदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटापत्रैर्हरं वा हरिमर्च्चयेत् । कैवल्यं तस्य तेनैव शक्तिपूजा विशेषतः" शालमेरधीतन्त्रे ६प० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सुगन्धिद्रव्यरूपं सुन्दरद्रव्यं संज्ञात्वात् कर्म्म० । १तुल्यभागे त्वगेलापत्ररूपे मिलिते सुगन्धिद्रव्यभेदे । स्वार्थे क । त्रिजातक तत्रार्थे "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसंयुक्तं चतुर्जातकमुच्यते" राजनि० । "एलादिभिः समुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् । चतुर्जातं समागन्धु द्वयं वातकफापहम्" "शीतं त्रिजाताकमथो विमर्द्य योगानुरूपा गुटिकाः प्रयोज्याः" "व्योषं त्रिजातकं मुस्ता विडङ्गामलके तथा" सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या ३४३८ संख्यारूपे ज्याद्वरूपे पदार्थे "लम्बज्याघ्नत्रिजीवाप्तः स्फुटो भूपरिधिः स्वकः" सू० सि० ।"त्रिज्यया गजाग्निवेदराम ३४३८ मितया भक्तः" रङ्गना० । त्रिज्याद्योऽप्यत्र । "तत्क्षेपं विस्तरेणाथ कथ्यात् त्रिज्यान्त्यकर्णयोः" सू० सि० "त्रिज्यान्त्यकर्णयोस्त्रिराशिज्याद्वितीयमौव्रकर्णयोः" रङ्गना०।

त्रिणु न० त्रप+ष्णो० । त्रपशब्दार्थे शब्दरत्ना० । त्रपशब्दव्युत्पत्तौ रेफैकारसंयुक्तमव्युत्पन्नशब्दान्तरमस्तीति उज्ज्वलद० । "उर्णाभम्निर्विषपत्रांशुविहङ्गः सौम्यसमः पूजितः" वराहः ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वम् । १धनुषि त्रिका० । २त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असंज्ञायां न णत्वमिति भेदः । "खगुणैरोफलप्राप्तैरोक्षय शत्रिका इव । कान्सुकानिव नालीकांस्त्रिणताः सङ्कमाऽखचन्" माघः । शेषानां मध्यम्भूय त्रिषु स्थानेषु नतत्वात् त्रिणतत्वं श्लेषे नणकारयोरभेद इत्यालङ्कारिकाः । त्रिणस्य भावः तल् । ३त्रपभावे त्रपात्वे च स्त्री ।

त्रिणव पु० त्रिरावृत्तानव उत्तसमा० संज्ञात्वात् णत्वम् । सप्तविंशतितमे सामस्तोमभेदे । "त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ हेमन्तशिशिरावृतूः" यजु० १०।१४ । "त्रिणवस्तोम एव आम्नातः "नवभ्यो हिंकरोति स तिसृभिः स पञ्चभिः स एकया" नवभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स पञ्चभि, नवभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृभिर्वज्रो वै त्रिणव इति" श्रुतिः । "प्रथमपर्य्याये प्रथमां त्रिर्गायेत् मध्यमां पञ्चकृत्वः उत्तमां सकृत्, द्वितीयपर्य्याये प्रथमां सकृद्गायेन्मध्यमां त्रि,रुत्तमां पञ्चकृत्व: तृतीयपर्य्याये प्रथमां पञ्चकृत्वो, मध्यमां सकृ.दुत्तमां त्रिर्गायेत् सोऽयं त्रिरावृत्तनवसंख्योपेतत्वात् त्रिणवको वज्रसमानः स्तोमः" वेददी० । "त्रिणवाश्च कथानेकविंशानि पृष्ठानि पठ०

त्रिंशाः” शतपथब्राह्मणे १।२।५।४।२० । अध्यायादि ।

त्रिणाचिकेत पु० त्रिःकृत्वश्चितो नाचिकेतोऽग्निर्येन पृषो० संज्ञात्वात् णत्वम् । अध्वर्य्युभेदे “छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः” इति श्रुतिः “त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्” मनुः ।

त्रित पु० १४६६।६७ पृ०एकतशब्दोक्ते आप्त्ये १देवभेदे ब्रह्मणो मानसपुत्ररूपे २ऋषिभेदे च त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः ताय–ड । त्रिषु विस्तीर्णतमे ३प्रख्यातकीर्त्तौ च त्रि०।“यस्य त्रितो व्योजसा वृत्रं विपर्वमर्दयत्” ऋ० १।१८७।१। [तक्ष्णां त्रितये । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

त्रितक्ष न० स्त्री त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः अच् समा०

त्रितय न०स्त्री त्रयाणामवयवः त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ॥ त्रयशब्दार्थे १त्रित्वसंख्यायाम् “ब्रह्महत्याव्रतं वापि वत्सरत्रितयं चरेत्” याज्ञ० “उद्गूढलोकत्रितयेन साम्प्रतम्” माघः । “वरमाप स दिष्टपिष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम्” नैष० । स्त्रियां ङीप् । २तत्संख्यान्विते त्रि० । “पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे । इतरेषु च पाञ्चाल्याः त्रितयं त्रितयं त्रिषु” उद्भटः । “त्रितयं ज्ञानमयेन चक्षुषा” रघुः । “प्रणवव्याहृतिभ्यां च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यत्र प्रतिष्ठितः” यो०याज्ञ०।[धिभौतिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रये ।

त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहारः । आध्यात्मिका-

त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहारः । १चतुरङ्गुलगोबालवेष्टनादन्योन्यसंबद्धे यतेर्दण्डत्रये । २वाङ्मनःकायदण्डत्रये च । तदस्यास्तीति अच् । ३संन्यासाश्रमे पु० । त्रिदण्डिशब्दे दृश्यम् । “यस्त्वसंहृतषड्वर्गः प्रचण्डेन्द्रियसारथिः । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति” भाग०

त्रिदण्डिन् पु० त्रिदण्डमस्त्यस्य इनि । संन्यासाश्रमे । “वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदण्डीति स उच्यते । त्रिदण्डमेतन्निक्षिप्य सर्वभूतेषु मानवः । कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं नियच्छति” मनुः । “त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते । अहन्येकादशे प्राप्ते पार्वणन्तु विधीयते” लिखि०सं० तस्यापि पार्वणं श्राद्धं विहितम् ।

त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्रं यस्याः । (गोलालिया) १गोधापदीलतायाम् जटा० ।२बिल्ववृक्षे पु०।

त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्रेऽस्याः कप् कापि अत इत्वम् । चर्म्मकषालतायां शब्दच० ।

त्रिदश पु० तिस्रो दशा जन्मसत्ताविनाशाख्या न तु वृद्धिपरिणामक्षया मर्त्यानामिव यस्य, त्रीन् तापान् दशति वा दंश–घञर्थे संज्ञायां कर्त्तरि को वा । १देवे अमरः। अथ वा त्र्यधिकास्त्रिंशद्दश दश परिमाणमेषां डच् समा० शाक० अधिकादिशब्दलोपः एकस्यैव त्रिशब्दस्य तन्त्रतयोच्चारणात् उभयार्थपरत्वम् । त्रयस्त्रिंशत्संख्यागणनंतु २देवेषु अयमेव पक्षः श्रुत्यनुगुणः त्रौ च दश चेति छान्दोग्येऽभिहितत्वात् त्र्यधिकादिपरताद्योतनार्थं त्रौ चेति द्विवचनान्ततया निर्द्देशः । ते च देवाः “अर्का द्वादश, रुद्रा एकादश, वसवोऽष्टौ, अश्विनौ द्वाविति । अश्विनीकुमारौ विहाय इन्द्रः प्रजापतिश्चेति वा द्वाभ्यां पक्षान्तरे संख्यापूरणं त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे मूलं दृश्यम् “तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय” कुमा० । “त्रिदशैर्द्विषो नमः” माघः। तिस्रो दशा जाग्रदाद्यवस्था यस्य । ३जीवे त्रिदशाध्यक्षशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदशगुरु पु०६त०। बृहस्पतौ । “धूमाभेऽमाष्टमिस्त्रिदशगुरौ न्नपवर्षो दिशा इष्टे” बृ० सं० ८ अ० ।

त्रिदशगोप पु० त्रिदशो देवभेद इन्द्रः गोपो रक्षकोऽस्य तस्य वर्षाभवत्वात् । इन्द्रगोपकीटे “अदृधे त्रिदशगोपमात्रके” रघुः । [ष्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिदशदीर्घिका स्त्री ६त० । गङ्गायां हेमच० । त्रिदशवा-

त्रिदशपति पु० ६त० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य संज्ञात्वात् न कप् । तुलस्याम् राजनि० ।

त्रिदशवधू स्त्री ६त० । अप्सरःसु त्रिदशवनितादयोऽप्यत्र “कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणस्यातिथिः स्याः” मेघ० ।

त्रिदशवर्त्मन् न०६त०। नभसि शब्दार्थचि०। [नैष०पारस्कर:

त्रिदशसर्षप पु० त्रिदशप्रियः सर्षपः । १देवसर्षपे सर्षपभेदे

त्रिदशाङ्कुश पु० ६त० वज्रे शब्दार्थचिन्तामणिः ।

त्रिदशाचार्य्य पु० ६त० । बृहस्पतौ हलायु० ।

त्रिदशाधिप पु० ६त० । शक्रे ।

त्रिदशाध्यक्ष पु० विष्णौ “त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षः” विष्णुस० । अस्य व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता यथा “गुणावेशेन संजातास्तिस्रो दशा अवस्था जाग्रदादयस्तासामध्यक्ष इति त्रिदशाध्यक्षः। त्रिदशानां वाऽध्यक्षः स्वामी” ।

त्रिदशायन पु०त्रिदशानामयनं यत्र । विष्णौ “नारायणायामभवायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय” हरिवं१५४अ०।

त्रिदशायुध न० ६त०। १वज्रे त्रिका०। २इन्द्रधनुषि च ।

"अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गतडिद्गुणसं-युतम्" रघुः।

त्रिदशारि ६त०। असुरे शब्दरत्ना०।

त्रिदशालय पु० ६त०। १स्वर्गे अमरः। २सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास पु० ६त०। १स्वर्गे हला०। २सुमेरुपर्वते च।

त्रिदशाहार ६त०। अमृते सुधायां हलायु०।

त्रिदशेश्वर पु० ६त०। १इन्द्रे २दुर्गायां स्त्री ङीप। "सुराश्चास्त्रिदशा देवा नन्दिनी दुन्दुभिर्मता। तेषाञ्च नन्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी" देवीपु० ४५ अ०।

त्रिदिनस्पृश् प० त्रीन् दिनं स्पृशति स्पृश–क्विन्। १त्र्यहस्पर्शयाहे अवमदिनभेदे यथा "तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्वयत्यवमदिनम्। त्रिदिनस्पृक् दिनत्रयस्पर्शनादक्ष्यः" इति ज्यो० त०। अयनशब्दे ४३१ पृ० तदानयनादि दृश्यम्। अस्य क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम्।

त्रिदिव पु० त्रयो ब्रह्मादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क, त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशन्तेऽत्र दिव–क वा तृतीया द्यौः वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् पृषो०। लोकात् पुंस्त्वम्। १स्वर्गे, अमरः २आकाशे, हेमच०। ३नभसि ४सुखे न० शब्दार्थचि०। ५नदीभेदे स्त्री मेदि०। "न हीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेः"। "त्रिदिवस्थेष्वपि निस्पृहोऽभवत्"। "देवादिनाम त्रिदिवेऽपि यस्य" रघुः। "अमूं किल त्वं त्रिदिवादवातरः" माघः।

त्रिदिवाधीश प० ६त०। १इन्द्रे हेम० १देवमात्रे च। त्रिदिवेश्वरादयोऽप्यत्र।

त्रिदिवेश प० ६त०। १देवे अमरः।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिवे उद्भवो यस्याः। १स्थूलैलायां राजनि०। २गङ्गायाञ्च। ३स्वर्गभवमात्रे त्रि०।

त्रिदिवौकस् पु० त्रिदिवं ओको यस्य। १देवे अमरः।"यस्यास्येन सदाश्नन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः" मनुः पृषो० त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे।

त्रिदृश् पु० त्रिस्रः दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा दृश–कर्त्तरि क्विप् वा। १त्रिनयने शिवे हेमच०।

त्रिदोष न०त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां समाहारः। १वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत्र। २त्रिदोषजे रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम्।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन–ड। दोषत्रयजाते वातादिसन्निपातजे रोगभेदे "चिरज्वरे वातकफोल्वणे

वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिश्रः। किरातितिक्तादिगणः प्रयोज्यः शुद्ध्यर्थिने वा त्रिवृतादिमिश्रः" चक्रद०। अस्य पूर्वरूपं "सर्वलिङ्गसमवायः" भावप्र०। ज्वरशब्दे दृश्यम्।

त्रिधन्वन् पु० सुधन्वनः पुत्रभेदे "सुधन्वनः सुतश्चासीत् त्रिधन्वा रिपुमर्दनः। राज्ञस्त्रिधन्वनश्चासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः" हरिवं० १२ अ०।

त्रिधा अव्य० त्रि+प्रकारे धाच्। त्रिप्रकारे। "एकैव मूर्त्तिर्बिभिदे त्रिधा सा" कुमा०।"ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः" गीता

त्रिधातु पु० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुष्णाति धा–तुन्। १गणेशे त्रिका०। समा०द्विगुः। २धातुत्रये न०।

त्रिधामन् पु० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजांसि सत्त्वादीनि वा यस्य। १शिवे, २विष्णौ, ३अग्नौ च। शब्दार्थकल्पतरुः। समाहारद्विगुः।४धामत्रये न०स्त्री स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप्। "स एवोक्तश्चक्रमिदं त्रिनाभिसप्ताश्वयुक्तं वहते वै त्रिधाम" भा० आनु० १५८ अ०। "त्रिधामानं जपंस्तत्र स्मरन् विष्णुं सनातनम्" हरिवं० २७१अ०। ६त०। ५त्रिसंख्यान्विते त्रि० तानि च कतिचित् संक्षिप्य "त्रिगुणीकृतसर्वाङ्गी चिद्रूपा शिवगेहिनी। प्रसूते" इत्युपक्रमे "त्रिपुष्करं स्मरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं त्रयम्। वह्निकालत्रयं शक्तित्रयं वृत्तित्रयं महत्। नाडीत्रयं त्रिवर्गं वा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्" शा० ति० उक्तानि। अन्यान्यपि त्रित्वसंख्यान्वितानि एकादिशब्दे दृश्यानि।

त्रिधामूर्त्ति पु० त्रिधा मूर्त्तिरस्य। ब्रह्मविष्णुमहेशरूपमूर्त्तित्रयान्विते परमेश्वरे।

त्रिधार त्रि०तिस्रो धारा अस्याणि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्रवाहा अस्य अस्या वा। १धारात्रयान्विते २गङ्गायां स्त्री तस्याः स्वर्गमर्त्यपातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ३स्नुहीवृक्षे च शब्दार्थचि०। तस्य अवयवत्रयवत्त्वात् तथात्वम्।

त्रिधारक पु० तिस्रो धारा अस्याणस्य कप् संज्ञायां कन् वा। गुण्डतृणे राजनि०।

त्रिधारस्नुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्याः कर्म०। (तेकांटासिजु) स्नुहीभेदे राजनि०।

त्रिधाविशेष: पु०त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः। सूक्ष्मादित्रयरूपे विशेषे "सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैः त्रिधा विशेषाः स्युः" सां०का०। "सूक्ष्मशरीरमेकः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयो विशेषः। तेषां

मध्ये कृष्णानियताः मातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता वा भस्मान्ता वा विड्न्ता वेति" त० कौ० ।

त्रिधासर्ग पु० त्रिप्रकारः सर्गः । १भूतादिसर्गे । "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्य्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । मानुषश्चैकविधः समासतोऽयं त्रिधासर्गः" सांख्या०।"ब्राह्मः प्राजापत्यः ऐन्द्रः पैत्रः गान्धर्वः याक्षः राक्षसः पैशाच इत्यष्टविकल्पो दैवः सर्गः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति पञ्चविधस्तैर्य्यग्योनः सर्गः । मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणाद्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्थानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविशेषात्" सां०त०कौ०।

त्रिनयन पु० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् संज्ञायामगः" पा० णत्वे प्राप्ते क्षुभ्ना० पाठात् न णत्वम् । १महादेवे "योग्यस्य त्रिनयनलोचनार्चिः" "शोभां शुभ्रत्रिनयनदेहोत्सङ्गतपङ्कोपमेयाम्" माघः । २पार्वत्यां स्त्री "लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम्" तन्त्रध्याने तस्या नेत्रत्रयोक्तेः।३लोचनत्रययुक्ते त्रि०"बिभ्राणां विशदप्रभां त्रिनयनां वाग्देवतामाश्रये" मातृकासरस्वतीध्यानम् । त्रिनेत्रत्रिलोचनादयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेदः त्रिनेत्रशब्दस्य महादेवपरत्वे संज्ञात्वात् पूर्वपदात् णत्वे प्राप्ते गिरिनद्या० वा णत्वम् । अन्यत्र न णत्वमिति । शिवस्य तृतीयनेत्राविर्भावकथा भा० अनु० १० १४० । यथा

"सेवन्ती हिमवत्पार्श्वं हरपार्श्वमुपागमत् । ततः स्मयन्ती पाणिभ्यां नर्मार्थं चारुदर्शना। हरनेत्रे शुभे देवी सहसा सा न्यवारयत् । संवृताभ्यान्तु नेत्राभ्यां तमो भूतमचेतनम् । निर्होमं निर्वषट्कारं जगद्वै सहसाऽभवत् । जनश्च विमनाः सर्वो भयत्राससमन्वितः । निमीलिते भूतपतौ नष्टसूर्य्य इवाभवत् । ततो वितिमिरो लोकः क्षणेन समपद्यत । ज्वाला च महती दीप्ता ललाटात्तस्य निःसृता । तृतीयञ्चास्य सम्भूतं नेत्रमादित्यसन्निभम्" इत्युपक्रमे उमोवाच "भगवान् सर्वभूतेश ! शूलपाणे ! महाव्रत ! संशयो मे महान् जातस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि । किमर्थं ते ललाटे वै तृतीयं नेत्रमुत्थितम् । किमर्थञ्च गिरिर्दग्धः सपक्षिगणकाननः । किमर्थञ्च पुनर्देव ! प्रकृतिस्थस्त्वया कृतः । तथैव द्रुमसंछन्नः कृतोऽयं तु पिता मम" महेश्वर उवाच ।"नेत्रे मे संवृते देवि ! त्वया बाल्यादनिन्दिते । नष्टालोकस्तथा लोकः क्षणेन समपद्यत । नष्टादित्ये तथा लोके तमोभूते नगात्मजे ! । तृतीयं लोचनं दीप्तं सृष्टं मे रक्षता प्रजाः । तस्य चाक्ष्णो महत्तेजो येनायं मथितो गिरिः । त्वत्प्रियार्थञ्च मे देवि ! प्रकृतिस्थः पुनः कृतः"। दुर्गायाः त्रिनयनाशब्दवाच्यत्वे हेतुर्देवीपु० ४५ अ० उक्तो यथा

"पक्षिणां चोत्तरं लोकं तथा ब्रह्मायनं परम् । नयं सन्मार्गधर्मत्वं दृष्टौ त्रिनयना मता" देवीपु० ४५ अ० । "पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रत्वावतरत्वबोधिकाम्" नैष० साध्यगणभेदानां त्रिनेत्रत्वं मत्स्यपु० उक्तं यथा "ततः साध्यगणानीशस्त्रिनेत्रानसृजत् पुनः । कोटयश्चतुरशीतिर्जरामरणवर्जिताः । कामं सृजस्व मत्तोऽस्तान् ब्रह्मणा विनिवारितः । नैवं विधा भवेत् सृष्टिर्जरामरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्र्यधिका नवतिः शा० त० । १त्र्यधिकनवतिसंख्यायां २तत्संख्येये च । ततः पूरणे डट् । त्रिनवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियामुभयतो ङीप् । पक्षे त्रय आदेशे त्रयोनवत्यादयोऽप्यत्र । तत्रायं भेदः "संख्या"पा० त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः । त्रय आदेशोऽन्तोदात्त इति ।

त्रिनाक पु० नास्ति अकं दुःखं यस्मिन् नाकं पुण्यलोकः । तृतीयं नाकं वृत्तिविषये संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वात् । १तृतीये नाके २उत्तमस्थाने च ।"यत्रानुकामं चरणं त्रिनाके" ऋ० ९।११३।९ । "तावत्त्रिनाकं नहुषः शशास" भाग० ६।१३।१३ श्लोकः ।

त्रिनाभ पु० त्रयो लोका नाभौ यस्य अच् समा० । विष्णौ "त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्टाय विष्णवे" भा० ८।१७। ० । विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्कैः क्रीतम् ठञ् तस्य वा लुक् । त्रिभिर्निष्कैः क्रीते लुगभावे ठञि उत्तरपदस्य वृद्धिः । त्रिनैष्किक तत्रार्थे त्रि०।

त्रिनेत्रचूडामणि पु० ६त० । चन्द्रे त्रिका० ।

त्रिपक्ष पु० तृतीयः पक्षः संख्याशब्दस्य वृत्तौ पूरणार्थत्वात् । तृतीये पक्षे "षष्ठे मासि त्रिपक्षे वा" स्मा० त० ।

त्रिपञ्च त्रि० ब० व० । त्रिगुणिताः पञ्च । पञ्चदशसंख्यान्विते "त्रिपञ्चारे पीठे" कर्पूरस्तवः ।

त्रिपञ्चाङ्ग पु० त्रिपञ्च पञ्चदशाङ्गान्यस्य । समाधिभेदे तदङ्गानि च"यमो हि नियमस्त्यागो मौनं देशः सुकालता । आसनं मूलबन्धश्च देहसाम्यञ्च दृक्स्थितिः । प्राणसंयमनञ्चैव प्रत्याहारश्च धारणा । आत्मध्यानं समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानि वै क्रमात्" शब्दार्थचि० धृतवाक्योक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् शा॰त॰। १त्र्यधिक-पञ्चाशत्संख्यायां २तत्संख्यान्विते च। ततः पूरणे डट्। ३त्रिपञ्चाश तत्संख्यापूरणे त्रि॰। पक्षे तमप्। त्रिपञ्चाश-त्तम तत्रैवार्थे स्त्रियाम्भयतो ङीप्। पक्षे त्रय आदेशे। त्रयःपञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेषु।

त्रिपट् पु॰ काचे पारस्करनिघण्टुः।

त्रिपताक न॰त्रिधः पताका इव यस्मिन्। पताकाकारवलि-त्रयान्विते १ललाटे, हारा॰। मध्यमानामिकासङ्कोचेना-वशिष्टाङ्गुलित्रयोन्नतत्वेन २त्रिपताकाकारिते करे पु॰। "त्रिपताकं करं कृत्वा" इत्यादि सा॰ द॰ जनान्तिकशब्द-निर्वचने स्थितम्।

त्रिपत्र पु॰ त्रीणि त्रीणि पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य सप्तच्छदवत् संख्याशब्दस्य वृत्तौ वीप्सार्थत्वम्। १विल्ववृक्षे। तदीय-पत्रेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा "ऊर्द्ध्वपत्रं हरो ज्ञेयः पत्रं वामं विधिः स्वयम्। अन्यं दक्षिणपत्रं च त्रिपत्रदलमित्युत" इ॰ब्रह्म॰पु॰ ११ क॰। २दुःपत्रत्रययुक्ते त्रि॰। समा॰ द्विगुः। ३पत्रत्रये न॰।

त्रिपत्रक पु॰ त्रिपत्र+संज्ञायां कन्। १पलाशवृक्षे राजनि॰। त्रयाणां पत्राणां समाहारः संज्ञायां कन्। "तुलसी कुन्दमालूरपत्राण्याहुस्त्रिपत्रकम्" देवीपु॰ उक्ते २तुल-स्यादिपत्रत्रये न॰।

त्रिपथ न॰ त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा॰। "पथः संख्याव्ययादेः" पा॰क्लीवता। १मार्गाणां त्रितये। त्रयः पन्थानो यत्र अच् समा॰। २त्रिमार्गयुक्ते (तेमाथा पथ) इति ख्याते स्थाने। "शून्यागारे श्मशाने वा नि-र्जने वा चतुष्पथे। विल्ववाल्मीकमध्याल्लक्ष्मीपथे वा भजेन्निशि। स भवेत् सर्वसिद्धीशः सर्ववेदविदां वरः" गुप्तसाधनतन्त्रम्।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां पथां समाहारः अच् समा॰ तेन गच्छति गम—ड। गङ्गायाम्। त्रिमार्गगादयोऽप्यत्र "गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च। त्रीन् पथो भावयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा स्मृता" रामा॰ बा॰ ४४ अ॰ "तराम सरितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम्" ४५ अ॰ "तन्वी त्वरं त्रिपथगा पुलिने कपोलौ लोले दृशौ रुचिरचञ्चलखञ्जरीटौ" अमरुशत॰ "त्रिशिखां भ्रुकुटि-मास्य ददृशुर्दानवा रणे। ललाटस्थां त्रिकूटस्थां गङ्गां त्रिपथगामिव" हरिवं॰ २३५ अ॰। "त्रीन् पथो हेतुना केन प्लावयेल्लोकपावनी। कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिद्वरा। त्रिषु लोकेषु धर्मज्ञ! कर्मभिः कैः सम-न्विता" इत्युपक्रमे रामप्रश्ने विश्वामित्रस्योत्तरम् रामा॰ आ॰ ३६अ॰ वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम्। णिनि ङीप्। त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिपदी स्त्री त्रयः पादा अस्याः अन्त्यलोपः समा॰ङीपि पद्भावः। १त्रिपादयुक्तायां स्त्रियां २गायत्र्यां छन्दोविशेषे तस्या अष्टा-क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम्। यथा "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्। समूढ-मस्य पांसुरे" ऋ॰ १।२२।१७। "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे" शत॰ ब्रा॰१४।८। १५।१०। ३हस्तिनां पादबन्धनार्थरज्जुभेदे "नाददत्-करिणां यथैवं त्रिपदीच्छेदिनामपि" रघुः ४अध्याधारपात्र-भेदे(तेपाइ)तन्त्रसा॰५गोधापदीलतायां रत्नमा॰। स्वार्थे क त्रिपदिकापि तत्रार्थे। भाषाकवितायां ६छन्दोभेदे तल्ल-क्षणं यथा "पञ्चभटिकान्ता यदि यमकान्ता द्वादशपरिमि-तमात्रा किन्नरगीतिस्तदिति नीवितिः स्यादसमाक्षर-गात्रा। (स्यःपदान्तः)। येषा सङ्गीतके नित्यं भियोतिः किन्नराख्यिका। सेव ख्यातिं प्राकृते गाने त्रिपदीति परिस्फुता" इति काव्योदयः। "डाहाच" पा॰ टापि भत्वात् पद्भावः। त्रिपद ७गायत्र्याख्यच्छन्दोभेदे स्त्री तच्छ-न्दस्के ८ऋङ्मात्रे स्त्री "त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम्" मनुः। "द्विपदा याश्चतुष्पदास्त्रिपदा याश्च षट्पदाः" यजु॰ २३।३४। "त्रीणि पदानि पादा अस्याः "इतिपदशब्देन समासः" वेददी॰। त्रिविक्रमे ९परमेश्वरे पु॰ त्रीणि पदानि विचक्रमे इति श्रुतेस्तथात्वम्। "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत्" विष्णु स॰। १०ग्रहरत्नदशमभागरूपपदत्रययुक्ते प्रक्रमे पु॰ यथा। "पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशा-ङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य" कात्या॰ श्रौ॰ १६।८।२१ "पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पु-रुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्ये-वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-नासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वा-दशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः" कर्कः।

त्रिपरिक्रान्त पु॰त्रिषु इत्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः। याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपजीविकात्रयनिरते ब्राह्मणे। "त्रैविद्यो ब्राह्मणो विद्वान् न चाध्ययनजीवकः। त्रि-

क्रमौ त्रिपरिक्रान्तो मैत्र एष स्तुतो द्विजः" भा० अनु० १४१ अ० ।

त्रिपर्णी पु० त्रीणि त्रीणि प्रतिपत्रं पर्णान्यस्याः । १किंशुके । २वनकार्पास्यां स्त्री राजनि० टाप् ङीप् वा । ३शालपर्ण्याम्, लतायां ४पृश्निपर्णीभेदे च स्त्री ङीप् भावप्र० । संज्ञायां कन् । त्रिपर्णिका कन्दाख्यौ "त्रिपर्णी मधुरा शीता श्वासकासविषव्रणान् । विनाशयति सा नित्यं पित्तकोपप्रशान्तिकृत्" राजनि० । समा० द्विगुः । ५ पर्णत्रये स्त्री ङीप् ।

त्रिपाठ पु० ६त० । त्रयाणां पदक्रमसंहितानां पाठे ।

त्रिपाठिन् पु० त्रीन् पदक्रमसंहितारूपग्रन्थान् पठति पठ–णिनि । वेदानां पदक्रमसंहितारूपग्रन्थाध्यायिनि ।

त्रिपाण न० त्रिःकृत्वः पानं उदकपानं यस्य वृत्तौ सुचो लोपः संज्ञात्वात् णत्वम् । त्रिःकृत्वःपायिते १वस्त्रभेदे २वल्कले च "तार्प्यं परिधापयति" कात्या० श्रौ० १५।४।७। "तार्प्यशब्दं स्वयमेव व्याकरोति "क्षौमम्" ८। क्षुमा अतसी तस्य विकारः । "त्रिपाणम्" ९ । त्रिःकृत्वः पायितं पा सकृदिति विकल्पः । वयनकाले उदकेन त्रिस्तर्पयित्वा यदूयते वस्त्रम् तत्तृप्यम् तस्य विकारस्तार्प्यम् त्रिः पायितैस्तन्तुभिर्व्यूतमित्यर्थः । केचित्त्रिपाणं वल्कलमित्याहुः" कर्कः ।

त्रिपाद पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वेऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वान्नान्त्यलोपः । १परमेश्वरे "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" छा० उ० । भाष्यकारस्तु "त्रिपात् अस्यामृतः दिवीति" छित्त्वा त्रिपाद् त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपादिति कृत्स्नमाह । "नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुःशृङ्गाय तन्तवे" भाग० ८।१६।२६ । भत्वात् पादस्य पद्भावः । २ज्वरे च "ज्वरस्त्रिपादस्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः" हरिवं० १८२ अ० ।

त्रिपाद् पु० त्रयः पादा अस्य संख्यापूर्वत्वादन्त्यलोपः । १त्रिविक्रमे २विष्णौ तस्य तथात्वकथा यथा "भयश्चैवाब्रवीदेनं वामनं वटुरूपिणम् । स्वल्पैः स्वल्पमते ! किन्ते पादैस्त्रिभिरनुत्तमम् ; शतशो ददामि ते विप्र ! पृथिवीं सागरैर्वृताम्" वामन उवाच "न पृथ्वीं कामये शतशो सन्तुष्टोऽस्मि पदैस्त्रिभिः । एष एव ह्यभिप्रेतो मे वरो दानवसत्तम !" वैशम्पायन उवाच "तथाऽस्त्विति बलिः प्रोच्य स्पर्शयामास दानवः । पदानि त्रीणि देवाय विष्णवेऽमिततेजसे । तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः । सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास वै प्रभुः । भूः पादौ द्यौः शिरश्चास्य चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी । पादाङ्गुल्यः पिशाचाश्च हस्ताङ्गुल्यश्च गुह्यकाः" हरिवं० २६१ अ० "तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे । नभः प्रक्रममाणस्य पादमूले व्यवस्थितौ । विष्णोरमितवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः" २६२ अ० "क्षितिं पदैकेन बलेर्विचक्रमे नभः शरीरेण दिशश्च बाहुभिः । पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि । उरुक्रमस्याङ्घ्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परङ्गतः" भाग० ८।२०।२६ "बलिरुवाच "यद्युत्तमश्लोक ! भवान् ममेरितं वचो व्यलीकं सुरवर्य ! मन्यते । करोम्यृतं तन्न भवेत् प्रलम्भनं पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णि मे निजम्" ८।२२।२। "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे" ऋ० १।२२।१७। ३परमेश्वरे च त्रिपाद्शब्दे छा० उ० वाक्यं दृश्यम् । ४त्रेतायुगधर्मरूपे वृषे "राघवः शिथिलं तस्थौ भुवि धर्मस्त्रिपादिव" रघु० ।

त्रिपादिका स्त्री त्रयः पदाः मूलान्यस्याः कप् टाप् । हंसपदीलतायां राजनि० ।

त्रिपिण्ड न० त्रीणि पिण्डानि देयान्यत्र । पित्रादित्रयोद्देशेन कर्त्तव्ये १पार्वणश्राद्धे "ततः प्रभृति संक्रान्त्युपरागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् श्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि" श्रा० त० भविष्यपु० । समाहारद्विगुः ङीप् । २पित्राद्युद्देशेन पिण्डत्रये स्त्री ।

त्रिपिब पु० त्रिभिः कर्णाभ्यां जिह्वया च पिबति स्पृशति जलं पा–क । वार्द्धीणसे लम्बकर्णे छागभेदे यथाह निगमे "त्रिपिबन्त्विन्द्रियक्षीणं श्वेत वृद्धमजापतिम् । वार्द्धीणसन्तु तं प्राहुर्याज्ञिकाः पितृकर्मणि" । "नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च त्रिभिः पिबतीति त्रिपिबः" कल्लू० ।

त्रिपि(वि)ष्टप न० मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पि(वि)ष्टपं भुवनम् वृत्तौ त्रिशब्दस्य त्रिभागवत् परत्वार्थता । १स्वर्गे अमरः "तत् त्रिपिष्टपसङ्काशमिन्द्रप्रस्थं व्यरोचत" भा० व्या० २०६ अ० । २आकाशे शब्दर० । [हला० ।

त्रिपिष्टप(व)सद् पु० त्रिपिष्टपे(वे) सीदति सद–क्विप् । देवे

त्रिपु पु० स्तेने निघण्टुः । त्रपुरित्यत्र पाठान्तरम् ।

त्रिपुट पु० त्रीणि पुटान्यस्य । (खेसारी) १कलायभेदे २शरे, ३तालकयन्त्रे, ४हस्तभेदे शब्दर० । ५तीरे ६गोक्षुरवृक्षे

रत्नमा० । ७मल्लिकायां ८स्थूलैलायां ९त्रिवृति (तेओड़ि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्फोटलतायां ११स्थूलैलायां १२रक्तत्रिवृति च स्त्री राजनि० । १३देवीभेदे च स्त्री "ऋषिः सम्मोहनश्छन्दो गायत्री देवता पुनः । त्रिपुटाख्या ह्रिक्लैस्तैर्बीजैरङ्गानि षट् क्रमात्" तन्त्रसा०तत्साध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् १४त्रिवृति एरण्डे वा ङीप् । त्रयाणां पुटानां समाहारः । १५ पटत्रये स्त्री ङीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् ।१६व्रणाकारभेदे "तत्रायस्चतुरस्रो वृत्तस्त्रिपुटक इति सर्वव्रणसमासः" सुश्रुतः । त्रिपुट+स्वार्थे क संज्ञायां कन् वा । त्रिवृति वैदले "मुद्गवनमुद्गमकुष्ठकलायमसूरमङ्गल्यचणकसतीनत्रिपुटकहरेणवाढकीप्रभृतयो वैदलाः" सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० त्रीणि पुटानि सन्त्यस्य इनि । एरण्डवृक्षे शब्दमा० ।

त्रिपुटी स्त्री त्रीणि पुटानि सन्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् । त्रिवृति भरतः ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पुटत्रयं फलेऽस्य । एरण्डवृक्षे हारा० ।

त्रिपुण्ड्र न० त्रयाणां पुण्ड्राणां दण्डवदाकाराणां समाहारः । १ललाटस्थे तिर्य्यग् रेखात्रयात्मके "वक्राः ललाटगास्तिस्रो भस्मरेखास्त्रिपुण्ड्रकम्" इत्युक्ते तिलकभेदे "विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकम्" ति०त० ब्रह्माण्डपुराणम् ।"ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्य्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा । तिलकं वै द्विजः कुर्य्यात् चन्दनेन यदृच्छया । ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्य्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्तु वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" स्मा० त० । "शिवागमे दीक्षितैस्तु धार्य्यं तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं विधारयेत्" इति नागोजीभट्टधृतस्मृतसंहिता "मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटे तिलकं कुर्य्याद्गायत्र्या बद्धकुन्तलः" इति महानिर्वाणतन्त्रम् "येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रेण विना स्थितम् । श्मशानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्यं पुण्यकृज्जनैरिति" देवीभाग० । अपि च तत्रैव नारदं प्रति नारायणवाक्यम् "त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते । तिर्य्यग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् । तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति" ।

त्रिपुर् स्त्री त्रिगुणिताः पुरः समासान्तविधेरनित्यत्वात् आर्षे न अच् समा० । पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे च पुरत्रयं दृश्यम् । "ददाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप !" भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर न० त्रयाणां पुराणां समाहारः । असुराणां १पुरत्रये । तत्पुरकथा भा० क० प० ३३ अ० ।
"ततस्ते सहिता राजन् ! संप्रधार्य्यासकृद्बहु । सर्वलोकेश्वरं वाक्यं प्रणम्येदमथाब्रुवन् । अस्माकं त्वं वरं देव ! प्रयच्छेमं पितामह ! । वयं पुराणि त्रीण्येव समास्थाय महीमिमाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिंस्त्वत्प्रसादपुरस्कृताः। ततो वर्षसहस्रे तु समेष्यामः परस्परम् । एकीभावं गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ । समागतानि चैतानि यो हन्याद्भगवंस्तदा । एकेषुणा देववरः स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देवः प्रत्युक्त्वा प्राविशद्दिवम् । ते तु लब्धवराः प्रीताः सम्प्रधार्य्य परस्परम् । पुरत्रयविसृष्ट्यर्थं मयं वव्रुर्महासुरम् । विश्वकर्म्माणमजरं दैत्यदानवपूजितम् । ततो मयः स्वतपसा चक्रे धीमान् पुराणि च । त्रीणि काञ्चनमेकं वै रौप्यं कार्ष्णायसं तथा । काञ्चनं दिवि तत्रासीदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसञ्चाभवद्भूमौ चक्रस्थं पृथिवीपते ! । एकैकं योजनशतं विस्तारायामसम्मितम् । गृहाट्टालकसंयुक्तं बृहत्प्राकारतोरणम् । गृहप्रवरसंबाधमसम्बाधमहापथम् । प्रासादैर्विविधैश्चैव द्वारैश्चाप्युपशोभितम् । पुरेषु चाभवन् राजन् ! राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चनं तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मनः । राजतं कमलाक्षस्य विद्युन्मालिन आयसम् । त्रयस्ते दैत्यराजानस्त्रीँल्लोकानाशु तेजसा । आक्रम्य तस्थुर्वचुग कश्च नाम प्रजापतिः । तेषां दानवमुख्यानां प्रयुतान्यर्बुदानि च । कोटिशश्चाप्रतिवीराणां समाजग्मुस्ततस्ततः । मांसाशाश्च सुदृप्ताश्च सुरैर्विनिकृताः पुरा । महदैश्वर्य्यमिच्छन्तस्त्रिपुरं दुर्गमाश्रिताः । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवहो मयः । तमाश्रित्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्यकुतोभयाः । यो हि यं मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसंश्रयः । तस्मै कामं मयस्तं तं विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो हरिर्नाम महाबलः । तपस्तेपे परमकं येनातुष्यत् पितामहः । सन्तुष्टमवृणोद्देवं वापी भवतु नः पुरे । शस्त्रैर्विनिहता यत्र क्षिप्ताः स्युर्बलवत्तराः । स तु लब्ध्वा वरं वीरस्तारकाक्षसुतो हरिः । ससृजे

तत्र वापीं तां मृतसञ्जीवनीं प्रभो!। येन रूपेण दैत्यास्तु येन योगेन चैव ह। मृतास्तस्यां परिक्षिप्तास्तादृशेनैव जज्ञिरे। तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सर्वान् लोकान् बबाधिरे। महता तपसा सिद्धाः सुराणां भयवर्द्धनाः। न तेषामभवद्राजन् क्षयो युद्धे कथञ्चन"। "संगीयमानत्रिपुरावदानः" कुमा०। "गङ्गेव त्रिपुरद्विषः" रघुः "त्रिपुरदाहवृषापतिसेविनः" किरा०। त्रीणि पुराणि येषाम्। २तारकाक्षसुतकमलाक्षादिषु असुरभेदे पु०ब०व०। त्रीन् धर्मार्थकामान् पिपर्त्ति पृ—क। ३देवीभेदे स्त्री। "त्रैलोक्याः मन्त्रमुख्येषु त्रिपुरायास्ततः शृणु तन्त्रसारः। "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्त्तेः कामाख्यायास्तु पूजनम्" कालिकापु० ६२ अ०। ४चेदिनगर्यां त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री ङीप् हेमच०।

त्रिपुरघ्न पु० त्रिपुरं हन्ति हन—टक्। १महादेवे तस्य त्रिपुरहननकथा भा० क० ३४ अ०।

"मूर्त्तिं सर्वां समाधाय त्रैलोक्यस्य ततस्ततः। रथं ते कल्पयिष्यामो देवेश्वर! महौजसम्। तथैव बुद्ध्या विहितं विश्वकर्म्मकृतं महत्। ततो विबुधशार्दूलास्तं रथं समकल्पयन्। विष्णुं सोमं हुताशञ्च तस्येषुं समकल्पयन्। शृङ्गमग्निर्बभूवास्य भल्लः सोमो विशाम्पते!। कुड्मलश्चाभवद्विष्णुस्तस्मिन्निषुवरे तदा। बन्धुरं पृथिवीं देवीं विशालपुरमालिनीम्। सपर्वतवनद्वीपां चक्रुर्भूतधरां तदा। मन्दरः पर्वतश्चाक्षं जङ्घा तस्य महानदी। दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह। ईषा नक्षत्रवंशश्च युगः कृतयुगोऽभवत्। कूबरश्च रथस्यासीद्वासुकिर्भुजगोत्तमः। अपस्करमधिष्ठानं हिमवान् विन्ध्यपर्वतः। उदयास्तावधिष्ठाने गिरी चक्रुः सुरोत्तमाः। समुद्रमक्षमसृजन् दानवालयमुत्तमम्। सप्तर्षिमण्डलञ्चैव रथस्यासीत् परिष्करः। गङ्गा सरस्वती सिन्धुर्धुरमाकाशमेव च। उपस्करो रथस्यासन्नापः सर्वाश्च निम्नगाः। अहोरात्राः कलाश्चैव काष्ठाश्च ऋतवस्तथा। अनुकर्षं ग्रहा दीप्ता वरूथञ्चापि तारकाः। धर्मार्थकामसंयुक्तं त्रिवेणुं दारुबन्धनम्। ओषधीर्वीरुधस्तत्र नानापुष्पफलोपगाः। सूर्य्याचन्द्रमसौ कृत्वा चक्रे रथवरोत्तमे। पक्षौ पूर्वापरौ तत्र कृते रात्र्यहनी शुभे। दश नागपतीनीषां धृतराष्ट्रमुखान् दृढान्। द्यां युगं युगचर्म्माणि संवर्त्तकबलाहकान्। सम्यां धृतिञ्च मेधाञ्च स्थितिं सन्नतिमेव च। ग्रहनक्षत्रताराभिश्चर्म्म चित्रं नभस्तलम्। सुराम्बुप्रेतवित्तानां पतींल्लोकेश्वरान् हयान्। कालपृष्ठोऽथ नहुषः कर्कोटकधनञ्जयौ। इतरे चाभवन्नागा हयानां वालबन्धनाः। दिशश्च प्रदिशश्चैव रश्मयो रथवाजिनाम्। वषट्कारः प्रतोदोऽभूत् गायत्री शीर्षबन्धनी। सिनीवालीमनुमतिं कुहूं राकाञ्च सुव्रताम्। योक्त्राणि चक्रुर्वाहानां रोहकांस्तत्र कण्टकान्। कर्म्म सत्यं तपोऽर्थश्च विहितास्तत्र रश्मयः। अधिष्ठानं मनश्चासीत् परिरथ्या सरस्वती। नानावर्णाश्च चित्राश्च पताकाः पवनेरिताः। विद्युदिन्द्रधनुर्नद्धं रथं दीप्तं व्यदीपयन्। यो यज्ञे विहितः पूर्वमीशानस्य महात्मनः। संवत्सरो धनुस्तद्वै सावित्री ज्या महास्वना। दिव्यञ्च वर्म्म विहितं महार्हं रत्नभूषितम्। अभेद्यं विरजस्कं वै कालचक्रबहिष्कृतम्। ध्वजयष्टिरभून्मेरुः श्रीमान् कनकपर्वतः। पताकाश्चाभवन्मेघास्तडिद्भिः समलङ्कृताः। रेजुरध्वर्युमध्यस्था ज्वलन्त इव पावकाः। कॢप्तन्तु तं रथं दृष्ट्वा विस्मिता देवताभवन्। सर्वलोकस्य तेजांसि दृष्ट्वैकस्थानि मारिष!। युक्तं निवेदयामासुर्देवास्तस्मै महात्मने। एवं तस्मिन् महाराज! कल्पिते रथसत्तमे। देवैर्म्मनुजशार्दूल! द्विषतामभिमर्द्दने। स्वान्यायुधानि दिव्यानि न्यदधात् शङ्करो रथे। ध्वजयष्टिं वियत् कृत्वा स्थापयामास गोवृषम्। ब्रह्मदण्डः कालदण्डो रुद्रदण्डस्तथा ज्वरः। परिस्कन्दा रथस्यासन् सर्वतोदिशमुद्यताः। अथर्वाङ्गिरसावास्तां चक्ररक्षौ महात्मनः। ऋग्वेदः सामवेदश्च पुराणञ्च पुरःसरा। इतिहासधनुर्वेदौ पृष्ठरक्षौ बभूवतुः। दिव्या वाचश्च विद्याश्च परिपार्श्वचराः स्थिताः। स्तोत्रादयश्च राजेन्द्र! वषट्कारस्तथैव च। ओँकारश्च मुखे राजन्नति शोभाकरोऽभवत्। विचित्रमृतुभिः षड्भिः कृत्वा संवत्सरं धनुः। छायामेवात्मनश्चक्रे धनुर्ज्यामक्षयां रणे। कालो हि भगवान् रुद्रस्तस्य संवत्सरो धनुः। तस्माद्रौद्री कालरात्रिर्ज्यां कृता धनुषोऽजराम्। इषुश्चाप्यभवद्विष्णुर्ज्वलनः सोम एव च। अग्नीषोमं जगत् कृत्स्नं वैष्णवञ्चोच्यते जगत्। विष्णुश्चात्मा भगवतो भवस्यामिततेजसः। तस्माद्धनुर्ज्यासंस्पर्शं न विषेहुर्हरस्य ते। तस्मिन् शरे तिग्ममन्युर्मुमोचाविषह्यं प्रभुः। भृग्वङ्गिरोमन्युभवं क्रोधाग्निमतिदुःसहम्। स नीललोहितो धूम्रः कृत्तिवासा भयङ्करः। आदित्यायुतसङ्घातस्तेजो-

स्थाणुस्ततोऽभवत्। दुर्वासाश्चासमो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः। नित्यं त्राता च हन्ता च धर्म्माधर्म्माश्रितान्नरान्। प्रमाथिभिर्भीमबलैर्भीमरूपैर्मनोजवैः। विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्युतः तस्याङ्गानि समाश्रित्य स्थितं विश्वमिदं जगत्। जङ्गमाजङ्गमं राजन्! शुशुभेऽद्भुतदर्शनम्। दृष्ट्वा तन्तु रथं युक्तं कवची स शरासनी। बाणमादाय तं दिव्यं सोमविष्ण्वग्निसम्भवम्। तस्य राजंस्तदा देवाः कल्पयाञ्चक्रिरे प्रभोः। पुण्यगन्धवहं राजन्! श्वसनं देवसत्तमम्। तमास्थाय महादेवस्त्रासयन् दैवतान्यपि। आरुरोह तदा यत्तः कम्पयन्निव मेदिनीम्। तमारुरुक्षुं देवेशं तुष्टुवुः परमर्षयः। गन्धर्व्वा देवसंघाश्च तथैवाप्सरसाङ्गणाः। ब्रह्मर्षिभिः स्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिभिः। तथैवाप्सरसांवृन्दैर्नृत्यद्भिर्नृत्यकोविदैः। स शोभमानो वरदः खड्गी बाणी शरासनी। हसन्निवाब्रवीद्देवान् सारथिः को भविष्यति। तमब्रुवन् देवगणा यं भवान् संनियोक्ष्यते। स भविष्यति देवेश! सारथिस्ते न संशयः। तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तः श्रेष्ठतरो हि यः। तं सारथिं कुरुध्वं मे स्वयं सञ्चिन्त्य मा चिरम्। एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना। गत्वा पितामहं देवाः प्रसाद्येदं वचोऽब्रुवन्। यथा तत् कथितं देव! त्रिदशारिविनिग्रहे। तथा च कृतमस्माभिः प्रसन्नो नो वृषध्वजः। रथश्च विहितोऽस्माभिर्विचित्रायुधसंवृतः। सारथिञ्च न जानीमः कः स्यात्तस्मिन् रथोत्तमे। तस्माद्विधीयतां कश्चित् सारथिर्देवसत्तम!। सफलां तां गिरं देव! कर्त्तुमर्हसि। भो विभो! एवमस्मासु हि पुरा भगवन्नुक्तवानसि। हितं कर्त्तास्मि भवतामिति तत् कर्त्तुमर्हसि। स देवयुक्तो रथसत्तमो नो दुरावरो द्रावणः शात्रवाणाम्। पिनाकपाणिर्विहितोऽत्र योद्धा विभीषयन् दानवानुद्यतोऽसौ। तथैव वेदाश्चतुरो हयाग्र्या धरा सशैला च रथो महात्मनः। नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरो हि योद्धा सारथिर्नाभिलक्ष्यः। तत्र सारथिरेष्टव्यः सर्व्वैरेतैर्विशेषवान्। तत्प्रतिष्ठो रथो देव! हरो योद्धा तथैव च। कवचानि सशस्त्राणि कार्म्मुकञ्च पितामह!। त्वामृते सारथिं तत्र नान्यं पश्यामहे वयम्। त्वं हि सर्व्वगुणैर्युक्तो दैवतेभ्योऽधिकः प्रभो!। स रथं तूर्णमारुह्य संयच्छ परमान् हयान्। जयाय त्रिदिवेशानां वधाय त्रिदशद्विषाम्। इति ते शिरसा गत्वा त्रिलोकेशं पितामहम्। देवाः प्रसादयामासुः सारथ्यायेति नः श्रुतम्"। पितामह उवाच। "नात्र किञ्चिन्मृषा वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः। संयच्छामि हयानेष युध्यतो वै कपर्द्दिनः"।

इत्युपक्रमे "तान् सोऽसुरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् पश्चिमार्णवे। एवन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाश्चाप्यशेषतः। महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा" भा०क०३४अ०। भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

"गन्धमादनविन्ध्यौ च कृत्वा वंशध्वजौ हरः। पृथ्वीं ससागरवनां रथं कृत्वा तु शङ्करः। अक्षं कृत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिलोचनः। चक्रे कृत्वा तु चन्द्रार्कौ देवदेवः पिनाकधृक्। अणी कृत्वैव पत्रञ्च पुष्पदन्तञ्च त्र्यम्बकः। युगं कृत्वा तु मलयमवनाहञ्च तक्षकम्। योक्त्राङ्गानि च सत्त्वानि कृत्वा शर्व्वः प्रतापवान्। वेदान् कृत्वाथ चतुरश्चतुरोऽश्वान् महेश्वरः। उपवेदान् खलीनांश्च कृत्वा लोकत्रयेश्वरः। गायत्रीं प्रग्रहं कृत्वा सावित्रीञ्च महेश्वरः। कृत्वोङ्कारं प्रतोदञ्च ब्रह्माणञ्चैव सारथिम्। गाण्डीवं मन्दरं कृत्वा गुणं कृत्वा च वासुकिम्। विष्णुं शरोत्तमं कृत्वा शल्यमग्निं तथैव च। वायुं कृत्वाथ वाजाभ्यां पुङ्खे वैवस्वतं यमम्। विद्युत् कृत्वाथ निश्राणं मेरुं कृत्वाथ वै ध्वजम्। आरुह्य स रथं दिव्यं सर्व्वदेवमयं शिवः। त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुः प्रहरतां वरः। असुराणामन्तकरः श्रीमानतुलविक्रमः। स्तूयमानः सुरैः पार्थ! ऋषिभिश्च तपोधनैः। स्थानं माहेश्वरं कृत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभुः। अतिष्ठत् स्थाणुभूतः स सहस्रं परिवत्सरान्। यदा त्रीणि समेतानि अन्तरीक्षे पुराणि च। त्रिपर्व्वणा त्रिशल्येन तदा तानि बिभेद सः। पुराणि न च तं शेकुर्दानवाः प्रतिवीक्षितुम्। शरं कालाग्निसंयुक्तं विष्णुसोमसमायुतम्। पुराणि दग्धवन्तं तं देवा याता प्रवीक्षितुम्"।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र।

त्रिपुरभैरवी, स्त्री, त्रिपुरा भैरवी कर्म्म०। त्रिपुराख्यदेवीभेदे "आद्यं त्रिपुरभैरव्याः बीजमाद्यं प्रकीर्त्तितम्" इति "चिन्तयेद्वरदां देवीमेवं त्रिपुरभैरवीम्" इति च तन्त्रसा०।

त्रिपुरमल्लिका, स्त्री, त्रीणि पुराणीव पुष्पाणि यस्याः कर्म०। त्रिपुरमल्लिकापुष्पवृक्षभेदे त्रिका०।

त्रिपुरान्तक पु० त्रिपुरस्यान्तं करोति अन्त–णिच् ण्वुल् । शिवे अमरः ।

त्रिपुरारि पु० ६त० । शिवे "त्रिपुरारिशिरश्चारि" गङ्गास्तवः ।

त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहारः । १पित्रादि-पुरुषत्रये । "क्रमात्त्रिपुरुषागता" स्मृतिः । त्रयः पुरुषाः पित्रादयो भोक्तारो यस्य । २भोगभेदे पु० त्रि-पूरुषादयोऽप्यत्र । व्यासः "प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत् पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगः स्यात् स विज्ञेयः त्रिपूरुषः । पिता पितामहो यस्य जीवेच्च प्रपितामहः । त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्त्वेक-पूरुषः" व्यव०त० । त्रयः पुरुषाः परिमाणमस्याः ठन् तस्य लुक् । ३पुरुषत्रयपरिमिते त्रि० "अथ त्रिपुरुषां रज्जुं मि-मीते" शत०ब्रा०१०।२।१२ । वा ङीप् । त्रिपुरुषीत्यप्यत्र ।

त्रिपुषा स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् पुष्णाति पुष–क । कृष्णत्रिवृति (कालतेओड़ि) शब्दच० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहारः । १पुष्करत्रये ब्रह्मकृततीर्थभेदे २ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठभेदेषु त्रिषु पुष्क-राभिधह्रदेषु । ३नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पु० । "वाराः क्रूरास्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भग्नपादकम् । जातेऽत्र जारजो योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः" ज्यो०त० । स्वार्थे स अण् । त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु० "भद्रातिथौ रविजभूतनयार्कवारे द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निवैश्वे । त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्वसुतक्षचान्द्रे" मु० चि० ।

"अथ त्रिपुष्करयोगं सफलं वसन्ततिलकयाह भद्रेति भद्रासंज्ञिका तिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी तथा शनिभौमसूर्यवारेषु तथाद्वीशा विशाखा अर्यमो-त्तराफाल्गुनी अजचरणः पूर्वभाद्रपदा अदितिः पुनर्वसुः वह्निः कृत्तिका विश्वमुत्तराषाढ़ा एषु षट्सु नक्ष-त्रेषु उक्ततिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेऽण् । त्रि-पुष्करयोगो भवतीत्यर्थः कीदृशः । मृत्युविनाशवृद्धौ त्रैगुण्यदः तद्दिने यदि कश्चित् म्रियेत तदा तदीयास्तत् कर्त्तृकास्त्रयो म्रियेरन् यदि किञ्चिद्वस्तु विनष्टं तदा तद्वस्तुत्रयनाशः तथा किञ्चिद्वस्तु लब्धं तदा त्रिगुण-तद्वस्तुलाभः इत्यर्थः उक्तञ्च वसिष्ठेन । "रविरविज भौमवारे भद्रायां विषमपादनक्षत्रे । त्रैपुष्कराख्य-योगः त्रिगुणफलो यमलभेऽद्विगुणः" । नारदेनापि ।

"अर्कार्किभौमवारे चेद्भद्रायां विषमाङ्घ्रिभम् । त्रिपुष्करः त्रिगुणदो द्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे" । अत्र यच्चरणान्ते प्रथमपादान्ते तृतीयपादान्ते वा राशिसमाप्तिस्तद्विष-मपादनक्षत्रमुच्यते तदेव स्पष्टं द्वीशार्यमेत्यादिनोपनिबद्धम् अथ वासवोधनिष्ठा तथा चित्रा चान्द्रं मृगः एतानि भानि भद्रास्तिथयः रविजभूतनयार्कवाराश्च अत्रापि विशिष्टयोगे सति द्विपुष्करनामा योगो भवति तत्फलं मृत्युविनाशवृद्धौ द्वैगुण्यकृत् मृते नष्टे वृद्धौ द्विगुणतां करोतीत्यर्थः "द्विगुणो यमलाङ्घ्रिभे" इत्युक्तेः यच्चरणान्ते द्वितीयचरणान्ते राशिसमाप्तिस्तद्यमलाङ्घ्रिभं तच्च मृग-चित्राधनिष्ठारूपमेव । अथ दैवात्त्रिपुष्करादिके तिथि-वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्यचिन्मरणसम्भव-स्तदा तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाह वसिष्ठः "त्रि-तयं गवां हि दद्यात् दोषस्यापनुत्तये विद्वान् । द्वितयं द्विपुष्करेऽपि च निलपिष्टैर्विप्रमुख्येभ्यः" । द्वितयं गवा-मिति शेषः अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्घ्रि-भे यमलाङ्घ्रिभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः । अमुमर्थं स्पष्टमाह नारदः "तद्दोषनाशाय गोत्रयं मूल्यमेव वा । द्विपुष्करे द्वयं दद्यान्न दोषस्तृक्षमात्रतः" इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे काचद्दृहस्पतिवारो-ऽप्युक्तः यथाह कश्यपः "भद्रा तिथिः शन्यारवारे चेद्विषमाङ्घ्रिभम् । त्रिपुष्करं त्रिगुणदं द्विगुणं द्वन्द्व-ङ्घ्रिभे स्मृतावपि'' इदमेव दृष्ट्वा श्रीपतिनाप्युक्तम् । "विषमचरणं धिष्ण्यं भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरगुरुश-निक्ष्मापुत्राणां कथञ्चन वासरे । मुनिभिरुदितः सोऽयं योगः त्रिपुष्करसंज्ञितः त्रिगुणफलदो वृद्धौ नष्टे हृते च मृतेऽपि वा" । अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यतां देवाः कर्तुमर्हन्ति । काश्यपवाक्ये स्मृतावपि पदोपादानात्स्म-रण एवायं विचारो न तु नष्टे वृद्धौ च यदुक्तं ब्रह्म-पुराणेऽपि "धनिष्ठापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन । त्रिपुष्करे याम्यभे च कुलजान्मारयेत् ध्रुवम् । तद्वि-घ्नविनाशार्थं विधानं सम्यगाचरेदिति" पी० धा० ।

त्रिपुष्ट पु० त्रयः धर्मार्थकामाः पुष्टा अस्य । १प्राजापत्ये राजभेदे हेमच० । [२स्थिते सत्यलोके हेमच० ।

त्रिपृष्ठ न० त्रयाणां लोकानां पृष्ठः समाहारः । त्रिपृष्ठ-

त्रिपौरुष त्रि० त्रीन् पित्रादीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् उत्तरपदवृद्धिः । पित्रादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके भोगादौ । त्रिपुरुषशब्दे दृश्यम् । स्त्रियां ङीप्

यस्य वेदश्च वेदी च उत्सन्ना त्रिपौरुषी स वै दुर्ब्राह्मणः" कात्या० श्रौ०८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० त्रयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । १दिग्देशकालानां प्रश्ने २तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधिकारेण सि० शि० उक्तं यथा "अनुर्वरोऽदः किल कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्नमाहुः प्रचुरोक्तिभाञ्जि" । सू० सि० "शिलातलेऽम्बुसंशुद्धे" इत्यादिनोक्ता "इति त्रिप्रश्नाधिकारः" इत्युक्तम् "दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्णमाप्तमित्यर्थः । दिशां साधनं शिलातल इत्यादि नियतं, तत्प्रसङ्गेन समकोणयाम्योत्तरयष्टीनां साधनान्यपि दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पलभालम्बाक्षादिसाधनं देशनिरूपणं नियतम् । अन्याचरादिसाधनमनियतम् । कालसाधनं तच्छायादिसाधनं च कालनिरूपणमिति विवेकः" रङ्गना० ।

त्रिप्रस्रुत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रस्रुतः मेढ्रकपोलनेत्रेषु त्रिषु स्थानेषु क्षरितमदे मत्तगजे "गजानां तु प्रभिन्नानां त्रिधा प्रस्रवतां मदम्" भा० आ० २२१ अ० । "त्रिप्रस्रुतमदः शुभ्रो पट्टिपर्णीमतङ्गराट्" १५१ अ० । "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्यां च मदस्रुतिः" । पालकाव्ये तु मदप्रस्रावस्य सप्तस्थानत्वोक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्वं बोध्यम् ।

त्रिप्लक्ष पु० देशभेदे तद्देशनिवृत्तिः । "अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावहरणं प्रति" कात्या० श्रौ० २४।६।३९ । "यथा त्रिप्लक्षावहरणमार्गाख्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति तत्र च यमुनां प्राप्य त्रिप्लक्षावहरणे देशे त्रिप्लक्षं नाम जनपदं प्राप्य तत्रैव यमुनायामवभृथमभ्युपैति तत्रैव हि देशे वहन्ती मनुष्यैर्दृश्यतिरोभवति । बहूदकापि सती तत्रैवान्तर्हिता भवतीत्यर्थः" कर्कः ।

त्रिफला स्त्री त्रयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् । "पथ्याविभीतधात्रीणां फलैः स्यात् त्रिफला समा" इत्युक्ते हरीतक्यादित्रये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा "फलत्रिकञ्च त्रिफला सा वरा च प्रकीर्त्तिता । त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरा सरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी" ।

त्रिफलाघृत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं घृतम् शा० त० । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तच्च नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा "त्रिफलाव्योषमृद्वीकामधुकाञ्जनमाणपयसि गोमूत्रे । नागं सुपर्णनिभं करोति नरञ्चोपमचक्षुः" अन्यदपि "त्रिफलाक्वाथकल्काभ्यां सपयस्कं शृतं घृतम् । तिमिराण्यचिराद्धन्ति पीतमेतन्निशामुखे" ।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्युक्ते लौहभेदे यथा "त्रिफला मुस्तकं व्योषं विडङ्गं पुष्करं वचा । चित्रकं मधुकञ्चैव पलांशं सूक्ष्मचूर्णितम् । अयश्चूर्णपलान्यष्टौ गुग्गुलोस्तावदेव हि । आलोड्य मधुनोपेतं पलद्वादशकेन च । प्रातर्विलिह्य भुञ्जानो जीर्णे तस्मिन् जयेद्रुजः । दुःसाध्यमामवातञ्च पाण्डुरोगं हलीमकम् । जीर्णाञ्च सज्वरं शूलं श्वयथुं विषमज्वरम्"

त्रिफलाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तदपि लघुमहद्भेदेन द्विविधं तत्र लघु यथा

"फलत्रिकं भीरुकषायसिद्धं कल्केन यष्टीमधुकस्य युक्तम् । सर्पिः समं क्षीरचतुर्थभागं हन्यात् त्रिदोषं तिमिरं प्रवृद्धम्" महत् यथा

"त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं भृङ्गरसस्य च । वृषस्य रसप्रस्थं शतावर्याश्च तत्समम् । अजाक्षीरं गुडूच्याश्च आमलक्यारसस्तथा । प्रस्थं प्रस्थं समाहृत्य सर्वैरेभिर्घृतं पचेत् । कल्कः कणा सिता द्राक्षा त्रिफला नीलमुत्पलम् । मधुकं क्षीरकाकोली मधुपर्णी निदिग्धिका । तत्साधुसिद्धं विज्ञाय शुभे भाण्डे निधापयेत् । ऊर्द्ध्वपानमधःपानं मध्यपानञ्च शस्यते । यावन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्तदुष्टे च रक्ते चातिस्रुतेऽपि च । नक्तान्ध्ये तिमिरे काचे नीलिकापटलार्बुदे । अभिष्यन्देऽधिमन्थे च पक्ष्मकोपे सुदारुणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु वातपित्तकफेषु च । अदृष्टिं मन्ददृष्टिञ्च कफवातप्रदूषिताम् । स्रवतो वातपित्ताभ्यां सकण्डूरासदूरदृक् । गृध्रदृष्टिकरं सद्यो बलवर्णाग्निवर्द्धनम् । सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं महद्घृतम्" ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रिः त्रिवारं फलीकृतः वितुषीकृतः । त्रिधा वितुषीकृते तण्डुलादौ । "दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलीकृतांस्तण्डुलांश्चिद्देवताभ्यः प्रक्षालयेत्" गोभिलः "त्रिःफलीकृतान् त्रिधा वितुषीकृतान्" सं०त० रघुनन्दनः ।

त्रिबन्धन पु० हर्य्यश्वपौत्रे १नृपभेदे । "हर्य्यश्वस्तत्सुतस्तस्मात्प्रारुणोऽथ त्रिबन्धनः" भाग०९।७।४ । त्रीणि बन्धनानि यस्य । २आपदाद्यवस्थात्रययुक्ते जीवे पु० ।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(लो)र्वलिः। १उदरस्थे वलीत्रये "त्रिवलीवलयोपेतां भ्रुकुटीभीषणाननाम्" दुर्गाध्यानम्। त्रिसृणां वलीनां समाहारः। २त्रिवलि तत्रार्थे न० उज्ज्वलदत्तः। [तस्य वलीत्रयवत्त्वात्तथात्वम्।

त्रिवलीक न० तिस्रो वल्यो यत्र कप्। पायौ हेम०।

त्रिवाहु पु० त्रयो बाहवोऽस्य। १रुद्रानुचरभेदे "त्रिवाहुः पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः सिताननः" हरिवं० २७७ अ०। २खड्गयुद्धाकारभेदे।"त्रिबाहुस्त्रुह्नबाहुश्च" हरिवं ६१६ अ०। खड्गशब्दे २४६० दृश्यम्।

त्रिभ न० त्रयाणां भानां राशीनां समाहारः। १लग्नादि राशित्रये।"त्रिभं त्रिभं लग्नभतः क्रमेण स्त्रीणां नृणां रात्रिदिनेषु तेषु" नीलक०ता०। २राशित्रयमात्रे च। "हृत्त्रिभयच्छ्जक्रान्तिभागघ्नाः चेपलिप्तिकाः" सू०सि०। ३नक्षत्रत्रयं त्रीणि भानि नक्षत्राणि यत्र।३नक्षत्रत्रययुक्ते "कार्त्ति-क्यादिषु संयोगे कृत्तिकादि द्वयं द्वयम्। अन्त्योपान्त्यौ पञ्चमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतम्" सू०सि०। "अत्र कार्त्ति-कमासादित्वेन यत्तादन्त्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चमः फाल्गुनः। मासत्रयं त्रिभिः स्मृतम्। रेवत्यश्विनीभर-णीतिनक्षत्रत्रयमस्वाश्विनः। शततारापूर्वोत्तराभाद्र-पदेति नक्षत्रत्रयमस्वाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति नक्षत्रत्रययोगात् फाल्गुनः" रङ्गना०।

त्रिभङ्गी स्त्री "प्रथमं यदि दशमं यदति विरामं तदनु निकामं यस्तकम्। वसुविमलतुरङ्गममतिहृदयङ्गमहूवि-तभुजङ्गमदपतिलकम्। त्रिंशद्विकलाहृविहितनि-वास सततविलासं हृदयसुदेति मदसुदितभुजङ्गी मोहन-रङ्गी वदति त्रिभङ्गीच्छन्दः" इत्युक्ते मात्रावृत्ते छन्दोभेदे।

त्रिभजीवा स्त्री ६त०। राशित्रयधनुराकारक्षेत्रस्य जीवायाम् त्रिज्यायां त्रिज्याशब्दे दृश्यम्। "शङ्कुः सत्रिभजी-वाघ्नः" सू० सि०। त्रिभज्याप्यत्र। "त्रिभज्यया भवे-त्काद्भुत्सवर्गं परिशोधयेत्" सू० सि०।

त्रिभण्डी स्त्री त्रीन् वातादिदोषान् भण्डति भण्ड—परि-भाषणे अण्। त्रिवृति (तेओड़ि) अमरः।

त्रिभद्र न० त्रिषु दन्तक्षतालिङ्गनमर्द्दनेष्वपि भद्रं यत्र। सुरते त्रिका०।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः वृत्तौ संख्याशब्दस्य पूरणार्थ-त्वम्। तृतीये भागे "त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणम्" कुमा०। "अश्वयुककृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्य्याद् दिने दिने। त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा" ११४०ब्रह्मपु०।

त्रिभानु पु० तुर्व्वसुवंश्ये नृपभेदे। "तुर्व्वसोस्तु सुतो वह्निर्वह्नेर्भर्गोऽथ भानुमान्। त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करन्धम उदारधीः" भाग० ६।२३।४।

त्रिभाव पु० त्रिषु कालेषु भावोऽस्य। त्रैकालिके पदार्थे तस्य भावः कर्म वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। त्रैभाव्य तद्भावादौ न०।

त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य। (तीरहुत) देशभेदे त्रिका०।

त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत्र। त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे क्षेत्रशब्दे दृश्यम्।"त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या" "स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति" लीला०। "योनिं कृत्वा त्रिभुजं शयानः" अथ० ८।६। अत्र योनिं त्रिभुजमिव कृत्वेत्यर्थः तेन न क्लीवत्वम्। अतः त्रिभुज् इति शब्दान्तरकल्पनं प्रामादिकम्।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भुवनानां लोकानां समाहारः पात्रा० न ङीप्। त्रिलोक्यां मिलितेषु स्वर्गमर्त्यपाता-लेषु। "त्रिभुवनजये सा पञ्चेषोः करोति सहायताम्" सा०द० "त्रिभुवनगुरोधीम चण्डीश्वरस्य" मेघ०।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्द्ध्वाधोमध्यस्था यस्य अच् समा०। (तैतालां) प्रासादभेदे।

त्रिमण्डला स्त्री लूताभेदे"लूतास्तु द्विविधा स्मृताः""तासा-मष्टौ कृच्छ्रसाध्यायज्ज्योस्तावत्य एव तु। त्रिमण्डला तथा श्वेता कपिला पितिका तथा। आखमूत्रविषा रक्ता कमला चाष्टमी स्मृता। ताभिर्दष्टे शिरो दुःखं कण्डू-र्दंशे च वेदना। भवन्ति च विशेषेण गदाः श्लैष्मिक वातिकाः"। "त्रिमण्डलया दंशेऽसृक् कृष्णं स्रवति दीर्य्यते" इति च सुश्रु०।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः संख्यात्वात् कर्म०। "विद्यामदो-धनमदस्तथैवाभिजनो मदः। एते मदा मदान्धानां त एव हि सतां दमाः" १इत्युक्ते गर्वत्रये "नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां मही मुहुश्चालयतां चमूभिः" भाग० ३।१।४३। २मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु च वैद्यकम्।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु संख्यात्वात् कर्म०।"दुग्धं सिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम्" इत्युक्ते १दुग्धादित्रये। २ऋग्वेदैकदेशे पु० ३तद्व्रतभेदे तदाचरणेन ४तद्वेदाध्या-यिनि पु०मिता० "मधुवाता इति त्र्यृचः मधुशब्दा यत्र। मधुवाता इत्यादिके ५ऋक्त्रये पु०। "वेदार्थवित् ज्येष्ठ-सामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ०। "त्रिणाचिकेतस्त्रि-मधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित्" मनुः। ६मधुशब्दत्रये च

"गायत्रीं त्रिः सकृद्वापि जपेद्व्याहृतिपूर्व्विकाम्। मधुवाता इति त्वृचं मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्" इति पारस्करः। ७आज्यमधुसितात्रये न० "कमलैश्च त्रिमध्वक्तैर्हुनेदष्टोत्तरं शतम्" तन्त्र०।

त्रिमधुर न० त्रिगुणितं मधुरं संज्ञात्वात् कर्म्म०। दुग्धसितामाक्षिकरूपे मधुरत्रये त्रिमधुशब्दे दृश्यम्। "त्रिमधुरेणाभ्यर्च्चयेन्नागान्" वृह० ४८ अ०।

त्रिमातृ त्रि० त्रयाणां लोकानां माता निर्म्माता। लोकत्रयनिर्म्मातरि "उत त्रिमाता विदथेषु सम्राट्" ऋ० ३।५६।५ अ०।

त्रिमात्र पु० तिस्रः मात्रा उच्चारणकालेऽस्य। प्लुतस्वरे "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा०। "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते। गायत्रञ्च भवेच्छन्दो नियोगः सर्व्वकर्म्मसु। त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्व्वकर्म्मणाम्" संवर्त्तः। भोजदेवेन तु तस्य सार्द्धत्रिमात्रकतोक्ता यथा "तज्जपस्तदर्थभावनम्" पा० सू० "तस्य सार्द्धत्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जपः" वृत्तिः। युक्तञ्चैतत् ओकारस्य प्लुतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरमकारस्य व्यञ्जनत्वादर्द्धमात्रत्वेन सार्द्धत्रिमात्रत्वं संवर्त्तवचने त्रिमात्रपदं सार्द्धत्रिमात्रे लाक्षणिकमिति बोध्यम्। वस्तुतः मकारान्तत्वे सार्द्धत्रिमात्रत्वम् अनुस्वारान्तत्वे त्रिमात्रत्वमिति भेदः। तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया जपफलं प्रश्नोपनिषद्युक्तं तच्च ओम् शब्दे १५६० पृ० दर्शितम्।

त्रिमार्गगा स्त्री त्रिभिर्मार्गैर्गच्छति गम—ड। १गङ्गायां हेमच०। "त्रिमार्गगावीचिविमर्द्दशीतः" रघुः। "अन्वर्थसंज्ञैव परं त्रिमार्गगा" माघः। गम—णिनि। त्रिमार्गगामिन्यादयोऽप्यत्र।

त्रिमार्गी स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः। १गङ्गायां "त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः" कुमा०। (तेमाता) २पथि। "त्रयाणां मार्गाणां समाहारः। ३मार्गत्रये स्त्री ङीप्। [हेमच०।

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानीव शृङ्गाणि यस्य। त्रिकूटपर्वते

त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि यस्य। १शाक्यमुनौ त्रिका०। गायत्रीजपाङ्गे चतुर्विंशतिमुद्रान्तर्गते मुद्राभेदे तल्लक्षणं विधानपारिजाते उक्तं यथा "संमुखासक्तयोः पाण्योः कनिष्ठाद्वययोगतः। शेषाङ्गुलीनां वैरल्यात् मुद्राः स्युर्द्विमुखादयः" "संमुखासक्तपाण्योः कनिष्ठाद्वययोगेन शेषाङ्गुलीनां विरलत्वेनाङ्गुष्ठद्वयमारभ्यानामिकान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्म्मुखपञ्चमुखाः मुद्राः स्युः' 'तद्व्याख्या। तथा चाङ्गुष्ठतर्ज्जनीनां वैरल्ये त्रिमुखमुद्रा। २बुद्धदेवीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका०।

त्रिमुनि न० त्रयाणां मुनीनां समाहारः। पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिरूपे मुनित्रये। त्रयो मुनयो वंश्याः "संख्या वंश्येन" पा० स०। पाणिन्यादिमुनित्रयप्रणीते व्याकरणे विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तथात्वम् "वंशश्च जन्मना विद्यया वा तत्र भवः वंश्यः" इति सि०कौ०।

त्रिमूर्त्ति पु० तिस्रो मूर्त्तयोऽस्य। ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्त्तित्रययुक्ते परमेश्वरे। "नमस्त्रिमूर्त्तये तुभ्यं प्राक्सृष्टेः केवलात्मने" कुमा०। "त्रिमूर्त्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते" चिन्तामणिः २ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री। "एकमूर्त्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये। कार्य्युतेश्वरतया विवर्त्तते ब्रह्मशक्तिमहमानतोऽस्मि ताम्" शब्दार्थचि० धृ० वाक्यम्। ३बुद्धदेवीभेदे स्त्री त्रिका०।

त्रिमूर्द्ध पु० त्रयो मूर्द्धानोऽस्य ब समा०। मूर्द्धत्रययुक्ते। "बहुमूर्द्धा द्विमूर्द्धा च त्रिमूर्द्धा चाहृतो मृधे" भट्टिः।

त्रियम्बक पु० त्रीण्यम्बकानि दृष्टयो यस्य। "छन्दस्युभयथा" पा० या इयङ्। त्रिनेत्रे। क्वचिल्लोकेऽपि इयङ् "त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श" कुमा० तद्व्याख्यायां मल्लिनाथेन महाकविप्रयोग एव तत्र मूलतयोक्तः।

त्रियव न० त्रयो यवाः परिमाणमस्य। कृष्णले "सर्षपाः षट् यवो मध्यस्त्रियवं त्वेककृष्णलम्" मनुः।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु वातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात्। (खेतपापड़ा) १क्षुपभेदे रत्नमा०। तिस्रो यष्टयो यस्य। २त्रिगुच्छे हारभेदे पु०। [ण्वुल्। पापे शब्दमा०।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतण्यर्थे यम—

त्रियामा स्त्री त्रयो यामा अस्याः आद्यान्त्ययोरर्द्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात्। १निशायाम् अमरः "त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम्। नाडीनां, तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ति० त०। "संक्षिप्येत क्षणमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा" मेघ०। "क्वचिदसमेतपरिच्छदस्त्रियामाम्" रघुः। "ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा" कुमा० २हरिद्रायाम् अमरः। कृष्णत्वात् ३यमुनायां ४नील्यां ५कृष्णत्रिवृति च उणादिको०।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य। १यज्ञपुरुषे तस्य कलियुगे आविर्भावाभावात् कलौ छन्नत्वात् वा। "इत्थं नृतिर्य्यगृषिदेवझषावतारैर्लोकान् विभावयसि

ष्वंषि अगत् प्रतीपान् । धर्मं महापुरुष ! पासि युगा-
नुवृत्तं छन्नः कलौ यदभवस्त्रियुगोऽथ स त्वम्” भाग०
७।९।३८ “कलौ तु तन्न करोषि यतस्तदा त्वं छन्नोऽ-
भवः यतस्त्रिष्वेव युगेष्वाविर्भावात् स एवम्भूतस्त्वं
त्रियुग इति प्रसिद्धः” श्रीधरस्वामी । २वसन्तादिकाल-
त्रये । “या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा”
यजु० १२।७५ “युगशब्दः कालवाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकालं वसन्ते प्रावृषि शरदि च ।
वेददी० ।

त्रियुह पुंस्त्री कपिलाश्वे हेमच० स्त्रियां ङीप् ।

त्रिरात्र न० तिसृणां रात्रीणां समाहारः अच् समा० ।
“अह्नाह्नान्ताः खण्डभेदाः रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः”
इत्यमरोक्तेः संख्यापूर्वत्वात् क्लीवता । १रात्रित्रये २तदुप-
लक्षिते दिनत्रये च । “उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरात्रं क्षपणं
स्मृतम्” “अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्”
मनुः । त्रिभिः रात्रिभिः निर्वृत्तम् ठञ् तस्य लुक् । तद्धि-
तार्थद्विगुत्वात् अच् समा० । ३दिनत्रयोपवाससाध्ये व्रतभेदे
न० । “एकरात्रं त्रिरात्रं वा षड्रात्रं वा विधीयते” प्रा०
वि० धृतवचनम् । रात्रित्रयसाध्ये ४गर्गभेदादौ यज्ञभेदे
पु० “सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे” कात्या० श्रौ० ११।४।१५ ।
गर्गत्रिरात्रशब्दे २५४५पृ० दृश्यम् । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रिरूप पु० त्रीणि रूपाणयस्य । अश्वमेधीये अश्वभेदे अश्वमेध-

त्रिरेख पु० तिस्रो रेखा यत्र । १शङ्खे हेमच० । समा०द्वि० ।
२रेखात्रये न० । [“त्रिलोनोऽष्टौ” इ० र० ।

त्रिल पु० त्रयो लाः लघुवर्णा यत्र । लघुवर्णयुक्ते नगणे

त्रिलघु त्रि० त्रयो लघवः यत्र । छन्दोग्रन्थप्रसिद्धे नगणे
“त्रिलघुश्च नकारः” छन्दोम० । त्रिभिर्लघुः । २शुभलक्षण-
भेदान्विते स्थानत्रयलघुके पुरुषे “त्रिप्रलम्बश्चतुर्गम्भीर”
इत्युक्ते “ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्लघ्वोऽयमीरितः”
काशी०११अ० । ह०स०६८अ०तु चतुर्ह्रस्वस्यैव शुभलक्षणत्वं
यथा “ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं ग्रीवा च जङ्घे च
हितप्रदानि” तत्र ह्रस्वे पृष्ठाधिक्यमिति भेदः ।

त्रिलवण न० त्रयाणां लवणानां समाहारः पात्रा० न
ङीप् त्रिगुणितं लवणं वा संज्ञात्वात् कर्म० वा । “सै-
न्धवञ्च विडञ्चैव रुचकं च ततीयकम् । मिलितैतत् त्रि-
लवणम्” इत्युक्ते लवणत्रये राजनि० ।

त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गान्यस्य । १पुंस्त्वादिलिङ्गत्रययुक्ते
शब्दे । समा० द्वि० ङीप् ।२लिङ्गत्रये स्त्री “त्रिलिङ्ग्यां

त्रिष्विति पदम्” अमरः । त्रीणि सत्वादीनि लिङ्गानि
अनुमापकान्यस्य । ३अहङ्कारादौ त्रि० “रजःप्रधानान्म-
हतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् जातः ससर्ज भूतादिर्विय-
दादीनि पञ्चशः” भाग०३।२०।१४ । ४वातादिधातुदोषजे
रोगे च त्रि० सुश्रुतः ।

त्रिलोकधृत् पु० त्रयाणां लोकानां धृत् धृतिरस्य, धृ—सम्प०
भावे क्विप् उत्तरपदद्विगुः । लोकत्रयस्यापतनानुकूलप्रय-
त्नविशेषरूपधारणशालिनि परमेश्वरे “लोकस्वामी त्रि-
लोकधृत्” विष्णुस० ।

त्रिलोकनाथ पु० त्रयाणां लोकानां नाथः उत्तरपदद्विगु-
घटितत्सतत्पुरुषः । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेश्वरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विषः” रघुः । “त्रिलोकनाथः
पितृसद्मगोचरः” कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकात्मन् पु० त्रयो लोकाः आत्मानः स्वरूपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुघटितत्सतत्पुरुषो वा ।
१परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा
हरिः” विष्णु पु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहारः ङीप् । स्वर्गम-
र्त्यपातालरूपे लोकत्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” नैष० । “श्रियं त्रिलोकीतिलकः स एव” माघः ।

त्रिलोकेश पु० त्रयाणां लोकानामीशः उत्तरपदद्विगुघटित-
तत्पुरुषः ।१परमेश्वरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः” विष्णु० ।
२सूर्ये शब्दच० । त्रिलोकेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन पु० त्रीणि लोचनानि यस्य । १शिवे “त्रिलो-
चनैकांशतया दुरासदः” रघुः । “त्रिलोचनस्तासमचक्र-
मे च” कुमा० । २काशीस्थे चतुर्दशमहालिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७५ अ० ।
तन्माहात्म्यं च तत्रैव दृश्यम् । ३लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“सुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः” माघः । ४दुर्गायां स्त्री ।
“लोचनत्रयसंयुक्ताम्” दुर्गाध्यानोक्तेः ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गौणचान्द्रज्यैष्ठकृष्णाष्टम्याम् “ज्यैष्ठे-
मासि त्वपक्षे ! कृष्णाष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति
देवेशमीशलोकं स गच्छति” संवत्सरकौमुदीघृतभविष्य-
पुराणम् । “ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे अष्टम्यान्तु महेश्वरि ! ।
शिवार्च्चने च तल्लोकं लभते नात्र संशयः” उत्तरकामा-
ख्यातन्त्रे ११ पटले ।

त्रिलौहक त्रि० त्रीणि लौहानि धातवो यत्र कप् संज्ञायां
कन् वा । सुवर्णरजतताम्रमये पात्रादौ ।

त्रिलौही स्त्री तीणि लौहानि साधनत्वेनास्यास्ताः गौरा॰ ङीष् । सुवर्णरजतताम्रपरिमाणभेदेन निर्मिते मुद्राभेदे "अथ वक्ष्यामि विज्ञायाँ त्रिलौही मुद्रा निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपाः सुवर्णो रौप्यकं तथा । रौप्यमिन्दुः स्मृतो हेम सूर्य्यस्ताम्रो हुताशनः । लौहभागाः समुद्दिष्टाः स्वरादक्षरसंख्यया । तैर्लौहैः कारयेन्मुद्रामवकुलितवर्त्तुलाम् । एषु स्वराः स्मृताः सौम्याः स्पर्शाः सौराः शुभोदयाः । व्यापका व्यापकाः सर्वे सोमसूर्य्याग्निदेवताः । स्वराः षोडश विख्याताः स्पर्शाः स्युः पञ्चविंशतिः । व्यापका दश ते कामधनधर्मप्रदायिनः । स्वाद्यं वह्न्यं संजप्य स्मृत्वा तां कुर्य्यात्ततः । तस्यां सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिषा पूर्वसंख्यया । निःक्षिप्य दुग्धे तां मुद्रामभिषेकोक्तवर्त्मना । आवाह्य पूजयेद्देवीमुपचारैर्विधानतः । अभिषिच्य विनीताय दद्यात्तां मन्त्रवित् गुरुः । इयं मुद्रा क्षुद्ररोगविषमज्वरनाशिनी । व्याघ्रचौरमृगादिभ्यो रक्षां कुर्य्याद्विशेषतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन् मनुजेश्वरः । मन्त्रसिद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा । धारयन् मनुजो नित्यं देवतुल्यो भवेद्भुवि" तन्त्रसा॰।

त्रिवत्स पु॰ । त्रयो वत्सा वत्सरा वयोऽस्य प्रषो॰ । त्रिवर्ष वयस्के वृषे । स्त्रियां तु टाप् त्रिवत्सा । "त्रिवत्सश्च मे त्रिवत्सा च मे" यजु॰१८।२६। "वत्सो वत्सरः त्रयो वत्सा अस्य स त्रिवत्सः त्रिवर्षो वृषः तादृशी गौस्त्रिवत्सा" वेददी॰ । "सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः" कात्या॰ श्रौ॰ २२।३।४० । "त्रिवत्सस्त्रिवर्षः साण्डः अण्डसंयुक्त ऋषभः" कर्कः ।

त्रिवर्ग पु॰ त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गः । १धर्मार्थकामरूपेषु पुरुषार्थेषु, अमरः २त्रिफलायां,३कटुत्रिके, मेदिनि॰ सांख्योक्ते ४सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रये । "क्षयःस्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्" अमरोक्ते राज्ञामायव्ययवृद्धिरूपेषु ५पदार्थेषु च । "त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्तम्" भट्टिः । "धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थौ धर्म एव च । अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः" । "राजा प्रवर्त्तयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते" मनुः ।

त्रिवर्णक न॰ त्रयो वर्णाः पुष्पेऽस्य कप् । १गोक्षुरे । २त्रिफलायां, ३त्रिकटौ । समा॰ द्वि॰ पाला॰ स्वार्थे कन् । ४ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरूपे द्विजातिवर्णत्रये न॰ मेदि॰ । ५श्यामरक्तपीतात्मके वर्णत्रये च ।

त्रिवर्च्चस् न॰ त्रिषु सवनादिषु वर्च्चसु वर्च्चते दृश–असुन् । सवनादिके कालत्रये प्रातरादिकाले अतिशयेन वर्त्तमाने आदित्यतेजसि । "त्रीणि वा आदित्यस्य तेजांसि वसन्ते प्रातर्ग्रीष्मे मध्यन्दिने शरद्यपराह्णे" इति श्रुतेस्तस्य सवनादिषु प्रातरादिकालभेदेऽतिशयेन वर्त्तमानत्वात् तथात्वम्" "त्रिवर्च्च ज्योतिःस्वभिष्ट्र ओ" ऋ॰७।१०।१२ "त्रिवर्च्च त्रिषु तृतीयमतिशयेन वर्त्तमानम्" भा॰ ।

त्रिवर्त्मन् पु॰ त्रीणि वर्त्मान्यस्य । देवयानपितृयानदाक्षायानरूपमार्गत्रययुक्ते जीवे "स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः स करोति स्वकर्मभिः" श्वेता॰ ५।७। त्रीणि वर्त्मानि देवयानादयो मार्गभेदा अस्येति त्रिवर्त्मा धर्माधर्मज्ञानमार्गभेदान् अर्हति वा" भा॰ २गङ्गायां स्त्री । त्रिगुणितं वर्त्म । ३स्वर्गमर्त्यपातालरूपे मार्गे "अहोरात्रौ महापुण्यां मधुवर्त्तीं त्रिवर्त्मगाम्" । भा॰आनु॰ २६अ॰।

त्रिवर्ष त्रि॰ त्रयो वर्षा वयोऽस्य । त्रिवर्षवयस्के १प्राणिनि । "न त्रिवर्षस्य कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया" मनुः ।२त्रिहायण्यां गवि स्त्री "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः । स्वार्थे क । त्रिवर्षिका तत्रार्थे । त्रिगुणितो वर्षः षा॰त॰ । ३वर्षत्रये पु॰ न॰ "न मिथुनलाहितं वाचं त्रिवर्षं वचनस्य च" स्मृतः ।

त्रिवर्षीय त्रि॰ त्रिवर्षे भवः गहा॰ छ । त्रिवर्षभवे "एकैकं वै त्रिवर्षीयं तेन पीतान् गुणा स्त" भा॰ आनु॰ ८३अ॰

त्रिवार त्रि॰त्रयो वारा अस्य ।१वारत्रययुक्ते ।२गरुडात्मजभेदे पु॰ । "त्रिवारः सप्तवारश्च वाल्मीकिर्दीपकस्तथा" भा॰ उ॰ १०० अ॰ गरुडात्मजोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु॰ त्रयो विक्रमाः पादन्यासा अस्य । १विष्णौ अमरः त्रिक्रमप्यत्र इत्यन्यम् । "अनन्तो नन्दनानन्दः सत्यधर्मस्त्रिविक्रमः" विष्णुस॰। "त्रयो विक्रमास्त्रिषु लोकेषु विक्रमः क्रान्तं यस्य स त्रिविक्रमः "त्रीणि पदानि विचक्रमे" श्रुतेः त्रयो लोका विक्रमाः क्रान्ता येनेति वा । "त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्त्तिता मुनिसत्तमैः । क्रमते तांस्तथा सर्वांस्त्रिविक्रमो जनार्द्दन !" विष्णुसं॰ भाष्यधृतहरिवंशवाक्ये तन्नाम निरुक्तिर्दर्शिता । ६त॰। २लोकत्रयक्रमणे पु॰ "त्रिविक्रमे यथा विष्णुः सर्वदैत्यवधे पुरा" रामा॰ ल॰ ७८ अ॰ ।

त्रिविद्य पु॰तिस्रो विद्या अस्य । त्रिवेदज्ञे द्विजे ।

त्रिविध त्रि॰ तिस्रो विधा अस्य । त्रिप्रकारे "अथ त्रिविध-

दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” सां० सू०। “त्रिविधदुःखस्याध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपम्। “देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वञ्च राजसाः। तिर्य्यक्त्वं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः” मनुः। परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसाऽनिष्टचिन्तनम्। वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम्” मनुः। नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते” दक्षसं०। सात्त्विकादिभेदेन श्रद्धादेस्त्रैविध्यं गीतायामुक्तं यथा

“त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा। सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु। सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत। श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः। यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः। भूतान् प्रेतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः। अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः। दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः। कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः। मां चैवान्तःशरीरस्थं तान् विद्ध्यासुरनिश्चयान्। आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु। आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः। आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः। यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितं च यत्। उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्। अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते। यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः।· अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्। इज्यते भरतश्रेष्ठ! तं यज्ञं विद्धि राजसम्। विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम्। श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते। देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते। अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते। मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते। श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः। अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते। सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्। क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम्। मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः। परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम्। दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे। देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम्। यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः। दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम्। अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते। असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम्। ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा। तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्। तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः। दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः। सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत् प्रयुज्यते। प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ! युज्यते। यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते। कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते। अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नो इह” १७अ०।

“सन्न्यासस्य महाबाहो! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीकेश! पृथक् केशिनिसूदन!। भगवानुवाच। काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः। सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः। त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः। यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यमिति चापरे। निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!। त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधः संप्रकीर्त्तितः। यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्य्यमेव तत्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्। एतान्यपि तु कर्म्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्त्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्। नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः। दुःखमित्येव यत् कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत्। स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत्। कार्य्यमित्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन!। सङ्गं त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्यागः सात्त्विको मतः। न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते। त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः। न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते। अनिष्टमिष्टं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्। पञ्चैतानि महाबाहो! कारणानि निबोध मे। सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम्।

अधिष्ठानं तथा कर्त्ता करणञ्च पृथग्विधम्। विविधाश्च
पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्। शरीरवाङ्मनोभि-
र्यत् कर्म प्रारभते नरः। न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते
तस्य हेतवः। तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न पश्यति स दुर्मतिः। यस्य नाह-
ङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमां
ल्लोकान् न हन्ति न निबध्यते। ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
त्रिविधा कर्मचोदना। करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः
कर्मसंग्रहः। ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि। सर्वभूतेषु
येनैकं भावमव्ययमीक्षते। अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं
विद्धि सात्त्विकम्। पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्
पृथग्विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
सम्। यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्य्ये सक्तमहैतुकम्।
अतत्त्वार्थवदल्पञ्च तत्तामसमिति स्मृतम्। नियतं सङ्ग-
रहितमरागद्वेषतः कृतम्। अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्
सात्त्विकमुच्यते। यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण
वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम्।
अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम्। मोहादार-
भ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते। मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्यु-
त्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक
उच्यते। रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः। अयुक्तः
प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री
च कर्त्ता तामस उच्यते। बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रि-
विधं शृणु। प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय!।
प्रवृत्तिञ्च निवृत्तिञ्च कार्य्याकार्य्ये भयाभये। बन्धं मोक्षञ्च
या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ! सात्त्विकी। यया धर्ममधर्मञ्च
कार्य्यञ्चाकार्य्यमेव च। अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः
सा पार्थ! राजसी। अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
तमसावृता। सर्व्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ!
तामसी। धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ! सात्त्विकी।
यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन!। प्रसङ्गेन
फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ! राजसी। यया स्वप्नं
भयं शोकं विषादं मदमेव च। न विमुञ्चति दुर्मेधा
धृतिः सा पार्थ! तामसी। सुखं त्विदानीं त्रिविधं
शृणु मे भरतर्षभ!। अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तञ्च
निगच्छति। यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम्। विषये-
न्द्रियसंयोगात् यत्तदग्रेऽमृतोपमम्। परिणामे विष-
मिव तत् सुखं राजसं स्मृतम्। यदग्रे चानुबन्धे च
सुखं मोहनमात्मनः। निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्ताम-
समुदाहृतम्। न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः" १८अ०।
त्रिविधार्थश्च विष्णुशब्दोऽर्थशब्दे ३१७ पृ० उक्तः।
अन्यस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च।
उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम्। तस्य भावः ष्यञ्।
त्रैविध्य त्रिप्रकारत्वे "एवं त्रैविध्यमापन्नः संसारभाव
इष्यते" भाषा०। "त्रैविध्यादिगमर्थानां प्रत्येकं त्रि-
विधा मता" सा० द०।

त्रिविष्टप न० विशन्त्यस्मिन् सुकृतिनः विश—कपन् तुट्
च्चत्वञ्च। "विटपविष्टपविशिपोलपाः" उणा० उज्ज्वल-
दत्तेन विष्टपेत्यत्र पिष्टपेति पठितम्। अन्ये तत्र दन्त्यो-
ष्ठ्यादितया पेठुः। "यत्र प्रभस्य विष्टपमित्यादि-
प्रयोगात् "विष्टपं भुवनं जगत्" अमरग्रन्थे विष्ट-
पेति पाठस्य क्षीरस्वामिप्रभृतिसम्मतत्वाच्च। तृतीयं
विष्टपम् वृत्तौ त्रिभागवत् संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम्।
१स्वर्गे अमरटीकायां स्वामी। "त्रिविष्टपस्येव पतिं
जयन्तः" रघुः। "स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः" भा० स्व० १अ०। सभा० हि०। २त्रिभुवने न०

त्रिविष्टपसद् पु० त्रिविष्टपे स्वर्गे सीदति सद—क्विप्। देवे
हेमा०।

त्रिविष्टब्ध न० त्रीणि विष्टब्धानि यत्र। त्रिदण्डरूपे यत-
ष्टचिह्ने "य इमां कुण्डिकां भिन्द्यात्त्रिविष्टब्धं च यो
हरेत्। वासश्चापहरेत् तस्मिन् कथं ते मानसं भवेत्"।
"त्रयीञ्च नाम वार्त्ताञ्च त्यक्त्वा पुत्रान् व्रजन्ति ये। त्रि-
विष्टब्धञ्च वासश्च प्रतिगृह्णन्त्यबुद्धयः" भा० शा० १८ अ०।

त्रिविस्त त्रि० त्रीणि विस्तानि स्वर्णकर्षमूल्यान्यर्हति ठक्
तस्य वा लुक्। स्वर्णकर्षत्रयमूल्यार्हे। लुगभावे त्रैविस्तिक
तत्रार्थे त्रि०।

त्रिविस्तीर्ण पु० त्रिभिः विस्तीर्णः। शुभलक्षणभेदान्विते
पुरुषे। "त्रिपृथुर्विपुलगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणस्त्विति" उप-
क्रमे "ललाटकटिवक्षोभिस्त्रिविस्तीर्णो यथाद्यदो।
सर्वतेजोऽतितिगैश्वर्य्यं तथा प्राप्स्यति नान्यथा" काशी०
११अ०। त्रिपृथुशब्दोऽप्यत्र ह० स० ६८ अ० तु "उरो

"अश्वाहं वदन्तम् पुंसां त्रिवीर्यमेतच्छ्रितयं प्रचक्षत" त्रिवीर्यचतुष्कप्रशस्तयोरुक्तभिति भेदः।[माके राजनि०।

त्रिबीज पु० त्रीणि त्रीणि बीजानि प्रतिफलं यस्य। यत्रा·

त्रिवृत्(ता) पु० त्रीन् अवयवान् वृणोति वृ—क्विप् त्रिभिरवयवैर्वृता वा। १(तेओडि) औषधिभेदे, अमरः "श्वेता त्रिवृद्रोचनी स्यात् स्वादुरुष्णा समीरजित्। रूक्षा पित्तज्वरश्लेष्मपित्तशोथोदरापहा। श्वेतकृष्णप्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते। श्यामा त्रिवृत्ततो हीनगुणा तीव्रा विरेचिका। मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठोत्कर्षणकारिणी" भावप्र०। वर्तमं वृत् त्रिः त्रिवृः वृतो यत्र। एकस्य त्रिवृत्त्वस्य त्रिधारे त्रिसंख्यान्विते च हृत्तिः तन्तोरावर्त्तनात्। २त्रिधात्रिगुणिते त्रि० "विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्" इति मनुः त्रिगुणितसूत्रत्रयस्य यज्ञोपवीतरूपत्वात्तथार्थता। त्रिर्वर्त्तते वृत-क्विप्। त्रिरावृत्तेषु ३तेजोजलान्नेषु च। "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" छा०उ० ४त्रिगुणिते "यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा। अभिजिद्विश्वजिद्भ्यां वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा" मनुः। त्रिभिर्मन्त्रैः त्रिवर्त्तते वृत—कर्त्तरि क्विप्। ५यज्ञे पु०। "यः सुपर्णो यजुर्नाम छन्दोगात्रस्त्रिवृच्छिरः" भा० शा० ४७ अ०। "त्रिवृत् यज्ञः शिरोऽस्य" नीलक० त्रिभिर्वर्त्तते सुजनस्य त्रिवृत्त्वस्य वीर्यसाधर्म्यम्। ६स्तोमभेदोधायां नवके। यथोक्तं सामसंहिताभाष्ये

"लौकिको वाक्यगोवार्थस्त्रिवृदादेः समस्ततः। उभौ विध्यर्थवाक्येवाक्यत्वादस्वकानिमः। 'त्रिवृद्बहिष्पवमानम्' इति श्रुतौ त्रिवृच्छब्दस्य नैगुण्यं लोकसिद्धोऽर्थः वाक्यशेषात्-नवात्मकेषु सूक्तेष्ववस्थितानां वा ऋचां मात्रात्मक-स्तोत्र-निष्पादन-समाप्तम् 'उपास्मै गायता नरः' (उ १प्र०१२, १सू०) इत्यादीनामृचां नवकोऽर्थः तत्र धर्मनिर्णये वेदस्य प्रबलत्वेऽपि पद-पदार्थ निर्णये लोकवेदयोः समान-बलवत्त्वात् उभावर्थौ विकल्पेन ग्रहीतव्यौ, इति चेत्—मैवम्, लौकिकार्थ-स्वीकार पक्षे विधिवाक्ये नैगुण्यमर्थः, अर्थवाद-वाक्ये स्तोत्रियाणामृचां नवकम्, इत्येवं विध्यर्थवादयोर्वैयधिकरण्यादेकवाक्यत्वं न स्यात्, अतः एकवाक्यत्वाय स्तोत्रियाणां नवकमेव विधिवाक्ये नियतोऽर्थः"।

त्रिवृत्करण न० ६त०। तेजो जलान्नानां त्र्यात्मककरणे तत्प्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

"तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्। तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोद्यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति। यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्। यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादादित्यादादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्। यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां, यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्। यद्विद्युतो रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्त्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्।

"सेयं तिस्रो देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे बीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतीक्षित्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवृत्करणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्ज्वा इवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात्। न तु तिसृणां पृथक् त्रिवृत्करणमिति। एवं हि तेजोबन्नानां पृथङ्नामप्रत्ययलाभः स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च। पृथङ्नामप्रत्ययलाभे देवतानां सम्यग्व्यवहारस्य प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात्। एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव यथोक्तेनैव जीवेन सूर्यबिम्बवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं प्रथमं देवतादीनां च पिण्डानुप्रविश्य यथासङ्कल्पमेव नामरूपे व्याकरोदसौनामायमिदंरूप इति तासाञ्च देवतानां गुणप्रधानभावेन त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् कृतवती देवता। तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, तेजोबन्नमयत्वेन त्रिधात्वं यथा तु खलु बहिरिमाः पिण्डेभ्यस्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्पष्टमवधारयोदाहरणतः। यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं तस्यैवोदाहरणमुच्यते। उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेषप्रसिद्ध्यर्थमुदाह्रियत इति। तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि। तथा च यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृतायाः इति विद्धि । तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतम् । प्राक्‌ रूपत्रयविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेऽसावग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृश्यमान रक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्ध्योः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेक विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तेते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्राक्‌ रूपत्रयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्नेरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा तन्त्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि मृषैव । तर्हि किं तत् सत्यं ? त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभिस्त्रिवृत्करणं दर्शितं नाबन्नयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे । नैष दोषः । अबन्नविषयाण्यप्युदाहरणान्येवमेव च द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थम्, रूपवत्त्वात् स्पष्टार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिवृत्कृतमित्यग्न्यादिवत्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वम् । तथाऽन्नस्याप्यप्शुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नम् । तथापामपि तेजःशुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि सच्छुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं, सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वत्रिवृत्कृते तेजःप्रभृतिष्वनन्तर्भूतत्वादवशिष्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शाश्चावशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्व्वमन्यदविज्ञातं भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यम् । नैष दोषो रूपवद्द्रव्ये सर्व्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलम्भाद्वाय्वन्तरिक्षयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सद्भावोऽनुमीयते । तथावन्नयो रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां त्रयाणां तेजोऽबन्नानां त्रिवृत्करणप्रदर्शनेन सर्व्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वात्त्रीण्येव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि मूर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयोर्गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथ वा रूपवतामपि त्रिवृत्करणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिवृत्कृते त्रीण्येव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्व्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्व्वमिदं विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति” भाष्यम् ।

क्षित्यादित्रयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयार्द्धस्य पुनर्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयांशार्द्धयोजनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिवृत्करणम् “द्विधा विधाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुनः । स्वस्वेतरद्वितीयांशैर्योजनात् त्र्यात्मकाश्च ते” इत्युक्तरीत्या कल्प्यम् ।

त्रिवृत्पर्णी स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्त्तते नाशनाय त्रिवृत् त्रिदोषघ्नम् पर्णमस्याः । (हेलञ्चा) हिलमोचिकायाम् शब्दच० ।

त्रिवृत्ता स्त्री त्रिरावृत्ता । १त्रिवृति अमरः । २त्रिरावृत्ते त्रिगुणे त्रि० “त्रिवृत्ता (मेखला) ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा” मनुः ।

त्रिवृत्तिका स्त्री त्रिस्रः वृत्तयोऽस्याः कप् । १त्रिवृति राजनि० । २त्रिधावृत्तियुक्ते त्रि० ।

त्रिवृद्वेद पु० ऋगाद्यात्मना त्रिर्वर्तते त्रिवृत् कर्म्म० । १त्रय्यां वेदत्रये तदुत्पन्ने २प्रणवे च । “ऋचो यजूंषि चान्यानि सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) ज्ञेयस्त्रिवृद्वेदो यो वेदैनं स वेदवित् । आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्” मनुः ।

त्रिवे(णि)णी स्त्री तिस्रः वेणयः प्रवाहाः विच्छिन्नाः संयुक्ता वा यत्र ततः इदन्तत्वात् वा ङीप् । गङ्गायमुनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे १दक्षिणप्रयागे युक्तप्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागसीमा च यथा “प्रद्युम्नस्य ह्रदात् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे । तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यमुना गता” प्रा० त० । त्रिवेण्या इदम् शिवा० अण् । त्रैवेण । तदीये त्रि० ।

त्रिवेणु पु० त्रयो वेणवो यत्र । रथस्यास्यावयवभेदे शब्दार्थचि० । “अर्वांस्त्रिवेणुं तत्रस्य त्रिनगोऽप्यधमच्छरैः” भा० व० २४१अ० ।

त्रिवेद पु० त्रीन् वेदान् वेत्ति विद—अण् उप० स० त्रयो वेदा

अधीतत्वेन सत्यस्य कस्य वा। १वेदत्रयवेत्तरि। "नाय-स्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी" मनुः ततः स्वार्थे ब्राह्म० ष्यञ्। त्रैवेद्य तदर्थे "त्रैवेद्याः शुचयोदान्ताः" गीता। त्रिगुणितो वेदः शा०त०। २वेदत्रये ३तद्विहितकर्मणि च "त्रिवेदसंयोगाच्च" कात्या० श्रौ० २५।१४।२७। "वेदत्रयविहितकर्मयोगो ब्राह्मणः" कर्कः।

त्रिवेला स्त्री तिस्रो वेला सीमानोऽस्याम्। त्रिवृति (तेओड़ि) राजनि०।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्तिः। १कालीतारात्रिपुरारूपे तन्त्रोक्ते देवीत्रये "त्रिशक्तिविषये देवि! क्रमदीक्षा प्रकीर्त्तिता" तन्त्रसा० इच्छाज्ञानक्रियारूपे ऐश्वरे २शक्तित्रये प्रभावोत्साहमन्त्रजे राज्ञां ३शक्तित्रये। ब० श्री०। ४त्रिगुणात्मके प्रधाने च।[१परमेश्वरे २विजिगीषुरूपे च।

त्रिशक्तिधृत् पु० त्रिशक्तिं इच्छादिशक्तित्रयं धरति धृ—क्विप्।

त्रिशङ्कु पु० त्रयः शङ्कव इव यत्र। १मार्ज्जारे २शलभे मेदि०। ३चातकखगे शब्दच०। ४खद्योते शब्दमा०। ५सूर्य्यवंश्ये नृपभेदे। तस्य नामनिरुक्तिः हरिवं०१२अ० दर्शिता यथा

"अविद्यमाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मनः। सर्वकामदुघां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मजः। तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दितः। दशधर्मगतो राजा जघान जनमेजय!। मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः। त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्धः कामी च ते दश। तच्च मांसं स्वयञ्चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान्। भोजयामास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे। क्रुद्धस्तु भगवान् वाक्यमिदमाह नृपात्मजम्। वशिष्ठ उवाच। पातयेयमहं क्रूर! तव शङ्कुमसंशयम्। यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वै पुनः कृतौ। पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च। अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः। वैशम्पायन उवाच। एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपाः। त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुस्तेन स स्मृतः"। तस्य सशरीरस्वर्गयानकथा रामा०आ०५७स०

"सोऽभिगम्य महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान्। अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाङ्मुखः। अब्रवीत् स महात्मानः सर्वानेव कृताञ्जलिः। शरणं वः प्रपन्नोऽहं शरण्यान् शरणं गतः। प्रत्याख्यातो हि भद्रं वो वशिष्ठेन महात्मना। यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ। गुरुपुत्रानहं सर्वान्नमस्कृत्य प्रसादये। शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि स्थितान्। ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः। सशरीरो यथाहं वै देवलोकमवाप्नुयाम्। प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः!। गुरुपुत्रानृते सर्व्वान्नाहं पश्यामि काञ्चन। इक्ष्वाकूणां हि सर्व्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। तस्मादनन्तरं सर्व्वे भवन्तो दैवतं मम"।

"ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम्। ऋषिपुत्रशतं राम! राजानमिदमब्रवीत्। प्रत्याख्यातोऽसि दुर्बुद्धे! गुरुणा सत्यवादिना। तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान्। इक्ष्वाकूणां हि सर्व्वेषां पुरोधाः परमा गतिः। न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः। अशक्यमिति होवाच वशिष्ठो भगवानृषिः। तं वयं वै समाहर्त्तुं क्रतुं शक्ताः कथञ्चन। बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ! गम्यतां स्वपुरं पुनः। याजने भगवान् शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव!। अवमानं कथं कर्त्तुं तस्य शक्ष्यामहे वयम्। तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम्। स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत्। प्रत्याख्यातो भगवता गुरुपुत्रैस्तथैव हि। अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः!। ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम्। शेपुः परमसंक्रुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि। इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविशुः स्वं स्वमाश्रमम्। अथ रात्र्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः। नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्द्धजः। चितामाल्याङ्गरागश्च आयसाभरणोऽभवत्। तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्व्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम्। प्राद्रवन् सहिता राम! पौरा येऽस्यानुगामिनः। एको हि राजा काकुत्स्थ! जगाम परमात्मवान्। दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम्। विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम्। चण्डालरूपिणं राम! मुनिः कारुण्यमागतः। कारुण्यात् स महातेजा वाक्यं परमधार्म्मिकः। इदं जगाद भद्रन्ते राजानं घोरदर्शनम्। किमागमनकार्य्यन्ते राजपुत्र! महाबल!। अयोध्याधिपते! वीर! शापाच्चण्डालताङ्गतः। अथ तद्वाक्यमाकर्ण्य राजा चण्डालताङ्गतः। अब्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम्। प्रत्याख्यातोऽस्मि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च। अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्य्ययः। सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शन!। मया चेष्टं क्रतुशतं तथा तन्नाप्यते फलम्। अनृतं

भोक्तृपूर्व्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य ! क्षत्त्रधर्म्मेण ते शपे । यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजाधर्म्मेण पालिताः । गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः । धर्म्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्त्तुमिच्छतः । परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ! । दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् । दैवेनाक्रम्यते सर्व्वं दैवं हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः । कर्त्तुमर्हसि भद्रन्ते दैवोपहतकर्म्मणः । नान्यां गतिं गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । दैवं पुरुषकारेण निवर्त्तयितुमर्हसि" ५८ स० ।

"उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः । अब्रवीत् मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालतां गतम् । इक्ष्वाको ! स्वागतं वत्स ! जानामि त्वां सुधार्म्मिकम् । शरणं ते प्रदास्यामि मा भैषीर्नृपपुङ्गव ! । अहमामन्त्रये सर्व्वान् महर्षीन् पुण्यकर्म्मणः । यज्ञसाहाय्यकरान् राजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः । गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि । हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ! । यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शरणागतः । एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्त्रान् परमधार्म्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान् यज्ञसम्भारकारणात् । सर्व्वान् शिष्यान् स चाहूय वाक्यमेतदुवाच ह । सर्व्वानृषीन् सवाशिष्ठानानयध्वं ममाज्ञया । सशिष्यान् सुहृदश्चैव सर्त्विजः सुबहुश्रुतान् । यदन्यो वचनं ब्रूयान्मद्वाक्यबलनोदितः । तत्सर्व्वमखिलेनोक्तं ममाख्येयमनादृतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया । आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्व्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः । ते च शिष्याः समागम्य मुनिं ज्वलिततेजसम् । ऊचुश्च वचनं सर्व्वं सर्व्वेषां ब्रह्मवादिनाम् । श्रुत्वा ते वचनं सर्व्वे समायान्ति द्विजातयः । सर्व्वदेशेभ्य आगच्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं यच्छतं सर्व्वं क्रोधपर्य्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्व्वं शृणु त्वं मुनिपुङ्गव ! । क्षत्त्रियो याजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः । ब्राह्मणा वा महात्मानो भुक्त्वा चण्डालभोजनम् । कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः । एतद्वचननैष्ठुर्य्यमूचुः संरक्तलोचनाः । वाशिष्ठा मुनिशार्दूल ! सर्व्वे सहमहोदयाः । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्व्वेषां मुनिपुङ्गवः । क्रोधसंरक्तनयनः सरोषमिदमब्रवीत् यद्दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येव मृतपाः सम्भवन्तु ते । श्वमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्घृणाः । विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्त्वमी । महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूष्यं ह्यदूषयत् । दूषितः सर्व्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशताङ्गतः । दीर्घकालं मम क्रोधात् दुर्गतिं वर्त्तयिष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः । विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः" ५९ स० ।

"तपोबलहतान् ज्ञात्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् । ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अयमिक्ष्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः । धर्म्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः । स्वेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया । यथायं स्वशरीरेण देवलोकं गमिष्यति । तथा प्रवर्त्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह । विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व्व एव महर्षयः । ऊचुः समेताः सहसा धर्म्मज्ञा धर्म्मसंहितम् । अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सम्यगेतत् कार्य्यं न संशयः । अग्निकल्पो हि भगवान् शापं दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवि । गच्छेदिक्ष्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा । ततः प्रवर्त्त्यतां यज्ञः सर्व्वे समभितिष्ठत । एवमुक्त्वा च ऋषयः संजह्रुस्ताः क्रियास्तदा । याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । ऋत्विजश्चानुपूर्व्वेण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः । चक्रुः सर्व्वाणि कर्म्माणि यथाकल्पं यथाविधि । ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः । चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्व्वदेवताः । नाभ्यागमंस्तदा तत्र भागार्थं तास्तु देवताः । ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः । स्रुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो वीर्य्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ! । एष त्वां स्वशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा । दुष्प्रापं स्वशरीरेण स्वर्गं गच्छ नरेश्वर ! । स्वार्जितं किञ्चिदप्यस्ति मया हि तपसः फलम् । राजंस्त्वं तेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज । उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन् सशरीरो नरेश्वरः । दिवं जगाम काकुत्स्थ ! मुनीनां पश्यतां तदा । स्वर्गलोकं गतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः । सह सर्व्वैः सुरगणै-

रिदं वचनमब्रवीत् । त्रिशङ्को ! गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढ ! पत भूमिमवाक्शिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत् पुनः । विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः । रोषमाहारयत् तीव्रं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् । ऋषिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तर्षीनपरान् पुनः । नक्षत्रवंशमपरमसृजत् क्रोधमूर्च्छितः । दक्षिणां दिशमास्थाय ऋषिमध्ये महायशाः । सृष्ट्वा नक्षत्रवंशञ्च क्रोधेन कलुषीकृतः । अन्यमिन्द्रं करिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः । दैवतान्यपि स क्रोधात् स्रष्टुं समुपचक्रमे । ततः परमसम्भ्रान्ताः सर्षिसङ्घाः सुरासुराः । विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सानुनयं वचः । अयं राजा महाभाग ! गुरुशापपरिक्षतः । सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ! । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः । अब्रवीत् सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः । सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः । आरोहणं प्रतिज्ञातं नानृतं कर्त्तुमुत्सहे । स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः । नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्युत । यावल्लोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ । एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् । एवं भवतु भद्रन्ते तिष्ठन्त्वेतानि सर्वशः । गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्बहिः । नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ ! तेषु ज्योतिःषु जाज्वलन् । अवाक्शिरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसन्निभः । अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् । कृतार्थं कीर्त्तिमन्तञ्च स्वर्गलोकगतं यथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः । ऋषिमध्ये महातेजा वाढमित्येव देवताः । ततो देवा महात्मान ऋषयश्च तपोधनाः । जग्मुर्यथागतं सर्वे यज्ञस्यान्ते नरोत्तम ! ।” ६० स०

त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । त्रैशङ्कव हरिश्चन्द्रे “तस्य (त्रिशङ्कोः) सत्यरथा नाम पत्नी कैकयवंशजा । कुमारं जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् । स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति श्रुतः” हरिवं० १३अ० । (हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम्

त्रिशङ्कुज पु० त्रिशङ्कोर्जायते जन—ड । हरिश्चन्द्रे नृपे

त्रिशङ्कुयाजिन् पु० त्रिशङ्कुं याजयति यज—णिनि । विश्वामित्रे हेमच० त्रिशङ्कुशब्दे दृश्यम् ।

त्रिशत न० त्रिगुणितं शतम् शा० त० । त्रिगुणिते शते ; “चतुर्भिः शतसंयुक्तं सहस्रं त्रिशतं स्मृतम्” कामन्दकी । “नरकं त्रिशतं प्राप्य स विष्ठामुपजीवति” भा० अनु० १०१ अ० । समा० द्वि० ङीप् । २शतत्रये स्त्री ।

त्रिशरण न० त्रीणि शरणान्यस्य । बुद्धदेवे त्रिका० ।

त्रिशर्करा स्त्री त्रिगुणिता शर्करा शा० त० । मिलितगुडोत्पन्नाहिमोत्था मधुरेति मधुरत्रिके राजनि० ।

त्रिशला स्त्री अर्हन्मातृभेदे हेमच० ।

त्रिशाख त्रि० तिस्रः शाखा अग्राणि यस्य । शिखाकारापत्रययुते । “कृत्वा त्रिशाखां भ्रुकुटीं ललाटे” भा० कर्ण० ८५ अ० । [बिल्वे राजनि० ।

त्रिशाखपत्र पु० तिस्रः शाखा अस्य तादृशं पत्रं यस्य ।

त्रिशाण त्रि० त्रयः शाणाः परिमाणमस्य तैः क्रीतं वा अण् तस्य वा लुक् । १त्रिशाणपरिमिते २तत्क्रीते च । पक्षे न लुक् । त्रैशाण तत्रार्थे पक्षे यत् त्रिशाण्य तत्रार्थे एवं द्विशाणद्विशाण्य द्वैशाण द्विशाणक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिशालक न० तिस्रः शाला यत्र वा कप् । हिरण्यनाभाख्ये वास्तुभेदे तत्फलादिकं वृ० सं० ५३ उक्तं यथा “उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् । प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु । याम्याहीनं चुल्ली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् । पक्षघ्नमपरयावर्जितम् सुतध्वंसवैरकरम्” ।

त्रिशिख न० तिस्रः शिखा अस्य । १त्रिशूले अस्त्रभेदे २किरीटे च हेमच० । ३शिखात्रययुक्ते त्रि० । “त्रिशिखां भ्रुकुटिञ्चास्य ददृशुर्दानवा रणे” हरिवं० २३५ अ० । “त्रिशिखां भ्रुकुटीं कृत्वा सन्दश्य दशनच्छदम्” भा० आ० १६३अ० । ४रावणपुत्रे राक्षसभेदे पु०

त्रिशिखिदला स्त्री तिस्रः शिखाः सन्त्यत्र इनि तादृशं दलमस्य । मालाकन्दे राजनि० ।

त्रिशिरस् पु० त्रीणि शिरांस्यस्य । १कुबेरे हेमच० । २रावणपुत्रभेदे ३खरसेनापतिभेदे च । त्रिशिरस्के ४ज्वरे च । “त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽहं व्येतु ते मज्ज्वराद्भयम्” भा० म० १० अ० वाक्ययुक्ते । अस्य अदन्तत्वमपि ‘सर्वे सान्ता अदन्ताः स्युः” इत्युक्तेः “खरत्रिशिरदूषणप्रमुखवध्यनृ” भाग० ९। १०।१० “ज्वरस्त्रिपात्त्रिशिराः षड्भुजो नवलोचनः” हरिवं० १८१ अ० । त्रयो वेदाः शिरांसीव यस्य । ५जैवे रत्ने पु० । “सवन्युरुस्तस्य रथस्त्रिचक्रस्त्रिदूर्ध्वरास्त्रिशिराश्च त्रिनाभिः” भा० आनु० १९८ अ० । नील-

कचटतपु "टकृत्त्रिशाखतुरग्निकनाभिः" इति पठित्वा "चतुरस्रः कालाद्रष्टाश्रेधाशसंख्याचत्वारोऽस्या च-क्रेरित"व्याचख्यौ । "अतीव हि त्रिषिरयं वसुनिष्क्रमात् कनतरः" कामन्दकी । त्रिशीर्षकादयोऽप्यत्र । तत्र त्रिमुखे न० हेमच०।

त्रिशुच् पु०त्रिषु शुचो दीप्तयः शोका वाऽस्य । स्वर्गान्तरिक्ष-पृथिवीस्थदीप्तित्रययुते घर्मे ।"धर्मस्त्रिशुक् विराजति वि-राजा"यजु०३८।२७।"ताः शुचश्च तत्रैव १८ मन्त्रे उक्ता यथा"या ते घर्म ! दिवि शुग्या गायत्र्यां हविर्धाने । सा त आप्यायतां निष्ट्यायतां तस्यै ते स्वाहा । या ते घर्मा-न्तरिक्षे तस्याः त्रिष्टुभ्याग्नीध्रे सा त आप्यायतामित्यादि या ते घर्म पृथिव्यां तस्या जगत्यां सदस्या । सा त आ-प्यायताम्"इत्यादि । २आध्यात्मिकादिशोकत्रययुक्ते च ।

त्रिशूल न० त्रीणि शूलानीव अग्राणि यस्य । स्वनामख्याते अस्त्रभेदे हेमच० । "त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं क्रमादधः" दुर्गाध्यानम् "त्रिशूलडमरुकरं व्याघ्रकृत्ति-वसानम्" शिवध्यानम् ।

त्रिशूलखात न० त्रिशूलेन खातम् । तीर्थभेदे "त्रिशूलखातं तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत ! । तत्राभिषेकं कुर्वीत पि-तृदेवार्च्चने रतः । गाणपत्यञ्च लभते देहं त्यक्त्वा न सं-शयः" भा० अ० ८४ अ० ।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनास्त्यस्याः कर्म० । मुद्राभेदे "अङ्गुष्ठेन कनिष्ठान्तु बद्ध्वा शिष्टाङ्गुलीत्रयम् । प्रसारये-त्त्रिशूलाख्या मुद्रैषा परिकीर्त्तिता" तन्त्र० तत्रशब्दमङ्गलम्

त्रिशूलिन् पु०त्रिशूलमस्त्यस्य इनि । शिवे"त्र्यक्षोऽभेद्यस्त्रि-शूली च हरकेतुर्भयावहः" स्कन्दपु० शिवस्तवः । २दु-र्गायां स्त्री ङीप् ।"त्रिशूलिनीं नमस्यामि सर्वपापहर-घातिनीम्" हरिवं० १६६ अ० ।

त्रिशृङ्ग पु० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य । त्रिकूटपर्वते शब्दरत्ना० । "त्रिशृङ्गः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिद्वरा"हरिवं०२२७ अ० ।२त्रिकोणे । "कुरङ्गैश्च श्रीनन्त्रिशृङ्गच्छदनः"भा-रवसङ्ग्रयः । [मत्स्ये शब्दार्थकल्पतरुः ।

त्रिशृङ्गिन् पु०त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इनि । रोहित-

त्रिशोक पु० त्रयः आध्यात्मिकादयः शोका अस्य । १जी २कण्वपुत्रे ऋषिभेदे च । "अनु त्रिशोकः शतमावह-न्नृन्"ऋ०१०।२९।२ । त्रिशोको नामर्षिः" भा० । "या-भिस्त्रिशोक उस्रिया" ऋ० १।११२।१२ "कण्वपुत्रस्त्रिशोक ऋषिः" भा० ।

त्रिषंयुक्त त्रि० त्रिभिश्छन्दोभिः संयुक्तं वेति छन्दसीति चातुरक्षो "पूर्वपदात्"पा० वा षेरे पत्वम् । त्रिभिश्छन्दोभिः संयुक्ते इष्टिभेदे । "ऐन्द्रावैष्णवं चरुं, वैष्णवं त्रिक-पालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन त्रिषंयुक्तेन यजते" शत० ब्रा० ५।२।५।१। "त्रिषंयुक्तैः" कात्या० श्रौ०१५। २।१। "त्रिभिश्छन्दोभिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्" संप० व्याख्या । २त्रिभिः संयुतमात्रे त्रि० । "दक्षिणतोऽग्नी पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः" शत० ब्रा० १२।८। २३।२२ । लोके तु न षत्वम् ।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकाला अस्य षेरे वा षत्वम् । त्रिवर्षसाध्ये यज्ञभेदे । "त्रिषंवत्सरं षडिष्टी-नम्" कात्या० श्रौ० २५।५।३।१२ "त्रिषंवत्सरं सत्रं तत्र षडिष्टीनां भवति" सं० व्या०त्रिगुणितः संवत्सरः। २त्रिवर्षे च ।"महापातकिनं त्रिषंवत्सरोपयतम्"कात्या० श्रौ० २५।५।६।"त्रयः संवत्सरा उपसदो यत्र" कर्कः। लोके तु न षत्वम् । ३त्रिवर्षसाध्ये वस्तुनि त्रि० ।

त्रिषन्धि त्रि०त्रयः सन्धयोऽस्य षेरे वा षत्वम् ।१त्रिसन्धियुक्ते "चातुर्मास्यानि त्रिषन्धीनि हिमवन्ति तस्मादिमानि पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि हिमवन्ति"शत०ब्रा० ११।५। २।७ । "त्रयः सन्धयोऽन्तरालकालाश्चत्वारश्चत्वारो मासा येषां तानि त्रिषन्धीनि हिमवन्ति तुषारोपेतानि ॥ तेषु यदि फाल्गुनस्य शुक्लचतुर्दश्यां पौर्णमास्यां वा पौर्णमा-स्यं चाप्यवहितानुष्ठानात् हाभ्यां पर्वभ्यां समस्तानि सं-श्लिष्टानि पादतलादधस्तनोपरितनसन्ध्योरुभयोः प्रत्याव-र्त्तनाद्धिमवत्त्वम्"भा०। [पाठान्तरम् ।

त्रि(श)षम त्रि० सुखे निघण्टुः मायुपेत्यत्र तथा,त्रषमेति च

त्रिषवण न०सूयते सोमोऽत्र सु—आधारे ल्युट् "पूर्वपदात्"पा० वा षत्वम् । त्रिकाले प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे काले "उपस्पृ-शंस्त्रिषवणं पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् । दान्तस्त्रिषवणस्नायी निवृत्तश्च प्रतिग्रहात्" "कुर्यात् त्रिषवणस्नायी कृच्छ्रं चान्द्रायणं तथा"याज्ञ०। षत्वाभावे लोके च त्रिसवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री बहुत्वेऽपि एकव०त्र्यधिका षष्टिः शा०त०। २त्र्य-धिकषष्टिसंख्यायां २तत्संख्येये च ।"चतुःषष्टिस्त्रिषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः"शिक्षा। पक्षे त्रय आदेशे त्रयःषष्टि-रप्यत्र । त्रयश्च षष्टिश्च इति विग्रहेऽपि तदर्थे ।"संख्या:" पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भेदः । द्वयांस्तु भेदः त्रय आदेशे अन्तोदात्तः । त्रिषष्ट्या युतं शतादि च । त्रिषष्ट त्रिषष्टियुतशतादौ त्रि०। ततः पूरणे तमप् ।

त्रिषष्टितम त्रयःषष्टितम तत्संख्यापूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिषष्ट त्रयःषष्ट त्रिषष्टिपूरणे त्रि० । स्त्रियां ङीप् ।

त्रिषु(सु)पर्ण पु० त्रयः सुपर्णाः तच्छब्दाश्चयमन्त्रा यत्र । १बह्वृचवेदभागभेदे त्रिसौपर्णशब्दे दृश्यं २तद्व्रते च तद्योगात् ३तद्व्रतधारिणि पुरुषे "त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसु(षु)पर्णः षडङ्गवित्" मनुः । वा कप् । तत्रार्थे "वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णकः" याज्ञ० ।

त्रिष्टुभ् स्त्री त्रिषु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ–क्विप् षत्वम् । एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्ते छन्दोभेदे "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगती चैव" छ० र० । प्रस्तारे तस्याः २०४८ भेदाः । "एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् गायत्री क्षत्रं त्रिष्टुप्" शत०ब्रा०१।३।५।५। "तथैव माध्यन्दिनं सवनमतन्वत" इत्युपक्रमे "एकादशाक्षरा त्रिष्टुभ् तस्मादाहुस्त्रैष्टुभं माध्यन्दिनं सवनमिति" शत०ब्रा० ४।२।२।८ । २तच्छन्दोऽभिमानिदेवतायाञ्च । "इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्" यजु० ६।३० । "इन्द्रो देवः एकादशाक्षरेण छन्दसा त्रिष्टुभं त्रिष्टुप्छन्दोऽभिमानिनीं देवतामुदजयत्" वेददीपः । प्रसङ्गात् छन्दोऽभिमानिदेवताः सर्वानुक्रमणिकायां ४ अ० उक्ताः प्रदर्श्यन्ते । "अथातश्छन्दोदेवता गायत्र्या अग्निरुष्णिहः सविताऽनुष्टुभः सोमो बृहत्या बृहस्पतिः, पङ्क्तेर्वरुणस्त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्या विश्वे देवा विराजो मित्रः, स्वराजो वरुणोऽतिच्छन्दसः प्रजापतिर्विच्छन्दसो वायुर्द्विपदायाः पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा ऋचः आग्नेय्यः सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वाहाकारस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवाः । कर्मारम्भे मन्त्राणां देवता वेदितव्याः संन्यस्य मनसि देवतां ततो हविर्हूयते देवतामविज्ञाय यो जुहोति देवास्तस्य हविर्न जुषन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदैवतज्ञः सोऽमुष्मिन् लोके देवैरपीज्यते । तस्माच्च देवता वेद्या मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः । मन्त्राणां देवताज्ञानान्मन्त्रार्थमधिगच्छति" । शब्दब्रह्मात्मनः मांसात् तस्या उत्पत्तिः भाग०३।१२।२६ श्लो० उक्ता यथा "तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः । त्रिष्टुम्मांसात् स्नुतोऽनुष्टुब्जगत्यस्थ्नः प्रजापतेः । मज्जातः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत्" ।

त्रिष्टोम पु० त्रयः स्तोमा यत्र षत्वम् । अग्निष्टुतियज्ञस्य उभयतः कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । "अग्निष्टुतिः" कात्या०श्रौ०१५।६।२४ सू० "तदुभयतः एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ" २५ सू० । "एके तं अग्निष्टुतिमुभयतः त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति" सं० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिषु चक्रेषु तिष्ठति स्था–क अम्बाम्बेत्यादिना षत्वम् । चक्रत्रयस्थिते रथे । "त्रिष्ठं वां सूरे दुहितारुहद्रथम्" ऋ० १।३४।५ । "त्रिष्ठं चक्रत्रयेऽवस्थितं रथम्" भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिषु विद्यादानयज्ञेषु तिष्ठति स्था–बा० इनि सुषामा० षत्वम् । विद्यादिशीलयुक्ते । "उत् कूलनिकूलेभ्यस्त्रिष्ठिनम्" यजु० ३०।१४ । "त्रिषु विद्यादिषु स्थितं शीलवन्तम्" वेददी० ।

त्रिस् अव्य० त्रि+वारे सुच् । त्रिवारे "येन त्रिःसप्तकृत्वो नृपवृजव्रजमांसास्रिक्पङ्केति" प्रबोधच० । "अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्य हि निर्वपेत्" मनुः । "त्रिर्जपेदघमर्षणम्" स्मृतिः ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रयः सन्ध्योऽन्तरकाला विकाशेऽस्याः । (फागनिया) १पुष्पभेदे राजनि० । सा त्रिविधा सिताऽसिता रक्ता च । समा०द्वि० । २पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्य न० समाहारद्वि० । प्राह्णपराह्णमध्याह्नरूपे सन्ध्यात्रये । "सान्निध्यं पुष्करे येषां त्रिसन्ध्यं कुरुनन्दन !" भा० व० ८२ अ० । "करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः" माघः । "त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्" ति०त० पराशरः । कुसुमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्याकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्यं कुसुमं यस्याः । त्रिसन्धि-

त्रिसप्तति स्त्री एकव०त्र्यधिका सप्ततिः शा०त०त्रयश्च सप्ततिश्च द्वन्द्व०वा । १त्र्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्येये च पक्षे वा त्रयश्चादेशे त्रयःसप्तति तत्रार्थे । तत्र त० पूर्वप्रकृतिस्वरः त्रय आदेशे अन्तोदात्त इति भेदः । ततः पूरणे तमप् । त्रिसप्ततितम त्रयःसप्ततितम तत्पूरणे त्रि०स्त्रियां ङीप् । पूरणे डट् । त्रिसप्त तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् । "भीमसेनं त्रिसप्तत्या नकुलं सप्तभिः शरैः" भा०ग०२२अ० । त्रिसप्तत्या युतं शतादि च । त्रिसप्त तद्युते शतादौ त्रि० ।

त्रिसप्तन् त्रि० ब०व०त्रिगुणिताः सप्त । १एकविंशतिसंख्यायाम् २तत्संख्येये च । "विद्धा चैनं त्रिसप्तभिः भा०ग०१२अ० । "त्रिसप्तकृत्वः पृथिवीं योऽजिगाय भृगूत्तमः" हरिवं०२०४अ० ।

त्रिसम न० त्रयः समा यत्र । समहरीतकीनागरगुडरूपे पदार्थे राजनि० । समा० द्वि० । २वर्णत्रये न० ।

त्रिसर पु० तसर+पृषो० । तसरे हेमच० ।

त्रिसरक न० त्रिवारं सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शीधुपानानां समाहारः पात्रा०न ङीप् वा । त्रिवारे मधुपाने "प्रातिभं त्रिसरकेण गतानाम्" माघः ।

त्रिसर्ग पु० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां सर्गः । सत्त्वरजस्तमसां सर्गे । "यत्र त्रिसर्गो मृषा" भा० १।१।१ ।

त्रिसामन् पु० त्रीणि सामानि स्तुतिसाधनानि यस्य । १परमेश्वरे । "त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक्" विष्णुसं० । "त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तैस्त्रिसामभिः स्तुतस्त्रिसामा" भा० वेदव्रतसामानि च । "अधिपताद् मित्र ! पताद् सुरपताद्" इत्येवमादीनि त्रीणि सामानि ।२महेन्द्राद्रेः सरन्त्यां नद्याम् स्त्री टाप् शब्दार्थचि० । "ऋषिकुल्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि" भाग० ५।१९।१८ । भारतवर्षमहानद्युक्तौ ।

त्रिसाहस्र त्रि० त्रीणि सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिभिः सहस्रैः १परिमिते । स्त्रियां ङीप् । "त्रिसाहस्र्युत्तमा" कात्या० श्रौ० १७।७२२। "उत्तमा चितिः त्रिसाहस्री लोकम्पृणानां भवति" कर्कः।

त्रिसिता स्त्री त्रिगुणिता सिता शा० त० । त्रिशर्कराशब्दार्थे राजनि० । [सीतया कृष्टक्षेत्रे अमरः ।

त्रिसीत्य न० त्रिवारं सीतया समितम् यत् । त्रिःकृत्वः

त्रिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । "त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" इत्युक्ते तुल्यभागे एलादित्रिके राजनि० । "पिबेद्रसं पुष्पफलोद्भवं वा सिताप्रधूकत्रिसुगन्धियुक्तम्" सुश्रुतः ।

त्रिसुवर्चक पु० आङ्गिरसे च्यवनरूपे वह्नौ "अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिसुवर्चकः" भा० व० २१९ अ० ।

त्रिसौपर्ण न०त्रिः सुपर्णेन ऋषिणा कृतमण् इत्तौ त्रिशब्दस्य लुगर्थता उत्तरपदवृद्धिः । सुपर्णर्षिणा चरिते व्रतभेदे ।
"सुपर्णो नाम तदृषिः प्राप्तवान् पुरुषोत्तमात् । तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रिः परिक्रान्तवानेतत् सुपर्णो धर्मसुत्तमम् । यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत् त्रिसौपर्णमिहोच्यते । ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरम् । सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः । वायुना द्विपदां श्रेष्ठः कथितो जगदायुषा । वायोः सकाशात् प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः । ततो महोदधिश्चैव प्राप्तवान् धर्ममुत्तमम् । ततश्चान्तर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः" भा० शा० ३५० अ० । सुपर्णा एव स्वार्थे अण् त्रयः सौपर्णा यत्र । ऋग्वेदे १० । ११४ । ३ । ४। ५ । मन्त्रत्रिके । ते च मन्त्राः "चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि वस्ते । तस्यां सुपर्णा वृषणा निषेदतुर्यत्र देवा दधिरे भागधेयम्" । ३ "एकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । तं पाकेन मनसा पश्यमन्तितस्तं माता रेह्लि स उ रेह्लि मातरम्"।४ "सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति । छन्दांसि च दधतो अध्वरेषु ग्रहान्त्सोमस्य मिमते द्वादश"।५ सुपर्णपदघटिते मन्त्रे विहितं अण् उत्तरपदवृद्धिः ।२परमेश्वरनामभेदे "त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म यजुषां शतरुद्रियम्" भा०शा०२८६अ०। "त्रिसौपर्णे विहितं नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः" श्रीधरः । त्रिसौवर्णेति पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

त्रिस्कन्ध न० त्रयः स्कन्धा इवावयवा अस्य । ज्योतिःशास्त्रे वृ० सं० १ अ० तस्य स्कन्धत्रयमुक्तं यथा
"ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्कन्धत्रयाधिष्ठितम् तत्कार्त्स्न्योपनयस्य नाम मुनिभिः सङ्कीर्त्यते संहिता । स्कन्धेऽस्मिन् गणितेन या ग्रहगतिस्तन्त्राभिधानस्त्वसौ होराऽन्योऽङ्गविनिश्चयश्च कथितः स्कन्धस्तृतीयोऽपरः" । तेन तन्त्रहोराङ्गनिर्णयाख्यास्तस्य त्रयः स्कन्धाः ।

त्रिस्तन न० त्रयःस्तना दोह्यायत्र । बहुव्रीहौ यस्तो प्रथमायामुपसदि दोह्यत्रिस्तनरूपे १व्रतभेदे "त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति" कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना अस्या ङीप् । स्तनत्रययुक्ते २राक्षसीभेदे स्त्री "त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा० व० २७९ अ० ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिगुणिता तावती वेदिः । "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा० अच् समा० टिलोपः समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ यावती वेदिः ततस्त्रिगुणेऽश्वमेधाद्यङ्गे वेदिभेदे । वेदिभिन्ने तु त्रिस्तावती रज्जुः" इत्येव सि० कौ० ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां गयाकाशीप्रयागरूपस्थलानां समाहारद्वि० । काशीगयाप्रयागरूपस्थलत्रिके । तदधिकृत्यैव त्रिस्थलीसेतुनामा ग्रन्थः अनन्तभट्टेन कृतः ।

त्रिस्थान त्रि० त्रीणि स्थानान्यस्य । १स्वर्गमर्त्यपातालस्थे परमेश्वरे २जाग्रदाद्यवस्थात्रयशालिनि जीवे च ।

त्रिस्रोतस् स्त्री त्रिषु लोकेषु स्रोतो यस्याः । गङ्गायाम् "त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ" कुमा० ।"कृताभिषेकै-र्दिव्यायां त्रिस्रोतसि च सप्तभिः" रघुः ।

त्रिस्रोतसी स्त्री त्रीणि स्रोतांसि सन्त्यस्याम् अच् गौरा० ङीष् । स्रोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे "तथा समुद्राश्चत्वारः । नदी भागीरथी च या" इत्युपक्रमे "अवन्ती गोमती चैव सन्ध्या त्रिस्रोतसी तथा" भा० स० ९अ० । वरुण-सभास्थतीर्थभूतनद्यादिकथने ।

त्रिस्पृशा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनानि एकस्मिन् सावने दिने स्पृशति स्पृश—क । एकादशीभेदे "यदा पूर्वदिने दशमी परदिने चैकादशी ततो द्वादशी रात्रिशेषे त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिस्पृशा" रघु० "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्" एका० त० धृत वचनम् । "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशा नाम सा ज्ञेया ब्रह्महत्यां व्यपोहति" संवर्त्त-वचनम् । अष्टसु महाद्वादशीषु वासरत्रयस्पर्शिन्यां २द्वादश्याञ्च द्वादशीषष्ठे द्रष्टव्यम् ।

त्रिस्थान न० त्रिषु कालेषु स्नानमत्र । त्रिकालस्नानाङ्गे व्रतभेदे । तच्च वानप्रस्थाङ्गं प्रायश्चित्ताङ्गञ्च । तत्राद्यं कामन्दकीनीतिशास्त्रे उक्तं यथा "वनवासः पयो-मूलनीवारफलवृत्तिता । प्रतिग्रहनिवृत्तिश्च त्रिस्नानं ब्रह्मचारिता । देवातिथीनां पूजा च धर्मोऽयं वन-वासिनः" द्वितीयन्तु त्रिषवणशब्दे दर्शितम् । [त्रैते अमरः

त्रिहल्य न० त्रिः हलेन कृष्टं क्षेत्रम् । त्रिवारं हलेन कृष्टे

त्रिहायण त्रि० त्रयो हायना वयोऽस्य णत्वम् । त्रिवर्षे गवादौ "अथ संस्कारयं कृत्वा गवयित्वा त्रिहायणान्" भा० व० २४१ अ० । स्त्रियान्तु ङीप् । "त्रिहायणी त्रिवर्षा गौः" अमरः । "चतुष्टयश्च त्रिहायण्योऽप्रीताः पञ्चवर्षा राजीवपृश्न्यो नवनीतपृश्न्योऽरुणाः पिशङ्ग्यः सारङ्ग्यः" कात्या० श्री० २२।८।१२ ।२द्रौपद्यां ब्रह्मवै० "कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौप-दी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी" जन्मखण्डम् ।

त्रीषु त्रि० त्रय इषवः परिमाणमस्य कन् तस्य लुक् ।१इषुत्रय-मिते स्थाने । त्रयः इषवो यत्र कप् । २बाणत्रययुक्ते धनुषि न० । "त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा" कात्या० श्री० २५।४। ३७।सत्रां त्रिहविष्काणामिष्टौ त्रिभिरिषुभिरुपेतं धनुर्द-क्षिणेत्यर्थः" सं० व्याख्या ।

त्रैष्टक पु० तिस्रः ऋगादिरूपा इष्टका यस्य । अग्नि-भेदे "स एष त्रैष्टको अग्निः। ऋगेका यजुरेका सामैका तद्यां कां चानर्चोपदधाति ऋक्ष एव तस्या आयतन-मथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं त्रैष्टकम्" शत० ब्रा० १०।५।२।२१ ।

त्रुट छेदने वा दिवा० पक्षे तुदा०कु०पर०अक० सेट् । त्रुट्यति त्रुटति अत्रु(त्रो)टीत् । तुत्रोट । छेदश्चात्र अवयवद्विधा-भाव स्मात्मम् "यावन्मे दन्ता न त्रुट्यन्ति" हितो० "त्रुटित पयोधरतटे हारं पुनर्योजय" सा० द० । "त्रुटित इव मुक्तामणिसरः" उत्तर० ।

वि+विरुजीकरणे सक० । "कण्टकैरेना विरुजेयुः" कात्या० श्री० २१।३।२२। "विरुजेयुः विमुञ्चेयुः" सं० व्याख्या ।

त्रुट छेदने चुरा० आ०सक० सेट् । त्रोटयते अतुत्रुटत ।

त्रुटि(टी) स्त्री कुटा० त्रुट—इन् वा ङीप् । १सूक्ष्मैलायां २अल्पे ३संशये ४कालभेदे च अमरः स च "योऽक्ष्णोर्निमेषस्य खरामशभागः स तत्परस्तच्छतभाग उक्ता । त्रुटिर्निमेषैर्धृतिभिश्च काष्ठा तत्त्रिं-शता सद्गणकैः कलोक्ता" सि० शि० उक्तः तत्परस्य शतभागकालरूपः । "क्षणद्वयात्मकः कालस्त्रुटिरिति 'भरतः तन्मूल्यं मान्यम् । तदपेक्षया क्षणस्य भाग० अधिककालतोक्तेः तस्यामूर्त्तत्वात् क्षणस्य मूर्त्तत्वाच्च तथा हि "प्राणादिः कथितो मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः" सू०सि०"त्रुटिराद्या यस्य तादृशः कालः एकप्राणा-न्तर्गतत्रुटितत्परादिकोऽमूर्त्तसंज्ञकः व्यवहारायोग्यत्वे-नास्यामूर्त्तयम् । भाग० ३।११।५, ६। अन्यथा मानमुक्तं यथा "अणू द्वौ परमाणुः स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः । जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नगात् । त्रसरेणुत्रयं भुङ्क्ते यः कालः स त्रुटिः स्मृता । शतभागस्तु वेधः स्यात्तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः । निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातस्ते त्रयः क्षणः" । "महतः सह पर्जन्याः कलात्रुटिलवक्षणाः" हरिवं०१६८अ० ।"मुहूर्त्तं वस्तुवस्तव कला काष्ठा त्रुटिस्तथा" भा० आ० २५ अ० । "प्राण-त्रुटित्रुवयवाद्यकालस्य योतुस्य च वेत्ता" ह०सं०२अ० । ५कुमारानुचरमातृभेदे "वेषयन्ती त्रुटिर्नाम क्रोधना तडित्प्रभा" भा० ग०४७० मातृगणोक्तौ । भावे इन् । ६अवयवादिहीनतायाम् ।

त्रुटिबीज पु०त्रुटिरल्पं बीजमस्य । कच्चौ वृक्षभेदे शब्दमा०।

त्रुटिशस् अव्य० त्रुटि+वीप्सार्थे शस् । त्रुटिस्त्रुटिरित्यर्थे । "त्रुटिशोऽवयवशापि गण्यते कालनिश्चयः" भा० अनु० ११८ अ० ।

त्रुन्प(म्प) वधे भ्वा०पर०सक० सेट् । त्रुम्पति अत्रुम्पीत् । नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुपौ मोपधत्वे त्रुन् त्रुम्पौ इति भेदः ।

त्रुन्फ(म्फ) वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । त्रुम्फति अत्रुम्फीत् । नोपधत्वे क्विपि त्रुप् त्रुफौ मोपधत्वे त्रुन् त्रुम्फौ इति भेदः । [(फी)त् । तुत्रोप (फ)

त्रुप(फ) वधे भ्वा० पर० सक० सेट् । त्रोप(फ)ति अत्रोपी-

त्रेता स्त्री त्रित्वमिता पृषो० । दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयात्मके वह्नित्रये १अग्नित्रये, सत्ययुगानन्तरवर्त्तिनि युगभेदे, द्यूतक्रीडासाधनस्याक्षस्य यस्मिन् पार्श्वे त्रयोऽङ्कास्तस्य पार्श्वस्य उत्तानतया ३पतने, द्यूतविशेषे वराटकानां मध्ये त्रयाणामुत्तानतया ४पतने च "त्रेतया हृतसर्वस्वः" इति मृच्छकटिका । अयमर्द्ध ११४पृ०दृश्यम्

"त्रेतायुगमानञ्च दिव्यमानेन ३००० वर्षाः आदौ सन्ध्या ३०० । अन्ते सन्ध्यांशः ३०० मिलिताः ३६०० । वर्षाः मानुषमानेन ३६० गुणिता १२९६००० वर्षाः । यथाह मनुः "चत्वार्य्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् । तस्य तावच्छती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः । इतरेषु ससन्ध्येषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्त्तन्ते सहस्राणि शतानि च" । सि० शि० "खखाभ्रदन्तसागरैर्युगाग्नियुग्मभूगुणैः । क्रमेण सूर्य्यवत्सरैः कृतादयो युगाङ्घ्रयः । ससन्ध्यकातदंशकैर्निजाङ्क१२भागसम्मितैः । युताश्च तद्युता युगं रदाब्धयोऽयुताहताः" । खखाभ्रदन्तसागरैः ४३२००० अङ्कैस्त्रिभिर्गुणितैस्त्रिभिता वर्षा त्रेतामानं तत्रापि त्रेतादौ सन्ध्यामानं १०८००० त्रेतामानं १०८०००० वर्षाः । त्रेतान्ते सन्ध्यांशमानम् १०८००० । मिलित्वा १२९६००० वर्षाः त्रेतामानम् । स्पष्टमुक्तं ब्रह्मवै० प्र० ख० "त्रि-षट्शतपरिमितं वत्सरत्रितसहस्रकम् । त्रेतायुगं परिमितं कालविद्भिः प्रकीर्तितम्" ।

"दण्डनीत्यां यदा राजा त्रीनंशाननुवर्त्तते । चतुर्थमंशमुत्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते । अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्त्तते । कृष्टपच्यैव पृथिवी भवन्त्योषधयस्तथा" । "राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च । युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् । कृतस्य कारणाद्राजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः कारणाद्राजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते" भा० शा० ६९अ० । तल्लक्षणञ्च "त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनतां गतः । सत्यक्लेशान्विता लोकाः केचित्, केचिद्दयापराः । विष्णुध्यानरता लोका यज्ञदानपरायणाः । वर्णाश्रमाचाररताः सुखिनः स्वस्थचेतसः । क्षत्रा भूमिभृतः शूद्राः सर्वे ब्राह्मणसेविनः । ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपारगाः । प्रतिग्रहनिवृत्ताश्च सत्यवन्तो जितेन्द्रियाः । तपोव्रतपरा नित्यं दातारो विष्णुसेविनः । कामवर्षी तदिन्द्रस्तांश्च स्त्रियः सर्वाः पतिव्रताः । वसुन्धरा च सस्याढ्या पुत्राश्च पितृसेविनः" इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः ।

"कृताह्लाद्या भगवती जीवानां निष्कृतिं यथा । कृते व्यतीते त्रेतायां दृष्ट्वा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्मभिर्मर्त्या न शक्ताः स्वेष्टसाधने । बहुक्लेशकरं कर्म वैदिकं भूरिसाधनम् । कर्त्तुं न योग्यामनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसाः । त्यक्तुं कर्त्तुं न चार्हन्ति सदा कातरचेतसः । वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले । तदा त्वं प्रकटीकृत्य तपःस्वाध्यायदुर्बलान् । लोकांस्तारयसि पापात् दुःखशोकभयप्रदात् । त्वां विना कोऽस्ति जीवानां घोरसंसारसागरे । भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुः" इति श्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारणहेतवे सदाशिवं प्रति जगन्मातुः वाक्यम् । तस्मिन् युगे पुरुषायुषकालश्च त्रिशतवर्षो मनुनोक्तो यथा "चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यञ्चैव कृते युगे । नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते । इतरेष्वागमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः । चौरिकानृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः । अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ह्रसति पादशः । वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिषश्चैव कर्मणाम् । फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम्" ।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तत्काल उक्तः अतएव "दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" इत्यादि सङ्गच्छते । तपसा आयुःकालाधिक्यमिति न मनूक्तिविरोधः इति तु न्याय्यम् ।

"धर्मांशो हि यथा त्रेता वह्निस्त्रेता तथैव च । तथैव पुत्रपौत्राणां स्वर्गस्त्रेता किलाव्ययः" भा० आनु० ९० अ० । अग्नित्रयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा "त्रिधा प्रणीतो ज्वलनो मुनिभिर्वेदपारगैः । अतस्त्रेतात्वमा-

पञ्चो यदेकस्त्रिविधः कृतः" हरिवंशे २१२ अध्याये ।

त्रैताय पु० त्रेतानामकोऽयः । द्यूतभेदे त्रेतायशब्दे दृश्यम् ।

त्रैतिनी स्त्री त्रेता अस्त्यत्र इनि ङीप् । त्रेताग्निसाध्यक्रियायाम् "जह्नी यस्त त्रैतिनी भूत्" ऋ० १०।१०५।८।

त्रैधा अव्य० त्रि+प्रकारे एधाच् । त्रिप्रकारे "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" ऋ० १।२२।१७ "एकस्त्रेधा विहितो जातवेदाः" अथ० १८।४।११ "तुभ्यं त्रेधा स्थितात्मने" कुमा० ।

त्रै पालने भ्वा०आ० सक० अनिट् । त्रायते अत्रास्त । त्राणः त्रातः । "स्वर्गोगात्मानं त्रायते" शत० ब्रा० २।२।४।७ । "गायन्तं त्रायते यस्मात् गायत्री तेन कीर्तिता" स्मृतिः "पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः" मनुः । "त्रातेयं कुरु सौमित्रे ! भयात् त्रायस्व राघवम्" भट्टिः । [त्रिंशदध्यायपरिमिते ब्राह्मणभेदे ।

त्रैंश न० त्रिंशदध्यायाः परिमाणमस्य ब्राह्मणस्य ड ।

त्रैककुद न० त्रिककुद् नाम पर्वतः तत्र भवः अण् । सौवीराञ्जने ।"इत्यत्रेत्यस्याभावे त्रैककुदाञ्जनेनाभावेऽस्यदुहिर्दक्षिणं त्रिरुत्तरं पराक्समन्तुसमन्त्रः शरेषीकया वाप्यया" कात्या० श्रौ० ७।२।२४ । "अध्वर्युः साप्यया शरेषीकया शरस्याग्रशलाकया त्रैककुदाञ्जनेन सौवीराञ्जनेन यजमानस्य अक्ष्णौ चक्षुषी अक्षिणी पराक् अनाहत्तमनक्ति नेतव्यासुतस्य तत्र दक्षिणं चक्षुर्हिरनक्ति उत्तरं निवारम् । तत्राञ्जनमन्त्रः सकृत् सकृत्पठनीयः । त्रिककुत् पर्वतस्तत्र भवमञ्जनं त्रैककुदं सौवीरमिति यत् प्रसिद्धम् । त्रैककुदाभावेऽन्यत् लोकप्रसिद्धं यत् कज्जलादि । आपस्तम्बः"इत्यस्य कनीनिकासीति त्रैककुदेनाञ्जनेनाङ्क्ते यदि त्रैककुदं नाधिगच्छेद्येनैव केनाञ्जनेनाञ्जीतेति" कर्कः । "त्रैककुदं भवति । यत्र वा इन्द्रो वृत्रमहंस्तस्य यदक्ष्यासीत्तं गिरिं त्रिककुदमकरोत्तद्यत्त्रैककुदं भवति चक्षुष्येवैतच्चक्षुर्दधाति तस्मात्त्रैककुदं भवति यदि त्रैककुदं न विन्देदप्यत्रैककुदमेव स्यात् समानी ह्येवाञ्जनस्य बन्धुता" शत० ब्रा० ३।१।३।१२ ।

त्रैकालिक त्रि० त्रिकाले भवः ठञ् । १भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालवर्त्तिनि "त्रैकालिकमिदं ज्ञानं प्रादुर्भूतं तवानघ" भा० शा० २४२ अ० । २त्रिसन्ध्यव्यापके च ।

त्रैकाल्य न०त्रिकाल+स्वार्थे ष्यञ् । भूतादिषु त्रिषु कालेषु । "अबालवाय कालाय कलात्रैकाल्यमेव च" हरिवं० ४१ अ० । "त्रैकाल्यसर्व्वाकरणात् तत् सर्वं विप्रणश्यति" याज्ञ० ।

त्रैगर्त्तक त्रि० त्रिगर्तस्य देशभेदस्यादूरदेशादि चतुरर्थ्यां अरीहणा० वुञ् । त्रिगर्त्तदेशस्यादूरदेशादौ ।

त्रैगुणिक त्रि० त्रिगुणार्थं द्रव्यमेकगुणं प्रयच्छति । "तत् प्रयच्छति गर्ह्यम्" पा०ठक् । त्रिगुणमादातुमेकगुणद्रव्यप्रयोक्तरि वार्द्धुषिकभेदे ।

त्रैगुण्य न० त्रिगुणानां भावः कर्म वा स्वार्थे ष्यञ् तेन निर्वृत्तं वा । १सत्त्वादिगुणत्रये २तद्भावे ३तत्साध्ये संसारे च "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन !" गीता । "अविवेकादेः सिद्धिस्त्रैगुण्यात्तद्विपर्य्ययेऽभावात्" "पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्य्ययाच्चैव" सा० का० ।

त्रैत पु० त्रीन् वत्सान् तनोति युगपत् तन—बा० ड त्रितो गर्भभेदस्तत्र भवः अण् । युगपज्जन्माधायकगर्भजाते पशौ । "रूपेणैवावरुन्धे सौमापौष्णं त्रैतमालभेत पशुकामो द्वौ वा अजायै स्तनौ नानैव द्वावभिजायेते ऊर्जं पुष्टिं तृतीयः" तै० सं० २।१।१।६ "त्रयाणां वत्सानां युगपज्जातानां तः समुदायस्त्रितः तत्र भवस्त्रैतः तेषामन्यतमः इत्यर्थः। त्रयाणामुत्पत्तौ प्रयोजनमेवमुन्नेयम् अजाया स्तावद्द्वौ स्तनौ प्रसिद्धौ तौ नानैव पृथगेव पातुं द्वौ वत्सौ जायेते मातृरूपायामजायां येयमूर्क् पयःसारं या च शरीरगता पुष्टिस्तदुभयं स्थापयितुं तृतीयो वत्स उत्पन्नः द्वावेव हि सर्वत्र जायेते तृतीयस्तु क्वचिदेव तथा सति यस्यां तृतीयो जातस्तस्याः शरीरे वीर्य्याधिक्यं पुष्ट्याधिक्यञ्चास्तीति लक्षयितुं शक्यते" भा० अत्र भाष्ये समुदेत्यस्मिन् इत्याधारे अचि गर्भपरतेति बोध्यम् ।

त्रैतन पु० अत्यन्तनिर्घृणे दासभेदे । "शिरो यदस्य त्रैतनो वितक्षत् स्वयं दासः" ऋ० १।१५८।५ । "त्रैतन एतन्नामको दासोऽत्यन्तनिर्घृणः" भा० ।

त्रैदशिक न० त्रिदशा देवता अस्य ठञ् । देवे अङ्गुल्यग्ररूपे तीर्थे । "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् । कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन" मनुः ।

त्रैधम् अव्य० त्रि+प्रकारे धमुञ् । त्रिप्रकारे "प्रतापस्तो वा त्रैधं तपस्तान् विभज्य" कात्या० श्रौ० २५।४।४० "सर्वमेव हठेनैके दैवेनैके वदन्त्युत । पुंसः प्रयत्नजं किञ्चित्त्रैधमेतन्निरुच्यते" भा० व० ३२ अ० ।

त्रैधर्म्म्य न०त्रयाणां वेदानां धर्म्मान् श्रौताध्यर्य्यौद्गात्रहोत्र-

इति श्रुतम् । ऋगादिवेदत्रयविहितैताख्ये त्रीशालाई ज्योतिष्टोमादौ त्रय्यकर्मणि ।

त्रैधातवी स्त्री उदवसानीयाख्ये इष्टिभेदे "तस्य योनि-रामय आस । तमनु यतास्य संक्लान्तिमत् सोऽभैषिर-भवत् तद्यदेतस्त्रिधायवे त्रिधातुरिवैषाविद्याग्नेन तस्मा-त्त्रैधातवी नाम" शत० ब्रा० ५।५।५।६। "सर्वा इष्टी-रपि दर्विहोमाभ्यो राजसूयेन यजते देवसृष्टो वा एषे-ष्टिर्यत्त्रैधातवी" ११ । "त्रैधातव्युदवसानीयावेव बन्धुः" शत० ब्रा० १२।६।२।१७ । "त्रैधातव्युदवसा-नीया सर्वत्र" कात्या० श्रौ० १२।४।८ ।

त्रैधातवीय न० त्रिधातवी+गहा० छ । इष्टिभेदाङ्गकर्मभेदे "सर्वो वा एष यज्ञो यत्त्रैधातवीयम्" तैत्ति०स०२।४।११।२।

त्रैधातुक त्रि० त्रिभिः धातुभिः स्वर्णरौप्यताम्रैः निर्वृत्तः ठञ् । स्वर्णादिधातुत्रयनिष्पाद्ये ।

त्रैनिष्किक त्रि० त्रिभिः निष्कैः क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्क-क्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क अप्यत्र ।

त्रैपारायणिक त्रि० त्रिः पारायणमावर्त्तयति ठञ् । त्रि-वारं वेदपारायणकारके ।

त्रैपुर पु० त्रिपुर+स्वार्थे अण् । १त्रिपुरदेशे हेमच० । त्रि-पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । २पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि ३त्रिपुराधीशे च बहुषु अणो लुक् । "मेख-लैस्त्रैपुरैश्चैव चित्रकैश्च समन्वितः" भा० भी० ८८ अ० । आर्षत्वात् बहुषु अणो न लुक् । त्रिपुरं पुरत्रयमस्त्यस्य अण् । त्रिपुरस्वामिषु ४असुरभेदेषु त्रिपुरशब्दे दृश्यम् । "येनोद्धृतास्त्रैपुरा मायिनो वै दग्धा घोरेण वितथात्मानः शरेण" हरिवं० १११ अ० ।

त्रैपुरुष त्रि० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति अण् आर्षे पूर्वपद-वृद्धिः । त्रिपुरुषव्यापके । "ब्राह्मणानिन्द्रिता राजन् ! कन्यस्त्रैपुरुषं कुलम्" भा० आनु० ८० अ० । लोके तु उत्तरपदवृद्धिः त्रिपौरुष इत्येव ।

त्रैफल न० त्रिफलानां तदाद्यद्रव्याणामिदम् अण् । चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे । यथा "त्रिफलां त्र्यूषणं द्राक्षां मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं सूक्ष्मैलां विडङ्गं नागकेसरम् । नीलोत्पलं शारिवे द्वे चन्दनं रजनीद्वयम् । कार्षिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफला-रसम् । घृतप्रस्थं पचेदेतत् सर्वनेत्ररुजापहम् । ति-मिरं दोषमास्रावं कामलां काचमर्बुदम् । वीसर्पं प्रदरं कण्डूं रक्तं श्वयथुमेव च । खालित्यं पलित-ञ्चैव केशानां पतनं तथा । विषमज्वरमर्शांसि शुक्र-स्रावं व्यपोहति । अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च वर्त्मजाः । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं यथा । न चैवास्मात् परं किञ्चिद्दृष्टिभिः काश्यपादिभिः । दृष्टिप्रसादनं दृष्टं यथा स्यात् त्रैफलं घृतम्" ।

त्रैबलि पु० ऋषिभेदे "दामोष्णीषस्त्रैबलिश्च पर्णादो घट-जानुकः । मौञ्जायनो वायुभक्षः पाराशर्यश्च सारिकः" भा० स० ४ अ० ।

त्रैमातुर पु० तिसृणां मातॄणामपत्यम् अण् मातुरुत् । तिसृणां कौशल्याकैकेयीसुमित्राणां स्नेहभाजनत्वेन तदीयांशपायसभोजनेन जनिते लक्ष्मणे "त्रैमातुरः कृतपजिताखिलपक्षः" भट्टिः । "सोऽपि सुमित्रया, स्वांशपिण्डद्वयप्रदानात्ताभ्याञ्च जनितः" जयम० । तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा "पायसं प्रति-गृह्योषाः पुत्रीयं त्विदमात्मनः । कौशल्यायै नरपतिः पायसार्द्धं ददौ तदा । अर्द्धादर्द्धं ददौ चापि सुमि-त्रायै नराधिपः । कैकेय्यै चावशिष्टार्द्धं ददौ पुत्रार्थ-कारणात् । प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् । अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव महामतिः । एवन्तासां ददौ राजा भार्य्याणां पायसं पृथक् । तास्त्वेव पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः । सम्मानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसः । ततस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । हुताशनादित्यसमानतेज-सोऽचिरेण गर्भान् प्रतिपेदिरे तदा" रा० १६ स० ।

त्रैमासिक त्रि० त्रिमासं तृतीयमासं भूतः स्वस्तया प्राप्तः "तमधीष्टो भृतो भावी" पा० ठञ् इतो त्रिशब्दस्य पूरणा-र्थत्वेन संख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुत्वं तेन "द्विगो-र्लुगनपत्ये" पा० न लुक् । स्वस्तया अत्यन्तकालीय-मासव्यापके त्रिमासवयस्के "तोकेन जीवहरणं यदु-लूखलिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपवृत्तः" भाग० २।७।२८ । २त्रिमासभवे च ।

त्रैमास्य न० त्रिमास+स्वार्थे ष्यञ् । त्रिमासे "षड्मास-मासत्रैमास्यचातुर्मास्ये चैके" का० श्रौ० २०।१।६ ।

त्रैयम्बक त्रि० त्रियम्बको देवता अस्य । "त्र्यम्बकदेवताके १पशुभेदे । "शुभ्रास्त्रैयम्बकाः" यजु० २४।१८ । "विंशे यूपे त्रियम्बकदेवताकाः शुभ्राः" वेददी० । २होमभेदे पु० "त्रैयम्बकान् यक्ष्यामि" इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २। १०।१० । "निर्वपति रौद्रानित्यादिना ते होमाः दर्शिताः

चतुर्देवताके २ चतुर्विद्याभेदे च । "वेदं षडङ्गं वेदाङ्ग-सर्वविद्याश्च मामवीम् । त्रैयम्बकमवेष्वाम्नायानि विविधानि च" भा० द्रो० १७ अ० । ४त्र्यम्बकदेवताके चरुादौ त्रि० "निशायां नैत्यिकं चेरुमैषं त्रैयम्बकं चरुम्" भा० द्रो० ७८ अ० ।

त्रैयाहावक त्रि० त्र्याहावे देशभेदे भवः धूमा० वुञ् । "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वं ताभ्यामैच्" पा० इत्विनिषेधात् ऐच् । त्र्याहावदेशभवे ।

त्रैराशिक त्रि० त्रीन् राशीन् अधिकृत्य प्रवृत्तम् ठञ् । लीलावत्युक्ते राशित्रयाधिकारेण अनुपातरूपे गणितभेदे तत्प्रकारश्च क्रमव्यस्तभेदसहितो लीला० उक्तो यथा "त्रैराशिके करणसूत्रं वृत्तम् । प्रमाणमिच्छा च समानजाती आद्यन्तयोस्तः फलमन्यजाति । मध्ये, तदिच्छाहतमाद्यहृत् स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे । उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सदलं पलद्वयं निष्कसप्त-मथवेंशैर्यदि । प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर ! ब्रूहि निष्कनवकेन तत्कियत् । न्यासः २/७ । ५/२ । ८/१ । लब्धानि कुङ्कुमपलानि । ५२ । कर्षौ । २ ।

अपि च प्रकटकर्पूरपलत्रिषट्या चेल्लभ्यते निष्कचतुष्क-युक्तम् । शतं तदा द्वादशभिः सपादैः पलैः किमाचक्ष्व सखे ! विचिन्त्य । न्यासः ६३/१ १०४/१ ४९/४ । दृष्ट्वानुचितमफलम् । ५०९६/४ । लेदम्लम् । १२७४ । भाजेन । ६३ । कृतं लब्धा निष्काः । २० । शेषम् । १४ । षोडशगुणितम् । २२४ । भाजेन भक्तं ला-ताद्रम्माः । ३ । एवं पणाः । ८ । काकिण्यः । १ । वराटकाः । ११ । भागाश्च १/९ । पुनश्च ।

द्रम्मद्वयेन साष्टांशा शालितण्डुलखारिका । लभ्या चेत् पणसप्तत्या तत्किं सपदि कथ्यताम् । अत्र प्रमाणेच्छयोः सजातीयकरणार्थं द्रम्मद्वयस्य पणीकृतस्य न्यासः ३२/१ । ९/८ । ७०/१ । लब्धे खार्यौ । २ । द्रोणाः । ७ । आढकाः ।१। प्रस्थौ । २ । इति क्रमत्रैराशिकम् । अथ व्यस्तं त्रैराशिकम् । इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे वृद्धिश्च जायते । व्यस्तं त्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणित-कोविदैः । यत्र इच्छावृद्धौ फले ह्रासः ह्रासे वा फले वृद्धिस्तत्र व्यस्तं त्रैराशिकं स्यात् । तद्यथा । जीवानां वयसोमौल्ये तौल्ये वर्णस्य हैमनि । भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् । जीववयोमूल्ये उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् षोडशवत्सरा स्त्री द्वात्रिं-शतं विंशतिवत्सरा किम् । द्विधूर्वहो निष्कचतुष्कमुक्षा प्राप्नोति धूःषट्कवहस्तदा किम् । न्यासः । १६ ।३२।२० । लब्धं २५/१/५ । द्वितीयन्यासः । २ । ४ । ६ । लब्धं १/१/१ । वर्णीयसुवर्णतौल्ये उदाहरणम् । दशवर्णं सुवर्णं चेद्गद्याणकमवाप्यते । निष्केण तिथिवर्णन्तु तदा वद कियन्मितम् । न्यासः १०।१। १५ । लब्धं २१/२/३। राशिभागहरणे उदाहरणम् । सप्ताढकेन मानेन राशौ सस्यस्य मापिते । यदि मानशतं जातं तदा पञ्चाढकेन किम् । न्यासः ७।१००। ५ । लब्धम् १४० ।"

"अस्ति त्रैराशिकं बीजं पाटी च विमला मतिः । किमज्ञातं सुबुद्धीनामतो मन्दार्थमुच्यते" लीला० ।

त्रैरूप्य न० त्रिरूपस्य भावः ष्यञ् । त्रिधारूपे "चात् यत् तेन त्रैरूप्यम्" सि० कौ० ।

त्रैलिङ्ग न० त्रीणि सत्वरजस्तमांसि पुंस्त्रीक्लीवरूपाणि वा लिङ्गान्यस्य, तस्येदम् वा अण् । त्रिलिङ्गप्रधानकार्ये । "पुमांश्चैवाऽपुमांश्चैव त्रैलिङ्गं प्राकृतं स्मृतम् । न वा-ऽपुमान् पुमांश्चैव त्रैलिङ्गीत्यभिधीयते" भा०शा०३०७अ० ।

त्रैलोक्य न० त्रिलोक्येव स्वार्थे ष्यञ् । स्वर्गमर्त्यपाताल-लोके । "तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम्" मनुः । "त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भाजनं भान्ति ते गृहे" देवीमा० । "प्रस्तुतिं चकमे तस्मिन् त्रैलोक्यप्रभवोऽपि यत्" रघुः । आर्षे तु क्वचित् स्वार्थे अण् । त्रैलोक तदर्थे । "तत् प्रेक्ष्य तादृशं रूपं त्रैलोकेनापि दुर्जयम्" भा०शा० २८३ अ० ।

त्रैलोक्यमोहन न० त्रैलोक्यं मोहयति मुह–णिच्–ल्यु । तन्त्रोक्ते ताराकवचभेदे । "तारापूजा श्रुता नाथ ! विद्याश्च सकलास्ततः । साम्प्रतं श्रोतुमिच्छामि कवचं मन्त्र-विग्रहम् । त्रैलोक्यमोहनं नाम सर्वापद्विनिवारकम् । पुरैव सूचितं नाथ ! कृपया मे प्रकाशय" भैरव उवाच "देवदानवविद्याधरपूजिते ! प्राणवल्लभे ! । त्रैलोक्यमो-हनं नाम कवचं शृणुतां वरम्" । इत्युपक्रम्य दर्शितम् ।

त्रैलोक्यविजया स्त्री त्रैलोक्यं विजयते अनेन स्वाधीनं करोति वि+जि–अच् । भङ्गायाम् (भाङ) शब्दच० ।

त्रैवण त्रि० त्रिवणस्य वनत्रयस्येदम् शिवा० अण् त्रिवणस्य-त्रिवनि षोऽस्यास्तीति उत्करा० छ । त्रैवणीय तद्युक्ते त्रि० ।

त्रैवणि स्त्री त्रिवणस्य अपत्यम् इञ् । त्रिवणस्यर्षेर-पत्ये । "त्रैवणेस्त्रैवणिः" शत० ब्रा० १४।५।५।२१ ।

त्रैवर्गिक त्रि० त्रिवर्गाय हितं वा० ठञ् । १धर्मार्थकाम-

साधने कर्म्मादौ । "संस्थां विज्ञाय संन्यस्य कर्म्म त्रैवर्गिकञ्च यत्" भाग० २।४।५। स्त्रियां ङीप् । "विज्ञस्त्रैवर्गिकी यतः" भाग० ३।१४।१५ । त्रिवर्गे प्रसृतः ठञ् ।२त्रिवर्गरते ।"त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः" भाग० ३।३२।१४ ।

त्रैवर्ग्य त्रि० त्रिवर्गे साधुः ष्यञ् । त्रिवर्गसाधने धनादौ "त्रैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं कृतान्तभयसंयुतः" भाग० ४।२।१२२ ।

त्रैवर्णिक त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहितः ठञ् । १ब्राह्मणादित्रयरूपद्विजातिधर्म्मे । स्वार्थे ठञ् । २द्विजातौ च "त्रैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमनादिजनिते क्षोभकृराद्दौ प्राप्ते" कुल्लू० ।"त्रैवर्णिकानामधिकारः" कर्कः ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिवर्षे भविष्यति ठञ् ।"वर्षस्याभविष्यति" पा०नोत्तरपदवृद्धिः । त्रिवर्षे भविष्यति वस्तुनि"त्रैवर्षिकं नार्पयितं तस्य सौम्य संवत्सरः" आश्व० श्रौ० १२।५।१२ । अभविष्यति तु त्रैवार्षिक इत्येव ।

त्रैवार्षिक त्रि० त्रिवर्षे भूतो भवति वा ठञ् अभविष्यत्त्वात् उत्तरपदवृद्धिः । १त्रिवर्षभूते २तत्र भवति वा । "यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्य्याप्तं भृत्यवृत्तये" मनुः । "त्रैवार्षिकाधिकान्नोयः स तु सोमं पिबेत् द्विजः" याज्ञ०।

त्रैविक्रम त्रिविक्रमस्येदम् अण् । १त्रिविक्रमसम्बन्धिनि । "त्रैविक्रमं पादमिवेन्दुमत्:" रघुः २त्रिविक्रमावतारे च । "वर्द्धयस्व महाबाहो ! पुरा त्रैविक्रमे यथा" हरिवं० ५६ अ० ।

त्रैविद्य पु० तिस्रो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपास्त्रिविद्यं तदधीते वेद वा अण् । १वेदत्रयाभिज्ञे । "त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्म्मपाठकः । त्रयश्चाश्रमिणः पूर्व्वे परिषत् स्याद्दशावरा" व्यव० त० नारदः । "चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्षद् त्रैविद्यमेव वा" "राजा कृत्वा पुरे स्थानं ब्राह्मणान्न्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद्ब्रूयात् स्वधर्मः पाल्यतामिति" याज्ञ० । तिसृणां विद्यानां समाहारः त्रिविद्यं स्वार्थे अण् । २तिसृषु विद्यासु । "धर्मं भागवतं शुद्धं त्रैविद्यं च गुणाश्रयम्" भाग०६।२।२४ । तास्र तिस्रो नानारूपाः"ऋचो यजूंषि सामानि त्रैविद्यं तत्र तिष्ठति" वा०रा० । "स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः" मनुः "कर्षकाणां कृषिवृत्तिः पण्यं विपणिजीविनाम् । गावोऽस्माकं परा वृत्तिरेतत्त्रैविद्यमुच्यते" हरिवं० ७२अ० "त्रयोऽग्नयस्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं कौस्तुभो मणिः" हरिवं० १६८ अ० "त्रयो लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्यं पावकत्रयम्" मार्कण्डेयपु० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टपे वसति अण् । देवे शब्दार्थचि० । "त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्" भाग० ११।७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टपे वसति वा० ढक् । देवे "गन्धर्वविद्याधरयक्षचारणत्रैविष्टपेयादिषु नानुविन्दत" भाग० ८।८।१२ ।

त्रैवृष्ण पु० त्रिवृष्णस्यापत्यं वा० अण् । राजभेदे "त्रैवृष्णो अग्ने दशभिः सहस्रैर्वैश्वानर ! त्र्यरुणश्चिकेत" ऋ०५।२७।१ ।

त्रैवेदिक त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहितः ठक् । वेदत्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । "षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्य्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम्" मनुः । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैशङ्कव पु० त्रिशङ्कोरपत्यम् अण् । हरिश्चन्द्रे त्रिशङ्कु-

त्रैशोक न० त्रिशोकेन ऋषिणा दृष्टं साम ।"विश्वा पृतना," इत्यादिकायामृचि गेये ब्रह्मशोत्तके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० तुर्वसुवंश्ये गोभानुसुते नृपभेदे "गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजितः । करन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः" हरिवं०३२ अ० ।

त्रैस्वर्य्य न० त्रिस्वर+चतुर्व० स्वार्थे ष्यञ् । उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्वरत्रिके । तत्र यत्र यः स्वरः तत् उदात्तानुदात्तशब्दयोरुक्तं स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्यापवादः एकश्रुतिशब्दे १४८४पृ० उक्तः ।

त्रैहायण त्रि०त्रिहायणस्येदम् हायनान्तत्वात् अण् । १त्रिवर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियां ङीप् । भावे ष्यञ् ।२तद्भावे न०।

त्रोटक त्रि० त्रोटयति चु० त्रुट–ण्वुल् । १छेदके । "सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् । त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम्" सा० द० उक्ते २दृश्यकाव्यभेदे प्रत्यङ्कं सविदूषकत्वात् शृङ्गारोऽत्राङ्गीति बोध्यम् । तत्र सप्ताङ्कं स्तम्भितरम्भम् । पञ्चाङ्कं विक्रमोर्वशी ।

त्रोटि(टी) स्त्री चु० त्रुट–इ वा ङीप् । १कट्फले, २चञ्च्वाम्, (पाखीर ठोट) ३पक्षिभेदे ४मत्स्यभेदे च मेदिनि० । [खगे शब्दच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

त्रोटिहस्त पुंस्त्री त्रोटिर्हस्त इव अभ्यवहारसाधनं यस्य ।

त्रोतल न० १तोड़लतन्त्रे (तोतला) २स्कन्दमातरि स्त्री० ।

त्रोत न० त्रायतेऽनेन त्रै–तन् । प्राजने तोदने गवादेः

६रथबाधने ।हसमेदे (पाचनी) अमरः। २असौ चि० कौ०। ३आसृपक्रियावाम् ४व्याधिभेदे च संक्षिप्तसा०।

त्रौक गत्यां चुरा० आ० सक० सेट्। त्रौकयते अतित्रौकत।

त्र्यंश पु० त्रयोऽशाः। १तृतीये अंशे। "सर्वेषान्तु विधुपायुक्तानुवायवा निधाक्षोर्ध्वट्टीत्र्यंश वै कनवांशकं गजतः पूर्वं दिनानां त्र्यंशमुक्तम्"। २त्रिगुणितेऽशे च "त्र्यंशं दायाद् हरेद्विप्रो द्वावंशौ क्षत्रियासुतः" मनुः।

त्र्यक्ष पु० त्रीण्यक्षीण्यस्य ब० स०। त्रिनेत्रे शिवे त्रिका० "त्र्यक्षपत्न्या समादिष्टः सदृशः षण्मुखः पतिः" हरिवं० १७६ अ०। २नेत्रत्रययुक्तमात्रे त्रि०। "अदिराजसुते जातस्त्र्यक्ष एव चतुर्भुजः। रासभारावसदृशं रराव च ननाद च" भा० स० ४२ अ०। स्त्रियां ङीप्। "हृयक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम्" भा० व० २८६ अ०। राक्षसीभेदोक्तौ। आर्षे क्वचित् न ष समा०। त्र्यक्षि शिवे। "त्र्यक्षये पुत्रो दन्तभिदे वामनाय शिवाय च" भा० आनु० ८ अ० शिवस्तुतौ।

त्र्यक्षर पु० त्रीणि अकारोकारमकाररूपाणि अक्षराणि यत्र। १प्रणवे "आद्यं यत् त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यस्तं वेद स वेदवित्" मनुः। त्रीण्यक्षराणि वर्णा यत्र। अध्यानामके २छन्दोभेदे न०। "विष्णुस्त्र्यक्षरेण (छन्दसा) त्रीँल्लोकानुदजयत्" यजु० ९।३१। "विष्णुस्त्र्यक्षरेणाक्षरमयःत्मकेन छन्दसा त्रीन् भूरादीन् लोकान् उदजयत्" वेददी०। त्रिवर्णात्मके मन्त्रोक्तौ ३मन्त्रभेदे तन्त्रसारे भूरिप्रयोगः। ४विद्यायां स्त्री गौरा० ङीप्। ५वर्णत्रययुक्तमात्रे त्रि०। "तदेतत् त्र्यक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरमित्येकमक्षरं प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतं सत्येन परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवंविद्वांसमनृतं हिनस्ति" शत० ब्रा० १४।८।४।२। ६घटके त्रिका०। [१ईश्वरे पु० हेमच०।

त्र्यङ्कु(ङ्कू)ट न०। १शिवपर्वतभेदे २धौताञ्जने च मेदि०।

त्र्यङ्ग न० त्रीणि अङ्गान्यस्य। सौविष्टकृतं हविषि "मध्यं जुह्वां द्वेधा कृत्वाऽवद्यत्यणिम त्र्यङ्गेषु" शत० ब्रा० १।८।३।१८। "त्र्यङ्गस्य दोष्णो गुदं द्वेधा कृत्वावद्यति त्र्यङ्गाय श्रोणेश्च हिरण्यसकलावद्धाति" १९। त्र्यङ्गाय हितं यत् त्र्यङ्ग्य तत्साधनद्रव्ये।

त्र्यङ्गुल त्रि० त्रिसोऽङ्गुल्यः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्वि० इयच्

तस्य लुकि अच् समा०। १अङ्गुलित्रयमिते "द्व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वा तष्टोत्तिकान्तं यूपस्य" कात्या० श्रौ० ६।२१।१०।२तथाभूतखातान्विते च स्त्रियां टाप् सा च सोमयज्ञस्य वेदिः। "तं खनन्त इवान्वीयुस्तं त्र्यङ्गुलेऽन्वविन्दन् तस्मात् त्र्यङ्गुला वेदिः स्यात्तदु हापि पाञ्चिस्त्र्यङ्गुलामेव सौम्यस्याध्वरस्य वेदिं चक्रे" शत० ब्रा० १।२।५।९। "पाञ्चिः सोमयागस्यापि वेदिं त्र्यङ्गुलखातामेव मेने" भा०

त्र्यञ्जन न० समा० द्वि०। कालाञ्जनरसाञ्जनपुष्पाञ्जनरूपे मिलिते अञ्जनत्रये राजनि०।

त्र्यञ्जल(लि) न० त्रयाणामञ्जलीनां समाहारः वा टच् स०। १समाहृते अञ्जलित्रये "त्रिभिरञ्जलिभिः क्रीतः तद्धितार्थद्विगौ तु तद्धितलुकि न टच्। त्र्यञ्जलि इत्येवंविधभेदः सि० कौ०।

त्र्यधिष्ठान पु० त्रीणि मनोवाक्शरीराणि अधिष्ठानान्यस्य तिसृणां जाग्रदादीनामधिष्ठानं वा ६त०। १जीवे तत्पुरुषपक्षे न० "तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः" मनुः जाग्रदाद्यवस्थात्रयसाक्षिणि कूटस्थे २चैतन्ये न०।

त्र्यध्वगा स्त्री त्रिभिरध्वभिर्गच्छति गम–ड त०। गङ्गायाम् त्रिका०।

त्र्यनीक पु० त्रीणि उष्णवर्षशीताख्यानि अनीकानि मुखान्यस्य। संवत्सराभिमानिदेवभेदे "त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान्। त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्त्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम्" ऋ० ३।५६।३। "त्र्यनीकस्त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैरनीकैर्मुखैरुपेतः" भा०। २हस्त्यश्वरथाङ्गे सेनाभेदे स्त्री।

त्र्यमृतयोग पु० त्रयाणां तिथिवारनक्षत्राणाममृतसूचको योगः। तिथिनक्षत्रवारभेदानां योगभेदे। स च योगः ज्यो० उक्तो यथा "नन्दा भौमार्कवारे भवति यदि तदा त्र्यमृतं चित्राग्निमूलाद्यैर्भद्रा समेता, शशिनि भृगुसुते फल्गुयुग्मादियुग्मैः। सौम्याह्वे वै जया स्यात् गुरुहरिमैन्द्राश्विन्यास्याभिजिद्भिर्जीवे रिक्ता च विश्वादितिवरुणविधाख्यानुराधामघाभिः। सौरे पूर्णा धनिष्ठाकरकमलजनक्षत्रयुक्ता यदि स्यात् योगं प्राहुस्त्रिपूर्वं सततशुभकरं चामृताख्यं मुनीन्द्राः"।

त्र्यम्बक न० त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य, त्रयाणां लोकानां अम्बकः पितेति वा, त्रीन् वेदान् अम्बते शब्दायते वा अबि–शब्दे अच् गौरादि–पचः कर्मण्यण् संज्ञायामिति कः त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः

मन्त्रो वेदत्रयं यस्येति वा, अम्बनम् अम्बः शब्दः। त्रयोऽकारोकारमकाराः अम्बाः शब्दाः प्रतिपादकाः वाचका वा यस्येति वा, त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोकाख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा। १शिवे अमरः "त्र्यम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनम्" यजु०३।६० "जटालतग्रन्थिमहीधराणाम् त्र्यम्बकस्य ग्रहणेन" महेश्वरस्त्र्यम्बक एव नापरः" रघुः। २दुर्गायां स्त्री "सोमसूर्य्यानलाक्षित्वात् त्र्यम्बका या स्मृता बुधैः" देवीपुरा०।

त्र्यम्बकसख पु० ६त० टच् समा०। कुबेरे अमरः कुबेरशब्दे तस्य तथात्वम् दृश्यम्। [क्यादिकं दृश्यम्।

त्र्यरुण पु० त्रिवृष्णपुत्रे राजर्षिभेदे त्रैवृष्णशब्दे ऋ० वा-

त्र्यरुषि त्रि० त्रीणि अरुषीणि रोचमानानि शुभ्राणि ककुत्पृष्ठपार्श्वस्थानानि यस्य। रोचमानशुभ्रपृष्ठादित्रययुक्ते गवादौ। "त्र्यरुषीणां दश गवां सहस्रा" ऋ० ८।४६।२२।

त्र्यवि पु० षण्मासात्मकः कालः अविः त्रिगुणोऽस्याऽस्य। अष्टादशमासवयस्के पशौ। "त्र्यविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्दः" यजु० १४।१०। त्रीन् लोकान् अवति अव—रक्षणादिषु इन्। वेददी०। "तस्मै त्र्यविं दैरिष्टाया" ऋ०२।५५।१४। "त्र्यविं सार्द्धसंवत्सरवयस्कौ यत्सन्त्र्यविरुच्यते तत् प्रमाणमादित्यम् त्रीन् लोकानवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति वा" भा० उक्तेः २त्रैलोक्यव्यापके च।

त्र्यश्र न० समा०द्वि०पात्रा०। १पर्वतत्रये "त्र्यवटं चरेहा नियतो जटी ब्रह्महणो व्रतम्" मनुः। त्रयोऽवटावयोमानं यस्य तद्धितार्थद्विगुः आर्हीयठञ् अध्यर्द्धेत्यादि पा० तस्य लुक्। २त्रिपर्वयस्के त्रि०।

त्र्यशीति स्त्री त्र्यधिकाऽशीतिः शाक० त० त्रयश्च अशीतिश्च समा० द्व० वा। (तिराशी) १त्र्यधिकाशीतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। ततः पूरणे डट्। त्र्यशीत तत्पूरणे त्रि०। स्त्रियां ङीप् तमप्। त्र्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। त्र्यशीत्या युतं शतादि ड। त्र्यशीत तद्युतशतादौ।

त्र्यष्टक न० सुश्रुतोक्ते अस्त्रनिक्षेपणस्थानभेदे। यत्र निक्षेपणानि भवन्ति। तद्यथा फलकं त्र्यष्टकं सूत्रकस्य उदकमण्डलिका शिक्यस्थेति" सुश्रु०।

त्र्यष्टन् त्रि० त्रिगुणिताः अष्ट। १चतुर्विंशतिसंख्यायां २तत्संख्येये च। "त्र्यष्टपर्वोऽष्टवर्णीयां धर्म्यं वीदति सत्वरः" मनुः।

त्र्यस्र न० तिस्रः अश्रयः कोणा यस्य अच् समा०। १त्रिकोणे

राजनि०। "प्रथमत्र्यस्रे द्वितीयत्र्यस्रे इत्यादि" काशीपूजापद्धतिः।

त्र्यह पु० त्रयाणामह्नां समाहारः टच् समाहारद्विगुत्वात् नाह्नादेशः। "अह्नाह्नाः पुंसि" पा०पुंस्त्वम्। दिनत्रये। उत्तरपदद्विगौ तु अह्नादेशः त्र्यह्णप्रिय इत्यादि। "त्र्यहं न कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके" "त्र्यहं प्रातस्त्र्यहं सायं त्र्यहमद्यादयाचितम्। त्र्यहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः" मनुः।

त्र्यहस्पर्श पु० त्र्यहं चान्द्रदिनत्रयं स्पृशति स्पृश—अण्। १तिथित्रयस्पर्शिन्येकसावनदिने त्र्यहस्पर्शिनि २दिनक्षये च

त्र्यहस्पृश पु० "एकं दिनं यत्र तिथित्रयं च स्पृशेत्समाकुर्त्तनयोऽवमाख्यम्। एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत्र स्पृशेत्सदाक्षिदिनस्पृगत्र" इत्युक्ते सावनदिनत्रयस्पर्शिनि एकस्मिन् तिथौ "त्र्यहस्पृशं नाम यदेतदुक्तं तत्र प्रयत्नः कर्तृभिर्विधेयः। विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म्मसर्वं न कार्य्यं त्रिदिनस्पृशे तु" ज्यो० त०। क्विन्। त्र्यहस्पृश् किन्नन्तत्वात् अपि पदान्ते च कुः। तत्रार्थे "तिथिवारत्रये चैका त्र्यहस्पृक् समुदाहृता"। "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी। त्र्यहस्पृक् तदहो रात्रमुपोष्या सा सदा तिथिः" स्मृतिः। [क्रतुभेदे।

त्र्यहीन पु० त्रिभिरहोभिः निर्वृत्तः ख। त्रिदिनसाध्ये

त्र्यैहिक त्रि०ईहा चेष्टा तस्यां भवं ठञ् ऐहिकम् धनादि। त्र्यहपर्य्याप्तमैहिकं धनं यस्य। दिनत्रयनिर्वाहोचितधनशालिनि। "त्र्यैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा" मनुः।

त्र्याक्षायण पु० त्र्यक्षस्य युवाऽपत्यम् फञ्। वैवकारिगणे "द्व्याक्षायण त्र्याक्षायणेति निर्देशात्" "न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ ताभ्यामैच्" पा०सूत्रोक्तं कार्य्यं न। त्र्यक्षस्य शिशुपालहरादेर्यून्यपत्ये। तस्य विषयो देशः ऐषुका० भक्तल्। त्र्याक्षायणभक्त तदीये विषये।

त्र्यायुष न०त्रयाणां बाल्ययौवनस्थाविराणामायुषां समाहारः वेदे अच् समा०। बाल्याद्यायुस्त्रये। "त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषम्" यजु० ३।६२।

त्र्यार्षेय पु० त्रयः आर्षेयाः ऋषयः यत्र। त्रिप्रवरे १गोत्रभेदे आर्षेयशब्दे दृश्यम्। ऋषेरयम् ढक् आर्षेयः ऋषिधर्मः त्रयः आर्षेया धर्मावेषाम्। २अन्धवधिरमूकेषु तेषाञ्च यथा ऋषिधर्मवत्त्वं तथा समर्थितं तत्त्वबोधिन्याम् यथा "एतच्छ्रायमूलक एव तिर्य्यक्पकृत्यार्षेयदेवतानां यागेषु नाधिकार इति प्रवादः। त्र्यार्षेयास्त्रय ६. ऋषि०

धर्मा अन्धत्वबधिरत्वमूकत्वानि येषां ते तथोक्ताः हि पर-स्त्र्यादर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिसम्भावनया चक्षुर्नि-मीलनेनान्धत्वं, परनिन्दाश्रवणशङ्कया श्रोत्रनिग्रहेण बधिरत्वं मिथ्याकथनशङ्कया वाक्संयमनान्मौक्यम्" । अन्धादीनां कर्मानधिकारे हेतुश्च "मनुष्याणां वा आर-म्भसामर्थ्यात्" ४ "अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रवर्जम्" कात्या० श्रौ० १।१।५। सूत्राभ्यां निरूपितः अत्र कर्कव्याख्या "अङ्गहीनाश्रोत्रियषण्ढशूद्रान् वर्जयित्वा मनुष्याणा-मधिकारः कर्मसु भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना अङ्गेन चक्षुरादिना हीना अन्धपङ्गुमूकबधिरादयः अश्रोत्रिया अनधीतवेदाः षण्ढा नपुंसकाः शूद्राश्च नैतेषामधिकार इत्यर्थः । आरम्भसामर्थ्यादित्यत्राप्यनु-वर्तते न चैतेऽङ्गहीनादयो यथाश्रुतं कर्मारब्धुं कर्तुं शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्ध आज्यावेक्षणं कर्तुं शक्नोति मूकश्च मन्त्रोच्चारणम्, पङ्गुश्च विष्णुक्रमम् । बधिरश्च प्रैषश्रवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते स च किमपि मन्त्रसाध्यं कर्तुं न शक्नोति षण्ढो नपुं-सकः तस्याप्यनधीतवेदत्वादद्रव्यत्वादशुचित्वाच्च नाधि-कारः शूद्रस्य चानधीतवेदत्वादनधिकारः। आज्यावेक्षणा-दिभिश्च विना कर्मणो वैगुण्यं भवत्येव । ननूक्तम् अशक्याङ्गरहितकर्मानुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति । अत्रोच्यते । भवेदेवं यदि आज्यमवेक्षेत इत्यादीन्यङ्ग-वाक्यानि स्वातन्त्र्येण पुरुषैः सम्बध्येरन् प्रधानवाक्य-शेषत्वात्तेषाम् । तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्तः क्रतुः पुरुषैः सम्बध्यमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान् प्रतिपद्यते तेनान्धस्य क्रतुरेवाविहितो न त्वाज्या-वेक्षणमेवाविहितमितरच्च विहितमिति मन्तव्यम् । न च प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिश्चयात् विशेष-भावाद्धि सर्वाधिकारः स्यात् अस्ति च विशेषः आरम्भ-सामर्थ्यम् अतः समर्थानामेवाधिकारः । यत्र तु प्रधान-वाक्यविरोधो यावज्जीवं यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति-प्रयोगादपि फलं भवति तदविरोधे तु सर्वाङ्गयुक्त-कर्मानुष्ठानादेव फलम् । ननु आरम्भसामर्थ्यादित्यनेनैव षण्ढादीनामिवान्धादीनामप्यधिकाराभावसिद्धेः किमर्थं पुनरङ्गहीनादिवर्जमित्युक्तम् उच्यते नियमार्थम् एतेषा-मेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव न त्वारम्भसामर्थ्याभावादनधिकारः अतो निर्धनोऽपि क्रत्वर्थं धनमर्जनादिना सम्पाद्यावश्यं यजेतेति । एव-मन्धादिरपि यद्यौषधिसेवनादिनान्धत्वादिकं स्फोटयितुं शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनस्याव-स्थायामाहिताग्निश्चेत् पश्चाद्रोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते काम्येष्वधिकारो न भवति नित्येषु तु यथाशक्ति कुर्व-न्नधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अन्याधेयं न भवत्येव" मीणि आर्षेयाणि यस्य । इतिमीमांसोत्पन्नो माधवः । अत्रेदमभिधीयते तत्त्वबोधिन्याम् अनार्षेयषण्ढशूद्रादि-परत्वकल्पनं स्वतमामन्यविरुद्धम् । तथाहि "अङ्गहीनश्च तद्धर्मा" ६।१।४१। जै० सू०। "अग्निहोत्रादिषु एवाङ्ग-हीनं प्रति सन्देहः किम् असावधिक्रियते, उत न इति । तत्राप्यधिकरणातिदेशः । असमर्थः इति कृत्वा पूर्वः पक्षः शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तरः । तदिदम् अभिधीयते अङ्गहीनश्च तद्धर्मा । किंधर्मा अद्रव्यधर्मा" शब० भा० । "उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्" जै०६।१।४२ "यस्य तु अप्रतिसमाधेयमङ्गवैकल्यं तं प्रति विचारः किं अधि-क्रियते न, इति पूर्वाधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते ब्रूमः न अधिक्रियते इति । कुतः ? शक्त्यभावात् न असौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यष्टुम्, तस्मात् तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र अधिक्रियते इति चक्षुर्विकलो विना आज्यावेक्षणेन, विना विष्णुक्रमैः पङ्गुः, विना प्रैषादिश्रवणेन च बधिरः, एतान् पदार्थान् प्रति चक्षुर्विकलादीनामनधिकारः इति यदि हि तं प्रति निर्दिश्येत ततो विकलोऽप्यधिक्रियते क्रतुम् प्रति । एषाम् उपदेशः प्रकरणाविशेषात् पदस्य च आख्यातेन अनभिधानात् इति उक्तमेतत् । "विधि-र्वा संयोगान्तरात् (४।४।१२) इत्यत्र । तेन विना विगुणं कर्म प्रयुक्तमपि न फलं साधयेत् । तस्मात् तस्य अनधिकारः" भा०। "अनार्षेयस्य स न स्यात्" जै०६।१।४३ "दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते, "आर्षेयं वृणीते एकं वृणीते द्वौ वृणीते त्रीन् वृणीते न चतुरो वृणीते न पञ्चाति वृणीते इति । तत्र सन्देहः किम् अनार्षेयस्य अधि-कारः उत न इति किं प्राप्तम् । अनार्षेयोऽप्यधि क्रियते" इति कुतः आर्षेयं वृणीते इति सामान्यवचनम् तस्मात् एकं वरिष्यति द्वौ वा तत्र दर्शयति एकं वृणीते इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो वृणीते इति । न हि अप्राप्तस्य प्रतिषेधोऽवकल्पते । तस्मात् अनार्षे-योऽप्यधिक्रियेत ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः यो न अनार्षेयः स न अधिक्रियते ।

कुतः ? त्रीन् वृणीते इति विशेषवचनात् विधिश्च अप्राप्तत्वात्। ननु एकं वृणीते इत्यपि विशेषवचनमस्ति। न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात्। ननु स्तुत्या विधास्यन्ते यथा त्रीन् वृणीत इति। उच्यते तथाप्यासेव स्तुतिः सा नित्यं विधास्यति। एकं वृणीते इत्यवयुत्यवादोऽयं तथाप्यासेव, तथापि नित्यमेव श्रूयते विधातुम्। एवम् एकवाक्येन विधानं भविष्यति इति। न चतुरो वृणीते न पञ्चातिवृणीते इति नित्यानुवादो भविष्यति। तस्मात् त्र्यार्षेयस्य अधिकारो नान्यस्य इति" शत०भा०। न्यायमालायां माधवस्तु "अग्निगोत्रप्रवर्त्तकः कश्यपभरद्वाजादिस्तस्य सम्बन्ध आर्षेयस्तं वृणीते उच्चारयति ,कश्यपगोत्रोऽहं भरद्वाजगोत्रोऽहमिति एवम् उपमन्युवशिष्ठगोत्रोऽहमिति द्विगोत्रोच्चारणम्। आङ्गिरसबार्हस्पत्यभरद्वाजगोत्रोऽहमिति त्रिगोत्रोच्चारणम्"। एवञ्च सूत्रभाष्यादिग्रन्थेषु त्र्यार्षेयशब्दस्य प्रव्रार्थपरत्वात् जात्यन्यादेः सूत्रान्तरेण अनधिकारस्य प्रतिपादनात् त्र्यार्षेयशब्दस्य न अन्धादिपरत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम्।

त्र्याशिर् तिस्रः दधितक्रपयोरूपा आशिरः अभिश्रयणसाधनभूता यस्य। सोमेद्रव्यभेदे। "यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः। अश्वमेधस्य दानाः सोमा इव त्र्याशिरः" ऋ०५।२७।५।

त्र्याहाव पुंस्त्री त्रिभिः चञ्चुपादैराहन्ति आ+हन–अच् पूर्वपदात् संज्ञात्वात् णत्वम्। विष्किरे पक्षिभेदे। "चकोरकपिञ्जलविङ्कमयूरक्रकरोपचक्रकुक्कुटसारङ्गशतपत्रकतित्तिरिकुररवाशुकयवलभञ्जतयश्च त्र्याहणायिष्किराख्याः पीतमधुराः कषायादोषशमनाश्च" सुश्रुतः।

त्र्याहाव पु० देशभेदे तत्र भवः वुञ्। त्रैयाहावक तत्रार्थे

त्र्याहिक त्रि० त्र्यहे भवः ठञ्। आर्षत्वात् त्र्याहायणेति निर्देशाद्वा व्याख्यां पूर्वं न ऐच्। त्र्यहभवे ज्वरादौ। "ऐकाहिको द्व्याहिकश्च त्र्याहिकश्चातुर्थिकोत्यादि अपराजितास्तोत्रे। त्र्यहपर्य्याप्तं धनं अच् त्र्याहम् तदस्यास्ति ठन्। त्र्यहपर्य्याप्तधनयुक्ते त्रि०। "कुम्भीकुम्भीधान्योवा त्र्याहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा" याज्ञ०। लोके तु व्याख्यां पूर्वमेणेव त्रैयाहिक इत्येव त्र्यहभवे वस्तुनि।

त्र्युदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य। सोमाख्ये द्रव्ये। "त्र्युदयं देवहितं यथा वः" ऋ० ४।३७।३।

त्र्युधन् पु० त्रिभिः सवनाख्यैरुद्भिः स्तनैरभिरुध्यो ऽस्य अनङ् सवने। प्रत्रयादित्रयोधोयुक्ते सम्बत्सरे वृषभे। "उत त्र्युधा वृषभ प्रजावान्" ऋ० ३।५६।३।

त्र्यु(त्र्यू)षण न० त्रयाणां ऊषणानां समाहारः पृषो० वा दीर्घः। मिलितशुण्ठीपिप्पलीमरिचत्रिके अमरः भरतस्तु दीर्घमध्यं पपाठ।

त्र्यृच न० त्रिसृणामृचां समाहारः अच् समा०। ऋक्त्रये। "उदित्र्यृचा वा वारुण्या त्र्यृचेनाब्दैवतेन वा" "अथ त्र्यृचं जपेद्‌ब्रह्म" मनुः। पक्षे संप्रसारणे त्रृचमप्यत्र।

त्र्येणी स्त्री त्रीणि एतान्यस्याः सि०कौ०। त्रिषु स्थानेषु एतः कर्बुरो यस्याः वे०प०माधवः।"वर्णादनुदात्तात्"पा० ङीप् तस्य नश्च णत्वम्। त्रिषु स्थानेषु कर्बुरायां स्त्रियाम्। "तस्मात्त्येणी यजमानी भवति लोहः क्षुरः सा या त्र्येणी शलली सा मध्ये विद्याये रूपं लोहः क्षुरो मनुष्यो रूपमग्निर्हि मनुष्यो हित इव ह्यग्निस्तस्माल्लोहः क्षुरो भवति" शत० ब्रा० २।६।४।५। "त्र्येणीति त्रिषु स्थानेषु एतः श्वेतः वर्णो यस्याः सा त्र्येणी" भा०। "यथा सुम्नेन सन्तुप्तेन त्र्येण्या च शलल्या" आश्व० श्र० १।१४।४। त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्र्येणी शलली। एतः शुक्ल इत्यर्थः" नारा०।

त्व त्रि० तन–विच् अतश्च वः। १भिन्ने अन्यार्थे सर्वनामकार्य्यं सर्वनामगणे त्वत्त्वसमसिमेति पठित्वा "त्वत्वेति द्वावप्यदन्तौ अन्यपर्य्यायौ एक उदात्तोऽपरोऽनुदात्त इत्येके। एकतान्त इत्यपरे" सि० कौ० उक्तेः तान्तत्वमपि तस्य क्विपि तुकि रूपमिति विवेकः। "ऋचां त्वः पोषमास्ते पुपुष्वान् गायत्रं त्वो गायति शक्वरीषु। ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्यां यज्ञस्य मात्रां विमिमीत उत त्वः" ऋ० १०।७१।११ त्वशब्दः सर्वनामसु पठितः एकशब्दपर्य्यायः भा०उक्ते २एकशब्दार्थे माधवः। "प्रजायै त्वस्यै यदयिष्ट इन्द्र!" ऋ० १०।५४।१। "त्वस्यै एकस्यै प्रजायै" भा०। "उत त्वः पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम्। उतो त्वस्मै तन्वं वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः" ऋ० १०।७१।४। "त्वशब्द एकवाची। एकः। उतशब्दोऽप्यर्थे। पश्यन्नपि चक्षुषा पश्यन्नपि वाचं न ददर्श दर्शनफलाभावात् पश्यति। त्वः एकः शृण्वन्नप्येनां वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात्। इत्यनेनार्थं नाभिज्ञानमभिहितम्। ततोऽपरेण विदित्-

वेदार्थमाह । त्वचा एकया अपि तस्यामाकीर्णं शरीरं वि वव्रे, स्वयं वाग्विविधं नमयति" भा० । अथवा एव ऋचामर्थव्याख्याने ऋग्वेदोपहारे माधवः सम्यक् अव्याख्येतामभिप्रेत्याह, यथा "त्वः अन्यः कश्चिदर्थमानाय व्याकरणाद्यङ्गानि स्वस्थानपि मीमांसादिशास्त्रेर्ना वेदरूपां वाचं न सम्यक् शृणोति" अत उभयार्थता "त्विष त्वम्नीमभिरूपां विराजं पश्यन्ति त्वे न त्वे पश्यन्त्येनाम्" अथ० ८।९।९ ।सर्वनामत्वात् अतः सोभावः

त्वक्काण्डुर पु० त्वचः कण्डुं राति रा—क । व्रणे हारा० ।

त्वक्क्षीरा स्त्री त्वचः वंशत्वचः क्षीरमस्यस्याः आकरत्वेन अच् ।१वंशरोचनायां ।२तन्मार्थे गौरा० ङीष् राजनि०। "सिताजगन्धा त्वक्क्षीरी विदारी सितता शता" सुश्रु०

त्वक्छद पु० त्वगेव छदोऽस्य । क्षीरीवृक्षे (क्षीरकञ्चुकी) प्रसिद्धे वृक्षे रत्नमा० ।

त्वक्तरङ्ग पु०त्वचस्तरङ्ग इव । कण्डुप्रदार्थे पार०निघण्टुः।

त्वक्पञ्चक न० त्वचां पञ्चकम् । "न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थशिरीषप्लक्षपादपाः । पञ्चैते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वक्पञ्चकं मतम्" इत्युक्ते न्यग्रोधादिवल्कले । केचित्तु शिरीषस्थाने वेतसं परे पारिषम् वदन्तीति भेदः "त्वक्पञ्चकं हिमं ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् । विदग्धाग्लानजित् तिक्तं कषायं लघु लेपनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिव पत्रमस्य । १गुडत्वचि (दारचिनि) २तेजपत्रे च शब्दरत्ना० । "चन्दनागुरुकस्त्वानि त्वक्पत्राणां वनानि च" भा० आ०१७०अ० । ३हिङ्गुपत्र्याम् स्त्री गौरा० ङीष् अमरः ।

त्वक्पाक पु० त्वचः पाको यत्र । "शूकदोषनिमित्ता दश चाष्टौ च व्याधयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाकः शोणिताबुदम्" इत्यादिना च तान् विभज्य "पित्तरक्तकृतो ज्ञेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शूकदोषनिमित्ते व्याधिभेदे ।

त्वक्पारुष्य न० त्वचः पारुष्यं कठोरता । त्वचः काठिन्ये "तस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पारुष्यमकस्मात् रोमहर्षः" सुश्रुतः।

त्वक्पुष्प न० त्वचः पुष्पमिव । १रोमाञ्चे त्रिका० २किलासे (छुली) ख्याते हेमच० । त्वचि पुष्पं यस्याः गौरा० ङीष् । ३किलासे स्त्री जटा० स्वार्थे क । त्वक्पुष्पिका किलासे त्रिका० ।

त्वच सम्वरणे भ्वा०पर०सक० सेट् त्वचति अत्वचीत् ।"त्वचा तर्पयन्तु ते. इति वैयाकरणेभ्यो स्यात् त्वचतेर्वा स्यात्" निरुक्ते ८।१२ वचनात् तथा धातुरस्तीति गम्यते । "प्रत्वक्षाणो अतिविश्वा सहांसि" ऋ०१०।४४।१ । "प्रत्व-" "आयः प्रकर्षेण तनूकर्तॄन्" भा० ।

त्वचस् न० त्वच्यतेऽनेन त्वच—करणे असुन् । त्वचे निघण्टुः। "सप्रथिका त्वचसा त्वचो दिवस्व" ऋ० १।१००।१५ । "त्वचसा बलेन" भा० ।

त्वचीयस् त्रि०अतिशयेन त्वचिता ईयसुन् तचो लोपः। दीप्ते "महत्वान् त्वचीयसा वयसा नाधमानम्" ऋ० २।३३।५। "त्वचीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्सार पु० त्वचि सारोऽस्य । १वंशे अमरः । त्वगेव सारोऽस्य । २गुडत्वचि (दारचिनि) ख्याते पदार्थे शब्दच०। ३शोणकवृक्षे ४रक्तप्रधानवंशे (तल्लावाँश) राजनि० । "त्वक्सारस्वरपरिपूरणाभिगीतिः" माघः । "चञ्चुप्रास्यात् पाण्डुसोपाकमस्त्वक्सारव्यवहारवान्" मनुः । "शिमूनां शस्त्रभीरूणां शस्त्राभावे च योजयेत् । त्वक्सारादिचतुर्वर्गं छेदे भेद्ये च बुद्धिमान्" सुश्रु० । त्वक्सारः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्याः अच् । ५वंशरोचनायां स्त्री राजनि०। [ङीप् । गुडूच्यां हक्षे राजनि० ।

त्वक्सारभेदिनी स्त्री त्वचः सारं भिनत्ति भिद—णिनि

त्वक्सुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नारङ्गे (नेवु) भेदे भावप्र० । २एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि०।

त्वक्स्वादी स्त्री त्वचि स्वादी । (दारचिनि) ख्याते गुड-

त्वग गतौ भ्वा० सक० पर० सेट् इदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीत् तत्वङ्ग ।

त्वगङ्कुर पु० त्वचः अङ्कुर इव । रोमाञ्चे हारा० ।

त्वगाक्षीरी स्त्री त्वचः आक्षीरं स्वल्पक्षीरं यस्याः गौरा० ङीष् । वंशरोचनायाम् जटा०।

त्वग्गन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०

त्वग्ज न० त्वचो जायते जन—ड । १रोमणि २रुधिरे च राजनि० ।

त्वग्दोष पु० त्वचं दूषयति दुष—णिच्—अण् । कोठरोगे राजनि० "भवत् पाण्डुरोगस्य त्वग्दोषमविशेषिताम्" सुश्रु०। "प्रियः प्रजानामपि स त्वग्दोषेण प्रदूषितः" भा० अ०१४८अ०। ततः अस्त्यर्थे इनि तद्युक्ते त्रि० । "देवापिस्तु बहाते त्वग्दोषी राजसत्तमः !" भा०उ० १४८अ० ।

त्वग्दोषापहा स्त्री त्वग्दोषमपहन्ति अप+हन—ड । वाकुचाम् राजनि० ।

त्वक्छेदारि पु॰ ६त॰। पवित्रकद्रे राजनि॰ त्वक्छेदाद्यो-ऽप्यत्र। [अत्वचीत्। तत्वाच। त्वक्।

त्वच संवरणे तु॰ पर॰ सक॰ सेट्। त्वचति अत्व:चीत्

त्वच्(चा) स्त्री त्वच्यते संव्रियते देहोऽनया त्वचति सं-वृणोति वा देहम् त्वच–क्विप्। १गुडत्वचि (दारचिनि) २वल्कले ३चर्मणि च मेदि॰ ।४स्पर्शग्राहके वाह्येन्द्रियभेदे सा च देहव्यापिनी त्वचिस्थिता स्पर्श-वायोः सत्वांशेनोत्पन्ना वाताधिष्ठातृदेवताका" वेदा॰ सा॰ द्रष्टव्यम्। तत्र "उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः। रूपान्यच्चक्षुषो योग्यं रूपमत्रापि कार-णम्। द्रव्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्" भाषा॰ चर्मन् शब्दे २९०२ पृ॰ दृश्यम्।

चर्मणि "त्वचं समेध्यां परिधाय रौरवीम्" रघुः "आर्जवि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जनिरमोचयत्" भट्टिः। "त्वगुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा॰। वल्कले "भुजत्वचः कुञ्जरविन्दुशोणाः" कुमा॰। गुडत्वचि "त्वगेलापत्रकै-स्तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्" राजनि॰। हलन्तत्वात् वा टाप्। तत्रार्थे शब्दरत्ना॰ त्वचापत्रम्। "सुश्लक्ष्ण-त्वचोरगः" भा॰ शा॰ ३५०अ॰। "श्रीवत्सवाहोऽरविन्दाक्ष अहिरोमा च त्वक्" हरिवं॰ १७९ अ॰।

त्वच न॰ त्वच–अच्। वल्कले "त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरम्" उद्भटः॰। गुडत्वचम् इत्यादि। प्रयत्ना त्वगस्यास्य अच्। २त्वक्पत्रे न॰। "त्वचं लघूष्णं कटुकं स्वादु तिक्तञ्च रूक्षकम्। पित्तलं कफवातघ्नं कण्डूमारुचिनाशनम्। हृद्बस्तिरोगवातार्शःकृमिपीनसशुक्रहृदिति"। [त्वचयति।

त्वच त्वचं करोति सत्यापाशेत्यादि॰ पा॰ स्वार्थे–णिच् नामधातुः।

त्वचस् न॰ त्वच–असुन्। त्वचि। त्वचसि हितम् यत्। त्व-गिन्द्रियहिते "यच्छ त्वचस्यं ते वयम्" अथ॰ २।२१।७।

त्वचापत्र न॰ त्वचा त्वक् पत्रमिवास्य। (दारचिनि) त्वक्-पत्रे शब्दार्थचि॰।

त्वचिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन त्वच्वान् इष्ठन् मतुपो लुकि न पदान्तकार्यम्। अतिशयत्वचन्युक्ते। ईयसुन् त्वचीयस् तत्रार्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

त्वचिसार पु॰ त्वचि सारोऽस्य हलन्तत्वात् वा सप्तम्या न लुक्। वंशे अमरः। [वावाम् शब्दा॰।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्याः अलुक् स॰। कुष्टे-

त्वच्य त्रि॰ त्वचि हितं यत् भत्वात् न पदान्तकार्यम्। त्वचि-हिते। "त्वच्यं द्रव्यं मधुरविपाकम्" सुश्रु॰।

त्वत् त्रि॰ तन–क्विप् अतो वा लुक् च। अन्यार्थे सर्वनामा-यम्। त्वपद् शब्दे दृश्यम्। सर्वनामत्वात् डेरतच् त्वतत्। इति बोध्यम्। [कामादित्वाद्यर्थे "त्वतः सर्वं प्रवर्तते"।

त्वतस् अव्य॰ एकार्थयुष्मदः तसिल् त्वदादेशः। त्वत्स-

त्वदीय त्रि॰ तव इदम् त्यदादित्वेन वृद्धत्वात् छ त्वदादेशः। एकवचनार्थकत्वयुष्मदर्थवाचिनि। "पितृत्वदीयस्य मया-ऽपहारितः" रघुः।

त्वन्च गतौ भ्वा॰ पर॰ सक॰ सेट्। त्वञ्चति अत्वञ्चीत्। तत्वञ्च। उदित्। त्वञ्चित्वा त्वक्त्वा। त्वक्तः

त्वन्च सङ्कोचे रुधा॰ पर॰ सक॰ वेट्। त्वनक्ति अत्वा-ङ्क्षीत् मतान्तरे उदित्। क्त्वा वेट्। अन्यत्र सेट्। त्वक्तः।

त्वद्विध त्रि॰ तवेव विधा प्रकारो यस्य। त्वत्सदृशे।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ पु॰ त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः। अज्ञानादि-व्यष्ट्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहितप्रत्यगानन्दरूपे तुरीयचैतन्ये। [जीवस्तु त्वम्पदाभिधः" वेदान्तप॰।

त्वम्पदवाच्य त्रि॰ ६त॰। त्वम्पदाभिधे। "देहादिभिः परिच्छिन्नो

त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि॰ त्वम्शब्दार्थे अज्ञानादिव्यष्टिः एतदुपहि-ताल्पज्ञत्वादिविशिष्टं चैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च। एतत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानः त्वम्पदवा-च्यार्थो भवति" वेदान्तसा॰।

त्वम्पदाभिध पु॰ त्वम्पदमभिधा यस्य। त्वम्पदवाच्ये जीवे "आत्मत्वगतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः। अन्तः-करणविच्छिन्नबोधः स त्वम्पदाभिधः" इत्युक्तेः।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् पृषो॰। त्वया दत्ते इत्यर्थे "मम इन्द्र! त्वयताया इषे" ऋ॰ ७।२०।२०। "त्वयतायै इषे त्वया दत्तायै इषे अन्नाय" भा॰ अन्नाय अन्नं भोक्तुमित्यर्थः।

त्वर वेगे भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट्। त्वरते अत्वरिष्ट। घटा॰। णिच्–त्वरयति। भित् त्वरा। ञीत् त्वरितो-ऽसि। "गन्धावः सङ्गतौ तत्र ममापि त्वरते मनः" रामा॰ आर॰ ७८ स॰। "यस्य वा त्वरते बुद्धिः" भा॰ स॰ १५५श्लो॰ "दूता हि त्वरयन्ति माम्" रामा॰ वा॰ "अतत्वरन्न माम् योद्धुम्" भट्टिः।

त्वरा स्त्री त्वर–अङ् ।१वेगे, २अभीष्टलाभार्थं विलम्बासहत्वे च "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली।

त्वरायत त्रि॰ त्वरा अयनमस्य यस्य। त्वरान्विते अमरः

त्वरायस् त्वरणे कण्ड्वा॰ आकृतिगणः पर॰ अक॰ सेट्। त्वरायति।

त्वरि स्त्री त्वर–भावे भावे इन् । त्वरायां हेमचन्द्रकोषः ।

त्वरित न० त्वर–क्त । १शीघ्रे । २तद्वति त्रि० । “पयोऽभिवत् त्वरितं चमूचराः”माघः “त्वरितगतिश्च अनुवतिः” छन्दोम० । ३देवीभेदे स्त्री “अथाभिधास्ये त्वरितां त्वरितं फलदायिनीम्”इत्युपक्रमे तन्त्रसा० तद्ध्यानादिकमुक्तं दृश्यम् ।

त्वरितक पु० त्वरितं कायति प्रकाशते जायते कै–क । व्रीहिभेदे (तोरी) कृष्णव्रीहीत्याद्युपक्रमे “त्वरितककुक्कुटाण्डकेत्यादि” सुश्रु० ।

त्वरितगति स्त्री “त्वरितगतिश्च नजनगैः” छ० म० उक्ते दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे । [क्वचित् अमरः ।

त्वरितोदित न० त्वरितमुदितम् । शीघ्रोच्चारिते निरस्ते

त्वलग पु० जलग+पृषो० । जलचर्ये पारस्करगृ० ।

त्वष्ट त्रि० त्वक्ष–तनूकरणे क्त । तनूकृते शब्दकल्पार्थे अमरः

त्वष्टि पु० “मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्त्वायोगवस्य च” मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे ।

त्वष्टीमती स्त्री त्वष्टा तदनुग्रहेणोऽस्त्यस्याः मतुप् पृषो० । त्वष्टृदेवताकोपेतायां स्त्रियाम् “स्त्रीपुंसमिथुनरूपाणां पशुमनुष्यादीनां शरीरनिर्माता त्वष्टा तथा च श्रुत्यन्तरम्–पश्यामग्रं० श्रूयते “यावन्तो वै रेतसः सिक्तस्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावन्तो वै तत् प्रजायते” तादृशस्य त्वष्टृरनुग्रहोपेता” भा० ।

त्वष्टृ पु० त्वक्ष–तृच् । “एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुरुच्यते” भा० आ० ६५ अ० उक्ते ।द्वादशादित्यमध्ये १आदित्यभेदे । “निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशत् विभोः । चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवाम्”भाग०२।६।१४श्लो०। उक्तेस्तस्य नेत्रोपकारकतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् ।२देवशिल्पिभेदे अमरः“विश्वकर्मा च त्वष्टा च चक्राते ह्यायुधं बहु” हरिवं० २१६ अ० । “आहूय विश्वकर्माणमथ त्वष्टारमेव च” रामा० बा० ८१ स० । “त्वष्टा तथैवोक्तिं तविश्वकर्मा” हरिवं० २४२ अ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देशात् न पर्य्यायता । ३ तद्देवताके चित्रानक्षत्रे । ४ तक्षणे तक्षके वर्णसङ्करभेदे च । ५तनूकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।६पशुमनुष्यादीनां गर्भान्तःशरीरोत्पत्तिविकारकारके देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम् ।

त्वष्टृमत् त्रि०त्वष्टृ+अस्त्यर्थे मतुप् । वीर्य्याधिष्ठातृदेवभेदयुक्ते “त्वष्टृमन्तस्त्वा सपेम”यजु०२७।२०। “त्वष्टा रेतसामधिष्ठाता तद्युक्ताः । वैतुनार्त्तीयपक्षार्थे वीर्य्याधिष्ठाता–पेक्षितोऽत एतद्युक्ताः” वेददी० ।

त्वाम्कामा स्त्री त्वां कामयते अण्–णिङ् अण् वेदे द्विती०याया: न लुक् । त्वामभिलषन्त्याम् । “अग्ने ! त्वांकामया गिरा” ऋ० ८।११।७। लोके तु त्वत्काम इत्येव ।

त्वायु त्रि० त्वामात्मन इच्छति क्यच् युष्मदस्मदादेशे क्याच्छन्दसि” पा० उ । आत्मनः त्वां भजमाने । “सुता इमे त्वायवः” ऋ० १।२।४ ।

त्वावत् त्रि० तवेव दर्शनमस्य युष्मद्+वतुप्प्रकरणे “युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्ये उपसंख्यानम्” उक्तेः सादृश्ये वतुप् त्वादेशः “आ सर्वनाम्नः” पा० आ । त्वत्सदृशे “आ च त्वावान् त्मनाप्तः” ऋ० १।३०।१४ ।

त्वावसु पु० त्वं वसुर्व्यापकोऽस्य त्वादेशः वेदे पृषो० आ । त्वया व्याप्ते । लोके तु त्वद्वसुः इत्येव ।

त्वाष्ट्री स्त्री दुर्गायाम् । “त्वष्टृ तष्टौ स्मृतो धातुस्तस्य तष्टौ–निपातने । त्वजसप्टा प्रजास्तृष्टी त्वाष्ट्री तेन प्रकीर्त्तिता” देवीपु० ४५ अ० ।

त्वाष्ट्र त्रि०त्वष्टा देवता अस्य अण् । त्वष्टृदेवताके १आज्यादौ २चित्रानक्षत्रे स्त्री । त्वष्टुः आदित्यभेदस्य अपत्यम् अण् । ३विश्वरूपे ४वृत्रासुरे च । “त्वाष्ट्रस्य चिह्निवरूपस्य गोनाशात्कायः सोऽपि गोत्रीयरायके”ऋ०१०।८।६।“विश्वमान–र्य्यमा पूषा त्वष्टाथ सविता तथा”इत्युपक्रमे विवस्वदादीनां वंशमभिधाय । “त्वष्टुर्दैत्याभवत् भार्य्या रोचना नाम कन्यका । सन्निवेशस्तयोर्जज्ञे विश्वरूपश्च वीर्य्यवान् । तं वव्रिरे सुरगणाः स्वस्त्रीयं द्विषतामपि” भाग०६।६अ० ४४श्लो० इति विश्वरूपोत्पत्तिकथा । वृत्रासुरोत्पत्तिकथा च “हतपुत्रस्ततस्त्वष्टा जुहावेन्द्राय शत्रवे । इन्द्रशत्रो ! विवर्द्धस्व मा चिरं जहि विद्विषम्” इत्युपक्रमे तदुत्पत्तिमुपवर्ण्य “येनावृता इमे लोकास्तमसा त्वाष्ट्रमूर्त्तिना । स वै वृत्र इति प्रोक्तः पापः परमदारुणः” भाग० ६।६ अ०दृश्या । त्वष्टुः अपत्यम् अण् ङीप् । संज्ञानाम्नि ५सूर्य्यपत्न्यां स्त्री शब्दरत्ना० । छायाशब्दे २९८५ पृ० दृश्यम् । ६त्वष्टृरथे त्रिका० । ७वायभेदे । “इन्द्रो वृत्राद्विभ्यतः प्राविशत् तं त्वाष्ट्रेऽमृतम् अनयामेति तमेतैः सामभिरजनयन्” पञ्चविंशब्रा० ।

त्विष दीप्तौ भ्वा० उभ० सक० अनिट् । त्विषति ते । अत्विषत् अत्विक्षत । तित्वेष तित्विषे । त्विषीट । “ओजसा दस्य तित्विषे” ऋ० ८।६।५ । “अमचत्राभ ब्रजनाति

त्विषस्य सत्" ऋ० ५।५४।१२ "अग्निरिव मन्यो ! त्विषितः सहस्व" ऋ० १०।८४।२ ।

त्विष्(षा) स्त्री त्विष–सम्प०भावे क्विप् । दीप्तौ । "निर्धौतदोषाः सहसा कृतत्विषः" रघुः । "रविधाम्नि भर्तरि परलोकमभ्युपगते विविशुः । ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा" "चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरः" माघः । हलन्तत्वात् वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० ।

त्विषामीश पु० ६त० अलुक् समा० । १सूर्य्ये हेमच० २अर्कवृक्षे च । [वृक्षे च ।

त्विषाम्पति पु० ६त० अलुक् स० । १सूर्य्ये अमरः २अर्क-

त्विषि पु० त्विष–इन् । किरणे हेमच० ।

त्विषित त्रि० त्विष् जाताऽस्य तार० इतच् । ज्वलिते । "अग्निरिव मन्यो त्विषितः" ऋ० १०।८४।२ ।

त्वेषथ त्रि० त्विष–अथच् । दीप्ते । "शूरस्येव त्वेषथा दीयते वयः" ऋ० १।१४।८ ; [त्वेषः" ऋ० १।६६।११

त्वेषस् त्रि० त्विष–असुन् । दीप्ते "अप्स्वेदु त्वेषसा रन्त सि-

त्वै अव्य० त्वत–बा० डै । १वितर्के २विकल्पे च शब्दार्थचि० ।

त्वोत त्रि० त्वया ऊतः वेदे नि० । त्वया रक्षिते इत्यर्थे । "त्वोतासो न्यर्वता" ऋ० १।८।२ । लोके तु त्वदूत इत्येव

त्सर छद्मगतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्सरति अत्सारीत् । "यस्त्वा स्वपन्तीं त्सरति यस्त्वा दिप्सति जाग्रतीम्" अथ० ८।६।८ । "यो हैनं पाप्मा मायया त्सरति न हैनं सोऽभिभवति" शत० ब्रा० ११।१।६।१७ ।

त्सरु पु० त्सर–उन् । खड्गमुष्टौ । "मा मां पद्येन रपसा विदत् त्सरुः" ऋ० ७।५०।१ । "खड्गं च कनकत्सरुम्" भा० व० १५२७ श्लो० । "गृहीतखड्गचर्माणः सत्वरा भूयः प्रहारिणः । त्सरुमार्गान् यथोद्दिष्टांश्चेरुः सर्वासु भूमिषु" भा० शा० ५२४८ श्लो० ।

त्सारुक त्रि० त्सरौ तद्युद्धे निपुणः आकर्षा० कन् ततः स्वार्थे अण् । असियुद्धनिपुणे । "तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्सारुको यमजावुभौ" भा० आ० १३२-अ० ।

त्र्यवद्स्पृश् पु० त्र्यब्दं सौरवर्षत्रयं स्पृशति स्पृश क्विन् चैत्रवर्षत्रययुक्ते चान्द्रसंवत्सरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविवर्षे सौरवर्षद्वयावसानं चेत् । त्र्यवद्स्पृगेवमेनं विष्णुप्रसृतं प्राहुः" यमाधरजातकम् । "शुचवर्षयुक्तवत्सरा गदिता या तम् भुवर्णचिता" ज्योतिर्विदाभरणम् ।

इति वाचस्पत्ये तकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

थ

थकारः तवर्गीयद्वितीयवर्णः व्यञ्जनवर्णविशेषः अस्योच्चारणस्थानम् दन्तमूलं तदुच्चारणे दन्तमूलेन सह जिह्वाग्रस्पर्शः आभ्यन्तरप्रयत्नः, अतएवास्य स्पर्शवर्णता । बाह्यप्रयत्नास्तु विवारश्वासाघोषमहाप्राणाश्च । अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा

"थः स्थिरामी महाग्रन्थिर्ग्रन्थिग्राही भयानकः । शिली गिरजिको दन्ती भद्रकाली शिलोच्चयः । कम्पो वह्निर्विकर्णी च दक्षिणनासाधिपोऽमरः । वरदा लोमदा केशो वामजङ्घाऽङ्गुलोऽनलः । नोज्जयिनी पृथुर्बुद्धः घरचन्द्रो विदारकः" । मातृकान्यासे अस्य वामजङ्घायां न्यासः । अस्याधिष्ठातृदेव्याः ध्यानरूपं यथा "नीलवर्णां त्रिनयनां षड्भुजां वरदां पराम् । पीतवस्त्रपरीधानां सदा सिद्धिप्रदायिनीम् । एवं ध्यात्वा थकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्" अस्य स्वरूपं यथा "थकारं चञ्चलापाङ्गि ! कुण्डली मोक्षरूपिणी । त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिबिन्दुसहितं सदा । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणात्मकं सदा । तरुणादित्यसङ्काशं थकारं प्रणमाम्यहम्" कामधेनुतन्त्रम् । काव्यादौ अस्य प्राक्प्रयोगे दुःखं फलम् "थस्तु दुःखम्" वृ० र० टीका धृतः ।

थ पु० थुड–थुर्व वा ड । १पर्वते २भयत्रायके त्रि० ३मङ्गले ४भये रक्षणे न० मेदि० । [पाङ्गि !" कामधेनुत० ।

थकार पु० थ+स्वरूपे कार । थस्वरूपे वर्णे "थकारं चञ्चला-

थर्व्व चरणे भ्वा० पर० सक० सेट् । थर्वति अथर्वीत् । तथर्व "अङ्गिरसो नः पितरो नवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः" निघण्टुधृता श्रुतिः "अथर्वाणोऽथर्वणवन्तः । थर्वतिश्चरतिकर्मा तत्प्रतिषेधः" निरु० ११।१८ । लोकेऽपि गतिशून्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः ।

थुड संवृतौ तु० कु० पर० सक० सेट् । थुडति अथुडीत् । तुथोड । [करणे शब्दभेदे ।

थुत्कार पु० थुत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कारः । निष्ठीवनत्यागानु-

थुथूकृ थुथु इत्यव्यक्त शब्दात् निष्ठीवनत्यागानुकरणशब्दात् च्वि–कृञोऽनुप्रयोगः । थुथूकरोति । "थुथूकृत्य वमङ्गिरध्वगजने." स्वाङ्गकणाङ्कितम् ।

थुथूकृत् स्त्री थुथु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्याम् कृ–बा० आधारे क्विप् । ष्ठीवनायां पारस्करादि० ।

युध्ये वधे च्वा० पर० सक० सेट् । यूषति अयूषीत् । युयूष ।

यैषै अव्य० यै—यै इत्यव्यक्तशब्दानुकरणशब्दभेदे संगीतदामो० ।

यो(यु)द्वन न० युध्—भावे ल्युट् कुटादित्वेऽपि वा० गुणः । संयरणे । वस्तुतः युद्धनमित्येव तदर्थे साधु यद्धन्य द्वने योध्नमब्दकरणं प्रमादिकमेव । [शब्दार्थचि० ।

यौषीय त्रि० यूषायां हितादि ढक् चुरो० । यूषाहितादौ

इति वाचस्पत्ये यकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द

दकारः तवर्गीयतृतीयवर्णः व्यञ्जनवर्णभेदः अस्यो-च्चारणस्थानं दन्तमूलम् । दन्तमूलेन सह जिह्वा-ग्रेण स्पर्शनादस्य उच्चार्यत्वात् स्पर्शवर्णता । अस्यो-च्चारणे बाह्यप्रयत्नाः संवारनादघोषा अल्पप्राणश्च । तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानोक्ता यथा ।

"दोऽत्रीशोधातकि धीता दाता त्रासः कलत्रकम् । दीनं ध्यानञ्च दानञ्च भक्तिरायहनी धरा । सुषुम्णा योगिनी सद्यःकान्तो वामगुल्फकः । कात्यायनी शिवा दुर्गोऽबडनामा त्रिकण्टकी । स्वस्तिकः कुटिलारूपः कृष्णः श्यामा जितेन्द्रियः । धर्मब्रह्मदेवश्च अमरेशः सुवज्वला । हरिद्रापुरवेदी च दक्षपार्श्वस्थिरेखकः" अस्याधिष्ठातृदेवता ध्यानादि यथा "ध्यानमस्य दकारस्य वक्ष्यते शृणु पार्वति ! । चतुर्भुजां पीतवस्त्रां नवयौवनसंस्थिताम् । अनेकरत्न-घटितहाररत्नूपरशोभिताम् । एवं ध्यात्वा दकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिवि-न्दुसहितं तथा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं दकारं प्रणमा-म्यहम्" वर्णोद्धारतन्त्रम् । अस्य स्वरूपं यथा "दकारं शृणु चार्वङ्गि ! चतुर्वर्गप्रदायकम् । पञ्चदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । त्रिशक्तिसहितं देवि ! त्रिविन्दु-सहितं सदा । आत्मादितत्त्वसंयुक्तं स्वयं परमकुण्डली । रक्तविद्युल्लताकारं दकारं हृदि भावयेत्" कामधेनुतन्त्रम् । काव्यादौ अस्य प्रयोगे सौख्यं फलम् । "दोधः सौख्यं मुदं नः" इत्य० ट० टी० उक्तेः । मातृकान्यासेऽस्य वामगुल्फे न्यासः ।

द पु० दैप्—शुद्धौ दा—दाने दो—खण्डने वा क दद्—दाने बा० ड वा । १पर्वते २दत्ते ३दातरि च मेदि० । ४कलत्रे न० एकाक्षरकोषः । दो—खण्डने सम्प० भावे क्विप् । ५खण्डने ६रक्षणे च स्त्री मेदि० । "दावदोऽदडदादीदाददोदूददीददोः । दुह्यादं ददे दुद्दे-ददाददददोऽददः" माघः अस्य मल्लिनाथव्याख्यायामर्थ विशेषा बोध्याः । "अरण्यापावधिदां अरस्वतीम्" कुमा० "करिणां मदे मनसदा मददाः" किरा० । "स्थाद्यन्त-मदं विना न दयते तापस्य कोऽपि क्षमः" "हे! नःपतिविदुषि नैषधराजगत्या:" नैषधम् । हे विदुषिदे विद्वज्जने दाति ! यो वरुणः इति वरुणपक्षे च्छेदः ।

दंश पु० दन्श—अच् भावे घञ् वा । (डांश) मक्षिके कीट-भेदे २सन्नदहने (वर्मणि) ३दंशने च मेदि० । ४दोषे ५सर्पक्षते च विश्वः करणे घञ । ७दन्ते पु० हेमच० "सर्वस्य दंशमशकं स्थावरस्य पृथग्विधम्" । "स्वेदजा दंश-मशकं यूकामक्षिकमत्कुणम्" मनुः । "कण्डूयनैर्दंश-निवारणैश्च" रघुः । गौरा० ङीप् क्षुद्रोदंशः अल्पार्थे ङीप् वा । दंशभेदे (मशक) भेदे स्त्री अमरः ।

दंशक पु० दन्श—ण्वुल् । (डांस) १मक्षिकाभेदे हारा० । २दंशनकर्त्तरि त्रि० ।

दंशन न० दन्श—भावे ल्युट् । (कामडान्) (कुलयदान) १दन्तादिना खण्डने । "दष्टाश्च दंशनैः कान्तं दासीकुर्वन्ति योषितः" सा० द० २वर्मणि न० । "छन्दुनामहत्या ह्य न विभोक्ष्यामि दंशनम्" भा० क० ५७ अ० ।

दंशनाशिनी स्त्री दंशं नाशयति नाशि—णिनि—ङीप् । तैलकीटभेदे राजनि० ।

दंशभीरु पु० दंशात् भीरुः । महिषे हेमच० ।

दंशमूल पु० दंश्यते कर्मणि घञ् दंशं मूलमस्य । शिग्रौ (सजिना) राजनि० ।

दंशित त्रि० दंशः वर्म संजातोऽस्य तार० इतच् । १कृतसन्नाहे छतवर्मणि "कृत्यां बल च सौवर्णास्तयो भान्ति दंशिताः । तेजसा प्रज्वलन्तो हि कर्मतन्नहुत्तमम्" भा० वि० ४२ अ० "छत्राणि च विराजन्ते दंशितानि चि तानि च" हरिवं ५४५४ श्लो० ।

दंशूक त्रि० दन्श वा० ऊक । दंशनशीले । "तस्मात् क्षीवाः दन्दशूका दंशुकाः" तैत्ति० ब्रा० १।७।८।२ ।

दंष्ट्रा स्त्री दंश—ष्ट्रन् गौरादिषु आलामकपदस्य पाठात् नित्यात् ङीपोऽनित्यत्वात् टाप् । १स्थूलदन्तभेदे । दन्त-

पञ्चविंशत्प्रान्ते चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः । हिंस्रजन्तुदन्तमात्रविशिष्टे "दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि" गीता । "दंष्ट्रायां धरणिर्येन हिरण्याक्षः परे रोहणी" चा॰ द॰ । "दंष्ट्रामयूखैः शकलानि कुर्वन्" रघुः

दंष्ट्रानखविष पु॰ दंष्ट्रायां नखे च विषं यस्य । मार्जारादौ यथाह सुश्रुतः ।

"तत्र दृष्टिनिश्वासदंष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्त्तवमुखसन्दंशविशर्धितास्थिपित्तशूकशवानीति" विषस्थानोपक्रमे "मार्जारश्ववानरमकरमण्डूकपाकमत्स्यगोधाशम्बूकप्रचलाकगृहगोधिकाचतुष्पादकीटास्तथान्ये दंष्ट्रानखविषाः"।

दंष्ट्राल त्रि॰ दंष्ट्रा+अस्त्यर्थे चूडा॰ लच् । दंष्ट्रायुक्ते "धूम्रकेशो हरिश्मश्रुर्दंष्ट्रालोऽद्भुताननः" हरिवं॰ ४७ अ॰ ।

दंष्ट्राविष पु॰ दंष्ट्रायां विषमस्य । १भौमे सर्पे "भौमास्तु दंष्ट्राविषाः" सुश्रुतः २ लूताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुतः

"विषन्तु लालानखमूत्रदंष्ट्रारजःपुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
सप्तप्रकारं विसृजन्ति लूतास्तदुग्रमध्यावरवीर्ययुक्तम् ।
स्वकच्छकोठं स्थिरमल्पमूलं लालाकृतं मन्दरुजं वदन्ति ।
शोफश्च कण्डूश्च पुलाकिका च धूमायनं चैव नखाग्रदंशे ।
दंशन्तु मूत्रेण सकृष्णमध्यं सरक्तपर्य्यन्तमवेहि दीर्णम् ।
दंष्ट्राभिरुग्रं कठिनं विवर्णं जानीहि दंशं स्थिरमण्डलञ्च"।

लालाविषाद्योऽप्यत्र । [शुभाद्योऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त्र पुंस्त्री दंष्ट्रास्त्रमिवास्य । वराहे शब्दार्थचि॰ । दंष्ट्रा-

दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्वार्थे क कापि ह्रस्वे अत इत्त्वम् । दाढिकायां दंष्ट्रायामस्त्यर्थे । दंष्ट्रा+व्रीह्या॰ वा ठन् । दंष्ट्रायुक्ते त्रि॰ ।

दंष्ट्रिन् पु॰ दंष्ट्रा अस्त्यर्थे व्रीह्या॰ इनि । शूकरे अमरः २सर्पे शब्दर॰ । ३दंष्ट्रायुक्ते त्रि॰। "दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि हताश्चैव तस्करैः" शु॰ त॰ अग्निपु॰ ।

दंसना स्त्री चु॰दन्स–भावे युच् । १कर्म्मणि निघण्टुः दंसय इति शब्दस्य कर्मपर्य्यायतोक्तेस्तथार्थत्वम् । "तव क्रत्वा तव तद्दंसनाभिः" ऋ॰ ६।१७।६ । "दंसनाभिः कर्मभिः" भा॰ ।"शची वसव दंसना" ऋ॰ १।२९।२।

दंसस् न॰ दन्स–असुन् । कर्म्मणि निघण्टुः "यावतमशिव दंसः" ऋ॰ १।६२।६ । "अवर्द्धयो वव्रिणो अस्य दंससा" १०।१२८ । "दंससा कर्म्मणा" भा॰ ।"शचीभावक्षिणा दंसोभिः" यजु॰ १२।७४ ।

दंसि पु॰ दन्स–इन् । कर्म्मणि । "कृत्वाय मस्मदाय दंसयः" ऋ॰ १०।१३८।१ । "दंसयः कर्माणि" भा॰ "दंसयः कर्माणि दंसयन्ते नानि" निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ त्रि॰ दन्स–तृच् दंसिता अतिशयेन वा इष्ठन् तृचो लुकि चिलोपः । १अतिशयकर्मकर्त्तरि । "दस्रा दंसिष्ठा रथ्या रथीतमा" ऋ॰ १।१८२।२। "दंसिष्ठा अतिशयितकर्माणौ" भा॰ । अश्विनोरुक्तौ चास्य । २दर्शनीयतमे ३अतिशयेन शत्रुहिंसके च । "येना दंसिष्ठ ! क्रत्वे" ऋ॰८।२४।२५।"हे दंसिष्ठ ! दर्शनीयतम ! शत्रूणां क्षपयितः !" भा॰ । अत्र द्वयोः दंसेर्वा धातोरूपं प्रयो॰।

दक न॰ उदक+पृषो॰ दैप्–शोधे क ततः संज्ञायां कन् वा । जले त्रिका॰ दकोदरम् । दकार्गलम् ।

दकोदर न॰ दकं जलस्फीतमुदरं यत्र । सुश्रुतोक्ते जलोदराख्यनामके उदररोगभेदे यथा "यः स्नेहपीतोऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तोऽप्यथ वा निरूढः । पिबेज्जलं शीतलमाशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि तद्वहानि । स्नेहोपलिप्तेष्वथ वापि तेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्धं महत्तत्परिवृत्तनाभि भृशोन्नतं पूर्णमिवाम्बुना च । यथा दृतिः क्षुभ्यति,कम्पते च शब्दायते चापि दकोदरं तत् । "नाभेरधश्चतुरङ्गुले वेधव्या वामपार्श्वे दकोदरे" "वेध्याः शिरा बहुविधा मूलवृद्धिदकोदरम्" सुश्रु॰ ।

दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च भ्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । दक्षते अदक्षिष्ट । ददक्षे । दक्षः । "त्वमिन्द्रो मर्त्तादिमाक्षि दक्ष" ऋ॰ २।१।११।

दक्ष हन्त्यर्थे (गतौ वधे च) भ्वा॰ आत्म॰ सक॰ सेट् । दक्षते अदक्षिष्ट ददक्षे । मित् तत्करणसामर्थ्यात् अनुपधाया अपि दीर्घे णिचि अदाक्षि अदक्षि णमुलि दक्ष दक्षम् दाक्षं दाक्षमिति रूपं मित् भावे च । दक्षा ।

दक्ष पु॰ दक्ष–कर्त्तरि अच् । १ताम्रचूडे दक्षसंहिताकर्त्तरि २मुनिभेदे ३शिववृषभे ४हरभेदे ५अग्नौ च विश्वः । ६महेश्वरे शब्दरत्ना॰ । ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठजाते ७प्रजापतिभेदे । दक्षतरे अन्येषु कार्य्येषु चोपस्थितेषु सद्य एव कार्य्यकर्त्तरि च समर्थे पटौ त्रि॰ मेदि॰ ।

"दक्षस्त्वजायताङ्गुष्ठाद्दक्षिणाद्भगवान् ऋषिः । ब्रह्मणः पृथिवीपाल ! शान्तात्मा सुमहातपाः । वामादजायताङ्गुष्ठाद्भार्य्या तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चाशतं कन्याः स एवाजनयत् मुनिः । ताः सर्वास्त्वनवद्याङ्ग्यः कन्याः कमललोचनाः । पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजा-

पतिः" भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनामकथा दक्षशब्दे वक्ष्यम् हरिवंशे २अ० तु तस्य प्राचेतसत्वमुक्तं यथा

"उपगम्याब्रवीदेतानथ सोमः प्रजापतीन्। कोपं यच्छत राजानः! सर्वे प्राचीनबर्हिषः!। वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ। रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी। भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया। मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता। भार्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी। युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः। अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः। स इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै। अग्निनाऽग्निसमो भूत्वा प्रजाः संवर्द्धयिष्यति। ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः। संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम्। मारिषायां ततस्ते तु मनसा गर्भमादधुः। दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः। दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत!। पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान्। अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः। स सृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादसृजत स्त्रियः। ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ नक्षत्राख्या ददौ प्रभुः। तासु देवाः खगा गावो नागा दितिजदानवाः। गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः। ततः प्रभृति राजेन्द्र! प्रजा मैथुनसम्भवाः। सङ्कल्पाद्दर्शनात् स्पर्शात् पूर्वेषां प्रोच्यते प्रजा"।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कल्पभेदादविरोधः भङ्ग्या तत्रैव समाहितो यथा

"जनमेजय उवाच। देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वोरगरक्षसाम्। सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च महात्मनः। अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्षः प्रोक्तस्त्वयाऽनघ!। वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत। कथं प्राचेतसत्वं स पुनर्लेभे महातपाः। एतन्मे संशयं विप्र! व्याख्यातुमर्हसि। दौहित्रश्चैव सोमस्य कथं श्वशुरताङ्गतः"। वैशम्पायन उवाच। "उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव!। ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जनाः। युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृपाः। पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति। ज्यैष्ठ्यं कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीज्जनाधिप!। तप एव गरीयोऽभूत् प्रभावश्चैव कारणम्" हरिवं० २अ०। ८औशीनरपुत्रभेदे "शिविर्वरः कृमिर्दक्षश्चत्वारौशीनरात्मजाः" भाग० ६। २३।४। ९दाक्षायण्यां "जानतो जानकी यस्य दक्षभागे च लक्ष्मणः। भारतिः पुरतो यस्य" रामकवचम्। १०विष्णौ "उग्रः संवत्सरो दक्षः" विष्णुस०। "जगद्व्यापारवर्त्तमानत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः" भा०। तत्र कुशले "दक्षमिह मधुपावरवारम्" "उपवनपवनास्त्रपातदक्षैः" माघः "रत्नान्येवचदक्षाणां हिमाभिमुखतां ययौ" रघुः। "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा०। दक्ष हिंसे करणे अच्। ११वृषे निघण्टुः।

"स दक्षाणां दक्षपतिर्बभूव" ऋ० १।९५।६। "दक्षाणां बलानाम् मध्ये यदतिशयितं बलं तस्याधिपतिः" भा०। १२वीर्ये न० "स दक्षैर्दक्षपितेह सीद देवानाम्" यजु० १४।२। "स दक्षैः वीर्यैः सामर्थ्यैः सह, दक्षशब्दोऽत्र वीर्यार्थः। दक्षपिता दक्षं वीर्यं पातीति पालयिता" वेददी०।

दक्षकन्या स्त्री ६त०। दक्षस्य सुतासु तासु षष्टिः। यथाह मत्स्यपु० ५ अ०।

"ततस्तेषु विनष्टेषु षष्टिं कन्याः प्रजापतिः। वैरिण्यां जनयामास दक्षः प्राचेतसस्तथा। प्रादात् स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमये। द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे कृशाश्वाय धीमते। द्वे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासां नामानि विस्तरात्"। "तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्षः प्रजापतिः। षष्टिं ततोऽसृजत् कन्या वैरिण्यामिति नः श्रुतम्। तास्तदा प्रतिजग्राह भार्यार्थं कश्यपः प्रभुः। सोमो धर्मश्च कौरव्य! तथैवान्ये महर्षयः। ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश। सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने। द्वे चैव बहुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा। द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु" हरिवं० २ अ०। २सतीनाम्न्यां भवपत्न्यां दुर्गायाञ्च तत्कथा "प्रसूतिं मानवीं दक्ष उपयेमे ह्यजात्मजः। तस्यां ससर्ज दुहितॄः षोडशामललोचनाः। त्रयोदशादाद्धर्माय तथैकामग्नये विभुः। पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे" भाग० ४।१। "कथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी। सती सती योगविसृष्टदेहा" कुमा०। दक्षसुतादयोऽप्यत्र।

दक्षक्रतु पु० ६त०। दक्षप्रजापतिकृते निरीश्वरभागे यज्ञभेदे। तद्यज्ञकथा काशी० ८७ अ० यथा

"अहं यियक्षुर्यूयं मे यज्ञसाहाय्यकारिणः। भवन्तु यज्ञसम्भारानानयन्तु त्वरान्विताः। श्वेतद्वीपगतो गत्वा

यज्ञे चाग्निचयनच्युतम् । सहाकल्पपरीहारं यज्ञपूरुषमेव च । तत्रर्त्विजोऽभवन् सर्वे ऋषयो ब्रह्मवादिनः । प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वरः । दूरादेव निकायाश्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । अनीश्वरास्ततो वेधा भागं कृत्वा स्वकं ययौ । दधीचिस्तु संवीक्ष्य सर्वांस्तांल्लोकवासिनः । दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविवर्जितान् । प्राप्तसम्मानसम्भारान् वाचोऽवद्दुतिपूर्वकम्” इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सह दक्षस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

“तं विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तथार्त्विज्यं भजन्ति ये । एको रुद्रो न द्वितीयः संविदानाश्चपीति हि । प्रावर्त्तन्तर्षयोऽन्येऽपि गौरवात्तस्य च क्रतौ । यदि मे ब्राह्मणस्यैकं शृणोषि वचनं हितम् । तदा क्रतुफलाधीशं विश्वेशं तं समाहूय । विना तेन क्रतुरसौ कृतोऽप्यकृत एव हि । सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मैकसाक्षिणि । तथापि चैषां सर्वेषां फलिष्यति मनोरथः । यथा जडानि बीजानि न फलन्ति स्वयं तथा । जडानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना । अर्थहीना यथा वाणी धर्महीना यथा तनुः । पतिहीना यथा नारी शिवहीना तथा क्रिया । गङ्गाहीना यथा देशाः पुत्रहीना यथा स्पृहाः दानहीना यथा सम्पत् शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्रहीनं यथा राज्यं श्रुतिहीना यथा द्विजाः । योषाहीनं यथा सौख्यं शिवहीना तथा क्रिया । दर्भहीना यथा सन्ध्या तिलहीनं तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होमः शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यातं जग्राह वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव शम्भोर्मायाविमोहितः । प्रोवाच च स्वयं क्रुद्धः का चिन्ता तव मे क्रतोः । क्रतुतन्त्राणि सर्वाणि यानि कर्माणि सर्वशः । तानि सिध्यन्ति नियतं यथार्थकरणादिह । असद्यथार्थविधानेन सिद्ध्येत् कर्मापि नेशितुः । स्वकर्मसिद्धये वाद्य सर्व एव हि चेश्वरः । ईश्वरः कर्मणां साक्षी यत् त्वयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं साक्षी नार्थं दद्याच्च कुत्रचित् । जडानि सर्वकर्माणि न फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्राप्यहो दृष्टान्तयान्तरम् । जडान्यपि च बीजानि कालं संप्राप्य चात्मना । अङ्कुरयन्ति कालाच्च पुष्यन्ति च फलन्ति च । विनाऽपीशं यथा कर्म स्वयं काले फलप्रदम् । शिवेश्वरेण तेनात्र महाऽमङ्गलमूर्त्तिना । दधीचिवचनाच्च । यथार्थकरणात् सिद्धमपि कार्यं सदा चन । ईश्वरप्रातिकूल्याच्च सिद्धमेवाशु नश्यति । ईश्वरेच्छावशात् कर्म कृतमप्यविधानतः । संसिध्येत् तदधीनाश्च कर्म सर्वे हरीश्वराः । साक्षान्नसाक्षिवत्कर्मः सर्वेषां सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदसन्दिग्धं फलस्य प्रतिभूरपि । भूतकादिस्वरूपेण विदध्यादङ्कुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीशं काले कर्म फलेत् स्वयम् । स एव कालो भगवान् सर्वकर्त्ता महेशिता । अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेकं तथ्यमेव तत् । शिवेश्वरेण तेनात्र महाऽमङ्गलमूर्त्तिना । ये महान्तो भवन्त्यत्र ये च मङ्गलमूर्त्तयः । ईश्वराख्याश्च ये सन्ति किमैरत्र तथान्तिके । उत्तरादुत्तरस्त्वेति प्रत्युत्तरयति द्विजे । दधीचौ कुपितेऽत्यन्तं दक्षो गर्वी हृताश्रयः । आदिदेश समीपस्थानालोक्य परितिष्ठति । ब्राह्मणापसदं चामुं परिदूरयताशु वै । अस्मादध्वरसद्मादनादिष्टात्मनाऽऽगतम् । इत्थं दधीचिराकर्ण्य प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मां दूरयसे मूढ ! दूरीभूतो भवानपि । सर्वेभ्यो मङ्गलेभ्यश्च सर्वैरेभिः समं ध्रुवम् । अकाण्डे क्रोधजो दण्डस्तव मूर्ध्नि पतिष्यति । महेशितुस्त्रिजगतीपुरीशास्तुः प्रजापते ! । इत्युक्त्वा निर्जगामाशु यज्ञवाटात् ततो द्विजः । तच्छिष्यीति निर्यातो दुर्वासाश्च्यवनो महान् । उत्तङ्क उपमन्युश्च ऋचीकोद्दालकावपि । माण्डव्यो वामदेवश्च गालवो गर्गगौतमौ । शिवतत्त्वविदोऽन्येऽपि दक्षयज्ञाद्विनिर्ययुः” । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्र । दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पा येषाम् । २ चक्षुरादीन्द्रियरूपेषु प्राणेषु “ये देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रतवस्ते नोऽवन्तु” यजु० ४ ११। “ये देवा देवाः दीव्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणाः । ‘इमे वै प्राणाः वागेवाग्निः प्राणोदानौ मित्रावरुणौ चक्षुरादित्यः श्रोत्रं विश्वे देवा इति” शत० ब्रा० ३।२।२।१२ श्रुत्युक्ताः । किम्भूताः मनोजाताः दर्शनश्रवणादीच्छारूपान्मनस उत्पन्नाः इच्छोत्पत्तौ तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुजः रूपादिदर्शनकालेऽपि मनसा युक्ता एव वर्त्तन्ते अन्यमनस्कस्य रूपादिप्रतिभासाभावात् । यद्वा स्वप्नावस्थायां मनसा युज्यन्ते ते मनोयुजः । तथा दक्षक्रतवः दक्षाः कुशलाः क्रतवः संकल्पाः येषां ते सद्वाञ्छितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा नोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविघ्नपरिहारेण पालयन्तु तेभ्यः प्राणरूपेभ्यः स्वाहा इदं ‘क्षीरं, हुतमस्तु” वेददी० ।

दक्षक्रतुध्वंसिन् पु० दक्षक्रतुं ध्वंसयति ध्वन्स-णिच्-

च्चिणि । १महादेवे तद्रूपाविर्भूते २वीरभद्रे च तत्कथा क्रतुध्वंसिन् शब्दे २२८४ पृ० दृश्यम् ।

दक्षजा स्त्री दक्षात् जायते जन–ड । सतीरूपायां १दक्षकन्यायां महेशकलत्रे दुर्गायाम् २अश्विन्यादौ च । दक्षजातादयोऽप्यत्र ।

दक्षजापति पु० ६त० । १शिवे २चन्द्रे च हेमच० ।

दक्षतनया स्त्री ६त० । दक्षप्रजापतेर्दुहितरि १अश्विन्यादौ २दुर्गायाम् । ३वेदिरूपायां भूमौ च । "अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष ! या दुहिता तव" ऋ० १०।७२।५ । दक्षस्य भूमिजत्वेऽपि तज्जनकत्वासम्भवमाशङ्क्य निरु० ११।२३ । समाहितं यथा "अदितेर्दक्षो अजायत" "दक्षाददितिं परीति"च तत्कथमुपपद्येत ? समानजन्मानौ स्यातामिति अपि वा देवधर्मेणेतरेतरजन्मानौ वेतरेतरप्रकृती" । पुत्रो० दक्षतनाप्यत्र "दक्षस्य पितरं तना" ऋ०३।२७।९ "दक्षस्य दक्षप्रजापतेस्तना तनया"भा० ।

दक्षपितृ पु० दक्षः दक्षप्रजापतिः पिता उत्पादकोऽस्य समासान्तविधेरनित्यत्वात् न कप् । दक्षप्रजापतिजातप्राणाभिमानिदेवे "ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षाः दक्षपितारस्ते नः पान्तु"तैत्ति०१।२।३।१। दक्षपितार इत्यत्र गौणत्वात् इति । चक्षुरादिप्राणाभिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽस्मान् पयःपानरूपव्रतानुष्ठायिनोऽन्तर्बहिश्च शुद्धिरक्षार्थमनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा सहोत्पन्नाः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कस्य चक्षुरादिभिः सन्निहितविषयाणामप्यनवगमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेषु सुदक्षाः कुशलाः। दक्षः प्रजापतिरुत्पादको येषां ते दक्षपितारः" भा० । लोके तु कप् । दक्षपितृका अश्विन्यादिषु स्त्री । दक्षस्य वीर्यस्य पिता पालक ! । १वीर्योत्पादके दक्षशब्दभेदे उदा० दृश्यम् ।

दक्षविहिता स्त्री १गीतिकाभेदे । "ऋग्गाथा पाणिका दक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्"याज्ञ० । "ऋग्गाथाद्यास्ततो गीतिकाः" मिता० । २दक्षकृते त्रि० ।

दक्षस् न० दक्ष–करणे असुन् । बले । "दमया दक्षसे महः" ऋ० २।२५।८।२ । "दक्षसे बलाय" भा० ।

दक्षसावर्णि पु० मनुभेदे नवमे मनौ । "नवमो दक्षसावर्णि मनुर्वरुणसम्भवः । धृष्टकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप । परे मरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रः अद्भुतः स्मृतः । द्युतिमत्प्रमुखाः सप्त भविष्यन्त्यृषयस्ततः । आयुष्मतोऽम्बुधारायामृषभो भगवान् किल । भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः" भाग० ८।१३।१९ । "८सावर्णिः ९दक्षसावर्णिः १०ब्रह्मसावर्णिस्ततः । ११धर्मसावर्णिको१२रुद्रपुत्रो१३रौच्यश्च१४भौत्यकः" पुराणान्तरम् । हरिवंशे तु नवमस्य रोहितत्वमुक्तं यथा। "नवमस्यैव दाक्षिण आत्रेयो हव्यवाहनः । पौलहः सत्य इत्येते मुनयो रौहितेऽन्तरे । देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ! । दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः । मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः । पृथुश्रवा भूरिधामा ऋचीकोऽथ बृहतो गयः । प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महोजसः" ७ अ० । कल्पभेदादविरोधः ।

दक्षसुत पु० ६त० । १देवे शब्दार्थचि० ।
देवस्य दक्षसुतत्वात् नष्टपुत्रेण दक्षेण पुत्रिकाधर्मेण दत्तायामदितावुत्पन्नत्वेन तस्य पुत्रिकापुत्रत्वात् तत्सुतत्वम् यथाह हरिवं० ३ अ० ।
"प्रजाः सृजेति व्यादिष्टः पूर्वं दक्षः स्वयम्भुवा । यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ! । मनसा चैव भूतानि पूर्वमेवासृजत् प्रभुः । ऋषीन् देवान् सगन्धर्वानसुरानथ राक्षसान्" । २हर्यश्वादिषु तत्कथा "दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः । समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह । बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः । प्रमाणं स्रष्टुकामा वै प्रजाः प्राचेतसात्मजाः । अन्तमूर्द्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः । ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः । वैरण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत् प्रभुः । विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा । पूर्वोक्तं वचनं तात ! नारदेनैव चोदिताः । अन्योन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः । भ्रातॄणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः । ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः । एकाग्राः स्वस्थमनसो यथावदनुपूर्वशः । तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् । अद्यापि न निवर्त्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः । नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः । नारदं नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च । तदा प्रभृति वै भ्राता भ्रातरन्वेषणे नृप ! । प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता । तांश्चैव नष्टान् विज्ञाय पुनर्दक्षः

प्रजापतिः। यदि ततोऽसृजत् कन्यां वैरण्यामिति न श्रुतम्”।

२अग्न्यादीच स्त्री “ततोऽपर्ह दक्षसुता दक्षाहभुः” रघुः।

दक्षाध्वरध्वंसक दक्षस्याध्वरं ध्वंसयति ध्वन्स–णिच्–ण्वुल्। १शिवे २वीरभद्रे च दक्षाध्वरनाशकादयोऽप्यत्र।

दक्षाय्य पु० दक्ष–आय्य। १गरुडे २गृध्रपक्षिणे च उणादिकोषो सि०कौ०। दक्ष–वृद्धौ कर्मणि तद्योगे ण्वुल्। ३वर्द्धके त्रि०। “मित्रो दक्षाय्यो अर्य्यमेवाशि चोम !” ऋ०२।८२।१। “दक्षाय्यः सर्वेषां वर्द्धकः” भा०।

दक्षिण त्रि० दक्ष–इनन्। १परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रायानुवर्त्तिनि २सरले। ३दक्षभागस्थे च मेदि०। ४अवामे अपसव्ये देहभागभेदे (डाहिन) ख्याते भागे हेमच०। “एषु त्वनेककर्मस्वपि समरागो दक्षिणः कथितः” सा० द० उक्ते ५नायकभेदे यथा “स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया, देवी प्रसाद्याद्य च। इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः”। स्वापेक्षया मेरुगिरितो विप्रकृष्टायां ६दिशि स्त्री ७वहर्त्तिनि त्रि०। ८यज्ञदानान्ते दाने ९प्रतिष्ठायां स्त्री यज्ञाद्यन्तदक्षिणानामनिरुक्तिः” शत० ब्रा० २।२।२।२। “स एष यज्ञो हतो न दद्रे। तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंस्तद्येनं दक्षिणाभिरदक्षयंस्तस्माद्दक्षिणा नाम तद्यदेवात्र यज्ञस्य हतस्य व्यथते तदस्यैतद्दक्षिणाभिर्दक्षयत्यथ समृद्ध एव यज्ञो भवति तस्माद्दक्षिणा ददाति’। दक्षिणाविशेषनिर्णयः हेमा० दा० यथा

भविष्यपुराणे “अदत्तदक्षिणं दानं व्रतस्यैव नृपोत्तम!। विफलं तद्धि जानीयाद्भस्मनीव हुतं हविः”। षट्त्रिंशन्मतात् “श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम्। अदक्षिणन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्”। मैत्रायणीयपरिशिष्टम् “दक्षिणाकाले कृतानां भस्मायां ददाति न त्वेवं यजेत्”। तथा शतपथश्रुतिः “तस्मान्नादक्षिण हविः स्यादिति”। भविष्योत्तरे “अल्पं यद्दीयते किञ्चित्तत्सम्यं सुखावहम्। असम्यग्नु दोषाय भवतीह परत्र च। तस्मात् दक्षिणाहीनं विधानविकलं कृथ च। देयं दानं महाराज! सम्यक्फलकाङ्क्षया। अन्यथा दीयमानं तदपकाराय केवलम्। प्रत्यवायकरं चाहानिं च तत् फलदं भवेत्”।

आह भगवान् व्यासः “सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा। सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेष्यते।” एतच्च, विशेषविहितगोवस्त्रादिदक्षिणकदानवर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु अवतिष्ठते तत्रापि परा श्रेष्ठमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यां दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृष्टत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतिवचनार्थः, अन्यदपि पुरुषशास्त्रीयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं यत्तु श्रूयते “अन्येषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणा स्मृता। सुवर्णे दीयमाने तु रजतं दक्षिणेष्यते” इति तदेतच्छ्रौतस्त्वन्यं परिज्ञाय ज्ञातव्यम्। “सुवर्णं रजतं ताम्रं तण्डुला धान्यमेव च। नित्यश्राद्धं देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्”। स्कन्दपुराणे। “देयद्रव्यतृतीयांशं दक्षिणां परिकल्पयेत्। अनुक्तदक्षिणे दाने दशांशं वापि शक्तितः”। तुलापुरुषादिदानानि अधिकृत्य विष्णुपुराणे “दक्षिणा च शतस्यार्द्धं तदर्द्धं वा प्रदापयेत्। ऋत्विजाञ्चैव सर्वेषां दश निष्कान् प्रदापयेत्”। भविष्योत्तरे “शेषं निष्कशतं पार्थ! दानेषु विधिरुत्तमः। मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः। विप्राश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्स्वपि। एवं हस्ते तथा हे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च। अशक्तस्यापि कृष्णोऽयं पञ्चसौवर्णिको विधिः। अतोऽप्यल्पेन यो दद्यान्महादानं नराधमः। प्रतिष्ठाप्नोति वा तस्य दुःखशोकावह भवेत्”, अथाभिषेकमुद्दाहृत्य विष्णुपुराणे “अष्टषष्टिपलोन्मानं दद्याद्वै दक्षिणां गुरोः। होतृणाञ्चैव सर्वेषां त्रिंशत्पलसदाहृतम्। अध्येतृणां तदर्द्धेन द्वारपानां तदर्द्धतः”। एतेनान्यत्रापि, गुरोरर्द्धम्, ऋत्विजां तदर्द्धं, जापकानां तदर्द्धं द्वारपालानां तदर्द्धमिति दक्षिणाविभागोऽवगन्तव्यः।” अन्या अपि दक्षिणाः तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः। यज्ञभेदे दक्षिणाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कातीयशब्दे दर्शितप्रायः विशेषतोऽवसेयः। सर्वत्र दक्षिणाया अदाने कालविलम्बभेदे च दोषा दक्षिणानामनिरुक्तिर्विहिता उक्ता यथा।

‘कार्त्तिक्यां पूर्णिमायान्तु रासे राधामहोत्सवे। आविर्भूता दक्षिणांशात् कृष्णस्य तेन दक्षिणा”। यज्ञो दक्षिणया सार्द्धं पुत्रेण च फलेन च। कर्मिणां फलदाता चेत्येवं वेदविदो विदुः। कृत्वा,कर्म च तत्रैव तूर्णं दद्याच्च दक्षिणाम्। तत्कर्मफलमाप्नोति वेदैरुक्तमिदं मुने!।

क्षणो कर्मणि पूर्णे च तत्क्षणं यदि दक्षिणाम्। न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च दैवेनाज्ञानतोऽथ वा। मुहूर्ते समतीते तु द्विगुणा सा भवेद्ध्रुवम्। एकरात्रे व्यतीते तु भवेत् शतगुणा च सा। त्रिरात्रे तद्दशगुणा सप्ताहे द्विगुणा ततः। मासे लक्षगुणा प्रोक्ता ब्राह्मणानाञ्च वर्द्धते। संवत्सरे व्यतीते तु सा त्रिकोटीगुणा भवेत्। कर्म तद्यजमानानां सर्वञ्च निष्फलं भवेत्। स च ब्रह्मस्वापहारी न कर्मार्होऽशुचिर्नरः। दरिद्रो व्याधियुक्तश्च तेन पापेन पातकी। तद्गृहाद्याति लक्ष्मीश्च शापं दत्त्वा सुदारुणम्। पितरो नैव गृह्णन्ति तद्दत्तं श्राद्धतर्पणम्। एवं सुराश्च तत्पूजां तद्दत्ताग्निराहुतिम्। दाता न दीयते दानं ग्रहीता च न याचते। उभौ तौ नरकं यातश्छिन्नरज्जुर्यथा घटः। नार्पयेद्यजमानश्चेद्याचितश्च दक्षिणाम्। भवेद्ब्रह्मस्वापहारी कुम्भीपाकं व्रजेद्ध्रुवम्। वर्षलक्षं वसेत्तत्र यमदूतेन ताडितः। ततो भवेत् स चाण्डालो व्याधियुक्तो दरिद्रकः। पातयेत् पुरुषान् सप्त पूर्वांश्च सप्त जन्मतः" ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे। प्राप्तिरूपदक्षिणाद्रव्यग्रहणे मन्त्रभेदेनाभिमन्त्रणम् अप्राप्तिद्रव्यग्रहणे तु अभिमर्शनमात्रम् यथाह आश्व० श्रौ० सू० ५।१३।१५। "क इदं कस्मा अदात् कामायादात् कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामं समुद्रमाविश कामेन त्वा प्रतिगृह्णामि कामैतत्ते इष्टिरसि द्यौस्त्वा ददातु पृथिवी प्रतिगृह्णात्वित्यतीतान्समनुमन्त्रयेत् प्राणि"। सू० 'विकारदेशमतीत्य नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु तन्मध्ये यत् प्राणिद्रव्यं तदेतेनानुमन्त्रयते" नारा०। "अभिमृशेदप्राणि" सू०"तन्मध्ये यदप्राणि तदभिमृशेत् नारा०। सा च यज्ञपत्नी तथाह "दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्र पूजिता। यया विनापि विश्वस्य सर्वं ,कर्म तु निष्फलम्" भाग० २६।१।१।२८। १० नायिकाभेदे स्त्री यथा "या गौरवं भयं प्रेम सद्भावं पूर्वनायके। न मुञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैः" इति विष्णुपु० टीकायां स्वामी" ११विष्णौपु०। "अक्रूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः दक्षिणाम्बरः" विष्णुस०। अस्य दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गायकाः अन्यत्र दक्षिणाः(कुशलाः)इत्येव। "दिवः सपत्नी भव दक्षिणस्याः" रघुः "दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम्। दक्षिणः क्षितिपतिर्व्यभिमतदक्षिणाः सदसि राजसूयकीः" माघः। अन्तादौ दक्षिणकर्णस्पर्शनं परायरो विधत्ते। "क्षुते निष्ठीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथाऽनृते। पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्। ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सूर्योऽनलस्तथा। ते सर्वे चापि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे"। १२आचारभेदे दक्षिणाचारशब्दे दृश्यम्। १३दक्षिणाग्नौ पु० "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० ४।२।३।

दक्षिणकालिका स्त्री दक्षिणा कालिका। १शिवहृदये न्यस्तदक्षिणपादायां कालिकायाम्।

दक्षिणगोल पु० कर्म०। विषुवरेखातो दक्षिणस्थिते तुलादिराशिषट्के यथाह सि० शि० "सौम्योऽथ गोलो भदलं यदाद्यं याम्योऽपरं सायनभागभानोः" दक्षिणायनशब्दे रङ्गनाथ व्याख्या दृश्या।

दक्षिणतस् अव्य० दक्षिणा—तसिल् सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रे पुंवद्भावः।१दक्षिणस्यां दिशि। २दक्षिणभागे च"पितृभ्यो बलिशेषन्तु सर्वं दक्षिणतो हरेत्" मनुः।

दक्षिणतस्कपर्द्द त्रि० दक्षिणतः शिरसो दक्षिणभागे कपर्दश्चूडा यस्य। दक्षिणभागचूडायुक्ते "श्वित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दाः" ऋ० ७।३३।१। चूडाकर्मणि दक्षिणतो वशिष्ठानामिति स्मर्यते" भा०। [दक्षिणस्यतीरे।

दक्षिणतीर न० कर्म० तीरस्य तारभावः। नद्यादे

दक्षिणता स्त्री दक्षिण+वेदे नि० ता। दक्षिणभागादौ। "भिन्ध वज्रं हस्त आ दक्षिणत्राभिः" ऋ० ६।२८।६।

दक्षिणदिक् स्त्री दक्षिणा दिक्। सुमेरुतया मेरुतो विप्रकृष्टदिशि। तदधिपः भौमः यथाह "सूर्य्यः शोमः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिगधीश्वराः" ज्यो०त०। तत्र बलिनो यथौ भास्करभूमिजौ यथाह तत्रैव "प्राच्यां सौम्यसुराचार्य्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ। प्रत्यक् सौरिरुदीच्यां तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ" तद्दिक्पतिः यमः "इन्द्रो वह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणो मरुत्। कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्तेः। तद्दिग्बलिनो राशयश्च अजवृषमकरसिंहाः। "ऐन्द्र्यां नृयुग्मराशयस्तु पशवो याम्ये सरीसृपावलिचौरिण्यां नृयुग्म तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे"ज्यो० त० उक्तेः। तद्दिक्पतिराशयः इत्यस्यामवत्रराशयः यथाह ज्यो० त० "प्रागादिचक्रमा नाथा यथासंख्यं

प्रदक्षिणम् । सेनाद्यारोपणो मेषादिकराहणा परिभ्रमात्" ।। तद्दिक्स्थसवत्सरादौ च मघादिसप्तकम् । "कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात्" ज्यो० त० उक्तेः । दक्षिणदिग्भागस्था देशाव कूर्मविभागमध्ये बृ०सं० १४अ० उक्ताः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे दर्शिताः ।

दक्षिणपश्चात् अव्य० दक्षिणस्याः परस्याश्च दिशः अन्तराला दिक् बहु० आति परस्य पश्चादेशः । प्रथमापञ्चमी सप्तम्यर्थवृत्तौ दक्षिणपश्चिमाशब्दार्थे नैरृतकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्याः पश्चिमाया दिशोऽन्तरालादिक । "दिङ्नामान्यन्तराले" पा० बहु० पुंवत् । १नैरृते कोणे । "जम्बूमेरवणाद्रुल । दिशं दक्षिणपश्चिमाम्" भा० मङ्गाप्र० १अ० । २तद्देशवर्त्तिनि त्रि० "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० १।२।१२ ।

दक्षिणपूर्व्वा स्त्री दक्षिणस्याः पूर्वस्या दिशोऽन्तराला दिक् बहु० पुंवत् । १अग्निकोणे २तद्दिग्भागस्थे त्रि० "दक्षिणपूर्वे उद्धृताम्न आहवनीयं निदधाति" आश्व०गृ०४।२।१

दक्षिणमानस न० गयास्थिते तीर्थभेदे "तस्य दक्षिणभागे तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रय सदाहृतम्" वायुपु० गयामा० ।

दक्षिणमार्ग पु० १तन्त्रोक्ते आचारभेदे २पितृयाणे मार्गभेदे "निर्विण्णोऽहं दक्षिणमार्गेण गतागतलक्षणेन" ईशोपनिषद् भाष्यम् । [लवणाम्बुधौ ।

दक्षिणसमुद्र पु० कर्म० । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे

दक्षिणस्थ त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्था—क ७त० । १दक्षिणभागस्थिते २सारथौ पु० अमरः ।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । प्रथमार्थसत्त्वे दक्षिणाशब्दार्थे दक्षिणा वसति आगच्छति रमणीयं वा "अयं दक्षिणा विश्वकर्मा" यजु० २२।५५

दक्षिणांसत्रयिन् पु० दक्षिणांशे दक्षस्कन्धे त्रयोऽत्रास्य इनि । दक्षिणस्कन्धस्थत्रययुक्ते "पितृस्वभिगमनात् दक्षिणांसत्रयी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्य्या प्रत्यादानेन पश्चितः" पराशरः ।

दक्षिणाग्नि पु०दक्षिणोऽग्निः । अन्वाहार्य्यपचनाख्ये यज्ञाग्निमध्येऽग्निभेदे ।"अन्वाहार्य्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति" कात्या० श्रौ० २।५।२७ "होमे यजमानान्वाहरतीत्यन्वाहार्य्यः अध्वर्युरन्वाहार्य्यपचनं दक्षिणाग्निं तत्र स्थ-स्थपनीदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति चतुर्णामृत्विजां तृप्तिर्यावता अन्नाद्यते तत्परिमाणं ततोऽधिकं वान्वाहार्य्यमोदनं कुर्यात्" कर्कः ।

"उदूवर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय पिटकादिस्थितो वैश्यो गत्ये वै भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्यारण्यमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्याद्वाहवनीयं व्यवसन्तमुद्धरेत्" आश्व० श्रौ० २।२।१ "उदूवर्गे अजस्रोऽग्निर्वे अग्निहोत्रहोमार्थं विहरेत् नाकल्पेषु । होमसमकालेष्वपि भवतीत्युक्तम्, एवं स्थिते विहरणरहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्ष्यामः उत्सर्गं इत्युक्तत्वात् । अत्रापराह्णग्रहणेन अहश्चतुर्थभागो लक्ष्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्यगृहकुलादानयेत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य बहुपशोर्वा गृहात्, गार्हपत्याद्वा । भाष्ट्रे चेत् प्रज्वलयेत् । काले काले यदि निर्मन्थ्यः तदा मन्थेत् । एवां प्रकाराणां तदुपत्तिव्याहृत्यवस्था । तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् व्यवसन्तमग्निमाहवनीयार्थमुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्य्यादित्यर्थः" नारा० । तस्य स्थापनञ्च नैरृतकोणे "दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्" आश्व० गृ० ४।११ । उक्तेः ।

दक्षिणाग्र पु० दक्षिणस्यामग्रमस्य । दक्षिणदिग्भागस्थाग्रे कुशादौ "अथ याम्यमुन्दीचीनाग्राणि हव्यानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोति पितृदेवत्यमेवैनत्करोति" शत० ब्रा० १२।५।१।१२ । "उदगग्रान् दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेः" कात्या० श्रौ० ४।१०।१५ ।

दक्षिणाचल पु० दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते हेम० दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचार पु० कर्म० १तन्त्रोक्ते आचारभेदे । "स्वधर्मनिरतो भूत्वा पञ्चतत्त्वेन पूजयेत् । स एव दक्षिणाचारः शिवो भूत्वा शिवां यजेत्" आचारभेदतन्त्रम् । इयास्तु तत्र भेदः षष्ठस्थाने विजयारसः । "चतुर्थकाराः सन्त्येव पञ्चमो विजयारसः" इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षिणस्या चारो गतिरस्य । २दक्षिणदिग्गतिशालिनि त्रि० । "दक्षिणां दक्षिणाचारो दिशं येनाश्रयत् प्रभुः" भा० वि० ५अ० ।

दक्षिणाज्योतिस् पु० दक्षिणा दक्षिणस्यां ज्योतिरस्य । पञ्चौदने यागभेदे । "ओऽमं पञ्चौदनं दक्षिणाज्योतिषं ददाति" अथ० ९।५।२२।२३।२४।२५।६ । तद्यागकर्त्तृकम् ।

दक्षिणात् अव्य० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आति। प्रथमाद्यर्थकत्वे दक्षिणशब्दार्थे दक्षिणात् रमणीयम् आगच्छति वसति वा।

दक्षिणान्तिका स्त्री "षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः। न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः" इत्युपक्रमे "तृतीययुग्दक्षिणान्तिका समस्तपादेषु द्वितीयलः" वृ० र० उक्तलक्षणे वैतालीयभेदे मात्रावृत्तभेदे। "समस्तपादेषु द्वितीयलः यदि तृतीययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभ्यामेको गुरुश्चेत् शेषं वैतालीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम छन्द इत्यर्थः।

दक्षिणापथ पु० दक्षिणा (आजन्तः) पन्थाः अच् समा०। देशभेदे तद्देशवर्णनं भा० व० ६१ अ० यथा "एते गच्छन्ति बहवः पन्थानो दक्षिणापथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्च समतिक्रम्य पर्वतम्। एष विन्ध्यो महाशैलः पयोष्णी च समुद्रगा। आश्रमाश्च महर्षीणां बहुमूलफलान्विताः। एष पन्था विदर्भाणामसौ गच्छति कोशलान्। अतः परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षिणापथः"। "दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्धकाः। गुहाः पुलिन्दाः शबराश्चुचुका मद्रकैः सह" भा० शा० २०७ अ०। "युयुधे पाण्ड्यराजेन दिवसं नकुलानुजः। तं जित्वा स महाबाहुः प्रययौ दक्षिणापथम्" भा० स० ३० अ०। "तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः। पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च। सेतुका मूषिकाश्चैव कुपथा वारवासिकाः। नवराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः। कारूषाश्च सहैषीकेराटव्याः शबरास्तथा। पुलिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदर्भा दण्डकैः सह। कुलीयाश्च सिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह। तथा तैत्तिरिकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा। नासिक्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः। भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा। कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह" मत्स्यपु०। २दक्षिणास्थितमार्गमात्रे पु०। "कृष्णाजिनानि धुन्वन्तः स्वयमेव दक्षिणापथं यान्ति" आश्व० श्रौ० ५।१३।१२। दक्षिणापथोऽस्त्यस्य स्वामित्वेन आवासत्वेन सम्बन्धित्वेन वा ठन्। दक्षिणापथिक तद्देशपे तत्र वासिनि तत्सम्बन्धे च। "एते चान्ये च बहवो दक्षिणापथिकान् पथः" हरिवं० ११० अ०।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणस्या अपरस्या दिशोरन्तराला दिक्। १नैर्ऋतकोणे "दक्षिणपूर्वस्यां दिशि दक्षिणापरस्यां वा" आश्व० गृ० ४।१।६। २तदूर्द्ध्वस्थिते त्रि० "पुनर्दक्षिणापरेऽध्वर्युः पूर्वोत्तरे यजमानः" कात्या० श्रौ० ८।५।१८। दक्षिणायाः परः। ३यज्ञपूर्वकद्रव्यदानरूपदक्षिणातत्परे त्रि०।

दक्षिणाप्रवण त्रि० दक्षिणा (आजन्तः) दक्षिणस्यां प्रवणं निम्नम्। उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने भूभागादिदेशे "दक्षिणाप्रवणम्" कात्या० श्रौ० २२।३।६। "दक्षिणाप्रवणं देवयजनं भवति" कर्कः "शुचिदेशं विविक्तं च गोमयेनोपलेपयेत्। दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्" मनुः। "दक्षिणाप्रवणमथवा परिस्रुते शुचौ देशे दक्षिणाप्लवने तथा" याज्ञ० श्राद्धदेशोक्तौ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुर्य्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोति प्र+अश—क्तिच् पृषो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाह्यः। धुर्य्यमध्ये दक्षिणस्थे पुरोङ्गे प्रकृष्टदेशस्थे वा अश्वभेदे 'दक्षिणाप्रष्टिं जनो यत इति' कात्या० श्रौ० १४।३।८। "रथे तृतीयमश्वं युनक्ति धुर्य्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नोतीति प्रष्टिर्वाह्यो युग्य" सं० व्या०। दक्षिणस्यां स इव इति विग्रहे २दक्षिणस्थे प्रष्टिवहेऽश्वे च। "अथ दक्षिणा प्रष्टिं युनक्ति सव्यप्रष्टिं वा" शत० ब्रा० ५।१।४।९। "प्रष्टिर्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्रादिकाधारः' (तेपाइ) भा०।

दक्षिणाबन्ध पु० दक्षिणायां बन्धः अनुबन्धः। गृहस्थादीनां दक्षिणानुबन्धभेदे यथा "दक्षिणाबन्धो नाम गृहस्थब्रह्मचारिभिक्षुवैखानसानां काममोहोपहतचेतसामभिमानपूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणाबन्ध इत्युच्यते" तत्त्वसारः।

दक्षिणाभिमुख त्रि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखमस्य। दक्षिणदिङ्मुखे। "दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा" आह्नि० त०। दक्षिणामुखादयोऽप्यत्र। "आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः"। "उदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनुः। "यद्वेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः" मनुना आशौचविप्रस्य तथा भोजनं निषिद्धम्। दक्षिणा दक्षिणस्यां मुखम्। दक्षिणदिक्स्थे मुखे न०। "श्वानाश्च गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम्। न जीवत्पितृकः कुर्य्यात् कृते च पितृहा भवेत्" ति० त०।

दक्षिणामूर्त्ति(र्त्ती) पु० दक्षिणा अनुकूला मूर्त्तिरस्य वा ङीप् संज्ञात्वात् न पुंवत्। शिवमूर्त्तिभेदे तन्त्रशास्त्रादिके

यथा"प्रोद्यत्प्राज्यप्रकाशहृदुमतये योगायनस्थं प्रभुं प्रसन्न-मस्मद्भुभृद्भिः प्रतिदिशं प्रोद्दीक्षमाणाननम्। सुप्तां सर्वमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं कुर्म्मः कलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम्"। "निम्नगो दक्षिणामूर्त्तिं ध्यायेत् साधकसत्तमः। शाक्तव्याख्यानसामर्थ्यं सर्वार्थे वटवृक्षान्तरे" तन्त्रान्तादिकं तत्र दृश्यम्। ध्यानान्तरं ध्यानशब्दे दृश्यम्।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्यां दक्षिणे गोले वा अयनं रवेः। रवेः स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया १दक्षिणदिग्गमने २दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्के गमने तदुपलक्षिते षण्मासात्मके ३कालभेदे च तत्राद्यार्थे "कालमयनाख्यमयनं द्वे अयने वर्षसंमिते। कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते" मत्स्य० त० विष्णु पु०। द्वितीयार्थे "दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः। अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्" मनुः। अयनशब्दे ३५२ पृ० उत्तरायणशब्दे ११०४ पृ० भगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तप्रायत्वेऽपि दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकमत्रोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि स्वाधिष्ठितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगोले च गतिः सम्भवति तथापि सूर्य्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाले च दक्षिणायनशब्दव्यवहारः। "सौरेण द्युनिशोर्मानं षडशीतिमुखानि च। अयनं विषुवं चैव संक्रान्तेः पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान् षाण्मासान् दक्षिणा आदित्य एति यान् मासानुत्तरादित्य एति" वाजसनेयिनां पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमार्गयोः पाठात् "तस्मादादित्यः षण्मासान् दक्षिणेनैति षण्मासानुत्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेश्चादित्यगतिमुपजीव्यैवायनशब्दप्रवृत्तेश्च। तेनादित्यगतिनिमित्तत्वात्तस्य सौरत्वम्। उभयविधदक्षिणायनस्य किमवधिकत्वं मनूक्तं राशित्वं तदभिधीयते। तत्र "मेषादौ देवभागस्थो देवानां याति दर्शनम्। असुराणां तुलादौ तु सूर्य्यस्तद्भागसञ्चरः" सू० सि०।

"जम्बुद्वीपवलयबहुतदृश्यो परिधिरूपं भूगोलमध्ये तत्र-मध्यरेखाकाशे वृत्तं विषुवद्वृत्तं तत्र क्रान्तिवृत्तं चक्रभान्तरेण स्थानद्वये लग्नं तयोर्मध्यस्थानं प्रवहवायुना विषुवद्वृत्तमार्गे भ्रमति मेषस्थानात् कन्यादिस्थानं विषुवद्वृत्तावधि सव्यं भान्तरं उत्तरतः। मकरादिस्थानं विषुवद्वृत्तावधि सव्यं भान्तरे दक्षिणतः। तत् क्रमस्थाने प्रवहवायुना भ्रमति। एवं क्रान्तिवृत्तप्रदेशाः स्वस्वस्थाने प्रवहवायुना भ्रमन्ति। तत्र मेषादौ देवभागस्थः "जम्बुद्वीपं च तत्रापि देवासुरविभागकृदिति" पूर्वोक्तेः। तदवच्छिन्ना मेषादिकन्यान्ता राशय उत्तरगोलः। तत्रस्थः सूर्य्यो मेषादौ मेषादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तराग्रवर्त्तिनां दर्शनं षण्मासान्तरं प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः विषुवद्वृत्तस्य तत्क्षितिजत्वात्। एवं दैत्यानां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनामित्यसुराणामित्युक्तमेवोक्तम्। तद्भागसञ्चरो दैत्यभागे वसुन्धरादिदक्षिणविभागस्यासुरादिमीनान्ता राशयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्य सोऽतादृशः सूर्य्यस्तुलादिप्रदेशे तुलाराददर्शनान्तरं प्रथमदर्शनं प्राप्नोतीत्यर्थः तेषामपि विषुवद्वृत्तक्षितिजत्वात्" रङ्गना०।

"देवासुरा विषुवति क्षितिजस्थं दिवाकरम्। पश्यन्त्यन्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे" सू० सि०।

"विषुवति काले देवदैत्याः सूर्य्यं क्षितिजस्थं पश्यन्ति विषुवद्वृत्तस्य तयोः स्वस्थानाद्भूगोलमध्यस्थत्वेन क्षितिजत्वात्। एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षपे दिवसरात्री भवतः। अयं भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात्। एवं दैत्यानां भूमेर्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावादपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यमावुत्तरदक्षिणगोलौ देवानां क्रमेण दिनरात्री। देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तरगोलौ दैत्यानां दिनरात्री। अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये इत्यनयोः सङ्गतार्थानुपपत्तेः। अतएव पूर्वं मेषादावित्याद्युक्तमिति' रङ्गना०। अथ पूर्वश्लोकोत्तरार्द्धस्य सन्दिग्धत्वशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनच्छलेन तदर्थं श्लोकाभ्यां विशदयति।

"मेषादावुदितः सूर्य्यस्त्रीन् राशीनुदगुत्तरम्। सञ्चरन् प्रागहर्मध्यं पूरयेन्मेरुवासिनाम्। कर्क्यादीन् सञ्चरंस्तद्वत् पश्चार्धमेव सः। तुलादींस्त्रीन्मृगादींश्च तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० सि०।

"मेषादौ विषुवद्वृत्तस्थक्रान्तिवृत्तभागे देवभागस्थ उदितो दर्शनतां प्राप्तः सूर्य उत्तरं यथोत्तरं क्रमेणेति यावत् त्रीन् राशीनुदगुत्तरभागस्थान् मेषवृषमिथुनान् सञ्चरन् अतिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागहर्मध्यं प्रथमं दिनखण्डं पूरयेत् पूर्णं करोतीत्यर्थः। मिथुनान्ते सूर्य्ये मेरुस्थानां मध्याह्नं भवतीति फलितार्थः। कर्क्यादीन् त्रीन्

राशीन् कर्कादित्रयस्तांस्तद्वत् क्रमेणेत्यर्थः । अतिक्रामन् सन् च सूर्यो दिनस्य पश्चार्धमपरदलम् । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । पूरयेत् । कन्यान्ते सूर्ये मेरुस्थानां सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः । अथ दैत्यानामाह । तुलादीनिति । सुरद्विषां मेरोर्दक्षिणाग्रवर्त्तिनां दैत्याना मित्यर्थः । तुलादींस्त्रीन् राशींस्तुलावृश्चिकधनुराख्यान् मृगादींस्त्रीन् राशीन् मकरकुम्भमीनांस्तद्वत् क्रमेणातिक्रामन् सूर्यः । चकारस्तुलामृगादिक्रमेण पूर्वापरार्धमित्यर्थकः । एवकार उक्तातिरिक्तव्यवच्छेदार्थः । दिनं पूरयतीत्यर्थः । धनुरन्ते सूर्ये दैत्यानां मध्याह्नं मीनान्ते सूर्ये सूर्यास्तो भवतीति फलितार्थः" रङ्गना० ।

"अतो दिनक्षपे तेषामन्योन्यं हि विपर्ययात् । अहोरात्रप्रमाणं च भानोर्भगणपूरणात् । दिनक्षपार्धमेतेषामयनान्ते विपर्ययात् । उपर्यात्मानमन्योन्यं कल्पयन्ति सुरासुराः" सू० सि० ।

"एतेषां देवदैत्यानामयनान्तेऽयनसन्धौ विपर्ययाद्व्यत्यासाद्दिनक्षपार्धे दिनार्धं रात्र्यर्धं च भवति । यत्र देवानां मध्याह्नं रात्र्यर्धं च तत्र दैत्यानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने यत्र च दैत्यानां मध्याह्नरात्र्यर्धे तत्र देवानां क्रमेण रात्र्यर्धमध्याह्ने इति फलितार्थः । अत्र हेतुमाह । उपरीति । देवदैत्या मेरोरुत्तरदक्षिणाग्रवर्तिनोऽन्योन्यमात्मानं स्वस्वपरिभागे ऊर्ध्वभागे कल्पयन्त्यङ्गीकुर्वन्ति । वस्तुतो भूमेर्गोलत्वेन सर्वत्र तुल्यत्वाच्चिरमेषोर्ध्वाधोभागयोरनुपपत्तेः । तथा च देवा दैत्यापेक्षयोर्ध्वस्थत्वं मन्यमाना दैत्यानधःस्थानङ्गीकुर्वन्ति । दैत्याश्च देवस्थानापेक्षयोर्ध्वस्थं मन्यमाना देवानधः कुर्वन्तीति तात्पर्यार्थः । एवं च देवदैत्ययोर्विपरीतावस्थानादहोरात्र्योर्वैपरीत्यं युक्तमेवेति भावः" रङ्गना० ।

ततश्च उत्तरगोलरूपमेषादिराशिषट्कस्थरविककालस्य देवानां दिनत्वे दक्षिणगोलरूपतुलादिराशिषट्कस्थरविककालस्य रात्रित्वे स्थितेऽपि मकरादिकानां देवानां दिनरात्रिकालयोर्मिलः शीतत्वात्कर्मोपयोगिनी रवेः स्वावधिस्थानापेक्षया दक्षिणोत्तरतो गत्या वा तथा व्यवह्रियते इति बोध्यम् अतएव सि० शि० उक्तं यथा "दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने खलु । कुपृष्ठगानां त्रिदशां यथा नृणां, तथा पितॄणां शशिपृष्ठवासिनाम्" । इदानीं संहितोक्ताभिप्रायमाह । "दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् सांहितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इन्द्रान्तमारोहति यैः क्रमेण तैरेव दृश्यैरवरोहतीनः । यद्येव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तदैव निष्टं न विलोक्यते किम् ?" । "सांहितिकानां न चेदयमभिप्रायस्तर्हि मेषादेरूर्ध्वं मिथुनान्तं यावद्यो हि नैवारोहणं कुर्वन्नपि देवैर्दृष्टोऽर्कस्तैरेव पुनरवरोहणं कुर्वन् किं न दृश्यते इति" प्रमिता० ।

एतदभिप्रायेणैव श्रीपत्युक्तं यथा

"मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षट्चर्त्तवः स्युः शिशिरो वसन्तः । ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठः ॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्च तदामरम् । भवति दक्षिणमन्यदृतुत्रयं निगदिता रजनी मरुतां च सा । गृहप्रवेशत्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतबन्धपूर्वम् । सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे च" ।

एतदभिप्रायेणैव च वक्ष्यते:—"देवताराममाद्यादिप्रतिष्ठोदङ्मुखे रवौ । दक्षिणाभिमुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्" सूर्यस्य दक्षिणोत्तराभिमुख्येनैव प्रतिष्ठादिविधिनिषेधावाह । अतएव सू० सि० "भानोर्मकरसंक्रान्तेः षण्मासा उत्तरायणम् । कर्कादेस्तु तथैव स्यात् षण्मासा दक्षिणायनम्" इत्युक्तम् । अतः स्वापेक्षया दक्षिणोत्तरगमनादेव दक्षिणोत्तरायणव्यवहारो भाक्तो दक्षिणोत्तरगोलयोर्गत्या तु मुख्य इत्यवधेयम् । तेन भाक्ते दक्षिणायन एव प्रतिष्ठादिनिषेधः न मुख्ये" प्रागुक्तमत्स्यव्रतवाक्यैकवाक्यत्वात् । विवाहव्रतबन्धादिचूडासंस्कारदीक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादिदानाद्यं नप्रतिष्ठनम् । पुण्यानि यानि कर्माणि वर्जयेद्दक्षिणायने" म०त०भविष्यपु० । तत्रापवादः कालमा० वैखानससंहितायां यथा "मातृभैरववाराहनरसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने"

४तदभिमानिदेवताभेदे च "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्" गीता । "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" शा० भा० धूमादीनां तदभिमानिदेवतापरत्वसमर्थनात् । ५दक्षिणमार्गस्थे प्राणे च "दक्षिणस्थो यदा प्राणस्तदा स्यात् दक्षिणायनम् । महाभूतात्मकास्तत्र भूताः पञ्चोदयन्ति वै" पदार्थादर्शधृतप्रयोगसारवाक्यम् ।

दक्षिणारण्य न० दक्षिणमरण्यम् । अरण्यभेदे ।

दक्षिणारुस् पु० दक्षिणे भागे अरुर्व्रणमस्य । व्याधकृतदक्षि-णाङ्के मृगे अमरः । [ऋत्विजि ।

दक्षिणार्ह पु० दक्षिणामर्हति अर्ह–अच् उप० स०। दक्षिणये

दक्षिणावत् त्रि० दक्षिणा+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । दक्षि-णायुक्ते अन्वाहार्य्यशब्दे २२० पृ० दृश्यम् ।

दक्षिणावर्त्त त्रि० दक्षिणे आवर्त्तते आ+वृत–अच् । १दक्षिणे आवर्त्तयुक्ते । “भवत्कुम्भवालुकारम्भविधान-रचनेच्छया । दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽयं हन्त चूर्णीकृतो मया” सा० द० । दक्षिणा दक्षिणस्यां वर्त्तते वृत–अच् । २दक्षिणदिक्स्थे त्रि० । “दक्षिणावर्त्तमादित्य एतस्मे मनसि स्थितम्” भा० भी० १२० अ० ।

दक्षिणावर्त्तकी स्त्री दक्षिणावर्त्त इव कायति कै–क गौरा० ङीष् । वृश्चिकाल्या राजनि० । [दक्षिणानिले ।

दक्षिणावह पु० दक्षिणा दक्षिणदिक्तो वहति वह–अच् ।

दक्षिणावृत् त्रि० दक्षिणा आवर्त्तते वृत-क्विप् । दक्षिणा-वर्त्ते । “तस्मादिमं लोकं दक्षिणावृत् समुद्रः पर्य्येति” शत० ब्रा० ७।१।१।१२ ।

दक्षिणाशापति पु० ६त० । १यमराजे २भौमे ग्रहे च ।

दक्षिणाहि अव्य० दक्षिण+आहि दूरे । दूरस्थे दक्षिणभागे

दक्षिणित् अव्य० दक्षिणात्+वेदे पृषो० । दक्षिणस्यामित्या-द्यर्थे । “प्रदक्षिणिद्धरिवो मा वि वेन.” ऋ०५।२६।४।

दक्षिणीय पु० दक्षिणामर्हति छ । दक्षिणार्हे ऋत्विजि । “क्रतवः संप्रवर्त्तन्तां दक्षिणीयैर्हि जातिभिः । दक्षिणा-श्चोपवर्त्तन्तां यथार्थं सत्ययाजिनाम्” हरिवं० ४८ अ०।

दक्षिणेन अव्य०दक्षिण+एनप् । सप्तम्यर्थवृत्तौ १दक्षिणस्यां दिशि २दक्षिणदेशे च । एनपा योगे पञ्चमीबाधिका द्वितीया । “तत्रागारं धनपतिगृहान् दक्षिणेनास्मदी-यम्” मेघ०। “जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परन्तपौ” भा० व० २७८। अ० ।

दक्षिणेर्म्मन् पु० दक्षिणे ईर्म्म व्रणं यस्य नि० अनिच् । व्याधकृतव्रणयुक्तदक्षिणाङ्के मृगे अमरः । “मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्म्मा” भट्टि० ।

दक्षिण्य त्रि० दक्षिणामर्हति यत् । दक्षिणार्हे ऋत्विगादौ “दक्षिण्यदिष्टं क्रतमार्त्विजीनैः” भट्टिः ।

दक्षेश्वर न०काशीस्थे दक्षप्रजापतिस्थापिते लिङ्गभेदे तत्कथा “यत्त्वया स्थापितं लिङ्गमेतद्दक्षेश्वराभिधम् । अस्य संसेवनात् पुंसामपराधसहस्रकम् । क्षमिष्येऽहं न सन्दे-हस्तस्मात् पूज्यमिदं जनैः” काशीख०८९अ० ।

दगा(का)र्गल न० दकस्य जलस्यार्गलमिव मध्य-पाठे पृषो० अन्त्यपाठस्तु सम्यक् । ५४ अ० वराहसंहि-तोक्ते निर्ज्जलदेशे जलोपलब्धिसाधने उपायभेदे । यथा

“धर्म्म्यं यशस्यं च वदाम्यतोऽहं दगा(का)र्गलं येन जलोपलब्धिः । पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंस्थाः । एकेन वर्णेन रसेन चाम्भश्च्युतं नभस्तो वसुधाविशेषात् । नानारसत्वं बहुवर्णतां च गतं परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेव । पुरुहूतानलयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवाः । विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्यादीनां दिशां पतयः । दिक्पतिसंज्ञाश्च शिरा नवमी मध्ये महाशिरानाम्नी । एताभ्योऽन्याः शतशो विनिःसृता नामभिः प्रथिताः । पातालादूर्ध्वशिराः शुभाश्चतुर्दिक्षु संस्थिता याश्च । कोणदिगुत्था न शुभाः शिरानिमित्तान्यतो वक्ष्ये । यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् । सार्द्धे पुरुषे तोयं वहति शिरा पश्चिमा तत्र । चिह्नमपि चार्द्धपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽथ मृत् पीता । पुटभेदकश्च तस्मिन् पाषाणो भवति तोयमधः । जम्ब्वाश्चोदग्घस्तैस्त्रिभिः शिराधो नरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिका पाण्डुराथ पुरुषेऽत्र मण्डूकः । जम्बूवृक्षस्य प्राग् वल्मीको यदि भवेत् समीपस्थः । तस्माद्दक्षिणपार्श्वे सलिलं पुरुषद्वये स्वादु । अर्द्धपुरुषे च मत्स्यः पारावतसन्निभश्च पाषाणः । मृद्भवति चात्र नीला दीर्घं कालं बहु च तोयम् । पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्द्धे । पुरुषे सितोऽहिरश्माञ्जनोपमोऽधः शिरा सुजला । उदगर्जुनस्य दृश्यो वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्तैः । त्रिभिरम्बु भवति पुरुषैस्त्रिभिरर्द्धसमन्वितैः पश्चात् । श्वेता गोधार्द्धनरे पुरुषे मृद्धूसरा ततः कृष्णा । पीता सिता ससिकता ततो जलं निर्दिशेदमितम् । वल्मीकोपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथितकरैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशोष्यम् । रोहितमत्स्योऽर्द्धनरे मृत् कपिला पाण्डुरा ततः परतः । सिकता सशर्करा च क्रमेण परतो भवत्यम्भः । पूर्वेण यदि बदर्या वल्मीको दृश्यते जलं पश्चात् । पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृहगोधिकार्द्धनरे । सपलाशा बदरी चेद्दिश्यपरस्यां ततो जलं भवति । पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्र च दुण्डुभिश्चिह्नम् । बिल्वोदुम्बरयोगे विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन । पुरुषैस्त्रिभिरम्बु भवेत् कृष्णो

ऽर्धनरे च मण्डूकः। काकोदुम्बरिकायां वल्मीको दृश्यते शिरा तस्मिन्। पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था वहति सा च। आपाण्डुपीतिका मृद् गौरसवर्णश्च भवति पाषाणः। पुरुषार्धे कुमुदनिभो दृष्टिपथं मूषिको याति। जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः। प्राच्यां हस्तत्रितये वहति शिरा दक्षिणा प्रथमम्। मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोती चैव दृश्यते तस्मिन्। हस्तेऽजगन्धिमत्स्यो भवति पयोऽल्पं च सक्षारम्। शोणाकतरोरपरोत्तरे शिरा द्वौ करावतिक्रम्य। कुमुदा नाम शिरा सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति। आसन्नो वल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि। अध्यर्धे तस्य शिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम्। तस्यैव पश्चिमायां दिशि वल्मीको यदा भवेद्धस्ते। तत्रोदग्भवति शिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः। श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्मा। अपरस्यां दिशि च शिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीते। सकुशासित ऐशान्यां वल्मीको यत्र कोविदारस्य। मध्ये तयोर्नरैरर्धपञ्चमैस्तोयमक्षोभ्यम्। प्रथमे पुरुषे भुजगः कमलोदरसन्निभो मही रक्ता। कुरुविन्दः पाषाणश्चिह्नान्येतानि वाच्यानि। यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृतस्तदुत्तरे तोयम्। वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिह्नानि। पुरुषार्धे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूश्च। पाषाणोऽभ्रनिकाशः सौम्या च शिरा शुभाम्बुवहा। सर्वेषां वृक्षाणामधःस्थितो दर्दुरो यदा दृश्यः। तस्माद्धस्ते तोयं चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः। पुरुषे तु भवति नकुलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता। दर्दुरसमानरूपः पाषाणो दृश्यते चात्र। यद्यहिनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य। हस्तद्वये तु याम्ये पुरुषत्रितये तु शिरा सार्धे। कच्छपकः पुरुषार्धे प्रथमं चोद्भिद्यते शिरा पूर्वा। उदगन्या स्वादुजला हरितोऽश्माधस्ततस्तोयम्। उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम्। परिहृत्य पञ्च हस्तान् अर्धाष्टमपौरुषे प्रथमम्। अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूम्रा धात्री कुलत्थवर्णोऽश्मा। माहेन्द्री भवति शिरा वहति सफेनं सदा तोयम्। वल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिलकस्य सकुशदूर्वश्चेत्। पुरुषैः पञ्चभिरम्भो दिशि वारुण्यां शिरा पूर्वा। सर्पावासः पश्चाद् यदा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम्। परतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुरीयोमैः। कौबेरी चात्र शिरा वहति जलं लोहगन्धि चाक्षोभ्यम्। कनकनिभो मण्डूको नरमात्रे मृत्तिका पीता। वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नालिकेलो वा। पश्चात् षड्भिर्हस्तैर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या। याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेदुदग्जलं वाच्यम्। सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च। कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः। श्वेता मृत् पश्चिमतः शिरा ततश्चोत्तरा भवति। अश्मन्तकस्य वामे बदरी वा दृश्यतेऽहिनिलयो वा। षड्भिरुदक् तस्य करैः सार्धे पुरुषत्रये तोयम्। कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो धूसरः ससिकता मृत्। आदौ शिरा च याम्या पूर्वोत्तरतो द्वितीया च। वामेन हरिद्रतरोर्वल्मीकश्चेत्ततो जलं पूर्वे। हस्तत्रितये पुरुषैः सत्र्यंशैः पञ्चभिर्भवति। नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्मा। कृष्णा भूः प्रथमं वारुणी शिरा दक्षिणेनान्या। जलपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चिह्नानि। वीरणदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे। भार्गी त्रिवृता दन्ती सूकरपादी च लक्ष्मणा चैव। नवमालिका च हस्तद्वयेऽम्बु याम्ये त्रिभिः पुरुषैः। स्निग्धाः प्रलम्बशाखा वामनविटपद्रुमाः समीपजलाः। सुषिरा जर्जरपत्रा रूक्षाश्च जलेन सन्त्यक्ताः। तिलकाम्रातकवरुणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोलाः। पिण्डारशिरीषाञ्जनपरुषकावञ्जुलातिबलाः। एते यदि सुस्निग्धा वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम्। हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्धेन च नरस्य। अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र। तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं तस्मिन्। कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात्। खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात्। नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन्। सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च शिरा स्यात्। वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात्। विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा। फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे शिरा त्रिभिर्हस्तैः। भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षितिः पीता। यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः। तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्धपुरुषे च। खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे। तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषे वारि।

यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमःस्यात्पलाशवृक्षो वा । सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्रये भवति । ऊष्मा यस्यां धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुग्मे । निर्देष्टव्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातं सस्यं विनाशमुपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि । ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः सिरा यान्ति । पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात् । उत्तरगमना च सिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दुर आदौ मृत्कपिलातः परं भवेद्धरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तले वारि निर्देश्यम् । पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्द्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्त्तिश्च । दक्षिणतो वहति सिरा सक्षारं भूरि पानीयम् । उत्तरतश्च करीरादहिनिलये दक्षिणे जलं स्वादु । दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः । रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये । द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे सिरा हस्ते । खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा सुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वामतो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वये तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षारं पयोऽत्र नकुलोऽर्द्धमानवे ताम्रसन्निभश्चाश्मा । रक्ता च भवति वसुधा वहति सिरा दक्षिणा तत्र । बदरीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौ चेद्विनापि वल्मीकम् । हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति । सुरसं जलमादौ दक्षिणा सिरा वहति चोत्तरेणान्या । पिष्टनिभः पाषाणो मृच्छ्वेता वृश्चिकोऽर्द्धनरे । सकरीरा चेद्बदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्राम्भः । अष्टादशभिः पुरुषैरैशानी बहुजला च सिरा । पीलुसमेता बदरी हस्तत्रयसम्मिते दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोष्यमम्भोऽत्र सक्षारम् । ककुभकरीरावेकत्र संयुतौ यत्र ककुभबिल्वौ वा । हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत्सप्तविंशत्या । वल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति । कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या । भूमिःकदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या । वल्मीकत्रयमध्ये । रोहीतकपादपो यदा भवति । नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुष्के मध्यात् षोडशभिश्चाङ्गुलैरुदग्वारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाश्मातः सिरा भवति । ग्रन्थिप्रचुरा यस्मिञ्छमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः । पश्चात्पञ्चकरान्ते शतार्द्धसंख्यैर्नरैः सलिलम् । एकस्थाः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमो भवेच्छ्वेतः । तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा नरषष्ट्या पञ्चवर्जितया । सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः षष्ट्या । अर्द्धनरेऽहिः प्रथमं सवालुका पीतमृत् परतः । वल्मीकेन परिवृतः श्वेतो रोहीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु । श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः । नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्द्धे च । मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गले तैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः । जम्बूस्त्रिवृता मूर्वा शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधयो वाराही ज्योतिष्मती च गरुडवेगा । सूकरिकामाषपर्ण्यो व्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र मही तृणतरुवल्मीकगुल्मपरिहीना । तस्यां यत्र विकारो भवति धरित्र्यां जलं तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका सानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्द्धपञ्चमैर्वारि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा । स्निग्धतरूणां याम्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतं च । तरुगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात्तद्वदेव वदेत् । नमते यत्र धरित्री सार्द्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गलानूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन बहवोऽम्बु तत्रापि । उष्णा शीता च मही शीतोष्णाम्भस्त्रिभिर्नरैः सार्द्धैः । इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् । वल्मीकानां पङ्क्त्यां यद्येकोऽभ्युच्छ्रितः सिरा तदधः । शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तत्राम्भः । न्यग्रोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं तदधः । वटपिप्पलसमवाये तद्वद्वाच्यं सिरा चोदक् । आग्नेये यदि कोणे ग्रामस्य पुरस्य वा भवति कूपः । नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः । नैर्ऋतकोणे बालक्षयं वनिताभयं च वायव्ये । दिक्त्रयमेतत्त्यक्त्वा शेषासु शुभावहाः कूपाः ॥ सारस्वतेन मुनिना दगा(का)र्गलं यत्कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमेतद् वृत्तैरपि

सानवं वक्ष्ये । स्निग्धा यतः पादपगुल्मवल्ल्यो निश्छिद्रपत्राश्च ततः शिरास्ति । पद्मक्षुरोषीरकुलाः सगुण्ड्राः काशाः कुशा वा नलिका नलो वा । खर्जूरजम्ब्वर्जुनवेतसाः स्युः क्षीरान्विता वा द्रुमगुल्मवल्ल्यः । छत्रेभनागाः शतपत्रनीपाः स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवाराः । बिभीतको वा मदयन्तिका वा यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः । स्यात्पर्वतस्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्रापि मूले पुरुषत्रयेऽम्भः । या मौञ्जिकैः काशकुशैश्च युक्ता नीला च मृद् यत्र सशर्करा च । तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं कृष्णाथवा यत्र च रक्तमृद्वा । सशर्करा ताम्रमही कषायं क्षारं धरित्री कपिला करोति । आपाण्डुरायां लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । शाकाश्वकर्णार्जुनबिल्वसर्जाः श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपाश्च । छिद्रैश्च पर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो रूक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति । सूर्याग्निभस्मोष्ट्रखरानुवर्णा या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा । रक्ताङ्कुराः क्षीरयुताः करीरा रक्ता धरा चेज्जलमश्मनोऽधः । वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा । भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथ वा या ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया । पारावतक्षौद्रघृतोपमा वा क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा । या सोमवल्ल्याश्च समानरूपा साप्याशु तोयं कुरुतेऽक्षयं च । ताम्रैः समेता पृषतैर्विचित्रैरापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा । भृङ्गोपमाङ्गुष्ठिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वितोया । चन्द्रातपस्फटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्रनीलमणिहिङ्गुलुकाञ्जनाभाः । सूर्योदयांशुहरितालनिभाश्च याः स्युस्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् । एता ह्यभेद्याश्च शिलाः शिवाश्च यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः । येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां तेषामवृष्टिर्न भवेत्कदाचित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पालाशकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वालयित्वानलमग्निवर्णा सुधाम्बुसिक्ता प्रविदारमेति । तोयं शृतं मोक्षकभस्मना वा यत्सप्तकृत्वः परिषेचनं तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापितायाः । तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था योजितानि बदराणि च तस्मिन् । सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः । नैम्बं पत्रं त्वक् च नालं तिलानां सापामार्गं तिन्दुकं स्याद्गुडूची । गोमूत्रेण स्राविनः क्षार एषां षट्कृत्वोऽतस्तापितो भिद्यतेऽश्मा । आर्कं पयो हुडुविषाणमषीसमेतं पारावताखुशकृता च युतं प्रलेपः । टङ्कस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भवेद्विघातः । क्षारे कदल्या मथितेन युक्ते दिनोषिते पायितमायसं यत् । सम्यक् शितं चाश्मनि नैति भङ्गं न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौण्ठ्यम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते न याम्योत्तरा कल्लोलैरवदारमेति मरुता सा प्रायशः प्रेरितैः । तां चेदिच्छति सारदारुभिरपां सम्पातमावारयेत् पाषाणादिभिरेव वा प्रतिचयं क्षुण्णं द्विपाश्वादिभिः । ककुभवटाम्रप्लक्षकदम्बैः सनिचुलजम्बूवेतसनीपैः । कुरवकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रैश्चावृततीराम् । द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे कार्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत्तम् । अञ्जनमुस्तोशीरैः सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कतकफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्यः । कलुषं कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदि वाशुभगन्धि भवेत् । तदनेन भवत्यमलं सुरसं सुसुगन्धि गुणैरपरैश्च युतम् । हस्तो मघानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिषगित्यारम्भे कूपानां शस्यते भगणः । कृत्वा वरुणस्य बलिं वटवेतसकीलकं शिरास्थाने । कुसुमैर्गन्धैर्धूपैः संपूज्य निधापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भवं प्रथममेव मया प्रदिष्टं ज्येष्ठामतीत्य बलदेवमतादि दृष्ट्वा । भौमं दगा(का)र्गलमिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहमिहिरेण मुनिप्रसादात्" ।

दग्ध त्रि० दह–क्त । कृतदाहे । भस्मीकृते "दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा० द० । "सर्वं स्याद् दग्धमाधिक्यम्" कर्मलोचनम् । देहस्याग्निदाहभेदाः सुश्रुते उक्ता यथा

"अत ऊर्द्धमितरथा दग्धलक्षणं वक्ष्यामः । तत्र स्निग्धं रूक्षं वा श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निसन्तप्तो हि स्नेहः सूक्ष्मशिरानुसारित्वात्त्वगादीननुप्रविश्याशु दहति । तस्मात् स्नेहदग्धेऽधिका रुजो भवन्ति । तत्र प्लुष्टं दुर्दग्धं सम्यग्दग्धमतिदग्धञ्चेति चतुर्विधमग्निदग्धम् । तत्र यद्विवर्णं प्लुष्यतेऽतिमात्रं तत्प्लुष्टम् । यत्रोत्तिष्ठन्ति स्फोटास्तीव्राश्चोषदाहरागपाकवेदनाश्चिराच्चोपशाम्यन्ति तद्दुर्दग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगाढं तालफलवर्णं सुसंस्थितं पूर्वलक्षणयुक्तञ्च । अतिदग्धे मांसावलम्बनं गात्रविश्लेषः शिरास्नायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति व्रणश्चास्य चिरेण रोहति रूढश्च विवर्णो भवति । तदेतच्चतुर्विध-

अग्निदग्धवद्दाहात्मकर्मप्रसाधकं भवति । भवति चात्र । अग्निना कोपितं रक्तं भृशं जन्तोः प्रकुप्यति । ततस्तेनैव वेगेन पित्तमप्यभ्युदीर्य्यते । तुल्यवीर्य्ये उभे ह्येते रसतो द्रव्यतस्तथा । तेनास्य वेदनास्तीव्राः प्रकृत्या च विदह्यते । स्फोटाः शीघ्रं प्रजायन्ते ज्वरस्तृष्णा च वर्द्धते' सुश्रु० ।

तिथिभेदेन युक्ते २चन्द्राश्रितराशौ पु० । "झषसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तुलाजगौ । पञ्चम्यां वृषराशी द्वौ सप्तम्यां चापचन्द्रभे । नवम्यां सिंहकीटाख्यावेकादश्यां गुरोर्गृहे । झषमीनौ त्रयोदश्यां दग्धसंज्ञास्त्वमी स्मृताः । दग्धलग्नेषु यत् कर्म कृतं सर्वं विनश्यति" ज्यो० त० । ३वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्य्यमणं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं स्यात्" ज्यो०त० । ४वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री "एकादशी चेन्दुवारे द्वादशी चार्कवासरे । षष्ठी बृहस्पतेर्वारे तृतीया बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारे च नवमी शनिवासरे । पञ्चमी भौमवारे च दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः" नारद । "द्वादश्येकादशी नागगौरीस्कन्दवसुष्वपि नवम्यां दग्धयोगाख्या भानुवारादितः क्रमात्" वसिष्ठः । ५सूर्य्यचन्द्राक्रान्तराशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमार्त्तण्डे "द्वितीया मीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठी कन्यामिथुनकेऽष्टमी । दशमी वृश्चिके सिंहे द्वादशी मकरे तुले । आद्या धनुषु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके च तथा कुम्भे मेषे युग्मे झषे घटे । एषु शुक्ला द्वितीयाद्याः दग्धाः कृष्णा झषादिषु । राशेश्चन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु । शुक्लास्ता विषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकीर्त्तिताः । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्रायां मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भे च मूर्खता । गृहप्रवेशे भङ्गः स्याद्यात्रायां मरणं ध्रुवम् । व्रतदाने फलं नास्ति व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्य्याद्विचक्षणः' । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं यथा 'षष्ठी मेषकुलीरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिंहे वृश्चिकराशिगे च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चापे स्याच्च भान्ते द्विका यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति मुनयस्त्याज्या सदा कर्मसु'' ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यंशभेदे फलभेदः मु० चि० उक्तो यथा "वस्त्रांशे नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदृशे पार्श्वे च मध्यांशयोः । दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पङ्कादिलिप्ते न सद्भावोंऽशे, नरराक्षसांशयोः शुभमसत् सर्वांशके प्रान्ततः" तदुक्तं श्रीपतिना "कर्द्दमकज्जलगोमयलिप्ते वाससि दग्धवति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्टमनिष्टफलञ्च सुधीभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे मनुजाः पार्श्वदशान्तमध्ययोश्च । अपरेऽपि च रक्षसां त्रयोऽंशे शयने चासनपादुकासु चैवम् । भोगप्राप्तिर्देवतांशे, नरांशे पुत्राप्तिः, स्याद्राक्षसांशे च मृत्युः । प्रान्ते सर्वांशेऽप्यनिष्टं तथा स्यात् प्लुष्टे वस्त्रे नूतने साध्वसाधु" । ६सूर्य्याधिष्ठितदिशि स्त्री । ७दग्धरुहायां वृक्षे च स्त्री ८सप्तमे लि० । [स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

दग्धकाक पुंस्त्री० दग्ध इव काकः । द्रोणकाके हेमच० ।

दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म्म० । "वह्निश्रीयुग्मायुक्तो यस्य मन्त्रस्य मूर्द्धनि । सप्तधा दृश्यते तन्तु दग्धमन्त्रं प्रचक्षते" तन्त्रसारोक्ते मन्त्रभेदे । [२८७६ पृ० तद्दग्धदाहकथा द्रष्टव्या ।

दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथगन्धर्वे चित्ररथशब्दे

दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह—क । १तिलकवृक्षे, २भल्लातकोच्छायायां स्त्री राजनि० ।

दग्धिका स्त्री कुत्सिता दग्धा कुत्सिते कन् । (पोड़ाभात) १दग्धान्ने भरत० । दग्ध+स्वार्थे क । अतइत्त्वम् । २दग्धकन्नाष्टके राजनि० ।

दग्धेष्टका स्त्री कर्म्म० । झामके (झामा) हारा० ।

दघ त्यागे पालने च स्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दङ्घ्नोति अदङ्घीत् । ददङ्घ ।

दघ घातने स्वा० पर० सक० सेट् । दघ्नोति अदाघीत्-अदघीत् । ददाघ देघतुः । मतौ दिवा०निघण्टुः । दघ्यति इति भेदः । "पश्चा स दघ्या यो अघस्य" ऋ० १।१२३।५ । "दघ्याः गच्छतु पुरुषव्यत्ययः" भा० । "पश्चाद्दघ्यर्थयो विभागे" ऋ० ७।५६।२१ ।

दण्ड दण्डपातने दमने च अद०चुरा०उभ०सक०सेट् । दण्डयति ते अददण्डत्-त । दण्डः दण्ड्यः द[illegible]तः । पञ्चपूर्वकशासने द्विक० । "प्रजाः सर्वा दण्डयति राजा । दुहा० गौणे कर्म्मणि अङ्गिरादयः [illegible] शासनं दण्ड्यन्ते । दण्डशब्दे उदा० "अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्" मनुः ।

दण्ड पुंन० दण्ड—अच् कर्म्मणि घञर्थे क वा दमेर्डो वा। १लगुडे (लाठि) ख्याते पदार्थे २विप्रदण्डोद्यमे „अवगू भूतलक्ष्यं निपातने। "परस्य दण्डं नोद्यच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत्" मनुः। दण्डधारणगुणाः "स्खलतः संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम्। अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्" वैद्यकम्।

भिन्दिपालादिदण्डलक्षणं हेमा० प० लक्षणसमुच्चयोक्तं भिन्दिपालशब्दे वक्ष्यते तदनुसारेणान्योऽपि दण्डो विधेयः। छत्राङ्गदण्डस्तु "समहस्तदण्डयुक्तम्" वृ० स० ७१ अ० उक्तः। चामराङ्गदण्डस्तु तत्रैव ७२अ० उक्तो यथा "अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथ वा रत्निसमोऽथवान्यः। काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ताद् रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय राज्ञाम्"।

ब्रह्मचारिधार्य्ये काष्ठमये लगुडाकारे ३पदार्थे, वर्णभेदेन तत्प्रमाणादि मनुनोक्तं यथा "ब्राह्मणो वैल्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ। पैलवौदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः। केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः। ललाटसम्मितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः। ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः। अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः। प्रतिगृह्येप्सितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम्। प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि"।

संन्यासिनो दण्डधारणे विशेषादि नि० सि० उक्तो यथा "हारीतः "कुटीचको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः। चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः"। आद्यः पुत्रादिना कुटिं कारयित्वा तत्र गृहे वा वसन् काषायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धुषु स्वगृहे वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् एतदशक्तपरम् द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात्। हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः "एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेद्[illegible]दरादिति" स्कान्दात् विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डञ्च वस्त्रं जन्तुनिवारणम्। तावान् परिग्रहः [illegible] नान्यो हंसपरिग्रहः"। चतुर्थोऽपि [illegible]त्रिदण्डञ्च रज्जुं गोवालनिर्मि[illegible] यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्। [illegible]दण्डः एव। ये तु शिखोपवीतादित्याग[illegible] कुटीचकादिपराः। यत्तु मेधातिथिः [illegible] सुखयो दण्डाच्छादनेन वर्त्तयेदिति" तदपि तत्परमेव। यच्चात्रिः "चतुर्थी भिक्षवः प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तद्वाग्दण्डादिपरं न यष्टिपरम् "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च। यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" मनूक्तेः। तस्मात् परमहंसस्यैकदण्ड एव। सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु सोऽपि नास्ति "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं न भैक्षं चरति परमहंस" इति महोपनिषदुक्तेः "ज्ञानमेवास्य दण्डः" इति वाक्यशेषाच्च यत्तु यमः "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः। स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति" तद्वैराग्यं विना जीवनार्थकृतसन्न्यासपरम् "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः। नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात् पतन्ति ते" इति स्मृतेः यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखामुण्डित एव वा। काषायमात्रसारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तत्रापि पूर्वोक्तव्यवस्था ज्ञेया"।

भावे अच्। २दमने "वाग्दण्डश्च मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च" मनुः। "शरणागतसत्राणं भूतानामप्यहिंसनम्। बहिर्वेदि च दानञ्च दण्डमित्यभिधीयते" भा० मोक्षधर्मोक्ते ४शरणागतत्राणादित्रिके। दण्ड इवाचरति दण्ड+क्विप् ततो भावे घञ्। ५दण्डतुल्यस्थितौ (दाँड़ान) चारसन्दरी दण्ड—यथायथं कर्मभावकरणादौ घञ्। ६प्रकाण्डे ७अश्वे ८कोणे ९मन्थने १०सैन्ये ११भूमिमानभेदे (काठा) "हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः" लीला०। गोचर्मशब्दे २६८५पृ० दृश्यम् "दशहस्तेन दण्डेन" इति पाठान्तरम्। १२सूर्य्यपारिषद्भेदे १३यमे १४अभिमाने च मेदि०। १५दण्डाकारे ग्रहभेदे हेमच०। ग्रहशृङ्गाट०शब्दे २७६८ पृ० दृश्यम्। १६इक्ष्वाकुनृपपुत्रभेदे। तत्कथा जनस्थानशब्दे ३०२४पृ० दृश्या। स्वार्थे क। तत्रार्थे। "कृष्णा कथाम्बरीषश्च दण्डकश्चेति ते त्रयः। यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम्" हरिवं० १०अ०।

षष्टिपलात्मके दिनषष्टिभागरूपे घटिकापरपर्य्याये १७कालभेदे तज्ज्ञानोपायश्च घटीयन्त्रशब्दे उक्तप्रायः। श्रीपतिनाप्युक्तो यथा

"शुल्बस्य दिग्भिर्विहितं पलैर्यत् षडङ्गुलोच्चं द्विगुणायतास्यम्। तदम्भसा षष्टिपलैः प्रपूर्य्यं पात्रं घटार्द्धप्रतिमं घटी स्यात्। सत्र्यंशमाषत्रयनिर्मिता या हेम्नः शलाका चतुरङ्गुला स्यात्। विद्धं तया प्राक्तनमत्र पात्रं प्रपूर्य्यते नाडिकयाम्बुना तत्" "षष्टिदण्डात्मिका०

चाय तिर्य्यग्भिश्चङ्क्रमणं परे"।"दण्डैकदंष्ट्रमीयोग"ति त०। १८व्यूहभेदे तद्भेदप्रभेदादि अग्निपु०२४१ अ० यथा

"मण्डलासंहतौ भोगो दण्डाख्यो बहुधा शृणु। तिर्य्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्यात् भोगोऽन्वावृत्तिरेव च। मण्डलः सर्व्वतो वृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः। प्रदरो दृढकोऽसह्यः चापो वैकुक्षिरेव च। प्रतिष्ठः सुप्रतिष्ठश्च श्येनो विजयसञ्जयौ। विशालो विजयः सूची स्थूणाकर्णचमूमुखौ। सर्पास्यो वलयश्चैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः। अतिक्रान्तः प्रतिक्रान्तः कक्षाभ्याञ्चैकपक्षतः। अतिक्रान्तस्तु पक्षाभ्यां त्रयोऽन्ये तद्विपर्य्यये। पक्षोरस्यैरतिक्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्य्ययः। स्थूणापक्षो धनुःपक्षो द्विस्थूणो दण्ड ऊर्द्ध्वगः। द्विगुणोऽयन्त्वतिक्रान्तपक्षोऽन्यस्य विपर्य्ययः। द्विचतुर्दण्ड इत्येते ज्ञेया लक्षणतः क्रमात्। गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो मकरस्तथा"

१९राज्ञामुपायभेदे चतुर्थोपाये। ते चोपायाः सामदानभेददण्डाः सर्व्वत्र प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ०। अन्येऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविषयाश्चोक्ता यथा

"साम दानं च भेदश्च दण्डोपेक्षेन्द्रजालकम्। मायोपायाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान्। चतुर्व्विधं स्मृतं साम उपकारानुकीर्त्तनात्। मिथः सम्बन्धकथनं मृदुपूर्व्वं च भाषणम्। आयाते दर्शनं वाचा तवाहमिति चार्पणम्। यः सम्प्राप्तधनोत्सर्गं उत्तमाधममध्यमः। प्रतिदानं तदा तस्य गृहीतस्यानुमोदनम्। द्रव्यदानमपूर्व्वं च स्वयंग्राहप्रवर्त्तनम्। देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं पञ्चविधं स्मृतम्। स्नेहरागापनयनं संहर्षोत्पादनं तथा। मिथो भेदश्च भेदज्ञैर्भेदश्च त्रिविधः स्मृतः। वधोऽर्थहरणं चैव परिक्लेशस्त्रिधा दमः। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकद्विष्टान् प्रकाशतः"। "दण्डस्य दर्शनाद्दुष्टान्, पुत्रभ्रात्रादि, सामतः। दानभेदैश्च मूलस्थान् लोभान् जनपदादिकान्। सामन्ताटविकान् भेददण्डाभ्यामपराद्धकान्। देवताप्रतिमानान्तु पूजयाभ्यर्गतैर्नरैः। पुमान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निशि चाद्भुतदर्शनः। वेतालोल्कापिशाचानां शिवानां च स्वरूपिता। कामतो रूपधारित्वं शस्त्राग्न्यश्माम्बुवर्षणम्। तमोऽनिलोऽनलो मेघ इति माया ह्यमानुषी। जघान कीचकं भीम आस्थितः स्त्रीसरूपताम्। अन्याये व्यसने युद्धे प्रवृत्तस्यानिवारणम्। उपेक्षेयं स्मृता भ्रातोपेक्षितश्च हिडिम्बया। मेघान्धकारवृष्ट्यग्निपर्व्वताद्भुतदर्शनम्। दूरस्थानां च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम्। छिन्नपाटितभिन्नानां संसृतानां च दर्शनम्। इतीन्द्रजालं द्विषतां भीत्यर्थमुपकल्पयेत्"। २०विष्णौ पु०"धनुर्द्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयिता दमः" विष्णुसं०।२१शिवे "मनुन्दनाय दण्डाय पर्णचीरपटाय च" भा० शा० २८६ अ०। २२दण्डाकारे व्यस्तौ सूर्य्यपरिवेषभेदे "परिधिस्तु प्रतिसूर्य्योदण्डस्त्वृजुरिन्द्रचापनिभः" वृ० स० १९ अ०। २३दण्डवत्स्थिते रविकरादेः संघाते "रविकिरणजलदमरुतां सङ्घातो दण्डवत्स्थितो दण्डः। स विदिक्स्थितो नृपाणामशुभो दिक्षु द्विजातीनाम्। शस्त्रभयातङ्ककरो दृष्टः प्राङ्मध्यसन्धिषु दिनस्य। शुक्लाद्यो विप्रादीन् यदभिमुखस्तां निहन्ति दिशम्" ३० अ०।

२४राज्ञः प्रजाशासनभेदे तत्स्वरूपादि भा०शा०१२१ अ०

"शृणु कौरव्य! यो दण्डो व्यवहारो यथा च सः। यस्मिन् हि सर्व्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः। धर्म्मसंस्था महाराज! व्यवहार इतीर्य्यते। तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेष्ववहितात्मनः। इत्येवं व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते। अपि चैतत् पुरा राजन्! मनुना प्रोक्तमादितः। सुप्रणीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसमात्मना। प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म्म एव स केवलः। यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा। यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र! ब्रह्मणो वचनं महत्। प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः। व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते। दण्डे त्रिवर्गः सततं सुप्रणीते प्रवर्त्तते। दैवं हि परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः। नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्द्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः। अष्टपान्नैकनयनः शङ्कुकर्णोर्द्ध्वरोमवान्। जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुच्छदः। एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दण्डो नित्यं दुराधरः। असिर्धनुर्गदा शक्तिस्त्रिशूलं मुद्गरः शरः। मुषलं परशुश्चक्रं पाशो दण्डर्ष्टितोमराः। सर्व्वप्रहरणीयानि सन्ति यानीह कानिचित्। दण्ड एव स सर्व्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् [illegible] दारयन् पाटयंस्तथा। घातयन्नभि[illegible] एव चरत्युत। असिर्विशसनो धर्म्म[illegible]ः। श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहार[illegible]। [illegible] आत्मसम्भवः शास्ता प्राग्वदतां वरः। [illegible] देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः। असङ्गो [illegible] शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि

युधिष्ठिर ! । दण्डो हि भगवान् विष्णुर्दण्डो नारायणः प्रभुः । शश्वद्रूपं महद्बिभ्रन्महापुरुष उच्यते । तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती । दण्डनीतिर्जगद्धात्री दण्डो हि बहुविग्रहः । अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्म्माधर्म्मौ बलाबले । दौर्भाग्यं भागधेयञ्च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ । कामाकामावृतुर्मासः शर्व्वरी दिवसः क्षणः । अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो-दमः । दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संयमोऽथ विषाविषम् । अन्तश्चादिश्च मध्यञ्च कृत्यानाञ्च प्रपञ्चनम् । मदः प्रमादो दर्पश्च दम्भो धैर्य्यं नयानयौ । अशक्तिः शक्तिरित्येवं मानस्तम्भौ व्ययाव्ययौ । विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ! ॥ अनृतं ज्ञानिता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च । क्लीवता व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा । विरोधश्चाविरोधश्च कार्य्याकार्य्ये बलाबले । असूया चानसूया च धर्म्माधर्म्मौ तथैव च । अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च सम्पद्विपत्पदम् । तेजः कर्म्माणि पाण्डित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता । एवं दण्डस्य कौरव्य ! लोकेऽस्मिन् बहुरूपता । न स्याद्यदीह दण्डो वै प्रमथेयुः परस्परम् । भयाद्दण्डस्य नान्योन्यं घ्नन्ति चैव युधिष्ठिर ! । दण्डेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः । राजानं वर्द्धयन्तीह तस्माद्दण्डः परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ! । सत्ये व्यवस्थितो धर्म्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठते । धर्म्मयुक्ता द्विजश्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः । प्रीताश्च देवता नित्यमिन्द्रे परिवदन्त्यपि । अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृह्णन्निमाः प्रजाः । प्राणाश्च सर्व्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः । तस्मात् प्रजाः प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्त्ति तासु च । एवंप्रयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गतः । रक्षन् प्रजाः स जागर्त्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः । ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं चित्तं प्रजापतिः । भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यतेऽष्टभिः । अददद्दण्डमेवास्मै ध्रुवमैश्वर्य्यमेव च । बलेन यत्र संयुक्तः सदा पञ्चविधात्मकः । कुलं बहुधनामात्याः प्राज्ञाः प्रोक्ता बलानि तु । आहार्य्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ! । हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च । दैशिकाश्चारिकाश्चैव तदष्टाङ्गं बलं स्मृतम् । अथ वाऽङ्गस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः । अश्वारोहाः पदाताश्च मन्त्रिणो रसदाश्च ये । भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्त्ता दैवचिन्तकाः ॥ कोषो मित्राणि धान्यञ्च सर्व्वोपकरणानि च । सप्तप्रकृति चाष्टाङ्गं शरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्डमेवाङ्गं दण्डः प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कारणात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्तः समानात्मा दण्डो हीदं सनातनम् । राज्ञां पूज्यतमो नान्यो यथा धर्म्मः प्रदर्शितः । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्म्मस्थापनाय च । भर्त्तृप्रत्यय उत्पन्नो व्यवहारस्तथाऽपरः । तस्माद्यः सहितो दृष्टो भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । व्यवहारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते । मौलश्च नरशार्दूल ! शास्त्रोक्तश्च तथाऽपरः । उक्तो यश्चापि दण्डोऽसौ भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । ज्ञेयो नः स नरेन्द्रस्थो दण्डप्रत्ययलक्षणः । दण्डप्रत्ययदृष्टोऽपि व्यवहारात्मकः स्मृतः । व्यवहारः स्मृतो यश्च स वेदविषयात्मकः । यश्च वेदप्रसूतात्मा स धर्म्मो गुणदर्शनः । धर्म्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्म्मं कृतात्मभिः । व्यवहारः प्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर ! । त्रीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः । यश्च दण्डः स दृष्टो नो व्यवहारः सनातनः । व्यवहारश्च दृष्टो यः स वेद इति निश्चितम् । यश्च वेदः स वै धर्म्मो यश्च धर्म्मः स सत्पथः । ब्रह्मा पितामहः पूर्व्वं बभूवाथ प्रजापतिः । लोकानां स हि सर्व्वेषां ससुरासुररक्षसाम् । समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव स भूतकृत् । ततोऽन्यो व्यवहारोऽयं भर्त्तृप्रत्ययलक्षणः । तस्मादिदमवोचाम व्यवहारनिदर्शनम् । माता पिता च भ्राता च भार्य्या चैव पुरोहितः । नादण्ड्यो विद्यते राज्ञो यः स धर्म्मेण तिष्ठति ।” तत्रैव १५अ० ।

“दण्डः शास्ति प्रजाः सर्व्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्म्मं विदुर्बुधाः । धर्म्मं संरक्षते दण्डस्तथैवार्थं जनाधिप ! । कामं संरक्षते दण्डस्त्रिवर्गो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्यं धनं दण्डेन रक्ष्यते । एवं विद्वन्नुपादत्स्व भावं पश्यस्व लौकिकम् । राजदण्डभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । यमदण्डभयादेके परलोकभयादपि । परस्परभयादेके पापाः पापं न कुर्व्वते । एवं सांसिद्धिके लोके सर्व्वं दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डस्यैव भयादेके न खादन्ति परस्परम् । अन्धे तमसि मज्जेयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । यस्माद्दान्तान्दमयत्यशिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

नाहुर्दण्डमात्रैव तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः । याच्ञा दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दानदण्डाः स्मृता वैश्या निर्दण्डः शूद्र उच्यते । असंमोहाय मर्त्यानामर्थसंरक्षणाय च । मर्य्यादा स्थापिता लोके दण्डसंज्ञा विशाम्पते ॥ यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति सूद्यतः । प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति । ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्त्मनि स्थिताः । नाभीतो यजते राजन् ! नाभीतो दातुमिच्छति । नाभीतः पुरुषः कश्चित्समये स्थातुमिच्छति । नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति महतीं श्रियम् । नाघ्नतः कीर्त्तिरस्तीह न वित्तं न पुनः प्रजा । इन्द्रो वृत्रवधेनैव महेन्द्रः समपद्यत । य एव देवा हन्तारस्तान् लोकोऽर्चयते भृशम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्रोऽग्निर्वरुणो यमः । हन्ता कालस्तथा वायुर्मृत्युर्वैश्रवणो रविः । वसवो मरुतः साध्या विश्वे देवाश्च भारत ! । एतान्देवान्नमस्यन्ति प्रतापप्रणता जनाः । न ब्रह्माणं न धातारं न पूषाणं कथञ्चन । मध्यस्थान् सर्वभूतेषु दान्तान् शमपरायणान् । यजन्ते मानवाः केचित् प्रशान्ताः सर्वकर्मसु । न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया । सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः । नकुलो मूषिकानत्ति बिडालो नकुलं तथा । बिडालमत्ति श्वा राजन् श्वानं व्यालमृगस्तथा । तानत्ति पुरुषः सर्वान् पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यान्नमिदं सर्वं जङ्गमं स्थावरञ्च यत् । विधानं देवविहितं तत्र विद्वान्न मुह्यति । यथा सृष्टोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवितुमर्हसि । विनीतक्रोधहर्षा हि मन्दा वनमुपाश्रिताः । विना वधं न कुर्वन्ति तापसाः प्राणयापनम् । उदके बहवः प्राणाः पृथिव्यां च फलेषु च । न च कश्चिन्न तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित् । पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्य्ययः । ग्रामान्निष्क्रम्य मुनयो विगतक्रोधमत्सराः । वने कुटुम्बधर्माणो दृश्यन्ते परिमोहिताः । भूमिं भित्त्वौषधीश्छित्त्वा वृक्षादीनण्डजान् पशून् । मनुष्यास्तन्वते यज्ञांस्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च । दण्डनीत्यां प्रणीतायां सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः । कौन्तेय ! सर्वभूतानां तत्र मे नास्ति संशयः । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डः प्रजा रक्षति साधुनीतः । पश्याग्नयश्च प्रतिशाम्य भीताः सन्तर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अन्धन्तम इवेदं स्यान्न प्राज्ञायेत किञ्चन । दण्डश्चेन्न भवेल्लोके विभजन् साध्वसाधुनी । येऽपि सम्भिन्नमर्यादा नास्तिका वेदनिन्दकाः । तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपीडिताः । सर्वो दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः । दण्डस्य हि भयाद्भीतो भोगायैव प्रवर्त्तते । चातुर्वर्ण्यप्रमोदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विधात्रा विहितो धर्मार्थावभिरक्षितुम् । यदि दण्डान्न बिभ्येयुर्वयांसि श्वापदानि च । अद्युः पशून्मनुष्यांश्च यज्ञार्थानि हवींषि च । न ब्रह्मचार्यधीयीत कल्याणी न दुहेत गाम् । न कन्योद्वहनं गच्छेद्यदि दण्डो न पालयेत् । विष्वग्लोपः प्रवर्त्तेत भिद्येरन् सर्वसेतवः । ममत्वं न प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पालयेत् । न संवत्सरसत्राणि तिष्ठेयुरकुतोभयाः । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो न पालयेत् । चरेयुर्नाश्रमे धर्मं यथोक्तं विधिमाश्रिताः । न विद्यां प्राप्नुयात् कश्चित् यदि दण्डो न पालयेत् । न चोष्ट्रा न बलीवर्दा नाश्वाश्वतरगर्दभाः । युक्ता वहेयुर्यानानि यदि दण्डं न पालयेत् । न प्रेष्या वचनं कुर्य्युर्न बाला जातु कर्हिचित् । तिष्ठेत्प्रमती धर्मे यदि दण्डो न पालयेत् । दण्डे स्थिताः प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वं विदुर्बुधाः । दण्डे स्वर्गो मनुष्याणां लोकोऽयञ्च प्रतिष्ठितः । न तत्र कूटं पापं वा वञ्चना वाऽपि दृश्यते । यत्र दण्डः सुविहितश्चरत्यरिविनाशनः । हविः श्वाऽपि लिहेद्दृष्ट्वा दण्डश्चेन्नोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न पालयेत् ।”

मनुनाप्युक्तं यथा “दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति । दण्डः सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः । समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रञ्जयति प्रजाः । असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः । शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः । अद्यात् काकः पुरोडाशं श्वा चावलिह्याद्धविस्तथा । स्वाम्यञ्च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तेताधरोत्तरम् । सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः । दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवगन्धर्वा रक्षांसि पतगोरगाः। तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः॥ दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः। सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात्। यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति। तस्याहुः संप्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम्। समीक्ष्यकारिणं प्राज्ञं धर्मकामार्थकोविदम्। तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गेणाभिवर्द्धते। कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते। दण्डो हि सुमहत्तेजा दुर्द्धरश्चाकृतात्मभिः। धर्म्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सबान्धवम्।" तस्य स्थानानि च मनूक्तानि

"दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्। त्रिषु वर्णेषु यानि स्युरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत्। उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्। चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च। अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः। सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत्। अधर्मदण्डनं लोके यशोघ्नं कीर्त्तिनाशनम्। अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत् परिवर्जयेत्। अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यांश्चैवाप्यदण्डयन्। अयशो महदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति। वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्। तृतीयं धनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम्। वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात्। तदेषु सर्वमप्येतत् प्रयुञ्जीत चतुष्टयम्।"

तस्योत्तमाधममध्यमभेदेन परिमाणभेदा मनूक्ता यथा "पणानां द्वे शते सार्द्धे प्रथमः साहसः स्मृतः। मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः"।

विवादभेदे तद्भेदाः स्मृत्युक्ताः क्रमशो दर्श्यन्ते।

तत्र ऋणादाने प्रतिवादिनो निह्नवे निह्नुतद्रव्यतुल्यम्। वादिना मिथ्याभियोगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं वादिनो दमः। "निह्नवे भावितो दद्यात् धनं राज्ञे च तत्समम्। मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगात् धनं हरेत्" याज्ञ०। मनुनात्र विशेष उक्तः यथा

"ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति। अपह्नवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम्"।

"यः साधयन्तं छन्देन वेदयेत् धनिकं नृपे। स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्" मनुः।

प्रतिपन्नार्थस्य राज्ञा दापने अधमर्णस्य निःस्वाभावे दशकं शतं साधितद्रव्यस्य दशमभागो दमः। "राज्ञाऽधमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम्" याज्ञ०।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दमभेदो याज्ञ० उक्तो यथा

"भेषयेत् मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डं च तत्समम्" आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तञ्चापि सोदयम्। याचितान्वाहितन्यासनिःक्षेपादिष्वयं विधिः'।

अत्र विशेषो मनुनोक्तो यथा "यो निक्षेपं नार्पयति यश्चानिक्षिप्य याचते। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम्। निक्षेपस्यापहर्त्तारं तत्समं दापयेद्दमम्। तथोपनिधिहर्त्तारमविशेषेण पार्थिवः"।

छद्मना उत्कोचग्रहणे मनुनोक्तो यथा "उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः। ससहायः स हन्तव्यः प्रकाशं विविधैर्वधैः"। "करचरणशिरश्छेदादिभिर्नानाविधैः वधोपायैः स दण्ड्यः" कुल्लू०।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दमो यथा

"लोभान्मोहाद्भयान् मैत्रात् कामात् क्रोधात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते। एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। तस्य दण्डविशेषांस्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्व्वशः। लोभात् सहस्रं दण्ड्यस्तु मोहात् पूर्व्वन्तु साहसम्। भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्रात् पूर्व्वं चतुर्गुणम्। कामाद्दशगुणं पूर्व्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम्। अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु। एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः। धर्म्मस्याव्यभिचारार्थमधर्म्मनियमाय च। कौटसाक्ष्यन्तु कुर्व्वाणान् त्रीन् वर्णान् धार्म्मिको नृपः। प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"। अत्र विशेषमाह याज्ञ० "स साक्ष्यं श्रावितोऽन्येभ्यो निह्नुते तत्तमो वृतः। स दाप्योऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विवासयेत्"।

साक्ष्यादाने दममाह याज्ञ०। "अब्रुवन् हि नरः साक्ष्यमृणं स दशबन्धकम्। राज्ञा सर्व्वं प्रदाप्यः स्यात् षट्चत्वारिंशकेऽहनि। न ददाति च यः साक्ष्यं जानन्नपि नराधमः। स कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्यो दण्डेन चैव हि"।

नष्टस्वामिकद्रव्यविषये दमो मनुनोक्तो यथा "ममेदमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि। संवाद्य रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्द्रव्यमर्हति। अवेदयानो नष्टस्य देशं कालञ्च तत्त्वतः। वर्णं रूपं प्रमाणञ्च तत्समं दण्डमर्हति"। "कृतं प्रनष्टं यो द्रव्यं परहस्तादवाप्नुयात्। अनि-

वेद्यः नृपे दण्ड्यः स तु षण्णवतिं पणान्" मनुः। "आगमेनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोऽन्यथा। पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविते" याज्ञ०। "पञ्चबन्धः पञ्चमांशः" मिता०।

अस्वामिविक्रये मनुनोक्तो दमो यथा "अवहार्य्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम्। निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्"। "एष परस्वविक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादिरूपत्वेन सान्वयः सम्बन्धी भवति तदा षट् पणशतानि अवहार्य्यो दण्डनीयः यदि पुनः स्वामिनः सम्बन्धी न भवति अनपसरश्च स्यात् अपसरत्यनेनास्मात् सकाशाद्धनमित्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामिसम्बन्धिपुत्रादेः सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पापं तद्वद् ममीय इत्यर्थः" कुल्लू०। "नान्यदन्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति। न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्" मनुः। "कुङ्कुमादिद्रव्यं कुसुम्भादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यं न चासारं सारमित्यभिधाय न च तुलादिना न्यूनं न च परोक्षावस्थितं न च रागादिनास्थापितरूपम् अत्रास्वामिविक्रयसाहचर्य्यादस्वामिविक्रयदम एव स्यात्" कुल्लू०।

दोषविशिष्टकन्यादाने दमो यथा। "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्याय प्रयच्छति। तस्य कुर्य्यान्नृपो दण्डं स्वयं षण्णवतिं पणान्। अकन्येति च यः कन्यां ब्रूयाद्द्वेषेण मानवः। स शतं प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमदर्शयन्"।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दमो यथा "दत्त्वा द्रव्यमदेयं यो लोभाद्वा यश्चादेयं प्रयच्छति। अदेयदायको दण्ड्यस्तथाऽदत्तप्रतीच्छकः"। तत्सममित्यर्थः।

अभ्युपेत्याशुश्रूषायां "निष्पन्नकर्मान्तु शुश्रूषं य आचार्य्यं परित्यजेत्। बलाद्वासयितव्यः स्यात् वधबन्धौ च सोऽर्हति" नारदः। "वधोऽत्र ताडना दोषस्याल्पत्वात्" मिता०।

संविद्व्यतिक्रमादौ "गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं यश्च लङ्घयेत्। सर्व्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्" याज्ञ०। "अयन्तु दण्डोऽनुबन्धाद्यतिशये द्रष्टव्यः। अनुबन्धाद्यल्पत्वे तु "यो ग्रामदेशसङ्घानां कृत्वा सत्येन संविदम्। विसंवदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। निगृह्य दापयेदेनं समयव्यभिचारिणम्। चतुःसुवर्णान् षण्णिष्कान् शतमानञ्च राजतमिति" मनूक्त निर्वासनचतुःसुवर्णनिष्कशतमानानां पृथक्समस्ततो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीयः" मिता०।

वेतनादाने "भृतो नार्त्तो न कुर्य्याद्यो दर्पात् कर्म यथोदितम्। स दण्ड्यः कृष्णलान्यष्टौ न देयं तस्य वेतनम्" मनुः।

द्यूतसमाह्वये "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" याज्ञ० "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः" नारदः यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपराणि। "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात् कारयेत् वा। तान् सर्व्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः" इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि" मिता०।

स्वामिपालविवादे मिताक्षरोक्ता दमा यथा "माषानष्टौ तु महिषी सस्यघातस्य कारिणी। दण्डनीया तदर्द्धं तु गौस्तदर्द्धमजाविकम्" याज्ञ०। परसस्यविनाशकारिणी महिषी अष्टौ माषान् दण्डनीया। गौस्तदर्द्धं चतुरो माषान् अजाविकञ्च माषद्वयं दण्डनीयम्। महिष्यादीनां धनसम्बन्धाभावात्तत्स्वामी पुरुषो दण्ड्यते। माषश्चात्र ताम्रिकपणस्य विंशतितमो भागः "माषो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्त्तितः" इति नारदस्मरणात्। एतच्चाज्ञानविषयम्। ज्ञानपूर्व्वं तु "पणस्य पादौ द्वौ गां तु द्विगुणं महिषीं तथा। तथाऽजाविकवत्सानां पादो दण्डः प्रकीर्त्तितः" इति स्मृत्यन्तरोक्तं द्रष्टव्यम्। यत् पुनर्नारदेनोक्तम् "माषकान् दापयेद्दण्डं द्वौ माषौ महिषीं तथा। तथाजाविकवत्सानां दण्डः स्यादर्द्धमाषिकः" इति। तत्पुनः परोक्षयोर्मुक्तयोरवशेषभक्षणविषयम्। अपराधातिशयेन क्वचिद्दण्डद्वैगुण्यमाह "भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्द्विगुणो दमः" याज्ञ०। "यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यं भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते। तदा यथोक्ताद्दण्डाद्द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः। "वसतां द्विगुणः प्रोक्तः सवत्सानां चतुर्गुणः" इति वचनात्। क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे चातिदेशमाह "सममेषां विवीतेऽपि खरोष्ट्रं महिषीसमम्" याज्ञ०। विवीतः प्रचुरतृणकाष्ठो रक्ष्यमाणः परपरिगृहीतो भूप्रदेशस्तदुपघातेऽप्युक्तक्षेत्रदण्डसमं दण्डमेषां महिष्यादीनां विद्यात्। खरोष्ट्रञ्च खरोष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषी यत्र यादृशेन दण्डेन दण्ड्यते तत्र तादृशेनैव दण्डेन खरोष्ट्रमपि प्रत्येकं दण्डनीयम्। सस्योपरोधकत्वे खरोष्ट्रयोः प्रत्येकं महिषीतुल्यत्वादुदर्थस्य चापराधतुल्यत्वात् खरोष्ट्रमिति समाहारो न विवक्षितः। [illegible]

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यपि दापनीय इत्याह "यावत्सस्यं विनश्येत्तु तावत् स्यात् क्षेत्रिणः फलम् । गोपस्ताड्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्तं दण्डमर्हति" याज्ञ० । सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन् क्षेत्रे यावत्पलालधान्यादिकं गवादिभिर्विनाशितं तावत्क्षेत्रफलमेतावति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामन्तैः परिकल्पितं तत्क्षेत्रस्वामिने गोमी दापनीयः । गोपस्तु ताडनीय एव न फलं दापनीयः । गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यनाशे द्रष्टव्यं । "या नष्टा पालदोषेण गौस्तु सस्यानि नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्डः पालस्तद्दण्डमर्हतीति" वचनात् । गोमी पुनः स्वापराधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तं दण्डमेवार्हतीति न ताडनम् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरोपभोग द्वारेण तत्क्षेत्रफलभोगत्वात् ।

"क्षेत्रविशेषेऽपवादमाह "पथि ग्रामविवीतान्ते क्षेत्रे दोषो न विद्यते । अकामतः कामचारे चौरवद्दण्डमर्हति" याज्ञ० । पथि मार्गसमीपवर्त्तिनि क्षेत्रे ग्रामविवीतसमीपवर्त्तिनि च क्षेत्रेऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च दण्डाभावार्थं विनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च । कामचारे कामतश्चारे चौरवत् चौरस्य यादृशो दण्डस्तादृशं दण्डमर्हति । एतच्चानावृतक्षेत्रविषयम् । "तत्रापरिवृतं धान्यं विहिंस्युः पशवो यदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरक्षिणामिति" दण्डाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् । आवृते पुनर्मार्गादिक्षेत्रेऽपि दोषोऽस्त्येव । वृतिकरणञ्च तेनैवोक्तम् "वृतिञ्च तत्र कुर्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् । छिद्रं निवारयेत्सर्वं श्वशूकरमुखानुगमिति" । पशुविशेषेऽपि दण्डाभावमाह "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः । पालो येषां न, ते मोच्याः दैवराजपरिप्लुताः" याज्ञ० । "महांश्चासावुक्षा च महोक्षः वृषः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृषोत्सर्गविधानेन देवतोद्देशेन त्यक्ताः । सूतिका प्रसूता अनिर्दशाहा । आगन्तुकः स्वयूथात्परिभ्रष्टो देशान्तरादागतः । एते मोच्याः । परसस्यभक्षणेऽपि न दण्ड्याः । येषां च पालो न विद्यते तेऽपि दैवराजपरिप्लुताः दैवराजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दण्ड्याः । आदिग्रहणात् हस्त्यश्वादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसोक्ताः "अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाः प्रजापाला हि ते स्मृताः । अदण्ड्यौ काणकुब्जौ च ये च स्युः कृतलक्षणाः । अदण्ड्यागन्तुकी गौश्च सूतिका चाभिसारिणी । अदण्ड्याश्चोत्सवे गावः श्राद्धकाले तथैव चेति" । अत्रोत्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दण्ड्यत्वासम्भवात् दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपशवो न दण्ड्या एवं महोक्षादय इति" मिता० ।

"पथि क्षेत्रे परिवृते ग्रामान्तीयेऽथवा पुनः । सपालः शतदण्डार्हो विपालान् वारयेत् पशून्" मनुः ।

क्षेत्रादिसीमाविवादे मनूक्तो दमो यथा । "क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च । सामन्तप्रत्ययो ज्ञेयः सीमासेतुविनिर्णयः । सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विवदतां नृणाम् । सर्वे पृथक् पृथग्दण्ड्या राज्ञा मध्यमसाहसम्" । "मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डा अधमोत्तममध्यमाः" याज्ञ० । "अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिका साधारणी भूर्मर्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदने सीमातिक्रमणे सीमामतिलङ्घ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमदमा वेदितव्याः । क्षेत्रग्रहणञ्च गृहारामाद्युपलक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्रान्त्या क्षेत्रादिकमपहरति तदा द्विशतो दमो वेदितव्यः । "गृहं तडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः" मनूक्तेः । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपर्य्यालोचनया कदाचिदुत्तमोऽपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अत एवाह "बधसर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहस इति" मिता० ।

वाक्पारुष्ये दमो मनूक्तो यथा "शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्योऽप्यर्द्धशतं द्वे वा शूद्रस्तु बधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये स्यादर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः । समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे । वादेष्ववचनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिर्द्विजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं जघन्यप्रभवो हि सः । नामजातिग्रहन्त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः । निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः । धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः । श्रुतं देशञ्च जातिञ्च कर्म शारीरमेव च । वितथेन ब्रुवन् दर्पा-

दाप्यः स्याद्विशतं दमम् । काणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डं कार्षापणावरम् । मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानं चाददद्गुरोः । ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्डः कार्य्यो विजानता । ब्राह्मणे साहसः पूर्व्वः क्षत्रिये त्वेव मध्यमः । विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः । छेदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ।"

"सत्यासत्यान्यथास्तोत्रैर्न्यूनाङ्गेन्द्रियरोगिणाम् । क्षेपं करोति चेद्दण्ड्यः पणानर्द्धत्रयोदश । अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं वा तवेति च । शपन्तं दापयेद्राजा पञ्चविंशतिकं दमम् । अर्द्धोऽधमेषु द्विगुणः परस्त्रीषूत्तमेषु च । दण्डप्रणयनं कार्य्यं वर्णजात्युत्तराधरैः । प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणास्त्रिगुणा दमाः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादेवार्द्धहानितः । बाहुग्रीवानेत्रसक्थिविनाशे वाचिके दमः । शत्यस्तदर्द्धिकः पादनासाकर्णकरादिषु । अशक्तस्तु वदन्नेवं दण्डनीयः पणान् दश । तथा शक्तः प्रतिभुवं दाप्यः क्षेमाय तस्य तु । पतनीये कृते क्षेपे दण्डो मध्यमसाहसः । उपपातकयुक्ते तु दाप्यः प्रथमसाहसः । त्रैविद्यनृपदेवानां क्षेप उत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयोः" याज्ञ० ।

दण्डपारुष्ये दण्डो मनूक्तो यथा "येन केनचिदङ्गेन हिंस्याच्चेच्छ्रेष्ठमन्त्यजः । छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरनुशासनम् । पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति । पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासनमभिप्रेप्सुरुत्कृष्टस्यापकृष्टजः । कट्यां कृताङ्को निर्वास्यः स्फिचं वाऽस्यावकर्त्तयेत् । अवनिष्ठीवतो दर्पात् द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमवशर्द्धयतो गुदम् । केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढिकायाञ्च ग्रीवायां वृषणेषु च । त्वग्भेदकः शतं दण्ड्यो लोहितस्य तु दर्शकः । मांसभेत्ता तु षण्निष्कान् प्रवास्यस्त्वस्थिभेदकः । वनस्पतीनां सर्व्वेषामुपभोगो यथा यथा । तथा तथा दमः कार्य्यो हिंसायामिति धारणा । मनुष्याणां पशूनाञ्च दुःखाय प्रहृते सति । यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्य्यात्तथा तथा । अङ्गावपीडनायाञ्च व्रणशोणितयोस्तथा । समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्व्वं दण्डमथापि वा । द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्योत्पादयेत्तुष्टिं राज्ञो दद्याच्च तत्समम् । चर्म्मचार्म्मिकभाण्डेषु काष्ठलोष्ट्रमयेषु च । मूल्यात् पञ्चगुणो दण्डः पुष्पमूलफलेषु च । यानस्य चैव तु यातुश्च यानस्वामिन एव च । दशातिवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डो विधीयते । छिन्ननास्ये भग्नयुगे तिर्य्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणां योक्त्ररश्म्योस्तथैव च । आक्रन्दे चाप्यपैहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् । यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु । तत्र स्वामी भवेद्दण्ड्यो हिंसायां द्विशतं दमम् । प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजको दण्डमर्हति । युग्यस्थाः प्राजकेऽनाप्ते सर्व्वे दण्ड्याः शतं शतम् । स चेत्तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः । मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्विषी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्स्वर्द्धं गोगजोष्ट्रहयादिषु । क्षुद्रकाणां पशूनाञ्च हिंसायां द्विशतो दमः । पञ्चाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्द्दभाजाविकानाञ्च दण्डः स्यात् पञ्चमाषकः । माषकस्तु भवेद्दण्डः श्वशूकरनिपातने । भार्य्या पुत्त्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः । प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य, नोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्" । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

"भस्मपङ्करजःस्पर्शे दण्डो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्ष्णिनिष्ठ्यूतस्पर्शने द्विगुणः स्मृतः । समेष्वेवं परस्त्रीषु द्विगुणस्तूत्तमेषु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहमदादिभिरदण्डनम् । विप्रपीडाकरं छेद्यमङ्गमब्राह्मणस्य, तु । उद्गूर्णे प्रथमो दण्डः संस्पर्शे तु तदर्द्धिकः । उद्गूर्णे हस्तपादे च दशविंशतिकौ दमौ । परस्परन्तु सर्व्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसम् । पादकेशांशुककरोल्लुञ्चनेषु पणान् दश । पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः । शोणितेन विना दुःखं कुर्व्वन् काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशतं पणान् दाप्यो द्विगुणं दर्शनेऽसृजः । करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यो दण्डो व्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा । चेष्टाभोजनवाग्रोधे नेत्रादिप्रतिभेदने । कन्धराबाहुसक्थ्नाञ्च भङ्गे मध्यमसाहसः । एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्द्विगुणो दमः । कलहापहृतं देयं दण्डश्च द्विगुणः स्मृतः । दुःखमुत्पादयेद्यस्तु स समुत्थानजं व्ययम् । दाप्यो दण्डञ्च यो

यस्मिन् कलहे समुदाहृतः। अभिघाते तथा च्छेदे भेदे कुड्यावपातने। पणान् दाप्यः पञ्चदशविंशतिन्तद्व्ययं तथा। दुःखोत्पादि गृहे द्रव्यं क्षिपन् प्राणहरन्तथा। षोड़शाद्यः पणान् दाप्यो द्वितीयो मध्यमं दमम्। दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा। दण्डः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात्। लिङ्गस्य च्छेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च। महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणो दमः। प्ररोहिशाखिनां शाखास्कन्धसर्वविदारणे। उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विंशतेर्द्विगुणो दमः। चैत्यश्मशानसीमासु पुण्यस्थाने सुरालये। जातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेऽथ विश्रुते। गुल्मगुच्छक्षुपलतापतानौषधिवीरुधाम्। पूर्वस्मृतादर्द्धदण्डः स्थानेषूक्तेषु कर्त्तने"।

विक्रीयासम्प्रदाने "वसानस्त्रीन् पणान् दण्ड्यो नेजकस्तु परांशुकम्। विक्रयावक्रयाधानयाचितेषु पणान् दश। पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां त्रिपणो दमः। अन्तरे च तयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दमः। तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तमम्। अकूटं कूटकं ब्रूते कूटं यश्चाप्यकूटकम्। स नाणकपरीक्षी तु दाप्य उत्तमसाहसम्। भिषङ्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्य्यक्षु प्रथमं दमम्। मानुषे मध्यमं राजमानुषेषूत्तमं दमम्। अबध्यं यश्च बध्नाति बध्यं यश्च प्रमुञ्चति। अप्राप्तव्यवहारश्च स दाप्यो दण्डमुत्तमम्। मानेन तुलया वापि योऽंशमष्टमकं हरेत्। दण्डं स दाप्यो द्विशतं वृद्धौ हानौ च कल्पितम्। भेषजस्नेहलवणगन्धधान्यगुड़ादिषु। पण्येषु प्रक्षिपन् हीनं पणान् दाप्यस्तु षोड़श। मृच्चर्ममणिसूत्रायःकाष्ठवल्कलवाससाम्। अजातौ जातिकरणे विक्रेयाष्टगुणो दमः। समुद्रपरिवर्त्तञ्च सारभाण्डञ्च कृत्रिमम्। आधानं विक्रयं वापि नयतो दण्डकल्पना। भिन्ने पणे तु पञ्चाशत् पणे तु शतमुच्यते। द्विपणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान्" याज्ञ॰उक्तो दमः।

"अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वाऽदुष्टवद् यदि। विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यात्तु द्विगुणो भवेत्" याज्ञ॰।

साहसे याज्ञ॰उक्तो दमो यथा "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्। तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः। यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमम्। यश्चैवमुक्त्वाऽहं दाता कारयेत् स चतुर्गुणम्। अर्घ्याक्रोशातिक्रमकृद्भ्रातृभार्य्याप्रहारकः। सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकृत्। सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः। पञ्चाशत्पणिको दण्ड एषामिति विनिश्चयः। स्वच्छन्दं विधवागामी विक्रुष्टेऽनाभिधावकः। अकारणे च विक्रोष्टा चण्डालश्चोत्तमान् स्पृशन्। शूद्रः प्रव्रजितानाञ्च दैवे पित्र्ये च भोजकः। अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योऽयोग्यकर्मकृत्। वृषक्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकृत्। साधारणस्यापलापी दासीगर्भविनाशकृत्। पितृपुत्रस्वसृभ्रातृदम्पत्याचार्य्यशिष्यकाः। एषामपतितानां तु त्यागी च शतदण्डभाक्।"

चौर्य्ये दण्डो मनूक्तो यथा। "यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेद्भिन्द्याच्च यः प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तच्च तस्मिन् समाहरेत्। धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं बधः। शेषेऽप्येकादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनम्। तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके बधः। सुवर्णरजतादीनामुत्तमानाञ्च वाससाम्। पञ्चाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते। शेषेऽप्येकादशगुणं मूल्याद्दण्डं प्रकल्पयेत्। पुरुषाणां कुलीनानां नारीणाञ्च विशेषतः। मुख्यानां चैव रत्नानां हरणे बधमर्हति। महापशूनां हरणे शस्त्राणामौषधस्य च। कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्। गोषु ब्राह्मणसंस्थासु छुरिकायाश्च भेदने। पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योऽर्द्धपादिकः। सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुड़स्य च। दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य तृणस्य च। वेणुवैदलभाण्डानां लवणानान्तथैव च। मृण्मयानाञ्च हरणे मृदो भस्मन एव च। मत्स्यानां पक्षिणाञ्चैव तैलस्य च घृतस्य च। मांसस्य मधुनश्चैव यच्चान्यत् पशुसम्भवम्। अन्येषाञ्चैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च। पक्वान्नानाञ्च सर्व्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दमः। पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च। अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पञ्चकृष्णलः। परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च। निरन्वये शतं दण्डः सान्वयेऽर्द्धशतं दमः। स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत्कृतम्। निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्वापह्नूयते च यत्। यस्त्वेतान्युपक्लृप्तानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः। तमाद्यं दण्डयेद्राजा यश्चाग्निं चोरयेद्गृहात्। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः"। अन्यत्र च चौर्य्यादिनानाविषये मनुनोक्तो दमो यथा।

"न होढ़ेन विना चोरं घातयेद्धार्म्मिको नृपः। स-

क्षेत्रं सोपकरणं घातयेदविचारयन्। ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः। भाण्डावकाशदाश्चैव सर्व्वांस्तानपि घातयेत्। राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् सामन्तांश्चैव चोदितान्। अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम्। यश्चापि धर्म्मसमयात् प्रच्युतो धर्म्मजीवनः। दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकाद्धर्म्माद्धि विच्युतम्। ग्रामघाते हिताभङ्गे पथि मोषाभिदर्शने। शक्तितो नाभिधावन्तो निर्व्वास्याः सपरिच्छदाः। राज्ञः कोषापहर्त्तॄंश्च प्रतिकूलेषु च स्थितान्। घातयेद्विविधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान्। सन्धिं छित्त्वा तु ये चौर्य्यं रात्रौ कुर्व्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्त्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णशूले निवेशयेत्। अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य छेदयेत् प्रथमे ग्रहे। द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बधमर्हति। अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान्। संनिधातॄंश्च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः। तडागभेदकं हन्यादप्सु शुद्धबधेन वा। तद्वापि प्रतिसंस्कुर्य्याद्दाप्यस्तूत्तमसाहसम्। कोष्ठागारायुधागारदेवतागारभेदकान्। हस्त्यश्वरथहर्त्तॄंश्च हन्यादेवाऽविचारयन्। यस्तु पूर्व्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत्। आगमं वाप्यपां भिन्द्यात् स दाप्यः पूर्व्वसाहसम्। समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स द्वौ कार्षापणौ दद्यादमेध्यञ्चाशु शोधयेत्। आपद्गतोऽथवा वृद्धो गर्भिणी बाल एव वा। परिभाषणमर्हन्ति तच्च शोध्यमिति स्थितिः। चिकित्सकानां सर्व्वेषां मिथ्या प्रचरतां दमः। अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः। संक्रमध्वजयष्टीनां प्रतिमानाञ्च भेदकः। प्रतिकुर्य्याच्च तत् सर्व्वं पञ्च दद्याच्छतानि च। अदूषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा। मणीनामपवेधे च दण्डः प्रथमसाहसः। समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्वै मूल्यतोऽपि वा। स प्राप्नुयाद्दमं पूर्व्वं नरो मध्यममेव वा। बन्धनानि च सर्व्वाणि राजमार्गे निवेशयेत्। दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः। प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाञ्च पूरकम्। द्वाराणाञ्चैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत्। अभिचारेषु सर्व्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतो दमः। मूलकर्म्मणि चानाप्तैः कृत्यासु विविधासु च। अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टस्तथैव च। मर्य्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्बधम्। सर्व्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारन्तु पार्थिवः। प्रवर्त्तमानमन्याये छेदयेल्लवशः क्षुरैः। सीताद्रव्यापहरणे शस्त्राणामौषधस्य च। कालमासाद्य कार्य्यञ्च राजा दण्डं प्रकल्पयेत्" "चौरं प्रदाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्बधैः। सचिह्नं ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्राद्विप्रवासयेत्" वा०। अङ्गभेदविशेषो मनुनोक्तो यथा "गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये च श्वपदं कार्य्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान्"। "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतां द्रष्टव्यम्। यथाह मनुः "प्रायश्चित्तन्तु कुर्व्वाणाः सर्व्वे वर्णा यथोदितम्। नाङ्क्या राज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तूत्तमसाहसमिति" मिता०। "ग्रामेष्वपहृते दोषो ग्रामभर्त्तुर्विनिर्गते। विवीतभर्त्तुस्तु पथि चौरोद्धर्त्तुरवीतके। स्वसीम्नि दद्याद्ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति। पञ्चग्रामी बहिःक्रोशाद्दशग्राम्यथ वा पुनः। बन्द्यग्राहांस्तथा वाजिकुञ्जराणाञ्च हारिणः। प्रसह्य घातिनश्चैव शूलमारोपयेन्नरान्। उत्क्षेपकग्रन्थिभेदौ करसन्दंशहीनकौ। कार्य्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ। क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणे सारतो दमः। देशकालवयःशक्तिं संचिन्त्य दण्डकर्म्मणि। भक्तावकाशाग्न्युदकमन्त्रोपकरणव्ययान्। दत्त्वा चौरस्य हन्तुर्व्वा जानतो दम उत्तमः। शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमो दमः। उत्तमो वाऽधमो वापि पुरुषस्त्रीप्रमापणे। विप्रदुष्टां स्त्रियञ्चैव पुरुषघ्नीमगर्भिणीम्। सेतुभेदकरीञ्चाप्सु शिलां बद्ध्वा प्रवेशयेत्। विषाग्निदां पतिगुरुनिजापत्यप्रमापिणीम्। विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रमापयेत्। अविज्ञातहतस्याशु कलहं सुतबान्धवाः। प्रष्टव्या योषितश्चास्य परपुंसि रताः पृथक्। स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वायं गतः सह। मृत्युदेशसमासन्नं पृच्छेद्वापि जनं शनैः। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः। राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना" याज्ञ०। "तृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम्। अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति" मिता० धृतवचनम्।

स्त्रीसंग्रहे मनुनोक्तो दमो यथा "परदाराभिमर्षेषु प्रवृत्तान्नॄन् महीपतिः। उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत्। परस्य पत्न्या पुरुषः सम्भाषां योजयन् रहः। पूर्व्वमाक्षारितो दोषैः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्। परस्त्रियं योऽभिवदेत् तीर्थेऽरण्ये वनेऽपि वा। नदीनामपि संभेदे स संग्रहणमाप्नुयात्। उपचारक्रिया केलिः स्पर्शो भूषणवाससाम्। सह खट्वासनञ्चैव सर्व्वं संग्रहणं तथा। स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तया। परस्परस्या-

कुरुते वर्णं संग्रहणं स्मृतम्। अब्राह्मणः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति। न सम्भाषां परस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः समाचरेत्। निषिद्धो भाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति। नैष चारणदारेषु विधिर्नात्मोपजीविषु। सज्जयन्ति हि ते नारीर्निगूढाश्चारयन्ति च। किञ्चिदेव तु दाप्यः स्यात् सम्भाषां ताभिराचरन्। योऽकामां दूषयेत् कन्यां सद्यो वधमर्हति। सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः। कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत्। जघन्यं सेवमानान्तु संयता वासयेद्गृहे। उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो वधमर्हति। शुल्कं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि। अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्य्याद्दर्पेण मानवः। तस्याशु कर्त्त्ये अङ्गुल्यौ दण्डञ्चार्हति षट् शतम्। सकामां दूषयंस्तुल्यो नाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात्। द्विशतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये। कन्यैव कन्यां या कुर्य्यात् तस्याः स्याद्द्विशतो दमः। शुल्कञ्च द्विगुणं दद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश। या तु कन्यां प्रकुर्य्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति। अङ्गुल्योरेव च छेदं खरेणोद्वहनं तथा। भर्त्तारं लङ्घयेद्या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता। तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते। पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे। अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्। संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः। व्रात्यया सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु। शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वैजातं वर्णमावसन्। अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते। वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सरनिरोधतः। सहस्रं क्षत्रियो दण्ड्यो मौण्ड्यं मूत्रेण चार्हति। ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ। वैश्यं पञ्चशतं कुर्य्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम्। उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह। विप्लुतौ शूद्रवद्दण्ड्यौ दग्धव्यौ वा कटाग्निना। सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो गुप्तां विप्रां बलाद्व्रजन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादिच्छन्त्या सह सङ्गतः। मौण्ड्यं प्राणान्तिको दण्डो ब्राह्मणस्य विधीयते। इतरेषान्तु वर्णानां दण्डः प्राणान्तिको भवेत्। न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम्। राष्ट्रादेनं बहिः कुर्य्यात् समग्रधनमक्षतम्। न ब्राह्मणवधाद्भूयानधर्म्मो विद्यते भुवि। तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत्। वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत्। यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावुभौ दण्डमर्हतः। सहस्रं ब्राह्मणो दण्ड्यो दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन्। शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दमः। क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दमः। मूत्रेण मौण्ड्यमिच्छेत्तु क्षत्रियो दण्डमेव वा। अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो व्रजन्। शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यात् सहस्रन्त्वन्त्यजस्त्रियम्”।

“स्त्री निषेधे शतं दद्याद्द्विशतन्तु दमं पुमान्। प्रतिषेधे तयोर्दण्डो यथा संग्रहणे तथा। सजातावुत्तमो दण्ड आनुलोम्ये तु मध्यमः। प्रातिलोम्ये वधः पुंसः स्त्रीणां नासादिकर्त्तनम्। अलङ्कृतां हरन् कन्यामुत्तमन्त्वन्यथाऽधमम्। दण्डं दद्यात् सवर्णासु प्रातिलोम्ये वधः स्मृतः। सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथा दमः। दूषणे तु करच्छेद उत्तमायां वधस्तथा। शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसने। पशून् गच्छन् शतं दाप्यो हीनां स्त्रीं गाञ्च मध्यमम्। अवरुद्धासु दासीषु भुजिष्यासु तथैव च। गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकं दमम्। प्रसह्य दास्यभिगमे दण्डो दशपणः स्मृतः। बहूनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकः पृथक्। गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत्। अगृहीते समं दाप्यः पुमानप्येवमेव च। अयोनौ गच्छतो योषां पुरुषं वापि मोहतः। चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रव्रजितागमे। अन्त्याभिगमने त्वङ्क्यः कुबन्धेन प्रवासयेत्। शूद्रस्तथान्त्य एव स्यादन्त्यस्यार्य्यागमे वधः”।

राजशासनकूटकरणादौ मनुनोक्तो दमो यथा

“ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्। पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उत्तमः। अभक्ष्येण द्विजं दूष्यन् दण्ड्य उत्तमसाहसम्। क्षत्रियं मध्यमं वैश्यं प्रथमं शूद्रमर्द्धकम्। कूटस्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी। अङ्गहीनस्तु कर्त्तव्यो दाप्यश्चोत्तमसाहसम्। चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः। काष्ठलोष्टेषु पाषाणबाहुयुग्यकृतस्तथा। छिन्ननस्येन यानेन तथा भग्नयुगादिना। पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वाम्यदोषभाक्। शक्तो ह्यमोक्षयन् स्वामी दंष्ट्रिणां शृङ्गिणां तथा। प्रथमं साहसं दद्याद्विक्रुष्टे द्विगुणं ततः। जारं चौरेत्यभिवदन् दाप्यः पञ्चशतं दमम्। उपजीव्य धनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतम्। राज्ञोऽनिष्टप्रवक्तारं तस्यैवाक्रोशकारिणम्। तन्मन्त्रस्य च भेत्तारं जिह्वां छित्त्वा प्रवासयेत्। मृताङ्गलग्नविक्रेतुर्गुरो-

ताड़यित्वस्तथा । राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः । द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा । विप्रत्वेन च शूद्रस्य जीवतोऽष्टशतो दमः । दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणं दमम् । यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः । तमायान्तं पुनर्जित्वा दापयेद्द्विगुणं दमम्" । याज्ञवल्क्यवचनानि बहुपदमेषां मानवत्वोक्तिः प्रामादिकी ।

सामान्यतोदमविधिः "पिताचार्य्यः सुहृन्माता भार्य्या पुत्त्रः पुरोहितः । नादण्ड्यो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति । कार्षापणं भवेद्दण्ड्यो यत्रान्यः प्राकृतो जनः । तत्र राजा भवेद्दण्ड्यः सहस्रमिति धारणा । अष्टापाद्यन्तु शूद्रस्य स्तेये भवति किल्विषम् । षोड़शैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविद्धि सः । वानस्पत्यं मूलफलं दार्व्वग्न्यर्थं तथैव च । तृणञ्च गोभ्यो ग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् । योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः । द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्द्वाविक्षू द्वे च मूलके । आददानः परक्षेत्रान्न दण्डं दातुमर्हति । असन्धितानां सन्धाता सन्धितानाञ्च मोक्षकः । दासाश्वरथहर्त्ता च प्राप्तः स्याच्चौरकिल्विषम्" ।

"ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यञ्चर्त्विक् त्यजेद्यदि । शक्तं कर्म्मण्यदुष्टञ्च तयोर्दण्डः शतं शतम् । न माता न पिता न स्त्री न पुत्त्रस्त्यागमर्हति । त्यजन्नपतितानेतान् राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट्" मनूक्तो दमः ।

अग्निपु० २२६ अ० सर्व्वविषये दमभेद उक्तो यथा

"चौरैरमूषितो यस्तु मूषितोऽस्मीति भाषते । तत्प्रदातरि भूपाले स दण्ड्यस्तावदेव तु । यो यावद्विपरीतार्थं मिथ्या वा यो वदेत्तु तम् । तौ नृपेण ह्यधर्म्मज्ञौ दाप्यौ तद्द्विगुणं दमम् । कूटसाक्ष्यं तु कुर्व्वाणांस्त्रीन् वर्णांश्च प्रवासयेत् । विवासयेद्ब्राह्मणन्तु विधिरेष न हीतरः । निक्षेपस्य समं मूल्यं दण्ड्यो निक्षेपभुक् तथा । वस्त्रादिकस्य, धर्म्मज्ञ ! तथा धर्म्मो न हीयते । यो निक्षेपं घातयति यश्चानिक्षिप्य याचते । तावुभौ चौरवच्छास्यौ दण्ड्यौ वा द्विगुणं दमम् । अज्ञानाद्यः पुमान् कुर्य्यात् परद्रव्यस्य विक्रयम् । , निर्दोषो ज्ञानपूर्व्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति । मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद्दण्ड्य एव सः । प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृपः । भृतिं गृह्य न कुर्य्याद्यः कर्म्माष्टौ कृष्णला दमः । अकाले तु त्यजन् भृत्यं दण्ड्यः स्यात्तावदेव तु । क्रीत्वा विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहात्तत्स्वामी दद्याच्चैवाददीत च । परेण तु दशाहस्य नादद्यान्नैव दापयेत् । आददद्धि ददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि षट् । वरे दोषानविख्याप्य यः कन्यां वरयेदिह । दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राज्ञा दण्ड्यः शतद्वयम् । प्रदाय कन्यां योऽन्यस्मै पुनस्तां सम्प्रयच्छति । दण्डः कार्य्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहसः । सत्यङ्कारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंशयम् । लुब्धोऽन्यत्र च विक्रेता षट्शतं दण्डमर्हति । दद्याद्धेनुं न यः पालो गृहीत्वा भक्तवेतनम् । स तु दण्ड्यः शतं राज्ञा सुवर्णं वाप्यरक्षिता । धनुःशतं परीणाहो ग्रामस्य तु समन्ततः । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य च कल्पयेत् । वृतिं तत्र प्रकुर्व्वीत यामुष्ट्रो नावलोकयेत् । तत्रापरिवृते धान्ये हिंसिते नैव दण्डनम् । गृहं तड़ागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् । शतानि पञ्च दण्ड्यः स्यादज्ञानाद्द्विशतो दमः । मर्य्यादाभेदकाः सर्व्वे दण्ड्याः प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मणमाक्रुश्य क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विशतं राम ! शूद्रस्तु वधमर्हति । पञ्चाशद्ब्राह्मणो दण्ड्यः क्षत्रियस्याभिशंसने । वैश्ये चाप्यर्द्धपञ्चाशच्छूद्रे द्वादशको दमः । क्षत्रियस्याप्नुयाद्वैश्यः साहसं पूर्व्वमेव तु । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्य जिह्वाच्छेदमवाप्नुयात् । धर्म्मोपदेशं विप्राणां शूद्रः कुर्व्वंश्च दण्डभाक् । श्रुतदेशादिवितथी दाप्यो द्विगुणसाहसम् । उत्तमः साहसस्तस्य यः पापैरुत्तमान् क्षिपेत् । प्रमादाद्यैर्मया प्रोक्तं प्रीत्या दण्डार्द्धमर्हति । मातरं पितरं ज्येष्ठं भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयञ्छतं दण्ड्यः पन्थानं चाददद्गुरोः । अन्त्यजातिर्द्विजातिन्तु येनाङ्गेनापराध्नुयात् । तदेव छेदयेत्तस्य क्षिप्रमेवाविचारयन् । अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेन्नृपः । अवमूत्रयतो मेढ्रमपशब्दयतो गुदम् । उत्कृष्टासनसंस्थस्य नीचस्याधोनिकृन्तनम् । यो यदङ्गं च रुजयेत्तदङ्गन्तस्य कर्त्तयेत् । अर्द्धपादकराः कार्य्या गोगजाश्वोष्ट्रघातकाः । वृक्षन्तु विफलं कृत्वा सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

दापयेच्छुल्कं पथि सीम्नि जलाशये। द्रव्याणि यो हरेद्यस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा। स तस्योत्पाद्य तुष्टिन्तु राज्ञे दद्यात्ततो दमम्। यस्तु रज्जुं घटं कूपाद्धरेच्छिन्द्याच्च वा प्रपाम्। स दण्डं प्राप्नुयान्माषं दण्ड्यः स्यात् प्राणिताडने। धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः। शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्डं प्रकल्पयेत्। सुवर्णरजतादीनां नृस्त्रीणां हरणे वधः। येन येन यथाङ्गेन स्तेनो नृषु विचेष्टते। तत्तदेव हरेदस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः। ब्राह्मणः शाकधान्यादि अल्पं गृह्णन्न दोषभाक्। गोदेवार्थं हरंश्चापि, हन्याद्दुष्टं वधोद्यतम्। गृहक्षेत्रापहर्त्तारं तथा पत्न्यभिगामिनम्। अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्युद्यतायुधम्। राजगव्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवाततायिनम्। परस्त्रियं न भाषेत प्रतिषिद्धो विशेन्न हि। अदण्ड्या स्त्री भवेद्राज्ञा वरयन्ती पतिं स्वयम्। उत्तमां सेवमानः स्त्रीं जघन्यो वधमर्हति। भर्त्तारं लङ्घयेद्या तां श्वभिः सङ्घातयेत् स्त्रियम्। सवर्णदूषितां कुर्य्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम्। ज्यायसा दूषिता नारी मुण्डनं समवाप्नुयात्। वैश्यागमे तु विप्रस्य क्षत्रियस्यान्त्यजागमे। क्षत्रियः प्रथमं, वैश्यो दण्ड्यः शूद्रागमे भवेत्। गृहीत्वा वेतनं वेश्या लोभादन्यत्र गच्छति। वेतनन्द्विगुणं दद्याद्दण्डञ्च द्विगुणं तथा। भार्या पुत्राश्च दासाश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः। कृतापराधास्ताड्याः स्यू रज्ज्वा वेणुदलेन वा। पृष्ठे, न मस्तके हन्याच्चौरस्याप्नोति किल्विषम्। रक्षास्वधिकृतैर्यैस्तु प्रजाऽत्यर्थं विलुप्यते। तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्य्यात् प्रवासनम्। ये नियुक्ताः स्वकार्य्येषु हन्युः कार्य्याणि कर्मिणाम्। निर्घृणाः क्रूरमनसस्तान्निःस्वान् कारयेन्नृपः। अमात्यः प्राड्विवाको वा यः कुर्य्यात् कार्य्यमन्यथा। तस्य सर्वस्वमादाय तं राजा विप्रवासयेत्। गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुरापाने सुराध्वजः। स्तेयेषु श्वपदं विद्याद् ब्रह्महण्यशिरः पुमान्। शूद्रादीन् घातयेद्राजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत्। महापातकिनां वित्तं वरुणायोपपादयेत्। ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः। भाण्डारकोषदाश्चैव सर्वांस्तानपि घातयेत्। राष्ट्रेषु राजाधिकृतान् सामन्तान् पापिनो हरेत्। सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः। तेषां छित्वा नृपो हस्तौ तीक्ष्णे शूले निवेशयेत्। तडागदेवतागारभेदकान् घातयेन्नृपः। समुत्सृजेद्राजमार्गे यस्त्वमेध्यमनापदि। स हि कार्षापणन्दण्ड्यस्तममेध्यञ्च शोधयेत्। प्रतिमासङ्क्रमभिदो दद्युः पञ्च शतानि ते। समेषु विषमं यो वा चरते मूल्यतोऽपि वा। समाप्नुयान्नरः पूर्वं दमं मध्यममेव वा। द्रव्यमादाय वणिजामनर्घेणावरुन्धताम्। राजा पृथक् पृथक् कुर्य्याद्दण्डमुत्तमसाहसम्। द्रव्याणां दूषको यश्च प्रतिच्छन्दकविक्रयी। मध्यमं प्राप्नुयाद्दण्डं कूटकर्त्ता तथोत्तमम्। कलहापकृतं देयं दण्डश्च द्विगुणस्ततः। अभक्ष्यभक्षे विप्रे वा शूद्रे वा कृष्णलो दमः। तुलाशासनमानानां कूटकृन्नाणकस्य च। एभिश्च व्यवहर्त्ता यः स दाप्यो दममुत्तमम्। विषाग्निदां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम्। विकर्णकरनासौष्ठीं कृत्वा गोभिः प्रवासयेत्। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविदारकास्तथा नराः। राजपत्न्यभिगामी च दग्धव्यास्तु कटाग्निना। ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो राजशासनम्। पारजायिकचौरौ च मुञ्चतो दण्ड उत्तमः। राजयानासनारोढुर्दण्ड उत्तमसाहसः। यो मन्येताजितोऽस्मीति न्यायेनापि पराजितः। तमायान्तं पराजित्य दण्डयेद् द्विगुणं दमम्। आह्वानकारी वध्यः स्यादनाहूतमथाह्वयन्। दाण्डिकस्य च यो हस्तादभिमुक्तः पलायते। हीनः पुरुषकारेण तद् दद्याद् दाण्डिको धनम्"। "दण्डो दमयतामस्मि" गीता। "दण्डवत्प्रायश्चित्तानि भवन्ति" प्रा० वि० धृतवाक्यम्। कृतावयवार्थे "कलमे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारिता गुणः" नैष०। दण्डव्रतोऽनेन करणे घञ्। २५देहे दण्डपादव्ययशब्दे मिता०। २६द्वापरोद्भवे नृपभेदे। "क्रोधहन्तेति यस्तस्य बभूवावरजोऽसुरः। दण्ड इत्यभिविख्यातः सोऽभवन्मनुजर्षभः" भा० आ० ६७ अ०। "वधः पापस्य च तथा धर्मत्यागा महात्मना। दण्डेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा" भा० आ० १ अ०। दण्डयति कर्त्तरि-अच्। २७नृपे दण्डनीतिशब्दे कामन्द०। अत्र शब्दस्य शब्दकल्पद्रुमदृष्ट्या अस्यागतस्याप्यर्थतोऽस्ति: प्रामादिको तत्प्रमाणवाक्ये दत्तमित्यभिधीयते इत्येव पाठः साधुः। लिपिकरप्रमादात् दत्तमित्यत्र दण्डमिति पाठ इति बोध्यम् दत्तशब्दे द्रष्टव्यम्।

दण्डक पु० दण्ड+स्वार्थे क। १इक्ष्वाकुराजपुत्रभेदे "दण्ड-

को नृपतिः काव्यात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी । जनस्थानपश्चाद्दे दण्डम् । दण्डो दण्डः स्वार्थे कन् । २ सुखदण्डके (शों टा) । ३ षड्विंशत्यक्षराधिकपादके चण्डप्रयातादौ छन्दोभेदे । “यदिह नयुगलं ततः सप्तरेफास्तदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” वृ० र० । ४ दण्डकपञ्जते वृक्षविशेषे पु० । “दण्डकानध्यवात्सीं यौ” भट्टिः पुंस्त्वेन बहुवचनान्ततया जयमङ्गलः पपाठ । “पराक्रमान् जितमिवदेव दण्डकान्” रामा० अयो० २१ स० ६४ श्लो० । “प्राप्तानि दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघु० । तत्र निपातने स्त्री त्रिका० “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्सीं यौ” इति पपाठ उदाजहार च “कार्योध्यायाः पुनरुपगमो दण्डकायावने वः” भवभूतिवाक्यम् । तत्र वनं वृ० स० १४० अ० कूर्मविभागे दक्षिणस्यामुक्तं यथा “बलदेवपट्टनदण्डकावनतिमिङ्गिलाशना भद्रा.” । [कन्दे राजनि० ।

दण्डकन्दक पु० दण्ड इव प्रकाण्डं कन्दोऽस्य कप् । भूमि

दण्डकाक पुंस्त्री० दण्डः यम इव कष्णत्वात् काकः । (डाँड) काकभेदे हेमच० । [वक्षयिनी” भा० व० ४२ अ० ।

दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी

दण्डग्राह त्रि० दण्डं गृह्णाति ग्रह–अण् उप० स० । दण्डधारके ततः रेवत्या० अपत्यादौ ठक् । दाण्डग्राहिक तदपत्यादौ पु स्त्री० ।

दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन–क । देहेन घातिनि दण्डपारुष्यकर्त्तरि । “न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक्” मनुः । [वाद्यभेदे त्रिका० ।

दण्डढक्का स्त्री दण्डेन प्रताड्या ढक्का । (दामामा) ख्याते

दण्डताम्री स्त्री ताम्रेण निर्वृत्ता अण् ङीप् दण्डेन प्रताड्या ताम्री । ताम्रीवाद्यभेदे शब्दर० ।

दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दासः । दण्डद्रव्यदानासामर्थ्येन तच्छोधनार्थं स्वीकृतदासभावे दासभेदे “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ । पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः” मनुः । “दण्डादिधनशुद्ध्यर्थं स्वीकृतदासभावः” कुल्लू० ।

दण्डधर पु० दण्डं लोकानां कर्मानुसारिणं दण्डं लगुडं वा धरति धृ–अच् ६ त० । १ यमे अमरः २ नृपे । ३ लगुडधारके त्रि० । “अवहद्दं नृदण्डधरान्वयम्” रघुः । “ईमे दण्डस्य नेतारो राजा दण्डधरो हि सः” मनुः । “नाहं दण्डधरस्तव” भा० शा० २२ अ० ।

दण्डधार पु० दण्डं धारयति धृ–अण् उप० स० । १ यमे २ नृपे च मेदि० । ३ लगुडधारके त्रि० “क्रोधवर्द्धन इत्येव यःस्त्वन्यः परिकीर्त्तितः । दण्डधार इति ख्यातः स आसीत् नृपतिः क्षितौ” भा० आ० ६७ अ० उक्ते ४ नृपभेदे पु० ५ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवची निषङ्गी दण्डी दण्डधारो धनुर्ग्रहः” ६७ अ० धृतराष्ट्रपुत्रकथने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी–ण्वुल् ६त० । १ सेनान्याम् हेमच० । दण्डप्रणेतरि २ नृपे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी–करणे क्तिन् । विद्याभेदे । “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः । तस्यां हि सर्वविद्यानामारम्भाः समुदाहृताः” । “दमो दण्ड इति ख्यातस्तात्स्थ्याद्दण्डो महीपतिः । तस्य नीतिर्दण्डनीतिर्नयनान्नीतिरुच्यते” काम० नीतिः । तच्छास्त्रविषयविभागादि भा० शा० ५९ अ० उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतञ्चक्रे स्वबुद्धिजम् । यत्र धर्मस्तथैवार्थः कामश्चैवाभिवर्णितः । त्रिवर्ग इति विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव पृथगर्थः पृथग्गुणः । मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः सत्त्वं रजस्तमः । स्थाने वृद्धिः क्षयश्चैव त्रिवर्गश्चैव दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कृत्यमेव च । सहायाः कारणञ्चैव षड्वर्गो नीतिजः स्मृतः । त्रयी चान्वीक्षिकी चैव वार्त्ता च भरतर्षभ ! । दण्डनीतिश्च विपुला विद्यास्तत्र निदर्शिताः । अमात्यरक्षा प्रणिधी राजपुत्रस्य रक्षणम् । चारश्च विविधोपायः प्रणिधेयं पृथग्विधं । साम भेदः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिव ! । उपेक्षा पञ्चमी चात्र कार्त्स्न्येनैवसमुदाहृता । मन्त्रश्च वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थ एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य सिद्ध्यसिद्ध्योश्च यत् फलम् । सन्धिश्च त्रिविधाभिख्यो हीनो मध्यस्तथोत्तमः । भयसत्कारवित्ताख्यं कार्त्स्न्येन परिवर्णितम् । यात्राकालाश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः । विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । आसुरश्चैव विजयस्तथा कार्त्स्न्येन वर्णितं । लक्षणं पञ्चवर्गस्य त्रिविधञ्चात्र वर्णितम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परिशब्दितः । प्रकाशोऽष्टविधस्तत्र गुह्यस्य च सुविस्तरं । रथा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पाण्डव ! । विष्टिर्नावश्चराश्चैव देशिका इति चाष्टमम् । अङ्गान्येतानि कौरव्य ! प्रकाशानि बलस्य तु । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चूर्णयोगा विषादयः । स्पर्शे चाभ्यवहार्ये चाप्युपांशुस्त्रिविधः स्मृतः । अरिर्मित्रमुदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिताः ।

अष्टधा मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह । आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानाञ्चान्ववेक्षणम् । कल्पना विविधाश्चापि नगनागरथवाजिनाम् । व्यूहाश्च विविधाभिख्या विचित्रं युद्धकौशलम् । उत्पाताश्च निपाताश्च सुयुद्धं सुपलायितम् । शस्त्राणां पालनं ज्ञानं तथैव भरतर्षभ ! । बलव्यसनमुक्तञ्च तथैव बलहर्षणम् । पीडानापत्कालश्च पत्तिज्ञानञ्च पाण्डव ! । तथा खातविधानञ्च योगसञ्चार एव च । चौरैराटविकैश्चोग्रैः परराष्ट्रस्य पीडनम् । अग्निदैर्गरदैश्चैव प्रतिरूपकचारकैः । श्रेणीमुख्योपजापेन वीरुधश्छेदनेन च । दूषणेन च नागानामातङ्कजननेन च । आराधनेन भक्तस्य प्रत्ययोपार्ज्जनेन च । सप्ताङ्गस्य च राज्यस्य ह्रासवृद्धी समञ्जसम् । दूतसामर्थ्ययोगाश्च राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । अरिमध्यस्थमित्राणां सम्यक् चोक्तं प्रपञ्चनम् । अवमर्द्दः प्रतीघातस्तथा चैव बलीयसाम् । व्यवहारः सुसूक्ष्मश्च तथा कण्टकशोधनम् । शमो व्यायामयोगश्च त्यागो द्रव्यस्य संग्रहः । अभृतानाञ्च भरणं भृतानाञ्चान्ववेक्षणम् । अर्थस्य काले दानञ्च व्यसने चाप्रसक्तिता । तथा राजगुणाश्चैव सेनापतिगुणाश्च ह । कारणस्य त्रिवर्गस्य गुणा दोषास्तथैव च । दुष्टेङ्गितञ्च विविधं वृत्तिश्चैवानुवर्त्तिनाम् । शङ्कितत्वञ्च सर्वस्य प्रमादस्य च वर्ज्जनम् । अलब्धलाभो, लब्धस्य तथैव च विवर्द्धनम् । प्रदानञ्च विवृद्धस्य पात्रेभ्यो विधिवत्ततः । विसर्गोऽर्थस्य धर्म्मार्थं कामहेतुकमुच्यते । चतुर्थं व्यसनाघाते तथैवात्रानुवर्ण्णितम् । क्रोधजानि तथोग्राणि कामजानि तथैव च । दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ ! व्यसनान्यत्र चैव ह । मृगयाक्षास्तथा पानं स्त्रियश्च भरतर्षभ ! । कामजान्याहुराचार्य्याः प्रोक्तानीह स्वयम्भुवा । वाक्पारुष्यं तथोग्रत्वं दण्डपारुष्यमेव च । निग्रहोऽप्यात्मनस्त्यागोऽर्थदूषणमेव च । यन्त्राणि विविधान्येव क्रियास्तेषाञ्च वर्ण्णिताः । अवमर्द्दः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम् । चैत्यद्रुमावमर्द्दश्च रोधः कर्म्मानुशासनम् । अपस्करोऽथ गमनं तथोपायाश्च वर्ण्णिताः । पणवानकशङ्खानां भेरीणाञ्च युधिष्ठिर ! । उपार्ज्जनञ्च द्रव्याणां परिमर्द्दश्च तानि षट् । लब्धस्य च प्रशमनं सताञ्चैवाभिपूजनम् । विद्वद्भिरेकीभावश्च दानहोमविधिज्ञता । मङ्गलालम्भनञ्चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । आहारयोजनञ्चैव नित्यमास्तिक्यमेव च । एकेन च यथोत्थेयं सत्यत्वं मधुरं गिरः । उत्सवानां समाजानां क्रियाः केतनजास्तथा । प्रत्यक्षाश्च परोक्षाश्च सर्वाधिकरणेष्वथ । वृत्तेर्भरतशार्दूल ! नित्यञ्चैवान्ववेक्षणम् । अदण्ड्यत्वञ्च विप्राणां युक्त्या दण्डनिपातनम् । अनुजीविस्वजातिभ्यो गुणेभ्यश्च समुद्भवः । रक्षणञ्चैव पौराणां राष्ट्रस्य च विवर्द्धनम् । मण्डलस्था च या चिन्ता राजन् ! द्वादशराजिका । द्वासप्ततिविधा चैव शरीरस्य प्रतिक्रिया । देशजातिकुलानाञ्च धर्म्माः समनुवर्ण्णिताः । धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्चात्रानुवर्ण्णितः । उपायश्चार्थलिप्सा च विविधा भूरिदक्षिणा । मूलकर्म्मक्रिया चात्र मायायोगश्च वर्ण्णितः । दूषणं स्रोतसाञ्चैव वर्ण्णितं च स्थिराम्भसाम् । यैर्यैरुपायैर्लोकस्तु न चलेदार्य्यवर्त्मनः । तत्सर्वं राजशार्दूल ! नीतिशास्त्रेऽभिवर्ण्णितम् । एतत् कृत्वा शुभं शास्त्रं ततः स भगवान् प्रभुः । देवानुवाच संहृष्टः सर्वाञ्छक्रपुरोगमान् । उपकाराय लोकस्य त्रिवर्गस्थापनाय च । नवनीतं सरस्वत्या बुद्धिरेषा प्रभाविता । दण्डेन सहिता ह्येषा लोकरक्षणकारिका । निग्रहानुग्रहरता लोकाननुचरिष्यति । दण्डेन नीयते चेदं दण्डं नयति वा पुनः । दण्डनीतिरिति ख्याता त्रींल्लोकानभिवर्त्तते । षाड्गुण्यगुणसारैषा स्थास्यत्यग्रे महात्मसु । धर्म्मार्थकाममोक्षाश्च सकला ह्यत्र शब्दिताः । ततस्तां भगवान्नीतिं पूर्वं जग्राह शङ्करः । बहुरूपो विशालाक्षः शिवः स्थाणुरुमापतिः । प्रजानामायुषो ह्रासं विज्ञाय भगवान् शिवः । संचिक्षेप ततः शास्त्रं महार्थं ब्रह्मणा कृतम् । वैशालाक्षमिति प्रोक्तं तदिदं प्रत्यपद्यत । दशाध्यायसहस्राणि सुब्रह्मण्यो महातपाः । भगवानपि तच्छास्त्रं संचिक्षेप पुरन्दरः । सहस्रैः पञ्चभिस्तात ! यदुक्तं बाहुदन्तकम् । अध्यायानां सहस्रैस्तु त्रिभिरेव बृहस्पतिः । संचिक्षेपेश्वरो बुद्ध्या बार्हस्पत्यं यदुच्यते । अध्यायानां सहस्रेण काव्यः संक्षेपमब्रवीत् । तच्छास्त्रममितप्रज्ञो योगाचार्य्यो महायशाः । एवं लोकानुरोधेन शास्त्रमेतन्महर्षिभिः । संक्षिप्तमायुर्विज्ञाय मर्त्त्यानां ह्रासमेव च ।" २दुर्गायाम् "नयानयगता लोके विकल्पनियमात्मका । दण्डनाद्दमनाच्चापि दण्डनीतिरिति स्मृता" देवीपु० ४५ अ० । भावे क्तिन् । ३दण्डप्रणयने स्त्री ।

दण्डनेतृ पु० दण्डं नयति अपराधिनम् नी—तृच् ६त० । दण्डप्रणायके यमे । "सैन्यापत्यञ्च राज्यञ्च दण्डनेतृत्वमेव च" मनुः ।

दण्डप पु० दण्डेन पाति पा–क । दण्डेन पालके नृपे तस्यापत्यं नडा० फक् । दाण्डपायन तदपत्ये पुंस्त्री ।

दण्डपांशुल पु० दण्डेन यष्टिधारणेन पांशुलः अधमः । द्वारपाले शब्दर० ।

दण्डपाणि पु० दण्डः यष्टिः पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे । काशीस्थे भैरवभेदे "विश्वेशं माधवं ढुण्डिं दण्डपाणिञ्च भैरवम्" स च पूर्णभद्रयक्षसुतो हरिकेशनामा आराधितशिववरेण काश्यां दण्डपाणिनामत्वमवाप । यथाह काशीख० ३२ अ० "इति श्रुत्वा वचः पत्न्याः पूर्णभद्रः स यक्षराट्" इत्युपक्रमे "अल्पेनाथ कालेन तत्पत्नी सुषुवे सुतम् । तस्य नाम पिता चक्रे हरिकेश इति द्विज !" इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य शिवाराधनमुपवर्ण्य तपसा प्रसन्नशिवस्य तस्मै वरदानमुक्तं यथा "भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेर्द्दौ हरो वराणां निकरं तदा मुदे । क्षेत्रस्य चास्य मम प्रियस्य भो भवाधुना दण्डधरो वरान्मम । स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डकः सुपालकः पुण्यकृताञ्च मत्प्रियः । त्वं दण्डपाणिर्भव नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि ममाक्षयोत्कटान् । त्वत्सात्कृतश्चेश्वरोऽद्य यक्षराट्, कस्त्वामनाराध्य सुमुक्तिभाजनम् । समाजनं प्राग्गत एव ते चरेत् ततः समस्तौ मम भक्त आदरात् । मद्भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां भक्तिं न काशीवसतिं लभेत । गणेषु देवेषु हि मानवेषु तदग्रमान्यो भव दण्डपाणे" । काश्यां तत्स्थितिस्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा "त्वं दक्षिणस्यां दिशि दण्डपाणे ! सदैव मे नेत्रसमक्षमत्र । त्वं दण्डयन् प्राणभृतो दुरीहानिहास्व निस्तानभयं दिशन् वै" ।

दण्डपारुष्य न० दण्डेन देहेन पारुष्यम् । व्यवहारविषयभेदे "तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् "परगात्रेष्वभिद्रोहो हस्तपादायुधादिभिः भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमुच्यत" इति । "परगात्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु हस्तपादायुधैरादिग्रहणाद्ग्रावादिभिर्योऽभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भस्मना आदिग्रहणाद्रजःपङ्कपुरीषाद्यैश्च य उपघातः संस्पर्शनरूपं मनोदुःखोत्पादनन्तदुभयं दण्डपारुष्यम् । दण्ड्यतेऽनेनेति दण्डो देहस्तेन यत् पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम्" मिता० ।

तच्छेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा

"तस्य त्रैविध्यमाह नारदः । "तस्यापि दृष्टं त्रैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् । अवगोरणनिःशङ्कपातनक्षतदर्शनैः । हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमात् । त्रीण्येव साहसान्याहुस्तत्र कण्टकशोधनमिति" । अवगोरणं ताडनाद्युद्योगः । निःशङ्कपातनं निःशङ्कप्रहरणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव साहसानि दण्डपारुष्याणीत्यर्थः । अन्यानपि भेदानाह परिशिष्टकारः । "दुःखं रक्तं व्रणं भङ्गं छेदनं भेदनन्तथा । कुर्य्याद्यः प्राणिनां तद्धि दण्डपारुष्यमुच्यते" । स्थावरजङ्गमप्राणिनां प्रायश्चारकतर्जनताडनादिना छेदनादिभयं दुःखं रक्तव्रणादिकञ्च दण्डपारुष्यमुच्यत इत्यर्थः । व्यासोऽपि "भस्मादिना प्रक्षिपणो ताडनञ्च करादिना । आवेष्टनञ्चांशुकाद्यैर्दण्डपारुष्यमुच्यते" । आदिग्रहणाद्दुःखकरं कर्दमपांशुमलादि द्रव्यं गृह्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाषाणेष्टकायुधादि द्रव्यम् । अंशुकाद्यैरित्यादिशब्देन रज्जुशृङ्खलादिद्रव्यम् । दण्डपारुष्यस्य पञ्चप्रकारा विषयो नारदेन दर्शिताः । "विधिः पञ्चविधस्तूक्त एतयोरुभयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मान्यते यः क्षमते दण्डभाग्योऽतिवर्त्तते । पूर्वमाचारयेद्यस्तु नियतं स्यात् स दोषभाक् । पश्चाद्यः सोऽप्यसत्कारी पूर्वे तु विनयो गुरुः । द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुबध्नाति यः पुनः । स तयोर्दण्डमाप्नोति पूर्वो वा यदि चेतरः । पारुष्यदोषावृतयोर्युगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषश्चेन्न लक्ष्येत विनयः स्यात् समस्तयोः । श्वपाकषण्डचाण्डालव्यङ्गेषु वधवृत्तिषु । हस्तिपव्रात्यदासेषु गुर्वाचार्य्यनृपेषु च । मर्य्यादातिक्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यतिवर्त्तेरन्नेते सन्तञ्जनं नृपे । स एव विनयं कुर्य्यात् न तद्विनयभाङ्नृपः । मला ह्येते मनुष्याणां धनमेषां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्राजा नार्थदण्डेन दण्डयेदिति" । अयमर्थः । वाग्दण्डपारुष्ययोरुभयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न तस्य केवलं दण्डाभाव एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तथा पूर्वं कलहे प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च बद्धवैरानुसन्धानस्यैव दण्डभाक्त्वम् । तथा तयोर्द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने सम एव दण्डः । तथा श्वपचादिभिरार्य्याणामपराधे कृते सज्जना एव दण्डने अधिकारिणस्तेषामशक्यत्वे तान् राजा घातयेदेव नार्थं दण्डयेदित्यादि इति ।

यस्तु दण्डप्रतिवचनम् "आक्रुष्टस्तु समाक्रोशं ताड़ितः प्रतिताड़यन् । हत्वापराधिनञ्चैव नापराधी भवेन्नरः" इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्डः पश्चात् प्रवृत्तस्य नेत्येवंपरञ्च न दण्डाभावपरम् । दण्डपारुष्य सन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्यः "असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्नकृतो भयादिति" । यदा कश्चित् स्वस्वहस्तमनेनाहत इति राज्ञे निवेदयति तदा चिह्नैर्व्रणादिभिस्तत्स्वरूपगतैर्लक्षणैः युक्तिभिः कारणप्रयोजनपर्यालोचनादिभिः आगमेन जनप्रवादेन चशब्दात् दिव्येन वा कूटचिह्नकृतसम्भावनभयात् परीक्षा कार्येत्यर्थः

दण्डपाल पु० दण्डं देहं पालयति भक्षणात् पालि—अण् उप० स० । (डाड़िकोणा) मत्स्यभेदे हारा० तद्भोजिनो रोगिणो देहस्यास्थ्रजननात्तस्य तथात्वम् । संज्ञायां कन् । दण्डपालक मकुलमत्स्यभेदे हारा० । उभयमपि दण्डनायके ।

दण्डपिङ्गलक पु० दण्डः देहः पिङ्गलोऽत्र । उत्तरस्थदेशभेदे "उत्तरतः कैलासः" इत्युपक्रमे वृ० स० १४ अ० कूर्मविभागे "पौरवकचचदाकदण्डपिङ्गलकाः" उक्ताः ।

दण्डबालधि पु० दण्ड इव बालधिरस्य । हस्तिनि शब्दर० । तस्य लाङ्गूलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहु त्रि० दण्ड इव बाहुरस्य । १दण्डाकारबाहुयुक्ते २कुमारानुचरभेदे पु० । "दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःकोकिल एव च" भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ ।

दण्डभृत् त्रि० दण्डं यष्टिं लोकदमनं वा बिभर्त्ति भृ—क्विप् । १यष्टिधारके २यमे त्रिका० ।

दण्डमत्स्य पु० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे मकुलमत्स्ये । "दण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्तरक्तं कफं हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः शुक्रलो बलवर्द्धनः" राजव० ।

दण्डमान(ण)व पु० दण्डप्रधानो मान(ण)वः शा० त० । दण्डप्रधाने जने बालके च तदर्थपरतायां गोत्रप्रत्ययान्तशब्दात् "दण्डमान(ण)वान्तेवासिषु" पा० न वुञ् । दाक्षा दण्डमान(ण)वाः शिष्या वा" सि० कौ० ।

दण्डमातङ्ग पु० पिण्डतगरे पारस्करनिघण्टुः ।

दण्डमाथ पु० दण्डाकारो माथः पन्थाः शा० त० । प्रधानपथे दण्डमाथं धावति ठक् । दाण्डमाथिक तत्धावके त्रि० ।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा "उत्तानोर्द्धद्विका मध्या सरला सन्दिका । दण्डमुद्रा समाख्याता" तन्त्रसारोक्ते मुद्राभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डेन प्रकाशेन वा यात्रा । १जिगीषोर्यात्रायां २वरगमने ३वरयात्रायाञ्च मेदि० ।

दण्डयाम पु० दण्डेन यच्छति यम—बा० कर्त्तरि यम—घञ् । १यमे २दिने । दण्डे इन्द्रियदमने यामः संयमो यस्य । ३अगस्त्ये मुनौ च मेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्डं तदाकारं राति रा—क गौरा० ङीष् । (डङ्करा) इतिनामके वृक्षे राजनि० ।

दण्डवादिन् पु० दण्डेन तदुत्तोलनेन वदति वद—णिनि । १द्वारपाले हारा० २दण्डवक्तरि प्राड्विवाकादौ च ।

दण्डवासिन् पु० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस—णिनि । १द्वारपाले त्रिका० । २एकग्रामदण्डनेऽधिकृते जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ पु० दण्डं मन्थानदण्डं विष्कम्नाति वि+स्कन्भ—अण् उप० स० । (बोनमझोयार खुँटि) तक्रमन्थनार्थं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थे मन्थानबन्धनहेतौ स्तम्भभेदे अमरः ।

दण्डवृक्ष पु० दण्डाकारः पत्रादिहीनत्वात् वृक्षः । स्नुहीवृक्षे । स्वार्थे क । स्नुहीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्रशून्यत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह पु० दण्डसंज्ञको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डशब्दे दृश्यम् । "दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा" मनुः । "दण्डाकृतिरचनो दण्डव्यूहः" कुल्लू० । "यत्राग्रे बलाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातयः इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन यातव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात्" तदर्थः ।

दण्डसहाय पु० दण्डे सहायः । दुष्टनिग्रहादौ राज्ञः सहाये । स च सहाया इत्युपक्रमे "दण्डेषु सङ्कुकुमाराटविकाः सामन्तकाद्याश्चेति" वा० द० उक्तः ।

दण्डसेन पु० पौरवे विष्वक्सेनसुते नृपभेदे विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूत् दण्डसेनो महीपतिः" हरिवं० २०अ० २द्वापरयुगीये नृपभेदे च । "वधः पाण्ड्यस्य च तथा वसुदाम्नो महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च महात्मा" भा० आ० १ अ० ।

दण्डस्थान न० ६त० । मनूक्तेषु दण्ड दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दम स्थानादि दण्डस्तेयादिपाकं दण्डशब्दे दृश्यम् ।

दण्डहस्त पु॰ दण्ड इव हस्तो हस्तमस्य । तगरपुष्पे राजनि॰ ।

दण्डाख्य न॰ चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । "तथा चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डाख्यमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्" भा॰ व॰ ८५ अ॰ । दण्डार्कमित्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिन न॰ दण्डश्चाजिनञ्च समा॰ द्व॰ । १दण्डचर्मणोः समाहारे । तत् छलेन धार्यतयाऽस्त्यस्य अच् ।२शाठ्ये शब्दार्थचि॰ ।

दण्डादण्डि अव्य॰ दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येदं प्रवृत्तं युद्धम् "क्रियाव्यतिहारे इच् समा॰ पूर्वपददीर्घः । परस्पर-दण्डकरणकप्रहारपूर्वकं प्रवृत्ते युद्धे ।

दण्डादि न॰ "दण्डादिभ्यो यत्" पा॰ अर्हार्थे यत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च पा॰ ग॰ सू॰ उक्तो यथा "दण्ड, मुसल, मधुपर्क, कशा, अर्घ, मेधा, मेघ, सुवर्ण, उदक, वध, युग, गुहा, भाग, इभ, भङ्ग" ।

दण्डापूप पु॰ दण्डे दण्डाकर्षे अपूपस्य तत्सम्बद्धस्यापूपस्याकर्षः । दण्डाकर्षणे अर्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्याकर्षे । तत्प्रतिपादकः न्यायः दण्डापूपन्यायः । यथा "भुञ्जीतामरणात् क्षान्ता" इति वचनेन जाताधिकारायाः पत्न्या अभावे अनुत्पन्नाधिकारपत्न्यभावोक्तानां पूर्वधनस्वामिदायग्राहिणां दुहित्रादीनां धनाधिकारस्य दर्शितत्वात् पत्नीतो जघन्यदुहितृदौहित्रयोरधिकारे दण्डापूपन्यायसिद्धोऽयमर्थः" "स्थावरपदाद्दण्डापूपन्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः" दा॰ भा॰ दण्डापूप इवाचरति क्यच् ततः कर्त्तरि क्तः । दण्डापूपायित-दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे "पत्न्या च भर्त्तृधनात् कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुत्राणामेव तद्दानप्रतिपादनात् दण्डापूपायितं पत्न्यादीनां दानम्" दा॰ भा॰ । "यथा दण्डाकर्षे तत्सम्बद्धस्यापूपस्याप्याकर्षः तथा अपुत्रसंक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्षे तत्सम्बद्धस्य कन्याविवाहधनावच्छिन्नविशेषस्याप्याकर्ष इति भावः" श्रीकृष्णः ।

दण्डार त्रि॰ दण्डमृच्छति ऋ-अण् उप॰ स॰ । दण्डप्राप्ते । २मत्तहस्तिनि शब्दर॰ । ३कुम्भकारचक्रे ४यन्त्रभेदे ५वाहने पु॰ मेदि॰ ।

दण्डार्क न॰ चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे "अथ चम्पां समासाद्य भागीरथ्यां कृतोदकः । दण्डार्कमभिगम्यैव गोसहस्रफलं लभेत्" भा॰ व॰ ८५ अ॰ । दण्डाख्यमिति वा पाठः

दण्डापतानक पु॰ सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे "कफान्वितो भृशं वायुस्तास्वेव यदि तिष्ठति । स दण्डवत्स्तम्भयति कृच्छ्रो दण्डापतानकः" ।

दण्डासन न॰ आसनभेदे हेमच॰ ।

दण्डाहत न॰ दण्डेन मन्थानदण्डेनाऽऽहतम् । (घोल) मन्थनदण्डेनालोडिते तक्रे अमरः ।

दण्डिक त्रि॰ दण्डोऽस्त्यस्य ठन् । १दण्डधारके (डाण्डिकोया) २मत्स्यभेदे राजनि॰ ३हारभेदे स्त्री जटाधरः । ४रज्ज्वां सुपद्माव्या॰ हलिः ।

दण्डिन् पु॰ दण्ड+अस्त्यर्थे इनि । १यमे, हेमच॰ २नृपे, ३द्वारपाले, ४मञ्जुघोषे, ५रवेः पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि॰ ६जिनभेदे, त्रिका॰ ७दमनकवृक्षे, राजनि॰ ८चतुर्थाश्रमिविशिष्टे, काव्यादर्शग्रन्थकर्त्तरि ९कविभेदे च । "जाते जगति वाल्मीकौ कविरित्यभिधीयते । कवी इति ततो व्यासे कवयस्त्वयि दण्डिनि" उद्भटः । १०दण्डधारके त्रि॰ । स्त्रियां ङीप् । ११महादेवे पु॰ । "दण्डिने सोमकर्णाय दण्डिदण्डाय वै नमः" भा॰ शा॰ २८५ अ॰ । दण्डिदण्डोऽपि शिवे "गुह्यकेशनथाप्तस्तु पाशी दण्डी कुसुम्भवान्" १२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारशब्दे दृश्यम् ।

दण्डिमन् पु॰ दण्डस्य भावः कर्म वा पृथ्वा॰ इमनिच् । दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पल न॰ दण्डयुक्तमुत्पलमिव । १क्षुपभेदे, (डानिकोया) २मत्स्यभेदे राजनि॰ । तदर्थे स्त्री रत्नमाला ।

दण्ड्य त्रि॰ दण्ड-कर्मणि यत् । १दण्डनीये । दण्डमर्हति दण्डा॰ यत् । २दण्डार्हे । दण्डशब्दे उभयोदा॰ दृश्यम्

दत् पु॰ दन्त+पृषो॰ । १दन्ते शब्दरत्ना॰ । "दत् दतो दतः नासाकर्णदतो भङ्क्त" मनुः । दन्तशब्दस्यैव रूपमित्येके दन्तशब्दस्य शसादौ दत आदेशे तद्विदः शसादेः परतः दन्तस्य तु दत्रादेशे "शुद्दन् लोककुण्डलः" भट्टिः । "सुदतीजनमज्जनार्त्तितैः" नैष॰ ।

दत्त त्रि॰ दा-कर्मणि क्त । १त्यक्ते कृतदाने उत्सृष्टे "स्वहस्तदत्ते मुनिमासने मुनिम्" माघः । दत्तं च सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २अत्रेरनसूयागर्भजाते दत्तात्रेयापरनामके विष्ण्ववताररूपे पुत्रभेदे पु॰ । आत्रेयशब्दे २८२ पृ॰ तत्कथा दृश्या "कपिलो नारदो दत्तो योगेशाः सनकादयः" भाग॰ ४।१९।६ । ३अर्हत्सिंहनन्दने जिनभेदे हेमच॰ । ४सात्वतवंश्ये भजमानान्वये राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । "राजाधिदेवस्य

सुता अजिरे वीर्य्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ वलिनौ धोत्साहः श्वेतवाहनः । शमी च दत्तधर्म्मा च दत्तशत्रुश्च शत्रुजित् । अवधा च अविशा च सभारौ सम्बभूवतुः” हरिवं० ३८ अ० । भावे क्त । ५ दाने न० “दत्तभुक्तफलं धनम्” दायभा० भारतवाक्यम् । “शरणागतसंत्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । वहिर्वेदि च यद्दानं दत्तमित्यभिधीयते” भा० शा० उक्ते ६ शरणागतादित्रिके च तत्र दयाशब्दमिति लिपिकरप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्पद्रुमे दयाशब्दस्य शरणागतत्राणाद्यर्थकतोक्ता तदुद्देशास्माभिः दयाशब्दस्य तदर्थकता प्रागुक्ता प्रमादकृतैव अर्थपर्य्यालोचनया तत्र “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव समुचितत्वात् द्वादशपुत्रान्तर्गते ७ गौणपुत्रभेदे । स च कलियुगेऽपि कर्त्तुं शक्यते “दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” कलिवर्ज्ये आदित्यपु० “दत्तपदं कृत्रिमस्याप्युपलक्षणं “औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च” कलिधर्म्मे पराशरः इति दत्तकमीमा० । अन्यैस्तु क्षेत्रजपदस्य औरसविशेषणत्वं कृत्रिमपदस्य दत्तकविशेषणत्वं मत्वा द्वयोरेव कलौ पुत्रत्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्थे क । तत्रार्थे । तल्लक्षणं याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्” मनुरपि “माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः” इति । “आपद्ग्रहणादनापदि न देयो दातुरयं प्रतिषेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः “न त्वेवैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वेति” वसिष्ठस्मरणात् । तथानेकपुत्रसद्भावेऽपि ज्येष्ठो न देयः । “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः” इति तस्यैव पुत्रकार्य्यकरणे मुख्यत्वात्” मिता० ।

अथ दत्तकग्रहणाधिकारादिकं दत्तकचन्द्रिकायां दर्शितं तदिह प्रदर्श्यते ।

मनुः “अपुत्रेण सुतः कार्य्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्त्तनाय च ।” अत्रिश्च “अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्यस्मात्तस्मात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजातपुत्रेण मृतपुत्रेण वा । “अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या “ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः । पितॄणामनृणश्चैव स तस्माल्लब्धुमर्हतीति” मनुवचनावगते ऋणपरीहारेऽपि मृतपुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् तयोरपि पिण्डदातृत्वसंपकत्वाविशेषात् । अन्यथा सत्यपि पौत्रे मृतपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरिग्रहापत्तिः अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरणमवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणतया विवक्षितत्वम् तेन द्वाभ्यां मिलित्वा नैकः प्रतिग्राह्य इति तु न देश्यं द्व्यामुष्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्त्रियाश्च भर्त्तुरनुज्ञया तदधिकारात् । यथाह वशिष्ठः “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति” । प्रतिनिधिरिति । स च क्षेत्रजादिरेकादशविधः । यथाह मनुः “क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” । बृहस्पतिः “पुत्रास्त्रयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् । “अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्ये पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्त्तुं शक्तिहीनैरिदन्तनैरिति” वचनात् । “दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इत्याद्यभिधाय “इमान् धर्म्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः” इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विविच्यते । तत्र शौनकः । “ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत्” । सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः “सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् । दौहित्रं भागिनेयञ्च मातृस्वसृसुतं विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” ब्राह्मणातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको नाश्रय्यते” यदाह मनुः । “माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः” । आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजातीयम् । यत्तु “सदृशं न जातितः किन्तु गुणानुरूपैर्घोषैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते”

इति वैयासिकवाक्यात् । असमानजातीयस्य चौरसाभावे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनादिप्रयोजकतया पुत्रत्वमुत्पद्यते एव ग्राहीतत्वात् परस्परोपकारतया ग्रासाच्छादनमात्रभागित्वं यदाह कात्यायनः "असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः" इति । तथा शौनकः "यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंशभाजं न तं कुर्य्याच्छौनकस्य मतं हि तत् ।" याज्ञवल्क्येनाऽपि "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः । सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मयाविधिः" । सजातीयस्य पिण्डदातृत्वांशहरत्वे विहिते न तु विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्क्यः "सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स रिक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः "ग्रासाच्छादनमात्रन्तु स लभेत तदृक्थिन" इति । वस्तुतस्तु श्रुतिवचने सवर्णपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता परत्र तादृशपदसत्त्वस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च विभागाश्रवणात् । "दौहित्रो भागिनेयश्चेति" दौहित्र भागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः तथा च शौनकः "क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा । वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्व्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रैस्तु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्" । गुरुगोत्रसमेऽपि चेति क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः "पौरोहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणीते इति" श्रुतेश्च तस्य पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीयसत्त्वे विजातीयनिषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्तकात्यायनविरोधः स्यात् । तत्रापि वर्जितसपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्य्यः इत्याह मनुः "सर्व्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीत्" । बृहस्पतिः "यद्येकजाता बहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्मृताः" इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित्सम्भवति अन्यो न" प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते । न चापत्यमुत्पादयितव्यमिति नित्योऽयं विधिः स यथा कथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य

पिण्डोदकादेरलौकिकतापरीहारस्य च विद्यमानत्वेन न पुनरत्र प्रवर्त्तितव्यमतश्चैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् । "अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव तस्य कुर्व्वीत श्राद्धपिण्डोदकक्रियामिति" इत्युपरामरकत्वात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालौकिकतापरीहारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्त्तनोचितवंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वयं सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु श्राद्धादिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्म्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । "अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति" वचने दौहित्रेऽपि पौत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि मातुलसुताद्या दत्तकाद्यनुपादानप्रसक्तेश्च । ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे "बह्वीनामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृत" इति बृहस्पतिवचने "सर्व्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत्" सर्व्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति" मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्म्मातिदेशेन सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमापतति चेन्न यथा "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यीभूतामिक्षापचारे आमिक्षा पुनः प्रवर्त्तयति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् यथा वा पितुः क्षयाहे पितामहादिनिकस्य पार्व्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्व्वणारम्भस्तस्य पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः तथात्रापि भर्त्तुरनुज्ञाशास्त्रे च तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं न तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादान तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालौकिकतापरीहारोऽप्यतो न स्यादित्यपेक्षाया मनुबृहस्पतिवचनद्वयं सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालौकिकतापरीहारमात्रोपपादकं, भर्त्तुर्वंशसन्तत्येव चास्या वंशान्तराभावेन तस्यैव स्ववंशकरत्वं चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सत्त्वेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादेयत्वं दत्तकादेः इत्येतावान् परं विशेषः । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणावश्यकत्वे अनेक एव भ्रातृपुत्रस्य तदवस्थः । "नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वमागमिति” वशिष्ठवचनादिति चेन्न एतस्य द्व्यामुष्यायणेतरविषये सावकाशत्वात् द्व्यामुष्यायणे च हेतुवचिगदर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा “ततः कटाक्षिदर्शयत्रां भैरवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् । तमेव चक्रे तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिमवापतुरिति” ।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः “नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः” इति । द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदशङ्कयाह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रोषिते मृते वा तदनुज्ञां विनापि यथाह वशिष्ठः । “न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुरिति” । अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति “अप्रतिषिद्धं परमतमनुमतं भवतीति” न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्” । तथा । “मातापितृभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति” ।

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः “शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो मृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च । संग्रहं संग्रहणविधिम् । उपोष्य ग्रहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः । इहगौतमः ‘वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् । आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् शुचीन्”। राज्ञो विप्रकृष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् ‘बन्धूनाहूय सर्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव च” इति स्मरणात् । द्विजानिति बहुत्वं त्रित्वपर्य्यवसितं कपिञ्जलन्यायात् । द्विजानां यजनं याचनार्थम् ।’ वर्हिः कुशमयञ्चैव पालाशं चेध्ममेव च । एतानाहृत्य बन्धूंश्च ज्ञातीनाहूय यत्नतः । बन्धूनन्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः । अन्वाधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् । दातुः समक्षं गत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दाताऽसौ “ये यज्ञेनेति पञ्चभिः”(१) । दद्यादिति शेष. । बन्धूनात्ममातृपितृबन्धून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् । तदाज्ञार्थं इत्यर्थम् ‘बन्धूनाहृताम् ब्राह्मणान्, पूर्वमुक्तान् । चकारात् आहूतान्, ज्ञातींश्च बन्धूंश्च सर्वैः ।

तथा “देवस्य त्वेति(२)मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गेत्यृचं(३)जप्त्वा आघ्राय शिशुमूर्द्धनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पुत्रच्छायावहं सुतम् । पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं नियोगादिना(४)सम्भवत्पुत्रत्वयोग्यत्वमिति यावत् । तथा “नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्वस्तिशब्दैश्च संयुतम् । गृहमध्ये तमाधाय चरुं हुत्वा विधानतः । यस्त्वा हृदेत्यृचा(५) चैव तुभ्यमग्रेत्यृचैकया(६) । सोमोऽददिदत्येताभिः(७) प्रत्यृचं पञ्चभिस्तथेति” ।

(अत्र प्रतीकसूचिताः ऋचः प्रायशोऽनेकेषां तत्स्वरूपाज्ञानात् तेषां प्रबोधाय वेदादुद्धृत्य प्रदर्श्यन्ते । (१) “ये यज्ञेन दक्षिणया समक्ता इन्द्रस्य सख्यममृतत्वमानश । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः” ऋ०१०।६२।१। “य उदाजन् पितरो गोमयं वस्वृतेनाभिन्दन् परिवत्सरे वलम् । दीर्घायुत्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः । २ । य ऋतेन सूर्य्यमारोहयन् दिव्यप्रथयन् पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः । ३ । अयं नाभा वदति वल्गु वो गृहे देवपुत्रा ऋषयस्तच्छृणोतन । सुब्रह्मण्यमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिगृभ्णीत मानवं सुमेधसः । ४ । विरूपास इदृषयस्त इद्गम्भीरवेपसः । ते अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परिजज्ञिरे ५ । (२) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि” यजु० १।२ । (३) “अङ्गादङ्गं सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि संजीव शरदः शतम्” । (४) “नियोगादिनेति आदिना विवाहसंग्रहः । दुहितृभगिनीप्रभृतीनां विवाहयोग्यत्वाभावात् अर्थतएव तत्पुत्रो विरुद्धसम्बन्धोपलक्षणार्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यताभावसूचनार्थं शूद्रादेर्दौहित्रादिप्रतिग्रहस्यापवादत्वात्तेषां पृथग्ग्रहणमिति बोध्यम्)। (५) (“यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि । जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम्” ऋ०५।४।१०। (६)“तुभ्यमग्रे पर्य्यवहन्त्सूर्य्यां वहतुना सह । पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने ! प्रजया सह” ऋ०१०।८५।३८। (७)“सोमोऽददद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम्” ऋ० १०।८५।४१ । “इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे” ४२।

...र्यमा अनक्षरप्रजापतिरोजरक्षाय क्षनक्षुर्यमा । अदुर्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे" ४३ "अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः । वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे" ४४ 'इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि" ४५) ।

वृद्धगौतमः । "पायसं तत्र चाज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च हावयेत् । "प्रजापते न (८) त्वदेतान्यन्य इत्यृचा प्रजापतिमिति" । ("प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो विश्वा रूपाणि परिता बभूव । यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणाम्" (८) यजु० १०।२०।)

वशिष्ठः । "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वा अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् विज्ञायते ह्येकेन बहून्त्रायते इति' । (मुद्रितपुस्तके बहूंस्त्रायते इति पाठस्तु संहिताऽसंवादी अनन्वितश्चेत्युपेक्षितः । बहूंस्त्रायते मीमांसाधृतपाठ । एकेन पुत्रेण बहवः पित्रादयस्त्रायन्ते इति व्याख्याय विज्ञायते इत्यादि श्रुतिं मत्वा बहूनिति जस स्थाने सुप इति त्रायते इति वचनव्यत्यय मीमांसाशयः) । निवेशनं गृहम् । सन्देहे इति दूरावस्थितबान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषाविप्रकर्षादिना कुलशीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति । एतदन्यतरविविरावगाहकः । ततश्च शौनकः "दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथा शक्ति द्विजोत्तमः । नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद् यथाबलम्" । राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । "प्रदद्यादर्द्धराज्यस्थमेकवर्षोद्भवं धनमिति" वृद्धगौतमस्मरणात् । उत्तममध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् । "शतत्रयं नाथकामा सौवर्णमथ राजतम् । प्रदद्यात् ताम्रमथ वा उत्तमादिव्यवस्थयेति" वृद्धगौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षमर्जितमर्थमिति यावत् । तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः "अथ पुत्रपरिग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीष्यन्नुपकल्पयते द्वे वाससी द्वे कुण्डले अङ्गुलीयकम्, आचार्य्यञ्च वेदपारगम् कुशमयं बर्हिः, पर्णमयमिध्ममिति अथ बन्धूनाहूय, निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि चागारमध्ये ब्राह्मणानामन्नेनैव उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धिमिति वाचयित्वा अद्वेषयज्ञोपवीतप्रभृति आग्नमुखान्ताः कृत्वा दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददामीतीतर आह तं परिगृह्णामि धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्त्रकुण्डलाङ्गुलीयकादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्वा जुहोति यस्त्वा हृदा कीरिणाः मन्यमान(९) इति" पुरोऽनुवाक्यामनूद्य "यस्मै त्वं सुकृते जातवेद" इति (१०) याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्विष्टकृत्प्रभृति सिद्धमाधेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं च एवं त्वौरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आह च बौधायनः" इति । (९) प्राग्वत् (१०) यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने ! कृणवः स्योनम् । अश्विनं पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति" ५।४।११) । एवमुक्तविध्यभावे परिग्रहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं नत्वंशभागित्वमिति वक्ष्यते तथा मनुः । "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुत । गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति" । एतच्च दातृधर्मे दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्त्रिमस्य स्वत्वनिवृत्तिः तदीयगोत्रनिवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् "संस्कुर्यात् स्वसुतान् पितेति" स्मरणात् परिग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहीत्रा कार्य्या न पुनर्जनकेन कृतपूर्वा अपि वाचस्पतीयाः "एवमेनः शमं याति बीजगर्भसमुद्भवमिति" । "चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति" मनुवचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो बीजादिदोषनाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदावृत्तौ प्रमाणाभावात् । अन्यथा "अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्य्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्" इत्यनेन पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोरपि करणापत्तेः । तस्यायुक्तं असाम्प्रदायिकत्वात् । किन्तु परिग्रहणानन्तरमेव पितृत्वेन संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाविषु संस्कारेषु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एवायाति बाधाभावात् । यदि च तत्पूर्वभाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भदोषनाशकत्वेन कर्माङ्गत्वेन च प्रतिग्रहीत्रैव ते समाधेयाः । एवञ्च उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीत्र-

द्वैतकपुत्रसिद्धिः । "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" वसिष्ठस्मरणात् । एतच्चाष्टवर्षादूर्द्ध्वमुपनयनान्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यम् अन्यथा स्वस्वकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकाराच्च तत्सिद्धिरिति । अत्र च जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि पुत्राभिधाने सति दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति । "पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूड़ान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूड़ाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वातीतपञ्चमः । पञ्चमे पञ्चमाद्वर्षात् पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति" । तदमूलम् । समूलत्वेऽपि स्वजनकगोत्रेण चूड़ान्तसंस्कारसंस्कृतस्य न प्रतिग्रहीतुः पुत्रत्वं प्रतिग्रहीत्रैव चूड़ादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृतचूड़ोऽतीतपञ्चवर्षो वा प्रतिग्राह्यो भवति न तदास्य पुत्रत्वं सम्भवतीति च विद्वांसस्तन्न अनुवादापत्तेः । पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं [illegible]त्पादितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं प्रतिग्रहीतरि मृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च । किन्त्वयं वचनार्थः जनकगोत्रेण कृतचूड़ान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं निषिद्ध्य प्रतिग्रहीत्रा पुनश्चूड़ादिकरणे तत् प्रतिपादितम् । ततश्च कृतसंस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीत्रा चूड़ादिकरणात् पूर्वं दासत्वाक्षेपात् चूड़ादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लभ्यम् । अकृतसंस्कारस्यानतीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहमात्रादेव तत्प्राप्तं तच्च विततम् । अथवा जनकेन चूड़ान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति चेत्तदपवादः । तथा च एकस्य पुत्रपदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यं दूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च चूड़ाद्या इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य तु विवाहलाभः । "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यत्वात् । पञ्चमाद्वर्षादिति । तत्त्वपत्यकार्यविधिप्रायं "ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे) इति 'मनुवचने तत्कामस्य पञ्चमवर्षस्यैव अध्ययनग्रहणकालत्वेन तदेकमूलत्वात् । ब्रह्मवर्चसकामस्यावर्णादिति । यच्च वादेरनुपनयनतनगुणस्याकालादरः । मुख्यकालेऽपि विवाहाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादितुल्यप्रायम् । चूड़ायां गौणकाल दरस्य वचनबलादेव । पुत्रेष्टिमिति तत्र सर्वत्रयस्यैवाधिकारं तेन पुत्रेष्टिपूर्वकचूड़ादिभिः पुत्रत्वं लभ्यम् । शूद्रस्य तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति सर्वमनवद्यम् ।

एवञ्च सर्वेषामेव प्राप्तौ वाक्यविशेषमनन्तरभाव्यैव पुत्रपरिग्रहविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अतएवमुक्तवचनपरव्याख्याने कृतचूड़स्य दत्तकस्य जनकगोत्रपुत्रत्वं निषिद्ध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीत्रुभयगोत्रत्वं लभ्यम् उभयोरेव संस्कारकत्वात् तत्र उभयोरावयोरयं पुत्र इत्यभिसन्धाने सति बोध्यम् । अयमेव द्व्यामुष्यायणो नाम द्विपितृको द्विगोत्रश्च । ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । यथा हारीतः, "जीवति क्षेत्रजमातुरस्मात्स्मर्यते द्व्यामुष्यायणं अनुप्रबीजत्वात्" जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्द्विपितृको भवतीत्याह मनुः, "क्रियाभ्युपगमात्त्वेवं बीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव चेति" । अपुत्रबीजक्षेत्रिकयोर्मम क्षेत्रं तव बीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः । तथा "अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसावृक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" इति । दत्तकस्य तु तदृष्टचरं मत्वा "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्रिमः सुतः" इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि "सर्वेषामेकपत्नीनामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इति बौधायनवचनेन क्षेत्रजधर्मलाभात् । "द्वे श्राद्धे कुर्य्यादेकश्राद्धे वा पृथग् उद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारम् आ तृतीयात् पुरुषादिति" कात्यायनवचराध्याये सामान्यतोदर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः । अतएव सत्याषाढ़ोऽपि "नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति" सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां क्षेत्रजानां समवरोत्तरप्रवरानुज्ञा दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणवदिति सूत्रेण तद्भावोऽतिदिष्टः । विवृतञ्चैतद्भाष्यकारैः "नित्यद्व्यामुष्यायणप्रवरेणानित्यानाञ्च दत्तकादीनामिति" । तावदेव गोत्रत्वतो प्रकरणेनैव "संग्रहीता चेत्तदा तत्परस्य पूर्वस्याप्यनेन उच्यतेति" ।

एतद्द्व्यामुष्यायणस्तु क्षेत्रजवत् उभयोरपि दत्तकस्योभयगोत्रभागित्वम् अन्यथा जनकेनैव सर्व्वसंस्कारकरणे जनकगोत्रभागित्वं न ग्रहीतृगोत्रभागित्वं ग्रहीत्रा संस्कारकरणे तु उभयस्य ग्रहीतुः पूर्णत्वात् प्राधान्यात्तेनैव उपादानसंस्कारनेत्रैर्गोत्रमिति। तथा च पैठीनसिः "अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणार्षेण येऽत्र जातास्तेऽत्र कुलीना द्व्यामुष्यायणा भवन्तीति" आर्षेण यथाक्रमेण परिग्रहेण जनकग्रहीत्रोः स्वीकारेण द्व्यामुष्यायणा भवन्तीत्यर्थः। अन्यत्रोक्तम् "द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। गोत्रद्वयेऽप्यनूढाः स्युः शुक्लशैषिरयोर्यथेति"। न च दत्तकस्य द्व्यामुष्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन "माता पिता वा दद्यातामिति" दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम्। "सामान्यं सर्व्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम्। रमन्तु सर्व्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः" इत्यादौ समात्मस्वत्वनाशकसर्व्वभूतोद्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनोऽपि उद्दिष्टतया स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्व्वकादेव दानात् तादृशदत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यास्तां विस्तारः।

अथ दत्तककर्त्तृकश्राद्धनिर्णयः। तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तषोडशश्राद्धे दत्तकस्य पूर्व्वग्रहीतत्वेऽपि सत्यौरसे नाधिकारः। "औरसे क्षेत्रजे तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" इति देवलेन ज्यैष्ठ्यप्रतिषेधात्। "पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्व्वाभावे परः परः" इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च। अन्यत्र सर्व्वमौरसवत्। "श्राद्धे तु विशेषमाह जातूकर्ण्यः, "औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु। प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश"। इतरे दश दत्तकादयः"। तथा पराशरः "पितुर्गोत्रस्य देयत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम्। सर्व्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं यथेऽहनीति" अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणाम्। औरसक्षेत्रजयोरपि साम्येऽपि पार्व्वणाधिकारः "पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति" जाबालवचनादुपराणैकवाक्यत्वात्। औरसक्षेत्रजव्यतिरिक्तानान्तु साग्निनिरग्निसाधारणमेकोद्दिष्टमिति सिद्धम्। द्व्यामुष्यायणस्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह शाट्यायनसंग्रहम् "पिण्डान् यथावन्नेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृभेदे" इति। पितृभेदे एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कीर्त्तयेदिति शेषः।

प्रवराध्याये, "पितृभ्येषां चैककार्य्यजातास्ते परिग्रहीतुरेव भवन्ति अथ यद्येषां भार्य्यास्वपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुः पिण्डं तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्य्यवचनं द्वे श्राद्धे कुर्य्याद्रेकश्राद्धे वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं चा तृतीयात् पुरुषादिति"। ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तत्रैव क्रियानियमे अपत्यसद्भावे च न द्विपितृकत्वमित्यर्थः। अत्र श्राद्धभेदाभेदयोर्विकल्पः। न चेदं क्षेत्रजविषयं सत्याषाढेन दत्तकादीनां द्व्यामुष्यायणत्वादिति क्षेत्रज दत्तकेऽपि तद्धर्मस्यातिदेशात्। तथा हारीतः, "तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत् एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेद्द्वितीये पुत्रः तृतीये पौत्रः शेषिणस्तौन् वाचनाय आ सप्तमादित्येके" इति। तेषां पितॄणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेयं क्षेत्रिणो द्वितीयमिति द्विप्रवरता। एकपिण्डे चेत्यत्र वीप्साध्याहारः। "यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव द्वौ द्वावुपलक्षयेत्" इत्यापस्तम्बवचनात्। द्वितीये पितामहपिण्डे द्व्यामुष्यायणस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्व्यामुष्यायणस्य पौत्र इति। यदि ग्रहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै तद्यात् अथ यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद्ग्रहीत्रे दद्यादित्याह मरीचिः, "सगोत्रादन्यगोत्राद्वा यो भवेद्द्विपिता सुतः। पिण्डं श्राद्धविधानस्य क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत्। वीजिने तु ततः पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित्। वीजिने दद्युरादौ तु मृते पश्चात् प्रदीयते। उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ ततो ददेत्। क्षेत्रिणवादौ न दत्तं स्याद्वीजिने नोपतिष्ठते" इति। एतेनैकतरोपरतावपि द्विपितृकस्य पार्व्वणं दर्शितम्। तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्" इत्यनेन प्राप्तमातामहश्राद्धे जननीपितॄणां प्रथमं निर्द्देशस्ततः प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितॄणाम्। शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्र्या एव मातुः पित्रादिपिण्डदानं तस्य तन्मात्रस्वधाकरत्वादिति। एतच्च "न हि सन्तानाय पूर्व्वेषामिति" हेतुन्याय्यगदसरणामेकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो द्व्यामुष्यायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव।

अथास्य सापिण्ड्यम्। जनककुले अवयवान्वयेव

प्रतिग्रहीतृकुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह कार्ष्णाजिनिः “यावन्तः पितृवर्गाः स्युस्तावद्भिर्दत्तकादयः। प्रेतानां योजनं कुर्य्युः स्वकीयैः पितृभिः सह। द्वाभ्यां सहाथ तत्पुत्राः पौत्रास्त्वेकेन तत्समम्। चतुर्थे पुरुषे च्छेदं तस्मादेषां त्रिपौरुषीति”। अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पितृणामौरसत्वे दत्तकत्वे द्व्यामुष्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गाः त्रयः षट् वा तावद्भिः सह तेषां योजनं सपिण्डनं कुर्य्युः। तत्र प्रतिग्रहीत्रादीनामौरसत्वे तत्पितृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, दत्तकत्वे तत्प्रतिग्रहीतृपितामहप्रपितामहास्त्रयः, द्व्यामुष्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्त्रयः तत्प्रतिग्रहीत्रादयस्त्रय इति षट्। एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्त्तृके पार्व्वणे येषां देवतात्वं स्वपुत्रकर्त्तृके सपिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्वमिति ज्ञापितम्। दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं तत्प्रतिग्रहीत्रा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याञ्च सह कुर्य्युः। एवञ्च दत्तकस्य पौत्राः दत्तकप्रतिग्रहीतृभ्यां ग्रहीतुः पितॄणां त्रयाणां मध्ये एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत् तेन च समं सह तत् स्वपितृसपिण्डनं कुर्य्युः। चतुर्थपुरुषे च्छेदमिति। यो यदा यत् सपिण्डीकरोति स तत्पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति तदारम्भः “सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय” इति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः। तदेवाह तस्मादेषेति। एषां सपिण्डता। तथाच “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः। पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति” मत्स्यपुराणोक्तसाप्तपौरुषसापिण्ड्यस्य सामान्यशास्त्रेण विशेषेण बाध एव। अतएव हारीतेन “लेपिनस्त्रीन् वाचस्याथः स्या सप्तमादिस्त्रिके” इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते। तदेव संग्रहान्यत्रोक्तम् “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्त्रिपौरुषम्। जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति”। यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण, तस्य त्रिकद्वयेन सपिण्डनविधानात्। शुद्धदत्तकस्य तु “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न हरेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” प्रागुक्तमनुवचनैः पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहीतृकुल सापिण्ड्यमिति। यत्तु वृद्धगौतमीयम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः। विभिन्ना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते”। सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते परन्तु तेषु सापिण्ड्यं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति। तत्तु पुत्रान्तरवत् साप्तपौरुषसापिण्ड्यप्रसक्तौ निषेधकं सापिण्ड्यप्रयुक्तदायाशौचादिप्रतिषेधकम् वा न तु सामान्यतः सापिण्ड्यनिषेधमुक्तवचनजातात्।

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र शुद्धदत्तकस्य जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव गोत्रपिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तेर्द्धर्मसिद्धत्वात् द्व्यामुष्यायणस्य तु उभयत्रैवाशौचमिति। ब्रह्मपुराणे “दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च। अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते। भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः। जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भागिनः”। पराशरः “भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कृत्य चेच्छया। जनने मरणे तस्य त्र्यहाशौचं विधीयते”। तथा “औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्व्वदा। क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च। अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समानमिति निश्चयः”। सर्व्वदा उपनयनानन्तरमपि। अत्र सगोत्रस्यापि विधिना जनकगोत्रविच्छित्तिपूर्व्वकग्रहीतृगोत्रप्राप्तावसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्र्यहाशौचमुक्तं युक्तमेव। तथा दत्तके अकृतोद्वाहे पश्चाज्जातस्यौरसस्य विवाहे न परिवेदनदोषः न वा दत्तकस्याग्रजसोदरात् पूर्व्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः। ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सापिण्ड्यविच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः प्रसज्येत, प्रसज्येत च द्व्यामुष्यायणस्यापि त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः, नैव “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः। सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने”। मनुवचने चकारात् पितुरसपिण्डा च इति ग्रहीतृमात्रगोत्रस्यापि दत्तकस्य जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितुरिति पदोपादानात्। न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे तत्त्रिपुरुषानन्तरितकन्यासन्ततौ विवाहः केन वार्य्यते पितृसापिण्ड्यसगोत्रत्वयोरभावादिति वाच्यम् यतो विवाहे नैतत् सापिण्ड्यमुपयुज्यते किन्तु सर्व्वसाधारणं परिभाषित पितृपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्च-

पौत्रश्चेति न काप्यनुपपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र द्रष्टव्य इति ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र बृहस्पतिः “एक एवौरसः पुत्त्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम्” । शेषाणां वै तत्रांशभागित्वेन निषिद्धात्तेषाम् । आनृशंस्यं दया । प्रजीवनं भरणम् । तथा यमः “पुत्त्रास्तु द्वादश प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः । स्वयमुत्पादितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः । तृतीयः पुत्त्रिकापुत्त्रो जातिधर्मविदो विदुः । पौनर्भवश्चतुर्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे च गूढ़ उत्पन्नः षष्ठेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोढ़श्च दत्तः क्रत्रिम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्त्रो यश्चोपनयते स्वयम् । इत्येते बन्धुगोत्पन्नाः षड़दायादबान्धवाः” नारदः । औरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्त्रिकापुत्त्र एव च । कानीनश्च सहोढश्च गूढ़ोत्पन्नस्तथैव च । पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयं चोपागतः पुत्त्रा द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः । पूर्ब्बः पूर्ब्बः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः । क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते मृते पितरि तद्धने । ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्नुयात्” । पूर्ब्बपूर्ब्बाभावे उत्तरोत्तरेषां दायार्हत्वमित्यर्थः । औरसक्षेत्रजपुत्त्रिकापुत्त्रपौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोढजदत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धयमककृत्रिमोत्पादितानभिधाय विष्णुः “तेषां पूर्ब्बः पूर्ब्बः श्रेयान् स एव दायहरः स चान्यान् बिभृयात्” । औरसपुत्त्रिकापुत्त्रक्षेत्रजगूढ़जकानीनपौनर्भवदत्तकक्रीतकृत्रिमस्वयंदत्तसहोढ़ापविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः ‘पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्ब्बाभावे परः परः ।’ मनुः “न भ्रातरो न पितरः पुत्त्रा रिक्थहराः पितुः” तथा “श्रेयसः श्रेयसोऽभावे पापीयान् रिक्थमर्हति । बहवश्चेत्तु सदृशाः सर्व्वे रिक्थस्य भागिनः” । सदृशा गुणेन औरसत्वक्षेत्रजत्वाद्युपाधिना वा । श्रेयस औरसादेः । पापीयान् न्यूनः क्षेत्रजादिरित्यर्थः । तथा “औरसक्षेत्रजौ पुत्त्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ । दशापरे च क्रमशः पितृरिक्थांशभागिनः” । दश दत्तकादयः । हारीतः “स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्त्रिकापुत्त्रो गूढ़ोत्पन्नश्चेति बन्धुदायादाः, दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोढ़जः स्वयमुपागतः सहचारस्त्वेते बन्धुदायादाः” ।

मनुः “पुत्त्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड् बन्धुदायादाः षड़दायादबान्धवाः । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढ़ोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादबान्धवास्तु षट् । कानीनश्च सहोढ़श्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च शौद्रश्च षड़दायादबान्धवाः” । बौधायनः “औरसं पुत्त्रिकापुत्त्रं क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ । गूढ़ञ्चैवापविद्धञ्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । कानीनञ्च सहोढ़ञ्च क्रीतं पौनर्भवं तथा । स्वयंदत्तं निषादञ्च गोत्रभाजः प्रचक्षते” । एतच्च कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमौरसादीनां मध्ये कस्यापि सत्त्वेऽंशहरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोढ़दत्तकक्रीतस्वयमुपागतापविद्धशौद्रानभिधाय औरसादीन् पराकृत्य पुनर्वशिष्ठः “यस्य तु सर्व्वेषां वर्णानां न कश्चित् दायादः स्यादेते तस्य भागं हरेयुः” । औरसपुत्त्रिकापुत्त्रक्षेत्रजकानीनगूढ़ोत्पन्नापविद्धसहोढ़पौनर्भवदत्तकस्वयमुपागतकृतकक्रीतानभिधाय देवलः “एते द्वादश पुत्त्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा । तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्ब्बेऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि पुत्त्राणामानुपूर्व्व्यां विधीयते । सर्व्वे ह्यनौरसस्यैते पुत्त्रा दायहराः स्मृताः । औरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते । तेषां सवर्णा ये पुत्त्रास्ते तृतीयांशभागिनः । हीनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः” कात्यायनः, “उत्पन्ने त्वौरसे पुत्त्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सवर्णा असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः” । चतुर्थांशहराः स्मृता” इति द्वितीयचरणे क्वचित् पाठः । वशिष्ठः, “तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात्” । स प्रतिगृहीतपुत्त्रः आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धर्म्ममिति शेषः । अत्र नानाविधमुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते बृहस्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथनमन्येषां भरणमात्रकथनञ्च असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयं, देवलकात्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावे क्षेत्रजदत्तकादीनामुक्तक्रमधनहरणविधिरपि सवर्णधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिर्वशिष्ठोक्तो दत्तकविषये ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांशग्रहणविधिस्तु निर्गुणदत्तकविषयो वाच्यः । “सगुणश्चेदौरसः सर्व्वं पुत्त्रो

यस्य हि दत्त्रिमः । स हरेतैव तद्रिक्थं संप्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः" इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैः जातिविद्याचारैः । "समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः । त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः" इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् । क्षेत्रजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चादायादत्वमुक्तम् तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितुरिव बन्धूनां स पिण्डानामपि दायहरत्वाद्बन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वात् अबन्धुदायादत्वम् "तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वेऽन्ये पितुरेव षट्" इत्यत्र पितुरेवेत्येवकारश्रवणात् । एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ मुनिभेदेन पूर्वापरोक्तवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् । एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितांशभागित्वं तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न तु पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्वनियमात् दत्तकस्य गृहीतुः पितामहौरसत्वे तादृशपितृव्यतुल्यस्यैवांशस्य तद्योग्यत्वाद्दत्तकपौत्रः पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति वाच्यं पुत्रस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितुर्यादृशांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्तव्येति । ननु क्षेत्रजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते । यथा "औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयंदत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्" । तथा "न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत् । पितॄणां साधयेच्छत्रमौरसे तनये सतीति" उच्यते । शास्त्रान्तरसद्भावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव न्यायात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समग्रराज्यमेव विषयीकरोति परवचनन्तु सत्यौरसे क्षेत्रजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम् असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयं वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्प्रतीकारेऽपि नानेन वचनेन क्षेत्रजदत्तकादीनां सत्यौरसे स्वस्वोचितांशो निषिध्यते किन्त्वौरसस्य सत्त्वे तेषामभिषेकं निषिध्यौरसस्य राज्येऽभिषेको विधीयते तथा च क्षेत्रजदत्तकादयः सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं लभन्त एव तत्सङ्कोचकाभावात् । न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्नविषयत्वात् । अतएव "भागार्हास्तनया इमे" इत्यनेन पूर्ववचने भागार्हत्वं स्पष्टीकृतम् । राज्यातिरिक्तस्य भाग इति न शक्यते वक्तुं राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभावेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति । एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः । स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु "दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः" इति मनुवचनेन "जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोंऽशहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्य्युस्तं भ्रातरस्त्वर्द्धभागिनम् । अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितॄणां सुतादृते" इति याज्ञवल्क्यीयेन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातृरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन दण्डापूपायितः सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन समांशः असति तु तदर्द्धांशः । अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् । एवं सतु क्षेत्रजादिषु सत्स्वेव पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे तत्प्राधिकारविधिबाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्य्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः । अतएव "दत्तपुत्रे यदा जाते कदाचित्त्वौरसो भवेत् । पितुर्वित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ" इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव योजनीयम् । तथा "शूद्रस्य तु सवर्णैव नान्या भार्य्या विधीयते । तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत्" इत्यत्र वचने शूद्राया भार्य्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्रशतम् इत्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे पूर्वेणैतत्प्राप्त्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् । द्व्यामुष्यायणदत्तकस्य तु जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्थहरत्वं सत्यौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनकधने तदौरसार्द्धहरत्वं ग्रहीतृधनाधारदत्तकस्य यादृशोंऽशः शास्त्रीयः तदर्द्ध-

हरत्वन्त्विति । तदाह प्रवराध्यायः । "द्वयोर्वा स्यात्तु भार्य्योस्तु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्थं हरेयुरिति" । तथा नारदः "द्व्यामुष्यायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । रिक्थादर्द्धं समादद्युर्वीजिक्षेत्रिकयोस्तथा" । वीजिक्षेत्रिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीत्रुभयोपलक्षकत्वं प्रागेवाभिहितम् ।

अथान्धपङ्गुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसक्षेत्रजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तद्गृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः । किन्तु भरणमात्रम् अन्धादिभार्य्याणां भरणविधानेन तत्पुत्रस्य दण्डापूपायितत्वात् । तथा हि, "अन्धपङ्ग्वादीननधिकारिपुत्रानभिधायाह "औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः । अपुत्रा योषितश्चैषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । सुताश्चैषां प्रभर्त्तव्या यावद्वै भर्तृसात् कृताः" याज्ञ० । एवं पश्चादनन्तरोत्पन्नौरसेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह "तस्मिन् जाते सुते दत्ते न क्रीते च विधानके । तत् स्वं तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरक्षमा" । तथा मनुः "अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं न कुर्य्यात् धनभाजनम्" इति । अन्यजातीयदत्तकस्यापि नांशभागित्वमित्याह "यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंशभाजं न तं कुर्य्यात् शौनकस्य मतं हि तत्" ।

दत्तकमीमांसोक्तो विशेषो दिङ्मात्रमत्रोदाह्रियते । "पुत्त्रानुमत्या पुत्त्रवतोऽपि पुत्त्रपरिग्रहेऽधिकारः "यस्य पिता न जानीते तस्मिं स्तिष्ठामहे वयम् । पुरस्तात् सर्वे कुर्म्महे त्वामन्यो यथं स हीति" श्रौतलिङ्गात्" ।

"अपुत्त्रेणेति पुंस्त्वं विवक्षितं स्त्रियाश्चोमप्रतिग्रहमन्त्रानधिकारेण तद्ग्रहणानधिकारः इति वाचस्पतिमतं तद्दूषयित्वा ब्राह्मणादिद्वारा होममन्त्रपाठेन भर्त्त्रनुज्ञया तासामप्यधिकारः इति" व्यवस्थापितम् । "एकत्वविवक्षया द्वाभ्यां त्रिभिर्वा एकः पुत्त्रो न ग्रहीतुं शक्यते द्व्यामुष्यायणविधिश्च जनकपरिग्रहीतृद्वयविषयकः न प्रतिग्रहीतृद्वयविषयक इत्यविरोधः" इति । अत्र चन्द्रिकामतात् वैलक्षण्यम् । सोदरभ्रातृपुत्त्रस्य पुत्त्रीकरणे बहूनामपि मिलितानां युगपदेवाधिकारः । "अदत्तं निर्गलितोऽर्थः । समानगोत्रः सपिण्डो मुख्यः तदभावेऽसमानगोत्रः सपिण्डः । तदप्यसमानगोत्रः सपिण्डः समानगोत्रोऽसपिण्डश्चेत्युभावपि तुल्यकक्षौ एकैकविशेषराहित्यादुभयोस्तथापि गोत्रप्रवर्त्तकपुरुषात् सापिण्ड्यप्रवर्त्तकपुरुषस्य सन्निहितत्वेनाभ्यर्हितत्वं तेन चासमानगोत्रोऽपि सपिण्ड एव प्राग्ग्राह्यो मातामहकुलीनः सर्वथा सपिण्डाभावेऽसपिण्डस्तत्रापि समानोदकः स्याचतुर्द्दशात् समानगोत्रः प्रत्यासन्नः । तस्याभावे असमानोदकः सगोत्र ऐकविंशात् । तस्याप्यभावे असमानगोत्रोऽसपिण्डश्चेति तदाह शाकलः "सपिण्डापत्यकञ्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्त्रको द्विजो यस्मात् पुत्त्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम्" इति । सगोत्र इत्यनेन सोदकसगोत्रौ गृह्येते । अत्र च पूर्वपूर्वस्य प्रत्यासत्त्यतिशयेन निर्द्देश इति तदेवाह वशिष्ठोऽपि "अदूरबान्धवं बन्धुसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्" इति । अस्यार्थः अदूरस्थो बान्धवो यस्य सोऽयमदूरबान्धवः सन्निहितः सपिण्ड इत्यर्थः । सान्निध्यञ्च द्विधा सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च भवति । तत्र सगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डः । तदभावे असमानगोत्रः सपिण्डस्तस्याप्यभावे बन्धुसन्निकृष्टः सपिण्डः बन्धूनां सपिण्डानां सन्निकृष्टः सपिण्डः स्वस्यासपिण्डः सोदक इत्यर्थः पर्य्यवस्यति । तत्रापि सन्निकर्षो द्विविधः सगोत्रतया स्वल्पपुरुषान्तरेण च । स्वस्यासपिण्डोऽपि स्वसमानगोत्रः स्वल्पपुरुषान्तरः सपिण्डानां सपिण्डो मुख्यस्तदभावे बहुपुरुषान्तरोऽपि सगोत्रः सपिण्डसपिण्डः सोदक इति यावत् । सपिण्डसोदकाभावे समानगोत्र ऐकविंशात् ग्राह्यः । "तदभावेऽसमानगोत्रोऽसपिण्डोऽपि ग्राह्यः ।"तदभावेऽसपिण्डश्चेति" शौनकोयात् "सन्देहे चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्" इति वशिष्ठलिङ्गाच्च । "दूरे बान्धवा यस्यासौ दूरबान्धवः गोत्रसापिण्ड्याभ्यामसन्निहित इत्यर्थः । सन्देहोऽत्र कुलशीलादिविषयः । स चासपिण्डेऽसगोत्रे च भवतीति सोऽप्यनुमीयते" ।

सगोत्रसपिण्डेषु भ्रातृपुत्र एव पुत्त्रीकार्य्य इत्युक्तं यथा "तत्र सोदरभ्रातृपुत्र एव पुत्त्रीकार्य्यः इत्याह मनुः । "भ्रातॄणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्त्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते तेन पुत्त्रेण पुत्त्रिणो मनुरब्रवीत्" इति । अत्र भ्रातॄणां प्रतिग्रहीतृत्वप्रतिपादनात् पौत्त्रस्याभावोऽवगम्यते ।

एकजातानामित्यनेनैकेन पित्रा एकस्यां मातरि जातानामेव भ्रातृत्वं न भिन्नोदराणां भिन्नपितृकाणां चेति गम्यते। भ्रातृणामिति पुंस्त्वनिर्देशात् पदद्वयोपादानसामर्थ्याच्च सोदराणां भ्रातृभगिनीनामपि परस्परपुत्रग्रहीतृत्वाभावोऽवगम्यते। तदाह वृद्धगौतमः "भ्रातृव्यादितये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति" भागिनेयपदं भ्रातृपुत्रस्याप्युपलक्षणम् तेन भगिन्या भ्रातृपुत्रो न ग्राह्य इत्यर्थः सिद्ध्यति"।

एकपुत्रेण पुत्रदानस्य निषेधेन प्रतिग्रहोऽपि निषिद्धः यथोक्तं तत्रैव।

"एक एव पुत्रो यस्येति एकपुत्रः तेन तत्पुत्रदानं न कार्यम् "न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति" वशिष्ठवचनात्। अत्र स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनस्य दानपदार्थत्वात् परस्वत्वापादनस्य च परप्रतिग्रहं विनानुपपत्तेस्तमप्याक्षिपति तेन प्रतिग्रहनिषेधोऽपि अनेनैव सिद्ध्यति। अतएव वशिष्ठः "न त्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वेति" उक्त्वा तत्र हेतुमाह "स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति" सन्तानार्थत्वाभिधानेनैकस्य दाने सन्तानविच्छित्तिप्रत्यवायो बोधितः। स च दातृप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपि उभयग्रोपत्वात्"।

मातापित्रोर्मध्ये पितुर्निरपेक्षतया स्त्रियास्तु भर्त्रनुज्ञापेक्षतया मुख्यगौणाधिकारो तत्रोक्तौ यथा

"बहुपुत्रेति पुंस्त्ववचनात् स्त्रियाः पुत्रदानप्रतिषेधः। "न स्त्री पुत्रं दद्यात्" नैरपेक्ष्यवचनात् भर्त्रनुज्ञाने तस्या अप्यधिकारः। तथा च वशिष्ठः "अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः" इति। यत्तु "दद्यान्माता पिता यं वा" इति यच्च "माता पिता वा दद्यातामिति" मातुः पितृसमकक्षतयाभिधानं तदपि भर्त्रनुज्ञानविषयमेव। न चैवं विधवाया आपद्यपि पुत्रदानं न स्यात् भर्त्रनुज्ञानासम्भवात् परिग्रहवदिति वाच्यम्। मानवीयवशिष्ठदर्शनेन तथाकल्पनात् नैरपेक्ष्यकल्पनाश्रवणाच्च स्त्रीनिरपेक्षस्यैकस्यापि भर्तुर्दानाधिकारः। 'दद्यात् माता पिता यं वा"। "माता पिता वा दद्यातामिति" मातृनिरपेक्षैकपितृनिर्देशाच्च, बीजस्य प्राधान्यात् "अयोनिजा अपि पुत्रा दृश्यन्त" इति बौधायनीयहेतुदर्शनाच्च। भारतेऽपि "माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव हि" इति। श्रुतिरपि "आत्मा वै जायते पुत्र" इति। मानवे दद्यातामित्युभयकर्तृकता-श्रवणात्तूभयाधिकारो मुख्यः। अतएव वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः" इति। बौधायनोऽपि "मातापित्रोरेव संसर्गसाम्यात्" इति। अतएव "माता पिता वा दद्यातामिति" मनुना मातुर्भर्त्रनुज्ञानसापेक्षत्वात् अधमत्वं भर्त्रनुज्ञानैरपेक्ष्यात् पितुर्मध्यमत्वं अनुज्ञासाध्यत्वात् उभयोरुत्तमत्वमभिप्रेत्य पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरमभिहितम्। न चेदमेकमेव वाक्यं द्विवचनान्तैकक्रियान्वयादिति वाच्यम् मध्ये विकल्पवाचकश्रुतेः तस्मात् कल्पत्रयमेव। अतएव योगीश्वरः "दद्यान्माता पिता यं वा" इति प्रत्येकमेकवचनान्तमेव क्रियापदमुदाजहार। तत्रापि निमित्तमाह प्रयत्नत इति। प्रयत्नो यत्नो यस्मिन् कालेऽसौ प्रयत्न आपत्कालस्तेन चापत्काल एव पुत्रदानं नान्यथेत्यर्थः"।

पञ्चवर्षातीतस्यानुपाद्यता तत्रोक्ता यथा

"कालिकापु॰ "दत्ताद्या अपि तनया निजगोत्रेण संस्कृताः। आयान्ति पुत्रतां सम्यगन्यबीजसमुद्भवाः। पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते। आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः। चूडाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते। ऊर्द्ध्वन्तु पञ्चमाद्वर्षात् न दत्ताद्याः सुता नृप। गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुत्रेष्टिं प्रथमञ्चरेत्। पौनर्भवन्तु तनयं जातमात्रं समानयेत्। कृत्वा पौनर्भवष्टोमं जातमात्रस्य तस्य वै। सर्वांस्तु कुर्यात् संस्कारान् जातकर्मादिकान् नरः। कृते पौनर्भवष्टोमे ततः पौनर्भवः सुतः इति"। अन्यबीजसमुद्भवा अपि दत्ताद्यास्तनया निजगोत्रेण प्रतिग्रहीत्रा स्वगोत्रेण सम्यक् शास्त्रोक्तविधिना जातकर्मादिभिः संस्कृताश्चेत् तदैव प्रतिग्रहीतुः पुत्रतां प्राप्नुवन्ति नान्यथेत्यर्थः। तदाह वशिष्ठः "अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः। स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति" दत्ताद्या इत्यादिपदेन कृत्रिमादीनां ग्रहणम्। औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च। गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे। कानीनश्च सहोढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा। स्वयन्दत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांसनाः। अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत्। पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति" पूर्वोपक्रमात्

योऽयं पौनर्भवादीनां राज्यनियोजनाभावः स औरस-व्यतिरिक्ताभाव एव "अभावे पूर्वपूर्वेषामितरस्यैवानेनापवादात् सत्यौरसे तु राज्याभावश्च "न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेत्। पितॄणां साधयेत्पिण्डमौरसे तनये सतीत्यनेन" प्रागेवाभिधानात्। सत्यौरसे क्षेत्रजादीन् राज्ये नैवाभिषेचयेत् पितॄणां पिण्डं श्राद्धादि च नैव साधयेत न कारयेदित्यर्थः। गोत्रचेति यद्यपि जात-कर्मादीनां साक्षाद्गोत्रस्य कारणता न श्रूयते तथापि तदङ्गभूते हविश्राद्धे तत्सम्बन्धावश्यम्भावात् प्रधानेऽपि तत्सम्बन्ध इति। चूडादिषु साक्षादेव तत्सम्बन्धः। "स्त्रिया अपि च कर्त्तव्याः कुमारस्याभिसत्तु‌येति" स्मरणात्। संस्कारैः पुत्रत्वमित्युक्तम् तानेवान्वयव्य-तिरेकाभ्यामाह पितुर्गोत्रेणेति। यः पुत्र आचूडान्तैः चूडान्तैः संस्कारैः पितुर्जनकस्य गोत्रेण संस्कृतः सोऽन्यतोऽन्यस्य पुत्रतां न याति। अयमत्राभिसन्धिः। कृतचूडस्य परिग्रहीतुः पुत्रताभावप्रतिपादनम् अबाधा-रस्य पुत्रतां विषयीकरोतीत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा स्त्र-हीत्वा पञ्चवर्षीयमिमेन कृतचूडस्यापि परिग्रहीतृपुत्र-ताप्रतिपादनविरोधात्। स्त्रहीत्येतस्य च कृतचूडविषय-त्वावश्यम्भावः सत्यभिप्यते ततश्च चूडान्तसंस्कृतस्य परिग्रहे द्व्यामुष्यायणता भवति गोत्रद्वयेन संस्कृतत्वात् तस्य च फलं गोत्रद्वयसम्बन्ध इत्यग्रे वक्ष्यते। अनेन जात-कर्मादीनां चूडान्तानां संस्काराणां पुत्रताहेतुत्वमुक्तम्। आचूडमिति वक्तव्ये यदन्तग्रहणं तदकृतार्थसमस्त्र-विषयस्य पुत्रीकरणाभ्यनुज्ञानार्थं प्रधानमित्यस्या पुत्र-तार्हत्वात् चूडाद्या इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। अकृतजातक-र्माद्यसम्भवे कथमित्यत आह चूडाद्या यदीति। यदि चूडाद्याः संस्कारा निजगोत्रेण प्रतिग्रहीतृगोत्रेण कृता वैपरीत्येऽवधारणे तदैव दत्ताद्यास्तनयाः स्युर-न्यथा ते दासा उच्यन्ते इति। चूडा आद्या येषां ते तथेति न तु चूडाया आद्या इति पूर्वेण पौन-रुक्त्यापातात्। अनेन जातकर्माद्यन्नप्राशनान्तानां जन्मगोत्रेणाकृतानामेऽपि न विरोधः। तथा च अकृत जातकर्मादिरेषः अकृतचूडोऽनुकल्प इति सिद्धान्ति। दत्ताद्या इत्यादिपदेन क्रीतमादिपरिग्रहणमित्युक्तमेव तेषा-मपि संस्कारैरेव पुत्रत्वं न परिग्रहमात्रेण अन्यथा दास उच्यत इति विपक्षबाधकात्। अन्यथा चूडाद्य-करणे कृतचूडादिपरिग्रहे वा दासता भवति. न तु पुत्रत्वमित्यर्थः यथा पुत्रत्वस्य यूपत्वादिवत् संस्का-रजन्यत्वात्। असंस्कृतः पुत्रो नार्ह इति स्थितम् तत्रापवादमेकायामाह अर्हमिति। असंस्कृतोऽपि पञ्चमाद्वर्षं न यावत् कालाभावेन पुत्रत्वानुपपत्तेः। अनेन पञ्चैव वर्षाणि पुत्रपरिग्रहकाल इत्युक्तं भवति तद्व्यतिरेकेणाभिधानन्तु पञ्चमानन्तरं गौणोऽपि कालो नास्तीति प्रतिपादनाय। अन्यथा "स्वका-लादुत्तरः कालो गौणः सर्वः प्रकीर्त्तित" इति न्यायेन पञ्चमानन्तरस्य गौणकालत्वापत्तिः। ततश्च जन्म-मारभ्यातृतीयवर्षं, तत्रापि तृतीयवर्षस्य मुख्यकालता अर्हन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्युपसंहारे वर्णनवशाच्च अत्रापि चूडायाश्च तृतीयवर्षपरतैवाभिप्रेतेति गम्यते। अन्यथा उपनीतिसहभावपक्षे अष्टमवर्षस्याकृतचूडस्य परिग्रहता-पत्तिः। न चेष्टापत्तिः "अर्हन्तु पञ्चमाद्वर्षादित्यनेन विरोधात्"। तस्मादाचूडान्तमित्यत्र चूडायाश्च तृतीय-वर्षपर एव युक्तः तृतीयानन्तरमापञ्चमं गौणः अर्हन्तु गौणोऽपि नेति स्थितम्"।

"यस्तु कात्यायनवचनम्। विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः"। दाराः पुत्राश्च" इत्यनिच्छूनां दानादिनिषेधः सोऽपि पञ्चवार्षिकस्यैव नाधिकस्येति व्याख्येयम्। यच्च "बहवस्तु प्रकुर्वीत् यनिति" वाक्ये गुणदोषविचक्षणमिति पाठमभिप्रेत्य विचक्षणं न तु बालमिति सर्वज्ञेन व्याख्यातम् तदपि पञ्चवार्षिकमेव। विचक्षणं चातुर्यविशेषेण"न तु बालम्"बाल वा मोक्ष-माहर्णीत्" इति वचनविशिष्टं न कुर्यादित्यर्थं इति व्याख्येयम्। नन्वसंस्कृताभावे कथमित आह पञ्चवर्षीयं चूडान्तसंस्कारसंस्कृतमित्यर्थः। ननु कथं तस्य ग्रहणं दासताभिधानादित्यत आह पुत्रेष्टिमिति। अयमत्राभिसन्धिः "अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडा-शमेकादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्मै प्रजां प्रजन-यति वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छतीति" वाक्ये प्रजाफलत्वनिष्टेः श्रूयते तत् यत्रानुत्पन्ना प्रजा तत्र तदुत्पत्तिरेव भाव्या यत्र तूत्पन्ना परिच्छिद्यते तत्रोत्पत्तेरभावात्तस्याः प्रजात्वमेव भाव्यमिति कल्प्यते प्रकृतविध्यन्यथानुप-पत्तेः। तत्र दासत्वापनोदनमत्र न सम्भवतीति तदपनोदोऽपत्यवद्गमभ्युपेयः। अन्यथा प्रजात्वमात्रकल्पा-कल्पे पुत्रपरिग्रहमात्रे स्यात्। यदि च संस्कारै-

देव तत्र पुत्रत्वोत्पत्तेश्च तदपेक्षेति तर्हि प्रकृतेऽपि तुल्यं प्रथमपदेनात्र तत्सूचनात्। "सर्व्वांस्तु कुर्य्यात् संस्कारान् जातकर्म्मादिकान्नरः" इत्यन्तेऽभिधानाच्च। तस्मात् पुत्रेष्ट्या पूर्व्वसंस्कारप्रयुक्तदासत्वापनोदपूर्व्वकप्रजात्वसम्पादनात् संस्कृतोऽपि परिग्राह्य इति स्थितम्। यद्येवं तर्हि संस्कृतमित्येव वाच्यम् किं पञ्चवर्षीयपदोपादानेनेति चेन्नैवम् पञ्चवर्षीयस्यैवेति नियमार्थत्वात् नियमव्यापारग्रहणपूर्व्वकप्रत्ययस्य सफलकोपनयनप्राप्त्यर्थः। न चायन्नियमः पूर्व्ववाक्येनैव सिद्ध इति वाच्यम् तस्याकृतसंस्कारावधिसमर्पकत्वेन प्रकृतत्वाभावे परिगृहीतत्वात्। प्रथममिति संस्कारेभ्यः प्रागित्यर्थः। ननु परिग्रहहोमादेव प्रागिति कुतो नेष्यते, गृहीत्वेति साकाङ्क्षया यकृच्चभावनायाः क्त्वाप्रत्ययेन पूर्व्वकालतावगमात्। पुत्रेष्ट्या पूर्व्वसंस्कारापनोदेन संस्कारान्तरावश्यप्राप्तेश्चेति"।

पुत्रच्छायावहमित्यस्यार्थस्तत्रैवोक्तो यथा

"पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं तच्च नियोगादिना स्वयमुत्पादनयोग्यत्वम् यथा भ्रातृसपिण्डसगोत्रादिपुत्रस्य, न चासम्बन्धिनि नियोगासम्भवः "वीजार्थं ब्राह्मणः कश्चिद्धनेनोपनिमन्त्र्यतामिति" भारतेन भिन्नस्यापि सम्भवात्। अतश्च भ्रातृपितृव्यमातुलदौहित्रभागिनेयादीनां निरासः पुत्रसादृश्याभावात्। एतदेवाभिप्रेत्योक्तमपि तेनैव "दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्राणां विहितः सुतः। ब्राह्मणादित्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचिदिति"। अत्रापि भागिनेयपदं पुत्रासदृशानां सर्व्वेषामुपलक्षणं विरुद्धसम्बन्धस्य समानत्वात्। विरुद्धसम्बन्धस्य नियोगादिना स्वयमुत्पादनायोग्यत्वम्। यथा विरुद्धसम्बन्धो विवाहस्थलपरिशिष्टे च वर्ज्जितः। "दम्पत्योर्म्मिथः पितृमातृसाम्ये विवाहो विरुद्धसम्बन्धो यथा भार्य्यास्वसृदुहिता पितृव्यपत्नीस्वसा चेति"। अस्यार्थः यत्र दम्पत्योर्व्वधूवरयोः पितृमातृसाम्यं बध्वा वरः पितृस्थानीयो भवति वरस्य वा वधूर्म्मातृस्थानीया भवति तादृशो विवाहो विरुद्धसम्बन्धः तत्र यथाक्रममुदाहरणद्वयं भार्य्यास्वसृदुहिता श्यालिकापुत्री पितृव्यपत्नीस्वसा पितृव्यपत्न्या भगिनी चेति। तथा प्रकृते विरुद्धसम्बन्धः पुत्रो वर्ज्जनीय इति यतो रतियोगः सम्भवति तादृशः कार्य्य इति यावत्।"

"परिग्रहविध्यभावे विशेषमाह मनुः। "अविधाय विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकम्। विवाहविधिभाजं तं कुर्य्यान्न धनभाजनमिति"। परिग्रहविधिं विना परिगृहीतस्य विवाहमात्रं कार्य्यं न धनदानमित्यर्थः किन्तु तत्र पत्न्यादय एव धनभाजः विधिं विना तस्य पुत्रत्वानुत्पादात्। अतएव वृद्धगौतमः "सगोत्रेषु कृता ये तु दत्तक्रीतादयः सुताः। विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते" इति विधिनैव गोत्रतां यान्तीति नियमः दानादिविधीनां दत्तकादित्वव्याप्यान्तर्गतत्वेन स्वरूपनिर्व्वाहकत्वात् यथोक्तं "यमाहुः पुत्रमापदि"। अत्र ग्रहणं सकलदानविधेरुपलक्षणं तेन च प्रतिग्रहविधिरप्याक्षिप्तो भवति"।

"मेधातिथिरपि दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमाह "सत्यपि प्रयोगे इन्द्रादिशब्दवल्लोकतोऽर्थातिशयात् शास्त्रे चोत्पत्तिविधानात् भार्य्यादिव्यवहारवत् पुत्रत्वव्यवहारोऽवगन्तव्य इत्यादिग्रन्थसन्दर्भेण"। तस्मात् दत्तकादिषु संस्कारनिमित्तमेव पुत्रत्वमिति सिद्धम्। दानप्रतिग्रहहोमाद्यन्यतमाभावे तु पुत्रत्वाभाव एवेति।"

दत्तकस्य जनकगृहीतॄमध्ये सापिण्ड्यमस्ति न वेति संश निर्णयाय सापिण्ड्यविशेषस्य तयोरभावस्तत्र प्रतिपादितः "ननु मनुवचनात् जनकगोत्रनिवृत्तावपि प्रतिग्रहीतृगोत्रप्राप्तौ किं मानमित्यत आह वृहन्मनुः। दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवप्तुः सपिण्डता। पञ्चमी सप्तमी तद्वत् गोत्रं तत्पालकस्य चेति"। दत्तक्रीतादिपुत्राणां वीजवप्तुर्जनकस्य सपिण्डतास्त्येव दानादिनापि सा न निवर्त्तते तस्या अवयवान्वयरूपतया यावच्छरीरं दुरपनेयत्वात् अनेनावयवान्वय एव सापिण्ड्यं न पिण्डान्वय इत्युक्तं भवति पिण्डान्वयस्य "व्यपैति ददतः स्वधेति" अपगमावगमात्। सा च सपिण्डता कियतीत्यपेक्षायामाह पञ्चमी सप्तमीति। पञ्चानां पूरणी पञ्चमी पञ्चपुरुषव्याप्तिरित्यर्थः एवं सप्तमी। गोतमोऽपि 'ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः वीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति"। अत्र वीजिग्रहणं दत्तकाद्युत्पादकानां सर्व्वेषामपि संग्रहार्थं न केवलं क्षेत्रजोत्पादकस्यैव "य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यवीजजाः। यस्य ते वीजतो जातास्तस्य ते नेतरस्य त्विति" मनुस्मरणात्। तस्य ते पुत्रा इति पुत्रत्वप्रतिपादनं सापिण्ड्यप्रतिपादनार्थं न तु पुत्रत्वोत्पादनार्थं "पुत्रान् द्वादश यानाह" इत्यादिप्रतिग्रहीतृपुत्रत्वप्रतिपादनविरोधात्

नेतरस्य प्रतिग्रहीतुरित्यर्थः । नन्वेवं कन्यावदुभयत्रापि सापिण्ड्यमास्तां प्रतिग्रहेण गोत्रवत् सापिण्ड्यस्याप्युत्पत्तेरिति चेन्नैवम् “सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते” इति वृद्धगौतमवचनविरोधात् । ये दत्तादयः सुताः सगोत्रेषु सगोत्रमध्ये कृतास्ते विधिना गोत्रतां सन्ततित्वं यान्ति परन्तु तैः सह विधिना सापिण्ड्यं न विधीयते नोत्पद्यत इत्यर्थः । सगोत्रेऽपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रे सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरुक्ता । युक्तञ्चैतत् पित्रारब्धत्वेन भर्त्रा सहैकशरीरारब्धकत्वेन च यथा उभयत्रापि सापिण्ड्यं तिष्ठति न तथा दत्तके पित्रारब्धत्वेऽपि प्रतिग्रहीत्रा सहैकशरीरारब्धकत्वाभावात्” । तत्र चायमर्थः धर्मार्थं स्वस्यालोकतापरिहारकधर्मसम्पत्त्यर्थं तत्तद्गोत्रे च जनकापेक्षया भिन्नगोत्रे चापि परिग्रहीता पुत्रवत् पुत्त्रप्रतिनिधितया परिदृष्टा ये पुत्रा वर्द्धिताः तेषु केवलं परिग्रहीतृसपिण्डविभागित्वमेव न सापिण्ड्यमिति तस्मात् अत्र दत्तके न परिग्रहीतृसापिण्ड्यं किन्तु जनककुल एव साप्तपौरुषिकं सापिण्ड्यमिति सिद्धम्” ।

“नन्वेवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्याभावे कथं विवाहो न स्यादिति चेत् सत्यम् । सगोत्रत्वादिति ब्रूमः । तर्हि तद्भगिन्यादिसन्ततौ विवाहोऽस्तु सगोत्रत्वसपिण्डत्वयोरभावात् न चात्र निषेधकं वचनमुपलभामहे प्रत्युत “सावित्रीं यस्य यो दद्यात् तत्कन्यां न विवाहयेत् । तद्गोत्रे तत्कुले वापि विवाहो नैव दोषकृत्” इत्याद्यनुकूलमेव वचनमस्ति । न चेष्टापत्तिः अविच्छिन्नाविगीतसकलदेशीयशिष्टाचारविरोधात् तस्मात् किं तत्राविवाहनिमित्तमिति । अत्र केचिदुच्यते “असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने” इति मनुवाक्ये स्वस्या सपिण्डेति वक्तव्ये यत् पितुरसपिण्डावचनं तद्दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृसपिण्डाया विवाहो मा प्रसाङ्क्षीदित्येवमर्थम् अन्यथा पितृद्वारके सापिण्ड्ये कूटस्थादष्टमस्य वरस्य, मातृद्वारके सापिण्ड्ये कूटस्थात् षष्ठ्याः कन्याया विवाहो न स्यात् पितुः सपिण्डत्वेन असपिण्डताऽभावात् न चेष्टापत्तिः “पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा” इत्यादिवचनसिद्धनिबन्धशिष्टाचारविरोधात् । न चेदं दूषणं दत्तकेऽपि समानम् अष्टमस्य तस्य षष्ठ्याः कन्यायाः पितुः सपिण्डत्वेन अविवाह्यत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् “सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्त्तते” इति वक्ष्यमाणवाक्येन सप्तमस्य दत्तकपितुर्न्नपुरुषासपिण्डत्वेन षष्ठ्याः कन्यायास्तदसापिण्ड्येन षष्ठ्याः सप्तमस्य च पितुः सपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव । तस्मात् दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकमिदमेव वचनमिति चानुपपत्तिः” । तदतिभ्रान्तप्रलपितं विकल्पासहत्वात् तथा हि किमिदं दत्तकस्यैव सापिण्ड्यनिर्णायकम् उत दत्तकौरसयोरुभयोरिति । नाद्यः द्वेधा हि अस्य वचनस्य दत्तकविषयता सम्भवेत् दत्तकप्रक्रमाद्वा दत्तकसापिण्ड्यनिर्णायकविशेषवचनैकवाक्यत्वाद्वा न चैकोऽप्युभयमप्यस्ति अनुपलम्भात् । किञ्चास्य दत्तकपरत्वे असत्यं पितृपदं गौण्या प्रतिग्रहीतृपितृपरं स्यात् तच्च अनिष्टम् “न विधौ परः शब्दार्थ” इति न्यायविरोधात् । नाप्यन्त्यः पितृपदे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । न च गङ्गायां मीनघोषावितिवदिव वृत्त्यन्तरतात्पर्य्यग्राहकं प्रमाणमस्ति । तस्मात् औरसविषयमेवेदं वचनं गर्भाधानादिप्रक्रमात् “पञ्चमात् सप्तमादूर्द्ध्वमिति” वचनान्तरैकवाक्यत्वाच्च । न चास्यौरसपरत्वे कूटस्थात्” अष्टमस्य वरस्य षष्ठीकन्यायाश्च अनुद्वाहत्वप्रसङ्गः पितुरसपिण्डत्वाभावादित्युक्तमेव दूषणमिति वाच्यम् तस्य पितुरिति पञ्चम्यां षष्ठीभ्रमनिबन्धनत्वेन चादूषणत्वात् । अतएव योगीश्वरेण “मातृतः पितृतस्तथा” इत्यत्र पञ्चमीत्वनिर्णायकतसिलप्रयोग आदृतः । तत्रापि सार्वविभक्तिकत्वशङ्कायाम् “ऊर्द्ध्वं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यो बीजिनश्च मातृबन्धुभ्यः पञ्चमादिति” गौतमवाक्ये पञ्चम्या निर्णय इति न किञ्चित् समाधानमिति समाधानान्तरं वक्तव्यम् । तत्रापरे त्वाहुः “क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः” इत्यत्र वाक्ये क्षेत्रजादीनां पुत्त्रप्रतिनिधित्वाभिधानात् “प्रतिनिधिस्तद्धर्मा स्यादिति” न्यायेन सकलौरसधर्म्मप्राप्त्या प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्ज्जनं चेत्स्यतीति । तत्र “न सापिण्ड्यं विधीयते” इत्यनेन निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन प्राप्त्या तद्वर्ज्जनासम्भवात् । एतेन पुत्त्रनाम्ना औरसधर्मातिदेशात् प्रतिग्रहीत्रादिपितृसपिण्डावर्ज्जनसिद्धिरित्यपास्तम् “न तौ पशौ करोतीति” वत् निषिद्धस्य सापिण्ड्यस्य अतिदेशासम्भवेन वर्ज्जनासम्भवात् तस्मात् अनन्यगत्या वाचनिकमेव प्रतिग्रहीतृकुले सापिण्ड्यम् अभ्युपगन्त-

ष्यमिति । चेदुच्यते । द्विविधं हि सापिण्ड्यम् अवयवान्वयेन पिण्डान्वयेन चेति तत्रावयवान्वयसापिण्ड्यस्य दत्तके प्रत्यभाव वितत्वेन हेमाद्रिः पिण्डान्वयमेवोपादाय दत्तकादीनां प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषमेव सापिण्ड्यं व्यवातिष्ठिपत् ।

“दत्तकानामेषा पिण्डान्वयरूपा अयौनविवाहात्वादिप्रयोजिका त्रैपौरुष्येव सापिण्डता, न “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति” मात्स्याभिहिता साप्तपौरुषी तस्याः सामान्यरूपतया विशेषेणापवादात्” । “एतदेवाभिप्रेत्योक्तं संग्रहकारेण “दत्तकानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात् त्रिपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वद्ग्रहीतुरिति धारणेति” । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं तत् द्व्यामुष्यायणाभिप्रायेण तस्य पितृद्वयेन सह सपिण्डीकरणाभिधानात् शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीतृकुले त्रिपुरुषं पिण्डान्वयरूपं सापिण्ड्यं जनककुले साप्तपौरुषमवयवान्वयरूपमेवेति । तद्वत् सपिण्डतावत् गोत्रमपि बीजवप्तुर्जनकस्य न केवलं जनकस्यापि तु तत्पालकस्य च दत्तकादेर्यः पालकस्तस्य च गोत्रं दत्तकादीनां भवतीति । अनेन सपिण्डतावैलक्षण्यं गोत्रेऽभिहितं यथा सपिण्डता जनकस्यैव न तथा गोत्रं किन्तु उभयोरपि तदिति । न चेदमपि दत्तकमात्रे किन्तु द्व्यामुष्यायणे दत्तकविशेषे । तथा हि द्विविधा दत्तकादयो नित्यद्व्यामुष्यायणा अनित्यद्व्यामुष्यायणाश्चेति । तत्र नित्यद्व्यामुष्यायणा नाम ये जनकप्रतिग्रहीतृभ्यामावयोरयं पुत्र इति संप्रतिपन्नाः । अनित्यद्व्यामुष्यायणास्तु ये चूडान्तैःसंस्कारैर्जनकेन संस्कृताः उपनयनादिभिश्च प्रतिग्रहीत्रा, तेषां गोत्रद्वयेनापि संस्कृतत्वात् द्व्यामुष्यायणत्वं परन्त्वनित्यं जातमात्रस्यैव परिग्रहे गोत्रद्वयेन संस्काराभावात् तस्य प्रतिग्रहीतृगोत्रमेव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह सत्याषाढः “नित्यानां द्व्यामुष्यायणानां द्वयोरिति” सूत्रेण नित्यद्व्यामुष्यायणानां गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धमुक्त्वा तमेवानित्येऽप्यतिदिशति “दत्तकादीनान्तु द्व्यामुष्यायणवदिति” सूत्रेण । व्याख्यातञ्चैतत् प्रवरखानिभिः द्व्यामुष्यायणवद्धे नानित्यानाह दत्तकेति । तावदेव गोत्रसन्ततौ प्रथमेनैव संस्काराः परिगृहीता चेत् तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरस्य । तथा पितृव्येण भ्रातृव्येण चैकार्थेन ये जातास्ते परिग्रहीतुरेवेति” । अस्य भाष्यार्थः यो गोत्रद्वयेन संस्कृतस्तस्यैव गोत्रद्वयसम्बन्धो गोत्रसन्ततेः जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति प्रथमो जनकस्तेनैव संस्कृतत्वात् । संस्काराश्च चौलान्ताः । “पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ! । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः” इति कालिकापुराणात् । व्याख्यातञ्चैतत् प्रागेव अन्यस्यासाधारणो पुत्रतां न याति किन्तु द्व्यामुष्यायणो भवतीति । प्रथमेनासंस्कारे कथमित्यत आह परिगृहीत्रा चेदिति । परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणे चौलादिसंस्कारकरणेऽपि वा उत्तरस्य परिग्रहीतुरेव गोत्रम् तत्र हेतुः पूर्वत्वात् संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । द्व्यामुष्यायणसन्ततौ दत्तकसन्ततौ चार्षेयवित्तं गोत्रमाह तेनैवेति । परिग्रहीतृगोत्रेणैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमुभयत्रापि । सगोत्रपरिग्रहमाह तथेति । जनकपरिग्रहीत्रोरेकगोत्रत्वेऽपि परिग्रहीत्रैव व्यपदेशः परिग्रहसंस्कारकरणादिति । यत्तु “गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्रिमः सुत इति तत्परिग्रहीत्रैव जातकर्मादिसर्वसंस्कारकरणपक्षे वेदितव्यम् । ये तु नित्यद्व्यामुष्यायणादत्तकादयस्तेषां गोत्रद्वयम् । “द्व्यामुष्यायणका ये स्युर्दत्तकक्रीतकादयः । गोत्रद्वयेऽप्यनुद्वाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति पारिजातधृतवचनात् । गोत्रद्वये जनकगोत्रे परिग्रहीतृगोत्रे च । दत्तकादीनाञ्च द्व्यामुष्यायणत्वे” इदं वचनं “नित्यानां द्व्यामुष्यायणानामिति” सत्याषाढवचनं च प्रमाणम् । प्रवरमञ्जर्यामप्यनेनैवाभिप्रायेणोक्तं “दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति” एतावता द्विगोत्राणां गोत्रद्वयं सप्रवरं विवाहे वर्ज्यमिति” ।

शाखायां विशेषस्तत्रोक्तो यथा

‘शाखापि प्रतिग्रहीतुरेवेत्याह यमः “अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति” । अस्य प्रतिग्रहीतुः शाखा यस्मिन् कर्मणि तत् स्वशाखं कर्म तद्भजतीति स्वशाखभागिति प्रतिग्रहीतृशाखोक्तमेव कर्म तेन कर्त्तव्यमित्यर्थः । दत्तकादीनां मातामहा अपि प्रतिग्रहीत्री या माता तत्पितर एव पितृन्यायस्य

आनामकेऽर्व्वपि समानत्वात्" इत्यश्वमीमांसाकृत् ।

आत्मीयद्रव्यप्रदाननिषेधे विशेषस्तत्रोक्तो यथा "एवं प्रतिग्रहीतृकुलआत्मीयद्रव्यं दत्तकाय प्रतिग्रहीतृजनककुलआत्मीयद्रव्यञ्च द्व्यामुष्यायणाय न दातव्यं "सपिण्डाय सगोत्राय आत्मीयं नैव दापयेत् । न भोजयेत पितृश्राद्धे समानप्रवरं तथेति" हेमाद्रिपारिजातधृतवचनात् । आत्मीयं श्राद्धे दत्तद्रव्यम् ।

दत्तदुहिताऽपि ग्रहीतुं शक्यते यथोक्तं तत्रैव "औरसपुत्रस्येव औरसपुत्र्या अप्यपचारे क्षेत्रजाद्याः पुत्र्यः प्रतिनिधयो भवन्ति । "मुख्यापचारे प्रतिनिधिरिति" न्यायात् । मुख्यत्वञ्चास्या दानादिविधौ साधनत्वेन साधनत्वञ्च ऋतुगमनविधिना साधितायाः द्रव्यार्ज्जनविधिना अर्ज्जितस्य व्रीह्यादेः क्रतुसाधनत्ववत् । तथा हि रात्रिसत्रन्यायेन "ऋत्वियात् प्रजां विन्दामहे ऋत्वियात् प्रजां विन्दते" इत्याद्यर्थवादोन्नीते "ऋतावुपेयात् तस्मिन् संविशेत्" इत्यादौ नित्ये ऋतुगमनविधौ स्त्रीपुंससाधारण्याः श्रुतिसिद्धायाः प्रजाया एव भाव्यत्वमवगम्यते । प्रजनयतीति प्रजेतिव्युत्पत्त्या प्रजननशक्तिमतः स्त्रीपुंसयोरेव प्रजाशब्दवाच्यत्वात् न नपुंसकस्य तस्य शुक्रशोणितसाम्यजन्यत्वेन नान्तरीयकत्वात् । अतएव "अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य च सन्ततिम् । अनिष्ट्वा विविधैर्यज्ञैर्मोक्षमिच्छन् पतत्यधः" इति तादृश्या एव सन्ततेरनुत्पादे अधःपातः स्मर्य्यते । संतनोत्यन्वयमिति सन्ततिः प्रजापर्य्याय एव । "प्रजा स्यात् सन्ततौ जने" इति कोषात् । एवम् "अपत्यार्थं स्त्रियः सृष्टाः स्त्री क्षेत्रं बीजिनो नराः । क्षेत्रं बीजवते देयं नाबीजी क्षेत्रमर्हति" इत्यत्र अपत्यशब्दो व्याख्यातः "अपत्यं कस्मादपततं भवति नानेन पततीति" यास्कस्मरणात् । "आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियान्त्वमी । आहुर्दुहितरं सर्व्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे" इति कोषाच्च । यच्च "पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेर्व्वेति" यास्कोक्त्या पुंपदं वक्तृपरं तदा पुंसतेर्व्वेति" तदुक्त्यैव प्रसवकर्त्तृमिथुनपरमेव व्याख्यायताम् । अतएव यास्कः "मिथुनाः पितृदायादा" इति । इदेतादृक्, श्लोकाभ्यामप्युक्तम् । "अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमिति" । "अविशेषेण पुत्राणां दायो भवति धर्म्मतः । मिथुनानां विसर्गादौ मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्" इत्यत्र पुत्रपदं मिथुनपरं दर्शितवान् । तस्मात् मिथुनपदं पुत्रद्युपा-परमिति वाच्यम् । अङ्गादङ्गात् सम्भवसि इत्यस्यासङ्गतेः । "न दुहितर इत्येके पुमान् दायादोऽदायादा स्त्रीति विज्ञायत" इत्येकीयमते दुहितृनिराकरणासङ्गतेश्च । यच्च "नापुत्रस्य लोकोऽस्तीत्यादौ पुत्रपदं तदप्युभयपरमेव । "भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यामिति" पाणिनिना पुत्रदुहितृपदयोरेकशेषकरणात् । एतेन "अपुत्रेणैव कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा" इत्यादावपि पुत्रपदं व्याख्यातम् । तत्साधनञ्च पुत्रिकाकरणलिङ्गमप्युच्यते । अतएवोक्तम् "तत्समः पुत्रिकासुत" इति । "अङ्गादङ्गात् सम्भवति पुत्रवद्दुहिता नृणामिति" च । यदि च अदृष्टैकलक्ष्येण कन्योत्पादः तदा कन्याप्रतिपत्त्याद्यादिना तत्सम्पादनं कार्य्यं कन्याचतुर्थीश्राद्धादिना पुत्रादृष्टस्येव" । यत्तु गर्भकरणिकायामेव भावनायाम् "एवं गच्छन् पुत्रं जनयेदिति" पुत्रस्यैव भाव्यत्वं प्रतीयते तत्प्रजापदोपात्तयोः स्त्रीपुंसयोर्म्मध्ये पुत्रस्य तद्वाक्यविहितगुणफलतया अवष्टत्यानुवादः पुत्रार्थिप्रशस्त्यर्थः । गुणाश्च युग्मनिशायुक्ताधिक्यस्त्रीणामतेन्दुसौम्यग्रपुंसवनापूपादयो योगिमन्त्रादिभिरेव एवमित्यादिना स्पष्टीकृताः । आश्वलायनेनापि पाणिग्रहणे पुत्रपुत्रीगुणफलत्वं प्रकटितम् । "गृह्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमित्यङ्गुष्ठमेव गृह्णीयात् यदि कामयेत पुमांस एव मे पुत्रा जायेरन्नित्यङ्गुलीरेव, स्त्रीकामो रोमान्ते हस्तं साङ्गुष्ठमुभयकाम इति" । एतेन "स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु" इत्यपि व्याख्यातम् । तस्मात् पुत्रस्येव श्राद्धकर्त्तृत्वेन परलोकसाधनतया च पुत्र्या अपि दानश्राद्धादिविधिसाधनत्वेन सिद्धे मुख्यत्वे तदपचारे प्रतिनिधिर्युक्त एव । "दुहिता दुर्हिता दूरे हिता दोग्धा" इति निरुक्त्या दुहितृदौहित्रद्वाराऽपि पितृपकारकत्वं दर्शयति यास्कः । मनुरपि "पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नोपपद्यते । दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवदिति" । महाभारते गान्धार्य्युक्तिश्च "एका शताधिका बाला भविष्यति यवीयसी । तेन दौहित्रजाल्लोकान् प्राप्स्यामिति मे मतिः" । अन्यत्रापि "दुहितर एव मातापित्रोः किशोरत्वाः पुत्राः । निपतन् दिवो सका-

तिर्दौहित्रेण बह्वृचः पूर्वमिति"। दौहित्रैरष्टकादिभिः कानीनैर्व्यासगर्भोपुत्रैः। एतस्मादौरसदुहित्रभावे दौहित्रजनकोक्तप्राप्त्यर्थं क्षेत्रजादिदुहितृणामपि प्रतिनिधित्वेनोपादानं सिद्धमेव। न च स्त्रीप्रतिनिधित्व इव वचनमस्ति। यद्येवं तर्हि भर्तृपचारे देवरस्येव भार्य्योपचारे श्यालिकायाः प्रतिनिधित्वं स्यात् श्वशुरशरीरावयवान्वयेन सौसादृश्यादिति चेन्नैवम् नहि श्वशुरशरीरावयवान्वयेन भार्य्योपादानं किन्तु तस्याः संस्कृतस्त्रीत्वेन, न च तत् श्यालिकायामस्ति। यत्र च कनिष्ठादौ तदस्ति तत्र भवत्येव तस्याः ज्येष्ठाप्रतिनिधित्वम्। यथाह व्यतिरेकमुखेन योगीश्वरः। "सत्यामन्यां सवर्णायां धर्म्मकार्य्यं न कारयेत्। सवर्णासु विधौ धर्म्मे ज्येष्ठया न विनेतरेति"। तस्मात् सिद्धमासां न्यायत एव प्रतिनिधित्वम्"।

"दुहितृप्रतिनिधौ पुराणेषु लिङ्गदर्शनानि उपलभ्यन्ते। तत्र दत्तकाया रामायणे बालकाण्डे दशरथं प्रति सुमन्त्रस्य सनत्कुमारोक्तभविष्यानुवादो लिङ्गम्। "इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः। नाम्ना दशरथो वीरः श्रीमान् सत्यपराक्रमः। सख्यं तस्याङ्गराजेन भविष्यति महात्मना। कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति। अपुत्रस्त्वङ्गराजो वै लोमपाद इति श्रुतः। स राजानं दशरथं प्रार्थयिष्यति भूमिपः। अनपत्योऽस्मि धर्मज्ञ! कन्येयं मम दीयताम्। शान्ता शान्तेन मनसा पुत्रार्थं वरवर्णिनी। ततो राजा दशरथो मनसाभिविचिन्त्य च। दास्यते तां तदा कन्यां शान्तामङ्गाधिपाय सः। प्रतिगृह्य तु तां कन्यां स राजा विगतज्वरः। नगरं यास्यति क्षिप्रं प्रहृष्टेनान्तरात्मना। कन्यां तामृष्यशृङ्गाय प्रदास्यति स वीर्य्यवान्" इत्यादि"।

"तत्रैव ऋष्यशृङ्गं प्रति लोमपादवाक्यम्। "अयं राजा दशरथः सखा मे दयितः सुहृत्। अपत्यार्थं मयानेन दत्तेयं वरवर्णिनी। याचमानस्य मे ब्रह्मन्! शान्ता प्रियतमा मम। सोऽयं ते श्वशुरो धीर! यथैवाहं तथा नृपः" इत्यादि। अत्र दीयतां दास्यते प्रतिगृह्य दत्तादिशब्दैर्दानविधिः स्पष्ट एव। तथा पुत्र इत्युपक्रम्य पुत्रार्थं इत्युपसंहारात् औरसपुत्रीवत् दत्तपुत्र्यपि पुत्रप्रतिनिधिर्भवतीति गम्यते"।

एवं कृत्रिमादिपुत्रीकरणमपि शकुन्तलादीतिहासादौ दृष्टम्।

"दत्तकाशौचनिर्णयः। तत्र जनककुले परस्परं नास्त्येव। "गोत्ररिक्थे जनयितुर्न भजेद्दत्त्रिमः सुतः। गोत्ररिक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा" इति मनुवचनात्। अत्र च स्वधापिण्डशब्दौ अशौचादिसकलपितृकर्म्मोपलक्षणं पिण्डदानादिनिमित्तीभूतगोत्ररिक्थयोर्निवृत्तिश्रवणात् प्रेतपिण्डदानादेश्चाशौचपूर्वकालत्वनियमात् ततश्च पिण्डनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तिरर्थसिद्धैव। "असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान्। प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत्। अप्राह्णिकान्तु नैव स्यात् कर्त्तुः स्वस्ति तथापि च। यावदशौचमदकं पिण्डमेकञ्च दद्युः" इत्यादिवाक्यपर्य्यालोचनया पिण्डाशौचयोः समव्याप्तिसिद्धेः तस्मात् दत्तकतज्जनकादीनाञ्च परस्परं नाशौचादि। यत्तु "वैजिकादपि सम्बन्धादनुरुन्ध्यादघं त्र्यहमिति" तदपि "व्यपैति ददतः स्वधा" इत्यनेनापोदितम् दत्तकातिरिक्तस्थले तस्य सावकाशत्वात्। किञ्च अशौचोदकदानादौ गोत्रसापिण्ड्ययोर्मिलितयोर्निमित्तत्वावगमात् अन्यतरापाये न तन्निमित्तमशौचादि। तथा च शङ्खलिखितौ "सपिण्डता तु विज्ञेया गोत्रतः साप्तपौरुषी। पिण्डश्चोदकदानञ्च शौचाशौचं तदानुगमिति"।

प्रतिग्रहीतृपित्रादीनान्तु दत्तकादिमरणे त्रिरात्रमशौचम्। तदाह बृहस्पतिः "अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। कृतेष्वात्मसुतेषु शुद्ध्यन्ति त्रिरात्रेण द्विजोत्तमाः"। इदञ्च त्रिरात्राशौचविधानं यत्प्रतियोगिकं भार्य्यात्वं पुत्रत्वञ्च तस्यैव। विप्रकर्षा मन्तरवर्त्तिनां पितृसपिण्डानान्तु पृथगाह मरीचिः "सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः। एकाहस्तु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुः" इति। यद्यपि दत्तकादीनामुत्पत्त्युत्तरमेव स्वीकारात् परिग्रहीतुस्तदुत्पत्त्याशौचं न घटते तथापि तदपत्योत्पत्त्याशौचं घटत एवेति सूतकनिर्द्देशः। इदमपि समानजातीयानामेव पुत्राणाम्। तथा च ब्रह्मपुराणम्। "औरसं वर्ज्जयित्वा तु सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा। क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च। अशौचन्तु त्रिरात्रं स्यात् समान इति निश्चयः" इति। सर्व्वदा सर्व्वकाले उपनयनान्तरमपि। "अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च। गोत्रिणः स्नानशुद्धाः स्युस्त्रिरात्रेणैव तत्पिता" इति। यद्यपि प्रतिग्रहीतृमरणे दत्तकस्य दशाहाशौचं न घटते

सपिण्डसगोत्रत्वयोर्मिलितयोरभावात् अशौचविशेषस्था-श्रय नोपलभ्यते तथापि “गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तु पितृमेधं समाचरन्। प्रेतहारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यतीति” मरीचिवचनेन शिष्यस्य गुरुप्रेतकार्य्यकरणनिमित्तदशाहाशौचवदुक्तमवगति। अत्र गुरुशब्द आचार्य्यादिरूपः। गुरुत्वमत्राप्यस्ति उपनयनादिकर्तृत्वात्। ततश्च दत्तकस्य प्रतिग्रहीतृक्रियाकरणे एव दशरात्राशौचं सिध्यति अन्यथा त्रिरात्रमेव पर्वोक्तवचनात्। एवं दत्तकस्य प्रतिग्रहीतुस्त्रिपुरुषानन्तरवर्तिसपिण्डमरणे एकाहः “एकाहस्तु सपिण्डानाम” इति पूर्वोक्तमरीचिवाक्यात्। सोदकसगोत्रयोर्मरणे स्नानमात्रम्। “अन्याश्रितेषु दारेषु परपत्नीसुतेषु च” इति पूर्वोक्तप्रजापतिवाक्यात्”।

अन्येऽपि मीमांसादौ विशेषाः सन्ति ते च तत एवावगन्तव्या विस्तरभयात् न लिखिताः।

दत्तकचन्द्रिकानुसारिव्यवस्था वङ्गदेशे प्रचलिता मीमांसानुसारिव्यवस्था तु पाश्चात्त्यदेशप्रचलितेति भेदः।

वीरमित्रोदये अकृतानुज्ञे भर्त्तरि मृते स्त्रिया दत्तको ग्रहीतुं शक्यते इति व्याख्यापितम् यथा

‘न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञाना भर्त्तुरिति’। अत्र भर्त्रनुज्ञां विना स्त्रियाः पुत्रप्रतिग्रहनिषेधाददत्तानुज्ञे भर्त्तरि मृते विधवया कृतः पुत्रो दत्तको न भवतीत्याहुस्तन्न अपुत्रस्य गत्यभावात् पुत्रकरणस्यावश्यकत्वप्रमाणाच्छास्त्रमूलकतदनुज्ञायास्तत्राप्यसत्त्वेः। न चैवमनुज्ञानादन्यत्रेति व्यर्थम् व्यावर्त्त्याभावाच्छास्त्रीयानुमतेः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम्। कुण्डगोः, पत्यन्तरे पुत्रवतो वानुज्ञाया असम्भवात्तद्भार्य्या यदि स्वपुत्रार्थिनी तां प्रति निषेधात्। तथा हि “सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत्पुत्रिणी भवेत्। सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुरिति’। पुत्रकार्य्यश्राद्धादेः सपत्नीपुत्रेण सिद्धेर्भर्त्त्रनुज्ञां विना तादृश्याः पुत्रो न कार्य्यः। उभयोरपि तत्र कार्य्यस्य तेन निष्पत्तेः। भर्त्तुर्हि स औरस एव मुख्यः तस्या अपि दत्तकेणेति तादृश्या भर्त्त्रनुमतिमन्तरेणेतरो न प्रतिग्राह्य इति तात्पर्य्यार्थः। वस्तुतस्तु “भ्रातृणामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत्। सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति” वचनवदेतस्यापि भ्रातृपुत्रस्य गौणदत्तकपुत्रत्वादिवत्सवैगुण्यपुत्रप्रतिनिधिर्न कार्य्य इत्यर्थकतया मिताक्षरास्मृतिचन्द्रिकादौ व्याख्यातत्वाद्भर्त्तरि जीवति भार्य्यया स्वातन्त्र्येण तदननुमत्या न पुत्रीकरणीय इति भर्त्त्रनुज्ञानादन्यत्रेत्यस्यार्थः। मृते तु तस्मिन् न पारतन्त्र्यम् तस्या यत्पारतन्त्र्यं तदनुमतिरेवापेक्षिता। एवं सति दृष्टार्थता भवति प्रतिषेधस्य। तस्माद्दत्तानुज्ञे मृतेऽपि भर्त्तरि भार्य्याया दत्तकादिकरणमविरुद्धम्। अनुवचनद्वयस्य पूर्वोक्तार्थकत्वे उपपत्तिरपि मिताक्षरादावेवोक्ता’।

इयमपि व्यवस्था पाश्चात्त्यकदेशे प्रचलिता।

दत्तैश्वर्य्योपाधिभेदे ‘शर्म्मा देवश्च विप्रस्य वर्म्मा त्राता च भूभुजः। भतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” उद्वा० त०। [हरिवं० १९अ० दत्तशब्दे दृश्यम्।

दत्तपुत्र पु० अभिहेन्द्रपुत्रभेदे दत्तशब्देऽपि तत्पुत्रभेदे

दत्तात्मन् पु० द्वादशपुत्रान्तर्गते पुत्रभेदे “दत्तात्मा तु स्वयंदत्त’ याज्ञ०। ‘मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामीति स्वयंदत्त उपगत” मिता०। “स्वयमेव स्वात्मानमन्यस्मै दत्तवानाह पुत्रो भवामीति स्वयमुपगतो मातापितृविहीनस्ताभ्यां त्यक्तो वा स्वयमेऽर्पितः स उच्यते तथा च मनुः “मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात्। आत्मानं स्पर्शयेद्यस्तु स्वयन्दत्तस्तु स स्मृत” इति। अकारणात् पातित्यादिकारणमन्तरेणैव दुर्भिक्षादौ पोषणाद्यसामर्थ्यादिना मातापितृभ्यां त्यक्तः स्वतन्त्र इत्यर्थः” वी० मि०।

दत्तात्रेय पु० दत्तसंज्ञक आत्रेयः। योगाचार्य्ये अनुसूयागर्भजे अत्रिपुत्रे षष्ठे भगवदवतारभेदे। आत्रेयशब्दे तदुत्पत्तिकथा दृश्या “षष्ठमत्रेरपत्यत्वं वृतः प्राप्तोऽनुसूयया। आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रह्लादादिभ्य ऊचिवान भाग० १।३।११। तेन च स्वसंस्कृताया योगोऽनुशिष्टः कार्त्तवीर्य्याय च तेन वरो दत्तः कार्त्तवीर्य्यशब्दे दृश्यः।

दत्तात्रेयेश्वर पु० काशीस्थे शिवलिङ्गभेदे “श्रीगणेशवनामासौ दत्तात्रेयेश्वराह्वयम्। दत्तात्रेयेश्वरात् पूर्वमेव आदिगदाधर” काशीख० ३३ अ०।

दत्तानपकर्म्मन् न० दत्तस्य न अपकर्म्म यत्र। दत्ताप्रदानिकाख्ये व्यवहारविषयभेदे।

दत्ताप्रदानिक न० दत्तस्य असम्यक्तया दत्तत्वात् पुनरादानं प्रकृतमस्त्यत्र ठन्। अष्टादशविवादान्तर्गते व्यवहारविषयभेदे तत्स्वरूपादिकं वी०मि० उक्तं यथा नारदः ‘दत्त्वा द्रव्यमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति।

दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तदिति"। अव-
ध्यक्त अशास्त्रीयमार्गाश्रयणेनेत्यर्थः। दानप्रकारस्या-
देयादिभेदैश्चतुर्विधत्वमाह स एव। "अदेयमथ देयञ्च
दत्तं वाऽदत्तमेव च। व्यवहारेषु विज्ञेयो दानमार्ग-
श्चतुर्विधः" इति। तत्र तावददेयस्य स्वरूपभेदानाह
बृहस्पतिः "सामान्यं पुत्रदाराधिसर्वस्वन्यासयाचि-
तम। प्रतिश्रुतमथान्यस्य न देयं त्वष्टधा स्मृतमिति"।
सामान्यं साधारणं प्रतिश्रुतं वाचादत्तम्। नारदोऽपि
"अन्वाहितं याचितकमाधिः साधारणञ्च यत्। निक्षेपः
पुत्रदाराश्च सर्वस्वञ्चान्वये सति। आपत्स्वपि हि
कष्टासु वर्त्तमानेन देहिना। अदेयान्याहुराचार्य्या
यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति"। साधारणं बहुस्वामिकं
रिक्थादिकं न त्वविभक्तस्वामिकं सुवर्णादिकं तस्य
स्वमतो देयत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। अत्र पुत्रदानमेक
पुत्रविषयं तद्दाने सन्ततिविच्छेदप्रसङ्गात्। अतएव
विष्णुः "शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमि-
त्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो
नत्वेकं पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय
पूर्वेषामिति"। अतश्च "सुतस्य सुतदाराणां वशित्वन्त्वनु
शासने। विक्रये चैव दाने च वशित्वं न सुते पितुः"
इत्यादीनि स्मृत्यन्तरोक्तवचनानि सुतस्यादेयत्वप्रतिपा-
दकानि एकपुत्रविषयाणीति ज्ञेयानि। अनेकपुत्रेष्वपि
मातापितृवियोगसहनक्षम एव देयः। अतएव कात्या
यन "विक्रयश्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः।
दाराः पुत्राश्चेति" यथा दारा विक्रयं दानं वा भर्त्रा
न नेयास्तथा मातापितृभ्यां पुत्रा अपि पितृवियोगा-
निच्छवो न नेया इत्यर्थ उक्तः स्मृतिचन्द्रिकायाम्।
न नेयाः स्युरनिच्छव इत्येतदनापद्विषयम्। 'आपत्काले
तु कर्त्तव्यं दानं विक्रयमेव वा। अन्यथा न प्रवर्त्तेत
इति शास्त्रविनिश्चयः" इति तानेवाधिकृत्य तेनैवाभि
धानात्। मात्रापि पत्यनुज्ञया देयमित्याह विष्णु
"न तु स्त्री पुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वान्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तु
रिति। अन्वाहितादिवत् स्त्रीधनमप्यदेयम्। अतएव
दक्षः 'सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम्।
अन्वाहितञ्च निःक्षेपः सर्वस्वं चान्वये सति। आपत्स्वपि
न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः। यो ददाति स
मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः" इति। अदेयदाने प्रतिपत्ते
च दण्डमाह भृगुः। "अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं
प्रयच्छति। तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ चोत्तमसाहस
मिति"। अदेयग्रहणमदत्तस्याप्युपलक्षणार्थम्। अतएव
नारदः। "गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्यश्चादेयं प्रयच्छति।
दण्डनीयावुभावेतौ धर्मज्ञेन महीक्षितेति"। अदत्तादेय
ग्रहणाद्गृहीतस्य परावर्त्तनमपि कार्यमिति गम्यते।
अदत्तग्रहणे दाने च दानसिद्ध्यभावात्परस्वत्वानुत्पत्ते-
रित्युक्तं स्मृतिचन्द्रिकायाम्। देयस्वरूपमाह स एव।
"कुटुम्बभरणाद्द्रव्यं यत्किञ्चिदतिरिच्यते। तद्देयमुप-
हत्यान्यत्त तद्दोषमवाप्नुयादिति"। अन्यदुपहत्य भर्त्तव्य
कुटुम्बमनवरुध्येत्यर्थः। उपरोधश्च भोजनाच्छादनादि-
राहित्यनिबन्धनतोऽत्राभिमतो न ताम्बूलादिभोगसाधन-
वैकल्यनिबन्धनः। अतएव बृहस्पतिः। 'कुटुम्ब भक्त-
वसनाद्देयं यदतिरिच्यत इति"। भक्तं भोजनं वसनम्
आच्छादनम्। भक्तवसनाद्यदतिरिच्यत इत्यन्वयः।
याज्ञवल्क्योऽपि" स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुता-
दृते" इति। कुटुम्बाविरोधेन कुटुम्बानुपरोधेन कुटुम्बभ-
रणावशिष्टं स्वन्देयमित्यर्थः। स्थावरविषये देयमाहतुः
प्रजापतिबृहस्पती "सप्रागमाद्गृहक्षेत्राद्यद्यनच्चेत
प्रदीयते। पित्र्यं वाथ स्वयंप्राप्तं तद्दातव्यं विव-
क्षितमिति"। सप्रागमात्पूर्वोक्तसप्रविभागसयुक्तात्।
क्षेत्रग्रहणमुपलक्षणम्। पित्र्यं वंशपरम्परायातम्।
स्वयंप्राप्तं स्वयमर्जितम्। पित्र्यस्वयंप्राप्तयोरुपादानं
क्रीतादीनामुपलक्षणार्थम्। पित्र्यं वा स्वयंप्राप्तं वा
यद्गृहक्षेत्रादिकं प्रदीयते तत्सप्रागमान्विताद्गृहक्षेत्रा-
दुद्धृत्य दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः। अत्र सप्रा-
गमाद्गृहक्षेत्रादित्यभिधानं गृहक्षेत्रादिदानं कुटुम्ब-
पर्य्याप्ते सागमके गृहे क्षेत्राद्यन्तरे सत्येव नान्य-
थेत्येतदर्थम्। यत्तु कात्यायनेनोक्तम "सर्वस्वं गृह-
वर्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यं तत् स्वकन्देय-
मदेय स्यात्ततोऽन्यथेति"। तद्गृहाद्यन्तराभावविषयम्।
स्वकं स्वकीयम् यथेष्टविनियोगार्हद्रव्यमिति यावत्।
स्वयंप्राप्तं त्वविभक्तधनैर्भ्रातृभिरननुज्ञातमपि देयम्।
"स्वेच्छादेयं स्वयंप्राप्तं बन्धाचारेण बन्धकम्" इति
बृहस्पतिस्मरणात्। स्वेच्छादेयं भ्रात्राद्यनुज्ञामन्तरेणापि
देयम्। बन्धकं बन्धाचारेणाधिरूपेण देयमित्यर्थः।
यत्तु तेनैवोक्तम् "विभक्ता अविभक्ता वा दायादाः स्थावरे
समाः। एकोऽप्यनीशः सर्वत्र दानाधमनविक्रये" इति।
तत् समानाधिकाविभक्तस्थावरविषयम्। आधुनिका-

पौत्रश्च विभक्ता अपि स्थावरे समाः स्थिता अविभक्ता इति दण्डापूपन्यायेन व्याख्येयम्। अन्यथा विभागो निरर्थकः स्यात्। अतश्च यदुक्तं स्मृत्यन्तरे "एकोऽपि स्थावरे कुर्य्याद्दानाधमनविक्रयम्। आपत्काले कुटुम्बार्थे धर्म्मार्थे च विशेषतः" इति। तत्क्रमायातविभक्तस्थावरविषयं स्वार्जिताविभक्तस्थावरविषयं चेति मन्तव्यम्। स्वार्जितमपि किञ्चित्प्राग्व्यवहारेषु पुत्रेषु सत्सु तदनुमत्यैव दातव्यमित्यभिप्रेत्याह भगवान् व्यासः। "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्ज्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्व्वान्न दानञ्च च विक्रयः। ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च न विक्रयः" इति। अस्योत्तरपद्यं पूर्व्वपद्यदर्शितदृष्टान्तवचनार्थस्य दण्डापूपन्यायप्रदर्शनेन दृढीकरणार्थम्। किञ्चित्कृत्वा पत्न्यनुज्ञातमेव देयम्। किञ्चिन्मुख्येनापि भ्रात्राद्यनुज्ञातमेव देयम्। तथा च वृहस्पतिः "सौदायिकं क्रमायातं शौर्य्यप्राप्तञ्च यद्भवेत्। ज्ञातिस्वाम्यनुज्ञात दत्तं सिद्धिमवाप्नुयादिति"। सौदायिकं वैवाहिकं यस्याः परिणयने लब्धं तस्याः अनुज्ञयैव दातव्यम्। क्रमायातम्पितृपितामहादिक्रमायातम्। ज्ञात्यनुमतं न सकलस्वेयम्। "वैवाहिके क्रमायाते सर्व्वदानञ्च विद्यते" इति तेनैवोक्तत्वात्। देयोक्तिप्रसङ्गेन प्रतिग्रहे प्रकारविशेषं दर्शयति याज्ञवल्क्यः "प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात् स्थावरस्य विशेषतः" इति। प्रकाशः प्रकटः ससाक्षिक इति यावत्। पुत्रप्रतिग्रहे प्रकारविशेष उक्तो वशिष्ठेन। "पुत्रं प्रतिग्रहीष्यन् बन्धूनाहूय राजनि चावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हुत्वाऽदूरबान्धवमसन्निकृष्टमेव प्रतिगृह्णीयादिति"। अदूरबान्धवं सन्निहितमातुलादिबान्धवम् असन्निकृष्टं सन्निकृष्टभ्रातृभगिनीपुत्रादिव्यतिरिक्तमेव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः। प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमप्याह याज्ञवल्क्यः "देयं प्रतिश्रुतं चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः" इति। इदन्ते दास्यामीति यत् प्रतिश्रुतन्तदवश्यं तस्मै दातव्यं यदि धर्म्मप्रच्युतो न भवति। प्रच्युते पुनर्न दातव्यं "प्रतिश्रुत्याप्यधर्म्मसंयुक्ताय न दद्यादिति" गौतमस्मरणात्। "दत्त्वा नापहरेत् पुनः"। न्यायमार्गेण यत् दत्तं सप्तविधमपि पुनर्नापहर्त्तव्यम् किन्तु तथैवानुमन्तव्यमित्यर्थः। यत् पुनः प्रतिश्रुतञ्च ददाति दत्तं वाऽपहरति तस्य दोषमाह हारीतः "प्रतिश्रुतार्थादानेन दत्तस्य छेदनेन च। विविधान्नरकान् याति तिर्य्यग्योनौ च जायते। वाचैव यत्प्रतिज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम्। ऋणं तद्धर्म्मसंयुक्तमिह लोके परत्र च" इति। यद्दत्तं धर्म्मसंयुक्तं प्रतिगृहीतुः प्रकृतधर्म्मसम्पत्त्यर्थं वाचा प्रतिज्ञातञ्च पश्चादर्पितं तदिह परत्र च ऋणवत्तापैतीत्यर्थः। प्रतिश्रुतमदत्त्वा तद्दाप्यो दण्ड्यश्चेत्याह कात्यायनः "स्वेच्छया यः प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम्। न दद्याद्दापवद्दाप्यः प्राप्नुयात् पूर्व्वसाहसम्" इति। मत्स्यपुराणेऽपि "प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन्नृप" इति। अनयोर्दण्डयोरपराधानुसारेण व्यवस्था।

दत्तं सप्तविधमदत्तं षोडशप्रकारमित्याह नारदः

"दत्तं सप्तविधं प्रोक्तमदत्तं षोडशात्मकम्" इति। तत्र दत्तभेदानाह स एव। "पण्यमूल्यं भृतिस्तुष्ट्या स्नेहात् प्रत्युपकारतः। स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थञ्च दत्तं दानविदो विदुः" इति। पण्यमूल्यं क्रीतद्रव्यस्य मूल्यम्। भृतिस्वरूपं कात्यायनेन दर्शितम्। "अभीप्सितोपलब्ध्यर्थं दानं यत्र निरूपितम्। उपलब्धिक्रियालब्धं सा भृतिः परिकीर्त्तिता" इति। प्रयोजनक्रियासम्पादनार्थं भृतिरिष्यत इत्यर्थः। तुष्ट्या परितोषेण वन्दिभ्यो भृतिभ्यो दत्तमिति शेषः। स्नेहात् प्रीत्या दुहित्रादिभ्यो दत्तम्। प्रत्युपकारतः कृतोपकाराय प्रत्युपकारिणा दत्तम्। तत्प्रदर्शनार्थमाह। कात्यायनः "भयत्राणोपरक्षार्थं तथाकार्य्यप्रसाधनात्। अनेन विधिना लब्धं भयत्राणादिकं धनम्"। उपकारकरणेन लब्धमिति यावत्। स्त्रीशुल्कं विवाहार्थं कन्याबन्धुभ्यो दत्तम्। अनुग्रहार्थं परोपकारः कर्त्तव्य इति विधिवशात् कृताप्यनुग्रहार्थं दत्तमेतत् सकलं सफलं भवतीति दर्शयितुं नारद आह "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तं तु सफलं भवेदिति"। उपकारिणि परोपकारे सफलं फलातिशययोगितमित्यर्थः। तदेतत्पण्यादि सप्तविधं दत्तमेव दानविदो विदुः अपरावर्त्तनीयं विदुरित्यर्थः। वृहस्पतिरपि "भृतिस्तुष्ट्या पण्यमूल्यं स्त्रीशुल्कमुपकारिणे। श्रद्धानुग्रहसम्प्रीत्या दत्तं सप्तविधं विदुरिति" अदत्तानि दर्शयति नारदः "अदत्तन्तु भयक्रोधशोकवेगरुगन्वितैः। तथोत्कोचपरीहासव्यत्यासच्छलयोगतः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम्। कर्त्ता ममायं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्युक्ते कार्य्ये वा धर्म्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाददत्तमिति

तत्पुनर्हरेदिति"। तत्र उपताप· भयादिजनीय उपताप- स्तदभिर्तैरित्यन्वयः। अपवर्ज्जितं दत्तं बालादिभिरप- वर्ज्जितमित्यन्वयः। एतदुक्तं भवति भयोपतप्तेन वन्दि- ग्राहादिभ्यो दत्तं क्रोधोपतप्तेन क्रोधविषयीभूतानां पुत्त्रभ्रात्रादीनां भयं कर्त्तुमितरेभ्यो दत्तम्। पुत्रादि- वियोगजनितशोकवेगादुपतप्तेन किं स्थितेन धनेनेति तात्कालिक्या बुद्ध्या दत्तम्। उत्कोचेन राजकीया- दिभ्यो दत्तम्। उपहासेन दत्तम्। व्यत्यासेन एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्योऽपि स्वीयमन्यस्मै ददातीति दानव्यत्यासेन दत्तम्। छलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य दत्तम्। बालेनाप्राप्तव्यवहारेण दत्तं मूढ़ेन लोकवेदानभिज्ञेन दत्तम्। अस्वतन्त्रेण दासादिना दत्तम्। आर्त्तेन रोगोपहतेन दत्तम्। मत्तेन धुस्तूरादिभक्षणादिना मत्तेन दत्तम् उन्मत्तेन वातपित्ताद्युद्रेकादिना चलितधिया दत्तम्। अयं मदीयं कर्म्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया प्रतिलाभमकुर्व्वाणाय दत्तम्। अपात्रायायोग्याय योग्योऽहमिति उक्तिमात्रेण दत्तम्। यज्ञादिं करिष्यामीत्युक्त्वा धनं गृहीत्वा द्यूता- दिकर्म्मणि विनियुञ्जानाय दत्तं इत्येवं षोड़शप्रकार- मपि दत्तं पुनः प्रत्याहरणीयत्वाददत्तमुच्यत इत्यर्थः। पुनःप्रत्याहरणीयत्वमेवंविधानामाह कात्यायनः "काम- क्रोधास्वतन्त्रार्त्तक्लीबोन्मत्तप्रमोहितैः। व्यत्यसपरि- हाराय यद्दत्तन्तत्पुनर्हरेत्। या तु कार्य्यासिद्ध्यर्थ- मुत्कोचा स्यात्प्रतिक्रिया। तत्समस्यापि प्रसिद्धेऽर्थे न देया स्यात्कथञ्चन। अथ प्रागेव दत्ता स्यात्प्रतिदाप्यस्ततो- बलात्। दण्डं चैकादशगुणमाहुर्गार्ग्यमानवाः" उत्कोचकस्वरूपमाह स एव। "स्तेनसाहसिकोद्- वृत्तपारदारिकशंसनात्। दर्शनाद्वृत्तनष्टस्य तथाऽ- सत्यप्रवर्त्तनात्। प्राप्तमेतैस्तु यत्किञ्चिदुत्कोचाख्यं तदुच्यते। न दाता तत्र दण्ड्यः स्यान्मध्यस्थश्चैव दोष- भागिति" एतदुक्तं भवति यदि मह्यं न प्रयच्छसि तदा त्वत्कृतं स्तेयादि कथयामीति भीतिमुत्पाद्य स्तेयादि- कर्त्तुः सकाशाद्धनमादत्ते। तथा त्वं यदि धनं मह्यं च प्रयच्छसि तदा पलायमानं त्वां दर्शयामीति भीतिमुत्पाद्य पलायिनः सकाशाद्यत्किञ्चिदादत्ते तथा तव सत्यमपि स्वामिनिकटेऽसत्यं वदिष्यामीत्युक्त्वा यत्किञ्चिदादत्ते तदु- त्कोचाख्यं तद्दाता दाने दाप्यम् उत्कोचापादकग्राहकौ दण्डनीयाविति पुनः प्रत्याहरणीयमिति बृहस्पति- रप्याह प्रतिलाभेच्छया दत्तमपात्रे पात्रशङ्कया। कार्य्ये वा धर्म्मसंयुक्ते स्वामी तत्पुनराप्नुयादिति"। आर्त्तदत्त- स्यादत्तत्वं धर्म्मकार्य्यव्यतिरिक्तविषयम्। तथा च कात्या- यनः "स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्म्मकारणात्। अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः" इति। मनुरपि सोपाधिकदानादेर्निवर्त्तनमाह "योगाधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम्। यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनि- वर्त्तयेदिति"। योग उपाधिः येनागाधिनोपाधिविशे- षेणाधिविक्रयादानप्रतिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमे ते सर्वेऽपि निवर्त्तेरन्नित्यर्थः।"

दत्तामित्र पु० सौवीरनृपभेदे। "दत्तामित्र इति ख्यातं संग्रामे कृतनिश्चयम्। सुमित्रं नाम सौवीरमर्ज्जुनोऽदमयच्छरैः" भा० आ० १३९ अ०। [दत्तिभिः" रघुः

दत्ति स्त्री दा—क्तिन् ददादेशः। दाने "अनुग्रहीतुं निवाप

दत्तिक त्रि० अल्पो दत्तः ठन्। अल्पदत्ते। दत्तान्तशब्दात् मनुष्यनाम्नः घन् इलच् ठ क वा। देवदत्त-यज्ञदत्त+ स्थानीयेषु चादौ पूर्व्वपदलोपे दत्तिय, दत्तिल दत्तिक दत्तक देवद। यज्ञदत्त सोमदत्तादौ।

दत्तेय पुंस्त्री० दत्ताया अपत्यम् ढक्। १दत्ताया दत्तककन्याया अपत्ये २इन्द्रे पु० हेमच० दत्तेयेति वा तत्र पाठः।

दत्तोलि पु० पुलस्त्यसुतौ विष्णुपु०।

दत्र न० दा—बा० कत्रन्। १धने "इन्द्र! यत्ते माहिनं दत्रम्" ऋ० ३।३६।९। 'दत्रं धनम्' भा०। "दत्रा विश्वा अभिता इन्द्र! कृष्टीः" ऋ० ४।१७।६। "दत्रे धने" भा०। २हिरण्ये निरु०। "यो दत्रवा उषसो न प्रतीकम्" ऋ० ६।५०।८।

दत्त्रिम त्रि० दानेन निर्वृत्तः दा—क्त्रि—म्मप् च। १दान- निर्वृत्ते। "निष्ठा गत दत्त्रिममभ्यतोषे" भट्टिः। "माता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमापदि। सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो दत्त्रिमः सुतः" इत्युक्ते २दत्तक- पुत्त्रे पु०।

दद दाने धृतौ च भ्वा० आ० सक० सेट्। ददते अददिष्ट दददे। "विटपविटपमस्य ददस्व तस्मै" माघः। [तत्रार्थे।

दद त्रि० दा—बा० श। दातरि। पक्षे आदन्तत्वात् कः दाय

ददन न० दद—भावे ल्युट्। दाने शब्दर०।

ददि त्रि० दा—कि द्वित्वम्। दानकर्त्तरि। [विदारणशीले।

ददृत् त्रि० दीर्य्यति दॄ—क्विप् चङ्कः द्वित्वं तुकम्। दीर्य्यति।

ददृशान त्रि० दृश—शानच्। दृष्टे "अस्य शुष्मासो ददृशानपवे-

र्वै ह्वयमानस्य” ऋ० १०।१।६। “दद्वानमपरो ह्वयमानायुधस्य” भा० अत्र ह्वयमानेति विवरणं छान्दसत्वेति बोध्यम्
दद्वि(धि) अव्य० धाम्न्यायाम् निघण्टुः। अयं धातुरित्यन्ये।
दद्रु पु० ददाति त्वचं दद–रु। रोगभेदे। “सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुद्गतम्” भावप्र०। तद्गतं उत्पन्नम् कुष्ठशब्दे २१५४ पृ० दृश्यम्। स्वार्थे क। दद्रुक तत्रार्थे शब्दर०। [अमरः २ हाकुचे रत्नमा०।
दद्रुघ्न पु० दद्रुं हन्ति हन–टक्। १चक्रमर्द्दके (दादमर्द्दन)।
दद्रुण त्रि० दद्रु+पामा० अस्त्यर्थे न ह्रस्वश्च। दद्रुरोग-युक्ते अमरः। [भेदे (दाद्)।
दद्रू स्त्री दरिद्रात्यनयाऽङ्गम् दरिद्रा–ऊ नि०। त्वग्रोग-
दध दाने धारणे च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। दधते अदधिष्ट।
दधन्वत् त्रि० दधि–मतुप् वेदे नि० दधन्नादेशो मस्य वः। दधिविशिष्टे। “अच्छिद्रस्य दधन्वतः सुपर्णस्य दधन्वतः” ऋ० ६।४८।१८। “दधन्वतः दधिमतः” भा०।
दधि क्ली० धा–कि द्वित्वम्। १धारणकर्त्तरि किप्रत्ययान्तत्वेन तद्योगे न कर्म्मणि षष्ठी “सुदा दधिं वाहकमेतदर्थकान्” मुग्ध०। दध–इन्। २दुग्धविकृतिभेदे, (दइ) ३वस्त्रे च न० हेमच०। दधिगुणभेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा
“दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु। पाकेऽम्लं श्वासपित्तास्रशोथमेदःकफप्रदम्। मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतके विषमज्वरे। अतीसारेऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत्। अथ दधिभेदाः। “आदौ मन्दं ततः स्वादु स्वाद्वम्लञ्च ततः परम्। अम्लञ्चतुर्थमत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा। अथ मन्दादीनां लक्षणानि गुणाश्च। मन्दं दुग्धं यदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत्। मन्दं स्यात् सृष्टविण्मूत्रं दोषत्रयविदाहकृत्। यत्सम्यग् घनतां यातं व्यक्तं स्वादुरसं भवेत्। अव्यक्ताम्लरसं तत्तु स्वादु विद्भिरुदाहृतम्। स्वादु स्यादत्यभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफापहम्। वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम्। स्वाद्वम्लसान्द्रं मधुरं कषायानुरसं भवेत्। स्वाद्वम्लस्य गुणा ज्ञेया सामान्यदधिलक्षणैः। अप्रतीतिमाधुर्य्यं व्यक्ताम्लत्वं तदम्लकम्। अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाह[illegible]। अत्यम्लं दीपनं रक्तवातपित्तकरं परम्”। गोदधिगुणाः “गव्यं दधि विशेषेण स्वाद्वम्लञ्च रुचिप्रदम्। पवित्रं दीपनं हृद्यं पुष्टिकृत् पवनापहम्। उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम्। माहिषदधिगुणाः। माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत्। स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्व्वस्रदूषकम्”। छागीदधि गुणाः “छागं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम्। शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम्”। पक्वदुग्धदधिगुणाः। पक्वदुग्धभवं हृद्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तमम्। पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम्। निःसारदुग्धदधिगुणाः। असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु। विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम्। गालितदधिगुणाः “गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुरु। बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत्। शर्करादिसहितदधिगुणाः। सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित्। सगुडं वातहृद्वृष्यं बृंहणं तर्पणं गुरु।” अथ रात्रौ दधिभोजननिषेधः। न नक्तं दधि भुञ्जीत नचाप्यघृतशर्करम्। नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना। अयमर्थः। रात्रौ दधि न भुञ्जीत भुञ्जीत चेत्तदा अघृतशर्करममुद्गयूषं अक्षौद्रमुष्णं विनामलकैश्च दधि न भुञ्जीत। तेन घृतशर्करादियुक्तं दधि रात्रावपि भुञ्जीतेत्यर्थः। तथा च। शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम्। रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु नैव तत्। तदम्बुघृतान्वितमपि। अथर्त्तुविशेषेण विधिनिषेधौ। हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते। शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम्। अयथाविधिना दधिसेवने दोषमाह ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्ड्वामयभ्रमान्। प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रियः। अथ सरस्य मस्तुनश्च लक्षणं गुणाश्च। दध्नस्तूपरि यो भागो घनः स्नेहसमन्वितः। स लोके सर इत्युक्तो दध्नोमण्डस्तु मस्त्विति। सरः स्वादुर्गुरुर्वृष्यो वातवह्निप्रणाशनः। साम्लोवस्तिप्रशमनः पित्तश्लेष्मविवर्द्धनः। मस्तु क्लमहरं बल्यं लघु भक्ताभिलाषकृत्। स्रोतोविशोधनं ह्लादि कफतृष्णानिलापहम्। अवृष्यं प्रीणनं शीघ्रं भिनत्ति मलसञ्चयम्”।
“दधि सक्तुषु भोक्तव्यम् वर्जयेद्दधिसक्तवम्” मनुः। “विना लवणतोयाभ्यां दधि नाश्नीत कीर्त्तितः” “कफपित्तकरं दधि” इति वैद्य०।
दधिशब्दस्य दुग्धविकाररूपार्थत्वे क्लीवत्वेन [illegible] उभ-पुंस्त्वाभावात् टादावचि [illegible] इत्यादि” वाहकम[illegible]-

स्वार्थपरत्वे तु प्रवृत्तिनिमित्तसाम्यात् उक्तपुंस्कत्वात् क्लीबत्वेऽपि वा पुंवद्रूपं दधये दधिने कुमाय इत्यादि अस्य उरःप्रभृतिषु पाठात् बहुव्रीहौ नित्यं कप् बहु दधिको यत्र इत्यादि।

दधिकूर्चिका स्त्री "दध्ना सह पयः पक्वं यत् स्यात् स दधिकूर्चिका" इत्युक्तायामामिक्षायाम्।

दधिक्रा पु० दधि दधद्द्रव्यं धारयन् सन् क्रामति क्रम-विट् अन्तस्यात्। १अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे "दधिक्राश इश्रद्युर्विश्वकृष्टिम्" ऋ० ४।३८।२। उक्ता व्युत्पत्तिर्भाष्ये दर्शिता। "आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः" १०।३।२ अग्निश्च०। तन्नामनिरुक्तिः २।२७। तत्र दर्शिता यथा "तत्र दधिक्रा इत्येतद् दधत् क्रामतीति वा दधत् क्रन्दतीति वा दधदाकारी भवतीति वा। तस्याश्ववद् देवतावच्च निगमा भवन्ति"। अतो देवार्थतापीति गम्यते स चाग्निरूपः दधिक्रावन् शब्दे माधववाक्ये दृश्यम्।

दधिक्रावन् पु० दधिः दधत् क्रामति क्रम-वनिप् अन्तस्यात्। अश्वरूपे अग्न्यात्मके देवभेदे। "दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः। सुरभि नो मुखा करत् प्र ण आयूंषि तारिषत्" ताण्ड्य०ब्रा० १६।१७। "दधिः दधत् धारयन् क्रामतीति दधिक्रावा क्रमेर्वनिपि विड्वनोरनुनासिकस्यादिति" मकारस्याकारः, तस्य दधिक्राव्णः एतत् सप्तकस्याश्वरूपस्य देवस्य" भा०। अत्र द्राह्यायण० 'आग्नीध्रीय गत्वा दधिभक्षं भक्षयेयुरुपहूय दधिक्राव्ण इति। अत्र यद्यप्यस्मिन् मन्त्रे दधिक्रावन् इति अश्वरूपोऽग्निविशेष एव देवतात्वेनाभिधीयते, तथापि दधिशब्दयोगात् सामान्येन दधिभक्षणे विनियोग इति द्रष्टव्यम्" भा०। एतदनुसारेण पञ्चगव्यादिशोधनेऽपि दधिशोधनेऽयं मन्त्रो विनियुक्तः इति बोध्यम्।

दधिघर्म्म पु० दधिसंस्कारके वैदिके कर्म्मभेदे। "दधिघर्म्मेण चरन्ति प्रवर्ग्यवच्चेत्" आश्व० श्रौ० ५।१३।१। दधिघर्म्मो नाम कर्म्मविशेषः" नारा०। स च कात्या० श्रौ० उक्तो यथा १०।३।२०। "उपवत्य दधिघर्म्मः" सू० दध्या हरति प्रेषितो दक्षिणमार्गे दध्याहरति तत्र यागार्थत्वात् साक्षाद्धर्म्मेण चतुष्पापाकरणादिना सङ्कार्यं तत्र दध्नो द्रवद्रव्यत्वात् पूर्वमिवसकृदपि प्रातःसवनिकदध्यर्थदोहानन्तरं दधिघर्म्मः दध्यर्थमपि रात्रौ दोह आतञ्चनमिति कर्त्तव्यः। तदुपक्षिप्तो चतुष्पापाकरणादयोऽप्यनेनैव क्रमेण कर्त्तव्याः प्रवर्ग्यवच्चेत्याहुः दधिघर्म"। कर्कः। तत्प्रकारप्रकारश्चापि तदुत्तरसूत्रे राह यथा "उपविश्य ब्रह्मः पुरस्तात् उपविष्टायामग्निहोत्रहवण्यां प्रहरणं यथोक्तम्" २१ सू०। तत् प्रतिप्रस्थाताहृतदधि उत्तरवेदेः पश्चादासाद्याथ ततः ब्रह्मः पश्चादुपविश्य उपविष्टायामग्निहोत्रहवण्यां स्रुक्तात्परिष्टादग्निहोत्रहवण्याम् यथोक्तं यथा प्रवर्ग्याध्यायोक्तं तथा प्रहरणं करोति अतो यावतीति मन्त्रान्तं स्वाहोसहनेनैवाग्निहोत्रहवण्यां निनयनं कर्त्तव्यम्। आनयनञ्च निनयनमेव" कर्कः विस्तरः तदुत्तरसूत्रेषु दर्शितः। तादृशकर्म्मसमुदायश्च दधिघर्म्मशब्दार्थः।

दधिचार पु० दधि चारयति चालयति चर-णिच्-अण् उप० स०। मन्थानदण्डे हारा०। [२दधिजातमात्रे त्रि०।

दधिज न० दध्नो जायते जन-ड। १नवनीते राजनि०

दधित्थ पु० दधीव तद्वर्णवत् द्रुमे तिष्ठति स्था-क पृषो०। कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधिवर्णत्वात् तथात्वम्। "दधित्थरससंयुक्तां पिप्पलीं माक्षिकान्विताम्" सुश्रु०।

दधित्थाख्य पु० दधित्थमाख्याति आ+ख्या-क। वरद्रवे (लोवान) रत्नमाला।

दधिधेनु स्त्री दानार्थं कल्पितदधिकुम्भनिर्मिते धेनुभेदे तद्विधानं हेमा० दा० स्कन्दपु० उक्तो यथा

"दधिधेनोर्महाराज! विधानं शृणु साम्प्रतम्। अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप!। गोचर्म्ममात्रन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतम्। कुशैरास्तीर्य वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम्। दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि। चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखसंयुतम्। प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम्। चन्दनागुरुश्रृङ्गीं च मुखं वै गन्धमाल्यकम्। जिह्वा शर्करया राजन्! घ्राणं क्षौद्रमुखकं तथा। फलसन्नया दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बलाः। ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं तथा। स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरीं नवनीतमयस्तनीम्। इक्षुपादां सुसंस्थाप्य वस्त्रैराभरणभूषिताम्। आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैश्च पूजिताम्। ब्राह्मणाय कुलीनाय श्रुतवृत्ताय धीमते। समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत्। पुण्यदेशोपविष्टाय कुण्डिकाकर्णमालकैः। पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत्। दधिक्राव्णेति मन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत्। एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजन्विचक्षण!। एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दधा च नृपनन्दन!। ब्रह्मलोके महीराजन्! त्रिदिवं च

द्विजोत्तम ! दीयमाना प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् । दश पूर्वान् दश परानात्मानञ्चैकविंशकम् । विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् । दाता च दापकाश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिम् । यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः । ऋषयो मुनयं सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः । य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः । सोऽश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति" । इतरधेनुविधिवत् सर्वमत्र कार्य्यं ।

दधिपयस् न० द्वि०व०। दधि च पयश्च । "जातिरप्राणिनाम्" पा० अप्राणिजातित्वात् समाहारद्वन्द्वे प्राप्ते "न दधिपय आदीनि" पा० तन्निषेधः दधिपयसी ।

दधिपयआदि न० समाहारद्वन्द्वनिषेधनिमित्ते शब्दद्वयगणभेदे । स च गणः पा०ग०सूत्रे उक्तो यथा "दधिपयसी सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिषी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखौ परिव्राट्कौशिकौ प्रवर्ग्योपसदौ शुक्लकृष्णौ इध्माबर्हिषी दीक्षातपसी श्रद्धातपसी मेधातपसी अध्ययनतपसी उलूखलमुसले आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे" ।

दधिपुष्पिका स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः कप् अत इत्वम् । श्वेतापराजितायाम् राजनि० ।

दधिपुष्पी स्त्री दधीव शुभ्रं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष । कोलशिम्ब्यां राजनि० ।

दधिपूप पु० दधिपक्वः पूपः । अपूपभेदे । "शालिपिष्टं युतं दध्ना मर्दयित्वा घृते पचेत् । वेष्टयेत पक्वखण्डेन ख्यातं दधिपूपकम् । दधिपूपो गुरुर्वृष्यो वृंहणोऽनिलपित्तहा । रुच्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद् रुचिकारकः" पाकशास्त्रम् ।

दधिफल पु० दधीव द्रवः फलेऽस्य । कपित्थे अमरः तद्द्रवस्य दधितुल्याम्लरसत्वात् तथात्वम् । [रत्नमाला ।

दधिमण्ड पु० ६त० । दध्नः मस्तुनि (मात) ख्याते पदार्थे ।

दधिमण्डोद(क) पु० दधिमण्ड इवोदकमत्र उदकस्य वा उदादेशः । दधिमण्डतुल्यजले समुद्रभेदे । "दधिमण्डोदप्रवाल विश्लेषो वारिशायनः" हेमा० व्र० मध्ये । "उत्तरेषु च कौरव्य । द्वीपेषु श्रूयते कथा । एवं तत्र महाराज ! शृणुतश्च निबोध मे । घृततोयः समुद्रोऽत्र दधिमण्डोदकः परः । सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो क्षीर-सागरः" भा० भी० १२ अ० ।

दधिमुख पु० १रामसेनापतिवानरभेदे "श्रीमान् दधिमुखो नाम हरिवृद्धोऽतिवीर्य्यवान्" भा०व०२८२अ० । २नागभेदे "सुरामुखो दधिमुखस्तथा विमलपिण्डकः" भा०आ०३५ अ० सर्पनामोक्तौ दधिमुखादयोऽप्यत्र ।

दधिमत् त्रि० दधि अस्त्यत्र मतुप् वेदे मस्य वः । दधियुक्ते "अपूपवान् दधिवांश्चरुरेह सीदतु" अथ० १८।४।१७। लोके तु न मस्य वः दधिमत् इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

दधिवामन न० १शालग्रामशिलायां वामनमूर्त्तिभेदे ब्रह्मवै० प्रकृतिख० तल्लक्षणमुक्तं यथा । "अतिक्षुद्रं श्यामलञ्च । नवीननीरदोपमम् । दधिवामनकं ज्ञेयं गृहिणाञ्च सुखप्रदम् । दध्योदने होतव्यः वामनः । २दध्योदनेन हवनीये वामनभेदे पु० । "दध्योदनेन गुडेन हुत्वा मुच्येत दुर्गतः । ध्यात्वा त्रैविक्रमं रूपं जपेन्मन्त्रमनन्यधीः" तन्त्रसारे दधिवामनप्रयोगः ।

दधिवारि न०६त०। दधिमस्तुपदार्थे (दधिर मात) हेमच० ।

दधिवाहन पु० अङ्गनामकनृपपुत्रे "अङ्गपुत्रो महानासीत् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत्" हरिवं० ३१ अ० । दधिवाहनपुत्रस्तु पुत्रो दिविरथस्य तु" भा० शा० ४६ अ० ।

दधिशोण पु० वानरे त्रिका० ।

दधिषाय्य पु०दधि सनोति सो–आय्य सत्वम् ।१घृते उज्ज्वल० । "दधिषाय्य" उणा० सू०वि० कौ० इत्तौ "दधातेराय्यः ह्रस्वमित्त्वं सुक् च इत्युक्त्वा "निलायस्यो दधिषाय्य इत्युदाजहार" ।

दधिसक्तु पु० ब० व० । दध्युपसिक्ताः सक्तवः "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा०समासः । दध्युपसिक्तेषु सक्तुषु । "कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिसक्तव " ति० त०स्मृ० पु० ।

दधिसार पु० ६त० । नवनीते हेमच० ।

दधिस्कन्द पु० तीर्थभेदे ।

दधिस्नेह पु० ६त० । दधिसारे त्रिका० ।

दधिस्य(ध्यस्य) अतिगार्द्ध्येन दधीच्छति क्यच् असुक् वा । अतिगार्द्ध्येन दधीच्छायायां प० अक० सेट् । दधिस्यति दध्यस्यति ।

दधिस्वेद पु० दध्नः स्वेद इव । तक्रे (घोल) जटाधरः ।

दधी(ध)चि पु० अथर्वमुनेरौरसे कर्द्दमप्रजापतिकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते मुनिभेदे । इन्द्रयाचितेन तेन च प्राणांस्त्यक्त्वा स्वदेहास्थीनि देवानि इन्द्राय च तैर्वज्रं निर्माय इन्द्रादयो निहताः वृत्राद्याः" ।

"अतोऽस्थिभिर्दधीचस्य न वज्रं निर्म्मितञ्च तदा-

कृत्वा ऋषिश्रेष्ठो याच्यतां सुरसत्तमाः"। दधीचास्थीनि देहीति तैर्वधिष्यामहे रिपून्। स च तैर्याचितोऽस्थीनि यत्नाद्दधिवरस्तदा। प्राणत्यागं कुरुश्रेष्ठ! चकारैवा-विचारयन्। सलोकानक्षयान् प्राप्तो देवप्रियकरस्तदा। तस्यास्थिभिरथो शक्रः संप्रहृष्टमनास्तदा। कारयामास दिव्यानि नानाप्रहरणानि च। वज्राणि चक्राणि गदा गुरूंश्च दण्डांश्च पुष्कलान्" भा० शल्य० ५२ अ०। "गते व्रतधृतौ वत्स! बर्हिमन्त्रेण चोदितः। यथोचितं सुदुश्छिन्नः प्रादात् विश्वसृजां ततः" इत्युपक्रमे "अथ-र्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते" भाग० ३।२४।२४ अ०। "दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम्" भाग० ६।८।५१। तस्याथर्वणकर्द्दमदुहितृशान्तिजातत्वा-दाथर्वणत्वविशेषणम्। "ददौ चास्थीनि देवेभ्यो दधीचिः सुमनास्तदा" अग्निपु० दध्यनृच्शब्दे व्युत्पत्तिर्यत्रा।

दधीचास्थि न० ६त०। तज्जातत्वात् १वज्रे २तन्नामनामके हीरके च त्रिका०।

दधृष् त्रि० धृष-क्विन् नि०। १धृष्टे क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुत्वम्। २धर्षके च। "वाजेषु दधृषं कवे" ऋ०२।४२।६। "दधृषम् मन्युमभिभावकम्" भा०।

दधृष्वणि त्रि० दधृषमिवाचरति दधृष्+क्विप् ततो वा० वनि। धर्षके। "साषहिमधृष्टं चिद् दधृष्वणिम्" ऋ०८।६१।२। [लाय परमेष्ठिने"यमतर्पणमन्त्रः।

दध्न पु० दध-बा० न। यमभेदे। "औदुम्बराय दध्नाय नी-

दध्यनृच् पु० दधिं धारकमञ्चति अनृच-क्विप्। अथर्वर्षिपुत्रे दधीचौ मुनिभेदे "दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे" भाग०६।६।८।५१ "स वा अधिगतो दध्यङ्ङश्विभ्यां ब्रह्म निष्कलम्" भाग०६।८।५५। "याममथर्वा मनुष्पिता दध्यङ्धियमत्नत" इत्यृचमधिकृत्य निरुक्ते उ १२।३३ अस्या निरुक्तिरुक्ता "दध्यङ् प्रत्यक्तो ध्यानमिति वा प्रत्यक्तमस्मिन् ध्यानमिति वा"। "दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्वस्य शीर्ष्णा प्र य-दीमुवाच" ऋ० १।११६।१२। आथर्वणः अथर्वणः पुत्रो दध्यङ् एतत्संज्ञ ऋषिरश्वस्य शीर्ष्णा युष्मत्सामर्थ्येन प्रतिष्ठितेन शिरसा वाँ युवाभ्यामीमिमां मधुविद्यां यद् यदा खलु प्रोवाच प्रोक्तवान्। तदानीमश्वस्य शिरसः सन्धानलक्षणं पुनर्मानुषस्य शिरसः प्रतिसन्धानलक्षणं च यत्त्वदीयं कर्म तदाविष्कृणोमीत्यर्थः। अत्रेयमा-ख्यायिका "इन्द्रो दधीचे प्रवर्ग्यविद्यां मधुविद्यां चोपदिश्य यदीमामन्यस्मै वक्ष्यसि शिरस्ते छेत्स्यामी-त्युवाच। ततोऽश्विनावश्वस्य शिरश्छित्त्वा दधीचः शिरः-प्रच्छिद्यान्यत्र निधाय तत्राश्व्यं शिरः प्रत्यधत्तां तेन च दध्यङ् ऋचः सामानि यजूंषि च प्रवर्ग्यविषयाणि मधुविद्याप्रतिपादकं ब्राह्मणं चाश्विनावध्यापयामास। तदिन्द्रो ज्ञात्वा वज्रेण तच्छिरोऽच्छिनत्। अथाश्विनौ तस्य स्वकीयं मानुषं शिरः प्रत्यधत्तामिति। शाट्यायन-वाजसनेययोः प्रपञ्चेनोक्तम्। तस्य टाद्यचाद्यो दधीचः दधीचा इत्यादि। ततः स्वार्थे अण् इञ् वा पृषो० हस्वाभावे। दधीच दधीचि इति रूपमित्यवधेयम्।

दध्यन्न न० दध्युपसिक्तमन्नम् "अन्नेन व्यञ्जनम्" पा० समास०। दध्युपसिक्ते अन्ने "दध्यन्नं पायसं चैव गुडपिष्टं समो-दकम्" याज्ञ० दध्योदनोऽप्यत्र पु०। "दध्योदनं हविष्यूर्णम्" याज्ञ०ग्रहबल्युक्तौ।

दध्याकर पु० ६त०। दधिसमुद्रे शब्दार्थकल्पतरुः।

दध्यानी स्त्री दधि-दधिरसमानयति आ+नी+क गौरा० ङीष्। (सुदर्शनगुलञ्च) सुदर्शनायाम् रत्नमाला।

दध्युत्तर न० ६त०। दधिस्नेहे मस्तुनि०। "पयसः सर्पिष-श्चैव दध्नोदध्युत्तरस्य च" हरिवं० ७८२ अ०।

दध्युत्तरग न० दध्न उत्तरं गच्छति गम-ड। दधिस्नेहे रत्नमाला। [जटाधरः।

दध्युद(क) पु० दधि उदकमिवास्य वा उदादेशः। दधिसमुद्रे

दनायुस् पु० दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपपत्नीभेदः दनुशब्दे दृश्यम्। "दनुश्च दनायुश्च मातेव च पितेव च परिजज्ञे हत्सवाह्नानव इत्याहुः" शत० ब्रा०१।६।३।८ "दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः। विक्षरो बलवीरौ च वृत्रश्चैव महासुरः" भा० आ० ६५अ०।

दनु स्त्री दक्षकन्याभेदे सा च कश्यपर्षिपत्नी दानवमाता। "प्रजज्ञिरे महाभागा दक्षकन्यास्त्रयोदश। अदिति-र्दितिर्दनुः काला दनायुः सिंहिका तथा। क्रोधा प्रधा च विश्वा च विनता कपिला मुनिः। कद्रूश्च मनुज-व्याघ्र! दक्षकन्यैव भारत। एतासां वीर्यसम्पन्नं पुत्रपौत्रमनन्तकम्। "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत। तेषां प्रथमजो राजा विप्रचित्ति-र्महायशाः। शम्बरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः। अयः-शिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान्। तथा गगनमूर्द्धा च वेगवान् केतुमांश्च यः। स्वर्भानुरश्वो-ऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा। अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहु-

तुहुण्डश्च महाबलः । इषुपादेकचक्रश्च विरूपाक्षो महोदरः । निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा । शरभः शलभश्चैव सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा । इति ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः । अन्यौ तु खलु देवानां सूर्य्याचन्द्रमसौ स्मृतौ । अन्यौ दानवमुख्यानां सूर्य्याचन्द्रमसौ तथा । इमे च वंशाः प्रथिताः सत्त्ववन्तो महाबलाः । दनुपुत्रा महाराज ! दश दानववंशजाः । एकाक्षोऽमृतपो वीरः प्रलम्बनरकावपि । वातापिः शत्रुतपनः शठश्चैव महासुरः । गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः । असंख्येयाः स्मृतास्तेषां पुत्राः पौत्राश्च भारत !" भा० आ० ६५ अ० । दनोरपत्यम् अण् । दानव दनोरपत्ये पुंस्त्री स्त्रियां ङीप् ।

दनायु पु० दानवभेदे दानवशब्दे दृश्यम् । अयं शब्दः दनायुस् शब्दात् प्राक् पाठ्यः ।

दनुज पु० दनोर्जायते जन–ड । दनोरपत्ये असुरे अमरः ।

दनुजद्विष् पु० दनुजान् द्वेष्टि द्विष–क्विप् । देवे हेम० । दनुजारिप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दनुसूनु पु० ६त० । दानवे जटाधरः ।

दन्त पु० कर्म्मभावितगर्वार्थे दम–तन् । १मुखान्तःस्थचर्वणसाधनेऽस्थिभेदे (दाँत) २कुञ्जे, ३पर्वतनितम्बे ४पार्श्वनि, ५द्वात्रिंशत्संख्यायाञ्च मेदि० । अत एव नैषध० दन्तानां द्विगुणितषोडशपदार्थरूपत्वेन भङ्ग्या द्वात्रिंशत्त्वं वर्णितं यथा । "षड्भिरपवर्गेऽपि लक्षणेऽपि द्विधोदितैः षोड़शभिः पदार्थैः । आन्वीक्षिकीं यद्दशनद्विजाली तां मुक्तिकामामकलितां प्रतीमः" । ६पैलङ्गके लिका० (155) रुचे ७पञ्चमात्राप्रभेदे छन्दोम० सदन्ततया जन्मनि जन्मोत्तरं मासभेदे च तज्जन्मफलं ज्यो०त० उक्तं यथा "जातः सदन्तः पितृमातृहन्ता तातं निहन्यात् प्रथमे तु मासि । अम्बां द्वितीये सहजं तृतीये मासि चतुर्थे शुभकारकः स्यात् । मिष्टान्नभोजी सुभगः सुताद्ये५ षष्ठे सुखी [illegible] ततोऽधिकः स्यात् बलवान् युगाब्धे७ मासिऽष्टमे वित्तसुखैर्विहीनः । सुरप्रतापो नवमे च मासे दशमे तथा । एकादशे द्वादशे च सुखी च सुभगो भवेत् । अष्टौ पुत्रवधान् [illegible] । [illegible] संग्रमे चापि [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।[illegible] । दन्त [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।[illegible] पु० ।

दन्तकर्षण पु० दन्तान् कर्षति कृष–ल्यु । जम्बीरे [illegible] ।

दन्तकाष्ठ न० दन्तधावनार्थं काष्ठम् । १दन्तधावने काष्ठे । तद्धावनकाष्ठञ्च वाल्यतया अच् । २[illegible] शब्दरत्ना० । तत्काष्ठभेदाः व० स० ८५ अ० उक्ता यथा

"वल्लीगुल्मतरुप्रभेदैः सुदन्तकाष्ठानि [illegible] वै । फलानि वाच्यान्यतितत्प्रसङ्गो वा भूतो [illegible] कामिकानि । अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्याद्यात् पत्रैश्च समन्वितानि । न युग्मपर्वाणि न पाटितानि न चोर्द्ध्वशुष्काणि विना त्वचा वा । [illegible] काश्मरीषु ब्राह्मी द्युतिः क्षेमतरौ [illegible] । [illegible] ऽर्के प्रचुरं च तेजः पुत्रा मधूके ककुभे प्रियत्वम् । लक्ष्मीः शिरीषे च तथा करञ्जे प्लक्षेऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात् । [illegible] जनस्य आत्या प्राधान्यमश्वत्थतरौ वदन्ति । आरोग्यमायुर्बदरीबृहत्योरैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे । द्रव्याणि चेष्टान्यतिमुक्तके स्युः प्राप्नोति तान्येव पुनः कदम्बे । निम्बेऽर्थाप्तिः करवीरेऽन्नलब्धिर्भाण्डीरे [illegible] प्रभूतम् । शम्यां शत्रूनपहन्त्यर्जुने च श्यामायां च द्विषतामेव नाशः । शालेऽश्वकर्णे च वदन्ति गौरवं सभद्रदारावपि चाटरूषके । याबुध्यमाप्नोति जनस्य सर्वतः प्रियङ्ग्वपामार्गसजम्बुदाडिमैः । उदङ्मुखः प्राङ्मुख एव वाष्टं कामं यथेष्टं हृदये निवेश्य । अद्यादनिन्द्यं च सुखोपविष्टः प्रक्षाल्य जह्याच्च शुचिप्रदेशे । अभिमुखपतितं प्रशान्तदिक्स्थं शुभमतिशोभनमूर्द्ध्वसंस्थितं तत् । अशुभकरमतोऽन्यथा प्रदिष्टं स्थितपतितं च करोति मृष्टमन्नम्" ।

आ० त० नरसिंहपुराणे च "दन्तकाष्ठस्य भक्षणं समासेन प्रचक्षताम् । सर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः" । महाभारते । "तिक्तं कषायं कटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्यान् भक्षयेद्दन्तधावने" । निषिद्धकाष्ठानि यथा "गुवाकतालहिन्तालाकेतकी [illegible] च केतकी । खर्जूरनारिकेलौ च वर्ज्येते [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

…ङ्गुष्ठाग्रं म. स्मृति । तस्य स्थौल्यं परिमाणञ्चाह विष्णुः "कनिष्ठाग्रवत् स्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम्" मरीचिः द्वादशाङ्गुलञ्च वैप्राणां क्षत्रियाणान्तु नवाङ्गुलम् । चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतम्" । दन्तधावनदन्तपवनशब्देऽधिकं द्रष्टव्यम् । [राजनि०

दन्तकाष्ठक न० दन्तधावनोपयोगि काष्ठमत्रात् । आङ्कल्यवृक्षे

दन्तकूर पु० दन्ताः कूरमन्नमिव चर्व्यन्ते यत्र । संग्रामे नीलकण्ठः "माद्रीपुत्रः सहदेवः कलिङ्गान् समागतान् अवधीद्दन्तकूरे" भा० उ० २२ अ० । "अयं कपाटेन जघान पाण्ड्यं तथा कलिङ्गान् दन्तकूरे ममर्द" ४७ अ० ।

दन्तक्रूर पु० दन्ताः क्रूरा यत्र ।१देशभेदे २तद्रूपे च नीलक० । "ब्रह्मद्विषाञ्चाथ तस्मिन् सहस्राणि चतुर्दश । पुनरन्यानि जग्राह दन्तक्रूरं जघान ह" भा० द्रो० ७० अ० ।

दन्तघर्ष पु० ६त० । दन्तानां परस्परघर्षभेदे । "यस्य वै भुञ्जमानस्य हृदयं बाधते क्षुधा । जायते दन्तघर्षश्च स गतायुः स्मृतो बुधैः" मार्क० पु० ।

दन्तचाल पु० दन्तानां चालश्चलनमत्र । सुश्रुतोक्ते वातरोगोपद्रवभेदे (दाँतनड़ा) । वातरोगोपद्रवोपक्रमे "नेत्रस्तम्भं निमेषञ्च तृष्णां कासं प्रजागरम् । सभङ्गं दन्तचालञ्च तांस्तानन्यानुपद्रवान्" ।

दन्तच्छद पु० दन्तश्छाद्यन्तेऽनेन छद-णिच्-घ ह्रस्वः । ओष्ठे (ठोँट) शब्दायुधः । "निस्ते दन्तच्छदं न वा" भट्टिः । "दन्तच्छदैः सव्रणदन्तचिह्नैः" ऋतुसंहारः ।

दन्तच्छदोपमा स्त्री दन्तच्छद ओष्ठ उपमीयतेऽनया अङ् । बिम्बीलतायाम् (तेलाकुचा) राजनि० । तत्फलेन हि ओष्ठस्योपमानं प्रसिद्धम् ।

दन्तजात त्रि० जातो दन्तोऽस्य निष्ठान्तत्वात् परनिपातः । १जातदन्ते । "दन्तजातेऽनुजाते वा कृतचूड़े च संस्थिते" मनु० । दन्तजननं तज्जननयोग्यकालश्चोभयमपि दन्तजात शब्देनोच्यते । गर्भोपनिषदि सप्तमवासे दन्तजननकालोक्तत्वात् तत्र दैवात् दन्तानुत्पत्तावपि जातदन्तकालत्वात् दन्तजनन इत्याशौचमिति मिता" शुद्धित० ।

दन्तजाह न० दन्तानां मूलं कर्म्म० जाहच् । दन्तमूले ।

दन्तदर्शन न० दन्तानां दर्शनम् दृश-णिच्-ल्युट् । युद्धादौ क्रोधाग्नौ प्रतियोद्धृं प्रति स्वदन्तानां बहिष्कृत्य दर्शने (दाँतखाछिट) "दन्तदर्शनमारावकाले युद्धं प्रवर्त्तते" भा० व० अ० ७१ अ० ।

दन्तधावन न० दन्ता धाव्यन्ते शोध्यन्ते अनेन धाव-ल्युट् । १खदिरवृक्षे, २करञ्जवृक्षे, राजनि० ३वकुले शब्दच० । एतेषां तद्धावनत्वात् तथात्वम् । भावे ल्युट् । ४दन्तमार्जने तत्प्रकारादि यथा "प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायं कटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तधावनं दन्तमांसान्यबाधयन् । तस्य काष्ठानि यथा "केऽश्वत्थ करवीरार्कमालतीककुभासनान् । दन्तकाष्ठार्थमन्विष्य तु सर्वान् कण्टकिनोऽथ च । खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा । तिन्तिड़ी वेणुपृष्ठञ्च आम्रनिम्बौ तथैव च । अपामार्गश्च बिल्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्म्मणि । तत्र निषिद्धकाष्ठानि यथा "गुवाकतालहिन्तालखर्ज्जूरैः केतकीयुतैः । नारिकेलैश्च ताभ्यां च न कुर्य्याद्दन्तधावनम्" । तस्य दिग्भेदस्थानादि शुभाशुभफलं यथा "मृत्युः स्याद्दक्षिणास्येन पश्चिमास्येन चामयः । पूर्व्वेनोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनात्" । तस्य तिथिविशेषे निषेधो यथा "प्रतिपद्दर्शषष्ठीषु नवम्येकादशीषु च । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्" । दन्तघर्षणानन्तरं चक्षुःसेचनं यथा । दन्तान् संशोध्य च हस्तौ प्रातः सिञ्चेच्च लोचने । तोयपूर्णमुखस्तेन दृष्टिरास्य प्रसीदति" । रोगविशेषे दन्तकाष्ठवर्जनं यथा "अर्दितः कर्णशूली च दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठं विवर्जयेत्" । तस्य गुणा यथा "निहन्ति वक्त्रवैरस्यं जिह्वादन्ताश्रितं मलम् । आरोग्यं रुचिमाधत्ते सद्यो दन्तविशोधनम्" इति राजवल्लभः । 'कृतशौचस्ततः प्राज्ञः कुर्य्याद्दन्तस्य धावनम् । जिह्वाया मार्जनञ्चापि रसालच्छदनादिभिः । दक्षिणाभिमुखो भूत्वा पश्चिमाभिमुखस्तथा । न दन्तधावनं कुर्य्यात् कुर्य्याच्चेन्नारकी भवेत् । मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन च द्विजः । दन्तस्य धावनं कुर्य्यात् तर्ज्जन्या न कदाचन । अश्वत्थवटबिल्वानां धात्र्याः काष्ठिकया बुधः । न दन्तधावनं कुर्य्यात्सेन्द्रसुरस्य च । नित्यक्रियाफलं नेप्सुस्तया दन्तधावनम् । प्रभाते कुरुते प्राज्ञः सूर्य्योदयविवर्जिते । सूर्य्योदये द्विजश्रेष्ठ ! यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । नित्यक्रियाफलं तस्य सर्व्वमेव विनश्यति । यः श्राद्धदिने कुर्य्यात् मोहितो दन्तधावनम् । निराशाः पितरो यान्ति तस्य देवाः सुरेश्वर । दन्तस्य धावनं कुर्य्याद्यो … । तस्य पुण्यं न … [illegible]

[illegible] यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । [illegible] च [illegible] यावद् गङ्गां न पश्यति ॥ भगवद्दिने सर्व्वं यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । तद्दन्तकार्य्यं पितरो भुङ्क्ता गच्छन्ति दुःखिनः । उपवासदिने विप्र ! पितृव्रतदिने तथा । न च तत्फलमाप्नोति दन्तधावनकारकः । प्रभाते चार्जयेद्दन्तान् वाससा रसना तथा । कुर्य्याद्द्वादश विप्रेन्द्र । पत्राणि सर्व्वेषु च । उपवासे पितृश्राद्धे विधिनानेन जैमिने ॥ दन्तधावनमाहात्म्यः सम्पूर्णं लभते फलम् पाद्मे क्रियायोगसारः । "अथ काले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । ततः स्नानं प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् । मुखे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम् । कदम्बबिल्वखदिरकरवीरवटार्ज्जुनाः । तगरं बृहती जातीकरञ्जार्कातिमुक्तकाः । जम्बूमधूकापामार्गशिरीषोडुम्बरासनाः । क्षीरिकण्टकिवृक्षाद्याः प्रशस्ता दन्तधावने । कटुतिक्तकषायाश्च धनारोग्यसुखप्रदाः । प्रक्षाल्य भुक्त्वा च शुचौ देशे त्यक्त्वा तदाचमेत । अमावास्या तथा षष्ठी नवम्यां प्रतिपद्यपि । वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु तथैवार्कस्य वासरे । अभावे दन्तकाष्ठस्य निषिद्धायां तथा तिथौ । अपां द्वादश गण्डूषैः कुर्व्वीत मुखशोधनम्" इति गारुडे २१४ अ० "मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्व्वाह्ण एव कुर्व्वीत देवतानाञ्च पूजनम्" मनुः ।

दन्तपत्र न० दन्त इव पत्रमस्य । दन्ताकारपत्रयुक्ते कर्णभूषणभेदे शब्दर० । 'विलासिनीविभ्रमदन्तपत्रम्' रघुः "कर्णार्पितस्रस्तदन्तपत्रम्" कुमा० दन्तः गजदन्तः तन्निर्म्मितं पत्रम् । २गजदन्तनिर्म्मिते पत्राकारे कर्णभूषणभेदे च "अकृटबे । गण्डस्थलनिपतितदन्तपत्रम्" काद० ।

दन्तपत्रक न० दन्त इव शुभ्रं पत्रं दलं यस्य कप् । कुन्दपुष्पे शब्दच० । स्वार्थे ङीपि अत इत्वम् । दन्तपत्रिका अप्यत्र तत्रार्थे स्त्री "विदग्धलीलोचितदन्तपत्रिका" माघः

दन्तपवन न० दन्तं पुनाति अनेन पू करणे ल्युट् । १दन्तकाष्ठे । भावे ल्युट् । २दन्तप्रक्षालने च । तत्प्रकारो भावप्र० उक्तो यथा

"तत्रादौ दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकापरीणाहमृज्वग्रथितनिर्व्रणम् । [illegible] यद्यपि तत्स्यात् सुखमभिहितम् । [illegible] दोषस्य [illegible] [illegible] । कषायं मधुरं तिक्तं कटुकं प्रातरु[illegible]त्थितः । [illegible] निम्बश्च कषाये खदिरस्तथा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । क्षौद्रव्योषत्रिवर्गाक्तं सतैलं सैन्धवेन च । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तानित्यं विशोधयेत् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन च । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । तद्दौर्गन्ध्योपदेहौ तु श्लेष्माणं चापकर्षति । वैशद्यमन्नाभिरुचिं सौमनस्यं करोति च । न खादेद्गलताल्वोष्ठजिह्वारोगसमुद्भवे । अथास्यपाके श्वासे च कासहिक्कावमीषु च । दुर्बलोऽजीर्णभक्तश्च मूर्च्छार्तो मदपीडितः । शिरोगतार्त्तस्तृषितः श्रान्तःपानक्लमान्वितः । अर्द्दितः कर्णशूली च दन्तरोगी च वर्जयेत्"

दन्तपात पु० ६त० । १दन्तानां पतने । २वर्णभेदे आस्थाना एतो दन्तविशेषपतने च तत्काला च वृ० सं० ६६ अ० उक्तो यथा "षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति हयशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्र्यब्दपञ्चाब्दिकोऽश्वः । सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगताः कालिकापीतशुक्लाः काचा माक्षिकशङ्खावटचलनमतो दन्तपातञ्च विद्धि"

दन्तपाली स्त्री ६त० । दन्ताग्रे "तालोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः । रक्तैस्तु रक्तसारा बहुधनवनितार्थपुत्रयुताः" वृ० सं० ६८ अ० ।

दन्तपुप्पुटक पु० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे सुश्रुतवाक्यम् ।

दन्तपुष्प न०दन्त इव शुभ्रं पुष्पमस्य । १कुन्दे, २कतकफले च शब्दच० ।

दन्तफल न० दन्त इव शुभ्रं फलमस्य । १कतकफले शब्दच० दन्तवत् शुभ्रं फलमस्य । २कपित्थे पु० ३पिप्पल्याम् राजनि० स्त्री टाप् ।

दन्तभाग पु० दन्तसम्बन्धी भागः । गजस्य मुखात् दन्तपर्य्यन्ते अग्रभागे अमरः ।

दन्तमल न० ६त० । दन्तलग्नक्लेदे हारा० ।

दन्तमांस न० दन्तसंलग्नं मांसम् । दन्तसंलग्नमांसे (मेढ़ी) ख्याते मांसभेदे ।

दन्तमूल न० दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तमूलिका स्त्री दन्त इव शुभ्रं मूलं यस्याः कप् । दन्तीवृक्षे राजनि० । [दृश्यम् ।

दन्तमूलीय पु० दन्तमूले भवः छ । तवर्गादौ । दन्त्यशब्दे

दन्तरोग पु० ६त० । सुश्रुतोक्तासु दन्तदन्तमूलगते रोगभेदे स च रोगः सुश्रुते उक्तो यथा ।

"अथातो मुखरोगाणां निदानं व्याख्यास्यामः । तत्र-

[illegible] सुश्रुते दन्तमूलगतानां रोगाणां नामान्याह दन्ता जिह्वा तालुकण्ठः "मुखौष्ठ" इति। दन्तमूलौष्ठयोः। यद्दन्त दन्तमूलेषु, स्त्री दन्तेषु, इति पौष्कल्योक्त यथा।

"दन्तमूलगतास्तु शीतादो दन्तपुप्पुटकोऽ दन्तवेष्टकः३ शौषिरो ४ महाशौषिरः५ परिदरः६ उपकुशो७ दन्तवैदर्भोऽ८ वर्द्धनो९ऽधिमांसो१० नाड्यः११ पञ्चेति" इत्युक्तम् "शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यस्याकस्मात् प्रवर्तते। दुर्गन्धीनि सकृष्णानि प्रक्लेदीनि मृदूनि च। दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते पचन्ति च परस्परम्। शीतादो नाम स व्याधिः, कफशोणितसम्भवः१। दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथुः सरुजो महान्। दन्तपुप्पुटको ज्ञेयः कफरक्तनिमित्तजः२। स्रवन्ति पूयरुधिरं चला दन्ता भवन्ति च। दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः३। श्वयथुर्दन्तमूलेषु रुजावान् कफरक्तजः। लालास्रावो स विज्ञेयः कण्डूमान् शौषिरो गदः४। दन्ताश्चलन्ति वेष्टेभ्यस्तालु चावदीर्य्यते। दन्तमांसानि पच्यन्ते मुखञ्च परिपीड्यते। यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशौषिरसंज्ञकः५। दन्तमांसानि शीर्य्यन्ते यस्मिन् ष्ठीवति चाप्यसृक्। पित्तासृक्कफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः६। वेष्टेषु दाहः पाकश्च तेभ्यो दन्ताश्चलन्ति च। आघट्टिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनाः। आध्मायन्ते स्रुते रक्ते मुखं पूति च जायते। यस्मिन्नुपकुशः स वातपित्तकृतो गदः७। घट्टेषु दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान्। भवन्ति च चलादन्ताः स वैदर्भोऽभिघातजः८। मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः। वर्द्धनः स मतो व्याधिर्जाते रुक् च प्रशाम्यति९। हान्वं पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः। लालास्रावी कफकृतो विज्ञेयः सोऽधिमांसकः१०। दन्तमूलगता नाड्यः पञ्च ज्ञेया यथेरिताः११। "दन्तगतास्तु दालनः१ क्रिमिदन्तकः२ दन्तहर्षः३ भञ्जनकः४ दन्तशर्करा५ कपालिका६ श्यावदन्तो७ हनुमोक्षश्चेति। दालयन्ते ... [illegible] ... इति ... [illegible] ... दन्ता: शीतसहाः ... [illegible] ... [illegible]

दन्तशोथ ... [illegible] ... व्याधिः स ... [illegible] ... जायते। ... [illegible] ... दन्तानां ... [illegible] स विज्ञेया दन्तशर्करा। दहन्ति दन्तवल्कानि ... [illegible] ... कपालिका सैव दशनानां विनाशिनी६। योऽसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दन्तस्त्वशेषतः। श्यावतां नीलतां वापि गतः स श्यावदन्तकः७। वातेन तैस्तैर्भावैस्तु हनुसन्धिर्विसंहतः। हनुमोक्ष इति ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः८"।

दन्तलेखक त्रि० दन्तान् लिखति जीविकार्थम् लिख–अण्। "संज्ञायाम्" पा० ण्वुल् "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" पा० नित्यस०। दन्तलेखनरूपजीविकायुक्ते। "अजीविकार्थे" पा० पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वम्।

दन्तवक्र पु० करूषाधिपे द्वापरयुगोद्भवे हिरण्याक्षशिशुपालावतारभूते नृपभेदे "हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत् पुरा। स च जज्ञे ... तनयो दमघोषः। करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः" हरिवं० ३५ अ०। "अधिराजाधिपश्चैव दन्तवक्रं महाबलम्। जिगाय करदञ्चैव कृत्वा राज्ये न्यवेशयत्" भा०स०३०अ०। वसुदेवदक्षिणदिग्विजययोक्तो "द्वारवत्यां निवसता वसुदेवेन तेन वै" इत्युपक्रमे "दन्तवक्रश्च कारूषो निहतो दक्षिणापथे" हरिवं० १७१अ०। द्वारकायामस्य कृष्णेन वधो वर्णितः। "मातृष्वस्रेयो वसुदेवो दन्तवक्रश्च पापकृत्। पार्षदप्रवरौ विष्णोर्विप्रशापात् पदच्युतौ" भाग० ७।१।३२ इत्युपक्रमे हिरण्याक्षादिजन्मनामोक्त्यनन्तरम् "तावेव क्षत्रियौ जातौ मातृष्वस्रात्मजौ तव। अधुना शापनिर्मुक्तौ कृष्णचक्रहतांहसौ"। ४४ "कृष्णोऽपि तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनान्तरे। गाढनिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात्। प्रसार्य केशान् बाह्वङ्घ्रीन् धरण्यां न्यपतद्व्यसुः"। ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदद्भुतम्" भाग० १०।७७।[illegible]

दन्तवल्क पु० दन्तस्य वल्कमिव। दन्तावरणचर्माकारे दन्तभेदे "दहन्ति दन्तवल्कानि यदा शर्करया सह" सुश्रु०।

दन्तवर्ण ... [illegible] ... वर्णि ... "दन्त ... [illegible] ... [illegible] ... व्याधिं दन्तवर्ण ... [illegible]" ... भेदे। [कोषे ... [illegible]]

दन्तशठ पु० ... [illegible] ... [illegible]

"तवां वदारोहति दन्तवाससा" कुमा० । [राजनि० ।

दन्तबीज(क) पु० दन्त इव बीजमस्य वा कप् । दाडिमीवृक्षे

दन्तवेष्ट पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तवैदर्भ पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तशङ्कु पु० "वडिशो दन्तशङ्कुश्चानताग्रो तीक्ष्णकण्टकप्रथम-यवपत्रमुखे" सुश्रुतोक्ते अस्त्रभेदे ।

दन्तशठ पु० दन्तान् शठति क्लेदयति शठ–अच् । १जम्बीरे २कपित्थे ३कर्मरङ्गे, ४नागरङ्गे च । ५चाङ्गेर्यां ६चुक्राम्लिकायां स्त्री० मेदिनि० ७अम्ले हेमच० ८चुक्रा-म्लिकायाम् स्त्री राजनि० ।

दन्तशर्करा स्त्री दन्तस्य शर्करेव । दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् । [ख्याते चूर्णभेदे त्रिका० ।

दन्तशाण पु० दन्तस्य शाण इव चिक्कणताहेतुत्वात् (मिशि)

दन्तशूल न० दन्तस्य शूलमिव । दन्तवेदनायाम् । "शीर्ष-रोगेऽक्षिरोगे च दन्तशूले गलग्रहे" भा० शा० २०५ अ० ।

दन्तशोफ पु० दन्तस्य शोफ इव । दन्तार्बुदे (दाँतेर आव) राजनि० । [भागे मांसपिण्डे शब्दच० ।

दन्तसिरा स्त्री दन्तस्य सिरा यत्र । (मेड़े) ख्याते दन्ताधो-

दन्तहर्ष पु० सुश्रुतोक्ते दन्तरोगभेदे दन्तरोगशब्दे दृश्यम् ।

दन्तहर्षक पु० दन्तान् हर्षयति हृष–णिच्–ण्वुल् । जम्बीरे जटाधरः । [दन्ताग्रीय तत्कृतादौ त्रि० ।

दन्ताग्र न० ६त० । दन्तस्याग्रे ततः गहा० भवादौ छ ।

दन्ताघात पु० दन्तानाहन्ति आ+हन–अण् उप० स० । १निम्बूके । भावे घञ् । २दन्तैराहनने राजनि० । "दन्ताघातविदारितारिरुधिरैः सिन्दूरशोभाकरम्" गणेशध्यानम् । रतौ तत्स्थानानि यथा "स्तनयो-र्गण्डयोश्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघातः प्रकर्त्तव्यः कामिनीनां सुखावहः" कामशास्त्रम् ।

दन्ताद पु० "केशरोमनखादाश्च दन्तादाः किक्किशा-स्तथा । कुष्ठजाश्च परीसर्पोसंयाः शोणितसम्भवाः" सुश्रुतोक्ते दन्तखादकक्रिमिरोगभेदे । "दन्तादानां समु-द्दिष्टं विधानं मुखरोगिणाम्" सुश्रु० ।

दन्तादन्ति त्रि० दन्तैश्च दन्तैश्च प्रहृत्य प्रवृत्तं युद्धम् इच् समा० पूर्वाण्योदीर्घः । परस्परदन्तप्रहारेण प्रवृत्ते युद्धे "कचाकचि युद्धमासीद्दन्तादन्ति नखानखि" भा० कर्ण० ४९ अ० । [जातित्वात् ङीष् ।

दन्तायुध पुं स्त्री० दन्ता युधमिवास्य । शूकरे त्रिका० स्त्रियां

दन्तार्बुद पु० दन्तस्यार्बुदमिव । दन्तरोगभेदे राजनि० ।

दन्तालिका स्त्री दन्तान् अलति भूषयति, तेभ्यो वा पर्या-प्नोति अल+ण्वुल् । वल्गायाम् । (लागाम) त्रिका० । "दन्तालिकाधरणनिश्चलपाणियुग्मम्" । (अश्वपादम्) माघः । अच् गौ० ङीष् दन्ताली तत्रार्थे वैजय० । [अमर० ।

दन्तावल पु० दन्त+अस्त्यर्थे वलच् पूर्वपददीर्घः । हस्तिनि

दन्तिका स्त्री दन–तन्+गौरा० ङीष् स्वार्थे क ह्रस्वः । दन्तीवृक्षे अमरः ।

दन्तिजा स्त्री दन्तिका+जनी० । दन्त्योषधौ शब्दर० ।

दन्तिन् पु० दन्त+अस्त्यर्थे इनि । हस्तिनि अमरः "अनि-वार्यस्य दन्तिनः" रघुः । "पिष्टाद्रिकूटाहसरवा च दन्तिनः" माघः । [दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्तिनी स्त्री दन्तस्तदाकारोऽस्त्यस्याः मूले इनि ङीप् ।

दन्तिमद ६त० । हस्तिमदे गन्धद्रव्यभेदे शब्दार्थचि० ।

दन्तिमूलिका स्त्री दन्ति गजदन्तयुक्तमिव मूलमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । दन्तीवृक्षे राजनि० ।

दन्ती स्त्री दम–तन् गौरा० ङीष् । १उदुम्बरपर्ण्याम्, प्रत्यक्-पर्ण्यामोषधौ अमरः । दन्तः गजदन्त इव मूलमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष् ।२स्वनामख्याते वृक्षे भावप्र० "लघुदीर्घ-प्रभेदेन प्रोक्तं दन्तीद्वयं बुधैः । दन्तीद्वयं सरं पाके रसे च कटु दीपनम् । गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत् । तीक्ष्णोष्णं हन्ति पित्तास्रकफशोथोदरक्रमीन्" भावप्र० तद्गुणा उक्ताः ।

दन्तीबीज न० दन्त्या इव बीजमस्य । जयपाले राजनि० ।

दन्तुर त्रि० उन्नताः दन्ताः सन्त्यस्य दन्त+उरच् । १उन्नत-दन्तयुक्ते, उन्नतानते विषमे स्थाने च शब्दार्थचि० । "शूकरे निहते चैव दन्तुरो जायते नरः" शाता० तथा-भवनसाधनं कर्मविशेष उक्तः । "कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमशः सुखी । कदाचित् तन्दिलो दुःखी कदा-चिन्नमुला सतीति" शातकम् । "अमलमणिशलाका दन्तुराभिः किरीटकोटिभिः" काद० । "करवालकरालदन्तु-रान्तरे" नैष० ।

दन्तुरक पु० देशभेदे स च देशः वृ० स० १४ अ० कूर्मवि-भागे अथ पूर्वस्यामित्युपक्रमे "मिथिलसमतटोड्राश्व-वदनदन्तुरकाः" । पूर्वस्यामुक्तः । [राजनि० ।

दन्तुरच्छद पु० दन्तुर उन्नताग्रतः छदो यस्य । बीजपूरे

दन्तोलूखलिक पु० दन्ता एव उलूखलः कण्डनसाधनं विद्यतेऽस्य ठन् । तापसभेदे स हि दन्तैरेव व्रीह्यादीन् कण्डयित्वा खादति । "दन्तोलूखलिकः शालपक्वाशी

वाग्दण्डकृत्” याज्ञ० । “अन्धकूको भवेद्वापि दन्तोलूख-लिकोऽपि वा” मनुः । दन्ति । दन्तोलूखलीत्यप्यत्र ।

दन्तौष्ठ न० दन्ताश्च ओष्ठौ च तेषां समाहारः । दन्तोष्ठानां समाहारे । ततः शरीरावयवत्वात् भवादौ यत् । दन्त्योष्ठ्य तत्स्थाने दन्त्यवकारे “दन्तोष्ठ्योऽयः स्मृतो बुधैः” शिक्षा० ।

दन्त्य पु० दन्ते दन्तमूले वा भवः यत् । दन्तदन्तमूलयोर्जाते १तवर्गादौ वर्णे । “लृतुलसानां दन्ताः” सि०कौ० । “दन्त्या-लृतुलसाः स्मृताः” पा० शि० । शेखरादौ दन्तशब्दस्य दन्तमूलपरतोक्ता अन्यथा भग्नदन्तस्य तदनुच्चारणापत्तेः” दन्तेभ्यो हितः यत् । २दन्तहितकारके त्रि० ।

दन्त्यरिष्ट न० दन्त्यम् अरिष्टं रिष्टाभावो यस्मात् तस्मिन्नौषधे । चक्रद-त्तोक्ते अर्शोघ्ने औषधभेदे ।

“दन्ती चित्रकमूलानि जलद्रोणे विपाचयेत् । त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् । तुलां गुडस्य तत्तिष्ठेन्मासार्द्धं घृतभाजने । तन्मात्रया पिबेन्नित्य-मर्शोभ्यो विप्रमुच्यते । ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चो-ऽनुलोमनम् । दीपनञ्चारुचिघ्नञ्च दन्त्यरिष्टमिदं विदुः” ।

दन्दशूक पुंस्त्री गर्हितं दशति दन्श—गर्हार्थे यङ्—ऊक । १राक्षसे, “दन्दशूकान् जिघांसौ” भट्टि० २सर्पाकृतौ, ३सर्पे च मेदि० । “दन्दशूकः पतङ्गो वा भवेत् कीटो-ऽथवा कृमिः” याज्ञ० ।

दन्द्रम्यमाण त्रि० द्रम—यङ् शानच् । कुटिलगतियुक्ते ।

दन्भ दम्भे स्वा० पर० अक० सेट् । दभ्नोति अदम्भीत् । दम्भित्वा दब्ध्वा । दब्धः । सनि अट इङ्भावपक्षे नलोपे धीप्सति धिप्सति दिदम्भिषति ।

दन्भ संघाते चुरा० आत्म० अक० सेट् । दम्भयते अददम्भत ।

दन्श हिंसने दन्तकरणकव्यापारभेदे दंशने (कामडान) भ्वा०पर०सक०अनिट् । दशति अदांक्षीत् ददंश । “करौ निरोद्धुं दशति स केवलम्” “कर्कोटान् दशतः स्वत. कश्चित्” नैष० । दष्टः दंष्ट्रा ।

दभ प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दम्भयति ते अदद-म्भत त ।

दभ्र न० दन्भ—रक् । १अल्पे २तद्वति त्रि० अमरः ३समुद्रे पु० उज्वा० “अदभ्रदर्भामधिशय्य स स्थलीम्” किरा० । ४उत्तरस्या दिशि स्थो निषसाद । स विदर्भस्य चि-कुरधः” ऋ० १।८।२।

दम अव्य० दम—विच् । गृहे शब्दार्थचि० ।

दम शमे दाढ़े च दिवा० प्रमा० अक० सेट् । दाम्यति अदमत्-अदमीत् ददाम देमतुः । णिच् दमयति ते अदीदमत् त णिच् दमथुः दमितः दान्तः । कदित् दमित्वा दान्त्वा । “क्षणो दाम्यति राघवान्” “आशु-श्यामदमनाभ्याम्” “दमिताथ्यरिसंघातान्” “अदान्तां क्लिनदयैरपि” भट्टिः । दमः दम्यः दमनः ।

दम पु० दम—भावे घञ् । १दण्डे, २बाह्येन्द्रियाणां स्वस्व-विषयेभ्यो निवर्त्तने, “निग्रहो बाह्यवृत्तीनां दम इत्यभिधीयते” इत्युक्ते बाह्येन्द्रियव्यापाररोधे, विका-रहेतुसन्निधानेऽपि ३मनसः स्थैर्ये, “कुत्सितात् कर्मणो विप्र ! यच्च चित्तनिवारणम् । स कीर्त्तितो दम” इत्युक्ते ४कुकर्मभ्यो मनसो निवारणे, ५कर्दमे, मेदि० ६दमने च । ६भीमनृपपुत्रभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । ७विष्णौ पु० दमयितृशब्दे दृश्यम् ।

दमघोष पु० श्रुतश्रवोऽपरनामके शिशुपालपितरि राजभेदे “ततः संजनयामास सुप्रभे द्वे च दारिके । कुन्तीञ्च पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचराम् । भार्याञ्च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम्” हरिवं० ९५ अ० ।

दमघोषज पु०दमघोषात् जायते जन—ड । शिशुपाले“सुदमो दमघोषजः” माघः ।

दमघोषसुत पु० ६त० । शिशुपाले “दमघोषसुतो वीर. शिशुपालो महामतिः” भा० आ० १८७ अ० । दमघोष-तनयादयोऽप्यत्र । [क्लेशसहने च ।

दमथ पु० दम-भावे उणा० अथच् । १दण्डे २तपः-

दमथु पु० दम—भावे अथुच् । १दमे दमने अमरः ।

दमन न०दम—भावे ल्युट् । १दण्डे २इन्द्रियादीनां बाह्यवृत्ति निरोधे । कर्त्तरि ल्यु । (दोना)ख्याते ३पुष्पचामरे पुष्प-प्रधाने वृक्षभेदे “दमनस्तु रसे तिक्तो हृद्यो वृष्यः सुग-न्धिकः । ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित्” भावप्र० । दमनारोपणोत्सवश्च नि०सि०उक्तो यथा “चैत्रशुक्लद्वादश्यां दमनोत्सवः “द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमनोत्सवः । बौधायनादिभिः प्रोक्तः कर्त्तव्यः प्रतिवत्सरमिति” रामा-र्चनचन्द्रिकोक्तेः “अशेषे व्रत मधौ दोला श्रावणे तन्तु-पूजनम् । चैत्रे च दमनारोपमकुर्वाणो व्रजत्यधः” इति तत्रैव शास्त्रवचनाच्च । शिवभक्तादिभिस्तु चतुर्दश्यादौ कार्यः “तत्र स्यात् सौरतिथिषु चतुर्दश्यादर्दमनार्पणम्” इति तन्त्रोक्तेः । ज्योतिःप्रकाशेऽपि “सकलदेवप्रतिष्ठायां सम्वत्सरफले यथा । पवित्रदमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथि-र्बुधैः” । तिथयस्तु “वह्निर्विरिञ्चिर्गिरिजा गणेशः

दमनो विशाखो टिमकल्कदेशः । दुर्गान्तको विश्वहरिः खरश्च सर्वः यमी चेति तिथीषु पूज्याः” इत्युक्ताः आयमोक्तदोषावतो दमनरोपणविधिः रामार्चनचन्द्रिकायाम् । तद्विधिस्तत्रैव द्रष्टव्यः । ४उपशान्ते ५वीरे शब्दर० । ६कुन्दवृक्षे राजनि० । ७ऋषिभेदे दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । “यद्वरात् भीमस्य नृपस्य दमयन्तीकन्यावरलाभः । “दमनादन्तमाराम् ब्रह्मर्षिं महातेजसम् । तमभ्यागमत्द्विजपुत्रो नलनैषध० । दमयति–दम–णिच्–ल्यु । दमनकर्त्तरि त्रि० दुष्टदमनः सर्वदमन इत्यादि । ८विदर्भाधिपभीमनृपसुतभेदे च दमयन्तीशब्दे दृश्यम् । स्वाधिकारात् प्रमाद्यन्तीः प्रजाः दमयितुं शीलमस्य युच् । १०परमेश्वरे । “वरीयांर्द्दमनो क्षमः” विष्णुस० । “वैवस्वतादिरूपेण दमयितृत्वात् वा” भाष्योक्तेस्तथात्वम् । भावे ल्युट् । ११दमने न० “व्यस्य दुष्टदमनक्षमं करिम्” माघः ।

दमनक पु० स्वार्थे क । १दमनवृक्षे “द्विगुणमगणमिह वितनुहि । दमनकमिति गदति सुधि हि” इत्युक्ते २सप्ताक्षरपादके छन्दोभेदे ३एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे च । “द्विजवर ! युगलममलं तदनु कलय नलयुगलकम् । फणिपतिपरिगदितं दमनकमिदमतिललितम्” वृ०र०टी० ।

दमनी स्त्री दम्यतेऽग्निरनया–करणे ल्युट् ङीप् । अग्निदमनीवृक्षे राजनि० ।

दमन्य दमन इवाचरति दमन–क्यच् वेदे अन्त्यलोपः दमनकर्त्तृतुल्याचारे पर० अक० सेट् । दमन्यति अदमन्यीत् । “धृष्णुं विमोषीणां दमन्युत्” ऋ० १०।६९ ।

दमयन्ती स्त्री विदर्भाधिपभीमनृपस्य कन्याभेदे तत्कथा भा० व० ५३अ० यथा

“तथैवासीद्विदर्भेषु भीमो भीमपराक्रमः । शूरः सर्वगुणैर्युक्तः प्रजाकामः स चाप्रजः । स प्रजार्थे परं यत्नमकरोत् सुसमाहितः । तमभ्यागमद्ब्रह्मर्षिर्दमनो नाम भारत ! । तं स भीमः प्रजाकामस्तोषयामास धर्मवित् । महिष्या सह राजेन्द्र ! सत्कारेण सुवर्चसम् । तस्मै प्रसन्नो दमनः सभार्याय वरं ददौ । कन्यारत्नं कुमारांश्च त्रीनुदारान् महायशाः । दमयन्तीं दमं दान्तं दमनं च सुवर्चसम् । उपपन्नान् गुणैः सर्वैर्भीमान् भीमपराक्रमान् । दमयन्ती तु रूपेण तेजसा यशसा श्रिया । सौभाग्येन च लोकेषु यशः प्राप सुमध्यमा” । भा० व० ५३ अ० । सा च पुण्यश्लोकनलराजपत्नीत्वम् यथोक्तं तत्रैव ५७अ० “सा समीक्ष्य तु तान् देवान् पुण्यश्लोकश्च भारत ! । नैषधं वरयामास भैमी धर्मेण पाण्डव ! । विलज्जमाना वस्त्रान्ते जग्राहायतलोचना । स्कन्धदेशेऽसृजत्तस्य स्रजं परमशोभनाम् । वरयामास चैवैनं पतित्वे वरवर्णिनी” “पार्थिवाश्चानुभूयास्य विवाहं विस्मयान्विताः । दमयन्त्याश्च मुदिताः प्रतिजग्मुर्यथागतम् । गतेषु पार्थिवेन्द्रेषु भीमः प्रीतो महामनाः । विवाहं कारयामास दमयन्त्या नलस्य च । उष्य तत्र यथाकामं नैषधो द्विपदां वरः । भीमेन समनुज्ञातो जगाम नगरं स्वकम्” । “त्वयि वीर ! विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल” नैष० । [“दक्षो दमयिता दमः” विष्णुस० ।

दमयितृ त्रि० दम–णिच्–तृच् । १शासनकर्त्तरि २विष्णौ पु० ।

दमाय दमं दमनमिच्छति क्यच्–आत्मनोदमनेच्छायां पर० अक० सेट् । दमायति अदमायीत् “त्वं वीर ! उग्रसृण्वं दमायन्नभ्य मतिने शोशुमानः” ऋ० ६।४७। १६ । “दमायन्तु ब्रह्मचारिणः” तै० उ० १।४।२ ।

दमित त्रि० दम्यते स्म दम–णिच्–क्त वा दान्तत्वादिट् इट् । कृतदमने इत्यादौ ।

दमिन् त्रि० दम–शमा० घिनुण् । दमशीले स्त्रियां ङीप् । २सागरसिन्धुनदीसङ्गमदक्षिणस्थे तीर्थभेदे न० ३तत्प्रवर्त्तकर्षिभेदे पु० “सागरस्य च सिन्धोश्च सङ्गमं प्राप्य भारत !” इत्युपक्रमे “प्रदक्षिणमुपावृत्य गच्छेत भरतर्षभ ! । तीर्थं कुरुवरश्रेष्ठ ! त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् । दमीति नाम्ना विख्यातं सर्वपापप्रणाशनम् । तत्र ब्रह्मादयो देवा उपासन्ते महेश्वरम् । तत्र स्नात्वाऽर्चयित्वा च रुद्रं देवगणैर्वृतम् । जन्मप्रभृति यत्पापं तत्स्नातस्य प्रणश्यति । दमी चात्र नरश्रेष्ठ ! सर्वदेवैरभिष्टुतः । तत्र स्नात्वा नरव्याघ्र ! हयमेधमवाप्नुयात्” भा०व०८२अ० ।

दमु(मू)नस् पु० दम–उनसि पृषो० वा ऊत्वः । १अग्नौ, अमरः २शुक्राचार्ये उणा० । निरुक्ते ४।५ । “जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोणः” इत्यृचमभिलक्ष्य तस्य अन्या निरुक्तिरुक्ता यथा “दमूना दममना वा दानमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यान्मना मनोतेः” । ३दमयितरि त्रि० । ‘दमूना गृहपतिर्दम आ’ ऋ० १।६०।४। “दमयति राक्षसादीनिति दमूनाः” भा० ।

दमे अव्य० दम–बा० के । स्वगृहे निघण्टुः ।

दम्पती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्वन्द्वे जायाशब्दस्य पक्षे दमादेशः । मिलितयोः जायापत्योः अमरः । “तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्” रघुः ।

"भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती" मनुः। "दम्पत्योर्मध्यगं धनम्" दायभा०। तयोरिदं पत्यन्तत्वात् यत्। दाम्पत्य तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

दम्भ पु० दन्भ–घञ्। १कपटे २शाठ्ये ३अधार्मिकेणात्मनो धार्मिकत्वस्य ख्यापने ४लोभवञ्चनाभ्यां विहितकर्मानुष्ठाने ५पूजाप्राप्त्यर्थं स्वधार्मिकत्वख्यापने। "दर्पं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वर्जयेत्" मनुः। "सत्कारमान-पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्" गीता। न्यायसूत्रवृत्तौ तु दम्भस्य रागविशेषस्याभेदरूपत्वमुक्तं यथा "तद्वैराश्यं रागद्वेषमोहान्तर्भावात्" गौ०सू०। "तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भः" इत्युक्ता "कामो स्त्रिरंसा रतिश्च विजातीयः संयोगः नारी-गताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियः कामेऽव्याप्तेः मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा, यथा राजकीयादुदपानाज्जलोदकं पेयम् इत्यादि। एवं परगुण-निवारणेच्छाऽपि। स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा तृष्णा इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धन-रक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव। धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः, परवञ्चनेच्छा माया, कपटेन धार्मि-कत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः" गौ० वृ० ४।३ कामादिकदम्भान्तानामिच्छाविशेषरूपत्वात् रागरूपे दोषे अन्तर्भाव उक्तः अधिकं दोषशब्दे वक्ष्यते।

दम्भक पु० दन्भ–ण्वुल्। प्रतारके। "धर्मध्वजी सदालुब्ध-श्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः।

दम्भन न० दन्भ–भावे ल्युट्। १दम्भे २मोहने च। "प्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम्" मनुः।

दम्भिन् त्रि० दन्भ–णिनि। दम्भकर्त्तरि। "दम्भिहैतुक-पाषण्डवकवृत्तींश्च वर्जयेत्" याज्ञ०।

दम्भोद्भव पु० १सार्वभौमे नृपभेदे। "राजा दम्भोद्भवो नाम सार्वभौमः पुराऽभवत्" भा० उ० ९१ अ०। इत्युपक्रमे तस्य नरनारायणाभ्यां नरौ निहतत्वकथा तत्रै-वाध्याये दृश्या। "दण्डको नृपतिः कामात्, क्रोधाच्च जन-मेजयः। लोभादैलस्तु राजर्षिर्वातापिर्दर्पतोऽसुरः। पौलस्त्यो रावणो मानात् मदाद्दम्भोद्भवो नृपः। प्रयाता निधनं ह्येते शत्रुषड्वर्गमाश्रिताः" काम०। दम्भ उद्भवो यस्य। २दम्भसहिते कर्मादौ त्रि० [३शीरके अमरः।

दम्भोलि पु० दम्भोति स्वेदयति दन्भ–ओलि। १वज्रेऽस्त्रे।

दम्य त्रि० दम–पवर्गान्तत्वात् यत्। १प्राप्तभारवहबाल्यावस्थे वत्सतरे २अपक्वबुद्धौ च अमरः। ३दमनीये ४दमनार्हे त्रि०। "अप्राप्तदम्यावसरः" प्रा० त०। "धुर्येण दम्यः सदृशं बिभर्त्ति" रघुः।

दय गतौ वधे, दाने पालने च भ्वा० आत्म० सक० सेट्। दयते अदयिष्ट अदयिढ्वम् अदयिध्वम् अदयिद्ध्वम्। दयाम् बभूव आस चक्रे। "न वा पलायाञ्चक्रे विदयाञ्चक्रे न राघवः" भट्टिः दया दयितः। "प्रजान्ति तेषां दयसे न कस्मात्"। "स चापि रुधिरैर्मर्त्त्यः लोकानप्यदयिष्ट न" भट्टिः

दया स्त्री दय–भिदा० भावे अङ्। १दुःखितेषु भूतेष्वनुक-म्पायाम् २परदुःखाऽसहने करुणाशब्दे दृश्यम्। ३पर-दुःखप्रहरणेच्छायाम्। "यत्नादपि परक्लेशं हर्त्तुं या हृदि जायते। इच्छा भूमिसुरश्रेष्ठ! सा दया परिकीर्त्तितेति'। आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभाय च। वर्त्तते सततं हृष्टः क्रिया ह्येषा दया स्मृता। प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानाम-पि ते तथा। आत्मौपम्येन सर्वत्र दयां कुर्वन्ति साधवः"। इयं मोहपत्नी यथा। "मोहपत्नी दया साध्वी पूजिता च जगत्प्रिया। सर्वलोकाश्च सर्वत्र निष्फलाश्च यया विना" देवीभागवते ६स्क० १अ०। यत्र मोहोक्ति तत्र दयायाः सत्त्वाहृया मोहपत्नीति "अहिंसा परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशय'। दया सर्वत्र कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता। यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र! न हिंसा या-ज्ञिकी मतेति" देवीभागवतम्। यज्ञादन्यत्र दया कर्त्तव्या यज्ञे तु हिंसैव कर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसा भवति। "अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः" इति श्रुतेः। "या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे। अहिंसा-मेव तां विद्याद् वेदाद्धर्मो हि निर्बभाविति" मनु-स्मृतेश्च। "पशूनां वाच्यविधानेन छेदयेन्न कदाचनेति" कुलार्णवोक्तेश्च। ४दक्षकन्याजाते धर्मस्य पत्नीभेदे तदपत्यम् अभयम् धर्मशब्दे दृश्यम्। "भर्तुर्नतोऽस्य दयार्द्रभावम्" रघुः। "तव धर्मः सदयोदयोज्ज्वलः" नैष०। सा च शान्तिरसस्य व्यभिचारिभावः यथाह सा० द०। शान्तरसोपक्रमे "रोमाञ्चाद्याः स्तनुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः निर्वेदहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः"।

दयाकूट पु० दयायाः कूट इव। बुद्धे हेम०।

दयालु त्रि० दय–आलुच्। कृपायुक्ते। "दयालुरपि स क्षमाः" रघुवृद्धः। "यशःशरीरे भव मे दयालुः" "निदीघमास्य सुतरां दयालुः" रघुः।

दयावीर पु० दयया वीरः । १दयावर्जिते वीरे रसे अलङ्कारोक्ते भावकभेदे च सा० द० वीररसवर्णनप्रस्तावे "स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" स च दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः" इति विभज्य "दयावीरो यथा जीमूतवाहनः । "शिरामुखैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति । तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत् किं भक्षणात्त्वं विरतो गरुत्मन्" । एष्वपि विभावाद्यः पूर्वोदाहरणवदूह्याः" उदाजहार ।

दयित पु० दय–क्त । १पत्यौ अमरः । २प्रियमात्रे त्रि० । ३भार्य्यायां स्त्री । "दयिता दयितानना म्बुजं दरमीलन्नयना निरीक्षते" रघुः० । "न गजा नगजा दयिता दयिताः" भट्टिः ।

दयिलु त्रि० दय–इलुच् । दयायोगे ।

दयू त्रि० देव–क्विप् ऊठ् । देवनकर्त्तरि ।

दर अव्य० दृ–भये अप् । १ईषदर्थे । २भये, ३गर्त्ते च पु ंन० । अमरः "दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे" नैषधम् "दरमीलन्नयनानिरीक्षते" रघुवं० । "न जातहार्द्देन न विद्विषाद्ःः" किरा० । ४कन्दरे पु ंस्त्री० स्त्रीत्वे ङीप् । "दरीग्रहोत्सङ्गनिषक्तभासः" । "दरीमुखोत्थितेन समीरणेन" कुमा० । ५शङ्खे शब्दार्थचि० । "स उच्चकाशे धवलो दरोदरोऽप्युरुक्रमस्याधरशोणशोणि-मेति" भाग० । [शब्दार्थचि० ।

दरक त्रि० दर+भये "लज्जादिभ्यो वुन्" पा० वुन् । भीरौ

दरकण्टिका स्त्री दर ईषत् कण्टो यस्याः कप् कापि अत इत्वम् । शतावर्य्याम् राजनि० ।

दरणि पु ंस्त्री दृ–अनि । नद्यादेः कूलभङ्गे (भाङ्गन) शब्दार्थचि० । स्त्रीत्वे वा ङीप् ।

दरथ पु० दृ–विदारे "दृणतिदमिभ्यश्च" उज्ज्वलदत्तधृतसूत्रात् अथ । १दिक्षु पलायने २गर्त्ते च उज्ज्वलदत्तः

दरद् स्त्री दृ–विदारणे "दृदभसोऽदिः" उणा० अदि । १हृदये २कूले च उज्ज्वलद० । दृ–भये अदि । ३पर्वते ४प्रपाते ५भये च पु० मेदि० । ६म्लेच्छजातौ अमरटीका ।

दरद त्रि० दरं भयं ददाति दा–क दर ईषत् दायति शुध्यति दैप–शोधे–क वा । १भयदायके २हिङ्गुले पु० न० भावप्र० म्लेच्छादिदेशजत्वं यथा । "हिङ्गुलं दरदं म्लेच्छमिङ्गुलञ्चूर्णपारदम् । दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणवानुत्तरोत्तरम् । चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः । तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च प्लीहामवातौ च गरञ्च हन्ति । महर्षयस्तस्य तु कथयन्त्यष्टौ दोषाञ्छोधनमाचरेत् । हिङ्गुलं तस्मात् शुद्धमेवं न योजयेत्" । ३देशभेदे पु० ब० व० देशः हरिवं० १४ अ० "ईशान्यामितः पञ्चमे अभिसारदरदतङ्गणकुलूतशैरिन्ध्रवनराष्ट्राः" "शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह" भा० भी० ६ अ० । प्राच्योदीच्यदेशयोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । दारद पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तद्राजे च । बहुषु अणो लुक् । "ग्रहीत्वा तु बलं सारं फाल्गुनः पाण्डुनन्दनः । दरदान् सह काम्बोजैरजयत् पाकशासनिः । प्रागुत्तरां दिशं ये च वसन्त्याश्रित्य दस्यवः । निवसन्ति वने ये च तान् सर्वानजयत् प्रभुः" भा० स० २६ अ० । आर्षे क्वचिदेकत्वेऽपि अणो लुक् । "शाल्वराजश्च दरदो विदेहाधिपतिस्तथा" हरिवं० ९१ अ० । ७म्लेच्छजातिभेदे ।८भये शब्दरत्ना० । ९म्लेच्छः क्रियालोपात् शूद्रत्वापन्ने क्षत्रियभेदे च । "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातयः" इत्युपक्रमे "पारदापह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः" मनुः ।

दरवर प० दरेषु शङ्खेषु वरः । पाञ्चजन्ये भगवतः शङ्खे श्रीधरः । "दध्मौ दरवरं तेषां विषाद शमयन्निव" भाग० १।११।२।

दरसान पु० दृ–विदारणे असानच् । द्योते उज्ज्वलद० ।

दरि(री) स्त्री दृ–विदारे इन् वा ङीप् । १कन्दरे शब्दरत्ना० । २तक्षककुलजे सर्पभेदे पु० "पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः" भा० आ० ५७ अ० ।

दरित त्रि०दरो जातोऽस्य तार० इतच् । जातभये हेमच० ।

दरिद्र त्रि० दरिद्रा–क । १दुर्गते २निःस्वे अमरः । "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० । "श्रीमाश्चोन्मत्तकाश्च दरिद्राश्चाप्य रोगिणाम्" मनुः । दरिद्रत्वे हेतुः "अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाश्च दरिद्रो नाम जायते" प्रा० त० । "दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः" भाग० । "सव पटः सकलदरिद्रतां गतः" [illegible] ।

दरिद्रा दुर्गतौ अदा० पर० स० अक० सेट् । दरिद्राति अदा० दरिद्रति अदरिद्रीत्–अदरिद्रासीत् । दरि-

हुस्वाद बभूव चकार ददरिद्र ददरिद्रौ इत्यादि। दरिद्रिता दरिद्र्यात्। दरिद्रिष्यति। दरिद्रायः। णि। दिदरिद्रिषति दिदरिद्रासति। [यौगे च।

दरिन् त्रि० दृ-भये विदारे वा इनि। १भीरौ २विदारक-

दरोदर पु० दुरोदर+पृषो०। पाशके "आसित दुर्गं गिरिकन्दरोदरं क्रीडन्नुधन्विन् सततं दरोदरम्" "बलवान् दरोदरो निदानाः इति गोवर्द्धनः" उज्ज्वलद०

दर्त्तृ त्रि० दृ-विदारे वेदे तृच्। दारयितरि "स दर्त्ता पार्थो अथ द्योः" ऋ० १।६१।८। "दर्त्ता दारयिता" भा०। लोके तु दरी(रि)ता इत्येव।

दर्त्नु पु० दृ-विदारे बा० नु इडभावश्छान्दसः। दारके। "यत् पुरो दर्त्नुमाविथ" ऋ०१।१०।२। "दर्त्नुं दारकम्" भा०

दर्दर पु० दृ-यङ् अच् पृषो०। १पर्वते। २ईषद्भग्नभाजने च मेदि०।

दर्दराढ्र् न० वाद्यभेदे शब्दच०।

दर्दरीक न० दृ-विदारे फर्फरीका० नि०। १वाद्यभेदे।

दर्दुर न० दृणाति कर्णौ शब्देन उरच् नि०। १भेके २मेघे ३वाद्यभेदे ४पर्वतभेदे "भेकस्य दर्दुरस्येव वादकाः" माघः "भेकेवं तिस्तिरिर्भूत्वा जीवं कृत्वा तु दर्दुरः" मनुः "स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ" रघुः। "हिमवान् पारियात्रश्च विन्ध्यश्चैवाथ मन्दराः। मलयो दर्दुरश्चैव महेन्द्रो गन्धमादनः" भा० व० १० अ०। "निवात नगावुद्दे प्रात् पञ्चाभो वज्राभावः। समीपे मलयस्यासौ दर्दुरस्य महागिरिम्" भा० व० २८१ अ०। "मलयाद् दर्दुराच्चैव चन्दनागुरुसम्भवाम्" ५१ अ०। दर्दुरः पर्वतः सन्निकटतयास्त्यस्य अच्। ५तत्पर्वतनिकटे देशभेदे च। स च देशः "अथ दक्षिणेन लङ्का" इत्युपक्रमे "गिरिनगरचमादर्दुरचण्डेन्द्रमालिन्यभरुकच्छाः" वृ० सं० १४ अ० दक्षिणस्थत्वोक्तेः। ६रागभेदे संगीत-सारः। ७चण्डिकायां स्त्री मेदि०।

दर्दुरक पु० दर्दुराय कायति दर्दुर इव कायति शब्दायते वा कै-क। १वाद्यभेदे शब्देन मेघरूपके २भेके। स्वार्थे क। ३दर्दुरशब्दार्थे। [दत्कारनिघण्टुः।

दर्दुरच्छदा स्त्री दर्दुर इव छदो यस्याः। ब्राह्म्यां रा-

दर्द्रु(द्रू) पु० दरिद्रा-दरिद्रातेर्यालोपश्च" उणा०। दरा- दाकारयोर्लोपः" उज्ज्वलदत्तः। १दद्रुरोगे भोजदेवमहा-राजादेशे च "दरिद्रातेर्द्रूर्लोपश्चेति तिपादिर्दर्दृत्- रिति ज्यान्तेसि, संहितापाठे पाक्वयोपे, दद्रु रूपि

वाधितम्। यथा दद्रु इव दद्रु बाधे ब्राह्मणदेवगिरीश्वरेण- योगेन दद्रुरित्यपि बाधितम्। इत्यद्रु रूपमद्रव्यमिति। सि० कौ०।

दर्द्रु(द्रू)घ्न पु० दर्द्रु(द्रू) हन्ति हन-टक्। चक्रमर्द्दे शब्दर०।

दर्द्रु(द्रू)नाशिनी स्त्री दर्द्रु(द्रू) नाशयति नश-णिच् णिनि ङीप्। सोमराजीवृक्षे राजनि०।

दर्प पु० दृप-भावे घञ् कर्त्तरि अच् वा। १अहङ्कारे पराक- र्षेच्छापेतो गुरुजनाद्यनिक्रमके २चित्तवृत्तिभेदे। गर्व- भेदे ३दर्पःअव्ययवद्गे ४अवमन्ने मेदि०। ५कस्तूर्यां त्रिका०। ६उष्मणि ७शास्त्रमर्यादातिक्रमे जीवकस्य दर्पस्य चित्तवृत्तिभेदाधिक्यं ब्रह्मवै० जन्मख० उक्तं यथा "अहङ्कारश्च सर्वेषां पापबीजमनुत्तमम्। ब्रह्मा- ण्डेषु च सर्वेषां गर्वखर्वकरः किल। येषां येषां भवेद्दर्पो ब्रह्माण्डेषु परात्परे। विधाय खर्वं सर्वेश तेषां मानापहमेव च। पुराणां भक्ताश्चैव येषां गर्वो भवेत् प्रिये!। सर्वविषमदं तेषां चूर्णीभूतं करोति च। चकार दर्पभङ्गञ्च ब्रह्माविष्णोः पुरा विभुः। ब्रह्मणश्च तथा विष्णोः शेषस्य च शिवस्य च। धर्मस्य च सनकादि मान्यस्य चन्द्रसूर्ययोः। गरुडस्य च चक्रे च मुनेर्दुर्वासस- स्तथा। दौवारिकस्य भद्रस्य जयस्य विजयस्य च। सुराणामसुराणाञ्च भयतः कामदक्षयोः। बलस्य चाप्य- र्जुनस्यापि वायवस्य च भार्गवस्य। कुबेरस्य वसूनाञ्च वायोश्च वरुणस्य च। वरुणस्य दुर्गायाः पद्मायाश्च भुवनस्य। वाणिज्याश्चैव गङ्गाया यमुनायाः नारदस्य च। प्राणाधिष्ठातृदेव्याश्च प्रियायाः प्राणतोऽपि च। प्राणाधिकाया राधाया अन्येषामपि का कथा। कृत्वा दर्पञ्च सर्वेषां प्रसादञ्च चकार सः"।

दर्पणार्थे भट्टिः० "तेजो विहीनं विजहाति दर्पः"। किरा० "दर्पं वनाकृ:" भट्टि०।

दर्पक पु० दर्पयति दृप-हर्षमोहनयोः णिच्-ण्वुल्। मोहका- रके १कन्दर्पे अमरः। २अहङ्कारमोहयोः कारके त्रि०।

दर्पण पु०न० दृप-सन्दीपने ल्युट्। १आदर्शे (आयना)। मुकुरे अमरः २नेत्रे न०जटा० ३पर्वतभेदे ४नदभेदे च। "ततः पूर्वं महाराज! दर्पणो नाम पर्वतः। कुबेरो यत्र भवति धनपालैः सत्यं वदेति। अस्मिन्नाम्ने अन्य- नामे रोहिणो रोहिताकृतिः। अस्मिन् लोकादिकं क्रूरं सर्वेषां याति तत्परात्। तत्पार्श्वस्थे पुनः दर्पणो नाम वै नदः। हिमाद्रिप्रभवो नित्यं कौशिक

यावत् क्षणे। तस्मात् त्वं हि कौशिकं तीर्थं दर्भयवे-
र्ति। तस्मीर्थोदकेः स्नात्वा ब्राह्मणाय तं दत्तम्।
तत्र ब्राह्मणवृन्दः पापदर्भेण पाटनः। तेनायं दर्भयो
नाम पुरा देवपतेः क्षतः। तस्मिन् स्नात्वा नरवरे
योऽर्चयेद् दर्भयावके। कुमेरं प्रतिपद्यतिथ्यां कार्त्तिके
शुक्लपक्षतः। स याति ब्रह्मसदनमिह भूतिपतेर्युतः"
इति काशि॰ ख॰ ८१ अ॰। "दर्भणनिर्णयात् पतति
कर्मतिनिरर्थमि" भ॰ष॰।

"धृतो मणौ दर्भणमाद्धाना" कुमा॰। "लोच-
नाभ्यां विहीनस्य दर्भणः किं करिष्यति" चाण॰।
दर्भणस्य विम्बस्य आत्मनद्व्यवकाशदानादिगोचरत्व-
त्वात् दर्भणत्वम्।

दर्पद त्रि॰ दर्पं ददाति दा—क। १गर्वदायकपदार्थे। २विष्णौ
पु॰ "दर्पहा दर्पदः दृप्तः" विष्णुसह॰ "धर्मवर्त्मनि
वर्त्तमानानां दर्पं ददाति दर्पदः" भा॰।

दर्पहन् त्रि॰ दर्पं हन्ति हन—क्विप्। १गर्वहारके २विष्णौ
पु॰। दर्पदशब्दे दृश्यम्। [११४२ पृ॰ दृश्यम्।

दर्भ पु॰ दृभ—घञ् अच् वा। कुशभेदे तद्व्यवहारोऽपि कुशशब्दे
दर्भट न॰ दृभ—संदर्भे बा॰ अटन्। निभृतस्थाने त्रिका॰।
दर्भपत्र पु॰ दर्भस्येव पत्रमस्य। काशे राजनि॰।
दर्भपुष्प पु॰ सर्पभेदे अहिशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्।
दर्भमय त्रि॰दर्भात्मकः मयट्। कुशनिर्म्मिते ब्राह्मणादौ
दर्भमूला स्त्री दर्भस्येव मूलमस्याः पाककर्णे नि॰ ङीप्।
ओषधीभेदे। [दूरदेशादौ।

दर्भर त्रि॰ दर्भस्य बहिर्लक्षणमादि दर्भ+अक्ष॰ र। दर्भा-
दर्भानूप पु॰ दर्भप्रचुरोऽनूपः संज्ञात्वेऽपि कुशादिपाठात्
पक्षे पूर्वपदात् न णत्वम्। दर्भप्रचुरेऽनूपे देशभेदे।
दर्भाह्वय पु॰ दर्भमाह्वयते स्पर्द्धया आ+ह्वे-श। मुञ्जे
तृणभेदे राजनि॰। [भा॰ व॰ ८१ अ॰।

दर्भि पु॰ ऋषिभेदे अर्द्धकीलाख्यं तीर्थं तेन निर्म्मितं यथाह
"अर्द्धकीलञ्च तत्रैव तीर्थं कुरुकुलोद्वह"। "विप्रा-
णामनुकम्पार्थं दर्भिणा निर्म्मितं पुरा। व्रतोपनयनाभ्या-
माप्नुपवासेन चाप्युत। क्रियामन्त्रैश्च संयुक्तो ब्राह्मणः
स्यात् संशयः। क्रियामन्त्रविहीनोऽपि तत्र स्नात्वा
नरर्षभ। चीर्णव्रतो भवेद्विप्रः दृष्टमेतत् पुरातनैः।
समुद्राश्चापि चत्वारः समानीताश्च दर्भिणा। तेषु स्नात्वा
नरव्याघ्र न दुर्गतिमवाप्नुयात्। फलानि गोसहस्राणां
चतुर्णां विन्दते च सः।

दर्व त्रि॰ दृ—विदारे बा॰ व। हारके। "इदं दर्वो बया-
भवः" ऋ॰ १।८४।१२। अपि दर्व्वं तु तमार्थे "दर्वा
दर्वीव विश्वतः" ऋ॰ १।१६३।६।

दर्व्य त्रि॰ दरस्य विकृत् गवा॰ यत्। दरविते भयजनके।
दर्द पु॰स्त्री दृ—व। १राक्षसे उणादि॰। स्त्रियां ङीप्।
२उशीनरपत्नीभेदे स्त्री "उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षि-
वंशजाः। मृगा कृमिर्नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती"
"नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत्" हरिवं॰
३१ अ॰। ३हिंसके त्रि॰। अच्। ४फणायां पु॰

दर्वट पु॰ दर्वीव हिंसायै अटति अट—अच् शक॰। ग्रामाध्य-
क्षे हारा॰। [ग्रामभेदे संक्षिप्तसा॰।

दर्वरीक पु॰ दृ—विदारे कर्पटीकादि॰ नि॰। १इन्द्रे २वाते
दर्वि(र्वी) स्त्री दृ—विन् वा ङीप्। अन्नादिदारके (हाता)
ख्याते पदार्थे वाचस्पत्यम्।

"इष्टकातोयनिष्कार्थं प्रमाणं मेखलं भवेत्। हस्तं
वाहुस्तम्भप्रमाणदानक्रियासमम्। एवैव दर्वी सकल
विशेषकमनुयुञ्जे। दर्वी ह्रस्वदण्डापि हरीयोनिभ्य
मेचकम्" कात्या॰ श्रौ॰। "नाभेर्दर्वीपरिचलनेन"
भा॰ व॰ वचनम्। २सर्पफणायां शब्दरत्ना॰
दर्वीकरः। [तमार्थे हेमचन्द्रः।

दर्विका स्त्री स्वार्थे क। दर्व्यां राजनिघण्टुः। दर्वक पु॰
दर्वि(र्वी)होम पु॰कर्म॰। दर्वीसाध्ये होमभेदे "दर्वीहोमान्त-
पादाय यदीम् वः प्राप्नुते महत्" भा॰ अ॰ १२ अ॰।

दर्वीकर पु॰दर्वी फणा कर इवास्य। सर्पे अहिशब्दे दृश्यम्।
दर्वीसंक्रमण न॰ तीर्थभेदे। "दर्वीसंक्रमणं प्राप्य तीर्थं
त्रैलोक्यपूजितम्। अश्वमेधमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च
गच्छति" भा॰ व॰ ८४ अ॰।

दर्श पु॰ दृश्यते चन्द्रमा अत्यल्पत्वात् दर्शं चन्द्री एवमत्र स्थितौ यत्र।
दृश—आधारे घञ्। १सूर्य्येन्दुसङ्गमकाले अमावास्या-
तिथौ "एकत्रस्थौ चन्द्रसूर्य्यौ दर्शनात् दर्श उच्यते"
मलमासत॰ गृह्यशब्देऽस्य विवृतिः। स निष्पन्नतया-
ऽस्त्यस्य अच्। २दर्शकालकर्त्तव्ये यागभेदे। आधाना-
दाग्रायणेन्द्रदध्नोर्द्दर्शपौर्णमासाग्रयणेष्टिकाः। साग्नी-
नयत्वे तद्दिनकर्त्तव्यता दृश्या। "सर्वैश्च दर्शपौर्ण-
मासौ" श्रुतिः-संज्ञे अच्। दर्शने द्रष्टापुरुषे।

दर्शक त्रि॰ पश्यति दृश—ण्वुल् दर्शयति दृश—णिच् ण्वुल्
वा। १द्रष्टरि दर्शयितरि २प्रतीहारे मेदि॰। ३द्वारपाले
पु॰ अमरः प्रतीह-द्वारदेशे वर्त्तमानत्वात् निवेद्य राजानं

दर्शयतीति तस्य तथात्वम् ६दर्शयितरि च। "कर्माराख्यं हीनविधि वा जन्मी सूत्रधार इवागारे भगवान् पारदर्शकः" भाग० १।१३।२८। ७समर्थे च। ८द्रष्टुमित्यर्थे। "अनिर्वाणिमतो न गच्छेत यदं गच्छेत दर्शक:" भा० अनु० १०४ अ०। दर्शकः द्रष्टुमित्यर्थः एतद्योगेन कर्मणि च न षष्ठीयतः ततमित्यत्र द्वितीया।

दर्शित पु० दृश्यतेऽसौ दिवि दृश–कर्मणि अतच्। १सूर्ये २चन्द्रे च सि० कौ०। ३दर्शनीये त्रि०। "स दर्शतश्रीरतिथिर्गृहे गृहे" ऋ० १०।९१।२। "दर्शतश्रीः दर्शनीयविभूतिः" भा०।

दर्शन न० दृश–भावकरणादौ ल्युट्। १नेत्रे २स्वप्ने ३बुद्धौ ४धर्मे ५दर्पणे ६शास्त्रे मेदिनि० ७दृष्टयायाम् अजयपा० ८वर्णे त्रिकाण्ड० ९निभाळने जटाधरः। दृश्यते यथार्थतया ज्ञायते पदार्थोऽनेन करणे ल्युट्। अध्यात्मविद्यके १०शास्त्रभेदे तानि च नास्तिकचार्वाकजैनबौद्धादिमतभेदेन नानाविधानि। तानि च सर्वदर्शनसंग्रहे तत्तन्मतप्रदर्शनावसरे दर्शितानि। तत्रास्तिकदर्शनानि षट् तत्र गौतमेन न्यायदर्शनं, कणादेन वैशेषिकं, कपिलेन साङ्ख्यं, पतञ्जलिना योगदर्शनं, जैमिनिना पूर्वमीमांसाख्यं वेदान्तदर्शनम् प्रणीतम्। तत्र वेदान्तदर्शनं व्यासप्रणीतमेकमपि बहुभिर्विवृतैः द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैतप्रभेदेन नानाविधं यथा बुद्धस्यैकस्योपदेशकर्त्तृत्वेऽपि विनेयानां बुद्धिवैचित्र्यात् माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैभाषिकादिभेदा उपजाताः। एवं वेदान्तस्यापि "षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पादौ कुक्षिः करौ शिरः। तेषु भेदन्तु यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदको हि सः। एतान्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि। तस्मात्वेदात्मकं कौलमहं कौलात्मकः शिवे!" तन्त्रशास्त्रम्। पदार्थभेददर्शने फलभेदो यथा "नन्द उवाच। "केषाञ्च दर्शने! पुण्यं पापञ्च यस्य दर्शने। तत्सर्वं वद सर्वेश! श्रोतुं कौतूहलं हि मे।श्री भगवानुवाच। उत्तमानां तीर्थानां वैष्णवानाञ्च दर्शने। देवताप्रतिमादर्शनात् तीर्थस्नायी भवेन्नरः। सूर्यस्य दर्शने भक्त्या सतीनां दर्शने तथा। संन्यासिनां यतीनाञ्च तथैव ब्रह्मचारिणाम्। भक्त्या गवाञ्च वह्नीनां गुरूणाञ्च विशेषतः। गजेन्द्राणाञ्च सिंहानां श्वेताश्वानां तथैव च। शुकानाञ्च पिकानाञ्च खञ्जनानां तथैव च। हंसानाञ्च मयूराणां चाषाणां शङ्खपक्षिणाम्। बहुपुत्रवतीनाञ्च कुमारीणां तथैव च। पतिपुत्रवतीनाञ्च सराधां तीर्थवासिनाम्। प्रदीपानां कृपणानां

ब्राह्मणानाञ्च विशेषतः। वेश्यानां कौरवाणाञ्च साधुवृत्तानां तथाथ च!। शुक्लधान्यपुष्पाणां दर्शनं पापनाशनम्। फलानि शुक्लधान्यानि घृतं दधि मधूनि च। पूर्णकुम्भञ्च लाजाश्च राजेन्द्र दर्पणं जलम्। मालाञ्च शुक्लपुष्पाणां दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। गोरोचनाञ्च कर्पूरं रजतञ्च सरोवरम्। पुष्पोद्यानं पुष्पितञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। देवार्चितं देवघटं सुगन्धिपवनं तथा। शङ्खस्य दुन्दुभिं दृष्ट्वा सद्यः पुण्यं लभेन्नरः। शुक्लपक्षस्य चन्द्रस्य पीयूषं चन्दनं तथा। कस्तूरीं कुङ्कुमं दृष्ट्वा नन्द! पुण्यं लभेन्नरः। पताकामक्षयवटं देवोत्थितं शुभम्। देवालयं देवखातं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। शुक्तिं प्रवालं रजतं स्फाटिकं कुशमूलकम्। गङ्गामृदं स्वर्णं ताम्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। पुराणपुस्तकं शुद्धं सबीजं विष्णुयन्त्रकम्। स्निग्धदूर्वाक्षतं रत्नं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। तपस्विनं सिद्धमन्त्रं समुद्रं कृष्णसारकम्। यज्ञं महोत्सवं दृष्ट्वा सुपुण्यं लभते नरः। गोमूत्रं गोमयं दुग्धं गोधूलिं गोष्ठ गोष्पदम्। पक्वशस्यान्वितं क्षेत्रं दृष्ट्वा पुण्यं लभेन्नरः। रुचिरां पद्मिनीं श्यामां न्यग्रोधपरिमण्डलाम्। सुवेशिकां सुवसनां दिव्यभूषणभूषिताम्। वेश्यां चैव कस्तूरीं गन्धं बहुर्षोत्तमम्। [illegible] परमान्नञ्च दृष्ट्वा पुण्यं लभेद्ध्रुवम्। कार्त्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च राधिकाप्रतिमां शुभाम्। संपूज्य दृष्ट्वा नत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। फिकुवायां तथाष्टम्यामिषे मासि सिते शुभे। श्रीदुर्गाप्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्। शिवरात्रौ च काश्यां विश्वनाथस्य दर्शनम्। कृत्वोपवासं पूजाञ्च करोति जन्मखण्डनम्। जन्माष्टमीदिने भक्तो दृष्ट्वा मां विश्वमाधवम्। प्रणम्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम्। उपोष्य व्रजभूमौ च भाण्डीरे मालतीवने। संपूज्य राधां मां चैव करोति जन्मखण्डनम्। पौषे मासि शुक्लरात्रौ यत्र तत्र स्थितो नरः। पद्मायाः प्रतिमां दृष्ट्वा करोति जन्मखण्डनम्। जन्मजन्म भवेत्तस्य पुत्रः पौत्रो धनेश्वरः। उपोष्यैकादशीं स्नात्वा प्रभाते द्वादशीदिने। दृष्ट्वा काशीगङ्गापूर्णां करोति जन्मखण्डनम्। दत्त्वा विष्णुपदे पिण्डं विष्णुं यत्र निषेवयेत्। पितृणां स्वात्मनश्चैव करोति जन्मखण्डनम्। प्रयागे मुण्डनं कृत्वा तत्र पितॄन् प्रतर्पयेत्। उपोष्य नैमिषारण्ये करोति जन्मखण्डनम्। दंशीनत्र

कुञ्जरे स्नात्वा लिङ्गं वा बदरिकाश्रमे । संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् । विद्यां कृत्वा च बदरीं भुक्त्वा बदरिकाश्रमे । दृष्ट्वा मत्प्रतिमां मत्त ! करोति जन्मखण्डनम् । दोलायमानं गोविन्दं दृष्ट्वा वृन्दावने च माम् । दृष्ट्वा संपूज्य नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् । भाद्रे दृष्ट्वा च मन्मूर्त्तिं मामेव मधुसूदनम् । संपूज्य नत्वा भक्त्या करोति जन्मखण्डनम् । रथस्थञ्च जगन्नाथं यो द्रक्ष्यति स्थितौ नरः । संपूज्य भक्त्या नत्वा च करोति जन्मखण्डनम् । उत्तरायणसंक्रान्त्यां प्रयागे स्नानमाचरेत् । संपूज्य दृष्ट्वा मामेव करोति जन्मखण्डनम् । कार्त्तिक्यां पूर्णिमायाञ्च दृष्ट्वा मत्प्रतिमां शुभाम् । उपोष्य पूजां कृत्वा च करोति जन्मखण्डनम् । चन्द्रभागासमीपे च माघ्याञ्च मां नमेत् शनैः । राधया सह मां दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । रामेश्वरं सेतुबन्धे आषाढ़पूर्णिमादिने । उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । दीननाथं दिनकरं सोपार्के चोत्तरायणे । उपोष्य दृष्ट्वा संपूज्य करोति जन्मनः क्षयम् । ऋषिकोटे सुवसने कदम्बे च सुमङ्गले । विद्यान्दके राजकोटे मन्दके पुष्पभद्रके । पार्व्वतीप्रतिमां दृष्ट्वा कार्त्तिकेयं गणेश्वरम् । नन्दिनं महेशं दृष्ट्वा करोति जन्मनः क्षयम् । त्रिकूटे मणिभद्रे च पश्चिमोदधिसन्निधौ । समुपोष्य हरिं प्राय मां दृष्ट्वा मुक्तिमाप्नुयात्" ब्रह्म० वै० जन्म० ख० । शकुनभेददर्शने फलभेदः शकुनशब्दे द्रष्टव्यम् ।

दर्शनप्रतिभू पुं० दर्शनाय प्रतिभूः । प्रतिभूभेदे "दर्शने प्रातिभाव्ये च विधिः स्यात् पूर्वचोदितः" "यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेत् दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनाद्धनम्" मनुः । वीरमि० विस्तरेण तद्विधिरुक्तो यथा "अथ प्रतिभूः तत्र प्रातिभाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः । तद्भेदानाह बृहस्पतिः "दर्शने प्रत्यये दाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा । चतुःप्रकारः प्रतिभूः शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः" । प्रत्ययो विश्वासः दानम् ऋणापाकरणार्थमर्थार्पणम् । ऋणिद्रव्यार्पणम् ऋणिनो वस्तुद्रव्यं स्वगोपकरणादि तदर्पणम् । चतुःप्रकाराणां प्रतिभुवां प्रातिभाव्याङ्गीकारप्रकारं दर्शयति स एव "आनेष्ये दर्शयामीति साधुरित्यपरोऽब्रवीत् । दाताहमिदद्रविणमर्पयाम्यपरोऽब्रवीत्" । आद्यो दर्शनप्रतिभूरमुमेनं यथासमयमहं दर्शयिष्यामीत्याह । अपरः प्रत्ययप्रतिभूरेवः साधुरयं त्वां प्रतारयिष्यति यतोऽयं मौलिकपुत्रोऽस्य सर्वस्वमस्मद्ग्रामोऽस्ति बहुमूल्येनास्य द्रव्यं देहीति ब्रवीति । दानप्रतिभूर्बध्यं न ददाति तदा स्वद्रविणमहं ददातीति । अपरः ऋणिद्रव्यार्पणप्रतिभूर्ऋण्ययं न ददाति तदाहमेतदीयस्वगोपकरणादिकमर्पयिष्यामीति कथयतीत्यर्थः । दर्शनप्रतिभुवा यदा धनिकस्य धारणिकदर्शनापेक्षा तदैव स दर्शनीयः इत्याह कात्यायनः "दर्शनप्रतिभूर्यस्तु देशे काले च दर्शयेत्" । यस्मिन् देशे काले च धनिकस्तद्दर्शनमपेक्षते तत्रैव दर्शयेत् आसमर्थमिति शेषः । दर्शिते च तस्मिन् धनिकेन प्रातिभाव्यात् स मोक्तव्य इत्युत्तरार्द्धेनाह स एव । "यस्तौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत्" । एवं प्रत्ययादिप्रतिभुवोऽपि तदविसंवादे मोक्तव्याः, अन्यथा धारणिकदेयं धनं दाप्या इत्याह तुः कात्यायनबृहस्पती "यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः । अदर्शयन् स तन्नाशे प्रयच्छेत् स्वधनाद्धनम् । आद्यौ तु वितथे दाप्यौ तत्कालावेदितं धनम् । उत्तरौ तु विसंवादे तौ विना तत्सुतौ तथा" । यत्तु योगीश्वरेण प्रतिभुवां त्रैविध्यमेवोक्तम् । "दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते" तद्दानार्पणयोरत्यन्तभेदाभिप्रायेण । "आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि" । वितथे दर्शनप्रत्यये विसंवादे इतरस्य सुता न दाप्याः । सुता इत्यभिधानात् पौत्रा इत्युक्तम्भवति दानं स्वधनार्पणं धनिकाय । अर्पणन्तु धारणिकधनमानीय तस्य अर्पणं धनिकस्य स्वधनलाभे उभयतो न विशेषः अतएव ऋणभेदविवक्षया पञ्चप्रकारा अपि प्रतिभुवो हारीतेनोक्ताः । "अभये प्रत्यये दाने उपस्थाने प्रदर्शने । पञ्चस्वेषु प्रकारेषु ग्राह्यो हि प्रतिभूर्बुधैः" अभयतस्पष्टकारणम् । उपस्थानमत्र धारणिकधनस्य धनिकायानीयार्पणं न दर्शनं तस्य पृथङ्निर्देशात् पञ्चस्वन्तर्भावात् । व्यासस्तु सप्तभिर्विषयैः सप्तप्रकारं प्रतिभुवमाह । "देशे काले च दिव्ये वा दानप्रत्ययदर्शने । स्त्रीकृतश्चोपस्थाने ऋणिद्रव्यार्पणे तथा" । प्रतिभूर्योऽत्र सप्तधा प्रकृतम् । कात्यायनोऽपि "दानोपस्थानवादेषु विश्वासशपथाय च । प्रत्यवस्थारयेदेवं यथायोग्यं विचक्षणे" । वादो विवादस्तत्र प्रतिभूग्रहणम् । "उभयोः प्रतिभूर्ग्राह्यः समर्थः कार्यनिर्णये" इति । योगीश्वरेणाप्युक्तम् प्रागेव व्याख्या-

नम् । दर्शनप्रत्ययदानेषु यथाक्रमं सर्वैर्वाद्यन्यैर्वक्तव्य इति परमार्थः । दर्शनप्रतिभुवो मृतस्य तत्सुतस्य चाभाव वाधाऽवधिरपि दद्यादि । बृहस्पतिः "नष्टस्यान्वेषणे कालं दद्यात् प्रतिभुवे धनी । देशानुरूपतः पक्षं मासं मासमथापि वा" । मासं मासमिति परमावधिः । तथा च कात्यायनः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । स तमर्थं प्रदाप्यः स्यात् प्रेते चैव विधिः स्मृतः" । परं परमावधिभूतम् । प्रतीतेऽन्वेषणाय परिकल्पिते, प्रेते चैव विधिरिति धारणिकमृते प्रतिभूस्तमर्थं प्रदाप्य इति विधिः का लावधिविधेस्तत्रान्वयबाधात् । एतदपि दैवराजकृतप्रतिबन्धाभावे बोध्यम् । अतएव कात्यायनः "दर्शनप्रतिभूर्यत्र देशे काले न दर्शयेत् । निबन्धमावहेत्तत्र दैवराजकृताद्दृते" । निबन्धमृणम् । दैवकृतो दीर्घरोगज्वरादिरूपः कायदानप्रतिबन्धः । राजकृतो बन्धनावरोधदण्डादिरूपः । प्रतिभूभेदेन प्रदानमाह नारदः "ऋणिकस्य प्रतिभूर्यस्तु प्रत्यये वाथ दापिते । प्रतिभूस्तद्धनं दद्यादनुपस्थापयंश्च तमिति" । ऋणिकमुत्तमर्णं प्रतिभूर्यः स्वसाध्ये ऽन्निर्गन्त्यादिना प्रत्ययमर्पयत्विति दानप्रतिभूविषयम् । प्रत्यये विश्वासे दापिते विश्वासिते इति प्रत्ययप्रतिभूविषयम् । अनुपस्थापयन् अदर्शयन् ऋणिनः ऋणादाधिक्यं पर्याप्तं तद्धनं वोत्तमर्णाय वर्जयित्वा दर्शनप्रत्ययप्रतिभूविषयमिति विवेकः" ।

दर्शनीय त्रि० दृश-कर्मणि अर्हादौ वा अनीयर् । १मनोहरे, २दर्शनयोग्ये च पदार्थे । "दर्शनीयतमो नृणामिदं वचनमब्रवीत्" भा० व० ७१ अ० ।

दर्शप पु० दर्शेन दर्शनेन पिबन्ति पा–क । दर्शनमात्रेण पानयुक्तेषु देवेषु "न वै देवा अश्नन्ति पिबन्ति एतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति" छा० उ० दर्शनमात्रेण तेषां तृप्तिश्रवणात्तेषां तथात्वम् । "सुधाय नि मीलितताश्च देवाः सर्वात्मना दर्शपा आज्यपाश्च" भा० आनु० १६ अ० । [दाग्नो शेषच० ।

दर्शयामिनी स्त्री दर्शस्येव यामिनी । अमावस्यायाम्

दर्शित त्रि० दृश–णिच्–क्त । १दर्शनकारके दर्शके "पथः श्रुतेर्दर्शयितारः ईश्वराः" रघुः २प्रतीहारे द्वारपाले पु०

दर्शविपद् पु० दर्शे अमावास्यायां विपद् नाशोऽदर्शनमस्य । चन्द्रे त्रिका० । [द्विते० प्र० शेषच० ।

दर्शित त्रि० दृश–णिच्–क्त । १प्रकटिते २प्रकाशिते ३प्रतिपा-

दर्शिन् त्रि० दृश–णिनि । १द्रष्टरि २विवेचके ३ज्ञातृकारके च । "महर्षिनन्दनादीनां त्वामेव पुरुषं विदुः" कुमा० । "तस्मै सभ्याः सभार्याय गोप्त्रे गुप्ततमेन्द्रियाः" रघुः । तत्त्वदर्शिभिरुच्यते" मनुः । स्त्रियां ङीप् । प्रतीपदर्शिनी ।

दर्शिवस् त्रि० दृश–"अन्येऽपि दृश्यन्ते" इति पा० क्वसु । द्रष्टरि । "कुरूणां पाण्डवानां च भवान् प्रत्यक्षदर्शिवान्" भा०आ० ६ अ० । "अन्यो न त्वाहते क्षेत्रा विद्यते सर्वदर्शिवस्" हरि० वि० । "अत्र दर्शिवस्" इति सिद्धान्तकौमुदीव प्रामादिकम् ।

दल भेदे भ्वा पर० अक० भेदने सक० सेट् । दलति अदालीत् णिचि वा घटा० दलयति दालयति । ददाल देवतः शशितः । दला "ददाल भूर्नभोरन्ध्रं मोमुदं ननर्द च" "ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निस्वनैः" "घटाभिदुः विघाटेषे घूर्णयन्तु महाद्रुमाः" भट्टिः "दलति शतधा यत्र हृदयम्" अमरु० ।

दल भेदने चुरा० उभ०सक०सेट् । दालयति-ते अदीदलत् त । "कृन्तनाऽदालयतस्य" "दालयन्तौ कुलाचलान्" अनर्घरा० । भेदश्चेह द्विधाकरणं विकसनञ्च तत्र विकसने । "दरविदलितमल्लीवल्लिचञ्चत्परागे" गीतगो० ।

दल न० दल–अच् १उत्सेधे २खण्डे ३पत्रे च्छदे मेदि० । ४धनराशौ ५तमालपत्रे राजनि० ६अर्धे शब्दार्थचि० । "प्राप्तापराधास्ताख्याः खरकर्णा वेधुखेन वा" मनुः "ताम्बूलीनां दलैस्तत्र रचितापानभूमयः" रघुः "बा-पांडुरकैलिमहानीलदलाश्च" माघः । "अर्कः समस्तं ग्रस्तः दलिजदलयुतः कीदृशः कीदृशोऽसौ" लीला० ।

दलकोष पु० दलान्येव कोषो यस्य । कुन्दपुष्पवृक्षे मल्लिकाद्याः । तस्य पुष्पे कोषान्तराभावात् तथात्वम्

दलन त्रि० दल–णा ल्युट् । द्विधाकारके । तेन निर्वृत्तं अरी० वुञ् । दालिनक तन्निर्वृत्तादौ त्रि० ।

दलनिर्मोक पु० दलतीति दलं वल्कलं निर्मोक इव यस्य । भूर्जपत्रवृक्षे मल्लकाका । तस्य हि वल्कलस्य निर्मोकाकारत्वात्तथात्वम् ।

दलन न० दल–करणे ल्युट् । १दलनकारके (देला) २कोष्ठे स्त्री० ङीप् । तथाभूतस्त्रियां स्त्री "मृतिवपथदलनी" चिह्नगो० ।

दलप न० दल–कपन् । १स्वर्णे ग्रन्थकृत० । २विद्रावणशस्त्रे त्रि० शब्दार्थचि० । दलं पाति पा–क । ४दलपती

दलादिषदलपत्यादयोऽप्यत्र पु० । [नि दलाकार पुष्प"

दलपुष्पा स्त्री दल इव पुष्पमस्याः । केतक्याम् राजनि० । वा

दल(मा)मालो स्त्री दलेन मलति सम्बध्नाति मल-णिनि मलते मल—णिनि वा । कन् कप्राके पारस्कदनि० । [रत्नमा०

दलसारिणी स्त्री दले पत्रे सारोऽस्त्यस्याः इनि । केमुके

दलसूचि(ची) स्त्री दलस्य सूचिरिव । कण्टके हारा० ।

दलस्नसा स्त्री ६त० । पत्रशिरायाम् हेमच० ।

दलाढक पु० दलेनाढक इव । १स्वयंजातविलकणे, २भूरग्राम्, ३गैरिके ४फने, ५वातके, ६नागकेशरे, ७अङ्कुशरे, मेदि० ८कुन्दे, ९करिकर्णे, १०शिरीषे, ११वात्यायाम् हेमच० ।

दलाढ्य पु० दलेन दृषेणाढ्यः । पङ्ककर्पटे (दलदलिया) कर्द-मभेदे त्रिका० । [२दमनकवृक्षे च पु० शब्दर० ।

दलामल न० दलेनामलम् । १मरुवके मेदि० । २मदनवृक्षे

दलाम्ल न० दलेनाम्लम् । चुक्रे (चुकापालङ्) राजनि० ।

दलि स्त्री दल-इन् । १लोष्ट्रे उज्ज्वल० तदार्थे पुंस्त्री इत्यन्ये । संज्ञायां कन् । दलिक २काष्ठे हेमच० ।

दलित त्रि० दल-क्त । १विकसिते । २खण्डिते ३चूर्णिते । "व्योका दलिता विभाजितेष्टेन" "दलिता माघे नयो-न्मानाम्" लीला० । [ङीप् ।

दलिन् त्रि० दल—इच्छा० मत्वर्थे इनि । दलयुक्ते स्त्रियां

दलेगन्धि पु० दले गन्धो यस्याः इत् समा० सप्तम्या अलुक् । सप्तच्छदवृक्षे (छातिम न ह)त्रिका० ।

दलोद्भव त्रि० दलादुद्भवति उद्+भू—अच् ५त० । दलजाते २मधुभेदे न० । "छाद्रे मेत्र्यमधमनं मधु कथा दलोद्भवम्" सुश्रु० ।

दल्भ पु० दल—भ । १ऋषिभेदे २चक्रे च उज्ज्वल० ततो गर्गा० यत्रर्थे यञ् । दाल्भ्य तदपत्ये पुंस्त्री । "तेन त ह बको दाल्भ्यो विदाञ्चकार" छान्दो० ।

दल्मि पु० दल—मि । १इन्द्रे २वज्रे उज्ज्वलद० । ततो मत्वर्थे मतुप् यवादि० मोपकत्वेऽपि न मस्य वः । दल्मि-मत् तद्युक्ते इन्द्रे । [दवस्याङ्कुरदेशादौ ।

दव त्रि० दवस्याङ्कुरदेशादि दव+अङ्कुरत्वर्थे यत्रा० च ।

दव गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । दम्वति अदम्वीत् । दवन्व । ञिदि दन् ।

दव पु० दुनोति दु-अच् । १वने, २वनानले च अमरः । भावे अप् । ३उपतापे । "वनितानां दवदहनमपि" माघः ।

दवथु पु० दु—अथुच् उपतापे भावे अथुच् । उपतापे । "न दवथु यशःकौशिकम्" माघः । "केचिद्वैषणाद्विरक्तस्य दवथु-मत्तम्" भट्टिः । [रोहिषतृणे राजनि० ।

दवदग्धक न० दवेन दग्धं सत् कायति प्रकाशते कै—क ।

दवदहन पु० दवजातो वनजातो दहनः । दावानले । "वरःसखोऽसखो दवदहनदाहकस्त्रिशिखरः" उद्भटः । "कि-णाक्ताजयिनो चनरदवदहनशिखाभिः" भाग० ५।८।२७श्लो० "दवाग्निमप्यत्रत्वोऽप्यत्र "ययान कल्पाधि विना दवाग्निः" रघुः ।

दवि दूरीकरोति दूर+णिच्—क्यङ् बहुदेशादिना दवादेशः नामधातुः दूरीकरणे सक० सेट् । दवयति अदी(द)दवत् । "दवयदतिरवेच प्राप्यतीं सभागम्" भट्टिः ।

दविष्ठ त्रि० इदमेषामतिशयेन दूरम् इष्ठन् दवादेशः । दूर-तमे । ईयसुन् दवीयस् तमार्थे त्रि० "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः स्त्रियां ङीप् । "नैव शक्तिरपि दवीयसी" किरा० । [दम्-त ।

दश दीप्तौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् । दंशयति-ते अददंशत्

दश दशने चुरा०आत्म० सक० सेट् इदित् । दंशयते अददंशत

दशक न० दश परिमाणमस्य कन् । दशति, दशसङ्ख्याम् । "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" । "मृगया-ऽक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" मनुः ।

दशकण्ठ पु० दश कण्ठा यस्य । १रावणे हेमच० ।

दशकण्ठजित् पु० दशकण्ठं जयति जि-क्विप् । १रामे त्रिका० । दशकण्ठारिप्रभृतयोऽप्यत्र "दशकण्ठारिगुरु विदुर्बुधाः" रघुः ।

दशकन्धर पु० दश कन्धरा यस्य । रावणे हेमच० । मुग्धो० रत्नेमे दशकन्धोऽप्यत्र "दशकन्धराजकुलोलया जुष सभूव्रतम्" भा० व० २८६ अ० । [त्रिका० ।

दशकन्धरजित् पु० दशकन्धरं जयति जि--क्विप् । रामे

दशकर्मन् न० दशविधम् कर्म । गर्भाधानादिसमावर्तनान्ते दशविधे संस्कारकर्मणि । दशकर्मपद्धत्यादौ तद्विवृति-र्दृश्या ।

दशकुलवृक्ष पु० दशसु चितः कुलवृक्षः संज्ञात्वात् कर्मधा० वा व० व० । तन्त्रोक्ते कुलवृक्षदशके कुलवृक्षदशकं च तन्त्रसारोक्तं यथा "श्लेष्मातकः करञ्ज निम्बाश्वत्थ-कदम्बकाः । बिल्वो वटोदुम्बरी च धात्री चिञ्चा दश स्मृताः" "वायवः मातृकेतव कुलवृक्षं प्रचक्ष्म च" ।

दशचीर न० दशविधं चीरम् । सप्तीनहं सौचीरकल्पिते

"अक्षयाणां तथा चौदुमाषिकं माहिषञ्च यत्। अना-नाचैव माक्षीव करेणूनां तथैव च" इत्युक्तदशविध-क्षीरदूषे क्षीरदशके "पुनः पचेत् दशक्षीरं पिता-मधुकचन्दनौ" सुश्रुतः।

दशग्रामपति पु० दशानां ग्रामाणां पतिः उत्तरपदद्विगुः। दशग्रामाध्यक्षे। तन्नियोगादि मनुनोक्तं यथा

"ग्रामस्याधिपतिं कुर्य्यात् दशग्रामपतिं तथा। विंशतीशं शतेशञ्च सहस्रपतिमेव च। ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम्। शंसेद्ग्रामदशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्। विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेशाय निवेदयेत्। शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम्। यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः। अन्नपानेन्धनादीनि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात्। दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्चकुलानि च। ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम्। तेषां ग्राम्याणि कार्य्याणि पृथक् कार्य्याणि चैव हि। राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रित." ।

दशग्रामिक त्रि० दश ग्रामाः अधिकृततत्वेन सन्त्यस्य ठन्। तस्याद्गूरदेशादि कस्य।०चतुरर्थ्यां ठञ् वा। १दशग्रामाधिपे २तस्यादूरदेशादौ। स्त्रियां ङीप् चतुरर्थ्यान् काश्या० ठञ् ञिठो वा। दाशग्रामिक तस्यादूरदेशादौ त्रि० ठञि स्त्रियां ङीप् ञिठे टाप् इति भेदः।

दशग्रामिन् पु० दश ग्रामा अधिकृततत्वेन सन्त्यस्य इनि। दशग्रामाधिपतौ। "सर्वोऽस्मि दद्यात् ग्रामस्तु पदं वा यत्र गच्छति। पञ्चग्रामी बहिः कोशात् दशग्राम्यथ वा पुनः" याज्ञ०।

दशग्रीव पु० दश ग्रीवा अस्य। १रावणे।

"पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ। कुम्भ-कर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि"। "दशग्रीवस्तु सर्वेषां श्रेष्ठो राक्षसपुङ्गवः। महोत्साहो महावीर्य्यो महा सत्त्वपराक्रमः" भा०व० २७४ अ०। २असुरविशेषे 'दश-ग्रीवश्च वाली च मेघवासा दशावरः। टिट्टिभो विट-भूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" भा० स० ६ अ०। ३दमघोषस्य पुत्रभेदे। "शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली। दमघोषसुताः पञ्च वीराः सर्वास्त्रकोविदाः" हरिवं०।१७ अ०। ४एकादशमन्वन्तरीयेन्द्रशत्रुभेदे तदुपक्रमे गरु० पु० ८७ अ० "एकैकस्मिं स्त्रयोऽप्येवं दशग्रीवो दिवस्पतिः। दशग्रीवो रिपुस्तस्य सौरूपो घातयिष्यति"।

दशज्योति(स्) पु० सुभ्राजः पुत्रभेदे। "सुभ्राजस्तु त्रयः पुत्राः प्रजावन्तो बहुश्रुताः। दशज्योतिः शतज्योतिः सहस्र-ज्योतिरेव च। दशपुत्रसहस्राणि दशज्योतेर्महात्मनः" भा० आ० १ अ०।

दशत् स्त्री दश परिमाणमस्य अति। दशानां वर्गे-दशके दश-सङ्ख्यायाम्। "स वै दक्षिणा नयन्। आग्नीध्रा दशतो नयेद्यथा एकां दाक्षन्त आहवनीयात् अभ्यां दशत-मुपावर्त्तयेद्यथा द्वे दाक्षन्त आत् पञ्चभ्यो दशतमु-पावर्त्तयेद्यथा तिस्रो दाक्षन्त आग्नीध्रात् अभ्यो दशतमु-पावर्त्तयेद्यथा पञ्च दाक्षन्त आहाभ्यो तथ्यां दशतमुपावर्त्तये देवमा शतान्तयो हाभ्यैवान्यूना विराडत्तायां लोके काम-दुघा भवति" शतब्रा०४।५।८।१६। "या प्रथमा दशदशं स लोको या द्वितीयान्तरिक्षं तद्या तृतीया द्यौः सैमंमेव लोकं प्रथमया दशतारोहन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया तथैवैतद्यजमान इममेव लोकं प्रथमया दशता रोहत्यन्तरिक्षं द्वितीयया दिवं तृतीयया" ८।५।२।१५। "एकादश दशत आलभते। एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप् वीर्य्यं त्रिष्टुबिन्द्रियस्यैव वीर्य्यस्यावरुद्ध्या एकादश दशत आल-भते दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशः प्राणैरेव पशूनृध्नमर्द्धयति" शत० ब्रा० १३।२।५।४।

दशतय त्रि० दशावयवा यस्य दशानामवयवा वा संख्यायाः अवयवे तयप्। १दशसङ्ख्यायां २तत्संख्यान्विते त्रि०स्त्रियां ङीप्। "अथास्य संस्तविका देवा इन्द्रः सोमो वरुणः पर्जन्य ऋतव आग्नावैष्णवं हविर्न त्वक्संस्तविकी दश-तयीषु विद्यते" निरु० ७।८। "तदेकमेव जातवेदसं गायत्रं तृचं दशतयीषु विद्यते" २०।

दशति स्त्री दशाहता दश नि०। दशाहतदशके शतसंख्यायां "कालेन महता कद्रुरण्डानां दशतीर्दश। जनया-मास विप्रेन्द्र।" भा० आ० १६ अ०। यथा "दशाहता नव नवतिः तथा दशाहता दश दशति शतमित्यर्थः। दश दशतीर्दशशतानीत्यर्थः" नीलक०। तत्संख्यायाञ्च "लोकारक्षाय जायन्ते सुतयो दशतिर्दश" भा०अ०१०७अ०।

दशदश्मिन् त्रि० दशाहता दश परिमाणमस्य डिनि। शत-गुणिते स्त्रियां ङीप्। [धर्मभेदे दशकर्मन्ब्दे दृश्यम्।

दशधर्म्म पु० दशविधो धर्म्मः। सर्ववर्णसाधारणे मनूक्ते

दशधा अव्य० दशानां प्रकारः धाच्। दशप्रकारे "गायत्रीं दशधा जप्त्वा ततः सन्ध्यां समाचरेत्" आ० त०। "इते सर्वे त्रिलोकातं दशधा परिकल्पय च" मनुः।

दशम त्रि० दशन् पूर० डट्—नलोपश्च। संख्याविशेषे ।… दशप्रकारे च। तद्गुणत्वाभावाच्च दशादिभ्य… ठक्। “द्विगो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके संवत्सराश्च दशपूर्वसमानि। दशैव मासान् बिभर्त्ति गर्भवत्यो दशैरेका पुनः दशा दशार्ताः” भा० प० १२४ अ०। आपस्तम्बादौ दशाभि उपदिश्यन्ति परस्या उपदेष्टारः दशोपनिषदां प्राधान्येन दशत्वात् तत्प्रतिपाद्योपदेशकत्वेन तेषां दशत्वम्।

दशन न०दश्यतेऽनेन वा दन्श—भावे करणादौ वा ल्युट् नि० नलोपः। १कवचे वर्मणि २शिखरे पु० मेदि०।३दन्ते पुंन० अमरः। “बभौ मदघनच्योत्स्ना सा विभोर्वदनोद्भवा” रघुः। “तद्गोमकेशदशनां स्वदक्षीणद्वदेत् स्त्रियम्” मनुः। “ताम्बूलाक्तं दशनमसकृत् दर्शयन्तीह चेटी” सा० द०।

दशनच्छद पु०दशनान् दन्तान् छादयति छादि—घञ् ह्रस्वः। ओष्ठे “दशन्तो दशनच्छदान्” भा० आ० १०२ अ०।

दशनपद न०दशनस्य दशनक्षतस्य पदम्। दशनक्षतस्थाने तदङ्के “दशनपदं भवदधरगतं मम जनयति चेतसि खेदम्” गीतगो०

दशनवासस् न० दशनस्य वास इवाच्छादकत्वात्। ओष्ठमात्रे अमरः।

दशनबीज पु०दशन इव बीजमस्य। दाडिमीवृक्षे पारस्करनि०

दशनाङ्क पु० ६त०। दशनक्षते। [(चुकापालङ्) शब्दच०।

दशनाढ्या स्त्री दशन आढ्यो यस्याः सेवनात्। चुक्रिकायां

दशनोच्छिष्ट न० दशनेनोच्छिष्टं यत्र। अधरादिचुम्बने “रैवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ” माघः। २निश्वासे पु० ६त०। ३दन्तोच्छिष्टे त्रि० मेदि०।

दशप पु० दश ग्रामान् पाति रक्षति पा—क। दशग्रामी रक्षके राजनियुक्ते पुरुषभेदे। तन्नियोगादिकं भा० शा० ८७ अ० उक्तं यथा

“ग्रामस्याधिपतिः कार्य्यो दशग्राम्यास्तथाऽपरः। द्विगुणायाः शतस्यैवं सहस्रस्य च कारयेत्। ग्रामेयान् ग्रामदोषांश्च ग्रामिकः प्रतिभावयेत्। तान् ब्रूयाद्दशपायासौ स तु विंशतिपाय वै। सोऽपि विंशत्यधिपतिर्वृत्तं जानपदे जने। ग्रामाणां शतपालाय सर्वमेव निवेदयेत्। यानि ग्राम्याणि भोज्यानि ग्रामिकस्तान्युपाश्नीयात्। दशपस्तेन भर्त्तव्यस्तेनापि द्विगुणाधिपः। ग्रामं ग्रामशताध्यक्षो भोक्तुमर्हति सत्कृतः। महान्तं भरतश्रेष्ठ। सुस्फीतं जनसङ्कुलम्। तत्र ह्यनेकपायत्तं राज्ञो भवति भारत। शाखानगरमर्हस्तु सहस्रपतिरुत्तमः। धान्य…

…हिरण्यं भोगेन भोक्तुं राष्ट्रियसङ्गतः। तेषां संग्रामकृत्यं स्यात् ग्रामकृत्यं च तेषु यत्। धर्मज्ञः सचिवः कश्चित् तत् प्रपश्येदतन्द्रितः”।

दशपञ्चतपस् पु० दशसु इन्द्रियेषु पञ्चसु प्राणेषु च तपो यस्य। इन्द्रियजयपूर्वकप्राणायामपरे योगिनि। “शुभगो वायुभक्षश्च दन्तोलूखलिकस्तथा। अश्मकुट्टो निरन्नः दशपञ्चतपाश्च यः” हरिवं० ४५ अ०। [शुद्ध। शब्दच०

दशपारमिताध्वर पु० दशभिर्बलैः पारमितोऽध्वरो येन।

दशपुर न०दश दिशः पिपर्त्ति पॄ—क। १कैवर्त्तीमुस्तके अमरः। दश पुरो यत्र अच् समा०। २मालवदेशेकनगरभेदे मेदि० स च देशः ह०सं०१४ अ० अथ दक्षिणेन कक्षोदपकाक्षे “दशपुरगोनर्दकोलकाः” दक्षिणस्यामुक्ताः। “पाणौ कुर्वंश्च दशपुरवधूनेत्रकौतूहलानाम्” माघः।

दशपुरुष पु० दशगुणितः पुरुषः। स्वजनकावधिपुरुषदशके। “यो मातृतः पितृतश्च दशपुरुषं समनुष्ठिता विद्यातपोभ्यां पुण्यैश्च कर्मभिर्येषामुभयतो नाब्राह्मण्यं निनयेयुः” आश्व० श्रौ० ६।६।२०। “येषां मातृतः पितृतश्चोभयतो ये दशपूर्वाः पुरुषाः ते विद्यया तपसा पुण्यैः प्रतिषिद्धवर्जितैश्च युक्ताः सम्यगनुष्ठितवन्तो वैदिकं पन्थानम्, अपि चं अब्राह्मण्यं न निनयेयुः निश्चयेनाब्राह्मण्यं न गमयेयुः। अब्राह्मण्यगमनं नाम शूद्रायामपत्योत्पादनमित्युच्यते। विद्या नाम षडङ्गो वेदः, तदर्थज्ञानञ्च। तपो नाम श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानम्। पुण्यकर्म नाम प्रतिषिद्धवर्जनम्। तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रवर्त्तयेयुः, एतदुक्तं भवति मातृतः पितृतश्चोभयतः पूर्वं दश ये पुरुषाः ते षडङ्गवेदाध्ययनेन तदर्थज्ञानेन च श्रौतस्मार्त्तकर्मानुष्ठानेन च प्रतिषिद्धवर्जितेन च युक्ताः शूद्रायामपत्योत्पादनं चाकृतवन्तो ये पुरुषा तानेवंविधान् पुरुषाननुप्रवर्त्तयेयुः। दशपुरुषमिति दशपुरुषा इत्यर्थः। नारा०। “मातापित्रोर्येषु वध्यः श्रोत्रियो दशपूरुषः” भा० अनु० ६० अ० “दशपुरुषविख्यातश्रोत्रियाणां महाकुलम्” स्मृतिः।

दशपूर न० दश दिशः पूरयति पूर—अण्। कैवर्त्तीमुस्तके अमरे पाठान्तरम्।

दशपेय पु०दशभिः पुरुषैश्चमसं पेयमत्र। यागभेदे। “संसृपेऽभिषिच्य दशपेयेन यजेत” कात्या० श्रौ० १५।६।१७। “संसृपेष्टयो नाम यागविशेषाः, ताभिर्याजयित्वा, ताभिः अभिषिच्य दशपेयेन यजेत। दशपेयो नाम यज-

[illegible]॰ । "तत्र दश दर्शेर्वे चक्रं चकुरेतुः" [illegible] "तत्र दशके द्वैकं चक्रं दशकुखा भवन्ति" भार॰ ।

दशबल पु॰ दश बलानि यस्य । बुद्धदेवे अमरः तानि च बलानि "दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्रणिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै"। [बाहुयुक्ते त्रि॰

दशबाहु स्त्री दश बाहवोऽस्याः । दशभुजायां दुर्गायाम् । दश

दशभुजा स्त्री दश भुजा अस्याः । दुर्गायां "इतिहासं पुरा कल्पे मनोः स्वायम्भुवेऽन्तरे । आविर्भूता दशभुजा देवी देवहिताय वै" कालिकापु॰ ५८ अ॰ ।

दशभूमिग पु॰ दशसु भूमिषु दानादिबलेषु गच्छति गम—ड । बुद्धे हेमच॰। [त्रिका॰ ।

दशभूमीश पु॰ दशानां दानादीनां भूमीनामीशः । बुद्धे

दशम त्रि॰ दशानां पूरणे डटि मान्तत्वात् मट् । दशसं-ख्यायाः पूरणे । "दशमस्त्वमसि" वेदान्तपरिभाषा । "नवमे दशमे वापि प्रबलैः कृतिमारुतैः" याज्ञ॰ । "आददीताथ षड्भागं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्" । "वद्धापि स्यात् सत्पुत्रोऽप्यपु-त्रोऽपि वा भवेत् । नाधिकं दशमाद्दद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः" मनुः । स्त्रियां ङीप् । सा च "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेः पुरुषस्यायुःकालस्य शतसंख्यकतया तस्य दश-भिर्विभागे नवतेरूर्द्धं दशवर्षावच्छिन्ने १काले पुरुषाव-स्थाभेदे स्त्री । "यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः" । "चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः । स्नातकस्य च राज्ञश्च पन्था देयो वरस्य च" मनुः । चन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपे तदुपलक्षिते वा कालभेद-रूपे २तिथिभेदे स्त्री । सा च शुक्ला एकादश्या, कृष्णा तु नवम्या युता ग्राह्या । "सम्पूर्णा दशमी कार्य्या पूर्वया परयाथ वा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति वा सर्वतो मुखी" । यथा सम्पूर्णा दोषरहिता तथा विद्धापीति विकल्पं व्यवस्थापयति विष्णुधर्मोत्तरीयम् । "शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः" । "आरभ्य तस्मां दशमीञ्च यावत्" ति॰त॰। "कृष्णपक्षे दशम्यादि वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" मनुः।

दशमभाव पु॰ कर्म॰ जन्मवर्षादिलग्नात् विशेषानीतेषु तन्वादि-द्वादशभावेषु दशमे भावे । तदानयनप्रकारो यथा । 'पूर्वं गतं त्वाहितरात्रिचक्रं दिवानिशोरिष्टघटीविही-नम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु युक्तं शुद्धानितं चक्रं', स-

मदं भवं स्यात् । [illegible] लावनान्वित भुक्तभोग्यकर्म-युक्तात् । भोग्यात् [illegible] यत् भुक्तं भोग्यं रवे-स्त्यजेत् । इत्यतात्तीयलेख्य गतस्वशाखात्तोदयात् । शेषं खत्रयाहतं भुक्तमशुद्धेन भाजितम् । अशुद्धं शुद्धमे कोनयुक् तद्धर्ममाभवत् । एवं लग्नोदयैर्भुक्तभोग्यं भोग्यं प्रतीकृतात् । पूर्वपश्चात्ततोऽन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत्" । जातकोपयोगोपयोगितद्भावे शुभाशुभं सर्वार्थचि॰ उक्तं यथा

"दशमात् प्रशस्तिमाख्यां कीर्त्तिं हरिं प्रवासभूत्यादीन् । मानं कर्माजीवं जानुस्थानं च निर्दिशेद्धीमान् । कर्मा-धिपे हीनबले सपापे कर्मादिवैकल्यमुपान्ति तज्ज्ञाः । कर्मेशवागीशशशाङ्कपुत्रा वीर्यान्विता यशस्करा भवन्ति । शुभग्रहैर्द्दिष्टसमन्वितास्ते वीर्यान्विता यशविशेषभाजः । दुःस्थाः शशाङ्कात्मजजीवशुक्राः पापेक्षिताः कर्मविनाश-भाजः । नाशस्थितास्तत्र तदंशनाथास्तद्युक्तराशेरधिपाश्च नाशम् । राहौ च माने यदि वा दिनेशे भागीरथी स्नानमुपान्ति तज्ज्ञाः । माने च मीने यदि वा सपौत्रे भौमान्विते वा भविता च मुक्तिः । अजर्क्षगे पूर्वशशाङ्कजीवे मानस्थिते गाङ्गजलादिपूतः । माने गुरौ शुक्रयुते च केन्द्रे स्वोच्चस्थिते तादृशतोयपूतः । माने भवे शुक्रयुते सजीवे केन्द्रोच्चगे तादृशतोयपूतः । बुधे भवे वा यदि वा तदीशे स्वोच्चान्विते तादृशपुण्यभाक् स्यात् । चन्द्रे तृतीये अजराशियुक्ते सौम्यान्विते तादृशपुण्यभाक् स्यात् । शुभे-श्वरे केन्द्रयुते जलर्क्षे सौम्येक्षिते तादृशतोयपूतः । बुधे सजीवे यदि वा सभौमे प्राकारकल्याणकूपगोपुरादीन् । मानस्थिते तद्गृहनाथयुक्ते करोति जीर्णोद्धरणादि तत्र । करोति कूपादितटाकभूमिं कर्मेश्वरे गोपुरभावयुक्ते । लग्नांशके वा शुभदृष्टियुक्तभाग्येश्वरेणापि निरीक्षिते वा । चन्द्रात्मजे कर्मगते तदीशे भाग्यस्थिते पापविवर्जितेऽस्मिन् । सौम्येक्षिते शोभनभावयुक्ते यज्ञस्य कर्त्ता च भवेत् तदानीम् । कर्माधिपेऽस्मिन् यदि सोमपुत्रे स्वोच्च-स्थिते वा यदि धर्मराशौ । विवर्जितः स्यान्निजराशि-पापैर्यज्ञस्य कर्त्ता च भवेत्तदानीम् । कर्माधिपे स्वोच्चगते सपापे नीचांशगे नाशगतेऽपि तस्मिन् । विप्रो भवन्नेव मखस्य तस्य क्रूरादिवशायगतोऽपि नैवम् । कर्मस्थिते सोमसुते तदीशे स्वोच्चान्विते [illegible] दृष्टे । शुभे-क्षिते वा बहुधे धराशौ यज्ञस्य कर्त्ता च भवेत्तदानीम् । [illegible]

[illegible] भवेत् । [illegible]लग्नगते कर्मे युक्तिकर्मे [illegible] वा युते । केन्द्रस्थिते तदीशेऽपि क्रूरांशाद्यां करोति सः । कर्माधिपे मन्दयुते राहुनाथेन संयुते । क्रूरांशे केन्द्रराशौ वा क्रूरांशाद्यां करोति सः । माना-धिपे केन्द्रयुते शुभयुक्तेक्षितेऽपि वा । क्रूरषष्ठ्यंश-संयुक्ते सौम्याद्यां करोति सः । राहुमन्दयुते माने दग्धे राशौ स्थितेऽपि वा । नीचस्थे भूमिभावेशे क्रूरा-द्यां करोति सः । यथाह्ने कर्मिसंयुक्ते गुरुशुक्रनिरी-क्षिते । पारावतादिभागस्थे सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीशे शुभसंयुक्ते शुभमध्यगतेऽपि वा । शुभषष्ठ्यांशे वा सत्कीर्त्तिरहितो भवेत् । कर्मस्थानाधिपे सौम्ये सोत्तमित्रवर्गगे । सौम्यषष्ठ्यंशके वापि सत्-कीर्त्तिसहितो भवेत् । तदीशे देवलोकस्थे सिंहांशे शुभ-नायके । प्रबलपूर्वे विबल्ये सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । पापषष्ठ्यांशसम्बन्धे मानभावे बलाश्रये । क्रूरषष्ठ्यं-शसंयुक्ते सत्कीर्त्तिसहितो भवेत् । अपकीर्त्तियुतो जातः कर्मस्थे च रवौ शनौ । पापांशके पापदृष्टे पापमध्य-गतेऽपि तत् । शुभषष्ठ्यांशसम्बन्धे मानतन्नायकेऽपि वा । सौम्ये वा सत्सङ्गे वापि जातो मानी सदाव्रतः । दीक्षितोऽपि मानी स्यान्माने जीवेऽथ वा शुभे । तदीशे शुभसम्बन्धे शुभमध्यगतेऽपि वा । पापे माने पापदृष्टे तदीशे नीचराशिगे । पापराश्यंशके वापि मानहीनो भवेन्नरः । मानाधिपे चरांशस्थे सञ्चारसहितो भवेत् । स्थिरांशस्थैर्यसंहृष्टं मृगयाल विदेहगे । षष्ठे कर्म-राशिस्थे कर्मेशे मन्दसंयुते । केन्द्रत्रिकोणगे वापि दासी दासान् विनिर्दिशेत् । कर्माधिपस्यायगतौ शनिसम्बन्ध-संयुते । सहाधिपस्य सम्बन्धे बहुदासान् विनिर्दिशेत् । शुभयोगेण संदृष्टे कर्मराशौ तदीश्वरे । भ्रातृपुत्रेण वा युक्ते बहुदासान् विनिर्दिशेत् । कर्मनाथेन वा भुक्ति-मन्त्र पूर्त्तिं विनिर्दिशेत् । तत्र पापसमायोगे जाड्यदौर्व-ल्यादिकम्" ।

वर्षतन्त्रात् दशमभावफलादिकं नील०ता० उक्तं यथा "सबलेऽब्दपतौ स्वस्ते राज्यार्थसुखकीर्त्तयः । स्था-नान्तराभिरक्षितस्मिन् केन्द्रे स्वदृष्टवाप्यस्य [illegible] सतौ रविरपि स्वस्थः पूर्वार्जितपदाप्तिकृत् । एकादशेऽस्मिन् [illegible] [illegible] [illegible] । रविस्थानेन्दिरा स्वस्थे वा राज्याप्तिः [illegible] । नीचेऽर्के पापसंयुक्ते नृपात् [illegible] । [illegible] रविसौम्ये सौम्याः [illegible]-

[illegible] । [illegible] [illegible] रमदः स्वावदि [illegible] । [illegible] राज्य-सम्बन्धेऽपैत्यन्ववाये महाख्यः । शनिस्थाने कुजः पदम् [illegible] पापकृन्नतः । अपकीर्त्तिं विनाशं [illegible] यदि । दैत्ये त्रिभर्वस्थेऽस्मिन् [illegible] [illegible] । मन्दोऽब्दपोऽधिकारी त्रिधर्मे धर्मविद् । अस्मिन् दग्धेऽपि नष्टे च पापदृष्टे निरुद्धः । [illegible] [illegible] गुरावित्यं यथार्थभाक् । तत्स्थाः [illegible] [illegible]-गमपायं स्ववाक्यतः । स्तनौ वेधे रवौ [illegible] [illegible]-सर्पिणं यदि । लग्नाधिपेन राज्याधिपत्वा सौम्यान्वा-न्ततः । धर्मकर्माधिपौ दग्धौ धर्मराज्यच्छवाहो" ।

दशमहाविद्या स्त्री दशाङ्गवा महाविद्या । "काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी । भैरवी छिन्नमस्ता च विद्या धूमावती तथा । बगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका । एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकी-र्त्तिताः" इति तन्त्रोक्तेषु दशसु देवीमूर्त्तिभेदेषु ।

दशमालिक पु०।देशभेदे २तन्नृपे ३तद्वासिजने च ब०व०। "तथैव रमठाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः" भा०भी०६अ० ।

दशमास्य पु० दश मासान् गर्भे स्थितः यत् । दशमासान् व्याप्य गर्भे स्थिते बाले । तथाभूतस्य गर्भात् सुखनिर्गमाय पाठ्यमन्त्रद्वयं ऋ० दर्शितं यथा ।

"यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः । एवा ते गर्भ एजतु निरैतु दशमास्यः" ऋ० ५।७८।७ । "यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति । एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जरायुणा" ८ । "दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधिमातरि । निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि" ९ । "एतदाद्यमृक्त्रयं गर्भस्राविण्युपनि-षत् । "एतदाद्यृक्त्रयेणात्रौ सप्तवध्रिः स्वयोनितः । गर्भिण्याः प्रसवायाद्य स्तुतवानश्विनावृषिः" । "यथा वातः पुष्करिणीं सर आदिकं सर्वतः समिङ्गयति सम्यक् चालयति एवैवं तव गर्भे एजतु कम्पताम् । इतश्चान्तः स्वस्त्ये । दशमास्यो दश मासान् गर्भे स्थितो निरैतु" । [illegible] "वातो यथा कम्पमानो वनं कम्पयति [illegible] । यथा समुद्र एजति चाल्यते चाय वायुना । [illegible] एवैव मासांश्च गर्भोत्थेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जरायुणा सह जरायुज-जातः पतेत् । दशमासानुषित्वा वै मम जठरे [illegible] । निर्गच्छतु त्वं जीवो जननी चापि जीवतु" भा० ।

दशमिन् त्रि० नवतिवर्षं [illegible] [illegible]

दशमूलीक इति । मतमूर्धन्यस्य कलिकाले वयसः ।

दशमौलिका स्त्री॰ दशस्थानमस्यायां' स्थिति [illegible] ।
१अतिवले दशमशब्दे उदा॰ । २कारतानां कालिनां
सथानां मध्ये नायकपा दशां प्राप्ते च दशाशब्दे दृश्यम् ।

दशमुख पु॰ दश मुखान्यस्य । १रावणे "गत्वा भोक्तुं दश-
मुखभुजोच्छ्वासितप्रस्थसन्धेः" मेघ॰ । २महाकालीरूपे-
देवीभेदे स्त्री "श्रीवामाकृतिमाश्रपाददशकां सेवे महा-
कालिकाम्" महाकालीध्यानम् । तस्या दशास्यवत्त्वा
तथात्वम् । दशवदनादयोऽप्यत्र ।

दशमुखरिपु पु॰ ६त॰ । रामे "सीतां हित्वा दशमुखरिपु-
र्नोपयेमे यदन्याम्" रघुः ।

दशमूत्रक न॰ दशानां मूत्राणां समाहारः । दशाना
प्राणिनां गोमहिषाजाविहयगजखरोष्ट्रमानुषमानु
षीणां मूत्रे । प्राणिभेदे तद्गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा

"गोमूत्रं कटुतीक्ष्णोष्णं सक्षारत्वान्न वातलम् । लघ्व-
ग्निदीपनं मेध्यं पित्तलं कफवातजित् । शूलगुल्मोदरा-
नाहविरेकास्थापनादिषु । मूत्रप्रयोगसाध्ये च १गव्यं मूत्रं
प्रयोजयेत् । दुर्नामोदरशूलेषु कुष्ठमेहाविशुद्धिषु । आ-
नाहशोफगुल्मेषु पाण्डुरोगे च माहिषम्२ । कासश्वासा-
पहं शोषकामलापाण्डुरोगनुत् । कटुतिक्तान्वित छाग३मो-
षमीषन्मारुतकोपनम् । कासप्लीहोदरश्वासशोषवर्चोग्रहे हि-
तम् । सक्षारतिक्तकटुकमुष्णं वातघ्नमाविकम्४ । दीपनं
कटुतीक्ष्णोष्णं वातचेतोविकारनुत् । आश्वं५ कफहरं
मूत्रं क्रिमिदद्रुषु शस्यते । सतिक्तं लवणं भेदि वातघ्नं
पित्तकोपनम् । तीक्ष्णं क्षारे किलासे च नागं६ मूत्रं
प्रयोजयेत् । गरचेतोविकारघ्नं तीक्ष्णं ग्रहणीरोगनुत् ।
दीपनं गार्दभं७ मूत्रं क्रिमिवातकफापहम् । शोफकुष्ठो-
दरोन्मादमारुतक्रिमिनाशनम् । अर्शोघ्नं कारभं८ मूत्रं
मानुषन्तु९ १०विषापहम्" ।

दशमूल न॰ दशसंख्यकानां मूलानां समाहारः पात्रा॰ न वा
ङीप् । चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे "बिल्वश्योनाकगाम्भारी
पाटलागणिकारिकाः । दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं
महत् । शालपर्णीपृश्निपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरम् । वात-
पित्तहरं वृष्यं कनीयः पञ्चमूलकम् । उभयं दशमूलन्तु
सन्निपातज्वरापहम् । कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्व-
शूले च शस्यते । पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाश
नम्" । पात्रा वा ङीप् । दशमूलीरसे सर्पिः" चक्रद॰ ।

दशमूलघृत न॰ चक्रदत्तोक्ते ज्वरघ्ने घृतभेदे ।

"दशमूलीरसे सर्पिः सक्षीरे पञ्चकोलकैः । सक्षारै-
र्हन्ति तत्पूर्वं ज्वरकासाग्निमन्दताः । वातपित्तकफ-
व्याधीन् प्लीहानं चापि पाण्डुताम्" । २तन्त्रोक्ते काम-
घ्ने घृतभेदे च । "दशमूलीकषायेण भार्गीकल्कं पचेद्
घृतम् । दधिमस्तुरिमिर्युक्ते तत्परं वातकासनुत्" ।

दशमूलतैल न॰ चक्रदत्तोक्ते बाधिर्य्यनाशके तैलभेदे ।

"दशमूलीकषायेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् । एतत्कल्कं
प्रदायैव बाधिर्य्ये परमौषधम्" ।

दशमूलषट्पलघृत न॰ चक्रदत्तोक्ते कासादिघ्ने घृतभेदे ।

दशमूलीचतुःप्रस्थे रसे प्रस्थोन्मितं हविः । सक्षारैः
पञ्चकोलैस्तु कल्कितं साधु साधितम् । कासहृत्पार्श्वशू-
लघ्नं हिक्काश्वासनिवर्हणम् । कल्कं षट्पलमेतान्न प्राह-
र्न्ति भिषग्वराः' ।

दशमूलाद्यघृत न॰ चक्रदत्तोक्ते कासनाशके घृतभेदे

"दशमूलाढके प्रस्थं घृतस्याक्षसमैः पचेत् । पुष्कराह्व-
शटीबिल्वसुरसव्योषहिङ्गुभिः । पेयानुपानं तत् देयं कासे
वातकफाधिके । श्वासरोगेषु सर्वेषु कफवातात्मकेषु च"

दशयोग पु॰ दशानामङ्गानां योग । विवाहादौ वर्ज्ये
दोषभेदे तत्स्वरूपप्रतिप्रसवादिकम् उपयमशब्दे १२६८
पृ॰ दृश्यम् । अयं दशयोगभङ्ग इत्यन्ये ।२दशहराशब्दे
वक्ष्यमाणे ज्यैष्ठमासशुक्लपक्षादिदशके च ।

दशरथ पु॰ सूर्य्यवंश्ये अजनृपात्मजे रामचन्द्रपितरि नृपभेदे
भट्टि॰ "अयोध्याया महाराजो रघुरासीन् महाबलः ।
अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत्" हरिवं॰१५अ॰।

दशरथसुत पु॰ ६त॰ । रामे दशरथात्मजादयोऽप्यत्र ।

दशरश्मिशत पु॰ दश रश्मिशतान्यस्य । सहस्रकिरणे सूर्य्ये
"दशरश्मिशतोपमद्युतिम् । यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः" रघुः।

दशरात्र पु॰ दशभिः रात्रिभिर्निर्वृत्तः ठञ् तस्य लुकि
तद्धितार्थद्वि॰ अच् समा॰ । १दशरात्रसाध्ये यागभेदे
स च यागः कात्या॰ २५।११।१७ श्रौ॰ उक्तः । दशानां
रात्रीणां समाहारः । २रात्रिदशके न॰ । अत्र रात्रान्त-
त्वेऽपि संख्यावाचकपूर्वकत्वात् क्लीवता । 'प्रतिषेधैः
समं तत्र दशरात्रमशुध्यति । यच्चोक्तं दशरात्रस्य ताव-
देवाशुचिर्भवेत्" मनुः । "अथ चेद्दशरात्रं संनिपतेद्
आद्यं दशरात्रम्" शु॰ त॰ ।

दशरूपक न॰ दश रूपकाणि दृश्यकाव्यानि प्रतिपाद्य-
तया स्वस्त्यत्र अच् । नाटकादिदशविधदृश्यकाव्यलक्षणभेदे ।

दशरूपक न० दश नाटकादीनि रूपाणि निरूप्यन्ते अत्र । धनञ्जयकृते नाट्यालङ्कारभेदनिरूपके ग्रन्थे साहित्यदर्पणे च। नाट्यालङ्कारशब्दे रूपकाणि दृश्यानि ।

दशलक्षणक पु० दश लक्षणान्यस्य कर्म । धर्मे "दश लक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः" इत्युपक्रमे "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" मनुः ।

दशवाजिन् पु० दश वाजिनो रथेऽस्य । चन्द्रे हेमच० । "दशानां श्वेतपद्मस्य विचिन्त्योमाधिदैवतम्" चन्द्रध्या० ।

दशवार्षिक त्रि० दशसु वर्षेषु भवः ठञ् उत्तरपदवृद्धिः । दशवर्षभवे स्त्रियां ङीप् । "पश्यतोऽब्रुवतो हानिर्भूर्तैर्दशवार्षिकी । परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्षिकी" याज्ञ० ।

दशविध त्रि० दश विधाः प्रकारा यस्य । दशप्रकारे "भेदस्तस्योऽष्टविधो दशविधो महामोहः" सा० का० । दशविधसंस्कारः ।

दशवीर न० दश वीरा यत्र । सत्रभेदे । "तदेतत्सत्रानां दशवीरमेषां दश वीरा आयन्ते य एतदुपयन्ति" ता० ब्रा० २५।७।४ । "तदेतदुक्तं सत्रं सत्त्रानां दशवीरं वीरयन्त्यनिमाननिति वीराः पुत्रास्तेषां दशसंख्यानां साधकम् अतो ये दीक्षिता एतदुपयन्ति तेषामपि दश वीराः पुत्रा । जायन्ते" भा० । [भिर्वयं दशव्रजम्" ऋ० ८।८।२०

दशव्रज पु० ऋषिभेदे । "याभिः कण्वं मेधातिथिं यो या

दशशत न० दशगुणितं शतम् । १सहस्रसंख्यायां २तत्संख्येये च । "गवां दशशतं धनम्" भा० व० ६८ अ० ।

दशशतरश्मि पु० दशशतं सहस्रं रश्मयोऽस्य । सूर्ये हेमच० ।

दशशताङ्घ्रि स्त्री दश शतानि अङ्घ्रयोऽस्य । १शतमूल्यां २शतावर्य्याम् पारस्करनि० ।

दशसप्ता स्त्री दश च सप्त चास्यां वित्तौ । वाक्यो विन्यासभेदेन वित्तिभेदे तत्प्रकारादिकं ता० ब्रा० भाष्ये दर्शितं यथा ।

"अथ सप्तदशस्तोमस्य दशसप्ताख्या विष्टुतिः । सा त्रिःप्रकारा । सप्तस्विसतेत्यपरा सा च त्रिःप्रकारा । अतः पञ्चविधिष्टयो नवच्छलेकः । तत्र आद्यात्वतो भवन्ति दशसप्तसप्तस्वितभेदेन यद्येकं सप्तविंशतुमः अतस्तां दशसप्ताख्यां विष्टुतिं दर्शयति" भा० । "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स पञ्चभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स एकया, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः" ता० ब्रा० २।७।१ । "आद्यायाः आदितो द्वाभ्यां पर्यायाभ्यां विहिङ्करोति सप्तभ्यो दश । अन्ते सप्तेति दश च सप्त चास्यां विष्टुतौ सा दशसप्तेव सप्तदशस्तोमस्य विष्टुतिः" । तद्वदस्य सप्तकादौ पर्यायो सप्तस्विसतामस्यास्यां प्रकारो परिवर्तनमेव उक्त

दशसाहस्र न० दश गुणितं सहस्रं परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः । १दशगुणितसहस्रमिते अयुते २तत्संख्येये च "भूतानां दशसाहस्रं परिवेष समाहृतम्" हरिवं० २५२ अ० ।

दशसाहस्रिक त्रि०दश सहस्राणि प्रमाणमस्य ठञ् उत्तरपद० वृद्धिः । अयुतमितभागादौ । "दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः" हरिवं० ११२ अ० ।

दशस्य त्रि० दशं दानमिच्छति क्यच् सुक् च नामधातुः दानेच्छायां प०अक० सेट् दशस्यति अदशस्यीत् । "यथा नो अग्ने धियो दशस्य" ऋ० ७।४२।५ । "इरावती धेनुमती हि भूतं "सूयवसिनी मनुषे दशस्या" ७।९९।२ ।

दशहरा स्त्री दश पापानि हरति हृ—ड । गङ्गाजन्मदिने ज्यैष्ठशुक्लदशम्याम् ।

"ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्य्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति" स्मृतिः । अपि च "अदत्तानामुपादानं हिंसा चैव विधानतः । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् । पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्यात् चतुर्विधम् । परद्रव्येष्वभिध्यानं मनसानिष्टचिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च मानसं त्रिविधं स्मृतम् । एतानि दश पापानि हर त्वं मम जाह्नवि ! । दशपापहरा यस्मात् तस्माद्दशहरा स्मृता । "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ । दशयोगे नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे । अत्र बुधहस्तयोः कालभेदेन व्यवस्था ज्ञेया । २सितपक्षदशमीबुधयोः प्रतिपदादिने यथोक्तं स्कान्दे प्रभासखण्डे "ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः । गरानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवौ । दशयोगे [illegible] [illegible] हरम् । दानो वै [illegible] [illegible] । अतो-

दशम्यां तु विशेषेण पूजा कार्य्या हितार्थिभिः"। अत्र स्नानाङ्गमन्त्रस्य उक्तः गारुडे २१५ अ० यथा। "अद्य ज्येष्ठे तु मासे दशम्यां शुक्लके सिते। दशपापहरा- स्नानं अदत्तादानकल्मषम्। विधानाचरणं हिंसा पर- दारोपसेवनम्। पारुष्यानृतपैशुन्यमसम्बद्धं प्रभाषणम्। परद्रव्याभिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम्। एतद्दशाघघा- ताय गङ्गास्नानं करोम्यहमिति"।

दशा स्त्री दंश—अङ् नि० नलोपः। १अवस्थायां २दीपवर्त्तौ, मेदि० "अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम्। परोपकारनिरता मणिदीपा इवोत्तमाः" इत्युद्भटः। ३चित्ते, अजयपालः। ४कालकृतविशेषरूपायां ५गर्भवास- जन्मादिबाल्ययौवनादिरूपायामवस्थायाञ्च। ताश्च "गर्भ- वासः१जन्म२बाल्यं३ कौमारं४ पौगण्डम्५ यौवनं६ स्था- विरता७ जरा८ प्राणरोधः९ नाशः१०" नीलकण्ठेनोक्ताः दश वेद्याः। ५कामकृते विरहिण्यां नेत्ररागाद्यवस्थादशके, ज्योतिषोक्ते नक्षत्रानुसारेण सूर्य्यादिग्रहाणां स्वामित्वेन ६भोग्यकाले च। तत्र स्मरकृतदशाश्च "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्पः। निद्राच्छेदस्तनुता विषयनि- वृत्तिस्त्रपानाशः। उन्मादो मूर्च्छा मृतिरित्येताः स्मरद- शादशैव स्युः"। ग्रहाणां स्वस्वसूचितफलविपाककाल- भेदरूपा दशा च नानाविधा तत्र "कलौ नाक्षत्रिकी दशा" इत्युक्तेः नक्षत्रसूचितैव दशा ग्राह्या साऽपि नानाविधा षट्त्रिंशद्वर्षीया मङ्गलादियोगिनीदशा, अष्टो- त्तरीयवर्षात्मिका रव्याद्यष्टग्रहाणां दशा। विंशोत्तरी- यवर्षात्मिकासूर्य्यादिनवग्रहैर्विपच्यमानफलात्मिका च तत्र योगिनीदशा तु "गुणं संयोज्य जन्मर्क्षे वसुभिर्भागमाह- रेत्। मङ्गलाद्यास्त्रिराद्यन्ता ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः"। "मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकोत्तरमिताः क्रमात्" इत्युक्तानुसारेण ज्ञेया। तदानयनञ्चान्यत्र "आर्द्रा- दिभिस्त्रिराद्यन्ता ह्यष्टौ ज्ञेयाः क्रमाद्बुधैः। मङ्गला पिङ्गला धन्या भ्रामरी भद्रिका तथा। उल्का सिद्धा सङ्कटा च एकैकोत्तरवत्सरा। अश्विन्यादित्रयं तत्र आग्नेय्यादित्रयेऽधिकम्। सिद्धायां रोहिणी शेषे सङ्कटायां मृगः परः। मङ्गलायाः पतिश्चन्द्रः पिङ्ग- लाया रविस्तथा। धन्यायास्तु बुधः स्वामी भ्रामर्य्याः धरणीसुतः। भद्रिकायाः पतिर्जीव उल्काया रवि- नन्दनः। सिद्धायाः भार्गवः स्वामी सङ्कटायास्तु दानवः" इत्येवं क्रमात् दशाभेदाः। तासां चक्रेण ज्ञानाय

योगिनीदशाचक्रम्।

दशानाम	म	पि	ध	भ्रा	भ	उ	सि	सं०
तदीशाः	च	र	बु	कु	जी	श	शु	रा
मानवर्षाः	१	२	३	४	५	६	७	८
जन्मनक्ष-	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
त्रानुसारेण	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१
तासां प्रवेश-	२२	२३	२४	२५	२६	२७	४	५
नक्षत्राणि।				१	२	३		

त्रैराशिकेन नक्षत्रभुक्तकालमपहाय प्राप्तदशाका- लात् गतभोग्यकालानुसारेण दशाकालाः कल्प्याः एवं सर्व्वत्र।

विंशोत्तरीयदशा तु "रविश्चन्द्रस्तथा भौमो बुधजीवौ शनैश्चरः। बुधः केतुः भृगुश्चेति कृत्तिकादौ त्रिधा भवेत्"। दशावर्षाश्च "षट् सूर्य्यस्य दशा वर्षाः दिङ्मिता रजनीपतेः। कुजस्य सप्त वर्षाः स्युः राहोरष्टा- दशैव तु। गुरोः षोडश विज्ञेयाः शनेरेकोनविंशतिः। विदः सप्तदश ज्ञेया केतूनां सप्त कीर्त्तिताः। भृगोर्विंश- तिरुद्दिष्टा सूर्य्यादीनां महादशाः"।

विंशोत्तरीयदशाचक्रम्।

दशेशाः	र	च	म	रा	जी	श	बु	के	शु
वर्षमानम्	६	१०	७	१८	१६	१९	१७	७	२०
जन्मनक्षत्रा-	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
नुसारेण	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
प्रवेशनक्षत्राणि	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	१	२

त्रैराशिकेन प्राग्वद्भुक्तभोग्यकालानुसारेण दशाकल्पनम्। एतद्दशफलानि सर्वार्थचिन्तामण्यादुक्तानि यथा,

"दशानुरोधेन फलं वदन्ति मुनीश्वरा जातशुभाशुभं तत्। सारं समुद्धृत्य तदेव वक्ष्ये भेदं यथा विस्तरतो दशानाम्। दीप्तः१ स्वस्थ२स्तु मुदितः३ शान्तो४ हीनो५- ऽतिदुःखितः६। विकलश्च७ खलः८ कोपी९ नवधा खेचरो भवेत्। उच्चस्थः खचरो दीप्तः१ स्वस्थः२ स्वक्षेत्रगो मतः। मुदितो३, मित्रभे ४शान्तः समगो हीनको५ऽधरः। शत्रुभे दुःखसंयुक्तो६ विकलः७ पापसंयुतः। खलः८ पराजितो- ऽथ कोपी९ स्यादर्कसंयुतः। पृथक् पृथक् फलं तेषां दशा- काले विशेषतः। तत्र नामानुरोधेन परिपाके वदन्ति हि। याते प्रदीप्तस्य धराधिपत्वमुत्साहशौर्य्यं धनवाह- नञ्च। स्त्रीपुत्रलाभं धनवस्तुपूर्णां क्षितीश्वरत्वाकलयेति

विद्यामृतेः स्वस्य खेटस्य दशाविपाके लक्ष्मी नृपा-
लजधनादिसौख्यम् । विद्यायशःप्रीतिमहत्त्वताच
दारार्थभूत्यात्मजधर्ममेति २ । सुदान्वितस्यापि दशाविपाके
शत्रुग्रहादिभूमल्लसुतार्थधैर्यम् । पुराणधर्मश्रवणादिगान-
दानादियानाम्बरभूषणाग्निम् ३ । दशाविपाके सुखधैर्यमेति
शान्तस्य ४ भूपुत्रकलत्रयानम् । विद्याविनोदान्वितधर्म-
शास्त्रं बह्वर्थदेशाधिपपूज्यताञ्च । स्थानच्युतिर्बन्धुवि-
रोधिता च हीनस्य ५ खेटस्य दशाविपाके । जीवत्यसौ-
कुत्सितहीनवृत्त्या त्यक्तोजनै रोगनिपीडितः स्यात् ।
दुःखान्वितस्यापि ६ दशाविपाके नानाविधं दुःखमुपैति
नित्यम् । विदेशगो बन्धुजनैर्विहीनश्चौरादिभूपैर्भयमाप्र-
वस्तः । वैकल्यखेटस्य ७ दशाविपाके वैकल्यतां याति
मनोविकारम् । पित्रादिकानां मरणं विशेषात् स्त्रीपु-
त्रयानाम्बरचोरपीडाम् । दशाविपाके कलहं वियोगं
खलस्य ८ खेटस्य पितुर्वियोगम् । शत्रुवैमानाम्बनभूमि-
नाशमुपैति नित्यं स्वजनैश्च निन्द्यः । कोपान्वितस्यापि ९
दशाविपाके पापं समायाति बहुप्रकारैः । विद्यायशः
स्त्रीधनभूमिनाशं राज्ञश्च वित्तं हरतेऽत्र रोगी" ।
अथ परमोच्चादिगरविदशाफलानि । भानोर्दशायां परमो
च्चगस्य भूर्य्यर्थदारात्मजकीर्त्तिशौर्यम् । संमाननं भूमिपतेः
सकाशादुपैति सच्चारविनोदगोष्ठीम् । उच्चान्वितस्यापि रवे-
र्दशायां गोहस्तिधान्यार्थपरिश्रमञ्च । संसारयुग्बन्धुजनैर्वि-
रोधं देशाद्विदेशञ्च रतिप्रकोपात् । प्रचण्डवेश्यागमनं क्षि-
तीशादुपैति हर्षं रतिकेलिभानम् । मृदङ्गभेरीरवयुक्तया-
नमन्योन्यवैरं लभते मनुष्यः । आरोहिणो वासरनाय-
कस्य दशा महत्त्वं कुरुतेऽतिसौख्यम् । परोपकारं सुतदा-
रभूमिगोशालिमातङ्गकृषिक्रियादीन् । दशावरोहा दिन-
नायकस्य कृषिक्रियावित्तकलेशनाशम् । चोराग्निपीड़ां
कलहं विरोधं नरेशकोपं कुरुते विदेशम् । नीचस्थित-
स्यापि रवेर्विपाके मानार्थनाशं क्षितिपालकोपात् ।
स्वबन्धुनाशं सुतमित्रदारैः पित्रादिकानामपकीर्त्ति-
मेति । अत्यन्तनीचान्वितसूर्यदाये विपत्तिमाप्नोति स्वदे-
श्युतिञ्च । विदेशयानं मरणं गुरूणां स्त्रीपुत्रगोभूमि-
कृषिविनाशम् । मूलत्रिकोणस्य रवेर्विपाके चेतार्थदारात्मज-
बन्धुसौख्यम् । राजाश्रयं गोधनमित्रलाभं सद्यानया-
नादिकमेति राज्यम् । स्वक्षेत्रगस्यापि रवेर्दशायां
स्वबन्धुसौख्यं कृषिवित्तकीर्त्तिम् । विद्यायशःप्राप्ति
दानपुण्यं प्रभूतिलाभं सुखमेति नित्यम् । दशाविपाके

स्वाधिमित्रगस्य रवेः प्रनष्टार्थकलत्रपुत्रः । गोमित्रपित्रा-
दिशरीरकष्टं मलत्वमायाति जनैः समन्तात् । शत्रु-
राशिस्थितसूर्यदाये दुःखी परिभ्रष्टसुतार्थदारः । नृपाग्नि-
चोरैर्विपदं विवादं पित्रोर्विरोधञ्च दशान्तमेति । स्वमि-
त्रराशिस्थितसूर्यदाये सम्पत्तमित्रात्मजराजपूजाम् । स्वगे-
हवासं स्वजनस्य सङ्गाद् यानादिभूषाम्बरतामलाभम् ।
अत्यन्तमित्रवर्गगस्य भानोर्दशाविपाके सुतिसौख्यमेति ।
स्त्रीपुत्रधान्यार्थमनोविलासनटागयानाम्बरभूषणानि । स-
मवर्गगस्यापि रवेर्दशायां समस्तजनैः स्यात् कृषिभूमिधान्यम् ।
गोवाजियानाम्बरदेहसौख्यं स्त्रीपुत्रदोषं रणपीड़ितः
स्यात् । नीचान्वितस्यापि रवेर्दशायां नीचानुवृत्त्या कुम-
ती कशीलः । स्त्रीपुत्रधान्यार्थपशुक्रियादिमनोविकारं
समुपैति ज्ञेयम् । उच्चान्वितस्यापि रवेर्दशायां मनोविलासं
लभते स्ववृत्त्या । तीर्थाभिषेकं हरिकीर्त्तनञ्च प्राकार-
कूपादिपुराणशास्त्रम् । पापान्वितस्य द्युमणेर्विपाके नित्यं
मनः क्लिश्यति ज्ञेयबुद्ध्या । कुभोजनं कुत्सितवस्त्रपानं
कुशीलवृत्त्या त्वधनं कृशत्वम् । दिनाधिनाथस्य शुभान्वि-
तस्य पाके सुखं भूमिधनादिवस्त्रम् । दृष्टैर्विलासं
स्वजनैः समाजं कल्याणरागआदिविनोदगोष्ठीम् ।
पापेक्षितस्यापि सहस्रभानोर्दशाविपाके परमन्तु
दुःखम् । पित्रोर्विनाशं सुतदारकष्टं चोराग्निभूपालकृतं
कृशत्वम् । करोति भानुः शुभवीक्षितश्चेत् विद्यायशश्री
सुतवाग्विलासम् । कान्तिप्रतापं रतिकेलिसौख्यं
पित्रोः सुखं भूपतिमाननां च । केन्द्रान्वितस्यापि
दिवाकरस्य दशाविपाके स्वपदस्थदुःखम् । स्थानच्यु-
तिर्बन्धुवियोगमेति भङ्गः कृषेर्वित्तपरिश्रमञ्च । त्रिकोण-
संयुक्तरवेर्विपाके बुद्धिभ्रमं राजविमानमञ्च । सौख्या-
दिहानिं निधनं पितुश्च कष्टादिवैकल्यमुपैति काले ।
उच्चांशकस्य च दशा विदधाति हर्षं नित्यं प्रतापजनितां
महतीं श्रियञ्च । नानाविनोदजनितं रतिकेलिसौख्यं
स्त्रीवस्त्रलाभमनिशं पितृवर्मनाशम् । नीचांशयुक्तस्य
रवेर्दशायां भार्यार्थभूपुत्रविदेशयानम् । त्यक्तोजनैर्बन्धु-
विकुत्सितस्तु मनोविकारं ज्वरपित्तरोगम् । आदौ सूर्य-
दशायां दुःखं पितृरोगकृतश्च व्याधिः । मध्ये पशुधन-
हानिश्चान्ते विद्यामहत्त्वञ्च । दशाविपाके धनहानि-
मेति सहस्रभानोरतिदुःखजालम् । गुरुप्रयोगूत-
पवित्ररोगं पुत्रादिकष्टं त्वथवा प्रमेहम् । रन्ध्रस्थभानो-
रपि वा दशायां देहस्य कष्टं सकलाक्रियिष्कम् ।

चातुर्थिकं नेत्रविकारकासं ज्वरातिसारं स्वपदच्युतिञ्च । भानोर्द्वादशगस्य चेद्यदि दशा क्लेशार्थहानिं भयं स्त्रीबन्धुात्मजभूमिनाशमथवा वा पित्रोर्विनाशं कलिम् । स्थानात् स्थानपरिभ्रमं विपक्षतं राज्ञोभयं प्राद्यक् विद्यावादविनोदगोष्ठिकलहं गोवाजिसंपीडनम् । पुत्रोत्पत्तिविपत्तिमत्र कुरुते भानोर्धनस्थस्य वा क्लेशबन्धुवियोगदुःखकलहं वाग्दूषणं क्रोधनम् । स्त्रीणां धननाशनं नृपभयं भूपुत्रयानाम्बरं सर्वं नाशमुपैति तत्र शुभयुक् वाच्यं न चैतत्फलम् । भानोर्विक्रमयुक्तस्य दशा धैर्य्यं महत् सुखम् । नृपमानमवाप्नि भ्रातृवैरं विपत्तथा । सुखस्थितस्यापि रवेर्दशायां भोगार्थभूभृत्यकलत्रहानिम् । क्षेत्रादिनाशं स्वपदच्युतिं वा ग्रामच्युतं चोरशिखाग्निशस्त्रैः । दाराश्रितस्यापि रवेर्दशायां कलत्ररोगस्त्वथ वा मृतिर्वा । कुभोजनं कुत्सितपाकजातं क्षीरादिद्रव्याज्यविहीनमन्नम् । कर्मस्थितस्यापि रवेर्दशायां राज्यार्थलाभं समुपैति धैर्य्यम् । उद्योगसिद्धिं यशसा समेतं जयं विवादे नृपमाननं च । लाभस्थितस्यापि दशाविपाके भानोर्धनाप्तिं शुभकर्मलाभम् । उद्योगसिद्धिं सुतदारसौख्यं यानादिभूषाम्बरदेहसौख्यम् । संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्माजीवे यस्य यच्चोपदिष्टम् । भावस्थानालोकयोगोद्भवं च तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम् । सूर्य्ये स्थानबलाधिके कृषिधनं गोभूमियानाम्बरं सौख्यं राजसुमाननं परधनैः संयुज्यते कान्तिमान् । तत्पाके शयनाम्बरादि लभते सर्वोपकारं महाकीर्त्तिं भूषणमिष्टबन्धुसहितं तीर्थाभिषेकं महत् । रविर्यदा स्थानबलेन हीनस्तत्पाककाले ग्रहमर्थनाशम् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधतापं देशाद्विदेशं समुपैति दुःखम् । दिग्वीर्य्ययुक्ते दिवसेश्वरे तु दिगन्तराक्रान्तिधनादिसौख्यम् । तत्तद्दिशः प्राप्तयशोऽर्थभूमिर्नो चेत्तथा तादृशमत्र नास्ति । तत्कालमानात्तनुते बलिष्ठे रवौ विपाके कृषिभूमिवित्ते । उद्योगसिद्धिं नृपमाननाञ्च हीने रवौ कालबलेन नाशम् । निसर्गतः सर्वमुपैति कालरवौ तु नैसर्गिकवीर्य्ययुक्ते । यानार्थभूषाम्बरदेहसौख्यं हीने रवौ चोरनृपाग्निभीतिम् । रवौ तु चेष्टाधिकवीर्य्ययुक्ते सर्वेप्सितार्थागममेति सौख्यम् । नृपस्य मानं सुतदारसौख्यं कृष्यादियानाम्बरमत्र हीने । रवौ खगानां बलहीनयुक्ते त्वचिन्तयित्वा सकलं च सौख्यम् । तज्जायते तत्परिपाककाले तेनैव हीने सकलं विनाशम् । क्रूरादिषष्ट्यंशरवेर्दशायां स्थानच्युतिं वा नृपचोरभीतिम् । कोपाधिकं तत्र शिरोरुजं च पित्रादिनाशं त्वथवा तदीयम् । मृदुंशषष्ट्यंशरवेर्दशायां मृष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिम् । नानाद्वयं राजसुपूजितञ्च वेदान्तशास्त्रागमधर्मशास्त्रम् । पारावताद्यंशयुतस्य भानोर्दशाविपाके महतीञ्च कीर्त्तिम् । बन्ध्वर्थदेशाधिपमाननं च पुत्रादिसंमित्रकलत्रलाभम् । स्वोच्चादिजन्यं फलमाङ्कुरादौ पश्चात् फलं खेचरदृष्टिजन्यम् । मध्ये फलं स्थानभवं तथैव पापग्रहाणामिह योजयन्ति । भुजङ्गमत्र्यंशयुतस्य भानोर्दशाविपाकेऽहिभयं विषाद्वा । नृपाग्निपानित्यमनेकदुःखं पाशादिमत्र्यंशयुतस्य चैवम् । स्वोच्चस्थोऽपि दिनेशो नीचांशे चेत्कलत्रधनहानिः । स्वकुलजबन्धुविरोधः पित्रादीनां तथैव मुनिवाक्यम् । उच्चांशकयुतो भानुर्नीचस्थोऽपि महत्सुखम् । करोति राज्यभारं च दशान्ते विपदं क्रमात्" ।

अथोच्चादिगचन्द्रदशाफलानि "अत्युच्चगस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके कुसुमाम्बरञ्च । महत्त्वतामेति कलत्रलाभं धनार्यतिं पुत्रमनोविलासम् । उच्चस्थितस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां सुतदारवित्तम् । मिष्टान्नपानाम्बरभूषणाप्तिं विदेशयानं स्वजनैर्विरोधम् । आरोहिणी चन्द्रदशा प्रपन्ना स्त्रीपुत्रवित्ताम्बरसौख्यकीर्त्तिम् । करोति राज्यं सुखभोजनञ्च देवार्च्चनं भूसुरतर्पणञ्च । निशाकरस्याप्यवरोहकाले स्त्रीपुत्रमित्राम्बरसौख्यहानिम् । मनोविकारं स्वजनैर्विरोधं चोराग्निभूपैः पतनं तटाके । नीचांशगस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां त्रिविधार्थहानिम् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोविकारं समुपैति निद्राम् । मूलत्रिकोणस्थितचन्द्रदाये नृपाश्रयं भूमिसुतार्थदारान् । प्राप्नोति भूषाम्बरमानलाभं सुखं जनन्या रतिकेलिलोलम् । स्वक्षेत्रगस्यापि निशाकरस्य नृपाश्रयप्राप्तिमुपैति सौख्यम् । प्रचण्डवेशग्रागमनं क्षितीशात् संमाननं स्त्रीसुतबन्धुसौख्यम् । निशाकरस्याप्यतिशत्रुराशिं गतस्य दाये कलहोऽर्थनाशम् । कुवस्त्रतां कुत्सितभोजनञ्च क्षेत्रार्थदारात्मजतापयानम् । यानाम्बराभरणादिहानिं विदेशयानं परिचारकत्वम् । देशान्तरे भ्राम्यति बन्धुहीनो दुःखी परिक्लिश्यति शत्रुगेहे । मित्रर्क्षगस्यापि निशाकरस्य पाकेऽर्थलाभं क्षितिपालमैत्रीम् । उद्योगसिद्धिं जनबन्धुलाभं चित्राम्बराभूषणवाग्विलासम् । सुधाकरस्याप्यतिमित्रराशिं गतस्य

दाये स्वतिसौख्यमेति । विद्याविनोदाङ्कितराजपूजां चेलाम्बदारात्मजकामलाभम् । दशाविपाके समराश्रितस्य कलानिधेः काननभूमिवासम् । किञ्चित्सुखं वाक्यरोगपीड़ां विदेशवासं लभते मनुष्यः । नीचाश्रितस्य हि दशा विपदं महार्त्तिं क्लेशार्थदुःखधननाशमुपैति काले । कारागृहं निगड़पातकनाशहीनचौराग्निभूपतिभयं सुतदारशोषम् । क्षीणेन्दुपाके सकलं विहीनं राज्यार्थभूपालकलत्रमित्रम् । उन्मादचित्तं स्वजनैर्विरोधमत्यन्त मायाति कुशीलदृष्ट्या । पूर्णेन्दुपाके परिपूर्णमेति विद्याविनोदाङ्कितराजपूजाम् । स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमनोविलासं विशेषतः शोभनकर्म्मलाभम् । केनापि सौम्यस्य वियच्चरेण युक्तस्य चन्द्रस्य दशाविपाके । मनःप्रसादं मदनाभिरामं स्त्रीपुत्रभृत्यादिविनोदगोष्ठीम् । पापान्वितस्यापि निशाकरस्य पाकेऽग्निचौरावनिपालकोपैः । दुःखं सुतस्त्रीसुतबन्धुहानिं विदेशयानं व्यसनादिकञ्च । चन्द्रस्य सौम्यग्रहसंयुतस्य प्राप्तौ दशायां शुभकर्म्मलाभम् । गोभूहिरण्याम्बरभूषणानि तीर्थाभिषेकं परदारसौख्यम् । पापेक्षितस्यापि निशाकरस्य दशाविपाके विफलं सुकर्म । कोपाधिकं कुत्सितभोजनञ्च मातुर्वियोगं त्वचशा मदीयम् । निशाकरस्यापि शुभेक्षितस्य परोपकारं महतीं च कीर्त्तिम् । इष्टार्थबन्धुगमभूपमानं जलक्रियावस्त्रमनोविलासम् । मूलत्रिकोणगेन्दोर्दशां प्रपन्नो नरः सुबन्धुकोशः । बन्धुपक्षान् विनीतो बन्धुविरोधं प्रधानतां याति । सुखस्थितस्यापि निशाकरस्य मातुर्वियोगं सुखयानभूमिम् । करोतिनारिं स्वकर्मलाभकीर्त्तिं स्वनाशाङ्कितपद्मजालम् । दारान्वितस्यापि निशाकरस्य पाके कलत्राप्तिसदाहरन्ति । सुपुत्रसौख्यं शयनाम्बरञ्च प्रसेकमाल्यादिकगं मनोज्ञम् । कर्म्मस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना चन्द्रस्य कीर्त्तिं लभते सुविद्याम् । यज्ञादिकर्म्माप्यनेकसौख्यं भूपालयानाम्बरबन्धुपूजाम् । नीचांशगस्यापि दशा ददाति रोगं महत्तरं चेन्दोः । पादाशिरोगपीड़ां युद्धे पराजयं मनोत्साहम् । उच्चांशगस्यापि दशा ददाति सौख्यं महत्तरं चेन्दोः । नानाविधधनलाभं भूपतिसम्मानदेशप्राप्तिं च । चन्द्रदशायामादौ नरपतिसम्मानकीर्त्तिसौख्यं च । मध्ये स्त्रीसुतनाशं स्वधनसौख्याम्बरं चान्ते । षष्ठस्य चन्द्रस्य दशा प्रपन्ना करोति दुःखं कलहं वियोगम् । चौराग्निभूपालभयं जनेन भूतादिकञ्च धननाशपाकः । रन्ध्रस्थितस्यापि दशा प्रपन्ना देहस्य कार्श्यं जलभीतिदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं कुभोजनं वा व्यसनेषु नाशम् । रिष्फगचन्द्रदशायां प्राप्तो धननाशनं कुरुते । रात्रौऽक्षतधनभाग्यं स्थानविनाशं महत्तरं दुःखम् । चन्द्रस्य वित्तस्थितपाककाले वित्ताम्बरस्त्रीसुखभोगभाग्यम् । मिष्टान्नपानं रतिकेलिसौख्यं धनागमं पुण्यजलाभिषेकम् । तृतीयराशिस्थनिशाकरस्य दशा महत्सौख्यमनेकवित्तम् । मनो दृढं भ्रातृजनादिसौख्यं कृषिप्रयाणाम्बरभूषणाप्तिम् । लाभस्थितस्यापि निशाकरस्य प्राप्तौ दशायां विविधार्थलाभम् । सुखान्नपानाम्बरकेलिलोलं स्त्रीपुत्रलाभं तु मनोविलासम् । दिनेश्वरेणाहतचन्द्रदाये प्राप्नोति दुःखं स्वजनैर्विरोधम् । भार्याभयं भूपतिपावकचौरैर्मातुर्वियोगं कृषिधान्यनाशम् । चन्द्रे स्थानबलाधिके धनसुखं कीर्त्तिञ्च विद्यागमं देवब्राह्मणतर्पणं स्वपधनान्याप्नोति भूमिं धनम् । क्षीराम्बरभूषणं कृषिधनं गोविक्रियावेषनं मिष्टान्नादिरसायनं फलयुतं दध्याज्यमाल्याम्बरम् । निशाकरे स्थानबलैर्विहीने स्थानार्थनाशं स्वपदच्युतिञ्च । स्वबन्धुनाशं स्वधवा वियोगं करोतिनाशं समुपैति काले । निशाकरे दिग्बलसंयुतेऽस्मिन् दिगन्तरादागतवस्तु चित्रम् । विद्यागमं भूपतिमित्रताञ्च स्वबन्धुपूजां गजवाजिभूमिम् । चन्द्रे तथा कालबलान्वितेऽस्मिन् तुरङ्गयानं कृषिगोमहीश । विद्यादिघोषं मखकेयदन्तचर्माम्बराङ्कितथाह्नञ्च । निसर्गवीर्यान्वितचन्द्रदाये निसर्गतश्चापि करोति सौख्यम् । अयत्नतो वाहनदेशलाभं नृपालपूजां बहुवाहनञ्च । चन्द्रे यदा दिग्बलवीर्ययुक्ते कृपाकटाक्षेण नरेश्वरस्य । समस्तभाग्यं समुपैति सौख्यं परोपकारं च मनोऽभिलाषम् । क्रूरादिषष्ठांशसमन्वितस्य दाये शशाङ्कस्य बहुत्वदुःखम् । स्त्रीपुत्रनाशं क्षितिपालकोपं विद्याविवादं कलहं जनैश्च । मृदंशषष्ठांशसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये बहुपुत्रलाभम् । भृत्यार्थलाभं विजयं सुखं च कीर्त्तिञ्च विद्यां लभते विशेषात् । पारावतांशसमन्वितस्य चन्द्रस्य दाये महतीं च कीर्त्तिम् । विद्याविनोदं लभते च सौख्यं देवार्चनं पुण्यजलाभिषेकम् । क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तचन्द्रो दिशति रोगिताम् । कार्श्यं पापसमायुक्तं शोकाद्यग्निपीड़नम् । आदौ भावफलं प्रोक्तं स्थानजन्यं ततः फलम् । कं शोद्भवं फलं दशाद्युपहजातफलं तथा” ।

अथो शादिनभौमदशाफलम् । “अस्तुनभूनन्दनदाय-

काले चेत्तार्थलाभं समरे जयञ्च । आधिक्यमभ्येति नरेशसम्मानसहोदरस्त्रीसुतवाञ्छिताप्तम् । उच्चस्थितस्य हि दशा धरणीसुतस्य प्राप्नोति राज्यमथवा क्षितिपाच्च वित्तम् । भूमिच्छदारसुतबन्धुसमागमं च यानादिरोहणविशेषविदेशयानम् । आरोहिणी भूमिसुतस्य सौख्यं दशा तनोत्यथ नरेन्द्रपूजाम् । प्रधानतामर्थमनोऽभिलाषं भाग्योत्तरं गोगजवाजिलक्षम् । धरासुतस्याप्यवरोहकाले स्थानार्थनाशं वणिक्कापदुःखम् । विदेशवासं स्वजनैर्विरोधं चौराग्निभूपैर्भयमेति कष्टम् । नीचस्थितस्यापि धरासुतस्य दाये कुवृत्त्या स्वजनादिरत्याम् । कुभोजनं गोगजवाजिनाशं स्वबन्धुनाशं नृपवह्निचौरैः । मूलत्रिकोणस्थितभौमदाये विद्यान्नपानाम्बरभूषणाप्तिम् । पुराणधर्मश्रवणं मनोज्ञं भ्रात्रादिसौख्यं कृषिलाभमेति । स्वक्षेत्रगस्यापि धरासुतस्य दशाविपाके लभतेऽर्थभूमिम् । स्थानाधिपत्यं सुखवाहनञ्च नामद्वयं भ्रातृसुखं सुखाप्तिम् । धरासुतस्यातिमित्रराशिं गतस्य दाये कलहादिदुःखम् । नरेशकोपं स्वजनैर्विरोधं भूम्यर्थदारात्मजमित्ररोगम् । भूनन्दनस्याप्यरिराशिगस्य दशाविपाके समरे च पीडाम् । शोकाग्निभूपालविषैः प्रमादं पीडातिसारादिगुदादिरोगम् । मित्रर्क्षगस्यापि कुजस्य दाये मित्रत्वमायाति सपत्नवर्गैः । चौराग्निमान्द्याक्षिविवादभूमिं सर्वविनाशं कलिकोपदुःखम् । कुजस्य दाये त्वतिमित्रराशिं गतस्य भूपालकृतार्थभूमिम् । वस्त्रादियानादिविनाकृतदीनतामुपैति देशान्तरसम्भ्रमाद्यम् । धरासुतस्यापि समर्क्षगस्य गृहोपकार्यं स्वजनप्रभावात् । क्षीणप्रभत्वात्मजसहोदराणां मनस्तमाप्नोति नृपाग्निपीडाम् । नीचग्रहेणापि समन्वितस्य धरासुतस्यातिमनोविकारम् । प्रेष्यत्वमेति परकीयमन्नं स्त्रीपुत्रनाशं नृपवह्निचौरैः । किञ्चित् सुखं भोजनवस्त्रपानं कष्टेन हन्ति नृपपूजनञ्च । उच्चान्वितेनापि समन्वितस्य भौमस्य दाये सुतदारपीडाम् । पापान्वितस्यापि कुजस्य दाये पापानि कर्माणि करोति नित्यम् । देवद्विजानां परदेवतानां सहोदराणाञ्च कुमार्गहत्या । शुभान्वितस्यापि कुजस्य दाये केचित् सुखं देहजवातरोगम् । भूपैर्विवादं समरे जयं च विद्याविवादं परदेशवासम् । शुभेक्षितधरासूनोर्दाये भूम्यर्थनाशनम् । तस्मिन् गोचरसंयुक्ते त्वलन्नं शोभनं भवेत् । वारक पापदृष्टीक्षितस्य प्राप्तौ दशायां बहुदुःखवृन्दम् । शनैः परिलक्षकरान्वितो देशान्तरस्थः क्षितिपालकोपात् । केन्द्रगतभौमदाये चौरविषाद्यामुपैति दुःखानि । कलहो बान्धवविरोधं लभते देशान्तरं याति । चतुर्थराशिस्थितभौमदाये स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च । चौराग्निपीडां नृपतेः सकाशात् भीतिं परे दुष्पदे प्रयाति । कलत्रयुतस्य कुजस्य दाये कलत्रहानिं गुदमूत्रकृच्छ्रम् । अगोचरस्थस्य च तादृशं फलं तदन्यथा चेत् फलमन्यथैव । कर्मस्थितस्यापि कुजस्य पाके कार्यविकल्यमुपैति दुःखम् । उद्योगभङ्गं त्वपकीर्त्तिमेति विद्यासुतस्त्रीधनमानहानिः । अर्कगभौमदशायां दधाति शोकं स्त्रिया विरोधं च । राज्याश्रुतिं विपदाद्देशाद्देशान्तरं याति । वित्तगभौमदशायां सम्प्राप्तौ तस्य हानिरुपयाति । स्वकुलाढ्यत्वं लभते नृपहृतवित्तं सुखाक्षिरोगञ्च । भ्रातृस्थानगतस्य सौख्यफलदो भूनन्दनोऽरातिहा धैर्यं वित्तसुतार्थदारसहजैः सख्यं नृपात् पूज्यताम् । पुत्रस्थानगतस्य पुत्रमरणं बुद्धिभ्रमं जायते बन्धुस्थानगतस्य भूमिसहजैर्दुःखं महारोगभाक् । षष्ठमस्थधरासूनोर्दाये कीर्त्तिं विवेकिताम् । नेत्ररोगं त्वर्थनाशं दद्यात् कलहमेव वा । मरणपदस्थो भौमः करोति दुःखं सकृच्छ्रं पाके । स्फोटकमन्यविरोधं स्थानविनाशं विदेशयानञ्च । नवमस्थधरासूनोर्दशापाके पदच्युतिम् । गुरूणां च तथा कष्टं तपोविघ्नं महद्भयम् । आयस्थभौमदाये करोति राज्यार्थभूपसम्मानम् । समरे जयप्रतापं वागुपकारं मनोज्ञं कीर्त्तिम् । व्ययगतभौमदशायां प्राप्तौ धनक्षतं नृपाद्भीतिम् । स्थानसुतदारनाशं भ्रातृणां विदेशवासञ्च । उच्चांशसंयुक्तधराजकाले मनोभिलाषं विजयं सुखञ्च । प्रभूतदारोगमनं नृपत्वं प्रधानतां याति सुगन्धपद्मम् । नीचांशभौमदाये नीचयुतेऽप्यनकर्म्मवैकल्यम् । धनहानिभूरिदुःखः पित्रोदरपराजयोऽर्थार्त्तः । भौमदशायामादौ लभते विविधार्थमानहानिं च । मध्येऽग्निभूपचौरैर्भीतिं तत्र विनिर्दिशेन्मतिमान् । अन्ते भ्रातृवियोगं सुतधनदाराग्निगुल्ममूत्रादिम् । भौमेऽप्येवं न भवेद्गोचरयुक्ते विशेषतः कथयेत् । भौमस्य संस्थानबलान्वितस्य दशाविपाकेऽर्थकलत्रसौख्यम् । स्थानादिलाभं सुखकीर्त्तिशौर्यसद्योगसिद्धिं त्वजयादुपैति । स्थानवीर्यविहीनस्य कुरुते स्थानच्युतिम् । कुजः कुसीदलब्धा च जीवनं भवति ध्रुवम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये नृपात् सुखमार्थदग्धतापम् । गोभूमिसम्मानवरार्थलाभं दिग्भ्रमादा

क्रान्वयं प्रतापम्। कालवीर्ययुतभौमदशायां काव्य-वाञ्छितिं सौख्यमुपैति। पट्टवस्त्रमणिमौक्तिकलाभं चित्रवस्त्रशयनोत्तमलाभम्। निसर्गवीर्यान्वितभौमदाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम्। समस्तभाग्यात्मजमित्र-बन्धुगोभूमिभूषाम्बरदेहसौख्यम्। निसर्गतः स्थान-धनादिनाशं पित्राधिकं कुत्सितभोजनञ्च। कुजस्य दाये कुनखी पितृघ्नः सहोदराणामपि देहपीडा। वक्रान्वितस्य भौमस्य दशाकाले महद्भयम्। चौराग्नि-सर्पपीडां च बन्धनं पदच्युतिम्। दृग्वीर्ययुक्तस्य कुजस्य दाये कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम्। समस्त-भाग्यात्मजमित्रबन्धुगोभूमिभूषाम्बरदेहसौख्यम्। क्रूर-षष्ठांशसंयुक्तभौमदायेऽतिपीडनम्। कारागृहप्रवेशञ्च बन्धुविभवक्षयम्। सौम्यषष्ठांशसंयुक्तभौमदाये शुभं भवेत्। विवाहदीक्षायज्ञं च सर्वेषामुपकारकम्। पारावतादिसंयुक्तभौमदाये महत् सुखम्। भूम्यर्थदार-वस्त्रादिधनवाहनभोजनम्। क्रूरद्रेक्काणसंयुक्तकुज-दाये मनोव्यथा। निगडं विषभीतिं च पापबन्धनमेव च। उच्चस्थोऽपि धरासूनुर्नीचांशकसमन्वितः। तत्-पाके भ्रातृमरणं स्वपक्षविग्रहद्वयम्। भूमिपुत्रोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसमन्वितः। तत्पाके भूमिदारार्थ-पुत्रमित्रविवर्द्धनम्" कुजदशा।

अथ बुधदशा। "स्वतुङ्गसोमात्मजदायकाले धनान्वितः ख्यातिमुपैति सौख्यम्। ज्ञानञ्च कीर्त्तिं जननायकत्वं स्त्रीपुत्रभूम्यर्थमहोत्सवञ्च। उच्चस्थितस्यापि शशाङ्क-सूनोर्दशा महत्त्वं कुरुतेऽर्थसौख्यम्। देहस्य पुष्टिं धनधान्यपुत्र गोवाजिमत्तेभमृदङ्गनादम्। आरोहिणो सौम्यदशा प्रपन्ना यशोऽम्बरं गोवृषवाजिसङ्घम्। मृदङ्ग-भूषाम्बरयानलाभं वाणिज्यभूम्यर्थपरोपकारम्। शशाङ्कसूनोरवरोहिणो या दशा महत्कष्टतरञ्च दुःखम्। विज्ञानहीनं परदारसङ्गं नृपाग्निचौरैर्भय-मत्र कष्टम्। नीचस्थचन्द्रात्मजदायकाले ज्ञानेन हीनं स्वजनैर्वियुक्तम्। पदच्युतिं बन्धुविरोधितां च विदेशयानं वनवासदुःखम्। मूलत्रिकोणान्वितसौम्य-दाये राज्यं महत्सौख्यकरं च कीर्त्तिम्। विद्याविलासं निजधार्म्मिकत्वं पुराणधर्म्मश्रवणादिपूतः। स्वक्षेत्रग-स्यापि शशाङ्कसूनोः प्राप्तौ दशायां धनधान्यसम्पत्। वाणिज्यलाभं निजतातदाररत्नकनकाम्बरभूषणाद्यैः। श-शाङ्कसूनोररिराशिगस्य [illegible] क्षोभं च भूपतिकोप-

जातम्। विद्याविहीनं कुलहीनसेवां कुभोजनं दार-सुतार्थनाशनम्। शशाङ्कसूनोरतिशत्रुराशिं गतस्य पाके विपदं च दुःखम्। उद्योगभङ्गं स्वजनैर्विरोधं यज्ञादिविघ्नं शुभकर्म्मनाशम्। मित्रक्षेत्रदशायां शशाङ्क-सूनोर्धनार्थितः सौख्यम्। नामद्वयसंप्राप्तिः स्वनामा-ङ्कितगद्यपद्यानि। अतिमित्रराशिगस्य दशा प्रपन्ना महत्त्वतां याति। भूपतिदत्तं सौख्यं धनसुतदारांश्च बन्धुसम्मानम्। समक्षेत्रगस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा सुखं धान्यसुताम्बराणि। करोति राज्यच्युतिमल्पविघ्नं विज्ञानहीनं पिटकादिरोगम्। नीचखेचरसंयुक्तसौम्य-दायेऽतिकष्टताम्। पदभ्रंशं बन्धुनाशं कर्म्मनाशं मनो-रुजम्। उच्चखेचरसंयुक्तसौम्यदाये महत् सुखम्। भाग्योत्तरं सुविद्यां च वाणिज्यं सत्कर्म्मक्रियाः। विदः पापान्वितस्यापि दाये पापमुपैति च। चेतोऽर्थ-दारपुत्रादिक्लेशं भूमिविनाशनम्। विदः सौम्ययुत-स्यापि परिपाके महत् सुखम्। राज्ययोगं सुखं कीर्त्तिं दारपुत्रान्वयात् सुखम्। सौम्येक्षितस्यापि शशाङ्कसूनो-र्दशाविपाके महतीं च कीर्त्तिम्। विद्याविलासोद्भव-राजपूजां कान्तिप्रतापं यशसा समेतम्। पापेक्षित-स्यापि शशाङ्कसूनोर्भाग्यक्षयं बन्धुजनैर्वियुक्तम्। विदेश-यानं स्वपदच्युतिं च प्रध्यानुवृत्त्या कलहोऽतिकष्टम्। केन्द्रोपगस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमित्रधन-धान्यकलत्रपुत्रान्। यज्ञादि कर्म्म स्वपमानयशःप्र-लब्धिं मृदङ्गपानशयनाम्बरभूषणानि। कर्म्म गतस्य हि दशा शशिनन्दनस्य भूपालमानं कवित्वप्रभावम्। भेरीरवादि परिघोषितयानमार्गं तीर्थाभिषेकमथवा जनयति प्रसिद्धम्। वित्तगसौम्यदशायां विद्याप्राप्तिं महत्त्वकीर्त्तिञ्च। भूपतिमान्यसमानो राज्यस्थाने प्रधानतां याति। तृतीयराशिस्थितचन्द्रसूनोर्दशाविपाके जडतां समेति। उद्गानमाजीवनगुल्मरोगमकार्त्तियोगे स्वप-मानञ्च। शशाङ्कसूनोर्हिबुकस्थितस्य दशा प्रपन्ना गृहधान्यनाशम्। सौख्यादिहीनं हिबुकेऽबलस्य सद्योगभङ्गं च पदच्युतिं वा। पञ्चमस्थशशिनन्दनस्य या क्रूरबुद्धिरतिकष्टता भवेत्। हीनवृत्तिरपि राज-सेवया लभ्यतेऽधनमेति बन्धनम्। षष्ठस्थानान्वित सौम्यदाये स्वगदोषजातं बहुरोगमेति। विचर्चिका-पैत्तिकपाण्डुरोगं नृपाग्निचौरैर्भयं [illegible]। [illegible] भूपतिदत्तकोपम्। वाक-

भिन्नं महद्भयं प्रमादं रिपुफस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोः । दारस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशा विपाके सुतदारवित्तम् । विद्याविनोदं विमलाम्बरं च नामद्वयं भूपतिमित्रताञ्च । भाग्यस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्भाग्योत्तरं दारसुतार्थलाभम् । तीर्थाभिषेकं जपहोमदानं यज्ञादिकर्म्मापि लभेन्मनुष्यः । कर्म्मस्थितस्यापि शशाङ्कसूनोर्दशाविपाके नृपतौल्यमेति । सौख्यं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यं नामद्वयं दारसुतार्थलाभम् । प्रपूजनं देवमहीरुहाणां साम्राज्यलाभं जननायकत्वम् । कवित्वमार्गं समुपैति काले यज्ञादिदीक्षां स्वजनैर्विरोधात् । उपान्त्यराशिस्थितसौम्यदाये त्वनेकधा वित्तमुपैति काले । दानेन वा भूपतिमाननाद्वा कृषेश्च वाणिज्यविचारतो वा । उच्चांशसंयुक्तशशाङ्कसूनोर्दशाविपाके सुतभूषणाप्तिः । मनोविलासं नयनाभिरामकृत्वा सुधैर्य्यं च जलाभिषेकम् । नीचांशकयुतः सौम्यो नीचवृत्त्यानुजीवनम् । प्रेष्यत्वं परिचारं च दशायाञ्च करोति तत् । सौम्यदशायामादौ लभते धनधान्यसम्पदं पुरुषः । अन्ते स्वजनविरोधं मध्ये दाये नरेशसम्मानम् । अर्कगसौम्यदशायां लभते विविधापदं मनोदुःखम् । स्वकुलजनपविरोधं निन्दाभयं वाजिकर्णरोगञ्च । स्थानवीर्य्ययुते सौम्ये तत्पाके कीर्त्तिराज्यदम् । समोधैर्य्यं मनोत्साहं यज्ञदीक्षाशुभप्रदम् । तद्विहीनवपुषे स्यान्दारपुत्रमहद्भयम् । विदेशवासं दुःखं च नानापरिभवक्रियाः । दिग्वीर्य्यसहिते सौम्ये दिगन्ताद्धनिकः सुधीः । सामन्तराजमित्रत्वं गन्धमाल्यस्य लेपनम् । कालवीर्य्ययुतसौम्यदशायां देहसौख्यकलहादिवियोगम् । दारपुत्रनृपमाननमेति गाङ्गतोयपरिपूततनुः स्यात् । निसर्गवीर्य्यान्वितसौम्यदाये निसर्गतश्चापि शुभादि कर्म्म । विद्याविवादं स्वजनैर्विरोधं मातुर्विरोधं त्वथवा तदीयम् । वक्रचेष्टान्विते सौम्ये भाग्यदारसुतार्थभाक् । तथा पुराणदानादिसत्कृत्यानमाचरेत् । दृग्बलेन युते सौम्ये सर्व्वभूतेषु सौम्यताम् । करोति रतिकेलिञ्च राज्यभाग्यसमन्वितम् । क्रूरषष्ठांशसौम्यस्य दशापाके महद्भयम् । चौराग्निभूपैर्भीतिः स्याच्छुभदृग्योगवर्जिते । सदंशादियुते सौम्ये राज्यलाभं महत्सुखम् । मार्द्दवं सर्व्वभूतेषु कृषिपुत्रार्थसम्पदम् । सौम्ये वैशेषिकांशस्थे विशेषाद्राजपूज्यताम् । सुगन्धाम्बरमाल्यं च विद्यामोदैरहृष्टताम् । क्रूरदृक्काणसंयुक्तचन्द्रसुतदशा यदा । चौराग्निभूपतिभयं स्थानभ्रंशं महद्भयम् । उच्चराशिगतः सौम्यो नीचभागगतो यदि । राज्यं सुखं महत्कीर्त्तिं विनाशयति तत्क्षणात् । चन्द्रात्मजोऽपि नीचस्थः स्वोच्चभागसमन्वितः । अशुभफलमादौ तु शुभमन्ते प्रयच्छति" ।

अथ गुरुदशा "गुरोर्द्दशायां परमोच्चगस्य राज्यं महत्सौख्यमुपैति कीर्त्तिम् । मनोविलासं गजवाजिकृत्यं नृपाभिषेकं स्वकुलाधिपत्यम् । कुलीरगस्यापि गुरोर्द्दशायां भाग्यान्तरं भूपतिमाननाद्वा । विदेशयानं कनकाधिपत्यं दुःखैः परिक्लिष्टतनुर्मनुष्यः । आरोहिण्यां देवगुरोर्भवन्त्यां दशा तत्पदां कुरुतेऽर्थभूमिम् । गर्भक्रिया स्त्रीसुतराजपूजां स्वर्णार्थितः प्राप्तयशःप्रतापम् । जीवदशायामारोहिगयाभोगो मण्डलादिनाथो वा । द्विजभूपालरक्षणो मेधावी कान्तिमान् विनीतश्च । देवेन्द्रपूज्यस्य दशावरोहा करोति सौख्यं सकलेषु नाशः । सकलाङ्गकान्तिविशेषजालं नरेश्वरत्वं सकलं च याति । अतिनीचभागभाजो गुरोर्द्दशायां प्रभग्नकष्टबहुपुत्रः । अन्योन्यकृतवैरं कृषिनाशं याति परभृत्यः । मूलत्रिकोणनिलयस्य गुरोर्द्दशायां राज्यार्थभूमिसुतदारविशेषसौख्यम् । यानाधिरोहणमपि स्वबलाप्तवित्तं यज्ञादिकर्म्मजनपूजितपादपीठम् । गुरोर्द्दशायां स्वगृहं गतस्य राज्योऽर्थभूधान्यसुखाम्बरञ्च । मिष्टान्नगोवाजिमनोविलासं काव्यादिपुराणागमवेदशास्त्रम् । गुरोर्द्दशायामतिशत्रुराशिं गतस्य दुःखं समुपैति शोकम् । विषादभूम्यर्थकलत्रनाशं नृपाग्निचौरैर्बहुदुःखपीडाम् । गुरोर्द्दशायामरिराशिगस्य क्षेत्रादिवित्तं शयनाम्बरञ्च । नरेशसम्मानमुपैति नित्यं स्त्रीवश्यतामप्युदरार्त्तिम् । प्राप्तो दशायामतिमित्रराशिं गतस्य जीवस्य नरेन्द्रपूज्यम् । स्वटङ्कभेरीरवयानघोषं दिगन्तराक्रान्तसमस्तभाग्यम् । मित्रर्क्षगस्यापि गुरोर्द्दशायां नरेशमैत्रीं समुपैति कीर्त्तिम् । विद्याविवादे जयसत्सौख्यसुगन्धवस्त्रपरोपकारम् । समर्क्षगस्यापि गुरोर्द्दशायां सामान्यतो भूपतिदत्तभाग्यम् । कृषक्षेत्रगोभूमिमनोविलासं मित्रार्थराजस्तुतिभूषणाप्तिम् । नीचखेचरसंयुक्तजीवदाये मनोरुजम् । परमेष्ठ्याप्रसादञ्च पुत्राणाञ्च विरोधिताम् । उच्चखेचरसंयुक्तगुरुदाये महत्सुखम् । अनेकगोपुरादीनां निर्माणं नृपपूज्यताम् । पापान्वितस्यापि गुरोर्द्दशायां करोति पापं कृद्वान्तरस्थम् । गृहं वहिः पुण्यफलं विशेषात् भूस्वर्णदारात्मजसौख्यमेति । शुभान्वितस्यापि गुरोर्द्दशायां नरेशलाभं

बहुलाम्बरं च । दानेन वित्तं नृपमानमाह्वा यज्ञादिसंमार्गविशेषलाभम् । पापेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां प्राप्तं सुखं किञ्चिदुपैति धैर्यम् । क्वचित्तु यशः क्वचिद्राज्यसौख्यं क्वचिद्धनं नाशमुपैति चान्ते । शुभेक्षितस्यापि गुरोर्दशायां देशान्तरे वित्तमुपैति भूपात् । देवार्चनं भूसुरतर्पणञ्च तीर्थाभिषेकं गुरुपूज्यताञ्च । केन्द्रगतजीवदाये राज्यं भूदारराजसम्मानम् । विविधसुखानन्दकरं बहुजनरक्षां प्रधानतां याति । लग्नगतस्य हि दशा पदं करोति जीवस्य सौख्यमन्नाम्बरभूषणाद्यम् । यानाधिरोहणमदद्विपवारवैश्च मत्तेभवाजिभटसङ्घयुतं करोति । चतुर्थकेन्द्रस्थितजीवदाये यानत्रयं भूपतिमित्रभावम् । भूपालयोगः यदि भूपतित्वं नो चेत्तदा तत्सदृशं करोति । कलत्रराशिस्थितजीवदाये दारार्थपुत्रार्थसुखं प्रयाति । विदेशयानं समरे जयञ्च धान्यं परत्रापि च पुण्यकर्म । कर्मस्थितस्यापि गुरोर्विपाके राज्याप्तिमाङ्गल्यनयसदासीम् । भूपालयोगे त्वथ चार्थपुत्रकलत्रसत्कर्मसु राजयोगम् । पञ्चमस्थगुरोर्दाये मन्त्रोपास्तिर्महत्सुखम् । सुताप्तिं राजपूजाञ्च वेदान्तश्रवणादिकम् । त्रिकोणसंस्थस्य गुरोर्दशायां स्त्रीपुत्रधान्यार्थविवेकबुद्धिम् । सद्वस्त्रयानाम्बरपट्टवस्त्रयानादिलाभं नवमे तु सौख्यम् । उच्चांशसंयुक्तगुरोर्दशायां भाग्योत्तरं राजसमानमेति । प्रतापसन्तानचिरत्नलाभं सर्वेषु सख्यं समुपैति सौख्यम् । नीचांशसंयुक्तगुरोर्विपाके भूपाद्भयं गुल्मविचर्चिकादीन् । स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च नृपाग्निचौरैः सङ्क्षोभकञ्च । अर्कगजीवदशायां सहसा ज्वरपीडितो भवेत् जीवः । जलाङ्कुरोगतप्तो दुःशीलत्वप्रभग्नसंसारः । आदौ गुरुदशाकाले नृपपूजां महत्सुखम् । मध्ये स्त्रीपुत्रलाभादि चान्ते कष्टं विनिर्दिशेत् । धनस्थितस्यापि गुरोर्विपाके धनायतिं भूपतिमानञ्च । विद्याविवादाद्भुतराजगोष्ठीं सर्वोपकारं विजयं सुखञ्च । नृपलब्धबहुमानं भ्रातृभिर्भूमिलाभं परयुवतिजनैर्धीदत्तगोभूमिवित्तम् । कृषिनयसनभूपागन्धमाल्याम्बराणि परकृतमुपकारं शुद्धतामेति शौर्यम् । तृतीयस्थगुरोर्दाये भ्रातृणां च सुखं धनम् । नृपदत्तं धनं सौख्यं गन्धमाल्याम्बरादिकम् । नीरोगतां पुत्रकलत्रलाभं बन्धारिपुस्थस्य गुरोर्दशायाम् । आदौ भवेदेवमथान्त्यपाके दारार्थचौरादिभयं सरोगम् । जीवो मरणस्थः करोति सौख्यं स्वबन्धुजनहानिम् । स्थानच्युतिं विदेशं प्रान्ते स्त्रीराजपुत्रसम्मानम् । लाभगजीवदशायां संप्राप्तौ राज्यलाभमुपयाति । बन्धुदारपुत्राद्भूपविरोधं स्वबन्धुविद्वेषम् । व्ययगतजीवदशायां प्राप्तौ वाहनादि समुपयाति । लभते विदेशयानं नानाक्लेशैश्च परिभूतः । पाके स्थानबलान्वितस्य च गुरोः क्षेत्रार्थदारात्मजान् संप्राप्नोति गजाश्ववस्त्रकनकच्छत्राम्बरं भूषणम् । दिग्वीर्यान्वितदेवनायकगुरौ लोके प्रसिद्धं तथा जीवे कालबलाधिके नृपवधूसम्मानितां याति सः । निसर्गवीर्यान्वितजीवदाये निसर्गतश्चातिसुखं महत्त्वम् । विद्याविलासं रतिकेलिसौख्यं भागीरथीतोयकृताभिषेकम् । वक्रं गतस्यापि गुरोर्दशायां महार्थतां याति सुतार्थदारान् । युद्धे जयं भूपतिमित्रतां च सुगन्धजाताम्बरभोगविलासम् । दिग्वीर्ययुक्तस्य गुरोर्विपाके कृपाकटाक्षेण महीपतीनाम् । समस्तभाग्यं समुपैति नित्यं देशान्तरे भ्राम्यति किञ्चिदेव । क्रूरषष्ट्यंशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिकष्टताम् । राजकोपापमानादीन् लभते नात्र संशयः । सौम्यषष्ट्यंशसंयुक्तगुरोर्दायेऽतिसौख्यभीम् । वाहनं बन्धुसम्मानं यत्नवैवाहिकं शुभम् । पारावतांशयुक्तस्य गुरोः पाके महत् सुखम् । सद्वस्त्रपट्टवस्त्रञ्च हेमविक्रियभूषणम् । पापद्रेक्काणयुक्तस्य गुरोर्दाये च बन्धनम् । कारागृहप्रवेशञ्च निगडं दारविग्रहम् । उच्चस्थोऽपि गुरुर्नीचराश्यंशकसमन्वितः । महाभाग्यं तु संप्राप्तं तत्क्षणादेव नश्यति । नीचस्थो देवपूज्योऽपि स्वोच्चांशकसमन्वितः । भाग्यक्षये तु संप्राप्ते भाग्यं याति तदा नरः”।

अथ शुक्रदशा । “सत्युच्चभृगुदशायां मत्तविलासप्रियार्थभोगी स्यात् । माल्याच्छादनभोजनशयनस्त्रीपुत्रधनयुक्तः । स्वोच्चस्थितस्यापि भृगोर्दशायां स्त्रीसङ्गमश्चार्थविवृद्धधर्मम् । पितुर्विनाशं समुपैति दुःखं शिरोरुजं भूपतिमानञ्च । आरोहिणी शुक्रदशा प्रपन्ना धान्यं वरालङ्कृतिकान्तिपूजाम् । प्रवृत्तिसिद्धिं स्वजनैर्विरोधं मातादिनाशं परदारसङ्गम् । भृगोः सुतस्याप्यवरोहकाले प्रवासवेश्यागमनं धनाप्तिम् । स्त्रीपुत्रबन्धार्त्तिमनोविकारं हृच्छूलरोगं मदनार्त्तिमेति । उद्वेगरोगतप्तः कर्मसु विफलेषु सर्वदाभिरतः । अतिनीचगतस्य दाये शुक्रस्यात्मार्थदारपुत्रार्त्तिम् । मूलत्रिकोणभाजो भृगोर्दशायां महाधिपत्यं स्यात् । क्रयविक्रयकृषधनवान् कीर्त्त्यन्वितो विधिज्ञश्च । स्वर्क्षगशुक्रदशायां

लभते स्त्रीपुत्रमित्रधनशौर्य्यम् । नित्योत्साहं द्वेषं परोपकारं महत्त्वञ्च । भृगोर्दशायामतिशत्रुराशिं गतस्य पुत्रार्थकलत्रहानिम् । प्रभग्नसंसारविशीर्णदेहं गुल्माक्षिरोगं पदच्युतिप्रकोपम् । शत्रुक्षेत्रदशायां भृगोरप्यार्थदारहानिः स्यात् । भूपतिरोषं कुरुते मस्तविलासावर्णापकर्माणि । मित्रक्षेत्रदशायां परोपकारी कलाविधिज्ञश्च । पुत्रारामलब्धिः स्याद्देवमनुष्येश्वरोद्भूतार्थश्च कीर्तिमित्रशुक्रदाये भूपतिसम्मानसौख्यं च । गोधनवाजिसमेतं गजवरसङ्घैः निरस्तदोषैश्च । समक्षेत्रगस्यापि भृगोर्विपाके प्रमेहगुल्मादिगुदाग्रोगः । किञ्चित् सुखं भूपतिवह्निचोरैः भयं स्वनामाङ्कितगद्यपद्यम् । नीचखेचरसंयुक्तभृगोर्दाये महद्भयम् । अपवादकृतं दोषं लभते पापकर्मभिः । स्वोच्चस्थितेन सहितस्य भृगोर्विपाके राज्यं महत्त्वममराधिपतित्वमेव । हेमाम्बरादिमणिभूषणयानलाभं मेरोस्तटद्रुमवनादिकशाद्व्यघोषे । पापान्वितस्यापि भृगोर्दशायां स्थानच्युतिं बन्धुजनैर्विरोधम् आचारहीनं कलहप्रियत्वं लब्धिर्भूप्यात्मजदारनाशम् शुभान्वितस्यापि भृगोर्दशायां सौभाग्यमित्रात्मजधान्यलाभम् । नरेशपूज्यां गजवाजिसङ्घं प्रवालमुक्तामणियानलाभम् । पापेक्षितस्यापि भृगोर्दशायां मानार्थहानिं समुपैति दुःखम् । स्त्रिया विरोधं स्वपदच्युतिं च विदेशवासं निजकर्महीनम् । शुभेक्षितस्यापि भृगोर्विपाके धनाम्बरं भूपतिराजनञ्च । जनाधिपत्यं स्वशरीरकान्तिं कलत्रमित्रात्मजसौख्यमेति । केन्द्रं गतस्य हि दशा भृगुनन्दनस्य यानाम्बरादिमणिभूषितदेहकान्तिम् । राज्यार्थभूमिकृषिवाहनवस्त्रशस्त्रदुर्गादियानवनवासजलाभिषेकम् । लग्नगशुक्रदशायां संप्राप्तं राजमानं लभते मणिगोधनकृषिलाभं परापवादं महोत्साहम् । चतुर्थराशिस्थितशुक्रदाये राज्यं महत्सौख्यमुपैति यानम् । कृषिक्रियाविप्रगुरुप्रजानां वृद्धिं प्रतापान्वितकीर्त्तिजालम् । कलत्रराशिस्थितशुक्रदाये कलत्रनाशं त्वथवा विदेशम् । प्रमेहगुल्मादिशरीररोगं प्रभग्नचित्तात्मजबन्धुराज्यम् । कर्मस्थशुक्रस्य दशाविपाके विद्याधनाप्तिर्मरेशराज्ञः । भागोत्सरं पालितदेहकान्तिं दिगन्तरप्राप्तयशः प्रतापम् । त्रिकोणसंयुक्तभृगोर्विपाके विद्याधनप्राप्तिनरेन्द्रपूजाम् । प्रवालमुक्तामणिवस्त्रयुक्तिगोभूमियानाम्बरलाभम् । पञ्चमस्थभृगोर्दाये पुत्रावाप्तिं विनिर्दिशेत् । कौ...स्थ राजपूजाञ्च सर्वेषामुपकारकम् । त्रिकोणस्थगतः शुक्रः करोति नृपपूज्यताम् । यशस्कर्मादिलाभञ्च गुरुपित्रोः सुखं यशः । वित्तगशुक्रदशायां धनहानिमाक्षुधेनायतिं चापि । अव्ययं यानिजाणं परोपकारं नरेशसम्मानम् । तृतीयराशिस्थितशुक्रदाये धैर्यं महोत्साहमदोनसत्त्वम् । चित्राम्बरालङ्कृतिवाहनाप्तिं सहोदराणां बहुभाग्यलाभम् । भृगोर्विपाकेऽरिगतस्य नाशं धान्यादिवस्त्रात्मजसोदराणाम् । रोगं महाकार्यविनाशनं च शत्रोर्भयं भूपतिवह्निचोरैः । रन्ध्रस्थितस्यापि भृगोर्विपाके शस्त्राग्निचोरजनितभयविघ्नम् । कश्चित् सुखं किञ्चिदुपैति वित्तं क्वचिद्दिगन्तराप्तयशः प्रतापम् । लाभस्थितस्यापि भृगोर्विपाके सुगन्धमाल्याम्बरराज्यपूजाम् । पुत्रार्थसौख्यं कृषिविक्रयञ्च दानं स्वनामाङ्कितपद्यजालम् । व्ययगतशुक्रदशायां लभते वाग्म्यार्थराजसम्मानम् । स्थानच्युतिं प्रवासं मातृवियोगं मनोविलासञ्च । जीवक्षेत्रगतस्य भृगोः स्त्रीपुत्रमहीनाशनं कुरुते । कर्मसु नित्यो विप्रो जननीक्लेशान्वितो मनोदुःखी । कर्कगशुक्रदशायां जीर्णशरीरः शुभाचरोधश्च । लभते दारविनाशं भ्रातृवियोगञ्च कलहञ्च । सिंहगशुक्रदशायां लभते विविधापदं मनोदुःखम् । उद्योगरोभतप्तः कर्मसु विफले तु सर्वदाभिरतः ॥ शुक्रे स्थानबलाधिके नरपतेः सम्मानं भूषणं विद्यावादविवादगोष्ठिरसिकं नामद्वयं संभ्रमम् । तस्मिन् दिक्कालबलान्विते चतुरयशःपुत्रार्थदाराम्बरं शुक्रे कालबलान्विते सुखधनं कीर्त्तिः स्वनामाङ्किता । निसर्गवीर्य्ययुक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कृषिगोभूमिवित्तादिभ्रातृमातृसुखं भवेत् । वक्रं गतस्यापि भृगोः सुतस्य दशाविपाके क्षितिराजपूजाम् । मृदङ्गभेरीरवयुक्तयानं विचित्रवस्त्राभरणानि राजन्यम् । दिग्वीर्य्ययुक्तस्य भृगोर्विपाके यशादिकर्माणि करोति काले । विद्याविलासं शयनाम्बरञ्च स्त्रीभिषेकं कलहं विरोधम् । क्रूरषष्ट्यांशयुक्तस्य भृगोर्दाये विपद्भयम् । चोराग्निराजभीतिः स्यात् कृषिगोभूमिनाशनम् । सौम्यषष्ट्यांशयुक्तस्य भृगोर्दाये महत् सुखम् । कूपारामतटागानां निर्माणं देवपूजनम् । वैशेषिकांशसंयुक्तभृगोर्दाये महत् सुखम् । वाहनं भूपसम्मानं भ्रातृमित्रधनसम्पदः । क्रूरद्रेष्काणसंयुक्तभृगोर्दायेऽरिभीतिदम् । कारागृहमहत्कष्टमनर्थं चोरपीडनम् । उच्चस्थोऽपि नीचांशयुक्तः शुक्रोऽतिकष्टदः । करोति राजन्नाशञ्च स्थाननाशमथापि वा । उच्चांशयुक्तशुक्रोऽपि नीचराशिसमन्वितः । कृषिगोभूमि-

वाणिज्यं धनधान्यविवर्द्धनम्" शुक्रमहादशाफलम् ।

अथ शनिदशा । "मन्दात्युच्चदशायां ग्रामसभामण्डलाधिपत्यं स्यात् । लभते विनोदशीलं पितृनाशं बन्धुकलहं च । स्वोच्चदशायां कुरुते देशभ्रंशं मनोरुजं दुःखम् । वाणिज्यहानिसत्त्वं कृषिहानिं नृपविरोधञ्च । आरोहिणो व सूरनाथसूनोर्दशा विपाके नृपलब्धभाग्यम् । वाणिज्यलाभं कृषिभूमिलाभं गोवाजियानं सुतदारलाभम् । दिनेशसूनोरवरोहकाले राजच्युतिं दारसुतार्थनाशम् । भागत्रयं भूपतिकोपयुक्तं प्रेष्यत्वमायाति गुदाक्षिरोगम् । नीचस्थितस्यापि दिनेशसूनोर्दाये कलत्रात्मजसोदराणाम् । नाशं महाकष्टतरां कृषिं च नीचानुवृत्त्या समुपैति दुःखम् । मूलत्रिकोणाभिलग्नस्य शनेर्दशायां देशान्तरादिधनलाभमुपैति काले । नामद्वयं यदि समानगराधिपत्यं विद्वेषणं सुतकलत्रजनादिभिर्वा । स्वक्षेत्रगस्य च दशा दिवसेशसूनोर्द्वेषं करोति बलपौरुषकीर्त्तिजालम् । राजाश्रयं कनकभूषणभूमिलाभं धैर्यं स्वनामसदृशानुगुणं च सौख्यम् । शनेर्दशायामतिशत्रुगस्य स्थानच्युतिं बन्धुविरोधिताञ्च । चौरादिभूपैर्भयमत्र विघ्नं भृत्यार्थदारात्मजकोपमेति । दिनेशसूनोरमरारिराशिगस्य वैश्याङ्गनं प्राप्य तु भूमिनाशम् । कृषेर्विनाशं स्वपदच्युतिञ्च वैरं समायाति शरीरकृच्छ्रम् । मित्रक्षेत्रदशाया मन्दस्य तु शिल्पकर्मणा । ज्ञानधनं प्रतापं ददाति दुःखं महत्त्वञ्च । अधिमित्रमन्ददाये ददाति सौख्यं नरेशसम्मानम् । सुतधनदारविशेषान् पशुकृषिमार्गादिवाणिज्यम् । समर्क्षगस्यापि शनेर्दशायां समानवृद्धिः सुतदारभृत्यैः । भृत्यापदं बन्धुजनेषु वैरं देहस्य कष्टं जलवातपित्तैः । नीचखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महद्भयम् । विप्रलम्भोपवासश्च नीचवृत्त्यानुजीवनम् । स्वोच्चखेचरसंयुक्तशनेर्दाये महत् सुखम् । किञ्चिद्राज्यं कृषेर्लाभं भृत्यवर्गार्थनाशनम् । पापान्वितस्यापि शनेर्दशायां पापानि गूढानि करोति काले । नीचस्त्रिया सङ्गमनं विशेषाच्चौरादिनीचैः कलहं विवादम् । शुभान्वितस्यापि शनेर्दशायां विशेषतो ज्ञानमुपैति काले । परोपकारं नृपलब्धभाग्यं कृषीणि धान्यान्यवसायलाभम् । पापेक्षितस्यापि शनेर्दशायां भृत्यार्थदारात्मजसोदराणाम् । नाशं समायाति परापवादं कुभोजनं कुत्सितगन्धमाल्यम् । शुभेक्षितस्यापि शनेर्दशायां स्त्रीपुत्रभृत्यार्थमुपैति काले । पश्चादुपैत्यत्र महत्कष्टं गोभूमिवाणिज्यकृषेर्विनाशम् । केन्द्रान्वितशनेर्दाये कलत्रायासपीडनम् । पुत्रमित्रार्थदारादिबन्धूनां मरणं ध्रुवम् । लग्नगतशनेर्दाये देहकृच्छ्रमुपैति च । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजकोपं शिरोरुजम् । चतुर्थस्थशनेर्दाये मातृतद्वर्गनाशनम् । स्वदेहदारं पदभ्रंशं चोरार्त्तिं नृपपीडनम् । दाररशिगतस्यापि शनेर्दायेऽरिपीडनम् । मूत्रकृच्छ्रं महाद्वेषं स्त्रीहेतोर्मरणन्तु वा । दशमस्थशनेर्दाये कर्मनाशमुपैति च । देशान्तरं पदभ्रंशं निगडं राजपीडनम् । द्वितीयस्थशनेर्दाये वित्तनाशमथाक्षिरुक् । राजकोपं मनस्तापमशेषं मनोरुजम् । तृतीयस्थशनेर्दाये कृषिगोधनसम्पदः । मनोजाड्यमसुहृत्त्वं भ्रातृतद्वर्गनाशनम् । पञ्चमस्थशनेर्दाये सुतनाशं मनोरुजम् । राजकोपं भृत्यनाशं बन्धुस्त्रीवित्तविभ्रमम् । षष्ठस्थरविसूनोस्तु दशाकालेऽरिपीडनम् । व्याधिचोरविषैर्बाधां पशुक्षेत्रविनाशनम् । मरणपदस्थो मन्दः करोति नित्यं सुतार्त्तिदाराणाम् । नाशं भृत्यजनानां गोमहिषभूमिदारनाशं च । नवमगतमन्ददाये पितृनाशं गुरोस्तथैवापि । लभते विदेशयानं स्वकुलजातैर्विनाशमुपयाति । लाभगमन्ददशायां लभते विविधार्थसौख्यसम्मानम् । सुतदारभृत्यसौख्यं मनोविलासं कृषेश्च लब्धधनम् । व्ययगतमन्ददशायां भीतिं चोराग्निभूपसङ्घैश्च । विविधापदं च दुःखं विदेशयानं स्वबन्धुनाशञ्च । अर्कगमन्ददशायां स्वजनद्वेषं परस्त्रियं लभते । भृत्यापत्यविरोधं महोद्योगं दोषपरिभूतम् । नीचांशमन्ददाये नीचाचारेण जीवनं लभते । सर्वेषां प्रेष्यत्वं धनसुतदारैश्च विग्रहं दुःखम् । उच्चांशमन्ददाये विविधसुखानन्दभोगभाग्यादीन् । कुरुते विदेशयानं ग्रामसभामण्डलाधिपत्यं वा । आदौ मन्ददशायामतिदुःखं मातृनाशनं कुरुते । मध्ये विदेशयानं परदेशवासं परान्नभुक् चान्ते । स्थानवीर्ययुतमन्ददशायां दारपुत्रधनकीर्त्तिमुपैति । चोरशत्रुनृपवह्निभयं वा बन्धुनाशमथवाक्षिगुदार्त्तिम् । मन्दस्य दिग्वीर्ययुतस्य दाये दिगन्तराद्राप्तसुखार्थकीर्त्तिम् । भूम्यर्थदारात्मजसोदराणां विनाशनं बन्धुजनैर्विरोधम् । कालवीर्ययुतमन्ददशायां कालकूटविषभीतिमुपैति । दारपुत्रनृपचोरभयं वा धान्यभूमिकृषिवाहनलाभम् । वक्रचारयुतो मन्दः करोति विफलां क्रियाम् । उद्योगभङ्गदुःखञ्च सोदराणाञ्च नाशनम् । क्रूरषष्ट्यंशसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । नृपकोपं

पदभ्रंशं कारान्तर्निवेशनम् । सौम्यषष्ठांशसंयुक्तशनिदाये महत्सुखम् । दारपुत्रार्थसंपत्तिं लभते बन्धुविग्रहम् । वैशेषिकांशसंयुक्तः शनिः सौख्यं करोति च । विशेषाद्राजसम्मानं विचित्राम्बरभूषणम् । क्रूरद्रेष्काणसंयुक्तशनिदाये महद्भयम् । उद्बन्धनं विषाग्नीतिं नृपचोराग्निजम्भयम् । नीचराशिगतो मन्दः स्वोच्चांशकसमन्वितः । दशादौ दुःखमाप्नोति दशान्ते कष्टदो भवेत् । उच्चराशिगतो मन्दो नीचांशकसमन्वितः । दशादौ सुखमाप्नोति दशान्ते कष्टदो भवेत् ।"

अथ राहुदशा । "राहोर्न पोऽस्ति केतोस्तु वृश्चिकस्तुङ्गसंज्ञितः । मूलत्रिकोणं कन्या च क्रिया मिथुनमुच्यते । एतत्स्वपरराशिन्तु केतोर्मूलत्रिकोणकम् । षष्ठाष्टरिष्फगो राहुस्तद्दाये कष्टदो भवेत् । उच्चस्थः सैंहिकेयस्तु तत्पाके सुखदो भवेत् । राज्यं करोति मित्राप्तिं धनधान्याभिवर्धनम् । राहुर्नीचस्थितो दाये चोराग्निनृपभीतिदः । उद्बन्धनं विषाग्नीतिं कुरुते सिंहिकासुतः । राहोर्दशायाः संप्राप्तौ नृपचोराग्निपीड़नम् । विदेशयानं दुःखार्त्तिं वनवासाश्रयं ध्रुवम् । लग्नगतराहुदाये बुद्धिविहीनं विषाग्निशस्त्राद्यैः । बन्धुविनाशं लभते दुःखार्त्तिञ्च पराजयं समरे । राहोर्दशायां धनराशिगस्य राज्यञ्च वित्तं हरते विशेषात् । कुभोजनं कुत्सितराजसेवा मनोविकारं सततं प्रकोपम् । तृतीयराशिस्थितराहुकाले पुत्रार्थदारात्मजसोदराणाम् । सुखं नृपैश्वर्यमथाधिपत्यं विदेशयानं नरपालपूजाम् । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले मातुर्विनाशस्त्वथवा तदीयम् । क्षेत्रार्थनाशं नृपतेः प्रकोपं भार्यादिपातित्यमनेकदुःखम् । चोराग्निनृपार्त्तिं मनोविकारं दारात्मजानामपि रोगपीड़ा । चतुर्थराशिस्थितराहुकाले प्रभग्नसंसारकलत्रपुत्रम् । बुद्धिभ्रमं भोजनसौख्यनाशं विद्याविवादं कलहञ्च दुःखम् । कोपं नरेन्द्रस्य सुतस्य नाशं राहोः सुतस्थस्य दशाविपाके । दशाविपाके त्वरिराशिगस्य चोराग्निभूपैर्भयमाप्तनाशम् । प्रमेहगुल्मक्षयपित्तरोगं त्वगदोषरोगं त्वथवा क्षतिञ्च । कलत्रराशिस्थितराहुदाये कलत्रनाशं समुपैति शीघ्रम् । विदेशयानं कृषिभागहानिं सर्पाद्भयं बन्धुसुतार्थनाशम् । राहोर्दशायां निधनस्थितस्य क्षमाक्षयं याति सुतार्थनाशम् । चोराग्निभूपैः सकुलोद्भवैश्च भयं स्ववैरी वनवासदुःखम् । राहोर्दशायां नवमस्थितस्य पितुर्विनाशं लभते मनुष्यः । विदेशयानं गुरुबन्धुनाशं स्थानं समुद्रस्य सुतार्थनाशम् । मानस्थितस्यापि दशाविपाके राहोः प्रवृत्तिं लभते मनुष्यः । पुराणधर्मश्रवणादिभिश्च गाङ्गैर्यतोयैरपि शुद्धदेहः । सौम्यर्क्षगश्चेत् फलमेवमेव पापर्क्षगश्चेत्तु तथा भवेद्धि । प्रोक्तं फलं यत्तु फलं तदेव सौम्यर्क्षगश्चेत् फलमन्यथान्यत् । पापक्षेत्रगतो राहुः कर्मस्थः पापसंयुतः । अभिशस्तस्तदाकाले पुत्रदाराग्निपीड़नम् । आयराशिगतो राहुस्तत्पाके नृपमाननम् । धनाप्तिः दारलाभश्च वस्त्रक्षेत्रादिसम्पदः । व्ययगतराहुदशायां देशभ्रंशं मनोरुजं कुरुते । विच्छिन्नदारपुत्रं कृषिपशुधनं धान्यसम्पदां नाशम् । कुलीरगोमेषयुतस्य राहोर्दशाविपाके धनलाभमेति । विद्याविनोदं नृपमाननञ्च कलत्रभृत्यात्मसुखं प्रयाति । पाथोजमीनाश्वयुतस्य राहोर्दशाविपाके सुतदारलाभम् । देशाधिपत्यं नरवाहनञ्च दशावसाने सकलं विनाशम् । पापर्क्षसंयुक्तफणीन्द्रदाये देहस्य कार्श्यं स्वकुलस्य नाशम् । भूपाद्भयं वञ्चनतोऽरिभीतिः प्रमेहकासक्षयमूत्रकृच्छ्रम् । शुभदृष्टियुतो राहुः करोति सफलक्रियाम् । राजमानमर्थाप्तिं बन्धूनां मरणं ध्रुवम् । पापदृष्टियुतो राहुः कर्मनाशं करोति च । उद्योगभङ्गं देहार्त्तिं चोराग्निनृपपीड़नम् । उच्चगेहयुतो राहू राजपूजां करोति च । स्त्रीपुत्रधनसम्पत्तिं वस्त्राभरणलेपनम् । नीचग्रहयुतो राहुर्नीचवृत्त्यानुजीवनम् । कुभोजनं कुदारञ्च कुपुत्रं लभते तदा । दशादौ दुःखमाप्नोति दशामध्ये सुखं यशः । दशान्ते स्थाननाशञ्च गुरुपुत्रादिनाशनम् ।"

अथ केतुदशाफलम् । "भार्यापुत्रविनाशनं नरपतेर्भीतिर्महाकष्टतां विद्याबन्धुधनाप्तिमित्ररहितं रोगाग्निमल्लैर्भयम् । यानारोहणपातनं विषजलैः शस्त्रादिभिर्वा भयं देशाद्देशवियासनं कलिकृतं वक्र्यादिभिर्वा भयम् । केतोर्दशायां संप्राप्तौ दारपुत्रविनाशनम् । राजकोपं मनस्तापं चोराग्निकृषिनाशनम् । केन्द्रस्थस्य दशा केतोः करोति विफलक्रियाम् । राज्यार्थसुतदाराणां नाशनं विपदं तथा । लग्नकेन्द्रगतस्यापि केतोर्दाये महद्भयम् । ज्वरातिसारमेहञ्च श्वासकासादिविषूचिकाः । धनराशिगतस्यापि केतोर्दाये धनक्षयम् । शत्रुपाद्भयं मनोदुःखं कुत्सितान्नं मनोरुजम् । तृतीयराशिगस्यापि केतोर्दाये महत्सुखम् । मनोवैकल्य-

आयाति भ्रातृनिर्द्धनत्वं परम् । चतुर्थराशिगतस्यापि केतोर्दाये सुखक्षयम् । प्रभन्दारपुत्रादिम्बहे भाग्य प्रकीर्त्तितः । पञ्चमस्थस्य केतोस्तु दशाकाले सुतक्षयम् । बुद्धिभ्रमं विशेषेण राजकोपं धनक्षयम् । केतोस्तरिगतस्यापि दशाकाले महद्भयम् । चोराग्निविषभीतिः स्याद्देवाग्निं समुपैति च । कलत्रराशिसंयुक्तकेतोर्दाये महद्भयम् । दारपुत्रार्थनाशश्च मनस्तापं मनोरुजम् । केतोरष्टमयुक्तस्य दशाकाले महद्भयम् । पितृमृत्युश्वासकासप्रहण्याद्रिरुजयान्वितः । नवमस्थस्य केतोस्तु दशापाके पितुर्विपत् । गुरोर्वा विपदं दुःखं शुभकर्म्मविनाशनम् । कर्म्मस्थकेतोः संप्राप्तौ दशायां सुखमेति च । मानहानिं मनोजाड्यमपकीर्त्तिं मनोरुजम् । लाभस्थकेतोः संप्राप्तौ दाये सौख्यं करोति च । भ्रातृवर्गादिसौख्यञ्च यशोदारादिवर्द्धनम् । रिःफस्थकेतोः संप्राप्तौ दाये कष्टतरं भवेत् । स्थानच्युतिं प्रवासञ्च राजपीड़ाधिनाशनम् । दशादौ सुखमाप्नोति दशामध्ये महद्भयम् । दशान्ते राजभीतिञ्च देहजाड्यमथापि वा । शुभवीक्षणसंयुक्तः केतुः सौख्यं करोति च । राज्यार्थं महदयान्तिञ्च राजपूजां महत्तराम् । पापेक्षितयुतो वापि केतुर्दुःखं करोति च । ज्वरातिसारमेहांश्च व्रणदोषं राजपीड़नम् ।" इयं हरगौरीदशेत्युच्यते ।

अष्टोत्तरीयदशा ज्यो॰त॰ उक्ता यथा ।

"षट् सूर्य्यस्य दशा ज्ञेया शशिनोदश पञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृताः । शनैश्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहोर्द्वादश वर्षाणि भृगोरप्येकविंशतिः । त्रिकं त्रयं त्रयं ज्ञेयं त्रिद्विकं च चतुष्टयम् । कृत्तिकादि प्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा । कृत्तिकादित्रये सूर्य्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो बुधो हस्तचतुष्टये । अनुराधात्रये सौरिर्गुरुः पूर्वाचतुष्टये । धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्त्तितः । सूर्य्योपप्लवभौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुबुधचन्द्रशुक्राणां यथेप्सितफलप्रदा" । वराहः "स्वपाकहीनशाकान्दात् प्रत्यब्दं पञ्च वासरान् । *तिथींश्च चन्द्रशिखिनौ त्यागुणौ च कृताश्विनौ । दशाङ्गपलविपलान्यनुपलानि च वावने । वर्द्धयित्वा स्वस्वभोगत्रासु मध्यनक्रमात्" । अन्तर्दशाशानमाह । "स्वदशाभिर्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेषं पूरयित्वा तु त्रिंशता । अष्टहृत्वा दिनं लब्धं तच्छेषे घटिपूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दशान्तरे । रवेः षड्वर्षमध्ये तु वेदा ४ मासा रवेर्मताः । चन्द्रस्य दश मासाश्च दिनदिनं पञ्च मासकाः । कुजस्य, शनेः दशास्तु मासा दिवदिवसाः शनेः । सप्तमासाद्युर्विंशश्च गुरोर्वर्षा द्युर्विंशतिः । राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्द्वर्षस्तु मासकौ । एवं ग्रहाणामन्येषामपूह्याश्चैवान्तरोदयाः । यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु यत्संख्यं कालमाप्नुयात् । तत्संख्यं स्वान्तरे तस्मै स दद्यादिति निश्चयाः । स्वान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा" । दशाफलन्तु । "उद्विग्नचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदपीड़ितपक्षपातैः । संक्षोभितस्वजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा भवति कष्टकरी नराणाम्" । र । "सौख्यं बिभर्त्ति वरवाहनयानरत्नकीर्त्तिप्रतापबलवीर्य्यशुभान्वितञ्च । मिष्टान्नपानशयनासनभाजनानि चान्द्री ददाति धनकाञ्चनभूमिशस्यम्" । च । "शस्त्राभिघातबधबन्धनरेन्द्रपीड़ाचिन्ताज्वरं विकलताञ्च गृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकीर्त्तिप्रतापधनहा च दशा कुजस्य" । म । "दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वलीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः" । बु । "मिथ्यापवादबधबन्धनकार्य्यहानिभीतृषय्यं युक्प्रियसुखङ्गविद्यैर्विहीनः । मित्रेषु वैरमभिनाश्रुति वैरयुक्तः कष्टासु पापदशासु शनैश्चरस्य" । श । "स्वच्छं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियोगम् । धर्मार्थकामसुखभोगवरूपयुक्तं यावत् बृहस्पतिदशा पुरुषोऽपि तावत्" । वृ । "बुद्धा विहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविपत्तिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतिं करोति राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय" । रा । "मन्त्रप्रभावनिपुणः प्रमदाविलासः श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः स्यात् शौक्री दशा भवति निश्चलराजलक्ष्मीः" । शु । अन्तर्दशाफलं तु विस्तरभयान्नोक्तम् । "सत्ये लग्नदशा प्रोक्ता त्रेतायां योगिनी मता । द्वापरे हरगौरी तु कलौ नाक्षत्रिकी दशा" अग्निपुराणनाम्ना पठिता शोड़ा अष्टोत्तरीयदशामेव नाक्षत्रिकी दशेत्याहुः । वराहेण तु नाक्षत्रिकीं दशामनादृत्यैव बृहज्जातके वक्ष्यमाणलग्नकेन्द्रस्थादिदशा प्रतिपादिता यथा

"उदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः प्रथमवयसि

मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि । न हि न फलविपाकः केन्द्रसंस्थाद्यभावे भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि१ । आयुः कृतं येन हि यत्तदेव कल्प्या दशा सा प्रबलस्य पूर्वम् । साम्ये बहूनां बहुवर्षदस्य तेषां च साम्ये प्रथमोदितस्य२ । एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वन्त्यंशं त्रिकोणगहृगः स्मरगः स्वरांशम् । पादं फलस्य चतुरस्रगतः स होरास्त्वेवं परस्परगताः परिपाचयन्ति३। स्थानान्यथैतानि सवर्णयित्वा सर्वाण्यधश्छेद विवर्जितानि । दशाब्दपिण्डे गुणका यथांशं छेदस्तदैक्येन दशाप्रभेदः" ४ सू० ।

"उदयो लग्नं रविरात्मा शशाङ्कश्चन्द्रो मनः एषामुदयरविशशाङ्कानां मध्याद् यः प्राणी बलवान् तद्बलवशात्तस्य सम्बन्धिनी प्रथमा दशा भवति प्राणिनां देहवताम् । तथा च यवनेश्वरः "निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः। बिभर्ति तस्यादिदशोच्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेणेति" उदयश्च रविश्च शशाङ्कश्चोदयरविशशाङ्काः उदयरविशशाङ्कानां प्राणी उदयरविशशाङ्कप्राणी च केन्द्रादिसंस्थाश्चोदयरविशशाङ्कप्राणिकेन्द्रादिसंस्थाः एतेषां मध्यादेव प्रथमा दशा दत्ता तस्यैव केन्द्रादिसंस्थाः केन्द्रपणफरापोक्लिमेषु स्थिता ग्रहाः वीर्योपचयक्रमेण दशां दद्युः एवं लग्नार्कशशाङ्कानां मध्यादेकस्य बलवतो दशा आदौ परिकल्प्या ततस्तस्य ये केन्द्रस्था तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः केन्द्रस्थैः प्रथमे वयसि फलं दत्तं भवति ततः प्रथमदशापतेरेव ये पणफरस्थास्तेषां दशाः परिकल्प्याः तैः मध्ये वयसि फलं दत्तं भवति । ततः प्रथमदशापतेरेवापोक्लिमस्थानां दशाः परिकल्प्याः तैरन्त्ये वयसि फलं दत्तं भवति यदुक्तम् प्रथमवयसि मध्येऽन्त्ये च दद्युः फलानि तथा च यवनेश्वरः "पूर्वं तु केन्द्रोपगताः फलन्ति मध्ये वयः पणफरे निविष्टाः । आपोक्लिमस्थाः फलदास्त्वयोऽन्त्ये यथाबलं स्वं समुपैति पूर्वम्" । अथ यदि केन्द्रस्थाः ग्रहाः न भवन्ति तदा कः प्रथमे वयसि फलं प्रयच्छति इत्याह न हि न फलविपाक इत्यादि केन्द्रस्थाद्यभावे केन्द्रस्थानां ग्रहाणामभावे असम्भवे भवति प्रथमे वयसि यः फलविपाकः स न हि न यतो द्वौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयतः पणफरस्थानामप्यभावे मध्ये वयसि फलविपाको न हि न एतदुक्तं भवति यदा केन्द्रस्था ग्रहा न भवन्ति तदा पणफरस्थाः पूर्वं फलं प्रयच्छन्ति ततः आपोक्लिमस्थाः अथ केन्द्रस्थाश्च भवन्ति पणफरस्थाश्च न भवन्ति । तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि आपोक्लिमस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । यत उक्तं भवति हि फलपक्तिः पूर्वमापोक्लिमेऽपि इति एवमापोक्लिमस्थानामभावे प्रथमं केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति ततः पणफरस्थाः। आपोक्लिमस्था न भवन्ति न च पणफरस्थास्तदा सर्वस्मिन्नेव वयसि केन्द्रस्थाः फलं प्रयच्छन्ति । एतदुक्तं भवति । लग्नार्कशशाङ्कानां मध्ये यो बलवांस्तस्य प्रथमां दशां कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां सर्वेषां कल्पनीया तेषां परिकल्प्य पणफरस्थानां ततः परिकल्पनीयास्तत. परमापोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे प्रथमं दशापतेरनन्तरं पणफरस्थानां कल्पनीयास्ततः आपोक्लिमस्थानाम् केन्द्रस्थानामभावे पणफरस्थानामप्यभावे आपोक्लिमस्थानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रस्थाः पणफरस्थाश्च भवन्ति । आपोक्लिमस्था न भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां परिकल्प्य पणफरस्थानामेव परिकल्पनीयाः अथ केन्द्रस्था भवन्ति पणफरस्था न भवन्ति आपोक्लिमस्थाश्च भवन्ति तदा केन्द्रस्थानां कल्पयित्वा आपोक्लिमगानामेव कल्पनीयाः । अथ केन्द्रगा एव केवलं भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः । अथ पणफरगा एव भवन्ति तदा पणफरगानामेव कल्पनीयाः। अथाऽपोक्लिमगा एव भवन्ति तदा तेषामेव कल्पनीयाः। तथा च स्वल्पजातके उक्तम् । लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवांस्तद्दशा भवेत् प्रथमा । तत्केन्द्रपणफरापोक्लिमोपगानां बलाच्छेषाः" १ ।

अथ दशाकालप्रमाणं केन्द्रगाणामपि दशाक्रमस्तानभिन्नवज्रयाह "आयुः कृतमिति शेष्यन्तेपविशुद्धमायुर्यैर्वर्षप्रमाणं येन ग्रहेण दत्तं तस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी दशा कल्प्या परिकल्पनीया तत्र "लग्नार्कशशाङ्कानां यो बलवान् तद्दशा भवेत्प्रथमेति न्यायेन तद्दशां प्रथमं कल्पयित्वा ततस्तत्केन्द्रगानां परिकल्पनीया यत्तेषां च केन्द्रगानां मध्यात् सा च दशा प्रबलस्यातिबलस्य पूर्वं प्रथमं कल्प्या अनन्तरं तस्मादूनबलस्य एवं क्रमेण यथा यथा ऊनबला भवन्ति तथा तथा पश्चात्तदीयदशाः कल्पनीयाः । एवं केन्द्रगानां दशाः परिकल्प्य ततः पणफरगानाम् अनेनैव क्रमेण परिकल्प्याः ततः आपोक्लिमगानाम् अनेनैव क्रमेणेति । साम्ये बहूनामिति केन्द्रगानां बहूनां ग्रहाणां बलसाम्ये सति बहुवर्षदस्य बहूनि वर्षाणि येन दत्तानि तस्य प्रथमं दशा परि-

कल्प्या । अत्र कथं ग्रहाणां बलसाम्यं भवति यदि द्वावपि स्वोच्चत्रिकोणोच्चगतौ भवतस्तदा नैसर्गिकेण बलेन योऽधिकः स एव बली स्यात् किन्तु स्थानदिक्चेष्टाकालबलग्रहदर्शनादिबलानि यावद्गणितविधिनैक्यं क्रियन्ते तावद्बलसाम्यं भवति ग्रहाणां यथा सामान्येनोदाहरणम् । यदि शनैश्चरो बलत्रयेण संयुक्तो भवति भौमो बलद्वयेन तदा तत्र भौमस्य निसर्गबलवत्त्वाद्बलसाम्यं भवत्येवं सर्वेषामपि ज्ञेयम् । तेषाञ्च साम्ये प्रथमोदितस्येति तेषां वर्षाणां साम्येऽपि वर्षतुल्यत्वेऽपि प्रथमोदितस्य दशा परिकल्प्या प्रथममादावर्कमण्डलाद्य उदित उद्गतस्तस्य । यदा बलसाम्यं न भवति तदा बहुवर्षदेऽपि ग्रहे स्थिते तदा प्रथमोदितेऽपि स्थिते बलाधिकस्यैव पूर्वं परिकल्प्येति तेषाञ्च बलसाम्ये प्रथमोदितस्येत्यत्र द्विविध उदयः प्रत्यहं चक्रभ्रमवशादेकः, आदित्यविप्रकर्षेणापरः । तत्रेहादित्यविप्रकर्षेण उदयो गृह्यतस्तस्योक्तकालांशकरणाज्ज्ञेयः अत्र च भगवान् गार्गिः "बली लग्नेन्दुसूर्य्याणां दशामाद्यां प्रयच्छति । तस्मात्ततः प्रयच्छन्ति केन्द्रादिस्थाः क्रमेण तु । तत्रापि बलिनः पूर्वं तत्साम्ये बहुदायकाः । तत्साम्येऽपि प्रयच्छन्ति ये पूर्वं रविविच्युताः" २ भट्टो० ।

"एवं दशाव्यवस्थायां जातायामन्तर्दशायाञ्च ग्रहज्ञानं वसन्ततिलकेनाह एकर्क्षगोऽर्द्धमिति दशापतिना सहैकर्क्षगो ग्रहः एकस्मिन् राशौ गतः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालस्य यदर्द्धं तदर्द्धमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः परिपाचयति । त्र्यंशं त्रिकोणगः दशापतेस्त्रिकोणगो नवपञ्चमस्थाने स्थितो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् त्र्यंशं तृतीयभागमपहृत्य स्वैरात्मीयैः दशागुणैः परिपाचयति । स्मरगः स्मरांशमिति दशापतेः स्मरगः सप्तमस्थानगः दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात् स्मरांशं सप्तमभागमपहृत्य स्वैः दशागुणैः परिपाचयति । पादं फलस्य चतुरस्रगतः दशापतेः चतुरस्रगोऽष्टमचतुर्थस्थानस्थो दशापतिदत्तान्तर्दशाकालात्पादं चतुर्थभागमपहृत्य स्वैर्दशागुणैः परिपाचयति । सहोराः होरा लग्नं तया सहिताः परस्परमन्योन्यमनेकप्रकारेण व्यवस्थिताः स्वैः स्वैः गुणैः परिपाचयति । एतदुक्तं भवति । यथा दशापतेः सकाशादेकर्क्षादिगो ग्रहो यथास्वं पठितमंशं परिपाचयति तथा लग्नमपि पाचयति । अथ दशापतेः प्रथममंशपरिकल्पनां कृत्वा पश्चादेकर्क्षादिगतानां कर्त्तव्याः यस्माद्दशापतेर्यो भाग आगच्छति तदनुसारेणार्द्धादयो भागाः। परिशेषाश्चान्ये भवन्ति । अथैकस्मिन् स्थाने यदा बहवो ग्रहा भवन्ति तदा तेषां मध्याद् यो बलवान् स एवैकः परिपाचयति नान्ये । कथमेतल्लभ्यते उच्यते । एकवचननिर्देशात् एकर्क्षगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमित्याद्येकवचनात् न केवलं मिहिराचार्य्येणैकवचननिर्देशः कृतो यावत् स्वल्पजातकेऽपि तथा चोक्तम् "एकर्क्षेऽर्द्धं त्र्यंशं त्रिकोणयोः सप्तमे तु सप्तांशं चतुरस्रयोस्तु पादं पाचयति गतो ग्रहः स्वगुणैरिति" गर्गादीनामप्येकवचननिर्देशोऽस्ति तथा च भगवान् गर्गः "एकर्क्षे संगतश्चार्द्धं त्रिभागन्तु त्रिकोणगः सप्तमस्थः स्मरांशन्तु पादन्तु चतुरस्रगः । लग्नेन सहिताः सर्वे ह्यन्योन्यं फलदायकाः" यवनेश्वरश्चाप्येवम् "कालोऽर्द्धभागैकगृहाश्रितस्य तदर्द्धभागं लभते चतुर्थे । त्रिभागभागी च त्रिकोणसंस्थात्तदर्द्धभाक् स्याच्च पृथक् त्रिकोणे । स्यात् सप्तमे सप्तमभागभागी स्थितो ग्रहस्तारवशात् ग्रहस्य"। एवं सर्वत्रैकवचननिर्देशः । तस्मादेवं ज्ञायते यथैक एवांशहारो भवति न सर्व इति तथा च सत्यः "अर्द्धं तृतीयमर्द्धं तथार्द्धं स्थोऽस्तसप्तमं भागम् । एकर्क्षे नवपञ्चमचतुर्थनिधनास्तसंस्थानम् । दद्युर्देहा ग्रहाणां स्वदशास्वन्तर्दशाख्यानाम् । फलकालान्यन्तर्विधिक्रमेण भेदाश्च तेऽप्येवम् । एकर्क्षगेषु बलवान् भागहारो मित्रतो रिपोर्वापि मित्रस्य"। प्रब्बलफलं तस्मिन् काले रिपोर्नैवं तथा च मयः "एकर्क्षोपगतानां यो भवति बलाधिको विशेषेण । एकः स एव हर्त्ता नान्ये तत्र स्थिता विहगाः" । इति लग्नेऽपि यत्रांशापहारित्वं प्राप्तस्तत्र च लग्ने यदा ग्रहः स्थितो भवति तदा लग्नग्रहयोर्यो बलवान् स एवैकः पठितमंशमपहरति अन्ये सर्वेषामेकादिराशिगानामन्तर्दशाभागमिच्छन्ति । अन्ये पुनः एकमेव भागं गृहीत्वा तं भागमेकर्क्षगानां भागीकृत्य तद्भागांशमिच्छन्ति" १ भट्टो० ।

"अथ दशांशपरिकल्पनाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह स्थानानीति अर्द्धादिका भागाः स्थानसंज्ञेनोच्यन्ते तेषां चार्द्धादिकानां भागानां सवर्णना कार्य्या सवर्णना सदृशच्छेदता ततः सवर्णयित्वा छेदसाम्यमुत्पाद्य ततस्तानि सर्वाणि स्थानानि अधः स्वैः छेदैः विवर्जितानि कार्य्याणि छेदा अपास्या इत्यर्थः । उपरिगतराशयो यथांशं प्रत्यंशं गुणना कार्य्या भवन्ति छेदः तदैक्येन संक्षेपेण

छेदो भागहारो भवति । कस्मिन् गुणके को भागहार इत्याह दशाब्दपिण्डे दशावर्षसमूहे । तेनैतदुक्तं भवति दशाब्दान् पृथक् पृथक् संगुणकारैः संगुण्य छेदेन विभज्यावाप्तं वर्षाद्यमन्तर्दशा भवन्ति” ४ भट्टो० ।

“सम्यग्बलिनः स्वतुङ्गभागे संपूर्णा बलवर्जितस्य रिक्ता । नीचांशगतस्य शत्रुभागे ज्ञेयानिष्टफला दशा प्रसूतौ” ५ मू० ।

“एवं दशान्तर्दशाविभागे ज्ञाते कस्य सम्बन्धिनी दशान्तर्दशा वा शुभफला भवति कस्याशुभफलेत्येतन्न ज्ञायते तदर्थं दशासु फलानुरूपाः संज्ञा वैतालीयेनाह सम्यग्बलिन इति प्रसूतौ पुरुषस्य जन्मकाले यो ग्रहः सम्यग्बलवान् भवति पूर्वोक्तैः बलैः सर्वैः युक्तो भवति तत्सम्बन्धिनी संपूर्णनाम्नी दशा भवति न केवलं यावत् स्वतुङ्गभागेऽवस्थितस्य परमोच्चभागगतस्यैव संपूर्णा नाम्नी भवति सम्यग्बलिन इत्युक्त्वा पुनः स्वतुङ्गभाग इत्यनेनैतज्ज्ञापयति यदि परमोच्चगतो ग्रहोऽन्यैः बलकारणैः युक्तो न भवति तथापि तस्य सम्बन्धिनी संपूर्णैव संपूर्णायां दशायामन्तर्दशायाञ्च काले शरीरारोग्यधनवृद्धिभिः पुरुषोऽभिवर्द्धते । अथ समस्तबलैः युक्तो न भवति किञ्चिदूनबलस्य भागे यो ग्रहो गतः भवति यश्च शत्रुभागे शत्रुनवांशे च गतस्तस्य दशानिष्टफला ज्ञेया ज्ञातव्या । अथानिष्टफलदशान्तर्दशाकाले धनहानिमनारोग्यञ्च प्राप्नोति अत्र च भगवान् गार्गिः “सर्वैर्बलैरुपेतस्य परमोच्चगतस्य च । संपूर्णाख्या दशा ज्ञेया धनारोग्यविवर्द्धिनी । सर्वैर्बलैर्विहीनस्य नीचराशिगतस्य वा । रिक्ता नाम दशा ज्ञेया धनारोग्यविनाशिनी । स्वोच्चराशिगतस्याथ किञ्चिद्बलगतस्य च । पूर्णा नाम दशा ज्ञेया धनवृद्धिकरी शुभा । यः स्यात् परमनीचस्थस्तथाचारिनवांशके । तस्यानिष्टफला नाम व्याध्यनर्थविवर्द्धिनी” ५ भट्टो० ।

“भ्रष्टस्य तुङ्गादवरोहिसंज्ञा मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभागे । आरोहिणी निम्नपरिच्युतस्य नीचारिभागेष्वधमा भवेत् सा” ६ मू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरपीन्द्रवज्रयाह भ्रष्टस्येति तुङ्गात्परमोच्चाद्भ्रष्टस्य च्युतस्यावरोहिसंज्ञा दशा परमोच्चभागान्तादारभ्य यावत् परमनीचभागादि तदन्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सावरोहिणीसंज्ञा भवति यस्मात्परमोच्चाद्भ्रष्टः प्रत्यहमधोऽवतरतीति ग्रहः कल्प्यते यावत्परमनीचमिति अवरोहिसंज्ञा दशाऽधमफला भवति । वक्ष्यति “संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषामिति” । मध्या भवेत् सा सुहृदुच्चभाग इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ व्यवस्थितेन सुहृद्भागेन मित्रांशकस्थेन दत्ता दशा मध्यानाम्न्येव भवति एवं यत्र तत्र राशौ अथादेव स्वांशकस्थेन दशा मध्यैव । एवं यत्र तत्र राशौ स्वोच्चनवांशकस्थेन दशा मध्यैव । आरोहिणीति । निम्नान्नीचात् परिच्युतस्य चलितस्य ग्रहस्यारोहिणीनाम्नी दशा भवति परमनीचान्तभागादारभ्य यावत् परमोच्चभागादि तदन्तरे यद्राशिषट्कं तत्रावस्थितेन ग्रहेण या दत्ता दशान्तर्दशा वा सारोहिणीनाम्नी दशा भवति यस्मात् परमनीचाद्भ्रष्टः प्रत्यहं तावदारोहतीति ग्रहः परिकल्प्यते यावत् परमोच्चमिति । आरोहिणी च श्रेष्ठफला भवति । नीचारिभांश इति सैवारोहिणी यत्र तत्र राशौ स्वनीचराश्यंशोपगतेन दत्ताऽधमानाम्नी दशा भवति एवं यत्र तत्र राशावरिभांशकस्थेन शत्रुनवांशकगेन दत्ताऽधमैव दशा भवति । पूर्वं शत्रुनवांशकगेन दत्तानिष्टफलेत्युक्तमधुना सैवाधमेति तत् किमेतदित्यत्रोच्यते अवरोहिण्यां शत्रुनवांशकस्थेन दत्तापि अनिष्टफला ज्ञेया आरोहिण्यामधमा अनयोः कः फलभेदः अत्रोच्यते अनिष्टफलाफलमशुभं प्रयच्छति अधमाशुभमेवाल्पमिति एवमवरोहिणीसंज्ञा यदाधमसंज्ञा भवति तदा सैवानिष्टफलसंज्ञां लभते आरोहिणी यदा मध्यसंज्ञा भवति तदा सैव पूर्णेति संज्ञा ज्ञेया अत्राह, भगवान् गार्गिः “उच्चनीचान्तरस्थस्य दशा स्यादवरोहिणी । तस्यामल्पमवाप्नोति फलं क्लेशाच्छुभं नरः । मित्रोच्चस्वांशकस्थस्य मध्या मध्यफला तु सा । नीचोच्चमध्यगस्योक्ता श्रेष्ठा चारोहिणी दशा । सैवाधमाख्या भवति नीचराश्यंशगस्य तु । अवरोहिणी चेदधमा भवेत् कष्टफला तदा । आरोहिणी मध्यफला संपूर्णा परिकीर्त्तितेति” ६ भट्टो० ।

“नीचारिभांशे समवस्थितस्य शस्ते गृहे मिश्रफला प्रदिष्टा । संज्ञानुरूपाणि फलान्यथैषां दशासु वक्ष्यामि यथोपयोगम्” ७ मू० ।

“अथ दशान्तर्दशासंज्ञाः पुनरप्युपजातिकयाह नीचारीति शस्तानि गृहाणि स्वोच्चमूलत्रिकोणस्वक्षेत्रमित्रक्षेत्राणि तेष्ववस्थितेन नीचराश्यंशकेऽरिभांशे शत्रु-

नवांशकैर्बलवत्स्थितेन वा ग्रहेण दशा या दशान्तर्दशा वा-ऽशुभस्थितेनार्द्धेन मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रयच्छति व्याधिसमेतमयोगममेवमादिशेत् अर्थादेवागतराशिगतेन, अशस्ताः शत्रुनीचराशयः तद्गतेन खोच्चमित्रस्वत्रिकोणात्मवर्गोत्तमनवांशकगेनापि दशा मिश्रफलैव भवति सञ्ज्ञाध्यायोक्तानि नामसदृशानि फलानि दशासन्तर्दशासु च ज्ञेयानि। तद्यथा सम्पूर्णाऽत्यन्तश्रेष्ठफलप्रदा। पूर्णा श्रेष्ठफला। अधमाऽशुभफलदा अल्पफलदा रिक्ता अर्थापहारिणी अनिष्टफलदात्यन्तमशुभफलकारी। मिश्रफला शुभमशुभञ्च फलं प्रयच्छति। अथैषां दशास्विति अथशब्दः आनन्तर्ये एषामादित्यपूर्वाणां ग्रहाणां दशासु यथोपयोगम् उत्तरत वक्ष्यामि यथा येन प्रकारेणैव युज्यते तथा तत्कथयिष्यामि कस्यान्तर्दशायां किं फलमुपयुज्यत" भट्टो०

"उभयेऽधममध्यमपूजिता द्रेक्काणैश्चरभेषु चोत्क्रमात्। अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमाद्धोरायाः परिकल्पिता दशा" दसू० ।

"अथ लग्नदशायां शुभाशुभत्वानं वैतालीयेनाह उभये इति। उभये द्विस्वभावे राशौ लग्नगते द्रेक्काणक्रमेणाधममध्यमपूजिता दशा ज्ञेयाः प्रथमद्रेक्काणे जातस्याधमाऽशोभनाऽनिष्टफला द्वितीये द्रेक्काणे मध्यमामिश्रफला तृतीये द्रेक्काणे पूजिता श्रेष्ठफला। चरभेषु चरराशिषु उत्क्रमेण वैपरीत्येन तेन प्रथमद्रेक्काणे जातस्य पूजिता द्वितीये मध्यमा तृतीयेऽधमानिष्टफला अशुभेष्टसमाः स्थिरे क्रमादिति स्थिरे स्थिरराशौ प्रथमद्रेक्काणेऽशुभा द्वितीये द्रेक्काणे इष्टा श्रेष्ठा तृतीये द्रेक्काणे समा मध्यफला एवं होरायाः लग्नस्य दशाः परिकल्पिता उक्ता इति" भट्टो० ।

"एकं द्वौ नवविंशतिर्धृतिकृती पञ्चाशदेषां क्रमाच्चन्द्रारेन्दुजशुक्रजीवदिनकृद्दैवाकरणीनां समाः। स्वैः स्वैः पुष्टफला निसर्गजनितैः पक्तिर्दशायाः क्रमादन्ते लग्नदशा शुभेति यवना नेच्छन्ति केचित्तथा" दसू० ।

"अथ नैसर्गिकदशाकालं ग्रहाणां शार्दूलविक्रीडितेनाह एकमिति। एकाद्याः समाः एकादीनि वर्षाणि चन्द्रादीनां यथाभिहितानि नैसर्गिकाणि तद्यथा जन्मसमयादारभ्यैकं संवत्सरः एकचन्द्रस्य ततः परं द्वावारभ्याङ्गारकस्य एवं त्रयः ततः परं नवेन्दुजस्य बुधस्य एवं द्वादश। ततः परं विंशतिः शुक्रस्य एवं द्वात्रिंशत्। ततः परं धृतयः अष्टादश जीवस्य गुरोः एवं पञ्चाशत् ततः परं कृतिसंख्या विंशतिः दिनकृतः सूर्यस्य एवं सप्ततिः। ततः परं पञ्चाशत् दैवाकरेः सौरेः, एवं विंशत्यधिकं वर्षशतम् १२०। एतेषु निसर्गदशाधिपेषु ग्रहेषु बलवत्सूपचयस्थितेषु च तद्दशासु शोभनानि दशाफलानि भवन्ति हीनबलेष्वनुपचयस्थेष्वशोभनानि। एतच्च सर्वथा चिन्त्यम्। यतो निसर्गदशास्वविसंवाद इति तथा च यवनेश्वरः "स्तनोपभोगः शशिनो वयः स्यात् भौमस्य विद्याहृतमातुलस्य। बौधन्तु शिक्षापदकालमाहुः मैथुनेच्छाललितप्रवृत्तिम्। शौक्रं युवत्वं विधुपूर्वदृष्टमामध्यमाहुर्वै गुरोर्वदन्ति। रवेर्वयोऽतोऽन्तरमध्यमस्मात् सौरेर्जरा दुर्भगकालमाहुरिति" नैसर्गिकस्य दशाकालस्य प्रयोजनमाह स्वैः स्वैरिति तत्र यस्य ग्रहस्य सम्बन्धिनी पूर्वविधिना कृता दशान्तर्दशा वा सा यदि नैसर्गिकसमाभिः निसर्गकथितवर्षैः स्वैः स्वैः आत्मीयैः युज्यते स्वदशाकालेन समकालं भवति तदा यावत्कालं तस्य दशाद्वयसैक्यं भवति तावत्कालं तस्य दशान्तर्दशा वा यदि भवति तस्याः पुष्टा परिपूर्णा फलपक्तिः पाको भवति क्रमात् प्रतिपद्य यावद्वर्त्तते तावच्छुभफलेत्यर्थः। अत्र केचिद्वदन्ति "यथा पूर्वविधिना जाता शुभा तदा शुभफलमत्यर्थं प्रयच्छत्यथाशुभा तदाऽशुभमत्यर्थमिति" एतच्चायुक्तम् यस्माद्यवनेश्वरः "स्वेष्टा दशा स्वे वयसि ग्रहस्येति" तथा च सत्यः "एकाब्दिकः शशी ह्यब्दिकः कुजो द्वादशाब्दिकः सौम्यः द्वात्रिंशदब्दगुप्तो गुरुस्तु कथितः शतसार्द्धं ५०। सप्तत्यब्दः सूर्यो विंशत्यधिकः शनैश्चरोऽब्दशतः। वयसोऽन्तराणि चैषां स्वदशा नैसर्गिकः कालः। स्वं वयसः सदृशं ग्रहाः समासाद्य देहिनां कालम्। भक्षणपोषणचेष्टास्वभावदाः स्युर्यथासंख्यम्"। अथ लग्नदशानैसर्गिककालं पुराणयवनमतेनाह अन्ते लग्नदशा इति विंशत्यधिकाद्वर्षशताद्दूर्ध्वं यदि कस्यचिदायुषः कालो भवति तदा स कालः सर्व एव लग्नस्य नैसर्गिकी दशा। कालो भवति तस्मिन् काले पुराणयवनानां मतेन लग्नदशा शोभना भवति। विंशत्यधिकाद्वर्षशताद्दूर्ध्वमित्येतत् कुतोऽवगम्यते उच्यते तदवीक्कालस्यान्यपरिग्रहीतत्वात् लग्नस्यानावकाशादेव। अथ यान्यः कश्चिदाह यथा ननु विंशत्यधिकात् शतादधिकं यद्यायुर्नास्ति किं तस्य लग्ननैसर्गिको दशाकालो नास्ति। उच्यते नास्त्येव न केवलं यावद्वर्षशतेरप्यधिकं नास्ति यद्यायु-

नास्ति तस्य शनैश्चरस्यापि नैसर्गिको दशाकालो नास्ति यस्य पञ्चाशतोऽधिकं नास्ति तस्यादित्यस्यापि नास्ति एवमन्येषामपि योज्यम् ननु विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुरत ऊर्द्ध्वं जीवितासम्भवात्को लग्नस्य नैसर्गिको दशाकालः उच्यते पूर्व्वमेव व्याख्यातं यथा विंशत्यधिकं वर्षशतं परमायुः मेषराशिकाद्यंशस्थादीनामायुर्ज्ञानार्थं प्रदर्शितं यतः तावत्प्रमाणादायुषः परं सम्भवतीति तथा च यदा मीनलग्ने बलवति मीनांशकान्ते च कश्चिज्जातो भवति सर्व्वे च ग्रहाः यत्र तत्र राशौ मीनांशकावस्थिता भवन्ति केचिदुच्चगताः केचिच्च वक्रितास्तदा मीनलग्नो द्वादशवर्षाणि ददाति स एव बलयुतस्तदाद्यानि द्वादशवर्षाणि पक्षैको मीनांशकान्तं गत्वा-द्वादशवर्षाणि ददाति तानि च वक्रोच्चगत्वात् त्रिगुणानि षट्त्रिंशद्भवन्ति आदित्यवर्जम् आदित्यस्य मेषे धन्वंशके गतस्य सप्तविंशतिवर्षाणि भवन्ति एवं चन्द्रादीनां षण्णां शतद्वयं षोड़शाधिकं भवति आदित्यस्य सप्तविंशतिः लग्नस्य चतुर्व्विंशतिः । एवमेकीकृतं शतद्वयं सप्तषष्ट्यधिकं भवति । (?)तावत्, प्रमाणं कालं कश्चिज्जीवमानो न दृश्यते योगस्यातिदुर्लभत्वात् उच्यते कश्चित् दृश्यत एव जन्मादिकः नेच्छन्ति केचित्तथा तां लग्नदशामन्ते केचिदाचार्य्याः श्रुतकीर्त्तिप्रभृतयः तथा तेनैव प्रकारेण शुभेति नेच्छन्ति भो वाञ्छन्तीत्यर्थः यस्मात् बलत्वे लग्नस्य वयोऽन्ते तद्दशा भवति सा शुभा । आचार्य्येण लग्नदशायां शुभाशुभत्वं बलवशाच्चोक्तं द्रेष्काणवशादुक्तम् उभयेऽधममध्यपूजिता इति यस्माद्बलहीनस्यापि लग्नस्य वयोऽन्ते दशाद्रेष्काणवशाच्छुभा भवति तस्माद्ये आचार्य्या अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति ते निष्कारणमेव नेच्छन्ति । ननु क्रियागमग्रन्थानां कारणेन उच्यते य एवाचार्य्याः अन्ते लग्नदशां नेच्छन्ति त एवागमात् त्यक्ता यथादर्शितकारणम् उपन्यस्य नेच्छन्ति तेन कारणेन दोष उक्तः तथा च श्रुतकीर्त्तिः "अन्ते लग्नदशा शुभेति" यवनानैतद्बहूनां मतं तस्मिन् हीनबले यतोऽन्यसमये साध्यादतो नेष्यते एतच्छ्रुतकीर्त्तिना कारणमपन्यस्तं तच्च दुष्टमतो नैसर्गिके लग्नदशाकालेऽन्तदशा शुभेत्यवगन्तव्यम्" भट्टो० ।

"पाकस्वामिनि लग्नगे सुहृदि वा वर्गैस्ववीर्य्येऽपि ना प्रारब्धा शुभदा दशा त्रिदशषड्लाभेषु वा पाकपे । मित्रोच्चोपचयत्रिकोणमदने पाकेश्वरस्य स्थितश्चन्द्रः सत्फलबोधनानि कुरुते पापानि चातोऽन्यथा" ।०मु० ।

"अथ दशान्तर्दशाशुभाशुभत्वं शार्द्दूलविक्रीड़ितेनाह पाकस्वामिनीति । सौरसावनचान्द्रनाक्षत्राणि चत्वारि मानानि तत्र सौरमानं रविभगणभोगः । यावता कालेनार्कोभमेकं भुङ्क्ते स सौरो मासदिनं यावता कालेन राशिद्वादशकं भुङ्क्ते तत्सौरंवर्षं तच्च पञ्चषष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां, घटिकापञ्चदशकेन सार्द्धेन भवति । सावनमुदयादुदयः । अर्कोदयात् पुनरेवार्कोदयः सावनमहोरात्रं तच्च षष्टिघटिकमहोरात्रं अहोरात्रत्रिंशन्मासः मासा द्वादश वर्षम् । एवं षष्ट्यधिकैस्त्रिभिः शतैः दिनानां सावनं वर्षम् । चान्द्रं तिथिभोगः तच्च स्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति सावनेनेदं मानं शतत्रयं चतुःपञ्चाशदधिकं दिनानां तच्चान्द्रं वर्षं भवति । एवं सौरसावनचान्द्राणि त्रीणि मानानि प्रत्येकं स्वस्वमानेन षष्ट्यधिकं शतत्रयं भवति । नाक्षत्रं चन्द्रनक्षत्रभोगः तच्च दिनानां सप्तविंशत्या मासो भवति तत्र शतत्रयेण चतुर्व्विंशत्यधिकेन दिनानां वर्षमुक्तञ्च "रव्यंशगोऽहोरात्रः सौरश्चान्द्रमसस्तिथिः । चन्द्रनक्षत्रभोगस्तु नाक्षत्रः परिकीर्त्तितः । स सावनो यदर्कस्योदयादुदयावधि । नाक्षत्रमाने मासः स्यात् सप्तविंशतिवासरः । शेषमानेषु निर्द्दिष्टो मासस्त्रिंशद्दिनात्मकः" इति तस्मात् सावनमानेनायुर्दायगणना कार्य्या यस्माच्छोध्यक्षेपविशुद्धमायुः कर्त्तव्यं तच्च सावनमानं सौरमानेन संक्रान्त्यवधिको मासः सावनस्त्रिंशद्रात्रः चान्द्रोऽमावास्यान्तिकः, नाक्षत्रो रेवत्यन्तिकः । सौरमधिमासकयुतं चान्द्रं भवति चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति चान्द्रं सावदनात्मम् उक्तञ्च "युगवर्षमासदिवसं रविमानं साधिमासकं चान्द्रम् । अवमविहीनं सावनमैन्दवमवदान्वितं वर्षमिति । एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं सावनमानेनायुर्दायविधिः तथा च मयूरचित्रके भगवान् गार्गिः "आयुर्दायविभागश्च प्रायश्चित्तक्रियास्तथा । सावनेनैव कर्त्तव्या सत्राणामप्युपासनम्" । सन्त्वर्कोदयादारभ्यार्कोदयावधिं यावदहोरात्रं तत् पुलिशतन्त्रे सौरमहोरात्रं पठ्यते । "अष्टाविंशत्सप्तमह्रुपमवसुमिभगतिथयः शतगुणाश्च सौरेणेति" एतच्च पुलिश एव जानाति यस्मात् पुलिशतन्त्रं वर्ज्जयित्वा सर्व्वसिद्धान्तेषु तन्त्रेषु सौरमानेन रविभगणभोगः सौरमासमधिमासयुक्तं चान्द्रमवमरात्रोनं सावनं भवति एवं शोध्यक्षेपविशुद्धं चान्द्रं भवति । सावनमानं सर्व्वसंहितासु

चार्कोदयादारभ्यार्कोदयं यावद्यद्धोराल' तत्सावनमहो- रात्रमिति' संज्ञा तथा च भगवान् पराशरः गार्गिश्च "सावनेन कृतो मासस्त्रिंशदुष्णकरोदयः" तथा श्रीभट्टब्रह्मगुप्तः "सावनमुदयादुदयमिति" एवं पुरुषस्य जन्मसमये सावनमहर्गणं कृत्वा तस्मात्तिथिनक्षत्रपरि- च्छेदस्तात्कालिकाग्रहाः सलग्ना यथा कृतास्तथा दशान्तर्दशावसाने कर्त्तव्याः तत्र आगामिदशाफलं वक्त- व्यम् । कथमुच्यते । प्रथमं जन्मनि अहोरात्रात् तात्का- लिकं कृत्वा ततस्तत्रान्तर्दशाकालं वर्षादिकं दिनीकृत्य योजयेद्वर्षाणि द्वादशभिः संगुण्य तेषु मासान् संयोज्य त्रिंशता पुनः संगुण्य तेषु दिनानि क्षिपेत् । एवं कृते दशाकालो दिनरूपो भवति तच्च तात्कालिके जन्मा- हर्गणे सविकले सनिकलं संयोज्याहर्गणो भवति तत्राद्यो यद्घटिकादिः कालो भवति तस्यातीतार्द्धरात्रात्परतो गणना कार्या तस्मादिष्टदिनमानमानयेदनेनाचार्यसूर्येण द्युगणोऽधोभवगुणितो द्विनवरसाप्तार्थधिकचान्द्रः चा- न्द्रोऽधरर्त्तुवेदानागाप्तः अधिमासदिनैर्हीनः इति अथ वसुगुणाब्धिरात् सुनिगुणितः द्विनवखरसाप्तः पृथग्गतख- द्विगमिः लब्धं खरामगुणितं शुद्धाप्तात् सैकैकोरविद्युगणः एतत् खखखनाद्यकरणेनैव भवति । कोऽसौ रविद्युगण इत्याह शाकोऽगवसुशरोनोऽर्कगुणः चैत्रादिमासयुक्तः त्रिंशद्गुणस्तिथियुत इति । अस्य षष्ट्यधिकेन शतत्रयेण भागमपहृत्याशाप्तं करणाब्दाः शेषास्त्रिंशद्भक्तास्त्वैत्रसि- ताद्या मासाः शेषा वर्त्तमानमासे सिताद्यास्तिथयः कर- णाब्देष्वगवसुशरान् संयोज्यातीतशककालो भवति तस्मिन् मासे तस्मिन्मासे तस्मिन् दिने सोऽहर्गण इति तत्रैव दशाप्रवेशः पुनरप्यन्यमन्तर्दशाकालं दिनीकृत्य तस्मिन् योजयेत् एवं यावत्योऽन्तर्दशा भवन्ति तावत्योऽनेनैव प्रकारेण योजनीयाः । एवं ततो ग्रहान् लग्नञ्च गणयेत् अथ वामेन प्रकारेण कालानयनम् "आदित्ये क्रियमाणे यावन्तो गतभगणा भवन्ति तावन्तः करणप्रारम्भादारभ्य गताब्दाः । तेषु करणप्रणीतं शककालं संयोज्येष्टशक- कालो भवति वर्त्तमाने वर्षे यावन्तो राशयः स्फुटार्का भवन्ति तावन्तो मासाः सूर्य्यभगणानीतात् शुक्ल- पक्षं कृष्णपक्षं वा तिथिनक्षत्रं चन्द्रार्काभ्यां ज्ञायते एव । पाकस्वामिनीत्यादि यस्य ग्रहस्यान्तर्दशाप्रवेशः स पाकस्वामी तावत्तावत् पाकस्वामी यावत् तस्यान्त- र्दशामेव । स च पाकस्वाम्यन्तर्दशाप्रवेशे लग्नगो यदि

भवति तदा तस्य कस्मिंश्चिदन्तर्दशा प्रारब्धा शुभस्य शोभनफलदा भवति अथ वा तात्कालिकं पाकस्वा- मिनो यत् शुभमित्रं तस्मिन्नपि दशा प्रवेशकाले लग्नगे शोभना दशा वक्तव्या । अथ वास्य दशापतेः पूर्वव्याख्यातो यो वर्गः तस्मिन्नपि लग्नगे शोभना । अथवान्यस्मिन् सौम्ये शुभग्रहे तत्कालग्नगे दशा प्रारब्धा शोभनैव । अथवा पाकपे दशाधिपतौ षष्ठे तात्कालिकलग्नाच्चिदश- षड्लाभेषु तृतीयषड्दशमैकादशस्थानानामन्यतमस्थे शो- भनैव दशा वक्तव्या । यद्यप्यत्र सामान्येनोक्तं प्रारब्धा शुभदा दशा तथापि "अभिशत्रुदशां शत्रोः प्राप्तो ऽनिष्टफलप्रदः । अधिमित्रोऽपि मित्रस्य दशां प्राप्तो- ऽतिशोभनः। समः समदशामेत्य यथोक्तफलदो हि सः"। एतदपि चिन्तनीयम् अनेन प्रकारेण यदि शुभफला- न्तर्दशा भवति तदा शुभैव अन्यथाऽशुभैव । अथ शुभ- फलायामन्तर्दशायां किमप्यनवरतमेव सर्वकालं शुभ- फलावाप्तिर्भवति किं वा कस्मिंश्चिद्दिवसे एवमशुभाया- मन्तर्दशायामशुभफलावाप्तिरित्युभयत्र सन्देहव्युदासार्थ- माह मित्रोच्चोपचयेत्यादि पाकेश्वरस्य दशापतेः प्रति- राशौ सञ्चरतः तत्काले यो ग्रहो मित्रं तदुच्चे तस्थित- श्चन्द्रमा यदा भवति तदा सत्फलबोधनानि कुरुते न केवलं यावत् पाकपतेरुपचयस्थानगतोऽपि त्रिषड्का- दशदशमस्थानानामन्यतमस्थानस्थस्त्रिकोणगोऽपि नवपञ्च- मस्थानगतोऽपि तथा मदनस्थः सप्तमे च स्थितः एतेषु निर्दिष्टस्थानेष्वन्यतमस्थानगश्चन्द्रमाः शुभफलायां दशायां सत्फलबोधनानि कुरुते । ज्ञायते तेषां फलानामित्य- तोऽस्त्रोपचयत्रिकोणमदने यस्मिन् स्थाने पाकेश्वरस्य चन्द्रमाः स्थितः स राशिः जन्मनि शोभाव आसीत्तदु- द्भूतं सत्फलं बोधयति विशेषेण तथा दशा पठित- मिति अतोऽस्मादुक्तप्रकारादन्यथा पाकपतेस्तत्कालं शत्रु- ष्वष्टे नीचराशौ वा दशापतिना सहैकराशौ द्वितीय- चतुर्थाष्टमद्वादशस्थानानामन्यतमस्थानस्थो भवति तदा शुभफलायां दशायां पापानि फलानि प्रकटीकरोति स च राशिर्यो भाव आसीत्तदुद्भूतं फलं बोधयति विशे- षेण दशापठितमपि अनिष्टमप्यष्टवर्गोद्भूतं च मि- न्नदशायां मित्रोच्चोपचयादिषु सत्फलबोधनानि कुरुते शत्रुनीचादिषु अशुभफलानामिति तथा च भगवान् गार्गिः "बलाधिसंस्थः शीतांशुः शुभकृत् परिकीर्त्तितः। वराधिजन्मकाले तु यो भावस्तत् कृतश्च तत्" । वरोरादि-

ग्रतं सौम्यं वक्तव्यं बलयोगतः ग्रनिष्टराशिसंस्थं तु तद्भावानामशोभन इति" १० मङ्गो० ।

"दशासु शस्तासु शुभानि कुर्वन्त्यनिष्टसंस्थास्वशुभानि चैवम् । मिश्रासु मिश्राणि दशाफलानि होराफलं लग्नपतेः समानम्" १८ मू० ।

"ग्रथैकस्मिन् इत्ते दशासु शुभान्यशुभानि च फलान्युक्तानि तेषां विषयविभागं लग्नदशाफलं चोपजातिकयाह दशासु इति शुभाशुभं व्यामिश्रत्वं दशासु पूर्वमेवोक्तं तथा जन्मकाले उपचयराशिस्थानिर्मलमूर्त्तयः स्वष्टगतयस्च ये ग्रहास्तेषामपि दशाः शुभाः ये चोपचयस्था हता कृशाः स्वल्पमूर्त्तयस्तेषामपि दशा अशुभाः तथा च यवनेश्वरः "निशाकरादित्यविलग्नभानां तत्कालयोगादधिकं बलं यः । बिभर्त्ति तस्यादिदशोच्यते सा शेषास्ततः शेषबलक्रमेण । वयोऽधिको यः प्रथमागतो वा ग्रहः स पूर्वं पठितो दशेशः । बलाधिकस्त्वादि केन्द्रसंस्थः पूर्वं स शेषास्तु यथा प्रदिष्टः । अन्त्या दशा स्वे वयसि ग्रहस्य स्वोच्चस्थिताकालबलान्विताश्चेत् । मूलत्रिकोणर्क्षसुहृद्गृहाश्च मध्या सिताश्रिताज्जन्मसदृक्षाश्रिताह्वा । नीचारिभांशोपगताश्रिता वा दृष्टात् परिभ्रष्टविवर्णकृशा । जन्मेशगतानिधनारिमेशाद्‌ या वाध्यते सा बहुदोषदा स्यात्" । एवं शस्तासु शोभनासु दशासु ग्रहाः शुभान्येव फलानि कुर्वन्ति दशाफलहत्ते यानि शुभान्यभिहितानि तान्येव भवन्ति नेतराणि, अनिष्टसंस्थास्वशुभदशासु अशुभान्यनिष्टानि एव भवन्ति मिश्रासु दशासु मिश्राण्येव दशाफलानि भवन्ति एतच्च प्रतिसूत्रमस्माभिश्च व्याख्यातं तथा च सत्यः "जन्मन्युपचयभवनेषु संस्थिताः स्वस्थगाः सुमूर्त्तिधराः, श्रेष्ठं फलं विदध्युर्ग्रहाः क्रमात् स्वां दशां प्राप्य अन्यैर्निहता कृशात्मूर्त्तयो ह्युपचयर्क्षसंस्थाश्च स्वदशाभिहतं नेष्टं ग्रहाः प्रयच्छन्ति लोकेषु होराफलं लग्नपतेः समानमिति" होरायाः लग्नस्यान्तर्दशाफलं लग्नपतेः लग्नाधिपस्य समानं तुल्यम् वक्तव्यं यथा मेषलग्नजातस्य भौमदशाफलं इषलग्नजातस्य शुक्रदशाफलं एवमन्येष्वपि वक्तव्यं किन्तु द्रेष्काणवशाच्छुभायां लग्नदशायां शुभफलमशुभादाशुभम् मिश्रायामुभयमपि । अथ ये पूर्वं दशारिष्टा उक्तास्तेषामिमे भङ्गाः प्रोक्ताः तथा च सारावल्याम् "यद्येषे बलवान् खेटः शुभैर्वा संनिरीक्षितः । सौम्याधिमित्रवर्गस्थो मत्युकृत् न भवेत् तदा । अमर्त्याधिनाथस्य विबलस्य दशा यदा । बलिनः स्यात् यदा भङ्गो न बाध्या तस्य च ध्रुवम् । युद्धे च विजयी बलिनः पञ्चयोगे शुभो यदि । दशायां न भवेत् कष्टं स्वोच्चादिषु च संस्थिते इति" १८मङ्गो०।

"संज्ञाध्याये यस्य यद्द्रव्यमुक्तं कर्माजीवो यश्च यस्योपदिष्टः । भावस्थानालोकयोगोद्भवश्च तत्सर्वं तस्य योज्यं दशायाम्" २०मू० ।

"अथान्येषामपि फलानां दशास्वतिदेशं शालिन्याह संज्ञाध्याये इति । यस्य ग्रहस्य संज्ञाध्याये यद्द्रव्यम् "ताम्रं स्यात्मणिहेमेत्यादिना, ग्रन्थेनोक्तं कथितं तस्य तद्द्रव्यस्य शुभदशायां प्राप्तिः योज्या अशुभदशायां हानिः। यच्च कर्माजीवो यस्य ग्रहोपदिष्टो जातकेऽभिहितः "अर्थाप्तिः पितृपत्नीत्यादि तस्य ग्रहदत्तस्य कर्माजीवस्य तदन्तर्दशायामेवाप्तिर्भविष्यति । भावफलं वक्ष्यति "शूरस्तब्ध" इत्यादि स्थानफलं राशिफलं "प्रथितचतुरोऽटन"इत्यादि तथा "मेषे सम्भ्रिमिरनयन" इत्यादि । आलोकनफलं दृष्टिफलम् "चन्द्रे भूपबुधौ" इत्यादि योगोद्भवं नाभसयोगात्मका "सर्वयोगेषु योगकर्तृभ्यो ग्रहेभ्यो मध्याद्‌ यो बलीयान् स स्वदशायामेव फलं ददाति" नाभसयोगाः सकलदशास्वपि फलप्रदाः वक्ष्यति च "इति निगदिता योगाः सार्द्धं फलैरिह नाभसाः नियतफलदायिन्या ह्येते समस्तदशास्वपीति" । एवमादि यद्‌ यदुक्तं तत्सर्वं निरवशेषं तस्य ग्रहस्य दशायां योज्यमिति" २०मङ्गो० ।

"छायां महाभूतकृताञ्च सर्वेऽभिव्यञ्जयन्ति स्वदशामवाप्य । कम्बम्बिवाम्बरजान् गुणांश्च नासास्यदृक् त्वक्श्रवणानुमेयान्" २१ मू० ।

"अथ यस्य जातकमपि न गणितं तस्य शरीरच्छायां दृष्ट्वा ग्रहदशाज्ञानमिन्द्रवज्रयाह छायां महाभूतकृतामिति पूर्वमुक्तम् "शिखिभूखपयोमरुद्गणानां वशिनो भूमिसुतादयः क्रमेणेति" तत्रादित्यचन्द्रौ वर्ज्य प्रसिद्धावेव यः कश्चिद्ग्रहः स्वदशामात्मीयदशामवाप्य महाभूतकृतां छायां अभिव्यञ्जयति प्रकटीकरोति छायाशब्देन शरीरशोभाभिधीयते शरीरकान्तिरित्यर्थः तथा च सच्छायोऽयं निच्छायोऽयं वर्त्तत इत्यभिधीयते एवमात्मीयदशायां पृथिव्यादिमहाभूतकृतां शरीरच्छायां व्यञ्जयति प्रकटीकरोति सा च कम्बम्बिवाम्बरजान् गुणान् कुः पृथिवी अम्बु अम्बुपः अग्निः हुताशनः

वायुः अनिलः अम्बरम् आकाशम् एभ्यो जातोत्पन्ना या छाया पञ्च ताः करोति तांश्च यथासंख्यं नासास्यचक्षुस्त्वक्श्रवणानुमेयान् । पार्थिवी पार्थिवं गुणं गन्धमभिव्यञ्जयति नासानुमेयं घ्राणेनोपलभ्यते आप्या आप्यं गुणं रसमभिव्यञ्जयति तच्चास्यानुमेयम् आस्यशब्देनेह जिह्वा ज्ञेया तया रसस्योपलब्धेः आस्यग्रहणं चात्र वृत्तानुरोधात् कृतम्, आग्नेयी आग्नेयं गुणं रूपमभिव्यञ्जयति चक्षुरनुमेयं, वायवी वायव्यं स्पर्शं गुणमभिव्यञ्जयति त्वगनुमेयं स्पर्शेनोपलभ्यते नाभसी नाभसं गुणं शब्दमभिव्यञ्जयति श्रवणानुमेयं कर्णोपलभ्यम् । एतदुक्तं भवति यदा शुभगन्धः पुरुषो भवति तदास्य बुधकृता पार्थिवी छाया ज्ञेया । यदा मिष्टरसभोजी भवति तदास्य चन्द्रशुक्रकृताप्या छाया ज्ञेया । यदातीवरूपवान् सुकान्तः पुरुषो भवति तदा सूर्यभौमकृता आग्नेयी छाया ज्ञेया । यदा स्पर्शेन मृदुर्भवति तदा शनैश्चरकृता वायवी छाया ज्ञेया । यदास्य वचनं कर्णयोः सुखकरं भवति तदा जीवकृता नाभसी छाया ज्ञेया । छायाविशेषलक्षणमाचार्य्येण संहितायामभिहितम् तथा च "छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः । तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव । स्निग्धद्विजत्वङ्नखरोमकेशा छाया सुगन्धा च महीसमुत्था । तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति धर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृत्तिम् । स्निग्धा सिता च हरिता नयनाभिरामा सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति । सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या छायाफलं तनुभृतां शुभमाददाति । चण्डा धृष्या पद्महेमाग्निवर्णा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते । मलिनपरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था जनयति वधबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशम् । स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा निधिरिव गगनोत्था श्रेयसी स्वच्छवर्णा" इति भट्टो० ।

"शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मा(त्मा) बहु जनयति पुंसां सौख्यमर्थागमं च । कथितफलविपाकैस्तर्कयेद्वर्त्तमानां परिणमति फलाप्तिः स्वप्नचिन्तास्ववीर्य्यैः" इति मू०

"अत्र च वायवीं छायां वर्जयित्वा सर्वास्वेव छायासु अशुभं शुभं च फलं तत्कथम् शुभफलैवमशुभफलैवमिति तद्यथा गायते तत्संज्ञामन्तरात्मनः स्वरूपं व्याचष्टे शुभफलदेति शुभं फलं ददाति यः स शुभफलदः शुभफलदस्य ग्रहस्य या दशा तस्याम् अन्तरात्मा सर्वदेहस्थः परमात्मा चित्स्वरूपः तादृगेव शुभो भवति । तस्य च पुरुषस्य छायादर्शितग्रहदशाकाले बहुविधमनेकप्रकारं सौख्यं सुखभावमर्थागमं धनलाभं च जनयत्युत्पादयति अर्थादेवाशुभदशायां पुरुषस्यान्तरात्माप्यशुभो भवति तत्र दर्शितग्रहच्छाया सूचिता तादृगेव फलदा सा चासौख्यमनर्थागमञ्च बहुप्रकारं जनयति मिश्रायां मिश्रा च । यात्रायाञ्च वक्ष्यति "निमित्तानुचरं ह्यन्त्यं देहेन्द्रियमहत्तरम् । तेजो ह्येतच्छरीरस्थं त्रिकालफलदर्शनम् । प्रीतये न मनो नार्थैर्नाशिवा- वभिनन्दति । तस्मात् सर्वात्मना यात्रानुमेयं यथा मनः । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एकतश्च मनःशुद्धिस्तद्विशुद्धिर्जयावहा" इति कथितफलविपाकैरिति महादशायां दशासु यानि फलानि शुभान्यशुभानि कथितान्युक्तानि तानि यः पुरुषो भुङ्क्ते तस्य पुरुषस्य तद्ग्रहदशा वर्त्तते इति ज्ञेयम् एतदुक्तं भवति यादृशं फलं शुभमशुभं वा पुरुषस्योपलभ्यते तच्च यस्य ग्रहस्य दशायां पठितं सा तस्य दशा ग्रहस्य वर्त्तत इति ज्ञेयम् । एवं वर्त्तमानां दशान्तर्कयेदूहयेदित्यर्थः । एवं छायाविशेषान्तरात्मवशेन फलपरिणामवशेन वा गणितस्य ज्ञातकस्य वर्त्तमानां दशां वदेत् । यथा सौरदशायामशुभायां व्यङ्गत्वमुक्तं न च शुभायामथ नैकध्यं व्यङ्गत्वं दृष्टम् । शुक्रदशायां शुभायां निधिप्राप्तिरुक्ता न च सापि दृष्टा । तदर्थमाह परिणमति फलाप्तिरिति अवीर्य्यैः बलहीनैः ग्रहैः फलानि यानि शुभान्यशुभानि वा दत्तानि तत्फलाप्तिः फलप्राप्तिः स्वप्ने स्वप्नावस्थायां परिणमत्यनुभूयते चिन्तायां मनोरथेन वेति । केचित्तु "शुभफलददशायां तादृगेवान्तरात्मेति पठित्वैवं व्याचक्षते यथा शुभायां दशायामन्तरात्मान्तर्दशा शुभापि भवति तदा पुंसां बहु जनयति सौख्यमर्थागममिति अर्थादेवाशुभायां दशायामशुभान्तर्दशा असौख्यमनर्थागमञ्च बहु जनयतीति" अनेन व्याख्यानेन शुभायामशुभायाञ्च शुभाशुभानि भवन्ति मिश्रफलं प्रयच्छन्ति । न चैतद्युज्यते यस्मादुक्तम् "एकांशगोऽर्द्धमपहृत्य ददाति तु स्वमिति" अत्र दशापतेः फलमपहृत्यान्तर्दशापतिरेव स्वं फलं ददातीति ज्ञेयम् अन्यथापहृत्येति निरर्थकं स्यादिति तस्मात् पूर्वपाठः श्रेयान् द्वितीयः प्रमादपाठः । प्रमादपाठेन विना छायां दृष्ट्वा दशायाः शुभाशुभत्वमानेतुं

न भञ्ज्यत इति” २२भट्टोत्पलकृतं तद्व्याख्यानम् ।

“एकग्रहस्य सदृशे फलयोर्विरोधे नाशं वदेद् यदधिकं परिपच्यते तत् । नान्यो ग्रहः सदृशमन्यफलं हिनस्ति स्वां स्वां दशामुपगताः स्वफलप्रदाः स्युः” २२मू० ।

“अथैकग्रहदत्तयोः फलयोः सदृशयोर्नाशो भवति भिन्नदत्तानां बहूनामपि पक्तिरेव भवतीत्येतदनन्तर-श्लोकेनाह एकग्रहस्येति सर्वाण्येव फलानि नाभसवर्जं स्वदशायां ग्रहः प्रयच्छतीत्युक्तम् तत्रैकेन ग्रहेण यदा सदृशं विरुद्धं फलद्वयं दत्तं भवति तस्मिन् सदृशे तुल्ये द्वयोः फलयोर्विरोधे सति नाशो भवतीति तस्य फलद्वयस्य वदेद्ब्रूयात् कीदृशं तद्विरुद्धमित्यत्रोच्यते यथा कश्चिद्ग्रहः कयापि युक्त्या दशाफलादिना सुवर्णदो भवति स एवान्यया युक्त्या अष्टवर्गफलयोगफलदृष्टिफलभाव-फलानामन्यतमेन सुवर्णापहारी भवति तदा फलद्वयेऽपि सुवर्णसम्बन्धोऽस्ति इति सादृश्यं स्वर्णदानापहारेणेति विरोधः । एवमेकस्य ग्रहस्य सदृशे फलयोः विरोधे नाशं वदेत् न सुवर्णलाभो न चापद्वानिरिति यदधिकं परिपच्यते तत एकेनापि ग्रहेण फलद्वयं दत्तमन्यरूपं तयोः मध्याद्यदधिकं तत्परिपच्यते । यथा कश्चिद्ग्रहो निर्दिष्टप्रकारद्वयेन सुवर्णदः स एव प्रकारेणैकेन सुवर्णापहारी तदा द्वयोरधिकत्वात्तद्दानस्य सुवर्णं ददात्येव नापहरति । अथ वा प्रकारद्वयेन सुवर्णापहारी प्रकारेणैकेन सुवर्णदस्तदापहरणस्याधिकत्वादपहरत्येव । अथवा सुवर्णापहारी रूप्यदश्च तथापि द्वे असदृशे असदृशत्वादधिकं परिपच्यते सुवर्णापहारी रूप्यदश्च भवति इति कथित् नान्यो ग्रह इति अन्येन ग्रहेण दत्तं सदृशं विरोध्यपि फलं नान्यो ग्रहोऽपि हिनस्त्यपहरति यथा कश्चिद्ग्रहः सुवर्णदो भवत्यन्यश्च सुवर्णापहारी तदा तत्र सुवर्णदः स्वदशायां सुवर्णं ददाति स्वदशायां सुवर्णापहारी चापहरति अनेनैतदुक्तं भवति । यथैकग्रहस्य सदृशफलयोः विरोधे समग्रजन्मान्तरेऽपि फलनाशं वदेत् अन्यत्र विरुद्धयोरपि फलयोः नाशं न वदेत् यतः सुवर्णदो ग्रहः स्वामात्मीयां दशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णलाभं करोति सुवर्णापहारी स्वदशामुपगतः प्राप्तः सुवर्णमपहरति एतदष्टकवर्गफलं विनाशयतस्तत्रैकस्य ग्रहस्य फलसदृशयोरपि तुल्यसंख्ययोः फलयोर्नाशो भविष्यति यथा च भविष्यति तथा तत्रैव प्रतिपादयि॰ष्यामः इति” २२भट्टो॰

ताजकोक्तवर्षदशा चीनांशदशाख्या तु नील॰उक्ता यथा

अथ दशाक्रमः “अष्टान् सलग्नान् खचरान् विधाय राशीन् विनाऽल्पाल्पलवं तु पूर्वम् । निवेश्य तस्मादधिकाधिकांशं क्रमादयं स्यात् तु दशाक्रमोऽब्दे । अन्त्यं विशोध्याधिकतः क्रमेणांशाद्यं विशुद्धांशकशेषकैक्यम् । सर्वाधिकांशोन्मितमेव तत् स्यादनेन वर्षस्य मितिस्तु भाज्या । शुद्धांशकांस्तान् गुणयेदनेन लब्धं ध्रुवाङ्केन भवेद्दशायाः । मासं दिनाद्यं खलु तद्ग्रहस्य फलान्यथैषां निगदेत् शास्त्रात् । शुद्धांशसाम्ये बलिनो दशाद्या बलस्य साम्येऽल्पगतेऽस्तु पूर्वा । साम्ये विलग्नस्य बलेन चिन्त्यं बलादिकं लग्नपतेर्विचिन्त्यम्” ।

तत्फलादिकं “दशा रवेः पूर्णबलस्य दत्ते” इत्यादिना तत्रोक्तं द्रष्टव्यम् । पाश्चात्यैः वर्षकाले मुद्दा दशा व्यवस्थियते सा तु “वर्षोन्मितिर्जन्मभसंयुताङ्कहृता क्रमेण रवितो दिनानि । विंशोत्तरीयानुसृतेस्तु वर्षाः वर्षप्रवेशात् त्रिगुणा दशाः स्युः” यथा रवेः षड्वर्षाः त्रिगुणिताः १८ दिनानि । एवं विधोः १०वर्षा वर्षे ३० दिनानि । कुजस्य ७वर्षा वर्षे २१ दिनानि । राहोः १८ वर्षा वर्षे ५४ दिनानि । गुरोः १६ वर्षा वर्षे ४८ दिनानि । शनेः १९वर्षा वर्षे ५७दिनानि । बुधस्य १७वर्षा वर्षे ५१ दिनानि । केतोः ७ वर्षा वर्षे २१ दिनानि । शुक्रस्य २० वर्षा वर्षे ६० दिनानि । एवं ३६० दिनानीति बोध्यम् । जातकरत्ने तु दशविधा दशा उक्ता १योगिनी २वार्षिकी ३नाक्षत्रिकी ४साम्निकी ५मुद्दा ६विंशोत्तरा ७त्रिंशोत्तरा ८पताकी ९हरगौरी १०दैनिकीति । तत्रैव तद्विशेषो बोध्यो विस्तरभयादिह तदानयनादिकं नोक्तम् ।

“सत्ये लग्नदशा चैव त्रेतायां हरगौरिका । द्वापरे योगिनी चैव कलौ नाक्षत्रिकी दशा” इति समयामृतम् वराहस्तु बृहज्जातके एतद्भ्रात्येव कलौ लाग्निकी दशा दर्शितेति बोध्यम् । अन्तर्दशायाश्च विंशोत्तरीयदशान्तर्दशानयने “स्वदशाभिर्दशां हत्वा दशाभिर्भागमाहरेदित्येव पाठः । तत्र वसुभिरित्यपि पाठो बोध्यः ।

विंशोत्तरीयान्तर्दशाचक्रम्।

महादशावर्षाः	र६	च७	म१०
	ख०।३।१८	ख०।१०।०	ख०।४।२७
	च०।६।	म०।७।०	रा१।०।१८
	म०।४।६	रा१।६।०	जी०।११।६
	रा०।१०।२४	जी१।४।०	श१।१।६
	जी०।६।१८	श१।७।०	बु०।११।२७
	श०।११।१२	बु१।५।०	के४।२७
	बु०।१०।६	के०।७।०	शु१।२
	के०।४।६	शु१।८।०	र०।४।६
	शु१।०।०	र०।६ ०	च०।७।
सर्वान्तिमवर्षाः	६	१०	७
महादशावर्षाः	रा १८	जी १६	श १६
	ख२।८।१२	ख२।१।१८	ख२।०।२
	जी२।४।२४	श२।६।१२	बु२।८।६
	श२।१०।६	बु२।३।६	के१।१।६
	बु२।६।१८	के०।११।६	शु३।२।०
	के१।०।१८	शु२।८।	र०।११।१२
	शु३।०।०	र०।६।१८	च१।७।०
	र०।१०।०	च१।४।	म१।१।६
	च१।६।०	म०।११।६	रा२।१०।६
	म१।०।१८	रा२।४।२४	जी२।६।१२
सर्वान्तिमवर्षाः	१८	१६	१६
महादशावर्षाः	बु १७	के ७	शु २०
	ख०२।४।२७	ख०।४।२७	ख३।४।
	के०।११।२७	शु१।२।	र१।०।०
	शु२।१०।०	र०।४।६	च१।८।
	र०।१०।६	च१।५।०	म१।२।
	च१।५।०	म०।४।२७	रा३।०।०
	म०।११।२७	रा१।०।१८	जी२।८।०
	रा२।६।१८	जी०।११।६	श३।२।
	जी२।३।६	श१।१।६।६	बु२।१०।०
	श२।८।६	बु११।२७	के१।२
सर्वान्तिमवर्षाः	१७	७	२०

अष्टोत्तरीयान्तर्दशानां ज्योतिषत्त्वेऽस्तीति नात्र प्रदर्शितम्।

पूर्वमनुक्तत्वात् योगिन्य्यन्तर्दशाचक्रमत्र प्रदर्श्यते

योगिन्यन्तर्दशाचक्रम्।

महादशावर्षाः	मं१।	पि२।	ध३।	भ्रा४।	भ५।	उ६।	सि७।	स८।
अन्तर्दशामानम्।	मं१०	पि१।१०	ध३।	भ्रा५।१०	भ८।१०	उ१।२	सि१।४।१०	स१।६।१०
	पि२०	ध२।०	भ्रा४।	भ६।२०	उ१०।	सि१।२	स१।६।२०	मं१।२०
	ध१।०	भ्रा२।२०	भ५	उ८।	सि१।१।२०	स१।४	मं०२।१०	पि५।१०
	भ्रा१।१०	भ३।१०	उ६	सि८।१०	स१।१।१०	मं।२।	पि०४।२०	ध।८।०
	भ१।२०	उ४।	सि७	स१०।२०	मं।१।२०	पि।४।	ध।७।	भ्रा।१०।२०
	उ२।	सि४।२०	स८	मं१।१०	पि।३।१०	ध।६।	भ्रा।६।१०	भ।१।१।१०
	सि२।१०	स५।१०	मं१।	पि२।२०	ध।५।	भ्रा।८।	भ।१।२०	उ।१।४
	स२।२०	मं।२०	पि२।	ध४	भ्रा।६।२	भ।१०।	उ।१।२।	सि।१।६।२०
सर्वान्तिमवर्षाः	१।	२।	३।	४।	५।	६।	७।	८।

दशाकर्ष पु० दशया तैलादिकमाकर्षति आ+कृष—अण्। १प्रदीपे २वस्त्राञ्चले पु०स्त्री० पुंस्त्वे व०व०। हारा०। णिनि दशाकर्षिन् प्रदीपे हारा०।

दशाक्षर न० दश अक्षराणि पादेऽत्र। १पङ्क्तिनामके छन्दोभेदे। "वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्" यजु० ९।२६। २दशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे त्रि०। स्त्रियां टाप्। "दशाक्षरा वै विराट्" श० ब्रा० १।१।१।२२। ३तन्त्रोक्ते स्त्रीदेवतामन्त्रे स्त्री तत्र मन्त्रं आद्यादि गौरा०ङीष्। "यथा दशाक्षरी विद्या सर्वसम्पत्प्रदायिनी" तन्त्रसा०।

दशाङ्गधूप पु० त्रिदोषघ्ने अपस्मारपिशाचादिनाशके धूपविशेषे यथा "वासयेद्वा दशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चार्भकम्। नश्यन्ति यस्य धूपेन अपस्मारपिशाचकाः। पञ्चांशा गन्धपाषाणात् तावन्माक्षिकगुग्गुलुः।* चतुरंशं चन्दनञ्च जटामांसी च तावती। त्रिभागः सर्जकः सारस्तावदेव हि राजकम्। उशीरन्तु द्विभागं स्यात् शते भद्रमुस्तं समम्। कर्पूरो मृगनाभिश्च एकभागौ प्रकीर्तितौ।

एवं दशाङ्गधूपस्य बहुत्वापि मनोहरैदिति” शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। पुष्पदानोत्तरं देवाय दीयमाने ३धूपविशेषे यथा “मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरुशैलजम्। सरलं सिह्लक-मिश्राथं दशाङ्गधूप उच्यते इति”। अन्यच्च। कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्भलयोद्भवम्। नीशरं बालकं पत्रं त्वक् जातीकोषमुत्तमम्। सर्वमेतद्घृतयुतं दशाङ्गधूप ईरित” इति।

दशाङ्गुल न०दश अङ्गुलय इव फलत्वगुपरि सन्त्यस्य अच्। १खर्बुजे फलभेदे भावप्र०तस्य फलोपरि अङ्गुल्याकारदश-शिरावत्त्वात् तथात्वम्। तद्गुणाः खर्बुजशब्दे २४६८ पृ० उक्ताः। दश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्विगोः ठञ् तस्य लुक् अच्समा०। २दशाङ्गुलिप्रमाणयुक्ते त्रि०। “निःक्षेप्योऽयोमयः शङ्कुर्ज्वलन्नास्ये दशाङ्गुलः” मनुः। सहस्रशीर्षेत्यादि “अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्” ऋ० १०।९०।१ “दशाङ्गुलं दशाङ्गुलिपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः” भा०।

दशाधिपति पु० ६त० ज्योतिषोक्ते १दशापतौ रव्यादिग्रहे दशानां पदातीनामधिपतिः। दशपदात्यधक्षे राजनियुक्ते २सैन्यभेदे च (जमादार) “समानाशनपानास्ते कार्य्या द्विगुणवेतनाः। दशाधिपतयः कार्य्याः शताधिपतयस्तथा। ततः सहस्राधिपतिं कुर्य्याच्छूरमतन्द्रितम्” भा०शा०१००अ०।

दशानन पु० दश आननान्यस्य। रावणे शब्दर०। “दशानन किरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः” रघुः। “ध्वंसितोद्धत दशाननाम्” (लङ्काम्) माघः। दशास्यादयोऽप्यत्र।

दशानिक पु० आने जीवने हितः आनिकः दशाभेदे आनिकः। दन्तीवृक्षे शब्दच०

दशान्त पु० ६त०। १वार्द्धके २वर्त्तिकान्ते च। “निर्विष्ट-विषयस्नेहः स दशान्तमुपेयिवान्। आसीदासन्ननि-र्वाणः प्रदीपार्चिरिवोषसि” रघुः।

दशामय पु० दशामया यस्मात्। रुद्रे हेमच०।

दशापवित्र न० दशा वस्त्राञ्चलं पवित्रमिव। श्राद्धादिदेये वासःखण्डे। “दशापवित्रनामको यो वस्त्रखण्डस्तेनो-त्ततो द्रोणकलशमुखमध्ये विलभागान् मन्त्रगतैस्त्रिभिः शोधयेत्” “दशापवित्रस्य मध्ये शुक्लां पूर्णां स्रुवं सोम धारास्रावणार्थं यजमान आबध्नाति,सा नाभिरित्युच्यते। उदीचीनदशमवाचीननाभि च दशापवित्रं कृत्वा द्रोणकलशस्योपरिष्टादुद्गातादयस्ततो वितनुयुः। वितन्य च दशापवित्रस्य कोणान् धारयेयुः” ता० ब्रा०।१।२ भा०। “अथ दशापवित्रमुपरस्तात् निह्नुतोति” शत० ब्रा० ४।२।२।११

दशावहा स्त्री दशसु दिक्षु आरोहति आ+वह-क। कैवर्त्तीमुस्तके राजनि०।

दशार्ण पु० दश ऋणानि दुर्गाणि भूमयो जलाधारा वा यत्र “प्रवत्सेत्यादिना” पा०वृद्धिः। १देशभेदे स च देशः वृ० सं० कूर्म्मविभागे १४ अ० आग्नेय्यामुक्तो यथा “आग्नेय्यां दिशि कोसलाः” इत्युपक्रमे “निषादराष्ट्रिक-पुरिकदाशार्णाः”। स्वार्थे अण्। “तुलाधरेऽवन्त्यपरान्त्य साधून् वणिग्दशार्णान् भरुकच्छपांश्च” ५ अ०। “अप्र-व्याधा दशार्णेषु” आद्ये पाठ्यपद्गाथा। तद्वाचकशब्दो यत्रानुवाकेऽध्याये अस्ति विमुक्त्या०अण्। दाशार्ण दशार्ण-शब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च। सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण्। दाशार्ण पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च“तत्र दाशार्णको राजा सुधर्म्मा लोमहर्षणम्। कृतवान् भीमसेनेन महद्युद्धं निरायुधम्” भा०स०२८ अ०। भीमप्राचीजये। अत्र स्वार्थे क। बहुषु अणो लुक्। “पूर्वमागच्छतो जित्वा दशार्णाः समरे जिताः” भा०का० ११२अ०। “विजित्याल्पेन कालेन दशार्णानजयत् प्रभुः। प्रतीचीस्थोऽपि तन्नामा देशोऽस्ति “तान् दशार्णान् स जित्वा च प्रतस्थे पाण्डुनन्दनः” भा० स० ३१ अ०। नकुलप्रतीचीजये। अतएव भा०भी० ९अ० “अतऊर्द्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम” इत्युपक्रमे “उत्तमाश्च दशा-र्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह” इत्यत्र उत्तमत्वेन पूर्वं पूर्वदक्षिणस्याम् दशार्णानुक्त्वा “जठराः कुक्कुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत!। पुनरन्यो निर्विशेषणो दशार्णदेश उक्त : परस्ताच्च “वातायना दशार्णाश्च रोमाणः कुशवि-न्दवः इत्यत्र वातायनत्वेन विशेषणात् तादृशोऽपि देशभे-दोऽस्तीति गम्यते। “सम्पत्स्यन्ते कतिपयदिनस्थायि हंसा दशार्णाः” मेघ०।

दशार्णेयु पु० पौरवरौद्राश्वस्य पुत्रभेदे “दशार्णेयुर्जले-युश्च स्थलेयुश्च महाबलः” हरिवं०३१अ०।

दशार्द्ध न० दशानामर्द्धम्। १पञ्चसंख्यायां २तत्संख्येये च “अवरोमात्मा विनाशिन्यो दशार्द्धानान्तु याः स्मृताः” मनुः। “छित्त्वा यन्त्रस्य समर्पयध्वं शरैः शितैर्व्योमचरैदशार्द्धैः” भा०आ० १८५ अ०। दश बलानि अस्मीति अच्-अण्। दशबले बुद्धे त्रिका० दशबलशब्दे दृश्यम्।

दशार्ह पु०क्रोष्टुवंश्यधृष्टस्य पुत्रभेदे“धृष्टस्य जज्ञिरे शूराः

परमधार्म्मिकाः । आपन्नश्च दशार्हश्च मर्त्त्यौ विमहरश्च यः” हरिवं० ३७ अ०क्रोष्टुवंश्योक्तौ । भाग० ९।२४।२ उक्ते ३वृष्णिवंश्यपौत्रे च । “कथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् वृष्णि स्तस्याथ निर्वृतिः । ततो दशार्हो नाम्नाभूत् तस्य व्योमः सुतस्ततः” । उपचारात् ४तद्वंश्ये नृपे ५तदधिकृतदेशे च “धौम्यश्च भीमश्च युधिष्ठिरश्च यमौ च कृष्णाश्च दशार्हसिंहः । उवाच दिष्ट्या भवता शिवेन प्राप्तः किरीटी मुदितः कृतास्त्रः । प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं दशार्हभर्त्ता सहितः सुहृद्भिः” भा०व०१८३अ० । ६विष्णौ पु० “विजयोजयः सत्यसन्धो दशार्हः सात्वतां पतिः” विष्णु०स० । शङ्करभाष्ये तु दाशार्ह इति पठित्वा दाशोदानं तमर्हतीति दाशार्हः दशार्हस्य कुले उत्पन्नत्वाद्वा” व्याख्यातम् । दशार्हस्य गोत्रापत्यम् शिवा० अण् । दाशार्ह यदुवंश्यमात्रे कृष्णादौ स्त्रियां ङीप् । दशार्हस्तद्वाचकशब्दोऽस्त्यत्र अध्याये अनुवाके वा विमुक्ता० अण् । दाशार्ह दशार्हशब्दयुक्ते अनुवाके अध्याये च । ७आयुधजीविसंघभेदे च । ततः स्वार्थे पर्श्वा० अण् । दाशार्ह आयुधजीविसंघभेदे । प्रज्ञा० स्वार्थे अण् । दाशार्ह यदुवंश्ये नृपमात्रे च ।

दशावतार पु० दश अवतारा अस्य । विष्णौ दश अवताराश्च अवतारशब्दे दृश्याः अन्येऽपि दशावताराः मत्स्यपु० उक्ता यथा “धर्म्मान्नारायणस्यांशः संभूतश्चाक्षुषेऽन्तरे । यज्ञश्च वर्त्तयामासुर्देवा वैवस्वतेऽन्तरे । प्रादुर्भावे ततस्तस्य ब्रह्मा ह्यासीत् पुरोहितः । युगाख्यायाञ्चतुर्थ्यान्तु आपन्नेषु सुरेषु वै । संभूतः स समुद्रान्ते हिरण्यकशिपोर्वधे । द्वितीये नरसिंहाख्ये रुद्रो ह्यासीत् पुरोहितः । बलिसंस्थेषु लोकेषु त्रेतायां सप्तमं प्रति । तृतीये वामनस्यार्थे धर्म्मेण तु पुरोधसा । एतास्तिस्रः स्मृतास्तस्य दिव्याः संभूतयो द्विजाः । मानुष्याः सप्त येऽन्ये तु शापजास्तान्निबोधत । त्रेतायुगे तु प्रथमे दत्तात्रेयो बभूव ह । नष्टे धर्म्मे चतुर्थांशे मार्कण्डेयपुरःसरः । पञ्चमः पञ्चदश्यान्तु त्रेतायां सम्बभूव ह । मान्धाता चक्रवर्त्ती तु तस्थौ तथ्यपुरःसरः । एकोनविंश्यां त्रेतायां सर्वक्षत्रान्तकृद्विभुः । जामदग्न्यस्तथा षष्ठो विश्वामित्रपुरःसरः । चतुर्विंशे युगे रामो वशिष्ठेन पुरोधसा । सप्तमो रावणस्यार्थे जज्ञे दशरथात्मजः । अष्टमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पराशरात् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्ण्यपुरःसरः । कर्त्तुं धर्म्मव्यवस्थानमसुराणां प्रणाशनम् । तिमेत्र नवमको जज्ञे तपसा पुष्करेक्षणः । देवक्यां वसुदेवेन द्वैपायनपुरःसरः । तस्मिन्नेव युगे क्षीणे सन्ध्याशिष्टे भविष्यति । कल्की विष्णुयशा नाम पाराशर्य्यपुरःसरः । दशमो भाव्यसंभूतो याज्ञवल्क्यपुरःसरः ।”

दशाश्व पु० दश अश्वा रथेऽस्य । चन्द्रे शब्दर० । “रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः । वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरत्यसौ । वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना । ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा । अर्कस्येव स्थितस्याश्वाः सकृद्युक्ता वहन्ति ते । कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ ! वारिगर्भसमुद्भवाः” पुराणसर्वस्वे विष्णु० पु० ।

दशाश्वमेध (धिक) न० काशीस्थतीर्थभेदे तन्महात्म्यादिकथा काशी०ख० ५२अ० उक्ता यथा.

“साहाय्यं प्राप्य राजर्षेर्दिवोदासस्य पद्मभूः । इयाज दशभिः काश्यामश्वमेधैर्म्महामखैः । अद्यापि होमभूमौ वै यद्राप्तं गगनान्तरम् । तदा प्रभृति भैवेह नीलिमानं जहात्यदः । तीर्थं दशाश्वमेधाख्यं प्रथितं जगतीतले । तदा प्रभृति तत्रासीद्वाराणस्यां शुभप्रदम् । पुरा रुद्रसरो नाम तत्तीर्थं कलशोद्भव ! । दशाश्वमेधिकं पश्चाज्जातं विधिपरिग्रहात् । स्वर्धुन्यथ ततः प्राप्ता भगीरथसमागमात् । अतीव पुण्यवज्जात मतस्तीर्थमनुत्तमम् । विधिर्दशाश्वमेधेशं लिङ्गं संस्थाप्य तत्र वै । स्थितवान् न गतोऽद्यापि क्वापि काशीं विहाय तु । राज्ञो धर्म्मरतेस्तस्य छिद्रं नाप च किञ्चन । अतः पुरारेः पुरतो विदित्वा किं वदेद्विधिः । क्षेत्रप्रभावं विज्ञाय ध्यायन् विश्वेश्वरं विभुम् । ब्रह्मेश्वरं च संस्थाप्य विधिस्तत्रैव संस्थितः । यदा मनुरियं काशी विश्वेशस्येति निश्चितम् । अस्याः संसेवनाच्छम्भुर्न कुप्यति पुरा मयि । कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाः पुनस्त्यक्तुमिहेहते । अनेकजन्मजनितकर्म्मनिर्मूलनक्षमाम् । विश्वसन्तापसंहर्त्तुः स्थाने विश्वपतेस्ततः । सन्ताप्यते परं काश्याविश्लेषजमहाग्निना । प्राप्य काशीं त्यजेद्यस्तु समस्ताघौघनाशिनीम् । स्वपशुः स परिज्ञेयो महासौख्यपराङ्मुखः । निर्वाणलक्ष्मीं यः काङ्क्षेज्जानन् संसारदुर्गतिम् । तेन काशी न सन्त्याज्या यद्याप्तैयाद्दनुग्रहात् । यः काशीं संपरित्यज्य गच्छेदन्यत्र दुर्मतिः । तस्य हस्ततलाद्गच्छेच्चतुर्वर्गफलोदयः । निवर्हणीमघौघस्य सुपुण्यपरिवृंह-

चीम् । कः प्राप्य काशीं दुर्मेधाश्चन्मोचनकमिदाम् । ब्रह्मलोके कृतं सौख्यं न सौख्यं वैष्णवे पदे । यत् सौख्यं लभ्यते काश्यां निमेषार्द्धनिषेवणात् । वाराणसीगुणगणाश्चिपर्यैव कृतिर्यस्थिति । स्थाप्तस्य मन्दरगिरिं न पुनः प्रत्यगात्मुने ! । स्कन्द उवाच । मित्रावरुणयोः पुत्र । मणिकाणं ब्रवीमि ते । काश्यां दशाश्वमेधस्य सर्वतीर्थशिरोमणेः । दशाश्वमेधिकं प्राप्य सर्वतीर्थोत्तमोत्तमम् । यत् किञ्चित् क्रियते कर्म तदक्षयमिहेरितम् । स्नानं दानं तपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । सन्ध्योपास्तिस्तर्पणञ्च श्राद्धं पितृसमर्चनम् । दशाश्वमेधिके तीर्थे सकृत् स्नात्वा नरोत्तमः । दृष्ट्वा दशाश्वमेधेशं सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिम् । दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते जन्मपातकात् । ज्यैष्ठशुक्लद्वितीयायां स्नात्वा रुद्रसरोवरे । जन्मद्वयकृतं पापं तत्क्षणादेव मुञ्चति । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमात् स्नायान्नरोत्तमः । आ शुक्लदशमीं यावद्दशजन्माघमुत्सृजेत् । तिथिं दशहरां प्राप्य दशजन्माघहारिणीम् । दशाश्वमेधिके स्नातो यामीं पश्येन्न यातनाम् । लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरातिथौ । दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः । स्नातो दशहरायां यः पूजयेल्लिङ्गमुत्तमम् । भक्त्या दशाश्वमेधेशं न तं गर्भदशा स्पृशेत् । ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे पक्षं रुद्रसरे नरः । कुर्वन्संवार्षिकीं यात्रां न विघ्नैरभिभूयते । दशाश्वमेधावभृथैर्यत् फलं सम्यगाप्यते । दशाश्वमेधे तत्पूर्णं स्नात्वा दशहरातिथौ । गङ्गायाः पश्चिमे तीरे नत्वा दशहरेश्वरम् । न दुर्दशामवाप्नोति पुमान् पुण्यतमः क्वचित् । यत् काश्यां दक्षिणद्वारमन्तर्गेहस्य कीर्त्यते । तत्र ब्रह्मेश्वरं दृष्ट्वा ब्रह्मलोके महीयते । इति ब्राह्मणवेशेन वाराणस्यां महाधिया । ढुण्ढिरूपेण स्थितं तावद्यावद्धिमेश्वरागमः । दिवोदासोऽपि राजेन्द्रो दत्त्वा ब्राह्मणरूपिणे । ब्रह्मणे कृतयज्ञाय ब्रह्मशालामकारयत् । ब्रह्मेश्वरसमीपे तु ब्रह्मशाला मनोहरा । ब्रह्मा तत्रावसद्योग ब्राह्मणैर्वेदनादयन् ।”

दशाह पु० दशानामह्नां समाहारः टच् समा० समाहारत्वात् नान्तादेशः “अह्नान्ताः पुंसि” पा० पुंस्त्वम् । दशदिनसमुदाये । “दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते” “अतिक्रान्ते दशाहे तु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” मनुः ।

दशिन् त्रि० ब० व० दश संख्याः सन्ति येषाम् इनि । १दशसंख्यायुक्ते । दशसंख्या ग्रामाः अधिकृतत्वेन सन्त्यस्य इनि । २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकृते च “दशी कुलन्तु भुञ्जीत विंशी पञ्च कुलानि च” मनुः । दश संख्याः प्रमाणं येषाम् इनि । ३दशसंख्याप्रमाणके त्रि० । “तां दशिभिः प्रायुङ्क्त” शत० ब्रा० १३।१४।२। दशा वर्त्तिका वस्त्रास्त्रलं वा अस्त्यस्य इनि । ४दशायुक्ते दीपे ५सदशे वस्त्रे च त्रि०

दशार्णविदर्भ पु० दक्षिणस्थे देशभेदे “अथापरे जनपदा इत्युपक्रमे “दशार्णविदर्भाः काश्मीरास्तङ्गणाः परतङ्गणाः” भा० भी० ६ अ० ।

दशेन्धन पु० दशा वर्त्तिकैव इन्धनं यस्य । प्रदीपे त्रिका० ।

दशेर त्रि० दंश—एरक् । हिंस्रे त्रिका० ।

दशेरक पु० दशेर+संज्ञायां कन् । १मध्यदेशे सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । दाशेरक पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च । बहुषु अणो लुक् । २दशेरक मत्स्यार्थे व०व० । हेमचन्द्रे दशेरक इति पाठान्तरम् ।

दशेश पु० दशानामीशः । दशापतौ १रव्यादिग्रहे । दशानां ग्रामाणामीशः । २राज्ञा नियुक्ते दशग्रामाधिकृते च । “ग्रामदोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् । शंसेद् ग्रामो दशेशाय दशेशो विंशतीशिनम्” मनुः ।

दशैकादशिक त्रि० एकादशार्थत्वादेकादश वस्तुतो दश ये दत्ता दश एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशाः निपातनात् समासान्तोऽकारः । “प्रयच्छति गर्ह्यम्” पा० दशैकादशान् प्रयच्छतीत्यर्थे “कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ” इति पा० ष्ठच् । शतं प्रति दशकरूपां वृद्धिं गृह्णाति वार्द्धुषिकभेदे स्त्रियां षित्त्वात् ङीष् ।

दशोणि पु० दश वहनः ऊणयोऽस्य । बहुव्रीहिभेदे “दशोणये कवये तर्कसातौ” ऋ० ६।२०।४ “दशोणये बहुव्रीहित्वात् कवये मेधाविने षष्ठ्यर्थे चतुर्थी” भा० ।

दशौषधकाल पु० दशविध औषधकालः शा० क० । दशविधे औषधकाले स च सुश्रुते उत्तरतन्त्रे उक्तो यथा “अत ऊर्द्ध्वं दशौषधकालान् वक्ष्यामः । तत्र “निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं सभक्तं वा सह संसर्गं ग्रासं ग्रासान्तरञ्चेति दशौषधकालाः । तत्र निर्भक्तं १केवलमेवौषधमुपयुज्यते । वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं हन्यात्तथामयमसंशयमाशु चैव । तद्बालवृद्धयुवतीमृदवोऽपि पीत्वा ग्लानिं परां समुपयान्ति बलक्षयञ्च । प्राग्भक्तं २नाम यत् प्राग्भक्त-

धीपयुज्यते । भीमं विपाकमुपयाति न च हिंसा दबाहतं न च मुखर्व्दमाचिरेति । प्रागभक्तविवनयो बलमाह्धाति द्याच दहविधूमीद्वराक्रमात्व । अधो भक्तं श्नाम यद्गुमाल्ले पीयते । पीतं यदन्नमुपयुज्य तदुर्द्धकाये हन्यादतान् बहुविधांश्च बलं ददाति । मध्येभक्तं ४नाम यन्मध्ये भक्तस्य पीयते । मध्ये तु पीतमुपहन्त्यविसारिभावाद्ये मध्यदेहमभिभूय भवन्ति रोगाः । अन्तराभक्तं ६नाम यदन्तरा पीयते पूर्वापरयोर्भक्तयोः । हृद्यं मनोबलकरन्त्वथ दीपनीयं पथ्यञ्च सम्भवति चान्तरभक्तमेतत् । सभक्तं ७नामौषधेषु यत् साध्यते भक्तम् । पथ्यं सभक्तमबलाबलयोर्हि नित्यं तद्वेषिणामपि तथा शिशुवृद्धयोश्च । सामुद्गं ८नाम यद्भक्ताद्यादावन्ते च पीयते । दोषे द्विधा प्रविसृते तु समुद्गसंज्ञमाद्यन्तयोर्यदशनस्य निषेव्यते तु । मुहुर्मुहु९र्नाम सभक्तमभक्तं वा यदौषधं मुहुर्मुहुरुपयुज्यते । श्वासे मुहुर्मुहुरतिप्रसृते च कासे हिक्कावमीषु च यदन्त्युप्रयोज्यमेतत् । ग्रासं १०नामकवलनम् (फलमस्य सुद्रितपुस्तके पतितम्) ग्रासान्तरं ११नाम यत्पिण्डव्यामिश्रम् । ग्रासान्तरेषु वितरेद्वमनीयधूमान् श्वासादिषु प्रथितदृष्टगुणांश्च लेहान् । एवमेते दशौषधकालाः" ।

दस उत्क्षेपे उपक्षपे च अपक्षये अक० दि० पर०सक०सेट् । दस्यति । इरित् अदसत् अदासीत्-अदसीत् । उदित् । दसित्वा दस्त्वा । "तेषां दिषोऽदस्यन्" तै० स० १।६।११२ "त्वां सारी दसमानो भगमीट्टे तकवीये" ऋ०१।१२४५। आर्षत्वात् गणव्यत्ययश्च "मा ते प्राण उपदसत्" अथ०५।३०।१५ "अजस्रतावि दसाम" यजु० १०।२२

दस दर्शने दंशने च चु० आ० सक० सेट् इरित् । दंसयते अददंसत दंसशब्दे दृश्यम् ।

दस पु० दस उपक्षये वेदे भावे अच् । उपक्षेपे "मनु चक्रुरपरं दसाय" ऋ० ६।२१।२१। दसाय सञ्चयाक्षपक्षेपाय" भा० लोके तु घञ् दास इत्येव तदर्थे उत्क्षेपे च ।

दसेरक पु० दसेरकशब्दार्थे मरुदेशे "दसेरकाः केकयाः सकेकेयाः ह० व० ४अ० । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् । दासेरक पित्रादिक्रमेण तत्र वासिनि तस्य पे च बहुषु अणो लुक् । तदर्थे "आयन्त्यान् दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयान् दसेरकान्" भा०द्रो०११अ०। दासेरक पुंसो० ।२गर्दभे पुंस्त्री०।"वाहिकजन्तः प्रमेहन्ति सर्वतोष्टदसेरकाः" भा०स०१०अ० । अयं तालव्यमध्यश्च त्रिका० ।

दस्म त्रि०दस उपक्षेपे मक् १उपक्षेपके "मुहुर्षि दस्मो निरिणाति अजसः" ऋ०१।१४८।४ "दस्मः उपक्षपयिता"भा० दस दर्शने कर्मणि मक् । २दर्शनीये "राजेव दस्म ! निषदोऽधिबर्हिषि" ऋ०१०। ४३।२।"हे दस्म ! दर्शनीयेन्द्र !" भा० । "दस्मत् कृणोध्यध्वरम्" १।७४। ४ । दस्मत् दस दंसनदर्शनयोः इविशुधीन्धीत्यादिना मक् । "दस्मिमत मकारस्य वर्णव्यत्ययेन तकारः" भा० "एतेनास्य तान्तत्वकल्पनम् प्रामादिकम् । "जुजोषदिन्द्रोदस्मवर्चाः ऋ० १।१७३।४ "दस्मवर्चाः दर्शनीयतेजाः" भा० ३यजमाने ४चौरे ५दुस्तापने च मेदि० । स्वार्थे यत् दस्म्य दर्शनीये त्रि०। "इन्द्राय दस्म्य वचः" ऋ० ८। २४। २० ।

दस्यु पु० दस-युच् अनुनासिकत्वात् नानादेशः ।१महासाहसिके (डाकाइत्) २खले च शब्दार्थचि० "अभिपन्नस्य यस्यार्थं शुचि तन्मनुरब्रवीत् । क्रव्याद्भिश्च इतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः" मनुः । "मुखबाहूरुपज्जानां या लोके जातयो बहिः । म्लेच्छवाचश्चार्य्यवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः" मनूक्ते ब्राह्मणादिचतुर्वर्णभिन्ने ३जातिभेदे च । "प्रसाधनोपचारज्ञमदासं दासजीवनम् । सैरिन्ध्रं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे"मनुः । ४कर्मवर्जिते च । "गर्त्ते दस्युजूताय स्तवान्" ऋ०।६ । २४। ८ । "दस्युजूताय कर्मवर्जितैः प्रेरिताय" भा० ५उपक्षपके त्रि०६असुरे पु० "चेतन्तो दस्युतर्हणा" ऋ०८।४७।२ "दस्यूनामसुराणां तर्हणा" भा० "स वज्रभृद्दस्युहा भीम उग्रः"ऋ०१।१००।१२दस्युहा "दस्यूनामुपक्षपयितृणामसुराणां वर्षन्ता" भा० ।

दस्युसात् अव्य०दस्युनामधीनं भवति करोति सम्पद्यते वा साति । तत्कराधीने भूतादौ "अन्नाशाकाश एव स्युर्लोकोऽयं दस्युसाद्भवेत् । पतेयुर्नरकं घोरं यदि राजा न पालयेत्" भा० शा० ६८ अ० ।

दस्र पुंस्त्री० दस्यति पांसून् दस उत्क्षेपे रक् । १गर्द्दभे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । दस्यति रोगान् क्षिपति दस उपक्षेपे । २अश्विनीकुमारयोर्द्वयोः द्वि० व० । तत्सङ्ख्यासंख्यत्वात् ३द्वित्वसंख्यायां ४तत्संख्येये च तदधिष्ठातृकत्वात् ५अश्विनीनक्षत्रे च मेदि० । "अनुसन्धानमथ दस्रयोः सुतौ" माघः । तयोर्मध्ये विशेषवाचित्वे एकवचनान्तोऽयं "नासत्यश्चैव दस्रश्च सुतौ द्वावश्विनावपि । मार्त्तण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजा-

तमः" भा०या०१०८ । "देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ । नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति" हरिवं० ६ अ० । नासत्यदस्रयोर्द्वन्द्वचारित्वात् द्विवचनान्तता द्वित्वं लि०। ७गर्दभे न० संक्षिप्तसारः ।

दस्रदेवता स्त्री० दस्रौ देवता अस्य । अश्विनीतारायां हेम०। अश्वियमदहनेत्यादिवाक्ये तस्या दस्रदैवत्यमनुसन्धेयम् ।

दस्रसू स्त्री० दस्रौ सूते सू-क्विप् । सूर्य्यपत्न्यां त्वष्टृकन्यायां संज्ञायाम् त्रिका० अश्विनीकुमारयज्ञे इयम्

दह दीप्तौ अक० दाहे सक० चु० उभ० सेट् इदित् । दंहयति ते अददंहत् त ।

दह दाहे भस्मीकरणे सक० भ्वा० प० अनिट् । दहति अधाक्षीत् ददाह देहतुः । दग्धा धक्ष्यति । दग्धः दग्धिः दग्ध्वा दग्धव्यः दहनीयः दाह्यः । दाहः दहनम् । दाहयति अदीदहत् दिधक्षति "उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम्" हितो० "क्रुद्धं कुलं धक्ष्यति विप्रवह्निः" भट्टिः "दावानलाङ्गारकारीव मैनान् धाक्षीः स्फुलिङ्गकान्" भा०स०। ६०अ० "हरा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः" सा०द० "देहं धारणयाग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग० "दग्धव्योऽसौ कटाग्निना" मनुः । "कर्म्माणि दह्यते यदाहि देहे" । "दह्यते च कुलं सर्वम्" चाणक्यः । "देहे लङ्का पतेश्वरा" भट्टिः दंदह्यते । "दंदह्यमाना शोकेन" भट्टिः ।

दहदहा स्त्री कुमारानुचरमातृभेदे "ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमेति च" भा० श०४७अ० दह दहेति वक्ति मयूरव्यं० कर्त्तरि चाभिदधातीति कर्त्तरि अयं साधुः एवं धमधमेत्यत्रापि बोध्यम् ।

दहन पु० दह-ल्यु । १अग्नौ, "दरदहनतुहिनदीधितिसदृश" सा०द० "दह दहन! तदेतत् पापमङ्गं मदीयम्" शीतोक्तिः । २चित्रकवृक्षे, ३भल्लातके, ४दुष्टचेतसि च । ५कपोते पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ६दाहकमात्रे त्रि०। शोकदहन! मनो दहन इत्यादि । ७रुद्रभेदे पु०। "एकादश सुताः स्थाणोः ख्याताः परमतेजसः। मृगव्याधश्च सर्पश्च निर्ऋतिश्च महायशाः, । अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी च परन्तपः । दहनोऽथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः, स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रा एकादश स्मृताः" भा० आ० ६६ अ० । उपचारात् ८कृत्तिकानक्षत्रे "दहनविधिश्रुतार्क्षामेलनं सौम्यवारे" ज्यो० त० । भावे ल्युट् । ९दाहे न० । "अपरो दहने स्वकर्म्मणां ववृते ज्ञानमयेन वह्निना" रघुः ।

दहनकेतन पु० न० दहनस्य केतनम् इव । धूमे हेमच०।

दहनमुष्ट त्रि० दहनादिव मुष्टं शोषणं यस्मात् । वैद्यकप्रसिद्धे (बेलेस्तारा) पदार्थे अग्निमुष्टादयोऽप्यत्र । तत्प्रदाने हि देहे वह्नेरिव शोषणं (फोस्का) भवतीति प्रसिद्धिः ।

दहनप्रिया स्त्री ६त० । स्वाहायामग्निभार्य्यायाम् त्रिका०

दहनर्क्ष न० ६त० । कृत्तिकानक्षत्रे "यदा विशाखासु महेन्द्रमन्त्री सुतश्च भानोर्दहनर्क्षयातः" वृ० सं० १० अ० । दहनभादयोऽप्यत्र ।

दहनसारथि पु० ६त०। वायौ । "दक्षिणदहनसारथिरयाहृतचञ्चलचूतकलिके" दशकु० । दहनसहचरादयोऽप्यत्र ।

दहनागुरु न० दहनस्य दाहाय अगुरु । दाहागुरुणि राजनि०

दहनाराति पु० ६त० । जले राजनि० । तस्य वह्निनाशकत्वात् तथात्वम् दहनरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

दहनोपल पु० दहनाय वह्नये हितः उपलः (आतशी) सूर्य्यकान्तमणौ हेम० । सूर्य्यकिरणसम्पर्केण हि ततो वह्नेः प्रादुर्भावात् तस्य तथात्वम् ।

दहनोल्का ६० । विस्फुलिङ्गरूपायामुल्कायाम् त्रिका०

दहर पु० दह-अर । १मूषिकायां २स्वल्पे ३भ्रातरि ४बालके च मेदि०। ५अतिसूक्ष्मे ६दुर्बोधे च "अथ यदिदं दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" छा०उ०। तत्र स्वल्पे "नेष्टा पत्नीमानेष्यन् क्षौमं वासः परिधापयति चण्डातकं दहरं वा" कात्या०श्रौ० १४ । ५ । २ "परिधापयतीति कारितत्वादध्येषणात्र भवति चण्डातकं चलनक उच्यते एवं ह्यभियुक्तोपदेशः अर्द्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः" दहरं तु कौपीनम् दहरशब्दस्याल्पवाचकत्वात्" कर्कः । ७नरके ८वरुणे च उणादि० ।

दहराकाश पु० कर्म्म० । चिदाकाशे ईश्वरे ।

दह्र पु० दह-रक् । १दावाग्नौ २जठरे च । "सोऽन्यजन्मनि दह्राग्निर्विश्रवाश्च महातपाः" भाग०४।१।३० "दह्राग्निः जठराग्निः" श्रीधरः स्वल्पार्थस्यैवात्र कर्मधारयः जठरस्थस्याग्नेः स्वल्पत्वात् इत्यन्ये ।

दा दाने भ्वा० पर० सक० सेट् पा इत् । यच्छति प्रयच्छति अदात् । ददौ ददतुः । देयात् । दास्यति । देयम् दानीयं दातव्यं दत्तः दातुम् दत्त्वा ।

दा दाने जुहो॰ उभ॰सक॰अनिट् । ददाति दत्ते प्रणिददाति । दद्यात् ददीत । ददातु दत्तु देहि दत्ताम् ददस्व । अददात् अदत्त । अदात् अदित । ददौ ददिथ—ददाथ ददिव । ददे ददिषे । दाता देयात् दासीष्ट । दास्यति । कर्मणि दीयते अदायि अदायिषाताम्—अदिषाताम् । दायीष्ट—दायिषीष्ट दास्यते—दायिष्यते । दापयति । दित्सति देदीयते । दातव्यः दानीयः देयम् । दाता । दानं दायः दत्तं प्रत्तम् । दातुं दत्तिः दत्त्वा प्रदाय । ददत् ददानः । ददिवान् । "यो ददाति स कुक्कुटः" अमरः । "भूमिं मूर्द्धाभिषिक्तस्य ददति स्म विधानतः" रामा॰अयो॰ २६स॰ "दद्याच्चैवासनं स्वकम्" "सोऽन्न-दंशाद्धात् तद्द्रव्यं दद्याच्चैवाददीत वा" मनुः । "देहि युद्धं नरपते ! समाह्य रणमूर्द्धनि" भा॰ उ॰१८२अ॰ "ददौ स दश धर्माय" मनुः । "अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्थितो ददौ" रघुः । "पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योऽधन उपागतः । तस्मै गाश्च हिरण्यञ्च" विदग्धमु॰ । "न दास्यामि समादातुं सोमं कस्मैचिदप्यहम्" भा॰ आ॰३४अ॰ "दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे" गीता "देयं दारसुतादृते" याज्ञ॰ । "दत्तभुक्तफलं धनम्" दायभागधृतधारतम् "दत्तात्मा तु स्वयं दत्तः" मनुः "सुता ददे तस्य सुताय मैथिली" भट्टिः । "आददानः परक्षेत्रात्" न दण्डं दातुमर्हति" "स ज्ञेयः दत्त्रिमः सुतः" मनुः "तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम्" स्मृतिः । "अदितिन्नं दापयति प्रजामन" यजु॰८।२४ । "दायादानपि दापयेत्" मनुः । "तथाप्नोति यानानि रत्नपूर्णानि दापय" रामा॰अयो॰३२ स॰ । "स दाप्यः प्रथमं दमम्" याज्ञ॰ "अप्राप्यमिव दित्सति" ऋ॰१।१७०।२ "दितिन्नं भूयो यजमानस्यिकेत" ऋ॰२। १४।१० ।

अति+अतिक्रम्य दाने अत्यन्तदाने च । "न जीवन्तमतिददाति" कात्या॰ ४।१।२७। "अतिदाने बलिर्बद्धः" चाण॰

अनु+पश्चाद्दाने तुल्यरूपदाने प्रतिनिधित्वेन दाने च । "न दूडेत्र अनुददासि वामम्" ऋ॰१।१६०।५। "सूरश्चिदस्मा अनुदादपस्याम्" ७।४५।२ "यः शर्धते नानुददाति शृध्याम्" २। १२।१०

अभि+आभिमुख्येन दाने "तथैव चैनमस्त्रा वामपार्ष्णिमभ्यदात्" भा॰ व॰ १९७अ॰ मद्यम् ।

अव+अवदाने 'अवत्तम् आदिकर्मणि तु वा तादेशः अवात्त सि॰ कौ॰ "अवदत्तं विदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि । सुदत्तमनुदत्तञ्च निदत्तमिति चेष्यते" समन्तादाधायामाम् ।

आ+ग्रहणे "दद्याच्चैवाददीत वा" । "शुभां विद्यामाददीतावरादपि" मनुः । "नं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह" भा॰आ॰८४अ॰ । "शरीरमात्मं कृत्वा" छा॰ उ॰ "आददानः परक्षेत्रात्" मनुः ।

अप+आ+अपेत्य ग्रहणे । "ऋतूपित्वमपादाय महावीरं करोति" शत॰ब्रा॰ १४।१।२।१७

उद्+आ+उद्धृत्य ग्रहणे "उदादाय पृथिवीं जीवदानुम्" यजु॰१ । २८। [रघुः ।

उप+आ+सामीप्येन ग्रहणे "उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी" परि+आ+परिवर्त्य ग्रहणे "पर्याददान्नं चास्त्राणि भीमभन्वानमर्जुनम्" भा॰उ॰४८अ॰ "तांश्चाभिधीनादधीत॰ प्रत्तां पर्याददीत च" भा॰शा॰ ८६अ॰ ।

प्रति+आ+प्रतिग्रहणे दत्तस्य पुनर्ग्रहणे च । "शुभाशुभं कर्मकृतं यदन्यत्तदेव प्रत्याददते स्वदेहे" भा॰शा॰ २०२ अ॰ "न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम्" भा॰आ॰१अ॰

वि+आ+अङ्गादे प्रसारणे आत्म॰स्वाङ्गप्रसारणे तु पर॰। "व्यादायास्यं महारक्षो ग्रहाऽय व्यधावत" हरिवं॰ ११७ अ॰ । "भक्षयत्येष मां रक्षो व्यात्तास्यो दारुणाकृतिः" भा॰व॰६४अ॰ । "नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम्" गीता ।

परि+उपरिस्थापने । "त्रिते दुःष्वप्न्यं सर्वमाप्ते परिदद्मसि" ऋ॰ ८।४७।१५ "परिदद्मसि उपरि दद्मः वयं त्रिताः परित्यजामः इत्यर्थः । अथवा त्रिते मयि यद्दुष्वप्न्यं दृष्टं तत् स्वर्णकाराय मालाकाराय वा परिदद्मसि अस्मत्तोऽपि निष्कृष्य तयोरुपरि स्थापयामः" भा॰

प्र+विधानादिना प्रकर्षेण च दाने । "प्रदानं स्वाम्यकारणम्" मनुः । "प्रत्तं जलं द्रास्त्रवन्निकेऽपाम्" भट्टिः । "नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं विषमे स्थितम् । हीनं पुरुषकारेण प्रदद्यात् पालएव तु" मनुः ।

अनु+प्र+पश्चात् प्रदाने । "एते स्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते । कण्ठम्" शिक्षा ।

प्रति+प्र+प्रत्यर्पणे गृहीतस्य पुनरर्पणे "राज्यं प्रतिप्रदास्यामि" भा॰ उ॰ ५५७५ श्लो॰ ।

सम्+प्र+सत्कारेण प्रदाने । "तदर्हमासनं तस्मै सम्प्रदाय यथाविधि । गां चैव मधुपर्कं च सम्प्रदायार्घ्यमेव च" भा॰ स॰५अ॰ । "अहन्यहनि चाप्येवं याचतां सम्प्रदीयते" भा॰ व॰८५,११श्लो॰ । अविच्छेदेन शिष्याणामाचारे च, सम्प्रदायः ।

प्रति+प्रतिनिधिप्रदाने प्रत्यर्पणे च। "सत्यङ्कारकृतं द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदापयेत्" याज्ञ०। "प्रतिदास्यामि भगवन्! पुंस्त्वं तव सुव्रत।" भा० उ० १९२ अ०। "शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य निवर्त्य गुरुरागतः। अशपत् पतताद्देहो निमे! पण्डितमानिनः। निमिः प्रतिददौ शापं गुरवे धर्मवर्जिने। तवापि पतताद्देहो लोभाद्धर्ममजानतः" भाग० ९।१३।५

दाप लवने अदा० प० सक० अनिट्। पित् तेन न घुसंज्ञा। दाति अदासीत् दायात्। "अग्निष्टे दाति रोमा पृथिव्याः" ऋ० १०।६५।४ "दाति छिनत्ति दाप् लवने अदादित्वाच्छपो लुक्" भा०। "कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद्यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूय" १०।१३१।२ "स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः" ५।७।७ "अंहन्तु ओषधीर्दान्तु पर्वन्" अथ० १२।३।३१ "वर्हिर्देवसदनं दामि" कात्या० श्रौ० कर्कधृतश्रुतिः। [उज्ज्वलद०।

दाक पु० ददाति यज्ञे हविरादिकं दा—क न कित्। यजमाने

दाक्ष त्रि० दक्षस्येदम् अण्। दक्षसम्बन्धिनि मखादौ "भागी यत्र भागमादातुमिच्छन् भग्नो दाक्षो येन कृतोऽन्यथावत्" हरिवं० १११ अ०। दाक्षीणां सङ्घः अङ्को लक्षणं वा इञन्तात् अण्। २दाक्षिसङ्घे ३तदङ्के च पु० ४तल्लक्षणे न०। "परम्परासंबन्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम्" सि०कौ०। दाक्षेः छात्राः "इञश्च" पा० अण्। ५दाक्षेः छात्रेषु ब० व०। दाक्षेरागतः अण्। ६दाक्षेरागते त्रि०। गोत्रचरणात् वुञि प्राप्ते "न दण्डमाणवान्तेवासिषु" पा० पर्युदासात् अणेव। ७दाक्षेः दण्डप्रधानमाणवेषु अन्तेवासिषु च तेन तत्सङ्घेषु दाक्षाः। तेषु तु दाक्षा दण्डमानवाः शिष्या वा" सि०कौ०।

दाक्षक पु० दाक्षेरिदम् गोत्रचरणात् वुञ्। १दण्डमाणवान्तेवासिभिन्ने तत्सम्बन्धिनि तेषु तु अणेव। दाक्षशब्दे दृश्यम्। दाक्षीणां विषयो देशः राजन्या० वुञ्। २दाक्षेर्विषये पु०।

दाक्षायण पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इञ् "यञिञोश्च" पा० यूनि फक् "इञः प्राचामिति" पा० विशेषणात् न युवप्रत्ययस्य लुक् तस्य प्राग्देशस्थितत्वाभावादिति' सि० कौ० १दक्षस्य यूनि गोत्रापत्ये। दाक्षायणस्य विषयो देशः ऐषुकार्या०भक्तल्। दाक्षायणभक्त तदीये देशरूपे विषये पु०। दक्षस्येदम् दाक्षं तत्र तदयनञ्चेति। २सुवर्णादावलङ्कारे च। "दाक्षायणं दक्षिणा" कात्या० श्रौ० ४।४।२८।

"दाक्षायणं सुवर्णमुच्यते" कर्कः। "यो बिभर्ति दाक्षायणं हिरण्यम्" यजु० ३४।५१। "दाक्षायणमलङ्कारार्थं" वेददी० उक्तेः ३भूषणे च। तत्र दक्षस्य यूनपत्ये "यदाबध्नन् दाक्षायणा हिरण्यम्" यजु०३४।५२। स्त्रियां ङीप्। "भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे" भा० शा०१७० अ० "दाक्षायण्योऽश्विनीत्याद्याः" अमरः। दक्ष एव दाक्षः तस्यायनं तत्कर्त्तव्यो यज्ञभेदः स्वार्थत्वात् पूर्वपदाद्युत्वम्। ४दक्षकृते यज्ञभेदे स च यज्ञः शत०ब्रा० २।४।४।२ उक्तो यथा

"प्रजापतिर्ह वा एतेनाग्रे यज्ञेनेजे प्रजाकामो बहुः प्रजया पशुभिः स्यां श्रियं गच्छेयं यशः स्यामन्नादः स्यामिति। स वै दक्षो नाम। तद्यदनेन सोऽयजत तस्माद्दाक्षायणयज्ञो नाम" तद्विधिर्यथा "दाक्षायणयज्ञः प्राजापत्ययज्ञकामस्य" कात्या० श्रौ० ४।४।१। इत्यादिषु ३०सूत्रेषूक्तः। "तत्रैवं प्रथमं पौर्णमास्यां आग्नाध्वारम्भणीयपूर्वकोऽग्नीषोमीययागः पुनरुत्कृत्य सांनाय्यवदुपक्रमः। प्रतिपद्याग्नेयेन पुरोडाशेन ऐन्द्रेण दध्ना पयसा च यागः, पक्षे वैमृधः। मासमैथुनवर्जनसङ्कल्पः। पुनरुत्कृत्य तस्मिन् प्रतिपद्दिने ऐन्द्राग्नयागः पुनरुत्कृत्य मैत्रावरुण्याः पयस्याया उपक्रमः। प्रातर्द्वितीयायामाग्नेयेन मैत्रावरुण्या च यागो यथोक्तपक्षे आदित्यचरुः तदानीमेव पुनरुत्कृत्याग्नीषोमीययागः। ततः पुनरुत्कर्षादिदधिपयसोरुपक्रमः। प्रातस्तृतीयायामाग्नेयसांनाय्ययागः पक्षे वैमृधः। तदानीमेवोत्कृत्यैन्द्राग्नयागः। पुनरुत्कृत्य मैत्रावरुण्या उपक्रमः तदनन्तरमादित्यो वा इत्येवम्प्रकारेण संवत्सरं यावत् प्रत्यहं कर्त्तव्यं कर्म। तत्पद्धतिश्च तत्र भाष्ये दृश्या। "कुर्वीत त्वाग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत्। उत्तरायणञ्च क्रमशो दाक्षस्यायनमेव च" मनुः। "सुवर्णं दाक्षायणो मन्त्रवत्ती वेणुमान् सकलकलुः" याज्ञ० "दाक्षायणं सुवर्णं तद्धारयतीति इति। दाक्षायण्यो" मिता०।

दाक्षायणी स्त्री० दक्षस्य अपत्यम् इञ् फक् ङीप्। १अश्विन्यादितारासु २सत्यां दुर्गायाम् मेदि० "सापि दक्षस्य तनया गौरी दत्ता महात्मना। दुहितृत्वे पुरा या हि दक्षेणोढा महात्मना। सा च दाक्षायणी देवी पुत्रभूता महोत्तम!" वराह०पु०। ३रेवतीनक्षत्रे हेम०। ४दन्तीवृक्षे रत्नमा०। ५अदित्यां कश्यपपत्न्याम् "दक्षस्य स्त्रियामायां मन्त्राः

समनुविवर्द्धिताः । तत्र दाक्षायणीपुत्राः सर्वे देवाः-सवासवाः । वसवोऽष्टौ च रुद्राश्च आदित्याश्चततस्तथा" ।

दाक्षायणीपति पु० ६त० । १शिवे २चन्द्रे च त्रिका० ।

दाक्षायण्य पु० दाक्षायण्यामदितौ भवः वा० यत् । आदित्ये "प्रचोभततस्तथा दक्षो भवितेह प्रजापतिः । दाक्षायण्य-स्तथादित्यो मनुश्चादित्यतस्तथा" भा० अनु० १४७अ० ।

दाक्षि पुंस्त्री दक्षस्य गोत्रापत्यम् इञ् । दक्ष्यापत्ये घोषादिषु परेषु अस्य आद्युदात्तता दाक्षिघोषः दाक्षिकन्था दाक्षि-ह्रद इत्यादि । संज्ञात्वेऽपि एतत्पूर्वककन्थायास्तत्पुरुषे "तत् पुरुषे शालाया नपुंसके" "कन्था च" पा० क्लीव-त्वप्राप्तावपि "संज्ञायां कन्थोशीनरेषु" पा० उशीनरस्याभावात् न क्लीवता । उशीनरदेशकन्थायान्तु क्लीवत्वात् नाद्युदा-त्तता । "कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात्" पा० एतत्पूर्वक-कन्थादिभ्यः भवादौ छ । दाक्षिकन्थीय दाक्षिनगरीयमि-त्यादि । "कूलसूदस्थलकर्षाः" पा० आद्युदात्तात् अस्मात् परस्थकूलादीनामादिरुदात्तः । दाक्षिकूलः दाक्षिकर्षः । एतौ च ग्रामविशेषवाचिनौ । अस्य वृद्धत्वात् प्रस्थशब्दे परे नाद्युदात्तता । दाक्षिप्रस्थः ।

दाक्षिण त्रि० दक्षिणा प्रयोजनमस्य अण् । क्रतुपरिभाषाहोम-भेदे स च "अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यम् दाक्षिणानि जुहोति" शत०ब्रा०४।३।४।६ इत्युपक्रम्य दर्शित "इडां भक्षयित्वा शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः" कात्या०श्रौ० १०।२।४ "तत शालाद्वार्ये दाक्षिणहोमः कर्त्तव्यः दाक्षिणहोम इति संज्ञा "अथ प्रतिपरेत्य गार्हपत्यं दाक्षिणानि जुहोतीति" श्रुतत्वात् दाक्षिणानि दक्षिणा प्रयोजनानि येषाम्" कर्कः ।

दाक्षिणक पु० दक्षिणायां कर्मसमाप्तौ द्रव्यदानरूपायां क्रि-यायां प्रसृतः दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकं गच्छति वा वुञ् । १दक्षिणातत्परे इष्टापूर्त्तेन २चन्द्रलोकगामिनि च उपचारात दक्षिणमार्गगामिनो १बन्धे च । "विप-र्य्ययादन्यस्तामा इष्यते बन्धः स च त्रिविधः प्राकृति-कोवैकृतिको दाक्षिणकश्चेति इत्युपक्रमे "इष्टापूर्त्तेन दाक्षिणकः पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमनावध्यत इति" सां०कौ० । [लायां भवे ।

दाक्षिणशाल त्रि० दक्षिणशालायां भव अण् । दाक्षिणशा-

दाक्षिणात्य त्रि० दक्षिणा भवः "दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्" पा० त्यक् । १दक्षिणाभवे २नारिकेले पु० राजनि० ।

दाक्षिणापथक त्रि० दक्षिणापथे देशे भवः धूमा० वुञ् । दक्षिणापथदेशभवे ।

दाक्षिण्य न० दक्षिणस्य अनुकूलस्य पटोर्वा भावः ष्यञ् । १आनुकूल्ये २पटुतायाम् । "नारदो मत्प्रियं कुर्वन् सुनि-रक्षितकर्णवत् । दाक्षिण्यादनुरोधाश्च इष्टवाक्यात संशयः" हरिवं०१२६अ० । "तस्य दाक्षिण्यरूढेन नाम्ना मगध-वंशजा" रघुः । "दाक्षिण्यं च चेष्टया यापा परचि-त्तानुवर्त्तनम्" सा०द०उक्ते ३नाटकलक्षणभेदे च ।

दाक्षी स्त्री दक्षस्य स्त्र्यपत्यम् इञ् । "इतो मनुष्यजातेः" पा० ङीष् । १दक्षस्य स्त्र्यपत्ये २पाणिनिमुनेर्मातरि च

दाक्षीपुत्र पु० ६त० । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्षेय पु० दाक्ष्या अपत्यम् । पाणिनिमुनौ हेमच० ।

दाक्ष्य न० दक्षस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १कौशले सहसा-प्रत्युत्पन्नकार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तौ "शक्तिं चा-वेक्ष्य दाक्ष्यं च भृत्यानाञ्च परिग्रहम्" मनुः । "दाक्ष्यं मध्यफलदं यदपतः" माघः ।

दाघ पु० दह–भावे घञ् न्यङ्क्वा० कुः । दाहे शब्दार्थचि० ।

दाडक पु० दल–ण्वुल् लस्य डः । दन्ते शब्दार्थक० ।

दाडिम त्रि० दल–विशरणे भावे घञ् दालेन निर्वृत्तः भावात् इमप् लस्य डः । स्वनामख्याते फलप्रधाने वृक्षे मेदि० "तत् फलं त्रिविधं स्वादु स्वाद्वम्लं केवलाम्लकम् । तत्र स्वादु १त्रिदोषघ्नं तृड्दाहज्वरनाशनम् । हृत्कण्ठमुख-रोगघ्नं तर्पणं शुक्रलं लघु । कषायानुरसं ग्राहि स्निग्धं मेधाबलावहम् । स्वाद्वम्लं २दीपनं रुच्यं किञ्चित् पित्तकरं लघु । अम्लन्तु ३पित्तजनकमुष्णं वातकफापह-मिति" भाव०प्र० । २एलायां मेदि० । अस्य स्त्रीत्वे गौरा० ङीष् । "वियोगिनीमैक्षत दाडिमीमसौ" नैष० "रक्ता दन्ता भविष्यन्ति दाडिमीकुसुमोपमाः" देवी० । एतत् स्थिता दुर्गा रक्तदन्ती । अमरे पुंस्त्वोक्तिः प्रायिकी उदाहरण दृष्ट्वा मेदिनिकरेण त्रिलिङ्गत्वस्योक्तेः ।

दाडिमपत्रक पु० दाडिमस्य पत्रमिव पत्रमस्य कप् । रोहितकवृक्षे २राजनि० ।

दाडिमपुष्प पु० दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य । १रोहितक वृक्षे ६त० । २दाडिमस्य पुष्पे न० ।

दाडिमप्रिय पु० दाडिमं तत्फलं प्रियमस्य । १शुकखगे २दाडिमप्रियमात्रे त्रि० शब्दरत्ना० ।

दाडिमभक्षण पु० दाडिमं भक्षयितुं शीलमस्य ल्यु । १शुक-खगे शब्दच० । २दाडिमफलभक्षके त्रि० । भक्ष–भावे ल्युट् ६त० । ३दाडिमफलस्य भक्षणे न० ।

दाडिमादिचूर्ण न० दाडिमफलत्वगादिचूर्णविशेषे । "द्वे

पचेद्दाडिमादष्टौ चतुष्काद्रु व्योषं पलत्रयम् । त्रि सुगन्धिपलञ्चैव चूर्णमेकत्र कारयेत् । तच्चूर्णं मात्रया भुक्तमरोचकहरं परम् । दीपनं पाचनं च स्यात् पीनसज्वरकासजित्” वैद्य०

दाडिमाष्टक पु० दाडिमस्य तन्त्वचः अष्टकं पलाष्टकं यत्र । दाडिमफलत्वगादियुक्ते चूर्णभेदे “कर्षोन्मिता तुगाक्षीरी चातुर्जातं द्विकार्षिकम् । यमानी धान्यका जाजी ग्रन्थिव्योषं पलांशकम् । पलानि दाडिमादष्टौ सिताया श्चैकतः क्रतः । गुणैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णोऽयं दाडिमाष्टकः” चक्रद०। कपित्थाष्टकस्य १६६ पृ० उक्तम् तद्वद्गुणयुतोऽयमिति बोध्यम् । ०

दाडिमीरस पु० “दाडिमं घृतसन्तप्तं तत्र पात्रे विनिःक्षिपेत् । ततः पक्वः पटे पूत इति स्याद्दाडिमीरसः” इत्युक्ते रसभेदे

दाडिमीसार पु० दाडिमीं तच्छब्दं सरति गच्छति अण् । दाडिमवृक्षे राजनि०। [इच्छे शब्दार्थचि० ।

दाडिम्ब पु०दा—बा०डिम्ब डस्य नेत्वम् । (डालिम) । ख्याते

दाढ़ी स्त्री दल्यते फलेऽर्थे दल-कर्म्मणि घञ् गौरा० ङीष् लस्य डः । दाड़िमे पा० । तस्याः फलम् । अण् तस्य हरितक्या० लुपि “हरीतक्यादि चेति” प्रकृतिलिङ्गत्वात् २तत्फलेऽपि स्त्री ।

दाढ़ा स्त्री दैप् शोधे दा—दाने सम्पदा०भावे क्विप् दे शुद्ध्यै दानाय वा ढौकते ढौक—बा०ड । १दन्तभेदे दंष्ट्रायाम् हेम० । दानाय प्रेरणे २प्रार्थनायां ३समूहे च” शब्दार्थकल्प० । स्वार्थे क कापि अत इत्वम् । दाढ़िका तत्रार्थे हेम० । दाढ़ायै केशसमूहाय प्रभवति ठक् । दाढ़िका (दाड़ि) श्मश्रुणि । “केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेदविचारयन् । पादयोर्दाढ़िकायां च” मनुः । “दाढ़िकाया श्मश्रुणि” कुल्लू० ।

दाण्ड पु०स्त्री दण्डस्य इक्ष्वाकुवंश्यभेदस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दण्डस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् । दण्डस्य भावः पृथ्वा० । वा अण् । २दण्डभावे न० । ३आयुधजीविसङ्घभेदे । दण्डानां समूहः अञ् । ४दण्डसमूहे न० ।

दाण्ड(ण्डि)कि त्रि० “आङ्गिरसगर्त्तवहांश्च कौण्डोपरथदाण्ड(ण्डि)की । क्रोष्टुकिजानमानिच शङ्गुशोऽथ जालकिः” सि० कौ० उक्ते त्रिगर्त्तषष्ठे आयुधजीविसङ्घभेदे ततः स्वार्थे छ । दाण्ड(ण्डि)कीय तत्रार्थे ।

दाण्डपाता स्त्री दण्डस्य पातो यस्यां तिथौ “श्याऽश्यक्रिया-याम्” पा० ण्ट्याक्षेपं च् संज्ञायाम् अः । दण्डपातयुक्ततिथिभेदे ।

दाण्डाजिनिक त्रि० दण्डाजिनेन तद्धारणेनार्थानन्विच्छति “अयःशूलदण्डाजिनाभ्याम्” पा०ठञ् । मायाविनि कपटेनार्थलाभेच्छया दण्डाजिनधारिणि

दाण्डायन पु० दण्डस्य गोत्रापत्यम् नडा० फक् । दण्डगोत्रापत्ये तस्य स्थम् दाण्डायनस्थलम् । ग्रामभेदे “कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम्” पा० ततः उत्तरपदस्थलशब्दे आद्युदात्तः” सि० कौ० ।

दाण्डिक त्रि० दण्डेन तद्धारणेन जीवति वेतना० ठञ् । दण्डधारणोपजीविनि । तस्य भावः पुरो० यक् । दाण्डिक्य तद्भावे न०। [दण्डप्रोक्तकल्पसूत्राध्यायिषु

दाण्डिन् पु० ब०व० । दण्डेन प्रोक्तमधीयते शौन० णिनि ।

दाण्डिनायन पुंस्त्री० दण्डिनो गोत्रापत्यं नडा० फक् दाण्डिनायनेत्यादिना टिलोपाभावः । दण्डिनोगोत्रापत्ये ।

दात त्रि० दाप् लवने कर्मणि क्त । १लूने, २छिन्ने । दैप्-शोधे कर्त्तरि क्त । ३शुद्धे च । दो—खण्डने इत्यस्य तु दितः दा—दाने इत्यस्य दत्त इति भेदः ।

दाति स्त्री०दैप् शोधे दाप् लवने भावे क्तिन् । १शुद्धौ २छेदने दा—दाने बा०ति । ३दाने ४दत्ते च “मघता दातिवारः” ऋ०१।१६७।८। “दातिवारः प्रदेयजलः दत्तवरणीयकर्मज्ञलक्षणधनो वा” भा०

दातु न०दा—भावे तुन् । १दाने “कत्तस्य दातु शवसो व्युष्टौ” ऋ० १०।९९।१ ‘कद् दातु किं दानम्” भा० “स हृष्ट दातु पशुमद्विरण्यवत्” ऋ०९।७२।९। २दातरि त्रि० ।

दातृ त्रि० दा—दाने तृच् ।१दानकर्त्तरि २दानशीले च १दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति” कुमा० “कामो दाता कामः प्रतिग्रहीता कामैतत्ते’ यजु०७।४८ स्त्रियां ङीप् । शीलार्थे तृचि तु न कर्मणि षष्ठी “स हि स्थाः धन्वाक्षितं दाता न दाश्या पशुः” ऋ० ५।७।७। दातृधर्मश्च दानशब्दे दृश्यः ।

दातूह पुंस्त्री० दाप्—लवने क्तिन् दातिमूहते ऊह—अण् दो—खण्डने क्तिन् दितिं वहति वह—क ऊठ् दित्यूहः ततः स्वार्थे अण् देविकाशिंशपेत्यादिना आत्वम् । १कालकण्ठके पक्षिभेदे अमरः । २जलकाके राजनि० । ३चातके मेदि०४मेघे पु०शब्दर०। जातित्वे सर्वत्र स्त्रियां ङीष् । “चारं रज्जुदालं च दात्यूहं शुकसारिके” मनुः “क्रव्यादपक्षिदात्यूहशुकसारवदहिकिभाग्” याज्ञ० ।

दात्यौह पुंस्त्री दात्यूह+पृषो०। दात्यूहे खगे शब्दर०

दात्र न० दो-खण्डने दाप् लवने वा करणे ष्ट्रन्। छेदन साधने खनित्रे (दा) अस्त्रभेदे अमरः। "क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च दात्रै रञ्जलिकैस्तथा" हरिवं०२३७ अ० "दात्रेण धान्यं लुनाति" व्या०। दा-दाने कर्मणि त्र। २दातव्ये। "दात्रं यत्रोपदस्यति" ऋ०८।४३।२२ "दात्रं दातव्यम्" कर्त्तरि त्र। ३दानकर्त्तरि "सोमस्य दात्रमसि" यजु०१०।६ "दात्रं दानकर्त्तृ" वेददी०दा दाने भावे त्र। ४दाने "तद्वां दात्रं महि कीर्त्तेन्यम्" ऋ०४।१२६।६ "दात्रं दानम्" भा०।

दात्व पु० दा-दाने त्वन्। १दातरि २यज्ञकर्मणि च उज्ज्वल०।

दाद पु०दद-भावे घञ्। दाने "दत्त्वा च विविधान् द दान् तर्जयित्वा च वै द्विजान्" भा०शा० ३७अ० "तत्र दत्त्वा बहून् दादान् विप्रान् संपज्यमाधवः" ४०अ०।

दाधिक त्रि० दध्नि दध्ना वा संस्कृतः दध्ना चरति दध्ना संसृष्टं उपसिक्तं वा ठक्। १दधि संस्कृतद्रव्ये २दध्नाचारिणि ३दध्ना संसृष्टे ४दध्नोपसिक्ते च "बीजपूररसोपेत सर्पिर्दधि चतुर्गुणम्। साधितं दाधिकं नाम गुल्म हृत् प्लीहशूलजित्" सुश्रुतोक्ते गुल्मादिनाशके ५घृते घृतभेदे न०।

दाधित्थ न० दधित्थस्य विकारः अनुदात्तादित्वात् अञ्। दधित्थस्य कपित्थस्य विकारे। तस्य परिमाणम्। तत्प्रत्ययात् पुनरञ्। २दाधित्थपरिमाणे न०।

दाधृवि स्त्री धृवि-यङ् लुक् इन। धारतया साधव "पुत्रा यांशो नु दाधृविभरध्ये" ऋ०६।६६।३। "दाधृविर्धरित्री" भा०।

दाधृषि त्रि० धृष-यङ्लुक्-इन्। अत्यन्तधर्षके "ब्रह्मणा यामि सवनेषु दाधृषिः" ऋ०२।१।७ "दाधृषिर्धर्षक" भा० "सत्राहणं दाधृषिं तुम्रमिन्द्रम्" ऋ०४।११६।८ "दाधृषिमत्यन्तधर्षकम्" भा०।

दान आर्जवे ऋजूकरणे सक० उभ० भ्वा० स्वार्थे सन्। छेदने तु न सन्। दीदांसति ते अदीदांसीत अदीदांसिष्ट छेदने तु दानति ते। अदानीत् अदानिष्ट दीदांसयति दानयति। दीदांसति काष्ठं ऋजूकरोतीत्यर्थः दानति काष्ठं छिनत्तीत्यर्थः।

दान न०दा-दाने दो-खण्डने दैप् शोधने वा भावादौ ल्युट्। १गजमदजले २दीयमाने त्रि० ३धने न० "दानं ददत्यपि जलैः सहसाधिरूढे" माघः "सेवावरीभरद्भिमाननदानवारिवारीव यस्य जनिता सुरभीरथाग्नौ" नैष० "आसीदनाविष्कृतदानराजिः" रघुः। ४पालने ५छेदने ६शुद्धौ च स्वस्वत्वत्यागादकूलव्यापारभेदे स्वत्वाभिसन्धाना पूर्वकस्वत्वत्यागे दानपदार्थनिरूपणं तदङ्गादिकं च शुद्धि० त० यथा

देवल "अर्थानामुदिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानमित्यभिनिर्द्दिष्टं व्याख्यानन्तस्य वक्ष्यते" अर्थो द्रव्यम्। उदिते शास्त्रकथिते श्रद्धा देवलोक्ता यथा "सततक्रतिश्रानसूया च सदा श्रद्धेति कीर्त्तिता"। अतएव भगवद्गीतासु "अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्। असदित्युच्यते पार्थ! न च तत् प्रेत्य नेह च"। हरिवंशे बलिं प्रति भगवद्वाक्यम् "अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमव्रतं त्वदक्षिणं यज्ञमनृत्विजा हुतम्। अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः षडेते तव दैत्य पुङ्गव!"। प्रतिपादनं स्वीकरणं पात्रायत्तीकरणमिति यावत्। तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्यागो दानम्। ततश्च उद्देश्यपात्रविशेषो यदि न स्वीकरोति तदा सोपाधित्यागविशेषत्वानिरीहात् दातुः स्वत्वं निवर्त्तते इति रत्नाकरप्रभृतयः। वस्तुतस्तु "प्रदानं स्वाम्यकारणमिति" मनूक्तेर्दानमात्रात् सम्प्रदानस्य तद्विषयज्ञानाभावदशायामपि स्वत्वमुत्पद्यते पितुः स्वत्वोपरमात्तद्धने गर्भस्थस्येव। तेन शास्त्रोक्तसम्प्रदानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागो दानम्। तथाच दत्तस्य प्रतिग्रहो न तु प्रतिग्रहघटितं दानमिति। व्यक्तमाह कात्यायनः "पिता दत्तमादाय गृहीत्वा निष्क्रामयति" आदाय प्रतिगृह्य ततो हस्तं गृहीत्वा वक्ष्यमाणमन्त्रेण निष्क्रामयतीत्यर्थः। "दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत्" इति वक्ष्यमाणवचनाच्चेति। अतएव मरीचिः "वत्सो गोषु यथा नष्टां मातरं लभते सुतः। मनसा यस्य यद्दत्तं तद्धि तस्योपतिष्ठते"। न चैतत्तर्पणमात्रपरं वत्सो गोष्विति दृष्टान्ताभिधानेन च यस्य यदिति सामान्याभिधानेन छागाधिकरणन्यायात् सामान्यपरं तेन श्राद्धदानेऽपि तथा। "एकत्र निर्णीतः" इति न्यायाच्च। अतएव दत्तस्योद्देश्यपात्राभावेऽपि इतरधनवत्तद्धनस्वामिकुले प्रतिपत्तिमाह हेमाद्रिधृतधौम्यः "परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्। गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु"। दानकल्पतरौ नारदः "ब्राह्मणस्य च यद्दत्तं ब्राह्मणस्य न चार्जितम्।

सम्प्रदाने तस्य निमन्त्रणतदभावेऽप्यस्तु । यदा तु न सन्निहितः स्यात्तस्य सम्बन्धिबान्धवाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्सु निःक्षिपेत्” अतएव आत्मीयाभावे पात्राभावे जले प्रक्षेपः । अतएव “मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिःक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते” इति नारदीयोक्तम् । दानानन्तरमेव स्वीकारात् पूर्वं दक्षिणा क्रियते । यत्र तु पात्रविशेषानुद्देश्यकदानं तत्र दातुः प्रतिपत्त्युपदेशात् तदधीनसम्प्रदानविशेषनिरूपितस्वत्वं त्यागादेव जायते । तत्र प्रतिपादनमाह मत्स्यपुराणम् “न चिरं धारयेद्गेहे हेम संप्रोक्षितं बुधाः । तिष्ठद्भयावहं यस्मात् शोकव्याधिकरं नृणाम् । शीघ्रं परस्वीकरणाच्छ्रेयः प्राप्नोति पुष्कलम्”। “संप्रोक्षितं पात्रमुद्दिश्य त्यक्तमिति” हेमाद्रिः । अतएव विष्णुपुराणे ‘तस्मात् सर्वात्मना पात्रे दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे । प्रमादतस्तु तद्दत्त्वा तावन्मात्रं नियोजयेत् । अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्विप्रदत्ते विनाशिनि” । तच्च न ब्राह्मणायोत्सृष्टं ब्राह्मणसात्कृतम् यदि चौरादिनापह्रियते तदा तावदेव पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः । “द्रव्यमर्जयन् ब्राह्मणः प्रतिगृह्णीयात् याजयेदध्यापयेत्” इति श्रुतौ याजनाध्यापनसाहचर्यात् प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जनरूपता न विरुद्धा याजनाध्यापनादौ दक्षिणादानादेव स्वत्वा’दिति दायभागः । न तु प्रतिग्रहात् स्वत्वं प्रागुक्तमनुधीस्यनारदीयवचनविरोधात् । सम्प्रदानस्वीकारात् पूर्वं त्यक्तद्रव्यस्यान्येन ग्रहणे ब्रह्मस्वापहारापत्तेश्च । एवञ्च दाने सम्प्रदानस्य कारणतोद्देश्यत्वात्, तत्त्वनुर्वतद्द्वारा मानाभावात् मनसा पात्रमनुद्दिश्येत्यत्र व्यभिचाराच्च । एवञ्च त्यागाव्यवहितमपि दातुः स्वत्वं संप्रदानाग्रहणादसत्यकत्वेन तस्यादानत्वश्रुतेर्दातुः पुनः स्वत्वमुत्पद्यते । तथाच नारदः “दत्त्वा दानमसम्यग्यः पुनरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं नाम व्यवहारपदं हि तत्” असम्यक्त्वञ्च दानस्यादेयद्रव्यदानाद्वा अयथार्थदानाद्वा सम्प्रदानभ्रान्त्यादिना वा पित्राद्यसम्मत्यादिना वा दातुरेवापत्त्या व्यवस्थाभेदाद्वा इति वाचस्पतिमिश्राः । तथाच देवलः । “दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः” । धर्मयुक् न्यायार्जितं द्रव्यं तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् “देशकाले तथा पात्रे धनं न्यायागतं तथा । यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठाः ! तदनन्तं प्रकीर्तितम्” । प्रतिग्रहाभावे प्रतिग्रहीतृरूपाङ्गाभावादसत्यकत्वम् । दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् व्यवहारपदे तत्तथेति विज्ञानेश्वरः । अतएव यस्माद्यर्थं याचकाय धनं दत्तमपि तेन तदकरणे पुनस्तद्ग्रहणमाह मनुः “धर्मार्थं येन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्याचते धनम् । पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयन्तस्य तद्भवेत्” । दत्तस्य गृहीतस्य भुक्तस्यापि पुनरादानश्रुतेः सुतरां पात्रस्योपेक्षायां तथेति । उपेक्षया स्वत्वहानिमाह बृहस्पतिः “प्राप्तमात्रं येन भुक्तं स्वीकृत्यापरिपन्थिनम् । तस्य तत् सिद्धिमाप्नोति हानिश्चोपेक्षया तथा” । अतएव प्रतिग्रहीतृत्यागात् फलं वक्ष्यते । अन्यत्र हारीतः “प्रतिश्रुत्याः प्रदानेन दत्तस्य छेदनेन च । विविधान् नरकान् याति तिर्य्यग्योनौ च जायते । वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् । तद्धनं ऋणसंयुक्तम् इह लोके परत्र च” । दत्तस्योच्छेदनं स्वयन्दत्तस्य द्रव्यस्य प्रतिग्रहीतुर्दानविक्रयादिकं विना छेदं बलात् स्वीकरणं नतु तद्विक्रीतादेर्ग्रहणम् । तथा चाश्वमेधिके पर्व्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यं “दत्तैषा भवता मह्यं तान्तु भूमिं ददाम्यहम् । अरण्यं दीयतां मेऽद्य आसीत् पूर्वन्तु ते यतः” इति कात्यायनः “स्वस्थेनार्त्तेन वा दत्तं श्रावितं धर्मकारणात् । अदत्त्वा तु मृते दाप्यस्तत्सुतो नात्र संशयः” । आर्त्तेन जन्मप्रभृति महारोगिव्यतिरिक्तरोगिणेत्यर्थः । महारोगिणां दाने “तेषां मध्ये तु यः कुष्ठी गर्हितः सर्वकर्मसु” इति प्रागुक्तभविष्यपुराणीयनिषेधात् । एवञ्च मुमूर्षुदत्तस्य बहुदानोपसर्गत्वाभिधानं तद्धर्म्मार्थेतरदानपरम् । स्मृतिः “स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम्” । अत्र आत्मवत्कल्पितदेशाभिधानात् “यज्ञो दानं तपो जप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं कोटिकोटिगुणं भवेत्” इति स्कान्दे गङ्गायामिति गङ्गातीरपरमिति गङ्गावाक्यावली । पाद्मे “शिवस्य विष्णोरग्रे च सन्निधौ दत्तमक्षयम्” । लिङ्गपुराणे “पाशपाशविमोचना यत्र तत्तीर्थं योजनद्वयम् । तत्र दानञ्च होमञ्च सर्वं कोटिगुणं भवेत्” । यत्र भूर्लोके । भूर्लोकमाह विष्णुपुराणम् । “पादगम्यस्तु यत् किञ्चि-

इस्तानि पृथिवीमयम् । स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य यथोदितः" पृथिवीमयं पार्थिवम् । ततश्च भारतवर्षस्य पात्रादावस्थानेऽपि तीर्थत्वमतएव कीकटभूमौ ग्रामपाचामावस्थानं तीर्थाय मैथिलानां दुराचरणमेव । शङ्खलिखितौ "आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले विवर्जयेत् । कर्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ" । स्मृतिः "गत्वा यद्दीयते दानं तदनन्तफलं स्मृतम् । सहस्रगुणमाहूय याचिते तु तदर्द्धकम्" । विष्णुधर्मोत्तरम् "चोदिते द्विजमुख्याय योऽर्थिने न प्रयच्छति । सामर्थ्ये सति दुर्बुद्धिर्नरकायोपपद्यते" । यमः "आशां दत्त्वा तु दातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा मन्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । मात्स्ये "अनित्यं जीवितं यस्मात् वसु चातीव चञ्चलम् । केशेष्विव गृहीतस्तु मृत्युना धर्ममाचरेत्" । भारते "एकां गां दशगुर्दद्यात् दश दद्याच्च गोशती । शतं सहस्रगुर्दद्यात् सहस्रं बहुगोधनः" । व्यासः "ग्रासादर्द्धमपि ग्रासमर्थिभ्यः किन्न दीयते । इच्छानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति" । तथा "भुक्त्वा दानं न शस्यते" । अतएवाग्निपुराणम् "मासमुष्टिं परगवे ग्रासं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति" । देवलः "अपापरोगी धर्मात्मा दित्सुरव्यसनः शुचिः । अनिन्द्याजीवकर्मा च षड्भिर्दाता प्रशस्यते" अनिन्द्याजीवकर्मा अगर्हितजीवनोपायः । तथा "अपराबाधमक्लेशं प्रयत्नेनार्जितं धनम् । अल्पं वा विपुलं वापि देयमित्यभिधीयते" । अपराबाधं परपीडारहितम् अक्लेशं पात्रक्लेशाजनकम् । तथा "यत् यच्च दुर्लभं द्रव्यं यस्मिन् कालेऽपि वा पुनः । दानार्हौ देशकालौ तौ स्यातां श्रेष्ठौ न चान्यथा" देवलः "इष्टं दत्तमधीतं वा विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्नतेजो विपद्यते । तस्मादात्मकृतं पुण्यं वृथा न परिकीर्त्तयेत्" इष्टं यजनं अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजननशक्तिहीनं वृथा स्वार्थादिप्रयोजनं विना । देवलः "पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम् । केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते" । प्रयोजनमिह लौकिकमभिप्रेतम् । याज्ञवल्क्यः "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्षते" । वृत्तमाचारः । विष्णुधर्मोत्तरे "पतनात् त्रायते यस्मात् पात्रं तस्मात् प्रचक्षते" । महाभारते "पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे" । अत्र पात्राणामुत्कृष्टतरत्वं शूद्रान्नानुपयोगीति दानसागरः । शूद्रस्यामन्त्रणाभोजीति रत्नाकरः । वस्तुतस्तु कर्मसु प्रकरणाभिहितशूद्रान्नानुपयोगोऽर्थः । याज्ञवल्क्यः "दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः" । निमित्तेषु गङ्गातीरादिसंक्रान्त्यादिषु । वृद्धमनुः "सहस्रगुणितं दानं भवेद्दत्तं युगादिषु । कर्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरादिषु" । विवादचिन्तामणौ वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः । तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागे तु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयात् वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति" । कात्यायनः "विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव च । अन्यथा न प्रवर्त्तेत इति शास्त्रार्थनिश्चयः" । एवं भरणासामर्थ्य एव परित्यागः । मनुः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" । दायोऽन्वयागतः लाभो निध्यादेः । जयः सङ्ग्रामादेः । प्रयोगः कुसीदं, कर्मयोगः कृषिवाणिज्यपुत्रकन्यादि । बृहस्पतिः "कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते । मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्मोऽन्यथा भवेत्" । कीर्त्तिनरकाभ्यामित्यर्थः । अस्यापवादमाह स एव 'कुटुम्बं पीडयित्वा तु ब्राह्मणाय महात्मने । दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता" । अतएव भविष्यपुराणे "स्वल्पे महति वा तुल्यं फलमाढ्यदरिद्रयोः" । विष्णुधर्मोत्तरे "यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्मै च तद्भवेत्" । हारीतः "तामसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिस्तामसैस्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञ उच्यते । तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म चेटात्कुर्द्धिं नियाञ्च तामसीम्" । तामसी ऋद्धिर्म्लेच्छाधिपत्यरूपा इति रत्नाकरः । "राजसेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भी राजसैस्तथा । राजसं भावमास्थाय राजसो यज्ञ उच्यते । राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरयस्वर्गयोर्जन्म क्रूरराज्यं श्रिया युतम् । सात्त्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्भिः सात्त्विकैस्तथा । सात्त्विकं भावमास्थाय सात्त्विको यज्ञ उच्यते । सात्त्विकेन तु यज्ञेन दानेन तपसा

तथा। देवलोके ध्रुवं वासो देवसायुज्यमेव च"। भविष्यपुराणञ्च "येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम!। पौरुषेण विना तथा तेषाञ्चिद्दृश्यते फलम्। कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम्। कृच्छ्रेण कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम्" द्रव्याणामपि तत्तद्भेदमाह नारदः "पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यद्वयत्तत् कृष्णं समुदाहृतम्। पार्श्विकः पात्रतया योऽर्जयतीति प्रायश्चित्तविवेकः। आर्त्त्या परपीडया, प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना, साहसेन ससुकृत्यामर्गिण्यां रोहणादिना व्याजेन ब्राह्मणवेशेन भूतादिना। कृष्णं तामस इति रत्नाकरः। "कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः। कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्" अनुवृत्तिः सेवा। "श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम्। धनं सप्तविधं शुक्लं ऋषिभिः समुदाहृतम्"। श्रुतेनाध्ययनेन शौर्य्येण जयादिना तपसा जपहोमदेवार्च्चनादिना कन्यागत कन्यया सहागत श्वशुरादेर्लब्धं शिष्यागत गुरुदक्षिणादिना, याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम् अन्वयागतं दायादिभ्यो लब्धं शुक्लं सात्त्विकम्। अत्र स्वत्वहेतुभूतव्यापाररूपार्जनगणे चौर्य्यस्यापि निर्देशाच्चौर्य्योपात्तद्रव्येऽपि यथेष्टविनियोज्यत्वेन शास्त्रगम्यत्वरूपस्वत्वमस्तीति प्रतीयत भवदेवभट्टसम्मतोऽयं पक्षः। यत्तु "द्रव्यमस्वामिविक्रीतं पूर्वस्वामी समाप्नुयात्" इति याज्ञवल्क्यीयेन चौरविक्रीतस्यास्वामिविक्रीतत्वमुक्तं तत्रास्वामिपदमप्रशस्तस्वामिपरं "अप्रामाण्यं निरोधश्च नञार्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति प्रागुक्तत्वान्नतु स्वामित्वाभावपरं प्रागुक्तनारदवचनविरोधात्। 'ब्राह्मणस्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन। दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति' इत्यनेन चौरस्वत्वाभिधानाच्च अतएव याज्ञवल्क्य बुभुक्षितस्त्र्यहं स्थित्वा धान्यमब्राह्मणाद्धरेत्'। मनुरपि "तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता। अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः" इत्याभ्यां त्र्यहोपवासषडुपवासानन्तर धान्यचौर्य्येण जीवनाभिधानात्तद्धनस्य बलिवैश्वदेवार्हता प्रतीयत इति। (अहोरात्रे भोजनद्वयविधानात् त्रिरात्रोपवासे षड्भोजनस्य सम्बन्धेन वाक्ययोरैकवाक्यतया त्रिरात्रोपवास एव विवक्षित। अतः षडुपवासस्य पाक्षिकत्वोक्तिश्चिन्त्यमूला)। अयं हरिधर्म्मीयसप्तव्याधोपाख्याने "ते नियोगाद्गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समपाकयन्। क्रूरा बुद्धिः समभवत् गां वै हिंसितुं तदा। पितृभ्यः कल्पयित्वैनामुपभुञ्जीत भारत!। स्मृतिः प्रत्यवमर्षश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत्"। अत्र गुरोर्गां हृत्वा श्राद्धेन चौराणामपि [illegible]मरत्व-दर्शनाच्चौर्य्येण स्वत्वं प्रतीयते। एतत्तु [illegible] यज्ञानां यज्ञानां तु मत्स्यपुराणे "गामश्वं चान्नगं ग्राह्यं काञ्चनं सलिलं स्त्रियः। मातरं पितरञ्चैव ये निन्दन्ति नराधमाः। न तेषामूर्द्ध्वगमनं [illegible]माह प्रजापतिः। परस्वं हरते यस्तु पश्चाद्दान प्रयच्छति। न स गच्छति वै स्वर्गं दातारो यत्र भागिनः' इति सात्त्विकराजसकृतत् फलाभावपरम्। अन्यथा प्रागुक्त-हारीतादिवचनविरोधापत्तेः। शातातपपराशरौ "सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्" वशिष्ठव्यासपराशराः "यस्य चैकगृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः"। शातातपः 'मन्त्रपूतञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयत। दातुर्निष्फलतां हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वा निकृन्तति। न ददस्वेति यो ब्रूयात् देवाग्नौ ब्राह्मणेषु च। तिर्य्यग्योनिशतं गत्वा चाण्डालेष्वभिजायते"। वशिष्ठ "परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसत्कृतम्। यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते"। अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षमम्। यमः 'सुवर्णं रजतं ताम्रं यतिभ्यो यः प्रयच्छति। न स तत्फलमाप्नोति तत्रैव परिवर्त्तते'। अत्रेव दृष्टफल एवावतिष्ठते न स्वर्गादिफलमाप्नोतीत्यर्थः। महाभारते "पङ्ग्वन्धबधिरामूकाव्याधिनोपहताश्च ये। भर्त्तव्यास्ते महाराज। न तु देयः प्रतिग्रहः"। व्याधिना यक्ष्मादिना। व्यास "मातापित्रोश्च यद्दत्तं यद्दत्तं भ्रातृबन्धुषु। आत्मजेषु च यद्दत्त सोऽनन्तस्वर्गसङ्क्रम। पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरेव च। अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्य्ये दत्तमक्षयम्"। विशेषयति नारदः "साक्षित्वं प्रातिभाव्यञ्च दानं ग्रहणमेव च। विभक्ता भ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम्। योऽसङ्गः प्रतिग्रहस्यापि पुनः सङ्गः प्रयच्छति। आत्मानं सक्रमं कृत्वा परास्तारयते हि सः" धनस्वामिनमात्मानं सन्तारयति दुस्तरमिति। शेषार्द्धं स्वान्ते विशेषः। गोतमः "अन्तर्जानु करं कृत्वा सकुशान्तु तिलोदकम्। फलमुद्दिश्य प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः"। उदकस्तुतिमभिधायाह हारीतः "तस्मादद्भिर-

पोक्षेतद्वृषादावश्च एव च” इति कर्प्पोक्षणमिति रत्नाकरः ॥ अत्र यद्यपि “उत्तानेन तु हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् । न्युब्जेनाभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं इति वर्द्धमानधृतेन विरुद्धम् । अतएव कुसुमा- प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भेदेनोक्तं तथापि यदुदीयते वस्त्रमलङ्कारादि काञ्चनम् । तेषां दैव ‘नुस्मार्य्य कृत्वा प्रोक्षणपूजने । उत्सृजेत् मूलमन्त्रेण तन्नाम्ना प्रतर्पयेत्” इति कालिकापुराणाद्व्याख्याने- ऽपि न शास्त्रविरोधः । वस्तुतस्तु उभयदर्शनाद्वैकल्पिकम् । आलभ्य पाणिना स्पृष्ट्वा । आपस्तम्बः “सर्व्वाण्युदक पूर्व्वाणि दानानि यथाश्रुति पोङ्कारे” इति । अन्वाहार्य्य- दानादौ यथाश्रुतिर्यावदेव श्रूयते तावदेव कुर्य्यात् पोङ्कारे यज्ञे नोदकपूर्व्वतानियमः इति कल्पतरुरत्नाकरौ । अन्वा- हार्य्यममावस्यायाञ्च उपस्थापत्तम्बस्त्रैकवाक्यत्वात् यथा- श्रुति गोङ्कारः इति जैमिनिसूत्रेऽपि श्रुतिरुत्पत्तिवाक्य- शाब्दौ व्युत्पत्तिश्च तेनोत्पत्तिव्युत्पत्तिवाक्ययोरर्थः यथा- श्रुत स एव विनियोगवाक्ये ग्राह्य इति सूत्रार्थः । ननु श्रुतैरेव शब्दैर्वाक्यरचना कार्य्येत्यर्थः मूलभूतश्रुत्यन्तर- कल्पनापत्तेरदृष्टार्थतापत्तेश्च । ततश्च सङ्कल्पादिवाक्ये सङ्कल्पविषयीभूतस्यार्थस्याभिलप्यमानत्वादभिलापे तु तद्वा- चकसर्व्वशब्दानां सामर्थ्यात् श्रुतशब्दस्य नियमो नास्ति अन्यथा विश्वजिता यजेतेत्यादौ स्वर्गकाम इत्यभिलापो न स्यादश्रुतत्वात् तथा “कपिलाकोटिदानात्तु गङ्गास्नान विशिष्यते इति ब्रह्माण्डपुराणात् कपिलाकोटिदान- जन्यफलाधिकफलप्राप्तिकाम इति शिष्टानुमताभिलापो न स्यात् । अतएव ग्रहादीनां नानामुनिभिर्नानानामान्युक्तानि तेषां यत् किञ्चिन्नाम्नैवोल्लेखाय । तथाच मत्स्य पुराणम् “सूर्य्यः सोमस्तथा भौमो बुधजीवसितार्क्कजाः । राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहालोकहितावहाः” । याज्ञ- वल्क्यः “सूर्य्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रः बृह- स्पतिः । शुक्रः शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः” अत्र त्वेकस्य देवस्य पूजादौ विशिष्य नानानामोपादनं तत्र तत्तदेव तान्येवाभिलप्यानि न तु नामान्तराणि एवं यत्र बहुभिर्नामभिर्वस्तु नामाभिधीयते तत्र तदेव वक्तव्यं तथाभिधानेन श्रुतिस्तत्रैव तात्पर्य्यं प्रतीयते । एवञ्च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भावः स्यादिति न्यायेनापि विधिशब्दस्य विधिवाक्यस्थदेवताप्रतिपादकमात्रस्य मन्त्र- स्य दृढत्वं बोध्यम्, योगियाज्ञवल्क्येन “मित्रोभ्राता- भवस्त्वष्टा पूषार्य्यमांशुरेव च । पर्य्यायनामभिश्चैव एक- एव निगद्यते” तथा । “वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्यएव प्रतीयते” इत्युक्तम् । अतएव मनुः “वाग्दैवत्यैश्च चरु- भिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् । अन्ततस्तेनसत्स्य कुर्व्वाणा निष्कृतिं पराम्” । अत्र वाग्देवता सरस्वतीति श्रुते- र्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात् वाग्दैवत्यचरुणा सरस्वती यजनं संगच्छते । अन्यथा नामभेदाद्देवताभेदे विरुद्धं स्यात् । तेऽस्वत्यवचने वक्ष्यमाणे न्यूर्द्धवित्पाखिवचनवि- षयान्नतादित्वाच्च । स्मृतिः “नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्राङ्मुखो देवकीर्त्तनात् । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत्” । देवकीर्त्तनादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी देवकीर्त्तनं कृत्वेत्यर्थः । ततश्च दानासुकदैवतं विष्णुदैवतं वा वक्तव्यमिति ।

देयद्रव्यदेवा विष्णुध०उक्ता यथा “अभयं सर्व्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णु- देवता । कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः । प्राजापत्यो गजः प्रोक्तस्तुरगो यमदैवतः । तथा चैकशफं सर्व्वं कथितं यमदैवतम् । महिषश्च तथा याम्य उष्ट्रो वै नैरृतो भवेत् । रौद्री धेनुर्विनिर्दिष्टा छाग आग्नेय उच्यते । मेषन्तु वारुणं विद्याद्वराहो वैष्णवः स्मृतः । आरण्याः पशवः सर्व्वे कथिता वायुदैवताः । जलाशयानि सर्व्वाणि वारिधानीं कमण्डलुम् । कुम्भञ्च करकञ्चैव वारुणानि विनिर्दिशेत् । समुद्रजानि रत्नानि सामुद्राणि तथैव च । आग्नेयं कनकं प्रोक्तं सर्व्व- लौहानि चाप्यथ । प्राजापत्यानि शस्यानि पक्वान्नमपि च द्विजाः ॥ ज्ञेयानि सर्व्वगन्धानि गान्धर्व्वाणि विचक्षणैः बार्हस्पत्यं स्मृतं वासः सौम्यानि रजतानि च । पक्षि- णश्च तथा सर्व्वे वायव्याः परिकीर्त्तिताः । विद्या ब्राह्मी विनिर्दिष्टा विद्योपकरणानि च । सारस्वतानि ज्ञेयानि पुस्तकाद्यानि पण्डितैः । सर्व्वेषां शिल्पभाण्डानां विश्व- कर्म्मा तु दैवतम् । द्रुमाणामथ पुष्पाणां शाकानां हरितैः सह । फलानामपि सर्व्वेषां तथा ज्ञेयो वनस्पतिः । मत्स्यमांसे विनिर्दिष्टे प्राजापत्ये तथैव च । छत्रं कृष्णाजिनं शय्यां रथमासनमेव च । उपानहौ तथा यानं तथा यत् प्राणवर्ज्जितम् । कौसानाङ्कुरसं त्वे तत्र प्रतिगृह्णीत मानवः । प्राधान्यञ्च तथोशीरं धर्म- शस्त्रध्वजादिकम् । ग्रहोपकरणं सर्व्वं कथितं सर्व्वदैवतम् । दद्यात्तु सर्व्वदैवत्यं यदुक्तं द्विजोत्तमाः ॥ गजश्रेयं विष्णुदैवत्यं सर्व्वं वा विष्णुदैवतम्” । देवकीर्त्तनादित्यत्र

देयश्चोत्सर्गादिति षट्त्रिंशन्मते पाठः व्याख्यातश्च हेमाद्रिणा "देयश्चोत्सर्गनोत्तरकालं दद्य"त्यर्थः।
विष्णुधर्म्मोत्तरेऽपि "द्रव्यस्य नाम गृह्णीयाद्ददामीति ततो वदेत्। तोयं दद्यात्तथा दाता दाने विधिरयं स्मृतः"। व्यासः "नामगोत्रे समुच्चार्य्य प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः। परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे" इति। सम्प्रदानवाक्येऽहं शब्दप्रयोगमाह कात्यायनः "अहमस्मै ददानीति एवमाभाष्य दीयते" एवञ्च सम्प्रददे ददानीत्येतयोर्विकल्पः स च व्यवस्थितः आत्मगामिफले सम्प्रददे परगामिफले ददानीति उभयपदित्वात् दाधातोः फलवति कर्त्तर्य्यात्मने पदं इष्यते अफलवति कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिस्वरसात्। अतएवात्मनेपद परस्मैपदम् इत्येतयोरात्मने परस्मै इत्याभ्यां समाख्या सङ्गच्छते। ददामीत्यस्य दद इतिवत् वर्त्तमानार्थतेति। अतएव "सकृदाह ददानीति" मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते अनुमत्यर्थे तु सङ्कल्पाभिधानमप्रयोजकमिति। श्राद्धादौ फलभागिना भोक्ता वृद्धस्वदर्शनात् तदितरत्रापि तथोक्तश्चाचारः। हारीतः "अथासत्कृतदानमसमग्र्यं यद्दत्त्वा परितप्यते तदसद्दानमफलं यच्चोपकारिणे ददाति तन्मानं परिक्लिष्टं यच्च सोपधं ददाति अन्यत्राऽवितमल्पं यच्चामात्याय ददाति अनिष्टदानं स्तवमि यच्चादत्त्वा प्रकीर्त्यते भयदानं यच्चाश्रद्धया ददाति क्रोधाद्राज्ञश्च यच्चाक्रुश्य ददाति दत्त्वा वा क्रोशति अवतक्षतं पैशाचं यच्चावज्ञातं ददाति दत्त्वा चावजानीते कुरूपीस्तामस यच्चाप्रहतो ददाति एते दानोपसर्ग्याश्चैवपस्तृष्टं दानमप्रसिद्धमस्वर्ग्यमयशस्यमध्रुवफलं भवत्यफलं वेति"। तर्हि त्यागानन्तरकाले, इत्यर्पणसमयेऽप्यदानमसमर्पणम्। उपकारिणे अनुपकारिणे तदितरोपकारिणे तु दत्तं। "मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणे। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दत्तन्तु सफलं भवेत्"। तन्मानं यथोक्तोपकरणाद्दीनम्। सोपधं सच्छद्म अन्यत्राऽवितं लोकसन्मानार्थं प्रकाशितम्, अनिष्टदानं शत्रवे दानं, भयोमानभेदः अप्रहतोभयादिमान्। तथाच नारदः "अदत्तन्तु भयक्रोधकामशोकरुगन्वितैः। बालमूढास्वतन्त्रार्त्तमत्तोन्मत्तापवर्जितम्। कर्त्ता ममेदं कर्म्मेति प्रतिलाभेच्छया च यत्"। "प्रतिलाभेच्छया सोपाधिदत्तमुपाध्यसिद्धौ" इति विवादचिन्तामणिः। एतत्परमेव हारीतेन सोपधमित्युक्तम्"। हेमाद्रौ दान०ख० दानाङ्गादिकं विस्तरेणोक्तं यथा

"अथ दानाङ्गनिरूपणम्। तानि च प्रतिग्रहीतृद्रव्यकालदेशश्रद्धासंज्ञानि। तदुक्तं भविष्यपुराणे "प्रतिग्रहीता द्रव्यञ्च कालो देशश्च पावनः। श्रद्धा च सात्त्विकी ज्ञेयं दानानामङ्गपञ्चकम्"।

तत्र प्रतिग्रहीतृपात्रनिरूपणम्। स्कन्दपुराणे देवीं प्रति ईश्वरवचनम् "श्रुतीनामाकरा ह्येते रत्नानामिव सागराः। विप्रा विप्राधिपमुखे! पूजनीयाः प्रयत्नतः"। विप्राधिपः चन्द्रः तद्वन्मुखं यस्याः सा तथा देवीसम्बोधनमेतत्। "यत्र वेदविदो विप्रा न प्राश्नन्त्युत्तमं हविः। न तत्र देवा देवेशि! हविरश्नन्ति कर्हिचित्"। तथाच तैत्तिरीयश्रुतिः "यावतीर्वै देवतास्ताः सर्व्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्तीत्यादि"। "वियदित्युच्यते व्योम प्रकारः प्रापणे स्मृतः। दिवं सम्प्रापयन्त्येते दातॄन् विप्रास्ततः स्मृताः। अपि नारायणोऽनन्तो ब्रह्मा स्कन्दोऽनिलः शिखी। तद्दानं नाभिनन्दन्ति यत्र विप्रा न पूजिताः। येषां प्रसादल्लभ-मायु-र्धर्म्मः सुखं धनम्। श्री र्यशः-स्वर्गवासश्च तान् विप्रांश्च वेदबुधः"। विष्णुधर्म्मोत्तरे श्रीभगवानुवाच "ब्राह्मणैः पूजितैर्नित्यं पूजितोऽहं न संशयः। निर्भर्त्सितैश्च निर्भर्त्स्यस्तैरहं सर्वकर्म्मसु। विप्राः परा मतिर्मह्यं यस्मात् पूजयते नृप।। तमहं स्वेन रूपेण प्रपश्यामि युधिष्ठिर!। काणाः कुण्ठाश्च पङ्गवश्च दरिद्रा व्याधिताश्च ये। एवंरूपाश्च ये विप्राः पश्य रूपं ममैव ते"। एतत्तु ब्राह्मणजातिमात्रस्तुतिपरम्। याज्ञवल्क्यः "तपस्तप्त्वासृजद्ब्रह्मा ब्राह्मणान् वेदगुप्तये। तृप्त्यर्थं पितृदेवानां धर्मसंरक्षणाय च", मनुश्च "नास्ति विप्रसमो देवो नास्ति विप्रसमो गुरुः। नास्ति विप्रात् परः बन्धुर्नास्ति विप्रात् परो निधिः"। वह्निपुराणम् "न जातिर्न कुलं राजन्! न स्वाध्यायः श्रुतं न च। कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम्। किं कुलं वृत्तहीनस्य करिष्यति दुरात्मनः। कृमयः किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु। नैकमेकान्ततो पाठ्यं पठन हि विधास्यते!। वृत्तमन्विष्यतां तात! रत्नोभिः किं न पठ्यते। बहुना किमधीतेन नटस्येव दुरात्मनः। तेनाधीतं श्रुतं वापि यः क्रियामनुतिष्ठति। कपालस्थं यथा तोयं स्वदते च यथा पयः। दुष्टं स्यात् स्थानदोषेण, वृत्तहीनं तथा श्रुतम्। तस्माद्धि महाराज! वृत्तं ब्राह्मणलक्षणम्। चतुर्वेदोऽपि दुर्वृत्तः

[illegible] स्मृतः। "सत्यं दम-स्तपो दानमहिंसेन्द्रियनिग्रहः। दृश्यन्ते यत्र राजेन्द्र! स ब्राह्मण इति स्मृतः"। वशिष्ठः "यं न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम्। न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित् स ब्राह्मणः"। सन्, विशिष्टः असन्, तद्विपरीतः। अत्र आत्मोत्कर्षप्रकाशनं यो न करोति स पात्रमिति तात्पर्यमिति। यमः "अहिंसानिरतो नित्यं जुह्वानो जातवेदसम्। स्वदारनिरतो दाता स वै ब्राह्मण उच्यते। श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा चैव श्रुतानुगा। असम्भिन्नार्य्यमर्य्यादः स वै ब्राह्मण उच्यते। आशिषोऽर्थं प्रजाश्च प्रसङ्गान्न करोति यः। निवृत्तो लोभमोहाभ्यां तं देवा ब्राह्मणं विदुः"। 'आशिषः' आशीर्वादान्, 'अर्थान्' धनलाभाय। प्रसङ्गः अत्यासक्तिः। "सत्यं दानं क्षमा शीलमानृशंस्यं दया घृणा। दृश्यन्ते यत्र लोकेऽस्मिंस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः"। [illegible]शातातपौ "तपो धर्मो दया दानं सत्यं शौचं श्रुतं घृणा। विद्याविज्ञानमास्तिक्यमेतद्ब्राह्मणलक्षणम्"। बौधायनः "विद्या तपश्च योनिश्च एतद्ब्राह्मण्यलक्षणम्। विद्यातपोभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः"। वशिष्ठः "ये शान्तदान्ताः श्रुतपूर्णकर्णा जितेन्द्रियाः प्राणिवधे निवृत्ताः। प्रतिग्रहे सङ्कुचिताग्रहस्तास्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः"। यमः "विद्यावन्तश्च ये विप्राः सुव्रताश्च तपस्विनः। सत्य-संयम-संयुक्ता ध्यान-युक्ता जितेन्द्रियाः। पुनन्ति दर्शनं प्राप्ताः किं पुनः संगतिं गताः। तेषां दत्त्वा च संभोज्य प्राप्नुयुः परमां गतिम्। दत्त्वा द्विजाय शुद्धाय दाता याति शुभां गतिम्। विद्यातपःशीलयांश्च स च तारयते नरः"। कूर्मपुराणे "स्वाध्यायवन्तो ये विप्रा विद्यावन्तो जितेन्द्रियाः। सत्यसंयमयुक्ताश्च तेभ्यो दद्यात् द्विजोत्तमाः!। श्रोत्रियाय कुलीनाय विनीताय तपस्विने। व्रतस्थाय दरिद्राय प्रदेयं शक्तिपूर्बकम्"। संवर्त्तः "श्रोत्रियाय दरिद्राय अर्थिने च विशेषतः। यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम्"। श्रोत्रियस्तु, यमेनोक्तः "ओंकारपूर्विकास्तिस्रः सावित्रीर्यश्च विन्दति। चरितब्रह्मचर्य्यश्च स वै श्रोत्रिय उच्यते" ओंकारपूर्विका महाव्याहृतीरिति शेषः। याज्ञवल्क्यः "सर्वस्य प्रभवो विप्राः श्रुताध्ययनशालिनः। तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः"। पद्मपुराणे "यथा हि सर्वेषामेव ज्येष्ठः श्रेष्ठः पितामहः। तथा स्वामी सदा पूज्यो निर्ममो[illegible]"। मत्स्यपुराणे "शीलं संवासतो ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः। प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते"। भविष्यपुराणे "क्षान्ति-स्पृहा-दया-सत्य-दानं शीलं तपः श्रुतम्। एतदष्टाङ्गमुद्दिष्टं परमं पात्रलक्षणम्"। वशिष्ठः "स्वाध्यायाढ्यं योनिमन्तं प्रशान्तं वैतानस्थं पापभीरुं बहुज्ञम्। स्त्रीषु क्षान्तं धार्मिकं गोशरण्यं व्रतैः क्षान्तं तादृशं पात्रमाहुः"। योनिमान् प्रशस्तकुलोद्भवः। वैतानस्थः अग्निहोत्रादिकर्मपरः। स्त्रीषु क्षान्तः स्त्रीविषये क्षान्तः। गोशरण्यः गोशुश्रूषारतः"। यमः "विद्यायुक्तो धर्मशीलः प्रशान्तः क्षान्तो दान्तः सत्यवादी कृतज्ञः। वृत्तिग्लानो गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मणः पात्रमाहुः। स्वाध्यायवान् नियमवांस्तपस्वी ध्यानविच्च यः। शान्तो दान्तः सत्यवादी विप्रः पात्रमिहोच्यते" महाभारते "साङ्गांस्तु चतुरो वेदान् योऽधीते वै द्विजर्षभः। षड्भ्योऽनिवृत्तः कर्म[illegible] पात्रमृषयो विदुः"। 'पात्र' पात्रतममित्यर्थः। वशिष्ठः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। पात्राणामपि तत् पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। वृहस्पतिः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। आगमिष्यति यत् पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति। ब्रह्मचारी भवेत्पात्रं पात्रं वेदस्य पारगः। पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्रान्नं यस्य नोदरे"। व्यासः "किञ्चिद्वेदमयं पात्रं किञ्चित्पात्रं तपोमयम्। असङ्कीर्णं च यत्पात्रं तत्पात्रं तारयिष्यति"। असङ्कीर्णं योन्यादिसङ्कररहितम्। याज्ञवल्क्यः "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता। यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितम्"। देवलः "मात्रश्च ब्राह्मणश्चैव श्रोत्रियश्च ततः परः। अनूचानस्तथा भ्रूण-ऋषिकल्प ऋषि-र्मुनिः। इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ। तेषां परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तविशेषतः। ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रो यदा भवेत्। अनुपेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते"। अनुपेतः उपनयनरहितः। "एकदेशमतिक्रम्य वेदस्याचारवानृजुः। स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतः सत्यवाग्घृणी"। एकदेशातिक्रमः वेदस्य किञ्चिन्न्यूनाध्ययनम्। निभृतः

शान्तः । "एकां शाखां सकल्पां वा षड्भिरङ्गैरधीत्य वा । षट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् । वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः । शेषं श्रोत्रियवत् प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः । अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः । भ्रूण इत्युच्यते शिष्टैः शेषभोजी जितेन्द्रियः । वैदिकं लौकिकञ्चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः । आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः" । लौकिकम् अर्थार्जनादिज्ञानम् । "ऊर्द्ध्वरेतास्तपस्युग्रो नियताशी न संशयी । शापानुग्रहयोः शक्तः सत्यसन्धो भवेदृषिः । निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः । ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः । निवृत्तः निषिद्धकाम्यकर्मभ्यः । निष्क्रियः अर्थार्जनादिक्रियारहितः । "एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रिताः । त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु" । सवनादिषु यज्ञादिषु । "प्रतिग्रहसमर्थोऽपि कृत्वा विप्रो यथाविधि । निस्तारयति दातारमात्मानञ्च स्वतेजसा । समर्थोऽपि, समर्थ एवेत्यर्थः । "न लोके ब्राह्मणेभ्योऽन्यत् पवित्रं पुण्यमेव वा । अशक्यञ्च द्विजेन्द्राणां नास्ति वृत्तवतामिति । योक्तव्यो हव्यकव्येषु नियुक्तो ब्राह्मणो द्विजैः । अभिभूतश्च पूर्वोक्तैर्दोषैः स्पृष्टश्च नेष्यते" । अभिभूतः अपकृष्टः । पूर्वोक्तैः कुलविद्याचारैः । दोषैः उपपातकादिभिः । मनुः "पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयैव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य प्राप्यते फलम्" । दक्षः "समं द्विगुणसाहस्रमनन्तञ्च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्धिंसायामेवमेव हि । सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । सहस्रगुणमाचार्य्ये अनन्तं वेदपारगे" । 'अब्राह्मणः', राजभृतादिः । यदाह शातातपः । "अब्राह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिः शातातपोऽब्रवीत् । आद्यो राजभृतस्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयाज्यः स्यात् चतुर्थो ग्रामयाजकः" । बहवो याज्या यस्य स बहुयाज्यः । "पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य वा" । ग्रामस्य नगरस्य भृत इत्यन्वयः । "अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याञ्चैव पश्चिमाम् । नोपासीत द्विजः सन्ध्यां स षष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः" । 'ब्राह्मणब्रुवस्तु, परस्तादपात्रेषु व्याख्यास्यते" । आचार्य्यस्तु महाभारते "अध्यापयेत्तु यः शिष्यं कृतोपनयनं द्विजः । सरहस्यञ्च सकलं वेदं भरतसत्तम ! । तमाचार्यं महाबाहो ! प्रवदन्ति मनीषिणः" । एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते । निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ! । सम्भावयति चान्नेन स विप्रो गुरुरुच्यते । अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकं तथा । यः करोति वृतो नूनं स तु स्यादृत्विजो द्विजः" । यमः "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे । प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे । 'प्राधीतः, पारब्धाध्ययनः । "उत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्याञ्च स भवेद्वेदपारगः" । वृहस्पतिः "शूद्रे समगुणं दानं वैश्ये तु द्विगुणं स्मृतम् । क्षत्रिये त्रिगुणं प्राहुः षड्गुणं ब्राह्मणे स्मृतम् । श्रोत्रिये चैव साहस्रमाचार्य्ये द्विगुणं ततः । आत्मज्ञे शतसाहस्रमनन्तं त्वग्निहोत्रिणि" । विष्णुधर्मोत्तरे "अमानुषे समं दानं गोषु ज्ञेयं फलं तथा । द्विगुणञ्च तदेवोक्तं तथा वर्णसङ्करे । शूद्रे चतुर्गुणं प्रोक्तं विप्रे चाष्टगुणं भवेत् । क्षत्रिये षोडशगुणं ब्रह्मबन्धौ तदेव तु । द्वात्रिंशद्गुणं स्मृतं दानं वेदाध्ययनतत्परे । शतघ्नं तद्विनिर्द्दिष्टं प्राधीते सम्मितम् । अनन्तञ्च तदेवोक्तं ब्राह्मणे वेदपारगे" । एतेषु, केषाञ्चिदब्राह्मणब्राह्मणब्रुवादीनामपात्राणामपि पात्रत्वनिरूपणं मन्त्रवर्ज्जादिदानव्यतिरिक्तदानविषयम् । "मन्त्रवर्ज्जञ्च यद्दानमपात्राय प्रदीयते । दातुर्निकृन्त्य हस्तं तद्भोक्तुर्जिह्वां निकृन्तति" शातातपवचनात् । "उपरुदन्ति दातारं गौरश्वः काञ्चनं क्षितिः । अश्रोत्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृतेरिति" वशिष्ठवचनाच्च मन्त्रपूर्वं गवादिदानानामपात्रप्रतिपादननिषेधात् । शूद्रादीनान्तु पात्रत्वनिरूपणमन्नदानविषयम् । "कृताकृतमितरेभ्यः" इतिगौतमवचनात् "अन्नं सर्वत्र दातव्यमिति" वक्ष्यमाणत्वाच्च । दक्षः "व्यसनापद्गतार्थञ्च कुटुम्बार्थञ्च याचते । एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः" । व्यसनं, राजचौराद्युपद्रवः । 'आपत् दुर्भिक्षादिपीड़ा । 'आद्योऽर्थगतो, निर्द्धनवचनः । मनुः "सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्व्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः । नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् । 'सान्तानिकः, सन्तानप्रयोजनविवाहार्थीत्यर्थः । 'अध्वगः' अत्र धनार्थं प्रवसितः । सार्ववेदसः सर्वस्वदक्षिणयज्ञकृत् । 'उपतापी, व्याधिपीड़ितः "निःस्वेभ्योदेयमेतेभ्यो दानं

"विद्याविशेषतः। एतेभ्यो हि द्विजाग्रेभ्यो देयमन्नं परिग्रहम्। इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृताद्मन्नं प्रदीयते"। विद्याविशेषत इति अल्पविद्याय अल्पं बहुविद्याय बहित्यर्थः। बौधायनः स्नातकप्राप्त-श्रोत्रिय-वेदपारगेभ्यो गुर्वर्थ-निवेशनौषधार्थ-वृत्तिक्षीण यक्ष्यमाणाध्ययनाध्वसंयोग वैश्वजितेषु द्रव्यविभागो यथाशक्ति कार्य्यो बहिर्वेदि भिक्षमाणेषु कृतान्नमितरेषु"। निवेशः, विवाहः। विश्वजितः, सर्वस्वदक्षिणया कृतविश्वजिद्यागः। बहिर्वेदिग्रहणादेतेभ्यो बहिर्वेद्यपि धनमवश्यं देयम्। अन्येभ्यस्तु अन्तर्वेद्येव धनदाननियमः। बहिर्वेदि तु कृतान्नमेव। आपस्तम्ब "भिक्षमाणो निमित्तमाचार्य्यो विवाहो यज्ञो मातापित्रोर्बुभूर्षार्हतश्च नियमादिलोपः। तत्र, गुणान् समीक्ष्य यथा देयं, इन्द्रिय-प्रीत्यर्थस्य तु भिक्षमाणमनिमित्तं न तथाद्रियेत"। 'बुभूर्षा भरणेच्छा। अर्हतश्च नियमादिलोप इति, अधिकारिणश्चावश्यक-कर्मविधिलोपप्रसङ्गः। यमः "वेदेष्वनधिकृतेषु कृत विप्रमुखाग्निषु। सन्तारयति दातारं महतः किल्विषादपि"। पद्मपुराणे "एकं वेदान्तगं विप्रं भोजयेत् श्रद्धयान्वितः। तस्य भुक्ता स वै कोटिविप्राणां नात्र संशयः"। शातातपः "वेदपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत्। न तु मूर्खं निराहारं षड्रात्रमुपवासिनम्"। व्यासः "यत् सिक्थं वेदविद्भुक्ते षट्कर्मनिरतः शुचिः। दातुः फलमसंख्येयं जन्म जन्म तदक्षयम्। वेदविद्याव्रतस्नाते श्रोत्रिये गृहमागते। क्रीडन्त्यौषधयः सर्वा यास्याम परमां गतिम्"। 'औषधय', अन्नानि। महाभारते "तस्करास्त्रनाराजंस्तस्य हारस्तथा परास्त्रयाः। अर्थिनश्च भवन्त्यर्थे तेषु दत्तं महाफलम्"। अत्र तस्करैः पूर्वोक्ताः पितरो देवताश्च पराश्वःन्ते। अथवा तदेव दीयमानं भक्तमदनीयं येषां ते तथा एवं तत्रमा दिष्ट्वा अपि। "तस्करेभ्यः परेभ्यो वा ये भयार्त्ता युधिष्ठिर!। अर्थिनो भोक्तुमिच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। हृतस्वा हृतदाराश्च ये विप्रा देशसंप्लवे। अर्थार्थमभिगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। व्रतिनो नियता राजन्! ये कृशाः कृशवृत्तयः। अर्थिनश्चोपगच्छन्ति तेषु दत्तं महाफलम्। अकृतान्नाः स्वधर्मेषु पापब्रह्ममयेषु च। कृशप्राणाः कृशाहारास्तेषु दत्तं महाफलम्। तपस्विनस्तपोनिष्ठास्तथा भैक्षचराश्च ये। अर्थिनः किञ्चिदिच्छन्ति तेषां दत्तं महाफलम्"।

आदित्यपुराणम् "अक्रोधना धर्मपराः शान्ता इन्द्रियनिग्रहे रताः। तादृशाः साधवो विप्रास्तेभ्यो दत्तं महाफलम्। हुतसर्वस्वहरणानिर्हृताः प्रभविष्णुभिः। स्पृहयन्ति शुभन्नानां तेषु दत्तं महाफलम्"। शातातपपराशरौ "सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत्। भोजने चैव दाने च दहत्यासप्तमं कुलम्"। भविष्यपुराणे यस्त्वासन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतिताहते। दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत्। तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिवेशिकान्"। प्रातिवेशिकान् स्वगृहादव्यवहितगृहस्थान्। "सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा। भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् धराधिप!। नातिक्रमेन्नरस्त्वेतान् सुमूर्खानपि गोपते!। अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्"। विट्पतिः जामाता। सुमूर्खानपि नातिक्रमेदित्येतत्, अन्नदानविषयम्। हिरण्यादिदाने तु, सन्निहितमूर्खव्यतिक्रमे दोषाभावात् तदुक्तं व्यासवशिष्ठबौधायनशातातपपराशरैः "यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चापि बहुश्रुतः। बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः। ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति विप्रे वेदविवर्जिते। ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मनि हूयते"। महाभारते "यदि स्यादधिको विप्रो दूरे वृत्तादिभिर्युतः। तस्मै यत्नेन दातव्यमतिक्रम्यापि सन्निधिम्"। विष्णुः "पुरोहितस्यात्मन एव पात्रं स्वसृदुहितृपुत्रजामातरश्चेति"। 'यस्यैते पुरोहितादयः, तस्यैव ते अन्यगुणरहिता अपि पुरोहितादित्वेनैव पात्राणि। व्यासः "मातापितृषु यद्दत्तं भ्रातृषु श्वशुरासु च। जायापत्योस्तु यद्दत्तं सोऽभिन्द्यः स्वर्गसंक्रमः। पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते। अनन्तं दुहितुर्दानं सोदर्ये दत्तमक्षयम्'। विष्णुधर्म्मोत्तरम् "आत्मनस्तु भवेत् पात्रं नान्यस्य स्यात् पुरोहितः। पुरोहिते तु स्वे दत्तं दानमक्षय्यमुच्यते। उपाध्यायर्त्विजोश्चैव गुरावपि च मानवे। वस्तुपेक्षा न कर्त्तव्या मातरं पितरं प्रति"। उपाध्यायादयस्तु पूर्वमेव व्याख्याताः तथा। "मातृष्वसा स्वसा चैव तथैव च पितृष्वसा। मातामही भागिनेयी भागिनेयश्चैव च। दौहित्रो विट्पतिश्चैव तेषु दत्तस्य अक्षयम्। श्रोत्रिये ब्रह्मणा दत्तं तदप्यक्षय्यमुच्यते। मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि। दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छता। अदत्त-

दानाजायन्ते परभाग्योपजीविनः" । उपकारिणि परोपकारपरे । विशिष्टाः गुणातिशयशालिनः । ब्रह्मपुराणे "यत् कन्यासु पिता कुर्य्याद्दानं पुत्रमनर्घ्यकम् । यत्कृतं सुकृतं विद्यासासु दत्तं तदक्षयम् । यद्दत्तं तासु कन्यासु तद्दानं पुण्यमेव च" । कालिकापुराणम् "यद्दत्तं वेदविद्विप्रे यद्दत्तं ब्रह्मचारिणि । तपोनिष्ठेषु यद्दत्तं कारुण्येन च यत् सदा । तत् सर्व्वमक्षयं दानं वै मानेन विभाय यत्" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "अन्नदाने न कर्त्तव्यं पात्रापेक्षणमण्वपि । अन्नं सर्व्वत्र दातव्यं धर्म्मकामेण वै द्विज ! । सदोषेऽपि तु निर्दोषं सगुणेऽपि गुणावहम् । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन देयमन्नं सदैव तु । विद्याध्ययनसक्तानामन्नदानं महाफलम्" । तथा "दस्युनृपतिभीतानामर्त्तिनाञ्च । तथा धनम् । तस्करेभ्यश्च भीतानां फलमक्षयमुच्यते । वियच्छतां तथा दत्तं व्यसनं तद्विमिच्छताम् । दुःखान्वितानां दीनानामक्षयं परिकीर्त्तितम् । विवाहमेखलाबन्धप्रतिष्ठादिषु कर्म्मसु । आपन्नेषु तु यद्दत्तमक्षयं तदुदाहृतम्" । संवर्त्तः "दानान्येतानि देयानि तथान्यानि च सर्व्वशः । दीनान्धकृपणार्थिभ्यः श्रेयःकामेन धीमता" । पद्मपुराणे "दीनान्धकृपणानाथवाग्विहीनेषु यत्तथा । विकलेषु तथान्धेषु जड़वामनपङ्गुषु । रोगार्त्तेषु च यद्दत्तं तत्स्यादक्षयफलं धनम्" ।

अथ अपात्रनिरूपणम् । तत्र मनुः "गोरक्षकान् वाणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान् । प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् । ये व्यपेताः स्वकर्म्मभ्यः परपिण्डोपजीविनः । द्विजत्वमभिकाङ्क्षन्ति तांश्च शूद्रवदाचरेत् । नात्मगब्राह्मणो भवति न वणिक्न कुशीलवः । न शूद्रप्रेषणं कुर्व्वन् स्तेनो न चिकित्सकः । अव्रता ह्यनधीयाना यत्र भैक्ष्यचरा द्विजाः । तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः" । वशिष्ठः "उदक्योऽन्वासते येषां ये च केचिदनग्नयः । कुलं वाऽश्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्म्मिणः" । अन्वासते कर्म्मकाले समीप एव तिष्ठन्ति । विष्णुः "न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे । न नृत्यगीतशीलेभ्यो धर्म्मार्थमिति निश्चयः" । उपकारिणि आत्मोपकारपरे प्रत्युपकारसमीहयेत्यर्थः । महाभारते "यस्तु प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्धव्यकव्ययोः । न भवेत्तत्फलं तस्य वेदिकीयं तथा श्रुतिः" । यमः "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिला तारयेच्छिलाम् । अपविद्धाग्निहोमांश्च गुरोर्वैप्रियकारिणः । दुर्व्विधं नैव दातव्यं सततं पापकर्म्मणः । न प्रतिग्रहमर्हन्ति शूद्राध्यापका द्विजाः । शूद्राध्यापनाद्विप्रः पतत्यत्र न संशयः" । तथा "राजधानी यथा शून्या यथा कूपश्च निर्जलः । यथा हुतमनग्नौ च तथा दत्तं द्विजेऽनृचे" । वशिष्ठः "यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्म्ममयो मृगः । यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः । विद्वद्भोज्यान्यविद्वांसो येषु राष्ट्रेषु भुञ्जते । तान्यनावृष्टिमिच्छन्ति महद्वा जायते भयम्" । व्यासशातातपौ "अध्यौचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते । रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । शौचहीनास्तु ये विप्रा न च यज्ञोपवीतिनः । हुतं दत्तं तपस्तेषां नश्यत्यत्र न संशयः । ऊषरे वापितं वीजं यच्च भस्मनि हूयते । क्रियाहीनेषु यद्दत्तं तेषु नाशो विधीयते । प्रस्तरे पतितं वीजं भिन्नभाण्डे च दोहनम् । भस्मन्यपि हुतं द्रव्यं तद्वद्दानमसाधुषु" । पूर्व्वत्र पात्रगुणकथने कृतेऽपि पुनर्दोषवचनमेवंविधदोषभाजनप्रतिषेधार्थम् । मनुः "पात्रभूतो हि यो विप्रः प्रतिगृह्य प्रतिग्रहम् । असत्सु विनियुञ्जीत तस्य देयं न किञ्चन । सञ्चयं कुरुते यश्च प्रतिगृह्य समन्ततः । धर्म्मार्थं नोपयुङ्क्ते यो न तं तस्करमर्च्चयेत्" । असत्सु, निषिद्धेषु द्यूतादिषु । दक्षः "विधिहीने तथा पात्रे यो ददाति प्रतिग्रहम् । न केवलं हि तद्याति शेषमप्यस्य नश्यति" । मनुः "अनर्हते यद्ददाति न ददाति यदर्हते । अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानाद्धर्म्माच्च हीयते" । यमः "यस्तु विद्ध्यर्चितां वृत्तिमर्थिभ्यः प्रयच्छति । घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः" । भविष्यपुराणे "नाब्राह्मणाय दातव्यं न देयं ब्राह्मणाक्रिये । न ब्राह्मणब्रुवे चैव न च दुर्ब्राह्मणे धनम्" । व्यासः "ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्र-संस्कारवर्जितः । जातिमात्रोपजीवी च भवेदब्राह्मणः स तु । गर्भाधानादिभिर्युक्तस्तथोपनयनेन च । न कर्म्मविन्नचाधीते स भवेद्ब्राह्मणाक्रियः" । वराहपुराणे "अव्रती वैश्यराजन्यो शूद्रवाब्राह्मणास्त्रयः । वेदव्रतविहीनश्च ब्राह्मणो ब्राह्मणब्रुवः" । यमः "यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषम् । स वै दुर्ब्राह्मणो नाम यश्चैव वृषलीपतिः" । कूर्म्मपुराणे "न वार्य्यपि प्रयच्छेत नास्तिके हैतुकेऽपि वा । न पाषण्डेषु सर्व्वेषु नावेदविदि धर्म्मवित् ।

नास्तिकः, परलोकवादवहिर्मुखः । हैतुकः हेतुभिः परलोकं निराकरिष्णुः । मनुर्विष्णुश्च “न वार्य्यपि प्रयच्छेत वैडालव्रतिके द्विजे । न वकव्रतिके पापे नावेदविदि धर्म्मवित् । त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनोपार्जितं धनम् । दातुर्भवत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च”। अनर्थं प्रत्यवायः । “यथा प्लवेनोपलेन निमज्जत्युदके तरन् । दातृप्रतिग्रहीतारौ तथैवाज्ञौ निमज्जतः”। यमः ‘ यः कारणं पुरस्कृत्य व्रतचर्य्यां निषेवते । पापं व्रतेन प्रच्छाद्य वैडालं नाम तद्व्रतम् । अर्थञ्च विपुलं दृष्ट्वा दत्त्वा लिङ्गं विवर्ज्जयेत् । आश्रमान्तरितं रक्षेद्वैडालं नाम तद्व्रतम् । यतीनामाश्रमं गत्वा प्रत्यवस्थेत्तु यः पुनः । यतिधर्म्मविलोपेन वैडालं नाम तद्व्रतम् ’। विष्णुः “धर्म्मध्वजी सदा लुब्धः छाद्मिको लोकदम्भकः । वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्व्वाभिसन्धकः । यश्च धर्म्मध्वजी नित्यं सुराध्वज इवोच्छ्रितः । प्रच्छन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतम् । अधोदृष्टिर्नैष्कृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठो मिथ्याविनीतश्च वकव्रतचरो द्विजः । ये वकव्रतिनो विप्रा ये च मार्ज्जारलिङ्गिनः । ते पतन्त्यन्धतामिस्रे तेन पापेन कर्म्मणा”। चतुर्व्विंशतिमतम् “रोदित्यन्नं दीयमानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यश्चोत्क्रियस्य विप्रस्य हस्तं दृष्ट्वा निराकृते’ । कात्यायनस्त्वन्यथाह ‘यः स्वाध्यायाग्निमात्रस्याहे वादोषैर्निरिष्टवान् । निराकर्त्तामरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिरिति” । शातातपः “नेष्टं देवलके दत्तमप्रतिष्ठञ्च वार्द्धुषौ । यच्च वाणिजके दत्तं न च तत् प्रेत्य नो इह दत्तं “धूर्त्ते वन्दिनि मल्ले च कुवैद्ये कितवे शठे । चाटचारणचौरेभ्यो दत्तं भवति निष्फलम्”। स्कन्दपुराणे “देवपितृविहीने यदीश्वरेभ्यश्च दीयते । दत्त्वा तु कीर्त्तितं यच्च देवाग्निस्थगिते तथा । अन्यायोपार्ज्जितधनैर्दत्तमब्राह्मणे च यत् । गुरवेऽनृतवक्त्रे च स्तेनाय पतिताय च । कृतघ्नाय च यद्दत्तं सर्व्वदा ब्रह्मविद्विषे । याजकाय च सर्व्वस्य दुष्पत्याः पतये तथा । परिचाराय भृत्याय सर्व्वस्य पिशुनाय च । इत्येतानि च राजेन्द्र ! वृथादानानि षोडश । गर्भस्थोऽज्ञानबालोऽपि भुङ्क्ते वृद्धो न यौवने । तद्दत्तस्येह नाप्नोति सर्व्वथा रिपुसूदन’ । तदीयफलाभावः इति शेषः । विष्णुधर्म्मात् “परव्यामे वृथा दानं प्रदोषं परिकीर्त्तितम् । आपद्धर्मिते चैव पञ्चाय्यामेवं लैच यत् । व्यर्थं हि ब्राह्मणे दानं पतिते तस्करे तथा । गुरोश्चाप्रीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाजके । वेदविक्रायके चैव यस्य चोपपतिर्गृहे । स्त्रीभिर्जितेषु यद्दत्तं व्यालग्राहे तथैव च । ब्रह्मबन्धौ च यद्दत्तं यद्दत्तं वृषलीपतौ । परिचारके च यद्दत्तं वृथा दानानि षोडश” महाभारते “पङ्ग्वन्धबधिरा मूका व्याधिनोपहताश्च ये । भर्त्तव्यास्ते महाराज ! न तु देयः प्रतिग्रहः” इति प्रतिग्रहीतृनिरूपणम् ।

अथ द्रव्याख्यं दानाङ्गमुच्यते । तत्र देयनिरूपणम् । भविष्यपुराणे “यद्यदिष्टं विशिष्टञ्च न्यायप्राप्तञ्च यद्भवेत् । तत्तद्गुणवते देयमित्येतद्दानलक्षणम्” । वह्निपुराणे “शुभोपात्तेन यत्किञ्चित् करोति लघुना नरः । अनन्तं फलमाप्नोति शक्रोऽपि यथा पुरा” । शुभोपात्तेन न्यायोपार्ज्जितेन । लघुना स्वल्पेन द्रव्येणेति शेषः । देवीपुराणे “न्यायतो यानि प्राप्तानि शाकान्यपि तपोधन ! । तानि देयानि देव्यास्तु कल्पकायोचितानि सदा । सङ्क्रान्तौ च विशेषु अपरेषु च नित्यशः” विष्णुपुराणे “यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे । तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता” । महाभारते “विशेषतो महाराज ! तस्य न्यायार्ज्जितस्य च । श्रद्धया विधिवत् पात्रे दत्तस्यान्तो न विद्यते” । गौतमः “स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितं, निर्व्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति” । ‘अप्रतिबन्धं’ दायएव रिक्थम् । संविभागः सप्रतिबन्धो दाय । परिग्रहः, जलतृणकाष्ठादेरनन्यपूर्व्वस्य स्वीकार । अधिगमः निध्यादेः प्राप्ति । एषु निमित्तेषु स्वामी भवति । अधिकम् असाधारणम् । निर्व्विष्टम् कृष्यादिना द्विजशुश्रूषादिना च यल्लब्धम् । “निर्व्वेशो भृतिभोगयोरिति” स्मरणात् । मनुः “सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च” । प्रयोगः न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः । कर्म्मयोगः आर्त्विज्यम् । नारदः “धनमूलाः क्रियाः सर्व्वा यत्नस्तस्यार्ज्जने मतः । रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमात् । तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च । कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः । एकैकस्य शुक्लादेः सप्त सप्त भेदा भवन्तीत्यर्थः । “श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् धनं सप्तविधं शुक्लमुदयोऽप्यस्य तद्विधः’ । आमन्त्रणान्तः श्रुतादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । कन्यागतम् आर्षविवाहे

वराद्, क्रीतं गोमिथुनादि। याच्ञागतम् आर्त्तेश्वरादिलब्धम्। शिष्यागतम्। गुरुदक्षिणादि। अत्र च यथाधिकारं शुक्लत्वमवधेयम्। उदयः फलं तदर्थस्य शुल्कमित्यर्थः "कुसीदकृषिवाणिज्यशिल्पशुल्कानुवृत्तितः। कृतोपकारादाप्तस्य शवलं समुदाहृतम्"। न्यायोपचयार्थं द्रव्यप्रयोगः कुसीदम्। शिल्पं कारुकादिकर्म। व्याकरादिभ्योद्रव्योदयः शुल्कम्। अनुवृत्तिः सेवा। "पार्श्वकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः। व्याजेनोपार्जितं यत्तत् सर्वेषां कृष्णमुच्यते"। पार्श्वकोपार्जितं उत्कोचादिलब्धम्। आर्त्त्युपार्जितं परपीडया लब्धम्। प्रतिरूपकं मणिसुवर्णादेः प्रतिरूपकरणम्। साहसं स्वप्राणात्ययाङ्गीकारेण पश्यतोहरत्वादिकम्। व्याजः दम्भेन तपःप्रभृति। "तेन क्रयो विक्रयश्च दानं ग्रहणमेव च। विविधाश्च प्रवर्त्तन्ते क्रियाः सम्भोग एव च। यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः। तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च"। यथाविधेन शुक्लेन कृष्णेन शबलेन वा दानादि कुरुते तथाविधं फलमाप्नोतीति, शुक्लेन शुद्धं दुःखरहितम्, शबलेन, मिश्रम्, कृष्णेन असुखोदयम्। पद्मपुराणे "शुक्लेन वित्तेन कृतं पुण्यं बहुफलं भवेत्। शवलं मध्यमफलं कृष्णं हीनधर्म्मं फलम्"। ब्रह्मप्रोक्ते "शुक्लवित्तेन यो धर्म्मं प्रकुर्य्यात् श्रद्धयान्वितः। तीर्थं पात्रं समासाद्य देवत्वे तत् समश्नुते। राजसेन च भावेन वित्तेन शवलेन च। दद्याद्दानमतिथिभ्यो मानुषत्वे तदश्नुते। तमोवृत्तस्तु यो दद्यात् कृष्णवित्तेन मानवः। तिर्य्यक्त्वे तत्फलं प्रेत्य समश्नाति नराधमः"। नारदः "तत् पुनर्द्वादशविधं प्रतिवर्णाश्रयात् स्मृतम्। साधारणं स्यात्त्रिविधं शेषं नवविधं स्मृतम्"। धर्म्म्यमिति शेषः। प्रतिवर्णाश्रयान्नवविधं, साधारणं त्रिविधमित्येवं द्वादशविधमित्यर्थः। "क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तञ्च सह भार्य्यया। अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम्। वैशेषिकं धनं ज्ञेयं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम्। प्रतिग्रहेण संलब्धं याज्यतः शिष्यतस्तथा। त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम्। युद्धोपलब्धं कराच्च दण्डाच्च व्यवहारतः"। करः बल्यादिः। "वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम्। कृषिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात्"। एभ्यः ब्राह्मणादिभ्यः। "सर्वेषामेव वर्णानामेवं धर्म्म्यो धनागमः। विपर्य्ययादधर्म्म्यः स्यान्न चेदापद्गरीयसी"।

स्वधर्म्मसाधनं द्रव्यं निरूप्य तत्र कियद्देयं किं देयमित्यपेक्षायां याज्ञवल्क्यः "स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते। नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्"। अन्वये सन्ताने। प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञातम्। कुटुम्बाविरोधस्तु, व्याख्यातो बृहस्पतिना "कुटुम्बभक्तवसनाद्देयं यदतिरिच्यते। मध्वास्वादो विषं पश्चाद्दातुर्धर्म्मोऽन्यथा भवेत्"। भक्तं अन्नम्। वसनं वस्त्रम्। (यावता द्रव्येण कुटुम्बस्य वस्त्रभक्तं संपद्यते तदतिरिक्तं देयं, इतरत्तु न देयमित्यर्थः)। मनुः "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि। मध्वापातो विषास्वादः स धर्म्मप्रतिरूपकः"। कात्यायनः "सर्वस्वं गृहवर्ज्जं तु कुटुम्बभरणाधिकम्। यद्द्रव्यं स्वकं देयमदेयं स्यादतोऽन्यथा"। तथा "सप्तरात्राद् दशरात्रात् यद्यत् चान्यत् प्रणीयते। पित्रा वाथ स्वयं प्राप्तं तद्दातव्यं विवक्षितम्"। सप्तरात्रादिभ्यो यत्प्रणीयते, अधिकं भवति तद्दातव्यमिति विवक्षितमित्यर्थः। शिवधर्म्मात् "तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत्। भागद्वयन्तु धर्म्मार्थमनित्यं जीवितं यतः"। अशेषवित्तस्य भागपञ्चकं परिकल्प्य भागत्रयं जीवनाय संरक्ष्य भागद्वयं धर्म्माय कल्पयेदित्यर्थः। महाभारते "एकां गां दशगुर्दद्याद्दश दद्याच्च गोशती। शतं सहस्रगुर्दद्यात् सर्वे तुल्यफलाः स्मृताः"। नन्वेतद्वचनद्वयोपात्तयोर्वित्तगोसंख्ययोरुपलक्षणार्थत्वेन देयमात्रपरत्वाद्विषमभागपरिकल्पनं विरुद्धं यथाश्रुतगोवित्तपरत्वेनाविरोधे दशगुरेकां गां दद्यादिति वचनाद्दशावरगोधनिनोऽपि गोदानानधिकारः स्यात् दशधेन्वल्पधनपरत्वे तु उपलक्षणपक्षोक्तोपरोधवादवस्थ्यं तस्मान्न्यूनाधिककल्पयोः कृपणोदाराधिकारिविषयतयैव व्यवस्थेति तत्त्वम्। कुटुम्बाविरोधेन देयमित्युक्तम् तस्यापवादमाह व्यासः "कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने। दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता"। यत्यतिथ्यादिविषयमेतत्। कात्यायनः "स्वेच्छादेयं स्वयं प्राप्तं बन्धाधारेण बन्धकम्। वैवाहिकक्रमायाते सर्वदानं न विद्यते"। बन्धक आधिः तद्बन्धाधारेणाधिरूपेणैव देयम्। यद्विवाहलब्धं तत्तस्यां भार्य्यायां सत्यां सर्वमदेयम्। यच्च पितामहादिक्रमायातं तत्र पुत्रे सति न देयम्। "वैवाहिकं क्रमायातं सर्वं प्राप्तञ्च यद्भवेत्। क्रीतानि सम्भवात्तं दत्तं विद्विप्रमाप्नुयात्"। वैवाहिकं

विनाशकत्वं तद्भार्य्यायानुशातम् । कृपायातम् अविभक्त-धनैर्भ्रातृभिरनुज्ञातम् । अन्येन यथा बुद्धेन सम्यक् स्वा-मिनानुज्ञातमित्यर्थः । याज्ञवल्क्यः "देयं प्रतिश्रुत-ञ्चैव दत्त्वा नापहरेत् पुनः" यमः "यच्च वाचा प्रति-ज्ञातं कर्म्मणा नोपपादितम् । तद्धनर्णसंयुक्तमिह लोके परत्र च" ऋणसंयुक्तम् ऋणासमर्पणजन्यदोषसं-युक्तमित्यर्थः । "सप्त जातानहरो हन्यादृत्तमानांस्तु सप्त च । अतिक्रान्तान् सप्त हन्यादप्रयच्छन् प्रतिश्रुतम् । प्रतिश्रुताप्रदानेन दत्तस्य हरणेन च । जन्मप्रभृति यत् पुण्यं तत्सर्वं तस्य नश्यति" । महाभारते "ब्राह्मणं स्वयमाहूय भिक्षार्थे कृशवृत्तिनम् । पश्चान्नास्तीति यो ब्रूयात्तं विद्याद्ब्रह्मघातकम्" तथा "संश्रुत्य यो न दित्सेत याचित्वा यश्च नेच्छति । उभावनृतिकावेतौ लभेते पापमव्ययम्" तथा "यो न दद्यात् प्रतिश्रुत्य स्वल्पं वा यदि वा बहु । आशास्तस्य हताः सर्वाः क्लीवस्येव प्रजाफलम् । यं निराशेत संकल्प आशया पूर्वजातया । प्रदहेत हि तं राजन् ! कक्षमक्षयभुग्यथा । तस्माद्दातव्यमेवेह प्रतिश्रुत्य युधिष्ठिर !" । नारदः "ब्राह्मणस्य च यद्देयं सान्वयस्तु न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य निनयेत्तदभावेऽस्य बन्धुषु । यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धि-बान्धवाः । दद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तद-भावेऽप्सु निक्षिपेत्" । गौतमः "प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसं-युक्ताय न दद्यात्" । कात्यायनः "प्राप्तसञ्चयमापन्नं यो मामुत्तारयेदितः । सर्वस्वन्ते प्रदास्यामीत्युक्तोऽपि न तथा भवेत्" ।

अथ फलातिशयप्रतिपादनार्थं पात्रविशेषेण देयविशेषाः । भवि-ष्यपुराणे "गोभूतिलहिरण्यादि दद्यान्नित्यमतन्द्रितः । तथा द्रव्यविशेषाश्च दद्यात् पात्रविशेषतः । आर्त्तानामन्न-दानञ्च गोदानञ्च कुटुम्बिनाम् । तथा प्रतिष्ठाहीनानां क्षेत्रदानं प्रशस्यते । सुवर्णं याज्ञिकानाञ्च विद्यार्थिने वेद-रतानाम् । कन्याश्चैवानपत्यानां ददतां गतिरुत्तमा" । विष्णु-धर्मोत्तरात् "युद्धोपकरणं द्रव्यं क्षत्रिये द्विजपुङ्गवाः ! । पण्योपयोगि तद्वैश्ये शूद्रे शिल्पोपयोगि च । यस्योपयोगि यद्द्रव्यं देयं तस्यैव तद्भवेत् । येन येन च भावेन यस्य दत्तिस्तदाहृता । ततस्तस्यैव दातव्यं पुण्यकामेन धीमता । दद्यात् कृष्णाजिनञ्चैव तथा विप्राः ! कमण्ड-लुम् । धीरं सुखमवाप्नोति दत्त्वैतान् ब्रह्मचारिणे । वस्त्रं प्रत्याहं धान्यं वेश्म वेश्मपरिच्छदम् । गृह-स्थाय तु तद्दत्त्वा प्रेत्य बहुफलं सदा । नीवारं वल्कलं शाकं फलं मूलञ्च गोरसम् । वानप्रस्थाय यद्दत्तम-नन्तं परिकीर्त्तितम् । भिक्षाप्रदानं यतये पात्रदानं तथा स्मृतम् । गन्धमाल्यमलङ्कारवस्त्रादिकं स्त्रियः । स्त्रीणां प्रदानं दातव्यं भर्त्तृहस्ते तु नान्यथा । मोक्षं संग्रहणं ह्येतद्धि भर्त्तुः प्रयच्छतः । अन्नं प्रतिश्रय-ञ्चैव पान्थे दत्तं महाफलम् । विवाहादिक्रियाकाले तत्क्रियासिद्धिकारणम् । यः प्रयच्छति धर्मज्ञः सोऽश्व-मेधमवाप्नुयात् । आतुरेभ्यो धनं दत्त्वा दानं बहुफलं भवेत् । बाले क्रीडनकं दत्त्वा भक्ष्यमन्नं तथैव च । फलं मनोहरं वापि अग्निष्टोमफलं लभेत् । भक्ष्याणि मानवो दत्त्वा भक्ष्याणि तु कामुकाम् । अक्षयं फलमाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति । श्रीविहीने तथा दत्त्वा भोजनं द्विजसत्तम ! । वस्त्रं शुभं वा धर्मज्ञः पुण्यं महदुपाश्नुते । कृपास्थानं परं विप्रा विच्युताः पुरुषाः श्रिया । तेभ्योऽनुकम्पा कर्त्तव्या सतां वर्त्मनि तिष्ठता । कार्य्ये समुद्यमं कृत्वा परेषां समुपस्थिते । अक्षयं फलमाप्नोति ना[illegible] कार्य्या विचारणा । यवसानां प्रदानेन धेनुमत्सु द्विजातिषु । अवश्यामांश्च धर्मज्ञाः ! फलमक्षयमश्नुते । प्रवत्सेषु तु यद्दत्तं व्यसनार्त्तिभयेषु च । तद्दानमक्षयं प्रोक्तं पुरुषस्य विपश्चितः । दत्त्वा ब्राह्मणशार्दूल ! जलपात्रमथार्थिने । फलमक्षयमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा" । अङ्गिराः "देवतानां गुरूणाञ्च मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं प्रयत्नेन नापुण्यं नोदितं क्वचित्" नन्दिपुराणे "पापदः पापमाप्नोति नरो लक्षगुणं सदा । पुण्यदः पुण्यमाप्नोति शतशोऽथ सहस्रशः । तथा पात्रविशेषेण दानं स्यादुत्तरोत्तरम् । पितृमातृगुरुब्रह्मादीनां दीयते तु यत् । तल्लक्षगुणितं विद्यात् पुण्यं वा पापमेव वा" वह्निपुराणे "द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्य्यमण्डलभेदिनौ । दाताऽयञ्च च दु-र्भिक्षे सुभिक्षे हेमवस्त्रदः"

अथ अदेयनिरूपणम् । देवलः "अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि । श्रद्धावर्जमपात्राय न काञ्चिद्भूतिमाप्नु-यात्" । वह्निपुराणात् "अन्यायोपागतं द्रव्यं गृहीत्वा यो ह्यपण्डितः । धर्माभिकाङ्क्षी यजते न धर्मफलमश्नुते । धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्म्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः । रागमोहान्वितस्तान्तः

अशुभां योनिमाप्नुयात् । अर्थस्यायबुद्धिर्हि लोभमोहवशगतः । उद्वेजयति भूतानि हिंसया पापचेतनः । एवं लब्ध्वा धनं लोभात् यजते यो ददाति च । स आपकर्म्मणा तेन न विन्दति परां गतिम्" तथा । "एतैरन्यैश्च बहुभिरन्यायोपार्जितैर्धनैः । आरभ्यन्ते क्रिया यास्तु पिशाचाश्च दैवतम्" । वृद्धशातातपः "द्रव्येणान्यायलब्धेन यः करोत्यौर्द्धदैहिकम् । न स तत्फलमाप्नोति तस्यार्थस्य दुरागमात्" स्कन्दपुराणे "देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं द्रव्यं चण्डेश्वरस्य च । त्रिविधं पतनं दृष्टं दानलङ्घनभक्षणात्" । यमः "अपहृत्य परस्यार्थं दानं यस्तु प्रयच्छति । स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम्" तथा । "परिभुक्तमवज्ञातमपर्य्याप्तमसंस्कृतम् । यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तद्भस्मन्यवतिष्ठते । परिभुक्तं स्वच्छन्दोपयोगं वस्त्रादि । अपर्य्याप्तं स्वकार्य्याक्षमं जरद्गवादि । शातातपः "वेदविक्रयनिर्दिष्टं स्त्रीषु यच्चार्जितं धनम् । अदेयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवादुपागतम्" वेदविक्रयो निर्दिष्टो व्यपदिष्टो यत्र तत्तथा निर्दिष्टमिति पाठे विक्रयाल्लब्धमित्यर्थः । स्त्रीषु यच्चार्जितमिति स्त्रीव्यापारोपजीवनेन यल्लब्धम् । स्त्रीषु विक्रीतास्विति केचित्" दक्षः "सामान्यं याचितं न्यास आधिर्दाराश्च तद्धनम् । अन्वाहितञ्च निक्षेपः सर्व्वस्वञ्चान्वये सति । आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि पण्डितैः । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तीयते नरः" । सामान्यं अनेकस्वामिकम् । याचितं संव्यवहारार्थं याचित्वानीतं वस्त्रालङ्कारादि । अन्यस्वामिने अदर्पयित्वा तत्परोक्षमेव अन्यस्वामिने अर्पणीयमिति अन्यजनहस्ते स्थापितं द्रव्यं न्यासः । आधिः प्रसिद्धः । दाराः कलत्रम् तद्धनं दारधनम् । तच्च व्याख्यातं मनुना "अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्म्मणि । भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्" । अध्यग्नि अग्निसमक्षं यत् स्त्रियै दत्तम् । अध्यावाहनिकं विवाहकाले पित्रादि दत्तम् । प्रीतिकर्म्मणि स्त्रीपुंसम्बन्धेन भर्त्रार्पितम् । विवाहोत्तरकालेऽपि भ्रात्रादिभ्यः प्राप्तम् । याज्ञवल्क्योऽप्याह "भ्रातृमातृपितृपतिप्राप्तमध्यग्न्युपागतम् । आधिवेदनिकञ्चैव स्त्रीधनं परिकीर्त्तितम्" दारान्तरनिमित्तता भर्त्रा यद्दत्तं तदाधिवेदनिकम् । एवंप्रकारं स्त्रीधनं न देयमिति । अन्वाहितं यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यन्य प्रत्यादन्यस्य हस्ते स्वामिने देहीति निहितम् । अन्यस्वामिसमक्षं स्थापितं द्रव्यं निक्षेपः । कात्यायनः "विक्रयञ्चैव दानञ्च न नेयाः स्युरनिच्छवः । दाराः पुत्राश्च सर्व्वस्वमात्मन्येव तु योजयेत् । आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वा । अन्यथा न प्रवर्त्तन्ते इति शास्त्रस्य निश्चयः" । "आपत्काले तु कर्त्तव्यं दानं विक्रय एव वेति" स्वकीयदानविक्रयेष्वदारादिविषयम् । यत्तु दाराणाम् आपत्स्वपि न देयानीति" वचोपादेयत्वमुक्तं तत् स्वदानविक्रयेऽनिच्छुदारादिविषयम् । वशिष्ठः "शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो मातापितृनिमित्तकस्तस्य प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतः नत्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषां न तु स्त्री पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्यत्रानुज्ञानाद्भर्त्तुः"[२] । वृहस्पतिः "कस्मैचिद्याचमानाय दत्तं धर्माय यद्भवेत् । पश्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत्" । धर्म्मं कर्त्तुं याचमानाय यद्दत्तं तेन चेदसौ धर्म्मं न कुर्य्यात्तदा अस्मै न देयमित्यर्थः । अङ्गिराः "बहुभ्यो न प्रदेयानि गौर्गृहं शयनं स्त्रियः । विभक्तदक्षिणा ह्येता दातारं तारयन्ति हि । एका एकस्य दातव्या न बहुभ्यः कथञ्चन । दातुर्विक्रयमापन्ना दहन्त्यासप्तमं कुलम्" । विक्रेतुरेवैतद्दोषप्रदर्शनं न प्रकृतस्य दातुरिति । औपकायनः "कन्याशय्यागृहञ्चैव देयं यद्गोस्त्र्यादिकम् । तदेकस्मै प्रदातव्यं न बहुभ्यः कथञ्चन" व्यासः "न व्यङ्गां रोहिणीं वन्ध्यां न कृशां मृतवत्सिकाम् । न वामनां वेहतञ्च दद्याद्विप्राय गां नरः । वेहत् गर्भोपघातिनी । देवलः "विवत्सां रोगिणीं कृष्णां स्थविरां दुष्टभीषणाम् । क्षीणक्षीरशरीराङ्गां दत्त्वा दोषमवाप्नुयात्" । कात्यायनः "न चोरां न निर्दग्धां गर्भीं दद्यात् कथञ्चन । न श्मशानपरीताञ्च न च पापानसेविताम्" । पापाः हिंस्रप्राणिनो व्याघ्रादयः । विष्णुधर्मोत्तरे "सोषीरां तस्कराकीर्णां तथा व्यालवतीं भुवम् । न दद्यात् द्विजश्रेष्ठो या च पश्चिमु संस्थिता" । स्कन्दपुराणे "पापदः पापमाप्नोति नरो शतगुणं सदा । तस्मान्न दद्यात्स्वाघावी पातकं जातु कस्यचित्" । महाभारते "दुःखितेभ्यो हि भूतेभ्यो मृत्युरोगजरादिभिः । भूयः को दुःखमपरं बहुधो दातुमर्हति । दुःखं ददाति योऽन्यस्य ध्रुवं दुःखं स विन्दति । तस्मान्न कस्यचिद्दुःखं दातव्यं दुःखभीरुणा" ।

"अथ पात्रविशेषे अदेयमुच्यते। यमः। "सुवर्णं रत्नं ग्राम्यं यतिभ्यो यः प्रयच्छति। स तस्करसमो लोके तिष्ठत्येव परिवर्त्तते"। परिवर्त्तः विपर्य्ययः प्रत्यवायः अधर्म्मोऽनेन तत्र तस्मिन् दातर्य्यपि परिवर्त्तते धर्म्मविपरीतं धर्म्मं जनयतीत्यर्थः। तथा चोक्तम् "यतये काञ्चनं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेदिति"। देवलः "पक्वान्नं ब्रह्मचारिणे वानप्रस्थस्य गोरसः। हस्तिश्च भिक्षुकेभ्यो न देयं पुण्यमिच्छता"। हस्तिः भिक्षातिरिक्तान्नम्। तथा "न शूद्राय कचिद्दद्यात् सर्पिः क्षीरं दधि मधु। न शूद्रात् प्रतिगृह्णीयात्तेषामन्नञ्चिवेदयेत्। गोरसं काञ्चनं क्षेत्रं गान्तिका मधुसर्पिषी। तथा सर्व्वरत्नान्यपि ब्राह्मणेभ्यो ददेत न"। सर्पि न दद्यादिति प्रकारान्तरेण शूद्रस्य सर्पीति न ब्रूयादित्यर्थः। तेषामपि क्षीरादीनां क्रयार्थमन्यद्द्रव्यं निवेदयेदित्यर्थः। शङ्खलिखितौ "कृसरं पायसं यावं दधिमधुलवणाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात्सोपाजत किञ्चित्"। विष्णुधर्म्मोत्तरात् "भुवं धेनुमथाश्वञ्च रत्नानि कनकं तथा। तिलांश्च कुञ्जरं दद्यान्नाविज्ञातगुणागुणान्"।

अतःपरं ग्राह्याग्राह्यद्रव्यं विस्तरेणोक्तं तेच ग्राह्याग्राह्यशब्दे प्रायेण दर्शिते।

दानाङ्गकालेषु तिथिकालः प्रथमसुक्तस्तत्रैव।

भविष्यपुराणे "तिथीनां प्रवरा यस्माद्ब्रह्मणा समुदाहृता। प्रतिपन्मुदिता पद्मे पूर्वं प्रतिपत्तेन चोच्यते। स्नानं दानं शतगुणं कार्त्तिके या तिथिर्भवेत्"। स्कान्दपुराणे "आश्विने मासि संप्राप्ते द्वितीया शुक्लकृष्णगा। दानं प्रदत्तं यत्तस्यामनन्तफलमुच्यते"। पद्मपुराणे "वैशाखमासे या पुण्या तृतीया शुक्लपक्षगा। अनन्तफलदा तासु स्नानदानादिकर्म्मसु"। भविष्यपुराणे "शिवा शान्ता सुखा राजंश्चतुर्थी त्रिविधा स्मृता। मासि भाद्रपदे शुक्ला शिवा लोकेषु पूजिता। तस्यां स्नानं तथा दानं उपवासो जपस्तथा। भवेत् सहस्रगुणितं प्रसादाद्दन्तिनो नृपः। माघमासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महीपते!। सा शान्ता शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्य्यात्सदैव हि। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते। यदा शुक्लचतुर्थ्यान्तु वारो भौमस्य वै भवेत्। तदा सा सुखदा ज्ञेया सुखा नामेति कीर्त्तिता। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते"। स्कान्दपुराणे "शुक्ला मार्गशिरे मासि श्रावणे या च पञ्चमी। स्नानदाने बहुफला नाग-लोकप्रदायिनी"। भविष्यपुराणे "षष्ठं भाद्रपदे मासि षष्ठी च भरतर्षभ!। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते" तथा "शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां सूर्य्यवारो भवेद्यदि। सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्। शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां नक्षत्रं पञ्चतारकम्। यदा च स्यात्तदा ज्ञेया जया नामेति सप्तमी। स्नानदानादिकं तस्यां भवेत् शतगुणं विभो!। पञ्चतारकमिति रोहिण्यश्लेषामघाहस्तस्य। "या मार्गशीर्षमासस्य शुक्लपक्षे तु सप्तमी। नन्दा सा कथिता वीर! सर्व्वानन्दकरी शुभा। स्नानदानादिकं सर्व्वमस्यामक्षयमुच्यते"। आदित्यपुराणे "रेवती यत्र सप्तम्यामादित्यदिवसे भवेत्। तद्दानं शतसाहस्रमिति प्राह दिवाकरः"। भविष्यपुराणे "पौषे मासि यदा देवि! शुक्लाष्टम्यां बुधो भवेत्। तदा तु सा महापुण्या महाभद्रेति कीर्त्तिता। तस्यां स्नानं महादानं तर्पणं विप्रभोजनम्। मत्प्रीतये कृतं देवि! शतसाहस्रिकं भवेत्"। महाभारते "अष्टकासु च यद्दत्तं तदनन्तमुदाहृतम्"। आश्वलायनः "हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टम्योऽष्टका" इति। तथा शतपथश्रुतिः "द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्या" इति। द्वादशापि कृष्णाष्टम्य इत्यर्थः। देवीपुराणे "आश्विनस्य तु मासस्य नवमी शुक्लपक्षगा। जायते कोटिगुणितं दानं तस्यां नराधिप!"। गरुडपुराणे "ज्यैष्ठस्य शुक्लदशमी संवत्सरमुखी स्मृता। तस्यां स्नानं प्रकुर्व्वीत दानञ्चैव विशेषतः"। "एकादश्यां सिते पक्षे पुष्यर्क्षं यत्र सत्तम!। तिथौ भवति सा प्रोक्ता विष्णुना पापनाशिनी। दानं यद्दीयते किञ्चित् समुद्दिश्य जनार्द्दनम्। होमो वा क्रियते तस्यामक्षयं कथितं फलम्। मासि भाद्रपदे शुक्ला द्वादशी श्रवणान्विता। महती द्वादशी ज्ञेया उपवासे महाफला। फलं दत्तहुतानाञ्च तस्या लक्षगुणं भवेत्"। विष्णुधर्म्मोत्तरात् "भाग्यर्क्षसंयुता चैत्रे द्वादशी स्यान्महाफला"। भाग्यर्क्षं पूर्व्वफल्गुनी। "इन्द्रयुक्ता तु वैशाखे ज्यैष्ठे तु स्वातिसंयुता। ज्येष्ठया च तथाषाढे मूलोपेता च वैष्णवं" वैष्णवे श्रावणे मासि। "तथा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तु संयुता। आश्विने द्वादशी पुण्या भवत्याजर्क्षसंयुता"। आजर्क्षः पूर्व्वभाद्रपदा। "कार्त्तिके रेवतीयुक्ता सौम्ये कृत्तिकया तथा"। सौम्यः मार्गशीर्षः। "पौषे मृगशिरोपेता माघे चादित्यसंयुता"। आदित्यः पुनर्व्वसुः।

“फाल्गुने पुष्यसहिता द्वादशी पावनी परा। नक्षत्र-कुह्वामेतासु स्नानं दानमुदीरितम्। सकृज्जप्तं महामन्त्रा-ष्टाक्षरमनन्तदायकम्”। स्कन्दपुराणे “यस्तु चैत्रत्रयो-दश्यां स्नानं दानं समाचरेत्। फलं शतगुणं तस्य कर्म्मणो लभते नरः।” ज्योतिःशास्त्रे “कृष्णपक्षे त्रयो-दश्यां मघास्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया श्राद्धे पुण्यैरवाप्यते। चैत्रे चतुर्द्दशी शुक्ला श्रावण-प्रौष्ठपादयोः। माघस्य या कृष्णपक्षे दाने बहुफला हि सा।” विष्णुधर्म्मोत्तरात् “वैशाखी कार्त्तिकी माघी पूर्णिमा तु महाफला। पौर्णमासीषु सर्व्वासु मासर्क्ष-सहितासु च। स्नानानामिह दानानां फलं दशगुणं भवेत्। यस्यां पूर्णेन्दुना योगं याति जीवो महाबलः। पौर्णमासी तु सा ज्ञेया महापूर्व्वा द्विजोत्तम!। स्नानं दानं तथा जाप्यमक्षय्यं तत्तदा कृतम्। ब्रह्मपुराणे “आग्नेयन्तु यदा ऋक्षं कार्त्तिक्यां भवति क्वचित्। महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानेषु चोत्तमा।” आग्नेय ऋक्षं कृत्तिका। “यदा याम्यन्तु भवति ऋक्षं तस्यां तिथौ क्वचित्”। तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परि-कीर्त्तिता”। याम्यमृक्षं भरणी। “प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तिथौ तस्यां नराधिप!। सा महाकार्त्तिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा।” प्राजापत्यम् ऋक्षं रोहिणी। व्यासः “अमा वै सोमवारेण रविवारेण सप्तमी। चतुर्थी भौमवारेण विषुवत्सदृशं फलम्। शङ्खोऽपि “अमा-वास्या तु सोमे तु सप्तमी भानुना सह। चतुर्थी भूमिपुत्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी। चतस्रस्तिथयस्त्वेता स्तुल्याः सूर्य्यग्रहादिभिः। सर्व्वमक्षयमत्रोक्तं स्नान-दानजपादिकम्। “महाभारते “अमा सोमे तथा भौमे गुरुवारे यदा भवेत्। तत् पर्व्व पुष्करं नाम सूर्य्य-पर्व्वशताधिकम्। शातातपः “अमावस्या सोमवारे सूर्य्यवारे च सप्तमी। अङ्गारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्द्दशी। तत्र यः कुरुते कर्म्म शुभं वा यदि वा-ऽशुभम्। षष्टिवर्षसहस्राणि कर्त्ता तत्फलमश्नुते”। विष्णुपुराणे “अमावस्या यदा मैत्र! विशाखा-स्वाति-योगिनी। श्राद्धे पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवार्षिकीम्। अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रर्क्षे वा पुनर्व्वसौ। द्वादशाब्दी-स्तथा तृप्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्च्चिताः”। रौद्रर्क्षम् आर्द्रा। “वासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छता। वारुणे वाऽप्यहिर्बुध्न्ये देवानामपि दुर्लभा”। वासवः धनिष्ठा। अजै-कपादः पूर्व्वभाद्रपदा। वारुणं शततारका। आप्यदैवतं पूर्व्वाषाढ़ा। “माघेऽसिते पञ्चदशी कदाचिदुपैति योगं यदि वारुणेन। ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां न ह्यल्पपुण्यैर्नृप! लभ्यतेऽसौ”। वारुणः शततारा।

अथ युगादिप्रभृतयः। तत्र स्कन्दपुराणे “नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्त्तिके निरगात् कृतम्। त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे समपद्यत। दर्शे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम्। कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः। युगादयः स्मृता ह्येते दत्तस्याक्षयकारकाः।” ब्रह्मपुराणे “युगारम्भास्तु तिथयो युगाद्यास्तेन कीर्त्तिताः। फलं दत्तहुतानाञ्च तास्वनन्तं प्रकीर्त्तितम्।” तथा एता-श्चतस्रस्तिथयो युगाद्या दत्तं हुतञ्चाक्षयमासु विद्यात्। युगे युगे वर्षशतेन यत्तपो युगादिकाले दिवसेन तद्भवेत्।” तथा “सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य च। तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च। वृषस्य तु सं-क्रान्त्यां द्वापरान्तश्च सत्तया। तथा च कुम्भसंक्रान्त्या-मन्तः कलियुगस्य च।” पद्मपुराणे “युगादिषु युगान्तेषु स्नानदानजपादिकम्। यत्किञ्चित् क्रियते तस्य युगान्ताः फलसाक्षिणः।” आदित्यपुराणे “दिनर्क्षं रेवती यत्र गमनञ्चैव राशिषु। युगान्तदिवसं विद्धि तत्र दान-मनन्तकम्। ग्रहोपरागे विषुवे सौम्ये वा मिहिरोपदिः। सप्तमी शुक्ला कृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुः।” मिहि-रोपदिः सूर्य्यग्रहः। मनुः “सहस्रगुणितं दानं भवद्दत्तं युगादिषु। कर्म्म श्राद्धादिकञ्चैव तथा मन्वन्तरा-दिषु।” मत्स्यपुराणे “आश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्ति-कस्य तु। चैत्रस्य तु तृतीया या तथा भाद्रपदस्य तु। फाल्गुनस्य त्वमावास्या पौषस्यैकादशी तथा। आषाढ़-स्याष्टमी कृष्णा तथा माघस्य पूर्णिमा। आषाढ़स्य तु दशमी माघमासस्य सप्तमी। कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठे पञ्चदशी तथा। मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षय-कारकाः। स्नानं दानं जपो होमः स्वाध्यायपितृ-तर्पणम्। सर्व्वमेवाक्षयं विद्यात् कृतं मन्वन्तरादिषु। अत्रामावस्याष्टमीव्यतिरेकेण सर्व्वाः शुक्ला एव। पुरा-णान्तरेण तु श्रावणस्यामावस्या भाद्रपदस्य कृष्णाष्टमी मन्वन्तरादिरिति प्रतिपादितम् तद्यथा “आश्विने शुक्ल-नवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा। तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च। श्रावणस्याप्यमावस्या पौषस्यैका-दशी तथा। आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी।

कमलस्यादशमी तथा तथाषाढ़ी च पूर्णिमा । कार्त्तिकी फाल्गुनी चैत्री ज्यैष्ठी पञ्चदशी तथा । मन्वन्तरादयश्चैता दत्तस्याक्षयकारकाः ।”

अथ व्यतीपातादिकालाः । याज्ञवल्क्यः “शतमिन्दुक्षये दानं सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनन्तकम्” । वराहपुराणे “दर्शे शतगुणं दानं तच्छतघ्नं दिनक्षये । शतघ्नं तस्य संक्रान्तौ शतघ्नं विषुवे ततः । युगादौ तच्छतगुणमयने तच्छताहृतम् । सोमग्रहे तच्छतघ्नं तच्छतघ्नं रविग्रहे । असंख्येयं व्यतीपाते दानं वेदविदो विदुः । शतघ्नं शतगुणमित्यर्थः । तथा ‘उत्पत्तौ लक्षगुणं कोटिगुणं भ्रमणनाडिकायान्तु । अर्बुदगुणितं पतने अपदानाद्यक्षयं पतिते ।” उत्पत्त्यादिकालस्तु ज्योतिःशास्त्रे “त्रिंशतिद्विंयुतोत्पत्तौ भ्रमणे चैकविंशतिः । पतने दश नाड्यस्तु पतिते सप्त नाडिकाः । व्यतीपातोऽत्र विष्कुम्भादियोगेषु सप्तदशो योगः । ब्रह्मणा तु प्रकारान्तरेण व्यतीपातो दर्शितः । “श्रवणाश्विधनिष्ठार्द्रानागदैवतमस्तके । यद्यमा रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते । नागदैवतम् अश्लेषा । मस्तकं प्रथमचरणः । मस्तक इति श्रवणादिभिः प्रत्येकं सम्बध्यते । शास्त्रान्तरेऽन्योऽपि व्यतीपात उक्तः । “पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे । पाशाभिधाना करभेण युक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीह योगः । अस्मिन् हि गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । सुरत्वमिन्द्रत्वमनामयत्वं सम्राधिपत्यं लभते मनुष्यः’ । पञ्चाननः सिंहः गुरुभूमिपुत्रौ बृहस्पत्यङ्गारकौ । पाशाभिधाना द्वादशी । करभम् हस्तनक्षत्रमिति । ज्योतिःशास्त्रे तु रविचन्द्रयोः क्रान्तिसाम्ये सूक्ष्मौ वैधृतव्यतीपातौ दर्शितौ । तदाह गालवः “चन्द्रार्कयोर्नयनवीक्षणजातमूर्त्तिः कालानलद्युतिनिभः पुरुषोऽतिरौद्रः । अक्षोद्यतो भुवि पतंश्च निरीक्षमाणः कं घातयेऽहमिति च व्यतीपातयोगः ।” आह भृगुः “क्रान्तिसाम्यसमयः समीरितः सूर्यपर्वसदृशो मुनीश्वरैः । तत्र दत्तहुतजप्यपूजनं कोटिकोटिगुणमाह भार्गवः” । अयमर्थः सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्ये पुण्यकालद्वयं सम्भवति । एकः व्यतीपाताख्यः अपरः वैधृताख्यः । तत्र क्रान्तिसाम्यवशाच्च व्यतीपातस्य गण्डोत्तराद्दारभ्य मघायां चार्द्धेषु पञ्च योगेषु सम्भवोऽस्ति वैधृतसंज्ञस्य तु शुक्लयोगादारभ्य सार्द्धेषु त्रिषु योगेषु सम्भवोऽस्ति “वैधृते व्यतीपाते दृश्यमक्षयमश्नुवेत्” । भरद्वाजः “व्यतीपाते वैधृते च दत्तस्यान्तो न विद्यते । व्यतीपाते विशेषेण स हि सूक्ष्मः प्रकीर्त्तितः ।” सूक्ष्मप्रकारेण प्रसिद्धस्तु सप्तविंशतितमो योगो वैधृत इति ।

अथोपरागकालः । पद्मपुराणे “चन्द्रस्य यदि वा भानो राहुणा सह सङ्गमः । उपराग इति ख्यातस्तत्रानन्तफलं स्मृतम् । इन्दोर्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं भवेत् । गङ्गातीरे तु सम्प्राप्ते इन्दोः कोटी रवेर्दश” । रवेर्दशगुणमिति लक्षगुणाद्दशगुणमित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि तथा । “रविवारे रवेर्ग्रासः सोमे सोमग्रहस्तथा । चूड़ामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तं फलं स्मृतम् ।” भरद्वाजः “चन्द्रसूर्य्योपरागे च यत्कर्त्तव्यं तदुच्यते । सर्वं हेममयं दानं सर्वे ब्रह्मसमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं राहुग्रस्ते दिवाकरे” । वृद्धवसिष्ठः “राहुग्रस्तो यदा सूर्यो यस्तु श्राद्धं समाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य वै करे” । शा[illegible]तपः “अयनेषु सदा देयं विशिष्टं स्वगृहेषु यत् [illegible] षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चन्द्रसूर्ययोः । विमोक्षे वर्त्तमाने न तु विमुक्तयोरित्यर्थः “उपरागे तु तत्कालमिति” स्मरणात् ।

आह शातातपः “संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः । तानि नित्यं ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यो हि मानवः । सप्तजन्मान्तरं रोगी दुःखभागी सदा भवेत् ।” वृद्धवसिष्ठः “अयने द्वे च विषुवे चतस्रः षड़शीतयः । चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रान्त्यो द्वादश स्मृताः । अजकर्कटसंक्रान्त्यौ द्वे तूदग्दक्षिणायने । विषुवे च तुलामेषे गोलमध्ये ततोऽपराः” । अजः मकरः । गोलः राशिचक्रम् । “कन्यायां मिथुने मीने धनुष्यपि रवेर्गतिः । षड़शीतिमुखा प्रोक्ता षड़शीतिगुणा फले । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंहे चैव यदा रविः । एतद्विष्णुपदं नाम विषुवादधिकं फले ।” माधवः “मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने चादौ । षड़शीतिमुखेऽतीते तथोदगयने भूरि फलम्” । एतच्च फलाधिक्यप्रतिपादनार्थमुक्तम् । फलमाह भरद्वाजः “षड़शीत्यान्तु यद्दानं यद्दानं विषुवद्द्वये । दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते ।” विष्णुपदादिसूक्ष्मतमं पुण्यकालमाह माधवः “स्थिरभे विष्णुपदं षड़शीतिमुखं द्विमतभे तथा-

मेषे। विषुवन्तुभे दक्षायणं सौम्यकं स्मृते।” पूर्वश्लोकैर्व्याख्यातमेतत्। ‘अयनांशकतुल्येन कालेनैतत् स्फुटं भवेत्। सर्वविष्णुपदाद्युक्तभेदादि ह्ययनेऽन्यथा। मृगकर्कटगे सूर्य्ये याम्योदगयने सति। तदा संक्रान्तिदानं स्यात्ता विष्णुपदादयः।” अयमर्थः राशिं प्रति त्रिंशदंशका भवन्ति सूर्य्यश्च प्रतिदिनमेकैकमंशं भुङ्क्ते तत्र यावद्भिरंशैरयनच्युतिर्भवति तावता सूर्य्यस्य भोग्यकालेन भाविनां विष्णुपदादिकानां च्युतिर्भवतीति ततश्च यदा द्वादशभिरयनच्युतिर्भवतीति तदा भाविन्याः संक्रान्तेर्द्वादशभिर्दिनैरर्वाक् पुण्यकालो भवति अस्मिंश्च तत्सङ्क्रान्तिनिमित्तं दानादि कर्त्तव्यमिति। एवं न्यूनातिरिक्तेष्वपि बोद्धव्यम्। न केवलमादित्यस्यैव संक्रमसमये पुण्यकालः किन्तु सर्वेषामपि ग्रहाणां नक्षत्रराशिसंक्रमे पुण्यकालो भवतीति। तदुक्तं ज्योतिःशास्त्रे “नक्षत्रराश्योरविसंक्रमे स्यादर्वाक् परत्रापि रवीन्दुनाड्यः। पुण्याः स्वधेन्द्रोर्द्विधरापलैर्युता एकैव नाडी कुनिभिः शुभोक्ता। नाड्यस्तथा सपलाः कुजस्य चाख्य तिस्रः पलविंशयुक्ताः। सार्द्धाक्षिनाड्यः पलसप्तयुक्ताः गुरोस्तु शुक्रे सपलाश्चतस्रः। द्विनागनाड्यः पलसप्तयुक्ता शनैश्चरस्याभिहिताः सुपुण्याः। आद्ये तु मध्ये जपदानहोमकर्म्मैवमाप्नोति सुरेन्द्रधाम।” अस्यार्थः आदित्यस्य राशिनक्षत्रगमने अर्वाक् परतश्च षोडश घटिकाः पुण्यकालः। तथा चन्द्रस्यापि राशिनक्षत्रगमने घटिकैका पलानि त्रयोदश अर्वाक् परतश्च पुण्यकालः। एवं मङ्गलस्य घटिकाश्चतस्रः पलमेकञ्च पुण्यकालः। तथा बुधस्य तिस्रो घटिकाश्चतुर्दश पलानि पुण्यकालः। वृहस्पतेरपि सार्द्धाश्चतस्रो घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकालः। शुक्रस्य चतस्रो घटिकाः पलमेकञ्च पुण्यकालः। शनैश्चरस्यापि द्व्यशीतिर्घटिकाः सप्त पलानि पुण्यकाल इति।

अथ प्रकीर्णकालाः। आह विष्णुः “अमावस्या व्यतीपातो ग्रहणं चन्द्रसूर्य्ययोः। मन्वाद्यो युगादिश्च संक्रान्तिर्वैधृतिस्तथा। दिनक्षय दिनच्छिद्रमयनञ्च तथा परम्। द्व्ययने विषुवद्युग्मं षडशीतिमुखन्तथा। अतस्तो विष्णुपदाख्य पुत्रजन्मादि चापरम्। आदित्याद्यग्रहाणाञ्च नक्षत्रैः सह सङ्गमः। विज्ञेयः पुण्यकालोऽयं ज्योतिर्विद्भिर्विचार्य्य च। तत्र दानादिकं कुर्य्यादात्मनः पुण्यहेतवे।” अमावास्यादीनि प्रसिद्धानि। दिनक्षय उक्तः पद्मपुराणे “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः।” वशिष्ठोऽप्याह “एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्।” दिनच्छिद्रलक्षणमाह भृगुः “तिथ्यर्द्धतिथियोगर्क्षच्छेदादौ शशिपर्व्वणः। षड्सौ दिवसच्छिद्रसमाख्यौ प्राह भार्गवः। अयमर्थः तिथ्यर्द्धं करणं करणतिथियोगनक्षत्राणामन्ते आदौ च पर्व्वकालः सोमग्रहणतुल्यः स च दिनच्छिद्रसंज्ञ इति। छेदकालमानमप्युक्तं तेनैव “छेदादिकालः कथितस्तिथिक्षयोर्घटीद्वयम्। नामवह्निपलोपेत तद्धे तत्त्वपलैर्युतम्। पलैः षोडशभिर्युक्तं नाडिकाद्वितयं युतेः। छेदादिसमयः प्रोक्तो दानेऽनन्तफलप्रदः।” कृतिः करणम्। नागः अष्टौ। वह्नयः त्रयः। भं नक्षत्रम्। तत्त्वं पञ्चविंशतिः। युतिः योगः। तदयमर्थः सिद्धो भवति। तिथिकरणयोरायन्ते घटिकाद्वयमष्टत्रिंशत् पलानि पुण्यकालः। नक्षत्रस्य तु पञ्चविंशतिपलैर्युक्तं घटिकाद्वयम्। योगस्यापि षोडशभिः पलैर्युक्तं घटिकाद्वयमिति। अवमलक्षणमाह विष्णुः “तिथित्रयं स्पृशत्येको वारः स्यादवमं हि तत्। त्रिवारस्पृक् तिथिर्यत्र दिनस्पृक् च तदुच्यते।” अत्र दिनक्षयावमयोरियान् भेदः। यत्र तिथिद्वयावसाने वारावसानं स दिनक्षय। यत्र तिथिद्वयावसानेऽपि वारानुवृत्तिः सोऽवम इति। ब्रह्मप्रोक्ते “एकादश्यप्यमावस्या पूर्णिमा पुत्रजन्म च। वैधृतिश्च व्यतीपातो भद्रा च्छायमयासुर। युगमन्वादयस्ते स्युरिन्दुपरिसमानकाः। क्रान्तिसाम्यं दिनच्छिद्रं ग्रहाणां भगमस्तथा”। भगमः राशिनक्षत्रेषु गमनम्। देवीपुराणे “व्यतीपातो विष्णुपदं षडशीतिमुखन्तथा। क्रान्तिसाम्यममावास्या ग्रहणं वैधृतिश्च यः। संक्रान्तिश्च दिनच्छिद्रं तिथिवृद्धिर्दिनक्षयः। इत्यादिः पुण्यकालस्तु होमदानादिकर्म्मणः”। स्कन्दपुराणे “ग्रहणं चन्द्रसूर्य्याभ्यामुत्तरायणमुत्तमम्। विषुवं सव्यतीपातं षडशीतिमुखन्तथा। दिनच्छिद्राणि सङ्क्रान्तिस्तथैव विष्णुपदं पुनः। इति कालः समाख्यातः पुंसां पुण्यविवर्द्धनः। अस्मिन् दत्तानि दानानि स्नानहोमतपांसि च। अनन्तफलदानि स्युः स्वर्गमोक्षप्रदान्यपि”। आह च्यवनः “अमावास्यासंक्रान्तिव्यतीपातविषुवायनषडशीतिमुखविष्णुपदादिवैधृतिग्रहणानि एव पुण्यकालाः। “अयने षडशीतौ च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा। युगादौ वैधृतौ चैव दत्तं भवति चाक्षयम्”। आह

शातातपः "अयनेषु च यद्दत्तं षडशीतिमुखेषु च। चन्द्रसूर्य्योपरागे च दत्तं भवति चाक्षयम्"। नारदः "विशाखासु यदा भानुः कृत्तिकासु च चन्द्रमाः। स योगः पद्मको नाम पुष्करेष्वतिदुर्लभः"।

अथ निषिद्धकालाः तत्र शङ्खलिखितौ "आहारं मैथुनं निद्रां सन्ध्याकाले तु वर्ज्जयेत्। कर्म्म चाध्ययनञ्चैव तथा दानप्रतिग्रहौ"। स्कन्दपुराणे "रात्रौ दानं न कर्त्तव्यं कदाचिदपि केनचित्। हरन्ति राक्षसा यस्मात् तस्माद्दातुर्भयावहम्। विशेषतो निशीथे तु न शुभं कर्म्म शस्यते। अतो विवर्जयेत् प्राज्ञो दानादिषु महानिशाम्। तथा "स्नानञ्चैव महादानं स्वाध्यायन्तु न तर्पणम्। प्रथमेऽवदे न कुर्वीत महागुरुनिपातने"। आह ज्योतिःपराशरः "अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च। देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः। माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत्। वापीकूपतडागादिप्रतिष्ठादञ्च मखे तथा। दक्षिणाशा सुखे कुर्वन् न तत्फलमवाप्नुयात्। बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्रे वास्तमुपागते। *मलमासइवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम्"।

अथ निषिद्धस्यापि धर्म्मविशेषेण पुण्यकालत्वमभिधीयते। देवलः "राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु। स्नानदानादिकं कुर्य्युर्निशि काम्यव्रतेषु च"। वृद्धवशिष्ठः "अहण्योद्वाहसंक्रान्तियात्रादपसवेषु च। दानं नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तदिष्यते"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "पूजनञ्चातिथीनाञ्च पान्थानामपि पूजनम्। तच्च रात्रौ तथा श्रेयं गवामश्वञ्च पूजनम्"। महाभारते "रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम्। विद्या कन्या द्विजश्रेष्ठा! दीपमन्नं प्रतिश्रयम्"। श्रीमार्कण्डेयपुराणे "महानिशा तु विज्ञेया मध्यस्थं प्रहरद्वयम्। स्नानं तत्र न कुर्वीत काम्यनैमित्तिकादृते"। विश्वामित्रः "महानिशा द्वे घटिके रात्रौ मध्यमयामयोः। नैमित्तिकन्तथा कार्य्यमित्यन्तु न मनागपि"।

अथ निमित्तानुरोधेन सदा पुण्यकालाः। विष्णुधर्म्मोत्तरे "कालः सर्व्वोऽपि निर्द्दिष्टः पात्रं सर्व्वमुदाहृतम्। अभयस्य प्रदाने तु नात्र कार्य्या विचारणा। तदैव दानकालस्तु यदा भयमुपस्थितम्"। तथा "न कालनियमो दृष्टो दीयमाने प्रतिश्रये। तदैव दानमुक्तञ्च यदा पान्थसमागमः। न हि कार्य्यं प्रतीक्षेत अन्नं दातुं तथार्थिने। अन्नोदकं सदा देयमिच्छाह मनुरब्रवीत्"। स्कन्दपुराणे "आर्द्रप्रसूतां गां दद्यात् कालादीनविचारयन्। कालः स एव महतो यदा वा विक्षमी तु गौः"। व्यासः "आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्व्ववत्। तदभावे तु गौरेव नरकोद्धरणाय वै। तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीन्तु गाम्। शक्तोऽन्योऽरुक् तदा दत्त्वा श्रेयो दद्यान्मृतस्य च"। वराहपुराणे "व्यतीपातोऽथ संक्रान्तिस्तथैव ग्रहणं रवेः। पुण्यकालास्तदा सर्व्वे यदा मृत्युरुपस्थितः। तदा गोभूहिरण्यादि दत्तमक्षयतामियात्"। तथा "यावत् काल सुते जाते न नाड़ी छिद्यते नृप। चन्द्रसूर्य्योपरागेण तत्कालः समयं समम्"। विष्णुधर्म्मोत्तरे "अच्छिन्ननाड्यां यद्दत्तं पुत्रे जाते द्विजोत्तमाः!। संस्कारेषु च पुत्रस्य तदक्षय्यं प्रकीर्त्तितम्"। मत्स्यपुराणे "यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितम्। तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितम्"। इति कालनिरूपणम्।

अथ देशाख्यं दानाङ्गमुपवर्ण्यते। तत्र देवीपुराणे "सर्व्वे शिवाश्रमाः पुण्याः म[illegible] नद्यः शुभप्रदाः। दानस्नानोपवासादिफलदाः सत[illegible]नृणाम्"। आह विष्णुः "चातुर्व्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते। स म्लेच्छदेशो विज्ञेय आर्य्यदेशस्ततः परः"। भविष्यपुराणे "न हीयते यत्र धर्म्मस्तस्मात् सकलो द्विज!। स देशः परमो नित्यं सर्व्वपुण्यतमो मतः। विद्वद्भिः सेवितो यश्च यस्मिन् देशे प्रवर्त्तते। शास्त्रोक्तस्यापि विप्रेन्द्र! स देशः परमो मतः"। याज्ञवल्क्यः "यस्मिन् देशे मृगः कृष्णस्तस्मिन् धर्म्मान्निबोधत"। श्रीमार्कण्डेयपुराणे "मध्यस्य चोत्तरो यस्तु यत्र गोदावरी नदी। पृथिव्यामपि कृत्स्नायां स प्रदेशोऽतिपावनः"। व्यासः "गङ्गाद्वारे प्रयागे च अविमुक्ते च पुष्करे। नगरे चाङ्गदाख्ये च गङ्गासागरसङ्गमे। कुरुक्षेत्रे गयायाञ्च तीर्थे चामरकण्टके। एवमादिषु तीर्थेषु दत्तमक्षयतामियात्। सर्व्वतीर्थमयी गङ्गा तत्र दत्तं महाफलम्"। स्कन्दपुराणे "वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रयागः पुष्कराणि च। गङ्गा समुद्रतीरञ्च नैमिषामरकण्टकम्। श्रीपर्व्वतमहाकालं गोकर्णं वेदपर्व्वतम्। इत्याद्याः कीर्त्तिता देशाः सुरसिद्धनिषेविताः। सर्व्वे शिलोच्चयाः पुण्याः सर्व्वा नद्यः ससागराः। गोसिद्धमुनिवासाश्च देशाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः। एषु तीर्थेषु यद्दत्तं फलस्यानन्त्यमश्नुवेत्"। पद्मपुराणे "गङ्गा चोदङ्मुखी यत्र यत्र यत्र प्राची सर-

क्षती। तत्र शतगुणं पुण्यं स्नानदानेषु सुव्रत !। लिङ्गं वा प्रतिमा वापि दृश्यते यत्र कुत्रचित्। तत् सर्वं पुण्यतां याति दानेषु च महाफलम्”। ब्रह्मपोक्ते “नदीतीरे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानाञ्च वेश्मनि। दत्तं शतगुणं प्राकुर्लक्षमादित्यसन्निधौ। शिवस्य विष्णोर्वह्नेश्च सन्निधौ दत्तमक्षयम्”। तथा “अग्निहोत्रे गवां गोष्ठे वेदघोषपवित्रिते। शिवायतनसंस्थाने यदल्पमपि दीयते। तदनन्तफलं ज्ञेयं शिवक्षेत्रानुभावतः”। मत्स्यपुराणे “शालग्रामसमुद्भूता शिला चक्राङ्कमण्डिता। यत्र तिष्ठति वसुधे। तत्क्षेत्रं योजनत्रयम्। द्वारवत्याः शिला देवि! दृङ्किता मम मुद्रया। यत्रापि नीयते तत्स्यात् तीर्थं द्वादशयोजनम्”। तथा “प्रयागादिषु तीर्थेषु पुण्येष्वायतनेषु च। दत्त्वा चाक्षयमाप्नोति नदीपुण्यवनेषु च”। आयतने शङ्करादिक्षेत्रे तदुक्तं भविष्यपुराणे “क्रोशमात्रं भवेत् क्षेत्रं शिवस्य परमात्मनः। प्राणिनामन्त्र पञ्चत्वं शिवसायुज्यकारणम्। फलं दत्तकृतानाञ्च अनन्तं परिकीर्त्तितम्। मनुजैः स्थापिते लिङ्गे क्षेत्रे मानमिदं स्मृतम्। स्वयम्भुवि सहस्रं स्यादार्षे चैव तदर्द्धकम्”।

अथ श्रद्धाख्यं दानाङ्गमुच्यते। स्कन्दपुराणे “दानं दद्यात् प्रयत्नेन श्रद्धापूतमतन्द्रितः। श्रद्धाकृतं स्वल्पमपि दानमानन्त्यमश्नुते। अश्रद्धयापि यद्दत्तं सर्वस्वमपि सत्तम!। न तत् फलाय भवति तस्माच्छ्रद्धां समाश्रयेत्”। देवलः “प्रदाय शाकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमुद्यताम्। महते पात्रभूताय सर्वाभ्युदयमाप्नुयात्”। महाभारते “श्रद्धया साध्यते धर्मो महद्भिर्नार्थराशिभिः। निष्किञ्चनाश्च मुनयः श्रद्धावन्तो दिवं गताः। धर्मार्थकाममोक्षाणां श्रद्धा परमकारणम्। पुंसामश्रद्दधानानां न धर्मो नापि तत्फलम्”। वह्निपुराणात् “श्रद्धापूर्वाः सर्वधर्माः श्रद्धामध्यान्तसंस्थिताः। श्रद्धानिष्ठाप्रतिष्ठाश्च धर्माः श्रद्धैव कीर्त्तिताः। श्रुतिमात्ररसाः सूक्ष्माः प्रधानपुरुषेश्वराः। श्रद्धामात्रेण गृह्यन्ते न वाक्येन न चक्षुषा। कायक्लेशैर्न बहुभिर्न चैवार्थस्य राशिभिः। धर्मः सम्प्राप्यते सूक्ष्मः श्रद्धाहीनैः सुरैरपि। श्रद्धा धर्मः परः सूक्ष्मः श्रद्धा ज्ञानं हुतन्तपः। श्रद्धा स्वर्गश्च मोक्षश्च श्रद्धा सर्वमिदं जगत्। सर्वस्वं जीवितञ्चापि दद्यादश्रद्धया यदि। नाप्नुयात् स फलं किञ्चित् श्रद्दधानस्ततो भवेत्”। वेदव्यासः “श्रद्धा वै सात्त्विकी देवी सूर्यस्य दुहिता नृप!। सवित्री प्रसवित्री च जीवविश्वासिनी तथा। वाग्दुष्टं त्रायते श्रद्धा मनोदुष्टञ्च भारत”। महाभारते “क्रियावान् श्रद्दधानश्च दाता प्राज्ञोऽनसूयकः। धर्माधर्मविशेषज्ञः सर्वं तरति दुष्करम्”। स्कन्दपुराणे “श्रद्धा मातेव जननी त्राणञ्च सुकृतस्य च। तस्माच्छ्रद्धां समुत्पाद्य दानं सुकृतमर्जयेत्”। मनुः “श्रद्धयेष्टञ्च पूर्त्तञ्च नित्यं कुर्य्यात् प्रयत्नतः। श्रद्धाकृते ह्यक्षये ते भवतः स्वागतैर्धनैः”। याज्ञवल्क्यः “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः। याचितेनापि दातव्यं श्रद्धापूतन्तु शक्तितः”। बृहस्पतिः “मन्त्रव्यत्ययदोषाद्धोमे तु तपसोन्द्रियदोषतः। न्यूनता स्याद्दाने तु श्रद्धायुक्ते भवेत् क्वचित्”।

“देशनिरूपणञ्च पूर्वं व्रतखण्डादावेव प्रपञ्चितम्। इह तु पात्रादिदानाङ्गनिरूपणप्रतिज्ञानिर्वाहार्थं दिङ्मात्रमेव प्रदर्शितम्। न चात्र भविष्यपुराणमतेन दानाङ्गपञ्चके निरूप्यमाणे दानाङ्गभूतस्यापि दातुः कथं पृथगनुपादानमिति शङ्कनीयं दानस्य दातृव्यतिरेकेणानुपपत्त्यैव तदाक्षेपात्। एवं तर्हि देशकालादेरप्यनुपादानं स्यात्। “अथ सामान्येनैव तदाक्षेपेऽपि न्यायवत्त्वादिविशेषलाभार्थं तन्निरूपणमिति चेत् दातापि तर्हि शुचित्वादिविशेषलाभार्थं निरूपणीयः स्यात्। उच्यते तत्तद्विधायकवाक्यगताख्यातप्रत्ययोपात्तत्वादेव तन्निरूपणं तत्त्वाक्षेपात्, शुचित्वादिविशेषलाभस्तु वाक्यान्तरादिति कर्त्तृनभिधानपक्षे तु प्रत्ययोपात्तभावनयैवाधारत्वेन तदाक्षेपाच्च देशादिसाम्यम्। एवमादिक्लेशपर्य्यालोचनया षडङ्गं दानमिति वदता देवलेन तु निरूप्यत एव तथा हि “दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक्। देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुरिति”। तल्लक्षणन्तु प्रागभिहितमिति तु न पुनराद्रियामहे। न तु श्रद्धादिवदितिकर्त्तव्यतापि दानाङ्गमित्यतः प्रतिपादनीयैव यदाह याज्ञवल्क्यः “देशकाल उपायेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्। पात्रे प्रदीयते यत्तत् सकलं धर्मलक्षणम्”। इति उपायः इतिकर्त्तव्यता।

अथ दानसामान्यविधिरुच्यते। तत्र दातृधर्माः। भविष्यपुराणे “उदङ्मुखं संवाधनं कर्म कर्त्तव्यमपधिकारिणा। निष्कामेन महावीर! कायवाङ्मान्वितेन च। आचारयुक्तः श्रद्धावान् प्राज्ञो योऽध्यात्मचिन्तकः। कर्मणां फलमाप्नोति न्यायार्जितधनश्च यः”। उदङ्मुख

कल्लादिना । संसाधनं यथाविहितसाधनम् । अधिकारिणा अर्थिना समर्थेन विदुषा च । अध्यात्मवित्तमः परलोकफलभागिन्यात्मनि दृढप्रत्ययवान् । न्यायार्जितधनः सदन्यार्जितधनः । आपस्तम्बः "प्रयोजयितानुमन्ता कर्त्तेति स्वर्गनरकफलेषु भागिनः यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेषः" । याज्ञवल्क्यः "विधिदृष्टन्तु यत् कर्म करोत्यविधिना तु यः । फलं न किञ्चिदाप्नोति क्लेशमात्रं हि तस्य यत्" । मनुः "प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते । न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" । साम्परायिकं पारलौकिकम् । योगियाज्ञवल्क्यः "श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदानन्त्याय कल्पते । विधिहीनं भावदुष्टं कृतमश्रद्धया च यत् । तद्धरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः" । भविष्योत्तरे "काम्योदानविधिः पार्थ ! क्रियमाणो यथातथम् । फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयावहः" । गारुडपुराणे "प्रशस्तदेशकाले च पात्रे दत्तं तदक्षयम् । कोटिजन्मार्जितं पापं ददतस्तस्य नश्यति । सकलाङ्गोऽपि सम्भारो यस्य दानक्रियाविधौ । सम्भवेदपि पापीयान् स सद्यो मुक्तिमवाप्नुयात्" । देवीपुराणे "शुचिना भावपूतेन शान्तिसत्यव्रतादिना । अपि सर्षपमात्रोऽपि दातारं तारयेदिह" । दक्षः "दानञ्च विधिवद्देयं काले पात्रे गुणान्विते" । यमः "सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः" । गुणवत् उत्तमफलम् । तथा "दानं हि बहुमानाद्यो गुणवद्भ्यः प्रयच्छति । स तु प्रेत्य धनं लब्ध्वा पुत्रपौत्रैः सहाश्नुते । परस्मादुपहृत्येह दानं दत्त्वा विचक्षणः । सुखोदयं सुखोदर्कं प्रेत्य वै लभते धनम्" । अनुपहृत्य पीडामनुत्पाद्य, सुखोदर्कं सुखोत्तरफलम् । रामायणे "नावज्ञया प्रदातव्यं किञ्चिद्वा केनचित् क्वचित् । अवज्ञया हि यद्दत्तं दातुस्तद्दोषमावहेत्" । शातातपः "अभिगम्य तु यद्दानं यच्च दानमयाचितम् । विद्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव विद्यते । प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहङ्कृतम् । तपांसि च सुगुप्तानि तेषां फलमनन्तकम्" । ब्रह्मप्रोक्ते "शुश्रूषाधर्मायी शुभ्रदाता गुरुपूजाभिरतक्रियः । पूज्यते सर्वलोकेषु सर्वदेवैः शतक्रतुः" । व्यासः "स्वयं नीत्वा तु यद्दानं भक्त्या पात्राय दीयते । तस्य वहुगुणं भूत्वा दातारमुपतिष्ठति" ।

बृहस्पतिः "कृते प्रदीयते गत्वा त्रेतायां दीयते गृहे । द्वापरे च प्रार्थयति कलौ चानुगमान्विते" । प्रतिग्रहीतृगृहं गत्वा यद्दीयते तत् कृते युगे दत्तं भवति प्रतिग्रहीतारं स्वगृहमाहूय यद्दीयते तत् त्रेतायुगे दत्तं भवतीत्यर्थः एवमुत्तरत्रापि । वह्निपुराणे "तमोहतस्तु यो दद्याद्भयात् क्रोधात् तथैव च । नृप ! दानन्तु तत्सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव च । दैवीमन्युसमायैव दद्यात् चार्थकारणात् । यो ददाति द्विजातिभ्यः स बालत्वे तदश्नुते । देशे काले च पात्रे च योददाति द्विजातिषु । परितुष्टेन मनसा यौवने तु तदश्नुते । वैश्वदेवविहीनं च सन्ध्योपासनवर्जितम् । यद्दानं दीयते तत्तु वृद्धकाले समश्नुते" । आह मनुः "न विस्मयेत तपसा, वदेदिष्ट्वा न चानृतम् । नार्त्तोविप्रान्देहिपान् न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् । यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् । आयुर्विप्रापवादेन दानन्तु परिकीर्त्तनात्" । यमः "आशां दत्त्वा तु दातारं दानकाले निषेधकम् । दत्त्वा सन्तप्यते यस्तु तमाहुर्ब्रह्मघातकम्" । हारीतः "दानं स्नानं तपस्यागोमन्त्रकर्म्म विधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः" । आह प्रचेताः "स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्र्ये च कर्मणि । पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते" । वायुपुराणे "क्रियां यः कुरुते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । भवन्ति न तथा तस्य क्रियाः सर्वाः न संशयः" । शाङ्खायनः "दानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्च्चनम् । प्रौढ़पादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् । आसनारूढ़पादस्तु जान्वोर्वा जङ्घयोस्तथा । कृतावसक्थिकोयश्च प्रौढ़पादः स उच्यते" । वशिष्ठः "यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जपो होमस्तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्" । विष्णुपुराणे "होमदेवार्च्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा । नैकवस्त्रः प्रवर्त्तेत द्विजवाचनके जपे" । द्विजवाचनके द्विजस्वस्तिवाचनादौ । शातातपः "सव्यादंसात् परिभ्रष्टकटिदेशधृताम्बरः । एकवस्त्रन्तु तं विद्यात् दैवे पित्र्ये च वर्जयेत्" । लोकगोतमः "स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्मणि । कक्षीयाकाबरीं कक्षां शेषकाले यथारुचि । याज्ञवल्क्यः "परिधानाद्बहिः कक्षा निबद्धा ह्यासुरी भवेत् । धर्मकर्माणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः । बहिःकक्षा बहिर्निर्गता कच्छेत्यर्थः" ।

मनुः "न कुर्य्यात् कस्यचित् पीड़ां कर्म्मणा मनसा गिरा। आचरन्नभिषेकन्तु कर्म्माण्यन्यथा चरन्। सन्ध्ययोरुभयोर्जप्ये भोजने दन्तधावने। पितृकार्य्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः। गुरूणां सन्निधौ दाने यागे चैव विशेषतः। एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गं प्राप्नोति मानवः"। पराशरः "स्नाने दाने जपे होमे दैवे पित्र्ये च कर्म्मणि। सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रौ करौ द्विजैः"। लघुहारीतः "जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे। अशून्यन्तु करं कुर्य्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः। दर्भहीना तु या सन्ध्या यच्च दानं विनोदकम्। असंख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्व्वं निष्प्रयोजनम्"। हारीतः "देवाश्च पितरश्चैव तपोयज्ञदानानामीशते मन्तारः सर्व्वकार्य्यसाधनानामार्त्तिभयोपसर्गेभ्योरक्षितारो भवन्ति मन्त्रा देवतास्तदा एवंविद्वन्मन्त्रवत् करोति देववत् करोति यद्ददाति देवताभिरेव तद्ददाति यत् प्रतिगृह्णाति देवताभिरेव तत् प्रतिगृह्णाति तस्मान्नामन्त्रवत् प्रतिगृह्णीयात् यच्चमन्त्रैः प्रतिपादिता हि देवतास्तूष्णीं प्रतिगृह्णीयुर्हि ... भवन्ति तस्मान्मन्त्रवदङ्कुरवोक्ष्य दद्यादालभ्य वा"। अवोक्ष्य प्रोक्षणं कृत्वा। आलभ्य सोदकेन पाणिना स्पृष्ट्वा। आपस्तम्बः "सर्व्वाण्युदकपूर्व्वाणि दानानि यथाश्रुति वीहारे" वीहारे यज्ञे अन्वाहार्य्यदानादौ यथाश्रुति यावदेव श्रुतं तावदेव कुर्य्यान्नोदकपूर्व्वतादिनियम इत्यर्थः। वराहपुराणे "तोयं दद्यात् द्विजकरे दाने विधिरयं स्मृतः। सकुशोदकहस्तश्च ददामीति तथा वदेत्"। गौतमः "अन्नजानुकरं कृत्वा सकुशन्तु तिलोदकम्। फलानि चाभिसन्धाय प्रदद्यात् श्रद्धयान्वितः" पात्रासन्निधाने तु नारदीयपुराणे विशेष उक्तः। "मनसा पात्रमुद्दिश्य जलं भूमौ विनिःक्षिपेत्। विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते"। धौम्यः "दानकाले तु सम्प्राप्ते पात्रस्यासन्निधौ जलम्। अन्यविप्रकरे दत्त्वा दानं पात्रे निधीयते"। षट्त्रिंशन्मतात् "पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य क्रियावन्तं गुणान्वितम्। देशे काले च संप्राप्ते देयमप्सु विनिःक्षिपेत्"। उभयासन्निधाने तु विशेषस्तत्रैवोक्तः "द्रव्यपात्रविकर्षे तु परोक्षं दानमुद्यतः। तत् ध्यायेद्भुवं पात्रं द्रव्यमादित्यदैवतम्"। धौम्यः "परोक्षेऽपि तु यद्दत्तं तीर्थे स्नातेन सोदकम्। तद्दानं सोदकं प्राहुरनन्तफलदायकम्। परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत्। गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावेऽस्य बन्धुषु। परोक्षेऽपि च यद्दत्तं भावपूतेन चेतसा। गुरुमित्रद्विजातिभ्यस्तत् दानमनन्तकम्। परोक्षे खलु यद्दत्तं स्वस्वसरविवर्ज्जितम्। दृश्यते सागरस्यान्तस्तस्यान्तो नैव दृश्यते"। आपस्तम्बः "तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनः। त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः कर्म्मारम्भेषु सर्व्वशः। तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः। देवताध्यानकाले न प्लुतं कुर्य्यात् न संशयः।" वृद्धवशिष्ठः "नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्प्रदानस्य चात्मनः। सम्प्रदेयं प्रयच्छन्ति कन्यादाने तु पुंस्त्रयम्। पुंस्त्रयमिति प्रपितामहादिपुरुषत्रयमित्यर्थः। तदुक्तं "नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्व्वकम्। नाम सङ्कीर्त्तयेत् विद्वानन्यत्र पितृपूर्व्वकम्। तथा दानहोमजपान् कुर्व्वन्नासीनः कुशसंस्तरे। एषां फलमनन्तन्तु लभते प्राङ्मुखो नरः"। स्मृत्यन्तरात् "नामगोत्रे समुच्चार्य्य सम्यक् श्रद्धान्वितो वदेत्। सङ्कीर्त्य देशकालादि तुभ्यं सम्प्रददे इति। न ममेति स्वस्वत्वस्य निवृत्तिमपि कीर्त्तयेत्" षट्त्रिंशन्मतात् "प्रणीते तु समिद्धेऽग्नौ जुहुयाद्व्याहृतित्रयम्। उदगग्रेषु दर्भेषु पात्रं तेषूपपादयेत्। प्रागग्रेषु स्वयं स्थित्वा दाता च परमेश्वरम्। ध्यात्वा स्वपुत्रमुद्दिश्य दक्षिणां प्रतिपादयेत्। समस्ता व्याहृतीरुक्त्वा तत्रोपरि समापयेत्। ब्राह्मणं प्रणिपत्याथ ततः पात्रं विसर्जयेत्। अनेन विधिना दानं दातव्यं होमपूर्व्वकम्। तत् कर्म्म दक्षिणावर्ज्जं होमवर्ज्जञ्च नार्हति"। एतच्च विहिताङ्गभूतहोमकेषु होमानुवादपुरःसरमुपदर्शितं तत्तद्गुणविधिपरम्। अन्यथा ह्यतथाहृष्टशिष्टाचारेषु ताम्बूलादिदानेष्वपि प्रसङ्गः स्यात्। ततःपरं प्रतिग्रहीतृधर्म्मास्तत्रोक्तास्ते च प्रतिग्रहीतृशब्दे द्रष्टव्याः।

दातृप्रतिग्रहीत्रुभयधर्म्मास्तत्रोक्ता यथा

गरुड़पुराणे "दैवं वा कर्म्म पित्र्यं वा नाशुचिः कर्त्तुमर्हसि। स्नानमेव द्विजातीनां परं शुद्धिकरं स्मृतम्। अतः स्नातोऽर्हतामेति दाने चैव प्रतिग्रहे। कृतमस्नायिना कर्म्म राक्षसत्वाय कल्पते। प्रजापतिः कर्म्मगुप्रं पवित्रमब्जमुरा। रक्षोघ्नमेतत् परमं मुनिभिः कल्पितं सदा। तस्मात्करयोर्धार्य्यं ददता प्रतिगृह्णता। स्नानहोमजपादीनि कुर्व्वता च द्विजोत्तमैः। संयत्य

वैष्णवं चाश्नुते ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् । यस्तत् प्रदक्षिणी-कृत्य पवित्रमभिधीयते" । वायुपुराणे "दानं प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य्यम-सुरेभ्योऽन्यथा भवेत्" । साङ्गुष्ठेन अङ्गुष्ठसहिताङ्गु-ष्ठेन । "एतान्येव च कार्य्याणि दानादीनि विशेषतः । अन्तर्जानु विधेयानि तद्वदाचमनं जपः" । बौधायनः "भोजनं हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः । बहि-र्जानु न कार्य्याणि तद्वदाचमनं स्मृतम्" । ब्रह्माण्डपुराणे "साधिकारी मुक्तकच्छो मुक्तचूडस्तथैव च । दाने प्रति-ग्रहे यज्ञे ब्रह्मयज्ञादिकर्मसु । देवाः समेत्य वस्त्रं हि तत्र पुंसामकल्पयन् । ततश्च वाससा हीनमसंपूर्णं प्रचक्षते । सोत्तरीयस्ततः कुर्यात् सर्वकर्माणि भारत । अधौतं कारुधौतञ्च परिदध्यान्न वाससी । ददानः प्रति-गृह्णंश्च दध्यादहतमेव च" । वराहपुराणे "सुस्नातः सम्यगाचान्तः कृतसंध्यादिकक्रियः । कामक्रोधविहीनश्च पापसङ्गविवर्जितः । जितेन्द्रियः सत्यवादी पात्रं दाता च शस्यते" तथा "प्रमीते मातृपुरुषे सूतके वा समा-गमे । दशरात्रमनर्हः स्यात् कर्त्तुं दानप्रतिग्रहौ । पिण्डोदकादि मृतके दातुं प्रेताय युज्यते । अच्छि-न्नायां तथा नाड्यां दानार्हौ मृतसूतके" । विष्णुधर्मोत्तरे "शुचिनाप्यशुचिर्वापि दद्यादभयदक्षिणाम् । शुचिनाऽ-शुचिना वापि ग्राह्या भय उपस्थिते" । छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः "कुशोपरि निविष्टेन तथा यज्ञोपवी-तिना । देयं प्रतिग्रहीतव्यमन्यथा विफलं हि तत्" । आह शातकर्णिः "ओङ्कारेण दद्यात् प्रतिगृह्णीयाच्च" । स्कन्दपुराणे "प्रणवो जगतां बीजं वेदानामादिरेव च । एष एव परं ब्रह्म पवित्रमयमुत्तमम् । तस्मात् प्रणव-मुच्चार्य्य कार्य्यौ दानप्रतिग्रहौ" यमः "योऽर्चितं प्रतिगृ-ह्णाति योऽर्चयित्वा प्रयच्छति । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं विपरीते विपर्य्ययः" । लिङ्गपुराणे "दद्याद्दानं यथा शक्त्या सदाभ्यर्चनपूर्वकम् । ब्राह्मणश्चापि गृह्णीया-च्छक्त्या दत्तं प्रतिग्रहम्" । शातातपः "प्रश्नपूर्वन्तु यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् । स पूर्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" । प्रश्नपूर्वमिति एतमध्यायम् एत-मनुवाकं वा यदि त्वमस्खलितं पठसि तदा तुभ्यमेतावद्द-दामीत्युक्त्वा तथा कृते यद्दीयते तत् प्रश्नपूर्वकम् । व्यासः "अवमानेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् । तावुभौ नरके [illegible]" । शातातपः "कार्य्यलोभेन यो दद्याद्गृह्णीयाद्यः प्रतिग्रहम् । दातापि नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम्" । विष्णु-धर्मोत्तरे "प्रतिग्रहोऽविधिना प्रदत्तः प्रतिग्रहो योऽविधिना च गृहीतः । द्वयोः प्रयोगः परमन्तु कार्य्यः श्रेयस्तथाप्नोति न संशयोऽत्र" ।

अथ निषिद्धधर्माः । नन्दिपुराणे "दाने विधिमविज्ञाय नाहि तद्दातुमर्हति । प्रतिग्रहानभिज्ञश्च गृह्णन्निरयमश्नुते । यावन्न प्रतिगृह्णानो गृहीतापि पतत्यधः । किञ्च वेत्सीति वक्तव्यो न दाता ब्राह्मणः क्वचित् । सोऽपि पुनः स्वयं तेन दानार्थं तं न कीर्त्तयेत्" । यदि त्वमेतत् पठसि तदा तुभ्यमेतद्ददामीति साक्षात् परीक्षणमत्र निषिध्यते, पात्रत्वबोधार्थमुपायान्तरेण परीक्षणं त्वनु-मतमेव । तदुक्तं यमेन "शीलं संवसनाज्ज्ञेयं शौचं संव्यवहारतः । प्रज्ञा संकथनात् ज्ञेया त्रिभिः पात्रं परीक्ष्यते" । संकथनं सुहृद्भावेन विद्याकथा । वराह-पुराणे "अपि सर्षपमात्रं हि न देयं विचिकित्सता । मनसा ह्यननुज्ञातः प्रतिगृह्णीत नैव हि । ददानः प्रतिगृह्णंश्च यतो मो[illegible]यादिना । नाप्नोति श्रेयसा योगं निरयं चैव गच्छति ।" नारदीयपुराणे "देश-कालविधानादौर्हीनं दानं भयावहम् । दातुः प्रतिग्रही-तुश्च गृहीतमसतः सदा ।" षट्त्रिंशन्मतात् नामगोत्रे समुच्चार्य प्राङ्मुखो देयकीर्त्तनात्" । उदङ्मुखाय विप्राय दत्त्वान्ते स्वस्ति वाचयेत् । देयकीर्त्तनादिति देयकीर्त्त-नोत्तरकालं दत्त्वेत्यर्थः । "प्राक्प्रत्यगास्या पौर्वाह्णे दातृ-ग्राहकयोः स्थितिः । दद्यात् पूर्वमुखो ह्यग्रमेष एव विधिः सदा" । यत्तु कीर्त्तयन्ति "प्राङ्मुखः प्रतिगृह्णी-याद्दिवाह्ने तु विपर्य्यय" इति तस्य समत्वे सिद्धे अनुष्ठान-विकल्पः, तथाप्युदङ्मुखसंप्रदानवैशिष्ट्यस्मृतेस्तदेवानु-ष्ठेयम् । तदुक्तं स्मृत्यन्तरे 'दद्यात् पूर्वमुखो दानं गृह्णीयादुत्तरामुखः । आयुर्विवर्द्धते दातुर्ग्रहीतुः क्षीयते तु तत्" ।

देयद्रव्याणां दानमन्त्राः हेमा० व्र० ख० दर्शिता यथा तत्र कपिलायाः मात्स्ये "कपिले ! सर्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि ! । तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" शङ्खस्य "पुण्यस्त्वं शङ्ख ! पुण्यानां मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् । विष्णुना विधृतो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" । वृषस्य "धर्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः । अष्टमूर्त्तेरधि-ष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

हेम्नः "हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम वीजं विभावसोः । अनन्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

पीतवस्त्रस्य "पीतवस्त्रयुगं यस्माद्वासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदानात्तस्य मे विष्णुरतः शान्तिं प्रयच्छतु" ।

श्वेताश्वस्य "यस्माद्विष्णुस्वरूपेण यस्मादमृतसम्भवः । चन्द्रार्कवाहनं नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

धेनोः "यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुः केशवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

लौहस्य "यस्मादायसकर्माणि त्वदधीनानि सर्वदा । लाङ्गलाद्यायुधादीनि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

छागस्य "यस्मात्त्वं छाग ! यज्ञानामङ्गत्वेन व्यवस्थितः । यानं विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

श्वेतवस्त्रस्य "शरण्यं सर्वलोकानां लज्जाया रक्षणं परम् । सुवेशधारि त्वं यस्माद्वासः ! शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

रक्तवस्त्रयुगस्य "रक्तवस्त्रयुगं यस्मादादित्यस्य प्रियं सदा । प्रदानादस्य मे सूर्यो ह्यतः शान्तिं प्रयच्छतु" ।

कृष्णवस्त्रस्य "धर्मराजेन सम्भूतं कृष्णवस्त्रं सुशोभनम् । सर्वक्लेशविनाशाय कृष्णवस्त्रं ददाम्यहम्" ।

कलस्य "त्वमेव यतो लक्ष्मीस्त्वमेव जनार्दनः । यत्र ब्रह्माखिलत्राणमस्तु मे जन्मजन्मनि" ।

सोपदंशदध्यन्नस्य "चन्द्रमण्डलमध्यस्थं चन्द्राम्बुजसमप्रभम् । दध्यन्नं तस्य दानेन प्रीयतां वामनो मम । दध्यन्नं सोपदंशञ्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । प्रीयतां धर्मराजो हि तद्दानान्मम सर्वदा" ।

सपानीयदध्यन्नस्य "पानीयसहितञ्चैतत् सदध्योदनपात्रकम् । समर्चितं तत् सफलं सदक्षिणं गृहाण दध्योदनपात्रकं मम" ।

कसरान्नस्य "सर्वात्मा सर्वलोकेशः सर्वव्यापी सनातनः । नारायणः प्रसन्नः स्यात् कसरान्नप्रदानतः" ।

पायसान्नस्य "पायसं परमान्नञ्च सर्वदानोत्तमोत्तमम् । सर्वदैवतयोग्यञ्च श्रेयःपुष्टिं प्रयच्छतु" ।

अपूपान्नस्य "आदित्यतेजसा भक्तं जातिभेदकरं परम् । तदन्नं मम विप्र ! त्वं प्रतीच्छापूपसत्तमम्" ।

सक्तूनाम् "प्राजापत्या यतः प्रोक्ताः सक्तवो यज्ञकर्मणि । तस्मात् सक्तून् प्रयच्छामि प्रीयतां मे प्रजापतिः" ।

रजतस्य "असुरेषु समुद्भूतं रजतं पितृवल्लभम् । तस्मादस्य प्रदानेन रुद्रः सम्प्रीयतां मम" ।

ताम्रपात्रस्य "परापवादपैशून्यादभक्ष्यस्य च भक्षणात् । तदुत्पन्नञ्च यत् पापं ताम्रपात्रं प्रणश्यतु" ।

कांस्यपात्रस्य "यानि पापानि काम्यानि कामोत्थानि कृतानि च । कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा" ।

स्वर्णगर्भतिलपात्रस्य "देवदेव ! जगन्नाथ ! वाञ्छितार्थफलप्रद ! । तिलपात्रं प्रदास्यामि तवाङ्गे संस्थितेऽहम्" ।

दर्पणस्य "दर्शनेन त्वमादर्श ! सर्वमङ्गलदायकः । शौर्यसौभाग्यसत्कीर्त्तिनिर्मलत्वप्रदो भव" ।

मुक्तानाम् "ताम्रपर्ण्यां यतोत्पन्ना वर्णाद्याकल्पवर्णिताः । शुभ्राः शुक्त्युद्भवाः सन्तु भुक्तिमुक्तिप्रदा मम" ।

सुवर्णपद्मस्य "त्वदुद्भवो जगत्स्रष्टुर्वेधसो हेमपङ्कजः । पद्मावासहरेर्नाभिजातो मां पाहि सर्वदा" ।

सिंहस्य "कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि । हिंसकास्तु न हिंसन्तु सिंहदानप्रभावतः" ।

अङ्गुलीयकस्य "हिरण्यगर्भसम्भूतं सौवर्णमङ्गुलीयकम् । धर्मप्रदं प्रयच्छामि प्रीयतां कमलापतिः" ।

वलयस्य "काञ्चनं हस्तवलयं रूपकान्तिसुखप्रदम् । विभूषणं प्रदास्यामि विभूषयतु मां सदा" ।

कुण्डलद्वयस्य "क्षीरोदमथने पूर्वमुद्भूतं कुण्डलद्वयम् । श्रिया सह यदुद्भूतं ददे श्रीः प्रीयतां मम" ।

तुलस्याः "मणिकाञ्चनपुष्पाणि मणिमुक्तामयानि च । तुलसीपत्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम् । तुलसीपत्रदानाद्वा ब्रह्मणः कायसम्भवम् । पापप्रशमनं यातु सर्वे सन्तु मनोरथाः" ।

दुग्धस्य "अलक्ष्मीहरणं नित्यं नित्यं सौभाग्यवर्द्धनम् । क्षीरं मङ्गलमायुष्यं ततः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

नवनीतस्य "कामधेनोः समुद्भूतं विष्णोस्तुष्टिकरं परम् । नवनीतं प्रदास्यामि बलं पुष्टिञ्च देहि मे" ।

आज्यस्य "कामधेनुसमुद्भूतं देवानामुत्तमं हविः । आयुर्विवर्द्धनं दातुराज्यं पातु सदैव माम्" ।

तैलस्य "तैलं पुष्टिकरं नित्यमायुष्यं पापनाशनम् । अपमृत्युहरं पुण्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।

पादुकायाः "कण्टकोच्छिष्टपाषाणवृश्चिकादिनिवारणम् । पादुकां सम्प्रदास्यामि विप्र ! प्रीत्या प्रगृह्यताम्" ।

चामरस्य "शशाङ्ककरसङ्काश ! हिमडिण्डीरपाण्डुर । प्रोत्सारयाशु दुरितं चामरामरवल्लभ !" ।

चन्दनखण्डस्य "चन्दनावासमन्दारसखे ! वृन्दारकार्चित ! । चन्दन ! त्वत्प्रसादान्मे सान्द्रानन्दप्रदो भव" ।

चन्दनाद्यनुलेपनस्य "श्रीखण्डकाश्मीरकर्पूरकस्तूरीकुङ्कुमा-

न्वितम् । चिरेयकं प्रयच्छामि सौख्यमस्तु सदा मम" ।
कस्तूर्य्याः "सवर्णेभ्योऽपि वस्तुभ्यः संस्तुतासि सुरासुरैः । दिव्यवस्त्वङ्गेषु कस्तूरी सुखदाऽस्तु सदा मम" ।
कर्पूरस्य "कन्दर्पदर्पदो यस्मात् कर्पूर ! प्राणतर्पण ! । अन-ल्पभवपापस्त्वद्दानादपसर्पतु" ।
गोपीचन्दनस्य "यदभूदङ्गसंलग्नं कुङ्कुमादिविलेपनम् । जल-क्रीडासु गोपीनां द्वारवत्यां जलार्पितम् । गोपीचन्द-नमित्युक्तं मुनीन्द्रैः किल्विषापहम् । तस्मादस्य प्रदानेन विष्णुर्दिशतु वाञ्छितम्" ।
शिवप्रतिमायाः "त्वया सुराणाममृतं पिधाय हालाहलं संहृतमेव यस्मात् । तथाऽसुराणां, त्रिपुरस्य दग्ध मेकेषुणा लोकहितार्थमीश ! । तव प्रदानादहमप्यदोषी दोषैर्विमुक्तस्तु गुणान् प्रपद्ये । तथा कुरु त्वं शरणं मयि प्रभो ! देववर ! प्रसीद" ।
हेश्वरयोः "प्रसीदतु भवो नित्यं शक्तियासा महेश्वरः । पार्वत्या सहितो देवो जगदुत्पत्तिकारकः" ।
शिवलिङ्गस्य "शिवशक्त्यात्मकं यस्मात् जगदेतच्चराचरम् । तस्माद्दानेन सर्वं मे करोतु भगवान् शिवम् । कैलासवासी गौरीशो भगवान् भगनेत्रभित् । चराचरात्मको लिङ्गरूपी दिशतु वाञ्छितम्" ।
मरकतलिङ्गस्य "इदं मारकतं लिङ्गं रौप्यपीठसमन्वितम् । धान्यैः षोडशभिर्युक्तमेकादशफलान्वितम् । अस्य दद्यां वि-धानेन यथोक्तं फलमस्तु मे" ।
काश्मीरलिङ्गस्य "काश्मीरलिङ्गपक्षे तु इदं काश्मीरजं वदेत्" ।
सवत्सभूमेः "सर्वभूताश्रया भूमिर्वराहेण समुद्धृता । अन-न्तशस्यफलदा अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
ऊर्णायाः "ऊर्णा मेषसमुत्पन्ना शीतवातभयापहा । यस्मात्तु-षारहारी स्यादतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
अर्णपदस्य "श्रीर्णपदमतुल्यं यं स्वर्णबीजं तव प्रभो ! । दत्तं ग्टहाण देवेश ! पापं संहर सत्वरम्" ।
धान्यस्य "धन्यं करोषि दातारमिह लोके परत्र च । तस्मात् प्रदीयते धान्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
गोधूमानाम् "यस्मादन्नमयो जम्बूद्वीपे गोधूमसम्भवः । सार्व-भौमसुखप्रदः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
यवानाम् "यवबीजानि वै यस्मात् प्रियाणि परमेष्ठिनः । तस्मादेषां प्रदानेन प्रीतिः सिध्यतु मे सदा" ।
चणकस्य "इमे गोवर्द्धनोद्धारसमये हरिभक्षिताः । चणकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी" ।

यवस्य "दर्भाग्रसम्भवं श्रेष्ठं यवं यज्ञवर्द्धनम् । ब्रह्मणा निर्मितं तस्मादतः शान्तिं प्रयच्छतु" ।
यवानाम् "शस्यराजाश्च शालूका हितप्रीतिकरा यवाः । तस्मादेषां प्रदानेन ममास्त्वभिमतं फलम्" ।
तिलानाम् "तिलाः पापहरा नित्यं विष्णोर्देहसमुद्भवाः । तिलदानेन सर्वं मे पापं नाशय केशव !" ।
शर्करायाः "अमृतस्य कलोत्पन्ना इक्षुधाराजशर्करा । हृद्य-प्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
खण्डस्य "मनोभवधनुर्मध्यादुद्भूतः शर्कराजनिः । तस्मादस्य प्रदानेन मम सन्तु मनोरथाः" ।
गुडस्य "प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां प्रवरः सदैवेक्षुरसोमतः । मम तस्मात् परां लक्ष्मीं ददस्व गुड ! सर्वदा" ।
मधुनः "यस्मात्पितृणां श्राद्धे त्वं पीतं मध्वमृतोपमम् । तस्मात्तव प्रदानेन रक्ष मां दुःखसागरात्" ।
उदकुम्भस्य "वारिपूर्णघटोपेतं देवत्रयमयं यतः । प्रीयतां धर्मराजोऽस्तु दानेनानेन [illegible]प्रदः" ।
उपानहोः "उपानहौ प्र[illegible]ामि कण्टकादिनिवारणे । सर्वस्थानेषु सुखदे अतः शान्तिं प्रयच्छतम्" ।
व्यजनस्य "धुवित्रा सर्वजन्तूनां मैत्यानन्दकरी सुधा । पि-तॄणां तृप्तिदा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
शालग्रामस्य "महाकोषनिवासेन चक्राद्यैरुपशोभितम् । अस्य देव ! प्रदानात्तु मम सन्तु मनोरथाः" ।
शिवनाभस्य "महाकोषनिवासी ते महादेवो महेश्वरः । प्रीयतां तव दानेन अतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
वैतरण्याः "यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी । तान्तर्तुकामो यच्छामि उत्तारय सुखेन माम्" ।
धेनोः "यस्मात्त्वं पृथिवी सर्वा धेनुर्वैष्णवसन्निभा । सर्वपापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे" ।
उत्क्रान्तिधेनोः "मृत्युक्रान्तौ प्रवृत्तस्य सुखकान्तिविवृद्धये । तुभ्यं सम्प्रददे नाम्ना गां समुत्क्रान्तिसंज्ञिताम्" ।
मेष्याः "वाङ्मनःकायजनितं यत्किञ्चिन्मम दुष्कृतम् । तत् सर्वं विलयं यातु त्वद्दानेनोपसेविनाम्" ।
शूलस्य "भगवन् ! शूलहस्तेश ! दक्षाध्वरविनाशन ! । तवा-युधप्रदानेन शूलं नश्यतु मे सदा" ।
लौहपात्रस्य "यानि पापान्यनेकानि मया कामकृतानि च । लौहपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु सर्वदा" ।
रौप्यपात्रस्य "अगम्यागमनं चैव परदाराभिमर्षणम् । रौप्य-

पात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा"।

वह्निरत्नतिलानाम् "तिलाः स्वर्णसमायुक्ता दुरितक्षयकारकाः। विष्णुप्रीतिकरा नित्यमतः शान्तिं ददत्वमी"।

वह्निरत्नतिलपात्रस्य "तिलाः पुण्याः पवित्राश्च सर्वकामकराः शुभाः। शुक्लाश्चैव तथा कृष्णा विष्णुगात्रसमुद्भवाः। यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यासमानि च। तिलपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा"।

कुष्माण्डस्य "ब्रह्महत्यादिपापघ्नं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा। कुष्माण्ड! बहुबीजात्मस्ततः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

फलस्य "इदं फलं मया विप्र! प्रभूतं पुरतस्तव। तेन मे सफलावाप्तिर्भवेज्जन्मनि जन्मनि"।

मण्डकानाम् "आदित्यतेजसोत्पन्नाः सर्वमङ्गलकारकाः। मण्डकाः सर्वपापघ्ना अतः शान्तिं ददत्वमी"।

स्वर्णपात्रस्य "जन्मान्तरसहस्रेषु यत् कृतं दुरितं मया। स्वर्णपात्रप्रदानेन तस्य शान्तिरिहास्तु मे"।

आरोग्यार्थाज्यस्य "या साऽलक्ष्मीर्यदङ्गेषु सर्वगात्रे व्यवस्थिता। तत् सर्वं शमयाज्य! त्वं लक्ष्मीं पुष्टिं च वर्द्धय"।

पापक्षयार्थाज्यस्य "आज्यं तेजः समुद्दिष्टमाज्यं पापहरं स्मृतम्। आज्यं सुराणामाहार आज्ये देवाः प्रतिष्ठिताः"।

आयुधस्य "त्वं देवानां मनुष्याणां रक्षसामायुधो ह्यसि। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शान्तिर्भवतु सर्वदा"।

भक्ष्याणाम् "केशवप्रीतिदा भक्ष्याः शम्भुब्रह्मार्कतुष्टिदाः। शष्कुलिविधापूपकाद्याः यच्छन्तु बलमौरसम्"।

काष्ठानाम् "सोमोद्भवानि दारूणि जातवेदःप्रियाणि च। तस्मादेषां प्रदानेन श्रियं देहि विभावसो!"।

कुन्तस्य "अग्निवर्णोद्भवो नाम बलकीर्त्तिप्रवर्द्धनः। कुन्तयः सर्वपापघ्नः अतः शान्तिं प्रयच्छ मे"।

हलस्य "सदा रोहन्ति बीजानि काले हले महीतले। तव प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः"।

संक्रान्तिशूलस्य "सर्वग्रहर्क्षतारेश! सर्वेश! त्वं हि भास्कर!। संक्रान्तिशूलदोषं मे निवारय दिवाकर!"।

पुस्तकस्य "सर्वविद्याश्रयं ज्ञानकरणं ललिताक्षरम्। पुस्तकं सम्प्रयच्छामि प्रिया भवतु भारती"।

तण्डुलानाम् "अन्नेन जायते विश्वप्राणिनां प्राणरक्षणम्। तण्डुला वैश्वदेवस्याः पाकेनान्नं भवन्ति ये। पावनाः सर्वयज्ञेषु प्रशस्ता होमकर्मणि। तस्मात्तण्डुलदानेन प्रीयतां विश्वदेवताः"।

पुष्पाणाम् "आमनन्ति मनो यस्मात् तस्मात् सुमनसः स्मृताः। दत्ता ददतु मे नित्यमत्याह्लादयुतां श्रियम्"।

जीरकस्य "जीरको जायते यस्मान्मङ्गलं शुभकर्मसु। तस्माज्जीरकदानेन प्रीयतां गिरिजा मम"।

ताम्बूलस्य "ताम्बूलं श्रीकरं भद्रं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम्। अस्य प्रदानात् ब्रह्माद्याः शिवं ददतु पुष्कलम्"।

ताम्बूलकरङ्कस्य "पूरितं पूगपूरेण नागवल्लीदलान्वितम्। पूर्णेन पूर्णपात्रेण कर्पूरपूरकेण च। सपूगखण्डकं दिव्यं गन्धर्वाप्सरसां प्रियम्। करङ्क! त्वं गुणाधानात्त्वत्प्रदानात् कुरुष्व माम्"।

हरिद्रायाः "लक्ष्मीप्रिया या लक्ष्मीदा लक्ष्मीवद्भुवनप्रिया। सौभाग्यक्षहरस्त्रीणां हरिद्रा श्रीप्रदाऽस्तु मे"।

सौभाग्यवस्त्रयुग्मस्य "कञ्चुकीवस्त्रयुग्मैश्च तथाकर्णावतंसकैः। कण्ठसूत्रैश्च भूषाभिः प्रीयतां गिरिनन्दिनी"(कन्या)।

शूर्पस्य "रामपत्नि! महाभागे! पुण्यभूते! निरामये! गृहाणेमानि शूर्पाणि मया दत्तानि जानकि!"।

कमण्डलोः "कमण्डलुर्जलैः पूर्णः स्वर्णगर्भः सुलक्षणः। अर्पितस्ते महासेन! प्रसन्नश्च सदा भव"।

यज्ञोपवीतस्य "ब्रह्मसूत्रं महादिव्यं मया यत्नेन निर्मितम्। ब्राह्म्यं जन्मास्तु मे देव! ब्रह्मसूत्रसमर्पणात्"।

अक्षमालायाः "अष्टाविंशतिसंख्याकैरुद्राक्षैर्योजिता मया। अर्पिता तव हस्ते च गृहाण सुरसैन्यक!"।

स्वर्णनागस्य "विधुन्तुद! नमस्तुभ्यं सिंहिकानन्दनाच्युत!। दानेनानेन नागस्य रक्ष मां वेधजाद्भयात्"।

इक्षुदण्डस्य "इक्षुदण्डं महापुण्यं रसाढ्यं सर्वकामदम्। तुभ्यं दास्यामि तेनाशु प्रीयतां परमेश्वरः"।

गन्धद्रव्यस्य "कर्पूरः कदलीभूतो देवदेवप्रियः सदा। भाण्डोत्तमोत्पाषाणाश्च तद्दानात् सुखमश्नुते। जटामांसुकञ्च देवीरविणनाभिसमुद्भवम्। भक्त्याहं संप्रदास्यामि मम सन्तु मनोरथाः"।

सूर्य्यमूर्त्तेः "ददाति भानुर्भवनं सर्वोपस्करसंयुतम्। मनोऽभिलषितावाप्तिं करोतु मम भास्करः"।

गणेशप्रतिमायाः "यमामनन्ति विघ्नेशं विघ्ननाशसुपाश्रितम्। विघ्नेशं तं विप्रवर! तुभ्यं दास्याम्यभीष्टदम्"।

गोमात्रस्य "गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश। यस्मात् तस्माच्छिवं मे स्यादिह लोके परत्र च"।

शय्यायाः "यथा देवशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च। शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि"।

रत्नस्य "यथा रत्नेषु सर्वेषु सर्वे देवा व्यवस्थिताः। तथा शान्तिं प्रयच्छन्तु रत्नदानेन मे सुराः"।
भूमेः "यथा भूमिप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम्। दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूमिदानाद्भवत्विह"।
दास्याः "इयं दासी मया तुभ्यं श्रीवत्स! प्रतिपादिता। तव कर्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमस्तु मे"।
रथस्य "रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्मणे। विश्वभूताय नाथाय ब्रह्मणाय नमोनमः"।
छत्रस्य "इहामुत्रोभयत्राणं कुरु केशव! मे प्रभो!। छत्रं त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभम्"।
शिविकायाः "देवदेव! जगन्नाथ! विश्वात्मन्! दत्तयानया। प्रभो! शिविकया देव! प्रीतो भव जनार्दन!।
गृहस्य "इदं गृहं गृहाण त्वं सर्वोपस्करसंयुतम्। तव विप्र! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।
आश्रयस्य "समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीत्यर्थं ते जगद्विभो!"। तव विप्र! प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलम्"।
कन्यायाः "गौरीकन्यामिमां विप्र! यथाशक्ति विभूषिताम्। गोत्राय शर्मणे तुभ्यं विप्र! त्वं तां समाश्रय"।
महिष्याः "चन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा। महिषीदानमाहात्म्यादस्तु मे सर्वकामदम्। धर्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः। महिषासुरस्य जननी याऽस्तु मे सर्वकामदा"।
मृत्युमहिष्याः "महिषीं वत्ससंयुक्तां सुशीलाञ्च पयस्विनीम्। रत्नयज्ञेन पुण्येन दत्त्वा मृत्युञ्जयेश्वरः"।
मेषस्य "रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्वोपकरणैः शुभः। जगतः, सम्प्रदत्तोऽसि त्वामतः प्रार्थये शिवम्"
अजायाः "देवानां योमुख्यं हव्यवाहनः सर्वपूजितः। तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः। अग्निमान्द्यं पूर्वकर्मविपाकोत्थन्तु यन्मम। तत्सर्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं विवर्द्धय। त्वं पूर्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परा। त्वत्प्रसूत्युत्थिता यस्याः तस्याच्छान्तिकरी भव"। तुलापुरुषादीनां देयद्रव्याणां मन्त्रास्तु तत्तच्छब्दे दृश्याः। अन्यद्रव्यदानमन्त्रा अपि केचित् क्वचिदुक्ता अनुसन्धेयाः।

दानक न० कुत्सितं दानम् "दान कुत्सिते" पा०ग०सू०वावा० कन्। कुत्सिते दाने।

दानकाम त्रि० दानं कामयते कम—स्वार्थे णिङ् अण्। दानशीले "गौतमस्तोमेन यदीकोदानकामा मे प्रजा स्यादिति" कात्या०श्रौ० ८।१।१४।

दानच्युत पुंस्त्री गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे कार्त्तकौ० बाभ्रवशब्देनास्य द्वन्द्वे पूर्वपदे प्रकृतिस्वरः बाभ्रवदानच्युताः।

दानधर्म पु० दानरूपो धर्मः। दानात्मके धर्मे स च भारते आनुशासनपर्वणि ५७ अध्यायावधिषु ६६ अध्यायान्तेषु विस्तरेणोक्तः। अन्यत्र "अथातः संप्रवक्ष्यामि दानधर्ममनुत्तमम्। अर्थानामुचिते पात्रे श्रद्धया प्रतिपादनम्। दानन्तु कथितं तज्ज्ञैर्भुक्तिमुक्तिफलप्रदम्। न्यायेनोपार्जयेद्वित्तं दानभोगफलञ्च तत्। अध्यापनं याजनञ्च वृत्तिर्विप्रे प्रतिग्रहः। रक्षणं विजयश्चैव क्षत्रवृत्तिरुदाहृता। कुसीदं कृषिवाणिज्यं वैश्यवृत्तिः स्वभावजा। यद्दीयते च पात्रेभ्यस्तद्दानं परिकीर्त्तितम्। नित्यं१ नैमित्तिकं२ काम्यं३ विमलं४ दानमीरितम्। अहन्यहनि यत् किञ्चिद्दीयतेऽनुपकारिणे। अनुद्दिश्य फलं तत् स्यात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम्१। यत्तु पापोपशान्त्यै च दीयते विदुषां करे। नैमित्तिकं२ तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम्। अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते। दानं तत् काम्य(३)माख्यातं[illegible]र्धर्मचिन्तकैः। ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्र[illegible]ते। चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तत् विमलं४ स्मृतम्" इत्युपक्रम्य गारुडे ५१अ०उक्तः। "दानधर्मात् परोधर्मो भूतानां नेह विद्यते" तत्रैवाध्याये

दानपति पु० ६त०। १अक्रूरे यादवभेदे। "गच्छत्वयं दानपतिः क्षिप्रमानयितुं व्रजात्। नन्दगोपस्य गोपांश्च करदान् मम शासनात्" हरिवं० ७६ अ०। "श्वफल्कः स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम्" ८२ अ०। २वदान्ये, त्रि० "यज्वा दानपतिर्धीमान् यथा नान्योऽस्ति कश्चन" भा० आ०२२३अ०। ३असुरभेदे पु०। "रणोत्कटो दानपतिः शैलध्वंसी कुलाकुलः" हरिवं०२४० अ० असुरोक्तौ।

दानपात्र न०६त०। दानयोग्ये ब्राह्मणभेदे दानशब्दे दृश्यम्

दानफल न० ६त०। दानजन्ये फलभेदे तत्र दानभेदे कश्चित् फलभेदा वह्नि०पु०उक्ता यथा
"गत्वा यद्दीयते दानं भक्त्या पात्रे विधानतः। तदनन्तफलं विद्धि अवस्थानितये नृप!। तमोवृतस्तु यो दद्यात् भयात् क्रोधात्तथैव च। नृप! दानन्तु तत् सर्वं भुङ्क्ते गर्भस्थ एव तु। दैवज्ञोऽभ्यसमाचैव दद्यार्थं चार्थकारणात्। यो ददाति द्विजातिभ्यः स बाल्ये तु तदश्नुते। वैश्वदेवविहीनस्य सन्ध्योपासनवर्जितम्। यद्दानं दीयते तस्य वृद्धत्वे तदश्नुते। इयाजन्मामि

चत्वारि वृथा दानानि षोडश। तान्यहं संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः। अपुत्रस्य१ वृथाजन्म धर्मबाह्या नराः२ सदा। परपाकं सदाश्नन्ति३ परतापरताश्च४ ये। देवपितृविहीनं१ यत् ईश्वरेभ्यः सदोषतः२। वृथानुकीर्तनाच्चैव३ वेदाग्निव्रतत्यागिने४। अन्यायोपार्जितं दानं५ व्यर्थं ब्रह्महयो६ तथा। शूद्रेऽपतपत्नौ७यत् स्तेनायद पतिताय९ च। कृतघ्नाय१० च यद्दत्तं सर्वदा ब्रह्मविद्विषे ११। याचकाय१२ च सर्वस्य वृषल्याः पतये१३ तथा। परिचारकाय१४ भृत्याय१५ सर्वत्र पिशुनाय१६ च। इत्येतानि तु राजेन्द्र! वृथा दानानि षोडश"।

दानव पु० दनोरपत्यम् अण्। कश्यपपत्न्याः दक्षकन्याभेदस्य दनोरपत्ये। १दानवाश्च भा०आ०६५अ०उक्ता यथा "चत्वारिंशद्दनोः पुत्राः ख्याताः सर्वत्र भारत!। तेषां प्रथमतो राजा विप्रचित्तिर्महायशाः। शंबरो नमुचिश्चैव पुलोमा चेति विश्रुतः। असिलोमा च केशी च दुर्जयश्चैव दानवः। अयःशिरा अश्वशिरा अश्वशङ्कुश्च वीर्यवान्। तथा गगनमूर्धा च वेगवान् केतुमांश्च सः। स्वर्भानुरश्वोऽश्वपतिर्वृषपर्वाजकस्तथा। अश्वग्रीवश्च सूक्ष्मश्च तुहुण्डश्च महाबलः। एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ। निचन्द्रश्च निकुम्भश्च कुपटः कपटस्तथा। शरभः शलभश्चैव सूर्य्यचन्द्रमसौ तथा। एते ख्याता दनोर्वंशे दानवाः परिकीर्त्तिताः" "दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे" माघः। दानवस्येदम् अण्। २दानवसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "मायाचारौ ददौ सर्वाः दानवीः काममोहिता" हरिवं० १६२अ०।

दानवगुरु पु० ६त०। शुक्राचार्य्ये

दानवज पु० देवे गान्धर्वे च वैश्यजातिके अश्वभेदे। "देवगन्धर्ववाहास्ते दिव्यवर्णा मनोजवाः। क्षीणाक्षीणा भवन्त्येते न हीयन्ते च रंहसः। पुरा कृतं महेन्द्रस्य वज्रं वृत्रनिबर्हणम्। दशधा शतधा चैव तच्छीर्णं वृत्रमूर्द्धनि। ततो भागीकृतो देवैर्वज्रभाग उपास्यते। लोके यत्साधनं किञ्चित् सा वै वज्रतनुः स्मृता। वज्रपाणिर्ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रं वज्ररथं स्मृतम्। वैश्या वै दानवज्राश्च कर्मवज्रा यवीयसः। क्षत्रं वज्रस्य भागेन अवध्या वाजिनः स्मृताः। रथाङ्गं वडवा सूते शूराश्चाश्वेषु वै मताः। कामवर्णाः कामजवाः कामतः समुपस्थिताः। इति गन्धर्वजा काम पूरयिष्यन्ति ते हयाः" भा०आ०१७०अ०।

दानवारि पु० ६त०। १देवे २विष्णौ च। दानं गजमदरूपं वारि। ३गजमदजले न०। "दिनान्यरीभवद्भिरानमदाम वारिवासेन यस्य जनिताऽसुरभी रथ्याः" नैष० "कटकुम्भ प्रोषितदानवारिभिः" माघः।

दानवीर पु० १वीररसभेदे तदाश्रये २नायकभेदे च। "स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्"। स च वीरः दानवीरो धर्मवीरो दयावीरो युद्धवीरश्चेति चतुर्विधः तत्र दानवीरो यथा परशुरामः। "त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमहीनिर्व्याजदानावधिरिति" अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायी भावः। सम्प्रदानभूतब्राह्मणैरालम्बनविभावैः सत्त्वाध्यवसायादिभिरुद्दीपनविभावैर्विभावितः सर्वस्वत्यागादिभिरनुभावितो हर्षधृत्यादिभिः सञ्चारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते" सा० द०।

दानवेय पु० दन्वाः अपत्यं दनु—स्त्रियां मनुष्यजातित्वादूङ्। ततः "स्त्रीभ्यो ढक्" पा० ढक्। दनुनाम्न्या दक्षकन्यायाः अपत्ये "दैतेया दानवेयाश्च किमिच्छन्ति पराक्रमात्" हरिवं०२२१अ०"विष्णुना निहतश्चैव दानवेयेषु ते हताः भा०क०७२अ०।

दानशील त्रि० दानं शीलं सततमनुष्ठानं यस्य। बहुदातरि "यत् फलं दानशीलस्य क्षमाशीलस्य यत् फलम्" भा० भी० १२० अ०।

दानशौण्ड त्रि० दाने शौण्डः दक्षः। बहुप्रदे अमरः "निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरोऽभवत्" माघः।

दानसागर पु० गौडदेशप्रसिद्धे भूम्यासनानादीनां षोडशानां पदार्थानां प्रत्येकं षोडशसंख्यान्विते देयद्रव्यभेदे। "यः कश्चित् कुरुते देवि! षड्यो दानसागरम्। इत्येतत् सर्गं महादानं यत् किञ्चित् पृथिवीतले" कामधेनुत० २५ पटले। दानानां सागर इव प्रतिपादकतया आधार इव। २तुलापुरुषादिमहादानानां विधानज्ञापके स्मृतिनिबन्धभेदे।

दानयोग्य त्रि० ६त०। दानयज्ञोक्ते दानस्य पात्रे।

दानीय त्रि०दीयतेऽस्मै दा—बा०सम्प्रदाने अनीयर्। १सम्प्रदाने। "दानीयः प्रभवो व्ययः"सुश्रु०। दानमर्हति यत्। २दानयोग्ये दानपात्रे च।

दानु त्रि० दा—दाने दो—खण्डने वा कर्त्तरि नु। १दातरि २विक्रान्ते मेदि०। ३वायौ ४सुखे च संक्षिप्तसा० उणा०। ५दानवे च। "दानुं मघानं व गनाव स्मृतः" ऋ०

१।१४।११ "दानुं दामनम्" माघः भावे लु । ६दाने ७वर्णभेद न० "अर्थं न हस्तिर्दिव्येन दानुना" ऋ०१०।६१।७ "दानुना दानेन वर्णभेन वा" भा० "आदित्या दानु-नस्पती" ऋ० १।१३६।१ "दानुनः दामस्य" भा०क-र्मणि तु ।८देये धने च । "करत्सिक्षोमघवा दानुचित्राः" ऋ०१।१७४।७ "दानुभिर्देयैर्धनैश्चित्राः" भा०

दान्त त्रि० दम—कर्त्तरि क्त । १बहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वा-त्मन्यात्मानमवलोकयेत्" वेदान्तसारधृता श्रुतिः । दम-णिच्—क्त नि०। २दमिते ३शिक्षिते बलीवर्दादौ त्रि० ४दमनकवृक्षे पु० राजनि० । [न्द्रियनिग्रहे च ।

दान्ति स्त्री दम—क्तिन् । १तपःक्लेशादिसहिष्णुतायां २बाह्ये-

दापित त्रि० दा—णिच्—कर्म्मणि क्त । १साधिते २दण्डिते तथनके ३प्रतिवाद्यादौ च ।

त्रि०दा—णिच्—कर्म्मणि यत् । १दण्ड्ये २दापनीये च ।

दाम न० दो—खण्डने बा०करणे मन् । १पश्वादिबन्धनरज्जौ "स्रगदामैरिव चित्रिता" भा० भी०५७अ० । "सन्तानमा-ल्यदाम च तैरेव कुसुमैः कृतम्" हरिवं०१४५ अ० । भावे मन् २खण्डने । दम्यते अनुशिष्यते दम—कर्म्मणि घञ् बा०दीर्घः । लोके विश्वसंसारे दामोदरशब्दे दृश्यम् ।

दामकण्ठ पु० गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ् । दामकण्ठि तदीये यून्यपत्ये ततः उपका० द्वन्द्वे अद्वन्द्वे च बहुषु युवप्रत्ययस्य लुक् । कलशीकण्ठदामकण्ठाः दामकण्ठा वा इत्येवम् ।

दामग्रन्थि पु० मत्स्यराजविराटस्य सेनापतिभेदे "अथ मत्-स्योऽब्रवीद्राजा शतानीकं जघन्यजम् । कङ्कवल्लभगोपा-लादामग्रन्थिश्च वीर्य्यवान् । युध्येयुरिति मे बुद्धिर्व-र्त्तते नात्र संशयः" भा०वि०३१अ०

दामचन्द्र पु० द्रुपदनृपस्य पुत्रभेदे "धृष्टद्युम्नः शिखण्डी च दीर्घश्चिर्जनमेजयः । चन्द्रसेनो रुद्रसेनः कीर्त्तिधर्मा ध्रुवो धरः । वसुचन्द्रो दामचन्द्रः सिंहचन्द्रः सुते-जनः । द्रुपदस्य तथा पुत्रा द्रुपदश्च महास्त्रवित्" भा० द्रो० १५८ अ०

दामन् न०स्त्री दो—खण्डने करणभावादौ मनिन् । दोहन-काले पश्चादिपादबन्धनरज्जौ (छाँदनदड़ि) २मालायां ३रज्जुमात्रे अमरः बहुग्रन्थियुक्ते एकस्मिन् यत्र पशवो बध्यन्ते (दोका) ख्याते ४पदार्थे च "भाति स्म दामाग्रपदी-[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]ऽपि मनन्तत्वात् न ङीप् । दामानौ दामानः स्त्रियां वा डाप् । दामे दामा इत्यादि

दामनपर्वन् न० दमनको दमनः दामनं पर्व यत्र । दमन-भञ्जनतिथौ १चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् २शुक्लाशीयद्वादश्या-दिषु च दमनशब्दे मूलं दृश्यम् । "चतुर्थेऽर्कविधुत्राशे तन्तुदामनपर्वणोः" नरसिंहपु० तन्तुपर्वशब्दे दृश्यम्

दामनि पु० दमनस्यापत्यम् इञ् । १दमनस्यापत्ये २आयुध-जीविसंघभेदे च ततः स्वार्थे दामन्यादि० छ । दामनीय तत्रार्थे बहुत्वे तु तद्राजत्वात्तस्य लुक् । दामनय इत्येव

दामनी स्त्री दामैव प्रज्ञा० स्वार्थे अण् अणि न नलोपः ङीप् । पशुबन्धनरज्जौ अमरः "दामनीदामभारैश्च केचित् कायावलम्बिभिः । कोलैरारोप्यमाणैश्च दाम-नीपाशपाशितैः" हरिवं०६६अ०

दामन्यादि पु० "दामन्यादित्रिगर्त्तषष्ठाद्छः" पा० छप्रत्यय-निमित्ते पा०ग० सूत्रोक्ते शब्दगणे स च गणः "दामनि औलपि वैजवापि औदकि औदङ्कि आच्यु-तन्ति आच्युतदन्ति शाकुन्तकि आकिदन्ति औडवि काक-दन्तकि शात्रुन्तपि सार्वसेनि बिन्दु वैन्दवि तुलभ मौञ्जा-यन काकन्दि सावित्रीपुत्र ।

दामलिप्त न० तमोलिप्तनगरे (तमलुक) हेम०

दामलिह् पु०दाम—लेढि लिह—क्विप् । १दामलेहके । तमा-त्मन इच्छति क्यच् दामलिह्यति ततः क्विप् । २आत्मनो दामलेहकेच्छौ "दादेर्धातोर्घः" पा०उपदेशे दादेरिति विशेषणात् अस्य उपदेशे दादित्वाभावात् न घः सि०कौ० ।

दामाञ्जन न० दाम्नः अञ्जनम् । अश्वादेः पादबन्धन-रज्जौ (पिछाड़ि) हेमच०दामाञ्जनमयन्त्रार्थे हारावली "दामाञ्जनस्खलितलोलपदं तुरङ्गाः" माघः ।

दामिनी स्त्री भीमो भीमसेनेभवत् दामा सुदामा नगः स एकदेशत्वेनास्त्यस्य "सञ्ज्ञायां मन्माभ्याम्" पा० इनि ङीप् । सौदामन्यां विद्युति ।

दामोदर पु० दाम बन्धनसाधनं उदरे यस्य । यशोदा-नन्दने कृष्णे तत्कथा "ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं कमललोचनम् । आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनः-पुनः । दाम्ना चैवोदरे बद्ध्वा प्रत्यबन्धादुलूखले । यदि शक्नोषि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म साऽकरोत्" इत्युपक्रमे "स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो वै दामबन्धनात् । गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते" हरिवं० ६४अ० "विदारो रोहितोमार्गो हेतुर्दामोदरः सहः" विष्णु०स० । शाङ्करभाष्ये तु प्रकारान्तरेण व्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा

"दमादिगुणधनेनोदरा उत्कृष्टा गतिर्यस्य तथा मन्यत इति दामोदरः। "दमाद्दामोदरं विदुरिति" महाभारते य-शोदया दाम्नोदरे बद्ध इति वा "दामानि लोकनामानि-तानि यस्योदरान्तरे। तेन दामोदरो देवः श्रीधरश्रीसम-न्वितः" इति व्यासवचनात् वा दामोदरः। "दमो ब-हिरिन्द्रियनिग्रहः तज्जन्यो दामः तस्योदमितस्य उन्न-मतावित्ति धातोर्भावे "ऋदोरप्"पा० अपि गुणे दपरत्वे च अरः अवगतिः गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वात्तस्य विशेषण-मुदिति उत्कृष्ट इत्यर्थः तथा च दामो दमसाधकः उत् उत्कृष्टः अरः अवगतिः साक्षात्कारकरूपास्येति दामोदरः। उत्कृष्टा च गतिः धूमादिगतिमपेक्ष्यार्चिरादिः दमादिसा-धना अस्य अनुगस्येति दामोदरनामनिरुक्तिः। "तर्वोर्म-ध्यगतं बद्ध दाम्ना गाढं तथोदरम्। ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनादिति" ब्रह्मपुराणम् इति आनन्दगिरिः। २अतीते अर्हद्भेदे हेमचन्द्र वर्द्धमानपुरवर्त्तिमहर्षे ३नदभेदे च। ४शालग्राममूर्त्तिभेदे तल्लक्षणं पद्मपुराणे यथा "स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मचक्रो भवेत्तु यः। चक्रे तु मध्यदेशेऽस्य पूजितः सुखदः सदा"। ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे "दामोदरस्तथा स्थूलो मध्यचक्रः प्रतिष्ठितः" प्रतिष्ठित इत्यत्र प्रकीर्त्तित इति क्वचित् पाठः। "दूर्वाभं द्वारसङ्कीर्णं पीतरेखायुतं शुभम्"। "पीतरेखा तथैव चेति" ब्रह्मपुराणे पाठः। ब्रह्मपुराणे"उपर्यधश्च चक्रे द्वे नातिदीर्घं सुखे विलम्। मध्ये च रेखा यस्यैका स च दामोदरः स्मृतः"। अन्यत्र "स्थूलो दामोदरो ज्ञेयः सूक्ष्मरन्ध्रो भवेत्तु यः। चक्रे तन्मध्यदेशस्थे पजितः शुभदः सदा"। ब्रह्मवै०प्रकृतिखण्डे "द्विचक्रं स्फुटमत्यन्तं ज्ञेयं दामोदराभिधम्"। मत्स्यसूक्ते "त्रिचक्रेणैनमतिस्थूलं लघु दामोदरं स्मृतम्"

दामोष्णीष पु० गोत्रप्रवर्त्तकप्रवरर्षिभेदे "दामोष्णीषस्य-बलिस्य पर्यादो वरजानुकः" भा० स० ४ अ०। युधिष्ठिर-सभासभ्योक्तौ। तस्यापत्यं कुर्वा०ण्य। दामोष्णीष्य तदपत्ये पुंस्त्री

दाम्पत्य न० दम्पत्योरिदं पत्यन्तत्वात् यक्। १दम्पति सम्बन्धिनि अग्निहोत्रादौ २दम्पत्योरन्योन्यप्रीतौ च "ब्रह्मार्थसकामस्तु यजेत ब्रह्मवर्चसम्" इत्युपक्रमे "वि-द्यावानस्तु गिरिशं दाम्पत्यार्थमुमां सतीम्" भाग०२।३।८।

दाम्भिक त्रि० दम्भेन चरति धर्मं ठक्। लोकेषु लोभादि ख्यापनार्थं धर्मचारिणि १वैडालव्रतिनि, २दम्भयुक्ते च। "पापरोगामिशस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी" मनुना रसविक्रयकर्मविपाकः दाम्भिकत्वमित्युक्तम्। "दाम्भिको दुष्कृतः प्राज्ञः शूद्रेण सदृशो भवेत्" भा०अ० २१५ अ०। ३बकपक्षिणि पुंस्त्री०राजनि०।

दाय दाने भ्वा०आत्म०सक०सेट्। दायते अदायिष्ट अदा-यिढ्म् अदायिध्वम्। ऋदित् चिङ् अददायत-त।

दाय पु० दा—दाने भावे घञ्। १दाने "विभोदायः क्रतो येन व्यक्रीतो मित्र एव वा। मित्र एव प्रदातव्यो यथा दायस्तथा भवेः। अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा" मनुः। दीङ्क्षये भावे घञ्। २क्षये ३अवयपालः ४स्थाने मेदि०। दो—खण्डने भावे घञ्। ४खण्डने श्रज्र-रत्ना०५योत्सहनभाषणे मेदि०। तस्य परोक्षस्य खण्ड-नरूपत्वात् तथात्वम्। दा—दाने कर्मणि घञ्। ६देये धनादौ "ते तत्र विविधान् दायान् विजयार्थं नरेश्वराः" भा०आ०१८४ अ०। "संख्याः सुखारसंस्थितो द दायाः शुभायथा" काम०नीति० "दायस्तु विविधं तस्यै स्त्रण्णु मे वदतोऽनघ। यस्मार्थं राजभिर्दत्तं सुश्नातं धन मक्षयम्" भा०स०५१अ०। ७विवाहकाले कन्यायै दीय-माने यौतुकादिधने कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो दत्ते धने ८तातान्नविवादौ समाहृतब्रह्मचारिभ्यो दत्तीयमाने धने च १० विभाज्यपैतृकादिधने च दायभागशब्दे दृश्यम्।

दायक त्रि०दा—दाने ण्वुल्। १दातरि "तावतां गोसहस्राणां फलं प्राप्नोति दायकः" भा०व०१८१अ० "चौराणां भक्त-दायकाः" मनुः। दो—खण्डने ण्वुल्। २खण्डके च। दायेन धनेन कार्यति के-क। ३दायादे "स्वद्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः" स्वद्याम् दायका दायादा इत्यर्थः।

दायबन्धु पु० दाये बन्धुः। भ्रातरि शब्दरत्ना०

दायभाग पु०दायस्य सम्बन्धिविभागो यत्र। अष्टादशविवादा-न्तर्गते विवादपदभेदे तत्स्वरूपं जीमूतवाहनकृते दायभागे यथा "अथ दायभागो निरूप्यते तत्र नारदः "विभागो-ऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः"। पितृत आगतं पित्र्यं तत्र पितृ द्वारेणोपजातस्वत्वमुच्यते। पित्र्यस्येति पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणं सम्बन्धिमात्रेण सम्ब-न्धिमात्रधनविभागेऽपि दायभागपदप्रयोगात् अतएव दायभागं विवादपदरूपतया नारदोक्तिः आत्मादिधन-

विभागमेव प्रदर्शितवान् तथा मनुरपि पित्रादिपद-मदत्त्वैव "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रतिसंहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत" इत्युपक्रम्य यावत्सम्बन्धिधनविभागमुक्तवान्। दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः स्व-त्वप्रवर्जितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् न तु कृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति। ततश्च पूर्वस्वामि-सम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वं तत्र निरूढो दायशब्दः। ननु किं दायस्य विभागो विभक्ता वयवत्वं? यद्वा दायेन सह विभागोऽसंयुक्तत्वं? न तावत् पूर्वः दायविभागापत्तेः नापि द्वितीयः संयुक्तोऽपि न भवेद् विभक्तं स्वं भ्रातुरिदमिति प्रयोगात्। न च विशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्य-विशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यं सम्बन्ध्यन्तर सद्भावप्रतिपन्नस्य सम्बन्धस्यावयवेष्वेव विभागव्यञ्जक-स्वत्वापादकत्वात् ततस्तत्पितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाश कल्पनागौरवात् यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयो-गाच्च। उच्यते एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्प-न्नस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारा नर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं वि-भागः। विशेषेण भजनं स्वत्वज्ञापनं वा विभागः। यत्रापि चैकं दासीगवादिकं बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषे वहनदोहनफलेन स्वत्वं व्यज्यते। तदाह बृहस्पतिः "एकां स्त्रीं कारयेत् कर्म यथांशेन गृहे गृहे। बहूनां कूपवाप्यस्त्वनुसारेण गृह्यते। युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेत्"। इदं श्लोकार्धत्रयं नानास्थानस्थं न तु क्रमिकम्। ननु "पितर्यूर्द्धं गते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुरिति" नारदवचनात् पितुरूर्द्धं विभजेयुरित्यन्वयात् विभागात् पूर्वं न तत्र पुत्राणां स्वत्वं न च विभागस्य स्वत्वकारणता सम्बन्धिधनेऽप्यतिप्रसङ्गात्। उच्यते पित्रादिनिध-नानन्तरमेवास्मदीयं धनमिति प्रयोगात् एकपुत्रे च विभागं विनैव स्वत्वस्वीकाराच्च सम्बन्धिनिधनमेव स्वत्व कारणमतो नातिप्रसङ्गः। नन्वर्जयितृव्यापारोऽर्जनम् अर्जनाधीनस्वामिभावश्चार्जयिता तेन पुत्रव्यापारो-ऽर्जनैवार्जनं पुत्राणाम् अतो जीवत्येव पितरि पुत्राणां तत्र स्वत्वं न तु तन्निधनात् अत एवोक्तं "कश्चिज्जन्मनैव यथा पितेत्र धने"। नैतद् मन्वादिविरोधात्। यथा मनुः "ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजे-रन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः" जीवतोरपि पित्रोः पुत्राणां कुतो न विभाग इत्याशङ्कायामिदमुत्तरं तदानीमनीशामित्यादिति। न च भार्या पुत्रश्चेत्यादिवत् अस्वातन्त्र्याभिप्रायमिति वाच्यं तदानीं स्वत्वे प्रमाणा-भावात् भार्यादिषु तु यत्ते समधिगच्छन्ति अर्जयन्तीति स्वत्वे सिद्धे युक्तमस्वातन्त्र्यवर्णनम्। किञ्च जीवतो-ऽपि तेषामस्वामित्वे स्वधनसाध्यवैदिककर्मोच्छेदात् श्रुति विरोधः स्यात्। देवलश्च पितृधने अस्वाम्यमेव स्पष्ट-यति यथा "पितर्य्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते"। किञ्च जीवत्यपि पितरि पितृधने पुत्राणां स्वामित्वे पितु-रनिच्छयापि विभागः स्यात् जन्मनैव स्वत्वमित्यत्र प्र-माणाभावाच्च अर्जनं तथा जन्मनः स्वतावगधि-गमात्। कश्चिज्जन्मेति च जन्मनिबन्धनत्वात् पिता पुत्रसम्बन्धस्य पितृमरणे च स्वत्वकारणत्वात् परम्प-रया वर्णनम्"।

अस्य मते च पुत्रा पित्रादुपरमादावेव तद्धने स्वत्वं तच्चैकदेशमिश्रम्।

मिताक्षरादिप्राचीनमते जन्मनैव पुत्राणां पितृधने स्वत्वं तच्च समुदितद्रव्यनिष्ठमिति भेदः।

तदेतत् प्राचीनमतं वीरमित्रोदये जीमूतवाहनमत-निराकरणेन परिष्कृत्य समर्थितं यथा

"यत्र मन्वादिवचनव्याख्यासु बहुधा बुधाः। विवदन्ते दायभागः स प्रबन्धेन वर्ण्यते"। तत्रैव चाह नारदः "विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते। दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैरिति"। पित्रोरयं पित्र्यम् इति कृतैकशेषात्पितृशब्दात् अन्ये मातृधनस्यापि विभागकथनात्। पित्र्यस्य पुत्रैरिति च द्वयमपि सम्बन्धिमात्रोपलक्षणम् पत्नीत्यादिनान्येषामपि भ्रात्रा-दिधने तद्विरूपणात्। अत एवोपक्रमे मनुना पित्रादि पदस्योपात्तम्। "एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मो वो रति संहितः। आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायधर्मं निबोधतेति"। "दायधर्मोऽप्यत्र विभागरूपोऽभिप्रेतस्तस्यैवाग्रे तस्य कथनपूर्वकं विरूपणात् उद्देशावसरेऽपि "स्त्रीपुंधर्मो-विभागश्चेति" तस्यैव विवादपदत्वेनोद्देशात्। अत एवाग्रे यावत्सम्बन्धिधनविभागमेव प्रदर्शितवान्मनुः। दाय-शब्दार्थं स्वामिसम्बन्धमात्रनिमित्तकस्वत्ववद् द्रव्यं वदति।

तथा च मिताक्षराकारः "विभक्तव्यं पितृद्रव्यं दायमाहुर्मनीषिणः" इत्याह । अत्रापि पितृपदं सम्बन्धिमात्रोपलक्षणमन्यत्रापि दायशब्दप्रयोगात् । विभक्तव्यं विभागार्हमित्यर्थः अन्यथैकपुत्रादिस्वामिके विभागाभावाद्दायशब्दवाच्यता न स्यात् । यत्तु जीमूतवाहनेन (दीयत इति व्युत्पत्त्या दायशब्दो ददातिप्रयोगश्च गौणः मृतप्रव्रजितादिस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्तिफलसाम्यात् । न तु मृतादीनां तत्र त्यागोऽस्ति । तस्मात् पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्येऽन्यस्य स्वत्वं तत्र निरूढोदायशब्द) इत्युक्तं, तत्र सुन्दरम् निरूढत्वाङ्गीकारे दायददातिशब्दयोर्गौणत्वोपन्यासानर्थक्यात् । सर्वथाऽवयवार्थराहित्ये हि निरूढत्वम् । न च योगरूढत्वम् अवयवार्थबाधस्य स्वयमेवोपन्यासात् गौणमवयवार्थं परिकल्प्य तदङ्गीकारस्य निष्प्रयोजनत्वमन्योन्याश्रयत्वमनुभवविरोधो व्याघातश्च । तत्स्वाम्योपरम इति च [illegible]नापि स्वत्वस्योपपादयिष्यमाणत्वादव्यापकम् । [illegible] विभागशब्दस्त्वनेकस्वाम्यानां द्रव्यसमुदायविषयाणां तत्तदेकदेशे व्यवस्थापने शक्तः । अतएवैकपुत्रादीनां पित्रादिधनस्वाम्ये विभागशब्दाप्रयोगो दायोऽनेन लब्ध इत्येव च प्रयोगः । यत्रापि चैकं दासीगवादि बहुसाधारणं तत्रापि तत्तत्कालविशेषनियतदासीदोहनादिना तस्य तस्य स्वत्वव्यञ्जनादस्त्वेकदेशस्वाम्यव्यवस्थापनरूपो विभागशब्दार्थः । अतएव "एकां स्त्रीं कारयेत्कर्म यथांशेन गृहे गृहे" इति "बहूनां कूपवाप्यस्त्वनुसारेण गृह्यते" । "युक्त्या विभजनीयं तदन्यथानर्थकं भवेदिति" च बृहस्पत्यादिवचनेषु वक्ष्यमाणरीत्या तदुपपादयिष्यते । स च दायो द्विविधोऽप्रतिबन्धः सप्रतिबन्धश्च । पुत्रादीनां पित्रादिधने पुत्रत्वादिनैव सत्यपि स्वामिनि पित्रादौ जन्मनैव स्वत्वोत्पत्तेः स तेषामप्रतिबन्धो दायः स्वामिसद्भावस्याप्रतिबन्धकत्वात् । यस्तु विभक्तस्यासंसृष्टिनोऽपुत्रस्य मृतस्य भ्रात्रादीनां तद्धनरूपो दायः स सप्रतिबन्धः स्वामिसद्भावस्य प्रतिबन्धकस्यापगम एव तत्र स्वत्वोत्पत्तेः । ननु सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दायः । स्वामिसद्भावे पुत्रादीनामपि जन्ममात्रेण स्वत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । यदि जन्मनैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वं स्यात्तदुत्पन्नमात्रस्य पुत्रादेस्तत् साधारणमिति तदनुमतिं विना द्रव्यसाध्येष्वाधानादिषु पित्रादीनामनधिकारापत्तौ "आत्मपुत्रः कनकेनोऽग्नीनादधीतेति" श्रुतिविरोधः । किञ्च विभागात् प्राक्पित्रादिप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्ववचनं व्यर्थं स्यात् । तद्धि पित्रा पुत्रान्तरानुमत्या यदि दत्तं सर्वैरेव दत्तमिति विभागप्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधोऽनर्थकः । अननुमत्या तु साधारणद्रव्यस्य दानमेव न सम्भवतीति पित्रादिप्रीतिदत्तत्यादिवचने युक्तिरयुक्ता । एवं पुत्राद्यनुमतिमन्तरेण स्त्र्यादीनामपि भर्त्रादिभिः प्रीतिदानस्यासम्भवात्तदनुमतौ तु तैरपि दत्तत्वात् । "भर्त्रा प्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन् मृतेऽपि तत् । सा यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वा स्थावरादृते इति" वचने यथाकाममश्नीयाद्दद्याद्वेत्यनेनाविभाज्यत्वं भर्तृप्रीतिलब्धस्य यदभिहितं तदपि व्यर्थम् । न चेदमविभागावस्थायां प्रीतिदानं तस्य चाविभाज्यत्वञ्च प्रतिपादयति किन्तु स्थावरेतरे यद्दत्तमित्यन्वयाद्विभागोत्तरमपि भर्त्रा स्त्रियै स्थावरप्रीत्या देयमस्मानाद्दत्तमपि तेन पुत्रादिभिरपहृत्य विभजनीयमस्थावरन्तु न पत्याहर्त्तव्यमित्यनुवादमात्रम् स्थावरस्य स्त्रियै प्रीतिदानप्रतिषेधमात्रं तात्पर्य्येण बोधयतीति शङ्कनीयम् । तथान्वयस्य व्यवहितयोजनाप्रसङ्गेनायुक्तत्वात् । स्थावरप्रीतिदानप्रतिषेधमात्रतासमर्पकत्वेऽन्यांशस्यानुवादमात्रं व्यर्थत्वापरपर्य्यायस्यापद्यते ।

अथ "मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः" । तथा "पितृप्रसादाद् भुज्यन्ते वस्त्राण्याभरणानि च । स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पैतृक इति" वचनमध्यं विभागप्राक्कालीनस्थावरप्रसाददानप्रतिषेधपरं वाच्यं मणिमुक्तादिप्रसाददानानुमतिपुरःसरं तत्प्रतिषेधाभिधानात् अन्यथा तस्यानुवादमात्रत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च जन्मना पुत्रादीनां स्वत्वान्मणिमुक्तादिषु तदनुमतिमन्तरेणापि दाने पितुः स्वातन्त्र्यम् । स्थावरे तु तदनुमत्यैवेति विशेष इति वचनद्वयार्थस्य वाच्यत्वाज्जन्मना स्वत्वमायातीति, नैवम् तस्य पितामहोपात्तस्थावरविषयत्वात् । अतीते पितामहे तत्स्वाम्यनाशात्पितापुत्रयोः साधारणे तदीयद्रव्यस्वत्वेऽपि स्थावर एव पुत्रानुमत्यपेक्षा मणिमुक्तादौ तु नेति तदर्थात् । यत्तु गौतमवचनम् "उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वं लभते इत्याचार्य्याः" इति । जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे मिताक्षराकृता प्रमाणत्वेनोपन्यस्तं तद्दायभागदायतत्त्वकृता व्याख्यातमेव ।

पितृर्जीवत्येव तज्जन्यत्वस्य हेतुभूतेनोत्पत्तिमात्रेणैव जनकधने पुत्राणां स्वामित्वासंभवात् नाम्यबल्यादिधिकेन जनकधने पुत्राणां स्वामित्वासहनं पुत्रोऽभवत् नान्यः सम्पत्तीत्वाय्यीं सन्तन इति। न तु पितृस्वत्वे विद्यमानेऽपि तत्र पुत्रस्वत्वमिति तदर्थः। नारदेनैवचनविरोधात्। "पितर्यूर्द्ध्वं गते पुत्रा विभजेयुर्धनमित्युरिति" नारदः पितुर्धनमित्याह। अन्यथा धनं विभजेयुरित्येवावक्ष्यत्। "पितर्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः। अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते इति"। देवलोऽपि पितुर्धनमित्युक्तोत्तरार्द्धेनास्वाम्यं ब्रूते स्पष्टमेव तेषामस्वत्वं तत्र हेतुत्वेनोक्तवान्। निर्दोषे पातित्यादिस्वत्वापगमकदोषरहिते। मनुरपि "ऊर्द्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम्। भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोरिति" जीवतोर्मातापित्रोस्तद्धने पुत्राणामस्वाम्यं व्यक्तमेवाह। यत्तु शङ्खलिखितावाहतुः "न जीवति पितरि पुत्रा रिक्थमजेरन्। यद्यपि स्वाम्यमस्यादधिगतन्तैरनर्हा एव पुत्रा अर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यादिति" स्मृतिचन्द्रिकाकारेण च व्याख्यातम्। यद्यपि "तैः पुत्रैः स्वकीयजन्मनः पश्चादनन्तरमेव पितृधने स्वाम्यमधिगतं प्राप्तन्तथापि जीवति पितरि तद्धनं तदिच्छां विना न विभजेरन्नर्थधर्मयोरस्वातन्त्र्यात्पितृपारतन्त्र्याद्विभागकरणेऽनर्हाः पुत्रा" इति। तेनानेन वचनेन जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिस्वामिकधने स्वत्वमिति" तदपि न मन्वादिवचनानां बहूनामस्वाम्यप्रतिपादकानामनुरोधेनास्वाम्यपर्यायस्य वर्णनीयत्वात्। वर्णितञ्च कल्पतरौ "यद्यपि पश्चादधिते पितृधनव्यापारनिरपेक्षैः पुत्रैर्विद्यादिभिरुपात्ते धने स्वाम्यन्तथापि तत्राप्यस्वाम्यञ्जीवति पितरि, किमुत पितृधने अर्थधर्मयोस्तेषां पितरि जीवत्यस्वातन्त्र्यादिति। किञ्च स्वत्वं शास्त्रैकसमधिगम्यं तत्र च रिक्थक्रयादिवज्जन्मनः स्वत्वहेतुत्वेनानुक्तेर्जन्मना स्वत्वमप्रमाणकमेव। अतएव यथा भार्य्यादिवचनम् "भार्य्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः। यत्ते समधिगच्छन्ति यस्यैते तस्य तद्धनमिति"। पारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरन्तथाऽस्वाम्यवचनान्यपीत्यपास्तम्। भार्य्यादिष्वस्वातन्त्र्यादिवचनैः कर्त्तनादिसाधनकत्वेन स्वामित्वे सिद्धे पुत्रस्यास्वातन्त्र्यमात्रपरत्वमन्यथा भौतादिषु धनसाध्येषु पुराणादिसूतन्तेषामधिकारित्वमपि विरुद्ध्येत। अत तु प्रकृत जन्मनः स्वत्वहेतुत्वे प्रमाणाभावादुक्तवचनैवास्वाम्यानेकवचनवर्णनम्। किञ्च यदि स्वत्वं लौकिकं स्यात्तर्हि तदुपायानामपि लौकिकत्वात् "स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं, क्षत्रियस्य विजितम् निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोरिति" गौतमवचनं व्यर्थमेव स्यादनुवादकत्वाच्च हि पाकादौ दनो भवतीत्यादि शास्त्रे निष्प्रयोजनमनुवादमात्र मुच्यते। तस्य हि वचनस्यायमर्थः। रिक्थं दायः क्रयः प्रसिद्धः। संविभागो दायस्यैवैकदेशनिष्ठस्वामित्वव्यक्तौ विभागः। परिग्रहः पूर्वमपरेणास्वीकृतस्यारण्यादि साधारणप्रदेशसम्भविनस्तृणजलकाष्ठादेः स्वीकारः। अधिगमोऽज्ञातस्वामिकस्य निध्यादेः प्राप्तिः। एतेषु स्वत्वहेतुषु सत्सु स्वामी भवति। जातेषु च जायते। ब्राह्मणस्य लब्धं प्रतिग्रहादिप्राप्तमधिकमसाधारणं रिक्थाद्यस्तु सर्वसाधारणाः। अधिकमित्युत्तरत्र सर्वत्र सम्बध्यते। क्षत्रियस्य विजितं युद्धविजयदण्डादिप्राप्तमसाधारणम्। वैश्यस्य निर्विष्टं कृषिगोरक्षादिभृतिलब्धम्। शूद्रस्य द्विजशुश्रूषादिभृतिलब्धम्। निपूर्वस्य विशेर्भृतिवाचकत्वम् "निर्वेशो भृतिभोगयोरिति" त्रिकाण्डाभिधानात्। वैश्यशूद्रग्रहणस्योपलक्षणत्वादन्येषामप्यनुलोमजप्रतिलोमजातानां "सूतानामश्वसारथ्यम्" इत्याद्यौशनसादिप्रतिपादितं वृत्तिजातं निर्विष्टशब्देन संगृह्यते सर्वस्य भृतिरूपत्वात्। किञ्च "योऽदत्तादायिनो हस्ताल्लिप्सेत ब्राह्मणो धनम्। याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः"। इत्यदत्तादायिनश्चौरस्य हस्ताद्याजनादिलब्धस्यापि धनमर्ज्जयतो दण्डविधानमनुपपन्नं स्वत्वस्य लौकिकत्वे। स्वहस्त्याद्यर्ज्जयतोऽनपराधत्वात्। मन्मते तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात् स्वत्वस्य चौरदाहृतयाजनादावेतद्वचनादेव स्वत्वानुत्पादकत्वात्तद्विधानमुपपन्नतरम्। अपि च मम स्वमनेनापहृतमिति व्यपदेशो न स्यात् स्वत्वस्य लौकिकत्वे अपहर्तुरेव तत्र स्वत्वात्। मन्मते त्वपहारस्य निषिद्धत्वेन स्वत्वानुत्पादकत्वादुपपन्नोऽयं व्यपदेशः। यदि च सुवर्णत्वादिकमिव तत्र स्वत्वमपि प्रत्यक्षप्रमाणकन्तर्हि सुवर्णत्वादौ यथा न सन्देहस्तथास्य स्वमिदमस्य वेत्यपि सन्देहो न स्यात्सिद्धीतत्वात्। इदमेवोक्तं संग्रहकारेण। "वर्त्तते यस्य यद्धस्ते तस्य स्वामी स एव न। अन्यस्वमन्यहस्तेषु चौर्य्याद्यैः किन्न दृश्यते। तस्माच्छास्त्रत एव स्यात् स्वाम्यं नानुभवादपि। अस्यापहृतमेतेन न

युक्तं यत्तु मन्यथा। विदितोऽर्थागमः शास्त्रे तथाऽर्जने पृथक् पृथगिति"। शास्त्रे "स्वामी रिक्थक्रयेत्यादौ" बाधा-रहिताधारणरूपोऽर्थागमः स्वत्वोपायः पृथक् पृथग्वर्णि-तस्तथा विदितो' लौकिकत्वे तच्छास्त्रानर्थक्यं स्याल्लो-कविदितत्वादित्यर्थः। अन्यत् स्पष्टम् यथावर्णमिति स्मृति-चन्द्रिकायां पाठः। पूर्वपाठस्तु मदनरत्नलिखितः। अथ यद्यस्य यथेष्टं विनियोक्तुं तत्तस्य स्वमिति लोकप्रसिद्धेर्य-थेष्टविनियोज्यत्वं स्वत्वमिति चौर्य्याद्यर्जितेनातिप्रसङ्गस्तत्र चौरादेर्यथेष्टविनियोज्यत्वाभावाद्विनियोगकाले त्रासादि-दर्शनात्। अतएव सन्देहोऽप्युपपन्नः सुवर्णत्वादितुल्य-त्वाभावात् स्वत्वस्य। नैवम् असम्भवात्। शास्त्रेण सर्वस्य कुटुम्बभरणादौ विनियोगविशेषनियमाद्यथेष्टविनियोग-विषयत्वस्य क्वाप्यप्रसिद्धेः। तदप्याह संग्रहकारः श-ङ्खोपन्यासपुरःसरम् "न च समुच्यते तद्यत् स्वेच्छया विनियुज्यते। विनियोगोऽस्य सर्वस्य शास्त्रेणैव निय-म्यते इति"। अत्र पूर्वार्द्धं शङ्खोपन्यास उत्तरार्द्धं तत्परिहारः। न च [illegible]स्वत्वादिवदुत्पत्त्यैवार्थस्वामित्व-मिति गौतमवचने उत्पत्त्यापि जन्मापरपर्य्यायायाः स्वत्व-हेतुत्वोक्तेः सत्यपि स्वत्वे तदुपायानाञ्च शास्त्रैकसम-धिगम्यत्वे जन्मना पुत्रादेः पित्रादिधने स्वत्वमस्त्येवेति वाच्यम् तस्यानेकदूषणैरन्यथा व्याख्यानस्य प्रागेवोक्त-त्वात्। इदमेवाभिसन्धाय धारेश्वरेणापि शास्त्रैक-समधिगम्यमेव स्वत्वमिति सिद्धान्तितम्। अपि च। जीव-त्यपि पित्रादौ पुत्रादेस्तद्धने जन्मना स्वत्वे तदनिच्छाया-मपि पुत्रादीच्छयैव विभागः स्यात्। अस्वातन्त्र्यवचना-न्नैवमिति चेत् न तथा सति दृष्टादृष्टविरोधमात्रं अनेहाव्यवहारस्तु सिद्ध्येदेव। यथा पित्रादिभिः सह पुत्रादिभिस्तुल्यव्यवहारे प्रवर्त्त्यमाने तेषां दृष्टादृष्टयोः श्रेयोविघातमात्रं शिष्ये पितुः पुत्र इत्यादि वचनार्थ इति प्राक्प्रपञ्चितं तथात्रापि स्यात्। अस्त्विति चेन्न सकलनिबन्धविरोधात्। कश्चिज्जन्मनैवेति प्राचीनग्रन्थ-लिखनमपि जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रादिसम्बन्धस्य पितृ-मरणस्य च तत्स्वत्वापगमहेतुत्वेन परम्परया वर्णनीयम् किञ्च। ऊर्द्ध्वं पितुश्चेत्यादि मनुवचनं जन्मना पुत्राणां स्वत्वपरं जीवति पितरि सत्यपि पुत्राणां स्वाम्ये तदि-च्छया विना न विभागः ऊर्द्ध्वन्तु स्वेच्छयेति विभागनिषे-धार्थं तदिति वाच्यं तथात्वाऽलम् असाम्यपरत्वापत्तेः। न तु पितृमरणकालविभागार्थमिति युक्तम्। इत्यर्थ-

दिविभागस्योक्तव्यवस्थानुपपत्तेः। नापि नियमविधि-र्विभागस्य "एवं सह वसेयुर्वा पृथग् वा धर्म्मकाम्यया" इति मनुना विकल्पाभिधानात्। काम्यविधौ च पितुरुपर-मानन्तरकाल एव विभागो नैमित्तिकस्य निमित्तानन्तर्य्य-बाधोऽयं स्यात्। आर्त्तिद्वयव्याप्ताप्यवियोगार्थमिच्छारूप विशेषविरोधस्यालाभाभावात्। अतो जीवतोः पित्रोस्त-द्धने स्वाम्यं नास्ति किन्तु परतयोस्तयोरिति तत्कालीना-स्वत्वज्ञापनार्थं मन्वादिवचनं विभागस्तु स्वातन्त्र्यात्त-त्कालीन इच्छाप्राप्तोऽनूद्यते। तथा चैतद्वचनविरोधादपि न जन्मना स्वत्वं वक्तुं शक्यम्। उपरमपतितत्वादि-कमपि पित्रादिस्वत्वनाशकारणं कथ्यते। तस्मात् पित्रादिस्वत्वनाश एव तद्धने पुत्रादीनां स्वाम्यं न तत्-स्वत्वसमकालीनमिति स्वाम्यादिसद्भावस्य [illegible] प्रति-बन्धकत्वात् सर्वोऽपि सप्रतिबन्ध एव दाय इति [illegible]-मनुपपन्नमिति। अत्रोच्यते। यदि स्वत्वापगम पुत्रादीनां तद्धने स्वत्वं तर्हि निर्दोषे पित्रादौ जीवति तेषां धनसाध्यवैदिककर्मस्वनधिकारप्रसङ्गे "जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादि श्रुतिविरोधस्तुल्यः स्व-कपोलकल्पितहेत्वाभावसमर्थितस्त्वयैतदनुरोधेन श्रुति-सङ्कोचोऽयुक्तः। आहिताग्निविष्टप्रथमयज्ञे पित्रादौ जीवत्यपि पुत्रादीन् प्रति तत्प्रवृत्त्यविशेषात्। सकल-याज्ञिकशिष्टानां तदनुष्ठानदर्शनाच्च। जातपुत्रकृष्ण-केशपदाभ्यां वयोऽवस्थानतिक्रमस्यैव विवक्षा न तु तयोर-व्यवस्थितयोः स्वरूपेणेति विरोधाधिकरणे भाष्यवार्त्ति-कादौ स्थितत्वात्। न च यथा पुत्रानुमत्या पितुर्भव-त्यते तदधिकारस्तथा मन्मतेऽपि पुत्रादीनामपि पित्रा-द्यनुमत्येति वाच्यम्। यतो द्वयोरपि मते पितुः स्वत्वस्य धने विद्यमानत्वात् स्वत्वत्यागरूपप्रधाननिष्प-त्तिरविहता भवन्मते तु पुत्रादीनां स्वत्वस्यैवाभावादनु-मतेश्च स्वत्वजनकत्वाद्यागादिप्रधाननिष्पत्तिरेव कथम्। वस्तुतस्तु पितुः पुत्रानुमतिरपि नापेक्षिता स्वात-न्त्र्यात्। पित्राद्यनुमतिस्तु पुत्रादेरपेक्षिता पारतन्त्र्या-दित्येतावान् विशेषो यथा स्त्रियाः स्वधर्मेऽपीष्टा-पूर्त्तादिव्रतादौ भर्त्तुरनुमतिस्त्वारम्भकत्ववचनात्। अननुमतौ तु स्वतन्त्रः प्रत्यवायो वैगुण्यं वा कर्म्मणि न तु प्रधानस्वरूपानिष्पत्तिः। पित्राद्यनुमतेः स्वत्वोत्पाद-कत्वे तदनुरोधात्कल्प्यमानमलौकिकमप्रामाणीयम्। त-स्माच्छास्त्रैकसमधिगम्येऽपि स्वत्वे जन्मस्वत्वपक्षोऽपि

रिक्थादिवचनादधिगमादिपदेन संग्रह [illegible]ति स्वतिपुरोधस्थितावारविषयस्य निर्दोषे जीवत्यपि पित्रादौ पुत्रादिवत्साध्वनुज्ञानाधिकारस्यानुरोधात्। वस्तुतस्तु लौकिकमेव स्वत्वं लोके च जातमात्रस्यैव पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वाम्यव्यवहारोऽस्यैवामपीति बाधयिष्यामः। यत्र पित्रादीनामनुमत्ययोग्यपुत्रादिसाधारण्यस्वत्वे वचनमनुमतिमन्तरेणाधानादिकं स्यादित्युक्तं तदनुमतियोग्येष्वपि पुत्रादिषु स्वातन्त्र्यात्पित्रादीनां न तदनुमत्यपेक्षा किन्तु तानुमत्ययोग्येष्विति परिहृतप्रायमेव तद्विधिवशादेवाधिकारोऽवगम्यत इति तु विश्वेश्वराचार्य्यः। उत्पत्त्यैवार्थस्वामित्वमिति गौतमवचनस्य रघुनन्दनाभ्यामाराध्याभ्यामरिकोत्पत्तिस्वत्वहेतुत्वं न [illegible]व्याख्यानं तत्तदपि व्यर्थमेव। यत्तु मनुवचनमपि स्मृतिचन्द्रिकोक्तव्याख्यैव साधीयसी। कल्पतरुकृतव्याख्यायान्तु विद्यादुपात्ताध्याहारेऽनुपस्थितभूयःपदाध्याहारः प्रसज्येत। जन्मपदाध्याहारस्तु पुत्रत्वाद्याक्षेपस्थितेरत्राध्याहाराद्य नायुक्तः। तेन मूलपदस्य स्वानुरोधान्नारददेवलादिवचनानामेवास्वातन्त्र्यपरत्ववर्णनमुचिततरम्। यदप्युक्तं प्रीतिदत्तस्याविभाज्यत्ववचनानि जन्मना स्वत्वाभ्युपगमेऽनुपपन्नानीति। तदपि न अनुमत्यभिप्रायेण स्थावरप्रीतिदानाभावस्थिरीकरणार्थतयोपपत्तेः। स्वातन्त्र्याद्वा पितुरनुमतिमन्तरेणापि तेन दत्ते स्थावरव्यतिरिक्ते पुत्राणामविभाज्यत्वमुच्यते। अतएव स्थावरे विशेषवचनम् "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्व्वान् दानञ्च न विक्रयः" इति। मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनन्तु जन्मना स्वत्वपक्ष एवोपपन्नतरम्। न च पितामहोपात्तस्थावरमात्रविषयत्वमिति युक्तम्। न पिता न पितामह इत्युपक्रमात्। पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च सत्यपि न देयमिति वचनं जन्मना स्वत्वं ज्ञापयति। यथा परमते मणिमुक्ताप्रवालादीनां पैतामहानामपि पितुरेव स्वत्वन्तत्कारणसत्त्वात्तथास्मिन् मतेऽपि पुत्रादीनामपि जन्मना स्वत्वे साधारण्येऽपि पितुर्दानाधिकार इत्यविशेषः। तथात्मपैतृके पैतामहे च द्रव्ये पुत्रादीनां यद्यपि जन्मनैव स्वत्वं तथापि पितुरावश्यकेषु धर्म्मकार्य्येषु वाचनिकेषु च प्रसादद्दानकुटुम्बभरणापद्विमोक्षादिषु च स्थावरव्यतिरिक्तद्रव्यविनियोगे स्वातन्त्र्यमिति ध्येयम्। स्थावरादौ तु स्वार्जितेऽपि पित्रादिपरतन्त्रत्वात् न पुत्रादिपारतन्त्र्यं तत्रैव। "स्थावरं द्विपदञ्चैव यद्यपि स्वयमर्जितम्। असम्भूय सुतान् सर्व्वान् दानञ्च न विक्रयः। ये जाता येऽप्यजाताश्च ये च गर्भे व्यवस्थिताः। वृत्तिञ्च तेऽभिकाङ्क्षन्ति न दानञ्च न विक्रयः" इत्यादि वचनात्। अस्यापवादो वक्ष्यते यत्र स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावे च जन्मनः क्वापि स्वत्वहेतुतानभिधानात् कथञ्जन्मना पुत्रादीनां पित्रादिधने स्वत्वस्वीकार इत्युक्तम्। तत्तु शास्त्रैकसमधिगम्यत्वमभ्युपेत्यापि गौतमादिवचन उत्पत्तेरपि स्वत्वोक्तेः परिहृतमेव प्राक्। वस्तुतस्तु न स्वत्वस्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं युक्तियुक्तम्। सर्व्वथा शास्त्रज्ञानगन्धर[illegible]तानां प्रत्यन्तवासिनां म्लेच्छादीनामपि मम स्वमिदं [illegible]न्यस्य स्वमिति व्यपदेशस्तत्कृतश्च क्रयविक्रयादिव्यव[illegible]रो दृश्यते। तेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रयादुत्पादकं [illegible]स्वामित्वमपि तदर्थेष्टविनियोगार्हत्वरूपं पदार्थ[illegible]रूपं वा प्रत्यक्षादिप्रमाणादेवावगतमित्यवश्यं वा[illegible]। एतत्तर्कोपष्टम्भोऽनुमानवाक्यप्रयोगोऽपि विज्ञानयोगिनोक्तः "स्वत्वं लौकिकं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वाद्व्रीह्यादिवत् इत्यन्वयदृष्टान्तः। आहवनीयादीनां हि शास्त्रैकसमधिगम्यानां न लौकिकार्थक्रियासाधनत्वमस्तीति व्यतिरेकदृष्टान्तः। तेनान्वयव्यतिरेकी हेतुः। यद्यप्याहवनीयादीनामपि यागादिलौकिकक्रियासाधनत्वमप्यस्ति। तथापि तल्लोकप्रमाणकाग्न्यादिरूपेण नालौकिकाहवनीयादिरूपेणेति न व्यभिचारः। इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वमपि तु स्वत्वेनैवेति सुवर्णत्वादिना भरणाद्यर्थक्रियासाधनत्वात्तद्यथालौकिकं रूपमेवं स्वत्वमपि सर्व्वानुगतं लौकिकमेव तद्वत्त्वेन क्रयादिक्रियानिर्व्वाहो लोके। न चैवं स्वामी रिक्थक्रयादिकृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वेनानर्थक्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्म्माधर्म्मोपयोगितया व्याकरणस्मृतावनादियाचकत्वतद्भावरूपसाधुत्वासाधुत्वविवेकस्येव तदुपपत्तेः। साधुशब्दाधिकरणे च तदुपवर्णितं यथा [illegible]व्यवहारिणां लोकानामविदितं लौकिकमेव साधुत्वं शास्त्रेण विविच्यते। अतस्त्वलौकिकसाधुत्वं साधुभिर्भाषितव्यमित्यादिविधानयोग्यान्यथाप्रमाणादित्यादि। एवमत्रापि। तथा च नयविवेके भवनाथः "लोकसिद्धस्यार्थस्य-

म्यादि अतएवानित्यं प्रथमश्लोकीविषयव्यवस्थितं लक्षितव्यमाणौ स्मृतिव्याकरणादिस्मृतिवदिति । अन्यादीनामादिपदेन क्रयादिपरिग्रहणम् । व्याकरणादित्यादिपदेन सङ्गीतरत्नपरीक्षाशास्त्रिकाणां परिग्रहणम् । रागादीनामपि हि लोकसिद्धानामेवानभियुक्तान् प्रति विवेकार्थमेव तल्लक्षणकथनमित्युक्तं स्मृत्यधिकरणे आचार्य्यचरणैः । स्वामी रिक्थेत्यादिवचनन्तु प्रागेव व्याख्यातम् । रिक्थशब्दस्तु निष्प्रतिबन्धदायपरः संविभागशब्दश्च सप्रतिबन्धदायपर इति मिताक्षरायां विज्ञानेश्वरेण व्याख्यातम् । स्मृतिचन्द्रिकाकृता तु रिक्थं पित्रादिधने पुत्रादीनां स्वामित्वापादकं जन्मनैवेति व्याख्याय संविभागः पित्रादिधने विशेषनिष्ठस्वामित्वसम्पादको विभाग इति संविभागशब्दो व्याख्यातस्तच्च स्वस्य सतो विभागात् स्वत्वहेतुत्वेन तत्प्रतिपादनानौचित्यात् । प्रादेशव्यवस्थापनमात्रं हि स्वत्वस्य विभागेन क्रियते । स्वत्वस्य तु स्वत्वहेतुत्वपक्षे स्वामिपदे वैयर्थ्यापत्तेः । अतएव च मिताक्षरायां विज्ञानेश्वराचार्य्यः 'विभागशब्दो ह्येकस्वामिकधनविषयः प्रसिद्धो नास्मदीयविषयो न प्रकृताविषय इति' । लोके पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वं प्रसिद्धतरमेव । यदपि पत्नी दुहितरश्चेत्यादिवचनं तदपि स्वामिसम्बन्धनिबन्धनानेकदायहरप्राप्तौ लोकप्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिराशार्थम् । प्रायेण व्यवहारस्मृतीनां लोकसिद्धार्थानुवादकत्वमिति सकलनिबन्धृभिरभिधानात् । नियतोपायिकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति भगवतोगुरोरपि सम्मतम् । लिप्सासूत्रे हि तृतीये वर्णके द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात् स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षाशङ्कामाशङ्क्य द्रव्यार्जनप्रतिग्रहादीनां स्वत्वसाधनत्वं लोकसिद्धमेवेति पूर्वपक्षः समर्थितस्तेन । न च द्रव्यार्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति याग एव न संवर्त्तेत । प्रलपितमिदङ्केनापि । अर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति' ग्रन्थेन । अस्यार्थष्टीकाकृता विवृत एवम् । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमानां स्वत्वोपायतामिदं शास्त्रं न बोधयति क्रत्वर्थताबोधने व्यापृतत्वात् । तथा सति प्रतिग्रहादिप्राप्तस्य स्वत्वमित्यत्र प्रमाणाभावादस्वेन च स्वत्वाभावात्क्रत्वाभावप्रसङ्गात् कथं हि द्रव्यार्जननियमा भवेयुरिति पूर्वपक्षाशयः इति शङ्कार्थः । प्रलपितमित्याद्युत्तरग्रन्थार्थः । अर्जनप्रतिग्रहादेः स्वत्वहेतुताया लोकसिद्धत्वेन शास्त्रस्य तत्प्रतिपादकत्वाभावात् नियमानां क्रत्वर्थतैव तेन गम्यत इति न यागासम्भवो नियमानर्थक्यञ्चेति । सिद्धान्तेऽपि तेन स्वत्वस्य लौकिकत्वाभ्युपगमेनैव विचारप्रयोजनमुक्तम् 'अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति' । अस्यार्थ एवं विवृतः । यदा द्रव्यार्जननियमानां क्रत्वर्थत्वन्तदा नियमार्जितेनैव क्रतुर्न नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण । न तु पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते अर्जननियमस्य क्रत्वर्थत्वाभावात्केवलपुरुषार्थत्वात्नियमातिक्रमार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिरप्रत्यूहा पुरुषस्यैव तु नियमातिक्रमदोष इति अनेन नियमातिक्रमार्जितस्यापि स्वत्वमभ्युपगतमन्यथा क्रतुसिद्ध्यभिधानविरोधात् । [illegible]ह्यधिकरणे कुमारीस्वामिनोऽप्यतभयतः स्वत्वं लौकिकमित्यभिमतमिति । तत्रत्यवार्त्तिकतन्त्ररत्नाभियोगभाजां सुलभमेव । अतएवाह शास्त्रदीपिकायां, पार्थसारथिः रागप्राप्तं तावदर्जनञ्च शास्त्रीयम् । रागतश्च पुरुषार्थतया प्राप्तेः प्रत्यक्षेणैवार्जितं द्रव्यं पुरुषप्रीणयत् पुरुषार्थं विज्ञायते न तदनुमाने क्रत्वेकशेषतया शक्यं विज्ञातुम् । तस्मात् पुरुषार्थं द्रव्यं क्रतुरपि पुरुषकार्य्याणामन्यतम इति कार्य्यान्तरवत् क्रतावप्युपयुज्यत इत्येतावान् विशेषः । ननु तस्यैवाक्तं तथा सति जीवनलोपात् क्रतुरेव न प्रवर्त्तेतेति प्रघट्टकेन । अत्रार्जनस्य शास्त्रीयत्वमिरस्यता स्वत्वस्य तदुपायानाञ्च लोकसिद्धत्वं स्पष्टतरमेवोक्तम् । अन्यदपि तेनैवोक्तम् । तस्मात् पुरुषार्थन्द्रव्यार्जनमेवञ्च दृष्टार्थम्भवति । नियमस्तु दृष्टाभावात्कामममदृष्टार्थः स्यात् । अदृष्टमपि पुरुषार्थार्जनविषयत्वात् । नियमस्य पुरुषगतत्वमेव कल्प्यते । तेनासावुपायान्तरेणार्जयन् प्रत्यवैतीति गम्यत इति । ततश्च स्वामी रिक्थेत्यादिवचनं लौकिकमेव रिक्थादीनां स्वत्वोपायत्वमनूद्य तदतिरिक्तोपायनिवृत्तौ तात्पर्य्यमित्यभविध्येति नानर्थक्यशङ्कापि तृप्तिसाधनभोजनान्नितदिक्क्रयवत् । द्रव्यार्जनमेव क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वविचारोदाहरणमित्यस्तु पूर्वपक्षयुक्तितयोपन्यस्तः । स एव तत्रोदाहरणमित्येव भट्टगुरुमतयोर्भेदः स्वत्वस्य लौकिकत्वं तूभयसम्मतमिति निष्कर्षः । तस्मात् यथाभूतवादि तु सम्माभियोगवतामाकरे एव व्यक्तं प्रस्तुतानुपयोगादिह नोच्यते । एतेन चौर्य्यादिप्राप्तस्यापि स्वत्वं

त्वादिति वर्द्धमानप्रकारधारेश्वराभ्यां स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदपि परास्तम् । चौर्य्यादिषु स्वत्वो-पायत्वस्य लोकप्रसिद्धेरन्यस्य चौरिदमायत्तमेवं व्यव-हारात् । क्रयाद्युपायसन्देहादेव स्वत्वसन्देहोऽपीदमस्य वान्यस्य वेत्याकारोऽनानुपपन्नः । मम स्वमनेनापहृतमिति न ब्रूयादपहर्त्तुरेव स्वत्वादिति च यत् स्वत्वस्य लौकिकत्वे दूषणमभिहितं तदप्येतेनापूर्वविशीर्णम् । यच्चोक्तं संग्रहकृता “शास्त्रेण सर्वस्य तत्र विनियोगनियन्त्रणा-द्युपयेष्टविनियोगार्हत्वरूपस्वत्वाभ्युपगमः इच्छया क्वापि नियोगाभावादिति । तदप्यापाततः न हि वयमे-च्छिकविनियोगोपहितत्वं ब्रूमोऽपि तु तदर्हत्वमात्रम् । अतएव राजादिभयादिच्छाप्रतीघातेऽपि तत्र विनि-योगेच्छादग्नयोश्च स्वत्वतदभावौ विरुद्धौ प्रसज्ये-याताम् राजादिनिबन्धनादिव शास्त्रनियन्त्रणादप्य-लौकिकविनियोगाभावेऽपि तदर्हत्वस्यानपायात् । अतएव दुष्टेनाशास्त्रीयविनियोगे स्वव्यवहारो नास्ति । प्रत्यवायमात्रपरं शास्त्रातिक्रमात् । तदर्हत्वं च तद-र्जितत्वप्रयुक्तमस्त्येव । तथा च नयविवेकेऽप्युक्तम् । “न च तस्य तदर्हं यद्येनार्जितमिति” । तदर्हं यथेष्टवि-नियोगार्हमित्यर्थः प्रतिबन्धादङ्कुरमजनयतोऽपि कुसू-लस्थबीजस्य बीजत्वप्रयुक्तमङ्कुरोत्पादनार्हत्वमिव । वस्तु-तस्तु बीजत्वाङ्कुरार्हत्वयोरिव स्वत्वयथेष्टविनियोगार्ह-त्वयोरपि भेद एव । अन्यथार्हतावच्छेदकाऽपरिचयेऽर्ह-ताया दुर्निरूपत्वात् । तेन ब्राह्मणत्वमिव स्वत्वमपि तदुपायज्ञानव्यङ्ग्यं पदार्थान्तरमेवोत्पत्तिविनाशशालि । ब्राह्मणत्वन्तु जातिरूपं नित्यमित्येतावान् परं भेदः । इदन्नाकरे व्यक्तं लीलावत्यादौ च । अत्र मिताक्षरायां स्वत्वलौकिकालौकिकत्वविचारप्रयोजनमुक्तं शास्त्रैक-समधिगम्ये स्वत्वे । मनुः “यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्म्मणा ब्राह्मणा धनम् । तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति दानेन तपसैव च” इत्यादिस्मरणादसत्प्रतिग्रहादि यस्य यदर्जनो-पायत्वेन निषिद्धन्तदर्जिते तस्य स्वत्वाभावाच्चौर्य्याद्यर्जित-वत्तत्पुत्राणामपि तदविभाज्यमेव । लौकिकत्वे तु स्वत्वस्य तदर्जितेऽपि पितुः स्वत्वात्तत्पुत्राणां पितृधन-त्वेन तद्विभाज्यम् । अर्जयितुरेव प्रतिषेधातिक्रमनिमि-त्तप्रत्यवायात् प्रायश्चित्तम् । तत्पुत्रादीनान्तु दायरूपधर्म्मो-पायत्वात्तदिति न प्रायश्चित्तमपि “सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति” मनुस्मरणात् । प्रयोगो वृद्ध्यर्थं द्रव्यप्रयोगः कर्म्मयोग आर्त्विज्यादिकरणम् । तत्र दायादीनां त्रयाणां वर्णचतुष्टयसाधारण्येन जयस्य क्षत्रियं प्रति, योगस्य क्रयं तत्स्य वैश्यं शूद्रं च प्रति धर्म्य-त्वम् अवशिष्टत्रयस्यापदि च अवशिष्टस्यापि सर्वान् प्रति । कर्म्मयोगस्य तु विप्रं प्रत्येवेति विशेष इति । अत्र मदनरत्नकारो दूषणमाह ‘स्वत्वस्य शास्त्रैकसम-धिगम्यत्वेऽप्यसत्प्रतिग्रहादिनिषेधो न स्वत्वानुत्पादकता-न्तेषां वदति किन्तु प्रत्यवायमात्रहेतुताम् । इत-रथा “आपद्गतः सम्प्रगृह्णन् भुञ्जानो वा यतस्ततः । न लिप्यतेनसा विप्रो ज्वलनार्कसमो हि सः । कुलोद्-धरणार्थाय प्रकुर्वीत स्वयङ्कृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः” इति वचनैरेनसा न युज्यत इत्यभिधानेनापदि प्रत्यवायाभावावगमेनानापदि प्रत्यवाय-स्यैवावगमात् प्रतिषिद्धप्रतिप्रसवयोः समानविषयत्वौ-चित्यात् । अतएवात्र द्रव्यपरित्यागपूर्व्वकं अप-तपोरूपं प्रायश्चित्तं विधाति । न चौर्य्यादिवद्राज-दण्डमपि किञ्चिद्वचनमसत्प्रतिग्रहादौ । तेनासत्प्रति-ग्रहादेः पूर्व्वपक्षसिद्धान्तयोर्द्वयोरपि तेषां स्वत्वोत्पाद-कत्वाविशेषात्तदर्जितस्य पुत्रादिविभाज्यत्वमपि तुल्यमिति नैतत्प्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति’ । अत्र वदामः । शास्त्रैकसमधिगम्यस्वत्ववादिनो मते यथा चौर्य्यादि-निषेधस्य स्वत्वानुत्पादकत्वदण्डप्रयोजनं विचारस्यास्य युक्तमिति अत्र कर्त्तुः प्रायश्चित्तार्हताप्रयोजकत्वप-रता । तथाऽसत्प्रतिग्रहादिनिषेधस्याप्यस्तु यथा चाप-दुपाधिना ‘तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता । अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः । आख्यातव्यञ्च तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छतीत्यादि” प्रतिप्रसवबलाच्चौर्य्ये तन्निततयाभावस्तथाऽसत्प्रतिग्रहादेरप्यस्तु । अन्यथोभय-त्रापि ततः पञ्चमहायज्ञाद्यनिष्पत्तिप्रसङ्गः । शास्त्रीयत्वे स्वत्वस्याप्रसक्तचौर्य्योपायकत्वनिषेधः कथमिति चेत् । अधिगमान्तर्भावेन कथञ्चित्तत्प्रसक्तेर्नावश्यवक्तव्य-त्वात् अपरथा प्रतिषेधानुपपत्तेः । शास्त्रप्राप्तप्रतिषेधे च विकल्पापत्तिभिया “दीक्षितो न जुहोतीत्यादि-वाक्यानुसारमतेन पर्य्युदासत्वं सामान्यविशेषभावेन विशेष-निषेधसामान्यविध्योर्बाध्यबाधकभावोऽपि वा मतान्तरे-ऽप्यपि स्वीकार्य्यमेवागत्या । प्रतिग्रहादेस्तु प्रसक्ति-र्लोभादेरप्यनेनापत्तद्भावोऽमाधिकौ प्रतिप्रसवप्रति-

वेदांशस्यानुपपन्नतरौ । ननु स्वत्वप्रतिपादकस्यार्जनवाक्यस्या- दावनापदि ब्राह्मणस्य राजदण्डोऽपि स्यादिति चेन्न दृष्टापत्तेः । न हि स्वधर्मत्यागिनो राजदण्डाभावः कस्यापि सम्मतः । स च कश्चित् सामान्यरूपेणोक्त एव दृश्यते कश्चिद्विशेषादाम्नात इत्यन्यदेतत् । अतएवालौ- किकस्वत्ववादिन इदमप्यपरदूषणमुक्तं चौर्य्यादिनिषेधस्य त्रितयप्रयोजनकतागौरवम् । पश्चाद्दासत्वादिस्वीकारगौर- वञ्च लौकिकस्वत्ववादिनस्तु पापप्रत्यवायमात्रपरत्वम् । तेषां स्वत्वानुपायत्वस्य लोके सिद्धत्वादिति रागप्राप्तनिषेधे पश्चाद्दासादिस्वीकारानापत्तेरिति लाघवमिति । तन्ना- स्माकं शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वेऽर्थे प्रतिग्रहादेस्तदनुपायत्वात्त- दर्जिते पितुः स्वत्वाभावः स्यादेवेति चौर्य्याद्यर्जितपि- तृधनाविभागवदसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितस्याप्यविभाज्यत्वम् । लौकिके तु तस्मिन् इष्टे तेषामपि तदुपायत्वात् सिद्धं तद्विभाज्यमिति तन्नताचारोक्तं साध्वेव प्रयो- जनम् । इदमेवोपलक्षयन्ते । पूर्वपक्षे चौर्य्याद्यर्जित- पितृधनस्वीकारे यथा पुत्रकादीनामपि दण्डप्रायश्चित्तं भवत्येव तथाऽसत्प्रतिग्रहाद्यर्जितद्रव्यग्रहणेऽपीत्यपि प्रयोजनमवसेयम् अर्जयितुरेव प्रायश्चित्तमित्यभिधानेनो- चितत्वात् । इदन्त्विह विचार्य्यम् । स्वत्वस्य लौकिकत्वे चौर्य्यस्य लोके तदनुपायत्वे सिद्धे षड्भक्तानशनाद्या- पदि यच्चौर्य्यमनुमतं तेन चोरिते स्वत्वमुत्पद्यते न वा । नाद्यः लोकेऽनुपायत्वेनावधारितत्वात्तदुत्पत्तेरभ्युपगन्तु- मशक्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रेणापि जलादेर्दाहजनकत्वादि बोध्यते । न द्वितीयः स्वत्वेन पञ्चमहायज्ञादिप्रधानानिष्पत्तेः । न च स्वत्वप्रतिघात- मात्रमेव तेन क्रियतां नान्यदलौकिकमिति वाच्यम् । शिष्टाचारविरोधात् न हि शिष्टाः पञ्चमहायज्ञाद्य- कृत्वा तदुपयुञ्जते "यदन्नः पुरुषो लोके तदन्नास्तस्य देवताः" इति स्मरणाच्च । अतएव विश्वामित्रः श्व- जाघनीं श्वपचगृहात् हृत्वेन्द्रादिदेवोद्देशेन त्यक्त्वा भोक्ष्यामीति समचिन्तयत् यदा यथादैवतन्तद्भागांश्चक्रे प्रस्तुतस्तदा तुष्टैरिन्द्रादिभिर्देवैः वृष्टा यस्य तत्- क्षणमेव प्रभूतमभूदित्याख्यायिका पुराणेषु वर्ण्यते । शास्त्रैकसमधिगम्ये तु स्वत्वे तथापत्सु चौर्य्यादेरपि स्वत्वोत्पादकत्वतदभावौ न विरुद्धौ । लौकिकस्वत्ववादि- नस्तूभयतःपाशारज्जुरियमिति । अत्र प्रति- विदध्मः । यद्यपि चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वम् लोकसिद्धं

तथाप्यनेनैव षड्भक्तानशनकाले षड्भक्तानशिनो विधानाद्गम्यते । स्वत्वमात्रस्य हि शास्त्रीयत्वे विरु- द्धत्वमतज्ज्ञानानां क्रयादिस्वत्वसाध्यव्यवहारानुप- पत्तेः । अतश्चौर्य्यनिषेधोऽदृष्टपापमात्रबोधक एव । चौर्य्यस्य स्वत्वोत्पादकत्वाप्रसक्तेर्न तदभावपरः । यथा ब्राह्मणत्वस्य सर्वत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि जात्युत्कर्षस्थले शास्त्री- यत्वमेव । पुरुषेयत्तानियमस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् । यथाहुराचार्य्याः "एतावन्मात्रमनिच्छानिकं प्रत्ये- तव्यम् यद्यायं पुरुषेयत्तानियमो लोकप्रमाणगम्य इति" । तत्रापि तावत् पुरुषपरम्पराजन्यव्यक्तौ ब्राह्मणत्व- मभिव्यज्यत इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव एव परं शास्त्रीय व्यञ्जकं ज्ञानयतस्तादृशव्यक्तौ ब्राह्मण्यं प्रत्यक्षमेव व्यक्तिप्रत्यक्षप्रत्यक्षजातिप्रत्यक्षसामग्रीसम्भारादिन्ये व- दन्ति । इह तु चौर्य्यमात्रस्यैव स्वत्वानुत्पादकत्वे गृहीतादृशस्य तस्य स्वत्वोत्पादकत्वेव शास्त्रेण बोध्यते न च प्रत्यक्षविरोधः । नहि प्रत्यक्षविरुद्धं शास्त्रसहस्रे- णापि बोधयितुं शक्यमिति वाच्यम् तस्यानुत्पादकत्व- मपि लोकात् । तादृशेन व्यवहाराभावादन्वयव्यतिरेक- गम्या स्वत्वस्य चौर्य्योपायकता नावगम्यत इत्येतावत् । तथा च पुत्रेष्ट्यादीनां लोकानवगतपुत्रादिजनकता यथा शास्त्रादवगम्यते तेषां दृष्टोपायान्तरजन्यतायामपि, तथेहाप्यस्तु । स्वर्गहेतुयागादीनामलौकिकमात्रस्योपायो दृष्टोपायाभावोऽप्यधिक इत्यन्यदेतत् । प्रतिबन्धकप्र- तिबद्धदाहादिजनकता यथोत्तेजकमन्त्राणामथर्वादि- शास्त्रगम्या लोकप्रमाणगम्यत्वात् उत्तेजकतायाश्च प्रति- बन्धकप्रतिबद्धकार्य्यजनकतातिरिक्ताया अनिर्वाच्यत्वात् । शक्तिनाशतदुत्पत्तिकल्पनायामतिगौरवात् । यत्तु जन्मना स्वत्वन्निराकुर्वता जीमूतवाहनेन 'कश्चिज्जन्मनैवेति जन्मनिबन्धनत्वात्पितापुत्रस्य सम्बन्धस्य पितृमरणस्य च कारणत्वात्परम्परया वर्त्तनमिति' प्राचीनलिखनाभि- प्रायमुक्त्वा कथन्तूत्पादनरूपेण पितृगतव्यापारेण पुत्रे स्व- त्वोत्पत्तिरित्याशङ्क्योक्तं 'अन्यव्यापारेणान्यस्य स्वत्व- विरुद्धं शास्त्रमूलकत्वादस्य । दृष्टञ्च लोकेऽपि दाने हि चेतनोद्देश्यकत्यागादेव दातृव्यापारात् सम्प्रदानस्य द्रव्ये स्वामित्वम् । न च स्वीकारणात् स्वत्वं लोकन्तुरेव दातृत्वापत्तेः । परस्वत्वापत्तिफलेन हि दानरूपता तच्च फलं सम्प्रदानाधीनम् । यथा हि देवतोद्देशेन त्यागं कुर्वन्नपि यजमानो न होता किन्तु तत्रैव त्यागस्य

होमाभिधाननिमित्तघृतप्रक्षेपं कुर्वन्नृत्विगेव होतेत्युच्यते तद्वदत्रापि स्यात् । किञ्च । अन्यथा पात्रसहिष्णेत्यादिवाक्ये स्वीकारात् प्रागेव दानपदं दृष्टम् । ननु यथार्थं स्वीकारः अभूततद्भावे च्विप्रयोगादस्वं स्वं कुर्वन् व्यापारः स्वीकारो भवति, अतस्ततः प्रागेव स्वत्वम् । उच्यते । अस्वमपि स्वत्वं सम्प्रदानव्यापारेण ममेदमिति ज्ञानेन यथेष्टव्यवहारार्हं क्रियते इति स्वीकारशब्दार्थः याजनाध्यापनसाहचर्याच्च प्रतिग्रहस्य स्वत्वमजनयतोऽप्यर्जन[illegible]ता न विरुद्धा याजनादौ दक्षिणादानादेव स्व[illegible]त् । पितृनिधनकालीनजीवनमेव वा पुत्राद्यार्जन[illegible] विष्यति । किञ्च । भ्रात्रादिधने तन्मरणानन्तर[illegible]कालीनजीवनाद्वा भ्रात्रन्तरादेः स्वत्वमका[illegible]पि वाच्यं तद्वदिहाप्यस्त्विति' । तदेतदज्ञानविलसितम् । तथा हि शास्त्रमूलत्वःदस्येति तावत् स्वत्वस्य लौकिकत्वसाधनादेव निरस्तम् । यदपि दृष्टञ्चोक्तेऽपीत्यादि तदप्यापातसुन्दरम् । न हि प्रतिग्रहीतर्य्यस्वीकुर्वत्यपि तस्य स्वत्वमुत्पद्यते । पात्रविशेषोद्देशेन त्यागे तेनास्वीकृतेऽपि तत्स्वत्वोत्पत्तौ परस्मै तस्य प्रतिपादनासम्भवप्रसङ्गात् । यदपि स्वीकर्त्तुरेव दातृत्वापत्तेरिति तदप्ययुक्तम् । परस्वत्वापत्तिफलकव्यापारस्य दानत्वात्सम्प्रदानस्वीकारानुकूलानुमानादिव्यापारस्य दानपदार्थत्वात्तत्फलोपहितता तु तस्य सम्प्रदानस्वीकारमन्तरेण न सम्भवतीति सम्प्रदानव्यापारस्तद्घटकः । न तु स एव दानशब्दार्थः । यदपि यथा होत्यादि तदपि न यजमानकर्त्तृकाग्निहोत्रहोमादौ तदविरोधात् । यत्रापि दर्शपूर्णमासादौ त्यागमात्रं यजमानेन क्रियते । घृतस्य प्रक्षेपोऽध्वर्य्वादिभिस्तत्रापि विभिन्नकर्त्तृकत्वाद्यथास्वन्तद्व्यवहाराविरोधात् । त्यक्तस्य प्रक्षेपपर होमशब्दवाच्यता नास्ति । स तु त्यागः स्वकर्त्तृकोऽन्यकर्त्तृको वाऽवच्छेदकोऽस्तु न तावता कश्चिद्दोषः । अतएव यागस्य न प्रक्षेपापेक्षा आत्मलाभो होमस्य तु तदपेक्षएव । दानस्य तु प्रतिग्रहीतृव्यापारसापेक्षतैव तदभावे दानपदार्थानिष्पत्तेः । यच्च किञ्चेत्यादि । तदपि यत्किञ्चित् उत्सर्गस्यैव तत्र विधानात् न तु दानस्य । अतएव दाता तत् फलमाप्नोतीत्युक्तमन्यथा तस्यानुवादत्वापत्तेः । दानत्वे हि तस्य तत्फलभावाप्रसक्तेस्तु तत् फलमाप्नोतीति व्यर्थमेव स्यात् । अतस्तत्र जलप्रक्षेपपूर्वकः पात्रोद्देशपूर्वक उत्सर्गएव सदाविमा विवक्षितो दानस्वत्वजनकत्वन्तु तत्र सम्प्रदानकर्त्तृकस्वीकारे सत्येवेति परमार्थः । अतएवोत्सृष्टे दत्ते च तत्र बहुवचनं शिष्टाचारवत् दासे इति सम्प्रदत्ते इति वा । अतः प्रतिग्रहादेव दानस्य फलेऽपि सम्प्रदानस्य स्वत्वमिति प्रतिग्रहस्यार्जनत्व[illegible]मविरुद्धम् । स्वत्वजनकोऽपि व्यापारोऽर्जनशब्द वाच्यएवाह प्रभाकरः 'प्रकपितमिदं केनापि [illegible]र्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिषिद्धमिति' । अस्य ग्रन्थः प्रागेव विवृतः ।' किञ्च । प्रतिग्रहस्य ममेदमिति [illegible]ज्ञानरूपस्य दातृव्यापारजातोत्पन्नस्वत्वव्यवहारार्थत [illegible]त्वसम्पादकतायामर्जनशब्दस्य तत्र गौणता स्यात् । [illegible]रयं तत्प्रतिपादनानुपपत्तिश्च पूर्वमुक्ता । तदस्वीकारे [illegible]गुत्पन्नतत्स्वत्वनाशश्च कल्प्यः स्यात् । न च दातृ [illegible]स्वत्वनाशस्याधारण सम्प्रदानस्वत्वोत्पत्तिरवश्य[illegible] [illegible]पेया त्वयापि । अपरथैतत्स्वत्वनाशेऽन्यस्य च स्व[illegible]नुत्पत्तेर्मध्यस्थस्य तस्य परिग्रहादिनाऽन्यस्य यस्य [illegible]ापि वनगतास्वामिकतृणकाष्ठादाविव तत्र स्वत्वं [illegible]रिपालनाप्रसक्तिश्च । तथा सत्यतेऽपि पात्रविशेषो[illegible]ककत्यागे पात्रविशेषस्योत्पन्नमपि स्वत्वन्तदस्वीकारे नश्यत्यन्यस्य स्वीकारात्स्वत्वोत्पद्यत इति न कोऽपि विरोधः साधारणस्वत्वविनाशासाधारणस्वत्वोत्पत्तिरपि वाच्यम् । यतस्तत्र साधारण स्वत्वव्यवहाराभावेन तदुत्पत्तिरप्रामाणिकी नैव स्वीक्रियते गौरवाच्च । किन्तु दातुरेव यथेष्टविनियोगार्हस्वत्वापगमेऽपि परस्वत्वापत्तिफलाभावे दानशब्दार्थानिष्पत्तेर्निधिगिरक्षफलार्थिनः प्रतिपादनावधिपरिपालनीयस्वरूपं स्वत्वमस्त्येव । यथा स्रुते हविषि भक्षणाज्ञावावधि अस्य पात्रस्यादिनिषेधाश्रयणनिमित्तदोषश्रवणानुरोधेन, तथा चान्यस्वत्वानुत्पत्तावपि न मध्यस्थपरिग्रहाद्यनिवारणादिदोषः । शिष्टाचारोऽप्युभयत्र परिपालनरूपस्तन्मूलकएव । न चोत्सर्गमात्रस्य तत्र त्वया वध्याभ्युपगमात्परस्वत्वापादनादरएव न स्यादिति वाच्यम् । तादृशोत्सर्गस्यैव विधितात्पर्यविषयत्वात् । होमस्येवाऽन्यथा भक्षणाज्ञावानादरापत्तेः । यच्च याजनाध्यापनसाहचर्यात् प्रतिग्रहस्यापि स्वत्वाजनकत्वेऽपि गौणमेवार्जनत्वमिति । तदप्यबोधात् । तत्र हि ये ये द्विजप्रभृतीनामागमास्तेषामन्ते भाष्ये अतिरूपेणैव दक्षिणाकाले प्रतिपादनम् । परिक्रयव्यवहारोऽपतएव "स्वामिकर्म परिक्रयः" इति जैमिनिसूत्रादौ विवरणेन

निर्णीतएव विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः। कर्मकरानतिरिक्तक्रिया भृतिरेव हि परिक्रयः। एवमध्यापनेऽपि शिष्योऽध्यापकायाध्यापनभृतिमेव तदुपनीयमानमध्ययनान्तेऽर्पयन्ति। नियतभृतिकरणे तु भृतकाध्यापनमुपपातकम्। अतएव याजनाध्यापनयोः प्रतिग्रहाङ्गनियतत्वाच्चनिर्वेशाच्च पृथगभिधानमप्रयोजकत्वात्। तेन तयोरपि तुल्यमेवार्जनत्वम्। दैविकादिव्यवहारोऽप्यतएव ऋत्विगध्यापकदेये। यदपि भ्रात्रादिधने भ्रात्रन्तरादि स्वत्वोत्पादकत्वं तद्धनस्य तत्कालीनभ्रात्रन्तरादिजीवनस्य वा क्रममिति पुत्रादावपि पित्रादिनिधनतत्कालीनजीवनं वा स्वत्वोत्पादकमस्तु न प्रकृतं पुत्रादिजन्मनैवेत्युक्तम्। तदपि जन्मनोऽपि स्वत्वोत्पादकत्वस्यावश्यकत्वोपपादनादेव परिहृतम्। यच्चोक्तं 'ऊर्द्ध्वं पितुश्च' इत्यादि मनुवचनमपि जन्मनः स्वत्वापादकत्वेन घटते प्राग्विभागनिषेधार्थत्वे तस्यास्वार्थपरत्वापत्तेः विभागस्य दृष्टार्थत्वेन तद्विधानकालविधानयोरसम्भवात् विभागस्य पक्षप्राप्तस्य नियमार्थत्वे बहुवाक्यविरोधापत्तेः। तस्मात्पितरि सति मातरि च सति भङ्गस्वाम्याभाव उपरमयोरेव तयोः पुत्रादेस्तद्धनस्वाम्यमिति प्रतिपादनार्थमेव तद्वाक्यमिति। तदत्युक्तानाभिधानम् अस्वार्थविधानापत्तेस्तुल्यत्वात्। प्रागस्वातन्त्र्येण कालविधिपरत्वे बाधकाभावात्। इच्छाप्राप्तकालानुवादेऽपि व्यवहारशास्त्रत्वेनाविरोधात्। एतेन जातेष्टिवच्छोपि विरोधादि निमित्तानन्तर्यबाधकाभावात्पितुरुपरमानन्तरमेव विभागः प्रसज्येतेत्यपास्तम्। कालविधानेन पितुरुपरमस्य निमित्तत्वाबोधनाच्च। अन्यथा निमित्ते सति नैमित्तिकस्यावश्यकत्वात्पित्रोरूर्द्ध्वं विभागाकरणे प्रत्यवायोऽपि प्रसज्येत। पतितत्वपारिव्राज्ययोः पितृस्वत्वनाशोऽप्यधिकः जन्मना स्वत्वन्तुल्यमेव। पातित्ये तु प्रायश्चित्तानाचरण एव स्वत्वनाशो विभागानर्हता च। अन्यथा द्रव्यसाध्यं प्रायश्चित्तमपि पित्रोः स्वद्रव्येण न स्यात्। अतएव मातुर्निवृत्ते रजसीत्याद्यपि कालविधिपरमेव। न तु पातित्यादिवत्तत्र स्वत्वाभावः। स तु चोक्त एव विभागनिषेधाच्च भ्रात्रादावित्यादि वक्ष्यते। किञ्च। तदेवं पितृस्वत्वापगमएकः कालः अपरश्चानपगत एव पितृस्वाम्ये पितुरिच्छयेति कालद्वयमित्युक्त्वा मध्ये मिताक्षरोक्तं विभागकालत्रयं दूषयित्वा तस्मात्पतितत्वनिवृत्तत्वोपरमैः पितृस्वत्वापगम एकः कालः अपरश्च सति स्वत्वे तदिच्छात इति कालद्वयमेव युक्तमित्युपसंहरता जीमूतवाहनेनैव पितृस्वत्वानपगमेऽपि पुत्राणां विभागो स्वीकृतस्तत्र पुत्राणां पितृधने स्वत्वोत्पादः कथम्। कथञ्च जीवतोः पित्रोरस्वाम्यप्रतिपादकवचनैः सह न विरोधः। असत्त्वे विभागासम्भवात्कथन्तेषां विभागः। पितृस्वत्वापगमएवोर्द्ध्वं पितुरित्यनेन विवक्षितोऽतएव मृतपदस्यारित्यक्त्वोर्द्ध्वमित्युक्तम्। पितृस्वत्वापगमोर्द्ध्वमित्यर्थः पितृस्वत्वापगमश्च तन्निधनादिवत्तस्य पतितत्वनिस्पृहत्वाभ्यामपीत्यादि स्वग्रन्थे पूर्वापरविरोधश्च न कथम्। अत्राप्युपरतस्पृहत्वादिना पुत्राणां स्वत्वम्पितृधने भवतीति ज्ञापनादयमेकः काल इति उक्तम् तत्राप्युपरतस्पृहत्वादिनेत्यनेन पितृस्वत्वापगमएव यदि विवक्षितस्तदानपगते पितृस्वत्वे तदिच्छाऽपरः काल इत्यभिधानं विरुद्धम्। पितृस्वत्वापगमकालीनपुत्रादिस्वत्वमस्यैवार्जनस्य तदीयस्य स्वीकारात्पितृस्वत्वे सति पुत्राणां तद्धने स्वत्वस्वीकारः कथम्। तद्धानात्पितृमातृजोनिवृत्तिमात्रेण पितुः स्वत्वापगमे पूर्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीनं तत्स्वाम्योपरमे यत्र द्रव्ये स्वत्वन्तत्र निरूढो दायशब्द इति स्वोक्तदायशब्दार्थाभावात्पितृस्वत्वानपगमे यत्र विभागस्तत्र दायशब्दप्रयोगोऽपि दुरुह इत्यादि बहु व्याकुलो स्यात्। जन्मना स्वत्वस्वीकारे तु सर्वमनाकुलमित्यादि सुधीभिरूह्यम्। अतएव मिताक्षरादौ पूर्वस्वामिसम्बन्धाधीनं स्वत्वमन्यस्य यत्र धने तदेव दायशब्दवाच्यमित्युक्तञ्च तु पूर्वस्वाम्योपरमेऽपि तत्र प्रवेशितः। तच्चेदं द्विविधो दाय इति"।

यच्च जीमूतवाहनेनैव मिताक्षरोक्तम् विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्यानामेकदेशेषु व्यवस्थापनमिति विभागशब्दार्थः। न च सम्बन्धाविशेषात् सर्वेषां सर्वधनोत्पन्नस्य स्वत्वस्य द्रव्यविशेषे व्यवस्थापनं विभाग इति वाच्यमित्याशङ्क्य सम्बन्ध्यन्तरसद्भावप्रतिपन्नस्य सम्बन्धस्यावश्यकत्वेनैव विभागव्यञ्जकत्वस्वत्वापादकत्वात्। कृत्स्नपितृधनगतस्वत्वोत्पादविनाशकल्पनागौरवात्। यथेष्टविनियोगफलाभावेनानुपयोगाच्चेति दूषयित्वा उच्यते। "एकदेशोपात्तस्यैव भूहिरण्यादावुत्पन्नस्य स्वत्वस्य विनिगमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहारानर्हतया अव्यवस्थितस्य गुटिकापातादिना व्यञ्जनं विभागः। विशेषेष्वकारं स्वत्वज्ञापनं वा विभाग इति अयुक्तमेवेत्युक्तम्"। तदप्यतत्त्वज्ञतोपज्ञम्

पूर्व्वितम्" "यस्मात् स्वत्वनाशेव गुटिकापात इति कथं वचनाधाराविशेषेणाप्यम् । तत्र हि पितृनिर्धनानन्तरम्- द्वौ भ्रातरौ एकमादाय भ्राता यदर्जितवान् तदर्जकस्य द्वौ भागावपरस्यैकः सर्व्वसम्मतः । तत्र यदि प्राचीनधनवि- भागकाले गुटिकापातादर्ज्जकेन स एवांशः पश्चाल्लब्धस्तदा प्रादेशिकस्वत्ववादिमते प्रागर्ज्जकस्यैव सोऽंश इति तेनार्जितधने कथं भ्रात्रन्तरस्य विभागः । तत्रैवा- स्वत्वेन तदुत्प[illegible] सुतरां स्वत्वाभावादंशस्य चाविभाज्य- त्वात् । यदि [illegible]र्ज्जकेनैवांशोऽस्मीलब्धस्तदा तेनार्जित- धनस्य सम[illegible] एव युक्तः । एकस्य स्वायासेनापरस्या- स्वायासे[illegible]कत्वादिति । वस्तुतस्तु सम्बन्धाविशेषात् सर्व्वे[illegible]ग्निनां सर्व्वधनोत्पन्नस्य स्वस्य गुटिकापाता- [illegible] प्रादेशिकव्यवस्थापनं विभागः । तत्तद्धनगतस्व- त्वोत्पादविनाशावश्यगत्या कल्प्येते । संसृष्टतायां प्रादेशि- कस्वत्वोत्पादकतद्धनस्वत्वोत्पादविनाशाविव । तथा "वि- भक्तो यः पुनः पित्रा भ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्ये- णाथ वा प्रीत्या स तु संसृष्ट उच्यते" इतिवृहस्पति- वचने येषामेव हि पितृभ्रातृपितृव्यादीनां पितृपिता- महोपार्जितद्रव्ये चाविभक्तं स्वत्वमासीत् तस्य सम्भवति । तएव विभक्ताः सन्तः पुनः परस्परप्रीत्या पूर्व्वकृतविभागाः एव यत्तव धनं तन्ममापि यन्मम धनं तत्तवापीत्येकचित्त- कार्य्ये एकरूपतया स्थितास्ते संसृष्टाः नत्वनेवंरूपाणा- मनसंसर्गमात्रेण सम्भूयकारिणां वणिजामपि संसर्ग- त्वम् । नापि विभक्तानां द्रव्यसंसर्गमात्रेण । प्रीति- पूर्व्वकृतादृगभिसन्धिं विनेत्यभिदधता दायभागकृतापि समर्थितम् । साधारणस्वत्वादेव हि "वन्ध्यानामविभ- क्तानामायोगक्षेमं प्रदापयेत्" इति कात्यायनवचनं यथा श्रुतमेव सङ्गच्छते । यावद्विभक्तधनमात्रे स्वस्वत्वस्यापि सत्त्वात् । अतएवात्र धने परस्परस्य चौर्य्यमपि नास्ति । एवञ्च ।

"स्थावरस्यातिभाव्यस्य दानं यद्दपमेव च । विभ- क्ताभ्रातरः कुर्य्युर्नाविभक्ताः परस्परम्" इति नारद- वचने परस्परनिरूपितदानादिनिषेधोऽपि न्यायमूलक- एव । दानादेः पूर्व्वमपि देयादौ प्रतिग्रहीत्रादेः स्वत्व- सत्त्वाद्दानप्रतिग्रहादेरसम्भवात् । अविभक्तत्वादेव चावि- भक्तद्रव्ये च यत्कृतं इष्टापूर्त्तं कर्म तत्र सर्व्वेषां फल- भागित्वम् । तथा च नारदः "भ्रातॄणामविभक्तानामेको धर्म्मः प्रवर्त्तते । विभागे सति धर्म्मोऽपि भवेत्तेषां पृथक्

पृथक्" । अत्रोऽपि "स्थावरस्य समस्तस्य गोत्रसाधार- णस्य च । नैकः कुर्य्यात् क्रयं दानं परस्परमतं विना" । अत्र समस्तस्येति विशेषणोपादानात् तत्तद्धनगतमेव प्रत्येकं स्वत्वं [illegible]क्रियते । तस्मात् द्रव्यधनस्यान्तरसत्त्वेन सम्बन्धिसकाश[illegible] संक्रान्तस्य यस्य च समापत्ति स- म्बन्धिनां प्रती[illegible] तद्विषयौ दानादिकं प्रतिषिद्ध- मार्थम् । अतो [illegible]देशगतं स्वत्वमिति । इदन्तु द्रव्य- समुदायविषयाणाम[illegible]स्वाम्यानामेकदेशे व्यवस्थापनं विभाग इति यदुक्तो [illegible]मिताक्षराकृतोऽप्यभिमतमिति व- क्ष्यते । इदान्त्विह वि[illegible]यम् । द्रव्यसमुदायनिरूपितं स्वामिगतं स्वाम्यम् [illegible]स्वामिनिरूपितञ्च द्रव्यसमुदाये स्वत्वं व्यासज्यवृत्ति [illegible]कवृत्ति वा । नाद्यः एकैक- स्वामित्वस्वत्वाश्रयनाशे [illegible]स्वाम्यावच्छिन्नसमुदायगततद्- त्वत्तेश्च कल्पनायामतिग [illegible]रवापत्तेः प्रत्येकस्य प्रत्येक- द्रव्ये दानक्रयादिविषये [illegible]नियोगानर्हत्वापत्तौ व्यवहा- रविसंवादापत्तेश्च । [illegible]तीयः विभागे सति तावता- स्वाम्योत्पादकल्पनापत्तौ [illegible]स्य सतोविभागो न तु वि- भागात् स्वत्वमिति [illegible]विरोधाच्च । अत्र ब्रूमः । प्रत्येकद्रव्येऽपि सम्बन्धाविशेषात् स्वाम्यानि च सन्त्येव । परस्परविभागानन्तरं परस्परस्वाम्यान्यदीयद्रव्ये नापि नश्यन्ति परमते मरणादिरन्यथादिनैवेति न काप्यनु- पपत्तिः । व्यवस्थापनमपीदमेव अन्यथैकदेशे उत्पादन- मित्येव वदेत् । अतएव विनाशमात्रकल्पना न तु स्व- त्वान्तरोत्पादकल्पना । जीमूतवाहनमते च तात- पादानां मम स्वत्वमिति विभागात् प्रागनिरूपणात्तदधी- नश्रौतस्मार्त्तलौकिककर्म्मोच्छेदः । अनुमत्या विभागोत्तर- कृतया परस्परद्रव्ये परस्परस्वत्वान्तरोत्पत्तिस्वीकारे तदु- त्पादविनाशकल्पनागौरवं यत्त्वया मिताक्षरामतं प्र- त्यापादितं ततोऽपि तवाधिकमापन्नम् । व्यवहारा- नुपयोगेन समुदायस्वत्वस्य निष्प्रयोजनता च योपन्यस्ता साप्येकदेशगतस्वत्वाभ्युपगमे तुल्यैवेति कृतमतिदूरं गत्वा" । अनयोश्च मतयोर्युक्तायुक्तत्वं सुधीभिर्भाव्यम् ।

"देशानां जातिसंघस्य धर्म्मो ग्रामस्य यो भृगुः । उदितः स्यात् स तेनैव दायभागं प्रकल्पयेत्" भृगुवचनम् भृगु- राहेति शेषः । दायस्य भागः प्रतिपाद्यतयाऽस्त्यत्र अच् । २जीमूतवाहनादिकृते दायस्य विभागज्ञापके ग्रन्थे पुं । दायभागप्रक्रियासु उत्तराधिकारिपदे १०६९ पृ० दृष्टः ।

दायाद् पु० दायं विभजनीयधनमादत्ते आ+दा-क । दायमर्हति अद्-अण् उपपदसमासो वा । १सपिण्डे २पुत्रे च अमरः । "न तं भजेरन् दायादाः" मनुः । "भ्रातृणामरणात् जाता दायादा अस्य मातृगुप्ते" कात्या० । ३दायाधिकारिणि त्रि० "तेषां षट् बन्धुदायादाः" मनुः स्त्रियां टाप् "पुमान् दायादोऽदायादा स्त्री" निरु० अपत्यतान्तस्यैवेदं रूपम् मुग्धबोधमते अणन्तात् ङीप् स्यात् दायादीति भेदः । सा च ४कन्यायाम् शब्दार्थकल्प० । पुत्रे "त्वया दायादवानस्मि त्वं च वंशकरः सुतः" भा०आ० ७५अ० ।

दायाद्य न०दायादस्य भावः ब्राह्मणा० ष्यञ् । १सापिण्ड्ये दायरूपमाद्यम् । २सापिण्ड्यनिबन्धने धने च "दायाद्यस्य प्रदानस्य" मनुः "स एव पाण्डोर्दायाद्यं यदि प्राप्नोति पाण्डवः" भा०उ० १४१ अ० । "स्त्रीणां स्वपनि दायाद्यमुपभोगफलं स्मृतम्" भा०अनु०४७अ०

दायित त्रि० दायं दानं कारितं दायि-कर्मणि-क्त । कृतदाने दापिते भरतः स्वदेशं मूल्यम् ।

दार पु० ब०व०। दारयति भ्रातॄन् दृ-णिच् दारि-कर्त्तरि अच् । भार्य्यायां "दारांश्च कुरु धर्मेण मा निमज्जीः पितामहान्" भा०आ० १०२अ० "दाराणां सुरवैरिणो रतिपतेर्मातुस्त्रिलोकजितः" धनञ्जयवि० । "पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम्" मनुः । "सहसा नाहरेत् दारान्" यमः । करणे घञ् । २औषधभेदे । भावे घञ् । ३विदारणे पु० ।

दारक त्रि० दृ-ण्वुल् । १विदारके २बालके "चाण्डालदारकेणातुगम्यमानम्" काद० "एकैव त्वमिहागच्छ तिष्ठन्त्वत्रैव दारकाः । तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यास्तत्रैवाधाय दारकान्" भा०आ० १२६ अ० । "सुदुस्तरांश्च महावीरान् समरे मम दारकान्" भा०द्रो० १५६अ० ३पुत्रे "कुमारो भर्त्तृदारकः" अमरः । ४कन्यायां स्त्री "सन्तानसन्धिविक्षेयः दारिकादानपूर्वकः" कामन्दकी० "पूतनां दैत्यदारिकाम्" हरिवं०४२अ०५ग्रामशूकरे पुंस्त्री राजनि० । तस्य भूमिविदारकत्वात् तथात्वम् ।

दारकर्म्मन् न०दाराणां तद्भावस्य प्रतिपादकं कर्म । भार्य्यात्वसम्पादके स्नानविशेषरूपे विवाहे त्रिका० "सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने" । "सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि" मनुः । दारक्रियाऽप्यत्र स्त्री "पुनर्दारक्रियां कुर्य्यात् पुनराधानमेव च" मनुः "दारक्रियायोग्यदशञ्च पुत्रम्" रघुः । "क्लीवे वाहक" भा० व० २१अ० ।

दारग्रहण न०दाराणां दारत्वस्य सम्पादकं ग्रहणं स्वीकरणम् । दारत्वसम्पादके स्नानरूपे विवाहे "तेन भार्य्यात्वसम्पादकं ग्रहणं विवाहः । तत्र स्वीकारस्वरूपावशेषस्य समवायविषयतयोर्भेदात् वरकन्ययोर्विवाहकर्त्तृत्व कर्मत्वे अतएव "कन्यापुत्रविवाहेषु" इति विष्णुपुराणोक्तं संगच्छते । भार्य्यात्वस्य स्वरूपविशेषत्वेन नेतरेतराश्रयदोष इति" उद्वा० रघु० । "तद्दारग्रहणे यत्नं सन्तत्यां च मनः कुरु" भा० आ०१४५अ० । दारपरिग्रहादयोऽप्यत्र "अतःपरं समावृत्तः कुर्य्याद्दारपरिग्रहम्" मनुः

दारण न०दारयति जलमलम् दृ-णिच् युच् । १कतकफले शब्दर०। तस्य जलमालिन्यदारणात्तथात्वम् २दारणकर्त्तरि त्रि० । "समाधत्त शितं बाणं गिरीणामपि दारणम्" भा०क०४८अ०करणे ल्युट् । ३विदारणसाधने अस्त्रादौ त्रि० स्त्रियां ङीप् । "नमस्ते शुम्भहन्त्रीं निशुम्भासुरदारणीम्" हरिवं०१६६अ० । भावे ल्युट् । ४विदारणे भेदने "दारुदारणपथैः समाहृतम्" "तद्दारुदारणं… चतुर्थं किं स्यात्" लीला० । ५धीकरणे व्रणादिस्फोटसाधके ६औषधभेदे तच्च सुश्रुतेनोक्तं यथा "चिरविल्वोऽग्निको दन्ती चित्रको हयमारकः । कपोतगृध्रकङ्कानां पुरीषाणि च दारणम् । क्षारद्रव्याणि वा यानि क्षारो वा दारणं परम्"

दारद न०दरदि देशभेदे भवः शिवा०अण् । १विषभेदे अमरः २पारदे ३हिङ्गुले च मेदि० । दरदो देशस्य क्षत्रियाः सम्बन्धनः यथा । ४समुद्रे हारा० ।

दारबलिभुज् पु०दारेण चञ्चुपुटेन विदारणेन बलिं भुङ्क्ते भुज-क्विप् । वकपक्षिणि शब्दमा० ।

दारव त्रि० दारुणः विकारः रजता० अञ् । दारुविकारे काष्ठमये पदार्थे "दारवाणां च तक्षणम्" मनुः । "अभीष्टं पृथिवीगोलं कारयित्वा तु दारवम्" सू०सि०

दारि त्रि०दृ-णिच्-इन् । १दारके स्त्रियां वा ङीप् ।

दारिका स्त्री दारक+टाप् कापि अत इत्वम् । कन्यायाम् जटाध० दारकशब्दे उदा० ।

दारिद्र्य न० दरिद्रस्य भावः ष्यञ् । दरिद्रतायां दुर्गतौ धनादिराहित्ये "प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः" नैष० दारिद्र्यवर्णनं मृच्छकटिकायां यथा "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्धकारेष्विव दीप"

दु[illegible]यो याति नरो दरिद्रतां पुनः शरीरेण [illegible] जीवति । दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् । यदर्थे [illegible] न समुत्थातुं प्रति दैन्यम् । यथा “एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति । दारिद्र्याद्धियमेति ह्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो, निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते । निर्विण्णः शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते, निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो [illegible]ता सर्वापदामास्पदम् । दारिद्र्यं हि पुरुषस्य । [illegible]वासश्चिन्तायाः परपरिभवो वैरमपरं, जुगुप्सा मित्राणां स्वजनजनविद्वेषकरणम् । वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च कलत्रात् परिभवो, हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च” । तत्रैव चान्यत्र स्थाने “दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते, सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारीभवन्त्यापदः । सत्त्वं ह्रासमुपैति शीलशशिनः कान्तिः परिम्लायते, पापं कर्म च यत्परैरपि कृतं तत्तस्य सम्भाव्यते । सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते नादरात् सम्प्राप्तो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्ञमालोक्यते । दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् । दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेवमस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा । विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये, ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम्” ।

तत्सूचकयोगभेदा जातकपद्धतावुक्ता यथा “समस्तपापखेचरैर्युतेक्षितं धनाभिधम् दरिद्रताविधायकं विशेषतः कृपालुना” । “बुधगुरुकवयश्चेद्दित्तगा वित्तनाशं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः” “शोषः शशी स्थेन विलोकितोऽर्थं पूर्वार्जितार्थस्य विनाशदः स्यात्” । “मनोनविन्नासमरोधकोभवेत् रविर्धनेऽत्यरिक्षिते कुजोऽस्तु षष्ठे यदि स्वधननाशदः स्यात्” । नाभसयोगशब्दे अक्षव्यलवणशूलयुगगोलकयोगैर्दरिद्रताप्तिः इत्युक्ता·उक्ता यथा “विधनश्च शूले” “धनविरहितः पापबुद्धी वा युगे त्वथ गोलके विधनमलिन” इत्यादि “पुरुषस्तार्कियोगे स्यान्मूर्खो मूर्तौ धर्मोज्झितः” । “तपनादार्कपुत्राभ्यां योगे निःस्वोऽति दुःखितः” । “स्वपतीर्न दृष्टोऽपि केमद्रुमभवो नरः । मलिनो दुःखितो नीचो निःस्वोदासः खलो भवेत्” । अथ [illegible] “कुमार्गवीक्षितो दृष्टिश्चैः शुभैः सैः शुभं फलम् । द्वाभ्यां [illegible] तथैवेनाख्यं प्रेष्याप्ति दरिद्रता” । जातकपद्धतिः ।

दारित त्रि॰ दृ–णिच्–क्त । विदारिते अमरः ।

दारी स्त्री दारयति दृ–णिच्–इन्–ङीप् । क्षुद्ररोगभेदे । तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तं यथा “परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तल संश्रिताम्” ।

दारु पु॰न॰ दीर्य्यते दॄ–उण् । काष्ठे अमरः “प्रतिमन्दहृत विद्वांस्तु भस्मीभवति दारुवत्” । “वानस्पत्यं मूलफलं दार्वग्न्यर्थं तथैव च” मनुः “भैक्ष्यं कमण्डलुश्चैव हिदकं दारुमेव च” हरिवं॰ २[illegible]अ॰ । १पित्तले २देवदारुणि मेदि॰ । ३शिल्पिनि ४दातरि त्रि॰ धरणिः । दा–दाने दो–खण्डने वा रु । [illegible]शीले ६खण्डनशीले च त्रि॰ ।

दारुक न॰दारु+स्वार्थे क । [illegible]देवदारुणि राजनि॰ । दारु+संज्ञाया कन् । २कृष्णस्य सारथौ पु॰ । “रथेऽधिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै” हरिवं॰ ११६अ॰ । “रैवतकं गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत् । मदीयं रथमेतं त्वं मुहूर्तेनैव दारुक !” १२२अ॰ “उत्कन्धरं दारुक इत्युवाच” माघः तस्यापत्यं फिञ् । दारुकि तदपत्ये “शिक्षितो दारुकिस्तदा” भा॰व॰१८अ॰

दारुकच्छ पु॰देशभेदे तत्र भवः कच्छान्तदेशवाचित्वात् वुञ् । दारकच्छक तद्भवे त्रि॰ । [२वनकदल्यां च राजनि॰ ।

दारुकदली स्त्री दारु इव कठिना कदली । १काष्ठकदल्यां

दारुका स्त्री दारुणा कायति कै–क । दारुणः प्रतिकृतिर्वा इवार्थे क । काष्ठमयपुत्तलिकायाम् शब्दरत्ना॰

दारुकावन न॰वनभेदरूपे तीर्थभेदे शिवपु॰

दारुकेश्वर पु॰ शिवलिङ्गभेदे शिवपु॰ । [भेदे राजनि॰ ।

दारुगन्धा स्त्री दारुणि गन्धो यस्याः । (चोड़ा) गन्धद्रव्य-

दारुगर्भा स्त्री दारु तन्मयो गर्भोऽस्याः । काष्ठकदल्यां हारा॰

दारुचिनी स्त्री स्वनामख्यातायां गुड़त्वचि शब्दार्थचि॰ ।

दारुचीनक न॰ गुड़त्वचि शब्दार्थचि॰ ।

दारुज त्रि॰ दारुणो जायते जन–ड । १काष्ठजाते २मर्दले वाद्यभेदे पु॰ शब्दर॰ ।

दारुण पु॰ दारयति भीषयते चित्तं दृ–भये णिच् “कद्रुदारिभ उनन्” उणा॰उनन् । १चित्रकवृक्षे २भयानकरसे

अमरः। ३दह्रितभयानके दुःखदे मेदि० ४भयहेतौ त्रि० "कूटयकुलमोधी दारुणो दीर्घशोकः" मा०द०। दारयति दृ—विदारे इयर्थेव णिजन्तः रूपमिदमित्याह। ५रौद्रमंगलनक्षत्रगणे ज्यो०। "भीरु ! वज्रादपि दारुणोऽसि" गीत०। "दारुणा ... रा कृता कोपभूमिः प्रजायते" सुश्रुतः। "वाचा ... या विपत्" मनुः ६विदारके त्रि०। ततः भृशा० भूततद्भावेऽर्थे क्यङ् दारुणायते "वियोगिदह्रादिषु दारुणायते" नैष०। ७विष्णौ पु० "सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः" विष्णु स०। "सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् (खण्डकत्वात्) दारुणः" भा०।

दारुणक पु० सुश्रुतोक्ते क्षु गदभेदे क्षुद्ररोगशब्दे २२८२पृ० दृश्यम्। "शिरो दारुणके शिरां विध्येदिषुस्तथा कर्षणिः" सुश्रु०।

दारुणा स्त्री "तृतीयाऽष्टम्या ... या दारुणा सा प्रकीर्तिता" इत्युक्ते तिथिभेदे। २दुर्भदारुणमाधिपाद्देवीभेदे च शब्दार्थचि०।

दारुतीर्थ न० दारुवनभेदस्थे तीर्थभेदे गयपु०

दारुनिशा स्त्री दारुप्रधाना निशा हरिद्रा। दारुहरिद्रायाम् रत्नमा०। [त्रिकूटपलत्राम् राजनि०।

दारुपत्नी स्त्री दारुणः देवदारुणः पत्नमिव पत्नमस्याः ङीप्।

दारुपात्र न० दारुणः पात्रम्। काष्ठमये जलाधारादिपात्रे "अलाबुं दारुपात्रञ्च मृण्मयं वैदलं तथा। एतानि यतिपात्राणि मनुः स्वायम्भुवोऽब्रवीत्" मनुः।

दारुपीता स्त्री दारुणा काष्ठेन पीता। दारुहरिद्रायां राजनि०। [हारा०।

दारुपुत्रिका स्त्री दारुमयी पुत्रिका। काष्ठपुत्तलिकायाम्।

दारुमुख्याह्वया स्त्री दारुमुख्यमाह्वयते आ+ह्वे—श। गोधायां राजनि०। आ+ह्वे—क। दारुमुख्याह्वाऽप्यत्र शब्दार्थ०। [ओषधिभेदे शब्दार्थचि०।

दारुमूषा स्त्री दारुप्रधाना मूषा। (दारुमयीति) ख्याते

दारुयन्त्र दारुमयं यन्त्रम्। काष्ठनिर्मितयन्त्रभेदे "अस्वतन्त्रो हि पुरुषः कार्यते दारुयन्त्रवत्। बोधितेश्वरनिर्दिष्टः केचिदेव यदृच्छया" भा० व० ३५८ अ०।

दारुवधू स्त्री दारुमयी वधूः वधूप्रतिमा दारुमयी वधूरिव वा। १काष्ठपुत्तलिकायां २काष्ठमयीस्त्रीप्रतिमायाम्। "अलिन्दुनिन्दुमणिदारुवधूः" माघः। "इन्दुमणिः चन्द्रकान्तमणिः सैव दारुवधूः काष्ठमयी वधूः स्त्रीप्रतिमा" मल्लि०। दारुवधूः पुत्तलिकादयोऽप्यत्र।

दारुवह न०दारु वहति वह—अच् "दुक्को वहेऽपीलादिभ्यः" पा०पीलवा०न पूर्वपददीर्घः। दारुवाहके जलादौ।

दारुसार पु० दारुषु सारः श्रेष्ठः। चन्दने शब्दार्थचि०।

दारुसिता स्त्री दारुणि सितेव (दारचिनीति) ख्यातायां गुडत्वचि। "सैवा दारुसिता स्वाद्वी तिक्ता चानिलपित्तहृत्। ... गुडत्वक्तुल्यगुणा ..." भावप्र० तद्गुणा उक्ताः। [हरिद्रायाम् रत्नमा०।

दारुहरिद्रा स्त्री दारुमयी हरिद्रा स्वनामख्यातायाम्

दारुहस्तक पु० दारुणोहस्त इव "... प्रतिकृतौ" पा० कन्। काष्ठमयदर्वीभेदे अमरः।

दार्घसत्र त्रि० दीर्घसत्रे भवः अण् "देविकाशिंशपेत्या" पा० आद्यच आत्। दीर्घसत्रे भवे।

दार्ढ्य न० दृढस्य भावः ष्यञ्। दृढत्वे "अनुभावो वा ... दार्ढ्यमापतितो गमयिष्णुता" कामन्दकी०।

दार्तेय त्रि० दृतौ भवादि ढञ्। १दृतिभवे २तत्रस्थे च।

दार्दुर पु० दर्दुरः मृत्पात्रभेदस्तदाकारोऽस्त्यस्य प्रज्ञा० अण्। १दक्षिणावर्तशङ्खभेदे शब्दार्थचि०। दर्दुर स्येदम् अण्। २दर्दुरसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप्। "चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन ... प्रविष्टो दार्दुरीं मायामनादिष्टं चकार ह" हरिवं० ४६१ अ०। दर्दुरश्च ह राक्षसः तेन दार्दुरी राक्षसी

दार्दुरिक त्रि०दर्दुरः मृत्पात्रभेदः शिल्पमस्य ठञ्। मृत्पात्रभेदकारके (कुमार) कुलाले।

दार्भ त्रि० दर्भस्येदम् अण्। कुशसम्बन्धिनि।

दार्भि पुंस्त्री दर्भस्य गोत्रापत्यम् इञ्। दर्भर्षिगोत्रापत्ये आग्रायणस्तु तस्मिन् फक्। दार्भायण इत्येव।

दार्भ्य त्रि० दर्भे भवः कुर्वा० ण्य। दर्भभवे।

दार्व पु० देशभेदे स च देशः कूर्म० कूर्मविभागे १४ अ० ऐशान्यामुक्तः "ऐशान्यां मेरुकनष्टराज्यपशुपालकीरकाश्मीरदार्वडामरवराटनविरातचीनकौलिन्दाः"। "कौलिन्दाः अभिद्विषा दार्वीशोलाः सकेरलाः" हरिवं०१४ अ०। २तत्रस्थे २नदीभेदे च तत्र इदम् नद्यादि०ढक्। दार्वेय तदीयजलादौ त्रि०। दार्वेषु भवः बहुवचनार्थे वुञ्। दार्वक दार्वजनपदेषु भवे त्रि०।

दर्वाट न० दारु इव निश्चलतया निष्कम्पीभवन्तो दर्वाट अटन्त्यत्र अट—अधारे घ। १शिलाखण्डे,२मन्त्रगृहे च। हारा०।

दार्वाघ पुंस्त्री दारु-हन कठिनोऽस्य । मयूरे शब्दार्थ-कल्प० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दार्वाघाट पुंस्त्री दारु आहन्ति आ+हन-अण् "दारावा हनोऽण् चलस्य च टः संज्ञायाम्" वार्त्ति० अण् नस्यान्ते टः । (काठठोकरा) पक्षिभेदे अमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा-कालका-दार्वा घाटास्ते वनस्पतीनाम्" यजु०२४।३५। असंज्ञायां तु न टान्तादेशः । दार्वाघात काष्ठाघातमात्रे त्रि० । स च दार्वाघातस्थले मुग्धबोधे० अन्त्यार्थे टान्तत्वमेव युक्तं वार्त्तिके संज्ञायां टान्तत्वस्यैव साधनात् ।

दार्विका स्त्री दारयति दृ+उल्कादित्वात् साधुः ङीप् दार्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोऽपि दार्वी अभेदोपचारात् स्वार्थे क । १दारुहरिद्राक्वाथोद्भवे तुत्थे अमरः २गोजि-ह्वौषधौ शब्दार्थचि० ।

दार्विपत्रिका स्त्री दार्व्याः दारुहरिद्रायाः पत्रमिव पत्रम-स्याः ठन् संज्ञायां कन् वा तत् तदाकारः पत्रं ऽस्यस्या वा ठन् । गोजिह्वायां रत्नमाला ।

दार्वी स्त्री दारयति दृ-णिच् उन् स्त्रियां दारयतेः अवयव-विभागकरणत्वेन गुणवचनत्वात् वा ङीष् दृ+उल्का०नि० ङीप् वा । दारुहरिद्रायाम् ।

दार्वीक्वाथोद्भव न०दार्व्याः दारुहरिद्रायाः क्वाथादुद्भवति उद्+भू-अच् । १रसाञ्जने राजनि०२कांस्यमलाञ्जने रत्नमा०।

दार्श त्रि० दर्श भवम् आर्षे ठञ् बाधित्वा अण् । १दर्शभवे "दार्शमत्यन्तयन्नपर्वं पौर्णमासस्य योगतः" मनुः । लोके तु कालात् ठञ् । दार्शिक इत्येव । दृष्टि नेत्रे भवः अण् । २नेत्रभवे त्रि० ।

दार्शपौर्णमासिक त्रि० दर्श पौर्णमास्यां च भवः ठञ् । दर्शपौर्णमासीभवे । "दार्शपौर्णमासिकेतिकर्त्तव्यता" कात्या०श्रौ० ५।६।३१। स्रव कर्कः ।

दार्षद त्रि० दृषदि पिष्टः शैषिकः अण् । दृषदि प्रस्तरे पिष्टे बल्कप्रभृतौ

दार्षद्वत न० दृषद्वत्या नद्यास्तीरे कर्त्तव्यम् अण् । सत्रभेदे तद्विधानादि यथा "दार्षद्वतमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य वा रक्षेत् संवत्सरम्" कात्या०श्रौ० २४।६।२२ इत्या-दिभिः"तत्र च दृषद्वतीतीरेष"इत्यन्तैः सूत्रैरुक्तः तस्याव श्यकविशेषकत उत्तरसूत्रेषु दृश्यः । 'दार्षद्वतमेतत्संज्ञं सत्रकर्मभिधीयते" पर्कः ।

दार्ष्टान्तिक त्रि० दृष्टान्तेन युक्तः ठञ् । दृष्टान्तयुक्ते उपमेये

"वाष्पस्रुतिवारिणा विरचितम्" इ०अ०शङ्करभाष्यम्

दाल न० दले भवम् अण् । पुष्पात् पतिते दलवर्त्तिनि १मधुभेदे भा० पुष्पकलादि मधुनः इत्यत्र इन्द्रनी-लवदाकारस्य मधुविशेषो पुष्पके २कोद्रवधान्यभेदे मधुनि च राजनि० ३कोद्रवे धान्यभेदे पु०हेमच० ।

दालन पु०दालयति दल-णिच्-ल्यु । दन्तगते रोगभेदे रोग-शब्दे ४४६६ पृ० दृश्यम् । [विषभेदे हेमच० ।

दालव पु० दलति दल-वुन् तस्यायम् अण् । स्थावर-

दाला स्त्री दलयति दल-णिच्-अच् । महाकाले किम्पाके इन्द्रे भावप्र० स्वार्थे कन् दालिका तत्रार्थे

दालि स्त्री दल-इन् । (दाडिम) इति ख्याते दलिते १प्रमीधान्ये शब्दार्थचि०। दाडि इत्यपि । २दाडिम्बशब्दार्थे च स्त्री त्वात् वा ङीप् तत्रार्थे स्त्री ३देवदालीलतायां राजनि०।

दालिम पु० दाडिम+डस्य लः । दाडिमशब्दे भरतः

दालभ पु० ब०व० । दालभ्यस्य दलभगोत्रजस्य छात्राः अण् यलोपः । दालभ्यस्य छात्रेषु

दालभ्य पुंस्त्री दलभस्य ऋषेरपत्यम् गर्गा०यञ् । दलभर्षि-गोत्रापत्ये वकेर्षिभेदे "वकोदालभ्यः स्थूलशिराः कृष्णद्वैपायनः शुकः" भा०स०४अ० दलभशब्दे छान्दो० वाक्यम् दृश्यम् । तस्य युवापत्यम् यूनि फिञ् । दाल-भ्यायनि दलभ्यस्य यूत्यपत्ये । २पुण्याश्रमरूपे तीर्थभेदे । "दालभ्यघोषश्च दालभ्यश्च धरणीस्थो महायशाः । कौ-न्तेयानन्तयशसः सुव्रतस्यामितौजसः । आश्रमः ख्या-यते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः" भा०व०८०अ०

दाल्मि पु० दल-णिच् बा०मि । इन्द्रे त्रिका०।

दाव पु० दुनोति दु-कर्त्तरि ण । १वने २वनभवेऽनले च अमरः । "ददर्श दावं दह्यन्तं महान्तं गहने वने" भा०व० २६०श्लो०। "वनमिव दावपरीतम्" इ०स०२४अ०। "इन्द्रमिन्द्रः सदा दावं खाण्डवं परिरक्षति" भा०आ० २२१अ० "दावं दग्धा यथा शान्तं पावकं शिशिरा-त्यये" भा०द्रो० २८४२ श्लो०। "अधित्यकायां विचचार दावम्" रघुः । भावे घञ् । ३उपतापे च ।

दावन् पु० दा-कर्मभावादौ उणा०वनि । १देये २दाने च "नियुत्वता रथेनायाहि दावने वायो मखस्य दावने" ऋ०१।१३४।१ "दावने दातव्याय चर्विषे तत्स्वीकाराय पुनः किमर्थं दावने अस्मभ्यमभिमतदानाय । उभयत्र ददातेः कर्मणि भावे च क्वचिदौणादिको वनिः । आन्हस्वः नोपधालोपः"भाष्यम् । लोके तु दाता इत्यादि ।

"आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च" पा०... पुषवने उप-पदे च वनिप् । भूरिदावा इत्यादि ...दातरि । अयं अव्युत्पेव बोधे तु न पाणिनिः "अबोधे तु बोध-ऽपोत्य्क्रम् ।

दावप पु० दावं वनवह्निं पाति पा—क पुरुषभेदे "अर-ण्याय दावपम्" यजु०३०।१६ ...भेदे एकादशयुपे आलभ्यपुरुषभेदोक्तौ ।

दावसु पु० अङ्गिरसो सुतौ पञ्चमु... ममा०

दावाग्नि पु० ६त०। वनानले दावानलादयोऽप्यत्र । "दा-वाग्निवद्यो मेऽद्य दन्दह्य...त शुभां ततुम्" हरिवं० १५३अ० "अरण्यान वाग्नि... दनो दावाग्निरिति निर्दयः" भा० वि० १४अ० ।

दाविक त्रि०देविकायां नद्यां भवः अण् "दाविकाशिंशपे-त्यादिना" आद्यच आ... । देविकानद्यां भवे । एवं देविकाकूले भवः अण्...। दाविककूल तत्कूलभवे शाल्यादौ ।

दाश(स) हिंसने स्वा० प... पर० सेट् । दाश्नो(स्नो)ति अदाशी(सी)त् अयं ... "यस्ते दाश्नोति नम उक्तिभिः" ऋ०८।४।६ "दाशद्दाशुषे हन्ति वृत्रम्" ऋ०२।१।६४ "यस्ते त्वं सुकृविश्नो ददाशो अनागास्त्व-मदिते !" ऋ०१।६४।१५

दाश दाने भ्वा० उभ०सक० सेट् । दाशति-ते अदाशीत् अदिदा-शत्-त । "स वा एतेभ्यस्तत् पुरोऽदाशयत् तस्मात् पुरो-डाशः" शत० ब्रा०१।६।२।५

दाश दाने स्वा० उभ०सक० सेट् । दाश्नोति ते अदाशीत् अदा-शिष्ट अदित् णिच् अदिदाशत्-त । "यस्तुभ्यं दाशान्न तमं हो अश्नवत्" ऋ०२।२३।४ "तुभ्यं दाशतः स्याम" ७।१४।२

दाश(स) पुंस्त्री दाश्नो(स्नो)ति मत्स्यान् दश(श)ति मत्स्यान् वा पचा० णिच्लोपः दाश्(स्)ते दीयते मत्स्यस्य मूल्यमस्मै घञ् वा । १मत्स्योपजीविनि धीवरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "दाशानां भुजवेगेन नद्याः स्रोतोजवेन च । वायुना चानुकूलेन तूर्णं पारमवाप्नुयात्" भा० आ० ५८७५ श्लो० "च्छिद्रात् संप्रोक्ष्यमाणो नावि दाशो यथा तथा" भा० आश्र० १२८५ श्लो० । "एष नौयायिनामुक्तो व्यव-हारस्य निर्णयः । दाशापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः । यत्राविं क्रियद्दासानां निमोर्वितापराधतः । तद्दाशैरेव दातव्यं समागम्य स्वतोऽंशतः" । "निषादो मार्गवं सूते दा(सं)शं नौकर्मजीविनम् । कैवर्त्तमिति यं प्राहुरार्यावर्तनिवासिनः" इति च मनुः स्वार्थे क । तत्रार्थे । ततः परे... आह्वादासत्वमुख्ये दाशक-पुत्रः । दाश्यते व्यक्तिरत्र । २भृत्ये (चाकर) हे०रत्नमाला० ।

दाशग्राम पु० दाशप्रधानो ग्रामः । धीवरप्रधाने ग्रामे ततः चतुरर्थ्यां कुमुदादि० ठच् अश्मादि० ठञ् अठौ वा दाश-ग्रामिक तस्य संनिकृष्टदेशादौ त्रि० स्त्रियां ठञि ङीप् ञ्योठि टाप् इति भेदः ।

दाशतयी त्रि० दश अवयवा यस्य तयप् दशतयः ततः स्वार्थे प्रज्ञा० अण् । दशावयवके मन्त्रे भेदसंवलितायां ऋक्संहि तस्याः दशमण्डलात्मकत्वात्तथात्वम् ।

दाश(स)नन्दिनी स्त्री ६त०। व्यासमातरि सत्यवत्यां धीवर कन्यायाम् । कालीमब्दे २०२१ पृ० ...

दाश(स)पु(पू)र न० दाशा(सा)न् केवर्त्तान् पि...लं पाल यति पृ—क । पूरयति पूर—कण वा । कैवर्त्ते मुस्ते क्षीरस्वामी [भिभेदे शब्दार्थचि०

दाश(स)फली स्त्री दाश(स)प्रिया फलमस्याः ङीप् । ...

दाश(स)मेय पु० देशभेदे स च देशः ह०सं० १४अ० उक्तः कैलास इत्युपक्रमे "यौधेय दाश(स)मेय श्यामाकाःक्षे मधृतीय" उत्तरस्यामुक्तः ।

दाशरथ पु० दशरथस्येदम् अण् । १श्रीरामे "प्रदीयतां दाश-रथाय मैथिलीति" महानाटकम् । दाशरथेः श्रीरामस्ये-दम् अण् । २दाशरथिसम्बन्धिनि त्रि० । "अजीगर्त्तदाशरथं न वाक्यम्" भट्टिः ।

दाशरथि पु० दशरथस्यापत्यम् अत इञ् । दशरथस्यापत्येषु श्रीरामादिषु चतुर्षु । "अवधिं विलङ्घ्य यदि दाशरथिः" "एष दाशरथिर्भूयमेत्य च" "कारणादौदाशरथि-भवन्नभवाम्" माघः । "सोऽहं दाशरथिर्भूत्वा रघुभू-मेर्वसिन्नभम्" रघुः ।

दाशराज्ञ त्रि० दशानां राज्ञामिदं तद्धितार्थद्विगोः अण् । उपधालोपः । दशानां राज्ञां सम्बन्धिनि ।

दाशरात्रिक त्रि० दशरात्रेण निर्वृत्तः ठञ् । दशरात्र-साध्ये १सत्रभेदे २दशरात्रस्येदम् ठञ् । दशरात्रसम्बन्धिनि "दाशरात्रिकाण्याश्वानि ब्रह्मौदिकौश्वयेन" कात्या०श्रौ० २३।१।५ "देवेभ्यो दशरात्रं दिग्भ्यो दाशरात्रिकं पुत्रम्" शत० ब्रा० १२।१।२।२

दाश्व त्रि० दाश—दाने क्वसु । १दातरि २दत्ते च "अं सुवे दाशुषराय देवाः" ऋ०६।६८।६ "दाशुषराय कुरुवि-स्थाय" भा० ।

दाशुरि त्रि० दाश हिंसने वा [redacted] हंसने ऽ "बल चित् मन्यते दाशुरिः" ऋ० ५।३।१ [redacted] "दाशुरिर्दीमान्" भा०

दाशेय पुंस्त्री दाश्या धीवर्याः [redacted] अपत्यम् ठक् । धीवर्याः अपत्ये । स्त्रियां ङीप् [redacted] वा च व्यासमातरि सत्य-वत्यां मत्स्य० "अभि [redacted] र्वर्णस्तु दाशेयीमिदमब्रवत्" भा० ड० १७२ अ० [redacted] [स्त्रियां टाप् ।

दाशेर पुंस्त्री दाश्या [redacted] त्यम् शुभ्रा० ढक् । धीवर्याः अपत्ये

दाशेरक पु० दाशेर [redacted] नः देशः संज्ञायां कन् । १मालवदेशे २तद्वासिनि [redacted] पिशादिकमेण १मरुदेशवासिषु च०ध० । "दाशेरकगणै [redacted] च" भा०भी०५०अ०।

दाशौदनिक [redacted] दश ओदना यत्र यज्ञे तस्य व्याख्यानो ग्रन्थः [redacted] । १दशौदनयज्ञव्याख्याने ग्रन्थे । दशौदन दक्षिणा यज्ञाख्यत्वात् ठञ् । २तद्दाख्यक्रियायां स्त्री ङीप् ।

दाश्य त्रि० दश—क दशस्य दंशकादूरदेशादि चतुर्थ्या० चातुरर्थ्यां ण्य । दंशकादूरदेशादौ ।

दाश्व त्रि० दाश—वन् बा० इडभावः । दातरि उणाद्य० । तत्र दाश्वस् इत्येव पाठो न्याय्यः ।

दाश्वस् त्रि०दाश—दाने क्वसु"दाश्वान् साह्वानित्यादिना"पा०नि० १दत्तवति । दाश—हिंसने क्वसु । २हिंसितवति । दाश धातौ(दाशुषे)इत्यु दाश्वत्त्वम् ।"पीपरो दाश्वांसम्"ऋ०४। ११८"दाश्वांसं चर्विदत्तवन्तम्" भा० "तस्मै सुनिदेरिद-विरुद्धयोर्दाश्वान् सुपुत्राशिषमित्यु वाच" रघुः । "पुंसां पुनः पारमहंस्य आश्रमे व्यवस्थितानामनुभूय दाशुषे" भाग०२।४।११

दास—दाने भ्वा०उभ०सक०सेट् । दासति ते अदासीत् अदा-सिष्ट । ऋदित् णिच अददासत् त । हनने च "यो नः कदाचिदपि दासति द्रुहः"ऋ०७।१०४।७। दासति हन्ति" भा० "स्वादिगणीयोऽप्येष दाशधातौ दृश्यः ।

दास त्रि० दस—दाने 'दसेष्टनौ नश्च वात्' उणा० १ज्ञातात्मनि २शूद्रे ३धीवरे च पुंस्त्री स्त्रियां ङीष् । दास्यते भर्तिरके दासति ददात्यङ्गं स्वामिने उपचा-राय वा दास कच् वा । ४भृत्ये (चाकर) । दास—दाने सम्प्रदाने घञ् ५दानपात्रे सम्प्रदाने ६शूद्राणां नामान्त प्रयोज्योपाधिभेदे "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः" उद्वाह०त०। दासपञ्चदशविध्वमेदादिकं वीरमित्रोदये दर्शितं यथा

वाश्रितस्तवाश्रितकर्मकरेभ्यो दासानामं द-स्याश्रयत्व [redacted] पञ्चदशत्वमनुक्रमेनाह । कात्यायनः "स्वतन्त्र स्यात्मनो दा [redacted] ामत्वं दारवत्सुरिति" । "यथा मनुः सम्भोगाय [redacted] शरीरदानाहारत्वम् । तथाकातन्त्र्यात्मनः परार्थत्वेन द [redacted] हाग्रत्वमिति अनुराधायोमन्यत दर्शयः । "अनेनात्मनप [redacted] ग्मावाद्य गुणष्वका दासाः । पारा-र्थ्यमात्मनाद्य [redacted] ष्वकाद्य कर्मकरा इति भेदोऽस्य स्तत्वमनन्तम् । [redacted] स्वपाराध्यं तु तेषामपि ते: स्वपुरुषार्थत्वेतिनिरो [redacted] परार्थत्वमात्मिनिति स्तत चन्द्रिका । दासत्वं [redacted] ब्राह्मणव्यतिरिक्तेष्वेव "त्रिषु वर्णेषु विज्ञेयं दास्यं [redacted] स्य न कथंचिदिति" तेनैवाभिधा-नात् । अनेन दासानां जातितो भेद उक्तः । विप्रेतरे-ष्वपि दास्यमानुलोम्य एव भवति "वर्णानामानु-लोम्येन दास्यं न प्रतिलोम्यतः । राजन्यवैश्यशूद्राणां त्यजतामपि स्वतन्त्रतामिति" तेनैवोक्तत्वात् । स्वतन्त्रतां त्यज-ताम् अस्वतन्त्रपाराध्यं [redacted] गतामित्यर्थः । न प्रतिलोमत इति स्वधर्मपरित्या [redacted] तिस्तोऽन्यत्र दृष्टव्यम् । अ-तएव नारदः" वर्णा [redacted] ातिलोम्येन दासत्वम् विधी-यते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासता मतेति" । "यथोत्तमवर्णं प्रति हीनवर्णा सवर्णा वा भार्या भवति न पुनर्हीनवर्णं प्रत्युत्तमवर्णा तथैव दासोऽपि भवेदित्यर्थः । यत्तु प्रव्रज्यावसितो हीनवर्णस्यापि दासोभवतीत्य-भिधानं क्षत्रियवैश्यप्रव्रज्यावसितविषयस्तु ब्राह्मण प्रव्रज्यावसितविषयम् तस्य निर्वासनाभिधानेन दासत्वा-भावात् । तस्य निर्वासनं दर्शितं कात्यायनेन "प्रव-ज्यावसिता यत्र त्रयो वर्णा द्विजातयः । निर्वासं कारये-द्विप्रं दासत्वं क्षत्रविट् नृपरिति"। "कारयेद्राजेति शेषः क्षत्रस्य विट्च क्षत्रविट् सर्वेष्वनोविभागैकवद्भवतीति वचना देकवद्भावः । निर्वासनञ्च अपदेनाङ्कयित्वा कर्त्तव्यमित्या-इतुर्दशमारदौ" "पारिव्राज्यं गृहीत्वा तु यः स्वध-र्मे न तिष्ठति । श्वपदेनाङ्कयित्वा तु राजा शीघ्रं प्रवा-सयेदिति" । न चैवं सति "राज्ञ एव तु दासः स्यात् प्रव्रज्यावसितो नरः । न तस्य प्रतिमोक्षोऽस्ति न विशुद्धिः कथञ्चनेति" नारदेन प्रव्रज्यावसितोराज्ञ एव दासो मान्य-स्येत्यभिधानात् स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्रेति वचनेनोक्त तत्क्षत्रियवर्णमितीति वाच्यम् । यतोऽवैश्यादिकरणत्वादेव क्षत्रियमात्रवचनेनापि राजसम्बन्धेनात् तथाच प्रजापा-लस्य पद्दयात् प्रजापा [redacted] लयतु राज्ञाभिहिते वैश्यादावपि

ब्राह्मणश्च यः क्षत्रियः प्रव्रज्यावसितः शूद्रो हीनवर्णस्यापि प्रजापालकस्य वैश्यस्य दासो भवतीति प्रतिपादनार्थत्वात्। केचित्तु प्रव्रज्यावसितस्य ब्राह्मणस्य दासत्वनिवर्त्तनयोर्विकल्पमाहुः तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण तद्व्याकृतौ ब्रह्मदोषदुष्टविकल्पाङ्गीकरणस्यान्याय्यत्वात्। "दासं विप्रस्य न कारयेदिति" निषेधाच्च। दासवर्णेतेति वचनाद्ब्राह्मणस्य सवर्णं प्रति दासत्वं प्राप्तं निषेधार्थमाह कात्यायनः। "सवर्णोऽपि हि विप्रं तु दासत्वन्नैव कारयेदिति" यदि ब्राह्मणः स्वेच्छया दास्यं व्रजते तदाऽस्यायशुभकर्म न कुर्यादित्याह स एव वेदाध्ययनसम्पन्ने तदूनं कर्म कामतः। तथापि नाशुभं कर्म प्रकुर्वीत द्विजोत्तमः" इति। "यथात्मरोपकारः कर्म इति विधिः तत्तथादूनं कर्म मध्यमोत्तमव्यतिरिक्तमपि कर्म कामतो वेतनमन्तरेण स्वेच्छया परोपकारार्थं कुर्यादित्यर्थः पूर्वोक्तस्य। तथापि तेष्वपि हीनकर्मसु यदशुभं कर्म उच्छिष्टशोधनादिकं तन्न कुर्यादित्युत्तरार्द्धार्थः। क्षत्रियवैश्यविषये स्वामिनः कर्त्तव्यमाह मनुः" क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितौ। बिभृयादानृशंस्येन स्वानि कर्माणि कारयन्निति"। आनृशंस्येन अक्रौर्येण। अयमर्थः। वृत्तिकर्षितं क्षत्रियं वैश्यञ्च दासीभूतमक्रौर्येण स्वानि कर्माणि कारयन् स्वामी पोषयेदिति। अत्र स्वामीत्यनेन न सर्व्वञ्चिजनककर्माणि कारयेदित्याह कर्माणीति सामान्याभिधानेन अधन्यकर्माण्येव कारयितव्यानीति नियमो नास्तीति सूचयति। वृत्तिकर्षिताविश्यनेन, गत्यन्तराभावे एव क्षत्रियवैश्ययोर्दासत्वाङ्गीकारः कार्यो न तु गत्यन्तरसम्भवे इति दर्शयति। ब्राह्मणस्य दासीकरणे दण्डमाह मनुः" "दास्यन्तु कारयंल्लोभाद् ब्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान्। अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दण्ड्यः शतानि षड्ति"। "प्रभोः भावः प्राभवम् तस्मात् प्रभुत्वादित्यर्थः। ब्राह्मणादिभ्यः स्वार्थे ष्यञ्वक्तव्य इति वार्त्तिकादञ्। द्विजातिपदाच्च दण्डः शूद्रविषय इति दर्शयति। अत स एवाह "शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा। दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवेति"। ते च दासः पञ्चदशप्रकार इत्याह नारदः "गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः। अनाकालभृतस्तद्वत् आहितः स्वामिना च यः। मोक्षितो महतश्चर्णात् युद्धप्राप्तः पणे जितः। तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः। भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः। विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" इति। गृहजातः स्वगृहे दास्यां जातः। क्रीतो मूल्येन स्वामिनात् प्राप्तः। लब्धः तत एव प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदायत्वेन लब्धः। अनाकालभृतो दुर्भिक्षे यो मरणाद्दासत्वाय रक्षितः। आहितः स्वामिना धनग्रहणाधमर्णतया नीतः। ऋणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतः ऋणदासः। युद्धप्राप्तः समरे विजित्य गृहीतः। पणे जितः दासत्वपणके द्यूतादौ जितः। तवाहमित्युपगतः तवाहं दासोऽस्मीति स्वयमेवोपगतः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः। कृतः एतावन्तं काल तव दासो भवामीत्यभ्युपगतः। भक्तदासः सर्वकालं भक्तार्थमेव दासत्वमभ्युपगम्य प्रविष्टः। भक्षितं यावत्ते मूल्यद्वारेण ददामि तावद्दास इत्यभ्युपगत इति स्मृतिचन्द्रिका। वडवाहृतः वडवा दासी तया हृतस्तल्लोभेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः यश्चात्मानं विक्रीणीते असावात्मविक्रेतेत्येवं धर्मशास्त्रे दासभेदाः पञ्चदशप्रकाराः स्मृता इत्यर्थः। अत्राद्यानां गृहजातक्रीतलब्धदायागतानाञ्चतुर्णां दासत्वापगमः स्वामिप्रसादादेव नान्यथेत्याह स एव" "तत्र पूर्वश्चतुर्वर्गो दासत्वान्न विमुच्यते। प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र दास्यमेषां क्रमागतमिति"। आत्मविक्रेतुरपि दासत्वं स्वामिप्रसादादन्यतो नापैतीत्याह स एव "विक्रीणीते स्वतन्त्रः सन् य आत्मानन्नराधमः। स जघन्यतमस्तेषां सोऽपि दास्यान्न मुच्यत इति" अत्र प्रसादात् स्वामिनोऽन्यत्र इत्यनुषज्यते। ततश्चायमर्थः। आत्मविक्रेतापि गृहजातादिवत् स्वामिप्रसादं विना दास्यान्न विमुच्यत इति एतच्च गृहदासादयोऽप्यात्मविक्रेतृपर्य्यन्ताः स्वामिप्रसादात्कालान्तरा इव दास्यान्मुच्यन्त इति वचोभङ्ग्या दर्शितमिति मन्तव्यम्। स्वामिप्राणरक्षणाद्गृहजाताद्योऽकालभृतान्ताः सर्वेऽपि दास्यान् मुच्यन्ते इत्याह स एव "यश्चैषां स्वामिनं कश्चिन्मोचयेत् प्राणसंशयात्। दासत्वात् स विमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति"। एषामिति निर्द्धारणे षष्ठी पञ्चदशानां मध्ये अन्यतम इत्यर्थः। यत्तु "ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्त्रिमौ। पैतृको दण्डदासश्च सप्तैते दासयोनयः इति मनुवचने सप्त विधत्वमुक्तं तेषां दासत्वप्रतिपादनाय न परिसंख्यार्थम्। ध्वजा गृहदासी। एतञ्च स्वामिप्रसादात् प्राणरक्षणात् वा दासापगमनं प्रव्रज्यावसितभिन्नविषयं द्रष्टव्यम्।

तस्य दासत्वमोक्षाभावात् [illegible] तदुक्तं याज्ञवल्क्यः "प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकम्" इति। राज्ञो दासः पार्थिवस्यैव दासो [illegible]र्थः। अनाकाल भृतादीनां प्रव्रज्यावसि[illegible]विक्र्यव्यतिरिक्तानां दास्यापनयनप्रकार[illegible] नारदः "अनाकाल भृतो दास्यान्मुच्यते [illegible]युगम्ददत्। आहितोऽपि धनं दत्त्वा स्वामी यद्ये[illegible]रेत्। ऋणं तु सोदयं दत्त्वा ऋणी दास्यात् प्रमुच्यते। तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणे-र्जितः। [illegible]णीर्षप्रदानेन मुच्येरंस्तुल्यकर्मणा। कृतकालव्यप[illegible]त् कृतदासो विमुच्यते। भक्तस्योत्-क्षेपणात् [illegible] भक्तदासः प्रमुच्यते। निग्रहाद्वडवायास्तु मुच्यते [illegible]वाभृतः" इति। एतदुक्तं भवति दुर्भिक्षे पोष-[illegible]दितो दासो गोयुग्मार्पणान्मुच्यते। आहित-दासस्तु स्वामिना स्वहीते ऋणे प्रत्यर्पिते सति उत्तमर्ण-दास्याद्विमुच्यते। ऋणदासस्तु स्वकृतमृणं येनोत्तमर्णाय यावद्धनमृणत्वेनापाकृतं तस्मै तावद्धनं सवृद्धिकं दत्त्वा विमुच्यते। तवाहमित्युपगतादयस्त्रयो दासाः स्व-निर्वर्त्यकार्यव्यापारनिर्वर्त्तकदासान्तरप्रदानाद्विमुच्यन्ते। कृतकालस्तु दासो दास्यावधित्वेन परिभाषितका-लस्यातिक्रमणाद्विमुच्यते। भक्तदासस्तु भक्तस्योत्-क्षेपणाद्भुक्तभक्तमूल्यसमर्पणाद्विमुच्यते। स्वहदासीलो-भेन दासत्वं प्राप्तस्तत्सम्भोगत्यागाद्विमुच्यत इति। ब-लवद्दासीकृतानामप्याहाह याज्ञवल्क्यः "बलाद्दासी-कृतश्चौरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते" इति। अपिशब्देन दत्ताहितौ गृह्येते। तत्रायमर्थः। बलात्कारेण यो दासीकृतः यश्च चौरैरपहृत्य दासत्वेन विक्रीत आहितो दत्तो वा स यस्य पार्श्वे दासभावेन तिष्ठति तेन प्रागुक्त मोचनहेतुमन्तरेणैव शीघ्रं मोचनीय इत्यर्थः। यदि तेन लोभादिवशादसौ न मुक्तस्तदा राज्ञा मोचयितव्य इत्याह नारदः "चौरापहृतविक्रीता ये च दासीकृता बलात्। राज्ञा मोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हि नेष्यते" इति। चौरैरपहृताश्च ते विक्रीताश्चेति कर्मधारयः। यश्चैकस्य दास्यं पूर्वमङ्गीकृत्यापरस्यापि दासत्वमङ्गीक-रोति असावपरेणापि विवर्जनीय इति स एवाह। "तवाहमिति चात्मानं योऽस्वतन्त्रः प्रयच्छति। न स तं प्राप्नुयात्कामं पूर्वस्वामी लभेत तमिति"। अस्वतन्त्रः परदासत्वेनास्वतन्त्रः कामं मतस्वामिदास्यं कामयमानम् इतरदासीभवन्तं दासं पूर्वस्वामी लभेतेत्यर्थः।

एवं [illegible]मित्युक्तानामपि दास्यानपि समानन्याय-त्वात् [illegible]म्। दासीत्वमिनमभिलष्य विशेषमाह कात्यायनः "[illegible]स्त्रां दासीं यस्तु वक्तृच्छेत् प्रसूता च भवे-न्ततः। [illegible] मौल्यं चार्यां स्याददासी सान्यथा तु सेति"। [illegible]भीदानमनुसन्धाय या दासी सम्भान-सहिता दासत्व[illegible]मोक्षविधिना स्वकृतगर्भादिदोषपरि-हारार्थं अदासी[illegible]न चार्या स्यादित्यर्थः। कः पुन-र्दासत्वविमोचकोऽपि[illegible]रित्याकाङ्क्षायामाह नारदः "स्वन्दासमिच्छेद्यः कर्तुमदासं प्रीतमानसः। स्कन्धा-दादाय तस्यासौ भिन्द्यात्कुम्भं सहाम्भसा। साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्द्धन्यद्भिरवकिरेत्। अदास इति चोक्त्वा त्रिः प्राङ्मुखन्तमथोत्सृजेदिति"। अत्रापि दासशब्देन दास्या अपि ग्रहणम् [illegible] लिङ्गस्योद्देश्यविशेषणत्वेन ग्रहाधिकरणन्यायेनाविवक्षितत्वात्। एवमुत्सर्गे सति यद्भवति तदाह स एव [illegible] "ततः प्रभृति वक्तव्यः स्वा-म्यनुग्रहपालितः। भो[illegible]ज्योऽप्रतिग्राह्यो भवत्यभि-मतः सतामिति"। [illegible]नुपदेशे दास्यापाकरणक्रमेण वक्तव्यः सम्भाषणार्हः [illegible]दास्या अपि दासेन परि-णीताया दासीत्वमेव भवतीत्याह कात्यायनः "दासेनोढा त्वदासी या सापि दासीत्वमाप्नुयात्। यस्माद्भर्त्ता प्रभुस्तस्याः स्वाम्यधीनः प्रभुर्यतः" इति। दासधनस्यापि तत्स्वामिधनत्वमित्याह स एव "दासस्य तु धनं यत्स्यात् स्वामी तस्य प्रभुः स्मृतः" इति। आप्त-गर्यादिषु दासीकरणे दण्डमाह कात्यायनः "आदद्यात् ब्राह्मणीं यस्तु विक्रीणीत तथैव च। राज्ञा तदकृतं कार्यं दण्ड्याः स्युः सर्व एव ते। कामात्तु संश्रितां यस्तु कुर्याद्दासीं कुलस्त्रियम्। संक्रामयन् तथान्यत्र दण्ड्यास्तत्र भवेत्। बालधात्रीमदासीञ्च दासीमिव भुनक्ति यः। परिचारकपत्नीं वा प्राप्नुयात्पूर्वसाहस-मिति"। तत्कार्यं अकृतं निवर्त्तनीयमित्यर्थः। तेन राज्ञा दण्ड्याः स्युरित्यर्थः। विष्णुरपि "यस्तूत्तमवर्णं दास्ये नियोजयति तस्योत्तमसाहसो दण्ड" इति। क्वचि-द्दासीविक्रयणे दण्डमाह कात्यायनः "विक्रीयमाणां यो भक्तां दासीं विक्रेतुमिच्छति। अनापदिस्थः भक्तः सन् प्राप्नुयात् द्विशतं दममिति"। द्विशतं पणानामिति शेषः। भक्तामित्यनेन दुष्टाया विक्रयणे दण्डाभाव इति दर्शितमिति"।

"कुलाद्या यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः। दूता-

व्याकरणवाक्ये कुरव्यया दास कल्याने, भाविकापुरा-
णोक्तो निजगोत्रस्य संस्कारं विना तेषां ७दत्तकादौ
च तेषां च दासवत्तरणीयतया तथात्वं दत्तकशब्दे मूलं
दृश्यम्। स्त्रियां ङीप्। दास—उपक्षेपे अच्। ८उप-
क्षेपके त्रि०। ६दत्तान्तरे पु०दासपत्नीशब्दे दृश्यम्। १०दस्रौ
च दासवेशशब्दे दृश्यम्। दासस्यापत्यं नडा० फक्।
दासायन दासापत्ये पुंस्त्री०। दास+भृशा० अभूततद्भावे
क्यङ्। दासायते अदासो दासो भवतीत्यर्थः। अदासं
दासं करोत्यर्थे च्वि तत्राद्ये प्रयोगः अदासो दासो
भवति दासीभवति अदासं दासं करोति दासीकरोती-
त्यादि संज्ञायां कन्। दासक गोत्रप्रवर्त्तकर्षिभेदे तस्य गो-
त्रापत्यम् अश्वा० फक्। दासकायन तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री।

दासपत्नी स्त्री ब०व०। दासाः पतिः दास—उपक्षेपे अच् दासोऽसु-
रासुरः पतिर्यासाम्। कप्। “दासपत्नीरहिगोपा
अतिष्ठन्” ऋ०१।३२।११। “दासो विश्वोपक्षपणहेतुर्वृत्रः
पतिः स्वामी यासामपां तादृशी दासपत्नीः। दासपत्नीः
दसु उपक्षये दासयतीति दासोऽसुरः, पचाद्यच्।
चित इत्यन्तोदात्तत्वम्। दासः पतिर्यासां “विभाषा स-
पूर्वस्य” पा०ङीप् तत्सन्नियोगेनेकारस्य नकारः बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्” भा०। “अश्विनाविन्द्रमवतं हत्वभूयौ
निरोधसामश्विनौ दासपत्नीः” भा० आ०श्य०। ६त०।
दासस्य पत्नीव दासस्त्रियाञ्च सर्वत्र वचनम्।

दासमित्र न० ६त०। दासस्य मित्रं ततः अदूरदेशादौ
काश्या० ठञ् ञिठौ। दासमित्रिक तददूरदेशादौ त्रि०।
स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्। दासमित्रस्यापत्यम्
इञ्। दासमित्रि तदपत्ये पुंस्त्री०। ततः ऐषुका०विषये
देशे भक्तल्। दासमित्रिभक्त तदीये विषये देशे न०।

दासमीय त्रि०दशमे देशभेदे भवः, दास शूद्र मिमते मान-
यति मैथुनाभिलषतादासमयत्वात् भयोत्वा क। १दशमदे-
शभवे २स्त्रकृष्णशूद्राभिरतस्त्रीजाते च। “व्रात्यानां
दासमीयानां वाङ्गी कामाश्वमज्ञनाम्” भा०क० ४४अ०।
नीलकण्ठेनोक्तैव व्युत्पत्तिर्दर्शिता।

दासवेश पु० दासस्य दस्योर्विशः। दस्युनाशे “दृशसे च
दासवेशाय चावहः” ऋ०२।११।१८ “दासवेशाय दासानां
दस्यूनां वेशाय नाशाय” भा०

दासी स्त्री दास+गौरा०ङीष् दासस्य पत्नीव, तज्जातिस्त्री वा
ङीष्। १परिचारिकायां कर्मकर्त्र्यां दासशब्दे दृश्यम्।
“ज्ञातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत्। मृते

पितरि कुर्युस्तं [illegible]भाजिनम्” याज्ञ० २शूद्रवर्ण-
योन्यां [illegible]जातिस्त्रियाम्। ३काकजङ्घायां
४नीलाम्लाने ६नीलभिण्टिकायां राजनि०। ७पीतभिण्टायां
रत्नमा०। दर्व्यां विश्वः। दास्याः पाद इव पादोऽस्य ह-
स्त्यादित्वात् अन्त्यलोपः। दासीपाद दासतुल्यपादयुक्ते त्रि०।
स्त्रियां कुम्भपद्या०ङीष् पादादेशः पद्भावश्च। दासीपदीत्येव
“पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः। निन्दि-
तेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसन्निधौ। दासी
घटमपां पूर्णं पर्यस्येत् प्रेतवत् पदा” मनुः। अत्र शब्द-
कल्पद्रुमे दासीघटे त्येकपदकल्पनं प्रामादिकं तत्र दास्याः
कर्तृत्वेन घटस्य च कार्यत्वेन भिन्नपदार्थत्वेन पदद्वयम्

दासीभारादि पु० पूर्वपदे प्रकृतिस्वरनिमित्ते शब्दगणे
स च पा०ग०सू० उक्तो यथा “दासीभारः देवहूतिः।
देवभीतिः देवजातिः वसुनीतिः ओषधिचन्द्रमाः”।

दासीसभ न०दासीनां सभा संघातः “सभाऽराजामनुष्य पूर्वा”
“अशाला च” पा० क्लीवता। दासीसंघाते अमरः दास्या
मनुष्यत्वात् संघातार्थकत्वे एव अशालापरत्वे क्लीवता श-
ब्दकल्पद्रुमे विग्रहे दास्याः सभेत्येकवचनोक्तिः प्रामादिकी
एकस्याः संघाताऽसम्भवात् शालार्थत्वे च क्लीवत्वाप्रसक्तेः।

दासेर पुंस्त्री दास्याः अपत्यम् शुभ्रा० ढक्। दास्या
अपत्ये १शूद्रे २कैवर्त्ते च। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।
दास्यां भवः त्रि०। दास—बा० एरच्। ३उष्ट्रे पुंस्त्री
मेदि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। स्वार्थे क। दासेरक
उष्ट्रे राजनि०। दासीपुत्रादौ च त्रिका०।

दास्य न० दासस्य भावः कर्म वा ष्यञ्। दासस्य १कर्मणि
२तस्य भावे च। “निवेदनं स्वस्य दास्यं नवधा भक्तिलक्ष-
णम्” ब्रह्मवै० प्रकृ० “पशूनां रक्षणं चैव दास्यं शूद्रे
द्विजन्मनाम्” मनुः। दासशब्दे उदा०दृश्यम्।

दास्र न० दस्रौ देवते अस्य अण्। अश्विनीनक्षत्रे।

दाह पु० दह—भावे घञ्। १भस्मीकरणे “दाहयन्तिरि
क्रव्यादिनि” स्मृतः “दाहादूर्द्धमशौचं स्यात् यस्य वैतानिको
विधिः” शु०त० स्मृतिः। “पांशुवर्षं दिशां दाहे” मनुः।
शवदाहप्रकारः छन्दोगपरिशिष्टे उक्तो यथा

“दुर्बलं स्नापयित्वा तं शुद्धचेलाभिसंवृतम्। दक्षिणा-
शिरसं भूमौ बर्हिष्मत्यां निवेशयेत्। ततोऽभ्यञ्जना-
नाज्यं बृहत्सूक्तेनोतिमन्। चन्दनोक्षितसर्वाङ्गं सु-
मनोभिर्विभूषयेत्। हिरण्यशकलान्यस्य क्षिप्त्वा छिद्रेषु
सप्तसु। मुखेष्वथ पिधायैनं निर्हरेयुः सुतादयः।

[illegible] ... [illegible] । [illegible] मन्वोपमन्त्रितं यमुद्दिश्य [illegible] । [illegible] प्राप्त आर्तामोऽर्द्दिष्यावसः [illegible] आत्मार्थम् यनकैः कृतिनं पिण्डदानवत्" । [illegible] पुत्रादिरापृत्य कुर्वाद्दाहमवं भवेत् । [illegible] शुचौ देशे यथाग्निमादि आचमम् । ततोतानं [illegible] पात्येन दक्षिणाशिरसं शुचे । कायपूर्वां मुखं [illegible] दक्षिणाया नहि कुत्रम्" । इ- त्याद्यकाख्यावने [illegible] वराहपुराणम् "दक्षिणा- शिरसं कृत्वा [illegible] यदं तथा । तीर्थस्नापाख्यं कृत्वा [illegible] कारयेत् । गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः [illegible] मनोरमाः । कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गाञ्च यमुनाञ्च [illegible] । कौशिकीं चन्द्रभागाञ्च सर्वपापप्रणा- [illegible] । भद्रावकाशां सरयूं गण्डकीं पनसां तथा । वैनवञ्च वराहञ्च तीर्थं पिण्डारकं तथा । पृथिव्यां यानि तीर्थानि सरितः सागरांस्तथा । ध्यात्वा तु मनसा सर्वे कृतस्नानं गतायुषम् । देवाग्निमुखाः सर्वे गृहीत्वा तु हुताशनम् । गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत्" । ओम् "कृत्वा तु दुष्करं कर्म्म जानता वाप्यजानता । मृत्युकालवशं प्राप्य नरं पञ्च- त्वमागतम् । धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमावृतम् । दहेयं सर्वगात्राणि दिव्यान् लोकान् स गच्छतु । एव- मुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । ज्वलमानं तथा वह्निं शिरःस्थाने प्रदापयेत् । चातुर्वर्ण्येषु संस्थान- मेवं भवति पुत्रिके !" । आग्निकदाहप्रकारस्तु नारायण भट्टकृतान्त्येष्टिपद्धतौ दृश्यः ।

२कुपितपित्तजदेहसन्तापभेदे यथाह पित्तकोपकारणमुक्त्वा विदाहिकारणे भावप्र० "विदाहि द्रव्यमुद्गारमम्लं कुर्यात्तथा तृषाम् । हृदि दाहञ्च जनयेत् पाकं गच्छति चाचिरात्" । "कचित्त्रिमतञ्च चैतेषु दाहः परम इष्यते"। "अतिदग्धे दाहपाकरागशोषाङ्गमर्द्दक्लमपिपासामूर्च्छाः स्युर्मरणं वा । पाकान्ते च मन्दतालोऽवरो।पदाह- सन्तापाम् जनयति" इति च सुश्रु०

दाहक त्रि० दहति दह—ण्वुल् । दाहकर्त्तरि "बोलवेशञ्च वस्त्राणि विनीतवचदाहकः" याज्ञ० स्त्रियां ङीपि अत इत्वम् । दाहिका "चक्रिकेयान्त्री वसु दाहिका स्मृता" प्रयु०वै०पु० २स्त्री पु०१चित्रके इसे च अरक्तचित्रकवृक्षे पु०रत्नमा०। स्त्री च दाहिका शक्तिर्तिरिक्तेति मीमां- सकाः । तन्मते च शक्तेर्भावाभावौ अतिरिक्तशक्तिवाद-

[illegible] [illegible] शक्तिं प्रदाहादन दिव्यमानं दर्शने यथा "[illegible] दहेत् कार्यं चैव शक्तिरप्यनुमीयते तथा हि दाहस्य [illegible] करानलसंयोगादुदाहो जायते तादृशा- देव सति प्रति[illegible] न जायते अतो तदभावात् कार्या- भावकत्वप्रा[illegible] प्येवं तेन विना तदभावात् तत्प्रा- पानुपपत्त्येव [illegible] शक्तिसिद्धिः । न चादृष्टवैगुण्यं दृष्टाकृतत्वे तद[illegible] तथा तदर्थत्वात् अन्यथा दृष्टदृष्ट- द्वयमपि चक्रं न [illegible] । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा वन्ह्याद्यसंप्रयोगे [illegible] परमाणुकर्मणि, अध्ययनतपस्त्वे एकत्र फलतारतम्यमि[illegible] अदृष्टविलम्बे हि न तथा- यानुत्पादो मण्यपसा[illegible] दाहाभावप्रसङ्गात् । किन्तु नियमतो मणिसत्त्वे कार्याभावस्तदभावे कार्य- मिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कारणम् अन्यथा क- दाचित् मण्याद्यभावेऽपि तदभावात् कार्यं स्यात् वन्ह्या संप्रयोगे तु दृष्टवैभव्यादृष्टविलम्बादेव विलम्बः । अदृष्टञ्च कचित् बाधकजनकम् अन्यथा परम्परया चेत रपि न स्यात् । न [illegible] प्रतयोः समञ्च निरपेक्षदभाव- ञ्चोरेकमण्यभावे [illegible] इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्ति- मात्रमदृष्टं निमित्तं [illegible] आगमागमनवाध्ये सुखे तदभावात् तद्धितादिधर्मात् सुखं स्यात् न धर्मात् । एतेन सुखस्यागमनादुत्पादो सुखमप्युक्तं तथा चागमागमन- कारणत्वेन न स धर्मः स्येनापूर्ववह्निसिद्धफलकत्वेनान- र्थत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव तदभाव इति चेत्त तस्योत्तेजकाभावसहितमण्यजन्यत्वे तत्र दाहार्थिनोऽ- प्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वे तत्तदनुत्पादकादेव दाहाभाव इति नियमस्यादृष्टेन प्रथमोपस्थितोपजीव्यत्वाच्च । प्रति- बन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युपगमात् अदृष्टात् शौचाच- नादेश्च साधारण्यस्यावाप्यन्वयः स्यात् । अपुचेरेव तदुत्- पत्तौ, शौचे सति तदभावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकस्य तत्त्वे, अदृष्टे सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहाभावापत्तिः अपि- मतः एव सन्निधिदर्शनेन तदविरोधाभावात् । अस्तु तत्र उत्तेजकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्यान्वयव्यतिरेका- भ्यां हेतुत्वम् एवं च मेवत्त्तेजकसत्त्वे उभयसत्त्वे उ- भयाभावे च विशिष्टाभावोऽनुमितोऽहेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कार्य्याभूताभावप्रतियोगित्वं तच्च मण्याद्यभावत्वेन, न तु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । एवं प्रति- बन्धकत्वाभिमतमण्यादीनामभावः एव कारणं तेन मणिसत्त्वे मन्त्राद्यभावेऽपि न कार्य्यम् । अतिरि-

ज्ञाभावत्वादिमते च व्यवहारार्थं तदु[illegible]भिन्नत्व हेतुत्वम्। न चाभावो न कारणं, भा[illegible]कत्वोच्छ्रायात्। दण्डस्य कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, [illegible]कत्वस्याभावनिश्चाये, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, [illegible]दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राहुः। मै[illegible] विशिष्टं हि नान्तरं येन तदभावोऽनुगतः स्या[illegible] किन्तु विशेषणविशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभा[illegible] हेतुत्वे क्वचित् विशेषणस्याभावः क्वचित् विशेष्याभाव[illegible] क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारान्नैकमपि हेतुः स्या[illegible]। स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिव प्रतियोगितावच्छेद[illegible] विशेषणभेदेऽप्यभावो भिद्यते अन्यथा पृथिव्यां प्रत्येकरू[illegible]भावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात्। एवं यथा केवलदण्डसद्भावे, दण्डपुरुषसद्भावे, द्वयाभावे च विशेषणविशेष्योभयाभावप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगतव्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रतिबन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे द्वयाभावे च केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्यविशेषणोभय[illegible] व्यापकोऽनुगत एव दाहकारणमस्तु। अथ विशे[illegible]भावादेव केवलपुरुषाभावव्यवहार एकधर्मि[illegible]दिति चेन्न अनुगतव्यवहारस्यानुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेश्चातीन्द्रियत्वात्। अथोत्तेजकप्रयोगकाले मण्योः कोऽभावः? न तावत् प्रागभावध्वंसाभावौ तयोः प्रतियोगिसमानकालत्वात् न च घटाभावोऽयमासीदित्यत्र यथा घटप्रागभावध्वंसप्रयुक्तघटाभावत्वेन पक्वघटस्य ध्वंस एव, तथोत्तेजकाभावध्वंसप्रयुक्तोत्तेजकाभावत्वेन मणिध्वंस एवेति वाच्यं ध्वंसस्यानन्तत्वे उत्तेजकापनयेऽपि दाहप्रसङ्गाभावात्। नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वाभावादिति चेत् यथा दण्डोपनयापनयदशायां केवलपुरुषाभाव उत्पादविनाशवान् अबाधितकेवलपुरुषाभावतदभावव्यवहारयोरुपपादयितुमन्यथाऽशक्यत्वात् तथोत्तेजकोपनयापनयदशायां प्रतिबन्धकाभावोऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्यायत्वात्। यदि च संसर्गाभावत्रयवैधर्म्योपपत्तिर्नान्यथा भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु न हि कण्ठविशेषबाधे सामान्यबाधो, विशेषान्तरमादायापि तस्य सत्त्वात् अन्यथा कण्ठमानादिसंसर्गाभाववैधर्म्येण ध्वंसोऽपि न सिध्येत् व्यवहारानुपपत्तिश्च तुल्यैव सोऽयमभावं [illegible] न तु युक्तिवादः। अत्र प्रा-ध्वंसप्रागभावौ संसर्गाभावविभागे कथ्यमानत्वेन ध्वंसस्य

[illegible]भिज्ञानात् न [illegible]त्वेन [illegible]भाव एव सः, [illegible]दिभावात् [illegible]। [illegible]स्यान्याभाव प्र[illegible]वाचो तस्य नि[illegible] कादाचित्कप्रतीतिकारणीभूतयो प्रत्यक्षमि[illegible]त्वात् प्रमाणमिव विशेषणाभावो विशेष्याभाव [illegible]भावस्तदेव विशिष्टान्याभावत्वादिति तन्न [illegible] प्रतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेषस्य ध्वंसः स्यात् तदा घटरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन प्रति[illegible] घटस्य विनाशः स्यात् इति क्षणभङ्गापत्तिः विद्यमानस्य विनष्टत्वे चाप्रतीतेः यथा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट [illegible] विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि वि[illegible]ध्वंसः घटाभावोऽयमासीत् पुरुष इत्यादौ सविशेषणे इत्यादिन्यायेन विशेष्यवर्ति घटाभावकैवल्यध्वंस एव प्रतीयते ध्वंसस्य ध्वंसानुपपत्तेः न विद्यमानस्य ध्वंसः। एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमण्यादिरूपध्वंसस्य उत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वंसश्च सः कारणमिति न विफलमुत्तेजकापनय इत्यपास्तं, विद्यमानध्वंसस्य ध्वंसाभावात्। न च ध्वंसान्यः संसर्गाभावो विशिष्टाभाव इति वाच्यम् उत्पत्त्यभावस्य विशिष्ट[illegible]हेतुतया ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः। नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः। तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभाववर्त्तितः क्वचिद्विशेष्याभाववर्त्तितो दाहकारणमिति अननुगमस्तदवस्थ एव विशेषणविशेष्याभावयोः प्रत्यासत्त्यवच्छेदकानुगतधर्माभावात्। अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषणविशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोश्च सत्त्व एव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्तर्हि विशिष्टविरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव विशिष्टाभावत्वेन दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु कृतं तदुपजीविनातिरिक्तविशिष्टाभावेन। अथोत्तेजककाले विद्यमानात्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनये उत्तेजकाभावव्यक्तिर्जाता तदवच्छिन्नमणेरभावो न तत्रेति तदा न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमणेरभावकूटस्य जनकत्वादिति चेन्न तत्तदुत्तेजकाभावानामननुगतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेजकाभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्गः। अथ विशेष्यविशेषणाभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतं कारणतावच्छेदकं यत्र तदन्यतराभावस्तत्र न विशिष्टं यत्र विशिष्टं तत्र न तयोरभाव इति [illegible] विरोधा[illegible]

[illegible] न [illegible] विशेषणविशेष्य[illegible] विशिष्टाभावमता [illegible] विशिष्टत्वापत्तेः तथा च विशेष्यविशेषणयोः [illegible] विशिष्टत्वापत्तेः तदभावस्य सत्त्वात् न चोभयाभा[illegible] उभयविशिष्ट एवं उभयाभावद्वय विशिष्टाभावो न तु [illegible] एकाभावद्वय इति [illegible] काभावाद्विशिष्टव्यवहारो [illegible]त्। नापि परस्परविरहव्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा विशेषणविशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वेन तद[illegible]त्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। [illegible]नान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरोधित्वादिनानुग[illegible]पास्तं केनाप्यनुगतेन विशेषणविशेष्या[illegible]शिष्टाभावत्वे प्रत्येकाभावस्य विशिष्टाभावत्वेन [illegible]व्याप्यत्वात् तदनाक्षेपकत्वाच्च अभेदे तयोरभावात्। विशेषणविशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्टत्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात् तथाहि विशेषणविशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो न विशिष्टाभाव इति।

"अत्रोच्यते विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावाद्विशिष्टाभावव्यवहार इति [illegible] तदभावव्यवहारावपि घटसत्त्वासत्त्वाभ्याम्। न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यवहारः। न च तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः। यस्य च यत्र सम्बन्ध स एव तत्र तस्य वैशिष्ट्यम् स च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावाद्विशेष्याभावादुभयाभावाच्च सर्वत्राविशिष्ट एकस्तथा व्यापकोऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारकारणम् इह दण्डी पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात्। अतएव दण्डमात्रसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे च केवलपुरुषयोः सम्बन्धाभाव[illegible]सत्त्वादनुगतः केवलपुरुषनो व्यवहारः। एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धाभावो दाहकारणं स च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्वत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः। नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात् अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेन्न तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धाभावात् सर्वत्र स्वरूपसम्बन्धस्यैवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः तथापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावाद्येव स्वरूपसम्बन्धः तयोरभावश्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकश्च दाहकारणं तथाचोभयाभावे उत्तेजकसत्त्वे वरं दाहः स्यात् उत्तेजकसति च प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेन्न अधिकरणस्वरूपावच्छेद[illegible]

[illegible]स्य सम्बन्धिनोः घटघटीयतदभावयोर्विशिष्टप्रत्यय[illegible] घटवति यदापि घटाभावप्रत्ययाद्[illegible]क्ष[illegible]दादि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजनन[illegible] स्वरूपसम्बन्धः, अन्यथोत्तेजकवति प्रतिबन्धके [illegible]तदीयोत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः। तादृशस्वरूपस्य [illegible]भावस्य प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे [illegible]भावे चाविशिष्ट एव। यद्वा दण्डपुरुषाभावे दण्डी पुरुषो न प्रतियोगी तस्य दण्डित्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तस्य चाभावे दण्डित्वद[illegible]ऽपि दण्डमात्रसत्त्वे उभयसत्त्वे चाविशिष्ट इति। तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहा[illegible]ऽनुगत तदुक्तं न हि दण्डिनि सति अदण्डानामन्य[illegible]भावः किन्तु दण्डाभावस्यैवेति युक्तम् अन्यथा तत्रान्य[illegible]मिति पदस्य व्यर्थत्वापत्तेः। तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसहकृतः प्रतिबन्धको न तु प्रतियोगी तस्य केवल[illegible]भावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च प्रतिबन्धकस्याभावे उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमा[illegible]त्त्वे उभयासत्त्वे विशिष्ट इति नाननुगमः उत्ते[illegible] केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो [illegible]ति। ननु न प्रतिबन्धकाभाव कारणम् एकदण्डान्यथे घटोत्पत्तिवत् प्रतिप्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्यप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदयात् न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वयेऽपि कार्य्यमिति चेन्न प्रतिबन्धकाभावत्वेन न हेतुत्वं अन्योन्याश्रयात् किन्तु तत्तन्मण्याद्यभावत्वेनेत्युक्तत्वात् तत्त्वेऽपि वा तद्दे दण्डचलिताद्दिकप्रतिबन्धकाभावकूटहेतुत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकतावच्छिन्नप्रतियोगिक एक एवाभावः कारणं स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्य्योदय प्रतिबन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावेऽपि न कार्य्यम अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयाऽपि हेतुत्वाङ्गीकारात् अन्यथा व्याप्यव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योन्याभावे च कार्य्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावे व्याघातात्। किञ्च तथापि प्रतिबन्धकाभावे शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योन्याभावादाव अतिप्रसङ्गः। नन्व न दुर्वचः न वा प्रागभावत्वादिनाननुगमव्यभिचारौ। प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्गारोप यो निषेधः स संसर्गाभावः भूतलं घटसंसर्गी नेत्यत्र भूतले घटसंसर्गस्य

संसर्गो माऽऽरोप्यते किन्तु तादात्म्यम्। [illegible] प्रतियोगितावच्छेदकवदधिकरणे समारोप्य निषेधः स च संसर्गाभावः यत्र चाधिकरणे प्रतियोगि[illegible]समारोप्य निषेधस्तत्र सोऽन्योन्याभावः भूतले न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वागमनात् घटत्वमेव न घटतादात्म्यम्। आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत् विना भूतावदन्यथा, इदमिह, नेदमित्यबाधितविषयव्यवहारस्यैव तत्र मानत्वादिति। ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न हेतुः तस्मिन् सत्यपि संसर्गाभावात्, न हि करादौ मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा मणेः स्वावयववृत्तित्वात् संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् अतएव न तत्प्रध्वंसप्रागभावौ हेतू तयोः करादाववृत्तेः गुणकर्मादेः प्रतिबन्धकत्वानापत्तेश्च तस्य जन्यधर्मानाश्रयत्वेन तत्र तयोरभावात् न चान्यः संसर्गाभावोऽस्तीति चेन्न संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्याभावविशेषस्य प्रतिबन्धकेऽन्वयित्वात् न च समवायसम्बन्धेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवान्वयव्यतिरेकावधारणात् [illegible] प्रागभावध्वंसयोः स्थले समयविशेषावच्छिन्न[illegible]भावेनैवोपपत्तौ न तयोः सिद्धिः अत्यन्ताभावोऽप्युत्पत्तिमान्[illegible] तस्य चैकत्र भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति चेन्न तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपाले न घट इति प्रतीतिसम्भवात् नत्वेवं भूतले घटाभावप्रतीतिः। अन्ये तु [illegible] घटो घटो नष्ट इति विलक्षणप्रतीत्या अत्यन्ताभावैक्येन सर्वसिद्ध्युपपन्नत्वात् अन्य एवायं संसर्गाभाव इत्याहुः। एतेन विशेषणाभावविशेष्याभावतदुभयाभावघटितसामग्रीत्रयमेवास्तु हेतुः दाहे च जातित्रयकल्पनमिति प्रत्युक्तं अनुगतहेतुसम्भवात् दाहवैजात्यस्य योग्यानुपलब्धिबाधितत्वात् व्यक्तियोग्यतैव जातियोग्यत्वे मानं कोऽप्ययोग्यजात्यभावात्। ननु एवं मा दहेत्यादौ वायविमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः स्यात् न च संस्कारविषयकज्ञानविशेष एव तत्र प्रतिबन्धकः संस्कारनाशसमयस्य ज्ञातेऽविशेषात्। न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकं तन्नाशकदाहप्राप्तिकाल[illegible]त्वेनाथ दाहाप्रतिबन्धादिति वाच्यं प्रतिबन्धक[illegible]वच्छिन्नत्वे मानाभावात् [illegible]। तदा चार[illegible]त्वेन [illegible]भावकत्वादिति चेत् नैवम् [illegible] [illegible]संस्कारविषयकज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् प्रति[illegible] न [illegible]

[illegible] प्रतिबन्धक[illegible] शक्तिसिद्धिः। न च कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्धक[illegible] प्रतिबन्धकमिति वाच्यं कार्यानुत्पादो हि तत्र [illegible] प्रागभावो न च तदुत्तरकाल संसर्गः तस्य मन्त्राद्यभावात् इति चेन्न मन्त्रादेरप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तार[illegible] प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ कार्यकारि[illegible]त्वोपचारात् आदित्यपक्ष-प्रत्ययात् वा तथा व्यपदेशः। [illegible] मन्त्रादिव सामग्रीविरहः मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरह[illegible] च मन्त्रादिरेव तदभाववाभावस्य तत्त्वात्। मन्मास्तु प्रतिबन्धकाभावो न कारणं न वा शक्तिः, किन्तु तत्तत्कालीन[illegible]विशेष प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धकोत्तरक्षणः कारणत्वमि[illegible] प्रतिबन्धकाभावः कारणतावच्छेदको न तु कार[illegible] दण्डत्वम् आकाशाद्येकव्यक्तिके न यथा कारणत्वं क्वचित् प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शक्त्योत्पत्तेः किन्तु मैथ्यदिस्तथा कारणमिति तत्प्रतिबन्धे शक्त्योत्पत्तिर्मेन्याहुः। तत्र वह्निप्रतिबन्धकाभावयोरन्वयव्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् नत्वेकस्य वच्छेदकत्वं विनिगमकाभावात्। किन्तु यस्मिन् सत्यपि यदभावात् कार्याभावस्तस्य कारणत्वमायाति न तु तदवच्छेदकत्वं न हि कार्ये ऽयोमथ्यव-च्छेदः कारणत्व किन्तु नियतपूर्वसत्त्वं तच्च सहकारिविरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम्। अन्यथा चक्रघटित-दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः। यच्च यद्धर्म-मयत्वेन नियतपूर्ववर्त्तित्वमवगम्यते तदवच्छेदकं दण्डत्व-मिव। सहकारी तु न तथा। नतु मा भूत् अर्थापत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात्। तथाहि स्थिरोऽवयवी [illegible]दार्थविशिष्टवह्निरजनकदशाव्यावृत्तभावभूतधर्मवान् जनकत्वात् काष्ठकुठारासीनकुठारवत् दाहासंयुक्तवह्नेर्दाह्यसंयुक्तवह्न्यादेः प्रतिबन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशाव्यावृत्तत्वेन तदतिरिक्तातीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः। यद्यपि शक्तेर्भावहेतुत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युक्त-विशिष्टाया तुल्यत्वम् यद्वा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणं न च दृष्टान्तासिद्धिः तुल्यधारत्वेऽपि शौर्यविशेषघटित-कुठारे [illegible]क्रियारूपकार्यवत्त्वादतीन्द्रियत्व-सिद्धेः। अथ वा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूल-विशिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात् आत्मवत्। अतीन्द्रियत्वञ्च अस्यापि च साक्षात्कारविषयत्वं, अनित्य-[illegible]विषयत्वं योगजधर्मजन्यसाक्षात्कारविषयत्वं [illegible] प्रत्यक्षे[illegible] संयोगादिप[illegible]

निरूपकाधारानधि… [illegible] ः संयोगादौ नार-प्रतिबन्धकाभावादेरतीन्द्रि[illegible]भववादिविरुद्धम् अन-न्तरञ्च तदन्यान्यत्वं न चाना[illegible]तीन्द्रियत्वं कल्पाविद्धेः। न च वह्नौ स्थितिव्याप[illegible]त्वादिमत्त्वं तत्र तदभावात् दाहाभावा वेलेयाहत्वद्रा[illegible]ति वा उत्पत्तेः, नचात्मत्वं निमित्तं सोपाधिः [illegible]त्वादिमति द्व्यणुके साध्या-व्यापकत्वात् यद्वा [illegible]ीभूतोवह्निः दाहानुकूलातीन्द्रियभावभूतधर्म्मवा[illegible] दाहजनकत्वात आत्मवत्। नचा-र्थत्वमुपाधिः [illegible] दाहानुकूलत्वेनाबदसाध्याव्यापक-त्वात्। [illegible] वह्निसंयोगः कार्य्यानुकूलातीन्द्रिय-धर्म्माश्रय[illegible]जनकत्वात् आत्मवत् द्व्यणुकश्च। न चात्मत्वं [illegible] सोपाधिः द्व्यणुकेकत्वसंख्यादौ साध्या-व्यापकत्वात्। यद्वा प्रतिबन्धकदशाया मत्यक्षतन्त्र दाहहेतुरुभयवह्निर्नोदाहाजनकोवह्निर्जनकदशाहत्तिकार्या-नुकूलभावभूतधर्म्मशून्यः अजनकत्वात् तोयात् कुण्ठवत् यद्वा तथाभूतोवह्निः दाहजनकदशाहत्तिदाहानुकूल-भावभूतधर्म्मशून्यः दाहाजनकत्वात् दाहासंयुक्तवह्नि-वत् अनुकूलत्वञ्च कार्य्याभावव्याप्याभावप्रतियोगित्वं कारणतदवच्छेदकसाधारणं स्वरूपत्वेन कारणत्वद्रष्टु-त्वाभावादपि कार्य्याभावदर्शनादिति। उच्यते। साध्य-विनाभुभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-वात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वं यदि च व्यभिचारदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यनुपलम्भमात्रादेव व्या-प्तिग्रहस्तदा शक्तिविशेषानन्तरं तेनैव हेतुना शक्त्यति-रिक्तत्वाचपेक्षया शक्त्यतिरिक्तदाहानुकूलातीन्द्रियधर्म्म-सिद्धिः एवं तत्तदतिरिक्तत्वस्य प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनाऽनन्त-तादृशधर्म्मसिद्धिप्रसङ्गः। द्वितीयादितादृशधर्म्मं वि-नापि प्रथमानुमितशक्त्यैव जनकत्वात्तुपपत्तेः न तादृशा-नन्तसिद्धिरिति चेत् तर्ह्येव शक्तिं विनापि तदुपपत्तेः किं शक्त्या। यत्त्वीश्वरानन्त्यवत् शक्त्यानन्त्यमित्युक्तं तदयोग्यात् कार्य्यमात्रे हि कर्त्तृत्वेन कारणत्वं नत्वी-श्वरत्वेन द्वित्वसंख्यादिना वा गौरवात् घटे त्वार्थः समाजः। एवञ्च जनकदशाव्याहत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं न तु भावभूतत्वेनेति गौरवात्। अपि च भावकार्य्य-मात्रञ्च प्रतिबन्धकजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला शक्तिरपरा सैवाविकारणे अनवस्था एवं प्रापि प्रतिबन्धाविकारणत्वेऽपि तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यनवस्था। किञ्च प्रथमानुमाने जनकत्वं न स्वरूप-

योग्यत्वं [illegible]स्यैव तदभावात्, किन्तु कार्य्यानुप-धानं तथा[illegible]भावानवस्थावस्थापि वह्नौ शक्तिः कुठारे तैक्ष्ण्यादिवत् [illegible]ोदनाद्यादिविद्ध। कौतूहलविशेषाभावादेव जातिवदभि[illegible]मतत्वतोनातीन्द्रियतैक्ष्ण्यादिसिद्धिः। अ-न्यथायुग्मं व[illegible]रिन्द्रियाग्राह्यत्वमुपाधिः सुवर्णोपत्वेन-त्वेऽपि वह्निगतो[illegible]धित्वेन कूपकत्वात्। अपिच जनक-त्वस्य केवलान्वयि[illegible] व्यतिरेकाप्रसिद्ध्या नान्वयव्यतिरेकी न च जनकत्वाभावस्य [illegible]प्रतावेव प्रसिद्धिः अन्योन्याश्रयात् न च गुरुवचनपरम्परा[illegible]तएव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः अन्वये सिद्धार्थस्याप्रमाणत्वात्। न च पराद्ध्वंसायां साध्यजनकत्वव्यतिरेकयोः प्रसिद्धिः अप्रत्यक्षायाः सद्वैक-देशायास्तस्याः प्रत्यक्षेणा[illegible] साध्यहेतुव्यतिरेकयोः प्रतीत-मशक्यत्वात्। एतेन पर[illegible]पूर्वेऽपि तत्प्रसिद्धिरपास्ता। स्यादेतत् तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्व-मस्त्येवमेकता एकजातीयकार्य्ये एकजातीयकारणत्वनिय-मात्। वह्न्यवान्तरजातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेन्न वह्निजातीयत्वस्य[illegible]ततापत्तेः कारणगतैकरूप-मपहाय कार्य्यगत[illegible]पकल्पने गौरवात् तृणा-रणिमणिप्रभववह्नित्व[illegible]तेरनुपलब्धिबाधितत्वाच्च। यत्र च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीपदाहदहनादौ वैजात्य-मनुभूयते तत्र कारणे त्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति, किन्तु गोमयदृश्चिकप्रभववृश्चिकादिषु वैजात्यकल्पने तत्प्रभव-दाहकेऽपि वैजात्यं कल्प्यम् एवं तत्प्रभवत्वं तत्प्रभवे-ष्वपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीय-कार्य्यजनकत्वनियमात्। न च तयोर्नैको द्विको बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात्। यदि विजातीयैकैककार्य्ये शक्तिः समवेयात् न कार्य्यविशेषात् कारणविशेषः तद-भावात्तदभावः कार्य्यानुमीयेत तदभावेऽपि तज्जातिशक्ति-मतोऽन्यस्मादपि तत्कार्य्यसम्भवादिति चेत् वह्निदर्शि-कादावेवमेतनुनिरूपितनियतवह्न्यादिकारणत्वे धूमादौ कृते न तदनुमानम् अन्यथा कार्य्यवैजात्येऽपि तृणज-वह्निविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे तृणादिप्रभवत्वप्रहाणान्तरं वह्न्यवान्तर-जातिप्रहवत वह्नि-तदन्यजन्यत्वग्रहणानन्तरं धूमावान्तर-जातिग्रहो भविष्यतीत्यव्याप्यग्रहणे। वाचकं विना धूमत्वेन वह्निकार्य्यतेति चेन्नाहि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम्। किञ्च तृणत्वेन कार-णत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तृणजे वह्नौ जातिविशेष एव

कल्प्यते इति तन्न वह्नित्वेन क[illegible]कार्यतावच्छेदकं तृणादौ शक्तिकल्पनीयत्वात्। यदि [illegible]व्यतिरेकाभ्यां तृणफूत्कारयोः परस्परसहकारित्वं [illegible] तन्यायेनापि परस्परसहकारित्वेन वह्न्यनुकूलत्वं [illegible] एव कार्यदर्शनात् एवं तृणारणिमणिफूत्कारनि[illegible]ष्वनतरसिक्तिकरणानां वह्न्यनुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणत्वे[illegible] फूत्कारेण तृणादेव, निर्मन्थनेनारणेरेव प्र[illegible]बिम्बितरविकिरणैर्मणेरेवाग्न्युत्पत्तिः न तु मणिफू[illegible]रादिभ्यो, मणिफूत्कारयोः परस्परसहकारि[illegible]त्वात्। यत्तु तृणफूत्कारादिसंयोगे विशिष्टो वह्निरिति तन्न तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्ग इति। उच्यते। तृणारणिमणिफूत्कारादिव्यक्तीनां[illegible]न्यत्वेन प्रतिव्यक्ति भावेऽपि आनन्त्यशक्तिलोकारे गौरवं तावदनन्तव्यक्तिजन्यतावान्तरवह्निव्यक्तिषु जातित्रयकल्पने लाघवमिति तदेव कल्प्यते न च जातौ योग्यानुपलब्धिबाधः गोमयप्रभववृश्चिकप्रभववृश्चिकयोरिव पाटलत्वकपिलत्ववत् वैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तृणजन्यना[illegible]वह्निषु तृणजन्यत्वसामानाधिकरण्यव्याप्य[illegible]तिरस्ति। जातिविषया तृणजन्यत्वेनोपाधिना [illegible]ति चेन्न बाधकं विनाऽनुगतबुद्धेः स्वरूपजातिविषयत्वनियमात् न च। गोमयवृश्चिकप्रभववृश्चिकजातिपरम्परायामननुगतजात्यापत्तिः गोमयजन्यवृश्चिक-प्रभवत्वजातेः सत्त्वात् वह्निमात्रे च दाहजनकत्वस्य तत्संयोगसेचनादिव कारणानि न तु तृणादिकं विनापि, वह्न्युत्पत्तिप्रसङ्गः विशेषसामग्रीमादायैव वा, साध्यसामग्रीजनकत्वात्। ननु तृणारणिमणीनां वह्नौ कारणत्वपक्षे शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकल्पने तद्रूपेण नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात्। अथारणिमणिभाववति लोकविशेषे तृणं विना वह्निव्यतिरेके तृणान्वयवह्निरित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्रैव लोके तदितरहेतुसमवधाने तृणान्वेषणं वह्निरिति नियता त्वेन, रासभादिव्यावृत्तेन तृणादिकारणत्वमेव इति चेन्न तृणं विनापि वह्निरिति ग्रामे सति नियतपूर्ववर्त्तित्वस्य कारणस्य [illegible]त्वात्। तृणाजन्ये वह्नौ मणेः कारणत्वमेव इति चेत् व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वपक्षे तदजन्यत्वव्याप्यत्वात् वह्निमात्रस्यैव [illegible]त्वात्। न च [illegible]त्वेन तृणजन्यत्वमेव इति, अन्योऽन्याश्रयात्। यत्तु अत्र कारणतापादकं नास्ति तत्र व्यभिचारस्तु-ल्यरूपत्वमेवेति तन्न [illegible]नियतपूर्ववर्त्तित्वमेवपक्षे

तद्रूपत्व[illegible]मात्रायां [illegible]दिति उच्यते उक्त[illegible]कारणताव-च्छेदकरूपत्वं [illegible] तृणविशेषितकार्यताव-च्छेदकरूपतृत्वं वह्नि[illegible]कार्यकारणभावः परिच्छिद्यते। न तु तृणत्वेन [illegible] वह्नित्वेन वा कार्यत्वं तद्योग्यतापि सम्भवति [illegible]त्वेन कार्यं तथा तदनु कूलशक्तिमत्त्वेन तृणादीनां कारणता वह्नित्वावान्तर-जातिविशेषेण कार्यं तथा वा [illegible] च विनिगमकाभावेन। अथ तृणारणिमणीनामभावत्रये [illegible] कार्यनियतान्वयव्यतिरेकाभ्याम् अभावत्रयाभावत्वेन तृण[illegible]नां कारणत्वमिति न व्यभिचारः अभावाभावत्वस्य [illegible] चेत् अभावत्रयाभावः किं तृणादिप्र[illegible]त्येकमपरोऽनेक एव उत तथाविधप्रत्येकमेव। आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति सिद्धान्तं तृणादिकारणत्वे, द्वितीये तृणस्य नारणिमण्यभावाभावत्वं भावाभावत्वतदुभयानुपपत्तेः। एतेनाभावत्रये कार्यं न तदभावे कार्यमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणादिप्रत्येकस्य कारणत्वमेव इति परास्तम्"।

दाहकाष्ठ न० दाहस्य दाहार्थं काष्ठमस्य। दाहागुरुणि गन्धद्रव्यभेदे राजनि०।

दाहघ्न न० दाहं हन्ति हन–टक्। देहदाहनाशके, औषधादिभेदे तत्र चक्रद० उक्तं यथा।

"शतधौतघृताभ्यक्तं दिह्याद्वा यवसक्तुभिः। कोलामलकयुक्तैर्वा धान्याम्लैरपि बुद्धिमान्। छादयेत् तस्य सर्वाङ्गमारनालार्द्रवाससा। [illegible]नाथ युक्तेन चन्दनेनानुलेपयेत्। चन्दनाम्बुकणास्यन्दितालवृन्तोपवीजित। सुप्याद्दाहार्दितोऽम्भोजकदलीदलसंस्तरे। परिषेकावगाहेषु व्यजनानाञ्च सेवने। शस्यते शिशिरं तोयं तृष्णादाहोपशान्तये। क्षीरैः क्षीरिकषायैश्च सुशीतैश्चन्दनान्वितैः। अन्तर्दाहं प्रशमयेदेतैश्चान्यैश्च शीतलैः। कुर्यादिक्षुरसयष्टीमधुकाथेन साधितम्। तैलं घृतं वा दाहघ्नं वातपित्तविनाशनम्। कलिनीकोमलैश्चाम्बुसेचनं [illegible]। [illegible]रूपेतं दाहे शस्तं प्रदेहनम्। ह्रीबेरपद्मकोशीरचन्दनक्षोदवारिणा। सम्पूर्णामवगाहेत द्रोणीं दाहार्दितो नरः"।

दाहज्वर पु० दाहप्रधानो ज्वरः। देहव्यापकविशेषज्वरदाहकारके ज्वरभेदे "पीतं हविषयूकन्तु पञ्चतिक्तकमेव वै। वापि विनाशयेद्दाहज्वरं परमेश्वर!" [illegible] १२१ अ०।

दाहनागुरु न० दाहनस्य दाहनार्थमगुरु । हरिद्रागुरुवर्ण गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

दाहमय त्रि० दाहेन प्रचुरः । दाहप्रधाने ज्वरादौ । "तत्र दाहमयस्य सूचोप्लवः" सुश्रु० । [त्रिका० ।

दाहसर पु० दाहार्थं त्रियतेऽत्र सृ—आधारे अप् । श्मशाने

दाहहरण न० दाहो ह्रियतेऽनेन हृ—ल्युट् विच्-कर्त्तरि ल्यु वा । १वीरणमूले (वेणारमूल) शब्दच० । २दाहनाशके त्रि०

दाहागुरु न० दाहस्य दाहार्थमगुरु । स्वनामख्याते गन्धद्रव्यभेदे राजनि० । तत्काष्ठस्य दाहेनैव गन्धोत्पादनात् तस्य तथात्वम् । [गारद" मनु० । स्त्रियां ङीप् ।

दाहिन् त्रि० दहति दह—णिनि । दाहके "अगारदाही

दाहुक त्रि० दह—बा० उकञ् । दाहके 'नास्याग्निर्दाहुको भवतीति विज्ञायते आश्व० गृ० २।८।१०

दाह्य त्रि० दह—कर्म्मणि ण्यत् । १दहनीये दग्धव्ये २दाहार्हे च । "अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च" गीता

दिक्क पु० दिशु कायते कै—क । विंशतिवर्षवयस्के करिशावके करभे शब्दर० ।

दिक्कन्या स्त्री दिश एव कन्याः । १दिग्रूपकन्यायाम् । "दिक्कन्याभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः" भारतरत्नम । दिश एव कन्याः ब्रह्मकन्याः । ब्रह्मणः कन्यारूपायां दिशि तासां ब्रह्मकन्यात्वे नोत्पत्तिकथा वराहपु० यथा "शृणु राजन्नवहितः प्रजापाल । कथामिमाम् । यथा दिशः समुत्पन्नाः श्रोत्रेभ्यः पृथिवीपते ! । ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिमादिसर्गे समुत्थिते । चिन्ताभूम्महती को मे प्रजाः सृष्टिं करिष्यति । एवं चिन्तयतस्तस्य अवकाशं प्रकल्पितम् । प्रादुर्बभूवुः श्रोत्रेभ्यो दश कन्या महाप्रभाः । पूर्वा च दक्षिणा चैव प्रतीची चोत्तरा तथा । अधोध एव षण्मुख्याः कन्या ह्यासंस्तदा नृप ! । तासां मध्ये चतस्रस्तु कन्याः परमशोभनाः । याः पद्मन्यो महाभागा गाम्भीर्य्येण समन्विताः । ता ऊचुः प्रणयाद्देवं प्रजापतिमकल्मषम् । अवकाशमस्तु नो देहि देवदेव ! प्रजापते ! । यत्र तिष्ठामहे सर्वा भर्त्तृभिः सहिताः सुखम् । पतयश्च महाभाग ! देहि नोऽव्यक्तजन्मन ! । ब्रह्मोवाच ब्रह्माण्डमेतत् सुश्रोणयः ! शतकोटिप्रविस्तरम् । तस्यान्ते खेच्छया तुष्टा वसध्वं मा विलम्बथ । अचिरेण वः प्रदास्यामि वरदान् पतीनहं ते खलु ।। एवमुक्तास्ततः सर्वा यथेष्टं प्रययुस्तु ताः । एवमुक्ताः स्थिताः सर्वा अवेक्ष्य ब्रह्मसूनवः ।

ब्रह्मा वरं ददौ तासां लोकपालान् महाबलान् । दत्ता तु लोकपालेभ्यः ताः कन्याः पुनराह्वयत् । विवाहं कारयामास ब्रह्मा लोकपितामहः । इन्द्रायेन्द्राय च प्रादादग्नयेऽन्यां यमाय च । निर्ऋताय च देवाय वरुणाय महात्मने । वायवे धनदेशाय ईशानाय च सुव्रतः । ऊर्द्ध्वां चाप्यनधिताय शेषायाधो व्यवस्थिताम् । एवं दत्त्वा पुनर्ब्रह्मा तिथिं प्रादात् दिशां पुनः । दशमीं तास्तु नाम्नस्तु अर्द्धनाम्नोत्तरम् प्रभुः । ततः प्रभृति ता देव्यः ऐन्द्राद्याः परिकीर्त्तिताः"।

दिक्कर पु० । दिशं स्वोसुखं गमनं करोति कृ—ट । १युवत्ति त्रिका० २शिवे च दिक्करवासिनीशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करवासिनी स्त्री दिक्करे शिवे वासिनी । देवीभेदे 'एव दिक्करवासिन्याः कीर्त्तितः पर्वतः क्रमः । यं श्रुत्वा नाशुभं किञ्चिदाप्नोति ध्यायते रतः । दिक्करकारणः प्रोक्तस्तथा शम्भुश्च दिक्करः । तं समाश्रित्य पिता देवी तस्माद्दिक्करवासिनी' कालिका० पु० ८२ अ० ।

दिक्करिका स्त्री १नदीविशेषे । तत्र "अस्ति नाटकशैले तु सरो मानससन्निभम् [illegible] सार्द्धं शैलपुत्त्र्या जलक्रीडां सदा हरः [illegible] नरवाहं च । स्वर्णपङ्कजशोभिते । तस्य पश्चान्मध्यपूर्वभागेभ्यश्च वरित्त्रयम् । अवतीर्य्य प्रयात्येव दक्षिणं सागरं प्रति । तस्य पश्चिमभागे तु नदी दिक्करिकाह्वया । दिग्गजश्चेतसंजाता तेन दिक्करिका स्मृता" कालि० पु० ८० अ० । दिक्षु दन्तदंशनं करिका नखक्षतरेखा च यस्याः । २युवत्यां स्त्री दिक्करिन्शब्दे उदा० ।

दिक्करिन् पु० दिशु स्थितः करी । ऐरावतादौ दिग्गजे "परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्त्ति" माघ० । ते च पूर्वादिक्रमेण स्थिताः अमरे दर्शिताः यथा "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः" । दिशु स्थिताः गजाः दिग्गजाः इत्यर्थः । तत्स्त्रियां स्त्री ङीप् । तेषां क्रमेण स्त्रियश्च "करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् । ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती" अमरोक्ताः ।

दिक्करी स्त्री "दिग दष्टे वस्त्वाकारे करिका नखरेखिका" वैजयन्त्युक्तेः दिग्वस्त्वाकारा दन्तक्षतभेदा करी च नखक्षतभेदा यस्याः संज्ञात्वात् न कप्, दिक्करः युवा ततः "वयसि अचरमे" वा० तच्चवयोवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् वा । २युवत्यां स्त्रियाम् हेमच० ।

दिक्पति पु० ६त० । दिशां पत्यौ [illegible] दौ दिक्पाला-
शब्दे दृश्यम् । "पवनोदिक्पतिर्भो[illegible]माः खचरा-
चराः" संकल्पप्रारम्भमन्त्रः "वितर[illegible] दत्तु रखे दिक्-
पतिकमनीयम्" गीतगो० । "सूर्य[illegible] सोमः क्षमापुत्रः
सैंहिकेय शनिः शशी सोम्यश्चिद[illegible]न्ती च पूर्वादिदि-
गधीश्वराः" इत्युक्तेषु रव्याद्यो[illegible] ग्रहेषु ।

दिक्पाल पु० दिशं पालयति पालि[illegible]-अण् उप०स० । दिक्-
पतौ इन्द्रादौ "यत्नार्च्चयन्ति विधिना दिक्पालांश्चैव
कर्मिणः" पद्मपु० । कलश[illegible]ब्दे १७८१ पृ० दृश्य० ।

दिक्शब्द पु० दिशि दृष्टः शब्दः । दिग्वाचकशब्दे पूर्वाप-
रादौ तत्र देशकालादिपरो[illegible]ऽपि भूतपूर्व्वं गत्या दिग्वा-
चकत्वान्यथात्वम "अन्यारा[illegible]दितरर्त्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा-
जाहियुक्ते" पा० 'दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः तेन
सम्प्रति देशकालवृत्तिना योगेऽपि भवति" सि०कौ० ।

दिक्शूल न० दिशि दिग्भेदे गतौ शूलमिव । प्राच्यादिदिक्षु
गमने निषिद्धवारभेदे । "शुक्रादित्यदिने न वारुणदिशं
न ज्ञे कुजे चोत्तरां म[illegible] सोम दिने न शक्रककुभं
याम्यां गुरौ न व्रजेत् [illegible]जनीति विज्ञा यान्ति
मनुजा ये वित्तलाभा[illegible]गाः पुनरापतन्ति यदि
ते शक्रेण तुल्या अपि [illegible] ज्योतिःसारसंग्रहः ।
कथाश्चित्सुते "सोमे गुरौ दक्षिणाम । ईशाने व्यजने
चेव नैऋते मारुतं तथा । न गन्तव्यं सुराचार्ये प्र-
तीच्यां रविशुक्रयो." इति

दिक्साधन न० दिशः साध्यन्ते ज्ञानार्थम् अनेन । दिग्ज्ञान
साधने उपायभेदे तच्च कृत्याकौ दर्शितं यथा
"स्वपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन वृत्तेन वा वृत्ततरं वि-
निश्च्य । स्यात्कृत्य शङ्कुमसुष्य मध्ये निवेशयेत् स्वाङ्ग-
मिताङ्गुलीभिः । चतुर्मिताभिश्च स्वअङ्कसमाभिः संस्पृ-
शीर्षं तु शलाकिकाभिः । तच्छङ्कुभा यत्र विशेदपैयाद्
वृत्ते क्रमात् स्तोऽवरुणेन्द्रकाष्ठे" स्वपाङ्गुलैः परिमितेन
कर्कटेन वृत्तेन वा वृत्तं विनिश्च्य तन्मध्ये द्वादशाङ्गुलं
शङ्कुं स्थापयेत् कीदृशं त्रिंशदङ्गुलमिताभिश्चतसृभि
रङ्गुभिः समानाभिः शलाकाभिः कल्पितचतुर्दिग्गत-
वृत्तस्वाभिः संस्पृष्टमस्तकम् एवं शङ्कुमपत्र साधयित्वा
तावन्मध्ये शङ्कोश्छाया पूर्वाह्णे यत्र यस्मिन् प्रदेशे
वृत्ते प्रविशति यत्र चापराह्णे वृत्ताद्बहिर्याति तत्र
चिह्नयोः क्रमात् प्रतीची प्राची च भवत इति
अत्र दिग्ज्ञानशब्दे वक्ष्यमाणम् "वृत्तेऽम्भः सुसमी-
कृतक्षितिगते [illegible] वि० वि० शाक्यं प्रमाणम् । तत्र
अत्रार्द्धसीमश्चोपपत्ति[illegible] चाविन्दा यथा "दोःकोटिभोम
भेदो न स्वरूपभेद इ[illegible] दोःकोटिवर्गयोगपद कर्णः ।०
वृत्तपरिधिस्य दिग्ज्ञाना[illegible]त्रं यावज्जीवमानाच्चतस्रः
शलाकाः कर्णा भवन्ति [illegible]पि देशे शङ्कुं निधाय शङ्कु
समितया रज्ज्वा मण्डल[illegible] दक्षिणं यत्र शङ्कुच्छाया
पतति स प्राचीति" [illegible] शङ्कुं संस्थाप्य पञ्च-
गुण तेनाधिकयापि रज्ज्वा [illegible] वृत्तं कार्य्यम् । अ-
न्यथा यत्राक्षभा पञ्चाङ्गुला तत्र [illegible]वृषसंक्रान्तौ द्वादशा-
ङ्गुलशङ्कोश्छायाप्रवेशस्तादृशे वृत्ते [illegible] स्यादेव तथाद-
शापि षोडशाङ्गुलमितेन वृत्तं कल्पितं तथा वृत्ते
कृते तावत् चैकेनैव प्रवेशेन शङ्कुसमत्वसाधनं दिक्साधनं
च सिध्यति । अतएव रामवाजपेयी शङ्कुमानाधिके
व्यासदले वृत्ते विशेद्यदि इत्याह एवं स्थूलप्राचीसाधनं
कृत्वा सूक्ष्मामपि शालिन्याह । "कर्के कीटे गोकने यूकया
सा द्वाभ्यां चाल्या सिंहकुम्भालिकेऽपि । या वै काले
भानुमान् याति तस्मां चाल्या हन्ते कालके चालनं न ।"
सा प्राची कर्के कर्कसंक्रान्तौ कीटे वृश्चिकसंक्रान्तौ वृष-
मकरसंक्रान्तौ एकया यूकया चाल्या सूर्य्यस्यायनवशात्
उत्तरायणे उत्तरतः दक्षिणायने दक्षिणतः एवं सिंह-
कन्यालिके सिंहकन्यातुलासंक्रान्तौ कुम्भमीनमेषसंक्रान्तौ
च द्वाभ्यां यूकाभ्यां चालनीया अयनवशात् मिथुनधनुः-
संक्रान्तौ चालनं नास्तीति एवं प्राचीसाधनं कृत्वायो-
त्तरदक्षिणयोः साधनं शालिन्याह "रज्ज्वं छिद्रां
मध्यचिह्ना सपाशा प्राचीं शङ्कौ पश्चिमे चापि दत्वा ।
कर्षेणामान् दक्षिणे चोत्तरे च तच्छिद्रे स्याद्दक्षिणा-
चोत्तरा दिक् । कृष्णमध्यपर्यायीयात् विस्तारस्याद्द्वि-
गुणकृतमध्याङ्कादभयत पाशवती रज्जुर्व्यक्ता तां प्राची
प्रवाच्यार्ट्टशङ्कौर्निवेशयेत् ततो मध्याङ्कं धृत्वा
रज्जुं दक्षिणे उत्तरे चाकर्षेत् विद्वान्, कर्षाङ्के दक्षिणा
उत्तरा च स्यादिति अत्र स्वल्पैव युक्तिरिति । अथ
रात्रौ दिक्साधनोपाय वसन्ततिलकयाह "निशि
वा श्रवणोदये दिनेन्द्रो गुरुभस्योदयनेऽथ संक्रमस्य ।
शरदर्द्धनिशानुमानतोऽथवा स्तुतः साधय पूर्ववन्न वाक्याम्"
अथवा रात्रौ श्रवणोदये प्राची अथ वा पुष्योदये
प्राची अथवा हस्तकोदये प्राची अथ शरदर्द्धनिशा
यामुकशीर्षे चित्रास्वात्यो मध्योत्तरात्रे प्राची । अस्तुतः
प्राचीतः पूर्ववत् पूर्वो[illegible] तथा याम्यां दक्षिणादिशं

चाखवेदिति "कृत्तिका [illegible] पुनर्विशाखाखाश्चे-
वेदम्वरम् । एतत् प्राच्या [illegible] तो वयं गृहमातोदिते
घ्रुवः" इति । अथ चित्रा[illegible]खातोर्वेदन्तरे प्राचोत्व-
सनाध्यस्य दुर्विज्ञेयत्वात्सदुपायमनद् भाह "चित्रां विद्ध्
कथा स्वातीमथ्यवांश्च [illegible]कया । तिर्यकस्थान्तरचिह्नात्
तु धिम्लेऽस्या स्फुटे[illegible] । एकया सूत्र्या शलाकया
चित्रां विद्धा अन्यय[illegible]दशैव शलाकया स्वातीं विद्धा-
तयोः शलाकयोः[illegible] दक्षिणोत्तरा मध्याह्वात् द्वितीया
शलाकां धमतय[illegible]द्यात् प्रथमद्वितीययोः शलाकयोर्नम्
एकाक्षय तृतीया मध्याह्वादुभयसंपातं यावच्चतुर्थी
शलाका [illegible] रज्जुप्रोतनम्बद्दयवर्ती पर्यापरायतां
दद्यात यत्र क्वचौ अस्या पतितौ तत्राह्वयो. पर्शापर-
रेखासंदानात् सदा प्राचीत्वत् सदा बुद्धिरिति ।
अथ प्रकारान्तरेण लघुपायेनोदीचीसाधनमाह, दिन-
मानदले सप्राङ्गुलच्छायाग्रतो हि वत् । शङ्कुमूले नीय-
मानं सूत्रं स्यादुत्तरा दिशा । तिथिपत्र'दृगांचिताहा
दिनमानमेतावदिति ज्ञात्वा ततो घटिकादिना ज्ञाते
दिनार्द्धे मध्याह्ने सप्राङ्गुलशङ्कोर्यत्र छायाग्रं लगति
तस्माच्छङ्कुमूलं यावन्नीयमानं सूत्रं दक्षिणोत्तरसूत्र-
मिति अथ वा सप्राङ्गुलशङ्कोर्गणिमागतमाध्याह्निक-
छायातुल्या तत्रैव छाया यदा स्यात्तदग्राच्छङ्कुमूले
नीयमानं सूत्रं दक्षिणोत्तरेति । अत्र युक्तिस्तस्मिन्
समये रविर्दक्षिणोत्तरवृत्ते भवतीति ततः पूर्ववत् पूर्वा-
परे साध्ये एवं दिक्साधनं विधाय समचतुरस्य चतुष्को-
णस्यानुपयुक्तकोणसाधक विपरीताख्यानमाह "दिगन्तशङ्कु-
द्वयग द्विपार्श्वं विस्तारतुल्य तु गुणं दलाङ्क । कोणे प्रकर्षे
दिति वेदकोणेर्ष्वं वत कोणमतीव साधु । दिगन्तयोः
पूर्वदक्षिणयोः दक्षिणापरयोः अपरोत्तरयो उत्तरपूर्वयो
शङ्कुद्वयग द्वौ पार्श्वौ यस्य तं विस्तारेण तुल्यगुणं
सूत्रं मध्यचिह्नं कृत्वा कोणे व्याकर्षयेत् । एवं चतु-
र्ष्वपि कोणेष्विति कृतं साधु चतुरस्रं स्यादिति तद्-
व्याख्या । अधिक दिग्साधनशब्दे दृश्यम् ।

दिक्करिन् न० दिक्कोणे । "दिक्करिन् पदपमात्रं नीयते"
कात्या० श्रौ० २०।३।२।१८। "दिक्करिन् दिक्कोणम्"
संयाद व्याख्या ।

दिगंश पु० ७त० । वि०सि० उक्ते दिक्स्थे अंशभेदे यथा
"कर्णायकाङ्के क्षितिजाख्यवृत्ते प्राक्पश्चिमाभीष्ट
दिगन्तु भुजे । वेदांशा[illegible]ख्यास्तु दिगंशकाख्यास-

[illegible]ज्ञेया कोण[illegible]शादये विभागे" वि०सि० "कदाचिदन्य-
भीष्टदिशि [illegible] कार्ये प्रश्नः कुर्वन्ति तत्र कार्येऽर्ध्वो-
परि [illegible]दृक्वृत्त क्षितिजस्य च सम्पाते प्रा-
भीष्टा दिक्[illegible]स्याः प्राक् पश्चिमस्य चान्तरे क्षितिज-
वृत्ते येऽंशास्ते[illegible] दिगंशका ज्ञेयाः । तेषां ज्या दिग्-
ज्येति एव प[illegible]समानेऽपि" प्र०मि०

दिगन्त पु० ६त० । [illegible]दिशामन्ते । दिगन्तविश्रान्तकीर्त्तिः
तत्पुरु० "भुजार्जितानां च दिगन्तसम्पदाम्" रघुः ।
२श्राकाशीयताभ्यमसुतदूराधिष्ठितमध्यदेशादतिरिक्ते देशे च

दिगन्तर न० दिशामन्तरमवकाश । १दिशामवकाशे "दृष्ट्वा-
रयतानि दिगन्तराणि" रघु । अन्या दिक् मयूर० ।
२प्रकारदिशोऽस्याशौ दिशि च न० ।

दिगम्बर पु० दिक्म्पूश्यमम्बरं यस्य । १शिवे २जैनभेदे पु०
तन्मतमर्हच्छब्दे उक्तप्रायं किञ्चिदत्राधिकमुच्यते । "दि-
गम्बरा मध्यमतत्वमाकुराधादमस्तकम् । चैतन्यव्याप्तिसंदृष्टे-
रागमाद्यागुतेरपि" । अथ भाषा प्राकृतान्तरभेदजिह्वा
मागधी । यथ [illegible] गनतल[illegible] पिच्छिकाबी-
भत्सदुष्प्रेक्ष्यदेह[illegible]विकरो सुक्तबसनो वेष
दुर्दर्शनः [illegible]काष्ठकः इति । एतन्मत-
सिद्धं जीवस्य शरीरपरिमाणत्व शा०सू० भाष्योर्नि-
राकृत यथा

"एवञ्चात्माऽकात्स्न्र्यम्" सू० । "शरीरपरिमाणो
हि जीव इत्याहुता मन्यन्ते । शरीरपरिमाणतायां
च सत्यामकृत्स्नोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादि-
वदनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत । शरीराणां चानवस्थित-
परिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यशरीरपरिमाणो भूत्वा
पुनः केनचित् कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन् कृत्स्नं
हस्तिशरीरं व्याप्नुयात्, पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन् कृत्स्नः
पुत्तिकाशरीरे सम्मीयेत । समान एष एकस्मिन्नपि
जन्मनि कौमारयौवनस्थाविरेषु दोषः । स्यादेतत्, अन-
न्तावयवो जीवस्तस्य त एवावयवा अल्पे शरीरे सङ्कु-
चेयुर्महति च विकासेयुरिति । तेषां पुनरनन्तानां
जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिहन्येत वा न वेति
वक्तव्यम् । प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने
देशे सम्मीयेरन् । अप्रतिघातेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः
सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेः जीवस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गः
स्यात् । अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा-
नामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । अथ पर्यायेण

हस्तिशरीरप्रतिपत्तौ च केचिज्जीवावयवा उपगच्छन्ति तनुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्ति इत्यनेन तत्समाधुच्यते" भा०। "न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः" सू०। "न च पर्यायेणावयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यत कुतः विकारादिदोषप्रसङ्गात्। अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्य्यमाणस्यापक्षीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्य्यं, विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत, ततश्च बन्धमोक्षाभ्युपगमो बाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालाबूवत् संसारसागरे निमग्नस्य बन्धोच्छेदादूर्द्ध्वगामित्वं भवतीति। किञ्चान्यदागच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वादेवानात्मत्वं शरीरादिवत्। ततश्चावस्थितः कश्चिदवयवी आत्मेति स्यात्, न च स निरूपयितुं शक्यतेऽयमसाविति। किञ्चान्यदागच्छन्तश्चैते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति वक्तव्यम्। न हि भूतेभ्यः प्रादुर्भवेयुः भूतेषु च लीयेरन् अभौतिकत्वाज्जीवस्य। नापि कश्चिदन्यः साधारणो ऽसाधारणो वा जीवानामवयवाधारो निरूप्यते प्रमाणाभावात्। किञ्चान्यदनवधृतस्वरूपश्चैवं सत्यात्मा स्यात् आगच्छतामपगच्छताञ्चावयवानामनियतपरिमाणत्वात्, अत एवमादिदोषप्रसङ्गात् न पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमावात्मन आश्रयितुं शक्येते। अथ वा पूर्वेण सूत्रेण शरीरपरिमाणस्यात्मन उपचितापचितशरीरान्तरप्रतिपत्तावकार्त्स्न्यप्रसञ्जनद्वारेणानित्यतायां चोदितायां पुनः पर्यायेण परिमाणानवस्थानेऽपि स्रोतःसन्ताननित्यतान्यायेनात्मनो नित्यता स्यात्, यथा रक्तपटादीनां विज्ञानानवस्थानेऽपि तत्सन्ताननित्यता तद्वद्विसिचानां(विवसनानाम्) अपीत्याशङ्क्यानेन सूत्रेणोत्तरमुच्यते। सन्तानस्य तावदवस्तुत्वे नैरात्म्यवादप्रसङ्गः, वस्तुत्वेऽप्यात्मनो विकारादिदोषप्रसङ्गादस्य पक्षस्यानुपपत्तिरिति"। २नग्ने त्रि० "दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु" कुमा०। स्त्रियां गौरा० ङीष्। "तथा चैव दिगम्बरी" कालीध्यानम् "लोकपाऽपि दिगम्बरी त्रिजगतां माताऽपि सर्वाङ्गना" काशीस्तवः। दिगेवाम्बरम्। ३दिग्रूपे अम्बरे दिक् च अम्बरञ्च समा०द्व०। ४दिगाकाशयमकारे च न "आकाशादितावत्दिगम्बरशब्दानाम् नाथः। ५तमसि मे० मेदि० क्षपणे च। दिगम्बरश्च क्षपणे हारा०।

दिगादि पु० "दिगादिभ्यो यत्" पा० विहितयत्प्रत्ययनिमित्ते शब्दगणभेदे स च गणः पा०ग०सू०उक्तो यथा "दिक् वर्ग पूग गण पक्ष धाय्य मित्र मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मेघ यूथ (उदकात् संज्ञायाम्) न्याय वंश वेश काल आकाश।

दिगीश्वर पु० ६त०। १इन्द्रादौ दिक्पाले २सूर्यादिग्रहे च "दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौमराह्वार्किचन्द्रज्ञसुराचिताः स्युः" ज्यो०त०। दिगीशादयोऽप्यत्र "दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता" नैष०। [उदयाचलादौ।

दिगुपाधि पु० ६त०। दिशां प्राच्यादिव्यवहारोपाधौ।

दिग्गज पु० दिशि स्थितो गजः। दिक्षु स्थिते ऐरावतादौ गजे दिक्करिन्शब्दे दृश्यम्। "मदध्याकाशगङ्गायाः स्रोतस्युद्दामदिग्गजे" रघुः। "चिरस्य याथार्थ्यमलम्भि दिग्गजैः" माघः।

दिग्जय पु० दिशां तत्स्थलोकरूपाणां जयः। जिगीषुकृते युद्धेन १दिक्स्थितनृपजये विद्यया २दिक्स्थलोकादिजये च। दिग्विजयादयोऽप्यत्र

दिग्ज्ञान न० ६त० सि०शि० उक्ते दिशां प्राचीत्वादिज्ञानसाधने प्रकारभेदे स च तत्रोक्तो यथा

"वृत्तेऽम्भःसुसमीकृतक्षितिगते केन्द्रस्थशङ्कोः क्रमाद्भाग्रं यत्र विशत्यपैति च यतस्तत्रापरैन्द्र्यौ दिशौ। तत्कालापमजीवयोस्तु विवराद्भाकर्णमित्या हृताल्लब्धज्याप्रमिताङ्गुलैरयनदिश्यैन्द्री स्फुटा चालिता। तन्मत्स्योदरयातसूत्रककुभौ सौम्या ध्रुवे वा भवेदेकस्मादपि भाग्रतो भुजमिता कोटीमिता शङ्कुतः। व्यस्तेन्दुर्यदिक्स्तजु तथा भुजे यथा यच्चापयो र्युतिः कोटिः प्राच्यपरा भवेदिति [illegible] याम्योत्तरा" सू० "उदकेन समीकृतायां भूमौ इष्टप्रमाणं वृत्तं विलिख्य तस्य केन्द्रे द्वादशाङ्गुलशङ्कुं निवेश्य तस्य छाया तस्मिन् वृत्ते यत्र प्रविशति पूर्वाह्णे वा अपराह्णे यतो निर्गच्छति तत्र पश्चिमपूर्वदिशौ किल भवतः। परन्तु यस्मिन् काले छायाप्रवेशो जातो यस्मिन् काले च निर्गमस्तात्कालिकयोरर्कयोः क्रान्तिज्ये साध्ये। तयोरन्तरात् तच्छायायाः कर्णेन गुणितात् लम्बज्यया भक्तादङ्गुलादि फलं तेनैन्द्री दिगुत्तरतश्चालिता स्फुटा भवति यद्युत्तरेऽयने रविर्वर्त्तते तदा उत्तरतः यदि दक्षिणे तदा दक्षिणतः। एवं स्फुटा प्राची। अन्यथा स्थूलेत्यर्थः। तन्मत्स्यादुत्तरदक्षिणे दिशौ। अथ प्रकारान्तरेणाह। भुव[illegible] विना भुजाभिन्नकी-

च्छा याम्योत्तरा । ... । तत्राघूतात् पूर्वापरे । "... भाष्काया दर्शने 'दिग्ज्ञानमुक्तम । दृष्टान्तीभवनस्थानादपि भाग... । तद्यथेवम् । अभीष्ट-काले शङ्कोर्भाग्यं विकल्पि... तत्राच्छायाया वक्ष्यमाण-प्रकारेण भुजं कोटिं ... भुजकोटिमिति शङ्कोः ... यथा शङ्कुमूलात् ... टिग्गता कोटिगताया छाया-याहग्रक्रदिग्गता भ... च तथा भुवि न्यसेद्यथा ... सन्धितः स्यात् । एवं कृते सति कोटिः प्राच्यपरा दिग्भ... इति । बाहुश्च याम्योत्तरा । अत्रो-पपत्तिः । ...कोटरालहस्ते दृष्टान्तसूत्रघटिकानामध्ये पर्याद्धे ... यावदन्तरं तावद्देशापराह्णे तावती ना घटीनामग्रे भवति । अतस्तच्छायापविन्दुभ्यां दिग्ज्ञानमुपपद्यते । परं तत्कालान्तरेण यदर्कक्रान्त्यन्तरं तेनान्तरं भवति । अतस्तत् सम्प्रेयम् । तद्यथेवम् । तयोः काले यानि कर्णान्तरतायाङ्गुलानि पूर्वाह्णे यानि चापराह्णे तेषामन्तरं कार्यम् । तत्र कारणार्थं तत्काल-क्रान्त्योरेवान्तरं कृतम् । ततोऽस्याकरणायानुपातः । यदि लम्बज्याकोट्या त्रिज्या कर्णस्तदा क्रान्तिज्यान्तरेण किमिति । अत लब्धमग्रान्तरम् । ततोऽन्योऽनुपातः । यदि त्रिज्याग्राधे एतावदन्तरं तदा कर्णव्यासार्धे किमिति । अत्र तुल्यत्वात् गुणकभाजकयोस्त्रिज्यानाशे कृते तदुपपन्नं तत्कालापमजीवयोस्तु विवरादित्यादि । यद्युत्तरमयनं वर्तते उत्तरतोऽर्के चालिते शङ्कोर्भाग दक्षिणतो याति तदोत्तरतश्चानेनीयम् । अत उपपन्नं बिन्दुरी स्फुटा चालितेति । भुजकोटीनामुपपत्तिरग्रे । सविशेषमालेख्य दिग्ज्ञानमिव दर्शितम्" प्रमि० ।

दिग्ज्या स्त्री दिग्गयन्त्रे दर्शिते सि०शि०उक्ते दिशांशभेदे ।

दिग्दर्शन न० दिशो दृश्यन्तेऽनेन दृश—करणे ल्युट् । १दिग्ज्ञानसाधने यन्त्रभेदे(कम्पास)इति न० । २दिशां दर्शने च

दिग्दाह पु० दिशां दाहः । हृ०सं० ३१अ० उक्ते उत्पातभेदे तच्छुभाशुभादिकं तत्रोक्तं यथा

"दाहो दिशां राजभयाय पीतो देशस्य नाशाय हुताशवर्णः । यश्चारुणः स्यादपसव्यवायुः शस्यस्य नाशं स करोति दृष्टः । योऽतीव दीप्त्या कुरुते प्रकाशं छाया-मपि व्यञ्जयतेऽर्कवत् यः । राज्ञो महद्वेदयते भयं सः शस्त्रप्रकोपं क्षतजानुरूपः । प्राक् क्षत्रियाणां सनरेन्द्र-राणां प्राग्दक्षिणे शिल्पि...पीडा । याम्ये सहोग्रैः पुनर्भवैस्तु वैश्याः ... कोणे । पश्चात्

शूद्राः ... विनश्च चौरास्तुरङ्गैः सह वायुदिक्स्थे । पीडां प्रयान्त्युत्तरतश्च विप्राः पाषण्डिनो वाणिजकाश्च शान्त्याम्(...)। नभः प्रसन्नं विमलानि भानि प्रद-क्षिणं याति ... दाहो दिशां च दाहः कनका-वदातो हिताय ... लोकस्य सपार्थिवस्य" ।

दिग्देवता स्त्री दिशां तन्मर्यादानां देवता साक्षिभूतेव । दिशां मर्यादासाक्षीभूतदेवतायाम् "दिग्देवता अतिर-ज्यत्वमत्तिनं विजानाति" भाग०४।१४।८

दिग्ध पु० दिह—क्त । १विषाक्तशरे अमरः "स्वदये दिग्-दग्धैरिवाहतः"कुमा० । २अग्नौ ३स्नेहे च पु०हेमच० । ४प्रवृद्धे अजयपालः । ५लिप्ते त्रि० मेदि० ।

दिग्बल न० दिङ्निमित्तं ग्रहाणां बलम् । लग्नादौ स्थितग्रहाणां दिग्भेदनियमिते बले यथाह ज्योतिषे "लग्ने सौम्यगुरावार्यौ कुजार्कौ दशमे तथा । द्यूने सौरिश्चतुर्थे तु सितेन्दू दिग्बलान्वितौ" । अत्र कोणदिग्बलित्वनिरासाय लग्नदशमद्यूनचतुर्थपदैः पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिगुपादानम् । लग्ने स्थितौ बुधगुरू पूर्वदिग्बलि...दुरौ राशीनामुदयो लग्नं उद-यस्तु पूर्वदिश्येव ... लग्नात् दशमे स्थितौ कु-जार्कौ दक्षि...गबलिनौ यतो लग्नाद्दशमराशिरेव दक्षिणदिशि तिष्ठति । सप्तमे स्थितौ शनिः पश्चि-मदिग्बली यतो लग्नात् सप्तमराशिरस्तमेति । अस्तश्च पश्चिमदिश्येव भवति । तथा लग्नाच्चतुर्थे स्थितौ शुक्र-चन्द्रौ उत्तरदिग्बलिनौ यतो लग्नाच्चतुर्थराशिरेवोत्तर-दिग्भागे तिष्ठति । तदन्यत्वतो ग्रहो दिग्बलीत्युच्यते" एतच्चायुर्दायादिषु बलगणनोपयोगि । यात्रादौ तु यथास्थितपूर्वाद्यपेक्षयैव ग्रहाणां दिग्बलित्वं ज्यो०त० उक्तं यथा "प्राच्यां सौम्यगुरावार्यौ याम्यां भास्क-रभौमजौ । प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्-बलान्वितौ" ।

दिग्बलिन् पु० दिग्बलमस्त्यस्य इनि । १दिङ्निमित्तबल-युक्ते ग्रहे दिग्बलशब्दे दृश्यम् । २ताडृशे राशिभेदे च "ऐन्द्र्यां मानुषराशयस्तु पशवोयाम्ये सरीसृपा अपि वा-रुण्यां जलयुक् तथैव बलिनः पानीयजाश्चोत्तरे" ज्यो०त० ।

दिग्वदन न० दिग्भेदे वदनं यस्य । प्राच्यादिदिग्भेदेन तत्रस्थितमुखके राशिभेदे । "लग्ने दिग्वदनेऽतिदक्षिणग-मनं प्राच्यादि मूलं विना" ज्यो०त० राशीनां दिग-भेदेन मुखभेदं तत्रैव । "मेषाद्यास्त्रिभमात् प्रेयुः

प्रागादिदिक्पालानां"तथा च मे ... अवदनः, इषो-वाक्वीवदनः, निषुनः पश्चिमामुखः, ... उत्तराननः एवं विंशद्वदनः भगुरादयश्च । दिक्षुदाद ... ।

दिग्वस्त्र पु० दिगेव वस्त्रं यस्य । शिवे २जैनभेदे च ३नग्ने त्रि० "दिग्वस्त्रावक्ता... चाण्डालो...ष्टं तापोप्रतिबद्ध" इत्याकाशेषामस् । दिगम्बरादयोऽप्यत्र ।

दिग्वारण पु० दिक्षु स्थितो वारणः । दिग्गजे ऐरावतादौ । 'दिग्वारणमदाविलम्" "अभिन्नं दिग्वारणवाहनो हया" कुमा० ।

दिग्विजय पु० दिशां तत्स्थजनपदलोकानां विजयः । विद्यायुद्धेन वा दिक्स्थजनपदलोकजये "पाण्डवदिग्विजयः भीमदिग्विजयः शङ्करदिग्विजयः" इत्यादि ।

दिङ्क पु० दिङ् इति कायति शब्दायते कै-क । मत्कुणे शब्दकल्प० । तत्स्फोटने हि दिङ् इति शब्दो जायते इति तस्य तथात्वम् ।

दिङ्नक्षत्र न० दिशि दिग्भेदेन स्थितं नक्षत्रम् । "कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिताः क्रमात् । यद्दिग्द्वयं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य ... ज्यो०त०उक्ते नक्षत्रभेदे

दिङ्नाग पु० दिशि स्थितो नागः । दिग्गजे "दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान्" मेघदू० । दिङ्नाग नामके ... कवौ च ।

दिङ्मण्डल न०६त० । १दिशां मण्डले २मण्डलाकारे दिक्समूहे च । "उत्पाटाम्बुदराजिताम्बरमनभ्रदिङ्मण्डलम्" उद्भटः ।

दिङ्मात्र न० दिशेव मात्रम् । एकदेशे शब्दार्थचिन्ता० ।

दिङ्मूढ त्रि०दिशि मूढ. । दिग्भ्रान्तियुक्ते पूर्वादिदिशां यथार्थतोऽपरिज्ञानम् दिग्भ्रम तद्युक्ते दिग्भ्रमवति भ्रान्तियुक्ते ।

दिण्डि पु० डिण्डि+पृषो० वाद्यभेदे ।

दिण्डिर पु० डिण्डिर+पृषो० । वाद्ये अमर ।

दित त्रि० दो-खण्डने क्त इत्वम् । छिन्ने हेमचन्द्रे अमर० ।

दिति(ती) स्त्री दो-खण्डने क्तिन् वा ङीप् । १दैत्यमातरि कश्यपपत्नीभेदे । "प्रजापतेः महाभागा दक्षकन्याः बभूवुः । अदितिर्दितिः दनुःकाला" भा०आ०६५अ० । तस्य कश्यपस्य पत्न्याः "ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश" हरिवं० ३अ० । भावे क्तिन् न ङीप् । २खण्डने च ।

दितिज पु० दितेर्जायते जन-ड । असुरे "इन्द्र दितिज-

सन्तानाम्" भा० ... "दितिजदनुजवनैर्भेदमालम्" हरिवं० ... "एवमुक्ते दितेः पुत्रो हिरण्यकशिपुः स्वतः" भा०आ० ... । अत्र दैत्यजनैः तत्पुत्राः अपि तद्वंशजातानामप्युपचारात् तत्प्रयोगः बुद्धव्यम् ।

दितितनय पु० ६त० । ... दितितनयदितिसुतादयोऽप्यत्र । "मध्ये दितिसुतानां ... रोदसी" भा०द० ।

दित्य पु० दितौ भवः यत् । १असुरे शब्दार्थचिन्ता० । दितिं खण्डनमर्हति यत् । २छेदनार्हे धान्यादौ त्रि० ।

दित्यवाट पु०दित्यं छेदनार्हं धान्यादिकं वहति वह-ण्वि । द्विवर्षवयस्के पशौ । "दित्यवाट्योविराट् छन्दः" यजु० १४ । १०। "दा छेदनखण्डने क्तिन् प्रत्ययः दितिं खण्डनमर्हति दित्यं धान्यं वहति दित्यवाट् यद्वा द्विवर्षः पशुर्दित्यवाट् विराट् छन्दो भूतोऽनिकाम्य दित्यवाट् पशुं वयसा अदद्यात्" "दित्यवाड् वयसाप्नोदिराट् छन्दः विराड् भूत्वा दित्यवाड् उपक्रमः" शत०ब्रा० ८।२।४।१२। स्त्रियां, वेददी० स्त्रियां ङीपि वाहश्चौः । दित्यौही । "दित्यवाट् च मे दित्यौही च मे" यजु० १८।२६। "द्विवत्सरो वृषो दित्यवाट्, तादृशी गौर्दित्यौही" वेददी० ।

दित्सा स्त्री दातुमिच्छा दा-सन् इस् अभ्यासलोपः भावे अ । दानेच्छायाम् ।

दित्सु त्रि० दातुमिच्छुः दा-सन्-उ । दानेच्छावति "दित्सुः स्वता बोधकरैस्तुरङ्गैः" भट्टिः कश्चित् कर्मणि तु अभ्यासलोपः "अप्रकृष्टो यदा मल्लो दित्सुरपि जीवितम्" भा०उ०७अ० ।

दिदृक्षा स्त्री द्रष्टुमिच्छा दृश-सन्-भावे अ । दर्शनेच्छायाम् । "द्रौपदीं प्रार्थयन्तस्ते स्वयंवरदिदृक्षया" भा०आ० ।अ०। 'एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव" कुमा० ।

दिदृक्षु त्रि० द्रष्टुमिच्छुः दृश-सन्-उ । द्रष्टुमिच्छौ "को-पितासुरपि मया दिदृक्षुणा" रघुः । "अवहारान् दिदृक्षुस्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः" मनुः ।

दिदृक्षेण्य त्रि० द्रष्टुमेष्टव्य. दृश-सन् केन्य । "द्रष्टुमेष्टव्ये । "दिदृक्षेण्यः परि काष्ठासु जेन्यः" ऋ०१।१४६।५।

दिदृक्षेय त्रि० दिदृक्षामर्हति वा०ढक् । दर्शनीये "दिदृक्षेयः सूनवे भाऋजीकः" ऋ० ३।१।१२। 'दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः" भा० ।

दिद्यु पु० दिव-उ+पृषो० । १वज्रे, निघण्टुः "कृशाद्दशा च वा दिद्युमन्ते" ... 'अद्भि वा दिद्योः" यजु० १।२०। ...

वाचि" शत० ब्रा०। दौ श्यति पुनि वाक्यवन्ति दिद्यवी वाचा: "एवमो वै दिद्यव इदुर्वसमेवमेतदति मवमीति" शत०ब्रा०५।४।५।

दिद्युत् त्रि० द्युत–क्विप् नि० दीप्तिमति १वज्र पुं०निघ०।

दिधिषाय्य न० दधातेर्णिच् धा–आय्य नि०द्वित्वं पृषु च। ।मदो २धारके ३भर्त्तरि स्त्रिभावे ४धारके त्रि०। "मित्र दत्त यो दिधिषाय्यो भूदेव" ऋ०२।४।१। "दिधिषाय्यो धारयिता" भा० उज्ज्वलदत्तस्तु दधिषाय्य इति पठं पठित्वा दधिपयोभोजनैरायः इति व्याचख्यौ।

दिधिषु पु० दिधीं धैर्यम् इच्छति इष–क्विप् शकन्ध्वा०। द्विरूढायाः स्त्रिया पत्यौ पुनर्भूपतौ अमर०

दिधिषू स्त्री दधाति पापं धिषते वा धा–धिष–वा ऊ ब्र० न्दूनुभू इत्यादिना नि०। वारद्वयविवाहितायां स्त्रियाम्। "ज्येष्ठायां यद्यनूढायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रे दिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूः स्मृता" देवलोक्तायां ज्येष्ठाविवाहप्रागभावकालीनविवाहयुक्तायां २कनिष्ठाया भगिन्याञ्च।

दिधिषूपति पु०६त०। "भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः। धर्मेणापि नियुक्तायां स ज्ञेयो दिधिषूपतिः" मनूक्ते विधवायां भ्रातृभार्यायां रते भ्रातरि।

दिधीषू स्त्री दिधिषू–पृषो०। दिधिषूशब्दार्थे शब्दरत्ना०।

दिन पुं०न०द्यति तमः दो–खण्डने दी–क्षये वा नक् हस्वः। १सूर्य्यकिरणावच्छिन्ने काले तद्घटादिक अहन् शब्दे ५७ पृ० दृश्यम्। २पष्टिदण्डात्मके मानुषे अहोरात्रे चान्द्र ३तिथिरूपे काले ४चान्द्रमासात्मके पैत्रे कालभेदे सौर ५दिवरूपे कालभेदे ब्राह्मे ६कल्परूपे काले च "अजगोमिथुनकर्किधन्विमृगास्तथा। निशासंज्ञाः स्मृतास्त्वेव शेषास्त्वन्ये दिनाख्यकाः" इति ज्योतिषतत्त्वोक्ते ७राशिभेदे। "दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकम्" नैष० "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" "दिनेषु गच्छत्सु नितान्तपीवरम्" रघुः। "प्रौढ्च्छायं दिनमिव जगदाः" माघ० जीमूतवाहनस्तु सूर्य्याकरावच्छिन्नं चतुर्थौ मासञ्च दिनमित्याह "दिनं दिवस ततोऽत्र दृश्यते तमो तमोऽस्मादृशमेव भवति। कुरूणानां तु नित्यं यथा तथा पितृणां चन्द्रस्य वासिनाम्" म०भि० दिनमानशब्दे दृश्यम्। "तिथिवाच्यमुक्त दिन" कु०।

दिनकर पु० दिनं करोति कृ–ट। सूर्य्ये करःकिरणोऽस्य। अत्र... तोमिता ... अर्कपदः"

रघुः। ... दर्शयिता ... वचनाद्वत्सरे दिनकरस्य ... रः" कु० वि०।

दिनकरतनय पु० ६त०। १शनौ २यमे च "भास्वरस्य पुत्रीमस्य च दिनमने" इत्यत्र०१०४अ०। दिनकरसुतादयोऽप्यत्र १शनौ २यमे ३सुग्रीवे ४कर्णे ५यमुनायां च स्त्री। ["दिनकतो न दृश्यते" हरिवं०१६३अ०।

दिनकृत् पु०दिनं करोति कृ–क्विप्। १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च

दिनकृत् पु० दिनं करोति कृ–क्विप्। सूर्य्ये हेमच०। "शुल्काः करा दिनकृतो दिवसादिमध्यान्तमाशिम० स्त्रियाः" ह०स० १०अ०। २अर्कवृक्षे च [शब्दर०।

दिनकेशव पु० दिनस्य केशव इवान्तकत्वात्। अन्धकारे

दिनक्षय पु० दिनस्य तिथेः क्षयः। तिथिक्षये। "एकस्मिन् सावने त्वह्नि तिथीनां त्रितयं यदा। तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्" मलमा०त०धृतम्। तिथिक्षयशब्दे दृश्यम्।

दिनचर्य्या ७त०। भावे० चर्य्या दिने कर्त्तव्यभेदे यथा "मानवो येन विधिना स्वस्थस्तिष्ठति सर्वदा। तमेव कारयेद्वैद्यो यतः स्वास्थ्यं सदेप्सितम्। दिनचर्य्यां निशाचर्य्यां ऋतुचर्य्यां यथोदिताम्। आचरन् पुरुषः स्वस्थः सदा तिष्ठति नान्यथा"। तत्र सामान्य बाधाबाधे सुश्रुतः "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते"। क्रियात कर्म तेन समक्रियः शरीरानुकूलकर्मा। तत्र दिनचर्य्यामाह ब्राह्मे मुहूर्त्ते पुरुषेण 'उत्तिष्ठेत् स्वस्थो रक्षार्थमायुषः। तत्र दुःखप्रशान्त्यर्थं स्मरेच्च मधुसूदनम्। दध्याज्यदर्पणसिद्धार्थविल्वगोरोचनाप्रस्रजाम्। दर्शनं स्पर्शनं कार्य्यं प्रयत्नेन शुभावहम्। आत्माननं घृते पश्येत् यदीच्छेत् चिरजीवितम्। आयुष्यमुत्थितं प्रोक्तं मलादीनां विसर्जनम्। तदत्र कूजनाध्मानोदरगौरवकारणम्। आदियान्त्रेन वातमूत्रादीनां प्रवर्त्तनम्। आटोपयस्तो परिकर्त्तिका च पक्षः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः। पुरीषमासादयता शिरोर्त्ति पुरीषवेगेऽभिहते नरस्य। परिकर्त्तिका गुदे परिकर्त्तनवत्पीडा। पुरीषस्य मुखे निरोधः। ऊर्द्ध्ववातः उद्गारवाहुल्यम्। वातमूत्रपुरीषाणां वह्न्यस्थाने क्रमो यथा। जठरे वातजाद्यन्ये रोगाः स्युर्वातविग्रहात्। वस्तिमेढ्रनयोः शूलं मूत्रकृच्छ्रं शिरोरुजा। विनामो वंक्षणानाहः स्याल्लिङ्गं मूत्रनिग्रहे। विनामः शरीरस्य नमनं वक्र

व्यायामः सत्त्ववाताकर्षणयत्नोऽ[illegible] वेगितोऽन्य-कार्यः स्यात् वेगान् धारयेद्‌ बलात्‌ [illegible] कामशोकभयक्रोधान् मनोवेगान्विधारयेत् । [illegible] दाडिमवमागीर्णां शौचं कान्तिबलप्रदम् । पवित्रकरं [illegible]ह्यायतमलश्रीकलिपापहृत् । प्रक्षालनं मतं पादयोः पादयाः शुद्धिकारणम् । मलश्रमहरं चक्षुष्यं चक्षुष्यं राक्षसापहम् । दन्तकाष्ठविधिः भक्षयेद्दन्तपवनं द्वादशाङ्गुलमायतम् । कनिष्ठिकाग्रवत् स्थूलमृज्वग्रन्थि तथाऽव्रणम् । एकैकं घर्षयेद्दन्तं मृदुना कूर्चकेन तु । दन्तशोधनचूर्णेन दन्तमांसान्यबाधयन् । क्षौद्रत्रिकटुकाक्तेन तैलसिन्धुभवेन वा । चूर्णेन तेजोवत्याश्च दन्तान्नित्यं विशोधयेत् । तेजोवती (तेजवलकल) इति लोके प्रसिद्धा । मधूको मधुरे श्रेष्ठः करञ्जः कटुके तथा । निम्बः स्यात्तिक्तके श्रेष्ठः कषाये खदिरस्तथा । समयन्तु समालोक्य दोषञ्च प्रकृतिं तथा । यथोचितैरसैर्वीर्यैर्युक्तं द्रव्यं प्रयोजयेत् । तेनास्य मुखवैरस्यदन्तजिह्वास्यजा गदाः । रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति [illegible] अर्के वीर्यं वटे दीप्तिः करञ्जे विजयो भवेत् [illegible] ते चैवार्थसम्पत्तिर्दूर्वा मधुराशनम् । खदिरे [illegible] गन्ध्यं बिल्वे तु विपुलं धनम् । उदुम्बरे तु वाक्सिद्धिः [illegible] त्वारोग्यमेव च । कदम्बे तु धृतिर्मेधा चम्पके दृढं स्मृतिः । शिरीषे कीर्त्तिसौभाग्यमायुरारोग्यमेव च । अपामार्गे धृतिर्मेधा प्रज्ञाशक्तिस्तथासने । दाडिम्या सुन्दराकारः ककुभे कुटजे तथा । जातीतगरमन्दारैर्दुःस्वप्नञ्च विनश्यति । गुवाकतालहिन्तालं केतकञ्च दृढच्छदः । खर्जूरं नारिकेलञ्च सप्तैते तृणराजकाः । तृणराजसमुत्पन्नं यः कुर्य्याद्दन्तधावनम् । नरश्चाण्डालयोनिः स्यात् यावद्गङ्गां न पश्यति । न खादेद्‌ गलताल्वोष्ठजिह्वादन्तगदेषु तत् । मुखस्य पाके शोथे च श्वासकासवमीषु च । दुर्बलो जीर्णभुक्तश्च हिक्कामूर्च्छामदान्वितः । शिरोरुजार्त्तस्तृषितः श्रान्तः पानक्लमान्वितः । अर्द्दितः कर्णशूली च नेत्ररोगी नवज्वरी । वर्ज्जयेद्दन्तकाष्ठन्तु हृद्रोगयुतोऽपि च । अजीर्णभुक्तः न जीर्णं भुक्तं यस्य सः । जिह्वानिर्लेखनं हैमं राजतं ताम्रजं तथा । पाटितं मृदु तत् काष्ठं मृदुपत्रमयं तथा । तत् काष्ठं दन्तशोधनयोग्यं काष्ठम् । दशाङ्गुलं मृदु स्निग्धं तेन जिह्वां लिखेत् सुखम् । तज्जिह्वामलवैरस्यदुर्गन्धजडताहरम् । गण्डूषमपि कुर्वीत शीतेन पयसा मुहुः । [illegible]हरं मुखास्य शुद्धिकारकम् । मुखशोषकफ[illegible]क्षयकृच्छ्राध्मानकफापहः । दन्ताश्रयहरश्चापि [illegible]सावककारकः । विषमूर्च्छामदार्त्तानां शोषिणां रक्तपित्तिनाम् । कुपिताक्षिमलक्षीणरूक्षाणां स न शस्यते । मुखशोषादिकगण्डूषो यथा "मुखप्रक्षालनं शीतपयसा [illegible]पित्तजित् । मुखस्य पीडकाशोषनीलिकाव्यङ्गनाशनम् । कुर्य्याद्वापि कदुष्णेन पयसास्यविशोधनम् । कफवात[illegible]हरं स्निग्धं मुखशोषविनाशनम् । कटुतैलादि गण्डूषार्थे नित्यं स्यादिन योजयेत् । प्रातः सायमपि मध्याह्ने पित्ते पाययेत् सर्वेर्ष्वे । सुगन्धवदनाः स्निग्धनिःस्वना विमलेन्द्रियाः । निर्बलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः । सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत् । लोचने भवतस्तेन मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने । सौवीरं (श्वेतसुरमा) इति लोके प्रसिद्धम् । स्रोतोऽञ्जनं मतं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम् । दृष्टेः कण्डूयनहरं दाहक्लेदरुजापहम् । अक्ष्णोरूपावहञ्चैव सहते मारुतातपौ । नेत्रे रोगा न जायन्ते तस्मादञ्जनमाचरेत् । स्रोतोऽञ्जनं (कृष्णसुरमा) इति लोके । विशुद्धं शोधनं विनापि । सिन्धुसम्भवम् सिन्धुनामपर्वतः तत्र सम्भवम् । रात्रौ जागरितः श्रान्तः छर्द्दितो भुक्तवांस्तथा । ज्वरातुरः शिरःस्नातो नाक्ष्णोरञ्जनमाचरेत् । पञ्चरात्रात्पक्षाद्वा श्मश्रुकेशरोमाणि कर्त्तयेत् । केशश्मश्रुनखादीनां कर्त्तनं संप्रसाधनम् । पौष्टिकं वृष्यमायुष्यं शौचकान्तिकरं परम् । संप्रसाधनम् शोभाजनकम् । उत्पाटयेत्तु लोमानि न शयाः न कदाचन । तदुत्पाटनतो दृष्टेर्दौर्बल्यं त्वरया भवेत् । केशपाशे प्रकुर्वीत प्रसाधन्या प्रसाधनम् । केशप्रसाधनं केश्यं रजोजन्तुमलापहम् । आदर्शालोकनं प्रोक्तं माङ्गल्यं कान्तिकारकम् । पौष्टिकं बल्यमायुष्यं पापालक्ष्मीविनाशनम् । व्यायामः कर्म-सामर्थ्यं [illegible]भक्तघनगात्रता । दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते । व्यायामे दृढगात्रस्य व्याधिर्नास्ति कदाचन । [illegible] वा विदग्धं वा भुक्तं शीघ्रं विपच्यते । भवन्ति शीघ्रं नैतस्य देहे शिथिलतादयः । नचैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति । न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित् स्थौल्या[illegible]कम् । न यदा युवमांसस्य बलिनां स्निग्धभोजिनाम् [illegible] शीतकाले वसन्ते च हितो मतः । अन्यदा[illegible] बलार्द्धेन समाचरेत् ।

हृदयस्थो यदा मारुतैः शी[illegible]पद्यते । मुखस्य शोषं लभते तद्वु वक्षार्द्ध[illegible] । किं वा ललाटे नासायां गात्रसन्धिषु कक्षयोः । [illegible]दा सञ्जायते स्वेदो बलार्द्धन्तु तदादिशेत् । भुक्तवान् [illegible]तसङ्क्षीणः कासी श्वासी कृशः-क्षयी । रक्तपित्ती [illegible] शोषी न तं कुर्य्यात् कदाचन । अतिव्यायामतः का[illegible]ज्वरः छर्द्दिः श्रमः क्लमः । तृष्णा-क्षयः प्रतमको र[illegible]पित्तञ्च जायते । अभ्यङ्गं कारये-न्नित्यं सर्वे[illegible] पुष्टिदम् । शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् । सार्षपं गन्धतैलञ्च यत्तैलं पुष्प-वासितम् । अन्यद्रव्ययुतं तैलं न दुष्यति कदाचन । गन्धतैलम् गन्धद्रव्याणामनुशीलीभावमग्नियोगेन निष्का-शितः स्नेहः । अभ्यङ्गो वातकफहृच्छ्रमशान्तिबलं सुखम् । निद्रावर्णमृदुत्वायुः कुरुते देहपुष्टिकृत् । अभ्यङ्गः शीलितो मूर्ध्नि सकलेन्द्रियतर्पकः । दृष्टिपुष्टि-करो हन्ति शिरोभूमिगतान् गदान् । केशानां बहुतां दार्ढ्यं मृदुतां दीर्घतां तथा । कृष्णतां कुरुते कुर्य्या-च्छिरसः पूर्णतामपि । न कर्णरोगा वातोत्था न मन्या हनुग्रहः । नोच्चैःश्रुतिर्न बाधिर्य्यं स्यान्नित्यं कर्ण-पूरणात् । रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात् प्राक् प्रश-स्यते । तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते । पादाभ्यङ्गश्च तनुस्थैर्य्यं निद्रादृष्टिप्रसादकृत् । पादसुप्ति-श्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत् । व्यायामक्षुण्णगात्रं पद्भ्यां संमर्दितं तथा । व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगा ! लोमकूपं शिराजालं धमनीभिः कलेवरैः । तर्पये[illegible] बलमाधत्ते स्नेहयुक्तावगाहने । अद्भिः संसिक्त[illegible]नां तद्वच्चास्थ्यपदादयः । वर्द्धन्ते हि तथा न्यम्[illegible] संसिक्तधातवः । नवज्वरी त्वजीर्णी च ना[illegible]त कथ-ञ्चन । तथा विरिक्तो वान्तश्च निरूढो [illegible] मानवः । निरूढः दत्तो निरूहणस्तिः यस्य सः । [illegible]र्वयोः कृच्छ्रता व्याधेरसाध्यत्वमथापि वा । शेषाणा[illegible] नत्विह प्रोक्ता वह्निसादादयो गदाः । पूर्वयोः त[illegible]ज्वरिणोऽजीर्णि-नश्च । उद्वर्त्तनं कफहरं मेदोघ्न[illegible]कटप्परम् । बल्यं शोणितलश्चापि त्वक्प्रसादमृदुत्वकृ[illegible] । मुखलेपात् दृढं चक्षुः पीनोगण्डस्तथाननम् । [illegible]व्यङ्गपिडकं भवे-त्तमवर्णाब्जसम् । द्दीपनं [illegible]युष्यं स्नानमोजो-बलप्रदम् । कण्डूमलश्रमस्वेद[illegible]तन्द्राहृद्दाहपापजित् । वारीव वैवैः शीतासैवैष्ट[illegible]ति पीड़ितः । नरस्य स्नानमात्रस्य दीप्यते [illegible] शीतेन पयसा स्नानं रक्त[illegible]ानिकृत् । तदेवोष्णेन तोयेन बल्यं वात-कफाप[illegible] । शिरःस्नानमचक्षुष्यमत्युष्णेनाम्बुना सदा । [illegible]तस्य शरकोपे तु हितमन्त्र प्रकीर्त्तितम् । "अशीतेनाम्भसा स्नानं पयःपानमवाः स्त्रियः । एतद्वो मानवा ! पथ्यं स्निग्धमल्पञ्च भोजनम् ।" हरिवंश-स्यैतत् । यः सदामलकैः स्नानं करोति स विनिश्चितम् । वलीपलितनिर्मुक्तो जीवेदुवर्षशतन्नरः । स्नानं ज्वरेऽ-तिसारे च नेत्रकर्णानिलार्त्तिषु । आध्मानपीनसाजीर्ण-भुक्तवत्सु च गर्हितम् । स्नानस्यानन्तरं सम्यक्प्रोञ्छना-ङ्गस्य मार्जनम् । कान्तिप्रदं शरीरस्य कण्डूत्वग्दोष-नाशनम् । कौषेयौर्णिकरक्तञ्च रक्तवस्त्रन्तथैव च । वातश्लेष्महरन्तत्तु शीतकाले विधारयेत् । कौषेयं पट्टाम्बरम् तसरवस्त्रञ्च । मेध्यं सुशीतम्पित्तघ्नं कषायं वस्त्रमुच्यते । तद्धारयेदुष्णकाले तत्रापि लघु शस्यते । कषायं (गेरुको) इति लोके कषायरागरक्तं वा । शुक्लन्तु शुभदं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् । न चोष्णञ्च च वा शीतन्तत्तु वर्षा[illegible]येत् । यशस्यमायुष्यं लोम-टानन्दवर्द्धनम् । [illegible]शीकरं हृद्यं सर्व निर्मल-मम्बरम् । क[illegible]पकम् । कदापि न जनैः सङ्कुधार्य्यं [illegible]म्बरम् । तत्तु कण्डूकरं म्लान्य-लक्ष्मी[illegible]म्परम् । अलक्ष्मीः अशोभा दारिद्र्यञ्च । [illegible] मृगुन्दनञ्चापि कृष्णागुरु च मिश्रितम् । उष्णं वातकफघ्नं हि शीतकाले तदिष्यते । चन्दनं घनसारेण बालकेन च मिश्रितम् । सुगन्धि परमं शीतमुष्णकाले प्रशस्यते । घनसारः कर्पूरः बालकं ह्रीवेरम् । चन्दनं घसृणोपेतं मृगनाभिसमायुतम् । न चोष्णं नच वा शीतं वर्षाकाले तदिष्यते । घुसृणं कुङ्कुमम् । मृग-नाभिः कस्तूरी । अनुलेपस्तृषामूर्च्छादुर्गन्धस्वेद-दाहजित् । सौभाग्यतेजस्त्वग्वर्णप्रीत्योजोबलवर्द्धनः । स स्नानानर्हलोकानामनुलेपोऽपि नो हितः । सुगन्धि-पुष्पपत्राणां धारणं शान्तिकारकम् । पापरक्षोघ्नदुष्टहरं कामदं श्रीविवर्द्धनम् । भूषणैर्भूषयेदङ्गं यथायोग्यं विधानतः । शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं भासुरं कृतम् । ग्रहदृष्टिहरं पुष्टिकरं दुःस्वप्ननाशनम् । पापदौर्भाग्य-शमनं रत्नाभरणधारणम् । माणिक्यन्तरणेः सुजात्य-ममलं मुक्ताफलम् शीतगोर्माहेयस्य च विद्रुमो निगदितः सौम्यस्य गारुत्मतम् । देवेज्यस्य च पुष्परागमसुरा-चार्य्यस्य वज्रं, शनेः नीलं निर्म्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेद-

वैदूर्य्ये। वासःशृङ्गाररत्नानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम्। रक्षोघ्नमर्घ्यमोजस्य सौभाग्यकर[illegible]म्। सतत विशालमूतस्य मध्योपाध्यायस्यैव च। [illegible]गन्धपुष्पादीनां माङ्गल्यानाञ्च धारणम्। आयुर्लक्ष्मीकरं रक्षोहरं मङ्गलद शुभम्। त्रिमाख्यविवशानां वशीकरणकारणम्। ततो भोजनवेलायां कुर्य्यान्माङ्गल्यदर्शनम्। तस्य प्रदर्शनादायुर्धर्मविवर्द्धनम्। लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हुताशनः। हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः। पादुकारोहणं कुर्य्यात् पूर्व्वं भोजनतः परम्। पादरोगहरं वृष्यं चक्षुष्यं चायुषो हितम्। शरीरे जायते नित्यं वाञ्छा भक्ष्यस्य चतुर्विधा। बुभुक्षा च पिपासा च लिप्सा च रतिस्पृहा। भोजनेच्छाविघातात् स्यादङ्गमर्दोऽरुचि श्रमः। तन्द्रालोचन दौर्बल्य धातुदाहो बलक्षयः। विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्ययोर्भवेत्। अवश्यायानरोधश्च रक्तशोषो हृदि व्यथा। निद्राविघाततो जृम्भा शिरोलोचनगौरवम्। अङ्गमर्दस्तथा तन्द्रा स्यादथापि[illegible] एव च। बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारस्य[illegible] मन्दीभवति कायाग्निः यथा चाग्निर्निरिन्धनः[illegible] एव न शिखी दोषा नाहारवर्जितः। पचति दोषक्षयं[illegible] धातुक्षये च प्राणान्। आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्[illegible]धारणः। स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौज सत्त्वशोभाविवर्द्धनः।

गुणसम्पन्न नरः सेवेत भोजनम्। विकार्थ दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि। उभयोः कालयोः प्रातः सायञ्च। तथा च। सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्। नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः। प्रातः प्रथमयामादुपरि द्वितीययामादर्वाक्। तथा च। "याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्युग्मादूर्द्ध्वं बलक्षयः। अन्यच्च। जीर्ण मन्न भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च। काले वा यदि वाऽकाले सोऽस्य काल उदाहृतः"। रसादीनां पाकस्थानमाह उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः। लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्। स्थानमाह आहारन्तु नरः कुर्य्याद्विजने दूरमपि सर्वदा। उभाभ्यां लक्षणं पेत स्थात् प्रकाशे क्षीयते श्रियाः। विकारो मलमूत्रोत्थगः। आहारनिर्हारविहारयोगाः स देव सद्भिर्विजने विधेयाः"। अतः परम् आहारविधिः स च आहारशब्दे, तत्रैवोक्त उक्तप्रायः।

आहारानन्तर[illegible]नञ्च भावप्रकाशे दर्शितं यथा "एवं भुक्त्वा समाचामेद्[illegible]पूर्व्वकम्। भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत्। दन्तान्तरगतं चान्नं शोधनेनाहरेत् शनैः। कु[illegible]निर्हृतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम्। दन्तलग्नमनि[illegible] शेष मन्येत दन्तवत्। न तत्र बहुशः कुर्य्यात् यत्न[illegible]निर्हरणं प्रति। आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षु[illegible] स्पृशेत्। भुक्त्वा च संस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखावहान्। विष्णुरात्मा तथैवान्नं परिणामश्च वै यथा। सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्य्यत्वन्नमिदं तथा। अगस्तिरग्निर्वडवानलश्च भुक्तं ममान्नं जरयत्वशेषम्। सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भव यच्छन्त्वरोगं मम चास्तु देहम। अङ्गारकमगस्तिञ्च पावकं सूर्य्यमश्विनौ। पञ्चैतान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्य्यति। इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम्। अनायासप्रदायीनि कुर्य्यात् कर्म्माण्यतन्द्रितः। अतन्द्रितः निरन्तरं जाग्रत् तिष्ठन् स्यात्। "भुक्तमात्रस्य तु स्यादन्यत्र कुपितः कफः" इति वचनात्। जीर्य्यत्यन्ने वर्द्धते वायुर्विदग्धे पित्तमेधते। भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि। विदग्धं किञ्चित् पक्वं किञ्चिदपक्वम्। ततः परं भुक्तमात्रे सञ्जातस्य कफस्य प्रतीकारोपायः ताम्बूलादिभक्षणम् तत्रोक्तं तच्च ताम्बूलशब्दे ३२०७ पृ० उक्तम्। खदिरगुणादि च तत्रोक्तं खदिरशब्दे २४६४ पृ० उक्तम्। ततः कृत्यं भावप्रकाशोक्तं यथा

भुक्त्वा शतपदं गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते। अङ्गसाद[illegible] शैथिल्यं ग्रीवाजानुकटीसुखम्। भुक्तोपविशतस्तुन्द[illegible] शयानस्य तु पुष्टता। आयुश्चङ्क्रममाणस्य मृत्युर्धावति धावतः। चङ्क्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः। श्वासानष्टौ[illegible] समुत्तानस्तानु द्विः पार्श्वे तु दक्षिणे। ततस्तद्द्विगुणान् वामे पश्चात् स्वप्याद् यथासुखम्। वामदिशाया[illegible] नाभेरूर्द्ध्वेऽस्ति जन्तूनाम्। तस्मात्तु वामपार्श्वे शयीत भुक्तः प्रपाकार्थम्। निद्रोषशमनी बह्वा तूली[illegible]कफापहा। भूशय्या तु बृंहणी हृद्या काष्ठपट्टी तु[illegible]तला। अन्यः पुनराह "भूशय्या वातकातीव[illegible] पित्तास्रनाशिनी। सुशय्या शयनं हृद्यं पुष्टिनिद्रा[illegible]कम्। श्रमानिलहरं वृष्यं विपरीतमतोऽन्यथा"[illegible] शांकरस्तल्पमपादकरं मदम्। शीत[illegible] कफवातापहम्।

प्रवातदोषप्रवैवर्ण्यकाम्यदाहादिकृ... शीतसूक्ष्मो-
षिपाषाणमप्रवातमतोऽन्यथा । ... प्रवातं सेवेत
ग्रीष्मे शरदि चान्तरा । निवातमायुषे सेव्यमारोग्याय
च सर्वदा । पूर्वोऽनिलो गुरुः सोष्णः स्निग्धः
पित्तास्रदूषकः । विदाही ...लः क्षान्तिकफशोषवतां
हितः । स्वादुः प...मयान्त्री त्वग्दोषार्शोविष-
क्रमीन् । सन्निपातं ...र श्वासमामवातञ्च कोपयेत् ।
स्वादुर्भग्नक्षतेषु वायुरयं मधुररसजनकः । दक्षिणः
पवनः स्वादुः पित्तरक्तहरो लघुः । वीर्येण शीतलो
बल्यश्चक्षुष्यो न तु वातलः । पश्चिमः पवनस्तीक्ष्ण
शोषणो बलहृल्लघुः । मेदःपित्तकफध्वंसी प्रभञ्जन
विवर्द्धनः । उत्तरो मारुतः शीतः स्निग्धो दोषप्रकोप-
कृत् । क्लेदनः प्रकृतिस्थानां बलदो मधुरो मृदुः ।
दोषप्रकोपकृत् आतुराणाम् । आग्नेयो दाहकृद्रूक्षो
नैरृतो न विदाहकृत् । वायव्यस्तु भवेत्तिक्त ऐशानः
कटुकः स्मृतः । विष्वग्वायुरनायुष्यः प्राणिनां बहुरोग
कृत् । अतस्तं नैव सेवेत सेवितः स्याद्धि शर्मणे । व्यजन-
स्यानिलो दाहस्वेदमूर्च्छाश्रमापहः । तालवृन्तभवो
वातस्त्रिदोषशमको मतः । वंशव्यजनजस्तूष्णो रक्त-
पित्तप्रकोपणः । चामरो वस्त्रसम्भूतो मायूरो वेत्रज
स्तथा । एते दोषजिता वाताः स्निग्धाः हृद्याः सुपू-
जिताः । दिवास्वापं न कुर्वीत यतोऽसौ स्यात् कफा-
वहः । ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नो निषिध्यते ।
उचितो हि दिवास्वप्नो नित्यं येषां शरीरिणाम
वातादयः प्रकुर्वन्ति तेषामस्वपतां दिवा । अ...
प्रमदाध्वगाहनरतान् क्लान्तानतीसारिण ... श्वास-
वतस्तृष्णापरिगतान् हिक्कामरुत्पीडितान् । क्षीणान्
क्षीणकफान् शिशून् मदहतान् वृद्धान् रसाजीर्णिनो
रात्रौजागरिताश्चरात्रिशयनान् कामं ...ा स्वापयेत् ।
दिवा वा यदि वा रात्रौ निद्रा ...सेविता तु यैः ।
न तेषां स्वपतां दोषो जाग्रतां ... जायते । स्वपतां
दिवा । जाग्रतां रात्रौ । भोज...न्तरं निद्रा वात
हरति पित्तञ्च । कफं करोति ...: पुष्टिसौख्यन्नयोति
हि । शयनं पित्तनाशाय वात...य मर्द्दनम् । वमनं
कफनाशाय ज्वरनाशाय लङ्घ... । आसीनं कुर्यितं
यत्तु नाभिवृद्धिर्न ... । अपरानघुदरेऽन्नञ्च
संस्थापयेत्तस्मात् ... कूपादि रसान्
तस्मात् ... पिबेत तेनाद्य

स्वादु तिक... उदरे इति विशेषः । अल्पोदरे-
ऽल्पितिद्भेत... यतः आर्त्तस्य कर्णं रवो गन्धो
जुगुप्सितः ...भुक्तमप्रभुक्तमाशुकमतिद्रवाच वामयेत् ।
अप्रयतमपवित्रम् । अन्यदपि वर्ज्जनीयमाह शयनं
चासनञ्चाति न भजेत द्रवाधिकम् । नाभ्यानमो न
स्नवनं न यानं नापि वाहनम् । स्नवनं बाहुभ्यां जल-
प्रतरणं यानं मार्गे चलनं, वाहनमश्वादि । आहारस्तु
व्यवायञ्च धावनं यानमेव च । युद्धं गीतञ्च पाठञ्च
मुहूर्त्तं भुक्तवांस्त्यजेत् । परिवर्जनार्थमजीर्णस्य हेतु-
माह अत्यम्बुपानाद्विषमाशनाच्च सन्धारणात् स्वप्न-
विपर्य्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं
न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधसमन्वितेन लुब्धेन
रुग्दैन्यनिपीडितेन । विद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं
न सम्यक् परिपाकमेति । सन्धारणात् अधोवात-
मलमूत्रादीनाम । अध्यशनलक्षणमाह अजीर्णे
भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । तन्निवारयन्नाह
प्रागभुक्ते चानले मन्दे द्विरन्नं न समाचरेत् । अस्याय-
मर्थः प्रातर्भुक्तेऽजीर्णे सति अभुक्त्वैव पुनर्न भुञ्जीत
इत्यर्थः । रात्रौ ... सति भुञ्जीतैव । यत
आह सुश्रुत ... त्वजीर्णे तु सायमाशे तु
दुष्यति । ...भुक्ते विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति
पावकम् । अस्य त्वयमर्थः । पूर्वं भुक्ते रात्रिभुक्ते
...न्ने विदग्धे किञ्चित पक्वे प्रातर्भुञ्जानः पावकं हन्ती-
त्यर्थः । यत आह "सायमाशे त्वजीर्णे तु प्रातर्भुक्तं
विषोपममिति" । सायमाशाजीर्णे भोजनोपायमाह
भवेद्यदि प्रातरजीर्णशङ्का तदाऽभयां नागरसैन्धवाभ्याम् ।
विचूर्णितां शीतजलेन युक्तां भुञ्जीत चान्नं मितमन्नकाले ।
आयुःक्षयभयाद्विद्वानाश्रित सेवन कामिनीम् । अवशो
यदि सेवेत तदा ग्रीष्मवसन्तयोः । अवशः अजितेन्द्रियः ।
आस्था(स्थिति)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यसुखप्रदा । अ-
ध्वा(गति)वर्णकफस्थौल्यसौकुमार्य्यविनाशनः । यत्तु
चङ्क्रमणं नातिदेहपीडाकरं भवेत् । तदायुर्बलमेधाग्नि-
प्रदमिन्द्रियबोधनम् । उष्णीषं कान्तिकृत् केश्यं रजोवात
कफापहम् । लघु तच्चोच्यते यथाकृत पित्ताक्षि-
रोगकृत् । उपानद्धारणं नेत्र्यमायुष्यं पादरोगहृत् ।
सुखप्रचारमोजस्यं वृष्यञ्च परिकीर्त्तितम् । पादाभ्या-
मनुपानद्भ्यां सदा चङ्क्रमणं नृणाम् । अनारोग्य-
मनायुष्यमिन्द्रियघ्नमदृष्टिदम् । अथ भानुः . वातातप-

वातरक्तोऽपहम् । छिन्नं छि[illegible] शीत माङ्गल्यमपि कीर्त्तितम् । [illegible] तेजोविवर्द्धनम् । चक्षुष्यकरञ्चापि भयघ्नं [illegible] । कर्मोच्चाटन संयुक्ता शिविका सर्वसम्मता । तस्यामारोहणं पथ्या त्रिदोषशमकं मतम् । वातश्लेष्मदाहशोषामयहिता श्रमहन्तरिः । पित्ताभिवर्द्धकरो ह्यसौ वयुरायुःपुष्टिवर्द्धनः । घोटकारोहणं वातपित्ताग्निश्रमकृन्तनम् । मेदोवर्णकफघ्नञ्च हितं तद्बलिनां परम् । आतप स्वेदमूर्च्छाग्निपित्ततृष्णाक्लमभ्रमान् । दाहं विवर्णतां कुर्य्यादेतान् छाया व्यपोहति । हर्षदं मन्त्रा हिताऽवस्था निद्राकर्षविघायिनी ।"

दिनज्योतिस् न० ६त० । आतपे राजनि० ।

दिनदुःखित पुंस्त्री० दिनेऽह्नि दुःखितः दुःखितः । चक्रवाके शब्दर० । स्त्रियां ङीष् । रात्रौ हि स्त्रीविरहेण दिनार्थेतत्कृतपीडायुक्तत्वात् तस्य तथात्वम् ।

दिनप पु० दिनं पाति पा–क । १सूर्य्ये हारा० २अर्कवृक्षे ३सूर्य्यादिषु वारेषु च "दिनाब्दमासहोराणामधिपा न समाः कुतः" इति मयप्रश्ने 'मन्दादधः क्रमेण स्युश्चतुर्थी दिवसाधिपाः [illegible] धिपतयस्तद्वत् तृतीयाश्च प्रकीर्त्तिताः" सू० सि० [illegible] कक्षाधः क्रमेण चतुर्थचतुर्थका यक्रा दिनाधिपतयो [illegible] भवन्ति यथा शनिरविचन्द्रभौमबुधगुरुशुक्रा इति तत्[illegible] "मन्दकक्षाना परिच्छेदो दिनमासाब्दपास्तथा । यहभुक्तिस्तु साधनेनैव ज्ञायते" सू०सि० ।

दिनपति पु०६त० । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ३वारेशस्सूर्य्यादौ च दिनपशब्दे दृश्यम् दिननाथदिनेशादयोऽप्यत्र । ४दिनप्रवेशलग्नेशे दिनप्रवेशलग्नेश्वरादिषु मध्ये नक्षत्र दर्शिनि अधिकबलयुक्ते ५यहभेदे च दिनप्रवेशशब्दे दृश्यम् । 'दिननाथपूर्णयमिनोरबलावास' माघः ।

दिनपात पु० दिनस्य चान्द्रदिनस्य तिथेः पातः क्षयः । दिनक्षये "अधिमासे दिनपाते भवति रवौ भानुलङ्घित नास्ति । चक्रिणि सुप्ते कुर्य्यान्न माङ्गल्य विवाहञ्च" भीमपराक्रमः ।

दिनपिण्ड पु० ६त० । ज्योतिषोक्ते अहर्गणे ।

दिनप्रणी पु०दिनं प्रणयति करोति प्र+णी–क्विप् । १सूर्य्ये २अर्कवृक्षे च ।

दिनप्रवेश पु० ताजकोक्ते वासप्रवेशवत् वर्षमासयवस्थितदिनानां प्रवेशे तत्प्रवेशकालाद्यानयनं नील०ता० उक्तं

यथा "[illegible] तदासन्नपञ्चक्रार्कैश्च यथास्तरम् । [illegible] दिनाद्येन [illegible] । तत् पङ्क्तिस्थं [illegible] मासार्केऽधिकहीनके । तदा-रादौ मासवेशो [illegible]स्येव मेव तु" । अयमर्थः मासार्कः वर्षप्रवेश[illegible] एव राश्यंशकलाविकलादि-युक्तः स्वयं प्रथम[illegible]र्कः द्वितीयमासार्कस्तु तथा-भूतार्क एकैकराशिमासयुक्तः । तत्र तदासन्नपञ्चक्राङ्कैर्क्कस्य पाराज्यदेशप्रचलितसम्बत्सरस्यानुसारितिथिपत्रिकास्थस्पष्ट-ग्रहच्छायपञ्चक्तिस्थेन स्फुटार्केण यदन्तरं तत् कलात्मकं कृत्वा तद्दिवसीयरविगत्या तद्दिवसीयक[illegible] भजनेन लब्धदिनाद्येन तत्पङ्क्तिस्थार्के । वारादिना युतमूनितं वा कार्य्यं तथा सति यदि मा-सार्कस्ततोऽधिको भवति तदा पूर्वोक्तरीत्या युते वारादौ मासप्रवेशे वारादिर्भवति यदि मासार्कस्ततो हीनो भवति तदा ऊनितं कार्य्यम् एवंकृते तथाभूते वारादिके मासप्रवेशो भवति । दिनप्रवेशे त्वयं भेदः । वर्षप्रवेशप्रथममासप्रवेश-कालयोरैक्यमिव प्रथमदिनप्रवेशस्यापि तत्कालैक्यम् । द्वितीयादिदिनप्रवेशकालस्तु इत्थम् मासार्कस्थाने दिनार्क इति विपरिणामनीयम् तथा च मासार्के एकैकांशयोजने द्वितीयादिदिनार्को भवति तत्र पूर्ववत् आसन्नपङ्क्तिस्थ स्फुटार्केण यदन्तरं तत्कलात्मकं कृत्वा तद्दिवसीय गत्या हृते लब्धेन दिनाद्येन पङ्क्तिस्थार्ककालवा-रादिक युतमूनितं वा कार्य्यं तथा सति यद् यथादिकं भवति तत्पङ्क्तिस्थार्ककालीनवारादिषु हीनमधिकं कार्य्यं तथा कृते यद्भवति तत् द्वितीयादिदिनप्रवेशे वारादि ज्ञेयम् तथा च तात्कालिके यस्य राशे रुदयः तेन [illegible]यादिसंस्कृतं दिनप्रवेशलग्नम् इति ।

दिने[illegible] च तत्रैवोक्तं यथा

"तत्र [illegible] रमोनांशो लग्ने शाऽब्दपस्तथा । त्रिराशिपो दिनेनिशोर्नै[illegible]पतिस्तथा । अब्दप्रवेशलग्ने[illegible] एषु वीर्य्याधिक[illegible] । पञ्चानां मासपतिर्जेयस्तत्तो याथ्यं शुभाशुभम् [illegible] दिनलग्नेशं तथा प्राग्वदिचन्द्रया: । मासवर्षे प्रवो[illegible] फलं वर्षप्रवदबुधैः" नी०क० इत्युप-क्रमे दिनपतिं [illegible] तत्फलं च तत्रोक्तं यथा "दिनप्रवेशकाले[illegible] बेटान् भावांश्च साधयेत् । चन्द्रलग्नां-शकाभ्यां तु फलं [illegible] वदेद्बुधः । चतुष्टयमिन्दिषेषादि दिनमासाब्द[illegible] मूर्त्तौ शशी तत्र यथाम् दिनेशः परिकीर्त्तितः" । [illegible] दिनलग्नेश । अत्र

लग्नेशैः, दिनरात्रिभेदेन दि[illegible]प्रवेशे सूर्यः, रात्रौ दिनप्रवेशे सोमः, "एतेनतु[illegible], "दिनमासब्दपा दिनप्रवेशमासप्रवेशवर्षप्रवेशलग्नेशास्त्वयः इति षण्णां मध्ये योऽधिकबलवान् दिनप्र[illegible]लग्नदर्शी च स दिनपतिरिति बोध्यम्। इदमत्रबोध्यं[illegible]सन्या हि राश्यङ्गादियुतं जन्मलग्नमेव वा च[illegible] एकैकवर्षे एकैकराशिमतिक्रम्य राश्यन्तरे गच्छति तेन तथा मासि तैराशिकेन चाङ्केन भोगः दिने च पञ्चकलाभोगः तदनुसारेणैव कल्पनया राश्यादिकल्पनया तदधीशनिरूपणम्। "त्रिकोणकेन्द्रायगताः शुभाश्चेन्द्राश्चतनोशा बलिनः खलास्तु। षष्ठान्त्यगाश्चेत दिने सुखानि विनाशमानार्थयशोयुतानि। षष्ठेऽरिषफोपगता दिनाब्दमासेष्विष्टेशाः खलखेटयुक्ताः। गदप्रदा मानयशोहराश्च केन्द्रत्रिकोणायगताः सुखाप्त्यै। लग्नाधिपः सौम्यखगैः समेतो दृष्टोऽपि वा मित्रदृशेन्दुनापि। नैकृत्यराज्यादिशरीरपुष्टिसौख्यात्महः खमतोऽन्यथात्वे। यदाधिपः सूर्ययुतोऽन्नगो वा द्विग्ध वणाक्लावजसौख्यकृत सः। दु खप्रद प्रोक्तपदन्यथात्वे सर्वेषु भावेष्वियमेव रीतिः। धनाधिपः सौम्ययुतो धनदः पापयुक् शुभः। व्ययाधिः शुभयुगहष्टः सद्व्ययं पापतस्त्वसत्। जायाधः सौम्ययुगहष्टः स्वस्त्रीसौख्यविनाशकृत्। पापैर्युते कलिर्दुःख पापान्तःस्थे कृति वदेत। शुभमध्यस्थिते स्वगृहे बहुलं कामिनीसुखम। स्वस्त्रां रतिर्गुरावन्यखगेऽन्यासु रति वदेत। मृत्युगे मृत्युगे सौम्यैर्युगहष्टे मरणं रणे। मित्रैः खलैः सौख्यं स्वलग्नानुसारत। द्वादशे खल[illegible]नि व्यये सौम्या शुभव्ययम्। कर्त्री पा[illegible] रोगं करोति शुभजा शुभम। लग्नेऽष्टमे वा [illegible]त्यु दृपापदृग्युत। रोगो वा मृत्युं वापि[illegible]त, शस्त्रभीरपि। चन्द्रे सभौमे निधनारिसंस्थे[illegible]णां भयं शस्त्रकृतं पयोवी। पापैः सक्तस्थे [illegible] गजाश्वयानात्तत व्याकुलता च पीडा। शुभा[illegible] विजयदा द्यूनादये सुखावहाः। नवमे धर्मभाग्य[illegible]राजगौरवकीर्त्तिदाः। दिनप्रवेशेऽस्ति विधुरवस्थाया[illegible] याद्दशि। तदवस्था तल्लभते फलं दत्ते न संशय[illegible] विहाय राशिं चन्द्रस्य भागा द्विशा यरोत्तमाः। [illegible] गता चावस्थाः शुभौस्थायाः फलमादिशेत्। प्र[illegible] प्रवशोपगते रात्रिमाचेऽर्धनाशस्तु मतोपगे [illegible]तः। कृतावस्थिते स्वाकलावां जयस्तु [illegible]हासोपगे कामिनीभिः।

रतौ [illegible]तः क्रीडिता सौम्यदात्री प्रसुप्ता च निद्रां वदिते[illegible]नाम्। मर्त्यं तापराशिं सुखं स्यात् भुक्त्यवरा[illegible]ताश्च स्थितास्तु क्रमेण"।

दिनबन्धु पु० ६त०। १सूर्ये हेमच०। २अर्कवृक्षे च

दिनबल पु०दिने बलं यस्य। १द्विपदराशिषु। ते च राशयः वृहज्जा० भट्टोत्पलयोरुक्ता यथा

"होरा स्वाधिगुरुज्ञवीक्षितयुता नान्यैश्च वीर्योत्कटाः केन्द्रस्था द्विपदादयोऽह्नि, निशि च प्राप्ते च सन्ध्याद्वये" मू० "वीर्योत्कटाः इत्यनुवर्त्तते द्विपदादयो द्विपदचतुष्पदकीटाः यथाक्रममह्नि, निशि, प्राप्ते च सन्ध्याद्वये वीर्योत्कटाः भवन्ति अह्नि दिने द्विपदा बलिनः, निशि रात्रौ चतुष्पदाः, सन्ध्याद्वये कीटाः। अत्र न केवलं वृश्चिकं कीटः यावद्राप्याः कीटग्रहणेनैव ज्ञेयाः। तत्र च यवनेश्वरकीर्तिः "मिथुनतुलाकुम्भकन्या दिवाबला धन्विनश्च पूर्वार्द्धम्। अजवृषसिंहा रात्रौ मृगकर्कयोः पूर्वपश्चार्द्धं। वृश्चिकमीनकुलीरा मकरान्त्यार्द्धं च सन्ध्ययोरिति" भट्टो०। यत्र स्थिते यत्रक० पञ्चपञ्चादिराशीनां यद्दिनबलमुक्तं तन्मूल [illegible]त्यम्। दिने बलं यस्य। २सूर्यगुरुशुक्रेषु ग्रहेषु स्त्री[illegible]ज्जा०"निशि शशिकुजसौराः सर्वदा ज्ञोऽह्नि[illegible]न्ये, बहुलसितगताः स्युः क्रूरसौम्याः क्रमेण" शशिकुजसौरा चन्द्रभौमशनयः निशि [illegible] वीर्यवन्तो बलिनः बुधः सर्वदा सर्वस्मिन् काले निशि दिने च बली अन्ये परे रविगुरुसिता अह्नि दिने बलिनः' भट्टो०।

दिनमणि पु०दिने मणिरिव प्रकाशकत्वात्। १सूर्ये हारा०। २अर्कवृक्षे च "दिनमणिमण्डलमण्डन। भवखण्डन।" गीतगो०। 'मद्गृहः किमहो रजनी मनुर्दिनमणौ मृगकीत्तरगोलगे। ननु तनुर्दिवसो महती निशा वद विचक्षण। दक्षिणदिग्गते' सि०शि०

दिनमयूख पु०दिने मयूखोऽस्य। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च दिनकिरणादयोऽप्यत्र।

दिनमान न० दिनस्य मानम्। सूर्यदर्शनकालस्य मानभेदे तन्मानभेदे कारणं सि०शि० उक्तं यथा

"अतश्च सौम्ये दिवसो महान् स्यात् रात्रिर्लघुर्व्यत्ययतश्च याम्ये। द्युरात्रवृत्तं क्षितिजादधःस्थं रात्रिर्यतः स्याद्दिनमानमूर्द्ध्वे। यदा समत्वं द्युनिशोर्निरक्षे नोन्मण्डलं तत्र कुजाद्यतोऽन्यत्। षष्टिविभागाभ्यधिकाः समांशा बलाच तत्राक्षपरो विशेषः। सम्पादिता क्रान्तिवृक्

च यावत् तावद्दिनं सततमेव तत्र । [illegible] याम्यां सततं तमिस्रा तत्र मेरौ सततं समार्द्धम् । विषुवद्वृत्तं क्षुवद्वा क्षितिजत्वमितं तथा च दैत्यानाम् । उत्तरयाम्यौ क्रमशो मूर्द्धगतौ ध्रुवौ यतस्तेषाम् । उत्तरगोले क्षितिजादूर्द्ध्वं परितो भ्रमन्तमादित्यम् । सव्यं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसव्यगं याम्ये । दिनं दिनेशस्य यतोऽत्र दर्शने तमी तमोहन्तुरदर्शने सति । कुपृष्ठगानां दुर्निशां ग्रथा नृणां तथा पितृणां शशिपृष्ठवासिनाम् । दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं निशेतरत् साङ्हितिकैः प्रकीर्तितम् । दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं निशा तथा तत्फलकीर्तनाय तत् । इत्यानमारोहति यैः क्रमेण तैरेव वृत्तैरवरोहतीनः । यत्रैव दृष्टः प्रथमं स देवैस्तत्रैव तिष्ठन् न विलोक्यते किम् ? । विषुवद्भागे प्रितरो वसन्तः स्वाधःसुधादीधितिमामनन्ति । पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वं दर्शे यतोऽस्माद् द्युदलं तदैषाम् । भार्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थं तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् । कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम् । यदतिदूरगतो दृशिचरः क्षितेः [illegible] तमाप्नुवन् रविरमीक्ष्यते । भवति तावदयं गयितस्य [illegible] पश्यत स्वनिशा दिवा । यो हि प्रदेशोऽपममण्डलस्थे [illegible] स्थितो यात्यदयं तथास्तम् । सोऽल्पेन कालेन य [illegible] पश्चोऽनल्पेन सोऽस्मादुदया न तुल्याः । य उक्तमं याम्यतो [illegible] मादाः स्वसापमेनापि निरक्षदेशे । याम्यान्नतस्ते [illegible] नतत्वमाप्ता उद्यन्ति कालेन ततोऽल्पकेन । कक्योंदयसौम्यनता हि यदत्र ते यान्ति याम्याक्षयशादल्पत्वम् । कालेन तस्मादुदयान्तरं स्वं चरखण्डमेत । अथ क्रमपादास्थितिनाडिकाभिः पृथक् समुद्यन्ति निरक्षदेशे, चक्रार्धमाद्यं च तथा द्वितीयं सर्वत्र पर्याप्तिरूपिताभिरेव । मेषादेर्मिथुनान्तो नाडीभिस्त्रिंशमिताभिरुद्गच्छते । लगति कुजे तदधःस्थं प्रथमं ताभिश्चरोनाभिः । कन्यान्तादुत्तुगोऽन्तस्थं प्रमितनाडीभिरुद्गलये । लगति कुजे चोर्ध्वस्थे पश्चात् ताभिश्चराढ्याभिः । तदा ऋतलिङ्गाङ्कः कन्यान्तो वा झषान्तो वा । चरखण्डोनाढ्यास्तेन निरक्षोदयाः स्वदेशे स्युः । क्षितिजेऽस्मिन् कथं गोलं भ्रमयन् प्रदर्शयेत् सर्वम् । उक्तमनुक्तं चान्यच्छिष्याणां बोधजननार्थम् । योऽभ्युदेति भ्रमणेन येन तत्प्रमाणोऽस्तमुपयाति तेन च । राशिकूर्मपमण्डलं कुजादर्धमेव सततं स्थितम् ।

यत्र यत्र जलधा २४ [illegible] मोदयचरान्तकावयव । नाक्षसंस्थितवयान्यथोदित येन नैव त्रिपथो दृगोचरः । यत्र लग्नमपमण्डलं कुजे तद्गृहाद्यमिह लग्नमुच्यते । प्राचि पश्चिमकुजेऽस्तलग्नकं मध्यलग्नमिति दक्षिणोत्तरे"।

दिनमख न० इत० । अहर्मुखे [illegible] प्रभाते । [त्रिका० ।

दिनमूर्द्धन् पु० दिनस्य मूर्द्धेवाद्यस्थानत्वात् । उदयाचले

दिनयौवन न० दिनस्य यौवनमिव । मध्याह्ने शब्दार्थचि०

दिनरत्न न० दिनस्य रत्नमिव प्रकाशकत्वात् । १सूर्ये हेमच०

२अर्कवृक्षे च ।

दिनराशि पु० इत० । ज्योतिषोक्ते १अहर्गणे "यथाक्रमगता व्यस्ता दिनराशिः कुशासरैः । विभाजितो मध्यगत्या भगणादिग्रहो भवेत् सू० सि०। २दिनसम्बन्धे दृष्टादौ राशौ च राशिशब्दे दृश्यम् ।

दिनव्यास पु० दिनस्य अहोरात्रात्मककालज्ञापकवृत्तस्य व्यासः । सू० सि० उक्ते अहोरात्रवृत्तव्यासे "क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रमज्यया । हीनान्त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्" सू० "दिनव्यासदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्धम्" रङ्ग०।

दिनांश पु० इत० । त्रिधा विभक्तस्य दिनस्य १प्रातर्मध्याह्नसायाह्नरूपे भागे राजनि० । पञ्चधाविभक्तस्य दिनस्य २प्रातःसङ्गवादौ च "प्रातःकालो मुहूर्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततःपरम् । सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात् श्राद्धं तत्र न कारयेत्" तिथित० ।

[illegible]ागम पु० इत० । प्रभाते "न्यग्रज्ञानुगमकृदुः स कदा[illegible]द्दिनागमे" हरि० ८३ अ० ।

दिन[illegible] पु० इत० प्रभातकाले राजनि०।

दिनान्त [illegible] इत० । सायाह्ने कृत्वा दिनान्ते निलयाय गन्तुम्" [illegible] । दिनावसानादयोऽप्यत्र । "दिनावसानोत्सुकबाल[illegible]" रघुः । [त्रिका० ।

दिनान्तक पु० [illegible] अन्तयति अन्त+णिच्–ण्वुल् । अन्धकारे

दिनारम्भ इत० । [illegible]ाते

दिनार्द्ध पु० दिनस्य [illegible] किरणप्रकाशात्मककालस्यार्द्धम् । दिवाभागस्यार्द्धे "[illegible] विषुवति छाया स्वदेशे या दिनार्द्धजा" सू० सि०

दिनिका स्त्री दिन [illegible] कर्महेतुतया अस्त्यस्य भृतौ ठन् । दिने कर्मक[illegible] भृतौ (एकदिनेरमजुरि) रत्नमाला ।

दिनेश पु० इत० । १सूर्ये [illegible] । २अर्कवृक्षे दिनावेशप्र-क्रोशे दिनवैश्व[illegible]धिकवचते तद्-

दर्शिनि शुभे ४सख्यादौ वारैर्गे च दिनेश्वरादयोऽप्यत्र ।

दिनेशात्मज पु० ६त० । १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च ५तपत्यां ६यमुनायां च स्त्री ।

दिन्भ सघाते चु० आत्म० सक० सेट् । दिम्भयते अदिदिम्भत

दिप्सु त्रि० दम्भ–सन् उ–[illegible]न्द्रसः न भष् । दम्भेच्छौ । "न यं दिप्सन्ति दिप्सवः" ऋ० १।२५।१४। "लोके तु धिप्सति धिप्सु" इति भेदः ।

दिम्भ नोदने चु० उभ०सक० सेट् इदित् । दिम्भयति-ते अदि-दिम्भत्-त ।

दिम्म सघाते चुरा० उभ० सक० सेट । दिम्मयति ते अदिदिम्मत्-त । [८।१८।२७.

दिय त्रि० देय+पृषो० । देये "भूरहस्तु दियानां पतिः" ऋ०

दिरिपक पु० कन्दुके त्रिका० ।

दिलीप पु० सूर्य्यवंश्ये १नृपभेदे । सूर्यवंशे दिलीपौ च द्वौ जातौ एकः अंशुमतः पुत्रः खट्वाङ्गापरनामा । अपरोद् भिदुडस्य पुत्रः रामस्य प्रपितामहः यथोक्तं हरिवंशे १५ अ० "सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् । दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः । येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् । त्रयोऽनुसन्धिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ । दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः" । "अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत् । दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः । दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत् सुतः । अयोध्यायां महाराजो रघुरासीन्महाबलः । अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत् । रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशाः" हरिवं० १५अ० रामस्य प्रपितामहः प्रपितामहः इत्यर्थः । तत्र रघुपितरि "दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव" रघुः । [illegible]त्रिका० ।

दिलीपराज पु० दिलीप एव राट् राजा [illegible] दिलीपनृपे

दिलीर न० दल–वा० ईर पृषो० । शिलीन्ध्रे [illegible]रा० । [स्मृते ।

दिव प्रीतौ भ्वा० पर०सक० सेट् इदित् [illegible] दिन्वति अदि

दिव जिगीषायां क्रीडायां च अक० परस्मै [illegible]चारे इच्छायां स्तुतौ च सक० दिवा० पर० सक० सेट् । [illegible] करणस्य वा कर्मसंज्ञा । अक्षैरक्षान् वा दीव्यति अ[illegible] दिदेव । देवित्वा द्यूत्वा देवनं दिदिवान् दुद्यूवान् [illegible]व्यद्रौद्रमन्युपम्" भट्टिः । "उवाच दीव्याव पुनर[illegible] वसु मयाऽर्जितम्" भा०व०७८अ० "दिव्यामि शकुने [illegible]या" भा०स०७४अ० "ततस्तु याते वार्ष्णेये [illegible]तः" भा०व० ६१अ० । "तदाऽदेवीत् पाण्ड[redacted] भा०स०६५अ० । चार्थे न कश्चित् तेन । "प्रव्रज्यायैव दीव्येत विना दुर्मतदेविनम्" भा० वि० १८अ० "अचानुत्वा पुनर्द्यूतमेहि दीव्यस्व भारत !" भा०स०७४अ० । "के तत्रान्ये कितवा दीव्यमाना विना राज्ञो धृतराष्ट्रस्य पुत्रैः" ५६० अ० "दिवस्तदर्थस्य" पा० व्यवहारक्रीडार्थस्येऽस्य कर्माणि षष्ठी शतस्य दीव्यति । तदर्थस्य किं ब्राह्मणं दीव्यति स्तौतीत्यर्थः सि० कौ० । द्यूतं जिगीषायामन्यत्र आद्युनः जिगीषाशून्य इत्यर्थः । दिदेविषति दुद्यूषति देवयति ते अदीदिवत् त । "तेनादुद्यूषयद्राम मृगेण मृगलोचना" भट्टिः । दंदिवीति देद्योति उपसर्गपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते तदर्थे ।

दिव कूजने चु० आत्म० सक० सेट् । देवयते अदिदेवत ।

दिव अर्द्दे चु० उभ० सक०सेट् । देवयति ते अदीदिवत् त ।

दिव स्त्री दीव्यत्यत्र दिव–बा० आधारे डिवि । १स्वर्गे २आकाशे च अमरः । द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम द्युषु । १दिवे "सोऽरगा द्यानिशोर्वाभम् स्त०मि०" "स्तनोपिन द्यौरपि येन दुग्धा" रघुः "य इत्यमस्यास्य[illegible]दिवं दिवः" "दिवीव चक्षु[illegible]" ऋ०१।२२।५

दिव न० दीव्यत्यत्र घ[illegible]क । १स्वर्गे । दिवौकसः त्रिदिवः । [illegible]ग मेदि० । २दिने ३वने च हेमच० । तत्र [illegible] लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववरैरिव" भा०व० [illegible] २अ० दिने "सुखेऽभ्यधिकं राजन् ! दिवं ज्योतिर्गणैरिव" हरिवं० ६३ अ० ।

दिवङ्गम त्रि० दिवमाकाशं स्वर्गं वा गच्छति दिव–वा० खच् मुम । १आकाशगामिनि । "दिवं प्रतिष्ठमानानामस्तु गन्ता दिवङ्गमः" भा०स० ४८अ० । २स्वर्गगामिनि च "दिवङ्गमं दुरोधाय मार्गं भीमस्य कारणात्" भा०स० १४६अ० ।

दिवन् न० दिव–वा० अधातिपदादिप कनिन् उज्ज्वल० । स्वर्गे त्रिदिवौकसः । अस्य भत्वे उपधाऽल्लोपस्य दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वाभावात् दीर्घः दीव्ना दीव्ने इत्यादि

दिवस पु० दीव्यत्यत्र दिव–असच् किच्च । "नाडीषष्टितमस्तत्र यावता दिवसः स्मृतः । त्रिंशभागोऽर्कराशेस्तु दिवसः सौर उच्यते । चान्द्रस्तु तिथ्यवच्छिन्नो भौमो भूपरिधेर्मतः" इत्युक्तेषु सावनादिषु दिनेषु । "दिवसाः परिणामरमणीयाः" शकु० । "अयोजयत् स धर्मात्मा दिवसे दिवसेऽत्र च" । भा०आ० १८२अ० ।

दिवसकर पु० दिवसे करोऽस्य । दिवसं करोति कृ–अच्

वा। १सूर्य्ये हेमच०२अर्कवृक्षे च। "दिवसकरवृक्षोऽस-
—त्तालमन्तरं देव"भाग०। क—क्विप् दिवसकरस्यापि पु०।

[दिवस्]पति पु० दिवः पतिः अलुक्स०रोःसत्वम्। १इन्द्रे अमर०। "इन्द्राणीमानयिष्यामो यथेन्द्रसि दिवस्पते!" भा०उ०११अ०।

दिवस्पुत्र पु० दिवः आकाशस्य पुत्रवत् प्रियः दिवः पुत् त्रायते त्रै—क पृषो०वा। १द्युलोकप्रिये २द्युलोकपालके वा सूर्य्ये। "दिवस्पुत्राय सूर्याय शंसत" यजु० ४।३५ "दिवस्पुत्राय द्युलोकस्य पुत्रवत् प्रियाय द्युलोकाद्धि सूर्यो जायते दिवः पुत् त्रायते स इति दिवस्पुत्राय दिव-पालकायेति' वा वेददी०।

दिवस्पृथिवी स्त्री द्वि०व०द्यौश्च पृथिवी च "दिवसश्च पृथिव्याम्' पा० दिव इत्येव चात् त्यात्रा च आदेशे अकारोच्चारणं सकारस्य रुत्वं (क्वापि) मा भूदित्येतदर्थम्" सि०कौ०। रोदस्योः द्यावाभूम्योः हेमच० "तं दृशा बुध्ने रजसः सुदृशं दिवस्पृथिव्योररतिम्" ऋ० ३।२।१

दिवस्पृश् पु० स्पृशति स्पृश—क्विन् ६त०। पादेन स्वर्गस्पर्शिनि परमेश्वरे ... सर्वदेवव्यासः" विष्णुस०। दिव-स्पर्शनाद्दिवस्पृ... "पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' छा०उ० ... पादस्य दिविस्थत्वात् त्रिविक्रमावतारे वा तथात्वात् तत्त्वम्। ... कायस्पर्शिनि यज्ञादौ च।

दिवा अव्य० दिव—का। दिवसे अमर० "दिवा भातयु... श्वरणयुगलध्याननिरतः' कर्पूरस्तवः "पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम्" मनु०।

दिवाकर पु० दिवा करोति कृ—ट। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च "दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते' ति०त० "दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु" "दिवाकराम्न्छविभूषणास्य दाम्" कुमा०।

दिवाकरसुत पु० ६त०। १शनौ २यमे ३कर्णे ४सुग्रीवे च ५यमुनायां तपत्यां च स्त्री। अश्विनीकुमारशब्दे दृश्यम्। 'गङ्गादिवाकरसुताजलचारुहारा" ह०सं०४१ अ०

दिवाकीर्त्ति पु० दिवैव कीर्त्तिः कृत्यं यस्य रात्रौ क्षुरकर्मनिषेधात्। १नापिते अमरः। २चण्डाले हेमच०। तस्य दिवाचरत्वात्तथात्वं दिवाचरशब्दे दृश्यम्। "दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा। शवं तत्स्पृष्टिनं स्पृष्ट्वा स्नानेनैव विशुध्यति" मनुना तत्स्पर्शस्यास्पृश्यत्वम्। दिवाकीर्त्तिर्कश्च। उलूके वेयके हेमच०।

दिवा तस्य कार्यो... क्रि तत्र ... निष्क्रमा जायते इति कीर्त्तिवचनात् तत्र... न दिवाकीर्त्त्य गीयते।

दिवाकीर्त्त्य न० दिवा दिवसे कीर्त्त्यं कीर्त्तनीयम्। वर्षसाध्ये गवामयने सत्रे द्वयोर्मध्ये ... एकविंशस्तुत्वि गेये सामभेदे तत्र ता०ब्रा०४।६।१ दर्शितं यथा "विषुवानेष भवति" पूर्वोत्तरयोः ... गवामयनस्य प्रधानभूतं विषुवदाख्यमहः प्रदर्शयति एष विषुवान् संवत्सरस्य मध्यतो भवतीत्युपक्रमे आदित्य-इत्यानि सामानि विधत्ते" भा०। "दिवाकीर्त्त्यसामा भवति' ता०ब्रा० ४।६।१२। "दिवाकीर्त्त्यानि सुक्रियाणि सामानि तस्मिन् प्रयुज्यन्ते इति दिवाकीर्त्त्यसामा अयं विषुवान् दिवाकीर्त्त्यसामा कार्यः' भा०। तस्य प्रशंसापूर्वकं तत्र गेयत्वं प्रतीकञ्च दर्शितं यथा

"स्वर्भानुर्वा आसुर आदित्यन्तमसाविध्यत्तस्य देवा दिवाकीर्त्त्यैस्तमोऽपाघ्नन् यद्दिवाकीर्त्त्यानि भवन्ति तम एवास्मादपघ्नन्ति रश्मयो वा एत आदित्यस्य यद्दिवाकीर्त्त्यानि रश्मिभिरेव तदादित्यं साक्षादारभन्ते' ता०ब्रा० ४।६।१३ "आसुरेण स्वर्भानुना तमसाविद्धमादित्यस्य वा धक तमोऽन्धकारं देवा दिवाकीर्त्त्यैः सामभिरपाघ्नन् अनाशयन् अतो यद्दिवाकीर्त्त्यान्यस्मिन् भवन्ति तेन तम एवास्मादादित्यादपघ्नन्ति। कथमेषां साम्नां तमसोहननसामर्थ्यमिति चेत् उच्यते दिवाकीर्त्त्यसामानीति यत् एत आदित्यस्य रश्मयो वै रश्मिरूपा एव अत एषां युक्तमेव तमसो नाशकत्वं तस्यापरिति रश्मिभिरादित्यं साक्षात् प्रत्यक्षमारभन्ते ये ऋत्विजो विषु...न दिवाकीर्त्त्यानि प्रयुञ्जते इत्यर्थः। दिवाकीर्त्त्य... तमसोऽपहननं सामान्येनोक्तं तदेव विवृणोति' भा० ...जाभ्राजे पवमानमुखे भवतो मुखत एवास्य तमोऽप...त" ता०ब्रा० ४।६।१४। "पवमानमुखे माध्यन्दिनाभि... पवमानयोर्मुखे प्रमुखे भ्राजाभ्राजे सामनी भ... पायत्रस्य निहितत्वात् ततः परस्तात् क्रमेण भवत इत्य... स्य मध्यामनुद्रुतमिति त्वचे गातव्यं साम भ्राजं, त... न्दिने पवमानमुखे, "परिस्वानोगिरिष्ठा इत्यस्मिन् गेयं... म आभ्राजं तदार्षं पवमानमुखे" भा०

दिवाचर त्रि० ... दिवसे चरति सत्रार्थम् चर—ट। पक्षिभेदे स्त्रिय... ङीप्। "दिवाचरो न शर्वर्यां न च नक्तञ्चरो दिवा... इत्य० २चण्डाले तस्य रात्रौ ग्रामनगरे चार... दि एव चारस्य अनुमति०

दिवसार्थे तथात्वं यथा "रात्रौ न विचरेयुस्ते यामेषु नगरेषु च। दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः" इत्युपक्रमादौ च दिवाचरप्रशब्दे दृश्यम्।

दिवाचारिन् त्रि॰ दिवा चरति चर–णिनि। दिवसचारिणि भूते। "आग्नेयाय बलिहरणम्" इत्युपक्रमे 'सर्वेभ्यो भूतेभ्यो दिवाचारिभ्य इति दिवा' आश्व॰गृ॰ १।२।८सू॰।

दिवाटन पुंस्त्री॰ दिवाऽटति अट–ल्यु। १काके शब्दार्थक॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २दिवागतियुक्ते त्रि॰।

दिवातन त्रि॰ दिवा भवः ट्यु तुट् च। दिवाभवे। "शशिन इव दिवातनस्य लेखा" कुमा॰। स्त्रियां ङीप्। "ऽह आमां दिवातनीम्" भट्टिः।

दिवातर न॰ अतिशयेन दिवा तदाशकम तरप्। अल्पतम-काशके दिवसे। "यः सुदीतरो दिवातरात् प्रायुषे दिवातरात्" ऋ॰१।१२७।५।

दिवान्ध पुंस्त्री॰ दिवा दिवसे अन्धः। १पेचके त्रिका॰२दिवान्धतायुक्ते च। "दिवान्धाः प्राणिनः केचित् रात्रावन्धास्तथाऽपरे" देवीमा॰ २ त्रलत्नाख्यरोगे स्त्री राजनि॰।

दिवान्धकी स्त्री दिवान्ध–स्वार्थे क गौरा॰ ङीष्। छुछुन्दर्याम् पराणम्।

दिवाभीत पुंस्त्री॰ दिवा दिवसे भीतः। १पेचके "लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्" कुमा॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २कुमुदाकरे ३चौरे च पु॰ मेदि॰।

दिवाभीति पु॰ दिवा भीतिरस्य। १पेचके शब्दर॰। २दिवसभीतियुक्ते त्रि॰। [त्रि]॰।

दिवामणि पु॰ दिवा मणिरिव। १सूर्ये शब्द॰। २अर्क-

दिवामध्य न॰ ६त॰। मध्याह्ने हेमच॰।

दिवावसु पु॰ दिवा वसु किरणोऽस्य। १सूर्ये २अर्कवृक्षे च दीव्यति दिव–क्विप् द्यौः आवसुरिवास्य दिवं आवसति आ+वस–उन् वा। १द्युलोकवासिनि वा इन्द्रे। "दिवं यय दिवावसो" ऋ॰८ ३४।१।

दिवाशय पु॰ दिवा दिवसे शेते–शी–अच् ७त॰। १दिवास्वापयुक्ते २दिवसेऽप्रकाशयुक्ते च "न दिवाशयाः पुमान रात्रौ दधिभोजिनः। गुर्विणीं न गच्छन्ति न च घ्नन्ति रजस्वलाम्" जैमि॰ भारतम्। आदरोह कुक्कुटादौ रात्रौ रात्रिजागरणरहिते दिवाशयः शेतुः।

दिवासञ्चर त्रि॰ दिवा [illegible] चरति सम्–चर–ट। दिवसचारिणि प्राणिनि [illegible] दृश्य॰दद्भ॰क्षित-

चिट्टा यथा "शुद्रात्मागैरनयानामनयनुपनिशिविशालौक्ष्य ऋक्षाङ्गियायाप्रात्कोरक्षणप्रदीटकपुकश्चाकशा कपोताक्षयः। भारद्वाजश्चाथराक्तटवरा बार्तोनपञ्चौ कपिकिट कक्कटमूर्णकुटचटकादौप्ता दिवाचराः"।

दिवास्वप्न पु॰ दिवा दिवसे स्वप्नः। दिवानिद्रायाम्। तद्दोषादिकं दिनचर्याशब्दे भावप्र॰वाक्यम्। सुश्रुते च "सर्वर्तुषु दिवास्वापः प्रतिषिद्धोऽन्यत्र ग्रीष्मात्। प्रतिषिद्धेष्वपि तु बालवृद्धस्त्रीकर्षितक्षतक्षीणमद्यनित्ययानवाहनाध्वकर्मपरिश्रान्तानामभुक्तवतां मेदःस्वेदकफरसरक्तक्षीणानामजीर्णिनाञ्च मुहूर्तं दिवास्वप्नमप्रतिषिद्धं रात्रावपि जागरितवतां जागरितकालादर्धमिष्यते दिवास्वप्नः। विकृतिर्हि दिवास्वप्नो नाम तत्र स्वपतामधर्मः सर्वदोषप्रकोपश्च तत्प्रकोपाच्च कासश्वासप्रतिश्यायशिरोगौरवाङ्गमर्दारोचकज्वराग्निदौर्बल्यानि भवन्ति"। "मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परीवादः स्त्रियो मदः। तौर्यत्रिकं वृथाट्या च कामजो दशको गणः" मनुः "रसाभियुक्तमक्षं वा दिवास्वप्नं सेवते। अपकालगते काले स्वप्नं [illegible] कोपयेत्" भा॰आनु॰१०४अ॰।

दिवास्वाप पु॰ ७त॰। [illegible] निद्रायाम्। दिवास्वप्नशब्दे दृश्यम्। [illegible] स्वापोऽस्य। २जतुकायाम् च तेषां रात्रिचरत्वेन दिवास्वापवत्त्वात् तथात्वम् यथोक्तं इ॰सं॰ [illegible] "लोमाशिकापिङ्गलाक्षिपिक स्त्रौ वलगुल्युलूकौ प्रभ्रमाय रात्रौ" २वल्गुलीखगे स्त्री राजनि॰।

दिवि पु॰ दीव्यति दिव–बा॰ कि। चाषखगे शब्दमा॰।

दिविक्षित् त्रि॰ दिवि क्षयति वसति क्षि–क्विप् अलुक्स॰। स्वर्गवासिनि। "स्वर्यामावाविचरन्ता दिविक्षिता" ऋ॰ १०।९२।१२। "दिविक्षिता दिविस्थन्तौ" भा॰श्रौ-व्याख्ये वेदे आह्य। "नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च देवेभ्यो दिविक्षिद्भ्यो लोकक्षिद्भ्यः" का॰उ॰।

दिविज पु॰ दिवि जायते जन–ड अलुक्स॰। द्युलोकजाते "तामेवानिद्दर मधुकरीमिव सुमनस उपजिघ्रन्तीं दिविजमनुजमनोनयनाह्लादुधैर्गतिविहारविनयावलोकसुस्वराक्षरावयवैः" भाग॰५।२।७ "अधा यावो दिविजा ऋते मादिसुरन्त.ना" ऋ॰७,७५।१ "जे विभाषा" पा॰ पक्षे लुक् द्युजोऽप्यत्र

दिविमत् दीप्तिमत्+पृषो॰। दीप्तियुक्ते "वकाराये दिविमते" ऋ॰४।२१।१ 'दिविमते दीप्तिमते" भा॰।

दिविता स्त्री दीप–धा॰ क्तच् पृषो॰+ दीप्तौ "यायाचो

यजा दिविता दिवित्मता” ऋ०१०।७६।६ “दिविताया दीप्तिमत्तायाम्” भा० ।

दिवियज् पु० दिवि द्युलोके स्थितानीन्द्रादीन् यजते यज-क्विप् अलुक्स० । द्युलोकस्थितदेवयाजिनि “होतारो न दिवियजो मन्द्रतमाः” ऋ०८।८७।२६ “देवानिन्द्रादीन् स्तुवन्त्येवं दिवियजो दिवि द्युलोके स्थितानिन्द्रादीन् देवान् यजन्तः” भा० ।

दिविरथ पु० पौरवे भूमन्युसुते नृपभेदे “ततो दिविरथो नाम भूमन्योरभवत् सुतः” भा०आ०६४अ० । अङ्गराजपुत्रे दधिवाहनपुत्रे नृपभेदे च “अङ्गपुत्रो महानासीद् राजेन्द्रो दधिवाहनः । दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् । पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः” हरिवं० ३१अ० ।

दिविष(स)द् पु० दिवि सीदति सद–क्विप् अलुक्स० वा षत्वम् । देवे अमरः । “पृथिवीषदं त्वान्तरिक्षसदं दिविषदं देवसदं नाकसदम्” यजु० ६।२ “सान्द्रानन्दपुरन्दरादिदिविषद्वृन्दैरमन्दादराद्” इत्युद्भानन्दयमानदिविषद्वृन्दैरदु .... तनोः ।

दिविष्टि स्त्री० दिवमिच्छति इष ... क्तिच् । द्युलोकेच्छायुक्ते “इमा उ वां दिविष्टय ... ७।७४।१ “दिवि एषो .....” भा०

दिविष्ठ त्रि० दिवि तिष्ठति स्था क अलुक्स० षत्वम् । देवलोके स्वर्गस्थिते च “दिविष्ठस्य मुनिश्रेष्ठ सर्वभूतात्मन प्रियः” भा०अा०६अ० ।

दिविस्पृश् त्रि० दिवि स्पृशति क्विन् “न स्पर्शते” पा० पर्युदासात् न षत्वम् । द्युलोकस्पर्शिनि “....याथो दिविस्पृशम्” ऋ०४।४६।४ क्विन्नन्तत्वात् झलि पदान्ते च कुः

दिवो स्त्री० दिव बा० ई । उपजिह्विकाकीटे हारा० ।

दिवेदिवे अव्य० दिव–बा० के द्वित्वञ्च । दिवसे निघ० ।

दिवोकस् पु० द्यौः स्वर्ग आकाशो वा ओको यस्य । देवे २चातकखगे च मेदि० ।

दिवोजा स्त्री० दिवो जायते जन–ड । बा० अलुक्स० । द्युलोकजाते “एषा स्या नो दुहिता दिवोजाः” ऋ०६।६५।१

दिवोदास पु० दिवः स्वर्गात् दासो दानं यस्य । वध्र्यश्वस्य पुत्रभेदे “वध्र्यश्वान्मिथुनं यज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः । दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी” हरिवं० ३२अ० । मनुवंश्ये दिवोदासाख्ये २नृपभेदे च तत्कथा काशीख०४७अ० । “ततश्चिन्तयता वत्स दृष्टो राजर्षिसत्तमः । अवि-मुक्ते महाक्षेत्रे संस्थितो विजितेन्द्रियः । मनोरन्वयजो वीरः सनातनधर्मदर्शितः । रिपुञ्जयेति विख्यातो राजा परपुरञ्जयः । अथ ब्रह्मा समासाद्य तमुवाच प्रपूर्वकम् । उवाच वचनं राजन् ! रिपुञ्जय ! महामते ! । इमां पालय भूपाल ! ससमुद्राद्रिकाननाम् । नागकन्यां नागराजः पत्न्यर्थं ते प्रदास्यति । अनङ्गमोहिनीनाम्ना वासुकिः शीलभूषणाम् । दिवोऽपि देवा दास्यन्ति रत्नानि कुसुमानि च । प्रजापालनसन्तुष्टा महाराज ! प्रतिक्षणम् । दिवोदास इति ख्यातस्ततो नाम तवाप्स्यति । मत्प्रसादात् नृपते ! दिव्यं सामर्थ्यमस्तु ते । परमेष्ठिवचः श्रुत्वा ततोऽसौ राजसत्तमः । वेधसं बहुशः स्तुत्वा वाक्यञ्चेदमुवाच ह । राजोवाच । पितामह ! महामान्य ! त्रिलोकीकरणक्षम ! । कथमन्ये च राजानो से कथं कथ्यते त्वया । ब्रह्मोवाच त्वयि राज्यं प्रकुर्वाणे देवोऽपि विधास्यति । पापनिष्ठे च वै राज्ञि न देवो वर्षते पुनः । राजोवाच यद्यहं पृथिवीनाथ, सर्वलोकपितामह ! । तदा दिविषदो देवा दिवि तिष्ठन्तु मा भुवि । देवेषु दिवि तिष्ठत्सु मयि तिष्ठति भूतले । असपत्नेन राज्येन प्रजा सौख्यमवाप्स्यति । तथेति निश्चितकर्मा दिवोदासो नरेश्वरः । पटहं घोषयाञ्चक्रे दिवं देवा व्रजन्त्विति । मयि प्रशासति क्षोणीं सुराः स्वस्था भवन्त्विति । नागकन्याश्च वै नागा नराः सुस्था भवन्त्विति” इत्युपक्रमे

दिवोदासस्य काशीतो निर्वासनान्तकथा तत्र उक्तरीत्या ... ३धन्वन्तरेरवतारे काशीराजभेदे ... तत्कथा ७८६ पृ० सुश्रुतप्रादुर्भावे भाव०प्र० .....पद्मा ।

दिवोद्भव ... दिवि स्वर्गे उद्भवति उद्+भू अच् । आकाशस्वर्गोत्पन्ने । २एलायां स्त्री शब्दार्थकल्प० ।

दिवोल्का ... दिवा जाता उल्का । दिवसजातायां नभसःच्युतायाम् ... “बभूवा न्यपतत् सार्चिर्दिवोल्का नभसश्च्युता” भा०आ०७०अ० ।

दिवौकस् पु० दिवि ... ओकोयस्य दिवा ओको वस्ति दिव-ओकस् ... देवे “पथि ... दिवौकसामपि” । “... लोकपालाधिपतेर्दिवौकसाम्” रघुः । “ओकस्येव ... प्रिय” माघः “तारकेण ... दिवौकसः” कुमा० ।

दिवौकस पु० (ओक ...)

दिव्यलोकवासोऽस्य । देवे "वसुधामिह संप्राप्तः सुरैरेव दिवौकसैः" हरिवं० २१४अ० ।

दिव्य त्रि० दिवि भवः यत् । १स्वर्गभवे २आकाशभवे ३उत्पातभेदे पु० "संसूचयन्ति दिव्यान्तरीक्षभौमास्तदुत्पाताः" वृ० सं० उक्तम् उत्पातशब्दे ११२४पृ०दृश्यम् । ४यवे ५गुग्गुलौ च पु० राजनि० । कालीविलासतन्त्रोक्ते ६भावभेदे "शृणु भावत्रयं देवि ! दिव्यवीरपशुक्रमात् । दिव्यस्तु देववत्प्रायो वीरश्चोद्धतमानसः । सत्यत्रेतायुगपर्यन्तं दिव्यभावविनिर्णयः । त्रेताद्वापरपर्यन्तं वीरभाव इतीरितम् । मद्यं मत्स्यं तथा मांसं मुद्रां मैथुनमेव च । श्मशानसाधनं भद्रे ! चितासाधनमेव च । एतत्ते कथितं सर्वं दिव्यवीरमतं प्रिये । दिव्यवीरमतं नास्ति कलिकाले सुलोचने !" । ७नायकभेदे रसमञ्जरी इन्द्रादयो दिव्यनायकाः । ८लवङ्गे न० मेदि० ९हरिचन्दने न० राजनि० । १० गङ्गाजलादिस्पर्शपूर्वकशपथभेदे "ब्राह्मणो वचनं श्रुत्वा स्नानेशोद्यानिनां वरः । गङ्गातोयं करे कृत्वा स्वीकारञ्च चकार सः । गङ्गातोयमपस्पृश्य मिथ्या यदि वदेज्जनः । स याति कालसूत्रञ्च यावद्वै ब्रह्मणो वयः" । ब्रह्म० वै० प्र० ख० । "तथा गङ्गोदकं ताम्रं गोमयं गोरजस्तथा । सत्यं वा यदि वाऽसत्यं यदि दिव्यं करोति यः । कर्त्ता च रौरवं याति तथा कारयिता प्रिये ! । उभयो पुनरावृत्तिर्नरयोनिषु नास्ति वै । तस्यास्ति पुनरावृत्तिः श्वशूकरयोनिषु । दिव्यं कर्त्तुः कारयितुर्जपपूजा वृथा तथा । गायत्रीरहितस्यापि नरकञ्चोत्तरोत्तरम्" । गायत्रीतन्त्रे ५पट० । व्यवहारे प्रतिज्ञातार्थस्य वादिप्रतिवादिनोरन्यतराभ्यां कर्त्तव्ये ११लौकि[illegible] । [illegible]दिप्रमाणासद्भावे तुलादिपरीक्षाभेदे । तु[illegible]दिः तत्र व्यवहारार्थविधिश्च वीरमि० दिव्यमातृक[illegible] दर्शितो यथा "तत्र दिव्यञ्च मानुषप्रमाणाभावे य[illegible]नीयकं यत् तदुच्यते । यत्तु कतितत्त्वे [illegible]रस्यैव च्छपिशङ्क[illegible] दत्वा मानुषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्नतो [illegible]ङ्गीकारस्तत्रापि तद्भवतीति प्रयोजनमुक्तं तदयुक्तं "प्रमाणस्यासत्ताभावे दिव्यान्यतमभिति" वदता याज्ञवल्क्येन "प्रमाणहीने वादे तु निर्दोषा दैविकी क्रियेति" व[illegible] वृहस्पतिना च "भु[illegible]क्तिव्यवसमयोस्तु शपथैरेनमर्दये[illegible] नारदेनापि मानुषप्रमाणाभावे एव दिव्यस्य[illegible]त् । तत्र वृहस्पतिः दिव्यभेदानाह [illegible]चैव विषं कोषश्च पञ्चमः । [illegible]स्त्रक[illegible] [illegible] तन्त्रविशुद्धये[illegible] ।

धटमं कोषविशुद्धये नवमस्त्वर्थमन्यथा । दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" । नारदः "युक्तिव्यसनयोस्तु शपथैरेनमर्दयेत् । अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः । धटोऽग्निरुदकं चैव विषं कोषश्च पञ्चमः । षडानेतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभिः । सन्दिग्धेऽर्थेऽभियुक्तानां परीक्षार्थं महात्मनाम् । प्रोक्तानि नारदेनेह सत्यानृतविशुद्धये" इति । अर्दयेत्पीडयेत् । अर्थापेक्षत्वं विवादविषयीभूतार्थस्याल्पत्वमहत्त्वानुरूपमित्यर्थः । नन्वेषामपि शपथानां मानुषप्रमाणाभावे एव निर्णायकत्वेन दिव्यत्वात् कथं दिव्यानि नवेत्यभिधानम् । तथा च याज्ञः "तत्र दिव्यं नाम तुलाधारणं विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेदिति" । तांश्च शपथानाह वृहस्पतिः सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवब्राह्मणपादांश्च पुत्रदारशिरांसि च । एते च शपथाः प्रोक्ताः स्वल्पार्थे सुकराः सदेति" । नारदोऽपि "सत्यवाहनशस्त्राणि गोबीजकनकानि च । देवतापितृपादांश्च दत्तानि सुकृतानि च । स्पृशेच्छिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृदां [illegible]भियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा [illegible] शपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्प[illegible] कार[illegible] इति, सत्यम् । अत्र समनन्तरभाविनिर्णयनिमित्तस्य दिव्यत्वेन विवक्षितत्वात् । तादृशत्वञ्च धटादीनामेव न तु शपथानां तेषां कालान्तरभाविनिर्णयनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कोषस्य शपथत्वेषु पञ्चममिति चेत् सत्यम् । तस्य तेषु पाठामहाभियोगविषयकत्वमःस्यात् स्वल्पाभियोगविषयत्वबाध्यात् । वस्तुतस्तु शपथानामपि नारदादिवचनानुसाराद्गोबलीवर्दन्यायेन दिव्यत्वाभ्युपगमेन नवसङ्ख्योपलक्षणत्वात् । तथाच नारदः "युक्तिव्यसनयोस्तु शपथैरेनमर्दयेत् । अर्थकालबलापेक्षमग्न्यम्बुसुकृतादिभिः । धटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोषश्च पञ्चमः । षडानेतानि दिव्यानि विशुद्ध्यर्थं महात्मभि." । दिव्यं नाम तुलारोहणम् । विषाशनमप्सु प्रवेशो लोहधारणमिष्टापूर्त्तप्रदानमन्यांश्च शपथान् कारयेत् । मनु. "सत्वाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथो विवदमानयोः । अविदंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लम्भयेत् । अग्निं वाहारयेदेनमप्सु चैनं निमज्जयेत् । पुत्रदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् । महर्षिभिः प्रयुक्तानि शुद्ध्यर्थं महात्मभिः । परस्परविशुद्ध्यर्थं

तस्माद्दिव्यानि नाचरेत्" । अल्पाभियोगेऽपीति पादप्रमाण-दर्शितमित्यर्थः । उद्दिष्टानां दिव्यानां मध्ये तुलादीनि महाभियोगे प्रयोक्तव्यानि तथा च याज्ञवल्क्यः "तुलाग्न्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये । महाभियोगेष्वेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तरि ॥ रुच्या वान्यतरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः" । अत्राग्निशब्देन तप्तायःपिण्डादयो लक्ष्यन्ते । शीर्षकं लक्षणया जयपराजयनिमित्तो दण्डः तद्युक्तदण्डभागित्वं वा रुच्या इच्छया । इतरः अभियुक्ताभियोक्त्रोरन्यतरः । इतरः शिरो वर्त्तयेत् दण्डं स्वीकुर्य्यादित्यर्थः । ननु "कोषमल्पेऽपि दापयेत्" इति स्वल्पाभियोगेऽपि कोषस्य विधानात् कथं महाभियोगेष्वेतानीति चेन्न तत्र तुलादिषु पाठोऽल्पाभियोगेऽपि प्राप्त्यर्थः । न तु महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । "अन्यथा कोषस्य शङ्काभियोग एव प्राप्तिः स्यात् । "अवष्टब्धाभियुक्तेन घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेतौ नियस्य चेति पितामहस्मरणात् । अस्य शीर्षकस्य । अवष्टब्धो[illegible] यत्र इति मिताक्षरा । यदा शीर्षकस्थोऽभियो[illegible]दा एतानि दिव्यानि न स्युरिति तथा च नारद[illegible]री यदा न स्यात्तदा दिव्यं न दीयते" इति । [illegible]दिव्यदाने नियममाह पितामहः "आगमोऽपि शि[illegible]रे दिव्येषु परिकीर्त्यते । अभियुक्ताय दातव्यं दिव्यं श्रुतिनिदर्शनात्" । कात्यायनोऽपि "न कश्चिदभियोक्तारं दिव्येषु विनियोजयेदिति" । अभियुक्ताय दातव्यमित्यस्यापवाद रुच्या वान्यतर इत्यनेनाह याज्ञवल्क्यः । नारदोऽपि "पञ्चयोक्ता शिरःस्थाने सर्वलोकः प्रकल्पितः । इच्छया त्वितरः कुर्य्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः" इति । क्वचिद्विषयविशेषे शिरो विनापि दिव्यं देयमित्याह याज्ञवल्क्यः "विनापि शीर्षकात् कुर्य्यान्नृपद्रोहेऽथ पातके" इति । शीर्षकाद्विनापि पराजयप्रयुक्तदण्डभागिनोऽभियोक्तुरभावेऽपि । पातके ब्रह्महत्यादौ । कात्यायनोऽपि "पार्थिवैः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं देयं शिरो विना" । कालिकापुराणेऽपि "परदाराभिशापे च चौर्य्यागम्यागमेषु च । महापातकशस्ते च दद्याद्दिव्यं नराधिपः । विप्रतिपत्तौ विवादेऽर्थस्य स्थापने कृते । तत्रैव व्यापयेद्दिव्यं शिरःपूर्वं महीपतिः । परदाराभिमर्षे च वक्तव्ये यत्र वादिनः । शिरोहीनमपि दिव्यमात्मनः शुद्धिकारणादिति" । विप्रतिपत्तौ परदारगमनाद्यभियोगरूपायां, विवादे ऋणादानादिविषये अन्योऽन्यवादः । परदाराभिमर्षे चेति चौर्य्यादीनामप्युपलक्षणम् । वस्तु "राजद्रोहे साहसे च विना शीर्षवर्त्तनादिति" । विषयविशेषेषु दिव्यविशेषानाह स एव "घटादीनि विषान्तानि गुरुष्वर्थेषु दापयेत्" । पितामहोऽपि "अवष्टब्धाभियुक्तानां घटादीनि विनिर्दिशेत् । तण्डुलाश्चैव कोषश्च शङ्कास्वेतौ नियोजयेत् इति" । कात्यायनः "शङ्काविश्वासमन्धाने विभागे रिक्थिनां सदा । क्रियासमूहकर्तृत्वे घटादीनि विनिर्दिशेत्" । क्रियासमूहकर्तृत्वे सम्भूयैकक्रियाकारित्वे । पितामहोऽपि "विस्रम्भे सर्वशङ्कासु सन्धिकार्य्ये तथैव च । एष कोषः प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धये । शिरःस्थायिविहीनानि दिव्यानीति विवर्जयेत् । घटादीनि विषान्तानि कोषः एकः शिरःस्थितः इति । तण्डुलानां विषयं स एवाह "चौर्य्ये तु तण्डुला देया नान्यस्मिन्निति निश्चयः" इति । अन्यत्र स्त्रीसंग्रहादौ न तु दत्तापह्नवे "तदर्द्धस्य तण्डुला" इति वक्ष्यमाणकात्यायनवचनेन तण्डुलदिव्यस्य विधानात् । एतदल्पचौर्य्यशङ्कायां वेदितव्यम् । "चौर्य्येऽभिशङ्कायुक्तानां तप्तमाषो विधीयते" इति महाचौर्य्यशङ्कायां तप्तमाषस्य तत्रैव विधानात् । द्रव्यसङ्ख्यया दिव्यविशेषा[illegible]ह विष्णुः अथ स शक्रिया राजद्रोहादिषु यथा-[illegible]वेषं पर्णास्त्वेषाम् इत्यादि त । शपथो दिव्यम् । राजद्रो[illegible]हादिषु । [illegible]मं राजेच्छानुरोधाद्दिव्यं नियोजयेदि[illegible]त्यादित्यर्थः । अल्पे द्विविषयविवादे तु तत्र दद्या[illegible]माष गात्रम् । बृहस्पतिरपि "विषं सहस्रेऽपहृते [illegible]पादोने च हुताशनः । त्रिभागोने च सलिलमर्द्धे [illegible] घटः सदा । चतुःशताभियोगे तु दातव्यस्तप्तमाष[illegible] । त्रिशते तण्डुला देयाः कोषश्चैव तदर्द्धके । शत[illegible]पहृते च दातव्यं धर्मशोधनम् । गोचरस्य प्रदातव्[illegible]ध्यः कालावच्छेदनम् । एषा सङ्ख्या निकृष्टानां मध्यानां द्विगुणा स्मृता । चतुर्गुणोत्तमानान्तु कल्पनीया प[illegible]रीरिति" । धर्मशोधनम् । धर्मज दिव्येन शोधनम् [illegible]नां जातिगुणवर्णैः मध्यमत्वमुत्तमत्वञ्च तैरेव [illegible]नाद्ध्यादुद्धरेत् शुद्धम्

विषं न तुर्वी तयेति” कात्यायनवचनं तन्मध्यम-सम-पुरुषविषयम्। यत्तु “सहस्रे तु घटं दद्यात् सहस्रार्द्धे तथायसम्। अर्द्धस्यार्द्धे तु सलिलं तस्यार्द्धे तु विषं स्मृतमिति” पितामहवचनं तदुत्तमाल्पद्रव्यापहारे पातित्यं भवति तद्विषयम्। एतत् स्तेयशाहसविषयम् दत्तापह्नवे तु कात्यायनः “दत्तस्यापह्नवो यत्र प्रमाणं तत्र कल्पयेत्। स्तेयसाहसयोर्दिव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदापयेत्। सर्वद्रव्यप्रमाणन्तु ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत्। हेमप्रमाणयुक्तन्तु तदा दिव्यं प्रयोजयेत्। ज्ञात्वा सङ्ख्यां सुवर्णानां शतनाशे विषं स्मृतम्। अशीतेस्तु विनाशेऽथ दद्याच्चैव हुताशनम्। षष्ट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम्। विंशद्दशविनाशे तु कोशपानं विधीयते। पञ्चाधिकस्य वा नाशे तदर्द्धार्द्धस्य तण्डुला। ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु स्पृशेत् पुत्रादिमस्तकान्। ततोऽर्द्धार्द्धविनाशे तु लौकिकस्य क्रिया स्मृता। एवं विचारयन् राजा धर्मार्थाभ्यां न हीयत” इति। अत्र सुवर्णशब्दः षोडशमाषात्मकः। नाशोऽपह्नवः। विंशद्दशविनाशे त्रिंशद्विनाशेन इति स्मृतिचन्द्रिका। पञ्चाधिकस्य पञ्चभ्योऽधिकस्य षट्प्रभृतेरिति यावत्। तदर्द्धार्द्धस्य सुवर्णप्रभृतेः। ततोऽर्द्धार्द्धस्य अष्टमाषेण सुवर्णार्द्धप्रभृतेः। ततोऽर्द्धार्द्धस्य विनाशे सार्द्धमाषप्रमाणे न सुवर्णार्द्धप्रभृतेर्विनाशे। लौकिकाश्च क्रियाः। अपह्नवे तत्र दशगुणो द्रव्यमाषो भविष्यतीत्यादिकाः। चशब्दः स्वार्त्तशपथसंग्रहार्थः। अतएवाह विष्णुः “सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं कल्पयेत्। तत्र [illegible] कृष्णलोने शूद्रं दूर्वाकरं शापयेत्, द्विकृष्णलोने तिलकरम्, त्रिकृष्णलोने जलकरं चतुःकृष्णलोने [illegible]र्णकरम् पञ्चकृष्णलोने सीरोद्धृतमहीकरम्, [illegible] सुवर्णार्द्धोने कोशो देयः शूद्रस्य ततःपरं यथार्ह[illegible]न्यतमदिव्यविधानामन्यतमं द्विगुणार्थे यथाभि[illegible] समयक्रिया। वैश्यस्य त्रिगुणेऽर्थे, राजन्यस्य को[illegible] चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्य कोशन्दद्यात् अन्यत्र [illegible]कालसमयनिबन्धनक्रियातः कोशस्थाने ब्राह्मणं सी[illegible]तमहीकरमेव शापयेत्। प्रागदृष्टदोषं स्वल्पेऽपि [illegible] दिव्यानामन्यतममेव कारयेत्। यतस्तु प्रथितं [illegible]रितं न महत्यर्थेऽपीति”। सीरोद्धृतमहीकरं [illegible]कृष्टोद्धृतलोष्टहस्तमित्यर्थः। अनपह्नवमधिके [illegible]हस्त्यर्थं शापे तु विशेषमाह मनुः “सत्ये[illegible] क्षत्रियं वाहनायुधैः।

गोबीजकाञ्चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति” यद्युभयोरपह्नवो स्यात् तदा सत्याभिधानधर्मो मम निष्फलः स्यादिति शपथकारिणं ब्राह्मणं शापयेत्। एवं क्षत्रियादीनां वाहनादीनि निष्फलानि स्युरित्यादीत्यर्थः। पादस्पर्शादीनां विशेषः स्मृत्यन्तरे दर्शितः “निष्के तु सत्यवचनं द्विनिष्के पादलम्भनम्। अन्तरिके तु पुण्यं स्यात् कोशपानमतःपरम्” इति। अत्र निष्कशब्देन कर्षचतुर्थांशो रुद्रामुद्रितः प्रतिपाद्यते क्वचिद्देशे तत्रापि निष्कव्यवहारात् न तु मनूक्तो निष्कः तस्य राजतपलात्मकत्वेन मूलकाञ्चनकर्षाद्धिकत्वात् तत्र सत्यवचनविधौ चतुर्गुणेऽर्थे ब्राह्मणस्येति विरोधः स्यात्। दिव्ये दण्डे च मनूक्तं परिमाणम् ग्राह्यमिति बृहस्पतिराह “सङ्ख्या रश्मिरजोमूला मनुना समुदाहृता। कार्षापणान्ता सा दिव्ये नियोज्या विनये तथेति”। संख्या परिमाणं रश्मिरजोमूला त्रसरेण्वादिका। विनये दण्डे। तत् परिमाणं प्रतिज्ञापूर्वकं मनुराह “लोकसंव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि। ताम्ररूप्यसुवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः। जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते [illegible]थमं तत्प्रमाणानां त्रसरेणुं प्रचक्षते। त्रसरेणवोऽष्टौ विज्ञेया लिक्षैका परिमाणतः। ता[illegible] राजसर्षपस्तिस्रस्ते त्रयो गौरसर्षपः। [illegible]: षड्यवो मध्यस्त्रियवन्त्वेककृष्णलम्। पञ्चकृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश। पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणन्दश। द्वे कृष्णले समधृते विज्ञेयो रौप्यमाषकः। ते षोडश स्याद्धरणं पुराणश्चैव राजतः। धरणानि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः। कार्षापणस्तु विज्ञेयः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः। चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः” इति। अत्र ताम्ररूप्यसुवर्णानामिति ताम्ररूप्ययोरल्पत्वात् प्राक्प्रयोगो न तु क्रमप्रदर्शनार्थं। पलानि धरणन्दशेत्यन्तं सुवर्णपरिमाणाभिधानात्। चतुःसौवर्णिको निष्क इत्युक्तं रूप्यपरिमाणाभिधानम्। अवशिष्टेन ताम्रपरिमाणाभिधानम्। जालान्तरप्रविष्टे सूर्यरश्मौ यत् सूक्ष्मं रजो दृश्यते तत् त्रसरेणुसंज्ञकम् अष्टौ त्रसरेणवो लिक्षा तास्तिस्रः राजसर्षपः। त्रयो राजसर्षपाः गौरसर्षपः। षड्गौरसर्षपा मध्यमो यवो न सूक्ष्मो न स्थूल इति। मध्यमयवस्य परिमाणमुक्तं मिताक्षरायाम् मध्यमशब्दः पादपूरणार्थः। तथा च संपूर्णयवपरिमाणमुक्तमिति मनु-

माषेन्नु । त्रयो यवाः कृष्णलम् । माषः पञ्च कृष्णलानि सुवर्णः षोडश माषाः । पलं सुवर्णाश्चत्वारः । धरणन्तु दश पलानि । कृष्णमाषौ द्वे कृष्णले । रजतस्य धरणं षोडश कृष्णमाषाः । अस्य च पुराण इति संज्ञान्तरम् । राजतः शतमानं राजतदशधरणानि राजतपलसंज्ञा-[illegible] भवति । 'शतमानन्तु दशभिर्धरणैः पलमेव स्थिति' याज्ञवल्क्यस्मरणात् । पणोऽष्टाभागचतुष्टयपरिमितः एको राजतीनष्कः । कार्षिकः कर्षसंमितं ताम्रिकस्ताम्रविकारः कार्षापणो विज्ञेयः । पणः इति च संज्ञा [illegible] त्वेव [illegible] । [illegible]ऽध्याहार्यं । अतएव [illegible] स्मृतिः "निष्कं सुवर्णाश्चत्वारः कार्षिकस्ताम्रिकः पणः" । ताम्रकर्षकृता [illegible] विज्ञेयः कार्षिकः पणः । स एव [illegible] [illegible] । ता द्वादश सुवर्णम् [illegible] । इति [illegible] पलवत् [illegible] । "[illegible] [illegible] कर्षौ [illegible] [illegible] [illegible] । तस्मात् [illegible] कर्ष इति च संज्ञा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "पलं सुवर्णाश्चत्वार [illegible] [illegible] । इति तस्य चतुर्थो [illegible] [illegible] [illegible] कार्षापणः । अतएव [illegible] "[illegible] [illegible] कार्षापणस्तु [illegible] तु [illegible] पणस्य चेति" । राज[illegible]ऽपि कार्षापणोऽस्त्याह नारदः [illegible] षोपणो दक्षिणस्यान्दिशि [illegible] [illegible] । व्यासस्तु निष्कस्य प्रमाणमाह [illegible] [illegible] [illegible] सुवर्णाश्च तुर्दश । एतत् निष्क [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वर्णभेदेन दिव्यव्यवस्थामाह नारदः "ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं देयं शूद्रस्य विषमेव तु । साधारणः समस्तानां कोशः प्रोक्तो मनीषिभिः । विषं विना ब्राह्मणस्य सर्वेषां वा तुला स्मृता ।" इति । कल्पतरौ चैवं व्याख्या 'राजन्योऽग्निं घटं विषं वैश्यस्तोयं नियोजयेत् । सर्वेष्वेतेषु दिव्येषु वा विषवर्ज्यं द्विजोत्तमे" इति कात्यायनस्मरणात् । [illegible] वस्थापक्षे वयोविशेषं विना व्यवस्थापनीयम् तदाह नारदः "कौशाद्वरान् सत्त्वहीनान् परितप्तार्दिताश्च ताम् । बालवृद्धातुरांश्चैव परीक्षेत घटे सदा । स्त्रीणान्तु न विषं प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । घटकोशादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् । नास्तिकानां [illegible] शुद्धिः स्यात् न विषं पित्तरोगिणाम् । [illegible] कुष्ठादीनां नाग्निकर्म विधीयते । न मज्जनीयाः स्त्रीबाला धर्मशास्त्रविचक्षणैः । रोगिणो ये च वृद्धाः स्युः पुमांसो ये च दुर्बलाः । निःश्वासाच्छ्वासाः [illegible] [illegible] नामस्तोये निमज्जयेत् । सद्यो [illegible] [illegible] स्वल्पप्राणा हि ते स्मृताः । भाण्डेऽप्यागतानेतांस्तैव तोये निमज्जयेत् । न चापि कारयेदग्निं विषेण विशोधयेत् याज्ञवल्क्यः "तुला स्त्रीबालवृद्धान्धपङ्गुब्राह्मणरोगिणाम् । अग्निर्जलं वा शूद्रस्य यवाः सप्त विषस्य चेत" । स्त्रीमात्रजातिवयोऽवस्थाविशेषानादरेण । बाल [illegible]षोडशाब्दः जातिविशेषानादरेण । वृद्धोऽशीतिकः । [illegible] । अन्धो नेत्रविकलः । पङ्गुः पादविकलः । ब्राह्मणो जातिमात्रम् । रोगी व्याधितः ।

एतथा साधनार्थं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशीर्षचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यप्रसक्तौ तुलैवेति नियम्यते न तु सर्वकाले स्त्र्यादीनां तुलानियमः कोशादिविधानात् । अग्नि फालस्तप्तमाषस्य [illegible] । जलमेव वैश्यस्य । यवा [illegible] शूद्रस्य [illegible] [illegible] यवा [illegible] [illegible] [illegible] । ब्राह्मणस्य तुलाविधानात् अग्निर्जलं [illegible] [illegible] [illegible] । अतएव पितामहः "ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य हुताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं शूद्रस्य दापयेत्" इति । कात्यायनोऽपि "न लोहशिल्पिनामग्निः सलिलं नाम्बुसेविनाम । मन्त्रयोगविदाञ्चैव विषं दद्यात्तु न क्वचित् । तण्डुलैर्न नियुञ्जीत व्रतिनं मुखरोगिणाम्" इति । [illegible] [illegible] [illegible] नियमस्थम । हारीतोऽपि "कुष्ठिनां [illegible] [illegible] सलिलं श्वासकासिनाम् । पित्तश्लेष्मवतां नित्यं [illegible] च परिवर्जयेत्" इति ।

विष्णुरपि "न [illegible] कारिणां व्याधितानां भीरूणां श्वासकासि[illegible] [illegible] [illegible]नामुदकं [illegible] [illegible] इति" पितामहोऽपि "कुष्ठिनां वर्जयेदग्निं सलिलं श्वासकासिनाम् । [illegible] पित्तश्लेष्मवतां नित्यं विषन्तु परिवर्जयेत् । मद्यपस्त्रीव्यसनि[illegible] [illegible] कितवानां तथैव च । कोशः प्राज्ञैर्न दातव्यो ये च [illegible] [illegible]शिलकहृत्तयः" इति । यत्तु पितामहेनोक्तम् "स[illegible] [illegible] [illegible] व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणा[illegible] न भवेद्दिव्यं यदि धर्मस्त्वपेक्षते" इति [illegible] [illegible] [illegible] केचित् तदयुक्तम् । "घटकोशादिभिस्तासा[illegible] विचारयेदिति" पूर्वोदाहृत-

नारदवचनेन स्त्रीणां कोषादेर्विधानात्। तदस्पृश्य-विषयमित्युक्तं दिव्यतत्त्वरत्नाकरादौ। विज्ञानेश्वराचार्यास्तु स्त्रियोर्विवादे यथा वान्यतरं कुर्यादित्यनेन पक्षे स्त्रीणामपि दिव्यप्रसक्तौ पक्षस्यैव दिव्यं न स्त्रीणामित्येतत्परमिदम्। अन्यथा सर्वथा तासां दिव्यनिषेधे घटकोषादिभिस्तासामन्तस्तत्त्वं विचारयेदित्यनेन विरोधः स्यादिति प्राहुः। कात्यायनः "नारदककान् वणिजकांस्तथा कारुकुशीलवान्। प्रेष्यान् वार्द्धुषिकांश्चैव परीक्षेत्तुलया [illegible]"। कालिकापुराणेऽपि 'वर्णान्त्यस्य सदा देयं ब्राह्मणस्य तु [illegible]मिति'। वर्णानामन्त्यः शूद्रः। नारदेऽपि 'महापराधे निर्द्धर्मे कृतघ्ने क्लीवकुत्सिते। नास्तिके [illegible] च शुद्ध्यर्थं तु विवर्जयेत्'' इति। कात्यायनोऽपि "मातापितृद्विज-गुरुवृद्धस्त्रीबालरोगिणाम्। महापातकयुक्तानां नास्तिकानां विशेषतः। लिङ्गिनां प्रमदानाञ्च मन्त्रयोगक्रियाविदाम्। वर्णसङ्करजातानां पापाभ्यासप्रवर्त्तिनाम्। [illegible] [illegible] [illegible]। दिव्यं प्रकल्पयेद्राजा धर्मपरायणः। [illegible] [illegible] साधुना दिव्यमुक्तम्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] दिव्यम् [illegible] राजा [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] दिव्यं कारयेन्[illegible] [illegible] [illegible] महापातक-युक्तेषु नास्तिकेषु विशेषतः। न देयं तेषु दिव्यन्तु पापाभ्यासरते नृप। येषु पापेषु दिव्यानि कर्त्तव्यानि प्रयत्नतः। तारतम्य[illegible] नाभि लज्जेश्वर इति। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] प्रतिनिधिद्वारा साधनसकारयित्वा न त्व[illegible]र्थ्यः। यत्तु [illegible]क्तम् [illegible] [illegible] [illegible] पापकारिणाम्। प्रातिलोम्य[illegible] न तु दर्शनम्। तत्प्रसिद्धानि दिव्यानि [illegible] तेषु निर्दिशे-दिति'। तत्र नियुक्तानां साधूनाम[illegible] विज्ञेयम्। तत्-प्रसिद्धानि घटादीनि इति कृतिः। साधूनामप्य-सामर्थ्ये प्रतिनिधिमभ्युपजानात् स एव "काल-देशाविरोधे तु यथायुक्तं प्रकल्पयेत्। अन्येन कारयेद्दिव्यं विधिरेष विपर्ययः"। [illegible]भावे सर्ववर्णविषये विशेषमाह हारीतः, "राजन्ये [illegible] घटं विप्रे वैश्ये तोयमियोजयेत्। न विषं [illegible] दद्याद्विषं वर्णान्तरे कृतम्। कोषत[illegible] सर्वस्यैवेव च। पुत्रदारादिशपथान् सर्ववर्णे प्रयोजयेत्" इति।

अथ दिव्यकालः तत्र पितामहः "यो यस्य विहितः कालो विधिर्यस्य च यो यथा। तं प्रवक्ष्यामि तत्त्वेन यादि-नष्ट समासतः। चैत्रो मार्गशिराश्चैव वैशाखश्च तथैव च। एते साधारणा मासा दिव्यानामविरोधिनः। धटः सर्वर्त्तुकः प्रोक्तो वाते वाति विवर्जयेत्। अग्निः शिशिरहेमन्तवर्षासु परिकीर्त्तितः। शरद्ग्रीष्मे च सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषमिति"। विष्णुरपि स्त्री-ब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां न तुला देया न वाति वायौ न कुष्ठ्यसमर्थलौहकाराणामग्निर्देयः शरद्ग्रीष्मयोश्च न कुष्ठिपैत्तिकब्राह्मणानां विषं देयं प्रावृषि च। न श्लेष्मिकाणां व्याध्यर्दितानां भीरूणां श्वासकासिना-मम्बुजीविनामुदकं हेमन्तशिशिरयोश्चेति। हेमन्त-निषधोऽत्र पौषमासविषय एव न तु मार्गशीर्षविषयो-ऽपि। मार्गशीर्षस्य 'चैत्रो मार्गशिरा इति पूर्वोदाहृत पितामहवचनेन सकलदिव्यसाधारणत्वाभिधानात्। नारदोऽपि "चाग्निः [illegible] धर्मशास्त्रविशारदैः। धर्मं [illegible] प्रोक्तं पण्डितैर्घटधारणम्। वर्षासु [illegible] [illegible]। ग्रीष्मे सलिलमित्युक्त-[illegible] [illegible] [illegible] न शीतं तोयशुद्धिः स्यात्तोष्ण-[illegible] [illegible]। न प्रावृषि विषं दद्यात् प्रवाते न [illegible]। नापराह्णे न सन्ध्यायां न मध्याह्ने कदा-[illegible]ति'। मध्याह्ने दिव्यनिषेधो जलव्यतिरिक्तविषयः। अतएव पितामहः "पूर्वाह्णेऽग्निपरीक्षा स्यात् पूर्वाह्णे च घटो भवेत्। मध्याह्ने तु जलं देयं धर्मतत्त्वमभी-प्सता। दिवसस्य तु पूर्वाह्णे कोषशुद्धिर्विधीयते। रात्रौ तु पश्चिमे भागे विषं देयं सुशीतलमिति"। अत्र विषस्य वर्षासु निषेधात् शिशिरस्यैव परीक्षामात्र निषेधात् 'दव्यान्तरं [illegible] [illegible] कुर्वन्ति। अतः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न विष-यः। तथा च ज्योतिषे "सिंहस्थे मकरस्थे च जीवे चास्तमिते भृगौ। मलमासे न कर्त्तव्या परीक्षा जय-काङ्क्षिणा"। तथा "रविशुद्धौ गुरौ चैव न शुक्रे-ऽस्तगते पुनः। सिंहस्थे च रवौ नैव परीक्षा शस्यते बुधैः। नाष्टम्यां न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे। न परीक्षाविधानञ्च शनिभौमदिने भवेत्"। रविशुद्धौ गुरौ चेत्यत्र गम्यत इति शेषः तथा च दीपिकायाम् "न शुक्रास्ते हमेऽर्के गुरुवक्रितयोः अक्रमाद्वेऽष्टमेऽब्दे

विष्णौ आर्द्रे मघाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मताराष्ट-
माथ । नाडीनक्षत्रे गुरुरविशशिनीनायताराविशुद्धौ
प्रातः कार्या परीक्षा हितनुधरग्रहांशोदये शस्तलग्ने" ।
इति । यद्यपि दिव्ये वारविशेषविधानाभावस्तथापि
शिष्टाचारादादित्यवारे दिव्यानि दातव्यानीति मिताक्ष-
रायाम् । अथ दिव्यदेशाः तत्र पितामहः । "प्राङ्मुखो
निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटः सदा । इन्द्रस्थाने
सभायां वा राजद्वारे चतुष्पथे" इति । धटग्रहणं
दिव्यान्तरस्याप्युपलक्षणम् । इन्द्रस्थानग्रहणञ्च प्रसिद्ध-
देवतायतनान्तरस्याप्युपलक्षणम् । अतएव दिव्यमात्र-
मुपक्रम्य नारदः "सभाराजकुलद्वारे देवायतनचत्वरे ।
विषयविशेषे इन्द्रस्थानादीना व्यवस्थामाह । कात्यायन
"इन्द्रस्थानेऽभिशस्तानां महापातकिनां नृणाम् । नृप-
द्रोहप्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोम्यप्रसू-
तानां दिव्यं देयञ्चतुष्पथे । अतोऽन्येषु तु कार्येषु
सभामध्ये विदुर्बुधाः" इति । इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजा-
स्थाने । दिव्यदेशानादरे दिव्यं विसंवदतीत्याह, नारद
"अदेशकालदत्तानि बहिर्वासकृतानि च । व्यभिचार
सदैवेषु कुर्वन्तीह न [illegible]यः । वासो जननिवासस्तस्मा
द्बहिष्कृतानि निर्जनप्रदेशकृता[illegible] यावत् । अतएव
पितामहः 'प्रयच्छे दापयेद्दिव्यं [illegible] वाधिकृतोऽप
वा । ब्राह्मणानां श्रुतवतां प्रकृतीनां तथै[illegible]ति'' ।
ब्राह्मणानां प्रकृतयोऽमात्यास्तेषाञ्चान्वय ।
अथ दिव्यसाधारणविधिस्तत्र बृहस्पतिः 'लोभात् [illegible]
क्रोधाल्लोभतो वा भेदमायान्ति सर्वशः । विधिदत्तस्य
दिव्यस्य न भेदो जायते क्वचिदिति" । विधिश्च पितामहेन
दर्शितः "दिव्येषु सर्वकार्याणि प्राड्विवाकः समा-
चरेत् । अध्वरेषु यथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञया ।
तत आवाहयेद्देवान् विधिनानेन धर्मवित् । वादित्र-
तूर्यघोषैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः । प्राङ्मुखः प्राञ्जलि-
र्भूत्वा प्राड्विवाकस्ततो वदेत् । एह्येहि भगवन् धर्म ।
अस्मिन्दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वा-
दित्यमरुद्गणैः । आवाह्य तु धटे धर्मं पश्चादङ्गानि
विन्यसेत्" । सर्वकार्याणि साधारणानि असाधारणानि
च तत्तदुपयोगिसामग्रीसम्पादनानन्तरमित्यर्थः । धट-
ग्रहणमत्र दिव्यमात्रोपलक्षणम् । अस्मिन्दिव्ये इति
अस्मिन्निहादेतेषां धर्मोदां दिव्यमात्रसाम्यस्य । "इमं
मन्त्रविधिं कृत्स्नं सर्वदिव्येषु योजयेत् । आवाहनञ्च

देवानां तथैव परिकल्पयेत्" इत्युपसंहारात् तैरैवोक्त-
त्वाच्च । अङ्गानि कानीत्याकाङ्क्षायां स एवाह, "इन्द्रं
पूर्वे तु विन्यस्य प्रेतेशं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे
भागे कुवेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च
कोणभागेषु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो
वरुणः स्फटिकप्रभः । कुवेरस्तु सुवर्णाभः अग्निश्चैव
सुवर्णाभः । तथैव निर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रश-
स्यते । ईशानस्तु भवेद्रक्त एवं ध्यायेत्क्रमादिमान् ।
इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वसूनास्थापयेद्बुधः । धरो ध्रुव-
स्तथा सोम आपश्चैवानलोऽनिलः । प्रत्यूषश्च प्रभा-
तश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । देवेशेशानयोर्मध्ये आदि-
त्यानां तथाऽयनम् । धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणांशौ
भगस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्ज्जन्यो दशम-
स्मृतः । ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ।
इत्येते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्त्तिताः । अग्नेः
पश्चिमभागे तु रुद्रा एकादश स्मृताः । वीरभद्रश्च
शम्भुश्च गिरिशश्च महायशाः । अजैकपादहिर्बुध्न्यः
पिनाकी चापराजितः । भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च
विशाम्पतिः । स्थाणुर्भगश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश
स्मृताः । प्रेतेशरक्षोमध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् ।
ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाराही
चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निर्ऋतेरुत्तरे
भागे गणेशायतनं विदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां
स्थानमुच्यते । पवनः स्पर्शनो वायुरनिलो मरुतस्तथा ।
प्राणः प्राणेशजीवौ च मरुतोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः । धट-
[illegible]त्तरभागे तु दुर्गामावाहयेद्बुधः । एतासां देवता-
[illegible]नाम्ना पूजनं विदुः । भूषायमानं धर्माय दत्त्वा-
[illegible] क्रमात् । अर्घ्यादि पश्चादङ्गानां भूषान्तमुप-
[illegible]गन्धादिका भिवद्धान्तां परिचर्य्यां प्रकल्पयेत् ।
दिक्[illegible] होमः कर्त्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन
[illegible] समिद्भिर्होमसाधनैः । सावित्र्या प्रणवे-
[illegible]व होमयेत् । अङ्गानाम् इन्द्रादि-
दुर्गान्तानाम् [illegible]धर्मोद्देशपकल्पनञ्च न कात्यायनसमयेन ।
तथात्वे प्रयो[illegible]नावगताङ्गसहभावबाधापत्तेः । किन्तु
पदार्थानुसमये[illegible]था च दुर्गायै भूषणं दत्त्वा धर्मस्येन्द्रा-
दिदुर्गान्तानाञ्च [illegible]दिपरिचर्यं विप्रकल्पयेदिति । गायत्री-
प्रणवादिना[illegible]ः । प्रणवं स्वाहाकारान्तञ्चाद्ये
समिदाज्य[illegible] [illegible]स्तोपयतं कुर्यात् ।

"अहस्तच्छूत्रा यत्र स्यात् पलमष्टोत्तरं शतमिति" कात्यायनः। होमानन्तरकर्त्तव्यं स एवाह "यमर्थमभियुक्तः स्यात् लिखित्वा तन्तु पत्रके। मन्त्रेणानेन सहितं तत् कार्यं शिरः क्रमात्"। मन्त्रश्च, "आदित्यचन्द्रावनिलानलौ च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति" एतत् सर्वं पूर्वाह्ने कर्त्तव्यम् तस्य प्रधानकालत्वात् तथा च नारदः "अहोरात्रोषिते स्नाते आर्द्रवाससि मानवे। पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति"। एतत् प्राड्विवाकोपवासादिनियमपूर्वकं कर्त्तव्यम् तथा च नारदः "प्राड्विवाकस्ततो विप्रो वेदवेदाङ्गपारगः। श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः शान्तचित्तो विमत्सरः। सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते रतः। उपोषितस्त्वार्द्रवासाः कृतदन्तानुधावनः। सर्वेषां देवतानाञ्च पूजां कृत्वा यथाविधि"। कर्त्तुरुपवासादिकमाह "त्रिरात्रोपोषितोऽयः स्यादेकरात्रोपोषितस्तु वा। नित्यं दद्यानि दिव्यानि शुचये सार्द्रवाससे" इति। याज्ञवल्क्योऽपि 'सचैलं स्नातमाहूय सूर्योदय उपोषितम्। कारयेत् सर्वदिव्यानि नृपब्राह्मणसन्निधाविति'। अत्र सूर्योदयपदं पूर्वाह्ण एव याह्यः "पूर्वाह्णे सर्वदिव्यानां प्रदानमनुकीर्त्तितमिति" नारदवचनानुरोधात्। त्रिरात्रैकरात्रोपवासयोः शक्ताशक्तविषयत्वेन व्यवस्था ज्ञेया। दिव्यप्रयोगानन्तरं दक्षिणादानम् उक्तेन विधिना दिव्यप्रयोगं कारयितुः राज्ञः फलमाह पितामहः "सर्वपरिवृतो राजा शुद्धिमेतां प्रपूजयेत्। ऋत्विक्... हिताचार्यान् दक्षिणाभिस्तु तोषयेत्। एवं ... राजा भुक्त्वा भोगाननीरमान्। महतीं कीर्त्तिमाप्नोति ब्रह्मभूयाय कल्पते" इति। अयञ्च वि... सर्वदिव्यसाधारण इत्याह स एव "इमं मन्त्रविधिं ... सर्व दिव्येषु योजयेत्। आवाहनञ्च देवा... तथैव परिकीर्त्तितमिति"। सर्वदेवावाहनादि... ... पत्रारोपणान्तं सर्वदिव्यसाधारणमिति। ... दिव्यात्मिका। १२अवभेदे। "दिव्यं चतुर्विधं प्रोक्तं ... राज्ञं कारकाभवम्। तीर्थारञ्च तथा हैमं तेषु धारं ... धिकम्" भाव०प्र०। १३स्नानभेदे न० "आतपसत्त्वेन ... काशवर्षात्रादामेधया। अन्यस्नानगदितः स्नान दिव्यन्ति सूरयः। स्नानं भौमं तथाग्नेयं ... वायुवेयञ्च। वारुणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं "आपोहिष्ठेति" वै

मान्त्रं, सद्दामेस्याग्नु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं, वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणञ्चावगाहश्च, मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं अन्यस्नागक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्" योगियाज्ञवल्क्यः। दिवि द्योतात्मके आदित्ये परमव्योम्नि वा ब्रह्मणि स्वस्वरूपे भवः यत्। "दिव्यस्य देवताप्रायः शुद्धान्तःकरणः सदा। द्वन्द्वातीतो वीतरागः सर्वभूतसमः क्षमी" इत्युक्ते १४तत्त्ववेत्तरि पु० १५आमलक्यां स्त्री मेदि०। १६वन्ध्याकर्कोटक्याम् १७शतावर्य्याम् १८महामेदायाम् १९ब्राह्म्याम् २०स्थूलजीरके २१श्वेतदूर्वायाम् २२हरीतक्याम् २३मुरायाम् २४गन्धपत्र्याञ्च स्त्री राजनि०। २५दैवे त्रिने २६तदीये माने च न० दिव्यदिन दृश्यमानग्रहयोर्द्वयम्। २७द्युलोकाज्जाते २८मनोज्ञे २९लोकातीते दिव्यदर्शी दिव्यचक्षुः त्रि०।

दिव्यकट न० अमीचास्ये पर्वभेदे "ततश्च पञ्चवटञ्चैव तथैवामरपर्वतम्। उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम्" भा० स० ३१अ० नकुलप्रतीर्थायात्रे।

दिव्यकुण्ड न० कामरूपपीठस्थसोमकशैलपूर्वभागस्थे कुण्डविशेषे। 'यथा सन्देहविषये महाप्रे न श्रीमकोमामनामतः। तस्मिन् गिरौ शिलापृष्ठरक्ता देवी व्यवस्थिता। ... कर्णी नाम्ना ... पयोनिस्वरूपिणी। ... पञ्चनिर्दुर्गी योनिर्मि पञ्चकक्रमम्। स्थिता स्वयंस्त तत्र निःसृता हिमाद्रिजा। तस्यैवपर्वभागात् कान्ता नाम महानदी। दक्षिणसागर याति प्रथमा चोत्तरगा। दिव्यकुण्डं महाकुण्डं तस्यैवोपत्यकागतम्। संस्थितस्तत्र स्नात्वा तु तां देवीं परिपूजयेत्। दिव्यकुण्डे नरः स्नात्वा पञ्चपुष्करिणीं शिवाम्। यः पूजयेन्महाभाग स योनौ न हि जायते"। कालिकापु०८१अ०।

दिव्यगन्ध पु० कर्म०। १मनोज्ञे गन्धे। दिव्यो गन्धोऽस्य। २गन्धके ३लवङ्गे च न०। ४स्थूलैलायां, महाचञ्चुशाके च स्त्री राजनि०।

दिव्यगायन पु० कर्म०। गन्धर्वे अमरः।

दिव्यचक्षुस् पु० दिव्यं चक्षुर्यस्मात् ५ब०। १मर्कटे शब्दमाला। (चशमा) ख्याते २पदार्थे च ३सुगन्धभेदे ४सुलोचने च। दिव्यमन्तरीक्षभवं चक्षुरस्य। ५अन्धे त्रि० मेदि०। कर्मधा०। ६अलौकिकपदार्थदर्शनयोग्ये नेत्रे न० "न च मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा। दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे

योगमैश्वरम्" गीता। दिव्यमलौकिकार्थदर्शनसाधनं चक्षुरस्य। ३तथाभूतनेत्रयुक्ते त्रि० "त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा" रघुः "नमस्तुभ्यं विरूपाक्ष! नमस्ते दिव्यचक्षुषे" नीलकण्ठस्तव०।

दिव्यतेजस् स्त्री दिव्यं तेजो यस्याः ५ब०। १ब्राह्मीलतायाम। २अद्भुततेजस्के त्रि०।

दिव्यदर्शिन् त्रि० दिव्यमलौकिकपदार्थं पश्यति दृश–णिनि। अतीन्द्रियार्थदर्शके। "आजगाम सभामध्ये दिव्यदर्शी महातपाः" भा०आनु० २०अ०। दृश–क्विप्। दिव्यदृगप्यत्र।

दिव्यदिन न० दिवि भवम यत् कर्म०। दैवे दिने "मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदहरुच्यते" सू०सि०तन्मानमुक्तम।

दिव्यदोहद न० "यत् दीयते तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये। उपयाचितकं दिव्यदोहदं तद्विदुर्बुधा" हारा० उक्ते अभीष्टसिद्धये देवेभ्यो देये द्रव्ये।

दिव्यनदी स्त्री कर्म०। आकाशगङ्गायाम।

दिव्यनारी स्त्री अप्सरःसु स्वर्गनार्य्याम दिव्यस्त्री प्रभृतयोऽप्यत्र। 'दिव्यस्त्रीकरचारुचामरवरैः संवीज्यमानः कदा गङ्गास्तव०।

दिव्यपञ्चामृतम न० पञ्चानाममृतानां तत्तुल्यस्वादूनां समाहारः कर्म०। मिलितगव्याज्यदधिक्षीरमधुसितात्मके पदार्थे राजनि०।

दिव्यपुष्प पु०दिव्यं मनोज्ञं पुष्पमस्य। १करवीरे २महाद्रोणे राजनि० सत्तायां ननु कापि अतद्रूपम्। दिव्यपुष्पिका रक्तपुष्पार्कवृक्षे स्त्री रत्नमाला।

दिव्यप्रश्न पु० कर्म०। अनागतज्ञापके प्रश्ने। "उत्पातं दैवयुक्तं रहस्य दिव्यप्रश्नाः मृगचक्रा मुहूर्त्ताः। अयं महान्तं कुरुसत्तयानां निवेदयन्ते पाण्डवाना जयञ्च" भा०उ० ४७अ०।

दिव्यमान न० कर्म०। दैवे माने "सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्य्ययात। यत् प्रोक्तं तद्भवेद्दिव्यं मानो भगणपूरणात्"। "युगाना त्रितयं यात तथा कृतयुगमिदम्। प्रोक्ता तुष्टेस्ततः कालं पूर्वोक्तं दिव्यसङ्ख्यया"। "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरं च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव" सू०सि०।

दिव्ययमुना स्त्री नित्यकर्म०। कामरूपपीठस्थदमनिकाया नद्याः पूर्वभागस्थे नदीभेदे यथा "तस्या नद्याः पूर्वभागे गङ्गेव जलवाहिनी। आश्वयुजवकं मासं तस्यां स्नात्वा नरोत्तमः। तथा दमनिकायाञ्च परं निर्वाणमाप्नुयात्। ततः पूर्वे परा देवी नाम्ना या ललिता मता। महती दिव्ययमुना यमुनावत्फलप्रदा। दक्षिणादिक्समुद्भूता दक्षिणोदधिगामिनी। तस्यान्तु कार्तिकं मासं स्नात्वा मोक्षमवाप्नुयात्" कालि०पु०८१अ०।

दिव्यरत्न न०कर्म०। चिन्तामणौ मणौ शब्दार्थच०।

दिव्यरथ पु० कर्म०। व्योमयाने विमाने शब्दरत्ना०।

दिव्यरस पु० नित्यकर्म०। १पारदे राजनि०। २मनोज्ञे रसे पु०। दिव्योरसोऽस्य। ३रुचिररसयुक्ते त्रि०।

दिव्यलता स्त्री कर्म०। १मूर्वालतायाम् राजनि०। २मनोज्ञलतामात्रे च।

दिव्यवस्त्र पु० दिव्यं वस्त्रं यस्मात्। १सूर्यप्रकाशे शब्दरत्ना०। ६त०। २भास्वरवस्त्रयुक्ते त्रि०कर्म०। ३मनोज्ञे वसने न०

दिव्यसरित् स्त्री कर्म० आकाशगङ्गायाम् "व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्धतिः" माघः।

दिव्यसानु पु० १विश्वदेवभेदे "विश्वे चाग्निमुखा देवाः" इत्युपक्रमे "पार्ष्णिक्षेमात्समूहश्च दिव्यसानुस्तथैव च" भा०आनु० ९१अ०विश्वदेवोक्तौ। २दिव्यसानुके गिरौ च।

दिव्यसार पु० दिव्यः सारोऽस्य। शालवृक्षे राजनि०।

दिव्यादिव्य पु० दिव्यश्चादिव्यश्च कर्म०। नायकभेदे रसमञ्जरी यथा अर्जुनादयः। २नायिकाभेदे स्त्री यथा द्रौपद्यादयः। ३उपदेवीभेदे स्त्री शब्दार्थचि०।

दिव्यासन न० "अथ दिव्यासनं वक्ष्ये पृष्ठं हस्तेन बन्धयेत्। एकहस्तमध्यदेश भूमिहस्तञ्च नासया" रुद्रया० [illegible] आसनभेदे।

दिव्ये[illegible] पु० सर्पभेदे 'तयायां वैकरञ्जानां पुनर्दिव्येलकणोभ्रे पराजिचित्रिकाः पोटगलः पुष्पाभिकीर्णी दर्भपुष्पो [illegible] तकः सप्त तेषामा ज्योराजिसवत् शेषा कल्केलिनत [illegible]।

दिव्योदक न० [illegible] त। १अन्तरीक्षभवे जले दिव्यशब्दे भाव० प्र० वाक्यं [illegible] दृश्यम्। अम्बुशब्दे विवृतिः

दिव्योपपादुक [illegible] उपपद्यते मातृपित्रादिदृष्टकारणमनपेक्ष्यैव अदृष्टवशात् [illegible] पुरुष एव उत्पद्यते उप+पद–उकञ् कर्म० पिशाचादि [illegible] दिव्य इति विशेषणं तेषाञ्च मातृपित्रादिदृष्ट[illegible]कारणापेक्षाभावेऽपि दिव्यत्वाभावात् तथात्वम। देवे

दिव्यौघ पु० तन्त्रोक्ते [illegible] "महादेवो महाकालश्रि-

-गुरवश्च भैरवः । दिव्यौघा गुरवः प्रोक्ताः सिद्धौघान् कथयामि ते”। इति शक्तिरत्नाकरतन्त्रम् । “अथ तारा-गुरून् वक्ष्ये इष्टादृष्टफलप्रदान् । महाकेशो व्योमकेशो नीलकण्ठोऽथ वृषध्वजः । दिव्यौघान् विजिदान् वत्स ! स्वस्वस्थानस्थितो सदा”। “शृणु वत्स ! महादेव ! गुरून् दुर्गामनूत्तमान् । परमात्मा परानन्दः परमेष्ठी शुभोदयः । कामकाल ! कालभार्यो दिव्यौघा भैरवादि-का” तन्त्रसारे देवताभेदात्तद्भेदा उक्ता २रुचिरौषधौ च

दिव्यौषधि स्त्री नित्यकर्म० । १मनःशिलायाम् शब्दार्थचि०।

दिश दाने आज्ञापने कथने च तु०उभ०सक०अनिट । दिशति ते अदिक्षत् न दिदेश देष्टा दिष्ट· दिष्टिः । दिश्य आदिश्य “शासितः सन्ति मेत्युक्त्वा दिशेत्युक्तो दिशेच्च यः” मनुः । दाने “इष्टां गतिं तस्य सुरा दिशन्ति” भा० आनु०१८४२श्लो० आज्ञापने “महादेवेन दिष्टं ते पश्चजन्म नराधिप !” भा० व० १०६अ० । “दिदेश तस्मै प्रयतां तनूजाम्” कुमा० ।

अति+स्वविषयमुल्लङ्घ्यान्यविषये उपदेशे सक० अतिदेशशब्दे १००पृ०दृश्यम् । “यथाकालोपपाते तद्दैवतं तद्दैवतं कृत्वा तद्वातिदिश्यानेन जुहुयात्” कात्या०श्रौ० २५। २।४ उपदेशे च । “इत्यर्चितः स भगवानतिदिश्यात्मनः पदम्” भाग०४।६।२८।

अनु+पश्चात्कथने । “यस्मै देवेभ्योऽनुदिशति” तैत्ति० सं० १।५।४।२ ‘रामस्याप्यनुदिश्यताम्’ रामा०लङ्का०८६स०

अप+छलने यथार्थाक्षुते अपदेशशब्दे दृश्यम् । “पश्चिम क्रतुविदा पुरोधसा रोगशान्तिमपदिश्य मन्त्रिणौ। स्वभ्यते शिखिनि गूढमादधुः” ‘तस्य निर्दयरति/भा-नशः मित्रकृत्यमपदिश्य पार्श्वगाः” रघुः । ।

वि+अप+संज्ञाभेदे ‘भ्रातरं राजराजं विहेन्द्रसखं प्रभुम् । धनेश्वरं व्यपदिशन्’ भा०व०… ‘मित्रं च मां व्यपदिशस्यपरं च यासि” शाकु० ‘ईश्वर इति व्यपदिश्यते” वेदा०सा० “निमित्ता… बाह्मिशीतोऽपदे-शोऽलक्ष्यव्यवहारोऽव्यपदेशः” परि… इत्येवरोक्तोऽर्थे ।

अभि+अभिमुखीकृत्योपदेशे । “यां य… यदिशत् मैनसंकाश-यत” पञ्चभोज्ज्ञा० १२।१।१

आ+आज्ञायाम् उपदेशे “श्यात… आदेशो नेति” इ०उ० “आज्ञिष्यदादोषकपरस्तनम्” …हिः । आदेशशब्दे २१६ पृ० उक्ते अर्थे च …तोः स्थाने इयादेशम्” रघुः ।

अनु+आ+पश्चादादेशे उपदेशे च अन्वादेशशब्दे २१९ पृ० उक्ते अर्थे च ।

प्रति+आ+निराकरणे“प्रत्यादेशो निराकृतिः” अमरः “क्रतु प्रधानक्रियचैव तन्वी प्रत्यादिदेशैनमभाषमाणा” “अन्तः शरीरेष्वपि यः प्रजानां प्रत्यादिदेशाविनयं विनेता” रघुः “किमहमेतं जनधरसमयं न प्रत्यादिशामि” विक्र०

वि+आ+विशेषेणादेशे । “समीरणः प्रेरयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य” कुमा०

सम्+आ+सम्यगादेशे । “समादिदेशैकवधूर्भवित्री” कुमा०।

उद्+स्वरूपकथने “उद्देशो लक्षणं विभागः परीक्षा चेति” न्यायसमयः । उद्देशशब्दे ११७०उक्तोऽर्थे च । तच्छब्दे उदा० प्रश्ने उद्देशकशब्दे दृश्यम् ।

उप+अनुशासने उपदेशशब्दे १२१० पृ०उक्तोऽर्थे च । “उप-दिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि” सा०द० “उपदिष्टमिहेच्छामि तापस्यं वीतकल्मषाः” भा०उ०१७४अ०

प्रति+उप+उपदेशस्य प्रतिरूपोपदेशे “व्याधिं प्रति प्रत्युपदे-क्ष्यामः” सुश्रु० ‘यद्यनुप्रयोगविषये भाविकमुपदिश्यते क्रया तस्यै । तत्तद्विशेषकरणात् प्रत्युपदिशतीव मे बाला” माल०मि

निर्+निर्णयेन देशने कथने च अनुपम् पीठमालम्बे निर-दिक्षत् काञ्चनम् भट्टिः उच्चारणे च “निर्दिश्यमान-स्यादेशा भवन्ति” व्या०परिभाषा “प्रत्यन्तं निर्दिश्यमा-नमुच्चार्यमाणम्” नागेशभट्टः ।

प्रति+निर्+प्रकृतानुरूपनिर्देशे । ‘तदिति प्रकृतं भावरूपार्थं प्रतिनिर्दिश्यते । तेन पदेन उद्दिष्टस्तेनैव पदेन पुनः-कथने । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरेकपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि न कथितपदत्वदोषः अन्यपदेन निर्देशे तु प्रत्युत भग्नप्रक्रम-तादोषः यथाह सा०द० ‘उदन्तो मन्त्रमुख्यैरावणः प्रत्यभाषत’ अत्र वच्चातुना प्रक्रान्तं प्रतिवचनमपि तेनैव वक्तुमुचितं तेन रावणः प्रत्यवोचतेति पाठो युक्तः । एवञ्च सति न कथितपददोषः तस्योद्देश्यप्रति-निर्देश्यव्यतिरिक्तविषयत्वात् । इह हि वचनप्रति-वचनयोरुद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वं यथा· “उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च” इत्यत्र । यदि पदान्तरेण स एवार्थः प्रतिपाद्यते तदान्योऽर्थ इव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति । यथा वा “ते हिमालयमामन्त्र्य पुनःप्रेक्ष्य च शूलिनम् । सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः” अत्र अस्मै

इति इदृशा प्रकारान्तरेण तेनैव तत्समानाभावमितदद्ध व्याख्यां वा परामर्शो युक्तो न तच्छब्देन । यथा वा "उद्गमश्छिद्रा भूः स च पतिरूपा योजनशतम्" अत्र "मिता भूः पत्यापां स च पतिरपामिति" युक्तः पाठः । प्रति+प्रतिरूपदेशने । "भुजगगतिप्रतिदेशितात्मतत्य" भा० शा० २६७ अ०

सम्+सम्यक्कथने सम्यक्तयादेशे वाचा कथने च "अभिद्रुति काचिदिति संदिदिशे" माघः "ननु सन्दिशेति सुदृशो दितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे" माघ "दूतो स दयिता आस्ते मामाश्वासयता हिरण्मयीम । राज्य सन्दिश्य भोगाश्च ममार प्रथपीडितः" भट्टि "अथ विश्वात्मने गौरी सन्दिदेश मिथः सखीम्" कुमा०।

दिश् स्त्री दिशति ददात्यवकाशं दिश–क्विन् । आकाशे प्राच्यादिव्यवहारहेतौ पदार्थे । "कार्यैकमवधि तस्मादिदं पूर्वञ्च पश्चिमम । इति निर्देशाद्दैशा यथा सा दिगिति स्मृतेति" उक्तेस्तस्या देशपरत्वपरत्व समवायिकारणत्वम । सा चैका नित्या विभ्वी च तत्र कालव्याप्तदिशा सङ्गतत्वं परम महत् भाषा । दिक्परीक्षा च कणाद[illegible]रोपस्कारयोर्यथा

'इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम सू० । कालनिरूपणं समाप्य इदानीं दिग्लिङ्गप्रकरणमारभमाण आह । दिग इद दिशत्र 'इतः' मापेक्षम इतोऽल्पतरसंयुक्तसंयोगाश्रयादिद बहुतरकयुक्तसंयोगाधिकरणं परम इतश्च संयुक्तसंयोगभूयस्त्वाधिकरणादिद संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वाधिकरणमपरमि त नियतदिगदेशयोः समानकालयो पिण्डयोर्यतो द्रव्याद्भवति सा दिगित्यर्थः । न हि तादृश द्रव्यमन्तरेण भूयसां संयुक्तसंयोगानामल्पीयसां वा पिण्डयोरुपनयनायकमन्यदस्ति न च तदुपनयमन्तरेण तत्तद्विशिष्टबुद्धिः न च तामन्तरेण परत्वापरत्वयोरुत्पत्तिः न च तदुत्पत्ति विना तद्विशिष्टप्रत्ययव्यवहारौ । न च काल एव संयोगोपनायकोऽस्तु किं द्रव्यान्तरेणेति वाच्यं कालस्य नियतक्रियोपनायकत्वेनैव सिद्धेः अनियतपरधर्मोपनायकत्वकल्पना यान्तु काश्मीरकुङ्कुमपङ्कराग कार्णाटकामिनीकुचकलसं प्रत्युपनयेत् आकाशात्मनोरपि तथा परधर्मोपसंक्रामकत्वे स एव प्रसङ्गः, दिशस्तु अनियतपरधर्मोपसंक्रामकतयैव सिद्धत्वान्नातिप्रसङ्गः एवञ्च क्रियोपनायकात् कालात् संयोगोपनायिका दिक् पृथगेव । किञ्चाकाल

पूर्वमिदम् [illegible]दक्षिणमिदम् अस्मात्पश्चिममिदम् अस्मादुत्तरमिदम अस्माद्दक्षिणपूर्वमिदम् [illegible]दक्षिणपश्चिममिदम् अस्मात्पश्चिमोत्तरमिदम् अस्मादुत्तरपूर्वमिदम अस्मादधस्तादिदम् अस्मादुपरिष्टादिदम इत्येते प्रत्यया इत इदमित्यनेन सङ्गृहीताः एतेषां प्रत्ययानां निमित्तान्तराभावात । किञ्च नियतोपाध्युन्नायक कालः अनियतोपाध्युन्नायिका दिक्, भवति हि यदपेक्षया यो वर्त्तमानः स तदपेक्षया वर्त्तमान एव, दिगुपाधी तु न तथा नियमः य प्रति या प्राची तं प्रत्येव कदाचित्तस्या प्रतीचीत्वात एवमुदीच्यादिष्वपि वाच्यम, यदपेक्षया सूर्योदयाचलसन्निहिता या दिक सा तदपेक्षया प्राची यदपेक्षया स्वर्णास्ताचलसन्निहिता या दिक सा तदपेक्षया प्रतीची स च तानन्तु संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वं न च सूर्यसंयोगाल्पीयस्त्वं भूयस्त्वा वा दिगुपनेया । एव प्राङ्मुखस्य पुरुषस्य वामभागावच्छिन्ना दिगुदीची, तादृशपुरुषदक्षिणभागावच्छिन्ना दिक दक्षिणा, वामत्वदक्षिणत्वे तु शरीरावयववृत्तिजातिविशेषौ । शुद्धत्वा समवायिकारणक्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिक एव । अदृष्टवदात्मसंयोगजन्यानि क्रियाजन्यसंयोगाश्रयो दिगुह्यः । एवञ्चेन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुसोमेशानब्रह्मा[illegible]नाग[illegible]स्थान परिगृहीता दश दिश इति व्यपदेशान्तरं प्राच्यादिव्यपदेशत" उप० । 'द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते सू० । दिशो द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च वायुपरमाणुवदित्याह । गुणवत्त्वाद्द्रव्यत्वम अनाश्रितत्वाच्च नित्यत्वमित्यर्थ' इ० । एकत्वमतिदिशन्नाह । 'तत्त्वम्भावेन' सू० । "दिग्लिङ्गाविशेषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च सत्त्वावदेकत्वं तदनुविधेयं पृथक्त्वम्" इ० । ननु यद्येकैव दिक कथं तर्हि दश दिश इति प्रतीतिव्यवहारावित्यत आह । "कार्य्यविशेषेण नानात्वम" सू० । 'कार्य्यविशेषः कार्य्यभेदस्तेन नानात्वोपचारः इत्यर्थः' इ० । तमेव कार्य्यभेदं दर्शयन्नाह । "आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची" सू० । 'प्राची[illegible] सविता अञ्चतीति प्राची तथाच यस्यां दिशि मेरुप्रदक्षिणक्रमेण भ्रमत आदित्यस्य प्रथम संयोगो भूतपूर्वो भविष्यन् वा सा दिक प्राची अत्र पुरुषाभिसन्धिभेदमा[illegible] कालत्रयोपवर्णनम, भवति हि कस्यचित्पूर्वेद्युः [illegible]स्यां दिशि आदित्यसंयोगः प्रथम इत [illegible] प्राची[illegible] कस्यचिदपरेद्युरस्या आदि[illegible] प्र[illegible]वहाराव प्राच्या[illegible]व्यवहार

कश्चिद्दिग्रात्री नक्षत्राम् आदित्यसंयोगो भवत्वतीतानि- भविष्यत्संयोगव्यवहार[illegible]ार:, भूतादिति आदित्यसंयोगस्य सम- न्वयः तेनाभिसन्धेरनियमात् यदाप्यादित्यसंयोगो नास्ति रात्रौ मध्याह्नादौ तथापि प्राचीव्यवहारानुगमः सिद्ध्यतीति भावः" उप०वृ०। दिगन्तरव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह "तथा दक्षिणा प्रतीची उदीची च" सू०। "अहष्टेव दक्षिणदिगवच्छिन्नगादित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताद्वा दक्षिणव्यवहारः एवं प्रतीच्युदीच्योरपि व्यवहार उन्नेयः। यावत्तद्दक्षिणत्वे निरुक्त एव" उप० वृ०। दिगन्तरालव्यवहारेऽपीममेव प्रकारमतिदिशन्नाह "एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि" सू०। "प्राचीदक्षिणयोर्दिशोर्लक्षणसाङ्कर्येण दक्षिणपूर्वा दिगिति व्यवहार एवं दक्षिणपश्चिमा पश्चिमोत्तरोत्तरपूर्वेत्यूह्यम् एते आदित्यसंयोगा येन विभुना द्रव्येणोपनीयन्ते सा दिगिति कणादरहस्ये व्युत्पादित विस्तरत" उप०वृ०। अलिपदान्ते च क्त। टिक। "दिगदक्षिणा गन्धवह मुखेन"। "प्रवृत्तदिक्पाशुविविक्तयानम्" कुमा०। सा चोपाधिभेदात् दशधा "पूर्वाग्नेयी दक्षिणा च नैर्ऋती पश्चिमा तथा। वायवी चोत्तरैशानी ऊर्द्ध्वा चाधोदिशोऽदश" इति" वराह- [illegible] तत्त्वे प्रमाण प्राच्यादिभेदे उपाधि[illegible]पदे ३८२५ पृ० दृश्यम्। 'यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा" नैष० "परस्पराक्षेपमिवाभजन्त दिश:" किरा०। आगुरिमते वा टाप् दिशाप्यत्र। दिशागज दिशापाल- शब्दे दृश्यम् दिशाश्च यात्रायामुपयोगिसंज्ञाभेदे ज्यो० त० उक्तो यथा "अङ्गारिणी दिग्रविनिर्मुक्ता यस्यां रविस्तिष्ठति सा प्रदीप्ता। प्रधूमिता यास्यति या दिनेशः शेषाः प्रशस्ताः शुभदाश्च ताः स्युः'। "यस्य पूर्वादिकाष्ठायां शुक्राद्यादिग्गोरविः। सा दिग्दत्तमिता ज्ञेया शेषास्ते च सदोदिताः"। यात्रा युद्धं विवाहश्च द्वारं प्रासादहर्म्ययोः। न कर्त्तव्यं शुभं काम्यं दत्तायामभितश्च नरैः" । "अस्तायामां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम्। स सर्वः सर्वकार्येषु श्रेयोऽदैश्यते नर:" ज्योति० त० दिक्चक्रयन्त्रोक्ते २दन्तजाते च वैजयन्ती ३दशसंख्यायाम् ४तत्संख्यान्विते च। "दिग्भिर्दुर्वैरेदशभिः शरैः" नील० ता०। ५सोमाधिकारदेवताभेदे "दिग्गताकंप्रपत्तोऽब्धि नगो न्द्रोपेन्द्र[illegible]" शारदा[illegible] न्। व: [illegible]ति: दिशि भवं [illegible] ता० [illegible]। दिश्य [illegible] वि० [illegible]ा निर्दे- शम् [illegible]। दीयक दिश[illegible]देश[illegible] ।

दिश त्रि० दिशति दिश—क। १देशके। २विष्णौ पु०। "चतुरस्रो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः" विष्णुस०।

दिशस् स्त्री दिश—बा० कसुन्। दिशि रत्नावली।

दिशागज पु० दिशायां स्थितो गजः। दिग्गजे "नागान् दिशागजसुतान् दिशागपि च भारत!" हरिवं० १४५अ०

दिशाचक्षुस् पु० गरुडात्मजभेदे। "वातवेगो दिशाचक्षुर्निमिषोऽनिमिषस्तथा" भा० उ० १०० गरुडपुत्रोक्तौ।

दिशापाल पु० दिशा पालयति पालि—अण् उप० स०। इन्द्रादौ १दिक्पाले २ब्रह्मनियोजिते वैराजादिप्रजापतिसुते दिशां पालकभेदे च। दिग्भेदेन तेषां नियोजनकथा हरिवं० ४ अ० यथा "एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः। दिशापालानथ तत. स्थापयामास भारत!। पूर्वस्यां दिशि पुत्रन्तु वैराजस्य प्रजापतेः। दिशापालं सुधन्वानं राजानं सोऽभ्यषेचयत्। दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापत.। पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम्। केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः। उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयेत्। [illegible]रय पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते"।

दिशोदण्ड पु० दिशमनादृत्य दण्डः अलुक् स०। दिशोऽनादरेण दण्डे सि० कौ०।

दिश्य त्रि० दिशि भवः दिगा० यत्। दिशि भवे। "ये सर्पा पार्थिवा ये आन्तरिक्षा ये दिव्या ये दिश्यास्तेभ्य इम बलिमहार्षम्" आश्व० गृ० २।१।९।

दिष्ट त्रि० दिश—कर्म्मणि क्त। १उपदिष्टे २कथिते। अन्नाया कर्त्तरि क्त। ३भाग्ये न० अमरः। "न दिष्टमिष्टं कुरुते न तिष्ठति तु पौरुषे" विष्णु पु०। ४काले पु० अमरः। ५वैवस्वतमनोः पुत्रभेदे। "नारिष्यन्तोऽथ नाभाग सप्तमो दिष्ट उच्यते" भाग० ८।१३।२ वैवस्वतमनुपुत्रकथने। ६दारुहरिद्रायां शब्दमाला

दिष्टान्त पु० ६त०। १भाग्यसमाप्तौ तदुपलक्षिते २मरणे च। 'ततो दिष्टान्तमापन्न. सर्वेषां दुःखमावहन्" भा० आ० ४९ अ० "दिष्टान्तमाप्स्यति भवानपि पुत्रशोकात्" रघु.

दिष्टि स्त्री दिश—भावे क्तिन् संज्ञायां कर्त्तरि क्तिच् वा। १हर्षे २परिमाणे च मेदि०। ३वचने उपदेशे ४उत्सवे "तथाचाह दिष्टिदिष्टिरिव प्रभाव" काद०। ५भाग्ये च "दानकुले दिष्टदिष्टिर्विषयोऽवकाशमभूत्" काद०।

दिधिषू स्त्री० दिध—धारणे भावे क्विप् दिधं देवनं स्यति सो—कू—वा क्विप्, अग्रादि°नि°वा। १पुनर्भूवे भ्रात्रार्थबालादिस्थितस्य तृतीयान्तस्य रूपमिष्यते तेन अभागेऽनेतव्यं। "अन्योऽन्यमतयोर्हार्दा दिधिषुर्दिधिषुरिति वाच्यत्" भा० आ० १२९अ०

दिधिषु लि° दा—किषु। दातरि उणादि°।

दिह लेपने अदा० उभ० सक० अनिट्। देग्धि दिग्धे अधिक्षत् अधिक्षत-अदिग्ध अधिक्षन्त अदिहत।। दिदेह दिदिहे। देग्धा धेक्ष्यति दिग्धः। "अदिहं चन्दनैः शुभैः" भट्टिः। "स चन्दनोशीरमृणालदिग्धः" भट्टिः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तलेपने। प्रदिग्ध "इन्द्रास्त्रपक्षाभिदिग्धाः" अथ०५।१८।८ "दन्तरजसा-देग्धि" कौ०त०ब्रा०२१ "कवचैः शोणितादिग्धैः" भा०भी० ११८४ श्लो० "ऊर्जं वा एत रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति यद्वल्मीकम्" तै०ब्रा ५।१।८ "लोकानां च सर्वेषां च मनःपङ्कोपदिग्धता" काम०नी० "शिरोगलकपोपदिग्धम्" सुश्रु० "यथावो भूमौ निदिग्धं तदभया। स्यादेवं तत्" शत०ब्रा० १।७।२।१२।

दी क्षये दि० आत्म० अक० अनिट्। दीयते अदास्त। दिद्ये क्षीदित दानः। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थक्षये "अध श्येनो जवसा निरदीयम्" ऋ०४।२७।१ "आपो नप्त्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परिदीयन्ति यह्वीः" ऋ०२।३५।१४

दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशे च भ्वा० आ० सक० सेट्। दीक्षते अदीक्षिष्ट। दिदीक्षे दीक्षिष्यते। "दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे" भट्टि० "अजाद्वा एष पुनर्जायते यो दीक्षते" ऐत०ब्रा०२।२२ "अथ सोमस्य दीक्षिष्ट" ऐत०ब्रा० २।१९ "ब्रह्मव्रतेन दीक्षितप्रमाणः" भाग० ७।१६ क्वचित् वेदे परस्मै०। "ते ह देवयजनं दिदीक्षुः" पञ्चविं०ब्रा०२४।१८ णिच्। दीक्षयति "राजानं दीक्षयामासुः सर्पसत्राय्ये तदा" भा० आ० २०१७ श्लो०।

दीक्षण न० दीक्ष—भावे ल्युट्। यज्ञाद्यर्थनियमभेदे। "वत्स मोक्षस्य दीक्षणेष्वपि" राजमार्तण्डः।

दीक्षणीय त्रि० दीक्षणाय हितादि छ। दीक्षासाधने इष्टिभेदे। "यो दीक्षते आग्नावैष्णवं द्वादशकपालं दीक्षणीयं हविर्भवति" शत०ब्रा० ३।१।३।१। २इष्टिभेदे स्त्री "दीक्षणी-आमावस्यायानिष्टदेवता" कात्या०श्रौ०५।४।१० "दीक्षणी-यादीनां अवभाभिष्टीनां प्रवृत्तानामुपांशुत्वम्" कर्कः "वाजपेये वा दीक्षणीयां नीचैस्तरां नीचैस्तरामितरे" कात्या०श्रौ० ७।२।२१ "अपि वा वाजपेये उत्तमया वाचा उच्चैर्दीक्षणीयां कुर्युः इतरे द्वे इष्टी प्रायणीयातिथ्ये नीचैस्तरां कर्तव्ये, दीक्षणीया उच्चैस्तरां, प्रायणीया तदपेक्षया नीचैस्तरां, तदपेक्षया नीचैस्तरामातिथ्येति" कर्कः। ३सौमिके इष्टिभेदे हेम०। ४वाजपेयाङ्गभूते इष्टिभेदे। "वाजपेय कृभूतानां यजतीमां दीक्षणीयाप्रायणीयादीनाम्।दशु सकृद्गृहीतमाज्यं जुहोति" यजु० ९।५। वेददी०।

दीक्षा स्त्री० दीक्ष—भावे अ। १नियमे २उपनयनसंस्कारे "दीयते विमलं ज्ञानं क्षीयते कर्मवासना। तेन दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः" इति तन्त्रोक्ते ३अभीष्टदेवमन्त्रग्रहणे ४तदुपदेशे। यागाङ्गदीक्षा च द्वादशसंख्या अपरिमिता वा यथाह कात्या०श्रौ०७।१।२९सू० "द्वादश दीक्षा 'अग्निष्टोमे भवन्ति' कर्कः। "अपरिमिता वा" द्वादशसंख्यातोऽतिशयेनाधिकसंख्या वा दीक्षा भवन्ति 'अपरिमितं प्रमाणाद्भूय इति" परिशिष्टकार मतसम्वादो दीक्षापक्षाः, "एका दीक्षा, तिस्रो दीक्षा, द्वादश दीक्षा अपरिमिता वा दीक्षेति" शाखान्तरादिते दीक्षापक्षाः। आपस्तम्बः "दशाहमवरार्ध्यं दीक्षितो भवति मासं संवत्सरं वा यदा कृशः स्यादित्यपरं विज्ञायते च यदा वै दीक्षितः कृशो भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्मिन्नन्तर्न किं चन भवत्यथ मेध्यो भवति यदास्य कृष्णं चक्षुषोर्नश्यत्यथ मेध्यो भवति यदास्य त्वचास्थि अधीयतेऽथ मेध्यो भवति पीवा दीक्षेत कृशो यजेत यदस्याङ्गानां क्षीयते जुहोत्येव तदिति विज्ञायते" इति। कर्क "पुण्याहे दीक्षा क्रयः प्रवर्ग्य उत्थानम्" १सू० "तान्यत्र दीक्षा सोमक्रयः प्रवर्ग्यः सुत्या उत्थानं समाप्तिः पुण्याहे व्यतीपातादिज्योतिःशास्त्रनिषेधवर्जिते शुभदिने भवन्ति यतएव स्मरन्ति "आभ्युदयिकः पदार्थः पुण्येऽहनि कर्तव्यः एतानि चाभ्युदयिकानीति" कर्कः। तान्त्रिकमन्त्रदीक्षाकालादि मल०त० उक्तं यथा "अथ दीक्षाकालः सा च मलमासे न कार्या यथा-ऽगस्त्यसंहितायाम् "यदा ददाति मन्त्रज्ञः प्रसन्नवदनो मतम्। अयमेव तथा चैवमितः कर्त्तव्यताक्रमः। विशुद्धदेशकालेषु यथाकाले नियतो गुरुः। संवत्सरो ग्रोमत्र्य कर्त्तुमहारोपयन्न भने।। क्रमोऽत्राभीष्टं

आगमादौ च कार्त्तिकापूजनम् । तन्त्रोक्तप्रकारेण
मन्त्रैतद्विदधीत वै । मधुमासि भवेद्दुःखं माधवे रत्न-
सञ्चयः । मरणं भवति ज्यैष्ठे आषाढे बन्धुनाशनम् ।
सम्पत्तिः श्रावणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानाश-
श्विने नास्ति सर्व्वतः शुभमेव हि । ज्ञानं स्यात् कार्त्तिके
सौख्यं मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे
भवेन्मेधाविवर्द्धनम् । फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्यान्मलमासं
विवर्जयेत् । गुरौ रवौ दिने शुक्रे कर्त्तव्यं बुधसो-
मयोः । अश्विनी भरणी स्वातिविशाखाहस्तभेषु च ।
ज्येष्ठोत्तरत्रयेष्वेवं कुर्य्यान्मन्त्राभिषेचनम् । शुक्लपक्षे च
कृष्णे वा दीक्षा सर्व्वसुखावहा । पूर्णिमा पञ्चमी चैव
द्वितीया सप्तमी तथा । त्रयोदशी च दशमी प्रशस्ता
सर्व्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ।
गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानु
कूले च शस्यते सर्व्वकर्म्मसु । सूर्य्यग्रहणकालेन समानो
नास्ति कश्चन । तत्र यद्यत् कृतं सर्व्वमनन्तफलदं भवेत् ।
न मासतिथिवारादिशोधनं सूर्य्यपर्व्वणि । ददातीष्ट
गृह्णीत यत्तस्मिन् काले गुरोर्मनुम् । सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य
विनायासेन वेगतः" । मनुं मन्त्रम् । अङ्गारोपणमा-
नमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्व दर्शयति मधुमासे इत्यादि ।
पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोगशुद्धदिवसे ।
तथाच महाकपिलपञ्चरात्रम् "पञ्च नक्षत्रमित्यादौ
करणे योगशावरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य शुभा-
वहः" । सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्युतारयोरानु-
कूल्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु
समयशुद्धान्तरोपलक्षणम् । (अकालशक्तोक्ते "गुरोर्भृ-
गोरस्तबाल्ये" इत्यादिके वचने "परीक्षारामकूपाद्य पुर-
श्चरणदीक्षणे" इत्यादिना अशुद्धकाले तस्यावर्जनत्व-
मुक्तम्) । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । स्नानमा-
लायाम् "रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा" ।
तथा "तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कथञ्चन" ।
दीक्षातत्त्वे "यदैवेच्छा तदा दीक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः ।
न तिथिर्न व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ।
दीक्षायाः कारणं किञ्चित् स्वेच्छयाप्ते तु सद्गुरौ" ।
सद्गुरौ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् "भुवस्त-
नक्षत्रगणे रविमुखभवारेषु वलिनो सद्गुरौ दीक्षा ।
स्थिरलग्ने शुभचन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्म्मे" ।
ध्रुवाणि सौम्यचराणि रोहिणी च । वसूनि पिता-
हराद्याश्वभिरौरेवताः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तमदशमम् ।
कोणं नवपञ्चमम् । धर्म्मो नवमः । गौतमीये "रोहिणी
श्रवणार्द्रा च धनिष्ठा चोत्तरात्रयम् । पुष्यः शत-
भिषक्चैव च दीक्षानक्षत्रमिष्यते" । अर्कौ इतः ।
रत्नावल्याम् "योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः शोभनो-
धृतिः । वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्म्मा च साध्यः शुक्लश्च हर्षणः ।
वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश' । तथा ।
शुभानि करणानि स्युर्दीक्षायाञ्च विशेषतः । शकुन्यादीनि
विष्टिञ्च विशेषेण विवर्जयेत्" । शकुन्यादीनि शकुनिना-
गचतुष्पदकिंस्तुघ्नानि । कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्व्वप-
क्षदिने तथा" । कृष्णे कृष्णपक्षे । कालोत्तरे "मुक्तिकामै-
र्षिते सदा' म॰त॰ दीक्षायां प्रतिपद्यत॰ "राघवभट्टधृतसा-
रसंग्रहे शिष्याचार्यजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने ।
सत्तीर्थेऽर्कविधूग्रासे तन्तुदामनपर्व्वणोः । मन्त्रदीक्षां प्रकु-
र्व्वाणो मासर्क्षादीन्न शोधयेत्" । तन्तुपर्व्व परमेश्वरोपवीत
दानतिथि श्रावणी पूर्णिमा । दामनपर्व्व दमनभञ्जनति-
थिश्चैत्रशुक्लचतुर्द्दशी । कूर्म्मपुराणे हिमालयं प्रति देवी-
वाक्यम् "यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विवि-
धानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि निष्ठा तेषां हि तामसी ।
करालभैरवञ्चापि यामलं वाममार्गितम् । एवंविधानि
चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु । मया सृष्टानि चा-
न्यानि मोहायैषां भवार्णवे" । तस्मात् सद्भिः श्रुतिस्मृति-
विरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित पदं न्यस्तव्यम् । अथादि-
दुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु "एषु दोषेषु सर्व्वत्र मायां काम-
मथापि वा । श्रियं चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषण-
निवृत्तये । तारसम्पुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुध्यति ।
यस्य यत्र भवेद्भक्तिः सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति । भुवने-
श्वरीपारिजातेऽपि 'मायाबीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धि-
प्रदो भवेत् । पिण्डस्तु केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्झिती-
कृतः । मायाबीजात् भवेत् प्राणो बीजस्यान्यत्र वीर्य्यवत्' ।
नारदीये "यदृच्छया श्रुतं मन्त्रं छद्मनापि छलेन वा ।
पत्रेक्षितं वा गाथाञ्च तमुपेत्य त्वनर्थकृत् । प्रविश्य
विधिवद्दीक्षामभिषेकावसानिकाम्" । अधिकं तन्त्रसा-
रोक्तं देशाद्यनुपदं वक्ष्यते
तन्त्रसारे दीक्षाशब्दस्य व्युत्पत्तिप्रदर्शनपूर्व्वं कलावतत्र-
कता दर्शिता यथा
"दीक्षां विना जपस्य दुष्टत्वात् सफलं वा निष्-
फले "दिव्यं ज्ञानं यतो दद्यात् कुर्य्यात् पापस्य संक्ष-

णम् । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः । दीयते ज्ञानसंभारः क्षालनात् पापसन्ततेः । अतो दीक्षेति सा प्रोक्ता मुनिभिस्तन्त्रवेदिभिः" । सर्वाश्रमेषु दीक्षाया आवश्यकत्वम् तथा च "दीक्षामूलं जपं सर्वं दीक्षामूलं परन्तपः । दीक्षामाश्रित्य निवसेत् यत्र कुत्राश्रमे वसन्" । शूद्रस्य निषेधमाह तन्त्रान्तरे "प्रणवाद्यं न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा । आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रञ्चाजपसंज्ञकम् । स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्द्विजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम्" । नृसिंहतापनीये "सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रौ यदि जानीयात् स मृतोऽधोगच्छति" । लक्ष्मीं लक्ष्मीमन्त्रम । विशेषमाह वाराहीतन्त्रे "गोपालस्य मनुर्देवि सर्वस्यापि प्रदृश्यते । तत् पत्न्याश्चापि सूर्य्यस्य गणेशस्य मनुस्तथा" ।

अदीक्षितस्य निन्दामाह तन्त्रसारे
"अदीक्षिता ये कुर्व्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये तासां शिलायामुप्तबीजवत् । देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकाम् । कल्पे दृष्ट्वा तु मन्त्रं वै यो गृह्णाति नराधमः । मन्वन्तरसहस्रेषु निष्कृतिर्नैव जायते । नादीक्षितस्य कार्य्यं स्यात् तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः" । अतः सद्गुरोराहितदीक्षः सर्व्वकर्म्माणि साधयेत् । गोविन्दवृन्दावने "अदीक्षितस्य मरणे प्रेतत्वं न विमुञ्चति" । नवरत्नेश्वरे "सर्वासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमुदाहृतम् । अविरोधाद्भवन्त्येव प्रासङ्गिक्यस्तु भुक्तयः" । दीक्षा कार्य्या च यथा कुलार्णवे "उपपातकलक्षाणि महापातककोटयः । क्षणाद्दहति देवेशि ! दीक्षा हि विधिना कृता । दीक्षाप्यागमोक्तागमपदार्थमाह यामले "आगतः शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने । मतस्तस्या हृदम्भोजे तस्मादागम उच्यते । आगमोक्तविधानेन कलौ देवान् यजेत् सुधीः । न हि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः । पञ्चपर्वभेदैर्दीक्षा ह्यागमोक्ताः स्मृताः प्रिये ! । यां कृत्वा कलिकाले च सर्वाभीष्टं लभेन्नरः" तन्त्रसा०

दीक्षाप्रकारश्च कलावतीशब्दे १७६२ पृ० द्रष्टव्यः ।

अन्यच्च दीक्षायामृत्विगादिवरणं यथा

रुद्रयामले "[illegible] शिवताद्दातृ" क्षिणोति च मलत्रयम् । अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षातन्त्रार्थवेदिभिः" । [illegible] च "दीयते परमं ज्ञानं क्षीयते पापपद्धतिः । तेन दीक्षोच्यते तन्त्रे आगमार्थवत्त्वात्" । योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तपटलेऽपि "दीयते ज्ञानसद्भावं क्षीयते पापबन्धनम् । अतो दीक्षेति देवेशि ! कथिता तत्त्वचिन्तकैः । जन्मना कर्मणा वापि यत् पापं समुपार्जितम् । तेषां विश्लेषकरणी परमज्ञानदा यतः । तस्माद्दीक्षेति लोकेऽस्मिन् गीयते शास्त्रपण्डितैः । विज्ञानफलदा सैव द्वितीया सर्वकारिणी । तृतीया मुक्तिदा चैव तस्माद्दीक्षेति गीयते" । विश्वसारतन्त्रे द्वितीयपटले च "अथ दीक्षां प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ! । यस्य विज्ञानमात्रेण देवत्वं लभते नरः । दिव्यज्ञानं यतो दद्यात् कुर्यात् पापक्षयं यतः । तस्माद्दीक्षेति सा प्रोक्ता सर्वतन्त्रस्य सम्मता" । अथ दीक्षामाहात्म्यम् रुद्रयामले पूर्वखण्डे तृतीयपटले "देवि ! दीक्षाविहीनस्य न सिद्धिर्न च सद्गतिः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन गुरुणा दीक्षितो भवेत् । अदीक्षितोऽपि मरणे रौरवं नरकं व्रजेत् । तस्माद्दीक्षां प्रयत्नेन सदा कुर्य्याच्च तान्त्रिकीम्" पञ्चदशपटले "अदीक्षिता ये कुर्वन्ति जपपूजादिकाः क्रियाः । न भवन्ति प्रिये तेषां शिलायामुप्तबीजवत्" । कल्पसूत्रटीकाधृतकुलार्णवतन्त्रे "रसेन्द्रेण यथा विद्धमयः सुवर्णतां व्रजेत् । दीक्षाविद्धस्तथैवात्मा शिवत्वं लभते प्रिये । दीक्षाग्निदग्धकर्मासौ पाशाद्विच्छिन्नबन्धनः । गतकायकर्मबन्धो निर्जीवश्च शिवो भवेत् । गतं शूद्रस्य शूद्रत्वं विप्रस्यापि च विप्रता । दीक्षासंस्कारसंभिन्ने जातिभेदो न विद्यते । शिवलिङ्गे शिलाबुद्धिं कुर्वन् यत् पापमाप्नुयात् । दीक्षितस्यापि पूर्वत्वं स्मरन् तत् पापमाप्नुयात् । ठाक्रीश्वरत्वजातिलिङ्गं प्रतिष्ठितम् । यथोच्यते तथा युक्ताः सर्वे वर्णाश्च दीक्षिताः । येन पूजितमात्रेण ब्रह्माण्डभुवनान्तरम् । पूजितं तेन सर्वं स्याद्दीक्षितेन न संशयः । नादीक्षितस्य कार्यं स्यात्तपोभिर्नियमव्रतैः । न तीर्थगमनेनापि न च शारीरयन्त्रणैः" । पञ्चमखण्डे षष्ठोल्लासेऽपि "गर्भार्षिः शरीरस्थं न कुर्यात्तीर्थसेवनम् । सकलं चरितं दृष्टं गुरुणा सेवयेत् । एवं सर्वशरीरस्थं सर्पिर्वत् परमेश्वरी । विना दीक्षाबलाद्देवि ! न ददाति फलं क्वचित्" । [illegible] प्रथमपटले "न च दीक्षा-

परं [illegible] दीक्षापरं वचः । न च दीक्षापरं कालं तस्माद्दीक्षा गरीयसी”
तत्र देशकालादि तन्त्रसारे निर्णीतं यथा
“हृषे सिंहे च कन्यायां धनुर्मीनाख्यलग्नके । चन्द्रताराानुकूले च कुर्य्याद्दीक्षाप्रवर्त्तनम् । स्थिरलग्नं विष्णुलग्ने शिवलग्ने चरः शुभः । द्विःस्वभावगतं लग्नं शक्तिमन्त्रे प्रशस्यते । त्रिषडायगताः पापाः शुभाः केन्द्रा त्रिकोणगाः । दीक्षायान्तु शुभाः सर्वे रन्ध्रस्थाः सर्वनाशकाः” । शुक्लपक्षे भवेद्दीक्षा कृष्णेऽप्या पञ्चमाह्निकात्’ । निषिद्धमासेऽपि तत्तद्विशेषो दर्शितः रत्नावल्याम् “षष्ठी भाद्रपदे मासि तथा कृष्णा चतुर्दशी । कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गे शुक्ल तृतीयिका । पौषे च नवमी शुक्ला माघे शुक्लचतुर्थिका । फाल्गुने नवमी शुक्ला चैत्रे कामचतुर्दशी” । त्रयोदशीति केचित् । “वैशाखे चाऽक्षया चैव ज्यैष्ठे दशहरा तिथिः । आषाढे नवमी शुक्ला श्रावणे कृष्णपञ्चमी । एतानि देवपर्वाणि तीर्थकोटिफलं लभेत् । अत्र दीक्षा प्रकर्त्तव्या न मासञ्च परीक्षयेत् । न वारं न च नक्षत्रं न [illegible]दिकदूषणम् । न योगकरणञ्चैव शङ्करेण च [illegible]” । अन्यत्र । “चैत्रे त्रयोदशी शुक्ला वैशाखैकादशी सिता । ज्यैष्ठे चतुर्दशी कृष्णा आषाढे नागपञ्चमी । श्रावणैकादशी भाद्रे रोहिणीसंयुताष्टमी । आश्विने च महापुण्या महाष्टम्यष्टमीष्टदा । कार्त्तिके नवमी शुक्ला मार्गशीर्षे तथा सिता । षष्ठी चतुर्दशी पौषे माघस्यैकादशी सिता । फाल्गुने च सिता षष्ठी चेति कालविनिर्णयः” । योगिनीतन्त्रे “अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । रविसंक्रान्तिदिवसे युगाद्यायां सुरेश्वरि । । मन्वन्तरासु सर्वासु महापूजादिने तथा । चतुर्थी पञ्चमी चैव चतुर्दश्यष्टमी तथा । तिथयः शुभदाः प्रोक्ताः” इत्यादिवचनात् चतुर्दश्यष्टमीति शक्तिविषयम् चतुर्थीति गणेशविषयम् तत्तत्कल्पोक्तत्वात् “निन्दितेष्वपि कालेषु दीक्षोक्ता ग्रहणे शुभा । सूर्य्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले । विशेषतो [illegible] । दीक्षाग्रहणकर्मणि । तत्र यद्यत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् । रविसंक्रमणे चैव सूर्य्यस्य ग्रहणे तथा । तत्र लग्नादिकं किञ्चित् विचार्य्यं न कदाचन । रविसंक्रमणे चैव नान्यदन्वेषितं भवेत् । न वारतिथिमासादिशोधनं सूर्य्यपर्वणि” । एवं चन्द्रग्रहणेऽपि तथा च रुद्रयामले “न कुर्य्यात्कालिकीं दीक्षां चन्द्रपरक्तो विभावसौ । न कुर्य्याद्वैष्णवीं तान्तु यदि चन्द्रमसो ग्रहः” । एतच्च गोपालश्रीविद्येतरविषयम् । “कल्येषु पुण्ययोगेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोरिति” गौतमीयात् । सूर्य्यग्रहणकाले तु नान्यदन्वेषितं भवेत्” इति योगिनीहृदयाच्च । वस्तुतस्तु “श्रीपराकालीगोजानि गोपाद्दीर्गेष्व यो मनुः । सूर्य्यस्योपप्लवे लब्धे नृणां शीघ्रफलप्रद” इत्यादिवचनानुरोधात् पूर्ववचने शक्तिमन्त्रपदं श्रीविद्याव्यतिरिक्तशक्तिमन्त्रपरमिति साम्प्रदायिकाः । “अमावास्या सोमवारे भौमवारे चतुर्थिका । सप्तमी रविवारे च सूर्य्यग्रहशतैः समा । शिष्यानाहूय गुरुणा कृपया दीयते यदि । तदा लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य्यं कदाचन । तथा“सर्वे वारा ग्रहाः सर्वे नक्षत्राणि च राशयः । यस्मिन्नहनि सन्तुष्टो गुरुः सर्वे शुभावहाः” । योगिनीतन्त्रे “ग्रहणे च महातीर्थे नास्ति कालस्य निर्णयः” । अथ वक्ष्यामि दीक्षायाः स्थानं तन्त्रानुसारतः । गोशालायां गुरोर्गेहे देवागारे च कानने । पुण्यक्षेत्रे तथोद्याने नदीतीरे च मन्त्रवित् । धात्रीविल्वसमीपे च पर्वताग्रगुहासु च । गङ्गायास्तु तटे वापि कोटिकोटिगुणं भवेत्” । दीक्षायां विशिष्टदेशमाह ‘गयायां भास्करक्षेत्रे विरजे चन्द्रपर्वते । चट्टले च मतङ्गे च तथा कन्याश्रमेषु च । न कृष्टक्षीयाततो दीक्षा तीर्थेष्वेतेषु पार्वति ।” । वाराहीतन्त्रे “शुक्रोऽस्तो यदि वा हुत्रो गुर्वादित्यो भवेद्यदि । मेषवृश्चिकसिंहेषु तदा दोषो न विद्यते” । महाविद्यासु सर्वासु कालादिविचारो नास्ति तदुक्तं मुण्डमालातन्त्रे “कालादिशोधनं नास्ति न चामित्रादि दूषणम्” । ५ कर्मणि च ‘विवाहदीक्षां निरवर्त्तयत् गुरुः’ “विवाहदीक्षातिलकं चकार” रघुः नियमे “एताश्चान्याश्चैव दीक्षा विप्रो वने वसन्” मनुः ।

दीक्षागुरु पु० दीक्षाया गुरुरुपदेष्टा । मन्त्राद्युपदेष्टरि ।

दीक्षान्त पु० दीक्षायाः प्रधानयागस्य अन्तः अन्तोपलक्षितः तत्समापको यागभेदः । अवभृथस्नानरूपे यागभेदे अमरः ।

दीक्षापति पु० ६त० । दीक्षापालके सोमे । “दीक्षां मे दीक्षापतिर्मन्यतामनु” यजु० ५ । ६ । “दीक्षायाः पतिः पालकः सोमः” वेददी० । दीक्षापालादयोऽप्यत्र ।

दीक्षायूप पु०न० दीक्षायां यूपः । दीक्षाङ्गपश्वादिमारणार्थं काष्ठमये पदार्थभेदे “रथस्थदीक्षायूपेन” काद०

दीक्षित त्रि० दीक्ष–कर्त्तरि क्त दीक्षा जाताऽस्य तार० इतच् वा। १सोमादियागाङ्गव्रतभेदधारिणि २संजाततन्नोक्ष दीक्षे च दीक्षाशब्दे उदा०। "वर्णानां ब्राह्मणश्चापि विशेषेण दीक्षितो द्विजः" भा० अनु० ६१८श्लो० "अनाख्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्। भोभवत्पूर्वकन्त्वेनमभिभाषेत धर्मवित्" "नाक्रामेत् कामतश्छायां बभ्रुणो दीक्षितस्य च" मनुः। ३काम्पिल्लनगरस्थविप्रभेदे तत्कथा "आसीत् काम्पिल्लनगरे सोमयाजिकुलोद्भवः। दीक्षितो यज्ञदत्ताख्यो यज्ञविद्याविशारदः। वेदवेदाङ्गवेदार्थवेदोक्ताचारचञ्चुरः। राजमान्यो बहुधनो वदान्यः कीर्त्तिभाजनम्। अग्निशुश्रूषणरतो वेदाध्ययनतत्परः" काशीख० १३अ०। स दीक्षितः अयनं यस्याः गौरा० ङीष्। दीक्षितायनी तत्पत्न्यां स्त्री "महापतिव्रतां सम्यक् पत्नीं प्रोवाच तामथ। दीक्षितायनि! कुत्रासि क्व ते गुणनिधिः सुतः। अथ तिष्ठतु किन्तेन क्व सा मम मुद्रोर्मिका। अङ्गोद्वर्त्तनकाले या त्वया मेऽङ्गुलितो हृता। नवरत्नमयीं शीघ्रं तामानीय प्रयच्छ मे। इति श्रुत्वाथ तद्वाक्यं भीता सा दीक्षितायनी" काशीख० १३अ० यजमाने ४संजातदीक्षे च। "संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता" वेणीसं० "दीक्षितो न ददाति" श्रुतिः।

दीक्षित त्रि० दीक्ष-शोकार्थे सुखं बाधित्वा तत्। दीक्षाशीले

दीति स्त्री दीप–क्तिन् वेदे पलोपः। दीप्तौ "सुदीतिरग्ने दिद्यद्भ्यः" ता०ब्रा० १६।११ "सुदीतिः सुदीप्तिरसि" भा०।

दीदि पु० दीप बा० दि–पृषो०। द्योतमाने। "अश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रता" ऋ० १।१५।११ "दीद्यग्नी द्योतमानाग्निसंयुक्तौ" भा०

दीदिवि पु० दिव–क्विन् अभ्यासे तस्य दीर्घः वस्य यलोपः। १स्वर्गे २अन्ने च उज्ज्वल०। २अन्ने बाह्ली अमरः। पुनः पुनर्भृशं वा दीव्यति दिव–यङ्लुक् क्विन् न गुणः अभ्यासदीर्घः। ४पुनःपुनर्भृशं वा द्योतमाने त्रि० "राजन्तमध्वराणां गोपामृतस्य दीदिविम्" ऋ० १।१।८ "दीदिविम् पुनःपुनर्भृशं वा द्योतकम्" भा०

दीधिति स्त्री दीधी–क्तिन् पृषोदरादित्वादिट् "यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः" पा० इकारलोपश्च। १किरणे "मणिमये भवने रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमोनैशम्। व्यपयन्ति दर्पणोदरनिह्नुता इव मन्दिरस्थाम्नः" इ०दं० "पुपोष वृद्धिं हरिदश्वदीधितेः" रघुः "अमलदीधितिरेव विदर्भजे।" नैष०। "आयःशुभ्राद्दीधितिमालिनीं" कि०सि० २रघुनाथशिरोमणिकृते चिन्तामणिटीकाभेदे ३अङ्गुली निघण्टुः।

दीधितिकृत् पु० दीधितिं कृ–क्विप्। चिन्तामणिटीकाभेदकारके रघुनाथशिरोमणिविपश्चिति

दीधितिमत् पु० दीधितयः भूम्ना सन्त्यस्य मतुप्। १सूर्ये "शरदां सुप्रपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव"। "शरद्घनात् दीधितिमानिवोष्णः" कुमा०। २अर्कवृक्षे च।

दीधी देवने दीप्तौ च अदा० अक० आत्म० सक० सेट्। दीधीते अदीधिष्ट। दीध्यै दीध्याञ्चक्रे। दीधिता दीधिष्यते दीधितिः। "दीधीवेवीटाम्: कश्चिदुत्सृष्टदर्भो–रभाजनम्" भा० द०।

दीन त्रि० दी–क्त तस्य नः। १दुःखिते अमरः। २भीते च। ३तगरपुष्पे न० ४मूषिकायां स्त्री मेदि०। "वासुदेवेनादीनमनादीनवमीरितम्" माघः। "दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य" रघुः।

दीनदयालु पु० दीने दयालुः। दुःखिते १दयालौ "दीनदयालुतयाऽवनिपालः" नैष०।

दीननाथ ६त०। दुःखितजनभर्त्तरि।

दीनार पु० दी–आरक् नुट् च। १स्वर्णभूषणे २मुद्रायां ३सुवर्णकर्षद्वये ४निष्कमाने अमरभरतौ। "दीनारोरोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्त्तितः। सुवर्णप्रतिमोभागोरोपक उच्यते" विष्णुगुप्तोक्ते सप्तमांशाधिककेशरत्तिकात्मकरोपकैरष्टाविंशत्या परिमिते ५द्वात्रिंशद्रक्तिकामिते हेम्नि च प्राय०त० रघुः।

दीप दीप्तौ दि० आत्म० अक० सेट्। दीप्यते अदीपि–अदीपिष्ट। दिदीपे दीप्तः। णिच् अदीदिपत्–त अदिदीपत् त। दीप्तिः। दीपनं दीपकः दीप्रः। "दीप्यमानः स्वतेजसा" मनुः। "पुनर्दिदीपे मदहुर्दिनश्रीः" रघुः "देवाङ्गनेव नीपिष्ट" "सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः" भट्टिः "ततः प्रकनको दीप्ताः मृगाश्च क्रूरभाषिणः" हरिवं० १७१ अ०। "हिंस्रेषु दीप्तास्त्रधरः कुमारः" भट्टिः "यावत् कर्माणि दीप्यन्ते तावत् संसारवासनाः" कुलार्ण०। उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते तदर्थे "आदिचादादीप्तकमालुकल्पम्" भट्टिः "अस्य यद्रेतसः प्रथममुद्दीप्यत" ऐत०ब्रा० ३।३४ "कुर्वन्ति परिदीप्यन्ति भूमिजलाधिपिते" भा० शा० १०३६ श्लो० आर्षः परस्मैपदः। "ते शराः स्वसत्त्वेन प्रदीप्ताग्निसमाभया" भा० अ० १८१ अ०

दीप पु० दीपयति स्वं परञ्च दीप–णिच्–अच्। स्वपर-

प्रकाशके तैलादिवर्त्तियोगेन वर्त्तिकादाहकत्वविशिष्टे प्रदीपे कार्त्तिके तद्दानप्रशंसा पाद्मे उत्तरख० यथा “शृणु दीपस्य माहात्म्यं कार्त्तिके च हरिप्रिय ! । यस्य श्रवणमात्रेण दीपदाने मतिर्भवेत् ॥ सूर्य्यग्रहे कुरुक्षेत्रे नर्म्मदायां शशिग्रहे । तुलादानस्य यत् पुण्यं तदूर्ज्जे दीपदानतः ॥ घृतेन दीपकं यस्तु तिलतैलेन वा पुनः । ज्वालयेन्मुनिशार्दूल ! अश्वमेधेन तस्य किम् ॥ तेनेष्टं क्रतुभिः सर्व्वं कृतं तीर्थावगाहनम् । दीपदानं कृतं येन कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥ तावद्गर्ज्जन्ति पापानि देहेऽस्मिन् मुनिसत्तम ! । यावत् कार्त्तिकमासे न दीपदानं कृतं भवेत् ॥ तावद्गर्ज्जन्ति पुण्यानि स्वर्गे मर्त्ये रसातले । यावत् ज्वलते दीपः कार्त्तिके केशवाग्रतः ॥ श्रूयतेऽत्रापि पितृभिर्गाथा गीता महामुने ! । भविष्यन्ति कुलेऽस्माकं कदाचित्ते सुता भुवि ॥ कार्त्तिके दीपदानैर्ये तोषयिष्यन्ति केशवम् । अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सुचरिता सुताः ॥ दीपदानं कार्त्तिके ये दास्यन्ति हरितुष्टिदम् । गयायां पिण्डदानेन कृतं नः मोक्षणं सुतैः ॥ यैश्चापि कार्त्तिके दत्तो दीपस्तुष्टिकरो हरेः । दीपं दास्यन्ति ये पुत्त्रास्त्वदर्थं चक्रपाणिनः । कार्त्तिके तैस्तु निस्तीर्णं ! नरकादुद्धृता वयम् । मन्त्रहीनं क्रियाहीनं शुचिहीनं जनार्द्दन ! ॥ व्रतं सम्पूर्णतां यातु कार्त्तिके दीपदानतः । अनेनैव हि मन्त्रेण दीपं यच्छत्यनेन्मुने ! ॥ मधुसूदनतुष्ट्यर्थं कार्त्तिके मुनिसत्तम !” । वामनपुराणे च ‘दास्यते देवदेवाय दीपपुष्पानुलेपनम् । अपि नः स कुले भूयादेकादश्यां तिथौ नरः ॥ करिष्यत्युपवासन्तु सर्व्वपातकहानिदम् । इत्थं पितॄणां वचनं श्रुत्वा नृपतिसत्तमः ॥ ददौ च दीपान् विधिवत् विष्णोरायतने बलिः । सुगन्धतैलसंपूर्णान् दीपान् घृततैलकान् । सर्षपस्य सुतैलेन मधुकातसिसम्भवैः । दीपप्रदानान्नरकानन्धतामिस्रसंज्ञकान् । तीर्त्वा स भार्य्यया ब्रह्मन् ! विष्णुलोकमगात्ततः” वराहपुराणे दीपं स्पृष्ट्वा वैधकर्म्मकरणे दोष उक्तो यथा

“दीपं स्पृष्ट्वा तु यो देवि ! मम कर्म्माणि कारयेत् । तस्यापराधाद्धे भूमे ! पापं प्राप्नोति मानवः ॥ तच्छृणुष्व महाभागे ! कथ्यमानं मयानघे ! । जायते षष्टिवर्षाणि श्वित्री गात्रपरिप्लुतः । चाण्डालस्य गृहे तत्र जन्मैव न संशयः । एवं भुक्त्वा तु तत्कर्म्म मम क्षेत्रे मृतो यदि । मत्प्रसादेन जायेत शुद्धे भागवते गृहे । मायश्चित्तं प्रवक्ष्यामि दीपस्य स्पर्शनाद्भुवि । तरन्ति मनुजा येन कष्टं चाण्डालयोनिषु । यस्तु कस्यापि मासस्य शुक्लपक्षे च द्वादशी । चतुर्थभक्तमाहारमाकाशशयने स्वपेत् । दीपं स्पृष्ट्वापराधाद्धि तरन्ति मनुजा भुवि । शुचिर्भूत्वा यथान्यायं मम कर्म्मपथे स्थितः । एतत्ते कथितं देवि ! स्पर्शनात् दीपकस्य तु । संसारमोक्षणञ्चैव यत् कृत्वा लभते शुभम्” । वर्त्तिस्नेहवदग्निशिखा हि दीपः तद्भक्ष्यस्नेहादिनियमो यथा वह्निपुराणे “घृतं तैलञ्च दीपार्थे स्नेहान्यन्यानि वर्ज्जयेत्” । दीपभेदास्तद्गुणभेदाश्च कालिका० पु० ६८ अ० उक्ता यथा “पुरश्चरणकृत्यासु दीपं शृणु वत्स भैरव ! । दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्मृतः । चतुर्वर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपैर्यजेत् श्रिये” इत्युपक्रम्य “घृतप्रदीपः प्रथमस्तिलतैलोद्भवस्ततः । सार्षपः फलनिर्यासजातो वा राजिकोद्भवः । दधिजस्ताणुजश्चैव प्रदीपाः सप्त कीर्त्तिताः । पद्मसूत्रभवा दर्भगर्भसूत्रभवाऽथ वा । शाणजा बादरी वापि फलकोषोद्भवाऽथ वा । वर्त्तिका दीपकृत्येषु सदा पञ्चविधाः स्मृताः । तैजसं दारवं लौहं मार्त्तिक्यं नारिकेलजम् । तृणध्वजोद्भवं वापि दीपपात्रं [illegible]शस्यते । दीपवृक्षाश्च कर्त्तव्या तैजसाद्यैश्च भैरव ! । वृक्षेषु दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन । सर्व्वसहा वसुमती सहते न त्विदं द्वयम् । अकार्य्यपादघातञ्च दीपतापं तथैव च । तस्मात्तु यथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा । दीपं दद्यान्महादेव्यै अन्येभ्योऽपि च भैरव ! । कुर्व्वन्तं पृथिवीतापं यो दीपं समुत्सृजेन्नरः । स तापतापं नरकमाप्नोत्येव शतं समाः । सुस्निग्धवर्त्तिसन्दोहपात्रेऽभग्ने सुदर्शने । मृण्मये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः । श्रूयते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गुलात् । न स दीप इति ख्यातो ओघवह्निस्तु स स्मृतः । नेत्राह्लादकरः सार्च्चिर्दूरतापविवर्ज्जितः । सुशिखः शब्दरहितो निर्धूमो नातिह्रस्वकः । दक्षिणावर्त्तवर्त्तिस्तु प्रदीपः श्रीविवृद्धये । दीपवृक्षस्थिते पात्रे शुद्धस्नेहप्रपूरिते । दक्षिणावर्त्तवर्त्त्या तु चारुदीप्तः प्रदीपकः । उत्तमः प्रोच्यते पुत्र ! सर्व्वतुष्टिप्रदायकः । इत्येष वर्ज्जितो दीपो मध्यमः परिकीर्त्तितः । विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्त्तितः । शाणं वा बादरं वाक्षं जीर्णं मलिनमेव वा । उपयुक्तन्तु नो दद्यात् वर्त्तिकार्थन्तु साधकः । उपादद्यात् सूत्रमेव सततं श्रीविवृद्धये । नोपकं दीपकं वस्त्रं

वर्त्तिकार्थं न चाददेत्। न निर्वाप्य दद्यात्तु दीपं स्नेहात् घृतादिकात्। कृत्वा निर्वापितं स्नेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत्। वसामज्जास्थिनिर्यासैः स्नेहैः प्राण्यङ्गसम्भवैः। प्रदीपं नैव कुर्व्वीत कृत्वा पङ्के विषीदति। अक्षिपातेऽथ या गन्धो दुर्गन्धाद्युपवासिनि। नैव दीपः प्रदातव्यो विबुधैः श्रीविवृद्धये। नैव निर्वापयेद्दीपं कदाचिदपि यत्नतः। सततं लक्षणोपेतं देवार्थमुपकल्पितम्। न हरेज्ज्वलतो दीपं तथा कोपादिना नरः। दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्। इङ्गुदीप्रदीपप्रतिमः काष्ठकाण्डसमुद्भवः। बिल्वे-ष्मोद्भवमेवाथ दीपालाभे निवेदयेत्। उन्मुकं नैव दीपार्थे कदाचिदपि चोत्सृजेत। प्रसङ्गार्थन्तु तं दद्या-दुपचाराद्बहिः कृत। एवं ते कथितो दीपो धूपश्च स्पष्टं श्रुतौ!"। श्राद्धे मस्तातियुक्तदीपनिषेधो यथा 'दीपं वर्जेत् मस्तवर्त्तिप्रत्यक्षं तैलमेव च"। योगिनीत० २य भागे ५ पटल०।

पुरुषस्य दीपनिर्वापणे दोषो यथा। "दीपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्डच्छेदनात् स्त्रियः। अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेद्ध्रुवम्"इति त०। देवदत्तदीपस्य तु निर्वापणम् विधानपारिजाते उक्तं यथा "स्वयं निर्वापितं दीपमाजिघ्रन्ति सुरासुराः। तस्मान्निर्वापयेद्दीपं देवानां प्राप्तहृष्टये"। कार्त्तिककृष्णचतुर्दश्यां नरकनिवृत्त्यर्थं दीपदानं यथा "नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः" तिथितत्त्वधृतलिङ्गपुराणम्।

"स्नाने धूपे तथा दीपे नैवेद्ये भूषणे तथा। घण्टानादं प्रकुर्वीत तथा नीराजनेऽपि च। विधानपारिजातोक्तं दीपदाने घण्टानादो विधेयः। शिवालये दीपोद्दीपनमा-हात्म्यं काशीख० १२अध्याये दृश्यम्। दिङ्मात्रमत्रोच्यते "स दीपवासनायोगात् बहून् दीपान् प्रदीप्य वै। अलकायाः पतिरभूद्रत्नदीपशिखाश्रयः"। दीपवर्त्तिश्च कर्पूरगर्भिणी कार्य्या "वर्त्त्या कर्पूरगर्भिण्या सर्पिषा तिलजेन वा। आरोप्य दर्शयेद्दीपानुच्चैः सौरभशालिनः" शारदाति०। तन्त्रसारे "कर्पूरादियुता वर्त्तिः सा च कार्पासनिर्मिता। सम्प्राहृता सुसंकॢप्तो दीपः स्यादुत्तरस्तुषः" कार्त्तवीर्य्यप्रियार्थदीपविशेषस्तु कार्त्तवीर्य्यदीपशब्दे १९८४ पृ० उक्तः। दीपदानफलादिकम् भा०अनु०९८अ० उक्तं यथा "दीपदाने प्रवक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमम्। यथा येन यदा चैव प्रदेया यादृशाश्च ते। ज्योतिस्तेजः प्र-

काशं वाऽप्यूर्द्धगञ्चापि वर्ण्यते। प्रदानं तैजसां तस्मा-त्तेजो वर्द्धयते नृणाम्। अन्धन्तमस्तमिस्रञ्च दक्षि-णायनमेव च। उत्तरायणमेतस्माज्ज्योतिर्दानं प्रश-स्यते। यस्मादूर्द्ध्वगमेतत्तु तमसश्चैव भेषजम्। तस्मा-दूर्द्ध्वगतर्दाता भवेदत्रेति निश्चयः। देवास्तेजस्विनो य-स्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः। तामसा राक्षसाश्चैव तस्माद्दीपः प्रदीयते। आलोकदानाच्चक्षुष्मान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः। तान् दत्त्वा नोपहिंसेत न हरेन्नोपनाश-येत्। दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरसुप्रभः। दीपप्रदः स्वर्गलोके दीपमालेव राजते। हविषा प्रथमः कल्पो द्वितीयश्चौषधीरसैः। वसामेदोऽस्थिनिर्य्यासैर्न कार्य्यः पुष्टिमिच्छता। गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतु-ष्पथे। दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः। कुलोद्द्योतो विशुद्धात्मा प्रकाशत्वञ्च गच्छति। ज्योतिषाञ्चैव सालोक्यं दीपदाता नरः सदा" दीपस्य शुभाशुभ-लक्षणम् वृ०सं० ८४अ० उक्तं यथा

'वामावर्त्तो मलिनकिरणः सस्फुलिङ्गोऽल्पमूर्त्तिः क्षिप्रं नाशं व्रजति विमलस्नेहवर्त्त्यन्वितोऽपि। दीपः पापं कथयति फलं शब्दवान् वेपनश्च व्याकीर्णार्चिर्विशलभम-रुद् यश्च नाशं प्रयाति। दीपः संहतमूर्त्तिरायततनुर्नि-र्वेपनो दीप्तिमान् निःशब्दो रुचिरः प्रदक्षिणगतिर्वैदूर्य्य-हेमद्युतिः। लक्ष्मीं क्षिप्रमभिव्यनक्ति रुचिरं यश्चोद्यतं दीप्यते शेषं लक्षणमग्निलक्षणसमं योज्यं यथायुक्तितः'।

"प्रवर्त्तितो दीप इव प्रदीपात्" निशीथदीपाः सहसा हतत्विषः' रघु०। दीपयत्यर्थान् वा। २प्रकाशके यथा चित्तदीपादयः पञ्चदश्याम्।

दीपक पु० नि०दीपयति स्व परञ्चार्थं दीपि-ण्वुल्। स्वपरप्र-काशके स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम् दीपिका। षट्कर्मदीपिका ज्योतिषदीपिका २प्रदीपे पु०३अलङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३९९पृ० दृश्यम्। ४यमान्यां रत्नमाला ५मोचमक्ते इत्थे शब्दरत्ना० अनयोरग्निदीपकत्वात् तथात्वम् ६कुङ्कुमे म०। ७श्येनपक्षिणि(बाज)(शिकरा) प्रसिद्धे खगे पुंस्त्री हेमच०८मात्रावृत्तभेदे "तुरगैकमुपधाय सुमरेन्द्रमवधाय। इह दीपकमवेहि सप्तमत्रमवेहि"तल्लक्षणम्। ९रागभेदे पु० स च कल्पमतात् द्वितीयोरागः सूर्य्यांशसम्भवः षड्जस्वराश्रयः ग्रीष्मे मध्याह्ने गेयः। वृत्तरोदीपःकोप्। आर्षे—क ऋषः। दीपिका शब्दोपे "स संचरिष्णुर्भु-दीपिका इव" नैष०।

दीपकलिका स्त्री दीपस्य कलिकेव । १दीपशिखायां शूल-पाणिकृते २याज्ञवल्क्यधर्मसंहिताटीकाभेदे च ।

दीपकिट्ट न० ६त० । कज्जले शब्दार्थकल्पतरुः ।

दीपकूपी स्त्री दीपस्य कूपीव । दीपवर्त्तिकायाम् दीप-दशायाम् शब्दमा० ।

दीपखोरी स्त्री खोर–गत्याघाते भिद्–अच् गौरा० ङीष् । ६त० । दीपवर्त्तिकायां (शलते) शब्दमाला ।

दीपध्वज पु० दीपस्य ध्वज इव । कज्जले जटाधरः ।

दीपन त्रि० दीपयति वह्निम् दीप–णिच्–ल्यु । १तगरमूले रत्नमा० २कुङ्कुमे त्रिका० । ३मयूरशिखावृक्षे ४शालि-ञ्चशाके च पु० शब्दच० ५कासमर्दे ६पलाण्डौ च पु० राजनि० । ७दीपकमात्रे त्रि० । भावे ल्युट् । ८प्रकाशने न० ९याज्ञमन्त्रसंस्कारभेदे च “मन्त्राणां दश कथ्यन्ते संस्काराः सिद्धिदायिनः । जननं जीवनं पश्चात्ताडनं बोधनं तथा । अथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने तथा । तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रियाः । “तारमायारमायोगो मनोर्दीपनमुच्यते” शारदाति० । दीप्यतेऽनया दीपि–करणे ल्युट् ङीप् । दीपनी १०मेथिकायां ११पाठायां १२यवान्याञ्च स्त्री राजनि० । १३दीप-नसाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । “त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठविनाशिनी । चक्षुष्या दीपनी” “निहन्याद्दीपनं गुल्मपीनसाग्न्यल्पतामपि” । “कटुकोदीपनः पाचनो रोचनः शोधनः” इति च सुश्रु० ।

दीपनीय पु० दीपनाय जठरानलोद्दीपनाय हितं छ । १यवान्यां राजनि० औषधवर्गभेदे “पिप्पली पिप्पली-मूलं चव्यचित्रकनागरम् । दीपनीयः स्मृतो वर्गः कफा-निलगदापहः” चक्रपाणिदत्तः । दीप-णिच्-अनीयर् । २ज्वालनीये त्रि० ।

दीपपादप पु० दीपस्य पादप इव आश्रयत्वात् । (पिलसुज) दीपाधारे शब्दार्थकल्प० दीपवृक्षादयोऽप्यत्र ।

दीपपुष्प पु० दीपः तत्कलिकेव पुष्पमस्य । चम्पके राजनि० ।

दीपभाजन न० ६त० । दीपपात्रे तत्स्थापनतैलाधारे पात्रे “वामनार्चिरिव दीपभाजनम्” रघुः ।

दीपमाला स्त्री दीपानां माला । भीष्मोक्ते प्रदोषसंघे “च-तुर्दश्यां च अमायां पूजयेद्दीपमालया” ति०त० ।

दीपवत् त्रि० दीप+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । १दीपयुक्ते गृहादौ स्त्रियां ङीप् ङीवन्तः २कामरूपपीठस्थे नदी-भेदे “शारदी कथिता या तु नदी मरुकूटमध्यगा स्थिता । तस्याः पूर्वे समाख्याता नदी दीपवती मता । यथा च ललितख्याता ललिताख्ता दीपवत्समः । तेन देवस-ङ्घेषु नदी दीपवती कृता । दीपवत्याः पूर्वतस्तु श्रृङ्गाटोनाम पर्वतः” कालिका०पु० ८२अ० ।

दीपवृक्ष पु० ६त० । कीटभेदे (जोनाकीपोका) पारस्करनि० ।

दीपशिखा पु० ६त० । १प्रदीपज्वालायाम् उपचारात् तज्जाते २कज्जले च शब्दार्थचन्द्रिका ।

दीपशृङ्खला स्त्री दीपानां शृङ्खलेव । दीपावल्यां हारा० ।

दीपान्वित त्रि० ६त० । १दीपयुक्ते गृहादौ श्मशानचत्व-रादिषु देवदीपयुक्तायां मुख्याश्विनस्य गौणकार्त्तिकस्य २अमावास्यायाम् स्त्री ततकर्त्तव्यादि यथा

भविष्यपुराणे “ येयं दीपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्च-दशी भुवि । तस्यां दद्यान्न चेद्दानं पितॄणां वै महा-लये । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षास्तथा कार्य्या भक्त्या देवगृहेष्वपि । चतुष्पथे श्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रय-भूमयः । दीपमालापरिक्षिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयित्वादौ संविभज्य च बुभुक्षितान् । अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नवस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धै-र्विदग्धैश्च बान्धवैर्भृतकैः सह” तिथित० ।

निर्णयसिन्धौ तत्र विशेष उक्तो यथा

कालादर्शे “प्रत्यूष अश्वयुग्दर्शे कृताभ्यङ्गादिमङ्गलः । भक्त्या प्रपूजयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तये” अस्य व्याख्याने आदिशब्दात्सुवृत्तगृटकद्रव्यालाभादेरुपसंग्रहः तदुक्तं पद्मपु-राणे “स्वातिस्थिते रवाविन्दुर्यदि स्वातिगतो भवेत् । पञ्च-त्वगुटकस्नायी कृताभ्यङ्गविधिर्नरः । नीराजितो महाल-क्ष्मीमर्चयन् श्रियमश्नुते । अश्वयुग्दर्श इति दर्शशब्दः प्रत्यूषे स्वातियुक्ततिथिपरः तदुक्तं ब्राह्मे “कार्त्ते शुक्लद्वितीयायां तिथिषु स्वातिसङ्गते । मानवो मङ्गल-स्नायी नैव लक्ष्म्या वियुज्यते । तत्रैव “इषे भूते च दर्शे च कार्त्तिकाद्यगते दिने । यदा स्वाती तदाभ्यङ्गस्नानं कुर्याद्दिनोदये” । कश्यपसंहितायां तु दीपावलिदर्शे प्रक्रम्य “इन्दुक्षयेऽपि संक्रान्तौ रवौ पाते दिनक्षये । तत्राभ्यङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तये” इति । स्वातियोगं विना-प्यभ्यङ्ग उक्तः । मात्स्ये “दीपैर्नीराजनादत्र सैषा दी-पावली स्मृता” । अत्र विशेषो हेमाद्रौ भविष्ये “दिवा तत्र न भोक्तव्यमृते बालातुराज्जनात् । प्रदोषसमये

लक्ष्मीं पूजयित्वा ततः क्रमात्। दीपवृक्षाश्च दातव्य" भक्त्या देवगृहेषु च' तत्रैवाग्न्यन्तरमभिधाय "एवं प्रभातसमये त्वमावास्यां नराधिप!। कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरघृतादिभिः। दीपान् दत्त्वा प्रदोषे तु लक्ष्मीं पूज्य यथाविधि। स्वलङ्कृतेन भोक्तव्यं सितवस्त्रोपशोभिना'। अथ प्रदोषव्यापी ग्राह्य "तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः। उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" इति ज्योतिषोक्तेः "दण्डैकरजनीयोगे दर्शः स्यात्तु परेऽहनि। तदा विहाय पूर्वेद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका" इति तिथितत्त्वे ज्योतिर्वचनात्। दिवोदासीये तु प्रदोषस्य कर्मकालत्वात् "अर्द्धरात्रे भवत्येव लक्ष्मीराश्रयितुं गृहान्। अतः स्वलङ्कृता लिप्ता दीपैर्जागरजनोत्सवाः सुधाधवलिताः कार्याः पुष्पमालोपशोभिताः इति ब्राह्मोक्तेश्च। प्रदोषार्द्धरात्रव्यापिनी मुख्या एकैकव्याप्तौ परैव। प्रदोषस्य मुख्यत्वदर्द्धरात्रेऽनुष्ठेयाभावात्। यत् "अपराह्णे प्रकर्त्तव्यं श्राद्धं पितृपरायणैः। प्रदोषसमये राजन्! कर्त्तव्या दीपमालिका" इति क्रमं समुपपादितं श्राद्ध प्राप्त्यनुवादो वा विधिः। तत्र कालान्तरव्याप्तेरनुवादत्वात् सम्पूर्णातिथौ प्राप्त्या कालान्तरव्याप्तिविधिनुवादविरोधाद्युक्तम्। अत्र दर्शपरराद्रेऽलक्ष्मीनिःसारणमुक्तं भविष्ये "एवं गते निशीथे तु जने निद्रार्द्धलोचने। तावन्नगरनारीभिः शूर्पडिण्डिमवादनैः। निष्काश्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात्। दीपावली (दक्षीवाली) इति ख्याता तत्रार्थ

दीपीय त्रि० दीप+अपूपा० हितार्थे पक्षे छ। दीपहित पक्षे यत्। दीप्य तत्रार्थे त्रि०।

दीपोत्सव पु० दीपैरुत्सवः। १दीपहेतुके उत्सवे उपचारात् २दीपान्विताभावास्यायाञ्च भविष्यपु०।

दीप्त त्रि० दीप–क्त। १प्रकाशान्विते २समुज्ज्वलिते च मेदि०। "समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मतेश्वरा" भट्टि। ३स्वर्णे ४हिङ्गुनि च न०राजनि०। ५निम्बूके पु० ६सिंहे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ७ज्योतिष्मत्यां (मालकाङ्गनी) स्त्री रत्नमाला इत्याद्युक्तेः स्त्री टाप्। "शुण्ठी पाठाभया कणाग्निखदिरा दीप्तायमान्योःक्रमात्" वैद्यकम्। १०नासारोगभेदे पु० "नासा प्रदीप्तेव च यस्य जन्तो-र्व्याधिन्तु तं दीप्तमुदाहरन्ति" सुश्रुतः नासारोगभेदोक्तौ। "दीप्ते रोगे पैत्तिकं संविधानं कुर्य्यात् सर्वं स्वादु यच्ची-

तलञ्च" सुश्रुतः स्वार्थे क। दीप्तक स्वर्णे न० राजनि०।

दीप्तकीर्त्ति त्रि० दीप्ता कीर्त्तिर्यस्य। १प्रकाशमानयशस्के २कार्त्तिकेये पु०। "आग्नेयश्चैव स्कन्दश्च दीप्तकीर्त्तिरनामयः" भा०व० २३१अ० कार्त्तिकनामोक्तौ। कर्म०। ३दीप्ते यशसि स्त्री।

दीप्तकेतु पु० नृपभेदे। 'धृष्टकेतुर्दृढकेतुर्दीप्तकेतुर्निरामय' भा०आ० १अ० नानानृपोक्तौ। २दक्षसावर्णिमनुपुत्रभेदे। 'नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसम्भव। धृष्टकेतुर्दीप्तकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप!"। भाग०८।१३।१८ ३दीप्त केतुरस्य। ३दीप्तध्वजके त्रि० कर्म०। ४दीप्ते ध्वजे पु न०

दीप्तजिह्वा स्त्री दीप्ता जिह्वा यस्याः। उल्कामुख्यां शृगाल्यां हारा०तस्या रात्रौ जिह्वातोऽग्ने स्वत स्फुरणात्तथात्वम्।

दीप्तपिङ्गल पु स्त्री दीप्तं स्वर्णमिव पिङ्गलः जटाऽस्य। भार्य्यपिङ्गलजटायुक्तत्वात् सिंहे राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

दीप्तमूर्त्ति त्रि० दीप्ता मूर्त्तिरस्य। १प्रकाशान्वितमूर्त्तिके २विष्णौ पु०। 'विश्वमूर्त्तिर्महामूर्त्तिर्दीप्तमूर्त्तिरमूर्त्तिमान्' विष्णुस० 'ज्ञानमयी स्वेच्छया वा तेजसा मूर्त्तिरस्येति' भा०। [राज्ञो स्वयं ज्वलनादस्य तथात्वम्।

दीप्तरस पु० दीप्तो रसोऽस्य। किञ्चुलके शब्दच० तद्रसस्य

दीप्तरोमन् पु० विश्वदेवभेदे। "जितात्मा मुनिवर्य्यश्च दीप्तरोमा भयङ्करः" भा० अनु० ९१अ० विश्वदेवोक्तौ।

दीप्तलोचन पु स्त्री०दीप्तं लोचनं यस्य। विड़ाले राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। [२ज्वलिते ३लाहे च।

दीप्तलोह न० नित्यकर्म०। १कांस्ये राजनि० कर्म०।

दीप्तवर्ण त्रि० दीप्तं स्वर्णमिव वर्णोऽस्य। १स्वर्णतुल्यवर्णके २कार्त्तिकेये पु०। "शिशुः शीघ्रः शुचिश्चण्डो दीप्तवर्णः शुभाननः" भा०व० २३१अ० कार्त्तिकनामोक्तौ।

दीप्तशक्ति त्रि० दीप्ता शक्तिरस्य। १प्रकाशमानसामर्थ्यै दीप्ता शक्तिरस्त्रविशेषोऽस्य। २कार्त्तिकेये पु०। "दीप्तशक्तिः प्रशान्तात्मा भद्रकृत् कूटमोहनः" भा०व० २३१अ० स्कन्दनामोक्तौ।

दीप्तांशक पु० कर्म०। ताजकोक्ते सूर्य्यादेरंशभेदे। "तिथ्यर्कोऽष्टनगाङ्कशैलवसवः सूर्य्यादिदीप्तांशकाः" नील०ता० र।१५। च।१२। म८। बु७। वृ९ शु७।श९। सूर्य्यादेः एतदंशमध्यवर्त्तिन ग्रहान्तरे इत्थशालादियोगः, शिशाद्गी-

न्तराले तु पर्वस्वभावः तदुक्तं वैराग्निकेन चन्द्रकल्पना।

दीप्तांशु पु॰ दीप्ता अंशवोऽस्य। १सूर्ये "यथा हि दिवि दीप्तांशुः प्रभासयति तेजसा" भा॰ आ॰ १७१ अ॰। २अर्कवृक्षे च।

दीप्ताक्ष पुंस्त्री॰ दीप्ते अक्षिणी अस्य षच्। १विडाले त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्। २दीप्तलोचनान्विते रूपराक्षसादौ त्रि॰। "बाल्ह्वं सत्यवर्णवाला दीप्ताक्षाणां पुरूरवाः" भा॰ उ॰ ७४अ॰ स्त्रियां ङीप्। "एतास्त्वन्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्द्धजाः" भा॰ व॰ २७८अ॰

दीप्ताग्नि पु॰ दीप्तोऽग्निरस्य। १अगस्त्ये मुनौ त्रिका॰ तेन भक्षपीतमात्रेण वातापिमनुकयोर्जठरानलेन जारणात् तस्य तथा त्वम्। २दीप्तजठरानलयुक्ते त्रि॰ "बलिनः खरभक्ष्या ये ये च दीप्ताग्नयो नराः। 'सात्म्यतोऽल्पतया वापि दीप्ताग्नेस्तरुणस्य च" सुश्रु॰ कर्म॰। ३दीप्ते वह्नौ पु॰ 'सधूमदीप्ताग्निरुचीनि रेजुः" भट्टिः "गच्छन् दीप्ताग्निसङ्काशान्" भा॰ व॰ १७अ॰।

दीप्ताङ्ग त्रि॰ दीप्तमङ्गमस्य। १दीप्तियुक्तदेहके। २मयूरे पुंस्त्री शब्दच॰ स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

दीप्ति स्त्री दीप—भावे क्तिन्। १त्विषि प्रभायाम् "एवं दीप्त्या योजनं भाति सन्ध्या" सू॰ सं॰ ७१अ॰ २अभिव्यक्तौ च ज्ञानाभिव्यक्तिरूपदीप्तेः कारणानि पात॰ सू॰ भाष्ययोरुक्तानि यथा

"योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः" सू॰ "योगाङ्गान्यष्टावभिधायिष्यमाणानि तेषामनुष्ठानात् पञ्चपर्वणो विपर्ययस्याशुद्धिरूपस्य क्षयो नाशः तत्क्षये सम्यग्ज्ञानस्याभिव्यक्तिर्यथा यथा च साधनान्यनुष्ठीयन्ते तथा तथा तनुत्वमशुद्धिरापद्यते यथा यथा च क्षीयते तथा तथा च क्षयक्रमानुरोधिनी ज्ञानस्यापि दीप्तिर्विवर्द्धते सा खल्वेषा विवृद्धिः प्रकर्षमनुभवति आ विवेकख्यातेरा गुणपुरुषस्वरूपविज्ञानादित्यर्थः। योगाङ्गानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं यथा परशुश्छेद्यस्य विवेकख्यातेस्तु प्राप्तिकारणं यथा धर्मः सुखस्य, नान्यथा कारणम्। कति चैतानि कारणानि शास्त्रे भवन्ति नवैवेत्याह तद् यथा "उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः। वियोगान्यत्वधृतयः कारणं नवधा स्मृतम्" इति। तत्रोत्पत्तिकारणं मनो भवति ज्ञानस्य, स्थितिकारणं मनसः पुरुषार्थता शरीरस्येवाहार इति अभिव्यक्तिकारणं यथा रूपस्यालोकस्तथा रूपज्ञानम्। विकारकारणं मनसो विषयान्तरम् यथाग्निः पाक्यस्य, प्रत्ययकारणं धूमज्ञानमग्निज्ञानस्य, प्राप्तिकारणं योगाङ्गानुष्ठानं विवेकख्यातेः वियोगकारणं तदेवाशुद्धेः अन्यत्वकारणं, यथा सुवर्णकारः सुवर्णस्य, एवमेकस्य प्रत्ययस्याविद्यामूढत्वे द्वेषो, दुःखत्वे रागः सुखत्वे तत्त्वज्ञानं माध्यस्थ्ये, धृतिकारणं शरीरमिन्द्रियाणां, तानि च तस्य महाभूतानि शरीराणां तानि च परस्परं सर्वेषाम्। तैर्यग्यौनमानुषदैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येवं नव कारणानि तानि च यथासम्भवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यानि" भा॰ स्त्रीणां यौवने अयत्नसाध्ये गुणभेदरूपे ३सत्त्वजेऽलङ्कारे च 'यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः। शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता" इत्युपक्रमे "रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरङ्गभूषणम्। शोभा प्रोक्ता, सैव कान्तिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः। कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते" सा॰ द॰ लक्षयित्वा उदाजहार यथा 'तारुण्यस्य विलासः समधिकलावण्यसम्पदो हासः। धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो वशीकरणम्"। दीप—कर्त्तरि संज्ञायां क्तिच् ४लाक्षायां ५कांस्ये च राजनि॰। विश्वदेवभेदे पु॰ "उष्णीनाभो नभोदश्च विश्वायुर्दीप्तिरेव च" भा॰ अनु॰ ९१अ॰ विश्वदेवोक्तौ।

दीप्तिक पुंस्त्री दीप्त्या कायति कै—क। दुग्धपाषाणवृक्षे राजनि॰।

दीप्तिमत् पु॰ दीप्तिरस्त्यस्य मतुप्। दीप्तियुक्ते "तद्रोचिःशतधा भिन्नं ददृशे दीप्तिमन्मुखम्" रघु॰। "उदक्स्थो दीप्तिमान् स्यान्तो जयी याम्योऽपि यो बली" सू॰ सि॰ 'दीप्यत्तेर्भरतदीप्तिमद्भिर्नक्तं महेन्द्रैरमलप्रदीप्तैः" भा॰ क॰ ९४अ॰। कृष्णस्य सत्यभामायां जाते २पुत्रभेदे पु॰ कृष्णपत्न्युपक्रमे "जज्ञिरे सत्यभामायां भानुर्भीमरथः क्षुपः। रोहितो दीप्तिमांश्चैव ताम्रजाक्षो जलान्तकः" हरिवं॰ १६२ अ॰।

दीप्तोद न॰ दीप्तमुदकं यत्र उदकस्योदादेशः। तीर्थभेदे "गच्छ पुत्र! नदीं पुण्यां वधूसरकृताह्वयाम्। तत्रोपस्पृश्य तीर्थेषु पुनर्वपुरवाप्स्यसि। दीप्तोदं नाम तत्तीर्थं यत्र ते प्रपितामहः। भृगुर्देवयुगे राम! तप्तवानुत्तमं तपः। तत्तथा कृतवान् रामः कौन्तेय! वचनात् पितुः" भा॰ व॰ ९९अ॰ [कान्तमणौ (आतशी) राजनि॰।

दीप्तोपल पु॰ दीप्तः सूर्यकरसंयोगात् ज्वलितः उपलः। सूर्य-

दीप्त्र त्रि॰ दीप्ताय दीपनाय हितम् गवा॰ यत्। दीप्तिहिते।

दीप्य पु॰ दीपाय अग्निदीपनाय हितम् अपूपा॰ पक्षे यत्। १यमान्यां २जीरके च राजनि॰। ३रुद्रजटायाम् अमरः ४प्रदीपहितादौ त्रि॰।

दीप्यक पु॰ दीप्य+संज्ञायां कन् स्वार्थे क वा। १अजमोदायां २यमान्यां ३मयूरशिखायां रुद्रजटायाञ्च मेदि॰।

दीप्र त्रि॰ दीप—र। दीप्तिशीले "हिमेषु दीप्रास्त्रधरः कुमार" "आतीमव्याल दीप्रास्त्रः सुत्वनः परिपूजयन्" भट्टिः

दीर्घ पु॰ दृ—विदारे बा॰ घञ् घस्य नेत्त्वम। १आयते (लम्बा) परिमाणभेदयुते दीर्घत्वञ्च परिमाणभेदे इति क णादाः महत्त्वावान्तरभेद इति सांख्याः। तथा हि कणाद सू॰ उपस्कारवृत्तौ च परिमाणसत्तां व्यवस्थाप्य सकारणं महत्त्वादिकं व्यवस्थापितं यथा "अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते" सू॰। "नित्ये इति विषयेण विषयिणं नित्यत्वप्रतिपादकं चतुर्थाध्यायमुपलक्षयति उपलब्ध्यनुपलब्धी इति यथायोगम- न्वयः "येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः" न्यायात् तदेवं स्थूलो नीलः कलस इति चाक्षुषप्रत्यये यथा नीलं रूपं विषयस्तथा परिमाणमपि तेन च परिमाणेन परमाणुपर्य्यन्तं परिमाणमुन्नीयते द्रव्यत्वाच्च किञ्च द्रव्य प्रत्यक्षतायां रूपवत् परिमाणमपि कारणं न हि महत्त्वमन्तरेण द्रव्यं प्रत्यक्षं भवति तथाच द्रव्यप्रत्यक्ष- कारणत्वेन स्वयञ्च प्रत्यक्षतया परिमाणं गुणोऽस्तीति निश्चीयते, यदि हि घटादिस्वरूपं परिमाणं स्यात् तदा महदानयेत्युक्ते घटमात्रमानयेत् तथा च नैवंप्रतिपत्ती विरुध्येयाताम्, एवं घटपदात् परिमाणं प्रतीयेत परि माणपदाद्वा घट इति। मानव्यवहारासाधारणकारणत्वं द्रव्यसाक्षात्कारकारणविषयनिष्ठसामान्यगुणत्वं वा महत्त्वं मानव्यवहारोऽत्र हस्तवितस्त्यादिव्यवहारो न तु पञ्च- सङ्ख्यादिव्यवहारः। तच्च परिमाणं चतुर्विधं महत्त्वमणुत्वं दीर्घत्वं ह्रस्वत्वञ्च, तत्र परममहत्त्वपरमदीर्घत्वे विभु- चतुष्टयवर्त्तिनी परमाणुत्वपरमह्रस्वत्वे परमाणुवर्त्तिनी अवान्तराणुत्वावान्तरह्रस्वत्वे द्व्यणुकवर्त्तिनी त्रसरेणुमारभ्य महावयविपर्य्यन्तं महत्त्वदीर्घत्वे। एवञ्च सर्वाण्यपि द्रव्याणि परिमाणद्वयवन्ति। बिल्वामलकादावणुत्वव्यव- हारः समिदिक्षुदण्डादिषु च ह्रस्वत्वव्यवहारो भाक्तः, भक्तिश्चात्र प्रकर्षभावाभावः। आमलके यः प्रकर्षभावस्त- स्याभावः कुवले, बिल्वे यः प्रकर्षभावस्तस्याभाव आम- लके, स च गौणत्वादुभयभागित्वादुभक्तिपदवाच्यः" दीर्घत्वह्रस्वत्वे नित्ये न वर्त्तेते इत्येके. परिमाणे एव ते न भवत इत्यपरे, महत्त्वं दीर्घमानीयतामितिवत् महत्तद्वर्तुलं त्रिकोणञ्चानीयतामिति निर्धारणव्यव- हारे वृत्तादीनामप्यापत्तेरिति तेषामाशयात्। इदानीं परिमाणकारणानि परिगृह्णन्ते" उप॰ सू॰. "कारणबहुत्वाच्च" सू॰ "चकारो महत्त्वप्रचयौ समुच्चिनोति. परिमाणमुत्पद्यते इति शेषः. तत्र कारणबहुत्वं केवलं त्र्यणुके मह- त्त्वदीर्घत्वे जनयति महत्त्वप्रचययोस्तत्कारणेऽभावात तच्च बहुत्वमीश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यं तद्बुद्धेरनेकविषयत्वेऽप्य- दृष्टविशेषोपग्रहो नियामकः। एवं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुके परिमाणोत्पादकं वक्ष्यते द्वाभ्यां तन्तुभ्यामप्यारब्धे- ताभ्यामारब्धे पटे केवलं महत्त्वमेवासमवायिकारणं बहु त्वप्रचययोस्तत्राभावात्। यत्र च द्वाभ्यां तूलकपिण्डाभ्यां तूलकपिण्डारम्भस्तत्र परिमाणोत्कर्षदर्शनात् प्रचयः का- रणं बहुत्वस्याभावात महत्त्वस्य सत्त्वेऽपि परिमाणो- त्कर्षं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। एवञ्च सति यदि महत्त्वं तत्र कारणं तदा न दृष्टः तदुक्तम् "द्वाभ्यामेकेन सर्वैर्वा" इति। प्रचयश्च आरम्भकः संयोगः, स च स्वाभिमुख- किञ्चिदवयवायुक्तत्वे सति स्वाभिमुखकिञ्चिदवयवसं- योगलक्षणः, स चावयवसंयोगः स्वावयवप्रशिथिलसंयो गापेक्षः परिमाणजनकः गुणकर्मारम्भे सापेक्ष इति वचनात्" उप॰ सू॰।

एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" सू॰ "अणुत्वमहत्त्व- प्रक्रियां दीर्घत्वह्रस्वत्वयोरतिदिशति। ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि न ह्रस्वत्वदीर्घत्ववती। महत्त्वोत्पादकमेव दीर्घत्वो त्पादकमणुत्वोत्पादकमेव ह्रस्वत्वोत्पादकम्, कारणैक्यात कथं कार्य्यभेद इति चेन्न प्रागभावभेदेन पाकजवदुपपत्तेः यत्रैव महत्त्वं तत्र दीर्घत्वं यत्राणुत्वं तत्र नियतं ह्रस्वत्व- मित्याद्यतिदेशार्थः" उप॰ सू॰। "अनित्येऽनित्यम्" सू॰। "इदानीं विनाशकमाह एतच्चतुर्विधमपि परिमाणं विनाशिनि द्रव्ये वर्त्तमानमाश्रयनाशादेव नश्यति न तु विरोधिगुणान्तरात्। घटे सत्यपि तत्परिमाणं विनश्यति कथमन्यथा कम्बुभङ्गेऽपि स एवायं घट इति प्रत्यभि- ज्ञेति चेन्न आश्रयनाशेन तत्र घटनाशावश्यकत्वात् न हि परमाणुद्वयसंयोगनाशाद् द्व्यणुके नष्टे तदा- श्रितस्य त्रसरेणोस्तदाश्रितस्य चूर्णपर्य्यन्तादेरविनाश इति युक्तिरभ्युपगमो वा, कथं तर्हि प्रत्यभिज्ञेति चेत्,

चैवेयं दीपज्वालेति प्रत्यभिज्ञानवद्भ्रान्तत्वात्। प्रदीपप्रत्यभिज्ञाऽपि भ्रमैव, ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परत्वत्वादविनाशशालिनी इति चेन्न तद्विनाशस्याश्रयविनाशमन्तरेणानुपपत्तेरुक्तत्वात्। तत् किं पार्थिवपरमाणुरूपादिवत् परमाणुगतमणुत्वं शब्दगुणादिवदाकाशादिगतं महत्त्वमपि नश्यतीत्यत आह उप०सू०। "नित्ये नित्यम्" सू० "नित्येष्वाकाशादिषु परमाणुषु च यत् परिमाणं तन्नित्यं विनाशकाभावात्" उप० सू०।

सांख्यसूत्रभाष्ययोस्तु परिमाणद्वैविध्यं व्यवस्थापितं यथा "न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात्" सू०। "अणु महद्दीर्घं ह्रस्वमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति। द्वैविध्यं तु वर्त्तत एव द्वाभ्या तद्योगात् द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः। महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव हि ह्रस्वदीर्घौ। अन्यथा वक्रादिरूपैः परिमाणानन्त्यप्रसङ्गादिति। तत्राणुत्वेऽणुपरिमाणमाकाशस्य कारणगुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यम्। अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्तपरिमाणानि तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति"।

दीर्घत्वे कारणञ्च पार्श्वतोयोजितावयवबाहुल्यादिकम् स्थूलत्वे तु अधऊर्ध्वस्थितावयवबाहुल्यादिकमिति भेदः। कालस्य दीर्घत्वप्रयोजकं तदुपाधेर्बहुकालस्थायित्वं तदभिप्रेत्यैव "दीर्घकालनैरन्तर्य्यादरसेवितात्" योगशास्त्रे "दीर्घयामा त्रियामा" इति काव्ये च प्रयोगः। २व्याकरणपरिभाषिते द्विमात्रकालेनोच्चार्य्ये (आ ई ऊ) प्रभृतौ वर्णे च। "ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः" पा० "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते। त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्" शिक्षा। "गुहानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्" रघौ शब्दस्य गुणत्वेऽपि दीर्घत्वं बहुकालस्थायित्वेन भाक्तम्। एवं "हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः" "सा दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः श्यामा भुजावल्लरीम्" सा०द० शोकरोदनयोर्दीर्घत्वं बहुकालस्थायित्वात् भाक्तमेव। ३शालवृक्षे ४इत्कटे पु० ५रामशरे पु० ६उष्ट्रे पुंस्त्री० राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "वृश्चिककन्याकुम्भपतिबधिनो दीर्घाः" ज्यो०त० उक्तेषु ७सिंहकन्यातुलावृश्चिकराशिषु पु०।

दीर्घकणा स्त्री नित्यकर्म०। श्वेतजीरके राजनि०।

दीर्घकण्टक पु०दीर्घः कण्टको यस्य। बर्बुरे (बावला) राजनि०

दीर्घकण्ठ पुंस्त्री० दीर्घः कण्ठो यस्य। १बके शब्दच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २दानवभेदे पु० ३आयतकण्ठकमात्रे त्रि० "विप्ररोदीर्घकण्ठश्च मद्यपो वातायनः" हरिवं०२४०अ० कर्म०। ४आयते कण्ठे पु०। स्व कप्। दीर्घकण्ठक। बकखगे शब्दच०

दीर्घकन्द न०दीर्घः कन्दोऽस्य। १मूलके। दीर्घः कन्दो यस्याः कप् अत इत्वम्। दीर्घकन्दिका २मूषल्याम् स्त्री राजनि०।

दीर्घकन्धर पुंस्त्री दीर्घः कन्धरोऽस्य। १बकखगे राजनि०। स्त्रियां ङीष्। २दीर्घकन्धरयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे कन्धरे पु०।

दीर्घकाण्ड पु० दीर्घः काण्डोऽस्य। १गुण्डतृणे २पातालगरुडीलतायां ३तिक्ताङ्गायां स्त्री राजनि०।

दीर्घकील पु०दीर्घः कीलो यत्र। १अङ्कोटवृक्षे वा कप्। दीर्घकीलक तत्रैवार्थे कर्म०। २दीर्घे कीले पु०न०।

दीर्घकूर न०दीर्घं कूरम्। आन्ध्रदेशोद्भवे शालिभेदे राजान्ने राजनि०

दीर्घकेश पुंस्त्री०दीर्घः केश इव लोमास्य। १भल्लूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। २आयतकेशयुते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप्। "दीर्घकेशी सुमध्या" इहमाटकम वृ०सं०१४अ०कूर्मविभागे उक्ते पश्चिमोत्तरदिकस्थे ३देशभेदे च यथा "एकविलोचनशूलिकदीर्घग्रीवास्यकेशाश्च"।

दीर्घकोशि(षि)का स्त्री दीर्घः को(शो)षो यस्याः कप् अत इत्वम् (झिनुक) शुक्तिकायाम् अमरः। तालव्यमध्योऽपि भरतः।

दीर्घगति पु०दीर्घा गतिरस्य। १उष्ट्रे राजनि० तस्य पादविक्षेपस्य बहुदेशान्तरितत्वात्तथात्वम्। [राजनि०।

दीर्घग्रन्थि पु० दीर्घो ग्रन्थिः पर्व यस्य। गजपिप्पल्याम्।

दीर्घग्रीव पुंस्त्री०दीर्घा ग्रीवा यस्य। १उष्ट्रे राजनि०२नीलक्रौञ्चे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ३पश्चिमोत्तरदिकस्थे देशभेदे पु० दीर्घकेशशब्दे दृश्यम्। [माला।

दीर्घघाटिक पुंस्त्री० दीर्घा घाटाऽस्त्यस्य ठन्। १उष्ट्रे शब्द-

दीर्घचञ्चु पु० दीर्घा चञ्चुरस्य। खगभेदे पारस्करनि०।

दीर्घच्छद पु०दीर्घाश्छदा यस्य। १इक्षौ शब्दार्थचि०। २दीर्घच्छदके त्रि० कर्म०। ३दीर्घे छदे पु०।

दीर्घजङ्गल पुंस्त्री० नित्यकर्म०। भङ्गानमत्स्ये (भाङ्गन) शब्दमाला स्त्रियां ङीष्।

दीर्घजङ्घ पुंस्त्री० दीर्घा जङ्घा यस्य। १उष्ट्रे जटाध०।

२वके त्रिकाण्ड० स्त्रियां ङीप्। ३दीर्घजङ्घायुक्ते उष्ट्रादौ त्रि० कर्म०। ४दीर्घायां जङ्घायाम् स्त्री

दीर्घजिह्व पुंस्त्री दीर्घा जिह्वा यस्य। १सर्पे हेमच० स्त्रियां ङीष्। २दानवभेदे पु० "गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दानवः" भा०आ० ६५अ० ३राक्षसभेदे स्त्रियां टाप्। "ददर्श तत्रसौ ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्मकाम्" भा०व० २७९ अ०। ५कुमारानुचरमातृगणभेदे "जाटालिका क्रामचरी दीर्घजिह्वा बलोत्कटा" भा०श० ४७अ० दीर्घजिह्वी च छन्दसि पा०नि०ग० स्यापि ङीष् इत्युक्तेर्वे "अप श्वानं श्नथिष्टन सखायो दीर्घजिह्व्यम्" ऋ० ९।१०१।१।

दीर्घजीविन् त्रि० दीर्घं बहुकालं जीवति जीव–णिनि। बहुकालजीविनि। "तेन कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः" मनुः।

दीर्घतन्तु पु० दीर्घास्तन्तवः सूत्रमयोऽस्य। पवनतन्तिके देशादौ "दीर्घतन्तुं हृदुत्था यमस्मि" ऋ० १।८।१७ २दीर्घकालव्यापिसन्तानके। कर्म०। ३दीर्घे तन्तौ पु०।

दीर्घतपस् त्रि० दीर्घं बहुकालव्यापकं तपोऽस्य। १बहुकालव्यापकतपस्के २आयुर्वेदज्ञे नृपभेदे पु० "काश्यपस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा। धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान् धन्वन्तरिः सुतः" हरिवं० २९ अ० आयुर्वेदाज्ञौ।

दीर्घतमस् पु० उतथ्यर्षेः पुत्रे गुरुशापात् जन्मान्धे ऋषिभेदे तत्कथा उतथ्यशब्दे १०७१पृ० उक्ता दृश्या "स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तिर्बृहस्पतिरिवौजसा। जात्यन्धो वेदवित् प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया" भा०आ०१०४अ० "ऋषिर्दीर्घतमा नाम जात्यन्धो गुरुशापतः। त्वत्प्रसादाच्च चक्षुष्मान् तेन सत्येन भोजय" हरिवं० ६२अ० "दीर्घतमा मामतेयो जुजुर्वान् दशमे युगे" ऋ० १।१५८।६

दीर्घतरु पु० नित्यकर्म०। तालवृक्षे शब्दार्थकल्प०। २दीर्घ तमाले च। [शब्दमाला।

दीर्घतिमिष स्त्री तिम–षा नित्यकर्म०। कर्कट्याम्

दीर्घतुण्डा स्त्री दीर्घं तुण्डमस्याः। छुछुन्दर्यां भावप्र०। २दीर्घतुण्डयुक्ते गजादौ पुंस्त्री०। कर्म०। ३दीर्घे तुण्डे न०।

दीर्घतृण पु० दीर्घं तृणमस्य। १पल्लिवाहे राजनि० कर्म०। २दीर्घे तृणे न०

दीर्घदण्ड पु० दीर्घो दण्ड इव काण्डोऽस्य। १एरण्डवृक्षे २गोरक्षां स्त्री भावप्र० गौरा०ङीष्। ३गोरक्षीवृक्षे स्त्री टाप् राजनि०।

दीर्घदर्शिन् पु० दीर्घं दीर्घात् वा पश्यति दृश–णिनि। १भाविकार्य्यज्ञे २पण्डिते च अमरः। ३गृध्रे पु० शब्दरत्ना०। ४भल्लूके राजनि०। ५दूरात् दर्शके त्रि०। "न हि धर्मं पुरस्कृत्य दीर्घदर्शी परं हितम्" भा०स० ४८अ० [र्येन ब०। २दूरवीक्षणे यन्त्रभेदे हला०

दीर्घदृष्टि पु० दीर्घा दृष्टिरस्य। १पण्डिते। दीर्घा दूरगो दृष्टि-

दीर्घद्रु पु० नित्यकर्म०। १तालवृक्षे शब्दच० कर्म०। २दीर्घे वृक्षे

दीर्घद्रुम पु० नित्यकर्म०। शाल्मलिवृक्षे (शिमुल) राजनि०।

दीर्घनाद पु० दीर्घो दूरगामित्वात् विस्तीर्णो नादोऽस्य बहुव्री० न समस। १शङ्खे राजनि० २बहुकालस्थायिशब्दयुक्ते घण्टादौ त्रि०। कर्म०। ३आयते शब्दे पु०।

दीर्घनाल पु० दीर्घं नालं यस्य। १यावनाले हेमच० गुण्डतृणे २दीर्घरोहिषके न० राजनि०।

दीर्घनास त्रि० दीर्घा नासाऽस्य। १दीर्घनासिकान्विते। "शुक्लचारी दीर्घनासो दद्यात् गां धवलप्रभाम्" शातातपेन तत्कर्मविपाक उक्तः। कर्म०। २दीर्घायां नासायां स्त्री

दीर्घनिद्रा स्त्री नित्यकर्म०। १मरणे कर्म०। २चिरकालव्यापिन्यां निद्रायाञ्च "अकाले बोधितो भ्रात्रा प्रियस्वप्नो वृथा भवान्। रामेषुभिरितीवासौ दीर्घनिद्रां प्रवेशितः" रघुः।

दीर्घपक्ष पु० दीर्घौ पक्षौ यस्य। १कलिङ्गखगे शब्दच०। २दीर्घपक्षयुक्ते खगमात्रे पुंस्त्री०।

दीर्घपटोलिका स्त्री कर्म्मिता पटोली कन् कर्म०। (धुँधुल) ख्यातायां लतायाम् राजवल्लभः।

दीर्घपत्र पु० दीर्घं पत्रं यस्य। १राजपलाण्डौ २विष्णुकन्दे ३हरिदर्भे ४कुन्दरे ५तालवृक्षे च राजनि० ६कृष्णेक्षौ भावप्र० कपसंज्ञायां कन् वा। दीर्घपत्रक ७रक्तलशुने ८पलाण्डौ ९हिज्जले १०वेतसे च राजनि०। ११करीरवृक्षे शब्दच० १२जलजमधूके जटाध० १३लशुने हेमच० काक्षिमत इत्यम्। दीर्घपत्रिका १४श्वेतवचायां १५शालपर्ण्यां १६घृतकुमार्याञ्च स्त्री राजनि०।

दीर्घपत्रा स्त्री दीर्घं पत्रं यस्याः। १चित्रपर्णिकायां (चाकुलिया) भेदे २क्षुद्रजम्बूवृक्षे रत्नमाला ३गन्धपत्रायां ४केतक्यां ५डोरीवृक्षे च राजनि०। गौरा०ङीष् दीर्घपत्री ६पलाशीलतायां ७महाचञ्चुशाके स्त्री राजनि०।

दीर्घपर्णी स्त्री दीर्घं पर्णं यस्याः गौरा० ङीष्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०।

दीर्घपल्लव पु० दीर्घः पल्लवोऽस्य । १शणवृक्षे राजनि० २आयत पल्लवयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३आयते पल्लवे पुंन० ।

दीर्घपाद् पु० दीर्घः पादोऽस्य अन्त्यलोपः समा० । कङ्कपक्षिणि शब्दर० समासान्तविधेरनित्यत्वात् दीर्घपादोऽप्यत्र क्षेमच० २दीर्घपादयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३दीर्घे पादे पु० ।

दीर्घपादप पु० नित्यकर्म० । १तालवृक्षे २पूगे च राजनि० ।

दीर्घपृष्ठ पु स्त्री० दीर्घं पृष्ठमस्य । सर्पे शब्दर० स्त्रियां ङीष् ।

दीर्घप्रज्ञ पु० १द्वापरयुगीये इक्ष्वाकुवंशावतारे नृपभेदे "इक्ष्वाकुरिति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः । दीर्घप्रज्ञ इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृप" ।" भा० आ० ६७अ० "अमितौजसे तथोपाय कार्द्दिक्यायाक्षकाय च । दीर्घप्रज्ञाय शूराय रोचमानाय या विभो ।" भा० उ० ३ अ० । २दूरदर्शिनि त्रि० "कामसूर्तिधरः क्रूर कालकल्पोऽप्य शत्रुत । तमुवाच ततो राजा दीर्घप्रज्ञो युधिष्ठिर" भा० व० ११ अ० ।

दीर्घफल पु० दीर्घाणि फलान्यस्य । १आरग्वधे (स्वाल्का) स्वार्थे कन् । दीर्घफलक । अगस्त्यवृक्षे पु० । वा कप् कापि अत इत्त्वम् । दीर्घफलिका १कपिलद्राक्षायां २जतुकायाञ्च स्त्री राजनि० । [चमर्या राजनि०

दीर्घवाली स्त्री दीर्घः बालः केशो यस्याः स्वाङ्गत्वात् ङीष् ।

दीर्घबाहु पु० । दीर्घौ बाहू यस्य । १शिवानुचरभेदे 'तस्मात् समपद्यन्त भृतसङ्घाः सहस्रशः' इत्युपक्रमे "दीर्घरोमा महौजा दीर्घबाहुर्निरञ्जन" हरिवं० २७७ अ० । धृतराष्ट्रसुतभेदे 'दीर्घबाहुर्महाबाहुर्व्यूढोरः कनकाङ्गद" भा० आ० ६७अ० । ३आयतबाहुयुक्ते त्रि० "दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुनाम्नाऽभवत् सुत" हरिवं० १५अ०

दीर्घभुज पु० दीर्घौ भुजौ यस्य । १शिवानुचरभेदे दीर्घबाहु शब्दे दृश्यम् । २दीर्घभुजयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३दीर्घे भुजे पु० ।

दीर्घमारुत पुंस्त्री० दीर्घो मारुतो वायुरिवास्य । गजे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दीर्घमूल पु० दीर्घं मूलं यस्य । १मोरटालतायां २बिल्वभेदे च राजनि० । ३शालपर्ण्यां न० । पुं मूलकायां ४मूलके राजनि० । ५श्यामलतायां ६शालपर्ण्याञ्च स्त्री टाप् रत्नमाला । ७दुरालभायां स्त्री ङीप् शब्दमाला ।

दीर्घयज्ञ त्रि०दीर्घः बहुकालव्यापको यज्ञो यस्य । बहुकालव्यापकयज्ञकारिणि । २द्वापरयुगीये अयोध्याधिप राजभेदे पु० "अयोध्यायान्तु धर्मज्ञ दीर्घयज्ञ महाबलम् । अजयत् पाण्डवश्रेष्ठो नातितीव्रेण कर्मणा" भा० स० २८अ० ।

दीर्घयाथ त्रि० या–कर्मणि थ । दीर्घकालेन याथः गन्तव्यः । दीर्घकालेन गन्तव्ये "इयाऽस्तुजाम् पथिभिर्दीर्घयाथैः" ऋ० १०।८।३ "दीर्घयाथैः दीर्घकालेन गन्तव्यैः" भा० ।

दीर्घरद पुंस्त्री० दीर्घौ रदावस्य । १शूकरे त्रिका० स्त्रियां ङीष् । २दीर्घदन्तयुत त्रि० कर्म० । ३दीर्घे दन्ते पु० ।

दीर्घरसन पुंस्त्री० दीर्घा रसना जिह्वाऽस्य । सर्पे शब्दच० स्त्रियां ङीष् । [१४० । हरिद्रायाम् राजनि० ।

दीर्घरागा स्त्री दीर्घो बहुकालस्थायी रागो रञ्जनं यस्याः

दीर्घरात्र न० दीर्घा बह्व्यो रात्रयः सन्त्यत्र अर्श आ० अच् । १चिरकाले त्रिका०कर्म० । सुप्सुपेति समा० । २दीर्घायां रात्रौ 'रात्राह्नाहाः पुंसि" पा०उक्तेः पुंस्त्वम् ।

दीर्घरोमन् पु० दीर्घाणि रोमाण्यस्य । १भल्लूके शब्दार्थकल्प० । २शिवानुचरभेदे दीर्घबाहुशब्दे दृश्यम् । ३धृतराष्ट्रसुतभेदे च "।मथ प्रमाथी च दीर्घरोमा च वीर्यवान्" भा० आ० ६७अ० अत सर्वे नाना अदन्ताः सुरित्यृक्तेरदन्ततास्य

दीर्घराजिफल न०नित्यकर्म० । कलापे शुक्लक्षपभेदे राजनि०

दीर्घलोचन त्रि० दीर्घमायत लोचनमस्य । १आयतनेत्रके २शिवानुचरभेदे पु० "एते चान्ये च बहवो दीर्घाक्षा दीर्घलोचना" हरिवं० २७अ० ३धृतराष्ट्रसुतभेदे पु० "अनाधृष्यः कुण्डभेदी विरावी दीर्घलोचन" भा० आ० ६७अ० । धृतराष्ट्रपुत्रोक्तौ । कर्म० । ४आयते नेत्रे न० ।

दीर्घवंश पु० दीर्घो वंश इव । नलतृणे राजनि० कर्म० । २उन्नत कुल च ।

दीर्घवक्त्र पुंस्त्री० दीर्घं वक्त्रमस्य । गजे शब्दमा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । २आयतमुखयुक्ते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् ङीप् टाप् च । ३आयते मुखे न०

दीर्घवर्त्तिका स्त्री दीर्घवत् दीर्घेण तुल्यं वर्त्तते सिक्थति गौरा०–क टाप्० सुख' । कुम्भीर शब्दार्थकल्प० ।

दीर्घवर्षाभू पु० स्त्री०नित्यकर्म० । श्वेतपुनर्नवायाम् पारस्करनि०

दीर्घवल्ली स्त्री नित्यकर्म० । १पलाश्यां, २पातालगरुडीलतायां ३महेन्द्रवारुण्याम् राजनि० कर्म० । ४आयततायां लतायाञ्च [पारस्करनिघण्टु ।

दीर्घवृक्ष पु० नित्यकर्म० । १शालवृक्षे २तालवृक्षे च पार

दीर्घवृन्त(क) पु० दीर्घं वृन्तमस्य । श्योनाके वृक्षे । वा कप् । तत्रार्थे । २इन्द्रचिर्भट्यां स्त्री टाप् अमरः । संज्ञायां कन् अत इत्त्वम् दीर्घवृन्तिका । एलापर्ण्याम् स्त्री रत्नमाला ।

दीर्घशर पु० नित्यकर्म० । यवनाले राजनि० ।

दीर्घशाख पु० दीर्घा शाखा यस्य । १शालवृक्षे संज्ञायां कन् टाप् अत इत्त्वम् । २एलापर्ण्याम् स्त्री राजनि० । वा कप् अत इत्त्वम् । दीर्घशाखिका श्वेतालम्बुषाम् राजनि०।

दीर्घशिम्बिका स्त्री दीर्घा शिम्बी यस्य कप् ह्रस्वः । क्षुपे (नाकछिक्नी) ख्याते राजनि०।

दीर्घशूक पु० दीर्घः शूकोऽग्रमस्य । शालिभेदे संज्ञायां कन् । दीर्घशूकः राजान्ने राजनि० कर्म०। २दीर्घे शूके न०

दीर्घश्रवस् पु० दीर्घं श्रवोऽस्य । दीर्घतमसः पुत्रे ऋषिभेदे "औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे" ऋ० १।११२।११ "उशिक् संज्ञा दीर्घतमसः पत्नी तस्याः पुत्रो दीर्घश्रवा नाम कश्चिदृषिरनावृष्टौ जीवनार्थमकरोत् वाणिज्यम्" भा० २दीर्घकर्णयुक्ते त्रि० कर्म०। ३दीर्घे कर्णे न०।

दीर्घसत्र न० कर्म० । १दीर्घकालिके यज्ञभेदे हेम०। २तत्कर्त्तरि त्रि०। 'हविषे दीर्घसत्रस्य सा चेदानीं प्रचेतसः' रघु० । दीर्घाणि सत्राणि कृतानि यत्र । ३तीर्थभेदे 'ततो गच्छेत धर्मज्ञ ! दीर्घसत्रं यथाक्रमम । तत्र ब्रह्मादयो देवाः सिद्धाश्च परमर्षयः । दीर्घसत्रमुपासन्ते दीक्षिता नियतव्रताः । गमनादेव राजेन्द्र ! दीर्घसत्रमरिन्दम ! । राजसूयाश्वमेधाभ्यां फलं प्राप्नोति भारत भा०व०८२अ० । ४यावज्जीवकर्त्तव्ये अग्निहोत्रे न० "दीर्घसत्रं ह वा एत उपयन्ति येऽग्निहोत्रं जुह्वत्येतद्वै जरामर्यं सत्रं यदग्निहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यन्ते मृत्युना वा" शत०ब्रा० १२।४।१।१

दीर्घसत्रिन् पु० दीर्घसत्रमस्त्यस्य इनि । १बहुकालिकसत्रकारके २यावज्जीवकर्त्तव्याग्निहोत्रिणि च, "यदेतस्य दीर्घसत्रिणोऽग्निहोत्रं जुह्वतोऽन्तरेणाग्नी युक्तं वा वियायात्" शत०ब्रा० १२।४।१।२

दीर्घसुरत पुंस्त्री० दीर्घं बहुकालव्यापकं सुरतमस्य । १कुक्कुरे त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । कर्म० । २आयते सुरते न० ।

दीर्घसूक्ष्म पु० कर्म०। पात०सू० भाष्योक्ते प्राणायामभेदे तत्स्वरूपादि तत्रोक्तं यथा

"तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः" सू०। "सत्यासनजये बाह्यस्य वायोराचमनं श्वासः । कौष्ठ्यस्य वायोर्निःसारणं प्रश्वासः तयोर्गतिविच्छेद उभयाभावः प्राणायामः" भा० । "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" सू० । "यत्र प्रश्वासपूर्वको गत्यभावः स बाह्यः यत्र श्वासपूर्वको गत्यभावः स आभ्यन्तरः तृतीयस्तम्भवृत्तिर्यत्रोभयाभावः सकृत्प्रयत्नाद्भवति यथा तप्ते न्यस्तमुपले जलं सर्वतः सङ्कोचमापद्यते । तथा द्वयोर्युगपद्गत्यभाव इति । त्रयोऽप्येते देशेन परिदृष्टाः, इयानस्य विषयो देश इति । कालेन परिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्ना इत्यर्थः । सङ्ख्याभिः परिदृष्टाः एतावद्भिः श्वासप्रश्वासैः प्रथम उद्घातस्तद्वत् निगृहीतस्यैतावद्भिः द्वितीय उद्घातः एवं तृतीयः एवं मृदुरेवं मध्य एवं तीव्र इति सङ्ख्यापरिदृष्टः स खल्वयमेवमभ्यस्तो दीर्घसूक्ष्मः" भा० । "बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः" सू० । "देशकालसङ्ख्याभिर्बाह्यविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः तथाभ्यन्तरविषयः परिदृष्ट आक्षिप्तः उभयथा दीर्घसूक्ष्मः तत्पूर्वको भूमिजयात् क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः । तृतीयस्तु विषयानालोचितो गत्यभावः सकृदारब्ध एव देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मश्चतुर्थस्तु श्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात् क्रमेण भूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वको गत्यभावश्चतुर्थः प्राणायामः इत्ययं विशेषः" भा० ।

दीर्घसूत्र त्रि० दीर्घेण चिरकालेन सूत्रमीप्सितव्यापारो यस्य । १चिरकालेन प्रारब्धकर्म्मानुष्ठातरि अमरः । "दीर्घसूत्रस्य आपत्प्राप्तिरिति ह्रासमुखेन' भा०शा०१३७अ० दर्शिता तथा "अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः । द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति । अत्रैव चेदमव्यग्रं शृणु व्याख्यानमुत्तमम् । दीर्घसूत्रमुपाश्रित्य कार्य्याकार्य्यविनिश्चये । नातिगाधे जलाधारे सुहृदः शकुलास्त्रयः । प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय ! बभूवुः सहचारिणः । तत्रैको दीर्घकालज्ञ उत्पन्नप्रतिभोऽपरः । दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां सहचारिणाम् । कदाचित् तं जलाधारं मत्स्यबन्धाः समन्ततः । निःस्रावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्मुखैः । प्रक्षीयमाणं तं दृष्ट्वा जलाधारं भयागमे । अब्रवीद्दीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा । इयमापत् समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् । शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति । अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधयेत् । स न संशयमाप्नोति रोचतां भो व्रजामहे । दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत् सम्यगुच्यते । न तु कार्य्या त्वरा तावदिति मे निश्चिता मतिः । अथ सम्प्रतिपत्तिज्ञः प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् । प्राप्ते काले न मे किञ्चिन्न्यायतः परिहास्यते । एवं श्रुत्वा निराक्रामद्दीर्घदर्शी महामतिः । जगाम स्रोतसा तेन गम्भीरं

वर्त्तिकाशयम्। ततः प्रत्युत्तनोयन् प्रत्तमीक्ष्य जलाशयम्। बहुभिर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान् मत्स्योपजीविनः विलोड्यमाने तस्मिंस्तु प्रतनीये जलाशये। अनागतविधानं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः। उद्धाने क्रियमाणे तु मत्स्यानां तत्र रज्जुभिः। प्रविश्यान्तरमेतेषां स्थितः सम्प्रतिपत्तिमान्। गृहीतमेव तदुद्धानं गृहीत्वा तं तथैव सः। सर्वानेव च तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथितानिति। ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विमले जले। मुक्त्वा रज्जुं प्रमुक्तोऽसौ शीघ्रं सम्प्रतिपत्तिमान्। दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः। मरणं प्राप्तवान् मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः। एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते। स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झषः। आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान्। स संशयमवाप्नोति यथा सम्प्रतिपत्तिमान्। अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः। द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्रो विनश्यति" कर्ण०। २दीर्घे सूत्रे न०। ६त०। ३दीर्घतन्तुके त्रि० "दीर्घसूत्रमकरोत् परिधानम्" माघः।

दीर्घसूत्रिन् त्रि० दीर्घं सूत्रं कर्तव्यव्यापारोऽस्यास्य इनि। चिरक्रियावति। "अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैकृतिकोऽलसः। विषादी दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते" गीता। "यदह्ना कार्यं तन्मासेनापि यो न सम्पादयति स दीर्घसूत्री" शा०त० रघु०।

दीर्घस्कन्ध पु० दीर्घः स्कन्धः काण्डोऽस्य। तालवृक्षे राजनि०

दीर्घा स्त्री दीर्घ+टाप्। पृश्निपर्ण्याम् राजनि०।

दीर्घाध्वग पु० दीर्घमायतमध्वानं गच्छति गम–ड ६त०। (धावोडिया) ख्याते पत्रवाहकभेदे।

दीर्घायु त्रि०दीर्घमायुः यस्य। चिरकालजीविनि "जीवातुश्च दीर्घायुत्वं मे" यजु०१८।६ "दीर्घायुत्वाय प्रति दत्त न आयुः" ऋ०८।५६।७

दीर्घायुध पु० नित्यकर्म०। कुन्तास्त्रे त्रिका०। दीर्घं दन्तरूपमायुधं यस्य दीर्घात् आयुध्यते आ+युध–क। १शूकरे पुंस्त्री शब्दमा०।

दीर्घायुष्य पु०दीर्घमायुष्यं यस्य। १श्वेतमन्दारकवृक्षे २मार्कण्डेये च राजनि०। ३आयतायुर्युक्ते ४चिरजीविमात्रे च त्रि० कर्म०। ५दीर्घे बहुकालव्यापके आयुषि तत्कारणत्वं मनुना। "ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः"।

दीर्घायुस् पु०दीर्घमायुरस्य। १दीर्घायुष्ययुक्ते २चिरजीविमात्रे च। "दीर्घायुष्को भोषधे! खनिता" यजु० १।३।१००

दीर्घालर्क पु० दीर्घोऽलर्क इव। श्वेतमन्दारवृक्षे राजनि०।

दीर्घास्य त्रि० दीर्घमास्यं यस्य। १आयतमुखे २हस्तिनि च ३शिवानुचरभेदे दीर्घजीवनशब्दे दृश्यम् दीर्घमास्यं यत्र देशे। ४पश्चिमोत्तरदेशभेदे ह०सं०१४अ०वाक्यं दीर्घग्रीवशब्दे दृश्यम्।

दीर्घाहन् पु०दीर्घाण्यहानि यत्र। निदाघसमये हृ "हन्नत्रादि" पा० सुलोपे प्रत्ययलक्षणेन "रोऽसुपि" पा० रकारनिषेधेन पदत्वासिद्धत्वात् न नान्तलक्षण उपधादीर्घः" सि०कौ०। दीर्घाह्ना इत्यत्र "अह्नोऽदन्तात्" पा० णत्वम् कर्म०। "राजाहःसखिभ्यः टच्" पा० टच्। दीर्घाह दीर्घदिवसे पु०।

दीर्घिका स्त्री दीर्घैव स्वार्थे क कापि अत इत्वम्। १जलाशयभेदे तत्प्रमाणं जलाशयोत्सर्गतत्त्वे यथा मत्स्यवर्द्धमानधृतवचनम् "शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी। त्रिभिः शतैर्दीर्घिका, चतुर्भिर्द्रोणः पञ्चभिस्तडागः।। द्रोणाद्दशगुणा वापी" इति संक्षिप्तायामन्तरपदश्रुतेरन्तार्थ नयायगम्यते। तेन चतुर्दिक्षु पञ्चविंशत्यानूनतायां द्वादशशतहस्तान्तरानूनत्वेन दीर्घिका" "गृह्णाति क्षोभति दीर्घिकाणाम्" रघुः। २जलाशयमात्रे "स्वर्णदीर्घिका" अमरः दीर्घिकाभिश्च पूर्णाभिस्तथा पुष्करिणीभिर्हि" भा०आ० १२८अ०।

दीर्घवीक् नित्यकर्म०। वक्रतरीलताभेदे राजनि०। [४भये च न०

दीर्ण त्रि० दॄ–क्त। १विदारिते २भीते च भावे क्त। ३विदारे

दीप त्रि०दी–क्षये क्विप् तां स्यति सो–क। क्षयनाशके गवादिगणे दीप्रेत्यत्र दीपेति पाठान्तरात् छितादौ यत्। दीप्य तद्धितादौ त्रि०।

दु गतौ भ्वा०पर०सक०अनिट्। दवति अदौषीत् केचित्तु वेडयमित्याहुस्तेन अदावीदित्यपि। दुदाव वेट् क्वचिदपि लिटि नित्येट् दुदुविथ। दूनः। "चिरेण दूने रसने सितादि" नैष०।

दु उपतापे स्वा०प०सक०सेट्। उपतापः पीडनम्। दुनोति अदावीत् अदौषीत् लिटि नित्येट् दुदुविथ। दुतः। "अदुतया दुतया" माघः। "दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः" कुमा०"स भक्तसाधुकारादीन् दुदाव च क्षमातलवत्" भट्टिः "अद्रु दूयेत यदक्रमर्पितम्" रघुः कर्मकर्त्तरि रूपं दू–कर्त्तरि दैवादिकस्य वा रूपम्।

दुःक(दुष्क)र्ण पु॰ वा सत्वम्। धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुर्मर्षणो दुर्मुख च दुष्कर्णः कर्ण एव च" भा॰ आ॰ ६७अ॰ तत्पुत्रोक्तौ।

दुःख दुःखकरणे कण्ड्वा॰ पर॰अक॰ सेट्। दुःख्यति अदुःख्यीत् अदुःखीत्। [अदुदु.खत् त।

दुःख तत्क्रियायाम् अद-चु॰उभ॰अक॰ सेट्। दुःखयति ते

दुःख न॰ दुष्टानि खानि यस्मिन्, दुष्टं खनति खन—ड, दुःख—अच् वा। सांख्यादिमतसिद्धे प्रतिकूलवेदनीये रजःकार्य्ये १चित्तादिधर्मभेदे। न्यायमते २आत्मधर्मभेदे "बुद्ध्यादिषट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा। धर्म्माधर्म्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश। अधर्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्" भाषा॰ 'अधर्मत्वेन दुःखत्वेन कार्य्यकारणभावः। प्रतिकूलं, दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वाभाविकविषयः प्रतिकूल इत्यर्थः' सि॰ मु॰। "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" गौ॰ सू॰ "यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् सुखमात्मोपलब्धवान्। तज्जातीयमेवार्थं पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादातुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिनोदर्शनप्रतिसन्धानाद् भवति लिङ्गमात्मनः, नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति। एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनोदर्शनप्रतिसन्धानाद् दुःखहेतौ द्वेषः। यज्जातीयो यस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमर्थं पश्यन्नादातुम् प्रयतते, सोऽयम् प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात् नियतविषये बुद्धिभेदमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो व्याख्यातः। सुखदुःखस्मृत्या चायं तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःखमुपलभते सुखदुःखे वेदयते पूर्वोक्त एव हेतुः" भा॰ "द्वितीयस्तत्र भाष्ये च 'दोषैः प्रयुक्तः शरीरेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेयप्रतिषिद्धमैथुनान्याचरति वाचा अनृतपरुषसूचनाऽसम्बद्धानि मनसा परद्रोहं परद्रव्याभीप्सा नास्तिक्यञ्चेति सेयं पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्म्माय" उक्तम्।

कणा॰सूत्रे उपस्कारवृत्तौ च सुखदुःखयोः परस्परभेदः, ज्ञानाद्भेदश्च साधितो यथा

"इष्टानिष्टकारणविशेषाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः" सू॰। "आत्मगुणानां कारणभेदव्युत्पादन दशमाध्यायार्थः, तत्र "आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्" इति गौतमीये प्रमेयविभागसूत्रे सुखस्यानभिधानात् दुःखाभिन्नमेव सुखमिति भ्रमनिरासार्थं सुखदुःखयोरेव प्रथमं भेदमाह। सुखदुःखयोर्मिथः परस्परमर्थान्तरभावोभेदो वैजात्यमिति यावत् कुत इत्यत आह इष्टानिष्टकारणविशेषात् इष्टस्य इष्यमाणं स्रक्चन्दनवनितादि अनिष्टमनिष्यमाणमहिकण्टकादि, तद्रूपं यत्कारणं तस्य विशेषाद्भेदात् कारणवैजात्याधीनं कार्य्यवैजात्यमावश्यकं यतः। भेदकान्तरमाह विरोधात् एकाधिकरणासमवायात् नह्येकस्मिन्नात्मन्येकदा सुखदुःखयोरनुभवः। चकारादनयोः कार्य्यभेदं भेदकं समुच्चिनोति, तथाहि अनुग्रहाभिष्वङ्गनयनप्रसादादि सुखस्य, दैन्यमुखमालिन्यादि दुःखस्य कार्य्यमिति ततोऽप्यनयोर्भेदः। तदुक्तं प्रशस्तपादाचार्यैः "अनुग्रहलक्षणं सुखं स्रगाद्यभिप्रेतविषयसान्निध्ये सति इष्टोपलब्धीन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्धर्माद्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगाद्यदुत्पद्यतेऽनुग्रहाभिष्वङ्गनयनादिप्रसादजनकमुत्पद्यते तत् सुखम्" इति तदिदमतीतेषु स्रक्चन्दनादिषु स्मृतिजम्, अनागतेषु सङ्कल्पजम्, गौतमीये सूत्रे सुखापरिगणनं वैराग्याय, सुखमपि दुःखत्वेन भावयतो वैराग्यं स्यादेतदर्थमिति" उप॰ वृ॰। "नन्वात्मनि सुखदुःखे परस्परं भिन्ने ज्ञानादभिन्ने स्यातां स्मृत्यनुभववदित्यत आह उप॰ वृ॰ "संशयनिर्णयान्तराभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः" सू॰ "सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानभेदत्वे संशयनिर्णयान्तरत्वाभावो हेतुर्लिङ्गमित्यर्थः, तदयमर्थः सुखं दुःखं वा ज्ञानं भवत् संशयरूपं वा स्यात् निर्णयरूपं वा नाद्यः कोटिद्वयानुल्लेखित्वात्, न द्वितीयः एककोट्यनुल्लेखित्वात्, तथा च व्यापकनिषेधात् व्याप्यनिषेधः; द्वावेव हि ज्ञानस्य विशेषौ संशयत्वं निर्णयत्वञ्च तदुभयञ्च, सुखे दुःखे च बाधितमिति ज्ञानत्वमपि तत्र बाधितम्। चकारादनुभवबाधं समुच्चिनोति सुखदुःखयोरहं सुखी दुःखीति मानसोऽनुभवो भवति ज्ञाने सन्दिह्मि निश्चिनोमीत्याकारोऽनुभव इति। भेदकान्तरमाह उप॰ वृ॰ "तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम्" सू॰ "तयोः संशयनिर्णययोर्निष्पत्तिरुत्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् सुखं दुःखं वा न प्रत्यक्षजन्यं न वा लिङ्गजन्यम्, चतुर्विधं हि सुखं वैषयिकमानोरथिकम् आभिमानिकमाभ्यासिकञ्च, तत्र तथाप्यानिन्द्रियसन्निकर्षप्रभवत्वं नास्त्येव। प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वात् ज्ञानं स्यादिति चेन्न सामग्र्येकदेशस्य कार्य्यस्य साजात्यानापादकत्वात् अन्यथा दिक्कालसाधारण्येन सकलकार्य्यैकजात्यापत्तेः, किञ्च इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यमानं सुखं निर्विकल्पकं वा स्यात् सविकल्पकं,

वा, नाद्यः अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गात्, न द्वितीयः विशेष्यविशेषणभावेन द्वयोरेकाकलनस्वरूपत्वात् । किञ्च सुखदुःखयोःस्वसंवेद्यत्वात् ज्ञानस्यानुव्यवसायवेद्यत्वेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । लैङ्गिकमिति लिङ्गमेव वैषयिकवत् । दार्ष्टान्तिकस्तु तयोर्ज्ञानसुखयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां प्रत्यक्षलैङ्गिकज्ञानव्याख्यानाभ्यां व्याख्याता, प्रत्यक्षं ज्ञानमिन्द्रियजम्, लैङ्गिकन्तु लिङ्गजम्, सुखादिकन्तु नैतादृशमिति व्याचक्षुः” उप० सू० । “अभूदित्यपि” सू० “लैङ्गिकज्ञानात् सुखादेः प्रकारभेदाधीनं भेदमाह इति शब्दः प्रकारं, अपिशब्दो भविष्यतीत्याकारान्तरसमुच्चये, तथाच पर्वते वह्निरभूद्भविष्यति वेति लैङ्गिके ज्ञानेऽतीतादिः प्रकारो दृश्यते न चैवं प्रकारं सुखं दुःखं वा उत्पद्यमानमुपलब्धम्” उप० सू० । ‘सति च कार्यादर्शनात्’ सू० “पुनरन्यं भेदकान्तरं समुच्चिनोति । सति इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति च व्याप्तिपक्षधर्मतादिप्रतिसन्धाने कार्यस्य सुखस्य दुःखस्य वाऽदर्शनात् न प्रत्यक्षमात्रं सुखं दुःखं वा न लैङ्गिकमात्रं वा, तदयमर्थः ज्ञानसामान्यमात्रात् सुखदुःखे न भवत इत्युक्तं ज्ञानविशेषः प्रत्यक्षज्ञानं वा भवदनुमितिरूपं वा इन्द्रियार्थसन्निकर्षे स्रक्चन्दनादिप्रत्यक्षे सुखस्यानुभवाभावात्, न द्वितीयः चन्दनाद्यनुमितौ वह्न्याद्यनुमितौ वा सुखस्य दुःखस्यान्यतराननुभवात् । एव प्रत्यक्षविशेषेऽनुमितिविशेषे वा सुखदुःखयोरननुभवान्न तद्विशेषोऽपीति” उप० सू० । ‘एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात्” सू० । ‘भेदकान्तरमाह सुखदुःखयोरिति शेषः, सुखं प्रति एकार्थसमवेतानि असाधारणकारणानि धर्म्मः, सुखे रागः सुखकारणेच्छा, तदुपादानरूपं स्रक्चन्दनादिज्ञानम् । दुःखं प्रति तु अधर्म्मः, अनिष्टकण्टकादिज्ञानम्, एषु एकार्थसमवायिषु कारणेषु दृष्टत्वादित्यर्थः, ज्ञानन्तु निर्विकल्पकमेकार्थसमवेतमसाधारणकारणं नापेक्षत एव, सविकल्पकन्त्वपेक्षते विशेषणज्ञानं तच्च कारणान्तरं स्वविजातीयं कारणं न भवति, मनःसंयोगस्तु साधारणत्वादविवक्षितः । यद्यपि स्मृतिः संस्कारमसाधारणमपेक्षते तथापि तद्भेदः स्फुट एव एवंत्वनुभवमादाय भेदाभिधानात् । लैङ्गिके यद्यपि व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मतादिज्ञानापेक्षा तथाप्यन्तरशब्देनैव तद्व्युदासः । तदयं प्रमाणप्रयोगः सुखदुःखे अनुभवभिन्ने स्वसमानाधिकरणसजातीयासाधारणकारणजन्यत्वात् स्मृतिवदाद्यशब्दवच्च” उप० सू० ।

सांख्यास्तु तस्य रजःकार्यत्वम् चित्तस्य विषयाणाञ्च धर्मत्वं तत्त्ववैशारदीकृतः । यथा हि “दुःखत्रयाभिघातादित्यादि” सा० का० तत्त्वकौमुद्यामुक्तं यथा “दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु त्रिविधम् आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं कामक्रोधलोभमोहभयेर्ष्याविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् । सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यञ्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधिदैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहाद्यावेशनिबन्धनम् । तदेतत् प्रत्यात्मवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम् । तदनेन दुःखत्रयेणान्तःकरणवर्त्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूलतयाभिसम्बन्धोऽभिघातः इति । एतावता प्रतिकूलवेदनीयत्वं जिहासाहेतुरुक्तः । यद्यपि न सन्निरुध्यते दुःखं तथापि तदभिभवं शक्यः कर्त्तुमित्युपरिष्टादुपपादयिष्यते”

“भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रतिकूलनीयेन च केनचिदन्येन भवितव्यं ये चानुकूलनीयाः प्रतिकूलनीया वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखात्मकत्वेन स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । तस्माद्योऽसुखदुःखात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रतिकूलनीयो वा स चात्मेति” सा० प्र० भा० ।

सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वात् विषयस्यापि सुखदुःखात्मकत्वं त० कौ० व्यवस्थापितं यथा

“अत्र च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वानुरूपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्नानात्वम् । तद्यथा एकैव स्त्री रूपयौवनकुलशीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नीर्दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति तत्कस्य हेतोः ? तं प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च स्त्रिया सर्वे भावा व्याख्याताः । तत्र यत् सुखहेतुस्तत् सुखात्मकं सत्त्वं, यत् दुःखहेतुस्तद्दुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः, सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सहदर्शनात् । तस्मात् सुखदुःखमोहैरिव

विरोधिभिरेकैकगुणवृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्त-भेदा उन्नीयन्ते एवं दुःखोपष्टम्भकप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोह-गुरुत्वावरणैरिति सिद्धं त्रैगुण्यमिति"।

दुःखादीनाञ्च सा॰ प्र॰ भा॰ विषयगतत्वं यद्दर्शितं तच्च आनन्दशब्दे ७७२ पृ॰ दृश्यम् "प्रीत्यप्रीतिविषादा-द्यैर्गुणानामन्योन्यवैधर्म्यम्" सा॰ सू॰

'गुणानां सत्त्वादिद्रव्याणामन्योऽन्यं सुखदुःख-विषादाद्यैः साधर्म्यं कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः। शोकादिकं च घटादेरपि रूपादिवदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वा-दन्यकार्याणामित्युक्तम्। सत्त्वादियज्ञपाद्याः पञ्च-शिखाचार्यैरुक्ताः यथा "सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभिष्वङ्ग-प्रीतितितिक्षासन्तोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्म-कम्। एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम्" सा॰ प्रवचनभाष्यम्।

दुःखस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपत्वम् शङ्करभाष्ये उक्तम् तच्च अज्ञानशब्दे ६४२ पृ॰ दर्शितम्।

कविकल्पलतायाञ्च लोकसिद्धानि कतिचित् दुःखकार-णानि दर्शितानि यथा

पारतन्त्र्यं१ आधिः२ व्याधिः३ मानच्युतिः४ शत्रुः५ कुभार्य्या६ नैस्स्वम्७ कुग्रामवासः८ कुस्वामिसेवनम्९ बहुकन्याः१० वृद्धत्वं११ परगृहवासः१२ वर्षाप्रवासः१३ भार्य्याद्वयम्१४ कुभृत्यः१५ दुर्जनकरणकृषिः१६

वराहपुराणे दुःखतराणि कतिचिदुक्तानि यथा

"दुःखमेव प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे!। उचिते-नोपचारेण दुःखं मोक्षविनाशनम्। अहङ्कारस्ततो नित्यं नरा मोहेन चाहताः। ये मां नैव प्रपद्यन्ते ततो दुःख-तरन्तु किम्। सर्वाशी सर्वविक्रेता नमस्कारविव-र्जितः। ये च मां न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्। सर्वाण्यपि तु सिद्धानि पाकभेदन्तु कारयेत्। अवैष्ण-वैर्यं योऽश्नाति ततो दुःखतरन्तु किम्। प्राप्तकाले वैश्व-देवे दृष्टं त्वतिथिमागतम्। अदत्त्वा तस्य यो भुङ्क्ते ततो दुःखतरन्तु किम्। अधन्यस्तु वैषम्ये परदाराभि-मर्दकः। परोपतापी मन्दात्मा ततो दुःखतरन्तु किम्। अकृत्वायुर्बलं कर्म्म स्वल्पे संवसते नरः। अल्पकालवयं प्राप्तस्ततो दुःखतरन्तु किम्। स्तन्यवरणयानानि न-अमानानि पश्यति। न वै तत्प्राप्नुतः पुत्रे ततो दुःख-तरन्तु किम्। अन्नानि पिशितं केचित् स्वतयाभिसम-न्वितम्। पुण्याहं केचिदश्नन्ति ततो दुःखतरन्तु किम्। वरवस्त्राहृता याश्च समासेवन्ति भूषिताः। केचित् नरेषु भैरन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्। विद्वान् कृती गुणज्ञश्च सर्वशास्त्रविशारदः। केचिन्मूकाश्च दृश्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्। विद्यमाने धने केचित् लपणा भोगवर्जिताः। दरिद्रो जायते दाता ततो दुःखत-रन्तु किम्। पुरुषस्य तु द्वे भार्य्ये तयोरेकां प्रशंस-येत्। एकापि दुर्भगा तत्र ततो दुःखतरन्तु किम्। लब्ध्वा तु मानुषीं संज्ञां पञ्चभूतसमन्विताम्। मामेव न प्रपद्यन्ते ततो दुःखतरन्तु किम्। लब्ध्वा ब्राह्मण-भावन्तु त्वयो वर्णाः सुमध्यमे!। पापकर्म्मरता ह्यासं-स्ततो दुःखतरन्तु किम्। एतत्ते कथितं भद्रे! दुःखकर्म्म विनिश्चितम्। सर्वभूतहितार्थाय यत्त्वया परिपृ-च्छ्यते"। "अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवा-हिताः। निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्तु किम्" गीता। "स जीवन् यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति" माघ॰। "सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते" मृच्छ॰। दुःख-मनुभवति दुःख+क्यङ् दुःखायते दुःखमनुभवतीत्यर्थे। "दुःखायते जनः सर्वः स एकः सुखायते" भट्टिः।

दुःखग्राम पु॰ दुःखानां ग्रामोऽत्र। १संसारे शब्दार्थचि॰। ६त॰। २दुःखसमुदाये च।

दुःखजात त्रि॰ जातं दुःखमस्य परनि॰। वजातसुखे 'जातिकालसुखादिभ्य'' इत्यादिना पा॰अस्यान्तोदात्तता ६त॰। २दुःखसमुदाय न॰।

दुःखत्रय न॰ ६त॰। आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपे दुःखत्रिके दुःखशब्दे सा॰का॰ त॰कौ॰वाक्यं दृश्यम्।

दुःखदिर पु॰ दुष्टः खदिरः वा सत्वम्। मह्यासारे खदि-र॰॰ शब्दार्थचि॰। [हेमच॰।

दुःखदोह्या स्त्री दुःखेन दोह्या। दुःखेन दोह्यायां गवि।

दुःखशील त्रि॰ दुःखं शीलयति शील—अण् उप॰। दुःखा-नुभवशीलनकर्त्तरि "कामैकपत्नीव्रतदुःखशीलाम्" कुमा॰।

दुःखित त्रि॰ दुःख+तार॰ इतच्। संजातदुःखे "दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः" मनु॰।

दुःखिन् त्रि॰ दुःख+तुप्रा॰ मत्वर्थे इनि। दुःखान्विते

दुःशकुन न॰दुष्टं शकुनं वा रोः शः। अशुभसूचके निमि-त्तभेदे "सन्ध्यावर्णतुषास्थि सर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीबविट्-तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्तृणव्याधिताः नग्नाभ्य-क्तविमुक्तकेशपतित व्यङ्गक्षुधार्त्ता असृक् स्त्रीपुष्पं शर-टः स्वगेहदहनं मार्ज्जारयुद्धं क्षुतम्। काषायी गुड-

शक्रचक्रविभवाः शुभाः शुद्धे कर्त्तिवस्त्रादेः स्वमनं सुखापयन्नरं कन्याभिः धान्यानि च । कार्पासं वमनञ्च गर्द्दभरवो दक्षेऽतिकष्टः गर्भिणी सुवर्णाद्रोक्षरदुर्भगोल्ध बधिरोन्मत्ता न हृष्टाः शुभाः । कृष्णाम्बरा कृष्णविलेपनाद्या कृष्णस्रजं मूर्द्धनि धारयन्ती । दृष्टा प्रकोपा यदि कृष्णवर्णा नारी नरैश्चाहितदो भवन्तीति” शकुनार्थचि०स्थतवाक्यम् ॥

दिग्भेदादिभिः शकुनभेदे फलभेदः व०स०८६ अ० उक्तो यथा “अन्यजन्मान्तरकृतं कर्म्म पुंसां शुभाशुभम् । यत्तस्य शकुनः पाकं निवेदयति गच्छताम् । ग्रामारण्याम्बुभूव्योमद्युनिशोभयचारिणः । रुतयातेक्षितोक्तेषु ग्राह्याः स्त्रीपुंनपुंसकाः । पृथगजात्यनवस्थानादेषां व्यक्तिर्न लक्ष्यते । सामान्यलक्षणोद्देशे श्लोकावृषिभाषिताविमौ । पीनोन्नतविपुलांसाः पृथुग्रीवाः सुवक्षसः । स्वल्पगम्भीरविरुताः पुमांसः स्थिरविक्रमाः । तनूरस्कशिरोग्रीवाः सूक्ष्मास्यपदविक्रमाः । प्रसक्तमृदुभाषिण्यः स्त्रियोऽतोऽन्यन्नपुंसकम् । ग्रामारण्यप्रचाराद्यं लोकादेवोपलक्षयेत् । वक्ष्यामि चैषां संक्षेपसहितं यात्राप्रयोजनम् । पश्यात्मानं नृपं सैन्यं पुरे चोद्दिश्य देवताम् । स्वार्थं प्रधानं साम्यं स्याज्जातिविद्यावयोऽधिकम् । भक्तप्राप्त्यष्टकोष्ठु फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गारदीप्तधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततोऽपराः । तत्पञ्चकदिशां तुल्यं शुभं त्रैकाल्यमादिशेत् । परिशेषयोर्दिशोर्व्यं यथासन्नं शुभाशुभम् । शीघ्रमासन्ननिम्नस्थैश्चिरादुन्नतदूरगे । स्थानवृद्ध्युपघातात्त्व तद्वद्ब्रूयात्फलं पुनः । क्षणतिथ्युडुवातार्कदैवदीप्तो यथोत्तरम् । क्रियादीप्तो गतिस्थानभावस्वरविचेष्टितैः । तथैवं प्रशान्तोऽपि सौम्यस्तत्फलभाजनः । मासामेध्याशनो रौद्रो विमिश्रोऽस्वाशनः स्मृतः । हर्म्यप्रासादमङ्गल्यमनोज्ञस्थानसंस्थिताः । श्रेष्ठा मधुरसक्षीरफलपुष्पद्रुमेषु च । स्वकाले गिरितोयस्था बलिनो द्युनिशाचराः । क्लीबस्त्रीपुरुषाश्चैषां बलिनः स्युर्यथोत्तरम् । अवज्ञाभिजस्थानदुर्वस्वस्वरान्विताः । स्वभूमावनुलोमाश्च तद्गुणाः स्युर्विवर्जिताः । कुक्कुटेभपिरिल्याश्च शिखिवञ्जुलछिक्कराः । बलिनः सिंहनादश्च कूटपूरी च पूर्वतः । क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोकर्क्षपिङ्गलाः । कपोतरुदिताक्रन्दक्रूरशब्दाश्च याम्यतः । गोशशक्रौञ्चलोमाशहंसोत्क्रोशकपिञ्जलाः । बिडालोत्सववादित्रगीतहासाश्च वारुणाः । शतपत्रकुरङ्गाखुमृगैकशफकोकिलाः । चाषशल्लकपुन्नागघण्टाशङ्खरवा उदक् । न ग्राम्योऽरण्यगो ग्राह्यो नारण्यो ग्रामसंस्थितः । दिवाचरो न शर्व्वर्यां न च नक्तञ्चरो दिवा । द्वन्द्वरोगार्दितत्रस्ताः कलहामिषकाङ्क्षिणः । आपगान्तरिता मत्ता न ग्राह्याः शकुनाः क्वचित् । रोहिताश्वाजवालेयकुरङ्गोष्ट्रमृगाः शशाः । निष्फलाः शिशिरे ज्ञेया वसन्ते काककोकिलौ । न तु भाद्रपदे ग्राह्याः सूकरश्ववृकादयः । शरद्यब्जादगोक्रौञ्चा श्रावणे हस्तिचातकौ । व्याघ्रर्क्षवानरद्वीपिमहिषाः सबिलेशयाः । हेमन्ते निष्फला ज्ञेया बालाः सर्व्वे विमानुषाः । ऐन्द्रानलदिशोर्मध्ये त्रिभागेषु व्यवस्थिताः । कोशाध्यक्षानलाजीवितपोयुक्ताः प्रदक्षिणम् । शिल्पी भिक्षुर्विवस्त्रा स्त्री याम्यानलदिगन्तरे । परतश्चापि मातङ्गगोपधर्म्मसमाश्रयाः । नैर्ऋतीवारुणीमध्ये प्रमदासूतितस्कराः । शौण्डिकः शाकुनी हिंस्रो वायव्यपश्चिमान्तरे । विषघातकगोस्वामिकुहकज्ञास्ततः परम् । धनवानीक्षणिकश्च मालाकारः परं ततः । वैष्णवश्चरकश्चैव वाजिनां रक्षणे रतः । एवं द्वात्रिंशतो भेदाः प्राग्दिगाद्याः प्रदक्षिणाः । राजा कुमारो नेता च दूतः श्रेष्ठी चरो द्विजः । गजाध्यक्षश्च पूर्व्वाद्याः क्षत्रियाद्याश्चतुर्द्दिशम् । गच्छतस्तिष्ठतो वापि दिशि यस्यां व्यवस्थितः । विरौति शकुनो वाच्यस्तद्दिग्जेन समागमः । भिन्नभैरवदीनार्त्तपरुषक्षामजर्ज्जराः । स्वरा नेष्टाः शुभाः शान्ताः हृष्टप्रकृतपूरिताः । शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिका । सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः । स्त्रीसंज्ञा भासभषककपिश्रीकर्णच्छिक्कराः । शिखिश्रीकण्ठपिप्पीकरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः । क्ष्वेडास्फोटितपुण्याहगीतशङ्खाम्बुनिःस्वनाः । सतूर्य्याध्ययनाः पुंवत् स्त्रीवदन्या गिरः शुभाः । ग्रामौ मध्यमषड्जौ तु गान्धारश्चेति शोभनाः । षड्जामध्यमगान्धारा ऋषभश्च स्वरा हिताः । रुतकीर्त्तनदृष्टेषु भारद्वाजाजबर्हिणः । धन्या नकुलचाषौ च सरटः पापदोऽग्रतः । जाहकाहिशशक्रोडगोधानां कीर्त्तनं शुभम् । रुतसन्दर्शनं नेष्टं प्रतीपं वानरर्क्षयोः । कार्य्यकृद्भिः प्रदक्षिणं शस्ता मृगाः सनकुलाश्चाषाः । वामः सनकुलो वाणी भगुराश्चापराह्णतः । छिक्करः कूटपूरी च पिरिली चाह्नि दक्षिणाः । व्यपसव्याः सदा शस्ता दंष्ट्रिणः सविलेशयाः । श्वेता हयश्चिते प्राच्यां शवमांसे च दक्षिणे । कन्यकादधिनी पश्चादुदग्गोविप्रसाधवः । आवक्षपरश्चौ नेष्टौ प्राग्याम्यौ शस्त्रघातकौ । पश्चादा सवमन्ते च

स्थानाद्यानपूर्वाद्युदक्। वामस्वनमयुग्मेषु प्रवेशे गदमार्गयोः। वामव्यत्ययगता ग्राह्या विशेषवाम उच्यते। दिशः प्रस्थानवद्ग्राह्याः कृकरहरवानराः। अह्नस्य प्रथमे भागे चाषभङ्गुलकुक्कुटाः। पश्चिमे शर्वरीभागे नप्तृकौलूकपिङ्गलाः। सर्व एव विपर्यस्ता ग्राह्याः सार्थेषु योषिताम्। अपसव्यदर्शने ग्राह्याः प्रवेशेऽपि प्रयाणवत्। गिर्यरण्यप्रवेशे च नदीनां चावगाहने। वामदक्षिणगौ शस्तौ यौ तु तावग्रपृष्ठगौ। क्रियादीप्तौ विनाशाय यातुः परिघसंज्ञितौ। तावेव तु यथाभागं प्रशान्तकृतचेष्टितौ। शकुनौ शकुनद्वारसंज्ञितावर्थसिद्धये। केचित् शकुनद्वारमिच्छन्त्युभयतः स्थितैः। शकुनैरेकजातीयैः शान्तचेष्टाविरावितैः। निर्वर्जयति यद्येक एकस्तु प्रतिषेधति। स विरोधोऽशुभो यातुर्ग्राह्यो वा बलवत्तरः। पूर्वं प्रावेशिको भूत्वा पुनः प्रास्थानिको भवेत्। सुखेन सिद्धिमाचष्टे प्रवेशे तद्विपर्ययः। निवर्त्य शकुनः पूर्वं स एव निरुणद्धि चेत्। प्राह यातुररिर्मृत्युं समरं रोगमेव वा। अपसव्यास्तु शकुना दीप्ता भयनिवेदिनः। आरम्भे शकुनो दीप्तो वर्षान्तर्भयङ्करः। तिथिर्वाय्वर्कस्थानचेष्टादीप्ता यथाक्रमम्। धनसैन्यबलाङ्गेष्टकर्मणां स्युर्भयङ्कराः। जीमूतध्वनिदीप्तेषु भयं भवति मारुतात्। उभयोः सन्ध्ययोर्दीप्ताः शस्त्रोद्भवभयङ्कराः। चितिकेशकपालेषु मृत्युबन्धवधप्रदाः। कण्टकीकाष्ठभस्मस्थाः कलहायासदुःखदाः। अप्रसिद्धिं भयं वापि निःसाराश्मव्यवस्थिताः। कुर्वन्ति शकुना दीप्ताः शान्ता याप्यफलास्तु ते। असिद्धिसिद्धी ज्ञेयौ निर्हारोदाहारकारिणौ। स्थानात्कृवन् व्रजेद् यात्रां शंसते त्वन्यथागमम्। कलहः स्वरदीप्तेषु स्थानदीप्तेषु विग्रहः। उच्चमादौ स्वरं कृत्वा नीचं पश्चाच्च घोषकृत्। एकस्थाने रुवन्दीप्तः सप्ताहादुग्रपातकृत्। पुरदेशनरेन्द्राणामत्यर्थावनवत्सरात्। सर्वे दुर्भिक्षकर्तारः स्वजातिपिशिताशनाः। सर्पमूषिकमार्जारपृथुरोमविवर्जिताः। परयोनिषु गच्छन्तो मैथुनं दृश्यमानाः। अन्यत्र वेसरोत्पत्तेर्नृणां चाजातिमैथुनात्। भयपात भयानि स्युः पादोद्गमस्तकान्तिगैः। अगम्यपिशिताशाद्यैर्वैषोच्चतयहाः। क्रूरोग्रदोषदुष्टैश्च प्रधानस्यपरत्तकैः। चिरकालैश्च दीप्ताद्याशागतो दिक्षु तद्वधात्। सद्यो वनयाने स्यादुद्व्यसनागमो भवेत्। द्युतिमान् विनतमेघो घोरो दाहवधक्षतम्। विदिक्स्थः शकुनो दीप्तो वामस्थेनानुवाधितः। स्त्रियाः संग्रहणं प्राह तद्दिगाख्यातयोनितः। शान्तः पञ्चमदीप्तेन विहतो विनाशावहः। दिग्नरागमकारी वा दीप्तस्तद्विपर्यये। वामसव्यगतो मध्यः प्राह स्वपरयोर्भयम्। भरणं कथयन्त्येते सर्वे समविरावितः। ह्रस्वापसव्यमूर्धेषु गजाश्वरथिकागमः। दीर्घाङ्गसुषिताग्रेषु नरनौशिविकागमः। शकटेनोन्नतस्थे च छायास्थे जलसंयुतः। एकत्रिपञ्चसप्ताहात् पूर्वाद्यास्वन्तरासु च। सुरपतिकृतवह्नियमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्कराः। प्राच्यादीनां पतयो दिशः पुमांसोऽङ्गना विदिशः। तरुतालीविटजाम्बरसलिलजशरचर्मपट्टलेखाः स्युः। द्वात्रिंशत् विभक्ते दिक्चक्रे तद्कार्याणि। व्यायामशयितनिकूजितकलहाम्भोनिमज्जभक्ष्यगोशब्दाः। वर्णाश्च रक्तपीतकृष्णसिताः कोणगा मिश्राः। चिह्नं ध्वजो दग्धमथ श्मशानं दरी जलं पर्वतयज्ञघोषाः। एतेषु संयोगभयानि विद्यात् अन्यानि वा स्थानविकल्पितानि। स्त्रीणां विभक्ते द्रुतौ कुमारी व्यङ्गा विगन्धा त्वथ नीलवस्त्रा। कृष्णौ प्रदीर्णौ विधवा च तास्तु संयोगचिन्तापरिवेदिकाः स्युः। पुन्नागास्तु कृष्णकनकातुरभाषिणीना मेषाव्ययानमस्त्रणोकुलसंश्रयास्तु। न्यग्रोधरक्ततरुणोपककोचकाख्याश्च तद्द्रुमाः खदिरबिल्वनगार्जुनाश्च।

अन्यानि शुभाशुभशकुनानि तत्रोक्तानि तत्तच्छब्दे उक्तानि

दुः(दुश्श)शला स्त्री धृतराष्ट्रकन्यायाम् वा रोः शः। दुःशलाख्यत “कुण्डजाशितकश्चैव दुःशला च शताधिका” भा० आ० ६७अ०। [दुःखेन शिष्यमाणे।

दुःशास त्रि० दुःखेन शिष्यतेऽसौ शास–कर्मणि भेदे खल्।

दुःशासन त्रि० दुःखेन शिष्यतेऽसौ “भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्यो युच्” पा० भाषायां युचो विधानात् कर्मणि युच्। दुःखेन शिष्यमाणे दुर्योधनादिमध्ये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु०। “दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन्! दुःशासनस्तथा” भा०आ० ६७अ०

दुः(श्शी)शील त्रि० दुष्टं शीलमस्य वा रोः शः। दुष्टशीले “पश्यत्यतिदुःशीलो न धैर्यं कर्तुमर्हति” भा०अ०२०अ०

दुःशोध त्रि० दुर्+शुध–कर्मणि खल्। दुःखेन शोधनीये प्रतीकार्ये च त्रि० ‘तथैव खलु दुःशोधान् शोधयेत् चारकर्मणा” सुश्रु०। [शा सः। दुष्टे सन्धौ

दुः(दुष्ष)षन्धि पु० दुष्टः सन्धिः कुगा० ह्रस्वे विसर्गस्य

दु(दुष्ष)षमस् अव्य० दुष्टं समम् तिष्ठद्गु० अव्ययी० सत्वे

रोगी षः । गङ्गीवाम् कवरः ६व०। अवश्यम् । अवश-
त्वे त्रिका० ।

दुः(दुस्स)सह त्रि० दुःखेन सह्यतेऽसौ सह—खल् वा रोः षः । १दुःखेन सोढव्ये “यो दुःसहाशो वसुधा” भा० ८ ६।१५ “तेषामापततां वेगः करिणां दुःसहोऽभवत्” भा०व०६५अ० “दुःसहेन हृदये निशाचरी” रघुः “भव-त्यनिष्टादपि नाम दुःसहात्” कुमा० । २नागदमन्यां स्त्री राजनि० । [भावे क्त । २दुष्टे स्वप्ने न०।

दुःषु(सु)प्त त्रि० दुर्+स्वप—क्त—वा षत्वम् । १दुष्टस्वप्नयुक्ते

दुःपति त्रि० दुष्टा स्तुतिः रोर्षः षः । दुष्टायां स्तुतौ ।

दुः(दुष्प्रे)षेध त्रि० दुर्—षिध—खल् सुषामा० षत्वे रोर्षः षः । षेद्धुमशक्ये । [दुष्टसक्थियुक्ते ।

दुःसक्थ(क्थि) त्रि० दुष्टं सक्थि यस्य वा अच् समा०।

दुःसाध(ध्य) त्रि० दुःखेन साध्यतेऽसौ खल् तदर्थे यत् वा । साधयितुमशक्ये ‘छन्दोनुवृत्तिदुःसाधा’ माघः ‘किं नाम मम दुःसाध्यं यत्त्वा निगृह्णे रणे’ हरिवं० २६७अ०

दुःसाधिन् त्रि० दुष्टं साधयति साधि—णिनि । १दुष्टसाधके २दौवारिके पु० शब्दमाला ।

दुः(दु)स्त्री स्त्री दुष्टा स्त्री प्रा०स० वा विसर्गलोपः । दुष्टायां स्त्रियां तस्याभावः कर्म वा ष्यञ् । दौस्त्रैण्य तस्याभावे कर्मणि च न० ।

दुः(दु)स्थ त्रि० दुष्टं तिष्ठति स्था—क वा विसर्गलोपः । १दुर्गते २मूर्खे ३दुष्टं स्थिते च मेदि० ४लुब्धे शब्दार्थचि० । “दुःस्थ तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्त्तास्मि तत् श्रोष्यसि” अमरु० ।

दुः(दु)स्पर्श त्रि० दुःखेन स्पृश्यतेऽसौ दुर्+स्पृश—कर्मणि खल् वा विसर्गलोपः । १स्प्रष्टुमशक्ये मेदि०। “दुर्गाह्यो वह्निना वायुः दुःस्पर्शः पाणिना यथा” भा०आनु०२२अ० १दुरालभायाम् स्त्री अमरः २लताकरञ्जे राजनि० ४क-पिकच्छ्वाम् ५आकाशवल्ल्यां ६कण्टकार्य्याम् च स्त्री रा-जनि०। [१कर्मणि खल् । २दुष्टे स्पर्शे च स्वस्थादौ हेमच०।

दुः(दु)स्फोट पु० दुष्टं स्फोटयति स्फुट—अच् वा विसर्गलोपः ।

दुःस्वप्न पु० दुष्टः स्वप्नः प्रा०स० । अशुभसूचके स्वप्नभेदे स च छान्दोग्यो० “अथ स्वप्ने कृष्णदन्तं पुरुषं पश्यति स एनं हन्ति” इत्युक्तः ।

कतिचित् दुःस्वप्नभेदाश्च ब्रह्मवैवर्तजन्मख० उक्ता यथा “सर्वं श्रुतं महाभाग ! दुःस्वप्नं कथय प्रभो ! । उवाच तच्च भगवान् ! स्वप्नाधिपति तद्वचः । श्रीभगवानुवाच

स्वप्ने हसति यो हर्षाद्विवाहं यदि पश्यति । नर्त्तनं गीतमिष्टञ्च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । दन्ता यस्य विघी-र्यन्ते विचरन्तञ्च पश्यति । धनहानिर्भवेत्तस्य पीडा चापि शरीरजा । अभ्यक्तिस्तु तैलेन यो गच्छेद्दक्षिणां दिशम् । खरोष्ट्रमहिषारूढो मृत्युस्तस्य न संशयः । स्वप्ने चूर्णं जवापुष्पमशोकं करवीरकम् । विपत्ति-स्तस्य तैलञ्च लवणं यदि पश्यति । नग्नां कृष्णां छिन्न-नासां शूद्रस्य विधवां तथा । कपर्दकं तालफलं दृष्ट्वा शोकमवाप्नुयात् । स्वप्ने रुष्टं ब्राह्मणञ्च ब्राह्मणीं कोप-संयुताम् । विपत्तिश्च भवत्तस्य लक्ष्मीर्यातीति स्वगृहाद्ध्रु-वम् । वनपुष्पं रक्तवर्णं पलाशञ्च सुपुष्पितम् । का-र्पासं रक्तवस्त्रञ्च दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । गायन्तीञ्च हसन्तीं वा कृष्णाम्बरधरां स्त्रियम् । दृष्ट्वा कृष्णाञ्च विवर्णां नरो मृत्युमवाप्नुयात् । देवता यत्र नृत्यन्ति गायन्ति च हसन्ति च । आस्फोटयन्ति धावन्ति तस्य देशो विन-श्यति । वान्तं मूत्रं पुरीषञ्च रेतः रक्तं सुवर्णकम् । प्रत्यक्षमथ वा स्वप्ने जीवितं दशमासिकम् । कृष्णाम्बर-धरा नारीं कृष्णमाल्यानुलेपनाम् । उपगूहति यः स्वप्ने तस्य मृत्युर्भविष्यति । मृतवत्सञ्च शुष्कञ्च मृगस्य वानरस्य वा । यः प्राप्नोत्यश्नमानां च विपत्तिस्तस्य निश्चितम् । अभ्यक्तिस्तु तैलेन हविषा मधुनाऽपि वा । तक्रेणैव गुडेनापि पीडा तस्य विनिश्चितम् । पतितं मस्तकेशञ्च निर्वाणाङ्गारमेव च । भस्मपूर्णां चितां दृष्ट्वा लभते मृत्युमेव च । मसीञ्च किञ्चित् लवणं वा दृष्ट्वा दुःखं लभेद्ध्रुवम् । पादुकाफलकं रक्तपुष्पमाल्यं भयानकम् । माषं मसूरं मुद्गं वा दृष्ट्वा सद्यो व्रणं भवेत् । करटं शरटं काकं भल्लूकं वानरं परम् । पूयगात्रमलं स्वप्ने केशस्य व्याधिकारणम् । भग्नभाण्डं क्षतं शूद्रं गलत्कुष्ठं च रोगिणम् । रक्ताम्बरञ्च जटिलं शूकरं महिषं खरम् । महाकारं महाघोरं हत-जीवं भयङ्करम् । दृष्ट्वा स्वप्ने योनिलिङ्गं विपत्तिं लभते ध्रुवम् । कुवेशरूपं म्लेच्छञ्च यमदूतं भयङ्करम् । पाश-हस्तं पाशयन्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः । ब्राह्मणो ब्राह्मणी बाला बालको वा सुतः सुता । विषादं कुरुते कोपात् दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात् । कृष्णपुष्पञ्च तन्माल्यं सशस्त्र-सैन्यधारिणम् । म्लेच्छाञ्च विकटाकारां दृष्ट्वा मृत्युं लभेद्ध्रुवम् । नाट्यञ्च नर्त्तकं गीतं गायनं रक्तवास-सम् । मृदङ्गवाद्यध्वानं दृष्ट्वा दुःखं लभेद्ध्रुवम् ।

प्राप्यान्नं मृतं दृष्ट्वा मृत्युञ्च लभते ध्रुवम्। मत्स्यादिभक्षणं यो हि तद्भावान्मरणं भवेत्। छिन्नं भयङ्करं वापि विकृतं मुक्तकेशिनम्। छिन्नं मृत्युञ्च कुर्वन्तं दृष्ट्वा मृत्युं लभेन्नरः। मृतो वापि मृता वापि कृष्णा स्त्री च्छा भयानका। उपगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्विनिश्चितम्। उपगूहति यं स्वप्ने म्लेच्छो दंष्ट्रिणोऽपि वा। बालका मानवाश्चैव तस्य राजकुलाद्भयम्। छिन्नवृक्षं पतन्तञ्च शिलावृष्टिं तुषं क्षुरम्। रक्ताङ्गारं भस्मवृष्टिं दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात्। गृहं पतन्तं शैलं वा धूमकेतुं भयानकम्। भग्नं स्कन्धं तरोर्वापि दृष्ट्वा दुःखमवाप्नुयात्। रथगेहच्युतशैलगोहस्तितुरगोऽम्बरात्। भूमौ पतति यत्स्वप्ने विपत्तिस्तस्य निश्चितम्। उच्चैः पतन्ति गर्तेषु भस्माङ्गारचितासु च। क्षारकुण्डेषु चूर्णेषु मृत्युस्तथा न संशयः। बलाद्धरति छत्रञ्च छत्रञ्च यस्य मस्तकात्। पितुर्नाशो भवेत्तस्य गुरोर्वापि नृपस्य वा। सुरभी यस्य गेहाच्च याति त्रस्ता सवत्सिका। प्रयाति पालतस्तस्य लक्ष्मीरपि वसुन्धरा। पाशेन कृत्वा बद्धञ्च यं गृहीत्वा प्रयान्ति च। यमदूताश्च ये म्लेच्छास्तस्य मृत्युर्विनिश्चितम्। गणको ब्राह्मणो वापि ब्राह्मणी वा गुरुस्तथा। परिरुष्टः शपति यं विपत्तिस्तस्य निश्चितम्। विरोधिनश्च काकास्तु कुक्कुरा भल्लुकास्तथा। पतन्त्यागत्य यद्गात्रे तस्य मृत्युर्न संशयः। महिषा भल्लुका उष्ट्राः शूकरा गर्दभास्तथा। रुष्टा धावन्ति यं स्वप्ने स रोगी निश्चितं भवेत्"।

अस्य शान्तिस्तत्रोक्ता यथा

"रक्तचन्दनकाष्ठानि घृताक्तानि च यो जुहेत्। गायत्र्या च सहस्रेण तेन शान्तिर्विधीयते। सहस्रधा जपेद् यो हि भक्त्या श्रीमधुसूदनम्। निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत्। अच्युतं केशवं विष्णुं हरिं सत्यं जनार्दनम्। हंसं नारायणञ्चैव एतन्नामाष्टकं शुभम्। शुचिः पूर्वमुखः प्राज्ञो दशकृत्वश्च यो जपेत्। निष्पापो हि भवेत् सोऽपि दुःस्वप्नः सुस्वप्नो भवेत्"। स्वापसमयलग्ने दुःस्वप्नसूचकग्रहयोगभेदः नी०क०त० उक्तो यथा

"लग्नांशपेऽर्के तनुगेऽथ वाऽस्मिन् दुःस्वप्नमीक्षेत यथा केविघ्नम्। रक्ताम्बरं वह्निमथापि चन्द्रे इत्येवमादि"।

"प्रोह्यते भक्ष्यते वापि पिशाचासुरवायसैः। भूतैः प्रेतैः श्वभिर्व्याघ्रैर्गोमायुखरसूकरैः। वरभैः करभैः कीशैः श्यामैरन्यतरैर्मृगैः। स्वप्ने च जीवितं तस्य वर्षान्ते यममीयते। गन्धपुष्पाद्यैः शोभैः स्नातानुभूषिताम्बरः। यः पश्येत् स्वप्नमध्ये सोऽष्टौ मासान्नित्यहो" काशीख० अधिकं कालचिह्नशब्दे १६६७पृ० दृश्यम्।

दुकूल न० दु—अलच् कुक् च दुः कूलति कूल—आवरणे वा पृषो०। १क्षौमाम्बरे २सूक्ष्मवस्त्रे ३श्लक्ष्णवस्त्रे च मेदि०। "गोपवधूटीदुकूलचौराय" भाषा० "अथ वल्कलदुकूलकुथादिभिः" भट्टिः। "वधूदुकूलं कलहंसलक्षणम्" कुमा०।

दुगूल न० दुकूल+पृषो०। दुकूलार्थे पट्टवस्त्रे हेमच०।

दुग्ध न० दुह—क्त। १पयसि क्षीरे स्त्रीजातिस्तननिःसृतद्रवद्रव्ये। कर्मणि क्त। २कृतदोहायां धेन्वादौ स्त्री ३प्रपूरिते त्रि० मेदिनी०। भावे क्त। ४दोहने न० क्षीरशब्दे २१७७पृ० अस्य विवृतिः। तत्रानुक्तं भावप्र० उक्तं किं चिदत्राभिधीयते

"रात्रौ चन्द्रगुणाधिक्याद्व्यायामाकरणात्तथा। प्राभातिकं तदा प्रायः प्रादोषाच्च शीतलम्। दिवाकरकराघातात् व्यायामानलसेवनात्। प्राभातिकात्तु प्रादोषं लघु वातकफापहम्"। अथ दुग्धसेवने समयादिविशेषे गुणमाह। "दुग्धं वृष्यमग्निदीपनकरं पूर्वाह्णकाले पयो मध्याह्ने तु बलावहं कफहरं पित्तापहं दीपनम्। बाले वृद्धिकरं क्षये क्षयकरं वृद्धेषु रेतोवहम् रात्रौ पथ्यमनेकदोषशमनं क्षीरं सदा सेव्यते। वदन्ति पेयं निशि केवलं पयो भोज्यं न तेनेह सहौदनादिकम्। भवत्यजीर्णे निशि पीतशर्करा क्षीरात्सपानस्य न शेषवत्सृजेत्। विदाहीन्यन्नपानानि दिवा भुङ्क्ते हि यन्नरः। तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं रात्रौ क्षीरं सदा पिबेत्। दीप्तानले क्षये पुंसि बालवृद्धे पयःप्रिये। मतं हिततमं पथ्यं सद्यः शुक्रकरं यतः"। अथ क्वथितस्य दुग्धस्य गुणाः "क्षीरं गव्यमथाजं कोष्णं दण्डाहतं पिबेत्। लघु वृष्यं ज्वरहरं वातपित्तकफापहम्"। अथ गोजदुग्धगुणाः "गोदुग्धप्रभवं हि वा छागीदुग्धसमुद्भवम्। तद्भवेच्च त्रिदोषघ्नं रोचनं बलवर्द्धनम्। वह्निवृद्धिकरं वृष्यं सद्यस्तृप्तिकरं लघु। अतीसारेऽग्निमान्द्ये च ज्वरे जीर्णे प्रशस्यते"। अथ भिन्नदुग्धम् "विवर्णं विरसं चाम्लं दुर्गन्धं ग्रथितं पयः। वर्जयेदम्ललवणयुक्तं कुष्ठादिकृद्यतः"। अजादिदुग्धगुणादिभेदादिकं तत्तच्छब्दे वक्ष्यम्।

"शैत्याविर्मं गव्यतमं इन्तोष्णं क्षीरं सर्वानां इन्तशीत मार्गुः ।"। दोहात्मशीतं महिषीपयस्तं गव्यन्तु धारोष्णमिदं प्रशस्तम् । हृद्यं हि कृष्णमग्निसंवर्द्धनकरं पूर्वाह्णपीतं पयो मध्याह्ने बलदायकं रतिकरं कृच्छ्र विच्छेदनम् । बाल्ये वह्निकरं ततो बलकरं वीर्यप्रदं वार्द्धके रात्रौ क्षीरमनेकदोषशमनं सेव्यं ततः सर्वदा । क्षीरं शुक्लमलिनयोषितं यदतप्तमेतद्दिकृतिं प्रयाति । तस्मात्तु दोषं कुरुते तदूर्द्ध्वं विषोपमं स्यादुषितो दग्धानाम् । जीर्णज्वरे कफे क्षीणे क्षीरं स्यादमृतोपमम् । तदेव तरुणे पीतं विषवद्धन्ति मानुषम्" । क्षीरक्वाथगुणः । "चतुर्थभागं सलिलं निधाय यत्नाद् यदावर्त्तितमुत्तमं तत् । सर्वामयघ्नं बलपुष्टिकारि वीर्यप्रदं क्षीरमति प्रशस्तम् । गव्यं पूर्वाह्णकाले स्यादपराह्णे तु माहिषम् । क्षीरं सशर्करं पथ्यं यद्वा सात्म्यञ्च सर्वदा । क्षीरं न भुञ्जीत कदाप्यतप्तं तप्तञ्च नैतल्लवणेन सार्द्धम् । पिण्याकमत्स्यानकमाषमुद्गसौगातकीकन्दफलादिकैश्च" । तथा

"मत्स्यमांसगुडमुद्गमूलकैः कुष्ठमावहति सेवितं पयः । शाकजाम्बवरसैश्च सेवितं मारयत्यबुधमाशु सर्पवत् । स्निग्धं शीतं गुरु क्षीरं सर्वकालं न सेवयेत् । दोषाग्निं कुरुते मन्दं मन्दाग्निं नष्टमेव च । नित्यन्तोष्णाग्निना सेव्यं सुपक्वं माहिषं पयः । पुष्णन्ति धातवः सर्वे बलपुष्टिविवर्द्धनम् । क्षीरं गवाजकादेर्मधुरं क्षीरं नवप्रसूतानाम् । रूक्षञ्च पित्तदाहं करोति रक्तामयं कुरुते । मधुरं त्रिदोषशमनं क्षीरं मध्यप्रसूतानाम् । लवणं मधुरं क्षीरं विदाहजननं चिरप्रसूतानाम् । गुणहीनं निःसारं क्षीरं प्रथमप्रसूतानाम् । मध्यमवयसां सुक्तमिदं दुर्बलन्तु वृद्धानाम् । तासां मासत्रयादूर्द्ध्वं गुर्विणीनाञ्च यत् पयः । तद्धि लवणं क्षीरं मधुरं पित्तशोषकृत् । दुग्धाग्रं शीतलं स्वादु हृद्यं वर्ण्यकरं गुरु । वातपित्तापहं रुच्यं हृद्यं बलवर्द्धनम्" राजनि० ।

दुग्धतालीय न० दुग्धस्य तालाय प्रतिष्ठायै हितं छ । १दुग्धाग्रे २क्षीरफेने च मेदि० ।

दुग्धपाचन न० दुग्धं पाच्यतेऽनेन पचि—करणे ल्युट् । दुग्धपाकपात्रे हारा० ।

दुग्धपाषाण पु० दुग्धं निर्यासः पाषाण इव यस्य । (गिरगोला) ख्याते वृक्षभेदे राजनि० । स्वार्थे क । अत्रैवार्थे ।

दुग्धपुच्छी स्त्री दुग्धमिव शुभ्रं पुच्छं मञ्जरी यस्याः गौरा० ङीष् । (दुधपेया) ख्याते १वृक्षभेदे २वृश्चिकाली शब्दच० ।

दुग्धफेन पु० दुग्धस्य फेनो यत्र । शर्करावर्त्तिते क्षीरविदार्य्यां राजनि० । गौरा० ङीष् । दुग्धफेनी १क्षुपभेदे स्त्री । स्वार्थे क तत्रार्थे पु०

दुग्धग्रन्थ पु० दुग्धार्थं बन्धः । दुग्धदोहनार्थं गोर्बन्धे "पीतदुग्धा तु धेनुर्या संस्थिता दुग्धबन्धकैः" हेमच० ।

दुग्धबीजा स्त्री दुग्धमिव बीजं यस्य बीजं यस्य । यावनालाद्यतण्डुलविशेषे राजनि० ।

दुग्धसमुद्र पु० ६त० । दुग्धोदके क्षीरसमुद्रे त्रिका० । दुग्धसिन्ध्वादयोऽप्यत्र । "लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मादमृतमहनतरङ्गः शीश यस्मात् बभूव" सि०शि०

दुग्धाङ्क पु० दुग्धमिव शुभ्रोऽङ्कः चिह्नभेदोऽस्य । उपलभेदे शब्दार्थच० । [दृष्टौ राजनि० ।

दुग्धाश्मन् पु० दुग्धं निर्यासः अश्मा इव । दुग्धपाषाण-

दुग्धाम्र न० दुग्धपक्वमाम्रम् । दुग्धतालीये राजनि० ।

दुग्धिका स्त्री दुग्धं क्षीरमिव निर्यासोऽस्त्यस्याः ठन् । (दुधिया) (क्षीरा) इति ख्याते वृक्षभेदे । "दुग्धिकोष्णा गुरू रूक्षा वातला पुष्पदायिनी । स्वादुक्षीरा कटुस्तिक्ता सृष्टमलमला पटुः । साद्री विष्टम्भिनी वृष्या कफकुष्ठकृमिप्रणुत्" भावप्र० । २गन्धिका इति प्रसिद्धायामुत्तमफलिन्याम् युग्मफलायाम् रत्नमा० ।

दुग्धिनिका स्त्री दुग्धमस्त्यस्य इनि दुग्धिनि निर्यासेकायति कै—क अलुक्स० । रक्तापामार्गे राजनि० ।

दुग्धी स्त्री दुग्धमिव निर्यासोऽस्त्यस्याः अर्श आद्यच् गौरा० ङीष् । १दुग्धिकायाम् (दुध) १क्षीरावीलतायां मेदि० । २दुग्धपाषाणे राजनि० ।

दुघ त्रि० दुग्धि—दुह—क कस्य घः । दोहनकर्त्तरि "कामदुघा गौः" सि०कौ० । अस्य अचिरिंश्चदुपपदे एव साधुत्वं नान्यथा । "कामदुघाङ्घ्रिपद्म" भाग० १।२१।१५

दुच्छक पु० दु-सन्तापे सम्प० भावे क्विप् तस्यै उपतापाय तन्निवृत्तये शक्नोति शक—अच् । सुरानामगन्धद्रव्ये शिलारादावकाशके च मेदि० ।

दुच्छुन् पु० दुष्टःश्वा प्रा०स० पृषो० । दुष्कुक्कुरे "आरेबीधस्य दुच्छुनाम्" यजु०१८।२८ "दुष्टाय ते श्वानः तेषाम्" वेददी० ।

दुच्छून त्रि०दुष्ट उच्छूनः प्रा०स०। पृषो० । दुष्टे उच्छूने ततः भृशा०क्यङ् । दुच्छुनायते बाधते इत्यर्थः । "किमस्मान् दुच्छुनायसे" ऋ०७।५५।२ "दुच्छुनायसे बाधसे" भा० ।

दुच्छि स्त्री दुत्+छश्च कः । दुःखाम् रायमुकुटः ।

दुण्डुका स्त्री० दुण्डुभ इव कायति कै–क पृषो० सलोपः। दुष्टचित्ते शब्दार्थकल्पतरुः।

दुण्डुभ पुंस्त्री० दुन्दुभ+पृषो०। (ढोंडा) सर्पभेदे अमरः। “परमीर्नां महारौद्रां प्राप्य यज्ञां दिव दुण्डुभाम्। मञ्जा-मांसमहापङ्कां कबन्धार्गजितोडुपाम्” भा० द्रो० १५६ अ०।

दुण्डुभि पु० दुन्दुभि+पृषो०। दुन्दुभिशब्दार्थे “दुण्डुभेर्मू-षिकाणां च कीटानां कल्प एव च” इति सुश्रुतस्थाने प्रति-ज्ञाय सुश्रुतेन कल्पस्थाने दुन्दुभिस्वनीयाध्याय उक्तः अतस्तयोरेकार्थता।

दुत त्रि० दु उपतापे क्त। पीडिते “मृदुतया दुतया” माघः। द्रुतौ इत्यस्य तु “दुग्वोर्दीर्घश्च” पा० नत्वे दीर्घत्वे दून इत्येव सि० कौ०।

दुत्थोत्थदवीय पु० नील० ताजकोक्ते वर्षप्रवेशे योगभेदे “वीर्योनितौ कार्यविलग्ननाथौ स्वक्षादिकेनान्यतरो-युनक्ति। अन्यौ यदा द्वौ बलिनौ तदान्यसहायतो वीर्य-मुपान्ति सन्तः” तल्लक्षणम्।

दुर्द पु० पर्वतभेदे। “शृङ्गवान् मन्दरो नीलो निषधो दुर्दुद-स्तथा” भा० अनु० १६५ अ०। दर्दुरस्तथा इत्येव पाठः साधुः

दुदुह पु० अनुवंश्ये नृपभेदे। “अनोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्घृत-स्तस्यात्मजोऽभवत्। घृतात् दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मजः” हरिवं० ३२ अ०।

दुद्रुम पु० दुष्टो द्रुमः प्रा० स०। हरित्पलाण्डौ अमरः।

दुध हिंसने प्रेरणे च भ्वा० पर० सक० सेट्। दोधति अदोधीत् दुदोध दुधितम् “नेशत्तमो दुधितं रोचत” ऋ० ४।१।१७ “दुधः प्रेरणकर्मा” भा०।

दुधि त्रि० दुधाहिंसाकर्मेति भाष्योक्तेः दुध–हिंसायां कि। १हिंसके “स्थूभ दभे दुधयेऽर्य ! ते” ऋ० ६।२६।२ “दुधये हिंसकाय” भा० उपचारात् २दुर्धरे च “दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानसा” ऋ० १०।१०२।६ दुधेर्दुर्धरस्य” भा०

दुध्र त्रि० दुध–बा० रक् दुष्टं वा धारयति धृ–मूल० क पृषो०। १हिंसके २प्रेरके ३दुर्धरे ४दुर्द्धर्षे ५दुष्टानां व्यवस्थापके च। “दुध्र आभूषु रामयन्नि दामनि” ऋ० १।५६।३ “दुध्रः दुष्टानां धर्ता व्यवस्थापयिता वा” भा० “दुध्रकृतो मरुतो भ्राजदृष्टयः” ऋ० १।६४।११ “दुध्रकृत् दुध्रं दुष्टं भा-न्यैर्दुर्द्धर्षं वा आत्मना” भा० “विदथे दुध्रवाचः” ऋ० ७।२१।२ “दुध्रवाचः दुर्धरवाचः” भा०। [शब्दर०।

दुन्दभ पु० दुन्द इत्यव्यक्तं भणति भण–ड। दुन्दुभिवाद्ये

दुन्द पु० १वसुदेवे त्रिका० २दुन्दुभिवाद्ये शब्दरत्ना०।

दुन्दुभ पु० दुन्दु इत्यव्यक्तं शब्दं भणति भण–ड। दुन्दुभि वाद्ये शब्दर०। दुन्दुम इति पाठान्तरम्।

दुन्दुभि पु० दुन्दु इत्यव्यक्तशब्देनोभति पूरयति उभ–पूरणे कि शक०। ढक्कायाम् अमरः। “दुन्दुभे ! त्वं सप-त्नानां घोषाद् हृदयकम्पनः” दुन्दुभिपूजामन्त्रः “विजय-दुन्दुभितामयुरर्णवाः” रघुः “दुन्दुभिश्च तदा देवैस्ता-डितो देवकिङ्करैः” भा० अनु० २६ श्लो०। १वरुणे २दैत्य-भेदे मेदि० ३राक्षसभेदे पु० शब्दर० ४विषे हेमच० ५पाशके स्त्री अमरः स्वर्णपट्टकादिमये चतुःपार्श्वे बिन्दुयुक्ते कूतो-पकरणे (पाशटी) ख्याते ६पदार्थे स्त्री ७गन्धर्वीभेदे स्त्री वा ङीप्। “तेषां समक्षं गन्धर्वी दुन्दुभी नाम ना-मतः। शशास वरदो देवो गच्छ कार्यार्थसिद्धये। पिता-महवचः श्रुत्वा गन्धर्वी दुन्दुभी ततः। मन्थरा मानुषे लोके कुब्जानामाभवत्तदा” भा० व० २७५ अ०। दुन्दुभि-नामासुरभेदश्च मायाविनामासुरपिता। तत्कथा रामा० कि० ९ सर्गे “मायावी नाम तेजस्वी पूर्वजो दु-न्दुभेः सुतः। तेन तस्य महद्वैरं वालिनः स्त्रीकृतं पुरा” “यदा तु दुन्दुभिं नाम दानवं महिषाकृतिम्। प्रतिकालयते वाली मलयं प्रतिपर्वतम्। तदा विवेश महिषो मलयस्य गुहां प्रति। विवेश वाली तत्रापि मलयं तज्जिघांसया” रामा० कि० ४६ अ० ४श्लो०। “दुन्दुभिं नामेति अत्र दुन्दुभिशब्देन तत्पुत्रो मायाविनामा दानव उच्यते तद्वृत्तान्तस्यैवाग्रे वक्ष्यमाण-त्वात् ‘मायावी नाम तेजस्वी दुन्दुभेः पूर्वजः सुतः” इति प्रोक्तेः तस्य तत् पुत्रत्वं पितुर्महिषाकारत्वात् तत्-पुत्रस्य तदाकारत्वमिति च बोध्यम्” तट्टीका।

दुन्दुभिक पु० कीटभेदे कीटशब्दे दृश्यम्।

दुन्दुभिनिर्ह्राद पु० दुन्दुभेरिव निर्ह्रादोऽस्य। दानवभेदे स्कान्दपु०। [नृपभेदे।

दुन्दुभिषेण पु० दुन्दुभिः सेनायां यस्य सुषामा० षत्वम्।

दुन्दुभिस्वन पु० ६त०। १दुन्दुभिशब्दे दुन्दुभेर्वाद्यभेदस्य स्वनो यत्र विषचिकित्सायाम्। सुश्रुतोक्ते विषचिकित्साभेदे “अथातो दुन्दुभिस्वनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः धवाश्व-कर्णतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलिपारिभद्रकाम्रोदुम्बरकर-हाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनश्लेष्मातकाङ्कोठामलकप्रग्रह-कुटजशमीकपित्थाश्मन्तकार्कचिरबिल्वमहावृक्षारुष्करारग्वध-मधुकमधुशिग्रुशाकगोजीभूर्जतिल्वकेक्षुरकगोपघण्टारि-मेदानां भस्मान्याहृत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परि-

चाव्य विपचेद्द्राक्षाम पिप्पलीमूलनागर,लौहचराङ्ग-चोचकमञ्जिष्ठाकर्कटशृङ्गीपिप्पलीमरिचोत्पलसारि-वाः चन्दनकुष्ठचूर्णानन्तासोमसरनाशालीकशुण्ठीगोक्ष-रतगरपथ्याजगन्धामूलनिकुलकावर्णमानवकुष्ठपुरम्यपी-चप्रपर्णदन्ताकेशवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभद्रदारुकुष्ठ-चारद्राक्षवाचूर्णानि लोहभाजि समभागानि ततः चार-वद्दानतपाकमवतार्य सौहकामो निदध्यात्। अनेन दुन्दुभिं लिम्पेत् पताकातोरणानि च। अस्माहर्ग-नात् स्पर्शात् विधात् सर्व्वानिमुच्यते। एष चारागदो नाम शर्कराश्मसरोगेषु। अर्शःसु वातगुल्मेषु काश-शूलोदरेषु च। अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दा-रुणे। एष सर्व्वविषार्त्तानां सर्व्वथैवोपयुज्यते। तथा तच-कमुख्यानामयं दर्पोहृणोऽगदः"।

दुन्दुभ्य पु० दुन्दुभौ दानवभेदे तिषे वाद्यभेदे वा भवः प्रक्षृतो वा यत्। १रुद्रभेदे "नमो दुन्दुभ्याय चन्याय च" यजु० १६।३५ दुन्दुभये तद्वादनाय साधु यत्। २दुन्दुभिवादन साधने मन्त्रभेदे "ऐन्द्राः चत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः" कात्या०श्री० १४।२।११ "चत्रियस्य चक्रारोहणे दुन्दु-भिवादनमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति" कर्कः।

दुन्दुमार पु० धुन्धुमार+पृषो०। धुन्धुमारदेशे शब्दार्थकल्प०।

दुफानिकुत्थ न० नी० ता० उक्ते वर्षप्रवेशे योगभेदे तल्ल-चणं तत्रोक्तं यथा "मन्दः शुभोग्रादिपदस्थितस्तेन पदोनशीघ्रेण कृतेत्थशालः। तत्रापि कार्यं भवतीति वाच्यं वक्रादिनिर्धीयपदेन चेत् स्यात्"।

दुम्बक पु० (दुम्बा) इति ख्याते मेषभेदे शब्दार्थचि०।

दुर(स्) अव्य०दु—रुक् सुक् वा। १दुष्टे २निन्दायां ३निषेधे ४दुःखे च पुरुषोत्तमः ५ईषदर्थे ६कष्टार्थे ७असे ८असम्पत्तौ ९सङ्कटे च गणर०दुर्जीवनः दुर्बलः दुर्दिनम् "सुदुरोरधिकरणे" पा०दुष्कृतम्। क्रियायोगेऽस्योपसर्गता उपसर्गशब्दे १२११पृ० दृश्यम्।

दुर् स्त्री दृ—क्विप्। द्वारे "दुरोप्यूतान्यचरम्" ऋ० १।१८८।५ "या दुरः यज्ञगृहद्वारः" भा० दुरो मानुषी देव आ च" ऋ०५।४५।१ "मानुषीर्मनुष्य सम्बन्धिनोर्दुरः द्वारः" भा०

दुर त्रि० दृ—बा० कुर। दातरि "दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः" ऋ०१।५३।२ "दुरो दातासि" भा०

दुरच पु० दुष्टोऽचः प्रा०स०। १कपटपाशके २दुष्टनेत्रे च "असंवै पुरुषस्याचि प्रभाकमेति ह स्माह वाजसनेयो दुरच इव ह्यस्य पूर्वोऽप्येवाचमुत्मयोक्ता ते यथैतदत्वव्या-रोति यदच्यायनक्ति" शत०ब्रा० ३।१।३।१० "दुरचमेव अञ्जनेन नाशयति" भा०३ब०। दुष्टमचि यस्य षच् समा। ३तद्युक्ते त्रि० "अयः शुक्ल उ दुष्टस्य इत्याचोक दुरचोभात् कतान्" शत०ब्रा०७।१।२।१४ दुष्टोऽचो यस्य। ४दुष्टद्युते

दुरतिक्रम त्रि०दुःखेनातिक्रम्यतेऽसौ दुर्+अति+क्रम—कर्मणि खल्। १दुःखेनातिक्रमणीये २दुर्लङ्घ्ये "सर्वन्तु तपसा-साध्यं तपोहि दुरतिक्रमम्" मनुः। ३विष्णौ पु० "सुभा हृत्ता निष्टनात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः" विष्णु०सं० "भयहेतुत्वादस्यास्य मर्यादयोमातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः "भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति मन्त्र-वर्णात्" भा० "तस्याज्ञाया दुर्लङ्घ्यत्वात् तस्य तथात्वम्।

दुरत्यय त्रि०दुःखेनातीयते दुर्+अति—इ—खल्। १दुरतिक्र-मणीये २दुस्तरे च। "स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः" रघुः।

दुरत्येतु त्रि० दुर्+अति+इ—कर्मणि—तुन्। दुरतिक्रमणीये "ता भूरि पाशावनृतस्य सेतू दुरत्येतू रिपवे मर्त्याय" ऋ० ७।६५।३ "दुरत्येतू दुरतिक्रमणीयौ" भा०

दुरदृष्ट न० दुष्टमदृष्टम् प्रा०स०। दुर्भाग्ये पापे।

दुरद्मनी स्त्री अद—भावे मनिन् वा ङीप् दुष्टा अद्मनिः (नी) प्रा०स०। दुर्भोजने। "पाहि दुरद्मन्या अविषं नः पितुम्" यजु० २।२०। "अदनमद्मनी दुष्टा अद्मनी दुरद्मनी दुर्भोजनम् ततः मां पाहि चतुर्थी पञ्चम्यर्थे" वेददी०।

दुरधिग त्रि० दुःखेनाधिगम्यतेऽसौ दुर्+अधि+गम—बा० कर्मणि ड। १दुष्प्रापे २दुर्ज्ञेये च। "दिव्यास्रैर्दुरधि-गामपि विक्रियाभिः" माघ० ३।१३।८।

दुरधिगम त्रि० दुःखेनाधिगम्यते दुर्+अधि+गम—कर्मणि खल्। १दुष्प्रापे २दुर्ज्ञेये च। "द्रव्यदेशकालमन्त्रर्त्वि-गर्दाक्षिणाविधानयोगोपपत्त्या दुरधिगमोऽपि भगवान्" भाग०५।३।२ "इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः" किरा०।

दुरधीत न० दुष्टमधीतम् प्रा०स०। वर्णानां दथास्थानानु-च्चारणेन यथास्वरानुच्चारणेन च अध्ययने "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपरा-धादिति" दुष्टांश्च शब्दान्मा प्रयुक्ष्महीत्यध्येयं व्या-करणम्" महाभाष्योक्तेः "यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। सोऽनग्नाविव शुष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्" श्रुतेश्चाध्ययनस्य दुष्टत्वं बोध्यम्। [अध्येतुमशक्ये

दुरध्येय त्रि० दुःखेनाधीयते शक्यार्थे दुर्+अधि+इ—खल्।

दुरध्वन् पु० दुष्टोऽध्वा प्रा०स०अच् समा०। दुष्टवर्त्मनि अमरः।

दुरन्त त्रि०दुष्टोन्तोऽवसानं यस्य प्रा०ब०। १मृगयाद्यूतपानादिषु व्यसनेषु शब्दार्थचि०। तानि हि प्रथमं सुखयित्वा अन्ते दुःखाकुर्वन्ति।"व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्" मनुः। दुर्गेयोऽन्तः परिच्छेदो यस्य। २दुर्ज्ञेये ३गभीरे ४दुरतिक्रमणीये च "न्टत्यति युवतिजनेन समं सखि! विरहिजनस्य दुरन्ते" गीतगो०। कप्। दुरन्तक असद्गुणव्यादि५शिवे पु० "दुर्विज्ञेयो महादेवो दुराधारो दुरन्तकः" भा० अनु०४१अ०।

दुरन्वय त्रि०दुःखेनान्वीयतेऽसौ दुर+अनु–इ–कर्मणि खल्। दुःखेनानुगमनीये "दुरन्वयं दुष्प्रधर्षं दुरापं दुरभिक्रमम्। सर्वं वै तपसाप्नोति" भा०अनु० १२२अ०

दुरभिग्रह पु०दुःखेनाभिमुख्येन गृह्यतेऽसौ दुर्+अभि+खल्। १अपामार्गे २दुःखेन ग्राह्ये त्रि०। ३दुरालभायां ४कपिकच्छ्वाञ्च स्त्री राजनि०।

दुरवग्रह त्रि० दुःखेनावगृह्यते निगृह्यतेऽसौ दुर्+अव+ग्रह–कर्मणि खल्। लङ्घ्यानिग्राह्ये "संग्रामतो रिपुर्यस्तु विचलेत् दुरवग्रहः" कामन्दकी० [व्यायाम्।

दुरवस्था स्त्री दुष्टा अवस्था प्रा०स०। दारिद्र्यादौ दुष्टाव-

दुरस्य दुष्ट+क्यच् "दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति" पा० वेदे नि०। दुष्टीभवने पर०अक० सेट्। दुरस्यति अदुरस्यीत्। "अभि पृतन्यन्तं तिष्ठाभि योनो दुरस्यति" अथ०१।२६।२ लोके तु दुष्टीयति इत्येव। [उणादिको०।

दुराक पु० दुर्+अक+संज्ञायां कर्त्तरि घञ्। म्लेच्छदेशभेदे

दुराचर त्रि०दुःखेन आचर्य्यते दुर्+आ+चर–कर्मणि खल्। १लङ्घ्याचरणीये "सोऽयं चतुर्णामेतेषामाश्रमाणां दुराचरः" भा०शा०६५६श्लो०। आर्षत्वात् कर्तरि षष्ठी। दुष्टमाचरति अच्। २दुष्टाचारयुक्ते त्रि० "समीरणः श्रोत्रगतोऽन्यथाचरः। समन्ततः शूलमतीव कर्णयोः। करोति दोषैश्च यथा स्वमाहृतः स कर्णशूलो कथितो दुराचरः" सुश्रु०।

दुराचार पु० दुष्ट आचारः प्रा०स०। दुष्टे आचारे "प्राप्ते कलियुगे घोरे नराः पुण्यविवर्जिताः। दुराचाररताः सर्वे सत्यवार्त्तापराङ्मुखाः" अध्यात्मरामा०। "धार्ष्ट्यभावेऽभीता बदनाममनादिरत् दुराचारात्" सा०द०। दुष्ट आचारो यस्य प्रा०ब०। २दुष्टाचारयुक्ते त्रि० "दृष्टहर्षानि दुराचारा घोरकृपाणकर्मक्रियाः" भट्टिः "दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः" मनुः।

दुराढ्यङ्कर त्रि० दुःखेन आढ्यः क्रियते "कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः" पा० कर्तृकर्मणोरीषदादिषु च उपपदेषु भूकृञोः खल् स्यात् यथासङ्ख्यं नेष्यते कर्तृकर्मणी धातोरव्यवधानेन प्रयोक्तव्ये ईषदाढ्यङ्करः(ईष दुः सु)ततः प्राक् । "कर्तृकर्मणोश्च भ्व्यर्थयोरिति वाच्यम्" वार्त्ति० सि०कौ० कर्मणि उपपदे खल् मुम्। दुःखेन अनाढ्ये आढ्ये करणीये

दुराढ्यम्भव न० दुःखेन अनाढ्येनाढ्येन भूयते दुर्+च्व्यर्थे आढ्ये कर्तरि उपपदे भावे खल् मुम्। दुःखेन अनाढ्यस्याढ्यभवने।

दुरात्मन् त्रि० दुष्ट आत्मा अन्तःकरणं यस्य। दुष्टान्तःकरणे "यस्तु धर्मेण कार्याणि मोहात् कुर्यान्नराधिपः। अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः"। "यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत्। तस्य तत् वितथं कुर्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः" मनुः।

दुराधन पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "अपराजितः पण्डितको विशालाक्षो दुराधनः" भा०आ० ६७अ० धृतराष्ट्रसुतोक्तौ

दुराधर पु० धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। अपराजितः कुण्डशायी विशालाक्षो दुराधरः" भा०आ०११७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

दुराधर्ष पु० दुष्टान् राक्षसान् आधर्षति दुर्+आ+धृष अच्। १श्वेतसर्षपे तत्क्षेपणे हि वेतालादीनामपसर्पणं स्मृतौ दर्शितम्। दुःखेन ईषदपि धर्षयितुमशक्यम् दुर्+आ+धृष–कर्मणि खल्। २धर्षयितुमशक्ये त्रि०। "अमर्षणो दुराधर्षो गङ्गां भागीरथीं प्रति" भा०अनु० ५८अ० "स प्रभावात् दुराधर्षो महाबलपराक्रमः" भा०व० २०२अ०। ३कुटुम्बिनीवृक्षे स्त्री राजनि०।

दुराधार पु० दुःखेनाधार्यते दुर्+आ–धारि–कर्मणि खल्। दुःखेन १आधारणीये २चिन्तनीये त्रि० ३महादेवे पु०। दुरन्तशब्दे दृश्यम्।

दुरानम त्रि० दुःखेनानम्यते दुर्+आ+नम–णिच्–कर्मणि खल्। दुःखेन आनमनीये। "स विचिन्त्य च धनुर्दुरानमम्" रघुः।

दुराप त्रि० दुःखेनाप्यते दुर्+आप–खल्। १दुष्प्राप्ये। "इक्ष्वाकूणां दुरापेऽर्थे त्वदधीना हि सिद्धयः" रघुः "अस्त्रं हरादाप्तवता दुरापम्" रघुः सम्बन्धविवक्षया कर्तरि षष्ठी। भावे खल्। २दुष्प्राप्तौ न०।

दुरारिहन् पु० दुष्टमियर्त्ति दुर्+ऋ–णिनि दुरारी दुर्गोपी असुरः तं हन्ति हन्–क्विप्। विष्णौ "दुरावासो दुरारिहा" विष्णु सं० भाष्ये चैवं व्युत्पादितम्।

दुरारुह पु० दुःखेनारुह्यतेऽसौ दुर्+आ—रुह—कर्मणि क । १बिल्वे २नारिकेलवृक्षे च । ३खर्जूर्यां स्त्री राजनि० । ४दुरारोहणीये त्रि० "सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान् स्याद्दुरारुहः" भा०आ० १४०अ०

दुरारोह पुंस्त्री० दुःखेनारुह्यते दुर्+आ+रुह—खल् । १खर्जूरे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २श्रीवल्ल्यां स्त्री राजनि० ३शाल्मलिवृक्षे स्त्री त्रिका० । ४दुरारोहणीये त्रि० "दुरारोहं पदं राज्ञां सर्वलोकनमस्कृतम्" कामन्द० भावे खल् । ५दुःखेनारोहणे पु० ।

दुरालभा(म्भा) स्त्री दुःखेनालभ्यते स्पृश्यते असौ दुर्+आ+लभ—खल् आगमविधेरनित्यत्वात् वा नुम् । (आलकुशी) १यवासायाम् राजनि० । "दुरालभा कटुस्तिक्ता सरोष्णा मधुराम्लिका । वातगुल्मप्रमेहाणां नाशिनी परिकीर्त्तिता" राजनि० । "यवासस्य गुणैस्तुल्या बुधैरुक्ता दुरालभा" भावप्र० २दुःस्पर्शनीयमात्रे त्रि० । "पूर्णश्यामा मितश्रोणी कटी सक्ता दुरालभा" सुश्रु० "तीक्ष्णवीर्यास्तु भूतानां दुरालम्भाः सकण्टकाः" भा०अनु० ६८अ० ।

दुरालाप पु० दुष्ट आलापः प्रा०स० । गालिवचने शब्दार्थ-[कल्पतरुः ।

दुराव्य न० अव—गत्यादौ भावे यत् दुष्टमाव्यं मतिः प्रा०स० । दुष्टमतौ "सुवितस्य मनामहेऽति सेतुं दुराव्यम्" ऋ० ६।४१।२ "दुराव्यं दुष्टमतिम्" भा० ।

दुराशय पु०प्रा०स० । १दुष्टे आशये 'स्फुटनिर्भिन्नदुराशयोऽधमः" माघः । दुष्ट आशयो यस्य प्रादि०ब० । २दुष्टाशययुक्ते त्रि० "उपेक्षितान् मूलमशेषमङ्ग दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य" भाग० ३।२१।१५

दुराशा स्त्री प्रा०स० । दुष्टायामाशायाम् ।

दुरासद त्रि० दुःखेनासद्यतेऽसौ दुर्+आ+सद—कर्मणि खल् । १दुष्प्राप्ये २दुर्गम्ये "त्रिलोचनैकांशतया दुरासदः" "स बभूव दुरासदः परैः" रघुः । "कुम्भयोनिरपि यद्दुरासदम्" माघः । 'पापाढ्या दुरासदाया इवतः" नलोदयः ।

दुरित न० दुष्टमितं गमनं नरकादिस्थानप्राप्तिरस्मात् । १पापे २तद्वति त्रि० अमरः । "दुरितैरपि कर्त्तुमात्मसात् प्रयतन्ते नृपसूनवो हि यत्" रघुः "महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरितापहरम्" काद० "कामीशाद्दोपराधः स दहतु दुरितं भास्मशीवः शराग्निः" अनर्घ०

दुरितदमनी स्त्री दुरितं दम्यतेऽनया दम—करणे ल्युट् ङीप् । १शमीवृक्षे राजनि० २पापदमनसाधनमात्रे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

दुरितारि त्रि० १दुरितनाशके । २जैनानां शासनदेवताभेदे च । "चक्रेश्वर्यजिता बाला दुरितारिश्च कालिका । महाकाली श्यामा शान्ता भृकुटिश्च सुतारका । अशोका मानवी चण्डा विदिता चाङ्कुशी तथा । कन्दर्पा निर्वाणबला धारिणी धरणप्रिया । नरदत्ताऽथ गान्धार्यम्बिका पद्मावती तथा । सिद्धायिका चेति जैन्यः क्रमाच्छासनदेवताः" हेमच० ।

दुरिष्ट न० दुष्टमिष्टं यज्ञः । अभिचारार्थे यज्ञे । "देवद्विजपितृद्वेष्टा रत्नदूषयिता च यः । स याति कृमिभक्ष्ये वै तमीगे च दुरिष्टकृत्" विष्णुप०

दुरिष्टि स्त्री दुष्टा इष्टिः प्रा०स० । अभिचारीये यागे "पाहि दुरिष्ट्यै" यजु०२।२० पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।

दुरीश पु० दुष्ट ईशः प्रा०स० निन्दिते प्रभौ

दुरीषणा स्त्री दुष्टा ईषणा प्रा०स० । शापे शब्दार्थकल्पतरुः ।

दुरु पु० पर्वतभेदे । "शृङ्गवान् मन्दरो नीलो निषधो दुरु-र्दरस्तथा" भा०अनु०१६५अ० । दर्दुरस्तथेत्येव पाठः साधुः ।

दुरुक्त न० दुष्टमुक्तं प्रा०स० । दुष्टवचने "दुरुक्तभाषाभिर्हतैः प्राप्नुवन्ति सुदुष्कृतम्" भा०अनु०५०२श्लो० ।

दुरुच्छेद त्रि० दुःखेन उच्छिद्यतेऽसौ दुर्+उद्+छिद—कर्मणि खल् । १दुर्वारे भावे खल् । २दुःखेन वारणे पु० ।

दुरुत्तर त्रि० दुःखेनोत्तीर्यतेऽसौ दुर्+उद्+तॄ—कर्मणि खल् । १दुस्तरे "दुरुत्तरे पङ्क इवान्धकारे" भट्टिः । भावे खल् । २दुःखेन तरणे पु० । दुष्टमुत्तरम् प्रा०स० । ४दुष्टे उत्तरवाक्ये न० ।

दुरुदाहर त्रि० दुःखेनोदाह्रियते दुर्+आ—हृ—कर्मणि खल् । दुःखेन वचनीये "अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः" माघः । प्रा०स० । २दुष्टे उदाहरणे पु०

दुरुधुरा स्त्री जन्मकाले चन्द्रात् द्वितीयद्वादशस्थिते रविभिन्नग्रहद्वये चान्द्रयोगभेदे तत्स्वरूपभेदफलादिकं वृहज्जा० भट्टोत्पलव्याख्यानयोर्दर्शितं यथा
"हित्वार्कं सुनफाऽनफादुरुधुराः स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः शीतांशोः कथितोऽन्यथा तु बहुभिः केमद्रुमोऽन्यैस्त्वसौ । केन्द्रे शीतकरेऽथ वा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते । केचित् केन्द्रनवांशकेषु च वदन्त्युक्तिः प्रसिद्धा न सा । त्रिंशत्सरूपाः सुनफाऽनफाख्याः षष्टित्रयं दौरुधुरे प्रभेदाः । इच्छाविकल्पैः क्रमशोऽभिनीय नीते निवृत्तिः पुनरन्यनीतिः" वृहज्जा०
"अथ सुनफानफादुरुधुराकेमद्रुमाख्यं योगचतुष्टयं

शार्दूलविक्रीडितेनाह हित्वार्कमिति । अर्कमादित्यं हित्वा त्यक्त्वा यदाऽन्यः कश्चिद्ग्रहो भौमादिकः शीतांशोश्चन्द्रात् स्थानद्वयोभयस्थो भवति द्वितीयस्थो, द्वादशस्थो, वा द्वितीयद्वादशस्थौ वा द्वौ भवतस्तदा सुनफाऽनफादुरुधुराख्यं योगत्रयं भवति एतदुक्तं भवति अर्कं हित्वा यदाऽन्योग्रहः कश्चिच्चन्द्रात् द्वितीयस्थाने भवति तदा सुनफानामयोगो भवति अथार्कं वर्जयित्वा चन्द्रात् द्वादशगो भवति कश्चित्तदा अनफानामयोगो भवति एवं चन्द्रात् द्वितीयद्वादशगौ ग्रहौ भवतस्तदा दुरुधुरानाम योगो भवति योगत्रयेऽप्यादित्यो यदि द्वितीये द्वादशे वा स्थाने भवति तदा योगभङ्गङ्करोति । किन्तु योगकर्त्तॄणां मध्ये न गण्यते । एते योगा वहुभिराचार्यैः कथिताः अन्यथा तु वहुभिः केमद्रुमः उक्तः । अस्य योगत्रयस्याभावे वहुभिराद्यैः केमद्रुमाख्योयोगोऽभिहितः एतदुक्तं भवति चन्द्राच्च द्वितीये न द्वादशे कश्चिद्ग्रहो भवति तदा केमद्रुमाख्योयोगो भवति अन्यैस्त्वत्रापीति अन्येषां गर्गादीनामिदं मतं केन्द्रे जन्मलग्नकेन्द्रे शीतकरे चन्द्रे वा भौमादिग्रहयुते भौमादिग्रहविरहितयोरपि चन्द्राद्द्वितीयद्वादशस्थानयोः केमद्रुमो न भवति केन्द्रे ग्रहयुते इत्यत्र केचिच्चन्द्रकेन्द्रमेव केवलं व्याख्यातम् तच्चायुक्तम् चन्द्रकेन्द्रे ग्रहयुते चन्द्रमसोऽपि योगोऽन्तर्भवति शीतकरे ग्रहयुत इत्येतदपार्थकं स्यात् अत्र च भगवान् गार्गिः "व्ययार्थकेन्द्रगश्चन्द्राद्विना भानुं न चेद्ग्रहः । कश्चित् स्यात् वा विना चन्द्रलग्नात् केन्द्रगतोऽथ वा । योगः केमद्रुमोनाम तदा स्याद्यत्र गर्हिताः । भवन्ति निन्दिताचारा दारिद्र्यापत्तिसंयुताः" तथा च सारावल्याम् "सुनफानफा दुरुधुराः क्रमशो योगा भवन्ति रविरहितैः । विनान्त्योभयसंस्थैः कैरववनबान्धवाद्विहगैः" एतेन "यदा योगाः केन्द्रे ग्रहवर्जितः शशाङ्कश्च । केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि च सर्वग्रहादृष्टे" । अन्ये आचार्या नेच्छन्ति वराहमिहिरस्तु पुनरिच्छत्येव अभिप्रायं तस्यैव तद्वाक्यम् अन्यथा केमद्रुम इति एवसञ्ज्ञा परमतमुक्तम् अन्यैरसौ इति "केन्द्रे शीतकरेऽथवा ग्रहयुते केमद्रुमो नेष्यते" स्वल्पजातकेऽपि । तेन सुनफानफादुरुधुराऽभावे केमद्रुम उक्तः तथा च "रविवर्ज्जं द्वादशगैरनफा चन्द्राद्द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञकोऽतोऽन्यः" । सत्यस्यापि सुनफानफादुरुधुराभावे केमद्रुमः तथा च "सुनफा त्वनफायोगो दुरुधुरश्चन्द्रसंस्थितक्षेत्रात् । प्राक् पृष्ठतो ग्रहेन्द्रैरुभयगतैस्तेषु रविवर्ज्जम् । केमद्रुमोऽत्र योगोऽन्यथा भवेद्यत्र गर्हितं जन्म" केचित् केन्द्रनवांशकेष्विति केचिदाचार्याः केन्द्रेषु केचिच्च नवांशकेषु तद्योगत्रयं वदन्ति यथा चन्द्राद्द्वितीयद्वादशोभयस्थैः ग्रहैः सुनफाद्या योगा व्याख्याताः तथा केचिच्छ्रुतकीर्त्तिजीवशर्मप्रभृतिभिः केन्द्रवशान्नवांशकवशाच्च व्याख्याताः एतदुक्तं भवति ताराग्रहैश्चन्द्राच्चतुर्थस्थानस्थैः सुनफा दशमस्थानस्थैरनफा चतुर्थदशमस्थितैः दुरुधुरा अतोन्यथा केमद्रुमः तथा च श्रुतकीर्त्तिः "चन्द्राच्चतुर्थैः सुनफा दशमस्थितैः कीर्त्तितोऽनफा विहगैः । उभयस्थितैर्दुरुधुरा केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यथा योगः" केचिन्नवांशकेषु वदन्ति यत्र तत्र राशौ यद्राशिसम्बन्धिनवांशके चन्द्रमा भवति तस्माद्राशेः यो द्वितीयो राशिः तत्र यदि ताराग्रहो भवति तदा सुनफा अथ चन्द्रनवांशकराशेर्द्वादशे ताराग्रहो भवति तदाऽनफा अथ चन्द्रनवांशकराशेः द्वितीये द्वादशे च यदा ग्रहौ भवतस्तदा दुरुधुरा अतोऽन्यथा केमद्रुमः । तथा च चन्द्रनवांशकराशितोद्विद्वादशराशी यदि ग्रहरहितौ भवतः तदा केमद्रुमः तथा च जीवशर्मा "यद्राशिसंज्ञे शीतांशुर्नवांशे जन्मनि स्थितः । तद्द्वितीयस्थितैर्योगः सुनफाख्यः प्रकीर्त्तितः । द्वादशैरनफा ज्ञेया ग्रहैर्द्विद्वादशस्थितैः । प्रोक्तो दुरुधुरा योगोऽन्यथा केमद्रुमः स्मृतः" । एतैः प्रसिद्धा न चा तेषामेवेदं मतं तेषामुक्तः लोके न प्रसिद्धा तस्मात् बहुज्योतिर्विद्भिः नाङ्गीकृतमित्यर्थः । अथ सुनफानफादुरुधुराणामाकारसंख्याभिन्द्रवज्रयाह त्रिंशत्सरूपा इति सरूपाः सैकाः त्रिंशदेकत्रिंशत् सुनफाख्यायोगाः तावन्त एवानफाख्याः षष्टित्रयमशीत्यधिकं शतं दुरुधुराप्रभेदानाम् एषां पूर्ववद्विकल्पगणितम् । इच्छाविकल्पैरित्यादि । एतच्छ्लोके लोष्टुकप्रस्तारः पूर्वमेव नाभसयोगाध्याये व्याख्यातः इच्छाविकल्पैः क्रमशः परिपाट्याऽन्यत्र लोष्टुकमभिनीय शीतं निवृत्तिः कार्या पुनः भूयोऽन्यनीतिरित्यन्यत्र स्थानान्तरे चालनम् । अथ सुनफाद्यो भौमबुधगुरुसितासितैः पञ्चभिर्निष्पाद्यन्ते तस्मादिच्छाविकल्पाः पञ्च तेषां न्यासः अत्र प्राग्वत् पूर्वेण पूर्वेण गणितेन शुक्रस्थानं विनान्त्यं प्रवदन्ति संख्यामिति कृत्वा जातम् ५ ४ ३ २ १ अथवा प्राग्वत् सैव संख्या जाता । एव-
१ २ ३ ४ ५ मेकविकल्पाः पञ्च, द्विविकल्पा दश, त्रिवि-

कल्पा दश, चतुर्विकल्पाः पञ्च, पञ्चविकल्पाः एकः, एवमेकत्रिंशत् ५।१०।१०।५।१ तद्यथा द्वितीये चन्द्रात् भौमः१ बुधः२ बृहस्पतिः३ शुक्रः४ शौरः५ एवमेकविकल्पाः पञ्च। अथ द्विविकल्पाः भौमबुधौ१ भौमजीवौ२ भौमशुक्रौ३ भौमशौरी४ बुधजीवौ५ बुधशुक्रौ६ बुधशौरी७ जीवशुक्रौ८ जीवशौरी९ शुक्रशौरी१० एवं द्विविकल्पाः दश। अथ त्रिविकल्पाः भौमबुधजीवाः१ भौमबुधशुक्राः २ भौमबुधशौराः ३ भौमजीवशुक्राः ४ भौमजीवशौराः ५ भौमशुक्रशौराः ६ बुधजीवशुक्राः ७ बुधजीवशौराः ८ बुधशुक्रशौराः ९ जीवशुक्रशौराः१० एवं त्रिविकल्पा दश १०। अथ चतुर्विकल्पाः भौमबुधजीवशुक्राः१ भौमबुधजीवशौराः२ भौमजीवशुक्रशौराः३ भौमबुधशुक्रशौराः४ बुधजीवशुक्रशौराः५ एवं चतुर्विकल्पाः पञ्च ५। अथ पञ्चविकल्पः भौमबुधजीवशुक्रशौराः१ एवं पञ्चविकल्प एकः१। एवमेकत्रिंशत् ३१। सुनफायोगाः उत्पादिता अनेनैव प्रकारेण। द्वादशस्थैः अनफाभेदाः एकत्रिंशत्। अथ दुरुधराविकल्पाः एषां लोष्टुकप्रस्ताराभावात् स्वबुद्ध्या दुरुधराविकल्पैः क्रमशोऽभिनीयेति न्यायेन व्युत्पत्तिः। एको द्वितीये, द्वितीयो (अन्यः) द्वादशे, एको द्वादशे द्वितीयो (अन्यः) द्वितीये, यथा भौमबुधौ१ बुधभौमौ २। भौमजीवौ३ जीवभौमौ४ भौमशुक्रौ५ शुक्रभौमौ६ भौमशौरी७ शौरभौमौ८ बुधजीवौ९ जीवबुधौ १० बुधशुक्रौ११ शुक्रबुधौ१२ बुधशौरी१३ शौरबुधौ१४ जीवशुक्रौ१५ शुक्रजीवौ१६ जीवशौरी१७ शौरजीवौ१८ शुक्रशौरी१९ शौरशुक्रौ२०। अथैको द्वितीये द्वादशे द्वौ, द्वितीये द्वौ द्वादशे चैकः तद्यथा भौमः बुधजीवौ१ बुधजीवौ भौमः२। भौमः शुक्रबुधौ३ बुधशुक्रौ, भौमः४। भौमः, बुधशौरी५, बुधशौरी, भौमः६। भौमः जीवशुक्रौ७ जीवशुक्रौ, भौमः८। भौमः जीवशौरी९ जीवशौरी, भौमः१०। भौमः शुक्रशौरी११ शुक्रशौरी, भौमः१२। बुधः भौमजीवौ१३ भौमजीवौ, बुधः १४। बुधः भौमशुक्रौ१५ भौमशुक्रौ, बुधः१६। बुधः भौमशौरी१७ भौमशौरी, बुधः १८। बुधः जीवशुक्रौ१९ जीवशुक्रौ, बुधः२० बुधः, जीवशौरी२१ जीवशौरी, बुधः२२। बुधः शुक्रशौरी२३ शुक्रशौरी बुधः२४। जीवः भौमबुधौ२५ भौमबुधौ जीवः२६। जीवः, भौमशुक्रौ२७ भौमशुक्रौ, जीवः२८। जीवः भौमशौरी २९ भौमशौरी

जीवः३०। जीवः बुधशुक्रौ३१ बुधशुक्रौ जीवः३२। जीवः बुधशौरी३३ बुधशौरी, जीवः३४। जीवः शुक्रशौरी३५ शुक्रशौरी, जीवः३६। शुक्रः भौमबुधौ३७ भौमबुधौ, शुक्रः३८। शुक्रः भौमजीवौ३९ भौमजीवौ, शुक्रः४०। शुक्रः भौमशौरी४१ भौमशौरी, शुक्रः४२। शुक्रः बुधजीवौ४३ बुधजीवौ, शुक्रः४४। शुक्रः बुधशौरी४५ बुधशौरी, शुक्रः४६। शुक्रः जीवशौरी४७ जीवशौरी शुक्रः ४८। शौरः भौमबुधौ४९ भौमबुधौ शौरः५०। शौरः भौमजीवौ५१ भौमजीवौ, शौरः५२। शौरः भौमशुक्रौ५३ भौमशुक्रौ शौरः५४। शौरः बुधजीवौ५५ बुधजीवौ, शौरः५६। शौरः बुधशुक्रौ५७ बुधशुक्रौ, शौरः५८। शौरः जीवशुक्रौ५९ जीवशुक्रौ शौरः६०। एवमेकत्र जाताः६०। अथैको द्वितीये, द्वादशे त्रयः, त्रयो द्वितीये, द्वादशे चैकः, तद्यथा भौमः बुधजीवशुक्राः१ बुधजीवशुक्राः भौमः२। भौमः बुधजीवशौराः३ बुधजीवशौराः, भौमः४। भौमः बुधशुक्रशौराः५ बुधशुक्रशौराः, भौमः६। भौमः जीवशुक्रशौराः७ जीवशुक्रशौराः भौमः८। बुधः भौमजीवशुक्राः९ भौमजीवशुक्राः, बुधः१०। बुधः भौमजीवशौराः११ भौमजीवशौराः बुधः१२। बुधः भौमशुक्रशौराः१३ भौमशुक्रशौराः, बुधः१४। बुधः जीवशुक्रशौराः१५ जीवशुक्रशौराः बुधः१६। जीवः भौमबुधशुक्राः१७ भौमबुधशुक्राः, जीवः १८। जीवः भौमबुधशौराः१९ भौमबुधशौराः, जीवः२०। एकत्र १००। जीवः भौमशुक्रशौराः२१ भौमशुक्रशौराः, जीवः२२। जीवः बुधशुक्रशौराः२३ बुधशुक्रशौराः, जीवः२४। शुक्रः भौमबुधजीवाः२५ भौमबुधजीवाः, शुक्रः२६। शुक्रः भौमबुधशौराः२७ भौमबुधशौराः, शुक्रः२८। शुक्रः भौमजीवशौराः२९ भौमजीवशौराः, शुक्रः३०। शुक्रः बुधजीवशौराः३१ बुधजीवशौराः, शुक्रः३२। शौरः भौमबुधजीवाः३३ भौमबुधजीवाः, शौरः३४। शौरः भौमबुधशुक्राः३५ भौमबुधशुक्राः, शौरः३६। शौरः भौमजीवशुक्राः३७ भौमजीवशुक्राः, शौरः३८। शौरः बुधजीवशुक्राः३९ बुधजीवशुक्राः, शौरः४०। एवमेकत्र१२०। अथ द्वितीये एको द्वादशे चत्वारः, चत्वारो द्वितीये द्वादशे चैकः तद्यथा भौमः बुधजीवशुक्रशौराः१ बुधजीवशुक्रशौराः भौमः२। बुधः, भौमजीवशुक्रशौराः३ भौमजीवशुक्रशौराः, बुधः४। जीवः भौमबुधशुक्रशौराः५ भौमबुधशुक्रशौराः, जीवः६। शुक्रः भौमबुधजीवशौराः७ भौमबुधजीवशौराः, शुक्रः८।

सौरः भौमबुधजीवशुक्राः ९ भौमबुधजीवशुक्राः, सौरः १०। | एवमेकत्र १२०। अथ द्वौ द्वादशे, द्वावेव द्वितीये तद्यथा भौ०बु०,जी०शु०१ जी०शु०,भौ०बु०२। भौ०बु०,जी०सौ०३ जी०सौ०,भौ०बु०४। भौ०बु०, शु०सौ०५ शु०सौ०,भौ०बु०६। भौ०जी०, शु०बु०७ शु०बु०,भौ०जी०८। भौ०जी०, बु० सौ०९ बु०भौ०जी०सौ०१०। भौ०जी०, शु०सौ०११ शु० सौ०, भौ०जी०१२। भौ० शु०, बु०जी०१३ बु०जी०, भौ०शु०१४। भौ०शु०, बु०सौ०१५ बु०सौ०भौ०शु०१६। भौ०शु०, जी०सौ०१७ जी०सौ०, भौ०शु०१८। बु०जी०, भौ०सौ०१९ भौ०सौ०बु०जी०२०। एवमेकत्र १५०। भौ०सौ०,बु०शु०१ बु०शु०,भौ०सौ०२। भौ०सौ०,जी०शु०३ जी०शु०,भौ०सौ०४। बु०जी०,शु०सौ०५ शु०सौ०,बु०जी०६। बु०शु०, जी०सौ०७ जी०सौ०,बु०शु०८। जी०शु०,बु०सौ०९ बु०सौ०जी०शु०१०। एवमेकत्र१६०। द्वौ द्वितीये त्रयो द्वादशे, द्वादशे द्वौ त्रयो द्वितीये तद्यथा भौ०बु०, जी०शु०सौ०१ जी०शु०सौ०, भौ०बु०२। भौ०जी०, बु०शु०सौ०३ बु०शु०सौ०, भौ०जी०४। भौ०शु०, बु०जी०सौ०५ बु०जी०सौ०, भौ०शु०६। भौ०सौ०, बु०जी०शु०७। बु०जी०शु०, भौ०सौ०८। बु०जी०,भौ०शु०सौ०९। भौ०शु०सौ०,बु०जी०१०। एवमेकत्र १७०। बु०शु०, भौ०जी०सौ०१ भौ०जी०सौ०, बु० शु०२। बु०सौ०, भौ०जी०शु०३ भौ०जी०शु०, बु०सौ०४। जी०शु०, भौ०बु०सौ०५। भौ०बु०सौ०, जी०शु०६। जी०सौ०, भौ०बु०शु०७ भौ०बु०शु०, जी० सौ०८। शु०सौ०,भौ०बु०जी०९। भौ०बु०जी०,शु०सौ०१०। एवमेकत्र१८०।

एवं दुरुधुरायोगभेदाः शतमशीत्यधिकं प्रदर्शितम्" भट्टो०। "सम्यग्भोगसुखभुग्धनवाहनाढ्यस्त्यागान्वितो दुरुधुराप्रभवः सुभृत्यः। चेतसू मे मलिनदुःखितनीचनिःस्वाः प्रेष्याः भवन्ति नृपतेरपि वंशजाताः" इहत्जा०। अस्य पुंस्त्वमपि। "प्रचुरधनसमेतो भोगसौख्यान्वितः स्याद्गजहयरथमुख्यैर्वाहनैरन्वितश्च। बहुवितरणमज्ञाप्राप्तितायशस्क दुर्दुधुरजनितो ना भवेद्वर्गैः प्रपूर्णैः" जातकपद्धतौ पुंस्त्वोक्तेः। "दधतेव योगसुभयप्रहान्तरस्थितिकादिनं दुरुधुरास्वमिन्दु ना" माघः।

दुरुफ पु० नी०ता० उक्ते योगभेदे। "तस्मीरक्तयी दुरुफश्च योगाः स्युः षोडशैषां कथयामि सम्यक्" इत्युद्दिश्य "लग्नात् यदेऽष्टमेऽन्ये रिपुरविम्दहगो वक्रगो नीचगामी क्रूरैर्युक्तोऽस्तगो वा यदि शुभविधी क्रूरनीचारिभस्थैः। चन्द्रोऽष्टमायव्ययगततनुभागे स्थितः शुभो-ऽप्यादिपदैश्च शून्यः। क्रूरैर्वराशौ न च वीर्ययुक्तः कार्यं विधातुं न विभुर्यतोऽसौ। चन्द्रः सूर्यादुत्स्वदिशि इत्थिकाद्ये यत्र नेष्टोऽन्ये तुलायां विशेषात्। राशीशेनाइष्टमूर्तिर्न संदृष्टो ज्ञेयः शून्यमार्गः पदानः। क्षीणो भान्ते नो शुभो जन्मकाले पृच्छायां वा चन्द्र एव विचिन्त्यः। शुक्ले भौमः कृष्णपक्षेऽर्कसूनुः सुहृदृष्ट्या नूनं वीक्षते नो शुभोऽसौ। शुक्ले दिवा मन्दसुगोऽर्कसुतः शशाङ्कं कृष्णे कुजो निशि समस्तगतः प्रपश्येत्। दौषात्मतां वितनुतेऽपरथा तु सत्त्वम् प्रश्नेऽथ वा जनुषि बुद्धिमतोह्यनीयम्"।

दुरूह त्रि० दुःखेन ऊह्यते दुर्+ऊह–कर्मणि खल्। दुर्वितर्क्ये। "जानीते जयदेव एव शरणः श्लाघ्यो दुरूहद्रुते" गीतगो०।

दुरेवा त्रि० दुर्+इ–बा० व। दुःखेन गम्ये "प्रादेवीनीयाः सहते दुरेवाः" ऋ०५।२।९। "दुरेवाः दुःखगमनाः" भा०।

दुरोक त्रि० दुष्ट ओकः समवायोऽत्र प्रा०ब०। दुःसेवे "दुरोकमग्निरायवे शुशोच" ऋ०७।४।३ "दुरोकं दुःसेवम्" भा०

दुरोण पु० गृहे निघण्टुः। "नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन्" ऋ०३।१।१८। २यज्ञगृहे च। "काव्यशो राजा नेषु कृत्वा दक्षस्य दुरोणे" यजु०१२।७२ "दुरोणे यज्ञगृहे" वेददी० "अभि दिवस्यायुर्दुरोणायुः" ऋ० ८।६०।१९ "दुरोणायुर्यजमानगृहस्य भिम्नायता" भा० यु–मिश्रणे बा० कु। "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषद् तिथिर्दुरोणसत्" कठोप०।

दुरोदर पु० दुष्टम् आ समन्तादुदरमस्य। १द्यूतकारे २पणे मेदि०। ३अक्षे ४द्यूते न० अमरः। "दुरोदरच्छद्मजितां समीहते नयेन जेतुं जगतीं सुयोधनः" किरा०। "न मृगयाऽभिरतिर्न दुरोदरम्" रघुः।

दुर्ग पुंन०दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्+गम–ड०। (गड़) (केल्ला) प्रसिद्धे राजामात्यपर्याये १कोट्टे। तत्स्वरूपभेदादिकं मत्स्यपुराणे २१६ अ० उक्तं यथा

"एवंविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत्। तत्र दुर्गं नृपः कुर्यात् षण्णामेकतमं बुधः। धन्वदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गं तथैव च। वार्क्षं चैवाम्बुदुर्गं च गिरिदुर्गं च पार्थिव!। सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते। दुर्गं च परिखोपेतं वप्राट्टालकसंयुतम्। शत-

प्रोच्चसुधैव शतघ्न्या समावृतम् । गोपुरं सकपाटञ्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् । सपताकगजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् । चतस्रश्च तथा तत्र कार्य्यास्त्वायतवीथयः । एकस्मिंस्तत्र वीथ्यग्रे देववेश्म भवेद्दृढम् । वीथ्यग्रे च द्वितीये च राजवेश्म विधीयते । धर्म्माधिकरणं कार्य्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके । चतुर्थे, त्वथ वीथ्यग्रे गोपुरञ्च विधीयते । आयतञ्चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् । मुक्तिहीनं त्रिकोणञ्च यवमध्यं तथैव च । आयतञ्चतुरस्रं वा वृत्तं वा कारयेत् पुरम् । अर्द्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसन् । अन्यत्तत्र न कर्त्तव्यं प्रयत्नेन विजानता । राज्ञा कोषगृहं कार्य्यं दक्षिणे राजवेश्मनः । तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते । गजानां प्राङ्मुखी शाला कर्त्तव्या वाप्युदङ्मुखी । आग्नेये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते । महानसञ्च धर्म्मज्ञ ! कर्म्मशालास्तथापराः । गृहं पुरोधसः कार्य्यं वामतो राजवेश्मनः । मन्त्रिवेदविदाञ्चैव चिकित्साकर्त्तुरेव च । तत्रैव च तथा भागे कोष्ठागारं विधीयते । गवां स्थानं तथैवात्र तुरगाणां तथैव च । उत्तराभिमुखी श्रेणी तुरगाणां विधीयते । दक्षिणाभिमुखी वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः । तुरगास्ते तथा धार्य्याः प्रदीपैः सार्व्वरात्रिकैः । कुक्कुटान् वानरांश्चैव मर्कटांश्च विशेषतः । धारयेदश्वशालासु सवत्सां धेनुमेव च । अजाश्च धार्य्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा । गोगजाश्वादिशालासु तत्पुरीषस्य निर्गमः । अस्तं गते न कर्त्तव्यो देवदेवे दिवाकरे । तत्र तत्र यथास्थानं राजा विज्ञाय सारतः । दद्यादावसथस्थानं सर्व्वेषामनुपूर्व्वशः । योधानां शिल्पिनाञ्चैव सर्व्वेषामविशेषतः । दद्यादावसथान् दुर्गे कालमन्त्रविदां शुभान् । गोवैद्यानश्ववैद्यांश्च गजवैद्यांस्तथैव च । आहरेत भृशं राजा दुर्गे हि प्रबला रुजः । कुशीलवानां विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते । न बहूनामतो दुर्गे विना कार्य्यं तथा भवेत् । दुर्गे च तत्र कर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विताः । सहस्रघातिनो राजंस्तैस्तु रक्षा विधीयते । दुर्गे द्वाराणि गुप्तानि कार्य्याण्यपि च भूभुजा । सञ्चयश्चात्र सर्व्वेषामायुधानां प्रशस्यते । धनुषां क्षेपणीयानां तोमराणां च पार्थिव ! । शराणामथ खड्गानां कवचानां तथैव च । लगुडानां गुडानाञ्च हुडानां परिघैः सह । अश्मनाञ्च प्रभूतानां मुद्गराणां तथैव च । त्रिशूलानां पट्टिशानां कुठाराणाञ्च पार्थिव ! । प्रासानाञ्च सशूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तम ! । परश्वधानां चक्राणां वर्म्मणाञ्चर्म्मभिः सह । कुद्दालक्षुरवेत्राणां पीठकानां तथैव च । तुषाणाञ्चैव दात्राणामङ्गाराणाञ्च सञ्चयः । सर्व्वेषां शिल्पिभाण्डानां सञ्चयश्चात्र चेष्यते । वादित्राणाञ्च सर्व्वेषामौषधीनां तथैव च । यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः । गुडस्य सर्व्वतैलानां गोरसानां तथैव च । वसानामथ मज्ज्ञानां स्नायूनामस्थिभिः सह । गोचर्म्मपटहानाञ्च धान्यानां सर्व्वतस्तथा । तथैवाभ्रपटानाञ्च यवगोधूमयोरपि । रत्नानां सर्व्ववस्त्राणां लोहानामप्यशेषतः । कलायमुद्गमाषाणाञ्चणकानां तिलैः सह । तथा च सर्व्वशस्यानां पांशुगोमययोरपि । शणसर्ज्जरसं भूर्ज्जं जतुलाक्षा च टङ्कणम् । राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन । कुम्भाश्चाशीविषैः कार्य्या व्यालसिंहादयस्तथा । मृगाश्च पक्षिणश्चैव रक्ष्यास्ते च परस्परम् । स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् । कर्त्तव्यानि महाभाग ! यत्नेन पृथिवीक्षिता । उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः । सुगुप्तानि पुरे कुर्य्याज्जनानां हितकाम्यया । जीवकर्षभकाकोलमामलक्याटरूषकान् । शालपर्णीं पृश्निपर्णीं मुद्गपर्णीं तथैव च । माषपर्णीं मटौ द्वौ च सारिवे द्वे बलात्रयम् । वारा श्वसन्ती वृष्या च वृहती कण्टकारिका । शृङ्गी शृङ्गाटकी द्रोणी वर्षाभूर्द्दर्भरेणुका । मधुपर्णी विदार्य्यौ द्वे महाक्षीरा महातपाः । धन्वनः सहदेवाह्वा कटुकैरण्डकं विषः । पर्णी शताह्वा मृद्वीका फल्गुखर्ज्जूरयष्टिकाः । शुक्रातिशुक्रकाश्मर्य्यं छत्रातिच्छत्रवीरणाः । इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणिताद्याश्च सत्तम ! । सिंही च सहदेवी च विश्वेदेवाश्वरोधकम् । मधुकं पुष्पहंसाख्या शतपुष्पा मधूलिका । शतावरीमधूके च पिप्पलं तालमेव च । आत्मगुप्ता कट्फलाख्या दार्व्विका राजशीर्षकी । राजसर्षप धान्याकमृष्यप्रोक्ता तथोत्कटा । कालशाकं पद्मबीज गोवल्ली मधुवल्लिका । शीतपाकी कुबेराक्षी काकजिह्वोरुपुष्पिका । पर्व्वतत्रपुसौ चोभौ गुञ्जातकपुनर्नवे । कसेरुकाश्मीरी बल्या शालूककेसरम् । तुषधान्यानि सर्व्वाणि शमीधान्यानि चैव हि । क्षीरं क्षौद्रं तथा तक्रं तैलं मज्जा वसा घृतम् । नीपश्चारिष्टकाक्षोडवातामसोमवातकम् । एवमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरोगणः । राजा सञ्चिनुयात्सर्व्वं पुरे निरवशेषतः । दाडिमाम्रातकौ चैव

तिन्तिडीकाम्लवेतसम्। भव्यकर्कन्धुकुचकरमर्द्दकरूषकम्। बीजपूरककण्डूरे मालतीराजबन्धुकम्। कोलकद्वयपर्णानि द्वयोराम्रातयोरपि। पारावतं नागरकं प्राचीनोलकमेव च। कपित्थामलकं चुक्रं फलं दन्तशठस्य च। जाम्बवं नवनीतञ्च सौवीरकतुषोदके। सुरासवञ्च मद्यानि मण्डतक्रदधीनि च। शुक्तानि चैव सर्व्वाणि ज्ञेयमाम्लगणं द्विज!। एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात् पुरे। सैन्धवोद्भिदपाठेयपाक्यसामुद्रलोमकम्। कुप्य सौवर्च्चलविड़ं बालकेयं यवाह्वकम्। और्व्वं क्षारं कालभस्म विज्ञेयो लवणोगणः। एवमादीनि चान्यानि राजा संञ्चिनुयात् पुरे। पिप्पली पिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरम्। कुवेरकं मरीचञ्च शिग्रुभल्लातसर्षपाः। कुष्ठाजमोदाकिणिही हिङ्गुमूलकधान्यकम्। कारवीकुञ्चिका याज्या सुमुखा कालमालिका। फणिज्झकोऽथ लशुनं भूस्तृणं सुरसन्तथा। कायस्था च वयस्था च हरितालं मनःशिला। अमृता च रुदन्ती च रोहिषं कुङ्कुमं तथा। जया एरण्डकाण्डीरं शल्लकी हञ्जिका तथा। सर्व्वपित्तानि मूत्राणि प्रायो हरितकानि च। फलानि चैव हि तथा सूक्ष्मैला हिङ्गुपत्रिका। एवमादीनि चान्यानि गणः कटुकसंज्ञितः। राजा सञ्चिनुयाद्दुर्गे प्रयत्नेन नृपोत्तम!। मुस्तं चन्दनह्रीवेरकृतमालकदारवः। हरिद्रानलदोशीरनक्तमालकदम्बकम्। दूर्व्वा पटोलकटुका दान्तीत्वक् पत्रकं वचा। किराततिक्तभूतुम्बी विषा चातिविषा तथा। तालीशपत्रतगरसप्तपर्णविकङ्कताः। काकोदुम्बरिका दिव्या तथा चैव सुरोद्भवा। षड्ग्रन्था रोहिणी मांसी पर्पटश्चाथ दन्तिका। रसाञ्जनं भृङ्गराज पतङ्गी परिपेलवम्। दुःस्पर्शा गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली। रूपपर्णी व्याघ्रनखं मञ्जिष्ठा चतुरङ्गुला। रम्भा चैवाङ्कुरास्फोता तालास्फोता हरेणुका। वेत्राग्र वेतसस्तुम्बी विषाणी लोध्रपुष्पिणी। मालतीकरकृष्णाख्या वृश्चिका जीविता तथा। पर्णिका च गुडूची च स गणस्तिक्तसंज्ञकः। एवमादीनि चान्यानि राजा सञ्चिनुयात् पुरे। अभयामलके चोभे तथैव च विभीतकम्। प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचाख्या चार्ज्जुनासनाः। अनन्ता स्त्री तुवरिका श्योना च कट्फलं तथा। भूर्जपत्रं शिलापत्रं पाटलापत्रलोमकम्। समङ्गा त्रिवृतामूलकार्पासगैरिकाञ्जनम्। विद्रुमं समधूच्छिष्टं कुम्भिका कुमुदोत्पलम्। न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थकिंशुकाः शिंशपा शमी। प्रियालपीलुकासारिशिरीषाः पद्मकं तथा। बिल्वोऽग्निमन्थः प्लक्षश्च श्यामाकश्च बको धनम्। राजादनं करीरञ्च धान्यकं प्रियकस्तथा। कङ्कोलाशोकबदराः कदम्बखदिरद्वयम्। एषां पत्राणि साराणि मूलानि कुसुमानि च। एवमादीनि चान्यानि काषायाख्यो मतो रसः। प्रयत्नेन नृपश्रेष्ठो राजा सञ्चिनुयात् पुरे। कीटाश्च मारणे योग्या व्यङ्गतायां तथैव च। वातधूमाम्बुमार्गाणां दूषणानि तथैव च। धार्य्याणि पार्थिवैर्दुर्गे तानि वक्ष्यामि पार्थिव!। विषाणां धारणं कार्य्यं प्रयत्नेन महीभुजा। विचित्राश्चागदा धार्य्या विषस्य शमनास्तथा। रक्षोभूतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पुष्टिवर्द्धनाः। कलाविदश्च पुरुषाः पुरे धार्य्याः प्रयत्नतः। भीतान् प्रमत्तान् कुपितांस्तथैव च विमानितान्। कुभृत्यान् पापशीलांश्च न राजा वासयेत् पुरे। यन्त्रायुधाट्टालचयोपपन्नं समग्रधान्यौषधिसम्प्रयुक्तम्। वणिग्जनैश्चावृतमावसेत दुर्गं सुगुप्तं नृपतिः सदैव। मनुरुवाच। रक्षोघ्नानि विषघ्नानि यानि धार्य्याणि भूभुजा। अगदानि समाचक्ष्व तानि धर्म्मभृतां वर!। मत्स्य उवाच। बिल्वाटकी यवक्षारं पाटला वाह्लिकोषणाः। श्रीपर्णी शल्लकीयुक्तो निक्काथः प्रोक्षणं परम्। सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्व्विषम्। यवसैन्धवपानीयवस्त्रशय्यासनोदकम्। कवचाभरणं छत्रं बालव्यजनवेश्मनाम्। शेलुः पाटलातिविषा शिग्रुमूर्व्वा पुनर्नवा। समङ्गावृषमूलञ्च कपित्थवृषशोणितम्। महादन्तशठन्तद्वत् प्रोक्षणं विषनाशनम्। लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठा सममेला हरेणुका। यष्ट्याह्वा मधुरा चैव बभ्रुपित्तेन कल्पिता। निखनेद्गोविषाणस्थं सप्तरात्रं महीतले। ततः कृत्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत्। संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्व्विषम्। मनोह्वया शमीपत्रं तुम्बिका श्वेतसर्षपाः। कपित्थकुष्ठमञ्जिष्ठाः पित्तेन श्लक्ष्णकल्पिताः। शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्याक्षिप्तोऽपरोगदः। विषजित् परमं कार्य्यं मणिरत्नञ्च पूर्व्ववत्। मूषिका जतुका चापि हस्ते बद्धा विषापहा। हरेणुर्मांसी मञ्जिष्ठा रजनी मधुका मधु। अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्वपित्तं पूर्व्ववद्भुवि। वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेतैः प्रलेपिताः। श्रुत्वा दृष्ट्वा समाघ्राय सद्यो भवति निर्व्विषः। त्र्यूषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठा रजनीद्वयम्। सूक्ष्मैला त्रिवृतापत्रं विडङ्गानीन्द्रवारुणी। मधुकं वेतसं क्षौद्रं विषाणे च

निधापयेत् । तस्मादुक्तात्मना मात्रं प्रागुक्तं योजयेन्नतः । युक्तं सर्जरसोपेताः सर्षपा एलावालुकैः । सुवेगा तस्करपुरैः कुसुमैरर्जुनस्य तु । धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम् । न तत्र कीटा न विषं दर्दुरा न सरीसृपाः । न कृत्याकर्म्मणाश्चापि धूपोऽयं यत्र दह्यते । कल्पितैश्चन्दनक्षीरपलाशद्रुमवल्कलैः । मूर्व्वैलावालुसरसानाकुलीतण्डुलीयकैः । क्वाथः स विषकार्य्येषु काकमाचीयुतो हितः । रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकान् वहन् । विषैर्न बाध्यते स्याच्च नरनारीनृपप्रियः । चूर्णैर्हरिद्रामञ्जिष्ठाकिणिहीकणनिम्बजैः । दिग्धं निर्विषतामेति गात्रं सर्वविषार्दितम् । शिरीषस्य फलं पत्रं पुष्पं त्वङ्मूलमेव च । गोमूत्रघृष्टं ह्यगदः सर्वकर्मकरः स्मृतः । एकवीर ! महौषध्यः शृणु चातः परं नृप ! वन्ध्या कर्कोटकी राजन् ! विष्णुक्रान्ता तथोत्कटा । शतमूली सितानन्दा बला मोचा पटोलिका । सोमा पिण्डा निशा चैव तथा दग्धरुहा च या । स्थले कमलिनी या च विशाली शङ्खमूलिका । चण्डाली हस्तिमगधा गोऽजापर्णी करम्भिका । रक्ता चैव महारक्ता तथा वर्हिशिखा च या । कोशातकी नक्तमालं प्रियालञ्च सुलोचनी । वारुणी वसुगन्धा च तथा वै गन्धनाकुली । ईश्वरी शिवगन्धा च श्यामला वंशनालिका । जतुकाली महाश्वेता श्वेता च मधुयष्टिका । वज्रकः पारिभद्रश्च तथा वै सिन्धुवारकाः । जीवानन्दा वसुच्छिद्रा नतनागरकण्टका । नालञ्च जाली जाती च तथा च वटपत्रिका । कार्त्तस्वरं महानीला कुन्दुरुः हंसपादिका । मण्डूकपर्णी वाराही द्वे तथा तण्डुलीयके । सर्पाक्षी लवली ब्राह्मी विश्वरूपा सुखाकरा । रुजापहा वृद्धिकरी तथा चैव विशल्यदा । पत्रिका रोहिणी चैव नक्तमाला महौषधी । तथामलकवन्दाकं श्यामचित्रफला च या । काकोली क्षीरकाकोली पीलुपर्णी तथैव च । केशिनी वृश्चिकाली च महानागा शतावरी । गरुडी च तथा वेगा जले कुमुदिनी तथा । स्थले चोत्पलिनी या च महाभूमिलता च या । उन्मादिनी सोमराजी सर्वरत्नानि पार्थिव ! । विशेषान्मरकतादीनि कीटपक्षं विशेषतः । जीवजाताश्च मणयः सर्वे धार्याः प्रयत्नतः । रक्षोघ्नाश्च विषघ्नाश्च कृत्यावेतालनाशनाः । विशेषान्नर नागाश्च गोखरोष्ट्रसमुद्भवाः । सर्पतित्तिरगोमायुबभ्रुमण्डूकजाश्च ये । सिंहव्याघ्रर्क्षमार्जारद्वीपिवानरसम्भवाः । कपिञ्जला गजा वाजिमहिषैणभवाश्च ये । इत्येवमेतैः सकलैरुपेतन्द्रव्यैश्च सर्वैः स्वपुरं सुरक्षितम् । राजा वसेत्तत्र गृहं सुशुभ्रं गुणान्वितं लक्षणसंप्रयुक्तम् । मनुरुवाच "राजारक्षारहस्यानि यानि दुर्गे निधापयेत् । कारयेद्वा महीभर्त्ता ब्रूहि तत्त्वानि तानि च । मत्स्य उवाच । शिरीषोदुम्बरशमीबीजपूरं घृतप्लुतम् । क्षुद्योगः कथितो राजन् ! मासार्द्धं तु पुरातनैः । कशेरुफलमूलानि इक्षुमूलं तथा बिसम् । दूर्व्वाक्षीरघृतैर्मण्डः सिद्धोऽयं मासिकः परः । नरं शस्त्रहतं प्राप्तो न तस्य मरणं भवेत् । कल्माषवेणुना तत्र जनयेत् विभावसुम् । गृहे त्रिरपसव्यन्तु क्रियते यत्र पार्थिव ! । नान्योऽग्निर्ज्वलते तत्र नात्र कार्या विचारणा । कार्पासास्थ्ना भुजङ्गस्य तेन निर्मोचनं भवेत् । सर्पनिर्यासने धूपः प्रशस्तः सततं गृहे । सामुद्रसैन्धवयवा विद्युद्दग्धा च मृत्तिका । तयानुलिप्तं यद्वेश्म नाग्निना दह्यते नृप ! । दिवा च दुर्गे रक्ष्योऽग्निर्वाति वाते विशेषतः । विषाच्च रक्ष्यो नृपतिस्तत्र युक्तिं निबोध मे । क्रीडानिमित्तं नृपतिर्धारयेन्मृगपक्षिणः । अन्नं वै प्राक् परीक्षेत वह्नौ चान्यतरेषु च । वस्त्रं पुष्पमलङ्कारं भोजनाच्छादनं तथा । नापरीक्षितपूर्वन्तु स्पृशेदपि महामतिः । श्यावास्यो वक्तृवक्त्रश्च सोद्वेगश्च निरीक्षते । विषदोऽथ विषं दत्तं यच्च तत्र परीक्षते । स्रस्तोत्तरीयो विमनाः स्तम्भकुड्यादिभिस्तथा । प्रच्छादयति चात्मानं लज्जते त्वरते तथा । भुवं विलिखति ग्रीवां तथा चालयते नृप ! । कण्डूयति च मूर्द्धानं परिलेह्याननन्तथा । क्रियासु त्वरितो राजन् ! विपरीतास्वपि ध्रुवम् । एवमादीनि चिह्नानि विषदस्य परीक्षयेत् । समीपे विक्षिपेद्वह्नौ तदन्नं त्वरयान्वितैः । इन्द्रायुधसवर्णन्तु रूक्षं स्फोटसमन्वितम् । एकावर्त्तन्तु दुर्गन्धं भृशं चटचटायते । तद्धूमसेवनाज्जन्तोः शिरोरोगश्च जायते । सविषेऽन्ने विलीयन्ते न च पार्थिव ! मक्षिकाः । निलीनाश्च विपद्यन्ते संस्पृष्टे सविषे तथा । विरज्यति चकोरस्य दृष्टिः पार्थिवसत्तम ! । विकृतिश्च स्वरो याति कोकिलस्य तथा नृप ! । गतिः स्खलति हंसस्य भृङ्गराजश्च कूजति । क्रौञ्चो मदमवाप्नोति कृकवाकुर्विरौति च । विक्रोशति शुको राजन् ! सारिका वमते ततः । चामीकरोऽन्यतो याति मृत्युं कारण्डवस्तथा । मेहते वानरो राजन् ! ग्लायते जीवजीवकः । हृष्टरोमा भवेद्बभ्रुः पृषतश्चैव रोदिति । हर्षमायाति च

शिखी विषसन्दर्शनान्नृप! अन्नञ्च सविषं राजन्विशेषेण च विपद्यते। तदा भवति निःस्राव्यं पर्य्युषितोपमम्। व्यापन्नरसगन्धञ्च चन्द्रिकाभिस्तथा युतम्। व्यञ्जनानान्तु शुष्कत्वं द्रवाणां बुद्बुदोद्भवः। ससैन्धवानां द्रव्याणां जायते फेनमालिता। सस्यराजिश्च ताम्रा स्यात् नीला च पयसस्तथा। कोकिलाभा च मद्यस्य तोयस्य च नृपोत्तम! धान्याम्लस्य तथा कृष्णा कपिला कोद्रवस्य च। मधुश्यामा च तक्रस्य नीला पीता तथैव च। घृतस्योदकसङ्काशा कपोताभा च सक्तुः। हरिता माक्षिकस्यापि तैलस्य च तथाऽरुणा। फलानामप्यपक्वानां पाकः क्षिप्रं प्रजायते। प्रकोपश्चैव पक्वानां माल्यानां म्लानता तथा। मृदुता कठिनानां स्यात् मृदूनाञ्च विपर्य्ययः। सूक्ष्माणां रूपदलनं तथा चैवातिरक्तता। श्याममण्डलता चैव वस्त्राणां वै तथैव च। लोहानाञ्च मणीनाञ्च मलपङ्कोपदिग्धता। अनुलेपनगन्धानां माल्यानाञ्च नृपोत्तम!। विगन्धता च विज्ञेया तथा राजन्! जलस्य तु। दन्तकाष्ठत्वचः श्यामास्तनुसत्त्वास्तथैव च। एवमादीनि चिह्नानि विज्ञेयानि नृपोत्तम!। तस्माद्राजा सदा तिष्ठेत् मणिमन्त्रौषधीगणैः। उक्तैः संरक्षितो राजा प्रमादपरिवर्जकः। प्रजातरोर्मूलमिहावनीशस्तद्रक्षणाद्राष्ट्रमुपैति वृद्धिम्। तस्मात् प्रयत्नेन नृपस्य रक्षा सर्व्वेण कार्य्या रविवंशचन्द्र!"

दुर्गशुभाशुभलक्षणञ्च कालिकापुराणे ८५अ० यथा

दुर्गन्तु सततं कुर्य्यात् प्राकाराट्टालतोरणैः। भूषितान्नगराद्राजा दुर्गं दुर्गान्वयं चरेत्। दुर्गं वनं नृपाणान्तु नित्यं दुर्गं प्रशस्यते। शतमेको योधयति दुर्गस्थायी धनुर्धरः। शतं दशसहस्राणि तस्मात् दुर्गं प्रशस्यते। जलदुर्गं भूमिदुर्गं वृक्षदुर्गं तथैव च। अरण्यवनदुर्गञ्च शैलजं परिखोद्भवम्। दुर्गं कार्यं नृपतिना यथायोग्यं स्वदेशतः। दुर्गं कुर्व्वन् पुरं कुर्य्यात् त्रिकोणं धनुराकृति। वर्त्तुलं वा चतुष्कोणं नान्यथा नगरं चरेत्। मृदङ्गाकृति दुर्गञ्च सततं कुलनाशनम्। यथा राक्षसराजस्य लङ्का दुर्गाजिता पुरा। बलेः पुरी शोणिताख्या तेजो दुर्गं प्रतिष्ठितम्। यतस्तत् व्यजनाकारमतो भ्रष्टः श्रियो बलिः। सौभाग्यं शाल्वराजस्य नगरं पञ्चकोणकम्। दिवि यद्वर्त्तते राजंस्तच्च भ्रष्टं भविष्यति। यथायोध्याक्षयं भूप! पुरमिक्ष्वाकुभूभुजाम्। धनुराकृति तच्चापि ततोऽभूद्विजयप्रदम्। दुर्गभूमौ यजेद्दुर्गां दिक्पालांश्चैव द्वारतः। पूजयित्वा विधानेन जयं भूपः समाप्नुयात्। अतो दुर्गं नृपः कुर्य्यात् सततं जयवृद्धये"। अधिकं दुर्गकर्म्मशब्दे दृश्यम्

२असुरभेदे तत्कथा काशीख०७०अ०

"दुर्गोनाम महादैत्यो रुरुदैत्याङ्गजोऽभवत्। यतस्तत्रा तपस्तीव्रं पुंभ्योऽजेयत्वमाप्तवान्। ततस्तेनाखिला लोका भूर्भुवःस्वर्मुखा अपि। स्ववशान्कृता विनिर्जित्य रणे स्वभुजसारतः!" ३देवीभेदे स्त्री

दुर्गासुरहननात् देव्या दुर्गेति नामाभूत् यथाह तत्रैव ७२अ० "अद्य प्रभृति मे नाम दुर्गेति ख्यातिमेष्यति। दुर्गदैत्यस्य समरे पातनादतिदुर्गमात्" दुर्गासुरस्यैव नामान्तरं दुर्गम इति। "तत्रैव च वधिष्यामि दुर्गमाख्यं महासुरम्। दुर्गादेवीति विख्यातं तन्मे नाम भविष्यति" देवीमा०। तत्र-शाकम्भरीप्रादुर्भावयुगे स च वैवस्वतमन्वन्तरे चत्वारिंशत्तमयुगकालः यथोक्तं कर्म्मातन्त्रे वैवस्वतमन्वन्तरमुक्त्वा "तस्मिन्नेवान्तरे शक्र! चत्वारिंशत्तमे युगे" शताक्षीशाकम्भर्योरवतारमुक्त्वा तत्रैव दुर्गासुरवधेन दुर्गानामताप्राप्तिरुक्ता। तेन श्वेतवराहकल्पे साऽद्यापि न प्रादुर्भूता कल्पान्तरे तस्याः प्रादुर्भावेण तस्या इदानीमर्चनीयतेति बोध्यम्। दुर्गाशब्दस्यान्यापि निरुक्तिरन्यत्र दर्शिता प्रसङ्गादिहोच्यते यथा

"दुर्गो दैत्ये ४महाविघ्ने ५भवबन्धे ६कुकर्म्मणि। ७शोके ८दुःखे च ९नरके १०यमदण्डे च ११जन्मनि। १२महाभयेऽतिरोगे १४चाप्याशब्दो हन्तृवाचकः। एतान् हन्त्येव या देवी सा दुर्गा परिकीर्त्तिता"। अपिच "दैत्यनाशार्थवचनो दकारः परिकीर्त्तितः। उकारो विघ्ननाशस्य वाचको वेदसम्मतः। रेफो रोगघ्नवचनो गश्च पापघ्नवाचकः। भयशत्रुघ्नवचनश्चाकारः परिकीर्त्तितः। स्मृत्युक्तिश्रवणाद्यस्या एते नश्यन्ति निश्चितम्। ततो दुर्गा हरेः शक्तिर्हरिणा परिकीर्त्तिता"। "दुर्गेति दैत्यवचनोऽप्याकारो नाशवाचकः। दुर्गं नाशयते या तु सा दुर्गा परिकीर्त्तिता"। विपत्तिवाचको दुर्गश्चाकारो नाशवाचकः। तं ननाश पुरा तेन बुधैर्दुर्गा प्रकीर्त्तिता"। अस्याः स्थानं कृष्णावेनातुङ्गभद्रयोर्मध्यभागे सह्याद्रेरीषत्प्राच्यां प्रसिद्धम्। "सर्व्वस्वरूपिणी शक्तिः सा दुर्गेति च पठ्यते" यथा मुण्डमालायाम् "भूतानि दुर्गा भुवनानि दुर्गा नराः स्त्रियश्चापि सुरासुरादिकम्। यद्यद्धि दृश्यं खलु सैव दुर्गा दुर्गास्वरू-

पादपं न किञ्चिदिति" शब्दार्थचिन्तामणिधृतेव ब्रह्मविष्ण्वादिषु च पु० १३गुग्गुलौ राजनि० १४दुर्गमस्थाने त्रि० १५दुर्ज्ञेये १६परमेश्वरे पु० "दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुराधरः" विष्णु सं०। "अन्तरायप्रतिहतैर्दुराप्यते इति दुर्गः" भा०

दुर्गकर्म्मन् न० दुर्गार्थं दुर्गे वा कर्म्म कार्यम्। भा०शा०८६अ० उक्ते दुर्गसाधनकर्मभेदे यथा

"तस्मात्ते वर्त्तयिष्यामि दुर्गकर्म विशेषतः। श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयञ्च यत्नतः। षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत्। सर्वसम्पत्प्रधानं यद्बाहुल्यञ्चापि सम्भवेत्। धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च। मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गञ्च तानि षट्। यत् पुरं दुर्गसम्पन्नं धान्यायुधसमन्वितम्। दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसङ्कुलम्। विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुचिन्तिताः। धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः। ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम्। प्रसिद्धव्यवहारञ्च प्रशान्तमकुतोभयम्। सुप्रभं सान्ननादञ्च सुप्रशस्तनिवेशनम्। शूराढ्यजनसम्पन्नं ब्रह्मघोषानुनादितम्। समाजोत्सवसम्पन्नं सदा पूजितदैवतम्। वश्यामात्यबलो राजा तत् पुरं स्वयमाविशेत्। तत्र कोषं बलं मित्रं व्यवहारञ्च वर्द्धयेत्। पुरे जनपदे चैव सर्वदोषान्निवर्त्तयेत्। भाण्डागारायुधागारं प्रयत्नेनाभिवर्द्धयेत्। निचयान् वर्द्धयेत् सर्वांस्तथा यन्त्रायुधालयान्। काष्ठलोहतुषाङ्गारदारुशृङ्गास्थिवैणवान्। मज्जास्नेहवसाक्षौद्रमौषधग्राममेव च। शणं सर्जरसं धान्यमायुधानि शरांस्तथा। चर्म्मस्नायु तथा वेत्रं मुञ्जवल्वजबन्धनान्। आशयाश्चोदपानाश्च प्रभूताः सलिलाकराः। निरोद्धव्याः सदा राज्ञा क्षीरिणश्च महीरुहाः। सत्कृताश्च प्रयत्नेन आचार्य्यर्त्विक्पुरोहिताः। महेष्वासाः स्थपतयः सांवत्सरचिकित्सकाः। प्राज्ञा मेधाविनो दान्ता दक्षाः शूरा बहुश्रुताः। कुलीनाः सत्त्वसम्पन्ना युक्ताः सर्वेषु कर्मसु। पूजयेद्धार्मिकान् राजा निगृह्णीयादधार्मिकान्। नियुञ्ज्याच्च प्रयत्नेन सर्ववर्णान् स्वकर्मसु। बाह्यमाभ्यन्तरञ्चैव पौरजानपदं तथा। चारैः सुविदितं कृत्वा ततः कर्म प्रयोजयेत्। चरान् मन्त्रञ्च कोषञ्च दण्डञ्चैव विशेषतः। अनुतिष्ठेत् स्वयं राजा सर्वं ह्यत्र प्रतिष्ठितम्। उदासीनारिमित्राणां सर्वमेव चिकीर्षितम्। पुरे जनपदे चैव ज्ञातव्यं चारचक्षुषा। ततस्तेषां विधातव्यं सर्वमेवाप्रमादतः। भक्तान् पूजयता नित्यं द्विषतश्च निगृह्णता। यष्टव्यं क्रतुभिर्नित्यं दातव्यञ्चाप्यपीडया। प्रजानां रक्षणं कार्य्यं न कार्य्यं धर्म्मबाधकम्। कृपणानाथवृद्धानां विधवानाञ्च योषिताम्। योगक्षेमञ्च वृत्तिञ्च नित्यमेव प्रकल्पयेत्। आश्रमेषु यथाकालं चेलभाजनभोजनम्। सदैवोपहरेद्राजा सत्कृत्याभ्यर्च्य मान्य च। आत्मानं सर्वकार्य्याणि तापसे राष्ट्रमेव च। निवेदयेत् प्रयत्नेन तिष्ठेत् प्रह्वश्च सर्वदा। सर्वार्थत्यागिनं राजा कुले जातं बहुश्रुतम्। पूजयेत्तादृशं दृष्ट्वा शयनासनभोजनैः। तस्मिन् कुर्वीत विश्वासं राजा कस्याञ्चिदापदि। तापसेषु हि विश्वासमपि कुर्वन्ति दस्यवः। अस्मिन् निधीनादधीत प्रज्ञां पर्य्याददीत च। न चापि तीक्ष्णं सेवेत भृशं वा प्रतिपूजयेत्। अन्यः कार्य्यः स्वराष्ट्रेषु परराष्ट्रेषु चापरः। अटवीषु परः कार्य्यः सामन्तनगरेष्वपि। तेषु सत्कारमानाभ्यां संविभागांश्च कारयेत्। परराष्ट्राटवीस्थेषु यथा स्वविषये तथा। ते कस्याञ्चिदवस्थायां शरणं शरणार्थिने। राज्ञे दद्युर्यथाकामं तापसाः संशितव्रताः। एष ते लक्षणोद्देशः संक्षेपेण प्रकीर्त्तितः। यादृशे नगरे राजा स्वयमावस्तुमर्हति"।

दुर्गकारक पु० दुर्गं करोति वेष्टनेन कृ–ण्वुल्। १वृक्षभेदे। २दुर्गकर्त्तरि त्रि०।

दुर्गत त्रि० दुर्गच्छति दुर्+गम–कर्त्तरि क्त। १दरिद्रे २दैन्यङ्गते च अमरः। "समाश्वसिमि केनाहं कथं प्राणिमि दुर्गतः" भट्टिः। "निधानकुम्भस्य यथैव दुर्गतः" सा०द०।

दुर्गतरणी स्त्री दुर्गं तीर्य्यतेऽनया तॄ–करणे ल्युट् ङित० ङीप्। देवीभेदे "सावित्री दुर्गतरणी वीणा सप्तविधा तथा" भा०व०११अ०ब्रह्मस्वभाववर्णने। २दुर्गतरणसाधने त्रि०

दुर्गति स्त्री दुष्टा गतिः प्रा०स०। १नरके अमरः। २दारिद्र्ये मेदि०। "न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकञ्च गच्छति" भा०शा० ५५८३श्लो०। दुःस्थिता गतिरस्य प्रा०ब०। ३तद्युते त्रि०।

दुर्गतिनाशिनी स्त्री दुर्गतिं नाशयति नाशि–णिनि ङित० ङीप्। दुर्गादेव्याम्। "ब्रह्मावडविजयस्यास्य कवचस्य प्रजापतिः। ऋषिश्छन्दश्च गायत्री देवी दुर्गतिनाशिनी" ब्रह्मवै०गणे०ख०। २दुर्गतिनाशके त्रि०स्त्रियां ङीप्।

दुर्गन्ध पु० दुःस्थितो गन्धोऽस्य प्रा०ब०। १सौवर्च्चललवणे हेम०। २दुष्टगन्धयुक्ते त्रि०। प्रा०स०। ३दुष्टे गन्धे "मांस-

मेदोऽस्थिदुर्गन्धा" हरिवं० ५२अ० "सुगन्धं वेत्ति दुर्गन्धं दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम्" सुश्रुतः।

दुर्गन्धाङ्ग त्रि० दुर्गन्धोऽङ्गे यस्य। पूतिगन्धान्वितदेहके स्त्रियां ङीप्। शाता० सौगन्धिकपुष्पाहरणेन तथाकृतेत्युक्तम् यथा "सौगन्धिकस्य हरणात् दुर्गन्धाङ्गः प्रजायते"

दुर्गन्धिन् त्रि० दुर्गन्धोऽस्त्यस्य नित्ययोगे इनि "तेन न कर्मधारयात् मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः" इत्यस्य न प्रवृत्तिः। १दुष्टगन्धयुक्ते त्रि० रायमुकुटः "चर्मावनद्धं दुर्गन्धि पूर्णं मूत्रपुरीषयोः" मनुः। स्त्रियां ङीप्।

दुर्गपति पु० ६त०। १दुर्गरक्षके दुर्गाध्यक्षभेदे। २दुर्गस्वामिनि च। "वयं जयेम हेलाभिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा" भाग० ३।१४।१८

दुर्गपाल पु० दुर्गं दुर्गं वा पालयति पालि—अण् उप०स०। १तत्कूपालके "यक्षोऽसुराणामसि दुर्गपालो विश्वाभिमन्त्रैरभिवन्दिताङ्घ्रिः" भाग० ८।२१।५। २दुर्गरक्षके च

दुर्गपुष्पी स्त्री दुर्गं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष्। (केयपुष्पा) ख्याते वृक्षभेदे शब्दच०।

दुर्गम पु० दुःखेन गम्यतेऽसौ दुर्+गम—कर्मणि खल्। १दुर्गनामासुरभेदे "दुर्गमाख्यं महासुरम्" देवीमा०। २दुर्गमनीये त्रि०। "कान्तारोऽस्त्री दुर्गमम्" अमरः। ३दुर्ज्ञेये च ४परमेश्वरे पु० दुर्गशब्दे दृश्यम् "दुःखेन गम्यते ज्ञायते इति दुर्गमः" भाष्ये तन्नामनिरुक्तिः।

दुर्गल पु० दुःस्थितो गलो यत्र लोकानाम्। देशभेदे "दुर्गलाः प्रतिमास्याश्च कुन्तलाः कोशलास्तथा" भा० भी० ९अ० जनपदोक्तौ। सोऽभिजनोऽस्य, तस्य राजा वा अण्। दौर्गल पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तन्नृपे च। बहुषु अणो लुक्। दुर्गला इत्येव।

दुर्गलङ्घन पुंस्त्री० दुर्गं लङ्घ्यतेऽनेन लङ्घि—करणे ल्युट्। उष्ट्रे हेमच०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

दुर्गसंस्कार पु० ६त०। प्रतिपक्षस्य युद्धाद्योद्योगे राज्ञा स्वदुर्गस्य भग्नप्रायस्य पुनर्नवीकरणे "अतो दुर्गसंस्कारे आरब्धे किं कौमुदीमहोत्सवेन" इति मुद्राराक्ष०

दुर्गसञ्चर पु० दुर्गं संचर्यतेऽनेन सम्+चर—करणे अप्। (सांको) संक्रमे हेमच०धञ्। दुर्गसंचारोऽप्यत्र अमरटीकायां क्षीरस्वामी

दुर्गसिंह पु० कलापपरिशिष्टकारे विद्वद्भेदे

दुर्गा स्त्री दुर्गशब्दोक्ते १देवीभेदे तन्निरुक्त्यादिकं तत्र दर्शितम्। २नीलीवृक्षे मेदि०। ३अपराजितायाम् शब्दच० ४श्यामापक्षिणि राजनि०। ५हिमालयकन्यायाम् "सा दुर्गा मेनकाकन्या दैत्यदुर्गतिनाशिनी" ब्रह्मवै०पु०

दुर्गाढ त्रि० दुर्+गाह—कर्मणि क्त। अत्यन्तावगाढे "दुर्गाढो नयमार्गोऽयमित्याहुस्तद्विदो जनाः" हरिवं०२२६अ०

दुर्गाध्यक्ष पु० ६त०। दुर्गरक्षके सेनाभेदे "अनाहार्यश्च शूरश्च तथा प्राज्ञः कुलोद्भवः। दुर्गाध्यक्षः स्मृतो राज्ञ उद्युक्तः सततं भृतः" मत्स्यपु० तल्लक्षणमुक्तम्।

दुर्गानवमी स्त्री दुर्गाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् नवमी। कार्त्तिकशुक्लपक्षीयनवम्याम्। दुर्गाया इयम् अण् ङीप्। दौर्गी तत्पूजयाङ्गनवमीतिथौ "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" ति०त०। तत्पूजाविधानादि योगिनीतन्त्रे यथा

"कार्त्तिकेऽमलपक्षे च नवम्यान्तु विशेषतः। चतुर्भुजां तु जगद्धात्रीं पूजयेद् दीपमालया" तन्त्रान्तरे "त्रिकालं पूजयेद्दुर्गां मनुनैकाक्षरेण (दुं)च। नानाबलिविधानेन गीतवाद्यपुरःसरम्। कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यान्तु विशेषतः। कृत्वैवं साधकश्रेष्ठो लभेद्राज्यमकण्टकम्" कुब्जिकातन्त्रे "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्यां जगदम्बिकाम्। दुर्गां प्रपूजयेद् भक्त्या धर्मकामार्थसिद्धये। शक्तिसङ्गमतन्त्रे "कार्त्तिकस्य सिते पक्षे नवम्यां जगदीश्वरीम्। त्रिकालमेककालं वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत्। निर्माय प्रतिमां शक्त्या जगद्धात्र्या विधानतः। पूजयित्वा परदिने प्रतिमां तां विसर्जयेत्। एवं कृत्वा चक्रवर्त्ती भवेत् साधकसत्तमः। पुत्रपौत्रधनैश्वर्यसंयुतास्य भवेत् पुरी। दासदासीगणैर्युक्तो मुक्तः स्यात् पापसङ्कटात्। विशेषतः बहुयुतां नवमीं प्राप्य साधकः। पूजयित्वा स्वर्णमयीं तां लभते वाञ्छितं फलम्" भविष्ये "मासैश्चतुर्भिर्यत् पुण्यं विधिनाऽऽपूज्य चण्डिकाम्। तत् फलं लभते धीर! नवम्यां कार्त्तिकस्य च"। अधिकं जगद्धात्रीशब्दे ३००४पृ०दृश्यम्।

दुर्गास्मरण न० "दुर्गा जगदिदं सर्वं दुर्गा सर्वस्य कारणम्। अहञ्च दुर्गैवेयं यत् तद्दुर्गास्मरणं विदुः" इत्युक्ते चिन्तनभेदे।

दुर्गाह्व पु० दुर्गा आह्वा यस्य। भूमिजगुग्गुलौ राजनि०।

दुर्ग्रभि त्रि० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्+ग्रह—बा० कर्मणि कि सम्प्रसारणम् वेदे हस्य भः। दुर्ग्राह्ये अप्रीतमनस्के "न हस्कादविपाय दुर्ग्रभिः" ऋ० ११४०।६ "इतस्य यत्प्रवेषे दुर्ग्रभिश्वनः" १।५२।६ "दुर्ग्रभिश्वनः

दुर्गं ग्व्यापन:” भा० अनु० व्याप्तौ वा० वन शक०।

दुर्गोत्सव पु० ६त०। दुर्गाया देवीभेदस्य पूजानिमित्ते उत्सवे स च शारदिकः वासन्तिकश्च।

दुर्ग्रह त्रि० दुःखेन गृह्यतेऽसौ दुर्+ग्रह—कर्मणि खल्। १दुःखेन ग्राह्ये २दुर्ग्रंये ३दुराग्रहे “दुर्गाणि दुर्ग्रहा-ण्यासन् तस्य रोद्धुरपि द्विषाम्” रघुः। ४अपामार्गे स्त्री शब्दार्थचि०।

दुर्ग्राह्य त्रि० दुर्+ग्रह—कर्मणि ण्यत्। ग्रहीतुमशक्ये दुः-खेन ग्राह्ये “जग्राह तत्त्वनुगतं दुर्ग्राह्यं दैवतैरपि” हरिवं० ८४अ०।

दुर्घट त्रि० दुर्+घट—कर्मणि खल्। घटयितुमशक्ये दुः-संपाद्ये। “कोऽन्यर्थो दुर्घट इव भवति स्वरूपद्वयाभावात्” भाग० ६।८।३४

दुर्घोष पुंस्त्री० दुष्टो घोषोऽस्य। १भल्लूके राजनि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। २दुष्टशब्दयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप्। प्रा०ब०। ३दुष्टे शब्दे पु०

दुर्जन पु०दुष्टो जनः प्रा०स०। खलपुरुषे “दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विद्यया भूषितोऽपि सः। मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः” चाण० “शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपका-रेण दुर्जनः” कुमा० “पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहो-ऽटनम्” मनुः स्था०चत्वार्थे क्यङ्। दुर्जनायते अदुर्जनो दुर्जनो भवतीत्यर्थः।

दुर्जय त्रि०दुःखेन जीयतेऽसौ दुर्+जि—कर्मणि खल्। १जे-तुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये। २परमेश्वरे पु० “समावर्त्तो निवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः” विष्णुसं०। “क्रोधांश्च विविधांस्तांस्तान् कृत्युमेव च दुर्जयम्” मनुः ३कार्त्तवीर्य-वंश्ये ऽनन्तनृपपुत्रे नृपभेदे कूर्मपु०

दुर्जयन्त पु० नृपभेदे। विष्णुपु०

दुर्जर त्रि० दुःखेन जीर्यति जॄ—अच्। दुःखेन जीर्यति “शाहिषो वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका” सुश्रु० “कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः” सुश्रु०। २ज्यो-तिष्मतीलतायाम् स्त्री राजनि०

दुर्जात न० दुष्टं जातम् प्रा०स०। व्यसने “दुर्जातबन्धुरय-मृक्षहरीश्वरो मे” रघुः। २असम्यग्जाते त्रि०मेदि० ३असमञ्जसे त्रि० त्रिका०। “यो न यातयते वैरमल्पस-त्त्वोद्यमः पुमान्। अफलं जन्म तस्याहं मन्ये दुर्जात-जायिनः” भा०व० ३५अ० “दुष्कुलेयस्तथा मूढो दु-र्जातः शक्र! उच्यते” भा०शा० ८।२०श्लो०

दुर्जाति त्रि० दुःस्थिता जातिरस्य प्रा०ब०। निन्दितवंश्ये “दुर्जातेः स्तूतपुत्रस्य शकुनेः। सौबलस्य च” भा०उ० ४८ अ०। दुःस्थिता जातिर्जन्म यस्य प्रा०ब०। २निन्दितजन्मनि त्रि० “इदितपरथा दुर्जातीनां वक्ष्ये बलं फलम्” अम-रुश० दुष्टा जातिः प्रा०स०। ३दुष्टायां जातौ तत्र भवः छ। दुर्जातीय दुष्टजातिभवे। “दुर्जातयेन येन त्वमी-हशोजनितः सुतः” हरिवं० ८०अ०

दुर्जीव त्रि० दुःस्थितो जीवो जीवनोपायो यस्य प्रा०ब०। १परभक्तादुपजीविनि। “यथा च मन्ये दुर्जीवमेवं न सुकरं ध्रुवम्” रामा० २५६अ०। दुर्+जीव—भावे खल्। २निन्दितजीवने न० “सुजीवं नित्यशस्तस्य यः परैरु-पजीव्यते। राम! तस्य तु दुर्जीवं यः परानुपजीवति” रामा०२।१०५।५ दुःखं जीवति दुर्+जीव—अच्। ३पराय त्ततया जीविनि त्रि० “सर्वं परवशं दुःखमिति” मनूक्तेः जीवनस्य पराधीनत्वे दुःखहेतुत्वात् तज्जीवनस्य तथात्वमुक्तः।

दुर्ज्ञेय त्रि० दुःखेन ज्ञायते ज्ञा+कर्मणि यत्। ज्ञातुमशक्ये दुःखेन ज्ञेये “उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः” मनुः।

दुर्ण(र्न)य पु० दुष्टो नयः प्रा०स० णत्वम्। १दुष्टायां नीतौ दुःस्थितो नयोऽस्य प्रा०ब०। २तद्युते त्रि०। “चन्तव्योमम वृद्धस्य दुर्णयस्य फलोदयः” हरिवं० ५१०अ० अत्राणत्व-मेव न्याय्यम् पूर्वपदात् संज्ञायामेव णत्वविधानात् दुर्+ नी—अचि तु अणत्वमेव णत्वविधौ दुरः प्रतिषेधात्।

दुर्णश त्रि० दुःखेन नश्यति दुर्+नश—अच् वेदे णत्वम्। लक्ष्म्या नष्टे “परएकेन दुर्णशं चिदर्वाक्” ऋग्० ५। ११।७ लोके तु दुर्नश इत्येवाणत्वयुक्तः।

दु(र्णा)र्नामन् स्त्री दुःस्थितं नामास्य पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वे प्राप्ते क्षुभ्नादेराकृतिगणत्वात् न णत्वमित्येके वेदे तु णत्वमप्यपाठो दृश्यते। दीर्घकोषिकायां (भिनुक) ख्याते १पदार्थे अमरः २अर्शोरोगे च राजनि० तद्रोगस्यातिपा-तकशेषत्वात्कीर्तनीयत्वेन निन्दितत्वात् तथात्वम् “अमी वा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये” ऋ० १०।१६२।२। “कृणोत्वस्मै भेषजं बजं दुर्णामचातनम्”। “दुर्णामा च सुनामा चोभा संवृतमिच्छतः” अथ०८।६।४। या डाप् दुर्नामा उपधालोपित्वात् पक्षे ङीप् उपधालोपे दुर्नाम्नी

दुर्दम त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ दुर्+दम—कर्मणि खल्। दमयितुमशक्ये “सकृत्पापाशवकीर्णास्ते न भविष्यन्ति दु-र्दमाः” भा०शा०८८अ०। २रोहिणीगर्भजाते वसुदेवात्मजभेदे

"पौरवी रोहिणी नाम वाह्लीकस्यात्मजाऽभवत् । ज्येष्ठा पत्नी महाराज ! दयितानकदुन्दुभेः । लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं शारणं शठमेव च । दुर्दमं दमनं शुभ्रं पिण्डारकमहीनरम् । चित्रां नाम कुमारीञ्च रोहिणी-तनयान् दश" हरिवं० ३६अ०

दुर्दमन त्रि० दुःखेन दम्यतेऽसौ वा० युच् दुःखेन दमनं यस्य वा । १दुःखेन दमनीये २जनमेजयवंशजे कलियुगीये शतानीकात्मजे नृपभेदे । "तिमेः कृष्णरथस्तस्मात् शतानीकः सुदासजः । शतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं महीनरः" भाग० ६। २२।२६

दुर्दर्श त्रि० दुःखेन दृश्यतेऽसौ दुर्+दृश–कर्मणि खल् । कृच्छ्रगम्ये दुःखेन दर्शनयोग्ये । "सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम" गीता । "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठम् पुराणम्" कठो० वेदे तु दुःखेन दर्शोदर्शनमस्येत्येव वाक्यम् "भाषायां शासियुधिदृशि-धृषिमृषिभ्यो युच्" पा० भाषायामेव युचो विधानात् । भाषायां तु युच् । दुर्दर्शन तत्रार्थे त्रि० "विशेषतश्चात्र दुर्दर्शनानि पश्यामि" सुश्रु० ।

दुर्दान्त त्रि० दुःखेन दान्तः दमितः दमि–क्त वा नि० । दुःखेन दमनीये १अशान्ते "एनसा युज्यते राजा दुर्दान्त इति चोच्यते" भा०शा०२४अ० । २कलहे ३वत्सतरे च राजनि० ४शिवे पु० "दीक्षितोऽदीक्षितः क्षान्तो दुर्दान्तोदान्तनाशनः" भा० शा० २८६अ० शिवनामोक्तौ

दुर्दिन न० दुःष्टं दिनम् प्रा०स० । १मेघाच्छन्ने २दिने अमरः दिनस्य प्रकाशकत्वेन मेघावरणेन तथात्वाभावात् तस्य दुष्टत्वम् । "३घनान्धकारे ४वृष्टौ च दुर्दिनं कथयो विदुः" शब्दः । "दिनस्य अहोरात्रपरत्वेन च रात्रे-रपि दुर्दिनशब्दवाच्यता । तत्र घनान्धकारे "अनभि-सारसमिसारिणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः" कुमा० वर्षणे "द्विषां विषह्य काकुत्स्थः तत्र नाराचदुर्दिनम्" । "न प्रसेहे स रुद्धार्कमधारावर्षदुर्दिनम्" रघुः ५दुष्टे दिनमात्रे "यदत्यु तत्कथालापरसपीयूषवर्जितम् । तद्दिनं दुर्दिनं प्रोक्तं मेघाच्छन्नं न दुर्दिनम्" शब्दार्थचि०धृतम् ।

दुर्दुरूट त्रि० दुर्+दुर–उत्क्षेपणे कूट पृषो०गिलोपः तस्य रः । १नास्तिके जटा० "कुत्सितानि कुत्सनैः" पा० अस्य समासे परनिपातः मीमांसकदुर्दुरूटः नास्तिकमीमांसक इत्यर्थः तस्येश्वरप्रतिषेधेन नास्तिकत्वात् निन्दनीय-त्वेन तद्वाचकशब्दस्य परनिपातः ।

दुर्दृशीक न० दुर्+दृश–बा०कर्मणि ईकक् । दुर्दर्शनीये विषे "अजकाय दुर्दृशीकं तिरोदधे" ऋ०७।५०।२ "दुर्दृशीकं सुदुर्दर्शनम् विषम्" भा० ।

दुर्दृष्ट त्रि० दुष्टं दृष्टम् । रागादिदोषेण दृष्टे "दुर्दृष्टांस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान् नृपेण तु । सभ्याः सजयिनो दण्ड्या विवादाद्द्विगुणान्दमम्" याज्ञ० "दुर्दृष्टान् अन्याचारप्राप्त धर्मोल्लङ्घनेन रागलोभादिभिरसम्यग्विचारि-तत्वेनाशङ्क्यमानान् व्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यक् विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसहिताः प्रत्येकं विवादे यो दमः पराजितस्य तं द्विगुणन्दाप्याः । अप्राप्तेऽत्र दण्डविधिपरत्वाद्वचनस्य रागाल्लोभादित्यादिश्लोकेन अपौनरुक्त्यम् । यदा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्ड्याः न जयी नापि सभ्याः यदा तु राजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वन्तदा सर्वं एव राजसहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । "पादो गच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमृच्छति । पादः सभा-सदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति" इति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनम् न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागाय, यथोक्तम् "कर्तुः समवायिफल-जननस्वभावत्वादपूर्वस्य" मिता० ।

दुर्दैव न० दुष्टं दैवम् । दुरदृष्टे दुर्भाग्ये पापे

दुर्द्यूत न० दुष्टं द्यूतम् प्रा०स० । १कपटद्यूतक्रीडायाम् । "भ्रातरं च विगर्हस्व ज्येष्ठं दुर्द्यूतदेविनम्" भा०व०८०अ० "अन्ये हि तावत् सर्वेषां तेषां दुर्द्यूतदेविनाम्" भा०आश्र०८अ०

दुर्द्रिता स्त्री खण्डितलताभेदे जटा०

दुर्द्रुम पु० दुष्टो द्रुमः प्रा०स० । पलाण्डौ राजनि०

दुर्धर त्रि० दुःखेन धार्यते दुर्+धृ–कर्मणि खल् । १नरकभेदे २ऋषभौषधौ मेदि० ३पारदे ४भल्लातके राजनि० "दुर्धरं दुर्नसञ्चैभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम्" देवीभा०क्तः ५महिषा-सुरसेनापतिभेदे पु० ६परमेश्वरे पु० "दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः" विष्णुस० "न शक्यधारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिनिर्मुक्तत्वात्तथापि तत्प्रसादतः कैश्चित् दुःखेन हृदये धार्यते जन्मान्तरसहस्रेषु भावना-योगात् तस्माद्दुर्धरः "क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचे-तसाम् । अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते" भग-वद्वचनात्" भा० । "सुभुजो दुर्धरो वाग्मी" विष्णुसं० अस्य चान्या व्युत्पत्तिः भाष्ये दर्शिता यथा "पृथिव्यादीन्यपि लोकधारकाण्यन्यैर्धारयितुमशक्यानि धारयन् केनापि

धारयितुं शक्यत इति दुर्द्धरः । दुःखेन ध्यानपथमपि समुपनिन्ये धार्य्यत इति वा दुर्द्धरः" नी० । तेन व्युत्पत्तिभेदाश्रयणेनैकस्य महत्संख्यापूर्त्तिर्द्रष्टव्या । "धन्योऽसदामानिलमन्थदुर्द्धरा" माघः । "दयालो हि सुमहत्कोऽसौ दुर्द्धरस्याक्रतात्मभिः" रघुः ।

दुर्द्धरीतु पु० दुर्+धृ—बा० कर्म्मणि ईतुन् । दुर्द्धरणीये । "अग्निमीळे भुजां यविष्ठं शासा मित्रं दुर्द्धरीतुम्" ऋ०१०।२०।२ "दुर्द्धरीतुम् दुर्द्धरणीयम्" भा०

दुर्द्धर्म त्रि०दुःस्थितो धर्म्मो यस्य प्रा०ब० समासान्तविधेरनित्यत्वात् आर्षे न क्वचित् अनिच्समा० । दुष्टधर्म्मयुक्ते "कर्कोटकान् वीरकांश्च दुर्द्धर्मांश्च विवर्जयेत्" भा० क० ४४ अ० । लोके तु अनिच्समा० । दुर्द्धर्मन् इत्येव तत्रार्थे

दुर्द्धर्ष त्रि० दुःखेन धृष्यतेऽसौ दुर्+धृष—कर्मणि खल् । १धर्षयितुमशक्ये दुःखेन धर्षणीये "धर्षितात्मा सुदुर्द्धर्ष उग्रं तपसि वर्त्तते" भा०आ०७१अ० भाषायां तु युच् दुर्द्धर्षण तत्रार्थे त्रि० "सहि दुर्द्धर्षणो वाली नित्यं समरकर्म्मसु" रामा०कि० ५५ सो० २राजभेदे "विन्दानुविन्दौ दुर्द्धर्षः सुवाहुः दुष्प्रधर्षणः" भा०आ० ६७अ०

दुर्द्धा स्त्री दुर्+धा—भावे अ । दुष्टधाने । "दुर्धां दधाति परमे व्योमन्" ऋ० १।१०६।४ "दुर्धां दुर्धानम्" भा० व्योमन् व्योम्नि सप्तम्या लुकि न नलोपः ।

दुर्धाव त्रि० दुर्+धाव—खल् । दुःशोधनीये ।

दुर्हित त्रि०दुर्+धा—कर्म्मणि क्त वेदे न धाञो हि० । दुष्टं स्थापिते "इदन्नमो सुधितं दुर्हितादिव" ऋ०१।१४०।११ "दुर्हितात् दुष्टं स्थापितात्" भा० लोके तु दुर्हित इत्येव तदर्थे त्रि० ।

दुर्द्धी त्रि० दुःस्थिता धीर्यस्य प्रा०ब० । १दुष्टबुद्धियुक्ते "अनुष्ठानवता चापि दुर्विनीतेन दुर्द्धिया" भा०उ०१२४अ० अत्र "गतिकारकेतरपूर्व्वस्य यण् नेष्यते" वार्त्ति० न यण् । "प्रादिभ्यो धातुजस्य वा चोत्तरपदलोपः" वार्त्ति०दुःस्थितधीशब्दस्य उत्तरपदलोपे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वं नास्ति किन्तु लुप्तस्थितशब्दं प्रति, अतोऽस्य गतिपूर्व्वकत्वाभावात् न यण् इति बोध्यम् । दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै—क्विपि दुर्धीशब्दस्य गतिपूर्व्वकत्वात् यण् दुर्द्ध्यौ इत्यादि । अत्र संयोगपूर्व्वकत्वेऽपि धात्ववयवसंयोगपूर्व्वकत्वाभावात् न इयङः प्रवृत्तिरिति बोध्यम् ।

दुर्धुर् त्रि० दुर्+धुर्व—हिंसने कर्म्मणि क्विप् । दुःखेन हिंस्ये "इमा गावो न दुर्धुरः" ऋ० ५।५६।४ "दुर्धुरो दुःखेन हिंस्याः" भा०

दुर्धुरूट त्रि०दुर्+धुर्व—ऊट पृषो० । युक्तिं विना गुरुवाक्यमभ्युपमाने "मीमांसकदुर्धुरूट इति पाठान्तरे तत्त्वबोधनी दुर्धुरूढ इति च तत्र पाठान्तरे दुष्टकर्मकर्त्तरि रूढोऽयं शब्द इत्यन्ये ।

दुर्नय पु० दुर्+नी—अच् । १नीतिविरुद्धाचरणे दुश्चेष्टायां "अम्बिके ! तव पौत्रस्य दुर्नयात् किल भारताः । सानुबन्धा विनङ्क्ष्यन्ति" भा०आ० १२८अ० "संचिन्त्यत्र दुर्नयं घोरं सुतानां द्यूतजन्म यत्" भा०श० ५१०अ० ।

दुर्नामक पु० दुष्टं नामास्य कप् । अर्शोरोगे अमरः ।

दुर्नामारि पु० ६त० । अर्शोघ्ने सूरणे राजनि० ।

दुर्निमित त्रि० दुर्+नि+मि—क्षेपणे क्त । दुष्टं क्षिप्ते सम्भ्रमाद्दूरक्षिप्ते "पदे पदे दुर्निमिता गलन्ती" कुमा०

दुर्निमित्त न० दुष्टं निमित्तम् प्रा०स० । भाविरिष्टसूचके शकुनभेदे "दृष्ट्वा तु दुर्निमित्तानि जरासन्धमदर्शयन्" भा०स० २०अ० ।

दुर्नियन्तु त्रि० दुर्+नि—यम—तृन् । दुःखेन नियन्तव्ये । "सूर्यस्येव रश्मयो दुर्नियन्तवो हस्तयोर्दुर्नियन्तवः" ऋ० १।१३५।६ "दुर्नियन्तवः दुःखेन नियन्तव्याः" भा०

दुर्निष्प्रपतर न० दुःखेन निष्प्रपतति दुर्+निर्+प्र+पत—अच । अतिशयेन तत् तरप् वेदे तकारलोपः । दुःखेन निष्क्रान्ततरे । "अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं भवति" छा० उ० । "दुर्निष्प्रपतरमिति तकारएको लुप्तो द्रष्टव्यः" भा० ।

दुर्नीत न० दुर्+नी—भावे क्त । नीतिविरुद्धाचरणे "यस्य प्रसादाद् दुर्नीतं प्राप्ता स्म भरतर्षभ !" भा०वि० २०अ० दुर्+नी—कर्त्तरि क्त । २तद्युक्ते त्रि० । भावे क्तिन् । दुर्नीति दुष्टे नये स्त्री ।

दुर्बद्ध त्रि० दुष्टं बद्धः । यथादेशाबन्धनात् दुष्टतया बद्धे । "दुर्बद्धेनानुभिन्ने च विन्द्येयं भिन्नेनेतरान्" सुश्रु० ।

दुर्बल त्रि० दुःस्थितं बलमस्य प्रा०ब० । स्वल्पबलान्विते "कुले मत्स्यानिवापश्यन् दुर्बलान् बलवत्तरान्" "योऽधार्यो दुर्बलेन्द्रियैः" मनुः "तक्रं नैव क्षते दद्यात् नोष्णकाले न दुर्बले" सुश्रु० । २कृशे ३शारिणे च "स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाशः" रघुः । दुःस्थितं बलं यस्याः प्रा०ब० । ४अस्थिशिरीषिकायां स्त्री भावप्र० । दुर्बलस्य भावः ष्यञ् । दौर्बल्य न०, तल् दुर्बलता स्त्री, त्व दुर्बलत्व न० स्वल्पबलत्वे

दुर्बाल त्रि० दुष्टो बालोऽस्य । १दुष्टरोगयुक्ते २खलतौ

१कुटिलकेशे च मेधातिथिः “जटिलञ्चानधीयानं दुर्वालं कितवं तथा” मनुव्याख्याने तथार्थद्वयस्य तेनोक्तत्वात्।

दुर्वीरण न॰ दुष्टं वीरणम् प्रा॰स॰। दुष्टे वीरणे तृणभेदे “इमान् यद्योपयन्त्यपि दुर्वीरणानि जायन्ते” शत॰ब्रा॰ ११।४।१।६ “दुर्वीरणानि दुष्टवीरणानीति” तद्भाष्यम् भा॰

दुर्बोध त्रि॰ दुःखेन बुध्यते दुर्+बुध—कर्मणि खल्। बोद्धुमशक्ये दुःखेन ज्ञेये “अतिदुर्बोधगिरः शिरोमणेः” गदाधरः “निसर्गदुर्बोधमबोधविक्लवाः” किरा॰

दुर्ब्राह्मण पु॰ दुष्टो ब्राह्मणः प्रा॰स॰। “यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपौरुषी। स वै दुर्ब्राह्मणो ज्ञेयः, इति धूर्त्तस्वामिनोक्ते निन्दितब्राह्मणभेदे तस्य आवश्यकवेदपाठशिक्षितहोमयोस्त्रिपुरुषमनुष्ठानत्वात् दुष्टत्वम्। “प्रज्ञाद्दुर्ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य” आपस्तम्बः “यो दुर्ब्राह्मणः सोमं पिपासति” तैत्ति॰स॰२।१।१०।१

दुर्भग त्रि॰ दुःस्थितो भगो भाग्यमस्य प्रा॰ब॰। दुष्टभाग्यान्विते “दुर्भगोऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुगच्छति” हरिवं॰१२६अ॰ पतिद्वेष्यायां (दुया) ख्यातायां २स्त्रियां स्त्री “कर्मभिः स्वकृतैः सा तु दुर्भगा समपद्यत” भा॰आ॰१६८अ॰। प्रियादिषु पाठात् एतस्मिन् परे पूर्वस्थितस्त्रीलिङ्गशब्दस्य कर्मधारये न पुंवद्भावः।

दुर्भाग्य न॰ दुष्टं भाग्यम् प्रा॰स॰। १दुरदृष्टे पापे। दुःस्थितं भाग्यमस्य प्रा॰ब॰। २दुष्टभाग्यान्विते त्रि॰

दुर्भिक्ष अव्य॰ भिक्षायाः अभावः। १भिक्षाया अभावे। दुर्लभा भिक्षा यत्र प्रा॰ब॰। यद्देशे यानि शस्यानि जायन्ते तद्देशे तद्द्रव्यस्यानुत्पत्त्या २तद्द्रव्यालाभसमयभेदे न॰ तत्समयभेदस्तत्प्रकारश्च षष्टिसंवत्सरान्तर्गता वर्षभेदाः ज्योति॰त॰ भविष्यपु॰ उक्ताः संक्षेपाद् दर्श्यन्ते यथा

“राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिक्षं तस्करैरुपपीडनम्। जायेत्याद्यमपि घोरं प्रमाथिनि१३ वरानने!। “दुर्भिक्षं जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम्। अनावृष्टिः समाख्याता व्यये२० संवत्सरे प्रिये!”। “क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संक्षिप्तमण्डलः। दुर्भिक्षं सर्वरोधे२४ व्यवहारे विपर्ययः”। “दुर्भिक्षं जायते सर्वा मेदिनी दुष्यति प्रिये!। प्लवे३५ स्रवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि”। “दुर्भिक्षं जायते घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम्। आनन्दे५० च समाख्याता नात्र कार्या विचारणा”। “देशभङ्गः सुदुर्भिक्षं समायात् वयस्याश्रयम्। पिङ्गले५१ चारुसर्वाङ्गि! दुर्भिक्षं नर्मदातटे”। “दुर्दिनं कथ्यते प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते। भवेद् मध्यमा वृष्टिर्दुर्मतौ५५ समुपस्थिते”। “दुर्भिक्षं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपीडनम्। पापरोगो भवेद्देवि! रक्ताक्षे५८ऽदरवन्दिनि”!। “रोगो मरणदुर्भिक्षं विरोधोपद्रवाकुलम्। क्रोधे५९ तु निखिलं सर्वं समाख्यातं वरप्रिये!”। ५९ “मेदिनी चलते देवि! सर्वभूतं चराचरम्। देशभङ्गश्च दुर्भिक्षं क्षये संक्षीयते प्रजाः। सौराष्ट्रे मालवे देशे दक्षिणे कोङ्कणे तथा। दुर्भिक्षं जायते घोरं क्षये६० संवत्सरे प्रिये!”। क्वचिदद्भुतोत्पातेऽपि दुर्भिक्षं भवति यथा

“मांसास्थिनी समादाय श्मशानाद् गृध्रवायसाः। श्वा शृगालोऽथ वा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत्। विशन्ति गृहादौ च श्मशानं वा महीं भवेत्। चौरेण हन्यते लोकः परचक्रसमागमः। संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा। अद्भुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः। अकाले फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्” इति ज्योत॰त॰। तत्र कालेऽशौचिभ्यो भिक्षाग्रहणे दोषाभाव इति हारलतादयः। कौर्मे “सद्यःशौचं समाख्यातं दुर्भिक्षे चाप्युपप्लवे। डिम्बाहवे हतानाञ्च विद्युता पार्थिवैर्द्विजैः। सद्यः शौचं समाख्यातं शापादिमरणे तथा” इति शु॰त॰ “दुर्भिक्षयुक्तराष्ट्रे च सूतके मृतकेऽपि वा। नियमाश्च न दुष्यन्ति दानधर्मरतेष्वपि। दीक्षितानामभिषिक्तानां व्रततीर्थपरास्तथा। दीक्षाकाले विवाहादौ देवद्रोण्यां निमन्त्रिते। पूर्वसङ्कल्पितं चापि नाशौचं मृतसूतके” इति गारुडे २२६अ॰ “शकटः शाकिनी गावो जालमास्यन्दनं वनम्। अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः” चाणक्यः “द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ। दाताश्रय तु दुर्भिक्षे सुभिक्षे बहुहेमदः”। “एकपाके चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। पतिना नीयमानायाः पुरःशुक्रो न दुष्यति” ज्यो॰त॰।

दुर्भिद् त्रि॰ दुःखेन भिद्यते दुर्+भिद—कर्मणि बाहुलकात् क। दुर्भेद्ये भेत्तुमशक्ये। “गिरिमासाद्य दुर्भिदम्” भा॰द्रो॰ ३५अ॰। खल्। दुर्भेद तदर्थे त्रि॰ यत्। दुर्भेद्य तदर्थे त्रि॰।

दुर्भिषज्य त्रि॰ दुर्+भिषज्—कण्ड्वा॰ यक् कर्मणि यत् यलोपः। १दुःखेन चिकित्स्ये। भावे यत्। दुःखेन २चिकित्सायाम् “दुर्भिषज्यं चास्य भवति यदेव न प्रति पद्यते” श॰ब्रा॰“तमिन्द्रियमार्तदेशं अग्नाद्यं वाक्पुरुषमायोक्य

संस्थानभिन्निन्द्रियद्वेषमेव आत्मा पुनर्न प्रतिपद्यते। कदाचित् संख्यातैर्नेन्द्रियमात्राः प्रवेशयति। तत्र आन्ध्यबाधिर्यादिदोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यं दुःखभिषक्कर्मता चास्य देहाय भवति दुःखेन चिकित्सनीयोऽसौ भवतीत्यर्थः" भा०

दुर्भृत्य पु० दुष्टोऽसन् भृत्यः। भृत्यशब्दे वक्ष्यमाणभृत्यगुणविहीने निन्द्ये भृत्ये तत्स्वरूपं शुक्रनीतिशास्त्रपरिशिष्टे २अ० उक्तं यथा

"विपरीतगुणैरेभिर्भृत्यो निन्द्य उच्यते। ये भृत्या हीनभृतिका ये दण्डेन प्रकर्षिताः। शठाश्च कातरा लुब्धाः समक्षेऽप्रियवादिनः। मद्यव्यसनिनस्वार्त्ता उत्कोचेष्टाश्च देविनः। नास्तिकादाम्भिकाश्चैव सत्यवाचोऽप्यसूयकाः। ये चापमानिता येऽसद्वाक्यैर्मर्मणि भेदिताः। रिपोर्मित्रसेवकाश्च पूर्ववैरानुबन्धिनः। चण्डाः साहसिका धर्महीना नैते सुसेवकाः। नीचो निवर्द्धितो राज्ञा राज्यनाशाय संभवेत्। नीचोऽधिको नीचकुलो दुःसङ्गेन समेधितः। महाजनैः स्पर्द्धमानो हन्ति राष्ट्रं सराजकम्। सदर्थवदनर्थं तु सदर्थं त्वप्यनर्थवत्। कृत्वा स्वबुद्धिमाहात्म्यात् महान्तमपि निन्दति। वञ्चयित्वान्यथा सम्यग् विश्वासेनात्मरत्यनम्। स नीचस्तु न यान् वक्तुं ब्रह्मापि खलु कातरः। संक्षेपतस्तु कथितं सदसद्भृत्यलक्षणम्"।

दुर्भ्रातृ पु० दुष्टो भ्राता प्रा०स०। दुष्टे भ्रातरि "दुर्भ्रातुस्तस्य चोग्रस्य राजन्! दुःशासनस्य च" भा०क० २७अ० तस्य भावः युवा० अण्। दौर्भ्रात्र तद्भावे न०

दुर्मति स्त्री दुष्टा मतिः। विवेकोत्पत्तिप्रतिबन्धकपापेन १मलिनबुद्धौ "निर्ऋत्यो अप दुर्मतिं जहि" यजु० ११। ४७। "देवीरपां मतिं दुर्मतिं बाधमानाः" १७।५४ दुःस्थिता मतिर्यस्य प्रा०ब०। २तद्युक्ते त्रि० "न साम्परायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्" मनुः दुःस्था मतिरत्र प्रा०७त०। षष्टिवर्षमध्ये ३वत्सरभेदे "दुर्भिक्षं मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्त्तते। भवेद्वै मध्यमा वृष्टिर्दुर्मतौ ५५ समुपस्थिते" ज्योति०त० भवि०पु०

दुर्मद त्रि० दुःस्थितो मदो यस्य प्रा०ब०। उन्मत्ते "दुर्मदं गन्धर्वाप्सरोभ्यः" यजु० ३०।८। "कुमारान् क्रीडमानांस्तान् द्रष्टा राजा च दुर्मदान्" भा०आ० १२८अ०। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुर्मदो दुःप्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटाननः" भा०आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

३ **दुर्मनस्** त्रि० दुष्टं मनः प्रा०ब०। २दुष्टे मनसि "प्राप्य दुर्मनसा वीर! सर्वेषु च विशेषतः" रामा०अयो० ११।२० दुःस्थितं मनोऽस्य प्रा०ब०। ३दुःस्थितमनस्के ४व्याकुलचित्ते त्रि० "नापैति हृदयात् पापो दुर्मनाः स कथोऽभवत्" भा०आ०१६६ अ० ततो भृशा० भवार्थे क्यङ् सलोपश्च दुर्मनायते। [तस्य नाम" ऋ०१०।१२।६।

दुर्मन्तु त्रि० दुर्+मन–तुन्। दुष्टं मन्यमाने "दुर्मन्त्वात्र-

दुर्मन्त्रित त्रि० दुर्+मन्त्र–क्त। १दुष्टं मन्त्रिते मन्त्रणाविषये "त्वया दुर्मन्त्रितं द्यूतं सौबलेन च भारत!" भा०उ०१२७ अ०। भावे क्त। २दुष्टमन्त्रणायां न० पराभवो हि न वने य आसीत् दुर्मन्त्रिते घोषयात्रागतानाम्" भा०उ०११७अ०

दुर्मन्त्रिन् पु० दुष्टो मन्त्री प्रा० स०। मन्त्रिलक्षणगुणरहिते दुष्टे मन्त्रिणि। मन्त्रिलक्षणञ्च अमात्यशब्दे ३११ पृ० उक्तम्। तद्वैपरीत्ये मन्त्रिणो दुष्टत्वम्। "अन्तापयन्ति कमपथ्यभुजं न रोगाः दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदोषाः" पञ्चत०

दुर्मर त्रि० दुष्टो मरो मृत्युः प्रा०ब०। १दुष्टे मृत्यौ दुःखेन म्रियते दुर्+मृ–अच्। २श्वेतदूर्वायाम् स्त्री राजनि०। ३दूर्वायां स्त्री जटाध०। दुःखेन मरो मरणं यस्य। ४दुःखेन मृत्युयुक्ते त्रि० "दुर्मरत्वमहं मन्ये नृणां लक्षेऽपि वर्त्तताम्। यत्र कर्णं हतं श्रुत्वा नात्यजत् जीवितं नृपः" भा०क०१अ०। ल्युट्। दुर्मरणमप्यत्र। मरणस्य दुष्टत्वं चण्डालादिहतत्वादिना भवति यथोक्तं नि० सि०

अङ्गिराः "चण्डालादुदकात् सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैद्युतादपि। दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणं पापकर्मणाम्। उदकं पिण्डदानं च प्रेतेभ्यो यत्प्रदीयते। नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्यति"। षट्त्रिंशन्मतेऽप्येवम् ब्राह्मेऽपि, "शृङ्गिदंष्ट्रिनखिव्यालविषवह्निस्त्रियाजलैः"। व्यालो गजः। "सुदूरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां मृतस्तु यः। नागानां विप्रियं कुर्वन् कृतश्चाप्यथ विद्युता। निगृहीतः स्वयं राज्ञा चौर्यदोषेण कुत्रचित्। परदारान् हरन्तश्च रोषात् पतिभिर्हताः। असमानैश्च सङ्कीर्णैश्चण्डालाद्यैश्च विग्रहम्। कृत्वा तैर्निहतास्तद्वच्चण्डालादीन् समाश्रिताः। गराग्निगरदाश्चैव पाषण्डाः क्रूरबुद्धयः। क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रमुद्बन्धनं जलम्। गिरिवृक्षप्रपातं च ये कुर्वन्ति नराधमाः। कुशिल्पजीविनो ये च सूनालङ्कारधारिणः। मुखे भगास्तु ये केचित् क्लीवप्राया नपुंसकाः। ब्रह्मदण्डहता ये च ये चापि ब्राह्मणै-

ष्ठिताः। महापातकिनो ये च पतितास्ते प्रकीर्त्तिताः। पतितानां न दाहः स्यान्नान्त्येष्टिर्नास्थिसञ्चयः। न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्यं श्राद्धादिकं क्वचित्। एतानि पतितानां तु यः करोति विमोहितः। तप्तकृच्छ्रद्वयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा"।

तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादि तत्रोक्तं यथा

"तत्र दुर्मरणनिमित्तं दानादिकार्यं तच्च विश्वप्रकाशादौ दर्शितं यथा

शातातपीये च "व्याघ्रेण निहते विप्रे विप्रकन्यां विवाहयेत्। सर्पदष्टे नागबलिर्देयः सर्पश्च काञ्चनः। चतुर्निष्कमितं हैमं गजं दद्याद्गजैर्हते। राज्ञा विनिहते दद्यात् पुरुषं तु हिरण्मयम्। चौरेण निहते धेनुं वैरिणा निहते वृषम्। वृकेण निहते दद्याद्यथाशक्त्या तु काञ्चनम्। शय्यामृते प्रदातव्या शय्या तूलीसमन्विता। निष्कमात्रसुवर्णस्य विष्णुना समधिष्ठिता। शौचहीने मृते चैव द्विनिष्कं स्वर्णजं हरिम्। संस्कारहीने च मृते कुमारमुपनाययेत्। निष्कत्रयसुवर्णमितं दद्यादश्वं हयाहते। शुना हते क्षेत्रपालं स्थापयेन्निजशक्तितः। सूकरेण हते दद्यान्महिषं दक्षिणान्वितम्। कृमिभिश्च मृते दद्याद्गोधूमान् पञ्चखारिकाः। वृक्षं वृक्षहते दद्यात्सौवर्णं वस्त्रसंयुतम्। शकटेन हते दद्याद्वृषं सोपस्करान्वितम्। भृगुपातमृते चैव प्रदद्याद्धान्यपर्वतम्। अग्निना निहते कार्यमुदपानं स्वशक्तितः। दारुणा निहते चैव कर्तव्या सदने सभा। शस्त्रेण निहते दद्यान्महिषीं दक्षिणान्विताम्। अश्मना निहते दद्यात्सवत्सां गां पयस्विनीम्। विषेण च मृते दद्यान्मेदिनीं हेमनिर्मिताम्। रज्जुबन्धेन च मृते सर्पं कनकनिर्मितम्। मृते जलेन वरुणं हैमं दद्याद्द्विनिष्कजम्। विषूचिकामृते स्वादु भोजयेच्च शतं द्विजान्। तिलधेनुः प्रदातव्या कण्ठाग्रकवले मृते। कासरोगेण च मृते अष्टकृच्छ्रं व्रतं चरेत्। अतिसारमृते लक्षं गायत्र्याः प्रयतो जपेत्। शाकिन्यादिग्रहग्रस्ते जपेद्रुद्रं यथोदितम्। विद्युत्पातेन निहते विद्यादानं समाचरेत्। अन्तरिक्षमृते कार्यं वेदपारायणं तथा। सच्छास्त्रपुस्तकं दद्यादस्पृश्यस्पर्शतो मृते। पतिते च मृते कुर्यात् प्राजापत्यांस्तु षोडश। मृते चापत्यरहिते लक्षाणां नवतिं चरेत्। एवं मृते विधाने तु विदध्यादौर्ध्वदेहिकम्"। अनन्तभट्टेन तु दुर्मरणप्रकाराश्चतुःषष्टिप्रकारा लक्षणं च तत्कृतान्त्येष्टिपद्धतौ दर्शिताः।

दुर्मर्ष पु दुःखेन मृष्यते दुर्+मृष—कर्मणि खल्। दुःखेन मर्षणीये दुःखेन सहनीये "प्रत्यञ्चमूया दृशं चर्म दुर्मर्षं चक्रिया उत" ऋ० ८।४५।१८.

दुर्मर्षण पु० दुर्+मृष—भावार्थे खलं बाधित्वा युच्। १दुःखेन सहनीये २विष्णौ पु० "अयो दुर्मर्षणः शास्ता" विष्णुसं० मर्षितुं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्षणः" भा० ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुर्मर्षणो विकर्णश्च चित्रसेनो विविंशतिः" भा०आ०६३० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्म(ल्ली)ल्लिका स्त्री दृश्यकाव्यरूपे उपरूपकभेदे सा०द०यथा "नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्। प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा। संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका। दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च। अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः। विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" इत्युद्दिश्य तल्लक्षणमुक्तं यथा

"दुर्मल्ली चतुरङ्का स्यात् कैशिकी भारती तथा। अगर्भा नागरनरा न्यूननायकभूषिता। त्रिनालिः प्रथमोऽङ्कोऽस्यां विटक्रीडामयो भवेत्। पञ्चनालिर्द्वितीयोऽङ्को विदूषकविलासवान्। षण्नालिकस्तृतीयस्तु पीठमर्दविलासवान्। चतुर्थो दशनालिः स्यादङ्कः क्रीडितनायकः। यथा बिन्दुमती"।

दुर्मायु त्रि० दुष्टान्यायुधानि मिन्वन्ति मि—क्षेपे उण्। दुष्टायुधक्षेपके "दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासः" ऋ०१।१०।१५

दुर्मित्र पु० दुष्टं मित्रम् प्रा०स० अमित्रवत् पुंस्त्वम्। विरोधिलक्षणया १अमित्रे शत्रौ। दुःस्थितं मित्रं यस्य। २दुष्टमित्रके त्रि०। "दुर्मित्रासः प्रकलविन् मिमानाः" ऋ०७।१८।१५ स्त्रियां टाप्। दुर्मित्राया अपत्यम् बाह्वा० इञ्। दौर्मित्रि तदपत्ये पुस्त्री०

दुर्मित्रिय त्रि० दुर्मित्राय अमित्रत्वाय साधु घ। अमित्रत्वेनावस्थिते। "सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै सन्तु" यजु०६।२२। "दुर्मित्रिया अमित्रत्वेनावस्थिताः" वेददी०

दुर्मिलका स्त्री मात्रावृत्तभेदे यथा "द्वात्रिंशन्मात्रं फणिपतिलक्षितवलयविभूषणहस्तवरम् द्वयवसुभुवनैर्यतिरत्र प्रभवति कविकुलहृदयानन्दकरम्। यद्यष्टचतुष्कगणनिर्मितपदमिति दुर्मिलकानामपरं नरपतिवरतोषणवह्निविभूषणभुवनविदितसन्तापहरम्"।

दुर्मुख त्रि० दुष्टं मुखं तदग्रभागो वाऽस्य प्रा० ब०। १अश्वे हेमच०। २वानरभेदे ३राक्षसभेदे "रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भधूम्राक्षदुर्मुखसुरान्तनरान्तकादीन्" भाग० ९। १०।१८ ४नागभेदे मेदि०। "नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन्" भा० भीष्म० ४अ० ५महिषासुरसेनानीभेदे "दुर्द्धरं दुर्मुखं चोभौ शरैर्निन्ये यमक्षयम्" देवीमा० ६शिवे "नन्दिमुखो भीममुखः सुमुखो दुर्मुखोऽमुखः" भा० शा० २८६अ० शिवनामोक्तौ। ७धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुःसहो दुःशलश्चैव दुर्मुखश्च तथा परः" भा० आ० ६७अ०। ८नृपभेदे। "संग्रामजिद्दुर्मुखश्च उग्रसेनश्च वीर्यवान्" भा० स० ४अ० युधिष्ठिरसभागतनृपोक्तौ ९यक्षभेदे ब्रह्मपु०। १०अप्रियवादिनि त्रि०। ११रामस्यान्तःपुरचारिणि चरभेदे "शुद्धान्तचारी दुर्मुखः स मया पौरजानपदापवादं प्रष्टुं प्रयुक्तः" उत्तररामच०। १२उत्तरद्वारगृहे ६०वर्षमध्ये १३वर्षभेदे "तृणधान्यक्षयो देवि! सर्वसस्यमहार्घता। व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः" ज्यो० त० भवि० पु०

दुर्मुहूर्त्त पु० निन्दितो मुहूर्त्तः प्रा० स०। अप्रशस्ते मुहूर्त्ते "मघाश्लेषासुरेवत्यो दुस्तिथौ दुर्मुहूर्त्तजाः। संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताः" भा० शा० १८०अ०

दुर्मूल्य त्रि० दुःस्थितं मूल्यं प्रा० स०। १दुःस्थिते मूल्ये २महार्घे यस्य यन्मूल्यं क्लृप्तं तत आधिक्ये मूल्यस्य दुःस्थितत्वमिति बोध्यम् प्रा० ब०। २तद्युक्ते त्रि०

दुर्मेधस् त्रि० निन्दिता मेधाऽस्य असिच् समा०। १निन्दितमतौ विवेकासमर्थे २धारणावर्जितबुद्धिके "न किञ्चिदुक्ता दुर्मेधास्तस्थौ किञ्चिदवाङ्मुखः" भा० व० १०अ० "प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मेधाः" २८१अ०। आर्षे तु समासान्तविधेरनित्यत्वात् असिजभावेऽपि समा०। "त एव वेदा दुर्मेधैर्धार्यन्ते पुरुषैर्यथा" भाग० १।४।२५ "अश्रद्दधानान् निःसत्त्वान् दुर्मेधान् ह्रसितायुषः" भाग० १।४।१८

दुर्मोह पु० निन्दितं मुह्यत्यनेन मुह–करणे घञ्। १काकतुण्ड्यां राजनि०। २काकादन्यां स्त्री शब्दार्थचि०।

पु० दुरं द्वारं याति या–क दुरि द्वारे भवः यत् वा। १गृहे "देवी दुर्ये आयुर्मा" शत० ब्रा० ३।५।३।१८ "स्वं गोष्ठमावदतं देवी! दुर्ये" यजु० ५।१७। दुर्यशब्दो गृहवाची "दुर्या वै गृहाः" इति श्रुतेः वेददी०। २द्वारे भवे ३भूमे च। "निरेके पक्षेषु सोमो दुर्यो न भूपः" ऋ० १।५।१।१४

दुर्यशस् न० निन्दितं यशः प्रा० स०। विरोधिलक्षणया १अकीर्त्तौ "त्वद्गमनपरिचितः स कामिनीर्मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटौ" नैष०। दुष्टं यशोऽस्य प्रा० ब०। २दुष्टयशस्के त्रि०

दुर्योग पु० दुष्टो योगः प्रा० स०। १दुर्भाग्यसूचके ग्रहयोगभेदे २दुष्टकौशले च "दासीभूतासि दुर्योगात् सपत्न्याः पतगोत्तम!" भा० आ० २७अ० तस्या दास्ये च सर्पाणां यथा कौशलभेदः तथा तत्रैवाध्याये दृश्यः।

दुर्योण न० दुष्टा योनिः स्थानमस्त्यस्य अर्श० अच् संग्रामत्वात् णत्वम्। संग्रामे "नि दुर्योण आवृणङ् मृध्रवाचः" ऋ० ५।२९।१० "दुर्योणः संग्रामः" भा० [योधनीये।

दुर्योध पु० दुःखेन युध्यतेऽसौ दुर्+युध–कर्मणि खल्। दुःखेन

दुर्योधन पु० दुर्+युध–भावार्थे युच्। १धृतराष्ट्रस्य ज्येष्ठे पुत्रे। "कलेरंशस्तु सञ्जज्ञे भुवि दुर्योधनो नृपः!। दुर्बुद्धिर्दुर्मतिश्चैव कुरूणामयशस्करः। जगतो यस्तु सर्वस्य विद्विष्टः कलिपूरुषः। यः सर्वां घातयामास पृथिवीं पृथिवीपते!। उद्दीपितं येन वैरं भूतान्तकरणं महत्" भा० आ० ६७अ० "स जातमात्र एवाथ धृतराष्ट्रसुतो नृप!। रासभारावसदृशं रुराव च ननाद च। तं खराः प्रत्यभाषन्त गृध्रगोमायुवायसाः। वाताश्च प्रववुश्चापि दिग्दाहश्चाभवत्तदा। ततस्तु भीतवद्राजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम्। समानीय बहून् विप्रान् भीष्मं विदुरमेव च। अन्यांश्च सुहृदो राजन्! कुरून् सर्वांस्तथैव च। युधिष्ठिरो राजपुत्रो ज्येष्ठोनः कुलवर्द्धनः। प्राप्तः स्वगुणतो राज्यं न तस्मिन् वाच्यमस्ति नः। अयन्त्वनन्तरस्तस्मादपि राजा भविष्यति। एतद्धि ब्रूत मे तथ्यं यदत्र भविता ध्रुवम्। वाक्यस्यैतस्य निधने दिक्षु सर्वासु भारत!। क्रव्यादाः प्राणदन् घोराः शिवाश्चाशिववाशिनः। लक्षयित्वा निमित्तानि तानि घोराणि सर्वशः। तेऽब्रुवन् ब्राह्मणा राजन्! विदुरश्च महामतिः। यथेमानि निमित्तानि घोराणि मनुजाधिप!। उत्थितानि सुते जाते ज्येष्ठे तु पुरुषर्षभ!। व्यक्तं कुलान्तकरणो भवितैष सुतस्तव। तस्य शान्तिः परित्यागे गुप्तावपनयो महान्। शतमेकोनमप्यस्तु पुत्राणां ते महीपते!। त्यजैनमेकं शान्तिञ्चेत् कुलस्येच्छसि भारत!। एकेन कुरु वै क्षेमं कुलस्य जगतस्तथा। त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत्। ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत्। स तथा

विदुरेणोक्तमेव सर्वैर्हि जोत्सवैः। न चकार तथा राजा पुत्रस्नेहसमन्वितः" भा॰आ॰११५ अ॰ २दुर्योधनीये त्रि॰

दुर्योनि स्त्री निन्दिता योनिः प्रा॰स॰। १निन्दितायां जातौ दुःस्थिता योनिरस्य प्रा॰ब॰। २निन्दितजातिके त्रि॰ "न कथञ्चन दुर्योनिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति" मनुः।

दुर्लतिका स्त्री दुष्टा लतेव स्वार्थे क प्रा॰स॰। १निन्दितायां लतायां २छन्दोभेदे च "वसुभिश्च रसैश्च दिगभिश्चदी रितसद्यतिका विहिता हि गणत्रयकभूषितसङ्गरया। व्जितदुर्नय! दुर्लतिकेति तदा। फणभृत्कुलसङ्कुलनाम-कनागयशांसि तता सुकृतां कुपदा यशवन्न! धराधिप! गोडकुलोज्ज्वल! तामवधेहि हृदये सदा" छ॰रत्ना॰।

दुर्लभ त्रि॰ दुःखेन लभ्यते दुर्+लभ–कर्मणि खल्। १लब्धुमशक्ये कष्टेण लभ्ये २दुष्प्राप्ये मेदि॰ ३अतिप्रशस्ते शब्दर॰४प्रिये हेमच॰। "नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा" मा॰ट॰ "अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः" रामा॰ "दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः क्षेमकृत् सुतः। दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः" चाणक्य॰ ५कचूरे पु॰ मेदि॰ ६कच्चूरे पु॰ राजनि॰ ७दुरालभायां ८श्वेतकण्टकार्याञ्च स्त्री राजनि॰। ९विष्णौ पु॰ "दुर्लभो दुर्गमो दुर्गः" विष्णुसं॰। "दुर्लभया भक्त्या लभ्यत इति दुर्लभः "जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः। नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते" इति व्यासवचनात् "भक्त्या लभ्यस्त्वनन्ययेति" भगवद्वचनात् भा॰ "अश्वत्थोः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्लभाम्" मनुः। "मत्परं दुर्लभं मत्वा नूनमावर्जितं मया" रघुः "कुसुमायुधपत्नि! दुर्लभस्तव भर्त्ता न चिराद् भविष्यति" कुमा॰।

दुर्ललित न॰ दुर्+लल–ईप्सायां भावे क्त। दुष्टेच्छायां दुर्लभवस्तुवाञ्छायाम् (आब्दार) तस्या अन्यलाभाजिज्ञत्वेन दुष्टत्वम्। २दुश्चेष्टिते च "स शशाप ततो रोषात्सु-निर्दुहितरं तव। अतिदुर्ललितैः कन्या शतुष्कत्वं गमिष्यति" हरिवं॰ १४८ अ॰। कर्त्तरि क्त। ३तथाविधेच्छायुक्ते ४दुश्चेष्टान्विते ५चपले च त्रि॰ "बालस्य मे प्रकृतिदुर्ललितस्य पापः पापं व्यवस्यति समस्तदायुधोऽसौ" वेणी॰।

दुर्लसित न॰ दुर्+लस–क्त। दुश्चेष्टायाम्।

दुर्लाभ पु॰ दुर्+लभ–घञ्। दुःखेन लाभे। "कौन्तदुर्ला-भविषयं वक्ष्यामुपसागरम्" भा॰ शा॰ २०२ अ॰।

दुर्लेख्य न॰ दुष्टं लेख्यम्। गर्हिते लेख्यपत्रे। "देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा। भिन्ने दग्धे तथा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्" नार॰ सर्वैरेतैर्विशेषणैर्व्यवहाराक्षमता विवक्षिता। दुष्टं लिप्यक्षरपरिलोपेनावाचकतया वा यल्लेख्यं तत्तु दुर्लेख्यं, नष्टं सर्वथा नाशमुपगतम् उन्मृष्टं मषीलोपादिना अदृतलिप्यक्षरम्। यद्यपि दग्धमपि नष्टमेव तथापि कालमात्रकृता शीर्णता नष्टपदेनात्र विवक्षिता। पत्रान्तरकरणस्यार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परसम्प्रतिपत्तौ। विमतौ तु देशान्तरस्थपत्रानयनाय कालो देयोऽध्वापेक्षया, व्यवहारो वाऽप्रवर्तनीयः दुर्लेख्यादौ तु सम्प्रतिपत्तौ पत्रान्तरकरणमन्यथा व्यवहारस्तामवृत्तिरेवेत्यवसेयं साक्षिषु सत्सु तैरेव निर्णयः"। तथाच नारदः "लेख्ये देशान्तरस्थे तु शीर्णे दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो दृष्टदर्शनमिति" वीरमि॰

दुर्व वधे भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। दूर्वति अदूर्वीत्। ईदित्। दूर्णः

दुर्वच त्रि॰ दुःखेन उच्यते दुर्+वच–कर्मणि खल्। दुःखेन कथनीये वक्तुमशक्ये। "अपि वागधिपस्य दुर्वचं वचनं तद्विदधीत विस्मयम्" किरा॰। खलर्थयोगे कर्त्तरि षष्ठ्या निषेधेन सम्बन्धविवक्षयाऽत्र षष्ठी" सौभराजसुपैत्याऽहमयोचं दुर्वचं वचः" भा॰ उ॰ १७७ अ॰।

दुर्वचस् न॰ दुष्टं वचः प्रा॰स॰। गर्हिते वचने वचसो दुष्टत्वमप्रियावेदकत्वेन "असह्यं दुर्वचो यातेर्मैवान्तरितरौक्ष्यत्" उद्भ॰ "नार्यो जित्वा विकत्थन्ते न च जल्पन्ति दुर्वचः" भा॰द्रो॰ १४८ अ॰। दुःस्थितं वचोऽस्य प्रा॰ब॰। २दुष्टवचनवक्तरि त्रि॰।

दुर्वराह पुंस्त्री॰ गर्हितो वराहः प्रा॰स॰। १गर्हिते वराहे विड्वराहे ग्राम्यशूकरे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "तयो ह वापययोऽमध्या दुर्वराहशूकः स्वा" शत॰ब्रा॰१२।४।१।४

दुर्वर्ण न॰ निन्दितो हेमापेक्षया निकृष्टो वर्णोऽस्य। १रजते अमरः। "दुर्वर्णभित्तिरिह सान्द्रसुधासवर्णा" माघः २एलवालुके मेदि॰। ३निन्द्यवर्णयुक्ते त्रि॰। "न तत्र कश्चिद्दुर्वर्णो व्याधितो वापि दृश्यते" भा॰व॰ १६६ श्लो॰ ४श्वेतकुष्ठिनि तस्य रजतवर्णमुख्यत्वात् दुर्वर्णत्वम्। "दुर्वर्णः कुनखी कुष्ठी मायावी कुष्ठगोचरी" भा॰ व॰ १६६ अ॰। दुष्टोवर्णः प्रा॰स॰। ६निन्द्ये ब्राह्मणादिवर्णे च। "दुर्वर्णोऽस्य भ्रातृव्यः" तैत्ति॰स॰ २।२।४।६। दुष्टे ६अक्षरे पु॰।

दुर्वर्त्तु त्रि॰ दुर्+वृ—कर्म्मणि तुन्। दुर्वारे "दुर्वर्त्तुर्भीमो भवति भीम उग्रम्" ऋ॰ ४।१८।८ "दुर्वर्त्तुः दुर्वारः" भा॰।

दुर्वस त्रि॰ दुःखेनोष्यतेऽत्र दुर्+वस—वा॰ आधारे खल्। कष्टेन वासयोग्ये वस्तुमशक्ये "मथोदयोऽयं संप्राप्तः कष्टात् परमदुर्वसः" भा॰वि॰१अ॰।

दुर्वसति स्त्री दुःखेन वसतिः। दुःखेनावस्थितौ "रोगोपसृष्टतनुदुर्वसतिं मुमुक्षुः" रघुः।

दुर्वह त्रि॰ दुःखेनोह्यतेऽसौ दुर्+वह—कर्म्मणि खल्। दुःखेन वहनीये वोढुमशक्ये। "न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्त्ताः" कुमा॰ "अनुप्रवेशादाद्यस्य पुंसस्तेनापि दुर्वहम्" रघुः। "दुर्वहो निग्रहो दण्डो हिरण्यबहुलस्तथा" भा॰शा॰ ६१९०श्लो॰।

दुर्वाच् स्त्री गर्हिता वाक् प्रा॰स॰। १निन्द्ये वाक्ये दुःस्थिता वागस्य प्रा॰ब॰। २निन्द्यवचनान्विते त्रि॰ "शय्यासनमलङ्कारमन्नपानमनार्य्यताम्। दुर्वाग्भावं रतिञ्चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः" भा॰अनु॰४०अ॰ "अतीव जल्पन् दुर्वाचो भवतीह विहेटकः" भा॰आ॰ ३०७६ श्लो॰।

दुर्वाच्य न॰ निन्द्यं वाच्यम् प्रा॰स॰। अपवादे १अकीर्त्तौ "क्रोधानिमित्तं न मुत्वा दुर्वाच्यं न भविष्यति" रामा॰सु॰ १५२४श्लो॰। २कष्टेन वाच्ये च।

दुर्वाद पु॰ दुष्टो वादः प्रा॰स॰। अकीर्त्तौ स्तुतिपूर्वकाप्रियवाक्ये १अपवादे जटाध॰ २निन्दितवाक्ये च।

दुर्वान्त न॰ दुष्टं वान्तं प्रा॰स॰। १विधानातिक्रमेण वमने दुःस्थितं वान्तमस्य प्रा॰ब॰। २दुष्टवमनयुक्ते त्रि॰। "दुर्वान्तस्य तु वसत् क्लिष्टा दोषा व्याप्य शरीरं कण्डू श्वयथुकुष्ठपीडकाज्वराङ्गमर्दनिस्तोदनानि कुर्वन्ति" सुश्रुतः।

दुर्वार त्रि॰ दुःखेन वार्य्यतेऽसौ दुर्+वारि—कर्मणि खल्। दुःखेन वारणीये वारयितुमशक्ये "किन्त्वायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः" कुमा॰ "सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे" रघुः।

दुर्वारण त्रि॰ दुःखेन वारणमस्य। १दुःखेन वारणीये "संरब्ध शरानस्तान् द्रोणं दुर्वारणं रणे" भा॰द्रो॰ १८१अ॰। २भिन्ने पु॰ दुर्विषहशब्दे दृश्यम्।

दुर्वारि त्रि॰ दुःखेन वारिर्वारणमस्य। कम्बोजदेशीये योधभेदे "एते दुर्वारयो नाम कम्बोजा यदि ते श्रुताः" भा॰द्रो॰११२अ॰। [दुष्प्रहर्त्तौ।

दुर्वार्त्ता स्त्री गर्ह्या वार्त्ता प्रा॰स॰। अप्रियावेदकवार्त्तायां

दुर्वासना स्त्री दुष्टा वासना प्रा॰स॰। पूरयितुमशक्येच्छायाम्

दुर्वासस् पु॰ मुनिभेदे स च अत्रेरंशेनानसूयायामजः। तदुत्पत्तिकथा मार्कण्डेयपु॰ १६–१२ अ॰स्था तन्नामनिरुक्तिश्च यथा "निगूढनिश्चयं धर्म्मं यं तं दुर्वाससं विदुः" भा॰ अनु॰ ४७अ॰। "ममांशस्तु स्थितितवे महाभागो द्विजोत्तमः। दुर्वासा इति विख्यातः स हि त्वां याजयिष्यति" भा॰आ॰ २२२अ॰ शिववाक्यम्। तस्य रुद्रांशजत्वेन क्रोधनत्वं यथाह "दुर्वासाः क्रोधनः श्रेष्ठस्तथा दीर्घतमा मुनिः" भा॰स॰ ७अ॰ "विद्यातपसोपेतो दुर्वासा नाम तापसः। तमागतमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमकोपनम्" भा॰व॰२६१अ॰ तस्य क्रोधशीलत्वेन विशेषणम्। दुःसाध्यं वासः गृहे वासनमस्य इति वा व्युत्पत्तिः। गृहे तदीयवासनस्य दुःसाध्यत्वात् दुर्वासस्त्वं यथोक्तं भा॰अनु॰१५९अ॰ यथा "अवसन्मे गृहे तात! ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः। चीरवासा बिल्वदण्डो दीर्घश्मश्रुः कृशो महान्। दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि। चरेन् संचरते लोकान् ये दिव्या ये च मानुषाः। इमां गाथां गायमानश्चत्वरेषु सभासु च। दुर्वाससं वासयेत् को ब्राह्मणं सत्कृतं गृहे। रोषणः सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते। परिभाषामिमां मे श्रुत्वा कोऽनुदद्यात् प्रतिश्रयम्। यो मां कश्चिद्वासयीत न स मां कोपयेदिति। यस्मान्नाद्रियते कश्चित्ततोऽहं समवासयम्। स स्म भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा। एकदा चाल्पकं भुङ्क्ते न चैवैति पुनर्गृहान्। अकस्माच्च प्रहसति तथाऽकस्मात् प्ररोदिति। न चास्य वयसा तुल्यः पृथिव्यामभवत्तदा। अथ स्वावसथं गत्वा स शय्यास्तरणानि च। कन्याश्चालङ्कृता दग्ध्वा ततो व्यपगतः पुनः। अथ मामब्रवीद्भूयः स मुनिः संशितव्रतः। कृष्ण! पायसमिच्छामि भोक्तुमित्येव सत्वरः। तदैव तु मया तस्य चित्तज्ञेन गृहे जनः। सर्वाण्यन्नानि पानानि भक्ष्याश्चोच्चावचास्तथा। भवन्तु सत्कृतानीह पूर्वमेव प्रचोदितः। ततोऽहं ज्वलमानं वै पायसं प्रत्यवेदयम्। तं भुक्त्वैव तु स क्षिप्रं ततो वचनमब्रवीत्। क्षिप्रमङ्गानि लिम्पस्व पायसेनेति स स्म ह। अविमृश्यैव च ततः कृतवानस्मि तत्तथा। तेनोच्छिष्टेन गात्राणि शिरश्चैवाभ्यमृक्षयम्। स ददर्श तदाभ्याशे मातरं ते शुभाननाम्। तामपि स्मयमानः स पायसेनाभ्यलेपयत्। मुनिः पायसदिग्धाङ्गीं रथे तूर्णमयोजयत्। तमारुह्य रथञ्चैव निर्ययौ च गृहान्मम।

मम । स्वन्दितश्चोऽवसन् धीमान् स द्विजो रथधूर्य्य-
वत् । प्रतोदेनातुदद्वाढं रुक्मिणीं मम पश्यतः । न च
मे स्तोकमप्यासीद्दुःखमीर्ष्याकृतं तदा । तथा स राज-
मार्गेण महता निर्ययौ बहिः । तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्य्यं
दाशार्हा जातमन्यवः । तत्राजल्पन् मिथः केचित्
समाभाष्य परस्परम् । ब्राह्मणा एव जायेरन् नान्यो
वर्णः कथञ्चन । को ह्येनं रथमास्थाय जीवेदन्यः
पुमानिह । आशीविषविषं तीक्ष्णं ततस्तीक्ष्णतरो
द्विजः । ब्रह्माशीविषदग्धस्य नास्ति कश्चिच्चिकित्सकः ।
तस्मिन् व्रजति दुर्द्धर्षे प्रास्खलद्रुक्मिणी पथि । तां
नामर्षयत श्रीमांस्ततस्तूर्णमचोदयत् । ततः परमसंक्रुद्धो
रथात् प्रस्कन्द्य स द्विजः । पदातिरुत्पथेनैव प्राद्रवद्दक्षि-
णामुखः । तमुत्पथेन धावन्तमन्वधावं द्विजोत्तमम् ।
तथैव पायसा दिग्धः प्रसीद भगवन्निति । ततो विलोक्य
तेजस्वी ब्राह्मणो मामुवाच ह । जितः क्रोधस्त्वया कृष्ण !
प्रकृत्यैव महाभुज ! । न तेऽपराधमिह वै दृष्टवानस्मि
सुव्रत ! । प्रीतोऽस्मि तव गोविन्द ! वृणु कामान् यथेप्-
सितान्" ।

दुर्विगाह त्रि० दुर्+वि+गाह–कर्म्मणि खल् । १दुःखेन गा-
हनीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "दुर्मदोदुर्विगाहश्च विवित्-
सुर्विकटाननः" भा०आ०११७अ० ।

दुर्विदग्ध त्रि० दुष्टो विदग्धः प्रा०स० । गर्विते "अलोक-
वेदादुर्विदग्धं गहनत्वम्" काद० ।

दुर्विदत्र त्रि०विद–लाभे विद–ज्ञाने वा बा०अत्र विदत्रं लभ्यं
धनं ज्ञानं वा ततः प्रा०ब०। १दुर्धनके २दुर्ज्ञानके च "आ
रे मन्युं दुर्विदत्रस्य धीमहि" ऋ०१०।२५।६। "दुर्विदत्रा
निर्ऋतिर्न" ऋ०१०।३६।२।

दुर्विध त्रि० दुष्टा विधाऽस्य प्रा०ब० । दरिद्रे अमरः ।
(दयमन्तोबयो) "अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचि-
गर्वदुर्विधम्" नैष० "विविनक्ति न बुद्धिदुर्विधः" माघः ।
२खले मेदि० ३मूर्खे शब्दर० । "शास्त्रेष्वन्येषु कुधियो
विद्यमानेषु दुर्विधाः । बुद्धिमान्वीक्षिकीं प्राप्य निरर्थान्
प्रवदन्ति ते" रामा० २।१०६।२

दुर्विनय पु० दुर्+वि+नी–भावे अच् । विनयराहित्ये ।
दुर्+वि+नी–क्तिन् । दुर्विनीति तत्रार्थे स्त्री

दुर्विनीत त्रि० दुर्+वि+नी–कर्त्तरि क्त । १विनयाकर्त्तरि
विनयशून्ये २अधिक्षिताश्वे पुंस्त्री०हेमच०स्त्रियां जाति-
त्वात् ङीष् ।

दुर्विमोचन त्रि० दुःखेन विमोचनं यस्य । १दुःखेन मोच-
नीये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "चित्रवाङ्चित्रवर्म्मा सुवर्मा
दुर्विमोचनः" भा०आ०११७अ० । तत्पुत्रोक्तौ तु ६७अ० ।
दुर्विरोचन इति पाठान्तरम् । सोऽपि तत्पुत्रभेदे

दुर्विवाह पु०निन्दितो विवाहः प्रा०स० । ब्राह्मादिचतुष्क-
भिन्नेषु आसुरादिषु चतुर्षु विवाहेषु ब्राह्मादीनष्टौ
विवाहानुक्त्वा मनुनोक्तं यथा
"ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्वशः । ब्रह्म-
वर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः । रूपसत्त्वगुणो-
पेता धनवन्तो यशस्विनः । पर्य्याप्तभोगा धर्मिष्ठा
जीवन्ति च शतं समाः । इतरेषु तु शिष्टेषु नृशंसानृत-
वादिनः । जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ।
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा । निन्दितै
र्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत्"

दुर्विष पु०दुःस्थितो विषोऽस्य प्रा०ब०। विषजनविकारशून्ये शिवे
"दुर्द्धर्षो दुष्प्रकाशश्च दुर्विषो दुर्जयोऽजयः" भा०शा०
२८६अ० शिवनामोक्तौ । तस्यामृतमन्थनकाले विष-
पानेऽपि तज्जनविकाररहित्यात् विषविकारस्य तं
प्रति दुःस्थितत्वात्तस्य तथात्वम् । दुष्टो विषो वा पेयत्वे
नास्त्यस्य अच् वा । दुष्टविषपानाद्वा तस्य तथात्वम् ।

दुर्विषह त्रि० दुःखेन विषह्यतेऽसौ दुर्+वि+सह–कर्म्मणि
खल् । १सोढुमशक्ये दुःखेन सहनीये "सैषा दुर्विषहा
माया दैवैरपि दुरासदा" हरिवं० ४६अ० २शिवे पु०
"दुर्वारणो दुर्विषहोदुस्सहोदुरतिक्रमः" भा०शा०२८६
अ०। ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "दुर्योधनो दुर्विषहो दुर्मुखो
दुष्प्रधर्षणः" भा०आ०१८६अ० तत्पुत्रोक्तौ

दुर्वृत्त न० दुष्टं वृत्तम् प्रा०स० । १निन्दिते आचरणे "दु-
र्वृत्तं धार्त्तराष्ट्राणामुक्तवान् भगवानृषिः" भा०आ०१अ०
दुःस्थं वृत्तमस्य प्रा०ब० । २दुर्जने "दुर्वृत्तवृत्तशमनं तव
देवि ! शीलम्" देवीमा० "चाटुतस्कर दुर्वृत्तमहासा-
हसिकादिभिः" याज्ञ०

दुर्वेद त्रि० दुःखेन विद्यते लभ्यतेऽसौ दुर्+विद+लाभे–क-
र्म्मणि खल् । १लब्धुमशक्ये दुःखेन लभ्ये "ये एव के च
मानवास्तेषां दुर्वेद एव यथा हृषिर्यदि वक्तां शुचि-
न विन्देदपि" शत०ब्रा० ५।१।२।१ दुष्टज्ञो वेदोऽस्य
प्रा०ब० । २वेदपाठरहिते च । "दुर्वेदा वा सुवेदा वा
प्राकृताः संस्कृतास्तथा । ब्राह्मणा नावमन्तव्या भस्म-
च्छन्ना इवाग्नयः" भा०व०१९८अ०

वहार पु० दुष्टो व्यवहारः प्रा०स० । दुष्टव्यवहारदर्शिते राजनीत्यादिनाऽवलम्ब्यनियमीति व्यवहारे तच्छब्दे दृश्यम् ।

दुर्र्जित न० गर्हितं अर्जितम् प्रा०स०। निन्दितगतौ "दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिता दुरवेक्षितात् । दुरासिताद् दुर्व्रजितादिङ्गिताध्यासितादपि" भा०व०२२२अ०

दुर्ह(णा)न त्रि०दुःखेनाहन्यतेऽसौ दुर्+हन–कर्मणि खल् । हन्तुमशक्ये दुःखेन हन्तव्ये "प्रकल्प्यति च तस्यार्थौ निशुम्भे दुर्हने हते" भट्टिः वेदे तु णत्वम् । "मो षु णः परापरा निर्ऋतिर्दुर्हणा वधीत्" ऋ०१।३८।६ "त्वं नो अस्या इन्द्र ! दुर्हणायाः" ऋ०१।१२१।१४

दुर्हणायु त्रि० दुष्टं हननमिच्छति क्यच् दुर्हणाय–उन् वेदे णत्वम् । दुष्टहननेच्छौ "श्रियं यद्दुर्हणायुवम्" ऋ०४।३०।८। "दुर्हणायुवं दुष्टहननमिच्छन्तीम्" भा० छान्दस उवङ् ।

दुर्हणु त्रि० दुःस्थो हनुरस्य प्रा०ब० दुर्+हन–उन् वा, वेदे णत्वम् । १दुःखेन हननीये २दुष्टहनुयुक्ते च "तदा रभस्व दुर्हणो !" ऋ० १०।१५५।२। लोके तु दुर्हनु इत्येव दुष्टहनुके त्रि० ।

दुर्हल(लि) त्रि०दुष्टो हलिरस्य वा अच्‌समा०। दुष्टहलियुक्ते

दुर्हित त्रि० निन्दितो हितः प्रा०स० । विरोधिलक्षणया शत्रौ "न दुर्हितः स्यादग्ने न पापया" ऋ०८।१९।२६

दुर्हुत न० निन्दितं हुतम् प्रा०स०। अफलजनके होमे "सदैव याचमानेषु तथा दम्भान्वितेषु च । एतेषु दक्षिणा दत्ता दावाग्नाविव दुर्हुतम्" भा०शा०१८अ०

दुर्हृणायु त्रि० दुष्टं हृणीयते क्रुध्यति लज्जते वा दुर्+हृणी+क्रोधे लज्जायाञ्च कण्ड्वा० यक् तत उन् अल्लोपयलोपौ पृषो० वर्णव्यत्यासे ईकारस्याकारः, कण्ड्वा० वा नि०। १दुष्टक्रोधने २दुष्टं लज्जमाने च । "दुर्हृणायुस्तिरश्चित्तानि वसवो जिघांसति" ऋ०७।५९।८ "दुर्हृणायुरप्योभन क्रुध्यन्" भा० "ऋतस्य शिमीवतो भामिनो दुर्हृणायून्" ऋ०१।८४।१६

दुर्हृत् त्रि० दुष्टं हृदयमस्य प्रा०ब० "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" पा० निपा० । १अमित्रे शत्रौ । दुःखितं हृदयम् प्रा०ब०। २दुःखितहृदये त्रि० "अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदः" भा०व० ११२अ०। तस्य भावः युवा०अण् द्विपदवृद्धिः दौर्हार्द दुष्टान्तःकरणत्वे शत्रुत्वे च न० ।

दुर्हृद्ग त्रि० दुःखं हृदयेन गच्छति अवगमेन न निपा० । १दुष्टान्तःकरणयुक्ते । दुष्टं हृदयम् प्रा०स० । २दुष्टे मनसि न० ।

दुल उत्क्षेपे (दोलान) चुरा०उभ० सक० सेट् । दोलयति ते अदूदुलत् । "नारी पदद्वयं स्थाप्य कान्तस्योरुद्वयोपरि । कटिं चेद्दोलयेदाशु बन्धः कन्दर्पसञ्ज्ञकः" रतिमञ्जरी "आन्दोलत् च दोलने" कविकल्पद्रुमः । अस्य वा चुरादित्वमपि । दुल–कि "दुलिः अस्या दुली नितत्नीरभ्रयन्ती" तैत्ति० ४।४।५।१ दुलीति उत्क्षिपन्तीत्यर्थः ।

दुलि पु० दुल–कि । १कमठभेदे शब्दार्थचि०। २कच्छपस्त्रियां स्त्री वा ङीप् । ३उत्क्षेपके त्रि०।

दुलिदुह पु० दिलीपनृपपितरि अनमित्रसुते "अनमित्रसुतो राजा विद्वान् दुलिदुहोऽभवत् । दीलिपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामहः" हरिवं० १५अ० [शब्दार्थचि०।

दुल्लल त्रि० दु+क्विप् दुतं ललति लल–अच् । रोमशे

दुवस् परिचरणे उपतापे च कण्ड्वा० नाम० यक् पर० सक० सेट । दुवस्यति अदुवस्यीत् "अनेहसः स्तुभ इन्द्रो दुवस्यति" ऋ० ३।५१।२ "याभिर्धियं जिन्वथ दुवस्यथः" ऋ० १।११२।१५ "समिद्भिरग्निं नमसा दुवस्यन्" ऋ०२।१।१२

दुवस् न०दुवस् परिचरणे कण्ड्वा०दुवस्य–क्विप् अल्लोपयलोपौ। १हविषि २परिचरणे च "एभिरग्ने दुवोगिरोविश्वेभिः" ऋ०१।१४।८ "दुवः परिचर्य्याम्" । दुव इच्छति क्यच् वा अनङ् दुवस्यति "स त्वा भरिषो गरिषो दुवस्यसम्" ऋ०४।४०।२। दुवः परिचरणमिच्छन्तः दुवस्याः तान् सीदन्ति दुवस्यसम्" भा० कर्मणि ल्युट् अनङ्भावे पक्षे अल्लोपयलोपौ दुवसन परिचरणीये "स्योनासो न दुवसनासः" ऋ०४।६।१० "दुवसनासः परिचरणीयाः" भा०

दुवस्य त्रि०नाम०दुवस्य–शक्यार्थे यत् अल्लोपयलोपौ। "परिचर्य्यार्हे "आ यद्दुवस्याद्दुवसे न कारुः" ऋ० १।१६५।१४। "दुवस्यात् परिचर्य्यार्हात् दुवसे परिचरणाय" भा०

दुवस्यु त्रि० दुवः परिचरणमिच्छति क्यच् "क्याच्छन्दसि" पा० उन् । परिचरणेच्छायुक्ते "गोमन्तूर्णति पर्यप्य दुवस्युः" ऋ०१०।१००।१२ वेदे क्वचिदस्य स्त्रियामुवङ् । "स न ईशानया सह देवा अग्ने दुवस्युवा" ऋ०८।१०२।२

दुवस्वत् त्रि० दुवो हविः परिचरणं वाऽस्यास्ति मतुप् मस्य वः सान्तत्वात् न पदकार्यम् । १हविर्युक्ते २परिचरणयुक्ते च "अवस्युरसि दुवस्वान्" यजु०५।३२ "सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुवस्वद्भ्यः स्वाहा" ९।३५ "दुवस्वान्नध्वर्यौ" १८।४

दुवोयु त्रि॰ दुवः परिचर्य्यामिच्छति क्यचि वेदे वा पदकार्य्यम् उन्। परिचरणेच्छौ। "स तु श्रुधि श्रुत्या यो दुवोयुः" ऋ॰ ६।३६।५। "दुवोयुरकदीयं परिचरणमात्मन इच्छन्" भा॰ पक्षे दुवस्यु तत्रार्थे

दुश्चर त्रि॰ दुःखेन चर्य्यते दुर्+चर–कर्म्मणि खल्। चरितुमशक्ये १दुःखेन चरणीये "चरतः किल दुश्चरं तपः" रघुः "स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्" कुमा॰ "अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम्" मनुः। दुःखेन दुष्टं वा चरति चर+अच्। १शल्लुके हारा॰ २भल्लूके पुंस्त्री॰ राजनि॰।

दुश्चरित न॰ दुष्टं चरितम् प्रा॰स॰। १दुष्कृते पापे "इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा। प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम्"। "यथा महाह्रदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं निमज्जति। तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति" मनुः। दुःखेन चरितम्। २कष्टेन कृते त्रि॰ दुष्टं चरितं यस्य प्रा॰ब॰। ३तद्युक्ते त्रि॰।

दुश्चर्म्मन् पु॰ दुःस्थितं चर्म्म यत्र प्रा॰ब॰। १स्वभावतोऽनावृतमेढ्रे रोगभेदे। "हेमहारी तु कुनखी दुश्चर्म्मा गुरुतल्पगः" याज्ञ॰। २कोठरोगे राजनि॰।

दुश्चारित्र न॰चरित्रमेव स्वार्थे अण् चारित्रं दुष्टं चारित्रम् प्रा॰स॰। दुष्टे चरित्रे पापे। दुःस्थितं चारित्रमस्य प्रा॰ब॰। १दुष्टचरित्रयुक्ते त्रि॰ "शूद्रो राजन्! भवति ब्रह्मबन्धुर्दुश्चारित्रोयश्च धर्म्मादपेतः" भा॰शा॰६३अ॰।

दुश्चिकित्स्य त्रि॰ दुर्+कित–स्वार्थे सन् कर्म्मणि यत्। दुःखेन चिकित्सनीये प्रतिकार्य्ये रोगे। सुश्रुतोक्ताः ते च रोगा असाध्यशब्दे ४४८पृ॰ दर्शिताः।

दुश्चिक्य न॰ लग्नात् तृतीये राशौ "त्रित्रिकोणश्च नवमं दुश्चिक्यं स्यात् तृतीयकम्" ज्यो॰त॰

दुश्च्यवन पु॰ दुःसहं च्यवनं चालनमस्य दुःसहच्यवनः शिवो येन वा प्रा॰ब॰, दुर्+च्यु–ल्यु, "छन्दसि गत्यर्थेभ्यः" पा॰ युच् वा। इन्द्रे अमरः "युत्कारेण दुश्च्यवनेन धृष्णुना" ऋ॰ १०।१०२।२ "दुश्च्यवनेनाच्यैरविचाल्येन" भा॰ बहुकालानन्तरं स्वस्थानात् पतनात् तस्य तथात्वम्। एकैकमन्वन्तरे हि चतुर्दश इन्द्रा भवन्तीति एकसप्ततिमहायुगस्य मन्वन्तरकालस्य चतुर्दशोभागः किञ्चिदधिकपञ्चसहस्रयुगात्मकस्तत्कालस्ततोऽनन्तरं तस्य पतनात् तथात्वम्। चतुर्दश इन्द्राश्च कल्पभेदेन भिन्ननामानः इन्द्रशब्दे ८४५पृ॰ दर्शिताः। अयनेन शिवेनाभिभूतत्वात् तस्य तथात्वम् "अव्ययतश्च शक्रस्य वज्रेण प्रहरिष्यतः। सवज्रं स्तम्भयामास तं बाहुं परिघोपमम्" भा॰अनु॰ १६०अ॰ "बाहुं सवज्रं शक्रस्य क्रुद्धस्यास्तम्भयत् प्रभुः" कल्किनाथष्टतपुराणम्।

दुश्च्याव त्रि॰ दुःखेन च्याव्यतेऽसौ दुर्+च्यु–णिच् कर्म्मणि खल्। १दुःखेन च्यावनीये। २महादेवे पु॰ "दुश्च्यावश्च्यवनो जेता हन्ता ब्रह्मद्विषां हरः" भा॰अ॰२४अ॰

दु(दुः)श्रव न॰ दुःखेन श्रूयतेऽसौ दुर्+श्रु–खल् वा रेफस्य उत्वम्। श्रुतिदुःखावहे परुषवर्णयुक्ते काव्यदोषभेदे "दुःश्रवं त्रिविधाश्लीलानुचितार्थप्रयुक्तता" इत्युपक्रमे परुषवर्णतया श्रुतिदुःखावहत्वं दुःश्रवत्वमिति सा॰द॰ लक्षयित्वा यथा "कार्त्तार्थ्यं यातु तन्वङ्गी" इत्युदाहृतम्। तस्य चापरनाम श्रुतिकटुरिति चन्द्रालोके उक्तम् "भवेच्छ्रुतिकटुर्वर्णैः श्रवणोद्वेजने पटुः"। अत्र स्वघटकवर्णस्यैव परुषत्वेन तद्घटितकाव्यस्य तथात्वं "पदे पदांशे वाक्येऽर्थे सम्भवन्ति रसेऽपि ते" सा॰द॰ सामान्यतो दोषाणां पञ्चधोक्तौ तेनेऽपि श्रुतिकटुदोषस्य पदतदंशवाक्येष्वेव सम्भवः इत्येव विशेषः।

दुष वैकृते दिवा॰पर॰अक॰ अनिट्। दुष्यति इरित् अदुषत् अदुक्षत् दुदोष दोष्टा दोक्ष्यति। "श्मशानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति" मनुः। "मेदं प्रजापते रेतोऽदुषत्" ऐत॰ब्रा॰ ३।३३ "राङ्कवे पट्टसूत्रे च सूचीभिन्नं न दुष्यति" स्मृतिः। वैकृतञ्च यस्य यथास्वरूपं तद्वैपरीत्यं, यथा हेतोः साध्यानुमापकत्वं तद्वैपरीत्ये दुष्टत्वम् अशुद्धत्वञ्च। यथा मलादिना वस्त्रादेरशुद्धत्वम्। अशुद्धिश्च स्वरूपतः यथा मालिन्यादिना, शास्त्रविध्युल्लङ्घने दुरदृष्टजनकत्वेन वा। यथा नीलीवस्त्रादिधारणादेः शास्त्रनिषिद्धत्वात् तद्धारणे दुरदृष्टोत्पत्तेः तस्य दुष्टत्वम्। एवमन्यत्राप्यूह्यम् "दुषधातोरिशब्दाकं दोषसम्पत्तये गुणाः" उद्भटः दोषः। दुष्टः। "अनेकदोषदुष्टोऽपि कायः कस्य न वल्लभः" पञ्चत॰ दोषी। णिच्। दूषयति चित्तविकारे तु दोषयति दूषयति वा चित्तम्। "न च किञ्चिदेवांशं काव्यस्य दूषयन्तः श्रुतिकटादयो दोषाः, किं तर्हि सर्वमेव काव्यम्" सा॰द॰। "दोषोविचारसुलभो यदि दूष्यते तद् व्याख्या मम प्रथममेव न दूषणीया" काव्यप्र॰व्या॰ महेश्वरः "यः कौतुके पुरुषं स्नापयित्वा पश्चादेनं दूषयते स बालः" भा॰स॰ ६२ अ॰ "यथा क्रतुषु विप्राणां सोमपानं न दूषितम्" कुला॰

र्वतनम् । दूषयन् दूषणीयः दूषितः दूषयित्वा संदूष्य । उपसर्गपूर्वकः तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्तविकारे

दुष्कर त्रि॰ दुःखेन क्रियते दुर्+कृ—कर्मणि खल् । कर्त्तु-मशक्ये १दुःखेन करणीये "अपि यत् सुकरं कर्म तद-प्येकेन दुष्करम्" मनुः "सुग्धे ! दुष्करमेतदित्यतितरा-मुक्ता सहासं बलात्" अमरुश॰ २आकाशे न॰ सङ्गार्थ-कत्वतः तस्याजन्यत्वेन दुष्करत्वात् । भावे खल् । ३दुः-खेन करणे न॰ ।

दुष्कर्मन् न॰ दुष्टं कर्म प्रा॰स॰ १पापे । दुष्कर्मभिस्र नहुषो नाशं यास्यति दुर्मतिः" भा॰उ॰ १२अ॰ "दुष्कर्मजान्नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरार्चनैर्हो-मैर्दानैस्तेषां चयोभवेत्" शातातपः । दुःस्थितं कर्मास्य प्रा॰ब॰ २पापकर्मकारके त्रि॰"ततो वसति दुष्कर्मा नरके शाश्वतीः समाः" भा॰उ॰१२अ॰ ।

दुष्काल पु॰ दुष्टः कालः प्रा॰स॰ । निन्दिते काले । यस्य यः कालोविहितस्तस्य ततो वैलक्षण्ये कालस्य दुष्टता २प्रलये च । दुःसहो कालः कलनमस्य प्रा॰ब॰ । ३शिवे "अकालश्चातिकालश्च दुष्कालः कालएव च" भा॰शा॰ २८६ अ॰शिवनामोक्तौ ।

दुष्कुल न॰ दुष्टं कुलम् प्रा॰स॰ १निन्दिते कुले "अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि" मनुः । दुःस्थं कुलमस्य प्रा॰ब॰ । २निन्दितकुलजाते त्रि॰ "मदमूर्खताभिमाना दुष्कुलतैश्वर्यसंयुक्ताः" मा॰द॰ दुष्कुले भवः यत् ख । दुष्कुलीन, ढक् दौष्कुलेय निन्द्यकुलभवे त्रि॰

दुष्कृत न॰ दुष्टं कृतम् प्रा॰स॰ । १पापे "दातुर्यत् दुष्कृतं किञ्चित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते । निपानकर्त्तुः स्नात्वा तु दुष्-कृतांशेन लिप्यते" मनुः २तज्जनके कर्मणि च "यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति" मनुः तदस्यास्ति इनि । दुष्कृतिन् तद्युक्ते "पुनःपुनर्दुष्कृतिनं निनिन्द" रघुः ।

दुष्कृति स्त्री॰दुष्टा कृतिरस्य प्रा॰ब॰। दुष्कर्मकारके "पादस्प-र्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीमवधूननम्" मनुः प्रा॰स॰। २पापे स्त्री

दुष्क्रीत त्रि॰ दुष्टं क्रीतम् प्रा॰स॰ । रूपसंख्यादिकमपरीक्ष्य क्रीते क्रीतानुशयशब्दे दृश्यम् "क्रीत्वा मूल्येन यो द्रव्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयी" नारदः । [अमरः ।

दुष्खदिर पु॰दुष्टः खदिरः प्रा॰स॰। कालस्कन्दे क्षुद्रखदिरभेदे

दुष्ट त्रि॰ दुष—क्त । १दुर्वृत्ते २अधमे विश्वः । ३दोषान्विते च दोषशब्दे पक्षतावच्छेदकव्यभिचारादीनामन्यतमयुक्ते ४हेतौ । ५पित्तादिदोषयुक्ते ज्ञानकारणे नेत्रादौ यथा कथञ्चित् ६दोषयुक्ते च त्रि॰ ७कुष्ठे न॰ (कुड़) ख्याते गन्धद्र॰। "त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीत्" रघुः "दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा" महाभाष्यधृता श्रुतिः ।

दुष्टचारिन् त्रि॰ दुष्टं चरति चर—णिनि । दोषयुक्तकर्म-कारिणि "अथ यत्नेनमासीनं शङ्केरन् दुष्टचारिणः" भा॰वि॰४अ॰ ।

दुष्टगज पु॰ नित्यकर्म॰ । गम्भीरवेदिनि गजे हेमच॰ ।

दुष्टनु त्रि॰ दुष्टा तनुरस्य प्रा॰ब॰ वेदे षत्वम् । दुष्टदेह-युक्ते "सुधा किल त्वा दुष्टनो ! जजिरानृत्म न श्रुत्यः" ऋग्॰ ४।७।२ लोके तु दुस्तनु इत्येव तत्रार्थे

दुष्टयोग पु॰ कर्म॰। १वैधृतिव्यतीपातादि योगे तस्य स्नानदा-नाद्यतिरिक्तकर्मसु वर्ज्यत्वमशुभसूचकत्वञ्च सू॰सि॰नाना-स्थाने उक्तं यथा

"तुल्यांशुजालसम्पर्कात् तयोस्तु प्रवहाहतः । तद्-दृक्क्रोधभवो वह्निर्लोकाभावाय जायते । विनाश-यति पातोऽस्मिन् लोकानामसकृद् यतः । व्यतीपातः प्र-सिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः । स कृष्णो दारुणवपु र्लोहिताक्षो महोदरः । सर्वानिष्टकरो रौद्रो भूयो भूयः प्रजायते । आद्यन्तकालयोर्मध्यः कालोज्ञेयोऽति दारुणः । प्रज्वलज्ज्वलनाकारः सर्वकर्मसु गर्हितः । एकायनगतं यावदर्कन्दोर्मण्डलान्तरम् । सम्भवस्तावदेवास्य सर्वकर्मविनाशकृत् । व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डा-न्तत्रितयं तथा । एतद् भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्" २अरिष्टसूचके गोचरविलग्नादिस्थग्रहयोगभेदे च

दुष्ट(स्त)र त्रि॰ दुःखेन तीर्यतेऽसौ कर्मणि खल् वेदे सुषामादेराकृतिगणत्वात् षत्वम् । "वर्त्तिर्यं महतः पतृ-सु दुष्टरम्" ऋ॰१।५४।१४ लोके तु न षत्वम् "तितीर्षु-र्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्" रघुः ।

दुष्टरक्तदृक् त्रि॰ दुष्टा रक्ता च दृगस्य । पित्तादिदोषजरक्त-नेत्रके । "दोषितः स्त्रीप्रसङ्गेन जायते दुष्टरक्तदृक्" शातातपेन तत्कर्मपाक उक्तः ।

दुष्टरीतु पु॰ दुर्+तृ—तुन् वेदे इट् दीर्घश्च षत्वम् । दुःखेन तरणीयेऽहिंस्ये "तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे" ऋ॰२।२।१ लोके तु दुस्तर्तु इत्येव ।

दुष्टवृष पु॰कर्म॰। शक्तत्वेऽपि धुर्वहे वृषे (गड़िया) ख्याते हेमच॰। [शब्दे दृश्यम् ।

दुष्टव्रण पु॰ नित्यक॰। अचिकित्स्यनीये व्रणभेदे छिन्नीय-

दुष्टसाक्षिन् पु॰ कर्म॰ । नारदाद्युक्ते असाक्षित्वप्रयोजकदोष

युक्तं साक्षिषु । साक्षिणोदोषाश्च नारदेनोक्ताः यथा "स्वस्थानाद्दोषदुष्टत्वादस्वस्थ इव लक्ष्यते । स्थानात् स्थानान्तरं गच्छेदेकैकस्यानुधावति । कासत्यकस्माच्च भृशमभीक्ष्णं निःश्वसित्यपि । विलिखत्यवनीं पद्भ्यां बाहू वाससी धूनयेत् । भिद्यते मुखवर्णोऽस्य ललाटं स्विद्यते तथा । शोषमागच्छतश्चोष्ठावूर्द्धं तिर्य्यक् च वीक्षते । त्वरमाण इवाबद्धमपृष्टो बहु भाषते । कूटसाक्षी स विज्ञेयस्तं पापं विनयेद्भृशम्" । अबद्धमसम्बद्धम् । विनयेच्छिक्षयेद् यथा कौटसाक्ष्यान्न बिभेतीत्यर्थः । न तु दण्डयेदित्यर्थः । प्राकृतवैकृतिकविकारविवेकस्य दुःशकत्वात् सम्भावनामात्रेण च दण्डनस्यान्याय्यत्वादिति मिता० उक्तम् । मदनरत्ने त्वाविद्धमिति पठित्वा आकुलमिति व्याख्यातम् । याज्ञवल्क्यावपि "मन्त्रिभिः साक्ष्यसामर्थ्याद्दुष्टलक्षणं ग्रान्तिर्य्यक्प्रेक्षते समन्तादेवावलोकयति । अकस्मान्मूत्रं पुरीषं विसृजति देशाद्देशं गच्छति पाणिना पाणिं पीडयति नखान्निकृन्तति मुखमस्य विवर्णतामेति प्रस्विद्यति चास्य ललाटञ्च चक्षुर्न च वाचं प्रतिपूजयत्यकस्माद्धसति, प्रशंसति पुनः पुनरन्यमपवदति वक्रनिरीक्षते मस्तकं परामृशति शिरः प्रकम्पयत्योष्ठौ निर्भुजति सृक्किणी परिलेढि अतिविचितः कर्मस्वप्यहृत्स्वपि भ्रुवौ संहरति तूष्णीं ध्यायति पूर्वोत्तरविरुद्धं व्याहरति एवमादिदुष्टलक्षणं क्रुद्धस्य च स्वामिनोऽन्यत्र प्रकृतिधीत्वादिति" अकस्मादिति तूष्णीमिति च यथायोगमनेकत्र सम्बन्धनीयम् । अन्यत्र प्रकृतिधीत्वादिति । प्रकृत्या स्वभावात् धीरन्तिर्य्यक्प्रेक्षणादिधर्मो यस्य स तथोक्तस्ततोऽन्यत्रैतानि दुष्टलक्षणानि, एते अवान्तरवैलक्षण्यस्य दुर्ज्ञेयत्वादवधानेन परीक्ष्य वस्तुतत्त्वानुसरणमाचरणीयमिति सूचितम्" वीरमि०

मुनिवाक्ये अन्येऽपि साक्षिदोषा असाक्षिलक्षणोक्त्या वीरमि० भङ्ग्यादर्शिता यथा

मनुः "नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः । न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः । न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ । न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गेभ्यो विनिर्गतः । नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्म्मकृत् । न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्त्यो न विकलेन्द्रियः । नार्त्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षुत्तृष्णोपपीडितः । न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापि तस्करः" इति । "अत्र सर्व्वविशेषणैरसत्यवचनसम्भावना विस्मरणादिसम्भावनानिमित्तमुपलक्ष्यते । अतएव वृद्धविकलेन्द्रियविकर्म्मकृत्तस्करादीनां गोवृषन्यायेन पुनरुपादानम् । अत्र बहवः श्लोकाः स्पष्टार्थाः । अन्ये मेधातिथ्यनुसारेण विव्रियन्ते । अर्थसम्बन्धिन उत्तमर्णाधमर्णाद्याः उत्तमर्णोऽधमर्णवचनेन पराजीयमानस्तदानीमेव रोषाविष्टोऽधमर्णादर्थं प्रसह्यादातुं प्रवर्त्तेतेति तच्चिन्तानुवृत्तिरधमर्णस्य तदनुगुणकौटसाक्ष्यहेतुत्वेन सम्भाव्यते । उत्तमर्णो निर्धनेऽधमर्णे स्वसाक्षितया धनं प्राप्य स्वधनं तदर्पयिष्यतीति बुद्ध्या तदनुगुणवादी सम्भाव्यते । तथार्थः प्रयोजनं तत्सम्बन्धिनो वादिप्रतिवादिनोरन्यतरस्माद् येषां प्रयोजनं सिषाधयिषितन्तेऽप्युपकारगन्धाद् साक्ष्यार्हा इत्यादि । सर्व्वत्र कौटसाक्ष्यसम्भावनोन्नेया । दृष्टदोषा अन्यत्र कृतकौटसाक्ष्याः । व्याध्यार्त्ता वचनविसंवादापादकव्याधिपीडावन्तः । दूषिता अभिशस्ताः । नृपतेरसाक्षित्वमकृताभिप्रायेणातो न प्राक्तननारदोक्तिविरोधः । लिङ्गस्थोऽपत्यादिः । सङ्गेभ्यो विनिर्गतः परित्यक्तः पित्रादिगुरुजनसंसर्गात् इष्टानुपसेवनादस्याऽसत्यसम्भावना । आध्यधीनो बन्धकीकृतः तस्य तदायत्तावधवर्त्तित्वात् । वक्तव्यो निन्द्यावदन् विकर्म्मकृत् अधर्माभीरुः । वृद्धविकलेन्द्रिययोर्वाग्द्वैकल्यभावहेतुकेन्द्रियवैकल्येन भेदः । आर्त्तः शोकेन । नारदोऽपि "दासनैःकृतिकाश्रद्धेयवृद्धस्त्रीबालचाक्रिकाः । मत्तोन्मत्तप्रमत्तार्त्तकितवग्रामयाजकाः । महापथिकसामुद्रवणिक्प्रव्रजितातुराः । व्यङ्गैकश्रोत्रियाचारहीनक्लीवकुशीलवाः । नास्तिकव्रात्यदाराग्नित्यागिनोऽयाज्ययाजकाः । एकस्थालीसहायारिचरज्ञातिसनाभयः । प्राग्दृष्टदोषशैलूषविषजीव्यहितुण्डिकाः । गरदाग्निदकीनाशशूद्रापुत्रोपपातिनः । क्लान्तसाहसिकश्रान्तनिर्धूतान्त्यावसायिनः । भिन्नवृत्तासमावृत्तजडतैलिकमूलिकाः । भूताविष्टनृपद्विष्टवर्षनक्षत्रसूचकाः । अघशंस्यात्मविक्रेतृहीनाङ्गभगवृत्तयः । कुनखी श्यावदन् श्वित्री मित्रध्रुक्शठशौण्डिकाः । ऐन्द्रजालिकलुब्धोग्रश्रेणीगणविरोधिनः । वधकश्चित्रकृत् मद्यो पतितः कूटकारकः । कुहकः प्रत्यवसितस्तस्करो राजपुरुषः । मनुष्यपशुमांसास्थिमधुक्षीराम्बुसर्पिषाम् । विक्रेता ब्राह्मणश्चैव द्विजो वार्द्धुषिकश्च यः । च्युतः स्वधर्म्मात् कुलिकः सूचको हीनसेवकः । पिता विवदमानश्च भेदकृन्नवाधिपः । अन्येष्वादिषु तु वर्गेषु वाचिवेदुद्वेष्वप्रतामिवात् । तत्र तेभ्यो नं साक्ष्यं

स्यादुद्देशारः सर्व एव ते"। नैकृतिकः परापकारशीलः। चाक्रिकशौल्किकः। प्रमत्तः सदाऽनवहितः। महापथिको महापथगामी। सामुद्रवणिग्वहित्रवाही। एकः श्रोत्रियो द्वयोरननुमतः। एकः, श्रोत्रिय इति पृथग्वा प्रायशोक्तं च प्रागेव तत्। अपरार्केण तु युग्मकेति पठित्वा युग्मो द्वाविति व्याख्यातम्। एकस्थालीसहाय एकपाकभोजीति। सहायस्यतरसाहाय्यकारी, मिश्रचण्डेश्वरौ। मदनरत्नाकरस्तु एकस्थाल्योः सहाय इति विशेषणद्वयं पृथक्कृत्य एकस्थाली स्थाल्यधिकरणकः पाकोऽलक्ष्यते। स एको यस्य त्वेकस्थालीति व्याचख्यौ। समासान्तविधेरनित्यत्वादेकस्थालीत्यत्र "महाजनेति" पा॰ न कप्। अर्द्धपिप्पलीत्यादिवत् तुल्य इति च समादधे। चारिचरः भूतपूर्वः चरः। भूतपूर्वे चरट्। कल्पतरौ त्वसधर इति पठित्वा सधर इति व्याख्यातम्। ज्ञातयः सगोत्राः सनाभयो मातुलतत्सुतमातृष्वस्रियादयः। शैलूषः स्त्रीणां नर्तयिता। कुशीलवस्तु रङ्गोपजीवी नट इति भेदः। विषजीवी विषक्रयजीवीति मदनरत्ने। विषशस्त्रोपजीवीति रत्नाकरे। अहितुण्डिकः सर्पक्रीडोपजीवी व्यालग्राही। कीनाशः कर्षकः क्षुद्रो वा। कृपण इति तु मदनरत्ने। उपपातिन उपपातकीति कल्पतरुः। मदनरत्ने तूपपातक इति पठितम्। उप समीपं पातकं यस्येति विग्रहस्तु पातकयुक्त इति व्याख्यातम्। क्लान्तोऽतिश्रमः श्रान्तोऽनवरतकर्मकारीति मदनरत्ने। श्रमान्त इति पठित्वाऽयोग्यकर्मकारीति रत्नाकरे। निर्धूता बान्धवैस्त्यक्त इति मदनरत्ने। ग्रामराजकुलश्रेण्यादिभिर्निःसारित इति रत्नाकरे। मौलिकः लोकभयशून्य इति भवदेवः। मूलं विप्रलम्भस्तत्कारीति तु युक्तम्। अपरार्केण तु पौपिक इति पठित्वा पौपिकः पूपादिविक्रयीति व्याकृतम्। वर्षसूचको वर्षशकुनवेदी। नक्षत्रसूचको ज्यौतिषिकः। अघशंसी परकीयपापप्रकाशकः। हीनाङ्ग उचितपरिमाणान्यूनाङ्गः। व्यङ्गस्तु खञ्जकुण्ठ्यादिरिति भेदः। भगवृत्तिर्भार्यादास्यादिसम्भोगशुल्कोपजीवी यद्वा स्वभगमर्शनजीवीति मदनरत्नरत्नाकरयोः। कुहको दाम्भिकः। प्रत्यवसितः प्रव्रज्यादिच्युतः। कुलिको राज्ञा व्यवहारपरिच्छेदकतया [illegible]ः। अस्य च साक्षित्वकरणे निषेधो, विधिस्तु [illegible] इति कल्पतरुः। मदनरत्ने तु कुलं ग्रामादिगणस्तदधिकारी कुलिक इति व्याख्यातम्। सूचको राज्ञा परदोषान्वेषणपूर्वकं तन्निवेदने नियुक्तः। भेदको मित्रादिप्रीतिभङ्गकर्त्ता। श्रेण्यादिभिन्नत्यस्यायमर्थः। येषु श्रेण्यादिषु यस्यैकोऽपि द्वेष्यतां गतस्तामाप्तस्तदीयविवादे तच्छ्रेण्यादिनिविष्टाः सर्व एव न साक्षिणस्तस्य द्वेषादुद्देशारः सर्वेऽपि न इति तच्छ्रेण्यान्तर्गतैकद्वेष्यनुरोधकृतवैरनिर्यातनार्थमन्यथावादित्वसम्भवात्। अतएव नारदः "बालोऽज्ञानादसत्यात् स्त्री पापाभ्यासाच्च कूटकृत्। विब्रूयाद्बान्धवः स्नेहाद्वैरनिर्यातनादरिरिति"। कात्यायनः "तद्वृत्तिजीविनो ये च तत्सेवाहितकारिणः। तद्बन्धुसुहृदो भृत्या आप्तास्तु न साक्षिणः। मातृष्वसृसुताश्चैव पितृष्वसृसुतास्तथा। मातुलस्य सुताश्चैव सोदर्यसुतमातुलाः। एते सनाभयः प्रोक्ताः साक्ष्यन्तेषु न योजयेत्। कुल्याः सम्बन्धिनश्चैव श्यालो भगिनीपतिः। पिता बन्धुः पितृव्यश्च श्वशुरो गुरवस्तथा"। तथा बृहस्पतिः "मातुः पिता पितृव्यश्च भार्याभ्रातृमातुलौ। भ्राता सखा च जामाता सर्ववादेष्वसाक्षिणः। परस्त्रीपानसक्ताश्च कितवाः सर्वदूषकाः। उत्क्रान्ताः साहसिका नास्तिकाश्च न साक्षिणः" इति। अत्र मातृष्वस्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वादर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य एतादृशसम्बन्धिनो न साक्षिणः सम्बन्धिनि स्नेहादन्यत्र वैरसम्भवादिति ध्येयम्। याज्ञवल्क्ये "शुल्कगुल्माधिकृतौ दूतो वेष्टिताम्बराः स्त्रियोगुरुकुलवासिनः परिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाः शिल्पिनः व्यालग्राहिणः" इति अन्येऽसाक्षिणः इति प्रकृतम्। शुल्काधिकृतः शुल्कग्रहणस्थानाधिकारी। गुल्मः स्वस्थाननिवेशितः पदातिसङ्घस्तदधिकृतः। वेष्टिताम्बराः उद्धतवेषोद्धव्याद्यभिभूता या इतरे प्रसिद्धा व्याख्यातराश्च। अनेन प्रपञ्चेन लोभादिकमसाक्षित्वनिमित्तमेव व्यक्तीकृतम्। यथाह मनुः "लोभान्मोहाद्भयात् क्रोधान्मैत्र्यात्कामात्तथैव च। अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्षी वितथ उच्यते" इति।

दुष्ठु अव्य॰ दुर्+स्था—कु सुषामा॰ षत्वम्। १निन्दायाम् अमरः। २अविनीते त्रि॰ उणादिको॰ ततः उद्गात्रा॰ भावे अण्। दौष्ठव अविनये न॰।

दुष्पतन न॰ दुष्टं पतत्यनेन दुर्+पत—करणे ल्युट्। १अपशब्दे त्रिका॰। अपशब्दप्रयोगस्य दुरदृष्टजनकतया पतनहेतुत्वात् तथात्वम्। "नापभाषितवै न म्लेच्छितवै म्लेच्छो ह वा नाम यदपशब्दः" इत्यादिश्रुत्या हि अपशब्दप्रया-

तस्य निषिद्धत्वेन तत्प्रयोगस्य पापजनकत्वं सूचितम्। भावे ल्युट्। २दुःखेन पतने न०।

दुष्पत्र पु० दुःखकं पत्रमस्य प्रा०ब०। चोरनामगन्धद्रव्ये अमरः

दुष्पद त्रि० दुःखेन पद्यते दुर्+पद्–कर्मणि खल्। दुःखेन प्राप्ये प्राप्तुमशक्ये "श्रुतो लि चक्रेण रथ्या दुष्पदा वृणक्" ऋ० १।५३।८ 'दुष्पदा दुष्पदेन प्राप्तुमशक्येन चक्रेण" भा० तृतीयास्थाने छान्दस आच्।

दुष्पराजय त्रि० दुःखेन पराजीयतेऽसौ दुर्+परा+जि कर्मणि खल्। १जेतुमशक्ये दुःखेन जेतव्ये २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः" भा०आ० ११७अ० तत्पुत्रोक्तौ।

दुष्परिग्रह त्रि० दुःखेन परिगृह्यतेऽसौ दुर्+परि+ग्रह–कर्मणि खल्। १परिग्रहीतुमशक्ये "लोकाधाराः श्रियो राज्ञां दुरापा दुष्परिग्रहाः" कामन्द०। प्रा०स०। २निन्द्यभार्य्यायाञ्च। दुःस्थितः परिग्रहो भार्य्या यस्य प्रा०ब०। ३दुष्टभार्य्यके पु०

दुष्परिहन्तु त्रि० दुर्+परि+हन–खलर्थे तुन्। १दुःखेन नाशयितव्ये २दुष्परिहार्य्ये च "यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म्म" ऋ०२।२३।६ "दुष्परिहन्तु हन्तुमशक्यम्" भा०

दुष्पर्श त्रि० दुर्+स्पृश–कर्मणि खल् वा विसर्गलोपः। १दुःखेन स्पर्शनीये स्प्रष्टुमशक्ये २दुरालभायां स्त्री अमरः तदर्थे पु० भरतः।

दुष्पान त्रि० दुःखेन पीयतेऽसौ "आतो युच्" पा० खलर्थे कर्मणि युच्। दुःखेन पेये १पातुमशक्ये। भावे युच्। २दुःखेन पाने न०।

दुष्पुरुष पु० प्रा०स०। निन्द्ये पुरुषे ततः ब्राह्मणा० स्वार्थे भावे कर्मणि वा ष्यञ्। दौष्पुरुष्य तदर्थे पु० तद्भावे तत्कर्मणि तु न०।

दुष्पूर त्रि० दुर्+पूरि–कर्मणि खल्। १पूरयितुमशक्ये दुःखेन पूरणीये। "काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः" गीता २अनिवार्य्ये च "कामरूपेण कौन्तेय! दुष्पूरेणानलेन च" गीता

दुष्प्रकाश त्रि० दुष्टः प्रकाशः प्रा०ब०। विरोधिलक्षणया अन्धकारे "पापस्य लोको निरयो दुष्प्रकाशो नित्यं दुःखशोकभूयिष्ठमेव" भा०शा० ७३अ०।

दुष्प्रकृति त्रि० दुःस्था प्रकृतिरस्य प्रा०ब०। १दुष्टस्वभावे "त्वं तु दुष्प्रकृतिर्मूढो महायुद्धेष्वकोविदः" भा०क० ४०अ०। प्रा०स०। २निन्द्यायां प्रकृतौ निन्द्ये स्वभावे स्त्री

दुष्प्रजस् त्रि० दुःस्था प्रजाऽस्य असिच् समा०। १निन्द्यप्रजायुक्ते। प्रा०स०नासिच्। दुष्प्रजा २निन्द्यप्रजायां स्त्री

दुष्प्रज्ञान त्रि० दुःखेन प्रज्ञायतेऽसौ दुर्+प्र+ज्ञा–खलर्थे कर्मणि युच्। १ज्ञातुमशक्ये। दुष्टं प्रज्ञानं प्रा०स०। २निन्द्ये ज्ञाने न० "दुष्प्रज्ञानेन निरयाः बहवः समुदाहृताः" भा०शा० १२७अ०।

दुष्प्रधर्ष त्रि० दुष्करः प्रधर्षोऽस्य प्रा०ब०। १धर्षयितुमशक्ये दुःखेन धर्षणीये "मा दुष्प्रधर्षा मनसाऽन्यहिंस्रैः" रघुः। २दुरालभायां ३खर्जूर्याञ्च स्त्री राजनि०। ४धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "दुर्मुखो दुष्प्रधर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः" भा०आ० ६४अ०। तत्र दुष्प्रहर्षश्चेति पाठान्तरम् भा०आ० ६४अ० तत्पुत्रोक्तौ तथोक्तेः

दुष्प्रधर्षण त्रि० दुर्+प्र+धृष–भाषायां युच्। १दुःखेन धर्षणीये धर्षयितुमशक्ये। "विन्दानुविन्दौ दुर्धर्षः सुबाहुर्दुष्प्रधर्षणः" भा०आ० ६७ उक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० ३वार्त्ताक्याम् स्त्री अमरः गौरा० ङीष्।

दुष्प्रधर्षिणी स्त्री दुष्प्रधर्षोऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। १कण्टकार्य्यां राजनि० २वृहत्याम् भावप्र०।

दुष्प्रवृत्ति स्त्री प्रा०स०। दुष्टायां प्रवृत्तौ वार्त्तायां "तेषां शूर्पणखैवैका दुष्प्रवृत्तिहराऽभवत्" रघुः।

दुष्प्रवेश त्रि० दुष्करः प्रवेशोऽत्र प्रा०ब०। १दुःखेन प्रवेश्ये प्रवेष्टुमशक्ये "महर्द्धिगणसम्बाधं ब्राह्म्या लक्ष्म्या समन्वितम्। दुष्प्रवेशं महाराज! नरैर्धर्मबहिष्कृतैः" भा०व० १४५अ०। २कन्थारीवृक्षे स्त्री राजनि०।

दुष्प्रहर्ष त्रि० दुष्करः प्रहर्षोऽस्य प्रा०ब०। १दुष्करप्रहर्षयुक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "दुर्मदो दुष्प्रहर्षश्च विवित्सुर्विकटः समः" भा०आ० ६७अ०। तत्पुत्रोक्तौ

दुष्म(ष्य)न्त पु० १पौरवे भरतपितरि राजभेदे "उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान्। दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा। दुष्मन्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्य्यवान्। स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान्। चक्रवर्त्ती सुतो जज्ञे दुष्मन्तस्य महात्मनः। शकुन्तलायां भरतो यस्य नाम्ना स्म भारताः। दुष्मन्तं प्रति राजानं वागुवाचाशरीरिणी। माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः। भरस्व पुत्रं दुष्मन्त! माऽवमंस्थाः शकुन्तलाम्। रेतोधाः पुत्र उन्नयति नरदेव! यमक्षयात्। त्वञ्चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला" हरिवं० ३२अ०। अस्य शकुन्तलापरिवेदनकथा शकुन्तलाशब्दे दृश्या

तुर्वसुवंश्यमरुत्तकन्यायां सम्मतायां संवर्त्तैः जाते नृपभेदे तत्कथा हरिवं० ३२अ० । तुर्वसुवंशवर्णने यथा "आविक्षितो राजा मरुत्तः कथितस्तव । अनपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिणः । दुहिता सम्मता नाम तस्यासीत् पृथिवीपतेः ॥ दक्षिणार्थं तु सा दत्ता संवर्त्ताय महात्मने । दुष्मन्तं पौरवञ्चापि लेभे पुत्रमकल्मषम् । एवं ययातेः शापेन जरासंक्रमणे तदा । पौरवं तुर्वसोर्वंशः प्रविवेश नृपोत्तम ॥ दुष्मन्तस्य तु दायादः करुत्थामः प्रजेश्वरः" । तस्यापत्यम् इञ् दौष्मन्ति भरते करुत्थामे च नृपभेदे

दु(दुः)स्थ त्रि० दुर्+स्था—क वा विसर्गलोपः । दुःखेन स्थिते "कल्पान्तदुःस्था वसुधा तथोहे" भट्टिः १कुकुटे २कुक्कुरे च पुंस्त्री शब्दार्थचि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

दु(दुः)स्पृष्ट न० दुष्टं स्पृष्टम् प्रा०स० वा विसर्गलोपः । जिह्वाग्रादिना वर्णोच्चारणस्थानस्य ईषत्स्पर्शरूपे आभ्यन्तरे वर्णोच्चारणप्रयत्ने तदस्यास्ति कारणत्वेन अच् । २लकारोच्चार्यवर्णे च "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत् नेमस्पृष्टाः शलस्तथा" "दुस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च" पाणिनिशिक्षा । लृकारस्य लकारादित्वेन दुस्पृष्टत्वमिति आकरे स्थितम् । [अदुहत् । दुदोह दुहितः ।

दुह बधे भ्वा०पर०सक०सेट् । दोहति दरित् अदोहीत्

दुह दोहने अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्याकर्षणेन बहिर्निःसारणे उभ०अदा०द्विक०अनिट् । दोग्धि दुग्धे दुह्यात् अधोक् अदुग्ध । अधुक्षत् अदुग्ध अधुक्षन्त अधुक्षाक्षि अदुह्महि दुदोह । दुदोहिथ दुदुहिव दुदुहे । दुह्यात् धोक्ष्यति ते । दोग्धव्यं दुह्यं दोह्यम् । दोग्धा दोहनं दुग्धम् । दोग्धुम् दुग्ध्वा संदुह्य । "यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे । भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम्" कुमा० "यः पयो दोग्धि पाषाणम्" "पयोघटोध्नीरपि गा दुहन्ति" भट्टिः एककर्मविवक्षायाम् अस्यैककर्मकत्वमपि "दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम्" मनुः "दुग्ध्वा पयः पत्रपुटे मदीयम्" रघुः । निःसारणमात्रे च "दुग्धेऽस्मै सर्वं कामं यो वाचो दोहः" छा०उ० "न कर्मफलमाप्नोति योऽधर्मं दोग्धुमिच्छति" भा०व० ११६५श्लो० "यत्र धर्मदुघा भूमिः सर्वकामदुघा सती । दोग्धि स्माभीप्सितानर्थान् प्रजानामस्य सर्वदा" भाग० ४।१६।७ दुग्धवति । अस्य गौणकर्मणि लकारादि "प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः" इत्युक्तेः । "तेषु तेषु तु पात्रेषु दुह्यमाना वसुन्धरा" हरिवं० ८१ श्लो० अस्य कर्मकर्त्तरि गौणकर्मणः कर्त्तृत्वविवक्षायाम् केवलं तङ् न यक् । गौःपयो दुग्धे । वा चिण् । अदोहि अधुक्षत अदुग्ध सि०कौ०

दुहादि पु० गौणे कर्मणि लकारविधानार्थे धातुसमूहे स च "दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छि चिञ्ब्रूशासुजिमथ्मुषाम् । कर्मयुक् स्यादकथितं तथा स्यात् नीहृकृष्वहाम्" व्या० कारिकायां पठितः दुहप्रभृतिः मुषपर्यन्तः धातुसंघः । अस्य कस्यापि कारकसंज्ञाऽप्राप्तौ प्रधानकर्मोपयोगिनः कर्मसंज्ञा "दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ । ब्रुविशासि गुणेन च यत् सचते तदकीर्त्तितमाचरितं कविना" महाभाष्यकृतोक्तेः । [उदा०।

दुहि पु० दुह—धातुनिर्देशे इक् । दुहधातौ दुहादिशब्दे

दुहितुःपति पु० ६त० षष्ठ्या वा अलुक् स० । जामातरि पक्षे लुक् । दुहितृपतिरप्यत्र ।

दुहितृ स्त्री दुह—दह वा तृच् । "नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" उणा० नि० । स्वसृन्यस्त्रियां स्त्रीपन्नतौ ऋदन्तत्वेऽपि स्वस्रादित्वात् न ङीप् । तृजन्तत्वाभावात् सर्वनामस्थाने परे न वृद्धिः दुहितरौ दुहितरः इत्यादि प्रियादिषु पाठात् अस्मिन् शब्दे परे पूर्वस्थितस्य उक्तपुंस्कस्त्रीलिङ्गस्य विशेषणशब्दस्य न पुंवत् जातादुहितृकः । "मातुर्दुहितरः शेषमृणात् ताभ्य ऋतेऽन्वयः" याज्ञ० । "मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत्" मनुः । कन्याशब्देऽस्याः तद्दानपात्रफलादिकमधिकमुच्यते ।

"कृत्वा परीक्षां कान्तस्य वृणोति कामिनी वरम् । वराय गुणहीनाय वृद्धाय ज्ञानिने तथा । दरिद्राय च मूर्खाय रोगिणे कुत्सिताय च । अत्यन्तकोपयुक्ताय चात्यन्तदुर्मुखाय च । जडाय चैव मूर्खाय क्लीवतुल्याय पापिने । ब्रह्महत्यां लभेत् सोऽपि यः स्वकन्यां ददाति च । शान्ताय गुणिने चैव यूने च विदुषेऽपि च । वैष्णवाय सुतां दत्त्वा दशवाजीफलं लभेत्" । कन्याविक्रये दोषो यथा "यः कन्यापालनं कृत्वा करोति विक्रयं यदि । विपत्तौ धनलोभेन कुम्भीपाकं स गच्छति । कन्यामूत्रपुरीषञ्च तत्र भक्षति पातकी । कृमिभिर्दंशितः काकैर्यावदिन्द्राश्चतुर्दश । मृतश्च व्याधयोनौ च स लभेज्जन्म निश्चितम् । विक्रीणीत

सांवभारं वहन्त्येव दिवानिशम्” कन्यादानफलं यथा “दशवापीसमा कन्या दीयते ब्राह्मणाय या। वेदस्नाय पण्डिताय चाग्निहोत्राग्निशालिने। सन्ध्यावते वेद पाठकारिणे सत्यवादिने। तस्मै प्रदत्ता कन्या च दश वापीफलप्रदा। त्रिसन्ध्याकारिणे सत्यवादिने स्वेष्ट शालिने। वेदस्नाय च विप्राय दत्ताष्टफलदायिनी। प्रतिग्रहस्वेष्टहीनाय सन्ध्याहीनाय नित्यशः। मूर्खाय दत्ता कन्या च सा चतुःफलदायिनी। परदारस्वेष्टहीनाय याजकाय द्विजाय च। शठाय सन्ध्याहीनाय वाप्येकफलदा स्मृता। त्यक्तसन्ध्याय गायत्रीविहीनाय शठाय च। विप्रोद्भवाय दत्ता सा वाप्यर्द्धफलदा स्मृता। पापिने शूद्रजाताय विप्रक्षेत्रोद्भवाय च। दत्ता चाण्डालतुल्याय कन्या सा नरकप्रदा। विष्णुभक्ताय विदुषे विप्राय सत्यवादिने। जितेन्द्रियाय दत्ता या लक्षवापीफलप्रदा। वह्निवर्णसहस्राणि दिव्यरूपं विधाय च। रत्नभूताय दत्त्वा च मोदते विष्णुमन्दिरे। दत्त्वा कन्यां सुशीलाञ्च हराय हरयेऽथ वा। नारायणस्वरूपञ्च भवेद्दैवात् स्मृतौ श्रुतम्। विष्णुभक्तो यदा कन्यां ददाति विष्णुप्रीतये। स लभेद्धरिदास्यञ्च ध्रुवं विप्रोद्भवाय च” ब्रह्म०वै०प्र०ख०।

दु(दो)ह्य त्रि० दुह—गौणे कर्मणि वा क्यप् पक्षे ण्यत्। १दोहनगौणकर्मणि गव्यादौ गौणकर्मविवक्षायां दोहनप्रधानकर्मणि २दुग्धादौ च।

दु(द्रु)ह्यु पु० शर्मिष्ठायां जाते ययातिपुत्रभेदे। “स्वच्छन्दजात् प्रजां सर्वां ययातिरपराजितः। तस्य पुत्रा महेष्वासाः सर्वे समुदिता गुणैः। देवयान्यां महाराज! शर्मिष्ठायाञ्च जज्ञिरे। देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च। द्रुह्युश्चानुश्च पूरुश्च शर्मिष्ठायां प्रजज्ञिरे” भा० आ० ७५अ० हरिवंशे तु ३०अ० द्रुह्युरिति अणुरिति पाठः। लिपिकरप्रमादात् द्विधा पाठः “तथा ययातिः पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम्। देवयानीसुतस्तस्य सुतां भार्य्यामवाप सः। शर्मिष्ठामासुरीञ्चैव तनयां वृषपर्वणः। यदुञ्च तुर्वसुञ्चैव देवयानी व्यजायत। द्रुह्युञ्चानुञ्च पूरुञ्च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी”।

तस्य राज्यदेशस्य तत्रैव ३०अ० उक्तो यथा

“सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम्। व्यभजत् पञ्चधा राजा पुत्राणां नाहुषस्तदा। दिशि दक्षिणपूर्व्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः। प्रतीच्यामुत्तरस्याञ्च द्रुह्युञ्चानुञ्च नाहुषः। दिशि पूर्वोत्तरस्यान्तु यदुं श्रेष्ठं न्ययोजयत्। मध्ये पूरुञ्च राजानमभ्यषिञ्चत् स नाहुषः। तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना। यथाप्रदेशमद्यापि धर्म्मेण परिपाल्यते”। तद्वंशवर्णनञ्च तत्रैव ३२अ० यथा “द्रुह्योश्च तनयौ राजन्! बभ्रुः सेतुश्च पार्थिवः। अङ्गारः सेतुपुत्रश्च मरुतां पतिरुच्यते। यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली। युद्धं सुमहदप्यासीन् मासान् परि चतुर्दश। अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम पार्थिवः। ख्यायते यस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान्। गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वराः” तस्य पितुर्ययातेर्जराया अग्रहणे शापकथा भा०आ० ८४अ० “ययातिरुवाच। “यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। तस्मात् द्रुह्यो! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित्। यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च। हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानां तथैव च। वस्तानाञ्च गवाञ्चैव शिबिकायास्तथैव च। उडुपप्लवसन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति। अराजशब्दभाजनं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः’

दू खेदे दिवा०आत्म०अक०सेट्। दूयते अदविष्ट। दुदुवे। ओदित् दूनः कविकल्पद्रुमः पा० दुनोतेरेव नत्वदीर्घौ इति भेदः। “तथा हीनं विधातर्मां कथं पश्यन् न दूयसे” रघुः। “न दूये सात्वतीसूनुर्यन्मह्यमपराध्यति” माघः। उपतप्तीकरणे सक० “दूयते दीनं खलजनः” दुर्गादासः।

दूडभ त्रि० दुःखेन दभ्यतेऽसौ दुर्+दन्भ—कर्मणि खल्। “दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेष्टुत्वञ्च” इति पा० गणसूत्रेण उक्तकर्म नि० नलोपः। दुःखेन दम्भनीये

दूडाश त्रि० दुःखेन दाश्यते दुर्+दाश—कर्मणि खल्। दूडभशब्दोक्त पा०ग० सूत्रेण सिद्धम्। दुःखेन हिंसनीये

दूढी त्रि० दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै—चिन्तायां कर्त्तरि सम्प० भावे वा क्विप्। दूडभशब्दोक्तकार्य्यम् पा०ग० सूत्रे ध्यायतेर्धातोर्निर्देशात्। १दुष्टं ध्यायिनि २दुष्टायां बुद्धौ स्त्री “अस्माकं शंसो अभ्यस्तु दूढ्यः” ऋ० १।९४।८। “वधैर्दुःशंसा अप दूढ्यो जहि” ८)(ध्यम्। दुष्टं ध्यायिनि

दूढ्य त्रि० दुष्टं ध्यायति दुर्+ध्यै—क। दूडभशब्दवत् सा-

दूणाश त्रि० दुःखेन नाश्यते दुर्+नाशि—कर्मणि खल् दूडभशब्दवत् साध्यम्। १दुःखेन नाशनीये। “दूणाशेयं दक्षिणा पार्थिवानाम्” ऋ०६।२७।८ “दूणाशा दुर्नाशा केनापि नाशयितुमशक्या” भा० २चान्द्रमासाङ्के तृतीये सप्तदशे अक्षरे यज्ञभेदे पु० “द्विनामोत्तरौ बर्हिरग्नौ

दूणाशसेति” काव्या०श्री०२२। ८।७६। “उसरस्तृतीयः सम्प्रदायः द्विनामा भवति सङ्कृच्छिरस्य दूणाशं दूणाशश्च द्वितीयं नाम” संध० । तस्य च तथात्वविधायकत्वात् अर्थ० अपि तथात्वम् ।

दूत त्रि० दु-गतौ “दुतनिभ्यां दीर्घश्च” उणा०त कित् दीर्घश्च दू—परितापे कर्त्तरि क्त वा दीर्घान्तस्य न नत्वम् “दुग्वोदीर्घश्च” पा० सूत्रेण दुनोतेरेव नत्वदीर्घयोर्विधानात् । १सन्देशहरे अमरः । २उपतप्ते च

“चारेक्षणो दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः” माघः तत्र साधारणदूतलक्षणं तद्भेदाश्च सा०द० उक्ता यथा निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा सन्देशहारकः । कार्य्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूत्यश्चापि तथाविधाः” तत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणम् । तत्र “उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरम् । सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः” उभयोरिति येन प्रेषितो यदन्तिकं प्रेषितश्च । “मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः” ।

नृपतिदूतलक्षणं युक्तिकल्पतराबुक्तं यथा

“परेङ्गितज्ञः परयाम्वाङ्ग्याप्यर्थस्यापि तत्त्ववित् । षट्प्रोत्पन्नमतिर्धीरो दूतः स्यात् पृथिवीपतेः । दूतञ्चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् । इङ्गिताकारचेष्टाज्ञं शुचिं दक्षं कुलोद्गतम् । अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् । वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूतो राज्ञः प्रशस्यते । दूत एव हि सन्धत्ते भिनत्त्येव हि संहतान् । निसृष्टार्थो१ मितार्थश्च२ तथा शासनहारकः३ । दूतास्त्रयोऽमात्यगुणैः समैः पादार्द्धवर्जितैः । निसृष्टार्थं कार्यवशात् शासनं तु करोति यः१ । मितार्थः२ कार्यमात्रोक्तौ स कुर्य्यादुत्तरोत्तरम् । यथोक्तवादी सन्देशहारको लेखहारकः३ । तत्र दूतो व्रजन्नेव चिन्तयेदुत्तरोत्तरम् । वार्त्ताविशेषं भूपाय कथयेत् वाक्यवेश्मनि । दूतो हि न लिखेत् किञ्चित् निर्णेता वा विनिर्णयम् । पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वामिनः क्वापि वैशसम्” कामन्द० शास्त्रे च राजदूततद्भेदचरलक्षणं चोक्तं यथा “कृतमन्त्रस्तु मन्त्रज्ञो मन्त्रिणां मन्त्रसम्मतम् । यातव्यायं प्रहिणुयाद्दूतं दूत्याभिमानिनम् । प्रगल्भः स्मृतिमान् वाग्मी शास्त्रे शस्त्रे च निष्ठितः । अभ्यस्तकर्मा नृपतेर्दूतो भवितुमर्हति । निसृष्टार्थो१ मितार्थश्च२ तथा शासनहारकः३ । सामर्थ्यात्पादतो हीनो दूतस्तु त्रिविधः स्मृतः । स भर्तुः शासनात् गच्छेत् सम्यगुत्तरोत्तरम् । स्वराष्ट्रपरराष्ट्राणामिति चेति च चिन्तयन् । अन्तःपालांस्तु कुर्वीत मित्राण्याटविकांस्तथा । अन्यस्थलानि मार्गांश्च विद्यात् स्वबलसिद्धये । नाविज्ञातः पुरं शत्रोः प्रविशेच्च न संसदि । कालमीक्षेत कार्यार्थमनुज्ञातश्च निष्पतेत् । सारवत्ताञ्च राष्ट्रस्य दुर्गं तद्गुप्तिमेव च । छिद्रं शत्रोर्विजानीयात् कोषमित्रबलानि च । उद्यतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं शासनं वदेत् । रागापरागौ जानीयात् प्रकृतीनाञ्च भर्त्तरि । भृत्यपक्षस्य चापायं कुर्य्यादनतिलक्षितः । पृच्छ्यमानोऽपि न ब्रूयात् स्वस्वामिप्रकृतिच्युतिम् । ब्रूयात् प्रश्रितया वाचा सर्वं वेद भवानिति । फलेन साम्ना कृच्छ्रेण कर्म्मणा च महीयसा । कुर्य्याच्चतुर्विधं स्तोत्रं पक्षयोरुभयोरपि । विद्याशिल्पोपदेशेन संश्लिष्योभयवेतनैः । भृत्यपक्षञ्च जानीयात्तद्वत्तस्य विचेष्टितम् । तीर्थाश्रमाश्रयस्थाने शास्त्रविज्ञानहेतुना । तपस्विव्यञ्जनोपेतैः स्वचरैः सह संवसेत् । सन्तापं कुलमैश्वर्यं त्यागसत्यानसौष्ठवम् । अनुद्धतां भद्रताञ्च भर्त्तुर्भेद्येषु दर्शयेत् । सहेतानिष्टवचनं कामक्रोधञ्च वर्जयेत् । नान्यैः शयीत, भावं स्वं रक्षेद्दिद्यात्परस्य च । काले व्रजति मेधावी न खिद्येतात्मसिद्धये । निरुध्यमानस्तु बुध्येत कालं नाना च लोभनैः । एतस्माद्धेतुतस्तु गच्छतस्तु न तत्र पृथिवीपतेः । पश्यति व्यसनं किञ्चित्स्वयं वा कर्त्तुमिच्छति । स्वान्तःप्रकोपमथ वा विनेतुं नीतिवित्तमः । सख्यादेः संग्रहं कर्त्तुं स्वदुर्गे दुर्गसत्क्रियाम् । स्वपक्षाभ्युदयाकाङ्क्षी देशकालावुदीक्षते । तत्र यात्रास्वयं चित्तमाश्वास्यैव समीक्षते । यात्राकालक्षयार्थी वा तत्र चार्यं विलम्बते । काले विक्षिप्यमाणे तु तर्कयेदिति पण्डितः । कार्य्यकालविपत्तिञ्च व्यक्तां ज्ञात्वा विनिष्पतेत् । तिष्ठन् वार्त्ताविशेषार्थान् भर्त्तुः सर्वान्निवेदयेत् । रिपोः शक्तुपरिच्छेदः सुहृद्बन्धुविभेदनम् । दुर्गकोषबलज्ञानं भृत्यपक्षोपसंग्रहः । राष्ट्रात् व्यपेतपालानामात्मसात्करणं तथा । युद्धापसारभूमीनां दूतकर्मेति कथ्यते । दूतेनैव नरेन्द्रस्तु कुर्वीतारिविकर्षणम् । स्वपक्षे च विजानीयात् परदूतविचेष्टितम् । तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् लघुलङ्घपरिक्रमः । क्रियायासहश्चो दक्षश्चरः स्यात् प्रतिपत्तिमान् । तपस्विलिङ्गिनो धूर्त्ताः पण्यशिल्पोपजीविकाः । चराचरेषु चरिताः पिबन्तो जगतां मतम् । निर्गच्छेयुर्विशेयुश्च सर्ववार्त्ताविदोऽन्वहम् । चराः सकाशात् पतेस्तद्दूर-

तरं हि ते। स्वल्पं स्वल्पप्रचारेण पश्येद्वै विनिचेष्टितम्। स्वपन्नपि च जागर्त्ति चारचक्षुर्महीपतिः। विवस्वानिव तेजोभिर्नभस्वानिव चेष्टितैः। राजा चरैर्जगत् सर्वं व्याप्नुयाल्लोकसम्मतैः। चारचक्षुर्नरेन्द्रः स्यात्सम्पतेत्तेन भूयसा। अनेनासम्पतन्मोह्यात्पतत्यन्धः समेऽपि हि। सर्वसम्पत्समुदयं सर्वाश्चाविचेष्टितम्। चारेण द्विषतां विद्यात्तद्देशप्रार्थनानि च। प्रकाशश्चाप्रकाशश्च चरस्तु द्विविधः स्मृतः। अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूत उच्यते। चारेण प्रचरेद्राजा स्थलेष्वर्च्चिगिराध्वरे। दूते सन्धानमायाते चरचर्य्या प्रतिष्ठिता। तीक्ष्णः प्रव्रजितश्चैव सत्री वनग एव च। एते ज्ञेयास्तु सञ्चाराः सर्वे नान्योन्यवेदिनः। संस्थानवन्तः संस्थाश्च कार्य्याः कार्य्यप्रसिद्धये। तिष्ठेयुः पार्श्वे सञ्चाराः परिचर्य्योपयायिनः। बालः स्थविरो लिङ्गी भिक्षुकोऽध्यापकस्तथा। संस्थाः स्युश्चारसंस्थित्यै दत्तदायाः शुभाशयाः। सर्वत्रैव तु सञ्चारास्तिष्ठेयुश्चित्तवेदिनः। स्वपक्षे परपक्षे च यो हि वेद चिकीर्षितम्। जाग्रदपि सुषुप्तोऽसौ न भूपः प्रतिबुध्यते। कारणाकारणक्रुद्धान् बुध्येत स्वपरिग्रहे। पापानकारणक्रुद्धांस्तूष्णीं दण्डेन साधयेत्। ये तु कारणतः क्रुद्धास्तान् वशीकृत्य संवसेत्। शमयेद्दानमानाभ्यां छिद्रञ्च परिपूरयेत्। अणुनापि विजायते छिद्रेण बलवत्तरम्। निःशेषं मज्जयेद्राष्ट्रं पोतपात्रमिवोदकम्। जडमूकान्धबधिरषण्ढाः षड्ङ्गकास्तथा। किराता वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारकाः। भिक्षुकाश्चारणा दास्यो नानाकार्य्यकलाविदः। अन्तःपुरगतां वार्त्तामाहरेयुरलक्षिताः। छत्रव्यजनभृङ्गारयानवाहनधारिणः। सम्भाषान्ते बहिर्यान्तीं विदुरन्ये च तद्विधाः। सूदव्यञ्जनकर्त्तारस्तल्पका व्ययकास्तथा। प्रसाधका भोजकाश्च गात्रसंवाहका अपि। जलताम्बूलकुसुमगन्धभूषणदायकाः। कर्त्तव्याश्च सदा ह्येते ये चान्येऽभ्यासवर्त्तिनः। स्वभावाभिमुखैर्लेखैराकारैरिङ्गितैरपि। ससञ्चरेयुरव्यग्राश्चराश्चर्य्याः परस्परम्। समापिबन्तो जगतां मतानि जलानि भूमेरिव सूर्य्यपादाः। अनेकशिल्पाध्ययनप्रवीणाश्चराश्चरेयुर्बहुलिङ्गरूपाः। येन प्रकारेण परानुमेयात् परापरस्य स्वभिविहेतोः। तथात्मनि स्वस्थमतिस्तु तज्ज्ञैर्विबुध्यमानं परतो हि विद्यात्"। २प्रेष्यमात्रे त्रि०। ततः भावे कर्मणि च "दूतवणिग्भ्याञ्च" पा० यत्। दूत्य तद्भावे तत्कर्मणि च "दूत्यसद्भावकर्म्मणोः" अमरः। कामन्द० वाक्ये उदा० स्वार्थे ष्यञ् दौत्य तत्रार्थे "न प्रयाति च दौत्येन" हितो० "द्वितां क्षमेद्दौत्यपथः क्षितीक्षतः" नैष०। शिक्षुर्णिष्टपरिभाषया दूतीयस्मादपि यत् ष्यञ् च। दूत्य दौत्य दूतीनां कर्म्मणि भावे च। स्वार्थे क। दूतक तत्रार्थे स्त्रियां कापि अत इत्वम् दूतिका दूत्याम्। भावे क्त। ४उपतापे न०। [पुष्पत्रां शब्दच०।

दूतघ्नी स्त्री दूतं खेदं हन्ति हन—टक् ङीप्। कदम्ब

दूति स्त्री दु—बा० ति दीर्घश्च उज्ज्वलद०। प्रेषणायां स्त्रियां "तां कामिनो दूतिमुदाहरन्ति" वर्णविवेकः वा ङीप् दूती तत्रार्थे "उत्तिष्ठ दूति! यामो यामो यातस्तथापि नायातः" सा०द० "रतिदूतिपदेषु कोकिलाम्" कुमा० "प्रतिकृतिरचनाभ्यो दूतिसंदर्शिताभ्यः" "तेन दूतिविदितं निषेदुषा" रघुः दूतीभेदलक्षणे सा०द०उक्तं "दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशिनी। बाला प्रव्रजिता कारुः शिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा। कला कौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः। माधुर्य्यं नर्म्मविज्ञानं वाग्मिता चेति तद्गुणाः। एता अपि यथौचित्यादुत्तमाधममध्यमाः"

दून पु० दु—उपतापे क्त "दुग्वोर्दीर्घश्च" पा०तस्य नः दीर्घश्च। मुग्ध० दू—खेदे औदित्वात् तस्य नः। १अध्वश्रान्ते २उपतप्ते ३दुःखिते च "पित्तेन दूने रसने सितापि तिक्तायते हंसकुलावतंस!" नैष०।

दू(र्) स्त्री दैप् शुद्धौ बा० क्कु। प्राणरूपे देवताभेदे "सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरं ह्यस्या मृत्युर्दूरं ह वा अस्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद" शत०ब्रा० १४।४।१० "उपासक शरीरस्था प्राणरूपा देवता दूर्नाम दूरित्येवं ख्याताऽतः शुद्धा" भा० अत्र शुद्धेति विशेषणात् दैपधातो रूपमिति सूचितम्। ब्राह्मणे तु दूरसम्बन्धात् तन्निरुक्तिरुक्ता तथा च दूरं करोति मृत्युमुपासकस्य दूर+तत्करोत्यर्थे णिच् बा० न दशादेशः क्विप् णिलोपः रान्तोऽयमिति तु युक्तम्।

दूर त्रि० दुर्+इण—"दुरीणो लोपश्च" उणा० रक् धातोरिकारलोपे रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। १विप्रकृष्टे महसान्तरेण स्थिते दैशिकपरत्वयुक्ते अमरः। "दूरान्तिकादिधीहेतुरेका नित्या दिगुच्यते" भाषा० "दूरत्वमन्तिकत्वञ्च दैशिकं परत्वमपरत्वं बोध्यम् तदुभयोरसाधारणं बीजं दिगेव" सि०मु०। अतिदूरत्वञ्च प्रत्यक्षप्रतिबन्धकं यथाह

"अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात्। सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च" सा॰का॰ "अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं विभज्य ते तत्न्यायेनानुपलब्धनीयम् यथा उत्पतन् वियति पतत्त्री अतिदूरतया सन्नपि प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते" त॰कौ॰। "त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे" शकु॰ "न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्त्तते महमसाविति बन्धुजनोदितैः" माघः। भावप्राधान्यात् २दूरत्वे च "दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च" पा॰ असत्त्ववचने प्रातिपदिकार्थे एभ्यो द्वितीया स्यात् पञ्चमीतृतीये स्तः" सि॰कौ॰ "ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा। असत्त्ववचने इत्यनुवृत्तेर्नेह दूरः पन्थाः" सि॰कौ॰ "रामात्कुरङ्गस्य यो दूरम्" सुग्धबो॰ "नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः" सा॰द॰ "मा तस्य कर्मनिर्वृत्तैः दूरं पश्चात् कृता फलैः" रघुः "दूरादपि क्रतुषु यज्वभिरिज्यते यः" माघः "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात् धनञ्जय!" गीता "स्तुतिभ्योऽच्युत! रिच्यन्ते दूरेण चरितानि ते" रघुः एतच्छब्दयोगे पञ्चमी षष्ठी च। "दूरं ग्रामस्य ग्रामाद्वा" सि॰कौ॰ अतिशायने इष्ठन् दवादेशे दविष्ठ ईयसुन् दवीयस् अतिशयेन दूरस्थिते त्रि॰ ईयसुनि स्त्रियां ङीप्। "तेजस्विमध्ये तेजस्वी दवीयानपि गण्यते" माघः। दूरं करोति दूर+णिच् वादेशः दवयति। "दवयदतिरयेण प्राग्नमुर्वीविभागम्" भट्टिः।

दूरङ्गम त्रि॰ दूरं गच्छति गम–बा॰ वेदे खच् मुम् च। दूरगामिनि "दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकम्" यजु॰३४।१। लोके तु ड दूरगः ... ।

दूरत्व न॰ दूरस्य भावः त्व। दैशिके परत्वे तच्च भ्रमविशेषे कारणम् यथोक्तं "दोषोऽप्रमाया जनकं प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः" भाषा॰ "कचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः" सि॰मु॰।

दूरदर्शन पुंस्त्री॰ दूरात् पश्यति दृश–ल्यु। १गृध्रे राजनि॰ जातित्वात् स्त्रियां ङीष्। २पण्डिते पु॰ दृश–भावे ल्युट्। ३दूरतोवीक्षणे न॰। दूरतो दृश्यतेऽनेन दृश–करणे ल्युट्। ४दूरवीक्षणे यन्त्रभेदे (दूरवीन)

दूरदर्शिन् त्रि॰ दूरात् पश्यति कार्योत्पत्तेः प्राक् पश्यति जानाति वा दृश–णिनि। १दूरदर्शके २पण्डिते पु॰ अमरः ३गृध्रे पुंस्त्री॰ त्रिका॰ स्त्रियां ङीप्।

दूरदृश् त्रि॰ दूरात् पश्यति दृश–क्विन्। १दूरदर्शिनि २पण्डिते पु॰ हेमच॰ ३गृध्रे पु॰ हेमच॰। क्विन्नन्तत्वात् कवि पदान्ते च कुः।

दूरमूल पु॰ दूरपर्य्यन्तं मूलमस्य। मुञ्जतृणे (मुँज)। राजनि॰

दूरवेधिन् पु॰ दूरात् वेधो लक्ष्यस्य साध्यतया इनि। दूरात् लक्ष्यभेदके

दूरापात त्रि॰ दूरमापतति आ+पत–कर्त्तरि अच् बा॰ ण। दूरपातिनि अस्त्रे णिनि दूरापातिन् तत्रार्थे हेमच॰।

दूरूढा स्त्री दुर्+रुह–क्त रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। दुष्टतया रूढे जाते क्षुद्ररोगशब्दे २१८ पृ॰ दृश्यम्।

दूरेअमित्र पु॰ दूरे अमित्रः शत्रुर्यस्य वेदे सप्तम्याः अलुक् प्रकृतिभावः। एकोनपञ्चाशन्मरुन्मध्ये मरुद्भेदे। ते च यजु॰ १७अ॰।१ मन्त्रादौ ८॰ मन्त्रान्ते शुक्रज्योतिश्चेत्यादयो दर्शिताः। "अग्निमित्रश्च दूरेअमित्रश्च गणः" इत्य॰

दूरेत्य त्रि॰ दूरे भवः त्यप्। दूरभवे

दूरेपाक त्रि॰ दूरे पचति पच–ण न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् सप्तम्या अलुक् स॰। दूरे पाचके स्त्रियां टाप्। तत्रैव गणे स्त्रीत्वेनापि निर्देशात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापितम्। [पाचके।

दूरेपाकु त्रि॰ पच–उण् न्यङ्क्वा॰ कुत्वम् अलुक् स॰। दूरे-

दूरेरितेक्षण त्रि॰ दूरे ईरितमीक्षणं येन। दूरपर्य्यन्तप्रेरितदर्शने केकरे (टेरा) शब्दमाला।

दूरोह पु॰ दुःखेन रुह्यतेऽसौ दुर्+रुह–कर्मणि खल् रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः। दुःखेन रोहणीये रोढुमशक्ये आदित्ये लोके तस्य निष्कामज्योतिष्टोमादियज्ञप्रयासजातज्ञानेन साध्यरोहणत्वात् दूरोहत्वम्। "असौ वै दूरोहो योऽसौ तपतीति" ऐत॰४।२॰ श्रुतेस्तस्य तथात्वम्। २दुरारोहमात्रे त्रि॰।

दूरोहण त्रि॰ दुःखकरमारोहणमस्य प्रा॰ब॰। आदित्ये दूरोहशब्दे तस्य तथात्वं दृश्यम् २छन्दोभेदे न॰। "असौ वा आदित्यो दूरोहणं छन्दः" इति श्रुतिः। "दूरोहणं छन्दः" यजु॰१०।५ छान्दसं क्लीबत्वम्। ३दुरारोहणीये त्रि॰ दुःखेन रोहणं वा। ४दुःसाध्ये रोहणे ५तच्छन्दस्कमन्त्रसाध्याभ्यासभेदे च यथोक्तं आश्व॰श्रौतसूत्रे

"हंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्धर्चशस्त्रिपदा चतुर्थं मनयानमुक्त्वा प्रणुत्यावस्येत्। पुनस्त्रिपदाऽर्धर्चशः पच्छश्च सप्तमम्" ८।२।१४ "एतावच्चमित्थं शंसेत्। प्रथमं पच्छः द्वितीयमर्धर्चशः। तृतीयं त्रिभिः पादैरवसाय उत्तमेन पादेन प्रणुत्य चतुर्थमनयानमुक्त्वा प्रणवेनाव स्येत्। एतदारोहणम्। अथावरोहणम्। पुनस्त्रि-

पर्य्येत्य वसाद्दिनोक्तं पञ्चमम् । अर्धचैत्रः षष्ठं, पुनः पञ्चमः सप्तमम् । एतत् दूरोहणं भवति । सप्तमवामनियमेन मध्ये सप्तमत्वोऽप्यस्ता दूरोहणमिति ज्ञापनार्थम् । एवकारः पौनर्वचनिकः” नारा० “एतत् दूरोहणम्” ८।२।१५ दूरोहणमिति प्रकृते पुनर्दूरोहणवचनं द्विविधं दूरोहणमस्तीति प्रदर्शनार्थं तेन स्वर्गकामस्य चतुरश्रकोन दूरोहणं भवति” नारा०।

दूर्य्य न० दूरं उत्सार्यम् दूर+यत् । १पुरीषे विष्ठायाम् मन्दर० “ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मूत्रं नरेश्वर ! । नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः” विष्णु पु० तस्य षुविक्षेपस्थानातिक्रमेण त्यागविधानेन दूरोत्सार्यत्वात् तथात्वम् । दूराय रोगदूरीकरणाय साधु यत् । २पथ्याम् राजनि० ।

दूर्वा स्त्री दूर्वति रोगान् अनिट् वा दुर्व–हिंसायाम् अच् रेफे परे पूर्वाणो दीर्घः । १स्वनामख्याते घासभेदे तद्भेदादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“नीलदूर्वा रुहा नन्ता भार्गवी शतपर्विका । शष्पं सहस्रवीर्य्या च शतवल्ली च कीर्तिता । नीलदूर्वा हिमा तिक्ता मधुरा तुवरा हरेत् । कफपित्तास्रवीसर्पतृष्णादाहत्वगामयान्” । श्वेतदूर्वा “दूर्वा शुक्ला तु गोलोमी शतवीर्या च कथ्यते । श्वेतदूर्वा कषाया स्यात् स्वाद्वी व्रणया च जीवनी । तिक्ता हिमा विसर्पास्रतृट्पित्तकफदाहहृत्” । गण्डदूर्वा

“गण्डदूर्वा तु गण्डाली मत्स्याक्षी शकुलाक्षकः । गण्डदूर्वा हिमा लोहद्राविणी ग्राहिणी लघुः । तिक्ता कषाया मधुरा वातकृत् कटुपाकिनी । दाहतृष्णानलास्रकुष्ठपित्तज्वरापहा” । तस्या उत्पत्तिकथा भविष्योत्तरे “क्षीरोदसागरे पूर्वं मथ्यमानेऽमृतार्थिभिः । विष्णुना बाहुजङ्घाभ्यां विधृत्य मन्दरं गिरिम् । भ्रमता तेन वेगेन रोमाण्याघर्षितानि वै । ऊर्मिभिस्तानि रोमाणि चोत्क्षिप्तानि तटान्तरे । अजायत शुभा दूर्वा रम्या हरितशाद्वला । एवमेषा समुत्पन्ना दूर्वा विष्णुतनूद्भवा । तस्या उपरि विन्यस्तं मथितामृतमुत्तमम् । देवदानवगन्धर्वयक्षविद्याधरोरगैः । तत्र येऽमृतकुम्भस्य निपेतुर्वारिबिन्दवः । तैरियं स्पर्शमासाद्य दूर्वा चैवाजराऽमरा । वन्द्या पवित्रा देवैस्तु सर्वदाऽभ्यर्चिता तथा” । “दूर्वा दहति पापानि धात्री हरति पातकम् । हरीतकी हरेद्रोगं तुलसी हरते भयम्” विष्णुधर्मोत्तरे । दूर्वा पूज्यत्वेनास्त्यस्याम् अर्श० अच् । २भाद्रशुक्लाष्टम्यां तद्दिने दूर्वायाः पूजाविधानात् तस्याः तथात्वम् “श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्” कालमाधवीयधृतवाक्यम् व्रतखण्डे दूर्वाष्टमीव्रते तत्पूजाविधानं दृश्यम् । ततः स्वार्थे कन् च । दूर्वाकाण्ड दूर्वास्तम्बे न० “दूर्वाकाण्डमिव श्यामा” भट्टिः । दूर्वया दुर्गापूजननिषेधः “अक्षतैर्नार्चयेत् विष्णुं न तुलस्या विनायकम् । न दूर्वया यजेत् दुर्गां नोन्मत्तेन दिवाकरम्” आगमः । दुर्गायै अर्घ्यानिर्वर्त्तिदूर्वादानं तु न निषिद्धमिति तु तत्त्वम् । जनमेजयवंश्ये ३नृपभेदे पु० “नृपञ्जयस्ततो दूर्वस्तिमिस्तस्माज्जनिष्यति” भाग० ९।२२।२९

दूर्वाक्षी स्त्री वसुदेवभ्रातृभेदस्य वृकस्य पत्न्याम् “तक्षपुष्कर-शालादीन् दूर्वाक्ष्यां वृक आदधे” भाग० ९।२४। २२श्लो०

दूर्वाद्यघृत न० चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे तत्पाकविधिस्तत्रोक्तो यथा

“दूर्वा सोत्पलकिञ्जल्का मञ्जिष्ठा शैलवालुका । सिता शीतमुशीरञ्च मुस्तं चन्दनपद्मकौ । विपचेत् कार्षिकैरेतैः सर्पिराजं सुखाग्निना । तण्डुलाम्बु त्वजाक्षीरं दत्त्वा चैव चतुर्गुणम् । तत्पानं वमतो रक्तं स्रावणं नासिकागते । कर्णाभ्यां यस्य गच्छेत् तु तस्य कर्णौ प्रपूरयेत् । चक्षुःस्राविणि रक्ते तु पूरयेत् तेन चक्षुषोः । मेढ्रपायुप्रवृत्ते तु वस्तिकर्मसु योजयेत् । रोमकूपप्रवृत्ते तु तदभ्यङ्गे प्रयोजयेत्” ।

दूर्वाष्टमी स्त्री दूर्वाप्रिया तत्पूजाङ्गत्वात् अष्टमी । भाद्रशुक्लाष्टम्याम् तस्या उभयदिनव्याप्तौ पूर्वदिने पूजा “श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्” ति०त० धृतवचनात् । दूर्वापूजाप्रकारश्च त्रिविधः हेमा० व्रतख० उक्तः व्रतखण्डे दृश्यः गौडदेशे तु भविष्योत्तरपुराणोक्तस्तत्प्रकारः प्रचलितः ।

दूर्वासोम पु० सुश्रुतोक्ते रसायनाङ्गे सोमलताभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे

“अंशुमान्मुञ्जवांश्चैव चन्द्रमा रजतप्रभः । दूर्वासोमः कनीयांश्च श्वेताक्षः कनकप्रभः । प्रतानवांस्तालवृन्तः करवीरोंऽशवानपि । स्वयम्प्रभो महासोमो यश्चापि गरुडाहृतः । गायत्र्यस्त्रैष्टुभः पाङ्क्तो जागतः शाङ्करस्तथा । अग्निष्टोमो रैवतश्च यथोक्त इति संज्ञितः । गायत्र्या त्रिपदा युक्तो यश्चोडुपतिरुच्यते । एते सोमाः समाख्याता वेदोक्तैर्नामभिः पुनः । सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरुपासने । सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु

वक्ष्यते"। "अतोऽन्यतमं सोममुपयुयुक्षुः सर्वप्रकारपरिचारकोपेतः प्रशस्तदेशे त्रिवृतमगारं कारयित्वा हृतदोषः प्रतिसंस्कृतः प्रशस्तेषु तिथिकरणमुहूर्त्तनक्षत्रेषु अंशुमन्तमादायाध्वरकल्पेनाहृतमभिषुतमभिहुतं चान्तरागारगतः सोमकन्दं सुवर्णसूच्या विदार्य्य पयोऽदद्याद्याद्...अञ्जलिमात्रं, ततः सकृदेवोपयुञ्जीत नास्वादयंस्ततउपस्पृश्य शेषमप्स्ववसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरुपास्यमानो विहरेत्"।

दूर्वेष्टका स्त्री यज्ञाङ्गे चितिकर्त्तव्येष्टकाभेदे "तमग्निरब्रवीत्। उपाङ्गमायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पश्विष्टकयाह तदुपाचेया यत्र पश्विष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात् प्रथमायै स्वयमातृण्णाया अनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधयोऽनन्तर्हिताः पशवो ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत्" शत० ब्रा० ६।२।१।२।

दूलाश त्रि० दूडाश+डस्य या लः। दुःखेन हिंस्ये।

दूली स्त्री दूरं दूरताऽस्त्यस्याः अच् दू–खेदे सम्प०भावे क्विप् तां राति ददाति वा रा–क रस्य लः दुरं खेदाय लायते गृह्णाते ला–क गत्यर्थे क वा गौरा० ङीप्। नील्यां शब्दर०। "शृणुष्वेह महाबाहो नीलीरक्तस्य धारणात्। वाससोगणशार्दूल! गदतो मम तत्त्वतः। पालनाद्विक्रयाच्चैव तद्वृत्तेरुपजीवनात्। पतितस्तु भवेद्विप्रस्त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति" भविष्यपु० तद्वावपनक्रियादेर्निषेधेन दूरीकार्य्यत्वात् तथात्वम् तदुपजीवने च पापोत्पादनेन तस्याः दुःखहेतुत्वात् वा तथात्वम्। स्वार्थे क। दूलिका तत्रार्थे

दूश्य न० दू–खेदे सम्पदा०भावे क्विप् तां श्यायते गमयति अन्तर्भूतण्यर्थे श्यै–गतौ क। वस्त्रनिर्मिते गृहे (ताँबु) वारसुन्दरी।

दूषक त्रि० दुष–णिच्–ण्वुल्। १दोषजनके "दूषकतावीजानिरुक्तेः" सर्वदर्शनसंग्रहः "वेदविक्रयिणश्चैव वेदानां चैव दूषकाः। वेदानां निन्दकाश्चैव ते वै निरयगामिनः" भा०अनु० १६४४श्लो०। "पापदृष्टाऽदूषकाश्चैव सम्पन्नानां च दूषकाः। ये प्रत्यवसिताश्चैव ते वै निरयगामिनः" भा० अनु० १६४८श्लो०। "कूटशासनकर्तॄंश्च प्रकृतीनाञ्च दूषकान्" (हन्यात्) मनुः। २खले च त्रिका०

दूषण न० दूषि–भावे ल्युट्। १दोषतासम्पादने "दूषणाद्दूषणार्थं च परित्यागो महीयसः। अर्थस्य नीतितत्त्वज्ञैरर्थदूषणमुच्यते" काम०नी०। दूषि–कर्त्तरि ल्यु। २दोषजनके त्रि० "पानं दुर्जनसंसर्गः पत्या च विरहोऽटनम्। स्वप्नोऽन्यगेहे वासो नारीणां दूषणानि च" मनुः। ३राक्षसभेदे पु० खरशब्दे २४६६ पृ० दृश्या०

दूषणारि पु० ६त०। श्रीरामे शब्दरत्ना० तस्य रामेण बधकथा खरशब्दे २४६६पृ० दृश्या।

दूषयित्नु त्रि० दूषि–णिजर्थे इत्नुच्। दूषणशीले (ङीप्)।

दूषि(षी) स्त्री दूषि–इन्। नेत्रमले (पिँचुटि) शब्दमा० वा

दूषिका स्त्री दूषि+स्वार्थे क ण्वुल् वा। १नेत्रमले (पिँचुटि) २तूलिकायां मेदि०। ३दूषणकर्त्र्यां स्त्रियाञ्च। दूषी+स्वार्थे क वा न ह्रस्वः। तत्रार्थे "वयसा युवा अश्मभिर्हृदिनीर्दूषीकाभिः"। यजु० २५।८. "शाल्मलीकण्टकप्रख्याः कफमारुतशोणितैः। जायन्ते पिडका यूनां वक्त्रे या मुखदूषिका" सुश्रुतः "स्त्रियास्तथाऽपचारिण्या निष्कृतिः स्याद्दूषिका" भा०शा० ३४अ० पुंसि तु ण्वुलि दूषक इत्येव। "महाहं प्रकृतिद्वेषी माऽहं प्रकृतिदूषकः" हरिवं० १८८अ०

दूषित त्रि० दूषि–क्त। १दत्तदूषणे २प्राप्तदूषणे ३कृतभर्त्से मैथुनापवादयुक्ते ४नष्टकन्याभावायां स्त्रियां स्त्री शब्दरत्ना०।

दूषीविष न० दूषयति दूष–बा० ई कर्म०। सुश्रुतोक्ते धातुदूषके विषभेदे यथा "यत् स्थावरं जङ्गमकृत्रिमं वा देहादशेषं यदनिर्गतं तत्। जीर्णं विषघ्नौषधिभिर्हतं वा दावाग्निवातातपशोषितं वा। स्वभावतो वा गुणविप्रहीनं विषं हि दूषीविषतामुपैति। वीर्याल्पभावान्न निपातयेत्तत् कफावृतं वर्षगणानुबन्धि। तेनार्दितो भिन्नपुरीषवर्णो विगन्धवैरस्यमुखः पिपासी। मूर्च्छन् वमन् गद्गदवाग्विषण्णो भवेच्च दूष्योदरलिङ्गजुष्टः। आमाशयस्थे कफवातरोगी पक्वाशयस्थेऽनिलपित्तरोगी। भवेन्नरो ध्वस्तशिरोरुहाङ्गो विलूनपक्षस्तु यथा विहङ्गः। स्थितं रसादिष्वथ वा यथोक्तान् करोति धातुप्रभवान् विकारान्। कोपञ्च शीतानिलदुर्दिनेषु यात्याशु पूर्वं शृणु तत्र रूपम्। निद्रागुरुत्वञ्च विजृम्भणञ्च विश्लेषहर्षावथवाङ्गमर्दः। ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकं मण्डलकोठमोहान्। धातुक्षयं पादकराक्षिशोफं दकोदरं छर्दिमथातिसारम्। वैवर्ण्यमूर्च्छाविषमज्वरान् वा कुर्यात् प्रवृद्धां प्रबलां तृषां वा। उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत् क्षपयेच्च शुक्रम्। प्रगाढमन्य-

चमयेच्च तुल्यं तांस्तान् विकारांश्च बहुप्रकारान्। दूषितं देशकालान्न दिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः। यस्माद्दूषयते धातून् तस्माद्दूषीविषं स्मृतम्”

दूष्य त्रि० दूषि—कर्मणि यत्। १दूषणीये “दूष्यं वचो मम पुनर्निपुणं विभाव्य” अनुमानदीधितिः। “राज्योपघातं कुर्वाणा ये पापाचारवल्लभाः। एकैकशः संहता वा दूष्यांस्तान् परिचक्षते” कामन्दकी०उक्ते २राजद्रोपघातके। ३वस्त्रे ४वस्त्रगृहे न० मेदि० ५पूये न० हेमच० ६हस्तिवस्त्रकुथायाम् स्त्री हेमच०।

दूष्योदर न०दूषिभिर्दोषैः कृतमुदरं तन्नामा रोगः। सुश्रुतोक्ते दोषकृते उदररोगभेदे तन्निदानादि तत्रोक्तम् उदरशब्दे ११४६पृ०दर्शितम् “प्रकीर्तितं दूष्योदरन्तु घोरम्” सुश्रुतः

दृ आदरे तु० आ० सक० अनिट्। द्रियते अदृत। अयमाङ्पूर्व एव प्रयुज्यते। “निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां तथाऽऽद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि” नैष० आदृतः आदरः। “दरादराभ्यां दरकम्पिनी पपे” नैष० “न आतङ्काद्द्वेषेण न विद्विषादरः” किरा० “आदृत्यस्तेन हृत्येन” भट्टिः।

दृ वधे स्वादि० पर०सक० अनिट्। दृणोति अदार्षीत् ददार स्वादिगणे छन्दसीत्यधिकारे “चिञ् जिरि दाश दृ—हिंसायाम्” पा० उक्तेः छान्दसोऽयम्। “क्षिणोतिभाषायामपीत्येके” सि०कौ० उक्तेः अन्यस्यापि क्वचिद्भाषायां प्रयोग इति गम्यते मतुत्स्यपातिनि धीवरे दाशशब्दप्रयोगात्। [संक्षिप्तसारे

दृक न० दृ+विदारे बा० कक् गुणश्च न कित्त्वम्। छिद्रे

दृक्काण म०ज्योतिषोक्ते राशेस्तृतीये दशांशरूपे अंशे द्रेक्काणे “त्रिंशत्तमे त्रिंशमिदन्तमे स्वे षट्द्वेऽक्षिचन्द्रादशकं दृक्काणे” काल०ता० यद्दृक्गर्भेन्नककथने दृक्काणशब्दे विवृतिः।

दृक्कर्ण पुंस्त्री० दृक् नेत्रमेव कर्णोऽस्य। सर्पे हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

दृक्कर्मन् न० दृगर्थं दृष्ट्यर्थं कर्म। ग्रहाणां दर्शनयोग्यताज्ञानार्थे स०सि० उक्ते कर्मभेदे तच्च ग्रहनक्षत्रयोगाद्युपयोगि संस्कारभेदरूपं यथाह तत्र

“नक्षत्रग्रहयोगेषु ग्रहास्तोदयसाधने। शृङ्गोन्नतौ तु चन्द्रस्य दृक्कर्मादाविदं स्मृतम्” स०सि० “अत्र निमित्तषष्ठी ग्रहनक्षत्राणां बहुत्वाद्बहुवचनम्। नक्षत्रग्रहयोर्युत्यर्थं नक्षत्रग्रहयोरिदं द्वयं दृक्कर्म उक्तं प्राग्युक्तम् आदौ प्रथमं कार्यम्। ताभ्यामनन्तरं क्रिया कार्येत्यर्थः। अत्र नक्षत्रध्रुवकाणामायनदृक्कर्मसंस्कृतानामेवोक्तत्वादायनं दृक्कर्म न कार्यमिति ध्येयम्। ग्रहाणामस्तोदयौ नित्यास्तोदयौ सूर्यसान्निध्यजनितास्तोदयौ च ग्रहाणामुपलक्षणत्वान्नक्षत्राणामपि। तयोः साधननिमित्तं ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा द्वेयम्। अत्रायनदृक्कर्मार्थं केवलः शरः साध्यः। न तु दिनमानरात्रिमानगतोन्नते साध्ये। क्षितिजसम्बन्धेन दृग्ग्रहरूपोदयास्तलग्नस्यावश्यकत्वेन क्षितिजातिरिक्तायनपरिणामस्य व्यर्थत्वात् युतौ तु समप्रोतवलयन्ते युगपद्दर्शनार्थं तत्परिणामस्यावश्यकत्वात्। शृङ्गोन्नतिनिमित्तं चन्द्रस्य। तुकारः समुच्चयार्थकश्चकारपरः। अत्रापि श्लोके पूर्वार्द्धोक्तमायनदृक्कर्म संस्कार्यमिति ध्येयम्” रङ्गना०

दृक्कर्म द्विविधम् आयनमाक्षजञ्च तत्रायनदृक्कर्मायनशब्दे ७७१पृ० सि०शि० उक्तं दर्शितम् आक्षजं दृक्कर्मोच्यते

“इदानीमाक्षजं दृक्कर्माह प्रमि० “स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोश्चरार्धयोः समान्यदिक्त्वेऽन्तरयोगजासवः। पलोद्भवाख्या भनभःसदां शरे महत्त्वयाम्ये यदि वा स्युरन्यथा। स्पष्टेषुरक्षश्रवणेन हतो विभक्तो लम्बज्यया रविहृतोऽक्षभया हतो वा। लब्धं हतं त्रिभगुणेन हृतं द्युमौर्व्या स्युर्वाऽसवः पलभवा अथ तैः शरे तु। याम्योत्तरे क्रमविलोमविधानलग्नं खेटात् कृत.यनकृत्वादुदयाख्यलग्नम्। सौम्ये क्रमेण विपरीतमिषौ तु याम्ये भार्धाधिकात् खचरतोऽस्तविलग्नमेतम्” मू०। “ग्रहस्य स्फुटक्रान्तेरस्फुटक्रान्तेश्चरार्धे साध्ये। यदि स्फुटास्फुटक्रान्ती तुल्यदिक्के तदा चरार्धयोरन्तरं कार्यम्। यदि भिन्नदिक्के तदा योगः। एवं येऽसवो भवेयुस्ते पलोद्भवा ज्ञेयाः। ग्रहस्य भस्य वा यदा महांस्तत्रशरस्तदैवम्। यदा स्वल्पस्तदान्यथा वा पलोद्भवासवः साध्याः। ग्रहस्य स्पष्टः शरोऽक्षश्रवणेन गुण्यो लम्बज्यया भाज्यः। अथ वा अक्षभया गुणितो द्वादशभिर्भाज्यः। यल्लब्धं तत् त्रिज्यया गुण्यं द्युज्यया भाज्यं फलं पलोद्भवा असवो भवन्तीत्यनुकल्पः। अथ कृतायनदृक्कर्मकं ग्रहं रविं प्रकल्प्य तैः पलोद्भवासुभिर्लग्नं साध्यम्। यदि ग्रहस्य याम्यः शरस्तदा क्रमविलग्नम्। यदि सौम्यस्तदा विलोमलग्नम्। एवं कृते सति ग्रहस्योदयलग्नं भवति। अथ तमेव ग्रहं सभार्धं रविं प्रकल्प्य तैरेवासुभिरुत्तरे शरे यत् क्रमलग्नं याम्ये विलोमं क्रियते तद्ग्रहास्तलग्नम्”। “अत्रोपपत्तिः। अत्र गोले विषु-

बलमगडलं यावद्यावत्स्थानमितं तावदुन्मण्डलमुत्तरगोले क्षितिजादुपरि लगति याम्येऽधः। यतस्तत्रस्थो ग्रहः स्वचराधांशभिरवधूतिं गतिं च गतः। अतश्चरार्द्धस्य या धावना सैव पलोद्भवाख्यानाम्। स्फुटास्फुटक्रान्तिजयोश्चरार्धयोरन्तरे यावन्तोऽसवस्तावन्तः शरभवा इत्यर्थोज्ञातम्। यतस्तयोरन्तरं शर एवं तुल्यदिक्के। यदा अहृता शरेणाल्पदिक्का नीता क्रान्तिस्तदा शरस्यैकं खण्डमुत्तरतोऽन्यद्दक्षिणतः। तयोर्योगे यतः शरो भवति। अतस्तज्जनितयोश्चरार्धयोर्योगे शरजनिताः पलोद्भवासवः स्युः। एवं हि महति शरे। अथाल्पे। ग्रहः क्रिलोत्तरगोल उत्तरश्च तस्य शरस्तदाऽपमाच्छरेण ग्रहस्य तदुन्मण्डलं तत् त्रैराशिकेन साध्यते। यदि लम्बज्यया कोट्याऽक्षश्रवणतुल्यो भुजस्तदा स्फुटशरतुल्यया किमिति। अत्र यत् फलं तद्द्युग्रहद्युज्याहृते ज्यारूपं भवति। अथ वा लघुना चैत्रेणानुपातः। यदि द्वादशाङ्गुलकोट्या पलभा भुजस्तदा स्फुटशरकोट्या किमिति। फलं तुल्यमेव। अथ त्रिज्यावृत्त परिणामादनुपातः। यदि द्युज्यावृत्त एतावती ज्या तदा त्रिज्यावृत्ते कियतीति। फलस्य धनुः कर्त्तुं युज्यते। तत्कारत्वात्तस्योपपद्यत इति न कृतम्। आयनदृक्कर्मण्यस्फुटाच्चापाद्गवः साधिताः इह तु स्फुटात्। तत्र कारणमुच्यते। तेन दृक्कर्मणा निरक्षदेशक्षितिजस्थो ग्रहः कृतः। तत् क्षितिजमस्मद्देश उन्मण्डलम्। शरमूले यद्द्युज्यावृत्तं शराग्रे च कृत् तयोस्तयोरुन्मण्डले यावदन्तरं तावान् स्फुटः शरः। स तु कोटिरूपः। अतोऽत्र कोटिरूपेण पलोद्भवा असवः साधिताः कृतायनदृक्कर्मको ग्रहोऽसवशात् प्रागुदित उदेष्यति वा यैरसुभिस्तेऽत्र पलोद्भवाख्याः। अथ याम्ये शरे तैरसुभिः क्षितिजादधःस्थो ग्रहो यावदुपरि क्षितिजं नीयते तावत् कृतायनदृक्कर्मग्रहादग्रतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति। यदि सौम्यः शरस्तदा तैरसुभिः क्षितिजादुपरिस्थो ग्रहः क्षितिजं यावदधो नीयते तावत् कृतायनदृक्कर्मकाद्ग्रहात् पृष्ठतः क्रान्तिवृत्तं क्षितिजे लगति। अत उक्तं शरे याम्योत्तरे क्रमविलोमविधानलग्नमित्यादि। एवं कृते उदयलग्नं जातम्। अस्मादुदयलग्नसाधनादस्तलग्नसाधनम्। यतो यैरसुभिर्विक्षेपेण प्राच्यां ग्रहः क्षितिजादुन्नाम्यते तैरेव प्रतीच्यां नाम्यते। यैर्नाम्यते तैरेवोन्नाम्यते। अथ प्रतीच्यां ग्रहोऽस्तं गच्छति प्राच्यां यल्लग्नमुदेति तदस्तलग्नम्। अतो भार्धाधिकात् खचरात् इत्युक्तम्। इदं सर्वं गोलोपरि सम्यगवगम्यते”।

दृक्काण न॰ज्यो॰उक्ते राशेर्दशांशरूपे तत्रीयांशे द्रेक्काणे तथा च एकैकराशौ त्रयो द्रेक्काणास्तेन द्वादशराशिषु ३६ द्रेक्काणा भवन्ति मेषादिराशिस्थानां तेषां षट्त्रिंशतः क्रमेण स्वरूपाणि दृक्क्षा॰ ३६श्लोकैरुक्तानि यथा “कक्ष्यां सितवस्त्रवेष्टितः कृष्णः शक्त इवाभिरक्षितुम्। रौद्रः परशुं समुद्यतं धत्ते रक्तविलोचनः पुमान्१। रक्ताम्बराभूषणभक्ष्यचिन्ता कुम्भाकृतिर्वाजिमुखी तृषार्त्ता। एकेन पादेन च मेषमध्ये दृक्काणरूपं यवनोपदिष्टम्२। क्रूरः कलाज्ञः कपिलः क्रियार्थी भग्नव्रतोऽभ्युद्यत दण्डहस्तः। रक्तानि वस्त्राणि बिभर्त्ति चण्डो मेषे तृतीयः कथितस्त्रिभागः३। कुञ्चितलूनकचा घटदेहा दग्धपटा तृषिताशनचित्ता। आभरणान्यभिवाञ्छति नारी रूपमिदं वृषभे प्रथमस्य४। क्षेत्रधान्यगृहधेनुकलाज्ञो लाङ्गले सशकटे कुशलश्च। स्कन्धमुद्वहति गोपतितुल्यं क्षुत्परोऽजवदनो मलवासाः५। द्विपसमकायः पाण्डुरदंष्ट्रः शरभसमाङ्घ्रिः पिङ्गलमूर्त्तिः। अविमृगलोभव्याकुलचित्तो वृषभवनस्य प्रान्तगतोऽयम्६। सूच्याश्रयं समभिवाञ्छति कर्म नारी रूपान्विताऽऽभरणकार्यकृतादरा च। हीनप्रजोच्छ्रितभुजर्त्तुमती त्रिभागमाद्यं तृतीयभवनस्य वदन्ति तज्ज्ञाः७। उद्यानसंस्थः कवची धनुष्मान् शूरोऽस्त्रधारी गरुडाननश्च। क्रीडात्मजालङ्करणार्थचिन्तां करोति मध्ये मिथुनस्य राशेः८। भूषितो वरुणवद्बहुरत्नो बद्धतूणकवचः सधनुष्कः। नृत्यवादनकलासु च विद्वान् काव्यकृन्मिथुनराश्यवसाने९। पत्रमूलफलभृद्द्विपकायः कानने मलयगः शरभाङ्घ्रिः। क्रोडतुल्यवदनो हयकण्ठः कर्कटे प्रथमरूपमुशन्ति१०। पद्मार्चिता मूर्द्धनि भोगियुक्ता स्त्री कर्कशारण्यगता विरौति। शाखां पलाशस्य समाश्रिता च मध्ये स्थिता कर्कटकस्य राशेः११। भार्याभरणार्थमर्णवं नौस्थो गच्छति सर्पवेष्टितः। हैमैश्च युतो विभूषणैश्चिपिटास्योऽन्त्यगतश्च कर्कटे१२। शाल्मलेरुपरि गृध्रजम्बुकौ श्वा नरश्च मलिनाम्बरान्वितः। रौति मातृपितृविप्रयोजितः सिंहरूपमिदमाद्यमुच्यते१३। हयाकृतिः पाण्डुरमाल्यशेखरो बिभर्ति कृष्णाजिनकम्बलं नरः। दुरासदः सिंह इवात्तकार्मुको नताग्रनासो मृगराजमध्यगः१४।

[illegible] वानरतुल्यचेष्टो विभर्त्ति दण्डं फलमामिषं च । कूर्च्ची मनुष्यः कुटिलैश्च केशैर्गेहेश्वरस्यान्त्यगतस्त्रिभागः॥१५॥ पुष्पप्रपूर्णेन घटेन कन्या मलप्रदिग्धाम्बरसंवृताङ्गी । वस्त्रार्थसंयोगमभीप्समाना गुरोः कुलं वाञ्छति कन्यकाद्यः॥१६॥ पुरुषः प्रगृहीतलेखनिः श्यामो वस्त्रशिरा व्ययायकृत् । विपुलं च विभर्त्ति कार्म्मुकं रोमव्याप्ततनुश्च मध्यमः॥१७॥ गौरी सुधौताग्र्यदुकूलगुप्ता समुच्छ्रिता कुम्भकटाहहस्ता । देवालयं स्त्री प्रयता प्रवृत्ता वदन्ति कन्यान्त्यगतत्रिभागम्॥१८॥ वीथ्यन्तरापणगतः पुरुषस्तुलावानुन्मानमानकुशलः प्रतिमानहस्तः । भाण्डं विचिन्तयति तस्य च मूल्यमेतद्रूपं वदन्ति यवनाः प्रथमं तुलायाः॥१९॥ कलशं परिगृह्य विनिःपतितुं समभीप्सति गृध्रमुखः पुरुषः । क्षुधितस्तृषितश्च कलत्रसुतान्मनसैति तुलाधरमध्यगतः॥२०॥ विभीषयन् तिष्ठति रत्नचित्रितो वने मृगान् काञ्चनतूणवर्म्मभृत् । फलामिषं वानररूपभृन्नरस्तुलावसाने यवनैरुदाहृतः॥२१॥ वस्त्रैर्विहीनाऽऽभरणैश्च नारी महासमुद्रात् समुपैति कूलम् । स्थानच्युता सर्पनिबद्धपादा मनोरमा वृश्चिकराशिपूर्व्वः । स्थानसुखान्यभिवाञ्छति नारी भर्त्तृकृते भुजगावृतदेहा । कच्छपकुम्भसमानशरीरा वृश्चिकमध्यमरूपमुशन्ति॥२३॥ पृथुलचिपिटकूर्म्मतुल्यवक्त्रः श्वमृगशूकरशृगालभीषकारी । अवति च मलयाकरप्रदेशं मृगपतिरन्त्यगतस्य वृश्चिकस्य॥२४॥ मनुष्यवक्त्रोऽश्वसमानकायो धनुर्विगृह्यायतमाश्रमस्थः । क्रतूपयोज्यानि तपस्विनश्च ररक्ष पश्चौ धनुषस्त्रिभागः॥२५॥ मनोरमा चम्पकहेमवर्णा भद्रासने तिष्ठति मध्यरूपा । समुद्ररत्नानि विघट्टयन्ती मध्यत्रिभागो धनुषः प्रदिष्टः॥२६॥ कूर्च्ची नरो हाटकचम्पकाभोवरासने दण्डधरो निषण्णः । कौशेयकान्युद्वहतेऽजिनं च तृतीयरूपं नवमस्य राशेः॥२७॥ रोमचितोमकरोपमदंष्ट्रः शूकरकायसमानशरीरः । योक्त्रकजालकबन्धनधारी रौद्रमुखो मकरप्रथमस्तु॥२८॥ कलास्वभिज्ञाब्जदलायताक्षी श्यामा विचित्राणि च मार्गमाणा । विभूषणालङ्कृतलोहकर्णा योषा प्रदिष्टा मकरस्य मध्ये॥२९॥ किन्नरोपमतनुः सकम्बलस्तूणचापकवचैः समन्वितः । कुम्भमुद्वहति रत्नचित्रितं स्कन्धगं मकरराशिपश्चिमः॥३०॥ स्नेहमद्यजलभोजनागमव्याकुलीकृतमनाः सकम्बलः । कोषकारवसनोऽजिनान्वितो गृध्रतुल्यवदनो घटादिगः॥३१॥ दग्धे शकटे सशाल्मले लोहान्याहरतेऽङ्गना वने । मलिनेन पटेन संवृता भाण्डैर्मूर्द्धिगतैश्च मध्यमः॥३२॥ श्यामः सरोमश्रवणः किरीटी त्वक्पत्रनिर्यासफलैर्बिभर्त्ति । भाण्डानि लोहैरतिमिश्रितानि सञ्चारयत्यन्त्यगतो घटस्य॥३३॥ स्रुक्भाण्डमुक्तामणिशङ्खमिश्रै व्याक्षिप्तहस्तः सविभूषणश्च । भार्य्याविभूषार्थमपां निधानं नावा प्लवत्यादिगतो झषस्य॥३४॥ अत्युच्छ्रितध्वजपताकमुपैति पोतं कूलं प्रयाति जलधेः परिवारयुक्ता । वर्णेन चम्पकमुखी प्रमदा त्रिभागो मीनस्य चैव कथितो मुनिभिर्द्वितीयः॥३५॥ श्वभ्रान्तिके सर्पनिवेष्टिताङ्गो वस्त्रैर्विहीनः पुरुषस्त्वटव्याम् । चौरानलव्याकुलितान्तरात्मा विक्रोशतेऽन्त्योपगतो झषस्य॥३६॥" एतेषां स्वरूपोत्कीर्त्तनेन नष्टजातकोद्धारः तत्रैव दर्शितः तथा षट्पञ्चाशिकायां चौरस्वरूपविज्ञानमपि एतदनुसारेण कार्य्यमित्युक्तम् यथा "अङ्गकाज्जायते द्रव्यं दृक्काणैस्तस्करास्तथा" "होरानवांशप्रतिमं विलग्नं लग्नाद्रविर्यावति वा दृकाणे । "तस्माद्वदेत्तावति वा विलग्ने प्रष्टुः प्रसूताविह शास्त्रमाह" इत्यञ्जा०। राशिभेदे तदधिपाश्च "स्वपञ्चनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपा राशौ द्रेक्काणास्त्रय एव हि" ज्यो०त० यथा मेषस्य स्वामी कुजः १द्रेक्काणेशः । तत्पञ्चम सिंहराशेः स्वामी रविः स मेषस्य २द्रेक्काणेशः मेषतः नवमो धनूराशिस्तस्येशः जीवः मेषस्य ३द्रेक्काणेशः एवं वृषादेरूह्यम् । द्रेष्काण द्रेक्काण द्रेकाणा अपि तदर्थे

दृक्क्षेप ६त०। १दृष्टिपाते स्व०सि० उक्ते २दृग्वृत्तजज्यान्तरालस्थशररूपे क्षेपे च यथा

"यथाभ्यासुपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्नतिं चाह" रङ्ग०। "मध्योदयज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् । मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः" सू०। पूर्व्वानीतमध्यज्या पूर्व्वानीतोदयाभिधोदयज्यया। अस्या ज्याङ्कपत्वाद्दृग्ज्ययेत्युक्तम् । गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्जातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य्य इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गे विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्य्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेपः तत्त्रिज्ययोर्यौ वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसंज्ञो भवति । न तु शङ्कुमात्रम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनार्थं क्षेत्रम् । मध्यलग्नदृग्ज्याकर्णस्त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन

तत्स्थानक्षितिजान्तरस्थिततदीयदृग्मण्डलप्रदेशांशज्या कोटिः। मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः। अत्र भुजानयनं चोदयलग्नस्थक्रान्तिवृत्तप्रदेशः। प्राक्क्षितिजात् तदग्रान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति। एवमस्तलग्नप्रदेशः पश्चात्क्षितिजाद्दक्षिणोत्तरः। तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूपतदृग्वृत्तस्थितिजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नमवश्यं भवति। अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लम्बाग्रातुल्यो भुजस्तदाभीष्टनतदृग्ज्यया क इत्यनुपातेन स फलः भुजः। तद्वर्गोनात्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या। एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञः। अत इदमवधेयम्। त्रिप्रश्नाधिकारोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गति दृक्क्षेपतुल्ये न भवतः। किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा धनीकर्मणानुभवात्। अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नदृङ्मण्डलस्थितोऽपि न त्रिज्यानुरूपः। किन्तु फलवर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपविलक्षणवृत्तव्यासार्धप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते। अतो दृग्ज्यायास्त्रिज्यानुरूपत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा। अस्यास्तत्त्रिज्यावर्गेत्यादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा। एतदनुक्तिः स्वल्पान्तरत्वाद्गणितसुखार्थं कृपालुना कृता। त्रिप्रश्नक्रियागौरवभियैतन्मार्गान्तरं लाघवादुक्तमिति दिक्। अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थं श्लोकार्धेनाह" रङ्ग०"नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती। एकज्यावर्गतश्छेदो लब्धं दृग्गतिजीवया"सू०। "दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्नतांशतद्गुणनवतिरूपयोरनयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले। यत् स्फुटे प्रागुक्ते दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघवार्थं दशमभावनतांशभुजकोट्योर्ज्ये तत्स्थानापन्ने ग्राह्ये। न तु दृग्ज्याभावे नतांशबाहुकोटिज्ये दृक्क्षेपदृग्गती स्फुटे इति मत्वा उक्तप्रकारेणैतत्सिद्धेस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात्। अत्रोपपत्तिः। त्रिभोनलग्नस्य दशमभावासन्नत्वेन दशमभावस्य याम्योत्तरवृत्तस्थत्वेन लाघवार्थं दशमभावमेव त्रिभोनलग्नं प्रकल्प्य तन्नतांशज्या मध्यज्यारूपा त्रिभोनलग्नदृक्क्षेपः। उन्नतज्या शङ्कुर्दृग्गतिः। इदमतिस्थूलम्। यैस्तु भगवतोक्तं मध्यलग्नं दशमभावपरतया व्याख्यातं तेषां मत एतदुक्तमिति सूक्ष्मम्। प्रयाससाधितदृक्क्षेपदृग्गती प्रागुक्ते सूक्ष्मे अप्यतिस्थूले इति ध्येयम्। भास्कराचार्यैस्तु" "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम्"। इति यदुक्तं तदपास्त् सूक्ष्ममिति ध्येयम्" रङ्ग०। [तीर्थदृक्पथे' नैष०।

दृक्पथ पु० ६त०। दृष्टियोग्ये स्थाने। "क्रमेण तस्मिन्नथ-

दृक्प्रसाद स्त्री दृशं प्रसादयति चक्षुरनेन प्र+सद+णिच् अच् दृशः प्रसादो यस्याः वा। कुलत्थायां राजनि० तदञ्जनेन नेत्रयोः प्रसादनात्तस्यास्तथात्वम्।

दृक्प्रिया स्त्री दृशं प्रीणाति प्री—क। शोभायां राजनि० शोभादर्शने हि, दृशोस्तद्द्वारात्मनः प्रीणनात्तस्यास्तथात्वम्

दृक्शक्ति स्त्री दृक् प्रकाशनमेव शक्तिः। १प्रकाशरूपे चैतन्ये २तद्युक्ते सर्वप्रकाशके चेतने पुरुषे च "दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता" पात०सू० "पुरुषोदृक्शक्तिर्बुद्धिर्दर्शनशक्तिः" भा०।

दृक्श्रुति पु० दृक् नेत्रमेव श्रुतिः श्रवणमस्य। चक्षुःश्रवसि सर्पे शब्दा०। [भिन्नात्वेन तदध्यक्षत्वम्।

दृगध्यक्ष पु० ६त०। सूर्ये शब्दार्थकल्पतरुः। तस्य नेत्रा-

दृगल न० दृशे दर्शनायालति अल—पर्याप्तौ अच्। शकले खण्डे "पुरा दृगलं प्रत्तमिन्द्राग्नितः" आश्व०श्रौ० ५।७।२ "दृगलं शकलम्" नारा०।

दृग्गति स्त्री ६त०। १दृशोर्गतौ सू०सि० उक्ते चन्द्रस्पष्टोपयोगिनि २दृशोगतिभेदे दृक्क्षेपशब्दे दृश्यम्।

दृग्गोल न० खगोलान्तर्गते गोलभेदे यथोक्तं सि०शि० "बद्ध्वा खगोले नलिकाद्वयं च ध्रुवद्वये तन्नलिकास्थमेव। बहिः खगोलाद्विदधीत धीमान् दृग्गोलमेवं खलु वक्ष्यमाणम्। भगोलवृत्तैः सहितः खगोलो दृग्गोलसंज्ञोऽपममण्डलाद्यैः। द्विगोलजातं खलु दृश्यतेऽत्र येन हि दृग्गोलमतो वदन्ति"। "तस्मिन् खगोले ध्रुवचिह्नयोर्नलिकाद्वयं बद्ध्वा तन्नलिकाधारमेव खगोलाद्बहिरङ्गुलत्रयान्तरे दृग्गोलं रचयेत्। कथितैः खगोलवृत्तैर्वक्ष्यमाणैर्भगोलवृत्तैः क्रान्तिविमण्डलाद्यैर्यो निबध्यते स दृग्गोलः। कथमस्य दृग्गोलसंज्ञेति तदर्थमाह। द्विगोलजातमित्यादि। यतोऽग्राकुज्यावमण्डलाद्यचरखण्डाद्यानि द्विगोलजातानि भगोलवृत्तैः खगोलवृत्तमिलितैस्तान्युत्पद्यन्ते। भिन्नगोलद्वये सम्यङ् नोपलभ्यन्त इति दृग्गोलः कृतः" प्रमि०।

दृग्ज्या स्त्री सू०सि०उक्तायां दिङ्मानादिज्ञानार्थं शङ्कुच्छायोपयोगिन्यां दृष्टियोग्यायां दृङ्मण्डलस्थजीवायाम् यथोक्तं

तत्र "त्रिज्योदक्चरजायुक्ता याम्यायां तद्विवर्जिता। अन्त्या नतोत्क्रमज्योना स्वाहोरात्रार्द्धसङ्गुणा। त्रिज्याभक्ता भवेच्छेदो लम्बज्याघ्नोऽथ भाजितः। त्रिभज्यया भवेच्छङ्कुस्तद्वर्गं परिशोधयेत्। त्रिज्यावर्गात् पदं दृग्ज्या छायाकर्णौ तु पूर्ववत्" सू॰सि॰ "उत्तरगोले चरोत्पन्नज्यया चरज्ययेत्यर्थः पूर्वचरानयने चरज्यायाश्चरजेति सञ्ज्ञोक्तेः। युक्ता त्रिज्यान्त्या स्यात्। याम्यगोले तया चरज्ययोना त्रिजान्त्या स्यात्। नतोत्क्रमज्योना सूर्योदयाद्दिनगतघट्यो दिनशेषघट्यो वा दिनार्धान्तर्गता उन्नतसंज्ञास्ताभिरूनं दिनार्धं नतकालो घट्यात्मकस्तस्मादसुभ्यो लिप्तास्तत्त्वयमैरित्यादिविधिना सुनयो रन्ध्रयमला इत्याद्युक्तोत्क्रमज्यापिण्डैर्ज्योत्क्रमज्या। पञ्चदशघट्यधिकनते तु पञ्चदशघट्यूननतस्य क्रमज्याखण्डैः क्रमज्या तया युक्ता त्रिज्योत्क्रमज्या भवति। तया हीनेत्यर्थः। स्वाहोरात्रार्द्धसङ्गुणा। स्वाभीष्टचरज्यासम्बन्ध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं द्युज्या तया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं छेदसंज्ञः स्यात्। अथानन्तरं छेदो लम्बज्यया गुणितस्त्रिज्यया भाज्यः फलमिष्टकाले शङ्कुः स्यात्। तस्य शङ्कोर्वर्गं त्रिज्यावर्गाच्छोधयेत्। शेषस्य मूलं दृग्ज्या। आभ्यां छायाकर्णौ तु पूर्ववत् पूर्वोक्तरीत्या भवतः। अत्र छायाकर्णौ त्विति कोणच्छायाकर्णसाधनश्लोकान्तभागस्य ग्रहणात् तच्छ्लोकोक्तरीत्याभीष्टशङ्कुदृग्ज्याभ्यां छायाकर्णौ साध्यावित्युक्तम्। अत्रोपपत्तिः। याम्योत्तरवृत्तोर्द्ध्वभागग्रहाधिष्ठितद्युरात्रवृत्तसम्पातात् क्षितिजद्युरात्रवृत्तसम्पातद्वयबद्धोदयास्तसूत्रक्षितिजसम्बद्धयाम्योत्तरवृत्तसूत्रसम्पातपर्यन्तमहोरात्रवृत्ते सूत्रं त्रिज्यानुकृतमन्त्या। सा तूत्तरगोले चरज्यायुता त्रिज्या दक्षिणगोले चरज्ययोना त्रिज्या उन्मण्डलयाम्योत्तरवृत्तावध्यहोरात्रवृत्तव्यासार्धं त्रिज्यात्वात् उन्मण्डलक्षितिजान्तरं दक्षिणक्रमेण क्षितिजादूर्ध्वाधःस्थत्वेन तद्याम्योत्तरसूत्रयोर्मध्ये चरज्यात्वाच्च। यद्वाहोरात्रवृत्ते याम्योत्तराहोरात्रवृत्तसम्पातादुभयत्र नतघट्यन्तरेण स्थाने तत्सूत्रं नतकालस्य सम्पूर्णज्या। तन्मध्यादूर्द्ध्वसूत्रं शरकपं नतोत्क्रमज्या। तया हीनान्त्या ग्रहस्थानाद्होरात्रवृत्ते उदयास्तसूत्रपर्यन्तमनुकृतं त्रिज्यानुकृतमिष्टान्त्या। तत्सूत्रा याम्योत्तरोर्ध्वव्याससूत्रान्तर्गता सा द्युज्याप्रमाणसाधितेष्टहृतिः। द्युज्यागुणा त्रिज्याभक्ता फलं छेदः। अस्मात् त्रिज्याकर्णे लम्बज्या कोटिस्तदेष्टहृतिकर्णे का कोटिरित्यनुमानेनेष्टशङ्कुः। अस्मात् दृग्ज्याच्छायातत्कर्णौ उक्तरीत्या सिद्धावित्युक्तमुपपन्नम्" रङ्गनाथः।

दृग्लम्बन न॰ सि॰शि॰ उक्ते ग्रहणदर्शनोपयोगिनि दृक्क्षेत्रस्थलम्बभेदे यथा "दृष्टापवर्त्तितां पृथ्वीं कक्षे च शशिसूर्ययोः। भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्यग्रेखां तयोर्नगाम्। तिर्यग्रेखायुतौ कल्प्यं कक्षायां क्षितिजं तथा। ऊर्द्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापांशकैर्नतौ। तत्रार्केन्दू सम्प्रतपत्ति लम्बनस्य प्रदर्शयेत्। एकं भूमध्यतः सूत्रं नयेद्गगनमण्डलम्। दृष्टभूपृष्ठगादन्यद्दृष्टिसूत्रं तदुच्यते। कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये या सा लम्बनलिप्तिका। गर्भसूत्रे स्थिता स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ। दृक्सूत्रालम्बितश्चन्द्रस्तेन तल्लम्बनं स्मृतम्। दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम्"। "यत्र तत्र नतादर्कोदयचन्द्रादिलम्बनम्। तद्दृग्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्वापरं च तत्। पूर्वापरं च याम्योदग्जातं तेभान्तरद्वयम्। अत्रापममण्डलं प्राची तत्तिर्यग्दक्षिणोत्तरा। यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम्। यद्याम्योत्तरभावेन नतिसंज्ञं तदुच्यते। नतिलिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः। परलम्बनलिप्ताघ्नी त्रिज्याप्ता रविदृग्ज्यका। दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपतो नतिः। गत्यन्तरस्य तिथ्यंशः परलम्बनलिप्तिकाः। गतियोजनतिथ्यंशः कुदलस्य यतो मितिः। स्फुटलम्बनकला नाड्यो गत्यन्तरसमोद्धृताः। प्रागपरतो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पूर्वेऽप्यलम्बितः" सि॰शि॰।

दृग्विष पुंस्त्री दृशि विषमस्य। दृष्टिविषे सर्पभेदे हेमच॰। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्।

दृग्वृत्त न॰ दृशः प्रचारस्थानं वृत्तमिव। वृत्ताकारे दृक्प्रचारस्थले। "दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे क्रान्तिवृत्ते ततोऽन्तराभावाद्‌ लम्बनाभावः। याम्योत्तरमन्तरं दृग्लम्बनं नतिरेवोत्पन्ना। दृग्वृत्ताकारक्रान्तिवृत्ते तु दृग्लम्बनमेव क्रान्तिवृत्ते नयोरन्तरमिति लम्बनमुपपन्नं नत्यभावश्च। तथा च दृग्वृत्तस्य कदम्बप्रोतवृत्ताकारत्वे त्रिभोनलग्नस्थानेऽसौ भवति तद्‌वृत्तस्य क्रान्तिवृत्तस्य याम्योत्तरत्वे नोदयास्तलग्नमध्यवर्त्तित्वेन लम्बस्थानात् त्रिभान्तरितत्वात्" सू॰सि॰टी॰ रङ्गना॰ रङ्गनाथग्रन्थे च

तत्र खगोलबन्धप्रकारो दृङ्मण्डलप्रसङ्गे वक्ष्यते दृङ्नति श्री सि॰ शि॰ प्रकारदर्शनोपयोगितया दर्शिते दृक्प्रकारस्य नतिविशेषे यथा

"त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोर्वर्गवियोगमूलम्। स्याद्दृङ्नतिर्वेदगुणा त्रिभौर्व्या भक्ताथवा लम्बननाडिकाः स्युः" सू॰ "त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः साधितस्तथा दर्शनकाले रवेः स्वोपकरणैर्यः शङ्कुरुत्पद्यते तावन्तौ स्थापयित्वा तयोश्च दृग्ज्ये साध्ये। अथ तयोः शङ्क्वोर्यद्वर्गान्तरपदं तद्दृङ्नतिसंज्ञं भवति प्रथमप्रकारोऽयम्। अथ दृङ्नतेर्द्वितीयः प्रकारः। तयोर्दृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदं दृङ्नतिसंज्ञं भवति। अथ दृङ्नतेर्लम्बनमुच्यते। दृङ्नतिश्चतुर्गुणा त्रिज्यया भक्ता फलं लम्बननाडिकाः स्युः। अत्रोपपत्तिः सैव। यदा वित्रिभलग्नं खमध्ये भवति तदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तम्। त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरज्या सैव तदार्कस्य दृग्ज्या। सा चतुर्गुणा त्रिज्ययाप्ता मध्यमं किल लम्बनं भवति। तदेव स्फुटम् ऊर्ध्वस्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य। अथ यदा वित्रिभलग्नं खार्धोन्नतम् तिर्यक्स्थितत्वात् क्रान्तिवृत्तस्य, तदा तत् प्राच्यपरया स्फुटं लम्बनं कोटिरूपं भवति। तच्च वित्रिभलग्नशङ्क्वनुपातेन तथा स्फुटं कोटिरूपं कृतम्। तत् कथमिति चेत् तदर्थमुच्यते। मध्यलम्बनानयने त्रिज्येव वित्रिभलग्नशङ्कुः। ततः स्फुटत्वार्थं यः साधितो वित्रिभलग्नशङ्कुः स दृक्क्षेपमण्डले कोटिस्तद्दृग्ज्या भुजस्त्रिज्या कर्णः। वित्रिभलग्नस्य यद्दृङ्मण्डलं तद्दृक्क्षेपमण्डलमिति गोले कथितम्। अतस्त्रिज्यापरिणतया नतज्यया यदानीतं तज्जातं कर्णरूपं तत् कोटिरूपस्य वित्रिभलग्नशङ्कोरनुपातेन कोटित्वं नीतमित्युपपन्नम्। यदेव स्फुटलम्बनस्य कोटिरूपत्वमुपपन्नं तदेव प्रकारान्तरेणोपपादितम्। रवेर्दृङ्मण्डले या दृग्ज्या सा कर्णरूपिणी। वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स एव दृक्क्षेपः स भुजरूपः। यतः क्रान्तिमण्डलप्राच्याः सम्यग्दक्षिणोत्तरं खार्धाद्वित्रिभलग्नोपरिगतं दृक्क्षेपमण्डलम्। तत्र वित्रिभलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः। तज्जनिता नतिकक्षा चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमन्तरं यत्सर्वत्र तुल्यमेव दृष्टा पश्यति। यथोक्तं गोले। "कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विभिन्ने सर्वतोऽपि तत्" ततः "नतिर्लिप्ता भुजः कर्णो दृग्लम्बनकलास्तयोः। कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिकाः"। "यत्र दृष्टं लम्बनक्षेत्रमतो दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोर्वर्गान्तरपदतुल्या दृङ्नतिर्भवितुमर्हति। परं यथा स्थिते गोले चोत्तरोपरीयं न दृश्यते। यतो वित्रिभलग्नार्कयोरन्तरज्या वित्रिभलग्नशङ्कुव्यासार्द्धपरिणता सती दृङ्नतिर्भवति। अत एवानेनापि प्रकारेण क्षितिजस्थेऽर्के परमा दृङ्नतिर्वित्रिभलग्नशङ्कुतुल्या भवति। अतोऽयमपि प्रकारः पूर्वतुल्य एव। किन्तु दृक्क्षेपार्कदृग्ज्ययोस्तुल्ये शलाके भुजकर्णरूपे समायां भूमौ विन्यस्य तदन्तरे कोटिरूपां दृङ्नतिं दर्शयेत्। एवमनेकविधान्युपपत्त्यनुसारेण क्षेत्राणि परिकल्प्य धूलीकर्मोपसंहारमाचार्यः कुर्वीत। अथ प्रस्तुतमुच्यते। अत्र किल वित्रिभलग्नस्य रवेश्च दृग्ज्ययोर्यद्वर्गान्तरपदं तावदेव तच्छङ्क्वोरपि भवति। तत् कथमिति चेत् तदुच्यते। अत्र स्वस्वशङ्कुवर्गोनौ त्रिज्यावर्गौ दृग्ज्यावर्गौ भवतः। तयोरन्तरे कृते त्रिज्यावर्गयोस्तुल्यत्वान्नाशे तयोः शङ्कुवर्गान्तरमेवावशिष्यते। एवं यत्र कुत्रचिद्व्यासार्द्धेऽपि भुजज्ययोर्वर्गान्तरतुल्यं तत्कोटिज्ययोर्वर्गान्तरं भवतीति। अत उक्तम् "त्रिभोनलग्नस्य रवेश्च शङ्क्वोर्वा दृग्ज्ययोरिति" दृङ्नतितस्त्रिज्यानुपातेन लम्बनस्य घटीकरणम्" प्रमिता॰। अत्रोपपत्तिरपि तत्रोक्ता यथा

"अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वोक्तमालिखेत्। ये कक्षामण्डले तत्र ज्ञेये दृक्क्षेपमण्डले। त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि। तच्चापाग्रेऽङ्कितौ बिन्दू कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ। तल्लम्बनकलाः प्राग्वज्ज्ञेयास्ता नतिलिप्तिकाः। कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विभिन्ने सर्वतोऽपि तत्। याम्योत्तरं नतिः सा च दृक्क्षेपात् साध्यते ततः" "इदमेव छेद्यकं याम्योत्तरायां भित्तौ पूर्वपार्श्वे लिखित्वा नत्युपपत्तिर्दर्शनीया। ये तत्र कक्षाद्वयमण्डले ते दृक्क्षेपमण्डले। दर्शान्ते त्रिभोनलग्नस्य या दृग्ज्या स दृक्क्षेपः द्वयोरपि तावान्। मध्यगुणगते तु तच्चापांशा वित्रिभलग्नस्थानाच्चन्द्रदृक्क्षेपचापांशाः स्युः। तयोर्द्वयोः स्वाग्रात् स्वस्वदृक्क्षेपचापाग्रेऽङ्कितौ बिन्दू कार्यौ तौ च वित्रिभसंज्ञौ। ततः प्राग्वद्भूमध्यात् सूत्रद्वयस्य कृते प्रथमे लम्बनलिप्तिका ये यास्ता नतिलिप्तिकाः नतिर्नाम चन्द्रार्ककक्षयोर्याम्योत्तरमन्तरम्। तच्च वित्रिभलग्नस्थाने यावत् सर्वतोऽपि तावदेव भवति। अतो दृक्क्षेपात् साधिता नतिः"।

दृङ्मण्डल न॰ दृशः तत्प्रचारस्य मण्डलमिव । सि॰शि॰ उक्ते गोलबन्धान्तर्गते वलयाकारे मण्डलभेदे यथोक्तं तत्र "कक्षाधरस्वस्तिककीलयुग्मे प्रोतं स्वयं दृग्वलयं तदन्तः । कृत्वा परिभ्राम्य च तत्र तत्र नेयं यतो गच्छति यत्र यत्र । प्रोयं तदैवाखिलखेचराणां पृथक् पृथग्वा रचयेत् तथाष्टौ । दृङ्मण्डलं वित्रिभलग्नकस्य दृक्क्षेपवृत्ताख्यमिदं वदन्ति" खस्वस्तिके चाधःस्वस्तिके चान्तः-कीलकौ कृत्वा तयोः प्रोतं स्वयं दृग्वलयं कार्यम् । तत्तु पूर्वेहक्तेभ्यः किञ्चिन्न्यूनं कार्यम् । यथा खगोलान्तर्भवति । यद्येक एव षड्गोलस्तदैकमेव दृङ्मण्डलम् । यो यो ग्रहो यत्र यत्र वर्त्तते तस्य तस्योपरीदमेव परिभ्राम्य विन्यस्य दृगज्याशङ्क्वादिकं दर्शनीयम् । अथ वा पृथक् पृथगष्टौ दृङ्मण्डलानि रचयेत् । तथाष्टमं वित्रिभलग्नस्य तस्य दृक्क्षेपमण्डलम्" दृग्वलयमप्यत्र

दृढ़ त्रि॰ दृह दृहि वा दृहौ क्तः "स्थूलबलयोः" इडभावः दृहितोऽपि नि॰ नलोपः । १स्थूले २अशिथिले प्रगाढे ३बलवति च मेदि॰ ४कठिने अमरः ५प्रौढे न॰ शब्दच॰ । भावे क्त । ६अतिशये न॰ अमरः । क्रियाविशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "दृढभक्तिरिति ज्येष्ठे" रघुव्या॰ "दृढं भक्तिरस्येति विग्रहः" मल्लिना॰ । "दृढा भक्तिश्च केशवे" विष्णुस्तवः । दृढत्वं च काठिन्यं तच्च स्पर्शत्वव्याप्यजातिभेदः, अशिथिलावयवसंयोगभेदः, उपचारात् अतिशयश्च । "दृढकारी मृदुर्दान्तः क्रूराचारैरसंवसन्" मनुः "दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः । न संपूर्णो न संयुक्तो निरयं सोऽनुगच्छति" भा॰शा॰ १६७अ॰। दृढस्य भावः इमनिच् द्रढिमन् तद्भावे पु॰ "बधान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरम्" गङ्गालहरी त्व दृढत्व न॰ तल् दृढता स्त्री ष्यञ् दार्ढ्य न॰ स्थौल्ये अतिशये च । अतिशयेन दृढः इष्ठन् ऋतोरः द्रढिष्ठ ईयसुन् द्रढीयस् अतिशयेन दृढे त्रि॰ ईयसुनि स्त्रियां ङीप् । दृढं करोति णिच् ऋतोरः । द्रढयति "वियोगो वैराग्यं द्रढयति च" प्रबोधचन्द्रो॰ त्रयोदशमनोः कन्ये: ७पुत्रभेदे पु॰ । "त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्म्मभृतोऽधृतः । सुनेत्रः क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो दृढः । रौच्यस्यैते मनोः पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे" हरिवं॰ ७अ॰। ८धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु॰ "पुत्रास्तेऽप्यर्दयन् भीमं दश दाशरथेः समाः । नागदत्तो दृढरथो वीरबाहुरयोभुजः ।

दृढः सुहस्तो विरजाः प्रमाथश्चोग्रयाय्यपि । तान् दृष्ट्वा युक्तुधे भीमोऽभ्यद्रवत् भारसाधनान् । एकमेकं समुद्दिश्य पातयामास मर्म्मसु । ते विद्धा व्यसवः पेतुः स्यन्दनेभ्योऽमितौजसः" भा॰द्रो॰ १५७अ॰ ९विष्णौ पु॰ "वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्कर्षणोऽच्युतः" विष्णु सं॰ "स्वरूपसामर्थ्यादेः प्रच्युत्यभावात् दृढः" भा॰ १०रूपकभेदे पु॰ "दृढः प्रौढोऽथ खचरो विभ्रवत्सरक्रमः । निःसारुकः प्रतितालः कथिताः सप्त रूपकाः" इत्युद्दिश्य "दृढाख्यः स्यात् लघुद्वन्द्वं तालेऽत्र हंसलीलके । चतुर्दशाक्षरयुतः शृङ्गारे परिकीर्त्तितः" सङ्गीतदा॰। लीला॰ उक्ते ११कुट्टकगणितभेदे कुट्टकशब्दे दृश्यम् । [शटकयुक्ते हस्तभेदे शब्दर॰।

दृढकण्टक पु॰ दृढः कण्टकोऽस्य । (धला आकड़ा) क्षुद्रक-

दृढकाण्ड पु॰ दृढः कठिनः काण्डः स्कन्धोऽस्य । १वंशवृक्षे २दीर्घरोहिषके च राजनि॰ ।

दृढचात पु॰ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "हरपमी दृढचात्रः सोमकीर्त्तिरनूदरः" भा॰आ॰ ६७अ॰ तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढधुरा स्त्री दृढं धुरमिवाग्रं यस्याः । वल्वजायाम् तृणभेदे राजनि॰ ।

दृढगात्रिका स्त्री दृढं गात्रमस्याः कप् कापि अत इत्वम् । मत्स्यण्डयां फाणिते शब्दच॰।

दृढग्रन्थि पु॰दृढो ग्रन्थिः पर्वास्य । १वंशे राजनि॰ २कठिनग्रन्थियुक्तमात्रे त्रि॰ ।

दृढच्छद न॰ दृढः छदोऽस्य । दीर्घरोहिषकोतृणे राजनि॰ ।

दृढच्युत पु॰ परपुरञ्जयनृपात्मजायां जाते अगस्त्यमुनिपुत्रे इध्मवाहापरनामके मुनिभेदे "उपयेमे वीर्यपणां वैदर्भीं मलयध्वजः । युधि निर्जित्य राजन्यान् पाण्ड्यः परपुरञ्जयः । तस्यां संजनयाञ्चक्रे आत्मजामसितेक्षणाम् । यवीयसः सप्त सुतान् सप्त द्रविडभूभृतः । अगस्त्यः प्रागदुहितरमुपयेमे धृतव्रताम् । यस्यां दृढच्युतो जात इध्मवाहात्मजो मुनिः" भाग॰ ४।२८।२८। पादपूरणार्थः सन्धिरार्षः । अयं गोत्रप्रवरविशेषः प्रवराध्याये दृश्यः ।

दृढतरु पु॰ नित्यकर्म॰ । धवदृक्षे राजनि॰ । दृढवृक्षोऽप्यत्र

दृढतृण पु॰ दृढं कठिनं तृणमस्य । १मुञ्जतृणे २वल्वजायां स्त्री राजनि॰ ।

दृढत्वच् पु॰ दृढा त्वगस्य । यावनालशरे राजनि॰ ।

दृढदंशक पुंस्त्री दृढं दंशति दन्श–ण्वुल् । (हाङ्गर) ख्याते जलजन्तुभेदे शब्दार्थकल्प॰ । स्त्रियां ङीष् ।

क्लीव । २दृढसंघनकारिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् क्वापि अतोऽस्त्वमिति भेदः ।

दृढधन पु० दृढं धनं निश्चयरूपा सम्पत्तिरस्य । शाक्यमुनौ त्रिकाण्ड० । दृढधनुरप्यत्र । समासान्तविधेरनित्यत्वात् नानङ् ।

दृढधन्वन् पु० दृढं धनुरस्य अनङ् समा० । १दृढधनुष्के "राजानं दृढधन्वानं दिलीपं सत्यवादिनम्" भा०द्रो० १११अ० । २पौरवे नृपभेदे "दक्षिणस्याश्च काम्बोजो दृढधन्वा च पौरवः" भा०आ० १८६अ० ।

दृढनिश्चय पु० दृढः कुतर्कैरभिभवितुमशक्यतया स्थिरः निश्चयः अहमकर्त्ताऽभोक्तासंसारिसच्चिदानन्दाद्वितीयं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसायोऽस्य । स्थिरमते संसारादुपरते अहं ब्रह्मास्मीत्यध्यवसाययुते विदुषि ।

दृढनीर पु० दृढं कालेन दृढतां प्राप्तं नीरं यस्य । नारिकेले राजनि० । तस्य जलस्यैव क्रमशः कठिनशस्यरूपेण परिणतत्वात् तथात्वम् ।

दृढनेमि पु० अजमीढवंश्ये सत्यधृतिनृपपुत्रे नृपभेदे । "अजमीढस्य दायादः" इत्युपक्रमे "जज्ञे सत्यधृतेः पुत्रो दृढनेमिः प्रतापवान्" हरिवं०२०अ० । दृढा नेमिरस्य । २दृढनेमिके रथे पु० । [गौरा० ङीष् ।

दृढपत्र पु०दृढं पत्रमस्य । १वंशे २वल्वजायां स्त्री राजनि०

दृढपाद त्रि०दृढः पादः पदनं स्थानमस्य । १दृढनिश्चये २वेधसि पु० "बहुत्वाद्दृढपादश्च विश्वात्मा जगतां पतिः" हरिवं० २०४० श्लो० । दृढः पादोमूलमस्याः समासान्तविधेरनित्यत्वाद्नान्त्यलोपः समा० । २यवतिक्तायां स्त्री ३भूम्यामलक्यां स्त्री राजनि० ङीप् ।

दृढप्ररोह पु० दृढः प्ररोहः अङ्कुरोऽस्य । वटवृक्षे राजनि०

दृढफल पु० दृढानि फलानि यस्य । नारिकेले राजनि० ।

दृढबन्धिनी स्त्री दृढं बध्नाति ग्रथ्नाति स्वाश्रयं णिनि । १श्यामालतायां शब्दच० । २अशिथिलबन्धकारके त्रि० ।

दृढभूमि पु० दृढा भूमिरवस्था यस्य । दीर्घकालनैरन्तर्यादरासेविते योगशास्त्रोक्ते मनसःस्थैर्यकरणार्थे अभ्यासभेदे "तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः" पात०सू० "चित्तस्याऽवृत्तिकस्य प्रशान्तवाहिता स्थितिः प्रयत्नः वीर्यमुत्साहः तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः" भा० "स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः" सू० "दीर्घकालासेवितः निरन्तरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्कारवान् दृढभूमिर्भवति । व्युत्थानसंस्कारेणाद्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः" भा० "ननु व्युत्थानसंस्कारेणानादिपरिपन्थिना प्रतिबद्धोऽभ्यासः कथं स्थित्यै कल्पत इत्यत आह स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः यथोक्तः सोयमभ्यासो विशेषण एवं सम्पन्नः सन् दृढावस्थो न सहसा व्युत्थानसंस्कारैरभिभूतस्थितिरूपविषयो भवति यदि पुनरेवंभूतमप्यभ्यासमत्योपरमेत ततः कालपरिपाकेणाभिभवेत् तस्मान्नोपरन्तव्यमिति भावः" विवरणम्

दृढमुष्टि पु० दृढो मुष्टिर्धारणेऽस्य । १खड्गादौ हेमच० । दृढं बद्धः दानार्थमप्रसारितो मुष्टिरस्य । २कृपणे त्रि० दृढोमुष्टिराघातोऽस्य । दृढमुष्ट्याघातकारिणि "निष्टप्तैः अम्बरायां शिशुना दृढमुष्टिना" हरिवं० २०अ० ।

दृढमूल पु० दृढं मूलमस्य । १मुञ्जतृणे २मन्थानकतृणे च राजनि० ३नारिकेले शब्दार्थकल्प० ।

दृढरङ्गा स्त्री दृढः रङ्गो रञ्जनं यस्याः ५त० । स्फट्यां (फटकिरी) राजनि० । तद्योगेन रागस्य स्थिरतेति तस्यास्तथात्वम् ।

दृढरथ पु० १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "अभयो रौद्रकर्मा च तथा दृढरथश्च यः" भा०आ०६७अ० तत्पुत्रोक्तौ अत्रैव भागान्तरं दृढरथाश्रय इति तत्र पाठान्तरम् । २कश्यपवंश्ये नृपभेदे तद्वंशवर्णने "बृहन्मनास्तु राजेन्द्रो जनयामास वै सुतम् । नाम्ना जयद्रथं वीरं यस्माद्दृढरथो नृपः । आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय !" हरिवं० ३१अ० ।

दृढरुचि स्त्री दृढा रुचिरस्य । १स्थिररागयुक्ते २कुशद्वीपपतेर्हिरण्यरेतसः प्रैयव्रतस्य पुत्रभेदे कुशद्वीपशब्दे २१४५ दृश्यम् ।

दृढलता स्त्री नित्यकर्म० । पातालगरुडीलतायां राजनि० ।

दृढलोमन् त्रि० दृढानि लोमान्यस्य । १कठिनलोमयुक्ते त्रि०स्त्रियां डाप् ङीप् वा दृढलोमा दृढलोम्नी । २शूकरे पु० शूकर्यां स्त्री शब्दच० ।

दृढवर्मन् पु० दृढं वर्म यस्य । १दृढदंशनाहयुक्ते २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दृढक्षत्रशब्दे दृश्यम् ।

दृढवल्कल पु० दृढं वल्कलमस्य । १पूगवृक्षे २अम्बष्ठायां स्त्री तत्र दृढत्वचापि राजनि० । ३कठिनवल्कलयुक्ते त्रि० ।

दृढवल्का स्त्री दृढं वल्कमस्याः । अम्बष्ठायां राजनि० ।

दृढवीज पु० दृढं बीजमस्य । १बदरे २चक्रमर्दे ३वर्बुरे च

राजनि० एतेषां कठिनबीजकत्वात्तथात्वम् ४कठिनबीजयुक्ते त्रि० कर्म० । ५कठिने बीजे न० ।

दृढव्य पु० ऋषिभेदे "दृढव्यश्चोर्द्ध्ववाहुश्च तृणसोमाङ्गिरास्तथा" भा० अनु० १५०अ० ।

दृढव्रत त्रि० दृढं प्रतिपक्षैश्चालयितुमशक्यं व्रतमस्य । १अनन्यार्थेऽनन्यसङ्कल्पके फलपर्यन्तं प्रारब्धकर्मत्यागशीले भगवानेव भजनीयः स च एवंरूप एवेत्यत्राप्रामाण्यशङ्काशून्यसंकल्पके २धिदृढे च । तत्र प्रथमार्थे 'एवं दृढव्रतो नित्यं ब्रह्मचारी समाहितः' मनुः द्वितीयार्थे "अहिंसानिरतो यश्च सत्यवादी दृढव्रतः" भा० व० ६८१०श्लो० ३स्थिरसङ्कल्पयुक्ते च "स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः" सा० द० ।

दृढसन्ध त्रि० दृढा सन्धाऽस्य । १स्थिरसन्धाने २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "जरासन्धो दृढसन्धः सत्यसन्धः सहस्रवाक्" भा० आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढसन्धि त्रि० दृढः सन्धिः सन्धानं यस्य । निश्छिद्रतया संहते अमरः । [मूर्वालतायाम् शब्दच० ।

दृढसूत्रिका स्त्री दृढं सूत्रं यस्याः कप् अत इत्वम् ।

दृढसेन पु० कलियुगीये जनमेजयवंश्ये नृपभेदे "क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः समस्ततः । दृढसेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः" भाग० ९।२२ ३० जनमेजयं प्रति तद्वंश्यभविष्यनृपोक्तौ ।

दृढस्कन्ध पु० दृढः स्कन्धोऽस्य । क्षीरिवृक्षे अमरः ।

दृढस्यु पु० अगस्त्यर्षेर्लोपामुद्रागर्भजाते इध्मवाहापरनामके ऋषिभेदे इध्मवाहशब्दे ९१८पृ० दृश्यम् ।

दृढहनु पु० आजमीढवंश्ये नृपभेदे "आजमीढाद् बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः । बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्जयद्रथः । तत्सुतो विशदस्तस्य सेनजित् समजायत । रुचिराश्वो दृढहनुः काश्यो वत्सश्च तत्सुताः" भाग० ९।२१।२७।

दृढहस्त पु० दृढः हस्तः हस्तव्यापारोऽस्य । १खड्गादिधारणे दृढहस्तके योधे २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "दृढहस्तः सुहस्तश्च वातवेगसुवर्चसौ" भा० आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ

दृढाश्व पु० राजभेदे "एकलव्यो दृढाश्वश्च क्षत्रधर्मा जयद्रथः" हरिवं० ९९अ० ।

दृढाङ्ग त्रि० दृढमङ्गमस्य । १कठिनाङ्गयुक्ते २हीरके न० राजनि० तस्यावयवस्य इतरादेस्तथाऽतीव कठिनत्वात्तथात्वम् ।

दृढादि पु० "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च" पा० "इमनिच्" सि० कौ० उक्ते भावे ष्यञ्-इमनिचोर्निमित्ते शब्दगणे स च गणः "दृढ वृढ परिवृढ भृश कृश वक्र शुक्र चुक्र आम्र कृष्ण लवण ताम्र शीत उष्ण जड़ बधिर पण्डित मधुर मूर्ख मूक (वेर्यातलाभमतिमनःशारदानाम्) (समोमतिमनसोः) जवन" इत्यादिः । गुणवचनत्वादेव सिद्धे इमनिजर्थं वचनम् ।

दृढायु पु० तृतीयमनोः सावर्णस्य पुत्रभेदे "संवर्त्तगः सुशर्मा च देवानीकः पुरूद्वहः । क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्शः पण्डको मनुः । सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृताः" हरिवं० ७अ० । उर्वशीगर्भजाते ऐलस्य पुत्रभेदे च "षट् सुता जज्ञिरे चैलादायुर्धीमानमावसुः । दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः" भा० आ० ७५अ० ।

दृढायुध पु० दृढमायुधं तद्व्यापारोऽस्य । दृढायुधव्यापारके "दृढायुधौ भृशपातौ युद्धे च कृतनिश्चयौ" (नकुलसहदेवौ) भा० व० ५१अ० । २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे पु० "उग्रायुधो भीमशरः कनकायुर्दृढायुधः" भा० आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ ।

दृढाश्व पु० धुन्धुमारनृपपुत्रभेदे "धौन्धुमारेर्दृढाश्वश्च हर्यश्वस्तस्य चात्मजः" हरिवं० १२अ० ।

दृढेयु पु० ऋषिभेदे "दृढेयुश्च ऋतेयुश्च परिव्याधश्च कीर्तिमान् । एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैवादित्यसन्निभाः" भा० अनु० १५०अ० ।

दृढेषुधि पु० दृढं बद्ध इषुधिर्येन । दृढतया बद्धतूणके १योधे २राजभेदे "अनिरुद्धसुपर्णोऽभूत्तः कृतमज्जुर्दृढेषुधिः" भा० आ० १अ० ।

दृत त्रि० दृ+क्त १आदरयुक्ते आदृतः दृ-विदारे क्त वा० ह्रस्वः । २विदीर्णे "दृते दृंह मामितस्य" यजु० ३६।१८"दृते दृ विदारे विदीर्णे जराजर्जरितेऽपि शरीरे" वेददी० ३जीरके स्त्री शब्दच० ।

दृति स्त्री दृ-विदारे ति कित् ह्रस्वश्च । १चर्ममयपात्रे २मत्स्ये च मेदि० । "इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् । तेनास्य क्षरति प्रज्ञा दृतेः पात्रादिवोदकम्" मनुः "कपाले यद्वदापः स्युः श्वदृतौ च यथा पयः । आश्रयस्थानदोषेण वृत्तहीने तथा श्रुतम्" भा० शा० १३२४ श्लो० । दृतौ भवः ढञ् दार्तेय इतिभवे स्त्रियां ङीप् । मनुस्ये "मांसाद्दशगुणा दृतिः" इत्यमरद०धृतवाक्यम् । ३रोमश चर्मणि ४गन्धकस्वेचे च "सपत्नीं पीवरीं दृष्ट्वा दृतिकण्ठामकङ्कताम्" भा० अनु० ७९अ० "दृतिकण्ठां

प्रज्ञ्वलनाकल्पाम्" नीलकण्ठः "दृतिकण्ठमनड्वाहं सर्वरत्नैरलङ्कृतम्"तत्रैवाध्याये। ५मेघे निघण्टुः ६सत्र-विशेषकारके यजमानभेदे दृतिवातवतोरयनशब्दे दृश्यम्।

दृतिधारक दृतिं दृत्याकारं धारयति धारि-ण्वुल् ६त०। (आकमपाता) ख्याते वृक्षे शब्दच०।

दृतिवातवतोरयन न०अलुक् स०। सत्रभेदे "दृतिवातवतो-रयनमेकैकेन षड्ढ्योमेन मासं मासम्" कात्या०श्रौ०२४। २४।१६ "दृतिवातवतोरयनमिति सत्रस्य संज्ञा" कर्कः। ताण्ड्यब्रा०२५।३। १शाक्यादौ अस्य विवृतिः। "अथ दृतिवातवतोरयनमाह भा० "अतिरात्रस्त्रिवृता मासं, पञ्चदशेन मासं, सप्तदशेन मासमेकविंशेन मासं, त्रिणवेन मासं, त्रयस्त्रिंशेन मासं, महाव्रतं, त्रयस्त्रिं-शेन मासं, त्रिणवेन मासमेकविंशेन मासं, सप्तदशेन मासं, पञ्चदशेन मासं, त्रिवृता मासमतिरात्रः"। १"प्रथमं प्रायणीयोऽतिरात्रस्ततस्त्रिवृदादित्रयस्त्रिं-शान्ताः आदितः षण्मासा आम्नव्याः विषुवतः स्थाने महाव्रतं भवति तदत्र त्रिवृदादिमासा उत्त-रस्मिन् पक्षसि द्वादशादिसप्तमासान्ताः षण्मासाः स्युः तत उदयनीयमहः एतानि त्रिपञ्चाशत्शततत्र्य-हानि स्युः अधिकयोर्द्वयोरह्नोः व्यवस्थाविषये सूत्र-कारः दृतिवातवतोरयने द्वावेकोनौ मासौ सुनुयुस्त्रि-वृतावित्ति गौतमस्त्रयस्त्रिंशाविति धानञ्जय्यः उभौ वा त्रिंशिनौ स्यातां यथैतद्ब्राह्मणमिति त्रयस्त्रिंशावे-कोनाविति कल्पकारस्य मतम्। अथैतदयनं कर्तृद्वारा प्रशंसति" भा०। "एतद्वै दृतिवातवन्तौ खाण्डव उपेतो विषुवति वातवानुत्तिष्ठति, समापयति दृतिस्तस्मात्तनीयां-सो वातवता भूयांसो दार्त्तेयाः" ६"एतत् सत्रायणं दृतिश्च वातवांश्चेत्युभौ यजमानौ खाण्डवे वने उपेतः अन्वतिष्ठतामित्यर्थः भूतकाले व्यत्ययेन वर्त्तमानप्रत्ययः एवमुत्तरयोरप्याख्यातयोर्द्रष्टव्यं तयोरनुष्ठानप्रयुक्तं किञ्चित् फलवैषम्यं वक्तुमाह वातवान् विषुवति महा-व्रते सम्पूर्णे उत्तिष्ठति उत्तिष्ठन् सत्रं समापितवान् दृतिस्तु द्वादशापि मासानास्थाय समापयत् यस्मादेवं तस्माद्वातवता वातवतोवंश्यास्तनीयांसः कृत्यर्थं तनवः कृशा अभवन् दार्त्तेया दृतिवंश्यास्तु भूयांसो, बहुतरत्-स्मादनुष्ठानं पयसक्षफलवद्दित्युक्तं भवति। अत्र विवृतिभिः "क्रतुप्रम् इति वातवतोरयनमालिन्यवेम्यस्त्रिदन्त्र उद्धर-त्युक्थानि पञ्चदशेभ्यः षोडशिनमभिलापादिकं दृष्टव्यम्"।

दृतिहरि पु० दृतिं चर्ममयं द्रव्यं हरति दृतौ+उपपदे हृ-पशौ कर्त्तरि इन्। कुक्कुरे उज्ज्व०। पशोरन्यत्र अण् दृतिहार चर्महारके।

दृत्य त्रि० दृ—कर्मणि क्यप्। १आदरणीये भावे क्यप्। २आदरे न० आङि आदृत्य तत्रार्थे "आदृत्यतोऽन दृत्येन" भट्टिः।

दृन्न न० गवां निर्गमनद्वाररोधके "ते गव्यता मनसा दृध्र-मुब्धम्" ऋ० ४।१।१५ भाष्ये माधवः।

दृन् अव्य० १हिंसायाम् सि०कौ०। २दृढार्थे शब्दार्थचि०।

दृन्फ क्लेशे तु०प० अक०सेट्। दृफति दृम्फति अदृम्फीत्। क्लेशने सक०। दृन्फूः सर्पजातिः

दृन्फू स्त्री दृन्फ—कू नि० न नलोपः। १सर्पजातौ २वज्रे च मेदि० दृन्भू तत्रार्थे सि०कौ०।

दृन्भू पु० दृन् हिंसायां भवति भुवः क्विप्। १वज्रे २सूर्ये हेमच०। ३सर्पे शब्दच० ४अलके संक्षिप्तसार "दृन्कर पुनःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः" वार्ति० अजादौ यण्। दृन्भ्वौ दृन्भ्व इत्यादि दृम्भू तत्रार्थे सि०कौ० [कन्दर्पः

दृप बाधने तु० पर० सक० सेट्। दृपति अदर्पीत्। ददर्प।

दृप सन्दीपने वा चुरा०उभ०पक्षे भ्वा०पर०सक०सेट्। दर्प-यति ते दर्पति। अदीदृपत्-त अदर्दर्पत्-त अदर्पीत्।

दृप हर्षे गर्वे च अक०दिवा०वेट् दृप्यति "दृप्यद्दानवदूयमा-नदिविषद्दुर्वारदुःखापदाम्" गीतगो० इरित् अदृपत् अद्राप्सीत् अदर्पीत् केचिदिमं उदितं मन्यन्ते दर्पि-ष्यति द्रप्स्यति अस्य रधादित्वात् वेट्कत्वम्। तेन रूपे न वैलक्षण्यम् दर्पः दृप्तः। ओत् दृप्तः। शब्द-स्तोमे उदित्वोक्तिः मतभेदेन।

दृप्त त्रि० दृप—गर्वे हर्षे च वर्त्तमाने क्त। १गर्वान्विते २हर्-षान्विते च ३विष्णौ पु० "दर्पदो दर्पको दृप्तोदुर्द्धरोऽ-थापराजितः" विष्णुसं० "दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस" शत०ब्रा० १४।५।१।१

दृप्र त्रि० दृप—बाधने रक्। बलयुक्ते उणादि०।

दृफ क्लेशे तुदा० मुचादि० अक०पर० सेट्। दृम्फति अदर्-फीत् क्लेशने सक०। राजा चोरं दृम्फति क्लिश्नातीत्यर्थः।

दृब्ध त्रि०दृभ—ग्रन्थने कर्मणि क्त। १ग्रथिते त्रि०अमरः। दृभ—भये कर्त्तरि क्त। २भीते भावे क्त। ४ग्रथने५भये च न०

दृभ ग्रथने वा चुरा०उभ०पक्षे तु०पर०सक०सेट्। दर्भयति ते दर्भति अदीदृभत्-त अदर्दर्भत् त अदर्भीत्। ईदित्। दृब्धः दृब्धवान्। दर्भः . . . .

दृभ भये वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० अक० सेट् । दर्भयति-ते दर्भति । अदीदृभत् त अददर्भत् त । अदर्भीत् ईदित् दृब्धः दृब्धवान् ।

दृभीक पु० दृभ—बा० ईकक् । असुरभेदे "अध्वर्यवो यो दृभीकम्" ऋ० २।१४।३ "दृभीको नामासुरः" भा०

दृमिचण्डेश्वर न० मत्स्यपुराणोक्ते शिवलिङ्गभेदे

दृवन् त्रि० दृ—विदारे क्वनिप् बा० वेदे ह्रस्वः । विदारके "दृवाणि रक्षांसि सुभाणि" यजु०१०।८

दृश चाक्षुषज्ञाने भ्वा० पर० सक० अनिट् । पश्यति इरित् अदर्शत् अद्राक्षीत् । ददर्श ददर्शिथ दद्रष्ठ ददृशिव द्रष्टा दृश्यात् द्रक्ष्यति । दर्शनीयं द्रष्टव्यं दृश्यः द्रष्टा दृष्टः द्रष्टुं दृष्टिः दृक् दृशा प्रदृश्य । "सुतीव पश्यन् विटपान्तराणि" भट्टिः पश्यतो हरः । "न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम्" । "अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा" गीता "ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः" नैष० मानसज्ञाने च "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावान् समाहितो भूत्वा आत्मन्यात्मानं पश्यति" श्रुतिः "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" वृ०उ० श्रुतिः णमुल् "तं विप्रदर्शं कृतघातयत्नौ" भट्टिः "दृशेरनालोचने कञ् च" पा० कर्त्तरि कञ् अन्यादृशः कीदृशः चात् क्विन् क्स च अन्यादृक् अन्यादृक्षः । श पश्यः "अपास्य पश्यं निशादृश्यन्धटात्" नील०ता० "उपस्पश्य?-कुलेऽरण्ये" भट्टिः दर्शयति ते अददर्शत् अदीदृशत् त । णिचि कर्मणः कर्त्तृत्वे तङ् दर्शयते भवो भक्तान् भक्तैर्वा आत्मानमिति शेषः । एवं विषये दृशेः कर्तुर्या कर्मसंज्ञा "सीतां रामेण चात्मानमदर्शयत लक्ष्मणम्" मुग्धबो० सनि तङ् दिदृक्षते । "दिदृक्षमाणः परितः ससीतं रामं यदा नैक्षत लक्ष्मणञ्च" । भट्टिः दिदृक्षा कर्मणि दृश्यते "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुतिः "जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः" मनुः "कदर्थितं धङ्कोप्य कदाप्यवीक्षितः" "रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थम्" नैष० अस्मार्थे कश्चित्तङपि । "यं यं हि ददृशे सेयं तं तं मेने नलं नृपम्" भा०व०२२०२श्लो०। दर्शनयोग्ये प्रकाशे च अक० "मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः" कुमा०। दर्शनार्थत्वे तङ् स्यादिति बोध्यम् ।

अनु+अनुरूपदर्शने "रथे विलग्नाविव चन्द्रसूर्यौ घनान्तरेणानुददर्श लोकः" भा०वि० १६६६श्लो० हर्षिमल्दे पात०सूत्रे उदा० दृश्यम् । "बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम्" भा०शा० १७९ अ०

अभि+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने "तदा पश्यसि कौन्तेय ! नरा गिरिमिमं सदा । नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कृतएवाधिरोहितुम्" भा०व०९९८९श्लो०

अव+नीचतया दर्शने "यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते । स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिविस्थितः" भाग० ३।२७।१२

आ+आभिमुख्येन समन्ताद्वा दर्शने आदर्शः। "उत्कलादर्शितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ" रघुः ।

उद्+नीचस्थस्योन्नतया दृष्टौ उत्प्रेक्षणे च

उप+सामीप्येन दर्शने । "चतुष्पाद् व्यवहारोऽयं विवादेषूपदर्शितः" याज्ञ० ।

नि+दृष्टान्ततया साम्मुख्येन वा दर्शने । "द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं त्वं निदर्शय" भा०आश्व० १५८८ श्लो०

निदर्शनालङ्कारः "निदर्शयामास विशेषदृश्यम्" रघुः

परा+विपरीतदर्शने यस्य यथारूपं ततोऽन्यरूपेण दर्शने "धूममग्निं परादृश्य मित्राहृत्स्वा दधतां भयम्" अथ० ८।८।२। "त्रीन् स्तनानुपेयुस्तं परादद्दृशुः । द्वौ स्तना उपेयुस्तच्चेदीयसः परादद्दृशुः" शत० ब्रा० ६।५।१।२।४।

परि+परितः समन्ताद्वा दर्शने "परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप !" भा०आश्र०७३अ० परिच्छिन्नतया दर्शने च । "बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः" पा०सू० । दीर्घसूक्ष्मशब्दे ३६१४पृ० दृश्यम् ।

प्र+सम्यग्दर्शने "मनसैव प्रदीपेन महानात्मा प्रदृश्यते" भा०आश्व० १९अ० "अहो त्वयाद्य विप्रेन्द्र भक्तिरागः प्रदर्शितः" भा०अनु० ७०११श्लो० एकदेशदर्शने च । प्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । "योगेश्वरत्वं कृष्णेन यत्र राज्ञां प्रदर्शितम्" भा०आ०५१० श्लो०।

प्रति+तुल्यरूपदर्शने "क्षताभ्यङ्गः शोणितेन रुद्रवत् प्रत्यदृश्यत" भा०भी० ४६७९श्लो० "निमित्तलक्षणं ज्ञानं शाकुनं स्वप्नदर्शनम् । अवश्यं सुखदुःखेषु नराणां प्रतिदृश्यते" रामा०अयो० ५८।५श्लो०

वि+विशेषेण दर्शने "विदर्शयन्तोविविधान् भूयश्चित्रांश्च निर्भरान्" रामा०अयो० ४८अ० १२श्लो०

सम्+सम्यग्दर्शने "संद्रक्ष्यन्ति नराखाण्ये स्वरूपेण विनाशनम्" भा०शा० १०६८ श्लो०

दृश् त्रि॰ कर्म्मणिउपपदे दृश–क्विन् अन्त्य पदान्ते च कुः। १तत्तत्पदार्थदर्शके “वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् रात्रिं नीत्वाप्सु सूर्य्यदृक्” याज्ञ॰ “ऐन्द्रद्युम्ने ! यन्नदृशा- विहायां विश्वक् वै जनकेन्द्र दिदृक्षु” भा॰व॰१०६२४श्लो॰ अनुपपदेऽपि क्विन्। २द्रष्टरि “दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मते- वास्मिता” पात॰सू॰। भावे क्विन्। ३दर्शने ४ज्ञानमात्रे च स्त्री “प्रतिबन्धदृशः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम्” सा॰सू॰ “प्रतिबन्धोव्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनात् व्यापकज्ञानमनुमानम्” भाष्यम्। करणे क्विन्। ५नेत्रे स्त्री “दृशा दग्धं मन- सिजं जीवयन्ति दृशैव याः” सा॰द॰। “चलत्कोपटह- नार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्” रघुः ६द्वित्व- संख्यायाञ्च।

दृशति स्त्री दृश–बा॰ भावे अतिक्। दर्शने “सूरो न यस्य दृशतिररेपाः” ऋ॰ ६।३।२ “दृशतिर्दर्शनम्” भा॰

दृशद् स्त्री दृषद्+पृषो॰। शिलायाममरे पाटान्तरम् “तथा दृशत्पुत्रस्य” गोभिलः “दृशत् पेषणाधारशिला, पुत्रं पेषणकरणरूपप्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयतीत्यर्थः” सं॰त॰ रघु॰।

दृशद्वती स्त्री दृषद्वती+पृषो॰। १आर्य्यावर्त्तसीमास्थे नदी- भेदे २कात्यायन्याञ्च मेदि॰। [काङ्क्षम्।

दृशा स्त्री दृश्+हलन्तत्वात् वा टाप्। नेत्रे शब्दच॰ दृशा-

दृशाकाङ्क्ष त्रि॰ दृशया आकाङ्क्षम्। पद्मे शब्दच॰।

दृशान पु॰ दृश–आनच् किच्च। १लोकपाले उज्ज्वल॰ २विरो- चने पु॰ ३ज्योतिषि न॰ मेदि॰। ४आचार्य्ये पु॰ उणा- दिकोषः। ५ब्राह्मणे ६उपाध्याये च पु॰ संक्षिप्तसारः।

दृशि(शी) स्त्री दृश–भावे कि वा ङीप्। १दृष्टौ २प्रकाशे च “द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः” पात॰सू॰। “दृ- शिमात्र इति दृक्शक्तिरेव विशेषणेन परामृष्टेत्यर्थः। स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी बुद्धेर्न सरूपोनात्यन्तं विरूप इति न तावत् सरूपः कस्मात् ? ज्ञाताज्ञातविषयत्वात् परिणामिनी हि बुद्धिस्तस्याश्च विषयोगवादिर्घटादि ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं दर्शयति। कस्मात् ? न हि बुद्धिश्च नाम पुरुषविषयश्च स्यादगृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्व- मिति। किञ्च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात् स्वार्थः पुरुष इति। तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात् त्रिगुणा बुद्धिस्त्रिगुणत्वादचेतनेति गुणानान्तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न सरूपः। अस्तु तर्हि विरूप इति नात्यन्तं विरूपः। कस्मात् ? शुद्धोऽप्यसौ प्रत्ययमनुपश्यति यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति ततस्तदात्मापि तदात्मक इव प्रत्यवभासते। तथा चोक्तम् अपरिणामिनी हि भोक्तृ- शक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्- वृत्तिमनुपतति। तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशिष्टा हि ज्ञान- वृत्तिरित्याख्यायते” भा॰। सूर्यप्रकाशयोरिव द्रष्टृदृश्यो- र्धर्मधर्मिणोरैक्यात् ३चेतने पुरुषे च “दृशिस्वरूपो गग- नोपमोमतः”। “तदभावात् संयोगाभावो हानं तद् दृशेः कैवल्यम्” पात॰सू॰ “मिथ्याज्ञानस्याभावात् बुद्धिपुरु- षसंयोगाभावः आत्यन्तिको बन्धनोपरम इत्यर्थः एत- द्धानं तद् दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः। दुःखकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तम्” भा॰ दृश–इक्। ४दृशधातौ “दृशेरनालोचने कङ् च” पा॰

दृशीक त्रि॰ दृश–कर्मणि बा॰ईकक्। १दर्शनीये २शोभने च “स्तोमं रुद्राय दृशीकम्” ऋ॰ १।२७।१० “दृशीकं दर्श- नीयं समीचीनम्” भा॰

दृशेन्य त्रि॰ दृश–कर्मणि केन्यन्। दर्शनीये “दृशेन्यो महिना समिद्धः” ऋ॰ १०।८८।७ “दृशेन्यः दर्शनीयः” भा॰

दृशोपम न॰ दृशाया उपमा यत्र। श्वेतपद्मे शब्दमाला।

दृश्य त्रि॰ दृश–कर्मणि क्यप्। १दर्शनीये २मनोरमे च “चित्रं तदा कुशिकनन्दन ! सा मनस्य मूर्त्तिर्यदृते न दृश्या। यमत्र नन्दिन्नतरन्तयापि विश्वैकदृश्यैव यदस्य मूर्त्तिः”। “आत्मानमङ्गीकरणाद्भवेन दृश्यः स्मरो नेति पुराणयाणी” नैष॰ “तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्योनार्य्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि” कुमा॰ “निदर्शयामास विशेष- दृश्यमिन्दुं नवोत्थानमिव” रघुः। ३ज्ञेयमात्रे ४प्रकाश्ये च “द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः” पात॰सू॰ “द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः, दृश्या बुद्धिसत्त्वोपारूढा सर्वे धर्माः, तदेतद् दृश्यमयस्कान्तमणिकल्पं सन्नि- धिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन स्वमभवति पुरुषस्य दृशि- रूपस्य स्वामिनः। अनुभवकर्मविषयतामापन्नमन्यस्वरू- पेण प्रतिलब्धात्मकं स्वतन्त्रमपि तदर्थत्वात् परतन्त्रम् उभयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहे- तुर्दुःखस्य कारणमित्यर्थः” भा॰ “प्रकाशक्रियास्थिति शीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्” पात॰सू॰ “प्रकाशशीलं सत्वं, क्रियाशीलं रजः। स्थितिशीलं तम इति एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणा-

भिन्नः संयोगविभागधर्माणः इतरेतरोपाश्रयेणोपार्जितमूर्त्तयः परस्पराङ्गाङ्गित्वेऽप्यसम्भिन्नशक्तिप्रविभागास्तुल्यजातीयातुल्यजातीयशक्तिभेदानुपातिनः। प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेऽपि च व्यापारमात्रेण प्रधानान्तर्णीतानुमितास्तिताः पुरुषार्थकर्त्तव्यता अयस्कान्तमणिकल्पाः प्रत्ययमन्तरेण एकतमस्य वृत्तिमनुवर्त्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवन्ति। एतद्दृश्यमित्युच्यते। तदेतद्भूतेन्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमते तथेन्द्रियभावेन श्रोत्रादिना सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति। तत्तु नाप्रयोजनम् अपि तु प्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्त्तत इति भोगापवर्गार्थं हि तद् दृश्यं पुरुषस्येति तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणम् अविभागापन्नं भोगो भोक्तुः स्वरूपावधारणमपवर्ग इति द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति" भा०। ग्रहाणां नक्षत्राणां च कालांशविशेषेण सूर्यसान्निध्ये अदृश्यत्वं सू० सि० उक्तम् अस्तशब्दे ५६३पृ० दर्शितम् उदयशब्दे ११४४।४५ पृ० दृश्यत्वं च दर्शितं तत एवावगन्तव्यम्।

दृश्य(ष्ट) जाति न० लीला० उक्ते दृष्टकर्मरूपे गणितभेदे दृष्टकर्मन् शब्दे ६६७ पृ० तत्प्रकारो दृश्यः।

दृश्यादृश्य त्रि० दृश्यञ्च अदृश्यञ्च द्वन्द्व०। १दृश्ये अदृश्ये च "अष्टादशशताभ्यस्ताद्दृश्यांशाः स्वोदयासुभिः। विभज्य लब्धाः क्षेत्रांशैस्तैर्दृश्यादृश्यता यथा वा" सू० सि०। "दृश्या चासौ अदृश्या च" कर्म०। "सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली" अमरोक्तेः किञ्चिदंशेन दृश्यचन्द्रायाम् किञ्चिदंशेन अदृश्यचन्द्रायाञ्च २सिनीवाल्यां स्त्री तस्यां चन्द्रस्य दर्शनादर्शनयोः सत्त्वात् तथात्वम्। ३तदभिमानिदेवतायाञ्च सा च अङ्गिरसस्तृतीयकन्या यथाह भा०व० २१७अ० "यां कपर्दिसुतामाहुर्दृश्यादृश्येति देहिनः। तनुत्वात् सा सिनीवाली तृतीयाऽङ्गिरसः सुता"

दृश्वन् त्रि० दृश—क्वनिप्। दर्शके "विवेकदृश्वत्वमगात् सुराणाम्" भट्टिः "अनाकृष्टस्य विषयैर्विद्यानां पारदृश्वनः"। "गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा" रघुः।

दृषत्सार न० दृषदः सारमिव। मुण्डायसे राजनि०।

दृषद् स्त्री दॄ—अदि पुक् ह्रस्वश्च। १शिलायां २पेषणशिलायाञ्च मेदि०। तत्र शिलायां "गुर्वीरजस्रं दृषदः समन्तात्" माघः। "दृषदो वासितोत्सङ्गा निषण्णमृगनाभिभिः" कुमा०। "तत्र व्यक्तं दृषदि चरणन्यासमर्द्धेन्दुमौलेः" मेघ०। पेषणशिलायाम् "पश्चादग्नेर्दृषदमश्मानं प्रतिष्ठाप्य" आश्व० गृ० १,७,२ "अपामग्नेः सुरेशस्य दृषदोलूखलस्य च। चतुर्दैशानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते" हरिवं० ११६अ०। दृषदोलूखलमित्यत्र राजदन्ता० पूर्वनि०। दृषदि पिष्टाः अण्। दार्षद, दृषदि पिष्टे त्रि०

दृषदिमाषक पु० माषः शुल्कत्वेन दीयते कन् दृषदि पेषणव्यवहारे राज्ञे देयः माषकः "कारनाम्नि च प्राचां हलादौ" पा० अलुक् समा०। पेषणव्यवहारे राजदेये माषरूपे करे।

दृषद्वत् त्रि० दृषदः सन्त्यत्र भूम्ना मतुप् मस्य वः। १दृषद्युक्ते स्त्रियां ङीप्। सा च २नदीभेदे "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते" मनुः "प्रययुर्ज्जाह्नवीकूलात् कुरुक्षेत्रं सहानुगाः। सरस्वतीदृषद्वत्यौ यमुनाञ्च निषेव्य ते। ययुर्वनेनैव वनं सततं पश्चिमां दिशम्" भा०व० ५अ०। "कौशिकी मन्दाकिनी यमुना सरस्वती दृषद्वती गोमती" भाग० ५।१९।१८ भारतवर्षस्थमहानदीकथने। "दक्षिणेन सरस्वत्याद्दृषद्वत्युत्तरेण च। ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे ते वसन्ति त्रिविष्टपे" भा०व० ८३अ०। ३नृपभेदे पु० "संयातिः खलु दृषद्वतो दुहितरं वराङ्गीं नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः" भा०आ० ९५अ०। विश्वामित्रस्य ४पत्नीभेदे स्त्री "दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः। अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया" हरिवं० २७अ०

दृष्ट त्रि० दृश—कर्मणि क्त। १दर्शनकर्मणि विलोकिते "दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतनः" देवीमा० "द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत्" "तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिक एव च" मनुः २ज्ञातमात्रे च "दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः" सा० का० "दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम्" पात०सू० "दृष्टं श्रुतञ्चेत्युपासीत" छा०उप०। भावे क्त। ३दर्शने ४राज्ञां स्वराष्ट्रस्थात् चौरादेर्भये ५परराष्ट्रात् दाहविलोपादेर्भये च न० अमरः। ६साक्षात्कारे न० "दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्। त्रिविधं प्रमाणमिष्टम्" सा०का० उद्दिष्टत्र तल्लक्षणं यथा

"प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं, त्रिविधमनुमानमाख्यातम्" सा०का० "अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्द्देशः परिशिष्टन्तु लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदो लक्षणार्थः। अवयवार्थस्तु विषयन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति

येन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मदादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्द्ध्वस्रोतसाञ्च विषयाः। विषयं विषयं प्रति वर्त्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन्नध्यवसायस्तदाश्रित इत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम्। उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम्। अनेन यश्चेतनाशक्तेरनुग्रहस्तत् फलं प्रमाबोधः। बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वादचेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचेतनाः। पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिबिम्बितस्तच्छायापत्त्या ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽनुगृह्यते चितिच्छायापत्त्या चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यवसायोऽपि चेतन इव भवतीति। तथा च वक्ष्यति "तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्। गुणकर्त्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः" इति। अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिनत्ति संशयस्य अनवस्थितग्रहणेनानिश्चितरूपत्वात् निश्चयोऽध्यवसाय इत्यनर्थान्तरम्। विषयग्रहणेन चासद्विषयं विपर्य्ययमपाकरोति, प्रतिग्रहणेन चेन्द्रियार्थसन्निकर्षसूचनादनुमानस्मृत्यादयः पराकृता भवन्ति। तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसाय इति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्षणम्" तत्त्वकौ०।

दृष्टदोष त्रि० दृष्टो दोषः रागलोभादिर्यस्य। १ज्ञातरागलोभादिरूपदोषके "न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः" साक्षिकरणनिषेधे मनुः। दृष्टो दोषो मिथ्याज्ञानजन्यवासना यत्र। २ज्ञातमिथ्याज्ञानजन्यवासनायुक्तविषये "दृष्टदोषेऽपि विषये ममत्वाकृष्टचेतसः" देवीमा०। दृष्टो ज्ञातो दोषो येन। ३छिद्रावलोकके रिपौ।

दृष्टपृष्ठ त्रि० दृष्टम् प्रतियोधैः पृष्ठमस्य। पलायमाने शब्दार्थचि०। रणात् पराङ्मुखस्य शत्रुभिः पृष्ठस्य दर्शनात् तथात्वम्।

दृष्टप्रत्यय त्रि० दृष्टेन दर्शनेन प्रत्ययः विश्वासो यस्य। अन्यत्र दर्शनेन कृतदृढनिश्चये।

दृष्टरजस् स्त्री दृष्टं रज आर्त्तवं यया। १दृष्टरजस्कायां नार्याम् अमरः। २तदुपलक्षितायां मध्यमायां प्रौढायाम् स्त्रियां राजनि०।

दृष्टान्त पु० दृष्टोऽन्तः विषयपरिच्छेदो यत्र। गौ० सूत्रोक्ते षोडशसु पदार्थेषु मध्ये पदार्थभेदे तल्लक्षणं तत्रोक्तं यथा "लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः" सू० "लोकसामान्यमनतीता लौकिका नैसर्गिकं वैनयिकं बुद्ध्यतिशयमप्राप्तास्तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थं परीक्षितुमर्हन्तीति, यथा यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सोऽर्थो दृष्टान्तः। दृष्टान्तविरोधेन हि प्रतिपक्षाः प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति। दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षाः स्थापनीया भवन्तीति तदुक्तावयवेषु चोदाहरणाय कल्पत इति" वात्स्या० भा०। २तत्रोक्तावयवमध्ये उदाहरणे च तल्लक्षणं तत्रोक्तं तच्च उदाहरणशब्दे ११६४ पृ० दर्शितम् अधिकमत्र तत्सूत्रभाष्यं प्रदर्श्यते यथा "साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम्" गौ०सू० "साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्यात् कारणात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त इति तस्य धर्मस्तद्धर्मः तस्य साध्यस्य, साध्यञ्च द्विविधम् धर्मिविशिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वम्। धर्मविशिष्टो वा धर्मी अनित्यः शब्द इति, इहोत्तरन्तद्ग्रहणेन गृह्यते इति कस्मात्? पृथग्धर्मवचनात्। तस्य धर्मस्तद्धर्मस्तस्य भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्त्तते स दृष्टान्तः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी भवति स चोदाहरणमिष्यते तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्तिधर्मकम् यच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति निरुध्यत इत्यनित्यम्। एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सोऽयमेकस्मिन् द्वयोर्धर्मयोः साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्व्यवस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः शब्देऽप्यनुमिनोति शब्दोऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्थाल्यादिवदित्युदाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम्" भा० "तद्विपर्य्ययाद्वा विपरीतम्" गौ०सू० "दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं, साध्यवैधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणमिति। अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् यथा अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यमात्मादि सोऽयमात्मादिदृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनुत्पत्तिधर्मकत्वादतद्धर्मभावी योऽसौ साध्यस्य धर्मोऽनित्यत्वं स तस्मिन् भवतीति। अत्रात्मादौ दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्याभावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः शब्दे विपर्य्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यः शब्द इति साध-

र्म्योक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम् वैधर्म्योक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतद्धर्मभावो दृष्टान्त उदाहरणम्। पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्येऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति। उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये अनुमिनोतीति, तदेतद्धेत्वाभासेषु न सम्भवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः तदिदं हेतूदाहरणयोः साधर्म्यं परमसूक्ष्मं दुःखबोधं पण्डितैरुपवेदनीयमिति” भाष्यम्। अन्यत्र च “वादिप्रतिवादिनोः संप्रतिपत्तिविषयोऽर्थो दृष्टान्तः। यथा पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवदित्यादौ महानसो दृष्टान्तः। स द्विविधः साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्तः। आद्यः पर्वते वह्निसाधने धूमवत्त्वस्य हेतोर्महानसः। द्वितीयः तत्रैव धूमवत्त्वस्य हेतोर्महाह्रदः। ३अर्थालङ्कारभेदे अलङ्कारशब्दे ३८८ पृ० दृश्यम् “दृष्टान्तोऽत्र महार्णवः” माघः ४शास्त्रे ५मरणे च मेदि०

दृष्टि स्त्री दृश–भावे क्तिन्। १दर्शने चाक्षुषज्ञाने “नाप्यादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः” सा०सू०। अक्षिपटलशब्दे ४२पृ० अक्षिशब्दे ४५पृ० च दृश्यम्। २ज्ञानमात्रे मेदि० “तयाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः”। “विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्या तद्रूपम्” सा०सू०। ३प्रकाशे च “न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोऽस्ति” श्रुतिः। ग्रहदृष्टिभेदादिकं ग्रहदृष्टिशब्दे २७५२।५३ पृ० दृश्यम्। करणे क्तिन्। ४नेत्रे अमरः। “अक्षैस्तावन्मुकुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे” मेघ० “दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चक्षुषा” सुश्रु० “दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यगृह्णीत्” रघुः “दृष्टा दृष्टिमधो ददाति” सा०द०।

दृष्टिकृत् त्रि० दृष्टिं करोति कृ–क्विप्। २दर्शके २स्थलपद्मे न० शब्दच०। तस्य शोभया लोकानां दृष्टिसम्पादकत्वात् तथात्वम्।

दृष्टिकृत न० दृष्टिर्लोकानां दृष्टिः कृता येन निष्ठान्तस्य परनिपातः। १स्थलपद्मे शब्दरत्नावली। २कृतदर्शने त्रि०।

दृष्टिक्षेप पु० दृष्टेः क्षेपः। १दृष्टिपाते।

दृष्टिगत पु० दृष्टिं गतः विषयतया प्राप्तः। १नेत्रविषये ७त०। २नेत्रगते रोगभेदे अक्षिपटलशब्दे ४२पृ० दृश्यम्।

दृष्टिगुण पु० दृष्ट्या गुण्यतेऽभ्यस्यतेऽत्र चु० गुण–अभ्यासे आधारे अच्। १पाषाणादिलक्ष्ये शरव्यभावे तस्य दृष्ट्यैव शरादिक्षेपणाभ्यासनात् तथात्वम् हेम०। २नेत्रगुणेरूपादौ।

दृष्टिप पु० दृष्टिं पिबति पा–क। देवगणभेदे “गणा देवाना मूष्मपाः सोमपाश्च, लोकाः सुधाभास्तुषिता ब्रह्मकायाः। आभासुरा गन्धपा दृष्टिपाश्च” भा०आनु० १८अ०

दृष्टिबन्धु पु० दृष्टेर्नेत्रस्य बन्धुरिव साहाय्यापादनात्। १खद्योते शब्दर० अक्षिपटलशब्दे ४२ पृ० उक्तेन “खद्योतविस्फुलिङ्गाभामिति” सुश्रुतवाक्येन दृष्टेस्तत्तुल्यत्वस्योत्कीर्तनेन तस्य तत्साहाय्यापादकतया तथात्वम्।

दृष्टिवाद पु० हेमच० उक्ते पञ्चात्मके बौद्धानां वादरूपकथाभेदे “दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया। प्रतिकर्मसूत्रपूर्वानुयोगाः पूर्वगतचूलिकाः। पञ्च स्युर्दृष्टिवादभेदाः पूर्वाणि चतुर्दशापि पूर्वगते”।

दृष्टिविक्षेप पु० दृष्टिस्तदेकदेशस्य विक्षेपः। १कटाक्षदर्शने हला० ६त०। २दृष्टिपाते ३दर्शनान्तराये च

दृष्टिविभ्रम दृष्टेर्विभ्रमः विलासभेदः। नेत्रविलासभेदे “विवर्तितभ्रूरियमद्य शिक्षते भयादकामापि हि दृष्टिविभ्रमम्” शकु० २दर्शनभ्रान्तौ च

दृष्टिविष पुंस्त्री दृष्टौ विषोऽस्य। १सर्पभेदे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। “दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः” भा०व०२२४अ०। दृष्टीविषैरित्यत्र आर्षो दीर्घः। “ते चाब्रुवन् नहुषो घोररूपो दृष्टीविषस्तस्य बिभीम देव!” भा०उ० १५अ०।

दृह वृद्धौ भ्वा०पर०अक०सेट्। दर्हति अदर्हीत् ददर्ह। अयमिदित् तत्र दृंहति अदृंहीत्। “तमेतैः स्तोमैः सप्रदर्शैरदृंहन्” ताण्ड्य०ब्रा०४।५।६ इदित्त्वात् नलोपाभावः दृंह्यते दृंहितः “दिशो दृंह दृंहिता दृंहणेन” तैत्ति० २।८३।८ “दृंहणाय स्थनामसि” अथ० ६।१२६।१ अनिदितस्तु दृह्यते दृहितः इत्यादि।

दॄ भये भ्वा० पर० सक० सेट्। दरति अदारीत् वटा० णिच् दरयति। ददार दरीता दरिता। दीर्णः।

दॄ विदारे दिवा० पर०सक० सेट्। दीर्यति अदारीत्। ददार दरीता दरिता दीर्णः। [दरिता। दीर्णः। भगन्दरः

दॄ विदारे क्र्या०प्वा०पर०सक०सेट्। दृणाति अदारीत् दरीता

दे पालने भ्वा० आत्म०सक० अनिट्। दयते अदास्त ददे दाता दास्यते दात्तम् दत्तः।

देय त्रि०दा–कर्मणि यत्। १दातव्ये “स्वं कुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादृते। नान्वये सति सर्वस्वं यच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम्”

याज्ञ॰ वचनोक्तनिषिद्धमिश्रे २दानार्थे दत्तापदानिक-शब्दे ३४५५।५६ पृ॰ दृश्यम् ।

वर्गे स्वा॰ आत्म॰ अक॰ सेट् । देवते अदेविष्ट । अ-देविदृम् अदेवि(ष्ठ)ध्वम् दिदेवे अदित् । देवयति ते अदि देवत् त । देवनमिह रोदनमिति भट्टमल्लः ।

परि+विलापे । "विलापः परिदेवनम्" अमरः । "खर-दूषणयोर्भ्रातोः पर्यदेविष्ट सा पुरः" भट्टिः ।

देव पु॰ दिव—अच् । १अमरे सुरे नाट्योक्तौ २राजनि अमरः । ३स्वपे ४मेघे पु॰ ५इन्द्रिये न॰ मेदिनि॰ ६पारदे पु॰ राजनि॰ । ७ब्राह्मणानामुपाधिभेदे "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादि संयुतम्" इति भवि॰पु॰ । "नरमाचष्टे इति नराख्यं नरनाम, देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म-युतम् । "शर्मा देवश्च विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिगुप्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" इति यम-वचने समुच्चयोपलक्ष्ये । "शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्" इति शातातपीयेन शर्मान्तता च । ८देवदारुणि श-ब्दार्थचि॰ ९पूज्ये १०दीप्रे च त्रि॰ ११परात्मनि पु॰ "एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः" श्रुतिः । "भर्गोदेवस्य" गायत्री "दीप्यते क्रीडते यस्मात् रोचते द्योतते दिवि । तस्मा-द्देव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः" योगियाज्ञ॰ "उद्भवः क्षोभको देवः" विष्णुसं॰ "यतः क्रीडति सर्गादिभिः जिगीषते शत्रून्, व्यवहरति सर्वभूतेषु आत्म-तया, द्योतते स्तूयते स्तुत्यैः सर्वत्र गच्छतीति तस्मात् देवः" भा॰। सुराश्च यद्यपि बहवस्तथापि प्राधान्यात् त्रयस्त्रिंशत्संख्यया त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे ३३५८ पृ॰ दृश्याः तत्र सुरे "देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-काङ्क्षिणः" गीता । "देवान्ऋषीन् मनुष्यांश्च पितॄन् गृ-ह्याश्च देवताः" मनुः । स्वपे "देवाकर्ण्य सुश्रुतेन चरक-स्योक्तेन जानेऽखिलम्" नैष॰ नाट्योक्तौ स्वपे "यथाऽऽ-ज्ञापयति देवः" भूरिनाटकेषु । मेघे देवो गर्जति देव-गर्जनम् देवे वर्षति । "देवाश्च आजानदेवाः कर्मदेवाश्च" कर्मदेवशब्दे १७२८ पृ॰ दृश्यम् ।

देवऋषभ पु॰ नित्यकर्म॰ प्रकृतिवद्भावः । कश्यपकन्यायां धर्मस्य पत्नीभेदे भानौ जाते पुत्रे दशधर्मावेत्युपक्रमे "भानुर्लम्बा ककुज्जामिर्विश्वा साध्या मरुत्वती । वसुर्मु-हूर्त्ता सङ्कल्पा धर्मपत्न्यः सुतान् शृणु । भानोस्तु देवऋषभ इन्द्रसेनस्ततो नृप !" भा॰ ६।६।४।५

देवऋषि पु॰ देवानामृषिः, पूज्यत्वात् प्रकृतिवद्भावो वा । देवर्षौ नारदादौ "अथ देवऋषी राजन् ! संपरेतं नृपात्मजम्" भाग॰ ६।१६।१ पक्षे देवर्षिरप्यत्र । इत्थ-मतेऽद्य कृतकौर्से देवर्षिविद्धि भारत" भा॰आ॰ ६७अ॰ ।

देवक त्रि॰ दिव—ण्वुल् । १क्रीडके २गन्धर्वपतिभेदे ३भोज-वंश्ये मातामहे आहुकपुत्रे नृपभेदे च पु॰ "यस्त्वासी-द्देवको नाम देवराजसमद्युतिः । स गन्धर्वपतिर्मुख्यः क्षितौ जज्ञे नराधिपः" भा॰ आ॰६७अ॰ तस्यैव देवक-नाम्ना कलावतारः इत्यर्थः । "आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ सम्बभूवतुः । देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ । देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः । देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः । कुमार्यः सप्त चाप्यासन् वसुदे-वाय ता ददौ । देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवर-क्षिता । वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी" हरिवं॰ ३८अ॰। ४तत्कन्यायां स्त्री ङीप् । देवकीशब्दे दृश्यम्

देवकर्दम पु॰ देवप्रियः कर्दम इव । श्रीखण्डागुरुकर्पूर कुङ्कुमैर्मिलितैः कृते कर्दमरूपे गन्धद्रव्यभेदे राजनि॰ ।

देवकात्मजा स्त्री ६त॰। देवकनृपसुतायां देवक्यां प्राधान्यात् शब्दरत्ना॰

देवकार्य न॰ देवप्रियार्थं कार्यम् । १देवप्रियार्थे होमपूजादौ कार्ये "देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते" मनुः । देवानामभिलषितं कार्यम् । २देवाभिलषिते कार्ये च "अनुष्ठितदेवकार्यम्" रघुः तत्रारावणवधादिरूपदेवकार्य-मित्यर्थः । देवकर्मादयोऽप्यत्र "देवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु" भा॰शा॰१६७अ॰

देवकाष्ठ न॰ देवप्रियं काष्ठम् । देवदारुवृक्षे रत्ना॰ । "मनःशिला देवकाष्ठं रजन्यौ त्रिफलोषणम्" सुश्रु॰।

देवकिरी स्त्री मेघरागस्य भार्याभेदे रागिणीभेदे तद्रागस्य रागिणीभेदाः तत्स्वरूपञ्च सङ्गीतदा॰उक्तं यथा "ललिता मालती गौरी नाटी देवकिरी तथा । मेघ-रागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यमाः" । अस्याः स्वरूपं यथा "भ्रमन्ती नन्दने श्यामा पुष्पाण्यवचयत्परा । ख्याता देवकिरी प्रोक्ता करार्पितसखीकरा" देवगिरीति वा पाठः।

देवकिल्बिष न॰ देवेन कृतं किल्बिषमनिष्टकर्म । देवकृते अनिष्टे कार्ये यथा तत्कृतपाशबन्धनं यमकृतपादजक्षनमित्यादि । "उक्त्वा मा यपथ्यादयो वरुणादुत । यथो यमस्य पड्बीशात् सर्वस्माद्देवकिल्बिषात्" ऋ॰१०।९७।१६।

देवकी स्त्री देवक+पुंयोगे ङीप् पुंयोगश्च न सैवम् दा-

स्त्वकथाः किन्तु जन्यजनकत्वादिकमपीति करदत्तः तेन बोधयतीति सिद्धम् । देवकराजकन्याभेदे देवकशब्दे दृश्यम् । देवकी च कश्यपपत्न्या अदितेरवतारः यथोक्तं हरिवं० ५६अ० "तस्य (कश्यपस्य) भार्याद्वयञ्चैव अदितिः सुरभिस्तथा । देवकी रोहिणी चैव वसुदेवस्य धीमतः"

देवकीनन्दन पु० ६त०। वसुदेवपत्न्या देवक्यानन्दने श्रीकृष्णे । "नन्दगोपस्य जायैका वसुदेवस्य चापरा । तुल्यकालं हि गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा । देवक्यजनयद्विष्णुं यशोदा तान्तु कन्यकाम् । मुहूर्तेऽभिजिते प्राप्ते सार्द्धरात्रे विभूषिते" हरिवं० ६०अ० "देवकीनन्दनः स्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः" विष्णुसं० "स्फीत्वा शरणं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने" भा०आ० १अ० संज्ञात्वात् ङीपो ह्रस्वः । [नुशिष्टः कुक् च । देवसम्बन्धिनि ।

देवकीय त्रि० देवस्येदम् गहा० छ "देवस्य च" पा०ग०तद ।

देवकीपुत्र पु० ६त० । १श्रीकृष्णे "बहुधा चैव दाश्याभि देवकीपुत्रमाश्रितः" हरिवं० १४२अ०। २पुरुषयज्ञदर्शनविद्यायां घोरनामकाङ्गिरसस्य शिष्यभूते कृष्णे च । यज्ञदर्शनमुपक्रम्य "तद्धैतद्घोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्त्वोवाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंशितमसीति" छा०उ० ३।१७।६ "तद्धैतत् यज्ञदर्शनं घोरो नामतः आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय शिष्यायोक्त्वोवाच तदेतत्त्रयमित्यादि व्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं श्रुत्वाऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव । इत्यस्तु विशिष्टेयं विद्या यत् कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां विद्यां प्रति तृड्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति घोर आङ्गिरसः कृष्णायोक्त्वेमां विद्यां किमुवाचेति तदाह स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाले एतन्मन्त्रत्रयं प्रतिपद्येत जपेदित्यर्थः । किं तत् अक्षितमक्षीणमक्षतं वाऽसीत्येकं यजुः" भा०अत्र परमेश्वरस्य वासुदेवात्मकेश्वरस्य अन्यशिष्यत्वानुपपत्तौ इह तदन्यस्यैव शिष्यत्वम् । श्रुतौ सूरेः श्यामादिप्रवाहरूपतया वासुदेवस्य शिष्यत्वकल्पनया जनकयाज्ञवल्क्ययोरिव कल्पान्तरस्थयोरियमाख्यायिका स्तुत्यर्थेत्यन्ये । देवकीसुतादयोऽपि वासुदेवे । "अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः" ति०त० ब्रह्मपु० "श्याघाभिप्रायतामभिदेवकीसुतम्" माघः ।

देवकीमातृ पु० देवकी माता यस्य बहुव्रीहावन्तविधेरनित्यत्वात् न कप्, देवकीं मिनोति प्रकृतित्वेन मा—तृच् वा । वासुदेवे श्रीकृष्णे । "पश्यैताम् देवकीमातस्तुमूर्च्छद्य संयुगे" भा०द्रो० १८अ० प्रथमे विग्रहे सर्वनामस्थाने न गुणः देवकीमातरमित्यादि द्वितीये देवकीमातारमिति भेदः ।

देवकुण्ड न० देवकृतं कुण्डम् । देवखातके स्मृतिः

देवकुसुमा स्त्री महाद्रोणायां राजनि० ।

देवकुल न० कुल—संहतौ क देवार्थं कुलमलङ्कारतया संहृतम् । अल्पमुखे (देउल) ख्याते देवगृहभेदे हारा० । देवानां २वंशे ३समूहे च

देवकुल्या स्त्री देवकृता कुल्या अल्पसरित् । १देवसरिति गङ्गायाम् ६त० । मरीचेः कन्यायाः पूर्णिमासः २कन्यायाञ्च "पत्नी मरीचेस्तु कला सुषुवे कर्दमात्मजा । कश्यपं पूर्णिमासञ्च ययोरापूरितं जगत् । पूर्णिमासूत विरजं विश्वगञ्च परन्तप । देवकुल्यां हरेः पादशौचाद् याऽभूत् सरिद्दिवः" भाग०४।१।१२। सा च भरतवंश्यस्य भूम्नः पत्नीभेदः यथाह भाग० ५।१५।६ "भरतस्यात्मजः सुमतिनाम" इत्युपक्रमे "प्रतिहर्त्तुः स्तुत्यामजभूमानावजनिषाताम् । भूम्न ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्" ।

देवकुसुम न० देवप्रियं कुसुमम् । लवङ्गे अमरः ।

देवकूट न० वशिष्ठाश्रमसन्निकृष्टस्थे तीर्थभेदे "तत्राश्रमो वशिष्ठस्य त्रिषु लोकेषु विश्रुतः । तत्राभिषेकं कुर्वाणो वाजपेयमवाप्नुयात् । देवकूटं समासाद्य देवर्षिगणसेवितम्" भा०व० ८४अ० ।

देवक्षत्र पु० क्रोष्टुवंश्ये नृपभेदे "तस्मात् करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः । देवक्षत्रोऽभवत्तस्य दैवक्षत्रिर्महाप्रभाः । देववर्णसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः" हरिवं० ३७अ०। देवानां क्षत्रं बलं यत्र । २यज्ञे च "उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद् गवि" ऋ० ५।६४।७ "देवक्षत्रे यज्ञे" भा० ।

देवखात न० देवेन खातं खन—क्त । १अकृत्रिमे २जलाशये ७त०। ३देवसमीपस्थे खाते च "नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरित्सु च । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्तप्रस्रवणेषु च" मनुः स्वार्थे क तत्रार्थे अमरः । ४गुहायां भरतः ।

देवखातबिल पु० नित्यकर्म० । गुहायाम् अमरः ।

देवगण पु० ६त०। १देवसमूहे "उदर्कस्तव कल्याणि ! तुष्टो देवगणेश्वरः" भा०भी० १२२अ०। देवगणाश्च त्रयस्त्रिंशत्पातिशब्दे २१५८ पृ० उक्ताः वस्वादीनुक्त्वा "त्रयस्त्रिंशत

एते देवा......तव । ....मि यथायः ......गणाम्" इत्युपक्रमे "एते देवगणा राजन् ! कीर्त्तितास्तेऽनुपूर्वशः" भा॰आ॰६६अ॰ उक्ताः । देवसंश्लोकयः । २स्वरभेदे ......१२५॰ पृ॰ ......इतम् हत॰। ३देवपक्षे ४देवानुचरादौ

देवगणग्रह पु॰ सुश्रुतोक्ते देवादिगणरूपे ग्रहे देवानाञ्च गुणस्वभावत्वात् ग्रहत्वासम्भवमाशङ्क्य तद्गुणानामेव ग्रहत्वं च तत्रोक्तं यथा

"गुह्यानागतविज्ञानमनवस्था सहिष्णुता । क्रिया वाऽमानुषी यस्मिन् स ग्रहः परिकीर्त्यते । ग्रहाविभिन्नसम्भवादं तत वा यदि वाऽन्तम् । हिंसार्हं रतिविहारार्थं सत्कारार्थमथापि च । असंख्येया ग्रहगणा ग्रहाधिपतयस्तु ये । व्यज्यन्ते विविधाकारा भिद्यन्ते ते तथाऽष्टधा । देवास्तथा शत्रुगणास्तु तेषां गन्धर्वयक्षाः पितरो भुजङ्गाः । रक्षांसि या चापि पिशाचजाति रेषोऽष्टधा देवगणग्रहाख्यः । सन्तुष्टः शुचिरपि चेष्टगन्धमाल्यो निस्तन्द्रो ह्यवितथसंस्कृतप्रभाषी । तेजस्वी स्थिरनयनो वरप्रदाता ब्रह्मण्यो भवति च यः स देवजुष्टः । संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः । सन्तुष्टो भवति न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति च दैवशत्रुजुष्टः । हृष्टात्मा पुलिनवनान्तरोपसेवी स्वाचारः प्रियपरिगीतगन्धमाल्यः । नृत्यन् वा प्रहसति चारु चाल्पशब्दं गन्धर्वग्रहपरिपीडितो मनुष्यः । ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारी गम्भीरो द्रुतगतिरल्पवाक् सहिष्णुः । तेजस्वी वदति च किं ददामि कस्मै यो यक्षग्रहपरिपीडितो मनुष्यः । प्रेतेभ्यो विसृजति संस्तरेषु पिण्डान् शान्तात्मा जलमपि चापसव्यवस्त्रः । मांसेप्सुस्तिलगुडपायसाभिकामस्तद्भक्तो भवति पितृग्रहाभिभूतः । भूमौ यः प्रसरति सर्पवत् कदाचित् सृक्किण्यौ विलिहति जिह्वया प्रसक्तम् । निद्रालुर्गुडमधुदुग्धपायसेप्सुर्विज्ञेयो भवति भुजङ्गमेन जुष्टः । मांसासृग्विविधसुराविकारलिप्सुर्निर्लज्जो भृशमतिनिष्ठुरोऽतिशूरः । क्रोधालुर्विपुलबलो निशाविहारी शौचद्विड्भवति च रक्षसा गृहीतः । उद्धस्तः कृशपरुषश्चिरप्रलापी दुर्गन्धो भृशमशुचिस्तथातिलोलः । बह्वाशी विजनहिमाम्बुरात्रिसेवी व्याविष्टो भ्रमति रुदन् पिशाचजुष्टः । स्थूलाक्षस्त्वरितगतिः स्वफेनलेही निद्रालुः पतति च कम्पते च योऽति । यश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतः सन् संश्लिष्टो न भवति वार्द्धकेन जुष्टः । देवग्रहाः पौर्णमास्यामासुराः सन्ध्ययोरपि । गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ । कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः । रक्षांसि निशि पैशाचाश्चतुर्दश्यां विशन्ति च । दर्पणादीन् यथा छाया शीतोष्णं प्राणिनो यथा । स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहं च देहिनः । विशन्ति च न दृश्यन्ते ग्रहास्तद्वच्छरीरिणम् । तपांसि तीव्राणि तथैव दानव्रतानि धर्मो नियमश्च सत्यम् । गुणास्तथाऽष्टावपि तेषु नित्या व्यस्ताः समस्ताश्च यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति नवा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये देवगणसंश्रिताः । ते तु तत्सत्त्वसंसर्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देववत् ते नमस्यन्ते प्रत्यर्च्यन्ते च देववत्" ।

देवगणिका स्त्री हत॰। स्वर्वेश्यायामप्सरःसु ।

देवगन्धर्व पु॰ देवानां गन्धर्वः गायनः । १देवसमीपे गायने गन्धर्वभेदे । देवगन्धर्वाश्च मौनेयाः प्राधेयाश्च गन्धर्वशब्दे २५२८ पृ॰ उक्ताः । [राजनि॰ ।

देवगन्धा स्त्री देवप्रियोगन्धोऽस्याः । महामोदयामोषधौ

देवगर्भ पु॰देवात् गर्भोऽस्य । देवाहितगर्भके देवपुत्रे १नरादौ "प्रतिजग्राह तं राजा विधिवद्दिव्यरूपिणम् । पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रियावृतम्" भा॰व॰३०८अ॰ । "देवकथोपसेनश्च देवगर्भसमावुभौ" हरिवं॰ ३८अ॰ "स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम्" ११९अ॰ २कुशद्वीपस्थ २नदीभेदे स्त्री "रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा श्रुतविन्दा देवगर्भा घृतच्युता मन्त्रमालेति यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः" भाग॰ ५।२०।१

देवगान्धार पु॰ देवप्रियः देवयोग्यो वा गान्धारः । स्वरभेदे "ततस्तु देवगान्धारं कालिक्यं श्रवणामृतम् । भीमस्त्रियः प्रजगिरे मनःश्रोत्रसुखावहम्" हरिवं॰ १५२अ॰ २श्रीरागस्य रागिणीभेदे स्त्री "गान्धारी देवगान्धारी मालवी श्रीश्च सारवी । राम(गि)किर्यपि रागिण्यः श्रीरागस्य प्रिया इमाः" सङ्गीत॰दा॰

देवगायन पु॰ हत॰ । गन्धर्वे चेमच॰ ।

देवगिरि पु॰ देवानां प्रियः गिरिः । १पर्वतभेदे स च

भारतवर्षीयः स्वनामख्यातो गिरिः “भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः सन्ति बहवः इत्युपक्रमे “सह्यो देवगिरिर्ऋष्यमूकः श्रीशैलः” भाग०५।१९।१७ उक्तेः श्रीरागस्य २रागिणीविशेषे स्त्री ङीप् देवगान्धारीशब्दे दृश्यम् ।

देवगुरु पु० ६त० । सुराचार्ये बृहस्पतौ हेमच० देवानां पितरि २कश्यपे च “अपश्यन् कश्यपं तत्र मुनिं दीप्तं तपोनिधिम् । आद्यं देवगुरुं देवम्” हरिवं० २५७ अ०

देवगुह्यी स्त्री गुह–सा० क्विप् ङीप् देववत् गुह्यी गुह्या । सरस्वत्याम् “देवगुह्यां सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः” भाग०८।१३।८।

देवगुह्य त्रि० ६त० । देवानामतिरहस्ये । “एकमासीनमेकान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम्” हरिवं० ११६अ० “श्रुतार्था देवगुह्यास्य भवान् यत्र वयं स्थिताः” तत्रैवाध्याये “तस्मिन् भ्रातृणां विग्रहे देवगुह्ये” भा०आ० १अ० २मरणे न० । शङ्कराचा० । तद्धि प्राणिनां वैराग्यानुत्पादाय देवैर्गोप्यते इति तस्य तथात्वम् ।

देवगृह न० ६त० । देवालये तल्लक्षणं गरुडपु० ४७अ० यथा “चतुःषष्टिपदं कृत्वा दिग्विदिक्षूपलक्षितम् । चतुष्कोणं चतुर्भित्ति द्वाराणि सूर्यसंख्यया । चत्वारिंशाष्टभिश्चैव भित्तीनां कल्पना भवेत् । जङ्घोत्सेधसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् । गर्भविस्तारविस्तीर्णा शुकाङ्घ्रा च विधीयते । तत्त्रिभागेण कर्त्तव्या पञ्चभागेन वा पुनः । निर्गमस्तु शुकाङ्घ्रायाः उच्छ्रयः शिखरार्द्धतः । चतुर्धा शिखरं कृत्वा त्रिभागे वेदिबन्धनम् । चतुर्थे पुनरस्यैव कण्ठस्य मलसारकम् । अथ वापि समं वास्तु कृत्वा षोडशभागिकम् । तस्य मध्ये चतुर्भागमादौ गर्भन्तु कारयेत् । भागद्वादशिकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् । चतुर्भागेण भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमाणतः । द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्त्युच्छ्रायाच्च मानतः । शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयास्तु प्रदक्षिणाः । चतुर्दिक्षु तथा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः । पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः । भागमेकं गृहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः । गर्भसूत्रसमो भागादग्रतो मुखमण्डपः । एतत् सामान्यमुद्दिष्टं प्रासादस्य हि लक्षणम् । लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् । द्विगुणेन भवेद्गर्भः समन्ताच्छौनक ! ध्रुवम् । तद्विधा च भवेद्भित्तिर्जङ्घा तद्विस्तरार्द्धगा । द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक ! । पीठं गर्भान्तरं कुर्यात् तन्मानेन शुकाङ्घ्राम् । निर्गमस्तु समाख्यातः शेषं पूर्ववदेव तु । लिङ्गमानं स्मृतं ह्येतद् द्वारमानमथोच्यते । कराग्रं वेदवत् कृत्वा द्वारं भागाष्टकं भवेत् । विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं चोच्छ्रया भवेत् । द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुषिरकं भवेत् । पादिकं शौचिकं भित्तिद्वारार्द्धेन परिग्रहात् । तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् । शुकाङ्घ्रा पूर्ववज्ज्ञेया निर्गमोच्छ्रायकं भवेत् । मण्डपे मानमेतत्तु स्वरूपञ्चापरं वदे । त्रैवेदं कारयेत् क्षेत्रं यत्र तिष्ठन्ति देवताः । इत्थं कृतेन मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् । नेमिः पादेन विस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः । गर्भन्तु द्विगुणं कुर्यात् नेम्यामानं भवेदिह । स एव भित्तेरुत्सेधो द्विगुणः शिखरो मतः । प्रासादानाञ्च वक्ष्यामि मानं योनिञ्च नामतः । वैराजः पुष्पकाख्यश्च कैलासो मालकाह्वयः । त्रिपिष्टः पञ्च पञ्चैते प्रासादाः सर्वयोनयः । प्रथमश्चतुरस्रो हि द्वितीयस्तु तदायतः । वृत्तो वृत्तायतश्चान्योऽष्टास्रश्चेह च पञ्चमः । एतेभ्य एव सम्भूताः प्रासादाः सुमनोहराः । सर्वप्रकृतिभूतेभ्यश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । मेरुश्च मन्दरश्चैव विमानश्च तथाऽपरः । भद्रकः सर्वतोभद्रो ! रुचकोनन्दनस्तथा । नन्दिवर्द्धनसंज्ञश्च श्रीवत्सश्च नवेत्यमी । चतुरस्रात् समुद्भूता वैराजादिति गम्यताम् । वडभी गृहराजश्च शालागृहञ्च मन्दिरम । विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनं तथा । उत्तम्भं शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोद्भवाः । वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मस्तथाऽपरः । वर्द्धनोऽप्यन्य उष्णीष शङ्खश्च कलसस्तथा । स्वपूरवृक्षकाश्चान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो गरुडः सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चैव श्रीजयः पृथिवीधरः । वृत्तायतसमुद्भूता नवैते मालकाह्वयात् । वज्रं चक्रं तथान्यच्च स्वस्तिकं वज्रसंस्थितम् । चित्रस्वस्तिकखड्गौ च गदा श्रीवृक्ष एव च । विजयो नामतश्चैते त्रिपिष्टपसमुद्भवाः । त्रिकोणपत्रमर्द्धेन्दु चतुष्कोणं द्विरष्टकम् । यत्र तत्र विधातव्यं संस्थानं मण्डपस्य तु । राज्यञ्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च । पुत्रलाभः स्त्रियः पुष्टिस्त्रिकोणादिक्रमाद्भवेत् । कुर्यात् ध्वजादिसंस्थानं वा द्वारि गर्भगृहन्तथा । मण्डपः सम संख्याभिर्गुणितः कृतकस्तथा । मण्डपस्य चतुर्थांशाद्भद्रः कार्यो विजानता । सद्भिर्गवाक्षकोपेतो निर्गवाक्षोऽथ वा भवेत् । सार्द्धभित्तिप्रमाणेन भित्तिमाने-

न वा ध्रुवः । त्रिगुणो द्विगुणो वापि कर्त्तव्या मण्डपाः क्वचित् । प्रासादे मञ्जरी कार्य्या चित्रा विषमभूमिका । परिमाणविरोधेन रेखा वैषम्यभूमिका । आधारस्तु चतुर्द्वारश्चतुर्मण्डपशोभितः । शतशृङ्गसमायुक्तो मेरुप्रासाद उत्तमः । मण्डपास्तस्य कर्त्तव्या भद्रैस्त्रिभिरलङ्कृताः । घटनाकारमानानां भिन्ना भिन्ना भवन्ति ये । कियन्तो येषु साधारा निराधाराश्च केचन । प्रतिच्छन्दकभेदेन प्रासादाः सम्भवन्ति ते । अन्योन्यसङ्करात्तेषां घटना नामभेदतः । देवतानां विशेषाय प्रासादा बहवः स्मृताः । प्रासादे नियमो नास्ति देवानां च स्वयम्भुवाम् । तान्येव देवतानाञ्च पूर्व्वमानेन कारयेत् । चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः । चन्द्रशालान्विताः कार्य्या भेरीशिखरसंयुता । पुरतो वाहनानाञ्च कर्त्तव्या लघुमण्डपाः । नाट्यशाला च कर्त्तव्या द्वारदेशसमाश्रया । प्रासादा देवतानाञ्च कार्य्या दिक्षु विदिक्ष्वपि । द्वारपालाश्च कर्त्तव्या मुख्याङ्गत्वात् पृथक् पृथक् । किञ्चिद्दिद्दूरतः कार्य्या मठास्तत्रोपजीविनाम् । प्रावृता जगती कार्य्या फलपुष्पजलान्विता । प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः । वासुदेवे सर्व्वदेवान् स्वर्गभाक् तद्गृहादिकृत्”

प्रासादसामान्यलक्षणमुक्तमग्निपुराणे १०४ अ० यथा

“ईश्वर उवाच वक्ष्ये प्रासादसामान्यलक्षणं ते शिखिध्वज ! । चतुर्भागीकृते क्षेत्रे भित्तिर्भागेन विस्तरात् । द्विभागेण गर्भः स्यात् पिण्डिका पादविस्तरात् । पञ्चभागीकृते क्षेत्रे ह्यन्तर्भागे तु पिण्डिका । सुषिरं भागविस्तीर्णं भित्तयो भागविस्तरात् । भागौ द्वौ मध्यमे गर्भे ज्येष्ठभागद्वयेन तु । त्रिभिस्तु कन्यसो गर्भः शेषो भित्तिरिति क्वचित् । षोडशभक्तेऽथ वा क्षेत्रे भित्तिर्भागैकविस्तरात् । गर्भो भागेन विस्तीर्णो भागद्वयेन पिण्डिका । विस्ताराद् द्विगुणो वापि सपादद्विगुणोऽपि वा । अर्द्धद्विगुणो वापि त्रिगुणः क्वचिदुच्छ्रयः । जगती विस्तारार्द्धेन त्रिभागेण क्वचिद्भवेत् । नेमिः पादोनविस्तीर्णा प्रासादस्य समन्ततः । परिधिस्त्र्यंशको मध्ये रथकांस्तत्र कारयेत् । चामुण्डाभैरवं तेषु नाट्येशं च निवेशयेत् । प्रासादार्द्धेन देवानामष्टौ वा चतुरोऽपि वा । प्रदक्षिणं बहिः कुर्य्यात् प्रासादादिषु वा न वा । आदित्याः पूर्व्वतः स्थाप्याः स्कन्दोऽग्निर्वायुगोचरे । एवं यमादयो न्यास्याः स्वस्यां स्वस्यां दिशि स्थिताः । चतुर्द्धा शिखरं कृत्वा शुकनासा द्विभागिका । तृतीये वेदिका तस्मिन् सकण्ठा मलसारकः । वैराजः पुष्पकाख्यः कैलासो मालकस्तथा । त्रिविष्टपश्च पञ्चैव मेरुमूर्द्धनि संस्थिताः । चतुरस्रस्तु तत्राद्यो द्वितीयोऽपि तदायतः । वृत्तो वृत्तायतश्चान्यो ह्यष्टास्रश्चापि पञ्चमः । एकैको नवधा भेदैश्चत्वारिंशच्च पञ्च च । प्रासादः प्रथमो मेरुर्द्वितीयो मन्दरस्तथा । विमानश्च तथा भद्रः सर्व्वतोभद्र एव च । रुचको नन्दको नन्दिवर्द्धनश्च तथापरः । श्रीवत्सश्चेति वैराजान्वयाये च समुत्थिताः । वलभी गृहराजश्च शालागृहश्च मन्दिरम् । विमानश्च तथा ब्रह्ममन्दिरं भवनन्तथा । उत्तम्भः शिविका वेश्म नवैते पुष्पकोद्भवाः । वलयो दुन्दुभिः पद्मो महापद्मक एव च । वर्द्धनो वाथ्य उष्णीषः शङ्खश्च कलसस्तथा । खपूरवृक्षकश्चान्यो वृत्ताः कैलाससम्भवाः । गजोऽथ वृषभो हंसो गरुत्मान् सिंहनामकः । भूमुखो भूधरश्चान्यः श्रीजयः पृथिवीधरः । वृत्तायतात् समुद्भूता नवैते मालकाश्रयात् । वज्रं चक्रं तथा चान्यत् स्वस्तिकं वज्रस्वस्तिकम् । चित्रं स्वस्तिकखड्गश्च गदा श्रीवृक्ष एव च । विजयो नामतश्चैते त्रिविष्टपसमुद्भवाः । } नगराणामिमाः संज्ञा लाटादीनामिमास्तथा । ग्रीवार्द्धेनोन्नतं मूलं पृथुत्वञ्च विभागतः । दशधा वेदिकां कृत्वा पञ्चभिः स्कन्धविस्तरः । त्रिभिः कण्ठं तु कर्त्तव्यं चतुर्भिस्तु तदण्डकम् । दिक्षु द्वाराणि कार्य्याणि न विदिक्षु कदाचन । पिण्डिका कोणविस्तीर्णा मध्यमान्ता ह्युदाहृता । क्वचित् पञ्चमभागेन महतां गर्भपादतः । उच्छ्रायाद् द्विगुणास्तेषामन्यथा वा निगद्यते । षष्ट्यधिकात् समारभ्य अङ्गुलानां शतादिह । उत्तमान्यपि चत्वारि द्वाराणि दशहानितः । त्रीण्येव मध्यमानि स्युस्त्रीण्येव कन्यसान्यतः । उच्छ्रायार्द्धेन विस्तारो ह्युच्छ्रायोऽभ्यधिकस्त्रिधा । चतुर्भिरष्टभिर्वापि दशभिरङ्गुलैस्ततः । उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा विशाखास्तदुदुम्बरे । विस्तरार्द्धेन बाहुल्यं सर्व्वेषामेव कीर्त्तितम् । द्विपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिर्द्वारमिष्टदम् । अधःशाखा चतुर्थांशे प्रतीहारौ निवेशयेत् । मिथुनैरथ वल्लीभिः शाखाशेषं विभूषयेत् । स्तम्भविद्धेऽभक्तता स्यात् वृक्षविद्धे त्वभूतिता । कूपविद्धे भयं पूगवृक्षविद्धे धनक्षयः । प्रासादगृहशालादिमार्गविद्धेषु बन्धनम् । सभाविद्धे तु दारिद्र्यं वर्णविद्धे निराकृतिः । उलूखले च दारिद्र्यं शिलाविद्धे तु शत्रुता । छायाविद्धे

न दारिद्र्यं वेधदोषो हि जायते । छेदादुत्पाटनाद्वापि तथा प्राकारलङ्घनात् । सीमाया द्विगुणत्यागाद् वेधदोषो न जायते" ।

देवगृहरूपप्रासादे विशेषस्तत्र ४२ अ० उक्तो यथा

"मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु । प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिण्डिका शुभा । गर्भस्तु पिण्डिकार्द्धेन गर्भमानास्तु भित्तयः । भित्तेरायाममानेन उत्सेधन्तु प्रकल्पयेत् । भित्त्युच्छ्रायात्तु द्विगुणं शिखरं कल्पयेद् बुधः । शिखरस्य तु तुर्य्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् । शिखरस्य चतुर्थेन अग्रतो मुखमण्डपम् । अष्टमांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः । परिधेर्गुणभागेन रथकांस्तत्र कल्पयेत् । तत्तृतीयेन वा कुर्य्याद्रथकानान्तु निर्गमम् । वामत्रयं स्थापनीयं रथकत्रितये सदा । शिखरार्थं हि सूत्राणि चत्वारि विनिपातयेत् । शुकनासोर्द्ध्वतः सूत्रं तिर्य्यग्भूतं निपातयेत् । शिखरस्यार्द्धभागस्थं सिंहं तत्र तु कारयेत् । शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ निधापयेत् । तदूर्द्ध्वन्तु भवेद्वेदी सकण्ठा मनसारकम् । स्कन्धभग्नं न कर्त्तव्यं विकराळं तथैव च । ऊर्द्ध्वं च वेदिकामानात् कलसं परिकल्पयेत् । विस्ताराद्द्विगुणं द्वारं कर्त्तव्यं तु सुशोभनम् । उदुम्बरौ तदूर्द्ध्वञ्च न्यसेच्छाखां सुमङ्गलैः । द्वारस्य तु चतुर्थांशे कार्य्यौ चण्डप्रचण्डकौ । विष्वक्सेनवत्सदण्डौ शिखोर्द्ध्वोडुम्बरे श्रियम् । दिग्गजैः स्नाप्यमानां तां घटैः सास्त्रां सुरूपिकाम् । प्रासादस्य चतुर्थांशैः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् । प्रासादात् पादहीनस्तु गोपुरस्योच्छ्रयो भवेत् । पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठिका । गारुडं मण्डपं चाग्रे एकं भौमादिधाम च । कुर्य्याद्धि प्रतिमायान्तु दिक्षु चाष्टासु चोपरि । पूर्व्वे वराहं दक्षे च नृसिंहं श्रीधरं जले । उत्तरे तु हयग्रीवमाग्नेय्यां जामदग्न्यकम् । नैरृत्यां रामकं वायौ वामनं वासुदेवकम् । ईशे प्रासादरचना देया वस्वर्क्कादिभिः । द्वारस्य चाष्टमाद्यंशं त्यक्त्वा वेधो न दोषभाक्" ।

हे०सं० ५७अ० कश्चिद्विशेषोऽत्रोक्तो यथा

"कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च । देवतायतनं कुर्य्याद्यशोधर्म्माभिवृद्धये । इष्टापूर्त्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान् बुभूषता । देवानामालयः कार्य्यो द्वयमप्यत्र दृश्यते । सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च । स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः । सरःसु नलिनीच्छन्ननिरस्तरविरश्मिषु । हंसांसाक्षिप्तकह्लारवीचीविमलवारिषु । हंसकारण्डवक्रौञ्चचक्रवाकविराविषु । पर्य्यन्तनिचुलच्छायाविश्रान्तजलचारिषु । क्रौञ्चकाञ्चीकलापाश्च कलहंसकलस्वनाः । नद्यस्तोयांशुका यत्र शफरीकृतमेखलाः । फुल्लतीरद्रुमोत्तंसाः सङ्गमश्रोणिमण्डलाः । पुलिनाभ्युन्नतोरस्या हंसहासाश्च निम्नगाः । वनोपान्तनदीशैलनिर्झरोपान्तभूमिषु । रमन्ते देवता नित्यं पुरेषूद्यानवत्सु च । भूमयो ब्राह्मणादीनां याः प्रोक्ता वास्तुकर्म्मणि । ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतनेष्वपि । चतुःषष्टिपदं कार्य्यं देवतायतनं सदा । द्वारञ्च मध्यमं तत्र समदिक्स्थं प्रशस्यते । यो विस्तारो भवेद्यस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः । उच्छ्रायाद् यस्तृतीयोऽंशस्तेन तुल्या कटिर्भवेत् । विस्तारार्द्धं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः । गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम् । उच्छ्रायात्पादविस्तीर्णा शाखा तद्वदुदुम्बरः । विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् । त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत्प्रशस्यते । अधःशाखाचतुर्भागे प्रतीहारौ निवेशयेत् । शेषं मङ्गल्यविहगैः श्रीवृक्षस्वस्तिकैर्घटैः । मिथुनैः पत्रवल्लीभिः प्रमथैश्चोपशोभयेत् । द्वारमानाष्टभागोना प्रतिमा स्यात्सपिण्डिका । द्वौ भागौ प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिण्डिका । मेरुमन्दरकैलासविमानच्छन्दनन्दनाः । समुद्गपद्मगरुडनन्दिवर्द्धनकुञ्जराः । गृहराजो वृषो हंसः सर्व्वतोभद्रको घटः । सिंहो वृत्तश्चतुष्कोणः षोडशाष्टाश्रयस्तथा । इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः प्रासादाः संज्ञया मया । यथोक्तानुक्रमेणैव लक्षणानि वदाम्यतः । तत्र षडश्रिर्मेरुर्द्वादशभौमो विचित्रकुहरश्च । द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वात्रिंशद्धस्तविस्तीर्णः । त्रिंशद्धस्तायामो दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः । कैलासोऽपि शिखरवान् अष्टाविंशोऽष्टभौमश्च । जालगवाक्षकयुक्तो विमानसंज्ञस्त्रिसप्तकायामः । नन्दन इति षड्भौमो द्वात्रिंशः षोडशाण्डयुतः । वृत्तः समुद्गनामा पद्मः पद्माकृतिः शयानष्टौ । शृङ्गेणैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य । गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः । कार्य्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽण्डैश्च विंशत्या । कुञ्जर इति गजपृष्ठः षोडशहस्तः समन्ततो मूलात् । गृहराजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद्वलभी । वृष एकभूमिशृङ्गो द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः । हंसो हंसाकारो घटोऽष्टहस्तः कलसरूपः । द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्बहुशिखरो भ-

इति सर्वतोभद्रः । सप्तदशचिरचन्द्रशालः सप्तविंशः पद्मकोशश्च । सिंहः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तविस्तीर्णः । चत्वारोऽञ्जनरूपाः पञ्चाण्डयुतस्तु चतुरस्रः । भूमिकाङ्कप्रमाणेन भवन्त्यष्टोत्तरं शतम् । सार्द्धं हस्तशतं चैव कथितं विश्वकर्मणा । प्राज्ञः स्थपतयश्चात्र ततमेकं विपश्चितः । कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति तुल्यताम् । प्रासादलक्षणमिदं कथितं समासाद्गर्गेण यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् । मन्वादिभिर्विरचितानि पृथूनि यानि तत्संस्मृतिं प्रति मयात्र कृतोऽधिकारः" । मन्प्रतिष्ठाविधिश्च मठप्रतिष्ठाशब्दे वक्ष्यते ।

देवग्रह पु॰ देवगणशब्दे सुश्रुतोक्ते ग्रहभेदे । "यः पश्यति नरो देवान् आग्रहा शयितोऽपि वा । उन्मादयति स तु क्षिप्रं तन्तु देवग्रहं विदुः" भा॰व॰१४५अ॰

देवङ्गम त्रि॰ देवं गच्छति गम—खच् मुम् च । देवगामिनि "अस्यां रात्र्योत होत्रायां देवङ्गमाय" शत॰ब्रा॰ ११।८।१।१२ लोके तु क्विपि देवगामीत्येव ।

देवचक्र न॰ सत्राङ्गे १अभिप्लवभेदे "परि यद्वा एतद्देवचक्रं यदभिप्लवः" ऐत॰ब्रा॰ ४।१५ "देवचक्रे वा एते पृष्ठप्रतिष्ठिते । यजमानस्य पाप्मानं तं हतो परिप्लवेते स यो हैवं विदुषां दीक्षितानां पापकं सत्रे कीर्तयत्येते हास्य देवचक्रे शिरश्छिन्तो दशरात्र उक्थैः पृष्ठ्याभिप्लवौ चक्रे" शत॰ब्रा॰ १२।२।२।२ यामलोक्ते देवताभेदोपास्यतासाधके २चक्रभेदे यथा

"पूर्वपश्चिमभेदेन षड्रेखां समालिखेत् । याम्यादि दक्षिणान्तञ्च रेखा दश समालिखेत् । पञ्चगेहे पूरकाङ्कः सर्वाधोहारकाङ्ककान् । तन्मध्ये रचयेदङ्कं देवताष्टकसंयुतम् । पूरकाङ्कमाद्यगेहे सप्तर्षियुतमालिखेत् । तद्दक्षिणे द्वादशञ्च दश च नवमन्तथा । तद्दक्षेऽष्टादशकं तद्दक्षे षोडशाङ्कं ततः । पूरकाङ्कं तले लेख्य इन्द्राद्यङ्कस्य दक्षतः । इन्द्रगेहे च शतकं विधिविद्याफलप्रदम् । धर्मगेहे शून्यसप्तयुगलं विलिखेत् बुधः । अनन्तमन्दिरे नाथ ! शून्याष्टवसुरेव च । कालीष्टके शून्यवेदराशाङ्कं विलिखेत्ततः । धूमावतीमन्दिरे च शून्यखेषुनिशापतीन् । इन्द्राधो दक्षतो लेख्या अष्टाचन्द्राधिदेवता । शून्यषट्चन्द्रयुक्तं सर्वत्र दक्षतो लिखेत् । तथाश्विनीकुमारौ च शून्यान् नवममेरुकौ । तत्पश्चात् सूर्यगेहे च सप्तकाष्ठ समन्वितम् । तारिणीमन्दिरस्याङ्कं शून्यवेदष्टात्मकम् । बगलामुखीगेहस्य शून्याष्टचन्द्रसंयुतम् । ततश्चन्द्रगेहस्याधो वायुगेहं मनोरमम् । रसवेदात्मकं गेहं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । राहुगेहं महापापं शून्य शून्यमर्षिप्रियम् । गणादर्केष्टकस्यापि चन्द्रशून्ययुगलात्मकम् । षोडशीमन्दिरे शून्यपञ्चचन्द्रसमाहितम् । मातङ्गीमन्दिरे शून्यरसचन्द्रसमन्वितम् । वायोरधोवरुणस्य गेहं सप्तर्षिप्रियम् । तारिणीगेहमध्ये च शून्याष्टकसमन्वितम् । बुधगेहस्थिताङ्कञ्च शून्यचन्द्र युगात्मकम् । भुवनेशीमन्दिरस्य शून्याष्टचन्द्रमण्डलम् । प्रत्यङ्गिरामन्दिरस्य शून्यपञ्चर्षिप्रियम् । वरुणाधः कुबेरस्य गेहस्य पञ्चयुग्मकम् । आनन्दभैरवीगेहे दशकं परिकीर्तितम् । सरस्वतीगेहमध्ये च शून्ययुग्मेन्दुसंयुतम् । भैरवीगृहमध्यस्थं शून्यं युगलचन्द्रकम् । बालागेहस्य शून्यर्षिचन्द्रमण्डलसंयुतम् । कुबेराधः शुभं चक्रस्थिताङ्कं सर्वसिद्धिदम् । ईश्वरस्य गेहस्याङ्कं सप्तशून्ययुगात्मकम । तिरस्करिण्या गेहस्य सहस्राङ्कसमन्वितम् । किङ्किणीमन्दिरं पश्चाद्दशचन्द्रसमन्वितम् । छिन्नमस्तागेहं पश्चात् शून्याष्टचन्द्र मण्डलम् । वागीश्वरीगेहं पश्चात् सप्तचन्द्रमण्डलम् । महाफलप्रदातारं धर्मं चरति तस्य न । ईश्वरस्य ह्यधोगेहे वटुकस्य गेहं ततः । शून्याष्टमाद्यं स्वगेहं धर्मार्थकाममोक्षदम् । तत्पश्चात् डाकिनीगेहं सशून्य मुनिसंयुतम् । हन्ति साधकमुख्यं हि तस्मादेव न संशयः । स्वगेहे स्त्रीयमन्त्रस्य फलदं परिकीर्तितम् । भीमादेवीगेहं पश्चात् सप्तचन्द्रमण्डलम् । भयदं सर्वदेवे तु वर्जयेत् गेहान्तरम् । स्वनामवर्णं लिखेत् शेषकोष्ठयोः पश्चिमतो नमः । इन्द्रगेहावधि धीरो ककारादिकवर्णकम् । क्षकारान्तं लिखेत् तत्र गणयेत् साधकोऽन्ततः । पूरकाङ्कमूर्द्धदेशे हारकाङ्कमधोलिखेत् । निजनामाक्षरं यत्र तत्कोष्ठाङ्कं महेश्वर ! । नीत्वा च पूरयेद्विद्वान् स्वस्वगेहोर्द्धदेशकैः । अङ्कैस्ततो हरेन्नाथ ! शेषोऽङ्को ह्यर्थबोधकम् । विस्तारश्चेद्देवतानां तदङ्कः शुभदः स्मृतः । अल्पश्चेदशुभदः प्रोक्तः साधकस्याशुभावहः । एकाक्षरे महासौख्यं तत्रापि गणयेन्न च । क्षीयाङ्कः शून्यगामी च देवताङ्कं ततः प्रभो ! । तदा नैव शुभं विद्यादशुभाय प्रकल्पते । एके धनमवाप्नोति द्वितीये राजवल्लभः । तृतीये जपसिद्धिः स्यात् चतुर्थे मरणं ध्रुवम् । पञ्चमे पशुनाशः स्यात् षष्ठे दुःखोत्कटानि च । देवानां शक्तिवर्गीयाणामङ्काः परिकीर्तिताः । वैष्णवानां विशेषो-

ऽत्र पञ्चमाङ्गो निवेचकः। येषां यासां देवतानामिच्छा तिष्ठति चेतसि। तन्मन्त्रपञ्चयादेव ऋद्धैश्वर्ययुतो भवेत्। बह्वेवताभिताये तु तदुत्कृष्टाङ्गं हरन्ति ते। अङ्गुष्ठेन पूरयित्वाऽऽद्यधोङ्गेन हरेत् सदा"।

देवचर्य्या स्त्री ६त०। १देवचरिते अद्भुते २देवार्थं चरणे होमादौ च "श्रिया युतमनिर्देश्यं देवचर्य्योपशोभितम्" (आश्रमम्) भा०व० १४५ अ०।

देवचिकित्सक पु० द्वि०व० ६त०। स्वर्वैद्ययोरश्विनीकुमारयोः हेमा०। आयुर्वेदशब्दे ७७९ पृ० तयोस्तथात्वकथा दृश्या। २द्वित्वसंख्यायां तदधिष्ठातृके ३अश्विनीनक्षत्रे च

देवच्छन्द पु० देवैश्छन्द्यते प्रार्थ्यते छन्द–कर्मणि घञ्। शतयष्टिके हारे अमरः। "शतमष्टयुतं हारो देवच्छन्दोह्यशीतिरेकयुता" बृ०सं० उक्ते २हारे च।

देवच्छन्दस न० देवप्रियं छन्दः टच् समा०। वैदिके श्रौतिये छन्दोभेदे।

देवज त्रि० देवाज्जायते जन–ड। १देवजाते २सामभेदे न०। "तस्मादाहुः सत्यं साम देवजं सामेति" शत०ब्रा०२।४।२।१६। कृशाश्वसहोदरे सूर्यवंश्ये ३संयमनृपपुत्रभेदे पु०। "तत्पुत्रात् संयमादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः" भाग० ९।२।२२ देवजेन सह वर्त्तमानः कृशाश्वः। सूर्यसम्पादिते ४ऋतौ पु० "सप्तथमाहुरेकजं षडिद्यमा ऋषयो देवजाः" ऋ० १।१६४।१५। "सप्तानामृतूनां मध्ये सप्तमं सप्तमर्तुम्। "षट् च छन्दसि" पा० इति षट्। एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः। चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षड्ऋतवो भवन्ति। अधिकमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्तुः। न च तादृशो मास एव नास्तीति मन्तव्यम्। "अस्ति त्रयोदशो मास इत्याहुरिति"श्रुतेः। तदेवोच्यते। षडिद् यमाः। इच्छब्द एवकारार्थः। षडेव ऋतवो मासद्वयरूपा ऋषयो गन्तारः। ते च देवजाः। देवादादित्याज्जाता इत्येवमाहुः। सप्तमस्य त्रयोदशस्य मासस्य देवाभावः। "निः सूर्य्योऽधिकमासो हि मलरूपं तपते रवेरित्यादि"श्रुतेः। तस्मात् षडेव देवजाः अदेवज एकः" भा० "सूर्यसंक्रान्तिरहितत्वान्निःसूर्यकत्वं तेन ऋतूनां चान्द्रत्वमपि गम्यते।

देवजग्ध त्रि० ६त०। १देवभक्षिते २कत्तृणे न० हेमच०स्वार्थे कन्। देवजग्धकम् कत्तृणे अमरः।

देवजन पु० देवरूपो जनः। देवरूपे जने "भक्षयित्वाऽऽत्मनः कृत्वा निनयते त्रिः सर्वदेवजनेभ्यः स्वाहेति" आश्व० श्रौ०२।४।१२। देवानां जनः। २उपदेवे तदुपकरणभूते गन्धर्वादौ। [शब्दार्थचि०।

देवजनविद्या स्त्री ६त०। गन्धर्वविद्यायां नृत्यगीतादौ

देवजात त्रि० १देवेभ्यो जातः। देवेभ्यो जाते "यद्वाजिनो देवजातस्य सप्तेः" ऋ०।१६२।१ ६त०। २देवानां गणे न० "यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुतः इति" शत०ब्रा० १४।४।२।२६

देवजामि स्त्री देवानां जामिरिव। १देवपत्न्यां "अयामि घोष इन्द्र! देवजामिरिरज्यन्त" ऋ० ७,२३।२ "देवजामिर्देवानां बन्धुः" भा०। ६त०। २देवानां वध्वां च "विद्म ते स्वप्न! जनित्रं देवजामीनां पुत्रोऽसि यमस्य करणः" अथ० ६।४६।२

देवट त्रि० दिव–अटन्। शिल्पिनि उणादिकोषः

देवट्टी स्त्री देवं देवशब्दमट्टते अतिक्रामति अट्ट–अण् उप०स० शक० गौरा० ङीष्। गङ्गाचिल्लाम् हारा०।

देवतर त्रि० अतिशयेन देवः दीप्तः देवको वा तरप्। १अतिशयदीप्ते २अतिदेवके च ततः शुभ्रा० ढक्। दैवतरेय तदपत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप्।

देवतरु पु० देवप्रियस्तरुः। १मन्दारादिवृक्षे "पञ्चैते देवतरवः मन्दारः पारिजातकः। सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्" अमरः २चैत्यवृक्षे च शब्दार्थचि०

देवता स्त्री देव+स्वार्थे तल् "क्वचित् स्वार्थिका अपि प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते" भाष्योक्तेः पुंस्त्वातिक्रमेण स्त्रीत्वम्। देवे निर्जरे। देवतात्वञ्च "वदमेयत्यागोद्देश्यत्वम् उद्देश्यत्वञ्च तस्य इदमित्यारोपज्ञानविषयत्वमिति" श्राद्धविवेकः। तत्र मन्त्रस्तुत्यत्वं वा। तदुभयं पितॄणामप्यस्तीति श्राद्धादौ तेषां देवतात्वम्। मन्त्रेण द्योत्यत्वं वा देवतात्वं यथाह ऋग्वेदभाष्योपोद्घाते माधवः "तथा देवशब्दोऽपि दीव्यतिधातुनिमित्तो देवशब्द इत्येतदाम्नायते। "देवनाद्देवोऽभूदिति तद्देवानां देवत्वमिति"। अतो दीव्यतीति देवः मन्त्रेण द्योत्यत इत्यर्थः। "यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या। तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते" योगियाज्ञ०। वैदिकमन्त्रभेदे देवताभेदाः सर्वानुक्रमिकायामुक्तास्तत एवावसेयाः। तन्तु हेमा०व्र०ख० उक्तमिह विस्तरभयान्नोद्धृतम्। मन्त्राणां तज्ज्ञाने फलमज्ञाने निन्दाञ्चाह हेमा०व्र० योगियाज्ञ० "आर्षं छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च। वेदितव्यं

प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्य्याद् याजनाध्ययनं जपम् । होममन्तर्जले दानं तस्य चाल्पफलं भवेत्” । तथा “यो विजानाति मन्त्राणामार्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थं ज्ञानकर्म च । एकैकस्य ऋषेः सोऽपि वन्द्योऽह्नातिथिवद्भवेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छत्यत्र न संशयः । पूर्व्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विजः । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्म्मसु” । ब्राह्मणेन मन्त्रेतरवेदभागेन चेह वेदितव्यमित्यर्थः उत्तरत्र विनियोगब्राह्मणयोर्द्वैततया निर्द्देशात् । तन्निरुक्तिरपि तत्रैवोत्तरत्र दर्शिता यथा “नैरुक्तं यस्य मन्त्रस्य विनियोगप्रयोजनम् । प्रतिष्ठानं स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं तदिहोच्यते । एवं पञ्चविधं योगं जपकाले ह्यनुस्मरेत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा” इति । [illegible]देयद्रव्यस्वाधिपतौ च दानशब्दे २५१९ पृ० तद्विशेषो दृश्यः । देवताभेदाश्च निरुक्ते दैवतकाण्डे उक्ता यथा

“अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं दैवताकाण्डमुच्यते । वाय्वादयो भगान्ताः स्युरन्तरिक्षस्थदेवताः । सूर्य्यादिदेवपत्न्यन्ता द्युस्थाना देवता इति” । त्रयस्त्रिंशत्पतिशब्दे २२५९ पृ० देवतानां प्राधान्यतस्त्रयस्त्रिंशत्त्वमुक्तं किन्तु स्वस्वगणपत्नीसहितानां तासां त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यात्वं यथोक्तं पद्मपु० उत्तरख० “सदारा विबुधाः सर्व्वे स्वानां स्वानां गणैः सह । त्रैलोक्ये ते त्रयस्त्रिंशत्कोटिसंख्यतयाऽभवन्” । तेषां गणभेदाश्च गणदेवताशब्दे २५०२ पृ० उक्ताः दृश्याः । तन्मध्येऽधिकारिभेदेन देवताभेदा यथा “या यस्याभिमता पुंसः सा हि तस्यैव देवता । किन्तु कार्य्यविशेषेण पूजिता चेष्टदा नृणाम् । विशेषात् सर्व्वदा नायं नियमो ह्यन्यथा नृप ! । नृपाणां दैवतं विष्णुस्तथैव च पुरन्दरः । विप्राणामग्निरादित्यो ब्रह्मा चैव पिनाकधृक् । देवानां दैवतं विष्णुर्दानवानां त्रिशूलधृक् । गन्धर्व्वाणां तथा सोमो यक्षाणामपि कथ्यते । विद्याधराणां वाग्देवी साध्यानां भगवान् हरिः । रक्षसां शङ्करो रुद्रः किन्नराणाञ्च पार्व्वती । ऋषीणां दैवतं ब्रह्मा महादेवश्च शूलधृक् । मनूनां स्यादुमा देवी तथा विष्णुः सभास्करः । गृहस्थानाञ्च सर्व्वे स्युर्ब्रह्मा वै ब्रह्मचारिणाम् । वैखानसस्याम्बिका स्याद्यतीनाञ्च महेश्वरः । भूतानां भगवान् रुद्रः कुष्माण्डानां विनायकः । सर्व्वेषां भगवान् ब्रह्मा देवदेवः प्रजापतिः । इत्येवं भगवान् ब्रह्मा स्वयं देवोऽभ्यभाषत” इति कूर्म्मपु० । देवानां वर्णभेदा भा० शा० मोक्षधर्म्मे

“आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ । स्मृतास्त्वाङ्गिरसा देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः । इत्येतत् सर्व्वदेवानां चातुर्व्वर्ण्यं प्रकीर्त्तितम्” । वैष्णवानां गणेशाद्यनन्तरं सनकादिवैष्णवानां पूज्यत्वेन देवतात्वमुक्तं यथा

“यत्र यत्र सुराः पूज्या गणेशाद्यास्तु कर्म्मिणाम् । विष्ण्वर्च्चने तत्र तत्र वैष्णवानां हि वैष्णवाः । विष्वक्सेनं सनकं सनातनमतःपरम् । सनन्दं सनत्कुमारञ्च पञ्चैव पूजयेत्ततः” पद्म० उत्तरख० । देवषट्कं यथा “गणेशञ्च दिनेशञ्च वह्निं विष्णुं शिवं शिवाम् । देवषट्कञ्च संपूज्य नमस्कृत्य विचक्षणः” ब्रह्म० वै० प्रकृ० । कालविशेषे देवताभेदपूजा भक्तमहोदधावुक्ता यथा

“अन्येष्वप्युपरागार्द्धोदययात्रायनादिषु । कुर्य्यादलभ्ययोगेषु विशेषाद्देवतार्च्चनम् । यथा यथेष्टदेवेषु नृणां भक्तिः समेधते । प्राप्यते तैरयत्नेन मनोऽभीष्टं तथा तथा । शुचौ तत्तद्दिने कुर्य्याद्देवप्रस्वपनोत्सवम् । ऊर्ज्जे तथैव देवानामुत्थापनविधिं सुधीः । माघकृष्णचतुर्द्दश्यां विशेषाच्छिवपूजनम् । आश्विनाद्यनवाहेषु दुर्गा पूज्या यथाविधि । गोपालं पूजयेद्विद्वान्नभःकृष्णाष्टमीदिने । रामं चैत्रे सिते पक्षे नवम्यामर्च्चयेत् सुधीः । वैशाखस्य चतुर्द्दश्यां नरसिंहं प्रपूजयेत् । यजेच्छुक्लचतुर्थ्यान्तु गणेशं भाद्रमाघयोः । महालक्ष्मीं यजेद्विद्वान् भाद्रकृष्णाष्टमीदिने । माघस्य शुक्लसप्तम्यां विशेषाद्दिननायकम् । या काचित् सप्तमी शुक्ला रविवारयुता यदि । तस्यां दिनेशं संपूज्य दद्यादर्घ्यं पुरोदितम् । तत्तत्कल्पोदितानन्यान् देवताप्रीतिवर्द्धनान् । विशेषनियमान् कृत्वा भजेद्देवमनन्यधीः । आषाढीकार्त्तिकीमध्ये किञ्चिन्नियममाचरेत् । देवप्रीतये विद्वान् जपपूजादितत्परः । एवं यो भजते विष्णुं रुद्रं दुर्गां गणाधिपम् । भास्करं श्रद्धया नित्यं स कदाचिन्न सीदति” ।

देशनादेशितचतुर्थ्यन्तपदनिर्द्देश्यत्वं देवतात्वम् अग्नये स्वाहेत्यादिमन्त्र एव देवतेति मीमांसकाः । तन्मतञ्च पूर्व्वपक्षविधया शब्दचि० उक्त्वा दूषितं तच्च अविग्रहशब्दे ४५६ पृ० दर्शितम् । देवतानां चैतन्ये विग्रहवत्त्वे वा मन्त्राणामेव देवतात्वं आह्नि० समर्थितं यथा

“विग्रहवत्त्वं चेन्द्रादीनामपि तिर्य्यगधिकरणे दर्शितं देव-

तात्वं हि तथाविधानां नेष्टमिति । मन्विन्द्रादीनां वि-ग्रहवत्त्वे किं प्रमाणम्? अर्थवाद इति चेन्न तस्य विद्धेऽर्थेऽप्रामाण्यात् । कथं वा विग्रहवतामदेवतात्वम्? ऐन्द्र्यर्चेत्यादौ तद्धितादिभिः प्रकृत्यर्थस्य देवतात्वबोधनात् इन्द्रादिपदानि च वज्रहस्तत्वादिमत्तीषु व्यक्तिषु मुख्यानि मन्त्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । उच्यते ऐन्द्रादिपदका-माधिकारिकविधिवाक्यस्य कामिश्रुतिरत्र प्रमाणम् अन्यथा स्वर्गिशरीरेऽप्यनाश्वासः स्यात् । यत्राप्यर्थवादादैन्द्रादिपद-प्राप्त्यगतिः तत्रापि तत्फलपरत्वे रात्रिसत्रन्यायएव प्रमाणं विग्रहवतामिन्द्रादीनां सन्निधानस्य प्रत्यक्षबाधि-तत्वेन तथाविधानां पूज्यत्वासम्भवात् अगत्या तदाकार-तया ध्यातस्य मन्त्रस्य लक्षितस्य देवतात्वमिति रहस्यम्। इन्द्राकारतया ध्यानादिन्द्रप्रीतिरप्युपपन्ना। तथा च योगियाज्ञवल्क्यः "यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाकारं भवेत्तस्य देवत्वं देवतोच्यते" इति । नतु देवानां विग्रहवत्त्वे तेषामेवाराधितानां फलदातृत्वं कुतो न भवेत् ? अक्षमपूर्वकल्पनया । तथा च भविष्यपुराणे "यद्यद्दूव्यं नरोऽस्मभ्यमादित्याय प्रयच्छति । तत्तस्य शत-साहस्रमुत्पादयति भास्करः" याज्ञवल्क्यः "आयुः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथा राज्यं प्रीता न्दणां पितामहाः" । तथा च देवताधि-करणसिद्धान्तविरोधः स्यात् । उच्यते देवानामिन्द्रादीनां पितॄणां वस्वादीनां युगमन्वन्तरादिभेदेन नानात्वावगमात् फलोदयकाले पूर्वस्य च्युताधिकारत्वेन फलदातृत्वा-शक्तेः । अन्यस्य चानाराधितत्वेन फलदातृत्वायोगात् तत्रापूर्वं शब्दशक्तौ वाचकशब्दसद्भावात् सर्वत्रैव तदभि-धानम् अतएव काम्ये क्रमप्रयुक्तिलिङादिर्नित्ये निषेधे चापूर्वमाहेत्युक्तम् । एवञ्चापूर्वानुप्रवेशात् सहकारितया यदि देवतापि फलदात्री न कश्चित् कोऽपि विरोधः" ।

देवताजित् पु॰ देवतां जयति जि—क्विप् । १देवजयिनि असु-रादौ भरतपुत्रसुमतेः २पुत्रभेदे च "भरतस्यात्मजः सम-तिर्नाम" इत्युपक्रमे "तस्माद्वृद्धसेनायां देवताजिन्नाम पुत्रोऽभूत्" भाग॰ ५।१५।२।

देवताड पु॰ देवः दीप्तः ताडः डस्य लः । (देताड) ख्याते १वृक्षे अमरः । २घोषकलतायाम् चिम्दः । देवौ आदित्यचन्द्रौ ताडयति ताडि अण् उप॰स॰ । ३राहौ । देवमाय दीपनाय ताड्यतेऽसौ ताडि—कर्मणि अच् । ४वह्नौ च मेदि॰ । तस्योद्दीपनाय ताड्यमानत्वात् तथा-त्वम् । देवताडक स्वार्थे क । देवताडडक्वे रत्नमाला ।

देवतात पु॰तन—क्त वा क्त ततएव तातः स्वार्थे अण् वा देवार्थं तते १यज्ञे निघ॰"एवा देव देवताते यवस्व" ऋ॰ ६।६७।२७। इत॰ । २देवजनके कश्यपे च । तेनादि-त्यानादित्यादीनामुत्पादनात्तथात्वम् । ३मरीच्यादिषु "एते (मरीच्यादयः) मनूंस्तु सप्तान्यानसृजन् भूरितेजसः । देवान् देवनिकायांश्च महर्षींश्चामितौजसः" मनुः । ४हिरण्यगर्भे च "कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः । साध्यानाञ्च गणं सूक्ष्मम्" मनुः ।

देवताति पु॰ देव+स्वार्थे तातिल् । देवे "स त्वावह देव-तातिं यविष्ठ !" ऋ॰ १।४६।४ देवतातिं देवं स्वार्थे तातिल्" भा॰

देवताधिकरण न॰ देवता कर्मसु तदधिकारित्वमनधिका-रित्वं वाधिक्रियते विचार्यतेऽत्र अधि+कृ—आधारे ल्युट् । देवतानां यज्ञादावधिकारित्वतदभावयोरन्यतरसाधके न्यायभेदे । यज्ञादौ देवतानामनधिकारः इति मीमां-सकाः । तच्च जै॰सू॰ भाष्ययोर्दर्शितं यथा

"फलार्थत्वात् कर्मणः शास्त्रं सर्वाधिकारं स्यात्"सू॰ "इदमामनन्ति, दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत, ज्यो-तिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्येवमादि । तत्र सन्देहः किं यावत्किञ्चित् सत्वं, तत् सर्वम् अधिकृत्य एतदु-च्यते, उत समर्थम् अधिकृत्य ? इति । किं प्राप्तम् ? सर्वाधिकारः, अविशेषात् । ननु इष्टादयो न किञ्चित् कामयन्ते. कथम् तेषाम् अधिकारः स्यात् ? उच्यते, मा भूत् अचेतनानाम्, तिरश्चस्तु अधिकृत्य यजेत इति ब्रूयात् । ननु तिर्यञ्चोऽपि न किञ्चित् कामयन्ते । न इति ब्रूमः, कामयन्ते सुखम्, एवं हि दृश्यते, घर्मो-पतप्ताः छायाम् उपसर्पन्ति, शीतेन पीडिताः आतपम् । आह, ननु तिर्यञ्च आसन्नं फलं चेतयन्ते, न कालान्त-रफलं प्रार्थयन्ते, कालान्तरफलानि च कर्माणि । उच्यते, कालान्तरेऽपि फलं कामयमाना लक्ष्यन्ते, श्वानः चतुर्द-श्याम् उपवसन्तः पश्यामः, श्येनांश्च अष्टम्याम् । न चैषां व्याध्याशङ्का, नियतनिमित्तत्वात्, न अनाहारत्वा-मपि तस्मिन् काले दर्शनात्, समानाहाराणामपि अन्य-स्मिन् काले अदर्शनात् । लिङ्गानि च वेदे भवन्ति, देवा वै सत्रमासत इत्येवमादीनि "देवतानाम् ऋषीणां वन-स्पतीनाम् अधिकारं दर्शयन्ति । ननु शास्त्रेण वि-धिम् उपसंहर्तुम् न शक्नुवन्ति इति अनधिकृताः ।

उच्यते, यागं कर्त्तुम् शक्नुवन्ति केचित्, तस्मात् यजेत इत्येवमादीनि अधिकरिष्यन्ति शक्नुवतः, विष्णुक्रमादि-वचनानि तु अशक्तान् न अधिकरिष्यन्ति। तत्र योऽनु-पहितविष्णुक्रमादिकः स केवलं यागं करिष्यति, कः तस्य दोषः?। द्रव्यपरिग्रहोऽपि देवग्रामः, हस्ति-ग्रामः, अश्वस्य ग्रामः इति उपचारात् अस्त्येव तस्मात् असमर्थानामपि शक्नुवताम् अधिकार इति" भा०
"कर्त्तुर्वा श्रुतिसंयोगाद्विधिः कार्त्स्न्येन गम्यते" सू० वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति। न चैतदस्ति, तिर्य्यगादीना-मपि अधिकारः इति। कस्य तर्हि?। यः समर्थः कृत्स्नं कर्म अभिनिर्वर्त्तयितुम्। न चैते, शक्नुवन्ति ति-र्य्यगादयः कृत्स्नं कर्माभिनिर्वर्त्तयितुम्, तस्मात् एषां न सुखस्याभ्युपायः कर्म इति, कथं यो न शक्यते क-र्त्तुम्, सोऽभ्युपायः स्यात्? इति। न देवानां, देवता-न्तराभावात्, न हि आत्मानम्, उद्दिश्य त्यागः सम्भवति, त्याग एवासौ न स्यात्, न ऋषीणाम्, आर्षेयाभावात्, न भृग्वादयो भृग्वादिभिः सगोत्रा भवन्ति, न चैषां सा-मर्थ्यं प्रत्यक्षम्" (देवानां देवतान्तरभावादिति येषां शब्द एव देवताभिप्रेता, तेषामयमप्ययुक्तो ग्रन्थः, शक्यते हीन्द्रेणापीन्द्रशब्दोच्चारणेन हविस्त्यक्तुम्। तस्मात् अ-र्थमेव देवतामभिप्रेत्य एतद्भाष्यमिति तत्त्वरत्नम्)। यानि पुनर्लिङ्गानि, देवा वै सत्रमासत इत्येवमादीनि, अर्थवादाः ते विधिप्ररोचनार्थाः। विद्यते हि विधिरन्यः तेषु सर्वेषु, न च विधेर्विधिनैकवाक्यभावो भवति, वचन-व्यक्तिभेदात्। स्तुतिस्तु सा, इत्थं नाम सत्राणि आ-सितव्यानि, यत् कृतकृत्या अपि आसते देवाः, असम्प्र-चेतना अपि तिर्य्यञ्चः, अचेतना अपि वनस्पतयः, कि-मङ्ग पुनर्विद्वांसो मनुष्याः" भा०

देवानामधिकारित्वं विशेषतो ब्रह्मविज्ञानेऽधिकारित्व-मिति वेदान्तिनः तच्च शा०सू० भाष्याभ्यां समर्थितम् तच्च अधिपदशब्दे ४५५ पृ० दृश्यम्।

देवतानुक्रम ६त०। देवानामुद्देशे "नामधेयानि मन्त्रश्च दक्षिणाश्च क्रमाणि च। देवतानुक्रमः कल्पः संकल्पस्तन्त्र-मेव च" भाग० २।६।२६

देवताप्रतिमा स्त्री ६त०। देवतानां प्रतिमूर्त्तौ तदङ्गमान-भेदादिकं सामान्यविशेषतः वृ०सं०५८अ०उक्तं यथा "देवागारद्वारस्याष्टांशोनस्य यस्तृतीयोंऽशः। तत्पिण्डिका-प्रमाणं प्रतिमा तद्द्विगुणपरिमाणा। स्वैरङ्गुलप्रमाणैर्द्वा-दशविस्तीर्णमायतं च मुखम्। नग्नजिता तु चतुर्दश दैर्घ्येण द्राविडं कथितम्। नासाललाटचिबुकग्रीवाश्चतुर-ङ्गुलास्तथा कर्णौ। द्वे अङ्गुले च हनुके चिबुकं द्व्यङ्गुलं विस्तृतम्। अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्तारात् द्व्यङ्गुलात्परे शङ्खौ। चतुरङ्गुलौ तु शङ्खौ कर्णौ तु द्व्यङ्गुलं पृथुलौ। कर्णोपान्तः कार्य्योऽर्द्धपञ्चमे भ्रूसमेन सूत्रेण। कर्णस्रोतः सुकुमारकं च नयनप्रबन्धसमम्। चतुरङ्गुलं वसिष्ठः क-थयति नेत्रान्तकर्णयोर्विवरम्। अधरोऽङ्गुलप्रमाणस्त-स्यार्द्धेनोत्तरोष्ठश्च। अर्द्धाङ्गुला तु गोच्छा वक्त्रं चतुरङ्गु-लायतं कार्य्यम्। विपुलं तु सार्द्धमङ्गुलं मध्यात्तं त्र्यङ्गुलं व्यात्तम्। द्व्यङ्गुलतुल्यौ नासापुटौ च नासा पुटाग्रतो ज्ञेया। स्याद् द्व्यङ्गुलमुच्छ्रायश्चतुरङ्गुलमन्तरं चाक्ष्णोः। द्व्यङ्गुलमितोऽक्षिकोशो द्वे नेत्रे तत्त्रिभागिका तारा। दृक् तारापञ्चांशो नेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति। पर्य्य-न्तात्पर्य्यन्तं दश भ्रुवोऽर्द्धाङ्गुलं भ्रुवोर्लेखा। भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलकं भ्रूदैर्घ्येणाङ्गुलचतुष्कम्। कार्या तु केश-रेखा भ्रूबन्धसमाङ्गुलार्द्धविस्तीर्णा। नेत्रान्ते करवीर-कमुपन्यसेदङ्गुलप्रमितम्। द्वात्रिंशत्परिणाहाच्चतुर्दशा-यामतोऽङ्गुलानि शिरः। द्वादश तु चित्रकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः। आस्यं सकेशनिचयं षोडश दैर्घ्येण नग्नजित्प्रोक्तम्। ग्रीवा दशविस्तीर्णा परिणाहाद्विंशतिः सैका। कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयान्नाभिश्च तत्प्रमाणेन। नाभीमध्यान्मेढ्रान्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम्। ऊरू चा-ङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे। जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ। द्वादशदीर्घौ षट् पृथुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुष्ठौ। पञ्चाङ्गुलपरि-णाहौ प्रदेशिनी त्र्यङ्गुलं दीर्घा। अष्टांशाष्टांशोनाः शेषा-ङ्गुलयः क्रमेण कर्त्तव्याः। स चतुर्थभागमङ्गुलमुत्सेधोऽ-ङ्गुष्ठकस्योक्तः। अङ्गुलस्य नखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तज्ज्ञैः। शेषनखानामर्द्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा। जङ्घाग्रे परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरः पञ्च। मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहात्त्रिगुणिताः सप्त। अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं त्र्यष्टकं तु परिणाहः। विपुलौ च-तुर्दशोरू मध्ये द्विगुणश्च तत्परिधिः। कटिरष्टादशवि-पुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिधौ। अङ्गुलमेकं नाभि-र्वेधेन तथा प्रमाणेन। चत्वारिंशद् द्वियुता नाभी म-ध्येन मध्यपरिणाहः। स्तनयोः षोडश चान्तरमूर्द्ध्वं कक्षे षडङ्गुलिके। कार्यावष्टावंसौ द्वादश बाहू तथा प्रबाहू

च। बाहू षडङ्गुलविस्तीर्णौ प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कम्। षोडश बाहू मूले परिणाहाद्‌द्वादशाग्रहस्ते च। विस्तारेण करतलं षडङ्गुलं सप्त दैर्घ्येण। पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी मध्यपर्वदलहीना। अनया तुल्या चानामिका कनिष्ठा तु पर्वोना। पर्वद्वयमङ्गुष्ठः शेषाङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः। नखपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वणोऽर्द्धेन। देशानुरूपभूषणवेशालङ्कारमूर्त्तिभिः कार्या। प्रतिमा लक्षणयुक्ता सन्निहिता वृद्धिदा भवति। दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनिः शतं विंशम्। द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसमन्यूनपरिमाणाः। कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्विभुज एव वा विष्णुः। श्रीवत्साङ्कितवक्षाः कौस्तुभमणिभूषितोरस्कः। अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः। कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरःस्थलांसभुजः। खड्गगदाशरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदश्चतुर्थकरः। वामकरेषु च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च। अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको गदाधरश्चान्यः। दक्षिणपार्श्वे ह्येवं वामे शङ्खश्च चक्रञ्च। द्विभुजस्य तु शान्तिकरो दक्षिणहस्तोऽपरश्च शङ्खधरः। एवं विष्णोः प्रतिमा कर्त्तव्या भूतिमिच्छद्भिः। बलदेवो हलपाणिर्मदविभ्रमलोचनश्च कर्त्तव्यः। बिभ्रत् कुण्डलमेकं शङ्खेन्दुमृणालगौरवपुः। एकानंशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये। कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्वहती। कार्या चतुर्भुजा सा वामकराभ्यां सपुस्तकं कमलम्। द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्थिभ्योऽक्षसूत्रञ्च। वामेष्वष्टभुजायाः कमण्डलुश्चापमम्बुजं शास्त्रम्। वरशरदर्पणयुक्ताः सव्यभुजाः साक्षसूत्राश्च। शाम्बश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुरूपश्च। अनयोः स्त्रियौ च कार्ये खेटकनिस्त्रिंशधारिण्यौ। ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च। स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरो बर्हिकेतुश्च। शुक्लश्चतुर्विषाणो द्विपो महेन्द्रस्य वज्रपाणित्वञ्च। तिर्य्यग्ललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिह्नम्। शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽक्षि च तृतीयमप्यूर्द्धम्। शूलं धनुः पिनाकं वामार्द्धे वा गिरिसुतार्द्धम्। पद्माङ्कितकरचरणः प्रसन्नमूर्त्तिः सुनीचकेशश्च। पद्मासनोपविष्टः पितेव जगतो भवेद्बुद्धः। आजानुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्कः प्रशान्तमूर्त्तिश्च। दिग्वासास्तरुणो रूपवांश्च कार्योऽर्हतां देवः। नासाललाटजङ्घोरुगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः। कुर्य्यादुदीच्यवेषं गूढं पादादुरो यावत्। बिभ्राणः स्वकररुहे पाणिभ्यां पङ्कजे मुकुटधारी। कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारो वियद्गवृतः। कमलोदरद्युतिमुखः कञ्चुकगुप्तः स्मितप्रसन्नमुखः। रत्नोज्ज्वलप्रभामण्डलश्च कर्त्तुः शुभकरोऽर्कः। सौम्या तु हस्तमात्रा वसुदा हस्तद्वयोच्छ्रिता प्रतिमा। क्षेमसुभिक्षाय भवेत् त्रिचतुर्हस्तप्रमाणा या। नृपभयमत्यङ्गायां हीनाङ्गायामकल्पता कर्त्तुः। शातोदर्य्यां क्षुद्भयम् अर्थविनाशः कृशायां च। मरणं तु सक्षतायां शस्त्रनिपातेन निर्दिशेत्कर्त्तुः। वामावनता पत्नीं दक्षिणविनता हिनस्त्यायुः। अन्धत्वमूर्द्ध्वदृष्ट्या करोति चिन्तामधोमुखी दृष्टिः। सर्वप्रतिमास्वेवं शुभाशुभं भास्करोक्तसमम्। लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दैर्घ्येणासूत्र्य तत् त्रिधा विभजेत्। मूले तच्चतुरस्रं मध्ये त्वष्टाश्रि वृत्तमतः। चतुरस्रमवनिखाते मध्यं कार्यं तु पिण्डिकाश्वभ्रे। दृश्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका श्वभ्रात्। कृशदीर्घं देशघ्नं पार्श्वविहीनं पुरस्य नाशाय। यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तल्लिङ्गम्। मातृगणः कर्त्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः। रेवन्तोऽश्वारूढो मृगयाक्रीडादिपरिवारः। दण्डी यमो महिषगो हंसारूढश्च पाशभृद्वरुणः। नरवाहनः कुबेरो वामः किरीटी बृहत्कुक्षिः। प्रमथाधिपो गजमुखः प्रलम्बजठरः कुठारधारी स्यात्। एकविषाणो बिभ्रन्मूलककन्दं सुनीलदलकन्दम्"।

देवभेदेन मूर्त्तिभेदलक्षणानि अग्निपु० १०४ अ० उक्तानि तत्राङ्गभेदमानानि यथा

"भगवानुवाच। वासुदेवादिप्रतिमालक्षणं प्रवदामि ते। प्रासादस्योत्तरे पूर्वमुखीं वा चोत्तराननाम्। संस्थाप्य पूज्य च बलिं दत्त्वाद्ये मध्यसूत्रकम्। शिलां शिल्पी तु नवधा विभज्य नवमेंऽशके। सूर्यभक्तैः शिलायां तु भागं स्वाङ्गुलमुच्यते। द्व्यङ्गुलं गोलकं नाम्ना कालनेत्रं तदुच्यते। भागमेकं त्रिधा भक्त्वा पार्ष्णिभागं प्रकल्पयेत्। भागमेकं तथा जानौ ग्रीवायां भागमेव च। मुकुटं तालमात्रं स्यात्तालमात्रं तथा मुखम्। तालेनैकेन कण्ठन्तु तालेन हृदयं तथा। नाभिमेढ्रान्तरन्तालं द्वितालावूरुकौ तथा। तालद्वयेन जङ्घा स्यात् सूत्राणि शृणु साम्प्रतम्। कार्य्यं सूत्रद्वयं पादे जङ्घामध्ये तथापरम्। जानौ सूत्रद्वयं कार्य्यमूरुमध्ये तथापरम्। मेढ्रे तथापरं कार्य्यं कट्यां सूत्रन्तथापरम्। मेखला-

मध्यविद्धार्थं नाभ्यां चैवापरन्तथा । हृदये च तथा कार्य्यं कण्ठे सूत्रद्वयं तथा । ललाटे चापरं कार्य्यं मस्तके च तथापरम् । मुकुटोपरि कर्त्तव्यं सूत्रमेकं विचक्षणैः । सूत्राण्यूर्द्ध्वं प्रदेयानि सप्तैव कमलोद्भव ! । कक्षात्रिकान्तरेणैव षट् सूत्राणि प्रदापयेत् । मध्यसूत्रं तु सन्त्यज्य सूत्राण्येव निवेशयेत् । ललाटं नासिका वक्त्रं कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम् । ग्रीवाकर्णौ तु कर्त्तव्यौ आयामाच्चतुरङ्गुलौ । द्व्यङ्गुले हनुके कार्य्ये विस्ताराच्चिबुकन्तथा । अष्टाङ्गुलं ललाटन्तु विस्तारेण प्रकीर्त्तितम् । परेण द्व्यङ्गुलौ शङ्खौ कर्त्तव्यावलकान्वितौ । चतुरङ्गुलमाख्यातमन्तरं कर्णनेत्रयोः । द्व्यङ्गुलौ पृथुकौ कार्य्यौ कर्णपाङ्गार्द्धपञ्चमे । भ्रूसमेन तु सूत्रेण कर्णस्रोतः प्रकीर्त्तितम् । विद्धं षडङ्गुलं कर्णमविद्धं चतुरङ्गुलम् । विद्धकेन समं विद्धमविद्धं वा षडङ्गुलम् । गन्धपात्रं तथावर्त्तं शष्कुलीं कल्पयेत्तथा । द्व्यङ्गुलेनाधरः कार्य्यस्तस्यार्द्धेनोत्तराधरः । अर्द्धाङ्गुलं तथा नेत्रं वक्त्रन्तु चतुरङ्गुलम् । आयामेन तु वैपुल्यात् सार्द्धमङ्गुलमुच्यते । अव्यात्तमेवं स्याद्वक्त्रं व्यात्तं त्वङ्गुलमुच्यते । नासावंशसमुच्छ्रायं मूले त्वेकाङ्गुलं मतम् । उच्छ्रायो द्व्यङ्गुलं चाग्रे करवीरोपमा स्मृता । अन्तरं चक्षुषोः कार्य्यं चतुरङ्गुलमानतः । द्व्यङ्गुलं चाक्षिकोणं च द्व्यङ्गुलं चान्तरं तयोः । तारा नेत्रत्रिभागेण दृक् तारापञ्चमांशिका । त्र्यङ्गुलं नेत्रविस्तारं द्रोणी चार्द्धाङ्गुला मता । तत्प्रमाणा भ्रुवोर्लेखा भ्रुवौ चैव समे मते । भ्रूमध्यं द्व्यङ्गुलं कार्य्यं भ्रूदैर्घ्यं चतुरङ्गुलम् । षट्त्रिंशदङ्गुलायाममस्तकस्य तु वेष्टनम् । मूर्त्तीनां केशवादीनां द्वात्रिंशद्वेष्टनं भवेत् । पञ्चनेत्रा त्वधोग्रीवा विस्ताराद्वेष्टनं पुनः । त्रिगुणं तु भवेद्दुर्द्धं विस्तृताष्टाङ्गुलं पुनः । ग्रीवात्रिगुणमायामं ग्रीवाबाह्वन्तरं भवेत् । स्कन्धावष्टाङ्गुलौ कार्य्यौ त्रिकलावंशकौ शुभौ । सप्तनेत्रौ स्मृतौ बाहू प्रबाहू षोड़शाङ्गुलौ । त्रिकलौ विस्तृतौ बाहू प्रबाहू चापि तत्समौ । बाहुदण्डोर्द्ध्वतो ज्ञेयः परिणाहः कला नव । सप्तदशाङ्गुलो मध्ये कूर्परोर्द्ध्वे च षोड़श । कूर्परस्य भवेन्नाहः त्रिगुणः कमलोद्भव ! । नाहः प्रबाहुमध्ये तु षोड़शाङ्गुल उच्यते । अग्रहस्ते परीणाहो द्वादशाङ्गुल उच्यते । विस्तारेण करतलं कीर्त्तितं तु षड़ङ्गुलम् । दैर्घ्यं सप्ताङ्गुलं कार्य्यं मध्या पञ्चाङ्गुला मता । तर्जन्यनामिका चैव तस्मादर्द्धाङ्गुलं विना । कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ कार्य्यौ चतुरङ्गुलसम्मितौ । द्विपर्व्वाङ्गुष्ठकः कार्य्यः शेषाङ्गुल्यस्त्रिपर्व्विकाः । सर्व्वासां पर्व्वणोऽर्द्धेन नखमानं विधीयते । वक्षो यत् प्रमाणन्तु जठरं तत्प्रमाणतः । अङ्गुलैकं भवेन्नाभी वेधेन च प्रमाणतः । ततो मेढ्रान्तरं कार्य्यं तालमात्रं प्रमाणतः । नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलैः । अन्तरं स्तनयोः कार्य्यं तालमात्रं प्रमाणतः । चिबुकौ यवमानौ तु मण्डलं द्विपदं भवेत् । चतुःषष्ट्यङ्गुलं कार्य्यं वेष्टनं वक्षसः स्फुटम् । चतुर्द्दशस्तु तदूर्द्ध्वे वेष्टनं परिकीर्त्तितम् । परिणाहस्तथा कट्यां चतुःपञ्चाशदङ्गुलैः । विस्तारश्चोरुमूले तु प्रोच्यते द्वादशाङ्गुलः । तस्मादभ्यधिकं मध्ये ततो निम्नतरं क्रमात् । विस्तृताष्टाङ्गुलं जानु त्रिगुणा परिणाहतः । जङ्घामध्ये तु विस्तारः सप्ताङ्गुल उदाहृतः । त्रिगुणः परिधिश्चास्य जङ्घाग्रं पञ्चविस्तरम् । त्रिगुणः परिधिश्चास्य पादौ तालप्रमाणकौ । आयामादुच्छ्रितौ पादौ चतुरङ्गुलमेव च । गुल्फात् पूर्व्वं तु कर्त्तव्यं प्रमाणाच्चतुरङ्गुलम् । त्रिकलं विस्तृतौ पादौ त्र्यङ्गुलो गुल्फकः स्मृतः । पञ्चाङ्गुलस्तु नाहोऽस्य दीर्घा तद्वत् प्रदेशिनी । अष्टमाष्टांशतो न्यूनाः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण तु । सपादाङ्गुलस्तूत्सेधमङ्गुष्ठस्य प्रकीर्त्तितम् । यवोनमङ्गुलं कार्य्यमङ्गुष्ठस्य नखं तथा । अर्द्धाङ्गुलं तथान्यासां क्रमात् न्यूनं तु कारयेत् । त्र्यङ्गुलौ वृषणौ कार्य्यौ मेढ्रं तु चतुरङ्गुलम् । परिणाहोऽस्य कोषाग्रं कर्त्तव्यञ्चतुरङ्गुलम् । षड़ङ्गुलपरीणाहौ वृषणौ परिकीर्त्तितौ । प्रतिमा मघवाद्या स्यादेतद्देवलक्षणम् । अनयैव दिशा कार्य्यं लोके दृष्टा तु लक्षणम्" ।

वासुदेवस्य "दक्षिणे तु करे चक्रमधस्तात् पद्ममेव च । वामे शङ्खं गदाहस्ताद्वासुदेवस्य लक्षणम् । श्रीपुष्टी चापि कर्त्तव्ये पद्मवीणाकरान्विते । ऊरुमात्रोच्छ्रितायामे मालाविद्याधरौ तथा । प्रभामण्डलसंस्थौ तौ प्रभा हस्त्यादिभूषणौ । पद्माभं पादपीठन्तु प्रतिमास्वेव साचरेत्" ।

मत्स्यादिलक्षणानि तत्र ४८ अ० उक्तानि यथा

भगवानुवाच "दशावतारं मत्स्यादिलक्षणं प्रवदामि ते । मत्स्याकारस्तु मत्स्यः स्यात् कूर्म्मः कूर्म्माकृतिर्भवेत् । नराङ्गो वाथ कर्त्तव्यो भूवराहो गदादिमान् । दक्षिणे

वामके शङ्खं लक्ष्मीर्वा पद्ममेव वा । श्रीर्वामकूर्परस्था तु क्ष्मानन्तौ चरणानुगौ । वराहस्थापनाद्राज्यं भवाब्धितरणं भवेत्। नरसिंहो विवृत्तास्यो वामोरुक्षतदानवः। तद्वक्षो दारयन्माली स्फुरच्चक्रगदाधरः। छत्री दण्डी वामनः स्यादथ वा स्याच्चतुर्भुजः । रामश्चापेषुहस्तः स्यात् खड्गी परशुनान्वितः । रामश्चापी शरी खड्गी शङ्खी वा द्विभुजः स्मृतः । गदालाङ्गलधारी च रामो वाथ चतुर्भुजः । वामोर्द्ध्वे लाङ्गलं दद्यादधः शङ्खं सुशोभनम् । मुषलं दक्षिणोर्द्ध्वे तु चक्रञ्चाधः सुशोभनम् । शान्तात्मा लम्बकर्णश्च गौराङ्गश्चाम्बरावृतः । ऊर्द्ध्वपद्मस्थितो बुद्धो वरदाभयदायकः । धनुस्तूणान्वितः कल्की म्लेच्छोत्सादकरो द्विजः । अथवाश्वस्थितः खड्गी शङ्खचक्रशरान्वितः" । "लक्षणं वासुदेवादिनवकस्य वदामि ते । दक्षिणोर्द्ध्वे गदा वामे वामोर्द्ध्वे चक्रमुत्तमम् । ब्रह्मेशौ पार्श्वगौ नित्यं वासुदेवोऽस्ति पूर्ववत् । शङ्खी स वरदो वाथ द्विभुजो वा चतुर्भुजः । लाङ्गली मुषली रामो गदापद्मधरः स्मृतः । प्रद्युम्नो दक्षिणे वज्रं शङ्खं भागे धनुः करे । गदानाभ्यावृतः प्रीत्या प्रद्युम्नो वा धनुःशरी । चतुर्भुजोऽनिरुद्धः स्यात्तथा नारायणो विभुः । चतुर्म्मुखश्चतुर्बाहुर्बृहज्जठरमण्डलः । लम्बकूर्च्चो जटायुक्तो ब्रह्मा हंसाग्रवाहनः । दक्षिणे चाक्षसूत्रञ्च स्रुवं वामे तु कुण्डिकाम् । आज्यस्थाली सरस्वती सावित्री वामदक्षिणे । विष्णुरष्टभुजस्तार्क्ष्ये करे खड्गस्तु दक्षिणे । गदा शरश्च वरदो वामे कार्म्मुकखेटके । चक्रशङ्खौ चतुर्बाहुर्नरसिंहश्चतुर्भुजः । शङ्खचक्रधरो वापि विदारितमहासुरः । चतुर्बाहुर्वराहस्तु शेषः पाणितले धृतः । धारयन् बाहुना पृथ्वीं वामेन कमलाधरः । पादलग्ना धरा कार्य्या पद्मा लक्ष्मीर्व्यवस्थिता । त्रैलोक्यमोहनस्तार्क्ष्ये अष्टबाहुस्तु दक्षिणे । चक्रं खड्गं च मुषलं अङ्कुशं वामके करे । शङ्खशार्ङ्गगदापाशा पद्मवीणासमन्विते । लक्ष्मीः सरस्वती कार्य्ये विश्वरूपोऽथ दक्षिणे । मुद्गरं च तथा पाशं शक्तिशूलं शरं करे । वामे शङ्खञ्च शार्ङ्गञ्च गदां पाशं च तोमरम् । लाङ्गलं परशुं दण्डं छुरिकां चर्म्मक्षेपणम् । विंशद्बाहुश्चतुर्व्वक्त्रो दक्षिणस्थोऽथ वामके । त्रिनेत्रो वामपार्श्वेन शयितो जलशाय्यपि । श्रिया धृतैकचरणो विमलाद्याभिरीडितः । नाभिपद्मचतुर्व्वक्त्रो हरिशङ्करको हरिः । शूलर्ष्टिधारी दक्षे च गदाचक्रधरः परे । रुद्रकेशवलक्ष्माङ्गो गौरीलक्ष्मीसमन्वितः । शङ्खचक्रगदावेदपाणिश्चाश्वशिरा हरिः । वामपादधृतः शेषो दक्षिणः कूर्म्मपृष्ठगः । दत्तात्रेयो द्विबाहुः स्याद्वामोत्सङ्गे श्रिया सह । विष्वक्सेनश्चक्रगदी हली शङ्खी हरेर्गणः" ।

देवीप्रतिमालक्षणानि तत्रैव ५०अ० उक्तानि यथा

"भगवानुवाच चण्डी विंशतिबाहुः स्याद्बिभ्रती दक्षिणैः करैः । शूलासिशक्तिचक्राणि पाशं खेटायुधाभयम् । डमरुं शक्तिकां वामैर्नागपाशञ्च खेटकम् । कुठाराङ्कुशचापांश्च घण्टाध्वजगदास्तथा । आदर्शमुद्गरान् हस्तैश्चण्डी वा दशबाहुका । तदधो महिषश्छिन्नमूर्द्धा पातितमस्तकः । शस्त्रोद्यतकरः क्रुद्धस्तद्ग्रीवासम्भवः पुमान् । शूलहस्तो वमद्रक्तो रक्तस्रङ्मूर्द्धजेक्षणः । सिंहेनास्वाद्यमानस्तु पाशबद्धो गले भृशम् । याम्याङ्घ्र्याक्रान्तसिंहा च सव्याङ्घ्रिर्नीचगासुरे । चण्डिकेयं त्रिनेत्रा च सशस्त्रा रिपुमर्द्दिनी । नवपद्मात्मके स्थाने पूज्या दुर्गा स्वमूर्त्तितः । आदौ मध्ये च तन्त्रादौ नवतत्त्वात्मभिः क्रमात् । अष्टादशभुजैका तु दक्षे मुण्डं च खेटकम् । आदर्शतर्ज्जनीचापं ध्वजं डमरुकं तथा । पाशं वामे बिभ्रती च शक्तिमुद्गरशूलकम् । वज्रखड्गाङ्कुशशरान् चक्रन्देवी शलाकया । एतैरेवायुधैर्युक्ता शेषाः षोडशबाहुकाः । डमरुं तर्ज्जनीं त्यक्त्वा रुद्रचण्डादयो नव । रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका । उग्रचण्डा च मध्यस्था रोचनाभाऽरुणाऽसिता । नीला शुक्ला धूम्रिका च पीता श्वेता च सिंहगाः । महिषोऽथ पुमान् शस्त्री तत्कचग्रहमुष्टिकाः । आलीढा नव दुर्गाः स्युः स्थाप्याः पुत्रादिवृद्धये । तथा गौरी चण्डिकाख्या कुण्ड्यक्षररदाग्निधृक् । सैव रम्भावने सिद्धाऽग्निहीना ललिता तथा । स्कन्धमूर्द्धकरा वामे द्वितीये धृतदर्पणा । याम्ये फलाञ्जलिहस्ता सौभाग्या तत्र चोर्द्धिका । लक्ष्मीर्याम्यकराम्भोजा वामे श्रीफलसंयुता । पुस्ताक्षमालिकाहस्ता वीणाहस्ता सरस्वती । कुम्भाब्जहस्ता श्वेताभा मकरोपरि जाह्नवी । कूर्मगा यमुना कुम्भकरा श्यामा च पूज्यते । सवीणस्तुम्बुरुः शुक्लः शूली मात्रग्रतो वृषे । गौरी चतुर्मुखी ब्राह्मी अक्षमालासुरान्विता । कुण्डाक्षपात्रिणी वामे हंसगा शाङ्करी स्थिता । शरचापौ दक्षिणेऽस्या वामे चक्रं

वृषसंस्थे । कौमारी शिखिगा रक्ता शक्तिहस्ता द्विबाहुका । चक्रशङ्खधरा सव्ये वामे लक्ष्मीर्गदाब्जभृत् । दण्डशङ्खासिगदया वाराही महिषस्थिता । ऐन्द्री वामे वज्रहस्ता सहस्राक्षी तु सिद्धये । चामुण्डा कोटराक्षी स्यान्निर्मांसा तु त्रिलोचना । निर्मांसा अस्थिसारा वा ऊर्द्ध्वकेशी कृशोदरी । द्वीपिचर्मधरा वामे कपालं पट्टिशं करे । शूलं कर्त्री दक्षिणेऽस्याः शवारूढास्थिभूषणा । विनायको नराकारो बृहत्कुक्षिर्गजाननः । बृहच्छुण्डो ह्युपवीति मुखं सप्तकलं भवेत् । विस्ताराद्दैर्घ्यतश्चैव शुण्डं षट्त्रिंशदङ्गुलम् । कला द्वादश नाडी तु ग्रीवा सार्द्धकलोच्छ्रिता । षट्त्रिंशदङ्गुलं वक्षः गुह्यमध्यर्द्धमङ्गुलम् । नाभिरूरू द्वादश च जङ्घे पादे तु दक्षिणे । स्वदन्तं परशुं वामे लड्डुकञ्चोत्पलं शये । सुमुखी च विडालाक्षी पार्श्वे स्कन्दो मयूरगः । स्वामी शाखो विशाखश्च द्विभुजो बालरूपधृक् । दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ षण्मुखः । षड्भुजो वा द्वादशभिर्ग्रामेऽरण्ये द्विबाहुकः । शक्तीषुपाशनिस्त्रिंशतोत्रदोऽस्त्रजनीयुतः । शक्त्या दक्षिणहस्तेषु षट्सु वामे करे तथा । शिखिपिच्छन्तुः खेटं पताकाभयकुक्कुटे । कपालकर्त्तरीशूलपाशभृद्याम्यसौम्ययोः । गजचर्मभृदूर्द्ध्वास्यपादा स्यात् रुद्रचर्चिका । सैव चाष्टभुजा देवी शिरोडमरुकान्विता । तेन सा रुद्रचामुण्डा नाटेश्वर्यथ नृत्यती । इयमेव महालक्ष्मीरुपविष्टा चतुर्मुखी । नृवाजिमहिषेभांश्च खादन्ती च करे स्थितान् । दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रासिडमरुत्रिकम् । बिभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टां च खेटकम् । खट्वाङ्गं च त्रिशूलञ्च सिद्धचामुण्डकाह्वया । सिद्धयोगेश्वरी देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका । एतद्रूपा भवेदन्या पाशाङ्कुशयुतारुणा । भैरवीरूपविद्या तु भुजैर्द्वादशभिर्युता । एताः श्मशानजा रौद्र्योऽम्बाष्टकमिदं स्मृतम् । क्षमा शिवावृता वृद्धा द्विभुजा विवृतानना । दन्तुरा क्षेमकारी स्याद्भूमौ जानुकरा स्थिता । यक्षिण्यः स्तब्धदीर्घाक्षाः शाकिन्यो वक्रदृष्टयः । पिङ्गाक्ष्यः स्युर्महारम्याः रूपिण्योऽप्सरसः सदा । साक्षमाली त्रिशूली च नन्दीशो द्वारपालकः । महाकालोऽसिमुण्डी स्यात् शूलखेटकवांस्तथा । कृशो भृङ्गी च नृत्यन् वै कुष्माण्डस्थूलखर्ववान् । गजगोकर्णवक्त्राद्या वीरभद्रादयो गणाः । घण्टाकर्णोऽष्टादशदोः पापरोगं विदारयन् । वज्रासिदण्डचक्रेषुघण्टाङ्कुशवरान् । दक्षिणे तर्ज्जनीं खेटं शक्तिं मुण्डञ्च पाशकम् । चापं घण्टां कुठारञ्च द्वाभ्याञ्चैव त्रिशूलकम् । घण्टामालाकुलो देवो विस्फोटकविमर्द्दनः” ।

सूर्य्यादिप्रतिमालक्षणानि ५१अ० तत्रोक्तानि यथा

“भगवानुवाच । सप्ताश्वे चैकचक्रे रथे सूर्य्यो द्विपद्मधृक् । मसीभाजनलेखन्यौ बिभ्रत् कुण्डी तु दक्षिणे । वामे तु पिङ्गलो द्वारि दण्डभृत् स रवेर्गणः । बालव्यजनधारिण्यौ पार्श्वे राज्ञी च निष्प्रभा । अथवाश्वसमारूढः कार्य्य एकस्तु भास्करः । वरदा द्व्यञ्जिनः सर्वे दिक्पालास्त्रकराः क्रमात् । मुद्गरशूलचक्राब्जभृतोऽग्न्यादिविदिक्स्थिताः । सूर्य्यार्य्यमादिरक्षोऽन्ता वल्लकेशा द्विपद्मके । वरुणः सूर्य्यनामा च सहस्रांशुस्तथापरः । धाता तपनसंज्ञश्च सविताथ गभस्तिमान् । रविश्चैवाथ पर्ज्जन्यस्त्वष्टा मित्रोऽथ विष्णुकः । मेषादिराशिसंस्थाश्च मार्गादिकार्त्तिकान्तगाः । कृष्णो रक्तो मनाग्रक्तः पीतः पाण्डुरकः सितः । कपिलः पीतवर्णश्च शुकाभो धवलस्तथा । धूम्रो नीलः क्रमाद्वर्णाः शक्तयः केशराग्रगाः । इडा सुषुम्णा विश्वार्च्चिरिन्दुसंज्ञा प्रमर्द्दिनी । प्रहर्षणी महाकाली कपिला च प्रबोधनी । नीलाम्बरा घनान्ता च अमृताख्या च शक्तयः । वरुणादेश्च तद्वर्णाः केशराग्रेषु विन्यसेत् । तेजश्चण्डो महावक्त्रो द्विभुजः पद्मखड्गभृत् । कुण्डिकाजप्यमालीन्दुः कुजः शक्त्यक्षमालिकः । बुधश्चापाक्षपाणिः स्याज्जीवः कुण्डाक्षमालिकः । शुक्रः कुण्डाक्षमाली स्यात् किङ्किणीसूत्रवाञ्छनिः । अर्द्धचन्द्रधरो राहुः केतुः खड्गी च दीपभृत् । अनन्तस्तक्षकः कर्कः पद्मो महाब्जः शङ्खकः । कुलिकः सूत्रिणः सर्वे फणवक्त्रा महाप्रभाः । इन्द्रो वज्री गजारूढश्छागगोऽग्निश्च शक्तिमान् । यमो दण्डी च महिषे नैर्ऋतः खड्गवान् खरे । मकरे वरुणः पाशी वायुर्ध्वजधरो मृगे । गदी कुबेरो मेषस्थ ईशानश्च जटी वृषे । द्विबाहवो लोकपाला विश्वकर्माक्षसूत्रभृत् । हनूमान् वज्रहस्तः स्यात् पद्भ्यां सम्पीडिताश्रयः । वीणाहस्ताः किन्नराः स्युर्मालाविद्याधराश्च खे । दुर्बलाङ्गाः पिशाचाः स्युर्वेतालाश्च विकृताननाः । क्षेत्रपालाः शूलवन्तः प्रेता महोदराः कृशाः” ।

६४योगिनी प्रतिमालक्षणं ५२अ०

“भगवानुवाच योगिन्यष्टाष्टकं वक्ष्ये ऐन्द्रादीशान्ततः क्र-

सात् । अघोरा भ्रामकर्णी च राक्षसी क्षपणा क्षया । पिङ्गाक्षी चाक्षया क्षेमा वाला लीला लया तथा । लोला सक्ता च शङ्खिनी लालसा विमला पुनः । हुताशा च विशालाक्षी हुङ्कारा वडवामुखी । हाहारवा महाक्रूरा क्रोधना तु भयानना । सर्वज्ञा तरला तारा कृष्णा चैव हयानना । तथैव रससङ्ग्राही शबरा तालुजिह्विका । रक्ताक्षी सुप्रसिद्धा तु विद्युज्जिह्वा करङ्किणी । मेघनादा प्रचण्डोग्रा कालकर्णी वरप्रदा । चन्द्रावली चन्द्रहासा प्रपञ्चा प्रलयान्तिका । शिशुवक्त्रा पिशाची च पिशिताशा च लोलुपा । धमनी तापनी चैव वामनी विकृतानना । वायुवेगा बृहत्कुक्षिर्विकृता विश्वरूपिका । यमजिह्वा जयन्ती च दुर्जया च यमान्तिका । विडाली रेवती चैव पूतना विजयान्तिका । अष्टहस्ताश्चतुर्हस्ता इच्छास्त्राः सर्वसिद्धिदाः" ।

भैरवप्रतिमालक्षणानि यथा ५२ अ०

"भैरवश्चार्कहस्तः स्यात् कूर्पराख्यो जटेन्दुभृत् । खड्गाङ्कुशकुठारेषुविश्वाभयभृदेकतः । चापत्रिशूलखट्वाङ्गपाशकार्द्धवरोद्यतः । गजचर्मधरो द्वाभ्यां कृत्तिवासोऽहिभूषितः । प्रेतासनो मातृमध्ये पूज्यः पञ्चाननोऽथ वा । आविद्योवाग्निपर्यन्तं दीर्घाष्टकैकभेदितम् । तत् षडङ्गानि जात्यन्तैरन्वितं च क्रमाद् यजेत् । मन्दराग्निदलारूढं सुवर्णरसकान्वितम् । नादबिन्द्विन्दुसंयुक्तं मातृनाथाङ्गदीपितम् । वीरभद्रो वृषारूढो मातृमध्ये स चतुर्मुखः । गौरी तु द्विभुजा त्र्यक्षा शूलिनी दर्पणान्विता । शूलं मलन्तिका कुण्डी वरदा च चतुर्भुजा । अब्जस्था ललिता स्कन्दगणादर्शशलाकया । चण्डिका दशहस्ता स्यात् खड्गशूलारिशक्तिधृक् । दक्षे वामे नागपाशं चर्माङ्कुशकुठारकम् । धनुः सिंहे च महिषः शूलेन प्रहतोऽग्रतः" ।

लिङ्गलक्षणमुक्तं तत्र ५३ अ०

'भगवानुवाच । लिङ्गादिलक्षणं वक्ष्ये कमलोद्भव ! तच्छृणु । दैर्घ्यार्द्धं वसुभिर्भक्त्वा त्यक्त्वा भागत्रयं ततः । विष्कम्भं भूतभागैस्तु चतुरस्रन्तु कारयेत् । आयामं मूर्त्तिभिर्भक्त्वा एकद्वित्रिक्रमान्न्यसेत् । ब्रह्मविष्णुशिवांशेषु वर्द्धमानोऽयमुच्यते । चतुरस्रेऽस्य वर्णार्द्धं गुह्यकोणेषु लाञ्छयेत् । अष्टास्रं वैष्णवं भागं सिध्यत्येव न संशयः । षोडशास्रं ततः कुर्याद्द्वात्रिंशास्रं ततः पुनः । चतुःषष्ट्यस्रकं कृत्वा वर्त्तुलं साधयेत्ततः । कर्त्तयेदथ लिङ्गस्य शिरो वै देशिकोत्तमः । विस्तारमथ लिङ्गस्य अष्टधा संविभाजयेत् । भागार्द्धेन तु सन्त्यज्य छत्राकारं शिरो भवेत् । त्रिषु भागेषु दैर्घ्यमायामं यस्य विस्तरम् । तद्विभागसमं लिङ्गं सर्वकामफलप्रदम् । दैर्घ्यस्य तु चतुर्थेन विष्कम्भं देवपूजिते । सर्वेषामेव लिङ्गानां लक्षणं शृणु साम्प्रतम् । मध्यसूत्रं समासाद्य ब्रह्मरुद्रान्तिके बुधः । षोडशाङ्गुललिङ्गस्य षड्भागैर्भाजितो यथा । तद्वै यवनखस्ताभ्यां मानमन्तरमुच्यते । यवाष्टमुत्तरे कार्यं शेषाणां यवहानितः । अधोभागं त्रिधा कृत्वा त्वर्द्धमेकं परित्यजेत् । अष्टधा तद्द्वयं कृत्वा ऊर्द्ध्वभागत्रयं त्यजेत् । ऊर्द्ध्वञ्च पञ्चमाद्भागाद् भ्राम्य रेखां प्रलम्बयेत् । भागमेकं परित्यज्य सङ्गमं कारयेत्तयोः । एतत् साधारणं प्रोक्तं लिङ्गानां लक्षणं मया । सर्वसाधारणं वक्ष्ये पिण्डिकान्तां निबोध मे । ब्रह्मभागप्रवेशञ्च ज्ञात्वा लिङ्गस्य चोच्छ्रयम् । न्यसेद् ब्रह्मशिलां विद्वान् मध्यकर्मशिलोपरि । तथा समुच्छ्रयं ज्ञात्वा पिण्डिकां प्रविभाजयेत् । द्विभागमुच्छ्रितं पीठं विस्तारं लिङ्गसम्मितम् । त्रिभागं मध्यतः खातं कृत्वा पीठं विभाजयेत् । स्वमानार्द्धत्रिभागेण बाहुल्यं परिकल्पयेत् । बाहुल्यस्य त्रिभागेण मेखलामथ कल्पयेत् । खातं स्यान्मेखलातुल्यं क्रमान्निम्नन्तु कारयेत् । मेखला षोडशांशेन खातं वा तत्प्रमाणतः । उच्छ्रायं तस्य पीठस्य विकाराङ्गं तु कारयेत् । भूमौ प्रविष्टमेकं तु भागैकेन पिण्डिका । कण्ठं भागैस्त्रिभिः कार्यं भागेनैकेन पट्टिका । द्व्यंशेन चोर्द्ध्वपट्टन्तु एकांशाः शेषपट्टिकाः । भागं भागं प्रविष्टन्तु यावत् कण्ठं ततः पुनः । निर्गमं भागमेकं तु यावद्वै शेषपट्टिका । प्रणालस्य त्रिभागेण निर्गमस्तु त्रिभागतः । मूलेऽङ्गुल्यग्रविस्तारमग्रे त्र्यंशेन चार्द्धतः । दैर्घ्यान्निम्नन्तु कुर्वीत खातं पञ्चोत्तरेण वै । पिण्डिकासहितं लिङ्गमेतत् साधारणं स्मृतम्" ।

लिङ्गभेदादिकथनं तत्रैव ५४ अ०

"भगवानुवाच । वक्ष्याम्यन्यप्रकारेण लिङ्गमानादिकं शृणु । वक्ष्ये लवणजं लिङ्गं घृतजं बुद्धिवर्द्धनम् । भूतये वस्त्रलिङ्गन्तु लिङ्गन्तात्कालिकं विदुः । पक्वापक्वं मृन्मयं स्यादपक्वात् पक्वजं वरम् । ततो दारुमयं पुण्यं दारुजात् शैलजं वरम् । शैलाद्वरं तु मुक्ताजं ततो लौहं सुवर्णजम् । राजतं कीर्त्तितं ताम्रं पैत्तलं भुक्तिमुक्तिदम् । रङ्गजं रसलिङ्गञ्च भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम् ।

रसाङ्गं रसकोष्ठादिरत्नगर्भन्तु वर्द्धयेत् । मानादिनेष्टं लिङ्गादि स्थापितेऽथ स्वयम्भुवि । वामे च स्वेच्छया तेषां पीठपाषादकल्पना । पूजयेत् सूर्य्यविम्बस्थं दर्पणे प्रतिविम्बितम् । पूज्यो ज्वरस्तु सर्व्वत्र लिङ्गे पूर्णार्च्चनं भवेत् । हस्तोत्तरविधं शैलं दारुजं तद्वदेव हि । चलमङ्गुलमानेन द्वारगर्भकरैः स्थितम् । अङ्गुलाद् हस्तलिङ्गं स्याद् यावत् पञ्चदशाङ्गुलम् । द्वारमानात् त्रिसङ्ख्याकं नवधा गर्भमानतः । नवधा गर्भमानेन लिङ्गं शान्तिं च पूजयेत् । एवं लिङ्गानि षट्त्रिंशत् ज्ञेयानि ज्येष्ठमानतः । मध्यमानेन षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशदधमेन च । इत्थमैक्येन लिङ्गानां शतमष्टोत्तरं भवेत् । एकाङ्गुलादिपञ्चान्तं कन्यसञ्ज्ञमुच्यते । षडादिदशपर्य्यन्तञ्चलं लिङ्गञ्च मध्यमम् । एकादशाङ्गुलादि स्यात् ज्येष्ठं पञ्चदशान्तकम् । षडङ्गुलं मध्यान्ते रत्नैरन्यैर्नवाङ्गुलम् । रत्नैर्भिर्हेमसाराद्यैः लिङ्गं शर्पैस्त्रिपञ्चभिः । षोडशांशे च वेदांशे युगं त्र्यंशोर्ध्वदेशतः । द्वात्रिंशत् षोडशांशांश्च कोणयोस्तु विलोपयेत् । चतुर्निवेशनात् कण्ठो विंशतिस्त्रियुगैस्तथा । पार्श्वाभ्यां तु विलुप्ताभ्यां चललिङ्गं भवेद्वरम् । धाम्नो युगलनागांशैर्द्वारं कोनादितः क्रमात् । लिङ्गद्वारोच्छ्रयाद्दर्व्वाग् भवेत् पादोनतः क्रमात् । गर्भार्द्धेनाधमं लिङ्गं भूतांशैः स्यात् त्रिभिर्वरम् । तयोर्मध्ये च सूत्राणि सप्त सम्पातयेत् समम् । एवं स्युर्नव सूत्राणि भूतसूत्रेश्च मध्यमम् । द्वारान्तरो यामवामश्च लिङ्गानां दीर्घता नव । हस्तादिर्वृद्धिते हस्तो यावत् स्युर्नव पाणयः । कोनमध्योत्तमं लिङ्गं त्रिविधं त्रिविधात्मकम् । एकैकलिङ्गमध्ये तु त्रीणि त्रीणि च पादशः । लिङ्गानि घटयेद्धीमान् षट्सु चाष्टोत्तरेषु च । स्थिरदीर्घप्रभेदात्तु द्वारगर्भकरात्मिका । मागधे भाग्याप्यनीशाश्च देवेज्यन्तुल्यसंज्ञितम् । चत्वारि लिङ्गरूपाणि विष्कम्भेण तु लक्षयेत् । दीर्घमायामन्वितं कृत्वा लिङ्गं कुर्य्यात् त्रिरूपकम् । चतुरष्टाष्टस्तञ्च तत्त्वत्रयगुणात्मकम् । लिङ्गानामीपमितं दैर्घ्यं तेन कृत्वाङ्गुलानि वै । ध्वजाद्यायैः स्वरैर्भूतैः शिखिभिर्वा हरेत् कृतम् । तान्याङ्गुलानि यच्छेषं लक्षयेच्च शुभाशुभम् । ध्वजादा ध्वजसिंहेभवृषाः श्रेष्ठाः परं शुभाः । स्वरेषु षड्जगान्धारपञ्चमाः शुभदायकाः । भूतेषु च शुभा भूः स्यादग्निश्चाप्यवनीयकः । ज्ञाज्ञायामस्य चार्द्धांशे भागांशैर्भाजिते क्रमात् । रसभूतांशपक्षांशवंशत्र्यधिकयरैर्भवेत् । आढ्यानाढ्यसुरेज्याख्यतुल्यानाञ्चतुरस्रता । पञ्चमं वर्द्धमानाख्यं व्यासाद्वाच्यमुदाहृतः । द्विधा भेदो वक्तव्यत्र यच्चान्ते विश्वकर्म्मतः । आढ्यादीनां त्रिधा स्थौल्याद्यथभूतं तदृष्टधा । त्रिधा हस्तास्त्रिनाख्यञ्च युक्तं सप्तमेन च । पञ्चविंशतिलिङ्गानि नादौ देवार्च्चने तथा । पञ्चसप्तभिरेकत्वात्त्रिजैर्भक्तैर्भवन्ति हि । चतुर्दश सहस्राणि चतुर्दश शतानि च । इत्यष्टाङ्गुलयिस्यागो नवैककरगर्भतः । तेषां कोणार्द्धकोणस्थैश्छिन्द्येत् कोणानि सूत्रकैः । विस्तारं मध्यतः कृत्वा स्थाप्यं वा मध्यतस्त्रयम् । त्रिभागादूर्द्धमष्टाश्रो द्व्यष्टास्रः स्यात्त्रिंशकः । पादाज्जाम्बनको ब्रह्मा माध्यन्तो विष्णुरिष्यतः । मूर्द्धान्तो भूतभागेशो व्यक्तोऽव्यक्तो च तद्वति । पञ्चलिङ्गव्यासस्थायां शिरो वर्त्तुलमुच्यते । छत्राभं कुक्कुटाभं वा बालेन्दुप्रतिमाकृति । एकैकस्य चतुर्भेदैः कार्य्यभेदात् फलं वदे । लिङ्गमस्तकविस्तारं वसुभक्तन्तु कारयेत् । अर्द्धभागं चतुर्द्धा तु विस्तारोच्छ्रायतो भजेत् । चत्वारि तत्र सूत्राणि भागभागानुपाततात् । पुण्डरीकन्तु भागेन विशालाख्यं द्विलोपनात् । त्रिभागतनात्तु श्रीवत्सं शत्रुकृद्दलोपनात् । शिरः सर्व्वसमे श्रेष्ठं कुक्कुटाभं सुराह्वये । चतुर्भागात्मके लिङ्गे त्रापुषं द्वयलोपनात् । अनाद्यस्य शिरः प्रोक्तमर्द्धचन्द्रं शिरः शृणु । अंशात् प्रान्ते युगांशेश्च त्वेकहानात्मतात्मकम् । पूर्णबालेन्दुकुमुदं द्वित्रिवेदक्षयात् क्रमात् । चतुस्त्रिरेकवदनं मुखलिङ्गमतः शृणु । पूजाभागं प्रकर्त्तव्यं मूर्त्त्यग्निपदकल्पितम् । अर्कांशं पूर्ववत् त्यक्त्वा षट् स्थानानि विवर्त्तयेत् । शिरोन्नतिः प्रकर्त्तव्या ललाटं नासिका ततः । वदनं चिबुकं ग्रीवा युगभागैर्भुजाक्षिभिः । कराभ्यां मुकुलीकृत्य प्रतिमायाः प्रमाणतः । मुखं प्रति समः कार्य्यो विस्तारादष्टमांशतः । चतुर्मुखं मया प्रोक्तं त्रिमुखञ्चोच्यते शृणु । कर्णपादाधिकास्तस्य ललाटादीनि निर्द्दिशेत् । भुजौ चतुर्भिर्भागैस्तु कर्त्तव्यौ पश्चिमोर्ज्जितम् । विस्तारादष्टमांशेन मुखानां प्रतिनिर्गमः । एकवक्त्रं तथा कार्य्यं पूर्व्वस्यां सौम्यलोचनम् । ललाटनासिकावक्त्रग्रीवायाश्च विवर्त्तयेत् । भुजाश्च पञ्चमांशेन भुजहीनं विवर्त्तयेत् । विस्तारस्य षडंशेन कुर्य्यान्निर्गमनं हितम् । सर्व्वेषां मुखलिङ्गानां त्रापुषं वाथ कुक्कुटम्” ।

विशेषेण देवतादीनां मूर्त्तिलक्षणं हेमाद्रिव्रतखण्डे विष्णुध०

गणेशस्य "विनायकस्तु कर्त्तव्यो गजवक्त्रश्चतुर्भुजः । शूलकञ्चाक्षमाला च तस्य दक्षिणहस्तयोः । पात्रञ्चमोदकपूर्णञ्च परशुश्चैव वामतः । दन्तश्चास्य न कर्त्तव्यो वामे रिपुनिसूदन ! । पादपीठकृतः पाद एक आसनगो भवेत् । पूर्णं मोदकपात्रं च करात्तस्य कारयेत् । लम्बोदरस्तथाकार्य्यस्तब्धकर्णश्च यादव । व्याघ्रचर्म्माम्बरधरः सर्पयज्ञोपवीतवान्" । स्तब्धकं, गजदन्ताकारम् ।

सरस्वत्याः "देवी सरस्वती कार्य्या सर्व्वाभरणभूषिता । चतुर्भुजा सा कर्त्तव्या तथैव च समुत्थिता" । (समुत्थिता, ऊर्द्ध्वा) पुस्तकञ्चाक्षमाला च तस्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोश्च तथा कार्य्या वैष्णवी च कमण्डलुः । समपादप्रतिष्ठा च कार्य्या सौम्यमुखी तथा" । वैष्णवी, वीणा

लक्ष्म्याः "हरेः समीपे कर्त्तव्या लक्ष्मीस्तु द्विभुजा नृप ! । दिव्यरूपाम्बरधरा सर्व्वाभरणभूषिता । गौरी शुक्लाम्बरा देवी रूपेणाप्रतिमा भुवि । पृथक् चतुर्भुजा कार्य्या देवी सिंहासने शुभा । सिंहासनस्था कर्त्तव्यं कमलञ्चारुकर्णिकम् । अष्टपत्रं महाभाग ! कर्णिकायान्तु सा स्थिता । विनायकवदासीना देवी कार्य्या महाभुजा । वृहन्नालञ्च तं कार्य्यं तस्याश्च कमलं शुभम् । दक्षिणे यादवश्रेष्ठ ! केयूरं प्रान्तसंस्थितम् । वामेऽमृतघटः कार्य्यस्तथा राजन् ! मनोहरः । तस्याश्च द्वौ करौ कार्य्यौ बिल्वशङ्खधरौ द्विज ! । आवर्जितघटं कार्य्यं तत्पृष्ठे कुञ्जरद्वयम् । देव्याश्च मस्तके पद्मं तथा कार्य्यं मनोहरम्" ।

श्रियः "पद्मस्था पद्महस्ता च गजोत्क्षिप्तघटप्लुता । श्रीः पद्ममालिनी चैव कालिकाकृतिरेव च" ।

महालक्ष्म्याः विश्वकर्म्मशास्त्रे "क्षेत्रे कोलापुरादन्ते महालक्ष्मीर्य्यदोच्यते । लक्ष्मीवत् सा तदा कार्य्या रूपाभरणभूषिता । दक्षिणाधःकरे पात्रमूर्द्ध्वे कौमोदकी ततः । वामोर्द्ध्वे खेटकं वक्ष्ये श्रीफलन्तदधः करे । बिभ्रती मस्तके लिङ्गं पूजनीया विभूतये" ।

भद्रकाल्याः विष्णुधर्म्मोत्तरे "अष्टादशभुजा कार्य्या भद्रकाली मनोहरा । आलीढस्थानसंस्था च चतुःसिंहे रथे स्थिता । अक्षमाला त्रिशूलञ्च खड्गश्चन्द्रश्च यादव ! । बाणचापे च कर्त्तव्ये शङ्खपद्मे तथैव च । स्रुक्स्रुवौ च तथा कार्य्यौ तथोदककमण्डलू । दण्डशक्ती च कर्त्तव्ये कृष्णाजिनकुशासनौ । हस्तानां भद्रकाल्यास्तु भवेत् शानिकरः करः । एकश्चैव महाभाग रक्तपात्रधरो भवेत्" ।

चण्डिकायाः "निगद्यते ह्यतो चण्डी हेमाभा वा सुरूपिणी । त्रिनेत्रा यौवनस्था च क्रुद्धा चोर्द्ध्वस्थिता मता । कृशमध्या विशालाक्षी आढ्यपीनपयोधरा । एकवक्त्रा तु सुग्रीवा बाहुर्विंशतिसंयुता । शूलासिशङ्खचक्राणि बाणशक्तिपवीनपि । अभयडमरुञ्चैव छत्रिकां दक्षिणे करे । ऊर्द्ध्वादिक्रमयोगेन बिभ्रती सा सदा शुभा । नागपाशन्तथा खेटं कुठाराङ्कुशकार्म्मुकम् । घण्टा, ध्वज, गदादर्श, मुद्गरं वाम एव च । तदधोमहिषश्छिन्नमूर्द्धा पतितमस्तकः । शस्त्रोद्यतकरस्तस्थः तद्ग्रीवासम्भवः पुमान् । शूलभिन्नो वमद्रक्तोरक्तभ्रूमूर्द्धजेक्षणः । सिंहेन खाद्यमानश्च पाशबद्धो गले भृशम् । याम्याङ्घ्र्याक्रान्तसिंहा च सव्याङ्घ्र्यालीढगासुरे । चण्डी चोद्यतशस्त्रे वस्त्राग्रेऽरिपुनाशिनी" (असुरे, महिषे)

दुर्गायाः "शक्तिं वाणं तथा शूलं खड्गञ्चक्रञ्च दक्षिणे । चन्द्रबिम्बमधो वामे खेटमूर्द्ध्वे कपालकम् । शूलं चक्रञ्च बिभ्राणा सिंहारूढा च दिग्भुजा । एषा देवी समद्दिष्टा दुर्गा दुर्गापहारिणी" । दिग्भुजा, दशभुजा

नन्दायाः "नन्दा भगवती देवी भारद्वाजाभिनन्दिता । वरपाशाङ्कुशाज्ञानि बिभ्रती च चतुर्भुजा" । "गौरवर्णा गजस्था वा खड्ग खेट वराभया" ।

अम्बायाः "अम्बा कुन्दवर्णाभा पाशाज्ञाभीतिपालिनी" ।

सर्व्वमङ्गलायाः "चतुर्बाहुः प्रकर्त्तव्या सिंहस्था सर्व्वमङ्गला अक्षस्रजं कजं दक्षे शूलकुण्डीधरोत्तरे" ।

कालरात्रेः "एकवेणी जपा कर्णपूरा नग्ना खरस्थिता । लम्बोष्ठी कर्णिकाकर्णी तैलाभ्यक्तशरीरिणी । वामपादे लसल्लोहलताकण्टकभूषणा । वर्द्धन्मूर्द्धजाकृष्टा कालरात्रिभयङ्करी" ।

ललितायाः "मधुकुम्भकरादर्श बिभ्रती वामपार्श्वतः । याम्ये फलाञ्जनीहस्ता ललितोक्ता सुभूषणा" ।

ज्येष्ठायाः "तुङ्गनासा च लम्बोष्ठी लम्बमानस्तनोदरी । आलोहिता क्षता हेरूपा ज्येष्ठा लक्ष्मीरिति श्रिये । उत्पलाभयहस्तेयं द्विभुजा वीरवन्दिता" ।

ज्येष्ठाभेदस्य "रक्तज्येष्ठा च नीला च भूतलार्पितपादिका । भूतलं स्पृशते दोर्भ्यां द्विभुजा वीरवन्दिता" ।

गौर्य्याः "गौरी कुमारिकारूपा आवमाना महेश्वरैः ।

वरदाभयहस्ता वा द्विभुजा श्वेयसे सदा। अक्षसूत्राभये पद्मं तथाधश्च कमण्डलुः। गौर्य्या मूर्त्तिस्तथाख्याः कर्त्तव्या कमलासना"।

भूतमातुः "श्यामवर्णा विशालाक्षी क्षीराब्धिनिभानना। द्विभुजा बिभ्रती लिङ्गं चर्म शक्लन्तु दक्षिणे। सिंहासनोपविष्टेयं मुक्ताभरणभूषिता। भूतप्रेतपिशाचाद्यैः सेविता तु विशेषतः। इन्द्रादौश्च गन्धर्वैः सिद्धविद्याधरादिभिः। अश्वत्थस्याथधो देवी भूतमातेति विश्रुता"।

सुरभेः "सुरभिर्गौसखी देवी सुरूपा सर्वभूषणा। चामरं कटिं तथा कुण्डीं बिभ्राणा मूर्त्तिपुष्टिदा"।

योगनिद्रायाः "निद्रा तु शयनारूढा सुसौम्या शुक्लेक्षणा। पाशपात्रधरा चेयं द्विभुजा परिकीर्त्तिता"।

मातॄणाम् "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मातृरूपाणि ते जय"।

ब्राह्म्याः "तत्र ब्राह्मी चतुर्वक्त्रा षड्भुजा हंससंस्थिता। पिङ्गला भूषणोपेता मृगचर्मोत्तरीयका। वरं सूत्रं स्रुवं धत्ते दक्षबाहुत्रये क्रमात्। वामे तु पुस्तकं कुण्डीं बिभ्रती चाभयप्रदा"।

माहेश्वर्य्याः "माहेश्वरी वृषारूढा पञ्चवक्त्रा त्रिलोचना। शुक्लेन्दुधृग्जटाजूटा शुक्ला सर्वसुखप्रदा। षड्भुजा वरदा दत्ते सूत्रं डमरुकं तथा। शूलघण्टाऽभयं वामे सैव धत्ते महाभुजा।

कौमार्य्याः "कौमारी रक्तवर्णा स्यात् षड्वक्त्रा द्वादशलोचना। रविबाहुर्मयूरस्था वरदा शक्तिधारिणी। पताकां बिभ्रती दण्डञ्चापं वाणं च दक्षिणे। वामे चापमथो घण्टां कमलं कुक्कुटं त्वधः। परशुं बिभ्रती तीक्ष्णं तदधस्त्वभयान्विता"।

वैष्णव्याः "वैष्णवी तार्क्ष्यगा श्यामा षड्भुजा वनमालिनी। वरदा गदिनी दक्षे बिभ्रती चाम्बुजस्रजम्। शङ्खचक्राभया वामे सा चेयं विलसद्भुजा"।

वाराह्याः "कृष्णवर्णा तु वाराही शूकरास्या महोदरी। वरदा दण्डिनी खड्गं बिभ्रती दक्षिणे सदा। खेटपात्राभया वामे सैव चापि लसद्भुजा"।

"ऐन्द्र्याः ऐन्द्री सहस्रदृक् सौम्या हेमाभा गजसंस्थिता। वरदा सूत्रिणी वज्रं बिभ्रत्यूर्द्ध्वन्तु दक्षिणे। वामे तु कलशं पात्रं त्वभयं तदधः करे"।

चामुण्डायाः "चामुण्डा प्रेतगा रक्ता विकृतास्याहिभूषणा। दंष्ट्रया क्षीणदेहा च गर्त्ताक्षी भीमरूपिणी। दिग्बाहुः क्षामकुक्षिश्च मुषलं कवचं शरम्। अङ्कुशं बिभ्रती खड्गं दक्षिणे त्वथ वामतः। खेटं पाशं धनुर्दण्डं कुठारं चेति बिभ्रती"।

चण्डिकायाः "चण्डिका श्वेतवर्णा स्यात् शवारूढा च षड्भुजा। जटिला वर्त्तुलाक्षी वरदा शूलधारिणी। असिकां बिभ्रती दक्षे पाशपात्राभयान्यतः। इत्थं मातरः प्रोक्ता रूपभेदव्यवस्थया"।

नान्दीमुखमातॄणाम् गौर्य्यादिमातरस्तु भविष्यत्पुराणे निरूपिताः। "गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया। देवसेना स्वधा स्वाहा तथान्या लोकमातृका। धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरात्मदेवतया सह। पूज्याः शिलेऽथवार्च्चायां वरदाऽभयपाणयः"।

नवदुर्गाणाम् "नवपद्मान्विते स्थाने पूज्या दुर्गाः सुमूर्त्तितः। आदौ मध्ये तथेन्द्रादौ नवतत्त्वाक्षरैः क्रमात्। अष्टादशभुजैका तु पीनवक्षोरुहोरुका। सर्वालङ्कारसंयुक्ता सर्वसिद्धिप्रदायिनी। मुण्डं खेटकं घण्टादर्पं तर्जनीं धनुः। ध्वजं डमरुकं पाशं बिभ्रती वामपाणिभिः। शक्तिमुद्गरशूलानि वज्रं खड्गमथाङ्कुशम्। शलाकां मार्गणं चक्रं दधाना दक्षिणैः करैः। जयसिद्ध्यर्द्धिरित्येताः पूजनीया महात्मभिः। शेषाः षोडशहस्ताश्च शलाकां मार्गणं विना। रुद्रचण्डा प्रचण्डा च चण्डोग्रा चण्डनायिका। चण्डा चण्डवती चैव चण्डरूपातिचण्डिका। मध्ये चोग्रचण्डा च मध्यस्था वह्निसन्निभा। रोचनाभाऽरुणा कृष्णा नीला शुक्ला च धूम्रिका। पीता च पाण्डुरा ज्ञेया आलीढस्था हरिस्थिता। महिषस्था सर्वाश्चैता दैत्यमूर्द्धजमुष्टिका। पद्माकृती रथ स्थाप्या इत्युक्तं स्कान्द्यामले"।

वामायाः "हंसस्था जटिला त्र्यक्षा वह्निज्वालासमप्रभा। कपालाभयहस्तोग्रा वामा वामफलप्रदा। द्विपाङ्कुरेकवक्त्रा या विधातव्या विपश्चिता"।

ज्येष्ठायाः "पाठलाभा भवेट्टाकपालशरधारिणी। उग्रा मकुटाभला भूत्यै शशुङ्गी शेषपूर्वजा"।

रौद्र्याः "रक्तवस्त्रा तथा रौद्री कपालचमरीकरा। शेषपूर्वा तु विज्ञेया कृष्णवक्त्रा शुभोत्सवा"।

काल्याः "धनश्यामा ततः काली ताम्ररक्तनिभानना। कपालकर्णिकाहस्ता विज्ञेया भयनाशिनी"।

कलविकर्णिकायाः "नीलशुभ्रा महादेवी विकर्णी कलपूर्विका। कपालशक्तिहस्तेयं भयघ्नी शुभप्रदा"।

बलविकर्णिकायाः "अभ्रवर्णा विशालाक्षी कपालं जपमालिकाम्।

विभ्राणा शान्तिदा भूयै वनवासी विकर्णिका" ।

वनप्रमथन्याः "ताम्राभा श्वेतवर्णा स्यात् वनप्रमथनी शुभा । कपालपाशिनी चेयं सर्वशत्रुक्षयङ्करी" ।

सर्व्वभूतदमन्याः "जवाकुसुमवर्णाभा दंष्ट्रिणी च महोदरी । कपालशूलिनी भूतदमनी सर्वपूर्यिका" ।

मनोन्मन्याः विश्वकर्मशास्त्रात् "नीलताम्रारुणाभासा पृथग्वक्त्रा मनोन्मनी । कपालखड्गिनी भूयै शत्रूणां भयवर्द्धनी" ।

कृष्णायाः मार्कण्डेयपुराणे "अक्षस्रजञ्च कुण्डीं च हृदयाग्रे पुटाञ्जलिम् । पञ्चाग्निकुण्डमध्यस्था कृष्णान्तामनुधारयेत्" ।

उमायाः "अक्षस्रजञ्च कमलं दर्पणञ्च कमण्डलुम् । उमा बिभर्त्ति हस्तैस्तु पूजिता त्रिदशैरपि" ।

पार्व्वत्याः "अक्षस्रजं शिवं देवगणाध्यक्षं कमण्डलुम् । अग्निकुण्डद्वयं पार्श्वे पार्व्वती पर्व्वतोद्भवा" ।

महाकाल्याः विष्णुधर्म्मोत्तरात् "सा भिन्नाञ्जनसङ्काशा दंष्ट्राङ्कितवरानना । विशाललोचना नारी बभूव तनुमध्यमा । खड्गपात्रशिरःखेटैरलङ्कृतचतुर्भुजा । कबन्धहारं शिरसा बिभ्राणा हि शिरःस्रजम्" ।

वारुणीचामुण्डायाः विष्णुधर्म्मोत्तरे "लम्बोदरी तु कर्त्तव्या रक्ताम्बरपयोधरा । शूलहस्ता महाभागा भुजगाभरणा तथा । कापालकलशा देवी वारुणी चातिसुन्दरी । दृढहस्ता च कर्त्तव्या वज्राङ्कुशधरैव च । चामुण्डा कथिता चैषा सर्व्वसत्त्ववशङ्करी" ।

शिवदूत्याः मत्स्यपुराणे "तथैवार्कमुखी शुष्का शुष्ककाया विशेषतः । वज्राङ्कुशयुता देवी भुजगैः परिवेष्टिता । कपालमालिनी भीमा तथा खट्वाङ्गधारिणी । शिवदूती तु कर्त्तव्या शृगालवदना शुभा । आलीढासनसंस्थाना तथा राजंश्चतुर्भुजा । असृक्कपालधरा देवी खड्गशूलधरा तथा । चतुर्थस्तु करस्तस्यास्तथाकार्यस्तु सामिषः" ।

कात्यायन्याः भयदीपिकायाम् "कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं दशभुजं तथा । त्रयाणामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् । जटाजूटसमायुक्तामर्द्धेन्दुकृतलक्षणाम् । लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्णेन्दुसदृशाननाम् । अतसीपुष्पसङ्काशां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् । नवयौवनसम्पन्नां सर्व्वाभरणभूषिताम् । सुचारुदशनां, तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् । त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गचक्रं तथैव च । तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत । खेटकं पूर्णचापञ्च पाशमङ्कुशमेव च । घण्टाञ्च परशुञ्चापि चामरं सन्निवेशयेत् । अधस्तान्महिषं विद्याद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् । शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं निर्यदन्त्रविभूषणम् । रक्तरक्तीकृताङ्गञ्च रक्तविस्फारितेक्षणम् । वेष्टितं नागपाशेन भ्रुकुटीभीषणाननम् । सपाशवामहस्तेन धृतकेशञ्च दुर्गया । वमद्रुधिरवक्त्रञ्च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत्" ।

अम्बिकायाः लक्षणसमुच्चये "सिंहारूढाम्बिका, त्र्यक्षा, भूषिता दर्पणोद्यता" । (वामभुजे दर्पणोद्यता दक्षिणे वरमुद्रा यदुक्तम् । "दक्षिणे तु करे प्रोक्तो वरः साधारणः सदा") खड्गखेटधरा द्वाभ्यां कर्त्तव्या च चतुर्भुजा" ।

योगेश्वर्य्याः "दशबाहुस्त्रिनेत्रा च शस्त्रशक्तिविडम्बकम् । बिभ्रती दक्षिणे हस्ते वामे घण्टाञ्च खेटकम् । खट्वाङ्गञ्च त्रिशूलञ्च देवी योगेश्वरी मता" ।

भैरव्याः विश्वकर्म्मशास्त्रात् "एवंरूपा भवेदन्या पाशाङ्कुशयुताकृता । भैरव्याख्या यदीशा तु भुजैर्द्वादशभिर्युता" ।

रम्भायाः देवीपुराणे "कमण्डल्वक्षसूत्रे च बिभ्रती वज्रमङ्कुशम् । गजासनस्थिता रम्भा सुरूपा सर्व्वकामदा" ।

शिवायाः "शिवा वृषासना कार्य्या त्रिनेत्रा वरपाणिका । डमरुकरगधारी च त्रिशूलाऽभयदायिका" ।

कीर्त्तेः "सुमध्याङ्कारयेत् कीर्त्तिं नीलोत्पलव्यवस्थिताम् । सर्व्वाभरणभूषाङ्गीं कलधौतलधारिणीम् । मदिरौदनगन्धाढ्या महार्घमणिभूषणा" ।

सिद्धेः "सिद्धिर्देवी प्रकर्त्तव्या सिद्धार्थकवरप्रदा । सितचन्दनगन्धाढ्या सितपङ्कजभूषिता । सितासनस्थिता देवी प्रतिहारोपशोभिता ।

ऋद्धेः "सुन्दरीङ्कारयेदृद्धिं पर्य्यङ्कासनसंस्थिताम् । दर्पणालोकसुरतां तिलकालकभूषिताम् । मालाचामरशोभाढ्यां वेणुवीणादिप्रियाम्" ।

क्षमायाः "क्षमा तु सुमुखी कार्य्या योगपट्टोत्तरीयका । पद्मासनकृताधारा वरदोद्यतपाणिका । शूलमेखलसंयुक्ता प्रशान्ता योगसंस्थिता" ।

वैष्णव्याः "सुविद्या वैष्णवी कार्य्या शङ्खचक्रगदाम्बुजा । वनमालाकृतापीडा पीतवस्त्रा सुशोभिता" ।

ऐन्द्र्याः "ऐन्द्री सुरवराध्यक्षा गजराजोपरिस्थिता । वज्राङ्कुशधरा देवी हारकेयूरभूषिता" ।

याम्यायाः "वैवस्वती प्रकर्त्तव्या दंष्ट्रा महिषोपरि । शूकदाक्षा कपालेऽसृक् पिबन्ती दण्डधारिणी" ।

दीप्तेः "तेजोऽधिका प्रकर्त्तव्या दीप्तिचन्द्रासनस्थिता" ।

रतेः "कमनीया रतिः कार्य्या वसन्तोज्ज्वलभूषणा । स्मय-मानां शुभा देवी सर्व्वाभरणैर्युता । वीणावादनशीला च मेदकर्प्पूरचर्च्चिता । दण्डाक्षसूत्रधरा च प्रतस्था-योगसंस्थिता" ।

श्वेतायाः "श्वेता पूर्णेन्दुसदृशा श्वेतपङ्कजसंस्थिता" ।

भद्रायाः "भद्रा सुभद्रा कर्त्तव्या भद्रासनव्यवस्थिता । नीलो-त्पलफलहस्ता शूलखट्वाङ्गधारिणी" ।

मङ्गलायाः "सिंहासनस्थिता देवी जटामुकुटमण्डिता । शू-लाक्षसूत्रधरा च वरदाभयचापधृक् । दर्पणं शरखेटञ्च खड्गचन्द्रधरा शिवा । सुरूपा लक्षणोपेता सुहासी चारुहासिनी । सर्व्वाभरणभूषाङ्गी सर्व्वशोभासमन्विता" ।

जयाविजययोः "जयाञ्च विजयां कुर्य्यात् शूलपद्मासधारि-णीम् । वरोद्यताञ्च सिंहस्थां सर्व्वकर्म्मप्रसाधिनीम्" ।

काल्याः "काली करालरूपा च खड्गपाशोद्यता भवेत्" ।

घण्टाकर्ण्याः "घण्टाकर्णी प्रकर्त्तव्या घण्टात्रिशूलधारिणी" ।

जयन्त्याः "जयन्ती सुन्दरी कार्य्या कुन्तशूलासिधारिणी । खेटकव्यग्रहस्ता च पूजनीया शुभान्वितैः" ।

दितेः "दितिर्द्दैत्यनुता देवी सदा पूज्या महासने ॥ दण्डा-सनस्थिता भद्रा सर्व्वाभरणभूषिता । फलनीलोत्पलकरा चोत्सङ्गशिशुभूषिता" ।

क्षमावत्याः "क्षमाधाऽक्षमवती देवी सितपद्मा व्रतस्थिता । पत्रपुष्पोदककरा चन्दनेन सुचर्च्चिता" ।

अपराजितायाः "अपराजिता च कर्त्तव्या सिंहारूढा महा-बला । पिनाकेषुकरा चैव खड्गखेटकधारिणी । त्रिनेत्रेन्दुजटाभारा कृतवासुकिकङ्कणा" ।

कौमार्य्याः "कौमारी चैव कर्त्तव्या मयूरासनशक्तिभृत् । त्रिदण्डीकालरूपा च रक्तमाल्या सकुक्कुटा" ।

चतुःषष्टियोगिनीरूपाणि मयदीपिकायां

१अक्षोभ्यायाः "वज्राक्षाऽभयभृद्याम्ये करे सा खेटभृत्ततः । हेमभूषणभूषा स्यादक्षोभ्या करिसंस्थिता" ।

२रूक्षकर्ण्याः "रूक्षकर्णी तु गौराङ्गी कम्बुबाणाभयाश्रया । धनुःकपालभृत् सौम्ये स्मरस्था तर्ज्जनीस्थिता" ।

३राक्षस्याः "राक्षसी हेमवर्णा व्याघ्रारूढा वृषस्थिता । कुठाराशनिभृद्याम्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता" ।

४क्षपणायाः "क्षपणा श्यामकच्छाया दक्षिणे शराङ्कुशौ । कपालञ्च फलं सव्ये धत्ते कुञ्जरसंस्थिता" ।

५क्षयायाः "क्षया कूर्म्मस्थिता गौरी जपस्था वा घटान्विता । वामे कपालपिण्डाभृत्सर्व्वालङ्कारभूषिता" । (जपस्था जपपरा)

६पिङ्गाक्ष्याः "पिङ्गाक्षी धातुवर्ण्णाभा त्रिनेत्रा च हय-स्थिता । कौशेयपाशभृद्याम्ये वामे चाङ्कुशखेटिनी" ।

७अक्षयायाः "अक्षया हेमवर्णा व्याघ्रारूढा हकस्थिता । कुठारखड्गभृद्याम्ये वामे पाशाङ्कुशान्विता" ।

८क्षेमायाः "क्षेमा तु शवगा पीता शक्तिभिन्दिधनुःकरा । याम्ये डमरुशूलेषुखटभृत् स्वगसंस्थिता" ।

९वाम्रायाः "शाक्तखड्गधरा ताम्रा खेटपाशकपालिनी । रक्ता पक्षिस्थिता बाला क्रीडन्ती दृहनैः सह" ।

१०लीलायाः "लीला लीलावती रक्ता दक्षपाणिजयान्विता । बिभ्राणा पट्टिशम्पाशं वामे मस्त्राङ्कमन्बुजम्" ।

११लयायाः "वृषारूढा जया रक्ता याम्ये दण्डासिधा-रिणी । कर्त्तरीकार्म्मृद्वामे तर्ज्जन्याशक्तविकथका" ।

१२लोलायाः "कर्त्तरी मार्ज्जनी याम्ये सौम्ये पीडनकङ्कुरे । मूलं रुरुयुतं धत्ते लोला तु खरगा सदा" ।

१३लङ्कायाः "वामे लुनापमगण्डञ्च तत् पिबन्त्यस्रकर्त्तिका । लङ्केशोरःस्थिता लङ्का खादन्ती पिशितव्रजम्" ।

१४लङ्केश्वर्य्याः "त्रिफलाशाकखोटोद्दामोदकाणी च दक्षिणे । शोणा लङ्केश्वरी कुम्भे डिम्भशुची बिभ्रती" ।

१५लालसायाः "दक्षिणे वरदं चक्रं वामे कङ्कणकङ्कुशे । बिभ्राणा कोलगा रक्ता लालाखड्गलालसा मता" ।

१६विमलायाः "द्वीपिस्था विमला रक्ता सर्व्वाऽलङ्कारभू-षिता । कर्त्तरीकुम्भभृद्याम्ये वामे पाशकपालिनी" ।

१७हुताशनायाः "कृष्णा हुताशनाख्या ज्वालिनी दक्षिणे शुभा । वामे त्वभयहस्ता स्याद्दिहराज्यघटान्विता" ।

१८विशालाक्ष्याः "शूकराख्या विशालाक्षी त्रिमध्यस्था सिते-तरा । घण्टाशाद्यधरा सौम्ये याम्ये कर्त्तरिकाभया" ।

१९हुङ्कारायाः "हुङ्कारा मीनवक्त्रा स्यात् मीनगा माल्यभा-लिनी । मुषलं बिभ्रती वामे सौम्ये तु फलपल्लवौ" ।

२०वडवामुख्याः "खड्गाभ्यां बिभ्रती वाम्ये पर्य्यङ्के वडवा-मुखी । समत्स्यकुम्भभृद्याम्ये कृष्णा नीलधरान्यतः" ।

२१हाहारवायाः "तर्ज्जन्यभयभृत्सौम्ये याम्ये दण्डकपा-लिनी । कृष्णा हाहारवा क्रूरा रासभस्था खरक्षिता" ।

२२महाक्रूरायाः "लूनापाश्या लुनापस्था महाक्रूरा सिते-तरा । वामेऽह्नः पाशमालाञ्च दक्षिणे दण्डलेखनी" ।

२३क्रोधनायाः "असिता क्रोधना याम्ये खादन्ती मांसम-स्थकम् । वामे शिद्युज्जिह्वा क्रूरा सव्ये सीरकपालिनी चक्रस्थाऽऽसवद्रमदिरां बिभ्रती लम्बुकस्थिता" ।

२४भयाननायाः "कृष्णा भयानना दंष्ट्रोद्दंष्ट्रोपास्थिविभूषणा । याम्ये स्यात् शिखरं शूलं घर्घरं लेलिहान्यतः"।
२५सर्वज्ञायाः "त्रिशूलपट्टभृद्वामे मुण्डं डमरुकं शयम् । त्रिभागा भाजनं द्वाभ्यां सर्वज्ञा प्रेतगाऽसिता" ।
२६तरलायाः "जानुक्षिप्तौ करौ कृत्वा छद्यन्ती तरलायते । शूलडमरुहस्ता च गोधास्था तरलाऽसिता" ।
२७तारायाः "तारा तारगुणैर्युक्ता कौशिकस्था सितेतरा । धत्ते शवाङ्के सौम्ये शूलमुद्गरमन्यतः" ।
२८ऋग्वेदायाः "कृष्णा पद्मस्थिता दक्षे ज्ञानमुद्राक्षमालिनी । ऋग्वेदं वामतो धत्ते पुस्तकञ्च कमण्डलुम्" ।
२९हयाननायाः "रौद्रा कृष्णा तुरङ्गास्था कबन्धस्था हयानना । मुण्डशूर्पधरा याम्ये सौम्ये संहारिकाङ्कभृत्" ।
३०रक्षसंग्राह्याः "छिन्नहस्ता शवारूढा सारा स्थूला जटाधरा । खट्वाङ्गं डमरुं सौम्ये शूलोत्पले बिभ्रती ततः । शवस्था रससंग्राही नृत्यन्ती जटिलाऽसिता । कुशूलान् चक्रकङ्कालान् बिभ्रती चर्मवासिनी" ।
३१शबरायाः "सर्वेन्द्रनाहजामत्ता वरिष्ठा शबराऽलिभा । वामे करोपधानासिधरा उल्काधरान्यतः" ।
३२तालुजिह्विकायाः "स्फटिकाभा गरुत्मस्था सुकान्ता तालुजिह्विका । शङ्खखेटकहस्ताग्रा याम्ये स्वस्तिकखड्गभृत्" ।
३३रक्ताक्ष्याः "रक्ताक्षी वाहमारूढा रक्तपाना शशिप्रभा । गदाखड्गधरा याम्ये वामे पाशकपालभृत्"। [द्वयम् ।
३४सुपर्णिकायाश्च पाक्यं मुद्रितपुस्तके पतितं मयटीपिकायां
३५विद्युज्जिह्वायाः "विद्युज्जिह्वाऽसिता क्रूरा मध्ये गौरकपालिनी । चक्रस्था चक्रकर्तरीधारिणी दक्षिणे करे" ।
३६करङ्किण्याः "प्राहस्था चामरच्छत्रभृद्दन्तिद्वयसंयुता । कुम्भपाशधरा श्वेता क्रोधयुक्ता करङ्किणी" ।
३७मेघनादायाः "मेघनादा तु चन्द्राभा खड्गखेटकधारिणी । जाम्बूनदा घनारूढा तडिन्मण्डलसन्निभा" ।
३८प्रचण्डोग्रायाः "प्रचण्डोग्रा तु नक्रस्था याम्येऽस्याः कर्त्तरीफलम् । कपालं मुण्डमन्यत्र शङ्खिनी स्फटिकप्रभा" ।
३९कालकर्ण्याः "शुक्ला द्वयासना रौद्रा बिभ्रत्यजाक्षसूत्रकम् । कालकर्णी जगत्ख्याता कर्णिकारविभूषणा" ।
४०चन्द्रावल्याः "चन्द्रावली तु हेमाभा हेमसिंहासनस्थिता । याम्येऽक्षमाला मालाभृत् शेषेऽब्ज-ध्वजधारिणी" ।
४१चन्द्रहासायाः "चन्द्रहासा स्थिता गौरी वेदाक्षा दोर्द्वयोः क्रमात् । कमण्डल्वङ्कुशव्यग्रा सन्ध्यानाशाङ्कुशान्विता" ।
४२वरप्रदायाः "कर्त्तरीमभयं याम्ये धत्ते श्वेता वरप्रदा । हंसदंष्ट्रसमारूढा पूर्णपात्रधरान्यतः" ।
४३प्रपञ्चिकायाः "फलस्रगन्विता याम्ये कुन्त-कुण्डीधरान्यतः । रौक्ममाला प्रपञ्चाख्या गौरी विश्वप्रपञ्चिका ।
४४प्रलयान्तायाः "मर्कटस्था प्रलयान्ता बिभ्रती करयोर्द्वयोः । खादन्त्याम्रफलं हृष्टा गौराङ्गी वानरानना" ।
४५शिशुवक्त्रायाः "शिशुवक्त्रा मृगारूढा पिङ्गाभा याम्यसौम्ययोः । भिन्दीपालकखेटाभ्यां पाशाविभ्राम्य संयुता ।
४६पिशाच्याः "काकास्था श्येनगा गौरी पिशाची रक्तमण्डिता । कङ्काल-कर्त्तरीखड्गं बिभ्रती याम्यसौम्ययोः" ।
४७पिशिताशायाः "फल-तूणधरा वामे सौम्ये-शस्त्रासिधारिणी । खड्गस्था बभ्रुवर्णा स्यात् पिशिताशातिदुर्बला" ।
४८लोलुपायाः "भ्रमन्ती लोलुपा पीना खरस्था याम्यसौम्ययोः । खड्गडमरुकर्त्तरीः पाशञ्चैव तु बिभ्रती" ।
४९धमन्याः "धमनी पुष्पकस्था स्यात् गौरी यक्षगणान्विता । गदापट्टिशभृत्सौम्ये स्थूलतोमरिणी ततः" ।
५०तपन्याः "तपनी सर्पगा गौरी वराङ्गी पन्नगानना । स्वकर्णयानयोर्भोगे न्यस्तहस्तोग्ररूपिणी" ।
५१वामन्याः "पीता महासुगा सा स्यात् वामनी बिभ्रती करे । कुठारं लगुडं वामेऽक्षमालां पनसन्ततः" ।
५२विकृताननायाः "शूलभिन्दलुलापास्था सिंहाकृष्टशरीरिणी । जिह्वे द्वे बिभ्रती चैव चतुर्दोर्विकृतानना" ।
५३वायुवेगायाः "शङ्खपूरणिका द्वाभ्यां ढक्काभयधरा द्वयोः । द्विसिंहरथसंस्था स्यात्तालाभा वायुवेगिका" ।
५४बृहत्कुक्ष्याः "मार्गस्थिता बृहत्कुक्षिः सौम्ये मुण्डकपालभृत् । गौरी महातनुर्याम्ये कर्त्तरीपट्टिकाधरा" ।
५५विकृतायाः "उष्ट्रस्था विकृता गौरी भयकम्पितानना । तूणञ्च डमरुं याम्ये सौम्ये खड्गार्द्धमस्तकम्" ।
५६विश्वरूपिकायाः "खेटक खड्गभृद्वामे गदा-चक्राम्बुजभृत्ततः । वनमालावती पीता तार्क्ष्यस्था विश्वरूपिका" ।
५७यमजिह्वायाः "मुसलं मुद्गरं याम्ये परशुम्बन्धनं ततः । बिभ्रती यमजिह्वा स्यात् कराला महिषस्थिता" ।
५८जयन्त्याः "नृत्यन्ती खरगा श्वेता याम्ये डमरुतूणभृत् । सदैत्यशैलखण्डोग्रा जयन्ती वामहस्तयोः" ।
५९दुर्जयायाः "श्वारूढा दुर्जया श्वेता रौद्री भूतगणावृता । खड्गकुन्तोद्यतकरा दुर्गकाननवासिनी" ।

६०यमान्तिकायाः “बध्नत् खेटिनौ दोर्भ्यां चतुर्दोर्भ्यां सव्यसोव्ययोः। शूलपाशधरा याम्ये धनुःशक्तिकराव्यतः। प्रकटास्थातिघोरास्या घोरवर्णा यमान्तिका”।

६१विडाल्याः “मार्ज्जारस्या विडाली च विडालाक्षी भवेत् स्त्रिया”।

६२रेवत्याः “वामे तूणञ्च खट्वाङ्गं शूलं दक्षे च बिभ्रती। तथा पिशाचवक्त्रोग्रा कपालस्था च रेवती”।

६३पूतनायाः “कुशूलयष्टिमद्वामे भिन्दीपालकपालभृत्। कुक्कुटाभा पूतना स्त्र्यक्षा विकृतास्या शवस्थिता”।

६४विजयान्तिकायाः “कर्त्तरीशूलभृद्याम्ये वामे मुण्डकपालिनी। श्वेतवर्णा वृषारूढा विजया विजयप्रदा”।

२ ब्रह्मणः विष्णुधर्मोत्तरात् “ब्रह्माणं कारयेद्विद्वान् देवं सौम्यं चतुर्भुजम्। बद्धपद्मासनन्तुष्टं तथा कृष्णाजिनाम्बरम्। जटाधरं चतुर्वक्त्रं सप्तहंसरथस्थितम्। वामे न्यस्तेतरकरस्तस्यैवन्दोर्युगं भवेत्। एतस्मिन् दक्षिणे पाणावक्षमाला तथा शुभा। कमण्डलुं द्वितीये च सर्वाभरणधारिणम्। सर्वलक्षणयुक्तस्य शान्तिरूपस्य पार्थिव!। पद्मपत्रदलाग्राभं ध्यानसंमीलितेक्षणम्। सन्दीयाङ्कारयेद्देवं चित्रे वा वास्तुकर्म्मणि”।

आदित्यपुराणे तु “पद्मपत्रासनस्थश्च ब्रह्मा कार्य्यश्चतुर्म्मुखः। सावित्री तस्य कर्त्तव्या वामोत्सङ्गगता तथा”।

प्रजापतेः “आदित्यवर्णं धर्म्मज्ञ! साक्षमालाकरं तथा। रूपं पूर्व्वोदितं कार्य्यं रूपमन्यज्जगत्पतेः”।

लोकपालब्रह्मणः “हंसयानेन कर्त्तव्यो न कार्य्यश्च चतुर्म्मुखः। ब्रह्मास्त्रमपरं रूपं सर्व्वकार्य्ये प्रजापतेः। अक्षसूत्रं पुस्तकञ्च धत्ते पद्मं कमण्डलुम्। चतुर्व्वक्त्रा तु सावित्री श्रोत्रियाणां गृहे स्थिता”।

विश्वकर्म्मणः “विश्वकर्म्मा तु कर्त्तव्यः सुरसूत्रधरः प्रभुः। सन्दंशपाणिर्द्विभुजस्तेजोमूर्त्तिधरो महान्”।

धर्म्मस्य “चतुर्व्वक्त्रश्चतुष्पादश्चतुर्बाहुः सिताम्बरः। सर्व्वाभरणवान् श्वेतो धर्म्मः कार्य्यो विजानता। दक्षिणे चाक्षमाला च तस्य वामे च पुस्तकम्। मूर्त्तिमान् व्यवसायस्तु कार्य्यो दक्षिणभागतः। वामभागे ततः कार्य्यो वृषः परमरूपवान्। कार्य्यौ पद्मकरौ मूर्ध्नि विन्यस्तौ तु तथा तयोः”।

ऋग्वेदस्य विश्वकर्म्मशास्त्रात् “ऋग्वेदः श्वेतवर्णः स्यात् द्विभुजो रासभाननः। अक्षमालाधरः सौम्यः प्रीतश्चाध्ययनोद्यतः”।

सामवेदस्य “नीलोत्पलदलाभासः सामवेदो हयाननः। अक्षमालान्वितो दक्षे वामे कम्बुधरः स्मृतः”।

यजुर्वेदस्य “अजास्यः पीतवर्णः स्यात् यजुर्व्वेदोऽक्षसूत्रधृक्। वामे कुलिशपाणिस्तु भूतिदो मङ्गलप्रदः”।

अथर्व्ववेदस्य “आथर्व्वणाभिधो वेदो धवलो मर्कटाननः। अक्षसूत्रञ्च खट्वाङ्गं बिभ्राणोऽयं जयप्रियः”।

शिक्षायाः “शिक्षा शुभ्राभयकरा ज्ञानमुद्रान्विता शुभा। साक्षसूत्रा सकुण्डीका द्विभुजा दक्षपङ्कजा”।

कल्पस्य “कल्पस्तु कुन्दाभासो वायसास्यो महोदरः। दण्डी कुण्डीधरोऽजस्रो मेखलाकुण्डलान्वितः”।

व्याकरणस्य “सितं व्याकरणं ज्ञेयं मयूरास्यं घटोदरम्। वीणाकजान्वितं दिव्यं दिव्यवस्त्रविभूषितम्”।

निरुक्तस्य “इन्दुवर्णनिभं शान्तं बकवक्त्रं कृशोदरम्। पाशपङ्कजहस्तं च साक्षसूत्रं सपुस्तकम्। नरुक्तमिति निर्णीतं छन्दोनिर्णीयतेऽधुना”।

छन्दसः “जपाकुसुमसंकाशं छन्दो ज्ञेयं विपश्चिता। चकोरास्यमपाङ्गन्तु शक्तिं बिभ्रच्छिखान्विताम्। खोटकुण्डलकोपेतं प्रवालकृतकुण्डलम्”।

ज्योतिषस्य “ज्योतिषं तु विडालास्यमिन्द्रगोपनिभं शुभम्। अक्षसूत्रं कजं बिभ्रद्धस्तयोर्दक्षवामयोः”।

मीमांसायाः “सोमकान्तिसमाभासं मीमांसाशास्त्रमुत्तमम्। अक्षसूत्रं दधद्दक्षे सुधापूर्णघटं करे”।

न्यायस्य “अतसीपुष्पसङ्काशो न्यायो ज्ञेयो विपश्चिता। सिंहास्यो दक्षिणे शूलं ध्वजं वामकरे दधत्”।

धर्म्मशास्त्रस्य “धर्म्मशास्त्रं सितं शान्तं चाजवक्त्रं कजासनम्। सक्ताजपाशभृद्दक्षे तथाङ्कुशन्तु वामतः”।

पुराणस्य “पुराणं चम्पकाभासं शुकवक्त्रं चतुर्द्दलम्। अक्षसूत्रं द्वये ज्ञेयं नानाभरणभूषितम्”।

इतिहासस्य “इतिहासः कजाभासः शूकरास्यो महोदरः। अक्षसूत्रं घटं बिभ्रत् पद्मजाभरणान्वितः”।

धनुर्व्वेदस्य “पीतवर्णो धनुर्व्वेदः पिकवक्त्रो महातनुः। रत्नमालावलिं धत्ते मस्तके भूषिता जटा”।

आयुर्व्वेदस्य “आयुर्व्वेदो हरित्राभो वानरास्यो विशालदृक्। अक्षसूत्रं सुधाकुम्भं बिभ्रदारोग्यदो भयम्”।

नृत्यशास्त्रस्य “नृत्यशास्त्रं सितं रम्यं मृगवक्त्रं जटाधरम्। अक्षसूत्रं त्रिशूलञ्च बिभ्राणञ्च त्रिलोचनम्”।

पञ्चरात्रस्य “पञ्चरात्राभिधं शास्त्रं धवलं वृषभाननम्। अक्षसूत्रं फलं धत्ते वनमालाविभूषितम्”।

पाशुपतस्य “शास्त्रं पाशुपतं शुभ्रं व्याघ्रवक्त्रं कृशोदरम्। कपालधरं भीमं व्याघ्रचर्म्माम्बरावृतम्”।

पातञ्जलस्य "पातञ्जलाभिधं रक्तं सर्पवक्त्रं चतेजसम्। अ-
ञ्जलिं पृदाकुञ्च धारयन् कुण्डलान्वितम्"। (पृदाकुः
सर्पः)।

साङ्ख्यस्य "साङ्ख्यं तत् कपिलं बभ्रुवक्त्रं स्वच्छतनुन्दिनम्।
जाप्यदण्डधरं दीर्घनखलोमजटाधरम्"।

अर्थशास्त्रस्य "अर्थशास्त्रं भवेद्गौरं सारिकावदनं शुभम्।
अक्षसूत्रं फलं बिभ्रद्दक्षहारं कमण्डलुम्"।

प्रसङ्गाद्वेदादीनामधिदेवताः तत्रोक्ताः प्रदर्श्यन्ते विष्णुधर्मो-
त्तरात् "ऋग्वेदस्तु स्मृतो ब्रह्मा यजुर्वेदस्तु वासवः।
सामवेदस्तथा विष्णुः शम्भुश्चाथर्वणो भवेत्। शिक्षा प्र-
जापतिर्ज्ञेयः कल्पो ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः। सरस्वती व्या-
करणं निरुक्तं वरुणः प्रभुः। छन्दो विष्णुस्तथैवाग्नि-
र्ज्योतिषं भगवान् रविः। मीमांसा भगवान् सोमो
न्यायदेवः समीरणः। धर्म्मश्च धर्म्मशास्त्राणि पुरा-
णञ्च तथा मनुः। इतिहासः प्रजाध्यक्षो धनुर्वेदः श-
तक्रतुः। आयुर्वेदस्तथा साक्षाद्देवो धन्वन्तरिः प्रभुः।
कलावेदो मही देवी नृत्यशास्त्रं महेश्वरः। सङ्कर्षणः
पञ्चरात्रं रुद्रः पाशुपतं तथा। पातञ्जलमनन्तश्च सा-
ङ्ख्यञ्च कपिलो मुनिः। अर्थशास्त्राणि सर्वाणि धना-
ध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। कलाशास्त्राणि सर्वाणि कामदेवो
जगद्गुरुः। अन्यानि यानि शास्त्राणि यत् कर्म्माणि
प्रचक्षते। स एव देवता तस्य शास्त्रं कार्य्यञ्च देववत्"।

ऋषीणाम् मयसंग्रहे "उदासीना सोपवीताः कमण्डल्वक्षसू-
त्रिणः। जटिलाः श्मश्रुलाः शान्ताः आसीना ध्यानतत्
पराः। सप्तर्षयो वसिष्ठश्च कार्य्यो भार्य्यासमन्वितः। गौत-
मश्च भरद्वाजो विश्वामित्रश्च कश्यपः। जमदग्निर्वसिष्ठोऽत्रिः
सप्त वैवस्वतेऽन्तरे। मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः
क्रतुः। प्रचेताश्च वसिष्ठश्च भृगुर्नारद एव च। जटिलाः
श्मश्रुलाः शान्ताः कृशा धमनिसन्तताः। कुशमालाधराः
कार्य्या मुनयो द्विभुजा दश"।

नारदस्य "नारदो देवगन्धर्वः साक्षसूत्रकमण्डलुः। सेव्यो वै
वीणया वामभुजमूलोपगूढया"।

मुनीनाम् भविष्योत्तरात् "प्रकृत्या काञ्चनं कृत्वा यथा शक्त्या
तु शोभितम्। पुरुषाकृतिं प्रशान्तञ्च जटामञ्जुल-
धारिणम्। कमण्डलुकरं शिष्यैर्वृन्दैश्च परिवारितम्।
कृत्वा ब्रूयाद्विधिज्ञस्तं दर्भहस्तं वरं मुनिम्"।

भृगूणाम् "कर्त्तव्याः शक्ररूपेण भृगवो नाम देवताः। भुवनो
भावनश्चैव सुजन्यः सुजनस्तथा। क्रतुः स्वः सुनाम
च्यजश्च व्यसनस्तथा। प्रसवश्चाव्ययश्चैव दक्षो द्वादशक-
स्तथा। भृगवो नामनिर्दिष्टा देवा द्वादश यज्ञियाः"।

अङ्गिरसः "जीवरूपेण कर्त्तव्या देवाश्चाङ्गिरसस्तथा।
आत्मा ह्यायुर्मनो दक्षः परप्राणस्तथैव च। हविष्मांश्च
गविष्ठश्च ऋतः सत्यश्च तेजसः"।

विष्णोः विष्णुधर्म्मोत्तरात् "देवदेवं यथा विष्णुं कारयेद्गरु-
डस्थितम्। कौस्तुभोद्भासितोरस्कं सर्व्वाभरणधारिणम्।
सजलाम्बुदसच्छायं पीतदिव्याम्बरं तथा। मुखानि
चास्य चत्वारि बाहवो द्विगुणास्तथा। सौम्येन्दु-
वदनं पूर्वं नारसिंहन्तु दक्षिणम्। कपिलं पश्चिमं
वक्त्रं तथा वाराहमुत्तमम्। तस्य दक्षिणहस्तेषु बाणा-
रिमुसलाभयम्। चर्म्मशौरधराविन्दुशोभे च वनमा-
लिनः। कार्य्याणि विष्णोर्ध्वंसं ! वामहस्तेष्वनुक्रमात्"।
(अरि, चक्रं इन्दुः शङ्खः)।

लोकपालविष्णोः "एकवक्त्रो द्विबाहुश्च गदाचक्रधरः प्रभुः।

वासुदेवस्य "एकवक्त्रश्चतुर्बाहुः सौम्यरूपः सुदर्शनः। पीता-
म्बरश्च मेघाभः सर्व्वाभरणभूषितः। कण्ठेन शुभदे-
शेन कम्बुतुल्येन राजता। वराभरणयुक्तेन कुण्डलो-
त्तरभूषिणा। अङ्गदी बद्धकेयूरो वनमालाविभूषणः।
उरसा कौस्तुभं बिभ्रत् किरीटं शिरसा तथा। शिरः-
पद्मस्तथैवास्य कर्त्तव्यश्चारुकर्णिकः। पुष्टश्लिष्टायतभुज-
स्ताम्रताम्रनखाङ्गुलिः। मध्येन त्रिवलीभङ्गशोभितेन सु-
चारुणा। स्त्रीरूपधारिणी क्षोणी कार्य्या तत्पादम-
ध्यगा। तत्करस्थाङ्घ्रियुगलो देवः कार्य्यो जनार्द्दनः।
तालान्तरपदन्यासः किञ्चित्किञ्चिद्दक्षिणः। अनुद्धता
मही कार्य्या देवदर्शितविस्मिता। देवस्य कटिवासेन कार्य्यो
ऊ स्ववलम्बिना। वनमाला च कर्त्तव्या देवजान्ववल-
म्बिनी। यज्ञोपवीतं कर्त्तव्यं नाभिदेशमुपागतम्।
उत्फुल्लकमलं पाणौ कुर्य्याद्देवस्य दक्षिणे। वामपाणि-
गतं शङ्खं शङ्खाकारन्तु कारयेत्। दक्षिणे तु गदा
देवी तनुमध्या सुलोचना। स्त्रीरूपधारिणी सुभ्रू
सर्व्वाभरणभूषिता। पश्यन्ती देवदेवेशं कार्य्या चामरधा-
रिणी। कुर्य्यात्तन्मूर्ध्नि विन्यस्तं देवहस्तन्तु दक्षिणम्।
वामभागगतश्चक्रः कार्य्यो लम्बोदरस्तथा। सर्व्वाभरण-
संयुक्तो वृत्तविस्फारितेक्षणः। कर्त्तव्यश्चामरकरो देव-
वीक्षणतत्परः। कुर्य्यात् देवकरं वामं विन्यस्तं तस्य
मूर्द्धनि।

सङ्कर्षणस्य "वासुदेवस्वरूपेण कार्य्यः सङ्कर्षणः प्रभुः। स तु

शुक्लवर्णः कार्य्यो नीलवासा यदूत्तम ! । गदास्थाने च मुषलं चक्रस्थाने च लाङ्गलम् । कर्त्तव्यौ तनुमध्यौ तु सुरूपौ रूपसंयुतौ" ।

प्रद्युम्नस्य "वासुदेवस्वरूपेण प्रद्युम्नश्च तथा भवेत् । स तु दूर्व्वाङ्कुरश्यामः सितवासा विधीयते । चक्रस्थाने भवेच्चापो गदास्थाने तथा शरः । तथाविधौ तौ कर्त्तव्यौ यथा तु शरचापकौ" ।

अनिरुद्धस्य "एतद्वैव तथा रूपमनिरुद्धस्य कारयेत् । पद्मपत्राभवपुषो रक्ताम्बरधरस्य तु । चक्रस्थाने भवेच्चर्म्म गदास्थानेऽसिरेव च । चर्म्म स्याच्छङ्खरूपेण प्रांशुः खड्गो विधीयते । चक्रादीनां स्वरूपाणि किञ्चित्पूर्व्वं प्रदर्शयेत् । रथ्याद्यायुधरूपाणि चक्रादीन्येव यादव ! । वामपार्श्वगताः कार्य्या देवानां प्रवराध्वजाः । सुपताकायुता राजन् ! यदिस्यात्ते यथेरितम्" ।

लक्ष्मीनारायणयोः विश्वकर्म्मशास्त्रात् "लक्ष्मीनारायणौ कार्य्यौ संयुक्तौ दिव्यरूपिणौ । दक्षिणस्था विभोर्म्मूर्त्तिर्लक्ष्मीमूर्त्तिस्तु वामतः । दक्षिणः कण्ठलग्नोऽस्या वामो हस्तः सरोजभृत् । विभोर्व्वामकरो लक्ष्म्याः कुचभागस्थितः सदा । सर्व्वावयवसंपूर्णा सर्व्वालङ्कारभूषिता । सुरुनेत्रकपोलाढ्या रूपयौवनसंयुता । सिद्धिः कार्य्या समीपस्था चामरग्राहिणी शुभा । कर्त्तव्यं वाहनं सव्ये देवाधोभागगं सदा । शङ्खचक्रधरौ तस्य द्वौ कार्य्यौ पुरुषौ पुरः । वामनौ हारकेयूरकिरीटमणिभूषणौ । उपासकौ समीपस्थौ प्रभोर्भ्रूक्षिप्तमानसौ । रचनां योगपट्टस्य विधायाञ्जलिमास्थितौ" ।

योगेश्वरस्य सिद्धार्थसंहितायाम् "पद्मासनसमासीनः किञ्चिन्मीलितलोचनः । योगाग्रे दत्तदृष्टिश्च श्वेतपद्मोपरिस्थितः । वामदक्षिणगौ हस्तौ उत्तानावेकभागगौ । तत्करद्वयपार्श्वस्थे पङ्कजे शङ्खमहागदे । ऊर्द्ध्वकरद्वये तस्य पाञ्चजन्यः सुदर्शनः । योगस्वामी स विज्ञेयः पूज्यो योगाधियोगिभिः" । [त्रिमूर्त्तिशब्दे २८७८ पृ० दर्शितानि चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां लक्षणानि विष्णुधर्म्मोत्तरे उक्तानि चतुर्विंश-] हंसमत्स्यकूर्म्माणाम् "हंसो मत्स्यस्तथा कूर्म्मः कार्य्यास्तद्रूपधारिणः । शृङ्गी मत्स्यस्तु कर्त्तव्यो देवदेवो जनार्द्दनः" ।

वराहस्य "ऐश्वर्य्यसन्निरुद्धश्च वराहो भगवान् हरिः । ऐश्वर्य्यशक्त्या दंष्ट्राग्रसमुद्धृतवसुन्धरः । नृवराहोऽथ वा कार्य्यः शेषोपरिस्थितः प्रभुः । शेषश्चतुर्भुजः कार्य्यः चारुरत्नफणान्वितः । ह्लादोत्फुल्लनयनो देवदर्शनतत्परः । कर्त्तव्यौ क्षीरसंयुक्तौ करौ तस्य यादव ! । सर्पभोगश्च कर्त्तव्यस्तथैव रचिताञ्जलिः । आलीढस्थानसंस्थानस्तत्पृष्ठे भगवान् भवेत् । वामार्ल्लीनता तस्य योषिद्रूपा वसुन्धरा । नमस्कारपरा तस्य कर्त्तव्या द्विभुजा शुभा । यस्मिन् भुजे धरा देवी तस्य शङ्खकरो भवेत् । अन्ये तस्य कराः कार्य्याः पद्मचक्रगदाधराः । हिरण्याक्षशिरश्छेदचक्रोद्यतकरोऽथ वा । हतोद्धृतहिरण्याक्षः प्रसन्नो भगवान् भवेत् । नृसिंहत्वमनैश्वर्य्यं हिरण्याक्षं विदुर्बुधाः । ऐश्वर्य्येणाविभागेन स निरस्तोऽरिमर्द्दनः । नृवराहोऽथ वा कार्य्यो ध्याने कपिलवत् स्थितः । द्विभुजस्त्वथ वा कार्य्यः पिण्डनिर्वपनोद्यतः । यज्ञक्रोडस्वरूपेण यज्ञदानवमर्द्दनः । नृवराहो वराहश्च कर्त्तव्यः क्ष्माविदारणः" ।

नरसिंहस्य "स एवं भगवान्विष्णुर्नरसिंहवपुर्द्धरः । ध्यानविधिः स एवोक्तः परमज्ञानवर्द्धनः । पीनस्कन्धकटिग्रीवः कृशमध्यः कृशोदरः । सिंहाननो नरेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः । आलीढस्थानसंस्थानः सर्व्वाभरणभूषितः । ज्वालामालाकुलमुखो ज्वालाकेशरमण्डलः । हिरण्यकशिपोर्व्वक्षःपाटयन्नखरैः खरैः । नीलोत्पलाभः कर्त्तव्यो देवजानुगतस्तथा । हिरण्यकशिपुर्दैत्यस्तत्त्वज्ञानं विदुर्बुधाः" ।

वामनस्य "कर्त्तव्यो वामनो देवः सङ्कटैर्गात्रपर्व्वभिः । पीनगात्रश्च कर्त्तव्यो दण्डी चाध्ययनोद्यतः । दूर्व्वाश्यामश्च कर्त्तव्यः कृष्णाजिनधरस्तथा" ।

त्रिविक्रमस्य "सजलाम्बुदसङ्काशस्तथा कार्य्यस्त्रिविक्रमः । दण्डपाशधरः कार्य्यः शङ्खचक्रगदाधरः । शङ्खचक्रगदापद्माः कार्य्यास्तस्य सरूपिणः । निर्द्दिष्टास्ते न कर्त्तव्याः शेषं कार्य्यन्तु पूर्व्ववत् । ऊर्द्ध्ववदनः कार्य्यो देवो विस्फारितेक्षणः" ।

परशुरामस्य "कार्य्यस्तु भार्गवो रामो जटामण्डलदुर्द्दशः । हस्तेऽस्य परशुः कार्य्यः कृष्णाजिनधरस्य तु" ।

रामादीनाम् "रामो दाशरथिः कार्य्यो राजलक्षणलक्षितः । भरतो लक्ष्मणश्चैव शत्रुघ्नश्च महायशाः । तथैव सर्व्वे कर्त्तव्याः किन्तु मौलिविवर्जिताः" ।

कृष्णस्य "कृष्णश्चक्रधरः कार्य्यो नीलोत्पलदलच्छविः । इन्दीवरधरा कार्य्या तस्य वामे तु रुक्मिणी" ।

बलभद्रस्य "क्षीरपाण्डुरवर्णश्च कार्य्यो मुषली चैव कुण्डली । श्वेतोऽतिनीलवसनो मदाद्घूर्णितलोचनः" ।

प्रद्युम्नस्य "चापबाणधरः कार्य्यः प्रद्युम्नश्च सुदर्शनः । राजन्निन्द्रमणिश्यामः श्वेतशाखा मदोत्कटः" ।

कामस्य "कामदेवस्तु कर्त्तव्यो रूपेणाप्रतिमो भुवि । अष्टबाहुः प्रकर्त्तव्यः शङ्खपद्मविभूषणः । चापबाणकरश्चैव मदादञ्चितलोचनः । रतिः प्रीतिस्तथा शक्तिर्मदशक्तिस्तथोज्ज्वला । चतस्रस्तस्य कर्त्तव्याः पत्न्यो रूपमनोहराः । चत्वारश्च करास्तस्य कार्य्या भार्य्यास्तनोपगाः । केतुश्च मकरः कार्य्यः पञ्चबाणमुखो महान्" ।

अनिरुद्धशाम्बयोः "कर्त्तव्यश्चानिरुद्धोऽपि खड्गचर्म्मधरः प्रभुः । शाम्बः कार्य्यो गदाहस्तः सुरूपश्च विशेषतः । शाम्बानिरुद्धौ कर्त्तव्यौ पद्माभौ रक्तवाससौ" ।

देवक्याः "पद्मपत्राग्रगौराभा कर्त्तव्या देवकी तथा" ।

यशोदायाः "मधूकपुष्पसच्छाया यशोदापि सदा भवेत्" ।

गोपालस्य "गोपालप्रतिमां कुर्य्यात् वेणुवादनतत्पराम् । बर्हापीडां घनश्यामां द्विभुजामृजुसंस्थिताम्" ।

बुद्धस्य "काषायवस्त्रसंवीतः स्वर्णसंवर्णचीवरः । पद्मासनस्थो द्विभुजो ध्यायी बुद्धः प्रकीर्त्तितः" ।

कल्किनः "खड्गोद्यतकरः क्रुद्धो हयारूढो महाबलः । म्लेच्छोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्त्तितः" ।

नरनारायणहरिकृष्णानाम् "दूर्व्वाश्यामो नरः कार्य्यो द्विभुजश्च महाबलः । नारायणश्चतुर्बाहुर्नीलोत्पलदलच्छविः । तयोर्म्मध्ये तु बदरी कार्य्या फलविभूषिता । बदर्य्यामथवा कार्य्यावक्षमालाधरावुभौ । अष्टचक्रे स्थितौ याने भूतयुक्ते मनोरमे । कृष्णाजिनधरौ दान्तौ जटामण्डलधारिणौ । पादेन चैकेन रथस्थितेन पादेन चैकेन च जानुगेन । कार्य्यो हरिश्चात्र नरेण तुल्यः कृष्णोऽपि नारायणतुल्यमूर्त्तिः" ।

हयग्रीवस्य "मूर्त्तिमान् पृथिवीहस्तन्यस्तपादः सितच्छविः । नीलाम्बरधरः कार्य्यो देवो हयशिरोधरः । विन्द्यात् सङ्कर्षणांशेन देवो हयशिरोधरः । कर्त्तव्योऽष्टभुजो देवः तत्करेषु चतुर्ष्वथ । शङ्खं चक्रं गदां पद्मं साकारं कारयेद्बुधः । चत्वारश्च कराः कार्य्या वेदानां देहधारिणाम् । देवेन मूर्ध्नि विन्यस्ताः सर्व्वाभरणधारिणः" ।

कपिलस्य "प्रद्युम्नं विद्धि वैराग्यं तु कापिलीं तनुमाश्रितः । मध्ये तु करकः कार्य्यस्तस्योत्सङ्गगतः परः । दोर्युगं चापरं तस्य शङ्खचक्रधरं भवेत् । पद्मासनोपविष्टश्च ध्यानसम्मीलितेक्षणः । कर्त्तव्यः कपिलो देवो जटामण्डलमण्डितः । वायुसंरोधपीनांसः श्मश्रुचरबद्धः । मृगाजिनधरो राजन् ! ब्रह्मसूत्रोपवीतवान् । विभुर्म्मन्मथछायापङ्कविकासंस्थितः प्रभुः । वैराग्यभावेन महानुभावो ध्यानस्थितः सम्यगर्थं पठन्नपि । ध्यायंस्तथास्ते भुवनस्य गोप्ता सांख्यप्रवक्ता पुरुषः पुराणः" ।

व्यासस्य "कृशः कृष्णतनुर्व्यासः पिङ्गलोऽतिजटाधरः । सुमन्तुर्जैमिनिः पैलो वैशम्पायन एव च । तस्य शिष्याश्च कर्त्तव्याश्चत्वारः पारिपार्श्विकाः" ।

वाल्मीकेः "गौरस्तु कार्य्यो वाल्मीकिस्तेजोमण्डलदुर्दृशः । तपस्यभिरतः शान्तो न कृशो न च पीवरः" ।

दत्तात्रेयस्य "वाल्मीकिरूपं सकलं दत्तात्रेयस्य कारयेत्" ।

धन्वन्तरेः "धन्वन्तरिः सुकर्त्तव्यः सुरूपः प्रियदर्शनः । करद्वयगतश्चास्य सामृतः कलसो भवेत् ।

जलशायिनः "जलमध्यगतः कार्य्यः शेषपन्नगतल्पगः । फणापुञ्जमहारत्नदुर्न्निरीक्ष्यशिरोधरः । देवदेवस्तु कर्त्तव्यस्तत्र सुप्तश्चतुर्भुजः । तथापरश्च कर्त्तव्यः शेषभोगाङ्कसंस्थितः । एकपादोऽस्य कर्त्तव्यो लक्ष्म्युत्सङ्गगतः प्रभोः । तथापरश्च कर्त्तव्यस्तत्र जानौ प्रसारितः । कर्त्तव्यो नाभिदेशस्थस्तथा तस्यापरः करः । तथैवान्यः करः कार्य्यो देवस्य तु शिरोधरः । सन्तानमञ्जरीधारी तथैवास्यापरो भवेत् । नाभीसरसिसम्भूते कमले तस्य यादव ! । सर्व्वपुष्पमयो देवः प्राग्वत्कार्य्यः पितामहः । नालसंस्थौ च कर्त्तव्यौ पद्मस्य मधुकैटभौ । स्वरूपधारीणि भुजङ्गमस्य कार्य्याण्यथास्त्राणि तथा समीपे । एतत्तथाग्रे यदुपुङ्गवोक्तं देवस्य रूपं परमस्य तस्य" ।

गरुडस्य विष्णुधर्म्मोत्तरात् "तार्क्ष्यो मरकतप्रख्यः कौशिकाकारनासिकः । चतुर्भुजस्तु कर्त्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा । स्कन्धोरुजानुचरणः पक्षद्वयविभूषितः । प्रभासंख्यानसौवर्णकलापेन विराजितः । छत्रन्तु पूर्णकुम्भञ्च करयोस्तस्य कारयेत् । करद्वयन्तु कर्त्तव्यं तथा विरचिताञ्जलि । यदास्य भगवान् पृष्ठे तदा कुम्भधरौ करौ । न कर्त्तव्यौ तु कर्त्तव्यौ देवपादधरौ शुभौ । किञ्चिल्लम्बोदरः कार्य्यः सर्व्वाभरणभूषितः" ।

रुद्रस्य "देवदेवं महादेवं वृषारूढन्तु कारयेत् । तस्य वक्त्राणि कार्य्याणि पञ्च यादवनन्दन ! । सर्व्वाणि सौम्यरूपाणि दक्षिणं विकटं मुखम् । कपालमालिकं भीमं जगत्संहारकारकम् । त्रिनेत्राणि तु सर्व्वाणि वदनं तत्परं विना । जटाकलापे कुर्व्वीत तस्य चन्द्रकला भवेत् । तस्योपरि-

व्याघ्रचर्मं परिधानन्तु विधीयते । यज्ञोपवीतं च तथा वासुकिं तस्य कारयेत् । दशबाहुस्तथा कार्य्यो देवदेवो महेश्वरः । अभयाख्यत्रिशूलञ्च अर्द्धचन्द्रमथोत्पलम् । तस्य दक्षिणहस्तेषु कर्त्तव्यानि महाभुज ! । वामे च नागपाशाङ्कुश चापाद्यं कमण्डलुम् । तथा चर्म च कर्त्तव्यं देवदेवस्य शूलिनः । वर्णस्तथास्य कर्त्तव्यश्चन्द्रांशु सदृशप्रभः" ।

ईशानादीनाम् "ईशानतत्पुरुषाघोरवामजातक्रमेण तु । सितपीतकृष्णरक्ताश्चतुर्वर्णाः प्रकीर्त्तिताः । पञ्चवक्त्राः स्मृताः सर्वे दशदोर्द्दण्डभूषिताः । खड्गखेटधनुर्बाणकमण्डल्व-क्षमालिनः । वराभयकरोपेताः शूलपङ्कजपाणयः" । वामो, वामदेवः । जातः, सद्योजातः ।

मूर्त्त्यष्टकस्य "शर्व्वो भीमो महादेवः रुद्रः पशुपतिर्भवः । उग्र ईशान इत्यष्टौ मूर्त्तयः शिवसन्निभाः । मृगाङ्कचूड़ामणयो जटामण्डलमण्डिताः । त्रिनेत्रा वरखट्वाङ्गत्रिशूलवरपाणयः" ।

अर्द्धनारीश्वरस्य "अर्द्धं देवस्य नारी तु कर्त्तव्या शुभलक्षणा । अर्द्धन्तु पुरुषः कार्य्यः सर्वलक्षणभूषितः । ईश्वरार्द्धे जटाजूटं कर्त्तव्यं चन्द्रभूषितम् । उमार्द्धे तिलकं कुर्य्यात् सीमन्तमलकं तथा । भस्मोद्धूलितमर्द्धन्तु अर्द्धं कुङ्कुमभूषितम् । नागोपवीतिनं चार्द्धमर्द्धं हारविभूषितम् । वामार्द्धे तु स्तनं कुर्य्यात् घनं पीनं सुवर्त्तुलम् । उमार्द्धे तु प्रकर्त्तव्यं सुवस्त्रेण च वेष्टितम् । मेखलां दापयेत्तत्र वज्रवैदूर्य्यभूषिताम् । अर्द्धलिङ्गं महेशार्द्धे सर्पमेखलमण्डितम् । पादञ्च देवदेवस्य समपद्मोपरिस्थितम् । वामलाक्षं स्मृतं वाममञ्जनेन विभूषितम् । त्रिशूलमक्षसूत्रञ्च भुजयोः सव्ययोः स्मृतम् । दर्पणञ्चोत्पलं कार्य्यं भुजयोरपसव्ययोः" ।

दक्षिणामूर्त्तेः "दक्षेण मुद्रां प्रतिपादयन्तं सिताक्षसूत्रं च तदूर्द्ध्वभागे । वामे च पुस्ताभिलागमाद्यां बिभ्राणमूर्द्धेन सुधाधरं च । सिताम्बुजस्थं सितवर्णमीशं सिताम्बरालेपनमिन्दुमौलिम् । ज्ञानं मुनिभ्यः प्रतिपादयन्तं तं दक्षिणामूर्त्तिमुदाहरन्ति" ।

उमामहेश्वरयोः "युग्मं स्त्रीपुरुषं कार्य्यं उमेशौ दिव्यरूपिणौ । अष्टभुजं तु देवेशं जटाचन्द्रार्द्धभूषितम् । द्विनेत्रां द्विभुजां देवीं सुमध्यां सुपयोधराम् । वामपाणिन्तु देवस्य देव्याः स्कन्धे नियोजयेत् । दक्षिणन्तु करं शम्भोरुत्पलेन विभूषितम् । देव्यास्तु दक्षिणं पाणिं स्कन्धे देवस्य स्थापयेत् । वामपाणौ तथा देव्या दर्पणं दापयेच्छुभम्" ।

हरिहरस्य "कार्य्यं हरिहरस्यापि दक्षिणार्द्धं सदा शिवः । वामार्द्धं तु हरिर्ज्ञेयः श्वेतनीलाकृतिः क्रमात् । वरत्रिशूलचक्राब्जधारिणौ बाहवः क्रमात् । दक्षिणे वृषभः पार्श्वे वामभागे विहङ्गराडिति" ।

विद्येश्वराणाम् विश्वकर्म्मशास्त्रात् "द्विनेत्रा जटिलाः शुभ्राः वरत्रिशूलधारिणः । कृताञ्जलिकराः सर्वे विश्वेशाश्चैव भक्तकाः । अनन्तश्च त्रिमूर्त्तिश्च सूक्ष्मः श्रीकण्ठ एव च । शिवः शिखण्ड्येकनेत्र एकरुद्रश्च ते क्रमात्" ।

१रुद्रभेदानां तन्त्रराजस्य "अथ रुद्रान् प्रवक्ष्यामि बाहुभेदक्रमान्वितान् । अजनामा महारुद्रो धत्ते शूलमथाङ्कुशम् । कपालं डमरुं सर्पं मुद्गरञ्च सुदर्शनम् । अक्षसूत्रमथो दक्षे तथा वामे कराष्टके । तर्ज्जनीमूर्द्धतस्तत्र खट्वाङ्गन्तदधः करे । गदां च पट्टिशं घण्टां शक्तिपरशुकुण्डिकाः" ।

२एकपादस्य "एकपादाभिधो बिभ्रत् स्फोटादः खाड्गकं परम् । चक्रं डमरुकं शूलं मुद्गरं तदधोऽपरम् । अक्षसूत्रमधो वामे खट्वाङ्गञ्चोर्द्धहस्तके । धनुर्घण्टां कपालञ्च कौमुदीं तर्ज्जनीं घटम् । परशुञ्चक्रमाधत्ते क्रमाद्बाहुष्टके त्विति । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यजनात् सदा" ।

३अहिर्बुध्न्यस्य "अहिर्बुध्न्यो गदां चक्रं चापं डमरुमुद्गरौ । शूलाङ्कुशाक्षमालाश्च दक्षोर्द्धाधःकरैः क्रमात् । तोमरं पट्टिशं चर्म्म कपालं तर्ज्जनीं घटम् । शक्तिं परशुकं वामे दक्षवद्धारयत्यसिम्" ।

४विरूपाक्षस्य "विरूपाक्षस्ततः खड्गं शूलं डमरुकाङ्कुशौ । सर्पं चक्रं गदामक्षसूत्रं बिभ्रत् कराष्टके । खेटं खट्वाङ्गकं शक्तिं परशुं तर्ज्जनीं घटम् । घण्टाकपालकौ चेति वामोर्द्धादिकराष्टके" ।

५रैवतस्य "रैवतो दक्षिणे चापं खड्गशूलं गदामहिम् । चक्राङ्कुशाक्षमालास्तु धारयन्नूर्द्धमादितः । धनुः खेटञ्च खट्वाङ्गं घण्टातर्ज्जनिकां ततः । परशुं पट्टिशं पात्रं वामबाहुष्वधोऽर्पयत् । सर्वसम्पत्करो ह्येष जायते यार्च्चनाङ्कयम्" ।

६हरस्य "हराख्यो मुद्गरञ्चैव डमरुं शूलमङ्कुशम् । गदासर्पाक्षमालाश्च धारयन् दक्षिणोर्द्धतः । पट्टिशन्तोमरं शक्तिं परशुं तर्ज्जनीं घटम् । खट्वाङ्गं पट्टिकाञ्चेति वामोर्द्धादिक्रमेण तु" ।

७बहुरूपस्य "बहुरूपोऽदधद्दक्षे डमरुञ्च सुदर्शनम् । सर्पं

शूलाङ्कुशौ चैव कौमुदीं जपमालिकाम् । घण्टाकपाल-खट्वाङ्गं तर्जनीं कुण्डिकां धनुः । परशुं पट्टिशं चैव वामोर्द्धादिकरादधे" ।

८त्र्यम्बकस्य "त्र्यम्बकोऽपि दधच्चक्रं डमरुं मुद्गरं शरम् । शूलाङ्कुशाक्षमालाश्च दक्षोर्द्धादिक्रमेण हि । गदाख-ट्वाङ्गपात्राणि कार्मुकं तर्जनीघटौ । परशुं पट्टिशं चेति वामोर्द्धादिकरादधे" ।

९सुरेश्वरस्य "सुरेश्वरोऽपि डमरुं चक्रं शूलाङ्कुशावपि । शरञ्च मुद्गरं चापं दक्षबाहुष्वधे स्थिति । पङ्कजं परशुं घण्टां पट्टिशं तर्जनीं धनुः । खट्वाङ्गं कारयेत्तत्र वामेऽष्टकरपङ्क्तिषु" ।

१०जयन्तस्य "जयन्तो दशमो रुद्रोऽप्यङ्कुशं चक्रमुद्गरौ । शूला-क्षिडमरुं बाणमस्त्रं यमे स्थिति । गदा-खट्वाङ्ग-परशुं कपालं शक्तिं तर्जनीम् । धनुः कुण्डी-मयोर्द्धादि वामबाहुष्वधे दधत्" ।

११अपराजितस्य "अथापराजितो दक्षे तोमरं खड्गमङ्कु-शम् । शूलाक्षिचक्रडमरुमक्षमालां दधत् क्रमात् । शक्तिं खेटं गदां पात्रं तर्जनीं पट्टिशध्वजम् । घण्टाञ्च-रतथाथ धारयन्नूर्द्ध्वादितः । अजैकपादहिर्बुध्न्यः विरूपाक्षश्च रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरे-श्वरः । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजितः" ।

स्कन्दस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "कुमारः षण्मुखः कार्यः शिख-ण्डकविभूषणः । रक्ताम्बरधरः कार्यो मयूरवरवाहनः । कुक्कुटश्च तथा घण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वैजयन्ती च शक्तिः कार्या च वामयोः" ।

भैरवस्य "अथातो रूपनिर्माणं वक्ष्येऽहं भैरवस्य तु । लम्बो-दरन्तु कर्त्तव्यं वृत्तपिङ्गललोचनम् । दंष्ट्राकरालवदनं फुल्लनासापुटन्तथा । कपालमालिनं रौद्रं सर्वतः सर्प-भूषणम् । त्रासयन्तञ्च देवीं पर्वतनन्दिनीम् । गजचर्मोत्तरच्छदम् । बहुभिर्बाहु-भिर्युक्तं सर्वायुधविभूषणम् । कुर्यात् शक्तिप्रतीकाशैस्तथा नीलमणैः शुभैः । सौम्योक्तमिदं रूपं भैरवस्य प्रकी-र्त्तितम्" ।

महाकालस्य "महाकालस्य कथितमेतद्धि भैरवं शुभम् । देवीत्रासनकश्चास्य करे कार्यश्च पन्नगः । न चास्य पु-रतः कार्या देवी पर्वतनन्दिनी । शुक्रा न कार्याश्च तथा न रक्ता कदापि तौ मातृगणप्रधाने । कार्यं तथा वत् परिवर्हणस्य गणाश्च कार्या बहुरूपरूपाः" ।

नन्दिनः "नन्दी कार्यस्त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्महाभुजः । सि-न्दूराभश्चतुर्णायो व्याघ्रचर्मपरिच्छदः । त्रिशूलभिन्दि-पालौ च करयोस्तस्य कारयेत् । शिरोगतं तृतीयन्तु तर्जयन्तं तथापरम् । आलोकयानं कर्त्तव्यं दूरादागमि-र्मञ्जनम्" ।

वीरभद्रस्य "अनेनैव तु रूपेण वीरभद्रं विदुर्बुधाः" ।

अवरस्य विश्वकर्मशास्त्रात् "अवरस्त्रिपादः कर्तव्यस्त्रिनेत्रैर्नवने-त्रिभिः । भस्मप्रहरणो दक्षिणबाहुर्व्याकुलेक्षणः" ।

१वसूनां विश्वकर्मशास्त्रात् तत्र धरस्य "अथातः संप्रवक्ष्यामि वसुरूपाणि ते जय ! । पद्मास्य-मालिके तस्य दक्षवामक-रद्वये । शक्ती दधानोऽयं धराख्यो वसुरादिमः" ।

२ध्रुवस्य "मालां पुष्करबीजोत्थां चक्रं शक्तिं कमण्डलुम् । दक्षाधरादिविन्यासेन यस्य स्युः स ध्रुवो मतः" ।

३सोमस्य "मुक्ताफलकृतामाला पङ्कजं शक्तिरङ्कुशः । स वसुः कीर्तितो वत्स सोमनामेति वै बुधैः" ।

४आपस्य "सव्यवामोर्द्धगौ यस्य करौ स्तः शक्तिसंयुतौ । खे-टाङ्कुशान्वितौ चाधः स भवेदापसंज्ञकः" ।

५अनिलस्य "अक्षमालोपवीतस्तु स्रुचिशक्तिकरावधः । यस्य स्तः सोऽनिलाख्यः स्याच्छुभदः पञ्चमो वसुः" ।

६नलस्य "स्रुवाक्षमालिके दक्षे वामे शक्तिकपालभृत् । सव्यो-र्द्धादिक्रमाद्युयोऽसौ नलाख्यस्तु वसुः स्मृतः" ।

७प्रत्यूषस्य "खट्वाङ्गधरः सव्ये शक्तिखेटकरोऽन्यतः । प्रत्यूषाख्यो वसुश्चायं सप्तमः परिकीर्तितः" ।

८प्रभासस्य "सव्ये दण्डकपालोऽसौ वामे तु स्रुचिशक्तिकः । शुभदः कीर्तितश्चायं प्रभासो-वसुरष्टमः । एते सर्वे समाख्याता नवकाञ्चनसन्निभाः । धरो ध्रुवश्च सोमः स्या-दापश्चैवानिलो नलः । प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" ।

द्वादशादित्यानाम् "शृणु वत्स ! प्रवक्ष्यामि सूर्यभेदांस्तु ते जय ! । यावत् प्रकाशकः सूर्यो जायते मूर्तिभिर्यथा" ।

१धातुः "दक्षिणे पौष्करी माला करे वामे कमण्डलुः । पद्माभ्यां शोभितकरा सा धात्री प्रथमा स्मृता" ।

२मित्रस्य "शूलं वामकरे चास्याः दक्षिणे सोम एव च । मैत्री नाम त्रिनयना कुशेशयविभूषिता" ।

३अर्यम्णः "प्रथमे तु करे चक्रं तथा वामे च कौमुदी । मूर्त्तिरार्यमणी ज्ञेया सपद्मैः पाणिपल्लवैः" ।

४रुद्रस्य "अक्षमाला करे सव्ये चक्रं वामे प्रतिष्ठितम् । सा मूर्त्ती रौद्री ज्ञातव्या प्रधाना पद्मभूषिता" ।

५वरुणस्य "चक्रं तु दक्षिणे यस्या वामे पाशः सुशोभनः । सा वारुणी भवेन्मूर्त्तिः पद्मद्वयकरद्वया" ।
६सूर्य्यस्य "कमलञ्च तु दक्षिणतो माला चाक्षमयी भवेत् । सा भवेत् सम्मता सूर्य्यमूर्त्तिः पद्मविभूषिता" ।
७भगस्य "यस्या दक्षिणतः शूलं वामहस्ते सुदर्शनः । भगमूर्त्तिः समाख्याता पद्महस्ता शुभा जय !" ।
८विवस्वतः "अथ वामकरे माला त्रिशूलं दक्षिणे स्मृतम् । विवस्वन्मूर्त्तिरेषा स्यात् पद्मलाञ्छनलाञ्छिता" ।
९पूष्णः "पूषाख्यस्य भवेन्मूर्त्तिर्द्विभुजा पद्मलाञ्छिता । सर्व्वपापहरा ज्ञेया सर्व्वलक्षणलक्षिता" ।
१०सवितुः "दक्षिणे तु गदा यस्या वामे चैव सुदर्शनः । पद्मरूपा तु सावित्री मूर्त्तिः सर्व्वार्थसाधनी" ।
११त्वष्टुः "स्रुवं च दक्षिणे हस्ते वामे होमजकालिकाम् । मूर्त्तिस्त्वाष्ट्री भवेत् सा स्यात् पद्मरुद्धकरद्वया" ।
१२विष्णोः "सुदर्शनकरा सव्ये पद्महस्ता तु वामतः । यथा स्यात् द्वादशी मूर्त्तिर्विष्णोरमिततेजसः । धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" ।
मरुताम् "अथातः संप्रवक्ष्यामि रूपाणि मरुतां तव" ।
१श्वसनस्य "अक्षमालाब्जे दक्षे वामे कुण्डीध्वजान्वितः । श्वसनाख्यो भवेदेवं साधकानां सुसिद्धिदः" ।
२स्पर्शनस्य "चक्राक्षमालिकापात्रध्वजयुक् स्पर्शनाभिधः" ।
३वायोः "कपालध्वजपाशाब्जधारको वायुनामकः" ।
४मातरिश्वनः "मातरिश्वा कपालाब्जध्वजपात्रकरो मतः" ।
५सदागतेः "ध्वजाक्षसूत्रपात्राब्जं बिभ्राणः स्यात् सदागतिः ।
६महाबलस्य "ध्वजासिखेटपात्राणि धारयंस्तु महाबलः" ।
७बलवर्द्धनस्य "ध्वजपाशकपालाब्जैः संयुतो बलवर्द्धनः" ।
८पृषदश्वस्य "पात्राक्षसूत्रपाशाब्जधारकः पृषदश्वकः" ।
९गन्धवहस्य "अक्षसूत्रगदाकम्बुध्वजी गन्धवहाभिधः" ।
१०गन्धवाहकस्य "कपालध्वजपात्राब्जहस्तको गन्धवाहकः" ।
११अनिलस्य "पाशसूत्राक्षसूत्राब्जध्वजहस्तोऽनिलो मतः" ।
१२आशुगस्य "अक्षमालासुनीलाब्ज-ध्वज-कम्बुधराशुगः" ।
१३सुखस्य "ध्वजबाणधनुःकुण्डीकरयुक् सुखको भवेत्" ।
१४कर्करस्य "ध्वजाब्जपात्रसूत्राणि धारयेत् कर्कराभिधः" ।
१५समीरणस्य "अब्जाक्षमालिकापात्रध्वजहस्तः समीरणः" ।
१६समीरकस्य "ध्वजपात्रघटाब्जानि बिभ्राणस्तु समीरकः" ।
१७अनुत्तमस्य "अक्षपात्रध्वजाब्जानि सुपक्ष बिभ्रदनुत्तमः" ।
१८मारुतस्य "अक्षमालाध्वजाब्जानि धारयन् मारुताभिधः" ।
१९नागयोनिजस्य "पद्माक्षसूत्रपाशाब्जसंयुतो नागयोनिजः" ।
२०जगत्प्राणस्य "ध्वजसुण्डाक्षपात्री स्याज्जगत्प्राणाभिधः स्मृतः" ।
२१पवनस्य "ध्वजसूत्रकपाशाब्जसंयुतः पवनाभिधः" ।
२२वातस्य "खट्वाङ्गध्वजखेटानि बिभ्राणो वातसंज्ञकः" ।
२३प्रभञ्जनस्य "ध्वजाक्षखड्गपात्राणि धारयंस्तु प्रभञ्जनः" ।
२४पवस्य "अक्षसूत्रध्वजाब्जाहिपाणियुक् पवनामकः" ।
२५नभस्वतः "शूलाब्जध्वजपात्राणि नभस्वानिति धारयन्" ।
२६अतिबलस्य "ध्वजाङ्कुशाक्षसूत्राणि बिभ्राणोऽतिबलो मतः" ।
२७तरस्विनः "सध्वजाम्बुजपात्राङ्कुशस्तरस्वी नाम कीर्त्तितः" ।
२८द्रावणस्य "टङ्कसुण्डध्वजाब्जानि धारयन् द्रावणो मतः" ।
२९दैत्यघ्नकस्य "ध्वजाक्षतर्ज्जनीपात्रपाणियुग् दैत्यघ्नकः" ।
३०गात्रजाड्यस्य "अक्षमालाकुठाराब्जध्वजयुग्गात्रजाड्यकः" ।
३१अधरस्य "घण्टाब्जध्वजसूत्राणि धारयन्नधराभिधः" ।
३२जर्द्दहः "बोधिपल्लवसूत्राब्जध्वजहस्तः सदोर्द्दहकः" ।
३३गतिरोधनस्य "अक्षसूत्रध्वजाशोकपात्रयुक् गतिरोधनः" ।
३४पाणिकस्य "पाणिको नाम विज्ञेयो बाणाब्जध्वजसुण्डयुक्" ।
३५साधकस्य "ध्वजाक्षघटपात्राणि धारयन् साधको मतः" ।
३६विश्वपूरकस्य "बीजपूरध्वजाब्जाक्षसंयुतो विश्वपूरकः" ।
३७जगदाश्रयस्य "घण्टाक्षध्वजमालाभिः संयुतो जगदाश्रयः" ।
३८विश्वातिरिक्तस्य "विश्वातिरिक्तको नाम ध्वजलाञ्छनपाशयुक्" ।
३९कृजागरस्य "अक्षमालाकजे घण्टाध्वजौ बिभ्रत् कृजागरः" ।
४०विश्वोदरस्य "विश्वोदरो भवेदेष शङ्खशूलघटध्वजी" ।
४१व्यग्रकस्य "व्यग्रको नाम विज्ञेयो खड्गबाणधनुर्द्धटी" ।
४२तीव्रकस्य "श्रीफलाब्जाक्षपात्राणि धारयंस्तीव्रको मतः" ।
४३शुभकस्य "शक्तिसुण्डध्वजपाशी शुभकोऽयं प्रकीर्त्तितः" ।
४४बीजवर्द्धनस्य "अक्षसूत्रध्वजपाशपात्रयुक् बीजवर्द्धनः" ।
४५भद्रजयस्य "ध्वजपाश-कपालाब्जैर्युतो भद्रजयो मतः" ।
४६पुष्करोद्भवस्य "टङ्कपाश-ध्वजाब्जानि धारयन् पुष्करोद्भवः ।
४७अक्षिनीपतेः "पलाशपत्रपाशाब्जध्वजहस्तोऽक्षिनीपतिः" ।
४८व्यक्तमूर्त्तेः "अम्बु-बीज-ध्वजा-ब्जाक्षपाणियुग् व्यक्तमूर्त्तिकः" ।
४९विश्वगस्य "परिघाक्षध्वजाब्जानि धारयन् विश्वगो मतः । सर्व्वे चतुर्भुजा ज्ञेया युवानः कुञ्चितभ्रुवः । सव्योर्द्ध्वादुत्तरोर्द्ध्वं क्रमेणायुधधारिणः । रक्ताम्बरा महावीर्याः सर्व्वभूषणभूषिताः । मृगवाहा मृगारूढाः सर्व्वे ते शबलांशुकाः । इति तेऽत्र समाख्याता शुभदास्तु मरुद्गणाः । संख्ययैकोनपञ्चाशत् सर्व्वरोगापनुत्तये" । स्कन्दपुरा०

साध्यानां ब्रह्माण्डपुराणे "साध्याः पद्मासनगताः कमण्डलु-
लसत्करिणः । धर्मसुता महात्मानो द्वादशामरपूजिताः"
विष्णुधर्मोत्तरे "मनोऽनुमन्ता प्राणश्च नरयानश्च वीर्यवान् ।
चित्तिर्हयो, नयश्चैव हंसो नारायणस्तथा । प्रभवो वि-
भुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे" ।
अश्विनोः "पद्मपत्रसवर्णाभौ पद्मपत्रसमाम्बरौ । द्विभुजौ देव-
भिषजौ कर्तव्यौ देहसंयुतौ । सर्वाभरणसम्पन्नौ विशे-
षाद्वारुलोचनौ । तयोरौषधयः कार्या दिव्या दक्षिण-
हस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्ये दर्शनीये तथा नृप ! ।
एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव ! । नारीयुगं
प्रकर्तव्यं सुरूपञ्चारुदर्शनम् । तयोश्च नामनी प्रोक्ते
रूपसम्पत् तथाकृतिः । मधूकपुष्पसङ्काशा रूपसम्पत् प्रकी-
र्तिता । आकृतिः कथिता लोके शरकाण्डनिभा तथा ।
रक्तभाण्डकरे कार्ये चन्द्रशुक्लाम्बरे तथा" ।
रेवन्तस्य "हयस्थः सूर्यवत् कार्यो रेवन्तश्च तथा प्रभुः" ।
यक्षाणां मयसंग्रहे "तुन्दिला द्विभुजाः कार्या निधि-
हस्ता मदोत्कटाः । गदी वैश्रवणः प्रोक्तो नृपालस्त-
दमो वरः । सिद्धार्थो मणिभद्रश्च सुमना नन्दनो
यशाः । कण्डूतिः पाञ्चकः शङ्खो मणिमान् पद्म-
रामकौ । सर्वभोजी पिङ्गाक्षश्चतुरो मन्दराश्रयः ।
शुभ्रचन्द्रप्रद्योतमेघवर्णजयावहाः । द्युतिमान् केतुमान्
श्रेतोमौलिमान् विजयाकृतिः । पद्मवर्ण-महापाश-प-
ञ्चदन्ताः सुदर्शनाः । पूर्णमास-हिरण्याक्ष-गतजिह्व
बलाहकाः । बलार्कविपुलौ पद्मनाभः कुमुदशीरकौ ।
सुगन्ध दत्यमी यक्षास्तेषां राजा धनाधिपः" ।
राक्षसादीनां मयदीपिकायाम् "रक्तवस्त्रधराः कृष्णा
मत्स्यदीर्घाः सदंष्ट्रिकाः । कर्त्तिखट्वाङ्गहस्ताश्च राक्षसा
घोररूपिणः । हेतिः प्रहेतिः यज्ञघ्नः शङ्कुश्च शनिब-
न्धनः । विद्युत्सर्जनतुण्डादपौरुषेयसुकेशिनः । उग्र-
माल्योत्क्रमौ प्रोक्ताः प्रधाना राक्षसाः शिव । भूता-
स्तथैव दानाश्च दीर्घश्मश्रुः पिशाचकाः" ।
गन्धर्वरूपमाह विश्वकर्मा "वरदो भक्तलोकानां किरीटी
कुण्डली गदी । कार्यस्तु रूपी गन्धर्वो वीणावाद्य-
रतस्तथा" ।
वासुकेस्तत्रैव "अनन्तो रक्तकायश्च सितपङ्कजमालिकः । शत-
सहस्रभोगोऽहिः शिरःकुवलयान्वितः" ।
तक्षकादिनागरूपमाह मयः "श्वेतदेहश्च कर्तव्यः स्फुरन्मौ-
क्तिकसन्निभः । रक्ताङ्कः स्वस्तिकोपेतः शतेशाङ्कयुतो
महान् । कृष्णः कर्कोटक कण्ठे शुक्लरेखात्रयान्वितः ।
रक्तपद्मनिभः पद्मः शिरःशुक्लः सविद्रुमः । शङ्खवर्णो
महापद्मो मस्तके कृष्णशूलधृक् । हेमाभः शङ्खपालः
स्यात् सितरेखाधरो गले । कुलिको रक्तदेहस्तु चन्द्रा-
र्द्धकृतमस्तकः । द्विजिह्वा वाङ्मयत्सप्तफणामणिसम-
न्विताः । अक्षसूत्रधराः सर्वे कुण्डलापुच्छसंयुताः ।
एकभोगास्त्रिभोगाश्च द्रोतव्यालाः सुतार्थिनः" ।
पितॄणाम् विष्णुधर्मोत्तरे "कुशपद्मविष्टरस्थाः पितरः पिण्ड-
पाणिनः" । ते च वायुपुराणोक्ता यथा
"आभास्वरा बर्हिषदो अग्निष्वात्तास्तथैव च । क्रव्यादाः
सोमपाश्चैव आज्यपाश्च सुकालिनः" ।
विश्वदेवानाम् "क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालको धुरिलोचनौ ।
पुरूरवा माद्रवाश्च विश्वे देवा दश स्मृताः । विदेहास्तु
प्रकर्तव्या दक्षिणे वाणपाणयः । कर्तव्या वामभागे
तु शरासनपरायणाः" ।
प्रहरणादिस्वरूपाण्यपि तत्र विश्वकर्मोक्तानि यथा
"षट्त्रिंशदङ्गुलो खड्गशक्ती तालाधिकौ मतौ । शूल-
पाशौ पद्मशङ्खौ तालमात्रौ प्रकीर्तितौ । गदा द्वि
ताला पाशश्च गोलकोऽष्टप्रमाणतः । वाणो द्वितालको
दण्डो द्विगुणो द्वादशाङ्गुलः । कपालं पङ्कजं चर्म पाशं
खड्गोऽङ्गुलो मतः । डमरुस्तुलना घण्टा छुरिका
षोडशाङ्गुला । वज्रं तत् पुरुषस्थूलं पट्टिशोऽतिदृढो
बली । शक्तिस्तु योषिदाकारा लोहिताङ्गी दृकान्विता ।
दण्डोऽपि पुरुषः कृष्णो घोरो लोहितलोचनः ।
खड्गश्च पुरुषः श्यामशरीरः क्रुद्धलोचनः । पाशः
सप्तफणः सर्पपुरुषः पुच्छसंयुतः । ध्वजस्तु पुरुषः पीतो
व्यात्तास्यो महाबलः । गदा पीतप्रभा कन्या सुपीन-
जघनस्तना । त्रिशूलं पुरुषो दिव्यः भ्रूः श्यामकले-
वरः । शङ्खोऽपि पुरुषो दिव्यः शुक्लाङ्गः शुभलोचनः ।
हेतिर्बकृतिश्च सा स्त्री भिन्दिः श्यामतनुः पुमान् । शरः
स्यात् पुरुषो दिव्यो रक्ताङ्गो दिव्यलोचनः । चक्रः स्त्री
पद्मरक्ताभा मूर्ध्नि पूरितचापभृत् । एवमस्त्राणि भूतानि
जानीयात् परमेश्वरे । शस्त्राणां चैव सर्वेषां मूर्ध्नि स्वायु-
धलाञ्छनम् । भुजौ द्वौ तु प्रकर्तव्यौ लाञ्छनौ सदा
बुधैः" ।
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याणाम् "धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यं च
तथैव हि । सितरक्तपीतकृष्णसिंहरूपाः प्रकीर्तिताः" ।
पृथ्व्याः विष्णुधर्मोत्तरे "शुक्लवर्णा मही कार्या दिव्याभर-

सभूषिता । चतुर्भुजा सौम्यवपुश्चन्द्रांशुसदृशाम्बरा । रत्नपात्रं शस्यपात्रं पात्रमोषधिसंयुतम् । पद्मं करे च कर्त्तव्यं भुवो यादवनन्दन ! । दिग्गजानां चतुर्णाञ्च कार्या पृष्ठगता तथा । सर्वौषधियुता देवी शुक्लवर्णा ततः स्मृता” ।

लवणोदस्य “लवणोदः प्रकर्त्तव्यो द्विभुजः सर्वसिद्धये । धत्तेऽक्षमालिकां दक्षे वामे पात्रं तु रत्नभृत् । सोत्तरीयो यवनी च पाटलाभः सुवस्त्रधृक् । वह्निःपवित्रपाणिस्तु लाभदो भूतिसम्भृतः” ।

क्षीरोदस्य “क्षीरोदः श्वेतवर्णस्तु द्विभुजो रत्नकुण्डलः । मकरस्थोऽम्बुजं दक्षे वामे तु कलशं दधत्” ।

दधिमण्डोदस्य “दधिमण्डोद एवात्र विज्ञेयो वारिजासनः । दण्डं शङ्खं च बिभ्राणो द्विभुजोऽसौ जटायुतः” ।

घृतोदस्य “घृतोदः कपिलो ज्ञेयः कुलीरस्थो जटाधरः । कपोतपीतं पात्रञ्च घटं बिभ्रत्तु दोर्द्वये” ।

इक्षूदस्य “इक्षुदोऽत्र प्रकर्त्तव्यो गोमूत्रसदृशच्छविः । दर्दुरस्थो घटं दण्डं बिभ्राणो नीलकुण्डलः” ।

सुरोदस्य “सुरोदो गण्डकान्तस्थो ज्ञेयो गोमेदसन्निभः । मुद्गरं कुण्डिकां बिभ्रत् द्विभुजो भूतिवर्द्धनः” ।

स्वादूदस्य “स्वादूदो मौक्तिकाभासो दर्दुरस्थो सुवेशधृक् । मुक्तास्रजं पात्रे च धारयन् सर्पभूषणः । वैदूर्यसदृशाः सर्वे द्विभुजाः कलशान्विताः । पङ्कजस्थाः प्रकर्त्तव्याः देवतास्नपनाय तु” ।

द्वीपादीनाम् विष्णुधर्म्मोत्तरात् “द्वीपपर्व्वतगाः सर्वे कामरूपधरा यतः । प्रेक्षायुधान्विताः कार्य्याः स्वस्वचिह्नधरा नराः” ।

दिशाम् “पूर्व्वा१ गजगता बाला रक्तवर्णा तु दिग् भवेत् । पङ्कजस्था प्रतिज्ञेया करेणुकृतहस्तका । वृहद्वक्षा वृहत्काया पद्माभा पूर्व्वदक्षिणा२ । रथस्था दक्षिणा३ पीता तथा स्यात् प्राप्तयौवना । उष्ट्रगा कृष्णपीता च तरुणी याम्यपश्चिमा४ । यौवनाद्विच्युता कृष्णा पश्चिमा५ तुरगस्थिता । व्याघ्ररूपस्थिता नीला मृगगा तदनन्तरा६ । श्वेता नरगता वृद्धा तथा भवति चोत्तरा७ । अतिवृद्धा वृषस्था च शुक्ला पूर्व्वोत्तराद भवेत् । अधस्तात्९ पृथिवीतुल्या चोर्द्ध्वा१० गगनसन्निभा” ।

१दिक्पतीनाम् तत्रेन्द्रस्य “चतुर्द्दन्ते गजे शक्रः श्वेतः कार्य्यः सुरेश्वरः । वामोत्सङ्गगता कार्य्या तस्य भार्य्या शची नृप ! । नीलवस्त्रा सुवर्णाभा सर्व्वाभरणभूषिता । तिर्य्यग् ललाटकस्थाक्षः कर्णैश्च विभूषितः । चतुर्भुजः कार्य्यो द्विभुजा च तथा शची । पद्माङ्कुशौ च कर्त्तव्यौ वामदक्षिणहस्तयोः । वामं शचीपृष्ठगतं द्वितीयं वज्रसंयुतम् । वामे शच्याः करे कार्य्या रम्याः सन्तानमञ्जरी । दक्षिणं पृष्ठविन्यस्तं देवराजस्य कारयेत्” ।

२अग्नेः “रक्तं जटाधरं वह्निं कारयेद्धूम्रवाससम् । ज्वालामालाकुलं सौम्यं त्रिनेत्रं श्मश्रुधारिणम् । चतुर्बाहुं चतुर्दंष्ट्रं देवेशं वायुसारथिम् । चतुर्भिश्च शुकैर्युक्ते धूमचिह्नरथे स्थितम् । वामोत्सङ्गगता स्वाहा शक्रस्येव शची भवेत् । रत्नपात्रकरा देवी वह्नेर्दक्षिणहस्तयोः । ज्वालात्रिशूले कर्त्तव्ये त्वक्षमाल्यश्च वामके” ।

३यमस्य “सजलाम्बुदसच्छायः तप्तचामीकराम्बरः । महिषस्थश्च कर्त्तव्यः सर्व्वाभरणवान् यमः । नीलोत्पलाभां धूम्रोर्णां वामोत्सङ्गे च कारयेत् । धूम्रोर्णा द्विभुजा कार्य्या यमः कार्य्यश्चतुर्भुजः । दण्डखड्गावुभौ कार्य्यौ यमदक्षिणहस्तयोः । ज्वाला त्रिशूला कर्त्तव्या त्वक्षमाला च वामके । दण्डोपरि मुखं कार्य्यं ज्वालामालाविभूषणम् । धूम्रोर्णादक्षिणः) हस्तो यमपृष्ठगतो भवेत् । वामे तस्याः करे कार्य्यं मातुलाङ्गं सुदर्शनम् । पार्श्वे तु दक्षिणे तस्य चित्रगुप्तं तु कारयेत् । आपोच्यवेशं स्वाकारं द्विभुजं सौम्यदर्शनम् । दक्षिणे लेखनी तस्य वामे पत्रं तु कारयेत् । वामे पाशधरः कार्य्यः कालो विकटदर्शनः” ।

४निर्ऋतेः “विरूपाक्षो विवृत्ताक्षः प्रांशुदंष्ट्रोज्ज्वलाननः । ऊर्द्ध्वकेशो खरस्थश्च द्विबाहुर्भीषणाननः । कर्णेन कृष्णरक्ताङ्गः कृष्णाम्बरधरस्तथा । सर्व्वाभरणवान् दंष्ट्रासङ्गदंष्ट्रधरस्तथा । भार्य्याश्चतस्रः कर्त्तव्या देवी च निर्ऋतिस्तथा । कृष्णाङ्गी कृष्णवदना पाशहस्ता तु वामतः” ।

५वरुणस्य “सप्तहंसे रथे कार्य्यो वरुणो यादसाम्पतिः । स्निग्धवैदूर्य्यसंकाशः श्वेताम्बरधरस्तथा । किञ्चित्प्रलम्बजठरो मुक्ताहारविभूषितः । सर्व्वाभरणवान् राजन् ! महादेवश्चतुर्भुजः । वामभागगतं केतुं मकरं तस्य कारयेत् । छत्रं तु सुचितं मूर्द्ध्नि भार्य्या सर्व्वाङ्गसुन्दरी । वामोत्सङ्गगता कार्य्या सम्यक् तु द्विभुजा नृप ! । उत्पलं कारयेत् वामे दक्षिणे देवपृष्ठगम् । पद्मपाशौ करे कार्य्यौ देवदक्षिणहस्तयोः । शङ्खञ्च रत्नपात्रञ्च वामयोस्तस्य कारयेत् । भागे तु दक्षिणे गङ्गा मकरस्था चामरा । देवी पद्मकरा कार्य्या चन्द्रगौरी वरानना । वामे तु

यमुना कार्या कूर्मसंस्था सचामरा । नीलोत्पलकरा
सौम्या नीलनीरजसन्निभा" ।
वायोः "वायुरम्बरवर्णस्तु तदाकाराम्बरो भवेत् । कामपू-
रितवक्रस्तु द्विभुजो रूपसंयुतः । गमनेच्छुः शिवा
भार्या तस्य कार्या च वामतः । कार्यौ गृहीतवक्राङ्कः
कराभ्यां पवनो द्विजः । तथैव देवी कर्त्तव्या शिवा
परमसुन्दरी । व्यावृतास्यस्तथा कार्यो देवोव्याकुल-
मूर्द्धजः" ।
धनदस्य विष्णुधर्म्मोत्तरात् "कर्त्तव्यः पद्मपत्राभो वरदो नर-
वाहनः । चामीकराभो वरदः सर्व्वाभरणभूषितः । ल-
म्बोदरश्चतुर्बाहुर्वामपिङ्गललोचनः । आपीच्यवेषः कवची
हारधारी मनोहरः । द्वे च दंष्ट्रे मुखे तस्य कर्त्तव्ये
श्मश्रुधारिणः । वामेन विभवा कार्या मौलिस्तस्यारि-
मर्द्दन ! । वामोत्सङ्गगता कार्या ऋद्धिर्देवी वरप्रदा ।
देवपृष्ठगतं पाणिं द्विभुजायास्तु दक्षिणम् । रत्नपात्र-
धरं कुर्य्यात् वामं रिपुनिसूदन ! । गदायत्तौ च कर्त्तव्ये
तस्य दक्षिणहस्तयोः । सिंहार्कलक्षणं केतुं, शिविका-
मपि पादयोः । शङ्खपद्मनिधी कार्यौ सरूपौ निधि
संस्थितौ । शङ्खपद्माञ्जलिकान्तं वदनं तस्य पार्श्वयोः"
आकाशस्य "नीलोत्पलाभं गगनं तद्वर्णाम्बरधारि च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजं सौम्यदर्शनम्" ।
व्योम्नः "चतुरस्रं भवेन्मूलं ततो वृत्तं महाभुज ! । तन्मध्ये
चतुरस्रस्य मेरुवत् संस्थितं शुभम् । भद्रपीठमयः प्रोक्तो
व्योमभागस्तृतीयकः । चतुरश्चतुरस्रस्य मध्यभागः
प्रकीर्त्तितः । भद्रपीठवदन्यच्च तत्र पद्मं निवेशयेत् । शु-
भाष्टपत्रं तन्मध्ये कर्णिकायां दिवाकरः । पत्राष्टके
न्यसेत्तस्य दिक्पालान् सर्व्वतोदिशः" ।
ध्रुवस्य "विष्णुरूपधरः कार्यो ध्रुवो ग्रहगणेश्वरः । चक्र
रश्मिकरः श्रीमान् द्विभुजः सौम्यदर्शनः" ।
रवेः मत्स्यपुराणात् "रविः कार्यः शुभस्कन्धः सिन्दूरारुण-
सुप्रभः । आपीच्यवेषः स्वाकारः सर्व्वाभरणभूषितः । चतु-
र्बाहुर्महातेजा कवचेनाभिसंवृतः । कर्त्तव्या रशना चास्य
यामीयाङ्गेति संज्ञिता । रक्तयुक्तस्य कर्त्तव्या वामद-
क्षिणहस्तयोः । अङ्गे अग्नदामसंस्थाना सर्व्वपुष्पचिता
शुभा । खड्गपद्मः स्वाकारो दण्डः कार्योऽस्य वामतः ।
दक्षिणे पिङ्गले भागे कर्त्तव्यश्चातिपिङ्गलः । आपीच्य-
वेषौ कर्त्तव्यौ तावुभावपि यादव ! । तयोर्मूर्ध्नि च वि-
न्यस्तौ करौ कार्यौ विभावसोः । लेखनीपत्रके कार्ये
पिङ्गलस्यातिपिङ्गलः । धर्म्मस्तुलधरो देवस्तथा यत्राधि-
धीयते । सिंहो ध्वजश्च कर्त्तव्यस्तथा सूर्यस्य वामतः ।
चत्वारश्चास्य कर्त्तव्यास्तमयास्तस्य पार्श्वयोः । रेवन्तश्च यम-
श्चैव मनुद्वितयमेव च । ग्रहराजो रविः कार्यो ग्र-
हैर्व्वै परिवारितः । राज्ञी सवर्णा छाया च तथा देवी
सुवर्च्चसा । चतस्रश्चास्य कर्त्तव्याः पत्न्यश्च परिपार्श्वयोः ।
एकचक्रे च सप्ताश्वे षडश्वे वा रथोत्तमे । रूपयिस्तु
कर्त्तव्यो देवोऽप्यरुणसारथिः" ।
विष्णुधर्म्मोत्तरे तु "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भदलद्युतिः ।
सप्ताश्वरथसंस्थश्च द्विभुजश्च सदागतिः" ।
चन्द्रस्य मत्स्यपुराणे "चन्द्रः श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरः
प्रभुः । चतुर्बाहुर्महातेजाः सर्व्वाभरणभूषितः । कुमुदौ
च सितौ कार्यौ तस्य देवस्य हस्तयोः । कान्तिर्मूर्त्ति-
मती कार्या तस्य पार्श्वे तु दक्षिणे । वामे शोभा तथा
कार्या रूपेणाप्रतिमा भुवि । चिह्नं तथास्य सिंहाङ्कं
वामपार्श्वेऽङ्कयेद्भवेत् ! । दशाश्वे च रथे कार्योद्विचक्रे
वरसारथौ" । विष्णुधर्म्मोत्तरे तु
"श्वेतः श्वेताम्बरधरः श्वेताश्वः श्वेतभूषणः । गदापाणि-
र्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी" ।
भौमस्य मत्स्यपुराणात् "भौमोऽग्नितुल्यः कर्त्तव्यस्त्वष्टाश्वे
काञ्चने रथे" । विष्णुधर्म्मोत्तरे
"रक्तमाल्याम्बरधरः शक्तिशूलगदाधरः । चतुर्भुजो
मेषगमो वरदः स्याद्धरासुतः" ।
बुधस्य "विष्णुतुल्यो बुधः कार्यो भौमतुल्ये तथा रथे" ।
"गुरोः "तप्तजाम्बूनदाकारो द्विभुजश्च बृहस्पतिः । पुस्तकं
चाक्षमालाञ्च करयोस्तस्य कारयेत् । सर्व्वाभरणयुक्तश्च
तथा पीताम्बरो गुरुः" ।
शुक्रस्य "अष्टाश्वे काञ्चने दिव्ये रथे दृष्टिमनोरमे । शुक्रः
श्वेतवपुः कार्यः श्वेताम्बरधरस्तथा । द्वौ करौ कथितौ
तस्य निधिपुस्तकसंयुतौ । दशाश्वे वा रथे कार्यो राजते
भृगुनन्दनः" ।
शनेः "कृष्णवासास्तथा कृष्णः शनिः कार्योऽसिताननः । दण्डा-
क्षमालासंयुक्तः करद्वितयभूषणः । कार्ष्णायसे रथे
कार्यस्तथैवाष्टतरङ्गमे" ।
राहोः "रौप्ये रथे तथाष्टाश्वे राहुः कार्यो विचक्षणैः ।
कम्बलं पुस्तकं कार्यं भुजेनैकेन संयुतम् । करमेकन्तु
कुर्व्वीत वक्षशून्यन्तु दक्षिणम्" ।
केतोः "विश्वकर्म्मशास्त्रात् "भौमवच्च तथा रूपं केतोः कार्यं

विनोन्नता । केवलं चास्य कर्त्तव्याः दश राजंस्तुरङ्गमाः" ।
शुक्लपक्षस्य प्रतिपदः "तिथयोऽश्वमुखोऽथान्ते प्रतिपद् द्विभुजा- कृता । मेषगा शक्तिपात्रा सा सितपक्षादिमा मता" ।
द्वितीयायाः "द्वितीया हंसगा शुभ्रा पात्रपुस्तकधारिणी" ।
तृतीयायाः "तृतीया वृषगा गौरी शूलपात्रधरा मता" ।
चतुर्थ्याः "नीलोत्पलदलाभासा चतुर्थी मूषकस्थिता । परशुं बिभ्रती पात्रं पीतवस्त्राऽहिसंयुता" ।
पञ्चम्याः "पङ्कजस्था प्रवालाभा फणामस्तकभूषणा । शङ्खं मुद्रां तथा पाशं बिभ्राणा पञ्चमी मता" ।
षष्ठ्याः "मयूरगाऽरुणा षष्ठी पात्रशक्तिधारिणी" ।
सप्तम्याः "ताम्रवर्णाब्जपात्रा सा हयस्था सप्तमी मता" ।
अष्टम्याः "घण्टापात्रधरा गोस्था गोक्षीरधवलाऽष्टमी" ।
नवम्याः "नवमी सिंहगा शुभ्रा पाशपात्रधरा शुभा" ।
दशम्याः "कृष्णवर्णा तुलापस्था दशमी दण्डपाणिनी" ।
एकादश्याः "एकादशी मृगारूढ़ा तुला-कर्त्तरिकायुता । सिंहाननाऽरुणगला-तुन्दिला लामिनी परा" ।
द्वादश्याः "द्वादशी गरुड़ारूढ़ा मेघवर्णा रथाङ्गिनी" अरं, चक्रम् ।
त्रयोदश्याः "चापबाणधरा गौरी मकरस्था त्रयोदशी" ।
चतुर्दश्याः "अजस्था पाटलाभा सा पत्रपात्रसुराकृता । नीलकण्ठेन्द्रगोपाभलोचनेयं चतुर्दशी" ।
पौर्णमास्याः "शशगा पूर्णिमा शुभ्रा मौक्तिकाभरणान्विता । सुधापूर्णघटा धीर ! वामदक्षिणबाहुका" ।
कृष्णप्रतिपदः "धूसरा कृष्णपक्षाद्या मारसंस्था चतुर्मुखा । अक्षसूत्रं स्रुवं पुस्तं पात्रं धत्ते चतुर्भुजा" । [शिक्षका" ।]
कृष्णद्वितीयायाः "द्वितीया कुमुदाभासा वृकस्था सावक्र-
कृष्णतृतीयायाः "तृतीया तार्क्ष्यगा नीला शङ्खपात्रधरा द्विदोः" । [धत्तेऽक्षमालिकां दण्डं पाशं पात्रञ्च दंष्ट्रिणी" ।
कृष्णचतुर्थ्याः "चतुर्थी कज्जलाभा सा महिषस्था चतुर्भुजा ।
कृष्णपञ्चम्याः "व्याघ्रस्था चन्द्रगौराभा पञ्चमी साक्षकर्णिका" ।
कृष्णषष्ठ्याः "त्र्यक्षी मयूरगा रक्ता शक्तिकुक्कुटधारिणी । राकाख्या द्विभुजा षष्ठी रक्तवस्त्रा सुभूषणा । नीलकुण्डल- कण्ठा सा जटाखण्डेन्दुभूषिता" ।
कृष्णसप्तम्याः "रथस्था सप्तमी गौरी द्विभुजा वज्रपाणिनी" ।
कृष्णाष्टम्याः "प्रेतगा चाष्टमी रक्ता कृष्णग्रीवा सिताशुका । अक्ष खड्गं तथा खेटं पात्रं धत्ते चतुर्भुजा" ।
कृष्णनवम्याः "सर्पगा नवमी नीला दंष्ट्रिणी पात्रतर्जनी" ।
कृष्णदशम्याः "सिंहासनस्थिता शुभ्रा दशमी पीतकुण्डला । मानसुद्राक्षपात्रेयं पीतवस्त्राक्षमालिनी" ।

कृष्णैकादश्याः "एकादशी वृषस्थाऽञ्जनीलशुभ्रारतूनिभी" ।
कृष्णद्वादश्याः "ताम्रवर्णा रथारूढा पात्रखेटासिपङ्कजा । द्वादशी शुभ्रवस्त्रेयं नीलकुण्डलभूषिता" ।
कृष्णत्रयोदश्याः "अशोककलिकाबाणचापपात्रा त्रयोदशी । मेचकाञ्जनना श्यामा हरिद्वस्त्रा मदालसा । गदापात्र- धरा गौरी निधिस्था वा त्रयोदशी" ।
कृष्णचतुर्दश्याः "द्विभुजा तुरगारूढा कृष्णवर्णा चतुर्दशी । खड्गभल्लधरा नीलकुण्डलांशुकभूषणा" ।
अमावस्यायाः "अमावास्या विधातव्या हिरण्मिरक्तप्रभा । दर्भासनस्थिता चेयं दर्भपिण्डधरा कृशा" ।
नक्षत्राणाम् अश्विन्याः "अथ नक्षत्ररूपाणि कथयामि समासतः । तत्रादावश्विनी ज्ञेया पद्मपत्रनिभा शुभा । अश्ववक्त्राम्बुजारूढा द्विभुजा च सिताम्बरा । दक्षे दिव्यौषधीपात्रं बिभ्रती पुस्तकं करे" ।
भरण्याः "भरणी महिषारूढा गजवक्त्राग्निप्रभा । दण्ड- पाशधराव्यग्रा रक्तदृक् परिकीर्त्तिता" ।
कृत्तिकायाः "छागस्था छागवक्त्राख्या पिङ्गभ्रूकेशलोचना । खड्गं शक्तिञ्च बिभ्राणा पीनाङ्गजठराऽरुणा । कृत्तिका कीर्त्तिता चेयं स्वर्णमालाविभूषणा" ।
रोहिण्याः "रोहिणी तप्तकाञ्चनाभासा सर्पवक्त्रा तु हंसगा । स्वक्कुण्डलीधरा देवी कीर्त्तिता हारभूषणा" ।
मृगशीर्षायाः "मृगानना रूपाढ्या या नागवक्त्राऽऽयहायणी । रथस्था चन्द्रगौराभकुण्डिकाजपमालिनी" ।
आर्द्रायाः "शुकस्था कृष्णवर्णा तु रक्ताक्षी शूलपाणिनी । नील- वस्त्रा वृषारूढा चास्थिमालाविभूषणा" ।
पुनर्वसोः "शूकराख्यो विडालस्थो गौरवर्णः पुनर्वसुः । धनु- र्बाणाङ्कुशामोघी नेत्राणाः परिकीर्त्तितः" ।
पुष्यस्य "छागारूढस्तु मेषाभः पुष्योऽयं मधुपिङ्गलः । कम- ण्डल्वक्षमालीकुण्डी दधानोऽत्र चतुर्भुजः" ।
अश्लेषायाः "कोकिला या विडालास्या रक्ताऽक्षी चतुर्भुजा । अक्षकुण्डीधरा हास्यां सर्पलिङ्गनधारिणी" ।
मघायाः "कपिवक्त्रा मघा श्यामा कृशाङ्गी च महोदरा । दर्भपिण्डधराऽऽज्यभा द्विभुजेयमुदीरिता" ।
पूर्व्वफल्गुन्याः "पूर्वा च मूषिकमुखा वृषस्था शुकनासादयाऽ- कृता" । वृषः खड्गः चक्रं वा ।
उत्तरफल्गुन्याः 'व्याघ्रानना उत्तरा गोस्था शुभ्रवर्णा चतुर्भुजा । द्राक्षिणी स्रुव-खड्गाङ्कुशधारिणी परिकीर्त्तिता" ।
हस्तस्य "गौरवर्णो वृषापाक्षी हस्ताभाभा कृषस्थितः ।

अक्षयजभजद्वन्द्वो भूषितः परिकीर्तितः"। तुलायां मध्विषः
चित्रायाः "व्याघ्राख्या महिषारूढा चित्रा गौरी चतुर्भुजा। अक्षसूत्रकुण्डी सपुस्ती च सुधापूर्णघटान्विता"।
स्वात्याः "महिषस्था सृगारूढा गौरी श्यामाथवा मता। पीना चतुर्भुजा स्वात्याख्याङ्कुशध्वजपाशिनी"।
विशाखायाः "सूर्यवदना रक्ता नाभिपादान्तहेमभा। मेषव्याघ्रगस्थिता सेयं विशाखाङ्कुशवर्जिणी। वामे, शक्तिमधः पात्रं बिभ्राणा हेमभूषणा"।
अनुराधायाः "हरिस्था च विडालाख्या द्विभुजाम्बुजविजयी। मूर्धादिनाभिपादान्तश्यामगौरी क्रमेण तु। अनुराधा परिज्ञेया पद्मरागविभूषणा"।
ज्येष्ठायाः "पीतवर्णा गजारूढा भल्लाख्या वा सृगानना। अक्षसूत्रं पविश्चन्ते वामे ज्येष्ठाङ्कुशं भवे"।
मूलस्य "मूलरूपं विधातव्यं श्यामं कुणपवाहनम्। खड्गखेटधरं सौम्यं द्विभुजञ्च श्वाननम्"।
पूर्वाषाढायाः "कुक्कीरवदना नीला मर्कटस्था चतुर्भुजा। अक्षसूत्रं कलं पाशं पात्रं या बिभ्रती सदा। पूर्वाषाढा समुद्दिष्टा पीतवस्त्राजभूषणा"।
उत्तराषाढायाः "अपरा चोत्तराषाढा गौरवर्णा सुकपिणी। नागबद्धजटाजूट-स्वर्णकुण्डलभूषिता। अक्ष नागधरा दक्षे वामे पुस्ती सकुण्डिका"।
अभिजितः "अभिजित् कुमुदाभासा नक्रवक्त्रा तु हंसगा। वरस्रुक्पुस्तकाभीतिसंयुतेयं चतुर्भुजा"।
श्रवणस्य "नीलकक्ष तुरगारूढः श्रवणो मर्कटाननः। शङ्खचक्रगदाब्जानि बिभ्राणः स्वर्णभूषणः"।
धनिष्ठायाः "तप्तचामीकराभासा निधिस्था पङ्कजासना। पक्वबिम्बाधरा तन्वी पीनोन्नतपयोधरा। दीर्घवेणी सपुष्पा सा मौक्तिकाभरणान्विता। चारुनेत्रा सुवेषाढ्या द्विभुजा वसनावृता। वराभयान्विता सौम्या धनिष्ठा परिकीर्तिता"।
शततारायाः "शुभ्रा मकरमाऽश्वाख्या द्विभुजा पाशपाणिनी। पाटला वस्त्रसंयुक्ता कीर्तिता शततारका"।
पूर्वभाद्रपदायाः "पूर्वा भाद्रपदा शुभ्रा गोवक्त्रा छागगामिनी। मेषशीर्षधरा सेयं सीधुपात्रञ्च बिभ्रती"।
उत्तरभाद्रपदायाः "गर्दभाख्या वृषारूढा सिता भाद्रपदोत्तरा। पात्रञ्च डमरुञ्चन्ते द्विभुजेयमुदीरिता"।
रेवत्याः "रेवती करभाख्या स्यात् द्विभुजा हरिणगामिनी। कमलं कुण्डिकां धत्ते श्वेतवर्णा सुखासना"।

योगानां विष्कुम्भस्य "विष्कुम्भः प्रथमो ज्ञेयः पीतवर्णस्तु षड्भुजः। रक्ताक्षो नीलकण्ठस्तु हस्तनेत्रः शुभीषणः। विशालभालो दीर्घाक्षस्तुङ्गनासो जटाधरः। स्वर्णकर्णेन्द्रनीलोत्थस्वर्णरत्नजकुण्डलः। शुभ्रनीलेन्द्रगोपाभवसनः स्वर्णभूषणः। मुद्गरं प्रथमे दक्षे द्वितीये कर्त्तरीमिव। तृतीये कुलिशं पाणौ वामाद्ये टङ्कमेव च। शेतपुष्पं द्वितीये च तृतीये चामृतं घटम्। बिभ्राणः पूजनीयोऽयं पीतपुष्पैः सुगन्धिभिः। कार्यनिष्पत्तये नूनमन्यथा विघ्नदायकः"।
प्रीतेः "प्रीतिनामा द्वितीयस्तु जवाकुसुमसन्निभः। श्वेताक्षो विशालाक्षो लम्बकर्णेन्दुकुण्डलः। भालेऽसितिलकोपेतः सौम्यो मुक्ताविभूषणः। श्वेतवस्त्रो जटामौलिरष्टबाहुर्लम्बोदरः। बन्धुजीवोत्थपुष्पाढ्यमल्लिकामाल्यमेव च। द्वितीये मोदकं पाणौ तृतीये कदलीफलम्। चतुर्थे पङ्कजञ्चैव वामाद्ये चामृतं घटम्। द्वितीये चाल वै पात्रं सोमपूर्णं मनोहरम्। तृतीये कुलिशं हस्ते चतुर्थे चाल वैध्वजम्। दधानो भूतये प्रीत्यै सर्वतापनिवृत्तये"।
आयुष्मतः "आयुष्मांस्तु तृतीयोऽयं मौक्तिकाभोऽरुणोदरः। सौमवस्त्रान्वितश्चैव मुक्तासौवर्णभूषणः। दशभुजः प्रथमे दक्षे चाजसूत्रञ्च मौक्तिकम्। दूर्वाभञ्च द्वितीये तु तृतीये चूतपल्लवम्। चतुर्थे पङ्कजञ्चैव पञ्चमे चातपत्रकम्। सुधाकुम्भन्तु वामाद्ये बीजपूरपिधानकम्। पात्रं दध्यन्नतोपेतं द्वितीये करपल्लवे। तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे पवित्रमेव च। पञ्चमे चामरं हस्ते स्वर्णदण्डविभूषितं शुभम्। धारयन्नेप वै पूज्यो भोगायुष्यविवृद्धये"।
सौभाग्यस्य "सौभाग्याख्यश्चतुर्थोऽयं स्फटिकाभस्त्रिलोचनः। स्वर्णाक्षो महामत्तः सुन्दरः कुसुदाम्बरः। दशबाहुरयञ्चार्को (वमे)प्रथमे श्रीफलं करे। कक्षसूत्रं प्रवालोत्थं द्वितीये करपल्लवे। तृतीये कमलं हस्ते चतुर्थे नागवारकम्। पञ्चमे शक्तिमत्रैव यामाद्ये पात्रमेव च। द्वितीये चामृतं कुम्भं तृतीये तु प्रशीर्षकम्। चतुर्थे दर्पणं हस्ते वेणुदण्डञ्च पञ्चमे। बिभ्राणः सौम्य सौभाग्यवृद्धये चायुषे श्रिये"। (पूजनीय इति शेष)
शोभनस्य "शोभनः पञ्चमो योगः श्वेतवक्त्रो वणी बली। गोवाहनः कनाकुम्भ प्रवालकृतकुण्डलः। शोणपुष्पाम्बरश्चैव मुक्ताविद्रुमभूषणः। अक्षसूत्रं सुवर्णोत्थं प्रथमे दक्षिणे करे। द्वितीये पङ्कजं हस्ते तृतीये श्रीफलं शुभे। तुर्ये शक्तिं कराम्भोजे वामाद्ये वै कमण्डलुम्।

द्वितीये स्वर्णजं पात्रं तृतीये चैव दर्पणम् । चतुर्थे चामरं पाणौ धारयन्नष्टदोरिति । पूजनीयो महाभक्त्या सौख्यसौभाग्यवृद्धये" ।

अतिगण्डस्य "अतिगण्डाभिधस्याथ षष्ठो योगः प्रतीयते । गण्डाह्वयाश्रितः क्रूरः कण्ठयष्ट्योऽर्कभूषणः । स्थूलो विकृष्णस्तुङ्गनासिकोऽरुणभूषणः । पिङ्गश्मश्रुजटामौलिः षड्भुजः कटिसूत्रवान् । अग्रस्थं यमादिस्थे लोहजं करपल्लवे । एणं खड्गं द्वितीये च तृतीये चैव वारिजम् । पात्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये शक्तिमेव च । पताकान्तु तृतीये वै दधानः कण्ठलोहिताम् । पूजनीयो महाभक्त्या दुष्टभीतिनिवृत्तये" ।

सुकर्मणः "चतुर्भुजः सुकर्मा वै श्वेतवाङ्गदरस्मृतिः । नीलशुभ्रांशुकोपेतः स्वर्णनीलविभूषणः रुद्राक्षमालिकामाली (यमे दक्षे) प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये कमलं पाणौ वामादौ दण्डमेव च । पताकामत्र वै हस्ते द्वितीये सुमनोहरा । बिभ्रत्सु हृदये नृणां कर्मारम्भशुभप्रदः" ।

धृतेः "धृत्याख्यश्चाष्टमो योगः कथ्यते वसुबाहुकः । भालारुणस्तु सर्वाङ्गे श्वेतवर्णोऽरुणाम्बरः । स्वर्णमुक्तेन्द्रनीलाढ्यो विद्रुमान्वितभूषणः । मुक्ताक्षमालिकां दक्षे प्रथमे रत्नमुद्रिके । द्वितीये श्रीफलं पाणौ तृतीयेऽशोकपल्लवम् । चतुर्थे हेमजं दण्डं वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चाक्षतं पात्रं तृतीये चाम्बुजं करे । पताकामत्र वै तुर्ये बिभ्राणः श्रीविवृद्धये" ।

शूलस्य "नवमः शूलनामाथ कथ्यते व्यक्तभागतः । ताम्रारुणगलश्चैव श्वेतवर्णः कृशोदरः । भालनेत्रालयश्चैव त्रिजटो नीलकुन्तलः । अर्कहस्तो यमादिस्थे त्रिशूलं चातिनीपणम् । द्वितीये मुद्गरं पाणौ तृतीये चाक्षसूत्रकम् । चतुर्थे खट्वाङ्गमत्र पञ्चमे दण्डमेव च । षष्ठे चैवाम्बुजं पाणौ कपालं चोत्तरादिमे । टङ्कं द्वितीयके चैव तृतीये वै कमण्डलुम् । घन्टांशस्तु करे तुर्ये पञ्चमे चैव दर्पणम् । पताकामत्र वै षष्ठे धारयन्नेव पूजितः । भवेदनिष्टनाशाय वैरिविध्वस्तये नृणाम्" ।

गण्डस्य "गण्डाख्यः कथ्यते योगो दशमः सोऽयमत्र हि । गण्डः शुभ्रारुणाङ्गस्तु षड्भुजो मेचकाम्बरः । हरिन्मणिविभूषाढ्यो नीलविद्रुमकुण्डलः । अग्रस्थं यमादिस्थे द्वितीये चन्द्रहासकम् । तृतीये वारिजं नील वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये खेटकं हस्ते पताकाञ्च तृतीयके । दधानो लक्ष्मस्तुष्ट्यै रोगानिष्टनिवृत्तये" ।

वृद्धेः "एकादशस्तु वृद्ध्याख्यः कथ्यते रुद्रचन्द्रदोः । पादारुणोऽपरः श्वेतो भालविस्तीर्णमण्डलः । पीतवस्त्रसमोपेतो मुक्तासौवर्णभूषणः । अग्रस्थं यमादिस्थे द्वितीये चाक्षतं घटम् । तृतीये मन्दकं पाणौ चतुर्थे बाणमेव च । पञ्चमे मुद्गरञ्चैव षष्ठे सन्दंशमेव च । सप्तमे कम्बुमत्रैव पङ्कजञ्चाष्टमे शये । कुण्डिकामादिमे वामे द्वितीये पात्रमेव च । तृतीये खेटकं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पञ्चमे टङ्कमत्रैव षष्ठे चैवाग्निबाणकम् । सप्तमे चापमत्रैव पताकामष्टमे करे । बिभ्राणः श्रेयसो वृद्ध्यै चायुर्गोत्रधनस्य च" ।

ध्रुवस्य "द्वादशो ध्रुवनामा वै योगश्चात्रैव कथ्यते । वक्षःस्थलारुणश्चैव श्वेतसर्वाङ्ग एव च । माञ्जिष्ठवसनोपेतो हेममुक्ताविभूषणः । चतुर्दशभुजोपेतो दक्षिणाद्येऽक्षसूत्रकम् । द्वितीये तु करे खड्गं तृतीये चैव मुद्गरम् । चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे चैव पङ्कजम् । षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं शये । पात्रं सौम्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव खेटकम् । टङ्कं तृतीयके हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पताकामत्र वै हस्ते पञ्चमे वरलक्षणे । षष्ठे मनोहरादर्शं सप्तमे चक्रमादधत् । पूजनीयो महाभक्त्या लक्ष्मीस्थैर्यादिहेतवे" ।

व्याघातस्य "कथ्यते चाधुना योगो व्याघाताख्यस्त्रयोदशः । नाभ्यूर्द्ध्वं लोहितश्चायं श्वेतपूर्वस्त्रिलोचनः । अलश्वेताह्वयमाल्यवसनः स्वर्णकुण्डलः । गले स्फटिकमालोऽसौ शेषरुद्राक्षभूषणः । मणिवक्त्रेऽग्निवर्णस्तु षड्भुजः कुटिलाननः । पङ्कजं प्रथमे दक्षे द्वितीये परशुं शये । तृतीये चात्र वै पाशं वामे पात्रमिहादिमे । द्वितीये चाक्षतं कुम्भं तृतीये चाङ्कुशं शये । बिभ्राणोऽयं महारौद्रः कार्यभङ्गनिवृत्तये" ।

हर्षणस्य "अधुना कथ्यते योगो हर्षणाख्यश्चतुर्दशः । जानूर्द्ध्वं लोहितश्चायं तत्पूर्वं श्वेतएव च । पाटलाभांशुकोपेतो मुक्तावैदूर्यभूषणः । भुजद्वादशकोपेतो लम्बकर्णो विशालदृक् । कौस्तुभं प्रथमे दक्षे द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे बाणमेव च । पञ्चमे शङ्खमत्रैव षष्ठे पाशं कराम्बुजे । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चाक्षतं घटम् । तृतीये परशुं हस्ते चतुर्थे चैव कार्मुकम् । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे चैवाङ्कुशं शये । बिभ्राणः श्रेयसे भूत्यै साभीष्टायै सुखाय च" ।

वज्रस्य "अथ पञ्चदशो योगः कथ्यते वज्रसंज्ञकः । श्वेताहि-

शार्ङ्गी बिभ्राणः कृष्णग्रीवोऽरुणाननः। रोचनावसनो-पेतो पिङ्गकर्णस्त्रिलोचनः। वज्रवैदूर्यभूषाढ्यः कटि-सूत्रसमन्वितः। जटां बिभ्रत्तथा बिभ्रत् दिग्भुजः प-रितो वर्णी। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये बाणमेव च। तृतीये पङ्कजं हस्ते चतुर्थे कुलिशं शये। पञ्चमे परशुं पाणौ वामाद्ये चामृतं घटम्। द्वितीये कार्मुकं चैव तृतीये पात्रमुत्तमम्। चतुर्थे कुलिशं चैव पञ्चमे पाशमेव च। बिभ्रद्विजयसौख्याय लक्ष्मीसन्तानवृद्धये"।

सिद्धेः "कथ्यते चाधुना योगः सिद्धिनामा तु षोडशः। पाद-जङ्घारुणश्चोर्द्ध्वं श्वेतवर्णः शुभाननः। दिग्भुजो लो-हितग्रीवो लोहितान्वितमाम्बरः। मुक्ताहारमणि-स्वर्णभूषणः सोमकुण्डलः। श्रीफलं प्रथमे दक्षे द्वितीये चैव पङ्कजम्। तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे बाणमेव च। पञ्चमे च ध्वजं हस्ते वामे पात्रमिहादिमे। द्वितीये चामृतं कुम्भं तृतीये चैव चामरम्। चतुर्थे चैव कोदण्डं पताकामिह पञ्चमे। ददानः सिद्धये नृणां वाञ्छितार्थस्य सिद्धिदः"। (अस्यासृगित्यपरनाम)

व्यतीपातस्य "व्यतीपाताभिधश्चैव योगः सप्तदशस्त्विह। क-ण्ठेन लोहितश्चायं श्वेतग्रीवोऽलिभाननः। शुक्लमा-ल्यवसनो नीलस्वर्णजभूषणः। अष्टादशभुजो रौद्रो भ्रूकुटीकुटिलाननः। दात्रमाद्ये दक्षे हस्ते द्वितीये लोष्ट-भेदनम्। अन्यच्चैव तृतीये तु तुर्ये बाणं मनोहरम्। पञ्चमे शृङ्खलां लौहीं षष्ठे कवचमेव च। सप्तमे मु-द्गरं हस्ते पङ्कजं चाष्टमे करे। कुद्दालं नवमे हस्ते शक्तिं क्रमादिमोत्तरे। पात्रं द्वितीयके चैव स्वर्णकुम्भं तृतीयके। चतुर्थे कार्मुकं पाणौ पञ्चमे कर्त्तिकामिह। मुषलन्तु करे षष्ठे सप्तमे टङ्कमेव च अष्टमे च ध्वजं हस्ते नवमे प्राङ्कुटं शये। ददानो वैरिवर्गस्य ध्वस्तये चैव मृत्यवे। यच्छन्तः पुत्रमत्यर्थं लक्ष्मीभोगसुखाय च"।

वरीयसः "अष्टादशो वरीयांश्च कथ्यते योग उत्तमः। आ-कण्ठशुभ्रवर्णस्तु लोहितग्रीव एव च। श्वेतवक्त्रो वि-शालाक्षो लम्बकर्णोऽर्ककुण्डलः। स्वर्णाभरणभूषाढ्यो लक्षणानेकसंयुतः। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये बीज-पूरकम्। चन्द्रहासं तृतीये तु तुर्ये बाणं कराम्बुजे। पञ्चमे शङ्खमत्रैव षष्ठे परशुमेव च। सप्तमे मुद्गरं हस्ते चाष्टमे दात्रमेव च। नवमे चात्र वै शृङ्गं दशमे कमलं करे। एकादशे पविञ्चात्र द्वादशे हलमेव च। दण्डं त्रयोदशे हस्ते शक्तिमस्त्रं चतुर्दशे। कलं पञ्च-दशे हस्ते षोडशेऽथ त्रिशूलकम्। षष्ठं वामादिके पाणौ पात्रमत्र द्वितीयके। तृतीये खेटकञ्चैव तुर्ये कार्मुकमेव च। चक्रन्तु पञ्चमे हस्ते षष्ठे चैव कुठारकम्। सप्तमे टङ्कमत्रैव चामरञ्चाष्टमे शये। नवमे डमरुञ्चैव दशमे चात्र वल्लकीम्। एकादशे शृङ्खलाञ्चैव द्वादशे मुषलं शये। त्रयोदशे तु वै पाशं गदामत्र चतुर्दशे। दर्पणं तिथिमे हस्ते ध्वजमत्रैव षोडशे। ददानः श्रेयसे भूत्यै सर्वभोगसुखाय च"।

परिघस्य "एकोनविंशकश्चात्र कथ्यते परिघोऽनघ!। पादजा-न्वन्तशुक्लोऽसौ श्वेतवक्त्रो जटाधरः। मध्यारुणोदरे नीलरेखासंयुत एव च। नीलाम्बरो महासत्त्वो हेम-रत्नजकुण्डलः। सुवर्णभूषणोपेतो षड्भुजः क्रूर-दर्शनः। गदा[illegible]क्याद्मे हस्ते द्वितीये परिघं शये। तृतीये कमलं पाणौ वामाद्ये पात्रमेव च। द्वितीये पट्टिशं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्वजम्। बिभ्राणः शत्रु-नाशाय दुष्टभीतिनिवृत्तये"।

शिवस्य "अथ विंशतिमो योगः शिवाख्यश्चात्र कथ्यते। शुभ्रवर्णस्त्रिनेत्रस्तु मौक्तिकाभरणान्वितः। दक्षिणे प्र-थमे हस्ते बीजपूरं मनोहरम्। अक्षसूत्रं द्वितीये च तृतीये कम्बुमेव च। चतुर्थे सायकं हस्ते पञ्चमे चन्द्रहासकम्। मुद्गरञ्च करे षष्ठे सप्तमे परशुं शये। कुद्दालमष्टमे पाणौ नवमे दात्रमेव च। दशमे चात्र वै शृङ्गं पविमेकादशे त्विह। द्वादशे पञ्चशाखां वै लोष्टभेदनमेव च। त्रयोदशे हलञ्चैव शक्तिमस्त्रं चतुर्दशे। करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे चाम्बुजं त्विह। शूलं मुनिचन्द्रे (१७) च वसुचन्द्रे (१८) च तोमरम्। वामादिमे शये पात्रं द्वितीये चामृतं घटम्। तृतीये चक्रमत्रैव चतुर्थे वै शरासनम्। पञ्चमे खेटकं हस्ते षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे। कुठारं सप्तमे पाणौ प्राङ्कुट-ञ्चाष्टमे त्विह। नवमे चामरं शुभ्रं दशमे डमरुं त्विह। शङ्खमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव दर्पणम्। अष्टादशे शये कुन्तं बिभ्राणः शान्तिवृद्धये"। (अत्र त्रयोदशादिसप्त-दशान्तनामहस्तानां चिह्नवाक्यानि मुद्रितपुस्तके पतितानि शिल्पकर्मशास्त्रे द्रष्टव्यानि)।

सिद्धस्य "एकविंशोऽधुना योगः सिद्धनामाभिधीयते। जपा-कुसुमसङ्काशः शुभ्ररेखात्रयोदरः। जटाभिरष्टभिर्युक्तः मुकुटः सार्द्धचन्द्रयुक्। शोणशुभ्रांशुकोपेतः स्फाटि-काभरणान्वितः। बहुपत्रभुजः२८ सौम्यसुस्निग्धः सर्व-

अक्षणः। तोमरञ्चादिमे दद्यात् द्वितीयेऽस्य त्रिशूलकम्। तृतीये पङ्कजं पाणौ तुर्य्ये दण्डं सुवर्णजम्। पञ्चमे तु करे शक्तिं षष्ठे वै लाङ्गलं शये। सप्तमे कुलिशं हस्ते शङ्खमेवैव चाष्टमे। नवमे टालमेवैव दशमे तु परश्वधम्। मुद्गरं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चन्द्रहासकम्। त्रयोदशे शये बाणं शङ्खमेव चतुर्दशे। कुम्भं वामादिमे हस्ते द्वितीये डमरुं शये। पाशन्तु नवमे हस्ते दशमे वै कुठारकम्। टङ्कमेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम्। त्रयोदशे शये चापं चक्रमेव चतुर्दशे। धारयन् पूजनीयोऽसौ भोगसौख्यश्रिये जये"। (अत्र तृतीयाद्यष्टमान्तानामङ्कचिह्नवाक्यानि मुद्रितपुस्तके पतितानि विश्वकर्मशास्त्रे दृष्टानि)।

साध्यस्य "साध्यो द्वाविंशकश्चैव कथ्यते योग एव सः। शुभ्रवर्णो विशालाक्षो वह्निरेखगलाननः। कौस्तुभवसनोपेतो वज्रवैदूर्य्यकुण्डलः। वेदबाहुभुजोपेतो मेखलानेकरत्नयुक्। अक्षसूत्रं यमादिस्थे द्वितीये वीजपूरकम्। तृतीये शक्तिमेवैव तुर्य्ये चैव त्रिशूलकम्। पञ्चमे सायकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे। सप्तमे पङ्कजं पाणौ दण्डमेवैव चाष्टमे। नवमे तोमरं पाणौ दशमे शक्तिमेव च। एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शङ्खमेव च। त्रयोदशे शये खड्गं परशुन्तु चतुर्दशे। करे पञ्चदशे रम्ये मुद्गरं कठिनाकृतौ। षोड़शे टालमेवैव शङ्खं सप्तदशे त्विह। वामादिमे करे कुण्डीं द्वितीये पात्रमेव च। तृतीये चाभयं हस्ते तुर्य्ये डमरुमेव च। पञ्चमे कार्म्मुकं पाणौ षष्ठे चैवाङ्कुशं शये। सप्तमे तु ध्वजं दिव्यमष्टमे पाशमेव च। नवमे कुन्तमेवैव दशमे तु गदामिह। मुसलं रुद्रहस्ते वै द्वादशे चैव चामरम्। त्रयोदशे करे खेटं कुठारन्तु चतुर्दशे। टङ्कं पञ्चदशे पाणौ षोड़शे चैव दर्पणम्। चक्रं सप्तदशे हस्ते दधानः श्रीविवृद्धये"।

शुभस्य "शुभनामा त्रयोविंशो योगश्चात्रैव कथ्यते। नीलकान्तिकशोभास्तु मौक्तिकाभाक्षिलोचनः। शोणरेखाङ्कितग्रीवः शोणशुभ्रांशुकावृतः। मुक्ताविद्रुममाणिक्यभूषणः स्वर्णकुण्डलः। द्वात्रिंशद्बाहुसंयुक्तो जटाकपिलमण्डलः। वरं यमादिमे पाणौ द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये च त्रिशूलं वै तुर्य्ये बाणं कराम्बुजे। पञ्चमे पङ्कजं चैव षष्ठे कुलिशमेव च। सप्तमे शक्तिमेवैव दण्डं वै चाष्टमे करे। नवमे तोमरं हस्ते दशमे अङ्कुशामिह। हलमेकादशे चैव द्वादशे खड्गमेव हि। टालं त्रयोदशे हस्ते मुद्गरं च चतुर्दशे। शङ्खं पञ्चदशे पाणौ षोड़शे तु परश्वधम्। अभयं चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम्। तृतीये पात्रमेवैव तुर्य्यं कार्म्मुकमेव च। पञ्चमे डमरुं पाणौ षष्ठे चाङ्कुशमेव च। सप्तमे वीजपूरं वै ध्वजं वै चाष्टमे करे। नवमे पानपात्रञ्च दशमे कुन्तमेव च। गदामेकादशे हस्ते द्वादशे चैव खेटकम्। चामरं मध्यमे १२ पाणौ टङ्कमेव चतुर्दशे। चक्रं पञ्चदशे चैव षोड़शे तु कुठारकम्। बिभ्राणो भुक्तये पुंसः सौन्दर्य्याय सुखाय च"।

शुक्रस्य "चतुर्विंशतिमश्चात्र शुक्राख्यः कथ्यतेऽधुना। त्रिशूली लोहितश्यामं चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः। जटामुकुटसङ्गेन्दुर्नीलरेखासुधाधरः। बिन्दूरचन्दनोपेतो भालालितिलकाङ्कितः। प्रवालमौक्तिकस्वर्णभूषणः कण्ठकौस्तुभः। खर्व्विंश०बाहुसंयुक्तो रत्नमुद्रासमन्वितः। शूर्पाक्षमालिकां याम्ये प्रथमे करपल्लवे। द्वितीये च त्रिशूलं वै तृतीये बाणमेव च। परश्वधं करे तुर्य्ये पञ्चमे शङ्खमेव च। मुद्गरं चात्र वै षष्ठे सप्तमे टालमेव च। अष्टमे तु करे खड्गं नवमे चैव लाङ्गलम्। दशमे शङ्खमेवैव तोमरं रुद्रसम्मिते। द्वादशे तु करे दण्डं शक्तिमेव त्रयोदशे। चतुर्दशे शये वज्रं करे पञ्चदशे कजम्। वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये पात्रमेव च। तृतीये कार्म्मुकं पाणौ तुर्य्ये चैव कुठारकम्। पञ्चमे चक्रमेवैव षष्ठे टङ्कं कराम्बुजे। सप्तमे चामरं पाणौ खेटकं चाष्टमे शये। नवमे तु गदामेव दशमे चाक्षतं घटम्। कुन्तमेकादशे हस्ते द्वादशे पात्रमेव च। त्रयोदशे घण्टिकां चैव दर्पणञ्च चतुर्दशे। ध्वजं पञ्चदशे हस्ते दधानस्तु सुखाय च"।

ब्रह्मणः "पञ्चविंशतिमो योगो ब्रह्मनामा प्रदीयते। शोणोरः पाण्डुराभश्चन्द्रगौरस्त्रिलोचनः। नीलकान्तिकशोभास्तु ग्रीवास्वर्णाक्षिरेखकः। जटात्रयप्रलम्बोऽसौ सौम्यः प्रहसिताननः। ताम्रवर्णांशुकोपेतः कण्ठरुद्राक्षमालिकः। मुक्तामाणिक्यहेमोत्थभूषणः सोमकुण्डलः। विंशद्बाहुभुजोपेतः किङ्किणीजालमेखलः। सौम्याक्षमालिकां दक्षे प्रथमे तलशोभने। द्वितीये तु वरं पाणौ खड्गमत्र त्रयोदशे। हलं चतुर्दशे हस्ते शङ्खं पञ्चदशे त्विह। षोड़शे चैव लोहासिं सुनिरम्ये च तोमरम्। अष्टादशे शये दण्डं शक्तिमेको.

त्रिंशके । करे विंशतिमे चक्रं त्वेकविंशे शये कजम् । द्वाविंशे चषकं हस्ते त्रयोविंशे शयेऽर्बुदम् । चतुर्विंशतिमे पाणौ सुदृढं लोष्टभेदनम् । पञ्चविंशे तु रत्नाक्षं वामाद्ये वै कमण्डलुम् । द्वितीये चाभयं हस्ते तृतीये चात्र वै ध्रुवम् । तुर्ये खट्वाङ्गमेवेह कुद्दालं चैव पञ्चमे । षष्ठे शरासनं पाणौ सप्तमे कवचं शये । अष्टमे पट्टिशं हस्ते नवमे वै सुदर्शनम् । दशमे बीजपूरं वै पाशमेकादशे करे । द्वादशे चात्र वै टङ्कं खेटमत्र त्रयोदशे । चतुर्दशे कुठाराख्यं डमरुन्तिथिसंज्ञिते । षोडशे चामरं हस्ते कुम्भं सप्तदशे त्विह । अष्टादशे गदामत्र मुसलं नन्दचन्द्र१९मे । अङ्कुशं विंशके हस्ते पाशञ्चैकविंशके । द्वाविंशके ध्वजं शुभ्रं वीरभद्रन्त्रिपक्षमे । जिने२४ सुनिर्मलादर्शं पञ्चविंशेऽजिनं शये, दधानो यज्वनो गोत्रपरमायुर्विवृद्धये" । (अत्र तृतीयादित्रयोदशान्तदशहस्तचिह्नस्थानानि मुद्रितपुस्तके पतितानि शिल्पकर्म्मशास्त्रे दृश्यानि) ।

इन्द्रस्य "इन्द्रः षड्विंशकश्चात्र कथ्यते तत्र साम्प्रतम् । ऊर्ध्वपादाद्यथाशायं शेषपृष्ठायतेक्षणः । धम्मिल्लसङ्गकामाल्यचन्दनाद्यनुलेपनः । भालार्द्धतिलकश्चैव कर्णकुण्डलमेचकः । मुक्ताहारोज्ज्वलोरस्कः मणिरत्नविभूषणः । शुभशीतांशुलावण्याननः सर्व्वलक्षणः । सुस्मरागम२७भुजोपेतो मनाक्कुटिललोचनः । शक्तिमाद्ये दिमे हस्ते द्वितीये सौरभकञ्जम् । तृतीये कमलं पाणौ चतुर्थे शुक्तिकामिह । स्रुवन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे चात्र त्रिशूलकम् । सप्तमे चैव लोहासिं कुद्दालं चाष्टमे करे । नवमे पत्रिकाञ्चैव दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे हलं हस्ते द्वादशे शङ्खमेव च । तोमरं मन्मथे१३ पाणौ दण्डं चैव चतुर्दशे । करे पञ्चदशे शक्तिं षोडशे कुलिशं शये । चक्रञ्च मुनिचन्द्राख्ये१७ वसुचन्द्रे१८ परश्वधम् । एकोनविंशके कम्बुं विंशके पुस्तकं त्विह । विष्टरं त्वेकविंशे वै द्वाविंशे चैव मुद्गरम् । चषकन्तु त्रयोविंशे चतुर्विंशे त्रिकण्टार्बुदम् । पञ्चविंशतिमे हस्ते लोष्टभेदनमेव च । षड्विंशे च तुरुष्कास्त्रं वामाद्ये चाभयं शये । द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये बीजपूरकम् । तुर्ये वामे हतं पात्रं पञ्चमे स्रुवमेव हि । षष्ठे खट्वाङ्गमेवेह सप्तमे डमरुं शये । अष्टमे प्राङ्कुटं पाणौ नवमे चैव कार्म्मुकम् । दशमे खेटकं हस्ते रुद्रे चैव कुठारकम् । द्वादशे चामरं हस्ते कुन्तमत्र त्रयोदशे । गदां चतुर्दशे चैव मुसलन्तिथिसंमिते । अङ्कुशं षोडशे हस्ते पाशं सप्तदशे करे । पट्टिशं वसुचन्द्राख्ये१८ चक्रन्त्वेकोनविंशके । कवचं विंशके चैव दात्रञ्चैकविंशके । द्वाविंशके तु वै टङ्कं त्रयोविंशे ध्वजन्त्विह । वीरभद्रं चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु दर्पणम् । अजिनं चात्र षड्विंशे बिभ्राणः श्रीविवृद्धये" ।

वैधृतेः "वैधृत्याख्यस्तु वै योगः सप्तविंशतिमस्त्विह । शुभवर्णो महारौद्रो भीमाभोगः सिताननः । जटापञ्चप्रलम्बस्तु मेचकाङ्ककुण्डलः । नीलग्रीवाशुवर्णोत्थभूषणो मेचकाम्बरः । वेदबाण५४भुजोपेतो दृढतुन्दिः सुमन्थरः । अजगरं यमादिस्थे द्वितीये वरमेव च । तृतीये चैव सन्दंशं तुर्ये शक्तिं समुद्गराम् । पञ्चमे पङ्कजं पाणौ षष्ठे चात्र स्रुवं तथा । सप्तमे सायकं पाणौ सानन्दखड्गमिहाष्टमे । नवमे चैव कुद्दालं दशमे च त्रिशूलकम् । शङ्खमेकादशे हस्ते द्वादशे हलमेव च । त्रयोदशे तु वै खड्गं तोमरन्तु चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दण्डं षोडशे शक्तिमेव च । वज्रं सप्तदशे पाणौ कवचं वसुचन्द्रमः१८ । परशुं नन्दचन्द्राख्ये१९ विंशके चार्पटं करे । एकविंशे शये चैव लोष्टभेदनमेव च । द्वाविंशे वै तुरुष्कास्त्रं त्रयोविंशे तु शङ्खकम् । पुस्तकन्तु चतुर्विंशे पञ्चविंशे तु विष्टरम् । षड्विंशे मुद्गरं पाणौ चषकं सप्तविंशके । वामादिमे करे कुण्डीमभयन्तु द्वितीयके । मीनं तृतीयके हस्ते चतुर्थे बीजपूरकम् । पञ्चमे पात्रमत्रैव षष्ठे चैव स्रुवं करे । सप्तमे कार्म्मुकं पाणौ डमरुं चाष्टमे करे । नवमे प्राङ्कुटं हस्ते खट्वाङ्गञ्चैव दिक्करे । चामरं रुद्रमे चैव द्वादशेऽत्र कुठारकम् । खेटं त्रयोदशे चैव कुन्तमत्र चतुर्दशे । गदां पञ्चदशे पाणौ षोडशे मुसलन्त्विह । ऋष्टिं सप्तदशे हस्ते पाशमष्टादशे करे । पट्टिशं नन्दचन्द्राख्ये१९ वीरभद्रन्तु विंशके । एकविंशे शये टङ्कं द्वाविंशे चाजिनं करे । त्रयोविंशे तु वै चक्रं कवचं जिन२४हस्तके । पञ्चविंशे तु वै पात्रं षड्विंशे दर्पणं शुभम् । सप्तविंशे ध्वजं हस्ते धारयन् दुष्टघातकृत्" ।

करणानां बवस्य "करणानामथो वक्ष्ये रूपसम्बन्धिलक्षणम् । बवाभिधन्तु वै पीतं जटिलं रक्तकुण्डलम् । नीलवस्त्रन्तु रुद्राक्षभूषणं कण्ठपाण्डुरम् । चतुर्दशभुजोपेतं पिङ्गभ्रूलोचनत्रयम् । वरं यमादिमे हस्ते द्वितीये बाण-

मेव च। तृतीये कुलिशं पाणौ चतुर्थे चैव पङ्कजम्। मुद्गरं पञ्चमे चैव षष्ठे सन्दंशमेव च। सप्तमे चाङ्कुशं दिव्यं पञ्चशाखे महोदरे। प्रथमे चाभयं वामे द्वितीये तु शरासनम्। तृतीये पुस्तकं हस्ते चतुर्थे मुकुरं शये। टङ्कन्तु पञ्चमे पाणौ षष्ठे कर्त्तरिकामिह। करे तु सप्तमे चास्य नागपाशं दधात्करे"।

वामनस्य "वामनाख्यन्तु वै रक्तं नीलग्रीवं महोदरम्। श्वेतवस्त्रं जटाभारं पिङ्गलं तुङ्गनासिकम्। कण्ठरुद्राक्षमालं तङ्गुलिमल्कालपादुरम्। रसचन्द्र(१६)करोपेतं कपालमकरध्वजकम्। प्रथमे मोदकं हस्ते दक्षिणे सुमनोहरे। द्वितीये केतकीपत्रं तृतीये शक्तिमेव च। चतुर्थे पङ्कजं पाणौ पञ्चमे वै सुदर्शनम्। षष्ठे सर्वाङ्गं वाणं सप्तमे कुलिशं करे। सन्दंशमष्टमे हस्ते पात्रं वामादिमे त्विह। द्वितीये कुण्डिकामत्र तृतीये चैव पट्टिशम्। बीजपूरं करे तुर्ये पञ्चमे शङ्खमेव च। कोदण्डमत्र वै षष्ठे सप्तमे कुलिशाङ्करे। अष्टमे पुस्तकं विश्वाद्व्याय विजयाय च"।

कौलस्य "श्वेताञ्जनाभिकाभासं तृतीयं कौलयाभिधम्। रक्तकण्ठं पिकाक्षं वै नीलश्वेताकृष्णाम्बरम्। मुक्ताकुन्दाक्षशीवर्णभूषणं खन्दनालिकम्। अष्टादशभुजोपेतं किङ्किणीकटिसूत्रकम्। परं यमादिमे हस्ते द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये खर्णजं दण्डं चतुर्थे चैव पुस्तकम्। पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे सन्दंशमेव च। सप्तमे डमरुं पाणौ वज्रमत्रैव चाष्टमे। नवमे घुट्टिकामत्र शोणगुञ्जाग्रनासिकाम्। अभयं चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम्। तृतीये चामरं पात्रं तुर्ये चाम्भोजमुत्तमम्। पञ्चमे चामरं शुभ्रं षष्ठे दात्रं कराम्बुजे। सप्तमे वल्लकीमत्र घण्टां चैवाष्टमे करे। नवमे कदलीपत्रं दधत् सम्पत्सुखाय च"।

तैतिलस्य "चतुर्थं तैतिलं नाम श्यामवर्णं कृशोदरम्। शोणवस्त्रं जवापुष्पमालिकं तैत्तिराननम्। विंशत्यक्ष(२०)भुजोपेतं नवखड्गविनतस्तकम्। प्रथमे दक्षिणे हस्ते श्रीफलं सुमनोहरम्। खड्गमत्र द्वितीये वै तृतीये चैव पुस्तकम्। अक्षसूत्रं करे तुर्ये पञ्चमे बाणमेव च। षष्ठे सुदर्शनं दिव्यं सप्तमे कुलिशं त्विह। अष्टमे तु स्रुवं पाणौ नवमे चैव मुद्गरम्। दशमे चाङ्कुशं हस्ते पात्रं पामादिमे करे। द्वितीये खेटकं चैव तृतीये वारिजं शुभम्। चतुर्थे कुण्डिकामत्र पञ्चमे चैव कार्मुकम्। षष्ठे मनोहरं शङ्खं सप्तमे चामरं सितम्। स्रुवं चैवाष्टमे हस्ते नवमे टङ्कमत्र हि। दशमे तु करे पाशं बिभ्राणं यज्वनः श्रिये"।

गरस्य "पञ्चमं चास्य विज्ञेयं करणन्तु गराभिधम्। गोमुखं चित्रितग्रीवं धूसरं लोहिताम्बरम्। पक्षपक्ष(२२)भुजोपेतं लतपद्माक्षभूषणम्। आदिमे दक्षिणे शक्तिं द्वितीये चक्रमेव च। तृतीये श्रीफलं हस्ते चतुर्थे चैव पङ्कजम्। पञ्चमे पुस्तकं रम्यं षष्ठे वीणां मनोहरम्। सप्तमे गोष्पदं शृङ्गं कुलिशं चाष्टमे करे। नवमे वल्लकीमत्र दशमे वीरभद्रकम्। एकादशे तु सन्दंशं पञ्चशाखे मनोहरे। अभीतिमुत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमत्र हि। पात्रमत्र तृतीये वै चतुर्थे चैव चामरम्। पञ्चमे डमरुं हस्ते षष्ठे चैव शरासनम्। सप्तमे कुण्डिकामत्र चाष्टमे दशचक्रकम्। नवमे तु करे वंशं दशमे चैव दर्पणम्। एकादशे तु रुद्राक्षं बिभ्रत् कीर्त्तिसुखश्रिये"।

वणिजः "वानराख्यं वणिक् धूम्रं पीतवस्त्रं हयाननम्। जिन(२४)बाहुयुतं चैटं षष्ठं कनकभूषणम्। वरमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये चाक्षसूत्रकम्। तृतीये शक्तिकामत्र मोदकन्तु चतुर्थके। पञ्चमे कुलिशं हस्ते षष्ठे शक्तिं कराम्बुजे। सप्तमे नेवारं दण्डं खड्गमत्रैव चाष्टमे। नवमे पाशमत्रैव दशमे चैव वै ध्वजम्। एकादशे तुरङ्काख्यं द्वादशे वै सुदर्शनम्। सौम्यादिमे करेऽभीतिं द्वितीये वै कमण्डलुम्। बीजपूरं तृतीयेऽत्र पानपात्रं चतुर्थके। पञ्चमे पञ्चवक्त्राख्यं षष्ठे चैव तु पट्टिशम्। सप्तमे चामरं हस्ते खेटकं चाष्टमे शये। नवमे चाङ्कुशं पाणौ दशमे हलमेव च। एकादशे करे रम्यं दर्पणं चातिनिर्मलम्। द्वादशे धारयन् शङ्खं लक्ष्मीसौभाग्यवृद्धये"। (पञ्चवक्त्राख्यं पञ्चमुखरुद्राक्षम्)

भद्रायाः "व्याघ्रचर्माम्बरा भद्रा श्वेताभा गर्द्दभानना। सप्तबाहुसमायुक्ता त्रिपदा लोहभूषणा। कर्त्तिकामादिमे दक्षे द्वितीये तु गदामिह। तृतीये सायकं हस्ते चतुर्थे चन्द्रहासकम्। खेटमूर्द्धकरे वामे तदधश्चैव कार्मुकम्। पात्रकमादधौ वामे धारयन्ती रिपोर्भिये"।

शकुनेः "अष्टमं शकुनिप्रख्यं करणं हरितप्रभम्। प्रवालभूषणोपेतं शक्रगोपनिभाम्बरम्। रसपक्ष(२६)भुजोपेतमेणवक्त्रं हकोदरम्। आदिमे दक्षिणे चक्रं द्वितीये वरमेव च। अक्षसूत्रं तृतीये तु तुर्ये चैव तु पङ्कजम्। प-

चमे मोदकं हस्ते षष्ठे वज्रं कराम्बुजे । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्रैव चाष्टमे । नवमे हस्तिदन्तञ्च दशमे चन्द्रहासकम् । एकादशे करे बाणं द्वादशे चाङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्र शङ्खं वामादिमे करे । अभयन्तु द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । वीजपूरं करे तुर्ये पञ्चमे पात्रमेव च । षष्ठे कराम्बुजे शृङ्गं सप्तमे कुन्तमेव च । परिघं चाष्टमे हस्ते दण्डन्तु नवमे करे । खेटकं दशमे पाणौ धनुरेकादशे शये । द्वादशे पात्रमत्रैव त्रिशूलन्तु त्रयोदशे । ध्यानं श्रेयसे भूत्यै विजयाय सुखाय च । तापाय चैव शत्रूणां विशेषेण समर्चितम्" ।

चतुष्पदस्य "चतुष्पदाभिधं चात्र नवमं कथ्यते जय ! । ल-ग्रवर्णं चतुष्पादं चतुरास्यं जटान्वितम् । मनुष्यास्यन्तु वै पूर्वं दक्षिणं चैव गोमुखम् । अजास्यं पश्चिमन्तस्य चोत्तरं शूकराननम् । मनुष्याकारवत् सर्वं त्रिकपुच्छविनिर्गतम् । पीतवस्त्रं वृहत्कुक्षि नीलमुक्ताविभूषणम् । वसुपक्ष२८भुजोपेतं दीर्घनासं महाजवम् । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । सुदर्शनं तृतीये तु चतुर्थे चैव पङ्कजम् । पञ्चमे मुद्गरं चैव षष्ठे मोदकमेव च । सप्तमे तु गदां पाणावष्टमे चाङ्कुशं शये । नवमे तु करे बाणं दशमे खड्गमेव च । एकादशे करे दन्तं द्वादशे शुक्तिमत्र हि । त्रयोदशे शये चात्र तोमरं सुदृढं शुभम् । चतुर्दशे तु वै वज्रं वामाद्येऽभीतिमेव च । कमण्डलुं द्वितीये वै तृतीये शङ्खमेव च । चतुर्थे वीजपूरं वै पञ्चमे टङ्कमेव च । षष्ठे पात्रं सुधापूर्णं सप्तमे च त्रिशूलकम् । अष्टमे पात्रमत्रैव नवमे धनुरेव च । दशमे खेटकं हस्ते दण्डमेकादशे करे । द्वादशे पट्टिशं पाणौ कुन्तमत्र त्रयोदशे । शृङ्गं चतुर्दशे विभ्रद्गोत्रहृद्धौ सुपूजितम्" ।

नागस्य "नागाख्यं दशमं रक्तं नीलवस्त्रं जटाधरम् । मनुष्याकारमेवैतन्मस्तकन्यस्ततत्फणम् । विंशद्भुजा२०भुजोपेतं मुक्तारुद्राक्षभूषणम् । प्रथमे मोदकं दक्षे द्वितीये चैव पङ्कजम् । अक्षसूत्रं तृतीयेऽत्र वरन्तुर्ये कराम्बुजे । पञ्चमे तु करे चक्रं षष्ठे वज्रन्तु वै शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्रैव चाष्टमे । नवमे सोज्ज्वलं दन्तं दशमे चन्द्रहासकम् । बाणमेकादशे हस्ते द्वादशे चाङ्कुशं शये । त्रयोदशे गदामत्र तरवाद्यं चतुर्दशे । करे पञ्चदशे दात्रं वामे पात्रन्तु चादिमे । वीजपूरं द्वितीयेऽत्र तृतीये वै कमण्डलुम् । चतुर्थे चाभयं हस्ते पञ्चमे शङ्खमेव च । षष्ठे कराम्बुजे शृङ्गं सप्तमे कुन्तमुत्तमम् । पट्टिशं चाष्टमे हस्ते नवमे दण्डमत्र हि । दशमे खेटकञ्चैव धनुरेकादशे करे । द्वादशे पाशमत्रैव त्रिशूलञ्च त्रयोदशे । चतुर्दशे दशाख्यं वै करे पञ्चदशेऽर्बुदम् । ध्यानं विजयारोग्यं कुर्वीताभयदं नृणाम्" । (दशाख्यं दशमखड्गाख्यम्)

किन्तुघ्नस्य 'एकादशन्तु किन्तुघ्नं करणं कथ्यतेऽधुना । गोक्षीरधवलं चैतत्पीतवस्त्रं हयाननम् । सर्वाभरणसंयुक्तं द्वात्रिंशद्बाहुसंयुतम् । वरञ्चैवादिमे दक्षे द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये सोज्ज्वलं चक्रं तुर्ये चाब्जं कराम्बुजे । पञ्चमे मोदकं हस्ते षष्ठे वै कुलिशं शये । सप्तमे तोमरं पाणौ शक्तिमत्रैव चाष्टमे । नवमे गजदन्तञ्च दशमे खड्गमुत्तमम् । एकादशे तु वै बाणं द्वादशे शृणिमेव च । त्रयोदशे गदामत्र डमरुञ्च चतुर्दशे । करे पञ्चदशे पुरीं परशुञ्चैव षोडशे । अभयञ्चादिमे वामे द्वितीये वै कमण्डलुम् । शङ्खमत्र तृतीये वै चतुर्थे वीजपूरकम् । पञ्चमे चासनं पात्रं षष्ठे शृङ्गं मनोहरम् । सप्तमे कुन्तमत्रैव चाष्टमे पट्टिशं शये । नवमे वैणवं दण्डं दशमे खेटमेव च । चापमेकादशे पाणौ द्वादशे पात्रमत्र हि । त्रयोदशे त्रिशूलं वै टङ्कमत्र चतुर्दशे । वीणामिन्दु१५हस्ते च ध्वजञ्चैव तु षोडशे । धारयद्वैरिणां ध्वस्त्यै पूजनीयं विपश्चिता । 'विद्यालाभाय सन्तुष्टिविजयादिसुखार्थिना" । किंस्तुघ्नमिति वा पाठः ।

राशीनां मेषस्य विष्णुधर्मोत्तरात् "मेषवक्त्रो नरो रक्तो द्विभुजः पङ्कजासनः । ज्ञानमुद्राकरः पीतवसनः कनकाङ्गदी" ।

वृषस्य "वृषाननो नरः शुभ्रो रक्तवस्त्राक्षमालिकः" ।

मिथुनस्य "पुमान् गदी सवीणा च योषिच्च मिथुनं स्मृतम्" ।

कर्कटस्य "कर्कटः कपिलः श्यामः कूर्ममुद्राधरो नरः" ।

सिंहस्य "सिंहवक्त्रोऽरुणोऽक्षस्थो द्विभुजोऽभयपात्रयुक्" ।

कन्यायाः "शुक्लासिभृत् सिता कन्या द्विभुजा पङ्कजासना" ।

तुलायाः "तुलाधरो नरो गौरः पिङ्गनेत्रः कजासनः" ।

वृश्चिकस्य "वृश्चिकास्यो नरः पिङ्गो द्विभुजो मर्कटासनः । दक्षे वृश्चिकमाधाय वामे पात्रं सुधायुतम्" ।

धनुषः "अश्ववक्त्रो नरश्चापी ज्याकृष्टकरदक्षिणः" ।

मकरस्य "अक्षसूत्रधरो नीलो मृगवक्त्रो नरो द्विभुः" ।

कुम्भस्य "मकरास्योऽसितोऽक्षस्थो रिक्तकुम्भो नरो घटः" ।

भीमस्य "मनुष्ययुग्मस्थितः श्यामो मनुष्यहस्तो महोदरः । मनुष्यवक्त्रो नरो भीमो हरिन्मणिविभूषणः" ।

कालस्य विश्वकर्म्मशास्त्रात् "कालः करालवदनो नित्यञ्च विभीषणः । पाशहस्तश्च कर्त्तव्यः सर्पहस्तिकरोमवान्" ।

निमेषस्य "निमेषस्तु भवेदत्र मेचकाभोऽर्द्धनीलकः । अक्षसूत्रं करे दक्षे वामसूत्रामथोत्तरे । दधानो योगसंसिद्ध्यै पूजनीयो विपश्चिता" ।

काष्ठायाः "नीलवर्णा भवेत् काष्ठा पीतवस्त्रा त्रिलोचना । अष्टादशभुजोपेता ज्ञानपुस्तीसमन्विता" ।

कलायाः "शुक्लवर्णा कला ज्ञेया नीलवस्त्रा त्रिलोचना । व्योमवज्राङ्कुशच्छत्रकरतलम्बितमालिका । मुक्ताक्षमालिकाढ्या वामपङ्कजसंयुता । पूजनीया विशेषेण ज्ञानविज्ञानहेतवे" ।

क्षणस्य "क्षणाभिधो भवेत् पीतः मुनिपत्रः सुमौक्तिकः । जटात्रिमौक्तिकोपेतश्चन्द्रनालिकपाङ्कुरः । मुक्तासूत्राङ्कितहस्तोऽयं वामे स्वर्णकमण्डलुः" ।

१मुहूर्त्तानां तत्र दिने रौद्रस्य "मुहूर्त्तानधुना वच्मि नामलक्षणपृथक्फलैः । तत्रादिमस्तु रौद्राख्यः श्यामश्च ताम्रपक्ष्मभिः । श्वेतवस्त्रो महातुङ्गो दक्षिणे सर्पमादधत् । वामे पात्रं सुधापूर्णं शत्रुकर्म्मप्रसिद्धये" ।

२सितस्य "सिताभिधो द्वितीयस्तु श्वेतवर्णो महोदयः । श्वेतगोक्षाभवस्त्रोऽयं श्वेतमुक्ताविभूषणः । दक्षिणे पङ्कजं शुभ्रं वामे चैव कमण्डलुम् । दधानस्तु श्रियै पूज्यो योगसिद्ध्यै सुखाय च" ।

३अजपस्य "तृतीयोऽथाजपाख्यस्तु कृष्णः शुभ्रो महातनुः । दक्षिणे पङ्कजं नीलं वामे सर्पं महाफणम् । बिभ्रद्विपुलभोगाय पूजनीयो महाधिया" ।

४आर्य्यभटस्य "तुर्य्यश्चार्य्यभटाख्यस्तु नीलः शुभ्रो महोदरः । दक्षिणे पुस्तकं हस्ते वामे चैव त्रिशूलकम् । दधानः श्रेयसे भूत्यै विजयाय सुखाय च" ।

५सावित्रस्य "अधुना चैव सावित्रः पञ्चमः कथ्यते जय ! । श्वेतवर्णोऽश्ववक्त्रस्तु मेचकवसनान्वितः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते वामे कमण्डलुन्निर्व्रणम् । दद्रुरोगविनाशाय पूजनीयोऽप्यहर्निशम्" ।

६वैराजस्य "वैराजश्चात्र वै षष्ठः श्यामवर्णो जटाधरः । दक्षिणे तु करे दण्डं वामे चैव ध्रुवं करे । बिभ्रद्वृद्ध्यै च सौख्याय पूजनीयोऽतिभक्तितः" ।

७गन्धर्व्वस्य "सप्तमश्चात्र गन्धर्व्वश्चाभवर्णः कृशोदरः । दक्षिणे वज्रं वै पाणौ वामे शक्तिञ्च धारयन् । सौख्यवृद्ध्यै यशोवृद्ध्यै पूजनीयो विपश्चिता" ।

८अभिजितः (कुतपस्य) "अधुना चाभिजिन्नाम कथ्यतेऽष्टमः शुभः । पीतवर्णोऽतिशुभ्रस्तु ताम्रवर्णो महोदरः । तुरगहस्तद्वयोपेतः पूजनीयः सुखाप्तये । स एव कुतपो नाम विख्यातव्यो मनीषिभिः । पितॄणां सुप्रियश्चैव पिण्डहस्तोऽथवाव्ययम्" ।

९रौहिणेयस्य "नवमो रौहिणेयाख्यो मुहूर्त्तः कथ्यते जय ! । शुभ्रवर्णो विशालाक्षो नीलवस्त्रोऽब्जकुण्डलः । दक्षिणे पङ्कजं पाणौ वामे मोदकमेव च । दधानः सुखसम्पत्त्यै विजयारोग्यवृद्धये" ।

१०बलस्य "अधुना कथ्यते वत्स ! दशमस्तु बलाभिधः । गौरवर्णोऽरुणः श्वेतवसनः स्वर्णकुण्डलः । दक्षिणे तु करे शङ्खं वामे पङ्कजमादधत्" ।

११विजयस्य "एकादशोऽधुना ज्ञेयो मुहूर्त्तो विजयाभिधः । हेमवर्णो हरिन्नेत्रः कृष्णश्वेतारुणांशुकः । अक्षसूत्रं करे दक्षे वामे चैव कमण्डलुम् । दधत् प्रज्ञासुखार्थाय पूजनीयो विपश्चिता" ।

१२नैर्ऋतस्य "नैर्ऋताख्योऽधुना ज्ञेयो द्वादशस्तु मुहूर्त्तकः । नीलवर्णोत्पलमौलिः पीतवस्त्रो महाबलः । दक्षिणे तु करे चक्रं वामे चाभयमादधत्" ।

१३शम्बरस्य "त्रयोदशो भवेदत्र रक्तः शम्बराभिधः । ताम्रवस्त्रो महौजस्को रत्नहेमजकुण्डलः । शोणपङ्कजदक्षस्तु वामकुण्डीसमन्वितः" ।

१४वरुणस्य "मुहूर्त्तः कथ्यते चात्र वरुणाख्यश्चतुर्दशः । मुक्ताफलनिभश्चैव मुक्ताहारविभूषणः । धनुर्बाणधरश्चैव पूजनीयः सुखाप्तये" ।

१५सुभगस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयः सुभगस्तु हरित्प्रभः" ।

१रात्रौ अतिरौद्रस्य "अथो निशाचरान् भूमौ मुहूर्त्तान् निशिसंख्यकान् । तत्रादिमोऽतिरौद्राख्यः कृष्णवर्णोऽरुणांशुकः । चतुर्भुजो महाक्रूरः भास्वन्मुकुटकोज्ज्वलः । आदिमे दक्षिणे बिभ्रत् कौशिकास्त्रविभीषणम् । द्वितीये तु करे सर्पं वामोर्द्ध्वे त्वथ वै करे । सन्दंशं तदधः पात्रं बिभ्राणः सर्वसिद्धिदः" ।

२महागन्धर्व्वराजस्य "महागन्धर्व्वराजाख्यो द्वितीयस्तत्र चैव हि । कृष्णशुभ्रारुणपीतो नीलवस्त्रो महाबलः । चतुर्भुजो विशालाक्षो गौरवर्णो जटाधरः । आदिमे दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामोर्द्ध्वगे कोरं

मदधस्यो तु पानकम्। धारयन्निष्टसम्पत्त्यै पूजनीयो विचक्षणैः"।

३तूर्विषस्य "तृतीयः कथ्यते चाथ तालिनो तूर्विषाभिधः। तप्तचामीकराभासः कृष्णनीलारुणांशुकः। दक्षिणे प्रथमे पद्मं हेमजम्भातिशोभनम्। द्वितीये तु करे धीमान् वामोर्द्ध्वे बीजपूरकम्। दधानः सर्वसम्पत्तिसुखायुःश्रीविवृद्धये"।

४भावकस्य "भावकाख्यकतस्तुर्यो नीलवर्णोऽङ्कुशोज्ज्वलः। नीलारुणांशुकोपेतः कण्ठनीलाब्जमालिकः। दक्षिणाद्ये करे खड्गं द्वितीये चैव पङ्कजम्। वज्रकोमूर्द्ध्वगे वामे पात्रमन्यादधःस्थिते। दधानः पूजनीयोऽयं ज्ञानविज्ञानसिद्धये"।

५वायोः "मुहूर्त्तः कथ्यते चाथो वायुसंज्ञस्तु पञ्चमः। हरिद्वर्णो जटाकर्णः श्वेतवस्त्रो महाबलः। कौमोदक्यादिमे हस्ते द्वितीये तु ध्वजं शये। वामोर्द्ध्वगे करे क्षीरं द्वितीये पात्रमादधत्"।

६अग्नेः "अग्निसंज्ञस्ततः षष्ठो जवाकुसुमसन्निभः। कृष्णनीलांशुकोपेतः शिखारुद्राक्षसंयुतः। दक्षिणाद्ये करे पात्रं द्वितीये शक्तिमेव च। वामादिमे करे क्षीरं द्वितीये शीरमेव च। दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै विजयायुःसमृद्धये"।

७राक्षसस्य "अधुना कथ्यते वत्स! राक्षसाख्यस्तु सप्तमः। नालवर्णोऽम्बरस्तु नीलशुभ्रारुणांशुकः। दक्षिणाद्ये करे पद्मं द्वितीये तु त्रिशूलकम्। खट्वाङ्गमुत्तरे वामे पात्रमन्यादधःस्थिते। दधद्वैरिविघाताय पूजनीयस्तु साधकैः।

८धातुः "धाता चैवाष्टमः पीतवर्णः पाटलभांशुकः। कर्णस्फाटिकसौवर्णकुण्डलः कम्बुकन्धरः। पुस्तोमाक्यादिमे हस्ते द्वितीये चैव पिष्टरम्। वामादिमे करे दण्डं द्वितीये स्वर्णकुण्डलम्। दधानः प्रीतये भुक्त्यै विजयाय सुखाय च"।

९सौम्यस्य "नवमः सौम्यनामाथ शुभ्रवर्णो विशालदृक्। पीतवस्त्रो महातेजा मुक्ताखर्वाङ्गभूषणः। आदिमे दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये क्षीरमेव च। दधानस्तुष्टये भुक्त्यै पूजनीयस्तु सत्कृतः"।

१०ब्रह्मणः "दशमस्तु विज्ञेयो मुहूर्त्तो ब्रह्मसंज्ञकः। पीतवर्णः शुक्लवस्त्रो जटामुकुटसंयुतः। कण्ठरुद्राक्षमालोऽयं मालयाकुरचन्दनः। सुवर्णकुण्डलोपेतः कटिसूत्रोत्तरीयधान्। अक्षमालां यमादिस्थे द्वितीये चैव पङ्कजम्। वामोर्द्ध्वे तु स्रुवं हस्ते पुस्तकन्त्वधःकरे। दधत् सौवर्णसज्ञानां लाभाय विजयाय च"।

११वाक्पतेः "एकादशोऽधुना ज्ञेयो वाक्पतिर्नाम नामतः। सुवर्णवर्ण एवायं कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः। कुण्डोमाक्यादिहस्ते तु द्वितीये शीरमेव च। वामादिमे करे क्षीरं द्वितीये नीरजं दधत्। प्रजालाभकरश्चैव कार्यनिष्पत्तिसाधकः"।

१२पौष्णस्य "द्वादशश्चाथ विज्ञेयो पौष्णनामा सुशोभितः। पीतवस्त्रो जटामौलिस्त्रिपुण्ड्रकृतसंस्थितिः। तुन्दिलः सोपवीती च नीलकौलकपाण्डुरः। दक्षादिमे करे बीजपूरकं शुभ्रवर्णकम्। द्वितीये वारिजं पाशौ पात्रं वामादिमे करे। सन्दधत्तु द्वितीयेऽयं धारयन् श्रीसन्तापदः"।

१३वैकुण्ठस्य "जयाशुभाश्च मे कथ्यो वैकुण्ठाख्यस्त्रयोदशः। पादजान्वन्तशुभ्रोऽयं कण्ठान्तारुणवर्णकः। अलिवर्णस्तु केशान्ते कुण्डलानेकरत्नजः। दक्षिणाद्ये करे पुस्तीमब्जन्तु द्वितीयके। केकिपिच्छन्तु वामाद्ये द्वितीये चातपत्रकम्। दधानः कीर्त्तये भुक्त्यै पूजनीयः सितात्मजैः"।

१४समीरणस्य "चतुर्दशोऽधुना ज्ञेयो नामतस्तु समीरणः। जलनीलनिभश्चैव शुभमारक्तद्युतिः। पीतनीलारुणाम्लानवसनः स्निग्धलोचनः। तालपत्रं यमादिस्थे द्वितीये नीलनीरजम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये नीलपङ्कजम्। दधानो यत्नतो भूत्यै बालवृद्ध्यै सुखाय च"।

१५नैर्ऋतस्य "अथ पञ्चदशो ज्ञेयो मुहूर्त्तो नैर्ऋतोऽरुणः। मेचकाभस्त्रिनेत्रस्तु दंष्ट्राग्रान् वसनारुणः। स्वर्णेन्द्रनीलभूषाढ्यः शोणाक्षितिलकान्वितः। आदिमे दक्षिणे बाणं द्वितीये कमलं करे। वामादिस्थे धनुर्हस्ते द्वितीये चैव वारिजम्। दधत्कान्त्यै सुभोगाय बलाय विजयाय च"।

अहोरात्रस्य "एते निशाचराः ख्याता मुहूर्त्ताः सकलास्तव। अहोरात्राभिधश्चाथ कृष्णपीतादिमूर्द्धजः। कण्ठपादान्तशुभ्रोऽयं द्विभुजो दीर्घनासिकः। भाले चन्द्रजटामौलिः पिङ्गलस्फटिकलोचनः। नरमुण्डमालिकोपेतः कृष्णशुभ्रांशुकान्वितः। खड्गं दक्षे दधानोऽयं वामे चैव विधुन्तुदम्। इष्टापूर्त्तप्रसिद्ध्यर्थं पूजनीयो मनीषिभिः"।

शुक्लपक्षस्य “शुक्लपक्षो नरः शूली जटामुकुटसंयुतः । श्वेत-वस्त्रो विशालाक्षो भालातिलकलाञ्छितः । सूर्यमार्कौ दधानोऽयं वामे चन्द्रजविम्बकम् । पूजनीयो महाभक्त्या प्रतिपच्च सिते सिते । अस्य द्वादश भेदाः स्युर्विज्ञेया वर्णभेदतः । पूजनीयास्तदर्थाय प्रतिमास्तु भेदतः” ।

कृष्णपक्षस्य “कृष्णनामः कृष्णपक्षस्तु सितगौराम्बरो बली । सूर्यविम्बं करे बिभ्रद्वामे दीपं समुज्ज्वलम् । पूजनीयो वनार्थं प्रतिमासन्तु भेदतः । कृष्णस्यापि प्रभेदाः स्युर्भेदपक्षादिजनामतः” ।

मासस्य “स्वनामतस्तु मासः स्यात् द्विवर्णस्तु द्विदोर्दिति । नाम्यूर्ध्वःश्वेतलक्ष्मः पिङ्गलोचनमूर्धजः । सूर्यचन्द्रा-श्रितः सोऽयं प्रतिमासन्तु पूज्यते । स्वनामपूर्वकैर्मन्त्रै-र्होमपूजाविधानकैः” ।

ऋतूनां हेमन्तस्य “ऋतुषट्कमथो ब्रूमो लक्षणानामपृथक्फलैः । हेमन्ताख्यस्तु तत्राद्यः कपिलः पिङ्गकुन्तलः । पीत-वस्त्रसमायुक्तस्त्रिजटः कम्बुगोधकः । (गोधर्मनाटम्) धान्यमञ्जरिकाश्चस्तु वामपात्रपिधानकः । पूजनीयो-विभूत्यर्थं धान्यसम्पत्तिहेतवे” ।

१० शिशिरस्य “शिशिराख्यो द्वितीयस्तु हरित्पीतनिभाकृतिः । पीतकुण्डलकर्णस्तु कण्ठाविद्रुममालिकः । मधुद्रुम-प्रसूनाढ्यपात्रमार्कौ कराम्बुजे । वामे धान्यशरायन्तु धारयन्हृदयेऽक्षये” ।

वसन्तस्य “विष्णुप्रकरणोक्तस्तु ज्ञातव्योऽत्र वसन्तकः” ।

ग्रीष्मस्य “ग्रीष्माभिधश्चतुर्थस्तु धूसरो कृष्णमालकः । अक्षसूत्रार्क-हस्तस्तु वामे शुभ्रातपत्रयुक् । रोगसन्तापनाशाय पूज-नीयोऽरिपक्षहा” ।

वर्षायाः “पञ्चमस्तोयदर्तुस्तु हरिद्वर्णोऽरुणेक्षणः । ताम्र-वर्णांशुकोपेतः कर्णाविद्रुमकुण्डलः । नीलमार्कौ दधा-नोऽयं तोयपूर्णघटं परे । मेघमालाहतश्चैव विद्युद्दह्न-दीप्तिमान् । हरितालिदलैः पूज्यो पुष्टिमन्तुष्टिहेतवे” ।

शरदः “शरदृतुरथो षष्ठश्चन्द्रगौरः सुलोचनः । कण्ठमौ-क्तिकमालस्तु कर्णचन्द्रककुण्डली । चन्द्रविम्बं करे दक्षे वामे चाम्रतरुं घटम् । दधानः पूजनीयोऽयमा-युर्वृद्ध्यै सुखाय च” ।

दक्षिणायनस्य “दक्षिणायनसंज्ञोऽथ श्यामः सौम्येन्द्रलोचनः । पीतवस्त्रो दृढस्कन्धः कर्णिकारदलद्युतिः । बीजाङ्कु-रशरावाभ्यां समितोऽसदृहस्तकः । पूजितः विश्वमे नित्यं धनधान्यसमृद्धये” ।

उत्तरायणस्य “उत्तरायणसंज्ञोऽथ शुभ्रवर्णो विशालदृक् । त्रिश्रि-रथसनोपेतः स्वर्णरत्नादिभूषणः । पुस्तकं दक्षिणे हस्ते वामे तु रविविम्बकम् । दधन्मात्रै सुरै चैव पूजनीयस्तु कीर्तये” ।

११ वत्सराणाम् प्रथमस्य “अथ संवत्सरान् ब्रूमो नामलक्षणफला-दितः । प्रभवाख्योऽभवेदाद्यः पीतवर्णो महोदरः । नीलवस्त्रसमायुक्तो दक्षे काञ्चनकुण्डलः । वामे स्फाटिक-वर्णस्तु पृष्ठलम्बिजटालयः । दक्षिणे प्रथमे शक्तिं पङ्कजन्तु द्वितीयके । वामादिमे शरावन्तु बीजपूर्णं कराम्बुजे । द्वितीये चैव मन्दरं दधानः पुष्टिहेतवे” ।

१२ विभवस्य “विभवाख्यो द्वितीयस्तु नीलपीतारुणच्छविः । पीत-शुभ्रान्तवस्त्रोऽयं कण्ठे पद्माङ्कमालिकः । दक्षिणाद्ये शरं पाशौ द्वितीये नीलपङ्कजम् । सन्दर्शनुत्तरादिस्थे द्वितीये चैव कार्मुकम् । दर्पाद्विभूतये नित्यं पूजनीयो विपश्चिता” ।

१३ शुक्लस्य “शुक्लनामा तृतीयस्तु श्वेतपङ्कजसन्निभः । कण्ठ-पद्माक्षमालोऽयं शुभ्रमाल्यविलेपनः । दक्षिणाद्ये शरा-यन्तु द्वितीये वामेन च । दर्पणाद्योत्तरादिस्थे द्वितीये चैव कार्मुकम् । दधानो भूतये मर्त्यैः पूजनीयः कृता-ञ्जलिः” ।

१४ प्रमोदस्य “प्रमोदाख्यश्चतुर्थस्तु नीलग्रीवो महोदरः । श्वेता-म्बरोऽक्षसूत्राढ्यो योगपट्टोत्तरीयवान् । दक्षपाद्ये तु म-न्दरं द्वितीये नीरजेन च । वामादिमे शरावन्तु द्वितीये नीलपङ्कजम् । दधत् सौख्याय भोगाय विजयाय महाय च” ।

१५ प्रजापतेः “प्रजापत्याख्य एवात्र पञ्चमः स्वर्णसन्निभः । नो-त्तमभूषणयस्त्वाढ्यस्तुन्दिलो गौरपाण्डुरः । दक्षस्थं यमादिस्थे द्वितीये परशुं करे । शरावमुत्तरादिस्थे द्वितीये पुस्तकं दधत् । प्रजावृद्ध्यै विभूत्यै च पूज-नीयो विजानता” ।

१६ आङ्गिरसः “आङ्गिराख्यस्ततः षष्ठो वर्णशुभ्रोऽतिसौम्यः । ताम्रवस्त्रो महातेजा द्वादशाङ्गुलचन्दनः । पवित्र-दर्भपाणिस्तु जटामण्डितमस्तकः । श्यामखड्गन्तु दक्षाद्ये द्वितीये समिधङ्करे । वामादिमे शरावन्तु मद्यादयश्च द्वितीयके । दधत् सुपूजितो भूत्यै श्रेयसे च सुखाय च” ।

१७ श्रीमुखस्य “सप्तमः श्रीमुखाख्यस्तु पीतवर्णो विशालदृक् । पाटलावसनोपेतो दीर्घकर्णोऽलकावृतः । सुवर्णरत्न-भूषाढ्यः सर्वानर्थविनाशकृत् । श्रीफलं दक्षिणादिस्थे द्वितीये चैव पङ्कजम् । पुस्तकञ्चोर्ध्वगे वामे तदधस्तु

शरासनम्। दधानः पुष्ट्यै लक्ष्म्यै चन्दनादिभिरर्चितः"।

१।८भावस्य "भावाभिधोऽष्टमस्तत्र नीलशुभ्रारुणच्छविः। पीतकृष्णारुणाम्लानवसनश्चित्रकुण्डलः। शुक्लादिशुभमालोऽयं जटापिङ्गाक्ष एव च। दक्षिणे प्रथमे पुस्तकन्तु द्वितीयके। वामोर्द्ध्वगे करे शूलं तदधः पात्रमासवम्। बिभ्रत् पूजनीयस्तु धान्यलाभाय वै श्रिये"।

१।९यूनः "नवमोऽत्र युवाख्यस्तु पाटलाभोऽरुणेक्षणः। नीलवस्त्रजटायुक्तो रत्नमेचककुण्डलः। दक्षिणे प्रथमे शङ्खं द्वितीये तु सुदर्शनम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये नीलपङ्कजम्। बिभ्राणः कान्तये पूज्यो लक्ष्मीसौभाग्यवृद्धये"।

१।१०धातुः "धाता चैव प्रविज्ञेयो दशमः पिङ्गलोचनः। कृष्णशुभ्रारुणाम्लानवसनः श्वेतकुण्डलः। शरासमादिमे दक्षे द्वितीये बीजपूरकम्। वामोर्द्ध्वगे करे पुष्पं नीलमिन्दीवरं वरः। जयाय पुत्रसम्पत्त्यै पूजनीयः शुभक्रमः"। (दशदिति शेषः)

१।११ईश्वरस्य "ईश्वराभिध एवात्र ज्ञेय एकादशोऽप्यसौ। कैरवाभक्षिनेत्रस्तु जटाखण्डेन्दुमौलिकः। शुक्लस्फाटिकरुद्राक्षभूषणस्तुङ्गनासिकः। त्रिशूलमादिमे दक्षे द्वितीये क्षीरमेव च। शरासमादिमे वामे द्वितीये चैव पुस्तकम्। बिभ्रत् सौख्याय पूज्योऽसौ योगवृद्ध्यै सुताप्तये"।

१।१२बहुधान्यस्य "द्वादशो बहुधान्याख्यः पीतनीलारुणच्छविः। पीतवस्त्रो विशालाक्षस्तुन्दिलो दीर्घनासिकः। जपाकुसुममालोऽयं कञ्चो गजकुण्डलः। दक्षिणाद्ये करे कुम्भं सौवर्णं सर्वधान्यकम्। बीजपूरपिधानन्तत् खचितानेकरत्नकम्। द्वितीये डमरुं वामे चोर्द्ध्वे नीलकनीरजम्। द्वितीये तु करे सीरं दधानः सर्वधान्यकम्। सिद्धये पूजितो नित्यं स्वनामार्थस्य संस्मृतः"।

२।१प्रमाथिनः "प्रमाथिसंज्ञकस्त्वाद्यः शुक्लवर्णो महाभुजः। जटात्रितयसंयुक्तो दीर्घमालोऽर्धकुण्डलः। शोणनीलाम्बरोपेतः काञ्चनानेकमुद्रिकः। पिकमालामादिमे हस्ते द्वितीये कम्बुमेव च। पाशं वामोर्द्ध्वगे हस्ते तदधस्त्वम्बुपात्रकम्। दधानो वैरिघाताय स्वर्गस्थैव पुष्टये"।

२।२विक्रमस्य "विक्रमाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रो महोदरः। पीतवस्त्रो हरिद्राभः कण्ठमौक्तिकमालिकः। आदिमे दक्षिणे शङ्खं द्वितीये चैव पङ्कजम्। वामादिमे करे पात्रं पाशमत्र द्वितीयके। दधानोऽतिबलार्थाय पूजनीयस्तु यत्नतः"।

२।३वृषस्य "वृषाभिधस्तृतीयस्तु श्वेतगौरो विशालदृक्। श्मश्रुरोमाऽतिसंहृष्टः केतकीदलकर्णयुक्। पीतप्रान्तारुणोपेतवसनः कटिबर्हटकः। आदिमे दक्षिणे पाशं द्वितीये शङ्खमेव च। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये कृगमेव च। धनधान्यप्रवृद्ध्यर्थं पूजनीयोऽतिसादरम्"।

२।४चित्रभानोः "चतुर्थश्चित्रभान्वाख्यश्चित्रपीतोऽरुणांशुकः। मुक्तागर्भनिभश्चैव वरदः स्वर्णकुण्डलः। मुक्ताक्षजन्तु दक्षाद्ये द्वितीये चैव पाशकम्। वामादिमे करे कम्बुं द्वितीये पङ्कजं शुभम्। बिभ्रदानन्दसम्पत्त्यै प्रतापार्थविवृद्धये"।

२।५सुभानोः "पञ्चमस्तु सुभान्वाख्यः शुभ्रशोणरुचिः शुभः। कण्ठत्रिरेखाशोणस्तु जटाकाञ्चनसन्निभः। आदिमे दक्षिणे पद्मं द्वितीये शङ्खमुज्ज्वलम्। वामोर्द्ध्वे तु करे पाशं तदधःस्थे शयेऽङ्कुशम्। बिभ्राणः सुखदः शान्त्यै रिपुपक्षक्षयाय च"।

२।६तारणस्य "अथ संवत्सरः षष्ठस्तारणाख्यः सिताम्बरः। श्वेतनीलारुणश्चैव स्वर्णकुण्डलभूषणः। प्रथमे दक्षिणे कुम्भं द्वितीये चैव पङ्कजम्। उत्तराद्ये करे पाशं द्वितीये शङ्खमादधत्। दुर्गत्यनेकनाशाय भूतये विजयाय च"।

२।७पार्थिवस्य "सप्तमः पार्थिवाख्यस्तु तप्तकाञ्चनसन्निभः। पीतशोणाम्बरश्चैव क्षमापीठोऽतिसुन्दरः। सर्वरत्नविभूषाढ्यः केतकीदलमस्तकः। आदिमे दक्षिणे बाणं द्वितीये चैव पङ्कजम्। कार्मुकञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शङ्खमेव च। दधल्लाभ्यादिलाभाय पूजनीयः प्रयत्नतः।

२।८व्ययस्य "अव्ययाख्योऽष्टमस्तत्र कैरवारुणसन्निभः। कृष्णनीलारुणश्वेतवसनश्चित्रकुण्डलः। क्षीरमालामादिमे हस्ते द्वितीये क्षीरमेव च। शङ्खं वामादिमे हस्ते द्वितीये पाशमादधत्। यजनीभूतये नित्यं वृद्धये चायुषे श्रिये"।

२।९सर्वजितः "सर्वजिन्नवमोऽप्यत्र श्वेतनीलोऽसितप्रभः। नीलवस्त्रजटोत्तुङ्गः कृष्णनीरजकुण्डलः। दक्षादिमे करे बाणं द्वितीये चैव पुस्तकम्। वामादिमे करे चापं द्वितीये पात्रमेव च। दधानः पूजनीयोऽयं विजयाय सुखाय च"।

२।१०सर्वधारकस्य "अधुना कथ्यते वत्स! दशमः सर्वधारकः। कङ्कपत्रनिभश्चैव पाटलाम्बरनान्वितः। नीलपङ्कजवर्णस्तु मुक्ताहारविभूषणः। पाशं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये केतकीदलम्। शङ्खञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चैव पुस्तकम्। दधानो विजयारोग्यवृद्धये चैव यत्नतः"।

२।११विरोधिनः "एकादशोऽधुना शेषो विरोधी नाम वत्सरः । कृष्णपाण्डुरदेहस्तु वरदो नीलकुण्डलः । कृष्णप्रान्तायतश्चैव वसनप्रान्तभूषणः । बिम्बीफलन्तु दक्षाद्ये द्वितीये श्वेतपङ्कजम् । वामादिमे करे सर्पं द्वितीये पाशमादधत् । पूजनीयोऽरिघाताय वसहद्रौ च यत्नतः" ।

२।१२विकृतस्य "द्वादशो विकृताख्यस्तु धूसरः पिङ्गलोचनः । नीलशुभ्रांशुकोपेतो मेघवर्णजकुण्डलः । दक्षिणाद्ये करे पाशं द्वितीये मेघवर्णकम् । वामोर्द्ध्वगे करे शङ्खं वाममध्यादधः करे । दधानो रोगनाशाय दुष्टशत्रुविघातकृत्" ।

३।१खरस्य "खराभिधानस्तत्राद्यो रक्तवर्णो महोदरः । नीलवस्त्रो हृष्टाक्षो घनवर्वरमूर्द्धजः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं द्वितीये खड्गमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चामरन्दधत् । शत्रुतापाय पूज्योऽसौ विजयायैव यत्नतः" ।

३।२नन्दनस्य "नन्दनाख्यो द्वितीयस्तु पीतशोणाननो बली । शुभ्रवस्त्रो जटालश्च दीर्घकर्णः कजासनः । पङ्कजन्तु यमादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । वज्रं वामादिमे पाणौ द्वितीये चाङ्कुशं शये । दधानः श्रेयसे भूत्यै पूजनीयो महोदयः" ।

३।३विजयस्य "विजयाख्यस्तृतीयस्तु श्वेतपीतारुणच्छविः । कृष्णवस्त्रः कृशोत्तुङ्गजटारुद्राक्षमालिकः । कमण्डलुं यमादिस्थे द्वितीये कुलिशं करे । शक्तिं वामादिमे हस्ते द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानो विजयारोग्यवृद्धये चैव पूजितः" ।

३।४जयस्य "जयाभिधश्चतुर्थोऽत्र पीतशोणः शुचिः सुखी । पीतवस्त्रो जटैकस्तु पीतरुक्मर्णवेष्टितः । पुस्तकं प्रथमे दक्षे द्वितीये नीलपङ्कजम् । वामादिमे करे वज्रं द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः शुभमाङ्गल्यवृद्धये चैव पूजितः"

३।५मन्मथस्य "पञ्चमो मन्मथाख्यस्तु नीलशोणशुचिः शुभः । स्वर्णकुण्डलसंयुक्तः कीरपक्षनिभांशुकः । मल्लिकाधन्वबाणस्तु नवपुष्पजमालिकः । दण्डन्तु दक्षिणे हस्ते द्वितीये चैव पङ्कजम् । वामादिमे करे पुस्तीं द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः सिद्धये भूत्यै सौभाग्यवशीकृतौ" ।

३।६दुर्मुखस्य "षष्ठश्चैवात्र विज्ञेयो वत्सरो दुर्मुखाभिधः । शुकपक्षनिभश्चैव नीलकुण्डलवस्त्रकः । दक्षिणाद्ये करे शक्तिं द्वितीये वज्रमेव च । शङ्खं वामादिमे पाणौ द्वितीये सर्पमादधत् । पूजनीयो विधानेन भ्रूकुटीकुटिलाननः । दुष्टशत्रुविनाशाय सर्वरोगोपशान्तये" ।

३।७हेमलम्बस्य "सप्तमो हेमलम्बाख्यो रक्तपीतनिभच्छविः । व्याघ्रचर्मांशुकश्चैव रत्नकुण्डलभूषणः । हेमजं पङ्कजं दक्षे प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये कुलिशं पाणौ वामाद्ये पात्रमुत्तमम् । द्वितीये तु करे शक्तिं दधानो मुक्तये जय !" ।

३।८विलम्बस्य "अष्टमस्तु विलम्बाख्यः पाटलाभः कृशोदरः । पीतवस्त्रो हृष्टाक्षोजटाखण्डेन्दुमण्डनः । प्रथमे दक्षिणे सर्पं द्वितीये शक्तिमेव च । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये चैव पङ्कजम् । दधानः शत्रुघाताय पूजनीयो विशेषतः" ।

३।९ विकारिणः "विकारी नवमश्चाथ कृष्णनीलारुणच्छविः । ताम्रकुण्डलवस्त्राढ्यः कण्ठशोणशिरोरुहकः । दक्षिणाद्ये करे बाणं द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे धनुर्हस्ते द्वितीये शक्तिमादधत् । पूजनीयो विशेषेण सर्वरोगोपशान्तये" ।

३।१०शार्वरिणः "दशमः शार्वरिप्रख्यः कृष्णशुभ्रारुणच्छविः । शोणवस्त्रोऽतिदीर्घाक्षः स्थूलवर्वरमूर्द्धजः । दक्षिणाद्ये करे सर्पं द्वितीये शाल्मलीदलम् । कौशिकश्चोत्तरादिस्थे द्वितीये शक्तिमेव च । दधानः कीर्त्तये पुष्ट्यै शत्रुभङ्गाय पूजितः" ।

३।११प्लवस्य "एकादशः प्लवाख्यस्तु शशकर्णनिभच्छविः । दर्दुराभाम्बरोपेतो लोहकुण्डलसंयुतः । आदिमे दक्षिणे हस्ते दर्दुरं मणिसंयुतम् । द्वितीये तु करे शक्तिं पात्रं वामादिमे करे । द्वितीये पङ्कजं बिभ्रत् पूजनीयोऽर्थिमतप्रदः" ।

३।१२ शुभकृतः "शुभकृद् द्वादशोऽप्यत्र नागनाभः सुलोचनः । पाटलावसनोपेतः कृष्णकुण्डलभूषणः । दक्षिणे भीषणां शक्तिं प्रथमे करपल्लवे । द्वितीये हेमजं पद्मं वामाद्ये चैव दर्पणम् । द्वितीये कुलिशं हस्ते दधत्सौख्याय सम्मदे" ।

४।१ शुभकृतः "शुभकृत् पीतधूम्रस्तु प्रथमो नीलकाम्बरः । नीलभूषणसंयुक्तो रत्नमुद्राकराङ्गुलिः । घटं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये चैव पुस्तकम् । वामादिमे करे पात्रं द्वितीये ध्वजमेव च । दधानः श्रेयसे पुष्ट्यै पूजनीयो जयाय च" ।

४।२ क्रोधिनः "क्रोधिसंज्ञो द्वितीयस्तु नीलशुभ्रः कृशोदरः ।

मेषकाम्बरसंयुक्तस्तुङ्गनासाक्षिपाण्डुरः। पद्मं दक्षादिमे हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च। वामादिमे करे पाशो द्वितीये क्षीरमेव च। दधानो वैरिनाशाय कृष्णद्रव्यैः सुपूजितः"।

४।३ विश्वावसोः "विश्वावसुस्तृतीयस्तु कृष्णग्रीवः सुलोचनः। कृष्णशुभ्रारुणप्रान्तवसनार्चितकुण्डलः। ध्वजं दक्षादिमे पाणौ द्वितीये कुलिशं शये। दधानो भुक्तये प्रीत्यै नानाभोगफलाप्तये"।

४।४ पराभवस्य "पराभवश्चतुर्थस्तु धूसरोऽरुणजाम्बरः। नीलोत्पलद्युतिश्चैव सुवर्णघटिकमेखलः। नीलोत्पलन्तु दक्षाद्ये द्वितीये ध्वजमेव च। वामादिमे करे पात्रं सन्दंशं तु द्वितीयके। धारयन्नरिघाताय पूजनीयो विपश्चिता"।

४।५ प्लवङ्गस्य "पञ्चमस्तु प्लवङ्गाख्यो हरिणाजिनसन्निभः। मेघोदराभवस्त्रोऽयं संयुतः कृष्णकम्बरः। दक्षिणाद्ये ध्वजं पाणौ द्वितीये मेषशृङ्गकम्। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये पाशमेव च। दधानो भूतये भुक्त्यै पूजनीयः सदा बुधैः"।

४।६ कीलकस्य "कीलकाख्यस्ततः षष्ठः कृष्णवर्णोऽतिदीर्घकः। नीलवस्त्रो जटाभारः कृष्णकुण्डलभूषणः। कीलकं दक्षिणादिस्थे द्वितीये ध्वजमेव च। वामादिमे करे पाशं सन्दंशन्तु द्वितीयके। दधानो विजयारोग्यहेतवे चैव पूजितः"।

४।७ सौम्यस्य "सप्तमः सौम्यनामाथ कीर्त्यते वत्सरः शुभः। नीलपीतजटायुक्तो रक्तोत्पलनिभांशुकः। स्वर्णपत्रद्युतिश्चैव कण्ठपङ्कजमालिकः। चन्द्रमाकादिमे हस्ते द्वितीये केतकीदलम्। वामादिमे ध्वजं हस्ते द्वितीये नीरजं शुभम्। बिभ्रत्सौभाग्ययोगाय पूजनीयः सुभक्तितः"।

४।८ साधारणस्य "साधारणोऽष्टमो ज्ञेयो नीलगौराङ्गच्छविः। पीतशोणान्तवस्त्रोऽयं स्वर्णकुण्डलरत्नयुक्। चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चैव कीलकम्। वामादिमे ध्वजं पाणौ सन्दंशञ्चोत्तरे दधत्। धनदो सुखाप्त्यर्थं पूजनीयः सिताम्बुजैः"।

४।९ विरोधकृतः "विरोधकृत् विज्ञेयो नवमो वत्सरो जय!। पिकाभः शुक्लवस्त्रोऽयं पिङ्गलस्कुलटेक्षणः। दक्षिणाद्ये करे पद्मं द्वितीये चैव ये ध्वजम्। चन्द्रहासन्तु वामाद्ये द्वितीये परशुं शये। बिभ्राणो रोगनाशाय मनुजस्तापकृत् जय!।"

४।१० परिधाविनः "परिधावी तु विज्ञेयो दशमश्चैव वत्सरः। इन्दीवराङ्गवर्णोऽतः कृष्णपीतनिभांशुकः। अश्वप्रसवकर्णस्तु कण्ठपङ्कजमालिकः। पिङ्गमाकादिमे हस्ते द्वितीये ध्वजमेव च। यष्टिं वामादिमे पाणौ द्वितीये चैव मुद्गरम्। दधानो हृदये चैव श्रेयोभूतिसुखायुषाम्"।

४।११ प्रमादिनः "प्रमादी चापि विज्ञेयो रुद्रसङ्घोऽपि वत्सरः। श्वेतसोपुष्पसङ्काशो हरिनीलाङ्गवाम्बरः। मदघूर्णितनेत्रस्तु तन्द्रीभूत इवालसः। दण्डमाकादिमे हस्ते द्वितीये दण्डमेव च। वामादिमे करे पात्रं द्वितीये विचिनीदलम्। दधानो रोगविच्छित्त्यै सम्भुक्ताय यज्वनः"।

४।१२ आनन्दस्य "आनन्दाख्यः सितः पीतवसनो द्वादशोऽत्र हि। मुक्ताक्नुनीलवैर्यभूषणो नीलकुण्डलः। पङ्कजं दक्षिणादिस्थे द्वितीये केतकीदलम्। वामोर्द्धगे ध्वजं पाणौ तदधस्थे तु मोदकम्। योषिद्दानाय संपूज्यो गन्धपुष्पाक्षतादिभिः"।

५।१ राक्षसस्य "तामसानां भवेदाद्यो राक्षसो नाम वत्सरः। इन्दीवरदलाभासो श्वेतवस्त्रोऽर्कभूषणः। अर्कमाकादिमे हस्ते द्वितीये शङ्खमेव च। नीलोत्पलन्तु वामाद्ये द्वितीये कुलिशं शये। दधद्रोगादिनाशाय पूज्यः स्यात्सुभिरेव सः"।

५।२ अनलस्य "अनलाख्यो द्वितीयस्तु नीलशुभ्राङ्गवर्णच्छविः। पीतप्रान्तासितवस्त्रस्तु वज्रकुण्डलभूषणः। चन्द्रहासं यमादिस्थे द्वितीये चार्ककङ्कणे। पिशितञ्चोत्तरादिस्थे परे चैव परश्वधम्। दधत् सुरसम्पदेऽरीणां विजयायैव यज्वनः"।

५।३ पिङ्गलस्य "पिङ्गलाख्यस्तृतीयोऽत्र कुसुदाङ्गसन्निभः। श्वेतप्रान्ताङ्गनीलवसनः स्वर्णभूषणः। आदिमे पिशितं याम्ये द्वितीये क्षीरमेव च। कुलिशञ्चैव वामाद्ये सन्दंशन्तु द्वितीयके। बिभ्राणो विजयारोग्यहेतवे चैव पूजितः"।

५।४ कालयुक्तस्य "कालयुक्ताभिधस्तुर्यो नीलकण्ठो वृकोदरः। पीताङ्गणांशुकोपेतो नीलस्वर्णभूषणः। यमादिमे करे सर्पं द्वितीये क्षीरमेव च। सीधुपात्रन्तु वामाद्ये द्वितीये कीलमेव च। पूजनीयो विशेषेण यज्वनो वैरिहत्यये"।

५।५ सिद्धार्थस्य "अथवा कीर्त्यते वत्स! सिद्धार्थो नाम पञ्चमः।

सप्तकाञ्चनसङ्काशो नीलशुभ्राद्यांशुकः । नीलकुण्डल-संयुक्तो मुक्ताधिकविभूषणः । सौवर्णं कलशं वाम्ये प्रथमे करपल्लवे । इन्दीवरं परे चैव कुलिशञ्चोत्तरोर्द्ध्वगे । वीजपूरमधश्चास्याद्धनाः श्रेयसे सुरे" ।

५।६रौद्रस्य "रौद्राभिधस्ततः षष्ठः पिङ्गलः कृष्णलोहितः । पाटलाम्बरनोपेतो मुक्तावर्णरभुजः । वीरमाद्यादिमे हस्ते द्वितीये हलमादधत् । कुण्डीमिन्द्रादिमे पाणौ परे कुण्डलिनं शये । रोगनाशाय संभक्त्यै पूज्योऽयं परिपन्थिषु" । (इन्द्रो वामः)

५।७दुर्मतेः "सप्तमः कथ्यते चायं मेचकाभः स दुर्मतिः । शङ्खमाद्यादिमे हस्ते स्वर्णमेखलरत्नजम् । सर्पमन्न द्वितीये वै कमण्डलुमिन्द्रादिमे शये । द्वितीये पुस्तकं पाणौ दधद्विद्वेषलाङ्क्षपोः" । (इन्द्रो वामः)

५।८दुन्दुभेः "अष्टमो दुन्दुभिप्रख्यो नीलग्रीवो विशालदृक् । सोमवर्णः सिताम्भोजवसनः कृष्णमौलिकः । जटामुकुट भावोऽयं स्वर्णपद्मद्युतिः शुभः । कदलीफलमाद्याद्ये द्वितीये शङ्खमेव च । वीजपूरन्तु वामाद्ये द्वितीये खड्गमञ्जरीम् । विभाष्यो धनधान्याय पूजनीयः सदा नृभिः" ।

५।९रुधिरोद्गारिणः "नवमो रुधिरोद्गारी नीलशोणालिदेहयुक् । कृष्णप्रान्तारुणश्वेतवसनो नीलभूषणः । लोहिताक्षो जटापिङ्गः शोणचन्दनचर्चितः । रक्तोत्पलं यमादिस्थे द्वितीये कुलिशं शये । पिशितञ्चोत्तरादिस्थे द्वितीये चाङ्कुशं दधत् । वैरिभङ्गाय वै पूज्यो वालसद्यौ हि यज्वनः" ।

५।१०रक्ताक्षस्य "दशमश्चैव रक्ताक्षो नीलकण्ठः कृशोदरः । पीतनीलतनुश्चैव नीलशोणालिकाम्बरः । शरमाद्यादिमे पाणौ द्वितीये चैव पङ्कजम् । सौरमिन्द्रादिमे हस्ते द्वितीये चैव कर्त्तरीम् । दधद्वैरिविघाताय पूजनीयः प्रयत्नतः" ।

५।११क्रोधनस्य "एकादशोऽधुना वत्स ! क्रोधनाख्यो निगद्यते । सजलाम्बुदसङ्काशः पीतशोणाम्बरान्वितः । लोहभूषणसंयुक्तः श्वेतमध्यगपङ्कजः । दक्षिणाद्ये करे शूलं पञ्चगुञ्जाक्षसंयुतम् । द्वितीये कर्त्तरीमन्न वामाद्ये पात्रमासवम् । खट्वाङ्गन्तु द्वितीये वै दधानो वैरिमृत्यवे" ।

५।१२क्षयस्य "क्षयाभिधो भवेदन्न द्वादशो वत्सरो जय ! । कृष्णग्रीवः सुनीलाङ्गो रक्तनेत्रो जटाधरः । मेचकारुणवसनस्तु नीलकारुणमौलिकः । आद्यिमे दक्षिणे सर्पं द्वितीये चैव पाशकम् । बिल्वकुम्भन्तु वामाद्ये द्वितीये चैव शीतलम्" । एवं पञ्चद्वादशकषष्टिवत्सराणां मूर्त्तयः ।

यासां देवतानां प्रतिमानां यथारूपनिर्माणमुक्तं तासां तथारूपेणैव ध्येयता । अतोऽन्यासां देवतानां ध्यानभेदा ध्यानशब्दे वक्ष्यन्ते । देवताप्रतिमूर्त्त्यादयोऽप्यत्र । प्रतिमानिर्माणे द्रव्यभेदा मत्स्यपु० उक्ताः ते च देवताप्रतिष्ठाशब्दे वक्ष्यते

देवताप्रतिष्ठा, स्त्री, ६तत्० । देवताप्रतिमानां विधानेन तत्सान्निध्यापादके अर्थे वक्ष्यमाणनिरुक्तियुक्ते संस्कारभेदे देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र । तद्विधानादि देवप्रतिष्ठातत्त्वे संक्षेपेणोक्तं यथा मत्स्यपु०
"सौवर्णी राजती वापि ताम्री रत्नमयी तथा । शैलदारुमयी वापि लौहसङ्घमयी तथा । रीतिकाधातुयुक्ता च ताम्रकांस्यमयी तथा । शुभदारुमयी वापि देवतार्च्चा प्रशस्यते । अङ्गुष्ठपर्व्व चारभ्य वितस्तिं यावदेव तु । गृहेषु प्रतिमा कार्य्या नाधिका शस्यते बुधैः" । रीतिका पित्तलं शुभदारुमयी यज्ञियकाष्ठमयी । अत्र प्रतिमा गृहेषु स्वगृहेषु । "प्रासादेष्वधिका शुभेति" वचनात् तदधिकापि शैलजा गृहे शुभदा । तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्य्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना" । रूपकल्पना रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्याद्याकल्पना । गौतमीयतन्त्रे "काश्मीरी ज्ञानदा प्रोक्ता स्वर्णजापि विमुक्तिदा । तेजोदा दारुजा चैव रैत्तिकी सत्यमार्गिणी । ताम्री धर्म्मविवृद्धिञ्च करोति बहुसौख्यदा । कुटे च मृण्मयी प्रोक्ता प्रतिमा शुभलक्षणा । भोगदा मोक्षदा सा तु प्रतिमा कथिता तव" । वराहपुराणे "कुड्ये लेख्ये च ये कश्चित् पटे कश्चिच्च मानवः । पूजयेद्यदि वा चक्रे मम तेजोऽंशसम्भवे" । कुड्ये लेख्ये भित्तौ लिखिते तथा पटे च लिखिते । चक्रे शालग्रामचक्रे । मत्स्यपुराणे विष्णुमभिधाय "एवं रत्नमयं कुर्य्यात् स्फाटिकं पार्थिवं तथा । शुभदारुमयं वापि यद्वा मनसि रोचते । चैत्रे वा फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा माधवे तथा । माघे वा सर्व्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् । प्राप्य पक्षं शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे" । अतीते हस्ते "पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा श्रेष्ठा त्रयोदशी । तासु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुफला भवेत्" । व्यवहारसमुच्चये

"प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां केशवस्य विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने । कृष्णपक्षे च पञ्चम्याम् अष्टम्याञ्चैव शस्यते" । भुजबलभीमे "युगादावयने पुण्ये कर्त्तव्या विषुवद्द्वये । चन्द्रसूर्य्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्व्वसु । या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य कीर्त्तिता । स्वशास्त्रागमविशेषेण प्रतिष्ठा सिद्धिदायिनी" । पद्मपुराणे "प्रतिपद्धनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रियो देव्या द्वितीया च तिथीनामुत्तमा स्मृता । तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी नागराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुहस्य च । सप्तमी भास्करे प्रोक्ता भैरवस्याष्टमी तथा । दुर्गाया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा । एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः । त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्द्दशी । मम चैव मुनिश्रेष्ठ ! पौर्णमासी तिथिः स्मृता" । चक्रपाणिन इति पण व्यवहारे इत्यस्मात् णिनिप्रत्ययः "मङ्गिपासु-रहन्त्रगाय प्रतिष्ठा दक्षिणायने" । कल्पतरौ देवीपुराणम् "यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः" । यस्य देवस्य प्रतिष्ठा ध्वजारोपणे यः कालः शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिलान्यासे स्वक्षारम्भे स कालः पूजित इत्यर्थः । प्रतिष्ठासमुच्चये "माघेऽथ फाल्गुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि । ज्यैष्ठाषाढकयोश्चापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्" । भविष्ये "सोमो बृहस्पतिश्चैव शुक्रश्चैव तथा बुधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्म्मणि" । एतद्वारेषु प्रतिष्ठा कर्त्तव्या इत्यर्थः । मत्स्यपुराणम् "आषाढे द्वे तथा मूलमुत्तरात्रयमेव च । ज्येष्ठा श्रवणरोहिण्यः पूर्व्वभाद्रपदस्तथा । हस्ताश्विनी रेवती च पुष्यो मृगशिरस्तथा । अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादिषु शस्यते" । दीपिकायाम् "प्राजेशत्राणशक्रादितिभाश्विनीषु पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्त्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्य्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा" । देवीपुराणम् "तथा द्वादशगे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्म्महाभयकरी मता" । कल्पतरौ देवीपुराणम् "चतुर्व्वर्णैस्तथा विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः" । कालिकापुराणम् "प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमासु च । यथापूर्व्वं तथाभावः स्वर्णादीनां न वि-

श्रुता । अन्येषामपि देवानां प्रतिमासु च पार्थिव ! । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां देवत्वसिद्धये" । प्रतिष्ठा ब्राह्मणद्वारैव कर्त्तव्या । यथा हयशीर्षपञ्चरात्रे भगवद्वाक्यं "कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यां मम मूर्त्तिं प्रतिष्ठया । अन्वेषणीयस्त्वाचार्य्यस्तेन लक्षणसंयुतः । ब्राह्मणः सर्व्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः । ब्राह्मणानामभावे तु क्षत्त्रियो वैश्यशूद्रयोः । क्षत्त्रियाणामभावे तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः । कदाचिदपि शूद्रस्तु न चाचार्य्यत्वमर्हति" । बृहन्नारदीये "नमेद्यः शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्व्वयातनाभोगी यावदाहूतसंप्लवम्" । आहूतसंप्लवं प्रलयपर्य्यन्तम् । तथा "स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ! । स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा" । कर्म्मादौ तु नवग्रहपूजामाह मत्स्यपुराणम् "नवग्रहमखं कृत्वा ततः कर्म्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं जायते क्वचित्" । प्रतिष्ठाप्रकारस्तु विस्तरेण मत्स्यपुराणादावुक्तः । तदसम्भवे विद्याकरवाजपेयिधृतभविष्यादावुक्तो ग्राह्यः यथा भविष्यपुराणम् "स्नपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् । विन्यसेद्धृदयाम्भोजे प्रतिष्ठा सफला भवेत्" । आदिपदात् पूजोत्सवहोमादि महाकपिलपञ्चरात्रोक्तकर्म्म च कर्त्तव्यं तद्यथा "सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके । पञ्चवारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतोत्तरम् । ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठान्तं संस्पृशेदिति । तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् । पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत्" । लिपिन्यासः मातृकान्यासः । उक्तञ्च "जपादौ सर्व्वमन्त्राणां विन्यासेन लिपिं विना । कृतं तन्निष्फलं विद्यात् तस्मात् पूर्व्वं लिपिं न्यसेत्" । कादिमतेऽपि "मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च । सर्व्वेषां प्रथमं कृत्वा पश्चात्तन्त्रोदितं न्यसेत्" । एतद्वचनाच्च पूर्व्वं मातृकान्यासः पश्चात्तत्त्वन्यासः । क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासश्च तत्तन्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे शिरसि मूलमन्त्रेण तत्त्वन्यासः । तत्त्वन्यासस्तु विष्णुविषयक एव न्यासप्रमाणानि शारदाक्रमदीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि । प्राणप्रतिष्ठामन्त्रस्तु शारदातयोर्विंशतिपटलोक्तः यथा "पाशाङ्कुशपुटा शक्तिर्वीसुर्बिन्दुविभूषितः । याद्याः सप्त सकाराला व्योम सत्येन्दुसंयुतम् । तदन्ते हंसमन्त्रः स्यात्-

तोऽमुष्य पदं वदेत् । प्राणा इति वदेत् पश्चादिह प्राणा-स्ततःपरम् । अमुष्य जीव इह च स्थितोऽमुष्यपदं वदेत् । सर्व्वेन्द्रियाण्यमुष्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः । श्रोत्रघ्राणपदे प्राणा इहागत्य सुखं चिरम् । तिष्ठन्त्विति-वध्वन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः । प्रत्यमुष्यपदात् पूर्व्वं पाशाद्यानि नियोजयेत् । प्रयोगेषु समाख्यातः प्राण-मन्त्रो मनीषिभिः" । पाशाङ्कुशपुटा शक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशबीजं आं, ततः शक्तिबीजं ह्रीं, ततोऽङ्कुशबीजं क्रों, वायुर्यकारः बिन्दुविभूषितः तेन यं, याद्याः सप्त सकारान्ता उद्धृतयकारानुवादेन सप्त न तु तद्भिन्नं बीजं, पूर्व्वं पृथगुद्धारस्तु वर्णसप्तानामपि सबिन्दुताख्यापनाय । अन्यत्रापि "अङ्कुशवाय्वनलवायवीयक्षणबीजान्युक्तानि अत्र वायुबीजस्यैकत्वं बीजत्वेन सर्व्वेषां सबिन्दुत्वं व्यक्तं राघवभट्टोऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीबिन्दुविभूषिताः इत्युक्त्वा नादबिन्दुविभूषिता इति व्याख्याय याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । व्योम हकारः सत्य ओकारः इन्दुर्बिन्दुः तेन होम् अतएव "पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः पुरस्तादुच्चार्य यादिमुनिवर्णगुणं सहंसमिति" प्रपञ्चसारोऽप्याह । गुणमित्यनेन हौमिति पद्मपादाचार्य्यैर्व्याख्यातम् अग्निवधूः स्वाहा । तेनायं मन्त्रः आं ह्रीं क्रों यं रं लं वं शं षं सं हों हंसः अमुष्य प्राणा इह प्राणाः । आमित्यादि अमुष्य जीव इह स्थितः । आमित्यादि अमुष्य सर्व्वेन्द्रियाणि । आमित्यादि अमुष्य वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रघ्राणप्राणा इहागत्य सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । अमुष्येति षष्ठ्यन्तदेवतानामोपलक्षणम् "अदः पदं हि यद्रूपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियोजयेत्" इति नारदीयात् । वशिष्ठसंहितायाम् "हृदि हस्तं समादाय मूलमन्त्रञ्च संजपेत्" । मूलमन्त्रं तत्तद्देवतामन्त्रं स च वैदिकः तान्त्रिकश्च "ओङ्कारादि-चतुर्थ्यन्तं नमस्कारान्तमीरितम् । स्वनाम सर्व्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते" इति ब्रह्मपुराणीयेन ओङ्कारादिचतुर्थ्यन्ततत्तद्देवतानामकल्पो वा । कालिकापुराणेऽपि "प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ स्पृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्व्वीत तस्या देवस्य वा हरेः । वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन(१)च । तथैवाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः । तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा सर्व्वत्र मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् । अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः क्षरन्तु च । अस्यै देवत्वसंख्यायै स्वाहेति यजुरीरयन् । अङ्गमन्त्रैरङ्गिमन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्व्वत्र प्रतिमासु समाचरेत्" । देवीप्रतिष्ठायाम् अस्या इत्यत्र अस्यै देवत्वसंख्यायै इत्यूहः सारस्वत्यां मेध्यां प्राणा इत्यत्र प्राणे इत्यूहवत् । अङ्गमन्त्रैरङ्गन्यासमन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैः प्रधानमन्त्रैः वैदिकैः ओं मनोजूतिर्जुषतामित्यादि(१)मन्त्रैः । (यजु० २।१३) । स्नपनात् पूर्व्वं वल्मीकमृत्तिकादिभिस्त्रिभिः क्षालनमाह हयशीर्षपञ्चरात्रम् "वल्मीकमृत्तिकाभिस्तु गोमयेन सुभस्मना । क्षालयेत् शिल्पिसंस्पर्शदोषाणामुपशान्तये । स्नापयेद्गन्धतोयेन शुचिवस्त्रा तु दैशिकः । नमस्तेऽस्तु सुरेशानि ! प्रणीते विश्वकर्म्मणा । प्रभाविताशेषजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमोनमः । त्वयि संपूजयामीशे ! नारायणमनामयम् । रहिता शिल्पिदोषैस्तु शुद्धियुक्ता सदा भव" । तेन च यथाशक्ति स्नपनादीतिकर्त्तव्यताकः प्रतिमाहृदये तन्मूलमन्त्रविन्यासो देवताविशेषसन्निधिः प्रतिष्ठेति । राघवभट्टधृतमहाकपिलपञ्चरात्रेऽपि "प्रतिष्ठामन्त्रसंसिद्धिः प्रतिपूर्व्वाच्च तिष्ठतेः । वस्तुवर्त्मसमाप्तानां संस्कारादौ प्रतेः स्थितिः । अर्च्चास्वयमेतस्य गीयते शाब्दिकैर्जनैः । विशेषसन्निधेर्या तु क्रियते व्यापकस्य तु । तन्मूर्त्तौ भावना मन्त्रैः प्रतिष्ठा सा विधीयते" । सुभस्मना गोमयभस्मना गन्धतोयेन चन्दनादियुक्ततोयेन । देवतास्नानीयद्रव्यपरिमाणमाह ब्रह्मपुराणम् "अष्टोत्तरं पलशतं स्नाने देयञ्च सर्व्वदा" । पलमाह मनुः "पञ्च कृष्णलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णाश्चत्वारः" इति । ततश्चाष्टरत्तिकाधिकलौकिकमाषद्वयाधिकतोलकत्रयेण । १।२।८। वैधपलं भवति एवं तथाविधाष्टोत्तरशतपलपरिमितेन लौकिकषष्ट्यधिकशतत्रयतोलकाः ३६० इति । एवं वल्मीकमृत्तिकादिस्नाने सर्व्वत्रैव जलस्यानपेक्षा-नैकपलात्तत्रापि अष्टोत्तरं शतपलमिति वदन्ति । वल्मीकमृदादिस्नाने मन्त्रविशेषानुपादानात् "मन्त्रानादेशे गायत्रीति" शूलपाणिलिखितात् गायत्र्या तत्तन्मूलमन्त्रेण वा स्नानं कारयितव्यम् । गन्धोदकस्नाने तु शुक्रवत्या(२) यतोम्बिन्द्रमित्यादि ऋक्त्रयात्मिकया । दैशिको यजमानो गुरुर्वा विप्रः । नमस्ते इत्यादि विज्ञापनमन्त्रे देवतान्तरे च नारायणमित्यत्र तत्तद्देवतानामोहः । शिवलिङ्गस्यार्च्यत्वात् अर्च्चाविशेषणत्वात् स्त्रीलिङ्गमविवक्षम् । यमः "कृत्वा देवगृहं सर्व्वं प्रतिष्ठाप्य च देवताम् । विधाय विधिवत् पूजां तल्लोकं विन्दते ध्रु-

वत्" । नारसिंहे "प्रतिमां लक्षणोपेतां नरसिंहस्य कारयेत् । सर्व्वपापानि संत्यज्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् । प्रतिष्ठां नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि । निष्कामो नरशार्दूल ! देहबन्धात् प्रमुच्यते । सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदते । विधिवत् स्नापयेद् यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् । न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन" । नरसिंहस्य विष्णोः उपसंहारे तथा दर्शनात् । माधवोल्लासे "देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाणवः । तावद्वर्षसहस्राणि विष्णुलोके महीयते । राजमार्त्तण्डे "पुत्त्रोत्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्य्ये व्रते चैव नाम्नि पुंसवनेषु च । पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः । एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते" । वृद्धिकरं श्राद्धमित्यन्वयः । सूत उवाच "कलौ चैकाहसाध्येन प्रतिष्ठां मन्दवित्तवान् । मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्य्याच्चाग्निकोत्तमः । नित्यं निर्व्वर्त्त्य मतिमान् कुर्य्यादभ्युदयन्ततः । विप्रान् संभोजयेच्चाथ ततो यागगृहं व्रजेत् । गणेशग्रहदिक्पालान् प्रतिकुम्भेषु पूजयेत् । स्थण्डिले पूजयेद्विष्णुं परिवारगणं यजेत् । स्नापयेत् प्रथमं देवं तोयैः पञ्चविधैरपि । पञ्चामृतैः पञ्चगव्यैः पञ्चमृत्पिण्डकैरपि । तिलतैलैस्तथा स्नेहैः कषायैरपि सत्तम" । तथा "जम्बुशाल्मलिवाट्यालं वदरं वकुलं तथा । एतेषां वल्कजरसः कषायः परिकीर्त्तितः । पञ्चपुष्पोदकैर्व्वाथ त्रिपत्रैरपि सत्तम । तुलसीकुन्दमालूरपत्रागस्त्याङ्कुरत्रिपत्रकम् । चम्पकाम्बुजभोपद्मकरवीरस्तु पञ्चकम् । मृत्तिका करिदन्तस्य पर्व्वताश्वखुरस्य च । कुशवल्मीकसम्भूतं मृत्पञ्चकमितीरितम् । गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । कुर्य्यात् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुर्य्याद् यथाविधि । दक्षिणां विधिवत् कुर्य्यात् पूर्णार्घ्यं तदनन्तरम्" । इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे नवमोऽध्यायः । नरसिंहपुराणे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्च्चविधानेन विष्णुलोके महीयते" । ब्रह्मकूर्च्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । स्नानीयानुलेपने तदुद्वर्त्तने फलमाह तत्रैव "यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात्" । स्मृतिः "षडङ्गुलविस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि । पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्त्तिता" । पञ्चहस्तश्च वै दण्डः पताकानां प्रकीर्त्तितः । ज्योतिषे "दुग्धं शर्करञ्चैव घृतं दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्व्वकर्म्मसु" । प्रतिष्ठानन्तरं मात्स्ये "ततः सहस्रं विप्राणामथ वाष्टशतं तथा । भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिम्" । षोडशोपचाराः "आसनं स्वागतं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकम् । मधुपर्काचमस्नानवसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपौ नैवेद्यं वन्दनं तथा" । दशोपचारास्तु "पाद्यार्घ्यमाचमनीयं मधुपर्काचमने अपि । गन्धादिपञ्चकञ्चेति उपचारा दशोदिताः" । पञ्चोपचारास्तु "गन्धादयो नैवेद्यान्ताः पूजा पञ्चोपचारिका" । उपचारद्रव्याणि शारदायाम् "पाद्यं श्यामाकदूर्व्वाब्जविष्णुक्रान्ताभिरीरितम्" । विष्णुक्रान्ता अपराजिता एतद्द्रव्ययुक्तं जलमिति शेषः । "गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रफलसर्षपैः । सदूर्व्वैः सर्व्वदेवानामेतदर्घ्यमुदीरितम्" । एतद्युक्तं जलमित्यर्थः । "जातीलवङ्गकक्कोलैर्जलमाचमनीयकम् । आज्यं दधि मधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत्" । कात्यायनः "मधुपर्कं दधिघृतमधु पिहितं कांस्ये कांस्येन" । मधुपर्केति स्थाने स्नानीयेति पाठः पूर्व्वोक्तद्रव्ययुक्तं जलमात्रं वा "गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरीरितः" । राघवभट्टधृतम् "शङ्खपात्रस्थितं गन्धं मन्त्रैः कुर्य्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकीर्त्तिता" । पुष्पाणि तत्तद्देवदेयानि "अगुरुक्षीरगुग्गुलुमधुपर्कागुचन्दनैः । धूपयेदाज्यसंमिश्रैः सूर्य्यदेवस्य दीपकः । तत्र तत्र जलं दद्यात् उपचारान्तरान्तरे" । राघवभट्टधृतम् "सर्व्वोपचारवस्तूनामभावे भावनैव हि । निर्म्मलेनोदकेनाथ पूर्णतेत्याह नारदः" । नारसिंहे "पञ्चगव्येन देवेशं यः स्नापयति भक्तितः । ब्रह्मकूर्च्चविधानेन विष्णुलोके महीयते" । ब्रह्मकूर्च्चविधानेन कुशोदकयुक्तेन पञ्चगव्येन । ब्रह्मपुराणे "देवानां प्रतिमा यत्र घृताभ्यक्ततमा भवेत् । पत्राणि तस्यै देयानि श्रद्धया पञ्चविंशतिम् । अष्टोत्तरशतं स्नाने पलं देयञ्च सर्व्वदा । यवगोधूमजैश्चूर्णैरुद्वर्त्त्योष्णेन वारिणा । प्रक्षाल्य देवदेवेशं वारुणं लोकमाप्नुयात् । पादपीठन्तु यो दद्यात् विल्वपत्रैर्निघर्षयेत् । उष्णाम्बुना च प्रक्षाल्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" देवीपुराणम् "होमोपहारादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । कात्यायनः "आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" । कालिकापुराणम् "गृह्यते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।

अर्घ्यपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य तदुत्सृजेत्”। नरसिंहपुराणम् “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्। अत्र नीराजनविधिः पूजारत्नाकरे देवीपुराणे “भक्त्या पिष्टप्रदीपाद्यैश्चूताश्वत्थादिपल्लवैः। ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्षपैर्जयवादिभिः। नवम्यां पर्व्वकालेषु यात्राकाले विशेषतः। यः कुर्य्याच्छ्रद्धया वीर! देव्या नीराजनं नरः। शङ्खभेर्य्यादिनिनदैर्जयशब्दैश्च पुष्कलैः। यावन्तोऽहिवसान् वीर! देव्या नीराजनं कृतम्। तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते। यस्तु कुर्य्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोकं स गच्छति”। पर्व्वकाले उत्सवकाले। देव्या इति स्तोत्रविवक्षितम्। अथ प्रतिष्ठितमूर्त्तौ कदाचित् पूजाऽभावे महाकपिलपञ्चरात्रम् “एकाहं पूजाविहतौ कुर्य्याद्द्विगुणमर्च्चनम्। त्रिरात्रे तु महापूजा संप्रोक्षणमतःपरम्। मासादूर्द्ध्वमनेकाहं पूजनं चेद्विहन्यते। प्रतिष्ठैवोच्यते कैश्चित् कैश्चित् संप्रोक्षणक्रमः”। संप्रोक्षणक्रमः “संप्रोक्षणन्तु देवस्य देवस्येति(४)पूर्व्ववत्। गवां रसैश्च संस्नाप्य दर्भतोयैर्विशोध्य च। प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनाष्टोत्तरं शतम्। सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मस्तके। पञ्चशारं जपेन्मूलमष्टोत्तरशतं तथा। ततो मूलेन मूर्द्धादि पीठान्तं चैव संस्पृशेत्”। इति “तत्त्वन्यासं लिपिन्यासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत्। प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत्। पूजाञ्च महतीं कुर्य्यात् स्वतन्त्रोक्तां यथाविधि। यागहोमादिषु प्रायः संक्षेपेण विधिः स्मृतः”। अथास्पृश्यस्पर्शने तु बौधायनः “शूद्रवत् कृतशौचानां देवार्च्चानां भूयः प्रतिष्ठापनमिति”। देवार्च्चा देवता प्रतिमा। तासामस्पृश्यस्पृष्टानां प्रकृतिद्रव्यस्य ताम्रादेर्यथेष्टं शौचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठापनात् पूज्यत्वमित्यर्थः इति। रत्नाकरे आदिपुराणे “खण्डिते स्फुटिते दग्धे भ्रष्टे स्थानविवर्ज्जिते। यागहीने पशुस्पृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु। अन्यमन्त्रार्च्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते। दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं दिवौकसः। इति सर्व्वगतो विष्णुः परिभाषाञ्चकार ह”। अत्र हविर्भागहोमौ त्वावश्यकौ यथाशक्तीत्यभिधानात् इति कश्चित्। तथा चाल्पधनानां यज्ञं विनाऽपि पूजनमाह विष्णुधर्म्मोत्तरे प्रथमकाण्डम् “पूजाकर्म्म बहिर्वेद्यां श्रद्धया भृगुनन्दन!। न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कदाचन। विष्णुदेवनिकायस्थं यथाश्रद्धमरिन्दम!। तपसा पूजयेन्नित्यं यस्मादल्पधनो नरः”। यज्ञकाले वास्तुयागस्थहोमाग्नौ तदा तन्मेव हविर्भागं कुर्य्यात् तथा एकस्मिन्नग्नौ होमत्रयं विधेयं एकाग्न्यावनेकहोमकरणे एकं परिसमूहनादिकमाह गोभिलः। “गृह्यैकं परिसमूहनमिध्मबर्हिः पर्य्युक्षणमाज्यभागाविति”। पूजादिकं प्रत्येकमेव”।

तत्र प्रतीकसूचितमन्त्राः क्रमेण यथा

(१) तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्” ऋ० १।१२६

(२) “मनो जूतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्यज्ञमिमं तनोत्वरिष्टं यज्ञं समिमं दधातु विश्वे देवास इह मादयन्तामो३ँ प्रतिष्ठ” यजु० २।१२

(३) अत्र शुद्धवत्या शुद्धपदवत्या नाम तिस्र ऋचः ऋ० ८।९७ सूक्तास्थिता यथा

“एतोन्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना। शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्ध आशीर्वान् ममत्तु।७। इन्द्र! शुद्धो न आगहि शुद्धः शुद्धाभिरूतिभिः। शुद्धो रयिं निधारय शुद्धो ममद्धि सोम्यः।८। इन्द्र! शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे। शुद्धो वृत्राणि जिघ्नसे शुद्धो वाजं सिषाससि।९।

(४) “देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि” यजु० १।१६

विस्तरस्तु अग्निपु० ५६ अ०आदौ उक्तो यथा

“प्रतिष्ठापञ्चकं वच्मि प्रतिमात्मा तु पूरुषः। प्रकृतिः पिण्डिका लक्ष्मीः प्रतिष्ठा योगकस्तयोः। इच्छाफलार्थिभिस्तस्मात् प्रतिष्ठा क्रियते नरैः। गर्भसूत्रं तु निःसार्य्य प्रासादस्याग्रतो गुरुः। अष्टषोडशविंशान्तं मण्डपञ्चाधमादिकम्। स्नानार्थं कलशार्थञ्च यागद्रव्यार्थमर्द्धतः। त्रिभागेणार्द्धभागेन वेदिं कुर्य्यात्तु शोभनाम्। कलशैर्घटिकाभिश्च वितानाद्यैश्च भूषयेत्। पञ्चगव्येन सम्प्रोक्ष्य सर्व्वद्रव्याणि धारयेत्। अलङ्कृतो गुरुर्विष्णुं ध्यात्वात्मानं प्रपूजयेत्। अङ्गुलीयप्रभृतिभिर्मूर्त्तिपान् वलयादिभिः। कुण्डे कुण्डे स्थापयेच्च मूर्त्तिपांस्तत्र पारगान्” (मूर्त्तिपान् मूर्त्तिनिर्माणशिल्पिनः)। “चतुष्कोणे चार्द्धकोणे वर्त्तुले पद्मसन्निभे। पूर्व्वादौ तोरणार्थन्तु पिप्पलोदुम्बरौ वटम्। प्लक्षं सुशोभनं पूर्व्वं सुभद्रं दक्षतोरणम्। सुकर्म्म च सुहोत्रञ्च आप्ये सौम्ये सहोत्रयम्। पञ्चहस्तं तु

संस्थाप्य स्योनापृथिवि(१) पूजयेत् । तोरणस्तम्भमूले तु कलशानङ्कुरान् । प्रदद्यादपरिदिशः कुर्याच्च सुदर्शनम् । पञ्चहस्तप्रमाणस्तु ध्वजं कुर्याद्विचक्षणः । वैपुल्यं चास्य कुर्वीत षोडशाङ्गुलसम्मितम् । सप्तहस्तोच्छितं चास्य कुर्यात् दण्डं समाहितः । अरुणोऽग्नि निभश्चैव कृष्णः शुक्लोऽथ पीतकः । रक्तवर्णस्तथा श्वेतः कृष्णवर्णः क्रमाद् ध्वजाः । कुमुदः कुमुदाक्षश्च पुण्डरीकोऽथ वामनः । शङ्कुकर्णः सर्वनेत्रः सुमुखः सुप्रतिष्ठितः । पूज्याः कोटिगुणैर्युक्ताः पूर्वाद्या ध्वजदेवताः । जनाढकसुपूरास्तु पक्वबिम्बोपमा घटाः । अष्टाविंशाधिकशतं कालसध्वजवर्जिताः । सच्छिरस्या वस्त्रकण्ठाः सोदकाः तोरणाद्बहिः । घटाः स्थाप्याश्च पूर्वादौ वेदिकायाश्च कोणगान् । चतुरः स्थापयेत् कुम्भानाजिघ्रेति (२) च मन्त्रतः । कुम्भेष्वावाह्य शक्रादीन् पूर्वादौ पूजयेत् क्रमात् । इन्द्रागच्छ देवराज ! वज्रहस्त ! गजस्थित !। पूर्वद्वारञ्च मे रक्ष देवैः सह नमोऽस्तु ते१ । त्रातारमिन्द्रमन्त्रेण (३) अर्चयित्वा यजेद्बुधः । आगच्छाग्ने ! शक्तियुत ! छागस्थ ! बलसंयुत !। रक्षाग्नेयीं दिशं देवैः पूजां गृह्ण नमोस्तु ते । अग्निर्मूर्द्धेति (४)मन्त्रेण यजेद्वा ग्नये नमः२ । महिषस्थ ! यमागच्छ दण्डहस्त ! महाबल !। रक्ष त्वं दक्षिणद्वारं वैवस्वत ! नमोऽस्तु ते । वैवस्वतं सङ्गमनमित्यनेन (५) यजेद्यमम्३ । नैर्ऋतागच्छ खड्गाढ्य ! बलवाहनसंयुत !। इदमर्घ्यमिदं पाद्यं रक्ष त्वं नैर्ऋतीं दिशम् । एष ते इति (६) मन्त्रेण यजेदर्घ्यादिभिर्नरः ४ । मकराढ्य ! वरुण ! पाशहस्त ! महाबल !। आगच्छ पश्चिमं द्वारं रक्ष रक्ष नमोऽस्तु ते । उरुं हि राजा(७) वरुणं यजेदर्घ्यादिभिर्गुरुः ५ । आगच्छ वायो ! सबल ! ध्वजहस्त ! सवाहन !। वायव्यं रक्ष देवैस्त्वं समरुद्भिर्नमोऽस्तु ते । वात (८) इत्यादिभिश्चार्च्येदोंनमो वायवेऽपि वा ६ । आगच्छ सोम ! सबल ! गदाहस्त ! सवाहन !। रक्ष त्वमुत्तरद्वारं सकुबेर ! नमोऽस्तु ते । सोमं राजानमिति (९) वा यजेत्सोमाय वै नमः ७ । आगच्छेशान ! सबल ! शूलहस्त ! वृषस्थित !। यज्ञमण्डपस्यैशानीं दिशं रक्ष नमोऽस्तु ते । ईशानादस्येति (१०) यजेदीशानाय नमोऽपि वा ८ । ब्रह्मन्नागच्छ हंसस्थ ! स्रुक्स्रुवव्यग्रहस्तक !। सलोकोर्द्ध्वां दिशं रक्ष यज्ञं ब्रह्मन् नमोऽस्तु ते । हिरण्यगर्भेति (११) यजेद्ब्रह्मणे ब्रह्मणेऽपि वा ९ । अनन्तागच्छ चक्राढ्य ! कूर्मस्थाहिगणेश्वर !। अधोदिशं रक्ष रक्ष अनन्तेश ! नमोऽस्तु ते । नमोऽस्तु सर्पेति (१२) यजेदनन्ताय नमोऽपि वा" १० ५६अ० ।

(अत्राध्याये प्रतीकधृतास्थिता मन्त्राः क्रमेण दर्श्यन्ते यथा

(१) "स्योना पृथिवि नो भवानृक्षरा निवेशनी । यच्छानः शर्म सप्रथाः"यजु०३५।२१। ऋग्वेदे तु पृथिवी इति पाठः

(२) "आजिघ्र कलशं मह्या त्वा विशन्त्विन्दवः । पुनरूर्जा निवर्तस्व सा नः सहस्रं धुक्ष्वोरुधारा पयस्वती पुनर्मा विशताद्रयिः" यजु० ८।४२

(३) "त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवं शूरमिन्द्रम् । ह्वयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः" यजु० २०.५०

(४) "अग्निर्मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वति" यजु० ३।१२

(५) "वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजानं हविषा दुवस्य" ऋ० १०।१४।१ अर्द्धर्चम् ।

(६) "एष ते निर्ऋते ! भागस्तं जुषस्व स्वाहा" यजु०९।३५

(७) "उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थामन्वेतवा उ । अपदे पादा प्रतिधातवेऽकरुतापवक्ता हृदयाविधश्चित्" ऋ० १।२४।८

(८) "वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे । प्र ण आयूंषि तारिषत्" ऋ०१०।१८६।१

(९) "सोमं राजानमवसेऽग्निं गीर्भिर्हवामहे । आदित्यान् विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणञ्च बृहस्पतिम्" ऋ०१०।१४१।३।

(१०) "ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा उ । योषद्रुद्रादसुर्यम्" ऋ०२।३३।९ अर्द्धर्चम्

(११) "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" ऋ०१०।१२१।१

(१२) "नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु । ये अन्तरिक्षे ये च दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः"यजु०१३।६)

"भूमेः परिग्रहं कुर्यात् क्षिपेद्व्रीहींश्च सर्षपान् । नारसिंहेन रक्षोघ्नान् प्रोक्षयेत् पञ्चगव्यतः । भूमिं घटे तु संपूज्य करके वार्द्धुकं हरिम् । अस्त्रमन्त्रेण कवचं तत्र चाष्टशतं यजेत् । अच्छिन्नधारया सिञ्चन् प्रोक्षीन् संस्थाप्य धारयेत् । प्रदक्षिणं परिभ्राम्य कलशं

विविरोपरि । सवस्त्रं कलशं भूयः पूजयेदच्युतं श्रियम् । योगे योगेति मन्त्रेण (१) न्यसेत्कृत्यान्तु मण्डले । कुशोपरि तूलिकाञ्च मध्यायां दिग्विदिक्षु च । विद्याधिपान् यजेद्विष्णुं मधुघातं त्रिविक्रमम् । वामनं दिक्षु वाय्वादौ श्रीधरञ्च हृषीकेशम् । पद्मनाभं दामोदरमैशान्यां स्नानमण्डपे । अभ्यर्च्य पश्चादैशान्यां चतुष्कुम्भं सवेदिके । स्नानमण्डपके सर्वद्रव्याण्यानीय निःक्षिपेत् । स्नानकर्म्मणि कुम्भांस्तांश्चतुर्दिक्ष्वधिवासयेत् । कलशाः स्थापनीयास्तु अभिषेकार्थमादरात् । वटोदुम्बराश्वत्थांश्चम्पकाशोकश्रीद्रुमान् । पलाशार्ज्जुनप्लक्षांस्तु कदम्बबकुलाम्रकान् । पल्लवांस्तु समानीय पूर्वकुम्भे विनिःक्षिपेत् । पद्मकं रोचनां दूर्वां दर्भपिञ्जलमेव च । जातीपुष्पं कुन्दपुष्पञ्चन्दनं रक्तचन्दनम् । सिद्धार्थं तगरञ्चैव तण्डुलं याम्ये न्यसेत् । सुवर्णं रजतञ्चैव कूलद्वयमृदन्तथा । नद्याः समुद्रगामिन्या विशेषात् जाह्नवीमृदम् । गोमयञ्च यवान् शालींस्तिलांश्चैवापरे न्यसेत् । विष्णुपर्णीं श्यामलतां भृङ्गराजं शतावरीम् । सहदेवीं महादेवीं बलां व्याघ्रीं सलक्ष्मणाम् । ऐशान्यामपरे कुम्भे माङ्गल्यान्विनिवेशयेत् । वल्मीकमृत्तिकां सप्तस्थानोत्थामपरे न्यसेत् । जाह्नवीवालुकातोयं विन्यसेदपरे घटे । वराहवृषनागेन्द्रविषाणोद्धृतमृत्तिकाम् । मृत्तिकां पद्ममूलस्य कुशस्य त्वपरे न्यसेत् । तीर्थपर्वतमृद्भिश्च युक्तमप्यपरे न्यसेत् । नागकेशरपुष्पञ्च काश्मीरमपरे न्यसेत् । वैदूर्यं विद्रुमं मुक्तां स्फटिकं वज्रमेव च । एतान्येकत्र निःक्षिप्य स्थापयेद्देवसत्तमम् । नदीनदतडागानां सलिलैरपरं न्यसेत् । एकाशीतिपदे चान्यान्मण्डपे कलशान् न्यसेत् । गन्धोदकाद्यैः सम्पूर्णान् श्रीसूक्तै(२)नाभिमन्त्रयेत् । यवं सिद्धार्थकं गन्धं कुशाग्रं चाक्षतं तथा । तिलान् फलं तथा पुष्पमर्घ्यार्थं पूर्वतो न्यसेत् । पद्मं श्यामलतां दूर्वां विष्णुपर्णीं कुशांस्तथा । पाद्यार्थं दक्षिणे भागे मधुपर्कं तु दक्षिणे । कक्कोलकं लवङ्गं च तथा जातीफलं शुभम् । उत्तरे त्वाचमनाय अग्नौ दूर्वाक्षतान्वितम् । पात्रं नीराजनार्थं च तथोद्वर्त्तनमानिले । गन्धपुष्पान्वितं पात्रमैशान्यां पात्रके न्यसेत् । सुरामांसीं चामलकं सहदेवीं निशाद्वयम् । षष्टिदीपान्न्यसेदष्टौ न्यसेन्नीराजनाय च । शङ्खं चक्रञ्च श्रीवत्सं कुलिशं पङ्कजादिकम् । हेमादिपात्रे कृत्वा तु नानावर्णादिपुष्पकम्"५७अ०

(१) ("योगे योगे तवस्तरं वाजे वाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमूतये"ऋ०१।३०।७)

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णामित्यादि पञ्चदशर्च्चमृग्वेद परिशिष्टोक्तं तुलादाना० १६५ पृष्ठादौ द्रष्टव्यम् ।

"ऐशान्यां जनयेत् कुण्डं गुरुर्वह्निञ्च वैष्णवम् । गायत्र्याष्टशतं हुत्वा सम्पातविधिना घटान् । प्रोक्षयेत् कारुशालायां शिल्पिभिर्मूर्त्तिपैर्जयेत् । तूर्य्यशब्दैः कौतुकञ्च बन्धयेद्दक्षिणे करे । विष्णवे शिपिविष्टाय (१) ऋचा सूक्तेन सर्षपैः । पञ्चमन्त्रेण कर्त्तव्यं देशिकस्यापि कौतुकम् । मण्डपे प्रतिमां स्थाप्य सवस्त्रां पूजितां स्तुवन् । नमस्तेऽर्च्चे ! सुरेशानि ! प्रणीते ! विश्वकर्म्मणा । प्रभाविताशेषजगद्धात्रि ! तुभ्यं नमो नमः । त्वयि सम्पूजयामीशे नारायणमनामयम् । रहिता शिल्पिदोषैस्त्वमृद्धियुक्ता सदा भव । एवं विज्ञाप्य प्रतिमां नयेत्तां स्नानमण्डपम् । शिल्पिनन्तोषयेद्द्रव्यैर्गुरवे गां प्रदापयेत् । चित्रं देवेति (२) मन्त्रेण नेत्रे चोन्मीलयेत्ततः । अग्निर्ज्योतीति (३) दृष्टिञ्च दद्याद्वै भद्रपीठके । ततः शुक्लानि पुष्पाणि घृतं सिद्धार्थकं तथा । दूर्वां कुशाग्रं देवस्य दद्याच्छिरसि देशिकः । मधुवातेति (४) मन्त्रेण नेत्रे चाभ्यञ्जयेद्गुरुः । हिरण्यगर्भमन्त्रेण(५) इमं मेति(६) च कीर्त्तयेत् । घृतेनाभ्यञ्जयेत् पश्चात् पठन् घृतवतीं (७)पुनः । मसूरपिष्टेनोद्वर्त्य अतो देवेति(८) कीर्त्तयन् । क्षालयेदुष्णतोयेन सप्त तेऽग्ने इति(९) देशिकः । द्रुपदादि(१०)वेत्यनुलिम्पेदापो हि ष्ठेति (११)सेचयेत् । नदीजैस्तीर्थजैः स्नानं पावमानीति(१२) रत्नजैः । समुद्रं गच्छ (१३) चन्दनैस्तीर्थमृत्कलशेन च । शन्नो देवीः (१४) स्नापयेच्च गायत्र्याप्युष्णवारिणा । पञ्चमृद्भिर्हिरण्येति (१५) स्नापयेत्परमेश्वरम् । सिकताद्भिरिमं मेति(१६) वल्मीकोदघटेन च । तद्विष्णोरित्यो (१७) षध्यद्भिर्या ओषधीति (१८) मन्त्रतः । यज्ञायज्ञेति (१९) काषायैः पञ्चभिर्गव्यकैस्ततः । पयः पृथिव्यां (२०) मन्त्रेण याः फलिनी (२१) फलाम्बुभिः । विश्वतश्चक्षुः (२२) सौम्येन पूर्णेन कलसेन च । सोमं राजानमित्येव (२३) विष्णोरराट (२४) दक्षतः । हंसः शुचिः (२५) पश्चिमेन कुर्य्यादुद्वर्त्तनं हरेः । मूर्द्धानन्दिवो (२६) मन्त्रेण धात्रीमांसीं च के ददेत् । मानस्तोकेति (२७) मन्त्रेण गन्धद्वारेति (२८) गन्धकैः । इदमापेति (२९) च घटैरेकाशीतिपदस्थितैः । एह्येहि भगवन् ! विष्णो ! लोका-

सुपर्णकारक !। यज्ञभागं गृहाणेमं वासुदेव ! नमो-
ऽस्तु ते। अनेनावाह्य देवेशं कुर्य्यात् कौतुकमोच-
नम्। मुञ्चामि त्वेति (२०) सूक्तेन देविकस्यापि
मोचयेत्। पाद्यं हिरण्मयेनार्घ्यं (२१)मतो देवेति(२२)
चार्घ्यकम्। मधुवाता(२३)मधुपर्कं मयि गृह्णामि(२४)
चाचमेत्। अक्षन्नमीमदन्तेति(२५)क्षिपेद्दूर्वाक्षतं बुधः।
कायस्थात्(२६)निर्मञ्छनं कुर्य्याद्गन्धं गन्धवतीति(२७)च।
तथा यामीति(२८)माल्यञ्च इदं विष्णुः(२९)पवित्रकम्।
बृहस्पते (४०) वस्त्रयुग्मं वेदाहमित्युत्तरीयकम्। (४१)
महाव्रतेन(४२)मक्तो पुष्पं चौषधयः(४३)क्षिपेत्। धूपं
दद्याद्धूरसीति (४४) विभ्राट्सूक्तेन(४५) चाञ्जनम्।
युञ्जन्तीति (४६)च तिलकं दीर्घायुष्ट्वेति(४७)माल्यकम्।
इन्द्रं विश्वेति (४८)छत्रन्तु आदर्शन्तु विराजतः। (४९)
चामरन्तु विकर्णेन भूषां रथन्तरेण(५०) च। व्यजनं
वायुदैवत्यैर्मुञ्चामि त्वेति (५१) पुष्पकम्। वेदाद्यैः
संस्तुतिं कुर्य्याद्धरेः पुरुषसूक्ततः। सर्वमेतत्समं कुर्य्यात्
पिण्डिकादौ हरादिके। देवस्योत्थानसमये सौपर्णं (५२)
सूक्तमुच्चरेत्। उत्तिष्ठेति(५३)समुत्थाप्य शय्याया मण्डपे
नयेत्। शाकुनेनैव सूक्तेन देवं ब्रह्मरथादिना। (५४)
अतो देवेति (५५) सूक्तेन प्रतिमां पिण्डिकां तथा।
शाकुनेन च शय्यायां विष्णोस्तु सकलीकृतिः।
खगराजं शङ्खं नागं व्यजनं कलसं तथा। वैजयन्तीं
तथा भेरी दीपमित्यष्टमङ्गलम्। दर्भवेदस्य सूक्तेन (५६)
पादशेषे त्रिपादिति (५७)। उपधानं पिधानकं पात्र-
मन्त्रकां दर्विकां ददेत्। मुषलोलूखलं दद्याच्छिलां
सम्मार्जनीं तथा। तथा भोजनभाण्डानि गृहोपक-
रणानि च। शिरोदेशे च निद्राख्यं वस्त्ररत्नयुतं घटम्।
उपधानाद्यैः पूरयित्वा स्नपनस्य विधिः स्मृतः" ५८अ०
(५८अ० प्रतीकसूचितामन्त्राः यथा
(१) "विष्णवे शिपिविष्टाय स्वाहा" यजु०२०।२२
(२) "चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
आप्रा द्यावा पृथिवी अन्तरिक्षं सूर्य आत्मा जगतस्त-
स्थुषश्च" ऋ० १।११५।१।
(३) "अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा ! सूर्यो ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्यः स्वाहा ! अग्निर्वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा !
सूर्यो वर्च्चो ज्योतिर्वर्च्चः स्वाहा ! ज्योतिः सूर्यः सूर्यो
ज्योतिः स्वाहा" यजु० ३।९
(४) "मधुवाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः। माध्वीर्नः
सन्त्वोषधीः" यजु० १३।२७ अत्र एकैव ऋक् पाठ्या।
(५) "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि प्राग्वत्।
(६) "इमं मे वरुण ! श्रुधी हवमद्या च मृडय। त्वामव-
स्युराचके" यजु० २१।१
(७) "घृतवती भुवनानामभिश्रियोर्वी पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा"
यजु० ३४।४५
(८) अतो देवा अवन्तु न इत्यादि प्राग्वत्।
(९) "सप्त तेऽग्ने ! समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त-
धाम प्रियाणि। सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्तयो-
नीरापृणस्व घृतेन स्वाहा" यजु०१७।७९
(१०) द्रुपदादिव मुमुचानः स्विन्नः स्नातो मलादिव। पूतं
पवित्रेणेवाज्यमापः शुन्धन्तु मैनसः" यजु०२०।२०
(११) "आपो हि ष्ठा मयोभुवस्ता न ऊर्ज्जे दधातन। महे
रणाय चक्षसे" ऋ०१०।९।१
(१२) "पावमानसूक्तम् स्वादिष्ठयेत्यादि हिरण्यन्तीत्यन्तम् पञ्च-
षष्ठिसूक्तात्मकम् मत्कृत तुलादानादिपद्धतौ १६७ अवधि
१८५पृ० पर्य्यन्ते द्रष्टव्यम्। यजुर्वेदोक्तं पुनन्तु पितर
इत्यादि नवर्चं तत्रैव २०६पृ०द्रष्टव्यम्
(१३)समुद्रं गच्छ स्वाहा। अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा देवं सवि-
तारं गच्छ स्वाहा। यजु० ६।२१
(१४) "शन्नोदेवीरभीष्टय आपो भवन्तु पीतये। शंयोरभि-
स्रवन्तु नः" ऋ० १०।९।४
(१५) "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे इत्यादि प्राग्वत्।
(१६) "इमं मे गङ्गे यमुने ! सरस्वति ! शुतुद्रि ! स्तोमं
सचता परुष्ण्या। असिक्न्या मरुद्वृधे वितस्तयाऽऽ-
र्जीकीये शृणुह्यासुषोमया" ऋ०१०।७५।५
(१७) "तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव
चक्षुराततम्" ऋ०१।२२।२०
(१८) "या ओषधीः सोमराज्ञीर्बह्वीः शतविचक्षणाः। तासा
मसि त्वमुत्तमारं कामाय शं हृदे" यजु०१२।९२
(१९) "यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरा गिरा च दक्षसे। प्रप्र
वयममृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शंसिषम्" ऋ०६।४८।१
(२०) "पयः पृथिव्यां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे प-
योधाः। पयस्वतीः प्रदिशः सन्तु मह्यम्" ऋ०१८।३६
(२१) "याः फलिनीर्या अफला अपुष्पा याश्च पुष्पिणीः।
बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वंहसः" यजु०१२।८९
(२२) "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्व-
तस्पात्। सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैर्द्यावाभूमी जन-

यत् देवएकः" ऋ०१० मण्डले ८सूक्ते ।१।२ ऋक् ।

(२३) सोमं राजानमित्यादि प्राग्वत् ।

(२४) "विष्णोरराटमसि विष्णोः श्नप्त्रे स्थः । विष्णोः स्यूरसि विष्णोर्ध्रुवोऽसि । वैष्णवमसि विष्णवे त्वा" यजु० ५।२१।

(२५) "हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतसद्व्योमसदब्जा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं बृहत्" यजु० १०।२४

(२६) "मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या वैश्वानरमृत आजातमग्निम् । कविं सम्राजमतिथिं जनानामासन्नापात्रं जनयन्त देवाः" यजु०७।२४

(२७) "मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा नो गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः । मा नो वीरान् रुद्र ! भामिनो वधीर्हविष्मन्तः सदामित्त्वा हवामहे" यजु०१६।१६

(२८) "गन्धद्वारां दुराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम् । ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपह्वये श्रियम्" श्रीसूक्ते ८मन्त्रः

(२९) "इदमापः प्रवहत यत्किञ्च दुरितं मयि । यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्" ऋ०१।२३।२२

(३०) "मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कमज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् । ग्राहिर्जग्राह यदि वैतदेनं तस्या इन्द्राग्नी प्रमुमुक्तमेनम् ।१ यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीत एव । तमाहरामि निर्ऋतेरुपस्थादस्पार्षमेनं शतशारदाय ।२ सहस्राक्षेण शतशारदेन शतायुषा हविषाहार्षमेनम् । शतं यथेमं शरदो न यातीन्द्रो विश्वस्य दुरितस्य पारम् ।३ शतं जीव शरदो वर्द्धमानः शतं हेमन्तान् शतमु वसन्तान् । शतमिन्द्राग्नी सविता बृहस्पतिः शतायुषा हविषेमं पुनर्दुः ।४ आहार्षं त्वाविदं त्वा पुनरागाः पुनर्नव । सर्वाङ्ग ! सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम्"५ ऋ०१०।१६१

(३१) "अतो देवा अवन्तु न इत्यादि प्राग्वत् ।

(३२) "हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्" यजु०४०।१७

(३३) मधुवाता इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।

(३४) मयि गृह्णाम्यग्रे ! अग्निं रायस्पोषाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय मामु देवताः सचन्ताम्" यजु०१३।१

(३५) "अक्षन्नमीमदन्त ह्यवप्रिया अधूषत । अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नविष्ठया मतीयोजान्विन्द्र ! ते हरी" ऋ० २।८।२

(३६) "काण्डात् काण्डात् प्ररोहन्ती परुषः परुषस्परि । एवा नो दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शतेन च" यजु०१३।२०

(३७) गन्धवती गन्धद्वारामित्यादि प्राग्वत् ।

(३८) "तत्त्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदा शास्ते यजमानो हविर्भिः । अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशंस मा न आयुः प्रमोषीः" ऋ० १।२४।११

(३९) "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूढमस्य पांसुरे" ऋ०१।२२।१७

(४०) "बृहस्पते ! अति यदर्यो अर्हाद् द्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदयच्छवस ऋतप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम्" यजु० २६।२

(४१) "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" यजु० ३१।१८

(४२) महाव्रतं यद्वर्चो हिरण्यमित्यस्यामृचि गेयं साम

(४३) "ओषधयः समवदन्त सोमेन सह राज्ञा । यस्मै कृणोति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि" यजु० १२।९६

(४४) धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं वयं धूर्वामः । देवानामसि वह्नितमं सस्नितमं पप्रितमं जुष्टतमं देवहूतमम्" यजु० १।८

(४५) "विभ्राट् सूक्तं सम्प्रदायं विभ्राड् बृहत् पिबतु सोम्यम्, इत्यादि करतां नः सुराधसः इत्यन्तम्" यजु० ३३।३० मन्त्रावधि ४६ मन्त्र पर्यन्तं मत्कृततुलादानादि पद्धतौ १२२ पत्रावधि ११२ पत्रपर्यन्ते द्रष्टव्यम् ।

(४६) "युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परितस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि" यजु०२३।५

(४७) दीर्घायुस्त ओषधे ! खनिता यस्मै च त्वा खनाम्यहम् । अथो त्वं दीर्घायुर्भूत्वा शतवल्शा विरोहतात्" यजु०१२।१००

(४८) "इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्समुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमं रथीनां राजानं सत्पतिं पतिम्" ऋ०१।११।१

(४९) "ततो विराडजायत विराजो अधिपूरुषः । स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः" यजु०३१।५

(५०) रथन्तरं साम अभि त्वा शूर इत्यस्यामृचि गेयं तच्च मत्कृततुलादानादिपद्धतौ १६२।६१ पत्रे द्रष्टव्यम् ।

(५१) मुञ्चामि त्वा इत्यादि प्राग्वत् ऋगेका ।

(५२) सौपर्णं सूक्तम् ऋग्वेदे द्रष्टव्यम् ।

(५३) "उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते ! देवयन्तस्त्वेमहे । उपप्रयन्तु

संहतः सुदानव इन्द्र ! प्राग्भूर्भवा सचा" यजु०२४।५६
(५४) ब्रह्मरथं सामभेदः।
(५५) अतो देवा इत्यादि षडृचम् ऋ०१।२२। तच्च मनु-क्षत तुलादानादि पद्धतौ ८८।८६ पत्रे द्रष्टव्यम्।
(५६) अश्वसूक्तम् ऋग्वेद प्रसिद्धम्।
(५७) त्रिपादूर्द्ध्व उदैत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः। ततो विष्वङ् व्यक्रामत् साशनानशने अभि यजु०३१।४)

"हरेः सान्निध्यकरणमधिवासनमुच्यते। सर्वज्ञं सर्वगं ध्यात्वा आत्मानं पुरुषोत्तमम्। ओङ्कारेण समायोज्य चिच्छक्तिमभिमानिनीम्। निःसार्य्यात्मैकतां कृत्वा स्वस्मिन् सर्वगते विभौ। योजयेन्मरुता पृथ्वीं वह्निबीजेन दीपयेत्। संहरेद्वायुना चाग्निं वायुमाकाशतो नयेत्। अधिभूताधिदैवैस्तु साध्यात्मविभवैः सह। तन्मात्ररूपात्मकान् कृत्वा संहरेत्तत्क्रमाद् बुधः। आकाशं मनसाहृत्य मनोऽहङ्करणे कुरु। अहङ्कारञ्च महति तञ्चाप्यव्याकृते नयेत्। अव्याकृतं ज्ञानरूपे वासुदेवः स ईरितः। स तामव्याकृतां मायामवष्टभ्य सिसृक्षया। सङ्कर्षणाख्यः शब्दात्मा स्पर्शाख्यमसृजत् प्रभुः। क्षोभ्य मायां स प्रद्युम्नं तेजोरूपं स चासृजत्। अनिरुद्धं रसमात्रं ब्रह्माणं गन्धरूपकम्। अनिरुद्धः स च ब्रह्मा अप आदौ ससर्ज ह। तस्मिन् हिरण्मयञ्चाण्डं सोऽसृजत् पञ्चभूतवत्। तस्मिन् संक्रामिते जीवे शक्तिरात्मोपसंहृता। प्राणो जीवेन संयुक्तो वृत्तिमानिति शब्द्यते। जीवो व्याहृतिसंज्ञस्तु प्राणेष्वाध्यात्मिकः स्मृतः। प्राणैर्युक्ता ततो बुद्धिः सञ्जाता चाष्टमूर्त्तिकी। अहङ्कारस्ततो जज्ञे मनस्तस्मादजायत। अर्थाः प्रजज्ञिरे पञ्च सङ्कल्पादियुतास्ततः। शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्ध इति स्मृताः। ज्ञानशक्तियुतान्येतैरारब्धानीन्द्रियाणि तु। त्वक्श्रोत्रघ्राणचक्षूंषि जिह्वाबुद्धीन्द्रियाणि तु। पादौ पायुस्तथा पाणी वागुपस्थश्च पञ्चमः। कर्म्मेन्द्रियाणि चैतानि पञ्चभूतान्यतः शृणु। आकाशवायुतेजांसि सलिलं पृथिवी तथा। स्थूलमेभिः शरीरन्तु सर्व्वाधारं प्रजायते। एतेषां वाचका मन्त्रा न्यासायोच्यन्त उत्तमाः। जीवभूतं मकारन्तु जीवोपाधिगतं न्यसेत्। हृदयस्थं बकारन्तु बुद्धितत्त्वं न्यसेत् बुधः। फकारमपि तत्रैव अहङ्कारमयं न्यसेत्। मनस्तत्त्वं पकारन्तु न्यसेत् संकल्पसम्भवम्। शब्दतन्मात्रतत्त्वन्तु नकारं मस्तके न्यसेत्। स्पर्शात्मकं धकारन्तु वक्त्रदेशे तु विन्यसेत्। दकारं रूपतत्त्वन्तु हृद्देशे विनिवेशयेत्। थकारं वस्तिदेशे तु रसतन्मात्रकं न्यसेत्। तकारं गन्धतन्मात्रं जङ्घयोर्विनिवेशयेत्। णकारं श्रोत्रयोर्न्यस्य ढकारं विन्यसेत्त्वचि। डकारं नेत्रयुग्मे तु रसनायां ठकारकम्। टकारं नासिकायान्तु ञकारं वाचि विन्यसेत्। झकारं करयोर्न्यस्य पाणितत्त्वं विचक्षणः। जकारं पादयोर्न्यस्य छं पायौ चमुपस्थके। विन्यसेत् पृथिवीतत्त्वं ङकारं पादयुग्मके। वस्तौ घकारं गं तत्त्वं तेजसं हृदि विन्यसेत्। खकारं वायुतत्त्वञ्च नासिकायां निवेशयेत्। ककारं विन्यसेन्नित्यं खतत्त्वं मस्तके बुधः। हृत्पुण्डरीके विन्यस्य मकारं सूर्य्यदैवतम्। द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः। कलाषोडशसंयुक्तं सकारं तत्र विन्यसेत्। तन्मध्ये चिन्तयेन्मन्त्री बिन्दुं वह्नेस्तु मण्डलम्। हकारं विन्यसेत्तत्र प्रणवेन सुरोत्तम!। ओँ यं परमेष्ठ्यात्मने रं नमः पुरुषात्मने। लं नमो विश्वात्मने न्यस्य वं निवृत्त्यात्मने नमः। ओँ शं नमः सर्व्वात्मने इत्युक्ताः पञ्च शक्तयः। स्थाने तु प्रथमा योज्या द्वितीया आसने मता। तृतीये शयने तद्वच्चतुर्थी यानकर्म्मणि। प्रत्यर्चायां पञ्चमी स्यात्पञ्चोपनिषदः स्मृताः। हकारं विन्यसेन्मध्ये ध्यात्वा मन्त्रमयं हरिम्। यां मूर्त्तिं स्थापयेत्तस्या मूलमन्त्रं न्यसेत्ततः। ओँ नमो भगवते वासुदेवायेति च मूलकम्। शिरोघ्राणललाटेषु मुखकण्ठहृदि क्रमात्। भुजयोर्जङ्घयोरङ्घ्र्योः केशवं शिरसि न्यसेत्। नारायणं न्यसेद्वक्त्रे ग्रीवायां माधवं न्यसेत्। गोविन्दं भुजयोर्न्यस्य विष्णुञ्च हृदये न्यसेत्। मधुसूदनकं पृष्ठे वामनं जठरे न्यसेत्। कट्यां त्रिविक्रमं न्यस्य जङ्घायां श्रीधरं न्यसेत्। हृषीकेशं दक्षिणायां पद्मनाभं तु गुल्फके। दामोदरं पादयोश्च हृदयादिषडङ्गकम्। एतत् साधारणं प्रोक्तमादिमूर्त्तेस्तु सत्तम!। अथ वा यस्य देवस्य प्रारब्धं स्थापनं भवेत्। तस्यैव मूलमन्त्रेण सजीवकरणं भवेत्। यस्या मूर्त्तेस्तु यन्नाम तस्याद्यं चाक्षरं च यत्। तत् स्वरैर्द्वादशैर्भिन्द्यात् ह्यङ्गानि परिकल्पयेत्। हृदयादीनि देवेश मूलञ्च दशमाक्षरम्। यथा देवे तथा देहे तत्त्वानि विनियोजयेत्। चक्राब्जमण्डले विष्णुं यजेद्गन्धादिना तथा। पूर्व्ववच्चासनं दद्यात् सपात्रं सपरिच्छदम्। शुभचक्रं द्वादशारं ह्युपरिष्टाद्विचिन्तयेत्। त्रिनाभि चक्रं द्विनेमि स्वरैस्तच्च समन्वितम्। पृष्ठदेशे ततः प्राज्ञः प्रकृत्यादी-

सन्निवेशयेत् । पूजयेद्दारकाष्ठेषु सूर्यं द्वादशधा पुनः । कलाषोडशसंयुक्तं सोमन्तत्र विचिन्तयेत् । सबलं त्रितयं नाभौ चिन्तयेद्देशिकोत्तमः । पद्मञ्च द्वादशदलं पद्ममध्ये विचिन्तयेत् । तन्मध्ये पौरुषीं शक्तिं ध्यात्वाभ्यर्च्च्य च देशिकः । प्रतिमायां हरिं न्यस्य तत्र तं पूजयेत् सुरम् । गन्धपुष्पादिभिः सम्यक् साङ्गं सावरणं क्रमात् । द्वादशाक्षरबीजैस्तु केशवादीन् समर्च्चयेत् । द्वादशारे मण्डले तु लोकपालादिकं क्रमात् । प्रतिमामर्च्चयेत् पश्चाद्गन्धपुष्पादिभिर्द्विजः । पौरुषेण तु सूक्तेन (१) श्रियाः सूक्तेन(२)पिण्डिकाम् । जननादिक्रमात् पश्चाज्जनयेद्वैष्णवानलम् । हुत्वाग्निं वैष्णवैर्मन्त्रैः कुर्य्याच्छान्त्युदकं बुधः । तत् सिक्त्वा प्रतिमामूर्ध्नि वह्निप्रणयनं चरेत् । दक्षिणेऽग्निं दूतमिति (३) कुण्डेऽग्निं प्रणयेद्बुधः । अग्निनाग्निश्च (४) पूर्व्वे च कुण्डेऽग्निं प्रणयेद् बुधः । उत्तरे प्रणयेदग्निमग्निं दूतं हवीमभिः (५)। अग्निप्रणयने मन्त्रस्त्वमग्ने (६)द्युभिरुच्यते । पलाशसमिधानान्तु अष्टोत्तरसहस्रकम् । कुण्डे कुण्डे होमयेच्च व्रीहीन् वेदादिकैस्तथा । आज्यांस्तिलान् व्याहृतिभिर्मूलमन्त्रेण वै घृतम् । कुर्य्यात्ततः शान्तिहोमं मधुरत्रितयेन च । द्वादशार्णैः स्पृशेत पादौ नाभिं हृन्मस्तकं ततः । घृतं दधि पयो हुत्वा स्पृशेन्मूर्द्धन्यथो ततः । स्पृष्ट्वा शिरोनाभिपादांश्चतस्रः स्थापयेन्नदीः । गङ्गा च यमुना गोदा क्रमान्नाम्ना सरस्वती । दहेत्तु विष्णुगायत्र्या (७) गायत्र्या श्रपयेच्चरुम् । होमयेच्च बलिं दद्यात्तदन्ते भोजयेद्द्विजान् । मासाधिपानां तुष्ट्यर्थं हेम गां गुरवे ददेत् । दिक्पतिभ्यो बलिं दत्वा रात्रौ कुर्य्याच्च जागरम् । ब्रह्मगीतादिशब्देन सर्व्वभागविवासनात्" ५८ अ०।

५८ अ० प्रतीकस्थचितामन्त्राः यथा [१-१६

(१) ("पौरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि षोडशार्च्चम्" यजु० ३१।

(२) श्रीसूक्तं हिरण्यवर्णामित्यादि ऋग्वेदपरिशिष्टोक्तं पञ्चदशार्च्चम् तुलादानां १६५ पत्ते द्रष्टव्यम् ।

(३) "अग्निं दूतं पुरोदधे हव्यवाहमुपब्रुवे । देवाँ आसादयादिह" यजु० २२।१७

(४) "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हव्यवाड् जुह्वास्यः" सामसं ४।१।१।१

(५) "अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्पतिम् । हव्यवाहं पुरुप्रियम्" ऋ० १।१२।२

(६) त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि । त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधिभ्यस्त्वं नृणां नृपते ! जायसे शुचिः यजु० ११।२७

(७) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् वैष्णवी गायत्री ।)

"पिण्डिकास्थापनार्थन्तु गर्भागारं तु सप्तधा । विभजेद् ब्रह्मभागे तु प्रतिमां स्थापयेद् बुधः । देवमानुषपैशाचभागेषु न कदाचन । ब्रह्मभागं परित्यज्य किञ्चिदाश्रित्य चान्तरम् । देवमानुषभागाभ्यां स्थाप्या यत्नात्तु पिण्डिका । नपुंसकशिलायान्तु रत्नन्यासं समाचरेत् । नारसिंहेन हुत्वाथ कुर्य्यात् न्यासं च तेन वै । व्रीहीन् रत्नांस्त्रधातूंश्च लोहादींश्चन्दनादिकान् । पूर्व्वादिनवगर्त्तेषु न्यसेन्मध्ये यथारुचि । अथ चेन्द्रादिमन्त्रैश्च गर्त्तौ गुग्गुलुनावृतः । रत्नन्यासविधिं कृत्वा प्रतिमामालभेद्गुरुः । सशलाकैर्दर्भपुञ्जैः सहदेवैः समन्वितैः । सवाह्यान्तैश्च संस्कृत्य पञ्चगव्येन शोधयेत् । प्रोक्षयेद्दर्भतोयेन नदीतीर्थोद्भवेन च । होमार्थं स्थण्डिलं कुर्य्यात् सिकताभिः समन्ततः । सार्द्धहस्तप्रमाणं तु चतुरस्रं सुशोभनम् । अष्टदिक्षु यथान्यासं कलशानपि विन्यसेत् । पूर्व्वादिष्वष्टवर्णेन अग्निमानीय संस्कृतम् । त्वमग्ने ! द्युभिरिति च(१)गायत्र्या समिधो हुनेत् । अष्टार्णेनाष्टशतकं साज्यं पूर्णां प्रदापयेत् । शान्त्युदकमाम्रपत्रैः मूलेन शतमन्त्रितम् । सिञ्चेद्देवस्य मूर्ध्नि श्रीश्च ते (२) ह्यनया ऋचा । ब्रह्मयानेन चोद्धृत्य उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते (३)। तद्विप्रासोरिति (४) मन्त्रेण प्रासादाभिमुखं नयेत् । शिबिकायां हरिं स्थाप्य भ्रामयीत पुरादिकम् । गीतवेदादिशब्दैश्च प्रासादद्वारि धारयेत् । स्त्रीभिर्विप्रैर्मङ्गलाष्टघटैः संस्नापयेद्धरिम् । ततो गन्धादिनाभ्यर्च्च्य मूलमन्त्रेण देशिकः । अतो देवेति (५)सूक्ताद्यमष्टाङ्गार्घ्यं निवेद्य च । स्थिरे लग्ने पिण्डिकायां देवस्य त्वेति (६) धारयेत् । ओं त्रैलोक्यविक्रान्ताय नमस्तेऽस्तु त्रिविक्रम ! । संस्थाप्य पिण्डिकायान्तु स्थिरं कुर्य्याद्विचक्षणः । ध्रुवा द्यौरिति (७) मन्त्रेण विश्वतश्चक्षुरित्यपि (८) । पञ्चगव्येन संस्नाप्याक्षाल्य गन्धोदकेन च । पूजयेत् सकलीकृत्य साङ्गं सावरणं हरिम् । ध्यायेत् खं तस्य मूर्त्तिन्तु पृथिवीं तस्य पीठकान् । कल्पयेद्विग्रहं तस्य तैजसैः परमाणुभिः । जीवमावाहयिष्यामि पञ्चविंशतितत्त्वगम् । चैतन्यं परमानन्दं जाग्रत्स्वप्नादिवर्जितम् । देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जि-

नम् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तं हृदयेषु व्यवस्थितम् । हृदयात् प्रतिमाबिम्बे स्थिरो भव परेश्वर ! । सजीवं कुरु बिम्बं त्वं सवाह्याभ्यन्तरस्थितः । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो देहोपाधिषु संस्थितः । ज्योतिर्ज्ञानं परं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयकम् । सजीवीकरणं कृत्वा प्रणवेन निबोधयेत् । सान्निध्यकरणन्नाम हृदयं स्पृश्य वै जपेत् । सूक्तन्तु पौरुषं ध्यायन् इदं गुह्यमनु जपेत् । नमस्तेऽस्तु सुरेशाय सन्तोषविभवात्मने । ज्ञानविज्ञानरूपाय ब्रह्मतेजोऽनुयायिने । गुणातिक्रान्तवेशाय पुरुषाय महात्मने । अक्षयाय पुराणाय विष्णो ! सन्निहितो भव । यच्च ते परमं तत्त्वं यच्च ज्ञानमयं वपुः । तत् सर्व्वमेकतो लीनमस्मिन् देहे विबुद्ध्यताम् । आत्मानं सन्निधीकृत्य ब्रह्मादिपरिवारकान् । स्वनाम्ना स्थापयेदन्यानायुधादीन् स्वमुद्रया । यात्राविवाहादिकं दृष्ट्वा ज्ञेयः सन्निहितो हरिः । नत्वा स्तुत्वा स्तवाद्यैश्च जप्त्वा चाष्टाक्षरादिकम् । चण्डप्रचण्डौ द्वारस्थौ निर्गत्याभ्यर्च्चयेद् गुरुः । अग्निमण्डपमासाद्य गरुडं स्थाप्य पूजयेत् । दिगीशान् दिक्षु देवांश्च स्थाप्य सम्पूज्य देशिकः । विष्वक्सेनं तु संस्थाप्य शङ्खचक्रादि पूजयेत् । सर्व्वपार्षदकेभ्यश्च बलिं भूतेषु चार्पयेत् । ग्रामवस्त्रसुवर्णादि गुरवे दक्षिणां ददेत् । यागोपयोगि द्रव्याद्यमाचार्य्याय नरोऽर्पयेत् । आचार्य्यदक्षिणार्द्धन्तु ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददेत् । अन्येभ्यो दक्षिणां दद्याद्भोजयेद् ब्राह्मणांस्ततः । अवारितफलान् दद्याद्यजमानाय वै गुरुः । विष्णुं नयेत् प्रतिष्ठाता चात्मना सकलं कुलम् । सर्व्वेषामेव देवानामेष साधारणो विधिः । मूलमन्त्राः पृथक् तेषां शेषं कार्य्यं समानकम्" हे०अ० ।

(हे०अ० प्रतीकसूचिता मन्त्रा यथा

(१) त्वमग्ने द्युभिरित्यादि प्राग्वत् ।

(२) "श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च ते पत्न्यावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्तम् । इष्णन्निषाणामुं म इषाण सर्व्वलोकं म इषाण" यजु० ३१।२२

(३) उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पते इत्यादि प्राग्वत् ।

(४) तद्विष्णोः परमं पदमित्यादि प्राग्वत् ।

(५) अतो देवा अवन्तु न इत्यादि प्राग्वत् ।

(६) देवस्य त्वा इत्यादि प्राग्वत् ।

(७) "ध्रुवा द्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवासः पर्व्वता इमे । ध्रुवं विश्वमिदं जगद् ध्रुवो राजा विशामयम्" ऋ०१०।१७३।४

(८) विश्वतश्चक्षुरित्यादि २७०८ पृष्ठे प्रदर्शितम्) ।

प्रतिष्ठामयूखादौ तत्प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रतिष्ठायाः पूज्यताप्रयोजकता कुसुमाञ्जलौ हरिदासीये च व्यवस्थापिता यथा "कथञ्च प्रतिमादौ प्रतिष्ठादेरुपयोगः तथा च प्रतिष्ठाजन्या शक्तिश्चाण्डालादिस्पर्शनाश्या पूज्यताप्रयोजिका स्वीकार्य्या इत्यत आह हरि० "निमित्तभेदसंसर्गादुत्कर्षानुत्कर्षादयः । देवताः सन्निधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा" मू० । "निमित्तभेदः अदृष्टभेदः । देवताः प्रतिष्ठाविधिना सन्निधानेनाहङ्कारममकारादिना आराधनीयतामासादयन्ति प्रतिष्ठाविधिना देवतानां प्रतिमादौ अहङ्कारममकारौ चाण्डालादिस्पर्शे च तादृशाभिमानाभावः । देवताचैतन्यविवादेऽपि यथार्थपूजितत्वधीः प्रतिष्ठितत्वधीश्च चाण्डालादिस्पर्शाभावविशिष्टा पूज्यतानियामिका तत्र चोपयोगिनी प्रतिष्ठा । वस्तुतस्तु प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यस्पर्शनादिसंसर्गाभावः प्रतिष्ठाध्वंसकालीनः पूज्यताप्रयोजकः प्रतिष्ठितं पूजयेदित्यत्र न प्रतिष्ठाध्वंसस्यैव प्राप्तेरिति" हरिदासः ।

प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्या पूज्यताप्रयोजिका शक्तिरुत्पद्यते इति मीमांसकास्तन्मतमनुमानचिन्तामणौ शक्तिवादे निराकृतं यथा

"अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमानादृष्टं पूज्यत्वप्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात् तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्मं प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च न प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा, तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेः । तस्मात् प्रतिष्ठाजन्याऽस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादिनिष्ठा शक्तिरभ्युपेयेति चेत् प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधिरहङ्कारममकाररूपः क्रियते स्वसादृश्यदर्शिनस्तत्रादाविव, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वात् अस्पृश्यस्पर्शादिना तु तन्नाशः अचेतनदेवतापक्षे च यथार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यास्पृश्यस्पर्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वं प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिबलात्तत्प्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः । नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तत्राधेयशक्तिरदृष्टान्तरं जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाच्चयपूज्यत्वम् अस्पृश्यस्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः । वयन्तु ब्रूमः प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थे क्तानुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथा च प्रतिष्ठाध्वंसः प्रतिष्ठाकालीनयावदस्पृश्यादिप्रतियोगिकानादिसंसर्गाभाव-

स्थितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभावोऽस्याप्यभावश्च कश्चित्" । देवप्रतिष्ठादयोऽप्यत्र
तत्र विच्छिन्नमलमासेना दत्तं सुन्दि० उक्तं यथा
"जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे । दृश्ये, महीज्यप्रचरांशुवेत्ये स्थात्मके सिते स्वतिथिक्षणे वा । रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता शशाङ्कपापैस्त्रिभवाङ्गसंस्थैः । व्यष्टान्त्यगैः सत्खचरैर्मृगेन्द्रे सूर्यो घटे कौ, युवतौ च विष्णुः । शिवो नृयुग्मे, द्वितनौ च देव्यः, क्षुद्राश्चरे, सर्व इमे स्थिरर्क्षे । पुष्ये ग्रहा, विघ्नपयक्षसर्पभूतादयोऽन्त्ये, श्रवणे जिनश्च" ।
"देवप्रतिष्ठायां तु विशेषस्तत्र वशिष्ठः "अथ प्रतिष्ठां कथयामि सम्यक् शिवस्य विष्णोस्त्वथ वा परेषाम् । सौम्यायने देवगुरौ च शुक्रे सन्दृश्यमाने परिचारकाणाम्" । शिवविष्णुग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम् । अत्र सौम्यप्रकृतीनां देवानामुत्तरायणे स्थापनमुक्त्वा उग्रप्रकृतीनां दक्षिणायनेऽपि कार्यं तदुक्तं वैखानससंहितायाम् "मातृभैरववाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः । महिषासुरहन्त्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने" । इति शैवसिद्धान्तशेखरे तु "अथोत्तरे प्रतिष्ठा स्यादयने सन्निधिस्तथा । दक्षिणे तु मुमुक्षूणां मलमासे न सा द्वयोरिति" इत्युक्तम् । अत्र दक्षिणे तु मुमुक्षूणामित्यपि मातृभैरवेत्यादिपरतया योज्यमन्यथा प्रतिपदं मासगणना वशिष्ठादिषु न युज्येत यदाह वशिष्ठः "मासि तपस्ये तपसि प्रतिष्ठा धनायुरारोग्यकरी च कर्त्तुः । चैत्रे महाकृत्भयदा च शुक्रे समाधवे पुत्रधनाप्तये स्यात्" । नारदोऽपि "विचैत्रेष्वेव मासेषु माघादिषु च पञ्चसु" । वशिष्ठः "आषाढमासादिचतुष्टयेऽपि कलत्रसन्तानविनाशदा स्यात् । ऊर्जे च कर्त्तुर्निधनप्रदा च सौम्ये स पौषेऽखिलदुःखदा स्यात् । वलक्षपक्षः शुभदः समस्तः स दैव तत्राद्यदिनं विहाय । अन्त्यत्रिभागं परिहृत्य कृष्णपक्षोऽपि शस्तः खलु पञ्चमीय । रिक्तावमत्यक्तदिनेष्वनिष्टयोगेषु वैनाशिकवर्जितेषु । दिने महादोषविवर्जिते च शशाङ्कताराबलसंयुते च" । वैनाशिकनक्षत्राणि नारदेनोक्तानि "जन्मभाद्दशमं कर्म सङ्घातर्क्षन्तु षोडशम् । अष्टादशं सामुदयं त्रयोविंशं विनाशभम् । मानसं पञ्चविंशर्क्षं नाचरेच्छुभमेषु तु" । इति अथ तिथीनाह नारदः । "यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य संस्थितिः । द्वितीयादिद्वयोः पञ्चम्यादितस्तिसृषु क्रमात् । दशम्यादि चतसृषु पौर्णमास्यां विशेषतः ।" सत्यतिथ्यभावे पञ्चतिथौ स्थापनं कार्यम्" इत्यर्थः । अथ वारानाह नारदः "कुजवर्जितवारेषु कर्त्तुः सूर्ये बलप्रदे । चन्द्रताराबलोपेते पूर्वाह्णे शोभने दिने" । इति प्रत्येकं वारफलमाह वशिष्ठः "कीर्त्तिदं क्षेमकरं कृशानुभयप्रदं हर्षकरं दृढं च । लक्ष्मीकरं सुस्थिरदं त्विनादिवारेषु संस्थापनमामनन्ति" । अथ देवप्रतिष्ठानक्षत्राणि "हस्तत्रये मित्रहरित्रये च पौष्णद्वयादित्यसुरेज्यभेषु । स्यादुत्तराधादशशाङ्कभेषु सर्वामरस्थापनमुत्तमं स्यात्" । अत्र षोडशभानि ध्रुवमृदुक्षिप्रलघुरूपाणि प्रोक्तानि तत्र ग्रन्थकर्त्रा जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा नक्षत्राणि बहुधातुल्यत्वादेतानि उक्तानि द्वित्राणि तु भिन्नानि तान्युक्तविशेषवचनेभ्योऽवसेयानि । देवताघटनमुहूर्त्तस्तु उच्यते मया तत्र दीपिका "ध्रुवलघुमृदुवर्गे वारुणे विष्णुदैवे मकरदलविलग्ने शोभने वासरे च । त्रिदशमदनजन्मैकादशे ३।५।०।७।१।११। शीतरश्मौ त्रिदशघटनमिष्टं नाडिनक्षत्रहीने" इति । नाडिनक्षत्राणि वैनाशिकनक्षत्राणि । अथ देवताप्रतिष्ठायां सामान्यतो लग्नशुद्धिं देवताविशेषे च तथा । पादोनोपजातिकाभ्यामाह शशाङ्केति । जलाशयप्रतिष्ठायामारामप्रतिष्ठायां च सुलग्नमात्रं विचार्यं देवप्रतिष्ठायां शशाङ्कश्चन्द्रः पापाः सूर्यभौमशनिराहुकेतवस्तैस्त्रिभवाङ्गसंस्थैस्तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थितैरुपलक्षिते लग्ने । तथा सत्खचरैः सौम्यग्रहगुरुशुक्रैर्व्यष्टान्त्यगैरष्टमद्वादशव्यतिरिक्ताखिलस्थानस्थैः सद्भिर्देवप्रतिष्ठातिशस्ता तदुक्तं रत्नमालायाम् । "केन्द्रत्रिकोणभवमूर्त्तिषु सद्ग्रहेषु चन्द्रार्कभौमशनिषु त्रिषडायगेषु । सान्निध्यमेति नियतं प्रतिमासु देवः कर्त्तुः सुखार्थसुतसम्पदरोगता च । सौम्या लग्नाद्याश्रिता मूर्त्तिपर्वान् भावान् वृद्धिं कल्कटाद्वर्द्धयन्ति । षष्ठं हित्वाभावमेतं हि तत्र शत्रुध्वंसं कर्त्तुरुत्पादयन्ति" । शनिग्रहणं राहुकेत्वोरप्युपलक्षणं यदाह वशिष्ठः "सूर्येन्दुभौमार्कजराहुकेतवश्च लग्नस्थिता निधनदाश्च भर्त्तुः । सौम्यग्रहा लग्नगतास्तदैव ह्यायुर्बलारोग्यकराश्च नृणाम्" । अन्यच्च तत्रैव "सर्वे ग्रहा निधनदाश्च लग्ने सौम्या असौम्याः खलु मृत्युसंस्थाः" इति अथ प्रसङ्गादंशविचारः तत्र स्थिराङ्गभावनवांशकाल्पना न चरांशस्तत्रापि तुलांशः साधीयान् यदाह वशिष्ठः "पञ्चेष्टकैः जीवशशाङ्कसूर्यशुक्रग्रहैः सौम्यनवांशयुक्तैः लग्ने

स्थिरे चोभयराशियुक्ते नवांशके चोभयगे स्थिरे वा"। उभयगे द्विस्वभावे "चरोदये लग्नगते न कार्यं संस्थापनं नैव चरांशकेऽपि। चरोऽपि मुख्यः सतुलांशकस्य सदा स्मृतत्वात् सुरसन्निवेशे" इति स्मृतत्वाच्च, सत्त्वाभिकत्वात् नारदोऽपि "शुभलग्ने शुभांशे च कर्तुस्तेऽनिधनोदये। राशयः सकलाः सेष्टाः शुभग्रहयुतेक्षिताः" इति अथ लग्नदोषेऽप्यपवादो वसिष्ठेनोक्तः "एकोऽपि जीवो बलवान् तनुस्थः सितोऽपि सौम्योऽप्यथवा बली चेत्। दोषानशेषान् विनिहन्ति सद्यः स्कन्दो यथा तारकदैत्यवर्गमिति" नारदः "गुणाधिकतरे लग्ने दोषोऽत्यल्पतरे यदि। सुराणां स्थापनं तत्र कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदम्"। मृगेन्द्र इति सूर्यो मृगेन्द्रे सिंहलग्ने स्थाप्यः, तथा कोब्रह्मा घटे कुम्भलग्ने, विष्णुर्युवतौ कन्यालग्ने। शिवो महादेवो नृयुग्मे मिथुनलग्ने च, पुनर्द्वितनौ मिथुनकन्याधनुर्मीनलग्नेषु देव्यो दुर्गादिचण्डीमूर्त्यादयः। चरे मेषकर्कतुलामकरलग्नेषु क्षुद्रादेव्यस्तु षष्ठीयोगिनी प्रभृतयः। सर्वे इमे उक्ता अनुक्ताश्च देवा इत्यर्थः। उक्ता महादेवादयः अनुक्ता इन्द्रादयस्ते स्थिरर्क्षे वृषसिंहवृश्चिककुम्भलग्नेषु स्थाप्याः यदाह श्रीपतिः "सिंहोदये दिनकरो, मिथुने, महेशो, नारायणश्च युवतौ, घटभे विधाता। देव्यो द्विमूर्तिभवने च निवेशनीयाः क्षुद्राश्चरे स्थिरगृहे निखिलाश्च देवाः"। इति पुष्ये ग्रहा इति ग्रहाश्चन्द्रादयोऽष्टौ पुष्यनक्षत्रे स्थाप्या इत्यर्थः। उपलक्षणं चैतत् तत्र सूर्यस्य हस्तनक्षत्रे स्थापनं, महादेवब्रह्मणोः पुष्यश्रवणाभिजित्सु स्थापनं, कुबेरस्कन्दयोरनुराधायां, दुर्गाप्रभृतीनां मूले स्थापनं, सप्तर्षीणां स्वाधिष्ठितनक्षत्रे लक्ष्मीव्यासवाल्मीकिगस्त्यानामपि सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे स्थापनम् उक्तञ्च रत्नमालायां "पुष्यश्रुत्यभिजित्सु, चेश्वरकयोर्वित्ताधिपस्कन्दयोर्मैत्रे तिग्मरुचेः करे, निर्ऋतिभे दुर्गादिकानां शुभम्"। कोब्रह्मा तथा "सप्तर्षयो यत्र चरन्ति धिष्ण्ये कार्या प्रतिष्ठा खलु तत्र तेषाम्। श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा स्मृता वाक्पतिभे ग्रहाणामिति"। सप्तर्षयस्तु कश्यपोऽत्रिर्भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ गौतमः। जमदग्निर्वसिष्ठश्च सप्तैते ऋषयः स्मृताः" इति स्मृतेस्ते यस्मिन्नक्षत्रे सञ्चरन्तो दृश्यन्ते तस्मिन्नक्षत्रे तेषां स्थापनम्। श्रीव्यासवाल्मीकिघटोद्भवानां तथा सप्तर्ष्यधिष्ठितनक्षत्रे। ग्रहाणां वाक्पतिभे पुष्ये घटोद्भवोऽगस्त्यः। विघ्नपेति विघ्नपो गणेशः

यक्षो देवयोनिः सर्पो वासुक्यादयः भूतो देवयोनिः "विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः" इत्यभिधानात् आदिशब्देन राक्षसासुरप्रमथसरस्वतीप्रभृतयो गृह्यन्ते ते रेवत्यां स्थाप्याः। तथा श्रवणे श्रवणनक्षत्रे जिनो बुद्धः स्थाप्यः। उपलक्षणं चैतत् इन्द्रकुबेरवर्जितानां लोकपालानां धनिष्ठायां स्थापनम्, इतोऽवशिष्टानां देवतानान्त्र्युत्तरारोहिणीषु स्थापनं स्वादित्यर्थः एतदप्युक्तं रत्नमालायाम् "गणपरिवृढरक्षोयक्षभूतासुराणां प्रमथफणिसरस्वत्यादिकानां च पौष्णे२७। श्रवसि सुगतनाम्नो वासवे लोकपानां निगदितमखिलानां स्थापनं हि स्थिरेष्विति"। परिवृढः स्वामी। "प्रभौ परिवृढ" इति सापुः गणपरिवृढो गणेशः। प्रमथा महादेवस्य पारिषदाः। श्रवसि श्रवणनक्षत्रे सुगतो बुद्धः "सर्वज्ञः सुगतो बुद्धः इत्यमरः स्थिरेषु रोहिणीत्र्युत्तरास्वित्यर्थः" पी०धा०।

देवतामय त्रि०देवतात्मकं देवता+मयट्। १देवतात्मके स्त्रियां ङीप। २हिरण्यगर्भरूपे देवताभेदे च स्त्री ङीप "या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी। गुहां प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत" कठोप०। ४।७। "या देवतामयी सर्वदेवतात्मिका प्राणेन हिरण्यगर्भरूपेण परस्माद् ब्रह्मणः सम्भवति शब्दादीनामदनात् अदितिस्तां पूर्ववत् गुहां (सर्वप्राणगतां हृदयाकाशम्) प्रविश्य तिष्ठन्तीमदितिम्। या भूतेभिर्भूतैः समन्विता व्यजायत उत्पन्नेत्यर्थः" भा०।

देवतायतन न० ६त०। देवगृहे "सीमासन्धिषु कार्याणि देवतायतनानि च" मनुः "रूपेणाप्रतिमा सम्यक्तां (रुक्मिणीं) देवतायतनान्तिके" हरिवं० ११७अ० देवतालयादयोऽप्यत्र "उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः" वृ०सं० ४२अ०

देव(वा)तिथि पु० पुरुवंश्ये अक्रोधनपुत्रे नृपभेदे "अक्रोधनः खलु कालिङ्गीं करम्भां नामोपयेमे तस्यामस्य जज्ञे देव(वा)तिथिः" भा०आ०९५अ० "ततश्चाक्रोधनस्तस्मात् देव(वा)तिथिरमुष्य च" भाग० ९।२२।९ देवातिथिरित्येव पाठः बहुषु पुस्तकेषु क्वचित् देवतिथिरिति पाठः।

देवत्रा अव्य०देवाय देवं करोति सम्पद्यते वा "देवे त्रा च" पा०कृञादियोगे त्रा। करणादिविषये देवाय १देवे २तदधीने

च। देवं वन्दे देवे रमे वा द्वितीयान्तात् सप्तम्यन्तात् वा देवशब्दात् त्रा। ३यज्ञादिकर्माण देवे ४समया अर्थे देवे च "देवत्रा यज्ञमवह" यजु०६।२० "देवान् याति वर्त्म शश्वत्तमम्" वेददी०उक्तौ ५देवता प्रतीत्यर्थे च "मा देवीदेव तयं यज्ञं नयत" यजु० ६।२४ देवान् त्रायते त्रा—क। ६देवरक्षके त्रि० "देव एष सविता अपश्यति यद्विष्टोऽधिनाक इति देवत्रो एतदाह" शत०ब्रा० १।२।२।१४

देवदण्ड स्त्री देवात् मेघात् दण्डो यस्याः। नागबलायां राजनि०।

देवदत्त पु० देवा एनं देयासुः संज्ञायां क्त। संज्ञाशब्दप्रतिपाद्ये १नरभेदे "ब्राह्मणार्थे यथा भाषित कश्चित् ब्राह्मण कल्प्यते। देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः" हरिः २त०। २देवेन दत्ते त्रि० "देवदत्तां पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः। तां साध्वीं बिभृयान्नित्यम् देवानां प्रियमाचरन्" मनुः "भगोऽर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः" इत्यादि मन्त्रलिङ्गात् या देवदत्ता भार्या तां पतिर्लभते न तु स्वेच्छया तां सतीं देवानां प्रियं कुर्वन् बिभृयात्" कुल्लू०। ३बुद्धानुजे पु० त्रिका० ४अर्जुनशङ्खे शब्दार्थकल्पतरुः। "पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः" गीता। ५देहस्थे जृम्भणकर वायुभेदे "विजृम्भणे देवदत्तः शुद्धस्फटिकसन्निभः" शारदातिलकटीकायां राघवभट्टधृतवाक्यम्। देवाय दत्तम्। ६देवार्थोत्सृष्टे ग्रामादौ त्रि०।

देवदत्तक पु० देवदत्तो मुख्य एषाम् "स एषां ग्रामणीः" पा० कन्। १देवदत्तप्रधानकेषु ब०व०अनुकम्पितो देवदत्तः। "बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा" "घनिलचौ" पा० ठच् घन् इलच् पक्षे कन्। २अनुकम्पिते देवदत्ते "ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः" पा० द्वितीयादचः परं सर्वं लुप्यते इति देविक देविय देविल इति रूपत्रयं तदर्थे तथाम-जादित्वात् कनस्तु तदभावात् न लोपः। "अजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः" वा० देवक इत्यपि तदर्थे "लोपः पूर्वपदस्य च" वा० दत्तिक दत्तिल दत्तिय दत्तक इत्येतेऽपि तदर्थे।

देवदत्ताग्रज पु० ६त०। बुद्धे त्रिका०।

देवदर्श त्रि० देवं पश्यति दृश—अण् उप०स०। १देवतादर्शके देवं द्रष्टुमित्यर्थे णमुल्। देवदर्शम् देवं द्रष्टुमित्यर्थे अव्यय०

देवदर्शन त्रि०देवं पश्यति दृश—ल्युट्। १देवदर्शके २ऋषिभेदे पु०तेन प्रोक्तमधीयते शौनका० णिनि। दैवदर्शिनः तत्प्रोक्ताध्यायिषु ब०व०दृश—भावे ल्युट् ६त०। २देवतानां दर्शने न०।

देवदानी स्त्री देवानामिव दानं शुद्धिरस्याः दैप—शोधे भावे ल्युट् गौरा० ङीष्। घोषकलतायां रत्नमा०।

देवदारु न० देवानां दारु तत्प्रियं काष्ठं चन्दनमस्य। स्वनामख्याते वृक्षभेदे अमरः। अस्य पुंस्त्वमपि "अमुं पुरः पश्यसि देवदारुम्" रघुः "पारिजातान् कोविदारान् देवदारूंस्तथाऽर्जुनान्" भा०व० १५८अ०। "वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः" कुमा० "देवदारु लघु स्निग्धं तिक्तोष्णं कटुपाकि च। विबन्धाध्मानशोथामतन्द्राहिक्काज्वरास्रजित्। प्रमेहपीनसश्लेष्मकासकण्डूसमीरनुत्" भावप्र०।

देवदालिका स्त्री देवदालीव कायति इवार्थे कन् केऽणो ह्रस्वः। महाकालवृक्षे राजनि०।

देवदाली स्त्री देवेन मेघशब्देन दालीद्दलनमस्या गौरा० ङीष्। (घघरबेल) ख्याते लताभेदे "देवदाली रसे तिक्ता कफार्शःशोफपाण्डुताः। नाशयेद् वमनी तिक्ता क्षयहिक्काक्रिमिज्वरान्। शीता परा स्वरस्पर्शा विषघ्नी गरनाशनी" भावप्र०। देवदालीफलं तिक्तं कृमिश्लेष्मविनाशनम्। कासनं शूलगुल्मघ्नं वातजित् परम्। देवदालीदलं तक्रे स्वेदितं खण्डितं भृशम्। वेसवारयुतं आज्ये भर्जितं हिङ्गुना हृदम्" तत्रैव।

देवदास पु० ६त०। देवानां दासे स्त्रियां ङीप्।

देवदासी स्त्री देवमिन्द्रियं दासयति दास—वधे अण्। १वनबीजपूरके राजनि०। देवान् क्रीडार्थे दासीव। २वेश्यायाम् शब्दार्थकल्प०। ६त०। ३देवानां परिचारिकायाम्।

देवदीप पु० देवानां दीपः। १देवानां दीपे देवं दीप्रशीलमालोकसंयुक्तं दीपयति दीप—णिच्—अण् उप० स०। २लोचने शब्दरत्ना०।

देवदुन्दुभि पु० देवानां दुन्दुभिरिव हर्षदत्वात्। १रक्ततुलस्याम्। ६त०। २देवढक्कायाम् रत्नमा०। "देवदुन्दुभयो नेदुर्नन्दत्सामरौघवत्" भूरिप्रयोगः।

देवदूती स्त्री देवा इन्द्रियाणि दूयन्ते खिद्यन्तेऽनया दू—क्तिच् ङीप्। वनबीजपूरके राजनि०।

देवदेव पु० देवेषु मध्ये दीव्यति दिव—अच्। १महादेवे "अयाचितारं न हि देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक" कुमा० २ब्रह्मणि च शब्दरत्ना० देवानां देवः स्वामी ३विष्णौ। "द्रौपद्याः सङ्कटं ज्ञात्वा देवदेवो

जगत्पतिः । पार्श्वस्थां रुक्मिणीं तत्र केशवः शयने प्रभुः'' भा०व०२६२अ०।

देवदेवेश पु० देवप्रकारः देवदेवः तस्येशः । महादेवे "यदि मे भगवान् प्रीतः सर्वलोकनमस्कृत ! । स्वयं मां देवदेवेश ! याजयस्व सुरेश्वर !" भा०आ० २२१अ० ।

देवदोल पु० दैवैः कृष्णो दोलः । प्रातःकर्त्तव्ये दोलोत्सवे दोलशब्दे दृश्यम् ।

देवद्युम्न पु० भरतवंश्ये देवाजितोऽपत्ये नृपभेदे "तस्या सूर्यां तत्तनयो देवद्युम्नः" भाग० ५।१५।२

देवद्रोणी स्त्री ६त०। १देवयात्रायां हारा०। २स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरे च "देवद्रोण्यां विहारे च कूपोद्यायतनेषु च । एषु गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते" संवर्त्तः । "देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम्" प्रा०त० रघु० ।

देवद्र्यच् त्रि० देवमञ्चति पूजयति अन्च—क्विन् देवस्य टेः अद्र्यादेशः । १देवपूजके अमरः । गत्यर्थाञ्चतेस्तु नलोपः । देवद्र्यञ्च् देवगन्तरि । सर्वनामस्थाने परे उभयत्र देवद्र्यङ् देवद्र्यञ्चौ अम्प्रभृतौ देवद्रीचः देवद्र्यञ्चा इत्यादिर्भेदः ।

देवधन न० देवार्थं धनम् । १देवोद्देशेनोत्सृष्टे धने देवतानां वेतनत्वपत्ते २देवस्वामिके धने च ।

देवधानी स्त्री देवा धीयन्तेऽस्याम् धा—आधारे ल्युट् ङीप् । इन्द्रपुर्य्यां "तस्यामैन्द्री पूर्वस्मान्मेरोर्देवधानी नाम" भाग० ५।२१।१० [हेमच० ।

देवधान्य न० देवानां योग्यं धान्यम् । (देधान) धान्यभेदे ।

देवधूप पु० देवानां प्रियो धूपः । गुग्गुलौ रत्नमा०।

देवन् पु० दिव—बा० कनि । पत्युः कनिष्ठे भ्रातरि हेम० ।

देवन पु० दीव्यत्यनेन दिव—करणे ल्युट् । १पाशके । भावे ल्युट् । २क्रीडायां ३दीप्तौ ४व्यवहारे ५जिगीषायां ६स्तुतौ च न० । दीव्यत्यत्र दिव—आधारे ल्युट् । ७लीलोद्याने ८पद्मे च ।

देवनदी स्त्री ६त० । गङ्गायाम् अमरः । "सर्वाश्चापि देवनदी स्वर्गसम्पादिनी शुभा" भा०आदि०चैत्ररथपर्व । "इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा" भा०आ०६अ० । "स्नातं मतान् देवनद्यां दुर्वासःप्रभृतीन् मुनीन्" भा०व०२६२अ० २देवखातनदीमात्रे च "सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्" मनुः । [हारपाठे हेमच० ।

देवनन्दिन् पु० देवं यक्षं नन्दयति नन्दि—णिनि । इन्द्र-

देवनल पु० देव इव श्रेष्ठत्वात् नलः । महानले स्थूलदण्डे नलभेदे राजनि० ।

देवनामन् पु० कुशद्वीपपतिहिरण्यरेतसः पुत्रभेदे कुशद्वीपशब्दे २१४५ पृ० दृश्यम् । [२विमाने च ।

देवना स्त्री च० दिव—भावे युच् । १क्रीडायां शब्दरत्ना० ।

देवनामक पु०देवेति नाम यस्य कप् । देवयोनौ विद्याधरादौ हेमचन्द्रे देवनारक इति पाठः नरएव नारः ततः स्वार्थे क देवश्च नारः । देवजन इति तस्यार्थः सोऽपि तस्यार्थे ।

देवनाल पु० नलएव नालः स्वार्थे अण् देव इव श्रेष्ठत्वात् नालः । नलोत्तमे राजनि० ।

देवनिद् त्रि० देवं निन्दति निन्द—क्विप् ६त० । देवनिन्दके "देवनिदोऽप्रथमा अजुर्यन्" ऋ० १।१५२।२

देवनिर्मित त्रि० ६त० । १दैवे रचिते । "द्वीपेषु दिक्षु पूर्वादि नगर्य्यो देवनिर्मिताः" सू०सि० । २गुडूच्याम् स्त्री शब्दार्थचि० ।

देवपति पु० ६त० । इन्द्रे हेमच० ।

देवपत्नी स्त्री देवः पतिर्यस्याः । सपूर्वत्वात् वा नुक् ङीप् च । १देवभार्य्यायाम् । "उत ग्ना व्यन्तु देवपत्नीः" ऋ०५।४६।८ "देवपत्न्यो देवकन्या देवमातर एव च" भा०अनु०१४अ० २यज्ञार्थचि० मध्वालुके ।

देवपथ पु० ६त०। १छायापथे आकाशस्थिते छायाकारे पथि देवपथ इव कन् तस्य देवपथादि० लुक् । २तत्सदृशे च ३देवयाने अर्चिरादिमार्गे च । देवयानशब्दे दृश्यम् । देवस्थानगमनार्थः पन्थाः । ४देवस्थानगमनार्थे मार्गे च । स च अन्यैर्नरैर्गन्तुमशक्य इति हनुमता तस्य द्वारनिरोधः कृतः यथाह भा०व० १४८अ० ।
"अयस्य मार्गो मर्त्यानामगम्यः कुरुनन्दन ! । ततोऽहं रुद्धवान् मार्गं तवेमं देवसेवितम् । धर्षयेद्वा शपेद्वापि मा कश्चिदिति भारत । दिव्यो देवपथो ह्येष नात्र गच्छन्ति मानुषाः" ।

देवपथादि पु० "इवे प्रतिकृतौ" पा० कनो लुप् निमित्ते शब्दगणे स च गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा

देवपथ हंसपथ वारिपथ रथपथ स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्कुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वामरज्जु हस्त इन्द्रदण्ड पुष्प मत्स्य ।

देवपर त्रि० देवः परोऽस्य । यज्ञविघ्ने देवायत्तविधिविघ्नस्य आपदुद्धारार्थं पौरुषचेष्टारहिते ।

देवपर्ण न० देवप्रियं पर्णमस्य । सुरपर्णे राजनि०।

देवपशु पु० देवाय उत्सृष्टः पशुः । देवोद्देशेन उत्सृष्टे पशौ । "अनिर्दशाहां गां सूतां दृषान् देवपशूंस्तथा । सपालान् वा विपालान् वा न दद्यात् मनुरब्रवीत्" मनुः । भिन्नत्वेन २देवोपासके च । "अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मि न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्" इति श्रुतौ तस्य देवोपकारकत्वतुल्यतया पशुत्वप्रतिपादनात्तथात्वम् ।

देवपात्र न०६त० । देवैः पीयतेऽत्र पा—आधारे ष्ट्रन् । अग्नौ "आयुपात्रं जुहुर्देवानामिति देवपात्रं वा एष यदग्निस्तस्मादग्नौ सर्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति" शत०ब्रा० १।४।२।१० "आज्यरूपं पात्रमाज्यात्मम् । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो देवैरुपभोगात्तदग्नेर्देवपात्रत्वम्" भा०

देवपान पु० देवैः पीयतेऽनेन पा—करणे ल्युट् । चमसे सोमपानपात्रभेदे "चमसो देवपान इति चमसेन ह वा एतेन भूतेन देवा भक्षयन्ति तस्मादाह चमसो देवपान इति" शत०ब्रा० १।४।२।१४

देवपाल पु० शाकद्वीपस्थ वर्षपर्वतभेदे । शाकद्वीपोपक्रमे "एतस्य वर्षमर्यादागिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव । ईशान उरुशृङ्गो बलभद्रः शतकेसरः सहस्रस्रोता देवपालो महानसः" इतिभाग० ५।२०।१८

देवपालित त्रि० देवेन मेघाम्बुना पालितः । १देवमातृके देशे २सुररक्षिते च । देवापमं पाल्याः सुः आशिषि संज्ञायां क्त । ३संज्ञाभेदे तत्र च "कारकाद्दत्तश्रुतयोराशिषि" पा० दत्तश्रुतयोरेवेति नियमात् न अन्तोदात्तता

देवपीयु पु० देवान् पीयति हिनस्ति पीय—उन् । देवद्वेष्टरि असुरे । "अपेतोयन्तु पणयोऽसुम्नां देवपीयवः" यजु० ३५।१ "देवपीयवः देवहिंसः" वेददीपः

देवपुत्र पु० ६त० । १देवकुमारे "देवपुत्रोपमौ वीरौ बालाविव कृतायनौ" हरिवं० ८४अ० देवस्य पुत्रेव प्रियत्वात् । २एलायां स्त्री जटाधरः । ६त० । ३देवकन्यायाम् स्त्री स्वार्थे क । देवपुत्रिका तत्रार्थे राजनि० स्त्री

देवपुर् स्त्री ६त० समासान्तविधेरनित्यत्वात् न अप् । अमरावत्याम् पुरशब्देन ६त० स० । देवपुर तत्रार्थे न० ।

देवपुरी स्त्री पुरीशब्देन ६त० स०। अमरावत्याम् ।

देवपूज्य पु० ६त० । सुराचार्ये वृहस्पतौ ।

देवप्रतिकृति स्त्री ६त० । १देवप्रतिमायाम् देवकानां जीविकार्थे २देवप्रतिमायाम् ।

देवप्रतिमा स्त्री ६त० । देवमूर्तौ देवतामूर्तिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रश्न पु० देवानुद्दिश्य प्रश्नः । देवान् प्रति शुभाशुभविषयप्रश्ने उपश्रुतौ हेम०च०। उपश्रुतिशब्दे दृश्यम् ।

देवप्रस्थ पु० सेनाबिन्दुनृपपुरे । "स देवप्रस्थमासाद्य सेनाबिन्दोः पुरं प्रति" भा०स० २६अ०

देवप्रिय पु० ६त० । १पीतभृङ्गराजे २बकवृक्षे च राजनि० । तत्पुष्पस्य देवप्रियत्वात् तथात्वम् ।

देववधू पु० ६त०। अप्सरःसु ।

देवबला स्त्री देवानामिव बलं यस्या ५त० । १सहदेव्यां २भाग्यामाषामाम् राजनि० ।

देवबलि पु० देवार्थं बलिः बर्ह—इन् बल्याद्देयः । देवार्थे उपहारे ।

देवबाहु पु० यदुवंश्ये हृदीकपुत्रभेदे "निमित्तस्मात् स्वयं भोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः । देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः" भाग० ९।२४।२६ ऋषिभेदे च "गार्ग्यः पृथुस्तथैवाग्र्यो जान्यो वामन एव च । देवबाहुर्यदुध्रश्च पर्जन्यश्चैव सोमजः" हरिवं० २६१अ०।

देवब्रह्मन् पु० देव इव ब्रह्मा । नारदे त्रिका०।

देवब्राह्मण पु० देवपूजकः ब्राह्मणः । देवले देवोपजीवके उपजीविकार्थं देवपूजके ।

देवभवन न०देवानां भवनमिव । १अश्वत्थवृक्षे । ६त०। २स्वर्गे शब्दच० । ३देवप्रतिमालये च ।

देवभाग पु० ६त० । सू०सि० उक्ते लवणसमुद्रात् उत्तरस्थिते उत्तरगोलरूपे पदार्थे "ततः समन्तात् परिधिः क्रमेणायं महार्णवः । मेखलेव स्थितो धात्र्या देवासुरविभागकृत्" सू०सि० "तेन समुद्रादुत्तरं भूगोलस्यार्द्धं जम्बूद्वीपं देवानां, समुद्राद्दक्षिणं समुद्रातिरिक्तं भूगोलस्यार्द्धं षड्द्वीपषट्समुद्रोभयात्मकं दैत्यानामिति विभागं मेरुदण्डानुबद्धभूगोलमध्ये परिधिरूपो लवणसमुद्रोऽस्ति । उत्तरगोलार्द्धं दक्षिणभूगोलार्द्धान्तर्गत समुद्रस्य प्रान्तपरिधिस्थ भूमिरिति मेखलाया कट्यधःस्थितत्वेन तात्पर्यार्थः" रङ्ग० ।

"मेषादौ देवभागस्थो देवानां याति दर्शनम् । देवभागे सुराणां च षेमन्तेऽन्यत्तात्यथा । अतस्तंगतः सविता देवभागे न दृश्यते । देवभागेऽसुराणां तु दृश्यते भवत्यत्र । भूमध्यस्थानाम् पश्चदर्धे भागे देवेऽष वाऽऽसुरे" सू०सि०। देवाय देयो भागः । देवार्थे देये २धनादिभागभेदे च ।

देवभीति स्त्री ५त० । १देवेभ्यो भये । ६त० । २देवानां भये च अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

देवभू स्त्री ६त०। १स्वर्गे देवं देवत्वं भवते भू-प्राप्तौ क्विप्। २देवत्वप्राप्तिरभावे क्विप्। तदेवत्वप्राप्तौ शब्दर०।

देवभूति स्त्री देवेषु भूतिः प्राप्तिरस्याः। १मन्दाकिन्याम् शब्दरत्ना०। ६त०। २देवानामैश्वर्ये च।

देवभूमि स्त्री ६त०। १स्वर्गे। २देवप्रियभूमौ च

देवभूय न० भू-भावे क्यप् ६त०। देवभावे देवत्वे अमरः।

देवभृत् पु०देवं बिभर्त्ति पालयति भृ-क्विप्। १इन्द्रे २विष्णौ च "देवेशो देवभृद्गुरुः" विष्णुस०। "देवभृत् शक्रस्तस्य गुरुः शास्तेति" भाष्यम् एकनाम। नामद्वयपक्षे तु भिन्नं पदम् देवभृद् गुरुः।

देवभ्राज् पु० देवेषु भ्राजते भ्राज-क्विप्। सूर्यवंश्ये देवभेदे "पुरा विवस्वतः षष्ठं मह्यस्तेषां तथावरः। देवभ्राट् तनयस्तस्य सुभ्राडिति ततः स्मृतः" भा०आ० १अ०

देवमणि पु०देव इव मणिः देवप्रियो वा मणिः देवेषु मणिरिव वा। १सूर्ये २कौस्तुभमणौ ३अश्वरोमावर्त्तभेदे च मेदि०। "सभ्यक्तदेवमणयो भृतरत्नभागाः" माघः। "सभ्यक्ताः समग्राः देवमणयो निगालावर्त्ताः कौस्तुभादि दिव्यमणयश्च येषान्ते 'आवर्त्ती रोमजो देवमणिस्त्वेष निगालजः'" मल्लिनाथधृतकोषः।

देवमत त्रि० ६त०। १देवसम्मते। २ऋषिभेदे पु० "अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्। नारदस्य च संवादमृषेर्देवमतस्य च" भा०आश्व० २४अ०।

देवमातृ स्त्री ६त०। १सुराणां मातरि "देवकन्या देवपत्न्यो देवमातर एव च" भा०अनु० १४अ०। २अदित्यां च। ३दाक्षायण्यां मत्स्यपु०।

देवमातृक पु० देवः मेघवर्षः मातेव पालकत्वात् यस्य कप्। १वर्षाम्बुसम्पन्नव्रीहिपालिते देशे अमरः। तदुपजीविते २कृष्यादौ च "कच्चिद्राष्ट्रे तडागानि पूर्णानि च बृहन्ति च। भागशो विनिविष्टानि न कृषिर्देवमातृका" भा०स० ५अ०।

देवमान न० देवानां मानं कालपरिच्छेदभेदः। १दिव्यमाने मानुषसौरवर्षात्मके एकस्मिन् दैवे दिने तत्त्रिंशत्मिते तदीये "मासे तद्द्वीत्या दैर्घ्ये वर्षे च" "संक्रान्त्या सौर उच्यते। मासैर्द्वादशभिर्वर्षं दिव्यं तदह उच्यते। सुरासुराणामन्योन्यमहोरात्रं विपर्ययात्। तत् षष्टिषड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च" सू०सि०। "ब्राह्मं दिव्यं तथा पित्र्यं प्राजापत्यं गुरोस्तथा। सौरञ्च सावनं चान्द्रमार्क्षं मानानि वै नव" सू०सि० "द्वितीयं दिव्यं देवमानम्। तत्र पूर्वोक्तम्" रङ्गना०। देवेषु मानोऽस्य रमणीयत्वात्। २देवयोग्ये गृहादौ च "वयम परिष्कृतं देवमानेव पिताः" ऋ० १०।१०७।१० देवमानेव देवमानमिव रमणीयमिति भा० प्रथमास्थाने आकारादेशश्छान्दसः।

देवमानक पु० देवेषु मानोऽस्य कप् संज्ञायां कन् वा। कौस्तुभमणौ देवमणौ शब्दरत्ना०।

देवमाया स्त्री ६त०। अविद्यायाम् बन्धहेतौ परमेश्वरमायायाम् "ते दुस्तरामतितरन्ति च देवमायाम्" भाग०२।७।४०

देवमार्ग पु०देवोपलक्षितो मार्गः। अर्चिरादिमभिमानिदेवाधिष्ठिते देवयाने पथि। १देवाधिष्ठितपथमात्रे च। "ते (वानरा) विक्रान्तास्तु बाहुभ्यां देवमार्गं च दर्शिताः" रामा० सु०६१।४

देवमास पु० दीव्यत्यत्र दिव-आधारे घञ् कर्म०। गर्भावधिके अष्टमे मासि मिता० तत्र हि स्वतेरोजसः प्रादुर्भावात् गर्भस्य देवभावत्वात्तस्य तथात्वं यथाह याज्ञ० "सप्तमे चाष्टमे मासि त्वङ्मांसस्मृतिमानपि। पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति। अष्टमे मास्यतो गर्भो जातः प्राणैर्वियुज्यते" "अनेनौजःस्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति तत्स्वरूपञ्च स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "हृदि तिष्ठति यत् शुद्धमीषदुष्णं सपीतकम्। ओजः शरीरे संख्यातं तन्नाशान्नाश उच्यते" मिता० ६त०। २देवानां मासे सौरत्रिंशद्वर्षात्मके मासे च।

देवमित्र पु० देवो मित्रमस्य। संज्ञाभेदयुक्ते मनुष्यादौ "संज्ञायां मित्राजिनयोः" पा०बहु० अन्तोदात्तता। कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री "कण्डूतिः कालिका चैव देवमित्रा च भारत!" भा०शल्य० ४७अ० मातृगणोक्तौ

देवमीढ पु० यदुवंश्ये नृपभेदे "यदोरभूदन्ववाये देवमीढ इति श्रुतः। यादवस्तस्य तु सुतः शूरस्त्रैलोक्यसम्मतः। शूरस्य शौरिर्नृवरो वसुदेवो महायशाः" भा०द्रो०१४४अ०

देवमीढुष पु० हृदीकस्य पुत्रभेदे "तस्यापि (हृदीकस्यापि) कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्याः पुत्रा बभूवुः" श्रीधरधृत पराशरः। २देवमीढे वसुदेवपितामहे च "अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीढुषः। महिष्यां जज्ञिरे शूरात् भोज्यायां पुरुषा दश। वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः" इत्यादि हरिवं० ३५अ०। क्रोष्टुवंश्ये ३नृपभेदे "गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः। गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम्। माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढु-

थम् । तेषां वंशस्त्रिधा भूतो हव्यानां कुलवर्द्धनः” हरिवं० ३५ अ०।

देवमुनि पु० देव इव मुनिः । देवर्षौ नारदादौ । १सुराख्ये ऋषौ च “एतेन वै तुरो देवमुनिः सर्वान्कामानाप्नोत्” पञ्चविंशब्रा० २५।१४

देवयज् पु० देवा इज्यन्तेऽत्र यज–आधारे क्विप् । देवयजन योग्ये वह्निभेदे “अपाग्ने ! अग्निमामादम् जहि निष्क्रव्याद‍ं सेध आ देवयजं वह” यजु० १।१७ “तत्र त्रयोऽग्नयः सन्ति । एकः आमात् । आममपक्वमत्तीत्यामाल्लौकिकोऽग्निः । द्वितीयः क्रव्यात् शवदाहे क्रव्यं मांसमत्तीति क्रव्यात् चिताग्निः । तृतीयो यागयोग्यः । तथाविधांस्त्रीनङ्गारान् गार्हपत्यात् प्रागभागे पृथक्कृत्य तेषां मध्ये यागयोग्यताहीनौ द्वावग्नी आमात्क्रव्यात्संज्ञौ त्याजयितुं गार्हपत्यं प्रत्युच्यते” वेददी०

देवयजन न० देवा इज्यन्तेऽत्र यज–आधारे ल्युट् । वेदिस्थाने “अपारुं पृथिव्यै देवयजनाद् वध्यासम्” यजु० १।१५ २पृथिव्यां स्त्री ङीप् । “पृथिवि ! देवयजन्योषध्यास्ते मूलं मा हिंसिषम्” १।२४ हे देवयजनि हे पृथिवि इत्यर्थः । ३यागाधिकरणस्थानमात्रे च “स यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजनमासीत्तच्चन्द्रमसि न्यदधत तदेतच्चन्द्रमसि कृष्णं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयजनमित्यपि ह वा अस्यै तस्मिन् देवयजन इष्टं भवति तस्माद्वै प्रतिमार्ष्टि” शत०ब्रा० १।२।५।१८ “वेदीमार्जनप्रशंसार्थमितिहासमाह । आ समन्तात् मृतं सर्वदा नश्वरमामृतं तद्विपरीतं यद्देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्” भा० तत् स्थानं विशिनष्टि कात्या०श्रौ० २०।४।१४ “नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात्”सू०“पुरस्तात् प्राच्यां दिशि नित्यं सदा स्यादुदकं यत्र तद् देवयजनमध्यवसेयम्” कर्कः ।

देवयजि पु० देवं यजते यज–इन् । देवयाजके “यज्ञो द्विजान् देवयजीन् निहन्मः” भट्टिः ।

देवयज्ञ पु० ६त० । देवानां यज्ञो पञ्चयज्ञान्तर्गते होमरूपे गृहस्थनित्यकर्त्तव्ये यज्ञभेदे । “अथातः पञ्च यज्ञाः देवयज्ञो भूतयज्ञः पितृयज्ञो ब्रह्मयज्ञो मनुष्ययज्ञ” इति । “तद्यदग्नौ जुहोति स देवयज्ञो यद्बलिङ्करोति स भूतयज्ञो यत् पितृभ्यो ददाति स पितृयज्ञो यत् स्वाध्याय मधीयते स ब्रह्मयज्ञो यन्मनुष्येभ्यो ददाति स मनुष्ययज्ञ इति” आश्वा० गृ० सू० ३।१,२,३, “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्चैतान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः । स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” मनुः । तत्र होमस्य देवता मनुनोक्ता यथा “वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् । अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः । विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च । कुह्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च । सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतेऽन्ततः” । “तत्र च यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च गौणः” इति कुल्लू० ।

देवयज्या स्त्री देवानां यज्या यागः । “छन्दसि निष्टर्क्ये”त्यादि” नि० य । देवार्थयागक्रियायाम् दर्शादिकायाम् । “दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वम् देवयज्यायै” यजु० १।१३। “देवयज्यायै देवसम्बन्धिन्यै यागक्रियायै दर्शादिकार्यै” वेददी० । “अगन्म ते सुमतिं देवयज्यया” ऋ० ३।१४।२ “वयं देवयज्यया देवयागेन तद्दैवत्येन यज्ञेनागन्म” भा०।

देवयाजिन् पु० देवं यजते यज–णिनि । आत्मभेदेन देवार्थयागकारके । “अथ ह वै देवयाजी यो वेद देवानेवाहमिदं यजे देवान्त्सपर्यामीति स यथा श्रेयसे पापीयान् बलिं हरेद्वैश्यो वा राज्ञे बलिं हरेदेवं स ह न तावन्तं लोकं जयति यावन्तमितरः” शत०ब्रा० ११।२।६।१४ आत्मभेदेन याज्यपेक्षया तस्य निकृष्टत्वमुक्तम् आत्मयाजी श्रेयान् देवयाजी इत्युपक्रम्य तथा वर्णनात् । २कुमारसैन्यभेदे च “यज्ञवाहुः प्रवाहुश्च देवयाजी च सोमपाः” भा०शल्य० ७६अ० तत्सैन्योक्तौ

देवयात त्रि० देवं देवत्वं यातः । देवत्वप्राप्ते तस्य विषयो देशः राजन्या० वुञ् । दैवयातक तस्य विषये देशे । अत्र दैवयातव इति पाठान्तरं देवं देवत्वं याति या–तुन् देवयातुः स्वार्थे अण् । दैवयातव देवत्वप्रापक ततः राजन्या० वुञ् । दैवयातवक तस्य विषये देशे ।

देवयात्रा स्त्री देवानां यात्रा । देवोत्सवादौ देवप्रतिमानां स्थानान्तरनयनरूपगतौ ।

देवयातिन् पु० दानवभेदे “सोमपो देवयाती च प्रवरो वीर मर्द्दनः” हरिवं० २४०अ० ।

देवयान न० यायतेऽनेन या–करणे ल्युट् ६त० । १सुराणां गतिसाधने रथभेदे विमाने । देवो परेशः यायतेऽनेन मार्गेण या–करणे ल्युट् । २अर्चिरादिमार्गरूपे पथिभेदे

पु० अर्चिरादिमार्गशब्दे ३६४ पृ० दर्शितछान्दोग्य वाक्यम् ।"स एनान् ब्रह्म गमयतीत्येष देवयानः पन्थाः देवपथो ब्रह्मपथ इत्यपि तत्र स्थानान्तरे पाठः । तत्र सन्निवेशाद्यभिधानादेवभेदादिकं शा०सू०भा० दर्शितं यथा "अर्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा० सू० ।

"आसृत्युपक्रमात् समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । सृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते । नाडीरश्मिसम्बन्धेनैका "अथैतैरेव रश्मिभिरूर्द्ध्व आक्रमते, इति । अर्चिरादिकैका "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहः" इति । "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति" इत्यन्या । "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात् प्रैति स वायुमागच्छति" इत्यपरा । "सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति" इति चापरा । तत्र संशयः किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः किं वैकैवानेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एवैताः सृतय इति, भिन्नप्रकरणस्थितत्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च "अथैतैरेव रश्मिभिः" इत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत, त्वरावचनञ्च पीड्येत "स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति" इति तस्मादन्योन्य-भिन्ना एवैते पन्थान इत्येवं प्राप्तेऽभिदध्महे । अर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्मप्रेप्सुरर्चिरादिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः ? तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पञ्चाग्नि-विद्याप्रकरणे "ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते" इति विद्यान्तरशीलिनामप्यर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते । स्यादेतत् यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वेवेय-मर्चिरादिकोपतिष्ठताम् यासु त्वन्याऽन्या श्राव्यते तासु किमर्चिराद्याश्रयणम् ? इति । अत्रोच्यते,भवेदेतदेवं यद्य-त्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः, एकैव त्वेषा सृति-रनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रतिपादनी क्वचित् केनचि द्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः, सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञा-नादितरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः । प्रकरणभेदे-ऽपि तु विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गति-विशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि गत्येकदेश-प्रत्यभिज्ञानाद्गन्तव्याभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि "ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति" "तस्मिन् वसन्ति शाश्वतीः समाः" "या या ब्रह्मणो जितियां व्यष्टिस्तां जितिं जयति तां व्यष्टिं व्यश्नुते" "तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविन्दन्ति" इति तत्र तत्र च तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रद-र्श्यते । यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणमर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैष दोषः, रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एवशब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति, अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिसम्बन्ध एवायमवधार्यत इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि शैघ्र्यार्थत्वान्नोपरुध्यते यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति । अपि च "अथैतयोः पथोर्न कतरेण चेति" मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पन्थानं प्रथयति । भूयांसि चार्चिरादिश्रुतौ मार्गपर्वाणि, अल्पीयांसि त्वन्यत्र, भूयसाञ्चानुगुणत्वेनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽपि अर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम्" भा० ।

"वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम्" सू० ।

"केन पुनः सन्निवेशविशेषेण गतिविशेषणानामितरेतर-विशेषणविशेष्यभाव ? इति तदेतत् सुहृद्भूत्वाऽऽचार्यो ग्रथयति "स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमा-गच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकं इति कौषीतकिनां देवयानः पन्थाः पठ्यते । तत्रार्चिर-ग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र सन्निवेशक्रमः कश्चिदन्वेष्टव्यः, वायुस्त्वर्चिरादिवर्त्मन्य-श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने सन्निवेशयितव्य इति । उच्यते, "तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणप-क्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासां-स्तान्, मासेभ्यः संवत्सरं, संवत्सरादादित्यम् इत्यत्र संवत्सरात् पराञ्चमादित्यादर्वाञ्चं वायुमभि-सम्भवन्ति, कस्मात् अविशेषविशेषाभ्याम् । तथाहि "स वायुलोकम्" इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्य-न्तरे विशेषोपदेशो दृश्यते "यदा वै पुरुषोऽस्माल्लो-कात् प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजि-हीते यथा रथचक्रस्य खन्तेन स ऊर्द्ध्व आक्र-मते स आदित्यमागच्छति" इति एतस्मादा-दित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरन्तराले वायुर्निवेशयितव्यः । कस्मात् पुनरग्नेः परत्वदर्शना-द्विशेषादर्चिषोऽनन्तरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति । वदामः । ननूदाहृता श्रुतिः "स एतं

देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकम् इति। उच्यते, नैवमत्र पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते "एतमेतञ्च स गच्छति" इति उत्तरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण छिद्रेणोर्द्ध्वमाक्रम्यादित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः तस्मात् सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति। वाजसनेयिनस्तु "मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्" इति समामनन्ति, तत्रादित्यानन्तर्याय देवलोकाद्वायुमभिसम्भवेयुः। वायुमब्दादिति तु छान्दोग्यश्रुत्यपेक्षयोक्तम्। छान्दोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः, तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथितव्यौ, तत्रापि माससम्बन्धात् संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम्" भा०।

"तडितोऽधिवरुणः सम्बन्धात्" सू०।

"आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतम्" इत्यस्यां विद्युत उपरिष्टात् वरुणलोकमित्ययं वरुणः सम्बध्यते। अस्ति हि सम्बन्धो विद्युद्वरुणयोः। "यदा हि विशाला विद्युतस्तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्ति अथापः प्रपतन्ति विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा" इति च ब्राह्मणम्। अपाञ्चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। वरुणाच्चाधीन्द्रप्रजापती स्थानान्तराभावात् पाठसामर्थ्याच्चागन्तुकत्वादपि वरुणादीनामन्त एव निवेशः। वैशेषिकस्थानाभावात् विद्युच्चान्त्याऽर्चिरादौ वर्त्मनि" भा०।

"आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" सू०।

इत्यादि सूत्रभाष्यन्तु आतिवाहिकशब्दे ६५०पृ० दर्शितम्

"कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः" सू०। "स एनान् ब्रह्म गमयति" इत्यत्र विचिकित्स्यते, किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयति आहोस्वित् परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति। कुतः संशयः, ब्रह्मशब्दप्रयोगात् गतिश्रुतेश्च। तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्म नयत्येतानमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः? अस्य गत्युपपत्तेः। अस्य हि कार्यब्रह्मणो गन्तव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात्, न तु परस्मिन् ब्रह्मणि गन्तृत्वं गन्तव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते सर्वगतत्वात् प्रत्यगात्मत्वाच्च गन्तृणाम्" भा०।

"विशेषितत्वाच्च" सू०। "ब्रह्मलोकान् गमयति" "ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति" इति श्रुत्यन्तरे विशेषितत्वात् कार्यब्रह्मविषयैव गतिरित्यवगम्यते। न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन् ब्रह्मण्यवकल्पते। कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः सम्भवति बहुवचनम्। लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव सन्निवेशविशिष्टायां भोगभूमावाञ्जसी, गौणी त्वन्यत्र "ब्रह्मैव लोक एष सम्राट्" इत्यादिषु। अधिकरणाधिकर्त्तव्यनिर्द्देशोऽपि परस्मिन् ब्रह्मणि नाञ्जसः स्यात्, तस्मात् कार्यविषयमेवेदं नयनम्" भा०।

"ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते समस्तस्य हि जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिष्ठापितमित्यत उच्यते"। "सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः" सू०।

"तुशब्द आशङ्काव्यावृत्त्यर्थः। परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते। परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसम्बन्धात् क्वचित् कैश्चिद्विकारधर्मैर्मनोमयत्वादिभिरुपासनायोपदिश्यमानमपरमिति स्थितिः। ननु कार्य्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न लभ्यते। न हि परस्मात् ब्रह्मणोऽन्यत्र कचित् नित्यता सम्भवति। दर्शयति च देवयानपथप्रस्थितानामनावृत्तिं "एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति। "तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति तयोर्द्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति" चेति। अत्र ब्रूमः" भा०।

"कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्" सू०।

"कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तस्तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रतिपद्यन्त इति। इत्थं क्रममुक्तिरनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या। न ह्यञ्जस्यैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः सम्भवति इत्युपपादितम्" भा०

"स्मृतेश्च" सू०। "स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' इति। तस्मात् कार्यब्रह्मविषया गतिः श्रूयत इति सिद्धान्तः" शा० भाष्यम्।

देवयानी स्त्री शुक्राचार्यस्य कन्यायां सा हि कचशापात् क्षत्रियेन ययातिनोढा तत्कथा भा० आ० ७५।७७अ०। "देवयान्याश्च संयोगं ययातेर्नाहुषस्य च"। देवयानीञ्च दयितां सुतां तस्य महात्मनः। देवयान्यामजायेतां यदुस्तुर्वसुरेव च" ७५अ०।

देवयावन् त्रि॰ देवं याति या—वनिप्। देवं प्रति गन्तरि "क्रुवद्दूतो देवयावा वनिष्ठः" ऋ॰७।१०।२

देवयितृ त्रि॰ चु॰ दिव–परिदेवने तृच्। परिदेवके

देवयु त्रि॰ देवं याति या–मृगय्वा॰ नि॰ कु। १धार्मिके। देवं द्योतनस्वभावं विष्णुभावमात्मन इच्छति क्यच्–तत उन्। २आत्मनो द्योतनस्वभावेच्छौ च "नरो यत्र देवयवो मदन्ति" ऋ॰१।१४५।५। ३लोकयात्रिके मेदि॰ ४देवे पु॰ देवं यौति यु–मिश्रणे क्विप् अनित्यमागमानुशासनमिति न तुक्।४यज्ञादिना देवानां मिश्रीकारके "सुधातुं यज्ञपतिं देवयुवम्" यजु॰१।१२ छान्दस उवङ्।

देवयुग पु॰देवप्रियं युगम्। सत्ययुगे "पुरा देवयुगे ब्रह्मन् प्रजापतिसुते शुभे आस्तां भगिन्यौ "ते भार्य्ये कश्यपस्यास्तां कद्रूश्च विनता तथा" भा॰आ॰१६अ॰। "पुरा देवयुगे तात! देवेन्द्रेषु महात्मनः" भा॰अनु॰ ८२अ॰।

देवयोनि पु॰ देवानामिव कामचारित्वात् योनिः यस्य। १विद्याधरादौ ते च अमरोक्ता यथा "विद्याधरोऽप्सरो यक्षोरक्षोगन्धर्वकिन्नराः। पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः"।२देवजातौ स्त्री "द्वे वै योनी इति ब्रूयात् देवयोनिरन्यो मनुष्ययोनिरन्यः" शत॰ब्रा॰७।४।२।१०

देवयोषा ६त॰। अप्सरसि। "सुसुचुर्देवयोषास्तु पुष्पवर्षमनुत्तमम्" भा॰शल्य॰ ४७अ॰। "शुभे कुन्ती च माद्री च देवयोषोपमे भुवि" हरिवं॰ ५४अ॰

देवर पु॰ दीव्यतेऽनेन दिव–करणे अच्। भर्त्तुरनुजे भ्रातरि। "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिर्देवरतानुजे" उद्भटः "पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवरैस्तथा" मनुः २भर्त्तुर्भ्रातृमात्रे च "देवराद्वा सपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यग्नियुक्तया" मनुः अत्र देवरशब्दः भर्त्तुः ज्येष्ठकनिष्ठोभयपरः। उत्तरत्र "विधवायां नियोगार्थे निर्वृत्ते तु यथाविधि। गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तेयाताम् परस्परम्" कनिष्ठस्य पूर्वजपत्नीत्वेन गुरुतुल्यत्वस्य ज्येष्ठस्य च कनिष्ठपत्न्याः स्नुषातुल्यत्वस्योक्तेः। स्वार्थे क तत्रार्थे। "देवा देवरकोमतः" उज्ज्वलद॰ धृतकोषः।

देवरक्षित त्रि॰ ६त॰। १देवेन २रक्षिते देवकन्नृपपुत्रभेदे पु॰ तत्कन्यायां स्त्री "देवकस्याभवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः। कुमार्य्यः सप्त चाप्यासन् वसुदेवाय ता ददौ। देवकी शान्तिदेवी च सुदेवा देवरक्षिता। वृकदेव्युपदेवी च सुनाम्नी चैव सप्तमी" हरिवं॰ ३८अ॰

देवरथ न॰ देवस्यादित्यस्य रथः। सूर्यरथे "द्वात्रिंशतं वै देवरथाह्न्यम्" शत॰ब्रा॰ १४।६।१।२ देव "आदित्यस्तस्य रथो देवरथः तस्य गत्या एकेनाह्ना यावद्देशपरिमाणं परिच्छिद्यते तदेकं देवरथाह्न्यम् तद् द्वात्रिंशद्गुणितम् तावत् परिमाणोऽयं लोकः" भा॰ २प्रवरान्तर्गतर्षिभेदे ततः फिञ्। दैवरथायनि तदपत्ये पुंस्त्री। ३देवानां याने विमाने च

देवरहस्य न॰ देवानामपि रहस्यम्। अतिगोप्ये "श्रुतं देवरहस्यं ते नारदाद्देवदर्शनात्" भा॰आश्र॰३६अ॰

देवराज् पु॰ देवेषु राजते राज–क्विप्। इन्द्रे "इदं हत्वा देवराट् श्रेष्ठभाग् वै" भा॰अनु॰ १अ॰

देवराज पु॰ देवानां राजा–टच् समा॰। सुरराजे इन्द्रे "यस्त्वासीद्देवको नाम देवराजसमद्युतिः" भा॰आ॰६७अ॰ "देवराजः सहानुजः" कु॰सं॰४०अ॰ "ततः कुलालादि॰ वुञ्। देवराजक तत्कृते त्रि॰।

देवरात पु॰ देवात्वनं रायासुः संज्ञायां क्त।१विष्णुना देवेन रक्षिते परिक्षिते नृपे परिक्षितशब्दे तत्कथा दृश्या २विश्वामित्रपुत्रभेदे "विश्वामित्रस्य च सुता देवरातादयः स्मृताः" हरिवं॰ २७अ॰। "पार्थिवा देवरातास्च शालङ्कायनबङ्कनम्" हरिवं २७अ॰। ३द्वापरयुगोद्भवे राजभेदे च "चानूरुर्देवरातश्च भोजो भीमरथश्च यः" "उपासते सभायां तु कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम्" भा॰सभा॰४अ॰ उपसंहारे युधिष्ठिरसभासत्त्वेन तस्योक्तेः न तस्य परिक्षितादिकृपत्वम्। ततः काश्यादि॰ ठञ् ञिठ् च। दैवरातिक तदपत्यादौ त्रि॰। ठञि स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

देवर्षि पु॰ देव इव ऋषिः देवानामपि ऋषि पूज्यत्वात्। नारदादौ न्यायादिकर्तरि कणादादौ च "देवर्षिरचितं गार्ग्य! कणात्रेयचिकित्सितम्। न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः" भा॰शा॰ २१०अ॰ "आब्रह्म भुवनात् लोका देवर्षिपितृमानवाः। तृप्यन्तु पितरः सर्वे मातृमातामहादयः" तर्पणमन्त्रः।

देवल पु॰ दिव–वृषा॰ कलच्। १धार्मिके २देवद्रव्योपजीविनि ब्राह्मणे च "चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा। विपणेन च जीवन्तोवर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः" मनुः "देवलः देवप्रतिमापरिचारकः [illegible] अत्यत्वेनैतत्कर्मणोऽयं निषेधः न धर्मार्थं "देवकोषे [illegible] च नाम्ना देवलको भवेत्" देवलस्मरणात्, कुल्लू॰ [illegible] प्रत्यूषवसुपुत्रे ३ऋषिभेदे "प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं [illegible] तु देवलम्" हरिवं॰

३स्क०। असितमुनेरपत्ये ऋषिभेदे। स च रम्भागामेनाऽऽपन्नतया बभूव ब्रह्मवै०पु० “असितपुत्रत्वात् तन्नामकारणत्वे “असितो देवलो व्यासः” इत्यादौ तस्यैव बोधः। स च स्मृतिकर्त्ता यथाह हेमा०प०ख० मनुः।
“विष्णुः पराशरो दक्षः संवर्त्तव्यासहारिताः। शातातपो वशिष्ठश्च यमापस्तम्बगौतमाः। देवलः शङ्खलिखितौ भरद्वाजोशनोऽत्रयः। शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः”। ५धौम्यस्य ज्येष्ठभ्रातरि च “यवीयान् देवलस्यैव वने भ्राता तपस्यति। धौम्य उत्कोचके तीर्थे तं वृणीध्वं यदीच्छथ” भा०आ० १८३ अ०। तस्य धौम्याग्रजतोक्ता। ६नारदमुनौ त्रिका०। ७देवरे शब्दरत्ना०। देवं लाति ला–क। ८जीविकार्थं देवप्रतिमायाः दर्शनाभ्यासनायके च। स्वार्थे क। देवलक तत्रार्थे।

देवलता स्त्री देवप्रिया लता शा० त०। १नवमल्लिकायाम् शब्दच०। देवलस्य भावः तल्। २देवलत्वे उपजीविकार्थं देवपूजने स्त्री।

देवलाङ्गुलिका स्त्री देवयत्यनया चु० देव–परिदेवने करणे अच कर्म०। वृश्चिकालिकायां (विछाति) राजनि०।

देवलाति स्त्री देवानां तत्प्रतिमानां लातिः ग्रहणम् ६त०। देवप्रतिमाग्रहणे तस्य दासीभारादित्वात् तत्पुरुषे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्।

देवलोक पु० देवानां लोकः। १स्वर्गे त्रिका०। “आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः। अतिथिस्त्विन्द्रलोकेशो देवलोकस्य चर्त्विजः” मनुः। भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महर्जनः। तपः सत्यञ्च सप्तैते देवलोकाः प्रकीर्त्तिताः” मत्स्यपु०उक्तेषु २भूर्लोकादिषु च

देववक्त्र न० देवानां वक्त्रं मुखमिव। वह्नौ तत्र हुतस्यैव देवैरदनात् तस्य तन्मुखत्वम्।

देववर्त्मन् ६त०। सुरवर्त्मनि आकाशे हेमच०।

देववर्द्धकि पु० ६त०। विश्वकर्मणि हेमच०।

देववर्द्धन पु० देवकन्यपुत्रभेदे “चत्वारो देवकात्मजाः। देववानुपदेवश्च सुदेवो देववर्द्धनः” भाग० ९।२४।१२

देववल्लभ त्रि० ६त०। १देवानामिष्टे २सुरपुन्नागे पु० अमरः।

देववात पु० देवैर्वातः वा–गतिगन्धनयोः कर्मणि क्त ३त०। देवैरभिमततया प्राप्ते ऋषिभेदे। “अमन्थिष्टां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम्” ऋ०३।२३।२।

देववायु पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे “देववायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः। मित्रवान्मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत्। मित्रबाहुः सुवर्चाश्च द्वादशस्य मनोः सुताः” हरिवं० ७ अ०।

देववाहन पु० देवान् हवींषि वाहयति प्रापयति वह–णिच–ल्यु। १वह्नौ “इषो अग्निः समिध्यते अश्वो न देववाहनम्” ऋ०३।२७।१४ ६त०। २देवानां वाहने न०।

देवविद्या स्त्री देवतानार्थो विद्या। निरुक्तविद्यायाम् “नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणपञ्चमो वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्दैवं निधिर्वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्रविद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामैतन्नामोपास्स्वेति” छा०उ०“ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि स्मरामि। यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थम्” इत्याद्युपक्रम्य यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थवेदं वेदमन्त्रस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पञ्चमानां वेदानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः व्याकरणेन हि पदादिविभागश ऋग्वेदादयो ज्ञायन्ते पित्र्यं श्राद्धकल्पम्। राशिं गणितं दैवमुत्पातज्ञानं निधिं महाकालादिनिधिशास्त्रम्। वाको वाक्यं तर्कशास्त्रम्। एकायनं नीतिशास्त्रं देवविद्यां निरुक्तं, ब्रह्मण ऋग्यजुःसामाख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या शिक्षाकल्पच्छन्दश्चितयस्ताः। भूतविद्यां भूततन्त्रम्। क्षत्रविद्यां धनुर्वेदम्। नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं सर्पविद्यां गारुडम्। देवजनविद्यां गन्धयुक्तिनृत्यगीतवाद्यशिल्पादि विज्ञानानि। एतत् सर्वं हे भगवोऽध्येमि” भा०

देवविश् स्त्री ब०व० देवानां विशः। देवमनुष्येषु मरुत्सु। “मारुतस्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता छेदमनियेद्धा इव चेरुस्ताः प्रजापतिं यजमानमुपेत्योदुविशेते मयिगृभ्णामहे इमाः प्रजा या एतेन हविषा स्वयमे” शत० ब्रा० २।५।१।१२। अजादि वा टाप्

देववी त्रि० देवं वेति कामयते वी–कान्त्यादिषु क्विप्। देवकामे। “स वह्निः सोम! जागृविः पवस्व देववीरति” ऋ० ९।३६।२।

देववीति स्त्री वी–खादने क्तिन् ६त०। देवानां भक्षणे। “देववीतये त्वा गृह्णामि” यजु० १।१५। देवानां भक्षणायेत्यर्थः। [१शद्रपर्णवृक्षे च मेदि०।

देववृक्ष पु०देवप्रियो वृक्षः शाक०। १मन्दारवृक्षे २गुग्गुलौ

देववृत्ति स्त्री देवकृता उणादिसूत्रस्य वृत्तिः। उणादिसूत्रवृत्तिभेदे ३।८८।१०१ सू० उज्ज्वलदत्तीये दृश्यम्।

देवव्यचस् त्रि० वि+अनच गतौ असुन् ३त०। देवैर्व्याप्ते "स्तृणीमहि देवव्यचा विर्बर्हिः" ऋ० ३।४।४।

देवव्रत पु० १भीष्मे त्रिका० "गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत् प्रभुः। स तु भीष्म इति ख्यातः कौरवाणां पितामहः" हरिवं० ३अ०। २अधिपते इत्यस्याश्च गेये सामभेदे च तानि तदर्द्दीनि त्रीणि सामानि। ६त०। ३देवत्वसाधने व्रते न०।

देवव्रतिन् त्रि० देवतार्थं व्रतमस्त्यस्य इनि। देवार्थव्रतयुक्ते "देवव्रती स्यादृषभप्रदाने" भा०आनु० ७१अ०।

देवशत्रु पु० ६त०। १देवारौ असुरे "स देवशत्रूनिव देवराजः" भा० द्रो० १४६ अ०। २सुश्रुतोक्ते देवगणग्रहभेदे तदाविष्टनरलक्षणं तत्रोक्तं यथा "संस्वेदी द्विजगुरुदेवदोषवक्ता जिह्माक्षो विगतभयो विमार्गदृष्टिः। सन्तुष्टो भवति च न चान्नपानजातैर्दुष्टात्मा भवति च देवशत्रुजुष्टः"।

देवशर्म्मन् पु०देव इव शर्म्म अशुभनाशकः,कर्म०श। १ब्राह्मणस्योपनामनि "ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि। देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम्" विष्णुपु०। "नरमाचष्टे नराख्यं नरनाम। देवार्वं देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्म्मयुतं तद्वान्ते" इत्यादि हिन्नस्यशुभ श—मनिन् शर्म्म। देवपदं हि विप्राणां नाममात्रमस्वङ्गम्" शु०त०। "शर्म्म देवश्च विप्रस्य वर्म्म त्राता च भूभुजः। भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्" यमवचने शर्म्मदेवयोः क्रमेण निर्देशेऽपि "शर्म्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात् वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य तु" शातातपोक्तेः शर्म्मान्ततैव नाम्नि ज्ञेया अतएव तर्पणप्रयोगे "अमुकगोत्रः पिता अमुकदेवशर्म्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति" आ० त०। "शर्म्म सर्वादिके कार्य्ये शर्म्मा तर्पणकर्म्मणि" गोभिलेन च शर्म्मान्तता उक्ता। २ऋषिभेदे "देवशर्म्मा च धौम्यश्च हस्तिकाश्यप एव च" भा० अनु० १६५।

देवशस् अव्य०देव+शस् गस। देवेष्वित्यर्थे "त्वषि प्रति तान् देवशो विहि" ऋ० १।१।५।

देवशिल्पिन् पु० ६त०। विश्वकर्म्मणि।

देवशुनी स्त्री देव इव प्रभाववान्विता शुनी। देवतुल्यप्रभावान्वितायां शुन्यां सरमायाम्। "पणिभिरसुरैर्निगूढागा अन्वेष्टुं सरमां देवशुनीमिन्द्रेण प्रहितामयुञ्मः पणयो मित्रीयन्तः प्रोचुरिति" ऋ०१।६।५ भा० धृता श्रुतिः "तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्त्ता तत्सत्रमुपागमत् स जनमेजयः सह भ्रातृभिर्दीर्घं सत्रमुपास्ते। स तया क्रुद्धया तत्रोक्तोऽयं मे पुत्रो न किञ्चिदपराध्यति नावेक्षते हवींषि नावलेढि किमर्थमभिहत इति। न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते सा तानुवाच यस्मादयमभिहतोऽनपकारी तस्माददृष्टं त्वां भयमागमिष्यतीति" भा०आ०३अ०।

देवशेखर पु० दीव्यतीति देवः शेखरोऽस्य। १दमनकवृक्षे ६त०। २देवानां शेखरे पु० न०।

देवश्रवस् पु० १विश्वामित्रपुत्रभेदे "देवश्रवाः कतश्चैव यस्मात्कात्यायनाः स्मृताः" हरिवं० २० अ० विश्वामित्रपुत्रकथने। २वसुदेवभ्रातरि "वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम्। सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं शमीकं वत्सकं वृकम्" भाग० ६।२४।१७। "कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा" २२ श्लो०

देवश्री पु० देवान् श्रयति हविर्दानेन सेवते श्री—क्विप्। यज्ञे "दैव्याय धर्त्रे जोष्ट्रे देवश्रीः" यजु० १७।५६। ६त०। २देवानां लक्ष्म्यां स्त्री।

देवश्रुत् त्रि० देवेषु श्रूयते श्रु—क्विप् तुक्। देवेषु विख्याते। "देवश्रुतौ देवेष्वाघोषतम्" यजु०५।१७ "नियाभ्या स्थ देवश्रुतस्तर्पयत मा" यजु० ६।३०

देवश्रुत पु० देवेषु श्रुतः विख्यातः। १ईश्वरे २नारदे ३शास्त्रे च शब्दार्थकल्प०। ४जिनभेदे हेमच०। "स्वयंप्रभश्च सर्वानुभूतिदेवश्रुतौ च यौ"। अवसर्पिण्यां जिनोक्तौ।

देवश्रेणी स्त्री देवानां श्रेणीव। १मूर्वालतायां राजनि० ६त०। २देवतापङ्क्तौ च।

देवश्रेष्ठ पु० द्वादशमनोः पुत्रभेदे। "देववायुरहरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः" हरिवं० ७अ०। तत्सुतोक्तौ।

देवसदन त्रि० सीदत्यत्र सद—आधारे ल्युट्। देवानामाधारे। "बर्हिर्देवसदनम्" श्रुतिः। "अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि" अथ० ५।४।३।

देवसभा स्त्री ६त०। १देवानां सभायां सुधर्म्मायाम् अमरः। २राजसभायाञ्च।

देवसभ्य त्रि०देवसभं देवः क्रीडा तस्य सभा तत्र सीदति यत्। क्रीडार्थसभागते सभिके त्रिका०।

देवसर्षप पु० दीव्यति द्योतते दिव—अच् नित्यक०। अस्याश्च रक्तमूलके सूक्ष्मपत्रे वृक्षभेदे राजनि०।

देवसह न० देवं सहते सह—अच्। १भिक्षाद्रव्यभेदे २दण्डोत्पलौषधौ स्त्री विश्वः। ३सोमाकरे पर्वतभेदे पु० "हिमवत्यर्बुदे सह्ये महेन्द्रमलये तथा। श्रीपर्वते देव

गिरौ गिरौ देवहृदे तथा। पारिपात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे ह्रदे तथा। उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धाये महीधराः। यत्र तेषाममौमध्ये विष्णुर्नाम महानदः। कटवत् प्लवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः" सुश्रुतः।

देवसात् अव्य० देवाधीनं करोति कात्स्न्र्येन सम्पद्यते क्रादियोगे, देये वा देव+साति। १कात्स्न्र्येन देवाधीने सम्पन्ने २देवाय देये च। "कृता वा देवसात् भूत्वा लोकान् प्राप्स्यथ पुष्कलान्" भा०द्रो०१९० अ०

देवसायुज्य न० युज–सम्प० भावे क्विप् युक् योगः तया सह वर्त्तते सहशब्दस्य सादेशे सयुक् तस्य भावः ष्यञ् ६त०। देवत्वे अमरः।

देव(वेद)सावर्णि पु० मनुभेदे स च त्रयोदशो मनुः। यथा "मनुस्त्रयोदशो भव्यो वेद (देव) सावर्णिरात्मवान्। चित्रसेनविचित्राद्या वेद (देव) सावर्णिदेहजाः। सुकर्मसुत्रामसंज्ञा देवा इन्द्रो दिवस्पतिः। निर्मोहतत्त्वदर्शाद्या भविष्यन्त्यप्ययस्तदा। देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः। योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति" भाग० ८।१३।१४

देवसुन्द पु० सोमाकारहृदभेदे सुश्रुतः देवसहशब्दे दृश्यम्।

देवसुषि पु० देवैः प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणः सुषिः द्वारम्। प्राणादित्यादिभिः रक्ष्यमाणे हृदयस्य द्वारभेदे। स च पञ्चसंख्याकः छा० उ० व्यक्तः यथा "तस्य ह वा हृदयस्य पञ्च देवसुषयः स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदित्यस्तदेतत्तेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्व्यन्नादो भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स व्यानस्तच्छ्रोत्रं स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमान् यशस्वी भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः सोऽपानः सा वाक् सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्योदङ्सुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यस्तदेतत्कीर्त्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्त्तिमान् व्युष्टिमान् भवति य एवं वेद" "अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी महस्वान् भवति य एवं वेद" "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान् वेद" "तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपासनाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते। तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः। एतस्यानन्तरनिर्दिष्टस्य। पञ्च पञ्चसंख्याका देवानां सुषयो देवसुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादिभीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्राग्गतं यच्छिद्रं द्वारं स प्राणः तत्स्थस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स प्रागनितीति प्राणः। तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैवादित्यः "आदित्यो ह वै बाह्यप्राण इति श्रुतेः" "चक्षूरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः। "स आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि" वाजसनेयके। प्राणवायुदेवतैव ह्येका चक्षुरादित्यश्च सहाश्रयेण। वक्ष्यति च "प्राणाय स्वाहेति हुतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति"। तदेतत्प्राणाख्यं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म" "स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्वी तच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणाद्यत्वाच्च सवितुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत। ततस्तेजस्व्यन्नादश्चामयावित्वरहितो भवति य एवं वेद तस्यैतद्गुणफलम्। उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोकप्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलम्" "अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः तत्स्थो वायुविशेषः स वीर्य्यवत्कर्म कुर्वन् विगृह्य वा प्राणापानौ नाना वाऽनितीति व्यानस्तत्सम्बद्धमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः" "श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्चेति" श्रुतेः। सहाश्रयौ पूर्ववत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोर्ज्ञानान्नहेतुत्वमतस्ताभ्यां श्रोत्रज्ञानाच्छ्रीमतश्च यशः ख्यातिर्भवतीति यशोहेतुत्वाद्यशस्त्वमतस्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानम्" "अथ योऽस्य प्रत्यङ्सुषिः पश्चिमस्तत्स्थो वायुविशेषः स मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽनितीत्यपानः सा तथा सा वाक्" "तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसम् अग्निसम्बन्धाद्वृत्तस्वाध्यायस्य। अन्नग्रसनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वम्। समानमन्यत्। अथो योऽस्योदङ्सुषिरुदङ्गतः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः सोऽशितपीते समं नयतीति समानः। तत्सम्बद्धं मनोऽन्तःकरणं स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः, पर्जन्यनिमित्ताश्चापः" इति। "मनसा

हृदा आपश्च वरुणश्चेति" श्रुतेस्तदेतत्कीर्त्तिश्च मनसो ज्ञानस्य कीर्त्तिहेतुत्वात्। आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं कीर्त्तिर्यशः स्वकरणमवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं लावण्यम्। ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिश्चेति। समानमन्यत्" "अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदानः आपादतलादारभ्योर्द्ध्वमुत्क्रमणादुत्कर्षाच्च कर्म्म कुर्वन्नित्युदानः स वायुस्तदाधारश्चाकाशस्तदेतत्। वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वादोजो बलं महत्त्वाच्च मह इति। समानमन्यत्। ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धात्पञ्च ब्रह्मणो हार्द्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः स्वर्गस्य हार्द्दस्य लोकस्य द्वारपालाः। एतैर्हि चक्षुःश्रोत्रवाङ्मनःप्राणैर्बहिर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्द्दस्य प्राप्तिद्वाराणि निरुद्धानि। प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया बाह्यविषयासङ्गानृतप्ररूढत्वान्न हार्द्दब्रह्मणि मनस्तिष्ठति। तस्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा इति। अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान् स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपान्वेदोपास्ते उपासनया वशीकरोति स राजद्वारपालानिवोपासनेन वशीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्द्दं ब्रह्म। किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसेवनात्। तस्य चर्णापाकरणेन ब्रह्मोपासनप्रवृत्तिहेतुत्वम्। ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति स्वर्गलोकप्रतिपत्तिरेवैकं फलम्" भाष्यम्।

देवसू पु० सुवन्ति अनुजानन्ति सू–क्विप् देवाश्च ते सुवश्चेति कर्म्म०। अनुज्ञाकर्त्तृदेवभेदे। "स वै दीक्षते। स उपवसथेऽग्नीषोमीयं पशुमालभते तस्य वपया प्रचर्य्याग्नीषोमीयमेकादशकपालं पुरोडाशं निर्वपति तदनु देवसुवां हवींषि निरुप्यते" शत०ब्रा० ५।३।३।१ "देवसुवां हवींषि विधित्सुस्तेषामग्नीषोमीयपशुपुरोडाशानन्तरभावित्वं वक्तुमाह उपवसथ इति उपवसथः सुत्यादिवसात् पूर्वमहः। तदनु देवसुवां हवींषि निर्वपति सुवन्त्यनुजानन्तीति सुवः देवाश्च ते सुवश्चेति देवसुवः तेषां देवसुवाम् "ओः सुपीति" पा० यणादेशः। प्रसवितृत्वं चैषामाम्नायते "देवसुवामेतानि हवींषि भवन्ति एतावन्तो वै देवानां सवाः त एवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति त एनं सुवत इति" भा० तत्तत्कर्म्मणि आधिपत्यादिकरणायानुज्ञाकर्त्तारश्च सवित्रादयो वरुणान्ता अष्टौ देवा यथाह यजु० ९।३९ "सविता त्वा सवानां सुवतामग्निर्गृहपतीनां सोमो वनस्पतीनाम्। वृहस्पतिर्वाच इन्द्रो ज्यैष्ठ्याय रुद्रः पशुभ्यो मित्रः सत्यो वरुणो धर्म्मपतीनाम्" "सविता सवानां प्रसवानामाज्ञानामाधिपत्ये हे यजमान! त्वा त्वां सुवतां प्रेरयतु सर्वेषामाज्ञादानेऽधिकारो भवेत्यर्थः। अग्निः गृहपतीनां गृहस्थानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सोमो वनस्पतीनां वृक्षाणामाधिपत्ये त्वां सुवतां वृक्षाः सर्वे तवोपकारकाः भवन्त्वित्यर्थः। वृहस्पतिर्वाचे त्वां सुवतां पाण्डित्याय प्रेरयतु यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी वाच आधिपत्ये सुवताम्। इन्द्रो देवो ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय त्वां सुवताम्। रुद्रः त्वां सुवताम्। मित्रो देव सत्यः सुपां सुलुगित्यादिना पा० चतुर्थ्याः सु आदेशः सत्याय सत्यवाक्याय सत्यं वदितुं त्वां सुवताम्। वरुणो धर्म्मपतीनां धर्म्मेश्वराणां धर्म्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्। सवित्रादयोऽष्टौ देवसूहविषां देवास्त्वां नानाधिपत्यानि ददत्विति वाक्यार्थः" वेददी०।

देवसृष्ट त्रि० ३त०। देवेन सृष्टे "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यदाग्रयणेष्टिरनया" शत०५।२।३।९ देवसृष्टा उ इति च्छेदः "देवसृष्टो वा एषेष्टिर्यत् सौत्रामण्यनया" ५।५।४।१४ मदिरिकायां स्त्री हेमच०।

देवसेना स्त्री ६त०। १सुराणां सैन्ये। "देवसेनां दानवैर्हि भग्नां दृष्ट्वा महाबलः" भा०व०२२१ अ०। २प्रजापतेः कन्याभेदे सा च स्कन्दस्य भार्य्या षष्ठीति प्रथिता तत्कथा भा०व०२२३ अ० "अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता। भगिनी मे दैत्यसेना सा पूर्वं केशिना हृता" "सदैवावां भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानसम्। आगच्छावेह रत्यर्थमनुज्ञाप्य प्रजापतिम्। नित्यञ्चावां प्रार्थयते हर्त्तुं केशी महासुरः। इच्छत्येनं दैत्यसेना न चाहं पाकशासन। सा हृताऽनेन भगवन्! मुक्ताहं त्वद्बलेन तु। त्वया देवेन्द्र! निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम्" इन्द्र उवाच "मम मातृष्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम। आख्यातुं त्वहमिच्छामि स्वबलमात्मबलं त्वया" कन्योवाच "अबलाऽहं महाबाहो! पतिस्तु बलवान्मम। वरदानात् पितुर्भावी सुरासुरनमस्कृतः" इन्द्र उवाच "कीदृशन्तु बलं देवि! पत्युस्तव भविष्यति। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते!" कन्योवाच "देवदानवयक्षाणां किन्नरोरगरक्षसाम्। जेता यो दुष्टदैत्यानां महावीर्य्यो महाबलः। यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति। स हि मे भविता

भर्त्ता ब्रह्मण्यः कीर्त्तिवर्द्धनः" मार्कण्डेय उवाच "इन्द्रस्तस्य वचःश्रुत्वा दुःखितोऽचिन्तयद्भृशम् । अस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं संप्रभाषते"। इत्युपक्रमे ब्रह्मण उपदेशेन स्कन्दस्य तत्पतित्वावधारणे स्कन्दोत्पत्तिप्रकरणोक्तिः "स्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता । अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् । इति चिन्त्यानयामास देवसेनामलङ्कृताम् । स्कन्दं चोवाच बलभिदियं कन्या सुरोत्तम ! । अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयम्भुवा । तस्मात्त्वमस्या विधिवत् पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् । गृहाण दक्षिणं देव्या पाणिना पद्मवर्चसा । एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि । वृहस्पतिर्मन्त्रविज्ञ जजाप च जुहाव च । एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्जनाः । षष्ठीं यां ब्राह्मणाः प्राहुर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् । सिनीवालीं कुहूञ्चैव सद्वृत्तिमपराजिताम । यदा स्कन्दः पतिर्लब्धः शाश्वतो देवसेनया । तदा तमाश्रयल्लक्ष्मीः स्वयं देवी शरीरिणी । श्रीजुष्टः पञ्चमीं स्कन्दस्तस्माच्छ्रीपञ्चमी स्मृता । षष्ठ्यां कृतार्थोऽभूद्यस्मात्तस्मात् षष्ठी महातिथिः" भा०व० २२८अ०।

देवसेनापति पु० ६त०। कार्त्तिकेये शब्दार्थ०। तस्य तत्पतित्वकथा देवसेनाशब्दे दृश्या "देवसेनापतिः स्कन्दो मातरो लोकमातरः" यजमानाभिषेकमन्त्रः ।

देवस्थान पु० देवानां स्थानमिव स्थानमस्य । ऋषिभेदे "द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः । देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः" भा०शा०१अ०। ६त० । २स्वर्गे न० ।

देवस्थलक पु०देवस्थत्वेति आद्यशब्दोऽस्त्यत्रानुवाके अध्याये वा गोपदा० वुन् । देवस्थत्वेत्याद्यप्रतीकयुक्ते अध्याये अनुवाके च ।

देवस्व न० ६त० । देवप्रतिमार्थमुत्सृष्टे धने । "ब्रह्मस्वञ्च गुरोर्द्रव्यं देवस्वञ्च हरेत्तु यः । कन्यां ददाति शुल्केन स प्रेतो जायते स्मृतः" भा० पञ्चप्रेतोपाख्याने "देवस्वं ब्राह्मणस्वं च लोभेनोपहिनस्ति यः" मनुः "यज्ञनं यज्ञशीलानां देवस्वं तद्विदुर्बुधाः" मनूक्ते २यज्ञशीलधने च । [चित्तद्देवहविः" यजु० ६।१०

देवहविस् न० ६त० । पशौ "आपो देवीः स्वदन्तु स्वात्तं

देवहव्य पु० देवाय हव्यं यस्य । ऋषिभेदे "संवर्त्तो देवहव्यश्च विश्वकर्मेश्च वीर्यवान्"भा०स०७अ०शक्रसभोक्तौ ।

देवहित त्रि० ६त०। १देवानां हिते ३त०। २देवैः स्थापिते च "नाना हि वां देवहितं सदस्कृतम्" यजु० १९।७

देवहू स्त्री देवाह्वयन्तेऽत्र ह्वे—सम्प्र०भावे क्विप्, कर्त्तरि वा क्विप् । १देवाह्वाने "देवहूर्यज आ च वक्षत्" यजु० १८।६१। २देवाह्वानकर्त्तरि त्रि० "उभा हि देवहूतमा अश्विना अग्ने रथीरिव" ऋ० ८।४।१'४ ३यज्ञार्थं ब्रीहिपूर्णे शकटे च "पथितमं जुष्टतमं देवहूतमम्" यजु० १।८ देवानामतिशयेनाह्वातृ यज्ञार्थं ब्रीहिपूर्णं शकटं दृष्ट्वा देवा आहूता इव शीघ्रमागच्छन्ति" वेददी० । ४वामकर्णे "आपणो व्यवहारोऽत्र चित्तभस्त्रो बहूदनम् । पितृहूर्दक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्मृतः" भाग०४।२९।१३। ५ऋषिभेदे ततः गर्गा० यञ् । दैवहव्य तदपत्ये पुंस्त्री०

देवहूति स्त्री स्वायम्भुवमनोर्मध्यमायां कन्यायाम् "यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट् । स्त्री यासीत् शतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः । तदा मिथुनधर्मेण प्रजा ह्येधांबभूविरे । स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् । प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत ! । आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ! । आकूतिं रुचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम्" भाग० ३।१२।२८ सा च कपिलरूपस्य भगवतोमाता यथाह तत्रैव

"जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज ! देवहूत्यां स्त्रीभिः समं नवभिरात्मगतिं स्वमात्रे । ऊचे ययात्मशमलं गुणसङ्गपङ्कमस्मिन् विधूय कपिलस्य गतिं प्रपेदे" भाग०२।७।४ तदुपदेशप्रकारश्च कपिलशब्दे भागवतवाक्योक्तः १६६२ पृष्ठादौ दर्शितः ।

देवहूय पु० देवा हूयन्तेऽसुरैः यत्र आधारे स०० क्यप् । १देवासुरसंग्रामे "स्पर्द्धन्ते वा उ देवहूये" ऋ०७।८५।२। भावे क्यप् । २देवानामाह्वाने न० "ते वा एत ऋतवः । देवाः पितरः सभो हैव विद्वान्देवाः पितरः इति ह्वयत्याहास्य देवा देवहूयं गच्छन्त्या पितरः पितृहूयमवन्ति हैनं देवा देवहूयेऽवन्ति पितरः पितृहूये य एवं विद्वान् देवाः पितर इति ह्वयति"शत०ब्रा०२।१।३।२ "ऋत्वादीनां देवपित्रात्मनां द्वेधा विभागमाह वसन्त इत्युपक्रम्य य एवमृतूनां देवत्वं पितृत्वं च विद्वांस्तानृतून् देवाः पितर इति ह्वयति व्यवहरेत् अस्याह्वातुः

देवक्त्रयं देवस्थानं प्रति देवा आगच्छन्ति आगतास्ते स्वस्वकर्म्मणा एनमानिनि" भा०

देवहेडन न० देव–भाव ल्युट् इत्व० नस्य ड । देवाना- मवहेलनरूपे अपराधे "यद्देवा देवहेडनं देवासश्चकृमा- वयम्" यजु० २०।१४

देवहोत्र पु० त्रयोदशे मन्वन्तरे योगेश्वररूपस्य हरेरंशस्य पि- तरि। त्रयोदशमन्वन्तरे देवहोत्रस्य तनय उपहर्त्ता दिवस्पतेः। योगेश्वरो हरेरंशो बृहत्यां संभविष्यति" भाग० ८।१३।१४

देवह्रद पु० श्रीपर्वतस्थे तीर्थभेदे "श्रीपर्वते महादेवो देव्या सह महाद्युतिः। न्यवसत् परमप्रीतो ब्रह्मा च त्रिदशैः सह। तत्र देवह्रदे स्नात्वा शुचिः प्रयतमा- नसः। अश्वमेधमवाप्नोति परां सिद्धिञ्च गच्छति" भा० व० ८५ अ०। [वर्षिञ्च शब्द० ।

देवा स्त्री दिव–अच्। पद्मचारिण्यां लतायाम् २रसनप-

देवाक्रीड़ पु० देवा आक्रीडन्त्यत्र आ+क्रीड़–आधारे घञ् ६तत्। देवोद्याने इन्द्रारामे "देवराजाभ्यनुज्ञातो रत्नैश्च

चैत्ररथे

देवाक्रीड़ परिक्रामन् पद्ममानः सुरर्षिभिः। स ददर्श महादेवाक्रीडं नामतस्तु च" हरिवं० १२३अ०

देवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः अगारान्तात् ठन्। देवागारे परिचरणार्थं नियुक्ते।

देवाची स्त्री देवानञ्चति अञ्च क्विप् नलोपः आद्युदात्तश्च ङीप्। १देवान् प्रति गन्त्र्यां २देवानां पूजिकायां च "देवान् अच्छा दीद्यति यज्ञेभिः देवान् गन्तुम्" तथा भा- ष्ये व्याख्यातम् "स ऋतुना स्वचसो देवाची ऋतुः" ऋ०१ १०७।१ "क्षपा क्रमीति" सा०

देवाजीव त्रि० देवान् देवप्रतिमादीन् आजीवति आ+जीव–अच् उपस०। (पाण्डा) देवले। प्रतिमोपजीविनि।

देवाट त्रि० देवान् अटति अट–आधारे घञ्। देवानां सदा- नारे यस्मिन्नध्युषितस्थाने गङ्गादिनदीसमीपवर्त्तिनि तीर्थभेदे "यत्र गङ्गा तपत्येव पूर्णापापविमोचिनि परस्तात्। पुरा- तनान् ब्रह्मादेवेन सेवितं तच्च देवाटकम्। देवानामट- नाञ्च। देवाट इति संज्ञितम्" वराहपु०। देवान- तिकाद्यत्र अट–अण् उपस०। देवान् प्रति गन्तरि त्रि०।

देवातिथि पु० पौरवनृपभेदे "ततश्चाक्रोधनस्तस्माद्देवातिथि- रमुष्य तु" भाग० ९।२२।१०

देवातिदेव पु० देवानतिक्रान्तः दीव्यति अति+दिव–अच्। विष्णौ "देवातिदेवो भगवान् प्रसूतिरंशो हरिर्यस्य जगत्प्रणेता" हरिवं० १५४अ०।

देवात्मन् पु० देव आत्मा यस्य। १अश्वत्थवृक्षे अश्वत्थशब्दे दृश्यम् शब्दा०। २देवस्वरूपे च।

देवाधिदेव पु० देवानामधिदेवः। १सर्वेश्वरे परमेश्वरे २म- हादेवे च ३जिनदेवभेदे हेमच०।

देवाधिप पु० देवानामध्यधिपः। १सर्वनियन्तरि परमेश्वरे २द्वा- परयुगीयनृपभेदे स च निकुम्भासुरांशात् द्वापरे समा- वततार यथाह भा०आ०६७अ०"निकुम्भादजितः संख्ये महामतिरजायत। भूमौ भूमिपतिश्रेष्ठो देवाधिप इति स्मृतः"। ३इन्द्रे च "बलिं बद्ध्वा महादैत्यं शक्रो देवाधिपः कृतः" भा०व० ६अ०

देवानांप्रिय त्रि० ६तत्० "देवानां प्रिय इति च मूर्खे" वा० अलुक्स०। १मूर्खे "पशवो हि देवानां प्रीतिं जनयन्ति इति तेषां प्रियास्तथा च तत्प्रियत्वेन पशुतुल्यता प्रती- यते इत्यतः पशुवन्मूर्ख इति तदर्थः" तत्त्वबो०। २छागे पुंस्त्री लिङ्गा०।

देवानीक पु० सावर्णस्य तृतीयमनोः पुत्रभेदे "संवर्त्तनः सुशर्मा च देवानीकः पुरूद्वहः" हरिवं०७अ० तत्पु- त्रोक्तौ। भगवंश्ये नृपभेदे च "क्षेमधन्वसुतस्त्वासीत् देवानीकः प्रतापवान्" हरिवं० १५अ०। ६तत्०। ३देवानां सैन्ये न० "इयं तच्च महानादं देवानीकं महाप्रभम्" भा०आ० २२६अ०।

देवानुक्रम पु०वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापनायानुक्रमो यत्र। वैदिकमन्त्राणां देवताज्ञापके ग्रन्थभेदे। सामान्यतः छन्दोऽभिधाना देवतानिर्देशः सर्वानुक्रमणिकायामुक्ताः तच्च देवताशब्दे ३६८२ पृ० "गायत्र्या अग्निरुष्णिह: सवितेत्यादि" वाक्यम् दर्शितम्।

देवानुचर त्रि० देवाननुचरति अनु+चर–ट। १देवपश्चाद्गा- मिनि विद्याधरादौ उपदेवे "निशम्य देवानुचरस्य वाचं मनुष्यदेवः पुनरप्युवाच" रघुः। देवानुयायिन्देवानुग- मनकर्त्तर्यप्यत्र।

देवान्तक पु० ६तत्। १राक्षसभेदे २दैत्यभेदे च।

देवान्धस् न० देवानामन्ध इव दर्शनेन प्रीतिकरम्। १अमृते हेमच०। देवाय्नादयोऽप्यत्र। देवयोग्यमन्धः। २देवनैवे- द्यार्थे ३कल्पितान्ने च "अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि हवींषि च" मनुः।

देवापि पु० पौरवे प्रतीपराजपुत्रे नृपभेदे "प्रतीपस्य

ऽन्यः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ ! । देवापिः शान्तनुश्चैव बाह्लीकश्च महारथः । देवापिश्च प्रवव्राज तेषां धर्महितेप्सया" भा॰आ॰ ९४अ॰ "कुरुसुतस्य दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चात्मजः । देवापिः शान्तनुस्तस्य बाह्लीक इति चात्मजाः । पितृराज्यं परित्यज्य देवापिस्तु वनं गतः" भाग॰ ९।२२।११ "देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राममास्थितः । सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति" तत्रैव । [शब्दच॰ ।

देवाभीष्ट त्रि॰ ६त॰ । १देवानामभिलषिते २ताम्बूल्यां स्त्री

देवायतन न॰ ६त॰ । देवप्रतिमालये "न देवायतनं गच्छेत् कदाचिद्वाऽप्रदक्षिणम् । न पीडयेद्वा वस्त्राणि न देवायतनेष्वपि" कूर्मपु॰ "न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन" मनुना तत्र मूत्रोत्सर्गः प्रतिषिद्धः ।

देवायुध न॰ ६त॰ । इन्द्रधनुषि सूर्य्याभिमुखीकृतदिशि सजलजलधरयुक्ते गगने सूर्य्यकिरणप्रतिबिम्बेन जातं धनुराकारं पदार्थं हेम॰ इन्द्रायुधशब्दे ९१४पृ॰ दर्शितं तदुत्पत्तिकारणं दृश्यम् । ६त॰ २देवानामायुधे वज्रादौ च ।

देवायुस् न॰ ६त॰ अच समा॰ देवानां जीवनकाले "अन्वाहार्य्यपचनीयं निर्वपति दक्षिणेन गार्हपत्ये ह्यायो हि देवायुषम्" शत॰ ब्रा॰ ७।३।१।१०

देवारण्य न॰ देवप्रियं देवसृष्टं वा अरण्यम् । १तीर्थभेदे "प्रयागे देवारण्ये चारण्येषु चैव ह । भोगवत्या महाराज ! कौशिकाश्रमे तथा" भा॰व॰१९७अ॰ । ६त॰ । २देवानामारामे च "अन्तर्गुप्ततयामास्यदेवारण्ये निवर्तवः" रघुः ।

देवारि पु॰ ६त॰ । १असुरे "येन देवारयः सर्वे सहायुधा निपातिताः" मार्क॰पु॰ ८१अ॰ ।

देवार्पण न॰ देवे अर्पणम् । देवोद्देशेन देयद्रव्यस्य तद्गतान्यफलत्यागे । देवस्यार्प्यन्ते येः अपि करणे ल्युट् । २वेदादौ "प्रजाभूतानि चान्यानि यानि देवार्पणानि वै" भा॰ अनु॰ ६त॰ "देवार्पणानि ऋग्यजुःसामानि ब्राह्मणानि सूत्राणि च मयाः" नीलक॰ ।

देवार्य्य पु॰ अर्हद्भेदे "आदर्शोऽनन्तस्तु नेमिर्नेमिः समतीर्थकृत् । महावीरो वर्द्धमानो देवार्य्यो ज्ञातनन्दनः । गणा नवास्यर्षिसंघा एकादश गणाधिपाः" हेमच॰ ।

देवार्ह त्रि॰ देवानर्हति दाने अर्ह—अण् उप॰स॰ । १देवाय दानयोग्ये २सुरपर्णे न॰ राजनि॰

देवालय न॰ ६त॰ । १स्वर्गे २देवप्रतिमाभवने च शब्दार्थकल्प॰ । ३महादेवीलतायां स्त्री राजनि॰ । [स्त्रा॰ ।

देवाला स्त्री देवं दयालति अल—अच । रागिणीभेदे

देवावास पु॰ ६त॰ । १अश्वत्थवृक्षे त्रि॰ । २स्वर्गे ३देवप्रतिमालये ४सुमेरौ च "देवावासः शुभः पुण्यो गिरिराजो हिरण्मयः" हरिवं॰ २२६अ॰

देवावी पु॰ देवानवति अव—प्रीणने औणादिक ई । १देवतर्पके सोमे "देवेभ्यस्त्वा देवाव्यं गृह्णामि" यजु॰ ७।२१। देवा अव्यन्ते तर्प्यन्तेऽस्मिन् आधारे ई । २देवतर्पणाधारे यज्ञे च "इमं नो देव ! सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यम्" यजु॰ ११।८।

देवावृध पु॰ देवा वर्द्धन्तेऽत्र वृध—क्विप् पूर्वपददीर्घः । पर्वतभेदे "देवावृत् पर्वतश्चैव तथा वै वालुको गिरिः" हरिवं॰ २२६अ॰ ।

देवावृध पु॰ देवा वर्द्धन्तेऽनेन वृध—पचाद्यच् दीर्घः । सात्वतनृपभेदे "सात्वतात् सत्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान् । भजिनं भजमानञ्च दिव्यं देवावृधं नृपम्" हरिवं॰ ३८अ॰ "अथ देवावृधो दत्त्वा सराङ्गोऽस्थानहिषम्" भा॰शा॰ २९अ॰

देवाश्व पु॰ देवस्य शक्रस्याश्वः । उच्चैःश्रवसि अश्वे

देवाहार पु॰ देवयोग्य आहारः । १देवार्हे आहारे ६त॰ । २अमृते हेमच॰ ।

देवाह्वय पु॰ नृपभेदे "देवाह्वयः सुपर्वसः सुप्रतीको बृहद्रथः" भा॰ आ॰ १अ॰ नानानृपोक्तौ

देविक पु॰ अनुकम्पितो देवदत्तः सर्वाद्यनाम कुत्सितत्वेन ठच् । द्वितीयादचः परस्य लोपः । १अनुकम्पिते देवदत्ते । दीव्यति दिव—वुन् कापि अतइत्वम् । २नदीभेदे स्त्री "अथ पश्चिमस्रोतां पञ्चयोजनमायताम् । गतावहां विकालाकृष्टां पिपासितां" पद्मपु॰ ३पृथ्व्यां मानुषादौ देविकातीरे भवः अण् । तत आगतः ठञ् इक तत्रभवे त्रि॰ ।

देविन् त्रि॰ दिव—णिनि । क्रीडाकारके "राजा भविष्णु नातिस्थाः कूटकोपरि देविनः" भाग॰ ।

देविय पु॰ अनुकम्पितो देवदत्तः वह्वच्सम्बन्धनामत्वात् घ द्वितीयादचः परस्य लोपः । अनुकम्पिते देवदत्ते ।

देविल त्रि॰ दिव देवने इलच् । १धार्मिके । अनुकम्पितो देवदत्तः इलच् देवियवत् । २अनुकम्पिते देवदत्ते पु॰

देवी स्त्री दीव्यति पतिरनिरुद्ध्य पद्देन यथाधिकारं व्यवहारयति सर्वान् दिव—णिच् अच् ङीप्, दीव्यति दिव—अच् पचादौ देवट् इति निर्द्देशात् टित्वात् ङीप्

देवस्य पत्नी ङीप् वा। १देवपत्न्यां "देवीनां दक्षिणायने" स्मृतिः। देवसेनाशब्दे उदा० दृश्यम्। २दुर्गायाञ्च धरणिः "नमो देव्यै महादेव्यै शिवायै सततं नमः" "देव्या यया ततमिदं जगदात्मशक्त्या" इति च देवीमाहात्म्यम्। "सकृत् कृत्वा महा पूजां देवीपादजलं पिबन्। न जातु जननीगर्भं गच्छेदिति विनिश्चयः" देवीभाग०। "अपराधं परं कृत्वा देवीभक्तस्य को नरः। सुखं लभेत यद्यपि भवेत् त्राता शिवः स्वयम्" इति देवीभाग०। ३कृताभिषेकायां राजमहिष्याम् अमरः। ४मूर्वायां ५पृक्कायां च मेदि०। ६द्विजस्त्रीणामुपाधिभेदे "देव्यन्ताश्च स्त्रियः सर्वा दास्यन्ताः शूद्रयोनयः" कर्मविपाकः। ७आदित्यभक्तायां ८लिङ्गिन्यां ९वन्ध्याकर्कोटक्यां १०शालपर्ण्यां ११महाद्रोण्यां १२पाठायां १३नागरमुस्तायाम्। १४स्गेशीरिकायां १५हरीतक्याम् १६अतस्यां १७श्यामानामखगे च स्त्री राजनि०। १८रविसंक्रान्तौ तत्कालस्य यथा देवीस्वरूपत्वम् तथा एकादशीत० निरणायि यथा "अतीतानागतो भोगो नाड्यः पञ्चदश स्मृताः। सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः। व्यवहारो भवेल्लोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः। काले विकल्प्यते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम्। पुण्यपापविभागेन फलं देवी प्रयच्छति। एकाधिकशतं तस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत्। धर्मादिष्वर्जिते ह्यायूराज्यं पुत्रसुखादि च। अधर्माद्व्याधिशोकादि विषुवायनसन्निधौ। विषुवेषु च यद्दत्तं जप्तं भवति चाक्षयम्। एवं विष्णुपदे चैव षडशीतिमुखेषु च" देवीपु०। "भोगोव्याप्तिः सूर्यसंक्रमणकालसन्निधाने पुण्यतमत्वमिति यावदिति कल्पतरुः। वस्तुतस्तु भुज्यत इति भोगो भोग्यः रविसंक्रमणे अतीतानागतः कालो भोग्यस्तन्निमित्तपुण्यपापजननयोग्य इति यावत्। अतएव पुण्यपापविभागेन फलमित्युपसंहृतम्। स कालः कियानित्याह। नाड्यः पञ्चदशेति उभयतः पञ्चदशदण्डपुण्यत्वं दिवा विष्णुपदीविषयमिति तिथितत्त्वे वक्ष्यते। सान्निध्यमित्यादिना तस्यैव कालस्य स्तुतिः। विकल्प्यते स्वभावात् प्रच्यवते। देवी संक्रान्तिकालस्वरूपा संक्रान्त्युपक्रमे देवीपुराण एव "समायनस्त्तुमासः पक्षोहश्च क्रमेण तु। स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता विभो!"। इत्यभिधानात् "कलाकाष्ठादिरूपेण परिणामप्रदायिनी" इति मार्कण्डेयपुराणाच्च" रघु०। तत्र कृताभिषेकायां राजमहिष्याम् "स्नातोऽनुलिप्तः सुरभिः स्रग्वी रुचिरभूषणः। स्नातां विशुद्धवसनां गच्छेद्देवीं सुभूषणाम्। न हि देवीगृहं गच्छेदात्मीयात् सन्निवेशनात्। अत्यर्थवल्लभोऽपीह विश्वासं स्त्रीषु न व्रजेत्। देवीगृहगतं भ्राता भद्रसेनममारयत्। मातुः शय्यान्तरे लीनं कारूषञ्चौरसं सुतम्। लाजान् विषेण संयोज्य मधुनेति विलोभितः। देवी तु काशीराजेन्द्रं निजघान रहोगतम्" कामं०नीति०।

देवीकोट पु० शोणितपुरे बाणासुरपुरे त्रिका०।

देवीन्धियक पु० देवीं धिया इत्याद्यप्रतीकशब्दोऽस्ति अत्र अनुवाके अध्याये वा गोषदा० वुन्। देवीं धियेत्याद्यप्रतीकयुक्ते अनुवाके अध्याये च।

देवीपुराण न० देव्यामाहात्म्यादियुक्ते उपपुराणभेदे

देवीभागवत न० देव्या माहात्म्यावेदकं भागवताख्यं पुराणम्। पुराणभेदे तस्योपपुराणत्वं कल्पान्तरे महापुराणत्वमिति उपपुराणशब्दे निर्णीतं तत्र दृश्यम्।

देवीमाहात्म्य न० ६त०। मार्कण्डेयपुराणान्तर्गते "सावर्णिः सूर्यतनय इत्यादिके सावर्णिर्भविता मनुरित्यन्ते त्रयोदशाध्यायात्मके ग्रन्थभेदे "श्रोष्यन्ति चैव ये भक्त्या देवीमाहात्म्यमुत्तमम्" मत्स्यपु०।

देवीरापसक पु० देवीराप इत्याद्यप्रतीकमस्त्यत्रानुवाके अध्याये वा गोषदा० वुन्। देवीराप इत्याद्यप्रतीकयुक्ते अध्याये अनुवाके च।

देवीसूक्त न० देव्याः तद्दैवताकं सूक्तरूपकसमुदायः। ऋग्वेदे शाकलसंहितायामतिप्रसिद्धे देवीदैवताके १सूक्तभेदे "रात्रिसूक्तं जपेदादौ मध्ये सप्तशतीं जपेत्। प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति क्रमात्" मरीचिकल्पः। तत्रैव पुरश्चरणप्रकरणे "कृष्णाष्टमीं समारभ्य यावत् कृष्णचतुर्दशीम्। इन्द्राक्षीस्तरमाजाप्यं पूर्वसंपुटितं ततः। एवं देव्या यथा प्रोक्तः पौरश्चरणिकः क्रमः। तदन्ते हवनं कुर्यात् प्रतिश्लोकेन पायसम्। रात्रिसूक्तं प्रतिऋचं तथा देव्याश्च सूक्तकम्। हुत्वान्ते प्रजपेत् स्तोत्रमादौ पूजादिकं मुने!" अत्र गुप्तवतीकारा आहुः। "पूर्वसंपुटितम् पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां रात्रिसूक्तदेवीसूक्ताभ्यां संपुटितम्" प्रतिश्लोकेनेति मन्त्रविभागोपलक्षणम् कात्यायन्यादितन्त्रोक्तसप्तशतीविभागग्रन्थस्य हवनादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन तेनैव वैधपदार्थनिर्णयावश्यमभावात्। रात्रिसूक्तदेवीसूक्ते च ऋग्वेदे

मार्कण्डेयसंहितायां प्रसिद्धे । तथेत्यनेन जपे क्रमप्रक्रमः संपुटाकारो निर्दिश्यते तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वात् । तस्य श्लोकपूरणमात्रार्थत्वं तु न न्याय्यम् । द्वाभ्यामपि सूक्ताभ्यां त्रिरावृत्तसप्तशतीहोमोत्तरमेव पाठक्रमानुसारेण होमः । "विश्वेश्वरीं जगद्धात्रीमिति" स्तवो रात्रिसूक्तम् । "नमोदेव्यै महादेव्यै इति" स्तवो देवीसूक्तमिति कश्चित् तन्न "प्रतिश्लोकं प्रतिसूक्तमिति" प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् ऋक्सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव रूढत्वप्रसिद्धेः । मत्स्यसूक्तमित्यादि कालिकातान्त्रिकव्यवहारस्य केवलयौगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन सूक्तपदस्य श्लोके लक्षणेत्युक्तिरपि साहसमात्रम् । सप्तशतीध्यानादिविधौ सूक्तद्वयान्तरपदयोः प्रतिनियतनिर्देशबलादेव लक्षणाव्यवस्थाया इव प्रकृते क्रमप्राया एव शक्तेर्व्यवस्थादार्ढ्यस्य कैमुतिकन्यायेनैव सिद्धेः । यदि त्वेवमालोच्यते "विश्वेश्वर्यादिकं सूक्तं दृष्टं तद्ब्रह्मणा पुरा । स्तुतये योगनिद्राया मम देव्याः पुरन्दर ! । महिषान्तकरीसूक्तं सर्वसिद्धिप्रदं तथा । देव्या ययादिकं दिव्यं दृष्टं देवैः सहर्षिभिः । देवि ! प्रपन्नार्तिहरे ! प्रसीदेत्यादिकं तथा । नारायणीस्तुतिनाम सूक्तं परमशोभनम् । असुर्याः स्तुतये दृष्टं ब्रह्माद्यैः सकलैः सुरैः । नमो देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदम्" इति विश्वफलितवेषण पाञ्चरात्रलक्ष्मीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां स्तोत्राणामपौरुषेयत्वस्य सिद्धान्तितत्वाच्च सूक्तत्वव्यवहारो युज्यत एवेति । तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लोकात् पूर्वं ब्रह्मोवाचेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाच्च । स्वं स्वाहेत्यारभ्यैव स्तोत्रारम्भः तस्य च योगनिद्रात्मकरात्रिदेवतत्वात् मरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश इति समाधेयं परं त्वेतत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरीमिति श्लोकेऽङ्गहोमदशायां न होतव्यम् । स्तोत्रान्तिमश्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न कार्यः । देवीसूक्तेऽपि त्रेधा विभागोऽङ्गहोमे न विधेयः प्रधानविधिशेषस्याङ्गविधावन्वयेन प्रतिसूक्तमिति पदे लक्षणाकल्पने मानाभावादित्यवधेयम्" । २नमोदेव्यै महादेव्यै इत्यादिके देवीमाहात्म्यस्य पञ्चमाध्यायस्थे देव्याः स्तुतिरूपे मालामन्त्रे च "स च वैश्यस्तपस्तेपे देवीसूक्तं परं जपन्" देवीमाहा० तत्र गुप्तवतीकारा आहुः "देवीसूक्तं बहृचेष्वतिप्रसिद्धमेकं, विश्वेश्वरीमित्यादीत्यन्ये च नोक्तमात्र्यर्थसप्रसिद्धमित्यन्ये । वस्तुतस्तु देवीसूक्तं नमोदेव्या इत्यादिकं पञ्चमाध्यायस्थं स्तुतिरूपं तत्र सर्वदेवताकूटस्थाया महालक्ष्म्याः स्तोत्रं सुम्भादिवधार्थिभिर्ब्रह्मादिभिर्देवैर्दृष्टं सर्वक्लेशपरिहारैश्वर्यादिफलकं तत्कामाभ्यां ताभ्यां जप्तम् अनुपदं श्रुतत्वात् बुद्धिसन्निहितत्वाच्चेदमेव देवीसूक्तपदेनात्र गृहीतुमुचितं सप्तशतीतन्त्रस्य सप्तमपटलार्थः इति प्रागेव निरूपितमित्यपरे "प्राणाद्यः संस्थितं बीजं व्योम बीजं हुताशनः । त्रिकोणबिन्दुनादाढ्यं प्रणवादि नमोऽन्तकम् । अम्बिकासिद्धिदं प्रोक्तं देवीसूक्तं परं स्मृतम्" इति क्वचित्पठिते ३मन्त्रभेदे च ।

देवृ पु० दिव–ऋ । देवरे स्वामिनः कनिष्ठभ्रातरि अमरः ।

देवेज् पु० देवं यजते यज–क्विप् । देवयष्टरि

देवेज्य पु० देवानामिज्यः पूज्यः । सुराचार्ये जीवे शब्दर० ।

देवेन्द्र पु० ६त० । सुरेन्द्रे शक्रे "त्वमेव देवेन्द्र ! सदा निगद्यसे" रघुः ।

देवेश पु० ६त० । १देवनियन्तरि परमेश्वरे २महादेवे च "भवतश्चापि देवेशो यत्र देवी च कीर्त्यते" भा०आ० ६२अ० । ३तत्पत्न्यां स्त्री ङीष् । "देवेशि ! भक्तिसुलभे ! परिवारसमन्विते ! । यावत्त्वां पूजयिष्यामि तावत्त्वं सुस्थिरा भव" तन्त्रसारः । ४विष्णौ पु० "देवेशो देवभृद्गुरुः" विष्णुस० देवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

देवेशय पु० देवे अधिष्ठातृतया शेते शी–अच् अलुक्स० । देवेषु अधिष्ठातृतया वासिनि १परमेश्वरे २विष्णौ च "अमृतेशय ! हिरण्येशय ! देवेशय ! कुशेशय !" भा०शा० ३४०अ० । [३गुग्गुलौ च पु० राजनि० ।

देवेष्ट त्रि० देवानामिष्टः । १देवानामभिलषिते २महामेदायां

देवोद्यान न० ६त० । देवानामुद्याने तच्चेन्द्रस्य नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजं सर्वतोभद्रमिति चत्वारि, त्रिकाण्डे तु वैभ्राजं मिश्रकं मिश्रकावणं चैत्ररथमिति चत्वारीति भेदः ।

देवौकस् न० ६त० । देवस्थाने सुमेरौ "राघवाश्वयदेवौकःशैलयोर्मध्यसूत्रगाः । रोहितकमवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" सूर्यसि० ।

देव्य न० देवस्य भावः ष्यञ् वेदे वा० न वृद्धिः । देवत्वे "महत्तद्देव्यस्य प्रवाचनम्" ऋ० ४।२६।१ "देव्यस्य देवत्वस्य प्रवाचनं प्रख्यापकम्" भा० ।

देश पु० दिशति दिश–अच् । भूगोलान्तर्गते विभागभेदे जनपदशब्दे विवृतिः । विस्तरस्तु देशावलीग्रन्थस्य प्रामाण्ये

तत्र दृश्यः। [देशचः। देश+स्वार्थे च। २देशशब्दार्थे

देशक त्रि० दिश–कर्त्तरि ण्वुल्। १उपदेष्टरि अनुशासके

देशकारा(री) स्त्री रागिणीभेदे सङ्गीतशास्त्रम्। इयं च मेघरागस्य भार्य्या

देशधर्म्म पु० देशानुरूपः धर्मः। देशोचितधर्मे स च "यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्य्यक्रमागतः" मनूक्तः "देशधर्म्मान् जातिधर्म्मान् कुलधर्म्मांश्च शाश्वतान्। पाषण्डगणधर्म्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान् मनुः" मनुः शास्त्रविरोधस्थले देशधर्म्मः परित्याज्यः यथाह आ०त० ख० ११७१ नारायणोपाध्यायः "वेदेष्वेव यद्यपि व्यवायोद्दृष्टः स्त्रीषु तु "ब्रह्मचारिणौ शियातामिति" ब्रह्मचर्य्यं विहितं तत्र ग्रन्थोक्तमेव कर्म कुर्य्यात् न देशधर्म्ममिति"।

देशना स्त्री दिश–णिच्–युच्। नियोगे शिक्षादौ "एकोद्दिष्टादिकृत्यादौ ह्यासन्नश्राद्धे देशना" ति०त०व्यासः।

देशपरिच्छिन्न त्रि० ३त०। अधिकरणैकदेशवर्त्तिनि अव्याप्यवृत्तिनि। यथा संयोगादि।

देशभाषा स्त्री देशप्रचलिता भाषा शा०त०। तत्तद्देशेषु प्रचलितभाषायाम् माद्भाषायाम्। "कथका देशभाषाश्च जल्पन्तोऽन्योन्यमाश्रिताः" भा०आ० ४६ अ०।

देशराजचरित न०गद्यपद्यमयात्मके चम्पूभेदे सा०द०

देशरूप न० दिश–कर्मणि घञ् देशस्य दिश्यमानस्य उचितस्य रूपम्। उचिते सम्भ्रमे अमरः "अधुना देशरूपेण यत्यप्रयोगेन भारत!" भा०शा०१०७अ०। देश+प्रशंसायाम् रूपप्। २प्रशंसिते देशे च।

देशाखी स्त्री रागिणीभेदे सा च हिन्दोलरागस्य द्वितीय भार्य्या संगीतशास्त्रम्।

देशान्तर न० अन्यो देशः मयू०स०। १देशभेदे तच्च स्मृतौ परिभाषितं यथाह वृहन्मनुः

"वाचो यत्र निभिद्यन्ते गिरिर्वा व्यवधायकः। महानद्यन्तरं यत्र तद्देशान्तरमुच्यते। देशनामनदीभेदान्निकटोऽपि भवेद् यदि। तत्तु देशान्तरं प्रोक्तं स्वयमेव स्वयम्भुवा। दशरात्रेण या वार्त्ता न श्रूयेताथवा पुनः"। वृहस्पतिः "देशान्तरं वदन्त्येके षष्टियोजनमायतम्। चत्वारिंशद्वदन्त्येके त्रिंशदेके तथैव च" "इत्युक्तमुनिवचनोक्तमागांदियोजनादिभेदानामव्यवस्थयैवं व्याख्यायते त्रिनयनैः शब्दे त्रिंशद् योजनाभ्यन्तरे, द्वितीयनैशब्दे तदुपरि, एकवैशब्दे चत्वारिंशद्योजनोपरि, वाग्गिरिमहानद्यन्तरितमेदाभावेऽपि षष्टियोजनोपरि, वेदेश्यमिति शुद्धिचिन्तामणिः" शु०त०रघु०। "देशान्तरगते प्रेते" शु०त० "क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा। योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदने" छ०त०शातातपः भूगोलस्थमध्यरेखातः पूर्वापरस्थे उत्तरदक्षिणस्थे वा योजनविशेषान्तररूपे चरखण्डे, २पदार्थे तत्स्वरूपं सि०शि० उक्तं तच्च चरशब्दे ८८८पृ० दर्शितम्। अधिकमत्र सि०शि० उक्तं तदादर्शितं दृश्यते

"यल्लङ्कोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशत् सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्यरेखा भुवः" मू०"अतोपपत्तिर्नाले इदानीं देशान्तरमाह" प्रमिता० "यत्र रेखापरे स्थानतुल्यः पलस्तत्रिजस्थानमध्यस्थितैर्योजनैः। खेटभुक्तिर्हता स्पष्टभूवेष्टनेनोद्धृता प्राग्गणं स्वं तु पश्चादृणं" मू० "अतोपपत्तिः राशिकेन गोलेऽभिहिता च। इदानीं देशान्तरघटिका आह" प्रमि० "प्राग्भूविभागे गणितोत्थकालाद्यनन्तरं प्रग्रहणं विधोः स्यात्। आदौ हि पश्चाद्विवरे तयोर्या भवन्ति देशान्तरनाडिकास्ताः। तद्घ्नं स्फुटं पष्टिहृतं कुवृत्तं भवन्ति देशान्तरयोजनानि। घटीगुणा षष्टिहृता द्युभुक्तिः स्वर्णं ग्रहे चोक्तवदेव कार्यम। अर्कोदयादूर्ध्वमधश्च ताभिः प्राच्यां प्रतीच्यां दिनपप्रवृत्तिः। ऊर्ध्वं तथाधश्चरनाडिकाभी रवावुदग्दक्षिणगोलयाते"मू०। "यः किल मध्यरेखाया अपरिज्ञानात् ततः प्राक् पश्चाद्वा स्थितोऽस्मीति न वेत्ति तेनैवं ज्ञातव्यम्। विधुग्रहणदिने घटिकायन्त्रेण स्पर्शकाले रात्रिगतं ज्ञेयम्। अथ च गणितेन स्पर्शकालो ज्ञेयः। गणितोत्थकालादनन्तरं प्रग्रहणं यदि दृष्टं तदा द्रष्टा रेखातः प्राग्भूविभागे। यतो द्रष्टा यथा यथा रेखातः प्रागव्रजति तथा तथा रेखोदयात् प्रागेवार्कोदयं पश्यति। इतोऽन्यथा चेत् तदा पश्चाद् द्रष्टा। दृग्ग्रहणगणग्रहणकालयोरन्तरं देशान्तरघटिकास्ताभिर्गणं षष्ट्या हृतं स्पष्टभूवेष्टनम्। एवमनुपाताद्देशान्तरयोजनानि। अथ वा किं योजनैः। यदि घटीषष्ट्या गतिर्लभ्यते तदा देशान्तरघटीभिः किमिति। एवं यत् फलमुत्पद्यते तत् प्राग्णं पश्चाद्धनमिति युक्तमुक्तम्। तथा प्राच्यां ताभिर्घटीभिर्दिनवारप्रवृत्तिरर्कोदयादूर्ध्वं भवति। प्रतीच्यां तु तस्मादधः। यतो लङ्कोदये वारादिः। अतएव च रवावुत्तरगोलस्थे चरार्द्धघटिकाभिरूर्द्धम्। यतस्तदोन्मण्डलं क्षितिजादूर्द्धम्। दक्षिणे

त्वधोऽतस्तत्नोदयादधो वारप्रवृत्तिरिति सर्वं निरवद्यम्" प्रमि० ।

देशिक त्रि० देशे प्रसितः ठन् । १पथिके हेमच० । देश उपदेशः तत्र प्रसितः । २गुर्वादौ "धर्माणां देशिकः साक्षात् स भविष्यति धर्मभाक्" भा०अ०१४७अ० ।

देशिन् त्रि०दिशति दिश–णिनि । १देशके स्त्रियां ङीप् सा च २तर्ज्जन्यां शब्दच० "कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" याज्ञ०

देशी स्त्री रागिणीभेदे सा च दीपकरागस्य भार्य्या

देशीय त्रि० देशे भवः गहा० छ । देशभवे "इति पाश्चात्त्य देशीयाः पठन्ति" रघु० "सुरते कर्णमूलेषु यच्च देशीय भाषया । दम्पत्योर्जल्पितं मन्दं मन्मनं तद्विदुर्बुधाः" कामशास्त्रम् ।

देशित त्रि० दिश–णिच् कर्मणि क्त । उपदेशप्रेरिते "काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः । उपघातप्रधानत्वाच्च श्वादिभ्योऽपि रक्षति" मीमांसाकारिका ।

देशीयवराडी पु० रागिणीभेदे "देशीयवराडीरूपक तालेन गीयते" गीतगो०

देश्य त्रि० दिश–कर्मणि ण्यत् । १उपदेश्ये २पूर्वपक्षे न० शब्दरत्ना० देशे भवः दिगा० यत् । ३देशभवे त्रि० अस्य च कर्मधारये तत्पुरुषे उत्तरपदस्थस्य वर्ग्या०आद्युदात्तता ।

देष्ठ त्रि० अतिशयेन दाता दातृ+अतिशायने इष्ठन् तृणोलोपे गुणः । दातृतमे "वसुदेष्ठः सुन्वते भुवः" ऋ०८।६६।६

देष्णु त्रि० दा–इष्णुच् गुणः । दातरि उज्ज्वल०

देह पु०न० दिह–घञ् । १शरीरे स च स्थूलसूक्ष्मकारणभेदात् त्रिविधः । अङ्गशब्दे गात्रशब्दे च विवृतिः सूक्ष्मदेहस्यैव भोगो ब्रह्मवैवर्त्तपु० दर्शितो यथा तत्र यमं प्रति सावित्रीप्रश्नः "स्वदेहे भस्मसाद्भूते यान्ति लोकान्तरं नराः । केन देहेन वा भोगं भुञ्जते च शुभाशुभम् । देहो वा किंविधो ब्रह्मन् ! तन्मे व्याख्यातुमर्हसि" तत्र यमस्योत्तरम् "शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् । पृथिवी वायुराकाशस्तेजस्तोयमिति स्फुटम् । देहिनां देहबीजञ्च स्रष्टुः सृष्टिविधौ परम् । पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् । स कृत्रिमो नश्वरश्च भस्मसाच्च भवेदिह । वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवः पुरुषः कृतः । बिभर्त्ति सूक्ष्मदेहन्तं तद्रूपं भोगहेतवे । स देहो न भवेद्भस्म ज्वलदग्नौ यमालये । जलेन नष्टो देहो वा प्रहारे सुचिरे कृते ।

न शस्त्रे च नास्त्रे च न तीक्ष्णकण्टके तथा । तप्तद्रवे तप्तलौहे तप्तपाषाण एव च । प्रतप्तप्रतिमाश्लेषेऽप्यत्यूर्द्ध्वपतनेऽपि च । न च दग्धो न भग्नश्च भुङ्क्ते सन्तापमेव च । कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम्" स्थूलश्च नश्वरः । "अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः" गीता । सूक्ष्मादित्रैविध्यं सां०का०त०कौ०

"सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः । सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते" सां०का० "त्रिधा विशेषाः स्युः । तान् विशेषप्रकारानाह सूक्ष्मा इत्यादि सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः (१) मातापितृजाः षाट्कौशिकाः तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतस्तु स्नाय्वस्थिमज्जान इति षट्कोशाः । प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभूतानि तैः सह सूक्ष्मशरीरमेकोविशेषः मातापितृजो द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः । महाभूतानां च घटादीनां निवेशः इति । सूक्ष्ममातापितृजयोर्द्वयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां विशेषाणां मध्ये ये ते नियताः, नित्याः मातापितृजा निवर्त्तन्ते रसान्ता वा भस्मान्ता वा विडन्ता वेति सूक्ष्मशरीरं विभजते" त०कौ०

"पूर्वोत्पन्नम(स)सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् । संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम्" सां०का० प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् अस(श)सक्तव्याहतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ आदिसर्गात् आ च महाप्रलयादवतिष्ठते । महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशेन्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं शान्तघोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्वस्त्वेतदेव शरीरं भोगायतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन षाट्कौशिकेन शरीरेणेत्यत आह संसरतीति उपात्तमुपात्तं षाट्कौशिकं शरीरं जहाति हायं हायं चोपादत्ते कस्मात् ? निरुपभोगं यतः, षाट्कौशिकं शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति । ननु धर्माधर्मनिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्मज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानैश्वर्याणि भावास्तदन्विता बुद्धिः तदन्वितञ्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं यथा सुरभिचम्पककुसुमसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितम्भवति तस्माद्भावैरधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधानमिव महाप्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह

लिङ्गम् अर्थं गमयतीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः" त०कौ०। परिकल्पिता इत्यस्य अनुमिता इत्यर्थः तत्प्रयोगश्च परलोके कर्मफलभोगः स्थूलदेहविनाशेऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलदेहारब्धकण्ठ्यादिजनितस्य यज्ञस्य स्वदेहेनैव भोगवत् यद्यत् स्वदेहारब्धकर्मफलं तत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण अन्यथा कृतहान्यकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कवाक्यानुसन्धातव्यः।

"किन्तु देहमयोनिजम्" भाषा० "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः" शा०भा०कारिका "देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा। तथा देहान्तरप्राप्तिः" गीता। उत्पत्तिस्थानभेदेन देहश्चतुर्विधः "देहश्चतुर्विधोज्ञेयो जन्मोत्पत्तिभेदतः। उद्भिज्जः स्वेदजोऽण्डजोत्थश्चतुर्थश्च जरायुजः" राघवभट्टधृतवाक्यम्। ज्योतिषोक्ते २लग्ने च "देहाधीशः स्वगेहे बुधगुरुकविभिः संयुतो वीक्षितो वा" जातका०। दिह—भावे घञ्। ३लेपने पु०

देहकर्त्तृ त्रि० देहं करोति कृ—तृच्। १देहकारके पृथिव्यादिभूते २ईश्वरे ३सूर्ये च पु० कर्मसाक्षित्वात्तयोस्तथात्वम् "देहकर्त्ता प्रशान्तात्मा विश्वात्मा विश्वतोमुखः" भा०व० ३अ०। सूर्यनामोक्तौ।

देहकृत् त्रि० देहं करोति कृ—क्विप्। १देहकारके पृथिव्यादिभूते। २परमेश्वरे पु० "स एष भगवान् देवः" इत्युपक्रमे "देहकृत् देहभृत् देही" भा०अनु० १४अ० ईशस्तुतिः। [(पाखा) शब्दच०।

देहकोष पु० देहस्य कोष इव। देहावरके खगानां पक्षे

देहक्षय पु० देहस्य क्षयो यस्मात्। १रोगे शब्दच०। ६त०। २देहस्य नाशे च।

देहज पु० देहात् जायते जन—ड। १तनुजे पुत्रे "द्वैपायनादनवरो महिमत्वे तस्य देहजः"। २पुत्र्यां स्त्री। ३देहजातमात्रे त्रि० "अहितो देहजो व्याधिर्हितमारण्यमौषधम्" उद्भटः।

देहद पु० देहं दायति शोधयति देहं देहपुष्टिं ददाति रसायनेन वा दै—शोधने दा—दाने वा क। १पारदे राजनि०। २देहदातरि त्रि०।

देहधारक न० देहं धारयति धारि—ण्वुल्। १अस्थ्नि देहधारिणि २शरीरिमात्रे त्रि०। णिनि। देहधारिन् तत्रार्थे स्त्रियां ङीप्। "संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी" ति०त० स्क०प्रभा०ख०।

देहधि पु० देहोऽधीयतेऽत्र धा—आधारे कि। देहाधारे खगानां देहावरके पक्षे (पाखा) शब्दचन्द्रिकाकोषः।

देहध्रुज् पु० ध्रज—गतौ क्विप्। प्राणवायौ "वायुर्यो वक्त्रसञ्चारी स प्राणो नाम देहध्रुक्" सुश्रु०। २देहधारकमात्रे मनुष्यादौ त्रि०।

देहभुग् त्रि० देहे भुङ्क्ते कर्मफलानि भुज—क्विप्। १देहाभिमानिनि जीवे। देहं भुङ्क्ते भोजयति कर्मसाक्षित्वात् भुज—अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप्। २सूर्ये पु० "देहभुग् देहिनां गतिः" भा० अनु० १४ अ० सूर्यनामोक्तौ।

देहभृत् पु० देहं बिभर्त्ति स्वकर्मानुसारेण भृ—क्विप्। स्वस्वकर्मानुसारेण देहाधिष्ठातरि कर्मात्मनि १जीवे। "कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ बन्धमोक्षैः संयुज्यते" शा०प०भा०धृतवाक्ये तस्य कर्मयोगेन देहसम्बन्धरूपस्य बन्धस्योक्तेस्तथात्वम्। "धिगिमां देहभृतामसारताम्" रघुः।

"मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहमित्याद्यभिमानेनाबाधितेन देहं कर्माधिकारहेतुं वर्णाश्रमादिरूपं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं स्थूलसूक्ष्मशरीरेन्द्रियसङ्घातं बिभर्त्ति अनाद्यविद्यावासनावशात् व्यवहारयोग्यत्वेन, कल्पितमसत्यमपि सत्यतया स्वभिन्नमपि स्वाभिन्नतया पश्यन् धारयति पोषयति वेति देहभृत्। २विवेकज्ञानशून्ये अविद्यावति कर्त्तृत्वाभिमानिनि। स च त्रिविधः। रागादिदोषप्राबल्यात् काम्यनिषिद्धादियथेष्टकर्मानुष्ठायी मोक्षशास्त्रानधिकार्येकः १। अपरस्तु यः प्राक्तनः सुकृतवशात् किञ्चित् प्रक्षीणरागादिदोषः सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुमशक्नुवन् निषिद्धानि काम्यानि च परित्यज्य नित्यानि नैमित्तिकानि च कर्माणि फलाभिसन्धित्यागेन सत्त्वशुद्ध्यर्थमनुतिष्ठन् गौणसन्न्यासी मोक्षशास्त्राधिकारी द्वितीयः २। ततो नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानेनान्तःकरणशुद्ध्या समुपजातविविदिषः श्रवणादिना वेदनं मोक्षसाधनं सम्पिपादयिषुः सर्वाणि कर्माणि विधितः परित्यज्य ब्रह्मनिष्ठं गुरुमुपसर्पति विविदिषासन्न्यासिसमाख्यस्तृतीयः ३।

देहम्भर त्रि० देहं बिभर्त्ति भृ—बा० खच् मुम् च। देहपोषके "जनेषु देहम्भरवार्त्तिकेषु" भाग०५।५।४

देहयात्रा स्त्री देहस्य लोकान्तरे यात्रा, देहरक्षार्थं यात्रा उद्यमादि वा। १यमपुर्य्यादिगमने मरणे २देहरक्षार्थं भोजनादौ च मेदि० "अयं देहयात्रामात्रार्थमिच्छानिच्छापरेच्छाप्रापितानि सुखदुःखलक्षणान्यारब्धफलान्य-

नुभवम्" वेदान्तसा० "अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया शुश्रू-षया चार्षया देहयात्रया" भाग०४।२३।१७ आर्षः टाप्।

देहला स्त्री देहं मुखलेपं राति ददाति सेवनात् रा–क टस्य लः। मद्ये मद्यच०।

देहलि(ली) स्त्री देहं लेपनं लाति गृह्णाति आधारत्वेन ला–बा० क्रि वा ङीप्। द्वारपिण्ड्याम् (टेचोयाल) शब्दर०। "विन्यस्यन्ती भुवि गणनया देहलीदत्तपुष्पैः" मेघदू०। अमरादौ कुत्सान्तपाठः स च पु०।

देहवत् त्रि० देह+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। देहात्माभिमानिनि जीवे "अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते" गीता।

देहवायु पु० देहस्थो वायुः। प्राणादिवायुपञ्चके त्रिका०।

देहसाम्य न० ६त०। अङ्गानां समत्वे। तल्लक्षणसक्तं यथा "अङ्गानां समतां विद्यात् समे ऋज्वावि वीयते। नो चेच्चैव समानत्वमृजुत्वं शुष्कवृक्षवत्" शब्दार्थचि० धृतवाक्ये।

देहसार पु० ६त०। मज्जनि धातौ राजनि०।

देहातीत प० देहं देहाध्यासमतीतः। घटादिवत् देहस्य दृश्यत्वेन तदभिमानशून्ये विदुषि।

देहात्मवादिन् पु० देहमात्मानं वदति वद–णिनि। चार्वाके तस्य यथा देहात्मवादित्वं तथा चार्वाकशब्दे २८९१ पृ० दर्शितम्।

देहात्मप्रत्यय पु० देहस्यात्मतया प्रत्ययः। देहे आत्मत्वेनाभिमाने "देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वाऽऽत्मनिश्चयात्" शा०भा०धृ० कारिका

देहाध्यास पु० देहस्य तद्धर्मस्य वा आत्मतया तद्धर्मतया वा अध्यासः भ्रमः। देहधर्मस्य मनुष्यत्वादेरात्मधर्मतया बोधे। यथा मनुष्योऽहं कृशोऽहं गौरोऽहमित्यादि देहधर्मस्य आत्मनि भ्रमः।

देहिका स्त्री दिह–ण्वुल्। कीटभेदे उपजिह्विकायां त्रिका०

देहिन् स्त्री देहाः सर्वे भूतभविष्यद्वर्त्तमाना अगन्यावड्-वर्तिनोऽस्य सन्तीति इनि। १देहतादात्म्याध्यासापन्ने जीवे; एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात्सूक्ष्मदेहोपाधिरात्मा देहीत्युच्यते। २देहाभिमानादर्शिनि च। जीवस्य विद्वांश्चेत् प्रत्यगेव परमेष्ठे तत्पूजापरिभवादिभिरप्रहृष्टाक्षविषीदन्नहङ्कारममकारशून्यस्तिष्ठति। अज्ञो हि देहतादात्म्याभिमानाद् देहमात्मतयाऽभिमन्यमानः देहाधिकरणमेवात्मनोधिकरणं मन्यमानो दृष्टे भूमा-

वाधने वाङ्मात्रे इति मन्यते न तु देहे भाने इति "देहिनामदृश्योगमंशकाम्" माघः।

दै शोधने भ्वा०पर०सक० शुद्धौ अक० अनिट् पित् तेन न घुसंज्ञा। दायति अदासीत् ददौ दायात् दायते दातः। दातिः। [सितो गौरः" अमरः।

अव+अतीभावे अक० आवदायति शुक्लीभवति "अवदातः

दैतेय पुंस्त्री दितेरपत्यं ढक्। दितेरपत्ये असुरे अमरः। "दैतेयाश्चाप्यदैतेयाः परस्परजयैषिणः" हरिवं०२१४ अ०। स्त्रियां ङीप्। "दैतेयी चासुरी प्रजा" भा०आ० २१७अ०।

दैत्य पु० दितेरपत्यं ण्य। दितेरपत्ये अमरः। "दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम्" मनुः। योपधत्वात् जातावपि स्त्रियां टाप्। [दैत्यगुरुस्तृतीये" ह०सं० १०४अ०।

दैत्यगुरु पु० ६त०। शुक्राचार्ये अमरः। "प्रज्ञुपयात

दैत्यदेव पु० ६त०। १वरुणे त्रिका०। २वायौ हेम०।

दैत्यद्वीप पु० गरुडात्मजभेदे "दैत्यद्वीपः परिद्वीपः सारसः पद्मकेतनः" भा०उ० १०० अ० गरुडात्मजोक्तौ

दैत्यधूमिनी स्त्री तारादेव्यर्चनाङ्गे मुद्राभेदे "ताराचने विशेषास्तु कथ्यन्ते पञ्च मुद्रिकाः। योनिश्च भूतिनी चैव बीजाख्या दैत्यधूमिनी। लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्च मुद्रा विलोकिताः" तन्त्रसारे उद्दिश्य "दानवधूमकेतुपरनामतया सा लक्षिता यथा"परिवर्त्य करौ स्पष्टौ कनिष्ठाकृष्टमध्यमे। अनामायुगलं चापस्तर्ज्जनीयुगलं पृथक्। अन्योऽन्यं निविडं बद्धाङ्गुष्ठाग्रेऽनामिकां ततः। दानवधूमकेत्वाख्या मुद्रैषा कथिता प्रिये!"।

दैत्यनिसूदन पु० दैत्यान् निसूदयति हिनस्ति नि+सूदि–णिच–ल्यु। विष्णौ तस्य दानवारित्वात्तथात्वम्।

दैत्यपति पु० ६त०। हिरण्यकशिपौ। "प्राणच्छिदां दैत्यपतेर्नखानाम्" माघः।

दैत्यपुरोधस् पु० ६त०। शुक्राचार्ये हारा० "जिगीषया ततो देवाववृरेऽङ्गिरसं मुनिम्। पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे" भा०आ० ७६अ० तस्यासुरपौरोहित्यवरणसक्तम्। दैत्यपुरोहितादयोऽप्यत्र।

दैत्यपूज्य पु० ६त०। शुक्राचार्ये "कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये" ह०सं० ८अ०।

दैत्यमातृ स्त्री ६त०। कश्यपपत्न्यः कलत्रे १दितौ उपचारात् तेषां विमातृषु २अदित्यादिषु तत्कलत्रेषु च "अदितिर्दितिर्दनुश्चैव सिंहिका दैत्यमातरः" हरिवं० १६८अ०।

दैत्यमेदज पु॰ दैत्यस्य मेदात् जायते जन–ड । १गुग्गुलौ २पृथिव्यां स्त्री राजनि॰ मधुकैटभमेदजातत्वात्तस्यास्तथात्वम्

दैत्ययुग न॰ ६त॰ । दैत्ययुगमत् द्वादशसहस्रपरिमितवर्षेषु ब्रह्मा-र्थकल्पतः । दैवयुगशब्दे दृश्यम् ।

दैत्या स्त्री दितेरियम् यत् टाप् । १सुरायां त्रिका॰ २सुरा-मांसगन्धद्रव्ये अमरः । ३चण्डौषधौ मेदि॰ योपधत्वात् जातावपि टाप् । ४दैत्यजातिस्त्रियाम् । [मेदि॰ ।

दैत्यारि पु॰ ६त॰ । १विष्णौ अमरः । २देवतामात्रे च

दैत्याहोरात्र पु॰ ६त॰ । मानुषे वर्षे ब्रह्मार्थकल्पतः तस्मा-नस्य देवमानतुल्यत्वात्तथात्वम् ।

दैत्येज्य पु॰ ६त॰ । दैत्यगुरौ शुक्राचार्ये । [भवे त्रि॰ ।

दैन न॰ दीनस्य भावः । १दीनत्वे दिने भवः अण् । २दिन-

दैनन्दिन त्रि॰ दिनं दिनं भवः वीप्सायां द्वित्वम् कात्यन्त-संयोगे द्वितीया ततो भवार्थे अण् अपि परे द्वितीय विभक्तेर्लुक मध्यस्थायास्तु प्रत्ययपरत्वाभावान्न लुक् । दिने दिने भवे प्रत्यहं भवे "एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्म स्त्रैलोक्यवर्तनः । तिर्यङ्नृपितृदेवानां सम्भवोयत्र कर्मभिः" भाग॰ ३।११।२७।

दैनन्दिनप्रलय पु॰ ६त॰ । ब्रह्मणः स्वमानानुसारेण प्रतिदि-नावसाने सर्वभूतवस्तूनां लये प्रलयविशेषे "चतुर्दशेन्द्राव-च्छिन्नं ब्रह्मणो दिनमुच्यते । तावती ब्रह्मणो रात्रिः सा च ब्राह्मी नृणां नृप ! । कालरात्रिश्च सा ज्ञेया वेदेषु परिकीर्तिता । एवं सप्तकल्पजीवी मार्कण्डेयो महातपाः । ब्रह्मलोकादधः सर्वे लोका दग्धाश्च तत्र वै । उत्थितेनैव सहसा सङ्कर्षणमुखाग्निना । चन्द्रार्कब्रह्मपुत्राश्च ब्रह्म लोकं गता ध्रुवम् । ब्रह्मरात्रे व्यतीते तु पुनश्च सहजे विधिः । तस्य ब्राह्म्यां निशायाञ्च क्षुद्रप्रलयसम्भवः । एव त्रिंशद्दिवारात्रैर्ब्रह्मणो मास एव च । वर्षं द्वादश-मासैश्च ब्रह्मसम्बन्धि चैव हि । एवं परिमितानन्दे च गते च ब्रह्मणो नृप । दैनन्दिनस्तु प्रलयो वेदेषु परिकी-र्तितः । अहोरात्रश्च स प्रोक्तो वेदविद्भिः पुरातनैः । तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिदिगीश्वराः । आदित्या-वसवो रुद्रा मन्विन्द्रा मानवादयः । ऋषयो मुनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसादयः । मार्कण्डेयो लोमशश्च पेचक श्चिरजीविनः । इन्द्रद्युम्नश्च नृपतिश्चाकूपारश्च कच्छपः । नाडीजङ्घो वकश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै । ब्रह्मलोका-दधः सर्वे लोका नागालयास्तथा । ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकादधस्तथा । गते दैनन्दिने ब्रह्मा लोकांश्च सहजे पुनः । एवं शतायुःपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः" ब्र॰ वै॰ पु॰ ।

दैनिक त्रि॰ दिने भवः "कालाट् ठञ्" पा॰ ठञ् । दिनभवे स्त्रियां ङीप् । सा च दिने क्रियमाणकर्मभृतौ शब्दमा॰ ।

दैर्घवरत्र पु॰ दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः कूपः अण् । दीर्घरज्ज्वा-कृष्टजलसाधनेन निष्पादिते कूपे ।

दैर्घ्य न॰ दीर्घस्य भावः ष्यञ् । दीर्घतायाम् ।

दैन्य न॰ दीनस्य भावः ष्यञ् । १दीनत्वे, कार्पण्ये च । "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादि कृत्" सा॰ द॰ उक्ते २व्यभिचारिगुणभेदे च "दैन्यचिन्तामुनिश्वासवैवर्ण्यो-च्छ्वसितादिकृत्" सा॰ द॰ "इन्दोर्दैन्यं त्वदनुसरणक्लिष्ट कान्तेर्बिभर्त्ति" मेघ॰ ।

दैलीपि पु॰ दिलीपस्यापत्यम् इञ् । दिलीपापत्ये ततः तौल्वल्या॰ युवप्रत्ययस्य फको न लुक् । दैलीपायन-स्तदीय युवापत्ये ।

दैव त्रि॰ देवादागतः अण् । १भाग्ये फलोन्मुखे शुभाशुभकर्मणि "दैवाधीनं जगत्सर्वं जन्मकर्म शुभाशुभम् । संयोगाश्च वियोगाश्च न च दैवात् परं बलम् । कृष्णायत्तञ्च तद्दैवं स दैवात् परतस्ततः । भजन्ति सततं भक्ताः परमात्मानमीश्वरम् । दैवं वर्द्ध-यितुं शक्तः क्षयं कर्तुं स्वलीलया । न दैवबद्धस्तद्भक्त-श्चाविनाशी च निर्गुणः" इति ब्र॰ वै॰ गणे॰ । मनुरुवाच । "दैवे पुरुषकारे च किं ज्यायस्तद्ब्रवीहि मे । अत्र मे संशयो देव ! छेत्तुमर्हस्यशेषतः" मत्स्य उवाच "स्वमेव कर्म दैवाख्यं विद्धि देहान्तरार्जितम् । तस्मात् पौरुषमेवेह श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः । प्रतिकूलं तथा दैवं पौरुषेण विहन्यते । मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यमुत्थान शालिनाम् । येषां पूर्वकृतं कर्म सात्त्विकं मनुजोत्तम ! । पौरुषेण विना तेषां केषाञ्चिद्दृश्यते फलम् । कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् । कष्टेन कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् । पौरुषेणाप्यते राजन् ! मार्गितव्यं फलं नरैः । दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुष वर्जिताः । तस्माद्धि कालसंयुक्तं दैवं सफलं भवेत् । पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव ! । दैवं पुरुष कारश्च कालश्च मनुजोत्तम । त्रयमेव मनुष्यस्य पि-ण्डितं स्यात् फलावहम् । कृषेर्वृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन । तस्मात् सदैव कर्तव्यं सधर्मपौरुषं नृभिः । एवन्ते

प्राप्नुवन्तीह परलोके फलं शुभम्। नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् न च दैवपरायणाः। तस्मात् सर्वैव यत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत्। त्यक्त्वालसान् दैवपरान् मनुष्यानुत्थानयुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः। अन्विष्य यत्नाद्वृणुते नृपेन्द्र! तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम्" मत्स्यपु० १६५ अ०। "तृणं वज्रायते मूर्खं वज्रं चैव तृणायते। बलवान् बलहीनश्च दैवस्य गतिरीदृशी" "उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीर्दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति" नीतिमाला "दैवायत्तं कुले जन्म ममायत्तं हि पौरुषम्" वेणीसं० देवस्येदम् देवाद्यञञौ पा० अञ्। २दैवसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" गीता। "दैवी विचित्रा गतिः" उद्भटः। ३गीतोक्ते सम्पद्भेदे स्त्री "अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः। दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम्। अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम्। दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम्। तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता। भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य पाण्डव!। दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता" गीता देव एवायम् अञ्। ४मनूक्ते विवाहभेदे पु० "ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः" इत्युद्दिश्य "यज्ञे तु वितते सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते। अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते" इति लक्षितम् "सुतादानं तन्निमित्तयज्ञपूर्णमिति तात्पर्य्यार्थः। विवाहानां ब्रह्मदेवादिदेवताकत्वाऽभावेन इवार्थगर्भितार्थकता कुल्लूकभट्टेनोक्ता। देवो देवताऽस्य अञ्। ५मनूक्ते अङ्गुल्यग्ररूपे आचमनाङ्गे तीर्थभेदे आचमनोपक्रमे "अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते। कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवतीर्थं तयोरधः" कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च। प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात्" याज्ञवल्क्योक्तेरङ्गुल्यग्रस्यैव तथात्वम्। इदमर्थे अञ्। ६देवसम्बन्धिनि देवसर्गरूपे सर्गभेदे दैवसर्गश्चाष्टविधो "विबुधाः१ पितरो२ऽसुराः३ गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा४ यक्षरक्षांसि चारणाः५ भूतप्रेतपिशाचाश्च६ विद्याध्राः७ किन्नरादयः८ भाग० ३। १०।२६ श्लो०। साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यान्तु अन्यविधैवाष्टविधतोक्ता यथा "अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति। मानुषश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः" सां० का० "ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रगान्धर्वराक्षसपैशाच इत्यष्टविधो दैवः सर्गः" सं० कौ०। देवो देवभेदो देवताऽस्य अञ्। ७श्राद्धभेदे देवताभेदोद्देशेन कर्तव्ये श्राद्धभेदे न०। तच्च पितृश्राद्धात् पूर्वं कर्त्तव्यता मनुनोक्ता यथा "दैवकार्य्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते। दैवं हि पितृकार्य्यस्य पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्। तेषामारक्षभूतं तु पूर्वं दैवं नियोजयेत्। रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम्। दैवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत्। पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः"। देवलोऽपि "यत्तत्र क्रियते कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति। तत्सर्वं तत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्विकम्" आसनगन्धादिदाने दैवपूर्वकतां पैतृश्राद्धे विधत्ते च। श्राद्धभेदे देवताभेदाश्च नि०सि० निरूपिताः कस्यचिच्छ्राद्धस्य चादैवपूर्वकता चोक्ता यथा

हेमाद्रौ शङ्खबृहस्पती "इष्टिश्राद्धे क्रतुदक्षौ सत्यौ नान्दीमुखे वसुः। नैमित्तिके कामकालौ काम्ये च धुरिलोचनौ। पुरूरवार्द्रवौ चैव पार्वणे समुदाहृतौ" तत्रैव "उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुर्ये द्विजातयः। अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः। आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा महाबलाः। ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते" इति। इष्टिश्राद्धं प्रतिष्ठाविहितमित्युक्तमिति कल्पतरुः। आधानादिकर्माङ्गमित्यन्ये। नैमित्तिकमेकोद्दिष्टम् "एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते" भविष्योक्तेः एतच्च यद्यपि "एकोद्दिष्टं दैवहीनमिति" तत्र वैश्वदेवनिषेधस्तथापि "नवश्राद्धे द्वादशमासिके च कामकालौ स्मृतौ" "नवश्राद्धं दशाहानि नवमिश्रन्तु षडृतून्। अतःपरं पुराणं वै त्रिविधं श्राद्धमुच्यते। यस्मिन्नेव पुराणे ना विश्वेदेवा न लेभिरे। आसुरं तद्भवेच्छ्राद्धं हुतं मन्त्रविवर्जितम्" इति बह्वृचपरिशिष्टात्। एतच्च बह्वृचानामेव। तेन तेषामेवोक्तेः अन्येषां तु नात्र विश्वेदेवा कात्यायनोक्तेः सर्वेषामेवेति पृथ्वीचन्द्रोदयः। अन्ये तु नैमित्तिकं सपिण्डीकरणमाहुः। भविष्ये यद्यप्येकोद्दिष्टं तच्छब्देनोक्तं तथापि "तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मान् भोजयेद्द्विजानिति" तत्रैव विश्वेदेवनिषेधात्। यद्यपि सपिण्डीकरणेऽप्यत्र एकोद्दिष्टत्वं तथापि "सपिण्डीकरणं श्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेदिति" वचनात्तत्परत्वम्। हेमाद्रावादित्यपुराणे "विश्वेदेवौ क्रतुदक्षौ सर्वास्विष्टिषु कीर्त्तितौ। नित्यं नान्दीमुखे श्राद्धे वसुसत्यौ च पैतृके। नवान्नलम्भने देवौ

कामकामी सदैव हि । अपि कन्यागते सूर्ये श्राद्धे च भरिणीयमी । पुष्करार्द्रवौ चैव विश्वेदेवौ तु पार्वणे" । क्वचित् विश्वेदेवापवादमाह हेमाद्रौ शातातपः "नित्यं श्राद्धमदैवं स्यादेकोद्दिष्टं तथैव च । मातुः श्राद्धं च युग्मैः स्याददैवं प्राङ्मुखैः पृथक् । योजयेद्दैवपूर्वाणि श्राद्धान्यन्यानि यत्नतः" नान्दीश्राद्धे भिन्नप्रयोगपक्षे मातुः श्राद्धमदैवमिति हेमाद्रिः । तत्र देवसम्बन्धिनि । "होमोदैवो बलिर्भौतो ब्राह्मणोऽतिथिपूजनम्" मनुः । दिवि भवः अण् । द्युलोकभवे त्रि०।

दैवक पु० देव एव दैवः स्वार्थे क । १देवे "सर्वभूतानि सदैवकानि प्रत्येऽजयत् खाण्डवे सव्यसाची" भा०व०४०अ० । देवकस्यापत्यं स्त्री अण् ङीप् । २देवकनृपस्यापत्यस्त्रियां वसुदेवपत्नीभेदे श्रीकृष्णस्य मातरि स्त्री । [ष्यत्र ।

दैवकीनन्दन पु० ६त० । वासुदेवे श्रीकृष्णे दैवकीसुतादयोऽ-

दैवकोविद त्रि० दैवे शुभाशुभसूचकहेतौ कोविदः । दैवज्ञे शब्दरत्ना० स्त्रियां टाप् ।

दैवक्षत्रि पु० क्रोष्टुवंश्ये देवक्षत्रस्यात्मजे नृपभेदे "तस्मात् करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः । देवक्षत्रः सुतस्तस्य दैवक्षत्रिर्महायशाः" हरिवं० ३७अ०।

दैवचिन्तक पु० दैवं लक्षणेन शुभाशुभं चिन्तयति चिन्ति-ण्वुल् । दैवज्ञे तल्लक्षणादिकं वृ०सं० २अ० उक्तं तच्च २५०० पृ० गणकशब्दे दर्शितम् दैवविदादयोऽप्यत्र ।

दैवज्ञ त्रि० दैवं जानाति ज्ञा-क । १दैवचिन्तके प्रश्नादिना शुभाशुभनिरूपिकायां विप्रस्त्रियां २स्त्रियां स्त्री ३सङ्कीर्णजातिभेदे गणकशब्दे २५०२पृ०दृश्यम् तज्जातिप्राप्तिहेतुश्च ब्रह्मवै० प्र० खण्डे उक्तो यथा

"शास्त्रलोकादिव्यापारी रसादिविक्रयी च यः । स याति नामवेद्यत्व नागैर्वेष्टित एव च । वसेत् सलोम मानावद्ध तत्रैव नागदंशितः । ततो भवेत् स गणको वैद्यश्च सप्तजन्मसु । गोपश्च चर्मकारश्च स्वर्णकारस्ततः शुचिः" स च अपकृष्टजात्याश्रयः "अग्रदाग्नदो भट्टदैवज्ञादि" प्रा०वि० अग्रदानिशब्दे दृश्यम् तस्य च नक्षत्रसूचकत्वदोषेण दूषितत्वादपकृष्टत्वम् ।

दैवत न० देवतैव स्वार्थे अण् । देवतायां "दैवतैरपकल्पन्ते सदूरमतिवेगिताः" कु० वि० "किमेकं दैवतं लोके" विष्णुसं० "ब्राह्मणो दैवतं महत्" मनुः "ब्राह्मणाः सम्भवेनैव देवानामपि दैवतम्" मनुः । अस्य अमरे पुंनपुंसकतोक्तावपि कविभिः पुंस्त्वेनाप्रयुक्तत्वात् तत्प्रयोगे अप्रयुक्तताख्यः काव्यदोष इति काव्यप्र०आह स्म यथा "यथायं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते । तथामन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा" अत्र दैवतशब्दः "दैवतानि पुंसि वा" इत्याम्नातोऽपि न कैश्चित् प्रयुज्यते । "आर्षं छन्दो दैवतञ्च विनियोगस्तथैव च" इत्युद्देशे योगियाज्ञ० "यस्य यस्य तु मन्त्रस्य उद्दिष्टा देवता तु या । तदाकारं भवेत्तस्य दैवतं दैवतोच्यते" अथातो दैवतम् तद्यानि नामानि प्राधान्यस्तुतीनां देवतानां तद्दैवतमित्याचक्षते" निरु० देवतामधिकृत्योक्तः ग्रन्थः अण् । निरुक्तस्य तृतीये काण्डे तस्य देवताधिकारेण कृतत्वात् । "आद्यं नैघण्टुकं काण्डं द्वितीयं नैगमं तथा । तृतीयं दैवतञ्चेति समाम्नायस्त्रिधा मतः" यास्कोक्तः तत्र "अग्न्यादिदेवपत्न्यन्तं देवताकाण्डमुच्यते" इति तत्रोक्तम् । देवतानां समूहः अण् । ४देवतासमूहे न० देवताया इदम् अण् । ५देवतासम्बन्धिनि प्रतिमादौ "मृदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन्" मनुः ।

दैवतन्त्र त्रि० दैवं भाग्यं तन्त्रं प्रधानं यस्य । भाग्याधीने "किञ्च पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या महीन्द्रा ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय पश्चादनेककालञ्चिरराज्यमकुर्वन्" दश०कु० ।

दैवतरस पु० प्रवरर्षिभेदे "श्रौमतकामकायनानां वैश्वामित्र देवश्रवस दैवतरसेति" आश्व० श्रौ० १२।१४।२

दैवतरेय पुंस्त्री० देवतरसः अंहदेवस्यापत्यं शुभ्रा० ढक् । अंहदेवस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

दैवति पुंस्त्री देवतस्यापत्यम् इञ् । देवतापत्ये ततः यूनि फक् । दैवतायन तस्य यून्यपत्ये तौल्वल्या०तस्य न लुक् ।

दैवत्य त्रि० देवता स्वार्थे ष्यञ् । देवतायाम् "आर्षं छन्दश्च दैवत्यम्" याज्ञ० "ऋग्वेदो देवदैवत्यः यजुर्वेदस्तु मानुषः" मनुः ।

दैवदत्त त्रि० देवदत्तस्य छात्राः "वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या" वार्त्ति० वृद्धत्वाभावपक्षे अण् । १देवदत्तच्छात्रादौ । देवदत्तः भक्तिरस्य अचित्तत्वाभावात् न ठक् किन्तु अण् । २देवदत्तभक्तियुक्ते त्रि० अपत्ये तु इञ् दैवदत्ति तदपत्ये पुंस्त्री भवार्थे काश्या० ठञ् ञिठौ दैवदत्तिक तद्भवार्थे । स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप् ।

दैवदर्शनिन् पु० ब०व०। देवदर्शनेनर्षिणा दृष्टमधीयते शौनका० णिनि । देवदर्शनप्रोक्तकल्पोऽध्यायिषु ।

दैवदारव त्रि॰ देवदारोर्विकारः "ओरञ्" पा॰ अञ्। देवदारुवृक्षविकारे यूपादौ

दैवदीप पु॰ दैवेन दीप इव। नेत्रे त्रिका॰। तस्य दीपवदर्थप्रकाशकत्वात् तत्तुल्यत्वं दैवाधीनतयैवाऽऽत्वादित्स्यत्वेन दीपतुल्यत्वमिति तस्य तथात्वम्।

दैवन्यायन पु॰ देवन्त+बा॰ गोत्रे यञ् ततोयूनि फक्। त्र्यार्षेयगोत्रप्रवरभेदे "याज्ञवल्क्यमौनमौक्यार्करास्त्रिशाण्डिसावर्णिशालङ्कायनजैमिनिदैवन्यायनानां भार्गवैतहव्यसावेतसेति" आश्व॰श्रौ॰ १२।१० "अयं गण" त्र्यार्षेयः। प्रवरेषु कश्चिच्छाखान्तरवशात् पदविपर्य्यासोवर्णविपर्य्यासो वा पदान्यत्वं वाऽस्ति न तेन प्रवरान्यत्वं भवतीति मन्तव्यम्" नारा॰

दैवपर त्रि॰ दैवं भाग्यं परं चिन्त्यं यस्य। कार्यसिद्धौ भाग्यस्य प्रधानतया चिन्तके यत्नविमुखे हेम॰ "सम्पत्तेश्च विपत्तेश्च दैवमेव हि कारणम्। इति दैवपरोध्यायत्यात्मना न विचेष्टते" काम॰ नी॰।

दैवप्रश्न पु॰ दिवि आकाशे भवः दैवः कर्म॰। "नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः। श्रूयते तद्विदुर्धीरा दैवप्रश्नमुपश्रुतिम्" हारा॰ उक्ते शुभाशुभसूचनार्थे आकाशभवे वाक्यभेदे उपश्रुतौ आकाशवाण्याम्।

दैवमति पुंस्त्री॰ देवमतस्यर्षेरपत्यम् इञ्। दैवमतस्यर्षेरपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। ततोयूनि फक्। दैवमतायन तदीये यून्यपत्ये तत्र तौल्व॰न फको लुक्। अत्र दैवमिति इति तौल्वल्या॰ गणे पाठान्तरं स च देवमितस्यापत्ये कम्यत् दैवमतिवत्।

दैवयज्ञि पुंस्त्री॰ देवो देवार्थो यज्ञो यस्य तस्यापत्यम् इञ्। देवार्थयज्ञकारकस्यापत्ये स्त्रियां वा ङीप्। ततोयून्यपत्ये फक्। दैवयज्ञायन तदीये यून्यपत्ये। अत्र तौल्व॰ न फको लुक्।

दैवयुग न॰ देवस्येदम् अण् कर्म॰। दिव्ये युगे देवमानेन द्वादशसहस्रवर्षमितकाले "यदेतत् परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम्। एतत् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते" मनुः "सुरासुराणामन्योऽन्यमहोरात्रौ विपर्य्ययात्। तत्षष्टिः षड्गुणा दिव्यं वर्षमासुरमेव च" सू॰सि॰ "देवदैत्यानां बहुत्वाद्बहुवचनम्। अन्योऽन्यम् परस्परम् विपर्य्ययात् व्यत्यासात् अहोरात्रः। अयमर्थः। देवानां यद्दिनं तदसुराणां रात्रिः। देवानां या रात्रिस्तदसुराणां दिनम्। दैत्यानां यद्दिनं तद्देवानां रात्रिः। दैत्यानां या रात्रिस्तद्देवानां दिनमिति। तथा च देवदैत्ययोर्दिनरात्र्योरेव व्यत्यासाद्भेदो न मानेनेति। तयोरहोरात्रस्यैक्याद्देवाहोरात्रमानकथनेनैव दैत्याहोरात्रमानमुक्तमिति भावः" रङ्ग॰। "तद्द्वादशसहस्राणि चतुर्युगमुदाहृतम्। सूर्य्याब्दसङ्ख्यया द्वित्रिसागरैरयुताहतैः। सन्ध्यासन्ध्यांशसहितं विज्ञेयं तच्चतुर्युगम्। कृतादीनां व्यवस्थेयं धर्मपादव्यवस्थया" सू॰सि॰।

दैवयोग पु॰दैवस्य योगः फलोन्मुखतया सम्बन्धः। भाग्यस्य फलोन्मुखतया सम्बन्धे।

दैवराजिक त्रि॰ देवराजे भवादि काश्या॰ ठञ् ञिठ वा। देवराजभवे स्त्रियां ठञि ङीप् ञिठि टाप्।

दैवराति पुंस्त्री॰ देवरातस्यापत्यम् इञ्। १देवरातस्यापत्ये २जनकराजपितरि च जनकस्य देवरातित्वस्य भा॰शा॰ ३१२अ॰ उक्तेः यथा "याज्ञवल्क्यमृषिश्रेष्ठं दैवरातिर्महायशाः। पप्रच्छ जनको राजा प्रश्नं प्रश्नविदां वरम्" दैवरातगर्गे दृश्यम्।

दैवल पु॰ देवलस्यापत्यं शिवा॰ अण्। देवलस्यर्षेरपत्ये स च शाण्डिल्यगोत्रस्य प्रवरर्षिभेदः यथाह आश्व॰श्रौ॰१२।१४।७।८ "शाण्डिल्यानां शाण्डिल्यासितदैवलेति" "कश्यपासितदैवलेति वा"।

दैवलक पु॰ देवं देवयोनिं लाति गृह्णाति पूज्यत्वेन ला–क स्वार्थे कुत्सितार्थे क वा। १भूतसेवके हारा॰ देवलकस्येदम् अण्। २दैवलकसम्बन्धिनि त्रि॰। [त्रिका॰।

दैवलेखक पु॰ दैवं लिखति लिख–ण्वुल्। मौहूर्त्तिके

दैववंश पु॰ देवानामयम् अण् कर्म॰। देवानां वंशे तद्वंशवर्णनञ्च वायुपु॰ ३१अ॰ यथा "पितृवंशप्रसङ्गेन कथा ज्ञेया प्रकीर्त्तिता। पितॄणामानुपूर्व्येण देवान् वक्ष्याम्यतःपरम्। त्रेतायुगमुखे पूर्वमासन् स्वायम्भुवेऽन्तरे। देवा यामा इति ख्याताः पूर्वं ये यज्ञसूनवः। अजिता ब्रह्मणः पुत्रा जिताजिदजिताश्च ये। पुत्राः स्वायम्भुवस्यैते शुक्रनाम्ना तु मानसाः। तृप्तिमन्तोगणा ह्येते देवानान्तु त्रयः स्मृताः। छन्दोगास्तु त्रयस्त्रिंशत् सर्वे स्वायम्भुवस्य ह। यदुर्ययातिर्द्वौ देवौ दीधदः श्रवसो मतिः। विभासश्च क्रतुश्चैव प्रजातिर्विशतोद्युतिः। वायसो मङ्गलश्चैव यामा द्वादश कीर्त्तिताः। अभिमन्युरुग्रदृष्टिः नयोऽथ शुचिश्रवाः। केवलो विश्वरूपश्च सुपक्षो मधुपस्तथा। तुरीयो निर्हुपश्चैव युक्तोग्रावायिनस्तु ते। वसिनो विश्वदेवाद्यो यविष्ठोऽमृतवानपि।

अङ्गिरो विप्रविभावसू अलिकोऽथ विदेहकः। श्रुतिश्रवो हरश्चक्रोदेवा द्वादश कीर्त्तिताः। व्याघ्रान् ख्यातमन्वन्तरे अन्तरे सोमपायिनः। त्रिविष्टन्तो गणा ह्येते वीर्यवन्तो महाबलाः। तेषामिन्द्रः सदा ह्यासीद् विश्वभुक् प्रथमो विभुः। असुरा ये तदा तेषामासन् दायाद बान्धवाः। सुपर्णयक्षगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः। अष्टौ पितृभिः सार्द्धं ते मासत्या देवयोनयः"।

दैववाणी स्त्री कर्म०। १दैवग्रन्थे उपश्रुतौ २संस्कृतवाक्ये "संस्कृतानाम दैवी वाक्" काव्यादर्शः।

दैवशर्मि पुंस्त्री० देवशर्मणोऽपत्यम् बाह्वा० इञ्। देवशर्मणोऽपत्ये ततः गहादि०भवाद्यर्थे छ। दैवशर्मीय तद्भवादौ त्रि०

दैवसर्ग पु० कर्म०। देवादिसर्गभेदे देवसर्गे दृश्यम्।

दैवसृष्टि स्त्री दैवस्येयम् अण् दैवी कर्म०। स्वयम्भूकृतायां देवानां सृष्टौ। तत्प्रकारश्च वायुपु० ८अ० उक्तो यथा "सृष्टा सुरांस्तु देवेशस्तनुमन्यामपद्यत। अरक्तां सत्त्वबहुलां ततस्तां सोऽभ्ययूयुजत्। ततस्तां युञ्जतस्तस्य प्रियमासीत् प्रभोः किल। ततो मुखे समुत्पन्ना दीव्यतस्तस्य देवताः। यतोऽस्य दीव्यतो जातास्तेन देवाः प्रकीर्तिताः। धातुर्दिवीति यः प्रोक्तः क्रीडायां स विभाव्यते। तस्यान्तन्वान्तु दिव्यायां जज्ञिरे तेन देवताः"।

दैवस्थानि पुंस्त्री० देवस्थानस्यर्षेरपत्यम् इञ्। १देवस्थानऋषेरपत्ये स्त्रियां वा ङीप्। ततः यूनि फक् तस्य पैला० लुक्। २दैवस्थानि तदीये यूनपत्ये च।

दैवहव्य पु० व०व० देवहव्यस्य देवहूनामकर्षेरपत्यस्य छात्राः कण्वा० अण् यञो लुप्। दैवहव्यस्य छात्रेषु।

दैवहीन त्रि० दैवेन भाग्येन हीनः। शुभभाग्यहीने तदनुमापकहेतवश्च दीपिकायामुक्ता यथा "व्यसनी विनष्टधर्मा त्रिविधोत्पातपीड़ितोयश्च। पुरुषः स दैवहीनः कथितो दैवान्वितोऽन्यः। दैवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्दैवान्वितो नृपः। योज्यो दैवान्वितामात्यो दैवहीने तथात्मनि" तत्रैव।

दैवागारिक त्रि० देवागारे नियुक्तः "तत्र नियुक्तः" इत्यधिकारे अगारान्तात् ठन्। देवागारनियुक्ते दैवागारिक इति क्वचित् पाठदर्शनात् ठना निष्पन्नमित्युक्तं प्राक्।

दैवात् अव्य० हठादित्यर्थे शब्दार्थचि०।

दैवात्यय पु० दैवकृतोऽत्यय उत्पातः। दैवकृते उत्पाते "अन्यत्र दैवात्ययात्" इ०सं०२अ०। दिव्यान्तरिक्षभूमिजेषूत्पातेषु यद्वापि अशुभं स दैवात्यय इत्यर्थः।

दैवादिक पु० दिवादिगणे पठितः ठञ्। दिवादिगणे पठिते धातौ "सेधेति यथानिर्दिष्टो दैवादिकनिदर्शनार्थः" मनो०।

दैवारिप पु० देवारीन् असुरान् पाति आश्रयदानेन पा—क दैवारिपः समुद्रस्तत्र भवः अण्। शङ्खे तस्य समुद्रजातत्वात् तथात्वम् "भैरवं शब्दमत्यर्थं वानरस्य च कुर्वतः। दैवारिपाच्च बीभत्सुराक्षिपन् दौर्योधने बले" भा० वि० ५अ० "दैवारिपात् शङ्खात् भैरवं शब्दं कुर्वतः इत्यर्थः" नीलक०।

दैवासुर न० देवासुरस्य वैरम् द्वन्द्वात् वैरे वुञि प्राप्ते "न वैरे देवासुरादिभ्यः" वार्त्ति० तन्निषेधे अण्। १देवासुरयोर्वैरे। देवासुरशब्दोऽस्त्यत्र अनुवाके अध्याये वा विमुक्ता० अण्। देवासुरशब्दयुक्ते २अनुवाके ३अध्याये च पु०।

दैवाहोरात्र पु० कर्म०। देवानां स्वमानेन दिनरूपे मानुषे वर्षात्मके काले।

दैविक त्रि० देवस्येदम् देवानुद्दिश्य प्रवृत्तः वा० ठक्। देवमात्रोद्देशेन कर्त्तव्ये श्राद्धे। "देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु दैविकमुच्यते। हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः" भविष्यपु०। दैवशब्दोऽपि तत्रार्थे। "सम्यक्सम्भिव्यज्य दये दैवे हर्चितमित्यपि" मनुना देवमात्रोद्देश्यक श्राद्धे तत्प्रिपश्ने हर्चितशब्दस्य वक्तव्यतोक्तेः दैवशब्दस्य निरपेक्षदेवमात्रोद्देश्यकश्राद्धपरत्वावगतेः। २दैवसम्बन्धिनि त्रि०। "अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके। दैविकानां युगानान्तु सहस्रपरिसङ्ख्यया। यत् प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्" "द्वापराघतस्तोये दैविके नास्ति निश्चयः" इति च मनुः।

दैवी स्त्री देवस्येयम् अण् अञ् वा। १देवसम्बन्धिन्यां स्त्रियां "दैवी सम्पद् विमोक्षाय" गीता। "कान्ता मे मत्तकद्वेहनगहना दैवी सतां यातना" शान्तिश०। २देववि-वाहेनोढायां स्त्रियां "न.स्त्रीपुत्रः पुरुषानेकविंशतिं पूयते दैवीपुत्रश्चतुर्दश आर्षीपुत्रः सप्त" विष्णुसं०।

दैवोदास पु० दिवोदासे भवः अण्। १दिवोदासभवे तस्यापत्यं शिवाद्यण्। २तदपत्ये स च प्रवरभेदः यथाह आश्व०श्रौ० १२।१०।१२ मित्रयुवां वाध्र्यश्वेति "त्रिप्रवरं भार्गवदैवोदासवाध्र्यश्वेति" दिवोदासेनाहूयमानः अण्। ३दिवोदासेनाहूयमाने वह्नौ च "दैवोदासो अग्निर्देवा अच्छा न मज्मना" ऋ० ८।१०३।२ "दैवोदासः दिवोदासेनाहूयमानोऽग्निः" भा० तस्यापत्यम् इञ्। दैवोदासि इत्येव स च प्रतर्द्दन।

दैव्य न०, देवस्येदम् "देवात् यञञौ" पा० यञ्। १देवसम्बन्धिनि २भाग्ये च "भूपे नमसा दैव्यं जनम्" ऋ० २।२।११।

दैशिक त्रि०देशेन निर्वृत्तः तस्येदम् वा ठञ्। १देशजाते २देशसम्बन्धिनि च स्त्रियां ङीप्। "परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्त्तितम्। दैशिकं कालिकञ्चापि मूर्त्त एव तु दैशिकम्"। परत्वं सूर्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत्। अपरत्वं तदल्पत्वबुद्धितः स्यादितीरितम्। तयोरसमवायी तु दिक्संयोगस्तदाश्रये। दिवाकरपरिस्पन्द पूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः। परत्वमपरत्वन्तु तदनन्तरबुद्धितः। अत्र त्वसमवायी स्यात् संयोगः कालपिण्डयोः। अपेक्षाबुद्धिनाशेन नाशस्तेषामुदाहृतः" भाषा०। "दैशिकपरत्वं बहुतरसूर्यसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते। एवं तदल्पीयस्त्वज्ञानादपरत्वमुत्पद्यते। अत्रावधित्वार्थं द्वितीयापेक्षा। यथा पाटलिपुत्रात् काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः। पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति। तयोर्दैशिकपरत्वापरत्वयोः। असमवायी असमवायिकारणम्। तदाश्रये दैशिकपरत्वापरत्वाश्रये। दिवाकरेति। अत्र परत्वं अपरत्वञ्च कालिकं ग्राह्यम्। यस्य सूर्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठः यस्य न्यूनः स कनिष्ठः। कालिकपरत्वापरत्वे जन्यद्रव्य एव। अत्र कालिकपरत्वापरत्वयोः। एषां कालिकदैशिकपरत्वापरत्वानाम्" सि०मु०।

दैशिकविशेषणता स्त्री कर्म०। देशकृते अभावीयस्वरूप-[सम्बन्धभेदे।

दैष्टिक त्रि० दिष्टं भाग्यमिति मतिर्यस्य "अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः" पा० ठक्। भाग्यप्रमाणके दैवपरे। "नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे" माघः।

दैहिक त्रि० देहे भवः तस्येदं वा ठक्। १देहभवे २देहसम्बन्धिनि च "दैहिकानां मलानां च युक्तिषु द्वादशस्वपि। वसाशुक्रमसृङ्मज्जामूत्रविड् घ्राणकर्णविट्। श्लेष्माश्रुदूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" मनुः "एष हि मद्भक्तानां बधो भाव्योऽस्ति दैहिकः" भाग० ११७।५६। स्त्रियां ङीप्। "प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः" भाग० ३।१०।१

दैह्य त्रि० देहे भवः ष्यञ्। देहभवे जीवे। "यथापि यत्र मे दैह्यो ह्यात्मा दैवात्मना विभुः" भाग० ११४।१० "सूर्योऽग्निस्त्वं मरुद्देवः सोमः सन्ध्याहनी दिशः। कं कुः स्वयं धर्म इति ह्येते दैह्यस्य साक्षिणः" भाग० ६।१।४२।

दो छेदे दिवा०पर०सक०अनिट्। द्यति अदात् दितः दितिः।

दोःशिखर न० ६त०। स्कन्धे राजनि०।

दोःसहस्रभृत् पु०दोःसहस्रं बाहुसहस्रं बिभर्त्ति भृ–क्विप्। १कार्त्तवीर्यार्जुने २बाणासुरे च "सहस्रभुजभृत् श्रीमान् कार्त्तवीर्योऽभवत् प्रभुः" भा०अनु० १५२अ० कार्त्तवीर्यस्य तथात्वमुक्तम् "अथ वीर्यमदोन्मत्तो बाणो बाहुसहस्रवान्" हरिवं० १७५अ० बाणस्य सहस्रबाहुतोक्ता।

दोग्धृ त्रि० दुह–तृच्। १दोहनकर्त्तरि २गोपाले ३वत्से ४अर्थोपजीविनि ५अर्के ६दोहनशीले च मेदि० "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा०स्त्रियां ङीप्। सा च ७धेन्वाम्। "दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" रघुः "अचला सुच्छाया भूमिर्दोग्ध्री कामानिवोत्तमान्। दोग्ध्री वासांसि रत्नानि पशून् व्रीहीन् यवांस्तथा" भा०अनु० ६२अ०। शीलार्थतृजन्तत्वाभावात् कर्मणि षष्ठी।

दोघ पु० दुह–अच् वेदे नि० कुत्वं घः। दोग्धरि "स्व दीर्घं अवसं देवराय" ऋ०५।१५।५। "दोघं कामानां दोग्धारम्" भा०।

दोडी स्त्री दोड–अच् गौरा० ङीप् अस्य डः। (दाडी) फलप्रधाने लताभेदे तस्याः फलम् अण्। हरीतक्या० लुक्। दोडी तत् फलेऽपि स्त्री।

दोध पु० दुह–घञ् बा० कुत्वं धः। गोवत्से "देव ! सदोध कदम्बतलस्थ ! श्रीधर ! तावकनामपदं मे" छन्दोम०।

दोधक न० एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे "दोधकवृत्तमिदं भभभाद् गौ" वृत्तर०।

दोर पु०डोर+अस्य रः। (डोर) इति ख्यातायां रज्ज्वाम्।

दोरक न० डोरक+अस्य रः। वीणाबन्धनतन्तौ "ततस्तदुद्धृतं हिरण्मयं सूत्रं दोरकेण बध्नाति" कात्या०श्रौ०७।६।११

दोर्गन्तु पु० दोषा बाहुना गन्तुः कुण्ठहतः। कुण्ठहतहस्ते कार्यासमर्थबाहौ त्रिका०।

दोर्ग्रह पु० ६त०। १बाहुस्तम्भे रोगभेदे। दोर्ष्णा ग्राह्यतेऽनेन करणे घञ्। २बलवति हारा०।

दोर्ज्या स्त्री कर्म०धा० ज्यायां भुजकोटिज्यायाम् "दोर्ज्यान्तरगुणाभुक्तिस्त्रिज्ययेनोद्धृता पुनः" सू० "दोर्ज्यान्तरगुणा भुजज्यानयनावसरे यत् ज्यापिण्डान्तरं तेन गुणिता" रङ्गना०।

दोर्मूल न० ६त०। भुजमूले कक्षे हेम०।

दोल पु० दुल–घञ्। दोलने श्रीकृष्णस्य स्वनामख्याते उत्सवभेदे स च फाल्गुनपौर्णमास्यां कर्त्तव्यः अस्याकृतिश्च

तस्य कुत्र कालाद्वे कर्त्तव्यता तत्तु दोलोत्सवतत्त्वे उक्तं यथा "यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभस्तदा तत्रैव दोलयात्रा। उभयदिने अरुणोदयकाले पौर्णमासीलाभे पूर्व्वदिने सङ्गवमध्याह्नकालव्यापित्वात् त्रिसन्ध्यव्यापित्वेन तिथेर्बलवत्त्वाच्च। यदा तिथिक्षयवशादरुणोदयकाले न पौर्णमासीलाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन चतुर्द्दश्यादरः। एतेन पूर्व्वदिने अरुणोदयं विना पूर्व्वाह्ने पौर्णमासीलाभः परदिने मुहूर्त्तान्यूनतिथिलाभस्तदा फल्गूत्सवः पूर्व्वदिने युग्मवचनानुरोधादिति निरस्तम् उभयदिने कर्म्मयोग्यप्रशस्तकालप्राप्तिसन्देहे एव युग्मवचनप्रवृत्तेः। एवं पञ्चमीपर्य्यन्तास्तु तिथिषु तत्करणे अनयैव दिशा व्यवस्थोन्नेयेति" दोलयात्रातत्त्वम् "विशेषतः कलियुगे दोलोत्सवो विधीयते। फाल्गुने च चतुर्द्दश्यां अष्टमे यामसंज्ञके। अथ वा पौर्णमास्यान्तु प्रतिपत्सन्धिसंस्थितौ। पूजयेद्विधिवत् भक्त्या फल्गुचूर्णैश्चतुर्विधैः। सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादिविमिश्रितैः। हरिद्राक्षारयोगाच्च रक्तवर्णैर्मनोहरैः। अन्यैर्वा रक्तवर्णैश्च प्रीणयेत् परमेश्वरम्। एकादश्यां समारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत्। पञ्चाहानि त्र्यहाणि स्युर्दोलोत्सवो विधीयते। दक्षिणाभिमुखं कृष्णं दोलयानं सकृन्नराः। दृष्ट्वापराधनिचयैर्मुक्तास्ते नात्र संशयः" पाद्मे पातालखण्डे। "जैमिनिरुवाच फाल्गुने मासि कुर्व्वीत दोलारोहणमुत्तमम्। यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै। प्रत्यग्वा देवदेवस्य गोविन्दाख्यस्य कारयेत्। प्रासादं पुरतः कुर्य्यात् षोडशस्तम्भसुच्छ्रितम्। चतुरस्रं चतुर्द्वारं मण्डपं वेदिकान्वितम्। चारुचन्द्रातप माल्यचामरध्वजशोभितम्। भद्रासनं वेदिकायां श्रीपर्णीकाष्ठनिर्म्मितम्। फल्गूत्सवं प्रकुर्व्वीत पञ्चाहानि त्र्यहाणि वै। फाल्गुन्याः पूर्व्वतो विप्राश्चतुर्द्दश्यां निशामुखे। वह्न्युत्सवं प्रकुर्व्वीत दोलमण्डपपूर्व्वतः। गोविन्दानुग्रहोऽनन्तु यात्राङ्गं तत् प्रकीर्त्तितम्। आचार्य्यवरणं कृत्वा वह्निं निर्म्मथनोद्भवम्। भूमिं संस्कृत्य विधिवत् तृणराशिं समुच्छ्रितम्। सप्तधा कारयित्वा तु वह्निं तत्र विनिःक्षिपेत्। पूजयित्वा विधानेन कुशकण्डविधिनाहुनेत्। गोविन्दं पूजयित्वा तु भ्रामयेत् सप्तधा विभुम्। तस्मिन् काले हरिं दृष्ट्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते। यत्नात्तं रक्षयेद्वह्निं यावद्यात्रा समाप्यते। प्रान्तयामे चतुर्द्दश्यां गोविन्दप्रतिमां शुभाम्। वासयित्वा हरेरग्रे पूजयेत् पुरुषोत्तमम्। उपचारविशिष्टैस्तु प्रत्यर्च्चामपि पूजयेत्। ततो वरञ्च वसनं मालाञ्च द्विजसत्तमाः। अर्च्चायां विन्यसेत् मन्त्रं परं ज्योतिर्विभावयन्। ततश्च प्रतिमा साक्षात् जायते पुरुषोत्तमः। रत्नान्दोलिकया तां वै नयेत् स्नानस्य मण्डपम्। नानातूर्य्यनिनादैश्च शङ्खध्वनिपुरःसरम्। जयशब्दैस्तथा स्तोत्रैः पुष्पवृष्टिभिरेव च। छत्रध्वजपताकाभिश्चामरव्यजनैस्तथा। निरन्तरं दीपिकाभिस्तथा कुर्य्यान्महोत्सवम्। आगच्छन्ति तदा देवाः पितामहपुरोगमाः। द्रष्टुमृषिगणैः सार्द्धं गोविन्दस्य महोत्सवम्। भद्रासनेऽधिवास्यैनं पूजयेदुपचारकैः। महास्नानस्य विधिना स्नपनं तस्य कारयेत्। पञ्चामृतैश्च वै सर्व्वैः तेषामन्यतमेन वा। स्नानान्ते गन्धतोयेन श्रीसूक्तेनाभिषेचयेत्। संप्रोक्ष्य भूषयेद्देवं वस्त्रालङ्कारमाल्यकैः। नीराजयित्वा संपूज्य प्रासादं परिवेष्टयेत्। सप्तकृत्वस्ततो देवं दोलमण्डपमानयेत्। सुसंस्कृतायां रथ्यायां पताकातोरणादिभिः। अधोदेशे मण्डपं तं सप्तशो भ्रामयेत्ततः। ऊर्द्ध्वदेशे पुनस्तद्वत् स्तम्भवेद्यान्तु सप्त वै। यात्रावसाने च पुनर्भ्रामयेदेकविंशतिम्। इयं लीला भगवतः पितामहमुखेरिता" स्कान्दे उत्कलखण्डे। गारुडे "चैत्रे मासि सिते पक्षे दक्षिणाभिमुखं हरिम्। दोलारूढं समभ्यर्च्च्य मासमान्दोलयेत् कलौ" तथान्यत्र च पद्मपुराणे "ऊर्ज्जे रथं मधौ दोलां श्रावणे तन्तुपर्व्व च। चैत्रे मदनकारोपमकुर्व्वाणो व्रजत्यधः। विष्णुं दोलास्थितं दृष्ट्वा त्रैलोक्यस्योत्सवो भवेत्। तस्मात् कार्य्यशतं त्यक्त्वा दोलायामुत्सवं कुरु"। दोलोत्सवविधिः "चैत्रस्य शुक्लद्वादश्यां प्रातःकृत्यं समाप्य च। नित्यपूजां विधायाथ कुर्य्याद्दोलोत्सवं व्रती। तदर्थञ्च विशेषेण नैवेद्यादिकमर्पयेत्। संमान्य वैष्णवांस्तैश्च गीतनृत्यादि कारयेत्। महानीराजनं कृत्वा प्रक्षिपेद्व्यजनोपरि। गन्धानुलेपचूर्णानि विचित्राणि विभागशः। सन्तोषय वैष्णवांस्तैश्च गतिनृत्यादिभिः प्रभुः। नत्वाभ्यर्थ्याऽप्रमत्तः सन् दोलामारोहयेच्छुभाम्। नीत्वा बहिर्वेदिकायामनुज्ञाय यथाविधि। अभ्यर्च्च्यान्दोलयेत् कृष्णं सर्व्वलोकावलोकितम्। एवमभ्यर्च्चयन् यामे यामे त्वान्दोलयन् प्रभुम्। महोत्सवेन गमयेद्दिनं रात्रिञ्च यत्नतः। एवं जागरणं कृत्वा वैष्णवैः सह वैष्णवः। प्रणम्य प्रार्थ्य निर्म्मञ्छ्य कृष्णं स्वालयमानयेत्। चैत्रे मासि सिते पक्षे

तृतीयायां रमापतिम्। दोलारूढं समभ्यर्च्य मासमात्रोत्सवेत् कलौ। यत् फाल्गुनस्य राकादावुत्तराफल्गुनी यदा। तदा दोलोत्सवः कार्यस्तत्र श्रीपुरुषोत्तमे'' इति हरिभक्तिविलासः।

दोला स्त्री दुल–अच् घञ् वा टाप्। (डोली) १यानभेदे, २उद्यानादौ क्रीडार्थं दोलनयन्त्रे च। स्वार्थे क। दोलिका तत्रार्थे अमरः। ३स्वेदनार्थे यन्त्रभेदे यन्त्रशब्दे दृश्य०। दोलां करोति क्यङ् दोलायते अदोलायिष्ट "मतिर्दोलायते नूनं सतामपि खलोक्तिभिः" हितो० "दोलायमानं गोविन्दं मञ्चस्थं मधुसूदनम्। रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते" स्म०पु० उत्क०।

दोलायुद्ध न० दोलेव युद्धम्। अनियतजयपराजययुतयुद्धे। दोलाया यथा दोलनेनान्यतरपार्श्वे स्थितिरनियता एवं जयपराजययोरेकतरपक्षे अनियततया स्थितिर्यत्र तादृशं युद्धं दोलायुद्धमिति व्यवह्रियते। "दोलायुद्धं कृतगुरुतरध्वानमौद्धत्यभाजाम्" माघः।

दोली स्त्री दोल्यतेऽनया दुल–वा० करणे इन् वा ङीप्। (डुली) ख्याते यानभेदे वाह्यखट्वायाम् हारा०।

दोष पु० दुष–भावे करणे वा घञ्। १अपकर्षप्रयोजके वस्तुनिष्ठे धर्मभेदे। यथा काव्यदोषा श्रुतिकट्वादयः देहदोषाः व्यभिचारादयः अङ्गदोषाः पित्तादयः। २दूषणे "दोषो विचारसुभगो यदि दुष्यते तत् व्याख्या मम प्रथममेव न दूषणीया" महेश्वरः। "एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" कुमा० "अदाता वंशदोषेण कर्मदोषात् दरिद्रता। उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता"। काव्यदोषास्तु काव्य०प्र० उक्ता यथा "मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः। उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः" हतिरपकर्षः। "दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थम्। निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम्। सन्दिग्धमप्रतीतम् ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम्। अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव"। तत्र श्रुतिकटु परुषवर्णरूपम् १दुष्टम्। २च्युतसंस्कृति व्याकरणलक्षणहीनम्। ३ अप्रयुक्तं तथाम्नातमपि कविभिर्नादृतम्। यथा दैवतशब्दः पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते। ४ असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः यथा हन्तीति गमनार्थम्। ५निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम्। यथा शोणितशब्द उज्ज्वलार्थे। ६अनुचितार्थं यथा, पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम्। ७निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम्। ८ अवाचकं यथा जन्तुपदं दातर्यर्थे प्रयुक्तं न च तस्याभिधायकम्। यद्वोपसर्गसंसर्गाद्यर्थान्तरगतम्। यथा दधात्यर्थे विदधातीति पदम्। ९त्रिधेति व्रीडाजुगुप्सामङ्गलव्यञ्जकत्वात् अश्लीलम्। यथा साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः। १२सन्दिग्धं यथा वन्द्यामिति किं हठहृतमहिलायां किं वा नमस्यामिति सन्देहः। १३अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे प्रसिद्धम्। यथा आशयशब्दः योगशास्त्रादावेव वासनार्थो नान्यत्र। १४ग्राम्यं यत् केवले लोके स्थितम्। यथा कट्यादिशब्दाः। १५ नेयार्थम् "निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्। क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः" इति यदनिषिद्धं लाक्षणिकम् यथा चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते। १६ क्लिष्टं यस्यार्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता यथा अत्रिनेत्रजज्योतिरुत्थाभासिशब्दस्य कुमुदार्थपरत्वे क्लिष्टत्वम्। १७अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत्। यत्र अनुवाद्यमनुक्त्वा प्रथमं विधेयनिर्देशः यथा न्यक्कारो ह्ययमेवेत्यत्र अनुवाद्यविधेययोरक्रमेण निर्देशो यत्र। समासान्तर्गतत्वेन विधेयांशस्य झटितिबोधोऽपि यत्र। यथा तत्रैव पद्ये वृथोच्छूनैरित्यत्र वृथात्वमुच्छूनत्वे विधेयं तच्च समासान्तर्गततया नाशु बोध्यते। १८विरुद्धमतिकृत्। यथा भवानीपतिशब्दस्य भवान्याःपत्यन्तरप्रतीतिकारित्वम्। "अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम्। वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन"। वाक्यमात्रगतदोषास्तु।

"प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्। न्यूनाधिककथितपदम् अभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्। अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम्। भग्नप्रक्रममक्रमम् अमतपरार्थं च वाक्यमेव तथा" रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते तद्विपरीतं १प्रतिकूलवर्णम् यथा शृङ्गारे टवर्गादि रौद्रे मधुरवर्णादि। २ उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत् एतच्च असकृत्प्रयोगे एव दोषो न सकृत्प्रयोगे। ३ विसन्धिः सन्धेर्वैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च। संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः प्रगृह्यादिहेतुकत्वे तु असकृत्। तत्र च वाक्यारम्भे प्रत्यभित्यादौ अश्लीलता तथोर्व्यादौ कष्टतेति बोध्यम्।

४हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यं अप्राप्तगुरुभावान्तलघु वा यत्र वृत्तं यत्र तत् हतवृत्तम्। ५न्यूनपदं यथा "कुर्वन्त्यमित वल्कलधरैरिति" वेणीसंहारपद्ये अस्माभिरिति विशेष्यं पदं न्यूनम्। तथा तत्रैव पद्ये "गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति" खिन्ने इत्यस्मात् पूर्वं इत्थमिति पदं च न्यूनम्। ६अधिकं यथा स्फटिकाकृतिनिर्मल इत्यत्राकृतिपदमधिकम्। ७कथितपदं यथा एकत्र पद्ये एकस्यैव लीलादिशब्दस्य द्विधा प्रयोगे। ८पतत्प्रकर्षम्। यत्रादौ गाढबन्धनरूपप्रकर्षः अन्ते तु तद्धीनता तत्। ९समाप्तपुनरात्तम्। क्रिययैव वाक्यसमाप्तेर्नियमात् क्रियाप्रयोगादनन्तरं यत्र तत्क्रियासापेक्षकारकान्तरादिप्रयोगः तत्र समाप्तपुनरात्तत्वम्। १०द्वितीयार्द्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्द्धम्। द्वितीयार्द्धगतमेकं पदं प्रथमार्द्धस्य समापकं यत्र तथाभूतं वाक्यं दुष्टमित्यर्थः। ११न भवन् मतः इष्टः योगः सम्बन्धः यत्र तत्। १२अवश्यं वक्तव्यमनुक्तम्। १३अस्थानस्थपदम्। १४अस्थानस्थसमासम्। १५संकीर्णं यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति। १६गर्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति। १७प्रसिद्धिमतिक्रान्तं यथा रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो, न तु सिंहादिनादे। १८भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र तत्। १९अविद्यमानः क्रमो यत्र तदक्रमम्। २०अमतः प्रकृतविरुद्धः परार्थो यत्र।

अर्थदोषास्तु। अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः। सन्दिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च। अनवीकृतः सनियमाऽनियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः। साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः। विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनः स्वीकृतोऽश्लीलः"। एषामितिवितताद्यत्रोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानत्वं न बाधन्त इत्युपेक्षितम्, न त्वसङ्गताः पुनरुक्ता वा।

रसदोषास्तु "व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता। कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः। प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनःपुनः। अकाण्डे प्रथनच्छेदौ अङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः। अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः। अनङ्गस्याभिधानञ्च रसे दोषाः स्युरीदृशाः"।

चन्द्रालोके तु दोषसामान्यविशेषलक्षणान्युक्त्वा दिङ्मात्रमुदाहृतं यथा

"स्याच्चेतोविशता येन सक्षता रमणीयता। शब्देऽर्थे च कृतोन्मेषं दोषमुद्घोषयन्ति तम्। श्रवःकटुतिकटुवर्णैः स्पर्शाङ्गैर्जाने पटुः। विलुम्पति व्याकरणविरुद्धं च्युतसंस्कृतिः। अप्रयुक्तं दैवतादौ शब्दे पुंलिङ्गतादिकम्। असमर्थन्तु हन्त्यादेः प्रयोगो गमनादिषु। स हन्ति हन्त कान्तारे कान्तः कुटिलकुन्तलः। निहतार्थं शोणितादौ शोणितादिप्रयोगतः। एकाक्षरं विना भ्रूभ्यामादिकं सुखतादिवत्। अनङ्गतुल्यचिताथं यत्पदमाङ्गुत्तरेव तत्। इयमुद्गतवाङ्मयकेलिकौतुकशालिनी। निरर्थकं तुहीत्यादि पूरणैकप्रयोजनम्। अर्थे विदधदित्यादौ दधदादिस्तथावाचकम्। भक्तेन भक्तलं भासयानवगं तरुणैः करैः। अश्लीलं त्रिविधं व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलात्मना। आह्लादसाधनं वायुः कान्ताभावे भवेत् कथम्। स्याद्बहुर्थमिह सन्दिग्धं न त्वां यान्ति पतत्त्रिणः। स्यादप्रतीतं शास्त्रैकगम्यं धीताऽत्मादिवत्। शिथिलं, शयने किल्ये मशिक्षं ते शशिभिश्रिये। मस्तपृष्ठकटीकोष्ठगल्लादि ग्राम्यमुच्यते। नेयार्थं लक्षणात्यन्तप्रसरादप्रबोधकम्। हिमांशोर्धिक्कारकामरे यामिकाः कराः। क्लिष्टमर्थो यदीयोऽर्थव्यवहितः व्यवसिष्यति। हरिप्रियापितृसारपयाप्रतिमं वचः। अविमृष्टविधेयांशः समासपिहिते विधौ। विशन्ति विशिखप्रायाः कटाक्षाः कामिनां हृदि। अपराधीन इत्यादिविरुद्धमतिकृत्तमम्। अन्यसङ्गतलुङ्कहारशोभिपयोधरा। रसाद्यनुचितं वर्णं प्रतिकूलाक्षरं विदुः। न मामकूट! जानासि रावणं रणदारुणम्। यस्मिन् प्रकृतो लुप्तो विसर्ग इह तत्तथा। कुसन्ध्यः वटवागच्छ विसन्धः स्यपती इमौ। हतवृत्तमनुक्तोऽपि छन्दोदोषवशात् चेत्। विशाललोचने! पश्याऽम्बरं तारातरङ्गितम्। न्यूनं स्यात्तद्बहुसमं तथा यः पश्यं नभस्तलम्। अधिकं भवतः शत्रून् दशत्यसिलताफणी। कथितं पुनरुक्ता वाक् श्यामाङ्गी श्यामलोचना। विहतं दरविक्षतैरयं कुङ्कुमः पुरम्। पतत्प्रकर्षं हीनाऽनुप्रासादित्वे यथोत्तरम्। गम्भीरारब्धसंरम्भान्निपातिनो समागतः। समाप्तपुनरात्तं स्यात्देव पीयूषभाजनम्। नेत्रानन्दी तुषारांशुरेतस्य निःश्वासवारिदः। अर्द्धान्तरपदापेक्षि क्रीडान्त्येषु संस्मितम्। मेघारम्भं स्तुमः शम्भुमर्द्धं रम्भोद्भवस्तम्। अभवन्मतयोगः स्यात् चेदभिमतोऽन्वयः। येन वक्षोऽम्बु विद्यांस्य रामस्यानुचरा वयम्। स एष कङ्कालकारं रावणं ध्वस्तसुन्नतः। द्विषां सम्पदमाच्छिद्य यः शत्रून् समपूरयत्। अस्थानस्थसमासं नविकस्थानसमनोरमम्।

मिथः पृथग्वाक्यपदैः सङ्कीर्णं यत्तदेव तत्। चन्द्रोऽत्र भ्राजते रात्रिः कान्ता चन्द्रेण राजते। [illegible] त्वद्गुणः पुरगर्भितं भूमिभूषणम्। आकर्णय पयः पूर्ण-सुवर्णकलशायते। भग्नप्रक्रममारब्धगद्धनिर्वाहहीनता। अक्रमः कृष्ण ! पूज्यन्ते त्वामनाराध्य देवताः। अमतार्थान्तरं मुख्येऽमुख्ये वार्थे विरोधकृत्। त्यक्ताहारस्तरः क्षत्वा शोकेनालिङ्गिताऽङ्गना। अपुष्टार्थो विशेष्ये चेन्न विशेषो विशेषणात्। विशन्ति हृदयं कान्ताकटाक्षाः खञ्जनत्विषः। कष्टः स्पष्टावबोधार्थक्षमो वाच्यसंभ्रमः। व्याहतश्चेद्विरोधः स्यान्मिथः पूर्वापरार्थयोः। सहस्रपत्रमित्रं ते वक्त्रं केनोपमीयते। कृतस्तत्रोपमा यत्र पुनरुक्तः सुधाकरः। दुःक्रमस्त्याज्यसन्दिग्धास्तयो दोषाः क्रमादमी। त्वङ्गकः कृष्ण ! गच्छेयं नरकं स्वर्गमेव वा। एकं मे कुम्भनं देहि तव दास्यामि कञ्चुकम्। ब्रूत किं सेव्यतां चन्द्रमुखीचन्द्रकिरीटयोः। अनौचित्यं कीर्त्तिमतां तरङ्गयति यः सदा। प्रसिद्ध्या विद्यया वापि विरुद्धं द्विविधं मतम्। न्यस्तोऽयं पशुः कन्दर्पपशुपथचन्द्रद्युतिः। केतकी शेखरे शम्भोर्भाले चन्द्रकलातुलाम्। सामान्यपरिवृत्तिः स्यात् कुण्डलच्छविविग्रहा। विशेषपरिवृत्तिः स्याद्दयिता मम चेतसि। हे स्तः सहचराश्चाकृतिविरुद्धान्योन्यसङ्गती। ध्वाङ्क्षाः सन्तस्तनयं स्वं परश्च न जायते। सरोजनेत्र ! पुत्रस्य मुखेन्दुमवलोकय। पालयिष्यति ते गोत्रमसौ नरपुरन्दरः। पदे तदंशे वाक्यांशे वाक्ये वाक्यकदम्बके। यथानुसारमभ्यूह्ये दोषान् शब्दार्थसम्भवान्"। ३व्याप्तिव्यवहाराव्यवहारप्रयोजनविघटके धर्मभेदे स च दोषस्त्रिविधः। अव्याप्तिः अतिव्याप्तिः असम्भवः। ४विध्यतिक्रमजनितेऽदृष्टभेदे मीमांसकाः। ५गुरुतल्पगमनाभक्ष्यभक्षणादिजनिते पापे मेदि०। दुष—वैकृत्ये करणे घञ्। ६वातपित्तकफेषु यथाह भाव०प्र०। अथ दोषाः प्रवक्ष्यन्ते इत्युपक्रमे दोषस्वरूपमाह वाग्भटः "वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः। विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्द्धयन्ति च। ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्द्धसंश्रयाः। वयोऽहोरात्रिभुक्तानामन्तमध्यादिगाः क्रमात्" दोषशब्दस्य निरुक्तिमाह "धातवश्च मलाश्चापि दुष्यन्त्येभिर्यतस्ततः। वातपित्तकफा एते त्रयो दोषा इति स्मृताः" दोषा इत्यत्र दुष वैकृत्ये इति दुषधातोः दुष्यन्त्येभिरिति वाक्ये अकर्त्तरि च कारके संज्ञायामित्यनेन सूत्रेण करणेऽर्थे घञ् प्रत्ययः। ७तेषां विकारे च। गौ०सूत्रोक्ते प्रवृत्तिप्रयोजके रागद्वेषमोहात्मके ८धर्मभेदे तल्लक्षणादिकं सू०भा० उक्तं यथा

"प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" सू० "प्रवर्त्तना प्रवृत्तिहेतुत्वम् ज्ञातारं हि रागादयः प्रवर्त्तयन्ति पुण्ये पापे वा। यत्र मिथ्याज्ञानं तत्र रागद्वेषाविति प्रत्यात्मवेदनीया ह्रीमे दोषाः कस्मात्? लक्षणतो निर्दिश्यन्त इति कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूढाः रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुखं दुःखं वा भजते, तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति दोषा रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्तं भवतीति" भा० विवृतमेतत् तद्वृत्तौ यथा "दोषं लक्षयति। दोषा इति बहुवचनं रागद्वेषमोहात्मकत्वस्य ज्ञापनाय प्रवर्त्तना प्रवृत्तिजनकत्वं तदेव लक्षणं येषाम् यद्यपीदं शरीरादृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तं तथापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वे सतीति विशेषणीयं यागादिगोचरप्रमावारणाय प्रमान्यत्वे सतीति विशेषयन्ति"।

तद्भेदाश्च सू० भा० ४अ० १आह्निके उक्ता यथा

"तथा दोषाः" सू० "परीक्षिता इति बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणाः, प्रवृत्तिहेतुत्वात् पुनर्भवप्रतिसन्धानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः, संसारस्यानादित्वादनादिना प्रबन्धेन प्रवर्त्तन्ते, मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदेऽपवर्ग इति प्रादुर्भावतिरोधानधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेर्ष्यासूयाविचिकित्सामत्सरादयः ते कस्मान्नोपसङ्ख्यायन्ते इत्यत आह" भा०।

"तत्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्" सू० "तेषां दोषाणां त्रयो राशयस्त्रयः पक्षाः। रागपक्षाः—कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभ इति। द्वेषपक्षाः—क्रोधः ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्ष इति। मोहपक्षाः—मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमादः इति। त्रैराश्यान्नोपसङ्ख्यायन्ते इति, लक्षणस्य तर्हि भेदात् त्रित्वमनुपपन्नम्, नानुपपन्नं रागद्वेषमोहानामर्थान्तरभावात् आसक्तिलक्षणो रागः, अमर्षलक्षणो द्वेषः, मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो मोह इति। एतत् प्रत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणाम्, विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नम्, अस्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। विरागञ्च विजानाति नास्ति मेऽध्यात्मं रागधर्म इति। एवमितरयोरपीति। मानेर्ष्याऽसूयाप्रभृतयस्तु त्रैराश्यमनुपतिता इति नोपसङ्ख्यायन्ते" भा०, विवृतमेतत् तद्वृत्तौ

"तेषां दोषाणां त्रयो राशयः त्रयः पक्षा न तु रागद्वेषमोहानामेकैकत्वं तेषामवान्तरभेदात् अवान्तरभेदवत्त्वात् तथा च भयशोकमानादीनामेष्वेवान्तर्भावाच्च विभागन्यूनत्वं इच्छात्वद्वेषत्वमिथ्याज्ञानत्वरूपविरुद्धधर्मवत्त्वाच्च त्रिभागाधिक्यम् इच्छात्वादिकन्तु रागादावनुभवसिद्धं तत्र रागपक्षः कामो मत्सरः स्पृहा तृष्णा लोभो माया दम्भ इति कामो रिरंसा। रतिश्च विजातीयस्त्रीसंयोगः। नारीगताभिलाष इति तु न युक्तं स्त्रियाः कामेऽव्याप्तेः। मत्सरः स्वप्रयोजनप्रतिसन्धानं विना पराभिमतनिवारणेच्छा यथा राजकीयादुदपानादशोटकं पेयम् इत्यादि। एवं परगुणनिवारणेच्छाऽपि। स्पृहा धर्माविरोधेन प्राप्तीच्छा। तृष्णा इदं मे न क्षीयतामितीच्छा उचितव्ययाकरणेनापि धनरक्षणेच्छारूपं कार्पण्यमपि तृष्णाभेद एव। धर्मविरोधेन परद्रव्येच्छा लोभः। परवञ्चनेच्छा माया कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छा दम्भः। द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्याऽसूया द्रोहोऽमर्षोऽभिमान इति क्रोधो नेत्रलौहित्यादिहेतुर्द्वेषविशेषः। ईर्ष्या साधारणे वस्तुनि परस्वत्वात्तदुपग्रहीतरि द्वेषः यथा दुरन्तदायादानाम्। असूया परगुणादौ द्वेषः द्रोहो नाशाय द्वेषः हिंसा तु दोषजन्या, परे तु नाम्ना द्रोहं मन्यते। अमर्षः कृतापराधे असमर्थस्य द्वेषः अभिमानोऽपकारिण्यकिञ्चित्करस्यात्मनि द्वेषः। मोहपक्षा विपर्य्ययसंशयतर्कमान प्रमादभयशोकाः। विपर्य्ययो मिथ्याज्ञानापरपर्य्यायोऽयथार्थनिश्चयः एकधर्मिकविरुद्धभावाभावज्ञानं संशयः स एव विचिकित्सेत्युच्यते व्याप्यारोपाद्व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः आत्मन्यविद्यमानगुणारोपेणोत्कर्षधीर्मानः गुणवति निर्गुणत्वधीरूपत्वाद्योरपि मानेऽन्तर्भवति। प्रमादः पूर्वकर्त्तव्यतया निश्चितेऽप्यकर्त्तव्यताधीः एवं वैपरीत्येऽपि भयमनिष्टहेतूपनिपाते तत्परित्यागानर्हताज्ञानं शोक इष्टवियोगे तल्लाभानर्हताज्ञानम्" ८मिथ्याज्ञानजन्यवासनायां दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषा मिथ्याज्ञानानामिति सूत्रकृतौ चरमे दोषशब्दस्य तथार्थत्वाभिधानात्। १०वसुपुत्रभेदे द्रोणशब्दे दृश्यम्। भ्रमजनकदोषास्तु पित्तादयः भाषापरिच्छेदे उक्ता यथा "दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत्। पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः।" "अप्रमां प्रति दोषः जनकः कारणम्। प्रमां प्रति गुणः कारणम्। तत्रापि पित्तादिरूपा दोषा अननुगताः। तेषां कारणत्वम् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धम्। गुणस्य प्रमाजनकत्वन्तु अनुमानात् सिद्धम्। यथा प्रमा ज्ञानसाधारणकारणभिन्नकारणजन्या जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत्। न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यम् पीतः शङ्ख इति ज्ञानस्थले पित्तदोषसत्त्वाच्छुक्लत्वप्रमानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। विनिगमनाविरहात् अनन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणताया न्याय्यत्वात्। न च गुणसत्त्वेऽपि पित्तप्रतिबन्धाच्छङ्खे न श्वैत्यज्ञानम्। अतः पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यम् तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः। एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च। तत्र दोषाः के इत्याकाङ्क्षायामाह। पित्तेति। क्वचित् पीतादिभ्रमे पित्तं दोषः। क्वचिच्चन्द्रादेः स्वल्पपरिमाणभ्रमे दूरत्वं दोषः। क्वचिच्च वंशोरगभ्रमे मण्डूकवसाञ्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका इत्यर्थः। ११गोवत्से। स्वार्थे क। दोषक तत्रार्थे। "वातपित्तकफा दोषाः दूषणात् स्युः सप्त धातवः" शा० ति० दोषचयवृद्धिज्ञानादिकं सुश्रुते सूत्रस्थाने १६अ० उक्तं तत्रैव दृश्यम्। न्यायमतसिद्धहेत्वाभासाख्याः हेतुदोषाश्च हेत्वाभासशब्दे वक्ष्यन्ते तत्सामान्यलक्षणं च यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितितत्कारणीभूतज्ञानप्रतिबन्धकत्वं तत्त्वम्। तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यतमत्वम् वा "दुषधातोरिवाहारं दोषसम्पत्तये गुणः" उद्भ०

दोषग्राहिन् त्रि० दोषं गृह्णाति ग्रह–णिनि। खले हला०। "विहाय रूपवद्दोषान् गुणान् गृह्णन्ति साधवः। दोषग्राही गुणत्यागी चालनीव हि दुर्जनः" उद्भटः।

दोषघ्न त्रि० दोषं वातादिविकारं हन्ति हन–टक्। धातुवैषम्यरूपदोषनाशके औषधादौ "दोषघ्ना पञ्चपर्णी पाण्डुरोगार्शःकुष्ठनाशनाः" सुश्रुतः।

दोषज्ञ त्रि० दोषं कर्त्तव्याकरणे दोषं जानाति ज्ञा–क। १पण्डिते अमरः। "अथ प्रदोषे दोषज्ञः संवेशाय विशाम्पतिम्" रघुः। २परकीयदोषज्ञातृमात्रे त्रि०। "अज्ञातदोषैर्दोषज्ञैः" माघः।

दोषण्य त्रि० दोष्णि भवः दोष+यत् दोषन्नादेशः "ये चाभावकर्मणोः" प्रकृतिभावः। बाहुभवे "यस्ते दोषण्यंसाभ्याम्" ऋ० १०।१६३।२

दोषत्रय न० ६त०। वातपित्तकफानां त्रिके राजनि०।

दोषभेद पु० ६त०। त्रिविधप्रकारे दोषभेदे स च सुश्रुते उक्तो यथा
"अथातो दोषभेदविकल्पनामाध्यायं व्याख्यास्यामः।
"त्रिविधदोषभेदा ये पुरस्तात्परिकीर्त्तिताः। कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाप्यथ वा त्रिशः। तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संशयच्छिन्नजातधीः। प्रीतात्मा मधुपर्ध्वुक्तः सुश्रुतायाह तत्त्वतः। त्रयो दोषा धातवश्च पुरीषं मूत्रमेव च। देहं सन्धारयन्त्येते ह्यव्यापन्ना रसैर्हितैः। पुरुषः षोडशकलः प्राणश्चैकाद्येव ये। दोषाणान्तु सहस्रं यच्चान्तं निर्यातिरेव च। गयस्य पञ्च कृत्यानां त्रिसप्तत्यधिकोत्तरम्। व्यासतः कीर्त्तितं तत्र भिन्नदोषास्त्रयोगुणाः। त्रिविधा वदन्त्येते भूयिष्ठमिति निश्चयः। त्रयएव पृथक् दोषा द्विशो नव समाधिकैः। त्रयोदशाधिकैश्चाद्विसममध्योल्वणैस्त्रयः। पञ्चाशदेवन्तु सह भवन्ति क्षयमागतैः। क्षीणमध्याधिकक्षीणक्षीणवृद्धैस्तथापरैः। द्वादशैव समाख्यातास्त्रयो दोषा त्रिविधा। भिन्नधातुमलैर्दोषा यान्त्यसंख्येयतां पुनः। तस्मात्प्रसङ्गं संयम्य दोषभेदविकल्पनैः। रोगं विदित्वोपचरेद्रसभेदैर्यथेरितैः। भिषक् कर्त्तीव करणं रसा दोषास्तु कारणम्। कार्यमारोग्यमेवैकमनारोग्यमतोऽन्यथा"।

दोषल त्रि० दोष+मत्वर्थे लच्। दोषयुक्ते "कटुरं मधुर प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्। तद्वत् पाल्वलमुद्दिष्टं विशेषाद्दोषलन्तु तत्" सुश्रुतः। [स्थ०१६।४६

दोषस् स्त्री दुष–असुन्। रात्रौ "स्वस्त्ययोषसो दोषसश्च"

दोषा अव्य० दुष्यत्यत्र दुष–बा० आधारे आ स्वरा०। १रात्रावित्यर्थे "दोषाऽपि नूनमहिमांशुरसौ किलेति" माघः दोषापि रात्रावपीत्यर्थः। दिवाभूता रात्रिः दोषाभूतमहः इति भाष्यप्रयोगात् अधिकरणार्थेऽपि तस्य वृत्तिता। ततः ख्युल् तुट् च। दोषातन रात्रिभवे त्रि० "दोषातनं बुधबृहस्पतियोगदृश्यः" रघुः। (अन्धकारम्) अस्य टाबन्तत्वमपि "घर्मकालदिवस इव क्षपितदोषः" काद०। दोषाशब्दस्य टाबन्तत्वे एव गौणे लुप्तसत्त्वः अव्ययत्वे न तत्सम्भवः इति बोध्यम्। दोष+भाकुरिसते स्त्रियां टाप्। २बाहौ स्त्री शब्दार्थचि०।

दोषाकर पु० दोषा रात्रौ करोऽस्य। १चन्द्रे "यामिन्येव विहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते" काव्य०त०। ६त०। २दोषाणामाकरे च।

दोषाक्लेशी स्त्री दोषा बाहुं क्लिश्नाति क्लिश–अण् गौरा० ङीष्। वनबर्बुरिकायां राजनि०।

दोषाङ्कुश पु० दोषाणां काव्यदोषाणामङ्कुश इव निवारकत्वात्। चन्द्रालोकोक्ते काव्यदोषनिवारके काव्यधर्मभेदे तल्लक्षणादि तत्रोक्तं यथा
"दोषमापतितं स्वान्ते प्रसरन्तं निरङ्कुशम्। निवारयति यस्तेधा दोषाङ्कुशमुशन्ति तम्। दोषो गुणत्वं तनुते दोषत्वं वा निरस्यति। भवत्यथ वा दोषं नयत्यत्राव्यवतामसौ। मुखं चन्द्रश्रियं धत्ते श्वेतश्मश्रुकराङ्कुरैः। अत्र श्मश्रुशब्दोद्वेगो ग्राम्यत्वं गुणतां गतम्। नव दुग्धाब्धिसम्भूतेः कथं जाता कलङ्किता। कवीनां समयात्ख्यातिविरुद्धाऽदोषतां गतः। दधार गौरी हृदये देवं हि सकराङ्कितम्। अत्र श्लेषोदयाच्चैव त्याज्यं हीति निरर्थकम्"।

दोषातिलक पु० दोषा रात्रेस्तिलक इव। प्रदीपे त्रिका०

दोषास्य पु० दोषा आस्यमिव प्रकटदीप्तिसाधनं वा यस्य। प्रदीपे शब्दच०। [रोगे शब्दच०।

दोषिक त्रि० दोषः वातादिविकारः कारणतयास्त्यस्य ठन्।

दोषिन् त्रि० दुष–णिनि। दोषयुक्ते शब्दकल्पद्रुमे दोषशब्दात् अस्त्यर्थे इनिकल्पनं "नैकाक्षरात् कृतो जातेः सप्तम्याश्च न तौ स्मृतौ" इत्यनुशासनविरुद्धम् (तौ। इनिठनौ)। सति च गत्यन्तरे अभियुक्तप्रयोगे तस्य सङ्कोचकल्पनस्य कान्चित्कत्वम् शाब्दिकता व्यवस्थापितम् यथा दण्डिक इत्यादिप्रयोगदर्शनात् न सर्वत्र।

दोषैकदृश् त्रि० दोषमेवैकं पश्यति दोषैकशब्दयोः कर्मधारये एकशब्दस्य पूर्वकालैकेत्यादि पा० परनिपाते तत्पूर्वकात् दृशः क्विप्। खले अमरः। दोषे एकस्मिन् दृग् ज्ञानं यस्येति विग्रहं वदन् भरतः भ्रान्तएव सति गत्यन्तरे व्यधिकरणबहुव्रीहेरसाधुत्वनियमात्।

दोस् पु०न० दम्यतेऽनेन दम–डोसि अत्वं चा०। बाहौ "नूनमस्मद्विनाशाय विधिना दोः प्रसारितः" रामा०कष्कि० १२२ "दोषं तस्य तथा विधस्य भजते" मल्लिनाथधृतवाक्यम् "ककुद्दोषणी" इति महाभाष्यप्रयोगे अस्य क्लीबता "तमुपाद्रवदुद्यम्य दक्षिणं दोर्निशाचरः" रघुः। "दोर्दण्डेन शरैःशरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलम्" [illegible]। "दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम्" कुमा०। अस्य भत्वे याजादौ तद्धिते च वा दोषन्नादेशः। पुंसि दोः दोषौ दोषः क्लीबे दोः दोषणी दोष्णी दोंषि शसादौ तु दोषि दोषाणि दोष्णा दोषा दोषभ्यां दोर्भ्यामित्यादि।

दोःस्थ पु० दोषि दोर्व्यापारे तिष्ठति स्था—क वा रोर्लोपः । १सेवके २क्रीडके च त्रिका० उपचारात् ३क्रीडायाम् ४सेवायाञ्च त्रिका० ५बाहुस्थिते त्रि० ।

दोह पु० दुह—भावे घञ् । १दोहने "दुग्धेऽस्मै सर्वान् कामान् यो वाचो दोहः" छा०उ० "मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे" कुमा० "दोहावसाने पुनरेव दोग्ध्रीम्" रघुः । आधारे घञ् । २दोहनपात्रे शब्दच० । कर्मणि घञ् । ३दुग्धे शब्दार्थचि० ।

दोहज त्रि० दोहात् दोहनाज्जायते जन—ड । १दोहनजाते २दुग्धे न० शब्दार्थकल्प० ।

दोहडिका स्त्री मात्रावृत्तभेदे (दोहा) तल्लक्षणादि छन्दोम० उक्तं यथा "मात्रात्रयोदशकं यदि पूर्वं नवकविरामि । एवं पुनरेकादशकं दोहडिका द्विगुणेन"

दोहद पु०न० दोहमाकर्षं ददाति दा—क । १गर्भे २लालसामात्रे ३गर्भिण्या अभिलाषे च मे० । सुश्रुते तु दौहृ(हृ)दमिति पठित्वा तदुपहत्यां दोषादिकमुक्तं यथा "द्विहृदयाञ्च नारीं दौहृ(ह)दिनीमाचक्षते । दौहृ(ह)दविमाननात् कुब्जं कुणिं खञ्जं जडं वामनं विकृताक्षमनक्षं वा नारी सुतं जनयति । तस्मात् सा यद्यदिच्छेत्तत्तस्यै दापयेत् । लब्धदौ(ह)हृदा हि वीर्यवन्तं चिरायुषञ्च पुत्रं जनयति"। भवन्ति चात्र "इन्द्रियार्थांस्तु यान् यान् सा भोक्तुमिच्छति गर्भिणी । गर्भाबाधभयात्तांस्तान् भिषगाहृत्य दापयेत् । सा प्राप्तदौ(ह)हृदा पुत्रं जनयेत गुणान्वितम् । अलब्धदौ(ह)हृदा गर्भं लभेतात्मनि वा भयम् । येषु येष्विन्द्रियार्थेषु दौहृ(ह)दे वै विमानना । प्रजायेत सुतस्यार्त्तिस्तस्मिंस्तस्मिंस्तथेन्द्रिये । राजसन्दर्शने यस्या दौहृ(ह)दं जायते स्त्रियाः । अर्थवन्तं महाभागं कुमारं सा प्रसूयते । दुकूलपट्टकौशेयभूषणादिषु दौ(ह)हृदात् । अलङ्कारैषिणं पुत्रं ललितं सा प्रसूयते । आश्रमे संयतात्मानं धर्मशीलं प्रसूयते । देवताप्रतिमायान्तु प्रसूते पार्षदोपमम् । दर्शने व्यालजातीनां हिंसाशीलं प्रसूयते । गोधामांसाशने पुत्रं सुषुप्सुं धारणात्मकम् । गवां मांसे च बलिनं सर्वक्लेशसहं तथा । माहिषे दौ(ह)हृदाच्छूरं रक्ताक्षं लोमसंयुतम् । वराहमांसात् स्वप्नालुं शूरं सञ्जनयेत् सुतम् । मार्गाद्विक्रान्तजङ्घालं सदा वनचरं सुतम् । सृमराद्विग्नमनसं नित्यभीतं च तैत्तिरात् । अतोऽनुक्तेषु या नारी समभिध्याति दौ(ह)हृदम् । शरीराचारशीलैः सा समानं जनयिष्यति । कर्मणा चोदितं जन्तोर्भवितव्यं पुनर्भवेत् । यथा तथा दैवयोगाद्दौ(ह)हृदं जनयेद्धृदि" । यात्रायां दिग्भेदे दोषशान्त्यर्थं ४सेव्यपदार्थे यथाह मु०चि० "आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् । भक्षयेद्दोहदं दिग्भ्रमाशां पूर्वादिकां व्रजेत् । रसालां पायसं काञ्जीं सृतं दुग्धं तथा दधि । पयोऽसृतं तिलान्नं च भक्षयेद्वारदोहदम् । पक्षादितोऽर्कदलतण्डुलवारिसर्पिः श्राणा हविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् । भुक्त्वा व्रजेद्रुचकमम्बु च धेनुमूत्रं यावान्नपायसगुडानसृगन्नमन्नान्" मु० चि० अथ दिग्दोहदमनुष्टुभाह आज्यमिति । आज्यं घृतं पूर्वस्याम् । तिलौदनं तिलमिश्रौदनं दक्षिणस्याम् । मत्स्यं प्रसिद्धं पश्चिमायाम्, पयो दुग्धमुत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं दिग्भ्रमभोज्यं दिग्भवं दोहदं भक्षयेत्ततः पूर्वादिकामाशां जिगमिषितां दिशां व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः "आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयः प्राक्प्रभृतिक्रमात् । भुक्त्वेति शेषः नारदेन त्वन्यथोक्तं "घृताक्तं तिलपिष्टाक्तं मत्स्याक्तं घृतपायसम् । प्रागादिक्रमशो भुक्त्वा याति राजा जयत्यरीन्" । वसिष्ठेनापि "घृतान्नं कृसरान्नं च मत्स्यान्नं घृतपायसम् । पूर्वादिषु क्रमाद्भुक्त्वा याता सिद्धिमवाप्नुयात्" इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथा—देशाचारं वा व्यवस्था । अथ वारदोहदमनुष्टुभाह रसालामिति । रसाला शर्करादधिमरीचकर्पूरैला संसृष्टा लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा तां रविवारे । पायसकाञ्जी प्रसिद्धे सोममङ्गलवारयोः । सृतं पक्वं दुग्धं बुधे, सृतं पाक इति साधु । तत्रापि क्षीरहविषोरेवेति वार्त्तिकात् प्रस्तुते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं गुरुवारे । असृतमपक्वं दुग्धं शुक्रे, तिलान्नं तिलमिश्रौदनं शनौ । एतद्वारदोहदं रविवारादौ क्रमेण भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः "मज्जिकां सृतपायसं तथा काञ्जिकं सृतपयोऽदधि क्रमात् । क्षीरमाममथ तत् कथितं तिलौदनं वारदोहदविधिर्बुधैः स्मृतः" इति वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पक्वापक्वविशेषो नाभ्यधायि "मज्जिकां परमान्नं च काञ्जिकं च पयोदधि । क्षीरं तिलौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमादिति" । मज्जिका रसाला । "स्याद्रसाला तु मज्जिका" इत्यभिधानात् । गुरुस्तु विशेषमाह "सूर्यवारे घृतं प्राश्यं चन्द्रवारे पयस्तथा । गुडमङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि । गुरुवारे दधि प्राश्यं शुक्रवारे यवानपि । माषान् भुक्त्वा

शनैश्वरे भूते गच्छन्‌दोषभागिति”। अथ तिथिदोहदं वसन्ततिलकाच्छन्दसाह पद्मादित इति। पद्मादिः प्रतिपत्तस्याः स्यात्‌ लोमे पञ्चमी। प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भुक्त्वा व्रजेत्‌। यथा प्रतिपदि अर्कस्य वृक्षविशेषस्य दलानि पर्णानि। द्वितीयायां तण्डुलवारि-क्षालिततण्डुलजलम्‌। तृतीयायां सर्पिर्घृतम्‌। चतुर्थ्यां क्षीरा यवागूः। पञ्चम्यां हविष्यं घृतादि। षष्ठ्यां हेमजलं प्रक्षालितसुवर्णजलम्‌। सप्तम्यामपूपम्‌। अष्टम्यां रुचकं वीजपूरफलम्‌। “फलपूरो वीजपूरो रुचको मातुलिङ्गके” इत्यमरः। नवम्यामम्बु जलम्‌। दशम्यां धेनुमूत्रं स्त्रीगवीमूत्रं न तु वृषमूत्रं धेनुशब्दप्रयोगात्‌। एकादश्यां यावान्नं यवविकारम्‌। द्वादश्यां पायसम्‌। त्रयोदश्यां गुडमिक्षुविकारं, चतुर्दश्यामसृक्‌ रुधिरम्‌। पञ्चदश्याममावस्यायां मुद्गान्नोदनमिश्रितमुद्गान्‌। यदाह वृहस्पतिः “अर्कपत्रं भवेद्यातुः प्रथमायान्तु भक्षणम्‌। द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं सतण्डुलोदकम्‌। तृतीयायां तथा सर्पिर्यवागूः स्यात्ततः परम्‌। पञ्चम्यां तद्धविष्यं स्यात्‌ षष्ठ्यां वा काञ्चनोदकम्‌। अपूपभुक्तिः सप्तम्यामष्टम्यां वीजपूरकम्‌। नवम्यां तोयपानं स्याद्गोमूत्रन्तु ततःपरम्‌। एकादश्यां यवान्नं स्यात्‌ द्वादश्यां पायसं पिबेत्‌। त्रयोदश्यां गुडं लेह्यं रुधिरं स्याच्चतुर्दशे। मुद्गौदनं भवेद्भोज्यं पञ्चदश्यां यियासतः। पक्षयोरुभयोरेवं यात्रायोगे विधिः स्मृतः” इति। दैवज्ञमनोहरेऽपि कश्चिद्भेदः। यथा “अर्कदलतण्डुलोदकसर्पींषि हविष्यदधिसुवर्णपयः। तिलवारिवीजपूरकमध्वाज्यकमूत्रपिष्टकाश्चापि। तिलपिष्टकदम्बफलानि शाकमथ शस्तदलपर्णानि प्रतिपत्प्रभृतिषु भुक्त्वा प्रयाता सिद्धिमाप्नोतीति”। ननु ‘आलभ्यालभ्य भक्ष्यान्‌ वा स्तुत्वा दत्त्वाथ तान्‌ व्रजेत्‌। दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टादिषु भूपतिरिति” गुरूक्तेः दुष्टवारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम्‌। विहितेषु पुनर्नक्षत्रतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थम्‌। दोषनिवारणफलको हि दोहदस्तदभावे वैयर्थ्यप्रसङ्गात्‌। उच्यते। दुष्टादिषु भूपतिरित्यत्र दुष्टत्वं किमौत्सर्गिकमुताभ्यत्‌ आहितम्‌ तेष्वपि क्रूरग्रहसाहित्यादिसंज्ञाम् दोषः सम्भावितोऽस्ति तदपाकरणाय दोहदाभिधानं सार्थकम्‌ एवं सर्वेषामपि पारिघदण्डे विद्धतारा क्रूरग्रहसाहित्यादिसंज्ञादोषनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थक्यात्‌। एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिन्यादिदोषनाशार्थम्‌। “सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्‌” इत्येतद्दोषनिवारणार्थं च। तद्दोषाभिधानं च रत्नमालायाम्‌। “आद्याष्टमस्तः क्रियपूर्विकाणां मेषात्त्रयाणामिह पञ्चमी स्यात्‌। पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्‌” इति। एवं वारदोहदोक्तिरपि वाक्यप्रहरार्धकुलिकादिदोषशान्त्या सार्थिका दिग्दोहदोक्तिरपि दिक्स्वामिगुरुशुक्रप्रतिभौमादिदोषशान्त्या सार्थिका” पी॰धा॰

तत्र गर्भे “सुदक्षिणा दोहदलक्षणं दधौ” रघुः। अभिलाषे “उदकक्रीडादोहदागतानाम्‌” काद॰ गर्भिण्यभिलाषे “प्रजावती दोहदशंसिनी ते” रघुः पुष्पोद्गमौषधे च “कुसुमं कृतदोहदस्त्वया यदशोकोऽयमुदीरयिष्यति” रघुः “काङ्क्षत्यन्यो वदनमदिरां दोहदच्छद्मनास्याः” मेघः अशोकवकुलयोः स्त्रीपदताडनगण्डूषमदिरे दोहदमिति प्रसिद्धिः। “स्त्रीणां स्पर्शात्‌ प्रियङ्गुर्विकसति वकुलः शीधुगण्डूषसेकात्‌ पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम्‌। मन्दारो नर्मवाक्यात्‌ पटुमृदुहसनात्‌ चम्पको वक्त्रवातात्‌ चूतो गीतान्नमेरुर्विकसति च पुरोनर्तनात्‌ कर्णिकारः” मल्लि॰ धृतवाक्यम्‌

दोहदलक्षण न॰ दोहदस्य गर्भस्य लक्षणं यत्र। १वयःसन्धौ हेम॰। २गर्भलक्षणे च।

दोहदवती स्त्री दोहद+अस्त्यर्थे मतुप्‌ मस्य वः। द्रव्यविशेषाभिलाषवत्यां गर्भिण्याम्‌ अमरः। दोहदान्विताप्यत्र हेमच॰।

दोहन न॰ दुह–भावे ल्युट्‌। १अन्तःस्थितद्रवद्रव्यस्य वहिर्निःसारणरूपे व्यापारे (दोओया) करणे ल्युट्‌ ङीप्‌। २दोहनसाधनपात्रभेदे शब्दरत्ना॰।

दोहल पु॰ दोहमाकर्षं लाति गृह्णाति ला–क। १इच्छायां २दोहदशब्दार्थे च शब्दार्थकल्प॰। “अशोक! यदि सद्य एव मुकुलैर्न सम्पत्स्यसे वृथा वहसि दोहलं ललितकामिसाधारणम्‌” मालविका॰ ततः अस्त्यर्थे मतुप्‌ मस्य वः। ङीप्‌ दोहलवती १दोहदवत्यां स्त्रियां शब्दार्थचि॰। २अशोकवृक्षे स्त्री राजनि॰ गौरा॰ ङीष्‌ दोहली।

दोहस्‌ पु॰ दुह–भावे असुन्‌। दोहने प्रक्षारणे “दुघा दुग्धे समूह्ने दोहसा दिवः” ऋ॰१०।११।१ “दोहसा दोहनेन” भा॰

दोहसे अव्य॰ दुह–तुमर्थे “सेसेनसेन” इत्यादि पा॰ ३।४।९ सू॰ तुमर्थे असेन्‌। दोग्धुमित्यर्थे “मर्तं त्वत्प्रदोहसे”

ऋ० ६।६६।१ "मक्षू न येषु दोहसे" ऋ० ६।६६।५ "दोहसे कामान् दोग्धुम्" भाष्यम् ।

दोहा स्त्री मात्रावृत्तभेदे "षट्कलचतुरगौ त्रिकलमपि विषम- पदे विनिधेहि । समपादान्ते चैकलमिति दोहामव" धेहि" तल्लक्षणम् । [दुग्धे त्रिका० ।

दोहापनय पु० दोहमपनयति स्वनिःसरणेन अप+नी—अच् ।

दोहित त्रि०दोह+तार० इतच् । सञ्जातदोहे [ङीप् ।

दोहिन् त्रि० दुह—शीलार्थे घिनुण् । दोहनशीले स्त्रियां

दोहीयस् त्रि० दोग्धृ+अतिशायने "तुरुछन्दसि" इयसुन् तृणोलोपः । अतिशयेन दोग्धरि । स्त्रियां ङीप् दो- हीयसी एवं इष्ठन् दोहिष्ठ तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां टाप् । शब्दकल्पद्रुमे अस्य दोहिन्शब्दप्रकृतिकत्वकल्पनं प्रामा- दिकमेव ।

दोह्य त्रि० दुह—कर्मणि वा यत् । १दोहनीये २दुग्धे ३धे- न्वादौ स्त्री । "ईडवन्द्यगंसदुह्यां गयतः"पा० अस्याद्युदा- त्तता । "वीजायोर्वाह्यरत्न स्त्रीदोह्य पुंसां परीक्षणम्" याज्ञ० । [त्रि० ।

दौःसाधिक पु० दुष्टः साधः तत्र नियुक्तः ठक् । द्वारपाले

दौकूल पु० दुकूलेन परिवृतो रथः अण् । दुकूलेन परिवृते रथे अमरः पृषो० दौगूल तत्रार्थे हेमच० ।

दौगर्ह पु० अर्थ्वे निरु० ।

दौत्य न० दूतस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । १दूतकर्मणि २तद्भावे च "एवमद्यार्थयमाना मया पुनर्द्विर्मा कुर्वेदौत्यपथः स्थितोऽत" नैष० "दौत्यं तत्कृतं घोरं विपत्तेः जनमे- जय!" हरिवं० १७४अ० "भगवन् श्रूयतां वाक्यं दौ- त्येनाहमिहागता" हरिवं०१७७अ०।

दौरात्म्य न० दुष्ट आत्मा यत्नः धृतिः बुद्धिः स्वभावः शरीरं वा यस्य तस्य भावः ष्यञ् । निन्दितयत्नादौ "दौरात्म्याद्रावणस्यान्तां तु नाकव्याः स्पृहयुः प्रजाः"रघुः ।

दौर्ग न०दुर्गस्य दुर्गाया वा इदम् अण् । १दुर्गसम्बन्धिनि २दु- र्गासम्बन्धिनि च "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुता- शनी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्" काशमा० घृतवाक्यम् ।

दौर्गत्य न० दुर्गतस्य भावः ष्यञ् । १दारिद्र्ये २दुःखित्वे च "दौर्गत्याद्यैरनौजस्यं दैन्यं मलिनतादिकृत्" सा०द० "मन्तुः कुर्वन्ति दौर्गत्यात् सोऽनर्थः सुमहान् स्मृतः" भा० व० ५अ०।

दौर्गन्ध्य न० दुष्टो गन्धोऽस्य ततो भावे ष्यञ् । दुष्टगन्ध- योगे । "वपु तृष्णाहरं बल्यं स्वेददौर्गन्ध्यनाशनम्" सुश्रुतः । गात्रे दौर्गन्ध्यकारणञ्च भृगुभारते उक्तं तच्च १७६१पृ० दर्शितम् ।

दौर्गह पु० दुर्गहस्यापत्यम् शिवा० अण् । १दुर्गहस्यर्षेरपत्ये पुरुकुत्से ऋषौ "अस्य स्मयो दौर्गहे बध्यमाने"ऋ०४।४२ ८। "पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बद्धने स्थिते । पत्या- वराजकं दृष्ट्वा राष्ट्रं पुत्रस्य लिप्सया" भा० घृतवाक्यम् २अश्वे निरु० दौगर्ह इत्यत्र पाठान्तरम् ।

दौर्ग्रह पु० दुःखेन ग्रहो ग्रहणमस्य अश्वस्य, तस्याध्यो यागः अण् । अश्वमेधे "तेन ह पुरुकुत्सो दौर्ग्रहेणेजे" शत० ब्रा० १३।५।४।५। दौर्ग्रहेणाश्वेन संहतेन क्रतुना अश्वमेधेनेजे इत्यर्थः" भा०।

दौर्गायण पु० दुर्गस्यापत्यं नडा० फक् । दुर्गस्यापत्ये

दौर्जन्य न० दुर्जनस्य भावः ष्यञ् । दुर्जनत्वे "तदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयसि" भाग० ६।६८।५२

दौर्बल्य न० दुर्बलस्य भावः ष्यञ् । दुर्बलत्वे "अनादेयस्य चादानात् आदेयस्य च वर्जनात् । दौर्बल्यं ख्याप्यते राज्ञः" मनुः "पपात भूमौ दौर्बल्यात्" भा० शा० ५२श्लो० ।

दौर्भागिनेय पुंस्त्री० दुर्भगाया अपत्यं कल्या० ढक् इनङ् च हृद्भगेत्यादिना द्विपदवृद्धिः । दुर्भगाया अपत्ये ।

दौर्भाग्य न० दुर्भगाया दुर्भगस्य वा भावः ष्यञ् द्विपद- वृद्धिः । दुर्भाग्यान्वितत्वे "भुक्त्वापि यत्नेच्छे नारी भुङ्क्ते स्वामिच्छे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलदेवताः" इति ज्योति०त० "यस्ते केशेषु दौर्भाग्यं सीमन्ते च मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरक्ष्णोरापस्तद्घ्नन्तु सर्वदा" याज्ञ० "अद्य कैकेयि! दौर्भाग्यं राज्ञा ते ख्या- पितं महत्" भा०व०२७६अ०तत्कारणञ्च भृगुभारतोक्तम् १७६१ पृ०दर्शितम् । [भ्रातृत्वे ।

दौर्भ्रात्र न० दुष्टो भ्राता तस्य भावः युवा० अण् । दुष्ट-

दौर्मनस्य न० दुष्टं मनोऽस्य तस्य भावः ष्यञ् । खेदादि- निमित्ते चित्तस्य दोषे दुष्टमनोयुक्तत्वे "तेषां कृते मे निश्वासो दौर्मनस्यञ्च जायते" देवीमा० "क्षतक्षतिः प्रोषितदौर्मनस्यम्" ह०चं० ७८अ०।

दौर्वासस न० दुर्वाससा प्रोक्तम् अण् । शिवधर्माख्ये उप- पुराणभेदे उपपुराणशब्दे दृश्यम् । [मेदि० ।

दौर्वीण न० दूर्वायाः इदम् खञ् । १दूर्वारसे २दूर्वापर्णे च

दौर्व्रत्य न० दुष्टं स्वकर्मोल्लङ्घनादि व्रतं यस्य तस्य भावः

ष्यञ्। दुष्प्रतत्वे "मित्रं चौम्यत्वेन वयं दौर्गत्येन" यजु०१६।८

दौर्ह्र(ह्)द न० दुर्हृदो भावः अण् वा न द्विपदवृद्धिः। दोहद+स्वार्थे अण् वा। स्त्र्यादौ दोहदशब्दार्थे दोहदशब्दे सुश्रुतवाक्यं दृश्यम्।

दौर्हार्द न० दुर्हृदो भावः युवा० अण् द्विपदवृद्धिः। शत्रुत्वे

दौर्हृदय न० दुर्हृदयस्य दुष्टहृदययुक्तस्य भावः युवा० अण् न द्विपदवृद्धिः। दुष्टचित्तत्वे। [कश्यपे श्वेमच०।

दौलेय पु० दुलेरपत्यम् "इतश्चानिञः" पा० ढक्। दुलेरपत्ये

दौलि पु० दुलम+अपत्ये इञ्। इन्द्रे शब्दार्थकल्प०।

दौवारिक पु०द्वारे नियुक्तः ठक् द्वारा० व्याभ्यां प्राक् ऐच्। १द्वारनियुक्ते २द्वारपाले ३प्रतीहार्य्यां स्त्री ङीप्। "दौवारिकी देवसरूपमेत्य" रघुः "प्रविश्य दौवारिकः" शकु०। दौवारिकलक्षणं मत्स्यपु० उक्तं यथा "प्रांशुः सुरूपोदक्षश्च प्रियवादी न चोद्धतः। चित्तग्राहश्च सर्वेषां प्रतीहारः स उच्यते"। औशनसनीतिशास्त्रपरिशिष्टे तु चान्यथोक्तं यथा

"शस्त्रास्त्रकुशलो यस्तु दृढाङ्गश्च निरालसः। यथायोग्यं समाहूयात् स ज्ञेयः प्रतिहारकः"। "इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः। अप्रमादी सदा दक्षः स प्रतीहार उच्यते" चाणक्यः। बृ०सं०उक्ते २एकाशीतिपदस्थे वास्तुदेवभेदे च "पितृदौवारिकसुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुराः"।

दौवालिक पु० देशभेदे तत्रत्यराजादिषु ब०व०। "दौवालिकाः सागरकाः पत्रोर्णाः शैशिरास्तथा। कर्णप्रावरणाश्चैव बहवस्तत्र भारत!। तत्रस्था द्वारपालैस्ते प्रोच्यन्ते राजशासनात्। कृतकालाः सुबलयस्ततो द्वारमवाप्स्यथ" भा०स०५१अ०।

दौश्चर्म्म न० दुश्चर्म्मणो भावः ष्यञ्। स्वभावतोऽनावृत मेढ्रत्वे "ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौश्चर्म्यं गुरुतल्पगः" मनुः।

दौष्क त्रि० दोषा चरति "दोष उपसंख्यानम्" वार्त्ति० ठण् "इणः षः" पा० सत्वम्। बाह्वभ्यां चारिणि।

दौष्कुल दुष्टं कुलमस्य दुष्कुलः स्वार्थे अण्। दुष्टकुलयुक्ते "न दुर्जने दौष्कुले वा व्रतैर्यो वा न संस्कृतः" भा०शा० २६अ०।

दौष्कुलेय पु०दुष्कुलस्यापत्यं तत्र भवो वा "दुष्कुलाड्ढक्" पा० पक्षे ढक्। दुष्कुलजाते "कुलेजाताश्च क्लिश्यन्ते दौष्कुलेयवशानुगाः" भा०व० १८१अ०।

दौष्कुल्य त्रि० दुष्कुल+स्वार्थे ष्यञ्। दुष्टकुलयुक्ते "दौष्कुल्या व्याधिबहुलाः दुरात्मानोऽप्रतापिनः" भा०व० १८१ अ०।

दौष्ठव न० दुष्ठोः अविनीतस्य भावः उद्गा०अण्। अविनीतत्वे

दौष्पुरुष्य न० दुष्टः पुरुषः तस्य भावः स्वार्थे वा ब्राह्मणा० ष्यञ्। १दुष्टे पुरुषे २तद्भावे च।

दौष्मन्त(न्ति) पु० दुष्मन्तस्यापत्यम् शिवा० अण् इञ् वा। दुष्मन्तस्यपत्ये भरते "दौष्मन्तं भरतं चापि मृतं सृञ्जय! शुश्रुमः" भा०द्रो०६७अ०। "भरतञ्चैव दौष्मन्तिं मृतं सृञ्जय! शुश्रुमः" भा०शा०२९अ०। अस्य विसर्गमध्यता सम्भूत्यतापि "तेन चैतेन भरतो दौःषन्तिरौजे" शत०ब्रा० १३।५।४८ अत्र पृषो०मस्य लोप इति बोध्यम् यमध्यो दौषन्तिरित्यपत्र "रूपौदार्य्यगुणोपेतं दौषन्तिं जनमेजय!" भा०आ०७४अ०।

दौष्मन्त्य त्रि० दुष्मन्तस्यायम् यत्। दुष्मन्तसम्बन्धिनि "सत्यव्रतविलायत्रा दौष्मन्त्यो वंश उच्छेदं प्रजेदिति" भा० आ० ६५अ०। [भाव।

दौस्त्र न० दुष्टा स्त्री तस्याः भावः युवा० अण्। दुष्टस्त्रिया

दौहिक दोहं नित्यमर्हति ठञ्। नित्यं दोहार्हे

दौहित्र पुंस्त्री० दुहितुरपत्यम् विदा० अञ्। दुहितुरपत्ये स्त्रियां ङीप्। "पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नास्ति कश्चन। तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः" मनुः "दौहित्रोऽपि ह्यमुत्रैनं सन्तारयति पौत्रवत्।" मनुः। २खड्गादौ न०। "दौहित्रं खड्गमित्याहुरपत्यं दुहितुस्तिलाः। कपिलायाघृतं चैव दौहित्रमिति चोच्यते" मार्कण्डेयपु० "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रं कुतपस्तिलाः" तत्रैव। "त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः। त्रतस्त्वमपि दौहित्रं श्राद्धे यत्नेन भोजयेत्। कुतपञ्चासने दद्यात् तिलैश्च विकिरेन् महीम्" मनुः "कुतपं नेपालकम्बलम्" इति कुल्लूकभट्टः। "ब्राह्मविवाहेनोढायाः कन्याया पुत्रोत्पत्तिं विना तद्गृहभोजने दोषोऽभिहितः" वह्निपु०। "कन्यायां ब्रह्मदेयायामभुञ्जन् सुखमश्नुते। अथ भुञ्जीत यो मोहात् भुक्त्वा स नरकं व्रजेत्। अप्रजायाञ्च कन्यायां न भुञ्जीयात् कदाचन। दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि। महारत्नसमाकीर्णात् नास्ति ते नरकाद्भयम्। तीर्णस्त्वं सर्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि। दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः

यदा । यत्किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते"

दौहित्रायण पुंस्त्री० दुहितुरपत्यं युवा विदा० अजि
कञन्तत्वात् यूनि स्त्रियाम् फक् । दुहितुर्यून्यपत्ये ।

द्यविद्यवी स्त्री दिवसे निरु० ।

द्यावाक्षमा स्त्री द्वि०व० । द्यौश्च क्षमा च दिवो द्यावादेशः ।
स्वर्गपृथिव्योः हेमच० । एवं द्यावापृथिवीद्यावाभूमि
शब्दावपि तदर्थे द्वि०व० "द्यावापृथिवीयम्" शत०ब्रा०
११।५२ द्यावापृथिव्योरिदम् वैश्वदेवं तद्युक्तस्य इत्यर्थः ।
"द्यावापृथिवी इह ज्यैष्ठे" शत०१४।५।१।११ "आर्षत्वात्
एकवचनान्तता । "द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते वि-
श्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता" श्वेताश्वतरोपनिषच्छ्रुतिः ।

द्यु अभिगमने अदा०पर०सक०अनिट् । द्यौति अद्यौषीत् ।
दुद्याव । "गुहायां निरगात् बालो सिंहो वनगिमव
द्युवन्" भट्टिः ।

द्यु न० दिव–उन् क्विप् वा०वलोपश्च । १दिने २गगने ३स्वर्गे
च विश्वः ४अग्नौ पु० मेदि० ।

द्युक्ष त्रि० दिवि द्युनि क्षयति क्षि–निवासे ड । १स्वर्गलोक-
वासिनि निरु० "द्युक्षो राजा गिरामक्षितोतिः"
ऋ०६।२४।१ "द्युक्षो द्युलोक निवासी" भा० २दीप्तियुक्ते
च "द्युक्षमर्यमणं भगम्" ऋ०१।१३६।६ "द्युक्षं दीप्ति-
मन्तम्" भा० ।

द्युग पुंस्त्री० द्युनि दिवि वा आकाशे गच्छति गम–ड ।
१पक्षिणि राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।
२आकाशगामिमात्रे त्रि० स्त्रियां टाप् ।

द्युगण पु० द्युनां दिवां वा दिनानां गणः । ग्रहाणां मध्य-
गतिसाधनाङ्के दिनवृन्दे अहर्गणशब्दे ५७७ पृ०तदान-
यनादि दृश्यम् । "रविदिनान्तगताधिकमासकैः क्षतदिनैः
सहितो द्युगणो विधोः" सि०शि० ।

द्युगत् न० द्यु+गम–क्विप् । शीघ्रे निरु० "अतस्त्वा गीर्भि-
र्द्युगदिन्द्र !" ऋ० ८।८६।४

द्युचर त्रि० दिवि द्युनि वा आकाशे चरति चर–ट ।
१गृहे २पक्षिणि च "द्यौश्चचार तदा राजन् ! द्युचराश्च
सहस्रशः" हरिवं० १२२अ० ।

द्युज्या स्त्री ६त० । द्युवृत्तस्याहोरात्रवृत्तस्य इतरजीवायां ज्या-
याम् । "क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे कृत्वा तत्रोत्क्रम-
ज्यया । हीना त्रिज्या दिनव्यासदलं तद्दक्षिणोत्तरम्"
सू०सि० "अहर्क्रान्तेः क्रमोत्क्रमज्ये द्वे अपि प्रसाध्य
तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमज्यया त्रिज्या हीना, दिनव्या-
सदलमहोरात्रवृत्तस्य व्यासार्द्धं द्युज्येत्यर्थः" रङ्ग० ।
"क्रान्तिज्या भुजः त्रिज्या कर्णस्तद्गतान्तरपदमहोरात्र-
वृत्तव्यासार्द्धं सैव द्युज्या" सि०शि० व्याख्यायां प्रमिता० ।

द्युत दीप्तौ भ्वा०आत्म०अक०सेट् । द्योतते लुदित्वात् अङि
प०अद्युतत् अद्योतिष्ट । दिद्युते । द्योतनः "अद्युतच्चन्द्र-
माश्चमम्" भट्टिः उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुक्ते
द्योतने । "अद्योतिष्ट सभावेद्यामसौ नरशिखित्रयी"
माघः । "विद्युते वाक्यजातवेदसान्" माघः २शोभायाञ्च
"पद्मैरनन्वीतवधूमुखद्युतः" माघः णिचि द्योतयति
प्रकाशने व्यञ्जनाख्यया बोधने च द्योत्यार्थः अस्त्यर्थे

द्युत् पु०द्युत–क्विप् । १किरणे हेमच० । २द्योतमाने त्रि० "स
हि द्युता विद्युता वेति साम" ऋ०१०।९९।२ । "द्युता
द्योतमानेन" भा० ।

द्युत त्रि० द्युत–क । द्योतमाने अदन्तचरति क्विप् द्युतति
अद्युतीत् । "द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन" ऋ०५।८०।१

द्युतान त्रि० द्युत–शानच् वेदे गणव्यत्ययात् शपोलुक् ।
द्योतनशीले "द्युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु" यजु० ५।२७
"द्युतानः दीप्यमानः" वेददी० ।

द्युति स्त्री द्युत–इन् । १दीप्तौ २शोभायाम् "सुवर्णपुङ्खद्यु-
तिरञ्जिताङ्गुलिः" रघुः । "रूपयौवनलालित्य भोगाद्यै-
रङ्गभूषणम् । शोभा प्रोक्ता सैव कान्तिर्मन्मथा-
प्यायिता द्युतिः । कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्य-
भिधीयते" सा०द० तत्सामान्याधान्तरभेदकथनेन स्त्रीणां
सात्त्विकालङ्कारतया उक्ते इत्यर्थे । "देहजा कान्ति-
र्द्युतिरित्याचार्या मन्यन्ते ।

द्युतित न०द्युत–भावे क्त वा न गुणः । १दीप्तौ पक्षे गुणः
द्योतितमप्यत्र । २कर्त्तरि क्त । २दीप्तियुते त्रि० ।

द्युतिधर पु० द्युतिं देहगतां कान्तिं धारयति अन्तर्भूतण्यर्थे
धृ–अच् । विष्णौ "तेजो वृषो द्युतिधरः" विष्णु स०
"द्युतिमङ्गगतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः" भा०
"ओजस्तेजो द्युतिधरः" विष्णुसं०नामान्तरं तद्व्युत्पत्ति-
भाष्येऽन्यथा दर्शिता यथा "ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धार-
यन् द्युतिधरः" इति । तेनोभयविधयोगार्थवत्त्वात् तस्य
नामद्वयमित्यपौनरुक्त्यम् ।

द्युतिमत् त्रि० द्युतिः प्रशंसायामस्त्यर्थे मतुप् । १प्रशस्तकान्ति-
युक्ते "यशोविकाशो द्युतिमान्" भा०आ०९९अ० "द्युति-
मतां निकरेण महात्मनाम्" किरा० । स्त्रियां ङीप् ।
स्वायम्भुवस्य मनोः २पुत्रभेदे पु० । तदुपक्रमे "ज्योति-

मान् द्युतिमान् हव्यः सवर्णापुत्र एव च" हरिवं०७अ०। ३देवसावर्णमन्वन्तरे ४सप्तर्षिभेदे च। तदुपक्रमे "ज्योतिष्मान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा" तत्रैवाध्याये। मद्रराज ५नृपभेदे "सहदेवोऽपि माद्रीमेव स्वयंवरे विजयां नामोपयेमे मद्रराजस्य द्युतिमतोदुहितरम्" भा०आ० ९५अ०। ६शाल्वदेशनृपभेदे च "नाम्ना च द्युतिमान्नाम शाल्वराजः प्रतापवान्" भा०आ०२२४अ०। ७मदिराश्वनृपपुत्रे च "मदिराश्वस्य पुत्रोऽभूत् द्युतिमान्नाम पार्थिवः। पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीत्सुत्रामा परमधार्मिकः" भा०अनु० २अ०।

द्युतिला स्त्री द्युतिं लाति ला—क। ओषधिभेदे रत्नमाला

द्युधुनि स्त्री ६त०। स्वर्गनद्यां गङ्गायाम् "सिद्धैर्जुतो द्युधुनिपातशिवस्वनासु" भाग०२।७।२७ द्युनद्यादयोऽप्यत्र।

द्यून न० लग्नावधिके सप्तमस्थाने "द्युनं द्यूनं तथास्ताख्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम्" ज्यो०त०।

द्युनिवास पु० दिवि द्युनि वा निवासोऽस्य। देवे "शोकाग्निनाऽगात् द्युनिवासभूयम" भट्टिः। [वृक्षे च।

द्युपति पु० ६त०। १इन्द्रे हेमच०। २दिनपतौ सूर्य्ये ३अर्क-

द्युम त्रि० द्यु+अस्त्यर्थे म। दिनादिविशिष्टे

द्युमणि पु० दिवः स्वर्गस्य मणिरिव। १सूर्य्ये अमरः। २अर्क-

द्युमत्सेन पु० शाल्वदेशीयनृपभेदे सत्यवतः पितरि "द्युमत्सेनसुतं वीरं सत्यवन्तमनिन्दिता" भा०व०२०२अ०। "आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः। द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चादन्धो बभूव ह। विनष्टचक्षुषस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः। सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽस्मिन् पूर्ववैरिणा। स बालवत्सया सार्द्धं भार्य्यया प्रस्थितोवनम्। महारण्यं गतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः। तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने। सत्यवाननुरूपो मे भर्त्तेति मनसा वृतः" भा०व०२९१अ०सावित्र्युक्तिः।

द्युमत् त्रि० द्यौः कान्तिरस्यास्ति दिव—मतुप् दिव उत्वम्। कान्तियुक्ते "वीतिहोत्रं त्वा कवे! द्युमन्तम्" यजु० २।४ "द्युमत्तमा सुप्रतीकस्य सूनोः" २७।११

द्युमद्गान न० सामगानभेदे।

द्युमयी स्त्री विश्वकर्मकन्यायां सूर्य्यभार्य्यायाम् "स्वरेणुर्द्युमयी त्वाष्ट्री प्रिये चैते विभावसोः" त्रिका०।

द्युम्न न० दिवं दीप्तिं म्नाति म्ना—क। १धने अमरः। २बले निघण्टुः। द्युम्नः।

द्युलोक पु० द्यौरेव लोकः दिव उत्वम्। स्वर्गलोके

द्युवन् पु० द्यु—कनिन् उवङ्। सूर्य्ये उज्ज्वल०।

द्युष(स)द् पु० दिवि सीदति सद्—क्विप् पूर्वपदात् सन्देऽपि षत्वम् लोकेऽषत्वम्। १देवे २ग्रहे च "मनःसु येषां द्युसदां न्यधीयत" माघः।

द्यू त्रि० दिव्यति दिव—क्विप् ऊठ्। देवके अक्षद्यूः।

द्यूत न० दिव—भावे क्त ऊठ् अक्षपा०। १देवने क्रीडाभेदे २विवादपदभेदे च तत्स्वरूपादिकं वीर०मि० निरूपितम् "अक्षवध्रशलाकाद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीडा वयोभिश्च पदन्द्यूतसमाह्वयमिति" नारदः। अक्षाः पाशाः। वध्रश्चर्मपट्टिका। शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतुरस्राः। आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्रीडासाधनं करितुरगादिकं गृह्यते। तैरप्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा। तथा वयोभिः पक्षिभिः पारावतादिभिः चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीडा क्रियते तदुभयं यथाक्रमन्द्यूतसमाह्वयाख्यं व्यवहारपदमित्यर्थः। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। अतएव मनुः। "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः" इति। तत्र सभिकं प्रत्याह नारदः "सभिकः कारयेद्द्यूतन्देयं दद्याच्च तत्कृतम्। दशकन्तु शतं वृद्धिस्ततः स्याद्द्यूतकारिता। स्वय वा कितवो राज्ञे दत्त्वा लाभं यथोदितम्। प्रकाशन्देवनं कुर्य्यादेवं दोषो न विद्यते" इति। तत्र वृत्तिमाह याज्ञवल्क्यः "ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिकः पञ्चकं शतम्। गृह्णीयाद्धूर्त्तकितवादितराद्दशकं शतमिति"। परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पितः पणो ग्लहः तत्र ग्लहे तदाश्रया शतपरिमिता तदधिकपरिमिता वा वृद्धिर्यस्यासौ शतिकवृद्धिस्तस्मात्कितवात्पञ्चकं शतं जितस्य ग्लहस्य पञ्चमांशं विंशतितमं भागं गृह्णीयादित्यर्थः। पञ्चकं शतं पञ्च पणा आयो यस्मिन् शते तत्पञ्चकं "तदस्मिन् वृद्धीति" पा०कन्। अपरः पक्षस्तु कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणसम्पादनद्यूतोपयोगी इतरस्मादपरिपूर्णवृद्धेः कितवाद्दशकं शतं जितस्य दशमभागं गृह्णीयादित्यर्थः। एवं कृप्तवृत्तेः सभिकस्य सत्कर्त्तव्यं तदाह स एव "स सम्यक्पालितो दद्यात् राज्ञे भागं यथाकृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्यात्सत्यं वचः क्षमीति"। यः कृतवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्योरक्षित-

स्वस्मै राज्ञे यथाप्रतिपन्नमंशं दद्यात्। तथा जितं द्रव्यं पराजितसकाशादासेधादिना उद्धृत्य जेत्रे जयिने दद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा द्यूतकारिणोऽतिविश्वासार्थं सत्यं वचो वदेदित्यर्थः। नारदोऽपि "सभिकः कारयेत् द्यूतं देयं दद्याच्च तत्कृतमिति"। वृहस्पतिरपि "सभिको ग्राहकस्तत्र दद्याज्जेत्रे नृपाय चेति" द्यूतपराजितकितवानां बन्धनादिना पणग्राहको भवेत्। पणग्रहणात् प्रागेव स्वकीयं द्रव्यं जेत्रे नृपाय च यथाभागं सभिको दद्यादित्यर्थः। तथा च कात्यायनः "जेतुर्दद्यात् स्वकं द्रव्यं जितं ग्राह्यं त्रिपक्षिकम्। सद्यो वा कितवेनैव सभिकात्तु न संशयः" इति। त्रिपक्षिकमित्यनेन यथा सामर्थ्यमा त्रिपक्षात्कालो देय इति दर्शितमिति स्मृतिचन्द्रिकायाम्। यदा तु जेत्रे जितं द्रव्यं सभिको दापयितुमशक्तस्तदा राजा दापयेदित्याह याज्ञवल्क्यः "प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्त्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न त्विति" प्रसिद्धे अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहितेऽदत्तराजभागे द्यूते जितं पणं जेत्रे न दापयेदित्यर्थः। प्राणिद्यूते प्राणिनां जयपराजयौ तत्स्वामिनोरित्याह वृहस्पतिः "द्वन्द्वयुद्धेन यः कश्चिद्यस्माद्भयमवाप्नुयात्। तत्स्वामिना पणो देयो यस्तत्र परिकल्पितः" इति। पणपरिकल्पनं कृताकृतमित्याह नारदः "परिज्ञातकृतं यत्र यत्राप्यविदितं नृपे। तत्रापि नाप्नुयात्काममथ वाऽनुमतं तयोरिति"। काम्यत इति कामः पणः। अत्र जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयप्रकारमाह याज्ञवल्क्यः "द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हीति"। द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः सभ्याः त एव कितवा एव नियोक्तव्या राज्ञा। न तत्र श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्याद्युक्तनियमोऽस्ति। साक्षिणोऽपि त एव द्यूते द्यूतकरा एव कार्य्याः न तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्यादिसाक्षिनिरूपणोक्तनिषेधोऽस्तीत्यर्थः। विष्णुरपि "कितवेष्वेव तिष्ठेरन् कितवाः संशयं प्रति। य एव तत्र द्रष्टारस्त एवैषान्तु साक्षिणः" इति। साक्षिणां परस्परविरोधे त्वाह वृहस्पतिः "उभयोरपि सन्दिग्धे कितवाः स्युः परीक्षकाः। यदा विद्वेषिणस्ते तु तदा राजा विचारयेदिति।" अनियुक्तद्यूतकारिणो दण्डमाह नारदः "अनिर्दिष्टस्तु यो राज्ञा द्यूतं कुर्वीत मानवः। न स तं प्राप्नुयात्कामं विनयञ्चैव सोऽर्हतीति"। ये तु कूटं द्यूतं कुर्वन्ति तेषां दण्डमाह याज्ञवल्क्यः "राज्ञा सचिह्नं निर्वास्याः कूटाक्षोपधिदेविनः" इति। कूटैरक्षादिभिः उपधिना मणिमन्त्रादिना मतिवञ्चनेन च ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाऽङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेदित्यर्थः। निर्वासने विशेषमाह नारदः "कूटाक्षदेविनः पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषां विनयः स्मृतः" इति। दण्डने विशेषमाह विष्णुः। "द्यूते कूटाक्षदेविनां करच्छेदः उपधिदेविनामाच्छेदः" इति। यानि तु द्यूतनिषेधकानि मनुवचनानि "द्यूतं समाह्वयञ्चैव यः कुर्य्यात्कारयेत वा। तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः। प्रकाशमेतत्तास्कर्य्यं यद्देवनसमाह्वयौ। तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत्। द्यूतं समाह्वयञ्चैव राजा राज्ये निवारयेत्" इत्यादीनि तानि कूटाक्षदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहिततया वा योज्यानि। अतएव वृहस्पतिः "द्यूतं निषिद्धं मनुना सत्यशौचधनापहम्। अभ्यनुज्ञातमन्यैस्तु राजभागसमन्वितम्। सभिकाधिष्ठितं कार्य्यं तस्करज्ञानहेतुकम्" इति। याज्ञवल्क्योऽपि "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणादिति" राज्ञा द्यूतम् एकं मुखं प्रधानं यस्य तत् तथोक्तं कार्य्यम्। राजाध्यक्षाधिष्ठितं राज्ञा कारयितव्यमित्यर्थः। तस्करज्ञानकारणात्। ल्यब्लोपे पञ्चमी। तस्करज्ञानरूपं प्रयोजनं पर्य्यालोच्येत्यर्थः। प्रायशश्चौर्य्यार्जितधना एव कितवा भवन्त्यतश्चौरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्य्यमित्याशयः"

द्यूतकर त्रि० द्यूतं करोति कृ—ट। (जुयारी) द्यूतकारके शब्दर०।

द्यूतकार त्रि० द्यूतं करोति कृ—अण् कारयति कारि—अण् वा। १द्यूतकरे द्यूतस्य कारयितरि २सभिके च अमरः स्वार्थे क। कारि ण्वुल् वा। द्यूतकारक तत्रार्थे त्रि०।

द्यूतकृत् त्रि० द्यूतं करोति कृ—क्विप्। द्यूतकरे त्रिका०।

द्यूतपूर्णिमा स्त्री द्यूताथा पूर्णिमा। कोजागरपूर्णिमायाम् आश्विनपौर्णमास्यां त्रिका० कोजागरशब्दे तत्र द्यूतविधानमुक्तम्। द्यूतपौर्णमासी तत्रार्थे।

द्यूतप्रतिपद्(दा) द्यूतार्था प्रतिपद् वा टाप्। कार्त्तिकशुक्लप्रतिपदि तत्र द्यूतविधानं ति०त० यथा ब्रह्म०पु० "शङ्करश्च पुरा द्यूतं ससर्ज्ज सुमनोहरम्। कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते!। जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पार्वती। अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी गौरी नित्यं

रक्षोषिता। तस्मात् द्यूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः”। “द्यूतप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः” ति॰त॰ धृतं बलिं प्रति भगवद्वाक्यम्। [त्रिका॰।

द्यूतबीज न॰ द्यूतस्य बीजं साधनम्। कपर्दके (कडि)

द्यूतवृत्ति पु॰ द्यूतं वृत्तिर्जीविका यस्य। सभिके तस्य यथा द्यूतोपजीवित्वं तथा द्यूतशब्दे उक्तम् “भिक्षभुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्य्यस्तथैव” मनुना तस्य हव्यकव्यदानाऽयोग्यतोक्ता।

द्यून न॰ लग्नात् सप्तमस्थाने द्यूनशब्दे दृश्यम् “द्यूनजन्मरिपुलाभखत्रिगश्चन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तथा” ज्यो॰त॰

द्यै न्यक्करणे भ्वा॰सक॰अनिट्। द्यायति अद्यासीत् दद्यौ

द्यो स्त्री द्योतन्ते देवा अत्र द्युत–बा॰ आधारे डो। १स्वर्गे २आकाशे च अमरः। “धरावियद्द्योसलिलेषु विश्रुतम्” भा॰क॰६०अ॰ द्योषद् द्योभूमिः। सर्वनामस्थाने परे तस्य औरीत् द्यौः द्यावौ द्यावः।

द्योकार त्रि॰ द्योतन्त्यान् प्रासादादीन् करोति कृ–अण्। प्रासादादिकरे शिल्पिभेदे “एवं क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र परिश्रुताः। द्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः” भा॰शा॰४६अ॰तत्र व्योकारेति ज्याकारेति वा पाठान्तरम्। व्योकारः लोहकारः ज्याकारो धनुष्कार इत्यर्थः।

द्योत पु॰ द्युत–भावे घञ्। १प्रकाशे २आतपे अमरः। खद्योतः “चन्द्रार्ककिरणद्योतम्” हरिवं॰४२अ॰ “विद्युद्योतनिकाशेन मुकुटेनार्कवर्चसा” हरिवं॰ २४१अ॰। उत्कृष्टो द्योत उद्योतः “निरवद्यविद्योद्योतेन द्योतितसकलतोऽयमर्थः” दायभा॰

द्योतन त्रि॰ द्युत–शीलार्थे युच्। १द्योतनशीले “विलोक्य द्योतनं चन्द्रं लक्ष्मणं शोचनोऽवदत्” भट्टिः २दीपे पु॰। ३जनपदे स्त्री निरु॰। भावे ल्युट्। ४प्रकाशे न॰ “द्योतनाह्वयः” इति कुल्लू॰ द्युत–णिच–ल्यु। ५प्रकाशके त्रि॰। भावे ल्युट्। ६प्रकाशने न॰।

द्योतनि त्रि॰ द्युत–णिच्–अनि। प्रकाशके “आ द्योतनिं वहति शुभ्रयाम्” ऋ॰२।५८।१ “द्योतनिं प्रकाशकं सूर्यम्” भा॰

द्योतिरिङ्गण पु॰ ज्योतिरिङ्गण+पृषो॰। खद्योते हेमच॰।

द्योभूमि पु॰ द्यौराकाशो भूमिर्गतिस्थानं यस्य। १पक्षिणि शब्दच॰। द्यौश्च भूमिश्च द्व॰। २द्यावापृथिव्योः स्त्री द्वि॰व॰

द्योषद् पु॰द्यवि सीदति सद–क्विप् षत्वम्। देवे शब्दरत्ना॰। षष्ठ्यादौ अषत्वम् द्योषदित्येव।

द्यौत न॰ “दिवेर्द्युश्च” उणा॰ दिव–क्तन् द्युरादेशः इद्भिच। ज्योतिःपदार्थे उज्ज्वलदत्तः।

द्यौर्लोक पु॰ द्यौरेव लोकः द्योलोक+पृषो॰। द्युलोके स्वर्गे “किं ताभिर्जयति पृथिवीलोकमेव पुरोऽनुवाक्यया जयत्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्यौर्लोकं शस्यया” शत॰ब्रा॰

द्रगड पु॰द्रेति गडति गड–अच्। वाद्यभेदे (दगड् काडा) त्रिका॰।

द्रङ्क्षण न॰ तोलके शङ्खमाला।

द्रङ्ग पु॰ पुरीभेदे हेमच॰। स च “कर्वटाद्धमो द्रङ्गः पत्तनादुत्तमश्च सः” वाचस्पत्युक्तलक्षणः।

द्रढि नामधातुः दृढं करोति दृढ+तत्करोति णिच् ऋतो रः दृढीकरणे सक॰उभ॰सेट्। द्रढयति ते। द्रढयन् द्रढयितुम्

द्रढिमन् पु॰दृढस्य भावः इमनिच् ऋतो रः। दृढत्वे “बधान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरम्” गङ्गालहरी। “हृदयमरिवधोदयादुदूढद्रढिम दधातु पुनःपुरन्दरस्य” माघः।

द्रधस् स्त्री रोदस्योः “हे द्रधसी सततो वस्त एकः सौम्यो विश्वा भुवनानि विद्वान्” तैत्ति॰स॰ २।२।२।२

द्रप्स न॰दृप्यति कफोऽनेन दृप–बा॰ कस ऋतो रः। घनेतरदध्नि(जलोदर) अमरः पृषो॰ द्रप्स्यं द्राप्स इत्येते अपि तत्रार्थे अमरटीकायां भरतः। २रसे पु॰। “भुवनानामभिर्द्रप्सो अपामसि” यजु॰१४।५ “द्रप्सो रसः” वेददी॰ “यस्ते द्रप्स स्कन्दति यस्ते अंशुरिति यो स्तोकः। स्कन्दति स द्रप्सस्तमाह यस्ते अंशुरिति तदंशुमाह यावच्युतः” शत॰ ब्रा॰ ४।२।४।२ “सोऽष्टौ द्रप्सान् गर्भ्यं भवन्तोऽष्टौ वसवोऽसृज्यन्त तानस्यामुपादधात्” शत॰ ब्रा॰६।१।२।६। ३द्रुतगतियुक्ते च “अनुद्रप्सास इन्दवः” ऋ॰९।६।४ “द्रप्सासः द्रुतगतयः” भा॰

द्रम गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट्। द्रमति अद्रमीत् दद्राम “यानरा दद्रमुश्चाथ संग्रामं च शशंसिरे” भट्टिः यङि दंद्रम्यते “दंद्रम्यमाणाः परियन्ति मूढाः” कठोप॰। दंद्रमणः

द्रमिल पु॰ देशभेदे। तत्र भवः अण्। द्रामिल चाणक्ये पु॰ तत्र भवे त्रि॰ हेम॰।

द्रम्म पु॰ लीला॰ उक्ते षोडशपणे “वराटकानां दशकद्वयं यत् सा काकिणी ताश्च पणश्चतस्रः। ते षोडश द्रम्म इहापि कीर्तितो द्रम्मैस्तथा षोडशभिश्च निष्कः”

द्रव पु॰ द्रु गतौ भावे अप्। १क्षरणे २पलायने ३परीहासे अमरः। ४गतौ ५आसवे। ६वेगे च द्रु–अच्। ७क्षरण

युक्ते त्रि० । ८द्रवत्वगुणयुक्तमात्रे त्रि० "आचिचाय काचिद्द्रवरागमेव" कुमा० "द्रवः सङ्घातकठिनः" कुमा० "सर्पींषि द्रवाणि प्रदङ्मुखेन जुहोति" श्रुतिः "गण्ड-स्थलागर्वगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः" "म-दोदकद्रवकटभित्तिसङ्गिभिः" माघः न्यायोक्ते ६द्रवत्व-रूपे गुणभेदे "द्वयोर्नैमित्तिकोद्रवः" भाषा० द्रवत्वशब्दे दृश्यम् । धौते च ।

द्रवक त्रि० द्रु—शीलार्थे वुन् मुग्ध० । १पलायनशीले २क्षरण-

द्रवज पु० द्रवात् जायते जन—ड । १गुडे राजनि० । २द्रव-जातमात्रे त्रि० । शीले राजनि० ।

द्रवत्पत्री स्त्री द्रवत् पत्रं यस्याः गौरा० ङीष् । शिंसुडी-

द्रवत् उपभोगे अक०पर०सेट् द्रवस् इत्यत्र गणरत्ने कण्ड्वा० गणे पाठान्तरम् । द्रवत्यति । अद्रवत्यीत् ।

द्रवत् त्रि० द्रु—शतृ । १क्षरणयुक्ते २शीघ्रे न० निघ०

द्रवत्व न० द्रवस्य भावः । न्यायोक्ते स्पन्दाख्ये गुणभेदे भाषा० "सांसिद्धिकद्रवत्वं स्यान्नैमित्तिकमथापरम् । सांसिद्धि-कन्तु सलिले द्वितीयं क्षितितेजसोः । परमाणौ जले नित्य-मन्यत्रानित्यमुच्यते । नैमित्तिकं वह्नियोगात्तपनीयघृता-दिषु । द्रवत्वं स्यन्दने हेतुर्निमित्तं संग्रहे तु तत्" भाषा० "द्रवत्वन्निरूपयति सांसिद्धिकमिति । द्रवत्वं द्विविधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्चेति । द्वितीयं नैमित्तिकं पर-माणाविति । जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यम् । अन्यत्र पृथिवीपरमाण्वादौ जलद्व्यणुकादौ च अनित्यम । क्वचित्तेजसि क्वचित् पृथिव्याञ्च नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तत्र को वा नैमित्तिकत्वाद्दर्शयति नैमित्तिकमिति । वह्नीतिपदन्तेजोऽर्थकम् । तथा च तेजःसंयोगादग्निसं-योगजन्यं नैमित्तिकं द्रवत्वम् । तच्च सुवर्णादिरूपे तेजसि घृतजतुप्रभृतिपृथिव्यां च वर्तत इत्यर्थः । द्रवत्वं स्यन्दने हेतुरिति असमवायिकारणमित्यर्थः । संग्रहे सक्त्वादिसंयोगविशेषे तद्द्रवत्वं स्नेहसहितमिति बोद्ध-व्यम्" मुक्ता० । तल द्रवताप्यत्र स्त्री "न च न द्रवता द्रवता परितो हिमहानकृता न कृता क्वचन" भट्टिः ।

द्रवद्रव्य न० द्रवतीति द्रवं कर्म० । १दुग्धदध्याज्यतक्रासवजल-तैलादिषु २दीर्घकमूत्रादिषु च ।

द्रवन्ती त्रि० द्रु—शतृ ङीप् । १द्रवयुक्तस्त्रियां सा च २सवन्त्यां नद्यां ३मूषिकपर्ण्यां च राजनि० ।

द्रवरस त्रि० द्रवयुक्तो रसो यस्य । १आर्द्ररसे २लाक्षायां स्त्री राजनि० ।

द्रवस् उपभोगे कण्ड्वा० पर० सेट् । द्रवस्यति अद्रवस्यीत् ।

द्रवाधार पु० ६त० । १द्रवद्रव्याधारे २चुलुके च शब्दार्थक०

द्राव्य त्रि० द्रु—णिच् । द्रुतिशीले मुग्धबो० ।

द्रवि त्रि० द्रावयति अन्तर्भूतण्यर्थे द्रु—इन् । स्वर्णादिद्रावके स्वर्णकारे "द्रविर्न द्रावयति दारु धन्वत्" ऋ०६।३।५

द्रविड पु० स्वनामख्याते देशभेदे स च देशः बृ०सं० कूर्मवि-भागे १४अ० नैरृत्यामुक्तः "नैरृत्यां दिशि देशाः" इत्यु-पक्रमे "हेमगिरिसिन्धुकालकरैवतकसुराष्ट्रबादर द्रविडाः" तेषां राजा सोऽभिजनोऽस्य वा अण् । द्राविड तद्देश-रूपे पित्रादिक्रमेण तद्वासिनि च । बहुषु अणो लुक् । २ब्राह्मणभेदे स च "आन्ध्राः कर्णाटकाश्चैव गुर्जरा द्रवि-डास्तथा । महाराष्ट्रा इति ख्याताः पञ्चैते द्रविडाः स्मृताः" वागुरसंहिता । ३सवर्णायां व्रात्यक्षत्रियजाते क्षत्रियभेदे यथाह मनुः "झल्लोमल्लश्च राजन्यात् व्रात्यान्निच्छिविरेव च । नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च" । जामदग्न्यभयेन क्षत्रियधर्मत्यागेन वृष-लत्वं प्राप्ते तद्देशीये ४क्षत्रिये च यथाह भा०आश्व०२६ अ० "ततस्तु क्षत्रियाः केचिज्जामदग्न्यभयार्दिताः । विविशुर्गिरिदुर्गाणि मृगाः सिंहार्दिता इव । तेषां स्वविहितं कर्म तद्भयान्नानुतिष्ठताम् । प्रजा वृषलतां प्राप्ता ब्राह्मणानामदर्शनात् । एवं ते द्रविडाभीराः पुण्ड्राश्च शबरैः सह । वृषलत्वं परिगता व्युत्थानात् क्षत्रधर्मिणः" ४रागिणीभेदे स्त्री गौरा० ङीष् ।

द्रविण न० द्रु—इनन् । १धने २काञ्चने मेदि० । ३बले ४परा-क्रमे च निघ० "द्रविणं परिमितमधिकव्ययिनं जन-माकुलीकुरुते" उद्भ० "ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यार्थं चैव शक्तितः" मनुः । "तेषां सदश्वभूयिष्ठास्तुङ्गा द्रविणराश-यः" रघुः । ५पृथुन्दपपुत्रभेदे पु० "वैन्यस्तु वीर्यमहतामि-त्युपक्रमे "पुत्रानुत्पादयामास पञ्चार्चिष्मान् प्रशंसितान् । विजिताश्वं धूम्रकेशं हर्यश्वं द्रविणं वृकम्" भाग०४। २२।५० तत्र बले "क्ले: पुत्रो महावीर्य्यो वाणो द्रविण वन्तरः" हरिवं०१६१अ०पराक्रमे "बभूवतुस्ततस्तस्य पत्नौ द्रविणवत्तरौ" भा०उद्यो० ११२अ० । ५वाक्कृते च द्रविणपदशब्दे दृश्यम् । ६क्रौञ्चद्वीपस्थे वर्षपुरुषभेदे पु० "क्रौञ्चद्वीपस्थवर्षनदीना मनुः पवित्रममल-मुपयुञ्जानाः पुरुषर्षभद्रविणदेवक संज्ञाः" भाग० ५ २०।१६

द्रविणक पु० १वसुसुताग्नेः पुत्रभेदे "अग्नेर्भार्य्या वसोर्धारा

पुत्रो द्रविणकादयः" भाग०६।६।१२ श्लो० द्रविण+स्वार्थे क। २द्रविणशब्दार्थे न०।

द्रविणनाशक न० द्रविणं नाशयति नाशि–ल्यु। शोभाञ्जने शब्दरत्ना० तत्सेवने धननाशकत्वात्तस्य तथात्वम् अतः स्मृतौ शोभाञ्जनभक्षणनिषेधोऽदृष्टफलक एव।

द्रविणप्रद त्रि० द्रविणं प्रददाति प्र+दा–क। १धनदायके २विष्णौ पु०। तस्य वाञ्छितप्रदत्वात् तथात्वम् "सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः" विष्णुस० वाञ्छितप्रदत्वेन तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम्।

द्रविणस् त्रि० द्रविणमिच्छति लालसायां क्यचि सुक् द्रविणस्यति ततः सम्प० भावे क्विपि अतो लोपे क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवतीति यलोपः। धनेच्छायाम् "द्रविणोदा द्रविणसः ग्रावहस्तासः" ऋ०१।१५।७ भाष्ये च उक्ता व्युत्पत्तिर्दर्शिता। "द्रविणस्वन्त इह सन्त्विन्दवः" ऋ० ६।८५।१ "द्रविणस्वन्तो धनवन्तः" इति भाष्योक्तेः द्रविणसशब्दात् कर्मसाधनात् धनवचनात मतुप्।

द्रविणस्यु त्रि० द्रविणमात्मनो लालसयेच्छति क्यचि सुक् द्रविणस्य–उन्। लालसया धनकामिनि "द्रविणस्युर्द्रविणसश्चकानः" ऋ०१०।६५।१६ "तन्द्रय्येव नु नरस्यद्रविणस्युः" इत्यादिना पा० क्यचि निपातनम्। लोके तु द्रविणीयुरित्येव।

द्रविणोदस् त्रि० १धनदातरि "द्रविणोदाः धनप्रदस्" ऋ०१।१५।७ "धनप्रदोऽग्निः सोमं पिबत्विति शेषः। तमेतं मन्त्रं यास्क एवं निर्वक्ति। नि०८।१ "द्रविणोदाः कस्माद्धनं द्रविणमुच्यते यदेनदभिद्रवन्ति बलं वा द्रविणं यदेनेनाभिद्रवन्ति तस्य दाता द्रविणोदास्तस्यैषा भवति। द्रविणोदा द्रविणसः" इत्यादि। सोऽयं यास्कोक्तो निर्वचनप्रपञ्चस्तस्मिन्नेव ग्रन्थेऽवगन्तव्यः। द्रविणोदाः। "द्रदभ्याभिनत्" उ०२।५।१। निम्यादाद्युदात्तो द्रविण शब्दः। तद्ददातीति द्रविणोदाः। "क्विप चेति" पा० क्विप्। पूर्वपदस्य सकारोपजनश्छान्दसः कृत्वोत्त्वे। कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्। देवविशेषणत्वे चैकवाक्यताऽञ्जे द्वितीयायाः स्वादेशः। अथ वा द्रविणमात्मन इच्छन्ति द्रविणस्यन्ति। सुप आत्मनः क्यच्। "सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुगस्मुकौ" वार्त्ति० क्यचि परतः सुगागमः। द्रविणस्यतेः सम्पदादित्वाद्भावे क्विप्। अतोलोपः। "क्वौ लुप्तं न स्थानिवद्भवति" पा० इति तस्य स्थानिवत्त्वप्रतिषेधाद्यलोपः। एवं द्रविणस् शब्दो धनेच्छावचनः। द्रविणसेच्छां दधाति यथेष्टधनप्रदानेनोपकल्पयतीत्यर्थे दध उपस्थाने इत्यस्मादन्तर्भावितण्यर्थात् "क्विप् चेति" पा० क्विप्। एवं द्रविणोदःशब्दः सकारान्तो भवति। तथा द्रविणोदसः प्रदाता भवन्तीति नैरुक्तो व्यवहार उपपद्यते। अतो द्रविणोदस् शब्दो भिन्नवाक्यत्वे स्वार्थे प्रथमा एकवाक्यत्वे तु व्यत्ययेन द्वितीया भवति। द्रविणस इत्यत्रापि वाक्यभेदपक्षे द्रविणसः सोमस्येत्यर्थे न उकारोपजनश्छान्दसः। आद्युदात्तत्वं तु नियमेन स्थितम्। पदाग्निविशेषणत्वे चैकवाक्यत्वपक्षे तु क्यजन्तात् क्विप्। अतो लोपादि पूर्ववत्। अत्र द्रविणोदाशब्दोऽपि तदर्थे। २अग्नौ च "द्रविणं धनमित्युक्तं बलञ्च द्रविणं स्मृतम्। ददाति तद्ध्यानेन द्रविणोदास्ततोभवान्" वराहपु०।

द्रवित्नु त्रि० द्रु–गतौ इत्नु। गतिशीले "अयिष्टस्य द्रवित्नवः" ऋ०८।७४।१४। "रथमस्तस्य द्रवित्नुम्" ऋ० १०।११।६

द्रव्य न० द्रोर्विकारः द्रोरिति यत् "द्रव्यञ्च भव्ये" पा० निपा०। १पित्तले २वित्ते ३पृथिव्यादिषु नवसु। ४विलेपने न० ५भेषजे ६द्रुमविकारे ७ततमध्यध्वनि च त्रि० मेदि०। ८जतुनि ९विनये न० हेम०। १०मद्ये न० राजनि०। द्रव्यलक्षणमौलुक्यशब्दे १५८६ पृ० उक्तं तद्भेदाश्च नव "पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालोदिगात्मा मन इति द्रव्याणि" कणा० सू० "इदानीमपवर्गभागितया सर्वपदार्थाश्रयतया च प्रथमोद्दिष्टस्य द्रव्यपदार्थस्य विभागं विशेषोद्देशञ्च कुर्वन्नाह पृथिव्याप इति इतिकारोऽवधारणार्थः तेन नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न न्यूनानि वेत्यर्थः। ननु विभागबलादेव न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसिद्धौ किमितिकारेणेति चेत् उद्देशमात्रपरतयापि सूत्रसम्भवे विभागतात्पर्यस्फोरणार्थतयैवेतिकाराभिधानात् सुवर्णादीनामीश्वरस्य चात्रैवान्तर्भावात् अन्धकारस्य चाधिकस्य भाशङ्क्यमानस्याभावत्वव्युत्पादनादेतदध्यवसेयम्। अस्मामकरणन्तु सर्वेषां प्राधान्यप्रदर्शनाय" उप०वृ०। वैद्यके तु तस्य पञ्चविधतोक्ता यथा "रसो गुणास्तथा वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च। पञ्चानां यः समाहारस्तद्द्रव्यमिति कीर्त्यते" इति भिषग्वराः। प्रकारान्तरेण च पञ्चविधम् अत्यन्तकठिनकठिनार्द्रकोमलद्रवद्रव्यभेदात्। द्रव्यभेदानां गुणवत्त्वाविशेषे वैद्यकोक्ताः यथा "गुणहीनं भवेद्वर्षादूर्द्ध्वं तद्रूपमौषधम्। मासद्वयात् तथा

चूर्णं लभते क्षीणवीर्य्यताम् । क्षीनत्वं गुटिका लेहो लभते वत्सरात् परम् । क्षीनाः स्युर्घृततैलाद्याश्चतुर्मासाधिकात्यया । घृततैलाद्या इति योगविशेषणम् । चतुर्मासाधिकाः संवत्सरादुपरि चत्वारो मासा अधिका येषां ते । "घृतमब्दात् परं पक्वं क्षीणवीर्य्यत्वमाप्नुयात् । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्थायि गुणाधिकम् । तदपि षोड़शमासाभ्यन्तरे पक्वतैलं गुणाधिकं बोद्धव्यम् । "ओषध्यो लघुपाकाः स्युर्निर्वीर्य्या वत्सरात् परम्" । ओषध्यो धान्यादयः । लघुपाकाः शीघ्रपाकाः "निर्वीर्य्याः स्युर्गुणैर्युक्ता आसवा धातवो रसाः" ।

सामान्यतो वैद्यकेऽभिनवानामेव गुणवत्ता घृतादीनां पक्वानामपि केषाञ्चित् गुणवत्ता उक्ता यथा "द्रव्याण्यभिनवान्येव प्रशस्तानि क्रियाविधौ । ऋते गुडघृतक्षौद्रधान्यकृष्णाविडङ्गतः" रसादिमध्येऽपि द्रव्यस्यैव स्तूयते प्रधानत्वमुक्तं यथा

"अथातो द्रव्यरसगुणवीर्य्यविपाकविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः । केचिदाचार्य्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं कस्माद्व्यवस्थितत्वादिह खलु द्रव्यं व्यवस्थितं न रसादयो यथाऽऽमे फले ये रसादयस्ते पक्वे न सन्ति । नित्यत्वाच्च नित्यं हि द्रव्यमनित्या गुणा यथा कल्कादिप्रविभागः स एव सम्पन्नरसगन्धो व्यापन्नरसगन्धो वा भवति । स्वजात्यवस्थानाच्च यथा हि पार्थिवं द्रव्यमन्यभावं न गच्छत्येवं शेषाणि । पञ्चेन्द्रियग्रहणाच्च पञ्चभिरिन्द्रियैर्गृह्यते द्रव्यं न रसादयः । आश्रयत्वाच्च द्रव्यमाश्रिता रसादयो भवन्ति । आरम्भसामर्थ्याच्च द्रव्याश्रित आरम्भो यथा विदारिगन्धादिमाहृत्य सङ्क्षुद्य विपचेदित्येवमादिषु न रसादिष्वारम्भः । शास्त्रप्रामाण्याच्च शास्त्रे हि द्रव्यं प्रधानमुपदेशे हि योगानां यथा मातुलुङ्गाग्निमन्थौ चेति न रसादय उपदिश्यन्ते । क्रमापेक्षितत्वाच्च रसादीनां रसादयो हि द्रव्यक्रममपेक्षन्ते यथा तरुणे तरुणाः सम्पूर्णे सम्पूर्णा इति । एकदेशसाध्यत्वाच्च द्रव्याणामेकदेशेनापि व्याधयः साध्यन्ते यथा महावृक्षक्षीरेणेति तस्माद्द्रव्यं प्रधानं द्रव्यलक्षणन्तु क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति । नेत्याहुरन्ये रसास्तु प्रधानं कस्मादागमादागमो हि शास्त्रमुच्यते शास्त्रे हि रसा अधिकृता यथा रसायत्त आहार इति तस्मिंश्च प्राणाः । उपदेशाच्चोपदिश्यन्ते हि रसा यथा मधुराम्ललवणा वातं शमयन्ति । अनुमानाच्च रसेन ह्यनुमीयते द्रव्यं यथा मधुरमिति । ऋषिवचनाच्च ऋषिवचनं वेदो यथा किञ्चिदिज्यार्थं मधुरमाहरेदिति । तस्माद्रसाः प्रधानं रसेषु गुणसंज्ञा । रसलक्षणमन्यत्रोपदेक्ष्यामः । नेत्याहुरन्ये । वीर्य्यं प्रधानमिति कस्मात्तद्वशेनौषधकर्म्मनिष्पत्तेः । इहौषधकर्म्माण्यूर्द्ध्वाधोभागोभयभागसंशोधनसंशमनसंग्राहकाग्निदीपनप्रपीडनलेखनबृंहणरसायनवाजीकरणश्वयथुकरणविलयनदहनदारणादानप्राणघ्नविषप्रशमनानि वीर्य्यप्राधान्याद्भवन्ति । तच्च वीर्य्यं द्विविधमुष्णं शीतं चाग्नीषोमीयत्वाज्जगतः । केचिदष्टविधमाहुरुष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णञ्चेत्येतानि वीर्य्याणि स्वबलगुणोत्कर्षाद्रसमभिभूयात्मकर्म्म कुर्व्वन्ति यथा तावन्महत्पञ्चमूलं कषायं तिक्तानुरसं वातं शमयेदुष्णवीर्य्यत्वात् तथा कुलत्थः कषायः कटुकः पलाण्डुः स्नेहभावाच्च । मधुरश्चेक्षुरसो वातं वर्द्धयति शीतवीर्य्यत्वात् । कटुका पिप्पली पित्तं शमयति मृदुशीतवीर्य्यत्वादम्लमामलकं लवणं सैन्धवञ्च । तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयत्युष्णवीर्य्यत्वान्मधुरा मत्स्याश्च । कटुकं मूलकं श्लेष्माणं वर्द्धयति स्निग्धवीर्य्यत्वात् । अम्लं कपित्थं श्लेष्माणं शमयति रूक्षवीर्य्यत्वान्मधुरं क्षौद्रञ्च । तदेतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्" भवन्ति चात्र "ये रसा वातशमना भवन्ति यदि तेषु वै । रौक्ष्यलाघवशैत्यानि न ते हन्युः समीरणम् । ये रसाः पित्तशमना भवन्ति यदि तेषु वै । तैक्ष्ण्यौष्ण्यलघुताश्चैव न ते तत्कर्म्मकारिणः । ये रसाः श्लेष्मशमना भवन्ति यदि तेषु वै । स्नेहगौरवशैत्यानि बलासं वर्द्धयन्ति ते" तस्माद्वीर्य्यं प्रधानमिति । नेत्याहुरन्ये । विपाकः प्रधानमिति कस्मात् सम्यङ्मिथ्याविपाकत्वादिह सर्व्वद्रव्याण्यभ्यवहृतानि सम्यक् विपक्वानि गुणं दोषं वा जनयन्ति । तत्राहुरन्ये प्रतिरसं पाक इति । केचित्त्रिविधमिच्छन्ति मधुरमम्लं कटुकं चेति तत्तु न सम्यक् भूतगुणादागमाच्चाम्लो विपाको नास्ति पित्तं हि विदग्धमम्लतामुपैत्याग्नेर्मन्दत्वात् । यद्येवं लवणोऽप्यन्यः पाको भविष्यति श्लेष्मा हि विदग्धो लवणतामुपैति मधुरो मधुरस्याम्लोऽम्लस्यैवं सर्व्वेषामिति केचिदाहुर्दृष्टान्तं चोपदिशन्ति यथा तावत् क्षीरस्थालीगतमभिपच्यमानं मधुरमेव स्यात्तथा शालियवमुद्गादयः प्रकीर्णाः स्वभावमुत्तरकालेऽपि न परित्यजन्ति तद्वदिति । केचिद्वदन्त्यबलवन्तो बलवतां वशमायान्ती-

वैकल्पिकानितिक्ताद्विधाम एव । आगमे हि द्विविध एव पाको मधुरः कटुकश्च तयोर्मधुराख्यो गुरुः कटुकाख्यो लघुरिति तत्र पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां द्वैविध्यं भवति गुणसाधर्म्याद्गुरुता लघुता च पृथिव्यापश्च गुर्व्यः शेषाणि लघूनि तस्माद्द्विविध एव पाक इति । भवन्ति चात्र । द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते । तेजोऽनिलाकाशगुणाः पच्यमानेषु येषु तु । निर्वर्त्तन्तेऽधिकास्तत्र पाकः कटुक उच्यते । पृथक्त्वदर्शिनामेष वादिनां वादसंग्रहः । चतुर्णामपि सामर्थ्यमिच्छन्त्यत्र विपश्चितः । तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्य्येण सेवितम् । किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति वा । पाको नास्ति विना वीर्य्याद्वीर्य्यं नास्ति विना रसात् । रसो नास्ति विना द्रव्याद्द्रव्यं श्रेष्ठमतः स्मृतम् । जन्म तु द्रव्यरसयोरन्योऽन्यापेक्षकं स्मृतम् । अन्योऽन्यापेक्षकं जन्म यथा स्याद्देहदेहिनोः । वीर्य्यसंज्ञा गुणा येऽष्टौ तेऽपि द्रव्याश्रयाः स्मृताः । रसेषु न वसन्त्येते निर्गुणास्तु गुणाः स्मृताः । द्रव्ये द्रव्याणि यस्माद्धि विपच्यन्ते न षड्रसाः । श्रेष्ठं द्रव्यमतो ज्ञेयं शेषा भावास्तदाश्रयाः । अमीमांस्यान्यचिन्त्यानि प्रसिद्धानि स्वभावतः । आगमेनोपयोज्यानि भेषजानि विचक्षणैः । प्रत्यक्षलक्षणफलाः प्रसिद्धाश्च स्वभावतः । नौषधीर्हेतुभिर्विद्वान् परीक्षेत कथञ्चन । सहस्रेणापि हेतूनां नाम्बष्ठादिर्विरेचयेत् । तस्मात्तिष्ठेत्तु मतिमानागमेन तु हेतुषु" । "वस्तूपलक्षणं यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन व्यवस्थितः" इति हरिणा परिभाषिते ११वस्तुपदार्थे च । "स्वार्थो द्रव्यञ्च लिङ्गञ्च संख्या कर्मादिरेव च" हरिः लिङ्गसंख्यान्वयित्वेन सत्त्वरूपतया च तस्य तथात्वम् । "क्रिया न युज्यते लिङ्गक्रियानाधारकारकैः । असत्त्वभूतता तस्या एवमेवावधार्य्यताम्" हरिः । क्रियानाधारकारकत्वैर्न युज्यते इत्यर्थः । तेन लिङ्गसंख्याकारकत्वान्वयित्वं सत्त्वत्वमेव द्रव्यत्वम् । "तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भाष्यम् । द्रव्यविशेषहस्तादौ उच्छिष्टदोषादिशुद्धिभेद उक्तः कूर्म्मपु० "अन्नाद्यवपानेषु द्रव्यहस्तो भवेन्नरः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् । तैजसं वै समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः । भूमौ निःक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत्तु तत् । यद्यद्द्रव्यं करे स्थित्वा भवेदुच्छेषणान्वितः । अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् । वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात् न तत्संस्पृश्याचमेदिह । अरण्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि । कृत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति" ।

द्रव्यक त्रि० द्रव्यं हरति वहति आवहति वा द्रव्य+कन् । १द्रव्यहारके २तद्वाहके ३द्रव्यावाहके च ।

द्रव्यकल्क पु० "द्रव्यकल्कः पञ्चधा स्यात् कल्कं चूर्णं रसस्तथा । तैलमर्त्तिः क्रमाज्ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये" वैद्यकोक्ते कल्कादिपञ्चके ।

द्रव्यगण पु० ६त० । सुश्रुतोक्ते ओषधिविशेषाणां सप्तत्रिंशत्संख्यानां गणभेदे ते च तत्र दर्शिता यथा "द्रव्यसंग्रहणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः अथातः समासेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति, तद्यथा । विदारीगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवा श्वदंष्ट्रा पृथक्पर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभकौ महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादी वृश्चिकाल्यृषभी चेति । "विदारीगन्धादिरयं गणः पित्तानिलापहः । शोषगुल्माङ्गमर्दोर्द्ध्वश्वासकासविनाशनः१ । आरग्वधमदनगोपघोण्टाकण्टकीकुटजपाठापाटलामूर्वेन्द्रयवसप्तपर्णनिम्बकुरुण्टकदासीकुरुण्टकगुडूचीचित्रकशार्ङ्गेष्टाकरञ्जद्वयपटोलकिराततिक्तकानि सुषवी चेति । आरग्वधादिरित्येष गणः श्लेष्मविषापहः । मेहकुष्ठज्वरवमीकण्डूघ्नो व्रणशोधनः२ । वरुणार्त्तगलशिग्रुतर्कारीमेषशृङ्गीपूतीकनक्तमालमोरटाग्निमन्थसैरीयकद्वयबिम्बीवसुकवसिरचित्रकशतावरीबिल्वाजशृङ्गीदर्भा बृहतीद्वयञ्चेति । वरुणादिर्गणो ह्येष कफमेदोनिवारणः । विनिहन्ति शिरःशूलं गुल्माभ्यन्तरविद्रधीन्३ । वीरतरुसहचरद्वयदर्भवृक्षादनीगुन्द्रानलकुशकाशाश्मभेदकाग्निमन्थमोरटावसुकवसिरभल्लूककुरुण्टकेन्दीवरकपोतवङ्काः श्वदंष्ट्रा चेति । वीरतर्वादिरित्येष गणो वातविकारनुत् । अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजापहः४ । सालसाराजकर्णखदिरकदरकालस्कन्धक्रमुकभूर्जमेषशृङ्गीतिनिशचन्दनशिंशपाशिरीषासनधवार्जुनतालशाकनक्तमालपूतीकाश्वकर्णागुरूणि कालीयकञ्चेति । सालसारादिरित्येष गणः कुष्ठविनाशनः । मेहपाण्डुामयहरः कफमेदोविशोषणः५ । रोध्रसावररोध्रपलाशकुटन्नटाशोकफञ्जीकट्फलैलवालुकशल्लकीजिङ्गिनीकदम्बसालाः कदली चेति । एष रोध्रादिरित्युक्तो मेदःकफहरो गणः ।

योनिदोषहरः स्तन्यो रस्यो विषविनाशनः६। अर्कालर्क-
करञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकभार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतामहा-
श्वेतावृश्चिकाल्यलवणातापसवृक्षश्चेति। अर्कादिको गणो
ह्येष कफमेदोविषापहः। कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्-
व्रणशोधनः७। सुरसाश्वेतसुरसाफणिज्झकार्जकभूस्तृण-
सुगन्धकसुमुखकालमालकासमर्दक्षवकखरपुष्पाविडङ्गकट्-
फलसुरसीनिर्गुण्डीकुलाहलोन्दुरुकर्णिकाफञ्जीप्राची-
बलाकाकमाच्यो विषमुष्टिकश्चेति। सुरसादिर्गणो ह्येष
कफहृत् कृमिसूदनः। प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रण-
शोधनः८। मुष्ककपलाशधवचित्रकमदनवृक्षशिंशपावज्र-
वृक्षास्त्रिफला चेति। मुष्ककादिर्गणो ह्येष मेदोघ्नः
शुक्रदोषहृत्। मेहार्शःपाण्डुरोगघ्नः शर्कराश्मरिना-
शनः९। पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशृङ्गवेरमरिचह-
स्तिपिप्पलीहरेणुकैलाजमोदेन्द्रयवपाठाजीरकसर्षपमहा-
निम्बफलहिङ्गुभार्गीमधुरसातिविषावचाविडङ्गानि कटु-
रोहिणी चेति। पिप्पल्यादिः कफहरः प्रतिश्याया-
निलारुचीः। निहन्याद्दीपनो गुल्मशूलघ्नश्चामपाचनः१०।
एलातगरकुष्ठमांसीध्यामकत्वक्पत्रनागपुष्पप्रियङ्गुहरेणुका-
व्याघ्रनखशुक्तिचण्डास्थौणेयकश्रीवेष्टकचोचचोरकवालक-
गुग्गुलुसर्जरसतुरुष्ककुन्दुरुकागुरुस्पृक्कोशीरभद्रदारुकु-
ङ्कुमानि पुन्नागकेशरञ्चेति। एलादिको वातकफौ निह-
न्याद्विषमेव च। वर्णप्रसादनः कण्डूपिडकाकोठनाशनः११।
वचामुस्तातिविषाभयाभद्रदारूणि नागकेशरञ्चेति १२।
हरिद्रादारुहरिद्राकलशीकुटजबीजानि मधुकं चेति१२।
एतौ वचाहरिद्रादी गणौ स्तन्यविशोधनौ। आमातीसा-
रशमनौ विशेषाद्दोषपाचनौ १२।१३। श्यामामहाश्यामा-
त्रिवृद्दन्तीशङ्खिनीतिल्वककम्पिल्लकरम्यकक्रमुकपत्रश्रेणीगवा-
क्षीराजवृक्षकरञ्जद्वयगुडूचीसप्तलाच्छगलान्त्रीसुधाः सुव-
र्णक्षीरी चेति। उक्तः श्यामादिरित्येष गणो गुल्म-
विषापहः। आनाहोदरविड्भेदी तथोदावर्त्तनाशनः१४।
बृहतीकण्टकारिकाकुटजफलपाठा मधुकञ्चेति। पाच-
नीयो बृहत्यादिर्गणः पित्तानिलापहः। कफारोचक-
हृद्रोगमूत्रकृच्छ्ररुजापहः१५। पटोलचन्दनकुचन्दनमूर्वा-
गुडूचीपाठाः कटुरोहिणी चेति। पटोलादिर्गणः
पित्तकफारोचकनाशनः। ज्वरोपशमनो व्रण्यश्छर्दिक-
ण्डूविषापहः १६। काकोलीक्षीरकाकोलीजीवकर्षभकमुद्ग-
पर्णीमाषपर्णीमेदामहामेदाछिन्नरुहाकर्कटशृङ्गीतुगाक्षी-
रीपद्मकप्रपौण्डरीकर्द्धिवृद्धिमृद्वीकाजीवन्त्यो मधुकञ्चेति।

काकोल्यादिरयं पित्तशोणितानिलनाशनः। जीवनो
बृंहणो वृष्यः स्तन्यश्लेष्मकरस्तथा१७। ऊषकसैन्धवशिला-
जतुकासीसद्वयहिङ्गूनि तुत्थकञ्चेति। ऊषकादिः कफं
हन्ति गणो मेदोविशोषणः। अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्र-
गुल्मप्रणाशनः१८। सारिवामधुकचन्दनकुचन्दनपद्मक-
काश्मरीफलमधूकपुष्पाण्युशीरञ्चेति। सारिवादिः पिपा-
साघ्नो रक्तपित्तहरो गणः। पित्तज्वरप्रशमनो विशे-
षाद्दाहनाशनः१९। अञ्जनरसाञ्जननागपुष्पप्रियङ्गुनीलो-
त्पलनलदनलिनकेशराणि मधुकञ्चेति। अञ्जनादिर्गणो
ह्येष रक्तपित्तनिबर्हणः। विषोपशमनो दाहं निह-
न्त्याभ्यन्तरं तथा२०। परूषकद्राक्षाकट्फलदाडिमराजा-
दनकतकफलशाकफलानि त्रिफला चेति। परूषकादि-
रित्येष गणोऽनिलविनाशनः। मूत्रदोषहरो हृद्यः
पिपासाघ्नो रुचिप्रदः२१। प्रियङ्गुसमङ्गाधातकीपुन्नाग-
नागचन्दनकुचन्दनमोचरसरसाञ्जनकुम्भीकस्रोतोऽञ्जनपद्म-
केशरयोजनवल्ल्यो दीर्घमूला चेति २२। अम्बष्ठाधातकी-
कुसुमसमङ्गाकट्वङ्गमधुकबिल्वपेशिकासावररोध्रपलाश-
नन्दीवृक्षपद्मकेशराणि चेति २३। गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी
पक्वातीसारनाशनौ। सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणा-
नाञ्चापि रोपणौ२२।२३। न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षमधूक-
कपीतनककुभाम्रकोशाम्रचोरकपत्रजम्बूद्वयपियालमधुक-
रोहिणीवञ्जुलकदम्बबदरीतिन्दुकीसल्लकीरोध्रसावररोध्र-
भल्लातकपलाशा नन्दीवृक्षश्चेति। न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः
संग्राही भग्नसाधकः। रक्तपित्तहरो दाहमेदोघ्नो
योनिदोषहृत्२४। गुडूचीनिम्बकुस्तुम्बुरुचन्दनानि पद्म-
कञ्चेति। एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दीपनः।
हृल्लासारोचकवमीपिपासादाहनाशनः २५। उत्पल-
रक्तोत्पलकुमुदसौगन्धिककुवलयपुण्डरीकाणि मधुकञ्चेति।
उत्पलादिरयं दाहपित्तरक्तविनाशनः। पिपासाविष-
हृद्रोगच्छर्दिमूर्च्छाहरो गणः२६। मुस्ताहरिद्रादारुहरि-
द्राहरीतक्यामलकबिभीतककुष्ठहैमवतीवचापाठाकटुरोहि-
णीशार्ङ्गेष्टातिविषाद्राविडीभल्लातकानि चित्रकश्चेति।
एष मुस्तादिको नाम्ना गणः श्लेष्मनिषूदनः। योनि-
दोषहरः स्तन्यशोधनः पाचनस्तथा२७। हरितक्यामल-
कबिभीतकानि त्रिफला। त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठ-
विनाशिनी। चक्षुष्या दीपनी चैव विषमज्वरनाशिनी२८।
पिप्पलीमरिचशृङ्गवेराणि त्रिकटुकम्। त्र्यूषणं कफ-
मेदोघ्नं मेहकुष्ठत्वगामयान्। निहन्याद्दीपनं गुल्म-

पीनसाध्मानहानवि:१८। आमलकीहरीतकीपिप्पल्यश्चित्रकश्चेति। आमलक्यादिरित्येष गणः सर्वज्वरापहः। चक्षुष्यो दीपनो वृष्यः कफारोचकनाशनः१९। त्रपुसीसताम्ररजतकृष्णलोहसुवर्णानि लोहमलश्चेति। गणस्त्रप्वादिरित्येष गरक्रिमिहरः परः। पिपासाविषहृद्रोगपाण्डुमेहहरस्तथा२०। लाक्षारेवतकुटजाश्वमारकट्फलहरिद्राद्वयनिम्बसप्तच्छदमालत्यस्त्रायमाणा चेति। कषायतिक्तमधुरः कफपित्तार्त्तिनाशनः। कुष्ठक्रिमिहरश्चैव दुष्टव्रणविशोधनः२१। अथ पञ्चमूलान्यत ऊर्द्ध्वं वक्ष्यामः। तत्र त्रिकण्टकबृहतीद्वयपृथक्पर्ण्यो विदारीगन्धा चेति कनीयः१। कषायतिक्तमधुरं कनीयः पञ्चमूलकम्। वातघ्नं पित्तशमनं वृंहणं बलवर्द्धनम्२२। बिल्वाग्निमन्थटुण्टुकपाटलाकाश्मर्य्यश्चेति महत्२। "सतिक्तं कफवातघ्नं पाके लघ्वग्निदीपनम्। मधुरानुरसञ्चैव पञ्चमूलं महत् स्मृतम्२३। अनयोर्दशमूलमुच्यते। "गणः श्वासहरो ह्येष कफपित्तानिलापहः। आमस्य पाचनश्चैव सर्वज्वरविनाशनः२४। विदारीसारिवारजनीगुडूच्योऽजशृङ्गी चेति वल्लीसंज्ञः ३। करमर्द्दत्रिकण्टकसैरीयकशतावरीगृध्रनख्य इति कण्टकसंज्ञः ४। रक्तपित्तहरौ ह्येतौ शोफत्रयविनाशनौ। सर्वमेहहरौ चैव शुक्रदोषविनाशनौ२५।२६ कुशकाशनलदर्भकाण्डेक्षुका इति तृणसंज्ञः ५। मूत्रदोषविकारञ्च रक्तपित्तं तथैव च। अन्त्यः प्रयुक्तः क्षीरेण शीघ्रमेव विनाशयेत्। एषां वातहरावाद्यावन्त्यः पित्तविनाशनः। पञ्चकौ श्लेष्मशमनावितरौ परिकीर्त्तितौ" २७सिद्धतादिकमप्यत्रोपदेक्ष्यामः। "समासेन गणा ह्येते प्रोक्तास्तेषान्तु विस्तरम्। चिकित्सितेषु वक्ष्यामि ज्ञात्वा दोषबलाबलम्। एभिर्लेपान् कषायांश्च तैलं सर्पींषि पानकान्। प्रविभज्य यथान्यायं कुर्वीत मतिमान् भिषक्। धूमवर्त्तिनिरूहाद्यैः सर्वर्त्तुष्वनभिद्रुते। ग्राहयित्वा स्कृते न्यस्येद्विधिनौषधसंग्रहम्। समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्मिश्रान् समस्तान्वा गणं वा व्यस्तसंहतम्"।

द्रव्यगुण पु॰ द्रव्यस्य गुणः प्रतिपाद्यतया यत्र। द्रव्याणां गुणज्ञापके ग्रन्थभेदे यथा मानप्र॰ द्रव्याणां गुणज्ञापकभाग इत्यादि।

द्रव्यपति पु॰ द्रव्यभेदानां पतिः। ६त॰। ज्यो॰ उक्ते द्रव्यभेदानां महार्घतादिप्रयोजके पत्यौ मेषादिराशौ यथा "ये येषां द्रव्याणामधिपतयो राशयः समुद्दिष्टाः। मुनिभिः शुभाशुभार्थं तानागमतः प्रवक्ष्यामि। वस्त्राविककुतपानां मसूरगोधूमरालकयवानाम्। स्थलसम्भवौषधीनां कनकस्य च कीर्त्तितो मेषः। गवि वस्त्रकुसुमगोधूमशालियवमहिषवृषभाः स्युः। मिथुनेऽपि धान्यशारदवल्लीशालूककर्पासाः। कर्किणि कोद्रवकदलीदूर्वाफलकन्दपत्रचोचानि। सिंहे तुषधान्यरसाः सिंहादीनां त्वचः सगुडाः। षष्ठेऽतसीकलायाः कुलत्थगोधूममुद्गनिष्पावाः। सप्तमराशौ माषा गोधूमाः सर्षपाः सयवाः। अष्टमराशाविक्षुः शैक्यं लोहान्यजाविकं चापि। नवमे तु तुरगलवणाम्बरास्त्रतिलधान्यमूलानि। मकरे तरुगुल्माद्यं शैक्येक्षुसुवर्णकृष्णलोहानि। कुम्भे सलिलजफलकुसुमरत्नचित्राणि रूपाणि। मीने कपालसम्भवरत्नान्यम्बूद्भवानि वज्राणि। स्नेहाश्च नैकरूपा व्याख्याता मत्स्यजातं च। राशेश्चतुर्दशार्थायसप्तनवपञ्चमस्थितो जीवः। द्व्येकादशदशपञ्चाष्टमेषु शशिजश्च वृद्धिकरः। षट्सप्तमगो हानिं वृद्धिं शुक्रः करोति शेषेषु। उपचयसंस्थाः क्रूराः शुभदाः शेषेषु हानिकराः। राशेर्यस्य क्रूराः पीडास्थानेषु संस्थिता बलिनः। तत्प्रोक्तद्रव्याणां महार्घता दुर्लभत्वं च। इष्टस्थाने सौम्या बलिनो येषां भवन्ति राशीनाम्। तद्द्रव्याणां वृद्धिः साम्यार्घ्यमदुर्लभत्वं च। गोचरपीडायामपि राशिर्बलिभिः शुभग्रहैर्दृष्टः। पीडां न करोति तथा क्रूरैरेवं विपर्यासः"।

द्रव्यमय त्रि॰ द्रव्य+प्राचुर्य्ये मयट्। साधनतया द्रव्यप्रचुरे यज्ञे द्रव्यसाधनके यज्ञादौ "द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे। स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च" इत्युपक्रमे "श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप!। सर्वं कर्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यते" गीता।

द्रव्यविशेष पु॰ सुश्रुतोक्ते धर्मविशेषेण द्रव्याणां पार्थिवत्वादिविशेषे यथा

"अथातो द्रव्यविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां समुदायाद्द्रव्याभिनिर्वृत्तिः उत्कर्षस्त्वभिव्यञ्जको भवतीदं पार्थिवमिदमाप्यमिदं तैजसमिदं वायव्यमिदमाकाशीयमिति। तत्र स्थूलसान्द्रमन्दस्थिरखरगुरुकठिनगन्धबहुलमीषत्कषायं प्रायशो मधुरमिति पार्थिवं तत् स्थैर्य्यबलगौरवसंघातोपचयकरं विशेषतश्चाधोगतिस्वभावमिति। शीतस्तिमितस्निग्धमन्दगुरुसरसान्द्रमृदुपिच्छिलरसबहुलमीषत्कषायाम्ललवणं म-

पुरुषप्रयत्नसाध्यं तत् चोदनमन्नादेः तन्तुसंयोगविच्छेदनकरमिति। कथनो(?)कतृत्वं करणत्वं क्रियाविशेषे करणीभूतत्वं कटुकरणाय विशेषतश्चोद्गतिक्रियाभावमिति तैलस्य तडूपगमनधारणतापनप्रकाशनप्रभावसंकरमिति। कुठारादिकरणरीतिषु करणविशदं करणत्वकरणीयेभ्यः विशेषतः कणादमिति नायनीयं तत्रैव यद्रूप्यानुगतमविशेषणविचारणकरमिति। क्षणमृदुत्वादिविविधप्रकारस्य प्रतिविशेषस्य तत्रादेवमीमांसाकरमिति”।

द्रव्यशुद्धि स्त्री ६त०। द्रव्याणां प्रक्षालनादिना मलादेरपनयने। द्रव्यविशेषस्य शुद्धिभेदा २७६ पृष्ठादौ दृश्याः “प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च” मनुः

द्रष्टव्य त्रि० दृश–तव्य। साक्षात्कर्त्तव्ये “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” श्रु०उ०।

द्रष्टृ त्रि० दृश–तृच्। १दर्शके २साक्षात्कारके ३प्रकाशके च “नान्योतोऽस्ति द्रष्टा” श्रुतिः “द्रष्टारोऽध्यक्षाराणां साक्षिणश्च तएव हि” भाग०। “दृग्दृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः” योगसू० “चक्षुर्ज्ञानमनोऽर्थसन्निकृष्टा रूपभासिका। इन्द्रियद्वारेण द्रष्टा दृष्टिकर्मेति चोच्यते शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्।

सांख्यमते यथा पुरुषस्य द्रष्टृत्वं तथा सां०सू० निरूपि

यथा “द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम्” द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्कल्पयितृत्वं चात्मनः पुरुषस्य, दर्शनादिहेतौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः। ननु द्रष्टृत्वश्रोतृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्याविकारिणोऽपि घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियामात्रं तत्कथं कूटस्थस्य घटतामिति चेन्न अयस्कान्तवत् सान्निध्यमात्रेण दर्शनादिहेतुत्विकल्पत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात्। यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुरादीन्द्रियकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति संयोगाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्तमणिवदिति। कर्त्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रियाहेतुव्यापारवत्त्वं तद्व्यापारत्वं वा कुठारादिवत्। यत् तु शास्त्रेषु पुरुषे दर्शनादिकर्त्तृत्वं निषिध्यते तदनुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्क्रियावत्त्वं वा। तथा चोक्तम् “अत आत्मनि कर्त्तृत्वमकर्त्तृत्वं च संस्थितम्। निरिच्छत्वादकर्त्तासौ कर्त्ता सन्निधिमात्रतः” इति अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताप्रयोजकत्वतया द्रष्टृत्वकर्त्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति सूत्रे। “न द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते न श्रोतुःश्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते इत्यादिनेति”। ननु प्रमाणविभागे प्रमाणादिहेतोरात्मैव करणतत्रोक्तम् कथमिन्द्रियस्यैवात्र इति चेन्न अत्र दर्शनादिरूपासु चक्षुरादिद्वारकवृत्तिष्वेवेन्द्रियाणां करणत्ववचनात्। तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति” प्र० भाष्यम्।

सां०का० तत्त्वकौमुद्योश्चैवं व्यवस्थापितं यथा “तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य। कैवल्यं माध्यस्थ्यं द्रष्टृत्वमकर्तृभावश्च” “तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोऽपि द्रष्टा भवति नाचेतनः। साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी यथा हि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः साक्षी। न चाचेतनोविषयो वा शक्योविषयं दर्शयितुमिति चेतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति” त०कौ० न्यायमते च दर्शनादिप्रमाश्रयत्वादात्मनोद्रष्टृत्वं मुख्यमिति भेदः।

द्रह पु० ह्रद+पृषो०। अगाधजले ह्रदे हेमच०।

द्रह्यत् त्रि० दृंह–शतृ वेदे निपा०। दृढीकुर्वति। “द्रह्यत् सोमं पाहि द्रह्यदिन्द्र!” ऋ०२।११।१५ “द्रह्यत् दृंहते रिदं रूपं दृढीकुर्वत्” भा०।

द्रा कुत्से पलायने अदा०पर० अनिट्। द्राति अद्रासीत्। द्रा पलायनं कुत्सायामेव गतिः तत्र वस०। “सतो द्राद्रः” ऋ०१।६२।११। द्रापयति “एष वै तं द्रापयति यं हिद्रापयिषति” शत० ब्रा०८।१।१।२४। अप+अपकर्षणे “अप द्रान्त्वीरकः” अथ०६।१४।२ “नाप द्राव्यरातयः” ६।१२८।१

नि+मेध्यानाक्षीसंयोगरूपनिद्रायाम् अक०। “तदा निद्रापयत्यस्य क्रमः” नैष०।

प्र+प्रकर्षेण पलायने प्रद्राय:

द्राक् अव्य० द्रा–बा०कु। द्रुते शीघ्रे झटितीत्यर्थे अमरः “द्राक्पर्यङ्कपरायणं कठिनतादित्यादि” वीरच० “अनल्प द्रागवियुक्तता” माघस्० “साक्षात्कृत कृतिषु निरस्तानक्षत्मिन्द्रादिषु द्राक्” नैष० ६स०।

द्राक्ष काङ्क्षायां भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । द्राङ्क्षति अद्राङ्क्षीत् । दद्राङ्क्ष दद्राङ्क्षतुः ।

द्राक्षा स्त्री द्राक्षि—अच् वा० नलोपः । स्वनामख्यातायां गोस्तन्यां (किसमिस) अमरः । "द्राक्षा स्वाद्वी सरा शीता चक्षुष्या बृंहणी गुरुः । स्वादुपाकरसा स्वर्या तुवरा सृष्टमूत्रवित् । कोष्ठमारुतकृद् वृष्या कफपुष्टिरुचिप्रदा । हन्ति तृष्णाज्वरश्वासवातवातास्रकामलाः । कृच्छ्रास्रपित्तसम्मोहदाहशोषमदात्ययान् । पक्वा वाऽल्पगुणा गुर्वी कैवाम्ला रक्तपित्तकृत् । वृष्या स्यात् गोस्तनी द्राक्षा गुर्वी च कफपित्तहृत् । अबीजाऽन्या स्वल्पतरा गोस्तनीसदृशी गुणैः । द्राक्षा पर्वतजा लघ्वी साऽम्ला श्लेष्माम्लपित्तकृत् । द्राक्षा पर्वतजा यादृक् तादृशी करमर्दिका" इति भावप्र० तस्याः फलम् अण् हरीत० लुप् । तत्फलेऽपि स्त्री । "द्राक्षे ! द्रक्ष्यन्ति के त्वाममृत ! मृतमपि" गीतगो० "आस्तीर्णाजिनरत्नासु द्राक्षावलयभूमिषु" रघुः "पुष्पागताचीनकृतं द्राक्षारसमनं क्वचित्" हरिवं० ११४अ० समासविषयभिन्नात् परस्य द्राक्षाशब्दस्य तत्पुरुषे चूर्णा० आद्युदात्तता । प्रस्थशब्दे परे मालादित्वात् पूर्वपदमाद्युदात्तम् द्राक्षाप्रस्थः । वसा०मतोर्नेह न वः । द्राक्षामान्

द्राक्षाघृत न० द्राक्षाभिमर्देन पक्वं घृतम् । "पुराणघर्षिणः पक्वो द्राक्षार्द्रप्रस्थसाधितः । कामलापाण्डुरोगार्त्तिज्वर-रमेहोदरापहः" चक्रदत्तोक्ते घृतभेदे

द्राख शोषणे सक० अलमर्थे अक०भ्वा०पर० सेट् । द्राखति अद्राखीत् । ऋदित् णिचि चङि अदद्राखत् त । दद्राख खर्वं यत्नेऽपि ।

द्राघ आयासे शक्तौ अमे च भ्वा०पर० अक० सेट् । द्राघति अद्राघीत् । ऋदित् णिचि चङि अदद्राघत् त । दद्राघ केचित् अस्य इदित्त्वमपीच्छन्ति द्राङ्घति अद्राङ्घीत् ।

द्राघि नामधातुः दीर्घीकरणे दीर्घं करोति दीर्घ+अतो णिच्— द्राघादेशः सक० उभ० सेट् । द्राघयति ते अदिद्राघत् त । "द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणा गुणास्तव" भट्टिः

द्राघिमन् पु० दीर्घस्य भावः इमनिच् द्राघादेशः । दीर्घत्वे "वार्षिके च द्राघिमवत्सु हृष्टः" भट्टिः "वर्षिमा च मे द्राघिमा च मे" यजु०।८।४

द्राघिष्ठ त्रि० अतिशयेन दीर्घः इष्ठन् द्राघादेशः । अतिदीर्घे ईयसुन् द्राघीयस् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

द्राघ्मन् पु० द्राघिमन्+वेदे पृषो० इकारस्याकारः । दीर्घत्वे "दीर्घं द्राघ्मा सुरभि भूत्वे" ऋ०१०।७०।४ तृतीयायाने याच् अल्लोपोऽह्लोपे इति सिद्धिः द्राघ्मा द्राघिम्ना इत्यर्थः ।

द्राड विशरणे भ्वा०आ० सक०सेट् । द्राडते अद्राडिष्ट । दद्राडे

द्राण त्रि० द्रा—कर्त्तरि क्त तस्य नः । १सुप्ते २पलायिते च । भावे क्त । १स्वप्ने २पलायने च न० अमरः ।

द्राप पु० द्रा—णिच्—पुक् अच् । १पङ्के २आकाशे ३कपर्दिनि ४मूर्खे च शब्दरत्नाकरः ।

द्रापि त्रि० द्रापयति कुत्सितां गतिं प्रापयति पापिनम् द्रा—णिच् पुक् इन् । कुत्सितगतिप्रापके रुद्रे "द्रापे ! अन्धसस्पते ! दरिद्र ! नीललोहित !" यजु०।१६।४७। २कवचे च "बिभ्रद्द्रापिं हिरण्ययं वरुणो वस्त निर्णिजम्" ऋ०।१।२५।१३ "द्रापिं कवचम्" भा०

द्रामिल पु०द्रमिलो देशोऽभिजनोऽस्य अण् । १चाणक्ये हेमच० २पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि त्रि० बहुत्वे अणो लुक् । द्रमिलाः । [तापे च ।

द्राव पु० द्रु—गतौ द्रुतौ भावे घञ् । १गतौ २द्रवणे ३अनु-

द्रावक पु० द्रवति चन्द्रकरसम्पर्कात् द्रु—ण्वुल् । १चन्द्रकान्तमणौ २विदग्धे ३चौरके च मेदि० । ४विङ्गे जारे शब्दमाला । द्रावयति द्रु—णिच् ण्वुल् । ५द्रवकारके ६हृदयग्राहिणि त्रि० भरतः । ७रसभेदे टङ्कणे पु० शब्दमाला । ८सीसायां स्त्री टापि अत इत्वम् शब्दरत्ना० ९श्रीहस्तिन्योषधिभेदे पु० । १०शिक्यके न० राजनि० ।

द्रावककन्द पु० द्रावकः कन्दोऽस्य । तैलकन्दे राजनि० ।

द्रावकर न० द्रावं द्रवं करोति स्वर्णादिकं सम्पर्केण कृ—ताच्छील्ये ट । टङ्कणे राजनि० अच् । द्रावकार द्रवकारके त्रि० ।

द्रावण न० द्रावयति जलमलं स्वसंयोगात् द्रु—णिच् ल्युट् । १कतकफले (निर्मली) रत्नमाला । २पलायनकारके त्रि० । "त्रैलोक्यद्रावणं क्रूरं दुराचारं महाबलम्" (रावणम्) हरिवं० ४अ० ।

द्रावयित्नु त्रि० द्रु—णिच्—इत्नुच् त्नुकरणेनैवेष्टसिद्धौ इत्नुच्करणं बा०अन्येभ्योऽपि इत्नुच् भवतीति ज्ञापितम् । द्रावयितरि "सूर्यस्येव रश्मयो द्रावयित्नवः" ऋ०९।६९।६।

द्राविड त्रि० द्रविडो देशोऽभिजनोऽस्य अण् । पित्रादिक्रमेण द्रविडदेशवासिनि । बहुषु अणो लुक् । द्रविडाः क्वचिदार्षे न लुक् । "कर्णाटाश्चैव तैलङ्गा गुर्जरा राष्ट्रवासिनः । आन्ध्राश्च द्राविडाः पञ्च विन्ध्यदक्षिणवासिनः" स्कन्दपु० ।

द्राविडक न० द्रविडे भवः अण् संज्ञायां कन्। १विड्लवणे (बिटलवण) ख्याते २वेधमुख्यके पु० अमरः।

द्राविडभूतिक पु० द्राविडी भूतिरुत्पत्तिर्यस्य कप्। विड्-लवणे शब्दरत्ना०।

द्राविडी स्त्री द्रविडे भवा अण् ङीप्। एलायां राजनि०।

द्राह जागरे भ्वा० आत्म० अक० सेट्। द्राहते अद्राहिष्ट दद्राहे ऋदित् णिच् चङि अदद्राहत् त।

द्राह्यायण पु० द्रुह्यस्य गोत्रापत्यं युवा नडा० फक्। सामगानां कल्पसूत्रकारके ऋषिभेदे।

द्रु गतौ भ्वा० पर० सक० अनिट्। द्रवति अद्रौषीत् चङ् अदुद्रुवत्। णिचि चङि तु अदि(दु)द्रवत् त। दुद्राव। गतिश्च संयोगानुकूलव्यापारः द्रवद्रव्याणां दूरप्रसरण-रूपं स्यन्दनं च "द्रवत्वात् स्यन्दनम्" कणा० सूत्रम् "स्यन्दनं द्रव्यस्यासमवायिकारणादुत्पद्यते। तथा हि पतितानामपां बिन्दूनां परस्परं संयोगेन महत् जलस्रोतो यज्जायते तस्य यत् स्यन्दनं दूरप्रसरणं तत् द्रवत्वादसमवायिकारणादुत्पद्यते गुरुत्वाभिघातकारणाद-पत्सु समवायिकारणेषु" उप०वृत्तिः। णिचः सनि दि(दु)-द्रावयिषति। तत्र गतौ "समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति" गीता "ततः किरीटी सहसा पाञ्चालान् समरेऽद्रवत्" भा०आ०५४ ७८श्लो० "तं दुद्रावाद्रिणा कपिः" भट्टिः

द्रु अनुतापे स्वा०पर० सक० अनिट्। द्रुणोति अद्रौषीत्। वधे च "स भक्षयात् चकारारीन् दुद्राव च शतान्यवत्" भट्टिः।

द्रु पु० द्रवत्यूर्द्ध्वं द्रु-बा० डु। १वृक्षे २शाखायाञ्च। ३गतौ स्त्री। 'आददीताथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम्' मनुः द्रुचर्म्मः। ४वृक्षविकारे न० "द्रु च दशू तिमूद्रिम" ऋ०१।१६१।१ "द्रुणो द्रुमविकारस्य" भा० विकारे प्रकृति-शब्दः तत्र तत्रस्थः तच्छब्द इति च तत्र न्यायोक्तिः। ५द्रवयुक्ते त्रि०। "द्रुणा सधस्थमासदत्" ऋ० ९।१।२ "द्रुणा द्रोणकलशेन" भा० तत्र पुंस्त्वमपि "आ तू षिञ्च हरिमीं द्रोरुपस्थे" ऋ०१०।१०१।१० "द्रोर्द्रुमविका-रस्य" भा० [किल्मि०। देवदारुवृक्षे अमरः।

द्रुकिलिम न० किल्यति किल-श्वैत्यक्रीडनयोः बा०किमच्।

द्रुघण पु० द्रुः हन्यते संसारगतिर्वा हन्यतेऽनेन द्रु-हन करणे अप् घनादेशो णत्वञ्च। १मुद्गरे लौहमुद्गरे शूल-धारादीनां मुद्गराकारे लौहमयास्त्रभेदे २कुठारे ३ब्रह्मणि च मेदि० ४भूमिचम्पके शब्दचन्द्रिका पूर्वपदात् संज्ञाया-मिति णत्वे सिद्धे शब्दकल्पद्रुमे द्रुघनशब्दोक्तिः प्रामादिकी ५द्रुमगणे घने च "काष्ठाया मध्ये द्रुघणं शयानम्" ऋ०१०।१०२।९ "द्रुघणं द्रुमगणवत्" भा० छान्दसोऽसंज्ञायामपि णत्वम्। [दुद्रोघ। द्रुघः।

द्रुड मज्जने तु०कु०पर० सक० सेट्। द्रुडति अद्रोडीत्।

द्रुण कुटिलीभवने तु० पर० अक० सेट् कुटादि। द्रुणति अद्रुणीत्। दुद्रोण। गतौ कुटिलीकरणे हिंसा-याञ्च सक० पा०।

द्रुण न० द्रुणति हिनस्ति कुटिलीभवति वा द्रुण-क। १धनुषि २खड्गे च हेमच० ३वृश्चिके ४भृङ्गे च पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। ५पिशुने त्रि० शब्दमाला।

द्रुणस त्रि० द्रुरिव दीर्घा नासिकाऽस्य अच् समा० नसादेशः पूर्वपदात् संज्ञायां णत्वम्। दीर्घनासायुक्ते शब्दस्तोमे द्रुनस इति पाठस्तदुक्तिः प्रमादोत्थात्।

द्रुणह पु० द्रुणं खड्गं नह्यति आवध्यमानतोऽप-वारणात् नह-क। खड्गपिधाने हारा०।

द्रुणा स्त्री द्रुणयते कुटिलीक्रियतेऽनया द्रुण-घञर्थे क। ज्यायां मौर्व्याम् हेमच०।

द्रुणि स्त्री द्रोणी-पृषो०। १द्रोण्यां भरतः वा ङीप्। २कर्क-जलौकसि ३कच्छप्यां ४काष्ठाम्बुवाहिन्याञ्च भरतः।

द्रुत त्रि० द्रु-क्त। १जातद्रवे घनतुषारादौ "द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं मतम्" भट्टिः "द्रुतयातकुम्भनिभमंशुमतः" माघः। २शीघ्रे न० ३शीघ्रतायुक्ते त्रि०। "बबन्ध सेन्दु-द्रुतपातितार्गलाः" काव्यप्र० "द्रुतपदमिति मा वयस्य! यासीः" माघः। ४विडाले मेदि०

द्रुतपद न० द्रुतं शीघ्रगामि पदम्। १शीघ्रगामिपदे। ६त०। २तद्युक्ते त्रि०। "द्रुतपदं भवति नभनयावेत्" वृत्तर० उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे।

द्रुतमध्या स्त्री "भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद् युजि च नजौ ज्यगुरौ द्रुतमध्या" छन्दो० उक्ते अर्द्धसमाख्ये वर्णवृ-त्तभेदे।

द्रुतविलम्बित न० "द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरौ" वृत्तर० उक्ते द्वादशाक्षरपादके १वर्णवृत्तभेदे "क्वचित् द्रुतम् विलम्बितञ्च क्वचित्। २क्रियाशीघ्रत्वे किञ्चिद्विलम्बिते च "तरणिजापुलिने नववल्लवीपरिषदा सह केलि-कुतूहलात्। द्रुतविलम्बितचारुविहारिणं हरिमहं हृदयेन सदा वहे"। छन्दोमञ्जरी।

द्रुति स्त्री द्रु-भावे क्तिन्। १द्रवे २गतौ च।

द्रुमस्य पुं०द्रोणस्य इव न संज्ञात्वेऽपि णत्वम्। १काष्ठे त्रिका०

द्रुपद पु० पाञ्चालानामधिपे यज्ञसेनापरनामके नृपभेदे "मरुतात्त्वेव पाञ्चालान् द्रुपदस्य निवेशने। सर्वंवरो महांशस्तु भविता शत्रुतापनः। इत्युक्ताः प्रयातास्ते पाञ्चालान् जनमेजय!। राजा दक्षिणपाञ्चालान् द्रुपदेनाभिरक्षितान्" भा०आ० १८४अ० स च मरुद्गणांशाज्जातः यथाह भा०आ०६७अ० "सात्यकिः सत्यसन्धश्च योऽसौ वृष्णिकुलोद्वहः। पक्षात् स जज्ञे मरुतां देवानामरिमर्दनः। द्रुपदश्चापि राजर्षिस्तत एवाभवद्गणात्। मानुषे नृपलोकेऽस्मिन् सर्वशस्त्रभृतांवरः" स च भरद्वाजसखस्य पृषतनृपस्य पुत्रः यथोक्तं भा० आ० १३०अ० "भरद्वाजस्य सखा चासीत् पृषतो नाम पार्थिवः। तस्यापि द्रुपदो नाम तदा समभवत् सुतः। स नित्यमाश्रमं गत्वा द्रोणेन सह पार्थिवः। चिक्रीडाध्ययनञ्चैव चकार क्षत्रियर्षभः। ततो व्यतीते पृषते स राजा द्रुपदोऽभवत्। पाञ्चालेषु महाबाहुरुत्तरेषु नरेश्वर!" तस्य द्रोणेन बाल्यसख्येऽपि पश्चात् वैरं जातं यथोक्तं भा०आ०१३१अ० "ततो द्रुपदमासाद्य भारद्वाजः प्रतापवान्। अब्रवीत् पार्थिवं राजन्! सखायं विद्धि मामिह। इत्येवमुक्तः सख्या स प्रीतिपूर्वं जनेश्वरः। भारद्वाजेन पाञ्चाल्यो नामृष्यत वचोऽस्य तत्। स क्रोधामर्षजिह्मभ्रूः कषायीकृतलोचनः। ऐश्वर्यमदसम्पन्नो द्रोणं राजाऽब्रवीदिदम्। द्रुपद उवाच। अकृतेयं तव प्रज्ञा ब्रह्मन्नातिसमञ्जसी। यन्मां ब्रवीषि प्रसभं सखा तेऽहमिति द्विज। न हि राज्ञामुदीर्णानामेवं भूतैर्नरैः क्वचित्। सख्यं भवति मन्दात्मन्! श्रिया हीनैर्धनच्युतैः। सौहृदं मे त्वया ह्यासीत् पूर्वं सामर्थ्यबन्धनम्। न सख्यमजरं लोके हृदि तिष्ठति कस्यचित्। कालो ह्येनं विहरति क्रोधो वैनं हरत्युत। मैवं जीर्णमुपास्स्व त्वं सख्यं भवत्वपाकृधि। आसीत् सख्यं द्विजश्रेष्ठ! त्वया मेऽर्थनिबन्धनम्। न दरिद्रो वसुमतो नाविद्वान् विदुषः सखा। न शूरस्य सखा क्लीवः सखिपूर्वं किमिष्यते। ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम्। तयोर्विवाहः सख्यञ्च न तु पुष्टविपुष्टयोः। नाश्रोत्रियः श्रोत्रियस्य नारथी रथिनः सखा। नाराजा पार्थिवस्यापि सखिपूर्वं किमिष्यते। वैशम्पायन उवाच। द्रुपदेनैवमुक्तस्तु भारद्वाजः प्रतापवान्। मुहूर्तं चिन्तयित्वा तु मन्युनाऽभिपरिप्लुतः। स विनिश्चित्य मनसा पाञ्चाल्यं प्रति बुद्धिमान्। जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाह्वयम्" द्रोणश्चार्जुनादीन् शिष्यान् कृत्वा तद्द्वारा द्रुपदं पराजित्य बद्धमानाय्य राज्यार्द्धहरणपूर्वकं द्रुपदेन पुनः सख्यं यथास्थितमकरोत् यथाह भा०आ०१३८अ० "ते यज्ञसेनं द्रुपदं गृहीत्वा रणमूर्द्धनि। उपाजह्रुः सहामात्यं द्रोणाय भरतर्षभ!। भग्नदर्पं हृतधनं तं तथा वशमागतम्। स वैरं मनसा ध्यात्वा द्रोणो द्रुपदमब्रवीत्। विमृद्य तरसा राष्ट्रं पुरं ते मर्दितं मया। प्राप्य जीवं रिपुवशं सखिपूर्वं किमिष्यते। एवमुक्त्वा प्रहस्यैनं किञ्चित् स पुनरब्रवीत्। मा भैः प्राणभयाद्वीर! क्षमिणो ब्राह्मणा वयम्। आश्रमे क्रीडितं यत्तु त्वया बाल्ये मया सह। तेन संवर्द्धितः स्नेहः प्रीतिश्च क्षत्रियर्षभ!। प्रार्थयेयं त्वया सख्यं पुनरेव जनाधिप!। वरं ददामि ते राजन्! राज्यस्यार्द्धमवाप्नुहि। अराजा किल नो राज्ञः सखा भवितुमर्हति। अतः प्रयतितं राज्ये यज्ञसेन! मया तव। राजासि दक्षिणे कूले भागीरथ्याहमुत्तरे। सखायं मां विजानीहि पाञ्चाल! यदि मन्यसे। द्रुपद उवाच। अनाश्चर्यमिदं ब्रह्मन्! विक्रान्तेषु महात्मसु। प्रीये त्वयाहं त्वत्तश्च प्रीतिमिच्छामि शाश्वतीम्। वैशम्पायन उवाच। एवमुक्तः स तं द्रोणो मोक्षयामास भारत!। सत्कृत्य चैनं प्रीतात्मा राज्यार्द्धं प्रत्यपादयत्। माकन्दीमथ गङ्गायास्तीरे जनपदायुताम्। सोऽध्यावसद्दीनमनाः काम्पिल्यञ्च पुरोत्तमम्। दक्षिणांश्चापि पाञ्चालान् यावच्चर्मण्वतीं नदीम्। द्रोणेन चैवं द्रुपदः परिभूयाथ पालितः। क्षात्रेण च बलेनास्य नापश्यत् स पराजयम्। हीनं विदित्वा चात्मानं ब्राह्मेण स बलेन तु। पुत्रजन्म परीप्सन् वै पृथिवीमन्वसञ्चरत्। अहिच्छत्रञ्च विषयं द्रोणः समभिपद्यत। एवं राजन्नहिच्छत्रा पुरी जनपदायुता। युधि निर्जित्य पार्थेन द्रोणाय प्रतिपादिता" इत०। २द्रोःकाष्ठस्य देशभेदे "आदित्यं द्रुपदेषु बद्धम्" ऋ०१।२४।१२ "द्रोः काष्ठस्य पदेषु यूपस्य प्रदेशविशेषेषु" भा० द्रुमयं काष्ठमयं पदम्। ३काष्ठपादुकायाम् "द्रुपदादिव मुमुचानः" यजु०२०।२० "द्रुः काष्ठस्तन्मयं पदं पादुका तस्मात् मुमुचानः पृथग्भवन्। यथा पादुकादोषैरसम्बद्धो भवति" वेददी० द्रुपदं तत्सक्तोऽस्त्यस्याः अच्। ४द्रुपदभवद्दुहितायामपि स्त्री "नायमत्युदरकं तु द्रुपदां वा मतं ममेत्"

भा०आ०। ताच जन "द्रुपदादिव यज्ञसेनः" इत्यादिना मनु०१०।२० "द्रुपदात्तु ततोऽपत्या जग्राहाथ याज्ञिना" काशी० ३५अ०

द्रुपदात्मज पु० ६त०। १द्रुपदस्य राज्ञो तनये शिखण्डिनि २धृष्टद्युम्ने ३याज्ञसेन्यां स्त्री। शिखण्डी च स्त्रीरूपेण पूर्वं जातः पश्चात् स्थूणयक्षवरेण पुंस्त्वलाभ तत्कथा भा०उद्यो० १९२।१९३ अ० दृश्या "एवमेव महाराज! स्त्रीपुमान् द्रुपदात्मजः। स सम्भूतः कुरुश्रेष्ठ! शिखण्डी भरतर्षभ!" इत्यन्त ग्रन्थे द्रुपदयज्ञे दर्शिते द्रोणद्रुपदयो वैरे जाते तत्प्रतिनिर्वेदात् द्रुपदस्य द्रोणनाशकपुत्रेच्छया याजोपयाजाभ्यां यज्ञस्य करणे अग्निमध्यात् धृष्टद्युम्न कन्ययोरुत्पत्तिकथा भा०आ० १६७अ०

"द्रोणाद्विप्रियमापाद्य भवन्तं शरणागतम्। द्रोणान्तकं पुत्रं लभेयं युधि दुर्जयम्। तत् कर्म कुरु मे याज! वितराम्यर्बुदं गवाम्। तथेत्युक्त्वा तु तं याजो याज्यार्थमुपकल्पयन्। गुर्वर्थ इति चाकाममुपयाजमचोदयत्। याजो द्रोणविनाशाय प्रतिजज्ञे तथा च सः। ततस्तस्य नरेन्द्रस्य उपयाजो महातपाः। आचख्यौ कर्म वैतानं तदा पुत्रफलाय वै। स च पुत्रो महावीर्यो महातेजा महाबलः। इष्यते यद्विधो राजन्! भविता ते तथाविधः। भारद्वाजस्य हन्तारं सोऽभिसन्धाय भूपतिः। आजह्रे तत्तथा सर्वं द्रुपदः कर्मसिद्धये। याजस्तु हवनस्यान्ते देवीमाह्वापयत्तदा। प्रैहि मां राज्ञि पृषति! मिथुनं त्वामुपस्थितम्। राज्ञ्युवाच। अवलिप्तं मुखं ब्रह्मन्! दिव्यान् गन्धान् बिभर्मि च। सुतार्थेनोपरुद्धास्मि तिष्ठ याज मम प्रिये। याज उवाच। याजेन श्रपितं हव्यमुपयाजाभिमन्त्रितम्। कथं कामं न सन्दध्यात् सा त्वं विप्रैहि तिष्ठ वा। ब्राह्मण उवाच। एवमुक्ते तु याजेन हुते हविषि संस्कृते। उत्तस्थौ पावकात्तस्मात् कुमारो देवसन्निभः। ज्वालावर्णो घोररूपः किरीटी वर्म्म चोत्तमम्। बिभ्रत् सखड्गः सशरो धनुष्मान् विनदन्मुहुः। सोऽध्यारोहद्रथवरं तेन च प्रययौ तदा। ततः प्रणेदुः पाञ्चालाः प्रहृष्टाः साधु साध्विति। हर्षाविष्टांस्ततश्चैतान्नेयं सेहे वसुन्धरा। भयापहो राजपुत्रः पाञ्चालानां यशस्करः। राज्ञः शोकापहो जात एष द्रोणवधाय वै। इत्युवाच महद्भूतमदृश्यं खेचरं तदा। कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता। सुभगा दर्शनीयाङ्गी स्वसितायतलोचना। श्यामा पद्मपलाशाक्षी नीलकुञ्चितमूर्द्धजा। ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूश्चारुपीनपयोधरा। मानुषं विग्रहं कृत्वा साक्षादमरवर्णिनी। नीलोत्पलसमो गन्धो यस्याः क्रोशात् प्रधावति। या बिभर्ति परं रूपं यस्या नास्त्युपमा भुवि। देवदानवयक्षाणामीप्सिता देवरूपिणी। तां चापि जातां सुश्रोणीं वागुवाचाशरीरिणी। सर्वयोषिद्वरा कृष्णा निनीषुः क्षत्रियान् क्षयम्। सुरकार्यमियं काले करिष्यति सुमध्यमा। अस्या हेतोः कौरवाणां महदुत्पत्स्यते भयम्। तं श्रुत्वा सर्वपाञ्चालाः प्रणेदुः सिंहसङ्घवत्। न चैतान् हर्षसम्पूर्णानियं सेहे वसुन्धरा। तौ दृष्ट्वा पार्षती याजं प्रपेदे वै सुतार्थिनी। न वै मदन्यां जननीं जानीयातामिमाविति। तथेत्युवाच तां याजो राज्ञः प्रियचिकीर्षया। तयोश्च नामनी चक्रुर्द्विजाः सम्पूर्णमानसाः। धृष्टत्वादतिधृष्णुत्वाद्धर्म्माद्द्युत्सम्भवादपि। धृष्टद्युम्नः कुमारोऽयं द्रुपदस्य भवत्विति। कृष्णेत्येवाब्रुवन् कृष्णां कृष्णाऽभूत् सा हि वर्णतः। तथा तन्मिथुनं जज्ञे द्रुपदस्य महामखे। धृष्टद्युम्नन्तु पाञ्चाल्यमानीय स्वं निवेशनम्। उपाकरोदस्त्रहेतोर्भारद्वाजः प्रतापवान्। अमोक्षणीयं दैवं हि भावि मत्वा महामतिः। तथा तत् कृतवान् द्रोण आत्मकीर्त्त्यनुरक्षणात्"। द्रुपदसुतादयोऽप्यत्र।

द्रुपदी स्त्री द्रुरिव दीर्घः पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ङीपि पद्भावः। द्रुमतुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम्।

द्रुपदादित्य पु० काशीस्थे द्रौपद्याः स्थापिते आदित्यविग्रहभेदे तदाविर्भावकथा काशीख० ४९अ०

"आकर्णय मुने। पूर्वं पञ्चवक्त्रो हरेः स्तवम्। धु-'भर्त्तां पञ्चधा भूत्वा प्रादुरासीज्जगद्धितः। तथापि च जन्मवान् द्रुपदस्य महीभुजः। यजतो वह्निकुण्डाच्च पाण्डवानतिसुन्दरी। पञ्चापि पाण्डुतनयाः बाह्वाहूद्वपुर्द्धराः। अवतेरुरिह क्ष्मायां दुष्टसंहारकारिणः। नारायणोऽपि कृष्णत्वं प्राप्य तत्साहाय्यकृत्। दुष्टसंहननः सद्भक्तिजितकारकः। ततश्च पृथिवीमन्ये पालयेयुः पृथक् पृथक्। उद्वाहयतो नवितुं सम्पदां विपदामपि। कदाचिच्च महावीरा आपत्सम्प्रतिपादिताम्। विपत्तिमाप्य महतीं बभूवुः काननौकसः। पाञ्चाल्यपि च सा पत्नी पतिव्रतसमर्पिता। धर्मं मा प्राप्य तन्वङ्गी ब्रध्नमाराधयद्भृशम्। आराधितोऽथ सविता तया द्रुपदकन्यया। षड्वीं वपिधानाच्च

आदित्यात्स्थालिकामाप सती । उवाच च प्रसन्नात्मा भास्करो द्रुपदात्मजाम् । यावत्सन्तीं भावेन सर्वेषां क्षुधितात्मनाम् । स्थाल्येषा अन्नभाजने ! यावन्तोऽन्नार्थिनोऽभ्यगाः । तावन्त्यन्नानि भोज्यानि यावत्त्वं न भोक्ष्यसे । भुक्तायां त्वयि रिक्तैषा पूर्णभक्ता भविष्यति । रसवद्व्यञ्जनान्वितैश्चापि भक्ष्यप्रदायिनी । इत्थं करस्था यस्याः स्थाल्यामादित्यतो वरे ।। अपरश्च वरो दत्तस्तद्देवेन भास्वता । रविरुवाच । विश्वेशाद्दक्षिणे भागे यो मां त्वत्पुरतः स्थितम् । आराधयिष्यति नरः क्षुद्बाधा तस्य नश्यति । अन्यच्च मे वरो दत्तो विश्वेशेन पतिव्रते ! । तपसा परितुष्टेन तं निशामय वच्मि ते । प्राप्ये ! त्वां समाराध्य यो मां द्रक्ष्यति मानवः । तस्य त्वं दुःखतिमिरमपानुद निजैः करैः । अतो धर्मप्रिये ! नित्यं प्राप्य विश्वेश्वराद्वरम् । काशीस्थितानां जन्तूनां नाशयाम्यघसञ्चयम् । ये त्वामत्र भजिष्यन्ति मानवाः श्रद्धयान्विताः । त्वद्वरोद्यतपाणिस्तु तेषां दास्यामि चिन्तितम् । भवतीं मत्समीपस्थां युधिष्ठिरपतिव्रताम् । विश्वेशाद्दक्षिणे भागे दण्डपाणेः समीपतः । येऽर्चयिष्यन्ति भावेन पुरुषा वा स्त्रियोऽपि वा । तेषां कदाचिन्नो भावि भयं प्रियवियोगजम् । न व्याधिजं भयं क्वापि न क्षुत्तृट्क्षोभसम्भवम् । द्रौपद्यपि ततः काश्यां तव धर्मप्रियेऽनघे ! ।। इति दत्त्वा वरान्देव आदित्यः सर्वदः सताम् । धर्मसुताराधनाय धर्मं द्रौपद्युपायवरौ । आदित्यस्य कथामेतां द्रौपद्याराधितस्य वै । यः श्रोष्यति नरो भक्त्या तस्यैनः क्षयमेष्यति । स्कन्द उवाच । द्रौपदादित्यमाहात्म्यं संक्षेपात् कथितं मया । मयूखादित्यमाहात्म्यं शृणुष्वेदानीं घटोद्भव !" "चतुर्थो द्रुपदादित्यः" काशीख० ४६अ० द्रौपदादित्योऽप्यत्र । "इदानीं द्रौपदादित्यं कथयिष्यामि तेऽनघ" तत्र ।

द्रुम पु० द्रुः शाखास्त्यस्य म । १वृक्षे अमरः । २पारिजाते ३कुबेरे च मेदि० । "बद्धपल्लवपुटाञ्जलिं द्रुमम्" रघुः । "तस्य वर्द्धते नित्यं सिच्यमान इव द्रुमः" मनुः ४किम्पुरुषाधीशभेदे "द्रुमः किम्पुरुषेशश्च उपास्ते धनदेश्वरम्" भा०स० ४१०श्लो० "किंपुरुषाधिराज्यमिव द्रुमविभक्तशीलवलयपरिचितं द्रुमम्" काद० ५कृष्णात् रुक्मिण्यां जाते ६पुत्रभेदे "प्रद्युम्नः प्रथमं जज्ञे शंबरान्तकरः सुतः । द्वितीयश्चारुदेष्णश्च रुक्मिणिको महारथः । चारुभद्रश्चारुगर्भः सुदंष्ट्रो द्रुम एव च" हरिवं० १६२अ० । ७किन्नराख्यदैत्यांशजाते द्वापरयुगीये ८नृपभेदे "यस्तु राजन्किन्नर इति दैत्यः परिकीर्त्तितः । द्रुम इत्यभिविख्यातः स आसीद्भुवि पार्थिवः" भा०आ० ६७अ० ९प्राचीने नृपवरभेदे "उशीनरः शतरथः कङ्को दुलिदुहो द्रुमः" भा०आ०१अ०प्राचीननृपोक्तौ ।

द्रुमनख पु० द्रुमस्य नख इव संस्थानेऽपि न खलम् । कण्टके शब्दरत्ना० ।

द्रुममय त्रि० । द्रुम+विकारे मयट् । वृक्षविकारे यूपादौ

द्रुमर पु० द्रुमोऽम्रियतेऽनेन मृ—करणे अप् । कण्टके हारा० ।

द्रुमव्याधि पु० द्रुमस्य व्याधिरिव । द्रुमामये १लाक्षायाम् राजनि० । हेम० । २वृक्षरोगे च

द्रुमशीर्ष न० द्रुमस्य शीर्षमिव शीर्षमस्य । वृक्षतुल्याकृतियुक्ते कुट्टिमभेदे "कपिशीर्षं द्रुमशीर्षं तथा चास्फोटशीर्षकम् । इति कुट्टिमभेदाः स्युः शाल्मकैः समुदाहृताः" शब्दर० । हेम० । २वृक्षाग्रे न० । [शब्दार्थच० ।

द्रुमश्रेष्ठ पु० द्रुमेषु श्रेष्ठः । १प्रधानवृक्षे २तालवृक्षे च

द्रुमषण्ड न० द्रुमाणां समूहः द्रुम+षण्डच् । वृक्षसमूहे "जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि । पद्मैर्द्रुमषण्डैश्च सर्वतः प्रतिभूषितम्" हरिवं० ६७अ०

द्रुमसेन पु० राजभेदे स च गविष्ठासुरांशाज्जातः द्वापरयुगीयो नृपभेदः "गविष्ठस्तु महातेजा यः प्रख्यातो महासुरः । द्रुमसेन इति ख्यातः पृथिव्यां सोऽभवन्नृपः" भा०आ० ६७अ० । [वृक्षस्य रोगे च ।

द्रुमामय पु० द्रुमस्यामय इव । लाक्षायां अमरः । हेम० ।

द्रुमारि पु० हेम० । १हस्तिनि गजे राजनि० २वृक्षनाशकमात्रे च

द्रुमाश्रय त्रि० द्रुम आश्रयो यस्य । १वृक्षाश्रिते २सरटे पुंस्त्री० राजनि० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्रुमिणी स्त्री द्रुमाणां समूहः खला०समूहे इनि ङीप् । वृक्षसमूहे ।

द्रुमेश्वर पु० द्रुमेषु ईश्वर इव श्रेष्ठत्वात् । १तालवृक्षे शब्दार्थक० । २द्रुमाणां श्रेष्ठे च "स्वर्गादिहानयित्वा च पारिजातं द्रुमेश्वरम्" हरिवं० १२६अ० । ३ओषधीशे चन्द्रे च

द्रुमोत्पल पु० द्रुमे उत्पलमिव पुष्पमस्य । कर्णिकारवृक्षे अमरः

द्रुम्म गतौ भ्वा०पर०सक० सेट् निघण्टुः । द्रुम्मति अद्रुम्मीत् दद्रुम्म । निघण्टौ द्रम्मेति पाठान्तरम् ।

द्रुवय पु० "द्रोश्च माने वयः" पा० द्रु+माने वय । माने अमरः ।

द्रुसल्लक पु० द्रुषु सल्लक इव । पियालवृक्षे शब्दर० ।

द्रुह अनिष्टचिन्तने दिवा०पर०सक०वेट् । द्रुह्यति अद्रुहीत्-

चमुच्च। द्रोहिता द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिष्यति ध्रोक्ष्यति। ध्रुक् ध्रुट्। "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः" पा० कोपविषयस्य सम्प्रदानता। मह्यं द्रुह्यति। उपसृष्टस्य तस्य सम्प्रदानस्य कर्मता अस्मानभिद्रुह्यति। "न यजमानाय द्रुह्यति" शत०ब्रा० २।१।४।१८। "मा द्रुमेभ्यो महाभाग! दीनेभ्यो द्रोग्धुमर्हसि!" भाग०६।४।७ "नाभिद्रुह्यति भक्तेभ्यः" भाग०४।२०।१ आर्षत्वात् न कर्मता। "मातरश्चाभिद्रुह्यन्ति मनसा कर्मणा च ये" भा०शा० "भवांस्तानभिद्रुह्येत" कामन्दकी० अत्र तङ् असाधुः।

द्रुह् त्रि० द्रुह–क्विप्। द्रोहकारके ध्रुक् ध्रुट्।

द्रुह त्रि० द्रुह–कर्त्तरि क। १द्रोहकारके "द्रुहा मर्त्तं नूहमाना" ऋ०७।१०४।१७। २पुत्रे शब्दार्थकल्प०। पुत्रस्य पितामाता वा पितुरनिष्टचिन्तनस्य प्रायशः सम्भावनात् तथात्वम्। २दुहितरि स्त्री ङीप् शब्दार्थकल्प०।

द्रुहण पु० द्रुं संसारगतिं हन्ति–हन अच् "पूर्वपदात् संज्ञायाम्" पा० णत्वम्। ब्रह्मणि। द्रुहणेन निर्वृत्तादि अरीहणादि० वुञ्। द्रौहणक तन्निर्वृत्तादौ त्रि०।

द्रुहिण पु० द्रुह्यति कामक्रोधादिभ्यो दुष्टेभ्यो वा द्रुह–बा० इनन् किच्च। चतुर्मुखे ब्रह्मणि अमरः "दुरालभा दानवीला द्राविणी द्रुहिणस्तुता" काशीख०२९अ० गङ्गासहस्रनाम। २विष्णौ च "महादेव! देवस्तुत! द्रुहिण! अनन्त! विश्वकर्मन् नमायस्तेति" हरिवं० २५९अ०।

द्रुह्य त्रि० भिदादिगणे द्रुह्येति पाठात् द्रुह–न यत् किन्तु क्यप्। द्रोहविषये तस्यापत्यम् शिवा० अण् द्रौह्य तदपत्ये बहुषु यस्कादि० अणो लुक्। द्रुह्या इत्येव।

द्रुह्यु पु० ययातेः शर्मिष्ठायां जाते पुत्रभेदे तुर्वसुशब्दे दृश्यम्। तस्मै ययातिशापकथा "ययातिरुवाच "द्रुह्यो! त्वं प्रतिपद्यस्व वर्णरूपविनाशिनीम्। जरां वर्षसहस्रं मे यौवनं स्वं ददस्व च। पूर्णे वर्षसहस्रे तु पुनर्दास्यामि यौवनम्। स्वं चादास्यामि भूयोऽहं पाप्मानं जरया सह। द्रुह्युरुवाच। न गजं न रथं नाश्वं जीर्णो भुङ्क्ते न च स्त्रियम्। वागभङ्गश्चास्य भवति तां जरां नाभिकामये। ययातिरुवाच। यत्त्वं मे हृदयाज्जातो वयः स्वं न प्रयच्छसि। तस्माद्द्रुह्यो! प्रियः कामो न ते सम्पत्स्यते क्वचित्। यत्राश्वरथमुख्यानामश्वानां स्याद्गतं न च। हस्तिनां पीठकानाञ्च गर्दभानां तथैव च। बस्तानाञ्च गवाञ्चैव शिबिकायास्तथैव च। उडुपप्लव-सन्तारो यत्र नित्यं भविष्यति। अराजभोजशब्दं त्वं तत्र प्राप्स्यसि सान्वयः" भा०आ०८४अ०।

द्रू गतौ वधे च स्वा०क्र्या० च उ०सक०सेट्। द्रूणोति द्रूणुते द्रूणाति द्रूणीते अद्रावीत् अद्रविष्ट। दुद्राव। दुद्रविथ। द्रविता द्रविष्यति।

द्रू पु० द्रू–क्विप्। हिरण्ये उणादि०।

द्रूघण पु० द्रुघण+पृषो० दीर्घः। मुद्गरे द्विरूपकोषः।

द्रूण पु० द्रू–हिंसायाम् बा० नक्। वृश्चिके शब्दार्थकल्प०।

द्रेक शब्दे उत्साहे च भ्वा०आत्म०अक० सेट्। द्रेकते अद्रेकिष्ट। ऋदित् चङि णिचि अदिद्रेकत् त।

द्रेक्क पु० द्रेक्काण+पृषो०। द्रेक्काणे राशेस्तृतीयांशे।

द्रेक्काण पु० "सप्तमनवमानां ये राशीनामधिपा ग्रहाः। एते द्रेक्काणपाराशौ द्रेक्काणास्त्रय एव हि" ज्यो०त०उक्ते राशेस्तृतीयाभागे तदधिपाश्च लग्नादिपाज्ञेयाः। द्रेक्काणशब्दे दृश्यम्।

द्रेश्य त्रि० दृश–कर्मणि क्यप् वेदे पृषो०। दृश्ये "यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रम्" मुण्डको०। "अद्रेश्यम् अदृश्यं सर्वेषां बुद्धीन्द्रियाणामगम्यमित्येतत् दृशेर्बहिःप्रवृत्तस्य पञ्चेन्द्रियद्वारकत्वात्" भा०

द्रेष्काण पु० द्रेक्काण+पृषो०। द्रेक्काणे राशेस्तृतीये भागे।

द्रोघ त्रि० द्रुह–कर्मणि घञ् बा० वेदे कुत्वम्। द्रोहविषये "एनसा द्रोघमित्रान्" ऋ०१०।८९।१२ "द्रोघमित्रान् द्रुग्धानि मित्राणि यैः ते द्रोघमित्राः" भा०। करणे घञ्। द्रोहसूचकवाक्यादौ "द्रोघाय चिद्वचस आनवाय" ऋ० ६।६२।९ "द्रोघायाभिद्रोहात्मकाय वचसे" भा० "द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्" ऋ०७।१०४।१४

द्रोण पु० द्रूणः कलशः उत्पत्तिस्थानत्वेनास्त्यस्य अच्। भरद्वाजे कौरवाणां धनुर्वेदाचार्ये तदुत्पत्तिकथा

"गङ्गाद्वारं प्रति महान् बभूव भगवान् ऋषिः। भरद्वाज इति ख्यातः सततं संशितव्रतः। सोऽभिषेक्तुं ततो गङ्गां पूर्वमेवागमन्नदीम्। महर्षिभिर्भरद्वाजो हविर्धाने चरन् पुरा। ददर्शाप्सरसं साक्षात् घृताचीमाप्लुतामृषिः। रूपयौवनसम्पन्नां मददृप्तां मदालसाम्। तस्याः पुनर्नदीतीरे वसनं पर्यवर्त्तत। व्यपकृष्टाम्बरां दृष्ट्वा तामृषिश्चकमे ततः। तत्र संसक्तमनसो भरद्वाजस्य धीमतः। ततोऽस्य रेतश्चस्कन्द तदृषिर्द्रोण आदधे। ततः समभवद्द्रोणः कलशे तस्य धीमतः। अध्यगीष्ट स वेदांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः। अग्निवेशं महाभागं

भारद्वाजः प्रतापवान् । प्रत्यपादयदाग्नेयमस्त्रं धर्मभृतां वरः । अग्नेस्तु जातः स मुनिस्ततो भरतसत्तम !। भारद्वाजं तदाग्नेयं महास्त्रं प्रत्यपादयत्" भा० आ० १३०अ० । (दाँड़काक) २द्रोणकाके पुंस्त्री० स्त्रियां ङीष् मेदि० ३वृश्चिके राजनि० । चतुःशतधनुः परिमिते ४जलाशये "शतेन धनुर्भिः पुष्करिणी त्रिभिः दीर्घिका चतुर्भिर्द्रोणः" जटा०भ० । द्रु–ण–क द्रु–न किद्वा । ५मेघनायकभेदे तद्गणनक्रमादि ज्यो० त० यथा "त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् । आवर्तं विद्धि संवर्तं पुष्करं द्रोणमब्दपम् । आवर्त्तो निर्जलो मेघः संवर्त्तश्च बहूदकः । पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः" । "कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि । अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोत्थितः" उद्भ० "केयमभ्युद्यते शस्ये मृत्युपक्रामति मयि । अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणवृष्टिरिवागता" उद्भ० (घलघसिया) ६पुष्पप्रधाने वृक्षे । "ब्रह्मविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम्" दुर्गार्च्चाप्रयोगः । ७आढके पुंन०८आढकचतुष्टये च (१२ सेर) "द्रोणस्तु खार्य्याः खलु षोडशांशः" लीला० उक्ते ९खार्य्याः षोडशभागे । आढकशब्दे ६५६पृ०दृश्यम् । "धान्यद्रोणस्तु साक्षिकः" मनुः "दशद्रोणा भवेत् खारी कुम्भोऽपि द्रोण विंशतिः" १०उक्तमाने "अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः । चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्" वत्सतरौ द्वादशप्रसृतिभिः कुडवस्तच्चतुर्गुणोत्तरप्रस्थाढकद्रोण इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणादष्टचत्वारिंशत्प्रसृतिभिः प्रस्थस्तच्चतुर्गुणाद्द्विनवत्यधिकशतेन प्रसृतिभिराढकः । तच्चतुर्गुणादष्टषष्ट्यधिकसप्तशतप्रसृतिभिर्द्रोणः" प्रा०त०रघु० । गोपथब्राह्मणस्य "द्वात्रिंशत् पलिकं प्रस्थमुक्तं कथमपर्यथा । आढकस्तु चतुःप्रस्थश्चतुर्भिर्द्रोण आढकैः" एषां देशविशेषे परिमाणभेदाद्यन्यत्रख्याताः । नानार्थे अमरटीकादिः । ११द्रुमे हेमच० । द्रोणस्य गोत्रापत्यम् वा फक् पक्षे इञ् । द्रौणायन द्रौणि तदपत्ये "अनादिरिह द्रोणः अपत्यान्तरे तूपचारात्" सि० कौ०एतच्च पाणिनेर्द्रोणात् प्राचीनत्वस्थापनायोक्तं वस्तुतः कुर्वादि अश्वत्थामादीनां बहूनां पा० सूत्रे कीर्तनात् ततोऽर्वाचीनत्वं पाणिनेर्व्यक्तं प्रतिभाति सर्वज्ञानादित्व कल्पने मानाभावात् द्रुमवचादितं सदोषमस्याख्यानेन-क्रमेऽस्माभिः "द्रोणस्त्वविपुच्छिदं यहृत" भाग० । कुशद्वीपस्थे १२वर्षपर्वतभेदे "चतुर्थः पर्वतो द्रोणो यत्रौषध्यो महागिरौ । विशल्यकरणी चैव मृतसञ्जीवनी तथा" मत्स्यपु० १२१अ० आर्षे क । द्रोणक तदर्थे ।

द्रोणकलश पु० द्रोण इव कलशः । द्रुमये यज्ञपात्रभेदे "आहवनीयं गच्छन्त्यादाय यावद्द्रोणकलशोऽपपात्राणि" कात्या०श्रौ० ८।७।५। पञ्चपात्राणोऽभिधायाः ते च पूर्वमभिषवे स्थापिता अपि वचनात् आनीयन्ते संस्कारार्थं द्रोणकलशः द्रुमयः कलशाकारोवैकङ्कतः यज्ञोपरिधारापका भवन्ति" कर्कः । यज्ञपात्रभेदे "ध्रुवश्च मे चमसाश्च मे वायव्यानि च मे द्रोणकलशश्च मे" यजु० १८।२१।

द्रोणकाक पुंस्त्री० कर्म० । (दाँड़काक) ख्याते द्रोणकाके काकभेदे अमरः । [गवि अमरः ।

द्रोणक्षीरा स्त्री द्रोणमितं क्षीरमस्याः । द्रोणमितदुग्धवत्यां

द्रोणगन्धिका स्त्री द्रोणस्य तन्नामपुष्पस्य गन्ध इव गन्धो यस्याः कप् अत इत्त्वम् । रास्नायां जटा० । [शब्दच० ।

द्रोणघा स्त्री द्रोणदुघा+पृषो० । द्रोणमितदुग्धवत्यां गवि

द्रोणचित् पु० यज्ञिये अग्निभेदे) "एतया विकल्याभ्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयतः सङ्ग्रह पुरीषः" कात्या०श्रौ०१६।५।८। "एते अग्निविशेषाः" कर्कः "तं हैके एतया विकल्याभिमन्त्र्याभ्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वा" शत०ब्रा० ६।७।२।८

द्रोणदुग्धा स्त्री द्रोणमितं दुग्धं यस्याः । द्रोणमितक्षीरायां द्रोणदुघायां गवि हेमच० । [अमितदुग्धायां गवि अमरः ।

द्रोणदुघा स्त्री द्रोणमितं दोग्धि दुह–कः घश्चान्तादेशः । द्रो-

द्रोणपदी स्त्री द्रोण इव पादोऽस्याः कुम्भपद्या० ङीषि पादोऽन्त्यलोपे पद्भावः । द्रोणतुल्यपादयुक्तायां स्त्रियाम् ।

द्रोणपर्णी स्त्री द्रोणस्य वृक्षभेदस्य पर्णमिव पर्णमस्याः जातित्वात् ङीष् । भूमिकदल्याम् शब्दार्थ० ।

द्रोणपुष्पी स्त्री द्रोणस्य पुष्पमिव पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीष् । (गुमक) इति ख्याते १क्षुपभेदे "द्रोणपुष्पी गुरुः स्वादू रूक्षोष्णा वातपित्तकृत् । स क्षारलवणा स्वादुपाका कटी च भेदिनी । कफायकामलाशोथतमकश्वासजन्तुजित्" भावप्र० । २द्रोणपुष्पे रत्नमाला । "द्रोणपुष्पीदलं स्वादु रूक्षं गुरु च पित्तकृत् । भेदनं कामलाशोफमेहज्वरहरं कटु" वैद्यकम् ।

द्रोणमाना स्त्री द्रोणो मानं दुग्धेऽस्याः। द्रोणदुघायां गवि शब्दच०। द्रोणो मानं यस्याः। द्रोणमिते दुग्धादौ त्रि०

द्रोणमुखम् न० चतुःशतग्राममध्यस्थग्रामे हारा०।

द्रोणशर्मपद न० तीर्थभेदे "भरतस्य कुमारस्य द्रोणशर्मपदे तथा। अपां प्रपतनाद्देवी सेव्यते योऽप्सरोगणैः" भा०अनु० २५अ०।

द्रोणसाच त्रि० द्रोणं द्रोणकलशं सचते सच—ण्वि। द्रोणकलशसेवके। "यथा पतिं द्रोणसाचमचेतसम्" ऋ०१०। ४४।४ "द्रोणसाचं द्रोणकलशस्य सेवितारम्" भा०

द्रोणा स्त्री १द्रोणपुष्पाम् २द्रोणदुघायां शब्दार्थ०।

द्रोणाचार्य्य पु० कर्म०। कौरवाणां शस्त्राचार्य्ये भारद्वाजे

द्रोणाहाव पु० आहूयन्त्यत्र पानार्थं गवादीन् आहावो जलाधारः जलाशयभेदः द्रोणमयः द्रुममयः आहावः। द्रुममये जलाधारभेदे "द्रोणाहावमवतमश्मचक्रम्" ऋ०१०। १०१।७।

द्रोणि(णी) स्त्री द्रवति गच्छति जलम् द्रु—नि वा ङीप्। १काष्ठाम्बुवाहिन्याम् अमरः। (डोङ्गा) २जलाधारे कदलीत्वगादि निर्मिते पात्रभेदे "तैलपूर्णे कटाहे वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरम्" सुश्रुतः "भरद्वाजस्य च स्कन्नं युक्तं द्रोण्यामवर्द्धत" भा०आ०६३अ० ४काष्ठमये स्नानपात्रे ५पर्वतानामन्तरे देशभेदे च "शैलानामन्तरे द्रोण्यः सिद्धचारणसेविताः" शब्दार्थचि० धृतवाक्यम्। "पूर्वान्तां पयसा नद्यो द्रोण्यस्य विपुलायताः" हरिवं० ७४अ०। द्रोणस्य पत्नी ङीप्। ७द्रोणपत्न्यां स्त्री ८द्विशूर्पपरिमाणे वैद्यकभाषा ९कदल्यां मेदि० १०नीलीवृक्षे शब्दरत्ना० ११सैन्धवस्त्री हेमच० १२इन्द्रचिर्भट्यां १३द्रोणीलवणे च राजनि० १४नदीभेदे शब्दादिको० १५द्रुते च

द्रोणीदल पु० द्रोणीव दलमस्य। केतकीवृक्षे हारा०

द्रोणीलवण न० द्रोण्यां भवं लवणम्। उपकर्णाटदेशभवे लवणे राजनि०। "विज्ञेयं द्रोणीलवणं पाके नात्युष्णतां गतम्। अविदाहि भेदकञ्च स्निग्धं शूलविनाशनम्। अल्पपित्तकरं चैव भिषग्भिः समुदाहृतम्" राजनि०।

द्रोण्य त्रि० द्रोणं द्रुममयं यूपमर्हति यत्। द्रुममययूपार्हे पश्वादौ "द्रवद्द्रोण्यः पशुः" ऋ०५।५०।४। "द्रोण्यः यूपार्हः पशुः" भा०

द्रोण्यश्व त्रि० द्रोणिं द्रुतमश्नुते अश—व्याप्तौ बा० व। द्रुतव्यापके "द्रोण्यश्वास ईरते घृतं वाः" ऋ०१०।९९।४ "द्रोण्यश्वाः द्रुतव्यापनाः" भा०।

द्रोमिल पु० चाणक्ये मुनौ हेमच० द्रामिल इति वा तत्र पाठः। अन्यतरस्य प्रमाणादिवत् क्षुद्राद्दोषात्।

द्रोह पु० द्रुह—भावे घञ्। १अनिष्टचिन्तने २वधबन्धे ३हिंसाकार्य्ये च। "पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः" मनुः "द्रोहम्बुद्धयः" कुमा० "द्रोहो जिघांसा" मल्लि० रघु० "विनापि यौनसम्बन्धात् कुर्य्यात् गदद्रोहे तु पातकैः" मनुः अत्र कुल्लूकः अनिष्टचिन्तनं वा द्रोहशब्दार्थः। "द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्" काव्यप्र० द्रोहः जातोऽस्य तारका० इतच्। द्रोहित जातद्रोहे त्रि०। [अमरः।

द्रोहचिन्तन न० द्रोहार्थं चिन्तनम्। परानिष्टचिन्तने

द्रोहाट त्रि० द्रोहेणाटति अट—अच्। १वैडालव्रतिके कपटेन परहिंसार्थं व्रतधारिणि २मृगलुब्धके ३वेदशाखाप्रभेदे पु० मेदि०।

द्रौण त्रि० द्रोणं सम्भवति अवहरति पचति वा अण् पक्षे ठञ्। द्रोणमितधान्यादेः स्वकिन् १सम्भावके २तदपहारके ३तत्पाचके च स्त्रियां ङीप्। पक्षे ठञि द्रौणिक तदर्थे स्त्रियां टाप्। तदर्थे द्रौणिक इति मुग्धकल्पनं प्रामादिकमेव ठञि स्वरभेदः।

द्रौणीज न० द्रोण्यां जायते जन—ड। १द्रोणीजाते लवणे राजनि०। २द्रोण्यां जाते द्रोणाचार्य्ये द्रोणस्य पत्नी ङीप् द्रोणी तस्यां जाते ३अश्वत्थाम्नि च।

द्रौणायन पु० अश्वत्थाम्नि द्रोणशब्दे दृश्यम् द्रौणिरप्यत्र।

द्रौणायनि पु० द्रोणस्यापत्यं बा० फिञ्। अश्वत्थाम्नि "सकर्णदुर्य्योधनशाल्वशल्यद्रौणायनिक्राथसुनीथवक्राः" भा०आ० १८७अ०। "द्रौणायने! अलमत्यर्थमात्मानं शोकानले प्रक्षेप्तुम्" वेणीसं०

द्रौणिक त्रि० द्रोणस्य वापः क्षेत्रम् ठञ्। द्रोणमितबीजवपनयोग्ये १क्षेत्रादौ अमरः। तेन क्रीतमित्याद्यर्थे आर्हत्वात् ठक्। २द्रोणक्रीतादौ, समासे तु निष्का० ठञ्। स्वरे भेदः।

द्रौपद पुंस्त्री० द्रुपदस्यापत्यं शिवा० अण्। १द्रुपदराजपुत्रे तत्कन्यायां २कृष्णाख्यां स्त्री। द्रुपदात्मजशब्दे दृश्यम् "द्रौपद्या च सहाभिजातवैयन्त्र सुभद्रया" हरिवं०१९५अ० "द्रौपदी त्वथ संजज्ञे शचीभागादनिन्दिता। नातिह्रस्वा न महती नीलोत्पलसुगन्धिनी। पद्मायताक्षी सुश्रोणी असिताञ्चितमूर्द्धजा! सर्वलक्षणसम्पन्ना वैदूर्य्य

भर्चिरचिसभा । पञ्चानां पुरुषेन्द्राणां चित्तप्रमथिनी रह भा॰भा॰ १७अ॰ तस्याः पञ्चपतिकत्वकारणं भा॰भा॰ १९८।१९९ अ॰ उक्तं दिङ्मात्रमत्रोच्यते तत्र द्रौपद्याः पूर्ववृत्तान्तकथनेन पञ्चपतिकत्वमिरूपणाय "व्यास उवाच आसीत्तपोवने काचिदृषेः कन्या महात्मनः । नाध्यगच्छत् पतिं सा तु कन्या रूपवती सती । तोषयामास तपसा सा किलोग्रेण शङ्करम् । तामुवाचेश्वरः प्रीतो वृणु काममिति स्वयम् । सैवमुक्ताऽब्रवीत् कन्या देवं वरदमीश्वरम् । पतिं सर्वगुणोपेतमिच्छामीति पुनः पुनः । ददौ तस्मै स देवेशस्तं वरं प्रीतमानसः पञ्च ते पतयो भद्रे ! भविष्यन्तीति शङ्करः । सा प्रसादयती देवमिदं भूयोऽभ्यभाषत । एकं पतिं गुणोपेतं त्वत्तोऽर्हामीत्यथ शङ्कर ! । तां देवदेवः प्रीतात्मा पुनः प्राह शुभं वचः । पञ्चकृत्वस्त्वयोक्तोऽहं पतिं देहीति वै पुनः । तत्तथा भविता भद्रे ! वचस्तद्भद्रमस्तु ते । देहमन्यं गतायास्ते सर्वमेतद्भविष्यति । द्रौपद्येषा हि सा जज्ञे सुता वै देवरूपिणी । पञ्चानां विहिता पत्नी कृष्णा पार्षत्यनिन्दिता । स्वर्गश्रीः पाण्डवार्थन्तु समुत्पन्ना महामखे । सेह तप्त्वा तपो घोरं दुहितृत्वं तवागता । सैषा देवी रुचिरा देवजुष्टा पञ्चानामेका स्वकृतेनेह कर्मणा । सृष्टा स्वयं देवपत्नी स्वयम्भुवा राजन् ! द्रुपदेष्टं कुरुष्व"। ब्रह्मवैवर्त्ते तु जन्मखण्डे ११५अ॰ अन्यथा वर्णितं यथा "वह्निरुवाच शृणु राम ! महाभाग ! सीतासंगोपनं कुरु । सप्ताहाभ्यन्तरे चैव रावणो दुष्टराक्षसः । दुर्निवार्य्यः प्राक्तनेन जानकीञ्च हरिष्यति । राम उवाच । सीतां गृहीत्वा त्वं गच्छ च्छायामेव तु तिष्ठतु । कलत्रवर्जनं कर्म सर्वेषाञ्च जुगुप्सितम् । सीतां गृहीत्वा प्रययौ वह्नीश्च हुताशनः । सीतायाः सदृशी छाया तस्थौ श्रीरामसन्निधौ । सा च छाया हृता पूर्वं रावणेन बलीयसा । समुद्दधार तां रामो निहत्य तं सबान्धवम् । वह्नौ परीक्षाकाले च छाया वह्नौ विवेश ह । अग्निश्छायायाश्च संरक्ष्य ददौ रामाय जानकीम् । सा च छाया तपस्तप्त्वा नारायणसरोवरे । तपश्चकार दिव्यञ्च शतवर्षञ्च शूलिनः । वरं वृणुष्व भद्रे ! त्वमुवाच शङ्करश्च ताम् । उवाच तां प्रियं व्यग्रा भर्तृदुःखेन दुःखिता । पतिन्देहि पञ्चधा सा वरं वव्रे त्रिलोचनम् । सर्वसम्पत्प्रदस्तुष्टस्तस्यै शर्वो वरं ददौ । महादेव उवाच । साध्वि ! त्वं पञ्चधा ब्रूषे पतिन्देहीति व्याकुला । पञ्चेन्द्राश्च हरेरंशा भविष्यन्ति प्रियास्तव । ते सर्वे च पञ्चेन्द्राश्चामुना पञ्च पाण्डवाः । सा च छाया द्रौपदी च यज्ञकुण्डसमुद्भवा । कृते युगे वेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरे द्रौपदी छाया तेन कृष्णा त्रिहायणी । वैष्णवी कृष्णभक्ता च तेन कृष्णा प्रकीर्त्तिता । स्वर्गमध्ये पञ्चेन्द्राणां सा च पत्नी भविष्यति । राजा ददौ फाल्गुनाय कन्यायाश्च स्वयंवरे । सम्प्राप्य मातरं वीरो वस्तु प्राप्तं मयाधुना । तमुवाच स्वयं माता गृहाण भ्रातृभिः सह । धर्म्मोवरैश्च पूर्वञ्च परत्र मातुराज्ञया । द्रौपद्याः स्वामिसत्त्वेन हेतुना पञ्चपाण्डवाः । चतुर्द्दशानामिन्द्राणां पञ्चेन्द्राः पञ्चपाण्डवाः" "अहल्या द्रौपदी कुन्ती तारा मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्याः स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्" प्रातःस्मरणीयकीर्त्तने । [द्रेन निर्वृत्तादौ ।

द्रौपदायनि त्रि॰ द्रुपदेन निर्वृत्तादि कर्णा॰ फिञ् । द्रुप-

द्रौपदेय पु॰ द्रौपद्या अपत्यम् ढक् । युधिष्ठिरादीनां द्रौपद्यामुत्पन्ने प्रतिविन्ध्यादौ ते च विश्वदेवगणांशेनोत्पन्नाः यथाह भा॰ आ॰६७अ॰ । "द्रौपदेयाश्च ये पञ्च बभूवुर्भरतर्षभ ! । विश्वान् देवगणान् विद्धि सञ्जातान् भरतर्षभ ! । प्रतिविन्ध्यः सुतसोमः श्रुतकर्मा तथा परः । नाकुलिस्तु शतानीकः श्रुतसेनश्च वीर्य्यवान् । पाञ्चाल्यपि तु पञ्चभ्यः पतिभ्यः शुभलक्षणा । लेभे पञ्च सुतान् वीरान् श्रेष्ठान् पञ्चाचलानिव । युधिष्ठिरात् प्रतिविन्ध्यं सुतसोमं वृकोदरात् । अर्जुनाच्छ्रुतकर्माणं शतानीकञ्च नाकुलिम् । सहदेवाच्छ्रुतसेनमेतान् पञ्च महारथान् । पाञ्चाली सुषुवे वीरानादित्यानदितिर्यथा । शास्त्रतः प्रतिविन्ध्यन्तमूचुर्विप्रा युधिष्ठिरम् । परप्रहरणज्ञाने प्रतिविन्ध्यो भवत्वयम् । सुते सोमसहस्रे तु सोमार्कसमतेजसम् । सुतसोमं महेष्वासं सुषुवे भीमसेनतः । श्रुतं कर्म महत् कृत्वा निवृत्तेन किरीटिना । जातः सुतस्तवेत्येवं श्रुतकर्मा ततोऽभवत् । शतानीकस्य राजर्षेः कौरवस्य महात्मनः । चक्रे पुत्रं समानानं नकुलः कीर्त्तिवर्द्धनम् । ततस्त्वजीजनत् कृष्णा नक्षत्रे वह्निदैवते । सहदेवात् सुतं तस्मात् श्रुतसेनेति यं विदुः । एकवर्षान्तरास्त्वेते द्रौपदेया यशस्विनः" भा॰ आ॰ २२२अ॰ ।

द्रौहिक त्रि॰ द्रोहं नित्यमर्हति केदा॰ ठञ् । नित्यं द्रोहार्हे ।

द्रौह्य त्रि॰ द्रुह्यस्यापत्यं शिवा॰ अण् । द्रुह्यस्यापत्ये

द्वन्द्व् न० द्वन्द्व+द्वगो० लोपः । द्वन्द्वशब्दार्थे त्रिकाण्डशेषः ।

द्वन्द्व न० द्वौ द्वौ सहाभिव्यक्तौ “द्वन्द्वं रहस्यमर्य्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु” पा० द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावोऽत्वञ्चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वञ्च निपात्यते एष्वर्थेषु” सि०कौ० उक्तौ १रहस्यादौ “तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यम् इतरे विषयभूताः । द्वन्द्वं मन्त्रयते रहस्यमित्यर्थः । मर्य्यादा स्थित्यनतिक्रमः । आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौत्रेणापीति मर्य्यादार्थः । व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् । द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिताः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । अभिव्यक्तौ साहचर्य्येणेत्यर्थः । योगविभागादन्यत्रापि द्वन्द्व इष्यते” सि०कौ० “अत्र अन्यत्रापि तेन द्वन्द्वयुद्धान्यवर्त्तन्तेत्यादि सिद्धं द्वयोर्द्वयोर्युद्धान्यवर्त्तन्तेत्यर्थः वीप्सायां द्विर्वचनेऽप्यनेन तस्य रूपनिष्पत्तिः । द्वन्द्वसमाहारादौ तु द्वन्द्वशब्दप्रयोगः कथा कथा अवयवार्थराहित्येनाव्युत्पन्नत्वादिति बोध्यम्” शब्देन्दु० । तत्र रहस्यं द्वाभ्यामेव ज्ञेयम् । २कलहे ३मिथुने स्त्रीपुंसयोर्द्वये ४युग्मे च मेदि० ५रोगभेदे ६समासभेदे च पु० स च द्विधा समाहारेतरेतरयोगभेदात् तत्र संहतिप्राधान्ये समाहारद्वन्द्वः संहन्यमानप्राधान्ये इतरेतरयोगः इति वैयाकरणाः इतरेतरयोगशब्दे ९२१ पृ० दृश्यम् शब्दश०प्र० अन्यथा निरणायि यथा

“यद्यदर्थकशब्दानामव्यूहो यद्यत्प्रकारके । बोधे समर्थः स द्वन्द्वः समासस्तावदर्थकः ।” “यद्यदर्थोपस्थापकस्य क्रमिकयावच्छब्दानामस्तोमस्य निश्चयस्तत्तदर्थप्रकारकान्वयबोधं प्रति तत्त्वेन समर्थस्तावच्छब्दानामनिवह एव तावदर्थको द्वन्द्वसमासः । पाणिपादं वादय धवखदिरौ छिन्धीत्यादौ हि कर्मत्वाद्यंशे करचरणादिप्रकारकान्वयबोधं प्रत्यभादिधर्मिकः करचरणाद्युपस्थापकस्य पाणिपादादिक्रमिकनामस्तोमस्याव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन निश्चयः कारणम् अतः पाणिपादादिसमुदायः करचरणादितत्तदर्थे द्वन्द्वः । यत्तु पाणिपादमित्यादौ समाहारद्वन्द्वे सर्वत्रोत्तरपदे पाणिपादादिसाहित्ये लक्षणा अतएव नित्यं नपुंसकैकवचनं समाहारस्यैकत्वात् पदान्तरन्तु तादृशलक्षणायानिरूढत्वसम्पादकं तथाविधसाहित्यस्य च स्वाश्रयनिष्ठत्वादिसम्बन्धेनैव द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ साकाङ्क्षत्वात् पाणिपादं वादयेत्यादेर्नायोग्यत्वमिति नव्यैरुक्तं तन्न युक्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं बुद्धिविशेषविशेष्यत्वं वा पाणिपादयोः साहित्यं तस्य च नानात्वसम्भवेन तद्गतद्वित्वादिबोधार्थं समाहारद्वन्द्वादपि द्विवचनाद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । साहित्यस्य द्वित्वत्वेऽपि न समाहारद्वन्द्वस्य द्विवचनादिसाकाङ्क्षत्वं तादृशद्विगोरिवेति चेत् तर्हि पाणिपादप्रभृतीनां नानात्वेऽपि न तदर्थकस्य द्वन्द्वस्य द्विवचनाद्याकाङ्क्षत्वमित्येव वक्तुमुचितं कृतं साहित्यभक्त्या इत्थञ्च धर्ममित्यादेरयोग्यतया दुर्वारतापाताच्च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन हस्तिनामश्वानाञ्च साहित्यस्य स्वाश्रयत्वादिसम्बन्धेन धनादावन्वयायोगात् तादृशसाहित्ये धनादेरभेदविरहाच्च । समाहारपरिभाषा तु क्लीवलिङ्गत्वनित्यैकवचनत्वादिपदसंस्कारोपयोगितयैवोपपन्ना न द्वन्द्वस्यार्थव्यवस्थापिका । एतेन धवखदिरावित्यादावितरेतरद्वन्द्वेऽप्युत्तरपदे धवखदिरसाहित्यार्थे लक्षणा अन्यथा द्विवचनादेः प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वस्यैव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन स्वार्थद्वित्वाद्यनुभावकत्वव्युत्पत्तेर्धवखदिरावित्यतो धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च प्रतीत्यापत्तेरिति मीमांसकानाम्मतमप्यपास्तं तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं धवखदिरविशेष्यकधीविशेष्यत्वं वा धवखदिरयोः साहित्यं तदाश्रयस्य धवद्वयादेरपीति तादृशसाहित्याश्रयलक्षणपक्षेऽपि धवखदिरावित्यतो धवद्वयादिबोधस्य दुर्वारतापत्तेः । न च स्वितयाविशेषणकधवखदिरधर्मिकधीविशेष्यत्वमेव प्रकृते धवखदिरयोः साहित्यं तच्च न धवद्वयादेरिति वाच्यं तादृशसाहित्यान्वयस्याननुभवेनाकल्पनात् तथाच तत्र नानाधर्माणां प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वं तत्र तत्तद्धर्मावच्छिन्ने समुदित एव पर्य्याप्तिसम्बन्धेन द्वित्वादिबोधने द्विवचनादिकं साकाङ्क्षं न तु तादृशैकधर्मावच्छिन्नं परित्यज्य तथाविधापरधर्मावच्छिन्ने, यतो धवखदिरावित्यादितो धवयोः खदिरयोश्च नावबोधप्रसङ्ग इति तत्त्वम् । घटघटेत्यादिकस्य घटकलशेत्यादिकस्य घटतटेत्यादिकस्य च क्रमिकनामस्तोमस्य निश्चयत्वेन घटादेरन्वयबोधं प्रत्यहेतुत्वमतो न तादृशनामनिवहो घटाद्यर्थे द्वन्द्वः । अतएव समस्यमानपदार्थयोस्तत्तावच्छेदकयोर्वा यत्र मिथोभेदस्तत्रैव द्वन्द्वस्य साधुत्वज्ञापनाय “चार्थे द्वन्द्व” इति पाणिनिः प्राह । अतएव भेदगर्भधवद्वयार्थकं धवशब्दमन्तर्भाव्य धवश्च खदिरश्चेत्यादिकं विग्रहमस्य प्रयुञ्जते वृद्धाः, सम्पादयते च तत्र मिथोभेदप्राप्त्यर्थं प्रकारद्वयं, पीततत्पटयोस्तादात्म्यमित्यादौ तत्पटादेः पीताद्यभिन्नत्वेऽपि पीतत्व-

नतत्पटत्वाद्योः पदार्थतावच्छेदकयोरन्यैव भेदः सुवर्णस्तु द्वित्वं न तत्र प्रकारत्वेऽन्वेति पर्याप्तिसम्बन्धेन पीततत्पटे तस्य बाधात् सुवर्णद्वित्वादेस्तादृशसम्बन्धेनैव प्रकारत्वस्याका-ङ्क्षत्वात् परन्तु प्रकारत्वतावच्छेदकयोः पीतत्वतत्पटत्वयो-रेव व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। अतएव द्व्यणुकारम्भकसंयोगना-शेभ्यः कार्यद्रव्यं नश्यतीति भाष्यस्य योग्यतासम्बन्धे-नैकत्वस्य कार्यद्रव्येऽन्वयमभिधित्सुनाचार्येण जात्य-भिप्रायकमेकवचनमिति गुणकिरणावल्यामभिहितम्। अतएव च "श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनो देवृदे-वरौ" इत्यत्र च द्विवचनमहिम्ना स्वामिनो भ्राता देवृ-देवरोभयपदवाच्य इत्यर्थः सुभूत्यादिभिः सङ्कल्प्यते। यदि च पटद्वयासत्त्वेऽपि भूतले पीतपटावित्यादिकः प्रयोगः स्यात् पीतत्वपटत्वोभयाश्रयस्य तत्र सत्त्वादेवं पीतपटयोरभेद इत्यादितः शुक्लपटत्वादेरबोधप्रसङ्ग नटं ये सुवर्णद्वित्वस्य प्रकारत्वादित्यादिस्वच्छमीष्यते तदा गोदौ ग्राम इत्यादाविव साधुत्वार्थमेव तत्र द्विवचनमिति वदन्ति। विद्यतेर्भिन्दतिविन्दतीनामभिद् इत्यत्र विद्यत इत्यादिशब्दो न विदधातुत्वेनोपस्थापकः किन्तु सत्ता-द्यर्थकतादृशधातुत्वेनैव। मृगपाण्डरयोः पदार्थयोर्भेदे-ऽपि हरिणहरिणावित्यप्रयोगात्। समानशब्दयोर्द्वन्द्व-प्रसक्तावेकशेषोऽव्युत्पत्तिसिद्धत्वेन हरिणावित्यत्र लुप्तलु-प्ताभ्यामेव हरिणपदाभ्यामुपस्थितयोर्मृगपाण्डरयोर्बोधः हरी नमस्यावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव हरिपदाभ्यां विष्णु-चन्द्रयोरवगतिः। अन्यथा हरिहरौ नमस्यावित्यपि प्रयोगापत्तेः हरी च हरयश्चेति विग्रहस्थले यत्र हरय इत्यादितः समस्यमानपदार्थानामवान्तरसंख्यावगमस्तत्र तत्संख्यावच्छिन्नस्वार्थकस्य लुप्तस्य हर्यादिपदस्यो-त्तरत्वेन प्रतिसंहितमेव हर्यादिपदं तथाविधस्वार्थस्य लक्षणया बोधकं तदप्रतिसन्धाने तु श्रुतमेव हरिपदं विष्णुद्वयोः सिंहत्रयस्य चैकया लक्षणया शक्तिभ्रान्त्यैव वा। नच विग्रहस्य सुवर्णस्य द्वित्वादेः समासाप्रतिपाद्यत्व-नियमात्तथाविधद्वित्वत्रित्वानभिधेयस्य द्वन्द्वस्यैवासाधुत्वा-दुक्तक्रमेणैकशेषो न युक्तः, पत्ताकापरि हस्त्यश्वमित्यादौ व्यभिचारेणोक्तनियमस्यासत्त्वात् एकत्वे चैकत्वानि चेति विग्रहे च एकत्वानीत्येकशेषस्य गुणकिरणावल्यामाचार्यै-रभिहितत्वाच्च। हंसश्च हंसी च इत्यर्थे हंसहंसावित्यप्र-योगात् तत्रापि "पुंवा स्त्रियाः सारूप्ये" इत्यनुशिष्टे हं-सीपदस्य लोपे हंसावित्यत्र लुप्तमेव हंसीपदमनुसन्धाय

स्त्रीपुंसयोर्बोधः तन्नोपपन्नं जातमस्तु हंसपदे स्त्रीहंसत्व-पुरुषहंसत्वाभ्यां विभिन्नरूपाभ्यामेकस्याः शक्तेर्लक्षणया वा ग्रहादेव। वस्तु तत्र हंसपदमेव लक्षणया हंसीत्वेन शक्त्या च हंसत्वेन बोधकं सुवर्णस्तु पुंस्त्वं हंस एवा-न्वेति न तु हंस्यामयोग्यत्वात् इति मतं तन्न तथासति स्त्रीहंसत्वहंसत्वयोः पदार्थतावच्छेदकयोर्मिथोभेदविरहेण द्वन्द्वाप्रसक्त्यैकशेषस्य हंसश्च हंसी च इत्यस्य दुरुत्वापत्तेः अन्यथा घटतद्घटावित्यपि द्वन्द्वप्रसङ्गात् हंसी च हंसा-श्चेति विग्रहेऽपि हंसा इत्यतो हंसद्वयहंसत्रययोः प्रागु-क्तरीत्यावगमः। दुन्दुभी च दुन्दुभयश्चेति विग्रहे दुन्दुभी सुन्दरावित्यत्राभेदयोर्बोधनस्थले पुंलिङ्गस्यैव दुन्दुभिश-ब्दस्य शिष्टतया तद्विशेषणत्वादेव सुन्दरादेः पुंस्त्वम्। युवा च युवतिश्च इत्यर्थे युवानावित्यत्राप्युक्तरीत्यैव युव-तीयौवनवतोर्बोधः वरटाहंसौ वत्सधावरसावित्यादौ तु स्त्रीपुंसयोर्द्वन्द्वेऽपि पदवाच्यविरहादेकशेषः दम्पत्य-र्थमनुकरणे ब्राह्मणावानयेदित्यत्रापि ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च इति विग्रहे प्रागुक्तदिशा ब्राह्मणभार्यापत्योरव-गमः। एकश्चैका चेत्यत्र एकौ, द्वौ च द्वे चेत्यत्र द्वौ, उभे चोभौ चेत्यत्र उभौ त्रयश्च तिस्रश्च इत्यत्र च विग्रहे त्रय इत्यादिरेकशेष इष्यत एव। पाश्चा-त्यैकशेषेष्वत्रत्येषु स्त्रीपुंसयोर्बहुत्वमनभीप्स्य साङ्-ख्येन द्वन्द्वस्थले तु पुंस एव लुक् तेन मेषाश्च मेषाश्चेत्यर्थे मेषा इत्यत्रापि लुप्तं बहुमेषाणां तावकं मेषपदं प्रति-सन्धत्त एव बहुमेषाणामनेकमेषीणां चावगमः। एवं महिषाश्च महिष्यश्चेत्यर्थे महिषा इत्यत्रापि महि-षपदं बहूनां महिषाणां, मृगाश्च मृग्यश्चेत्यर्थे मृगा इत्यत्र तु मृगादेरप्राण्यत्वाच्च पुंसो लुक् परन्तु स्त्रियाः। तथा गर्दभाश्च गर्दभ्यश्चेत्यर्थे गर्दभा इत्यत्रापि खराणा-मेकशफत्वात् बर्कराश्च बर्कर्यश्च इत्यर्थे बर्करा इत्यत्रापि तरुणार्थकत्वात्। स्वसा च भ्राता चेत्यर्थे भ्रातरावित्यत्र पुत्रश्च दुहिता चेत्यर्थे पुत्रावित्यत्र च विरूपैकशेषेऽपि स्वसृपदं दुहितृपदञ्च लुप्तं प्रतिसन्धायैव भ्रातृभगिन्योः पुत्रकन्ययोश्चावगमः। "ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च ज्येष्ठे भागि न कारयेत्" इत्यादिकस्तु प्रयोगः परिचिन्तनीयः। स च चैत्रश्चेति विग्रहे त्यदादिना तदन्यस्य द्वन्द्वे कृते तावित्यत्रापि लुप्तं चैत्रादिपदमनुसन्धत्त एव चैत्राद्यव-गमः स च त्वञ्चेत्यादि विग्रहेण किंपदान्यत्यदादिद्वय-मध्ये द्वन्द्वे तु पूर्वस्यैव वा लुक् अन्त्यस्यैव वा त्यदादेर्बुधि

शुनामित्यत्र त्यदादावप्युक्तक्रमेणैव तदर्थयुग्मदर्थयोर्बोधः स
च स चेत्यत्रापि विभिन्नार्थयोर्विवक्षायां समूलकाषितोऽपि
तदादिः कौमारापठित एव "तत्तन्मातुलकस्योऽसौ यद्य-
हित्यातिनिर्ब्बेत्यादौ तु न त्यदादिगणेन द्वन्द्वः परन्तु
तदाद्यव्ययेन यथा "तत्तत्तामसभूतभौतव"इत्यादौ यत्तद
दिव्यतिरिक्तानामेवाव्ययानां सरूपैकशेषस्य क्लृप्तत्वात्
प्रयोगानुरोधित्वात् कल्पनायाः। कथ त्यक्तेत्यादिविवक्षेण
किंवा तादृशद्वन्द्वे तु तदन्यस्यैव त्यदादेर्लुकि कावित्या-
दिक एव प्रयोगः चैत्रस्य पितरावित्यत्रापि विरूपैकशेषे
श्रुतस्य मातृपदस्य स्वरूपान्मातुरवगमः तदन्यतरस्तु पितृ-
पदे जनकशरीरत्वेन लक्षणया मातापित्रोरवगतिरिति
प्राहुः। कौमारास्तु माता पितुर्द्वन्द्वे माता पितृभ्यां
मातारपितराभ्यामिति प्रयोगद्वयोदर्शनाच्चैत्रस्य पितरा-
वित्यत्र नैकशेषः परन्तु पुष्पवन्तादिपदवन्मातृत्वपितृत्वाभ्यां
विभिन्नरूपाभ्यामेकशक्तिमदेव नियतद्विवचनाकाङ्क्षं पितृ-
पदं प्रकृत्यन्तरम्। एवं श्वश्रू च श्वशुरश्चेत्यर्थे श्वशुरावित्यत्र
श्वशुरपदमपि श्वश्र्वा श्वशुरस्य द्वन्द्वे श्वश्रूश्वशुरावित्येव
प्रयोगादित्याहुः"। द्वन्द्वं विभजते। "द्वौ भेदावस्य
शास्त्रोक्तौ समाहारेतरेतरौ। एकान्यवचनाकाङ्क्षा-
हीनोपादानतश्च तौ"। "अस्य द्वन्द्वस्य द्वौ भेदौ
समाहार इतरेतरश्च शास्त्रसिद्धौ तत्रैकवचनान्यवचनाकाङ्क्षा-
विहीनः समाहारः तथाविधवचनाकाङ्क्षश्चेतरेतरः पाणि-
पादं इत्यश्वमित्यादितो हि करचरणादीनां बहूनाम-
प्यगतावेकवचनमेव प्रमाणं धवखदिरावित्यादौ द्विवच-
नादिः पदिस्थन्दिस्थिरेदीदित्यादौ तु पदिस्थन्दिभ्यां
सहितः स्थिदिरिति विग्रहे मध्यपदलोपी कर्म्मधारयो
यथा अव्याप्त्यतिव्याप्तेरिति मणिग्रन्थादौ"।
केचित् पदभेदे द्वन्द्वमिच्छन्तः "अप्येकदन्तहेरम्ब
लम्बोदरगजाननाः" इत्युदाजहुः तन्न समीचीनम् चो-
ऽवधारणे इत्यादिवत् एकदन्तादिशब्दानामेवात्र पदार्थ-
त्वात् तथाभूतशब्दानाञ्च विभिन्नानुपूर्वीकत्वेन भिन्नत्वात्
एते शब्दा गणेशे शक्तिमन्त इत्येवं कोषादायन्वयबोधात्।
घटकलसयोरभेद इत्यादौ तु घटपदकलसपदप्रतिपाद्यत्व-
रूपपदार्थतावच्छेदकभेदात् न द्वन्द्वानुपपत्तिरिति दिक्
"देवताद्वन्द्वे" "चार्थे द्वन्द्वः" पा० "द्वन्द्वः सामासिकस्य च"
गीता। तत्र युगले "द्वन्द्वं ते मन्दचेता यदि जपति ज-
नोवारमेकं कदाचित्"कर्पूरस्तवः। "विरहविधुरकोकद्व-
न्द्वशोकं विभिन्दन्" उद्भटः। मिथुनम् स्त्रीपुंसयोर्द्वित्वम्

तत्र "द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः"कुमा० "मृगद्वन्द्वेषु
पश्यन्तौ स्यन्दनाबद्धदृष्टिषु" रघुः। "क्षुत्पिपासे शोक-
मोहौ रागद्वेषौ तथैव च। लाभालाभौ च शीतोष्णौ
तथा मानापमानकौ। कामक्रोधप्रभृतयोः द्वन्द्वशब्देन
वर्णिताः" इत्युक्ते परस्परविरुद्धस्वभावे शीतोष्णादौ
"न द्वन्द्वदुःखमिह किञ्चिदकिञ्चनोऽपि" माघः "तितिक्षा
शीतोष्णादिद्वन्द्वसहिष्णुता"वेदान्तसा० "द्वन्द्वातीतो विमत्सरः"
गीता। आसनजये च द्वन्द्वदुःखैरनभिभवः योगसू० उक्तः
"ततो द्वन्द्वानभिघातः" "शीतोष्णादिभिर्द्वन्द्वैरासन-
जयान्नाभिभूयते" भा०।
७दुर्गे युक्तिकल्प० तद्विशेषादिकं तत्रोक्तं यथा
"राज्ञोबलं न हि बलं द्वन्द्वमेव बलं बलम्। अप्यल्प-
बलवान् राजा स्थिरो द्वन्द्वबलाद्भवेत्" तथा च "एकः
शतं योधयति प्राकारस्थो धनुर्धरः। शतं दशसह-
स्राणि तस्माद्दुर्गं विशिष्यते। अकृत्रिमं कृत्रिमञ्च तत्
पुनर्द्विविधं भवेत्। यद्दैवरचितं द्वन्द्वं गिरिनद्यादि
संश्रितम्। अकृत्रिममिदं ज्ञेयं दुर्लङ्घ्यमरिभूभुजाम्।
प्राकारपरिखारम्भसंश्रयं यत्नवेदिकम्। कृत्रिमं नाम-
विज्ञेयं लङ्घ्यालङ्घ्यन्तु वैरिणाम्" तत्राकृत्रिमद्वन्द्वमुक्तं
तत्रैव यथा "अत्युच्चविस्तीर्णशिरा दुरारोहः सका-
ननः। सजलाशयसम्भारभोज्यद्रव्यसमाश्रयः। सुखनिः-
सरणो द्वन्द्वः पर्वताख्यो महीभुजाम्। नद्योगभीर-
विस्तीर्णाश्चतुर्दिक्षु व्यवस्थिताः। तन्मध्ये भूप्रदेशो यो
नदीद्वन्द्वः स उच्यते। यदत्युच्चिरकालीनं दुर्लङ्घ्यं वि-
पिनादिकम्। तन्मध्यरचिता भूमिर्द्वन्द्वत्वेनोपतिष्ठते।
वनद्वन्द्वमिति ख्यातं यथापूर्वं महत्तरम्" कृत्रिमद्वन्द्व-
मुक्तं तत्रैव यथा "यस्मिन् राज्ये गिरिर्नास्ति नद्यो वा
गहनोदकाः। तस्य मध्ये महीपालः कृत्रिमं द्वन्द्वमार-
भेत्। गजैरलङ्घ्या विस्तीर्णा गम्भीराः पूर्णवारयः।
द्वन्द्वत्वेन समादिष्टाः परिखा बहुवादसः। विशाल-
शालं सुघनं बहुकपाटकिसङ्कटम्। द्वन्द्वत्वेन समा-
दिष्टं विस्तीर्णं विषमं वनम्। अधोऽधोबध्यमानोऽपि
कन्दरोऽल्पजलं प्लवन्। द्वन्द्वत्वेन समुद्दिष्टः दुर्लङ्घ्यो
हि स भूभुजा। सर्वतः परिखां कृत्वा निबध्योपरिक-
न्दरम्। नव्यामस्तु तदेशत्वात् जलद्वन्द्वं तदुच्यते।
एवामभावे निम्नस्य भूप्रदेशस्य बन्धनात्। यतोऽत्र स्रवते
वारि जलद्वन्द्वं ततोभवेत्। एतयोरपि संमिश्रात् सं-
मिश्रं द्वन्द्वमाचरेत्। आमिश्र कृत्रिमं द्वन्द्वं बलवद्-

वैरिणो द्विषि । अन्यत्र तथैवं द्वन्द्वं ज्ञात्वा वरयति वैचेत् । रणपतिर्यदा वैरी स्यात्तद्द्वन्द्वं तदाचरेत् । गजाश्वगामचे वैरी अश्वसङ्गं तदाचरेत् । गिरिद्वन्द्वं नृपः कुर्यात् यस्य स्याद् द्विविधो रिपुः । सर्वो हि त्रिविधो युद्धः समासादुपदिश्यते । प्रतिराजस्य राज्यान्ते प्रकटे गुप्त एव च । राज्यान्ते सैनिकान् रक्षेत् प्रकटे निवसेत् स्वयम् । गुप्तेऽस्मकोषसञ्चारं संरक्षेदिति निश्चयः" । तत्र सामान्यतो गुप्ता नीतिशास्त्रोक्ताः यथा "सप्रवेशापसरणं द्वन्द्वमुत्तममुच्यते । अन्यत्र सन्निपातेन न तादृगुपयापयेत् । चतुर्द्वन्द्वं महीद्वन्द्वं गिरिद्वन्द्वं तथैव च । मनुष्यद्वन्द्वमित्याद्यैर्वेद्वन्द्वं प्रकीर्तितम् । बोद्धृशून्यं हि यत् द्वन्द्वं मृतकायसमं हि तत्" । अन्यत्र च "यावत् प्रमाणं नगरं हि राज्ञां ततो भवेदुत्तममध्यमान्तम् । त्रिंशन्दशैव गुणोत्तरेण त्रिदेशजानां धरणीपतीनाम्" गर्गस्तु "यदन्यद् द्विविधं द्वन्द्वं ब्रूते धरणीभुजाम् । ताभ्यामेवातिरिच्येत मन्त्रद्वन्द्वं विशेषतः । अन्येषु दैवात् भिन्नेषु मन्त्रद्वन्द्वात् जयेन्नृपः । मन्त्रद्वन्द्वे हि भिन्ने हि न चान्यत् कार्यकारकम्" । भोजः "तदेव वैरिदुर्लङ्घ्यं विस्तीर्णविवरञ्च तत् । सप्रवेशापसरणं तद्द्वन्द्वमुत्तमं विदुः" ।

द्वन्द्वगद पु० द्वन्द्वरूपो गदः । रागद्वेषादिरूपे रोगे । "स्वयं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यं ततः कारणकार्यजातम् । ईदृङ्मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्भवा द्वन्द्वगदा भवन्ति" विष्णु पु० ।

द्वन्द्वचर पुंस्त्री द्वन्द्वीभूय मिथुनीभूय चरति चर—ट । चक्रवाके हेमच० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "शशिना पुनरेति शर्वरी दयिता द्वन्द्वचरं पतत्त्रिणम्" रघुः । णिनि द्वन्द्वचारिन् अप्यत्र त्रिका० स्त्रियां ङीप् ।

द्वन्द्वज त्रि० द्वन्द्वात् जायते जन—ड । वातपित्तश्लेष्मणां मध्ये द्वाभ्यां दोषाभ्यां जाते १रोगादौ माधवनिदानम् २कलहात् जाते च ।

द्वन्द्वयुद्ध न० द्वयोर्द्वयोर्युद्धम् । द्वयोर्द्वयोर्युद्धे "कैराते द्वन्द्वयुद्धे च यदिदं समवर्तत" भा०व०१९५अ० । "बहूनि भुवि चित्राणि द्वन्द्वयुद्धानि सञ्जय !" भा०द्रो० १५अ० ।

द्वय न०द्ववयवम् द्वि—अवयवे तयप् तस्य वा अयच् । १द्वयोरवयवे २द्वित्वे च अत्र स्त्रीत्वमपि ङीप् । "अतद्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे" नैष० "कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः" भा०र० द्वे अवयवे यस्य अयच् । २द्वित्वान्विते त्रि० अयचः तयप्स्थानिकत्वात् जसि सर्वनामता "द्वयेऽप्यसुच्यन्त विनीतमार्गाः" माघः "अथो द्वयेषामपि मेदिनीभृतामिति" माघे द्वयेषामित्यत्राथ अन्ये तु द्वयं द्वित्वमिच्छन्ति इच—क्विप् तेषामिति समर्थयन्ते । स्त्रियां ङीप् । "द्वयीषु निःक्षेप्य स्वार्पितं द्वयम्" कुमा० अत्र द्वयेऽपीति पाठान्तरम् ।

द्वयाग्नि पु०द्वयः द्विरूपोऽग्निरत्र । पाठिङ्गे चित्रके (चिता) इति भाषा द्रव्ये शब्दच०तस्य प्रचुराग्निरूपत्वात्तथात्वम् ।

द्वयातिग त्रि० द्वयं रजस्तमसी द्वित्वमतिगच्छति अति+गम—ड । रजस्तमोभ्यामनभिभूतसत्त्वगुणयुक्ते अमरः ।

द्वयाविन् त्रि० द्वयमस्त्यस्य वेदे "बहुलं छन्दसि" मत्वर्थे विनि "छन्दोविन्प्रकरणे अष्टामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यम्" वार्ति०विनि पूर्वपददीर्घश्च । द्वित्वयुक्ते स्त्रियां ङीप् ।

द्वयु पु०द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां युक्ता द्वि+यु—ज—कु पृषो०। प्रत्यक्षतो हितवादिनि परोक्षतोऽहितवादिनि एवं द्विप्रकारयुते मतौ "दुर्हणा वा उपद्वयुः" ऋ०८।१८ १४माधवभा०

द्वर त्रि० द्वृ—आहतौ अच् । आवरणकारके द्वृ—रन् । द्वरि तमार्थे "स हि द्वरो द्वरिषु वव्रे" ऋ०१।५२।३

द्वाः(द्वा)स्थ पु० द्वारि तिष्ठति स्था—क वा विसर्गलोपः । द्वारपाले अमरः । "ते सद्मनि गिरेर्वेगात् दुत्सवाद्वाःस्थसूचिताः" कुमा० "विद्वानपि तयोर्द्वाःस्थः समयं समुपप्नुवोऽभिनत्" रघुः । [अमरः ।

द्वाः(द्वा)स्थित द्वारि स्थितः वा विसर्गलोपः । द्वारपाले

द्वा(द्वि)चत्वारिंश त्रि० द्वा(द्वि)चत्वारिंशतः पूरणः डट् । येन द्वाचत्वारिंत् संख्या पूर्यते तस्मिन् । स्त्रियां ङीप् ।

द्वा(द्वि)चत्वारिंशत् स्त्री द्व्यधिका चत्वारिंशत् द्विशब्दस्य वा आत्वम् । द्व्यधिकचत्वारिंशत्संख्यायाम् तद्वन्विते च । तत्प्रमाणमस्य ठन् । द्वा(द्वि)चत्वारिंशतिक तत्प्रमाणे त्रि० पूरणे तमप् द्वा(द्वि)चत्वारिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि० ।

द्वाज पु० द्वाभ्यां जायते जन—ड पृषो० । द्वाभ्यां जाते "नाम निर्वचनं तस्य श्लोकमेकं पुरा जगुः । मूढे ! भर द्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ! । यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजमथाह्वयत्" भाग०९।२०।५ "तत्र प्रथमं पुत्रं त्यक्त्वा यान्तीं ममतां बृहस्पतिराह हे मूढे ! इमं पुत्रं भर पुषाण । भर्तुर्बिभेमीति चेत्तत्राह द्वाजम् एकस्य क्षेत्रे अन्यस्य वीजेनेत्यादिरूपं द्वाभ्यां जातं अतस्त्वाप्ययं पुत्र इति तस्मात् न भयशङ्केत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं

प्रस्थाय ते इत्युच्यते । त्वमिदं भर यतो द्वाजं द्वाभ्यां जाताभ्याम् अन्यायतो जातं यतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः । यद्यप्यादिष्टावपि पितरौ जनताहृगतौ विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो द्वेतोरत्वं भरद्वाज इति" श्रीधरस्वामी ।

द्वात्रिंशत् स्त्री द्व्यधिका त्रिंशत् शाकपा० । द्व्यधिकत्रिंशत् संख्यायां तद्युक्ते च । तस्याः पूरणः डट् । द्वात्रिंश-तमप् द्वात्रिंशत्तम तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

द्वात्रिंशदपराध पु० कर्म० । भगवदाराधनेश्वरविषये द्वात्रिंशत् संख्यकेषु अपराधेषु । ते च अपराधाः तन्त्रसारे दर्शिता यथा "तन्त्रान्तरे यानैर्वा पादुकाभिर्वा यानं भगवतो गृहे । देवोत्सवेष्वसेवा च अप्रणामस्तदग्रतः । उच्छिष्टे चैव चाशौचे भगवद्वन्दनादिकम् । एकहस्तप्रणामश्च तत्पुरस्तात् प्रदक्षिणम् । पादप्रसारणञ्चाग्रे तथा पर्यङ्कबन्धनम् । शयनं भक्षणञ्चापि मिथ्याभाषणमेव च । उच्चैर्भाषो मिथो जल्पो रोदनानि च विग्रहः । निग्रहानुग्रहौ चैव स्त्रीषु च क्रूरभाषणम् । कम्बलावरणञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः । अश्लीलभाषणञ्चैव अधोवायुविमोक्षणम् । शक्तौ गौणोपचारश्च अनिवेदितभक्षणम् । तत्तत्कालभवानाञ्च फलादीनामनर्पणम् । विनियुक्तावशिष्टस्य प्रदानं व्यञ्जनस्य यत् । पृष्ठीकृतासनञ्चैव परनिन्दा परस्तुतिः । गुरौ मौनं निजस्तोत्रं देवतानिन्दनं तथा । अपराधास्तथा विष्णोर्द्वात्रिंशत् परिकीर्त्तिताः" ।

द्वात्रिंशल्लक्षण पु० द्वात्रिंशत् लक्षणानि शुभलक्षणानि यस्य । शुभलक्षणान्विते महापुरुषलक्षणयुते नरे । काशी० ख० ११ अ० । "पञ्चदीर्घः पञ्चसूक्ष्मः सप्तरक्तः षडुन्नतः । त्रिपृथुलघुगम्भीरो द्वात्रिंशल्लक्षणस्त्विति" "पञ्च दीर्घाणि यस्यापि यथा दीर्घाश्च बाहवः । भ्रुवौ नेत्रे हनू नासा-वक्षसी तनयस्य ते । त्वक्केशाङ्गुलिदशनाः पर्वाण्यङ्गुलि-जान्यपि । तथास्य पञ्च सूक्ष्माणि दिक्पालपदभाक् यथा । पाण्यङ्घ्रि नखनेत्रान्तं तालुजिह्वाधरोष्ठकम् । सप्तारक्तञ्च सप्ताङ्गीकम् राज्यसुखप्रदम् । कक्षा कुक्षिकक्षकरवक्त्रं षडुन्नतम् । तथाच दृश्यते बाले षड्दैवर्यं भाक् यथा । ललाटकटिवक्षोभिः त्रिविस्तीर्णो यथाद्भुतो । पर्वतस्योतिगम्भीर्यं यथा प्राप्स्यति नान्यथा । ग्रीवाजङ्घामेहनैश्च त्रिभिर्ह्रस्वोऽवलोकितः । स्वरेण नाभ्यां चाभिख्या त्रिगम्भीरः शिशुः शुभः ।"

द्वादशी स्त्री० द्वादशानां पूरणः द्वादशन्+डट् । द्वादशसंख्यापूरणे स्त्रियां ङीप् । सा च द्वादश्याः चन्द्रकलायाः सूर्यकिरण-प्रवेशनिर्गमयोरन्यतरक्रियारूपायां तदुपलक्षित कालरूपायां वा तिथौ तस्यां व्रतकालनिर्णयः कालमा०उक्तो यथा "अथ द्वादशी निर्णीयते । सा च शुक्लादिपक्षद्वये पूर्वविद्धा ग्राह्या । स्कन्दपुराणेऽपि "द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युता विभो ! । सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः" इति । उत्तरविद्धां प्रतिषेधति वृद्धवशिष्ठः । "द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी" इति । नन्वेवं सत्येकादश्युपवासो द्वादश्युपवासश्चेत्युभयमेकस्मिन्नह्नि प्राप्नोति सत्यम् तथापि नोभयशास्त्र्योरन्योऽन्यं विरोधाभावात् सहैवानुष्ठानं भविष्यति । नन्वेकं व्रतमसमाप्य व्रतान्तरमनुष्ठातुमशक्यम् । "असमाप्ते व्रते पूर्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरम्" इति वाक्यात् नैवम् इदं हि वाक्य-मेकव्रतस्य मध्ये व्रतान्तरोपक्रमं निषेधति प्रकृते तु व्रतद्वयस्यापि सहैवोपक्रम इति तन्त्रेणानुष्ठानं भविष्यति । नन्वस्त्वेवं खण्डतिथौ, अखण्डतिथौ त्वेकादशी द्वादश्युपवासौ द्वौ नैरन्तर्येण प्राप्नुतः । तत्र पारणमन्तरेण प्रथमोपवासस्यासमाप्तत्वात् । द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमो न सम्भवतीति चेत् नैवम् अद्भिः पारणं कृत्वा द्वितीयोपवासस्य प्रक्रमयितुं शक्यत्वात् । तादृशं तु पारणमशितानशितोभयात्मकम् । तत्राशितरूपत्वात् पूर्वोपवासं परिसमापयति । अनशितरूपत्वेनोत्तरोपवासं न विहन्ति । एतच्च शास्त्रान्तरं दर्शपूर्णमासप्रकरणे याजमानब्राह्मणे श्रूयते "यदानश्नन्नुपवसेत् पितृदेवत्यः स्याद्यदश्नीयात् रुद्रोऽस्य पशूनभिमन्येतापोऽश्नाति तन्नैवाशितं नैवानशितं न क्षोधुको भवति नास्य रुद्रः पशूनभिमन्यते" इति । तस्मादुदकपारणेनोपवासद्वयनिर्वाहः । एतच्च सर्वतिथिसाधारणम् । प्रकृते त्वेकादशीद्वादश्योर्दैवतैक्यादुदकपारणमन्तरेणापि न कश्चिद्दोषः । अतएव स्मर्यते "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । न तत्र विधिलोपः स्यादुभयोर्दैवतं हरिः" इति । उपवासद्वयाशक्तो केवलद्वादश्युपवासेनोभयोः फलं विध्यति तथा च स्मृतिः "एकमेकादशीं सम्यक् द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम्" इति । द्वादश्यां तु काम्योपवासो मार्कण्डेयेन दर्शितः "द्वादश्यामुपवासेन विशाखो नृप ! सर्वशः ।

चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्ता मनुजाः श्रियः” इति । अथाष्टौ महाद्वादश्यः, शुद्धैकादशीयुता द्वादशी उन्मीलिनीसंज्ञा ।१ द्वादश्येव शुद्धाधिका वर्त्तते चेत् सा वञ्जुली२ नामरात्रयस्पर्शिनी त्रिस्पृशा३ अपि पर्व्वणः सम्पूर्णाधिकत्वे पक्षवर्द्धिनी४ । नक्षत्रयोगतश्चत्वारः निर्ण० सि० उक्ता जयादिकाश्चतस्रः हेमा०प्र० उक्ता यथा “जया१ च विजया२ चैव जयन्ती३ पापनाशिनी४। सर्व्वपापहरा ह्येता कर्त्तव्या फलकाङ्क्षिभिः । एकादश्यां शुक्लपक्षे यदा ऋक्षं पुनर्व्वसुः । सा नाम्ना च जया१ ख्याता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तदुपोष्य व्रती पापात् मुच्यते नात्र संशयः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः१ । यदा शुक्ले तु द्वादश्यां नक्षत्रं श्रवणं भवेत् । विजया२ सा तथा प्रोक्ता तिथीनामुत्तमा तिथिः । तस्यां स्नातः सर्व्वतीर्थे स्नातो भवति मानवः । दानं सहस्रगुणितं तथा चैव पयोव्रतम् । होमजपोपवासैश्च सहस्रगुणं फलं लभेत् । यदा च शुक्लद्वादश्यां रोहिणी च प्रजायते । जयन्ती३ नाम सा प्रोक्ता सर्व्वपापहरातिथिः । सप्तजन्मकृतं पापं स्वल्पं वा यदि वा बहु । तत् क्षालयति गोविन्दस्तस्यामभ्यर्च्चितस्तथा । यदा च शुक्लद्वादश्यां पुष्यं भवति कर्हिचित् । तदा साऽतिमहापुण्या कथिता पापनाशिनी४ । यो ददाति च यत्पुण्यं नित्यं संवत्सरे नरः । उपवासस्तु तस्यां च यः करोति नरवृषभम् । तस्यां जगत्पतिर्द्देवः सर्व्वलोकेश्वरो हरिः । प्रत्यक्षतां प्रयातस्तु तदनन्तफलं स्मृतम्” एकादशीव्रतयोः साङ्कर्य्यादौ पारणे च विशेषः नि०सि० उक्तो यथा

“एकादशीद्वादश्योरेकत्वे तत्रैवोपवासः पार्थक्ये तु सशक्तोपवासद्वयम् “एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत्” इति विष्णुरहस्यात् अशक्तौ तु द्वादश्यामेव “एकामेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्व्ववासरजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम्” इति तत्रैवोक्तेः यदाल्पका द्वादशी तदोक्तं नारदे “यदा भवति स्वल्पापि द्वादशी पारणादिने । उषःकाले द्वयं कुर्य्यात् प्रातर्माध्याह्निकं तदा” नारदीयेऽपि “अल्पायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनक्रियाः कार्य्या दानहोमादि संयुताः” इति सङ्कटे तु माधवीये देवलः “संकटे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथम् । अद्भिस्तु पारणं कुर्य्यात् पुनर्भुक्तं न दोषकृत्” इति सङ्कटे त्रयोदशीमाध्योत्पादौ यत्र केचिदाहुः “अपकर्षवाक्यान्यनाहिताग्निविषयाणि अग्निहोत्रादीनां श्रौतत्वेनापकर्षायोगादिति । द्वादश्यां च प्रथमपादमतिक्रम्य पारणं कार्य्यम् “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः । तमतिक्रम्य कुर्व्वीत पारणं विष्णुतत्परः” इति निर्णयामृते मदनरत्ने च विष्णुधर्म्मोक्तेः । अत्र केचित् पठन्ति “यदा भूयसी द्वादशी तदापि प्रातर्मुहूर्त्तत्रये पारणं कार्य्यम् “सर्व्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति वचनादिति” । अपरार्कस्तु बहूनां कर्म्मकालानां विना कारणं बाधायोगात् प्रागुक्तवचनेन अल्पद्वादश्यामेवापकर्षविधानादपराह्ण एव कार्य्यम् प्रातः शब्दस्तु “सायं प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमिति” वदपराह्णभाविन्यप्युपपन्नः न च वाक्यवैयर्थ्यं पुनर्भोजनवारणपारणनिषेधार्थत्वात्तस्येत्याहुः । प्रमादेन एकादश्युपवासातिक्रमे अपरार्के वाराहे “एकादशी विप्लुता चेद्द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत्परमं पदम्” । नि०सि० स्थानान्तरे

भाद्रपदशुक्लद्वादश्यां श्रवणयोगरहितायां पारणं कुर्य्यात् श्रवणाभावादिपक्षेऽपीति दिवोदासोदाहृतवचनात् ।

“उपोष्य द्वादशीं मोहात् पारणं श्रवणे यदि । करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभवम्” इति तत्रैव स्कान्दात् । अत्र तत्रैव प्रतिप्रसवः मार्कण्डेयोक्तः “विशेषेण महीपाल ! श्रवणं वर्त्तते यदि । तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं वर्ज्जयेन्न हि” इति । केचित्तु यदा त्वपरिहार्य्योयोगस्तदा श्रवणमध्यत्वे त्रेधा विभक्ते मध्यमविंशतिघटिकायोगं त्यक्त्वा पारणं कार्य्यं तदुक्तं विष्णुधर्म्मे “श्रुतेश्च मध्ये परिवर्त्तमेति सुप्तिप्रबोधपरिवर्त्तनमध्युवर्ज्यमिति”। केचित्तु तद्भं विभज्य मध्यपादद्वयं वर्ज्यमाहुः अत्र मूलं चिन्त्यम् । अत्रैव विष्णुपरिवर्त्तनोत्सवं कुर्य्यात् । सन्ध्यायां विष्णुं संपूज्य प्रार्थयेत मन्त्रस्तु तिथितत्त्वे उक्तः । यों “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव । पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव !” इति अत्रैव शक्रध्वजोत्थापनमुक्तमपरार्के गर्गेण “द्वादश्यां तु सिते पक्षे मासि प्रौष्ठपदे तथा । शक्रमुत्थापयेद्राजा विश्वश्रवणवासवे” इदमेव श्रवणद्वादशी तत्रैकादश्यां द्वादशीश्रवणयोगे वैष्णव्याख्या “एकादशी द्वादशी च वैष्णवमपि तत्र चेत् । तद्विष्णुशृङ्खलं नाम विष्णुसायुज्यकृद्भवेत्” इति विष्णुधर्म्मोक्तेः नारदीयेऽपि “संस्पृशेत्र-

काद्शीं राजन् द्वादशीं यदि संस्पृशेत् । श्रवणं ज्योतिषां श्रेष्ठं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृशेदेकादशीं यदि । स एव वैष्णवोयोगो विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः" इति हेमाद्रौ दिनद्वये द्वादशीश्रवणयोगेऽपि पूर्वा, निर्णयामृते तत्र पूर्वार्द्धमन्यथा पठितम् । "द्वादशी श्रवणर्क्षं च स्पृशेदेकादशीं यदि" इति तेन हेमाद्रिमते एकादश्याः श्रवणयोगाभावेऽपि तद्युक्त द्वादशीयोगमात्रेण विष्णुशृङ्खलं भवति निर्णयामृतमते तु श्रवणस्यैकादशीद्वादशीभ्यां योग एव विष्णुशृङ्खलं नान्यथेति । यदा निशीथानन्तरं सूर्य्योदयावधि द्वित्रकलामात्रमपि श्रवणर्क्षं भवति तदापि पूर्व्वैव तदुक्तं तत्रैव नारदीये इमां प्रकृत्य "तिथिनक्षत्रयोर्योगोयोगश्चैव नराधिप ! । द्विकलो यदि लभ्येत स ज्ञेयो ह्यष्टयामिकः" इति "द्वादशी श्रवणस्पृष्टा कृत्स्ना पुण्यतमा तिथिः । न तु सा तेन संयुक्ता तावत्येव प्रशस्यते" इति मदनरत्ने मात्स्याच्च । दिवोदासीये तु "रात्रेः प्रथमपादे चेच्छ्रवणं हरिवासरे । तदा पूर्व्वमुपवसेत्प्रातर्भान्ते च पारणम्" इत्युक्तम् । इदं तु निर्मूलत्वात् पूर्व्वविरोधाच्चोपेक्ष्यं एवं बुधवारेऽप्रशस्ता "बुधश्रवणसंयुक्ता सैव चेद्द्वादशी भवेत् । अत्यन्तमहती सा स्याद्दत्तं भवति चाक्षयम्" इति हेमाद्रौ स्कान्दात् । यानि तु पठन्ति "उत्तराषाढसंयुक्ता श्रोणामध्याक्रान्तापि वा । आसुरी सैव तारा स्याद्धन्ति पुण्यं पुराकृतम् । उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रोणाद्वादशिका युता । विद्धर्क्षसंयुता सा च नैवोपोष्या शुभैप्सुभिः" इत्यादीनि विष्णुधर्म्मस्कान्दभविष्यादीनि वचनानि तानि निर्मूलानि । यदपि स्मृत्यर्थसारे उदयव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं यच्च बृहन्नारदीये "उदयव्यापिनी ग्राह्या श्रवणद्वादशीव्रते" इति तद्यदा शुद्धाधिका द्वादशी परदिने एवोदये श्रवणयोगः पूर्व्वेऽह्नि च तद्भिन्ने काले योगस्तत्परम् । दिनद्वये उदययोगे पूर्व्वैव बहुकर्म्मकालव्याप्तेरित्युक्तं मदनरत्ने । यदा त्वेकादश्येव श्रवणयुता न द्वादशी तदापि पूर्व्वैव "यदा न प्राप्यते ऋक्षं द्वादश्यां वैष्णवं क्वचित् । एकादशी तदोपोष्या पापघ्नी श्रवणान्विता" इति मदनरत्ने नारदीयोक्तेः यदा परैव श्रवणयुता तदा परा तत्र शक्तेनोपवासद्वयं कार्य्यम् "एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्द्दैवतं हरिः" इति भविष्योक्तेः यत्तु विष्णुधर्म्मे "पारणान्तं व्रतं ज्ञेयं व्रतान्ते विप्रभोजनम् । असमाप्ते व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्याद्व्रतान्तरम्" इति तदेतद्भिन्नपरम् अत्र गौडाः "इन्दु राजन् परं काम्यं श्रवणद्वादशीव्रतम्" इति स्कन्दोक्तेर्वचनात् काम्यमेवेदम् तेनाशक्तस्य नित्यैकादशीव्रतमेवेति मन्यन्ते "द्वादश्यामुपवासेन शुद्धात्मा नृप सर्व्वशः । चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्युत्तमां श्रियम्" इति गौडनिबन्धे मार्कण्डेयोक्तेश्च । दाक्षिणात्यास्तु "एकादश्यां नरो भुक्त्वा द्वादश्यां समुपोषणात् । व्रतद्वयकृतं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम्" इति वराहवामनपुराणोक्तेः श्रवणद्वादशीव्रतमेवेत्याहुः भुक्त्वेति फलाद्याहारपरम् नत्वन्नपरम् "अन्नाश्रितानि पापानीति" निषेधात् "उपवासद्वयं कर्त्तुं न शक्नोति नरो यदि । प्रथमेऽह्नि फलाहारी निराहारी परेऽहनि" इति दिवोदासीये भविष्योक्तेश्च अशक्तौ तु गृहीतैकादशीव्रतोयस्तं प्रत्युक्तं मात्स्ये "द्वादश्यां शुक्लपक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि । उपोष्यैकादशीं तत्र द्वादश्यां पूजयेद्धरिम्" इति पूजयेत्तूपवसेदित्यर्थः । अगृहीतैकादशीव्रतश्चेदेकादश्यां भुक्त्वा द्वादश्यामुपवसेत् "एवमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्व्ववासरजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयम्" इति नारदीयोक्तेः । पारणं तूभयान्तेऽन्यतरगते वा कुर्य्यात् "तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारणमिति" स्कान्दात् "तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः" इति नारदीयादिति हेमाद्रिः । यद्यप्यत्र नक्षत्रमात्रान्तेऽपि पारणं प्रतिभाति तथापि तिथिमात्रान्ते ज्ञेयम् नक्षत्रान्ते तिथिमध्येऽपि "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । ऋक्षान्ते पारणं कुर्य्याद्विना श्रवणरोहिणीम्" इति विष्णुधर्म्मे श्रवणान्तमात्रे पारणनिषेधात् "रोहिण्यान्तु भान्ते कुर्य्यात्तिथेर्व्वापि" इति वह्निपुराणात् तदन्तेऽप्यस्तु न तत्रैवमस्तीति न, ऋक्षान्तोऽनुकल्प इति मदनरत्ने । असम्भवे तु "तिथ्यन्ते तिथिभान्ते वा पारणं यत्र चोदितम् । यामत्रयोर्द्ध्वगामिन्यां प्रातरेव हि पारणम्" इति ज्ञेयम् । यत्तु मदनरत्ने द्वादशीवृद्धौ श्रवणवृद्धौ वा श्रवणान्त एव पारणं कुर्य्यात् "पारणं तिथिवृद्धौ तु द्वादश्यामृक्षसंक्षयात् । वृद्धौ कुर्य्यात्त्रयोदश्यां तत्र दोषो न विद्यते" इति वह्निपुराणादित्युक्तम् तत्प्रकरणादेतच्छ्रवणयुक्तैकादश्यां विहितविजयैकादशीव्रतपरं न तु श्रवण-

द्वादशीपरमिति मदनरत्ने । गौडास्तु श्रवणद्वादशीपरमाहुः अत्रविधिर्मदनरत्ने विष्णुधर्मे "तस्मिन् दिने तथा स्नानं यत्र क्वचन सङ्गमे । दध्योदनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं द्विजे । वस्त्रसंवेष्टितं दत्त्वा छत्रोपानद्युगेन च । न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमग्र्यां च विन्दति"।

दशावतारद्वादश्यो हेमा॰प्र॰ उक्ता यथा विष्णु पु॰ "मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां समजायत । मत्स्यो विष्णुः समाह्लादः तस्येष्टेयं सदा तिथिः । एकादश्यामुपोष्याद्यो पठन् मत्स्यावतारकम् । श्रृण्वन् सौवर्णमत्स्यं च कारयित्वा वदेदिदम् ।' विष्णुर्मे प्रीयतां मत्स्य इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम् । यो दद्यात् स सुखी भूत्वा विष्णुलोकं व्रजेच्छुभम् । पौषे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां समजायत । कूर्मरूपी स भगवान् तस्येष्टेयं सदा तिथिः । एकादश्यामुपोष्याद्यो पठन् कूर्मस्य तारकम् । श्रृण्वन् सौवर्णं कूर्मस्य कारयित्वा वदेदिदम् । विष्णुर्मे प्रीयतां कूर्म इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय तम् । यो दद्यात्स सुखी भूत्वा विष्णुलोके महीयते । यो मर्त्यो माघशुक्लस्य द्वादश्यां तु विशेषतः । उपोष्य भक्त्या सम्पूज्य वराहं रुक्मनिर्मितम् । दद्यात्पठेच्च चरितं वाराहं हरिसत्तमम् । वराहजन्मदिवसे विप्राय श्रद्धयान्वितः । सुरमेतं समासाद्य मोदते कालमक्षयम् । वराहविष्णुप्रीतिश्च कूर्मरेवं यथातथम् । नारसिंहं फाल्गुने तु एकादश्यां सिते शुचिः । उपोष्याभ्यर्चयेद्भक्त्या नारसिंहभवे दिने । सौवर्णं नारसिंहं च कृत्वा भक्त्या द्विजाय तु । दद्यात् सिंहचरितमिदं श्रृण्वन् पठंश्च वा । सत्रून् विजित्येह लक्ष्मीं प्राप्य नित्यं नरोत्तमः । पातालस्वर्गमाप्नोति नागदैत्यादिनायुतम् । चैत्रे मासि सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । वामनस्य दिनेऽभ्यर्च्य वामनं पुरुषोत्तमम् । सौवर्णं वामनं दद्यात् पठेद्भक्त्या च यो नरः । स चिरं वामनस्येदं श्रृणुयाद्वाप्युपोषितः । स धनैरन्वितो भुक्त्वा भोगानिह च वासुमान् । ब्रह्मलोकमवाप्नोति विद्यामानासुतत्परः । वैशाखशुक्लैकादश्यामुपोष्याभ्यर्चयेच्छुचिः । जामदग्न्यं तथा रामं दद्याद्विप्राय रुक्मजम् । ज्यैष्ठशुक्लैकादश्यामुपोष्य द्वादशीदिने । रामं दाशरथिं रौप्यं पूजयेद्भक्तिभावतः । इदं च रामचरितं श्रृणुयाद्वा पठेन्नरः । रामस्य जन्मदिवसे (कल्पभेदादविरुद्धम्) तथा दाशरथेर्द्विजः ।, सीतारामन्तु सौवर्णं यो विप्राय प्रयच्छति । द्वादश्यां रामचरितमिदं श्रृण्वन् पठंश्च वा । स इन्द्रलोकं लभते रामस्यैव प्रसादतः । इह कीर्त्तिमवाप्नोति धनं पुत्रांश्च जीवितम् । आषाढ़मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । द्वादश्यामर्च्चयेद्रामं रौहिण्येयं महाबलम् । रौहिण्येयस्य रामस्य तिथौ जन्मनि सत्तमे । सौवर्णं ब्राह्मणायापि रामं दद्यान्महाबलम् । स नागलोकमाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्दश । इह स्त्रीभोगमाप्नोति बलवान्नीरुजो भवेत् । श्रावणे मासि शुक्लां य उपोष्यैकादशीं द्विजः । द्वादश्यामर्च्चयेत् कृष्णं रुक्मिणीसहितं शुचिः । स्वर्णप्रतिकृतिं कृत्वा दद्याच्च ब्राह्मणाय च । पठेच्च कृष्णचरितं कृष्णजन्मदिने (कल्पभेदादविरुद्धम्) शुचिः । श्रावणे श्रृणुयाद्वापि य इदं पुरुषोत्तमः । स मुच्यतेऽस्मात् संसारात् भुक्त्वा भोगमनुत्तमम् । यस्तु भाद्रपदे मासि एकादश्यामुपोषितः । शुक्लायामर्च्चयेत् कल्किं विष्णुं सौवर्णमच्युतम् । द्वादश्यां जन्मदिवसे कल्किविष्णुः सुरेश्वरः । दद्याद्विप्राय तं वापि भक्त्यातु स्नानतो सदा । पठेदिदं कल्किविष्णोश्चरितं श्रृणुयात्ततः । जनलोकमवाप्नोति कृते जन्म लभेद्युगे । तस्मिंस्तस्मिंस्तु दिवसे दत्तं विष्णुवतारकम् । अर्च्चयन्तु सुराः सर्व्वे भवेयुः सर्व्वदार्च्चिताः' । ति॰ त॰ नारदीये 'वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां शीतलतोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः' । इयं पिपीतकी द्वादशी । अत्र 'षष्ठीसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमीयुता । पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् । एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्वदियं तथा' । इति भविष्यपुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां विष्णूपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मादरः । द्वादशीव्रते तूपवासानन्तर्य्यं विनापि पूजेति । इयं पूर्व्ववचनोक्तषष्ठीयुता सप्तमीवत् । आषाढ़द्वादश्यादिषु शयनादिकं प्रागुक्तवचनात् भविष्योत्तरे 'द्वादशी श्रवणोपेता सर्व्वपापहरा तिथिः । बुधवारसमायुक्ता ततः शतगुणा भवेत् । तामुपोष्य समाप्नोति द्वादशद्वादशीफलम्' । उभयदिने तल्लाभे तु एकादशीयुता ग्राह्या । 'द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो । सदा कार्य्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः" इति स्कान्दात् । यदा त्वेकादश्यामेव श्रवणा तदा तामुपवसेत् तथाच नारदः "याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः । तास्वेव तद्व्रतं कुर्य्यात्

श्रवणद्वादशीं विना' । भविष्योत्तरे 'एकादशी यदा तु स्यात् श्रवणेन समन्विता । विजया सा तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः । तिथिभेण भक्तोपास ! श्रवणं वर्त्तते यदि । तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत्' । तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशीमित्यादिः । यदा त्वेकादश्युपवासदिने श्रवणं नास्ति परदिने द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्त्तः 'एकादशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । न चात्र विधिलोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः' । अत्र च 'उपवासे व्रते पूर्व्वे नैव कुर्य्यात् व्रतान्तरम्' इति स्मृतेः पारणाकरणेन पूर्व्वोपवासासमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपेन भवेदित्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासासामर्थ्ये तु श्रवणद्वादश्येवोपोष्या तथाच स्मृतिः । 'वरमेकादशीं भुक्त्वा द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्व्वोपवासजं पुण्यं सर्व्वं प्राप्नोत्यसंशयः' । तथा 'उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् । एकादश्युद्भवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम्' । द्वादश्युपवासः काम्यः । तथाह मार्कण्डेयः 'द्वादश्यामुपवासेन विशुद्धात्मा नृप सर्व्वशः । चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्'' तिथित० कचिद्विशेषोऽनयोर्द्देशभेदाद्व्यवस्था ।

मासभेदे द्वादशद्वादशीव्रतभेदा अग्निपु० १८८अ० उक्ता यथा अग्निरुवाच । द्वादशीव्रतकं वक्ष्ये भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च । उपवासेन भैक्ष्येण चैवं द्वादशिकव्रती । चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां मदनं हरिम् । पूजयेद्भुक्तिमुक्त्यर्थी मदनद्वादशीव्रती१ । माघशुक्ले तु द्वादश्यां भीमद्वादशिकव्रती । नमो नारायणायेति यजेद्विष्णुं स सर्व्वभाक्२ । फाल्गुने च सिते पक्षे गोविन्दद्वादशीव्रती३ । विशोकद्वादशीकारी यजेदाश्वयुजे हरिम्४ । लवणं मार्गशीर्षे५ तु कृष्णमभ्यर्च्य यो नरः । ददाति सुकृद्वादश्यां स सर्व्वरसदायकः । गोवत्सं पूजयेद्भाद्रे गोवत्सद्वादशीव्रती६ । माघ्यान्तु समतीतायां श्रवणेन तु संयुता । द्वादशी७ या भवेत् कृष्णा प्रोक्ता सा तिलद्वादशी । तिलैः स्नानन्तिलैर्होमो नैवेद्यन्तिलमोदकम् । दीपश्च तिलतैलेन तथा देयं तिलोदकम् । तिलाश्च देया विप्रेभ्यः फलं होमोपवासतः । ओं नमो भगवतेऽथो वासुदेवाय वै यजेत् । सकुलः स्वर्गमाप्नोति षट्तिलद्वादशीव्रती । मनोरथद्वादशीकृत् फाल्गुने तु सितेऽर्च्चयेत्८ । नामद्वादशीव्रतकृत् केशवाद्यैश्च नामभिः । वर्षं यजेद्धरिं स्वर्गी न भवेन्नारकी नरः । फाल्गुनस्य सितेऽभ्यर्च्य सुमतिद्वादशीव्रती९ । मासि भाद्रपदे शुक्ले१० अनन्तद्वादशीव्रती । अश्लेषर्क्षे तु मूले वा माघे११ कृष्णाय [illegible] नमः । यजेत्तिलांश्च जुहुयात्तिलद्वादशीव्रतः । [illegible] द्वादशीकारी फाल्गुने तु सिते यजेत् । जय कृष्ण नमस्तुभ्यं वर्षं स्याद्भुक्तिमुक्तिगः । पौषशुक्ले तु द्वादश्यां१२ सम्प्राप्तिद्वादशीव्रती" ।

द्वादशीनियमा तत्कर्मभेदनिषेधाश्च एका०त० उक्ता यथा "द्वादशीनियमाः । द्वादश्यामपि विष्णुपूजनम् "एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः । उपासनाय द्वादश्यां विष्णोरर्थदिनन्तथा" इति भविष्यपुराणात् । यद्वत् यथा द्वादश्यां विष्णूपासनाय एकादश्यामुपवासं प्रकुर्व्वन्ति तथा इयमपि षष्ठीयुक्ता सप्तमी उपोष्या सप्तम्यां सूर्य्योपासनायेत्यर्थः । तत्र ब्रह्माण्डपुराणम् । "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते । पुनर्भोजनमध्वानं यानभारायमैथुने, उपवासफलं हन्युर्दिवा निद्रा च पञ्चमी" । हरशातातपः "उपवासं द्विजः कृत्वा ततो ब्राह्मणभोजनम् । कुर्व्वीत तस्य सगुण उपवासो हि जायते" । सगुणः साङ्गः । नारायणमन्त्रजपस्तु पापान्निर्व्वर्त्तयेते कात्यायनः "मिथ्यावादे दिवास्वप्ने बहुशो जलसेवने । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः" तथा "अन्नं निवेद्य हरये निवेद्योपोषणं व्रती । द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद्वर्ज्जयित्वा ह्युपोदकीम्" । उपोदकीम् पूतिकाशाकम् । कूर्म्मपुराणे "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं हिंसां तैलमसत्यताम् । द्यूतक्रीडां दिवानिद्रां व्यायामं क्रोधमैथुनम् । द्वादश्यां द्वादशैतानि वैष्णवः परिवर्ज्जयेत्" । संवत्सरप्रदीपे "अभ्यङ्गञ्च परान्नञ्च तैलं निर्माल्यलङ्घनम् । [illegible] द्यूतं पुनर्भोजनमेव च । मल्लक्रीडां तथा भारं द्वादश्यां वर्ज्जयेद्बुधः" । अभ्यङ्गोऽत्र तैलेनापि, तैलं तिलतैलं नाडीष्वपि निषिद्धम् । स्मृतिः

"एतच्च सार्द्धं तैलं वर्ज्जं पुष्पवासितम्। यदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गेषु नित्यशः" इति वाक्ये द्वादशीभिन्नपरः। नित्यश इति पर्व्ववारादावपि। वारे दृष्टदोषेणापि प्रतिप्रसवनाच्च स्मृतिः "रवौ पुष्पं गुरौ दूर्व्वां भूमिं शुक्रे समाचरेत्। भार्गवे गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये"। दद्यात्तैले इति शेषः। स्मृतिसंग्रहे "[illegible]मांसं मसूरञ्च चणकं कोरदूषकम्। शाकं [illegible] टाकञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्"। निर्माल्यलङ्घनमपि निषिद्धमन्नादिवत्दोषकरं व्रतहानिकरं वा। सारं वचनम्। 'अन्द्रपत्रमयेषु द्वादश्यां स्नानमाचरेत्। वस्त्राणां क्षारसंयोगोदपत्यासमं स्मृतम्"। इति यमवचनात्"।

द्वादशक त्रि॰ द्वादश संख्याऽस्य कन्। १द्वादशसंख्यान्विते सवत्सरे दक्षादौ "वैश्ये शादशपञ्चाशत्कूटे द्वादशकोदमः" मनुः द्वादशानां संख्या कन्। २द्वादशसंख्यायाञ्च "ब्राह्मणस्य परित्राणात् गवां द्वादशकस्य च" मनुः

द्वादशकर पु॰ द्वादश करा भुजा यस्य। १कार्त्तिकेये त्रिका॰ "स्वामी स्कन्दो विशाखश्च द्विभुजो वाहरूपभृक्। दक्षे शक्तिः कुक्कुटोऽथ एकवक्त्रोऽथ षण्मुखः। षड्भुजो वा द्वादशभिर्भुजैररण्ये द्विबाहुकः। शक्तीषुपाशनिस्त्रिंशतोमदोत्तर्जनीयुतः। शक्त्या दक्षिणहस्तेषु, षट्सु, वामे करे तथा। त्रिशिखिपिच्छं धनुः खेटं पताकाभयकुक्कुटे। कपालकर्त्तरीशूलपाशभृद्याम्यसौम्ययोः" हेमा॰म॰। २मूलयोगे ३हर्षणयोगे च तयोर्द्वादशहस्तत्वम् २७८पृ॰ दृश्यम्। द्वादशभुजादयोऽप्यत्र। ४कुमारानुचरगणभेदे "समन्तो द्वादशभुजस्तथा कृष्णोपकृष्णकौ" भा॰शल्य॰ ४६अ॰ तद्गणोक्तौ। द्वादशकराः किरणा यस्य। ५द्वादशार्चिषि जीवे "ध्यात्वा पीताम्बरं पीतं वरोऽस्य चतुर्भुजम्" इत्युक्तेश्चतुर्भुजत्वस्यैव प्रतीतेर्नामकरस्य रूपपरता "भैरवीरूपविद्या च भुजैर्द्वादशभिर्युताः" हेमा॰व्र॰उक्ते ६भैरवीभेदे स्त्री।

द्वादशन् त्रि॰द्वौ च दश च अधिका वा दश। १अधिकायां द्विगुणायां वा दशसंख्यायां २तद्युते च "द्वादश प्रतिमासानि आद्यं षाण्मासिके तथा" ति॰त॰

द्वादशपत्र न॰द्वादशाक्षराणि पत्राणीव यस्य। "वैशाखादिरूपतया कल्पित द्वादशाक्षरयुक्ते भगवतो मन्त्रभेदे स च मन्त्रः ओं नमो भगवते वासुदेवाय" यथोक्तं वामनपु॰ "पिशाचक्षोऽपि तं पुत्रं साध्यं वाहिनवे एतम्। सनत्कुमारं प्रोवाच बीजं द्वादशपत्रकम्। शिवार्णसस्त्वोंकारो मेषोऽस्य शिरसि स्थितः। मासो वैशाखनामा च प्रथमं पत्रकं स्मृतम्। नकारः शिरसि प्रोक्तो वृषोऽस्य शिरसि स्थितः। ज्यैष्ठमासश्च मासकं द्वितीयं परिकीर्त्तितम्। मोकारो भुजयोर्युग्मं मिथुनं तत्र संस्थितम्। मास आषाढनामा च तृतीयं पत्रकं स्मृतम्। भकारं नेत्रयुगलं कर्कटस्तत्र संस्थितः। मासः श्रावण इत्युक्तश्चतुर्थं पत्रकं स्मृतम्। गकारं हृदयं प्रोक्तं सिंहो वसति तत्र च। मासो भाद्रस्तथा प्रोक्तः पञ्चमं पत्रकं स्मृतम्। वकारं कवचं विद्यात् कन्या तत्र प्रतिष्ठिता। मास आश्वयुजो नाम षष्ठं तत्पत्रकं स्मृतम्। तेकारमस्त्रग्रामञ्च तुलाराशिस्तदाश्रयः। मासश्च कार्त्तिको नाम सप्तमं पत्रकं स्मृतम्। वाकारं नाभिसंयुक्तं स्थितं तत्र च वृश्चिकः। मासो मार्गशिरा नाम अष्टमं पत्रकं स्मृतम्। सुकारं जघनं प्रोक्तं तत्रस्थश्च धनुर्द्धरः। पुष्येति गदितो मासो नवमं परिकीर्त्तितम्। देकारश्चोरुयुगलं मकरस्तत्र संस्थितः। माघो निगदितो मासः पत्रकं दशमं स्मृतम्। वाकारो जानुयुगलं कुम्भस्तत्रापि संस्थितः। पत्रकं फाल्गुनं प्रोक्तं तदेकादशमुत्तमम्। पादौ यकारो मीनो हि स चैत्रे च वसेत् मुने!। इदन्तु द्वादशं प्रोक्तं पत्रं वै केशवस्य हि। द्वादशारन्तथा चक्रं यन्नाभि द्विभुजन्तथा। नित्यं हृदये समूर्त्तिश्च तथोक्तः परमेश्वरः। एतत्तवोक्तं देवस्य रूपं द्वादशपत्रकम्। यस्मिन् ज्ञाते तपोनिष्ठ! न भूयो मरणं भवेत्"

द्वादशपुत्र पु॰ब॰। [illegible]त्वात् कर्म॰। औरसादिद्वादशविधेषु पुत्रेषु यथाह विष्णु स॰

"अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति। स्वे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्पादितः स्वयमौरसः प्रथमः१। नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तमवर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः२। पुत्रिकापुत्रस्तृतीयः३। यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा पुत्रिका। पुत्रिकाविधिना प्रतिपादिता पितृभ्रातृविहीना पुत्रिकैव। पौनर्भवश्चतुर्थः४। अक्षता भूयः संस्कृता, पुनर्भूः भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा। कानीनः पञ्चमः५। पितृगृहेऽसंस्कृतयैवोत्पादितः। स च पाणिग्राहस्य। गृहे च गूढोत्पन्नः षष्ठः६। यस्य तल्पजस्तस्यैव। सहोढः सप्तमः७। गर्भिणी या संस्क्रियते तस्याः पुत्रः। स च पाणिग्राहस्य। दत्तकश्चाष्टमः८। स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः। क्रीतश्च नवमः९।

स च येन क्रीतः । स्वयमुपगतो दशमः ।१०। स च स्वयो-पगतः । अपविद्धस्त्वेकादशः ।११। पित्रा मात्रा च परित्यक्तः । स च येन गृहीतः । यत्र क्वचनोत्पादितश्च द्वादशः ।१२। एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् । स एव दायहरः'।

'बह्वीनां द्वादश ह्येव पुत्राः पुराणदृष्टाः । स्वयमुत्पादितः स्वक्षेत्रे संस्कृतायां प्रथमः।१ तदलाभे नियुक्तायां क्षेत्रजो द्वितीयः।२। तृतीयः।३ पुत्रिका विज्ञायते अभ्रातृका पुंसः पितॄनभ्येति प्रतीचीनं गच्छति पुत्रत्वम् । श्लोकः । अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलङ्कृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति । पौनर्भवश्चतुर्थः।४ पुनर्भूः कौमारं भर्त्तारमुत्सृज्यान्यैः सह चरित्वा तस्यैव कुटुम्बमाश्रयति सा पुनर्भूर्भवति । या च क्लीवं पतितमुन्मत्तं वा भर्त्तारमुत्सृज्यान्यं पतिं विन्दति मृते वा, सा पुनर्भूर्भवति । कानीनः पञ्चमो या पितृगृहेऽसंस्कृता कामादुत्पादयेन्मातामहस्य पुत्रो भवतीत्याहुः । अथाप्युदाहरन्ति । अप्रत्ता दुहिता यस्य पुत्रं विन्दति तुल्यतः । पुत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्धनमिति । गूढे च गूढोत्पन्नः षष्ठ इत्येते दायादा बान्धवास्त्रातारो महतो भयादित्याहुः । अथादायादास्तत्र सहोढ एव प्रथमो या गर्भिणी संस्क्रियते तस्यां जातः सहोढः पुत्रो भवति । दत्तको द्वितीयो यं मातापितरौ दद्याताम् । क्रीतस्तृतीयस्तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं हरिश्चन्द्रो ह वै राजा सोऽजीगर्त्तस्य सोप-वसेः पुत्रं विक्रीय स्वयं क्रीतवान् । स्वयमुपागतश्चतुर्थः तच्छुनःशेफेन व्याख्यातं शुनःशेफो ह वै यूपे नियुक्तो देवतास्तुष्टाव तस्येह देवताः पाशं विमुमुचुस्तमृत्विज ऊचुर्ममैवायं पुत्रोऽस्त्विति तानाह न सम्पेदे ते सम्पादयामासुरेष एव यं कामयेत तस्य पुत्रोऽस्त्विति तस्येह विश्वामित्रो होतासीत्तस्य पुत्रत्वमियाय । अपविद्धः पञ्चमो यं मातापितृभ्यामपास्तं प्रतिगृह्णीयात् । शूद्रापुत्र एव षष्ठो भवतीत्याहुरित्येतेऽदायादा बान्धवाः । अथाप्युदाहरन्ति । यस्य पूर्वेषां वर्णानां न कश्चिद्दायादः स्यादेते तस्यापहरन्ति' वशिष्ठसंहिता १७अ० । अत्र कानीनस्य मातामहपुत्रत्वमुक्तं विष्णु० स्मृतौ च पाणिग्राहस्य पुत्रत्वं मिथःसमयभेदेनात्र व्यवस्था।

द्वादशप्रकृत त्रि० द्वादश प्रकृतयः सन्त्यस्य अच् । द्वादशप्रकृतियुक्ते सुश्रुतोक्ते पक्षिभेदे यथा "दद्यादौ सैन्यवल्याच्च मधुनः प्रकृतिद्वयम् । विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रकृतित्रयम् । पश्चीभूते ततः शेषे वक्तव्य प्रकृतिं क्षिपेत् । संमूर्च्छिते ततोयन्तु चतुःप्रकृतिवर्ज्जितम् । विवरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रकृतोज्झितम् । एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रकृतो भवेत् । क्षेत्रायाः खलु मात्रायाः प्रमाणमिदमीरितम् । अपवादे भिषक्चर्य्यासद्वत्प्रकृतिज्ञापनम् । यथावयो निकृष्टायां कल्पनेयमुदाहृता ।' सैन्धवादिकृशान्तानां षिड्वकामैर्भिषग्वरैः" ।

द्वादशभाव पु० द्वादशसङ्ख्यको भावः । ज्यो०उक्तेषु लग्नादिषु द्वादशसु भावेषु तदानयनादि तत्रस्थितग्रहफलञ्च नी०ता०उक्तं यथा "पूर्वं नतं स्याद्दिनरात्रिखण्डं दिवानिशोरिष्टघटीविहीनम् । दिवानिशोरिष्टघटीषु शुद्धं द्युरात्रिखण्डं त्वपरं नतं स्यात् । तत्काले सायनार्कस्य भुक्तभोग्यांशसंगुणात् । स्वोदयात् खाग्निलब्धं यत् भुक्तं भोग्यं रवेस्त्यजेत् । इष्टनाडीपलेभ्यश्च गतगम्यान्निजोदयात् । शेषं खत्र्याहतं भक्तमशुद्धेन लवादिकम् । अशुद्धशुद्धभे हीनयुक् तनुर्व्ययनांशकम् । एवं लङ्कोदयैर्भुक्तं भोग्यं शोध्यं पलीकृतात् । पूर्वपश्चान्नतादन्यत् प्राग्वत्तद्दशमं भवेत् । सषड्भे लग्नखे जायातुर्य्यौ लग्नोनतुर्य्यतः । षष्ठांशयुक् तनुः सन्धिरग्रे षष्ठांशयोजनात् । त्रयः सषष्ठ्यांशभावाः षष्ठांशैकयुक् सुखात् । अग्रे त्रयः षड्युतं ते भार्द्ध-युक्ताः परेऽपि षट् । खेटे भावसमे पूर्णं फलं सन्धिसमे तु खम् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्वापरे फलम् । भुक्तं भोग्यं खेटकालाच्च शुद्धत्वे त्रिंशद्विभाज्योदयाप्तं लवाद्यम् । हीनं युक्तं भास्करे तत्तनुः स्याद्भाग्ये लग्नं भार्द्धयुक्ताद्रवेस्तु । खेटे सन्धिद्वयान्तःस्थे फलं तद्भावजं भवेत् । हीनेऽधिके द्विसन्धिभ्यां भावे पूर्वापरे फलम् । ग्रहसन्ध्यन्तरं कार्य्यं विंशत्या गुणितं भवेत् । भावसन्ध्यन्तरेणाप्तं फलं विंशोपकाः स्मृताः" । अयमर्थः । मेषादिराशीनामुदयकालो लग्नं तस्य च त्रिंशदंशरूपतया जन्मकाले मेषादीनां यतमोऽंशो गतः तदारभ्य तदुत्तरराशेस्ततोंऽशचीनांशान्तः तनुभावः एवं धनभावादि एवं लग्नादिद्वादशभावास्तेषां सन्धयोऽपि तथैव ज्ञेयाः । राशिमात्रगणनया फलं स्थूलं भावगणनया तु सूक्ष्मं फलादिकं भवतीति ज्ञेयम् । ते च तनुभावः, धनभावः, सहजभावः, बन्धुभावः, पुत्रभावः, रिपुभावः, कलत्रभावः, मृत्युभावः, धर्मभावः, कर्मभावः, आयभावः, व्ययभावश्चेति द्वादश । तेषां सन्धयश्च द्वादशैवमवधेयम् ।

द्वादशमद्य न० द्वादशविधं मद्यम् । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माध्वीकं टङ्कमाध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विकाराय मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशं तु सुरामद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्योक्ते द्वादशविधे मद्ये ।

द्वादशमल पु० द्वादशगुणितो मलः । "वसाशुक्रमसृङ्मज्जा मूत्रविट्कर्णविड्नखाः । श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः" अत्रिसंहितोक्ते नृणां द्वादशविधे मले । तत्र "षण्णां षण्णां क्रमेणैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः । मृद्वारिभिश्च पूर्वेषामुत्तरेषान्तु वारिभिः" शुद्धिप्रकारमाह तत्रैव ।

द्वादशमास पु० द्वादशगुणितो मासः । १चैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनसंज्ञकेषु द्वादशसु मासेषु "कचित् द्वादश मासाः संवत्सरः कचित् त्रयोदश मासाः" श्रुतिः द्व० । २वर्षे पु०

द्वादशमासकर्म्मन् न० द्वादशसु मासेषु कर्त्तव्यं कर्म । विष्णुस० उक्ते मार्गादिमासेषु तिथिभेदे दानहोमादिकर्मभेदे यथा

"मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां मृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदापयेत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते । पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्कोद्वर्त्तितशरीरो गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वौषधीभिः सर्वगन्धैः सर्ववीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शाक्रैर्वार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । वासोयुगं कर्त्रे दद्यात् । अनेन कर्मणा पुष्यते । माघी मघायुता चेत्तस्यां तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतोभवति । फाल्गुनी फल्गुनीयुता चेत्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्य्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीञ्चाप्नोति । नार्य्यपि भर्त्तारम् । चैत्री चित्रायुता स्यात्तस्यां चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी विशाखायुता चेत्तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति । ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुता चेत्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन गवामाधिपत्यं प्राप्नोति । आषाढ्यामाषाढायुक्तायामन्नपानदानेन तदेवाक्षय्यमाप्नोति । श्रावण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं सान्नां वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । प्रौष्ठपद्यां प्रौष्ठपदायुक्तायां गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तोभवति । आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति । कार्त्तिकी कृत्तिकायुता चेत्तस्यां सितमुक्षाणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वसस्यरत्नगन्धोपेतं दीपमध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं मघ्रति । वैशाखशुक्लतृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा च सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यच्च तस्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षय्यमाप्नोति । पौष्यां समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नातस्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पूतोभवति । माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिद्वयेन दीपद्वयं दद्यात् । दक्षिणपार्श्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा घृततुलाष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रेण वाससा एतत्कृत्वा कृतकृत्योयस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलोभवति । आश्विनं सकलं मासं ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति । तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा राज्यभाग्भवति । प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति । माघे मास्यग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति । सर्वां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजानं पूजयित्वा सर्वपापेभ्यः पूतोभवति । यदिच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् । प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ" । कृत्यतत्त्वे दर्शितानि अन्यानि च मासभेदकार्य्याणि द्रष्टव्यानि ।

द्वादशमासिक न० मासिभवं ठञ् मासिकम् कर्म० । मृतदिनावधिद्वादशसंख्यापूरणे मासि कर्त्तव्ये प्रेतोद्देश्यके श्राद्धभेदे ।

द्वादशयात्रा स्त्री द्वादशसु मासेषु द्वादशविधा यात्रा । यात्रातत्त्वे स्कन्दपुराणोक्ते मासभेदे देवोत्सवे यात्राभेदे ताश्च तत्र दर्शिता यथा

"इन्द्रद्युम्न उवाच वैशाखादिषु मासेषु यात्रापूजाविधिं मुने ! । श्रोतुमिच्छामि देवेशे यथावद्वक्तुमर्हसि । जैमिनिरुवाच । वैशाखादिषु मासेषु देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

या या द्वादश यात्राः स्मृता स्ता वक्ष्यामि ते शृणु। वैशाखे चान्दनी यात्रा ज्यैष्ठे स्नापन्युदीरिता। आषाढे रथयात्रा स्यात् श्रावणे शयनी तथा। भाद्रे दक्षिणपार्श्वी या आश्विने वामपार्श्विका। उत्थानी कार्त्तिके मासि द्वादशी मार्गशीर्षके। पौषे पुष्याभिषेकः स्यान्माघे शाल्योदनी तथा। फाल्गुने दोलयात्रा स्यात् चैत्रे मदनभञ्जिका। एकैका कथिता यत्नो धर्मकामार्थसाधनाः"। तद्विधिस्तु तत्रैव दृश्यः।

द्वादशराजमण्डल न॰ द्वादशानां राज्ञां मण्डलम् उत्तरपदद्विगुः। द्वादशानां राज्ञां मण्डले तच्च अग्निपु॰ २३९अ॰ उक्तं यथा

"राम उवाच। मण्डलं चिन्तयेत् मुख्यं राजा द्वादशराजकम्। अरिर्मित्रमरेर्मित्रं मित्रमित्रमतः परम्। तथारिमित्रमित्रञ्च विजिगीषोः पुरः स्मृताः। पार्ष्णिग्राहः स्मृतः पश्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम्। आसारावनयोश्चैव विजिगीषोश्च मण्डलम्। अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्यनन्तरः। अनुग्रहे संहतयोर्निग्रहे व्यस्तयोः प्रभुः। मण्डलाद्बहिरेतेषामुदासीनो बलाधिकः। अनुग्रहे संहतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः"।

द्वादशरात्र पु॰ द्वादशभिः रात्रिभिः निर्वृत्तः तद्धितार्थद्विगुः अच् समा॰। द्वादशदिनसाध्ये १द्वादशाहनामके अहीनयागभेदे २रात्रिसत्रभेदे स च यागः कात्यायनेनोक्तः "ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुणदर्शनात्" कात्या॰श्री॰२२।१।१ "द्वादशाहः सत्रमहीनश्च" ४सू॰ "अत्र विशेषमाह द्वादशाहमृत्विक्कामा उपेयुरिति"। "तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्रलिङ्गम् द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम्। अस्यानुकथनप्रयोजनम्, सत्रे सत्रात्मको धर्मो द्वादशत्वेन प्रवर्त्तते, अहीने चाहीनात्मकः" कर्कः "उक्ता अहीनाः इदानीं सत्राण्यभिधीयन्ते" कर्कः "द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्राणि" कात्या॰श्री॰२४।१।१ "रात्रिसत्राणि इति नाम तत्र द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः एकोत्तरेण चत्वारिंशदन्तानि। तत्र द्वादशरात्रं द्वादशाह एव सत्रात्मकः स च पूर्वोक्त एव ततो द्वादशरात्रादारभ्य एकैकाहवृद्ध्या चत्वारिंशद्रात्रान्तानि सत्राणि भवन्ति" कर्कः। द्वादशानां रात्रीणां समा॰ द्वि॰ अच् समा॰। ३समाहृतासु द्वादशरात्रिषु न॰ "अत ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा" आश्व॰गृ॰१।८।११ "अतः ऊर्द्ध्वमवेकनीयहोमादूर्द्ध्वं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा निवृत्तो" नारा॰ द्वादश रात्रयः साधनकालत्वेन यस्य तस्य अर्थ आद्यच्। ४द्वादशरात्रिसाध्ये व्रतभेदे उद्वा॰ पूर्वतत्त्वम्।

द्वादशलोचन पु॰ द्वादश लोचनान्यस्य। कार्त्तिकेये त्रिका॰ तस्य षड्वक्त्रत्वात् तथात्वम्।

द्वादशवर्गी स्त्री द्वादशानां वर्गाणां समाहारः समा॰ द्वि॰ ङीप्। नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षकाले ग्रहाणां बलसाधने द्वादशमिते वर्गे सा च

"क्षेत्रं होरा त्र्यब्धिपञ्चाङ्गसप्तवसुद्वादशांशार्कभागाः बुधैः। विज्ञातव्या वर्गसंज्ञाः शुभानां वर्गाः श्रेष्ठाः पापवर्गा अनिष्टाः। ओजे रवीन्द्वोः सम इन्दुरव्योर्होरे तदर्धप्रमिते विचिन्त्ये। द्रेष्काणपाः स्वेषुनवर्क्षनाथास्तुर्यांशपाः स्वर्क्षजकेन्द्रनाथाः। ओजर्क्षे पञ्चमांशेशाः कुजार्कीज्यज्ञभार्गवाः। समभे व्यत्ययाज्ज्ञेया द्वादशांशाः स्वभात् स्मृताः। नवोक्ततो व्योमचरोऽङ्गषट्कनवाङ्कदिग्रुद्रगुणः खरामैः। भक्तो गताक्षनगाष्टनन्दादिग्रुद्रभागाः कुयुतात् क्रियात् स्युः। एवं द्वादशवर्गी स्यात् ग्रहाणां बलसिद्धये। स्वोच्चमित्रशुभाः श्रेष्ठाः नीचारिक्रूरखेटोऽशुभाः। एवं ग्रहाणां शुभपापवर्गपङ्क्तिद्वयं वीक्ष्य शुभाधिकत्वे। दशाफलं भावफलं च वाच्यं शुभं त्वनिष्टं त्वशुभाधिकत्वे। क्रूरोऽपि सौम्याधिकवर्गशाली शुभोऽतिसौम्यः शुभखेचरश्चेत्। सौम्योऽपि पापाधिकवर्गयोगात् खेटोऽतिनिन्द्यः खलु पापखेटः। राशीशमित्रोच्चरिपुक्रमेण चिन्त्यं तनोरप्यनयैव रीत्या। भावेषु सर्वेष्वपि वर्गचक्रं विलोक्य तत्तत् फलमूहनीयम्" इति द्वादशवर्गी।

द्वादशवार्षिक त्रि॰ द्वादश वर्षान् अधीष्टः भृतो भूतो वा उत्तरपदवृद्धिः। द्वादश वर्षान् व्याप्य १अधीष्टे सत्कृत्य नियोजिते २भृते कर्मकरे ३भूते आसत्याव्यापके ब्रह्महत्यापनोदके व्रतभेदे च तच्च प्रा॰वि॰ दर्शितं यथा

तत्र मनुः "ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत्। भैक्षाश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा शवशिरोध्वजम्"। संवर्त्तः "ब्रह्महा तु वनं गत्वा वल्कवासा जटी ध्वजी। वन्यान्येव फलान्यश्नन् सर्वकामविवर्जितः। भिक्षार्थी विचरेद्ग्रामं वन्यैर्यदि न जीवति। चातुर्वर्ण्यं चरेद्भैक्ष्यं खट्वाङ्गी संयतः पुमान्। भिक्षित्वैवं समादाय वनं गच्छेत्ततः पुनः। वनवासी च पापात्मा सदाचार

समन्वितः । क्षापयत्येव तत् पापं मन्त्रज्ञः पापकृत्तमः । अनेनैव विधानेन द्वादशाब्दं समाचरेत्" । "तस्माद्गुरुलघ्वित्यादिष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः । तत्र द्वादशवार्षिकव्रते द्वादशदिनाद्यैकैकं प्राजापत्यम्-इतिकल्पत् गण्यमाने प्राजापत्यानां षष्ट्यधिकशतत्रयं द्वादशवार्षिकवैकल्पिकमनुष्ठेयं भवति । तदशक्तौ गावस्तो वा धेनवोदातव्याः" मिता० । रघु०मते तदर्द्धमिति भेदः । भाविनि तु "वर्षस्याभविष्यति" पा० नोत्तरपदवृद्धिः । द्वादशवर्षिक द्वादशवर्षान् भाविनि ज्वरादौ

द्वादशशुद्धि स्त्री द्वादशगुणिता शुद्धिः । तन्त्रसारोक्ते वैष्णवानां कायिकादिद्वादशशुद्धिभेदे "अथ द्वादशशुद्धिर्वै वैष्णवानामिहोच्यते । गृहोपसर्पणञ्चैव तथा चागमनं हरेः । भक्त्या प्रदक्षिणञ्चैव पादयोः शोधनं पुनः । पूजार्थं पत्रपुष्पाणां भक्त्यैवोत्तोलनं हरेः । करयोः सर्वशुद्धीनामियं शुद्धिर्विशिष्यते । तन्नामकीर्त्तनञ्चैव गुणानामपि कीर्त्तनम् । भक्त्या श्रीकृष्णदेवस्य वचसः शुद्धिरिष्यते । तत्कथाश्रवणञ्चैव तस्योत्सवनिरीक्षणम् । श्रोत्रयोर्नेत्रयोश्चैव शुद्धिः सम्यगिहोच्यते । पादोदकस्य निर्माल्यमालानामपि धारणम् । उच्यते शिरसः शुद्धिः प्रणतस्य हरेः पुरः । आघ्राणं गन्धपुष्पादेर्निर्माल्यस्य तपोधन ! । विशुद्धिः स्यादनन्तस्य घ्राणस्यापि विधीयते । पत्रपुष्पादिकं यच्च कृष्णपादयुगार्पितम् । तदेकं पावनं लोके तद्धि सर्वं विशोधयेत् । ललाटे च गदा कार्य्या मूर्ध्नि चापं शरान्तथा । नन्दकञ्चैव हृन्मध्ये शङ्खं चक्रं भुजद्वये । शङ्खचक्राङ्कितो विप्रः श्मशाने म्रियते यदि । प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गौतम !" ।

द्वादशशोधित न० द्वादशं व्ययस्थानं पापराहित्येन शोधितम् । व्ययस्थाने पापराहित्येन शुद्धियुक्ते लग्ने "गुरुशुक्रोदये शुद्धलग्ने द्वादशशोधिते" दीक्षातत्त्वम् ।

द्वादशसंग्राम द्वादशविधः संग्रामः । देवानामसुरैः सह द्वादशविधे युद्धे ते च संग्रामभेदा अग्निपु० २७५ अ० उक्ता यथा "देवासुराणां सङ्ग्रामा दायार्थं द्वादशाऽभवन् । प्रथमो नारसिंहस्तु द्वितीयो वामनो रणः । सङ्ग्रामस्त्वथ वाराहश्चतुर्थोऽमृतमन्थनः । तारकामयसङ्ग्रामः५ षष्ठो ह्याजीवको६ रणः । त्रैपुर७श्चान्धकवधोऽष्टमो वृत्रघातकः । जितो१० हालाहलश्च११ घोरः कोलाहलो१२ रणः । हिरण्यकशिपोर्वक्षो विदार्य्य च नखैः पुरा । नारसिंहो१ देवपालः प्रह्लादं कृतवान् नृपम् । देवासुरे२ वामनश्च छलित्वा बलिमूर्जितम् । महेन्द्राय ददौ राज्यं पुत्रोऽदितिसम्भवः । वराहस्तु३ हिरण्याक्षं हत्वा देवानपालयत् । उज्जहार भुवं मग्नां देवदेवैरभिष्टुतः । मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् । सुरासुरैश्च मथितं देवेभ्यश्चामृतं ददौ४ । तारकामयसङ्ग्रामे५ तदा देवाश्च पालिताः । निवार्य्येन्द्रं गुरून् देवान् दानवान् सोमवंशकृत् । विश्वामित्रवशिष्ठात्रिकवयश्च रणे सुरान् । अपालयन्त निवार्य्य रागद्वेषादिदानवान्६ । पृथ्वीरथे ब्रह्मयन्तुरीशस्य शरणो हरिः । ददाह त्रिपुरं देवपालको दैत्यमर्दनः७ । गौरीं जिहीर्षुणा रुद्रमन्धकेनार्दितं हरिः । अनुरक्तश्च रेवत्यां चक्रे चान्धासुरार्दनम्८ । अपां फेनमयो भूत्वा देवासुररणे हरन् । वृत्रं देवहरं विष्णुर्देवधर्म्ममपालयत्९ । शाल्वादीन् दानवान् जित्वा हरिः परशुरामकः । अपालयत् सुरादींश्च दुष्टक्षत्रं निहत्य च१० । हालाहलं११ विषं दैत्यं निराकृत्य महेश्वरात् । भयं निर्णाशयामास देवानां मधुसूदनः । देवासुरे रणे यश्च दैत्यः कोलाहलो जितः१२ । पालिताश्च सुराः सर्वे विष्णुना धर्म्मपालनात् । राजानो राजपुत्राश्च मुनयो देवता हरिः । यदुक्तं यच्च नैवोक्तमवतारा हरेरिमे" ।

द्वादशसप्तमीव्रत न० हेमा०व्र० भविष्यपुराणोक्ते माघादिपौषान्तेषु द्वादशसु मासेषु सप्तम्योः कर्त्तव्ये सूर्यव्रतभेदे "अथान्यत् प्रवक्ष्यामि सप्तमीकल्पमुत्तमम् । माघमासात् समारभ्य शुक्लपक्षे युधिष्ठिर ! । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पो वर्षमेकं व्रती भवेत् । वरुणं माघमासे तु भानुं संपूज्य कारयेत् । ब्रह्मकूर्चविधानेन यथा शक्त्या नृपोत्तम ! । अष्टम्यां भोजयेद्विप्रान् तिलपिष्टगुडोदनैः । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं कृत्स्नमवाप्यते । तपनं फाल्गुने मासि सूर्यमित्यभिपूजयेत् । वाजपेयस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति दुर्लभम् । सप्तम्यां चैत्रमासे तु वेदांशुरिति पूजयेत् । उक्थाध्वरसमं पुण्यं नरः प्राप्नोत्यसंशयम् । वैशाखस्य तु सप्तम्यां धाता इत्यभिपूजयेत् । पशुबन्धाध्वरं पुण्यं सम्यक् प्राप्नोति मानवः । सप्तम्यां ज्यैष्ठमासस्य इन्द्रमित्यभिपूजयेत् । अश्वमेधफलावाप्तिर्जायते नात्र संशयः । तथाषाढस्य सप्तम्यां पूजयित्वा दिवाकरम् । बहुसुवर्णस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति पुष्कल-

लम्। श्रावणे मासि सप्तम्यामर्य्यमाणं प्रपूजयेत्। सौत्रामण्याः फलं पार्थ! नरः प्राप्नोति भक्तितः। रविं भाद्रपदे मासि सप्तम्यामर्च्चयेच्छुचिः। तुलापुरुषदानस्य शुद्धेन फलमाप्नुयात्। आश्वयुक्शुक्लसप्तम्यां सवितारं प्रपूजयेत्। गोसहस्रप्रदानस्य फलमाप्नोति भक्तितः। कार्त्तिके शुक्लसप्तम्यां सप्ताश्वं नाम पूजयेत्। योऽर्च्चयति पुण्यात्मा पौण्डरीकं फलं लभेत्। मार्गशीर्षे तथा भानुं पूजयित्वा विधानतः। राजसूयस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति वै नरः। भास्करं पुष्यमासे तु पूजयित्वा विधानतः। चतुर्णामपि वेदानां स्वाध्यायस्य फलं लभेत्। तथैव कृष्णसप्तम्यां नामपूजादिकन्तु यत्। सोपवासः प्रयत्नेन वर्षमेकं समाचरेत्। पारिते नियमे चाथ सूर्य्ययागं समारभेत्"।

द्वादशसाहस्र त्रि० द्वादश सहस्राणि परिमाणमस्य अण् उत्तरपदवृद्धिः। द्वादशसहस्रसंख्यायुक्ते "एतद् द्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते"। "यत् प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम्" इति च मनुः। स्त्रियां ङीप्। द्वादशसाहस्री संहिता। अत्र पक्षे ठञ्। द्वादशसाहस्रिक तदर्थे।

द्वादशांशु पु० द्वादश अंशवोऽस्य। बृहस्पतौ "शुक्रः षोडशरश्मिस्तु यस्तु देवो ह्यपोमयः। लोहितो नवरश्मिस्तु स्थानमाप्यन्तु तस्य वै। बृहद्द्वादशरश्मीकं हरिद्राभन्तु वेधसः। अष्टरश्मिः शनिस्तत्तु कृष्णं लौहमयञ्चयम्" मत्स्यपु० १२७अ०। द्वादशरश्मिप्रभृतयोऽप्यत्र त्रिका०।

द्वादशाक्ष पु० द्वादशाक्षीणि यस्य षच् समा०। १कार्त्तिकेये। द्वादश मनोबुद्धिसहितज्ञानेन्द्रियादीनि अक्षीणीव यस्य। २बुद्धे च हेमच०। "एकाक्षो द्वादशाक्षश्च तथा चैकजटः प्रभुः" भा०श०४६अ०उक्ते ३कुमारानुचरभेदे च।

द्वादशाक्षर पु० द्वादश अक्षराणि अस्य। द्वादशाक्षरयुक्ते मन्त्रभेदे यथा विष्णोः ओं नमो भगवते वासुदेवाय" "नमो भगवते वासुदेवायोङ्कारपूर्वकम्। महामन्त्रमिदं प्राहुस्तत्त्वज्ञा द्वादशाक्षरमिति" पद्म०पु०क्रिया०। कृष्णस्य ओं क्लीं गोपीजनवल्लभाय स्वाहा" इत्येवं ३तादृश्यां शक्तिविषयविद्यायां स्त्री गौरा०ङीष्। ४द्वादशाक्षरयुक्तपादके जगतीच्छन्दसि न० "विश्वे देवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयं स्तामुज्जेषम्" यजु०८।३२

द्वादशाख्य पु० द्वादश ज्ञानकर्मेन्द्रियमनोबुद्धिरूपाः पदार्थाः पूजनीयत्वेनाख्याति आ+ख्या—क। बुद्धे हेमच०।

बौद्धशब्दे द्वादशायतनशब्दे च विस्तरो दृश्यम्।

द्वादशाङ्गी स्त्री द्वादशानामङ्गानां समाहारः ङीप्। १जिनाभिमते आचाराङ्गाद्येकादशोपाङ्गसहिते दृष्टिवादरूपे द्वादशानामङ्गानां समाहारे "आचाराङ्गं सूत्रकृतं स्थानाङ्गं समवाययुक्। पञ्चमं भगवत्यङ्गं ज्ञाता धर्मकथापि च। उपासकान्तकृदनुत्तरोपपातिकादश। प्रश्नव्याकरणं चैव विपाकश्रुतमेव च। इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादशं पुनः। दृष्टिवादो द्वादशाङ्गी स्याद्गणिपिटकाह्वया" हेमच०। दृष्टिवादश्च पञ्चविधः दृष्टिवादशब्दे दर्शितः। द्वादशाङ्गान्यस्य। २धूपभेदे पु० "गुग्गुलुश्चन्दनं पद्मं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम्। जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च बालकम्। त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः" तन्त्रम्।

द्वादशाङ्गुल पु० द्वादश अङ्गुलयः प्रमाणमस्य तद्धितार्थे द्वि० "द्विगोर्नित्यम्" मात्रचो लुक् अच् समा०। वितस्तौ परिमाणभेदे अमरः।

द्वादशात्मन् पु० द्वादशात्मानो मूर्त्तयो यस्य। सूर्य्ये। आदित्यशब्दे ६८६पृ० धात्रादयो विष्णुपर्यन्ताः तस्य मूर्त्तय उक्ताः। द्वादशमेषादिराशयश्चास्य मूर्त्तयः सू०सि० उक्ता यथा सूर्य्य इत्युपक्रमे "पुनर्द्वादशधात्मानं विभजन् राशिसंज्ञकम्"। २अर्कवृक्षे च।

द्वादशादित्य पु० संज्ञात्वात् कर्म०। १धात्रादिषु विष्णुपर्यन्तेषु द्वादशसु आदित्येषु २काशीस्थेषु द्वादशसु लोलार्कादिषु च "इति काशीप्रभावज्ञो जगच्चक्षुस्तमोनुदः। कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्यां व्यवस्थितः। लोलार्क उत्तरार्कश्च शाम्बादित्यस्तथैव च। चतुर्थो द्रुपदादित्यो मयूखादित्य एव च। खखोल्कश्चारुणादित्यो वृद्धकेशवसञ्ज्ञकौ। दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च। द्वादशश्च यमादित्यः काशीपुर्यां घटोद्भव!। तमोऽधिकेभ्योदुष्टेभ्यः क्षेत्रं रक्षन्त्यमी सदा" काशी०ख०४६अ०

द्वादशाध्यायी स्त्री द्वादशानामध्यायानां समाहारः ङीप्। जैमिनीयसूत्ररूपायां द्वादशलक्षण्याम् "धर्मो द्वादशलक्षण्यां व्युत्पाद्योऽत्र लक्षणैः। प्रमाणभेदशेषत्वप्रयुक्तिक्रमसंज्ञकाः। अधिकारोऽतिदेशश्च सामान्येन विशेषतः। ऊहोऽबाधश्च तन्त्रं च प्रसङ्गश्चोदिताः क्रमात्" जैमिनीयन्यायमाला जैमिनिशब्दे ३१४६पृ०दृश्यम्। द्वादशलक्षण्यप्यत्र। २मन्वादिसंहितायाश्च तयोर्द्वादशाध्यायात्मकत्वात्तथात्वम्।

द्वादशान्यिक त्रि० द्वादश अन्ये अन्ययाभूता अपपाठा जाता अस्य "कर्मण्यध्ययने वृत्तम्" इत्युपक्रमे "बह्वच्पूर्वपदाट्ठच्" पा० ठच्। जातद्वादशापपाठके कुत्सिताध्ययनकर्तृभेदे।

द्वादशायतन न० द्वादशविधमायतनम्। बौद्धमतसिद्धेषु द्वादशसु पूजास्थानेषु मनोबुद्ध्यादिषु यथा "अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परितः पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं बुधैरिति"।

द्वादशायुस् पु० द्वादश वर्षाः आयुःकालोऽस्य। कुक्कुरे शब्दमाला। आयुःशब्दे ७६१पृ० शुनः त्रयोदशवर्षायुष्कालत्वोक्तावपि प्रायिकत्वादस्य द्वादशवर्षोक्तिरिति विवेच्यम्।

द्वादशार न० द्वादश अरा रथाङ्गावयवभेदा इव यस्य। १द्वादशकोष्ठे राशिचक्रादौ "द्वादशारं न हि तज्जराय वर्वर्त्ति चक्रं परि द्यामृतस्य" ऋ०१।१६४।११ "ऋतस्योदकस्य सत्यात्मकस्य वादित्यस्य चक्रं पुनःपुनः क्रमणशीलं मण्डलाख्यं रथचक्रं वर्वर्त्ति पुनःपुनर्वर्त्तते। सञ्चरति। कुत्र। द्यां परि। द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य परितः। कीदृशं तत्। द्वादशारम्। द्वादशसंख्याकैर्मेषादिराश्यात्मकैररै रथाङ्गावयवैर्युक्तम्" भा० २तन्त्रोक्ते सुषुम्णानाडीमध्ये हृदयस्थे ककारादिठान्तद्वादशवर्णयुक्ते द्वादशदलकमले च द्वादशदलादयोऽप्यत्र।

द्वादशाशन न० द्वादशविधमशनम् शाक०त०। सुश्रुतोक्ते अधिकारिभेदेन द्वादशविधे अशनभेदे यथोक्तं तत्र उत्तरतन्त्रे।

"अत ऊर्द्ध्वं द्वादशाशनप्रविचारान् व्याख्यास्यामः। तत्र शीतोष्णस्निग्धरूक्षद्रवशुष्कैककालिकद्विकालिकौषधयुक्तमात्राहीनदोषप्रशमनवृत्त्यर्थाः। तृष्णोष्णमद्दाहार्त्तान् रक्तपित्तविषातुरान्। मूर्च्छार्त्तान् स्त्रीषु च क्षीणान् शीतैः१रन्नैरुपाचरेत्। कफवातामयाविष्टान् विरिक्तान् स्नेहपायिनः। अक्लिन्नदेहांश्च नरानुष्णैः२रन्नैरुपाचरेत्। वातिकान् रूक्षदेहांश्च व्यायामोपहतांस्तथा। व्यवायिनश्चापि नरान् स्निग्धैः३रन्नैरुपाचरेत्। मेदसाभिपरीतांस्तु स्थूलान् मेहातुरानपि। कफाभिपन्नदेहांश्च रूक्षैः४रन्नैरुपाचरेत्। शुष्कदेहान् पिपासार्त्तान् दुर्बलानपि च द्रवैः५। प्रक्लिन्नकायान् व्रणिनः शुष्कैर्६ मेहिनमेव च। एककालं७ भवेद्देयो दुर्बलाग्निविवृद्धये। समाग्नये तथाहारो देयः साधारणोभयम् ८। औषधद्वेषिणे देयस्तथौषधसमायुतः ९। मन्दाग्नये रोगिणे च मात्राहीनः १० प्रशस्यते। यथार्थदत्तश्चाहारो दोषप्रशमनः ११ स्मृतः। अतःपरन्तु स्वस्थानां हितार्थं १२ वृत्तमेव च। द्वादशाशनप्रविचारानेतानेव प्रचक्षते"।

द्वादशाह पु० द्वादशभिरहोभिर्निर्वृत्तः ठञ् तस्य लुक्, द्वादशाहः कर्म०, द्वादशानामह्नां समाहारो वा टच् समा० अह्नाह्नान्तत्वात् पुंस्त्वम्। १द्वादशभिरहोभिः साध्ये यागभेदे द्वादशरात्रशब्दे दृश्यम्। २द्वादशे दिने "द्वादशाहः प्रशस्यते" स्मृतिः। ३द्वादशदिनसमाहारे "सद्यं त्र्याहं मासि मासि सपिण्डीकरणं प्रति। द्वादशाहेन वा कुर्य्यादेकाहे द्वादशाह वा" ति०त०। अत्र अपवर्गे तृतीया द्वादशानां श्राद्धानां मध्ये प्रत्यहमेकैककरणेन द्वादशदिनव्यापकता बोध्या" द्वादश दिनानि च आद्यमाससम्बन्धीनि श्राद्धानीति बोध्यम्। "द्वादशाहम् अधीष्टो भृतोभृतो भावी वा" पा० ठञ् तस्य लुक्। द्वादशदिनं व्याप्य ४सत्कृत्यनियोजिते ५भृते कर्मकरे स्वसत्तया तद्व्यापके ६यागादौ ७तत्र भाविनि ज्वरादौ च "ऐकाहिकेषु विहारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं प्रयोगः" कात्या० श्री० १२।६।२५ सूत्रे कर्कः।

द्वापर पु० द्वौ परौ प्रकारौ विषयो यस्य पृषो०। १संशये। द्वाभ्यां सत्यत्रेताभ्यां परः पृषो०। २सत्यत्रेतायुगानन्तरे युगभेदे च। ३द्यूतसंख्यान्वितपार्श्वकपाशके न० अक्षशब्दे ४२४ पृ० दृश्यम्। द्वापरयुगमानञ्च "अष्टौ शतसहस्राणि वर्षाणां मानुषाणि तु। चतुःषष्टिः सहस्राणि वर्षाणां द्वापरं युगम्" मत्स्यपु० १४१अ०। तद्धर्मभेदश्च तत्र १४२अ०उक्तो यथा

"अत ऊर्द्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्वापरस्य विधिं पुनः। तत्र त्रेतायुगे क्षीणे द्वापरं प्रतिपद्यते। द्वापरादौ प्रजानान्तु सिद्धिस्त्रेतायुगे तु या। परिवृत्ते युगे तस्मिंस्ततः सा वै प्रणश्यति। ततः प्रवर्त्तते तासां प्रजानां द्वापरे पुनः। लोभोधृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः। प्रध्वंसश्चैव वर्णानां कर्मणान्तु विपर्य्ययः। याञ्चा वधः परोद्दण्डो मानो दर्पोऽक्षमा बलम्। तथा रजस्तमोभूतः प्रवृत्ते द्वापरे पुनः। आद्ये कृते नाधर्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तितः। द्वापरे व्याकुलीभूत्वा नश्यो धर्मः प्रणश्यति। वर्णानां द्वापरे धर्माः सङ्कीर्य्यन्ते

तथाऽऽश्रमाः । द्वैधमुत्पद्यते चैव युगे तस्मिन् श्रुतिस्मृतौ । द्विधा श्रुतिः स्मृतिश्चैव निश्चयो नाधिगम्यते । अनिश्चयाधिगमनाद्धर्मतत्त्वं न विद्यते । धर्मतत्त्वे ह्यविज्ञाते मतिभेदस्तु जायते । परस्परं विभिन्नास्ते दृष्टीनां विभ्रमेण तु । अतो दृष्टिविभिन्नैस्तैः कृतमत्याकुलन्त्विदम् । एको वेदश्चतुष्पादः संहृत्य तु पुनः पुनः । संक्षेपादायुषश्चैव व्यस्यते द्वापरेष्विह । वेदश्चैकश्चतुर्धा तु व्यस्यते द्वापरादिषु । ऋषिपुत्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः । ते तु ब्राह्मणविन्यासैः स्वरक्रमविपर्ययैः । संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहृतास्तैर्महर्षिभिः । सामान्याद्वैकृताश्चैव दृष्टिभिन्नैः क्वचित् क्वचित् । ब्राह्मणं कल्पसूत्राणि भाष्यविद्यास्तथैव च । अन्ये तु प्रस्थितास्तान्वै केचित्तान् प्रत्यवस्थिताः । द्वापरेषु प्रवर्त्तन्ते भिन्नार्थैस्तैः स्वदर्शनैः । एकमाध्वर्य्यवं पूर्वमासीद्द्वैधन्तु तत् पुनः । सामान्यविपरीतार्थैः कृतं शास्त्राकुलन्त्विदम् । आध्वर्य्यवञ्च प्रस्थानैर्बहुधा व्याकुलीकृतम् । तथैवाथर्वणां साम्नां विकल्पैः स्वस्य संक्षयैः । व्याकुलो द्वापरेष्वर्थः क्रियते भिन्नदर्शनैः । द्वापरे सन्निवृत्ते ते वेदा नश्यन्ति वै कलौ । तेषां विपर्य्ययोत्पन्ना भवन्ति द्वापरे पुनः । अवृष्टिर्मरणं चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः । वाङ्मनःकर्मभिर्दुःखैर्निर्वेदो जायते ततः । निर्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा । विचारणायां वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् । दोषाणां दर्शनाच्चैव ज्ञानोत्पत्तिस्तु जायते । तेषां मायाविनां पूर्वं मर्त्ये स्वायम्भुवेऽन्तरे । उत्पद्यन्तीह शास्त्राणां द्वापरे परिपन्थिनः । आयुर्वेदविकल्पाश्च अङ्गानां ज्योतिषस्य च । अर्थशास्त्रविकल्पाश्च हेतुशास्त्रविकल्पनम् । प्रक्रिया कल्पसूत्राणां भाष्यविद्याविकल्पनम् । स्मृतिशास्त्रप्रभेदाश्च प्रस्थानानि पृथक् पृथक् । द्वापरेष्वभिवर्त्तन्ते मतिभेदास्तथा नृणाम् । मनसा कर्मणा वाचा कृच्छ्राद्वार्त्ता प्रसिध्यति । द्वापरे सर्वभूतानां कालः क्लेशपरः स्मृतः । लोभो धृतिर्वणिग्युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः । वेदशास्त्रप्रणयनं धर्माणां सङ्करस्तथा । वर्णाश्रमपरिध्वंसः कामद्वेषौ तथैव च" ।

"आरिप्स्यते परिभवः क्षीणता मनसश्च । तां द्वापरस्तु मृतनूमदुनोत् पुरस्तात् । भैमीनलोपयमनं पिशुनो स-हेते न द्वापरः किमु कलिस्तु युगे जगत्याम्" नैष० ।

द्वापराय पु० पाशकस्य द्व्यङ्कसंख्यान्वितं पार्श्वं द्वापरं तस्य अय उत्तानतया पतनम् । द्यूतभेदे द्व्यङ्कान्वितपार्श्वस्य पाशकस्योत्तानतया पतने अक्षशब्दे ११४पृ० दृश्यम् ।

द्वामुष्यायण पु० अमुष्यायण+द्वयो० । १द्वयोः पुत्रे द्यामुष्यायणशब्दे दृश्यम् २उद्गातृके गोतमे सुतौ च मत्स्यार्थचि० ।

द्वार् स्त्री द्वारयति क्विप् चौरा० उभा० क्विप् । १स्वर्गनिर्गमनस्थाने अमरः । २उपाये च "आद्यवेदिता तद्द्वारा" सां०सू० "मनश्च इति तु द्वारि" मनुः "विद्मश्च निःश्रयण्यपि नियता द्वारि वेश्मनः" माघ० "वि श्रयन्तामृतावृधो द्वारो देवीरसश्चतः" ऋ०१।१३।६ "यथाविहितायां द्वारि द्वारा प्रपद्येत" शत०ब्रा०११।१।१।२ द्वाःस्थ द्वाःस्थितः अमरः । उपाये "ज्ञानद्वारा भवेन्मुक्तिः" ज्ञानशास्त्रम् ।

द्वार न० द्वृ-णिच् अच् । १स्वर्गनिर्गमस्थाने । २देहभेदे द्वारभेदात्तत्फलभेदाश्च स्वर्गशब्दे २६१७ पृ० उक्ताः "मनोनवद्वारनिषिद्धवृत्ति" कुमा० "उटजद्वाररोधिभिः" रघुः । ३मुखे च "भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति" रघुः । ४येन अङ्के च "सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् । तस्मात् त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि" सां०का० "द्वारि प्रधानं, शेषाणि करणानि बाह्येन्द्रियाणि तैरुपनीतं सर्वं विषयं मनोऽहङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽध्यवस्यति तस्माद्बाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तःकरणा बुद्धिरिति" त०कौ० । "तद् (व्याकरणम्) द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितम्" हरिः । (त्रिका० ।

द्वारक न० द्वारेण प्रशस्तेन कायति कै—क । द्वारकापुर्य्याम्

द्वारकण्टक पु०न० । द्वारस्य कण्टक इव । कपाटे त्रिका०

द्वारका स्त्री प्रशस्तेन द्वारेण कायते कै—क टाप् धातुस्थकपूर्वत्वात् न अत इत्त्वम् । द्वारवत्याम् पुर्य्यां द्वारवतीशब्दे दृश्यम् "पेटकी तीर्थतुल्या सा किं तीर्थं द्वारका परम् । सर्वतीर्थपरा श्रेष्ठा द्वारका बहुपुण्यदा । यस्याः प्रवेशमात्रेण नराणां जन्मखण्डनम् । दानञ्च द्वारका यात्रा स्नानञ्च देवपूजनम् । चतुर्णाञ्च तीर्थानां गङ्गादीनाञ्च भूमिप !" ब्रह्मवै०श्रीकृष्णजन्मखण्डे ।

द्वारगोप पु० द्वारं गोपायति गुप—अण् । द्वारपाले

द्वारवेश्म पु० ६त० । वाहुवे मण्डप० द्वारकानाथादयोऽप्यत्र

द्वारदातु हारं ददाति दा—तुन् । भूमीसहवृक्षे भावप्र०

द्वारप पु० द्वारं पाति पा—क । १द्वारपाले "स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः" छा० उ० २विष्णौ पु० "विष्णुर्वै देवानां द्वारपः" इति श्रुतिः ।

द्वारपाल त्रि॰ द्वारं आवृणोति पालि—अण् । १द्वाररक्षके दौवारिके अमरः २०७१पृ॰ दृश्यम् “ततो मङ्गलकं गत्वा द्वारपालं महाबलम् । तं वज्रमभिवाद्यैव गोसहस्रफलं लभेत्” भा॰व॰८३अ॰। गतोऽथ पालं विन्यस्य द्वारपालान् समर्पयेत्” तन्त्रसा॰ देवताभेदे द्वारपालभेदाः तत्र तत्र प्रकरणे तन्त्रोक्ता ज्ञेयाः । २तीर्थभेदे च “ततो गच्छेत राजेन्द्र ! द्वारपालं तरन्तुकम् । तस्य तीर्थं सरस्वत्यां यक्षेन्द्रस्य महात्मनः । तत्र स्नात्वा नरो राजन्नग्निष्टोम-फलं लभेत्” भा॰व॰८३अ॰ स्त्रियां ङीप् । तस्या अपत्यं रेवत्या॰ ठक् न ढक् । द्वारपालिक द्वारपाल्या अपत्ये पुंस्त्री॰ । स्त्रियां ङीत् [टाप् ।

द्वारपालक त्रि॰ द्वारं पालयति ण्वुल् । दौवारिके स्त्रियां

द्वारपिण्डी स्त्री द्वारस्य पिण्डीव । देहल्यां जटा॰ ।

द्वारबलिभुज् पु॰ द्वारदत्तं बलिं भुङ्क्ते भुज—क्विप् । बक-बगे त्रिका॰ । [पदार्थे हेमच॰ ।

द्वारयन्त्र द्वारे स्थितं यन्त्रम् । (ताला) (कलुप) ख्याते

द्वार(रा)वती स्त्री द्वाराणि चतुर्वर्णमोक्षद्वाराणि प्रशस्तान्यत्र मतुप् मस्य वः संज्ञात्वेन वा पूर्वपददीर्घः । समुद्रोपान्तिके श्रीवासुदेवनिर्मिते पुरीभेदे तत्पुरी निर्माणप्रकारस्थानादिकं हरिवं॰विस्तरतो वर्णितं दिङ्-मात्रमत्रोच्यते ।

“आगम्य विष्णुराजस्य पर्वदुर्यदुपुङ्गवाः । ते तत्र रमणीयेषु विमलेषु सुखप्रियाः । कुकुद्मीदृशाः सर्वे देवाः स्वर्गता यथा । पुरमासु विचिन्वन् स कृष्णस्तु परवीरहा । ददर्श विपुलं देशं सागरानूपशोभितम् । वाहनानां हितञ्चैव सिकतातान्ममृत्तिकम् । पुरलक्षणसम्पन्नं कृतास्पदमिव श्रिया । सागरानिल-संवीजं सागराम्बुनिषेवितम् । विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरलक्षणैः । तत्र रैवतकोनाम पर्वतो नातिदूरतः । मन्दरोद्दारशिखरः सर्वतोऽभिविराजते । तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् । प्रभूतपुरुषोपेतः सर्वरत्नसमाकुलः । विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञः सुनिर्मिता । नाम्ना द्वारवती नाम स्वायताऽष्टापदोपमा । केशवेन मतिस्तत्र पुर्य्यर्थे विनिवेशिता । निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवाः । ते रात्र्यन्ते दिवसे तत्र यादवपुङ्गवाः । सेनापालाश्च चक्रुः स्कन्धावारनिवेशनम् । ध्रुवाय तत्र न्यवसत् केशवः सह यादवैः । देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विभुः । नामानि विविधं नाम वास्तूनि च गदाग्रजः । निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तमः । एवं द्वारावतीञ्चैव पुरीं प्राप्य सवान्धवाः” । हरिवं॰ ११४ अ॰ । “इयं द्वारावती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया । भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती । तान्येवाद्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च । चत्वरान् राजमार्गांश्च समानन्तःपुराणि च । देवा इवात्र मोदन्तो वसन्तो विगतज्वराः । बाधमाना रिपून् युद्धात्युग्रसेनपुरोगमाः । गृह्णन्तो गृहवास्तूनि कार्य्यन्तां त्रिकचत्वराः । मीयन्तां राजमार्गाश्च प्राकारस्य च या गतिः । प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्या वै नियुक्ता वेश्मकर्मसु । नियुज्यन्ताञ्च देशेषु प्रेष्यकर्मकराजनाः । एवमुक्तास्तु यदवो हृष्टसंप्रहृतत्पराः । यथानिवेशं संहृष्टाश्चक्रुर्वास्तुपरिग्रहम् । सूत्रहस्तास्ततो मानं चक्रुर्यादवपुङ्गवाः । पुण्येऽहनि महाराज ! द्विजातीन् प्रतिपूज्य च । वास्तुदैवतकर्माणि विधिनाऽकारसंस्कृतः । स्थपतीनाञ्च गोविन्दस्ततो वाच महामतिः । अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् । विभक्तचत्वरपथं सुनिविष्टेष्टदैवतम् । ते तथेति महाबाहुमुक्त्वा प्रणतयस्तदा । दुर्गकर्माणि सम्भारानुपलभ्य यथाविधि । यथान्यासं निर्ममिरे द्वाराण्यायतनानि च । स्थानानि विदधुस्तस्यां ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । अपामग्नेः सुरेशस्य वृषदोलूखलस्य च । चातुर्द्वैवानि चत्वारि द्वाराणि विदधुश्च ते । सुजातमैन्द्रं भल्लाटं पुष्पदन्तं तथैव च । तं वेश्मसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु । पुर्य्याः क्षिप्रं प्रवेशार्थं चिन्तयामास माधवः । तस्य देवोत्थिता बुद्धिर्विमला क्षिप्रकारिणी । पुर्य्याः सा वै प्रियकरी यदूनामभिवर्द्धिनी । शिल्पिमुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुतः प्रभुः । विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति । मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात् । त्रिदशाभिमुखः कृष्णो विविक्ते समपद्यत । तस्मिन्नेव ततः काले शिल्पाचार्य्यो महामतिः । विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठः कृष्णस्य प्रमुखे स्थितः । यदीच्छेत्तु सागरः किञ्चिदुत्स्रष्टुमिह तोयराट् । ततः स्वायतलक्षण्या पुरी स्यात् पुरुषोत्तम ! । एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः । सागरं सरितां नाथमुवाच वदतां वरः । समुद्र ! दश च द्वे च योजनानि जलाशये । प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि

मान्यता। अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामके जले। पञ्चाङ्गविस्तरारामा समग्रं विप्रकिष्यते। ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः। समारुतेन योगेन उत्सर्ज्जं जलाशयम्। विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्य्याः संस्थाप्य वास्तु तत्। गोविन्दे चैव सम्मानं सागरः कृतवांस्तदा" हरिव० ११६ अ० ततो देवस्य लीलासंवरणानन्तरं तत्कलत्रादीनां ततोऽपगमने समुद्रेण तत्पुर्य्याः प्लावनं कृतम् तत्कथा भा०मौ०७ अ०। "निर्याते तु जने तस्मिन् सागरो मकरालयः। द्वारकां रत्नसम्पूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा। यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत। तत्तत् संप्लावयामास सलिलेन स सागरः। तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः। तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन्" "काशी काञ्ची च मायाख्या त्वयोध्या द्वारवत्यपि। मथुराऽवन्तिका चैव सप्त पुर्य्योऽत्र मोक्षदाः। श्रीशैलः मोक्षदः सर्वैः केदारोऽपि ततोऽधिकः। श्रीशैलाच्चापि केदारात् प्रयागं मोक्षदं परम्। प्रयागादपि तीर्थाग्य्रादविमुक्तं विशिष्यते। यथाऽविमुक्ते निर्वाणं न तथान्यत्र कुत्रचित्। अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि च। काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिः" काशी० ७अ० निषिद्धमपि तप्तमुद्रादिधारणस्य तन्माहात्म्यकथनात् तत्र विहितं तच्चाम निर्वचनस्थोक्तं काशीख०७अ०

"सप्तरात्रमुषित्वा तु ययौ द्वारावतीं प्रति। चतुर्णामपि वर्णानां यत्र द्वाराणि सर्वतः। अतो द्वारवतीत्युक्ता विद्वद्भिस्तत्त्ववेदिभिः। अस्थीन्यपि च जन्तूनां यत्र चक्राङ्कितान्यहो। किं चित्रं यत्र तत्र स्युः शङ्खचक्राङ्किताः कराः। अन्तकः शिक्षयत्येवं निजदूतान् मुहुर्मुहुः। ते त्याज्या यैर्द्वारवत्या नामापि परिगृह्यते। श्रीखण्डे क स आमोदः स्वर्णे वर्णः क तादृशः। तत् पावित्र्यं क वै तीर्थे, तद्वोपीचन्दने यथा। दूताः! शृणुत यद्भालं गोपीचन्दनलाञ्छितम्। ज्वलदिन्धनवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः। तुलस्यलङ्कृताये ये तुलसीनामजापकाः। तुलसीवनमालाये ते त्याज्या दूरतो भटाः। पवित्राणां च सर्वेषां सुपवित्रा यतोऽधिका। तस्यां सन्ति यतस्तस्मात्सुवर्णानि निवध्यते। युगे युगे द्वारवत्यां रत्नानि परितोऽभवन्। अब्धीरत्नाकरोऽद्यापि लोकेषु परिगीयते। द्वारवत्यां विशन्तीव जनाः कालचोदिताः। चतुर्भुजाः स्युर्वैकुण्ठे ते पीताम्बरधारिणः। तत्रापि समर्च्य पितॄन् सहदेवर्षिमानवान्। तत्र तेषु च तीर्थेषु सप्तसु सर्वेषु तन्त्रितः" दीर्घे द्वारावती तत्रार्थे "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका। पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः। एतास्तु पृथिवीमध्ये न गण्यन्ते कदाचन। पुरी द्वारावती विष्णोः पाञ्चजन्योपरिस्थिता। शक्तिदा गणिता एताः सर्वाश्च मानिताः सुरैः। यानि कानि च क्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि षट्" इति भूतशुद्धितन्त्रम्।

द्वारशाखा स्त्री ६त०। द्वारस्यावयवे (बाजु) शब्दार्थक०।

द्वारस्तम्भ पु० ६त०। द्वाराङ्गस्तम्भे शब्दार्थक०।

द्वारस्थ त्रि० द्वारे तिष्ठति स्था—क। १द्वारपाले शब्दक० २द्वारस्थितमात्रे च।

द्वारादि "द्वारादीनाञ्च" व्याभ्यां पूर्व्वमैजागमनिमित्ते पा०ग०सू०उक्ते शब्दगणे स च गणः "द्वार स्वर स्वाध्याय व्यल्कश स्वस्ति स्वर् स्फ्यकृत स्वादुमृदु श्वन् स्व" द्वारे नियुक्तः ठक्। दौवारिकः।

द्वाराध्यक्ष पु० द्वारेऽध्यक्षः। प्रतीहारे "वेत्रव्यासक्तहस्ताश्च द्वाराध्यक्षा विशां पते!" भा०स०२०अ०

द्वारिक त्रि० द्वारं पाल्यतयाऽस्त्यस्य ठन्। द्वारपाले वारसुन्दरी प्रशस्तानि चत्वारि द्वाराणि सन्त्यस्याम् ठन् टाप्। द्वारिका २द्वारवत्यां स्त्री शब्दरत्ना०।

द्वारिन् त्रि० द्वारं पाल्यत्वेनाऽस्त्यस्य इनि। १द्वारपाले २द्वारयुते त्रि० द्वारयुक्ते गृहम्।

द्वार्य्य त्रि० द्वारि भवः यत्। द्वारिभवे "द्वार्य्ये स्थूणे देवी द्वारौ" आश्व०श्रौ० ४।१२।१ द्वारिभवे द्वार्य्ये स्थूणे" नारा० वृत्तिः "चतुर्गृहीतं शालाद्वार्य्ये जुहोति" कात्या० श्रौ०८।२।२६

द्वा(द्वि)विंश त्रि० द्वा(द्वि)विंशतेः पूरणः डट्। द्वाविंशति संख्यापूरणे स्त्रियां ङीप्। द्वा(द्वि)विंशत्या युतं शतादि ड। २तद्युते शतादौ त्रि०।

द्वा(द्वि)विंशति स्त्री अधिका विंशतिः द्वौ च विंशतिश्च वा आत् बहुत्वेऽपि एकव०। (बाइश) १अधिकविंशतिसंख्यायां २तत्संख्यायुते च "कर्णौ द्वाविंशतिं भल्लान्" भा० द्रो०४७अ० द्वा(द्वि)विंशतिः प्रमाणमस्य ठन्। द्वा(द्वि)विंशतिक तत्संख्यान्विते त्रि० पूरणे तमप्। द्वा(द्वि)विंशतितम द्वाविंशतिसंख्यापूरणे त्रि०। एवं द्वा(द्वि)त्रिंशद्द्वा(द्वि)चत्वारिंशदादयोऽपि तत्तत्संख्यायां

तत्संख्यान्विते स्त्री एकव०पूरणे च तयपो वक्ष्ये यो ठन् । यथं च । द्वा(द्वि)त्रिंशदादि तद्युते शतादौ त्रि०वा परिमाणमस्य ठन् । द्वा(द्वि)त्रिंशतिकादि तत्तत्संख्यापरिमाणके त्रि०

द्वा(द्वि)षष्टि स्त्री द्व्यधिका षष्टिः द्वौ च षष्टिश्च वा वा आत् एकव०। १द्व्यधिकषष्टिसंख्यायां २तद्युते च । पक्षे द्विषष्टिरप्यत्र तया युतं शतादि ड। द्वा(द्वि)षष्ट तद्युते शतादौ । वा परिमाणमस्य ठन् । द्वा(द्वि)षष्टिक तत्परिमाणके त्रि० पूरणे तमप् । द्वा(द्वि)षष्टितम डट् द्वा(द्वि)षष्ट तत्संख्यापूरणे डटि स्त्रियां ङीप् ।

द्वा(द्वि)सप्तति स्त्री द्व्यधिका सप्ततिः द्वौ च सप्ततिश्च वा वा आत् एकव०। १द्व्यधिकसप्ततिसंख्यायां २तत्संख्याते च "द्वासप्ततिर्भवन्त्यस्ते पादास्ते द्वादश क्रमात्" ज्यो०त०। द्विसप्ततिरप्यत्र । तया युतं शतादि ड । द्वा(द्वि)सप्तत तद्युते शतादौ त्रि० तस्याः पूरणे तमप् । द्वा(द्वि)सप्ततितम डट् । द्वा(द्वि)सप्तत तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां डटि ङीप् ।

द्वि त्रि० द्वि०व०। द्व—ड । १द्वित्वसंख्यायां "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० द्वित्वार्थकतायां भाष्यादावुक्तेः । २द्वित्वसंख्यान्विते च । सर्वनामकार्यं तस्य जसादिप्राप्त्यभावात् त्यदादित्वात् अत्वम् । द्वौ द्वे । द्वयोः स्त्रियोः पुत्रः द्विपुत्र इत्यादौ सर्वनामत्वात् वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । अकच् । द्वके इत्यादि । स्वार्थे केनोपपत्तौ चितृस्वरार्थमकच् ।

द्विक त्रि० द्वि०व०। द्वि—अकच् । १द्वित्वसंख्यायां तद्युते त्रि० स्त्रियां टेरकचि द्वके इत्येव स्वार्थे के तु प्रत्ययस्थकात् पूर्वस्य इत्वम् द्विके इति भेदः । द्वयोरवयवः द्वौ अवयवौ वा यस्य कन् । २द्वित्वे न० एकव०। ३तद्युते त्रि० "एकं द्विकं त्रिकं चैव चतुष्कं पञ्चकं तथा। अमी पञ्चैव लिङ्गार्थाः" भर्तृहरिः । द्वौ दीयेते वृद्ध्यादिना अत्र शतादौ कन् । ४वृद्ध्यादिना दीयमानद्विरूपकादिके शतादौ । "द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन्" "द्विकं शतञ्च गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी" मनुः द्वौ कौ ककारौ वाचकशब्दे यस्य । ५काके ६कोके च पुंस्त्री० मेदि० । तयोर्वाचकशब्दे ककारद्वयस्य सत्त्वात् तथात्वम् । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विककार पुंस्त्री० द्वौ ककारौ वाचकशब्देऽस्य । १काके २कोके च शब्दरत्ना० । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । ३ककारद्वययुते शब्दादौ त्रि० ।

द्विककुद् पु० द्वे ककुदे यस्य अन्त्यलोपः समा०। उष्ट्रे हेमच०

द्विकर त्रि० द्वौ करोति संख्यापूर्वकत्वात् कृञ्हेत्वादौ ट—ट । १द्विसंख्यान्वितकारके । द्वौ करौ यस्य २द्विभुजे च । द्वयोः करयोः समाहारः । ३करद्वये "बुभुजिरे किं ? द्विकरेण भङ्क्तः" उद्भटः ।

द्विकार्षापण(णिक) त्रि० द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीतं ठक् तस्य वा लुक् । द्वाभ्यां कार्षापणाभ्यां क्रीते पक्षे ठकोऽलोपे । द्विकार्षापणिक तत्रार्थे ।

द्विकौडविक त्रि० द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य ठञ्, द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीतं वा ठक् न तस्य लुक् । उत्तरपदवृद्धिः । १द्विकुडवप्रयोजनके २द्वाभ्यां कुडवाभ्यां क्रीते च ।

द्विगु त्रि० द्वौ गावौ यस्य गोत्वात् गोर्ह्रस्वः । १द्वयोर्गवोः स्वामिनि द्विगवस्वामिके पुरुषे । "द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं सततमव्ययीभावः" उद्भटः । व्याकरणोक्ते तत्पुरुषान्तर्गते पा० सूत्रोक्ते २समासभेदे पु० स च सि०कौ० मनोरमादौ च दर्शितो यथा "दिक्संख्ये संज्ञायाम्" ।२।१।५०। पा० "समानाधिकरणेनेत्यापादपरिसमाप्तेरधिकारः । संज्ञायामेवेति नियमार्थं सूत्रम् । पूर्वेषुकामशमी । सप्तर्षयः । नेह उत्तरा वृक्षाः । पञ्च ब्राह्मणाः" सि०कौ०। "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च" पा० ।२।१।५१।पा० "तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वत्। पूर्वस्यां शालायां भवः । पौर्वशालः । समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । आपरशालः । पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः । पूर्वशालाप्रियः । दिशु समाहारो नास्त्यनभिधानात् । संख्यायास्तद्धितार्थे षण्णां मातृणामपत्यम् षाण्मातुरः । पञ्च गावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहावयवान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम्" सि०कौ० "नियमार्थमिति विशेषणं विशेष्येणेत्यनेनैव सिद्धे तत्पुरुषे संज्ञायामेव दिक्संख्ये समस्येते नान्यत्रेति नियामकमिदमिति भावः। त्रिलोकनाथ इत्यादौ तु उत्तरपदद्विगुरिति व्यञ्जकत्वेऽपि न क्षतिः। पूर्वसूत्रमित्यादौ संज्ञाभावेऽपि कालवाचकत्वात् समासो, न च पूर्व दिग्विशेषबोध उदयगिर्यादिसम्बन्धाया एव दिक्त्वात् एवं देशवाचकेनापि समास इति कृष्ण-

ब्राह्मणस्तु वोऽप्यत्र। "सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे। अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे" मनुः

द्विजराज पु० ६त० टच् समा०। १चन्द्रे अमरः। द्विजपतिशब्दे दृश्यम्। "इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्तिः" रघुः। २कर्पूरे ३द्विजश्रेष्ठे ४द्विजोत्तमे विप्रे ५पक्षीन्द्रे गरुडे च।

द्विजलिङ्गिन् पु० द्विजस्य लिङ्गमस्त्यस्य इनि। १क्षत्रिये त्रिका०। २विप्रवेशधारिणि च। "तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांस्तु द्विजलिङ्गिनः" मनुः।

द्विजवाहन पु० द्विजः गरुडो वाहनमस्य। नारायणे "एवं त्वमसि देवानां मग्नानां द्विजवाहनः। तच्छरीरगतं कृष्ण! जगत्प्रकरणं त्विदम्" हरिवं ७६अ०

द्विजव्रण पु०न० ६त०। दन्तार्बुदे दन्तरोगभेदे राजनि०।

द्विजशस प० ३त०। राजमाषे (बरबटि) शब्दच०। तस्य द्विजैर्भोजनस्य निषिद्धत्वात् तथात्वम्।

द्विजसेवक पु०६त०। १शूद्रे शब्दर०। २द्विजसेविमात्रे त्रि०।

द्विजा स्त्री द्विर्जायते जन–ड। १रेणुकानामगन्धद्रव्ये अमरः २भार्ग्यां मेदि०। ३पालङ्क्यां (पालङ्) शाकभेदे शब्दच०। तासां कर्तनेऽपि पुनर्जायमानत्वात् तथात्वम्। ४द्विजजातिस्त्रियां ४तत्पत्न्यां च स्त्री ङीप्।

द्विजाग्र्य पु० द्विजेषु अग्र्यः। विप्रे "अद्भिरेव द्विजाग्र्याणां कन्यादानं विशिष्यते"। "ब्राह्मं हुतं द्विजाग्र्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम्" मनुः। [कटुकायां राजनि०।

द्विजाङ्गी स्त्री द्विजस्य दन्तस्याङ्गमिव मूलमस्याः ङीप्।

द्विजाति पु० द्विः जातिर्जन्म यस्य। १ब्राह्मणे अमरः। २ब्राह्मणक्षत्रियवैश्येषु। "शूद्राद्द्विजातिभिर्जातो न भूमेर्भागमर्हति" स्मृतिः "ब्राह्मणक्षत्रियविशस्त्रयोवर्णा द्विजातयः। चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो, नास्ति तु पञ्चमः" मनुः। तेषां द्विर्जन्मवत्त्वं द्विजशब्दे दृश्यम्। ३अण्डजे मेदि०। ४दन्ते च

द्विजानि पु०द्वे जाया यस्य निङ्। द्विभार्य्ये "अन्तर्योनेव चरति द्विजानिः" ऋ०१०।१०१।११

द्विजायनी स्त्री द्विजः अय्यते ज्ञायतेऽनया अय–गतौ गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वात् ल्युट् ङीप्। यज्ञोपवीते त्रिका०।

द्विजालय पु० ६त०। १वृक्षस्ये खगालये कोटरे शब्दच० २नीडे। ३द्विजानां गृहे च।

द्विजिह्व पुंस्त्री० द्वे जिह्वे यस्य। सर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। तेषां द्विजिह्वत्वकथा भा० आ० ३४अ० यथा "अथ सर्पानुवाचेदं सर्वान् परमहृष्टवत्। इदमानीतममृतं निक्षेप्स्यामि कुशेषु वः। स्नाता मङ्गलसंयुक्तास्ततः प्राश्नीत पन्नगाः!। भवद्भिरिदमासीनैर्यदुक्तं तद्वचस्तदा। अदासी चैव मातेयमद्यप्रभृति चास्तु मे। यथोक्तं भवतामेतद्वचो मे प्रतिपादितम्। ततः स्नातुं गताः सर्पाः प्रत्युक्त्वा तं तथेत्युत। शक्रोऽप्यमृतमाक्षिप्य जगाम त्रिदिवं पुनः। अथागतास्तमुद्देशं सर्पाः सुधार्थिनस्तदा। स्नाताश्च कृतजप्याश्च प्रहृष्टाः कृतमङ्गलाः। यत्रैतदमृतं चापि स्थापितं कुशसंस्तरे। तद्विज्ञाय हृतं सर्पाः प्रतिमायाकृतञ्च तत्। सोमस्थानमिदं चेति दर्भांस्ते लिलिहुस्तदा। ततो द्विधाकृता जिह्वा सर्पाणां तेन कर्मणा। अभवंश्चामृतस्पर्शाद्दर्भास्तेऽथ पवित्रिणः। एवं तदमृतं तेन हृतमाहृतमेव च। द्विजिह्वाश्च कृताः सर्पा गरुडेन महात्मना"। २सूचके च त्रि० अमरः। ३खले मेदि०। ४चौरे ५दुःसाध्ये च शब्दर०। तेषां सर्पतुल्यमर्मविधत्वात्तथात्वम्। "परस्य मर्माविधमुज्झतां निजम् द्विजिह्वतादोषमजिह्मगामिभिः"। "तमिद्ममाराधयितुं सकर्णकैः कुलैश्च भेजे फणिनां भुजङ्गता" माघः।

द्विजेन्द्र पु० द्विज इन्द्र इव उपमितसमा०। १द्विजश्रेष्ठे ६त०। २चन्द्रे ३कर्पूरे च "द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसं श्रिया" माघः।

द्विजेश पु० ६त०। १गरुडे २चन्द्रे हेमच० ३कर्पूरे च। द्विजेश्वरादयोऽप्यत्र। "तमश्चयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम्" हरिवं० ४५अ०।

द्विजोपासक पु० द्विजमुपास्ते उप+आस–ण्वुल्। द्विजसेवके शूद्रे पारस्करनिघ०।

द्विजोत्तम पु० द्विजेषु उत्तमः। विप्रे।

द्विठ पु० द्वौ ठकारौ लेखनाकारे यस्य। १विसर्गे तस्य लेखनाकारस्य द्विठकाराकारत्वात्तथात्वम् शारदातिलक व्याख्याने राघवभट्टः। लक्षितलक्षणया २स्वाहायाम् तस्याः विसर्गशब्दवाच्यत्यागार्थकत्वात् तथात्वम् समा० द्विगुः। ३ठकारद्वये न०। [दृश्यम्।

द्वित पु० १देवभेदे २ऋषिभेदे च एकतशब्दे १४६५।६६पृ०

द्वितय न० द्वयोरवयवः संख्याया अवयवे तयप्। द्वित्वसंख्यायां "प्रसार्य्य चरणद्वितयं तयोर्यस्य युतिर्भवेत्। "दृश्यन्ते पञ्चदशभिराषाढाद्वितयं तथा"। "कटाहद्वितयस्येव संपुटं गोलकाकृति" सू०सि० द्वादशवारवश।

२द्वित्वसंख्याविशिष्टे त्रि० अस्य जसि वा सर्वनामता द्वितये द्वितयाः । "कृशानुमतोः किमन्तरं यदि वायौ द्वितयेऽपि तेऽचलाः" किरा० "अधिकं शुशुभे शुभंयुना द्वितयेन द्वयमेव सङ्गतम् । पदमृद्धमजेन पैतृकं विनयेनास्य नवञ्च यौवनम्" रघुः । अस्य स्त्रीत्वमपि उभयत्र ङीप् ।

द्वितीय त्रि० द्वयोः पूरणः तीय । द्वित्वसंख्यापूरणे तस्याः ङित्सु वा सर्वनामकार्य्यम् । "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" श्रुतिः । "द्वितीयगामी न हि शब्द एष नः" रघुः "मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्" मनुः २पत्नी पु० त्रिका० । ३भार्य्यायां स्त्री टाप् अमरः । चन्द्रस्य द्वितीयकलायाः सूर्य्यकिरणप्रवेशनिर्गमयोर्व्याप्ये क्रियारूपे तदुपलक्षिते कालभेदे वा ४तिथिभेदे स्त्री तस्याः व्रताद्यङ्गकालनिर्णयः कालमा० दर्शितो यथा

"प्रथमद्वितीयादीनां पञ्चदशकलानां क्रमेण चन्द्रमण्डलप्रवेशनिर्गमनाभ्यां शुक्लकृष्णपक्षयोः प्रतिपद्द्वितीयादिनामधेयास्तिथयो भवन्ति । तत्र प्रतिपदि योऽभिनिर्णयः पूर्वप्रकरणेऽभिहितः स एवोत्तरासु सर्वासु तिथिषु साम्येन सञ्चारयितव्यः । विशेषांस्तु तत्र तत्राभिधास्ये । प्रतिपदि दैवं पित्र्यं च व्यवस्थापितम् । दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्देनैव संगृहीताः । पित्र्यं द्विविधम् । एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तियुक्ता या सैव तिथिरनुष्ठानाङ्गत्वं सर्वैरभिप्रेतम् । कर्मकालस्य द्विविधः मुख्यो गौणश्चेति । तद्यथा एकभक्ते मध्याह्नो मुख्यः । सायाह्नपर्य्यन्तो गौणः । तिथिव्याप्तिर्द्विविधा स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । यदा सङ्गवपर्य्यन्तामावास्या तदानीं तत्परदिने मध्याह्नो मुख्यश्चैव प्रतिपदा व्याप्तो भवति । यदा त्वपराह्णादिमारभ्य तिथिक्षयवशात्परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपद्भवति । तदा पूर्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानस्वीकारे सति मध्याह्ने तदैवानुष्ठेयत्वात्तत्र स्वाभाविकप्रतिपद्व्याप्त्यभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपद्व्याप्तिः स्वीकृता । एवं च सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वत्र तावन्मात्रनिर्णयदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिमात्रमितरेभ्यः प्रबलमिति निर्णीयते । तदनुसारेण द्वितीयाया अपि निर्णय उपवासादौ दैवे, एकोद्दिष्टादौ पैत्र्ये च कर्मकालव्याप्तियुक्ताः स्वीकर्त्तव्याः । उपवासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये दर्शितः । "शुक्लान् वा यदि वा कृष्णान् प्रतिपत्प्रभृतींस्तिथीन् । उपोष्यैव बलिं दत्त्वा विधिनेत्यपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति । उपवासस्याहोरात्रः कर्मकालः । तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । तदसम्भवे खण्डतिथिर्ग्राह्येति निरूप्यते । तत्र च सूर्य्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति । उत्तरदिने चास्तमयादर्वाक् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति सेयमुभयविद्धा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततो न्यूनत्वं तदेतत् पैठीनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेध्यतिथेस्तु त्रिमुहूर्त्तसद्भावोऽपेक्षित इति "त्रिमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्चेत्यनेन सुमन्तुवचनेन दर्शितम् । उदयास्तमययोरेव वेध इत्ययमर्थः "उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः । एवञ्च सति यथोदाहृते पूर्वविद्धोत्तरविद्धे ये द्वितीये तयोरुत्तरविद्धा द्वितीयोपोष्या युग्माग्निवाक्ये नान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरविद्धायाः प्राशस्त्याभिधानात् । यद्यप्युपोष्यत्वं साक्षान्नाभिहितं तथापि कर्मान्तरविशेषस्यानुपादानात् उपवासविषयत्वं परिशिष्यते । तथाहि । न तावत् पित्र्यविषयत्वं सम्भवति व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य खर्वादिशास्त्रस्य च दैवपित्र्यविषयत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । नाप्येकभक्तनक्तविषयत्वं तयोर्मध्याह्नप्रदोषव्याप्त्यधीनत्वेन युग्मादिशास्त्रानधीनत्वात् । अयाचितस्य तूपवासवदनुष्ठेयत्वेन न पृथग्विषयत्वं न च दानादिविषयत्वम् दानादेः पौर्वाह्णिकतिथौ कर्त्तव्यतया निर्णीतत्वात् । अत उपवासविषयत्वं परिशिष्यते । कदाचिदेकभक्तादितिथौ युग्मादिशास्त्रस्य संवादो भवति । तदा [illegible] भवतु । न वयं वारयामः । वचनान्तरे तु युग्मादिशास्त्रस्योपोष्यत्वं साक्षात् प्रतीयते । तथा च प्रतिपत्प्रकरणे प्रतिपदमावास्यायुग्मस्योपोष्यत्ववचनमुदाहृतम् । तत्रापि युग्माभिप्रायेणैव द्वितीयायाः परविद्धायाः उपोष्यत्वं भृगुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तराभ्यां दर्शितम् । "एकादश्यष्टमी षष्ठी द्वितीया च चतुर्दशी । त्रयोदशी चतुर्थी च उपोष्याः स्युः परान्विताः" इति । यदा पूर्वेद्युरुदयमारभ्य परेद्युरुदयस्योपरि त्रिमुहूर्त्तं वर्त्तते । तदा

पूर्व्वेद्युरेवोपवासः । न चोदाहृतेन परान्विता इति वचनेन विरोधः शङ्कनीयः परान्वितापूर्व्वान्वितयोः अखण्डयोः खण्डयोरस्य वचनस्य नियामकत्वात् । न चात्र परान्वितत्वं प्रसक्तमस्ति । पूर्व्वस्य दिनस्य सम्पूर्णतिथित्वात् सम्पूर्णखण्डयोः सम्पूर्णस्यासन्देहत्वेन प्रबलत्वात् । असञ्जातविरोधित्वकर्म्मकालव्याप्तिभ्यां पूर्व्वदिनस्यैव प्राबल्यम् । तस्मात्तत्रैवोपवासः । ननु पूर्व्वोपवासं प्रतिषेधति व्यासः "तृतीयया युता कार्य्या द्वितीया न तु पूर्व्वयेति" नैवम् अस्य वचनस्य खण्डतिथिविषयत्वेन संपूर्णतिथावप्रवृत्तेः । खण्डतिथिविषयत्वञ्च पूर्व्वया युता नैव कार्य्येत्यभिधानादवगम्यते । ननु खण्डतिथावपि द्वितीया पूर्व्वविद्धैवोपोष्या "प्रतिपत्सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपद्युता" इत्यापस्तम्बेन प्रतिपद्द्वितीययोर्युग्मत्वाभिधानात् । एतदेव वचनमुपजीव्य कृष्णप्रतिपत्परविद्धैवोपोष्येति पूर्व्वं निर्णीतं तर्हि द्वितीयापि क्वचित् पूर्व्वविद्धा भवतु तदुक्तं स्कन्दपुराणे "प्रतिपत्सम्मुखी कार्य्या या भवेदापराह्णिकी । पूर्व्वाह्णिकी च कर्त्तव्या द्वितीया तादृशी विभो !" इति । तादृशी सम्मुखी पूर्व्वयुतेत्यर्थः । पूर्व्वेद्युरुदये मुहूर्त्तं परित्यज्यावशिष्टपूर्व्वाह्णसम्बन्धिनी यदा भवति तदा वेधकारिण्याः पूर्व्वतिथेः मुहूर्त्तत्रयाभावेन वेद्धुमसामर्थ्यात् स्वयं खण्डापि सती सम्पूर्णवत् तत्रोपवासे युज्यते । अत्र द्वितीया नवधा भिद्यते पूर्व्वेद्युरुदयमारभ्य प्रवृत्ता१ प्रातरुदयं परित्यज्य प्रवृत्ता२ पूर्व्वाह्णं सर्व्वं परित्यज्य प्रवृत्तेति३ तयोर्भेदास्तेष्वेकैकस्य परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तत्वतदूनत्वन्यूनत्वैस्त्रैविध्ये सति मिलित्वा नवविधत्वं सम्पद्यते । अथ पूर्व्वेद्युरुदयमारभ्य प्रवृत्तायाः सम्पूर्णत्वेन परेद्युर्मुहूर्त्तत्रयत्वतदूनत्वान्यूनत्वेषु त्रिष्वपि पक्षेषु विवादाविषयत्वात् पूर्व्वत्रैवोपवासो युक्तः । उदयं परित्यज्य कियत् पूर्व्वाह्णभागं प्रक्रम्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तायां सत्यपि परयुतोपवासशास्त्रे तां परित्यज्य पौर्व्वाह्णिकवचनेन पूर्व्वेद्युरेवोपवासो विधीयते । परेद्युस्त्रिमुहूर्त्तन्यूनत्वे तु वेधकारिण्यास्तृतीयायाः सत्यपि वेद्धुं सामर्थ्ये वेध्याया द्वितीयायास्त्रिमुहूर्त्तत्वाभावेन वेधयोग्यत्वाभावात् तत्रोपवासो न प्रसक्तः । अतः परिशेषात् पूर्व्वाह्णवाक्याच्च पूर्व्वत्रैवोपवासः । पूर्व्वेद्युः पूर्व्वाह्णं सर्व्वं परित्यज्य प्रवृत्तायाः परेद्युस्त्रिमुहूर्त्ततयोभयत्र तिथिसत्त्वात् कुत्रोपवास इति सन्देहे सति व्यासेनोत्तरविधानात् पूर्व्वदिननिषेधाच्चोत्तरत्रोपवासः । न चात्र शुक्लकृष्णव्यवस्था शङ्कनीया । युग्मवाक्ये शुक्लकृष्णपक्षसाधारण्येन परदिनविधानात् कृष्णपक्षेऽपि तत्प्रवृत्तौ बाधाभावाच्च । अन्ययोस्तु पक्षयोः पूर्व्ववद्वेधानर्हत्वेन पूर्व्वेद्युः पौर्व्वाह्णिकत्वाभावेऽपि परिशेषादापस्तम्बोक्तयुग्मवाक्याच्च पूर्व्वत्रोपवास इति स्थितम् । एकभक्तादिपार्व्वणश्राद्धान्तेषु कर्म्मसु द्वितीयाप्रयुक्तस्य विशेषस्य कस्यचिदश्रवणात् पूर्व्वोक्तन्यायो योजनीयः" ।

सा च अश्विनीकुमारयोर्जन्मतिथिः । यथाह वराहपु॰ तयोर्जन्मोपक्रमे "एतत् सर्व्वं द्वितीयायामश्विभ्यां ब्रह्मणा पुरा । दत्तं यस्मात्ततस्तेषां तिथीनामुत्तमा तिथिः । एतस्यां रूपकामस्तु पुष्पाहारो भवेन्नरः । संवत्सरं शुचिर्नित्यं सुरूपो भवेन्नरः । अश्विभ्यां ये गुणाः प्रोक्तास्ते तस्यापि भवन्ति च" । मनोरथद्वितीया तु श्रावणशुक्लद्वितीया । "मनोरथद्वितीयायां दिवा वासुदेवार्च्चनम् रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यदानं नक्तं भोजनादिकमुक्तम् ति॰त॰ विष्णुधर्म्मोत्तरे "देवमभ्यर्च्य पुष्पैस्तु धूपदीपानुलेपनैः । उच्छ्रितश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं समाहितः । नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः । अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः" । स्कन्दपु॰ "आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुष्यसंयुता । तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रकुर्व्वीत प्रीणयेच्च द्विजान् बहून् । ऋक्षाभावे तिथौ कार्य्या सदा सा प्रीतये मम" रथद्वितीया ।

भ्रातृद्वितीया लिङ्गपुराणे "कार्त्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां भ्रातृपूजनम् । या न कुर्य्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि" । तस्या इति शेषः । महाभारते "कार्त्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ! । यमो यमुनया पूर्व्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् । तस्यां निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः । यत्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनम् । दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः" । तथा "यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः" । "अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनमिति समभिव्याहृतफलश्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात् तस्य मुख्यकालोऽष्टधाविभक्तदिनस्य पञ्चमांशोऽपराह्णः "पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः पितृदेवमनुष्याणामित्यादि" इत्युक्तेः अत्र

शीतगस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्कालस्य “अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः” इति कात्यायनीयेन नियमितत्वात् वैधत्वेन शास्त्रीयत्वेन सामान्यशास्त्रप्राप्तपत्नीविषयपर्युदासावक्लृप्तिरिति। त०त० (तेन नातिप्रगे नातिसायमित्यत्र नञर्थः पर्युदासः) “तथा यमद्वितीयायां यात्रायां मरणं भवेत्”। अनध्यायद्वितीया यथा “प्रोक्ता चैषा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या। या च कोजागरे जाते चैत्रावत्याः परेऽपि या। चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत् तिथिः। पराख्येनानध्यायः पुराणैः परिकीर्त्तितः” ति० त०। “मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्मोचमात्रस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” मल०त० व्रतोपनयनविषयः। पक्षयोरित्यस्योत्तरत्र श्रुतस्य सर्वत्रान्वयः। “द्वितीया मीनधनुषोः” ज्योति०त० उक्तेः रविचन्द्रयोर्मीनधनुषोः स्थितयोस्तस्या दग्धत्वम्। चन्द्रमात्रस्थितत्वे चन्द्रदग्धत्वं केचिदिच्छन्ति “द्वितीया द्वादशी पक्षे” ज्यो०त० उक्तेस्तस्यामुत्तरस्यां दिशि योगिनी।

द्वितीयक न० द्वितीयेन रूपेण ग्रहणम् “तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा” पा० कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक्। १वैश्वादेर्द्वितीयरूपेण ग्रहणे। पक्षे तीयभागस्य लुकि द्विकमप्यत्र। द्वितीयेऽह्नि भवः कन्। २द्वितीयदिनभवे रोगे पु०

द्वितीयत्रिफला स्त्री द्वितीया त्रिफला। गाम्भार्य्यां (गाम्भार) शब्दच०।

द्वितीयाकृत त्रि० द्वितीयं कृतम् द्वितीय+डाच् कृ—क्त। द्वितीयवारकर्षणकर्मणि क्षेत्रादौ।

द्वितीयाभा स्त्री द्वितीयेन रूपेण हरिद्रायाः आभाति आ+भा—क। दारुहरिद्रायां शब्दच०।

द्वितीयाश्रम पु० कर्म०। द्वितीये गार्हस्थ्ये आश्रमे “द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत्” मनुः “कालोह्ययं संक्रमितुं द्वितीयं सर्वोपकारक्षममाश्रमं ते” रघुः।

द्वितीयिक त्रि० द्वितीयः वृद्ध्यायशुल्कोपदारूपः पदार्थो दीयते “पूरणार्द्धाट्ठन्” पा० ठन् वृद्ध्यादिरूपेण दीयते द्वितीयो यस्मिन् तस्मिन् पदार्थे

द्वितीयिन् त्रि० द्वितीयो भागो ग्राह्यतयाऽस्त्यस्य इनि। अर्द्धभागग्राहके ऋत्विजि ऋत्विक्शब्दे १७८पृ० दृश्यम्। “षोडश षोडश द्वितीयिभ्यः” आश्व०श्रौ० ६।४।४ “द्वितीयिभ्यः ऋत्विग्भ्यः अर्द्धमेवाशीत्यर्द्धिनस्तेभ्यः” नारा०

द्वित्र त्रि० ब०व०। द्वौ वा त्रयो वा विकल्पार्थे बहु० सं-ख्येयार्थत्वे ड। द्वौ त्रयोवेत्यर्थे। “द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्!” रघुः “दैवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः” सा०द०

द्वित्व न० द्वयोर्भावः। अयमेकः अयमेक इत्यनेकैकत्वबोधरूपापेक्षाबोधजन्ये द्रव्यनिष्ठे गुणभेदे। तच्च समवायेन वस्तुद्वये प्रत्येकं तिष्ठति, पर्य्याप्तिसम्बन्धेन तु द्वयोरेव तिष्ठति न प्रत्येकम्। तदेवापेक्षाबुद्धिजन्यम् तेनैव इमौ द्वावित्यादि व्यवहारः। समवायेन प्रत्येकं द्वित्वसत्त्वेऽपि न तेन तथा व्यवहारः। औलुक्यशब्दे १५८७पृ० तदुत्पत्तिविनाशप्रकारश्च दृश्यः।

“द्वित्वादयः परार्द्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मताः। अनेकाश्रयपर्य्याप्ता एते तु परिकीर्त्तिताः। अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः। अनेकैकत्वबुद्धिर्या साऽपेक्षाबुद्धिरुच्यते” भाषा० “द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या”। “अनेकेति। यद्यपि द्वित्वादिसमवायः प्रत्येकं घटादावपि वर्त्तते तथाप्येको द्वाविति प्रत्ययाभावात् एको न द्वाविति प्रत्ययसद्भावाच्च द्वित्वादीनां पर्य्याप्तिलक्षणः कश्चन सम्बन्धोऽनेकाश्रयोऽभ्युपगम्यते। अपेक्षाबुद्धिनाशादिति। प्रथममपेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वोत्पत्तिः। ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकरूपम्। ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षम्। अपेक्षाबुद्धिनाशः ततो द्वित्वनाश इति। यद्यपि ज्ञानानां न किमपि त्रिक्षणस्थायि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्त्तिगुणनाश्यत्वात् तथाप्यपेक्षाबुद्धेस्त्रिक्षणस्थायित्वं कल्प्यते अन्यथा निर्विकल्पकाले अपेक्षाबुद्धिनाशात् अनन्तरं द्वित्वस्यैव नाशः स्यात् न तु द्वित्वप्रत्यक्षं तदानीं विषयाभावात् विद्यमानस्यैव चक्षुरादिना ज्ञानजननोपगमात्। तस्मात् द्वित्वप्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धिनाशात् कथं द्वित्वनाश इति वाच्यम्। कालान्तरे द्वित्वप्रत्यक्षाभावात्। अपेक्षाबुद्धिस्तदुत्पादिका तन्नाशस्तन्नाशक इति कल्पनात्। अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादिकं तेनैव गृह्यत इति कल्प्यते। न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वप्रत्यक्षकारणत्वमस्त्विति वाच्यम्। लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात्। अतीन्द्रिये द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनाम्। सर्गादिकालीनपरमाण्वादावीश्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति”। “अपेक्षाबुद्धिः

केचित् आहुः। अनेकेति। अयमेकः अयमेकः। इत्याकारिका इत्यर्थः। इदन्तु बोध्यं यत्रानियतैकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते। यथा सेनावनादाविति कन्दलीकारः। आचार्य्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वं मन्यन्ते। तथा च त्रित्वत्वादिव्यापिका बहुत्वत्वजातिः। सेनादौ चोत्पन्ने त्रित्वादौ त्रित्वत्वाद्यग्रहो दोषात्। इत्थञ्च इतरतो बहुलेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तावत्याभावादित्यवधेयम्" मुक्ता०।

उप० वृत्तौ विशेषः कश्चिदुक्तो यथा

"तदयं द्वित्वाद्युत्पादविनाशक्रमः। समानजातीययोरसमानजातीययोर्वा द्रव्ययोश्चक्षुःसन्निकर्षे सति तद्गतैकत्वसंख्ययोर्यत्सामान्यमेकत्वत्वं तयोर्निर्विकल्पकानन्तरं तद्विशिष्टगुणबुद्धिरुत्पद्यते सैव चापेक्षाबुद्धिस्तया तयोर्द्रव्ययोर्द्वित्वमुत्पद्यते, उत्पन्नस्य च द्वित्वस्य यत्सामान्यं द्वित्वत्वं तदालोचनेनापेक्षाबुद्धेर्नाशो द्वित्वत्वविशिष्टद्वित्वगुणविषया विशिष्टबुद्धिश्चैकदा भवति, तदनन्तरक्षणे च द्वित्वगुणस्यापेक्षाबुद्धिविनाशः द्वे द्रव्ये इति द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानञ्च युगपदुत्पद्यते, ततस्तस्माद् द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् संस्कारः। तदयं संक्षेपः उत्पत्स्यमानद्वित्वाधारेन्द्रियसन्निकर्षस्तत एकत्वगुणगतसामान्यज्ञानं तत एकत्वत्वसामान्यविशिष्टैकत्वगुणद्वयालम्बनापेक्षाबुद्धिस्ततो द्वित्वगुणोत्पत्तिस्ततस्तद्गतसामान्यस्य ज्ञानं ततस्तत्सामान्यविशिष्टद्वित्वगुणज्ञानं ततो द्वित्वगुणविशिष्टद्रव्यज्ञानं ततः संस्कार इतीन्द्रियसन्निकर्षमारभ्य संस्कारपर्य्यन्तमष्टौ क्षणाः। विनाशक्रमस्तु एकत्वत्वसामान्यज्ञानस्यापेक्षाबुद्धितो विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धेर्विनाशः द्वित्वत्वसामान्यज्ञानस्य च द्वित्वगुणबुद्धितो विनाशः द्वित्वगुणबुद्धेश्च द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानात् तस्य च संस्कारात् विषयान्तरज्ञानाद्वेति। नन्वेकत्वज्ञानात्तद्विशिष्टद्रव्यज्ञानमेव कथं नोत्पद्यते तत्सामग्रीसत्त्वात् न हि गुणज्ञाने सति द्रव्यज्ञाने विलम्बोऽस्ति तथा च तत एवापेक्षाबुद्धेर्विनाशे तन्नाशाच्च तदनन्तरक्षण एव द्वित्वनाश इति द्वे द्रव्ये इति विशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वविनाशापत्त्या द्वित्वविशिष्टद्रव्यज्ञानस्यानुत्पत्तिरेवेति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तिसामग्र्यनभिभूताया एवापेक्षाबुद्धेर्द्रव्यविशिष्टज्ञानजनकत्वनियमात् फलबलेन तथाकल्पनात्। ननु तथापि स्वजनितसंस्कारेणैवापेक्षाबुद्धिविनाशे पुनः स दोषस्तदवस्थ एव, द्वित्वविशिष्टज्ञानपूर्वक्षण एव द्वित्वनाशस्य सम्भवादिति चेन्न केवलगुणज्ञानस्य संस्काराजनकत्वात् न हि केवलो गुणः क्वापि स्मर्य्यते, सर्वत्र द्रव्योपरागेणैव गुणस्मरणात्. ननु भवत्वेवं तथापि विशिष्टबुद्धिकालेऽपि द्वित्वनाशे विशिष्टप्रतीत्यनुदयस्तदवस्थ एव न हि वर्त्तमानावभासिनी विशिष्टप्रतीतिर्विशेषणनाशकाले सम्भवति तथाऽदर्शनादिति चेन्न विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदुभयासंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्याः प्रकृतेऽपि सम्भवात्। यदि तु विशेषणेन्द्रियसन्निकर्षोऽपि कल्प्यते तदा पूर्वक्षणे तस्यापि सत्त्वात् पूर्वक्षणवर्त्तिन एव सन्निकर्षस्य कारणत्वेनाभ्युपगमात्, विशेषणं विशिष्टज्ञानागोचरोऽपि सम्भवति, विशिष्टज्ञानजनकज्ञानविषयत्वमात्रमेव हि विशेषणत्वे तन्त्रं नतु विशिष्टज्ञानविषयत्वमपि। उपलक्षणसाधर्म्यं विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्नापत्त्याव्याप्तिसामानाधिकरण्यस्य विशेषणत्वे तन्त्रत्वात् उपलक्षणन्तु तद्व्यतिरेकेणापि, एवं यदा देवदत्तगृहे काकस्तदा काको विशेषणं, यदा तु उपरि भ्रमन् भ्रमन् तदोपलक्षणम्। एवं इति रूपवति रस इत्यादौ रूपादेरपि विशेषणत्वापत्तिरिति चेन्न इष्टत्वात्. तर्हि तथापि रसोऽस्तीति चेन्न विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानावश्यकत्वात् न हि विशेषणं विशिष्टसत्तायां तन्त्रम्। द्वित्वनाशकाले विशेषणसम्बन्धो नास्ति कुतो विशिष्टज्ञानम् इति चेन्न अतद्व्यावृत्तेः वैशिष्ट्यार्थत्वात्, तज्ज्ञानन्तु तत्रापीति न किञ्चिदनुपपन्नमित्याचार्य्याः। एवं द्वित्वोत्पत्तिविनाशवत् त्रित्वोत्पत्तिविनाशावप्यूहनीयौ। द्वित्वमपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यम्, आश्रयनाशविरोधिगुणान्तराभावे गुणस्य सतोऽविनाशित्वात् चरमशब्दवत् चरमज्ञानस्यादृष्टनाशनाश्यत्वात्। क्वचिदाश्रयनाशादपि नश्यति यत्र द्वित्वाधारावयवकर्म्मसमकालैकत्वसामान्यज्ञानम्, तद्यथा आश्रयकर्म्मानन्तरोत्पन्ने विभागापेक्षाबुद्धी संयोगनाशगुणोत्पत्ती द्रव्यनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने तत्र द्रव्यनाशाद्द्वित्वनाशः, सामान्यज्ञानादपेक्षाबुद्धिनाशः, अपेक्षाबुद्धिनाशस्य द्वित्वनाशसमानकालत्वात् कार्य्यकारणभावाभावात्। यदा तु द्वित्वाधारावयवकर्मापेक्षाबुद्ध्योर्यौगपद्यं तदा द्वाभ्यामाश्रयनाशापे-

त्वापेक्षाबुद्धिनाशाभ्यां द्वित्वनाशः, तद्यथा अवयवकर्मापेक्षाबुद्धी विभागोत्पत्तौ संयोगनाशद्वित्वसामान्यज्ञाने द्रव्यनाशापेक्षाबुद्धिनाशौ ताभ्यां द्वित्वनाशः प्रत्येकं कारणत्वात्। इयञ्च प्रक्रिया प्राचां वैशेषिकानामपरेषां परस्परमुपपद्यते स एव च पक्षः प्रामाणिकः। ननु द्वित्वत्रित्वादीनां सामान्यगुणत्वे कथं कार्यवैलक्षण्यं, द्वाभ्यामेकत्वाभ्यां द्वित्वं, त्रिभिरेकत्वैस्त्रित्वमिति चेन्न एकत्वे द्वित्वाद्यभावात्, अवधारितकारणतत्वमेव द्वित्वत्रित्वादिकं तत्त्वमिति चेन्न द्वित्वाद्युत्पत्तेः पूर्वं तत्र द्वित्वाद्यभावात् तत्रापि कारणचिन्तायां अनिवारणात् अपेक्षाबुद्धावेकत्वेषु च तादृशविशेषस्यानुपलभ्यबाधितत्वात् फलबलेन तत्कल्पने वा द्वित्वादिव्यवहारोऽपि तत एवास्तु किं द्वित्वादिना, अदृष्टविशेषादिनैव इति चेदेवं सति द्वित्वादिघटावयवाऽपि सामग्र्या कदाचिन्निजं घटाद्युत्पद्येतेत्यनियमप्रसङ्गः इति चेत् उच्यते प्रागभावविशेषादिविशेषोपपत्तेः। तद्यथा सामग्र्या पाकजानां रूपरसगन्धस्पर्शानामिव। प्रागभावोऽपि साधारण एवेति चेन्न स्वस्वप्रागभावस्यैव कार्यं प्रति कारणत्वावधारणात्। यदा पुनरपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वं द्वित्ववर्ज्जितया त्रित्वमिति नेयम्, (अव्यवस्था) शतं पिपीलिकानां तथा कृतमित्यादौ, अवधारितकारणाभावे द्वित्वं नावश्योत्पद्यते तथा च नोचतात संख्याव्यवहारोऽद्रष्टव्यः। सेनावनादौ नियतापेक्षाबुद्ध्यभावाद्बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु शतसहस्रादिसंख्येति श्रीधराचार्याः। एवं सति शतसहस्रादिकोटिकस्तत्र संशयो न स्यात् न स्याच्च बहुतो बहुतरा सेनेति नैयायिकोदयनाचार्याः। अत्रैवं बोधनीयं त्रित्वादिपरार्द्धपर्यन्ता संख्यैव बहुत्वम्, तद्भिन्नं वा संख्यान्तरम्, नाद्यः सेनादावपि शतसहस्रादिसंख्योत्पत्तिनियमात्, न द्वितीयः त्रित्वादिभिन्नस्य बहुत्वस्याननुभवात् तथा च प्रतिनियतैकत्वानामनपेक्षाबुद्धिजनितशतादिसंख्यैव बहुत्वं शतादिव्यक्तिस्तु तत्र न भवति तादृशव्यञ्जकाभावात्। वयन्तु ब्रूमः त्रित्वादिसमानाधिकरणं संख्यान्तरमेव बहुत्वं त्रित्वादिजनकापेक्षाबुद्धिजन्यं प्रागभावभेदादेव भिद्यते अथान्यथा बहवस्सन्ति शतं वा सहस्रं वेति विनिगमना न स्यादिति। यथैकद्रव्ये महत्त्वं दीर्घत्वञ्च तथैकमेवाधिकरणे त्रित्वादिकं बहुत्वञ्च, भवति हि शतं वा सहस्रं वा चूतफलान्यानयामीति प्रश्ने बहुत्वमात्रमानीयन्तां किं विशेषजिज्ञासयेति। एवञ्च द्वित्ववर्ज्जितापेक्षाबुद्ध्या त्रित्वं त्रित्ववर्ज्जितापेक्षाबुद्ध्या चतुष्ट्वमेवमुत्तरोत्तरम्। बहुत्वोत्पत्तौ तु नापेक्षाबुद्धौ पूर्वपूर्वसंख्याविशिष्टत्वनियमः, अतएव सेनावनादिषु बहुत्वमात्रमुत्पद्यते न तु संख्यान्तरं संशयस्तु शतकोटिकोऽपि भवत्येवेति"।

द्विदण्डि अव्य० द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे इच् समा०। दण्डद्वययुक्ते प्रहरणे। तिष्ठद्गुप्रभृ इच् प्रत्ययः समासान्त इच्कः बहुव्रीहौ अव्ययीभावात् अव्ययत्वम् तेन न द्विदण्डा प्रकृतिरिति। न वा प्रहरणे इच्कः यामादौ वाच्योऽपि अव्ययीभावः।

द्विदण्ड्यादि पु० प्रहरणार्थे इच्समासान्तनिमित्ते पा० ग० उक्ते शब्दगणभेदे स च गणोक्तो यथा "द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभयाञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आढ्यपदि सपदि निकुच्यकर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासि"। [पशुपतिनयञ्चः इमादौ स्त्रियां ङीप्।

द्विदत् त्रि० द्वौ दन्तावस्य वयसि दतृ आदेशः। द्विदन्तो-

द्विदल त्रि० द्वे दले यस्य। द्विधाखण्डिते १दर्भपत्रादौ "संसजत दारवं पात्रं द्विदलान् रेणुकान् बहून्" हरिवं० २द्विपत्रयुक्ते कमले तत्र सुषुम्नानाडीमध्ये भ्रूमध्यस्थितं (हक्ष) वर्णयुक्तं षट्पद्मान्तर्गतम् आज्ञाख्यं चक्रम्। द्विःपत्रादयोऽप्यत्र "द्विःपत्रे कोष्ठगारे द्विगुणदलदले द्वादशान्ते च तुर्ये"तन्त्रम् आज्ञाचक्रशब्दे ६४२ पृ० दृश्यम्। द्विधा दल्यते दल—कर्मणि क। (डाल) ख्याते १पदार्थे पु०।

द्विदश त्रि० द्व्यधिका द्विरावृत्ता वा दशसंख्या येषाम् "संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" पा० संख्येयार्थत्वात् डच् समा०। "द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः" पा० अबहुव्रीहौ इत्युक्तेर्न आत्। द्विरावृत्त दशसंख्यायुते। "द्विःपत्रे कोष्ठगारे द्विदशदलदले" तन्त्रम्

द्विदाम्नी स्त्री द्वे दामनी बन्धनसाधने अस्याः सख्यन्तत्वात् ङीपो विकल्पे पक्षे डापः प्राप्तौ "दामहायनान्ताच्च" पा० ङीपेव। द्विरज्जुबन्धनयोग्यायां दुष्टायां स्त्रियां गवि।

द्विदिव पु० द्वाभ्यां दिवा दिनाभ्यां निर्वृत्तादि तद्धितार्थे द्विगुः "कालाट् ठञ्" तस्य लुक् द्विगुः। द्विदिनसाध्ये द्विरात्रयागभेदे "द्वितीये द्विदिवाख्योऽह्नः" कात्या०

श्रौ० २२।७।४। "द्वितीये पर्वस्थाने यत्र द्वौ भवति द्वि-त्रिव द्वयोर्वाक्या तत्र" कर्कः।

द्विदेवत त्रि० द्वे दैवते यस्य बहु०। द्विदेवताके चर्वादौ "द्विदेवतोऽपि नियमसामर्थ्यात्" कात्या०श्रौ०५।१८।१० "द्विदेवतोऽपि पौष्णश्चरुः प्रपिष्टानामेव भवति तत्र श्रौ-ष्णत्वहितत्वात् पूष्णो दैवतात्वम् तत्र पूष्णो नियमेन पिष्टम् प्राप्नोति (अदन्तकत्वात्) इतरस्येन्द्रस्यानियमः" कर्कः इति पूर्वपक्षे "सर्वं पिष्टं चोभयसामर्थ्यात्" ११सू० "पूष्णः पिष्टम् इतरस्यापिष्टमिति विभिन्नप्रायेषु तण्डुलेषु पिष्टानामभावापः करिष्यते अतः याकद्वैधं नाशक्यम्" कर्कः। इन्द्राग्नि-देवताके २विशाखानक्षत्रे च द्विदैवादयोऽप्यत्र। "त्रिको-त्तराषाढयनैर्स्तैन्द्रपूर्वात्रयमन्त्राभ्युदयैव। अश्वानि नेदास्वनक्षानिकेयाद्विदैवपित्र्याहिमधामकानि" वशिष्ठः

द्विदेह पु० द्वाभ्यां देहोऽस्य। गजानने गणेशे त्रिका०। इभाननशब्दे ९८१ पृ० दृश्यम्। चरांशरद्वात्मकेषु २मिथुनकन्याधनुर्मीनाख्यराशिषु। राशिविशेषाणां द्व्यात्मकत्वं द्व्यात्मकशब्दे दृश्यम्। द्वितन्वादयोऽप्यत्र।

द्विद्वादश पु० द्वितीयः द्वादशश्च वरकन्ययोः राशिभेदः दो-षाधायकः तत्र संख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वं त्रिभाग-वेषादिवत् प्रेयम्। वरकन्याराश्योर्द्वितीयद्वादशान्यतर-रूपे वैवाहिके अशुभफलकदोषभेदे उपयमशब्दे १२४१पृ० दृश्यम्। "अनपत्यता त्रिकोणे द्विद्वादशे च दारिद्र्यमिति" दीपिका तत्र वरराश्यपेक्षया कन्याया द्वादशराशि-कत्वे तु न दोषः। "कन्यायाः द्वादशे भर्ता भर्तुः कन्या द्वितीयगा। द्विद्वादशं विजानीयात् वर्जितं त्रिद-शैरपि" विशिष्य निषेधात् "द्विद्वादशे धनस्थे धनाढ्या च कन्या रिपुके स्थिता धनवती पतिवल्लभा च" ज्यो०त० प्रतिप्रसवात्। समाहारद्विगुः। २द्वितीये धनस्थाने द्वादशे व्ययस्थाने च न०। "द्विद्वादशे खला ग्लानिम्" नी० ता०।

द्विधा अव्य० द्वि+प्रकारे धाच्। द्विप्रकारे "पङ्क्तिसंवादिनीः सेना द्विधा भिन्नाः शिखण्डिभिः"। "द्विधेव भिन्नं सरिद्वे विवस्वतः" रघुः। [क्षीरे पु० हेमच०।

द्विधागति त्रि० द्विधा गतिरस्य। १द्विप्रकारगतियुक्ते। २कु-

द्विधातु त्रि० द्वौ धातू यत्र। १धातुद्वयघटिते कांस्यरैत्यादौ २गणेशे शब्दरत्ना०। तस्य देवगजदेहद्वयघटितत्वात् तथात्वम्। [शब्दच० ३द्विस्वभावेषु मिथुनादिराशिषु पु०।

द्विधात्मक पु०न० द्विधा आत्मा यस्य कप्। १जातीकोषे

द्विधालेख्य त्रि० द्विधा लेख्यम्। १द्विप्रकारे लेखनीये २हि-न्तालवृक्षे पु० राजनि०। [रोमगुच्छे हेमच०।

द्विनग्नक पु० द्विः नग्नकः। जाभाविवानाहतमेढ्रे दुश्चर्म-

द्वि(द्वा)नवति स्त्री द्व्यधिका नवतिः वा आत्। १द्व्यधिक-नवतिसंख्यायां २तद्युक्ते च। ततः पूरणे डट् द्वि(द्वा)-नवत, तमप् द्वि(द्वा)नवतितम तत्संख्यापूरणे त्रि० डटि स्त्रियां ङीप्।

द्विनिष्क त्रि० द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् तद्धितार्थद्विगुः ततः ठञ् तस्य नित्यं लुकि प्राप्ते "द्वित्रिपूर्वान्निष्कात्" पा० तस्य वा लुक्। द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीते पक्षे ठञः श्रवणे "परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः" पा० उत्तरप-दवृद्धिः। द्वैनिष्किक तदर्थे, द्वौ निष्कौ परिमाण-मस्य अण् तस्य लुक्। २द्विनिष्कतत्परिमाणयुते त्रि०।

द्विप पुंस्त्री० द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति पा—क। १गजे अमरः। "विपूर्य्य शाणखनयोदरं द्विपाः" माघः। "सास्नाद्यैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा" मनुः २नागकेशरे पु०।

द्विपक्ष पुंस्त्री द्वौ पक्षौ यस्य। १पक्षमात्रे २मासे पु०

द्विपक्षमूली स्त्री द्विधा पक्षमूली। दयालौ "द्विपक्षमूली क्षीरतगरमधूद्राक्षपरिचनघुविषकुष्ठाख्याद्विरात्राधिकम्" सुश्रु०। दयालु च दयालुशब्दे ३४९२ पृ० दृश्यम्।

द्वि(द्वा)पञ्चाशत् स्त्री द्व्यधिका पञ्चाशत् वा आत्। १द्व्यधिकपञ्चाशत्संख्यायां २तद्युक्ते च। ततः पूरणे डट् द्वि(द्वा) पञ्चाश, तमप् द्वि(द्वा) पञ्चाशत्तम तत् संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां डटि ङीप्।

द्विपण्य त्रि० द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीतं "पणपादमाषशताद्यत्" पा० यत्। द्वाभ्यां पणाभ्यां क्रीते

द्विपत्रक पु० द्वे पत्रे अस्य संज्ञायां कन्। १चपलाकन्दे पारस्करनिघण्टुः २द्विदलकमात्रे वा कप्।

द्विपथ न० द्वयोः पथोः समाहारः समा०द्वि० अच्समा०। (दोमाथापथ) १द्वयोः पथोः समाहारे। द्वौ पन्थानौ यत्र। २मार्गद्वययुक्ते देशादौ त्रि०।

द्विपद पु० द्वे पदे यस्य। "द्विपदे च चतुर्भेदा अदैवपक्षि-राक्षसाः" १प्रश्नसारोक्ते मनुष्यादौ। २द्विपदवर्जिते समासे पु०। ३राशिभेदे च "मिथुनतुलाघटकन्या द्विपदाख्याश्चा-पपूर्वभागश्च" ज्यो०त० "द्विपदवर्गाः सर्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः" ज्यो०त०। समा०द्वि०। ४पदद्वये न०। ५पदद्व-यात्मके वास्तुमण्डलस्थे कोष्ठभेदे।

द्विपदा स्त्री द्वौ पादावस्य "संख्यासुपूर्वस्येति" पा० पादस्यान्त्यलोपः "टाबृचि" टापि पादः पद्भावः । द्विपदयुक्तायामृचि

द्विपदिका स्त्री द्वौ पादौ दण्डो यत्र वुन् स्त्रीत्वम् । द्वौ पादौ यत्र दण्डः १तदर्थे "द्वौ पादौ दण्डितो द्विपदिकां व्यवहरति द्विगुणं ददातीत्यर्थः" सि० कौ० अत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वाभिप्रायेण द्विगुणमित्युक्तमिति बोध्यम् । द्विपदी स्वार्थे क वा ह्रस्वः । २गीतिभेदे "गुरुः द्विपदिका गीतिर्लक्ष्यवेत्त्रभिधीयते" भरतः । "द्विपदिकया दिवोऽवलोक्य निःश्वस्य मालतम्" विक्रमो० ।

द्विपदी स्त्री द्वौ पादौ यस्याः पादः अन्त्यलोपे कुम्भपद्या० ङीप् पद्भावः । ऋग्भेदे १द्विपदयुक्तगीतिभेदे २मात्रावृत्तभेदे च "आद्यौ षट्कलकस्तनेतत् तदनु पञ्चचतुष्कम् गुर्वन्तं द्विपदी भवतीह विंशत्यष्टकलं वृत्तम्" तल्लक्षणम् । "गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पद्यपदसि न हि पद्यसे" शत० ब्रा० १४।८।१५।१० । त्रैलोक्यात्मपादेनैकपदी भवसि त्रैविद्यरूपपादेन त्वं द्विपदी" भा० । तेन अवयवच्छेदवाचित्वाभावात् टाबन्तोऽस्य न भवति गायत्र्यास्त्रिपादत्वात् इति वक्ष्यम् ।

द्विपर्णी स्त्री द्वे पर्णे यस्याः जातित्वात् ङीप् । १वनकोलवृक्षे रत्नमा० । २पर्णद्वययुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

द्विपमद पु० ६त० । १हस्तिमदे २गन्धद्रव्यभेदे च राजनि० ।

द्विपात्र न० द्वयोः पात्रयोः समाहारः समा० द्वि० पात्रान्त ङीप् । पात्रद्वये । तद् हरति आवहति वा "द्विगोष्ठंश्च" पा० ष्ठन् यत्ने च द्विपात्रिक द्विपात्रीण यत्ने ठञ् तस्य आध्यर्द्धेति लुकि द्विगोरिति ङीपि प्राप्ते पात्रादित्वात् न ङीप् । द्विपात्रहारके तद्वाहके च ।

द्विपाद् पु० द्वौ पादौ यस्य वेदे नान्त्यलोपः । वानरादौ पशुभेदे "यद्वो द्विपादः पशवश्चैवं तरन्ति" शत० ब्रा० ६।८।२।५। २गणभेदे "एकपादा द्विपादाश्च तथा त्रिशिरसोऽपरे" हरिवं० १६९अ० मातामहोक्तौ । लोके तु अन्त्यलोपः द्विपाद् इत्येव । पादद्वययुक्ते मनुष्यादौ ।

द्विपाद्य त्रि० द्वौ पादौ परिमाणमस्य "पणपादमाषशताद्यत्" पा० यत् पादः पदिति न, यलोपस्य स्थानिवत्त्वात् "पद्यत्यतदर्थे" पा० इत्यपि न प्रागवकृत्तस्य तत्र ग्रहणात् । १द्विपादपरिमाणयुते दण्डप्रायश्चित्तादौ २द्विगुणदण्डे अमरः । तत्र पादशब्दस्य गुणवाचित्वात् द्विगुणपरतेति बोध्यम् ।

द्विपाधिप पु० ६त० । १ऐरावते २गजश्रेष्ठे च "तत्पूर्वद्वयस्य द्विपाधिपाः" माघः । गजाधिपादयोऽप्यत्र ।

द्विपायिन् पु० द्वाभ्यां मुखशुण्डाभ्यां पिबति पा-णिनि । गजे शब्दर० स्त्रियां ङीप् ।

द्विपास्य पु० द्विपस्यास्यमिवास्यमस्य । गणेशे । शब्दरत्ना० ।

द्विपुट पु० द्वे पुटे यत्र । उभयत्र तनुत्वके दलभेदे पार-

द्विपुरुष त्रि० द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य तद्धितार्थे द्विगुः "प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्" पा० मात्रचो लुक् । पुरुषद्वयप्रमाणयुक्ते स्त्रियां वा ङीप् द्विपुरुषी (षा) वा परिखा ।

द्विपृष्ठ पु० मत्स्यपत्ये राजभेदे हेमच० ।

द्विबन्धु पु० द्वयोर्लोकयोर्बन्धुः । द्वयोर्लोकयोर्बन्धौ वह्नौ । "स द्विबन्धुर्वैतरणः" ऋ० १०।६१।१७

द्विभाव त्रि० द्वौ भावौ यस्य । द्विप्रभावयुक्ते ततः ब्राह्मणा० भावे कर्मणि च ष्यञ् । द्वैभाव्य द्वित्वे न० ।

द्विभूम त्रि० द्वे भूमी यत्र अच्समा० । भूमिद्वययुक्ते प्रासादादौ (दोतला)

द्विमातृ पु० द्वे मातरौ यस्य सर्वाशब्दविधेरनित्यत्वात् न कप् । १गणेशे हेमच० । कप् द्विमातृकोऽप्यत्र । २जरासन्धे च

द्विमातृज पु० द्वाभ्यां मातृभ्यां जायते जन-ड । १गणेशे द्वैमातुरशब्दे दृश्यम् । २जरासन्धनृपे च जरासन्ध-शब्दे ३०६० पृ० दृश्यम् ।

द्विमात्र पु० द्वे मात्रे उच्चारणकालभेदोऽस्य । दीर्घस्वरे आ ई इत्यादौ "एकमात्रो भवेद्ध्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते" शिक्षा । [युक्ते ।

द्विमाष्य त्रि० द्वौ माषौ प्रमाणमस्य यत् । माषद्वयपरिमाण

द्विमास्य त्रि० द्वौ मासौ भूतः "द्विगोर्यप्" पा० यप् । मासद्वयं व्याप्य १भूते २तथाभूतवयस्के च ।

द्विमीढ पु० हस्तिनापुरकारकहस्तिनृपसुतभेदे "तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिनापुरमुत्तमम् । हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः । अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च" हरिवं० २०अ०

द्विमुख पुंस्त्री० द्वे मुखे यस्य । १मुखद्वययुक्ते राजसर्पे हला० । २मुखद्वययुक्ते त्रि० स्त्रियां स्वाङ्गत्वात् वा ङीप् । ३कृमिरोगभेदे पु० "सूक्ष्मो द्विमुखाश्चैव चर्मवेत्ति रोमजाः" सुश्रुतः । द्वे मुखाः समवाये मुखे यस्याः ङीप् । ४उभयतोमुख्यामर्द्धप्रसूतायां धेन्वां स्त्री । उभयतोमुखशब्दे १२६१ पृ० दृश्यम् "द्विमुखीगोमहासारः कपिलादानतत्पराः" काशीख० ५जलौकायां स्त्री टाप् ।

द्विमुनि अव्य० द्वौ मुनी पाणिनिकात्यायनौ वंश्यौ । "संख्या-वंश्येन" पा० अव्ययी०। तत्प्रतिपाद्यमुनिद्वये । "द्विमुनि व्याकरणस्य, विद्याविद्यावतारभेदात् द्विमुनि व्याकरणं त्रिमुन्यपि साधु" सि०कौ०

द्विमुषलि अव्य० द्वे मुषले यत्र प्रहरणे अव्ययी० द्विदण्ड्या० इच् समा०। मुषलद्वययुक्ते प्रहरणे ।

द्विमूर्द्ध त्रि० द्वौ मूर्द्धानावस्य षच् समा० । शीर्षद्वययुक्ते "महावक्त्रौ द्विमूर्द्धा च त्रिमूर्द्धा चाकृतं ऋषे" भट्टिः स्वाङ्गान्तोदात्तत्वम् स्त्रियां ङीप् । संज्ञायान्तु क्वचित् न समा० । द्विमूर्द्धन् दनुपुत्रभेदे "अभवन् दनुपुत्राश्च द-नुपक्रमे "द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिराः प्रभुः" हरिवं० ३अ० ।

द्वियजुस् स्त्री द्वे यजुषी उपधाने यस्याः ।१इष्टकाभेदे द्वे य-जुषी इव शरीरे यस्य । २यजमाने च तयोश्च शत०ब्रा० "अथ द्वियजुषमुपदधाति । इन्द्राग्नी अकामयेतां स्वर्गं लोकमियावेति तावेतामिष्टकामपश्यतां द्वियजुषमिमामेव तामुपादधातां तामुपधायाश्च प्रतिष्ठायै स्वर्गं लोकमैतां तथैवैतद्यजमानो यद्द्वियजुषमुपदधाति येन रूपेण यत् कर्म कृत्वेन्द्राग्नी स्वर्गं लोकमैतां तेन रूपेण तत्कर्म कृत्वा स्वर्गं लोकमयानीति या यद्द्वियजुर्नाम द्वे ह्येतां देवते अपश्यतां यद्वेव द्वियजुषमुपदधाति यजमानो वै द्वियजुः तद्यदाहुः । यद्वावैव यजमानो योऽसौ हिरण्मयः पुरु-षोऽथ यतमदयोऽदं रूपमिति दैवो वाऽअस्य स आत्मा-मानुषोऽयं तद्यत् हिरण्मयो भवत्यमृतं वा अस्य तद्रूपं देवरूपममृतं हिरण्मयमथ यदियं यदः कृता भवति मानुषं ह्यस्येदं रूपम्। स यदमूमेवोपदध्यात् । नेमामप-श्यिमात्रृचित्रे च्छायाश्लोकाद्यजमानः प्रेयादथ यदि मा-नुषोऽपि स्यादपि यदेवास्येदं मानुषं रूपं तदस्यैतदपाशयनपि तथेत्कामेवात्मना सर्वमायुरेति" शत०ब्रा० ७।४।२।१६ "यतो हे देवते एतामपश्यतामत एव द्वाभ्यां यजुर्भ्यामु-पधीयते । स हिरण्मयः पुरुषोऽस्य यजमानस्य दैवस्य प्रयुक्त आत्मा शरीरम्। द्वियजुरिष्टका मनुष्यत्वप्रयुक्त आत्मैतस्य हिरण्मयत्वात् पुरुषस्य दैवशरीरत्वं मनु-ष्यत्वात् द्वियजुषो मानुषशरीरात्मत्वम्" भा० । ते च यजुषी शत०ब्रा० ७।४।२।२१ उक्ते "नाके अग्ने ! उर्वे इवः"१। "नाक देवाः ! उर्वे इवः"२। इति ।

द्वियमुन अव्य० द्वयोर्यमुनयोः समाहारः "नदीभिश्च" पा० "नदीभिः संख्या प्राग्वत् समाहारे चायमिष्यते" सि०कौ० "समाहारे चेति" पा०सूत्रे चकार एवकारार्थकः समा-हारान्यसमासेऽनेन द्विगोरव्ययीभावः अव्ययीभावः" मनो०। द्वयोर्यमुनयोः समाहारे ।

द्विर पु० द्वौ रौ रेफौ नामकयद्भेऽस्य । रेफद्वयघटितभ्र-मरशब्दवाच्ये १मधुकरे २बर्बरे च ।

द्विरद पु० द्वौ रदौ प्रधानतया यस्य । १गजे अमरः २नाग-केशरे च "समनेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना" रघुः "दुग्धैरिव क्षितिभृतां द्विरदैरुदारम्" माघः ।

द्विरदान्तक पुंस्त्री० ६त० । सिंहे राजनि० स्त्रियां जाति-त्वात् ङीष् । [१सिंहे च ।

द्विरदाराति पु० ६त०। १शरभे अष्टापदे जन्तुभेदे पार०नि०

द्विरदाशन पुंस्त्री० द्विरदमश्नाति अश—भोजने ल्यु । सिंहे पार० नि० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरभ्यस्त त्रि० द्विवारमभ्यस्तः । द्विगुणिते द्विरुक्ते ।

द्विरशन न० द्विवारमशनम् । द्विवारभोजने "मुनिभिर्द्विर-शनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" कात्यायनसं०

द्विरसन पुंस्त्री द्वे रसने जिह्वे यस्य । द्विजिह्वे सर्पे हारा० स्त्रियां जातित्वात् ङीष् ।

द्विरागमन न० द्विर्द्विवारमागमनम् । विवाहात् परत्र पितृगेहात् पतिगृहे वध्वाः पुनरागमने । तत्र नक्षत्रादि तत्पालनपद्धति ज्यो०त० उक्तं यथा

"श्रीपतिपद्धतिकायां प्रचेताः "युग्मादित्यघनीरथा-दिनिवहश्लाघ्यदरारेवतीताराभाविकरोत्तिषु शुभदा-मेषालिकुम्भे रवौ । वारेष्विन्दुसितेन्दुजेज्यगुरु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ कन्यामन्मथमीनतौलिवृषभे स्याद-ङ्गनायागमः" । नारायणपद्धतौ "हस्ते चाश्विनपक्षे नेत्रात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरागमनं वध्वास्तद् द्विरागमनं विदुः" ज्योतिःसारसंग्रहे "विवाहमासि प्रथमं वध्वा आगमनं यदि । तदा सर्वमिदं चिन्त्यं यु-ग्माद्यब्दं विचक्षणैः" तत्त्वचिन्तामणौ "वत्सं कल्यपमे वर्षे सप्तरस्य द्वादशके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं यान्ति द्विरागमे" मत्स्यसूक्ते "भुक्ता पितृगृहे कन्या भुङ्क्ते स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं प्राप्नुते तस्याः नश्यन्ति कुलनायिकाः"

अत्र विहितनक्षत्रादि तत्कृ०पी० उक्तं यथा

"चरेद्योजहावमे षडाविमेषणे रवौ रवीन्द्रद्युविषोगतः शुभप्रदस्य वासरे । मघुत्तरी ऽनुयाद्दशतारके धिष्ण्य-

ष्टके द्विरागमनं मनुष्ये चरेऽस्तमपि सद्गुरुणि। दैत्येज्यो-ऽप्यभिमुखदक्षिणे यदि स्याद्गच्छेन्नूनं न शिशुगर्भिणी नवोढाः। बालश्चेत् व्रजति विपद्यते नवोढा चेद्वन्ध्या भवति च गर्भिणी त्यजगर्भा। नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः। नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्नहि। पित्र्ये गृहे चेत् कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः। भृग्वङ्गिरोवत्सवशिष्ठकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा" मु० चि० "पूर्वं नववधूप्रवेशो जाते तदनन्तरं पराहृत्यापि पितृगृहगतायामपि वध्वां वर्षेऽयुग्मेऽपि स्थितायाः पुनर्भर्तृगृहप्रवेशो द्विरागमनशब्दवाच्यः। अयं चाचारः प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति। चरेदिति। अथ वधूप्रवेशकथनानन्तरं पुनर्वधूप्रवेशं द्विरागमनं वक्ष्यमाणनक्षत्रादिषु चरेत् कुर्यात्तदा ? ओजहायने विषमवर्षे प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति। तथा घटालिमेषगे कुम्भवृश्चिकमेषस्थिते रवौ। तथा वरस्य रवीज्यशुद्धिः रवेः सूर्यस्य इज्यस्य गुरोः शुद्धिस्तयोर्योगतः। शुभग्रहस्य सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमस्य वासरे सति। मिथुनमीनकन्यातुलावृषाणामन्यतमे लग्ने शुभग्रहावलोकिते शुभयुक्ते वा सति। लघून्यश्विनीपुष्यहस्ताः ध्रुवाणि प्रसिद्धानि चराणि श्रवणादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः अश्वपौरा-श्रवस्तु मूलं मृदूनि प्रसिद्धानि एषु भेषु द्विरागमः प्रशस्त इत्यर्थः। यदाह ज्योतिषः "तिष्यादित्यमघा-रेवत्यादितिवसुश्रोण्युत्तराश्विनीरोहिण्यः शुभदाश्च युग्मवर्षे मेषालिकुम्भे रविः। कन्यामिथुनमीनमे नववधूयानं शुभे तौलिके दैत्याचार्यसितेन्दुसौम्यदिवसे शुक्रे गुरौ भास्करे" इति। ग्रन्थान्तरीय कानिचिद्वाक्यान्यधिकानि उक्तानि तानि राजमार्तण्डे चोक्तानि। "मैत्राश्विनी-धनोत्तरादितिगुरुब्राह्म्यनुराधाश्विनीमूलाहस्तकरश्रवणा-निलवह्नित्वाष्ट्रेषु शस्ते तिथौ। कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राग्मोदये भार्गवे लग्ने कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे। हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ चाषाढगं दिक्पतिं चानीता शुभयामिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्मन्दिरम्"। आषाढगान् यात्रायां वक्ष्यति। शुक्रास्तनिषेधस्तु सामान्यतो वाच्यारम्भेत्या-दिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः। यद्यपि प्राक् सामान्येन वाक्यविहिता तथाप्यावश्यकत्वे। "चैत्रे पौषे हरि-शये गुरोरस्ते नविघ्नुचे। नवोढागमनं नैव कृते पञ्च-

त्वमासु वा हिति" बादरायणवाक्यात् वधूप्रवेशः कार्यः। दैत्येज्य इति। यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिमुखः सम्मुखे गन्तव्यदिगभिमुखे गन्तुर्दक्षिणदिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा शिशुर्बालः गर्भिणी गर्भवती नवोढा नूतनपरिणीता व्रजेत्तदा बालः विपद्यते म्रियते। गर्भिणी त्यजगर्भा गर्भरहिता स्यात् गर्भस्रावती भवेत्। नूतनपरिणीता नवोढा वन्ध्या अपत्यसम्भवरहिता स्यात्। यदाह बादरायणः "अस्तङ्गते भृगोः पुत्रे तथा सम्मुखमागते। नष्टे जीवे निरंशे वा नैव संश्रावयेद्वधूः। गर्भिण्या बालकेनापि नववध्वा द्विरागमे। पदमेकं न गन्तव्यं शुक्रे सम्मुखदक्षिणे। गुर्विणी स्रवते गर्भं बालो वा मरणं व्रजेत्। नवा वधूर्भवेद्वन्ध्या शुक्रे सम्मुखदक्षिणे"। यदि शुक्रः पूर्वस्यामुदितस्तदा पूर्वदिशि गन्तुः सम्मुख एव पश्चिमां गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणां गन्तुर्वामे, उत्तरां गन्तुर्दक्षिणे स्यात्। तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न गच्छेत् किन्तु पश्चिमदक्षिणे दिशौ गच्छेत्। यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः तदा पश्चिमां गन्तुः सम्मुख एव दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः। पूर्वां गन्तुः पृष्ठे उत्तरां गन्तुर्वामः। तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात्। किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छे[त्]। "पृष्ठे भृगौ पल्लवतीं प्रयाणे कान्तां कुलीनां सुभगां करोति। वामे सुखो वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकौ खलु चाग्र शुक्रः" इति। केचिद्दीपोत्सवपर्यन्तं मखवादिनियमं विनैव वधूप्रवेशं वाञ्छन्ति। उक्तञ्च "अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे सिंहस्थे वा बृहस्पतौ। दीपोत्सवदिनेनैव कन्या भर्तृगृहं विशेत्" इति तद्देशाचारतो ज्ञेयम्। अत लग्नशुद्धिमाह बादरायणः "उपचयगते जीवे भृगौ केन्द्रमुपागते। शुभे लग्ने शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृमन्दिरम्" नगरप्रवेशे, विषयोऽदेशः आदिशब्देन ग्रामः। तस्योपद्रवे अन्यराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिना वोपद्रवे सति। गन्तव्यदिशि प्रतिशुक्रकृतो दोषो नास्ति। करपीडने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्यां विबुधा देवास्तेषां यात्रा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादियात्रा तयोः। नृपपीडने नृपात्त्रासः सन्तापात्पीडायां दुर्भिक्षादिकृतायां सत्याम् नववधूप्रवेशने नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः भर्तृगृहप्रवेशे एतेषामन्यतमभावे सति भार्गवः सम्मुखदोषकृन्नहि। यथाह बादरायणः "नवधनपुरप्रवेशो देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे।

नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो न दुष्यतीति"। नूतनवधूनां ज्ञातिगृहगमनं प्रतिशुक्रयात्रायां महान्दोषः। तद्वाक्यं प्रागुक्तम्। अथ प्रौढस्त्रीणां द्विरागमने तथा गोत्रभेदपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादान्तरमाह पित्र्ये इति। पितुरिदं पित्र्यम्। तस्मिन् पित्र्ये गृहे कुचौ स्तनौ पुष्पमृतुः तत्सम्भवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो नास्ति। उपलक्षणत्वाद्भ्रातुः श्वशुरगुरुगृहादिष्वृतुसम्भवेऽपि दोषो नास्तीति। तदुक्तं चण्डेश्वरेण "पित्र्यागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्पत्युः शुद्धिर्भवति रवेः सम्मुखो वाथ शुक्रः। तुले लग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ स्त्रीणां यात्रा भवति सफला नैधनं स्वामिभर्त्तुः" इति। भ्रातृगृहगुरुगृहादिष्वपि चैवं भवतीत्यर्थः। अथ भृग्वङ्गिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रिभरद्वाजवंशोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो नास्ति। यदाह बादरायणः "कश्यपेषु वसिष्ठेषु भृग्वत्र्यङ्गिरःसु च। भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दुष्यति" इति। अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः" न द्विरागमने, समानितवाक्ये विशेषानुक्तेः। एवं प्राक्पद्योक्तोऽप्यपवादो ज्ञेयः। केचित्तु भं तेषामाहुः। यदाह महेश्वरः "[illegible] नेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये वत्सभृग्वङ्गिरोभारद्वाजवसिष्ठकश्यपकुलोत्पन्नास्तथाऽत्रेः कुले। देशानां विप्लवे च नियतं न ग्रामेऽथवा तथा तीर्थानां गमने तथैकनगरे ग्रामे च सौम्ये तथेति"। सोमस्यापत्यं सौम्यो बुधः। बुधशुक्रयोरपि भृग्वादिगोत्रोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्ति चकारात् दुर्भिक्षाद्युपद्रवसद्भावेऽन्येषामपि यानमशुभं नास्तीत्यर्थः तच्चिन्त्यं मूलवाक्यस्यापवादरूपस्यानुपलम्भात्। किं च यथा साधारण्येन यस्यां कस्यांचिद्दिशि यात्रायां शुक्राधिष्ठितादिनिषिद्धा सा च बादरायणादिवाक्यैरपोदिता। तथा बुधसाम्मुख्ये गमननिषेधानुक्तेरपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात्। ननु "प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः। बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्त्तते" इति वसिष्ठोक्तिरेव बुधसाम्मुख्यदोषनिषेधबोधिकास्तीति। किं च "कृताय वृषभं दद्यात् स्वर्णं दद्याद्बुधाय च। ततस्तु सम्मुखजो दोषस्तद्दानादेव नश्यति" इति बुधसाम्मुख्यदोषनिराकरणार्थी अपि तदुक्तिरेवास्ति प्रमाणमिति चेन्न। सत्यम्। प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं इत्यादिवाक्यैर्बुधसाम्मु-

ख्यमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते। अतएवाचार्योऽप्यभाषि श्रीपतिना "प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्नतस्य नाश्ये-प्रहास्वाणविधौ बलौघः" इति। प्राग्वं रत्नकोशम्। नारदेनापि "प्रतीन्दुजमतं दोषं हन्तुं मन्त्री न्प्रहा न कि" इति। तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽभिहितः स शुक्रसाम्मुख्ये एव नतु बुधसाम्मुख्ये गोत्रपरिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्युक्तम्। ननु प्रतिशुक्रमित्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधस्याप्ययं परिहारोऽस्तु दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात् प्रतिशुक्रपदं तु सल्ययनां सूचयितुम् उपात्तं तदभिप्रायेण सौम्ये तथेति महेश्वरोक्तिः साधीयसीति चेन्न यद्योषोऽभिमतः स्यात् सौम्ये तथेति प्रतीमे तथेति वक्तव्यं स्यात्। तच्च नोक्तम्। किं च प्रतिशुक्रपदं सल्ययनां सूचयितुम् उपात्तमित्युक्तं तदप्ययुक्तम्। कुतः "शुक्रास्तदोषस्य मण्डव्योक्तिकादिविषयकोऽयं गोत्रादिपरिहारः। "कामं तजेद्वा प्रतिशुक्रमस्तङ्गतं च यायाद्विजिगीषुरत्रेति" श्रीपत्युक्तेः शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधास्तङ्गत्वमपि तेनैव "अस्तङ्गतेऽप्यास्फुजिति प्रयायाद्बुधो यदि स्यादनुकूलवर्त्तीति"। अनुकूलवर्त्ती यातव्यदिशोऽन्यवर्त्ती। बुधप्रातिकूल्यं तु महादोषावहमेतद्वाक्यं तैरपि प्रागभिहितम्। परन्तु बुधास्तः समीचीनो न वेति न वचनं युक्तिपद्धतिर्वा काश्चिदभ्यधायि। तस्माद्वाचनिकोऽर्थे न युक्तिः प्रभवेदिति। बुधसाम्मुख्ये गोत्रादिपरिहारो न शिरोमणिपद्धतिमारोहति। आदिशब्दात् "स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे। नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति" "एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे। विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न दुष्यति" इति। तुल्यन्यायत्वाद्भौमसाम्मुख्येऽपि विशिष्टपरिहारवचनाभावात्। किन्तु शुक्रसाम्मुख्य एव स परिहारः। सोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः। परन्तु पितृगृहर्तुमती नववधूनां "व्यस्तगते भृगोः पुत्रे" इत्यादिना बादरायणादिवाक्यात् विशेषफलागमनिमित्तात् तस्यैषां शिष्टादीनां बुधसाम्मुख्यविचारस्तु दुरापास्त एवेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम्" पी॰धा॰

ज्ञागमहिरागमादयोऽप्यत्र।

द्विरात्र त्रि॰ द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तः तद्धितार्थद्वि॰ ठञ् तस्य लुक् अच् समा॰। १रात्रिद्वयसाध्ये २यागभेदे पु॰ "एकरात्रो द्विरात्रः :" अथ॰११।८।१॰ "अह्नि

द्विरात्रः" कात्या० १५।८।२२। २मतभेदे न०। समा० द्विगुः अच् समा०। ३रात्रिद्वये न०।

द्विरात्रीण त्रि० द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तादि ख तस्य न लुक्। रात्रिद्वयसाध्ये यज्ञे ठञ्। द्वैरात्रिक तत्रार्थे

द्विराप पुंस्त्री० द्विः द्विवारमापिबति आ+पा-क। हस्तिनि शब्दमा० तस्य शुण्डेन प्रथमपानोत्तरं मुखेन पानात् द्विवारपायित्वात् तथात्वम् स्त्रियां ङीप्।

द्विराषाढ पु० "माधवादिषु षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा। द्विराषाढः स विज्ञेयः शेते तु श्रावणेऽच्युतः" स्मृतिरोक्ते मिथुनस्थरव्यारब्धशुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तमासद्वये। स चाषाढमलमासे भवति यथा "मिथुनस्थो यदा भानुरमावस्याद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे। पौर्णमास्यद्वयं यत्र पूर्वाषाढाद्वयं स्पृशेत्। द्विराषाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे" गारुडोक्ते मासभेदे च।

द्विरुक्त त्रि० द्विः द्विवारमुक्तः। १अभ्यस्ते द्वित्वप्राप्ते धात्वादौ २द्विवारं कथिते च।

द्विरूढा स्त्री द्विवारमूढा वह–कर्मणि क्त। द्विवारविवाहयुतायां पुनर्भूस्त्रियाम् हेमच०।

द्विरेतस् पु० द्वे रेतसी कारणमस्य। द्वाभ्यां पशुभ्यां रासभाश्वाभ्यां जाते १अश्वतरे गोऽजाभ्यां २जाते गर्दभे च "तद् तमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चाजस्य तस्मादेतमेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् तस्मादेष एकः सन् द्विरेताः" शत०ब्रा० ६।३।१।२३। अत्र गर्दभस्य तथात्वमुक्तमश्वतरस्य तथात्वं च लोकप्रसिद्धम्।

द्विरेफ पु० द्वौ रेफौ वाचकशब्देऽस्य। द्विरेफयुक्तभ्रमरशब्दवाच्ये १मधुकरे अमरः २वर्वरे हेमच० "मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे" "द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः" कुमा०।

द्विर्वचन न० द्विरुच्यते वच–कर्मणि ल्युट्। १द्विरुक्ते द्विःकथिते अभ्यस्ते धात्वादौ च "द्विर्वचनेऽचि" पा० "न पदान्तद्विर्वचनेत्यादि" पा०।

द्विलक्षण त्रि० द्वे लक्षणे प्रकारौ यस्य। प्रकारद्वययुते द्विधाभिन्ने "समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च। तदात्वायतिसंयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः" मनुः। द्विलक्षणः द्विप्रकारः" कुल्लू०।

द्विवक्त्र पु० द्वे वक्त्रे यस्य। १मुखद्वययुते राक्षसे २दानवभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिवं० २६२अ० नानादानवनामकथायामुक्तौ।

द्विवचन न० द्वौ द्वित्वमुच्यते अनेन वच–करणे ल्युट् कर्मधा समासः। द्वित्वबोधके पा० परिभाषिते औङ्प्रभृतिस्यादौ तसथस्प्रभृतौ च। "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमिति" पा०।

द्विवज्रक पु० द्विगुणितः वज्रः संज्ञायां कन्। षोडशकोणे गृहभेदे "वज्रोऽष्टाश्रिर्द्विवज्रको द्विगुणः" वृ०सं० ५३अ०।

द्विवर्ष त्रि० द्वे वर्षे वयोमानमस्य ठञ् तस्य लुक्। १द्विवर्षवयस्के गवादौ स्त्रियां टाप्। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ठञ् तस्य चित्तवति नित्यं लुक्। द्विवर्ष २सत्कृत्य नियोजिते ३भृते कर्मकरे ४स्वसत्ताव्याप्ते ५भाविनि च। अचेतने तु "वर्षाल्लुक् च" पा० लुक् पक्षे ख ठञ च। द्विवर्षं द्विवर्षीणं अचेतने व्याध्यादौ भविष्यति तु "वर्षस्याभविष्यतीति" पा० उत्तरपदवृद्धिः। द्विवार्षिक द्विवर्षभृतं धान्यादौ यागादौ च भविष्यति तु नोत्तरपदवृद्धिः। द्वैवार्षिक इत्येव। "अनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्युर्बान्धवा बहिः" मनुवाक्ये चित्तवत्यपि न लुक् आर्षत्वात् बोध्यम्। स्वार्थे क। द्विवर्षवयस्के त्रि० स्त्रियां टापि अतइत्त्वं द्विवर्षिका तत्रार्थे हेमच०

द्विवाहिका स्त्री द्विप्रकारं वाहयति वाहि–ण्वुल्। दोलायां शब्दमा० तस्या उभयपार्श्वैः स्वारूढस्य वाहनात्तथात्वम्।

द्विविंशतिकीन न० द्वाविंशतिकमर्हति तत्परिमाणमस्य वा ख। द्वाविंशतिकार्हे तत्संख्यापरिमिते

द्विविद पु० १वानरभेदे स च रामसेनान्तर्गतः। "मैन्दश्च द्विविदश्चापि हनूमांश्चानिलात्मजः। जाम्बवानृक्षराजश्च सुग्रीवसचिवाः स्थिताः" भा०व० २७९अ०। द्वापरयुगीये भौमद्वारस्थे २वानरभेदे च "सौभद्रारे वानरेन्द्रो द्विविदो नाम नामतः" भा०उ० १२९अ०। "वानरौ द्वौ महावीर्यौ मैन्दो द्विविद एव च। विजितौ युद्धदुर्धर्षौ जाम्बवांश्चापराजितः" हरिवं० १७४अ०। "समुद्रस्योत्तरे तीरे द्विविदो नाम वानरः। ऐकाहिकज्वरं हन्ति तस्य नामानुकीर्तनात्"।

द्विविध त्रि० द्वे विधे अस्य। द्विप्रकारे "निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना नभश्चरेणेन्धनसम्भृतेन च" कुमा०

द्विविन्दु पु० द्वौ विन्दू लेखनाकारेऽस्य। विसर्गे वर्णभेदे।

द्विविस्त त्रि० द्वे विस्ते अर्हति परिमाणमस्य वा आर्हीयः ठक् तस्य वा लुक्। विस्तद्वयार्हे तत्परिमिते पक्षे ठकोऽलुक्। द्वैविस्तिक तत्रार्थे।

[आयिनि

द्विवेद त्रि॰ द्वौ वेदावधीते वेद वा अण् तस्य लुक् । द्विवेदा-

द्विवेशरा स्त्री द्वौ वेशौ यानस्थानरूपौ राति ददाति रा—क । लघुरथे नरवाह्यायां गन्त्र्यां हारा॰ ।

द्विव्रण पु॰ द्विविधो व्रणः शाक॰त॰ । सुश्रुतोक्ते शारीरे आगन्तुके च द्विविधे व्रणे । तमधिकृत्य कृतः छ । द्विव्रणीय तदधिकारेण चिकित्सितादौ । द्विविधव्रणतत्त्वदर्शनादि सुश्रुते दर्शितं यथा "अथातो द्विव्रणीयचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । द्वौ व्रणौ भवतः शारीर आगन्तुश्चेति । तयोः शारीरः पवनपित्तकफशोणितसन्निपातनिमित्तः । आगन्तुरपि पुरुषपशुपक्षिव्यालसरीसृपप्रपतनपीडनप्रहाराग्निक्षारविषतीक्ष्णौषधशकलकपालशृङ्गचक्रेषुपरशुशक्तिकुन्ताद्यायुधाभिघातनिमित्तः । तत्र तुल्ये व्रणसामान्ये द्विकारणोत्थानप्रयोजनसामर्थ्याद् द्विव्रणीय इत्युच्यते । सर्वस्मिन्नेवागन्तुव्रणे तत्कालमेव क्षतोष्मणः प्रशमनार्थं पित्तवच्छीतक्रियावचारणविधिविशेषः सन्धानार्थञ्च मधुघृतप्रयोग इत्येतद् द्विकारणोत्थानप्रयोजनमुक्तं आगन्तु दोषोपप्लवविशेषाच्छारीरवत् प्रतीकारः । दोषोपप्लवविशेषः पुनः समासतः पञ्चदशप्रकारः प्रसरणसामर्थ्याद् यथोक्तो व्रणप्रश्नाधिकारे शुद्धत्वात् षोडशप्रकार इत्येके । तस्य लक्षणं द्विविधं सामान्यं वैशेषिकञ्च । तत्र सामान्यं रुक्, व्रण गात्रविचूर्णने व्रणयतीति व्रणः । विशेषलक्षणं पुनर्वातादिलिङ्गविशेषः । तत्र श्यावारुणाभस्तनुः शीतपिच्छिलाल्पस्रावी रूक्षश्चटचटायनशीलः स्फुरणायामतोदभेदवेदनाबहुलो निर्मांसश्चेति वातात् । क्षिप्रजः पीतनीलाभः किंशुकोदकाभोष्णस्रावी दाहपाकरागविकारी पीतपिडकाजुष्टश्चेति पित्तात् । प्रततकण्डूबहुलः स्थूलौष्ठः स्तब्धसिरास्नायुजालावततः कठिनः पाण्डुवभासो मन्दवेदनः शुक्लशीतसान्द्रपिच्छिलास्रावी गुरुश्चेति कफात् । प्रवालदलनिचयप्रकाशः कृष्णस्फोटपिडकाजालोपचितस्तुरङ्गस्थानगन्धः सवेदनो धूमायनशीलो रक्तस्रावी पित्तलिङ्गश्चेति रक्तात् । तोददाहधूमायनप्रायः पीतारुणाभस्तद्वर्णस्रावी चेति वातपित्ताभ्याम् । कण्डूयनशीलः सनिस्तोदो रूक्षो गुरुर्दारुणः शीतपिच्छिलस्रावी चेति वातश्लेष्मभ्याम् । गुरुः सदाहः उष्णः पीतः पाण्डुस्रावी चेति पित्तश्लेष्मभ्याम् । रूक्षस्तनुस्तोदबहुलः सुप्त इव च रक्तारुणाभस्तद्वर्णस्रावी चेति वातशोणिताभ्याम् । घृतमण्डाभो मीनधावनतोयगन्धिर्मृदुर्विसर्प्युष्णकृष्णस्रावी चेति पित्तशोणिताभ्याम् । रक्तो गुरुः पिच्छिलः कण्डूप्रायः स्थिरः सरक्तपाण्डुस्रावी चेति श्लेष्मशोणिताभ्याम् । स्फुरणतोददाहधूमायनप्रायः पीततनुरक्तस्रावी चेति वातपित्तशोणितेभ्यः । कण्डूस्फुरणचुमचुमायनप्रायः पाण्डुघनरक्तस्रावी चेति वातश्लेष्मशोणितेभ्यः । दाहपाकरागकण्डूप्रायः पाण्डुघनरक्तस्रावी चेति श्लेष्मपित्तशोणितेभ्यः । त्रिविधवर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफेभ्यः । निर्दहननिर्मथनस्फुरणतोददाहपाकरागकण्डूस्वापबहुलो नानावर्णवेदनास्रावविशेषोपेतः पवनपित्तकफशोणितेभ्यः । जिह्वातलाभो मृदुः स्निग्धः श्लक्ष्णो विगतवेदनः सुव्यवस्थितो निरास्रावश्चेति शुद्धो व्रण इति ।"

द्विशत न॰ द्विगुणं शतम् । शतद्वये । पूरणे डट् । २शतसंख्यापूरणे त्रि॰ । ततस्तमप् द्विशततम तत्संख्यापूरणे त्रि॰ । द्विशतेन क्रीतम् कन् । "शताच्च ठन्यतावशते" पा॰ अशतार्थ इति विशेषणात् न ठन्यतौ द्विशतक । तत्क्रीते त्रि॰ द्वयोः शतयोः समाहारः ङीप् । द्विशती शतद्वयसमाहारे स्त्री ।

द्विशतिका द्वे द्वे शते ददाति "पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्" पा॰ वुन् वुन्नन्तं स्त्रियामेव । द्विद्विशतदाने

द्विशत्य त्रि॰ द्विशतेन क्रीतम् "पणपादमाषशताद्यत्" पा॰ यत् । द्विशतेन क्रीते ।

द्विशफ पुंस्त्री द्वौ शफौ यस्य । विभक्तखुरे द्विखुरे पशुभेदे "गौरजो महिषः कृष्णः शूकरो गवयो रुरुः । द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम" भाग॰३।१०।२ "कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च" मनुः ।

द्विशरीर पु॰ द्वे चरस्थिरात्मके शरीरे अवयवे अस्य । चरस्थिरात्मके मिथुनकन्याधनुर्मीनरूपे राशिभेदे तेषां च प्रथमार्द्धस्य स्थिरसान्निध्यात् स्थिरात्मकत्वं चरमार्द्धस्य चरसान्निध्याच्चरत्वम् । द्वितनुद्विदेहादयोऽप्यत्र ।

द्विशस् अव्य॰ द्वौ द्वौ ददाति करोति वा शस् । एकक्रियया द्वयोर्व्याप्तौ । "द्विशः पात्राणि संसादयति" कात्या॰श्रौ॰ २।३।६

द्विशाण त्रि॰ द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतम् । "द्वित्रिपूर्वादण् च" पा॰ ठञ् तस्यैव "अध्यर्द्धपूर्वेति" पा॰ लुक् । शाणद्वय क्रीते पक्षे अण् "परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति" पा॰ पर्युदासाद्वाद्विवृद्धिः । द्वैशाण पक्षे यत् । द्विशाण्य तत्रार्थे

द्विशीर्ष पु॰ द्वे शीर्षे अस्य । वह्नौ शब्दच॰ ।

द्विशूर्प त्रि० द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतम् "शूर्पादञन्यतरस्याम्" पा० अञ्ठञौ वा "अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुक्" पा० तयोः लुक्। द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीते, द्वयोः शूर्पयोः समाहारः। द्विशूर्पी तया क्रीतमिति विग्रहे ठञेव न अञ् शूर्पान्तत्वेऽपि प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्। ठञश्च न लुक् तस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावात् "परिमाणान्तस्येति" पा० उत्तरपदवृद्धिः। द्वैशौर्पिक तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

द्विशृङ्गिका स्त्री द्वे शृङ्गे इव फले अस्याः कप् अतइत्वम्। मेढशृङ्ग्यां पारस्करनिघ०।

द्विष वैरे अदा० उभ० सक० अनिट्। द्वेष्टि द्विष्टे—अद्विषन्—अद्विषुः। अद्विक्षत् त अद्विक्षत दिद्वेष दिद्विषे। "यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम्। नाभिनन्दति न द्वेष्टि" "न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते" गीता "ततोऽद्विक्षु निरालोके क्षेप्योऽस्येभ्यश्च राक्षसाः" भट्टिः "संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिम्" मनुः आर्षत्वात् नुम्।

द्विष् त्रि० द्वेष्टि द्विष—क्विप्। शत्रौ अमरः। "रत्नान्वेषणदक्षाणां द्विषामामिषतां ययौ" रघुः।

द्विष त्रि० द्विष—कर्त्तरि क। द्वेषकारके शत्रौ "तन्मित्रपूजा तद्वैरिद्विषत्वम्" ह०सं०७८अ०।

द्विषत् त्रि० "द्विषोऽमित्रे" पा० प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि द्विष—शतृ। द्वेषकारके शत्रौ अमरः "पार्थेनाथ द्विषन्तुरम्" माघः।

द्विषन्तप त्रि० द्विषन्तं तापयति "द्विषत्परयोस्तापेः खच्" पा० खचि मुम्श्च "अरुर्द्विषदजन्तस्य" पा० मुम् संयोगान्त्यतकारस्य लोपः। शत्रुतापके। घटघटीग्रहणालिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या तेन द्विषतीं तापयतीत्यादौ न खच् किन्तु अण्। द्विषतीताप इत्येव सि० कौ०

द्विषष् त्रि० ब०व०। द्विगुणिताः षट्। द्वादशसु "तुष्टायां तोषमापन्नोऽजनयद्द्वादशात्मजान्। इत्युपक्रमे तुदेरोचनो द्विषट्" भाग० ४।१।७

द्विषाष्टिक त्रि० द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा ठञ् उत्तरपदवृद्धिः। द्वे षष्टी दिनानि व्याप्य १भृते २भूते ३भाविनि च। [उदा० दृश्यम्।

द्विषेण्य त्रि० द्विष—एण्यन् किञ्च। द्वेषणीये उद्विषेण्यशब्दे

द्विष्ट त्रि० द्विष—कर्मणि क्त। द्वेषविषये "निहन्ति स्तु भवेद्द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः" भाषा० द्वेषशब्दे दृश्यम्। द्विष्ट+पृषो०। २ताम्रे न० सारसुन्दरी।

द्विष्ठ त्रि० द्वयोस्तिष्ठति स्था—क "अम्बाम्बेति" पा० षत्वम्। १द्वयोः स्थिते संयोगविभागादौ २स्थानद्वयस्थिते "द्विष्ठास्तिथिक्षयाभ्यस्तास्त्वाब्दवासरभाजिताः" सू०सि०। द्विः द्विवारं स्थितम् वा विसर्गलोपे न षत्वम। द्विस्थ द्विवारस्थिते त्रि० "त्रिभुजे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या द्विस्था भूरूनयुता दलिता बाधे तयोः स्याताम्" लीला०।

द्विस् अव्य० क्रियागणने द्वि+सुच्। द्विवारक्रियादौ "द्विः शरं नाभिसन्धत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान्। द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नैव भाषते"। "त्रिःप्राश्यापो द्विरुन्मृज्य मुखमेतान्युपस्पृशेत्" ति०त० "द्विःप्रमृज्यात्तोष्ठखम्" मनुः।

द्विसम त्रि० द्वे समे परिमाणमस्य ठञ् तस्य लुक्। १द्विवर्षपरिमाणे। द्विसममधीष्ट इत्यादौ ठञ् "परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः" पा०सू०कालपरिमाणस्याग्रहणम् "संख्यायाः संवत्संख्यस्य च" पा० संवत्सरस्य पृथग्ग्रहणात् नोत्तरपदवृद्धिः, अध्यर्द्धेत्यादिना न लुक् अस्य ठञो द्विगुनिमित्तत्वाभावात्। द्वैसमिक द्विसमव्यापके ज्वरादौ।

द्विस(सा)हस्र त्रि० द्वाभ्यां सहस्राभ्यां क्रीतम् द्वे सहस्रे परिमाणमस्य वा अण्। ठञादेरपवादः तस्य वा लुक्। १द्विसहस्रक्रीते २द्विसहस्रपरिमिते च। द्विसहस्रपणोद्यः स्त्रियै देयो धनस्य तु" दायभा०। २द्विगुणितसहस्रे च

द्विसहस्राक्ष पु० द्विराहृत्तं सहस्रं शाक० त० द्विसहस्रं द्विगुणसहस्रमक्षीणि यस्य षच् समा०। अनन्ते शेष० तस्य सहस्रवक्त्रत्वेन प्रतिमुखं द्विद्विनेत्रत्वात् तथात्वम्।

द्विसांवत्सरिक त्रि० द्विवत्सरं भूतादि ठञ्। "संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च" पा० उत्तरपदवृद्धिः। द्विवर्षं व्याप्य भूतादौ। [द्विसप्ततिं व्याप्य भूतादौ।

द्विसाप्ततिक त्रि० द्विसप्ततिं भूतादि ठञ् उत्तरपदवृद्धिः

द्विसीत्य त्रि० द्विवारं सीतया कृष्टेन सम्मितं "नौवयोधर्मेत्यादिना" पा० यत्। द्विवारं कृष्टक्षेत्रे।

द्विसुवर्ण त्रि० द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं ठक् अध्यर्द्धेति लुक्। १द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीते। द्विसुवर्णेन क्रीतमिति विग्रहे तु न लुक् ठञो द्विगुनिमित्तत्वाभावात् परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। द्विसौवर्णिक द्विसुवर्णेन क्रीते। समाहारद्विगुः। २सुवर्णद्वये स्त्री ङीप्।

द्विस्तना स्त्री द्वौ स्तनाविव सदृशयवौ यस्याः अस्वाङ्गत्वान्न ङीष्। इष्टकाकृतिभेदे सा च कात्या० श्रौ० १६।४ सूत्रे दर्शिता। इष्टकाशब्दे ९९२ पृ० दृश्यम्। "स्तनायिवोपदधाति द्विस्तनामष्टस्तनामेके" कात्या०श्रौ०१६।४।१,२।

द्विस्तावा स्त्री द्विर्द्विगुणिता तावती । "द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः" पा० नि० । प्रकृतौ यावती वेदिः ततो द्विगुणायां वेद्यां सि० कौ० ।

द्वि(द्विः)स्विन्न न०द्विवारं स्विन्नं इत्नौ सुजर्थे द्विशब्दः विसर्गयुक्ते तु सुजन्तः । द्विवारपक्वे तण्डुले (उसना चाउल) एकवारं धान्यावस्थायां तस्य स्विन्नता द्वितीयवारं तण्डुलावस्थायामिति द्विःस्विन्नत्वम् । द्वि(द्विः)स्विन्नमन्नं पृथुकं गुडं देशविशेषके । नात्यन्तगस्तं विप्राणां भोजने च निवेदने । न भक्ष्यं तद्यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् । ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् ! तथैते वस्तुनी ध्रुवम्" ब्रह्मवै० पु० ब्रह्मख० । चर्षिणि शब्दर० ।

द्विहन् पु० द्विर्हन्ति हन-क्विप् इत्नौ सुजर्थे द्विशब्दः ।

द्विहल्य त्रि० हलस्य कर्षे यत् द्विवारं हल्यः । द्विवारं हलकृष्टक्षेत्रे (दोचषा भूमि) अमरः ।

द्विहायन त्रि० द्वौ हायनौ वयःकालो यस्य । १द्विवर्षवयस्के स्त्रियां हायनान्तत्वात् ङीप् । "द्विहायनी द्विवर्षा गौः" अमरः । अथाहारादि० । २वर्षद्वये न० पात्रा० न ङीप् । "एकं द्विहायनं वत्सं कोशं कृत्वा त्रिहायनम्" मनुः । द्विहायनं व्याप्य व्रतं कुर्यात् इत्यर्थः ।

द्विहीन त्रि० द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनम् । क्लीवलिङ्गशब्दे "द्विहीनं प्रसवे सर्वं हरीतक्यादयः स्त्रियाम्" अमरः ।

द्विहृदया स्त्री द्वे हृदये यस्याः । गर्भिण्याम् दोहदशब्दे १७६८ पृ० दृश्यम् ।

द्वीन्द्रियग्राह्य त्रि० द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां चक्षुषा त्वचा च ग्राह्यः उत्तरपदद्विगुः । "संख्यादिरपरत्वान्तो द्रवत्वं स्नेह एव च । एते तु द्वीन्द्रियग्राह्याः" भाषा० उक्ते त्वक्चक्षुषोर्ग्रहणयोग्ये पदार्थे ।

द्वीप पु० न० अर्द्ध चा० द्विर्गता द्वयोर्वा दिशोर्गता आपोऽत्र अच् समा० "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्" पा० ईत् । जलमध्यस्थस्थानभेदे वारिवेष्टिते तटभेदे अन्तरीपे अमरः । भूम्यां प्रधानद्वीपाश्च सप्तैव तेषां नाम स्थानभेदाश्च सि० शि० उक्ता यथा "भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्यवर्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः । शाकं ततः शाल्मलमत्र कौशं क्रौञ्चञ्च गोमेदकपुष्करं च" । अस्य द्वीपशब्दे २०४१ पृ० दृश्यम् । "द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पम्" अन्योऽपि उपद्वीपा रमणकादयः सन्ति तेऽपि नव निर्णिता अष्टादश । "अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" रघुः "नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम्" नैष० तोयोत्थिते २पुलिनमात्रे च द्वैपायनशब्दे दृश्यम् । "कूर्मग्राहझषाकीर्णां विपुलद्वीपशोभिताम्" भा० व० ६४अ० । उपमया द्वीपतुल्ये ३अवलम्बनस्थाने च । "वृकोदरः सव्यसाची यमौ च कोऽत्र द्वीपः स्यात् सुखे यत्तदासीम्" भा० स० ६१अ० । "तस्यैवाभवत् द्वीपः कुन्तीपुत्रो वृकोदरः" भा० उ० ४८अ० । द्वौ वर्णौ ईयते ई-बा० पक् । ४व्याघ्रचर्मणि न० भरतः । तदस्यास्ति अच् । ५व्याघ्रे पु० । [राजनि० ।

द्वीपकर्पूर पु० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य कर्पूरः । चीनकर्पूरे

द्वीपखर्जूर न० द्वीपस्य द्वीपान्तरस्य खर्जूरम् । मधुपारे राजनि० । [राजनि० ।

द्वीपज न० द्वीपे द्वीपान्तरे जायते जन ड । मधुपारे

द्वीपवती स्त्री द्वीपोऽस्त्यस्याम् मतुप् मस्य वः ङीप् । १भूमौ २नद्याञ्च "अलङ्कृतं द्वीपवत्या मालिन्या रम्यतीरया" भा० आ० १६७ अ० । [राजनि० ।

द्वीप(पि)शत्रु द्वी(पिनः)पस्य व्याघ्रस्य शत्रुरिव । शतावर्य्याम्

द्वीपिका स्त्री द्वीपः व्याघ्रः नाम्नात्वेनाऽस्त्यस्याः ठन् । शतावर्य्याम् राजनि० ।

द्वीपिन् पु० द्वौ वर्णौ ईयते ई-क् गतौ बा० पक् द्वीपं चर्म तदस्यास्ति इनि । १व्याघ्रे (चिता बाघ) २चित्रके "सिंहद्वीपिवृकव्याघ्रवाजिभिश्च समावृतम्" भा० व० ६४ अ० । व्याघ्रे "द्वीपिचर्मावृतकटीम्" तन्त्रम् ।

द्वीपिनख पु० द्वीपिनो नख इव । व्याघ्रनखे ।

द्वीप्य त्रि० द्वीपे जलान्तर्वर्त्तिनि जलभूमौ भवः यत् । १द्वीपभवे २वक्रे पु० । "नादेयाय च द्वीप्याय च" यजु० १६।३१।

द्वीश त्रि०द्वौ ईशौ यस्य । १द्विदैवत्ये चर्वादौ २विशाखानक्षत्रे च तस्य इन्द्राग्निदैवताकत्वात् तथात्वम् ।

द्वृ(द्व्र)च पु०द्वे ऋचौ यत्र अच् समा० । बा० वा समासान्ताभावः । ऋग्द्वययुक्तसूक्तात्मकसूक्तभेदे "तृचमेकमधीत् श्रावयेत् द्वृचं शकुने ! भद्रमावद, तृचामामा जमदग्निना धामन्ते विश्वमुत्समधिश्रितं, गायत्री यश्च अग्निबाः, अष्टमियो दशो भरण्यः प्रयत्नः विचक्षणान्तःकथा किं ब्रह्म ब्रह्मायते रातःकृतं दर्शिरिति द्वृचाः" आश्व०श्रौ० ३।५।७ "एते नव द्वृचाः" नारा० "पततृचमालाप्यस्य गायत्रा जो नः स तुचो चाभिद्राष्टगयो भक्तानो बृहते कृपा भयेशाविति द्वृचाः" आश्व०श्रौ०४।६।२ ।

द्वेष पु० द्विष–भावे घञ्। न्यायनये आत्मवृत्तौ १गुणभेदे स च "इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम्" गौ०सू० दर्शितः "यज्जातीयस्यार्थस्य सन्निकर्षात् दुःखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवार्थं पश्यन् हातुमिच्छति सेयं हातुमिच्छा द्वेषः। एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ द्वेषः इति भाष्यसम्मतोऽर्थः। तत्र दुःखं प्रतिकूलवेदनीयतया स्वतोद्वेषविषयः तत्साधनन्तु द्विष्टसाधनताज्ञानात्। "अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्" भाषा० "प्रतिकूलमिति दुःखत्वज्ञानादेव सर्वेषां स्वभावतो द्वेषविषय इत्यर्थः" मुक्ता०। "द्विष्टसाधनताबुद्धिर्भवेत् द्वेषस्य कारणम्" भाषा०।
"द्वेषं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। बलवदिष्टसाधनताज्ञानञ्च प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयदुःखजनके पाकादौ न द्वेषः" मुक्ता०। द्वेषो द्विष्टसाधनज्ञानस्य निवृत्तिकारणम् "निवृत्तिस्तु भवेत् द्वेषात् द्विष्टसाधनताधियः" तत्रोक्तेः "अयमर्थः दुःखे निवृत्तिर्द्वेषात् तदुपाये निवृत्तिस्तु द्विष्टसाधनत्वज्ञानात् द्विष्टसाधनताज्ञानस्य दुःखसाधनविषयकनिवृत्तिं प्रति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धम्" इति मुक्तावली।
"प्रवृत्त्याद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः" गौ० सू०। "अयं खलु जानीते तावत् इदं मे सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति ज्ञात्वा सुखसाधनमाप्तुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति। प्राप्तुमिच्छाप्रयुक्तस्यास्य सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भः। जिहासाप्रयुक्तस्य दुःखसाधनपरिवर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःखानामेकेनाभिसम्बन्धः एककर्तृकत्वं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वञ्च तस्माज्ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखानि धर्माः नाचेतनस्येति आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्टत्वात् परत्रानुमानं वेदितव्यमिति" भा०। सांख्यादिमते २बुद्धिधर्मभेदे। सांख्यादिमतसिद्धस्तु द्वेषः अष्टादशविधः तामिस्रशब्दे ३२७२पृ० दर्शितः स च बुद्धिधर्मः क्रोधविशेषः अस्मिताजन्यश्च। तल्लक्षणादिकं पात०सू० भाष्यादावुक्तम् यथा "अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशाः" इत्युद्दिश्य "दुःखानुशयी द्वेषः" इति लक्षितम्। "दुःखाभिज्ञस्य दुःखानुस्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा योऽयं प्रतिघो मन्युर्जिघांसा क्रोधः स द्वेष इति" भाष्यम्। दुःखमनुशेते कश्चिदन्तःकरणवृत्तिभेदः तस्मोऽनुगतप्रतिभासः ईदृशं सर्वदा मे मा भूदित्येवं वदयं दुःखानुशयीति भाष्यार्थः। "अनभिज्ञस्य स्मृतेरभावात् दुःखाभिज्ञस्येत्युक्तं स्मर्य्यमाणे दुःखे द्वेषः दुःखानुस्मृतिपूर्वकः, अनुभूयमाने तु दुःखे नानुस्मृतिमपेक्षते। तत्साधने तु स्मर्य्यमाणे अनुभूयमाने वा दुःखानुस्मृतिपूर्वक एव द्वेषः अनुभूयमानं हि दुःखसाधनं तज्जातीयस्य दुःखहेतुत्वं स्मृत्वा तज्जातीयतया चास्य दुःखहेतुत्वमनुमाय द्वेष्टि। प्रतिहन्तीति प्रतिघः द्वेषस्य प्रवृत्तेः प्रतिहननात् प्रतिघत्वम्" विव०। तत्र यत्नशत्र्वादिषु सत्सु न निवारयितुं शक्यम्। न च दुःखं ते दुःखहेतवो हन्तुं शक्यन्ते अतः स द्वेषः सदा हृदयं दहति। यदा तु स्वस्येव परेषां सर्वेषामपि दुःखं मा भूदिति करुणां दुःखितेषु भावयेत् तदा वैर्यादिद्वेषनिवृत्तौ चित्तं प्रसीदति। यद्यसौ पुण्यपुरुषेषु मुदितां भावयेत् तदा तद्वासनाभावात् स्वयमेवाप्रमत्तोऽशुक्लाकृष्णे पुण्ये प्रवर्त्तते। तथा पापपुरुषेषूपेक्षां भावयन् स्वयमपि तद्वासनाभावात् पापान्निवर्त्तते। ततश्च पुण्याकरणपापकरणनिमित्तस्य पश्चात्तापस्याभावे चित्तं प्रसीदति। एवं सुखिषु मैत्रीं भावयतो न केवलं रागो निवर्त्तते। किन्त्वसूयेर्ष्यादयोऽपि निवर्त्तन्ते। तथा दुःखिषु करुणां भावयतः य[illegible] वधादिकरो द्वेषो यदा निवर्त्तते तदा दुःखि[illegible]योगिकःसुखित्वप्रयुक्तो दर्पोऽपि निवर्त्तते। एवं दोषान्तरनिवृत्तिरप्यूहनीया। दुःखे तत्साधने च इदं मे मा भूदिति स्पृहाविरोधिनी चित्तवृत्तिः क्रोध इति ईर्ष्येति चोच्यते। "इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ" गीता।

द्वेषण त्रि० द्विष–युच्। १शत्रौ अमरः "पानपो द्वेषणः क्रोधी निर्घृणः परुषस्तथा" भा० शा० १६८अ०।

द्वेषपक्ष पु० ६त०। द्वेषावान्तरभेदेषु "द्वेषपक्षाः क्रोध ईर्ष्या द्रोहोऽमर्ष इति" न्यायभाष्यम्।

द्विष् त्रि० द्विष–कर्त्तरि क्विप्। द्वेष्टरि। "बाधतां द्वेषो अभयं कृणोतु" ऋ० ६।४७।१२। "द्वेषोदिष्टृन्" भा०

द्वेषस् न० द्विष–कर्म्मणि असुन्। द्वेष्ये पापादौ "द्वेषो-युतमाविवासन्ति" ऋ० ४।११।५। "द्वेषसो पापस्य युतं पापयुतम्" भा०।

द्वेषिन् त्रि० द्विष–णिनि। द्वेषकारके। "तथापि वव्रुषे तस्य तत्कारि द्वेषिणो यथा" रघुः। "शङ्कराज्ञो शङ्करद्वेषी मद्द्वेषी शङ्करप्रियः। उभौ तौ नरकं यातश्चिरकालं घटाविव" पुरा० काशः।

भावे अनुत्‌ । २द्वेधे १अप्रीतौ च पु० । "द्वेधोयुतो न दुरिता" ऋ०५।०१।६। द्वेधोयुतः अप्रीतियुतः भा० ।

द्वेध्य त्रि० द्वेधमर्हः यत्‌ कर्मणि यद्यदा । १द्वैधविषये २द्वेधार्हे च । "द्वैध्योऽपि सम्मतः शिष्टस्तस्यार्थस्य यथोधम" रघुः । "यथा यमः प्रियद्वेष्यौ प्राप्ते काले नियच्छति" मनुः । स्वलतापकारमपेक्ष्यापकारकर्त्तरि अवहने श्यत्रौ च ।

द्वे अ० द्व–बा० डे । वितर्के चादिगणः ।

द्वैगुणिक त्रि० द्विगुणार्थं द्विगुणं "तत्‌ प्रयच्छति गर्ह्यम्" पा ठक्‌। द्विगुणलाभाय धनप्रयोक्तरि वृद्ध्याजीवे वार्द्धुषौ।

द्वैत न० द्विधा इतं द्वीतं तस्य भावः स्वार्थे वा अण्‌ । द्वैधी-भावे २द्वये युगले च । द्वैताद्वैतयोरुभयोरपि सप्रमा-णकत्वात्‌ न्यायादिमते द्वैतम्‌ वेदान्तिमते अद्वैतं रामानुजमते विशिष्टाद्वैतमित्येव स्थितम्‌ । अन्ये शुद्धाद्वैतमिच्छन्ति । तत्राचार्या एवमाहुः । "अद्वैतमेव सत्यं तस्मिन्‌ द्वैतं न सत्यमध्यस्तम्‌ । रजत-मिव शुक्तिकायां मृगतृष्णायामिवोदकस्फुरणम्‌ । आरोपितं यदि स्यादद्वैतं वस्तुवस्तुनि द्वैते । युक्तं नैव तदा स्यात्‌ सत्येऽध्यासो भवत्यसत्यानाम्‌ । यद्यारोपण-मुभयोस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचिद्भावः । आरोपणं च शून्ये तस्माद्द्वैतस्य‌ता ग्राह्या । प्रत्यक्षाद्यनवगतं श्रुत्या प्रतिपादनीयमद्वैतम्‌ । द्वैतं न प्रतिपाद्यं तस्य स्वयमेव लोकसिद्धत्वादिति । प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्त्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ।"

द्वैतवन न० द्वे शोकमोहादिके इते यस्मात्‌ द्वीतं स्वार्थे अण्‌ कर्म्म० । १तपोवनभेदे "युधिष्ठिरं द्वैतवने वनेचरः" किरा० । २तादृशवनोपलक्षिते सरोवरभेदे च । "इदं द्वैतवनं नाम सरः पुण्यजलोचितम्‌ ।" "गच्छामः पुण्यं विख्यातं महद्द्वैतवनं सरः" भा० व० २४ अ० । "तेन ह्येतेन यजमानो द्वैतवन ईजे मात्स्यो राजा यत्रैतद्द्वैतवनं सरस्तदेतद्गाथयाभिगीतं चतुर्दश द्वैतवने राजा संग्राम-जिद्धयान्‌ इन्द्राय वृत्रघ्नेऽबध्नात्‌ तस्माद्द्वैतवनं सरः" शत० ब्रा० १३.५।४।९ ।

द्वैतवाद पु० द्वैतमधिकृत्य वादः। गौतमादिप्रणीते जीवेश्वर-विभेदनिर्णायके १कथाद्युपयन्थभेदे कपिलादिप्रणीते नानाजीवनिर्णायके २कथाभेदे च । तत्र सांख्यमते यथा जीवानां परस्परभेदस्तथा सां० का० तत्त्वकौ० उक्तो यथा "जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च । पुरु-षबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव" सां० का०। "पुरुष-बहुत्वं सिद्धं कस्मात्‌ जन्ममरणकरणानां प्रतिनिय-मात्‌ निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कार-बुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामित्वात्‌ तेषामेव च देहादीना-मुपात्तानां परित्यागो मरणं न त्वात्मनो विनाशः तस्य कूटस्थनित्यत्वात्‌ । करणानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश तेषां जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमोऽव्यवस्था सा खल्वियं सर्वशरीरेष्वेकस्मिन्‌ पुरुषे नोपपद्यते तदा खल्वे-कस्मिन्‌ जायमाने सर्वे जायेरन्‌ म्रियमाणे च म्रियेरन्‌ अन्धादौ चैकस्मिन्‌ सर्वे एवान्धादयः विचित्ते चैकस्मिन्‌ सर्व एव विचित्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात्‌ प्रतिक्षेत्रं पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि पुरुषस्य देहोपाधानभेदात्‌ व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तना-द्युपाधिभेदेनापि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात्‌ । न हि पाणौ छिन्ने जाते वा स्तनादौ सङ्कलयते, युवति-र्जाता मृता वा भवतीति । इतश्च प्रतिक्षेत्रं पुरुष-भेद इत्याह अयुगपत्प्रवृत्तेश्च प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्त्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथा च तस्मिन्नेकत्र शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरे-ष्वेक इति सर्वत्र प्रयतेत ततश्चयुगपदेव शरीराणि युग-पच्चालयेत्‌ नानात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुष-भेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारोभिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम्‌ । त्रयो-गुणास्त्रैगुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः, केचित्‌ खलु सत्त्वनिकायाः सत्त्वबहुला यथोर्द्ध्वस्रोतसः केचिद्रजो-बहुलाः यथा मनुष्याः । केचित्तमोबहुलाः यथा तिर्य्य-ग्योनयः । सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्यविपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु सत्त्वनिकायेषु न भवेत्‌ यद्येकः पुरुषः स्यात्‌ भेदे त्वयम दोष इति" तत्त्वकौ० । "जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम्" नाद्वैत श्रुतिविरोधो जातिपरत्वात्‌" सां० सू० ।

द्वैतवादिन्‌ त्रि० द्वैतं जीवभेदं जीवेश्वरयोर्भेदं वा वदति वद–णिनि । जीवभेदवादिनि जीवेश्वरयोर्भेदवादिनि च नैयायिकादौ ।

द्वैताद्वैत न० द्वैतञ्चाद्वैतञ्च । जीवेश्वरयोर्भेदाभेदयोः । "अद्वैतञ्च तथाऽद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च । न द्वैतं नापि चाद्वैतमित्येतत्‌ पारमार्थिकम्‌ । न हि नैवात्मसम्बन्धो ब्रह्मभावेन भावितः । द्वैतच्छायामपस्थायामवाप्यं परमं पदम्‌ । द्वैतपक्षाः समाख्याता येऽद्वैते तु व्यवस्थिताः" ।

द्वैतिन् त्रि॰ द्वैतं भेदः प्रमाततयाऽस्त्यस्य इनि । द्वैतवादिनि नैयायिकादौ । "स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् । परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते"। "अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते । तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते" ।

द्वैतीयीक त्रि॰ द्वितीय+स्वार्थे ईकक् । द्वितीये "द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत् तस्य प्रबन्धे महा" इत्यादि नैष॰।

द्वैधम् अव्य॰ द्वि+प्रकारे धमुञ् । प्रकारद्वये एकेन सन्धिरपरेण विग्रह इत्येवं प्रकारद्वयमित्यादि । "श्रुतिद्वैधं यत्र तु स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ" मनुः। "बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्य्यार्थसिद्धये । द्विविधं कीर्त्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः" मनुः ।

द्वैध त्रि॰ धमुञन्तात् स्वार्थे अर्श॰ स्वार्थे ष ।१द्विप्रकारे । "सङ्कुलं परिगृह्णीयात् कार्य्यद्वैधे नराधिपः" मनुः । "ततः कार्य्यमकं साधु द्वैधवादकृतं भवेत्" भा॰शा॰ ८५ अ॰ । राज्ञां सन्ध्यादिषु षट्सु गुणेषु २गुणभेदे "सन्धिर्ना विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः" अमरः ।

द्वैधीभाव पु॰ अद्वैधस्य द्वैधस्य भावः । द्वैध—च्वि भूप्रयोगः भावे घञ् । १द्विधाभावे षाड्गुण्यान्तर्गते २द्वैधरूपे भावे च । स च बाह्ये एकप्रकारः आभ्यन्तरे अन्यप्रकार इत्येवं द्विप्रकाररूपः यथोक्तं पञ्चत॰ षाड्गुण्योक्तौ "बलिनोर्द्विषतोर्मध्ये वाचात्मानं समर्पयन् । द्वैधीभावेन तिष्ठेत्तु काकाक्षिवदलक्षितः"। २द्विधा भवने "अन्यरस्य चरस्यैव द्वैधीभावोऽयमात्मनः" भा॰ आश्व॰ २८ अ॰ ।

द्वैप त्रि॰ द्वीपिनो विकारः "प्राणिरजतादिभ्योऽञ्" पा॰ अञ् । १व्याघ्रविकारे २तच्चर्मणि न॰ । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो रथः "द्वैपवैयाघ्रादञ्" पा॰ पुनरञ् ।२द्वीपिचर्मपरिवृते रथे पु॰ द्वीपिन इदम् अण् । ३तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ ।

द्वैपक पु॰ द्वीपे भवः धूमा॰ वुञ् । द्वीपान्तरभवे ।

द्वैपदिक पु॰ द्विपदाख्यं वेद अधीते वा उक्था॰ ठक् । १द्विपदाध्यायिनि २तद्वेत्तरि च ।

द्वैपायन पु॰स्त्री द्वीपस्य गोत्रापत्यम् नडा॰ फक् । १द्वीपर्षेः गोत्रापत्ये । द्वीपः अयनं जन्मभूमिर्यस्य स्वार्थे प्रज्ञा॰ वा अण् । २व्यासे "इति सत्यवती हृष्टा लब्ध्वा वरमनुत्तमम् । पराशरेण संयुक्ता सद्यो गर्भं सुषाव सा । जज्ञे च यमुनाद्वीपे पाराशर्य्यः स वीर्य्यवान् । स मातरमनुज्ञाप्य तपस्येव मनो दधे । स्मृतोऽहं दर्शयिष्यामि कृत्येष्विति च सोऽब्रवीत् । एवं द्वैपायनो जज्ञे सत्यवत्यां पराशरात् । न्यस्तो द्वीपे स यद्बालस्तस्माद् द्वैपायनः स्मृतः" भा॰ आ॰ ६॰ अ॰ । "द्वैपायनो विरहकातर आजुहाव" भाग॰ १।१ "तमहमरागमतृष्णं कृष्णद्वैपायनं वन्दे" नैषीसं॰ ।

द्वैपारायणिक पु॰ द्वयोः पारायणयोः समाहारः द्विपारायणं वर्त्तयति ठञ् प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणप्रतिषेधेऽपि "इतः अर्द्धन्तु संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणं प्राग्वतेरिष्यते तद्वालुकि" सि॰ कौ॰ उक्तेः संख्यापूर्वस्य तदन्तग्रहणम् । पारायणद्वयावर्त्तिनि ।

द्वैमातुर पु॰ द्वयोर्मात्रोरपत्यं "मातुरुत् संख्यासम्पूर्वेति" पा॰ अण् उरपरत्वम् । १हिमालजे गणेशे २जरासन्धे नृपे च । वरेण्यनृपजायापुष्पकागर्भजातत्वात् दीपवत्सखाधात्रिकत्वाच्च गणेशस्य हिमालयत्वं तत्कथा स्क॰ पु॰ गणेशखण्डे यथा । "आविर्भविष्ये सदने वरेण्यस्य महीपतेः । त्रैलोक्यरक्षणार्थाय विप्रस्यास्य प्रयान्तये । पालनाय स्वभक्तानां साधुत्राणाय भूसुराः । शिव उवाच । इत्युक्त्वा पुष्पकागर्भं प्रविवेश तदैव सः । आगते नवमे मासि प्रासूत पुष्पका शिशुम् । चतुर्बाहुमिभास्यं च दन्तुरं सुन्दरेक्षणम् । आयुधानि च चत्वारि बिभ्रतं तेजसान्वितम् । दृष्ट्वा बालं क्रन्दनं चक्रोऽरिष्टमेतत् किमागतम् । श्रुत्वा चाक्रन्दितं तस्याः वरेण्यः स्वगणो ययौ । ददर्श बालकं सोऽपि विस्मितः सह तैर्गणैः । उवाच सेवकान् राजा त्यजतैनं सरोवरे । शिशुमादाय ते याताः पार्श्वस्यैवाश्रमे शुभे । कासारे तं शिशुं त्यक्त्वा ययुः सर्वे निजं पुरम् । अपरस्मिन् दिने पार्श्वमुनिः स्नानाय चागतः । तदैव ददृशे तेन बालकोऽद्भुतदर्शनः । आश्चर्य्यमकरोत्तत्र भयभीतस्तथाऽभवत् । आश्रमे केन मे त्यक्तमरिष्टसुखदायिनीम् । तपसा तु फलं दातुमीदृशीं धृतवांस्तनुम् । रक्षितुं सर्वलोकानां परमात्मा निजेच्छया । सुन्दरो बालकः केन त्यक्तोऽयमीदृशो वहिः । नीत्वा स्वमाश्रमं चैनं पालयिष्ये प्रयत्नतः । इत्युक्त्वा अङ्कदेश बालमालिङ्ग्य मुदा मुनिः । तमानीतं मुनेः पत्नी ददर्श दीपवत्सला । उवाच निजभर्त्तारं सुप्रसन्नाननाम्बुजा । दीपवत्सलोवाच । किमानीतं महद् स्वामिन् ! स्वयमाश्चर्य्यकारकम् । इदं वैनायकं रूपं ममाभाति द्विजर्षभ ! । इदमेव शिवः साक्षात् इदमेव तपःफलम् । इदमेव परं ब्रह्म योगिध्येयं सनातनम् । इदमेव परं तेज आ-

द्विधे यद्विचिन्तितम्। इदमेव हि वेदान्ता नेतिनेति प्रचक्षते। शिव उवाच। इत्युक्त्वा स्वर्णचम्पका भर्तुरादाय बालकम्। स्तनपानं ददौ तस्मै ततः सा दीपवत्प्रभा। द्वितीयाचन्द्रवद्बालो वृद्धिं याति दिने दिने"। जरासन्धशब्दे तस्य द्वैमातुरत्वं दृश्यम्। "हते द्विजन्मरिपुणा राज्ञि द्वैमातुरे युधि" माघः।

द्वैमातृक पु० द्वे मातराविव पालिके यस्य द्विमातृक ततः स्वार्थे अण्। नदीवृष्टिजलसम्पादितसस्यपालिते देशे राजनि०।

द्वैयह्नकाल्य त्रि० द्व्यहरूपः कालो यस्य तस्य भावः ष्यञ्। पदान्ताभ्यां स्वाभ्यां पूर्वमैच्। द्व्यहकालजातस्य भावे। "द्वैयह्नकाल्ये तु यथाम्नायम्" जै० सू० "द्वैयह्नकाल्ये क्रियमाणे यथाम्नायं कृतं भवति तस्मात् द्वैयह्नकाल्यं स्यात्। चोदकः तथा अनुगृहीतो भवति प्रकृतौ हि श्रूयते। "पूर्वेद्युः अग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजेत्" इति। तस्मात् द्व्यहकालम् एककर्माभिनिर्वर्त्य तदहरेवोपक्रम्या-ऽपरेद्युः परिसमापयेत् भा० "वचनाद्द्वैककाल्यं स्यात्" सू० "नैतदेवं द्व्यहकाला विकृतयो भवेयुः इति सद्यस्काला: स्युः" शावरभा०।

द्वैयङ्गिक त्रि० द्वयोर्[…]र्भवः "द्विगोर्वा रात्र्यहःसंवत्सराच्च" पा० पक्षे ठञ् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न टच् सूत्रे रात्र्यहोरिति नान्ततया निर्देशात् सि० कौ०। अङ्गादेशः। द्वयोरङ्गोर्भवे। [ऐच्। द्वयोराज्ञावयोर्भवे।

द्वैयाह्नाविक त्रि० द्वयोराह्नावयोर्निपानयोर्भवः भूमा० वुञ्

द्वैरथ न० द्वौ रथौ यत्र युद्धे स्वार्थे अण्। ताभ्यामेव रथाभ्यामुपलक्षिते युद्धे। "द्वैरथेनास्तु वै शान्तिस्तव च मम वा नृप!" भा० व० ७८ अ०। "चिकीर्षन् द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम्" हरिवं० ११८ अ०।

द्वैरात्रिक त्रि० द्वयो रात्र्योर्भवः "द्विगोर्वा रात्र्यहः-संवत्सराच्च" पक्षे ठञ्। द्वयोरात्र्योर्भवे। अत्रापि समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समासान्तः सूत्रे रात्रीति निर्देशात् पक्षे च द्विरात्रीण तत्रार्थे त्रि०।

द्वैराश्य न० द्वौ राशी यस्य तस्य भावः ष्यञ्। द्विविध-राशियुक्तत्वे।

द्वैविध्य न० द्विविधस्य भावः ष्यञ्। प्रकारद्वये 'द्वैविध्यं तु भवेद्व्याप्तेरन्वयव्यतिरेकतः" भाषा०।

द्वैषणीया स्त्री द्वेषणमेव स्वार्थे अण् द्वैषणं तदर्हति छ। नागवल्लीभेदे राजनि०।

द्वैसमिक त्रि० द्वयोः समयोर्वर्षयोर्भवः समायाः यत् "द्वि-गोर्वा" पा० पक्षे ठञ्। वर्षद्वयभवे।

द्वैहायन न० द्विहायनस्य भावः युवा० अण्। द्विवर्षवयस्कभावे

द्व्यंश न० द्वयोरंशयोः समाहारः पात्रा० न ङीप्। भागद्वये "ज्येष्ठपुत्रो हरेद्द्व्यंशम्" मनुः। "द्व्यंशहरो वार्द्धहरो वा पुत्रवित्तार्जनात् पिता" दायभा०।

द्व्यक्ष त्रि० द्वे अक्षिणी यस्य ष समा०। नेत्रद्वययुते स्त्रियां ङीष्। "द्व्यक्षीं त्र्यक्षीं ललाटाक्षीम्" भा० व० २७६ अ०। नानाराक्षस्युक्तौ।

द्व्यक्षर न० द्वे अक्षरे यत्र। १वर्णद्वयात्मके मन्त्रभेदे शक्तिमन्त्र-रूपायां २विद्यायां स्त्री गौरा० ङीष्। "रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः"। "यजेति द्व्यक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः" तैत्ति० सं० १।६।१२।

द्व्यङ्गुल त्रि० द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्य तद्धितार्थद्विगुः प्रमा-णार्थकमात्रचः "प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यम्" वा० लुक् अच् समा०। १अङ्गुलिद्वयमिते। द्वयोरङ्गुल्योः समाहारः अच् समा०। २अङ्गुलिद्वये न०। "फलके द्व्यङ्गुलान्तरे" काव्या० श्रौ० ८।५।२५। "अर्काङ्गुला तु कन्यसा काशी द्व्यङ्गुल-मूलिका" ज्यो० त०।

द्व्यञ्जल त्रि० द्वयोरञ्जल्योः समाहारः अच् समा०। १अञ्जलिद्वये। ताभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतः ठञ् तस्य अध्यर्द्धपूर्वेत्यादिना लुकि न अच् समा०। प्रमाणे लोद्विगोर्नित्यम् वार्त्ति० लुपि तु वा अच्। २अञ्जलि-द्वयमिते त्रि० "प्रस्तं जलं द्व्यञ्जलमन्तिकेऽपात्" भट्टिः।

द्व्यणुक न० द्वौ अणू कारणे यस्य कप्। परमाणुद्वयारब्धे कार्यद्रव्यभेदे "विषयो द्व्यणुकादिस्तु ब्रह्माण्डान्त उदा-हृतः" भाषा० आरम्भवादशब्दे ७६७ पृ० दृश्यम्।

द्व्यर्थ त्रि० द्वौ अर्थौ यस्य। १अर्थद्वययुते शब्दादौ "द्व्यर्थैः पचि:" महाभाष्यम्। २द्विप्रयोजनके कार्यभेदे च "आत्मत्र वित्तः पितरश्च दृप्ता एका क्रिया द्व्यर्थकरीह लोके" वायुपु०। समाहारद्विगु० पात्रा०। अर्थद्वये न०।

द्व्यशीति स्त्री द्व्यधिका अशीतिः अशीतिपर्य्युदासात् न आत्। १द्व्यधिकाशीतिसंख्यायां २तदन्विते च सकत० ततः पूरणे डट् द्व्यशीत तमप् द्व्यशीतितम तत्पूरणे त्रि०। डटि स्त्रियां ङीप्। द्व्यशीतियुतं शतादि ड। द्व्यशीत द्व्यशीतियुते शतादौ त्रि०।

द्व्यष्ट न० द्वे प्रेमक्षमे अश्नुते कारणतया व्याप्नोति अश-क्त। ताम्रे अमरः। [षोडशम्। द्विगुणये।

द्व्यह पु० समाहारद्विगु टच्समा० । "सङ्ख्यादेः पुंसि" पा०

द्व्यहीन त्रि० द्वाभ्यामहर्भ्यां निर्वृत्तादि।"द्विगोर्वा लोपश्च संवत्सराह्नः" वा च खत्ते अह्नरिति निर्देशात् न टच्।

१द्विनदवसाध्ये २क्रतुभेदे पु० द्विरात्रमधस्त्रे दयाम् ।

द्व्यामुष्यायण पु०ऋषिभेदे। तस्य विषयो देशः ऐषुकार्यादि० ।

द्व्यामुष्यायणभक्त तदीये विषये देशे ।

द्व्याचित त्रि० द्वे आचिते सम्भवति अवहरति पचति वा

"आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम्" पा० । द्विगोरेव ठन्खौ पक्षे ठञ् तस्य अध्यर्द्धेति लुक् । आचितद्वयस्य

१सम्भवन् समावेशके २अवहारके च ३पाचके च । स्त्रियां द्विगोरिति पा०ङीप् । पक्षे ख । द्व्याचितीन तदर्थे त्रि०पक्षे ठन् । द्व्याचितिक तदर्थे नित्त्वात् स्त्रियां ङीप् इति भेदः।

द्व्याढक त्रि० द्व्याचितवत् सर्वं साधनादि । आढकद्वयस्य

सम्भवन् १समावेशके २तदवहारके तत्पाचके च । स्त्रियां द्विगोरिति पा० ङीप् । पक्षे ख । द्व्याढकीन ठन् ।

द्व्याढकिक तदर्थे त्रि० स्त्रियां नित्त्वात् ङीप् ।

द्व्यात्मक पु०द्वौ द्विविधौ रूपौ आत्मानावस्य कप्। द्विस्वभावे राशिभेदे"चरस्थिरद्व्यात्मकनामधेया मेषादयोऽमी क्रमशः प्रदिष्टाः"ज्यो०त०।तस्य द्विस्वभावत्वेऽपि च पूर्वार्द्धम् चरराशिसान्निध्यात् चरात्मकम् परार्द्धन्तु स्थिरराशिसान्निध्यात् स्थिरात्मकमिति द्विस्वभावत्वम् द्वितनुद्विस्वभावादयोऽप्यत्र ।

द्व्यामुष्यायण पु०असत्त्व प्रसिद्धस्यापत्यम् फक् आमुष्यायणः द्वयोरामुष्यायणः द्वि०त० । "उभयोरप्यसौ रिक्थी पिण्डदाता च धर्मतः" इत्युक्ते तव, मम चायमिति समयेन परिच्छेदिते १पुत्रभेदे । "कोवदत्तको जनकेन प्रतिग्रहीतर्यमेव दत्तस्तस्यैव पुत्रः । द्व्यामुष्यायणस्तु जनकप्रतिग्रहीत्र्यामावयोरयमिति सम्प्रतिपन्नः स उभयोरपि पुत्रः" मिता० । विहतिदत्तकपत्न्ये दयाः ।

द्व्यायुष न० समाहारद्विगुः अचतुरेत्यादि अच्समा० । द्विगुणितायुःकाले ।

द्व्याहाव न० समा० द्वि० पाता० । आहावद्वये निपानद्वये ।

द्व्याह्निक त्रि० द्व्यहे भवः ठञ् वा० न वेष् । द्व्यहजाते ज्वरे पारज्वरविशेषट्ः ।

द्व्येक त्रि० द्वौ वा एको वा वार्थे बहु०क समा० । (दुइ वा एक) इति ख्याते तदर्थे "द्व्येकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिमं विधिम्" मनुः ।

द्व्योग पु० द्वयोर्योगयोः समाहारः द्विगो० । योगद्वये पद्मभीष्मा० ।

द्व्योपश पु० द्वैमधुपर्मेते आ+उप+शी–ड ओपशं प्रसह्य द्वे ओपशे यस्य । यथा "द्व्योपशमिव ग्राम्"ऋ०१।१७३।६। "संस्तुता भवन्ति तस्माद् द्व्योपशाः पशवः" पद्मभीष्म० ११।७।२ । ओपशशब्दार्थस्तु पूर्वं प्रमादाद् लिखितः अत्र लिखित इति बोध्यम् ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पति सङ्कलिते
वाचस्पत्ये दकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

द्वारकाशब्दात् परम् ३८०८ पृष्ठस्य क्षेपकम् ।

द्वारकाशिला स्त्री द्वारकोद्भवा शिला । चक्रादिचिह्नयुक्तायां द्वारकोद्भवशिलायां शालग्रामशिलावत् तस्याः पूज्यता तथायं पूजनादौ माहात्म्यञ्च नानावाक्यात् प्रदर्श्यते पुराणसारे द्वारकाकार्तिकमाहात्म्ये "चक्रमेकं मध्यभागे श्वेतभागे खुरान्विता। शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा"। खुरान्विता योनियुक्ता । ब्रह्माण्डपुराणे "कृष्णाकृतिरधोभागे लिङ्गभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा" । नरसिंहपुराणे "कृष्णचक्रमधोभागे श्वेतभागे खुरान्विता । शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा। यथावात्सुनत्वः स्यात् यथार्थं लिङ्गमुच्यते। शिवनाभिरिति ख्यातस्त्रिषु लोकेषु दुर्लभः" शिवनाभिलक्षणम् । ब्रह्माण्डपुराणे "अट्टापाशौ अघोरा या मर्हाभिर्यदिपूजिता । श्वेतवर्णजटायुक्ता श्वेतबिन्दुसमन्विता । सत्स्येगोक्षुरा तावदञ्जनाचलसन्निभा । सद्योजाताभिधा ज्ञेया सुखपौलधनप्रदा"इति सद्योजातलक्षणम् । तत्रैव"शिरोमध्ये रक्तवर्णा श्वेतचन्द्रजटायुता । वामदेवाभिधा-ज्ञेया महर्षिभिः पूजिता सदा" इति वामदेवलक्षणम् । तत्रैव "किञ्चित्कपिलसंयुक्ता कृष्णनीलजटायुता । पार्श्वदेशावसपेता ईशानीशक्तिदा भवेत्" इति ईशानलक्षणम् । "स्वर्णविद्युत्समनिभा पार्श्वदेशे जटामयी ।

तत्पुरुषाभिधा या स्यात् दुर्लभा सर्वकामदा” इति तत्पुरुषलक्षणम्। “द्विलिङ्गो वा त्रिलिङ्गो वा चतुष्पञ्चादिलिङ्गवान्। नापिच्छकरकाकारो देवदेवः सदाशिवः” इति सदाशिवलक्षणम्। इत्यघोरादिपञ्चकलक्षणम्। प्रयोगपारिजाते वराहपु० “द्विनाभिचक्ररूपा या भवेद्धरिहरात्मिका। नाभौ लिङ्गेन युक्ता या श्वेत भागे सुरान्विता। शिवनाभिरिति ख्याता भुक्तिमुक्तिफलप्रदा। वासुदेवमयं क्षेत्रं लिङ्गं शिवमयं स्मृतम्। तस्माद्धरिहरक्षेत्रे पूजयेत् शङ्कराच्युतम्। भवेच्छिलाशतैः शस्ता चतुर्वर्गफलप्रदा”। तथा माहात्म्यम् स्कान्दपुराणे “द्वारावत्याः शिला देवि! भद्राचास समन्विता। तत् पापसहितं यत् स्यात् तीर्थं द्वादशयोजनम्। यत्र देशे शुचौ वापि चक्राङ्को यत्र तिष्ठति। योजनानि तथा त्रीणि मम क्षेत्रं वसुन्धरे!। तन्मध्ये म्रियते यस्तु पूजकः सुसमाहितः। शतबाधाविनिर्मुक्तो न पुनः सोऽपि जायते। चक्राङ्कितस्य सान्निध्ये यत्कर्म क्रियते नरैः। स्नानं दानं तपो होमः सर्वं भवति चाक्षयम्। संवत्सरन्तु यत् पापं मनसा कर्मणा कृतम्। तत्सर्वं नश्यते पुंसां सकृच्चक्राङ्कदर्शनात्। ज्वरदाहो विषश्चैव अग्निचौरभयं तथा। सर्वे ते प्रशमं यान्ति सकृच्चक्राङ्कमार्जनात्। भूतप्रेतपिशाचाश्च डाकिन्यश्च वसुन्धरे!। सर्वे ते प्रलयं यान्ति पञ्चचक्रान्वितं न्यसेत्। भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या चक्राङ्कं पूजयेन्नरः। अपि चेत् सुदुराचारो मुच्यते नात्र संशयः। संवत्सरन्तु यः कुर्य्यात् पूजास्पर्शनदर्शनम्। विना साङ्ख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः”। द्वारकाशिलावर्णविशेषलक्षणम् पद्मपुराणे “कृष्णा मृत्युप्रदा नित्यं कपिला तु भयावहा। रौक्ष्यं कर्बुरा दद्यात् पीता धनविनाशिनी। धूम्राभा पुत्रनाशाय भग्ना भार्य्याधनापहा। श्वेतास्निग्धाः सुसंपूर्णाः सर्वकामार्थदायिकाः। अच्छिद्रचक्रा या पूज्या दुःखदारिद्र्यनाशिनी। वर्त्तुला चतुरस्रा च पूजिता सिद्धिदायिका। सुखदा समचक्रा च विषमा दुःखदा भवेत्। निषिद्धशिलापि तत्रैव “छिद्रा भग्ना त्रिकोणा च तथा विषमचक्रिका। अर्द्धचन्द्राकृतिर्या च पूज्यास्ता न भवन्ति हि”। प्रयोगपारिजाते तु विशेषः “भिन्नवर्णाध्वनाशाय स्थूलो बुद्धिविनाशकः। दीर्घायुर्हरो ज्ञेयो ह्रस्व ऋद्धिविनाशकृत्। पूर्णवर्णा शुभा ज्ञेया दन्तचक्रा तथैव च”। चक्रभेदे मूर्त्तिभेदोऽग्निपुराणे उक्तो यथा “सुदर्शनस्त्वेकचक्रो लक्ष्मीनारायणो द्वये। अच्युतः स्यात्त्रिचक्रेण युतो देवस्त्रिविक्रमः”। जनार्दनश्चतुश्चक्रो वासुदेवश्च पञ्चभिः। षट्चक्रश्चैव प्रद्युम्नः संकर्षणश्च सप्तभिः। पुरुषोत्तमश्चाष्टचक्रो नवव्यूहो नवात्मकः। दशावतारो दशभिर्द्दशैकेनानिरुद्धकः। द्वादशात्मा द्वादशभिरत ऊर्द्ध्वमनन्तकः”। गरुड़पुराणे तु चतुश्चक्रश्चतुर्भुज इति विशेषः। चक्रभेदेन विशेषोऽपि तत्रैव। “एकचक्रशिला पूज्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा। द्विचक्रश्चाच्युतो देवो देवेन्द्रत्वफलप्रदः। श्रीप्रदो रिपुहन्ता च चतुश्चक्रो जनार्दनः। पूजयेद्भक्तिसंयुक्तः सुगन्धैः कुसुमादिभिः। पञ्चभिर्वासुदेवः स्यात् प्रभुश्चक्रैः सदार्चितः। जन्ममृत्युभयात्त्राता भवेच्चैवात्र संशयः। षड्भिश्चक्रैश्च प्रद्युम्नो लक्ष्मीकीर्त्तिप्रदो भवेत्। पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः। बलभद्रशिला ज्ञेया सप्तचक्राङ्किता खग!। पूजितस्तुष्यते देवः पुत्रपौत्रप्रदो भवेत्। वाञ्छितं वसुभिश्चक्रैर्ददाति पुरुषोत्तमः। नवव्यूहो नवचक्रो दुर्लभं यत् सुरैरपि। पूजितः केशवस्तस्य ददाति स्थानमुत्तमम्। राज्यदो दशभिश्चक्रैर्दशावतारसंज्ञकः। दशावतारपूजा स्याच्चक्राङ्कस्यास्य पूजनात्। एकादशभिरैश्वर्य्यमधिकञ्च प्रयच्छति। पूजितो भक्तिभावेन चक्रतीर्थशिलोद्भवः। तत्रैव प्राप्यते देवश्चक्रैर्द्वादशभिश्चितः। पूजितः सर्वकामानामनन्तफलदायकः। द्वादशात्मा च विज्ञेयो भुक्तिमुक्तिप्रदोऽर्च्चितः। अत ऊर्द्ध्वं परात्मासौ सदा प्रीतिविवर्द्धनः। पूजितः सर्वलोकात्मा विष्णुलोकप्रदायकः इति चक्राङ्कितशिलाः कथिताः क्रमनामतः”। एकचक्रविषये विशेषस्तु प्रयोगपारिजाते। “एकचक्रे विशेषोऽस्ति सविशेषलक्षणोच्यते। एकरक्तं तथा रक्तं द्विवर्णं बहुवर्णकम्। यद्येकचक्रिणः स्युः तेषां संज्ञा भवेत् क्रमात्। पुण्डरीकः सकल्याणो रामो वैकुण्ठ एव च। विश्वेश्वर इति प्रख्यात् तेषां पूजाफलं शृणु। मोक्षं कृत्स्नं विवादञ्च दारिद्र्यं परतन्त्रताम्। ददाति पूजकस्यासौ तस्मात्तां परिवर्जयेत्”।

ध

धकारः तवर्गीयः पञ्चमः व्यञ्जनवर्णभेदः। तस्योच्चारणस्थानं दन्तमूलं "दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः" इति तवर्गस्य दन्त्यत्वोक्तिः दन्तमूलपरत्वेन, अन्यथा भग्नदन्तस्य तवर्गोच्चारणानुपपत्तेः। व्यञ्जनवर्णत्वादर्द्धमात्रत्वम् तस्य। तस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः स्पृष्टता जिह्वाग्रेण दन्तमूलस्य सम्यक्स्पर्शेन तस्योच्चारणात् तथात्वम्। बाह्यप्रयत्नाश्च संवारनादघोषा महाप्राणश्च, सि० कौ० मूलं दृश्यम्। अस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधानतन्त्रोक्ता यथा "धो धनार्थो दधिः स्थाणुः सात्वतो योगिनीप्रियः। मीनेशः शङ्खिनी तोयं नागेशो विश्वपावनी। धिषणा धारणा चिन्ता नेत्रयुग्मं प्रियो मतिः। पीतशाखाश्रवणौ च धात्री धर्मः सुरश्रमः। बन्धुर्यौ मोहनो लज्जा वज्रतुण्डः सुकन्धरा। वामपादाङ्गुलीमूलं ज्येष्ठा सुरपुरं भयः। सर्वात्मा दीर्घजङ्घा च धनेशो धनसञ्चयः" अस्य मातृकान्यासे वामपादाङ्गुलिमूले न्यास्यता। अस्याधिष्ठातृदेवताया ध्येयरूपम्। "षड्भुजां मेघवर्णाञ्च रक्ताम्बरधरां पराम्। वरदां शोभनां रम्यां चतुर्वर्गप्रदायिनीम्। एवं ध्यात्वा धकारन्तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत्" अस्य स्वरूपञ्च। "धकारं परमेशानि! कुण्डली मोक्षरूपिणी। आत्मादितत्त्वसंयुक्तं पञ्चदेवमयं सदा। पञ्चप्राणमयं देवि! त्रिशक्तिसहितं सदा। त्रिबिन्दुसहितं वर्णं धकारं यदि भावयेत्। पीतविद्युल्लताकारं चतुर्वर्गप्रदायकम्" कामधेनु०। अस्य काव्यादौ प्रथमन्यासफलं वृ० र० टीकायामुक्तं यथा "दोधः सौख्यं मदं नः"।

ध पु० दधाति धा—ड। १धर्मे २कुबेरे ३ब्रह्मणि च। ४धने न० मेदि०। ५धकारवर्णे "धोधनार्थो दधिः स्थाणुः" वर्णाभिधानम्।

धक्क नाशने चुरा०उभ०सक०सेट। धक्कयति-ते अदधक्कत्-त।

धट पु० धन-शब्दे "पुंसि घः" पा० नस्य टः। १तुलायाम् उन्मानार्थं मानदण्डभेदे अमरः। तदुपलक्षिते २तुलाराशौ "सिंहो हयश्च मेषश्च कन्या धन्वी धटो घटः। वर्कादीनां त्रिकोणानि मूलानि राशयः क्रमात्" ज्यो० त०। ३परीक्षाभेदे तन्निरुक्तिः पितामहेन दर्शिता यथा "धकाराद्धर्ममुद्दिष्टं टकाराद् कुटिलं नरम्। धृतं धारयते यस्माद् धटस्तेनाभिधीयते"। तुलाशब्दे ३३३१ पृष्ठादौ दृश्यम्। "धटोऽग्निरुदकञ्चैव विषं कोशस्तु पञ्चमः। षष्ठन्तु तण्डुलाः प्रोक्ताः सप्तमं तप्तमाषकम्। अष्टमं फालमित्युक्तं नवमं धर्मजं तथा। दिव्यान्येतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवेति" बृहस्पतिः। परीक्षायां नक्षत्रादिपरीक्षाशब्दे दृश्यम्। धटपरीक्षायां कालविशेषनिषेधौ "तुला स्यात् सर्वकालिकी" इति "वाते वाति विवर्जयेत्" च पितामहेनोक्तौ।

धटक पु० "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ। गद्याणकस्तद्द्वयमिन्द्रतुल्यैर्वल्लैस्तथैको धटकः प्रदिष्टः" लीला० उक्ते द्वाचत्वारिंशद्गुञ्जापरिमाणे

धटकर्कट पु० ६त०। तुलायाः शिक्याधारे देवदुष्के कर्कटशृङ्गभिभे आयसकीलकभेदे दिव्यत० रघु०। "कक्षच्छेदे तुलाभङ्गे धटकर्कटयोस्तथा" बृहस्पतिः।

धटिका स्त्री "दशभेन्दुसंख्यैर्धटकैस्तु सेरस्तैः पञ्चभिः स्याद्धटिका च ताभिः" लीला० उक्ते पञ्चसेरात्मके (धाडा पसरी) इति प्रसिद्धे परिमाणे। धटी स्वार्थे क। १चीरवस्त्रे २कौपीने (धड़ा)।

धटी स्त्री धन० रवे अच् नस्य टः गौरा० ङीष्। १कौपीने २चीरवस्त्रे मेदि० गर्भाधानोत्तरं स्त्रियै देये ३वस्त्रभेदे तद्धारणे नक्षत्रादि यथा "मूलत्रयाहस्तेषु पुष्याद्रित्र्युत्तरासु च। मृगपौष्णे धटी देया सौम्यवारे शुभे तिथौ" ज्यो० सा०।

धटिन् त्रि० धटोऽस्त्यस्य इनि। १तुलाधारके २तुलाराशौ ३शिवे च पु० "धण्ठोऽधघटो धटी नघटी चरुचेली मिलीमिली" भा०शा०२८६अ०। नीलकण्ठेन तु घटीति तत्र पठित्वा व्याख्यातम् "घटयति कर्मफलैर्योजयति नरानिति घटी इति" मुद्रादोषात् धटीत्यपपाठः। [दधाण।

धण शब्दे भ्वा०प०अक०सेट्। धणति अधाणीत् अधणीत्।

धत्तूर पु० धयति धातून् धा—ऊर पृषो०। धुस्तूरे। हेमच०

धन धान्योत्पादने जुहो० पर० सेट्। दधन्ति अधानीत् अधनीत् दधान। प्रच्छीतकर्मकत्वात् अकर्मकत्वम्। तेन दधन्ति भूमिः धान्यमुत्पादयतीत्यर्थः, वैदिकोऽयम्।

धन शब्दे भ्वा०पर० अक०सेट्। धनति अधानीत् अधनीत्।

धन न०धन—अच्। १गोधने २वित्ते च मेदि०। ३स्नेहपात्रे शब्दर० ४धनिष्ठानक्षत्रे ज्योतिषम्। अर्थशब्दे ३६७पृ० धनभेदादिकमुक्तं विशेषस्तु कश्चित् शुद्धित० उक्तो यथा "धनं तु त्रिविधं ज्ञेयं शुक्लं शबलमेव च। कृष्णञ्च तस्य विज्ञेयो विभागः सप्तधा पृथक्। क्रमायातं प्रीतिदायं

प्राप्तञ्च सह भार्य्यया ॥ अविशेषेण सर्व्वेषां वर्णानां त्रिविधं धनम् । वैशेषिकं धनं दृष्टं ब्राह्मणस्य त्रिलक्षणम् । याजनाध्यापने नित्यं विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः । त्रिविधं क्षत्रियस्यापि प्राहुर्वैशेषिकं धनम् । युद्धार्थलब्धं करजं दण्डाच्च व्यवहारतः । वैशेषिकं धनं दृष्टं वैश्यस्यापि त्रिलक्षणम् । कृषिगोरक्षवाणिज्यं शूद्रस्यैभ्यस्त्वनुग्रहात् । कुसीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्व्वीत स्वयंकृतम् । आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनसा युज्यते द्विजः" । तामसादिभेदेन तस्य त्रैविध्यं नारदेन उक्तं यथा "पार्श्विकद्यूतचौर्य्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्ज्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम्" । पार्श्विकः पालतया योऽर्ज्जयति । आर्त्त्या परपीड़या प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्य्यारोहणादिना । व्याजेन ब्राह्मणवेशेन शूद्रादिना । कृष्णं तामसम् । राजसधनं यथा "कुसीदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः । कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम्" । अनुवृत्त्या सेवया । सात्त्विकधनं यथा । "श्रुतशौर्य्यतपःकन्याशिष्ययाज्यान्वयागतम् । धनं सप्तविधं शुक्लं मुनिभिः समुदाहृतम्" । श्रुतेनाध्ययनेन शौर्य्येण जयादिना । तपसा जपहोमदेवार्च्चादिना । कन्यागतं कन्यया सहागतं श्वशुरादिलब्धम् । शिष्यागतं गुरुदक्षिणादिना । याज्यागतं आर्त्विज्यलब्धम । शुक्लं सात्त्विकम् शुद्धितत्त्वम् । ५ युक्तौ ६ योज्ये च "स्वोच्चापकृष्टा भगणैः प्राङ्मुखं यान्ति यद्ग्रहाः । तत् तेषु धनमित्युक्तमृणं पश्चान्मुखेषु तु" सू॰सि॰ । "स्वोच्चनीचापकर्षिता यस्याः पूर्व्वाभिमुखं भगणैः राशिभिर्भगोलस्य क्रान्तिवृत्तानुसृतस्याकाशगोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते द्वादशराश्यङ्किते यद्राशिविभागैरित्यर्थः । यद्यत्सङ्ख्यामितं गच्छन्ति तत्तत्सङ्ख्यामितं भागादिकं फलरूपं तेषु पूर्व्वागतमध्यमग्रहेषु अंशाद्युपभोगेषु धनं योज्यम्" रङ्ग॰ । ७लग्नात् द्वितीयस्थाने तत्र जन्मलग्नात् द्वितीयस्थाने चिन्त्यपदार्था ग्रहागमभेदेन शुभाशुभं च जातकपद्धतावुक्तं यथा "सुवर्णरत्नविक्रयक्रयाश्च कोशसंग्रहः । धनाभिधानमन्दिरं बुधैर्विचिन्त्य आदरात् । समस्तपापखेचरैर्युतेक्षितं धनाभिधम् । दरिद्रताविधायकं विशेषतः कृशानुना । शुक्रः शनिधनगतो धनिनं करोति दृष्टो बुधेन रविजान्यखगप्रदृष्टः । सूर्य्योऽपि, सौम्यखचरा धनगा धनानि नानाविधानि न यदा खलदृष्टदेहाः । बुधगुरुशुक्रयुक्ते द्वितीयगा वित्तलाभं विदधति यदि दृष्टाः सोमसौम्येन्दुपुत्रैः । क्रमश, इह कविश्चेत् सौम्यगेहे धनाप्त्यै भवति शुभखगानां दृष्टितो मानवस्य । क्षीणः शशी स्वेन विलोकितोऽर्थे पूर्व्वार्ज्जितार्थस्य विनाशदः स्यात् । नवीनवित्तागमरोधकौ च धने कुजेन्दू त्वचि दोषदौ स्तः । रविर्धनेऽत्यष्टिमिते कुजोऽङ्के षड्विंशके ज्ञो धननाशदः स्यात् । भावद्वे विधुः पीड़नमङ्गिराश्च भूपेऽल्पतायाञ्च कविः षडद्रौ । द्वितीयस्य पतिर्नेत्रस्वामी शुक्रमतादिह । सेन्दुशुक्रोऽष्टषष्ठान्त्यस्थितो रात्र्यन्ध्यकश्च सः । ससूर्य्यः शुक्रलग्नेशो जात्यन्धत्वाय कल्पते । एभिः पित्रादिभावेशैर्युक्तश्चेत्तत्तदान्ध्यकृत् । सशुक्रलग्नपश्चेत् स्याच्चेत्तयोर्वैपरीत्यकृत् । भावाधीशः शुभैर्युक्तः केन्द्रकोणे शुभप्रदः" ।

वर्षलग्नात् द्वितीयस्थग्रहयोगादिफलम् नी॰ता॰ उक्तं यथा "वित्ताधिपो जन्मनि वित्तगोऽब्दे क्षीणो यदा लग्नपतीत्थशाली । तदा धनाप्तिः सकलेऽपि वर्षे क्रूरेसराफे धनधान्यहानिः । जन्मान्ययोर्वित्तपतीक्ष्योऽब्देऽब्देशो बलवान् यदा । तदा धनाप्तिर्बहुला विनायासेन जायते । एवं यद्भावगो जन्मन्यब्दे तद्भावगो गुरुः । लग्नेशेनेत्थशाली चेत्तद्भावजसुखं भवेत् । यदा जनुषि यं पश्येत् भावमब्देऽब्दपो गुरुः । तदा तद्भावजं सौख्यमुक्तं ताजकवेदिभिः । जन्मषष्ठाधिपः सौम्यः षष्ठोऽब्दे स्वल्पलाभदः । पापार्द्दिते गुरौ रन्ध्रेऽपवाद उपजायते । गुरुर्वित्ते शुभैर्दृष्टयुतो राज्यार्थसौख्यदः । जन्मन्यब्दे च सुखहाराशिं पश्यन् विशेषतः । एवं सितेऽब्दपे भूरिधनं धान्यं च जायते । वित्तलग्नेशसंयोगो वित्तसौख्यफलप्रदः । एवं बुधे सवीर्य्येऽस्त्राज्ञिपित्तानोद्यमैर्धनम् । जन्मलग्नगताः सौम्या वर्षेऽर्थे धनलाभदाः । लाभसद्मनि वित्ते वा शुभेज्यसितसंयुते । तैर्वा दृष्टे धनं भूरि स्वकुले राज्यमाप्नुयात् । अर्थार्थसद्मेशौ चेत् शुभैर्मित्रदृशेक्षितौ । बलिनौ सुखतो लाभप्रदौ यत्नादरेदृशा । मित्रदृष्ट्या सुखविधेऽङ्गार्थयोः सुखतो धनम् । तदा मूर्य्यारिफे वित्तनाशदुर्ज्जनभीतयः । जन्मनीज्योऽस्ति यद्राशौ तद्राशिवर्षलग्नगः । शुभस्वामीक्षितयुतो नैकद्रव्यस्वाम्यवित्तदः । स्वतौ लग्ने रविर्व्वर्षे धनस्थो धनसौख्यदः । शनौ वित्ते कार्य्यनाशो लाभोऽल्पोऽथ धनव्ययः । भ्रातृसौख्यं गुरुयुते भूतयः स्युः शुभेक्षणात् । क्रूरयोगेक्षणात् सर्व्वं विपरीतं फलं वदेत् । वित्तेशो

जन्मनि गुरुर्वर्षे वर्षशतं दधत्। यद्भावगस्तमाश्रित्य लाभदो लग्नमात्मनः। वित्ते सुवर्णरौप्यादेः भ्रात्रादेः सहजक्षेगः। पितृमातृक्रमादिभ्यो वित्तं सुहृदि पञ्चमे। सुहृत्तनयषष्ठेऽरिवर्गाद्धानिप्रभीतिदः। स्त्रीभ्यो द्यूनेऽष्टमे मृत्युरर्थहेतुर्यशोऽङ्कगे। खे नृपादेर्व्ययकालादायेऽन्त्ये व्ययदो भवेत्। इत्थं विमृश्यात्र सुधिया वाच्यमित्यपरे जगुः"। तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्तदिशावसेयम्। बीजगणितोक्ते टङ्कणभिन्ने च। तत्र धनर्णसङ्कलनादिप्रकारस्तत्रोक्तो यथा

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् योगे युतिः स्यात्क्षययोः स्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः। उदाहरणम्। रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा सहितं वदाशु। स्वर्णं क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयोः सङ्कलनामवैषि। अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि यानि क्षयगतानि तान्यूर्द्ध्वबिन्दूनि च।

न्यासः रू ३̇ रू ४̇ योगे जातं रू ७̇

न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७

न्यासः रू ३ रू ४̇ योगे जातं रू १̇

न्यासः रू ३̇ रू ४ योगे जातं रू १

एवं त्रिभिन्नेष्वपि। धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् संशोध्यमानं स्वमृणत्वमेति स्वत्वं क्षयस्तद्युतिरुक्तवच्च। उदाहरणम्। त्रयाद्द्वयं स्वात् स्वमृणादृणं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम्।

न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १

न्यासः रू ३̇ रू २̇ अन्तरे जातं रू १̇

न्यासः रू ३ रू २̇ अन्तरे जातं रू ५

न्यासः रू ३̇ रू २ अन्तरे जातं रू ५̇

। इति धनर्णसङ्कलनव्यवकलने ।

गुणने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् स्वयोरस्वयोः स्वं धनर्णघाते क्षयो भागहारेऽपि चैवं निरुक्तम्। उदाहरणम्। धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्रयेण स्वमृणेन किं स्यात्"।

न्यासः रू २ रू ३ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू २̇ रू ३̇ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ न्यासः रू २ रू ३̇ धनमृणगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६̇ न्यासः रू २̇ रू ३ ऋणं धनगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६̇। इति धनर्णगुणनम्।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति। उदाहरणम्। रूपाष्टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम्। ऋणं धनेन स्वमृणेन किं स्याद् द्रुतं वदेदं यदि बोबुधीषि। न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनहृतं धनं स्यादिति जातं रू २। न्यासः रू ८̇ रू ४̇ ऋणमृणहृतं धनं स्यादिति जातं रू २ न्यासः रू ८̇ रू ४ ऋणं धनहृतं ऋणं स्यादिति जातं रू २̇। न्यासः रू ८ रू ४̇ धनमृणहृतमृणं स्यादिति जातं रू २̇। इति धनर्णभागहारः। वर्गे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम्। "कृतिः स्वर्णयोः स्वं स्वमूले धनर्णे, न मूलं क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात्। उदाहरणम्। धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गं क्षयस्य च ब्रूहि सखे! ममाशु। न्यासः रू ३ रू ३̇ जातौ वर्गौ रू ९ रू ९ मूलोदाहरणम्। धनात्मकानामधनात्मकानां मूलं नवानां च पृथग्वदाशु। ८। न्यासः रू ९ मूलं रू ३ वा रू ३̇ न्यासः रू ९̇ एषामवर्गत्वान्मूलं नास्ति। धन—रवे अच्। ८ शब्दे च।

धनक पु॰ धनस्य कामः इच्छा धन+कन्। १धनस्येच्छायाम्। २कृतवीर्य्यजनके नृपभेदे "धनकः कृतवीर्य्यसूः" भाग॰ ९।२३।७

धनकेलि पु॰ धनेन केलिरस्य। कुबेरे त्रिका॰।

धनच्छ स्त्री धनं छ्यति नाशयति छो–क। करेटुखगे। त्रिका॰।

धनञ्जय धनं जयति सम्पादयति जि–खच् मुम्। १वह्नौ "धनमिच्छेत् हुताशनात्" इत्युक्तेस्तस्य धनदत्वात्तथात्वम् २चित्रकवृक्षे च अमरः। "सर्वान् जनपदान् जित्वा वित्तमादाय केवलम्। मध्ये धनस्य तिष्ठामि तेनाहुर्मां धनञ्जयम्" भा॰ विरा॰ ४४ अ॰ उत्तरं प्रति अर्जुनेन स्वनामनिर्वचनयुक्ते ३अर्जुने "पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः" गीता। "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपमः। स वल्कलवासांसि तवाधुना हरन् करोति मन्युं न कथं धनञ्जयः" किरा॰। ४तन्नामनामके अर्जुनवृक्षे रत्नमा॰। ५विष्णौ च। "अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वीरोऽनन्तो धनञ्जयः" विष्णुसं॰। धन—रवं अत्र धनस्य शत्रोर्जयनात् शब्दावाच्यत्वात् तस्य तथात्वम् "धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतवर्णकः। ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ त्वगादिषु" योगार्णवोक्ते ६देहस्थे वायुभेदे। ७नागभेदे च "शेषः प्रथमतो जातः वासुकिस्तदनन्तरम्। ऐरावतस्तक्षकश्च कर्कोटकधनञ्जयौ" भा॰आ॰ ३५ अ॰।

धनद पु० धनं दयते देङ्–पालने धनं ददाति दा–दाने वा क । १कुबेरे अमरः । २धनदातरि त्रि० मेदि० ३देवीभेदे स्त्री ङीप् धनदायिकाऽपि तत्र । "ध्यायेत् कल्पतरोर्मूले देवीं तां धनदायिकाम्"। तन्त्रसारे तन्मन्त्रध्यानादिकं दृश्यम् । कुबेरस्य पुलस्त्यपुत्रस्य विश्रवसः पुत्रः तत्कथा रामा० उ० ३अ० उक्ता । "अथ पुत्रः पुलस्त्यस्य विश्रवा मुनिपुङ्गवः । अचिरेणैव कालेन पितेव तपसि स्थितः । सत्यवान् शीलवान् दान्तः स्वाध्यायनिरतः शुचिः । सर्वभोगेष्वसंसक्तो नित्यं धर्मपरायणः । ज्ञात्वा तस्य तु तद्वृत्तं भारद्वाजो महामुनिः । ददौ विश्रवसे भार्य्यां स्वसुतां देववर्णिनीम् । प्रतिगृह्य तु धर्मेण भरद्वाजसुतां तदा । मुदा परमया युक्तो विश्रवा मुनिपुङ्गवः । स तस्यां वीर्य्यसम्पन्नमपत्यं परमाद्भुतम् । जनयामास धर्मज्ञः सर्वैर्ब्रह्मगुणैर्वृतम् । तस्मिन् जाते तु संहृष्टः संबभूव पितामहः । दृष्ट्वा श्रेयस्करीं बुद्धिं धनाध्यक्षो भविष्यति । नाम चास्याकरोत् प्रीतः सार्द्धं देवर्षिभिस्तदा । यस्माद्विश्रवसोऽपत्यं सादृश्याद्विश्रवा इव । तस्माद्वैश्रवणो नाम भविष्यत्येष विश्रुतः" "स तु वैश्रवणस्तत्र तपोवनगतस्तदा । अवर्द्धताहुतिहुतो महातेजा यथाऽनलः । तस्याश्रमपदस्थस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः । चरिष्ये परमं धर्मं धर्मो हि परमा गतिः । स तु वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने । यन्त्रितो नियमैरुग्रैश्चकार सुमहत्तपः । पूर्णे वर्षसहस्रान्ते तं तं विधिमकल्पयत् । जलाशी मारुताहारो निराहारस्तथैव च । एवं वर्षसहस्राणि जग्मुस्तान्येकवर्षवत् । अथ प्रीतो महातेजाः सेन्द्रैः सुरगणैः सह । गत्वा तस्याश्रमपदं ब्रह्मेदं वाक्यमब्रवीत् । परितुष्टोऽस्मि ते वत्स ! कर्मणानेन सुव्रत ! । वरं वृणीष्व भद्रन्ते वरार्हस्त्वं महामते ! । अथाब्रवीद्वैश्रवणः पितामहमुपस्थितम् । भगवन् ! लोकपालत्वमिच्छेयं लोकरक्षणम् । अथाब्रवीद्वैश्रवणं बाढमित्येव हृष्टवत् । अहं वै लोकपालानां चतुर्थं स्रष्टुमुद्यतः । यमेन्द्रवरुणानां च पदं यत्तव चेप्सितम् । तद्गच्छ वत्स ! धर्मज्ञ ! निधीशत्वमवाप्नुहि । शक्राम्बुपयमानां च चतुर्थस्त्वं भविष्यसि । एतच्च पुष्पकं नाम विमानं सूर्य्यसन्निभम् । प्रतिगृह्णीष्व यानार्थं त्रिदशैः समतां व्रज । स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामः सर्व एव यथागतम् । कृतकृत्या वयं तात ! दत्त्वा तव वरद्वयम् । इत्युक्त्वा स गतो ब्रह्मा स्वस्थानं त्रिदशैः सह । गतेषु ब्रह्मपूर्वेषु देवेष्वथ नभस्तलम् । धनेशः पितरं प्राह प्राञ्जलिः प्रयतात्मवान् । भगवन् ! लब्धवानस्मि वरमिष्टं पितामहात् । निवासनं न मे देवो विदधे स प्रजापतिः । तं पश्य भगवन् ! कञ्चिन्निवासं साधु मे प्रभो ! । न च पीडा भवेद्यत्र प्राणिनो यस्य कस्यचित् । एवमुक्तस्तु पुत्रेण विश्रवा मुनिपुङ्गवः । वचनं प्राह धर्मज्ञ ! श्रूयतामिति सत्तम ! । दक्षिणस्योदधेस्तीरे त्रिकूटो नाम पर्वतः । तस्याग्रे तु विशाला सा महेन्द्रस्य पुरी यथा । लङ्का नाम पुरी रम्या निर्म्मिता विश्वकर्म्मणा । राक्षसानां निवासार्थं यथेन्द्रस्यामरावती । तत्र त्वं वस भद्रन्ते लङ्कायां नात्र संशयः" । तस्य धनाध्यक्षत्वात् धनदत्वम् । "यथा साधारणीभूतं नामास्य धनदस्य च" रघुः । ४धनञ्जयाख्ये वायौ पु० धनपतिशब्दे दृश्यम् । ५वह्नौ ६चित्रकवृक्षे च पु० ।

धनदण्ड पु० धनेन दण्डः । मनूक्ते धनग्रहणदण्डे "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्य्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतःपरम्" ।

धनदाक्षी स्त्री धनदस्य कुबेरस्याक्षीव पिङ्गलं पुष्पमस्याः षच्समा० ङीष् । कुबेराक्षीलतायां लताकरञ्जे राजनि० ।

धनदानुज पु० ६त० । १रावणे शब्दच० २कुम्भकर्णादौ च तेषां विश्रवसः कैकसीतो जातत्वात् तथात्वं तत्कथा । "सा त्वं मुनिवरं श्रेष्ठं प्रजापतिकुलोद्भवम् । भज विश्रवसं पुत्रि पौलस्त्यं वरय स्वयम् । ईदृशास्ते भविष्यन्ति पुत्राः पुत्रि ! न संशयः । तेजसा भास्करसमो यादृशोऽयं धनेश्वरः । सा तु तद्वचनं श्रुत्वा कन्यका पितृगौरवात् । तत्र गत्वा च सा तस्थौ विश्रवा यत्र तप्यते" "कन्यया त्वेवमुक्तस्तु विश्रवा मुनिपुङ्गवः । उवाच कैकसीं भूयः पूर्णेन्दुरिव रोहिणीम् । पश्चिमो यस्तव सुतो भविष्यति शुभानने ! । मम वंशानुरूपः स धर्मात्मा च न संशयः । एवमुक्ता तु सा कन्या राम ! कालेन केनचित् । जनयामास बीभत्सं रक्षोरूपं सुदारुणम् । दशग्रीवं महादंष्ट्रं नीलाञ्जनचयोपमम् । ताम्रोष्ठं विंशतिभुजं महास्यं दीप्तमूर्द्धजम्" "तस्य त्वनन्तरं जातः कुम्भकर्णो महाबलः । प्रमाणाद्यस्य विपुलं प्रमाणं नेह विद्यते । ततः शूर्पणखा नाम संजज्ञे विकृतानना । विभीषणश्च धर्मात्मा कैकस्याः पश्चिमः सुतः" "भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यात् एकोऽपि धनदानुजः" रघुः ।

धनदायिन् त्रि० धनं ददाति दा–णिनि ६त०। १धन-दातरि २वह्नौ पु० शब्दरत्ना० "धनमिच्छेत् हुताशनात्" इत्युक्तेस्तस्य तथात्वम्।

धनदेश्वर पु० काशीस्थे कुबेरस्थापिते शिवलिङ्गभेदे।

धनन्ददा स्त्री धनं ददते दद–खच् मुम्। बुद्धशक्ति-भेदे त्रिका०।

धनपति पु० ६त०। १कुबेरे "धन्वेशं मे हर धनपतिक्रोध विश्लेषितस्य" "गत्वा देवं धनपतिसखं यत्र वाचादृतस-न्धम्" मेघ०। २धनञ्जयाख्ये देहस्थे वायुभेदे च तस्य धनपतित्वकथा "शृणु चान्यां वसुपतेरुत्पत्तिं पापनाशि-नीम्। यथा वायुः शरीरस्थो धनदः संबभूव ह। आकाशं शरीरं यत्तस्मिन् वायुरन्तःस्थितोऽभवत्। प्रयोजनात् मूर्त्तिमत्त्वमादिशन् वेदविदिताः। तस्यामूर्त्तस्य वायोस्तु समुत्पत्तिः कीर्त्त्यते मया। तां शृणुष्व महाभाग! कथ्यमाना मयाऽनघ!। ब्रह्मणः सृजतः सृष्टिं मुखा-द्वायुर्विनिर्ययौ। प्रचण्डशर्करावर्षी तं ब्रह्मा प्रत्यषेध-यत्। मूर्त्तो भवस्व शान्तश्च तत्नोक्तो मूर्त्तिमान् भवन्। सर्वेषाञ्चैव देवानां यद्वित्तं फलमेव च। तत् सर्वं पाहि येनोक्तं तस्माद्धनपतिर्भव। तस्य ब्रह्मा ददौ तुष्ट-स्तिथिमेकादशीं प्रभुः। तस्यामनग्निपक्वाशी यो भवे-न्नियतः शुचिः। तस्य तु धनदो देवस्तुष्टः सर्वं प्रय-च्छति। एषा धनपतेर्मूर्त्तिः सर्वकिल्विषनाशिनी" वराह पु०। (खाजाञ्चि) ३धनाध्यक्षे त्रि०।

धनपाल त्रि० धनं पालयति पालि–अण्। १धनरक्षके २कुबेरे पु०।

धनपिशाची स्त्री धने पिशाचीव। अतिशयधनतृष्णायां स्वार्थे क। धनपिशाचिकाऽप्यत्र हारा०।

धनप्रयोग पु० धनस्य वृद्ध्यर्थं प्रयोगः। ऋणरूपेण अध-मर्णाय धनस्य दानरूपे प्रयोगे। तत्र नक्षत्रादि मुहूर्त्त-चिन्तामणौ पीयूषधारायाञ्चोक्तं यथा

"स्वात्यादित्यमृदुद्विदैवगुरुभे कर्णत्रयाश्वे चरे लग्ने धर्मसुताष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः। नारे ग्राह्यमृणं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽह्नि यत् तद्वंशेषु भवेदृणं न च बुधे देयं कदाचिद्धनम्"। "स्वात्या-दित्येति। स्वातीपुनर्वसुचित्रानुराधामृगरेवतीविशाखा-पुष्यश्रवणधनिष्ठाशततारकाश्विनीष्वेकादशसु नक्षत्रेषु द्रव्य-प्रयोगः शुभः द्रव्यं परस्मै ऋणत्वेन देयं यदाह भीम-पराक्रमः "मृदुपुष्याश्विनी चैव विशाखात्रयचलभम्। पुनर्वसू च शंसन्ति धनादिनिधिवर्त्तनम्। वर्त्तन-मृणादिरूपेण दानं निक्षेपस्तस्यादिशब्दान्निषेधे प्राप्ते ऋणदाने एव न निषेध इति विशेषः। कृतनष्टादौ तु निषिद्धैव। अथ लग्ने चरे मेषकर्कतुलामकराणामन्यतमे धर्मो नवमं सुतः पञ्चमम् अष्टमाङ्केन अष्टमस्था-नान्युच्यन्ते तेषां शुद्धिः नवमपञ्चमस्थानयोः शुभग्रहसत्त्वं पापग्रहराहित्यञ्च अष्टमे तूभयराहित्यमित्यर्थः। एवं रूपया शुद्ध्या सहिते लग्ने ऋणं देयम्। उक्तञ्च रत्नमालायां "शुद्धेषु धर्मात्मजनैधनेषु चरे विलग्ने द्रविणप्रयोगः" इति। अथाऽऽरे मङ्गलवारे ऋणं न ग्राह्यं यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "ऋणं भौमे न गृह्णीयान्न देयं बुधवासरे। ऋणच्छेदं कुजे कुर्यात् सञ्चयं सोमनन्दने"। अत्र तु विशेषे संक्रमः संक्रान्तिः तद्दिवसे, वृद्धौ वृद्धियोगे करेऽर्केऽह्नि हस्तनक्षत्रयुक्ते रविवारे हस्तार्के इति यावत्तत्रापि ऋणं न ग्राह्यमिति प्रत्येकं सम्बन्धः। ननु कुतो न ग्राह्यमित्यत आह यदिति यद्यस्मादुक्तेषु काले ग्राह्यमृणं तद्वंशेषु ऋणग्रहीतृकुलेषु भवेत् तदृणं तत्पुत्र-पौत्रादिभिरपि परिहर्त्तुमशक्यमित्यर्थः अर्थादेषु भौमसंक्रान्त्यादिदिनेषु ऋणग्रहणं परिहर्त्तव्यमिति नि-ष्कृष्टोऽर्थः। "हस्तेऽर्कवारे संक्रान्तौ यदृणं स्यात् कुलेषु तत्। वृद्धियोगे तथा नैव ऋणच्छेदं [illegible] कारयेदिति" ज्योतिः-प्रकाशकारोक्तेश्च। अथ बुधे बुधवारे कदाचिदप्यृणं न देयम्। "न देयं बुधवासरे" इत्यधुनैवोक्तत्वात्। पी०धा०। तत्र निषिद्धनक्षत्रादि तत्रैवोक्तं यथा

"तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रैर्यद्द्रव्यं दत्तं निवेशितम्। प्रयुक्तञ्च विनष्टञ्च विष्ट्यां पाते न चाप्यते" मु० चि० "तीक्ष्णेति तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रसंज्ञकैर्नक्षत्रैर्यद्द्रव्यं सुवर्णादि दत्तं का-लान्तरं विनैव दत्तं न तु स्वत्वपरित्यागेन, तद्दत्तमित्युच्यते निवेशितं स्वेष्टसमीपे प्रत्यर्थं स्थापितं प्रयुक्तं कला-न्तरीतिपुरःसरोत्तमर्णाधमर्णव्यवहारेण कस्मैचिद्दत्तं, विनष्टं चौरादिना हृतं स्वयमेव वा क्वचित्त्यक्तं तद्द्रव्यं निश्चयेन कदाचिदपि नाप्यते तथा विष्ट्यां भद्रायां पाते व्यतीपाते महापाते वा हृतं द्रव्यं न प्राप्यते चकाराद्ग्रहणेऽपि न देयमिति व्याख्येयं वशि-ष्ठवाक्यस्वरसात् उक्तञ्च वशिष्ठेन "ध्रुवोग्रसाधारण-दारुणर्क्षे निक्षिप्तमर्थं स्वयं वा प्रनष्टम्। चौरैर्हृतं दत्तमुपप्लवे वा विष्ट्याञ्च पाते न च लभ्यते तत्"। उपप्लवे ग्रहणे। यत्तु केचिदथ कुर्वते "निश्चयेन चौरहृतस्य द्रव्यस्य

प्राप्त्यप्राप्तिविचारोऽस्वकादिनत्वैरेव बाधाभोऽस्वके निवट एव हृतस्य चौरैरित्युक्तत्वात्। चौरानिर्णये-स्वनेनैव विचारः” तच्चिन्त्यं वसिष्ठवाक्येऽपि चौरैर्हृ-तमिति साक्षाच्चौरपदोपादानात्तेन केनापि विचारः कर्त्तव्य इति युक्तमुत्पश्यामः। एवं चौरानिर्णयेऽपि स्वेच्छया विचारः तत्रोभयैक्ये प्राप्त्यप्राप्तिनिश्चय एव उभयैक्याभावे तु प्रयत्नेनेति”।

धनप्रिया स्त्री काकजम्बूवृक्षे राजनि०।

धनर्च्च पु० धनार्थमर्चा यस्य वेदे स्क०। धनार्थार्चायुक्ते वह्नौ “नार्चेयं धनर्चम्” ऋ० १०।४६।५।

धनवत् त्रि० धन+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः। धनस्वामिनि “रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः” “धनवन्तं प्रजा-वन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा” मनुः स्त्रियां ङीप्। सा च २धनिष्ठानक्षत्रे जटा०। तस्य च धनदेवताकत्वात् तथात्वम्।

धनसनि त्रि० धन-सन-भक्तौ इन् ६त०। धनलाभयुक्ते “तस्य इमे वीणायां गायन्त्येनं ते गायन्ति। तस्मात्ते धनसनयः” छा० उ०। “धनधमयो धनलाभयुक्ता धन-वन्तः” भा०। [स्थाने।

धनस्थान न० धनचिन्तार्थं स्थानम्। लग्नात् द्वितीय-

धनस्य नामधातुः आत्मेच्छया धनमिच्छति धन+क्यच् लाल-सायां सुक् अक० प० सेट्। धनस्यति अधनस्यीत्। पक्षे असुक् धनाय्यति इति भेदस्तत्रार्थे।

धनस्यक त्रि० धनस्य नामधातुः ण्वुल्। १लालसया धनेच्छौ २गोक्षुरे पु० शब्दच०।

धनहर त्रि० धनं हरति हृ-ताच्छील्यादौ ट। १धनहरणशीले चौरे स्त्रियां ङीप् सा च २चोरनामग-न्धद्रव्ये स्त्री अमरः तस्य धनहरचोरनामतुल्यनामक-त्वात्तथात्वम्। [२चण्डालकन्दे पु० पारस्करनि०।

धनहृत् त्रि० धनं हरति हृ-क्विप् तुक्। १धनहारिणि

धनाधिकारिन् त्रि० धनमधिकरोति अधि+कृ-णिनि ६त०। धनाध्यक्षे (तहविलदार) ख्याते कोषाध्यक्षे। अधि+कृ-क्विप् तुक्। धनाधिकृदप्यत्र।

धनाधिगोप्तृ त्रि० धनमभिगोपायति अभि-गुप-वा आयाभाव तृच्। १धनपालके (खाजाञ्चि) ख्याते कोषा-ध्यक्षे स्त्रियां ङीप्। २कुवेरे पु०। “स तदुष्टदृष्टो-पदि वर्त्तमान आलोकयामास धनाधिगोप्ता” भा० व० १६१ अ०।

धनाधिप त्रि० धनमधिपाति अधि+पा-रक्षणे क ६त०। १धन-रक्षके (खाजाञ्चि) कोषाध्यक्षे २कुवेरे पु० अमरः। “धना-धिपेन विहस्य अतुलादस्य संयुगे” हरिवं० २५१ अ०।

धनाधिपति पु० ६त०। १कुवेरे “अनुचरेण धनाधिपतेरथो-नगविलोकनविस्मितमानसः” किरा०। “कौवेरं प्रययौ तीर्थं यत्र तप्त्वा महत्तपः। धनाधिपत्यं संप्राप्तो राज-न्नैलविलः प्रभुः” भा० श० १८ अ०। अधिपतेर्भावः ष्यञ् आधिपत्यम् धनस्याधिपत्यमित्यर्थः।

धनाध्यक्ष त्रि० ६त०। (खाजाञ्चि) १कोषाध्यक्षे “कोष-वस्त्राजिनादीनां रत्नानाञ्च विधानवित्। विज्ञाता फल्गु-साराणामनाहार्य्यः शुचिः सदा। निपुणश्चाप्रमत्तश्च धनाध्यक्षः प्रकीर्त्तितः। आयद्वारेषु सर्वेषु धनाध्यक्ष समा नराः। व्ययद्वारेषु च तथा कर्त्तव्याः पृथिवी-क्षिता” इति मत्स्यपु०२१४ अ०, तल्लक्षणमुक्तं २कुवेरे पु०

धनाय नामधातुः आत्मनो धनमिच्छति क्यच् गर्द्धार्थे नि०। गर्द्धेन धनेच्छायाम्। पर० अक० सेट्। धनायति अधनायीत्। “शूद्रा यदर्य्यजारा न पोषाय धना-यति” यजु० २३।३०। “आनन्तर्य्यञ्चारभते न प्राणानां धनायते” भा० शा० १२२ अ०। आर्षस्तङ्। अगर्द्धे तु धनीयतीत्येव।

धनायु पु० नृपभेदे विष्णुपु०।

धनार्थिन् त्रि० धनमर्थयते अर्थ+णिनि ६त०। धनप्रार्थके “न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः” मनुः।

धनाशा स्त्री ६त०। धनलोभे “जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः केशा दन्ता जीर्य्यन्ति जीर्य्यतः। धनाशा जीविताशा च जीर्य्यतोऽपि न जीर्य्यति” हरिवं० १० अ०।

धनाश्री स्त्री रागिणीभेदे (धानसी) सा च हनुमन्मते श्री-रागस्य तृतीया भार्य्या। कल्लिनाथमते मेघरागस्य चतुर्थी भार्य्या।

धनिक त्रि० धनमादेयत्वेनाऽस्त्यस्य ठन्। उत्तमर्णे अधमर्ण-सकाशात् स्वप्रयुक्तधनग्राहके। “एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि” याज्ञ०। २साधौ वणिजि। धन-बा० इक। ३धन्याके पु० मेदि० राजनि०क्लीवत्वम्। ४धवे स्वामिनि पु० हेमच०। धनी स्वार्थे क। धनिका ५धनिकभार्य्यायां वणिक् स्त्रियां स्त्री मेदि०। ६वध्वाम् हेमच० ७युवत्यां शब्दरत्ना० ८प्रियङ्गुवृक्षे स्त्री शब्दच०। ९दशरूपकव्याख्याकर्त्तरि १०विष्णुसूनौ विद्वद्भेदे पु०

धनिन् त्रि० धनमस्त्यस्य धन+इनि। धनवति “धनिनः श्रो-

लियो राजा मद्री वैद्यश्च पञ्चमः" चाणक्यः। "धनापचो धनिन्यार्थे निःक्षेपं निःक्षेपेद्बुधः" मनुः।

धनिष्ठ त्रि० अतिशयेन धनी इष्ठन् इनो लोपः। १अतिशय-धनयुक्ते स्त्रियां टाप्। सा च अश्विन्यादिमध्ये २३तयोविंशे नक्षत्रे स्त्री तस्या वसुदेवताकत्वात् तथात्वम्। अस्त्रोधा शब्दे तत्स्वरूपादिकं दृश्यम्। तत्र धनिष्ठा पञ्चतारा इत्येव पाठः मुद्राकरदोषात् पञ्चतारेति त्रुटितम्। "मन्त्र-कोपरिवमागते धने मर्दलाकृतिनि पञ्चतारके। यान्ति कान्तिमति मेघसन्ततः तारकाधिरसघनखिन्निका:" कालिदासः।

धनी स्त्री धनमस्त्यस्याः अच् गौरा० ङीष्। १युवत्यां स्वार्थे कापि वा न ह्रस्वः। धनीकापि तत्रार्थे शब्दच०।

धनीय नामधातुः आत्मनोऽलोभेन धनमिच्छति क्यच् प० अक० सेट्। धनीयति अधनयीत्। गर्द्धे तु धनायतीत्येव

धनीयक न० धनाय हितः छ संज्ञायां कन्। धन्याके रत्नमा०।

धनु पु० धन–उन्। १प्रियालवृक्षे २धनुर्द्धरे त्रि० मेदि०। ३शीघ्रगन्तरि च "शब्वाहरो धनुतरो" क० ४।२५।५। "धनुतरो शीघ्रगन्तृतरो" भा०। ४धनुषि च धन्वन्तरिः।

धनुःपट पु० धनुष इव पटो विस्तारोदस्य यस्य। (पियाशाल) वृक्षे वा यत्रो धनुष्पटोऽप्यत्र अमरः।

धनुःशाखा स्त्री धनुषः शाखा यस्याः। १मूर्वायाम् शब्दच०। धनुरवयव इव शाखा यस्याः। २पियालतरौ शब्दच०

धनुःश्रेणी स्त्री धनुषः श्रेणीव। १महेन्द्रवारुण्यां २मूर्वायाम्। राजनि०।

धनुर्गुण पु०६त०। १मौर्व्यां ज्यायां शब्दच०। धनुषो गुणो यस्याः बहुव्रीहौ ५ब०। २ मूर्वायां स्त्री शब्दर०।

धनुर्ग्रह पु० धनुस्+उपपदे ग्रह–अच्। धनुर्द्धरे। मनु-व्याहके तु अण् धनुर्ग्राह इत्येव। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे। "कवची निषङ्गी दण्डी दृढधारी धनुर्ग्रहः" भा० आ० ६७अ० तत्पुत्रोक्तौ। ग्रह–भावे अप् ६त०। धनु-र्विद्यायाम् "गान्धर्वं नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम्" भा० शा० ३१० अ०। ग्रहणीयार्थत्वात् तथात्वम्।

धनुर्द्रुम: पु० धनुषः साधनं द्रुमः। वंशवृक्षे राजनि०। तस्य धनुःसाधनत्वात् तथात्वम्।

धनुर्द्धर पु० धनुर्धरति धृञ् अच् ६त०। धानुष्के धन्विनि अमरः "धनुर्द्धरः केशरिणं ददर्श" "जितावभूदेकधनु-र्द्धरोऽपि सः" रघुः। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे "कवची क्रथनः कुण्डी कुण्डधारी धनुर्द्धरः" भा० आ० ११७ तत्पुत्रोक्तौ। ३विष्णौ पु० "धनुर्द्धरो धनुर्वेदः" विष्णुसं०।

धनुर्द्धारिन् त्रि० धरति धृ–णिनि ६त०। धानुष्के। "शूरश्च रणदक्षश्च गजाश्वरथकोविदः। धनुर्द्धारी भवे-द्राज्ञः सर्वक्लेशसहः शुचिः" मत्स्यपु० २१४ अ० तस्य लक्षणमुक्तम्।

धनुर्भृत् पु० बिभर्त्ति भृ–कर्त्तरि क्विप् तुक् ६त०। धनुर्द्धरे धानुष्के। "धनुर्भृतोऽप्यस्य दयार्द्रभावम्" धनुर्भृता-मग्रत एव रक्षिणाम्" रघुः।

धनुर्मख पु० धनुरुपलक्षितो मखः। धनुषां पूजानार्थं कंसेन कृतः क्रतो यज्ञभेदे। "राजा धनुर्मखं नाम कारयिष्यति वै सुखी" हरिवं० ७८ अ०। धनुर्यागादयोऽप्यत्र। "आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि। विशसन्तु पशून् मेध्यान् भूतराजाय मीढुषे" भाग०१०।३६।२२। "श्वस्तु तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्मखः" हरिवं० ८ अ०।

धनुर्मध्य न० ६त०। धनुषो मध्यभागे कृतके धन्विभिर्यत्र धनुर्मुष्टिदृढते तस्मिन् स्थाने अमरः।

धनुर्माला स्त्री धनुषो मालः बन्धको यस्याः। मूर्वा-लतायाम् शब्दच०

धनुर्यास पु० धनुरिव यासः। दुरालभायां बारसुन्दरी।

धनुर्लता स्त्री धनुरवयवयोग्या लता। सोमवल्ल्यां राजनि०।

धनुर्वक्र पु० धनुरिव वक्रमस्य। कुमारानुचरभेदे। "विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरोमारुताशनः" भा० श० ४६ अ० तदनुचरोक्तौ।

धनुर्विद्या स्त्री धनुषो विद्या। धनुरादीनां प्रयोगसंस्कार-ज्ञापके विद्याभेदे तदारम्भनक्षत्रादि दीपिकायामुक्तं यथा "अदितिगुरुयमार्कस्वातिचित्राग्निपित्र्यध्रुववसु-रिवसूर्याकांत्रीन्दुभाग्यान्त्यभेषु। विषमितिथिबुधाहे विष्णु-बोधे विधौमे शुभमतिथियोगे चापविद्याप्रदानमिति"।

धनुर्वृक्ष पु० धनुः साधनं धनुरिव वा वृक्षः। १वंशे २धन्वन-वृक्षे ३भल्लातकवृक्षे ४अश्वत्थवृक्षे च राजनि०।

धनुर्वेद पु० धनूंषि तदादीन्यस्त्राणि विद्यन्ते ज्ञायन्तेऽनेन विद–ज्ञाने करणे घञ्। यजुर्वेदस्योपवेदभेदे स च लुप्त-प्रायः अग्निपु० तत्र प्रतिपाद्यविषयादिकमुक्तं यथा "अग्निरुवाच। चतुष्पादं धनुर्वेदं वदे पञ्चविधं द्विज!। रथनागाश्वपत्तीनां योधांश्चाश्रित्य कीर्त्तितम्। यन्त्र-मुक्तं१ पाणिमुक्तं२ मुक्तसन्धारितं३ तथा। अमुक्तं४ बाहुयुद्धं५ पञ्चधा तत् प्रकीर्त्तितम्। तत्र शस्त्रास्त्र-

सम्यक्स्था द्विविधं परिकीर्त्तितम्। ऋजुमायाविभेदेन भूयो द्विविधमुच्यते। क्षेपणीचापयन्त्राद्यैर्यन्त्रमुक्तं, प्रकीर्त्तितम्। शिलातोमरयन्त्राद्यं पाणिमुक्तं प्रकीर्त्तितम्। मुक्तसन्धारितं ज्ञेयं प्रासाद्यमपि यद्भवेत्। खड्गादिकममुक्तञ्च नियुद्धं विगतायुधम्। कुर्य्याद्योग्यानि पात्राणि योद्धुमिच्छुर्जितश्रमः। धनुःश्रेष्ठानि युद्धानि प्रासमध्यानि तानि च। तानि खड्गजघन्यानि बाहुप्रत्यवराणि च। धनुर्वेदे गुरुर्विप्रः प्रोक्तो वर्णद्वयस्य च। युद्धाधिकारः शूद्रस्य स्वयं वापदि शिक्षया। देशस्थैः सङ्करै राज्ञः कार्य्या युद्धे सहायता। अङ्गुष्ठगुल्फपाण्यङ्घ्रि श्लिष्टाः स्युः सहिता यदि। दृष्टं समपदं स्थानमेतल्लक्षणतस्तथा। बाह्याङ्गुलिस्थितौ पादौ स्तब्धजानुबलावुभौ। त्रिवितस्त्यन्तरास्थानमेतद्वैशाखमुच्यते। हंसपङ्क्त्याकृतिसमे दृश्येते यत्र जानुनी। चतुर्वितस्तिविच्छिन्ने तदेतन्मण्डलं स्मृतम्। हलाकृतिमयं यत्र स्तब्धजानुद्दक्षिणम्। वितस्त्यः पञ्च विस्तारे तदालीढं प्रकीर्त्तितम्। एतदेव विपर्य्यस्तं प्रत्यालीढमिति स्मृतम्। तिर्य्यग्भूतो भवेद्वामो दक्षिणोऽपि भवेदृजुः। गुल्फौ पार्ष्णिग्रहौ चैव स्थितौ पञ्चाङ्गुलान्तरौ। स्थानं जातं भवेदेतद्द्वादशाङ्गुलमायतम्। ऋजुजानुर्भवेद्वामो दक्षिणः सुप्रसारितः। अथ वा दक्षिणं जानु कुब्जं भवति निश्चलम्। दण्डायतो भवेदेष चरणः सह जानुना। एवं विकटमुद्दिष्टं द्विहस्तान्तरमायतम्। जानुनी द्विगुणे स्यातामुत्तानौ चरणावुभौ। अनेन विधियोगेन सम्पुटं परिकीर्त्तितम्। किञ्चिद्विवर्त्तितौ पादौ समदण्डायतौ स्थिरौ। दृष्टमेव यथान्यायं षोडशाङ्गुलमायतम्। स्वस्तिकेनात्र कुर्वीत प्रणामं प्रथमं द्विज!। कार्म्मुकं गृह्य वामेन बाणं दक्षिणकेन तु। वैशाखे यदि वा जाते स्थितो वाप्यथ वायतौ। गुणान्तन्तु ततः कृत्वा कार्म्मुके प्रियकार्म्मुकः। अधःकोटिन्तु धनुषः फलदेशन्तु पत्रिणः। धरण्यां स्थापयित्वा तु तोलयित्वा तथैव च। भुजाभ्यामत्र कुञ्जाभ्यां प्रकोष्ठाभ्यां शुभव्रत!। यस्य बाणं धनुःश्रेष्ठं पुङ्खदेशे च पत्रिणः। विन्यासो धनुषश्चैव द्वादशाङ्गुलमन्तरम्। ज्यया विशिष्टः कर्त्तव्यो नातिहीनो न चाधिकः। निवेश्य कार्म्मुकं नाभ्यां नितम्बे शरसंश्रयम्। उत्क्षिपेदुत्थितं हस्तमन्तरेणाक्षिकर्णयोः। पूर्व्वेण मुष्टिना ग्राह्यं स्तनाग्रे दक्षिणे शरः। स्फुरणन्तु ततः कृत्वा मौर्व्वीं पूर्व्वं प्रसारयेत्। नाभ्यन्तरा नैव बाह्या नोर्द्ध्वा नाधरा तथा। न च कुब्जा न चोत्ताना न चला नातिवेष्टिता। समा स्थैर्य्यगुणोपेता मौर्व्वी दण्डमिव स्थिता। छादयित्वा ततो लक्ष्यं पूर्व्वेणानेन मुष्टिना। उरसा तूत्थितो यन्ता त्रिकोणविनतस्थितः। स्रस्तांसो निश्चलग्रीवो मयूराञ्चितमस्तकः। ललाटनासावक्त्रांसाः कुर्य्युरंससमं भवेत्। अन्तरं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं चिबुकस्यांसकस्य च। प्रथमं त्र्यङ्गुलं ज्ञेयं द्वितीये द्व्यङ्गुलं स्मृतम्। तृतीयेऽङ्गुलमुद्दिष्टमायतं चिबुकांसयोः। गृहीत्वा सायकं पुङ्खात्तर्जन्याङ्गुष्ठकेन तु। अनामया पुनर्गृह्य तथा मध्यमयापि च। तावदाकर्षयेद्वेगाद्यावद्बाणः सुपूरितः। एवंविधमुपक्रम्य मोक्तव्यं, विधिवत् खगम्। दृष्टिमुष्टिहतं लक्ष्यं भिन्द्याद्बाणेन सुव्रत!। मुक्त्वा तु पश्चिमं हस्तं क्षिपेद्वेगेन पृष्ठतः। एतदुच्छेदमिच्छन्ति ज्ञातव्यं हि त्वया द्विज!। कूर्परन्तदधः कार्य्यमाकृष्य तु धनुष्मता। ऊर्द्ध्वं विमुक्तके कार्य्यं कर्णासनन्तु मध्यमम्। ज्येष्ठं प्रकृष्टं विज्ञेयं धनुःशास्त्रविशारदैः। ज्येष्ठस्तु सायको ज्ञेयो भवेद्द्वादशमुष्टयः। एकादश तथा मध्यः कनीयान्दश मुष्टयः। चतुर्हस्तं धनुःश्रेष्ठं त्रयः सार्द्धास्तु मध्यमम्। कनीयस्तु त्रयं प्रोक्तं नित्यमेव पदातिनः। अश्वे रथे गजे श्रेष्ठं तदेव परिकीर्त्तितम्" २४८ अ०। अग्निरुवाच। "पूर्णायतं द्विजः कृत्वा ततो मांसैर्गदायुधान्। सुनिधौतं धनुः कृत्वा रङ्गभूमौ निधापयेत्। ततो बाणं समागृह्य दंशितः सुसमाहितः। तूणमासाद्य बध्नीयाद्दृढां कक्षाञ्च दक्षिणाम्। विलक्ष्यमपि तद्बाणं तत्र चैव सुसंस्थितम्। ततः समुद्धरेद्बाणं तूणाद्दक्षिणपाणिना। तेनैव सहितं मध्ये शरं सङ्गृह्य धारयेत्। वामहस्तेन वै कक्षां धनुस्तस्मात्समुद्धरेत्। अविषण्णमतिर्भूत्वा गुणे पुङ्खं निवेशयेत्। सम्पीड्य सिंहकर्णेन पुङ्खेनापि समे दृढः। वामकर्णोपविष्टञ्च फलं वामस्य धारयेत्। वर्णान् मध्यमया तत्र यामाङ्गुल्या च धारयेत्। मनो लक्ष्यगतं कृत्वा मुष्टिना च विधानवित्। दक्षिणे गात्रभागे तु कृत्वा बाणं विमोक्षयेत्। ललाटपुटसंस्थानं दण्डं लक्ष्ये निवेशयेत्। आकृष्य ताडयेत्तत्र चन्द्रकं षोडशाङ्गुलम्। मुक्त्वा बाणं ततः पश्चादुत्कक्षाक्षिप्तदा तथा। निवृत्तीयान्मध्यमया ततोऽङ्गुल्या पुनः पुनः। अक्षिलक्ष्यं क्षिपेत्तूणाद्बाणमुद्धरस्तु दक्षिणम्। चतुरस्र-

मतं वेध्यमध्यसेन्द्राहितः स्थितः । तस्मादनन्तरं तीक्ष्णं परावृत्तं गतञ्च यत् । निम्नमुन्नतवेधञ्च अभ्यसेत् क्षिप्रकम्पतः । वेध्यस्थानेष्वथैतेषु सत्त्वस्थ पुटकं धनुः । हस्तावापशतैश्चित्रैस्तर्जयेद्दुस्तरैरपि । तस्मिन् वेध्यगते विप्र ! द्वे वेध्ये दृढसञ्ज्ञके । द्वे वेध्ये दुष्करे वेध्ये द्वे तथा चित्रदुष्करे । नतनिम्नञ्च तीक्ष्णञ्च दृढवेध्ये प्रकीर्त्तिते । निम्नं दुष्करमुद्दिष्टं वेध्यमूर्द्ध्वगतञ्च यत् । मस्तकायनमध्ये तु चित्रदुष्करसञ्ज्ञके । एवं वेध्यगणं कृत्वा दक्षिणेनेतरेण च । आरोहेत् प्रथमं वीरो जितलक्ष्यस्ततो नरः । एष एवंविधः प्रोक्तस्तत्र दृष्टः प्रयोक्तृभिः । अधिकं भ्रमणं तस्य तस्माद्वेध्यात् प्रकीर्त्तितम् । लक्ष्यं संयोजयेत्तत्र पत्रिपत्रगतं दृढम् । भ्रान्तं प्रचलितञ्चैव स्थिरं यच्च भवेदिति । समन्तात्ताडयेद् भिन्द्याच्छेदयेद्व्यथयेदपि । कर्म्मणां संविधानज्ञो ज्ञात्वैवं विधिमाचरेत् । मनसा चक्षुषा दृष्ट्या योगशिक्षुर्यमं जयेत् ॥” २४९ अ० “अग्निपुराणे ॥ जितहस्तो जितमतिर्जितदृग् लक्ष्यसाधकः । नियतां सिद्धिमासाद्य ततो वाहनमारुहेत् । दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करमुखस्तथा । गुणकार्पासमुञ्जानां भङ्गस्नाय्वर्कचर्म्मिणाम् । अन्येषां सुदृढानाञ्च सुकृतं परिवेष्टितम् । तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्य्यात् सुवर्त्तितम् । कर्त्तव्यं स्थानकैस्तज्ज्ञैः स्थानं कक्षासु वै तदा । वामहस्तेन सङ्गृह्य दक्षिणेनोद्धरेत्ततः । कुण्डलस्याकृतिं कृत्वा भ्राम्यैकं मस्तकोपरि । क्षिपेत् तूर्णमये तूर्णं पुरुषे चर्म्मवेष्टिते । वल्गिते च प्लुते चैव तथा प्रजवितेषु च । सम्यग्योगविधिं कृत्वा प्रयुञ्जीत सुशिक्षितम् । विजित्य तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् । कट्यां बद्ध्वा ततः खड्गं वामपार्श्वावलम्बितम् । दृढं निगृह्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन तु । षडङ्गुलपरीणाहं सप्तहस्तसमुच्छ्रितम् । अयोमय्यः शलाकाश्च वर्म्माणि विविधानि च । ऊर्द्ध्वहस्ते समे चैव तिर्य्यगूर्द्ध्वगतं तथा । योजयेद्विधिना येन तथा त्वङ्गदतः शृणु । तूणचर्म्मावनद्धाङ्गं स्थापयित्वा नवं दृढम् । करेणादाय लगुडं दक्षिणाङ्गुलकं नवम् । उद्यम्य घातयेद्यस्य नाशस्तेन रिपोर्दृढम् । उभाभ्यामथ हस्ताभ्यां कुर्य्याद्यस्य निपातनम् । अक्लेशेन ततः कुर्व्वन् वधे सिद्धिः प्रकीर्त्तिता । वाहानां श्रमकरणं प्रचारार्थं पुरा तव” २५० ‘‘अग्निपुराण । भ्रान्तमुद्भ्रान्तमाविद्धमाप्लुतं विप्लुतं सृतम् । सम्पातं समुदीर्णञ्च श्येनपातमथाकुलम् । उद्धूतमवधूतञ्च सव्यं दक्षिणमेव च । अनालक्षितविस्फोटौ करालेन्द्रमहासखौ । विकरालनिपातौ च विभीषणभयानकौ । समग्रार्द्धतृतीयांशपादपादार्द्धवारिजाः । प्रत्यालीढमथालीढं वराहं लुलितन्तथा । इति द्वात्रिंशतो ज्ञेयाः खड्गचर्म्मविधौ रणे । परावृत्तमपावृत्तं गृहीतं लघुसञ्ज्ञितम् । ऊर्द्ध्वक्षिप्तमधःक्षिप्तं सन्धारितविधारितम् । श्येनपातं गजपातं ग्राहग्राह्यन्तथैव च । एवमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधा रथाः । ऋज्वायतं विशालञ्च तिर्य्यग्भ्रामितमेव च । पञ्चकर्म विनिर्द्दिष्टं व्यस्ते पाशे महात्मभिः । छेदनं भेदनं पातो भ्रमणं शमनं तथा । विकर्त्तनं कर्त्तनञ्च चक्रकर्म्मेदमेव च । आस्फोटः क्ष्वेडनं भेदस्त्रासान्दोलितकौ तथा । शूलकर्म्माणि जानीहि पञ्चाघातसञ्ज्ञितम् । दृष्टिघातं भुजाघातं पार्श्वघातं द्विजोत्तम ! । ऋजुपक्षे समायातं तोमरस्य प्रकीर्त्तितम् । आहतं विप्लुतं चैव प्रभूतकमलासनम् । ततोऽर्द्धगात्रं नमितं वामदक्षिणमेव च । आवृत्तञ्च परावृत्तं पादोद्धूतमवप्लुतम् । हंसमार्गं विमर्द्दञ्च गदाकर्म्म प्रकीर्त्तितम् । करालमवघातञ्च दंशोपप्लुतमेव च । क्षिप्तहस्तं स्थितं शून्यं परशोस्तु विनिर्द्दिशेत् । ताडनं छेदनं विप्र ! तथा चूर्णनमेव च । मुद्गरस्य तु कर्म्माणि तथा [illegible]मघातनम् । संभ्रान्तमथ विभ्रान्तं गोविसर्गं सुदुर्द्धरम् । भिन्दिपालस्य कर्म्माणि लगुडस्य च तान्यपि । अन्त्यं मध्यं परावृत्तं निदेशान्तं द्विजोत्तम ! । वज्रस्यैतानि कर्म्माणि पट्टिशस्य च तान्यपि । हरणं छेदनं घातो बलोद्धारणमायतम् । कृपाणकर्म्म निर्द्दिष्टं पातनं स्फोटनं तथा । त्रासनं रक्षणं घातो बलोद्धरणमायतम् । क्षेपणीकर्म्म निर्द्दिष्टं यन्त्रकर्म्मैतदेव तु । सन्त्यागमवदंशश्च वराहोद्धूतकं तथा । हस्तावहस्तमालीनमेकहस्तावहस्तकौ । द्विहस्तबाहुपाशे च कटिरेचितकोद्गते । उरोललाटघाते च भुजाविधमनन्तथा । करोद्धूतं विमानञ्च पादाहति विपादिकम् । गात्रसंश्लेषणं शान्तं तथा गात्रविपर्य्ययः । ऊर्द्ध्वप्रहारं घातञ्च गोमूत्रं सव्यदक्षिणे । पारकन्तारकं गण्डं कवचं विधमाकुलम् । तिर्य्यग्बन्धमपामार्गं भीमवेगं सुदर्शनम् । सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्द्दभाक्रान्तमेव च । गदाकर्म्माणि जानीयान्नियुद्धस्याथ कर्म च । आकर्षणं विकर्षञ्च बाहूनां

मूलमेव च। पीठादिपरिवर्त्तश्च पृष्ठभङ्गं सुदारुणम्। पर्य्यासनविपर्य्यासौ पशुमारमजाविकम्। पादप्रहारमास्फोटं कटिरेचितकन्तथा। गात्रास्लेषं स्कन्धगतं मही-व्याजनमेव च। उरोललाटघातञ्च विसृष्टकरणन्तथा। उद्धूतमवधूतञ्च तिर्य्यङ्मार्गगतं यथा। गजस्कन्धमव-क्षेपमपराङ्मुखमेव च। देवमार्गमधोमार्गममार्गगमना-कुलम्। यष्टिघातमवक्षेपो वसुधाद्दारणन्तथा। जानु-बन्धं भुजाबन्धं गात्रबन्धं सुदारुणम्। विपृष्ठं सोदकं सव्यं भुजावेष्टितमेव च। सबद्वैः संयुगे भाव्यं समस्तैर्योगजादिभिः। वराङ्कुशधरौ चोभौ एको ग्रीवागतोऽपरः। स्कन्धगौ द्वौ च धानुष्कौ द्वौ च खड्गधरौ गजे। रथे रथे गजे चैव तुरङ्गाणां त्रयं त्रयम्। धानुष्काणान्त्रयं प्रोक्तं रक्षार्थं तुरगस्य च। धान्विनो रक्षणार्थाय चर्मिणान्तु नियोजयेत्। स्वमन्त्रैः शस्त्रमभ्यर्च्य शास्त्रन्त्रैलोक्यमोहनम्। यो युद्धे याति स जयेद्वैरीन् सम्यान्नयेद्धनम्"।

धनूंषि धनुषः प्रयोगोपसंहारान् वेत्ति जानाति विद-क्वसु उप० स०। २धानुष्के त्रि० ३विष्णौ पु०। "धनुर्द्धरो धनुर्वेदः" विष्णुसं०। भावे घञ्। ४विद्याभेदे अष्टादश-विद्याशब्दे ५४० पृ० दृश्यम्।

धनुप पु० धन–बा० उपन्। ऋषिभेदे "धनुषाक्षोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसू" भा० शा० २३८ अ०।

धनुपाक्ष पु० ऋषिभेदे "आससाद महावीर्य्यं धनुषाक्षं मनीषिणम्" भा० व० १२५ अ०।

धनुष्कपाल पु० धनुषः कपालमिव दृढ़मोः सामर्थ्यं यत्वम्। धनुरवयवे। कस्कादिषु पाठस्तु असामर्थ्यार्थः।

धनुष्कर त्रि० धनुः करेऽस्य दृढ़मोः सामर्थ्यं षत्वम्। धनुर्हस्ते १धानुष्के। धनुः करोति कृ–ट। २चापकारके शिल्पिभेदे त्रि०। अर्हेत्वादौ तु अण् धनुष्कार। तत्-करमात्रे त्रि०। "इषुकारं मेधायै धनुष्कारं कर्मणे ज्याकारं दिष्टाय" यजु० ३०।७।

धनुष्पाणि त्रि० धनुः पाणौ यस्य दृढ़मोः सामर्थ्यं षत्वम्। धनुर्हस्ते "धनुष्पाणिर्निपङ्गी" भट्टिः।

धनुष्मत् त्रि० धनुः सामर्थ्येनास्त्यस्य मतुप्। धनुर्द्धरे अमरः। "भीष्मो धनुष्मानुपजान्वराति:। (जामदग्न्यः) भट्टिः।

धनुस् न० धन–शब्दे उसि। १चापे शरनिक्षेपयन्त्रभेदे अमरः। ज्याकर्षकोऽग्रशब्दयोगात्तस्य तथात्वम् तल्लक्षणम्। "धनुस्तु द्विविधं प्रोक्तं शार्ङ्गं वांशं तथैव च। कोमलं वर्णदृढ़ता तयोर्गुण उदाहृतः। सुख-सम्पत्तिकरणं समसृष्ट्यायतं धनुः। विपदो दृष्टि-वैषम्ये तदङ्गे भङ्गमाप्नुयात्" युक्तिकल्पतरुः। धनुर्वेद-शब्दे लक्षणादि दृश्यम्। २पियालवृक्षे पु० मेषाव-धिके ९नवमे राशौ "ना स्वर्णभाः शैलसमोदयोऽतिशक्तो-दिनं प्राक् दृढ़स्फूत्त्युपीतः। रक्तोष्ण्यपित्तो धनु-रल्पसूतिसङ्गो द्विमूर्त्तिर्दिप्रदोऽग्निरूपः" नी० ता०। अयञ्च राशिः २१६०० कलात्मकस्य राशिचक्रस्य १४४०० कलोत्तरं १८०० कलात्मकः मूलपूर्वाषाढोत्तराषाढा प्रथमचरणात्मकः। "मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्यतारां-शको धन्वी" ज्यो० त०। अस्य स्वरूपं "चापी नरोऽश्व-जघनः" वृहज्जा०। "अश्वतुल्यजघनः नरस्तेन चतुष्पा-दित्यर्थः। यथाह यवनेश्वरः। "धन्वी मनुष्यो हय-पश्चिमाङ्गस्त्वमाहुः" भट्टोत्पलः। ४चतुर्हस्तमाने क्रोशशब्दे २३४० पृ० दृश्यम्। ५धनुर्द्धरे त्रि० शब्दार्थचि०। गोलक्षेत्रस्य व्यासार्द्धात् न्यूने ६क्षेत्रभेदे चापशब्दे क्षेत्र-शब्दे च दृश्यम्। "ज्यां प्रोज्झ्य शेषं तत्त्वाश्वि-हतं तद्विवरोद्धृतम्। सङ्ख्यातत्त्वाश्विसंवर्गं संयोज्य धनुरुच्यते" सू० सि०। "यस्य धनुः कर्त्तुमिष्टं तस्मिन् युद्धपदं ज्यापिण्डं न्यूनीकृत्य शेषं पञ्चाक्षनिगुणं तद्वि-वरोद्धृतं तयोः शुद्धाशुद्धपिण्डयोरन्तरेण भक्तं फलं शुद्धज्या यतमा ततमसङ्ख्यातत्त्वाश्विनोः संवर्गे घाते संयोज्य सिद्धं धनुः कथ्यते। अत्रोपपत्तिः। ज्या यतमा शुद्धाति ततमायाश्चापकलायाश्ततमसङ्ख्यागुणिततत्त्वा-श्विनः ज्यान्तरेण तत्त्वाश्विकलाकादा शेषज्यायाः कोऽत्यनुपातागतफलयुता इति वैपरीत्येन सुगमतरा" रङ्ग०। बहु० अनङ्। धृतधन्वा इत्यादि धन्वना शब्देनैव तत्प्रयो-गोपपत्तौ धृतधनुरित्यादिप्रयोगानिरासार्थमनङ्विधानम्।

धनुर्ग्राम पु० कृष्णतोऽस्मि विकृते वायुभेदे। "धनुस्तुल्यं नमे-त्तन्तु स धनुस्तम्भसंज्ञकः" तत्र लक्षितम्।

धनू स्त्री धन–ऊ। धनुषि उज्ज्व०।

धनेयक न० धन्याक+पृषो०। धन्याके भरतः।

धनेश पु० ६त०। १कुबेरे "इमे चैराटकलशाः निधीनामंशस-म्भवाः। कृजया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः" हरिवं० १०८। २लग्नात् द्वितीयस्थानपतौ च। धनेश्वरादयो-ऽप्यत्र। "धनेश्वरस्यानुचरो वरदोऽस्मि त्वयात्मजे" भा० उ० १९२ अ०। "भाग्येशराज्येशधनेश्वराणामेकोऽपि चन्द्रादपि केन्द्रवर्त्ती। स्वपुत्रलाभाधिपतिर्गुरुश्च दृष्टश्चेद्धामाज्यपति-

त्वमेति" ज्यो०त०। ६विष्णौ "रत्नगर्भो धनेश्वरः" विष्णुस०।

धन्य न० धन–या–ध। अल्पाकारे त्रिका०। स्वार्थे यञ् धान्यमप्यत्रार्थे त्रिका०।

धन्य त्रि० धनं लब्धा "धनगणं लब्धा" पा० यत्। धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा "गोद्व्यच" पा० यत्। धनाय हितं वा यत्। १धनस्य लब्धरि २धननिमित्ते संयोगादौ ३धनप्रयोजनके ४धनाय हिते ५श्लाघ्ये च। ६अश्वकर्णवृक्षे पु० राजनि० ७सुकृतिनि ८पुण्यवति त्रि० अमरः। "धन्यासि वैदर्भि! गुणैरुदारैः" नैष०। "धन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा" सा० द०। "धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव" माघः। "धन्यं यशस्यमायुष्यं स्वर्ग्यं चातिथिपूजनम्" मनुः। ९कृतार्थे त्रि०। १०विष्णौ पु० "सुमेधा मेधजो धन्यः" विष्णुस०। "धन्यः कृतार्थः" भा०। ११आमलक्यां भावप्र० १२उपमातरि मेदि० १३पिष्पण्डारकवनदेवताभेदे च स्त्री १४धन्याके स्त्री हेमच०। [व्रतभेदे।

धन्यव्रत न० धनाय हितं यत् धन्यं कर्म। वराहपु० उक्ते

धन्याक पु० धन्यते भक्षार्थिभिः पिन्याकादि० नि०। (धनिया) ख्याते पदार्थे "त्रिलायां सामुसम्मिष्टं धन्याकं वस्त्रगालितम्। शर्करोदकसम्मिश्रं कर्पूरादिसुसंस्कृतम्। नवीने मृण्मये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम्" भावप्र०।

धन्व गतौ भ्वा० पर० सक० सेट्। धन्वति अधन्वीत् दधन्व। "राजाय धन्वाय धन्वसि" ऋ० ८।८६।११ "परिषिच्यमानाः क्षयं सुवीरं धन्वन्तु सोमाः" ९।९७।२६।

धन्व न० धन्व–अच्। १चापे भरतः। "धनुर्द्धराय देवाय प्रियधन्वाय धन्विने" भा० द्रो० १०१ अ०। २धन्वन्तरिपितरि राजभेदे "काशस्य काश्यपः पुत्रो राजा दीर्घतपास्तथा। धन्वस्तु दीर्घतपसो धन्वात् धन्वन्तरिः सुतः" हरिवं० २९ अ०।

धन्वङ्ग पु० धनोः धनुषोऽङ्गमिवाङ्गमस्य। (धामनि) ख्याते वृक्षभेदे "धन्वङ्गः कफपित्तास्रकासघ्नः तुवरो मधुः। वृंहणो बलकृद्रूक्षः सन्धिकृद्वातकोपनः" भावप्र०।

धन्वचर त्रि० धन्वना धनुषा सह चरति चर–ट। १धानुष्के। "धन्वचरो न वंसगः" ऋ० ५।३६।१।

धन्वज धन्वनि मरुदेशे जायते जन–ड। १मरुभवे "जङ्गलानां धन्वजानाञ्च पिप्पल्यासवम्" सुश्रुतः।

धन्वदुर्ग न० धन्वना कृतं दुर्गम्। चतुर्दिक्षु पञ्चयोजनमरुवेष्टिते दुर्गभेदे दुर्गशब्दे दृश्यम्।

धन्वन् पु० धवि–कनिन्। १अल्पोदकदेशे मरुदेशे अमरः। धन्वति शरोऽस्मात् अपादाने कनिन्। २चापे ३स्थलमात्रे च मेदि०। ४आकाशे माधवः "धन्वच्युत इषां न यामनि" ऋ०१।१६८।५। धन्वच्युतः आकाशच्युतः धन्वनृशब्दोऽन्तरीक्षस्य वचनः तेन तदुत्पन्नमुदकं लक्ष्यते" भा०।

धन्वन पु० धन्व–भौ० ल्यु। (धामनि) इति ख्याते धन्वङ्गवृक्षे रत्नमाला। "चन्दनैः स्यन्दनैः सालैः सरलैर्देवदारुभिः। वेतसैर्धन्वनैश्चापि ये चान्ये वनवृक्षराः" भा० शा० ११५ अ०।

धन्वन्तर न० चतुर्हस्तमिते दण्डरूपे परिमाणभेदे। "वितस्तिः स्यादतो हाभ्यां हस्तः स्यात्तच्चतुष्टयम्। दण्डो धन्वन्तरं तस्य सहस्रद्वितयेन तु" (क्रोशः) त्रिका०।

धन्वन्तरि पु० धनोः शल्यविशल्यशास्त्रस्यान्तं पारमृच्छति ऋ० गतौ इन् किच्च। १समुद्रोत्थिते देववैद्यभेदे। धन्वन्तरिस्ततो देवो वपुष्मानुदतिष्ठत" भा० आ० १८ अ०। द्वापरे तस्योत्पत्तिकथा हरिवं० २९ अ० यथा।

"धन्वन्तरेः सम्भवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ!। स सम्भूतः समुद्रान्ते मथ्यमानेऽमृते पुरा। उत्पन्नः कलशात् पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः। अभ्यसन् सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा स्थितस्तदा। अब्जस्त्वमिति होवाच तस्मादब्जस्तु स स्मृतः। अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै तनयोऽस्मि तव प्रभो!। विधत्स्व भागं स्थानञ्च मम लोकेश्वरेश्वर!। एवमुक्त्वा स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः। कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा। देवेषु विनियुक्तञ्च विधिहोत्रं महर्षिभिः। न शक्यमुपहोमो वै तुभ्यं कर्त्तुं कदाचन। अर्वाग्भूतोऽसि देवानां पुत्रस्त्वं हि महेश्वरः। द्वितीयायान्तु सम्भूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि। अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति। तेनैव त्वं शरीरेण देवत्वं प्राप्स्यसे प्रभो!। चरुमन्त्रैर्व्रतैर्जप्यैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातयः। अष्टधा त्वं पुनश्चैवमायुर्वेदं विधास्यसि। अवश्यम्भावी ह्यर्थोऽयं प्रागदृष्टस्त्वब्जयोनिना। द्वितीयं द्वापरं प्राप्य भविता त्वं न संशयः। इमं तस्मै वरं दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुनः। द्वितीये द्वापरे प्राप्ते शौनहोत्रिः स काशिराट्। पुत्रकामस्तपस्तेपे धन्वो दीर्घं महत्तदा। प्रपद्ये देवतां तान्तु या मे पुत्रं प्रदास्यति। अब्जं देवं स पुत्रार्थे तदाराधितवान्नृपः। ततस्तुष्टः स भगवानब्जः प्रोवाच तं नृपम्। यदिच्छसि वरं ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत!। नृप

उवाच। भगवन्! यदि तुष्टस्त्वं पुत्रो मे ख्यातिमान् भव। तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत। तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा। काशिराजो महाराजः सर्वरोगप्रणाशनः। आयुर्वेदं भरद्वाजात् प्राप्येह भिषक्क्रियम्। तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्यः प्रत्यपादयत्। धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः। अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथः स्मृतः। पुत्रो भीमरथस्यापि दिवोदासः प्रजेश्वरः। दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत्" आयुर्वेदशब्ददर्शित वाक्ये काशिराजस्य दिवोदासस्य धन्वन्तरितोक्तिः तदपत्ये उपचारात् अतो न विरोधः। "धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव कीर्त्तिर्नाम्ना नृणाम् पुरुरुजां रुज आशु हन्ति। यज्ञे च भागममृतायुरवावरुन्ध आयुष्यवेदमनुशास्त्यवतीर्य्य लोके" भाग०२।७।२१। "स वै भगवतः साक्षात् विष्णोरंशांशसम्भवः। धन्वन्तरिरिति ख्यात आयुर्वेददृगिज्यभाक्"। "नारायणांशो भगवान् स्वयं धन्वन्तरिर्महान्। पुरा समुद्रमथने समुत्तस्थौ महोदधेः। सर्ववेदेषु निष्णातो मन्त्रतन्त्रविशारदः। शिष्यो हि वैनतेयस्य शङ्करस्योपशिष्यकः" ब्रह्म० वै० श्रीकृष्ण जन्मखण्डे ५१ अ०।

२दिवोदासे त्रिका०। विक्रमादित्यसभास्थनवरत्नान्तर्गते कविभेदे ज्योति०। "धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-वेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य"। अत्र वराहमिहिरौ इति शब्दकल्पद्रुमे द्विवचनान्ततया पाठः प्रामादिक एव द्विवचनान्तत्वे नवसंख्यानुपपत्तेः वराहो मिहिर इति विग्रहः वृहज्जातकटीकायां भट्टोत्पलेनोक्तः। अतएव "वराहमिहिरात्मजेन पृथुयशसा" तत्पुत्रकृतषट्पञ्चाशिकायामुक्तं वराहमिहिरात्मजत्वस्यात्मनो विशेषणतुपपद्यते वराहमिहिरयोर्भिन्नत्वे तदनुपपत्तेः इति सूक्ष्ममीक्षणीयम्।

धन्वन्तरिग्रस्ता स्त्री ३त०। कटुक्यां राजनि०।

धन्वन्य त्रि० धन्वनि मरुदेशे भवः यत्। मरुदेशभवे "शंनो आपो धन्वन्याः शमनः सन्त्वनूप्याः" अथ०१।६।४।

धन्वपति पु० ६त०। मरुदेशपतौ। तत इदमर्थादौ अश्वपत्या० अण्। धान्वपत तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

धन्वयवास पु० ६त०। मरुभवे यवासभेदे दुरालभाभेदे भरतः क। धन्वयवासक तत्रार्थे राजनि०। धन्वयास तत्रार्थे अमरः। ["धन्वसहा गीयते" अ०१।१२७।१।

धन्वसह पु० धन्व धनुर्वर्षं सहते सह-अच्। धनुर्द्धरे

धन्वायन त्रि० धन्वा मरुदेशोऽयत्नेनेन करणे ल्युट्। मरुदेशगमनसाधने स्त्रियां ङीप्। "भीमधन्वायनी सेना कुष्टद्युम्नेन पालिता" भा० उ० १६७ अ०।

धन्वायिन् त्रि० धन्वना सह एति गच्छति इ-णिनि ३त०। १धनुर्द्धरे २रुद्रभेदे पु० "इषुमद्भ्यो धन्वायिभ्यश्च वो नमो नमः" यजु० १६।२२।

धन्विन् त्रि० धन्व चापोऽस्त्यस्य व्रीह्या० इनि। धनुर्द्धरे अमरः। "आकर्णकृष्टमपि कामितया स धन्वी" रघुः। "पुंभिर्न कैश्चिदपि धन्विभिरन्वबन्धि" माघः। २विदग्धे ३अर्जुने पु० विश्वः ४अर्जुनवृक्षे ५दुरालभायां ६बकुलवृक्षे च पु० राजनि०। ७विष्णौ पु० "ईश्वरो विक्रमी धन्वी" विष्णुस०। ८तामसमनोः पुत्रभेदे पु० "तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परन्तपः। तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः" हरिवं० ७ अ०। ९धनूराशौ च धनुःशब्दे दृश्यम्।

धन्विन पुंस्त्री धन्व-वा० इनन्। शूकरे। "दिव्यो धन्विन उक्तो कोलः स्यात् शूकरो गोधसः" हृ० ८८ अ०।

धन्विस्थान न० ६त०। "वैष्णवं समपादञ्च वैशाखं मण्डलं तथा। प्रत्यालीढं तथालीढं स्थानान्येतानि धन्विनाम्" इत्युक्तेषु धानुष्कस्थितिभेदेषु। धनुर्वेदशब्दे दृश्यम्।

धम ध्माने भ्वा० पर० सक० सेट्। धमति अधमीत् दधाम। "वायुना धम्यमानोऽत्र दह्यतेऽग्निः कचित् कचित्" भा० व० २१५ अ०। "ते वाक्क्षुभ्यां धमितमग्निमात्मनि" कठ० ११२४।७ "अयं वधेऽपि वरुणोऽभवत्" ताण्ड्यब्रा०। "विक्रम्य विधमिष्यामि निवर्त्तध्वं महासुराः" हरिवं० २५१ अ०। [कर्त्तरि च।

धम त्रि० धम-ध्माने अच्। १शब्दकर्त्तरि २अग्निसंयोग-

धमक त्रि० ध्मा-क्वुन् धमादेशश्च। ध्मानकर्त्तरि उज्ज्वल०।

धमधम पु० धम+प्रकारे द्वित्वम्। पार्वत्याः क्रोधसम्भूते कुमारानुचरगणभेदे। "उलूकाक्षो धमधमो ज्वालाजिह्वः प्रमर्दनः" हरिवं० १६८ अ०। कुमारानुचरमातृभेदे स्त्री "ख्याता दहदहा चैव तथा धमधमा नृप!" भा०श०४७अ०।

धमन त्रि० धम-ध्माने भ्वा० युच्। १भस्त्राध्मापके २क्रूरे च मेदि०। ३नले तृणभेदे अमरः।

धमनि(नी) स्त्री धम-भ्वा० करणे अनि वा ङीप्। नाड़ीभेदे शिराभेदे। २हरिद्राविशेषाम् अमरः। ३हरिद्रायां ४ग्रीवायाम् हेमच० ५पृश्निपर्ण्यां राजनि०।

हृन्नाडिकायां नाडीभेदे भावप्र०। ७नाडी... धमनीभेदवाचीदिशब्दं तत्र नाडीशब्दे १६।१... दृश्यम्। ततः त्रिघ्नो० ङष्। धमनीव तद्युक्ते त्रि०।

धम्मिल्ल पु० स्त्री० धम-विच् मिल-क पृषो० कर्म०। संयते केशेषु (खोंपा)। कुसुमगर्भमौक्तिकादिना बन्धिते केशकलापे भरतः। "धम्मिल्ले नवमल्लिका समुदयो हस्ते सिताम्भोरुहम्" "धम्मिल्लमध्यसक्तं कलयति तिलकं तथा सकलम्" सा० द०। पृषो० धम्मल धम्मिलावप्यत्र शब्दच०।

धय त्रि० धेट-श। पानकर्त्तरि धेटष्टित्त्वात् स्त्रियां ङीपि प्राप्ते खशोऽन्यत्र नेष्यते इति हरदत्तोक्तेः न ङीप्।

धर त्रि०धृ-अच्। १धारके "रथचरणधराङ्कनाकराङ्गः" माघः गदाधरः चक्रधरः। २पर्वते ३कर्पासतूलके ४कूर्मराजे ५वसुभेदे च मेदि०। "उत्तुङ्गं धरं द्रष्टुमवेक्ष्य शौरिम्" माघः। कूर्मराजस्य भूमिधारकत्वात् तथात्वम्। "धरो ध्रुवश्च सोमश्च अहश्चैवानिलोऽनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः" भा० आ० ६६ अ०।

धरण त्रि० धृ-ल्युट्। १धारके २अद्रिपतौ ३लोके ४स्थले ५धान्ये ६सूर्ये च पु०हेमच०। ७अर्कद्वयेऽष्टसेतौ त्रिका०। "तुल्या यवाभ्यां कथितात्र गुञ्जा वल्लस्त्रिगुञ्जो धरणं च तेऽष्टौ" लीला० उक्ते ८चतुर्विंशतिरत्तिकामिते मानभेदे न०। "पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरणं दशेति" मनूक्ते १०दशपलमिते ११पलस्य दशमांशे वैद्यकपरिभाषा "माषैश्चतुर्भिः शाणः स्यात् धरणः स निगद्यते। सुश्रुतोक्ते १२चतुर्माषकपरिमाणे पु०। भावे ल्युट्। १३धारणे न०। "सारं धरित्रीधरणक्षमञ्च" कुमा०।

धरणप्रिया स्त्री जिनानां शासनदेवताभेदे हेमच०।

धरणि(णी) स्त्री धृ-अनि। १पृथिव्यां अमरः वा ङीप्। ङीबन्तः २शाल्मलिवृक्षे शब्दच०। ३कन्दभेदे राजनि०।

धरणि(णी)ज धरणितो जायते जन-ड। १मङ्गले २नरकासुरे च ३धरणिजातमात्रे त्रि० "धरणिजे चतुर्थगे खरजठराग्निरुजः" वृ०स० १०४ अ०। ४सीतायां स्त्री।

धरणि(णी)धर पु० धरणिं(णीं) धरति धृ-अच् ६त०। १पर्वते २कच्छपे च राजनि०। ३विष्णौ हला० गोवर्द्धनधारित्वात्तस्य तथात्वं "स हि देवेशो वज्रिरभिज्ञो धरणीधरः" विष्णु स०। "शेषदिग्गजादिरूपेण धरणीं धरतीति" भा०। "धरणिजनभुवनपतिः धरणिधरः सुविनयविधिः" भा०आ०२४८अ०। पर्वते "धरणीधरदर्पि-

तुङ्गशैलादक्षौ" माघः। ५शिवे "प्रभवं सर्वभूतानां धारणं धरणीधरम्" भा० आनु० ८ अ० शिवस्तवे

धरणि(णी)रुह पु० धरण्यां रोहति रुह-क ७त०। वृक्षे "धरणिरुहाधिरूढो बधूर्लतायाः" माघः।

धरणीकन्द पु० धरणीनामकः कन्दः। १कन्दभेदे कन्दाश्री धाराकन्दे राजनि०।

धरणीकीलक पु० धरण्याः कीलक इव। पर्वते शब्दर०।

धरणि(णी)धृत् पु० धरणिं(णीं) धरति धृ-क्विप् तुक्। १पर्वते २अनन्ते देवे च "साक्षात्त्वं भोगिभिश्चासि। शेषस्य धरणीधृतः" हरिवं० १२० अ०।

धरणीपुर पु० धरण्याकारं पुरम्। धराकारे चतुरस्र मण्डले न०। धरणीसदनादयोऽप्यत्र।

धरणीप्लव पु० धरण्याः प्लवो यस्मात्। समुद्रे त्रि०।

धरणीभृत् पु० धरणीं बिभर्त्ति भृ-क्विप् तुक् च। १पर्वते २विष्णौ ३अनन्ते च। "प्रादुर्भावातिरूढानि ज्ञातानि धरणीभृताम्" हरिवं० २४८ अ०।

धरणीश्वर पु० ६त०।१शिवे शब्दरत्ना०२भूमिपतौ ३विष्णौ च

धरणीसुत पु० ६त०।१मङ्गले अस्यानेयशब्दे दृश्यम्।२नरकासुरे कुजशब्दे दृश्यम्। ३सीतायां स्त्री कालिकापु०१७ अ० तत्कथा दृश्या।

धरा स्त्री धरति विश्वं धृ-अच्।१पृथिव्याम् अमरः २गर्भाशये ३मेदसि च मेदि० ४नाड्यां राजनि०। "धरायां तस्य संरम्भं सीतापत्यर्पणैषिणः" रघुः।

दानार्थकल्पितायां सुवर्णमयधरायां तद्विधानादि मत्स्यपुराणोक्तं हेमाद्रिदानखण्डे दर्शितं यथा "मत्स्य उवाच। अथातः सम्प्रवक्ष्यामि धरादानमनुत्तमम्। पापघ्नयकरं नृणाममङ्गल्यविनाशनम्। कारयेत् पृथिवीं हैमीं जम्बुद्वीपानुकारिणीम्। मर्य्यादापर्वतवतीं मध्ये मेरुसमन्विताम्। लोकपालाष्टकोपेतां नववर्षसमन्विताम्। नदीनदशतोपेतामन्ते सागरवेष्टिताम्" "अनुकारिणीम् सदृशीमित्यर्थः। इह हि जम्बुद्वीपसदृशीं कुर्यादित्युक्तेः निखिलनगनगरसरोवरवनाद्यन्वितमहीसादृश्यप्राप्तौ मर्यादापर्वतवतीमित्यादिना तावन्मात्रान्वितधरणनुकार इति गम्यते। इतरथा सामान्येनैव तदवगतेर्विशेषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदयमर्थः हैमीं पृथ्वीं कुर्यादित्युक्ते सप्तद्वीपवत्याः प्रसङ्गे जम्बुद्वीपानुकारिणीमित्युच्यते तत्रापि नानापर्वतानुकारप्रसङ्गे मर्यादापर्वतवतीमिति" तथा सति मेरोरनुकरणप्राप्तौ मध्ये मेरुसमन्वितामिति"

नानारत्नगणाध्याढ्यार्थं लोकपालाष्टकोपेतामिति । एवञ्च असंख्येयपर्व्वाश्रयणे पुराणान्तरोपदर्शितवर्षचतुष्टयादिप्रपरिग्रहणाङ्गानिरस्त्यर्थं नववर्षसमन्वितामित्युच्यते । तत्र जम्बुद्वीपस्वरूपवर्णितं विष्णुपुराणे" हेमा०दा० । "नववर्षन्तु मैत्रेय ! जम्बुद्वीपमिदं मया । लक्षयोजनविस्तारं संक्षेपात् कथितं तव । जम्बुद्वीपं समावृत्य लक्षयोजनविस्तरः । मैत्रेय ! वलयाकारः स्थितः क्षारोदधिर्बहिः । जम्बुद्वीपः समस्तानां द्वीपानां मध्यतः स्थितः । तस्यापि मेरुर्मैत्रेय ! मध्ये कनकपर्व्वतः । चतुरशीतिसाहस्रयोजनैरस्य चोच्छ्रयः । प्रविष्टः षोडशाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्व्वतः" पुराणान्तरे तु, अष्टषष्टियोजनं ... । तथा "मेरोश्चतुर्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तृतम् । इलावृतं महाभाग ! चत्वारश्चात्र पर्व्वताः । विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः । पूर्व्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः" मर्य्यादापर्व्वतास्तु, ब्रह्माण्डपुराणे दर्शिताः" "जठरो देवकूटश्च पूर्व्वस्यान्दिशि पर्व्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ । कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्व्वतौ । पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ । शृङ्गवान् जारुधिश्चैव उत्तरौ वर्षपर्व्वतौ । पूर्व्वपश्चायतावेतावर्णवान्तव्यवस्थितौ । निषधः पारिया(पा)त्रश्च पश्चिमौ वर्षपर्व्वतौ । तौ दक्षिणोत्तरायामावानीलनिषधायतौ" । नीलनिषधपर्व्वतौ तु, अग्रे वक्ष्येते । "लोकपालाष्टकोपेतामिति, लोकपाला इन्द्रादयोऽष्टौ, तेषां लक्षणं पूर्व्वमुक्तं ब्रह्माण्डदाने तत्सन्निवेशश्च मेरोरुपरि प्रदक्षिणक्रमेण पूर्व्वादिदिक्षु कर्त्तव्याः । नववर्षसमन्वितामिति । वर्षोपवर्णनञ्च, ब्रह्माण्डपुराणे "उत्तरं यत् समुद्रस्य हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् । वर्षं तद्भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः । भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम् । हरिवर्षं तथैवान्यं मेरोर्दक्षिणतो द्विज ! । रम्यकं चोत्तरे वर्षं तस्यैवानु हिरण्मयम् । उत्तराः कुरवश्चैव यथा वै भारतं तथा । मेरोः पूर्व्वेण भद्राश्वं केतुमालं च पश्चिमे । वर्षे द्वे तु समाख्याते तयोर्मध्यमिलावृतम् । नवसाहस्रमेतेषामेकैकं द्विजसत्तम !" तथा । "हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चैव दक्षिणे । नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः । सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते । लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे" "लक्षप्रमाणावित्यादि इलावृतस्योभयपार्श्ववर्त्तिनौ नीलनिषधौ द्वौ पर्व्वतौ दैर्घ्येण लक्षप्रमाणौ विज्ञेयौ, तद्बाह्यवर्त्तिनौ श्वेतहेमकूटौ नवतिसहस्रयोजनप्रमाणौ विज्ञेयौ, तथा तद्बाह्यस्थितौ शृङ्गीहिमवन्तौ अशीतिसहस्रयोजनप्रमाणावित्यर्थः । अत्र युक्तिरुक्ता मत्स्यपुराणे, "द्वीपस्य मण्डलीभावात् ह्रासवृद्धिः प्रकीर्त्तितेति" । ब्रह्माण्डपुराणे "मेरोस्तु पश्चिमे भागे नवसाहस्रमुच्छ्रितं । चतुस्त्रिंशत्सहस्राणि गन्धमादनपर्व्वतः । चत्वारिंशत्सहस्राणि परिणाहो महीतलात् । सहस्रमवगाढे तु अति द्विगुणविस्तरः । पूर्व्वेण माल्यवान् शैलस्तत्प्रमाणः प्रकीर्त्तितः" "अत्र शतसहस्रादियोजनपरिमाणानां पृथिव्यादीनां कर्त्तुमशक्यत्वात् योजनसहस्रस्थाने अङ्गुलादिमानं परिकल्प्य यथोक्तसंख्यातारतम्यमनुसेयम् । नदीनदशतोपेतामिति, नद्यो भागीरथीप्रभृतिकाः, नदाः शोणादयः, तेषां साकल्येन विधातुमशक्यत्वात् यावच्छक्यमनुकारः कर्त्तव्यः । अन्ते सागरवेष्टितामिति, यद्यपि यावत्परिमाणा पृथ्वी तावानेव सागरः तथाप्यनुकारमात्रोपदेशात् शक्यानुकारमात्रमाचरणीयम्" हेमा० "महारत्नसमाकीर्णां वसुरुद्रार्कसंयुताम् । हेम्नः पलसहस्रेण तदर्द्धेनाथ शक्तितः । शतत्रयेण वा कुर्यात् द्विशतेन शतेन वा । कुर्यात् पञ्चपलादूर्द्ध्वमशक्तोऽपि विचक्षणः । तुलापुरुषवत् कुर्यात् लोकेशावाहनं बुधः । ऋत्विङ्मण्डपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । वेद्यां कृष्णाजिनं कृत्वा तिलानामुपरि न्यसेत् । तथाष्टादश धान्यानि रसांश्च लवणादिकान् । तथाष्टौ पूर्णकलशान् समन्तात् परिकल्पयेत् । वितानकञ्च कौषेयं फलानि विविधानि च । तथांशुकानि रम्याणि श्रीखण्डशकलानि च । इत्येवं रचयित्वा तामधिवासनपूर्व्वकम् । शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लाभरणभूषितः । प्रदक्षिणं ततः कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः" मत्स्यपु० "महारत्नेत्यादि, महारत्नानि, माणिक्यप्रभृतीनि परिभाषायां, दर्शितानि, वसुरुद्रार्करूपमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, आच्छादनादिकमित्यादिशब्देन देशकालसङ्कीर्त्तनादिपूजाब्राह्मणवरणाधिवासनादि-सर्व्वं तुलापुरुषोक्तमनुसन्धेयं, पूर्णकलशान् स्रग्गन्धपञ्चरत्नदूर्व्वाङ्कुरचूतपल्लवान्वितान्निवेशयेत्, वितानं पञ्चवर्णमिति । प्रदक्षिणं कृत्वेति, त्रिःप्रदक्षिणमावृत्येत्यर्थः, प्रदक्षिणादिकं च द्वितीयदिवसे पूर्वाह्णकृत्यसमं-

शेषवत्साप्तौ सर्वैर्विधिविधानानन्तरमनुष्ठेयम्" हेमा० "नमस्ते सर्वदेवानां त्वमेव भवनं यतः । धात्री च सर्वभूतानामतः पाहि वसुन्धरे ! । वसून् धारयसे यस्मात् वसु चातीव निर्मलम् । वसुन्धरा ततो जाता तस्मात्पाहि भयादलम् । चतुर्मुखोऽपि नो गन्तुं यस्यादन्तं तवाप्नुते । अनन्तायै नमस्तस्मात् पाहि संसारकर्दमात् । त्वमेव लक्ष्मीर्गोविन्दे शिवे गौरीति संस्थिता । गायत्री ब्रह्मणः पार्श्वे ज्योत्स्ना चन्द्रे रवौ प्रभा । बुद्धिर्बृहस्पतौ ख्याता मेधा मुनिषु संस्थिता । विश्वं व्याप्य स्थिता यस्मात्ततो विश्वम्भरा मता । धृतिः क्षितिः क्षमा क्षौणी पृथ्वी वसुमती रसा । एताभिर्मूर्त्तिभिः पाहि देवि ! संसारसागरात् । एवमुच्चार्य्य तां देवीं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् । धरार्द्धं वा चतुर्भागं गुरवे प्रतिपादयेत् । शेषञ्चैवाथ पर्त्विग्भ्यः प्रणिपत्य विसर्जयेत्" मत्स्यपु० अत्रापि सर्वद्दानवाक्यमुच्चार्य्य जलपूर्वं दानमाचार्य्यानुमत्या ऋत्विग्भ्योऽपि दानं दीनानाथादिभ्यः । स्वल्पे त्वेकाग्निविधानं, भूमिपतिकर्त्तव्ये कर्मणि ग्रामादिदक्षिणादानम् अन्यकर्त्तृके यथाशक्ति सुवर्णदक्षिणादानमित्यनुसन्धेयम् । अथ ब्राह्मणवाचनानन्तरं देवतापूजनविसर्जनानि कुर्य्यात्" । हेमा० आथर्वणगोपथब्राह्मणे, "अथ रोहिण्यां संकल्पितो ब्रह्मा यथावीजरसरत्नगन्धावकीर्णतीर्थोदकपूर्णकलशमभिमृष्टाभिषेकमन्त्रैर्यथोक्तैर्दातारमभिषिञ्चति । "व्रतेन त्वं व्रतपते" इति व्रतमुपेत्याथाचिताशनावधःशायिनौ भवतो, व्रतोपचारं यथाशक्त्र्येकरात्रं पञ्चरात्रं वा द्वादशरात्रं व्रतञ्चरित्वा श्वोभूते तन्त्रमाज्यभागान्तं कृत्वाऽऽरभ्याथाज्यं जुहुयात् कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तमित्यथ सुवर्णमयीं भूमिं भूमेः प्रकृतिं गोचर्ममात्रां कृत्वाभीय वेद्युत्तरां वेदिमित्युपस्थाप्य "गिरयस्ते पर्वता" इति पर्वतानवस्थाप्य हिरण्मयरजतमणिमुक्ताप्रवालकादिभिरुपशोभयेद्यदङ्गः संप्रयतीरिति (सामछन्दसा मेति नदीः कल्पयित्वा रसैश्च परिपूरयेत् "अपरमयमपि समुद्रमाऽभ्यसृजाभीति समुद्रान्)वनस्पतिः सह देवैर्न आगन्नित्येति "बृहस्पतिर्नेति" वनस्पतीनन्यांश्च यष्ट्वा मनसा सङ्कल्पयेन्मनसा सङ्कल्पयतीह भवति निधीन् बिभ्रतीति नमस्कारयित्वा सत्यं बृहदित्यनुवाकेन देवाशोदिव्यकाद्यस्येति, पुण्याहं वाचयेत् संस्थापयेच्च दिवो देवयातेनेत्यभिमन्त्र्य ब्राह्मणेभ्यो दद्याद्दातुरेवां रोहिणीकामं निकामं वा दुःख" इति । "यथा रोहन्ति बीजानि इत्याहते महीतले । एवं कामाः प्ररोहन्ति प्रेत्येह मनसा सदा । सर्वेषामेव दानानां यत्फलं समुदाहृतम् । तत् प्राप्नोति च विप्रेभ्यो दत्त्वा भूमिं यथाविधि" । मत्स्यपुराणे "अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धेमधरां शुभाम् । पुण्यकालेऽभिसंप्राप्ते स पदं याति वैष्णवम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीजालमालिना । नारायणपुरङ्गत्वा कल्पत्रयमथो वसेत् । पुत्रपौत्रप्रपौत्रांश्च तारयेदेकविंशतिम् । इति पठति य इत्थं यः शृणोति प्रसङ्गादपि कलुषवितानैर्मुक्तदेहः समन्तात् । दिवममरवधूभिर्याति संप्रार्थ्यमानः पदममरसमूहैः सेवितं चन्द्रमौलेः" विष्णुपु० उक्तविधिस्तु तत्र स्थले दृश्यः ।

धराकदम्ब पु० धराजातः कदम्बः । धाराकदम्बे शब्दा० ।

धराङ्कुर पु० धराया अङ्कुर इव । वायुफले शीकरे शब्दा० ।

धरात्मज पु० ६त० । १मङ्गलग्रहे २नरकासुरे च ३सीतायां स्त्री तत्कथा कालिकापु० ३७ अ० दृश्या । धरापुत्रादयोऽप्यत्र ।

धराधर पु० धरां धरति धृ–अच् । १पर्वते २अनन्ते ३विष्णौ च । "सत्यमेधो । धराधरः" विष्णुस० । "अशेषैरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धारयन् धराम्" भाष्यकृतवाक्ये तन्निरुक्तिः ।

धराधिप पु० ६त० । नृपे "मा[illegible]रीनिष सभां समासाद्य धराधिपः" भा०व०४८अ० । धराधिनाथधराधीशादयोऽप्यत्र ।

धरामर पु० धरायाममर इव । १भूदेवे ब्राह्मणे धरासुरादयोऽप्यत्र ।

धरित्री स्त्री धृ–इत्र गौरा० ङीष् । भूमौ अमरः "भारं धरित्रीधरयत्रसह्य" कुमा० "गुरुर्धरित्री क्रियतेतरां त्वया" माघः ।

धरिमन् पु० धृ–इमनिच् । तुलापरिमाणे सिद्ध० । "तुलाधरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः" मनुः ।

धरीमन् पु० धरिमन्+छान्दसो दीर्घः । १सारभूते वेदिरूपे स्थाने । "अयं जातो मनुषो धरीमणि" ऋ० १।१२८।१ "धरीमणि सारभूते वेदिरूपे स्थाने"भा० २धारके त्रि० । "अस्तभ्नात् पयसा धरीमणि" ऋ० ८।८६।४ "धरीमणि धारके" भा० ।

धरुण त्रि० धृ–उनन् । धारके "धरुणोऽस्य पानाय" ताण्ड्य ब्रा० ८।११६ । "धरुणोऽसि सर्वधारकोऽसि अपानेन प्राणवायोः शरीरे धारणात् धारयिता अपानः" भा० । स्त्रियां गौरा० ङीष् वा । "धरुण्यसि शाले ! बृहच्छन्दाः पूतिधान्याः" अथ०३।१२।३ पक्षे टाप् च । "धरासि धरुणा०

स्तृता विश्वकर्मणा” यजु० १३।१६ २उदके निघण्टुः ३वत्से च “उपसृजन् धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन्” यजु०८।५१ “धारयतीति धरुणोऽग्निः” वेददी० ४धारायाञ्च “अपामतिष्ठद्धरुणह्वरम्” ऋ० १।५४।१० धरुणशब्दो धाराश्रवनः धरुणह्वरम् धारानिरोधकम्” भा० ५एकविंशतौ ६आदित्ये च तयोस्तथात्वं च शतब्रा० ८।४।१।१२ उक्तं यथा “धरुण एकविंशतिः” इति। य एवैकविंशस्तोमस्तं तदुपदधाति। तद्यत्तमाह धरुण इति प्रतिष्ठा वै धरुणः प्रतिष्ठैकविंशोऽथो असौ वा आदित्यो धरुण एकविंशस्तस्य द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवस्त्रय इमे लोका असावेवादित्यो धरुण एकविंशस्तद्यत्तमाह धरुण इति यदाह्येवैषोऽस्तमेत्यथेदं सर्वं ध्रियते आदित्योऽभूत्वा पश्चात्तस्यौ तदेव तद्रूपमुपदधात्यथ संवत्सररूपाण्युपदधाति” “धरुणमधिरुह” यजु०।१।१८ ७ब्रह्मणि दशर्गे पु० ८नीरे १०सम्मते त्रि० मेदि०।

धर्णसि पु०धृ–वा०नसि। १बले निघण्टुः। २धर्त्तव्ये वज्रादौ च “नि शुष्ण इन्द्र धर्णसिं वज्रम्” ऋ०८।[illegible]४। “धर्णसिं धर्त्तव्यम्” ३धारके च “शुचादि धर्णसिम्” ऋ०१।११।११

धर्णि त्रि० धृ–नि। “धारके “अग्निरीशे वसूनां शुचिर्धर्णिरेषाम्” १।१२[illegible]।७ “धर्णिः धारणकुशलः” भा०।

धर्त्तूर पु० धुस्तुर+पृषो०। धुस्तुरे पारस्करनि०।

धर्त्र न० धृ–त्र। १गृहे २यज्ञे ३धर्मे च उणादिको० ४धारके त्रि० “पशूनां त्वां वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि” तैत्ति० सं० १६।१।२ “धर्त्रमसि दिवं दृंह ब्रह्मवनि क्षत्रवनि” यजु० १।१८। धर्त्रं धारकम्” वेददी०।

धर्म पुं०न०अर्द्ध्र्चा०। ध्रियते लोकोऽनेन धरति लोकं वा धृ–मन्। “चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः” जै० सूत्रलक्षिते पदार्थे तत्र धर्मशब्दस्य यागादिपरत्वम् भाष्यसम्मतमन्यमते स्वर्गसाधनादृष्टभेदपरत्वं तथाहि “अथातो धर्मजिज्ञासेति” सूत्रभाष्ये “धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासा, सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छा। स कथं जिज्ञासितव्यः? को धर्मः, कथंलक्षणः, कान्यस्य साधनानि कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति। तत्र को धर्मः, कथंलक्षणः—इति एकेनैव सूत्रेण व्याख्यातं—‘चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः’—इति। कानि अस्य साधनानि, कानि साधनाभासानि, किंपरश्चेति शेषलक्षणेन व्याख्यातं, क्व पुरुषपरत्वं क्व वा पुरुषो गुणभूतः?—इत्येतासां प्रतिज्ञानां पिण्डस्यैतत् सूत्रम् ‘अथातोधर्मजिज्ञासा’—इति। धर्मः प्रसिद्धो वा स्यात्, अप्रसिद्धो वा? स चेत् प्रसिद्धः, न जिज्ञासितव्यः; अथाप्रसिद्धः, नतराम्; तदेतदनर्थकं धर्मजिज्ञासाप्रकरणं, अथवाऽर्थवत्?”। धर्मं प्रति हि विप्रतिपन्ना बहुविदः,—केचिदन्यं धर्ममाहुः, केचिदन्यं, सोऽयमविचार्य्य प्रवर्त्तमानः कञ्चिदेवोपाददानो विहन्येतानर्थं च ऋच्छेत्, तस्माद्धर्मो जिज्ञासितव्य इति, स हि निःश्रेयसेन पुरुषं संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे” भा० “तदभिधीयते चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः। २ सू० “‘चोदना’—इति क्रियायाः प्रवर्त्तकं वचनमाहुः, आचार्य्यचोदितः करोमीति हि दृश्यते। लक्ष्यते येन तल्लक्षणं धूमो लक्षणमग्नेरिति हि वदन्ति। तया यो लक्ष्यते, सोऽर्थः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति प्रतिजानीमहे। चोदना हि भूतं, भवन्तं, भविष्यन्तं, सूक्ष्मं, व्यवहितं, विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुं, नान्यत् किञ्चनेन्द्रियम्,” य एव श्रेयस्करः, स एव धर्मशब्देनोच्यते। कथमवगम्यतां?। यो हि यागमनुतिष्ठति, तं ‘धार्मिकः’—इति समाचक्षते, यश्च यस्य कर्त्ता स तेन व्यपदिश्यते, यथा पाचकः, लावक इति। तेन यः पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्ति, स धर्मशब्देनोच्यते। न केवलं लोके, वेदेऽपि ‘यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्’—इति यजतिशब्दवाच्यमेव धर्मं समामनन्ति। उभयमिह चोदनया लक्ष्यते, अर्थोऽनर्थश्च इति, कोऽर्थः? यो निःश्रेयसाय, ज्योतिष्टमादिः। कोऽनर्थः? यः प्रत्यवायाय, श्येनो, वज्रः, इषुरित्येवमादिः। कथं पुनरस्यानर्थ?। हिंसा हि सा, सा मा भूत् इति अर्थप्रकरणम्।”शावरभाष्यम्

शतन्मतानुसारेण लौगाक्षिभास्करेणोक्तं यथा “अथ को धर्मः किं तस्य लक्षणमिति चेदुच्यते। यागादिरेव धर्मः। तल्लक्षणन्तु वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवदर्थो धर्मः। प्रयोजनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोजनवदिति। भोजनादावतिव्याप्तिवारणाय वेदप्रतिपाद्येति। अनर्थफलकत्वादनर्थभूते श्येनयागादावतिव्याप्तिवारणायार्थ इति। न च चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सौत्रधर्मलक्षणविरोधः चोदनाशब्दस्य तत्र विधिरूपवेदैकदेशपरत्वादिति वाच्यम्। सर्ववेदस्य तात्पर्य्येण धर्मप्रतिपादकत्वात्। स चयागादिः। “यजेत स्वर्गकामः” इत्यादि वाक्येन स्वर्गमुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते”।

अन्यमते तु अदृष्टविशेषस्यैव धर्मत्वं तन्मतभेदाभिप्रायेण तदुभयमतं संक्षिप्य दर्शितं यथा
"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति। चोदनैव लक्षणं प्रमाणं यस्य तादृशो योऽर्थः स धर्मः चोदना प्रवर्त्तको वेदो विधिरूपः। चुद प्रेरणे इत्यस्माच्चौरादिकधातोः वेदमात्रस्यैवेयं परिभाषेत्यपरे। तथा च वैदिकप्रमाणगम्योऽर्थः पुण्यनामाऽदृष्टविशेषः धर्मः साध्यापूर्वापरनामा तथा च तार्किकाः "विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः। प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः स गुणोऽधर्म उच्यते"। भविष्ये "धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्"। तैत्तिरीयश्रुतिरपि "धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति धर्मेण पापमपनुदतीति" प्रशंसामभिदधती अभ्युदयसाधनं धर्म इति प्रतिपादयति। भाष्यमपि "कोऽर्थो योऽभ्युदयाय"। गुरुमते विधेरपूर्वप्रकाराऽपूर्वस्य विधिवाच्यत्वात् वेदगम्यत्वं सुपपन्नमेव। अदृष्टोत्पत्त्यादिविषयस्य प्रामाण्यरूपत्वाद्वेदमात्रगम्यत्वमपूर्वस्य। अन्येषां मते तु यागादेरिष्टसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वेऽप्यपूर्वस्य, वेदस्य प्रवर्त्तकत्वान्यथानुपपत्त्या कल्पनीयत्वेन वेदमूलकत्वात् वेदप्रमाणकत्वम्। भट्टमते तु चोदना प्रेरणा फलभावना लिङाद्यर्थाभिधारूपा तया च केन कथमित्याकाङ्क्षायाम् लक्ष्यते आश्रीयते कर्त्तव्यत्वेन बोध्यते यः करणीभूतो धात्वर्थयागादिः स धर्म इत्यर्थः तथाच विश्वामित्रः "यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः। स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते" इति। अतएव "चोदनागम्योऽग्निहोत्रादिर्धर्मो नातल्लक्षणचैत्यवन्दनादिरिति" शास्त्रदीपिका। तत्र चोदनागम्यो वेदबोधितकर्त्तव्यताक इत्यर्थः। अत्र मते धर्मशब्दो निरूढलाक्षणिकः अदृष्ट एव तस्य शक्तेः "स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः" इत्युक्त्वा "शस्तञ्चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च" इत्यमरोक्तेः द्रव्ये तज्जनके धर्मिणि त्रिषु वाच्यलिङ्गमित्यर्थः। अतएव भट्टवार्त्तिकं "द्रव्यक्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते। तेषामैन्द्रियकत्वेऽपि न ताद्रूप्येण धर्मता श्रेयःसाधनता ह्येषां नित्यं वेदात् प्रतीयते। ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः" इति। यद्यपि पुण्यनामादृष्टविशेष एव धर्मस्तदर्थस्तथापि द्रव्यक्रियादीनामपि धर्मत्वं व्यवस्थापयिष्यते तेषां धर्मजनकतया कारणे कार्य्यत्वोपचारात् तेषु धर्मव्यपदेश इति भावः। न ताद्रूप्येण न स्वरूपतः, अपि तु धर्मजनकतयेति शेषः। धर्मजनकत्वे मानमाह श्रेय इति "श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्" उक्तभविष्यवचनात् तत्र साक्षात् स्वर्गादिसाधनमदृष्टं तत्साधनता यागादेरित्यर्थः ताद्रूप्येण स्वरूपतः। अत्र च वेदमात्रप्रमाणकत्वमलौकिकार्थत्वं लक्षणं गुणविशेषस्य स्वरूपं, द्वितीयमते वेदैकप्रमितकर्त्तव्यताकार्थत्वं लक्षणं द्रव्यक्रियागुणादयः स्वरूपम् उभयत्र वेदप्रामाण्यादेव प्रामाण्यम्"।

तद्भेदादिकं हेमाद्रिव्रतखण्डे उक्तं यथा भविष्यपु० "वर्णधर्मः स्मृतस्त्वेक आश्रमाणामतः परम्। वर्णाश्रमस्तृतीयस्तु गौणो नैमित्तिकस्तथा। वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। वर्णधर्मः१ स उक्तस्तु यथोपनयनं नृप। आश्रमन्तु समाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। स खल्वाश्रमधर्मस्तु२ भिक्षादण्डादिको यथा। वर्णत्वमाश्रमत्वञ्च योऽधिकृत्य प्रवर्त्तते। स वर्णाश्रमधर्मस्तु३ मौञ्जी मेखला यथा। यो गुणेन प्रवर्त्तेत गुणधर्मः ४ स उच्यते। यथा मूर्द्धाभिषिक्तस्य प्रजानां परिपालनम्। निमित्तमेकमाश्रित्य यो धर्मः सम्प्रवर्त्तते। नैमित्तिकः ५ स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा" "वर्णत्वमेकमाश्रित्येति एकशब्दो वक्ष्यमाणोभयनिमित्तव्याप्तिपरः, वक्ष्यमाणधर्मभिन्नत्वात् [illegible]ं त्वाश्रमत्वमनपेक्ष्य वर्णत्वनिमित्तकोऽतः सत्यामप्युपनयनस्याष्टवर्षत्वाद्यपेक्षायां नैकशब्दविरोध इति। अथवा वीप्सायामेकशब्दः ततश्चैकैकं वर्णत्वमुद्दिश्य यो विधीयते स वर्णधर्म इति अतएवाष्टवर्षादिवाक्यैरनेकवर्णत्वोद्देशेन विधीयमानमुपनयनं दृष्टान्तीकृतम्। निमित्तमेकमाश्रित्येत्यत्र प्रायश्चित्तस्य नित्यकाम्यवैधर्म्यमात्रेण नैमित्तिकत्वं न तु राहुदर्शननिमित्तस्नानादिवदकरणजनितदोषपरिहारार्थतया, निषिद्धकर्मकृताधर्मपरिहारार्थतयैव तद्विधानोपपत्तेः। न च जातेष्टिवदुभयार्थत्वं, तत्र फलनिमित्तयोरुभयोरुपात्तत्वान्न त्विह तथेति। साधारणधर्मस्तु महाभारते। "श्राद्धकर्म तपश्चैव सत्यमक्रोध एव च। स्वेषु दारेषु सन्तोषः शौचं विद्यानसूयिता। आत्मज्ञानं तितिक्षा च धर्मः साधारणो नृप!" चातुर्वर्ण्यस्येति शेषः। "तपश्चान्द्रायणादि। यदाह देवलः "व्रतोपवासनियमैः शरीरोत्तापनं तपः"। व्रतशब्दोऽत्र स्नानदानजपहोमपूजादिपरः। एतेन व्रतखण्डप्रतिपाद्यानां धर्माणामपि साधारणत्वं सूचितम्। आत्म-

ज्ञानमित्यनेन मोक्षखण्डप्रतिपाद्यानामपि धर्म्माणां साधारण्यत्वम् । न च शूद्राधिकरणन्यायेन शूद्राणां विद्यायामनधिकार इति कथं मोक्षधर्म्माणां साधारण्यत्वमिति वाच्यम् तेषामुपनयनाभावेनाध्ययनासम्भवाद्वेदवाक्यविचार एवानधिकारः न पुनरवैदिके "श्रावयेच्चतुरो वर्णानिति" शूद्राणामपि पञ्चयज्ञादिवत् पुराणस्मृतिप्रतिपाद्यविद्योपदेशदर्शनात् । ननु तथापि कथं वेदान्तवाक्यविचारजनितज्ञानाभावे शूद्राणां मोक्षधर्म्माधिकार इति चेत् नैवम् मोक्षसाधनस्य ज्ञानस्य तदेकसाध्यत्वासिद्धेः, तथा च श्रुतिः "तरति शोकमात्मवित् ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मविदाप्नोति परं विद्ययामृतत्वमश्नुते" इति, मोक्षस्यात्मज्ञानसाध्यतां वदति । आत्मज्ञानस्य च पुराणादिवचननिचयविचारपरिचयादप्युपपत्तेः श्रोतव्य इत्यादिवाक्यानां तु विचारनियमविधित्वानङ्गीकारात् अङ्गीकारे वा तस्य द्विजातिनियततया "श्रावयेच्चतुरो वर्णानित्यादिपुराणवचनविषयविशेषेष्वध्ययनविधिवद्विचारपर्य्यन्ततास्तु ततश्च यथा द्रव्यसाध्यत्वाविशेषेऽपि क्रतुनान्तसद्वर्णाविहितोपायनियमार्जितद्रव्यसाध्यत्वम् एवमात्मज्ञानसाध्यत्वाविशेषेऽपि मोक्षस्य तदुपायविशेषजनितज्ञानसाध्यत्वमिति सर्व्वमनवद्यम्" तथा चोक्तं भागवते "स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरः । इति भारतमाख्यानं मुनिना कृपया कृतम्" । महाभारतेऽपि "मामुपाश्रित्य तु कौन्तेय ! येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्" । विष्णुः । "क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया । आर्ज्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् । अनभ्यसूया च तथा धर्म्मः सामान्य उच्यते इति" । ब्रह्मवैवर्त्ते "विद्या, दया, दमः, शौचं, सत्यमस्तेयता तपः । जितेन्द्रियत्वमक्रोधो लज्जा धर्म्मः इति स्मृतिः" । विष्णुधर्म्मोत्तरे "तस्य द्वाराणि यजनं तपो दानं दया क्षमा । ब्रह्मचर्य्यं तथा सत्यं तीर्थानुसरणं शुभम् । स्वाध्यायसेवा साधूनां सहवासः सुरार्च्चनम् । गुरूणां चैव शुश्रूषा ब्राह्मणानाञ्च पूजनम् । इन्द्रियाणां जयश्चैव ब्रह्मचर्य्यममत्सरम् । गङ्गास्नानं शिवो देवो विप्रपूजात्मचिन्तनम् । ध्यानं नारायणस्यैतत् संक्षेपाद्धर्म्मलक्षणम्" "दानमित्यनेन दानखण्डप्रतिपाद्यानाम्, तीर्थानुसरणमित्यनेनापि तीर्थखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवब्राह्मणपूजनमित्यनेनापि परिशेषखण्डप्रतिपाद्यानाम् देवतापूजनादिधर्म्माणां साधारण्यत्वम्" । बृहस्पतिः "दया, क्षमाऽनसूया, च शौचानायासमङ्गलम् । अकार्पण्य, मस्पृहत्वं सर्व्वसाधारणानि च । परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्ने रक्षितव्यं तु दयैषा परिकीर्त्तिता । बाह्ये वाऽऽध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पातिके क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारश्च संसर्गश्चाप्यनिन्दितैः । स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्तितम् । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्व्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्यमप्रशस्तविवर्ज्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । स्तोकादप्युपकर्त्तव्यमदीनेनान्तरात्मना । अहन्यहनि यत्किञ्चित् अकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् । यथोपपन्ने सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुनि । परस्य चिन्तयन्नर्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । तदेवं निरूपिताः षट्प्रकारा धर्म्माः । अन्यथाऽपि तद्भेदस्तत्रैवोक्तो यथा

विश्वामित्रः "यमार्य्याः क्रियमाणं हि शंसन्त्यागमवेदिनः । स धर्म्मो यं विगर्हन्ति तमधर्म्मं प्रचक्षते" । भृगुः "प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्म्म वैदिकम् । स्वर्गादौ सृजता सृष्टं ब्रह्मणा वेदरूपिणा । प्रवृत्तसंज्ञको धर्म्मो गुणतस्त्रिविधोऽभवत् । सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति भेदतः । काम्यबुद्ध्या न यत् कर्म्म मोक्षेऽपि फलवर्ज्जितम् । क्रियते द्विज ! कर्म्मेह तत् सात्त्विकमुदाहृतम् । मोक्षायेदं करोमीति सङ्कल्प्य क्रियते तु यत् । तत् कर्म्म राजसं ज्ञेयं न साक्षान्मोक्षकृद्भवेत् । काम्यमुद्धानपेक्षं यत् कर्म्मविघ्ननपेक्षया । क्रियते द्विजवर्य्येह तत्तामसमुदाहृतम्" ।

धर्म्माधिष्ठातृदेवस्योत्पत्तिः तत्र खण्डे वराहपु० दर्शिता यथा "धर्म्मोत्पत्तिं प्रवक्ष्यामि धर्म्मस्य महतीं नृप ! । माहात्म्येन समायुक्तं विस्तरेण नराधिप ! । पूर्व्वं ब्रह्माव्ययः शुद्धः परात्परसंज्ञितः । स सिसृक्षुः प्रजाश्चादौ पालनं तास्वचिन्तयत् । तस्य चिन्तयतः स्वाङ्गाद्दक्षिणाच्छ्रवणात् सकुण्डलः । प्रादुर्बभूव पुरुषः श्वेतमाल्यानुलेपनः । तं दृष्ट्वोवाच भगवांश्चतुष्पादं वृषाकृ-

तिम् । पालयेमाः प्रजाः पुत्र ! त्वं ज्येष्ठो जगतो भव । इत्युक्तः स समस्तस्थो चतुष्पादः कृते युगे । त्रेतायां स त्रिभिः पादैर्द्वाभ्यां वै द्वापरेऽभवत् । कलावेकेन पादेन प्रजाः पालयते विभुः । षड्भेदो ब्राह्मणानां स त्रेधा चात्मे व्यवस्थितः । द्वेधा वैश्येषु शूद्रेषु त्वेकधा जगतः प्रभुः । रसातलेषु सर्वेषु द्वापरेषु स्वयम्भुवः । चतुःशृङ्गस्त्रिपाच्चैव द्विशिराः सप्तहस्तवान् । त्रिधैव बद्धो विप्राणां सुखगः पालयन् प्रजाः" ।

भाग० ४।१। अ० । तत्पत्नीपुत्रादिभेदा दर्शिता यथा "त्रयोदशाऽदाद्भगवान् तथैकामग्नये विभुः । पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो भवायैकां भवच्छिदे । श्रद्धा मैत्री दया शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिः क्रियोन्नतिः । बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीर्मूर्त्तिर्धर्मस्य पत्नयः । श्रद्धाऽसूत शुभं मैत्री प्रसादमभयं दया । शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः स्मयं पुष्टिरसूयत । योगं क्रियोन्नतिर्दर्पमर्थं बुद्धिरसूयत । मेधा स्मृतिं तितिक्षा तु क्षेमं ह्रीः प्रश्रयं सुतम् । मूर्त्तिः सर्वगुणोपेतौ नरनारायणावृषी । ययोर्जन्मन्यदो विश्वमभ्यनन्दत् सुनिर्वृतम्" ।

वामनपुरा० अन्येऽपि तस्य भार्य्यापुत्रा उक्ता यथा "धर्मस्य भार्य्याऽहिंसाख्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम । सम्प्राप्तं मुनिशार्दूल ! योगशास्त्रविचारकम् । ज्येष्ठः सनत्कुमारोऽभूद् द्वितीयश्च सनातनः । तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः । साङ्ख्यवेत्तारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् । दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रेष्ठं योगयुक्तं तपोनिधिम् । ज्ञानयोगं न ते दद्युर्ज्यायांसोऽपि कनीयसाम्" । देवादिभेदेन धर्मभेदा वामनपु० ११ अ० उक्ता यथा "किंलक्षणो भवेद्धर्मः किमाचरणसत्क्रियः । यमाश्रित्य न सीदन्ति देवाद्यास्तु तदुच्यताम् । ऋषय ऊचुः । देवानां परमो धर्मः सदा यज्ञादिकाः क्रियाः । स्वाध्यायवेदवेत्तृत्वं विष्णुपूजारतिः स्मृतिः १ । दैत्यानां बाहुशालित्वं मात्सर्य्यं युद्धसत्क्रिया । वेदनं नीतिशास्त्राणां हरभक्तिरुदाहृता २ । सिद्धानामुदितो धर्मो योगयुक्तिरनुत्तमा । स्वाध्यायो ब्रह्मविज्ञानं भक्तिर्द्वाभ्यामपि स्थिरा ३ । उत्कृष्टोपासनं ज्ञेयं नृत्यवाद्येषु वादिता । सरस्वत्यां स्थिरा भक्तिर्गान्धर्वो धर्म उच्यते ४ । विद्याधरत्वमतुलं विज्ञानं पौरुषे मतिः । विद्याधराणां धर्मोऽयं भवान्यां भक्तिरेव च ५ । गान्धर्वविद्यावेदित्वं भक्तिः सूर्य्ये तथा स्थिरा । कौशल्यं सर्वशिल्पेषु धर्मः किम्पुरुषः स्मृतः ६ । ब्रह्मचर्य्यममानित्वं योगाभ्यासरतिर्दृढा । सर्वत्र कामचारित्वं धर्मोऽयं पैतृकः स्मृतः ७ । ब्रह्मचर्य्यं यताशित्वं जप्यं ज्ञानञ्च राक्षस ! । नियमो धर्मवेदित्वमार्षं धर्मं प्रचक्षते ८ । स्वाध्यायो ब्रह्मचर्य्यञ्च दानं यजनमेव च । अकार्पण्यमनायासं दयाहिंसाक्षमादयः । जितेन्द्रियत्वं शौचञ्च माङ्गल्यं भक्तिरुच्यते । शङ्करे भास्करे देव्यां धर्मोऽयं मानवः स्मृतः ९ । धनाधिपत्यं भोगाश्च स्वाध्यायः शङ्करार्च्चनम् । अहङ्कारमशौचञ्च धर्मोऽयं गुह्यकेष्विति १० । परदाराभिमर्षित्वं परार्थेऽपि च लोलुपा । स्वाध्यायस्त्र्यम्बके भक्तिर्धर्मोऽयं राक्षसः स्मृतः ११ । अविवेकमथाज्ञानं शौचहानिरसत्यता । पिशाचानामयं धर्मः सदा चामिषगृध्नुता १२ । योनयस्तु द्वादशैताः सद्धर्माश्च राक्षस ! । ब्रह्मणा कथिताः पुण्या द्वादशैव गतिप्रदाः" । ३धनुषि ३यमे ४सोमपे च पु० मेदि० ५सत्सङ्गे ६अर्हति जिने च पु० हेमच० ७न्याये ८स्वभावे ९आचारे १०उपमायां ११क्रतौ १२अहिंसायाम् । १३उपनिषदि मेदि० पु० न० । १४आत्मनि तस्य सर्वस्य स्वस्मिन् धारणात् १५जीवे देहप्राणादेर्धारणात् १६षट्कलप्रस्तारे प्रथमगुरुकोऽन्त्यलघुचतुष्टयके द्वादशभेदे । १७भाग्याख्ये लग्नेन्दुभ्यां नवमस्थाने तद्भावानयनं द्वादशभावशब्दोक्तदिशा बोध्यम् । तत्र चिन्त्यपदार्थो जन्मकाले तद्भावस्थग्रहयोगादिकफलं जातकपद्धतावुक्तं यथा "विहाय भावान् सकलान् प्रयत्नाद्भाग्याभिधं दैवविदा विचिन्त्यम् । भाग्यान्वितो ना यदि शीलविद्याः कुलं तदायुश्च भवेत् सुधन्यम् । लग्नाच्चन्द्रात् यद्भवेद्धर्मसंज्ञं भाग्यस्थानं प्राज्ञैः कीर्त्तितं तत् । चिन्त्यो वीर्य्याढ्यात्तयोस्तत्पतिः कः कस्मिन् भावे कीदृशः कारको वा । भाग्यालयं स्वामियुतेक्षितं चेत् स्वदेशतो भाग्यविवृद्धिदं तत् । अन्येन दृष्टं त्वथ वा युतं चेदन्यत्र देशे फलदानदक्षम् । भाग्यभे शुभखगा मिलिताः स्यू राज्यदा न रिपुनीचगृहे चेत् । धर्मभाग्यसुखवृद्धिकराश्च स्वायुषः स्थिरधनस्य च दृढाः । नीचारिसंस्थाश्च न सौम्यदृष्टाः पापाश्च भाग्ये न शुभप्रदाः स्युः । क्रूरा अपि स्वे भवने शुभाः स्युर्विशेषतः सद्ग्रहवीक्षिताश्चेत् । पूर्णचन्द्रसहितं शुभदर्भं चेत् स्यात् प्रधानपुरुषः पुरुषोऽसौ । खेचरैश्च यदि सागमयुक्तं सद्गुरोस्तु युतितोऽतिविशेषात् । खोच्चस्थिताः सर्वेऽभव

केन्द्राः शुभाः शुभस्थानगता विदध्युः। नरं सम्यक् शुभदृष्टेर्का भूपं कृतारिं सुशरीरकीर्त्तिम्। तन्त्रादि खेचरयुतिश्च भाग्यभे भूपतिं हि जनयेत् बुधोन्विता। शौरिभूसुतगुरूऽन्विता नरं कामकीर्त्तिधनसौख्यवर्जितम्। धर्मे तु तीर्थं दिनकृत्सुखाब्दे चन्द्रो नखे१० वातमरुक् च शक्रे१४। मातुर्व्रतित्वोऽङ्गयुगे२६ कविर्मो तिथ्यब्दके १५ मातव्रतिं गुरुश्च"।

वर्षलग्नात् धर्मभावफलं नी॰ ता॰ उक्तं यथा "भौमेऽब्दपे त्रिनवगे क्रूरायुक्ते बलान्विते। शुभाग्रह-दृष्टा मार्गश्चिरं कार्यं स्थिरं तनु। त्रिधर्मस्थोऽब्दपः सूर्य्यः कन्यौमार्गसौख्यदः। कन्यप्रेषणयानं स्यात् स चेत्ताधिकृतो भवेत्। शुक्रेऽब्दपे त्रिनवगे मार्गसौख्यं विलोमगे। वक्रे वा कुगतिः सौम्ये देवयात्रा तथा-विधे। क्रूरार्दिते कुयानं स्यात् गुरावेवं विचिन्तयेत्। इत्थशाले लग्नधर्मपत्योर्यात्राऽस्यचिन्तिता। लग्नेशो धर्मपे यच्छन् स्वं महाचिन्तिताध्वगः। एवं लग्ना-ब्दयोर्योगे सुथहारूपयोरपि। गुरुस्थाने कुजे धर्मे सद्यात्रा भव्यचित्तदा। स्वस्थाने लग्नपो भौमो दृष्टः सद्यानसौख्यदः। स्वस्थानगो हि बलवान् लग्नदर्शी सुया-नदः। जन्माधिकारी सौ मन्दस्थाने क्रूरयुतो यदा। पन्था रिपोः स्वकटकात् दशुक्रेन्दुजीवयोः। धर्मे यानिर्वाधिकारी पन्थानमशुभं वदेत्। इत्थं गुरौ दूरयात्रा स्वपक्षग्लतो गुणः। कुजेऽब्दपे नष्टबले स्वजनाद्दूरतो गतिः। दूनेन्थिशा धर्म इन्दौ सबलेऽध्वा विदेशजः। वर्षेशो बलवान् पापायुतः केन्द्रेऽधिकार-वान्। अधिकारे गतिः सद्ये सेनापत्येऽपि वा वदेत्। एवंविधे कुजे जीवे युतेऽर्काग्निर्गते पुनः। परसैन्यो-परिगतिजयख्यातिसुखावहा। जीवाब्दपमगे भौमे शुभां यात्रां न्यां वदेत्"। १८ आधेये स्वरूपपदार्थे "धर्मादनिच् केवलात्" पा॰ बहु॰ अनिच्। त्रिधर्मा सुधर्मा केवलादित्युक्तेः परमः स्वो धर्मो यस्येति बहुव्रीहौ न। बहिरधसाध्यधर्मा इत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहु-व्रीहिः समानविभक्तिकपदद्वयेतरस्यैव केवलमर्थाय-त्वात् निरुक्तिधर्मा अनुच्छित्तिधर्मा इत्यादौ अनिच्।

धर्म्मकर्म्मन् न॰ धर्मस्य धर्मार्थं कर्म। धर्मप्रतिपादककर्मभेदे "वेदप्रतिपादितं धर्मकर्म तन्मङ्गलं परम्" ब्रह्मवै॰ पु॰। धर्मकार्य्यधर्मक्रियादयोऽप्यत्र।

धर्म्मकथादरिद्र पु॰ धर्मार्थकथायां दरिद्रः। कलिकाले जातमानवे कलौ तथा धर्मकथाशून्यत्वात् तथात्वम्।

धर्म्मकाम पु॰ धर्मं कामयते फलानभिसन्धानेन कम-अण् उप॰ स॰। कर्त्तव्यबुद्ध्या धर्मकारके "अथ ते (तव) यदि धर्मविचिकित्सा वृत्तिविचिकित्सा वा स्यात्। ते तत्र ब्राह्मणाः सम्यग्दर्शनयुक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः" एका॰ धृता तैत्तिरीयश्रुतिः। "धर्मकामाः जीवन्मुक्तास्तत् कर्मण्यौदासीन्यमकुर्वाणाः" एका॰रघु॰

धर्म्मकाय पु॰ धर्मस्य धर्मार्थं कायोऽस्य। बुद्धे त्रिका॰।

धर्म्मकील पु॰ धर्मस्य कील इव। राजशासने त्रिका॰। संज्ञायां कन्। धर्मकीलक ब्रह्मशासने शब्दरत्ना॰।

धर्म्मकृत् त्रि॰ धर्मं धर्मसाधनं कर्म करोति कृ-क्विप् तुक्। १धर्मसाधनकर्मकरे। "व्यसनेषु च न बहुमित्रः सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुरकोपः" वृ॰ सं॰। २विष्णौ पु॰ धर्मगुप् 'धर्मकृद्धर्मी' विष्णुस॰। "धर्माधर्मविहीनोऽपि धर्म-मर्य्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत्" भा॰।

धर्मकेतु पु॰ धर्मः अहिंसारूपकर्म केतुर्यस्य। १बुद्धे शब्दा॰ तस्याहिंसारूपपरमधर्मकत्वात् तथात्वम्। काश्यपवंश्ये २सुकेतुनृपपुत्रभेदे। "सुकेतुतनयश्चापि धर्मकेतुरिति श्रुतः" हरिवं॰ २९ अ॰। "अलर्कात् सन्नतिस्तस्मात् सुनीतोऽथ निकेतनः। धर्मकेतुःसुतस्तस्मात् सत्यकेतुरजा-यत" भाग॰ ९।१७।६ ३निकेतनपुत्रे नृपभेदे च। धर्मः केतुरिवास्य। ४धर्मध्वजे त्रि॰।

धर्मकोष पु॰ धर्मः कोष इव धर्मस्य कोषः समूहो वा। धर्म-रूपे रक्षणीये १वस्तुनि २धर्मसमूहे च "ब्राह्मणो जाय-मानो हि पृथिव्यामधिजायते। ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तये" मनुः।

धर्मक्षेत्र न॰ ६त॰। धर्मार्जनार्थक्षेत्रे कर्मभूमौ भारतवर्षे। धर्मस्य पूर्वमविद्यमानस्योत्पत्तेः विद्यमानस्य च वृद्धे-र्निमित्ते क्षेत्रस्येव २स्थानभेदे च "धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे सम-वेता युयुत्सवः" गीता। कुरुक्षेत्रस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं देवयजनस्थानमतिसक्तं वा कुरुक्षेत्रशब्दे दर्शितं तद्व्या-वृत्तये धर्मक्षेत्रमिति विशेषणम्। "तस्मिन् याताः पाण्डवाः पूर्वविधार्मिका यदि पक्षहयहिंसानिमित्ता दधर्माद्भीता निवर्त्तेरन् ततः प्राप्तराज्या एव मम सुताः अथ वा धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापिनामपि मत्पुत्राणां कदाचित् चित्तप्रसादः स्यात्तदा च तेऽनुतप्ताः कपटो-पात्तं राज्यं पाण्डवेभ्यो यदि दद्युस्तर्हि विनापि युद्धं कृता एवेति मत्पुत्रराज्यालाभे पाण्डवराज्यलाभे च

इतरत्सुपायत्वपरत्वात् महानुद्देश एव प्रमाणीतम्" मधुसू०

धर्मगुप् त्रि० धर्मं गोपायति गुप—आयाभावपक्षे क्विप् ६त०। १धर्मरक्षके २विष्णौ पु० "धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मी" विष्णुस०। "धर्मसंरक्षणार्थाय सम्भवामि युगे युगे" गीतायां तस्य धर्मरक्षार्थमाविर्भावस्योक्तेस्तस्य तथात्वम्।

धर्मघट पु० धर्मार्थं देयो घटः। सौरवैशाखे प्रत्यहं धर्मार्थं दीयमाने गन्धोदकभोज्यादिसहिते घटे। तद्विधानादि भविष्यपु० उक्तं यथा "विनिष्क्रान्ते तमश्चैत्रे यदा मेषगतो रविः। दोषादिरहिते काले चतुर्वर्षं समाचरेत्। तत्र नित्यं घटं दद्यात् मासमेकं सभोज्यकम्। चन्दनेन समालिप्तं दक्षिणादिभिरन्वितम्। व्रतमेतत् समाकुर्य्यात् यावत् वर्षचतुष्टयम्"। इदन्तु व्रतरूपं दानम्। हेमाद्रिदानखण्डे तु अन्यविधं धर्माख्यघटस्य दानमुक्तं यथा "अथ धर्मघटदानमाह विष्णुः "शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटम्। शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामापशोभितम्। दध्योदनयुतं कुर्य्याच्छरावं तस्य चोपरि। उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्माख्यं कल्पयेद्घटम्। पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत्। ओं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भव!। अपांपूर्णोद्धराश्मांस्त्वं दुःखसंसारसागरात्। उदकुम्भो मया दत्तो ग्रीष्मे काले दिने दिने। उदकुम्भप्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः"। भविष्योत्तरे "प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः। ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामलजलः शुचिः। वसन्तग्रीष्मयोर्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति। पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः। मार्गशीर्षात् समारभ्य उदकुम्भांस्तु यः क्षिपेत्। दिने दिने सहस्रस्य गवां पुण्यफलं लभेत्। तस्यैवोद्यापनं कार्य्यं मासि मासि नरोत्तम। मधुकालेऽथवाभिश्च पक्वान्नैः सार्वकामिकैः। उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथ वा पितॄन्। सतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः। एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः। अस्य प्रदानात् सततं मम सन्तु मनोरथाः। अनेन विधिना यस्तु धर्मकुम्भं प्रयच्छति। वसन्ते ग्रीष्मसमये प्रपादानफलं लभेत्। प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः"। एतत् परमेव "दद्युर्धर्मघटांश्चापि सुगन्धोदकपूरितान्" काशीख० १२ अ० वचाम्। धर्मकुम्भादयोऽप्यत्र।

धर्मचक्र न० ६त०। धर्मसमूहे। "भीष्मेण विहितं राष्ट्रे धर्मचक्रमवर्त्तत" भा० आ० १०८ अ०। "यत्र पूर्वाभिसर्गे वै धर्मचक्रं प्रवर्त्तितम्" भा० शा० १५७ अ०। धर्मस्य चक्रं यत्र। २बुद्धे पु० त्रिका०।

धर्मचक्रभृत् पु० धर्मचक्रं बिभर्त्ति भृ—क्विप् तुक्। १जिने धरणिः २धर्मसमूहधारके त्रि०।

धर्मचारिन् त्रि० धर्मं तत्साधनकर्म चरति चर—णिनि ६त०। १धर्मसाधनकर्मकारके। "स चेत् स्वयं कर्मसु धर्मचारिणां त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः" रघुः। स्त्रियां ङीप्। सा च २सहधर्मचारिण्यां जायायां शब्दरत्ना०। "ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्यां गर्भमादधे" भा० व० २९ अ०। [हेमच०।

धर्मचिन्तन न० चिन्ति—भावे ल्युट् ६त०। धर्मस्य चिन्तायां

धर्मचिन्ता स्त्री चिन्ति—भावे अ ६त०। धर्मस्य चिन्तने उपाधौ अमरः।

धर्मज पु० धर्मार्थं जायते जन—ड। १औरसे प्रथमं पुत्रे "यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानन्त्यमश्नुते। स एव धर्मजः पुत्रः कामजानितरान् विदुः" मनुः। धर्मात् जायते जन—ड। २धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे। "एवं सञ्चिन्त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम्। नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन्" भाग० १।१। १७। युधिष्ठिरस्य धर्मतो जन्मकथा भा० आ० १२२अ०। "संवत्सरधृते गर्भे गान्धार्य्या जनमेजय!। आह्वयामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममच्युतम्। सा वलिं त्वरिता देवी धर्मायोपजहार ह। जजाप विधिवज्जप्यं दत्तं दुर्वाससा पुरा। आजगाम ततो देवो धर्मो मन्त्रबलात्ततः। विमाने सूर्य्यसङ्काशे कुन्ती यत्र जपस्थिता। विहस्य तां ततो ब्रूयाः कुन्ति! किन्ते ददाम्यहम्। सा तं विहस्यमानाऽपि पुत्रं देह्यब्रवीदिदम्। संयुक्ता सा हि धर्मेण योगमूर्त्तिधरेण ह। लेभे पुत्रं वरारोहा सर्वप्राणभृतां हितम्। ऐन्द्रे १८ चन्द्रसमायुक्ते मुहूर्त्तेऽभिजितेऽष्टमे। दिवामध्यगते सूर्य्ये तिथौ पूर्णेऽतिपूजिते। समृद्धयशसं कुन्ती सुषाव प्रवरं सुतम्। जातमात्रे सुते तस्मिन् वागुवाचाशरीरिणी। एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः। विक्रान्तः सत्यवाक् चैव राजा पृथ्व्यां भविष्यति। युधिष्ठिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः"। ३बुद्धभेदे ४दिव्यभेदे न० धटशब्दे दृश्यम्। ५धर्मतो जातमात्रे त्रि०। ६नरनारायणयोः पु० द्वि० व०। धर्मशब्दे तयोर्मूर्त्तिरूपधर्मपत्नीजन्मकथा दृश्या।

धर्मजन्मन् पु॰ धर्मतो जन्म यस्य। युधिष्ठिरे "पौत्रस्य धर्मस्य धर्मजन्मना" माघः।

धर्मजन्य त्रि॰ धर्मेण जन्यः। धर्मतो जाते सुखे "सुखं तु जगतामेव काम्यं धर्मेण जन्यते" भाषायां तस्य तथोक्तेस्तथात्वम्।

धर्मजिज्ञासा स्त्री धर्मार्थं धर्माचरणाय जिज्ञासा। वेदवाक्यविचारे धर्मसन्देहे वेदवाक्यानां विषयेत्याद्यङ्गपञ्चकयुक्ते विचारभेदे धर्ममीमांसायाम् "अथातो धर्मजिज्ञासा" जै॰ सू॰ धर्ममीमांसाकर्ममीमांसाशब्दयोश्च समानार्थतया धर्मस्योपक्रमे तल्लक्षणनिर्देशाय प्रवृत्ते 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म" इति जै॰२ सूत्रे धर्मशब्दस्य कर्मपरत्वं भाष्यसम्मतं युक्तम् न तु पुण्यपरत्वमिति

धर्मजीवन पु॰ याजनप्रतिग्रहादिना परस्य धर्ममुत्पाद्य जीवति जीव–ल्यु। याजनादिना परस्य धर्मोत्पादनेन जीवनोपाययुते ब्राह्मणभेदे। "यथापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवनः" मनुव्याख्याने कुल्लू॰।

धर्मज्ञ त्रि॰ धर्मं जानाति ज्ञा–क। अयं धर्म इति ज्ञानयुते। "धर्मज्ञः सत्यवादी च" "अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दक्षं कुलोद्गतम्" मनुः।

धर्मण पु॰ धर्माय नम्यते नम–वा॰ कर्मणि ड। (धामनि) ख्याते १वृक्षभेदे। (धमना) ख्याते २सर्पभेदे च मेदि॰।

धर्मतीर्थ न॰ धर्मकृतं तीर्थम्। तीर्थभेदे "ततो गच्छेन्महाराज! धर्मतीर्थमनुत्तमम्। यत्र धर्मो महाभागस्तप्तवानुत्तमं तपः। तेन तीर्थं कृतं पुण्यं स्वेन नाम्ना च विश्रुतम्। तत्र स्नात्वा नरो राजन्! धर्मशीलः प्रजायते। आसप्तमं कुलञ्चैव पुनीते नात्र संशयः" भा॰ व॰ ८४ अ॰।

धर्मद पु॰ धर्मं स्वधर्मफलं ददाति अन्यस्मै संक्रामयति दा–क। १स्वधर्मफलस्य अन्यस्मिन् संक्रामके २धर्मोत्पादके च "एतदेव भगाधानं धर्मिष्ठे धर्मदं तथा" हरिवं॰१२४अ॰। ३कुमारानुचरभेदे पु॰। "धर्मदोमन्मथवशः सूचीवक्त्रश्च वीर्यवान्" भा॰ शा॰ ४६अ॰ तदनुचरोक्तौ।

धर्मदान न॰ "पात्रेभ्यो दीयते नित्यमनपेक्ष्य प्रयोजनम्। केवलं धर्मबुद्ध्या यत् धर्मदानं प्रचक्षते" देवलोक्ते प्रयोजनान्तरानुद्देशेन दाने

धर्मदार पु॰ ब॰व॰ धर्मार्थमग्न्याधानाद्यर्थम् दाराः। धर्मार्थदारेषु। "धर्मदारान् वने त्यक्त्वा परकर्माकरोत् प्रभुः" कामन्दकीय नीतिशास्त्रम्।

धर्मदीपिका स्त्री गौडप्रसिद्धे मीमांसाग्रन्थभेदे।

धर्मदुघा स्त्री धर्मान् दोग्धि आधारस्य कर्तृत्वविवक्षया कर्त्तरि दुह–क घत्वान्तादेशः। धर्मदानस्थाने वह्निवेद्याम् शब्दार्थचि॰।

धर्मदेश पु॰ धर्मसाधनं देशः। "स्वभावात् यत्र चरति कृष्णसारः सदा मृगः। धर्मदेशः स विज्ञेयो द्विजानां धर्मसाधनम्" संवर्त्तोक्ते देशभेदे। हेमाद्रिव्र॰ विस्तारः।

धर्मद्रवी स्त्री धर्मजनको द्रवो यस्याः गौरा॰ ङीष्। "विष्णुपादाब्जसम्भूते! गङ्गे त्रिपथगामिनि!। धर्मद्रवीति विख्याते! पापं मे हर जाह्नवि!।" इत्युक्तायां गङ्गायाम् प्रा॰ त॰ दृश्यम्।

धर्मद्रोहिन् पु॰ धर्माय परस्य धर्माचरणाय द्रुह्यति द्रुह–णिनि ४त॰। राक्षसे। [वृद्धे हेमच॰।

धर्मधातु पु॰ धर्ममभिभाव्यं परमं धर्मं दधाति धा–तुन्।

धर्मध्वजिन् पु॰ धर्मो ध्वज चिह्नमिवास्त्यस्य इनि। लोके निजधार्मिकत्वख्यापनार्थं धर्मकारके धर्मचारिणि लिङ्गवृत्तौ "धर्मध्वजी लिङ्गवृत्तिः" अमरः। "धर्मध्वजी सदालुब्धश्छाद्मिको लोकदम्भकः" मनुः।

धर्मन् पु॰ धृ–मनिन्। १धर्मे पुण्ये शुभादृष्टभेदे "प्रैरिरपि धर्मणे त्वा धर्मं जिन्व" ताण्ड्यब्रा॰ १।८।२। "धर्मणे धर्माय" भा॰। "निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा" सां॰सू॰। आत्मनो निर्गुणत्वान्न तस्य चित् धर्मो धर्म इत्यर्थः। "ज्ञानं नैवात्मनो धर्मः" इति सां॰प्र॰धृतवाक्यात् तथात्वम्। धर्मन्शब्दे दृश्यम्। २धारके त्रि॰। "पितुं नु स्तोषं महो धर्माणं तविषीम्" ऋ॰ १।१८७।१ "महो महान्तं धर्माणं सर्वस्य धारकम्" भा॰। अनेनैवोपपत्तौ बहुव्रीहौ "धर्मादनिच् केवलात्" पा॰ अनिच्करणं पितृस्वरार्थं धर्मशब्दान्ततया प्रयोगनिराशार्थञ्च। [धर्मसुतादयोऽप्यत्र।

धर्मनन्दन पु॰ ६त॰। युधिष्ठिरे धर्मजशब्दे दृश्यम्।

धर्मनाभ पु॰ धर्मः नाभिरिवास्य अच् समा॰। विष्णौ हेमच॰

धर्मनेत्र पु॰ १यदुवंश्ये हैहयस्य पुत्रे। यदुवंशोपक्रमे "हैहयस्याभवत् पुत्रो धर्मनेत्र इति श्रुतः" हरिवं॰ ३३ अ॰। २कुरुवंश्ये नृपभेदे। "धार्त्तराष्ट्रसुतानाहुस्तानेतान् प्रख्यातान् भुवि। प्रतीपं धर्मनेत्रं च सुनेत्रं चापि भारत!" भा॰ आ॰ ६४ अ॰। अयञ्च प्रसिद्धात् धृतराष्ट्राद् भिन्नः धृतराष्ट्रस्य पितुः शान्तनोः प्रतीपपुत्र तया तत्र कीर्त्तनात्। "प्रतीपस्य त्रयः पुत्रा जज्ञिरे भरतर्षभ। देवापिः शान्तनुश्चैव वाह्लीकश्च महारथ"। ३पौरवंश्ये तंसुनृपपुत्रभेदे च "तंसोः सुबोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान्" हरिवं॰३२अ॰

धर्मनैपुण्यकाम पु० धर्मस्य नैपुण्यमतिशयं कामयते कम-अण्। पूर्वं गृहीतवेदपाठे पश्चाद् अध्ययनजन्यादृष्टविशेषेच्छौ। “नित्यानध्याय एव स्याद् ग्रामेषु नगरेषु च। धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा” मनुः। “नैपुण्यमतिशयः धर्मातिशयार्थिनो ग्रामनगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात्। कुत्सितगन्धे च सर्वस्मिन्नपि गम्यमाने। धर्मनैपुण्यकामं प्रत्ययं नित्यानध्यायोपदेशो, विद्यानैपुण्यकामस्य कदाचिदध्ययनमनुजानाति। ये शिष्याः केचिद् गृहीतवेदपाठा अध्ययननियमजन्यादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः। केचित् प्रथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः” कुल्लू०।

धर्मप(ट्ट)त्तन न० बृ० सं० १४ अ० कूर्मविभागे दाक्षिणात्यामुक्ते देशभेदे “वैदूर्यशङ्खमुक्तात्रिवारिचरधर्मपट्टनद्वीपाः” २भ्रावन्त्यां धर्मपुर्य्याम् । त्रिका०। तत् कारणतयाऽस्त्यस्य अच्। ३मरिचे न० अमरः।

धर्मपति पु० धर्मस्य पतिर्यस्मात्। १धर्माधिपत्यसाधने वरुणे “अथ वरुणाय धर्मपतये। वारुणं यवमयं चरुं निर्वपति तदेनं वरुण एव धर्मपतिर्धर्मस्य पतिं करोति परमता वै सा यो धर्मस्य पतिरसद्यो हि परमतां गच्छति तं हि धर्म उपयन्ति तस्माद् वरुणाय धर्मपतये” शतब्रा० ५।३।३।९। धर्मः पतिरिव यस्य। २धर्मशीले च “वरुणो धर्मपतीनाम्” यजु० ९।३९। “वरुणो धर्मपतीनां धर्मेश्वराणां धर्मशीलानामाधिपत्ये त्वां सुवताम्” वेददी०।

धर्मपत्नी स्त्री धर्मार्थं पत्नी। निर्दोषायां पत्न्याम्। “प्रथमा धर्मपत्नी च द्वितीया रतिवर्द्धिनी। दृष्टमेव फलं तत्र नादृष्टमुपजायते। धर्मपत्नी समाख्याता निर्दोषा यदि सा भवेत्” दक्षसं०। “पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा। मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी” मनुः। “औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः” याज्ञ०। १धर्मदेवस्य पत्नीषु दक्षकन्यारूपासु। “नामतो धर्मपत्न्यस्ताः कीर्त्त्यमाना निबोध मे। कीर्त्तिर्लक्ष्मीर्धृतिर्मेधा पुष्टिः श्रद्धा क्रिया तथा। बुद्धिर्लज्जा मतिश्चैव पत्न्यो धर्मस्य ता दश” भा० आ० ६६ अ०।

धर्मपत्त्र न० धर्मसाधनं पत्त्रमस्य। यज्ञोडुम्बरे शब्दच०।

धर्मपर त्रि० धर्मः परो यस्य। धर्मप्रधानके धर्मासक्ते “जितेन्द्रियो धर्मपरः” भा० व० २०५ अ०। धर्मपरायणोऽप्यत्र।

धर्मपरिणाम पु० धर्मरूपः परिणामः। पातञ्जलोक्ते चित्तस्य धर्मिणः व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावरूपे परिणामभेदे यथाह तत्र

“एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः” पात० सू०।

“एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरिणामो लक्षणपरिणामश्चाऽवस्थापरिणामश्चोक्तो वेदितव्यः तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्धर्मयोरभिभवप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामः। लक्षणपरिणामश्च निरोधस्त्रिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्तः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नः। यत्रास्य स्वरूपेणाभिव्यक्तिरेषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां वियुक्तः। तथा व्युत्थानं त्रिलक्षणं त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्त्तमानं लक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तमतीतलक्षणं प्रतिपन्नमेषोऽस्य तृतीयोऽध्वा नचानागतवर्त्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तः। एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतलक्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां वियुक्तमित्येवं पुनर्निरोध एवं पुनर्व्युत्थानमिति। तथाऽवस्थापरिणामो निरोधलक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा इत्येष धर्माणामवस्थापरिणामः। तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणाम् अध्वनां लक्षणैः परिणामो लक्षणानामप्यवस्थाभिः परिणाम इत्येवं धर्मलक्षणावस्थापरिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्तमवतिष्ठते। चलञ्च गुणवृत्तं गुणस्वाभाव्यन्तु प्रवृत्तिकारणमुक्तं गुणानामिति। एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मधर्मिभेदात् त्रिविधपरिणामो वेदितव्यः। परमार्थतस्त्वेक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमात्रो हि धर्मो धर्मिविक्रियैवैष धर्मद्वारा प्रपञ्च्यते इति तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्त्तमानस्यैवाध्वस्वतीतानागतवर्त्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वाऽन्यथा क्रियमाणस्य भावान्यथात्वमिति।” भा०

“ननु चित्तपरिणतिमात्रमुक्तं न तु तत्प्रकारा धर्मलक्षणावस्थापरिणामास्तत् कथं तेषामतिदेश इत्यत आह। तत्र व्युत्थाननिरुद्धयोरिति। धर्मलक्षणावस्थाशब्दाः परं नोच्चारिताः न तु धर्मलक्षणावस्था

परिणामा नोक्ता इति संक्षेपार्थः। तथा हि व्युत्थान निरोधसंस्कारयोरित्यनेन सूत्रे धर्मपरिणाम उक्तः इमञ्च धर्मपरिणामं दर्शयता तेनैव धर्माधिकारिणो लक्षणपरिणामोऽपि तेन सूचित एवेत्याह लक्षणपरिणाम इति लक्ष्यते अनेनेति लक्षणं कालभेदः लक्षितवस्तु वस्त्वन्तरेभ्यः कालान्तरयुक्तत्वोऽव्यवच्छिद्यत इति। निरोधस्त्रिलक्षणः अस्यैव व्याख्यानं त्रिभिरध्वभिर्युक्तः अध्वशब्दः कालवचनः स खल्वनागतलक्षणमध्वानं हित्वा तत् किमध्वात् धर्मनिरोधत्वमत्यतिपतति नेत्याह धर्मत्वमनतिक्रान्तो वर्त्तमानं लक्षणं प्रतिपन्नं यत्र निरोधोऽनागत आसीत् स एव सम्प्रति वर्त्तमानो नतु निरोधोऽनिरोध इत्यर्थः। वर्त्तमानतास्वरूपव्याख्यानं यत्रास्य स्वरूपेण स्वोचितार्थक्रियाकारित्वाऽभिव्यक्तिः असदाचारः एषोऽस्य प्रथममनागतमध्वानमपेक्ष्य द्वितीयोऽध्वा। स्यादेतत् अनागतमध्वानं हित्वा चेद्वर्त्तमानतामापन्नस्ताञ्च हित्वा अतीततामापत्स्यते हन्त भोः अध्वनामुत्पादविनाशौ स्यातां न चेष्यते नह्यसत उत्पादो नापि सतो विनाश इत्यत आह नचातीतानागताभ्यां सामान्यात्मनावस्थिताभ्यां वियुक्त इति। अनागतस्य निरोधस्य वर्त्तमानं लक्षणं दर्शयित्वा वर्त्तमानव्युत्थानस्यातीततां तृतीयमध्वानमाह तथा व्युत्थानमिति तत् किं निरोध एवानागतो न व्युत्थानं नेत्याह। एवं पुनर्व्युत्थानमिति व्युत्थान जात्यपेक्षया पुनर्भावः न व्यक्त्यपेक्षया न ह्यतीतं पुनर्भवतीति। स्वरूपाभिव्यक्तिरर्थक्रियाक्षमस्याविर्भावः सचेयं लक्षणपरिणाम उक्तः तज्जातीयेषु पौनःपुन्येन वर्त्तत इत्याह। एवं पुनरिति धर्मपरिणामसूचितमेवावस्थापरिणाममाह तथेति धर्माणां वर्त्तमानाध्वनां बलवत्त्वाबलवत्ताऽवस्था तस्याः प्रतिक्षणं तारतम्येन परिणामः। उपसंहरति एष इति परिणामभेदानां सम्बन्धिभेदाद्विधारयति तत्रानुभवानुसारात् धर्मिण इति। तत् किमेष परिणामो गुणानां कादाचित्को नेत्याह। एवमिति कस्मात्? पुनरयं परिणामः सदातन इत्यत आह। चलञ्चेति चोद्देत्यर्थः वृत्तं प्रचारः एतदेव कुत इत्यत आह। गुणस्वाभाव्यमिति उक्तमत्रैव पुरस्तात्। सोऽयं त्रिविधोऽपि चित्तपरिणामः भूतेन्द्रियेषु सूत्रकारेण निर्दिष्ट इत्याह एतेनेति। एष धर्मधर्मिभेदो धर्मधर्मिणोर्भेदमालक्ष्य तत्र भूतानां पृथिव्यादीनां धर्मिणां गवादिर्घटादिर्वा धर्मपरिणामः। धर्माणां चातीतानागतवर्तमानरूपतालक्षणपरिणामः वर्तमानलक्षणापन्नस्य गवादेर्बाल्यकौमारयौवनवार्द्धक्यमवस्थापरिणामः। घटादीनामपि नवपुरातनतावस्थापरिणाम एवमिन्द्रियाणामपि धर्मिणां तत्तद्रूपाद्यालोचनं धर्मपरिणामो धर्मस्य वर्त्तमानादि लक्षणपरिणामो वर्त्तमानलक्षणस्य रूपाद्यालोचनस्फुटत्वास्फुटत्वादिरवस्थापरिणामः। स चायमेवंविधो भूतेन्द्रियपरिणामो धर्मिणो धर्मलक्षणावस्थानां भेदमाश्रित्य वेदितव्यः। अभेदमाश्रित्याह परमार्थतस्त्विति तुशब्दो भेदपक्षाद्विशिनष्टि पारमार्थिकत्वमस्य साध्यते नत्वन्यस्य परिणामस्य निषिध्यते। कस्मात्? धर्मिस्वरूपमात्रो हीति ननु यदि धर्मिविक्रियैव धर्मः कथमसङ्करप्रत्ययो लोके परिणामेष्वित्यत आह। धर्मद्वारेति धर्मशब्देन धर्मलक्षणावस्थाः परिगृह्यन्ते तद्द्वारेण धर्मिण एव विक्रियेत्येका चासङ्कीर्णा च द्वाराणामभेदेऽपि धर्मिणः परस्परासङ्करात्। ननु धर्माणामभिन्नत्वे धर्मिणोऽध्वनाश्रये भेदे धर्मिणोऽनन्यत्वेन धर्मस्यापि इह धर्मिवद्भवितव्यमित्यत आह तत्र धर्मस्येति भावः संस्थानभेदः सुवर्णादेर्यथा भाजनस्य रुचकस्वस्तिक व्यपदेशभेदो भवति तन्मात्रमन्यथा भवति। न तु द्रव्यं सुवर्णभेदरूपैति अत्यन्तभेदाभावादिति यच्चमाणोऽभिसन्धिः।" विवृतिः

धर्मपाठक पु॰ धर्मं धर्मशास्त्रं पठति पठ—ण्वुल्। मन्वादिधर्मशास्त्राध्येतरि। "त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः" मनुः।

धर्मपाल त्रि॰ धर्मं पालयति पालि—अण् उप॰स॰। वर्णाश्रमधर्मरक्षके २दण्डे पु॰ तद्भीत्या लोकैर्धर्मस्य चरणात् तस्य तथात्वम्। "दण्ड एव च सर्वात्मा लोके चरति मूर्त्तिमान्। भिन्दन् छिन्दन् रुजन् कृन्तन् दारयन् पाटयंस्तथा। धावयन्नभिधावंश्च दण्ड एव चरत्युत। असिर्विशसनो धर्मस्तीक्ष्णवर्मा दुराधरः। श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः सनातनः। शास्त्रं ब्राह्मणमन्त्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वर। धर्मपालोऽक्षरो देवः सत्यगो नित्यगोऽग्रजः। असङ्गो रुद्रतनयो मनुर्ज्येष्ठः शिवङ्करः। नामान्येतानि दण्डस्य कीर्त्तितानि युधिष्ठिर!" भा॰ शा॰ १२१ अ॰।

धर्मपुत्र पु॰ ६त॰। युधिष्ठिरे हेमच॰। २नरनारायणयो-

धर्मपौत्र हि०व० धर्मशब्दे दृश्यम् । धर्मतः जातः पुत्रः । २धर्मतः जाते पुत्रे । "यावद्धूर्जटिधर्मपुत्र (परशुराम) परशुस्खलत्क्षत्रियक्षोणीशोणितपिच्छिला वसुमती कोऽस्यामधाद्यत् पदम्" महाना० । धर्मसुतादयोऽप्यत्र । धर्मजः पुत्रः । १ज्येष्ठे औरसे धर्मपत्नीजे पुत्रे च । धर्मजशब्दे मनुवाक्यं दृश्यम् ।

धर्मप्रतिरूपक पु० धर्मस्य प्रतिरूपमिव कायति कै—क । "शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि । मध्वापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः" मनूक्तलक्षणयुक्ते धर्माभासे "यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन् अवश्यभरणीयेषु पितृमातृदारादिस्वजने दौर्गत्यात् दुःखेनैव सति यशोऽर्थमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव मध्वापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् विषास्वादश्चान्ते नरकफलत्वात् तस्मादेतन्न कार्यम्" कुल्लू० ।

धर्मप्रवक्तृ पु० धर्मं सन्दिग्धार्थे अयं धर्म इति प्रवक्ति प्र+वच—तृच् । धर्मनिर्णायके राज्ञां व्यवहारस्थानस्थे सभ्यभेदे । स च ब्राह्मण एव तदभावे क्षत्रियवैश्यौ न शूद्रः यथाह मनुः 'जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः । धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन । यस्य शूद्रस्तु कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः" "ब्राह्मणो धर्मप्रवक्तेति विधानादेव शूद्रनिवृत्तिः सिद्धा पुनर्न तु शूद्र इति शूद्रनिषेधो योग्यब्राह्मणाभावे क्षत्रियवैश्ययोरभ्यनुज्ञानार्थः । अत एव कात्यायनः "यत्र विप्रो न विद्वान् स्यात् क्षत्रियं तत्र योजयेत् । वैश्यं वा धर्मशास्त्रज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्" कुल्लू० ।

धर्मप्रवचन न० धर्मं प्रवक्ति प्र+वच—ल्यु । व्याकरणे शब्दार्थचि० ।

धर्मप्रस्थ पु० तीर्थभेदे "ततो गच्छेत राजेन्द्र ! धर्मप्रस्थं समाहितः । तत्र धर्मो महाराज ! नित्यमास्ते युधिष्ठिर ! । तत्र कूपोदकं कृत्वा ततः स्नातः शुचिस्तथा । पितॄन् देवांस्तु सन्तर्प्य मुक्तपापो दिवं व्रजेत्" भा०व०८४अ० ।

धर्मवाणिजिक त्रि० धर्मे वाणिजिक इव । फलकामनया कर्मकरे तस्य फलकामनया कृतत्वेन धर्मे द्रव्य—फलस्य ग्रहणात् वाणिजिकतुल्यत्वम् "धर्मवाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत" मत्स्य० त० विष्णुधर्मोत्तरपु० ।

धर्मभगिनी स्त्री धर्मतः जाता भगिनी । १धर्मतः जातायां भगिन्यां २गुरुकन्यायाञ्च । [पाठके शब्दच० ।

धर्मभाणक पु० धर्मं धर्मार्थं भणति पठति । भारतादिपाठके शब्दच० ।

धर्मभिक्षुक पु० धर्मार्थं भिक्षते भिक्ष—उक । मनूक्ते नवविधे धर्मार्थभिक्षाशीले । "सान्तानिकं यक्ष्यमाणमध्वगं सार्ववेदसम् । गुर्वर्थपितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपतापिनः । नवैतान् स्नातकान् विद्याद्ब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः" मनुः । "सन्तानप्रयोजनत्वाद्विवाहस्य, सान्तानिको विवाहार्थी यक्ष्यमाणो अवश्यकर्त्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः अध्वगः पान्थः सर्ववेदसः कृतसर्वस्वदक्षिणाविश्वजिद्यागः, विद्यागुरोर्भोजनाच्छादनादिरर्थः प्रयोजनं यस्य स गुर्वर्थः एवं पितृमात्रर्थोऽपि स्वाध्यायार्थी स्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थी ब्रह्मचारी. उपतापी रोगी एतान्नव ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानीयात् । एतेभ्यो निर्धनेभ्यो गोहिरण्यादि देयम् इति दानविद्याविशेषानुरूपेण दद्यात्" कुल्लू० ।

धर्मभृत् त्रि० धर्मं बिभर्त्ति भृ—क्विप् तुक् । धर्मधारके "एष धर्मभृतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः" भा० व० १२९ अ० ।

धर्मभृत त्रि० धर्मो भृतो येन । १रक्षितधर्मके २त्रयोदशस्य मनोः पुत्रभेदे पु० । "त्रयोदशस्य पुत्रांस्तु विज्ञेयास्तु रुचेः सुताः । चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृतः" हरिवं० ७ अ० ।

धर्मभ्रातृ पु० धर्मतः जातो भ्राता । १गुरुपुत्रादौ २भ्रातृत्वेन प्रतिपन्ने एकाश्रमिणि च "धानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" याज्ञ० । "धर्मभ्राता प्रतिपन्नो भ्राता तीर्थशब्दस्याश्रमवाचित्वादेकतीर्थ्येकाश्रमी । धर्मभ्राता चासावेकतीर्थी चेत्यर्थः" वीरमि० ।

धर्ममूल न० तद्धि० । धर्मस्य प्रमाणे, तानि च मन्वादिनिदर्शितानि । तत्र मनुः "वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् । आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च" । विधिर्विधेयस्तर्कश्च वेदाङ्गानि षडेव चेति" विधिरज्ञातज्ञापको वेदभागः विधेयो मन्त्रः तर्को मीमांसा । अङ्गान्याह देवलः "शिक्षाव्याकरणनिरुक्तच्छन्दःकल्पज्योतींषीति वेदाङ्गानि" "श्रुतौ तु चरिते शीलमित्याचारश्चैव

शीलत्वाभिधानात् कथं पृथगुपादनम्। न आचार्यानुष्ठानलक्षणक्रियारूपत्वादाचारस्य स्वरूपविशेषत्वाच्छीलस्य व्यक्त एव भेदः। "शुचौ तु चरिते शीलमिति" शीलस्य चरितविशेषहेतुत्वादुपचारेण चरितत्वाभिधानम्। अथ शीलं कस्य धर्मतां प्रमापयति। आत्मन एव पुरुषविशेषस्वभावोऽन्यथानुपपद्यमानः स्वस्य श्रेयःसाधनतां साधयति। तथा च ब्रह्मण्यतेत्यादिहारीतवचने भावप्रत्ययान्ततयाभिधानं शीलस्य क्रियाव्यतिरेकतां बोधयत् स्वभावतामेव ज्ञापयति यदाह हारीतः "ब्रह्मण्यता१ देवपितृभक्तता२ सौम्यता३ अपरोपतापिता४ अनसूयता५ मृदुता६ अपारुष्यं७ मित्रता८ प्रियवादित्वम्९ कारुण्यं१० कृतज्ञता११ शरण्यता१२ प्रशान्तिः१३ चेति त्रयोदशविधं शीलम्"। आचारो विवाहादौ कङ्कणबन्धनाद्यनुष्ठानम्। आत्मतुष्टिरत्र धर्मसन्देहे वैदिकसंस्कारवासितान्तःकरणानां साधूनामेकतरपक्षे मनःपरितोषः। याज्ञवल्क्यः "श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः। सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्। पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः। वेदाः स्थानानि विद्यानाम् धर्मस्य च चतुर्दश"।

धर्ममेघ पु॰ धर्मान् मेहति वर्षति मिह—अच् घश्चान्तादेशः हृत॰। पातञ्जलोक्ते असंप्रज्ञातसमाधौ। तल्लक्षणादि पात॰ सूत्रभाष्यविवृतिषूक्तं यथा "प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः" सू॰।

"यदायं ब्राह्मणः प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्ततोऽपि न किञ्चित् प्रार्थयते तत्रापि विरक्तस्य सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति संस्कारबीजक्षयान्नास्य प्रत्ययान्तराण्युत्पद्यन्ते तदास्य धर्ममेघो नाम समाधिर्भवति" भा॰

"ततः प्रसङ्ख्यानान्न किञ्चित् सर्वभावाधिष्ठातृत्वादि प्रार्थयते प्रत्युत तत्रापि क्लिश्यति परिणामित्वदोषदर्शनेन विरक्तः सर्वथा विवेकख्यातेरेव भवति एतदेव विवृणोति तत्रापीति यदा व्युत्थानप्रत्यया भवेयुः तदा नायं ब्राह्मणः सर्वथा विवेकख्यातिः यतस्तस्य प्रत्ययान्तराणि न भवन्ति ततः सर्वथा यदा विवेकख्यातिरिति तदास्य धर्ममेघः समाधिर्भवति। एतदुक्तं भवति प्रसङ्ख्याने निरुक्तविरोधिनिष्कृत्य धर्ममेघं समाधिमुपासीत तदुपासने च सर्वथा विवेकख्यातिर्भवति" विवृतिः।

"ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" सू॰।

"तल्लाभादविद्यादयः क्लेशाः समूलकाषं कषिता भवन्ति कुशलाकुशलाश्च कर्माशयाः समूलघातं हता भवन्ति क्लेशकर्मनिवृत्तौ जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तो भवति कस्मात् यस्माद्विपर्ययो भवस्य कारणं, न हि क्षीणविपर्ययः कश्चित् केनचित् क्वचिज्जातो दृश्यते इति" भा॰।

"तन्निरोधु' पारयतीति तस्य च प्रयोजनमाह। ततः। कस्मात् पुनर्जीवन्नेव विद्वान् विमुक्तोभवति उत्तरं यस्मादिति क्लेशकर्मवासनेहः चित्त कर्माशयो जात्यादिनिदानं, न चासति निदाने निदानी भवितुमर्हति यथाहात्र भगवानक्षपादः "वीतरागजन्मादर्शनादिति" विवृतिः।

"तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पम्।" सू॰

"सर्वैः क्लेशकर्मावरणैर्विमुक्तस्य ज्ञानस्यानन्त्यं भवति तमसाभिभूतमावृतं ज्ञानसत्त्वं क्वचिदेव रजसा प्रवर्त्तितम् उद्घाटितं ग्रहणसमर्थं भवति तत्र यदा सर्वैरावरणमलैरपगतमलं भवति तदा भवत्यस्यानन्त्यं ज्ञानस्यानन्त्यात् ज्ञेयमल्पं सम्पद्यते यथाकाशे खद्योतः, यत्रेदमुक्तम् 'अन्धो मणिमविध्यत्तमनङ्गुलिरावयत्। अग्रीवस्तं प्रत्यमुञ्चत्तमजिह्वोऽभ्यपूजयदिति" भा॰।

"अथैवं धर्ममेघे सति कीदृशं चित्तमित्याह। तदेति आव्रियते चित्तसत्त्वमेभिरिति आवरणानि मलाः क्लेशकर्माणि सर्वे च ते आवरणमलाश्चेति सर्वावरणमलाः तेभ्योऽपेतस्य ज्ञानस्य चित्तसत्त्वस्य ज्ञायतेऽनेनेति अनया व्युत्पत्त्या, आनन्त्यादपरिमेयत्वात् ज्ञेयमल्पम्। यथा हि शरदि घनपटलमुक्तस्य चन्द्रार्चिषः शरतः प्रद्योतमानस्य प्रकाशानन्त्यात् प्रकाश्याः घटादयोऽल्पाः प्रकाशन्ते एवमपगतरजस्तमसश्चित्तसत्त्वस्य प्रकाशानन्त्यादल्पं प्रकाश्यमिति तदेतदाह सर्वैरिति एतदेव व्यतिरेकमुखेन स्फोरयति आवरणेन तमसाभिभूतमिति क्रियाशीलेन रजसा प्रवर्त्तितमत एवोद्घाटितं तमस इत्यर्थः। अतएव सर्वान् धर्मान् ज्ञेयान् मेहति वर्षति प्रकाशनेनेति धर्ममेघ इत्युच्यते। नन्वयमस्तु धर्ममेघः समाधिः सवासनक्लेशकर्माशयप्रशमहेतुः अथ सत्यप्यस्मिन् कस्मात् न जायते पुनर्जन्तुः इत्यत आह। यत्रेदमुक्तमिति कारणसमुच्छेदेऽपि चेत् कार्यं क्रियते हन्त भोः मणिवेधादयोऽन्धादिभ्यो भवेयुः प्रत्ययाः, तथाचानुपपन्नार्थतायामाभाणको लौकिक उपपन्नार्थः स्यात्। अविध्यदन्धो मणिमिति आवयत् ग्रथितवान्, प्रत्य-

तद्वत् पितृवनम्, अभ्यनुजानात् स्वतन्त्रानिति" विवृतिः। "ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम्।" सू॰ "तस्य धर्ममेघस्योदयात् कृतार्थानां गुणानां परिणामक्रमः परिसमाप्यते नहि कृतभोगापवर्गाः परिसमाप्तक्रमाः क्षणमप्यवस्थातुमुत्सहन्ते।" भा॰ "ननु धर्ममेघस्य परा काष्ठा ज्ञानप्रसादमात्रं परं वैराग्यं समूलघातमपहन्तु व्युत्थानसमाधिः संस्कारान् सक्लेशकर्माशयान्, गुणास्तु स्वतएव विकारकरणशीलाः कस्मात्तादृशमपि पुरुषं प्रति देहेन्द्रियादि नारभन्ते इत्यत आह। ततो—गुणानाम्। शीलमिदं गुणानां यं प्रति कृतार्थास्तं प्रति न प्रवर्त्तन्ते इति भावः" विवृतिः। [शब्दच॰।

धर्म्मयु त्रि॰ धर्म+अस्त्यर्थे वा॰ यु। धर्मविशिष्टे धार्मिके

धर्म्मयुग न॰ धर्मप्रधानं युगं शाक॰ त॰। सत्ययुगे "नात्यर्थं धार्मिकस्तस्य स हि धर्मयुगेऽभवत्" हरिवं॰ १२अ॰। (सः कक्षपुत्रो बाहुः)।

धर्म्मयुज् त्रि॰ धर्मेण युज्यते युज–कर्मणि क्विप्। १धर्मयुक्ते २न्यायार्जितद्रव्ये न॰। "दाता प्रतिग्रहीता च श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक्। देशकालौ च दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः" देवलः। "धर्मयुक् न्यायार्जितद्रव्यम्" शुद्धित॰रघु तथाच विष्णु ध॰ "देशे काले तथा पात्रे धनं न्यायागतं तथा। यद्दत्तं ब्राह्मणश्रेष्ठास्तदनन्तं तत् प्रकीर्त्तितम्"

धर्म्मयूप पु॰ धर्मस्य यूप इव। विष्णौ। "धर्मयूपो महामखः" विष्णुस॰। "यूपे पशुवत् भगवत्समाराधनात्मका धर्मास्तत्र बध्यन्तेऽतो धर्माणां यूपः" भा॰ यथा यूपः पशूनां नियोजनस्थानमेवं विष्णुः स्वसमाराधनात्मकानां धर्माणां स्थानमित्यर्थः।

धर्म्मरत्न न॰ जीमूतवाहनकृते स्मृतिनिबन्धभेदे।

धर्म्मरथ पु॰ सगरनृपपुत्रभेदे स च कपिलमुनिनेत्राग्निदग्धावशेषितानां वंशकराणां चतुर्णां मध्ये एकतमः। यथाह हरिवं॰ १४ अ॰। "स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुन्धराम्। अश्वं प्रचारयामास वाजिमेधाय दीक्षितः। तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे। वेलासमीपेऽपहृतो भूमिश्चैव प्रवेशितः। तं तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः। आसेदुस्ते तदा तत्र खन्यमाने महार्णवे। तमादिदेवं पुरुषं हरिं कृष्णं प्रजापतिम्। विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषोत्तमम्। तस्य चक्षुः समुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः। दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः। बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः। शूरः पञ्चजनो नाम तस्य वंशकरा नृप। प्रादाच्च तस्मै भगवान् हरिर्नारायणो वरम्। अक्षयं वंशमिक्ष्वाकोः कीर्त्तिञ्चाप्यनिवर्त्तिनीम्। पुत्रं समुद्रञ्च विभुः स्वर्गे वासन्तथाऽक्षयम्। पुत्राणां चाक्षयान् लोकान् तस्य ये चक्षुषा हताः। समुद्रश्चार्घमादाय ववन्दे तं महीपतिम्। सागरत्वञ्च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै। तञ्चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान्। आजहाराश्वमेधानां शतं स सुमहायशाः। पुत्राणाञ्च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम्।" २अनुवंश्यस्य दिविरथस्य पुत्रभेदे च। "खनपानोऽङ्गतो जज्ञे तस्माद्दिविरथस्ततः। सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजः" रोमपाद इति ख्यातः भाग॰ ९।२३।६

धर्म्मराज् पु॰ धर्मेण राजते राज–क्विप्। १यमे "सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमश्च धर्मराट्" मनुः। २धर्मेण राजमाने धार्मिके त्रि॰। "अथोपविष्टं शयने गौतमं धर्मराट् तदा" भा॰ शा॰ १७०अ॰। धर्मराट् इति नाडीजङ्घस्य विशेषणम्।

धर्म्मराज पु॰ धर्मेण राजते राज–अच् इत॰। धर्माणां राजा ईश्वरो वा टच्समा॰। १जिने २यमे च अमरः। ३नृपे ४युधिष्ठिरे च शब्दरत्ना॰। तत्र जिनस्य अहिंसारूपपरमधर्मेण राजनात् तथात्वं यमस्य च तथात्वमुक्तम् भा॰ व॰ २९६ अ॰। "विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवांस्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः। समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता" "तथेत्युक्त्वा तु तं पाशं मुक्त्वा वैवस्वतो यमः। धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत्" नृपाणां तथात्वञ्च "इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च। चन्द्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः। यस्मादेषां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः" मनुना यममात्रातो निर्माणस्योक्तेः धर्मराजवद् अधर्मरतानां नराणां नियमनाद्वा तथात्वम् बोध्यम्। युधिष्ठिरस्य धर्मप्रधानत्वात् तथात्वम्। "सहायमध्वरधुरां धर्मराजो विवक्षते" माघः। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचिदार्षे न टच्समा॰। "जयाशीर्भिश्च तं विप्रो धर्मराजानमार्च्चयत्" भा॰ स॰ ५ अ॰।

धर्म्मराष्ट् त्रि॰ धर्मं राति ददाति रा–तृच्। १धर्मदातरि स्त्रियां ङीप् सा च २चण्ड्यां "आपो देव्य ऋषीणां विश्वरात्री

दिव्यामदन्त्योयाः शङ्कराः धर्मराजगः" हरिवं०१८८अ०

धर्मलक्षण न० धर्मो लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेन लक्ष–करणे ल्युट् । १धर्मप्रमापके वेदादौ । धर्मलक्षणशब्दे दृश्यम् । २मीमांसायां स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् ६त०। चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" जै० सूत्रोक्ते ३धर्मस्य लक्षणे इतरभेदानुमापके धर्मस्वरूपादौ च धर्मशब्दे दृश्यम् । "धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम्" इति मनूक्ते । "पात्रे दानं मतिः कृष्णे मातापित्रोश्च पूजनम् । श्रद्धा बलिर्गवां ग्रासः षड्विधं धर्मलक्षणम्" इत्युक्ते च ४धर्मस्य साधने च ।

धर्मवत् त्रि० धर्म+अस्त्यर्थे मतुप् मस्य वः । धर्मयुक्ते धार्मिके । "मित्रावरुणवन्त उत धर्मवन्तः" ऋ० ८।३५।१२

धर्मवर्मन् त्रि० धर्मो वर्म इव यस्य । १धर्ममात्रस्यैव आवरकत्वेन धारके २धर्मं कवचत्वेनाभिमन्यमाने । धर्मस्य वर्मेव । ३धर्मरक्षके न० । "ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे ब्रह्मण्ये धर्मवर्मणि" भाग० १।१।२३ [त्रिका० ।

धर्मवासर पु०धर्मस्य तत्साधनस्य वासरः । पौर्णमास्यां

धर्मवाहन पु० धर्मं वाहयति प्रापयति नरान् वाहि–ल्यु । १शिवे त्रिका० । भावे ल्युट् । धर्मस्य २प्रापणे न०। ६त०। धर्मस्य धर्मराजस्य वाहने ३महिषे ।

धर्मविद् त्रि० धर्मं वेत्ति विद्–क्विप् । धर्मज्ञे । "कश्चित्कीर्त्तेन धर्मवित् मतः । [विष्णुस० ।

धर्मविदुत्तम पु० ६त० । विष्णौ "धर्मो धर्मविदुत्तमः"

धर्मविद्या स्त्री ६त० । १मीमांसादिविद्यायां २तदुपलक्षित शास्त्रे च । ततः क्रत्वा० ठक् । धार्मविद्यिक तदध्येतरि तद्ग्रन्थाध्येतरि च ।

धर्मविप्लव पु० ६त० । धर्मस्य व्यतिक्रमे ।

धर्मविवेक धर्मस्य विवेकोऽत्र । हलायुधकृते धर्मनिबन्धभेदे

धर्मवीर पु० वीरभेदे "स च दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्धा स्यात्" सा०द० उक्ते १वीररसभेदे २तद्युक्ते च "धर्मवीरो युधिष्ठिरादिः" सा० द० ।

धर्मवृद्ध त्रि० धर्मेण वृद्धः । धर्मेण वृद्धे श्रेष्ठे अतिशयधर्मयुक्ते "न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते" कुमा० । २यादवे श्वफल्कपुत्रभेदे पु० । "श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गान्दिन्यान्तु श्वफल्कतः । अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः । धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोऽपेक्षोऽरिमर्दनः" भाग० ६।२४।६ ।

धर्मवैतंसिक पु०धर्मे वैतंसिक इव आत्मनो धार्मिकत्वख्यापनाय दातरि । "धर्मवैतंसिको यस्तु पापात्मा पुरुषस्तथा । ददाति दानं विप्रेभ्यो लोकविश्वासकारणम् । पापेन कर्मणा विप्रो धनं लब्ध्वा निरङ्कुशः । रागमोहान्वितोऽप्यन्तः कलुषीं योनिमाप्नुयात्" वह्निपु० ।

धर्मव्याध पु० धर्मप्रधानो व्याधः शाक० । धार्मिके व्याधभेदे तत्कथा भा० व० २१४ अध्यायादौ दृश्या । तस्य व्याधस्य ब्राह्मणं प्रति स्वकर्मविपाककथोक्ता यथा "शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ! । अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मजः । वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानाञ्च पारगः । आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्नवस्थामाप्तवानिमाम् । कश्चिद्राजा मम सखा धनुर्वेदपरायणः । संसर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ! । एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः । सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुसंवृतः । ततोऽभ्यहनं मृगांस्तत्र सुबहूनाश्रमं प्रति । अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयाऽपि द्विजसत्तम ! । ताडितश्च ऋषिस्तेन शरेणानतपर्वणा । भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् । नापराध्याम्यहं किञ्चित् केन पापमिदं कृतम् । मन्वानस्तं मृगञ्चाहं सम्प्राप्तः सहसा विभो ! । अपश्यं तमृषिं विद्धं शरेणानतपर्वणा । अकार्यकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः । तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले । अजानता कृतमिदं मयेत्यहमथाब्रुवम् । क्षन्तुमर्हसि मे सर्वमिति प्रोक्तो मया मुनिः । ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मां क्रोधमूर्च्छितः । व्याधस्त्वं भविता क्रूरः शूद्रयोनाविति द्विज ! । २१४ अ० । व्याध उवाच । एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम । अभिप्रासादयमृषिं गिरा त्राहीति मां तदा । अजानता मयाऽकार्यमिदमद्य कृतं मुने ! । क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति । ऋषिरुवाच । नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् । आनृशंस्यात्त्वहं किञ्चित्कर्त्तानुग्रहमद्य ते । शूद्रयोन्यां वर्त्तमानो धर्मज्ञो हि भविष्यसि । मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः । तया शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि । जातिस्मरश्च भविता स्वर्गञ्चैव गमिष्यसि । शापक्षये निवृत्ते तु भविताऽसि पुनर्द्विजः । एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणाऽस्म्युग्रतेजसा । प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदांवर ! । २१५ अ० ।"

धर्मव्रत त्रि० धर्मे व्रतं सङ्कल्पविशेषोऽस्य। १धर्मरते। २धर्मस्य विश्वरूपाख्यपत्न्यां जातायां कन्यायां मरीचिकलत्रे स्त्री तत्कथा वायुपु० “आसीद्धर्मो महातेजाः सर्वविद्यानपारगः। विश्वरूपा च तत्पत्नी भर्तृव्रतपरायणा। तस्यां धर्मात् समुत्पन्ना कन्या धर्मव्रता सती। सर्वलक्षणसम्पन्ना लक्ष्मीरिव कलाधिका” इत्युपक्रमे “मरीचेर्वचनं श्रुत्वा कन्या प्रोवाच तं मुनिम्। अहं धर्मव्रतानाम धर्मपुत्री तपोन्विता। पतिव्रतार्थं विप्रेन्द्र! चरामि परमं तपः। धर्मव्रतां मरीचिस्तामुवाच प्रीतिपूर्वकम्। पतिव्रता दर्शनान्मे भविष्यसि शुभव्रते!। पतिव्रतेच्छया पृथ्वीं विचरामि ह्यहर्निशम्। त्वञ्च तु पतिव्रता जाता भज त्वं भज मां वरम्। लोके न त्वादृशी कन्या मम तुल्यो न ते वरः। धर्मव्रते! धर्मपुत्रि! तस्मात् त्वं भज साधुना। धर्मव्रता मुनिं प्राह धर्मं याचय सुव्रत!। तत् श्रुत्वा धर्ममगमन्मुनिं धर्मोऽददर्श ह। तेजः पुञ्जवरं नत्वा स्वागतार्घ्यादिनार्चयत्। किमर्थमागतः पृष्टो मरीचिर्धर्ममब्रवीत्। कन्यार्थं भ्रमता पृथ्वीं दृष्टा ते कन्यका वरा। मह्यं कन्यामिमां देहि श्रेयस्ते भविष्यति। अर्घ्यादिना समभ्यर्च्य धर्मः प्राचेतसेरितम्। धर्मव्रतां समानीय दत्तवांश्च मरीचये”। धर्मस्य व्रतम्। हेमाद्रिव्र० उक्ते ३व्रतभेदे न० व्रतशब्दे दृश्यम्।

धर्मशाला स्त्री धर्मार्थं शाला। धर्मार्थमन्नादिदानाधिकरणशालायाम्। धर्मसभादयोऽप्यत्र।

धर्मशासन न० शास–भावे ल्युट् ६त०। १धर्मस्यानुशासने। करणे ल्युट्। २धर्मशास्त्रे च “शरीरकत् प्राणदाता यस्य चान्नानि भुञ्जते। क्रमेणैते त्रयोऽप्युक्ताः पितरो धर्मशासने” भा० आ० ७२ अ०।

धर्मशास्त्र न० शिष्यतेऽनेन शास–करणे ष्ट्रन् ६त०। धर्मशासने मन्वादिप्रणीते धर्मप्रतिपादके ग्रन्थभेदे स्मृतिशास्त्रे तस्य कर्तारश्च हेमाद्रिव्रतखण्डे दर्शिता यथा ““शङ्खलिखितौ स्मृतयो धर्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारो मनुविष्णुयमदक्षाङ्गिरोऽत्रिबृहस्पत्युशनआपस्तम्बवसिष्ठकात्यायनपराशरव्यासशङ्खलिखितसंवर्त्तगौतमशातातपहारीतयाज्ञवल्क्यप्राचेतसादयः”। यतः “मनुर्यमो वसिष्ठोऽत्रिः दक्षो विष्णुस्तथाङ्गिराः। उशना वाक्पतिर्व्यास आपस्तम्बोऽथ गौतमः। कात्यायनो नारदश्च याज्ञवल्क्यः पराशरः। संवर्त्तश्चैव शङ्खश्च हारीतो लिखितस्तथा। एतैर्यानि प्रणीतानि धर्मशास्त्राणि वै पुरा। तान्येवाति प्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः” “आदिशब्दाच्च बृहद्विष्णुसोमजमदग्निप्रजापतिविश्वामित्रवृद्धशातातपपैठीनसिपितामहबौधायनच्छागलेयजाबालिच्यवनमरीचिकश्यपाः” तथा हि भविष्यपुराणे “अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक!। तान्यालोच्य महाबाहो! तथा स्मृत्यन्तरेषु च। मन्वादिस्मृतयो याश्च षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः। तासां वाक्यानि क्रमशः समालोक्य ब्रवीमि ते” इति। मन्वादिस्मृतीनां षट्त्रिंशत्सङ्ख्याकत्वम्, तन्त्रान्तरोक्ताभिरेव पूर्यते। यानि पुनर्महाभारतरामायणविष्णुधर्मशिवधर्मप्रभृतीनि शिष्टपरिगृहीतानि च तानि च स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैवोक्तानि तथा चोक्तं भविष्यपुराणे “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा। विष्णुधर्मादि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत!। कार्ष्णं च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम्। सौराश्च धर्मा राजेन्द्र! मानवोक्ता महीपते!। जयेति नाम चैतेषां प्रवदन्ति मनीषिण इति” “तदपि स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेनैव परिगृहीतं वेदितव्यम्” हेमाद्रि० व्र०।

धर्मशील त्रि० धर्मः धर्मसाधनं शीलमस्य धर्मं शीलयति शील–अण् वा। १धर्मस्वभावे २धर्मतत्परे। “तत्र स्नात्वा नरो राजन्! धर्मशीलः समाहितः” भा०व० ८४अ०।

धर्मसंहिता स्त्री धर्मसाधिका संहिता, धर्मः संहितो निरूपितो यत्र वा। धर्मशास्त्रे अमरः।

धर्मसहाय पु० धर्मे सहायः। सहाया इत्युपक्रमे “ऋत्विक्पुरोधसः स्युर्धर्मविद् द्विजतापसास्तथा धर्मे” मा० ८० उक्ते ऋत्विगादौ।

धर्मसार पु० धर्मेषु सारः। १श्रेष्ठपुण्यकर्मणि २तत्साधने च स च गरुडपु० २२५ अ० विस्तरेणोक्तः।

धर्मसारथि पु० धर्मः सारथिरिवास्य। धर्मसम्पत्सहायके “शुद्धात्मनः शुचिस्तस्मात् चित्रकुर्धर्मसारथिः!” भाग० ६,१७ ८

धर्मसावर्णि पु० एकादशे मनुभेदे। “मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्। अनागतस्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयो दश” भा०८।१३।१२

धर्मसू स्त्री धर्मं सुनोति सू–क्विप्। १धूम्याटखगे शब्दरत्ना०। २धर्मप्रेरके त्रि० “सोमो राजा वरुणः देवा धर्मसुवः” तैत्ति० ब्रा० १।७।८।१।

धर्मसूत्र न० धर्मः सूत्र्यतेऽनेन करणे अच् ६त०। धर्म-

निर्णयार्थं जैमिनिप्रणीते धर्ममीमांसारूपे ग्रन्थभेदे ।

धर्मसेतु पु० धर्मस्य सेतुरिव धारकत्वात् । धर्मरक्षके "राजा दशरथो नाम धर्मसेतुरिवाचलः" रामा०आर०६२अ० । एकादशमन्वन्तरे आर्य्यकस्य सुते २हरेरंशभेदे च । तदुपक्रमे "आर्य्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः । विष्टतायां हरेरंशस्त्रिलोकीं धारयिष्यति" भाग० ८।१३।१२

धर्मस्कन्ध पु० आर्हतमतसिद्धे धर्मास्तिकायपदार्थे अर्हत्शब्दे दृश्यम् । [ङीप् ।

धर्माङ्ग पुंस्त्री धर्म इव शुभमङ्गमस्य । बके निघण्टुः स्त्रियां

धर्माचार्य्य पु० धर्मे आचार्य्यः । १धर्मशिक्षके गुरुभेदे ऋग्वेदिनां तर्पणीये २ऋषिभेदे च "सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलसूत्रभाष्यभारतमहाभारतधर्माचार्य्या इत्युपक्रमे ये चान्ये आचार्य्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति" आश्व० गृ० ३।४।४ । धर्माचार्य्याश्च नैमित्तिकादिप्रलयोत्तरं वेदस्य धर्माचारयोः शिक्षार्थं बीजीभूता धर्मप्रवर्त्तका ऋषिभेदाः यथाह मिता० प्रा० अध्याये "ननु नैमित्तिकादिप्रलयसमये ऽखिलाध्यापकप्रलयादविदितवेदास्तस्योपरितनाजनाः कथमग्निहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति । कथन्तरामकृतकर्माणः स्वर्गमार्गमधिरोक्ष्यन्तीत्यत आह "तत्राष्टाशीतिसाहस्रा मुनयो गृहमेधिनः । पुनरावर्त्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्त्तकाः" याज्ञ० । तत्र पितृयाने अष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयो गृहस्थाश्रमिणः पुनरावृत्तिभागिनः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतत्त्वप्रादुर्भावे बीजभूताः सन्तोऽग्निहोत्रादिधर्मप्रवर्त्तका अतो न प्रागुदितदोषसमागमः । किञ्च । "सप्तर्षिनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रिताः । तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्य्येण सङ्गत्यागेन मेधया । तत्र गत्वावतिष्ठन्ते यावदाभूतसंप्लवम्" याज्ञ० । सप्तर्षयः प्रसिद्धा नागवीथ्यैरावतपथः तदन्तराले तावन्त एवाष्टाशीतिसहस्रसंख्या मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञाननिष्ठास्तपोब्रह्मचर्य्ययुक्तास्तथासङ्गत्यागिनो देवलोकं समाश्रिताः । आभूतसंप्लवमाकल्पप्रलयपर्य्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थिताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणां प्रवर्त्तकाः । कथम्भूतास्ते मुनय इत्यत आह "यतो वेदाः पुराणानि विद्योपनिषदस्तथा । श्लोकाः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम्" याज्ञ० । येभ्यो द्विविधादपि मुनिसमूहादभ्यासतो वेदाः पुराणाङ्गविद्योपनिषदश्च नित्यभूता एवाध्येतृपरम्परायाताः प्रवृत्तास्तथा श्लोका इतिहासात्मकाः सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च सूत्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्वेदादिकं वाङ्मयं तदपि यत् यस्मात्प्रवृत्तं तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्त्तकाः । एवं सति वेदस्यापि नानित्यतादोषप्रसङ्गः" ।

धर्मात्मन् पु० धर्म आत्मा स्वभावो यस्य । धर्मशीले "स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो मनुः" मनुः ।

धर्माधर्म पु० द्वि० ब० धर्मश्चाधर्मश्च द्व० । १पुण्यपापयोः "धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा० । धर्माधर्मौ परीक्षणीयतयाऽत्र स्तः अच् । धर्मज्ञरूपे दिव्यभेदे तद्विधानं वीरमित्रोदये यथा

"तत्र पितामहः "अधुना संप्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तॄणां याचमानानां प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति" । हन्तॄणां साहसाभियोगेषु, याचमानानामित्यर्थाभियोगेषु, प्रायश्चित्तार्थिनां नृणामिति पातकाभियोगेषु एतद्दिव्यं भवतीति सूचितम् । धर्माधर्मदिव्यप्रकारमाह स एव "राजतं कारयेद्धर्ममधर्मं सीसकायसम् । लिखेद्भूर्जे पटे वापि धर्माधर्मौ सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन गन्धमाल्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पस्तु धर्मः स्यादधर्मोऽसितपुष्पधृक् । एवंविधायोपलिप्य पिण्डयोस्तौ निधापयेत् । गोमयेन मृदा वापि पिण्डौ कार्य्यौ समन्ततः । मृद्भाण्डके अनुपहते स्थाप्यौ चानुपलक्षितौ । उपलिप्ते शुचौ देशे देवब्राह्मणसन्निधौ । आवाहयेत्ततो देवान् लोकपालांश्च पूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वन्तु प्रतिज्ञापत्रकं लिखेत् । यदि पापविमुक्तोऽहं धर्मस्त्वायातु मे करे" इति मन्त्रं विशोध्यो ब्रूयात् । अर्हमिति मन्त्रलिङ्गात् । बृहस्पतिरपि "पत्रद्वये लेखनीयौ धर्माधर्मौ सितासितौ । जीवदानादिकैर्मन्त्रैर्गायत्र्याद्यैश्च सामभिः । आमन्त्र्य पूजयेद्गन्धैः कुसुमैश्च सितासितैः । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्येन मृत्पिण्डान्तरितौ ततः । समौ कृत्वा नवे कुम्भे स्थाप्यौ चाप्युपलक्षितौ । ततः कुम्भात्पिण्डमेकं प्रगृह्णीतानुयाचितः । धर्मे गृहीते शुद्धः स्यात् सम्भूतश्च परीक्षकैरिति" जीवदानादिकैर्मन्त्रैः, मा प्र गामपथो वयमित्यादि" ऋ० १०।५७।१ सूक्तपठितऋङ्मन्त्रैः अन्यैर्वा आगमोक्तैः प्राणप्रतिष्ठामन्त्रैरित्यर्थः । ते च शारदातिलके उक्ताः" ।

धर्माधर्मविद् पु० धर्माधर्मौ वेत्ति विद–क्विप् तह० । मीमांसके स हि विधिनिषेधगम्यौ धर्माधर्मौ तत्त्वतो

जानातीति तस्य तथात्वम् । २तद्धेतुभूतविहितकर्माग्निहोत्रादिनिषिद्धकर्महिंसादिवेत्तरि च ।

धर्माधिकरण न० धर्मोऽधिक्रियतेऽत्र अधि+कृ—आधारे ल्युट् । नृपाणां तन्नियुक्तानाञ्च व्यवहारदर्शनयोग्ये १स्थानभेदे । तत्स्वरूपभेदादिकं वीरमि० उक्तं यथा बृहस्पतिः "दुर्गमध्ये गृहं कुर्य्याज्जलवृक्षान्वितं पृथक् । प्राग्दिशि प्राङ्मुखीं तस्य लक्षण्यां कल्पयेत्सभाम् । माल्यधूपासनोपेतां बीजरत्नसमन्विताम्" । लक्षण्यां वास्तुशास्त्रोक्तलक्षणेन तु लक्षिताम् । सभायां धर्माधिकरणत्वं च "धर्मशास्त्रानुसारेण अर्थशास्त्रविवेचनम् । यत्राधिक्रियते स्थाने धर्माधिकरणं हि तदिति" उक्तेः । तत्र सभ्योपवेशनमाह मनुः "यस्मिन्देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः । राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभां विदुरिति" त्रय इत्युपलक्षणम् "अधिकानामपि कृतत्वात् । तच्च वक्ष्यते । अधिकृतो विद्वान् प्राड्विवाकः । अत्र "सभामेव प्रविशेत्" इत्यादिवचनात् सभा मुख्यं व्यवहारदर्शनस्थानम् । अन्यान्यमुख्यानि नारदवचनादवगन्तव्यानि "देशस्थानानि वादानां पञ्च चैत्यब्रवीद्भृगुः । निर्णयं येन गच्छन्ति विवादं प्राप्य वादिनः । आरण्यास्तु स्वकैः कुर्य्युः सार्थिकाः सार्थिकैस्तथा । सैनिकाः सैनिकैरेव ग्रामेऽप्युभयवासिभिः । उभयानुमतश्चैव गृह्यते स्थानमीप्सितम् । कुलिकाः सार्थमुख्याश्च पुरग्रामनिवासिनः । ग्रामपौरगणश्रेण्यश्चातुर्विद्याश्च वर्गिणः । कुलानि कुलिकाश्चैव नियुक्ता नृपतिस्तथेति" स्वकैरारण्यकैः ग्रामेऽपीत्यपिशब्दादौ ग्रामेऽरण्यादौ च निवसन्ति ते उभयवासिभिर्निर्णयं कुर्य्युरुभयव्यवहाराभिज्ञत्वात्तेषाम् । कुलिकाः कुलश्रेष्ठाः । सार्थो ग्रामदेशयात्रादौ मिलितो जनसङ्घः तन्मुख्याः सार्थवाहादयः । पुरं मुख्यनगरम् । तस्मादर्वाचीनो ग्राम इति पुरग्रामनिवासिनोर्भेदः । कुलिकादीनि पञ्च स्थानानि तानि चारण्यकादीनामेव ग्रामादीनि दश स्थानानि साधारणानि । ग्रामो ग्रामाकारेणावस्थितो जनः । पौरः पुरवासिनां समूहः । श्रेण्यो रजकाद्या हीनजातयः । चातुर्विद्याः आन्वीक्षिक्यादिविद्याचतुष्टयोपेताः । वर्गिणो गणप्रभृतयः" । तत् अर्हत्वेनास्त्यस्य अच् । २तत्र नियुक्ते प्राड्विवाकादौ पु० "शमः शत्रौ च मित्रे च सर्वशास्त्रविशारदः । विप्रमुख्यः कुलीनश्च धर्माधिकरणो भवेत्" मत्स्यपु० "पुरुषान्तरतत्त्वज्ञाः प्रांशवश्चाप्यलोलुपाः । धर्माधिकरणे कार्य्या जनाह्लादनकरा नराः इति मत्स्यपु० ।

धर्माधिकरणिन् पु० धर्माधिकरणं नियोगस्थानतयाऽस्त्यस्य इनि । विचारके प्राड्विवाकादौ धर्माध्यक्षे हेमच० ।

धर्माधिकारिन् पु० धर्मं व्यवहारे तन्निर्णयमधिकरोति अधि+कृ—णिनि ६त० । प्राड्विवाकादौ ।

धर्माध्यक्ष पु० धर्मे व्यवहारे धर्मनिर्णये अध्यक्षः । १प्राड्विवाकादौ । "कुलशीलगुणोपेतः सर्वकर्मपरायणः । प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षोऽभिधीयते" चाणक्यः । २विष्णौ च "लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः" विष्णुस० । "धर्माधर्मौ साक्षादीक्षते तदनुरूपं फलं दातुं तस्माद्धर्माध्यक्षः" भा० । अत्र धर्मपदं लक्षणया धर्माधर्मपरं तदभिप्रायेण धर्मोपमो इत्युक्तम् ।

धर्माम्बु पु० धर्मकृतोऽम्बु कूपः । तीर्थभेदे स्कन्दपु० ।

धर्माभास पु० धर्म इवाभासते आ+भास—अच् । स्मृतिकृदितरशास्त्रोक्ते असद्धर्मे । "श्रुतिस्मृतिभ्यामुदितो यः स धर्मः प्रकीर्त्तितः । अन्यशास्त्रेषु यः प्रोक्तो धर्माभासः स उच्यते" देवीभागवतम् ।

धर्मारण्य न० तीर्थभेदे तदाविर्भावकथा वराहपु० यथा "स धर्मः पीड़ितः सर्वैः सोमेनाकृतकर्मणा । तारां जिहीर्षता पत्नीं भ्रातुराङ्गिरसस्य वै । सोऽप्ययाद्दीपितस्तेन बलिना क्रूरकर्मणा । अरण्यं गहनं घोरं प्रविवेश तदा प्रभुः" ब्रह्मोवाच । "यस्मादरण्यमिदं धर्म ! त्वयाव्याप्तं चिरं विभो ! । नाम्ना भविष्यति ह्येतद्धर्मारण्यमिति प्रभो !" गयास्थे २तीर्थभेदे "प्रथमेऽह्नि विधिःप्रोक्तो द्वितीयदिवसे व्रजेत् । धर्मारण्यं तत्र धर्मो यस्मात् यज्ञमकारयत्" वायुपु० गयामाहात्म्ये "गया च फल्गुतीर्थञ्च धर्मारण्यं सुरैर्वृतम् । तथा देवनदीपुण्या सरश्च ब्रह्मनिर्मितम्" भा० आनु० १६५ अ० । ३धर्मसाधने अरण्यमात्रे च "तैरुक्तो यज्ञियान् देशान् धर्मारण्यं तथैव च" भा० आश्व० ८२ अ० । वृ०स० १४अ० कूर्मविभागोक्ते मध्यभागस्थे देशभेदे न० ४माथुरकोपज्योतिषधर्मारण्यानि शूरसेनाश्च" इत्युपक्रमे मध्यमिदमित्युक्तम् ।

धर्मासन न० धर्मार्थं धर्मविचारार्थमासनम् । विचारनिर्णयार्थे आसनभेदे । "धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः" मनुः ।

धर्मास्तिकाय पु० आर्हतमतसिद्धे जीवाजीवधर्माधर्म-

पुरुषाभिलाषावधके पदार्थभेदे अर्थतृप्रव्दे दृश्यम् ।

धर्मिक त्रि॰ धर्मोऽस्त्यस्य ठन् । धर्मयुक्ते । ततः पुरोहिता॰ तस्य कर्म भावादौ यक् । धार्मिक्य तद्भावे न॰ ।

धर्मिन् त्रि॰ धर्मोऽस्त्यस्य इनि । १धर्मविशिष्टे स्त्रियां ङीप् । सा च २जायायाम् । "त्रिगुणमचेतनं प्रसवधर्मि" सां॰का॰ । ३आधारे च सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या" सां॰ प्र॰ भा॰ । "नित्यत्वाच्च चित्‌धर्मा" सा॰ सू॰ भाष्ये पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यत्राप्यारोप-पत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि बोध्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाद्भेदेऽपि स्वर्णपुरस्का-देस्व पराद् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिद्ध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाप्रकाशे यद्रूपं नास्तीत्यतो लाघवात् धर्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते" "धर्म्मिणे वर्त्तमानत्वं प्रकारे च विपर्य्ययः" न्यायका॰ । धर्माः ओमकारात्तौ कर्त्तव्यत्वेन सन्त्यस्य । ४धार्मिके त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । धर्मः पाल्यत्वेनास्त्यस्य इनि ५विष्णौ पु॰ । "धर्मगुप् धर्मकृत् धर्मी" विष्णुस॰ ।

धर्मिष्ठ त्रि॰ अतिशयेन धर्मवान् इष्ठन् मतुपो लोपः । १अतिशयेन धार्मिके । २विष्णौ पु॰ ।

धर्मेन्द्र पु॰ धर्मे इन्द्र इव ऐश्वर्यात् । धर्मराजे यमे "पितामिव धर्मेन्द्रो वादयामिव चाम्बुराट्" भा॰द्रो॰ ६अ॰ । धर्मेशधर्मेश्वरादयोऽप्यत्र ।

धर्मेयु पु॰ पौरववंश्यस्य रौद्राश्वस्य पुत्रभेदे । "धर्मेयुः सन्नतेयुश्च दशमो देवविक्रमः" भा॰ आ॰ ९४ अ॰ । तत्पुत्रोक्तौ

धर्मोत्तर त्रि॰ धर्म उत्तरः प्रधानमस्य । धर्मप्रधाने ।

धर्मोपदेश पु॰ धर्म उपदिश्यतेऽनेन उप+दिश-करणे घञ् ६त॰ । १धर्मशास्त्रे मन्वादिशास्त्रे "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः । भावे घञ् ।२धर्मस्य उपदेशे "धर्मोपदेशं दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत् तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च पार्थिवः" मनुः ।

धर्मोपदेशक त्रि॰ धर्ममुपदिशति उप–दिश ण्वुल् ६त॰ । १धर्मस्योपदेशकर्त्तरि २गुरौ पु॰ ।

धर्म्य त्रि॰ धर्मादनपेतः "धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते" पा॰ यत् । धर्मेण प्राप्यः "नौवयोधर्मेत्यादिना" पा॰यत् वा । १धर्मयुक्ते धर्मादनपेते २धर्मेण प्राप्ये च "न दूष्यात्ता-भिधाय विधिं धर्म्यं प्रतिपद्ये" मनुः । ब्राह्मणादिविवाहो-

पक्रमे "यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ । तद्वः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् । षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् । विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याद्धर्म्यानराक्षसान् । चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः । राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः । पञ्चानान्तु त्रयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह । पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन । पृथक् पृथग्वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ । गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" ।

धर्ष पु॰ धृष–भावे घञ् । १प्रागल्भ्ये २अमर्षे ३शक्तिबन्धने ४संहतौ ५हिंसायाञ्च शब्दच॰ ।

धर्षक त्रि॰ धृष–ण्वुल् । १परिभवकारके २प्रगल्भे ३असहने च ४नटे पु॰ शब्दरत्ना॰ ।

धर्षकारिन् त्रि॰ धर्षं करोति कृ–णिनि ६त॰ । १परिभवकर्त्तरि २प्रागल्भ्यकारके च ३दूषितायाम् असत्यां स्त्री स्त्रियां ङीप् शब्दर॰ ।

धर्षण न॰ धृष–भावे ल्युट् । १परिभवे २असहने ३धर्षणशब्दार्थे च । कर्मणि ल्युट् । ४अभिसारिकायां स्त्रियाम् स्त्री ङीप् । मेदि॰ । कर्त्तरि ल्यु । ५धर्षकारके त्रि॰ । ६शिवे पु॰ । "अधर्षणो धर्षणात्मा यज्ञहा कामनाशकः" भा॰ अनु॰ १७ अ॰ शिवसहस्रनामोक्तौ । पु॰ धृष–भावे युच् । ७धर्षणे स्त्री "मुक्तेयं धर्षणा तात ! तव तेन दुरात्मना" भा॰ व॰ ४१ अ॰ ।

धर्षणि(णी) स्त्री धृष्यतेऽसौ धृष–कर्मणि अनि । असत्यां पुंश्चल्याम् उणादिदृत्तिः वा ङीप् तत्रार्थे भरतः ।

धर्षित त्रि॰ धृष–कर्मणि क्त इट् गुणश्च । १परिभूते असत्यां २कुलटायां स्त्री शब्दरत्ना॰ । भावे क्त । ३असहने ४मैथुने च न॰ त्रिका॰ । ५परिभवे च ।

धलण्ड पु॰ दधाति धा–ड तं लण्डयति उत्क्षिपति लडि–उत्क्षेपे अण् । (धला आकड़) इति ख्याते शब्दच॰ । ण्वुल् । धलण्डक तत्रार्थे तस्य कण्टकाकृततत्वेन धारकत्वोत्क्षेपणात्तथात्वम् ।

धव गतौ भ्वा॰ प॰ सक॰ सेट् इदित् । धन्वति अधन्वीत् । इदित्वात् कर्मणि धन्व्यते धन्वयतोस्तु धव्यते इति भेदः ।

धव त्रि॰ धवति धुवति धुनोति धूनाति वा कर्त्तरि अच् । १कम्पनकारके २पत्यौ स्वामिनि ३नरे पु॰ अमरः ५धूर्त्ते त्रि॰ मेदि॰ । (धवा आकड़ा) ख्याते वृक्षे पु॰ रत्नमा॰ । "धवः शीतः प्रमेहार्शःपाण्डुपित्तकफापहः । मधुरस्तु-

वरकस्य फलञ्च मधुरं मनाक्" भावप्र०। "बिल्वार्क-खदिराकीर्णं कपित्थधवसङ्कुलम्" भा० आ० ६९ अ०। "या विद्या च हरेः प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवान्। तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः" हरिवं० २७९ अ०। भावे अप्। ६कम्पने ७विधूनने च पु०।

धवनि स्त्री धू-करणे अनि। धमनौ पारस्करनि०।

धवल पु० धाव-वृषा० कल वा०ह्रस्वः धवं कम्पं लाति ला-क वा। "धवलः १सिन्दूरे २सिते। ३महोक्षे चाथ धवली ४गौरभ्यां समुदाहृता" विश्वः। गौरभ्यामेव गौरा०ङीष्। ५श्वेतवर्णयुक्ते त्रि० अमरः अत्वार्थे स्त्रियां टाप्। "नीता येन निशा शशाङ्कधवला" उद्भटः। ५निर्मले त्रि० त्रिका०। "क्रियते धवलः खलु कैर्धवलैरिव सितेतरैरधः" माघः। ६धवदृक्षे ७चीनकर्पूरे स्त्री। ८श्वेतमरिचे न० राजनि०। ९रागभेदे स च भरतमते हिन्दोलरागस्य अष्टमः पुत्रः सङ्गीतशास्त्रम्। १०वृक्षभेदे "धवलः पाण्डुवहिष्णो रक्तपित्तहरो हिमः। रसे पाके च मधुरः संग्राही वातमान्निलत्" भावप्र०। ११छन्दोभेदे [illegible]वर्णं यथा "द्विजवर! गणयुगममगणम गणयुगलर्म विमलबलयमपि च कलय सकलजनसुखम्। फणिपतिवरभणितममलमिह हितं विमलकविसुहृदिव ललितमिति भुवि विदितम्"।

धवलगिरि पु० कर्म०। स्वनामख्याते पर्वतभेदे।

धवलपक्ष पुंस्त्री धवलौ पक्षौ यस्य। हंसे राजनि०। स्त्रियां जातित्वात् ङीष्। "धवलपक्षविहङ्गमकूजितैः" माघः। कर्मधा०। १चान्द्रमासघटके पञ्चदशतिथ्यात्मके २शुक्ले पक्षे पु०

धवलपट्टिनी स्त्री कर्म०। श्वेतपाटलिकायाम् राजनि०।

धवलमृत्तिका स्त्री कर्म०। (खड़ि) खटिन्यां राजनि०।

धवलयावनाल पु० कर्म०। श्वेतयावनाले यावनालभेदे राजनि०।

धवला स्त्री अनुदात्तत्वात् ङीप्। शुभ्रवर्णायां स्त्रियाम्। अमरः। [धवलिमभिः शुभ्रपाषाणैरभिख्याम्" माघः।

धवलिमन् पु० धवलस्य भावः इमनिच्। श्वेतत्वे "अधिगत-

धवलोत्पल न० कर्म०। कुमुदे राजनि०।

धवाणक पु० धुनोति वृक्षादीन् धू-आणक। वायौ उज्ज्वल०।

धवित्र न० धू-करणे इत्र। मृगचर्ममयव्यजने अमरः। "सम्भरेद धवित्राणि परिधींश्च" कात्या०श्रौ०२६।२।१०। "धुनोत्यग्निभिरिति धवित्राणि कृष्णाजिनखण्डनिर्मिता-न्यो व्यजनाः" देवनाथः।

धस् त्रि० धा-असुन्। १धारके रेतोधाः पुरोधाः। २ब्रह्मणि पु० मेदि०। ३वृहस्पतौ उज्ज्वा०।

धा धारणे पोषणे दाने च जुहो० उभ० सक० अनिट्। दधाति धत्ते धत्से दध्यात् दधातु धेहि अदधात् अधत्त। अधात् अधित। दधौ दधे। दधिथ दधाथ। दधिव धाता धास्यति। धीयते अधायि अधायिषाताम् अधिषाताम्। हितः हित्वा हितिः। "त्वं मुग्धाक्षि! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीम्" सा० द०। "इमं नो यज्ञममृतेषु धेहि" ऋ० ३।२१।१ "तत्र त्वा देवा सविता दधातु" ऋ० १०।१७।४ "धर्मे दध्यात् सदा मनः" मनुः। "निवेशाय मनो दधुः" भा० व० ६५ अ०। "न नाशमधिगच्छन्तीति मे धीयते मतिः" भा० विरा० १८ अ०। "हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते। यद्यस्य सोऽदधात् सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत्" मनुः। "यज्ञाय मामुन्नतमध्यमेषु धत्तेऽभ्युदुर्वहम्" भट्टिः। "गामधास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः" कुमा०। धापयति धित्सति। "त्वं वह्निं कुह धित्सथः" ऋ० १।४६।८

अति+अतिक्रम्य धारणे अतिशयधारणे च "आयुर्यत्ते अतिहितं पराचैः" अथ० ७।५३।२।

अधि+आधिक्येन धारणे "यज्ञाप[illegible]य नयो अध्यधत्तम्" ऋ० १।११७।८।

अनु+पश्चाद्धारणे। "अथान्यान (तद्बन्धान) सूतान्सास्त्रयीषु समितृषु अनुदधीरन्" लाट्या० ४।६।१४।

अन्तर्+आच्छादने वस्त्वन्तरेण व्यवधाने। "उदुम्बरशाखामन्तर्धायाभिषिञ्चति" ऐ० ब्रा० ८।७। तिरोधाने "ते चान्तर्दधिरे नागाः" भा० आ० १२९ अ०।

अपि+तिरोधाने आच्छादने। "धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते" भा० उ०१४अ०। वा अतो लोपः "पिधानमपिधानम्" अमरः।

अभि+कथने "साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः" का० प्र०। "गणनव्यवहारे तु हेतुः संख्याभिधीयते" भाषा०।

प्रति+अभि+प्रत्युत्तरकथने। "मया च प्रत्यभिहितं देवकार्यावदर्शनात्" भा० उ० १९ अ०।

अव+मनःसंयोगविशेषे अभिनिवेशे "अवधानपरे चकार सा" कुमा०। अधःस्थापने पातने च "यां ते क्रत्यां कूपे अवदधुः" अथ० ५।३१।७। "त्रितः कूपेऽवहितः" ऋ० १।१०५।१७

पि+अव+आच्छादने (ढाका) अपवारणे। "प्रैक्ष्य स्थितां सहचरीं व्यवधाय देहम्" रघुः। "व्यवदधाति दृशं पिहिताति" शब्दरत्ना॰ १८।८। "अन्तर्द्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्द्धिरपवारणम्" अमरः। "उदयाचलव्यवहितेन्दु वपुः" माघः।

अग्+आरोहे आरोपणे स्थापने च। अदृष्टस्य स्वकर्तृकोपभोगकालपर्य्यन्तं धनिकसमीपे स्थापने आधिः आहितः। अग्न्यादेः संस्कारभेदे अग्न्याधानम्। "अनपदे न मदः सदमादधौ" रघुः। "आदध्यात् संस्कारात् दर्भान् दीर्घान् समांश्च" इ॰ स॰ ४८। "गर्भमाधत्त राज्ञी" रघुः। "अहोरात्रं धर्मचारिण्यां सहिष्णुर्गर्भमादधे" भा॰ व॰ २९२ अ॰।

अति+आ+मर्य्यादातिक्रमेण धारणे। "अत्यर्थमत्याहितं भविष्यति" प्रबोधच॰। "यदि स्वादिह गोविन्दो नैव-दत्याहितं भवेत्" हरिवं॰ १७१ अ॰।

अनु+आ+पश्चादाधाने। यदेकस्य निहितं द्रव्यं तेनापि अनु पश्चादन्यस्य हस्ते स्थापिते देहीति वचनेन अर्पणे च। अन्वाहितशब्दे दृश्यम्।

अभि+आ+साम्मुख्येन स्थापने "अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत्" मनुः।

उप+आ+धर्मचिन्तायाम् "उपाधिना धर्मचिन्ता" काम॰। सामीप्येनाधाने अग्न्युत्पाते मेदि॰। "अग्न्युत्पात उपाहितः" अमरः। संयोजने च अमरः। "तस्य निष्क उपाहित आस" ऋक॰ सं॰ ११।४।१।१

निर्+आ+निराकरणे "स क्रव्यादं निरादधत्" अथ॰ १२।२।१९।

परि+आ॰परितः स्थापने। "कृत्वा कुम्भीमध्यन्तो अयास्था सिक्तोदकमवधेह्येवम्। पर्य्याधत्ताग्निना" अथ॰ ९।५।५

वि+आ+विशेषेणाधौ पीडायाम्। व्याधिः "यद्यात्मना मत्या वा व्याधीयेत" श्रुतिः "एतद्वै परमं तपो यद्व्याहितस्तप्यते" शत॰ब्रा॰ १४।८।११।१

सम्+आ+पूर्वमाक्षिप्तस्य दोषस्य निराकरणे "समाहितः समाधिस्थेऽप्युक्तसिद्धान्त आहित" मेदि॰ उक्तेः च सिद्धान्तोक्त्या दोषसमाधाने। सम्यक्चित्तस्य ईश्वरादौ संस्थापने समाधिः। "अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्" गीता। सम्यगारोपणे "सोऽहं भारं समाधास्ये त्वयि त्वं वोढुमर्हसि" भा॰ स्त्री॰ ११ अ॰। "तदात्मसम्भवं राज्ये मन्त्रिवृद्धाः समादधुः" रघु।

आविस्+आविर्भावने प्रकाशने "आविर्हितसत्त्वगुणं च हि सत्त्ववत्याम्" भाग॰ २।७।२।

उप+सामीप्येन स्थापने उपलक्षणतया स्थापने च। "क्रिया हि वस्तूपहिता प्रसीदति" रघुः। "एतदुपहितचैतन्यम्" वेदा॰सा॰। "यदिन्द्रियैरुपहितं पुरस्तात् प्राप्तान् गुणान् न स्मरते चिराय" भा॰ शा॰ ७४१७ श्लो॰। ग्रहणे स-हपप्रच्छादने उपधयम्णतस्थैतदभिलक्षणरोक्तेः।

तिरस्+अन्तर्द्धाने प्रच्छादने। "इति गाढुत्व विबुधान् विश्व-योनिस्तिरोदधे" कुमा॰।

नि+स्थापने अज्ञातस्वामिकतया द्रव्यस्य क्षितौ स्थापने च "अभि-धायैव तद्रूपं लाघवनः सुचितामिसमत्" मनुः। "निरधि निदधानोऽर्घ्यमिष्टम्" सा॰द॰। "वर्त्म प्रयतेन वा सत्त्व मा निधाः पदं पदव्यां क्षगरस्य सन्ततेः" रघुः। "सुस्तु पश्चो-क्षिधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ" मनुः।

प्र+नि+ऐकाग्र्येण मनसः स्थापने। "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" पात॰सू॰। "प्रणिधानं भक्तिविशेषः" भा॰। प्रेरणे च "मौर्धिं प्रति प्रणिहितौ स करे प्रियेण" सा॰ द॰। मनो-ऽभिवेशने च "किञ्चिन्न्याचुगुरुं ग्रन्तु मनः प्रणिहितं कृतम्" भट्टिः।

प्रति+नि+तुल्यरूपतया करणादौ प्रतिनिधिः। "द्रव्ये-ऽविद्यमाने यत् सामान्यतमं मन्येत तत्प्रतिनिदध्यात्" सा॰ श्रौ॰ १।२०।९ प्रतिनिधिशब्दे दृश्यम्।

सम्+नि+सम्यङ्निधाने। "मेघेभ्यः सन्निधत्ते प्राणानां पवनः पतिः। तत्र मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत।" भा॰ अनु॰ ९२अ॰। "दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि" मनुः। नैकट्येन स्थापने "समवेयं न कुर्वीत गोत्रे सन्निहितो भवेत्" भा॰ वि॰ ४ अ॰। "गुरौ गुरौ सन्निहिते गुरुवद् वृत्तिमाचरेत्" मनुः। "जानात् सतामत्ययसे सन्निहितया त्वया भाव्यम्" शकु॰। "भग-वान् हरिरद्यापि सत्त्वानां निजजनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण" भाग॰ ५।७।८। नैकट्येन स्थापने तु शकु॰। "स चाहं शकुन्तला धननिमित्तं तत्र संनिधिपि" दशकुमा॰।

परि+वेष्टने आच्छादने। "यं परिधिं पर्य्यधात्" यजु॰ २।१७। "येनेन्द्रस्य रूपमस्मिन्नीवः पर्य्यधात्" पञ्चभो॰ २।२ "वाससी परिधावैकम्" भा॰ वि॰ ९ अ॰। "परि-हिते प्रातरनुवाके" आ॰ श्रौ॰ ६।९।१। "दृष्टिं परिदधे कष्टे रौहिणेये च दारुणाम्" हरिवं॰ ७१ अ॰।

वि+परि+परिवर्त्तनेन आच्छादने। "आचामः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च" याज्ञ०।

पुरस्+अग्रतः स्थापने। पुरोहितः। "तुराषाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः" कुमा०।

प्र+प्रकर्षेण धारणे। "दिग्वसनाः बहवो प्रधापिताः" भाग० ३० अ०। प्रधानम्।

प्रति+प्रक्षेपे "तदस्मै चक्षुः प्रतिधेहि रेभे" ऋ०१०।८७।१२। प्रतीकारार्थे विधाने "दुष्टदैवतनाशाय यत्नो ध्यानसमाधिना। कर्त्तव्यस्तत्प्रविशेषात् यान्तिकं प्रतिधास्यति" शतपथ० प्रतिविधाने।

वि+करणे "तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्" गीता। "विदधाति विभक्त्येह फलं पूर्वकृतं कथाम्" भा० व० अन्यान्यदपि कर्त्तव्यं तद्विधानुत्तमुच्यते" व० ७६ अ०। कर्त्तव्यतयोपदेशे "यस्मिन्देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः वि- धीयते" मनुः। "चिकीर्षितक्रियाजन्यहेतुधीविषयो विधिः" शब्द०श० विधिशब्दे दृश्यम्। "न दैवयाज्ञिको होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते" मनुः।

अनु+वि+तुल्यरूपाचरणे यथानुकरणे च। "आनुपूर्व्येण च स्त्रियां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चाध्वर्युमनुविदधीत" कात्या०श्रौ० १।१।२ "सर्वं च तेभ्योऽनुविधाय कांक्षित्" भा०उ०२६अ०। "उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति। करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते" भा० शा० १८१। "इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते" गीता।

प्रति+वि+प्रतिकूलाचरणे "क्षिप्रमन्त्रियतां चारः प्रति- विधीयताम्" रामा०सुन्द० प्रतीकारे च "क्षिप्रमेव कस्मात् प्रतिविहितमार्येण" मुद्राराक्षसे चन्द्रगुप्तोक्तिः "न पारितं प्रतिविधातुम्" तत्रैव चाणक्योक्तिः।

श्रत्+आदरे विश्वासे च। "श्रद्दधाति क इहेह न साक्षात्" नैष०।

सम्+सम्यग्विधाने योजने स्थापने अभिसन्धौ। "मनस्येतानि सन्धाय मनसा सम्प्रधारयेत्" भा० आश्व० ४२ अ०। "यथा छाया वासः सन्दध्यात्" ऐ० ब्रा० ८।४।८। "धनुष्यमोघं समधत्त सायकम्" कुमा०। "संदधे धनुषि वायुदैवतम्" रघुः। "भयति क्षतसन्धानमिव तत्" शकु०। मेलने "खलदुदुग्धं यो हि मित्रं पुनः सन्धातु- मिच्छति" चाणक्यः।

अति+सम्+अतिशयेन यन्त्रादिना व्यथने संयोजने। "त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसन्धीयते कामिजन- सार्थः" शकु०।

अनु+सम्+अनुसन्धाने विचारजन्यज्ञानभेदे अनुचिन्तने "आर्षं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" मनुः। अन्वेषणे च "दुर्गमनुसन्धेहि" हितो०।

अभि+सम्+तात्पर्ये अभिलाषभेदे। "अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत्" गीता। "भवन्तमभिसन्धाय जिघांसन्ति भवत् प्रियम्" भा०शा०११०५ श्लो०। "श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः। अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा" हरिवं०१६अ० "गूढाभिसन्धिः यद्गते" जगदीशः। "अभिसन्ध्यादिषु चैवम्" शा० सू०।

प्रति+सम्+प्रतिरूपसन्धाने। "प्रतिसन्धाय चाक्षाणि तेऽन्यो- न्यस्य विशाम्पते!। ससृजुः पाण्डवाश्चैव कौरवाश्च महारणे" भा० भी० ७५ अ०। "पराङ्गतः प्रतिसन्धाय शिष्यवः सव्यसाचिनः" भा० वि० ६१ अ०।

धाक त्रि० धा–उणा०क तस्य नेत्त्वम्। १धारके २ब्रह्मणि पु० मेदि०। ३वृषे ४आहारे च ५स्तम्भे ६कुल्ये च संक्षिप्त सा० उणादिवृत्तिः।

धा(घा)टी स्त्री घट्यते हिंस्यतेऽत्र घट–हिंसायां आधारे अच् गौरा० ङीष्। शब्दक० धस्य घः घाटी वा तत्र पाठः। अभ्यवस्कन्दने शत्रुसम्मुखगमने हेमच०।

धाणक पु० धा–ल्युक। दीनारमाने परिमाणभेदे। उज्ज्वलद०।

धातक पु० धातुं करोति णिच् टिलोपः ण्वुल्। पुष्कर- द्वीपस्वामिनः वीतहोत्रस्य १पुत्रभेदे "तद्वीपस्याधिपतिः प्रैयव्रतो वीतिहोत्रो नाम तस्यात्मजौ रमणकधातक- नामानौ वर्षपती नियुज्य" भाग० ५।२०।२२। गौरा० ङीष्। (धाइफुल) २धातुपुष्प्याम् राजनि०। "धातकी कटुका शीता मदकृत् तुवरा लघुः। तृष्णातीसारपित्तास्र- विषक्रिमिविसर्पजित्" भावप्र०तद्गुणाः। ३तीर्थभेदे शिवपु०।

धातक्यादिलेह चक्रदत्तोक्ते लेहभेदे "धातकीबिल्वधन्या- कलोध्रेन्द्रयवबालकैः। लेहः क्षौद्रेण बालानां ज्वरा- तीसारवान्तिजित्" चक्र०।

धातु पु०धीयते सर्वं निःक्षिप्यते तत्तुप्रलयादावस्मिन् धा–आधारे तुन्। १परमात्मनि। "क एष चिद्धातुः" श्रुतिः। दधाति सृष्टान्। २सर्वेषां नाम्नां प्रकृतिभूते भूप्रभृतौ तस्य लक्षणविभागादिकं शब्दार्थरत्नेऽस्माभिर्दर्शितं यथा "धातुर्नाम क्रियावाचकोगणादिपठितः शब्दविशेषः क्रिया च पूर्वोक्तफलानुकूलो व्यापार एव सर्वेषाम् धातू-

कारकाणामन्वयोपपत्तये कालान्वयोपपत्तये च धातूनां क्रियावाचकत्वाङ्गीकारात्। तथाहि। "क्रियाभेदाय कालस्तु संख्या सर्व्वस्य भेदिका" इति वाक्यपदीये कालानां क्रियाभेदकत्वमुक्तमुक्तञ्च तत्रैव "क्रिया नियतसाधना" इत्यादिना साधनानां क्रियाकाङ्क्षत्वं तत्र यदि धातुभिः क्रिया न बोध्येत तदा तेषामन्वयो विशेषणत्वं वा न भवेदतोऽवश्यं सर्व्वेषां क्रियावाचकत्वं स्वीकार्य्यं धातूनां फलमात्रवाचकत्वे आख्यातानां व्यापारार्थकत्वे लृङादिस्थले आख्याताभावेन कारकाद्यन्वयानुपपत्तेः नापि क्रियामात्रवाचकत्वं त्यजिगम्योः पर्य्यायतापत्तेः। तथाच फलवाचकत्वस्य तेषां प्रायशोगणपाठे एव उक्तत्वात् न तदंशे विवादः। किञ्च फलावच्छिन्नक्रियायाः पृथक्शक्त्या विशिष्टशक्त्या वा धात्वर्थत्वाभावे सकर्म्मकाकर्म्मकविभागोच्छेदः स्यात् स्याच्च फलमात्रधात्वर्थत्वे सर्व्वेषां कारकाणां तत्रान्वयः तत्रैव कालान्वयोपगमे च व्यापारविगमकालेऽपि फलसत्त्वेन वर्त्तमानत्वादिप्रयोगापत्तिः। अतोऽवश्यं क्रियावाचकत्वं स्वीकार्य्यमतएव "धातोरर्थः क्रियोच्यते" इत्यनेन धात्वर्थत्वेनैव क्रियात्वस्वीकारः। अतएव च "भूवादयोधातवः" इतिपाणिनीयसूत्रमपि क्रियावाचकत्वं धातुमात्राणां प्रतिपादयति। तथाहि भूश्च वा च भूवौ आदिश्चादिश्चादी भूवौ आदी येषां ते धातवइति तथा चात्र प्रथम आदिशब्दो व्यवस्थावाची भुवा सह तदन्वयात् भूप्रभृतयइत्यर्थलाभः द्वितीयश्चादिशब्दः सादृश्यवाची वाधातुना तदन्वयत्वेन वासदृशा इत्यर्थलाभः तत्सादृश्यञ्च क्रियावाचित्वेन वाधातोर्गत्यर्थतया क्रियावाचित्वप्रसिद्धेस्तथा च भूप्रभृतयः क्रियावाचित्वेन वासदृशा धातव इत्येव फलितम्। भूवादित्वं गणपाठापेक्षया तस्य च क्रियावाचकत्वं पूर्व्वोक्तयुक्तेरिति संक्षेपः। अत्र क्रियावाचित्वानुक्तौ गणपठितत्वेन सर्व्वनामाव्ययादीनामपि धातुत्वापत्तिः तन्मात्रोक्तौ च हिरुगाद्यव्ययानां क्रियावाचित्वेन धातुत्वापत्तिरत उभयमुक्तम्। उक्तञ्च "किन्तु क्रियावाचकतां विना धातुत्वमेव नो। सर्व्वनामाव्ययादीनां वावादीनां प्रसङ्गतः। न हि तत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटमिति"। तत्पाठः गणपाठः। हिरुक् चावयवे नञि वदनेकार्थे इत्यादिद्रव्यवाचिनामपि तत्साधनक्रियावाचित्वमस्त्येव कालकारकाद्यन्वयानुरोधात् तत्फलस्य द्रव्यरूपत्वेऽपि न क्षतिः। गणादीया-दिपदेन स्वतन्त्रगणपरत्वं तेन सौत्राणां स्तम्भुप्रभृतीनां सनाद्यन्ताधातव इत्यादीनाञ्च प्रत्ययान्तानां धातुत्वमव्याहतमेव दर्शितयुक्तेः तत्रापि क्रियावाचित्वादेरवश्यं स्वीकाराच्च नामसङ्करइति दिक्।

ते च सर्व्वेऽपि धातवः सकर्म्मकाकर्म्मकभेदेन द्विविधाः। तत्र व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलवाचकः सकर्म्मकः पच्यादेः व्यापाराधिकरणावृत्तिविक्लित्तिरूपफलस्य बोधकतया सकर्म्मकत्वं कर्त्तृकर्म्मोभयनिष्ठफलबोधकस्यापि गम्यादेः व्यापाराधिकरणमात्रावृत्तिफलबोधकतया सकर्म्मकत्वम्। भूप्रभृतीनां तु व्यापाराधिकरणमात्रवृत्तिफलबोधकतया न सकर्म्मकत्वं फलस्य सत्ताया उत्पत्तिरूपव्यापारस्यैकस्मिन्नेव धर्म्मिणि घटादौ सत्त्वात्। उक्तञ्च वाक्यपदीये "आत्मानमात्मना विभ्रदस्तीति व्यपदिश्यते। अन्तर्भावाच्च तेनासौ कर्म्मणा न सकर्म्मकः" इति। अस्यायमर्थः आत्मानं स्वरूपं विभ्रत् आत्मधारणानुकूलव्यापाराश्रयः अस्तीतिपदेन समानाधिकरणतया व्यपदिश्यते तद्भेदबोधनाय तिङादिकं प्रयुज्यतेइति यावत् तेनात्मनात्मरूपेण कर्म्मणा धारणकर्म्मणा धातुः न सकर्म्मकः। तत्र हेतुरन्तर्भावात् धात्वर्थ एव तस्य कर्म्मणः प्रवेशात् आत्मधारणानुकूलव्यापाररूपधात्वर्थेनात्मन उपसंग्रहादित्यर्थः। अथ वा अन्तरेव व्यापाराधिकरण एव भावात् फलस्य सत्त्वात् व्यापारसामानाधिकरण्यादित्यर्थः तेन भुवादेरुत्पत्त्यनुकूलव्यापारवाचितया धात्वर्थोपसंगृहीतकर्म्मकत्वाभावेऽपि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचित्वादकर्म्मकत्वम्। अतएव "फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्म्मकः। धातुस्तयोर्धर्म्मिभेदे सकर्म्मक उदाहृत" इति फलसामानाधिकरण्यात् द्विकताकर्म्मकसकर्म्मकविभागोऽभिहितः। एकनिष्ठतायामेकमात्रवृत्तितायामित्यर्थः तेन गम्यादेर्व्यापाराधिकरणवृत्तिफलवाचित्वेऽपि नाकर्म्मकत्वमिति धर्म्मिभेदेऽधिकरणान्यत्वे इत्यर्थः। एवमेव शब्दकौस्तुभकारादयः। एतन्मते सकर्म्मकाकर्म्मकशब्दौ पारिभाषिकावेवेति द्रष्टव्यम्। मञ्जूषाकृतस्तु "कर्म्मणा सहेति नास्ति कर्म्म यस्येति व्युत्पत्त्या सकर्म्मकाकर्म्मकशब्दौ यौगिकौ तत्र साहित्यं तद्वित्तत्वार्थबोधकत्वम् अन्वयस्य पृथक्पदोपस्थाप्ययोः सम्बन्धरूपोपादानत्वेन जीवत्यादीनां प्राणधारणानुकूलव्यापारार्थकतया तत्कर्म्मणः प्राणादेर्धात्वर्थानभ्यन्तरात् न सकर्म्मकत्वं धात्वर्थोपसंगृहीतकर्म्मकत्वेनाकर्म्मकत्वात्। कर्म्म च व्याकरणमा-

स्वीयपरिभाषाविशेषकर्मसंज्ञाविशिष्टमुच्यते तेनाधिगच्छति ग्रामादित्यादौ कर्मणि लकारोपपत्तिः अधिशेतेः कर्मसंज्ञाविशिष्टान्वितस्वार्थबोधकत्वात् अन्यथा पूर्वमते तस्य फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकतयाऽकर्मकत्वेन "भावे चाकर्मकेभ्यः" इति भाव एव लकारापत्तेः। नयति च ग्रामं गच्छतीत्यादौ गम्यादिः ईप्सिततमत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेन पृथग्भूतेन ग्रामेणान्वितं स्वार्थं बोधयन् सकर्मकः, अधिवसतिस्तु अधिकरणत्वेन कर्मसंज्ञाविशिष्टेनेति विवेक" इति प्राहुः। युक्तञ्चैतत् धात्वर्थोपसङ्गृहीतकर्मकाणां व्यापारव्यधिकरणफलवाचितया पूर्वकल्पे सकर्मकत्वापत्तेः तत्तद्भिन्नत्वेन निवेशे गौरवं तथा कर्मणोऽविवक्षायां गम्यादेरपि सकर्मकत्वस्वीकारेण अविवक्षाविशिष्टत्वेन निवेशे गौरवञ्च। एतन्मते तु कर्माभावादेव तदन्वितस्वार्थबोधकत्वाभावादकर्मकत्वस्योपपत्तिरिति सूक्ष्ममीक्षणीयम्। अस्मिन् पक्षे सकर्मकत्वं तदन्वितस्वार्थबोधकत्वमिति बोध्यम्।

सकर्मकाश्च द्विविधाः एककर्मका द्विकर्मकाश्च। एककर्मान्वितस्वार्थबोधकाः गम्यादयः एककर्मकाः। द्विकर्मकाश्चापि द्विविधाः द्विकर्मान्वितैकव्यापारार्थकाः द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च। तत्राद्या दुहादयः। न च ते विशिष्टद्विव्यापारार्थकाः तयोर्द्वे ईप्सिततमाभ्यामेव कर्मभ्यां व्यापारद्वयेऽन्वयसम्भवेन द्वितीयाद्युत्पत्तौ "अकथितञ्चेति" सूत्रेण दुहादीनां कारकान्तरसंज्ञाप्रसक्तावकथितस्य कर्मसंज्ञाविधानानौचित्यात्। दर्शयिष्यते च दुहादीनामेकव्यापारार्थकता। यदा पुनरेषां द्विव्यापारार्थकता विवक्षिता तदा ईप्सिततमसूत्रेणैव कर्मसंज्ञायां जातायां द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थका एव ते णिजन्तादिवदिति बोध्यम्। द्विकर्मान्वितद्विव्यापारार्थकाश्च णिजन्ताः तत्र च धातुना एकव्यापारोऽभिधीयते द्वितीयस्तु णिचा, तद्व्यापारद्वये च ईप्सिततमयोः प्रयोज्यकर्तृरूपकर्मणश्च यथाक्रममन्वयः। यथा त्वञ्च गम्यादीनामिति बोध्यम्। पाच्यादीनां तु नैवं, तद्योगे प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञाभावेन व्यापारद्वये कर्मद्वयान्वयाभावात्। न च पाच्यादेः क्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यतया प्रयोज्यकर्तुः कर्मसंज्ञा अभिलषणीयैव गत्यादिधातुयोग एव तन्नियमात्। उक्तञ्च हरिणा "गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यं प्रेषणे कर्मतां गतम्। नियमात् कर्मसंज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयते" इति नियमात् गतिबुद्ध्या-द्विसूत्रेण तदितरेषां निषेधात् स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वमेव स्वधर्मेण तृतीययाऽभिधीयते इति तदर्थः। वस्तुतस्तु प्रयोज्यकर्तुरीप्सिततमत्वेऽपि परत्वात् कर्तृसंज्ञया तस्य बाधात् कर्मत्वाप्रसक्तौ गत्यादिसूत्रेण अप्राप्तप्रापकत्वरूपविधित्वाश्रयेण गम्यादेः कर्मत्वं विहितं न पाच्यादेरिति द्रष्टव्यम्। उक्तञ्च हरिणा "परत्वादन्तरङ्गत्वादुपजीव्यतयाऽपि च। प्रयोज्यस्यास्तु कर्तृत्वं गत्यादेर्विहितोचितेति"। परत्वात् "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" इत्युक्तेः "अपादानसम्प्रदानकरणाधारकर्मणाम्। कर्तुश्चोभयसम्प्राप्तौ परमेव प्रवर्तते" इति चोक्तेः "अन्तरङ्गत्वात् पच्यादिरूपफलस्याकाङ्क्षितकर्तृसंज्ञारूपकार्यस्य "अन्तरङ्गं बलीय" इति न्यायात् पाच्याद्याकाङ्क्षितकर्मसंज्ञायाः प्रत्ययाश्रितत्वेन दुर्बलत्वादिति भावः। उपजीव्यतया उपजीव्यजातीयतया सर्वेषामेव कारकाणां कर्तृप्रयोज्यत्वेन कर्तुरुपजीव्यजातीयत्वादिति फलितोऽर्थः तेन पाच्याद्यपेक्षया तस्योपजीव्यत्वाभावेऽपि न क्षतिः। एवं पाच्यादियोगे प्रयोज्यस्य कर्मसंज्ञाया अप्रसक्तेः न द्विकर्मकत्वं तेषामित्यन्यत्र विस्तरः।

अकर्मका अपि धातवः हेतुचतुष्टयाधीनाकर्मकक्रियार्थत्वात् चतुर्विधाः। अकर्मकक्रियात्वे हेतवश्च चत्वारो हरिणा प्रदर्शिता यथा "धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रियेति"। धातोः स्वबोध्यधातोरर्थान्तरे स्वसजातीयभिन्ने वृत्तेः सामर्थ्यात् स्वविजातीयार्थबोधकत्वादित्येकः। यथा जानातिः ज्ञानं वदन् सकर्मकः प्रवृत्त्यादिकं बोधयन्नकर्मकः नतु गतिवाची गम्यादिः ज्ञानाद्यर्थेऽप्यकर्मकः तयोर्द्वयोरप्यर्थयोः सकर्मकत्वेन स्वसजातीयत्वात्। धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति द्वितीयः। कर्मणो धात्वर्थेन उपसंग्रहात् स्वशरीरे प्रवेशनात् यथा जीवत्यादीनां प्राणधारणानुकूलव्यापाररूपक्रियार्थतया तत्कर्मणः प्राणादेर्धात्वर्थ एव प्रवेशः। प्रसिद्धेः सत्ताजन्मादिरूपाणामकर्मकत्वेन प्रसिद्धेः। सत्तादिकञ्चानुपदं प्रदर्श्यते तेषां फलसमानाधिकरणव्यापारबोधकत्वादित्यर्थः। इति तृतीयो हेतुः। कर्मणोऽविवक्षातः अकर्मकः ४। अत्र च कर्मपदं व्यपदेशिवद्भावेन फलस्याप्युपलक्षणं तेन फलस्याविवक्षायामेव गम्यादेरकर्मकत्वमिति कौस्तुभानुसारिणः तेषाञ्च व्यापारमात्रबोधकतया फलानाश्रितत्वाच्च अकर्मकत्वमिति द्रष्टव्यम्। अत्र चाविवक्षा नाम येन

रूपेणान्वयविवक्षया यस्य कर्मसंज्ञा तेन रूपेणान्वयविवक्षाभावः। तत्र क्वचित् कर्मणोऽविवक्षया यथा पच्यते इत्यादौ, क्वचिच्च कर्मत्वाविवक्षया यथा मातुः स्मर्य्यते इत्यादौ। अत्र मातुः कर्मत्वेनैव स्मरणान्वये कर्मसंज्ञा न पुनः सम्बन्धत्वेन, तथा विवक्षायामेव कर्मणि षष्ठीविधानात् स्मरणादेः कर्मान्वयसत्त्वेऽपि कर्मत्वेन तदन्वयाभावादकर्मकत्वं तेन भावे लकारादय इति बोध्यम्। क्वचित्तु कार्य्यप्रवृत्तिवैलक्षण्याकाङ्क्षया यथादिवत्। यथा कृतपूर्वी कटम् भुक्तपूर्वी ओदनमित्यादौ। तथाहि कृतं पूर्वमनेनेति विग्रहे तत्कृतमनेनेति पूर्वादिनिरनुवृत्तौ सपूर्वाच्चेति सूत्रेण विद्यमानपूर्वात् पूर्वशब्दादपि इनिर्विहितः तत्र यदि कृतमिति कर्मणि क्तः स्यात्तदा तस्य कटादिरूपकर्मविशेषणतया सापेक्षत्वेन समासादिर्न स्यात् एकत्र विशेष्यत्वेनोपस्थितस्यान्यत्र विशेषणतयान्वयायोगात् इष्यते च जायते भाष्यादिषु तथाप्रयोगादतोऽवश्यं प्रथमं कर्माविवक्षयाऽकर्मकत्वेन भावे क्तप्रत्यये विहिते तदन्तेन पूर्वादिभिः सुप्सुपेति समासे च कृते तत्पूर्वकात् पूर्वशब्दात् कर्त्तरि इनिप्रत्ययो भवति। पश्चाच्च कर्तृतव-क्रियायाः कर्मविशेषाकाङ्क्षायां कटादिकर्मणोऽन्वयः। उक्तञ्च हरिणा "अकर्मत्वे सत्येव क्तान्तो भावाभिधायिनि। पश्चात् क्रियान्तरैः कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम्। अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः। क्रिया सम्बध्यते तद्वत् कृतपूर्व्यादिषु स्थितेति"। क्रियावत्त्वेन क्रियाद्वारैव कर्मणोऽन्वय इति द्योतितम् क्रियायाश्च इतिशब्दैकदेशतयाऽनन्वयशङ्कायामाहाविग्रहेति। नास्ति विशेषेण ग्रहोपादानं यस्याः सा पृथगुपस्थित्यभावेन धातुमात्रकोऽर्थः गतादिस्था कर्तृबोधकनिष्ठान्तगतपदोपस्थाप्यगमनकर्तृरूपार्थप्रविष्टापि यथा ग्रामं गत इत्यादौ विशिष्टपदोपात्तैरपि ग्रामादिकर्मभिः क्रिया सम्बध्यते तथेत्यर्थः समुदायशक्तिस्वीकारे एकदेशान्वयाभ्युपगमादवयवशक्तिस्वीकारे तु तदनुपगमे त्वन्वयाभावादिति भावः। कृतपूर्व्यादिष्वित्यादिपदेनाध्वरेशितेत्यादयो गृह्यन्ते तत्रापि इष्टादिभ्यश्चेत्यनेन कर्त्तरि इनिविधानात्। अत्रेदं बोध्यं "निष्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके" इत्युक्तेः कर्मणोऽपि स्वव्यापारद्वारा क्रियानिष्पत्तिहेतुत्वेन कर्तृत्वे स्थिते तद्व्यापारस्य धात्वर्थत्वविवक्षायां धात्वर्थक्रियाश्रयत्वेन तस्य कर्तृत्वं

समानासु पर्य्यायेषु मुख्यार्थबोधकधातूपात्तफलाश्रयत्वेन च कर्मत्वमित्येकस्यैव कर्मकर्तृता एवञ्च तत्र धातोरर्थान्तरे वृत्तेरेवाकर्मकत्वम्। तथाहि ओदनं पच्यते स्वयमेवेत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलो ऽधःसन्तापनादिसंयोगरूपो व्यापारश्च तदाश्रयो वा पच्यर्थः तयोः फलव्यापारयोरैकनिष्ठतया तद्बोधकधातोरकर्मकत्वं तेन ओदनेन पच्यते स्वयमेवेत्यादौ भावे लकारोपपत्तिः। द्विकर्मकाणान्तु एककर्मणः कर्तृत्वविवक्षया ऽपरस्याविवक्षितत्वेऽकर्मकत्वं क्वचिदन्योऽस्तु कर्मान्तरसत्त्वेऽपि कर्मवद्भावविधानात् सकर्मकत्वं तेन तयोर्न भावे लकारादयः किन्तु कर्मण्येव तेन दुह्यते गवा दुग्धं स्वयमेवेत्यादि। एवञ्च सर्वेषामपि धातूनां कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मवद्भावे प्रसक्ते धातुविशेषयोग एव कर्मवत्कार्य्यातिदेशो न सर्वधातुयोगे तेन गम्यादियोगे कर्त्तरि वाच्ये न कर्मवद्भावः किन्तु कर्तृवत्कार्य्यं, भावे तु इष्यते एव कर्मवत्कार्य्यम्। पच्यादियोगे तु कर्त्तरि भावे च वाच्ये कर्मवद्भाव इति विवेकः। उक्तञ्च "कर्मस्थोऽपि च धात्वर्थः कर्मकर्त्तरि कर्मवत्। कर्तृस्थोऽपि च धात्वर्थे कर्मकर्त्तरि कर्तृवदिति"। कर्मवत् कर्मवत्कार्य्यं स्यादित्यर्थः। अतएव "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" इति सूत्रे कर्मपदेन कर्मस्थक्रिया लक्षिता सा च कारकैकदेशेन कर्मस्थक्रियातुल्यक्रियावति कर्त्तरि कर्मवत् कार्य्यमित्यर्थः क्रियायोस्तुल्यत्वञ्च एकाधिकरणमात्रवृत्तित्वेन तथाच कर्मस्थक्रियया फलेन व्यापारस्य सामानाधिकरण्ये एव कर्मवद्भावविधानात् पच्यादेस्तथाभूतार्थकतया तत्कर्त्तरि कर्मवत्कार्य्यं, गम्यादेस्तु व्यापारस्योक्तफलसामानाधिकरण्याभावात् कर्तृस्थभावकत्वमिति विवेकः। तथा लभक्रिये कर्त्तरीत्यभिधानेन गम्यादीनामपि भावे कर्मवत्कार्य्यं यागादि भवत्येव। यद्यपि सर्वेषामेवाकर्मकाणां फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्यबोधकतया कर्मवद्भावापत्तिस्तथापि सूत्रे कर्मणा तुल्येति निर्देशात् येषां धातूनां मुख्यसम्बन्धिनां सकर्मकत्वं तेषामेव कर्मवद्भाव इति गम्यते अस्यादेः यस्यादिरूपमुख्यार्थे सकर्मकत्वाभावात् न तत्प्रसङ्गः। भवतेस्तु प्राप्त्यर्थकानुभवार्थे वर्त्तमानस्य सकर्मकत्वेऽपि स्वार्थरूपमुख्यार्थे तथात्वाभावान्न प्रसङ्गः। एवञ्च सर्वेषामेव सकर्मकाणां कर्तृकर्मोभयस्थभावकत्वेनाव्यवस्थायां हरिणा क्रियाकृतविशेषेण व्यवस्था दर्शिता यथा "विशेष-

दर्शं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता । शब्दप्रवृत्तिरन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पितेति" । यत्र कर्म्मणि कर्त्तरि वा विशेषः क्रियाकृतोऽसाधारणधर्म्मो दृश्यते तत्रैव क्रिया व्यवस्थितेत्यर्थः धात्वर्थयोः फलव्यापाररूपयोः क्रिययोरुभयनिष्ठत्वेऽपि तत्तद्विशेषादेव तन्निष्ठत्वव्यवहार इति भावः । विशेषश्च द्विविधः धातूपस्थाप्यः तदनुपस्था-
४ प्यश्च तत्राभ्यर्हितत्वेन उपस्थितत्वेन च धातूपात्तविशेषस्यैव प्रथमं ग्रहणं तदप्राप्तौ तु अपरस्येति विवेकः । तेन पच्यादयः स्वोपस्थाप्यस्य कर्त्रपेक्षयाऽसाधारणधर्म्मस्य व्यापाररूपक्रियाकृतस्य विक्लित्तिरूपफलस्य बोधकाः कर्म्मस्थभावकाएव गम्यादयस्तु नैवं तदुपस्थाप्यफलस्य संयोगादेरुभयनिष्ठतया साधारण्यात् धातूपस्थाप्यविशेषासत्त्वात् धात्वनुपस्थाप्यस्य क्रियाकृतस्य स्पन्दादिरूपासाधारणधर्म्मस्य ग्रहणं तस्य च कर्त्तरि दर्शनात् कर्त्तृस्थत्वम् । एवञ्च कर्त्तृस्थादिविभाग एतन्मते न्यायमूल एव । अन्येषां मते पुनः शब्दप्रवृत्तिः कर्म्मवत्कार्य्यप्रवृत्तिः शब्दैरेव नियामकशास्त्रैरेव प्रकल्पितेति द्रष्टव्यम् । तच्च शास्त्रं यथा "कर्म्मस्थः पचतेर्भावः कर्म्मस्थाश्च भिदादयः । कर्त्तृस्थो भवतेर्भावः कर्त्तृस्थाश्च गमादयः" इति कर्म्मस्थाः कर्म्मस्थक्रियात्मका इत्यर्थः एवमग्रेऽपि । सम्प्रदायविदस्तु एतच्छास्त्रमपि न्यायमूलकं पूर्व्वोक्तरीत्या एतेषां कर्म्मस्थत्वादिव्यवस्थापनात् अन्यथा शास्त्रिकरूपेण तद्ग्रहणस्य कर्त्तुमशक्यतयाऽव्यवस्थापत्तेरित्याहुः । एवञ्च क्रियाकृतविशेषेणैव क्रियाव्यवस्थेति पक्षमवलम्ब्य "निर्वर्त्त्ये च विकार्य्ये च कर्म्मवद्भाव इष्यते । न तु प्राप्ये कर्म्मणि तु सिद्धान्तोऽयं व्यवस्थितः" इत्यभियुक्तैर्व्यवस्था मञ्जूषान्तरेण दर्शिता । तथा च निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोरेव क्रियाकृतस्य उत्पत्त्यादिरूपस्य विशेषस्य सत्त्वात्, प्राप्ये तदसत्त्वाच्च तेषु कर्म्मवद्भावाभावौ बोध्यौ । "क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न विद्यते" इत्यपि प्राप्यकर्म्मलक्षणे प्राप्यस्य क्रियाकृतविशेषाभावकथनात् व्यतिरेकेण निर्वर्त्त्यविकार्य्ययोस्तत्सत्त्वलाभात् अभिप्रायं विभावय । सकर्म्मकधातूनां धात्वर्थव्यापाराश्रयत्वेन कर्त्तृत्वेऽपि तत्त्वरूपीभूतधातोरेव कर्म्मस्थकर्त्तृत्वभावकतया व्यवस्था तत्प्रकृतेरात्मनेपदादिना तदस्यात्मनेपदादिसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् । बोधस्तु कर्म्मकर्त्तरि कर्त्तरीव यथा ओदनः पच्यते स्वयमेवेत्यादौ ओदनाभिन्नैकाश्रयकविक्लित्त्यनुकूलस्थाल्यादिसंयोगरूपो व्यापारः ।

अपरे तु कर्त्तुराश्रयांशे विशेषणत्ववत् व्युत्पत्तिवैचित्र्येण फलेऽपि विशेषणत्वमङ्गीचक्रुरङ्गीचक्रुश्च नामार्थधात्वर्थयोरपि साक्षादन्वयम् । वस्तुतस्तु तिङर्थाश्रयस्यैव व्युत्पत्तिवैचित्र्येणोभयत्रान्वय इति द्रष्टव्यम्, अकर्म्मकत्वेन प्रसिद्धाः सत्ताद्यर्थका अभियुक्तैरन्यत्र संगृहीता यथा "सत्ताजीवनदर्पभीतिशयनक्रीडानिवासक्षयाव्यक्तध्वाननभोगतिस्थितिजरालज्जाप्रमादोदये । मोहे खेटनवेगयुद्धदहनख्यातिज्वरोन्मादके शुद्धिस्वेदपलायनभ्रमणके शान्तौ प्रुतौ मज्जने । हर्षे जागरशोषवक्रगमनोत्साहे स्मृतौ संशये म्लानौ मन्दगतौ च स्वप्नपतने चेष्टाक्रुधौ रोदने । हस्तौ छादनतौ च सिद्धिविरतौ दर्पोपवेशे बले कम्पोद्वेगनिमेषभङ्गयतनार्थे धातवोऽकर्म्मकाः । दौर्बल्यादिषु चार्थेषु वर्त्तमानास्तु धातवः । वाचका भावमात्रस्य यतस्तस्मादकर्म्मकाः । कौटिल्यादिषु चार्थेषु प्रोक्ता ये ते तु धातवः । तद्वद्भावेऽकर्म्मकाः स्युस्तद्वत्कर्त्र्यां सकर्म्मकाः । क्रियावाचित्वमाख्यातुं प्रसिद्धोऽर्थः प्रदर्शितः । प्रयोगतोऽन्ये मन्तव्या अनेकार्था हि धातवः" इति । ३आकाशादिमहाभूतेषु । ४इन्द्रियेषु ५शब्दाद्याकाशादिगुणेषु । ६देहस्थेषु "रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः" इत्युक्तेषु रसादिषु । ७मनःशिलाद्यश्मविकारे । ८कफादौ अमरः । अत्राह सुश्रुतः । "ते धातवोऽपि विवृद्धिगर्हिता देहधारणात् । विसर्गादानविक्षेपैः सोमसूर्य्यानिला यथा । धारयन्ति जगद्देहं कफपित्तानिलास्तथेति" । ९अस्थि । १०स्वर्णादौ तत्राष्टधातवो यथा "हिरण्यं रजतं कांस्यं ताम्रं सीसकमेव च । रङ्गमायसमित्यष्टौ धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इति ज्ञानसागरः । "सुवर्णं रजतं ताम्रं लौहं कृष्णञ्च पारदम् । रङ्गञ्च सीसकञ्चैव कुलाष्टौ हैमसम्भवाः" इति वैद्यकम् । सप्त धातवो यथा । "स्वर्णं रूप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहञ्च सप्तैते धातवो गिरिसम्भवाः" इति भावप्र० । "बलीपलितखालित्यकार्श्याग्निवल्जरामयान् । निवार्य्य देहं दधति नृणां तद्धातवो यथा । "सुवर्णरूप्यताम्राणि हरितालमनःशिला । गैरिकाञ्जनकासीससीसलौहाः सहिङ्गुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसम्भवाः" । नव धातवो यथा "हेमताराऽऽरनागाश्च ताम्ररङ्गे च तीक्ष्णकम् । कांस्यकं कान्तलौहञ्च धातवो नव कीर्त्तिताः" । माक्षिकं तुत्थकाभ्रे च नीलाञ्जनशिलाऽलकाः । रसकश्चेति

विज्ञेया एते सप्तोपधातवः। शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा। "स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति। शुद्धमांसभवस्नेहो यः सा वसा प्रकीर्त्तिता तथा। स्वेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम्। इति धातुभवाज्ज्ञेया एते सप्तोपधातवः" इति सुखबोधः। ११लोकेषु १२वस्तुनि शब्दार्थचि०।

रसादेर्धातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावप्र० उक्तानि यथा "एते सप्त स्वयं स्थित्वा देहं दधति यन्नृणाम्। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे। गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि च। रसादीनां धातूनां क्रमेण प्रीणनादिकर्माणीति बोध्यम्। एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वं तच्च कायशब्दे १९०८ पृ० दर्शितम्। उपधातवः सङ्ख्याश्च भावप्र० अन्यथोक्ताः यथा

"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरं च शिलाजतु। उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्त्वेषु तेऽल्पेनास्तत्तदंशाल्पभावतः"। तत्र स्वर्णादिधातौ "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः" मनुः। उपधातवश्च गौणधातवस्तेन तत्रापि धातुशब्दप्रवृत्तिः। अतएव उपधात्वभिप्रायेण गैरिकादीनां धातुशब्दवाच्यता दृश्यते यथा "न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र" "अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्" कुमा०। "वप्रक्रियाचिरतत्कूटान् उद्गतैर्धातुरेणुभिः" रघुः। "त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्" मेघ०। "शृङ्गाणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" भा० आ० १९ अ०। १३देहादिधारके आत्मनि "स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठ आदत्ते युगपत् प्रभुः" याज्ञ०। "पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया षष्ठश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकादृष्टकर्मयोगितया समर्थः युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति" मिता०। आकाशादौ "तदव्ययमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम्, नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम्" भा० आश्व० १६ अ०। "भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तानसृजत् पुरा। आवृता यैरिमे लोकाः महाभूताभिसंज्ञिताः" भा० शा० १८४ अ०। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषम्" छा०उप०। शब्दयोनौ "धातोः स्थाने इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्"। "अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्" रघुः। रसादौ "शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च। नेशुर्मज्जास्थिनिर्दग्धाः न च भस्माप्यदृश्यत" भा० व० २८९ अ०। परमेश्वरे "अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः" विष्णुस०। धातुर्विरिञ्चेस्तत्कृतः इति वा नामद्वयं कार्य्यकरणात् प्रपञ्चधारणात् वा चिद्धातुः" भा०। "वायुं पूर्वमथो सृष्ट्वा यो धातुर्धातुसत्तमः। धारणाद्धातुशब्दञ्च लभते लोकसंज्ञितम्" हरिवं० २० अ०। कैशाद्युपधातौ "काकपदमक्षिका कैशधातुयुक्तानि शर्कराविड्म्" सु० सं० ८० अ०। १४धारके। "अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः" ऋ० ५।४४।२। "धातु सर्वधारकम्" भा०। १५प्रकारे "त्रिधातवः परमा अस्य गावः" ऋ० ५।५०।४ "त्रिधातुः प्रथयद्भिभूम" "त्रिधातुः त्रिप्रकारः" भा०

धातुकासीस न० धातुरूपं कासीसम्। कासीसे उपधातुभेदे हेमच०। [१देशभेदे च। २कूर्म्मविभागशब्दे दृश्यम्।

धातुकुशल त्रि० धातुषु कुशलः। १धातुक्रियायां कुशले।

धातुक्षय पु० धातूनां क्षयो यत्र। कासरोगभेदे।

धातुघ्न त्रि० धातुं स्वर्णादि हन्ति हन—टक्। १धातुनाशने शौले २काञ्जिके न० हेमच०। तस्य पारदादिधातुमारकत्वात् तथात्वम्।

धातुद्रावक पु० धातुं द्रावयति द्रु—णिच्—ण्वुल्। धातुद्रुतिकारके (सोहागा) ख्याते पदार्थे पारस्करनि०।

धातुनाशन त्रि० धातुं नाशयति नश—णिच्—ल्यु। स्वर्णादिधातुमारके २काञ्जिके न० त्रिका०।

धातुप पु० धातुं पाति रक्षति पा—क। रसरूपे प्रथमधातौ शब्दच०। "आहारस्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः। पुष्णाति, तदनु स्थैर्य्यं प्राप्नोति च तनुं गुणैः" भावप्र० तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम्। "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् वितर्पयेत्। कैदारेषु यथा कुल्याः पुष्णन्ति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः" भावप्र०।

धातुपाठ पु० धातूनां पाठो यत्र धातवः पठ्यन्तेऽत्र आधारे घञ् वा। पाणिन्यादिप्रणीते धातूनामर्थबोधकग्रन्थभेदे। "धातुपाठः स्वदाद्यक्रमादक्कादिक्रमः "धातवः पठिताः पाठक्रमेणैकाक्षरान्विताः" इति च कविकल्पद्रुमः। एवं पाणिनीयः भूसत्तायामित्यादिधातुपाठो ज्ञेयः।

धातुपारायण पु॰ धातूनां पारायणं यत्र । धातुप्रतिपादकग्रन्थभेदे ।

धातुपुष्पी स्त्री धातुरिव पुष्पं यस्याः जातित्वात् ङीष् । (धाइफुल) ख्याते धातुपुष्प्यां भावप्र॰ । स्वार्थे कन् वा कप् ध्यत इत्त्वम् । धातुपुष्पिकाऽप्यत्र शब्दरत्ना॰ । धातकीशब्दे बहुधा दृश्याः । [इत॰ । पर्वते त्रिका॰ ।

धातुभृत् पु॰ धातुं गैरिकादिकमुपधातुं बिभर्त्ति भृ–क्विप् तुक्

धातुमल पु॰ ६त॰ । धातूनां रसादीनां पाकतो जायमाने केशादौ कफपित्तमलाः केशः प्रस्वेदो नखरोम च । नेत्रविट् चक्षुषः स्नेहो धातूनां क्रमशोमलाः" सुश्रुतः । शुक्रस्य तु मलोनास्ति यथाह भावप्र॰ । "स्वाग्निभिः पच्यमानेषु मलः षट्सु रसादिषु । षट्सु धातुषु जायन्ते मलानि मुनयो जगुः । यथा सहस्रधा ध्मातं न मलं किल काञ्चने । तथा रसे सुपक्वे पक्वे न मलं शुक्रताङ्गते" । "आहार्य्यस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः । शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्तौ मूत्रत्वमाप्नुयात्" भावप्र॰ । अन्नकरशब्दे ५५८ पृ॰ तत्पाकप्रकारो दृश्यः ।

धातुमाक्षिक न॰ धातुरूपधातुरूपं माक्षिकम् । माक्षिके उपधातुभेदे राजनि॰ ।

धातुमारिणी धातुं मारयति मृ–णिच्–णिनि ६त॰ ङीप् । (सोहागा) सर्जिकायां शब्दच॰ ।

धातुराजक न॰ धातुषु राजते राज–ण्वुल् धातूनां राजा टच्समा॰ स्वार्थे क वा । शुक्रे तस्य च सर्वधातूनां चरमत्वात् तथात्वम् ।

धातुवल्लभ न॰ ६त॰ । टङ्कणे राजवल्लभः ।

धातुवादिन् धातुं वदति उपायान्तरेण कर्त्तुम् । कारन्धमे कौशलभेदात् रसायनादिना स्वर्णरौप्यादिकरे हारा॰

धातुवैरिन् पु॰ ६त॰ । गन्धके शब्दच॰ ।

धातुशेखर न॰ धातूनामुपधातूनां शेखरमिव । कासीसे उपधातुभेदे हेमच॰ । [(खड़ि) हारा॰

धातूपल पु॰ धातुरूपधातुरूप उपलः । कठिनिकायां

धातृ त्रि॰ धा–तृच । १धारके २पोषके ३ब्रह्मणि पु॰ अमरः "सूर्य्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्" सन्ध्यामन्त्रः ४विष्णौ । "अनादिनिधनो धाता" विष्णुस॰ । धातृशब्दे उदा॰ दृश्यम् । ५आत्मनि ६वायुभेदेऽनिलशब्दे १६६पृ॰ दृश्यम् । ७आदित्यभेदे आदित्यशब्दे ६९५ पृ॰ दृश्यम् । तत्रादित्यभेदे "कौशल्या सुषुवे रामं धातारमदितिर्यथा" रामा॰ बाल॰ ९२ अ॰ । ८ब्रह्मणः पुत्रभेदे "द्वौ पुत्रौ ब्रह्मणस्त्वन्यौ ययोस्तिष्ठति लक्षणम् । लोके धाता विधाता च यौ स्थितौ मनुना सह" भा॰ आ॰ ६६अ॰ । ९भृगुसुतभेदे "भृगुः ख्यात्यां महाभागः पत्न्यां पुत्रानजीजनत् । धातारञ्च विधातारं श्रियञ्च भगवत्पराम्" भाग॰४।१।२५ १०प्रजासर्गकारकेषु सप्तर्षिषु "सर्गश्चैषप्रणयनाद्विश्वयोनेरनन्तरम् । पुरातनाः पुराविद्भिः धातार इति कीर्त्तिताः" कुमा॰ ।

धातृपुत्र पु॰ ६त॰ । ब्रह्मणः पुत्रे सनत्कुमारे शब्दर॰ ।

धातृपुष्पी स्त्री धातृ पुष्टिकर्तृ पुष्पमस्याः ङीप् । (धाइफुल) धातक्याम् अमरः । वा कप् ध्यत इत्त्वम् । धातृपुष्पिका तत्रार्थे अमरः ।

धात्र न॰ धीयतेऽन्नादिकमत्र धा–आधारे ष्ट्रन् । १भाजने उणादिवृत्तिः । धाता ब्रह्मा आदित्यो वा देवताऽस्य अण् २आदित्यदेवताके ३ब्रह्मदेवताके च द्वादशकपालसंस्कृते पुरोडाशादौ त्रि॰ । "स यः स धातासौ स आदित्यः । अथ यत्तद्दिशां परमं क्रान्तमेतस्यामेवैतत् प्रतिष्ठित तपति । स यः स धातायमेव स धात्रः द्वादशकपालः पुरोडाशो द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिर्धाता" शतब्रा॰९।५।१।३८ । "अनुमतिराकामिनीवालीकुहूव्यसरवो धात्रो द्वादशकपालः सर्वहुतः" कात्या॰ श्रौ॰ १८।६।११ ।

धात्री स्त्री धीयते पीयते धेट–कर्मणि ष्ट्रन् धीयन्ते पुरुषार्थी अनया वा धा–करणे ष्ट्रन् विश्वं वा दधाति ष्ट्रन् षित्त्वात् ङीष् तृच् ङीप् वा । १उपमातरि (धाइमा) । भावप्र॰ धात्रीलक्षणादि "पीताय (पानाय) यदि बालस्य विदध्यादुपमातरम् । सुविचार्य्य गुणान् दोषान् कुर्य्याद्धात्रीं तदेदृशीम् । सवर्णां मध्यवयसां सच्छीलां सुदतां सदा । शुद्धदुग्धाम्बुकक्षीरां सवत्सामतिवत्सलाम् । स्वाधीनामल्पसन्तुष्टां कुलीनां सज्जनात्मजाम् । कैतवेनापरित्यक्तां निजपुत्रदृशं शिशौ । अथ निषिद्धां धात्रीमाह । शोकाकुला क्षुधार्त्ता च श्रान्ता व्याधिमती सदा । अत्युच्चानितरां नीचा स्थूलातीव भृशं कृशा । गर्भिणी ज्वरिणी चापि लम्बोन्नतपयोधरा । अजीर्णभोजिनी चापि तथा पथ्यविवर्जिता । आसक्ता क्षुद्रकार्य्ये तु दुःखार्त्ता चञ्चलापि च । एतासां स्तन्यपानेन शिशुर्भवति सामयः । अथ बालस्य स्तन्यपानविधिः । तत्र माता प्रशस्ताङ्गी चाहतस्ना पुरोमुखी । उपविश्य प्रा-

क्षते सम्यग्दक्षिणं स्तनमम्बुना । प्रक्षाल्येषत् परिस्राव्य मन्त्राभ्यामभिमन्त्रितम् । उदङ्मुखं शिशुं क्रोड़े शनैः सन्धार्य्य पाययेत् । मातृत्युपलक्षणं धात्री च ईषत्-परिस्राव्य । अन्यथा वैगुण्यमाह सुश्रुतः । अस्राविनं स्तनं बालः पिबन् स्तन्येन भूयसा । पूर्णस्रोता वमीकास श्वासैर्भवति पीड़ितः । अभिमन्त्रणमाह । क्षीरनीर-निधिश्चोऽस्तु स्तनयोः क्षीरपूरकः । सदैव सुभगो बालो भवत्वेष महाबलः । पयोऽमृतसमं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने । दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्यामृतं यथा । मन्त्रौ च पितृस्थानेन ब्राह्मणेन पठनीयौ । यावत् मन्त्रपाठस्तावत्काल धात्र्या वा दक्षिणहस्तेन स्पर्शः कार्य्यः" "उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचः" रघुः । "धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्य्यमाणः" कुमा० । २क्षितौ च तस्या विश्वधारणात् । "मेखलेव स्थिता धात्र्या देवासुर-विभागकृत्" कू० वि० । ३धारणकर्त्र्यां स्त्रियां । ४आमलक्यां च मेदि० । तस्याः धारणादेः पुरुषार्थसाधनत्वात् तथात्वम् । आमलकीशब्दे ७६४९० तद्गुणा उक्ताः । तस्या उत्पत्तिमाहात्म्यञ्च पाद्मोत्तरख० १२७ अ० उक्तं यथा "अथ विप्रेभ्यो बीजेभ्यो वनस्पत्यः स्त्रियोऽभवन् । धात्री च मालती चैव तुलसी च तपोधन ! । स्वधाभवा स्मृता धात्री माभवा मालती तथा । गौरीभवा च तुलसी तमःसत्त्वरजोगुणा"

स्थानान्तरे तत्रैवतन्माहात्म्यं यथा

"शृणुष्व धात्रीमाहात्म्यं सर्व्वपापहरं शुभम् । यत् पुरा हरिणा प्रोक्तं वशिष्ठं प्रति नारद ! । धात्री वत्स ! नृणां धात्री मातृवत् कुरुते कृपाम् । ददातायुः पयःपानात् स्नानाद्धै धर्म्मसञ्चयम् । अलक्ष्मीनाशनं सद्योऽप्यन्ते निर्वाणमेव च । विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् । तस्मात् त्वं कुरु विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं हि यत्नतः । प्रयास्यसि हरेर्धाम देवस्य प्राप्य नारद ! । यत्र यत्र मुनिश्रेष्ठ ! धात्रीस्नानं समाचरेत् । तीर्थे वापि गृहे वापि तत्र तत्र श्रियः स्थिताः । धात्रीस्नातानि तिष्ठन्ति यस्यास्थीनि कलेवरे । प्रक्षाजितानि विप्रेन्द्र ! न स स्याद्गर्भसम्भवः । धात्रीफलेन विप्रेन्द्र ! येषां केशाश्च रञ्जिताः । ते नराः केशवं यान्ति नाशयित्वा कलेर्मलम् । धात्रीफलं महापुण्यं स्नाने पुण्यतरं स्मृतम् । पुण्यात् पुण्यतरं वत्स ! भक्षणे मुनिपुङ्गव ! । न गङ्गा न गया पुण्या न काशी न च पुष्करम् । एकैव च यथा पुण्या धात्री माधववासरे । कार्त्तिके मासि विप्रेन्द्र ! धात्रीस्नानं समाचरेत् । यश्च तज्जलमश्नीयात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् । धात्रीफलं स्मरेद्यस्तु सदैव मुनिसत्तम ! । प्राग्जन्मनि कृतात् पापात् मुच्यते नात्र संशयः । संस्मरेद्यस्तु धात्रीं तामहन्यहनि मानवः । मुच्यते पातकैः सर्व्वैर्मनोवाक्कायसम्भवैः । धात्रीफलान्यमावास्यामष्टमीनवमीषु च । रविवारे च संक्रान्तौ संत्यजेत् मुनिपुङ्गव ! । यस्य गेहे मुनिश्रेष्ठ ! धात्री तिष्ठति सर्व्वदा । तस्य गेहं न गच्छन्ति प्रेतकुष्माण्डराक्षसाः । धात्रीस्नाने हरेर्नाम्ना जागरे हरिवासरे । जन्मवन्तो विनश्यन्ति हयमेधायुतं फलम् । स्नायादामलकैर्यस्तु कार्त्तिके हरिवल्लभ ! । परितोषं समायाति तस्य वै माधवः स्वयम् । धात्रीच्छायां समासाद्य कुर्य्यात् श्राद्धन्तु यो मुने ! । मुक्तिं प्रयान्ति पितरः प्रसादात्तस्य वै हरेः । मूर्ध्नि पाणौ मुखे कण्ठे देहे च मुनिसत्तम ! । धत्ते धात्रीफलं यस्तु स महात्मा स पुण्यभाक् । धात्रीफलविलिप्ताङ्गो धात्रीफलविभूषितः । धात्रीफलकृताहारो नरो नारायणो भवेत् । यः कश्चिद्वैष्णवो लोके धत्ते धात्रीफलं मुने ! । प्रियो भवति विष्णोः स मनुष्याणाञ्च का कथा । धात्रीफलानि यो नित्यं वहते करसंपुटे । तस्य नारायणो देवो वरमेकं प्रयच्छति । धात्रीफलं न भोक्तव्यं कदाचित् करसंपुटात् । य इच्छेद्विपुलान् भोगानन्ते यो मुक्तिमिच्छति । धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेच्च हि । स वैष्णवो न विज्ञेयो विष्णुभक्तिपरोऽपि च । न त्याज्या तुलसीमाला धात्रीमाला विशेषतः । तथा रुद्राक्षमालापि धर्म्मकामार्थमिच्छता । यावत्तिष्ठति कण्ठस्था धात्रीमाला नरस्य हि । तावन्मनसि हृत्स्थोऽपि सदा लुठति केशवः । यावद्दिनानि वहते धात्रीमालां करे नरः । तावद्युगसहस्राणि वैकुण्ठे वसतिर्भवेत् । सर्व्वदेवमयी धात्री वासुदेवमनःप्रिया । आरोपणीया सेव्या च सेचनीया सदा बुधैः । एतत्ते सर्व्वमाख्यातं धात्र्या माहात्म्यमुत्तमम् । श्रोतव्यञ्च सदा सद्भिश्चतुर्व्वर्गफलप्रदम्" अधिकमामलकीशब्दे द्रष्टव्यम् । ५जनन्यां विश्वः । "पुनर्धात्रीं पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति" याज्ञ० । [६तत्० । आमलक्याः फले ।

धात्रीपत्र न० धात्र्या इव पत्रमस्य । तालीशपत्रे राजनि० ।

धात्रीपुत्र पु० ६तत्० । उपमातुः सुते हेमच० ।

धात्रीफल न० ६त०। आमलकीफले तस्य पाकविशेषगुणाः। "अङ्गारपाकस्य्दुयत्नसुपाचितानि सिन्धूत्थहिङ्गुमरिचादि-समन्वितानि। तप्ते घृते पुनरपि प्रतिभर्जितानि धात्री-फलानि जनयन्ति हि जाठराग्निम्" वैद्यके उक्ताः।

धात्रेयी स्त्री धात्र्या अपत्यम् स्त्री स्वार्थे वा ढक् ङीप्। १धात्र्याः स्वपत्ये २धात्र्याञ्च। "दूत्यः सखी नटी दासी धात्रेयी प्रतिवेशनी" सा०द०। स्वार्थे क तत्रार्थे। "अनशनत्यां चन्द्रन्तु प्रमादाद्दीयते यदि। पटेङ्कात्रे-यिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाग्युदङ्मुखः" ति० त०। धात्रेयिकावाक्यञ्च "सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः। सुकुमारक! मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः" विष्णुपु० "अस्यं वृत्तं च तं मत्वा न मा देवी जगाम ह। स्वान्तु धात्रेयिकां तस्मै दूताय प्राहिणोत् तथा"। "अत्रमत्र दृष्टो मूढा गृहं धात्रेयिकां मम" भा० आ० १०५ अ०।

धात्र्यरिष्ट पु०"धात्रीफलसहस्रे द्वे पीडयित्वा रसं भिषक्। क्षौद्राष्टभागं पिप्पल्याश्चार्द्धं कुडवान्वितम्। शर्करा-र्द्धतुलोन्मिश्रं पक्षं स्निग्धघटे स्थितम्। प्रपिबेत् पाण्डुरोगार्त्तो जीर्णे हितमिताशनः। कामलापाण्डु-हृद्रोगवातासृग्विषमज्वरान्। कासहिक्काऽरुचिश्वासा-नेषोऽरिष्टः प्रणाशयेत्" चक्रदत्तोक्ते धात्र्यारम्भके रिष्टनाशके पदार्थे।

धान न० धा–भावे ल्युट्। १धारणे २पोषणे च आधारे ल्युट्। ३आधाराधारे स्त्रियां ङीप् राजधानी मतस्यधानी

धानक न० धन्याक+पृषो०। १धन्याके राजनि० २मानभेदे पु० भावप्र०। "षड्भिस्तु रक्तिकाभिः स्यात् माषको हेमधानकौ"। अत्र हेमधामकौ पाठान्तरम्।

धाना स्त्री ब० व०। धा–न टाप्। (बङ्करी) ख्याते १भृष्ट-यवे अमरः। २धन्याके ३अभिनवोद्भिन्ने अङ्कुरे ४चूर्ण-सक्तुषु च मेदि०। "यवास्तु निस्तुषा भृष्टाः कृता धाना इति स्मृताः। धानाः स्युर्दुर्जरा रूक्षास्तृट्प्रदा गुर-वश्च ताः। तथा मेदःकफच्छर्दिनाशिन्यः समकीर्त्तिताः" राजनि०। "धाना मत्स्यान् पयोमांसं शाकञ्चैव न निर्णुदेत्" मनुः। स्वार्थे क धानाका तत्रार्थे ब०व० शब्दर०।

धानाचूर्ण न० ६त०। सक्तुषु।

धानी स्त्री धा–आधारे ल्युट् ङीप्। १आधारे राजधानी २पीलुवृक्षे स्त्री राजनि०। स्वार्थे क धानिका तत्रार्थे "अङ्गारधानिका" अमरः।

धानुर्दण्डिक पु० धनुर्दण्ड इव तेन जीवति वेतना० ठक्। धनुरुपजीविनि धानुष्के।

धानुष्क पु० धनुःप्रहरणमस्य धनुषा जीवति वा वेतना० ठक् इसुसुक्तान्तात् ठस्य कः। १धनुषा युध्यमाने २धनुषा जीविनि च अमरः। "पारश्वधिकधानुष्कशाक्तीकप्रासि-कान्वितौ" भट्टिः। धनुरिवावयवोऽस्य वा०ठक्। ३अपा-मार्गे स्त्री शब्दच०।

धानुष्य व० धनुषि साधुः वा० ञ्य। वंशे राजनि०।

धानेय न० धानेव स्वार्थे ढक्। धन्याके राजनि० स्वार्थे क धानेयक तत्रार्थे न० जटाधरः।

धान्धा स्त्री (एलाइच) एलायां शब्दच०।

धान्य न० धाने पोषणे साधु यत्। १तण्डुले (धान) ख्याते व्री-ह्यादौ "सस्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते" स्मृतिः। धान्यवर्गः सगुणोऽभिहितो भावप्र० यथा "शालिधान्यं व्रीहिधान्यं शूकधान्यं तृतीयकम्। शिम्बीधान्यं क्षुद्रधान्यमित्युक्तं धान्यपञ्चकम्। शा-लयो रक्तशाल्याद्या व्रीहयः षष्टिकादयः। यवादिकं शूकधान्यं मुद्गाद्यं शिम्बिधान्यकम्। कङ्ग्वादिकं क्षुद्रधान्यं तृणधान्यञ्च तत् स्मृतम्"। तत्र शालिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च "कण्डनेन विना शुक्ला हैमन्ताः "शालयः स्मृताः"। अथ शालीनां नामानि। रक्तशालिः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहृतः। सुगन्धकः कर्दमको महाशालिश्च दूषकः। पुष्पाण्डकः पुण्डरी-कस्तथा महिषमस्तकः। दीर्घशूकः काञ्चनको हायनो लोध्रपुष्पकः। इत्याद्याः शालयः सन्ति बहवो बहुदे-शजाः। ग्रन्थविस्तरभीतेस्ते समस्ता नात्र भाषिताः"।

अथ तेषां गुणाः "शालयो मधुराः स्निग्धा बल्या बद्धाल्पवर्च्चसः। कषाया लघवो रुच्याः स्वर्या वृष्याश्च बृंहणाः। अल्पानिलकफाः शीताः पित्तघ्ना मूत्रला-स्तथा। शालयो दग्धमृज्जाताः कषाया लघुपाकिनः। सृष्टमूत्रपुरीषाश्च रूक्षाः श्लेष्मापकर्षणाः। कैदारा वात-पित्तघ्नाः गुरवः कफशुक्रलाः। कषाया अल्पवर्च्चस्का मेध्याश्चैते बलावहाः"। कैदाराः कृष्टक्षेत्रजाः उक्ताः। "स्थलजाः स्वादवः पित्तकफघ्ना वातपित्तदाः। किञ्चि-त्तिक्ताः कषायाश्च विपाके कटुका अपि। स्थलजाः अकृष्टभूमिजाताः स्वयंजाता। वापिता मधुरा वृष्या बल्याः पित्तप्रणाशनाः। श्लेष्मलाश्चाल्पवर्च्चस्काः कषाया गुरवो हिमाः"। वापिताः कृष्टक्षेत्रे अकृष्टक्षेत्रे

च । "रोपितेभ्यो गुणैः किञ्चित् हीनाः प्रोक्ता अरोपिताः" । कण्डितेऽकण्डिते वा । 'रोपितास्तु नवा वृष्याः पुराणा लघवः स्मृताः । तेभ्यस्तु रोपिता भूयः शीघ्रपाका गुणाधिकाः । छिन्नरूढाः हिमा रूक्षा बल्याः पित्तकफापहाः । बद्धविट्काः कषायाश्च लघवश्चाल्पतिक्तकाः" ।

अथ रक्तशालेर्गुणाः "रक्तशालिर्वरस्तेषु बल्यो वर्ण्यस्त्रिदोषजित् । चक्षुष्यो मूत्रलः स्वर्य्यः शुक्रलस्तृड्ज्वरापहः । विषव्रणश्वासकासदाहनुद्वह्निपुष्टिदः । तस्मादल्पान्तरगुणाः शालयो महदादयः" । रक्तशालिः (दाउदखानी) इति लोके मगधदेशे प्रसिद्धः ।

अथ व्रीहिधान्यस्य लक्षणं गुणाश्च । "वार्षिकाः कण्डिताः शुक्ला व्रीहयश्चिरपाकिनः । कृष्णव्रीहिः पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालामुखो जतुमुख इत्याद्याः व्रीहयः स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते । कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक उच्यते । शालामुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य श्यामो जतुमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्च्चस्काः षष्टिकैः समाः । कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ।

अथ षष्टिकानां लक्षणं गुणाश्च । "गर्भस्था एव ये पाकं यान्ति ते षष्टिका मताः" । अथ षष्टिकानां नामानि । "षष्टिका शतपुष्पश्च प्रमोदकमुकुन्दकौ । महाषष्टिक इत्याद्याः षष्टिकाः समुदाहृताः । एतेऽपि व्रीहयः प्रोक्ता व्रीहिलक्षणदर्शनात् । षष्टिका मधुराः शीता लघवो बद्धवर्च्चसः । वातपित्तप्रशमनाः शालिभिः सदृशाः गुणैः" ।

तत्र षष्टिकाया गुणाः । "षष्टिका प्रवरा तेषां लघ्वी स्निग्धा त्रिदोषजित् । स्वाद्वी मृद्वी ग्राहिणी च बलदा ज्वरहारिणी । रक्तशालिगुणैस्तुल्या ततः स्वल्पगुणाः परे । षष्टिका (साठी) इति लोके ।

अथ शूकधान्यानि । तेषु यवाः प्रसिद्धाः । अतियवः पीतशूकः कृष्णारुणवर्णो यवः । तोक्यो हरितो निःशूकः स्वल्पो यवः यवैति प्रसिद्धः । तेषां नामानि गुणाश्च । "यवस्तु पीतशूकः स्यान्निःशूकोऽतियवः स्मृतः । तोक्यस्तद्वद्धरितस्ततः स्वल्पश्च कीर्त्तितः । यवः कषायो मधुरः शीतलो लेखनो मृदुः । व्रणेषु तिलवत् पथ्यो रूक्षो मेधाग्निवर्द्धनः । कटुपाकोऽनभिष्यन्दी स्वर्यो बलकरो गुरुः । बहुवातमलो वर्णस्थैर्य्यकारी च पिच्छिलः । कण्ठत्वगामयश्लेष्मपित्तमेदःप्रणाशनः । पीनसश्वासकासोरुस्तम्भलोहिततृट्प्रणुत् । अस्मादतियवो न्यूनस्तोक्यो न्यूनतरस्ततः ।

अथ गोधूमस्य नामानि लक्षणं गुणाश्च । "गोधूमः सुमनोऽपि स्यात् त्रिविधः स च कीर्त्तितः । महागोधूम इत्याख्यः पश्चाद्देशात् समागतः । महागोधूमः । (बड़गोहुम) इति लोके । "मधूली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशजा । निःशूको दीर्घगोधूमः क्वचिन्नन्दीमुखाभिधः । गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः । कफशुक्रप्रदो बल्यः स्निग्धः सन्धानकृत् सरः । जीवनो बृंहणो वर्ण्यो व्रण्यो रुच्यः स्थिरत्वकृत् । कफप्रदो नवीनो न तु पुराणः । पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभागिति" वाग्भटेन वसन्ते ग्रहीतत्वात् । "मधूली शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा लघुः । शुक्रला बृंहणी पथ्या तद्वन्नन्दीमुखः स्मृतः" ।

अथ शिम्बीधान्यानि तत्पर्य्यायानाह । "शमीजाः शिम्बिजाः शिम्बीभवाः सूप्याश्च वैदलाः । तेषां गुणाः । "वैदला मधुरा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः । वातलाः कफपित्तघ्ना बद्धमूत्रमला हिमाः । ऋते मुद्गमसूराभ्यामन्ये त्वाध्मानकारिणः । मुद्गमसूरयोरनाध्मानकारित्वमन्यवैदलापेक्षया न तु सर्वथा एतयोरपि किञ्चिदाध्मानकारित्वात् ।

तत्र मुद्गस्य गुणाः । "मुद्गो रूक्षो लघुर्ग्राही कफपित्तहरो हिमः । स्वादुरल्पानिलो नेत्र्यो ज्वरघ्नो वनजस्तथा । मुद्गो बहुविधः श्यामो हरितः पीतकस्तथा । श्वेतो रक्तश्च तेषान्तु पूर्वः पूर्वो लघुः स्मृतः । सुश्रुतेन पुनः प्रोक्तो हरितः प्रवरो गुणैः । चरकादिभिरप्युक्त एष एव गुणाधिकः ।

अथ माषः (उरद) । माषो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुच्योऽनिलापहः । स्रंसनस्तर्पणो बल्यः शुक्रलो बृंहणः परः । भिन्नमूत्रमलः स्तन्यो मेदःपित्तकफप्रदः । गुदकीलार्द्दितश्वासपङ्क्तिशूलानि नाशयेत् । 'कफपित्तकरा माषा इत्याकं कफपित्तकृत्" ।

अथ राजमाषस्य (बरबटी) राजमाषो महामाषश्चपल चवलः स्मृतः । राजमाषो गुरुःस्वादुस्तुवरस्तर्पणः

परः। रूक्षो वातकरो रुच्यः बल्यो मरिवलप्रदः। श्वेतो रक्तस्तथा कृष्णस्त्रिविधः स प्रकीर्त्तितः। यो यो लघुर्यथा कृष्णस्तु भवति स यथोक्तो गुणाधिकः"।

अथ निष्पावः। स तु राजशिम्बीवीजं (भेटवाह) इति लोके। "निष्पावो राजशिम्बिः स्याद्बल्लकः श्वेतशिम्बिकः। निष्पावो मधुरो रूक्षो विपाकेऽम्लो गुरुः सरः। कषायः स्तन्यपित्तास्रमूत्रवातविबन्धकृत्। विदाह्युष्णो विषश्लेष्मशोथहृच्छुक्रनाशनः"।

अथ मकुष्ठः। मकुष्ठो वनमुद्गः स्यात्कृष्णकः कुष्ठकौ। मकुष्ठो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः। वह्निजिन्मधुरः पाके कृमिकृज्ज्वरनाशनः"।

अथ मसूरः। "मङ्गल्यको मसूरः स्यान्मसूरिका च मसूरिका। मसूरो मधुरः पाके संग्राही शीतलो लघुः। कफपित्तास्रजिद्रूक्षो वातलो ज्वरनाशनः।

अथ आढकी (रहरी)। "आढकी तुवरी चापि सा प्रोक्ता शणपुष्पिका। आढकी तुवरा रूक्षा मधुरा शीतला लघुः। ग्राहिणी वातजननी वर्ण्या पित्तकफास्रजित्"।

अथ चणकः (छोला)। "चणको हरिमन्थः स्यात् सकलप्रिय इत्यपि। चणकः शीतलो रूक्षः पित्तरक्तकफापहः। लघुः कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशनः। स चाङ्गारेण सम्भृष्टस्तैलभृष्टश्च तद्गुणः। आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तितः। शुष्कभृष्टोऽतिरूक्षश्च वातकुष्ठप्रकोपणः। स्विन्नः पित्तकफं हन्यात् सूपः क्षोभकरो मतः। आर्द्रोऽतिकोमलो रुच्यः पित्तशुक्रहरो हिमः। कषायो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः।

कलायः (केराव)। कलायो वर्त्तुलः प्रोक्तः सतीनश्च हरेणुकः। कलायो मधुरः स्वादुः पाके रूक्षश्च शीतलः।

अथ त्रिपुटः (खेसारी)। त्रिपुटः खण्डिकोऽपि स्यात् कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। त्रिपुटो मधुरस्तिक्तस्तुवरो रूक्षणो भृशम्। कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा। किन्तु खञ्जत्वपङ्गुत्वकारी वातातिकोपनः।

अथ कुलत्थी। कुलत्थिका कुलत्थश्च कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। कुलत्थः कटुकः पाके कषायः पित्तरक्तकृत्। लघुर्विदाही वीर्योष्णः श्वासकासकफानिलान्। हन्ति हिक्काश्मरीशुक्रदाहानाहान् सपीनसान्। स्वेदसंग्राहको मेदोज्वरकृमिहरः परः।

अथ तिलः। तिलः कृष्णः सितो रक्तः स वन्योऽल्पतिलः स्मृतः। तिलो रसे कटुस्तिक्तो मधुरस्तुवरो गुरुः। विपाके कटुकः स्वादुः स्निग्धोष्णः कफपित्तनुत्। बल्यः केश्यो हिमस्पर्शस्त्वच्यः स्तन्यो व्रणे हितः। दन्त्योऽल्पमूत्रकृद्ग्राही वातघ्नोऽग्निमतिप्रदः। कृष्णः श्रेष्ठतमस्तेषु शुक्लो मध्यमः सितः। अन्ये हीनतराः प्रोक्तास्तज्ज्ञै रक्तादयस्तिलाः।

अथ अतसी (तिसि)। अतसी नीलपुष्पी च पार्वती स्यादुमा क्षुमा। अतसी मधुरा तिक्ता स्निग्धा पाके कटुर्गुरुः। उष्णा दृक्शुक्रवातघ्नी कफपित्तविनाशिनी। अथ तुवरी (तोरी तोड़ीति) लोके। तुवरी ग्राहिणी प्रोक्ता लघ्वी कफविषास्रजित्। तीक्ष्णोष्णा वह्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत्।

अथ सर्षप (रक्तसरीषो पियरी सरीषा)। सर्षपः कटुकः स्नेहस्तुन्दुभश्च कदम्बकः। गौरस्तु सर्षपः प्राज्ञैः सिद्धार्थ इति कथ्यते। सर्षपस्तु रसे पाके कटुः स्निग्धः सतिक्तकः। तीक्ष्णोष्णः कफवातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्द्धनः। रक्षोहरो जयेत् कण्डूं कुष्ठकोष्ठकृमिग्रहान्। यथा रक्तस्तथा गौरः किन्तु गौरो वरो मतः।

अथ राजी (कृष्णा राइ)। राजी तु राजिका तीक्ष्णगन्धा क्षुज्जनिकासुरी। क्षवः क्षवाभिजनकः कृमिकृत् कृष्णसर्षपः। राजिका कफपित्तघ्नी तीक्ष्णोष्णा रक्तपित्तकृत्। किञ्चिद्रूक्षाग्निदा कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमीन् हरेत्। अतितीक्ष्णा विशेषेण तद्वत् कृष्णापि राजिका।

अथ क्षुद्रधान्यम्। क्षुद्रधान्यं कुधान्यञ्च तृणधान्यमिति स्मृतम्। क्षुद्रधान्यमनुष्णं स्यात् कषायं लघु लेखनम्। मधुरं कटुकं पाके रूक्षञ्च क्लेदशोषकम्। वातकृद्बद्धविट्कञ्च पित्तरक्तकफापहम्।

तत्र कङ्गुः (काङ्गनी)। स्त्रियां कङ्गुप्रियङ्गू द्वे कृष्णा रक्ता सिता तथा। पीता चतुर्विधा कङ्गुस्तासां पीता वरा स्मृता। कङ्गुस्तु भग्नसन्धानवातकृद्बृंहणी गुरुः। रूक्षा श्लेष्महरातीव वाजिनां गुणकृद्भृशम्।

अथ चीना। चीनाकः कङ्गुभेदोऽस्ति स ज्ञेयः कङ्गुवद्गुणैः। [पित्तहृत्।

अथ श्यामा। श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफ-

अथ कोद्रवः। कोद्रवः कोरदूषः स्यादुद्दालो वनकोद्रवः। कोद्रवो वातलो ग्राही हिमः पित्तकफापहः। उद्दालस्तु भवेदुष्णो ग्राही वातकरो भृशम्।

अथ चारुकः (सरवीज)। चारुकः सरबीजः स्यात्

कथ्यन्ते तद्गुणा अथ। चारुको मधुरो रूक्षो रक्तपित्तकफापहः। शीतलो लघुरुष्णश्च कषायो वातकोपनः।

अथ वंशबीजम्। यवा वंशभवा रूक्षाः कषायाः कटुपाकिनः। बद्धमूत्राः कफघ्नाश्च वातपित्तकराः सराः।

अथ कुसुम्भबीजम्। कुसुम्भबीजं वरटा सैव प्रोक्ता वरट्टिका। वरटा मधुरा स्निग्धा रक्तपित्तकफापहा। कषाया शीतला गुर्वी स्वादुरुष्णाऽनिलापहा।

अथ गवेधुका (गरहेडुका)। गवेधुका तु विद्वद्भिर्गवेधुः कथिता स्त्रियाम्। गवेधुः कटुका स्वादी कार्श्यकृत् कफनाशिनी।

अथ नीवारः। प्रसाधिका तु नीवारस्तृणधान्यमिति स्मृतम्। नीवारः शीतलो ग्राही पित्तघ्नः कफवातकृत्।

अथ (पुनेरा)। पवनालोऽहिमः स्वादुर्ल्लौहितः स्वेद पित्तजित्। अम्लश्च तुवरो रूक्षः क्लेदकृत् कथितो लघुः। धान्यं सर्वं नवं स्वादु गुरु श्लेष्मकरं स्मृतम्। तत्तु वर्षोषितं पथ्यं यतो लघुतरं हितम्। वर्षोषितं सर्वधान्यं गौरवं परिमुञ्चति। न तु त्यजति वीर्यं स्वं क्रमान्मुञ्चत्यतः परम्। एतेषु यवगोधूमतिलमाषा नवा हिताः। पुराणा विरसा रूक्षा न तथा गुणकारिणः। पुराणा वर्षद्वयादुपरिस्थिताः। यवादयो नवाः स्वस्थान् प्रति हिताः। पथ्याशिनान्तु पुराणा हिताः। "पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुगिति वसन्ते वाग्भटेनोक्तत्वात्"।

आर्त्तीटकर्मोपयोगिधान्यभेदाश्च हेमा० दा० उक्ता यथा मार्कण्डेयपुराणे "जज्ञिरे तानि बीजानि ग्राम्यारण्याभिधानि च। ओषध्यः फलपाकान्ताः सर्वे सप्तदश स्मृताः। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गवस्तथा। प्रियङ्गवः कोविदाराः कोरदूषाः सतीनकाः। माषमुद्गामसूराश्च निष्पावाः सकुलत्थकाः। आढक्यश्चणकाश्चैव चीनाः सप्तदश स्मृताः। इत्येता ओषधीनान्तु ग्राम्याणां जातयः स्मृताः। ओषध्यो यज्ञिया ज्ञेया ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश। व्रीहयश्च यवाश्चैव गोधूमाः कङ्गसर्षपाः। माषा मुद्गाः सप्तमाश्च अष्टमाश्च कुलत्थकाः। श्यामाकाश्चैव नीवारा जर्त्तिलाः सगवेधुकाः। कोविदारसमायुक्तास्तथा वेणुयवाश्च ये। ग्राम्यारण्याः स्मृता ह्येता ओषध्यश्च चतुर्दश"। "स्कन्दपुराणे "यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुकुलत्थकाः। माषा मुद्गा मसूराश्च निष्पावाः श्यामसर्षपाः। गवेधुकाश्च नीवारा आढक्योऽथ सतीनकाः। चणकाश्चीनकाश्चैव धान्यान्यष्टादशैव तु" धान्यानि व्रीहयः। नीवाराः, आरण्यव्रीहयः। सतीनका वर्त्तुलकलायाः। चीनकाः षष्टिकविशेषाः। षट्त्रिंशन्मतात् "यवा गोधूमधान्यानि तिलाः कङ्गुस्तथैव च। श्यामाकश्चीनकश्चैव सप्तधान्यमुदाहृतम्"।

"एकादश्यां विशेषेण स्नानमात्रं परित्यजेत्। फलं मूलं जलादीनि किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत्। अन्नं तु धान्यसम्भूतं गिरिजे! भुवि जायते। धान्यानि विविधानीह जगत्यां शृणु तान्यथ। श्यामाकाश्चणकाश्चैव धान्यकोद्रवसर्षपाः। मकुष्ठो राजमाषाश्च तुवरोऽजसरस्तथा। यवगोधूममुद्गाश्च तिलकङ्गुकुलत्थकाः। गवेधुकाश्च नीवारा आढक्यश्च कलायकाः। माषाकुको वजको रक्तः कोचको वल्लकस्तथा। तिलकाश्चणकाद्याश्च धान्यानि कथितानि वै। एतद्धान्यसमुद्भूतमन्नं भवति शोभने!। अन्नत्यागे व्रते भक्ष्यमेतदेव विवर्जयेत्" पाद्मोत्तरखण्डम्।

धान्यमानन्तु हेमा० दा० उक्तं यथा

भविष्यपुराणे "पलद्वयन्तु प्रसृतं द्विगुणं कुडवं मतम्। चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थाश्चत्वार आढकः। आढकैस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणस्तु कथितो बुधैः। कुम्भो द्रोणद्वयं शूर्पः खारी द्रोणास्तु षोडश"। विष्णुधर्मोत्तरे "पलञ्च कुडवः प्रस्थ आढको द्रोण एव च। धान्यमानेषु बोद्धव्याः क्रमशोऽमी चतुर्गुणाः। द्रोणैः षोडशभिः खारी विंशत्या कुम्भ उच्यते। कुम्भैस्तु दशभिर्वाहो धान्यसंख्या प्रकीर्त्तिता"। वाराहपुराणे "पलद्वयन्तु प्रसृतम् मुष्टिरेकं पलं स्मृतम्। अष्टमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ तु पुष्कलम्। पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्त्तितः। चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्। चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्त्तितः" मुष्टिर्यजमानस्येति केचित्। पाद्मे "चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः प्रस्थैश्चतुर्भिराढकः। चतुराढको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्"। अथ गोपथब्राह्मणे। "पञ्चकृष्णलको माषस्तैश्चतुःषष्टिभिः पलम्। पलैर्द्वात्रिंशद्भिःप्रस्थो मागधेषु प्रकीर्त्तितः। आढकस्तैश्चतुर्भिश्च द्रोणः स्याच्चतुराढकः"।

धान्यच्छेदनादिविहितनक्षत्रादि ज्यो० त० उक्तं दीपिकायां "याम्याजपादाहिधनाभवतोयशक्रचित्रान्तरेषु च कुजार्कजवारवर्ज्जम्। मध्येन्दुयोगकरणेषु तिथौ विरिक्ते धा-

च्छिद्रिः स्थिरनरमृगगोदयेषु । बलभद्रः "रेवतीहस्तमूलेषु श्रवणे नागयाम्ययोः । पितृदैवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये" अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । "सपत्नौ माषमुद्गौ च यवधान्ये सकाङ्गुके । छिन्द्यात्तिलश्च निष्पत्रमेतत् पाराशरं मतम्" पराशरः । "न कुर्य्याद्धान्यकरणं कदाचिद्गुरुपौषयोः । ईशाने खवनं कुर्य्यात् सार्द्धमुष्टिकं शुचिः । पौष्णे पुष्ये शुभाहे वा पूजयित्वेष्टदेवताम् । सर्वविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वा कृष्य भोजनम्" । बौधायनः "रथाश्वगजधान्यानां गवाञ्चैव रजः शुभम् । अप्रशस्तं समूहन्याः श्वाजाविखरवाससाम्" । समूहनी संमार्जनी । कृत्यचिन्तामणौ मेधिकका यथा । "वटश्च सप्तपर्णश्च गाम्भारी शाल्मली तथा औदुम्बरी तथा धात्री या चान्या क्षीरधारिणी । श्रेणीनाम्नी कर्षकैर्नित्यं मेधिः कार्य्या फलप्रदा" । अधिकं कृषिशब्दे दृश्यम् ।

धान्यकोष्ठक न० ६त० । धान्यस्थापनार्थं गृहे (गोला) हला० ।

धान्यचमस पु० चम्यते चम-कर्मणि असच् । धान्यविकारभेद एव चमसः । चिपिटके त्रिका० ।

धान्यत्वच स्त्री ६त० । तुषे अमरः ।

धान्यधेनु स्त्री दानार्थे धान्यकल्पितायां गव्याम् । तद्विधिः "विषुवे चायने वापि कार्त्तिक्यान्तु विशेषतः । तमिदानीं प्रवक्ष्यामि धान्यधेनुविधिं परम् । यां दत्त्वा सर्वपापेभ्यः प्रभाक्क इव राहुणा" (मुच्यते इति शेषः) । दशधेनुप्रदानेन यत्फलं राजसत्तम ! । तत्सर्वमेव प्राप्नोति व्रीहिधेनुप्रदो नरः । कृष्णाजिनं ततः कृत्वा प्राग्ग्रीवं संन्यसेद्बुधः । गोमयेनानुलिप्ताङ्गीं शोभनां वस्त्रसंयुताम् । पूजयेद्वेदिमध्ये च्याद्द्रोणैश्चापि चतुर्थैः । सप्रसमा च तदर्द्धेन वित्तशाठ्यं न कारयेत् । चतुर्थांशेन धेन्वा वै वत्सन्तु परिकल्पयेत् । कर्त्तव्यो रुक्मशृङ्गो तु राजतक्षुरसंयुता । गोलूषः पूर्ववद्धार्यमगुरुचन्दनन्तथा । मुक्ताफलमया दन्ता घृतक्षीरमयं मुखम् । प्रशस्तपत्रश्रवणा काश्यदोहनकान्विता । इक्षुयष्टिमयाः पादाः क्षौमपुच्छसमन्विता । नानाफलसमोपेता रत्नगर्भसमन्विता । पादुकोपानहौ छत्रे भाजनं दर्पणं तथा । इत्येवं रचयित्वा तां कृत्वा दीपार्च्चनादिकम् । पुण्यकालञ्च संप्राप्य स्नातः शुक्लाम्बरो गृही । त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य मन्त्रेणानेन कीर्त्तयेत् । त्वं विप्र ! महाभाग ! वेदवेदाङ्गपारग ! । या मेतां ममा दत्तां गृहाण त्वं द्विजोत्तम ! प्रीयतां मम देवेशो भगवान् मधुसूदनः । त्वमेवा लक्ष्मीर्गोविन्दे स्वाहा चाग्नि विभावसोः । शक्रे शचीतु विख्याता मेधा मुनिषु सत्तमा । तस्मात् सर्वमयी देवी धान्यरूपेण संस्थिता । एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् । दत्त्वा प्रदक्षिणं कृत्वा तं क्षमाप्य द्विजोत्तमम् । यावच्च पृथिवी सर्वा बहुरत्नानि भूपते ! । तावत् पुण्यमयाधिक्यं व्रीहिधेनोश्च तत्फलम् । तस्मान्नरेन्द्र ! दातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा । इह लोके च सौभाग्यमायुरारोग्यवर्द्धनम् । विमानेनार्कवर्णेन किङ्किणीरत्नमालिना । स्तूयमानोऽप्सरोभिश्च प्रयाति शिवमन्दिरम् । यावच्च भारते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते । ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् । एवं हरेण प्रोद्गीर्णं श्रुत्वा वाक्यं नरोत्तमः । सर्वपापविशुद्धात्मा रुद्रलोके महीयते" । वराहपुराणोक्तः ।

धान्यपञ्चक न० ६त० । भावप्र० उक्ते धान्यविशेषाणां पञ्चके । धान्यशब्दे भावप्र० वाक्यं दृश्यम् । २ अतिसारे पाचनविशेषे यथा "धान्यपञ्चकबिल्वाभ्रं नागरैः पाचितं जलम् । आमशूलविबन्धघ्नं पाचनं नित्यसेवितमिति" भावमिश्रः ।

धान्यमात् त्रि० धान्यं माति मा—तृच । धान्यमापके "मातुरुत् संख्यासंभद्रपूर्वायाः पा० सूत्रे पूर्वाया इति स्त्रीत्वनिर्देशात् स्त्रीत्वविशिष्टमातृशब्दस्यैव उत् नेतरस्येति सि०कौ० । तेन धान्यमातुरपत्यम् धान्यमात्र इत्येव

धान्यमाय त्रि० धान्यं माति मा—यण् युक् । १धान्यमानकारके २तद्विक्रेतरि च तस्य धान्यमानेनैव विक्रेतृत्वात् ।

धान्यराज पु० धान्यानां राजा—टच् समा० । यवे राजनि० ।

धान्यवनि पु० धान्यस्य वनिः राशिः । धान्यराशौ उज्ज्वल० ।

धान्यवर्द्धन न० धान्यस्य ऋणरूपतया वर्द्धनं यत्र । (वाड़ी) वृद्धिभेदे त्रिका० ।

धान्यवीर पु० धान्येषु वीर इव बलहेतुत्वात् । माषे (कलाइ) ।

धान्यशीर्षक न० ६त० । धान्यस्य मञ्जर्य्याम् धान्याग्राद्योऽप्यत्र । जटाधरः ।

धान्यशैल पु० दानार्थकल्पिते धान्यमये पर्वते तद्विधानादि हेमा० दा० पद्मपु० उक्तं यथा ।

"तस्माद्विधानं वक्ष्यामि पर्वतानामनुत्तमम् । प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः । गुड़ाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात् षष्ठः कार्पासपर्वतः । सप्तमो घृतशैलश्च रत्नशैलस्तथाऽष्टमः ।

राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । वक्ष्ये विधानमेतेषां यथावदनुपूर्वशः । अयने विषुवे चैव व्यतीपाते दिनक्षये । शुक्लपक्षे तृतीयायामुपरागे शशिक्षये । विवाहोत्सवयज्ञे वा द्वादश्यामथ वा पुनः । शुक्लायां पञ्चदश्यां वा पुण्यर्क्षे च विधानतः । धान्यशैलादयो देया यथाशास्त्रं विधानतः । तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वापि भवाङ्गणे । मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदङ्मुखम् । प्रागुदक्प्रवणं तद्वत्प्राङ्मुखं वा विधानतः" । मण्डपलक्षणन्तु, परिभाषायां प्रतिपादितम् । अत्र चायं विधानक्रमः दानदिवसात् पूर्वेद्युः कृतस्नानादिक्रियो यजमानः अमुकपर्वतदानमहं श्वः करिष्ये इति कृतसंकल्पो वृद्धिश्राद्धमाभ्युदयिकं विधाय पूर्ववत् पुण्याहवाचनं कुर्यात्, तदनन्तरम् अद्य अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये तत्र तदङ्गभूतहोमादिके अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनम् ऋत्विजं त्वामहं वृणे इति । पुराणवेदविदाश्चतुरोऽमृत्विजो वरणं, तथा ओम् अद्य अमुकस्मिन् देशे अमुकस्मिन् काले अमुकपर्वतदानेनाहं यक्ष्ये तत्र तदङ्गभूतानि कर्माणि कर्तुं कारयितुं च अमुकगोत्रं अमुकशर्माणं अमुकवेदाध्यायिनं गुरुं त्वामहं वृणे इत्याचार्यं वृणुयात् वृतोऽस्मीति सर्वत्र प्रतिवचनं तत्र तावत् मधुपर्केणार्चयेदिति सर्वपर्वतदानसाधारणोऽयं विधिः । "गोमयेनोपलिप्तायां भूमावास्तीर्य वै कुशान् । तन्मध्ये पर्वतं कुर्यात् विष्कम्भपर्वतान्वितम् । धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः । मध्यमः पञ्चशतिकः कनिष्ठः स्यात् त्रिभिः शतैः" । द्रोणलक्षणमुक्तं परिभाषायाम् । प्रमाणस्थकरचरणस्य पुंसो द्वादशभिः प्रसृतिभिः कुडवो भवति अनेन कुडवेन चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा भवन्ति अतः चतुःषष्ट्या कुडवैर्द्रोणो भवतीति कल्पतरुणा व्याख्यातम् । "मेरुर्महाव्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णवृक्षत्रयसंयुतः स्यात् । पूर्वेण मुक्ताफलवज्रयुक्तो याम्येन गोमेदकपुष्परागैः । पश्चाच्च गारुत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरागैः । श्रीखण्डखण्डैरभितः प्रवालवतान्वितः शुक्तिशिलातलः स्यात् । ब्रह्मात्र विष्णुर्भगवान् पुरारिर्दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्मयः स्यात् । मूर्द्धव्यवस्था गतमत्सरेण कार्याः सुवर्णेन तथा द्विजौघाः । चत्वारि शृङ्गाणि च राजतानि नितम्बभागेष्वपि राजतः स्यात् । अथेक्षुवंशाहतकन्दरस्तु घृतोदकः प्रस्रवणैश्च दिक्षु । शुक्लाम्बराण्यम्बुधरावली स्यात् पूर्वेण पीतानि च दक्षिणेन । वासांसि पश्चादथ कर्बुराणि रक्तानि चैवोत्तरतो घनाली । रौप्यान्महेन्द्रप्रमुखानथाष्टौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नानाफलाली च समन्ततः स्यात् मनोरमं माल्यविलेपनं च । वितानकं चोपरि पञ्चवर्णमम्लानपुष्पाभरणं सितञ्च" । मेरुरित्यादि, महाव्रीहयो, राजान्नशालयः, वृक्षत्रयसंयुत, इति दक्षिणे मन्दारः, उत्तरे पारिजातो, मध्ये कल्पतरुरिति वृक्षत्रयं, तथा पूर्वतो हरिचन्दनं, पश्चिमे सन्तान इति तरुद्वयं च कुर्यात्, एते सर्वपर्वतेषु कर्त्तव्या इति शर्कराचले वक्ष्यमाणत्वात् सर्वत्रापि पञ्चशाखत्वमवधेयमिति । वज्रं, हीरकं । गारुत्मतं, मरकतं । सरोजरागः, पद्मरागः । मुक्ताफलादीनि च यथादिशं वक्ष्यमाणराजतशृङ्गेषु निवेशनीयानि । पुरारिः, महेश्वरः । ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । मूर्द्धव्यवस्था उपरिदेशस्थिताः । गतमत्सरेण, विगतमात्सर्यरहितेन । द्विजौघाः, पण्डितसमूहाः । दिवौघा इति क्वचित्पाठः । तत्र आदित्यवसुरुद्रा दिवौघाः । तेषु, वस्वादिलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणं विश्वचक्रे । इक्षुरेव वंशः, घृतमेवोदकं, वस्त्राण्येव मेघसमूहाः कर्बुराणि, चित्राणि । लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने । "इत्थं निवेश्यामरशैलमग्र्यं मेरोश्च विष्कम्भगिरीन् क्रमेण । तुरीयभागेन चतुर्दिशन्तु संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाढ्यान् । पूर्वेण मन्दरमनेकफलैश्च युक्तं युक्तं गणैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् । कामेन काञ्चनमयेन विराजमानमाकारयेत् कुसुमवस्त्रविलेपनाढ्यम् । क्षीरारुणोदसरसाऽथ वनेन चैव रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् । याम्येन गन्धमादनश्च निवेशनीयो गोधूमसञ्चयमयः कलधौतजम्बा । हैमेन यक्षपतिना घृतमानसेन वस्त्रैश्च राजतवनेन च संयुतः स्यात् । पश्चात्तिलाचलमनेकसुगन्धिपुष्पसौवर्णपिप्पल-हिरण्मयहंसयुक्तम् । आकारयेद्रजतपुष्पवनेन तद्वद्वस्त्रान्वितं दधिसितोदसरस्तथाग्रे । संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैलं सुपार्श्वमपि माषमयं सवस्त्रम् । पुष्पैश्च हेमवटपादपशेखरन्तमाकारयेत्कनकधेनुविराजमानम् । माक्षीकभद्रसरसा च वनेन तद्वद्रौप्येण भास्करवता च युतं विधाय" । इत्यत्र मेरोश्चेत्यादि, मेरुं निवेश्य तच्चतुर्थभागपरिमितेन पृथग्धान्येन एकैकं विष्कम्भगिरिं कुर्यात् न तु

चतुर्थभागेन चतुरोऽपीति, तथाच लवणाचले वक्ष्यति "चतुर्थांशेन विष्कम्भपर्वतान् कारयेत्, पृथगिति"। पूर्वेण मन्दरमिति, सन्निधानान्मन्दरोऽपि व्रीहिमय एव, गणैर्युक्तमिति, पुरुषाकृतिगणत्रयान्वितमित्यर्थः। अन्ये कफलालीयुक्तं यवैरिति क्वचित्पाठः। तस्य समन्तत्वे यवानुष्ठानमपि कार्यम्। कनकघटितेन भद्रकदम्बाख्येन वृक्षेण लक्षितम्। कामलक्षणमाह विश्वकर्मा "चापबाणधरः कामो रतिप्रियान् सुमध्यमः। आलीढो मन्मथो वाजी चापवान् विश्वमादकः" इति। क्षीरपूरितेन, अरुणोदसंज्ञितेन रूप्यघटितेन, सरसा वनेनापि रूप्यघटितेन विराजमानमिति सम्बन्धः। याम्ये नेत्यादि. गन्धमदनो, गन्धमादनः, कलधौतजं वेति, सुवर्णजम्बुवृक्षेण। यक्षपतिरूपसक्तं श्रीप्रश्ने "सुस्वभापिङ्गाक्षञ्च गदिनं पीतविग्रहम्। एष्यकस्यन्दनाध्यक्षं ध्यायेत् श्रियसखं पदैर्नि"। घृतमानसेनेति घृतपूरितेन मानसाभिधानेन राजतेन सरसा। पश्चादिति, पश्चिमदेशे दधिपूरितसितोदं नाम रजतनिर्मितं सर इति, विपुलशैलं, विपुलं नाम पर्वतं माक्षीकभद्रसरसेति, माक्षीकं, मधु तत्पूरितेन रजतमयेन भद्राभिधानेन सरसा युतमित्यर्थः। अत्र च कामदेवस्य प्रत्यङ्मुखत्वं हंसस्य प्राङ्मुखत्वं कनकधेनोर्दक्षिणामुखत्वं यक्षपतेरुदङ्मुखत्वं च शर्कराचलस्थितदिग्विशेषापेक्ष्य दैवतेषु सर्वशैलेषु वेदितव्यं,चरमव्यवस्था कुतोऽपि शास्त्रादप्रसिद्धेरिति। एते च कामदेवादयः कदम्बादीनां निजपर्वतवृक्षाणामधस्तात्कर्त्तव्याः। "होमैश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भिर्दान्तैरनिन्द्यचरिताकृतिभिर्द्विजेन्द्रैः। पूर्वेण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं कार्यस्तिलैर्यवघृतेन समित्कुशैश्च। रात्रौ च जागरमनुद्रुतगीततूर्यैरावाहनञ्च कथयामि शिलोच्चयानाम्"। पूर्वेणेत्यादि मण्डपस्य पूर्वभागे हस्तमात्रं कुण्डं विधाय तस्य पूर्वोत्तरदिग्विभागे तुलापुरुषोक्तलक्षणां देवतावेदिं कृत्वा तत्र विनायकादिदेवताभ्यः पर्ववत् पूजां विदध्यात् अनन्तरमृत्विजोऽग्निस्थापनान्ते ग्रहाणां लोकपालानामित्यादिवक्ष्यमाण देवताभ्यस्तत्तल्लिङ्गमन्त्रैस्तिलादिद्रव्येण होमं कुर्युः। "ग्रहयज्ञे त्वयं होतव्ये कुर्यात् कुण्डं करात्मकम्" इत्युक्तेरत्र हस्तपरिमितकुण्डोपदेशादाहुतिसहस्रं होतव्यमिति दानविवेककारः। अत्र विनायकादयो द्वात्रिंशद्देवा, द्वादशादित्याः, एकादशरुद्राः, दश लोकपालाः, अष्टौ वसवः, ब्रह्म-विष्णु-शिव-सूर्याश्चत्वारः काम पमद-हंस-कामधेनव श्चत्वारः इत्येवमेकाशीतिसंख्यकेभ्यो देवेभ्यः ग्रहादीनां प्रतिदैवतं त्रयोदशाहुतिहोमे त्रिपञ्चाशदधिकमाहुतिसहस्रं सम्पद्यते। अष्टशतन्तु होतव्यमिति ब्रह्माण्डपुराणे वक्ष्यति। तिलादीनि चत्वार्येव हविर्द्रव्याणि घृताक्तानीत्यवगन्तव्यम्। समिधः, साधारणयादुदुम्बरस्य। होमादनन्तरं पुष्पोपहारानादाय वक्ष्यमाणमन्त्रैर्यथाक्रमं पर्वतानावाहयेत्, तत्र मेरोरावाहनमन्त्रः। "त्वं सर्वदेवगणधामनिधे! विरुद्धमस्मदुष्टहेऽप्यमरपर्वत! नाशयाशु। क्षेमं विधत्स्व कुरु शान्तिमनुत्तमां नः सम्पूजितः परमभक्तिमता मया हि। त्वमेव भगवानीशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः। मूर्त्तामूर्त्त परं बीजमतः पाहि सनातनः। यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वमूर्त्तेश्च मन्दिरम्। रुद्रादित्यवसूनाञ्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे। यस्मादशून्यममरैर्नारीभिश्च सदा तथा। तस्मान्मामुद्धराशेषदुःखसंसारसागरात्। एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दरञ्चाभिपूजयेत्। अथ मन्दरस्य। यस्माच्चैत्ररथेन त्वं भद्राश्ववर्षेण च। शोभसे मन्दर! क्षिप्रमतः पुष्टिकरो भव। अथ गन्धमादनस्य। यस्माच्चूडामणिर्जम्बुद्वीपे त्वं गन्धमादन!। गन्धर्ववनशोभावानतः कीर्त्तिर्दृढास्तु मे। अथ विपुलपर्वतस्य। यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च। हिरण्मयाश्वत्थशिरास्तस्मात् पुष्टिर्ध्रुवास्तु मे। अथ सुपार्श्वस्य। उत्तरैः कुरुभिर्यस्मात् सावित्रेण वनेन च। सुपार्श्व! राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे। एवमामन्त्र्य तान् सर्वान् प्रभाते विमले पुनः। स्नात्वाथ गुरवे दद्यात् मध्यमं पर्वतोत्तमम्। विष्कम्भपर्वतान् दद्यादृत्विग्भ्यः क्रमशो नृप। गाश्चैव दद्याच्चतुर्विंशाथवा दश पार्थिव!। शक्तितः सप्त वाष्टौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान्। एकां वा गुरवे दद्यात् कपिलाञ्च पयस्विनीम्"। एवमामन्त्र्येति. दानदिनात् पूर्वदिवसे सर्वेषामामन्त्रणादि विधाय गीतवादित्रादिभिर्निशामतिवाह्य ततः प्रभाते गुर्वादयो विहितस्नानादिक्रियाः पूर्णाहुतिपर्यन्तं सकलकर्मशेषं समाप्य कुण्डसमीपस्थापितकलसजलेन पर्विवद्यजमानं स्नापयेयुः। यजमानोऽपि शुक्लाम्बरपरिधानः प्रदक्षिणीकृत्य वक्ष्यमाणमन्त्रेण यथाक्रमं पर्वतान् प्रतिपादयेत्।

"पर्वतानामशेषाणामेष एव विधिः स्मृतः। त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः। ग्रहाणां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वशः। स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः शै-

शेषु पठ्यते। उपवासो भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते” सर्वत्राक्षारलवणमश्नीयादिति वक्ष्यमाणत्वादक्षारलवणं नक्तं वेदितव्यम्” “विधानं सर्वशैलानां क्रमशः शृणु पार्थिव! दानकालेषु ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत्फलम्” अथ मन्त्रः “अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्ने प्राणाः प्रतिष्ठिताः। अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्त्तते। अन्नमेव यतो लक्ष्मीरन्नमेव जनार्दनः। धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमो नमः”। एवमावाचार्यादीन्, सम्पूज्य तदनुज्ञया अन्येभ्योऽपि दद्यात् ततोयजमानो वेद्यां पूर्वस्य देवताः सम्पूज्य नमस्कुर्यात्। गुरुस्तान्विसर्जयेत्, ततो यथाशक्ति ब्राह्मणभोजनम् कृतोपवासस्य यजमानस्य दानदिने अक्षारलवणवर्जनं सर्वपर्वतोपस्कराणाञ्च ब्राह्मणगृहप्रापणं शर्कराचलोक्तं सर्वत्र द्रष्टव्यम्। “अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयङ्गिरिम्। मन्वन्तरशतं सार्द्धं देवलोके महीयते। अप्सरोगणगन्धर्वैराकीर्णेन विराजितः। विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसेवितः। कर्मक्षयाद्राजराज्यं प्राप्नोतीह न संशयः”। इत्यमेव मत्स्यपु०। धान्यपर्वतादयोऽप्यत्र। ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तौ विधिश्च ततःपरं तत्र दृश्यः।

धान्या स्त्री धन्याक+पृषो०। (धनिया) ख्याते पदार्थे हेमच०।

धान्याक न० धन्याक+स्वार्थे अण् धान्यमकति अक—कतृमितायां गतौ अण् उप०स०वा। (धनिया) ख्याते पदार्थे “धान्याकं तुवरं स्निग्धमवृष्यं मूत्रलं लघु। तिक्तं कटूष्णवीर्यञ्च दीपनं पाचनं स्मृतम्। ज्वरघ्नं रोचनं ग्राहि स्वादु पाके, त्रिदोषनुत्। तृष्णादाहवमिश्वासकासकार्श्यःक्रमिप्रणुत्। आर्द्रं तु तद्गुणं स्वादु विशेषात् पित्तनाशनम्” भावप्र०।

धान्याकृत् त्रि० धान्यं कर्षणादिना करोति कृ—क्विप वेदे पूर्वपददीर्घः। कर्षके “कृणन्तु बीजमिव धान्याकृतः” ऋ० १०।९४।१३।

धान्याम्ल न० “पादांशशालिसंयुक्तमम्लं वह्नाय कम्बले। त्रिरात्रं स्थापयेन्नीरे तत् क्लिन्नं मर्दयेत् करैः। कम्बलाद्गालितं स्वच्छं वालुकारहितञ्च यत्। तद्धान्याम्लमिति प्रोक्तमभ्रमारणसिद्धये” भावप्र० उक्ते अभ्रमारणोपयोगिनि वस्तुभेदे।

धान्याम्ल न० धान्यैरम्लभिषुतमम्लम्। काञ्जिके (कामानि)। “धान्याम्लं शालिचूर्णोत्थं कोद्रवादिकृतं भवेत। धान्याम्लं धान्ययोनित्वात् प्रीणनं लघु दीपनम्। अरुचौ वातरोगेषु आस्थापने हितम्” भावप्र०।

धान्यायन पुंस्त्री धन्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा० फञ्। धन्यगोत्रापत्ये।

धान्यारि पु० ६त०। धान्यशत्रौ अश्मन्तर्थे शब्दकल्पद्रुमे स्त्रिलिङ्गतोक्तिः प्रामादिकी अरिशब्दस्य पुंलिङ्गत्वेन “परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः” पा० सूत्रेण तत्पुरुषे परवल्लिङ्गस्यैवानुशासनात्।

धान्यार्थिन् त्रि० “अर्थाच्चासन्निहिते” पा० “तदन्ताच्च” वार्त्ति० उक्तेः पुष्करा० अस्त्यर्थे इनि। धान्यरूपार्थविशिष्टे स्त्रियां ङीप। “कालत इष्टासन्निधिर्न देशतः” तथात्वे अस्तीत्यधिकरणान्वयाभावात् न इनिप्रसक्तिः।

धान्यास्थि न० ६त०। तुषे।

धान्योत्तम पु० धान्येषूत्तमः। शालिधान्ये राजनि०।

धान्व पु० धन्वदेशे भवः अण् धोपधत्वेऽपि वेदे नि० टिलोपः। धन्वदेशोद्भवे। “असितो धान्वो राजेत्याह” शत० ब्रा० १३।४।१४। लोके तु धान्वन इत्येव “उदकं पार्वतं वार्क्षमैरिणं धान्वनं तथा” कामन्दको०।

धान्वन्तर्य्य त्रि० धन्वन्तरिर्देवताऽस्य वा० ण्यत्। धन्वन्तरिदेवताके होमादौ “अग्नीषोमं वैश्वदेवं धान्वन्तर्य्यमनन्तरम्। प्रजानां पतये चैव पृथक् होमो विधीयते” भा० आनु० ९७ अ०।

धाम पु० धा—वा० मन्। गणदेवभेदे “देवाः साध्यास्तथा विश्वे तथैव च महर्षयः। यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरोगणाः” भा० व० २६ अ०। “पितरो जगतः श्रेष्ठा देवानामपि देवताः। तेऽपि तत्र समाजग्मुर्यामा धामाश्च सर्वशः” भा० श० ५५ अ०।

धामक पु० धा—कन् पृषो०। माषपरिमाणे भावप्र० हेमधानकौ इत्यत्र हेमधामकौ इति पाठान्तरम् धानकशब्दे दृश्यम्।

धामकेशिन् पु० धाम ज्योतीरूपः केशोऽस्त्यस्य इनि। ज्योतिर्मयकिरणयुक्ते सूर्य्ये “दिवाकरः सप्तसप्तिर्धामकेशी विरोचनः” भा० व० ३ अ०।

धामच्छद् पु० धामानि छादयति छादि—क्विप् ह्रस्वः। न्यूनानां परके अतिरिक्तानां समीकारके। “धामच्छदग्निरिन्द्रः” यजु० १८।७६। “वाग् वा अनुष्टुब् वाग धामच्छद्वाचैवास्य तदाप्नोति” शत०ब्रा०१०।१।२।१०।

धामन् न० धा—मनिन्। १गेहे २देहे ३त्विषि ४प्रभावे अमरः। ५रश्मौ ६स्थाने ७जन्मनि मेदि०। “आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुः” ऋ० १०।१३। १“पुत्रं जनय सुश्रोणि धाम क्षत्रियतेजसाम्” भा० आ० १२२ अ०।

दतेजसि "कार्य्यानवं धाम पतङ्गकान्तेः"। "पतत्यधो धाम विसारि सर्वतः"माघः। तत्र स्थाने "योगधारणयाऽऽग्नेय्या दग्ध्वा धामाविशत् स्वकम्" भाग०११।३१६। ६द्वारोपलक्षिते च "धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो वरुण ! नो मुञ्च" यजु० ६।२२। १०परमेश्वरे न०। "गुह्यो गुह्यतमो धाम" विष्णुस०। "धाम ज्योतिः "नारायणः परं ज्योतिरिति" मन्त्रवर्णात्" भा० ११प्रभे च "धामसाचमभिषाचं स्वर्विदम्"ऋ०३।५१।२। "धाम धनं तदर्थिभिः सह योजयितारम्" भा०।

धामनिका स्त्री धामन्येव स्वार्थे क। धमन्याम् रत्नमाला। धमनी स्वार्थे अण् ङीप्। धामनी धमन्यां शब्दच०।

धामनिधि पु० धामानि निधीयन्तेऽस्मिन् नि+धा—आधारे कि ६त०। सूर्य्ये जटाधरः।

धामभाज पु० धाम यज्ञस्थानं भजते भज—ण्वि ६त०। यज्ञस्थानभागिनि देवे। "धामभाजो देवाः पाथोभाग् वनस्पतिः। धाम वै देवा यज्ञस्याभजन्त पाथः पितरः" सौत्यब्रा०१०।६।

धामशस् अव्य० धाम्नि धाम्नि इत्यर्थे शस्। स्थाने स्थाने इत्यर्थे "तेषामिष्टानि विहितानि धामशः"ऋ०१।१६४।१५

धामार्गव पु० धाम्नोऽर्गं वाति—वा क। १अपामार्गे अमरः २पीतघोषायाम्, मेदि०३घोषके च रत्नमा०। "धामार्गवश्चापि मदनफलमज्ञवदुपयोगो विशेषतस्तु परं गुल्मोदरकासश्वासश्लेष्मामयेषु" सुश्रुतः।

धाय त्रि० धा—ण। धारके "दर्दरं स्वस्य माजन्यो धार्य्यरामोदसत्तमः" भट्टिः। "धनित्यत्वात् न कृद्योगे षष्ठी दुःखस्य धार्य्यः पोषकोऽत्यन्वयो वा" जयमङ्गलः।

धायस् त्रि० वर्षेषि तोऽसुन्नन्तौ "वह्निहाधाजभ्यश्छन्दसि" उणा०असुन् युक् धायसः१धारके"भूरसि भूमिरस्यदितिरसि विश्वधायाः विश्वस्य भुवनस्य धर्त्री" यजु० १३।१८। देटभावे असुन् २पाने च"तुविष्टमाय धायसे" ऋ०३।१२०।२ "तुविष्टमाय प्रभूताय पानाय धायसे" भा०। [३।२०।७।

धायु त्रि० धा—उण् युक्। धारके "यस्मै धायुरदधाः" ऋ०।

धाय्य पु०धा—कर्मणि ण्यत् युक्।१पुरोहिते धीयते समिदनया करणे नि० ण्यत्। २सामिधेन्यामृचि स्त्री ततो दिगा० भवादौ यत् यलोपाल्लोपौ। ३धाय्ये तत्र भवे त्रि०"यजेति धाय्यारूपं प्रगाथा यजामहाः" यजु०१९।२४।

धार न० धाराया इदम् अण्।१वर्षोद्भवजले दिव्यपानीयप्रभेदे। तद्गुणभेदादि भावप्र०उक्तं यथा "धाराभिः पतितं तोयं गृहीतं स्फीतवाससा। शिलायां वसुधायां वा धौतायां पतितञ्च यत्। सौवर्णे राजते ताम्रे स्फाटिके काचनिर्मिते। भाजने मृण्मये वापि स्थापितं धारमुच्यते। धारमीरं त्रिदोषघ्नमनिर्देश्यरसं लघु। सौम्यं रसायनं बल्यं तर्पणं ह्लादि जीवनम्। पाचनं मतिकृन्मूर्च्छा तन्द्राहाहश्रमक्लमान्। तृष्णां हरति तत् पथ्यं विशेषात् प्रावृषि स्मृतम्"। राजनि० तु अन्यथोक्तं यथा "यदा स्यादाश्विने मासि सूर्य्यः स्वातीविशाखयोः। तदाम्बुजलदैर्मुक्तं गाङ्गमुक्तं मनीषिभिः। अन्यदा मृगशीर्षादिनक्षत्रेषु यदम्बुदैः। अभिवृष्टमिदं तोयं सामुद्रमिति संज्ञितम्। तयोर्गुणाः। "गाङ्गं जलं स्वादु सुशीतलञ्च रुचिप्रदं पित्तकफापहञ्च। निर्दोषमिष्टं लघु तच्च नित्यं गुणाधिकं व्योम्नि गृहीतमाहुः। सामुद्रं सलिलं शीतं कफवातकरं गुरु। चित्रायामाश्विने तच्च गुणाढ्यं गाङ्गवद्भवेत्। पतितं भुवि तत्तोयं गाङ्गं सामुद्रमेव वा। स्वस्थाश्रयवशादुगच्छेदन्यदन्यद्रसादिकम्"। ६—णिच् अच्। १धाराभ्यान्तरे २ऋणे च मेदि० भावे अण्। ४जलधारावर्षणे हेमच०। ५खड्गादेरन्तभागे ६गम्भीरे पु० शब्दा०।

धारक त्रि० धारयति धारि—ण्वुल्। १धारणकर्त्तरि च। २कलसे तत्र नरक निरुक्तिः देवीपु० "महान् धारयते यस्मात् भानराविविधात्मना। दुरितानि च निघ्नन्ति तेन ते धारकाः स्मृताः" ४योनौ स्त्री कापि वेदे अत इत्वं न। "निगल्गलीति धारका"यजु०२३।२२ "धरति लिङ्गं धारका योनिः" वेददी०।

धारण न० धारि—ल्युट्। १धरणे २निवारणे भावे युच्। ३बुद्धिभेदे ४राज्ञां न्यायपथस्थितौ च स्त्री अमरः। ४योगाङ्गभेदे स्त्री तल्लक्षणादिकं पात०सू०भा० उक्तं यथा "योगाङ्गानुष्ठानन्तु द्विधैव कारणत्वं लभते इति योगाङ्गान्यवधार्यन्ते"भा०"यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि" पा०सू०। "यथाक्रमं एतेषाम् अनुष्ठानं स्वरूपञ्च वक्ष्यामः" भा० इति उद्दिश्य तेषां मध्ये पञ्चानां लक्षणानि पात० सू० समाधिपादे दर्शयित्वा धारणादेर्लक्षणानि विभूतिपादे उक्तानि तत्र धारणायाः लक्षणं दर्शितं यथा "उक्तानि पञ्च बहिरङ्गानि साधनानि धारणा वक्तव्या" भा० आभासः।

"देशबन्धश्चित्तस्य धारणा" पा० सू०।

"नाभिचक्रे हृदयपुण्डरीके मूर्द्ध्नि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्रे इत्येवमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये

चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बन्ध इति बन्धो धारणा” भा० । “प्रथमद्वितीयपादाभ्यां समाधिस्तत्साधनं चोक्तम् तृतीयपादे तत्प्रत्ययानुगुणाः श्रद्धोत्पादहेतवो विभूतयो वक्तव्याः ताश्च संयमसाध्याः संयमश्च धारणाध्यानसमाधिसमुदाय इति विभूतिसाधनतया पञ्चभ्यश्च योगाङ्गेभ्यो बहिरङ्गेभ्योऽस्याङ्गत्रयस्यान्तरङ्गतया विशेषज्ञापनार्थमत्र त्रयस्योपन्यासः तत्रापि च धारणाध्यानसमाधीनां कार्यकारणभावेन नियतपौर्वापर्यत्वात्तदनुरोधेनोपन्यासक्रम इति प्रथमं धारणा लक्षणीयेत्याह [illegible] देशेति” आध्यात्मिकदेशमाह । नाभिचक्र इति । आदिशब्देन नासाग्रादयो ग्राह्याः बन्धः सम्बन्धः । बाह्यदेशमाह बाह्य इति । बाह्ये च न स्वरूपेण चित्तस्य सम्बन्धः सम्भवतीत्युक्तं वृत्तिमात्रेण इति अत्रापि पुराणम् “प्राणायामेन पवनं प्रत्याहारेण चेन्द्रियम् । वशीकृत्य ततः कुर्य्याच्चित्तस्थानं शुभाश्रये” शुभाश्रया बाह्या हिरण्यगर्भवासवप्रजापति प्रभृतयः इदञ्च तत्रोक्तम् । “मूर्त्तं भगवतो रूपं सर्वोपाश्रयनिःस्पृहम् । एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते । तच्च मूर्त्तं हरेरूपं तद्विचिन्त्यं नराधिप ! । तत् श्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते । प्रसन्नवदनं चारु पद्मपत्रनिभेक्षणम् । सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् । समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूषणम् । कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् । वलीत्रिभङ्गिना मग्ननाभिना चोदरेण च । प्रलम्बाष्टभुजं विष्णुमथ वापि चतुर्भुजम् । समस्थितोरुजङ्घञ्च स्वस्तिकाङ्घ्रिकराम्बुजम् । चिन्तयेद्ब्रह्मभूतं तं पीतनिर्मलवाससम् । किरीटहारकेयूरकटकादिविभूषितम् । शार्ङ्गचक्रगदाखड्गशङ्खाक्षवलयान्वितम् । चिन्तयेत्तन्मयो योगी समाधायात्ममानसम् । तावत् यावद्दृढीभूता तत्रैव नृप ! धारणा । व्रजतस्तिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः । नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदेति” विवृतिः ।

सां० सूत्रोक्ते पूरकरेचककुम्भकाख्यप्राणनिरोधरूपे चित्तवशीकरणे प्राणायामभेदे च । यथा “ध्यानस्यापि साधनान्याह” भा० “धारणासनस्वकर्म्मणा तत्सिद्धिः” सां० सू० “लक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः । धारणादित्रयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति । “निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम्” सू० “प्राणस्येति प्रसिद्ध्या लभ्यते । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । छर्दिश्च वमनम् । विधारणं त्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचनयोगभिः । धारणञ्च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्यो निरोधो वशीकरणं सा धारणेत्यर्थः । आसनादेः स्वशब्देन पञ्चाङ्गलक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणायालक्ष्यत्वलाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्ध्यानशब्देनैव गृहीतेत्युक्तम्” प्र० भा० ।

“धारयेत्तत्र चात्मानं धारणां धारयन् बुधः” याज्ञ० प्राणायमविशेषरूपस्य धारणात्मकत्वमुक्तम् व्याख्यातञ्चैतत् “तत्र च हृद्यात्मानं मनोगोचरतया धारयेत् । तदा धारणाञ्च धारयेद्धारणास्वरूपञ्च जानुप्रभ्रमणेन छोटिकादानकालो मात्रा ताभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिंशद्भिर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्भिरुत्तम इत्येवम्प्राणायामत्रयात्मिकैका धारणा । तास्तिस्रो योगशब्दवाच्यास्तांश्च धारयेत् । यथोक्तमन्यत्र “संभ्राम्य छोटिकान्दद्यात्करेण जानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामोऽधमः स्मृतः । मध्यमो द्विगुणः श्रेष्ठस्त्रिगुणो धारणा तथा । तिसृभिस्तिसृभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव चेति” । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह ‘अन्तर्द्धानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानां छन्दतः सृष्टिर्योगसिद्धेश्च लक्षणम् । सिद्धे योगे त्यजन्देहममृतत्वाय कल्पते” मिताक्षरा धृता ।

वह्निपु० धारणास्वरूपभेदादिकमन्यदोक्तं यथा

अग्निरुवाच “धारणा मनसो ध्येये संस्थितिर्ध्यानवद् द्विधा । मूर्त्तामूर्त्तहरिध्यानं मनोधारणतो हरौ । यद्बाह्यावस्थितं लक्ष्यं तस्मान्न चलते मनः । तावत् कालं प्रदेशेषु धारणा मनसि स्थितिः । कालावधिपरिच्छिन्नं देहे संस्थापितं मनः । न प्रच्यवति यल्लक्ष्याद्धारणा साऽभिधीयते । धारणा द्वादशायामा ध्यानं द्वादश धारणाः । ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयते । धारणाभ्यासयुक्तात्मा यदि प्राणैर्विमुच्यते । कुलैकविंशमुत्तार्य्य स्वर्याति परमं पदम् । यस्मिन् यस्मिन् भवेदङ्गे योगिनां व्याधिसम्भवः । तत्तदङ्गं धिया व्याप्य धारयेत्तत्त्वधारणम् ॥ आग्नेयी वारुणी चैव ऐशानी चामृतात्मिका । साग्निः शिखा फडन्ता च विष्णोः

खार्यो द्विजोत्तम! । नाडीभिर्विकटं दिव्यं शून्याय वेधयेच्छुभम् । पादाङ्गुष्ठात् कपालान्तं रश्मिमण्डलमावृतम् । तिर्य्यक् चाधोर्द्ध्वभागेभ्यः प्रयान्त्योऽतीव तेजसा । चिन्तयेत् साधकेन्द्रस्तं यावत् सर्वं महामुने! । भस्मीभूतं शरीरं स्वन्तत्रैवोपसंहरेत् । शीतश्लेष्मादयश्चापा विनश्यन्ति द्विजाऽधमाः । शिरोग्रीवाकरे चैव कण्ठे चोरोमुखे चरेत् । ध्यायेदच्छिन्नचित्तात्मा यथो भूतेन चात्मना । स्थूलरश्मीकरव्याप्तं प्रभूते हिमगाम्बुभिः । धाराभिरखिलं विश्वमापूर्य्य भुवि चिन्तयेत् । ब्रह्मरन्ध्राच्च संक्षोभाद्यावदाधारमण्डलम् । सुषुम्नान्तर्गतो भूत्वा संपूर्णेन्दुकृतालयम् । संप्लाव्य हिमसंस्पर्शतोयेनामृतमूर्त्तिना । क्षुत्पिपासाक्रमप्रायसन्तापपरिपीडितः । धारयेद्वारुणीं मन्त्री तुष्ट्यर्थं चाप्यतन्द्रितः । वारुणी धारणा प्रोक्ता ऐशानीं धारणां शृणु । व्योम्नि ब्रह्ममये पद्मे प्राणापाने क्षयङ्गते । प्रसादं चिन्तयेद्विष्णोर्यावच्चिन्ता क्षयं गता । महाभावं जपेत् सर्वं ततो व्यापक ईश्वरः । अर्द्धेन्दुं परमं शान्तं निराभासं निरञ्जनम् । असत्यं भासते तावत् सर्वं चराचरम् । यावत् स्वस्वन्दरूपन्तु न दृष्टं गुरुवक्त्रतः । दृष्टे तस्मिन् परे तत्त्वे आब्रह्म सचराचरम् । प्रमातृमानमेयञ्च ध्यानहृत्पद्मकल्पनम् । मातृमोदकवत् सर्वं जपहोमार्च्चनादिकम् । विष्णुमन्त्रेण वा कुर्य्यादमृतां धारणां वदेत् । संपूर्णेन्दुनिभं ध्यायेत् कमलं तत्त्रिमूर्त्तिकम् । शिरःस्थं चिन्तयेद्यत्नादयुतायुतवर्च्चसम् । सम्पूर्णमण्डलं व्योम्नि शिवकल्लोलपूरितम् । तथा हृत्कमले ध्यायेत्तन्मध्ये स्वतनुं स्मरेत् । साधको विगतक्लेशो जायते धारणादिभिः" । १७४अ० ।

काशीख० ४२ अ० विशेषोऽप्युक्तो यथा

"प्राणायामद्विषट्केन प्रत्याहार उदाहृतः । प्रत्याहारैर्द्वादशभिर्धारणा परिकीर्त्तिता । भवेदीश्वरसङ्गत्यै ध्यानं द्वादशधारणम्" "प्रत्याहारेण सम्पन्नो धारणामथ चाभ्यसेत् । हृदये पञ्चभूतानां धारणं यत् पृथक् पृथक् । मनसो निश्चलत्वेन धारणा साऽभिधीयते । हरितालनिभां भूमिं लावण्यारां समेधसम् । चतुष्कोणां हृदि ध्यायेदेषा स्यात् क्षितिधारणा । कण्ठेऽम्बुतत्त्वमर्द्धेन्दुनिभं विष्णुसमन्वितम् । वकारबीजं कुन्दाभं ध्यायेदम्बु जयेदिति । तालुस्थमिन्द्रगोपाभं त्रिकोणं रेफसंयुतम् । रुद्रेणाधिष्ठितं तेजोध्यात्वा वह्निं जयेदिति । वायुतत्त्वं भ्रुवोर्मध्ये वृत्तमञ्जनसन्निभम् । यं बीजमीशदैवत्यं ध्यायेद्वायुं जयेदिति । आकाशञ्च मरीचिधारसदृशं यद्ब्रह्मरन्ध्रस्थितं यन्नाथेन सदाशिवेन सहितं शान्तं हकाराक्षरम् । प्राणं तत्र विलीय पञ्चघटिकं चित्तान्वितं धारयेदेषा मोक्षकपाटनपटुः प्रोक्ता नभोधारणा । स्तम्भनी प्लावनी चैव शोषणी भ्रामणी तथा । शमनी च भवन्त्येता भूतानां पञ्च धारणाः" बृ०सं०उक्ते जलस्तम्भके वायुविशेषधारणाद्यात्मके ६ योगभेदे च "अथैवमितेऽष्टम्याद्याश्चत्वारो वायुधारणादिवसाः । मृदुशुभपवनाः शस्ताः स्निग्धघनस्थगितगगनाश्च । तत्रैव स्वात्याद्ये दृष्टे भचतुष्टये क्रमान्मासाः । श्रावणपूर्वाः ज्ञेयाः परिस्रुता धारणास्ताः स्युः । यदि ताः स्युरेकरूपाः शुभास्ततः सान्तरास्तु न शिवाय । तस्करभयदाः प्रोक्ताः श्लोकाश्चाप्यत्र वासिष्ठाः । सविद्युतः सपृषतः सपांशूत्करमारुताः । सार्कचन्द्रपरिच्छन्ना धारणाः शुभधारणाः । यदा तु विद्युतः श्रेष्ठाः शुभाशामत्य् प्रस्थिताः । तदापि सर्वसस्यानां वृद्धिं ब्रूयाद्विचक्षणः । सपांशुवर्षाः सापाश्च शुभा बालक्रिया अपि । पक्षिणां सुस्वरा वाचः क्रीडा पांशुजलादिषु । रविचन्द्रपरिवेषाः स्निग्धा नात्यन्तदूषिताः । वृष्टिस्तदापि विज्ञेया सर्वसस्याभिवृद्धये । मेघाः स्निग्धा संहताश्च प्रदक्षिणगतिक्रियाः । तदा स्यान्महती वृष्टिः सर्वसस्यार्थसाधिका" २२अ० ।

धारणी स्त्री धारि—ल्युट् । १श्रेण्याम् "शारीरिकधारणी शिथिलान्" दशकु० । २नाडिकायां ३बुद्धानां मन्त्रभेदे मेदि० ४भूम्याम् हेमच० । [पु० राजनि० ।

धारणीय त्रि० धारि—कर्म्मणि अनीयर् । १धार्य्ये २धरणीकन्दे

धारणीययन्त्र न० धार्य्यते धारि—कर्म्मणि अनीयर् कर्म० । धार्य्ये देवताभेदानां यन्त्रभेदे तच्च पूजायन्त्राद्भिन्नत्वं शारदायां २४ पटले दृश्यम् । तल्लेखनद्रव्यादि तत्रोक्तं यथा "काश्मीररोचनाकाश्मीरगेभमदचन्दनैः । विलिखेद्भूर्जपत्रे वा मन्त्राण्येतानि दैशिकः" । निषिद्धयन्त्रमुक्तम् "भूमिस्पृष्टं शवस्पृष्टं दग्धं निर्माल्यसङ्गतम् । विशीर्णं लङ्घितं मन्त्री यन्त्रं जातु न धारयेत्" मन्त्रमहोदधौ १८ तरङ्गे । तल्लेखनप्रकारद्रव्यादिकमुक्तं तत्रैव दृश्यम् । विस्तरभयात् न लिखितं, कर्म्मभेदे सामान्यतो लेखनद्रव्यादिकं २५ तरङ्गे तत्रोक्तं यथा "चन्दनं रोचना राजिर्गृहधूमचिताभवः । अङ्गारोऽष्टविषाणीति शान्त्यादौ यन्त्रलेखने । पूर्वोक्तलेखनद्रव्यं गृह्णीयात्तदपि ध्रुवम् ।

पिप्पलं मरिचं शुण्ठी श्लेष्मविनाय विनयः। स्तह धूमोत्स्वरसौ लवणञ्च विषाष्टकम्। शान्तौ वश्ये लिखेद्भूर्जे स्तम्भने द्वीपिचर्म्मणि। खरचर्म्मणि विद्वेषे उच्चाटे ध्वजवाससि। नरास्थनि लिखेन्मन्त्रं मारणे मन्त्रवित्तमः। ये त्वाधाराः स्मृता यन्त्रतरङ्गे तेऽपि सम्मताः"।

धारय त्रि० धारि—श। धारके "धारयैः कुकुमोर्म्मीणाम्" भट्टिः।

धारयितृ त्रि० धारि—तृच्। १धारणकर्त्तरि "त्वं हि धारयिता श्रेष्ठ! कुरूणां कुरुसत्तम!" भा० उ०८४अ०। स्त्रियां ङीप्। सा च २पृथिव्यां स्त्री शब्दरत्ना०।

धारयिष्णु त्रि० धृ—णिच् वेदे नि० इष्णुच्। धारणशीले "दृषदः धारयिष्णवः" सि०कौ० लोकेऽपि क्वचित् इष्णुच्। "शास्त्रं प्रज्ञा धृतिर्दाक्ष्यं प्रागल्भ्यं धारयिष्णुता। उत्साहो वाग्मिता दार्ढ्यमापत्क्लेशसहिष्णुता। प्रभावः शुचिता मैत्री त्यागः सत्यं कृतज्ञता। दया शीलं दमश्चेति गुणाः सम्पत्तिहेतवः" काम०।

धारयु त्रि०धारमभिषवमिच्छति क्यच् वेदे०नि० न दीर्घः "क्यच्छन्दसि" पा०उ। १अभिषवणकामे "त्वं सोमासि धारयुर्मन्द्रः" ऋ० ९।६७।१ "धारयुरभिषवणकामः" भा० धारयुर्धारावान् मत्वर्थीयोयुरिति भाष्ये पक्षान्तरे व्याख्यानात् २धारावति च।

धारवाक त्रि० धार्य्यते धार—कर्म्मणि घञ् धारो धार्य्यो वाकः स्तोत्रं येन। स्तोत्रधारके ऋत्विगादौ "धारवाकेष्वजुगाय" ऋ०५।४४।५।

धारा स्त्री धार्य्यन्ते अश्वा अत्र अनया वा धारि—अङ्। अश्वानां १गतिभेदे अमरः। अश्वशब्दे दृश्यम् अन्यत्र च "अश्वानान्तु गतिर्धारा विभिन्ना सा च पञ्चधा। आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम्। धौरितं वल्गितं धाराप्लुतमुत्तेजितं क्रमात्। उत्तारितं चेति पञ्च शिक्षयेत् तुरगं गतीः। उत्तेरितोऽतिवेगाख्यो न शृणोति न पश्यति। धौरितं गतिमात्रं यद्युयोजितं वल्गितं पुरः। अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्। उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं श्लथवल्गया। पूर्व्वापरसमनतः क्रमादुत्तारणं प्लुतम्" अश्वशास्त्रे तु मतान्तरेणोक्ताः। गतिः पुना चतुष्का च तद्वन्मध्यजवा परा। पूर्व्ववेगा तथा चान्या पञ्च धारा प्रकीर्त्तिताः। एकैका त्रिविधा धारा हयशिक्षाविधौ मता। ह्रस्वो मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वैता योजयेत् क्रमादिति" "धाराः प्रसाधयितुमव्यतिकीर्णरूपाः" माघः। ३सैन्याग्रिमस्कन्धे ४अविच्छिन्नसन्तत्या द्रवद्रव्यस्य प्रपाते ५खड्गादेर्निशितमुखे ६पात्रभेदे ७उत्कर्षे च पु० मेदि०। ८यशसि ९अतिवृष्टौ १०समूहे च शब्दरत्ना० ११प्रशान्ते १२उत्कर्षे १३रथचक्रे स्त्री हेम०। १४दाक्षिणात्यपुरभेदे स्त्री "विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव" ऋ०२।७।३। "घृतस्य धारा उपयन्ति विश्वतः" ऋ० १।१२५।४। "धारां शितां रामपरश्वधस्य" रघुः। "भ्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समोलतां छेत्तुमृषिर्व्यवस्यति" शकु०। "धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः" ऋतुसं०। "तौ हन्यमानौ नाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ" रामा० ६।१८अ०। "अथ माहेश्वरीं धारां समासाद्य धराधिपः" भा० व० ८५अ०। "वसोः पवित्रमसि शतधारम्" यजु० १।२ धाराधरशब्दे दृश्यम्। १५जनप्रवादे १६वाचि निघ० इषा० आद्युदात्तता १७वर्षणे पु० धारयुः।

धाराकदम्ब पु० धाराकालोपलक्षितः कदम्बः। प्रावृट्काले पुष्प्यति कदम्बभेदे हेमच०।

धारागृह न० जलधारायुक्तं गृहम्। (फोयारा) जलस्रावयन्त्रयुक्ते गृहे "धारागृहेष्वातपसङ्गिमन्तः" रघुः। "धारागृहे प्रगलितोदकदुर्द्दिनाभे क्लान्तः शयीत सलिलानिलशीतकुक्षौ" सुश्रुतः।

धाराङ्कुर पु० धाराया अङ्कुर इव। १शीकरे २करकाख्ये घनोपले ३नाशीरे च मेदि०। [हेमच०

धाराङ्ग पु० धारा अङ्गमस्य। १खड्गे २तीर्थभेदे च

धाराट पुंस्त्री धारायै अटति धारया वा अटति अट—अच्। १चातकखगे २अश्वे च स्त्रियां जातित्वात् ङीप्। ३मेघे पु० च शब्दरत्ना०।

धाराधर पु० धारां धरति धृ—अच्। १मेघे २खड्गे च मेदि०। "धाराधर! धरा वारिधारया परिपूर्य्यते। खगचञ्चुपुटद्रोणीपूरणे तव कः श्रमः" चातकाष्टकम्। "प्रत्यग्रक्षतात् प्रच्युतात्मा धाराधरमिवाचलः" भा० वि० ६४अ० [कमलान्यभ्यवर्षन् मुखानि" मेघ०।

धारापात पु० ६त०। जलधारायाः पतने। "धारापातैस्त्वमिव

धारापूप न० धारारूपम् अपूपम्। अपूपभेदे "घृतमिश्रा कणिक्या या दुग्धेनालोडिता तु सा। धाराख्यापूपकं साज्ये पक्वं खण्डेन योजयेत्। धारापूपं सुमधुरं हृद्यं पित्तहरं परम्। वृंहणं रोचनं हृद्यमत्यर्थं वातनाशनम्" भावप्र०।

धाराफल पु॰ धारा अविच्छिन्नधारेव फलेऽस्य। मदनवृक्षे राजनि॰

धारायन्त्र न॰ धाराया जलधारायाः प्रक्षेपार्थं यन्त्रम्। (फोयारा) इति ख्याते जलप्रक्षेपयन्त्रभेदे "धारायन्त्र-जलाभिषेककलुषे धौताञ्जने लोचने" अमरुशतकम्।

धाराल त्रि॰ धारा अस्त्यस्य सिध्मा॰लच्। धारायुक्ते खड्गादौ

धाराध्वनि स्त्री धाराया ध्वनिरिव। वायौ त्रिका॰। पर-वल्लिङ्गत्वात् स्त्रीत्वमेव युक्तं पुंस्त्वोक्तिः प्रामादिकी।

धाराधर पु॰ धारया जलधारया आष्टखोत्याकाशम् ह-च्च १त॰। मेघे "धाराधरा मरुतो धृष्णुोजसः" ऋ॰ २।३४।१।

धारावर्ष पु॰ धारया सन्तत्या अविच्छेदेन वर्षः। अविच्छेदेन वर्षणे। "अधारावर्षदुर्दिनम्" रघुः।

धारावाहिन् त्रि॰ धारया सन्तत्या वहति वह-णिनि। १सन्तत्या पातुके क्रमेणाविच्छेदेन २आयमाने च। स्वार्थे क। धारावाहिकोऽप्यत्रार्थे "किन्तु सिद्धान्ते धारावा-हिकबुद्धिस्थले न ज्ञानभेदः" वेदान्तप॰।

धाराविष पु॰ धारायां विषमस्य धारेव विषमस्य प्राणहारक-त्वात् वा। खड्गे त्रिका॰। [त्रिकाण्डशेषे अमरः।

धारासम्पात पु॰ धाराणां सम्यक् पातः। अत्यादृष्टौ अवि-

धारास्नुही स्त्री धारायुता स्नुही शाकत॰। त्रिधारायां स्नुह्याम् (तेकाँटा सिजु)। राजनि॰।

धारिन् पु॰ धृ-णिनि। १पीलुवृक्षे। २धारणकर्त्तरि। जटाधरः। ३यन्त्रार्थधारणयुक्ते च त्रि॰ "अज्ञेभ्यो ग्र-न्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। सा च ४धरण्यां शब्दर॰। ५शाल्मलीवृक्षे स्त्री शब्दच॰। धार ऋणमस्त्यस्य गोण्यत्वेन इनि। ६ऋणध-मर्णे त्रि॰ स्त्रियां ङीप्।

धारु त्रि॰ धेट-रु। पानशीले जटाधरः।

धारेश्वरी स्त्री धाराख्यपुर्या ईश्वरी। धारापुरीस्थे देवीभेदे

धारोष्ण न॰ धारायां दोहनेन निर्गमकाले उष्णम्। "दो-हनेनोष्णधारया यद्यः पतिते दुग्धे। "धारोष्णममृतं पयो भ्रमहरं निद्राकरं कान्तिदं हृद्यं ऽश्रमल्प-वर्द्धनमतिस्वादु त्रिदोषापहमिति" राजनि॰।

धार्त्तराज्ञ पुंस्त्री धृतराज्ञोऽपत्यम् अण् उपधालोपः। धृतराज्ञापत्ये स्त्रियां ङीप्।

धार्त्तराष्ट्र पुंस्त्री धृतराष्ट्रस्यापत्यम् अण्। १दुर्योधनादौ २दुःशलायां स्त्री ङीप्। ३धृतराष्ट्रवंशोद्भवे नागभेदे पु॰ स्त्री। धृतराष्ट्रे सुराजदेशे भवः अण्। ४कृष्णवर्णचञ्चुचरण-युते श्वेतवर्णे हंसभेदे पुंस्त्री (गँडोहाँस) अमरः स्वार्थेतः स्त्रियां ङीप्। "शरत्प्रमदा मधुरगिरः प्रसाधिताया मदोद्धता-रम्भाः। निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे" वेण्याम्। अत्र "शरत्समयवर्णनाशंसया हंसा धार्त्तराष्ट्रा इति व्यपदिश्यन्ते" वेणी॰ दुर्योधनादयस्तत्र व्यङ्ग्यार्थाः। "धृतराष्ट्रस्य पुत्राणामानुपूर्व्येण कीर्त्तय" इति जनमेजयप्रश्ने "दुर्योधनोयुयुत्सुश्च त्याद्युपक्रमे" "वैश्यापुत्रो युयुत्सुश्च धार्त्तराष्ट्रः शताधिकः। एतदेकशतं राजन्! कन्या चैका प्रकीर्त्तिता" भा॰आ॰६७अ॰। उक्तोक्तेषां तत्सुतत्वम्।

धार्त्तराष्ट्रपदी स्त्री धार्त्तराष्ट्रस्य हंसभेदस्य पाद इव मूल-मस्याः अन्तलोपे कुम्भप॰ ङीपि पद्भावः। हंसपदी-लतायां राजनि॰।

धार्त्तेय पुंस्त्री धृताया अपत्यम् "द्व्यचः" पा॰ ढक्। धृताया अपत्ये स्त्रियां ङीप्। ततः यौधेयादि॰ स्वार्थे अञ्। तत्रार्थे

धार्म त्रि॰ धर्मस्येदम् अण्। १धर्मसम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप् "धार्मी तनुर्दर्किल्बिषी" भा॰ आ॰ ६॰ अ॰। प्राचुर्ये अण्। २धर्मसये च। "यथाटाय यस्मिन् धर्मे तेजो-मयोऽमृतमयः पुरुषो यथायमध्यात्मं धार्मस्तेजोमयो-ऽमृतमयः पुरुषः" शत॰ ब्रा॰ १४।५।५।११।

धार्मपत त्रि॰ धर्मपतेरपत्यादि अश्वपत्या॰ अण्। १धर्मपति-सम्बन्धिनि स्त्रियां ङीप्। [गन्धद्रव्ये न॰ हेमच॰।

धार्मपत्तन त्रि॰ तत्र भवः अण्। १धर्मपत्तनभवे २कोलके

धार्मिक त्रि॰ धर्मं वेद तच्छास्त्रमधीते वा धर्मं चरति आ-सेवते वा ठक्। १धर्मशीले २धर्मसेवके। "चरणमिहासेवा तेन देवयशात् धर्मं प्रवृत्तोऽपि दुष्टत्तो न धार्मिक इति" सि॰कौ॰। "विभागशीलो यो नित्यं क्षमायुक्तोदया परः। देवतातिथिभक्तश्च स्वगृहस्थः स तु धार्मिकः" इति दत्तोक्तलक्षणयुक्तस्यैव धार्मिकपदवाच्यत्वनिर्णयः। "आ-चार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः। आप्तः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वोऽध्याप्या दश धर्मतः" मनुः। ततः पुरोहिता॰भावे यक्। धार्मिक्य धर्मानुष्ठाने न॰।

धार्मिण न॰ धर्मिणां समूहः भिक्षादित्वात् धर्मन् धर्मिन् इति पाठान्तरस्य सत्त्वात् अण् "इनण्यनपत्ये" पा॰ इनः प्रकृतिभावे न नलोपः। धर्मवतां समूहे।

धार्मिणेय पुंस्त्री धर्मिण्याः अपत्यम् शुभ्रा॰ढक्। धर्मिण्याः अपत्ये स्त्रियां ङीप्।

धार्म्यायण पुंस्त्री धर्म्यस्य गोत्रापत्यम् अश्वा॰ फञ्। धर्म्यस्य गोत्रापत्ये स्त्रियां गोत्रत्वेन जातित्वात् ङीप्।

धार्य्य त्रि० धारि–यत् । धारणीये "धार्य्यः कथङ्कारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या" नैष० । "कार्य्यञ्च भवत्या वियद्विहारी" ... "एवं तस्य दशधा कार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च" सा० का० "एवं धार्य्यम् अयन्तःकरणादित्रिकस्य प्राणादिलक्षणया भृतया शरीरं तच्च पार्थिवादि पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां पञ्चानां समूहः पृथिवीति ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति धार्य्यमपि दशधा" सा० कौ० ।

धार्ष्ट्य न० धृष्टस्य भावः कर्म वा ष्यञ् । प्रागल्भ्ये निर्लज्जत्वे । "धार्ष्ट्यमेतत्तयोर्विप्र ! मत्तो यत्तु करग्रहः । अहो धार्ष्ट्यमहो धार्ष्ट्यं तयोः क्षत्रिययोरयोः" हरिवं० २०६ अ० ।

धार्ष्टक न० धृष्णोर्न्दपस्य पुत्रभेदे "धृष्णोस्तु धार्ष्टकं क्षत्रं रणे धृष्टं बभूव ह" हरिवं० १५ अ० ।

धाव जवे शुद्धौ अक० शुद्धीकरणे संमार्जने च सक० भ्वा० उभ० सेट् । स्वरितेत् पा० । धावति धावते अधावीत् अधाविष्ट दधाव–वे । सार्वधातुके परतः वेगगतौ सर्त्तेर्धौरस्तु पर० । अनेनैवोपपत्तौ तदादेशविधानं वेगगतौ सरतेः सार्वधातुके प्रयोगधारणार्थं शब्दक्रोमे आत्मनेपदत्वोक्तिः छन्दादोषात् । "गच्छति पुरःशरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः" शकु० । "रेतः सिक्तमधावत्" ऐ०ब्रा० । "अधावीत्तारिसंसत्स्वम्" भट्टिः । "यथा पराङ् धावन्तमनुलिप्सेत" शत०ब्रा०३।२।१।२६ । "दिवस्पृष्टे धावमानं सुपर्णम्" अथ०१३।२।३७ "सततं धावमानश्च चिन्तमानो विशाम्यते !" भा० व० १८८ अ० । जवे अस्य न उदित्त्वम् तेन धावित्वा धावित इत्यादि "दिग्गतास्तः सहसा प्रधाविताः" भा० श० २० अ० । "वनान्तरे तोयमिति प्रधाविताः" । ऋतुसं० अन्यतार्थे उदित् धावित्वा धौत्वा धौत इत्यादि । "बाह्योद्यानस्थित् हरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या" "धौतापाङ्गं हरशशिरुचा" मेघ० । "तुषारस्रुतिधौतरक्तम्" कुमा० । प्रादुपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योतार्थयुक्ते धावने ।

धावक पु० धावति वस्त्रादिकं मार्ष्टि धाव–ण्वुल् । १रजके २वस्त्रादिप्रक्षालके ३शीघ्रगामिनि (धाओड़िया) च त्रि० ४नागानन्दरत्नावलीकारके कविभेदे पु० "श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्" काव्यप्र० । "प्रथितयशसां धावकसौमिल्लकविपुत्रादीनां प्रबन्धानतिक्रम्येति" मालविकाग्निमित्रम् ।

धावन न० धाव–भावे ल्युट् । १शीघ्रगमने २प्रक्षालने च । "सुरणादिहितस्तत्र धावने पूरणे तथा" सुश्रुतः । "उच्छिष्टं नैव भुञ्जीयां न कुर्यात् पादधावनम्" भा० व० ६५ अ० ।

धावनि स्त्री धाव–अनि । १पृश्निपर्ण्याम् अमरः । २कण्टकार्य्यां राजनि० । स्वार्थे क धावनिका तत्रार्थे रत्नमा० वा ङीप् । धावनी तयोरर्थयोः मेदि० ३धातक्यां राजनि० ।

धासस् पु० धा–"वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि" उणा० असुन् "पचिवचिभ्यां सुट् च" उणा० सुटोऽनुवृत्तिः उज्ज्वलदत्तः माधवस्तु "वसेर्णित्" उणा० इत्यतो णितोऽनुवृत्तिमाह न सुट् इति भेदः तेन तन्मते धाया इत्येव । धायसशब्दे दृश्यम् । पर्वते उज्ज्वलदत्तः ।

धासि पु० धारयति प्राणान् धा–बा असि । अन्ने निघ० सदाशिवा दुदुहे भूरि धासेः" ऋ० १।५७।१ "धासेरन्नस्य" भा० "महीं मित्रस्य वरुणस्य धासिम्" १०।३०।१ ।

धि धृतौ तु०पर०सक०अनिट् । धियति अधैषीत् । दिधाय ।

धिक् अव्य० धक्क–नाशने धा–धारणे वा बा० डिकन् । १अपकारशब्दे भर्त्सनोत्पादने २निर्भर्त्सने ३निन्दायाञ्च । एतद्योगे निन्दाविषयवाचकशब्दात् द्वितीया । "धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा" सा० द० । "धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः" नैष० । निन्दनीयवरले न द्वितीया किन्तु प्रथमैव । "धिङ्माता मम कैकेयी यया पापमिदं कृतम्" रामा० अयो० ८२ स० ।

धिकृ धिक्+निन्दने कृ–करणे सादिग० उभ० सक०अनिट् । धिक्करोति धिगकार्षीत् धिक्चकार । धिक्कृतः (तिरस्कृतः) धिक्कारः धिक्क्रिया इत्यादि ।

धिक्ष सन्दीपने सक० क्लेशे जीवने अक० भ्वा० आत्म० सेट् । धिक्षते अधिक्षिष्ट दिधिक्षे ।

धिग्दण्ड पु० धिगिति दण्डः । निर्भर्त्सनरूपे दण्डे "वाग्दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम्" मनुः ।

धिग्वण पुंस्त्री मनूक्ते सङ्कीर्णजातिभेदे "ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते । आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः" मनुः । "शूद्रेण वैश्यायामुत्पन्ना आयोगवी तस्यां ब्राह्मणाद्धिग्वणो जायते" कुल्लू० । "धिग्वणानां चर्म कार्य्यं वेणानां भाण्डवादनम्" मनुना तद्वृत्तिरुक्ता ।

धित त्रि० धा–क्त छान्दसो न हिः । हिते निहिते । "स्तुष्टेवानं धितावानम्" ऋ० ३।२७।२ धृते च ।

धिति स्त्री धि–धृतौ क्तिन् । धारणे

धिप्सु त्रि०दन्भ–सन् इडभावपक्षे "दम्भ इच्च" अभ्यासलोपः ततः उ । दम्भितुमिच्छौ वञ्चयितुमिच्छौ "भूयश्च धिप्सुमाह्वय राजपुत्रं दिदम्भिषुः" भट्टिः ।

धियसान त्रि० धि—धारणे वेदे शा० असानच् किच्च। धारके "स त्वं न इन्द्र धियसानः" ऋ० ५।३३।२ "धियसानः धारयन्" भा०।

धियाम्पति पु० ६त० अलुक्समा०। वृहस्पतौ त्रिका०।

धियायत् त्रि० ई-कान्तौ (इच्छायाम्)शतृ यत् ३त० कान्दसः अलुक्समा०। कर्मणा इच्छति "एष पुरू धियायते वृहते देवतातये" ऋ० ८।१५।२ "धियायते कर्मणा इच्छते द्वितीयार्थे तृतीयायाः कान्दसोऽलुक्" भा०।

धियायु त्रि० धि—धारणे धीयते ज्ञायते अनया धि—वा० करणे क धिया तां प्रज्ञामात्मनः इच्छति क्यच् "क्याच्छन्दसि" पा० उ। आत्मनः प्रज्ञाकामशीले। "विप्रासो वा धियायवः" ऋ० १।८।६।

धियावसु त्रि० धिया कर्मणा वसु यस्मात् वेदे अलुक्स०। कर्मणा वसुनिमित्ते देवभेदे सरस्वतीरूपा देवतैव धियावसुः। "यज्ञं वष्टु धियावसुः" ऋ० १।३।१० "कर्महेतुधननिमित्त भूतायाः वागदेवतायास्तथाविधं धननिमित्तत्वमारयतकाद्य- "वागवै धियावसुः" स्तुत्या आख्यातम्" भा०।

धिव प्रीणने गतौ च सक० स्वा० पर० सेट् इदित्। सार्वधातुके धिः आदेशः। धिनोति अधिन्वीत दिधिन्व। इदित् धिन्व्यते। "धान्यमसि धिनुहि देवान्" यजु० १।२० "अगेन्दृश्यौ रुधिरैर्धिनोमि" प्रबोधच०। "धिनोति नाक्रान् जलजेन पूजा" नैष०।

धिष शब्दे जु० पर० अक० सेट्। दिधेष्टि अधेषीत् दिधेष। वैदिकोऽयम्। "क्लृप्तीविद्यादि धिषा वेषि जनान्" ऋ० १।१७३।८ "धिषा शब्दे धिषणन्तः सरव्यानुप्रदन्तो अग्निमीशिजस्य गोहे" ऋ० ४।२१।६।

धिषण पु० धृष्णोति धृष—"धृषेर्धिष च संज्ञायाम्" उणा० क्यु। १वृहस्पतौ। धृष्णोत्यनया करणे ल्यु। २बुद्धौ स्त्री अमरः "पराग धिषणाभ्यः" ऋ० ८।५८।२। "आर्यपुत्रार्यधिषण! प्राणनाथ! शुभव्रत" काशीख० १० अ०। ३स्तुतौ ४वाचि ५पृथिव्याञ्च निघ० ६स्थाने च "तदा विकसटधिषणासयोर्निपतमानयोः" भाग० २।१६।२१। "ये पारमेष्ठ्यं धिषणमधितिष्ठन्न कश्चन प्रत्युपसिद्दृति स्वधर्मं ते न परं विदुः" भाग०६।७।१२।

धिषणाधिप पु० ६त०। १शुक्रपतौ सुराचार्ये मलयप०

धिषण्य धिषणामिच्छति क्यच् कान्दसदीर्घाभावेऽल्लोपः आत्मनःस्तुतीच्छौ अक०प०सेट्। धिषण्यति अधिषण्यीत् "धिया यदि धिषण्यन्तः" ऋ० ४।२१।६

धिष्ण्य न० धिष—बाहु० उणा० नि०। धिष्ण्यशब्दार्थे ऋक्टः

धिष्ण्य न० धिष—"सानसिधर्षीत्यादि" उणा० नि०। १स्थाने २गृहे ३नक्षत्रे च अमरः ४अग्नौ ५शक्तौ च पु० मेदि०। ६शुक्राचार्ये। तत्र स्थाने "न भौमान्येव धिष्ण्यानि हित्वा ज्योतिर्मयान्यपि" रघुः। "स्वर्गे लोके स्ववतां नास्ति धिष्ण्यम्" भा० अनु० १ अ०। नक्षत्रे "भवन्त्यतीतधिष्ण्यानां भोगलिप्रायुता ग्रहाः" सू०सि०। ७प्राणाभिमानिदेवे च "देवा उशिजो धिष्ण्या ये" ऋ०१।२२।१ "धियं बुद्धि परिहतं देवसख्यानि उशोकुर्वन्ति धिषणयाः प्राणाभिमानिनो देवाः धष—दार्ढ्ये "सानसिधर्षीत्यादि" उणा० नि० यत् वाडागमः धात्वादिलोपोपपदत्वस्याः" भा० धिष्ण्यं स्थानमर्हति यत् यलोपालोपौ। स्थानार्हे स्तुत्ये त्रि०। "को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद" ऋ०१०।११४।८ "धिषणार्हे स्तुत्यर्हे" भा० स्तुत्यस्य स्थानार्हत्वात् तथात्वम्। "आविशासत् रोदसी धिष्णे मे" ऋ० ७।७२।१। "रोदसी धिष्ण्ये धिषणार्हे स्तुत्ये" भा०। धष—दार्ढ्ये इति धात्वर्थानुगमात्। १०उल्काभेदे स्त्री ह० म० ३२अ० "दिवि भुक्तशुभफलानां पततां रूपाणि यानि तान्युल्काः। धिष्ण्योल्काशनिविद्युत्तारा इति पञ्चधा भिन्नाः"। "उल्का पक्षेण फलं तद्वद्धिष्ण्याशनिस्त्रिभिः पक्षैः"। "तारा फलपादकरी फलार्धदात्री प्रकीर्त्तिता धिष्ण्या" सा च "धिष्ण्या कृशाल्पपुच्छा धनूंषि दश दृश्यतेऽन्तराभ्यधिकम्। ज्वलिताङ्गारनिकाशा द्वौ हस्तौ सा प्रमाणेन" कथिता।

धी अनादरे आराधने च दिवा० आत्म० सक० अनिट्। धीयते अधेष्ट। ईदित् ओदित् धीनः। "सत्यं परं धीमहि" भाग०१।१।१ कातन्त्रमतेऽस्य ओदित्त्वं नास्ति धीत इति। वेदे तु न ओदित् "धीतः विश्वान्यश्विना युधं प्रधीतान्यमन्वम्" ऋ०८।८।१० "सखीयते संधीतमश्नुतम्" ८।४०।१। आधारे अक०इत्यन्ये।

धी स्त्री ध्यै सम्प० भावे—क्विप् संप्रसारणञ्च। १बुद्धौ ज्ञाने अमरः। "प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्त्तसे" कुमा०। २भावनावृत्तिभेदे "तत्राज्ञानं धिया नश्येदाभासात्तु घटः स्फुरेत्" वेदान्त०। "धियो योनः प्रचोदयात्" गायत्री सा च न्यायनये आत्मवृत्तिः। "बुद्ध्यादि षट्कं संख्यादिपञ्चकं भावना तथा। धर्माधर्मौ गुणा एते आत्मनः स्युश्चतुर्दश" भाषा०। वेदान्तमते

मनोवृत्तिः। "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव" श्रुतिः। ४कर्मणि च "उभे स धियासुदक्षनः" ऋ० ५।११।१६। "धियां कर्मणाम्" भा० "धीभिश्चन मनसा स्वेभिरक्षभिः" ऋ० १।१२६।२ ५मनसि च "धीजवनोऽसि सोम!" ऋ० ६।८८।२ "धीजवनः मनोवेगः" भा० धीगुणशब्दे दृश्यम्।

धीक्ष दीप्त्यर्थे भ्वा०आत्म०सक०सेट्। धीक्षते अधीक्षिष्ट दिधीक्षे "स वै धीक्षते वाचे हि धीक्षते यज्ञाय हि धीक्षते यज्ञो हि वाग् धीक्षितोह वै नामैतद्यद्दीक्षित" शत०३।२।२०। अयञ्च वैदिकः दीक्षसमानार्थकः। लोके तु दीक्षतेइत्यादि

धीगुण पु० ६त०। "शुश्रूषा श्रवणञ्चैव ग्रहणं धारणं तथा। ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः" कामन्दकोक्तेषु अष्टसु बुद्धिधर्मेषु "धियां समस्तैः स गुणैरुदारधीः" रघुः।

धीत त्रि० धे-क्त। १पीते धी-क्त। धीनः लोके। वेदे तु धीतः। २अनादृते ३आराधिते च त्रि०।

धीति स्त्री० धे-क्तिन्। १पाने २पिपासायां हेमच०। ३अनादरे ४आराधने च ५अङ्गुलौ निघ०। "तमीं हिन्वन्ति धीतयो दश व्रिशः" ऋ०१।१४४।५ "धीतयो दशसंख्यका अङ्गुलयः" भा०। "धीतिरुक्थाय शस्यते" ऋ० १।११०।१

धीदा स्त्री० धियं ददाति दा-क। १मनीषायां २कन्यायां हेम० ३बुद्धिदायके त्रि०। [२१५१ पृ० दृश्यम्।

धीन्द्रिय न० धीजनकमिन्द्रियम्। श्रोत्रादौ ज्ञानेन्द्रियशब्दे

धीमत् पु० धीः प्रज्ञाऽस्त्यस्य मतुप्। १वृहस्पतौ २बुद्धिमति पण्डितादौ त्रि०। "स्वायम्भुवो मनुर्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत्" मनुः स्त्रियां ङीप्। [पृ० दृश्यम्।

धीर अवज्ञायाम् नित्यमयपूर्वकाऽयम् अवधीरवत् तच्छब्दे ४२७

धीर त्रि० धियं राति रा-क। धियमीरयति ईर-अण् वा उप०स०। १पण्डिते २धैर्यान्विते अचञ्चले ३क्लीवे मेदि०। ४बलयुते शब्दर०। ५मन्दे त्रिका० ६विनीते संक्षिप्त०। ६कुङ्कुमे न०मेदि०। ८ऋषभौषधौ पु० राजनि०। ९बलिराजे पु०शब्दच०। १०चिदाभासद्वारा बुद्धिवृत्तिप्रेरके चिदात्मनि पु। ११मनोहरे त्रि० "धीरसमीरे यमुनातीरे वसति वने वनमाली" गीतगो० "ह्रदमन्द्राम्बुदधीरनादः" माघः। "मृदङ्गधीरध्वनिमन्वगच्छत्" रघुः। "अथोचदेनं ...... रघुः स्वरेण धीरेण निवर्तयन्निव" रघुः। तत्र पण्डिते "धीरैर्धीरोद्धतः कथितः" सा० द०। "सोपधानामिव धीराः श्रेयसीं स्तुवन्ति ये" माघः। १२काकोल्यां १३महाज्योतिष्मत्यां स्त्री राजनि० १४मानयुतायां मध्यायां प्रगल्भायां च नायिकायां स्त्री। तल्लक्षणभेदादिकं रसमञ्जर्यामुक्तं यथा

"मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधे धीरा अधीरा धीराधीरा च व्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीरा। अव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका अधीरा। व्यङ्ग्याव्यङ्ग्यकोपप्रकाशिका धीराधीरा। इयांस्तु विशेषः। मध्याया धीरायाः कोपस्य सोत्प्रासोक्तिका। अधीरायाः परुषवाक्। धीराधीरायास्तु रुदनकृदिनं कोपप्रकाशकम्। प्रौढाया धीरायास्तु रत्यौदास्यम्। अधीरायास्तु तर्जनताडनादिः। धीराधीरायास्तु रत्यौदास्यतर्जनताडनादि च कोपस्य प्रकाशकम्। अयं धीराभेदः स्वीयायामेव न तु परकीयायामिति प्राचीनलिखनम् तदाग्रहमात्रं धीरत्वमधीरत्वं तदुभयं वा मानानियतं परकीयाया अपि मानस्य सम्भावनाप्रकटनकम्। मानस्य स्वीयायामेव न तु परकीयाया इति तच्च ...... न सङ्गच्छते"।

साहित्यदर्पणे तु अन्यथोक्तम् यथा

"ते धीरा चाप्यधीरा च धीराधीरेति षड्विधे ते मध्या प्रगल्भे तत्र। "प्रियं सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्या धीरा दहेद्रुषा। धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः। तत्र मध्याधीरा यथा "तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यद् दुकूलं दधानः। मदधिवसतिमागाः, कामिनां मण्डनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन"। प्रगल्भा यदि धीरा स्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा। उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्त्यादरान् बहिः। तत्र ...। "एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरतस्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाऽऽश्लेषो संविघ्नितः। आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः"। प्रत्येकं ता अपि द्विधा। कनिष्ठाज्येष्ठारूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति"।

धीरता स्त्री धीरस्य भावः। १अचाञ्चल्ये २धैर्य्ये ३पाण्डित्ये च "सहजामप्यपहाय धीरताम्" रघुः। "प्रत्यादेशात् खलु भवतो धीरतां तर्कयामि" मेघ०। त्व धीरत्व तत्रार्थे न० तच्च नायकयोर्गुणभेदे। "प्रागल्भ्यौदार्य्यमाधुर्य्यं शोभा धीरत्वकान्तयः। दीप्तिश्चायत्नजाभावहावहेलाः स्त्रियोऽङ्गजाः। अलङ्कारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः।

शोभा कान्तिश्च दीप्तिश्च माधुर्य्यञ्च प्रगल्भता । औदार्य्यं धैर्य्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्नजाः । पूर्वं भावादयो धैर्य्यान्ता दश नायकानामपि सम्भवन्ति किन्तु सर्वेऽप्यमी नायिकाश्रिता एव विच्छित्तिविशेषं पुष्णन्ति" तल्लक्षणमुदाहरणं च तत्रैव । "मुक्तात्मश्लाघना धैर्य्यं मनोवृत्तिरचञ्चला । यथा "ज्वलतु गगने रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी दहतु मदनः किं वा मृत्योः परेण विधास्यति । मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया कुलममलिनं न त्वेवायं जनो न च जीवितम्"

धीरपत्नी स्त्री धीरं मनोहरं पत्रमस्याः ङीप् । १धरणीकन्दे राजनि० २मनोहरपत्रयुक्ते त्रि० स्त्रियां टाप् ।

धीरप्रशान्त पु० "सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्रशान्तः स्यात्" सा० द० लक्षिते नायकभेदे यथा मालतीमाधवादौ माधवादिः ।

धीरललित पु० "निश्चिन्तो मृदुरनिशं कलापरो धीरललितः स्यात्" सा० द० १लक्षिते नायकभेदे यथा रत्नावल्यादौ वत्सराजादि । २षोडशाक्षरपादके छन्दोभेदे स्त्री "संकथिता भरौ नरनगाश्च धीरललिता" वृ० र० टी० ।

धीरस्कन्ध पुंस्त्री धीरः अचञ्चलः स्कन्धोऽवयवोऽस्यात् । महिषे हेमच० ।

धीराधीरा स्त्री "धीराधीरा (मध्या) तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः" "धीराधीरा (प्रगल्भा) तु सोल्लुण्ठभाषितैः खेदयेदमुम्" सा० द० उक्ते नायिकाभेदे अमुं नायकम् यथा "अनलङ्कृतोऽपि सुन्दर ! हरसि मनो मे यतः प्रसभम् । किं पुनरलङ्कृतस्त्वं संप्रति नखरक्षतैस्तस्याः" । [मयात्रस्थे नैषधट् पार० ।

धीरावी स्त्री धीरमवति अव—प्रीणने अण् ङीप् । शिं-

धीरोदात्त पु० "अविकत्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः । स्थेयान् निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः" सा० द० लक्षिते नायकभेदे "अविकत्थनोऽनात्मश्लाघाकरः महासत्त्वो हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः । निगूढमानो विनयच्छन्नगर्वः । दृढव्रतोऽङ्गीकृतनिर्वाहकः" सा० द० यथा रामयुधिष्ठिरादि ।

धीरोद्धत पु० "मायापरः प्रचण्डश्चपलोऽहङ्कारदर्पभूयिष्ठः । आत्मश्लाघानिरतो धीरैर्धीरोद्धतः कथितः" सा० द० लक्षिते १नायकभेदे यथा भीमसेनादिः । कर्म० २धैर्य्यान्वितोद्धते च "धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः" सा० द०

धीरोष्णिन् विश्वदेवभेदे । "ग्रैवाभः परमक्रोधी धीरोष्णी भूपतिस्तथा" भा० अनु० ९१ अ० । विश्वदेवनामोक्तौ

धीर्य्य त्रि० धीरे भवः "भवे छन्दसीति" पा० यत् । कातरे माधवः "याभ्यां चिदसतो धीर्य्याः" ऋ० २।२७।११ । "धीर्य्याः कातराः" इति भाष्यम् ।

धीलटि स्त्री लट—बाल्योक्तौ इन् धिया कर्मणा लटिः । कर्मणा बाल्योक्तियुतायाम् । दुहितरि हारा० ।

धीवत् त्रि० धीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । बुद्धियुक्ते "धीवतो धीवतः सखा" ऋ० ६।५५।२ "धिया धीवन्तो अप्रसन्न स्तृषवः" ऋ० ७।८३।८ ।

धीवन् त्रि० ध्यै—कनिप् संप्रसारणम् । १ध्यानयुक्ते २कर्मयुते उणादिकोषः । स्त्रियां "वनो र च" पा० ङीप् रश्चान्तादेशः । धीवरी बहुव्रीहौ ङीप् रश्च वा । बहुधीवरी बहुधीवा ।

धीवर पुंस्त्री दधाति मत्स्यान् छित्वरेत्यादिना नि० । १कैवर्त्ते २तज्जात्यायां स्त्री ङीष् । सा च बुद्धिकर्मभ्यां युतस्त्रियाम् धीवरशब्दे दृश्यम् ।

धीशक्ति स्त्री ६त० बुद्धेर्गुणे अमरः धीगुणशब्दे दृश्यम् ।

धीसचिव पु० धियि बुद्धौ मन्त्रणादौ सचिवः धीप्रधानः सचिवो वा शाक० । मन्त्रणानिपुणे मन्त्रिणि धीसखा धीसहायादयोऽप्यत्र ।

धु कम्पने अक० चालने सक० स्वादि० उभ० अनिट् । धुनोति धुनुते परं० सिचि इट् सम्प्र० । अधावीत् पा० निट् दुधाव दुधुविथ दुधोथ दुधुविव दुधुवे । धोष्यति "धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकम्" कविरहस्यम् । अयं दीर्घान्तोऽपि स तु वेट् प० सिचि नित्येट् पा० अधावीत् अधविष्ट अधोष्ट क्रादिनियमात् किति लिटि नित्यमिट् दुधुविव । यति तु दुधविथ दुधोथ । धविष्यति ते धोष्यति ते । उभयोः धू(धु)तः । "धुन्वन् सर्पिषीमं खे वितानं पक्षयोरयौ" "तानाधावीत् समास्कद्गान्" भट्टिः । "अथ धुन्वन्ति कार्त्स्न्येन" भाग० ६।४।१५ । णिचि धावयति दीर्घान्तस्य धूनयति "आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः" ऋ० ३।५५।१६ । "सुसम्बलान्तः" भा० "नितान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाऽप्यूरुषु लोलचक्षुः" माघः । दोधूयते तत्र कम्पने चलने "दोधूयमानाश्च महापताकाः" भा० भी० ६० अ० ।

उपसर्गपूर्वकस्तु तत्तदुपसर्गद्योत्यार्थयुते कम्पने चालने च

धु स्त्री धु—कम्पने वा० भावे डु । कम्पने एकाक्षरकोषः ।

धुक्ष सन्दीप्तौ क्लेशे जीवने च अक० आत्म० । धुक्षते धुक्-

क्तिप् दुधुक्षे । णिचि धुक्षयति ते "निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन" "करेण भानोर्बहुलावसाने संधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा" कुमा० "सत्वं समदुधुक्षत्" भट्टिः ।

धुक्ष पु० धुक्ष—अच् पृषो० । पक्षिभेदे अजादेराकृतिगणत्वात् स्त्रियां टाप् । "दिशां कङ्को धुङ्क्षाग्नेयी" यजु० २४।३१

धुत त्रि० धु—क्त । १त्यक्ते २विधूते च मेदि० ।

धुन त्रि० धूनयति धूनि अच् पृषो०। कम्पके । "धुनेतयः सुप्रकेतम्" ऋ० ४।५०।२

धुनि(नी) स्त्री धुनोति वेतसादीन् धु-निक् धूनयति वेतसान् धूनि—इन् पृषो० ह्रस्वो वा ङीप् वा । १नदीमात्रे अमरः । "दिवे दिवे धुनयो यन्त्यर्थम्" ऋ०२।३०।२ "धुनयोनद्यः" भा० । "स्वर्धुन्यभूत्त्वमसि सा पतती निमार्ष्टि" भाग० ८।२१।६ २असुरभेदे पु० "स्वप्नेनाभ्युप्य चुमुरिं धुनिञ्च" २।१५।९ । "चुमुरिं धुनिम् एतन्नामासुरौ" भा० ३कम्पके त्रि० ४जलप्रतिरोधके असुरभेदे पु०"त्वं धुनिरिन्द्र ! धुनिमतीः" ऋ०१। १७४।९ "हे इन्द्र ! त्वं धुनिः कम्पयिता शत्रूणामसि अतो धुनिमतीः कम्पनोपेततरङ्गवती । अथ वा धुनिर्नाम जलप्रतिरोधकार्यसुरः स एव प्रतिरोधकतयास्ति यासां तादृशीरपः" भा०तरङ्गस्य कम्पनवत्त्वात् धुनित्वम् । धूनयति धू-णिच्—नक् इन पृषो०ह्रस्वः । सप्तानां मरुतां मध्ये ५मरुद्भेदे । ते च मरुतः "उग्रश्च१ भीमश्च२ ध्वान्तश्च३ धुनिश्च४ । सासह्वांश्च५ साभियुग्वा६ च विक्षिपः७ स्वाहा" यजु० ३९।७ उक्ताः ।

धुनीनाथ ह्रत० समुद्रे राजनि० । धुनीपत्यादयोऽप्यत्र ।

धुन्धु पु० मधुराक्षसस्यापत्ये "उत्तङ्क उवाच । भवता रक्षणं कार्यं तत्तावत् कर्तुमर्हसि । निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि शक्नोमि पार्थिव ! । ममाश्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति श्रुतः । देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् । राक्षसस्य मधोः पुत्रो धुन्धुर्नाम महासुरः । शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् । संवत्सरस्य पर्यन्ते स निश्वासं विमुञ्चति । यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना । तस्य निश्वासवातेन रज उद्धूयते महत् । आदित्यपथमावृत्य सप्ताहं भूमिकम्पनम् । सविस्फुलिङ्गं साङ्गारं सधूममतिदारुणम् । तेन तात ! न शक्नोमि तस्मिन् स्थातुं स्व आश्रमे । तं मारय महाबाहो लोकानां हितकाम्यया । लोकाः सुस्था भवन्त्वद्य तस्मिन् विनिहते त्वया । त्वं हि तस्य वधायैकः समर्थः पृथिवीपते ! । विष्णुना च वरो दत्तो मह्यं पूर्वयुगेऽनघ ! । यस्तं महासुरं रौद्रं हनिष्यति महाबलम् । तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि । न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते । निर्दग्धुं पृथिवीपाल ! दिव्यवर्षशतैरपि । वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि सुरासदम् । स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केन महात्मना । कुवलाश्वं सुतं प्रादात्तस्मिन् धुन्धुनिबर्हणे" हरिवं० ११अ० ।

धुन्धुमार पु० धुन्धुं मारयति मारि—अण् उप०स० । राजभेदे "राजा हि वीर्य्यवांस्तात ! इक्ष्वाकुरपराजितः । बृहदश्व इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः । तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्व इति श्रुतः । स योगबलमास्थाय मामकम् पार्थिवोत्तमः । शासनात्तव विप्रर्षे ! धुन्धुमारो भविष्यति" भा०व०२००अ० ।

"बृहदश्व उवाच । भगवन् ! न्यस्तशस्त्रोऽहमयन्तु तनयो मम । भविष्यति द्विजश्रेष्ठ ! धुन्धुमारो न संशयः । स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षिर्धुन्धुमारणे । जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः । कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः । प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवर्हणे । तमाविशत्तदा विष्णुस्तेजसा भगवान् प्रभुः । उत्तङ्कस्य नियोगाद्वै लोकानां हितकाम्यया । तस्मिन् प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् । एष श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति । दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात् समवाकिरन् । देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुर्भरतर्षभ ! । स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् । समुद्रं खानयामास वालुकापूर्णमव्ययम । नारायणेन कौरव्य ! तेजसाऽऽप्यायितस्तदा । स बभूव महातेजा भूयो बलसमन्वितः । तस्य पुत्रैः खनद्भिश्च वालुकान्तर्हितस्तदा । धुन्धुरासादितो राजन् ! दिशमाश्रित्य पश्चिमाम् । मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्त्तयन्निव । वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये । सोमस्य, भरतश्रेष्ठ ! धारोर्मिकलिलं महत् । तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनन्तु रक्षसा । ततः स राजा कौरव्य ! राक्षसं तं महाबलम् । आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिवर्हणः । तस्य वारिमयं वेगमपिबत् स नराधिपः । योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा । निहत्य तं महा-

कार्यं बहेनोदकराचसम् ।, इतङ्ग दर्शयामास क्षतकर्मा नराधिपः" हरिवं० ११ अ० २१४।इति कुक्कतामयन्ते अस्य चरितानीति यत् लिखितं तत् प्रमादात् किन्तु धुन्धुमारग्रन्थे तच्चरितानि इत्येव तत्र पाठो बोध्यः। एतच्छब्दे च हरिवं० तच्चरितादिकथाऽभोक्ता २यज्ञगोपे धुन्धुमे ४पदातिके च मेदि० ।

धुर् स्त्री धुर्व-क्विप् वा टाप् । १चिन्तायाम्, २रथाद्यग्रभागे, ३यानमुखे ४भारे च अमरः "धुर्याणां च धुरो मोक्षम्" रघुः । ५अग्रे न० "अपांशुलानां धुरि कीर्तनीया" रघुः । "गौरिव गुरुणा नित्यं धूर्षु नियोज्यमानः" भा० आ० २२अ० "तेन धूर्जगतो गुर्वी सचिवेषु निचिक्षिपे" रघुः । समासे अ समा० "न गर्दभा वाजिधुरं वहन्ति" मृच्छ० । "धुरमदमुभिर्यत्नधुरं, तरङ्गैः" रघुः । नञसमा० न अ समा०। "न मामधुरि राजेन्द्र ! नियोक्तुं त्वमिहा-र्हसि" भा०व०१२अ०। अन्यस्य तु न अ समा०। अधूः । "प्रतिष्ठत्याधुरावनन्ति" का०श्रौ०१८।३।१२ । ५हिंसके त्रि० । "दश धुरो दशयुक्तम् उह्यन्ताम्" ऋ० १०।६४।७ "धुरोधूर्भिर्हि हिरीध्यः तृतीयार्थे प्रथमा" भा० असंज्ञाया-मपि टावन्तस्य क्वचित् तत्पुरुषे ङ्याबोरिति मुग्धः । "तार्क्ष्यं मारुतं रथोभिर्वीजिभि धुरवाहिभिः" भा०द्रो० ६६अ० भावे क्विप् । ६पीडायां च ।

धुरन्धर त्रि० धुरां धारयति खच्, खचि मुग्धः । १भार-वाहके इत्यादौ "यस्माद्देवगणाः सर्वे स्थावराणि चराणि च । धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्मात् भक्तिः शिवेऽस्तु मे" हेमा०दा० । २धवहृक्षे पु० मेदि० । ३तत्तत्कर्मनिर्वाहक-भारवाहे च । "त्वन्त एव सतां नित्यमापदुद्धरण-क्षमाः । गजानां पङ्कमग्नानां गजा एव धुरन्धराः" हितो० । ४श्रेष्ठे च । "धुरन्धरः पुण्यकृदेव तापसः" भा० उ० ३७अ० ।

धुरीण त्रि० धुरं वहति सर्वधुरादिख्यत पा० योगविभा-गात् ख । १भारवाहके अमरः । २श्रेष्ठे शब्दच० ।

धुरीय त्रि० धुरमर्हति छ । इति राजनि० ।

धुर्य त्रि० धुरं वहति "धुरो यड्ढको" पा० यत् । तद्धितयपरत्वान्न दीर्घः । १धुर्वहे इत्यादौ २कार्य्यनिर्वाहके "प्रागलभमात्मा धुरि धुर्यमाश्मिनम्" किरा० । "धुर्यः कर्मनिर्वाहकः" मल्लि० । "समस्तकार्येषु गतेन धु-र्यताम्" माघः । ३भारवाहके अमरः । ४श्रेष्ठे शब्दार्थचि० । ५ऋषभे ६ऋषभौषधौ च पु० राजनि०

इत्यादौ "नाविनीतैर्व्रजेद्धुर्यैः" मनुः । "येनेदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि" कुमा० । "रात्रिर्गता मतिमतां वर ! मुञ्च शय्यां धात्रा द्विधैव ननु धूर्ज-गतो विभक्ता । तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्रो यस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी" रघुः । ७विष्णौ पु० । "स्कन्दः स्कन्दधरो धुर्यः" विष्णु० । समस्तजन्तुजन्मा-दिकर्मकार्य्यनिर्वाहकत्वात्तस्य तथात्वम् भाष्ये उक्तम् ।

धुर्व हिंसे भ्वा० पर० सक० सेट् । धूर्वति अधूर्वीत् । दुधूर्व । ईदित् धूर्त्तः । "अधूर्वीत् भूधरर्द्वयम्" भट्टिः ।

धुवक त्रि० धू-क्वुन् । १गर्भमोचके उज्ज्वल० । (धुया) ख्यातायां २गीतिभेदे स्त्री । क्षिपका० पाठान्तरे न टापि अत इत्वम् । ततः चतुरर्थ्यां प्रेक्षादि०इनि धुवकिन् । तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । ततः पिच्छा० अस्त्यर्थे इलच् । धुवकिल धुवकयुक्ते त्रि० ।

धुवन पु० धु-धू-वा क्युन् । १वह्नौ उज्ज्वलद०"ये यत्ते धुवनं तन्वते" शत० ब्रा० १।२।८।५ । २चालकमात्रे त्रि० । "अयमस्तु ति पक्षुरातुचरो नवनीपवनीधुवनः पवनः" सा० द० टी० ।

धुवित्र न० धूयते अनेन कृदा० धु-विधूनने इत्र । यज्ञि-यधुक्षणाय मृगचर्मादिरचिते याज्ञिकानां १व्यजने २तालवृन्तके अमरः ।

धुस्(स्तू)र पु० धूस्तूर+पृषो० । (धुतरा) ख्याते वृक्षे अमरः

धू कम्पने भ्वा०उभ०सक० वेट् । धवति ते अधावीत् अधौषीत् सम्ब०पा०मते प०सिचि नित्ये इद्वृत्तिभेदः अधमविष्ट अधोष्ट। दुधाव । "यत् कानने धवति चन्दनमञ्जरीश्च" कविर० ।

धू कम्पने वा० चुरा० उभ० पक्षे तुदा० कु० पर० सक० सेट् । धूनयति ते धुवति अदूधुनत् अधुवीत् । धूनयाम् बभूव आस चकार दुधाव । दुधुविथ "चूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिसक्तम् । वायुर्विधूनयति केशरपुष्परेणून्" कविरहस्यम् ।

धू कम्पने स्वा० क्र्यादि० प्वादिश्च उभ० सक० वेट् । धूनोति धूनुते धुनाति धुनीते । अधावीत् अधौषीत् अधविष्ट अधोष्ट "धूनोति चम्पकवनानि धुनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुरितातिसक्तम्" कविरहस्यम् ।

धू स्त्री धू-क्विप् । विधूनने मेदि० ।

धूःपति पु० धुरः पतिः अहरादित्वात् पत्यादौ सत्वरत्वो-पाध्मानीया वा । भारपतौ भारवहे पक्षे धूर्पति धूष्पति धूःपति तत्रार्थे

धूक पु॰ धुनोति वृक्षादीन् धु—कन् दीर्घश्च । १वायौ उज्ज्वलद॰ । २धूर्त्ते ३काले संक्षिप्तसा॰ ।

धूत त्रि॰ धू—क्त । १त्यक्ते २कम्पिते ३भर्त्सिते मेदि॰।४तर्किते धरणिः "पवनस्य धूतनवनीपवनः" माघः । "पादानतः कोपनयाऽवधूतः" कुमा॰ ।

धूतपाप त्रि॰ धूतं त्यक्तं पापं येन । १त्यक्तपापे २वेदशिरसो मुनेः शुचिनामाप्सरोजातायां कन्यायां स्त्री तस्या एव धर्मशापेन चन्द्रशिलात्मकतया नदीरूपेण प्रादुर्भावात् तद्रूपायां काशीस्थायां ३नद्याञ्च स्त्री तत्कथा । काशीखण्ड ५९ अ॰ यथा

"पुरा वेदशिरा नाम मुनिरासीन्महातपाः । भृगुवंशसमुत्पन्नो मूर्त्तो वेद इवापरः । तपस्यतस्तस्य मुनेः पुरो दृग्गोचरं गता । शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा रूपलावण्यशालिनी । तस्यादर्शनमात्रेण परिक्षुब्धं मुनेर्मनः । चस्कन्द स मनिस्तूर्णं साथ भीता वराप्सराः" इत्युपक्रमे "इदानीं शृणु कल्याणि ! कर्त्तव्यं यत् त्वया शुचे । अमोघवीजा हि वयं तद्बीजमुररीकुरु । एतस्मिन् रक्षिते वीर्य्ये परिस्फुर्त्तं त्वदीक्षणात् । समावह भविष्यत्सु कन्यारत्नं महाशुचे ! । इत्युक्ता तेन मुनिना प्रनजीतेव साप्सराः । महाप्रसाद इत्युक्त्वा मुनेः शुक्रमजीगिलत् । अथ कालेन दिव्यस्त्री कन्यारत्नमजीजनत् । धातीव नयनानन्दनिधानं रूपजेयसाम् । शुचिरप्सरसां श्रेष्ठा जगाम त्रिदशालयम् । तां च वेदशिराः कन्यां स्नेहेन समवर्द्धयत् । क्वचित्, स्वाश्रमसंस्थाया हरिणाक्षा हरिणीक्षणाम् । मुनिर्नाम ददौ तस्यै धूतपापेति चार्थवत्" । ततः पितुरुपदेशेन तपश्चरणे तस्या ब्रह्मतो वरप्राप्तिः धर्मशापेन नदीभावप्राप्तिरित्यादि कथा तत्रैवाध्याये यथा

"धूतपापोवाच । पितामह ! वरो मह्यं यदि देयो वरप्रद ! । सर्वेभ्यः पावनेभ्योऽपि कुरु मामतिपावनीम् । स्रष्टा तदिष्टमाकर्ण्य नितरां तुष्टमानसः । प्रत्युवाच च तां बालां विमलां विमलेक्षणाम् । ब्रह्मोवाच धूतपापे ! पवित्राणि यानि सन्त्यत्र सर्वतः । तेभ्यः परिक्रमतुलं त्वमेधि वरतो मम । तिस्रः कोटार्द्धकोटी च सन्ति तीर्थान्यनेकशः । दिवि भुव्यन्तरीक्षे च पावनान्युत्तरोत्तरम् । तानि सर्वाणि तीर्थानि त्वत्तनौ प्रतिलोम वै । वसन्तु मम वाक्येन भव सर्वातिपावनी । इत्युक्त्वान्तर्दधे वेधाः सापि निर्धूतकल्मषा । धूतपापोटजं प्राप्ता-ऽथो वेदशिरसः पितुः । कदाचित्तां समालोक्य खेलन्तीमुटजाजिरे । धर्मस्तत्पसा हृष्टः प्रार्थयामास कन्यकाम् । धर्म उवाच । पृथुश्रोणि ! विशालाक्षि ! क्षामोदरि ! शुभानने ! । क्वीतः स्वच्छप्रसन्नत्या त्वयाहं देहि मे रतिम् । नितरां बाधते कामस्त्वत्कृते मां सुलोचने ! । इत्थं सुवाक्या सा तेन प्रार्थितत्यवक्रदृक् । उवाच सा पिता दाता तं प्रार्थय सुदुर्मते ! । पितृप्रदेया यत् कन्या श्रुतिरेषा सनातनी । निशम्येति वचो धर्मो भाविनोऽर्थस्य गौरवात् । पुनर्निर्बन्धयामास सोऽपद्दृष्टिशिशालिनीम् । धर्म उवाच । न प्रार्थयेऽहं सुभगे ! पितरं तव सुन्दरि ! । गान्धर्वेण विवाहेन कुरु मे त्वं समीहितम् । इति निर्बन्धवद्वाक्यं सा निशम्य कुमारिका । पितुः कन्या फलं दित्सुः पुनराहेति तं द्विजम् । अरे जडमते ! मा त्वं पुनर्ब्रूहीति याचतः । इत्युक्तोऽपि पुनाय्याँ स नाभिनन्ददनातुरः । ततः शशाप तं बाला प्रबला तपसो बलात् । जडोऽसि नितरां यस्माज्जलाधारो नदो भव । इति शप्तस्तया सोऽपि तां शशाप क्रुधान्वितः । कठोरहृदये ! त्वं तु शिला भव सुदुर्मते । स्कन्द उवाच । इत्यन्योऽन्यस्य शापेन मुने ! धर्मनदोऽभवत् । अविमुक्ते महाक्षेत्रे ख्यातो धर्मनदो महान् । साप्याह पितरं त्वस्ता स्वशिलात्वस्य कारणम् । ध्यानेन धर्मं विज्ञाय मुनिः कन्यामथाब्रवीत् । मा भैः पुत्रि ! करिष्यामि तव सर्वं शुभोदयम् । तच्छापो नान्यथा भूयाच्चन्द्रकान्तशिला भव । चन्द्रोदयमनुप्राप्य द्रवीभूता तनुस्तव । नदीभव सुते ! साध्वि ! धूतपापेति विश्रुता । स च धर्मो नदः कन्ये ! तव भर्त्ता सुशोभनः । तैर्गुणैः परिपूर्णाङ्गो ये गुणाः प्रार्थितास्त्वया । अन्यच्च शृणु वक्ष्ये ! ममापि तपसो बलात् । ईदृक्ष्यं भवतोभाविप्राप्तश्च दुर्लभम् । इत्याश्वास्य पिता तां तु धूतपापां परन्तपः । चन्द्रकान्तशिलाभूतामतुजग्राह बुद्धिमान् । तदारभ्य मुने ! काश्यां ख्यातो धर्मनदो हृदः । धर्मोद्रवजलरूपेण महापातकनाशनः । धुनी च धूतपापा सा सर्वतीर्थमयी शुभा" । "किरणा धूतपापा च तस्मिन् धर्मनदे शुभे । अवन्त्यौ पापसंहन्त्र्यौ वाराणस्यां शुभव्रते । ततो भागीरथी प्राप्ता तेन देवोपिता वह । भागीरथ्या सहायाता यमुना च सरस्वती । किरणा धूतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती । गङ्गा च यमुना चैव पञ्च नद्यः प्रकीर्त्तिताः" । "करीषिणीं चित्रवहां चित्रसेनाञ्च

निम्नगाम्। गोमतीं धूतपापाञ्च गण्डकीञ्च महानदीम्” भा० भी० ८ अ०। [द्वयम्।

धूति स्त्री धू–क्तिन् १विधूनने २हटयोगाङ्गभेदे हठयोगशब्दे

धून त्रि० धू–क्त ल्वादि० तस्य नः। कम्पिते

धूनक पु० धूनयति संधुक्षयति वह्निम् चु० धू–ण्वुल् नुगागमः। (धुना) ख्याते यक्षधूपे त्रिका० २धावके त्रि०।

धूनन न० धू–णिच् भावे ल्युट्। चालने विधूनने।

धूनि स्त्री धू–भावे क्तिन् ल्वादि० तस्य नः। कम्पने।

धूप दीप्तौ चुरा० उभ० अक० दीपने सक० सेट्। धूपयति-ते अदूधुपत्-त। धूपयाम् बभूव आस चकार। धूपितः। “वसवस्त्वा धूपयन्ति” यजु० ११।६ धूपयन्ते उदा०

धूप तापे अक० तापने सक० भ्वा० पर० सेट्। धूपायति अधूपायीत् अधूपीत्। धूपायाम् बभूव आस चकार दुधूप। धूपायितः धूपितः। “धूपायतीव पटलैर्नवनीरदानाम्” माघः।

धूप पु० धूपयति रोगान् दोषान् वा धूप-अच्। १गुग्गुलुप्रभृति सुगन्धद्रव्योत्थे धूमे, २तत्साधनद्रव्ये च तन्निरुक्तिर्यथा “धूताशेषमहादोषपूतिगन्धः प्रभावतः। परमानन्दजननाद्धूप इत्यभिधीयते” धूपद्रव्यभेदः प्रपञ्चसारे “गुग्गुल्वगुरुकोशीरसिताज्यमधुचन्दनैः। साराङ्गारे विनिक्षिप्तैर्मन्त्री पीठैः प्रधूपयेत्”। योगिनीतन्त्रे “कृष्णागुरु सकर्पूरं चन्दनं सिह्लकं तथा। समस्तं नरो यस्तु इदं दत्त्वा महेश्वरः। इह काममवाप्नोति दुर्गालोके महीयते”। आह्नि०त० वामनपुराणे “वृक्षिकाख्यं कनं दारु सिह्लकं सागुरुं सितम्। शङ्खो जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः प्रियाणि वै। वृक्षिका मांसी कनो महिषाख्यगुग्गुलुः सितं कर्पूरं सितेति पाठे सिता शर्करा। शङ्खो नखी। श्रीशे विष्णौ। विष्णुधर्मोत्तरे “धूपदः सर्वमाप्नोति धूपदः सर्वमश्नुते” वामनपुराणेऽस्य कीर्त्तनार्थी।

तन्त्रसारे विशेषः शारदायां “गुगल्वगुरुकोशीरशर्करा मधु[illegible]:। धूपयेदाज्यसंमिश्रैर्नीचैर्देवस्य देशिकः”। विशेष[illegible] तन्त्रान्तरे “सिताज्यमधुसंमिश्रं गुग्गुल्वगुरुचन्दनम्। षडङ्गं धूपमेतत्तु सर्वदेवप्रियं सदा”। तथा “गुग्गुलुं सरलं दारु पत्रं मलयसम्भवम्। ह्रीवेरमगुरुं कुष्ठं गुडं सर्जरसं घनम्। हरीतकीं नखीं लाक्षां जटामांसीञ्च शैलजम्। षोड़शाङ्गं विदुर्धूपं दैवे पैत्रे च कर्मणि”। “मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुगल्वगुरुशैलजम्। सरलं सिह्लं सिद्धार्थं दशाङ्गो धूप उच्यते”। रोग१रोगह२रोगद३कोषाः४ दारु५लाक्षा६गुरु७पत्रविशेषाः८। मक्षिवर्जितश९वारिजस्पृक्१०धूपवर्त्तिरिह सुन्दरिः मता” अस्यार्थः कुष्ठ१ हरीतकी२ गुड३जटामांसी४ देवदारु५ लाक्षा६ अगुरु७ तेजपत्र८ सरल९ नखी१०”

“यथा गन्धं तथा देवि धूपं दद्याद्विचक्षणः। मध्यमानामिकाभ्यान्तु मध्यपर्वणि देशिकः अङ्गुष्ठाग्रेण देवेशि! धृत्वा धूपं निवेदयेत्। तथा समर्पयेद्धूपं घण्टावाद्यजयस्वनैः”। तथा “धूपभाजनमस्त्रेण(फट्)प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाणुना(नमः)। अस्त्रेण पूजितां घण्टां वादयन् गुग्गुलुं दहेत्। अत्रागमादौ तु भुवनेश्वरी बीजं पूर्वं दत्त्वा इमं मन्त्रं पठित्वार्पयेत्। “तथा जयध्वनिमन्त्रमातः! स्वाहेत्युदीर्य च। अभ्यर्च्य वादयेद् घण्टां धूपैर्धूपयेत्ततः”। तन्त्रान्तरे “धूपस्थानं समभ्यर्च्य तर्जन्या वामया स्पृशन्। धूपभाजनमस्त्रेण प्रोक्ष्याभ्यर्च्य हृदाणुना। एवं दीपदानेऽपि घण्टावादनमिति। तथाच गौतमीये “उत्तार्येद्दीपपर्य्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम्। वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्पयेत्”। यामले “निवेदयेत् पुरोभागे गन्धं पुष्पं च भूषणम्। दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः। वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे। नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो वा न पृष्ठतः”। वामदक्षिणभागस्तु देवताया एव न तु साधकस्य। “धूपदीपौ सुभोज्यञ्च देवताग्रे निवेदयेदिति” दर्शनात् तिथितत्त्वे स्मृतिः “मधु मुस्तं घृतं गन्धो गुग्गुल्वगुरु शैलजम्। सरलं सिह्लसिद्धार्थौ दशाङ्गो धूप उच्यते। दशाङ्गो दशघटितः शैलजं शिलाजतु ख्यातं सिद्धार्थः श्वेतसर्षपः। “तुरुष्कं ग्रन्थिकर्पूरनागरागुरुकुङ्कुमैः। सुरामांसीसितामिश्रं धूपं दद्यात् मधुप्लुतम्”। तुरुष्कं सिह्लकं ग्रन्थिः (गाँठियाला इति) ख्याता। सिता शर्करा नागरः शुण्ठी। भविष्ये “जलहीने तु दुर्भिक्षं गन्धहीने त्वभाग्यताम्। धूपहीने तथोद्वेगं वस्त्रहीने धनक्षयम्” प्राप्नुयादिति शेषः कालिकापुराणे ६८अ० यथा “एवं वां कथितो दीपो धूपस्य शृणुतं सुतौ!। नानानिर्य्यासजः सुगन्धोऽतिमनोहरः। दह्यमानस्य काष्ठस्य प्रयत्नोत्तरस्य वा। परागस्याथ वा धूमो निस्तापो यश्च जायते। स धूप इति विज्ञेयो देवानां तुष्टिदायकः। रागोद्भूतेन चैकल तेर्द्रव्यैः परिधूपयेत्। तथाग्निवस्तथा

कृत्वा न तत् फलमवाप्नुयात्। श्रीचन्दनञ्च चरकः शालः कालागुरुस्तथा। उदयः सुरथः कन्दो रक्तविद्रुम एव च। पीतशालः परिमलो विमर्द्दीकाऽथन-स्तथा। नमेरुर्देवदारुश्च बिल्वसारोऽथ खादिरः। सल्लानः पारिजातश्च हरिचन्दनवल्लभौ। ह्येषु धूपाः सर्वेषां प्रीतिदाः परिकीर्त्तिताः। शरावः षट् स्तलेष श्रीशालः पटवासकः। कर्पूरः श्रीकरश्चैव परागः श्रीहरामलौ। सर्वौषधिरजोजातो वाराह-चूर्णं उत्कलः। जातीकोषस्य चूर्णञ्च गन्धः कस्तूरिका तथा। चोदे हस्ते च गदिता धूपा एते उदाहृताः। वज्रधूपो हरूधूपः श्रीपिष्टोऽगुरु झर्झरः। पल्लिवाहः पिण्डधूपः सुगोलकश्च एव च। अन्योन्ययोग निर्यासा धूपा एते प्रकीर्त्तिताः। एतैर्विधूपयेद्देवान् धूर्भिभिः कृष्णवर्त्मना। येषां धूपोद्भवैर्घ्राणैस्तुष्टिं गच्छन्ति जन्तवः। निर्य्यासश्च परागश्च काष्ठं गन्ध-स्तथैव च। कृत्रिमश्चेति पञ्चैते धूपाः प्रीतिकरा मताः। न यक्षधूपं वितरेत् माधवाय कदाचन। न रक्तविद्रुमं मह्यं सुरथः स्कन्दने तथा। यक्षधूपः पल्लिवाहः पिण्ड-धूपः सुगोलकः। कृष्णागुरुः सकर्पूरो महामाया-प्रियः स्मृतः। यक्षधूपेन वा देवीं महामायां प्रपूजयेत्। मेदोमज्जासमायुक्तान् न धूपान् विनिवेदयेत्। पर-कीयांस्तथा घ्रातान् स्तेनीकत्याभिमर्दितान्। पुष्पं धू-पञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथा परान्। घ्रातान्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात्। न भूमौ वितरेत् धूपं नासने न घटे तथा। यथातथाधारगतं कृत्वा तद्विनिवेदयेत्। रक्तविद्रुमशालौ च सुरथः सरलस्तथा। सल्लानको नमेरुश्च कालागुरुसमन्वितः। जातीकोषाद्यसंयुक्तो धूपः कामेश्वरीप्रियः। त्रिपुरायास्तथैवायं मातृणा-मपि नित्यशः। सर्वेषां पीठदेवानां कान्त्यादीनाञ्च पुत्रकौ। एष वां कथितो धूपः शृणु तं नेत्ररञ्जनम्’’

केशवाचार्य्यां षोड़शाङ्गादिधूपा यथा

‘‘मुस्तकं गुग्गुलुः कुष्ठं कर्पूरं मलयोद्भवम्। देवदारु जटा-मांसी जातीकोषञ्च बालकम्। मुरा मांसी ह्यगुरुकं त्वगुशीरञ्च केशरम्। एला तथा तेजपत्रं सर्वमेतद् समांशकम्। धूपोऽयं षोड़शाङ्गः स्याद्गोविन्दप्रीति-कारकः”।

द्वादशाङ्गो यथा ‘‘गुग्गुलुश्चन्दनं पत्रं कुष्ठञ्चागुरु कुङ्कुमम्। जातीकोषञ्च कर्पूरं जटामांसी च बालकम्। त्वगुशीरञ्च धूपोऽसौ द्वादशाङ्गः प्रकीर्त्तितः।

दशाङ्गो यथा ‘‘कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलुर्मलयोद्भवम्। केशरं बालकं पत्रं त्वग्जातीकोषचन्दनम्। सर्वमेतद् समाभ्यस्तं दशाङ्गो धूप ईरितः”।

अष्टाङ्गो यथा ‘‘गुग्गुल्वगुरुकं तेजपत्रं मलयसम्भवम्। कर्पूरं बालकं कुष्ठं नूतनं कुङ्कुमं तथा। अष्टाङ्गः कथितो धूपो गोविन्दप्रीतिदः शुभः”।

पञ्चाङ्गो यथा “चन्दनं कुङ्कुमं नूतं कर्पूरं गुग्गुलोऽगुरु। धूपोऽयं घृतसंयुक्तः पञ्चाङ्गः समुदाहृतः”।

विष्णुधर्म्मे वर्ज्जनीयद्रव्यम् यथा ‘‘ऐरण्डं शालनिर्यासं पक्षकं सरलं जतु। तथा मधुरिका तैलं गन्धकाष्ठं कलम्बकम्। गन्धकं टङ्कणं तालं सिङ्गकञ्च मनःशिला। कक्कोलमूलं दार्वी गम्भारी रक्ताञ्जनम्। अष्टवर्गः शठी मेथी शिलाजित् गन्धचन्दनम्। कुन्दुरु रेणुकं राक्षाऽजमोदा शतपुष्पिका। हरिद्रा जीरकं हस्तजीरञ्च रक्तचन्दनम्। कर्पूरकं मरुवकं यवानी धन्यिका तथा। शैलजं धातकीपुष्पं नखी गोचरसादिकम्। मत्कृते धूपे देवर्षे! सर्वमेतद्विवर्ज्जयेत्” पाद्मोत्तरखण्डे

श्राद्धदेयो धूपो यथा श्राद्धे “चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपद्मकम्। तुरुष्कं गुग्गुलुश्चैव घृताक्तं युगपद्दहेत्’’। “उशीरं वीरणमूलं तुरुष्कं सिह्लकम्” श्रा०त०विष्णुधर्म्मे “धूपस्तु गुग्गुलुर्देयस्तथा चन्दनसारजः। अगुरुश्च सकर्पूरस्तुरुष्कस्तक् तथैव च। विष्णुः “घृतमधुयुक्तं गुग्गुलुं श्रीखण्डं देवदारु सरलादि दद्यादिति”। देवलः “ये हि प्राण्यङ्गजा धूपा हस्तवाताहताश्च ये। न ते श्राद्धे नियोक्तव्या ये च के चोग्रगन्धयः। घृतं न केवलं दद्याद्दुष्टं वा तृणगुग्गुलुम्” निर्णयसि०। ‘‘अदत्त्वा गन्धमाल्यानि यो मे धूपं प्रयच्छति। कुणपो जायते भूमे! सत्यधानो न संशयः। वर्षाणि चैकविंशानि नमस्कारनिराशकः। तिष्ठतेऽत्र महाभागे! एवमेतत् न संशयः” वराहपुराणम्

विषघ्नधूपो यथा “सक्तुः सार्जरसोपेतः सर्प [illegible] फलैः सुवर्णातिक्ततरोः कुसुमैरर्ज्जुनस्य तु। धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम्। न तत्र कीटा न विषं न दर्दुरसरीसृपाः। न कृत्याकर्म्मणस्तत्र धूपोऽयं यत्र दह्यते” मत्स्यपु०।

धूपान्तरं तत्रैव “कार्पासास्थि भुजङ्गस्य तथा निर्मोकं भवेत्। सर्पनिर्मोचनो धूपः प्रशस्तः सततं गृहे”